

ייגל עיני ואביטה נפלאות מתורתך
כי ה' יתן חכמה מפיו דעת ותבונה

אמונה טהורה

שאז היא טהורה מבלי סיג (מצודת דוד תהילים יב ז)

ספר זה לא נועד לכל אדם. יש כאלו שספר כזה יבהיר ויחדד להם את יסודות המחשבה, ויסייע להם להבחין בין חיובי האמונה לבין דעות שניתן לדחותן, ויש כאלה שספר כזה יפגע באמונתם התמימה וביסודות שמסייעים לאמונתם, ומסייע יש בו ממש.

כיצד אדע האם אני מאלו שהספר נועד בשבילם?

הכלל הוא פשוט מאוד: אם תראה שהעיון בספר זה מסייע לך לחדד את יסודות האמונה, להרחיב בדעות השונות ולהעמיק בבירור האמת, או שלכל הפחות אתה מוצא בו ידיעות מסוימות שמועילות לך – הרי שהספר בשבילך.

אך אם תרגיש שרפרוף בספרון מעורר אצלך שאלות שאינך רגיל לעסוק בהן, חששות לפגיעה בתמימות אמונתך, או גורם לך בלבול, ובפרט אם אתה חש שלהרגשתך יש בו דעות פסולות – הרי שהוא לא נועד בשבילך. ומעץ הדעת טוב ורע לא תאכל ממנו. וכשם שעדיף לו לאדם לדדות בעזרת קביים עקומים מאשר ליפול בלעדיהם, כך עדיף לו לחיות באמונה שאינה עמוקה, מאשר בקשיים עמוקים.

זאת ועוד אחרת, אנשים כאלו יבינו מדברי ספר זה היפך המכוון בו. באשר לא הורגלו – בעולם המחשבה – לרעיונות מורכבים ולסברות עמוקות יותר מן הכתוב. על כן, יצדקו באומנם – על פי הבנתם – שבספר זה כתובים ומפורשים רעיונות פסולים.

דברים המוסגרים בסוגריים מרובעות בתוך המקורות שבתחתית העמוד,
הם פירושים הבהרות והערות שהוספתי מדעתי – אביגדור אמיתי

אמונה טהורה

במה חובה להאמין?
במה מותר להאמין?
במה אסור להאמין?
ובמה לא נכון להאמין?

מטרת ספר זה לפרוש בפני המעיין את דברי
חז"ל הגאונים הראשונים והאחרונים בסוגיות אלו
לסייע לדון בעניינים אלו בדרכה של תורה

הרבה למדתי מרבותיי ומחבריי ומתלמידיי
יעמדו על הברכה כל אלו
שהאירו את עיניי ושפקחו את עיניי
ביניהם הרבנים הבקיאים המעיינים והמעמיקים בסוגיות אלו
שהגיהו את הספר וסייעו בידי
הן על הדרישה והן על הפרישה
ובייחוד הרב החפץ בעילום שמו שעשרות רבות מהערותיו שולבו בספר

©

כל הזכויות שמורות
אביגדור אמיתי
מהדורה ראשונה: כ"א טבת תשפ"ב
עדכון נוכחי: כ"ט אב תשפ"ד

אשמח להארות
מתוך תורת-אמת ומתוך רצון לבקשת האמת כדרכה של תורה
mada.hazal@gmail.com

תוכן העניינים

12	מכתב מהרה"ג משה צוריאלי שליט"א
14	השער הראשון: הקדמות נצרכות
14.....	פרק א דבר הכותב אל המעיין
14.....	פרק ב הודעה והודאה
15.....	פרק ג מטרות הספר
15.....	פרק ד כבוד תלמידי חכמים
18.....	פרק ה כבודם האמיתי של חז"ל
20	השער השני: חשיבות זיקוק עולם המחשבה
20.....	פרק ו חשיבותו של ספר זה
21.....	פרק ז למה יש חשיבות לנושאים אלה?
23.....	פרק ח העיסוק בתחום המחשבה
26	השער השלישי: שלוש מדרגות בחיובי האמונה
27	השער הרביעי: עיקרי האמונה
27.....	פרק ט י"ג העיקרים שסידר הרמב"ם
33.....	פרק י פרטי י"ג העיקרים
39.....	פרק יא טועה בעיונו
43.....	פרק יב דעות החולקות על הרמב"ם לגבי מניין העיקרים
46.....	פרק יג דעות מחייבות
49	השער החמישי: היחס לשאר ענייני מחשבה
49.....	פרק יד אין פסיקה בענייני מחשבה
57.....	פרק טו חשיבות סוגיות המחשבה
59.....	פרק טז הבעיה באמונה בדברים שאינם נכונים

פרק יז	האם מחויבים לקבל כל דברי חז"ל באגדה.....	65.....
פרק יח	האם יש בטענת "חשש כפירה" כדי להכריע במחלוקות?.....	84.....
פרק יט	האם להחמיר בענייני מחשבה.....	95.....
פרק כ	האם להכריע בענייני מחשבה ע"פ תוצאותיהן החינוכיות?.....	98.....
פרק כא	האם יש מקום להמשיך לאחוז בדעה שנסתרת ע"י המציאות?.....	101.....
פרק כב	אלו ואלו דברי אלוקים חיים.....	108.....
פרק כג	להאמין רק בגלל שכך אמרו גדולים מאיתנו.....	109.....
פרק כד	דעות שהתקבלו בעם ישראל.....	112.....
פרק כה	הוכחות מפסוקים.....	113.....
פרק כו	בעלי החקירה ובעלי הקבלה.....	116.....
 132 השער השישי: כיצד לברר מהי האמת?		
פרק כז	מקומו של השכל בסוגיות במחשבה.....	132.....
פרק כח	ראיות אמת.....	141.....
פרק כט	על שלושה דברים האמת עומדת.....	143.....
פרק ל	להעמיק ולדון בסברות שקיבלנו מן הצדיקים.....	146.....
פרק לא	השגות שכליות והשגות אחרות.....	150.....
פרק לב	הסתרות בדברי גדולי ישראל.....	167.....
פרק לג	הארות לדרך לבירור האמת.....	173.....
פרק לד	החיסרון בדיון על מושגים רוחניים.....	208.....
פרק לה	שינויי סברות במהלך התקופות.....	211.....
 268 השער השביעי: אמונה		
פרק לו	אמונה – תמימה או ע"י ראיות שכליות.....	268.....
פרק לז	האם שייך להאמין בדבר הסותר את השכל?.....	278.....
פרק לח	האם הקב"ה כל-יכול גם נגד חוקי ההיגיון.....	288.....
פרק לט	ידיעת הקב"ה מראש את מעשי האדם.....	304.....

פרק מ	תכלית הבריאה.....	308.....
פרק מא	האם יש חיים בכוכבים אחרים.....	312.....
פרק מב	השגחה.....	315.....
פרק מג	ימי הדין והכפרה.....	330.....
פרק מד	שכר ועונש בעולם הזה.....	340.....
פרק מה	תפילה.....	354.....
פרק מו	הסברים טבעיים לבריאה.....	360.....
פרק מז	ראיות לאמונה.....	379.....
פרק מח	בחירה.....	380.....
 השער השמיני: יסודות בענייני מחשבה.....		
פרק מט	מוסר אנושי.....	388.....
פרק נ	טעמי המצוות.....	395.....
פרק נא	השפעת המצוות בעולמות העליונים.....	399.....
פרק נב	האם יש יצר שאי אפשר לכופו.....	402.....
פרק נג	הטוב שמסתתר בתוך הרע.....	405.....
פרק נד	תורה וישראל.....	409.....
 השער התשיעי: ירידת הדורות.....		
פרק נה	חוכמתו של עם ישראל.....	411.....
פרק נו	ירידת הדורות לגבי הציבור.....	413.....
פרק נז	ירידת הדורות לגבי מעלות שונות של גדולי ישראל.....	417.....
פרק נח	ירידת הדורות לגבי לימוד התורה של גדולי ישראל.....	423.....
 השער העשירי: דברי חז"ל.....		
פרק נט	הטעם שאנו מחויבים לדברי חז"ל.....	431.....
פרק ס	לחלוק על חז"ל בעניינים שאינם הלכתיים.....	437.....
פרק סא	שבחה אצל גדולי ישראל.....	448.....

פרק סב	אגדות תמוהות.....	451.....
פרק סג	דרכי הלימוד של חז"ל.....	459.....

השער האחד-עשר: דברי המדע שבחז"ל..... 463

פרק סד	כבוד אמיתי וידיעות אמיתיות.....	463.....
פרק סה	דברי חז"ל בעניינים מדעיים.....	465.....
פרק סו	יסודות המדע שבדברי חז"ל והראשונים.....	480.....
פרק סז	בעלי חיים אגדתיים.....	484.....
פרק סח	ראיות מהתורה לשאלות מדעיות.....	487.....
פרק סט	בקיאות בתחומים המדעיים הנידונים.....	495.....

השער השנים-עשר: מסורת..... 499

פרק ע	השתלשלות מסירת התורה.....	499.....
פרק עא	מחלוקות בפרטים מהותיים.....	501.....
פרק עב	הלכה למשה מסיני.....	504.....
פרק עג	המחויבות למסורת בפסיקת הלכה.....	510.....
פרק עד	האם דרשות הפסוקים הן מקורות הדינים או רק לזיכרון.....	515.....
פרק עה	האם דרשות הפסוקים הן במסורת.....	517.....
פרק עו	גזירה שווה.....	520.....
פרק עז	מנהגים.....	521.....
פרק עח	מניין השנים.....	524.....
פרק עט	מעשים ומעשיות.....	526.....
פרק פ	ספרים וסופרים.....	551.....
פרק פא	ציוני קברי צדיקים.....	563.....
פרק פב	תמונות.....	563.....

השער השלושה-עשר: תנ"ך..... 565

פרק פג	כל פרשיות התורה שבכתב הן כפשוטן.....	565.....

פרק פד	מקורות שקודם מתן תורה.....	573.....
פרק פה	אופן נתינת התורה.....	580.....
פרק פו	כל התורה כולה ניתנה למשה.....	583.....
פרק פז	אמונות הכרחיות.....	598.....
פרק פח	חוסר דיוק במסירת מסורת התורה.....	603.....
פרק פט	שינוי הכתב.....	609.....
פרק צ	כל דברי התנ"ך מדויקים מבחינה מציאותית.....	613.....
פרק צא	שמות בתנ"ך.....	622.....
פרק צב	קרי וכתוב.....	624.....
פרק צג	צורת הניקוד.....	627.....
פרק צד	פיסוק טעמי המקרא.....	628.....
פרק צה	כותבי ספרי הנביאים והכתובים.....	629.....
פרק צו	ניסים.....	633.....
פרק צז	גדר תורה.....	653.....

השער הארבעה-עשר: גדולי ישראל..... 658

פרק צח	תורה בגוים.....	658.....
פרק צט	נגיעות אצל גדולי ישראל.....	702.....
פרק ק	עושי מופתים.....	710.....
פרק קא	דעת תורה.....	713.....

השער החמישה-עשר: עולם הנסתר..... 724

פרק קב	ידיעות רוחניות.....	724.....
פרק קג	קולות רוחניים.....	725.....
פרק קד	קדמות תורת הסוד והזוהר.....	747.....
פרק קה	תורת האר"י.....	760.....
פרק קו	היחס לעיסוק בקבלה.....	765.....

769.....	פרק קז	גלגולים.....
780.....	פרק קח	עם ישראל.....
783.....	פרק קט	לשון הקודש.....
791.....	פרק קי	פעולות על-טבעיות.....
851.....	פרק קיא	חלומות.....
865.....	פרק קיב	קדושה.....
866.....	פרק קיג	טומאה.....
868.....	פרק קיד	נפש.....
885.....	פרק קטו	מלאכים.....
891.....	פרק קטז	יצר הטוב ויצר הרע.....
893.....	פרק קיז	שדים.....
906.....	פרק קיח	רוח רעה ונטילת ידיים.....
908.....	פרק קיט	אצטגנינות.....
915.....	פרק קכ	ידיעת עתידות.....
922.....	פרק קכא	עין הרע.....
928.....	פרק קכב	כוחות על-טבעיים בימינו.....
934.....	פרק קכג	שינוי הדורות.....

935 השער השישה-עשר: עולם הנשמות

935.....	פרק קכד	שכר ועונש בעולם הבא.....
936.....	פרק קכה	גן עדן וגיהנום.....
951.....	פרק קכו	הכרעת בית דין של מטה לגבי חיי העולם הבא.....
953.....	פרק קכז	גמול לבעלי חיים.....
954.....	פרק קכח	עילוי נשמה.....
956.....	פרק קכט	הבטחות לתת מחלקו לעולם הבא.....
957.....	פרק קל	מכירת עבירות ומחלות.....
960.....	פרק קלא	הבטחות לסייע מעולם האמת.....

פרק קלב בית הדין בעולם העליון.....962

967 **השער השבעה־עשר: עתיד לבוא**

פרק קלג הקשיים בסוגיות שלעתיד לבוא.....967

פרק קלד עולם העתיד שהוא התכלית.....970

פרק קלה ששת אלפים שנות העולם.....974

פרק קלו חישובי קיצין.....979

פרק קלז איסור דחיקת הקץ.....1000

פרק קלח ביאת המשיח.....1004

פרק קלט משיח בן יוסף.....1012

פרק קמ ימות המשיח.....1020

פרק קמא בית המקדש השלישי.....1021

פרק קמב גוג ומגוג.....1022

פרק קמג תחיית המתים.....1027

פרק קמד פרטי האירועים שלעתיד לבוא.....1035

פרק קמה שינוי בהלכה.....1039

1048 **קונטרסים נוספים מאת המחבר**

מכתב מהרה"ג משה צוריאלי שליט"א

מחבר ספרי "אוצרות גדולי ישראל", "לקט פירושי אגדה", "אוצרות המוסר" ועוד

בס"ד יג טבת, תשפ"ב

מכתב ברכה

הגיע לידי העתק של "אמונה טהורה", ספרו של הרב אביגדור אמיתי שליט"א, ספר שהוא אוצר כל חמדה, מלא בקיאות מְרִשִּׁמָּה, ערוך עם ניתוחים הגיוניים של נושאים הקשורים לאמונה אמיתית בדברי חז"ל. טוב עשה הרב המחבר שביסס כל דבר ודבר שבספר בציטטות מדברי גדולי קדמונינו, כך שכמעט אין שום דבר שחידש על דעת עצמו, אלא חכמתו היא במה שסידר בְּאִמְנוֹת נהדרת מערכה מול מערכה, אלו שבעד חקירה ומחשבה ביקורתית, ואלו מגדולינו המתנגדים לכך.

מגדולי בעלי המוסר, ר' שמחה זיסל מקעלם, מתלמידי ר' ישראל סלנטר, כתב בספרו "חכמה ומוסר" (ח"ב עמ' נ', פסקא סב):
 "טעם למה אומרים 'אלוקינו ואלוקי אבותינו', כי יש שני מינים בני אדם המאמינים בהש"ת. אחד, מאמין בהקב"ה מחמת שהולך בדרכי אבותיו הקדמונים, ועם כל זה אמונתו חזקה. והשני, שבא על אמונת הדת מחמת חקירה והחילוק ביניהם: הראשון יש לו מעלה שאי אפשר לפתות אותו, אף אם יאמרו לו כמה חקירות הסותרות ח"ו את אמונתו, כי אמונתו חזקה מצד קבלת אבותיו. ועוד שלא חקר מעולם. אבל יש לו חיסרון שהאמונה אצלו רק 'מצות אנשים מלומדה' בלי טעם ושכל. אבל השני יש לו מעלה שמחמת שהכיר הבורא ית"ש, מחמת גודל חקירתו הוא חזק אצלו באמונה שלימה ובאהבה גמורה. אבל גם כן יש לו חיסרון שבקל יכול לפתותו שאם יביא לו ראיות הסותרות יתפתה ח"ו. אבל מי ששתי המדות בידו אין למעלה ממנו; דהיינו שסומך על אבותיו הקדמונים בחזק, וג"כ באה לו שחקר בעצמו. זו היא אמונה שלימה וטובה ולזה אנו אומרים 'אלוקינו ואלוקי אבותינו'. גם יש לפרש הפסוק 'טעמו וראו כי טוב ה' ר"ל 'טעמו' מחמת חקירה, 'וראו' הוא לשון ראיית הנהגה [לנהוג] כמו שנהגו אבותינו". [עכ"ל]

למדנו מדבריו "אחוז בזה, וגם מזה אל תנח ירך". אמנם כמו שהזהיר הרב המחבר בדף ראשון שלפני דף השער בספרו, יש אנשים שאין להם הרגל להאריך בלימוד דברי מחשבה, "ומרוב עצים לא יספיקו לראות את היער",

כלומר אין להם אריכות־המחשבה לראות תמונה כוללת של נושא חשוב זה ויתבלבלו כי יראו רק מקצת מהדברים, ובלי סבלנות לקרוא את הכל. לכן טוב עשה הרב המחבר שכתב בתחילת הספר לוח תוכן, שם מפורט כל נושא ונושא בפני עצמו. כך שאלו שאינם מורגלים לאריכות המחשבה יבחרו באותו ענין ונושא שמעניין אותם והם רואים בזה חשיבות.

אבל אלו מבני תורה שהורגלו בלימוד מחשבה באמונות, אלו שלמדו פרקים ב"אמונות ודיעות", ב"כוזרי", ב"מורה נבוכים", ב"ספר העיקרים", וכדומה להם, יתענגו ברוב שמחה על האוצר הגדול, המכיל כל חמדה, שערך הרב המחבר בבקיאותו ובעיונו. וראוי שספר יקר זה יהיה בהישג יד של כל ישיבה וישיבה, שם לומדים תורת הש"י באהבה וביראת הרוממות.

יתן הש"י ודברי חכמה ויראה שהספר מעורר אותם ימצאו מסילות ללבבם של העוסקים בתורה.

בברכה מקרב לב,

משה צוריאלי

מלקט ספרי "אוצרות התורה", "אוצרות המוסר" "לקט פירושי אגדה",
 "לקט מהגיוני התורה" "אוצרות גדולי ישראל", ועוד

השער הראשון:

הקדמות נצרכות

פרק א

דבר הכותב אל המעיין

ספר זה אינו כשאר ספרים.

שאר ספרים, שורשם ומטרתם – דעתו של מחברם.

ספר זה אינו כך. ספר זה אינו בא אלא לפרוס בפני המעיין את דברי הגאונים הראשונים והאחרונים בסוגיות אלו, ולהציע בפניו את הסברות העיקריות, לכאן ולכאן, בעניינים אלו. מסקנתו של המעיין תהיה על פי דעתו והבנתו¹. ובלשון אחרת, הספר אינו אלא כלי בידי הלומד בו, על מנת שיתקרב אל האמת, ולפי שכלו יהולל איש.

לכן, אין טעם לנסות להבין מהי דעתו של הכותב בסוגיות אלו, שכן דעתו אינה מעלה ואינה מורידה. אין הוא "מאן דאמר". המעיין ברה"ד אף יבחין שקשה להסיק מקטע מסוים מהי דעת הכותב, ולא בכדי. מטרת הספר, כאמור, לסייע למעיין להעמיק בסוגיות אלו, כדרכה של תורה.

פרק ב

הודעה והודאה

אינני ראוי לכתוב ספר זה. כל מה שאני כותב כאן הוא רק משום "בשעת המכנסים פזר"², ומפאת הצורך הציבורי החשוב והגדול לעיסוק בנושא זה.

על כל פנים, אין מכך נפקא מינה למעיין בספר זה, שהרי כבר אמרו ראשונים "שמע האמת ממני שאמרה"³.

מקורות מלאים והוספות

¹ אמנם אין כל חדש תחת השמש, וכבר כתב כך בספר אור ה' (רבי חסדאי קרשקש, מן הראשונים) תחילת מאמר ד': "ולפי שלא התבאר בתורה בפרוש המשפט הצודק באלו הדרושים, אם החיוב והשלילה, הנה אופן החקירה בהם כשנראה פנים בכל אחד מהם לשני [הצדדים] הסותרים, כדי שיהא נקל למעיין לברור הצודק מהבלתי צודק".

² ברכות סג ע"א.

³ הקדמת הרמב"ם למסכת אבות (שמונה פרקים) פרק ד': "ושמע האמת ממני שאמרה".

פרק ג

מטרות הספר

מטרות הספר – ארבע:

- א. להציע בפני הלומד את הדעות השונות בסוגיות יסודיות בעולם המחשבה, שבמקרים רבים אינן מוכרות.
- ב. לחלק בין חיובי האמונה לבין שאר סוגיות במחשבה, שבהן אין חיוב לסבור כצד זה או כצד זה.
- ג. להראות את ריבוי הדעות לגבי סוגיות רבות בעולם המחשבה, שמוכיח שפרטים רבים בנושאים אלה אינם ודאיים לנו.
- ד. להציע בפני המעיין גם את דרכם של גאונים ראשונים ואחרונים רבים, שאחזו בדרך השכל והחקירה, וריחקו כל מה שאינו מתיישב עם המושכלות. ואפשר שהמרחיב ומעמיק בסוגיות אלו יזכה אף למבט כללי ועמוק יותר בעולם המחשבה, שכן בא זה ולימד על זה, ודברי תורה עניים במקום אחד ועשירים במקומות אחרים⁴.

פרק ד

כבוד תלמידי חכמים

בבואנו לדון ביסודות האמונה והמחשבה, עלינו לזכור את חשיבות כבודם של תלמידי החכמים שבכל דור ודור, ועוד יותר מכך לזכור שחשיבות זו אינה מצומצמת רק ל"תלמידי חכמים שסבורים כדעתי"⁵, וכי הנו רבנן רבנן, והנו רבנן לאו רבנן?⁶.

מקורות מלאים והוספות

⁴ שכן סוגיות רבות בעולם המחשבה קשורות זו לזו, ומחלוקות רבות נובעות משורשים דומים, וראיה שנמצאה בסוגיה אחת יכולה ללמד על סוגיות אחרות.

⁵ ולא כאלו שדרכם, כאשר הם רואים ספר שאינו מתאים לדעתם, שאינם שוקטים ואינם נחים עד שיגיעים ומוצאים בו אי-אלו טעויות, על כל פנים לדעתם, ומכך מסיקים שבטל מקצתו בטל כולו.

⁶ וכאן יש להעיר מהגמרא נדרים כג ע"א: "ר' ישמעאל בר ר' יוסי הוה ליה נדרא למישרא. אתא לקמייהו דרבנן אמרו ליה: נדרת אדעתא דהכי? אמר להו אין. נדרתא אדעתא דהכי? אמר להו אין. כמה זימנין. כיון דחזא ההוא קצרא דמצטערי רבנן, מחייה באוכלא דקצרי. אמר: אדעתא דמחי לי קצרא לא נדרי, ושריה לנפשיה. א"ל רב אחא מדיפתי לרבינא: האי נולד הוא, דלא מסיק אדעתיה דמחי ליה קצרא, ותנינא אין פותחין לו בנולד! א"ל: האי לאו

הלומד סוגיות אלו ואינו חס על כבוד תלמידי חכמים, דומה למי שמסרו לו מפתחות הפנימיות, ומפתחות החיצונות לא מסרו לו, ובמה ייכנס אל הקודש פנימה. ואמרו, כמה טיפשים האנשים שמכבדים את ספר התורה ואינם מכבדים את תלמידי החכמים⁷.

וכבר מצינו בתלמוד שאחד האמוראים אמר "אין משיח לישראל"⁸, ואף על פי שהיא טעות בדבר של עיקרי הדת, לא חשבוהו לכופר חלילה⁹, ולא חדלו לומר דבר הלכה משמו¹⁰, ולא ביטלו חלילה את תוארו "רבי", ועאכו"כ שחס וחלילה לא הוציאוהו מכלל ישראל¹¹. ואף על טעותו נקטו בלשון עדינה "שימחל לו אדונו"¹².

אף במלחמה נגד דברי המורה נבוכים, מלחמה שלא היתה כמותה נגד דבריו של אחד מגדולי הראשונים¹³, בא אחד מגדולי מתנגדיו¹⁴, ואע"פ שכתב

מקורות מלאים והוספות

נולד הוא, דשכיח אפיקורי דמצערי רבנן".
ונשאלת השאלה, שהרי מפורש שהכובס היכה אותו בגלל "דמצטערי רבנן", ואם כן כיצד מאשימים דווקא את הכובס בכינוי "אפיקורי" – מופקר, שמבזה תלמידי חכמים?
אלא, שחסיד שוטה, שמקנא לכבודם של רבנים מסוימים, אבל לשם כך מבזה רב אחר – בעצם אינו "מקנא לכבוד רבו", אלא מופקר ששכיח שיצער תלמידי חכמים...

⁷ מכות כב ע"ב: "אמר רבא: כמה טיפשאי שאר אינשי דקיימי מקמי ספר תורה ולא קיימי מקמי גברא רבה".

⁸ סנהדרין צט ע"א (וכן שם צח ע"א): "רבי הילל אומר: אין להם משיח לישראל, שכבר אכלוהו בימי חזקיה".

⁹ ריא"ז (קונטרס הראיות) מסכת סנהדרין סוף צ ע"א: "שהרי הלל שהיה מחכמי התלמוד היה אומר 'אין משיח לישראל שכבר אכלוהו בימי חזקיה', וכל המקראות שנאמרו על הגואל היה מפרשן לשעבר, ולא נקרא כופר בכך, שהרי היה מיישב המקראות, אלא אמרו 'שרא ליה מריה להלל'".

¹⁰ שו"ת רדב"ז חלק ד סי' קפז (אלף רנח): "והרי הלל היה אדם גדול וטעה באחד מעיקרי הדת שאמר 'אין להם משיח לישראל שכבר אכלוהו בימי חזקיה'. ומפני זה הטעות לא חשבוהו כופר ח"ו, דאם לא כן איך היו אומרים שמועה משמו".

¹¹ תשובות והנהגות (הרב משה שטרנבוך) ח"ו סי' צ ד"ה והגראב"ו: "וכן הקשה דבגמרא איכא אמורא הלל שאמר (סנהדרין צח ב) 'אין משיח לישראל שכבר אכלוהו בימי חזקיה', וח"ו לומר שהאמורא הנ"ל יצא מכלל ישראל כיוון שכפר בטעות באחד מ"ג עיקרים".

¹² סנהדרין צט ע"א: "אמר רב יוסף: שרא ליה מריה לרבי הילל! חזקיה אימת הוה – בבית ראשון, ואילו זכריה קא מתנבי בבית שני ואמר גילי מאוד בת ציון הריעי בת ירושלים הנה מלכך יבוא לך צדיק ונושע הוא עני ורכב על חמור ועל עיר בן אתנות".

¹³ ובפרט שנלחמו נגד דבריו גם בתקופת האחרונים.

¹⁴ רבי יהודה אלפכאר הנשיא (רבי יהודה הרופא), ראש קהילת יהודי טולדו.

ש"לשריפה הוא עומד"¹⁵, הודה שבכל זאת מצווה לחוס על כבודו של הרמב"ם ולהודות על גדולתו בתורה ובמידות, כי מלאך ה' צבאות הוא, ואחריו לא קם כמוהו, וחייבים לדון לכף זכות, ואין להרהר אחר מידותיו, כי מה האדם שיבוא אחר המלך¹⁶.

וחלילה לאיש ישראל מהיות מהכת הארורה שמתפרצים כלפי אנשים רמי המעלה שכבר נודעה חכמתם אצל החכמים¹⁷.

והוסיף הראי"ה קוק שהדואג לחומת הדת צריך הוא לדעת שביזוי תלמידי חכמים הריהו הרס גדול יותר, שמהרס את כל בניינה של תורה¹⁸.

מקורות מלאים והוספות

¹⁵ אגרת רבי יהודה הרופא אל הרד"ק המתחילה "יגער ה' בך השטן" (בספר אגרות קנאות): "הלא ידעת אם לא שמעת כי מקצת דברי מורה הנבוכים, נבוכים הם בארץ סגר עליהם המדבר, ודודם חמק עבר... ועבר עליו רוח קנאה, לפי שחלק (המורה נבוכים) בשגגה על משנה גמורה...

ותדע ותשכיל מן מוצא דבר כי העם ההולכים בחשך המחזיקים בספר מורה הנבוכים, החכמים בעיניהם, הנבונים נגד פניהם, אשר בדבר יי' מאסו וחכמת מה להם, נרפים הם נרפים, ופוסחים על שתי הסעיפים, והם חושבים כי הם לכאן ולכאן והם באמת יורדים ואינם עולים אלא עומדים בתוך לנדה ביניהם, לא אור התורה נגה עליהם, ולא שם חכמה יוונית נקרא בהם, ועליהם הכתוב אומר וכמשפטי הגויים ההם לא עשיתם, ועוד נוסף עליהם דברים רבים, הלא כתובים, על ספר המורה, אשר הוא בעיניכם יורה ומורה, ובעינינו פתחון פה לכל סורר ומורה...

ותישא כל העדה, ויתנו את קולם, על אותו ספר מורה כלם, כי היא מולדת חוץ לא יבוא להם בקהל יי' עד עולם, וגזרו שלא יהיה אדם רשאי ללמוד בו וללמד, הואיל ולשריפה הוא עומד".

¹⁶ אגרת רבי יהודה הרופא אל הרד"ק המתחילה "יגער ה' בך השטן" (בספר אגרות קנאות), בהמשך דבריו שם: "ובכל זאת מצווה עלינו לחוס על כבוד של רבינו משה (הרמב"ם) ז"ל ולהודות, כי היה בדורו כאיש חמודות, ולו בכל חכמה עשר ידות, ויותר מהמה מידותיו רבות ונכבדות, תורת אלוקיו בקרבו, ותרועת מלך בו, הוא כתב את משנה התורה הזאת על ספר, הנותן אמרי שפר, אשר עומד לנס עמים אליו גוים ידרשו, ומפיו תורה יבקשו, כי מלאך יי' צבאות הוא, ואחריו לא קם כמוהו, וחייבין אנו לדון אותו לכף זכות, ואין להרהר אחר מידותיו כי מה האדם שיבא אחרי המלך, וכל שכן דל כמוני והלך".

¹⁷ רמב"ם בפירושו למשנה בהקדמה לפרק חלק: "והכת השנייה, גם הם רבים, והם אותם שראו דברי חכמים או שמעוהו והבינוהו כפשטו, וחשבו שאין כוונת חכמים בכך אלא משמעות פשטי הדברים, ולכן זלזלו בו וגנוהו וחשבו למזור מה שאינו מזור, וילעיגו על דברי חכמים לעתים קרובות, וחושבים שהם יותר נבונים מהם ויותר זכי רעיון, ושהם עליהם השלום פתיים חסרי דעת סכלים בכל המציאות, ואינם משיגים שום דבר כלל... והם כת ארורה שהתפרצו כלפי אנשים רמי המעלה שכבר נודעה חכמתם אצל החכמים".

¹⁸ מאמרי הראי"ה ח"א, פרק בהלכות צבור: "ואם באנו לעשות סייג לחומת הדת, הלא צריכים אנו לדעת שלא לגרום את ההרס היותר גדול שמהרס את כל בניינה של תורה, שבא ע"י

ובכלל, הרי אורה של תורה, שאדם צופה בו מסוף העולם ועד סופו, מזוהר כל כך, שגם אם יעבור דרך אספקלריא שאינה מאירה – של הוה־אמינא, דעות שנדחו או טעויות – יש בו כדי להאיר לדרי הארץ ברחמים.

פרק ה

כבודם האמיתי של חז"ל

בקשתנו הראשונה היא שיחוננו השי"ת דעה, כי לא ניתנה התורה לאשר אין דעת לו¹⁹. ואם יש דעה יש הבדלה. והמבדיל בין קודש לחול ובין ישראל לעמים יודע שכבודם וסמכותם של חז"ל נובעים מידיעתם ועמלם בתורה לעומקה ולרוחבה, מיראת השמיים שלהם, ומהציווי "לא תסור". ויודע להבדיל שגדלותם זו אינה תלויה ואינה קשורה לידיעת פרט זה או אחר שידעוהו או שנתעלם מהם לפי שעה²⁰.

ואדרבה, אף אילו שגו בפרט מסוים בחיי חיותם, הרי עכשיו שהם בעולם האמת במתיבתא דרקיעא, הרי מכירים האמת²¹, וניחא להו שנתקן דבריהם²², ובוודאי שיעידו כך כשנזכה לשומעם בתחיית המתים. ואם כן הרוצה להידבק בדעתם הנכונה, הרי שעליו לברר את האמת לאמיתה.

ואל תיבטל נקודה אחת ממה שהסכימו בו חכמי ישראל הקדושים בעניין

מקורות מלאים והוספות

ביזוי ת"ח ח"ו¹⁹.

¹⁹ אבן עזרא בהקדמה לתורה: "שיקול הדעת הוא היסוד, כי לא ניתנה התורה לאשר אין דעת לו".

²⁰ שיש להבחין בין ידיעת האמת לבין מה שבדהו הדמיון, כדברי הרמב"ם (מורה נבוכים ח"ג פרק נא) בעניין אחר: "אבל מי שחושב בה' ומרבה לזכרו בלי ידיעה, אלא שהולך אחר סתם דמיון מסוים או אחרי דעה שקיבל מזולתו, הרי הוא לדעת, עם היותו מחוץ לחצר ורחוק ממנו, אינו זוכר את ה' באמת ואינו חושב בו. כי אותו הדבר אשר בדמיונו, ואשר הוא מזכיר בפיו, אינו מתאים למצוי כלל, אלא הוא מוצר שיצרו דמיונו".

²¹ שו"ת אגרות משה חו"מ ח"ב סי' עג סוף ד"ה ולכאורה: "שאף הרשב"א אם היה חי, וכן עתה שהוא בעולם האמת בגן עדן, מודה שיש מקצתן מאלו שמנו במשנה וגמרא שהן טריפות שיכולין לחיות".

²² שו"ת חתם סופר קובץ תשובות סי' פב ד"ה ומה (אמנם שם מתייחס לטעות שבדברי אחרונים): "בחיי כי הראה לי א' מהתלמידים כי הרגיש שער המלך (שם) שבדברי תוס' אלו נעלמו מהמשנה למלך, ותמהתי על מעלתו, וכי מפני כן נעקש עלינו את דברי התוס' ופשוטם ח"ו, והקדושים האלו, רצוני בית שמואל ומשנה למלך (הוה) [המה] בעלמא דקשוט, וניחא להו שנוציא שגיאותם כי שגיאות מי יבין, ולא ח"ו שיגרמו לנו לעוות היושר ולעקד דברי תוס' מפשוטם ואמתותם, וכן לא יעשה".

הלכה.

השער השני:

חשיבות זיקוק עולם המחשבה

פרק ו

חשיבותו של ספר זה

בענייני גדרי האמונה והמחשבה ישנה חוסר בהירות מהותית. תחומי המחשבה רחבים מאוד. ישנן דעות רבות, שונות ואף סותרות¹, אנשים שונים חונכו להשקפות שונות, ולרבנים שונים ישנן הדרכות סותרות. מאידך, פעמים רבות ישנה הרגשה ש"ברור" מהי דרכה של היהדות, שיש דרך ברורה שבה חונכו כל הדורות, ושהמערער על פרט ממה שחונכנו מסתכן בחשש אפיקורסות.

לעיתים אף נדמה שאמנם בשאלות בהלכה, ברור לכולנו שיסודותיהם בתורה שבכתב, דרך התנאים והאמוראים הראשונים והאחרונים שקלא וטריא וכו', אך בניגוד אליהם, עקרונות במחשבה נקבעים ע"י הדרכה בעל פה או מכתב פרטי של אחד מגדולי הדור הנוכחי או הקודם, וכאילו לא נידונו בראשונים ע"פ ראיות מן התלמוד ומן הסברה ושקלא וטריא כדרכה של תורה.

השתרשות תפיסות אלה גורמת לקשיים רבים. ראשית, פשוט אין זה נכון. אבל יתרה מכך: הרעיון שכל עולם המחשבה היהודי בנוי ממקשה אחת זהב טהור, אין לערער על שום פרט ממנו, ואין בו מקום לסברות – גורם לקשיים אמוניים רבים כאשר האדם נתקל בקושי אמיתי לגבי פרט זה או אחר, שלא יבוא חלילה לטעות ולתהות בהותר מקצתו הותר כולו.

ספר זה בא לפתור את בעיות אלה, ובדרך פשוטה. הספר לא בא לחדש שום דרך חדשה, אלא להציג בפני הקורא את דעות גדולי הראשונים והאחרונים. כך הקורא יתוודע לחילוק החד שבין עיקרי האמונה שבהם אנו מחויבים להאמין, לבין רוב עולם המחשבה שבו מגוון דעותיהם של גדולי ישראל רחב מאוד, ויסודותיהם בגדולי הראשונים שבוודאי שאי אפשר לפסול את

מקורות מלאים והוספות

¹ בחינת הדת (ר' אליהו דילמדיגו), וינה תקצ"ג עמוד 54: "ואלה הכתות התגברו קצתם על קצתם, וכל אחת מהן תקרא את המתנגדת אליה בשם 'סבל' או 'כופר', וכל זה קרה לנו להעדר החכמים וההסכמה באומתנו, כי נראה שהוא כסגולה לאומתנו העדר ההסכמה וההתגברות קצתנו על קצתנו".

דעותיהם.

חשוב לשים לב שישנו חילוק בין השאלה "איזו דעה מותרת" לבין השאלה "איזו דעה נכונה", שהרי יכולות להיות דעות שאין איסור להחזיק בהן, אלא שאינן נכונות. עם זאת חשוב לדעת שלעיתים להחזיק בדעה שאינה נכונה – זהו בעצמו איסור, וכפי שנביא בהמשך. מטרתו העיקרית של הספר היא, כמפורש בשער, לדון גם בשאלה "איזו דעה מותרת", וגם בשאלה "איזו דעה נכונה".

פרק ז

למה יש חשיבות לנושאים אלה?

שאלה זו אינה נכונה. הרי אתה בוודאי מכיר את המושגים "משיח בן יוסף", "השגחה פרטית", "ששת אלפים שנות העולם" ועוד ועוד. בוודאי יש לך דעה מסוימת לגביהם.

אם כן השאלה אינה האם יש חשיבות לנושאים אלה, אלא כיצד תיקבע דעתנו לגביהם – האם היא תישאר כפי שקלטנו בילדותנו, או שנלמד אותם מתוך דברי הראשונים והאחרונים כדרכה של תורה, נעמיק בהבנתם ונרחיב בדעות השונות שנאמרו בהם.

דברי חז"ל "לא עם הארץ חסיד" בוודאי שייכים גם לעולם המחשבה, ואכן בכל הדורות היו גדולים וטובים ממנו שטעו בעיקרים, מפאת חוסר עיון או חוסר העמקתם בסוגיות אלו.

והרי סוגיות האמונה והמחשבה הן יסודות התורה והמצוות, ואוי להן לבריות שעומדות ואין יודעות על מה הן עומדות.

וכן כתב הרמב"ם, שאותם החכמים, שאמנם מאמינים בהשקפות האמיתיות ועוסקים בדיני מעשה העבודות, אך לא התעמקו ביסודות הדת ולא חקרו לברר את אמיתות הדעות, הרי הם כאנשי משמעתו של המלך שהגיעו עד חצרו ומחפשים את פתחה, ועדיין רחוקים מהמלך עצמו². ועוד כתב, שתיקון

מקורות מלאים והוספות

² מורה נבוכים חלק ג פרק נא: "פרק זה אשר נחל בו עתה, אינו כולל עניין נוסף על מה שכבר נכלל בפרקי מאמר זה, אלא הוא כעין חתימה... והנני פותח את הדברים בפרק זה במשל אשר אשא לך, ואומר, כי המלך בארמונו, וכל אנשי משמעתו, מהם אנשים בעיר ומהם מחוץ לעיר. ואותם אשר בעיר, מהם אשר אחוריו אל חצר המלך ופניו מופנים לדרך אחרת... ויש מן הפונים מי שהגיע עד החצר, והוא מקיף סביבה מחפש את פתחה, ומהם מי שנכנס מן השער והוא מהלך בפרוודורים, ומהם מי שהגיע עד

הנפש הוא ששיג השקפות נכונות כפי יכולתו, והיא ללא ספק השלמות הגדולה בחשיבותה, ותכליתה שידע כל מה שביכולת האדם לדעת כפי שלמותו³. וכן אמרו חז"ל, רצונך להכיר את מי שאמר והיה העולם? למוד הגדה, שמתוך כך אתה מכיר את מי שאמר והיה העולם⁴.

והראי"ה קוק כתב שאדם הנמנע מלחקור בעניינים הרוחניים הללו, סופו שמתחדשים בקרבו ציורים של תוהו ושל שקר, שהם רעים לו ורעים לעולם⁵.

מקורות מלאים והוספות

כדי שנכנס לרחבת החצר ונמצא עם המלך במקום אחד והוא חצר המלך... ואני אבאר לך משל זה אשר נשאתי ואומר... אבל אותם שהגיעו אל החצר שהם מקיפים סביבה, הם החכמים המאמינים את ההשקפות האמיתיות דרך קבלה, ועוסקים בדיני מעשה העבודות, ולא התעמקו בעיון ביסודות הדת ולא חקרו כלל על בירור אמיתת דעה.

³ מורה נבוכים ח"ג פרק כז: "מטרת כלל התורה שני דברים, והם תיקון הנפש ותיקון הגוף... תיקון הנפש הוא כדי שיושגו להמון השקפות נכונות כפי יכולתם... אבל תיקון הגוף הרי יהיה בתקינות מצבי עסקיהם זה עם זה..."

ודע כי שתי המטרות הללו, האחת בלי ספק גדולה בחשיבותה, והיא תיקון הנפש, כלומר מתן ההשקפות הנכונות, והשנייה קודמת בטבע ובזימון כלומר: תיקון הגוף, והיא הנהגת המדינה ותקינות מצבי כל אנשיה כפי היכולת. והשנייה הזו היא החמורה, והיא אשר הופלג בקביעתה וקביעת כל פרטיה, לפי שלא תושג המטרה הראשונה כי אם לאחר השגת זו השנייה...

ושלמותו האחרונה היא שיהא הוגה בפועל, כלומר שיהא לו דעה בפועל, והוא שידע כל מה שביכולת האדם לדעת מכל הנמצאים בכללותן כפי שלמותו האחרונה.

וברור הוא כי השלמות הזו האחרונה, אין בה מעשים ולא מידות, אלא היא השקפות בלבד שכבר הוביל אליהן העיון וחייב אותן המחקר, וכן פשוט הוא כי השלמות הזו האחרונה הנעלה אי אפשר להשיגה אלא לאחר השגת השלמות הראשונות... ותורת האמת, אשר כבר ביארנו שהיא אחת לא יותר, והיא תורת משה רבינו, באה להועילנו שתי השלמויות גם יחד.

⁴ ספרי דברים פרשת עקב פיסקא מט: "ולדבקה בו... דורשי הגדות אומרים: רצונך להכיר את מי שאמר והיה העולם? למוד הגדה, שמתוך כך אתה מכיר את מי שאמר והיה העולם ומידבק בדרכיו".

⁵ לנבוכי הדור (הראי"ה קוק) פרק מא: "כיוון שטבע האדם הוא לחקור ולדרוש בכל מה שיוכל לחקור ולתור, לברר מה שיוכל לברר ולשער מה שיוכל לשער, על כן התשוקה שלו מתגברת ביותר במה שהוא לו יותר נעלם, ומכל שכן כשהוא עם זה יותר נשגב. על כן, אין שיעור וערך להתשוקה הטבעית הנמצאת בכלל המין האנושי ומתגלה במצויינים שבבעלי הכישרון, לחקור ולתור, לשער ולצייר, בעניינים הרוחניים, בציורים המופשטים, ובדרכי ההנהגה העליונה וחיי השכל והמוסר.

ואם יאמר אדם, אשליך מעלי כל המון החשבוניות הרבים ואשכבה במכוני רק בעניינים המעשיים הקרובים אלי לבדם, יוכל רק לומר כן לשעה, אבל רוחו תישאזה אל על. ותחת שבהיותו עסוק כפי כוחו לברר עד מה שיוכל ולשער כפי האפשרי, ולהגביל כל דבר בערכו וגדרו, למען חלק בין מה שמבורר ובין מה שמשוער, אז הכח הנפשי שבו הדורש את תפקידו

חשיבות לימוד סוגיות אלו רבה גם כדי לדעת כיצד הכריעו הראשונים בשאלות בתחום זה, בסתירות בין דברי התנ"ך וחז"ל למציאות ולהיגיון, מתי הוציאו את הדברים מפשטם, במה חלקו על קודמיהם ועוד. ויש ביסודות אלו בשביל להיות בניין אב לשאלות ממין זה בכל דור ודור, ובפרט בדורנו שנתרבו בו שאלות כאלו.

עם זאת, היה מגדולי הדור האחרון שהעיד על עצמו שאף פעם לא היתה לו ידיעה בעניינים אלו, כי תמיד היה עסוק רק בעניינים שלומדים בישיבה⁶.

פרק ח

העיסוק בתחום המחשבה

ידוע שנחלקו המפרשים, בין הראשונים ובין האחרונים⁷, האם יש חיוב לחקור ולהוכיח את ייחוד הבורא באופן שכלי, או שעדיפה אמונה תמימה, להאמין ע"פ קבלה מאחרים, ולא לעסוק כלל בראיות שכליות לכך.

אלא שבעוונותינו, בדורנו הורגלנו למצב חדש, בו אנשים רבים לא עסקו מימיהם בעיון שכלי עמוק לראיות לאמונה – מחד, אך הם בוטחים בעצמם שיש בידיהם ראיות נכוחות ונכונות לאמונה זו – מאידך. וכששומעים מפיהם את הראיות שבידיהם, הרי אלו סיפורי גלגולים, דיבוקים, העלאות רוחות, באוב, ידיעות חז"ל על כדוריות הארץ ועל זמן המולד, דילוגים בתורה,

מקורות מלאים והוספות

עושה את פעולתו כפי טבעו. כשאנו חופש וחוקר ואינו מרומם את נפשו אז גם כן נפשו לא תנוח, אבל, היא פועלת אז לא כפי טבעה הבריא – כי אם כפי טבע כח המצייר המקולקל מחמת עצלות וחסרון התעמלות – המביא לחילוף החלקים הרוחניים, שהם פרטי הציורים, והתמדתם, כמו שמביאה ההתעמלות הגופית לחילוף החלקים החומריים באופן יותר בריא מהעצלות והשביתה.

על כן, מתחדשים בקרב ציורים של תוהו ושל שקר, שהם שבים להיות רעים לו ורעים לעולם, וכיוון שהם מתפשטים בקרב עם שלם אין שיעור להפרעות היוצאות והנפילות הרבות הבאות לרגליהן⁸.

⁶ מתוך מכתב (משנת ה'תשל"ד) של הרב שך (נולד ה'תרנ"ט), שהובא בספר פניני רבינו האבי עזרי עמוד קמד ובספר פניני הקהילות יעקב ח"א עמודים ל"א: "ואני לב יודע מרת נפשו, שאף פעם לא היה לי ידיעה בעניינים אלו, כי תמיד מצעירותי הייתי עסוק בעניינים שלומדים בהישיבה, ולא היה לי פנאי לערוך מחשבות אף בעניינים כאלו העומדים ברומם של עולם, ולכן אינני יכול להשיב לו תשובה ברורה בהערתו".

[השאלה היתה, לפי מה שכתב הרמב"ם באיגרת תימן, לא תיתכן כפירה אצל העומדים על הרב סיני, ואם כן איך כפרו קורח ועדתו].

⁷ כפי שנביא בפרק לו.

נפלאות לשון הקודש ועוד כהנה וכהנה. חצבו להם בורות בורות נשברים אשר לא יכילו המים. שתיקותם יפה מדיבורם.

על אחת כמה וכמה, רעה כפולה ומכופלת, כאשר אנשים שנחשבים כמומחים להפצת האמונה בהמון, מביאים בשיעוריהם "ראיות" שכאלו. הרי בתקופת הגאונים והראשונים, אלו שעסקו בחקירת ראיות לאמונה היו גדולי ישראל שהיו בקיאים בחוכמת ההיגיון ובשאר חוכמות, ובדברי הכופרים והפילוסופים למיניהם. צא ולמד מדברי הרס"ג הכוזרי והרמב"ם⁸. ואילו כיום, בשיעורים אלה ניכר כי אותם רבנים אינם בקיאים אף בידע שמפורסם להמון השומע את דבריהם⁹. שהרי רבים משומעי שיעורים אלו יכולים תוך רגעים מעטים לברר שהיוונים הוכיחו את כדוריות הארץ מאות שנים לפני הזוהר, והכשדים והיוונים מצאו וחיטבו את המולד הממוצע מאות שנים לפני חז"ל¹⁰. או לנו על חילול השם שכזה, שמשענת קנה רצוץ תפורסם כראיות לאמונה¹¹.

וכבר לימדנו הרס"ג שאחת הסיבות העיקריות לכפירה היא כאשר המאמינים מפרסמים ראיות שאינן אמיתיות¹², והשומעים מניחים שכך כל הראיות לאמונה, ויהיו משחיקים עליהם ומלעיגים בהם¹³. ובכלל כבר כתב

מקורות מלאים והוספות

⁸ למשל, דברי הרמב"ם על לימודיו בספרי האסטרונומים (איגרת הרמב"ם אל חכמי מונטפזש'ליר על גזירת הכוכבים ד"ה דעו): "דעו רבותי, שאני חיפשתי בדברים אלו הרבה, ותחילת לימודי הייתה חכמה שקוראים אותה "גזרת משפטי הכוכבים", כלומר שידע ממנה האדם מה עתיד להיות בעולם או במדינה, או מה יארע לאיש זה כל ימיו. וגם קראתי בענייני עבודה זרה כולה. כמדומה לי שלא נשאר חיבור בעולם בעניין זה בלשון ערבי, אשר העתיקו אותו משאר לשונות, עד שקראתי אותו והבנתי ענייניו וירדתי עד סוף דעתי".

⁹ ולעיתים אף ניכר שאינם דנים כדין דין אמת לאמתו, אלא כעורכי הדינים.

¹⁰ ויש לעיין אם עוברים בזה על דברי התלמוד "כל מילתא דעבידא לאגלויי – לא משקרי בה אינשי" (ראש השנה כב ע"ב).

¹¹ ויש רב (מחבר שו"ת בהלכה) שאף הגדיל ולימד שיעור בעניין מציאותן של בנות ים...

¹² והרי משה רבינו אף חשש – לאחת הדעות – שאע"פ שדבריו אמיתיים, שמא יטעו ויסברו ששיקר – ברכות ד ע"א: "שמא יטעו אצטגניני פרעה ויאמרו 'משה בדאי הוא', דאמר מר: למד לשונך לומר איני יודע, שמא תתבדה ותאחז".

¹³ אמונות ודעות הקדמה פרק ז: "עיקרי הסיבות אשר עיכבו את מי שכפר וכיחש מלהאמין באותות ובמופתים ומלעיין באמונות, ונראו לי מהם שמונה מצויים הרבה... והשביעי, הוכחה חלושה שמעה מאחד המייחדים [המאמינים], ולזל בה וחשב שהכל כך, ובהם אמר הכתוב 'ויהיו משחיקים עליהם ומלעיגים בהם'".

הרמב"ם שכל שימוש בראיות שאינן אמיתיות, רק גורם להחלשת הטענה¹⁴.
ואחרי ככלות הכול, אין עבירה מכבה תורה¹⁵, וגדול הוא קידוש השם
מחילול השם¹⁶.

מקורות מלאים והוספות

¹⁴ מורה נבוכים ח"ב פרק טז: "ומה שהאדם טוען שהוא הוכיח שאלה מסוימת בהטעיות, הרי לדעתי אינו מחזק אמיתת אותה הבעיה, אלא החלישה וגורם להכחישה, כי כאשר יתברר ביטול אותן הראיות, תיחלש הנפש מלאמת אותו הדבר שהובאו עליו הראיות".

¹⁵ סוטה כא ע"א: "עבירה מכבה מצוה, ואין עבירה מכבה תורה, שנאמר מים רבים לא יוכלו לכבות את האהבה".

¹⁶ ירושלמי קידושין פ"ד ה"א, סנהדרין פ"ו ה"ז: "ר' אבא בר זימנא בשם ר' הושעיה: גדול הוא קידוש השם מחילול השם".

קרנן העדה קידושין שם: "בדבר שיש בו קידוש השם וחילול השם, כהא דמייתי בסמוך, לא דחינן מצווה דקידוש השם מפני חילול השם".

השער השלישי:

שלוש מדרגות בחיובי האמונה

מעיון בדברי הראשונים הרבים שדנו בסוגיות אלו מוכח שיש שלוש מדרגות בחיובי האמונה:

א. עיקרי האמונה – בהם חובה להאמין, והכופר באחד מהם הרי הוא כופר בעיקר¹. חשוב לדעת שגם בעיקרי האמונה, אם טועה בהם מחמת עיונו, כתבו ראשונים שאינו נקרא כופר².

ב. דעות מחייבות – גם בהן חובה להאמין, אלא שאינן מעיקרי האמונה, והכופר בהן אינו כופר בעיקר³.

ג. שאר ענייני מחשבה – בהם אין פסיקה מחייבת להאמין כצד מסוים, ואכן במקרים רבים מאוד נחלקו בהם הראשונים, ואין במחלוקות אלו הכרעה. אעפ"כ, ברור שיש חשיבות גדולה להשתדל לברר גם בהם מהי האמת, ואף יש לעיין כיצד לעשות זאת.

העולה מכך, שמאותו עץ הדעת טוב ורע של עולם המחשבה, יוצא נהר, ומשם ייפרד והיה לארבעה ראשים: דעות שחובה להאמין בהן, דעות שמותר להאמין בהן, דעות שאסור להאמין בהן, דעות שלא נכון להאמין בהן.

וצריך האדם שהוא בעל דעה לחלק בדעתו גם במחשבתו כל הדברים שבאמונה, ויאמר: שזה חובה להאמין בו, וזה מותר להאמין בו, וזה אסור להאמין בו, וזה לא נכון להאמין בו.

ודאי וודאי שתפילתנו בכניסתנו לבית המדרש – שלא נאסור את המותר ולא נתיר את האסור, שלא נטמא את הטהור ולא נטהר את הטמא – שייכת גם לגבי עניינים אלו.

¹ נדון בהם בשער רביעי.

² נדון בכך בפרק יא.

³ נדון בהן בפרק יג.

השער הרביעי: עיקרי האמונה

פרק ט

י"ג העיקרים שסידר הרמב"ם

ראשונים רבים העמיקו והרחיבו בשאלה מהם עיקרי האמונה, ואף הביאו שיטות שונות. הדעה שנתקבלה בעם ישראל היא של הרמב"ם שמנה שלושה עשר עיקרים¹.

נפרטם בקצרה:

א. להאמין מציאות הבורא יתברך².

ב. ייחוד השם יתברך³.

ג. שלילת הגשמות ממנו⁴.

ד. הקדמות⁵.

ה. שהוא יתברך הוא הראוי לעבדו ולגדלו ולהודיעו גדולתו ולעשות מצוותיו⁶.

מקורות מלאים והוספות

¹ בהקדמתו לפירוש המשנה של פרק חלק.

² "להאמין מציאות הבורא יתברך והוא שיש שם נמצא שלם בכל דרכי המציאות, הוא עילת המציאות. הנמצאים כולם – בו קיום מציאותם וממנו קיומם".

³ "ייחוד השם יתברך. כלומר שנאמין שזה שהוא סברת הכל אחד. ואינו כאחד הזוג, ולא כאחד המין, ולא כאיש האחד שנחלק לאחדים רבים, ולא אחד כמו הגוף הפשוט האחד במניין שמקבל החילוק לאין סוף. אבל הוא השם יתברך אחד באחדות שאין כמותה אחדות".

⁴ "שלילת הגשמות ממנו. וזהו שנאמין כי האחד הזה שזכרנו, אינו גוף ולא כוח בגוף, ולא ישיגוהו מאורעות הגופים כמו התנועה והמנוחה והמשכן, לא מצד עצמות ולא במקרה. ולכן שללו ממנו החכמים ז"ל החיבור והפירוד".

⁵ "הקדמות. והוא שנאמין כי זה האחד האמור, הוא קדמון בהחלט, וכל נמצא זולתו בלתי-קדמון בערכו אליו".

⁶ "שהוא יתברך הוא הראוי לעבדו ולגדלו ולהודיעו גדולתו ולעשות מצוותיו. ושלא יעשה כזה למי שהוא תחתיו במציאות, מן המלאכים והכוכבים והגלגלים והיטודות ומה שהורכב מהם. לפי שכולם מטובעים, ועל פעולתם אין משפט ולא בחירה אלא לו לבדו השם יתברך. וכן אין ראוי לעובדם כדי להיותם אמצעים לקרבם אליו, אלא אליו בלבד יכוונו המחשבות,

ו. הנבואה⁷.

ז. נבואת משה רבינו ע"ה⁸.

ח. היות התורה מן השמים⁹.

ט. ההעתק, והוא כי התורה הזאת מועתקת מאת הבורא השם יתברך לא מזולתו¹⁰.

י. כי הוא, השם יתברך, יודע מעשיהם של בני אדם ואינו מעלים עינו מהם¹¹.

יא. כי הוא, השם יתברך, נותן שכר למי שעושה מצות התורה. ויעניש למי

מקורות מלאים והוספות

ויניחו כל מה שזולתו⁷.

⁷ "הנבואה. והוא שידע אדם, שזה מין האדם ימצא בהם בעלי טבעים ממידות מעולות מאוד ושלמות גדולה, ונפשותיהם נכונות עד שהן מקבלות צורת השכל אחד. כן ידבק אותו השכל האנושי בשכל הפועל, ונאצל ממנו עליו אצילות נכבד. ואלה הם הנביאים. וזו היא הנבואה וזו ענינה".

⁸ "נבואת משה רבינו ע"ה. והוא שנאמין כי הוא אביהם של כל הנביאים אשר היו מלפניו ואשר קמו מאחריו, כולם הם תחתיו במעלה. והוא היה הנבחר מכל מין האדם אשר השיג מידעתו יתברך יותר מכל מה שהשיג או ישיג שום אדם שנמצא או שימצא. וכי הוא עליו השלום הגיע התעלותו מן האנושות עד המעלה המלאכותית, ונכלל במעלת המלאכים, לא נשאר מסך שלא קרעו ונכנס ממנו. ולא מנעו מונע גופני, ולא נתערב לו שום חסרון בין רב למעט, ונתבטלו ממנו הכוחות הדמיונות והחושיות והשגותיו, ונבדל כוחו המתעורר המשתוקק, ונשאר שכל בלבד. ועל העניין הזה נאמר עליו שהיה מדבר עם השם יתברך בלא אמצעיות מן המלאכים".

⁹ "היות התורה מן השמים. והוא שנאמין כי כל התורה הזאת הנתונה ע"י משה רבינו ע"ה, שהיא כולה מפי הגבורה. כלומר, שהגיעה אליו כולה מאת ה' יתברך, בעניין שנקרא על דרך השאלה 'דיבור'. ואין ידוע היאך הגיע, אלא היה משה ע"ה שהגיע לו, וכי הוא היה כמו סופר, שקוראים לו והוא כותב כל מאורעות הימים, הסיפורים והמצוות. ולפיכך נקרא 'מחוקק'. ואין הפרש בין 'בני חם כוש ומצרים' 'שם אשתו מהטבאל' 'ותמנע היתה פילגש' ובין 'אנכי ה' אלוך' 'ו'שמע ישראל'. כי הכל מפי הגבורה, והכל תורת ה' תמימה טהורה וקדושה אמת".

¹⁰ "ההעתק, והוא כי התורה הזאת מועתקת מאת הבורא השם יתברך לא מזולתו. ועליה אין להוסיף, וממנה אין לגרוע לא בתורה שבכתב ולא בתורה שבעל פה".

¹¹ "כי הוא, השם יתברך, יודע מעשיהם של בני אדם, ואינו מעלים עינו מהם. לא כדעת מי שאמר 'עזב ה' את הארץ', אלא כמו שנאמר (ירמיה לב) 'גדול העצה ורב העליליה אשר עיניך פקוחות על כל דרכי בני אדם' וגו', 'וירא ה' כי רבה רעת האדם בארץ' וגו' (בראשית ו) ונאמר 'זעקת סדום ועמורה כי רבה' (שם יח)".

שעובר על אזהרותיה¹².

יב. ימות המשיח, והוא להאמין ולאמת שיבוא¹³.

יג. תחיית המתים¹⁴.

"וכאשר יאמין האדם אלה היסודות כולם, ונתברר בה אמונתו בה', הוא נכנס בכלל ישראל, ומצווה לאהבו ולרחם עליו, ולנהוג עמו בכל מה שציווה השם יתברך איש לחבירו מן האהבה והאחוה. ואפילו עשה מה שיכול מן העבירות מחמת התאוה והתגברות הטבע הגרוע, הוא נענש כפי חטאיו, אבל יש לו חלק לעולם הבא, והוא מפושעי ישראל.

וכשנתקלקל לאדם יסוד מאלה היסודות, הרי יצא מן הכלל וכפר בעיקר, ונקרא צדוקי ואפיקורס וקוצץ בנטיעות, ומצווה לשונאו, ועליו נאמר 'הלא משנאך ה' אשנא'."

מקורותיהם

יש מהאחרונים שכתב שאת כל יסודות האמונה¹⁵ קיבלו חז"ל במסורת מסיני¹⁶.

גם לגבי י"ג העיקרים שסידר הרמב"ם, יש מהאחרונים שכתב שכל דבריו

מקורות מלאים והוספות

¹² "כי הוא, השם יתברך, נותן שכר למי שעושה מצוות התורה. ויעניש למי שעובר על אזהרותיה. וכי השכר הגדול – העולם הבא, והעונש החזק – הכרת".

¹³ "ימות המשיח. והוא להאמין ולאמת שיבוא, ולא יחשוב שיתאחר, אם יתמהמה חכה לו, ולא ישים לו זמן ולא יעשה לו סברות במקראות להוציא זמן ביאתו. וחכמים אומרים (סנהדרין צו ע"א) 'תיפח רוחן של מחשבי קיצין'.

ושיאמין שיהיה לו יתרון ומעלה וכבוד על כל המלכים שהיו מעולם, כפי מה שניבאו עליו כל הנביאים ממש רבנו ע"ה עד מלאכי ע"ה. ומי שהסתפק בו, או נתמעט אצלו מעלתו, כפר בתורה, שיעד בו בתורה בפירוש בפרשת בלעם ופרשת אתם נצבים.

ומכלל יסוד זה שאין מלך לישראל אלא מבית דוד ומזרע שלמה בלבד, וכל החולק על המשפחה הזאת כפר בשם השם יתברך ובדברי נביאיו".

¹⁴ "תחיית המתים. וכבר ביארנוה".

¹⁵ בדבריו שם לא התייחס דווקא לעיקרים שסידר הרמב"ם.

¹⁶ מבוא התלמוד (מהר"ץ חיות) פרק יז ד"ה ואין: "ואין ספק אצלנו שכל דבריהם (של חז"ל) ביסודות האמונה ובעיקרי התורה, כולם מקובלים היו אצלם מסיני בעל פה. רק לפעמים דרשו חז"ל באלו היסודות דרך המידות הנדרשות, כדרכם בכל עת להסמך כל העניינים למקרא למען ישתמר אצלם היטב בכל הזכר. אבל הדבר אמת ונכון בלי שום ספק שהכל בא מקובל בעל פה מאת ד' למשה רבינו ע"ה".

מפורשים בכתובים ובדברי חז"ל, ולא הוסיף ולא גרע מאומה¹⁷, ויש מי שכתב שהרמב"ם לא קיבל את י"ג העיקרים איש מפי איש עד משה רבינו, אלא הוציאם בעוצם שכלו ודעתו היפה¹⁸. ואחרי ככלות הכל, קרובים דבריהם להיות שווים, שבוודאי שהסתמך על דברי חז"ל, אלא שבירר מעוצם שכלו ודעתו מה מדברי חז"ל נחשב כעיקר ומה לא.

הבחירה

בהלכות תשובה כתב הרמב"ם שהבחירה היא עיקר גדול¹⁹. ומה שלא מנאח כעיקר בפני עצמו בין שלושה עשר העיקרים, היא משום שהיא כלולה בעיקר השכר והעונש, כי מי שמאמין בשכר ועונש צריך להאמין שיש לאדם בחירה²⁰.

זהירות ממחשבות פסולות

לא זו בלבד שאנו מחויבים להאמין בעיקרי האמונה, אלא שאנו מוזהרים שלא להעלות על ליבנו מחשבה שתגרום לעקור עיקר מעיקרי התורה. מפני

מקורות מלאים והוספות

¹⁷ שו"ת פרשת מרדכי (ר' מרדכי בנעט) אורח חיים סי' ה ד"ה עוד התמרמר (על דברי שו"ת בשמים ראש שנביא לקמן בסמוך): "לא הוסיף רבינו משה ולא גרע מאומה, וכל דבריו מפורשים בכתובים ובדברי חז"ל הישרים, צדיקים ילכו בם".

¹⁸ שו"ת בשמים ראש (ספר זה יוחס לרא"ש, אך כבר רבים ערערו על ייחוס זה ואף דחו חלקים מן האמור בו), סי' רנא, דף עה ע"ב: "בעיקר הדבר הזה אשר נתן הרב [הרמב"ם] ז"ל אל ליבו לחקור אחר עניין לדעת עיקרי האמונה, וכאשר עלה לו מתוך חקירתו ראש לקובעם בישראל לחוק עולם. ואנכי לא אדע זו מניין, אחרי שהרב ז"ל מודה שלא קיבל הדברים איש מפי איש עד משה רבינו ע"ה, וא"כ אין זה מן המקובל באומה... אמנם אחר ההתבוננות ראיתי להסיר הגמגום הזה מעל הרב ז"ל ולהצדיק את מעשהו... אחרי אשר בלי ספק, האדם אשר לבבו יבין מתוך התורה באמונות דעה מן הדעות הנכונות והישרות, כל עוד לא יכחיש המקרא וקבלת חכמים, יכול הוא ללכת אחר דעתו, ואדרבה, מצווה ומחויב הוא להתהלך את שכלו כל שהגיע למדרגה הזאת... אף זה הותר להרב ז"ל לכתוב בספר ולהודיע לישראל עיקרי האמונה כפי אשר הוציא בעוצם שכלו ודעתו היפה, ולקובעו עליהם חובה".

¹⁹ רמב"ם הלכות תשובה פרק ה ה"א וה"ג: "רשות לכל אדם נתונה אם רצה להטות עצמו לדרך טובה ולהיות צדיק הרשות בידו, ואם רצה להטות עצמו לדרך רעה ולהיות רשע הרשות בידו... ודבר זה עיקר גדול הוא והוא עמוד התורה והמצווה שנאמר ראה נתתי לפניך היום את החיים, וכתוב ראה אנכי נותן לפניכם היום, כלומר שהרשות בידכם וכל שיחפץ האדם לעשות ממעשה בני האדם עושה בין טובים בין רעים".

²⁰ עץ שתול (על ספר העיקרים, לרבי גדליה ליפשיץ) מאמר א פרק ג, ענפים: "ולא מנה [הרמב"ם] הבחירה כי כבר מנה השכר והעונש בכלל, והבחירה היא בכללה, כי מי שיאמין שכר ועונש צריך להאמין שיש לאדם בחירה, כי הא בהא תליא. וסתירת האחד מחייב סתירת חבירו".

שדעתו של אדם קצרה, ולא כל הדעות יכולות להשיג האמת על בוריה, ואם ימשך כל אדם אחר מחשבות ליבו נמצא מחריב את העולם מפאת קוצר דעתו ונמצא יוצא לידי מינות²¹. ולא ימשך כל אחד אחר דעתו הקצרה וידמה שמחשבתו משגת האמת²², אלא יקצר מחשבתו וישים לה גבול²³, ולא ישתמש בחכמתו באופן שירחיקו מעבודת האלוקים²⁴, שהרי השכל מוגבל, ואין לו זכות להאפיל על האמונה²⁵.

מקורות מלאים והוספות

²¹ וכן אמרו שעבודה זרה היא הדבר היחיד שבו מותרת ליצנות (מגילה כה ע"ב): "אמר רב נחמן: כל ליצנותא אסירא בר מליצנותא דעבודה זרה דשריא", אע"פ שידוע שהיא מרחיקה את ביקורת השכל. שבעניין זה עלינו להתרחק מדיון שכלי.

²² רמב"ם הל' עבודה זרה פ"ב ה"ג: "כל מחשבה שהוא גורם לו לאדם לעקור עיקר מעיקרי התורה, מוזהרין אנו שלא להעלותה על ליבנו ולא נסיח דעתנו לכך ונחשוב ונמשך אחר הרהורי הלב. מפני שדעתו של אדם קצרה ולא כל הדעות יכולין להשיג האמת על בוריה, ואם ימשך כל אדם אחר מחשבות לבו נמצא מחריב את העולם לפי קוצר דעתו. כיצד? פעמים יתור אחר עבודת כוכבים, ופעמים יחשוב בייחוד הבורא שמא הוא שמא אינו, מה למעלה ומה למטה מה לפניו ומה לאחור, ופעמים בנבואה שמא היא אמת שמא היא אינה, ופעמים בתורה שמא היא מן השמים שמא אינה, ואינו יודע המידות שדין בהן עד שידע האמת על בוריה ונמצא יוצא לידי מינות.

ועל עניין זה הוזהרה תורה ונאמר בה 'ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם אשר אתם זונים', כלומר לא ימשך כל אחד מכם אחר דעתו הקצרה וידמה שמחשבתו משגת האמת, כך אמרו חכמים, 'אחרי לבבכם זו מינות ואחרי עיניכם זו זנות'. ולא זו אף על פי שהוא גורם לאדם לטורדו מן העולם הבא אין בו מלקות.

²³ ספר המצוות לרמב"ם מצות לא תעשה מז: "והמצווה המ"ז היא שהוזהירו שלא לתור אחרי לבבנו עד שנאמין דעות שהם הפך הדעות שחייבתנו התורה, אבל נקצר מחשבתנו ונשים לה גבול תעמוד אצלנו, והוא מצוות התורה ואזהרותיה. והוא אמרו יתעלה (פ' ציצית) ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם. ולשון ספרי ולא תתורו אחרי לבבכם זו מינות...".

²⁴ ספר חובות הלבבות שער ח פרק ג סוף ד"ה והחמישה ועשרים: "ומה שאמר 'ואל תתחכם יותר', ולא אמר 'ואל תהי סכל יותר', מפני שיש לחכמה אצלנו גבול ידוע, לא יתכן לעבור אותו.

והוא, שכל מין ממיני החכמה, שימשכנו לעבודת האלוקים ולשמור מצוותיו ולהראות חכמתו ויכולתו – מותר לנו וחייבים אנו לחקור עליו, כמו שאמר 'הן יראת ה' היא חכמה', ואמר 'תחילת חכמה יראת ה' ודעת קדושים בינה', ר"ל ודעת האלוקים, ואמר 'ראשית חכמה יראת ה'', ואמר 'הנה בדבר ה' מאסו וחכמת מה להם'.

וכל מה שהוא מן החכמה על זולת הדרך אשר זכרנו [שמרחיקו מעבודת האלוקים] – אסור לעיין בה ולחקור עליה, וע"כ אמר 'ואל תתחכם יותר'.

²⁵ פנקסי הראי"ה, חלק ראשון, פנקס ה, אות ז: "האמונה השלימה, המאירה את כל חשכת היקום, איננה יראה כלל מהיקשי השכל האנושי. היא יודעת, שהשכל הוא הקניין היותר מוגבל של המין האנושי. הוא נועד רק להיות משתמשים בו באותו התפקיד שהוא ראוי לו, אבל אין לו כל זכות להאפיל על מאורים אחרים שהם חוץ ממנו, כמו הרגש והאמונה בכלל".

ואם יבוא אדם ויתעקש שדעתו אינה מסכימה לעיקרים אלו, בוודאי שיצר הרע הוא שהטעהו, ושב ורפא לו.

והקב"ה בישר אותנו, גזר עמנו והבטיחנו מעולם ועד עולם, שכל טוען טענה לבטל מה שבידינו, יפסיד בטענתו ולא תתקיים.²⁶

והואיל ואנו מצווים להאמין בעיקרים²⁷ אלו²⁸, לא יעלה על הדעת שמסובב כל הסיבות, שלא ייפלא ממנו דבר, וחותמו אמת²⁹, היה מניח לעם ישראל ליפול בטעות בתחומים אלו, ולהתחייב להאמין במה שאינו³⁰, וחלילה לא-ל מן השקר³¹. שכל דבר שהקב"ה הבטיחנו, ואפילו רק לתועלת חינוכית, לא יכזיב מאמרו, ויקיימו ויצדיק דברו³².

מקורות מלאים והוספות

²⁶ אגרת תימן (הרמב"ם): "שהקדוש ב"ה בישר אותנו על ידי ישעיהו, שכל אנס או נצחון שיתכוון לסתור תורתנו ולבטל דתנו בכלי זיין, ישבור הבורא כלי מלחמתו ולא יצליחו. וזה על דרך משל, כלומר שעצתו לא תשלם לעולם. כמו כן כל טוען שיתכוון לבטל מה שבידינו, יצא מחויב מן הדין בטענתו, ויבטל אותה ולא תתקיים. כמו שנאמר (ישעיהו נד יז) 'כל כלי יוצר עליך לא יצלה, וכל לשון תקום אתך למשפט תרשיעי, זאת נחלת עבדי ה' וצדקתם מאיתי נאם ה'..."

ושלושת המערערים האלה, כלומר הכת האנסית, והכת הטוענת טענות, והכת המתדמה לדתנו, כולם יאבדו. ואם תראה להם שום גבורה וניצחון בשום זמן, לא תעמוד להם הגבורה ההיא ולא יאריך להם הניצחון ההוא.

וכן גזר עמנו בוראנו יתברך, והבטיחנו מעולם ועד עולם, שכל זמן זמן שיעמוד על שונאיהם של ישראל שמד, או שיתחדש עליהם שום רוגז שהוא, עתיד לסלקו ולהסירו. שכן אמר דוד ברוח הקודש, מספר בלשון האומה שמתרעמת מתוקף יד הגויים בנו ופשוט ממשלתם עלינו מתחילתנו, ואף על פי כן אין בהם יכולת להאבידנו ולמחות את שמנו, ואף על פי שרודפים אחרינו ומנגעים אותנו בשמדות וגזרות. שכן אמר דוד ע"ה (תהילים קכט א-ב) 'רבת צררוני מנעורי יאמר נא ישראל רבת צררוני מנעורי גם לא יכלו לי'."

²⁷ וסברה פשוטה היא שישנן דעות מסוימות שהתורה מחייבת להחזיק בהן.

²⁸ ויש מהם אף השלכות הלכתיות, ליחס כלפי הכופר בהם.

²⁹ שבת נה ע"א, יומא סט ע"ב, סנהדרין סד ע"א: "חותמו של הקב"ה אמת".

³⁰ ספר העיקרים מאמר א פרק כב: "האמונה שראוי שתשים את האדם מצליח היא האמונה בדבר האמיתי שהוא אמיתי בלבד, לא האמונה במה שאינו נמצא - שהוא נמצא, ובמה שהוא נמצא - שאינו נמצא".

³¹ כוזרי מאמר א אות פט: "חלילה לא-ל מן השקר".

³² כדברי הרס"ג לעניין עונש הגיהנום - אמונות ודעות מאמר ט ד"ה אבל השתי: שם ד"ה אבל השתי: "ואולי יאמר אומר כי העניין הזה בגמול יותר נכון, כי היא טובה והצלחה וחסד, אבל בייסורים וההתמדה באש, רואה אני שזה עזיבת הרחמים ואכזריות, ומה שאינו דומה למידותיו יתברך. ואומר בזה עוד דבר מגיע, כי כאשר התחייב לייחל אותם יחול שאין גדול ממנו, כן התחייב להפחידם הפחד שאין גדול ממנו. כי אם היה מפחידם בייסורי אלה שנה,

פרק י

פרטי י"ג העיקרים

לגבי הפרטים שבשלושה עשר העיקרים ישנן מחלוקות.

לגבי העיקר השלישי, שאין לו גוף, הראב"ד כתב שהמאמין שלקב"ה יש גוף, אינו מין, והוסיף שהיו גדולים וטובים שסברו כך³³. אכן היו חכמים בתקופת

מקורות מלאים והוספות

היה יכול האומר לומר, אלו היה משים אותם אלפים היו מפחדים יותר, ואם היה משים אותם אלפים, היה יכול לומר, אלו היה משים אותם רבבה, היו מפחדים יותר, על כן שם הייסורין באין תכלית, שיהיה מפחיד בגדול שבהפחד, שלא תישאר עמו תואנה לשום אדם. וכאשר ייראם ביראה הגמורה ולא ישמעו, לא היה נכון להמיר מה שהפחידם ויכזיב מאמרו, אך בעבור הצדיק מאמרו ודברו, ראוי שיתמיד עליהם הייסורין, וחמסם על נפשם, כי מרו וכחשו, ולו החסד בשהגדיל עליהם בפחד הייסורין לתקנם לעבודה³³.

³³ השגות הראב"ד על הרמב"ם הלכות תשובה פ"ג ה"ז: "והאומר שיש שם ריבון אחד אלא שהוא גוף ובעל תמונה. א"א ולמה קרא לזה מין? וכמה גדולים וטובים ממנו הלכו בזו המחשבה, לפי מה שראו במקראות, ויותר ממה שראו בדברי האגדות המשבשות את הדעות".

הראשונים שסברו כך³⁴, ואף בתקופת האחרונים³⁵, ויש מי שכתב שהיו אף

מקורות מלאים והוספות

³⁴ רבי משה תקו בספרו כתב תמים (נדפס בתוך "אוצר נחמד" ח"ג), בתחילת הספר – עמוד 58: "והבורא המכובד בכל מיני כבוד וקדוש בכל מיני קדושה למעלה מכולם ומלך על כולם, ולכך קראו אברהם ה' אלוהי השמיים, ופעמים יורד משם לפורענות מכעיסיו ופעמים שהוא למעלה".

שם עמוד 59: "וברא מלאכים ובני אדם לעבודתו ובראם בצלם דמות תבניתו, כמו שיש לעדות תורה נביאים וכתובים משנה ותלמוד ואגדות. תורה – דכתיב נעשה אדם בצלמנו כדמותנו... ובנביאים – ואראה את ה' יושב על כיסא...".

רבי שלמה בן אברהם מן ההר סבר שאמנם אין לבורא דמות ותמונה גוף ואברים, אך יש לו מקום מסוים. מלחמות ה' לרבי אברהם בן הרמב"ם י ע"ב: "וכן אמר רבי שלמה ובן אברהם מן ההר) בכותבו שיש שם מחיצה מבדלת בינו ובין בריותיו, כפשט דברי המדרש וההגדה... וגם זכר באמונתו חושך ענן וערפל המקיפים, כפשט דברי המדרש חגיגה שהם כפשט הפסוקים... והנה נאמר לו: ... מפני מה הודית שאין לבורא יתברך דמות ותמונה ולא גוף ואיברים, וחזרת ועשית לו יתברך וברוך שמו מקום מסוים ומחיצה של חושך?".

ר' משה בן שלמה מסלרנו (המפרש הראשון של המורה נבוכים) בפירושו למורה נבוכים חלק א פרק א (מכתב יד): "הדברים מגיעים לקצת בני עמינו, ואינם קצתם שלא יהיו רבים, שהאמינו שהשם גשם כגשם בני אדם, ולו עיניים וידיים ורגליים כאדם. ויותר קשה מזה, שהמשכיל הבא לדבר אליהם ולאמר שאין הכתובין כמשמען וכפשוטיהן, אכן יש פירוש לכל אחד מהם, יחזיקוהו מין ואפיקורוס ויקראוהו כופר בשם ובתורתו. וכל זה לרוב הימשכם אחרי פשוטי הכתובים ולקוצר ידם בחכמות... ומפני זה התחייבה להם ההגשמה הגמורה לכאורה בדעתם, שהם אם יפרדו מזאת האמונה, כלומר שלא יאמינו כן, יכזיבו הכתוב שאומר 'נעשה אדם בצלמנו' ייברא אלוהים את האדם בצלמו'...".

תחילת מאמר תחיית המתים (באגרות הרמב"ם): "שכבר פגשנו אדם שהיה נחשב שהיה מחכמי ישראל, וחי השם יודע היה דרך משא ומתן במלחמתה של תורה לפי מחשבתו מנעוריו, והוא היה מסופק אם השם גשם בעל עין יד ורגל בני מעיים כמו שבא בפסוקים או אינו גוף. אמנם אחרים שפגשתי מאנשי קצת ארצות פסקו לגמרי שהוא גוף והחזיקו לכופר מי שהיה מאמין חילופה, וקראוהו מין ואפיקורוס, והבינו דרשות רבות על פשוטיהן. וכיוצא בזה שמעתי על קצת אנשים שלא ראיתי וכאשר ידעתי באלו האובדים לגמרי שהם מוקצים וחושבים שהם חכמי ישראל והם הם הסכלים שבבני אדם ויותר תועי דרך מהבהמה".

³⁵ ספרו של ר' יוסף אשכנזי ("התנא מצפת", מתחילת תקופת האחרונים) (הודפס בתרביץ כח חוברת ב ליקוטים מספרו של ר' יוסף אשכנזי) פרק ט: "וכתב במדע וספר המדע ממשנה תורה לרמב"ם) שכל האומר שיש שם תמונה, שהוא נקרא מין. והנה לפי דבריו בוודאי גם המאמין בדבריהם נקרא מין, שהרי כתיב בה 'ותמונת ה' יביט'. והנה, אפילו אם יהיה פירוש 'יביט' מה שיסברו בו הפילוסופים, דהיינו בכח המדמה, מכל מקום יש כאן תמונה, שהרי אמר 'ותמונת ה''. ואין לומר שהם יפרשו לשון תמונה באופן אחר, דאם כן למה אמר שאין לשם תמונה". שם פרק מז: "מה שהביא [הרמב"ם] הל' יסודי התורה פ"א ה"א: 'וכיוון שנתברר שאינו גוף וגווייה... וכך אמרו חכמים אין למעלה לא ישיבה ולא עמידה ולא עורף ולא עיפוף' ראייה ממנה שאמרו 'אין למעלה לא עמידה ולא ישיבה ולא עורף ולא עיפוף', שהביא ממנו ראייה שאין למעלה גוף. אבל אתה רואה שכיוון שאמר שאין שם עמידה וישיבה, משמע שיש שם איברי העמידה והישיבה... בשם כבר כתיב 'יושב על כיסא רם ונישא'".

אמוראים שחשבו כך לפי תומם³⁶. ואפשר שטעו בכך שסברו שאיסור הגשמה הוא רק על המאמין שיש לו גוף מוחשי³⁷, או שטעו מחמת מחשבת ההמון שאין מציאות שאינה גשמית³⁸. והיו³⁹ בתקופת הראשונים מי שמתוך הזהירות לייחס הגשמה לבורא, ייחסו את תיאורי ההגשמה לכרוב המיוחד⁴⁰ שנאצל ונברא מאישו הגדולה של הבורא, ופירשו שתיאורי הפסוקים⁴¹

מקורות מלאים והוספות

³⁶ ריא"ז (קונטרס הראיות) מסכת סנהדרין דף צ ע"א ד"ה ומה שכתוב: "אם יחשוב אדם שהקדוש ברוך הוא בעל תמונה, לא הקפידה תורה בכך, וכמה היו מחכמי התלמוד הקדושים שמהם תצא תורה לישראל שלא נתנו לבם להתבונן בעניין האלוקות, אלא הבינו המקראות כפשוטם, ולפי תומם חשבו כי הקדוש ברוך הוא בעל גוף ותמונה, וחלילה שנקרא מינים לאשר נאמר עליהם לקדושים אשר בארץ המה וגו'".

³⁷ מלחמות השם (רבי אברהם בן הרמב"ם) מהדורת ת"ר עמודים 27-28: "ואני אגלה אל בעלי השכל והבינה דעת אלו הטיפשים. הם דימו שאין קרוי גוף אלא גוף האדם או הידות בלבד, ולא תמונה אלא תמונת איברים בלבד, וכשהכבוד הוא אש מלהטת או בעל אור בהיר – אינו גוף.

ולא הרגישו אלו עניי הדעת שכל עצם וממש שיש לו אורך ורוחב וגובה הוא הגוף, בין שהיה מרובע כבית... או שיש לו חיתוך איברים כחיות או אין לו כשמים וכאש וכמים וכרוח – הכל גופים הם, מפני שיש להם סיום מקום ותמונה מן התמונות... ושכל שיש לו סיום מקום – גוף הוא".

³⁸ האמונה הרמה (הראב"ד הראשון), תחילת פרק "העיקר הראשון בשורש האמונה" (פפד"מ תרי"ג עמוד 47): "אמונת ההמון היא, שלוקחים הידיעה בא"ל יתברך מקובלת, כי הם יחשבו שמה שאין לו גשם (גשמיות) אין לו מציאות...".

³⁹ הם מכונים: חוג הכרוב המיוחד. אריכות על כך במאמר "חוג הכרוב המיוחד בתנועת חסידות אשכנז", תרביץ לה חוברת ד.

⁴⁰ שכונה גם: הכרוב הקדוש.

⁴¹ ובעיקר במעשה מרכבה.

ואגדות חז"ל מתייחסים אליו⁴², והיה מי שאף כיוון אליו את תפילותיו⁴³.

לגבי העיקר הרביעי, שכל נמצא זולתו בלתי־קדמון בערכו אליו, היו מעטים מהראשונים שכתבו שהקב"ה ברא את העולם מחומר קדמון, ולא יש מאין⁴⁴.

מקורות מלאים והוספות

א. כתב יד ציריך, הספריה המרכזית 102, הובא במאמר "סר ליבם מן העליונה", שהודפס ב"דעת" – כתב עת לפילוסופיה יהודית וקבלה" מספר 85 עמוד 327: "הבורא יתברך שהיה יוצאת משמו של ארבע אותיות – יקוק – אינו נתפס, אפילו בהרהור הלב, ואין בריה שיוכל לחשוב בו יתברך אלא היה הווה ויהיה... ואם אדם יחשוב בליבו ממקראות שמורים בו צורה, לא יטעה אדם בזה, כי כל אותן המקראות אינם כתובים אלא על הכרוב המיוחד הנאצל מאישו הגדולה אש אכלה אש... ואותו הכרוב הנאצל מאישו הגדולה יש לו דמות וצורה ועליו נאמרו כל הצורות הכתובות בפסוק והנאמרות בתלמוד..."

ב. ברייתא דיוסף בן עוזיאל, הובאה ב"קבץ על יד" חלק לג עמוד 168 והלאה: "[עמוד 171:] רוח אלוקים חיים קול ורוח ודיבור שאינו נראה, ואצל [האציל] משכינת כבודו על הכרוב המיוחד... [עמוד 174:] ומה שכתוב 'יצא כבוד ה' ממפתן הבית ויעמוד על הכרובים' – כבוד ה' הוא הכרוב... ואדם הראשון נברא בצלמו ובדמותו, שנאמר 'ועל דמות הכיסא דמות כמראה אדם וגו'" והוא נאצל מן הכבוד... ואותו הכרוב המיוחד נקרא אכתריאל... [עמוד 176:] שברא מן שכינתו ומן אישו הקדוש המיוחד על הכיסא... [עמוד 181:] וממראה מותניו ולמטה ראיתי כמראה אש – הוא הכרוב הקדוש... [עמוד 182:] ופירש רבינו דלכך כתוב 'אנוכי ה' אלוקיך אשר הוצאתיך'... דעו שקול רוח ודיבור הוציא אתכם מארץ מצרים, ואין בי תמונה, שנאמר 'ותמונה אינכם רואים זולתי קול'."

ג. ספר סוד הסודות לר' אלחנן בן יקר, בכתב היד דף 56 כ"ב, הובא במאמר "שרידי פולמוס על תורת האלוקות בספר סוד הסודות לר' אלחנן בן יקר מלונדון", שהודפס בתרביץ כרך סא חוברת ב (עמודים 263–264 בתרביץ): "ממראה מותניו ולמעלה, ממראה מותניו ולמטה ראיתי כמראה אש", הוא הכרוב הקדוש, ואסור להתבונן בזה המקרא."

המשך הדברים שהובאו לעיל בכתב יד ציריך, הספריה המרכזית 102, הובא במאמר "סר ליבם מן העליונה", שהודפס ב"דעת" – כתב עת לפילוסופיה יהודית וקבלה" מספר 85 עמודים 327–328: "לכן יש לכל יראי השם לכוין ליבם בתפילתם להתפלל ולברך ולהשתחוות ולהודות לכרוב בלי פירוד וקיצוץ, כלומר שלא יטעו בני אדם בליבותם שיש לכרוב כוח או גדולה מעצמו, אלא מן הזריחה שזורחת עליו מן הקדושה שבמערב שהוא אש אכלה אש היה הווה ויהיה (...) וכן כשאדם אומר שבח והודאה יכוון הכל לאותו הכרוב להלל ולשבח ולהודות."

וכל זה יזהר אדם שלא יקצץ אותו ממעלה העליונה כי ח"ו אין לו שום חיזוק וכוח, אלא מלמעלה. ואותו הכרוב נקרא בספר הכבוד יקוק הקטן."

א. פירוש רבי עזרא בן שלמה מגירונה (מגדולי המקובלים מקטלוניה, תלמידו של רבי יצחק סגי נהור), שיוחס לרמב"ן, שיר השירים ג ט: "אפריין עשה לו המלך שלמה מעצי הלבנון. ר"ל משפע החכמה ומוזיה הבהיק האור ההוא ונאצל ממנו. וזהו שאמר בבראשית רבה מהיכן נבראת האורה... וכן דעת רבי אליעזר הגדול שאמר שמים מהיכן נבראו מאור לברשו לקח... הארץ מאיזה מקום נבראת משלג שתחת כיסא כבודו..."

והוא על דעת אפלטון האומר כי שווא הוא שהמציא הבורא דבר מלא־דבר. כי יש חומר נמצא והוא על דרך משל כחומר ליצר או כברזל לנפח שיצייר ממנו מה שירצה. כן הבורא

גם לגבי העיקר השמיני, שכל התורה כולה ניתנה למשה, יש לדון באריכות, כפי שנבאר בהמשך.⁴⁵

כך גם לגבי העיקר התשיעי, שלא יהיה שינוי בתורה, יש מהראשונים שחלק, כפי שנבאר בהמשך.⁴⁶

כך גם לגבי העיקר העשירי, שהשם יתברך יודע מעשיהם של בני אדם, יש כמה ראשונים ואחרונים, ובראשם רש"י, שכתבו שהקב"ה לא יודע מראש אם האדם יהיה צדיק או רשע, שאם היה יודע זאת – היתה נפגעת בחירתו של האדם. כפי שנבאר בהמשך.⁴⁷ מפשט לשונותיהם של ראשונים מסוימים משמע שאין ידיעת השם יתברך מתפשטת בפרטים, אמנם כבר דחו הבנות אלו, וכפי שנבאר בהמשך.⁴⁸

בעיקר השנים-עשר מפורש "ולא יעשה לו סברות במקראות להוציא זמן ביאתו. וחכמים אומרים 'תיפח רוחן של מחשבי קיצין'". בידוע יש שכן חישוב קיצין על סמך סברות במקראות, כפי שנפרט בהמשך.⁴⁹

ולגבי עצם העיקר השנים-עשר, להאמין בביאת המשיח, כתב החתם סופר שאין זה מעצם עיקרי הדת, אלא שכיוון שעיקר יסוד הכל להאמין בתורה ובנביאים, הרי שמי שמפקפק בגאולה כופר בהאמנת התורה והנביאים שניבאו על גאולתנו האחרונה.⁵⁰

מקורות מלאים והוספות

יתברך צייר מן החומר שמיים וארץ ופעם יצייר ממנו זולתי זה. ואין קוצר בחיק הבורא יתברך כשלא יברא דבר מלא-דבר. כמו שאין קוצר ביכולתו כשלא ימציא דברים הנמנעים, שיברא מרובע שיהא אלכסונו שווה לצלעו ולקבץ שני הפכים ברגע אחד. וכמו שאין זה קוצר ביכולתו כך אין קוצר אם לא יאציל דבר מלא-דבר כי זה בכלל הנמנעים כולם.

ועל זה אמר שלמה בחכמתו הברה ובמחשבתו הנכונה ברוח הקודש...".
ב. "המאמר בביאור ההתחלה החומרית לרבי שם טוב בן יוסף אבן שם טוב" (ממפרשי המורה נבוכים, בסוף תקופת הראשונים) פרק ז (הובא בנספח לספר "סתירה והסתרה בהגות היהודית בימי הביניים"): "ואחר שהתיישב זה, נרצה לבאר כי החומר הראשון בלתי הווה ולא נוצר בשלב מסוים ולא נפסד בעצם. וזה יתבאר משלושה פנים...".

⁴⁵ בפרק פו.

⁴⁶ בפרק קמה.

⁴⁷ בפרק לט.

⁴⁸ בפרק מב בכותרת "דעות מחודשות עוד יותר".

⁴⁹ בפרק קלו, ושם נביא שאף הרמב"ם עצמו עשה כן, ונדון על מה הסתמכו.

⁵⁰ שו"ת חתם סופר ח"ב (יורה דעה) תחילת סי' שנו: "אך א"א לי בשום אופן להאמין שיהיה

לגבי העיקר השלושה-עשר, שיחיו המתים, נחלקו האם חובה גם להאמין שמקורה מהתורה⁵¹, או שדי להאמין בעצם תחיית המתים⁵².

שינויי גרסאות בפרטי י"ג העיקרים

ישנם תרגומים שונים לי"ג העיקרים⁵³, וחשוב לשים לב לכך שלעיתים ישנם שינויי משמעות ביניהם⁵⁴. כך ישנם שינויים בין הנוסח המקורי שבפירוש

מקורות מלאים והוספות

גאולתינו אחד מעיקרי הדת, ושם ייפול היסוד תיפול החומה חלילה ושנאמר אלו הי' ח"ו חטאנו גורמים שגירש אותנו גירוש עולם וכדס"ל לר"ע בעשרת השבטים שהם נדחים לעולם המפני זה רשאים הם לפרוק עול מלכות השמים או לשנות קוצו של יו"ד אפילו מדברי רבנן, חלילה, אנחנו לא נעבוד ה' לאכול פרי הארץ ולשבוע משובה, לעשות רצונך אלוקי חפצתי, ועכ"פ ועל כל אופן עבדי ד' אנחנו, יעשה עמנו כרצונו וחפצו. ואין זה עיקר ולא יסוד לבנות עליו שום בניין.

אך כיון שעיקר יסוד הכל להאמין בתורה ובנביאים ושם נאמר גאולתינו האחרונה בפרשת ניצבים ובפרשת האזינו, כמ"ש רמב"ן שם, והרבה מזה בדברי נביאים, אם כן מי שמפקפק על הגאולה הלז הרי כופר בעיקר האמנת התורה והנביאים.

⁵¹ רש"י סנהדרין צ ע"א ד"ה הכי גרסינן: "הכי גרסינן האומר אין תחיית המתים מן התורה – שכופר במדרשים דדרשין בגמרא לקמן מניין לתחיית המתים מן התורה, ואפילו יהא מודה ומאמין שיחיו המתים אלא דלא רמיזא באורייתא – כופר הוא, הואיל ועוקר שיש תחיית המתים מן התורה – מה לנו ולאמונתו, וכי מדיכין הוא יודע שכן הוא. הלכך כופר גמור הוא". שערי תשובה (רבינו יונה) שער ג אות קנד: "והזהירונו רבותינו זכרונם לברכה במאמר הזה להאמין כי נכתבה אמונת תחיית המתים בתורה, וכי היא אחת מעיקריה". מציאות קטן (הרא"ה קוק) אות שמ: "ועל כל פנים מה שהקשו (באר שבע) אפירוש רש"י דכתב (סנהדרין צ ע"א, ד"ה האומר) שאף על פי שמאמין בה, רק אינו מאמין שהיא אמורה בתורה, הוא בכלל אין לו חלק לעולם הבא, ודאי דברי אמת המה וראויים למי שאמין, שאם יאמין רק מצד הכרע הדעת ויכחיש שלא נתקבלה למשה ככל התורה כולה, שאחת היא לנו בכתב ובעל פה, ודאי נידח הוא מעם ד'".

שו"ת משנה הלכות (לרב מנשה קליין, "האדמו"ר מאונגוואר") חלק ה סימן קסה ס"ק ז: "ובגיליון שם ציין לבאר שבע שכתב דברים אלו אינם מדברי רש"י, אולם בספר יד רמה לסנהדרין שהיה מגדולי הראשונים דור אחר רש"י כתב דברים אלו בשם רבינו שלמה ז"ל ע"ש, א"כ אין ספק שדברים אלו יצאו מפי קדשו של רבינו הקדוש רש"י ז"ל".

⁵² באר שבע סנהדרין צ ע"א ד"ה האומר: לפי דעתי לא יצאו דברים אלו מפה קדוש רש"י, אלא איזה תלמיד טועה פירש כן בגיליון ונכתב בפנים... אלא על כרחך לאו דווקא מן התורה... ותדע שהרי הרב בעל ספר עיקרים במאמר רביעי פרק ל"ה כתב דלא רמיזא באורייתא תחיית המתים, רק על צד הקבלה בלבד אנו מחוייבין להאמין בתחיית המתים". וכן הגירסה באחד המקומות בירושלמי – פאה פ"א ה"א: "תמן תנינן אלו שאין להם חלק לעולם הבא האומר אין תחיית המתים ואין תורה מן השמים ואפיקורס".

גם בדברי הרמב"ם בהקדמתו לפרק חלק, לא מוזכר "מן התורה": "ותחיית המתים הוא יסוד מיוחד משה רבינו ע"ה, ואין דת ולא דבקות בדת יהודית למי שלא יאמין זה".

⁵³ שהרי הרמב"ם כתבם, כחלק מפירוש המשנה, בעברית יהודית.

⁵⁴ ביסוד השמיני, ישנו חילוק בין התרגום "שנאמין שכל התורה הזו הנמצאת בידינו היום הזה

המשנה, לבין הנוסח שבסידורים⁵⁵, שאין ברור מי חיברו⁵⁶, ובוודאי שאין לדקדק בלשונו⁵⁷.

פרק יא

טועה בעיונו

היו מהראשונים שחידשו את המושג "טועה בעיונו" – אדם שכופר באחד העיקרים, אך עושה זאת בשגגה, שמחמת עיונו בסוגיות אלה, מצד השכל והבנת הפסוקים או האגדות, טעה והסיק כנגד אחד העיקרים. ועל כך כתבו הראשונים שאינו כופר, אלא הוא בכלל חכמי ישראל וחסידיהם, אלא

מקורות מלאים והוספות

היא התורה שניתנה למשה", לבין התרגום "שנאמין כי כל התורה הזאת הנתונה ע"י משה רבינו ע"ה, שהיא כולה מפי הגבורה".

⁵⁵ ביסוד השנים-עשר, ישנו חילוק בין הנוסח שבסידורי האשכנזים "אחכה לו בכל יום שיבוא", לבין הנוסח המקורי "ימות המשיח, והוא להאמין ולאמת שיבוא, ואין לומר שנתאחר, אם יתמהמה חכה לו".

⁵⁶ במאמר "השפעת תמורות מחשבתיות על נוסחי אני מאמין" (אלי גורפינקל) עמוד סא כתב כך: "לאחר בדיקה מקיפה מתברר שהנוסח המקורי [של סידורי זמננו] תוקן על ידי המשכיל יצחק סטאנוב, בסידור שהוציא לאור בשנת תקמ"ה. השינויים נעשו ככל הנראה מסיבות דקדוקיות... כל שינויינו בנוסח אני מאמין הועתקו על ידי ר' וואלף היידנהיים בסידורו שפה ברורה (תקס"ח) וממנו העתיקו כנראה כל הבאים אחריו... העובדה כי רבים משינויינו של סטאנוב, משכיל וזיפן מפורסם, בחלקים שונים של התפילה, נקבעו והשתקעו בנוסח התפילה, מביכה עד היום חוגים רבניים".

⁵⁷ שו"ת מלכי בקודש (הרב חיים הירשנזון), חלק ב, תשובה ו סעיף ד ד"ה ומחבר וד"ה ואין: "ומחבר פיוט 'אני מאמין' אשר אני קורא אותו בשם 'פיוט' לא מפני רוח פיוטי אשר בו, רק מפני התייסדו לאמירה כמו קרובץ ופיוט, לא להיגיון ויגיעה, והוא העתיק בלשון העם את ה"ג יסודות אשר כתב הרמב"ם ז"ל בפירוש המשנה א' דחלק, לא דייק הפייטני הזה בלשונו, במה שכתב שכל התורה 'המצויה עתה בידינו' היא הנתונה למרע"ה, במקום לכתוב שכל התורה כולה שכתבה משה רבינו ע"ה נתנה מפי ה' אליו, או נכתבה ממנו על פי ה', כי זה לשון הרמב"ם ז"ל שם היסוד השמיני הוא 'התורה מן השמים', והוא שנאמין 'כי כל התורה בזאת הנתונה ע"י משה רבינו ע"ה שהיא כולה מפי הגבורה'...

ואין רחוקים דברי הפייטני בעל אני מאמין הנכתב מקופיא מדברי הרמב"ם ז"ל אשר נכתבו בדיוק גדול, שהכופר בתורה נקרא מי שאינו מאמין במרע"ה שכל דבריו אמת, כהכופרים בזמן משה שפיקפקו בדבריו עד שאמר בזאת תדעון כי ה' שלחני כי לא מליבי".

שהוא חוטא בשוגג וצריך כפרה⁵⁸, או שאף נחשב כאנוס ופטור⁵⁹. והרי אין הקב"ה בא בטרוניא עם בריותיו⁶⁰, אלא הכל בצדק⁶¹.

והראב"ד⁶² כתב שאף הטועה וסבור שהקב"ה גוף ובעל תמונה, כיוון שהבין כך ממקראות ודברי אגדות, אינן מין⁶³.

והעיר על כך הראי"ה קוק שאם כופר באחד העיקרים בעניין שאין בו מחלוקת, וכל חכמי הדור מזהירים עליו, אינו נחשב "טועה בעיונו"⁶⁴.

מאידך האברבנאל לא קיבל את המושג "טועה בעיונו", וכתב שהכופר בעיקר מעיקרי האמונה, אין לו חלק לעולם הבא, גם אם עשה זאת מחמת טעות⁶⁵.

מקורות מלאים והוספות

⁵⁸ ספר העיקרים מאמר א תחילת פרק ב: "אבל מי שהוא מחזיק בתורת משה ויאמין בעיקריה, וכשבא לחקור על זה מצד השכל והבנת הפסוקים היטוה העיון לומר שאחד מן העיקרים הוא על דרך אחרת... או היטוה העיון להכחיש העיקר ההוא להיותו חושב שאיננו דעת בריא תכריח התורה להאמינו... – אין זה כופר, אבל הוא בכלל חכמי ישראל וחסידיהם, אעפ"י שהוא טועה בעיונו, והוא חוטא בשוגג וצריך כפרה".

⁵⁹ שו"ת הרדב"ז ח"ד סי' קפז (אלף רנ"ח): "מי שטועה באחד מעיקרי הדת מחמת עיונו הנפסד, שלא נקרא בשביל זה כופר... כיוון שאין כפירתו אלא מפני שחושב שמה שעלה בעיונו אמת ואם כן אנוס הוא ופטור".

⁶⁰ עבודה זרה ג ע"א: "שאין הקדוש ברוך הוא בא בטרוניא עם בריותיו".

⁶¹ פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) ויקרא לט ע"א: "שאין הקדוש ברוך הוא בא בטרוניא עם בריותיו, ואינו בא בכפישה, אלא הכל בצדק, שנאמר (תהלים ז) אלוקים שופט צדיק, ואומר א-ל צדיק ומושיע".

⁶² אמנם הרמב"ם שם חלק עליו, כדלקמן בהערה הבאה.

⁶³ רמב"ם הלכות תשובה פ"ג ה"ז: "חמישה הן הנקראים מינים... והאומר שיש שם ריבון אחד אבל שהוא גוף ובעל תמונה.

השגת הראב"ד שם: והאומר שיש שם ריבון אחד אלא שהוא גוף ובעל תמונה. א"א ולמה קרא לזה מין? וכמה גדולים וטובים ממנו הלכו בזו המחשבה לפי מה שראו במקראות, ויותר ממה שראו בדברי האגדות המשבשות את הדעות".

⁶⁴ מאמרי הראיה ח"א "פרק בהלכות ציבור" עמ' 58 (בדעת העיקרים): "בדבר שאין בו מחלוקת וכל חכמי הדור מזהירים על זה, י"ל שאין זה טעות בעיון".

⁶⁵ ראש אמנה לאברבנאל פרק יב: "שהדעת הכובד כשיהיה בעיקר מעיקרי האמונה כבר יסיר הנפש מהצלחתו האמיתית ולא יביאהו לחיי העולם הבא, אע"פ שלא יעשה אותו בכוונה למרוד. כי כמו שהסם הממית כשיאכל האדם אותו יכלה רוחו ונשמתו אליו יאסוף אע"פ שנאמר שאכל אותו בחושבו שהיה מאכל בריא, ויאות כן הכפירה והאמונה הכוזבת בעניין עיקרי הדת".

בדעת הרמב"ם נחלקו האחרונים האם הטועה בעינו הוא מין⁶⁶ או לא⁶⁷.
ואף החולקים בחריפות על דרכו של המורה נבוכים וספר המדע, שסברו

מקורות מלאים והוספות

⁶⁶ פרדס רימונים (לרמ"ק), שער א ("עשר ולא תשע") פרק ט ד"ה אמנם: "שהרמב"ם, לפי הנראה מלשונו, סבירא ליה שהאומר שא-לוה הוא בעל גשם הוא מין, ואע"פ שיהיה הטעות הזה מטעם כי לא הורגל באלוקיות ורדף אחרי פשוטי המקראות והמדרשים ולא ירד לעומקם להבין עניינים כצורתם.

ולזה השיגו הראב"ד ז"ל והכחישו ואמר שאיש כזה, שבכל ענייניו עובד את הא-ל והולך בדרכי התורה בתמימות ומפני קוצר ידיעתו האמין בגשמות – לא יקרא מין, עם שהוא בוודאי טועה, מאחר שאין כוונתו להרע ח"ו. אבל המכיר את בוראו, שנגלו לו שערי ההקדמות בסילוק הגשמות, ואינו מודה באמת ומעיו פניו ואומר שהא-לוה הוא גשם – זה ודאי יקרא מין ואפילו לסברת הראב"ד ז"ל."

⁶⁷ משנה כסף (רבי דוד שירירו) הל' תשובה פ"ג ה"ז ד"ה ובהשגה: "דרבינו [הרמב"ם] לא קרא מין אלא למכווין למרוד בהקב"ה וליכנות אצלו שהוא בעל גוף ובעל תמונה, ואה"נ אילו טעה מכח דמיונות הכתובים או האגדות יודה רבינו דאין זה מין, אלא הכופר אף שראה וידע שאין להקב"ה גוף ותמונה ועב"ז מתעקש ומבהיל ומכנה להקב"ה דברים הנמצאין אצל בעל גוף וגוויה, אנוש כזה אין לו חלק לעוה"ב."

שיש בהם דברי כפירה⁶⁸, והחרימום ואף שרפום⁶⁹, הרי לא ערערו על גדולתו של הרמב"ם עצמו, ועל שאר ספריו⁷⁰. ועל כרחק שכיוון שהכירו בגדולתו

מקורות מלאים והוספות

א. איגרת רבי יהודה הרופא (רבי יהודה אלפכאר הנשיא, ראש קהילת יהודי טולדו) אל הרד"ק המתחילה "יגער ה' בך השטן" (בספר אגרות קנאות): "הלא ידעת אם לא שמעת כי מקצת דברי מורה הנבוכים, נבוכים הם בארץ סגר עליהם המדבר, ודודם חמק עבר... ועבר עליו רוח קנאה, לפי שחלק [המורה נבוכים] בשגגה על משנה גמורה..."

ותדע ותשכיל מן מוצא דבר כי העם ההולכים בחשך המחזיקים בספר מורה הנבוכים, החכמים בעיניהם, הנבונים נגד פניהם, אשר בדבר יי' מאסו וחכמת מה להם, נרפים הם נרפים, ופוסחים על שתי הסעיפים, והם חושבים כי הם לכאן ולכאן והם באמת יורדים ואינם עולים אלא עומדים בתוך לנדה ביניהם, לא אור התורה נגה עליהם, ולא שם חכמה ויונית נקרא בהם, ועליהם הכתוב אומר וכמשפטי הגויים ההם לא עשיתם, ועוד נוסף עליהם דברים רבים, הלא כתובים, על ספר המורה, אשר הוא בעיניכם יורה ומורה, ובעינינו פתחון פה לכל סורר ומורה..."

ותישא כל העדה, ויתנו את קולם, על אותו ספר מורה כלם, כי היא מולדת חוץ לא יבוא להם בקהל יי' עד עולם, וגזרו שלא יהיה אדם רשאי ללמוד בו וללמד, הואיל ולשריפה הוא עומד".

ב. ספר האמונות (לרבי שם טוב אבן שם טוב הראשון) שער א פרק א דף ו ע"א-ע"ב: "ובספר המדע פ"ד כתב... ולמדנו מכל דבריו, כי מה שהבינו רבני צרפת ז"ל ושאר המשיגים עליו [על הרמב"ם] כי לפי דעתו אין עונש לנפש הרשע והוא כופר בדינה של גהינם ובחשבון ובמניין – הוא אמת ויציב. וכן מה שהשיג עליו הראב"ד ז"ל ור"מ הלוי ורבינו שמשון בעל התוספות ושאר רבני עולם ז"ל ורבינו שמואל ראש הישיבה בבבל, שלא היה [הרמב"ם] מאמין בתחיית המתים – הוא אמת ויציב".

ג. ספר האמונות שער א סוף פרק א דף ז ע"א: "והנני מעתיק פרק אחד קצר בחלק ג [מהמורה נבוכים] פרק מד... אבל האמת – כוונתו ידועה בכל התורה למודה על האמת, כי לא יצא מדרכי הממרים בתורה מן השמיים".

ד. ספרו של ר' יוסף אשכנזי ("התנא מצפת", מתחילת תקופת האחרונים) (הודפס בתרביץ כח חוברת ב ליקוטים מספרו של ר' יוסף אשכנזי) פרק מב: "כי הרב [הרמב"ם] והנמשכים אחריו... כיוון שאינם מאמינים בעולם הבא ובאפשרות תחיית המתים... וכן כיוון שאינם מאמינים בשכר ועונש... וגם כיוון שאינם מאמינים בהשגחה... והרי כפרו בה' אלוהי ישראל ובתורתו...".

⁶⁸ איגרת הרד"ק (באגרות קנאות עמוד 4) מביא את דברי מתנגדי הרמב"ם: "והוא שב עד הפסילים, ולעובדי אלילים... לדברי רבינו משה ממצרים אשר כתב ספרי מינות, ואתם [הנוצרים] מבערים את המינים שלכם, בערו את שלנו. וצוו לשרוף הספרים ההם, והם ספר מדע וספר מורה".

סדר הדורות ח"א ד"א תתקצו (עמוד 206): "וכבר ידעת מה שאירע לספר המורה והמדע ששרפו אותם".

⁷⁰ איגרת רבי יהודה הרופא, בהמשך דבריו שם: "ובכל זאת מצווה עלינו לחוס על כבודו של רבינו משה [הרמב"ם] ז"ל ולהודות, כי היה בדורו כאיש חמודות, ולו בכל חכמה עשר ידות, ויותר מהמה מידותיו רבות ונכבדות, תורת אלוהי בקרבו, ותרועת מלך בו, הוא כתב את משנה התורה הזאת על ספר, הנותן אמרי שפר, אשר עומד לנס עמים אליו גוים ידרשו, ומפיו תורה יבקשו, כי מלאך יי' צבאות הוא, ואחריו לא קם כמוהו, וחיביבין אנו לדון אותו

בתורה ויראת שמיים, הסכימו שהוא בכלל חכמי ישראל וחסידיהם. ומכל מקום, גם מי שטעה בעיונו ונסתפק באיזה מן העיקרים, איסור חמור עוד יותר אם יפרסם את ספיקותיו ברבים⁷¹.

פרק יב

דעות החולקות על הרמב"ם לגבי מניין העיקרים

בגאונים ובראשונים היו עוד שיטות שונות במניין העיקרים:

א. רבנו חננאל: ארבעה עיקרים – אמונה בקב"ה, אמונה בנביאים, אמונה בעולם הבא ושכר לצדיקים, אמונה בביאת המשיח⁷².

מקורות מלאים והוספות

לכף זכות, ואין להרהר אחר מידותיו כי מה האדם שיבא אחרי המלך, וכל שכן דל כמוני והלך".

ספר האמונות (לרבי שם טוב אבן שם טוב הראשון) שער א פרק א דף ה ע"א-ע"ב: "והרב הגדול והרמב"ם אשר בנה מגדל עוז ומבצר בתלמוד, בנוי לתלפיות, ממולא בכתם אופיר, מספרא וספרי ותוספתא מכילתא וכולי תלמודא בבלי וירושלמי, כשבא להקדים הקדמה למסכת אבות העולם, ובא לדבר בנפש האדם וכוחותיה... אם כן בהכרח למדנו מזה סתירת כל התורה...".

עוד יש להדגיש, שכולם הקפידו לכנות את הרמב"ם בתארי כבוד.

⁷¹ מעשה ניסים (ר' ניסים ממרסיי) פרק יא עמוד 160: "ועל זה הצד כפי מה שאחשוב, בא בלשון רבותינו 'והאומר אין תורה מן השמיים' ולא אמר 'המאמין', כי באמירה לבד הוא מזיק לרבים וכופר בתורה, ואף אם יאמין כמונו שיהא רבת התועלת. כי הוא מחטיא הכוונה והופך הקערה על פיה, מחליש דבריה... לפי שהדיבור שיצא ממנו חורבן והריסה, אם לו לבדו אם לזולתו, עוון חמור ואשמה גדולה. ועל זה אמרו ז"ל 'האומר'".

⁷² רבינו חננאל שמות יד לא (בתוך ספר מגדל חננאל): "ויאמינו בד' ובמשה עבדו. האמונה מתחלקת לארבעה חלקים:

אמונה בהקדוש ברוך הוא. שנאמר (דברי הימים כב) האמינו בד' אלוהיכם ותאמנו וזהו שכתוב ויאמינו בד' ובמשה עבדו.

אמונה בנביאים. שנתחייבנו לשמוע דבריהם שנאמר (ישעיה נג) מי האמין לשמועתנו. אמונה בעולם הבא. שיש להאמין כי יש עולם הבא ויש שכר טוב מעותד לצדיקים, וזהו שאמר דוד ע"ה (תהלים כז) לולא האמנתי לראות בטוב ד' בארץ החיים. אמונה בביאת הגואל. שזה פינה גדולה בתורה, זהו שאמר (ישעיה כח) הנני יסד בציון אבן אבן בוחן פינת יקרת מוסד מוסד המאמין לא יחיש.

וכל המאמין יש לו זכיות הרבה, שנאמר באברהם שהיה שורש האמונה (בראשית טו ו) והאמין בד' ויחשבה לו צדקה. והנה הוא זוכה לגן עדן שנאמר (ישעיה כו) פתחו שערים ויבא גוי צדיק שומר אמונים. וזכה לחיי העולם הבא שנאמר (חבקוק ב ד) וצדיק באמונתו יחיה. ומי שאינו מאמין בכל אלו, עליו הכתוב אומר (איוב טו) לא יאמין שוב מני חושך וצפוי הוא אלי חרב. ואינו זוכה לגאולה שנאמר (יחזקאל כ לז-לח) וברותי מכם המורדים והפושעים בי.

ב. מהכוזרי משמע שישנם חמישה עיקרים: בחירת ישראל, ארץ ישראל, תורת משה מפי הגבורה, נבואה, גמול ועונש⁷³.

ג. הראב"ד הראשון: שישה עיקרים – שורש האמונה, אחדות, תאריז של הקב"ה, פעולותיו, אמונה בנביאים, שהקב"ה נבדל מכל מה שנאמר עליו⁷⁴.

ד. ר' חסדאי קרשקש: שישה עיקרים – ידיעת ה', השגחה, יכולת, נבואה, בחירה, תכלית⁷⁵.

ה. ר' יוסף אלבו: שלושה עיקרים – מציאות ה', השגחה, תורה מן השמיים⁷⁶.

מקורות מלאים והוספות

וכתיב (תהלים לא) אמונים נוצר ד' ומשלם על יתר עושי גאווה. פירש ד' יתברך נוצר אמונים ואל אותם שאין בהם אמונה משלם ענשם כי הם עושים בגאווה. ואינו זוכה לחיים שנאמר (חבקוק ב ד) הנה עופלה לא ישרה נפשו בו וצדיק באמונתו יחיה".

⁷³ אמנם הכוזרי לא הגדיר זאת כ"עיקרים", אך הם משתמעים ממנו במאמר א אות יא (וכך הבין הרב הנזיר ב"כוזרי המבואר"): "אנחנו מאמינים באלוקי אברהם יצחק ויעקב המוציא את בני ישראל ממצרים באותות ובמופתים ובמסות, והמכלכלם במדבר, והמנחילם את ארץ כנען, אחר אשר העבירם את הים והירדן במופתים גדולים, ושלח משה בתורתו, ואחר כך כמה אלפי נביאים אחריו מזהירים על תורתו, מיעדים בגמול הטוב לשומרה, ועונש הקשה לממרה אותה. ואנחנו מאמינים בכל מה שכתוב בתורה, והדברים ארוכים".

⁷⁴ האמונה הרמה תחילת מאמר ב: "העיקר הראשון: בשורש האמונה.

העיקר השני: באחדות.

העיקר השלישי: בתאריז יתברך, ומה שיתואר בו בהעברה המונית, ומה שיתואר בו בהעברה סגולית, וביאור הקושי לתאר יתברך בתואר אמיתי עצמותי.

העיקר הרביעי: בפעולותיו יתברך ובסידור המשך הנמצאות ממנו.

העיקר החמישי: באמונה האחרונה, והוא האמונה בנביאים ע"ה ובקבלה, ובתנאים אשר בהם יתאמת ויקויים דברי הנביא, ויחוייב להאמינו, ובתואר מיני הנבואה, וחילוף מדרגות האנשים בה.

העיקר השישי: באמונה וההערה על אמות, שכל מה שידומה עליו הוא נאמר בדרך העברה והוא נבדל ממנו".

⁷⁵ אור ה', תחילת מאמר ב: "בפינות התורות, ר"ל שהם יסודות ועמודים אשר בית אלוקים נכון עליהם, ובמציאותם יצויר מציאות התורה מסודרת ממנו יתברך, ואילו יצויר העדר אחת מהם תיפול התורה בכללה חלילה.

וכשחקרנו בהם מצאנום שישה:

האחד, ידיעת השם בנמצאות.

השני, השגחתו בהם.

השלישי, יכולתו.

הרביעי, הנבואה.

החמישי, הבחירה.

השישי, התכלית".

⁷⁶ ספר העיקרים מאמר א תחילת פרק ד: "הדרך הנכון שיראה לי בספירת העיקרים שהם

והיה מי שמנה עשרים ושישה עיקרים⁷⁷.

דעות החולקות על מהות העיקרים

האברבנאל והרדב"ז חלקו על רעיון העיקרים בכללותו, וכתבו שאין להניח בתורתנו שום עיקר⁷⁸. וכן כתבו האחרונים בשם חלק מהמקובלים⁷⁹. האברבנאל אף הוסיף שמייסדי העיקרים נמשכו בעניין זה אחר מנהג חכמי האומות בספריהם, שדרכם להניח שורשים ויסודות⁸⁰.

מקורות מלאים והוספות

שורשים ויסודות ותורה האלוקית הוא, כי העיקרים הכוללים וההכרחיים לדת האלוקית הם שלושה, והם: מציאות השם, וההשגחה לשכר ולעונש, ותורה מן השמיים. ואלו השלושה הם אבות לכל העיקרים אשר לתורות האלוקיות, כמו תורת אדם ותורת נח ותורת אברהם ותורת משה, וזולת זה מן התורות האלוקיות אם אפשר שימצא יותר מאחת בזמן אחד או בזו אחר זו.

ותחת כל עיקר מאלו, שורשים וסעיפים משתרגים ומסתעפים מן העיקר ההוא. כי תחת מציאות השם הוא שורש היותו קדמון ונצחי ודומיהו. ובכלל תורה מן השמיים הוא ידיעת השם והנבואה ודומיהו. ובכלל ההשגחה הם השכר ועונש בעולם הזה ולגוף ובעולם הבא לנפש⁸¹.

⁷⁷ ספר העיקרים מאמר א פרק ג ד"ה ויש: "ויש מי שאמר שהעיקרים הם כ"ו, ומנה בהם כל הדברים העולים על רוחו, כנצחיות והחכמה והחיות והיכולת והרצון, וזולת זה מן התארים שייחסו לשם יתברך, ומנה גן עדן עיקר אחד וגיהנם עיקר אחד ודברים אחרים מרבים הבל, כי זה האיש לא שת לבו להבין מילת 'עיקר' ועל מה זה ייפול זה השם".

⁷⁸ ראש אמנה לאברבנאל פרק כג: "שאיין ראוי שיונחו בתורה האלוקית עיקרים ולא יסודות בעניין האמונות".

שו"ת הרדב"ז ח"א סי' שדמ: "אין דעתי מסכמת לשום לתורתנו התמימה שום עיקר".

⁷⁹ סידור בית יעקב ליעב"ץ, בתחילתו, "סולם בית אל" דף טו ע"א ד"ה וכגון: "ואמנם שיר יגדל עם היותו שבח נאה. לא היה מקובל להאר"י ז"ל ונימוקו עמו. לא לבד מטעם נסתר ידוע ליודעי חן, אלא באמת גם בנגלי לא נכון להעמיד עיקרי האמונה והתורה על י"ג בלבד. כי רבים המה בשישים ריבוא אותיות וכתריהן".

שו"ת חתם סופר ח"ב יורה דעה תחילת סימן שנו: "יקרתו הגיעני עניין הוויכוח אם יש י"ג עקרים או ג' כהר"י אלבו – לא ידעתי שום נפקותא כי אם קריאת שם בלבד. ולדעת המקובלים אין כאן עיקר, כי כל קוצים של תורה הם עיקרים, מה בין זה לזה".

⁸⁰ ראש אמנה (לאברבנאל) פרק כג: "שהאנשים האלה שלמים הם איתנו, הרב הגדול [הרמב"ם] והנמשכים אחריו, לא הביאם להניח עיקרים ויסודות בתורה האלוקית כי אם להימשכם אחרי מנהג חכמי האומות בספריהם, כי הם ראו בכל חכמה מן החכמות טבעיות או לימודיות שורשים ויסודות שאין ראוי לכפור ולהתווכח בהם...".

וחכמי אומתנו אחרי אשר התערבו בגויים בעיון בספריהם וידיעת חוכמותיהם למדו ממעשיהם והעתיקו דרכיהם ועניינם בתורה האלוקית, באומרם איכה יעבדו הגויים האלה את חוכמותיהם, הלא בהנחת התחלות ושורשים אשר עליהם תסובו, ואעשה כן גם אני בהנחת עיקרים ויסודות לתורה האלוקית".

ויש מי שחידשו שהרמב"ם עצמו חזר בו מכך שהחשיב את י"ג העיקרים כיסודות האמונה והדת, ולא רצה לקבוע עיקרים לאמונה, כי כל התורה כולה ומצוותיה עיקרים הם, וישנם עיקרים רבים נוספים גם באמונה⁸¹.

פרק יג

דעות מחייבות

ישנן דעות שאינן מעיקרי האמונה, ואעפ"כ בוודאי שאנו מחויבים להאמין בהן.

ניתן לחלקן לארבעה: עיקר התורה, דעות שמוכחות מהתורה, דעות ששומרות על כבוד התורה, הימנעות מסכלות.

א. עיקר התורה

כתבו ראשונים, ובראשם הרשב"א, בחריפות רבה נגד מי שיעקור פשוטי מקראות ויעמיס במקומם רעיונות פילוסופיים, שאם כן יחזרו הכל לתוהו ובוהו⁸². גם הרמב"ם הסכים לכך שבמקומות שאין הוכחה להוציא את

מקורות מלאים והוספות

⁸¹ מחזור אהלי יעקב (ר' יעקב יצחקי) ראש השנה, ערבית, יגדל (עמוד 118): "ובאמת גם הרמב"ם ז"ל לא זכר דבר מהעיקרים הללו לא בספרו הגדול משנה תורה ולא בספר המורה שחיבר אחריו בזקנתו. ואם היה עודנו מחזיק בהם היה לו להזכירם בספר המדע והמורה. כי שם מקומם. ורק נזכרו בפירוש המשנה שחיבר בבחרותו כידוע, שסדר לימודו בעת ההיא היטה אותו להניח עיקרים לחכמת התורה האלוקית".

תורת השבת והמועד (הרב שלמה גורן) עמוד 570 ד"ה אולם: "אולם אע"פ שראינו כי י"ג העיקרים, או היסודות כלשונו של הרמב"ם בעצמו, מרומזים (בדרך השלילה) גם ביד החזקה בהל' תשובה, בכל זאת כנראה חזר בו מדעתו העקרונית הראשונה שהחשיב את ידיעתם כיסודות האמונה והדת, והזהיר על ידיעתם באופן מיוחד וחייב כל יהודי בהם, כפי שכתב בפרק חלק שם בין השאר 'אבל אני עשיתי זה לפי שראיתי בו תועלת באמונה לפי שאספתי בו דברים מועילים מפוזרים מספרים גדולים, לכן דע אותם והצלח בהם וחזור עליהם פעמים רבות והתבונן בהם התבוננות יפה' וכו'. על אף כל זאת לא קבע אותם בצורה כזאת כחובת האמונה על כל יחיד בספרו ההלכתי 'היד החזקה'. זה מוכיח שבכל זאת שינה הרמב"ם לבסוף את דעתו ולא רצה לקבוע עיקרים לאמונה, כי כל התורה כולה ומצוותיה קלות כחמורות עיקרים הם וישנם עיקרים רבים נוספים גם באמונה".

⁸² שו"ת הרשב"א ח"א סי' תטז (כתב החרם השני נגד לימוד פילוסופיה): "ואף באבותינו הקדושים שלחו לשונם, מה שלא עשו עובדי עבודה זרה, כי יאמרו על אברהם ושרה כי הוא חומר וצורה, ושנים עשר שבטי ישראל הם שנים עשר מזלות, השמע עם מיום התחלק הארץ לגבולות כדבר הרע הזה או הנשמע כמוהו, כי יחזרו הכל לתוהו ובוהו. ועוד אומרים המנאצים השם כי כלי הקודש המוקדשים האורים והתומים הם כלי האצטורלאב אשר יעשו להם אנשים. הכאלה נמצאו בנים כחשים?" גם רבי ידעיה הבדרשי (הפניני), ב"כתב ההתנצלות" שלו שכתב בתגובה לדברי הרשב"א

המקראות מפשטיהם, אין לעשות זאת⁸³.

ב. דעות שמוכחות מהתורה

ספר העיקרים הדגיש שישנן דעות שמוכחות מהתורה, ובוודאי שמחויבים להאמין בהן, אלא שהעובר על כך אינו "כופר בעיקר", כיוון שאינן מעיקרי האמונה. למשל: שהשם יתברך שומע תפילה, שהוא מקבל את השבים אליו⁸⁴, שהשכינה שורה בישראל באמצעות התורה, שהעולם מחודש, דהיינו שהוא לא היה קיים מאז ומתמיד⁸⁵ ועוד⁸⁶.

ג. דעות ששומרות על כבוד התורה

כך הרמב"ם התנגד בחריפות להסברת אגדות כפשוטן, כדי שלא לאבד את

מקורות מלאים והוספות

הללו, הסכים לכך: "הנה אשר סופר לאדוננו, מעשות צורה והמשל באבות הטהורים, ואמרו באברהם ושרה שהם חומר וצורה. העבודה לא כך היה. והנני מעיד על אמיתת העניין אחר החקירה מפי האומר בעצמו, ומפי רבים מן השומעים שהיו במעמד... אמנם מאמר הדיות שנים עשר בני יעקב אבינו ע"ה הם שנים עשר מזלות – זה לא שמענוהו מעולם ולא הוגד לנו בו דבר. אבל שמענו פעמים רבות מקצת הדרשנים ההפך".

⁸³ מורה נבוכים ח"ב פרק כה: "אבל אין שום דוחק שיביא אותנו לכך ולהוציא את הפסוקים מפשטם, אלא אילו הוכחה אותה ההשקפה. אבל כיוון שלא הוכחה, לא השקפה זו ניטה אליה, ולא לאותה ההשקפה האחרת נפנה כלל, אלא ניקח את המקראות כפשוטם".

⁸⁴ ספר העיקרים מאמר א פרק ב: "לא מנינו בכלל האמונות הללו האמונות הנתלות במצוות פרטיות, כמו התשובה והתפילה וזולתם, ולומר שראוי להאמין שהשם יתברך שומע תפילת הצועקים לפניו, וכן שהוא מקבל בתשובה לשבים אליו, וכיוצא באלו האמונות התלויות במצוות מיוחדות, לפי שאין ראוי למנות שום מצווה באמונה יותר מזולתה".

⁸⁵ ספר העיקרים מאמר א פרק ג: "ואם נאמר שהרב ז"ל לא מנה העיקרים כפי הוראת שם עיקר, אבל מנה בעיקרים האמונות האמיתיות שראוי להאמינן כל בעל תורת משה – אם כן למד לא מנה בעיקר שהשכינה שורה בישראל באמצעות התורה, כמו שנאמר ושכנתי בתוך בני ישראל, ולמד לא מנה החידוש שהוא אמונה שראוי להאמין אותה כל בעל דת אלוקית".

⁸⁶ כך גם כתב ספר העיקרים (מאמר ד פרק מב) לגבי האמונה בביאת המשיח, לשיטתו שהיא אינה מעיקרי האמונה: "ועל כן נאמר שאין האמנת ביאת המשיח עיקר, שהמכחיש ביאתו יקרא כופר בעיקר, אבל היא אמונה אמיתית יחויב כל בעל תורת משה להאמינה". ושם במאמר א סוף פרק ב כתב זאת בקצרה: "ואף על פי שיאמין בקצת דברים ששמו הראשונים עיקרים, כביאת המשיח והחידוש [שהעולם אינו קדמון] וכיוצא בהם, שאינם עיקרים אלא שהן אמונות אמיתיות יחויב המאמין בתורה להאמינן, כמו שיאמין פתיחת פי הארץ במחלוקת קרה, ובירידת האש מן השמים, וכיוצא בהן מן הניסים או מן היעודים שנזכרו בתורה שהם אמיתיים – עם שאינם עיקרים לתורה, אין זה כופר בתורה חלילה, ולא בעיקרה".

הדר התורה⁸⁷. ואעפ"כ, אין זה מעיקרי האמונה.

ד. הימנעות מסכלות

כך כתב הרמב"ם לגבי מי שסבור שלמלאכים יש גוף, ושבני העולם הבא חיים בגוף – שאלו דברי סכלות⁸⁸, ואעפ"כ הטוען כך אינו כופר⁸⁹.

אמנם, שלא כסוגיית שלושה-עשר העיקרים, לגבי אמונות אלו אין פסיקה ברורה שנתקבלה. לכן ישנן אמונות שלחלק מהראשונים חובה להאמין בהן, וחלקם חלקו עליהן⁹⁰, ואין בידינו הכרעה מוחלטת בהן.

מקורות מלאים והוספות

⁸⁷ בהקדמתו לפרק חלק: "רוב [האנשים] אשר נפגשתי עמהם ואשר ראיתי חיבוריהם ואשר שמעתי עליהם, מבינים אותם [את אגדות חז"ל] כפשטם ואינם מסבירים אותם כלל, ונעשו אצלם כל הנמנעות [מקרים בלתי אפשריים] – מחויבי המציאות, ולא עשו כן אלא מחמת סבלותם בחכמות וריחוקם מן המדעים...

רחמנות על סכלותם, לפי שהם רוממו את החכמים לפי מחשבתם, ואינם אלא משפילים אותם בתכלית השפלות ואינם מרגישים בכך, וחי' ה' כי הכת הזו מאבדים הדר התורה ומחשיכים זהרה, ועושים תורת השם בהפך המכוון בה".

⁸⁸ וכן כינה "סכל" את כל המתעקש נגד דבר שהוכח בראיות – מורה נבוכים ח"א פרק לא: "שכל דבר שנודעה אמיתותו בהוכחה, אין בו מחלוקת ולא יוכוחים ולא התנצחויות, זולתי מצד סכל המתעקש עיקשות הנקראת העיקשות המופתית. בדרך שתמצא אנשים שהתעקשו נגד כדוריות הארץ".

⁸⁹ איגרת תחיית המתים לרמב"ם, בהקדמה: "ואם לא ירצה להאמין זה אחד מן ההמון, ויטב בעיניו להאמין כי המלאכים גוף, ושהם יאכלו גם כן, אחר שבא בפסוק 'ויאכלו', ושבני העולם הבא גם כן גופות – אנחנו לא נקפיד עליו בזה, ולא נשימהו לכופר, ולא נרחיק מעליו, ולא יוסיף אצלנו כל מי שיאמר זה סכלות. ולוואי כל סכל לא יסכל רק זה השיעור, ונהיה בטוחים שתימלט אמונתם מאמונת הגשמות בבורא יתברך, ואין היזק אם יאמינוהו בנבראים הנבדלים".

⁹⁰ ספר העיקרים מאמר א פרק ג: "ואם נאמר שהרב ז"ל לא מנה העיקרים כפי הוראת שם עיקר, אבל מנה בעיקרים האמונות האמתיות שראוי להאמינן כל בעל תורת משה, אם כן למד לא מנה בעיקר... ולמה לא מנה שראוי להאמין בכל הניסים שבאו בתורה כפשטן, ואמונות אחרות פרטיות שראוי שיאמינן כל בעל תורת משה".
ודאי שיש ראשונים ואחרונים שחלקו עליו והוציאו את ניסי התורה מפשטן, כדלקמן פרק צו.

השער החמישי:

היחס לשאר ענייני מחשבה

פרק יד

אין פסיקה בענייני מחשבה

בעולם הלכה דרכי הפסיקה ידועות. ישנם פוסקים, כללי פסיקה, ספרי פסיקה. ברור¹ שאין רשות לומר דבר נגד התלמוד², ידוע שבמקומות רבים אמרו: המחמיר תבוא עליו ברכה, ובמקומות רבים אמרו: נהרא נהרא ופשטיה.

אך בעולם המחשבה דרכי ההכרעה שונות, כפי שמפורש בדברי הראשונים והאחרונים במקומות רבים³. אכן, הרגיל בדרכי הפסיקה של עולם ההלכה יהיה כאיש נדהם אל מול ההבדלים העצומים בדרכי ההכרעה⁴. ורבים-

מקורות מלאים והוספות

¹ יש להעיר שישנם יוצאים מן הכלל הזה:

תוספות ברכות יח ע"א ד"ה למחר: "ראנו סומכים על מסכת שמחות... ואף על פי שהגמרא חולק עליו, יש דברים שאנו מניחין הגמ' שלנו ואנו עושין כספרים החיצונים".
אור זרוע חלק ב הלכות ערב שבת סימן טז: "וכן משמע מדברי רב שרירא גאון... מיהו מכח הספר [הגמרא ברכות כז ע"ב] איני מבין דבריהם... ומשמע מפשט הלכה [מדברי הגמרא] שאם קבל עליו שבת בטעות שמותר במלאכה, כדאביי דשרא לכברויי סלי. מיהו אין לנו כח לחלוק על דברי רבותינו [הגאונים] השלום עליהם".

וכן כתב בסוגיה זו דרכי משה הקצר אורח חיים סי' רסג ס"ק ז: "ואבל באור זרוע (הלכות ערב שבת סי' טז) כתב, אף על גב דבגמרא נראה דציבור שקבלו עליהם שבת בטעות לא הוי קבלה, מכל מקום כן הורו הגאונים ואין לחלוק עליהם".

² שו"ת נודע ביהודה מהדורא תניינא אבן העזר תחילת סי' עט: "דע תלמידי החביב ויהיו דברים הללו חקוקים על לוח ליבך לזיכרון: הכלל הגדול שאין לכל חכמים שאחר התלמוד רשות לומר דבר נגד התלמוד, והאומר דבר לסתור קוצו יו"ד מדברי התלמוד לא יחשב בכלל חכמי ישראל".

ביאור הגר"א חושן משפט סי' כה ס"ק ו: "דעל הגמרא אין רשות להוסיף ולא לגרוע, כ"ש לחלוק, כמ"ש בפרק הפועלים [בבא מציעא פו ע"א] רבינא ורב אשי סוף הוראה".

³ ושורש העניין, שמה שאנו מחויבים לדברי חז"ל הוא מכללי פסיקת ההלכה, ואינו שייך לתחומים אחרים, כדלקמן פרק נט.

⁴ ויש לדון איזה מקום יש לכללי הכרעות במחלוקות בהלכה, לגבי שאלות באגדה. למשל, דברי האגרות משה (יורה דעה ח"ג סי' קלח): "הנה בדבר שאלתך אם נפלים יקומון כשיבוא זמן תחיית המתים במהרה, הנה רבינא דהוא בתרא שהלכה כמותו, אמר בסנהדרין דף ק"י ע"ב על קטן מאימתי בא לעודה"ב שהוא משעה שנזרע ופרש"י משעה שנקלט הזרע במעי אישה אפילו הפילה אימו ונמחה יש לו חלק לעתיד... ולכן תהא בטוח שבמהרה שיעלה רצון השי"ת שהוא הזמן לתחיית המתים, יהיו לך אחים

רבים טעו בטעויות עמוקות ורחבות מחמת שלא שמו ליבם לחילוק זה.

יסוד ההבדל בין שני עולמות אלו הוא שההלכה באה לומר מה לעשות, והמחשבה באה לומר מה לחשוב, או ליתר דיוק: המחשבה באה לדון מה נכון.

לחילוק זה ישנן השלכות עצומות.

בעולם ההלכה דבר פשוט וברור הוא שאנו מחויבים לספרי ההלכה הידועים, שכמותם חוברו כבר מתקופת הראשונים, כידוע. והטעם שאנו מחויבים לפסקיהם הוא מפני קבלת עם ישראל⁵.

לעומת זאת, בענייני מחשבה – פרט לעיקרי האמונה והדעות המחייבות – כתבו הראשונים שאין פסיקת הלכה מחייבת. חובת הלבבות כתב שענייני מחשבה אינם כלולים בציווי "כי יפלא ממך דבר למשפט וגו' ועשית על פי הדבר אשר יגידו לך וגו' לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל"⁶, ורבי שמואל הנגיד⁷ והרמב"ם⁸ הדגישו שלא נפסקה הלכה במחלוקות

מקורות מלאים והוספות

צדיקים שלא טעמו טעם חטא מעולם".

⁵ בית ישי (לרב שלמה פיישר) דרשות סי' טו: "ודבר זה, שקבלת הרבים מחייבת דורות, מפורש הוא בתורה נביאים וכתובים".

⁶ חובת הלבבות הקדמה ד"ה האחד: "ממה שאמר הכתוב כי יפלא ממך דבר למשפט בין דם לדם בין דין לדין וגו' ועשית על פי הדבר אשר יגידו לך וגו'... שלא הזכיר בכללם עניין מן העניינים אשר יושגו מצד השכל, כי לא אמר, כשתסתפק בעניין הייחוד איך הוא, או בשמות הבורא ובמידותיו ובשורש משורשי הדת... והדומה לזה, ממה שיגיע אליו האדם בדרך השכל וההכרה, שתאמין בהם על ידי חכמי התורה והסמך, ותסמוך על דברי קבלתם בלבד, אבל [אלא] אמר שתשוב אל דעתך ותשמש בשכלך במה שדומה לזה, אחר שתעמוד עליו מצד הקבלה, שהיא כוללת כל מצוות התורה ושורשיהן ופרקיהן, ותחקור עליו בשכלך ותבונתך ושקול דעתך, עד שיתברר לך האמת וידחה השקר, כדכתיב וידעת היום והשבות אל לבבך וגו'".

⁷ מבוא התלמוד (נדפס לאחר מסכת ברכות) בסופו: "כל מחלוקת שלא חייב המחלוקת במעשה אלא בדעת לבד – לא נגדור בו הלכה כפלוגי".

⁸ כך כתב הרמב"ם בשלושה מקומות בפירוש המשנה:

א. סנהדרין פ"ג מ"ג (לגבי מחלוקת התנאים האם עשרת השבטים עתידים לחזור): "כבר הזכרנו לך כמה פעמים שכל מחלוקת שתהיה בין החכמים ואינה תלויה במעשה אלא קביעת סברה בלבד אין מקום לפסוק הלכה כאחד מהם".

ב. סוטה פ"ג מ"ג (לגבי המחלוקת האם זכות תולה במים המרים): "וכבר אמרתי לך לא פעם שאם נחלקו חכמים באיזה השקפה ודעה שאין תכליתה מעשה מן המעשים הרי אין לומר שם הלכה כפלוגי".

ג. שבועות פ"א מ"ד (לגבי המחלוקת על מה מכפרים קורבנות מסוימים): "וכבר ביארנו שכל

בעניינים אלה? אכן, לעיתים פסקי ההלכה של הרמב"ם אינם מתאימים לטעמיו¹⁰. נדגיש שאף אחד מגדולי המקובלים כתב שאין פסיקה במחלוקות אלה¹¹. יתרה מכך, כתבו רבים שאין מחויבים לקבל כל דברי חז"ל באגדה, גם במקרים שלא מצינו בהם בחז"ל מחלוקת¹².

הירושלמי הביא בעניין זה לכאן ולכאן. ואכן נחלקו בדעתו האחרונים. הרש"ר הירש הביא את דברי הירושלמי "אין למדין... מן ההגדות"¹³, וביאר¹⁴ שדברי האגדה מקורם רק באומד דעתו של החכם המגיד אותם, ולכן אינו מכלל חיוב הישראלי שלא לנטות מדברי חז"ל באגדה, ולא נאמר

מקורות מלאים והוספות

סברא מן הסברות שאין בה מעשה מן המעשים שנחלקו בה חכמים לא נאמר בה הלכה כפלוגי".

ובאגרותיו כתב (אגרות הרמב"ם, אגרת תחיית המתים): "וכל דבר שיש בו מחלוקת ובין חכמי התלמוד ולא יביא מעשה, אפשר להכריע בו אחד משני המאמרים על חבריו. וכבר זכרנו זה בפירוש המשנה פעמים".

⁹ שו"ת לב אברהם (רבי אברהם ויינפלד) חלק א סי' קל ד"ה ג' תשובות: "רק בענייני הלכה למעשה יש החלטה ובירור, אבל באמונות ודעות לא הכריעו רבותינו הלכות קבועות".

¹⁰ אגרות הראיה חלק א, אגרת שב: "אין זה שולל שהחומש הנוסף יהי' דווקא בענייני קודש, אלא שהרמב"ם אינו סובר כן להלכה. וישנם עוד מקומות שטעמיו אינם מכוונים לפסקיו, עי' רש"ט בפמ"א בענין עין ת"ע, ופמ"ח בענין האומר עק"צ, ושיטתו היא שבדעות אין פסק הלכה כחד מ"ד, ואפשר לכ"א להכריע, אבל לא במעשים, שע"ז אנו מצווים בלא תסור".

¹¹ חסד לאברהם (רבי אברהם אזולאי, סב סבו של החיד"א) מעיין שני נהר א: "עם היות כי כל עיקרי ענייני התורה הם צורך האמונה, וכל שלא יאמין אפילו בשום אות מאותיות התורה ויכחישה הוא יקרא כופר, וה"ה בתורה שבע"פ וכן בדרשותיה אחר שהוחזקו העניינים ההם בתורה שבע"פ המכחישי יקרא כופר, זולתי אם נחלקו רז"ל בעניין מן העניינים שיוכל לתפוס הלכה כמו פלוגי אם לא נפסק ההלכה בתלמוד.

וע"כ בעניינים שאינם הלכה אלא מדרשים והעניינים התלויים בתורה ונחלקו רז"ל במדרש זה אומר בכזה וזה אומר בכזה, ויתקרב לשכל האדם עניין מאותן עניינים כדעת אחד מאותן החולקים ויתפוש כדעת א' מהם – זהו לא יקרא כופר. המשל בזה, שנחלקו רז"ל בעניין איוב, י"א היה וי"א לא היה י"א ישראל היה וי"א גוי היה ובבא בתרא טו ע"א-ע"ב, הרי הבחירה ביד האדם לתפוס כדעת אחד מדעות הללו, בתנאי שלא יעלה בדעתו שיש בו כח להכריח הדעות מן הסברא או מדעת הפילוסופים וכיוצא, וזמ"ל".

¹² נאריך בכך לקמן פרק יז.

¹³ ירושלמי פאה פ"ב ה"ד: "ר"ז בשם שמואל אין למדין לא מן ההלכות ולא מן ההגדות ולא מן התוספות אלא מן התלמוד".

¹⁴ יש להעיר שאין זה ברור שכוונת הירושלמי לא ללמוד כלל מענייני אגדה, שכבר פירש הגרי"מ גאלדשלאק (נדפס בסוף המסכת): "פירוש, שאין למדין מכל אלו שחושב, אלא מאותן שהובאו בתלמוד, ולא מאותן שלא הובאו בו".

הלכה כדברי פלוני באגדה¹⁵. מאידך, הראי"ה קוק הביא שבסוגיית זקן ממרא, בתלמוד הבבלי דרשו "דבר זו הלכה"¹⁶, ובירושלמי "דבר זו אגדה"¹⁷, וביאר שבירושלמי הלימוד נסמך על שורשי הנבואה וסעיפיה, ובוזה ההלכות מתאחדות עם האגדות¹⁸, ולכן לירושלמי נאמר "לא תסור" גם על האגדה, ושייך גם בה פסק הלכה¹⁹.

מקורות מלאים והוספות

¹⁵ מאמר הרש"ר הירש על אגדות חז"ל (נדפס בהמעין טבת תשל"ו עמוד 4 ואילך, ובאוצרות גדולי ישראל (לרב משה צוריאלי) ח"ג הרש"ר הירש סעיף 10): "גדר גדול גדרו חז"ל בין דברי השמועה וההלכה, וכלל גדול מסרו לדינו: 'אין למדין הלכה מן דברי האגדה' (ירושלמי פאה פ"ב ה"ד) ואין משיבין מהם ועליהם. וכן בדין לענ"ד, דהא מלבד, שכל דברי האגדה אינם מיוסדים על קבלה מסיני שעליה נכרת ברית הנעשה והנשמע אלא רק סברת (החכם) המגידה באומד דעתו, ואף שוודאי מי שיש לו מוח בקודקודו ולב אדם להבין ולהשכיל בלב שמח ונפש חפצה יכוף ראשו לדעת כל חכם וחכם מחז"ל, אף שאינו מבאר הקבלה אלא מרוח בינתו הוציא מלין, אשר כל אחד ואחד מהם גדול ונשגב מכולנו יחדיו אשר כחגבים נדמינו בעינינו נגדם, מ"מ אינו מכלל חיוב הישראלי, וגם לא כמין וכופר יחשב מי שסברתו נוטה מסברת אחד מחכמינו ז"ל בעניין מה השייך להאגדה, בפרט שגם בהרבה (דברים גם) [מקומות] דעתם שונה זו מזו, ולא נאמר כלל הלכה כדברי פלוני באגדה כמו בשמעתתא".

¹⁶ תלמוד בבלי מסכת סנהדרין דף פו ע"ב – פז ע"א: "תנו רבנן: כי יפלא ממך דבר, במופלא שבבית דין הכתוב מדבר. ממך, זה יועץ, וכן הוא אומר: ממך יצא חשב על ה' רעה יעץ בליעל. דבר – זו הלכה..."

¹⁷ ירושלמי סנהדרין פ"א ה"ג: "כתיב כי יפלא ממך דבר למשפט, מגיד שבמופלא שבבית דין הכתוב מדבר. ממך – זה עצה, דבר – זו אגדה..."

¹⁸ אגרות הראיה חלק א, איגרת קג, ד"ה והנה (עמוד קכד): "ונראה לע"ד, דיסוד הדבר תלוי בחילוק שבין בבלי וירושלמי בסוגיא דזקן ממרא בסנהדרין, בפירוש 'דבר' האמור בפרשה, דהבבלי מפרש 'זו הלכה' וירושלמי מפרש 'זו אגדה'.

דבהקדמה לחוה"ל כתב, דענייני הדעות (שבאמת הן הן ענייני האגדה העיקריים) לא נזכרו במקרא 'וכי יפלא', וזה ראי' דאין זה שייך לחכמי הסמך והמסורת כ"א אפשר לברר ע"פ השכל, וכמה מהגאונים אמרו ע"פ זה שאין האגדות כ"כ מיוסדות להלכתא. אבל היו מהם, כפי הנראה מתשובת רב האי גאון בענייני החכמות, שהיו מחזיקים לעיקר ג"כ ענייני ההגדות. והחילוק הוא פשוט, דסדר לימוד שהוא נסמך על שורשי הנבואה וסעיפיה, ההלכות עם האגדות מתאחדות על ידו, ויש ענייני קבלה ומסורת בדעות כמו במעשים, וזאת היא דעת הירושלמי שלא כד' חוה"ל, אבל בסדר לימוד שבחו"ל, שאינה ראויה לנבואה וממילא אין ענפי רוה"ק מתלכדים עם ההלכה וניתוחיה, הדעות הינן רק מה שאפשר להוציא מתוך השכל ההגיוני, ואין לענייני האגדות שייכות להלכה ולא שייך עליהם לא-תסור, וזה החילוק טבע את חותם ההבדל בין בבלי לירושלמי".

¹⁹ אגרות הראיה חלק א, איגרת שב: "ושיטתו [של הרמב"ם] היא שבדעות אין פסק הלכה כחד מ"ד, ואפשר לכ"א להכריע, אבל לא במעשים, שע"ז אנו מצווים בלא תסור. וזוהי שיטת חוה"ל בהקדמתו, ד"ה האחד, שפרשת לא תסור כוללת רק דברים מעשיים, בין דם לדם, בין דין לדין, וזהו כפי שיטת הבבלי ס"פ הנחנקין דפ"ח, שמתפרשת שם כל הפרשה בדברים מעשיים, אבל שיטת הירושלמי, שם ה"ג דבר זו אגדה, ואגדה היא כולה מענייני דעות. ולפ"ז

וכן מצינו דעה שאחד הגאונים כתב עליה שהיתה מקובלת על כל הקדמונים כולם, ובאו גאונים אחרים וחלקו עליה²⁰. וכן דעה שאחד הראשונים כתב עליה שהיא קבלה פשוטה ביד כל ישראל, ובא הרמב"ם וחלק עליה²¹.

בספר אור ה', לאחר שסיים לדון באמונות המחייבות²², החל לדון בדעות וסברות שלא נתבארו בתורה בפירושו²³, וכתב על כך שאופן החקירה בהן הוא להציע את הראיות לשני צדדיהן, כדי שהמעין יברור את הצד הצודק²⁴. אף אתה עשה אוזניך כאפרכסת, וקנה לך לב מבין לשמוע את

מקורות מלאים והוספות

גם ע"ז נאמרה אזהרת ל"ת, ושייך בה פסק הלכה".

²⁰ תשובות הגאונים מוסאפיה (ליק) סוף סימן צט (מדברי רב האי גאון): "ודע, כי דבר זה היה מקובל אצל הראשונים כולן יחדיו, ולא היה אחד מהם מכחש בו, כי אומרים היו כי הקדוש ברוך הוא עושה אותות ונורות על ידי הצדיקים וכמו שהוא עושה ע"י הנביאים, ומראה את הצדיקים מראות נורות כדרך שהוא מראה את הנביאים, כי תקנות יש לעולם בדברים הללו ואין בהם הפסד כל עיקר, כי יודע אלוהים שאין טוענין בו טענה בטלה וכל מה שנאמר שנעשה לר' חנינא בן דוסא וזולתו מאמינים בו ולא מכחישים.

ומר רב שמואל גאון ז"ל וכיוצא בו שהרבו לקרות בספרי נכרים אומרים אין המראות הללו נראות אלא לנביאים ולא יעשה נס אלא לנביא ומכחישים בכל מעשה שנאמר כי נעשה בו נס לצדיקים, ואמרו כי אין זה הלכה. ואף במעשה של ר' עקיבא שצפה בהיכלות ומעשה ר' נחוניא בן הקנה ור' ישמעאל וכיוצא בהן – על כל אלה אומרים אינם הלכה".

²¹ יד רמ"ה סנהדרין צ ע"א ד"ה ועניין וד"ה ויש: "והרי ביארנו מפשוטן של פסוקים וכח המשניות והשמועות שהע"ב שמשלמין בו שכר לצדיקים ונפרעין בו מן הרשעים אי אפשר בלא גוף וכן קבלה פשוטה ביד כל ישראל איש מפי איש הלכה למשה מסיני וכ"כ רבינו סעדיה ז"ל בספר האמונות וכן כתבו כל הגאונים בספריהם...

ויש מגדולי הדור שמודים בתחיית המתים שתהיה בימות המשיח ואומרים שמתים שחיינו בימות המשיח חיייהן ארוכים מאוד בחיים הארוכים ההם שעתידים להיות בימות המשיח ואח"כ מתים. אבל חיי העוה"ב אחר ימות המשיח שמשלמין בו שכר לצדיקים ואין בו מוות ונפרעין בו מן הרשעים – אין בו גוף ולא גויה אלא נפשות הצדיקים בלא גוף כמלאכי השרת... וזהו דעת הרמב"ם ז"ל בהל' תשובה בפ"ח".

²² מאמרים א עד ג.

²³ ביניהן: אם העולם נצחי, אם הגלגלים מדברים, קמיעות, שדים, גלגלים.

²⁴ אור ה' תחילת מאמר ד: "ולפי שלא התבאר בתורה בפרוש המשפט הצודק באלו הדרושים, אם החיוב והשלילה, הנה אופן החקירה בהם כשנראה פנים בכל אחד מהם לשני (הצדדים) הסותרים, כדי שיהא נקל למעיין לברור הצודק מהבלתי צודק". אמנם בסיום כל אחד מהדרושים הללו הוא נוטה להכריע בעצמו, ולא השאיר את ההכרעה רק למעיין.

דברי אלו ואת דברי אלו²⁵, ודע להבחין אי זה יכשר²⁶.

גם אחד המקובלים²⁷ מתקופת האחרונים, נקט לגבי שאלה מהותית מסוימת²⁸, שכיוון שאין מופת חותך וראיה מכרחת לשום אחת מן הסברות, לכן כל אחד יבחר הסברה אשר תישר בעיניו²⁹.

ואכן, מעולם לא חוברו ספרים שנועדו לחייב את כל עם ישראל את כל פרטי המחשבה, פרט לעיקרי האמונה.

אעפ"כ, אי אפשר להתעלם מסברה פשוטה, שדבר שהסכימו עליו רוב בנינים או רוב מנינים של גדולי ישראל, בוודאי שהיתה לכך סיבה, ולא מילתא זוטרתא היא.

והרבי מלובביץ' נקט שיש פסיקה גם בענייני מחשבה³⁰.

על הראשונים ועל האחרונים

עובדה מעניינת היא, שבכמה סוגיות במחשבה ישנו חילוק גדול בין דעת רוב הראשונים לבין דעת רוב האחרונים. עד שבימינו דעת רוב הראשונים

מקורות מלאים והוספות

²⁵ ע"פ חגיגה ג ע"ב: "אף אתה עשה אוזניך כאפרכסת, וקנה לך לב מבין לשמוע את דברי מטמאים ואת דברי מטהרים, את דברי אוסרין ואת דברי מתירין, את דברי פוסלין ואת דברי מכשירין".

²⁶ ע"פ רש"י שם ד"ה עשה: "מאחר שכולן ליבן לשמים, עשה אוזןך שומעת ולמוד, ודע דברי כולן, וכשתדע להבחין אי זה יכשר – קבע הלכה כמותו".

²⁷ שם הגדולים (לחיד"א) מערכת ספרים אות א [קז]: "אמונת חכמים". חיבר הרב הפילוסוף המקובל ותובן רב ותשובות ושאר חכמות, בקי ומופלג בהן מהר"ר אבי עד שר שלום באזילה אב"ד ור"מ בק"י מנטובה".

²⁸ האם יש גלגולים.

²⁹ ספר אמונת חכמים (רבי אביעד שר שלום באזילה) בפתיחת הספר: "אמר המחבר. מחלוקת היא בין הפילוסופים אם הנשמה הולכת מגוף לגוף. ולפי שאפשר שלא באה דעתי בחיבור הזה מבוארת ככל הצורך, אומר אני באמת וישר שלא מצאתי בפילוסופיאה שום מופת חותך וראיה מכרחת לשום אחת מן הסברות, ולכן כל אחד יבחר בפילוסופיאה הסבירא אשר תישר בעיניו".

³⁰ תורת מנחם התועדויות תשמ"ג חלק ג יום ב' דחג השבועות, עמודים 1574–1575: "ישנם אמנם גדולי ישראל שכתבו שענייני הטבע שהובאו בתורה (רפואה ותכונה וכיו"ב) אינם מפי המסורה כו'...

אבל לאחר שנפסקה ההכלה ברמב"ם שכל ענייני התורה (תושב"כ ותושבע"פ) כולם נאמרו למדה מסיני, הרי מובן ופשוט שגם ענייני הטבע שהובאו בתורה (רפואות וכיו"ב) נאמרו למדה מסיני, ובמילא, גם עניינים אלו נצחיים הם, ככל ענייני התורה".

כמעט ואינה מוכרת להמון. כך בסוגיית השגחה על בעלי חיים³¹ ובסוגיית מעשי הקב"ה כנגד חוקי ההיגיון³².

יתכן שהטעם לכך הוא השפעת הפצת הקבלה והחסידות, ויתכן שהוא בבחינת "אכשור דרי".

עכ"פ, אילו היתה פסיקה בענייני מחשבה ע"פ רוב הדעות, וכי היתה משתנה המציאות עם שינוי דעתם של רוב גדולי ישראל?

הטעם שאין פסיקה בענייני מחשבה

נראה שהטעם לזה הוא, שבעולם ההלכה אפשר בהחלט לחייב אדם בפרטים מסוימים, מצד עצם קבלת עם ישראל³³, אע"פ שידוע שלא כל פרט הוכח בראיות גמורות³⁴. לעומת זאת, בעולם המחשבה אין אפשרות לחייב את האדם להאמין בפרטים רבים שאין עליהם ראיות מוחלטות, ואין דרך לפסוק במחלוקות כאלו ע"י כללי פסיקה קבועים³⁵.

ניתן להוסיף שהמציאות שבה עולם המחשבה נשאר רחב, ללא מחויבות לכל פרטיו, הצילה את עם ישראל. אילו בתקופת הראשונים היו "פוסקים" שחובה להאמין בהשפעת הכוכבים על עתידו של האדם, כדברי התלמוד³⁶

מקורות מלאים והוספות

³¹ לרוב הראשונים ההשגחה על בעלי חיים היא מינית ולא פרטית. ולאחרונים רבים היא פרטית. כדלקמן פרק מב.

³² לרוב הראשונים הקב"ה לא יכול לעשות מעשים שנוגדים את חוקי ההיגיון. ולאחרונים רבים הוא יכול לעשות זאת. כדלקמן פרק לח.

³³ לכן גם בהלכה שייכים הכללים "לא פלוג" ו"כל מידות חכמים כן, בארבעים סאה הוא טובל, בארבעים סאה חסר קרטוב אינו יכול לטבול בהן" (משנה מנחות יב ד).

³⁴ רמב"ן בהקדמה לספר מלחמת ה': "ידוע כל לומד תלמודו שאין במחלוקת מפרשיו ראיות גמורות ולא ברוב קושיות חלוטות, שאין בחכמה הזאת מופת ברור כגון חשבון התשבורת וניסיוני התכונה. אבל נשים על כל מאודנו ודיינו מכל מחלוקת בהרחיק אחת מן הדעות בסברות מכריעות".

³⁵ לכן מעניין לשים לב שבסברות בלימוד בענייני הלכה רגילים לנקוט לשונות "ונלענ"ד", "ולולי דמיסתפינא", "ויש עוד לעיין בזה", ודווקא בסברות בעניינים שבמחשבה, שרחוקים הרבה יותר מהשגותינו, נוקטים לשונות ודאיות ומוחלטות, ולעיתים אף פוסקים על פיהם להלכה...

³⁶ גם דברי הגמרא (שבת קנו ע"א) "אין מזל לישראל", פירושם הוא שע"י תפילה וזכות משתנה מזלו לטובה (רש"י שם ד"ה אין מזל לישראל), ולא שחולקים על עצם השפעת הכוכבים, וכמו שמוכח מהמעשים שבהמשך הגמרא שם.

ובכפי שככל הנראה האמינו רוב הראשונים³⁷, מה היו עושים יהודים יראי שמיים רבים בדורות האחרונים, שבהם נמנע מהם להאמין בכך? האם היו "מחויבים" להאמין בדבר שידוע להם שאינו נכון? ואם כן, האם הייתה משמעות לחיוב כזה?

מאותה סיבה – של החילוק המהותי בין הלכה למחשבה – מובן שבענייני הלכה שייך שכל אחד ילך אחר רבותיו, ונהרא נהרא ופשטיה, ואין סתירה בכך שנורה לכל אחד לעשות כדעת רבו. אך בענייני מחשבה יש שאלות מהותיות שאין זה שייך לתלותן בדעת רב זה או אחר.

אין אפשרות הגיונית לומר שהשאלה האם כינים נוצרות מעצמן תיקבע על פי סגנון הישיבה שבה למד כל אחד, והשאלה האם הקב"ה משגיח על התולעת שנאכלת ע"י הדג תלויה האם האדם הוא מתלמידי הרמב"ם או מתלמידי הבעל שם טוב...

ומאותה הטעם אף אין להימנע מלהורות בעיקרי האמונה כדי להוציא עצמו ממחלוקת, אלא יש להורות ולהציל את ישראל מטעות ושיבוש בעיקרי האמונה³⁸.

לכן, חלק מההשלכות של לימוד מאמר זה, שלכאורה אין חשיבות להילחם על דעה מסוימת בענייני מחשבה, כאשר אין סיבה מוחלטת לומר שהיא צודקת יותר מדעות אחרות. בפרט לגבי סוגיות שבהן אין שום דרך אנושית לברר באופן מוחלט איזו דעה צודקת, למשל בענייני השגחה או צמצום³⁹.

אכן, ישנו קושי לחיות בחוסר ידיעה מהי האמת בשאלות מחשבתיות שונות. אך גם קשה לחיות בחוסר הידיעה "שיש לפני שני דרכים, אחת של גן עדן ואחת של גהנום, ואיני יודע באיזו מוליכים אותי⁴⁰", וכן יש קושי בראש

מקורות מלאים והוספות

³⁷ נדון בכך לקמן פרק קיט.

³⁸ דברי יואל (האדמו"ר מסאטמר) יתרו, עמוד כג ד"ה ולדרכנו: "דמדבריהם יוצא שורש גדול בעיקרי האמונה, ואין ראוי למנוע מזה בכדי לאפוקי נפשיה מפלוגתא, ואף אם כל העולם יחלקו לנגדו אל יחוש ואל יימנע מלהורות דרך האמונה האמיתית, ולהציל את ישראל מטעות ושיבוש בעיקרי האמונה".

³⁹ לגבי חלק מהסוגיות לכאורה יכולות להיות דרכים טבעיות לברר את האמת, ע"פ סטטיסטיקה, למשל לגבי עין הרע.

⁴⁰ ברכות כח ע"ב: "וכשחלה רבי יוחנן בן זכאי, נכנסו תלמידיו לבקרו. כיוון שראה אותם התחיל לבכות... אמר להם... ולא עוד, אלא שיש לפני שני דרכים, אחת של גן עדן ואחת של גיהנום, ואיני יודע באיזו מוליכים אותי – ולא אבכה?".

השנה, כאשר אין לנו הכרעה האם נידונים בו לעולם הזה⁴¹ או לעולם הבא⁴². ואף על פי כן, אין בקשיים אלו בכדי להכריע את הספק. אכן, יוסיף דעת יוסיף מכאוב⁴³, שהמוסיף דעת הרבה, לרוב חידודו, על כל תשובה יוסיף קושיות⁴⁴.

ועם כל זה, מקום יש בראש להניח בו שתי תפילין⁴⁵.

פרק טו

חשיבות סוגיות המחשבה

אמנם ראינו שאין פסיקה במחלוקות במחשבה, אך אין להסיק מכך שאין חשיבות לשאלה איזו דעה נכונה. רבים מגדולי הראשונים העמיקו והרחיבו

מקורות מלאים והוספות

⁴¹ שער הגמול לרמב"ן פרק א אות ב: "זה הדין שאמרו חכמים זיכרונם לברכה שכל אדם נידון בראש השנה, אינו אם יזכה לגן עדן ולחיי העולם הבא או יתחייב לגיהנם ואבדון. שאין אדם נידון בראש השנה אלא לענייני העולם הזה, אם ראוי לחיים ולשלווה או למיתה ויסורין. כך אמרו חכמים בראש השנה (כז א') 'זה היום תחילת מעשיך זיכרון ליום ראשון כי חק לישראל הוא משפט לאלוקי יעקב ועל המדינות בו יאמר אי זו לחרב ואיזו לשלום איזו לרעב ואיזו לשובע ובריות בו יפקדו להזכירם לחיים ולמוות'. אלא כך היא המידה: בראש השנה שוקלין מעשיו של אדם ונכתב ונחתם לזכות ולחובה בעולם הזה כפי מה שמגיע לו בחלקו לפי מעשיו בעולם הזה וכשהאדם נפטר לבית עולמו שוקלין ופוסקין עליו חלקו כפי הראוי לו בעולם הנשמות".

⁴² ראש השנה טז ע"ב: "אמר רבי ברוספדאי אמר רבי יוחנן: שלשה ספרים נפתחין בראש השנה, אחד של רשעים גמורין, ואחד של צדיקים גמורין, ואחד של בינוניים. צדיקים גמורין – נכתבין ונחתמין לאלתר לחיים, רשעים גמורין – נכתבין ונחתמין לאלתר למיתה, בינוניים – תלויין ועומדין מראש השנה ועד יום הכפורים. זכו – נכתבין לחיים, לא זכו – נכתבין למיתה".

תוס' שם סוף ד"ה ונחתמין לאלתר לחיים: "וכל זה דקרי הכא גבי רשעים מיתה וגבי צדיקים חיים, כלומר: לחיי העולם הבא".

הגהות מיימוניות על הרמב"ם הל' תשובה פ"ג ה"ג: "פירשו התוספות (ראש השנה טז ע"ב ד"ה ונחתמין) דחיים אלו [שנידונים בראש השנה] פירוש לחיי עד, ומיתה זו פירוש לגיהנם. אבל הרמב"ן (בשער הגמול) כתב וז"ל: אין אדם נידון בר"ה אלא לענייני העולם הזה, וזה שאמר לחיים ולמיתה אינם בימים בלבד אלא כל העונשים שבעולם הזה נגעים ומיתה בניס ועוני וכיוצא בהם כינו אותם חכמים בלשון מיתה, וכינו השכר והגמול הטוב בלשון חיים".

⁴³ קהלת א יח.

⁴⁴ אלשיך קהלת א יח: "כי אשר אין שכלו גדול מאוד, ישיש כי ימצא תשובה מה לתקן כל ניגוד ואז יניח לו. אך המוסיף דעת הרבה, על כל תשובה יוסיף מכאוב וקושי, כי לרוב החידוד ירבה הניגוד וקושיות ומכאובות וחייזו אינם חיים, ונמצא הולך בחושך".

⁴⁵ עירובין צה ע"ב.

רבות בענייני מחשבה, הן בפרטים על סוגיות רבות במחשבה, והן בכללים כיצד עלינו להגיע לאמת בסוגיות אלה. ומוכח שבירור עניינים אלו היה חשוב בעיניהם. ואף הדעת נותנת שיש לך חשיבות רבה.

ובכלל, הרי טבע הנפש להשתוקק להתאמץ ולהשתדל להגיע לאמת⁴⁶, ואם כן, על אחת כמה וכמה שאדם ירא שמיים ישתוקק לדעת את יסודות האמונה והמחשבה. וכי אין חשיבות להוכחות לאחדות הבורא, אלא רק לדיני כף חולבת קטנה⁴⁷?

וכן בתלמוד דנו בשאלות צדיק ורע לו רשע וטוב לו⁴⁸, שכר מצווה בעולם הזה⁴⁹, זמן הגאולה⁵⁰, האם גאולה תלויה בתשובה⁵¹.

הראי"ה קוק הוסיף שאדם המאמין, אך לא העמיק באמונה, עלול להגיע לכך שלא ישאר מאומה מן האמונה האמיתית⁵². בדומה לדברי הרמב"ם על טעויות בענייני תיארי ה'⁵³.

מקורות מלאים והוספות

⁴⁶ רמח"ל בתחילת ההקדמה לספרו דרך תבונות: "חמדת ידיעת האמת הוא ענין טבעי אל הנפש השכלית הזאת אשר בנו, עד שלא ימצא אדם בריא בשכלו שלא יתאמץ וישתדל כפי כוח השכל שבו לגלות אותה".

⁴⁷ עשרה כלי כסף (ר' יוסף אבן כספי) חלק ב, ספר המוסר, פרק יד: "ולמה לא ישווה פסק או הוראה מדיעת הבורא או אחדותו, ככף חולבת קטנה?".

⁴⁸ ברכות ז ע"א.

⁴⁹ קידושין לט ע"ב.

⁵⁰ סנהדרין צו ע"א.

⁵¹ סנהדרין צו ע"ב.

⁵² אורות האמונה (הראי"ה קוק), כפירה, עמוד 48: "יש כפירה שהיא כהודאה, והודאה שהיא ככפירה. כיצד? מודה אדם שהתורה היא מן השמים, אבל אותם השמים מצטיירים אצלו בצורות כלי-כך משונות, עד שלא נשאר בה מן האמונה האמיתית מאומה... ותורה מן השמים משל הוא על כל כללי ופרטי האמונות".

⁵³ מורה נבוכים חלק א פרק ס: "המחייב לו [לקב"ה] תואר, אינו יודע מאומה פרט לשם בלבד. אבל הדבר אשר נדמה לו כי שם זה נאמר עליו הוא ענין בלתי מצוי, אלא הוא המצאה כוזבת, וכאלו הניח שם זה על ענין נעדר, לפי שאין במציאות דבר שהוא כן. והמשל בזה, לאדם אשר שמע שם הפיל, וידע שהוא בעל חי, וביקש לדעת תבניתו ואמיתותו. ואמר לו הטועה – או המטעה: הוא בעל חי בעל רגל אחת, ושלש כנפים, שוכן במעמקי הים, גופו שקוף, ויש לו פנים רחבים כפני האדם וצורתו ותבניתו, ומדבר כמו האדם, ופעמים מעופף באוויר ופעמים שוחה כדג.

הרי איני אומר כי זה צייר את הפיל הפך מכפי שהוא, ולא שאינו משיג היטב את הפיל, אלא אומר אני כי הדבר הזה אשר דימה לעצמו בתואר זה המצאה כוזבת, ואין במציאות דבר

עוד הוסיף, שמניעת העיסוק בסוגיות אלו יכולה להיגרם ע"י חיסרון ביראת שמיים, שבמקום להיות ירא מן החטא האדם ירא מן המחשבה, והרי הוא הולך וטובל בבוץ הבערות שמעיבה על רוחו.⁵⁴

לכן בוודאי שיש לברר את עניינים אלו בבירור שכלי עמוק מתוך לימוד דברי הראשונים, וכפי שעשו הראשונים עצמם. ומי שנמנע ממנו לעסוק בסוגיות אלו יקבל את דעת רבותיו שהם ביררו אותן בדרכים הללו. אלא שאין בכך פסיקה לכל עם ישראל.

פרק טז

הבעיה באמונה בדברים שאינם נכונים

ואם תאמר, מה פסול בזה שאדם יאמין בדברים שאינם נכונים, אם הם לא בגדר כפירה? ומה בכך אם אדם יסבור שאין השמש עגולה?⁵⁵

ראשית יש בזה בעיה עצמית, שראוי לאדם לדעת מה אמיתי ומה לא.⁵⁶ וכבר אמר הרב שך, שהעבירה הכי גדולה היא להיות טיפש.⁵⁷

בנוסף, כתבו הרס"ג והרמב"ם שיכול לצאת מכשול מערבוב של טעויות בענייני האמונה, שכאשר תתגלה טעות כזו, יבואו להשליך ממנה על

מקורות מלאים והוספות

שהוא כן, אלא זה דבר נעדר...

וכך הוא הדבר כאן בדיק, והוא, שה' יתרום שבו הוא מצוי. הוכחה מציאותו שהיא חיובית, ותוצאת חיוב המציאות הפשוטות המוחלטת כמו שאוביח. אבל שאותה העצמות הפשוטה חיובית המציאות כפי שאמרנו, היא בעלת תארים ועניינים אחרים נספחים לה, הוא דבר בלתי מצוי כלל, כפי שהוכח.

⁵⁴ אורות הקודש (הראי"ה קוק) ח"ג ראש דבר עמוד כו: "החיסרון היותר גדול שיש בתכונתה של יראת שמיים, שאינה מחוברת יפה באורה של תורה, היא מה שבמקום יראת חטא, היא מתחלפת על יראת המחשבה, וכיוון שהאדם מתחיל להיות מתיירא לחשוב, הרי הוא הולך וטובל בבוץ הבערות, הנוטלת את אור נשמתו, מכשלת את כוחו, ומעיבה את רוחו".

⁵⁵ ספר האמונות (לרבי שם טוב אבן שם טוב הראשון) שער א סוף פרק א: "אין ספק שלא עלה על דעת אדם להעניש בדין שמיים מי שיטעה שאין השמש עגול".

⁵⁶ ספר העיקרים מאמר א פרק כב: "האמונה שראוי שתשים את האדם מצליח היא האמונה בדבר האמיתי שהוא אמיתי בלבד, לא האמונה במה שאינו נמצא – שהוא נמצא, ובמה שהוא נמצא – שאינו נמצא".

⁵⁷ פניני רבינו האבי עזרי עמוד ריט: "וויל די גרעסטע עבירה איז זיין אַ נאר, העבירה הכי גדולה היא להיות טיפש".

היסודות האמיתיים ולולול בהם⁵⁸, כפי שאכן אירע בעבר⁵⁹, ומן המפורסמות שהדבר נפוץ בדורנו. ופעמים שאם אמונתו של אדם היתה נקייה מערבובי טעויות, לא היה מגיע לכפירה⁶⁰.

הרב יונה מרצבך⁶¹ הוסיף על דבריהם וכתב בחריפות שאף יש בכך חילול השם, שיאמרו שיראי השם הם שוללי המציאות, ועושה אותנו ללעג ולצחוק בעיני אחרים⁶². אכן, מטענות הכופרים בדורנו, עפ"ל, שהאמונה

מקורות מלאים והוספות

⁵⁸ אמונות ודעות לרס"ג הקדמה ד"ה ואסמיק: "ראיה חלושה ושאונה נכונה, שמע אותה מאחד מן המייחדים, והוא חושב כי הכל הוא כן ויהיו משחקים עליהם ומלעיבים בהם". מורה נבוכים ח"ב פרק ט"ז: "האדם אומר שעשה מופת על שאלה אחת בהטעאות וראיה שאינה נכונה, אינו מחזק אצלי האמנת המבוקש ההוא [אינו מחזק את מטרותו], אבל מחלישו ומדריך לטעון עליו, כי כשיתבאר הפסד הראיות ההם תיחלש הנפש להאמין כאשר נעשה עליו הראיה".

⁵⁹ מאמרי הראיה ח"א "לאחדותו של הרמב"ם" ד"ה והנה (עמ' 117): "והנה מה שתפס הרב המחבר ז"ל [רבי זאב יעבץ ז"ל בספרו תולדות ישראל] את רבינו [הרמב"ם] בדבר תכלית הבריא, שהרמב"ם כתב שאין לצייר שהכל הוא רק בשביל האדם אלא שיש מגמה עליונה של ההווה כולה הידועה רק ליוצרה, הרי אנחנו צריכים להחזיק טובה לרבינו על אשר גילה את דעתו, שהיות כל ההווה כולה בכללותה רק לצורך האדם אין זה יסוד שהתורה עומדת עליו. כי הלא כל הכופרים שנתרבו בעולם, ביחוד מאז שנתרחבו הגבולים הקוסמיים על פי שיטתו של קופרניקוס והבאים אחריו, לא יסדו את כפירתם כי אם נגד זה היסוד, שחשבו שכל עיקר האמונה מושרש הוא רק על היות האדם מרכז היש כולו. ובעת שהציור היה שהארץ עומדת באמצע והגלגלים סובבים עליה, היה ציור זה נח להתקבל, אבל עכשיו שהציור נתרחב עד כדי התפיסה שכל הכדור הארצי כולו לא נחשב כ"א כמו גרגיר קטן בתהום אין סופי, באו מזה לכפירה מוחלטת. ועל כן צריכים אנו להתפאר בהשקפתו של רבינו שהציל את מעמד האמונה בכללותו במה שהורה שגם אם נאמר שהתכלית של כל ההווה הוא כולל יותר ממין האדם, בכל זאת יש מקום לתורה ואמונה. וכן הוא דרכו של רבינו תמיד, לבנות את יסודות האמונה על בסיסים חזקים מה שאי אפשר לפחות מהם...".

⁶⁰ ע"פ קידושין לט ע"ב: "אמר רב יוסף: אילמלי דרשיה אחר להאי קרא כרבי יעקב בר ברתיה וישכר מצווה בהאי עלמא ליכא, ו'למען ייטב לך' – לעולם שכולו טוב, ו'למען יאריכון ימיו' – לעולם שכולו ארוך, לא חטא. ואחר מאי הוא? איכא דאמרי: כי האי גוונא חזא; ואיכא דאמרי: לישנא דחוצפית המתורגמן חזא דהוה גריר ליה דבר אחר, אמר: פה שהפיק מרגליות ילחך עפר? נפק חטא".

⁶¹ ראש ישיבת קול תורה.

⁶² דגלנו, תשל"ו, הובא בחזון שמיים (לרב איתן ציקנובסקי (ציקוני)) עמוד יא, בספר עלה יונה, ובקובץ אור ישראל מונסי ניו יורק שנת תש"ע גיליון נ"ט: "מסתיר הוא את פניו מהמציאות ומאשים אחרים בגילוי פנים?

ולא בגלל הבערות שיש בקנאת ה' הזאת כועס ולועג אני, ואף לא בגלל מה שע"י כן קורא הוא למאמינים וחרדים מינים ואפיקורסים וכו', אלא חוששני משום שלושה דברים: משום חילול השם שע"י כן עושה אותנו ללעג ולצחוק בעיני אחרים שלועגים על ששוללי המציאות

נסתרת ע"י חשיבה ביקורתית⁶³, ואוי לאוזניים שכך שומעות.

לצורך המחשה נעיר על תופעה כואבת. בעבר נפוצו אמונות־הבל רבות, שמקורותיהן בעמים פרימיטיביים⁶⁴, ונדחו כליל זה מכבר מסברתו של כל אדם שענינו בראשו. למרבה הצער ישנם המתעקשים עדיין להאמין בהן דווקא מתוך מה שנראה להם כיראת שמים, ומתייחסים אליהן כאילו הן הן גופי תורה, כיוון שאמונות אלה או דומיהן הוזכרו לעיתים בדברי קדמונינו. ופלא, כיצד רעיונות שחלקם קרובים לדרכי האמורי, כי יחתו הגויים מהמה, השתמשו דווקא אצל יהודים שומרי מצוות⁶⁵? וכמה חילול השם יש כאשר

מקורות מלאים והוספות

הם היראים, ומשום טהרת האמונה שע"י כן הוא מבלבל מושגי אמונה במה שהתורה וחז"ל אמרו במה חייבים להאמין ובמה לא, ומשום סיכון הרבים שע"י כן הוא מסכן את אמונתם של אלה מבני הנוער שיצאו פעם וישמעו מאחרים שיפתחו עיניהם וילמדו בנין אב ממה שבדבר זה לימדונו בערות להגיב ח"ו על כל מה שלימדונו כך".

⁶³ במאמר שפורסם (27 באפריל 2012) בכתב העת סְיִינִס (אחד מכתבי העת המדעיים הנחשבים בעולם), תחת הכותרת "חשיבה אנליטית מקדמת חוסר־אמונה דתית", נטען שחמישה מחקרים שהתבססו על ניסויים, תומכים בטענה שחשיבה אנליטית (בניגוד לחשיבה אינטואיטיבית) גורמת לריחוק מהאמונה.

מחקרים אלו בדקו את היחס בין שני אופני החשיבה (אנליטית ואינטואיטיבית) לבין האמונה. המחקרים נעשו הן ע"י שימוש בהשפעות לא־מודעות שמעוררות אופני חשיבה שונים (למשל: צפייה בתמונה של אדם חושב, או קריאת המילה "היגיון", גורמת לאדם לחשוב באופן אנליטי יותר) והן ע"י שאלות שבוחנות את תשובותיו של האדם במקרים של סתירה בין שני אופני חשיבה אלו (למשל: "אם כדור ומחבט עולים יחד 1.10 דולר, והמחבט עולה דולר יותר מהכדור, מה מחיר הכדור?", "אם 5 מכונות מייצרות תוך 5 דקות 5 מוצרים, כמה זמן ייקח ל־100 מכונות לייצר 100 מוצרים?", "חלקת החבצלות באגם מכפילה את גודלה כל יום, אם ייקחו 48 יום לכסות את כל האגם, כמה ימים ייקחו על מנת לכסות את חציו?").

⁶⁴ כדוגמה בעלמא נזכיר את דברי הרמב"ם בפירושו למשנה עבודה זרה פ"ד מ"ז: "הצאבה, והם העמים אשר יצא אברהם אבינו מכללם וחלק על דעותיהם הנפסדות במה שאצר ה' בליבו מן החכמה, והיו מגדלים את הכוכבים ומייחסים להם פעולות שאינן להם, והם אשר יסדו את גזירת הכוכבים והכישוף והלחשים והורדת הרוחניות ושיחות הכוכבים והשדים והקסם והניחוש לכל ריבוי מיניהם, ודרישת המתים, והרבה מאלה העניינים אשר שלפה התורה האמיתית חרבה עליהם וכתרה אותם, והם שורש עבודה זרה וענפה".

⁶⁵ יוסף בן מתתיהו מספר (בספרו נגד אפיפיון מאמר ראשון אות כב) בשם הקטיוס, כי גם בתקופתו של אלכסנדר מוקדון, במאה הרביעית לפנה"ס, היו יהודים שזלזלו בניחוחיהם של היוונים: "כאשר ירדתי אל הים האדום יצאו איתנו רוכבים לשולחינו, וביניהם נמצא גם איש יהודי ושמו משולם, והוא אמיץ לב וכביר כח וכל היוונים והלועזים אשר איתנו הודו כי הוא הטוב שבכל רובי הקשת.

ולעת אשר נמצאו האנשים הרבים האלה במסע, הביט מנחש אחד ואָאוגור, כהן דת הבודה את אישורם של האלים לפני עשיית מעשים, ע"פ מעוף הציפורים) במעוף הציפורים וציווה את כל הנוסעים לעמוד על מקומם. והאיש הזה (משולם) שאל אותם למה הם מתמהמהים. וכאשר הראה לו המנחש את הציפור ואמר כי הכל חייבים לעמוד כל העת אשר לא תמוש

הבריות אומרות "אוי לו לפלוני שלמד תורה, ראו כמה מקולקלות מחשבותיו וכמה מכוערות אמונותיו", "ישראל הללו, שברכתן ברכה וקללתן קללה, יעסקו בדברים הללו?".

וכבר כתב הרמב"ם שאמונה בשם התורה בדברים הנמנעים⁶⁶, מקורה בסכלות וריחוק מן המדעים, והיא מאבדת את הדר התורה, וגורמת שיאמרו "רק עם סכל ונבל הגוי הקטן הזה"⁶⁷. ואם הרמב"ם כתב כך בזמנו, קל וחומר לימינו שנתרבו לאין-שיעור הידיעות הטבעיות והשכליות, ומצווה גדולה לשמור על כבודם של דברי חז"ל⁶⁸.

ועוד, שאמונה בדברי תורה אשר לא יועילו, גורמת לאדם שיימנע מלעסוק בדרכים הטבעיות והמועילות⁶⁹, והרמב"ם אף תלה בעניין זה חורבן בית

מקורות מלאים והוספות

ממקומה, ואם תפרח הציפור ותעוף אל עבר פניה – עליהם ללכת לפנים, ואולם אם תעוף לאחור – גם עליהם לשוב לאחור, לא ענה האיש (משולם) דבר, רק הוציא את קשתו ודרך אותה וקלע אל הציפור והמיתה.

המנחש ועוד אנשים רבים קצפו עליו מאוד וקיללוהו, אך הוא קרא אליהם: 'למה תהלו, אומללים?' ואחרי זאת לקח את הציפור בידו ואמר: 'הן הציפור הזאת לא ידעה כי עליה להציל את נפשה, ואיך תעוץ לנו עצה נכונה בדבר מסענו? הן אילו יכלה לדעת עתידות, לא באה אל המקום הזה, ביראתה את משולם היהודי, פן יורה בה חץ וימיתנה'."

⁶⁶ לגבי המפרשים אגדות חז"ל התמודדות כפשטן.

⁶⁷ רמב"ם בפירושו למשנה בהקדמה לפרק חלק: "רוב (האנשים) אשר נפגשתי עמהם ואשר ראיתי חיבוריהם ואשר שמעתי עליהם, מבינים אותם (את אגדות חז"ל) כפשטם ואינם מסבירים אותם כלל, ונעשו אצלם כל הנמנעות (מקרים בלתי אפשריים) – מחויבי המציאות, ולא עשו כן אלא מחמת סכלותם בחכמות וריחוקם מן המדעים...

רחמנות על סכלותם, לפי שהם רוממו את החכמים לפי מחשבתם, ואינם אלא משפילים אותם בתכלית השפלות ואינם מרגישים בכך, וחי' ה' כי הכת הזו מאבדים הדר התורה ומחשיכים זהרה, ועושים תורת השם בהפך המכוון בה, לפי שה' אמר על חכמת תורתו אשר ישמעון את כל החוקים האלה וכו', והכת הזו דורשין מפשטי דברי חכמים דברים אשר אם ישמעו העמים יאמרו רק עם סכל ונבל הגוי הקטן הזה...

ומי יתן ושתקו כיוון שאינם מבינים מי יתן החרש תחרישון ותהי לכם לחכמה, או היה להם לומר אין אנו יודעים מה רצו חכמים בדברים אלו ולא היאך פירושו, אלא חושבים שהבינו, ומעמידים את עצמם להבין לעם מה שהבינו הם עצמם לא מה שאמרו חכמים, ודורשין בפני ההמון בדרשות ברכות ופרק חלק וזולתם כפשוטם מילה במילה."

⁶⁸ מי מנוחות (לרבי אליעזר ליפמן נויזץ), מאמר "לא נחש ביעקב" ד"ה ולדעתי (דף מ ע"ב), לגבי אמונה בכשפים: "ואם הרמב"ם לזמנו כתב כן ונשבע על זה בחיי השם יתברך ע"ש – ק"ו לזמנו שיש בהם מריבוי הידיעה והדרישה בטבעיות (וחוכמות הטבע), ומפורסם בבירור השכל שפעולות הקסמים הבל המזה, ודאי מצווה גדולה בהטריח לסתום פיות המתחכמים מבני עמנו ומשארי אומות מדבר עתק על דברי חז"ל המצודקים והתמימים."

⁶⁹ האריך בכך בספר "נר באישון לילה" (הרב שלמה אבינר) ערך "אם לא יועיל לא יזיק"

מקדשנו וגלותנו, כיוון שסמכו על דברי החוזים בכוכבים, ולכן נמנעו מלעסוק בלמידת מלחמה ובכיבוש ארצות.⁷⁰

בנוסף לכך, העיר הראי"ה קוק שלעיתים השקפות לא נכונות עלולות להביא למידות רעות ולטמטום הלב.⁷¹

ואחרי ככלות הכל, הראי"ה קוק – שדרכו לראות את שורש האמת שבשני צידי המחלוקת – הדגיש שיש שמחמת סיבות נפשיות וכד' נצרכו לאמונה בפרטים שאינם נכונים, וכיוון שהאנשים והסיעות נבדלים זה מזה, יש שחלקם כבר אינם נצרכים לאמונה המוטעה הזו, ובאים להיטהר ממנה, ולעומתם יש שעדיין לא זכו לכך, ובעיניהם זו נראית כפרצה ביסודות האמונה.⁷² ויש שרעיון מסוים מחויב לצרכים חינוכיים בתקופה מסוימת,

מקורות מלאים והוספות

(עמודים 36–39) וסיכם זאת כך (בעמוד 39): "לסיכום: הטענה שכל רע אינו נגרם מאמונה בהבלים אינה נכונה ואף מסוכנת. אמונות תפלות וחשיבה פסידו מדעית מזיקות למין האנושי בדרכים ישירות ועקיפות, פרטיות וכלליות, ולא ניתן להקל ראש בהערכת השפעתן".

⁷⁰ איגרת הרמב"ם לחכמי מונטפז'יר על גזירת הכוכבים: "וזהו היא שאבדה מלכותנו והחריבה בית מקדשנו והאריכה גלותנו והגיעתנו עד הלום. שאבותינו חטאו ואינם, לפי שמצאו ספרים רבים באלה הדברים של דברי החוזים בכוכבים, שדברים אלו הם עיקר עבודה זרה, כמו שביארנו בהלכות עבודה זרה, טעו ונהו אחריהן, ודימו שהם חכמות מפוארות ויש בהן תועלת גדולה, ולא נתעסקו בלמידת מלחמה ולא בכיבוש ארצות, אלא דימו שאותן הדברים יועילו להם.

ולפיכך קראו אותם הנביאים סכלים ואוילים.

ודאי סכלים ואוילים היו, ואחרי התוהו אשר לא יועילו להם.

[נראה שכך הרמב"ם ביאר את דברי הגמרא יומא ט ע"ב: "מקדש ראשון מפני מה חרב? מפני שלושה דברים שהיו בו: עבודה זרה וגילוי עריות ושפיכות דמים".]

⁷¹ עין איה ברכות ב פרק ט אות כג (ברכות נה ע"א): "מושג כוזב כזה ביחש המשפט האלוקי לא ייתן פרי טוב להשכיל את האדם ולשפר מעשיו, כ"א להביאו לידי מידות רעות ומושגים כוזבים רבים אחרים המטמטמים את הלב, ומביאים אותו לרדת לכיעור טבעו והזכרת עונותיו. כי הפעולה המוסרית הפועלת מהבנה ישרה בהדיעות האמוניות תסתלק בהתערב בה מושגים גסים מכוערים כאלה".

⁷² אורות האמונה, מהות האמונה, אות ב (עמוד 74): "כל האמונות הינן נחלקות לשתי המערכות שכבר העיר עליהם הרמב"ם (מורה נבוכים ח"ג פרק כח) – לאמונות אמיתיות ואמונות מוכרחות. האמונות האמיתיות הינן היסוד המקיים את כללות האמונה, והמוכרחות הינן כמו קליפה ושומר לפרי. לפי הערך של כל עם וכל קיבוץ המתאחד תחת דגלה של איזה אמונה, כפי המידה שהאמונה היסודית היא יותר נשגבה נצחית ואמיתית, כפי זה הערך עצמו, יהיו גם הדברים הנלווים אליה יותר צחים חזקים ברורים ומושכלים, מתאימים לדרישות המוסר היותר טהורות, ולאור המדע היותר בהיר.

לפעמים יבוא זמן, שיגלה כוח הכרחי לסלק איזה דבר מהאמונות המוכרחות מתוך חוג האמונה, מפני שכבר הגיע מצב הקיבוץ ההוא למידה זו, שאיננו צריך עוד להיות נסעד בצד הכרחי ההוא של ציור אמונה זו. אז תוחל איזה מין תסיסה, מצד אחד נראה הדבר כפרצה

ובתקופה אחרת נעשה פסול ומזיק⁷³. ובכלל, בפועל, אצל ההמון, מושגי האמונות מצוירים באופן משובש⁷⁴. וראוי להיזהר מלבטא כל דיבור שיגרום רפיון והיזק לשום אדם על פי מצבו ותפיסתו⁷⁵, אפילו אם הדברים מצד עצמם נראים כנכונים⁷⁶. ועוד, שלפעמים הבא להרוס את השקרים, הורס עמם בעל כורחו גם מן האמת, מפני שעדיין הם משולבים זה בזה⁷⁷. אמנם

מקורות מלאים והוספות

ביסוד האמונה, ומצד השני כהארה והזרחת אור על האופק האמוני, והוספת כוח ליסודה. ובאמת שני הצדדים הינם דברי אמת. לא כל האנשים ולא כל הסיעות יבוכרו בפעם אחד ובתקופה אחת, ויזדמן הדבר, שחלק אחד כבר בא עד אותה המידה בפתוח הכרתו ותרבותו, עד שאיננו צריך עוד לאותו ההכרח של איזה צד מן האמונה המוכרחת, וכיוון שכן, הרי העניין ההוא דבר יתר אצלו, שהוא מעכב על מהלך רוחו וקדושת נשמתו ותעופתה. אבל באותו החוג שלא בא עדיין למדה זו, וההכרח הוא עומד לו בעינו, סילוק ענין מוכרח זה היא קציצה בנטיעות והריסת האמונה".

על הדיון בגדרי "אמונות הכרחיות", עיין לקמן פרק פז.

⁷³ פנקסי הראי"ה, חלק ראשון, תקופת יפו (תרס"ד-תרע"ד), פנקס ה' – פנקס יפו, אות נ: "שתי דרכים לאמונה, האחת האמיתית המוחלטת והשנית ההסברית. האחרונה משתנה היא לפי הזמנים. ישנם זמנים שאם יהיה איזה עיון מתפרסם ומוחזק, היה מזיק ליסוד דברי אמונה ברורים מצד האמת המוחלטת. ואחרי אשר העולם המדעי קבל צורה אחרת – בהמשך הזמן – אבדה האמונה ההסברית ההיא את ערכה, וכבר לא מזיק כלל לשום רעיון אמוני מוחלט, הפרסום של אותה ההנחה בעצמה שהיתה בזמן העבר מזקת בפרסומה.

והדברים הולכים עוד יותר, שמזדמן הדבר שצורה הסברית אחת היתה מחוייבת באיזה פרק מפרקי הזמן, עד שקבעה לה אז האמונה ההסברית את צורתה באופן מיוחד, ואח"כ יזיק דווקא אופן זה להאמונה המוחלטת, ויש חיוב אז לפרסם את ההפך מהאמונה המוסברת אז. יסוד החילוק בין שני חלקי האמונה כבר רמז הרמב"ם [וכוונתו ככל הנראה למורה נבוכים ח"ג פרק כח]. אמנם צריך אומץ לב מיוחד לעמוד בניסיון בעת חליפה כזאת".

⁷⁴ פנקסי הראי"ה – חלק ראשון, תקופת בויסק – (עד שנת תרס"ד), פנקס ג' – פנקס יד: אחרון בבויסק ("בויסק קטן"), אות ג: "המושגים הרוחניים שנוגעים באמונות ועיקרי תורה, הם ע"פ רוב מצויירים בשיבוש אצל המון רב, ומ"מ הם ממשיכים את ההדרכה הטובה. ובאמת אין זה שיבוש החלטי, מאחר שהכל יודעים שאמיתת האמת בדברים הנשגבים אין לציר, 'כי לא יראני האדם וחי'".

⁷⁵ למשל, ההבנה שיש בדברי חז"ל ידיעות שאינן מדויקות, עלולה לפגוע באהבת התורה ובכבוד תלמידי חכמים אצל מי שלא זכו להעמיק במהותה האמיתית של התורה ובגדלותם האמיתית של חז"ל.

⁷⁶ אורות הקודש ח"ג מוסר הקודש אות יח "בירור הדיבורים": "ראוי להיזהר מלבטא כל דיבור שיגרום רפיון שיטת המוסר בחיי שום איש. אפילו אם הדברים מצד עצמם נראים כנכונים, הרי הם מזיקים להשומע, אם הוא קשור בחוגו המוסרי, בתוכן מנוגד מהדברים הנשמעים לו, באותו פרק".

⁷⁷ שמונה קבצים (לראי"ה קוק) קובץ א אות תרטז: "כל דעה של אמת, מסבבת ע"פ שילוב הרעיונות של חסרון שכלול שכל האדם, כמה דעות של שקר. ולפי הערך ששכל היחיד

הוסיף שככל שהשכל יותר צלול, מתמעטות סיבות חינוכיות כאלו, והאמונה מתמעטת בכמותה ומתגדלת באיכותה, ונשארת על יסודה האמיתי⁷⁸.

ועכ"פ, יש מקום לדון לכף זכות בייחוד לגבי טעויות שמקורן בכוונה ליראת שמיים, בבחינת "טועה בדבר מצווה".

פרק יז

האם מחויבים לקבל כל דברי חז"ל באגדה

סוגיות רבות בעולם המחשבה מפורשות כבר בדברי חז"ל באגדה, ביניהן הגדות וסיפורים בחכמת האלוקות, או דברים נצרכים באמונה בסיפורים בעניין הגמול והעונש, בין בחיים ובין אחר המוות⁷⁹.

אין חולק על כך שאין ערך לגודל ורוממות החכמה והמוסר שבדבריהם,

מקורות מלאים והוספות

והרבים ונטייתם לטוב ולצדק היא לקויה, ככה יגדל הערך של הסיפוח של השקר בנחלת האמת. העלייה העולמית, שהיא מגמת כל העבודה האלוהית, היא שואפת להסיר תמיד, מעט מעט, את הזיקוק של השקרים אל האמת. לפעמים יש, שאחד חושב שכבר הפריד בין חלקים של שקר לשורש האמת, ויוצא להרס את השקרים, והוא מהרס בעל כרחו את האמת, מפני שעדיין הם משולבים זה בזה. הננו תמיד מכוונים להפריד לגמרי את כל השקר מהאמת במחייית עמלק, ויהיה השם שלם והכיסא שלם".

⁷⁸ פנקסי הראי"ה, חלק רביעי, פנקס הדפים ד, אות קכז: "כל מה שהשכל יותר צלול, מתמעט ההכרח של האמונות, והינן נשארים על יסודם האמיתי. ואז הקנאות מתמעטת. והאמונה, המתמעטת בכמותה, מתגדלת היא מאוד באיכותה".

⁷⁹ ספר פיאה (לר' משה אבן תיבון) סוף ההקדמה (עמודים 45-46): "וידוע כי כל דין ומשפט שנכתב בתלמוד על אחת מהמצוות עשה או לא תעשה אם ביאור על הכתוב בתורה או הלכה למשה מסיני או שנלמוד באחת מן הדרכים שהתורה נדרשת בהם או שנאמר בסברא או יעשו תקנה או גזירה ולא בא בו מחלוקת או שנפסקה הלכה בביאור או בכללים שניתנו לדעת מי ומי הלכה כמותו בדברים שיש בהם מחלוקת הוא אמת וקיים אין לסור ממנו ואין להרהר עליו והכל כאילו נכתב בתורה בביאור והכל כתוב באמת על פי התורה אשר יורוך כי הכל מקובל בידינו מהם.

אמנם ההגדות והסיפורים שנכתבו בתלמוד או בחכמת הטבע והתכונה או האלוקות או דברים נצרכים באמונה בסיפורים בעניין הגמול והעונש אם בחיים או אחר המוות או בעניינים זולת אלו, לא נכתב בהם איך נודעו, ולא איך ראוי להכריע בהם אם יהיה בהם מחלוקת, גם אם מחויב להאמין בכל מה שנכתב על אלו הדברים ולא בא מחלוקת, ואפי' יהיה רחוק משכל האדם נמנע על פי הטבע כפשוטו".

ועל כן פיארו ושיבחו חז"ל דברי האגדה⁸⁰ שערכם רב ועצום⁸¹, ולימוד האגדה הוא הדרך להכיר את מי שאמר והיה העולם⁸², והוא המביא ליראת חטא⁸³. אלא שכמה וכמה גאונים וראשונים כתבו שבעיניי מחשבה אין אנו מחויבים אפילו לדברי האגדה שבחו"ל:

גאונים רבים כתבו שאין סומכין על דברי אגדה, אין מביאין ממנה ראייה ואין מקשין ממנה⁸⁴. שבניגוד לדברי הלכה, דברי אגדה הן "אומדנא", ונאמרו רק על דרך "אפשר", והרבה יש שאינו כן, ולפיכך אין אנו סומכין עליהן⁸⁵, ויש

מקורות מלאים והוספות

⁸⁰ אלו דברי הרש"ר הירש בתחילת מאמרו על אגדות חז"ל (הודפס ב"המעין" טבת תשל"ו, עמוד 4) – הגם שבמאמר זה הוא מאריך בכך שהאגדות אינן מחייבות (כדלקמן): "ראש דבר אני אומר, הלא באין ספק, אין ערך לגודל ורוממות החכמה והמוסר אשר המציאו לנו חז"ל בדברי אגדות ומדרשיהם, ודאי כל מי בינה ודעת ששאבה רוחם הטהור והנעלה ממעיני התורה והמצוות נטעו נאמנים בתוך ערוגת פרדסיהם. ועל כן פיארו ושיבחו חז"ל דברי האגדה שהם מושכין לב האדם ומביאין אותו לאהוב את אביו שבשמיים".

⁸¹ מאמרו של הרש"ר הירש שם אות ב ד"ה ומה שמראה (עמוד 13): "וכי דברי אגדה דברים בטלים ושיחת חולין המה! הלא ערכם רב ועצום, ודאי גם המה שייכים לעיקר כוונת [נותן] התורה והמצווה ב"ה".

⁸² ספרי דברים פרשת עקב פסקא מט: "ולדבקה בו... דורשי הגדות אומרים: רצונך להכיר את מי שאמר והיה העולם? למוד הגדה, שמתוך כך אתה מכיר את מי שאמר והיה העולם ומידבק בדרכיו".

⁸³ ספר הרוקח הלכות שבת סימן קיד: "אמרינן באבות דר' נתן מי שלא ראה אגדה לא טעם יראת חטא".

באבות דרבי נתן (פכ"ט מ"ז) שלפנינו הגירסה היא: "רבי יצחק בן פנחס אומר: כל מי שיש בידו מדרש ואין בידו הלכות לא טעם טעם של חכמה. כל מי שיש בידו הלכות ואין בידו מדרש לא טעם טעם של יראת חטא". אכן פירשו המפרשים שהכוונה לאגדה, וכן משמע מתוך העניין.

⁸⁴ רס"ג ורב האי גאון (באוצר הגאונים חגיגה מילואים לצד 60): "ואין מביאין ראייה מכל דברי אגדה ואין מקשין מדברי אגדה... ואין סומכין על דברי אגדה".

⁸⁵ ספר האשכול (אלבק) הלכות ספר תורה דף ס ע"א: "ואמר מר [רב] שריא: הני מילי דנפקי מפסוקי ומקרי מדרש ואגדה אומדנא נינהו... והרבה יש שאינו כן, כגון מה שאמר ר' עקיבא דמקושש היינו צלפחד ושבט צו ע"ב, וכגון שאמר ר' שמעון שצום העשירי זה עשרה בטבת, והם הזכירו דעתו של כל אחד ואחד, ואנו לפי שכלו יהולל איש... וכן אגדות שאמרו תלמידי התלמידים, כגון רבי תנחומא ורבי אושעיא וזולתם, רובם אינו כן, ולכך אין אנו סומכין על דברי אגדה. והנכון מהם מה שמתחזק מן השכל ומן המקרא מדבריהם... ונשאל ממר רב האי ז"ל... והשיב... הגדה ומדרש אף על פי שכתובין בתלמוד אם לא יכונו ואם ישתבשו אין לסמוך עליהם, כי כללינו הוא אין סומכין על ההגדה, אלא מה שקבוע בתלמוד שאנו מוצאין להסיר שיבושן ולחזקן יש עלינו לעשות, כי לולא שיש בו מדרש לא נקבע בתלמוד. ומה שאין אנו מוצאין דרך לסלק שיבושו נעשה כדברים שאין הלכה". ובאוצר הגאונים חלק הפירושים חגיגה יד (סי' סז, ובסי' סח וסט שם הביא גם מדברי האשכול

שדבריהם רחוקים מן הסברה⁸⁶, ולא יקובלו דברי הקדמונים במקום שיש מכחישים להם מן השכל⁸⁷, ודברי ההלכות הם סולת לעומת דברי האגדות⁸⁸.

גם בדברי הראשונים מצינו שאין ללמוד מן ההגדה אלא מה שיעלה על הדעת⁸⁹, ואין ראוי לאדם להניח דברים של דעת ושכבר נתאמתו בראיות,

מקורות מלאים והוספות

דלעיל) הביא מדברי רב האי גאון "הו' יודעים כי דברי אגדה לאו כשמועה הם, אלא כל אחד דורש מה שעלתה על ליבו כגון 'אפשר', 'ויש לומר', לא דבר חתוך, לפיכך אין סומכים עליהם. ועוד כתב: והמדרשות הללו לא דבר שמועה הם ולא דבר הלכה אלא 'אפשר' בעולם קאמר".

אמנם באר הגולה (למהר"ל, באר שיש פרק טו ד"ה אמנם) כתב על דברי רב שרירא הנ"ל: "כי הגאון ז"ל בא לומר, שאל יאמר כי כאשר דרשו דבר מן המקרא, והם באמת רחוקים מן לשון המקרא, ועל זה אמר כי הם אומדנא, רוצה לומר הסברא מחייב זה, רק שסמכו העניין על הכתוב. ואם לא היה הדעת והסברא מחייב אותם, לא היו דורשים אותם מן המקרא. וזהו לשון 'אומדנא ניהו', ופשוט הוא".

אלא שדבריו אינם מתיישרים עם המשך דברי רב שרירא שם (כגון "והרבה יש שאינו כן") כפי שהבאנו.

⁸⁶ שבת יב ע"ב: "כל השואל צרכיו בלשון ארמי, אין מלאכי השרת נזקקין לו, שאין מלאכי השרת מכירין בלשון ארמי".

אוצר הגאונים שבת פרק א עמוד 6, על הגמרא שם: "ומרחק מימריהו ושל רב ורבי יוחנן מן סבארא נמי, אטו מלאכים שהם ממונים לכתוב שיחת אדם, מי לא ידעין בלשון ארמית?". אמנם שם בתחילת דבריהם נסמכו גם על כך שהוכיחו מגמרות אחרות שחולקות על מימרות אלו: "ואיכא בגמרא נמי מילי דהוה מיתשאו עו' עם מלאכים ומשתאעו מלאכים עמהו בלשון ארמי... ומן אילין מימרי ומן מעשים דקא חזינן רבנן דלא שמיע לן דאיכא דחש לה להא דרב ולהא דרבי יוחנן, גמרינן דפליגי רבנו עליהו".

⁸⁷ רד"ק שמואל-א כח כד: "זהו פירוש רב שמואל בן חפני הגאון ז"ל, ואמר: אף על פי שמשמעות דברי החכמים ז"ל בגמרא כי אמת היה שהחיתה האישה את שמואל, לא יקובלו הדברים במקום שיש מכחישים להם מן השכל".

וכן באוצר הגאונים חגיגה חלק התשובות עמוד 4, מתוך לשונו של רבי יהודה בן בלעם בפירושו לשמואל א סוף כח: "דע כי רב שמואל בן חפני גאון ז"ל יכחיש כי החיה והחיתיה אתן שמואל... האשה אשר הערימה על שאל ועשתה כל זאת בעצמה... ואמר בזה הלשון: כי דברי הקדמונים אם הם סותרים להשכל אין אנו חייבים לקבלם".

⁸⁸ מכתב מר' שמואל בן חפני גאון, הובא בגנזי הגאונים בבא בתרא (חלק א) ח ע"ב (עמוד צט) ובספר תקופת הגאונים וספרותה עמוד רפג: "היו ראשונינו הגאונים הקדושים מצעם בעדן נוהגים לכתוב מכתביהם דברי הגדות וריצויים ופיתויים לרצותכם להתנדב ולפתותתכם להנדב. אכן אנחנו סללנו דרכים אחרות לכתוב הלכות ושמעות ואלה הם הסולת ודברי ההגדות פסולת, וגם אלה הם הדגן וזולתן נעגן, ואלה הם יין העסיס וזולתם שמרי רסיס. ואף כי כתבנו אלה לכמה עניינים, הראשון – להסליל דרכי החכמים בתלמודם ולהורותכם דרישתם, והשני – להודיעכם כבוד חכמי התלמוד הנמצאים לכם להצליחכם".

⁸⁹ מבוא התלמוד לרבי שמואל הנגיד (הודפס לאחר מסכת ברכות) ד"ה והגדה: "והגדה הוא

ויתלה בדברי יחיד מן החכמים, שאפשר שנתעלם ממנו דבר⁹⁰, ואפילו במקום שבו התלמוד דחה דעה מסוימת ב"תיובתא", אין זה מונע אותנו מלקבלה⁹¹, שדברים שנאמרו בדרך אגדה אין אנחנו חייבים להאמינם⁹², ולא נכתב בהם איך נודעו⁹³, וכבר ימצאו בהם דברים סותרים קצתם את

מקורות מלאים והוספות

כל פירוש שיבוא בתלמוד על שום עניין שלא יהיה מצווה, זו היא הגדה, ואין לך לתלמוד ממנה אלא מה שיעלה על הדעת. ויש לך לדעת שכל מה שקיימו חז"ל הלכה בעניין מצווה שהיא מפי משה רבינו ע"ה שקיבל מפי הגבורה אין לך להוסיף עליו ולא לגרוע ממנו. אבל מה שפירשו בפסוקים כל אחד כפי מה שנודמן לו ומה שראה בדעתו, ולפי מה שיעלה על הדעת מן הפירושים הללו – לומדים אותם, והשאר – אין סומכין עליהם.

⁹⁰ איגרת הרמב"ם אל חכמי מונטפז'יר על גזירת הכוכבים: "שכל דברי החוזים בכוכבים שקר הן אצל כל בעלי מדע. ואני יודע שאפשר שתחפשו ותמצאו דברי יחידים מן החכמים בתלמוד ובמדרשות שדבריהם מראים שבשעת תולדתו של אדם יגרמו לו הכוכבים כך וכך. אל יקשה זה בעיניכם, שאין הדרך שיניח אדם הלכה למעשה ויהדר אפירכי ואשינויי, וכן אין ראוי לאדם להניח דברים של דעת ושכבר נתאמתו בראיות וינער כפיו מהן, ויתלה בדברי יחיד מן החכמים, שאפשר שנתעלם ממנו דבר, או שיש באותן הדברים רמז, כלומר שאינם לפי פשוטם, או אמרן לפי שעה ומעשה שהיו לפניו... ולעולם אל ישליך אדם דעתו אחריו, שהעניינים לפניו הן ולא לאחור".

⁹¹ מאירי שבת נה ע"א (לגבי סוגיית אין מיתה בלא חטא ואין ייסורין בלא עוון) "ואף על פי שנשאר דעת האומר כן בתיובתא, אין עיקרי האמונות תלויות בראיות של פשוטי מקראות ואגדות, וכבר ידעת שאין משיבין באגדה".

גם המורה נבוכים ח"ג פרק יז הביא את לשון הדעה שנדחתה שם: "ואנחנו סוברים שכל המצבים האנושיים הללו הם כפי מה שהאדם ראוי לו, וחלילה לא-ל מעול, ואינו מעניש אדם אלא שחייב עונש, זהו אשר אמרה אותו תורת משה רבינו שהכל הולך כפי מה שראוי. ועל פי השקפה זו נמשכים דברי (שיא) המון חכמנו, שאתה מוצא אותם אומרים בפירוש, אין מיתה בלא חטא ולא ייסורין בלא עוון".

⁹² מלחמת מצווה לרשב"ץ (בעל שו"ת התשב"ץ) ההקדמה הב': "דברים שאמרוהו דרך אגדה למשון לב הבריות וקטני התלמידים כאשר היו יגיעים ומתעסקים בדברים על דרך זה המשל והחידה, לתת לפתאים עורמה לנער דעת ומזימה, ועל זה וכיצא בו אמר שלמה בחוכמתו להבין משל ומליצה דברי חכמים וחידותם, ודבריהם בזה אין אנחנו חייבים להאמינם, אבל איש חכם לב ישתדל להשיבם אל המושכל ויברכם כי כל דבריהם בזה אינם על דרך נגלה אלא על דרך הנסתר".

⁹³ ספר פיאה (לר' משה אבן תיבון) סוף ההקדמה (עמודים 45–46): "וידוע כי כל דין ומשפט שנכתב בתלמוד על אחת מהמצוות עשה או לא תעשה אם ביאור על הכתוב בתורה או הלכה למשה מסיני או שנלמוד באחת מן הדרכים שהתורה נדרשת בהם או שנאמר בסברה או יעשו תקנה או גזירה ולא בא בו מחלוקת או שנפסקה הלכה בביאור או בכללים שניתנו לדעת מי ומי הלכה כמותו בדברים שיש בהם מחלוקת הוא אמת וקיים אין לסור ממנו ואין להרהר עליו והכל כאילו נכתב בתורה בביאור והכל כתוב באמת על פי התורה אשר יורוך כי הכל מקובל בידינו מהם.

אמנם ההגדות והסיפורים שנכתבו בתלמוד או בחכמת הטבע והתכונה או האלוקות או דברים נצרכים באמונה בסיפורים בעניין הגמול והעונש אם בחיים או אחר המוות או בעניינים

קצתם⁹⁴.

גם מרש"י⁹⁵ ומתוספות⁹⁶ משמע שלעיתים אגדות חז"ל אינן על דרך הוודאות, אלא שמסתמא כך היה.

ויש מי שכתב שבענייני דרשות והגדות, גם האמוראים היו יכולים לחלוק על תנאים⁹⁷.

ויש מי שהוסיף וחדש, שאמנם צריך אדם להפוך ולהפוך בדברי אגדה אם יוכל בשום עניין להסכימו עם האמת, או למצוא בו עניין טוב. אך אם לא, נאמר שיש אגדות שחיברו סופרים שאינם מבעלי הדת ומחכמי התלמוד⁹⁸.

מקורות מלאים והוספות

זולת אלו, לא נכתב בהם איך נודעו, ולא איך ראוי להכריע בהם אם יהיה בהם מחלוקת, גם אם מחויב להאמין בכל מה שנכתב על אלו הדברים ולא בא מחלוקת, ואפי' יהיה רחוק משכל האדם נמנע על פי הטבע כפשוטו...

ולא ידענו אם אנחנו חייבין להאמין בכל. אמנם לפי מה שכתב הרב ז"ל על גלגל קבוע ומזלות חוזרים (פסחים צד ע"ב) שהביא רבי באומרו נראין דבריהם מדברינו (שם) עם היותם נמשכים לדעתם אחר דעת הנביאים, אין אדם מחויב להאמין בכל מה שאמרו אם הם בדברים טבעיים או לימודים או אלוקים או זולתם, שאין בו דין או מצווה או אמונה כאשר ימצאהו רחוק מן השכל או שהביאו הם החכמים מופת כנגדו.

⁹⁴ רלב"ג בראשית כט א: "שבאלו העניינים ובכיוצא בהם לא נביט למאמר אומר, כמו שהורנו הרב המורה, אבל נימשך אל מה שיאות על שורשי התורה והעיון, והוא מבואר שאין ההאמנה בכל מה שאמרוהו רז"ל מחויבת לנו, כי כבר יימצאו בהם דברים סותרים קצתם קצת, ולזה לא נרחיק היות בהן דברים בלתי צודקים בכמו אלו הדברים".

⁹⁵ רש"י סנהדרין קג ע"א ד"ה עד כאן: "מסתמא לפי עניין הברכות יש לידע סידור ברכות... לפיכך קא דריש לפי העניין".

⁹⁶ תוס' פסחים פז ע"א ד"ה אמר: "ממה שאמר לו לקחת אשת זנונים דריש שמסתמא כך אמר לו וכך השיבו".

⁹⁷ תחילת חכמה (ר' יעקב חאגיז) כלל מ (והובא גם בקיצור כללי התלמוד שבסוף מסכת ברכות, ד"ה כתב ת"ח, בדפוס וילנא הישנים עמוד 88 טור ב): "נראה שכל שהוא מעניין דרשות והגדות, אין להקפיד אם האמורא חולק עם התנא".

⁹⁸ ספר פיאה (לר' משה אבן תיבון) סוף ההקדמה (עמוד 46): ואמנם צריך אדם שיהפוך ויהפוך בו אם יוכל בשום עניין להסכימו עם האמת או למצוא בו עניין ותוך או טוב בכל דרך שיוכל. ואם לא, יאמר כי נאמר ליצורך שעה או כן היה דעת אנשי זמנו, או סברתו, לא שבוה מצווה להאמין אותו. כי כמה מדברים אלו זה אומר בכה וזה אומר בכה, או בזמן אחד, או אחר זמן. ורבים (אינם) מחכמי התלמוד כי ההגדות חברו הסופרים בתלמוד ובספרי ההגדות שאינם מבעלי הדת".

ואכן מצאנו שבמקומות רבים ראשונים⁹⁹ חלקו באגדה על חז"ל¹⁰⁰. ואף לגבי המעשה של ארבעה שנכנסו לפרדס¹⁰¹, יש מהגאונים שהכחישוהו ואמרו שאין זה הלכה¹⁰². יתר על כן, ראשונים רבים אחזו בדעות שבפשוט נסתרות מדברי התלמוד – ואף ממעשים שסופרו בו¹⁰³ – גם לגבי יסודות שונים בענייני מחשבה, כגון אגדות תמוהות שבחז"ל¹⁰⁴, השפעת הכוכבים

מקורות מלאים והוספות

⁹⁹ בספר ויכוח הרמב"ן, היום הראשון, ד"ה חזר, ד"ה ואען, ד"ה אמרתי, כתב הרמב"ן: "חזר פראי פול (המומר) וטען כי בתלמוד אמרו שכבר בא המשיח, והביא אותה הגדה שבמדרש איכה בההוא גברא דהוא (רדי) וגעת תורתיה... אמר ליה, אסור תורתך אסור פדנך אסור קנקנך, דאיתליד משיחון.

ואען (הרמב"ן) ואומר: 'איני מאמין בהגדה זו (כלל) אבל ראייה היא לדבריי'.

אז זעק אותו האיש (ואמר): 'ראו שהוא מכחיש בספרים שלהם'.

אמרתי: 'באמת שאיני מאמין שנולד המשיח ביום החורבן, וההגדה הזאת או שאינה אמת או שיש לה פירוש אחר מסתרי החכמים...".

אלא שאין מכך הוכחה גמורה, שהרי מדובר בוויכוח מול כופר, ובכגון זה כבר אמרו חז"ל "אמר ר' שמלאי: כל מקום שפרקו המינין תשובתן בצידן... חזרו ושאלו אותו מה אהן דכתיב נעשה אדם בצלמינו כדמותינו? אמר להן: ויבראו אלוקים את האדם בצלם אהן כתיב כאן, אלא ויבראו אלוקים את אדם בצלמו. אמרו לו תלמידיו: לאלו דחיתה בקנה, לנו מה אתה משיב?" (ירושלמי ברכות פ"ט ה"א ובעוד מקומות).

¹⁰⁰ בית ישי (לרב שלמה פישר) דרשות סי' טו ד"ה וגוף: "ובדברי אגדה נחלקו אף הראשונים על דברי רז"ל, וכל דברי רש"י והרמב"ן מלאים מזה".
הבאנו דוגמאות כאלו בפרק ס.

¹⁰¹ חגיגה יד ע"ב.

¹⁰² תשובות הגאונים הוצאת ליק (מוסאפיה) תחילת וסוף סי' צט: "ודשאלתון הא דתנו רבנן ארבעה נכנסו לפרדס... ומר רב שמואל גאון ז"ל וכיוצא בו, שהרבו לקרות בספרי נכרים, אומרים: אין המראות הללו נראות אלא לנביאים, ולא יעשה נס אלא לנביא, ומכחישים בכל מעשה שנאמר כי נעשה בו נס לצדיקים, ואמרו כי אין זה הלכה. ואף במעשה של ר' עקיבא שצפה בהיכלות, ומעשה ר' נחוניא בן הקנה ור' ישמעאל וכיוצא בהן, על כל אלה אומרים: אינם הלכה".

¹⁰³ באופן שעל מעשים אלו צריך לומר "לא היו דברים מעולם". וכפי שהגמרא עירובין מ ע"א דחתה בלשון זו קושיה ממעשה מסוים.

¹⁰⁴ בבא בתרא עה ע"א, סנהדרין ק ע"א: "דיתיב רבי יוחנן וקא דריש: עתיד הקדוש ברוך הוא להביא אבנים טובות ומרגליות שהם שלשים על שלשים, וחוקק בהן עשר על עשרים ומעמידן בשערי ירושלים. לגלג עליו אותו תלמיד, השתא כביעתא דציצלא לא משכחינן, כולי האי משכחינן? לימים הפליגה ספינתו בים, חזא מלאכי השרת דיתבי וקא מינסרי אבנים טובות ומרגליות שהם ל' על ל' וחוקק בהן עשר ברום עשרים, אמר להו: הני למאן? אמרו ליה: שעתיד הקדוש ברוך הוא להעמידן בשערי ירושלים. אתא לקמיה דרבי יוחנן, אמר ליה: דרוש, רבי, לך נאה לדרוש, כאשר אמרת כן ראיתי. אמר לו: ריקא! אלמלא (לא) ראית לא האמנת, מלגלג על דברי חכמים אתה, נתן עיניו בו ונעשה גל של עצמות".
אך הרמב"ם ועוד ראשונים התנגדו בחריפות להסברת אגדות אלו כפשוטן, כדלקמן בפרק סב.

על מזלו של האדם¹⁰⁵, פעולת האוב¹⁰⁶, השגחה פרטית¹⁰⁷, תכליתם של

מקורות מלאים והוספות

¹⁰⁵ שבת קנו ע"א – ע"ב אריכות רבה ומעשים שונים על השפעת זמן הלידה והכוכבים על עתידו של האדם, וכן בירושלמי ראש השנה פ"ג ה"ח המעשה במלחמת עמלק בעניין מזל יום הלידה.

אך הרמב"ם ועוד ראשונים דחו בחריפות את רעיון זה, כדלקמן בפרק קיט.

¹⁰⁶ חגיגה ד ע"ב: "רבי אלעזר כי מטי להאי קרא בבי: ויאמר שמואל אל שאול למה הרגזתני להעלות אתי. ומה שמואל הצדיק היה מתיירא מן הדין, אנו – על אחת כמה וכמה! שמואל מאי היא? דכתיב ותאמר האשה אל שאול אלהים ראיתי עלי, עלים – תרי משמע, חד – שמואל, ואידך – דאזל שמואל ואתייה למשה בהדיה. אמר ליה: דלמא חס ושלום לדינא מתבעינא, קום בהדאי דליכא מילתא דכתבת באורייתא דלא קיימתייה".

אמנם הרד"ק שמואל"א כח כד הביא על כך: "וראינו מחלוקת בין הגאונים בדבר הזה, וכולם נשתוו כי מעשה האוב הבל ותוהו ודברי כזב והיתול... ודרך בעלת אוב להביא בן אדם שמדבר מתוך מחבואו בלשון נמוך... זהו פירוש רב שמואל בן חפני הגאון ז"ל. ואמר: אף על פי שמשמעות דברי החכמים ז"ל בגמרא כי אמת היה שהחיתה האישה את שמואל, לא יקובלו הדברים במקום שיש מכחישים להם מן השכל".

וכן באוצר הגאונים חגיגה חלק התשובות עמוד 2 מתוך מאמר רבנו סעדיה גאון ז"ל בעניין אשת בעלת אוב בסוף פרשת קדושים ומאמר רבנו האי גאון ז"ל בעניין אשת בעלת אוב: "נשאל רבינו שמואל בן חפני על הסיפור מן בעלת אוב ואם החייה השם את שמואל באותו מעמד. והשיב על זה בתשובה ארוכה ואמר כי באמת לא החייה אותו, אבל בעלת האוב רימתה את שאול".

וכמותו סבר באגרת ההשתקה (לר' יוסף ב"ר יהודה אבן שמעון, תלמיד הרמב"ם) השגה ה (הובאה בספר תורת התחייה עמוד שעה): "אני לא אצא מאשר זכר אותו ר' שמואל בן חפני בזה העניין, והוא שאשת בעלת אוב לא החייתה את שמואל, כי אין לה יכולת על זה... ואמרתי, זאת היא אמונתי בו".

¹⁰⁷ ירושלמי שביעית פ"ט ה"א: "לסוף תלת עשר שנין [של הסתרתו במערה] אמר [רשב"י]: לינה נפיק [איני יוצא] חמי מה קלא עלמא? נפיק ויתיב ליה על פומא דמערתא. חמא חד צייד צייד ציפרין, פרס מצודתיה, שמע ברת קלא [בת קול] אמרה 'דימוס' [פני משה: חסד] ואישתיזבא ציפור. אמר: ציפור מבלעדי שמיא לא יבדא, כל שכן בר נשא ויכול לצאת מהמערה".

אך הרמב"ם ועוד ראשונים כתבו שאין השגחה פרטית על בעלי חיים, כדלקמן פרק מב.

הכוכבים¹⁰⁸, מיתה בלא משפט¹⁰⁹, שינוי בציווי המצוות¹¹⁰, היחס לחטאי

מקורות מלאים והוספות

¹⁰⁸ ברכות לב ע"ב: "אמר לה הקדוש ברוך הוא [לכנסת ישראל]: בתי, שנים עשר מזלות בראתי ברקיע ועל כל מזל ומזל בראתי לו שלושים חיל ועל כל חיל וחיל בראתי לו שלושים לגיון ועל כל לגיון ולגיון בראתי לו שלושים רהטון ועל כל רהטון ורהטון בראתי לו שלושים קרטון ועל כל קרטון וקרטון בראתי לו שלושים גסטרא ועל כל גסטרא וגסטרא תליתי בו שלוש מאות וששים וחמישה אלפי ריבוא כוכבים כנגד ימות החמה, וכולן לא בראתי אלא בשבילך...".

אך הרמב"ם כתב שלא יתכן שתכלית כל הכוכבים לתועלת האדם, וכן דנו לגבי תכלית שאר פרטי הבריאה, כדלקמן פרק מ.

¹⁰⁹ הגמרא חגיגה ד ע"ב – ה ע"א מאריכה בביאור הפסוק "יש נספה בלא משפט", ומביאה על כך מעשה שבו אישה מתה בגלל טעות של שליחו של מלאך המוות. רבינו חננאל כתב על כך (חגיגה ה ע"א): "יש נספה בלא משפט, מעשה דמרים מגדלא נשיא ומרים (ומגדלא) דרדקי דאתחלף ליה לשליחא ואייתי מרים מגדלא שער נשיא. ויש מי שאומר כעניין חלום ראה דברים הללו. ולא עוד אלא רב ביבי בן אביי היה מתעסק בראיית השדים לפיכך יש לומר כדרך הזה ראה, ואין סומכין עליו. ופתרון יש נספה בלא וגו' כגון אדם שהרג חבירו".

¹¹⁰ גמרא סנהדרין נט ע"ב: "אמר רב יהודה אמר רב: אדם הראשון לא הותר לו בשר לאכילה, דכתיב לכם יהיה לאכלה ולכל חית הארץ – ולא חית הארץ לכם. וכשבאו בני נח התיר להם, שנאמר כירק עשב נתתי לכם את כל".

והרלב"ג דחה בחריפות את האפשרות שהקב"ה יחזור ויתיר מה שאסר (בראשית א כט): "ויאמר אלוקים הנה נתתי לכם את כל עשב וגו' – היא בריאה ונתינת טבע, לא מצווה, והעד הנאמן אמרו בסוף העניין 'ויהי כן', ואופן הבריאה הזאת הוא שנתן בכח האדם שיהיו הצמחים מזו לו עם היותם רחוקים מאוד מטבעו, וכן נתן זה הכח לשאר בעלי חיים.

ומזה המקום יוסר זה הספק אשר יסופק בזה המאמר, וזה שהוא מבואר מצד העיון ומצד התורה שהרצון האלוקי לא ישתנה, וכבר יחשב [היה מי שחשב] שיחוייב מזה המאמר שישתנה רצון השם במה שיצוהו מהמצוות, וזה שכבר יחשב שהשם יתברך מנע בזה המאמר אכילת בשר לאדם ואחר כך התירו לנח אמרו כל רמש אשר הוא חי לכם יהיה לאוכלה.

וזהו שקר עצום, ראוי שיברח ממנו כל בעל דעת, וכבר אמרו זה בדרש קצת רז"ל, אלא שבאלו העניינים ובכיוצא בהם לא נביט למאמר אומר, כמו שהורנו הרב המורה, אבל נימשך אל מה שיאות על שורשי התורה והעיון, והוא מבואר שאין ההאמנה בכל מה שאמרוהו רז"ל מחוייבת לנו, כי כבר יימצאו בהם דברים סותרים קצתם קצת, ולזה לא נרחיק היות בהן דברים בלתי צודקים בכמו אלו הדברים".

גדולי ישראל שבמקרא¹¹¹, ביאת אליהו¹¹², משיח בן יוסף¹¹³. גם במקום שישבו את דעותיהם עם דברי התלמוד, ניכר שהשתמשו בשינויי דחיקי¹¹⁴.

וכן מצינו שאמוראים חלקו על תנאים בתחום זה¹¹⁵.

גם בתקופת האחרונים מצינו שכתבו שלא נחויב לקבל דעת חז"ל בענייני אגדה, וראייה לכך, שהרי לא התקיימו כל דברי חז"ל בענייני שנות

מקורות מלאים והוספות

¹¹¹ אברבנאל שמואל-ב יא יב ד"ה ומאשר: "ואמנם הפועל הזה [מעשי דוד בפרשת בת שבע ואוריה] פשוטו יורה עליו שהיה מגונה מאוד [מעשי דוד] מחמישה צדדים... כל הפשע והגנות הזה יכלול עוון דוד וחטאתו. אמנם במסכת שבת פרק במה בהמה יוצאה (דף נ"ו ע"א) אמרו 'אמר ר' שמואל בר נחמני אמר ר' יונתן, כל האומר דוד חטא אינו אלא טועה'... והדברים האלה לחכמינו ז"ל הם דרכי הדרש ואין לי להשיב עליהם".

¹¹² בגמרא עירובין מג ע"א – ע"ב מפורש שאליהו יבוא יום אחד קודם ביאת משיח בן דוד: "תא שמע: הריני נזיר ביום שכן דוד בא... שאני התם, דאמר קרא הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא וגו', והא לא אתא אליהו מאתמול".

ברמב"ם הל' מלכים פ"ב ה"ב מפורש שדבר זה אינו מוחלט: "יראה מפשוטן של דברי הנביאים, שבתחילת ימות המשיח תהיה מלחמת גוג ומגוג, ושקודם מלחמת גוג ומגוג יעמוד נביא לישר ישראל ולהכין לבם, שנאמר הנה אנכי שולח לכם את אליה וגו'... ויש מן החכמים שאומרים שקודם ביאת המשיח יבוא אליהו. וכל אלו הדברים וכיוצא בהן לא ידע אדם איך יהיו עד שיהיו, שדברים סתומין הן אצל הנביאים, גם החכמים אין להם קבלה בדברים אלו, אלא לפי הכרע הפסוקים, ולפיכך יש להם מחלוקת בדברים אלו".

¹¹³ בגמרא סוכה נב ע"א מפורש שיבוא משיח בן יוסף, וברמב"ם הל' מלכים פ"ב לא הזכיר כלל.

¹¹⁴ הדבר מזכיר את דברי הבית ישי (לרב שלמה פייש) דרשות סי' טו ד"ה ובזה: "ובזה תבין ענין הדוחקים והאוקימתות שעושים האמוראים כשמקשים עליהם מדברי התנאים, שרבים תמדה על זה. והואיל והאמוראים יודעים שהאמת עמהם, ורק האיסור לחלוק [על התנאים] הוא העומד בפניהם, לכן דוחקים בלשון התנאים להתאים דבריהם עם האמת".

¹¹⁵ סנהדרין צט ע"א: "תניא, רבי אליעזר אומר: ימות המשיח ארבעים שנה, שנאמר ארבעים שנה אקוט בדור. רבי אלעזר בן עזריה אומר: שבעים שנה, שנאמר והיה ביום ההוא ונשכחת צר שבעים שנה כימי מלך אחד. איזהו מלך מיוחד – הוי אומר זה משיח, רבי אומר: שלושה דורות, שנאמר ייראוך עם שמש ולפני ירח דור דורים... תניא אידך, רבי אליעזר אומר: ימות המשיח ארבעים שנה, כתיב הכא ויענך וירעבך ויאכלך, וכתיב התם שמחנו כימות עניתנו שנות ראינו רעה. רבי דוסא אומר: ארבע מאות שנה, כתיב הכא ועבדום וענו אתם ארבע מאות שנה, וכתיב התם: שמחנו כימות עניתנו. רבי אומר: שלוש מאות ושישים וחמש שנה, כמניין ימות החמה, שנאמר כי יום נקם בליבי ושנת גאולי באה...".

תני אבימי בריה דרבי אבהו: ימות המשיח לישראל שבעת אלפים שנה, שנאמר ומשוש חתן על כלה (כן) ישיש עליך (ה') אלוקיך. אמר רב יהודה אמר שמואל: ימות המשיח – כמיום שנברא העולם ועד עכשיו, שנאמר כימי השמים על הארץ. רב נחמן בר יצחק אמר: כימי נח עד עכשיו, שנאמר כי מי נח זאת לי אשר נשבעתי".

המשיח¹¹⁶.

הרש"ר הירש הוסיף שכל דברי האגדה אינם מיוסדים על קבלה מסיני, אלא רק על סברות ואומד הדעת, או דרך מוסר ויראה¹¹⁷, וחלקן אינו אלא השערה¹¹⁸, ולכן לא נכרתה עליהם ברית "נעשה ונשמע", ואין חיוב ללכת

מקורות מלאים והוספות

¹¹⁶ בחינת הדת (ר' אליהו דילמדיגו), וינה תקצ"ג עמודים 57–55: "התלמוד נחלק לב' חלקים: חלק בהודעת הדינים כולם, וחלק במדרשות ואגדות.

והחלק הראשון – אין ספק אצל כל בעל דת מאנשי אומתנו, שאין ראוי לחלוק עליו כלל, כאשר כבר נאמר.

אולם החלק השני הוא אשר יתכן לפעמים שלא נסכים בו, ולא יקרה בזה חטא... והם הדברים אשר אמרום על צד הסברא, לא כמורי התורה, לא נחויב בלי ספק להאמינם כאשר יראה לנו היותם חולקים על האמת...

ויסייענו בזה מה שנמצא ב(מסכת) עבודה זרה (ט ע"א) תאנא דבי אליהו שני אלפים תוהו שני אלפים תורה שני אלפים משיח, וכאשר לא נתאמתה בעוונותינו נודע שאין העניין כן, כאשר גם כן נאמר שם. וכאלה רבות".

¹¹⁷ מאמר הרש"ר הירש על אגדות חז"ל, אות ב (נדפס ב"המעייין" טבת תשל"ו, עמוד 13): "אלה [ההלכות] נאמרו איש מפי איש ותחילת מקורם שמיעת און מפי משה מסיני, ואלה [האגדות] אף שנאמרו איש מפי איש (כמו דברי אגדה שאמר תלמיד מה ששמעו מרבו ורבו מרבו) תחילת מקורם מה שהגיד החכם מדעתו ומסברת נפשו, כפי מה שהבין מרוחב בינתו מדברי תנ"ך ומדרכי העולם ומנהגו, או שאמר דרך מוסר ויראה למשוך לב שומעיו לתורה ומצווה".

¹¹⁸ מאמר הרש"ר הירש על אגדות חז"ל, אות א, ד"ה ואודה (נדפס ב"המעייין" טבת תשל"ו, עמוד 8): "ואודה ולא אבוש כי מעולם לא טרחתי לדרוש ולחקור על מהות עניינים אלה [כישוף וכו'], כמו שלא מצאתי את נפשי נוטה לדרוש ולשאול ולחקור על מהות העוה"ב ועולם התחיה וכיוצא. כי אמיתת דברים אלה ואלה נעלמים מעיני כל חי ואי אפשר לעמוד כלל על בוריים במופת חותך, וכל הנאמר עליו אינו אלא השערה לכל היותר קרובה לאפשרות האמת, ואין חוב כלל בתוך [החוג?] הישראלי לדעת דברים אלה וכיוצא בהם. ות"ל אינם צריכין כלל ואין שום תועלת צומחת מידיעתם למלאות תפקידם עלי האדמה בשמירת התורה והמצווה ובעשייתם, כמו שאין חיסרון למי שאינו יודע השערות האלה ואינו מתעסק בחקירתם".

אחריהם¹¹⁹, שהמיושור של האגדה חופשי ונתון להעשרה בכל דור¹²⁰, ואינו אלא דעת יחידים¹²¹. עוד הוסיף, שהדעה שהאגדות מקובלות מסיני ואין חילוק ביניהן לבין ההלכות, היא דרך מסוכנת שעלולה להביא לכפירה¹²².

מקורות מלאים והוספות

¹¹⁹ מאמר הרש"ר הירש על אגדות חז"ל (נדפס בהמעין טבת תשל"ו עמוד 4 ואילך, ובאוצרות גדולי ישראל (לרב משה צוריאלי) ח"ג הרש"ר הירש סעיף 10): "גדר גדול גדרו חז"ל בין דברי השמועה וההלכה... שכל דברי האגדה אינם מיוסדים על קבלה מסיני שעליה נכרת ברית הנעשה והנשמע אלא רק סברת [החכם] המגידה באומד דעתו, ואף שוודאי מי שיש לו מוח בקודקדו ולב אדם להבין ולהשכיל בלב שמח ונפש חפצה יכוף ראשו לדעת כל חכם וחכם מחז"ל, אף שאינו מבאר הקבלה אלא מרוח בינתו הוציא מלין, אשר כל אחד ואחד מהם גדול ונשגב מכולנו יחדיו אשר כחגבים נדמינו בעינינו נגדם, מ"מ אינו מכלל חיוב הישראלי, וגם לא כמין וכופר יחשב מי שסברתו נוטה מסברת אחד מחכמינו ז"ל בעניין מה השייך להאגדה".

¹²⁰ מאמר הרש"ר הירש על אגדות חז"ל (נדפס ב"המעין" טבת תשל"ו עמוד 2): "כל הנמצא במפעל השני (אגדתא) אינו מחייב, היות והוא מייצג השקפות של יחידים... המיושור של האגדתא הוא חופשי ונתון (להמשך) [להעשרה] בימים יבואו. חופש יצירתו הולך וגדול במידה שהמפעל הראשון (השמעתתא) הוא עצמי ומבוסס יותר, הושלם ועומד ברשות עצמו".

¹²¹ חורב (הרש"ר הירש), הקדמת המחבר למהדורה הראשונה, ד"ה ובכן, עמוד כו (הוצאת תשס"ז): "ובכן, העיסוק בתורה יתנהל בשני תחומים, ששניהם דנים באותם הנושאים, אך נבדלים זה מזה במקורות מהם הם שואבים.

משימת התחום האחד תהיה הבנת דברי התורה המסדירים את חיינו, כשלעצמם, וכן ההלכות הנדרשות מהם, שגם הן מסדירות את חיינו. מקור הידיעות שבתחום זה יהיה באורח כמעט בלעדי קבלת התורה שבכתב ושבעל פה והמצוות והתקנות של חכמינו, כפי שנמסרו מדור לדור.

משימת התחום האחר תהיה בהתבוננות ובעיון בטעמי המצוות, ומקור התובנות אשר יעלו על דעת העוסקים בתחום זה יהיה, בשורה הראשונה, כוח החכמה והתבונה המאיר את עיני כל בעל מחשבה בעוצמה גדולה או קטנה. התחום הראשון הוא ה"שמעתתא" (מלשון שמע), שפרטי תוכנה הם דברים שנודעו לנו מפי השמועה.

את התחום השני מוצאים אנחנו ב'אגדתא' (מלשון הגיד), והיא מורכבת מפירות המחשבה של כל אחד, מה שכל אחד ואחד 'הגיד'.

כל מה ששייך לתחום הראשון מחייב, כי הוא נובע ממקור בעל סמכות מחייבת. כל מה ששייך לתחום השני אין לו תוקף מחייב, כי אינו אלא דעת יחידים, ואנו נדרשים לקבלו רק במידה שהוא מתאים וכפוף למה שמצוי בתחום הראשון.

התחום הראשון, תחום ההלכה, על פרקיו וחלקיו, הושלם עם חתימת התלמוד בו כונסה ה"שמעתתא". התחום השני, תחום האגדה, אינו סגור, ועשוי להתרחב עד סוף כל הדורות. פתיחותו של התחום השני אפשרית יותר ככל שהתחום הראשון סגור יותר, מבוסס יותר בתוך עצמו, ואינו סובל שינויים בהשפעת השני אלא להיפך: הראשון מווסת את השני".

¹²² מאמר הרש"ר הירש על אגדות חז"ל, תחילת אות ב (הודפס ב"המעין" טבת תשל"ו, עמוד

בדרך זו כתב גם הרד"צ הופמן¹²³.

וכן דעת ר' גדליה נדל לגבי מעשי האגדה שבחו"ל, שאין זה מוכרח שכך היה, אלא שחו"ל הסיקום ממה שנראה ומסתבר מהכתוב¹²⁴.

עוד אמרו, כל מקום שאין הלכה, אין הכרעה¹²⁵.

גם בדברי הפוסקים מצאנו שאין משיבין מן האגדה¹²⁶.

מקורות מלאים והוספות

12) "אודות עניין האגדות, אשר לפי דעת מכתני" מקובלות הנגה מסיני ואין חילוק ביניהם לעניין זה ובין דברי ההלכות הנאמרים מפי השמועה, במחילת כבודו נ"י, לפי קוצר השג יד שכלי המך, דרך מסוכן וסכנה עצומה לפני התלמידים שיתגדלו על ברכי סברה זו, וכמעט ח"ו שערי מינות נפתחו בזה תחת רגליהם".

123 פירוש הרד"צ הופמן (הרב יונה מרצבך, ראש ישיבת קול תורה, למד אצלו) על התורה, הערות מוקדמות כלליות, ד"ה בכוונה: "בכוונה אני מזכיר כאן תמיד רק את ההלכות, וז"א אותן הקבלות שבאו לקבוע כללים בשימוש המצוות (הלכה – קו – הכיוון, כלל, מלשון "הלך" בצירוף אל "אחר", היינו כלל שעל פיו אנו נוהגים). שכן אותם פתגמים, סיפורים, דברי חכמה ומוסר, הכלולים בשם 'אגדה' ושעניינם הוא להביע משל, חכמה ומוסר, או ביאור לכתובים שאין בהם חוקים – אין לומר עליהם שניתנו מסיני ואין עלינו שום חיוב לקבלם. בעניין זה עלינו להחזיק בדברי ר' שמואל הנגיד במבוא התלמוד שלו, וז"ל: 'הגדה הוא כל פירוש שיבוא בתלמוד על שום ענין שלא יהי' מצוה זו היא הגדה, ואין לך לתלמוד ממנה אלא מה שיעלה על הדעת, ויש לך לדעת שכל מה שקיימו חז"ל הלכה בעניין מצווה, שהוא מפי מרע"ה שקיבל מפי הגבורה, אין לך להוסיף עליו ולא לגרוע ממנו, אבל מה שפרשו בפוסקים כל אחד כפי מה שנודמן לו ומה שראה בדעתו, לפי מה שיעלה על הדעת, מן המפרשים האלו למדים אותם והשאר אין סומכים עליהם'".

124 בתורתו של רבי גדליה עמודים קלג – קלה: "מניין למדו זאת חז"ל ושהרן הושלך לכבשן האש? חז"ל לא היו שם, ולא ראו מה היה. תמיד צריך להבין, שמה שחו"ל אומרים, הם מצאו בתורה. גם כאן חז"ל בנו את הסיפור ממה שכתוב, כלומר, ממה שנראה ומסתבר מהכתוב, גם אם אינו מוכרח (ולפיכך אנו מוצאים מחלוקות במדרשים בעניינים כאלה)... כאמור, כל הסיפור נבנה על הכתובים, לפי המסתבר, גם אם אינו מוכרח".

125 זכר דוד (רבי דוד זכות מודינא) מאמר ב פרק ג: "וכבר אמרו חכמי עירנו ז"ל: כל מקום שאין הלכה אין הכרעה".

אמונת חכמים (רבי אביעד שר שלום באזילה) תחילת פרק ה: "עוד נאות יחד במה שכתבו חכמי מודונה ובראשם כמהר"ר נתנאל טראבוט בהקדמת ספר כנף רננים, שבהגדה כשם שאין הלכה אין הכרעה" [אמנם ספר אמונת חכמים עצמו בהמשך הוסיף הסתייגות על כך].

126 תוספות יום טוב ברכות פ"ה מ"ד: "והנה בספרי בספר לחם חמודות ולאחר מכן נקרא 'דברי חמודות' [בפרקין סעיף ג' כתבתי דמשום שהראו לי במדרש רבה פרשת כי תבוא דלמדנו רבותינו שעונה אמן באם הבטחתו וכו'] לכך חזרתי לומר דמתני' לרבותא דהפסק גדול כמו נשיאת כפים רשאי באם הבטחתו וכו' ש' לעניית אמן. אך עתה שבתי וראיתי שאין למדין הלכה ממדרש רבות [מלשון 'מדרש רבה']. שהרי ברבות פרשת בראשית סוף פרשה ח' מייתי למתניתין דסוף פרק ו' דיבמות דריב"ן אמר שעל שניהם הוא אומר פרו ורבו וקאמר עלה ר'

על פי זה, אין מקום למשל לקושיה כיצד התלמוד מתאר את צורת המטבעות של אברהם אבינו¹²⁷, כאשר על פי הממצאים הידועים לנו, מטבעות בעלי צורה נוצרו לראשונה בתקופה מאוחרת בהרבה¹²⁸. כך גם אין מקום לקושיה כיצד התלמוד אומר שהאותיות הכפולות של מנצפ"ך היו ידועות עוד לפני הנביאים¹²⁹, כאשר על פי הממצאים הידועים לנו, בכתב העברי העתיק¹³⁰ לא היו אותיות כפולות אלה.

אמנם יש ראשונים שמשמע מהם לכאורה שאנו מחויבים לכל דברי האגדה שבחז"ל:

שיש לסמוך אף על מדרשי אגדה, אם אינם סותרים את הנאמר בתלמוד¹³¹, שכל הנכתב בתלמוד, בין בהלכות ובין במדרשות, הכל אמת ברור ודברי

מקורות מלאים והוספות

ירמיה ורבי יצחק בר מריון בשם רבי חנינא דהלכה כותיה ואנן לא קי"ל הכי. וכן בירוש' פ"ב דפאה הלכה ד' רבי זעירא בשם שמואל אין למדין לא מן ההלכות ולא מן ההגדות ולא מן התוספות אלא מן הגמ"י.

שו"ת חכם צבי סי' מט: "דמשהגדיל הרי הוא בן כרת. והסמך שסמכו עליו מפרק ר' עקיבא (שבת פט ע"ב) "דל עשרין שנין דלא ענשת עלייהו" – דברי אגדה הם, ואין משיבין מן האגדה". מקורה של לשון זו בדברי רס"ג ורב האי גאון שהבאנו לעיל.

אמנם בספר יש סדר למשנה (ברכות פ"ה מ"ד) לא הכיר את דברי הגאונים הללו, ולכן תמה על החכם צבי "ולקוצר דעתי לא ידעתי ראייה מפורשת אנה מצא דאין משיבין מן האגדה, וכל דברי האגדה מסורין או מטעמא או מקבלה דהכי גמירי להו, רק בדברים שאינם פשוטים אמרינן דיש לה סוד נעלם, וכמה וכמה דינים למדין מן האגדה וכו'".

¹²⁷ בבא קמא צו ע"ב: "ואיזהו מטבע של אברהם אבינו? זקן וזקינה מצד אחד, ובחור ובתולה מצד אחר".

¹²⁸ המאה ה-7 לפנה"ס. אמנם אסימונים, ששימשו ככל הנראה למסחר, נמצאו בארך (עיר בשומר) כבר במאה ה-37 לפנה"ס.

¹²⁹ מגילה ב ע"ב – ג ע"א (וכן שבת קד ע"א): "ואמר רבי ירמיה ואיתימא רבי חייא בר אבא: מנצפ"ך צופים [נביאי הדורות] אמרו... אלה המצוות, שאין נביא עתיד לחדש דבר מעתה! אלא שכחם וחזרו ויסדום".

¹³⁰ המכונה: כתב דעץ, או: כתב רעץ.

¹³¹ ספר הישר (לרבינו תם), חלק התשובות סי' מו אות ב: "שכל דבר שתום בתלמוד שלנו ומדרשי אגדה מאריכין בו, עליהם יש לסמוך".

שם סי' מה אות ג: "וכל שאינו בקי בסדר רב עמרם ובהלכות גדולות ובמסכת סופרים ובפרקי דרבי אליעזר ובדרבה ובתלמוד ובשאר ספרי אגדה – אין לו להרוס דברי הקדמונים ומנהגם, כי יש עליהם לסמוך בדברים שאינם מכחישין תלמוד שלנו אלא שמוסיפין".

אלוקים חיים¹³², ואנו חייבים להאמין באגדות¹³³, ואף האגדה ניתנה מן השמיים כשאר תורה שבעל פה, ואף היא נדרשת במידות שנמסרו למשה מסיני¹³⁴, והנוטה מדברי חז"ל אפילו באגדה הוא אפיקורוס ואין לו חלק לעולם הבא¹³⁵.

וכן כתבו כמה אחרונים שאנו חייבים להאמין באגדות¹³⁶, שהרי הן יצאו

מקורות מלאים והוספות

¹³² שבילי אמונה (רבי מאיר אבן אֶלְדָּפִי, מן הראשונים) הנהיב השמיני ד"ה ודע כי ערך התלמוד: "ודע והאמן אמונת אמת ואמונה כי כל הנכתב במשנה ובתלמוד הכל אמת ברור ודברי אלוקים חיים, ואעפ"י שתראה החכמים חולקין בהלכות או במדרשות זה אומר בכה וזה אומר בכה, אל תחשוב שיש בהם דבר נאמר לריק חלילה חס ושלום אלא כולם מראים טעמים גדולים ועמוקים".

¹³³ מנורת המאור (רבי יצחק אבוהב) נר שני, כלל ראשון, חלק שני, תחילת פרק שני: "כל מה שאמרו ז"ל, במדרשות ובהגדות, חייבין אנו להאמין בו כמו בתורת משה רבינו, עליו השלום, ואם נמצא בו דבר שייראה לנו שהוא דרך גוזמא או חוץ מן הטבע, יש לנו לתלות החיסרון בהשגת דעתנו, אבל לא במאמרם.

והמלעיג על שום דבר מיכל מה שאמרו ז"ל, נענש, כדגרסינן במסכת עירובין, פרק עושין פסים (כא, ב): אמר רב פפא משמיה דרבה בר רב עולא: כל הלועג על דברי חכמים נידון בצואה רותחת".

¹³⁴ שו"ת רדב"ז ח"ד סי' רלב (אלף שג) ד"ה תשובה: "חס ליה לר' יהושע בן לוי שיאמר שאין האגדה אמת ועיקר וניתנה מן השמיים כשאר תורה שבעל פה, וכמו שתורה שבעל פה נדרשת בשלוש עשרה מידות כן האגדה נדרשת בשלושים ושש מידות. וכל המידות האלו נמסרו למשה רבינו מסיני".

¹³⁵ דרשות הר"ן "דרוש ה בסגנון אחר": "וכמו שנצטוונו לילך אחר הסכמתם במשפטי התורה, כן נצטוונו לכל מה שאמרו לנו על צד הקבלה מהדעות ומדרשי הפוסקים, יהיה המאמר ההוא מצווה או לא יהיה, ישראל הנוטה מדבריהם אפילו במה שאינו מביאורי המצוות, הוא אפיקורוס ואין לו חלק לעולם הבא... כי ישראל החולק על דברי רבותינו ז"ל, כחולק בעיקר התורה..."

¹³⁶ ראשית חכמה (דבריו כמעט זהים לדברי מנורת המאור דלעיל) שער הקדושה פרק יב ד"ה ולכן ראוי (ורשה תרצ"ז עמוד 289): "תניא אידך, כי דבר ה' בזה זה האומר אין תורה מן השמים ואפילו אמר תורה מן השמים חוץ מפסוק זה שלא אמרו הקב"ה אלא משה מפי עצמו אמרו זהו דבר ה' בזה..."

וכמו שאנו חייבים להאמין בכל תורת משה, כן אנו חייבין להאמין בכל דברי סופרים ומה שאמרו במדרשות ובהגדות. ואעפ"י שיראה שהוא דבר חוץ מן הטבע יש לנו לתלות החיסרון בהשגת דעתנו ולא במאמרם והמלעיג על שום דבר מדבריהם נענש כדאמרין (עירובין פ"ב) א"ר פפא משמיה דרבה בר עולא כל הלועג על דברי חכמים נדון בצואה רותחת. וכן אמרו בגיטין (פ"ה) וכן מצינו שנענש איזה תלמיד על שלגלג על דברי ר' יוחנן שאמר עתיד הקב"ה להביא אבנים טובות שלשים על שלשים אמות וכו' כדאיתא בב"ב פ"ה".

מפיו יתברך למשה בסיני¹³⁷, וקיבלו ישראל עליהם גם את האגדה¹³⁸, ואף האגדות נאמרו ברוח ה' אשר דיבר בם ומסוד ה' ליריאיו¹³⁹.

ויש מהאחרונים שהוסיפו שהאומר שהאגדות אינן דברי תורה כשאר התורה שנאמרה בסיני, אין לו חלק בעולם הבא¹⁴⁰, שמשורשי האמונה שכל הנאמר בגמרא, בין בהלכה ובין באגדה, הם דברים שנתגלו לנו ע"י כוח נבואי, והטלת ספק בדברי חז"ל בין בהלכה ובין באגדה היא כשמועה של גידוף, והנוטה מזה הוא ככופר ופסול לעדות¹⁴¹, וכל הכופר בדרשה אחת מדרשות חז"ל, בין בהלכה ובין באגדה, הרי זה בכלל אפיקורוס ואין לו חלק לעולם הבא¹⁴².

מקורות מלאים והוספות

¹³⁷ נפש החיים שער ד פרק ו: "וכל דין והלכה מתורה הקדושה, הוא רצונו ית' שכן גזרה רצונו שיהא כך הדין כשר או פסול טמא וטהור אסור ומותר חייב וחבאי. וגם אם הוא עסוק בדברי אגדה שאין בהם נפקותא לשום דין, ג"כ הוא דבוק בדיבורו של הקדוש ברוך הוא. כי התורה כולה בכלליה ופרטיה ודקדוקיה, ואפי' מה שהתלמיד קטן שואל מרבו, הכל יצא מפיו ית' למשה בסיני, כמ"ש רז"ל סוף פ"ב דמגילה".

¹³⁸ עשרה מאמרות (הרמ"ע מפאנו), ח"ד פרק ח (ונציה שנ"ז דף לז ע"ב): "והנה כאן קיבלו ישראל עליהם גם תורה שבעל פה העיונית, כגון מדרש ואגדה, והמעשית, כגון מצוות ואזהרות דרבנן... אלה (איפה) ואפוא) הן גופה של תורה שבע"פ, הכל מבית דינו של משה מפ"י גבור"ה שהוא בגימטריא מדרבנן" ויש לשים לב שהוא כולל בעניין זה גם מצוות דרבנן, ולכן מסתבר שכונתו "מבית דינו של משה" היא על סמכות חז"ל, ולא על כל פרט ופרט מדבריהם.

¹³⁹ לשם שבו ואחלמה (רבי שלמה אלישיב, מגדולי המקובלים), ספר הדע"ה, חלק שני, דרוש ד, ענף יט, סימן ו ד"ה והעיקר (דף פא ע"א): "והעיקר המחויב לכל מי אשר בשם ישראל יכונה, להאמין באמונה שלימה שכל מה שנמצא בדברי רז"ל בהלכות ואגדות בש"ס ומדרשים, הם כולם דברי אלוקים חיים, כי כל מה שאמרו הוא ברוח ה' אשר דיבר בם ומסוד ה' ליריאיו".

¹⁴⁰ ספר באר הגולה (למהר"ל) באר השישי פרק טו ד"ה אמנם מה: "אבל שלא יהיו האגדות דברי תורה כמו שאר תורה שנאמרה מסיני – האומר כך אין לו חלק בעולם הבא".

¹⁴¹ קובץ אגרות (חזון איש) ח"א איגרת טו: "והנני שב לאמונה הפשוטה בתורה שבעל פה, ואינני נכנס להשיב 'מפני מה', רק רצוני להיות כישראל הדייט המספר 'מה' שקיבל... משורשי האמונה שכל הנאמר בגמרא בין במשנה ובין בגמרא בין בהלכה ובין באגדה הם הדברים שנתגלו לנו ע"י כוח נבואי שהוא כוח נשיקה של השכל הנאצל עם השכל המורכב בגוף בזמן שהנבואה היתה חזון נמצא..."

נרתעים אנחנו לשמוע הטלת ספק בדברי חז"ל בין בהלכה בין באגדה כשמועה של גידוף רח"ל, והנוטה מזה הוא לפי קבלתנו ככופר בדברי חז"ל ושחיתותו נבילה ופסול לעדות ועוד".

¹⁴² משנה הלכות (לרב מנשה קליין, "האדמו"ר מאונגוואר") חלק ה סי' קסה: "חילקתי הדברים לפי סעיפים:

א) אמונה והיחס לדברי חז"ל בין בהלכה ובין באגדה...

אמנם המעמיק בדברי שני הצדדים הללו יראה שהמחלוקת ביניהם אינה מהותית כפי שנראה בהשקפה ראשונה. שכן גם אלו שנקטו שאין אנו מחויבים בזה לדברי חז"ל, כתבו בפירוש שיש כמובן חשיבות לעסוק גם בדברי חז"ל אלו, להשתדל להשיבם אל המושכל¹⁴³, לכוף ראשינו לדעת חז"ל¹⁴⁴, ויש שכתבו שיש בדברי חז"ל אלו מסרים עמוקים¹⁴⁵, ועכ"פ ברור שיש לשמור על כבודם¹⁴⁶.

מאידך, גם לאלו שנקטו שאנו מחויבים לחז"ל בזה, ברור שלא כל פרטי האגדה ניתנו מסיני, ויש בהם מחלוקות, וחלק מפרטיהן בוודאי מסברה¹⁴⁷.

וברור שאין אפשרות לפרש את כל דברי האגדות כפשוטן, ולא נוכל להכריע מה היתה כוונתו האמיתית של האומץ. וכפי שכתב הרשב"ץ שם שדבריהם נאמרו על דרך הנסתר¹⁴⁸.

מקורות מלאים והוספות

ואבוא על ראשון ראשון וזה החלי בס"ד. הנה פשוט וברור דמחויבים אנחנו להאמין בכל דברי חכמינו ז"ל ומדרשיהן כבתורה שבכתב ממש, וכל הכופר בדרשה אחת מדרשות חז"ל, אפילו מאמין בכל שאר התורה, הרי זה בכלל אפיקורוס ואין לו חלק לעולם הבא.

¹⁴³ בדברי הרשב"ץ שם: "אבל איש חכם לב ישתדל להשיבם אל המושכל ויברכם".

¹⁴⁴ בדברי הרשב"ץ הירש שם: "ראש דבר אני אומר, הלא באין ספק, אין ערך לגדול ורוממות החכמה והמוסר אשר המציאו לנו חז"ל בדברי אגדותם ומדרשיהם, וודאי כל מי בינה ודעת ששאבה רוחם הטהור והנעלה ממעייני התורה והמצוות נטעו נאמנים בתוך ערוגת פרדסיהם. ועל כן פיארו ושיבחו חז"ל דברי האגדה שהם מושכין לב האדם ומביאין אותו לאהוב את אביהו שבשמיים..."

שוודאי מי שיש לו מוח בקודקודו ולב אדם להבין ולהשכיל בלב שמח ונפש חפצה יכוף ראשו לדעת כל חכם וחכם מחז"ל, אף שאינו מבאר הקבלה אלא מרוח בינתו הוציא מלין, אשר כל אחד ואחד מהם גדול ונשגב מכולנו יחדיו אשר כחגבים נדמינו בעינינו נגדם... וכי דברי אגדה דברים בטלים ושיחת חולין המה! הלא ערכם רב ועצום, ודאי גם המה שייכים לעיקר כוונת [נותן] התורה והמצווה ב"ה".

¹⁴⁵ וכן כתב בפירוש רב האי גאון שם: "כי לולא שיש בו מדרש לא נקבע בתלמוד".

¹⁴⁶ בחינת הדת (ר' אליהו דילמדיגו), וינה תקצ"ג עמוד 58: "אבל מ"מ אין ראוי לבזות את האומרים ההמה [חז"ל], כאשר הוברר שטעו בענייני אגדה, כשיטתו שהובאה לעיל, כי הם ראשי העם ושופטיו, וכאלו הם השלימו התורה, והמבזה אותם ראוי שיהיה בכלל האפיקורסים מבזי החכמים".

¹⁴⁷ שהרי הרשב"ץ שם כתב שמה שנמסר מסיני הוא המידות היאך האגדה נדרשת, ודימה זאת ל"ג מידות של הדרש בהלכה, וברור וידוע שיש מידות שהתורה נדרשת בהן ע"פ סברה, כמו ק"ו ובניין אב, ויש בהן מחלוקות.

¹⁴⁸ שו"ת רדב"ז ח"ד סימן רלב (אלף שג) ד"ה תשובה: "דע כי יש באגדה דבר נגלה ונסתר.

וגם אם כל הנאמר בגמרא הוא ע"י כוח נבואי, כהגדרת החזון איש, אין זה אומר שאנו מחויבים להם, שהרי לדעה זו בוודאי שגם הו"א ומחלוקת נאמרו ע"י כוח נבואי. ואכן ברור שגם להו"א שבגמרא יש קדושה, ואין מזלזלים בה, ואין מכניסים אותה למבואות מטונפות וכו'. ואעפ"כ, היא נדחתה למסקנה¹⁴⁹.

חשוב לציין שלגבי פרטים מדעיים שהובאו בש"ס, כבר כתבו רבים, ובראשם רב שרירא גאון והרמב"ם, שמדובר בידע שהיה נפוץ בזמנם, והיום ידוע לנו שאינו נכון. ואף לא ניסו להעמיס בעניינים אלו מסרים עמוקים¹⁵⁰.

ויש מי שהביא מכך הוכחה שאין הכרעה בענייני אגדה, שהרי על כורחנו יודו כל חכמי ישראל בכדוריות הארץ¹⁵¹, נגד דברי חז"ל¹⁵².

מקורות מלאים והוספות

והנגלה מושך את הלב, והנסתר לא נתן אלא ליודעים חן, והם כבשונו של עולם וראוי להסתירם ממי שאינו ראוי להם, דכתיב דבש וחלב תחת לשונך".

¹⁴⁹ וכן יש להעיר על דברי השל"ה (תולדות אדם בית חכמה (תליתאה) סוף אות רעז): "שכל דברי חכמים שבכל דור ודור, ומה שמחדשים, וכל פלפולם, הוא מסיני, ולא שכל אנושי רק שכל אלוקי, רק שהם הוציאו מכח אל הפועל". וגם בזה יש לומר, שאף אם דברי החכמים שבכל הדורות הם משכל האלוקי, הרי ברור שאין זה מונע מלחלוק עליהם.

¹⁵⁰ רב שרירא גאון סי' שעו, הובא באוצר הגאונים גיטין עמוד 78: "צריכין אנן למימר לכון דרבנן לאו אסיתא אינון [אינם רופאים], ומילין בעלמא דחזונין בזמניהון [מה שראו בזמנם] וחדד קצירא אמרונין ולא דברי מצוה אינון, הילכך לא תסמכון על אילין אסותא [אל תסמכו על רפואות אלו] וליכא דעביד מנהון מידעם אלא בתר דמיבדק וידע בוודאי מחמת רופאים בקיאים וכו'".

רמב"ם במורה נבוכים ח"ג פרק יד: "ואל תבקשני לתאם כל מה שאמרו מענייני התכונה [אסטרונומיה] עם המצב כפי שהוא, לפי שהמדעים באותו הזמן היו חסרים, ולא דיברו בכך משום שיש להם מסורת באותם הדברים מן הנביאים, אלא מצד שהם ידעני אותם הדורות באותם המקצועות, או שמעום מידעני אותם הדורות".

עוד כתב (שם ח"ב ח): "כי הדברים העיוניים לא דיבר בהם כל מי שדיבר אלא כפי שהביאו אליו העיון, ולפיכך צריך לסבור מה שנתקיימה ההוכחה עליו". נאריך בזה לקמן פרק סה.

¹⁵¹ אמונת חכמים (רבי אביעד שר שלום באזילה) תחילת פרק ה: "עוד נאות יחד במה שכתבו חכמי מודונה ובראשם כמהר"ר נתנאל טראבוט בהקדמת ספר כנף רננים, שבהגדה כשם שאין הלכה אין הכרעה, ושעל כורחין יודו כל חכמי ישראל בכדוריות שמייים וארץ יע"ש" ואמנם ספר אמונת חכמים עצמו בהמשך הוסיף הסתייגות על כך).

¹⁵² מפשט הסוגיה פסחים צד מוכח שהארץ שטוחה, וכן כתבו כמה אחרונים בפירושו. הארכתי

חשוב להדגיש שאפילו המאירי, שנקט את הלשונות החריפות ביותר נגד עניינים סגוליים שבתלמוד, לא נקט לשונות אלו נגד חז"ל חלילה, אלא ייחסם להמון שהיה מאמין בהם, וביאר שחז"ל הכניסום בתלמוד לצורך ההמון, ע"פ האמונות שרווחו בו בתקופתם¹⁵³.

דברים שאמרו לנו על צד הקבלה

כתב הרמ"ה שאמנם יש מדברי חז"ל באגדה שמקורם בסברה, ועליהם יש רשות לחולק לחלוק, אך יש מדבריהם שהם דברי קבלה, ולא נכפור בקבלה שבידינו¹⁵⁴.

וכן כתב הרשב"א, שכאשר יש קבלה המפורסמת באומה ביד הזקנים, שקיבלו אותה דור אחר דור עד משה רבינו או עד הנביאים, כעניין תחיית המתים, הרי שחכמת ה' למעלה מחקירתנו, וחובה לפרש את המקראות

מקורות מלאים והוספות

בזה לקמן בסוף פרק טו.

¹⁵³ מאירי שבת סז ע"א (לגבי לחשים): "וזה שכתבו רבותינו ע"ה הרבה מהם (מהלחשים) בסוגיא זו ובמקומות אחרים, הם נעזרו בדבר זה בצירוף בשני דברים: האחד – שלא היה שם דבר כדאי להטעות אלא הבלים המוניים וכזבי הנשים כמו שתראה ברובם שהיו מיחסים אותם על שם הנשים המיניקות והמגדלות את הילדים ומגדלות אותם בלימוד הבליהם והוא אמרם אמרה לי אם וכו'". והשני – שמצד שהיו ההמון באותו זמן בטוח באותם העניינים היה טבעם מתחזק ונמצא מצד ההרגל עזר טבעי בהם. מאירי שבת קג ע"א (לגבי קמיעות): "בקמיעין ובאלו ההבלים שמקצת המוניים כותבים בלחישות והוא הנקרא בגמרא גילטורי בעלמא". מאירי פסחים קט ע"ב (לגבי זווגות): "שבאותם הזמנים היו העם נמשכים אחר דברים המוניים כלחשים ונחשים ופעולות המוניות, וכל שלא היה בהם סרך עבודה זרה ודרכי האמורי לא חששו בהם חכמים לעוקרם, וכל שכן במה שהיה הרגילות אצלם בו כל כך שהיה טבעם מקבל בעניין חיזוק או חולשה, וכמו שהעידו בסוגיא זו "דקפיד קפדינן ליה דלא קפיד לא קפדינן ליה", וממין דברים אלו הוא שהיו רגילים להיזהר מן הזווגות, וכשתיקנו חכמים ארבע כוסות שלא לגרוע או להוסיף, מצד אותם ההבלים הוצרכו לרוב רגילותם לתת טעם לדבריהם".

¹⁵⁴ יד רמ"ה סנהדרין צ ע"א (הקדמה לפרק חלק) סוף ד"ה והתמה: "ועוד יש ללמוד משם שאין דברי הברייתא הזאת דברי קבלה אלא דברי סברא בעלמא, שאילו היו דברי קבלה היאך היה עולה על דעתנו ללמוד ממתים שהחיה יחזקאל, וכי מפני שמתו אלו נכפור בקבלה שבידינו במתים שעתידין לחיות בימות המשיח ונתחייב לומר שכל המתים שעתידין לחיות סופן למוות? ומאחר שאמרו שיש ללמוד מן המתים שהחיה יחזקאל, נראה שדברי התנא מסבירא הם, שיש רשות לחולק לחלוק על ברייתא זו ולומר שמתים שעתיד הקדוש ברוך הוא להחיותן לימות המשיח חוזרין לעפרן...".

כצורתן, ואין להשימם כמשל, אף אם החכמה סותרת אותם¹⁵⁵.

חלוקה זו מצאנו גם באחד האחרונים¹⁵⁶.

יש להעיר שאין בידינו לברר בהחלט מה קיבלו בקבלה ומה הסיקו מסברתם¹⁵⁷. ואף לגבי סדר האירועים שלעתיד לבוא, לא היתה לחכמים קבלה, ולפיכך היתה להם מחלוקת בדברים אלו¹⁵⁸. ואפילו במקומות שפירשו שמקורם מהלכה למשה מסיני, אין בידינו לברר זאת בהחלט¹⁵⁹.

מקורות מלאים והוספות

¹⁵⁵ שו"ת הרשב"א ח"א סי' ט ד"ה ודע: "ודע כי כל חכם מחכמי תורתנו החסידים כשיראה דברי הפילוסופים וישר בעיניו דרכם, כשהוא מגיע אצל הכתובים המורים כהפכם פרש אותם בענין שיהיה נאות לחקירה הפילוסופית ומשים ענין המקראות משל. לפי שאין דוחק אותו ענין נבואי או מצווה.

אבל כשהוא מגיע אצל חכמי ישראל, יפרש המקראות כצורתן ואף על פי שהחכמה הפילוסופית סותרת אותם. בענין תחיית המתים שאין הכתובים מוכרחים בו הכרח נחתך ויש לפרש כל המקראות בדרך משל. בענין המקראות שבאו יותר מבוארים בענין מתי יחזקאל. ואלא שהכריחם הכרח הקבלה המפורסמת באומה. ובמקום הזה יודה שהקבלה תבטל החקירה הפילוסופית. ואז תהיה לנו הוראה ממנו שאין משגיחין בחקירה כנגד הקבלה. לפי שחכמת השם למעלה מחקירתנו.

וככה יקרה לנו מן הדין בכל דבר שיש קבלה ביד הזקנים והזקנות מעמנו. ולא נסתור קבלתם רק אחר הקיום שאינו באיפשר חלילה. ולמה נסתור קבלתם ואין קבלה פושטת ביד עמנו רק שקבלו אותה דור אחר דור עד משה רבינו ע"ה או עד הנביאים. ופעמים יהיה הענין ההוא נרמז בכתוב. ולא שיהיה הרמז ההוא מוכרח רק תכריחנו הקבלה ויתאמת הענין הכתוב עם הקבלה ובענין שאמרתי בתחיית המתים הרואה אתה. והיה אחד מחכמי ישראל דורש מעצמו ענין תחיית המתים מן התורה ממה שבא בכתוב הנך שוכב עם אבותיך וקם. אלא שעם הקבלה האמיתית נודע אצלנו שנרמז הענין במקום ההוא".

¹⁵⁶ אמונת חכמים (רבי אביעד שר שלום באזילה) תחילת פרק ה: "וע"כ נראה, שכל עוד שנראה בבירור שחז"ל אמרו דבר אחד מסברתם לבד, בלי שום קבלה – החולק עליהם אינו פוגם אמונתו כלל. אך ורק לפי דעתי כאן צריך לזהר שהגם שאינו פוגם אמונתו, עם כל זה, אם הדבר מוסכם לגמרי ביניהם – הוא טועה בוודאי, לפי שדעתם רחבה מדעתנו ואנחנו תלמידי תלמידיהם...".

¹⁵⁷ לנבוכי הדור (הרא"ה קוק) פרק יג: "אין לנו קבלות ברורות על פרטי ההלכות איזה מהן הן הלכה למשה מסיני, ואיזה מהן הן דברים שנתקנו ונדרשו על פי בתי דינים שבדורות".

¹⁵⁸ רמב"ם הל' מלכים פי"ב ה"ב: "אמרו חכמים, אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שיעבוד מלכויות בלבד, יראה מפשוטן של דברי הנביאים, שבתחילת ימות המשיח תהיה מלחמת גוג ומגוג, ושקודם מלחמת גוג ומגוג יעמוד נביא לישראל ולהכין ליבם... וכל אלו הדברים וכיוצא בהן לא ידע אדם איך יהיו עד שיהיו, שדברים סתומים הן אצל הנביאים, גם החכמים אין להם קבלה בדברים אלו, אלא לפי הכרע הפסוקים, ולפיכך יש להם מחלוקת בדברים אלו".

¹⁵⁹ כפי שנביא לקמן פרק עב.

פרק יח

האם יש בטענת "חשש כפירה" כדי להכריע במחלוקות?

לגבי כמה וכמה מחלוקות בענייני מחשבה, אחד הצדדים טוען שהצד החולק נגוע באפיקורסות וכדומה. החשש להיכלל חלילה במי שאין לו חלק לעולם הבא ויינו אסור ועוד – בוודאי מעורר פחד בעיני הבא לדון בסוגיה כזו.

אלא שבעניין זה חשוב לשים לב לכמה הערות:

א. הפחד בעניין זה בוודאי אמיתי, ויוסיף דעת יוסיף מכאוב. אלא שהוא אינו דרך להכריע במחלוקות. כמו כל רגש אחר, הוא אינו נכלל בשלוש הדרכים לבירור האמת, כפי שמנאן הרמב"ם¹⁶⁰.

ב. במקרים רבים, גם בדעה הנגדית ישנם חששות כבדים. לעיתים האזהרה מ"כפירה" פשוט נאמרת בגלוי ע"י צד אחד, אבל היא קיימת, ברמה מסוימת, גם בצד השני¹⁶¹. ובכלל יש לשים לב, שגם כאשר מתפרסמת מחלוקת על אחד הגדולים, הרי שגם הוא חולק על הצד השני, ואף אפשר שיש לו תשובה ניצחת לדבריהם¹⁶².

בוודאי שקיים החשש מהגעה לכפירה ע"י דעה פשטנית מידי. כאן המקום להעיר על כך שיש שמתוך יראת שמיים פשטנית, טועים בתארי הקב"ה, כגון לייחס לו כעס או צער, והדבר קרוב להגשמה ולפגיעה בייחוד השם¹⁶³.

מקורות מלאים והוספות

¹⁶⁰ כדלקמן פרק כט.

¹⁶¹ לדוגמא, מאמר הרש"ר הירש על אגדות חז"ל, תחילת אות ב (הודפס ב"המעייין" טבת תשל"ו, עמוד 12): "אודות עניין האגדות, אשר לפי דעת מכתני מקובלות הנה מסיני ואין חילוק ביניהם לעניין זה ובין דברי ההלכות הנאמרים מפי השמועה, במחילת כבודו נ"י, לפי קוצר השג יד שכלי המך, דרך מסוכן וסכנה עצומה לפני התלמידים שיתגדלו על ברכי סברה זו, וכמעט ח"ו שערי מינות נפתחו בזה תחת רגליהם".

¹⁶² בן יהוידע (לבן איש חי) פסחים נד ע"א ד"ה עיבר: "לשון הגמרא עיבר וחזקיה המלך ניסן בניסן ולא הודו לו [חכמים]... ונ"ל בס"ד דהנך תרתי, ע"פ שהם לא הודו לו, מ"מ הוא וסיעתו עמדו בדבריהם ולא הודו לחכמים על דבר ערעור שערערו בזה, יען כי הוא היה לו תשובה ניצחת בזה...".

¹⁶³ רמב"ם הל' יסודי התורה פ"א ה"א-ה"ב: "וכיוון שנתברר שאינו גוף וגוייה יתברר שלא יארע לו אחד ממאורעות הגופות... ולא כעס ולא שחוק ולא שמחה ולא עצבות... והואיל והדבר כן הוא, כל הדברים הללו וכיוצא בהן שנאמרו בתורה ובדברי נביאים הכל משל ומליצה הן, כמו שנאמר יושב בשמים ישחק, כעסוני בהבליהם, כאשר שש ה' וכיוצא בהן, על הכל אמרו חכמים דברה תורה כלשון בני אדם... אבל הוא ברוך הוא יתברך ויתרומם על

ג. יתרה מכך, פעמים רבות עצם העלאת הטענה כנגד דעה מסוימת שהיא "כפירה", היא עצמה פגיעה באמונה לדעת רבים וטובים. הדבר מצוי בדעות המתבססות על המציאות וההיגיון, שהטוען כנגדן שהן בגדר "כפירה", מבליע בתוך דבריו שהאמונה סותרת את השכל. דבר שבוודאי יש בו פגם באמונה, עכ"פ לדעת רבים¹⁶⁴, ואף חילול השם¹⁶⁵.

ד. כבר מצינו כופרים שהאמינו שדעתם היא האמונה האמיתית, והאשימו דווקא את המאמינים – בכפירה במינות ובאפיקורסות¹⁶⁶.

מקורות מלאים והוספות

כל זה".

וכן כתב במורה נבוכים (ח"א פרק נ): "ושכשם שנמנע היותו גוף, כך נמנע היותו בעל תואר עצמי... וכאשר תתפשט מן התאוות וההרגלים, ואתה בעל תבונה, ותתבונן במה שאומר בפרקים אלו אשר יבואו בשלילת התארים, יתאמת לך הדבר בהכרח, ואז תהיה ממי שמשכיל יחוד השם, לא ממי שאומרו בפיו ואינו מבין לו עניין, ויהיה מכלל אשר נאמר בהם 'קרוב אתה בפייהם ורחוק מכליותיהם'".

¹⁶⁴ בדלקמן פרק לו.

¹⁶⁵ דברי הרב יונה מרצבך [ראש ישיבת קול תורה] שהובאו בדגלנו, תשל"ו, הובא בחזון שמיים (לרב איתן ציקינבסקי (ציקוני)) עמוד יא, בספר עלה יונה, ובקובץ אור ישראל מונסי ניו יורק שנת תש"ע גיליון נ"ט: "מסתיר הוא את פניו מהמציאות ומאשים אחרים בגילוי פנים? ולא בגלל הבערות שיש בקנאת ה' הזאת כועס ולועג אני, ואף לא בגלל מה שע"י כן קורא הוא למאמינים וחרדים מינים ואפיקורסים וכו', אלא חוששני משום שלושה דברים: משום חילול השם שע"י כן עושה אותנו ללעג ולצחוק בעיני אחרים שלועגים על ששוללי המציאות הם היראים, ומשום טהרת האמונה שע"י כן הוא מבלבל מושגי אמונה במה שהתורה וחז"ל אמרו במה חייבים להאמין ובמה לא, ומשום סיכון הרבים שע"י כן הוא מסכן את אמונתם של אלה מבני הנוער שיצאו פעם וישמעו מאחרים שיפתחו עיניהם וילמדו בנין אב ממה שבדבר זה לימודנו בערות להגיב ח"ו על כל מה שלימודנו כך".

¹⁶⁶ תחילת מאמר תחיית המתים (באגרות הרמב"ם): "אמנם אחרים שפגשתי מאנשי קצת ארצות פסקו לגמרי שהוא [הקב"ה] גוף, והחזיקו לכופר מי שהיה מאמין חילופה [מי שמאמין שלקב"ה אין גוף וצורה] וקראוהו מין ואפיקורוס".

כתב תמים (לרבי משה תקו), נדפס בתוך אוצר נחמד ח"ג, עמודים 59-60: "שמי שמפרש 'בצלמו בצלם אלוקים ברא אותו' חיישינן שמא מין הוא – כלומר מי שעושה פסק אצל 'בצלם', משום שרוצה לומר שאין הקב"ה צלם".

ר' משה בן שלמה מסלרנו (המפרש הראשון של המורה נבוכים) בפירושו למורה נבוכים חלק א פרק א (מכתב יד): "הדברים מגיעים לקצת בני עמינו, ואינם קצתם שלא יהיו רבים, שהאמינו שהשם גשם כגשם בני אדם, ולו עיניים וידיים ורגליים כאדם. ויותר קשה מזה, שהמשכיל הבא לדבר אליהם ולאמר שאין הכתובין כמשמען וכפשוטיהן, אכן יש פירוש לכל אחד מהם, יחזיקוהו מין ואפיקורוס ויקראוהו כופר בשם ובתורתו. וכל זה לרוב הימשכם אחרי פשוטי הכתובים ולקוצר ידם בחכמות... ומפני זה התחייבה להם ההגשמה הגמורה לכאורה בדעתם, שהם אם יפרדו מזאת האמונה, כלומר שלא יאמינו כן, יזיבו הכתוב שאומר 'נעשה אדם בצלמנו' ייברא אלוקים את האדם כצלמו'...".

ה. שוב, יש לעיין על מה מתבססת הדעה שמזהירה מ"כפירה".

יתכן גם שהדעה שמוגדרת כפסולה ע"י צד אחד, מתגלה כדעת גדולים¹⁶⁷, וכיצד יתכן לפסול אדם שמחזיק כדעה אחת במחלוקת שלא הוכרעה¹⁶⁸.

למשל, ספר העיקרים כתב שהכתב האשורי התחדש רק לאחר שעלו מבבל, ועד אז היה רק הכתב העברי העתיק, ובו נכתבו גם הלוחות¹⁶⁹. העין יעקב יצא נגד דבריו בחריפות, שדבריו הם מכשול, ורחמנא ליצלן מלומר כן, ולדברי הכל הלוחות נכתבו בכתב אשורי¹⁷⁰. אמנם מפורש בירושלמי שיש

מקורות מלאים והוספות

¹⁶⁷ האם באמת המאשימים ב"כפירה ואפיקורסות" לא היו שותים את יינו של המאירי, למשל:

¹⁶⁸ מעין דברי מאמרי הראי"ה ח"א "פרק בהלכות ציבור" עמ' 58: "בדעות שהרבנים הללו חלוקים ביניהם – פשיטא דלא שייך שום עונש אפילו למי שטועה בעיונו". וביתר אריכות שם "לאחדותו של הרמב"ם" עמ' 112: "כמו בגופי הלכותיה של תורה ישנם פנים שונים וחילוקי דעות, ואנו נוהגים לקיים בהם את מידת התורה של עשה אוזן כאפרכסת ושמע דברי המטהרים ודברי המטמאים, דברי המזכים ודברי המחייבים, דברי הפוסלים ודברי המכשירים, מפני שכולם נתנו מרועה אחד, אע"פ שלענין ההלכה למעשה ישנה הכרעה מיוחדת לאחת מן הדעות, כך מידה זו עצמה נוהגת בהלכות הדעות והאמונות שהעלו חכמי ישראל המוחזקים לאבות האומה גדולי התורה ואנשי הקודש, חלילה לנו להקל ראש נגדם, ולהחליט על אחת מדעותיהם שהם דברים חיצוניים, ושהם נדחים מגבול ישראל, וקל וחומר שאסור לנהוג מנהג זה נגד דעותיו של אביהם של ישראל המאיר עיני הדורות בתורתו חובמתו וקדושתו, רבינו הרמב"ם ז"ל".

וגם באילו הדעות אשר אנו מוצאים שרבים מחכמי הדורות חולקים עליהן, יכולים אנחנו רק לומר שהננו מוכרעים מוכרעים להחזיק בהדעות שרוב גדולי ישראל נטו אליהן, אבל חס לנו להחליט על דעותיו של רבינו הגדול שהן דעות חיצוניות, חלילה! ואחרי שרבינו הרמב"ם, שתורת ד' היתה מקור חייו, מצא את לבבו נאמן לד' ולתורתו ועמו באלה הדעות, הלא זה הדבר בעצמו הוא הצד המכריע, שאין בהן דבר שיוכל להטיל טינא בלב או לדחות את מי שהוא מקדושת התורה וקדושת ישראל".

¹⁶⁹ ספר העיקרים מאמר ג פרק טז ד"ה וכאשר וד"ה ומה: "וכאשר עלו מבבל ראו לעשות זכר לגאולה השנית ועשו זה בשני דברים, האחד שהניחו כתב עברי ובחרו להם כתב אשורי זכר שגלו אל אשור ונגאלו משם...

ומה שאמרו רבותינו ז"ל מ"ם וסמ"ך שבלוחות בנס היו עומדים, אפשר שאמרו כן לפי דעת רבי שסובר שהלוחות היו כתובים בכתב אשורית, או לפי שסברתם היא גם כן שהלוחות היו כתובים בכתב אשורית אף על פי שהכתב הנהוג באומה אז היה עברי. ואולי לא אמרו כן על מ"ם וסמ"ך שבידינו היום, אבל לפי שבכתב עברי שהלוחות היו כתובות בו היו המ"ם והסמ"ך סתומות או אותיות אחרות דומות למ"ם וסמ"ך כמו שהן בכתב אשורית שבידינו היום, אמרו כן. תדע שהרי רב חסדא שאמר מ"ם וסמ"ך שבלוחות בנס היו עומדין הוא עצמו אמר שנשתנה הכתב, ואולי כי מה שאמרו וביירו להם כתב אשורי לא על כל הכתב אמרו כן אלא על קצתו, שלקחו ממנו והשאירו ממנו ונשארו מ"ם וסמ"ך סתומות כאשר היו בלוחות, ולקחו קצת כתב אשורית זכר לגאולה השנית ואף על פי שאין זה נראה".

¹⁷⁰ עין יעקב מגילה ג ע"א, פירוש "הכותב": "ומזאת ההקדמה תתחייב תולדה צודקת, והיא

דעה שהלוחות ניתנו בכתב עברי, ולא מ"ם וסמ"ך היו עומדות בנס, אלא עי"ן, שבכתב עברי צורתה עגולה¹⁷¹.

דוגמא נוספת, העיתים לבינה¹⁷² כתב שבני יששכר למדו את אורך המולד הממוצע¹⁷³ בדרכים טבעיות, והחזון איש כתב על דבריו שהם מהכזבים שהיצר מחבבן, וכעין יצרא דעבודה זרה ומינות¹⁷⁴. אמנם¹⁷⁵ ממש כדברי העיתים לבינה הללו נמצא במדרש מתקופת הראשונים¹⁷⁶, וכן כתבו

מקורות מלאים והוספות

האמונה הב', שזה הכתב אשר אנחנו כותבין בו היום ספר תורה וכל דבר שבקדושה, הנקרא כתב אשורי, הוא עצמו היה הכתב שבלוחות העדות וספר תורה המונח מצד ארון ברית ה'. ואשתומם על המראה כשעיינתי במה שכתב הר"י אלבו ז"ל [בעל העיקרים] בפרק ט"ז ממאמר ג' אשר בו שם מכשול... ורחמנא ליצלן מלומר כן, כי הלא זאת הסברא נמשכו ממנה כמה ביטולים...

לכן זו היא דרך ישרה שיבור לו כל בעל סברא זכה וטהורה, שפירוש מאמר 'בתחילה ניתנה תורה לישראל בכתב עברי' הוא כדברי הריטב"א, שהכוונה בו על כתיבת ספר תורה שכל איש מישראל כותב לעצמו. ורחמנא ליצלן מלחשוב שנאמר גם כן על כתב הלוחות וספר תורה שבארון, כי לדברי הכל נכתבו בכתב אשורי אשר בתיקון אותם אותיות ובזיונם ובקשרים שהיה הקב"ה קושר להם נרמזים סודות נפלאים.

¹⁷¹ ירושלמי מגילה פ"א ה"ט: "מאן דאמר בדעין [כתב עברי] ניתנה התורה – עי"ן מעשה ניסים [בכתב עברי עי"ן נכתבת כעגולה], מאן דאמר אשורי ניתנה התורה – סמ"ך מעשה ניסים".

¹⁷² תחילת מאמר א: "שלא בזמן קצר נחשבו דברים אלו כי אם אחר שנים רבות... והוא – בתחילה סברו לקבוע החודש של לבנה בסך כ"ט יום... אבל כשראו בסוף חודש השני שאיחרה הלבנה עוד יום אחד, אז הוסיפו על כל חודש י"ב שעות... עד שעברו שנים הרבה... וכך גם יצא להם זמן חודש לבנה בדקדוק כ"ט יום י"ב שעות תשצ"ג חלקים".

¹⁷³ כ"ט יום, י"ב שעות, תשצ"ג חלקים.

¹⁷⁴ חזון איש או"ח-מועד סי' קלח ס"ק ד ד"ה ודע: "ומש"כ בספר עתים לבינה דשמואל לקח שיטה ישנה של התוכנים, וכן י"ב תשצ"ג לא נולד בב"א – הם מהכזבים שהיצר מחבבן, וכעין יצרא דע"ז, ואם כי המחבר היה יר"א אבל שגה וחשב שמותר לומר כן ועבד את המינות בשוגג".

¹⁷⁵ ומעניין לעניין שלא באותו עניין, העיתים לבינה גם כתב שאפשר להחזיק בשיטת קופרניקוס, שהארץ נעה סביב השמש (פתיחה למאמר ב סוף ד"ה הנה), ובספר נברשת ח"ב "השמות לנברשת" "תשובה לעיתים לבינה" דף ל ע"ב והלאה יצא כנגדו באריכות ובחריפות רבה. וזה מכבר הוכח שצדקו דברי העיתים לבינה.

¹⁷⁶ סמ"ק מצוריק מצווה קג: "במדרש שאל איך ידע רבן גמליאל? ואומר כי מבית דוד למדו, ובני דוד מבני יששכר שהיו באוכלי שולחנו... מאי עשו? ראו לבנה בחידושה כי מטא ירחא אחרינא אשכחן כ"ט יום בינתייהו, לירח שלישי אשכיו ל' יום, אמרו נחלק אותו יום לשני חודשים, מנו כ"ט יום וחצי לכל חודש... המתינו עוד ל' שנה... עוד ל' שנה... עוד ל' שנה... אז מנו בני יששכר כ"ט יום וחצי ושתי ידות שעה וע"ג חלקים בחודש, וסימן כ"ט י"ב תשצ"ג". בכתב היד (שם בסוף המבוא עמוד יב ד"ה מצווה) הדגיש שקטע זה אינו מבעל הסמ"ק מצוריק עצמו, אלא דברי המעתיק כפי שקיבל מרבותיו. עכ"פ שנת ההעתקה היא ככל

אחרונים נוספים¹⁷⁷. גם היסוד עולם¹⁷⁸, שהיה מן הראשונים, הביא אפשרות שאורך המולד הממוצע נתגלה לאבותיו של רבן גמליאל על פי מחקרם העיוני, ולא ראה בזה דעה פסולה¹⁷⁹.

דוגמא נוספת, המאור עיניים כתב שדברי האגדות אינם ודאיים אלא אומדנא בעלמא, וכתב בפירושו שהוא מסתמך בזה על דברי רב שרירא גאון ורב האי גאון¹⁸⁰. המהר"ל יצא נגדו בחריפות¹⁸¹, וטען שלא הבין את דברי רב שרירא גאון, ואף פקפק האם הדברים יצאו מרב שרירא¹⁸². גם החזון איש

מקורות מלאים והוספות

הנראה שנת ה'קס"ב (המבוא שם ד"ה בפתח), וא"כ המעתיק עצמו, ואף המדרש שהביא בשם רבותיו – הינם מתקופת הראשונים. מדרש זה הובא גם בקובץ שיטות קמאי ראש השנה כה. עמוד שיד.

¹⁷⁷ ספר העברונות (ע"פ סדר הדורות ח"ג ערך עברונות, חיברו ר' יעקב מרקריאה בשנת שכ"א, דהיינו תחילת תקופת האחרונים) בתחילת הספר. תפארת צבי שער א דף לב ע"א ד"ה והטעם.

¹⁷⁸ לרבי יצחק הישראלי, תלמיד הרא"ש.

¹⁷⁹ יסוד עולם מאמר שלישי סוף פרק יב: "ודע כי יש לומר שאבותיו של רבן גמליאל נתגלה להם סוד זה ע"פ מחקרם העיוני מצד לקיות [ליקוי] הירח או לקיות החמה, כמו שעשו חכמי האומות, אבל בדיוק וכיוון גדול יותר מהם כפי שכלם הזך וליבם הרחב, או משום צד אחר מדרכי המחקר והביקור שהיה ידוע אצלם, או שמא מפי נביאי צדק היה זה קבלה בידם, והוא הנכון לומר, ובשביל זה היתה זאת המידה בידם כ"כ נכונה ומצומצמת". במאמר "האם כללי הלוח ניתנו מסיני וכיצד טעות בסיפורה אחת שינתה תפיסה שלימה" פרק ח הבאנו שהתיבות "והוא הנכון לומר" לא מופיעות בכל הדפוסים, ואף לא בכל כתבי היד.

¹⁸⁰ אמרי בינה פרק טו ד"ה ואמנה (מאור עיניים חלק ד): "ואמנה אשר יוציאנו מן המצר הזה יהיה הגאון האמיתי רב שרירא ז"ל וגם בנו ההולך בדרכיו הגאון רב האי ז"ל... וזה כי רב שרירא ז"ל במגילת סתריו על דבר האגדות כתב, וז"ל: הני מילי דנפקי מפסוקי ומקרו מדרש ואגדה אומדנא נינהו. ורב האי בנו, כאשר נשאל מה בין המדרש והאגדה הנכתבים בגמרא והכתובים חוצה לה, השיב כי הנקבע בגמרא הוא מחזור ממזה שלא נקבע בה. אשר מאלו ניקח שהאגדות בלי ספק אינם הלכה ודאית ומקובלת אבל אומדנא בעלמא מן הממציא אותה".

¹⁸¹ אגב, המהר"ל יצא בחריפות גם נגד הרד"ק והאברבנאל בסוגיית קרי וכתוב, כדלקמן פרק צב.

¹⁸² ספר באר הגולה (למהר"ל), באר השישי פרק טו: "אמנם אשר רצה לתלות באילנא רברבא קדישא, שנמצא בשם רב שרירא גאון, הנה לא הבין דברי הגאון. שאם היה כוונת רב שרירא כמו שהבין, כי דברי אגדה אינם ברורים, רק הם לפי המחשבה, למה היה לו לומר 'הני מילי דנפקא מן פסוקא', וכי לא נמצא אגדות רק אותם שיוצאים מן הכתובים, ולמה לא כלל כל אגדה לומר אומדנא הוא. ולכך לא הבין את דבריו.

כי הגאון ז"ל בא לומר, שאל יאמר כי כאשר דרשו דבר מן המקרא, והם באמת רחוקים מן לשון המקרא, ועל זה אמר כי הם אומדנא, רוצה לומר הסברא מחייב זה, רק שסמכו העניין על הכתוב. ואם לא היה הדעת והסברא מחייב אותם, לא היו דורשים אותם מן המקרא. וזהו

כתב בחריפות נגד דעה זו¹⁸³. אמנם בדברי האשכול ועוד מובאים דברי רב שרירא ורב האי באריכות, ומוכח שהמאור עיניים הבינם ככוונתם¹⁸⁴. לא זו אף זו, אלא שראשונים נוספים כתבו מעין זה¹⁸⁵.

גם מה שכתב המאור עיניים שבענייני צורת הארץ היו לחז"ל דעות שונות כיוון שעניינים אלה לא קיבלו בנבואה אלא מדעתם או מה ששמעו מאחרים¹⁸⁶. והמהר"ל כתב נגדו בחריפות וטען שזהו זלזול בחכמתם של

מקורות מלאים והוספות

לשון 'אומדנא ניהו', ופשוט הוא. וגם לא מר בריה דרבינא חתם על הא מילתא, שיעשה האיש הזה דבר זה ראש ותכלית לדבריו לתלות באילן גדול בחבלי שווא".

¹⁸³ קובץ אגרות (חזון איש) ח"א איגרת טו: "והנני שב לאמונה הפשוטה בתורה שבעל פה, ואיני נכנס להשיב מפני מה, רק רצוני להיות כישראל הדיוט המספר 'מה' שקיבל... משורשי האמונה שכל הנאמר בגמרא בין במשנה ובין בגמרא בין בהלכה ובין באגדה הם הדברים שנתגלו לנו ע"י כוח נבואי שהוא כוח נשיקה של השכל הנאצל עם השכל המורכב בגוף בזמן שהנבואה היתה חזון נמצא... נרתעים אנחנו לשמוע הטלת ספק בדברי חז"ל בין בהלכה בין באגדה כשמועה של גידוף רח"ל, והנוטה מזה הוא לפי קבלתנו ככופר בדברי חז"ל ושחיתתו נבילה ופסול לעדות ועוד".

¹⁸⁴ ספר האשכול (אלבק) הלכות ספר תורה דף ס עמוד א: "ואמר מר [רב] שרירא: הני מילי דנפקי מפסוקי ומקרי מדרש ואגדה אומדנא ניהו... והרבה יש שאינו כן, כגון מה שאמר ר' עקיבא דמקושש היינו צלפחד [שבת צו ע"ב], וכגון שאמר ר' שמעון שצום העשירי זה עשרה בטבת, והם הזכירו דעתו של כל אחד ואחד, ואנו לפי שכלו יהולל איש... וכן אגדות שאמרו תלמידי התלמידים, כגון רבי תנחומא ורבי אושעיא וזולתם, רובם אינו כן, ולכך אין אנו סומכין על דברי אגדה. והנכון מהם מה שמתחזק מן השכל ומן המקרא מדבריהם... ונשאל ממר רב האי ז"ל... והשיב... הגדה ומדרש אף על פי שכתובין בתלמוד אם לא יכוונו ואם ישתבשו אין לסמוך עליהם, כי כללינו הוא אין סומכין על ההגדה, אלא מה שקבוע בתלמוד שאנו מוצאין להסיר שיבושן ולחזקן יש עלינו לעשות, כי לולא שיש בו מדרש לא נקבע בתלמוד. ומה שאין אנו מוצאין דרך לסלק שיבושו נעשה כדברים שאין הלכה". ובאוצר הגאונים חלק הפירושים חגיגה יד (סי' סז, ובסי' סח וסט שם הביא גם מדברי האשכול דלעיל) הביא מדברי רב האי גאון "הו יודעים כי דברי אגדה לאו כשמועה הם, אלא כל אחד דורש מה שעלתה על ליבו כגון 'אפשר', 'יש לומר', לא דבר חתוך, לפיכך אין סומכים עליהם. ועוד כתב: והמדרשות הללו לא דבר שמועה הם ולא דבר הלכה אלא 'אפשר' בעולם קאמר".

¹⁸⁵ בדלעיל פרק יז.

¹⁸⁶ אמרי בינה פרק יא ד"ה ואמת: "הרי כי בדרוש צורת הארץ נמצאו להם דעות שונות, הן בינותם ז"ל, הן בינם לחכמי האומות כמו שזכרנו, וזה להיות כי מהם ומאיתם יצאו הדברים, בלתי מסורת נבואה, רק איש ואיש כפי מה שליבו ראה הרבה חכמה, או שמע מזולתו והנאהו".

חז"ל¹⁸⁷. אמנם הרמב"ם¹⁸⁸ ועוד ראשונים ואחרונים רבים כתבו כשיטת האמרי בינה¹⁸⁹.

וכן מה שכתב המאור עיניים שלשון חז"ל לגבי עונשן של עבירות מסוימות היא בדרך גוזמא, שהיה מי שיצא נגדו וכתב שהוא מתיר אסורים¹⁹⁰, ובא אחריו רבי חננאל ניפי והוכיח שחשבו כמוהו גדולים אחרים שצדקתם ויראת חטאם גלוי לכל בני עמנו, ושלא היו מתירי אסורים¹⁹¹.

ו. כבר אירע שהיו גדולים שהתנגדו לספר מסוים ומאסוהו ואף שדנוהו לשריפה, ודורות לאחר מכן באו בונים אחרים, מאי בנאים תלמידי חכמים

מקורות מלאים והוספות

¹⁸⁷ ספר באר הגולה (המהר"ל) באר השישי פרק י ד"ה והיה ראוי: "וגילה פנים בהם שלא באמת, ונתן אותם כבלתי יודעים שום חכמה, וכאילו חס ושלום הם נבערים מדעת, ואחר כך היה מתנצל בעדם לומר שאין עליהם אשמה אם לא ידעו שום חכמה, כי לא דברו בהם מפני הנבואה, ואמרו דעתם כפי הנראה להם".

¹⁸⁸ מורה נבוכים ח"ג פרק יד: "ואל תבקשני לתאם כל מה שאמרו מענייני התכונה [אסטרונומיה] עם המצב כפי שהוא [במצאות], לפי שהמדעים באותו הזמן [בזמן חז"ל] היו חסרים, ולא דיברו בכך משום שיש להם מסורת באותם הדברים מן הנביאים, אלא מצד שהם ידעני אותם הדורות באותם המקצועות, או שמעום מידעני אותם הדורות". שם ח"ב פרק ח: "כי הדברים העיוניים לא דיבר בהם כל מי שדבר אלא כפי שהביאו אליו העיון, ולפיכך צריך לסבור מה שנתקיימה ההוכחה עליו". האמרי בינה עצמו הביא את דברי הרמב"ם הללו בדבריו שם.

¹⁸⁹ כדלקמן פרק סה. הארכתי בעניין זה בקונטרס "הידיעות המדעיות של חז"ל – תוקפן ומקורן".

¹⁹⁰ ליקוטים מכתבי הרב חננאל ניפי עמוד 11: "ומצאתי... השגות על כל ספר מאור עיניים הנ"ל בכתב יד מכונים למהר"ם פרובינצאלי דשפך חמימי וחמימי דחמימי על רבינו המחבר בכל פינה ופינה, ובפרט על מה שכתב בחלק אמרי בינה פרק כ דף פ"ו, שמה שהגדילו רז"ל עונש הרבה עבירות הוא דרך גוזמא. והר"ם פרובינצאלי נחלק עליו וכתב עליו 'אוי לו לבעל דעת זו שביקש להתיר אסורים'".

¹⁹¹ ליקוטים מכתבי הרב חננאל ניפי שם עמודים 11-12: "אלא דמה שכתב בזהר דעון הוצאת שז"ל חמור מכל העבירות ואין לו תשובה, וכן מ"ש רז"ל שהוא כשופך דמים, לא דיברו בדווקא ממש אלא נתכוונו לומר דחמור מאוד ממה שהדעת חושב. ובוא וארך דאינו יחיד בדעת זו, יען מצאתי להרב בעל בית שמואל מפרש שולחן ערוך אה"ע (סי' כ"ג) שהביא מה שכתב בספר חסידים...

וכן מה שכתב עוד מהר"ר עזריה מאדומים וז"ל, דומה למה שהפליגו פרק יש בערכין על בעל לשון הרע לומר שהוא גדול מן השלוש החמורות וכאלה לאין קץ, אשר אמרו בהבאי וגוזמא כדי להרחיק אדם מן העבירה, ע"כ גם בזה מצאתי לו חבר גברא רבא... אין כוונתי אלא להוכיח שסברת הר"ר עזריה מאדומים איננה סברה כוזבת ופסולה, בהיות שענינו הרואות שחשבו כמוהו גדולים אחרים שצדקתם ויראת חטאם גלוי לכל בני עמינו, ושלא היו מתירי אסורים".

שעוסקין בבניינו של עולם כל ימיהן¹⁹², ועשאוהו לראש פינה, ומאת ה' היתה זאת. ויש שאף אותם שהתנגדו בעצמם חזרו בהם.

כך אירע לספר מורה נבוכים ואף לספר המדע של הרמב"ם, ששרפום¹⁹³, וזמן קצר לאחר מכן נשרפו ספרי התלמוד על אפרם של ספרי הרמב"ם¹⁹⁴, ובא רבינו יונה והודה ואמר "משה ותורתו אמת וכולנו בדאיין"¹⁹⁵.

מקורות מלאים והוספות

¹⁹² שבת קיד ע"א.

¹⁹³ איגרת הרד"ק (באגרות קנאות עמוד 4) מביא את דברי מתנגדי הרמב"ם: "והוא שב עד הפסילים, ולעובדי אלילים... לדברי רבינו משה ממצרים אשר כתב ספרי מינות, ואתם [הנוצרים] מבערים את המינים שלכם, בערו את שלנו. וצוו לשרוף הספרים ההם, והם ספר מדע וספר מורה".
סדר הדורות ח"א ד"א תתקכו (עמוד 206): "וכבר ידעת מה שאירע לספר המורה והמדע ששרפו אותם".

¹⁹⁴ אגרת רבי הלל החסיד אל רבי יצחק הרופא, ד"ה אחי שאל נא לימים ראשונים, נדפס בתוך "אגרות קנאות" דף יד ע"א: "ולכן אחי אל תתמה אם השם יתברך ענש את תורת בני צרפת לכבוד רבינו משה ולא נשא פנים לספרי התלמוד שלהם, וישקף עליהם בעמוד אש וענן עד שהרעיש עליהם כל הגלחות ואז נתחדשו הגזירות הגדולות, את הקהילות הרגו יותר משלושת אלפים, ואת ספרי התלמוד שלהם כולם ניתנו לשריפה ולמאכולת אש ואז יצאה הגזירה שלא ילמדו עוד ספרי תלמוד בגלוי עד היום הזה.
ואם תשאל, מי יודע שאותם הגזירות היו בעניין שריפת המדע והמורה, אענך, הנה האות והמופת, שלא הפסיקו ארבעים יום בין שריפת ספרי רבינו לשריפת ספרי התלמוד, ובאותו מקום עצמו נשרפו כל הסדרים והפירושים שנמצאו בפריש [פריז], ונתערב אפשר ספרי התלמוד באפר ספרי המדע והמורה, כי עדיי היה האפשר במקום. וזה דבר אמת גלוי ומפורסם לכל העמים יהודים וגוים, ולאחר ידעו הכל כי דין שמיים היה, וממרום שלח אש על אשר שלחו יד בספרו הקדוש".

¹⁹⁵ אגרת רבי הלל החסיד אל רבי יצחק הרופא, ד"ה והר' יונה, נדפס בתוך "אגרות קנאות" דף יד ע"א: "והר' יונה הגדול מברצלונה זצ"ל היה ראש וקצין על כל אותם הרעות הגדולות שנעשו בצרפת, ואז נמס לבבו ולבב כל עוזריו, וקיבל עליו ללכת ולהשתטח על קבר רבינו במניין עשרה ולבכות על קברו שבעה ימים שימחול לו על אשר מעל בספריו, והודה בפיו בפני כל העם ואמר בלשון זה: 'הנני מכה על פני ובוש ומתחרט על אשר פערתי פי נגד רבינו הקדוש הר' משה בן מיימון וספריו, והנני מודה מלב ומנפש ואומר, משה ותורתו אמת וכולנו בדאיין... כלשון הזה אמר בבית הכנסת של פריש [פריז] לפני הקהל הנותרים מן הגזירה".

אף ספר מאור עיניים¹⁹⁶, שרבי יוסף קארו¹⁹⁷ והמהר"ל¹⁹⁸ כתבו שראוי לשורפו באש, וגם היעב"ץ יצא נגדו¹⁹⁹, וכן פסק בדורנו בספר חזון עובדיה שאסור לקרוא בו²⁰⁰, וכבר רבים מגדולי ישראל לא חשו לאסור את קריאתו, ולא נמנעו לשאוב ממקור חכמתו, ולא היה נראה בעיניהם שיש דופי בספר זה, ואף היעב"ץ עצמו הביא מדבריו²⁰¹. ויש מי שהוסיף שצריך לדעת את

מקורות מלאים והוספות

¹⁹⁶ לרבי עזריה מן האדומים.

¹⁹⁷ מחזיק ברכה (לחיד"א) קונטרס אחרון סי' שז ס"ק ה: "מצאתי בגנזי רב גדול זלה"ה פתקא אחת שכתב הרב הגדול מהר"ר אליעזר גאליקו זלה"ה וגם אשו"ר נלווה עימו הרב הגדול מהר"ם אלשיך והעתקתיה אות באות וז"ל:

'למען לא תהיה האמת נעדרת, אודיע נאמנה איך הובא לפני ספר שחיבר ה"ר עזריה מן האדומים הנקרא 'מאור עיניים' ובפתחי עמדותי מרעיד, כי בלי ספק המקיימו עובר משום בל יראה ובל ימצא, ובכן הובא לפני מופת הדור והדרו הרב הגדול כמהר"ר יוסף קארו זלה"ה, ואחר ימים שלח אחרי וציווה אותי לסדר כתב אחד אשר יחתום בו, ותורף המכוון היה שהיה ראוי לשרוף ולהעביר באש את הספר הנזכר בכל מקום, ושתמה על הרבנים אשר במקומו איך הניחו להדפיסו ולא חשו לכבוד התורה ועיקריה.

ובזהות כי אני חממתי בדבר וביני ביני חלה הרב הגדול [ר' יוסף קארו] את חוליו אשר בו נתבקש בישיבה של מעלה, ולא יכול לחתום בידו, הודעתי את דבריו זצ"ל באמת, ובכל חכמי ישראל מחזיקי האמת אדברה שלום.

נאום הצעיר אלישע גאליקו. ככל הדברים האלה שמעתי גם אני מפי מהר"ר זצלה"ה [ר' יוסף קארו] נאום הצעיר משה בה"ר חיים אלשיך זלה"ה."

¹⁹⁸ ספר באר הגולה (למהר"ל) באר השישי פרק י' ד"ה והיה: "ויותר מזה, כי נתנו דבריו בדפוס לפרסם דברים כאלו, אשר הם ראויים להשרף, כמו ספרי מינים וספרי קוסמים, והם יותר גרועים מהם... והנה בפרק י"א מאמרי בינה [זהו שמו של אחד החלקים בספר 'מאור עיניים']..."

¹⁹⁹ מגדל עוז (ליעב"ץ). מגורה א אוצר א (זיטומיר תרל"ד עמוד 38): "שמו הנאה לו 'מעור עיניים', וכלה שענינה טרזות כל גופה צריך בדיקה כסות, ושמעתי שגם חכמי הדור באותו זמן שנדפס הספר ההוא גזרו לבער אותו ספר, שכל עסקו בדרשות של דופי".

²⁰⁰ חזון עובדיה (הרב עובדיה יוסף) הל' שבת חלק ו, הל' קריאה בשטרי הדיוטות סוף ס"ק ה (עמוד סט): "ספר מאור עיניים שחיבר ה"ר עזריה מן האדומים, אין לקרות בו אפילו בימות החול (מחזיק ברכה בקונטרס אחרון סי' ש"ז סק"ה בשם מרן)".

²⁰¹ לוח ארש (ליעב"ץ) עמוד סח (מהדורת תשס"א): "ועיין בזה בספר אמרי בינה [שהוא חלק מספר מאור עיניים] לר' עזריה מהאדומים (פרק נ"ה)".

לוח ארש בשו"ת סי' תעט (מהדורת תשס"א עמוד קעו): "ובספר אמרי בינה, על אחד שהיה קורא באיוב (לט יד) 'כי תעזוב לארץ ביצ'ר' ובמקום: 'ביצ'ה'".

אמנם יש שכתבו שכנראה חזר בו בסוף ימיו וכתב עליו "לא תתעב אדומי", והוסיפו שאולי חזר בו לאחר התנצלותו בספרו מצרף לכסף (אוצר ישראל חלק ח, ערך "עזריה מן האדומים", פרק "נוסח איסור הקריאה של מאור עיניים"), אך יש מי שערער על כך וכתב שלא חזר בו, ולא היו דברים מעולם (ספר מכלכל חיים בחסד [ר' חיים קרויס, ירושלים תשמ"א] עמוד יז בהערה).

כל הכתוב בו, ותוכו נאכל וקליפתו נזרוק²⁰². ויש מי שתלה זאת בהתנצלותו של רבי עזריה²⁰³, ויש מי שתלה זאת בכך שמאת ה' היתה זאת שרבי יוסף קארו לא הספיק לחתום על כתב זה²⁰⁴, ויש מי שכתב שגם המתנגדים לדבריו לא מצאו בו שמץ מינות ואפיקורסות חלילה, אלא שחששו שמא יגיע הספר הזה ביד איזה תלמיד שאינו הגון ויבוא לנטות מקבלת רז"ל ולכפור בעיקרי תורתנו הקדושים²⁰⁵, ויש מי שכתב שתוכו נאכל וקליפתו

מקורות מלאים והוספות

²⁰² שו"ת מים חיים (הרב יוסף משאש) חלק ב אורח חיים סי' רמח (אוצר המכתבים סי' אלף ריג): "אודות הספר מאור עיניים... והן אמת שיש איסור עליו ממזן ז"ל, כמו שכתב בספר מחזיק ברכה להגאון חיד"א ז"ל בקונטרס אחרון בס"ט טז ס"ה, ע"ש. מכל מקום מצינו להגאון בעל תוס' יו"ט ז"ל שנשתמש בו בפירושו למנחות פרק יו"ד משנה ג', ע"ש. ועוד הרבה גאונים שנשתמשו בו ושאומו ממנו, אשר מהם ידעתי שיש הספר הזה בעולם, ובכן צריכים לדעת את כל הכתוב בו, ותוכו נאכל וקליפתו נזרוק, כאשר עושים עם כמה ספרים הבאים לידינו חדשים גם ישנים".

²⁰³ אוצר ישראל חלק ח, ערך "עזריה מן האדומים", פרק "החכמים שהזכירו ספר מאור עיניים": "אחרי התנצלות של ר' עזריה בחוברת 'מצרף לכסף' לא חשו עוד החכמים לאסור את קריאתו, כי כנראה נוכחו לדעת כי כוונתו רצויה ואין בו שמץ אפיקורסות. ואף כי עוד נמצאו מחברים שיראו להזכיר את שם ר' עזריה מן האדומים, לא נמנעו לשאוב ממקור חכמתו, כמו בעל שלשלת הקבלה והרב חיד"א, אמנם נמצאים גם כאלה אשר הזכירו את שם ר' עזריה לתהילה, כמו ר' דוד גאנס בצמח דוד ובספר נחמד ונעים, ובעל תו"ט (מנחות פ"ג), ור' שלמה ידידיה נורצי במנחת שי (זכריה י"ד ה), ור' שלמה דילמידיגו במצרף לחכמה (ת' ע"ב), ור' יהודה אריה ממודינא, ור' מנשה בן ישראל בספרו דהפראגיליטא דף פ', אך בספר "תשועת ישראל" לקח רוב ענייני פ"ג מהספר מאור עיניים מבלי להזכיר שמו. ר' יעקב יהודה אריה הדפיס בסוף ספרו תבנית היכל, 'מה שהועתק על ידי לשון הזהב והאדרת ר' ע' מן האדומים בספרו מאור עיניים'. גם הזכירו ר' יצחק למפירונטי בספר 'פחד יצחק' ערך כליות, ר' מלאכי הכהן בספר יד מלאכי כללי שני התלמודים, סי' י"ב, ר' ישעיה ברלין בספר מיני תרגומא בסופו, ר' אליעזר פליקלש בספר מלאכת הקדש דף ב' ע"ג".

²⁰⁴ ספר המעלות לשלמה (לר' שלמה חזן), מערכת הגדולים, אות ע, סעיף ב "מוהר"ר עזריה מן האדומים": "מזה מוכח בבירור שהרב הכנה"ג ז"ל קרא ספר מאור עיניים... ולא זו אף זו אלא שהעלה אותו על ספרו... וכזאת וכזאת יש להפליא על הגאון חיד"א ז"ל [שקרא בו]... ושו"ר בספר לקט הקמח [שהביא מדבריו]... וגם בכמה ספרים אחרים ראיתי שמביאים דברי ספר מאור עיניים הנזכר, נלאיתי לכותבם.

ועל כל אלה דהו, בהכרח צריך לומר שכל הרבנים שלמדו בספר מאור עיניים וצינו אותו הלא בספרתם המה בחכמתם לא נראה בעיניהם שיש דופי בספר הנזכר, אפשר להליץ בעדם ולומר שקסברי מרבנן שמאחר שלא נכתבה ההסכמה הנזכרת ולא חתם עליה מרן ז"ל רק בפה הוא דאמר להרב כמוהר"א גאליקו ז"ל לכותבה... כל כי האי מאת ה' היתה זאת דלא אסתייעא מילתא, ולא בדרך מקרה... שלא סייעו מן השמיים בההסכמה הנזכרת. כנלע"ד להליץ בעד הרבנים הנזכרים".

²⁰⁵ ליקוטים מכתבי הרב חננאל ניפי, עמוד 10: "ונראה לע"ד דכל כי האי ריתחא דרתחו עמודי וגאוני עולם הנ"ל על הספר הנזכר, אינו פני שנמצא בו שמץ מינות ואפיקורסות ח"ו, יען וביען כל הקורא בו יחכם ויבין דתמיד מרומם ומשבח ומפאר חכמת רז"ל וצדקתם ומשתדל לבאר

נזרוק, כאשר עושים עם כמה ספרים הבאים לידינו חדשים גם ישנים²⁰⁶.

ז. פעמים רבות אצל ההמון, דווקא הצד שמאשים את האחר ב"כפירה ואפיקורסות", הוא זה²⁰⁷ שטענותיו אינן מוכחות כלל, לא למד את דברי הראשונים בסוגיה, עיקר דעתו נובעת רק מכך ששורשי דעתו נתקבעו בו מילדותו, ואף אינו בקיא בגדרי אפיקורסות²⁰⁸. בדומה לדברי הרמב"ם שהאנשים הטועים נוהגים להשתמש בצעקות ובהשמצות נגד החולקים עליהם, וכשבוחנים לעומק את טענותיהם לא מוצאים בהן ולא כלום²⁰⁹. וכן כתב הראי"ה קוק, שרוב המריבות בענייני אמונה שורשן דווקא באמונות

מקורות מלאים והוספות

דבריהם ומאמרים סתומים שלהם, אלא מפני שבדרוש ימי עולם התעורר לחקור על מספר שנות העולם ואמר שיש ספק במספרם, אע"ג דמסיק דלכל הפנים גם המספר הנהוג אצלנו נכון, והליץ בעד חכמינו ז"ל ע"ש.

מכל מקום חשו רבנן שמא יגיע הס' הזה ביד איזה תלמיד שאינו הגון, וישתה מים הרעים של הרבה דעות שונות מכמה מחברים שהביא שם בעניינים האלו ויעשו רושם כדעתו ויבוא לנטות מקבלת רז"ל בזה ולכפור בעיקרי תורתנו הקדושים, והילכך נראה בעיניהם דראוי להסיר מכשול מדרך עמינו.

²⁰⁶ שו"ת מים חיים (הרב יוסף משאש) שהובא לעיל.

²⁰⁷ עלי שור (הרב וולבה) חלק ב' עמוד תקכג: "האמת אינו זקוק לתמיכה מבחוץ, לא בחייל ולא בכוח. אנשי אמת אמרו 'אל תרבו תדברו גבוהה גבוהה' כו' (שמואל-א ב ג), או 'לא הלכתי בגדולות ובנפלאות ממני (תהילים קלא א). כי אפילו דיבורים במילים גבוהות ומפוצצות זרים לאמת. לכן 'שקרא שכיח, קושטא לא שכיח', כי ההמון רץ אחרי המילים הגבוהות ואחרי הקישוט החיצוני. מעטים אנשי אמת החודרים לעומק הדברים ורואים את הריקנות בשקר ואת המילוי באמת".

²⁰⁸ לרוב נראה שהם לא עיינו בדברי הרמב"ם (הלכות תשובה פ"ג ה"ז וה"ח) להבנת גדרי אפיקורסות, ועאכ"כ שהם לא מכירים את גדרי "טועה בעיונו".

²⁰⁹ מורה נבוכים ח"א פרק נ"א: "כפי שאתה יודע, ויודע כל מי שאינו מטעה את עצמו, מוגנים [אלו שסברותיהם חלושות] בריבוי הדברים ובמשלים מטעים, ומתאמתים בצעקות ובהשמצות [על הצד שכנגדם] ובאופנים רבים מורכבים מוויכוחי סרק והשאה. וכאשר יחזור אומרים ומקיימים בדרכים אלו עם עצמו אל דעותיו [יעיין לעומק בטענותיהם], לא ימצא מאומה פרט למבוכה וחוסר ידיעה, מפני שהוא מדמה להמציא מה שאינו מצוי... אלא שהזיקים לכך מה שאמרנו מאימוץ הדמיונות".

שאינן אמיתיות²¹⁰, וככל שהשכל יותר צלול, מתמעטת הקנאות²¹¹.

ח. עוד יש להזהיר את הבא לדון בסוגיות במחשבה, שאם הוא קבע בדעתו מראש שדעה מסוימת היא כפירה – מה שבדרך כלל לא מבוסס דיו, על כל פנים לא לכל הדעות – ברור שכבר ניטלה ממנו היכולת לדון לאמיתם של דברים²¹².

ט. לעיתים האזהרה מדעה מסוימת על כך שהיא פוגעת ביראת שמים, מבליעה בתוכה מבלי-משים הנחת-יסוד כיצד אמורה להצטייר "יראת שמיים אמיתית", כאשר כמובן אין סיבה אמיתית שכך הוא²¹³.

פרק יט

האם להחמיר בענייני מחשבה

במחלוקות וספיקות בענייני הלכה בוודאי שיש מקום להחמיר, ובכך להינצל מחשש איסור. אך בענייני מחשבה ואמונה קשה לומר שעדיף להחמיר, וזאת

מקורות מלאים והוספות

²¹⁰ פנקסי הראי"ה, חלק רביעי, פנקס הדפים ד, אות קכח: "ע"פ רוב, רק בגינם של האמונות המוכרחות [שמטרתיהן לצרכים חינוכיים בלבד], שהן מתחלפות הרבה בין הקיבוצים השונים של בני אדם, באה כל המריבה הגדולה שבכיר האמונה, מפני שאין בנ"א מכירים להבחין בין האמונות בחילוקם זה, וסוברים הם שכל אמונה היא אמיתית, ואמת הלא לא יוכל לסתור אמת, א"כ על כרחם, אמונה המנחת, יסודות סותרות את אמונתם, היא אמונה של שקר, ואויבת מוכרחת לאמיתת אמונתם. אבל כשתתפתח התרבות השכלית, יכירו בנ"א, שכל החילופים באים רק באמונות המוכרחות, וההכרחים משתנים הם, ודווקא בשינויים, נושאים הם כולם יחד את האמונה של האמת שאינה משתנית כלל".

²¹¹ פנקסי הראי"ה, חלק רביעי, פנקס הדפים ד, אות קכח: "כל מה שהשכל יותר צלול, מתמעט ההכרח של האמונות, והינן נשארים על יסודם האמיתיים. ואז הקנאות מתמעטת. והאמונה, המתמעטת בכמותה, מתגדלת היא מאוד באיכותה".

²¹² ומעין זה העיר באגרות הראי"ה ח"א קלד ד"ה ובכלל: "זהו כלל גדול במלחמת הדעות, שכל דעה הבאה לסתור איזה דבר מן התורה, צריכים אנו בתחילה לא דווקא לסתור אותה, כ"א לבנות את ארמון התורה ממעל לה, ובזה הננו מתרוממים על ידה, ובעבור ההתרוממות הזאת הדעות מתגלות, ואח"כ כשאין אנו נלחצים משום דבר, הננו יכולים בלב מלא ביטחון להילחם עליה ג"כ".

²¹³ דוגמה מעין זה מצאנו כבר בתקופת הראשונים, באיגרתו של המאירי נגד החרם על לימוד הפילוסופיה (הובאה באוצרות הרלב"ג עמוד 33) כתב: "רבים עוררו חנית שכלך והניעו כוונתך עם כוונת אדונינו הרב [הרשב"א] לבטל ענין החכמה [הפילוסופיה] ולגרשה מהסתפח בנחלתנו. והוסיפו על דבריהם פשע לאמור: 'כי מיום התפשט החכמה בארץ בטלה חסידות ויראת חטא עד שלא נמצא אחד מיודעיה ירא את ה' מנעוריו'. אכן יש ה' במקום הזה ואתה ידעת...".

משלושה טעמים:

א. יש לנו ערך חשוב לדעת מה אמיתי. אם הדעה המחמירה אינה אמיתית, עלינו לדעת זאת. להאמין בדבר שאינו נכון – הוא איסור בפני עצמו, לפחות לכמה ראשונים שנביא בהמשך²¹⁴.

ב. במקרים רבים חומרא לדעה אחת היא קולא, ואפילו איסור, לדעה האחרת. יש מי שבעיניו תפילה על קברי צדיקים היא מעלה גדולה ואף לבקש מהצדיק עצמו²¹⁵, ולדעת השני מדובר בחששות לאיסורים חמורים. יש מי שבעיניו מחויבות לכל דברי חז"ל כאמת מוחלטת היא חובה יסודית, והשני מכיר ויודע שדעה זו מביאה לעיתים לכפירה. מצאנו זאת בצורה חריפה כבר בתקופת הראשונים, כאשר רבי משה תקו²¹⁶ כתב שמי שרוצה לומר שאין לקב"ה צלם ודמות – חיישין שמא מין הוא²¹⁷, והיו עוד שאמרו כך²¹⁸. ומאידך כידוע הרמב"ם פסק בי"ג העיקרים שאין לקב"ה שום צלם

מקורות מלאים והוספות

²¹⁴ לקמן פרק כג.

²¹⁵ ליקוטי תפילות (ר' נתן מברסלב תלמידו של ר' נחמן מברסלב) חלק ב תפילה מז אותיות תצט"ק: "רבי רבי רבי, אבי אבי רבי ישראל ופרשיו, נהירו דבוצינא דאורייתא, עורה למה תישן, איך תוכלו לסבול צרות ישראל, קומו והתעוררו עם כל הצדיקי אמת להסתכל ולראות במרירות צרות נפשנו, הקיצו ורגנו שכני עפר, קומו ישני מכפל לסעדנו צדיקי יסודי עולם, קומו בעזרתנו בעת צרה הזאת, חוסו וחמלו על כל עדת בני ישראל, ובתוכם עלי החוטא והפגום המלא...".

ריבוננו של עולם, תן בלב הצדיק הקדוש והנורא הזה (אם יזכה להיות בא"י על קבר רשב"י יאמר: השוכן פה) ובלב כל הצדיקים אמיתיים לבל יסתירו פניהם ממני, ויעמדו בעדי למליצי ישר, להפוך בזכותי ולבקש ולמצא בי נקודות טובות, וימליצו טוב בעדי שתקריני אליך ברחמים".

²¹⁶ מוזכר בראשונים בכמה וכמה מקומות בשמו "רבי משה בר חסדאי" או בשמו "רבי משה תקו". חיבר פירוש למשנה ותוספות על הש"ס, כפי שהובא בספר אוצר הגדולים חלק ז אות תשלח (עמודים קנז-קנט).

²¹⁷ כתב תמים לרבי משה תקו (נדפס בתוך "אוצר נחמד" חלק ג) עמוד 59 למטה: "שמי שמפרש... חיישין שמא מין הוא... משום שרוצה לומר שאין לקב"ה צלם".

²¹⁸ ר' משה בן שלמה מסלרנו (המפרש הראשון של המורה נבוכים) בפירושו למורה נבוכים חלק א פרק א (מכתב יד): "הדברים מגיעים לקצת בני עמינו, ואינם קצתם שלא יהיו רבים, שהאמינו שהשם גשם כגשם בני אדם, ולו עיניים וידיים ורגליים כאדם. ויותר קשה מזה, שהמשכיל הבא לדבר אליהם ולאמר שאין הכתובין כמשמען וכפשוטיהן, אכן יש פירוש לכל אחד מהם, יחזיקוהו מין ואפיקורוס ויקראוהו כופר בשם ובתורתו. וכל זה לרוב הימשכם אחרי פשוטי הכתובים ולקוצר ידם בחכמות... ומפני זה התחייבה להם ההגשמה הגמורה לכאורה בדעתם, שהם אם יפרדו מזאת האמונה, כלומר שלא יאמינו כן, יזיבו הכתוב שאומר 'נעשה אדם בצלמינו' ויברא אלוקים את האדם בצלמו"...".

ודמות, והחולק על כך כופר בעיקר. וכבר הזכיר הרס"ג שיש שאדם נזהר מדעה מסוימת, ולכן הוא נכנס ביותר חמור ממה שנשמר ממנו²¹⁹. וכן כתב הרמב"ם לגבי המפרשים את אגדות חז"ל התמוהות כפשוטן, שלדעתם הם מכבדים ומנשאים את החכמים, ובאמת הם משפילים אותם בתכלית השפלות²²⁰.

ג. אם מתוך רצון להחמיר מאמינים בדבר שאינו נכון, נכנסים לעיתים לאיסור של "לשבחו במה שאין בו". למשל, המאמין בהשגחה פרטית על בעלי חיים וצמחים בוודאי יראה חשיבות לחפש ולשבח את הקב"ה על מקרים שנראים לו כהשגחה פרטית. אך לדעות רבות בראשונים אין שום השגחה כזו, והוא בבחינת "לשבחו במה שאין בו". חשש זה היה חמור מספיק בעיני הנביאים בשביל להשמיט תשבחות מסוימות מהתפילה²²¹, ובוודאי שיש לשקול אותו כאשר מחפשים במה לשבח את הקב"ה. יש להיזהר בנקודה זו גם בעניין סיפורי ניסים. בוודאי שיש חשיבות לשבח את הקב"ה על ניסיו, אך יש להיזהר שלא לשבח במה שאין בו. לכן לדעות שמיעטו בהסברת ניסים, והעדיפו לתת הסברים טבעיים אפילו לניסים המתוארים בתורה²²², בוודאי שיש להיזהר מלהגדיר "נס" אירוע שיכול להיות מוסבר באופן טבעי²²³. הדבר נכון גם לגבי פרשנות למקרים סתמיים כ"גילויים משמיים"²²⁴.

מקורות מלאים והוספות

²¹⁹ אמונות ודעות לרס"ג הקדמה פרק ה: "ושמא יאמר אדם, איני סובר כך בגלל כך, ותמצא שהוא נכנס ביותר חמור ממה שנשמר ממנו".

²²⁰ הקדמת הרמב"ם לפרק חלק: "וממה שאתה צריך לדעת כי דברי חכמים ז"ל נחלקו במ בני אדם לשלוש כיתות: הראשונה והוא רוב מה שראיתי, ואשר ראיתי חיבוריו ומה ששמעתי עליו – הם מאמינים אותם על פשטם, ואין סוברין בהם פירוש נסתר בשום פנים. והנמנעות כולם הם אצלם מחויבות המציאות... וזו הכת עניי הדעת, יש להצטער עליהם לסכלותם, לפי שהם מכבדין ומנשאים את החכמים כפי דעתם, והם משפילים אותם בתכלית השפלות, והם אינם מבינים זה".

²²¹ יומא סט: "אתא משה אמר הא"ל הגדול הגיבור והנורא, אתא ירמיה ואמר: נזכרים מקרקרין בהיכלו, איה נוראותיו? לא אמר נורא. אתא דניאל, אמר: נזכרים משתעבדים בבניו, איה גבורותיו? לא אמר גיבור. אתו אינהו ואמרו: אדרבה, זו היא גבורת גבורתו שכובש את יצרו, שנותן ארך אפים לרשעים. ואלו הן נוראותיו – שאלמלא מוראו של הקדוש ברוך הוא, היאך אומה אחת יכולה להתקיים בין האומות? ורבנן היכי עבדי הכי ועקרי תקנתא דתקין משה! אמר רבי אלעזר: מתוך שיודעין בהקדוש ברוך הוא שאמיתי הוא, לפיכך לא כיזבו בו".

²²² כפי שנביא בפרק צו.

²²³ כפי שנביא בפרק צו בכותרת "עיון בהגדרת נס".

²²⁴ למשל, הקישורים בין פרשות השבוע למעשים שאירעו באותו שבוע, או עניינים שהוזכרו

על כן, דווקא משום חשיבותן של סוגיות המחשבה והאמונה, שהן מלאכת שמיים, יש ליזהר בהן הן שלא לחסר בהן אות אחת, והן שלא לייתר בהן אות אחת, שנמצאת מחריב כל העולם כולו.

פרק ב

האם להכריע בענייני מחשבה ע"פ תוצאותיהן החינוכיות?

יש סברה שעדיף לאחוז בדעות שיועילו יותר לחינוך ליראת שמיים, ולהתרחק מדעות שעלולות להביא חלילה לערעורים בענייני אמונה.

סברה זו בוודאי נכונה לגבי הנהגות, ויש לה מקום בשאלות האם להעמיק בראיות לאמונה, כפי שנחלקו ראשונים ואחרונים רבים²²⁵, האם לעסוק בסיפורי צדיקים, להדגיש את האהבה או את היראה²²⁶, סיגופים או שמחה וכדומה.

אך לגבי הדיונים על הדעות עצמן, כגון האם יש השגחה פרטית, האם התורה ניתנה בכתב אשורי, האם פרשיות שונות בתורה הן כפשוטן – הרי מדובר בשאלות מציאותיות, האם המציאות היא כזו או כזו, ולא שייך לשנות את המציאות האמיתית לצרכים חינוכיים.

מקורות מלאים והוספות

בדף היומי, מתוך אמונה שמדובר בסימן משמיי. כיוון שמספר הנושאים שמוזכר בפרשה או בדף הוא גדול, וכן מספר האירועים שמתרחשים – טבעי שיימצאו קישורים כאלה. ניתן לבדוק זאת בקלות אם מחפשים קישורים כאלו לפרשה אחרת, או לדף אחר, ואכן מוצאים אותם.

ומעניין לעניין באותו עניין, ישנן "תורות חסידיות" המשלבות מקורות שונים המתקשרים זה לזה וכך מדגישים מסרים מסוימים. אמנם יש בכך יופי וגם כמובן תועלת להחדרת המסרים (כפי שיש תועלת בהחדרת מסרים ע"י משל, חריזה, לשון נופל על לשון וכד'). אך עצם היכולת ליצור הקשרים בין מקורות רבים – הוא טבעי. כיוון שכל נושא כולל בתוכו עניינים רבים, ושיטות הקשר רבות (כולל גימטריות, משחקי לשון וכו'). תופעה זו מכונה "פרדוקס יום ההולדת", על שם הנתון המעניין שבין כל 23 אנשים, רוב הסיכויים שיהיו שניים מהם בעלי יום הולדת זהה. מה שנראה במבט ראשון כצירוף מקרים בלתי סביר.

²²⁵ כפי שנביא בפרק לו.

²²⁶ וכפי שהרמב"ם כתב בהקדמתו לפרק חלק: "ולפי שידעו החכמים ז"ל שזה העניין [עבודת ה' מאהבה] קשה עד מאוד ואין כל אדם משיג אותו... ולכן התירו להמון, כדי שיתיישבו על אמונתם, לעשות המצות לתקוות שבר, ולהינזר מן העבירות מיראת עונש. ומזרזים אותם על זה ומחזקים כוונתם, עד ששיגי המשיג וידע האמת והדרך השלם מה הוא, כמו שעושים בנער בשעת הלימוד כמו שהבאתי המשל [קרא ואתן לך אגוזים]".

בנוסף לזה חשוב לדעת שלא תמיד נדע מה באמת חינוכי. יש שדעה מסוימת נראית לעינינו שומרת יותר על כבוד חז"ל וכד', ומאידך, יש בעומקה חשש של פגיעה קשה עוד יותר²²⁷, וכפי שכבר העיר הרס"ג על אלו שהשתדלו להישמר לגבי יכולתו של הקב"ה אף נגד המושכלות הראשונות²²⁸, ונכנסו במה שהוא יותר רע, ותיארוהו במה שהוא שווא²²⁹.

עם זאת, נראה שהיו גדולי ישראל שהכריעו בשאלות על פי תוצאותיהן החינוכיות, או לכל הפחות פרסמו הכרעות כאלה. ומה שבליבם של אחרים הוא מהדברים המכוסים מבני האדם. ואפשר שקרה ולא העמיקו להבחין האם ההכרעה אמיתית או שהיא לצרכים חינוכיים בלבד.

וכן לגבי מחלוקות רבות בעולם המחשבה, נראה ששורשן בשאלה האם ללכת אחר בירור האמת או אחר המטרה החינוכית. וראוי ללמוד לשים אל ליבו האם הדעה מבוססת על בירור האמת או שהדבר מכון לתועלת חינוכית²³⁰.

גם הראי"ה קוק הביא שיש שמחמת סיבות נפשיות וכד' נצרכו לאמונה בפרטים שאינם נכונים²³¹. אמנם הוסיף שככל שהשכל יותר צלול,

מקורות מלאים והוספות

²²⁷ וכפי שכתבנו בפרק יח.

²²⁸ נאריך בזה לקמן בפרק לח.

²²⁹ אמונות ודעות לרס"ג הקדמה פרק ה: "ושמא יאמר אדם, איני סובר כך בגלל כך, ותמצא שהוא נכנס ביותר חמור ממה שנשמר ממנו. כדרך שנוהרו מקצת המייחדים מלומר שאין 'יכול להחזיר את אתמול, כדי שלא יתארוהו בחוסר יכולת. והרי נכנסו במה שהוא יותר רע, ותיארוהו במה שהוא שווא'".

²³⁰ גם אם לעיתים היא מנוסחת כדעה שמבוססת על בירור האמת. בבחינת "אל תתייראי בתי לא מאלו ולא מאלו, אלא מן הצבועין שדומין וכו'".

²³¹ אורות האמונה, מהות האמונה, אות ב (עמוד 74): "כל האמונות הינן נחלקות לשתי המערכות שכבר העיר עליהם הרמב"ם (מורה נבוכים ח"ג פרק כח) – לאמונות אמיתיות ואמונות מוכרחות. האמונות האמיתיות הינן היסוד המקיים את כללות האמונה, והמוכרחות הינן כמו קליפה ושומר לפרי. לפי הערך של כל עם וכל קיבוץ המתאחד תחת דגלה של איזה אמונה, כפי המידה שהאמונה היסודית היא יותר נשגבה נצחית ואמיתית, כפי זה הערך עצמו, יהיו גם הדברים הנלווים אליה יותר צחים חזקים ברורים ומושכלים, מתאימים לדרישות המוסר היותר טהורות, ולאור המדע היותר בהיר.

לפעמים יבוא זמן, שיגלה כוח הכרחי לסלק איזה דבר מהאמונות המוכרחות מתוך חוג האמונה, מפני שכבר הגיע מצב הקיבוץ שהוא למידה זו, שאיננו צריך עוד להיות נסעד בצד ההכרחי שהוא של ציור אמונה זו. אז תוחל איזה מין תסיסה, מצד אחד נראה הדבר כפרצה ביסוד האמונה, ומצד השני כהארה והזרחת אור על האופק האמוני, והוספת כוח ליסודה. ובאמת שני הצדדים הינם דברי אמת. לא כל האנשים ולא כל הסיעות יוכרו בפעם אחד

מתמעטות סיבות חינוכיות אלו, והאמונה מתמעטת בכמותה ומתגדלת באיכותה, ונשארת על יסודה האמיתית²³².

יש להעיר שאחת מטענות הכפירה בדורות האחרונים היא, שגם אם אמונות מועילות, אין בכך ראייה שהן אמיתיות²³³.

מקורות מלאים והוספות

ובתקופה אחת, ויזדמן הדבר, שחלק אחד כבר בא עד אותה המידה בפתוח הכרתו ותרבותו, עד שאיננו צריך עוד לאותו ההכרח של איזה צד מן האמונה המוכרחת, וכיוון שכן, הרי העניין ההוא דבר יתר אצלו, שהוא מעכב על מהלך רוחו וקדושת נשמתו ותעופתה. אבל באותו החוג שלא בא עדיין למדה זו, וההכרח הוא עומד לו בעינו, סילוק ענין מוכרח זה היא קציצה בנטיעות והריסת האמונה."

²³² פנקסי הראי"ה, חלק רביעי, פנקס הדפים ד, אות קכח: "כל מה שהשכל יותר צלול, מתמעט ההכרח של האמונות, והינן נשארים על יסודם האמיתי. ואז הקנאות מתמעטת. והאמונה, המתמעטת בכמותה, מתגדלת היא מאוד באיכותה".

²³³ המאמר "שני כשלים נפוצים בלוגיקה של הדת", הודפס בכתב העת לפילוסופיה, פסיכולוגיה ושיטות מדעיות (אחד מכתבי העת הנחשבים בתחום זה), כרך 14 מס' 24 (22 בנובמבר 1917), עמ' 653-660: "[הקדמה:] שני כשלים נפוצים בלוגיקה של הדת הם שני כשלים שנתקלים בהם לעתים קרובות כל כך בספרות הפילוסופיה של הדת, עד שהם ראויים להתייחסות מפורשת.

הראשון, הנובע מבלבול בין הערך והאמת של אמונות דתיות, מאפיין כל כך את דרך החשיבה המעשית בתחום הדת, עד כי ניתן להגדירו ככשל הפרגמטי... [פרק 1:] כאשר מבחינים בין ערך ואמת, וכאשר ניתן לראות שבמקרים רבים לאמונות שהן שגויות בבירור יש עדיין ערך ברור עבור אלה המחזיקים בהן כנכונות, אז הטיעון הנפוץ כל כך, שמכיוון שאמונות דתיות מסוימות יש להן ערך עבור מאמינים, לפיכך הם נכונים – נתפס כאינו תקין. האמת ניתנת להגדרה במונחים של עקביות בין אמונות או הצעות, או של התאמה עם עובדות... אמת היא משהו ששייך לנושא ההיגיון, בעוד שלערך יש תחום משלו".

פרק כא

האם יש מקום להמשיך לאחוז בדעה שנסתרת ע"י המציאות?

הרס"ג²³⁴ הרמב"ם²³⁵ ובעל העיקרים²³⁶ הדגישו שאין מקום להחזיק בדעה שנסתרת ע"י המציאות, שכל מה שיושג בחוש הוא אמת ללא ספק²³⁷. עיקרון זה כונה במפרשים ובפוסקים רבים "המוחש לא יוכחש"²³⁸. גם הרבי מלובביץ' חזר את עיקרון זה²³⁹.

מקורות מלאים והוספות

²³⁴ אמונות ודעות לרס"ג בהקדמה ד"ה והדעה: "והחכם המשובח הוא מי ששם אמיתות הדברים [ראיות מהמציאות] ליסוד, ומשתית על כך את דעותיו... והסכל המגונה מי ששם דעותיו ליסוד, ומדמה שאמיתות הדברים (המציאות) תהיינה כפי דעותיו".

שם מאמר א ד"ה השיטה האחת עשרה: "השיטה האחת עשרה שיטת העיקשים. אלה עושים את כל המציאות קדומה מחודשת ביחד, כי אמיתות כל דבר אצלם אינה אלא כפי שהאדם קובע בדעתו. והם יותר סכלים מכל מי שקדם זכרו [בדבריו שם לעיל].

וראשית מה שאני מבאר בו את סכלותם, שאין הדברים נעשים כפי שאנו קובעים אותם בדעתנו, אלא קביעת הדעה היא אשר נעשית בגלל הדברים כדי להשיגם כפי אמיתותם. והסכלים האלה הפכו את העניין, ועשו כל דבר הולך אחרי הדעה".

²³⁵ מורה נבוכים ח"א אמצע פרק עא: "וכלל אני אומר לך... אין המציאות נמשכת אחרי הסברות, אלא הסברות הנכונות נמשכות אחר המציאות".

²³⁶ ספר העיקרים מאמר ד תחילת פרק לה: "וכל דבר שהעיד עליו הניסיון, ראוי להאמין אותו אף אם לא יגזרהו ההיקש [הסבר הגיוני], כמו שמציאות אבן תמשוך הברזל [מגנט] הוא אמת גמור אף על פי שלא יגזרהו ההיקש, הואיל והעיד עליו הניסיון".

²³⁷ מילות ההיגיון (הרמב"ם) שער ח: "וכל מה שיושג בחוש שלם, יהיה המגיע ממנו אמיתי בלי ספק".

²³⁸ ובלשון אחרת: "אין להכחיש המוחש".

²³⁹ תורת מנחם התועדויות חלק יא (שנת תשי"ד חלק שני) עמוד 160: "הרמב"ם כותב 'אין המציאות נמשכת אחר הדעות, אבל הדעות האמיתיות נמשכות אחר המציאות'. והיינו, שכאשר יש לאדם שיטה מסוימת, והוא רואה שהמציאות היא אחרת – עליו לשנות את דעתו על פי המציאות, ולא לנסות 'לחתוך' את המציאות כדי שתתאים לדעתו".

אמנם במהלך הדורות, מתקופת הגאונים²⁴⁰, דרך תקופת האחרונים²⁴¹ והדורות האחרונים²⁴² ועד ימינו²⁴³, היו שהתעקשו שלא להכיר במציאות

מקורות מלאים והוספות

²⁴⁰ מורה נבוכים חלק א פרק עא: "וכאשר עיינתי בספרי ה'מתכלמין' הללו כפי מה שנודמן לי, כמו שעיינתי גם בספרי הפילוסופים כפי יכולתי, מצאתי דרך ה'מתכלמין' [כת המדברים], היא כת מהיוונים שהתנצרו ומן המוסלמים, ונקראו בערבית: כְּלָאם, או: מתכלמון] כולם דרך אחת בסוג, אף על פי שהן שונות במין, והיא, שבסיס הכל שאין להתחשב במציאות כפי שהיא, מפני שהוא נוהג שמתקבל על הדעת הפכו, ועוד שהם במקומות רבים דולכים אחרי הדמיון, וקוראים אותו שכל".

פירוש המילים הזרות שבמורה נבוכים (ר' שמואל אבן תיבון, בסוף המורה נבוכים שבתרגומו), אות ד: "המדברים. שם לכת מן המתחכמים בלא חכמה, גוזרים בנמצאות לא לפי השכל ולא לפי המציאות רק לפי דמיונם".

²⁴¹ אבולוציה ויהדות (ר' אברהם קורמן) עמוד 313: "לילה אחד (10.1.1610) השקיף גליליאו במשקפת אל הכוכב צדק והבחין כי מסביב לו שלושה כוכבים קטנים ובהירים ועד מהרה גילה גם מלווה רביעי. הוא התלהב מאוד מתגלית זו, כי היא הוכיחה את אמיתות התורה הקופרניקית, ומובן מאליו שביקש להעביר תגלית זו לחבריו הפרופסורים, שגם הם יכירו בעובדה זו.

אולם למרבה תמיהונו הם סירבו להשתמש במשקפת, בטענה שהיא אינה יכולה להשפיע במאומה, כי עובדת מציאותם של שבעה כוכבי לכת ותו לא – מוכחת ללא ספק. אין כל טעם להשתמש במשקפת...

נשתמש מכתב של גליליאו אל קפלר בנושא זה, המדבר בעד עצמו: 'קפלר היקר שלי, כמה חפץ הייתי שתתייחד איתי בצחוק לבבי פעם אחת. כאן בפדואה נמצא הפרופסור הראשי לפילוסופיה, שחזרתי וביקשתי אותו והפצתי בו להסתכל בירח ובכוכבים דרך משקפת, והוא סירב בעקשנות. מדוע אינך כאן? כמה היינו צוחקים על פתיות מזהירה זו, כיצד הפרופסור לפילוסופיה של פיזה עמל לפני הדוכס בנימוקים הגיוניים, כאילו יכלו השבעות מסתוריות לנדות את כוכבי הלכת החדשים מן השמיים'".

²⁴² בשנת 1847 טען רופא הנשים היהודי איגנץ פיליפ זְמֶלְוויִיס ששטיפת ידיים בחומר מחטא בבתי יולדות מקטינה מאוד את תמותת היולדות. מדובר בתקופה שבה הרופאים היו מנתחים גופות של נשים שמתו בלידתן, ומייד לאחר מכן מטפלים ביולדות, ללא שטיפת ידיים. בשנת 1950 הוא הרצה על כך באולם ההרצאות של החברה המדיצינית של וינה. התוצאות היו ברורות מאוד: במחלקתו, שבה ציווה לשטוף ידיים – תמותת היולדות ירדה מ-13%-18% ל-0.85%. למרות זאת, עד סוף חייו, בשנת 1865, עדיין רופאים רבים לגלגו דעתו. היום הוא מכונה, בעקבות כך, "מציל האימהות".

²⁴³ באפריל שנת 1982 פרופסור דני שכטמן הביט במיקרוסקופ אלקטרוני על גביש חדש שהפיק במעבדה. הוא זיהה שלגביש זה סימטריה מחומשת, והבין מייד שהתבנית שלפניו בלתי אפשרית ע"פ חוקי מדע הגבישים (קריסטלוגרפיה), שלפיהם סימטריה מחומשת בלתי אפשרית...

על כך הוא סיפר "אנשים התחילו לצחוק עלי", "המנהל האדמיניסטרטיבי של קבוצת המחקר שלי חיך חיוך של כבשה, הניח ספר לימוד על השולחן שלי ואמר 'בוא תקרא מה כתוב פה'. אמרתי לו שאני מלמד את הסטודנטים שלי מה שכתוב בספר הזה, ואני יודע שיש כאן משהו שחורג מתחום ההבנה של הספר". יממה לאחר מכן חזר אליו המנהל וביקש ממנו לעזוב את קבוצת המחקר, משום שהוא "ממיט חרפה" על הקבוצה.

הנראית לעיניים. ויש לעיין באחד מראשוני האחרונים שמשמע מדבריו שהחזיק בדרך זו²⁴⁴. כמו כן יש מבני הדור האחרון שכתב שכך סבר הראי"ה קוק²⁴⁵, אמנם בוודאי שלא היתה כוונתו לכך, אלא שהחשיב מאוד את מסקנות השכל כמו מציאות²⁴⁶. עכ"פ גדולי הראשונים כבר קדמו ודחו את אלו שאמרו כך, והסכימו שהדעות נמשכות אחר המציאות²⁴⁷.

יסוד זה מוכח גם מדברי התלמוד, שמקשה קושיות מהמציאות על סברות חזקות במחשבה, ולעיתים מחמת כך גם הוציא פסוק מפשטו ואף שינו תפיסה יסודית, ולא נזכרת טענה שיש להתעלם מהמציאות הנראית לעיניים²⁴⁸. ובמקומות רבים הקשו בתלמוד "הא קא חזינן וכו'"²⁴⁹, "הרבה

מקורות מלאים והוספות

29 שנה מאוחר יותר, בשנת 2011, זכה בפרס נובל על תגלית זו.

²⁴⁴ עין יעקב חלק ה, מבוא, מערכה ראשונה, ד"ה תמצית (מהדור תרפ"ב עמוד 12): "עצם השכל הם הם החוקים הכוללים המיוסדים בהמציאות". הערה שם בתחתית העמוד: "לדבר הזה מצאתי דברי חכם מחכמי האחרונים אשר ירה פינת דעתו, שאין השכל נמשך אחר המציאות, כי אם להיפך. ודבריו מסכימים לדברי אחר העיון היטב".

²⁴⁵ פירוש דרך אמונה (הרב דוד כהן, "הרב הנזיר") על אמונות ודעות (לרס"ג) חלק א עמודים שיחשיט: "כלל הוא למדע: הדעת הולכת אחר המציאות, ולא המציאות אחר הדעת. וכ"כ רס"ג... וכן הרמב"ם... אמנם מרן הרב [הראי"ה קוק] זצ"ל הולך בזה כדעת המדברים... כל מה שהוא מושכל, מציאות ממש היא' [מתוך דברי הראי"ה קוק שיובאו לקמן]. לפי זה, המציאות אחר הדעת, לעומת כלל הפילוסופיא האסכולית, [שלשיתתה] הדעת אחר המציאות".

²⁴⁶ אורות הקודש (הראי"ה קוק), חלק א אות מה (עמוד ריג): "כל מה שנוולד מהשכלת השכל – מציאות ממש הוא. וכל מה שהוא מושכל ביותר בירור, מציאותו יותר חזקה, ויותר פועלת".

²⁴⁷ בדלעיל.

²⁴⁸ קידושין לט ע"ב: "רבי יעקב היא, דאמר: שכר מצווה בהאי עלמא ליכא... הרי שאמר לו אביו עלה לבירה והבא לי גוזלות, ועלה לבירה ושלח את האם ונטל את הבנים, ובחזירתו נפל ומת, היכן טובת ימיו של זה? והיכן אריכות ימיו של זה? אלא, למען ייטב לך – לעולם שכולו טוב, ולמען יאריכון ימך – לעולם שכולו ארוך. ודלמא לאו הכי הוה! ר' יעקב מעשה חזא".

כך גם השאלה (ברכות ז ע"א) "מפני מה יש צדיק וטוב לו, ויש צדיק ורע לו, יש רשע וטוב לו, ויש רשע ורע לו?".

כך מצינו גם בראשונים, בקושיית הראב"ד על הרמב"ם (הל' תשובה פ"ג ה"ב): "אדם שעוונותיו מרובין על זכיותיו, מייד הוא מת ברשעו. א"א לא כמו שהוא סובר שכשאמרו רשעים נחתמין לאלתר למיתה שמייד מתים, ואינו כן, כי יש רשעים חיים הרבה. אלא נחתמין לאלתר שלא ימלאו ימיהם שני הדור שנגזרו עליו".

²⁴⁹ ברכות סא ע"א: "אלא מעתה, בהמה דלא כתיב בה וייצר – לית לה יצרא? והא קא חזינן דמוקא ונשכא ובעטא?".

עשו כן ולא הועיל להם²⁵⁰, וכן "בא הרוג ברגליו", שכמובן שאין מתעלמים ממנו, אף על פי שכבר נפסק על פי בית דין שלכאורה כבר מת²⁵¹.

גם הרמב"ן העיד על עצמו שחזר בו ממה שפירש לגבי מקום קבורת רחל, כאשר ראה את המציאות בעיניו והוכחש פירושו הקודם²⁵².

ומצינו שהאחרונים השתמשו בעיקרון זה אף בסוגיות הלכתיות²⁵³, והיה מהם שהוסיף שאי אפשר לחכם שישתבש בחטא החוש, דהיינו בהתעלמות מהמוחש²⁵⁴.

וכן אירע אף בענייני הגאולה עם בר כוזיבא, שכיוון שנהרג נודע להם שאינו

מקורות מלאים והוספות

שבת קנא ע"ב: "אמר רב יוסף: נקיטין, האי צורבא מרבנן לא מיעני. והא קא חזינן דמיעני". עירובין כט ע"א: "דאמר רב חסדא: סילקא חייא קטיל גברא חייא. והא קא חזינן דקא אכלי ולא מייתי". ובעוד מקומות רבים.

²⁵⁰ נידה ע"ב: "מה יעשה אדם ויחכם? אמר להן: ירבה בישיבה, וימעט בסחורה. אמרו: הרבה עשו כן ולא הועיל להם! אלא: יבקשו רחמים ממי שהחכמה שלו... מה יעשה אדם ויתעשר? אמר להן: ירבה בסחורה, וישא ויתן באמונה. אמרו לו: הרבה עשו כן ולא הועילו! אלא: יבקשו רחמים ממי שהעושר שלו... מה יעשה אדם ויהיו לו בנים זכרים? אמר להם: ישא אישה ההוגנת לו, ויקדש עצמו בשעת תשמיש. אמרו: הרבה עשו כן ולא הועילו! אלא: יבקשו רחמים ממי שהבנים שלו".

יומא מז ע"א: "תנו רבנן: שבעה בנים היו לה לקמחית וכולן שמשו בכהונה גדולה. אמרו לה חכמים: מה עשית שזכית לכך? אמרה להם: מימי לא ראו קורות ביתי קלעי שערי. אמרו לה: הרבה עשו כן, ולא הועילו" [אמנם לא מדובר כאן בדברי אחד התנאים או האמוראים, אך מכך שחכמים הם ששאלו אותה "מה עשית שזכית לכך", מוכח שראו חשיבות בדעתה, לולי שהדבר נסתר מהמציאות].

²⁵¹ בבא קמא עד ע"ב: "בבא הרוג ברגליו".

²⁵² רמב"ן בראשית לה טז: "זה כתבתי תחילה, ועכשיו שזכיתי ובאתי אני לירושלם, שבח לא- ל הטוב והמטיב, ראיתי בעיני שאין מן קבורת רחל לבית לחם אפילו מיל. והנה הוכחש הפירוש הזה".

²⁵³ שו"ת חתם סופר חלק ב (יורה דעה) סימן מה ד"ה הנוגע: "והוא דבר נפלא שבאמת כל שנמצא סירכא נמצא מחט או יתר, אין א' יוצא מן הכלל, וכמה מאות כבר ראו עיני. א"כ הרי קמן דהסירכא יש לה שייכות עם המחט, ואם אין כאן מכה קורט דם מניין. והניסיון הוא עד נאמן יותר מכל הסברות הבניות על ראיות".

²⁵⁴ תוספות יום טוב כלאיים פ"ה מ"ה ד"ה ומעתה: "ותימה, האם לא היה לו [לר"ש] מחוגה לחוג עגולה ל"ב על ל"ב ולסמן בה שורות גפנים נטועים על ה' ה', ועין בעין היה רואה שאי אפשר שיפלו מ"ה גפנים בעגולה הזאת?... אבל אין ספק שלא עשה לו צורה מוחשת לראות בה, שאילו היה רואה אין ספק שהיה חוזר מדבריו, כי לא היה מכחיש גם החוש. כי לא אאמין שהיה החכם ז"ל משתבש בטעות המדברים מעניין חטא החוש [התעלמות מהמציאות]".

מלך המשיח²⁵⁵. ואכן, אם יש מי שסובר שיש לגלות פנים בתורה שלא כמציאות, הרי שיתקשה בשאלה מה יעשה תלמיד שרבו חישוב קיצין²⁵⁶, והגיע אותו הקץ והמשיח לא הגיע – וכי יהיה לומר שעליו להאמין שהמשיח כבר הגיע, כיוון שכך עולה מדברי רבו?

ואכן לגבי הסגולה שסנדקאות מעשירה, דחאה הגר"א שמעולם לא ראינו סנדק שמתעשר²⁵⁷. ולגבי הסגולה שספר רזיאל המלאך מציל מן השריפה²⁵⁸, דחאה רבי נחמן מברסלב מתוך המציאות, שכבר אירע שהספר עצמו נשרף²⁵⁹.

אמנם היה מגדולי בעלי המוסר שאמר שדרשת חז"ל אף באגדה, משמעותה שהקב"ה אומר כן, ולכן אם נסתרת ע"י החוש הגשמי, הרי שהחוש הטעה²⁶⁰.

מקורות מלאים והוספות

²⁵⁵ רמב"ם הל' מלכים פי"א ה"ג: "רבי עקיבא חכם גדול מחכמי משנה היה, והוא היה נושא כליו של בן כוזיבא המלך, והוא היה אומר עליו שהוא המלך המשיח, ודימה הוא וכל חכמי דורו שהוא המלך המשיח, עד שנהרג בעונות, כיוון שנהרג נודע להם שאינו".

²⁵⁶ הרי היו גדולי ישראל שעשו כך במהלך הדורות, כפי שנפרט לקמן בפרק קלו.

²⁵⁷ ביאור הגר"א יורה דעה סימן רסה ס"ק מו: "דבריו אין להם שחר, דא"כ מ"ט מאדם אחד דוקא ואחד לא יעשה ב' פעמים סנדק לעולם. ולעולם לא ראינו סנדק שמתעשר אלא המנהג הוא ע"פ צוואת ר"י החסיד סי' מ' ע"ש".

²⁵⁸ מתוך שער הספר: "איתא בספר המלבוש דף ד' וז': אף מי שאין זוכר ללמוד בו, רק שהוא בביתו גנוז אצל כספו וזהבו, בוודאי יינצל מן שריפה ומן שוד ושבר, עכ"ל".

²⁵⁹ חיי מוהר"ן אות תעה: "אמר: ספר רזיאל אינו מאדם הראשון, ולא זהו הספר שנתן המלאך לאדם הראשון, ואין בו כח להציל משריפה. וכבר אירע שהספר בעצמו נשרף, והאריך בזה בראיות ברורות".

²⁶⁰ אור יהל (רבי יהודה לייב חסמן) חלק ב' פרשת ויחי "מקרא אני דורש": "שנינו במסכת תענית... יעקב אבינו לא מת אלא חי הוא לעולם... וכי בכדי ספדו ספרניי וחנטו חנטיי וקברו קבריאי, א"ל מקרא אני דורש...

וראה זה פלא, שר"נ תמה ושואל וכי בכדי חנטו חנטיי, משיב לו ר"י מקרא אני דורש. ומה תשובה היא זו נגד המציאות, הא ראינו שמת חנטוהו וקברוהו... צא וראה האין למדו חז"ל תורה שאם נסתר חוש הגשמי ע"י מה שמצאנו בתור"ק איפכא, ע"כ מסיקים מזה שחוש הגשמי הטעה, ורק נראים כחונטים, כי מכיוון שמקרא אני דורש עפ"י הכללים האמיתיים שניתנו לנו מסיני הרי שהקב"ה אומר כן, וממילא ברור שרק נדמה להם שמת, אבל חי היה. ומכאן ההבדל הגדול והריחוק הנורא שבין דעתנו לדעת חז"ל, מן ההיפך אל ההיפך, שאצלנו בעניותנו העודד הוא מציאות והתורה נדרשת. משא"כ חז"ל בעיני קודשם המה ראו את התורה בחושיהם כמציאות, וכשמקרא אני דורש בטלים ומבוטלים כל החושים ועיני הבשר, כי שקר המה, טועים ומטעים. ורק נראה להם שחונטים".

וכן הביא את דבריו בשו"ת ציץ אליעזר חלק יד סימן צח ד"ה ונראה לפרש בהקדם.

ואפשר שגם הוא לא אמר כן אלא בדרך המוסר.

אדם הסובר שאמונתנו מחייבתנו להתעלם מהמציאות, מלבד שפוגע בערך של כל האמיתות שבתורה²⁶¹, הרי שתורף דבריו הוא שהאמת סותרת את אמונתנו, ואין לך חילול השם גדול מזה²⁶². כמה גרוע אדם זה שמשנה סדרי בראשית, שהאדם מאכיל את הנחש בפרי העץ שאין בו דעת. ושרא ליה מריה.

וכבר תמזהו על המתעלמים מן המציאות, שהם סותרים את עצמם, שהרי גם הם סומכים על המציאות בתחומים רבים²⁶³, והרי לא מצינו עני שמועיל

מקורות מלאים והוספות

²⁶¹ דברי הרב יואל כהן בשבועון "כפר חב"ד" ז' שבט תשס"ז (גיליון מספר 1221) עמוד 22: "מכיוון שאמונה כזאת [בדבר הסותר את המציאות], חוץ מזה שהיא הפך השכל, היא גם שקר גמור, ורוב אלו שדוגלים באמונה הזאת, הרי בעומק ליבם יודעים שזה שקר, ורק מנסים לשכנע את עצמם שהם כביכול מאמינים בזה, הרי מביא לפחיתות הערך של כל ענייני התורה. כלומר שאובד כל המשקל של האמיתות שבתורת אמת".

²⁶² חילול השם שבזה מפורש גם בדברי הרב יונה מרצבך [ראש ישיבת קול תורה] שהובאו בדגלנו, תשל"ו, הובא בחזון שמיים (לרב איתן ציקינבסקי (ציקוני)) עמוד יא, בספר עלה יונה, ובקובץ אור ישראל מונסי ניו יורק שנת תש"ע גיליון נ"ט: "מסתיר הוא את פניו מהמציאות ומאשים אחרים בגילוי פנים?

ולא בגלל הבערות שיש בקנאת ה' הזאת כועס ולועג אני, ואף לא בגלל מה שע"י כן קורא הוא למאמינים וחרדים מינים ואפיקורסים וכו', אלא חוששני משום שלושה דברים: משום חילול השם שע"י כן עושה אותנו ללעג ולצחוק בעיני אחרים שלועגים על ששוללי המציאות הם היראים, ומשום טהרת האמונה שע"י כן הוא מבלבל מושגי אמונה במה שהתורה וחז"ל אמרו במה חייבים להאמין ובמה לא, ומשום סיכון הרבים שע"י כן הוא מסכן את אמונתם של אלה מבני הנוער שיצאו פעם וישמעו מאחרים שיפתחו עיניהם וילמדו בנין אב ממה שבדבר זה לימדונו בערות להגיב ח"ו על כל מה שלימדונו כך".

²⁶³ קובץ משיח וגאולה חלק ג עמודים 24-25: "ושאלה נוספת לבעלי שיטת הדמיון, שכל מציאות שאינה עולה בקנה אחד עם שיטתם הופכת אוטומטית מ'מציאות' ל'דמיון': היכן הוא הגבול בין המציאות להדמיון?

מיהו הרשכבה"ג שהחליט (ועל סמך מה החליט) שרק ההסתלקות בג' תמוז אינה מציאות אלא דמיון בעלמא, ואילו המאורע דכ"ז אדר למשל הוא מציאות ולא דמיון?...

ושמא 'טעינו' בכך שנדחקנו במשך תקופה ארוכה במערב ביהכנס, כיוון שהי' נדמה לנו ששם יושב הרבי, בה בשעה שהאמת היא שהרבי ישב במקומו הקבוע בקרן דרומית מזרחית (כמו שיודעים היום אחרי ג' תמוז ששם הוא מקומו של הרבי) והתוועד במקומו הקבוע במקדמת דנא, אלא שרק עינינו לא ראו ואזנינו לא שמעו, ותו לא מיד?

ולמה לא ירחיקו לכת לאמר שכולם מאמינים באמונה פשוטה שמשיח כבר בא, ביהמ"ק כבר בנוי, ונדחי ישראל כבר נתקבצו, וכל מה שאנו רואים בעינינו אינו אלא דמיון בעלמא שאין לו שום אחיזה במציאות...

הרי באותה מידה שמביאים הוכחות מדברי הרבי שעכצ"ל שגם עכשיו הוא חי בגוף כפשוטו ממש, יכולים להביא גם הוכחות שעכצ"ל שמשח כבר בא בשבת פלונית...".

לו לחשוב שהוא עשיר²⁶⁴, ואף לא מצינו מי שטען שכיון שאין לו שום הסבר כיצד היתה השואה, הרי שלא קרתה באמת²⁶⁵. ולא זו אף זו, שהרי גם דעותיהם, שמכוחן הם מתעלמים מהמציאות, נתייסדו על סמך מציאות מסוימת. ומדוע לא יתעלמו ממנה, ומה נשתנתה זו מזו.

יש להעיר שבדורנו נתחדשו פרטים רבים בידיעת המציאות, כאלו שלא היו ידועים בדורות הקדומים, וכמובן שגם לגביהם נאמר שהמוחש לא יוכחש²⁶⁶.

אמנם יש להיזהר מלטעון שאחד הפוסקים טעה במציאות שניכרת בקלות לעיני כל, שהרי טענה כזו פוגעת בקדושת אותו פוסק²⁶⁷.

מקורות מלאים והוספות

²⁶⁴ אמונות ודעות (לרס"ג) הקדמה: "והסכל המגונה מי ששם דעותיו ליסוד, ומדמה שאמיתות הדברים תהיינה כפי דעותיו..."

ובהקשר לעניין זה אזכיר תמיהתי על אנשים שהם עבדים, והם בדעה שאין להם אדון, והחזיקו בכך שכל מה שהם מכחישים אותו יבטל, וכל מה שמקיימים אותו יתקיים, אלה השוקעים במצולות הסכלות וכבר הגיעו למעמקי האבדון.

ואילו היו צודקים, הרי כל מי מהם שאין לו ממון יחשוב בדעתו כי ארגזיו ואמתחותיו מלאים ממון, ויראה אם זה יועיל לו, או יקבע בדעתו שהוא בן שבעים שנה בעודו בן ארבעים, יוכח אם זה יטיב לו, או יחשוב בדעתו שהוא שבע בזמן שהוא רעב, או רווי אם היה צמא, או שהוא לבוש אם היה ערום, ואז יראה היאך יהיה מצבו. או מי מהם שיש לו אויב קשה ויקבע בליבו שכבר מת אויבו ואבד ולא ישמר מפניו, ומה מהרה יבואהו מה שלא פחד ממנו."

²⁶⁵ דברי הרב יואל פֶּהֶן בשבועון "כפר חב"ד" ז' שבט תשס"ז (גיליון מספר 1221) עמוד 22: "לשיטת בעלי הדמיון [שמתעלמים מהמציאות על סמך דעותיהם], הרבי היה צריך לומר: מכיון שאין שום הסבר מדוע עדיין משיח לא בא, הרי יוצא שעל-פי תורה משיח היה כבר צריך לבוא, ואם כך הרי זו הוכחה ברורה שהוא כבר בא. ומה שנראה בעיני בשר שאנחנו עדיין בגלות עם כל הצרות שיש בגלות – זה רק דמיון..."

באותה התוועדות בליל ט"ו בשבט תשל"ט (מובא בשיחות קודש עמ' 146) הרבי גם הביא את דברי אדמו"ר האמצעי ש"לא תקום פעמיים צרה", שלא יהיו יותר השמדות, והרבי התבטא בכאב רב שלפי זה אין שום הסבר איך היתה יכולה להיות השואה. לכאורה הרבי היה יכול לומר פשוט מאוד: כיון שאדמו"ר האמצעי אמר במפורש שלא יהיו עוד השמדות, אז בטוח שהשואה לא היתה, ומה שראינו בעיניים אלו סתם דמיונות."

²⁶⁶ כמו כן אין להתכחש לכך שבמישור המציאות (וכן טבע נפש האדם) ישנם חילוקים בין הדורות השונים (אלא שאין זה אומר שההלכה תשתנה משום כך, מסיבות שונות).

²⁶⁷ שו"ת דברי יציב, אורח חיים סימן קיג ד"ה וכיוון: "וכיון שר"ת והגאונים שדבריהם דברי אלוקים חיים הם יכלו לחלוק איזה כוכבים משויי לילה ובמה תליא מציאות לילה, ואם יבוא בזמנינו אלה ויאמר שאחד הפוסקים טעה בהמציאות, הוי בכלל אפיקורוס שפוגע בקדושת הפוסקים שפסקו אחרת.

יכולים לומר שהמנהג במקום זה או אחר הוא כהנך פוסקים, וכמ"ש בשבת ק"ל ע"א במקומו של ר"א היו כורתין עצים לעשות פחמין וכו' עיין שם ובכמ"ק, אבל ח"ו לומר שהמנהג נשתנה

פרק כב

אלו ואלו דברי אלוקים חיים

בסוגיות רבות בענייני מחשבה לא שייך לומר "אלו ואלו דברי אלוקים חיים" ו"נהרא נהרא ופשטיה", כיוון שמדובר על מחלוקות במציאות – הגם שאלו מציאויות רוחניות – למשל, האם יש השגחה על בעלי חיים או לא, או האם יש שדים כפשוטם. ובמחלוקת במציאות הרי לא שייך לומר "אלו ואלו"²⁶⁸.

בידיעה זו יש לחייבנו לעמול ולברר את האמת בסוגיות אלו, עד כמה שידינו מגעת.

אמנם יש מחלוקות במחשבה שאינן נוגעות למציאות אלא להנהגת האדם, כגון דרכים שונות לעבודת המידות, או השאלה האם לברר את האמונה ע"י בירור שכלי או לאחוז באמונה תמימה. בעניינים אלו שייך לומר "אלו ואלו", מבחינה זו שתלוי בסגנונו של האדם ובנסיבות המקום והזמן, וכדברי רבי ישראל סלנטר²⁶⁹ והראי"ה קוק²⁷⁰, וכפי שנביא לקמן²⁷¹ שהיו שחילקו בעניין הדרך לאמונה בין הדורות השונים.

מקורות מלאים והוספות

במקום זה שלא כפוסקים האחרים משום דהמציאות שאנו רואים בעינינו הטרטות היא אחרת, והיינו שהם טעו בהמציאות, שהרי ע"כ הב"י והפר"ח ומהר"ח אלפנדרי וכו' ראו מציאות הכוכבים בירושלים בצפת ובטבריא ופסקו מה שפסקו.

²⁶⁸ בדברי רש"י כתובות נז ע"א ד"ה הא: "דכי פליגי תרי אליבא דחד, מר אמר הכי אמר פלוני ומר אמר הכי אמר פלוני – חד מינייהו משקר".

²⁶⁹ ספר חיי המוסר (ישיבת בית יוסף באוסטרובצה) ח"א עמוד 7 ד"ה מוסרים: "מוסרים בשם הגאון ר' ישראל סלנטר שאמר שאין כלל בעבודת ה', וכלל זה גם כן אינו כלל, כי רוב ההבדלים בשיטות קשורים עם נסיבות המקום והזמן, ואין שייך לומר על איזו שהיא דרך ושיטה 'כזה בלבד ראה וקדש'".

²⁷⁰ מאמרי הראיה ח"א "לאחדותו של הרמב"ם" עמוד 112: "וההכרעה בזה ובין שיטתו של הרמב"ם לאלו החולקים עליו היא נתונה לפי המצב הנפשי ותפיסת הצירורים הרוחניים של כל אחד לפי תכונתו, והכל לפי מה שהוא אדם.

אין שום ספק שישנם אנשים שדעות מיוחדות פועלות עליהם פעולה טובה, לקשר את לבם לקדושה ולטהרה, לאמונה ולעבודה, לתורה ולמצווה, וישנם אנשים אחרים שדווקא דעות אחרות הן מסוגלות לקרב את לבם לכל הדברים הקדושים והשגבים הללו".

²⁷¹ בפרק לו.

פרק כג

להאמין רק בגלל שכך אמרו גדולים מאיתנו

כמה וכמה ראשונים כתבו שיש לעיין בדעות מצד אמיתתן ולא מצד האומר אותן²⁷², שהרי ראוי לאדם לדעת מה אמיתי ומה לא²⁷³, ולכן כתבו בחריפות שאין לקבל את דעת הקדמונים בלי עיון והבנה, כאשר ידוע לנו שאינה נכונה, ודבר זה נאסר גם מדרך התורה וגם מדרך השכל²⁷⁴, וכן כתבו במעלת האדם שמשליך מעל פניו את השקר ובוחר באמת גם נגד דברי חכמי ישראל²⁷⁵, שאין השלמות נמצאת בנבראים שלא יהיו אחרונים רשאים לחלוק עליהם בקצת דברים²⁷⁶. ודברי אמת לא יתחזקו בהסכמת כל

מקורות מלאים והוספות

²⁷² רבי אברהם בן הרמב"ם, מאמר אודות דרשות חז"ל: "כי החכמים ז"ל אינם מעיינים הדעות ולא מביטין אותם, אלא מצד אמיתתם ומצד ראיותיהם, לא מפני האומר אותו, יהיה מי שיהיה".

²⁷³ ספר העיקרים מאמר א פרק כב: "האמונה שראוי שתשים את האדם מצליח היא האמונה בדבר האמיתי שהוא אמיתי בלבד, לא האמונה במה שאינו נמצא – שהוא נמצא, ובמה שהוא נמצא – שאינו נמצא".

²⁷⁴ רבי אברהם בן הרמב"ם, מאמר אודות דרשות חז"ל: "כל מי שירצה להעמיד דעת ידועה, ולישא פני אומרה [בגלל שאומרה הוא אדם גדול], ולקבל דעתו בלי עיון והבנה לעניין אותו דעת אם אמת איתה אם לא – שזה מן הדעות הרעות, והוא נאסר מדרך התורה ולא תהדר פני גדול וגם מדרך השכל".

סוף הקדמת הרמב"ם להשגותיו לספר המצוות לרמב"ם: "והנני עם חשקי וחפצי להיות לראשונים תלמיד, לקיים דבריהם ולהעמיד, לעשות אותם לצווארי רביד ועל ידי צמיד, לא אהיה להם חמור נושא ספרים תמיד. אבחר דרכם ואדע ערכם. אך כאשר לא יכילו רעיוני אדון לפנייהם בקרקע אשפוט למראה עיני. ובהלכה ברורה לא אשא פנים בתורה. כי ה' יתן חכמה בכל הזמנים ובכל הימים. לא ימנע טוב להולכים בתמים".

ספורנו דברים כח יד (לגבי המחזיק במנהגים שאין בהם תועלת, רק לכבוד הקדמונים שהנהיגו אותם): "אין לך ללכת אחרי אלוהים אחרים גדול מזה, בחידוש דת לכבוד קדמונים אשר נחשבו אלוהים שופטים בארץ".

אם הבנים שמחה (הרב ישכר שלמה טייכטל, רב, אב"ד, ראש ישיבה, מחבר שו"ת משנה שכיר), מהדורת תשמ"ג עמוד כא: "ואין אני מבטל דעתי דעת תורה משום גדול או רבי בזמנינו, רק אם יתווכח עימי בדרך משא ומתן של תורה בראיות מדברי חז"ל – אז אודה על דבריו אם יצדק, אבל לא בסברות כרסיות לחוד".

²⁷⁵ מאמר אודות דרשות חז"ל (רבי אברהם בן הרמב"ם): "והכריע [רבי כ]דעת חכמי אומות העולם... ואמרו 'ניצחו חכמי אומות העולם לחכמי ישראל'. ובאמת נקרא אדון זה רבינו הקדוש, כי האדם בשישליך מעל פניו השקר ויקיים האמת ויכריענו לאמיתו, ויחזור בו מדעתו כשיתבאר לו הופכה, אין ספק כי קדוש הוא".

והנה נתברר לנו, כי החכמים ז"ל אינם מעיינים הדעות ולא מביטין אותם, אלא מצד אמיתתם ומצד ראיותיהם, לא מפני האומר אותו, יהיה מי שיהיה".

²⁷⁶ מאירי, פתיחה למסכת אבות, סוף ד"ה ועם כל זה: "שאין השלימות נמצא בנבראים ואפי'

העולם עליהם, ולא יחלשו אם יחלקו כל אנשי הארץ עליהם²⁷⁷. ועוד כתבו, שהאמת גדולה מכל בני קדם, ואהבת האמת גדולה מאהבת החכמים, שאילו תעדר האמת – הכל יעדר²⁷⁸. וכן כתבו גם מהאחרונים²⁷⁹.

הבן איש חי כתב שגם דבריהם של גדולי המקובלים, אלו שאין להם הכרח והוכחה מדברי קבלה האמיתית אלא נאמרו מהשערת שכלם – יש לנו רשות לדבר ולטעון עליהם מה שנראה לנו לטעון, ואם לדין יש תשובה²⁸⁰.

מקורות מלאים והוספות

במובחרים שבהם עד שלא יהיו אחרונים רשאים לחלוק עמדם בקצת דברים.

²⁷⁷ מורה נבוכים ח"ב טו: "שכל דבר שהוכח, לא תוסיף אמיתתו ולא יתחזק הנכון שבו בהסכמת כל העולם עליו, ולא תגרע אמיתתו ולא יחלש הנכון שבו אם יחלקו כל אנשי הארץ עליו".

²⁷⁸ ספר הגלוי (רבי יוסף קמחי, אביו של הרד"ק), הקדמה, ד"ה ואני: "והנה האמת גדול מכל בני קדם, כאשר משלו משל הדיוטות על חכם אחד שהיה משיב על חכם אחר זקן, אמרו לו: 'לא תבוש להשיב על זקן ממך?', אמר להם: 'האמת אשר עימי זקן ממנו'. ואמר פילוסוף אחד בהשיבו על אפלטון ראש החכמים, אמר: 'האמת ואפלטון שניהם אהובינו, והאמת יותר חביבו'.

גם אמר (ה)כתוב 'ראש דברך אמת' – ראשית ציוויך ודברך שציווית על בני אדם לעשות הוא האמת, ודעו כי כאשר תעדר האמת – הכל נעדר".

²⁷⁹ מזמור לדוד (ר' דוד פארו) ליוורנו תקע"ח דף נו ע"א (הובא גם בשדי חמד חלק ט כללי הפוסקים סוף סי' טו ד"ה ברם): "ולא ידענא כל כי האי ריתחא וירתח הרב על בעל ריח השדה, וכי זוהי קושיא ראשונה שהקשו כמה מהאחרונים על שיטתם של ראשונים? ולא מפני זה נאמר שהאחרונים עדיפי מיניהו, הא למה זה דומה, לנגס ע"ג ענק. ואטו מי שרואה לפי שכלו ועיונו קושיא על דברי אחד מן הראשונים, יעלים עיניו כאילו אינו רואה, כדי שלא להשיג על גדולי עולם, ותהי האמת נעדרת מפני הכבוד? חלילה, דרחמנא אמר לא תגורו מפני איש".

כל החיים (ר' חיים פלאגי) מערכת ה אות כד: "השגה. אין להקפיד אם מקשים אנחנו על הראשונים, כי לא תגורו מפני איש וכו'. הרב מזמור לדוד".

בית ישי (ר' שלמה פישר), חלק "חידושים וביאורי סוגיות", הקדמה, ד"ה והנה: "והנה יצאתי בספרי זה בעקבי הצאן ונקיטנא אנא עניא בשפולי גלימהו דרבנן סבוראי בתראי ז"ל (ובכללם גדול האחרונים איש האלוקים מרן החזו"א ז"ל) אשר היו לנו לעיניים. הם המורים, הם המלמדים לדור אחרון דרכי סברא ואורחות יושר, ומפרי פי שכלם אנחנו לוקטים, ובים דעתם אנחנו שטים, ומדבריהם אנו משיבים על דבריהם ודנים לפניהם בקרקע. אולם חלילה לנו לישא פנים בתורה, כי עון פילי הוא, ובאורייתא דכתיב בה אמת לא מחניפין בה".

²⁸⁰ שו"ת רב פעלים חלק א – סוד ישרים סימן ה ד"ה על: "על כן דברים אלו הנז"ל שנכתבו בשם רבינו הרמ"ק ז"ל, כיון שאמרם רבינו הרמ"ק מהשערת שכלו, וכמפורש בדבריו שכתב ואני אומר וכו' – אין לנו לסמוך עליהם. כי דברים כאלה שהם עומדים ברומו של עולם, אם אין להם הכרח והוכחה מדברי קבלה האמיתית – אין לסמוך עליהם כלל. ומאחר שרבינו הרמ"ק ז"ל מהשערת שכלו אמרם – יש לנו רשות לדבר ולטעון עליהם מה שנראה לנו לטעון, כי על זה אמרו 'אם קבלה נקבל, ואם לדין יש תשובה'".

וכבר אירע שגדולים וטובים ממנו טעו בעניינים הנוגעים בעיקרי האמונה²⁸¹.

ולא עוד, אלא שאף בענייני הלכה, מה שדרשו שיש לשמוע לבית דין הגדול אפילו יאמרו לך על ימין שהוא שמאל²⁸² – אין הכוונה שתמיד האמת איתם, אלא שאפילו אם יטעו באחד מהדברים, טוב לנו לסבול טעות אחת ולא שיעשה כל אחד ואחד לפי דעתו, שבוזה יהיה חורבן הדת חלילה²⁸³.

ועוד יש לברר הדעת לשים אל ליבו, שלרוב, רוב בניינים ורוב מניינים של דעותיו ושיטותיו של האדם, לא התחדשו לו ע"י חכמתו, אלא מסיבות טבעיות פשוטות, ורק לאחר מכן בא וחיזק את דעותיו אלו ע"י חכמתו. והדבר נכון לרוב גם אצל אנשים גדולים בחכמה.

ואף בענייני הלכה אמרו, שתלמיד והוא ראוי להוראה, וידע שבית דין טעו, והלך ועשה על פיהן, הרי זה חייב, שלא היה לו לסמוך עליהם²⁸⁴, ואין מצווה לשמוע דברי חכמים במקרה זה²⁸⁵.

ורבי נחמן מברסלב אמר, שהעיקר והיסוד הוא לקבל את כל דברי הצדיק

מקורות מלאים והוספות

²⁸¹ רמב"ם הל' תשובה פ"ג ה"ז: "חמישה הן הנקראים מינים: ... והאומר שיש שם ריבון אחד אבל שהוא גוף ובעל תמונה...".

השגת הראב"ד שם: "והאומר שיש שם ריבון אחד אלא שהוא גוף ובעל תמונה. א"א ולמה קרא לזה מין? וכמה גדולים וטובים ממנו הלכו בזו המחשבה, לפי מה שראו במקראות ויותר ממה שראו בדברי האגדות המשבשות את הדעות".

²⁸² ספרי דברים פרשת שופטים פסקא קנד אות יא: "לא תסור מן התורה אשר יגידו לך – מצוות לא תעשה. ימין ושמאל – אפילו מראים בעיניך על ימין שהוא שמאל ועל שמאל שהוא ימין, שמע להם".

²⁸³ ספר החינוך מצוה תצו סוף ד"ה משורשי המצווה: "ועל דרך האמת והשבח הגדול בזאת המצווה, אמרו זכרונם לברכה (ספרי כאן) 'לא תסור ממנו ימין ושמאל, אפילו יאמרו לך על ימין שהוא שמאל ועל שמאל שהוא ימין לא תסור ממצוותם', כלומר שאפילו יהיו הם טועים בדבר אחד מן הדברים אין ראוי לנו לחלוק עליהם אבל [אלא] נעשה כטעותם, וטוב לסבול טעות אחד ויהיו הכל מסורים תחת דעתם הטוב תמיד, ולא שיעשה כל אחד ואחד כפי דעתו שבוזה יהיה חורבן הדת וחילוק לב העם והפסד האומה לגמרי. ומפני עניינים אלה נמסרה כוונת התורה אל חכמי ישראל, ונצטוו גם כן שיהיו לעולם כת מועטת מן החכמים כפופה לכת המרובין מן השורש הזה, וכמו שכתבתי שם במצות להטות אחרי רבים".

²⁸⁴ משנה הוריות פ"א מ"א: "הורו בית דין וידע אחד מהן שטעו, או תלמיד והוא ראוי להוראה, והלך ועשה על פיהן, בין שעשו ועשה עמהן בין שעשו ועשה אחריהן בין שלא עשו ועשה – הרי זה חייב, מפני שלא תלה בבית דין".

²⁸⁵ הוריות ב ע"ב: "כגון דידע דאסור, וקא טעי במצווה לשמוע דברי חכמים". רש"י שם: "אפילו למיעבד איסורא".

שבדור, ולסלק דעתו כאילו אין לו שום שכל בלעדי אשר יקבל מהצדיק²⁸⁶.

פרק כד

דעות שהתקבלו בעם ישראל

אמרו בתלמוד, הנח להן לישראל, אם אין נביאים הן, בני נביאים הן²⁸⁷. וקבלת עם ישראל מחייבת בענייני הלכה²⁸⁸. וה' מסיר מכשול מדרכיהם של ישראל, שלא יטו כולם אחר סברה דחויה²⁸⁹. ומה שהסכימו רוב בני העולם הוא אמת ברורה²⁹⁰. אכן יש מי שדחה דעה מסוימת בטענה שכלל ישראל לא קיבל אותה²⁹¹. ויש מי שהוסיף שכאשר דעת תורה של כלל ישראל מצטרפת להיגיון הישר, בוודאי יש גם סייעתא דשמיא²⁹².

מקורות מלאים והוספות

²⁸⁶ ליקוטי מוהר"ן קכג: "העיקר והיסוד שהכל תלוי בו, לקשר עצמו להצדיק שבדור ולקבל דבריו על כל אשר יאמר כי הוא זה, דבר קטן ודבר גדול ולבלי לנטות חס ושלום מדבריו ימין ושמאל, כמו שאמרו רבותינו זכרונם לברכה (ספרי פרשת שופטים) 'אפילו אומר לך על ימין שמאל וכו', ולהשליך מאיתו כל החכמות, ולסלק דעתו כאלו אין לו שום שכל בלעדי אשר יקבל מהצדיק והרב שבדור. וכל זמן שנשאר אצלו שום שכל עצמו, אינו בשלמות ואינו מקושר להצדיק".

²⁸⁷ פסחים סו ע"א.

²⁸⁸ בית ישי (לרב שלמה פיישר) דרשות סי' טו: "ודבר זה, שקבלת הרבים מחייבת דורות, מפורש הוא בתורה נביאים וכתובים".

²⁸⁹ שו"ת הלבנות קטנות חלק א סימן ט: "פשוט הוא אשר באהבת ה' את עמו ישראל יסיר מכשול מדרכיהם ולא יטו כל העולם אחר היחיד אילו סברתו דחויה".

²⁹⁰ ספר החינוך, הערת המחבר (בפתיחת הספר) ד"ה האמת: "האמת הברור במין האנושי הוא מה שהסכימה עליו דעת רוב בני אדם שבעולם. וכבר הסכימה דעת כולם להאמין עדות אנשים, וברבות המעידים על הדבר שיעידו עליו אז יתאמת העניין יותר בעיני שומעיו, ובהיות המעידים מועטים יפול קצת ספק בדבר לפקחים".

²⁹¹ לולי תורתך עמוד יד: "פעם העלה רבי מאיר הייזלר שליט"א בפני מרן [הרב שך] זצ"ל את הדעה המובאת בכמה מרבתינו הראשונים, שעל בעלי חיים אין השגחה פרטית, אלא השגחה בכללות על קיום המין.

נענה מרן ואמר: ודאי שאין זה כך, כלל ישראל לא קיבל דעה זו! בירושלמי כתוב לא כך (ירושלמי שביעית פ"ט, הובאו דבריו בתוס' עבודה זרה טז ע"ב ד"ה דימוס: 'אפילו ציפורא קלילא מבלעדי שמיא לא מיתצדא, כל שכן בר אינשי').

²⁹² שיחתו של הרב אברהם אלקנה כהנא שפירא "דעת תורה", הובאה בתחומין ח"ח עמוד 363 ובמורשה (קובץ שיחות ומאמרים), עמוד טו: "כשמצטרפים ביחד ההיגיון הישר מעין זה של אחיתופל, ודעת תורה של כלל ישראל – והכוונה בוודאי לאלו שמאמינים בתורה – אז בוודאי יש גם סייעתא דשמיא".

אמנם מוכח שאין בדבר זה הוכחה מוחלטת בענייני דעות, שהרי היו תקופות ומקומות שבהם רבים־רבים שגו בענייני מחשבה²⁹³, ולא מצינו שיש חיוב לקבל את דעותיהם. ואף היו דורות שכמעט כל העם הסכימו לעבוד עבודה זרה²⁹⁴.

אחד האדמו"רים הפריז על המידה בעניין זה, וכתב שסיפרו לו בשם אחד מגדולי החסידות, שדבר שמקובל בין המון ישראל – למשל שאומרים העולם שנשמות המתים שכיחות בבית הכנסת²⁹⁵ – אע"פ שלא נכתב בשום מקום, מי שאינו מאמין בו נקרא אפיקורוס²⁹⁶. אלא²⁹⁷ שאם יהיה עלינו להאמין בכל אמונה שנתפשטה בתקופות מסוימות במקומות מסוימים, אין לדבר סוף²⁹⁸. ובוודאי שמדעותיהם של רבים מהראשונים מוכח שלא סברו שיש חובה כזו²⁹⁹.

פרק כה

הוכחות מפסוקים

בסוגיות רבות באגדה, ואף בסוגיות יסודיות בעניינים אלו, הביאו ראיות

מקורות מלאים והוספות

²⁹³ כגון דעותיהם בעניין השפעת הכוכבים על המזל, כוח הכישוף, משיחי שקר וכו'.

²⁹⁴ משיח אלמים (רבי יהודה כלץ), הקדמת המחבר, ד"ה וא"ת: "שההמון ועמי הארץ נתפתים ומסכימים על דבר שאינו אמיתי, וכבר הזהיר שלמה על כן ואמר שאין ראוי לימשך אחר הסכמת ההמון, שהרי אנו רואים אותם מסכימים בכמה דברים בחילוף האמת. וזה שהרי ההמון אומרים 'לא יבחו לגנב כי יגנוב למלא נפשו כי ירעב', וזה מוסכם אצלם ובלתי מגונה, ואינו כן לפי האמת, אבל [אלא] אם נמצא ישלם שבעתיים את כל הון ביתו יתן לפי משפטי התורה, שאמרה 'אם אין לו ונמכר בגניבתו'... בימי אחאב ומנשה ודומיהם היו מסכימים לעבוד עבודה זרה וזלתי הנביאים ותלמידיהם ומעט מן המעט".

²⁹⁵ הארכנו באמונה זו לקמן פרק קיד בכותרת "נשמות המתים בבית הכנסת".

²⁹⁶ שומר אמונים (לאדמו"ר רבי אהרן ראטה), מבוא השער, פרק ט, ד"ה וסיפרו: "וסיפרו לי שאמר [הבני יששכר] פעם אחד [אחת] על עניין שהיה המדובר בין אנשי שלומו, כי כל מי שמסתפק על קבלת ישראל, ולמשל שאומרים העולם שמתים שכיחים בבתי כנסיות, ואמר הגם שלא נכתב זאת בשום מקום, אבל כיוון שמקובל זאת בין המון ישראל, מי שאינו מאמין בזה נקרא אפיקורוס, וככה ביתר העניינים כעין זה, והביא ראיות רבות מדברי רז"ל".

²⁹⁷ מלבד השאלה מנא לן יסוד זה.

²⁹⁸ ובתקופות שונות ובמקומות שונים נתפשטו אף אמונות שסותרות זו את זו.

²⁹⁹ שהרי במקומות רבים כתבו נגד דעות שהיו מקובלות בין המון ישראל.

מפסוקים. הדבר נמצא כבר בחז"ל³⁰⁰.

אמנם בוודאי שלא נסמכו על לשון הפסוקים בלבד, ודרכם של כל חכמי תורתנו החסידים, שבמקום שפשטי המקראות נסתרים מן הסברה, הרי שמשמעים עניין המקראות כמשל³⁰¹, וישנם מקראות שבעיון ראשון פשוט מראה עניין אחד, והסברה מוכיחה שאינו כן, ואף פסוקים אחרים מוכיחים כנגדם³⁰². ובוודאי שאנו מוציאים מקראות מפשוטן על מנת שלא יתפרשו

מקורות מלאים והוספות

³⁰⁰ קידושין לו ע"א: "לכדתניא, בנים אתם לה' אלוקים, בזמן שאתם נוהגים מנהג בנים – אתם קרוים בנים, אין אתם נוהגים מנהג בנים – אין אתם קרוים בנים, דברי ר' יהודה. רבי מאיר אומר: בין כך ובין כך אתם קרוים בנים, שנאמר: בנים סכלים המה, ואומר: בנים לא אמוץ בם, ואומר: זרע מרעים בנים משחיתים, ואומר: והיה במקום אשר יאמר להם לא עמי אתם יאמר להם בני אל חי".

סנהדרין צו ע"ב: "תניא אידך, רבי אליעזר אומר: אם ישראל עושין תשובה – נגאלין, שנאמר שובו בנים שובבים ארפא משובתיכם. אמר לו רבי יהושע: והלא כבר נאמר חינום נמכרתם ולא בכסף תגאלו, חינום נמכרתם – בעבודה זרה, ולא בכסף תגאלו – לא בתשובה ומעשים טובים. אמר לו רבי אליעזר לרבי יהושע: והלא כבר נאמר שובו אלי ואשובה אליכם. אמר ליה רבי יהושע: והלא כבר נאמר כי אנכי בעלתי בכם ולקחתי אתכם אחד מעיר ושניים ממשפחה והבאתי אתכם ציון. אמר לו רבי אליעזר: והלא כבר נאמר שובו ונחת תיוושעון! אמר לו רבי יהושע לרבי אליעזר: והלא כבר נאמר כה אמר ה' גאל ישראל קדושו לבזה נפש למתעב גוי לעבד משלים מלכים יראו וקמו שרים וישתחוו. אמר לו רבי אליעזר: והלא כבר נאמר אם תשוב ישראל נאם ה' אלי תשוב. אמר לו רבי יהושע: והלא כבר נאמר ואשמע את האיש לבוש הבדים אשר ממעל למימי היאור וירם ימינו ושמאלו אל השמים וישבע בחי העולם כי למועד מועדים וחצי וככלות נפץ יד עם קדש תכלינה כל אלה וגו'. ושתק רבי אליעזר".

³⁰¹ שו"ת הרשב"א ח"א סי' ט: "ודע כי כל חכם מחכמי תורתנו החסידים, כשיראה דברי הפילוסופים וישר בעיניו דרכם, כשהוא מגיע אצל הכתובים המורים כהפכם פירש אותם בענין שיהיה נאות לחקירה הפילוסופית ומשים ענין המקראות משל. לפי שאין דוחק אותו ענין נבואי או מצודה".

³⁰² מורה נבוכים ח"ג פרק כה: "אבל אלה שאמרו כי כל מעשי ה' לא כוונה בהם תכלית מסוימת..."

ויש למצוא גם אצלנו כמה מקראות שמראה פשוטן בעיון ראשון ענין זה, כגון אמרו כל אשר חפץ ה' עשה וגו', וכגון אמרו ונפשו אותה ויעש, וכגון אמרו ומי יאמר לו מה תעשה...

ובכך דעת המון חכמי תורתנו [נגד הדעה הנ"ל], ובכך דיברו בפירוש נביאנו, והוא שפרטי המעשים הטבעיים כולם עשויים בחכמה, סדורים וקשורים זה בזה, וכולם סיבות ומסובבים, ואין מהם מאומה הבל ולא שחוק ולא בטל, אלא מעשי חכמה מופלגה. כמו שאמר מה רבו מעשיך ה' כולם בחכמה עשית, ונאמר וכל מעשהו באמונה, ונאמר ה' בחכמה יסד ארץ וגו'. וזה חזר הרבה אין ראוי לסבור הפכו, והעיון הפילוסופי כך מחייב, שאין שם מאומה הבל ולא שחוק ולא בטל בכל מעשי הטבע, כל שכן בטבע הגלגלים שהם יותר מחוכמים ומסודרים כפי חשיבות חומרים".

חלילה כהגשמה, כגון "יד ה'".

גם במקום שהסתמכו על פשטי הפסוקים, בוודאי שאין בכך ראייה מוחלטת, שהרי מצינו שנחלקו תנאים, וזה וזה הסתמכו על פסוקים שונים³⁰³. ומצינו שגם לגבי סדר האירועים שלעתיד לבוא, שנסמכו בו על הכרע הפסוקים, נפלו מחלוקות³⁰⁴.

ודוגמה לדבר, שבספר העיבור³⁰⁵ הוכיח מהפסוקים "יקוו המים" ו"ויקרא אלוקים ליבשה ארץ" שמידת היבשה על כדור הארץ וזה בשטחה למידת הים. והוסיף שלאחר ראיות אלו, אין צורך להביא ראייה נוספת מן החכמות החיצוניות³⁰⁶.

מקורות מלאים והוספות

³⁰³ כדוגמאות דלעיל.

³⁰⁴ רמב"ם הל' מלכים פי"ב ה"ב: "אמרו חכמים, אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שיעבוד מלכיות בלבד, יראה ממשותן של דברי הנביאים, שבתחילת ימות המשיח תהיה מלחמת גוג ומגוג, ושקודם מלחמת גוג ומגוג יעמוד נביא לישר ישראל ולהכין ליבם... וכל אלו הדברים וכיוצא בהן לא ידע אדם איך יהיו עד שיהיו, שדברים סתומים הן אצל הנביאים, גם החכמים אין להם קבלה בדברים אלו, אלא לפי הכרע הפסוקים, ולפיכך יש להם מחלוקת בדברים אלו".

³⁰⁵ לרבי אברהם ברבי חייא הנשיא, מראשוני הראשונים.

³⁰⁶ ספר העיבור לרבי אברהם ברבי חייא הנשיא, השער הראשון תחילת פרק א: "הוי יודע כי כל החכמים המעיינים בעניין זה הסכימו כולם על דעת אחת שהארץ עגולה כגון כדור או כנורת, ומימי הים הגדול יסובבון לה על חציה, ונמצאת הארץ חציה יבשה ושם הוא הישוב, וחציה השני טבוע בתוך מימי אוקיינוס ואין בו יישוב, ושאר הימים אשר במחצית היבשה הוא כעניין האיים אשר במקוה המים, ותמצא היבשה בארץ מידתה כמידת הים. וראיה לדבר זה מן התורה, דכתיב יקוו המים מתחת השמיים אל מקום אחד ותראה היבשה ויהי כן – כאשר נקוו המים אל מקום אחד כן נראית היבשה במקום אחד, וכמידת זה כן מידת זה ועל קצבה אחת נחלקו. וכן כתוב ויקרא אלוקים ליבשה ארץ ולמקוה המים קרא ימים, וכל דבר במעשה בראשית אשר חלקו המקום לשניים וקראן בשני שמות, אתה מוצא מידת האחד כמידת השני, בכתוב ויקרא אלוקים לאור יום ולחושך קרא לילה, וכמו שמידת יום שווה למידת לילה, כן מקוה המים כמידת יבשה, וכמו שיש מקומות שהיום עודף על הלילה ומקומות שהלילה עודפת על היום, וכשאתה מוציא עודף האחד כנגד השני יהיו שניהם שווים על העניין הזה, כן יש מקומות בארץ אשר היבשה עודפת ומקומות אשר הים עודף וכשאתה מוציא זה כנגד זה יהיו שניהם שווים, ויתברר לך שמחצית הארץ יבשה וחציה ים. ואיני צריך להביא ראייה אחרת מדברי החוכמה החיצונה".

פרק כו

בעלי החקירה ובעלי הקבלה

מן המפורסמות שבסוגיות רבות במחשבה ישנן מחלוקות³⁰⁷ בין בעלי החקירה לבעלי הקבלה³⁰⁸.

בעלי החקירה, מן הגאונים ומן הראשונים, ייסדו את עולם המחשבה על אדני השכל³⁰⁹ והזהירו שאין להתעלם ממנו³¹⁰, ואף אין להאמין בדבר שלא נובע ממנו³¹¹.

בעוד בעלי הקבלה וגדולי החסידות³¹² ייסדו את עולם המחשבה על קבלה

מקורות מלאים והוספות

³⁰⁷ כמו בכל מחלוקת עמוקה ורחבה, אין מדובר רק בשתי דעות סותרות, אלא ישנן דעות ביניים רבות, ויש שסוברים בסוגיה אחת כצד זה ובסוגיה אחרת כצד האחר וכו'.

³⁰⁸ אין כוונתנו כאן ללומדי תורת הקבלה דווקא, אלא לכלל המאמינים בדברים שאינם מוכחים באופן שכלי.

³⁰⁹ למותר להדגיש שאמנם הם ייסדו את הראיות וההבנה על השכל, אך בוודאי ובוודאי שנתנו חשיבות לעולם הרגש. אלא שלא כפועל את ההחלטות, אלא כנפעל מהן ומתפעל מהן. כך למשל בדברי הרמב"ם (יסודי התורה פ"ב ה"ב): "והיאך היא הדרך לאהבתו ויראתו? בשעה שיתבונן האדם במעשיו וברואיו הנפלאים הגדולים, ויראה מהן חוכמתו שאין לה ערך ולא קץ, מייד הוא אוהב ומשבח ומפאר ומתאוה תאוה גדולה לידע השם הגדול, כמו שאמר דוד צמאה נפשי לאלוקים לא־ל חי.

וכשמחשב בדברים האלו עצמן מייד הוא נרתע לאחוריו ויפחד ויודע שהוא ברייה קטנה שפילה אפילה עומדת בדעת קלה מעוטה לפני תמים דעות, כמו שאמר דוד כי אראה שמין מעשה אצבעותיך מה אנוש כי תזכרנו. ולפי הדברים האלו אני מבאר כללים גדולים ממעשה ריבון העולמים כדי שיהיו פתח למבין לאהוב את השם, כמו שאמרו חכמים בעניין אהבה, שמתוך כך אתה מכיר את מי שאמר והיה העולם".

³¹⁰ איגרת הרמב"ם לחכמי מונטפֶּשֶׁלִיר על גזירת הכוכבים: "ולעולם אל ישליך אדם דעתו אחריו, כי העיניים הם לפנים לא לאחור".

³¹¹ איגרת הרמב"ם אל חכמי מונטפֶּשֶׁלִיר על גזירת הכוכבים: "אבל מי שיאמין בדבר אחד שאינו משלושת המינים האלה [ראיות מהחוש, ראיות מסברה, קבלה מאנשים ישרים], עליו נאמר פתי יאמין לכל דבר".

³¹² לאחריהם המשיכו בדרך זו, לפחות לגבי חלק מהסוגיות, גם ממשיכי דרכם של אלו שהתנגדו לחסידות.

מרבותיהם³¹³ שלמעלה מכל שכל³¹⁴, על עולם הנסתר והעל-טבעי, הגבילו את השכל³¹⁵, ואף החשיבו את האמונה המנוגדת לו³¹⁶. לא זו אף זו, אלא שהזהירו שאין ללמד קבלה לאדם שיבוא בביקורת על ספיקות ודברים תמוהים³¹⁷.

אלה לעומת אלה.

אלה אומרים "בספר זה ייושבו הספיקות החמורים³¹⁸ למאמין בתורה שאינו רוצה לפרוש משכלו"³¹⁹, ואלה אומרים "בספר זה יצאו ישראל מן הגלות

מקורות מלאים והוספות

³¹³ חיי מוהר"ן (רבי נחמן מברסלב) אות שכ: "אמר: כל מי שיציית אותי ויקיים כל מה שאני מצווה, בוודאי יהיה צדיק גדול יהיה מה שיהיה. והעיקר להשליך שכל עצמו לגמרי, רק כאשר יאמר הוא (רבי נחמן מברסלב) יקיים הכל כמאמרו". ליקוטי מוהר"ן תחילת אות קבג: "העיקר והיסוד שהכל תלוי בו לקשר עצמו להצדיק שבדור ולקבל דבריו על כל אשר יאמר כי הוא זה, דבר קטן ודבר גדול ולבלי לנטות חס ושלום מדבריו ימין ושמאל כמו שאמרו רבותינו זכרונם לברכה (ספרי פרשת שופטים) אפילו אומר לך על ימין שמאל וכו', ולהשליך מאיתו כל החכמות, ולסלק דעתו כאלו אין לו שום שכל בלעדי אשר יקבל מהצדיק והרב שבדור. וכל זמן שנשאר אצלו שום שכל עצמו, אינו בשלמות ואינו מקושר להצדיק".

³¹⁴ עבודת הקודש (ר' מאיר אבן גבאי, מגדולי המקובלים בתקופת גירוש ספרד), שער היחוד, פרק א: "הקבלה האמיתית, אשר לא תושג כלל בחקירה שכלית כי היא למעלה מכל שכל, החקירה בה בדרך הסברה – איולת, לריק יגע בה החוקר ללא אלוקי אמת וללא תועלת. הרוצה לעמוד על האמת יתאבק בעפר רגלי החכמים ויגלה למקום תורה כדי שידע את בוראו ויעבדנו".

³¹⁵ שו"ת משנה הלכות (לרב מנשה קליין, "האדמו"ר מאונגוואר") חלק ט סימן שי ד"ה ובאמת: "ובאמת נראה דזה יסוד של כל התורה להגביל את שכל כל אדם לבל להרוס לעלות אל ה' יותר מכפי הראוי לו עפ"י התורה והמצווה, וזה נכלל במשמעות דנעשה ונשמע, דנשמע הוא לשון הבנה שקיבלו על עצמם ישראל במתן תורה שלא ירצו להבין יותר רק מה שישפיע להם ע"י המצוות והתורה".

³¹⁶ בני יששכר מאמרי חודש סיון מאמר ה אות יט: "כשמאמין בו ית"ש ובעיקרי הדת ובדברי התורה ובדברי חז"ל אפילו בדברים שהם למעלה מן השכל [אפילו מנוגדים אל השכל] והחכמה, רק עפ"י התורה והקבלה, הנה לצדקה תחשב".

³¹⁷ הקדמת מהר"ח"ו לעת חיים: "שהנכנס בחכמה זאת... לענ"ד, שגם אם האדם מובטח שאע"פ שיראה לו כמה ספיקות ודברים תמוהים, יאמר בליבו 'רק מחסרון שכלי אני לא משיג, ולא שח"ו בדבר עצמו יש פקפוק' – לזה האיש מצווה ללמוד עימו, שמתוך כך, מתוך שלא לשמה בא לשמה. ואין אסור אלא למי שאין לו כוח לעמוד בהיכל המלך, ויבוא לידי כפירה ח"ו, וזה בחושבו כי הוא חכם גדול ואין העדר מצידו".

³¹⁸ מורה נבוכים, פתיחה: "ואיני אומר שמאמר זה מיישב כל הספקות למי שמבינו, אבל אני אומר שהוא מיישב רוב הספקות והחמורות שבהן".

³¹⁹ מורה נבוכים, פתיחה: "מטרת המאמר הזה להעיר לאדם דתי, שכבר נקבע בליבו והושג

ברחמים³²⁰. מאלה התנגדו לספרם של אלה וערערו על ייחוסו³²¹, ומאלה התנגדו לספרם של אלה³²² ואף היה מי שערער על ייחוסו³²³.

זה פוסל דיינו של זה וזה פוסל דיינו של זה.

אלו ואלו טוענים שמי שלא לומד בדרכם, הרי שיש בתורתו חיסרון מהותי. בעלי הקבלה אומרים שבלי ידיעת חכמת הקבלה לא יגיע לשלמות הנפש³²⁴, והרי הוא כבהמה, ועשיית מצוותיו כמצוות אנשים מלומדה³²⁵,

מקורות מלאים והוספות

בדעתו אמיתת תורתנו, והוא שלם בדתו ומידותיו, ועיין במדעי הפילוסופים וידע ענייניהם, ומשכו השכל האנושי והדריכו להעמידו במעונו, ועמדו בפניו פשטי התורה, ומה שלא הצליח להבינו, או שהבין אותו מענייני השמות המשותפים או המושאלים או המסופקים, ויישאר במבוכה והיסוס, או שיימשך אחר שכלו ויעזוב מה שידע מאותם השמות, ויחשוב שעזב יסודות התורה, או שיעמוד כפי מה שהבין מהם ולא ימשך אחר שכלו, ונמצא שפנה אחר משכלו ופירש ממנו, ויחשוב עם זאת שהוא הביא על עצמו נזק והפסד בדתו, ויישאר עם אותם הדעות הדמיוניות תוך הרגשת צער ומועקה, ולא חדל להיות בכאב לב ומבוכה גדולה.

³²⁰ זוהר, רעיא מהימנא, כרך ג (במדבר) פרשת נשא, דף קכד ע"ב: "האי ספר הזוהר יפקון ביה מן גלותא ברחמי".

³²¹ כדלקמן בפרק קד.

³²² איגרת הרד"ק (באגרות קנאות עמוד 4) מביא את דברי מתנגדי הרמב"ם: "הוא שב עד הפסילים, ולעובדי אלילים... לדברי רבינו משה ממצרים אשר כתב ספרי מינות, ואתם (הנוצרים) מבערים את המינים שלכם, בערו את שלנו. וצוו לשרוף הספרים ההם, והם ספר מדע וספר מורה".

סדר הדורות ח"א ד"א תתקכו (עמוד 206): "וכבר ידעת מה שאירע לספר המורה והמדע ששרפו אותם".

חיי מוהר"ן (רבי נחמן מברסלב) אות תט: "ואמר שיכולים להכיר בהפנים של האדם אם למד (מורה נבוכים), כלומר שהפנים של זה הלומד זה הספר נשתנה להרע, כי בוודאי הוא מאבד צלם אלוקים פנים דקדושה ע"י זה".

חיי מוהר"ן תחילת אות תיא: "והתלוצץ מאוד מטעמי המצוות שבספר מורה נבוכים".

³²³ מטפחת ספרים (ליעב"ץ) פרק א ד"ה אך, עמוד 3: "אך לבעל ספר מורה נבוכים לא יכולתי לישא פנים, בזוכרי (בפרטות מה שכתב בעניין הניסים... ובמעשה מרכבה...) רעדה אחזתני, חלחלה מלאה מותני, על כן אמרתי בחופזי, כל האדם הקורא בשם הר"מ (הרמב"ם) על חיבור ספר מורה נבוכים – כוזב".

³²⁴ עבודת הקודש (ר' מאיר אבן גבאי, מגדולי המקובלים בתקופת גירוש ספרד), שער היחוד, פרק א: "כללו של דבר, לא יצויר שלימות הנפש והצלחתה בשום צד אם לא ימסרו אל העובד מסורות החכמה הזאת, היא הקבלה האמיתית".

³²⁵ ספר "סור מרע ועשה טוב" (רבי צבי הירש מזידוטשוב), מהדורת תרע"ב דף ח ע"א ד"ה שלישי: "והנה בלא ידיעת החכמה הזאת האדם הוא כבהמה... אחר שעושה המצוות בלא טעם רק מצוות אנשים מלומדה, ודמיין לבעירין [בהמות] דאכלי חציר, שאין בו טעם אכילת

וכל תורתו מן השפה ולחוץ כדואג³²⁶, ומניעת העיסוק בקבלה גורם לעיכוב בניין המקדש³²⁷, וחכמים המואסים בחכמת הקבלה, עליהם נאמר "חכמים המה להרע", ותקלות רבות יוצאות מתחת ידיהם³²⁸. ובעלי החקירה אומרים שמי שלא התעמק ביסודות הדת כדרכם, ולא השיג השקפות נכונות כדרכם, עדיין רחוק מהמלך³²⁹, ולא הגיע אל תיקון הנפש³³⁰.

מקורות מלאים והוספות

אדם."

³²⁶ היכל הברכה (לרבי יצחק אייזיק יהודה יחיאל ספרין, האדמו"ר השני מקומרנה) דברים ז יט ד"ה הוציא: "ובדור הזה האחרון, מי שאינו עוסק בספר הזוהר ותיקונים וכתבי מרן האר"י שהם חיים ממש לנפש בלולה במקרא ובמנשה ובתלמוד ופוסקים, ידע נאמנה שכל תורתו שעוסק הוא משפה ולחוץ כדואג, ואין לו עסק בחיים והארה לנפש, והוא כולו טעות ורמאות ואינו עוסק בתורה אלא להיות מאנשי שם להיות רב וראש וגדול הדור ולהשתרר על הבריות, ואין לו חיים ולא חלק בחיים".

³²⁷ הקדמת מוהר"ו לעץ חיים: "הכל תלוי בעסק החכמה הזאת, ומניעתנו מלהתעסק בה, היא גורמת איחור ועיכוב בניין בית מקדשנו ותפארתנו".

³²⁸ הקדמת מוהר"ו לעץ חיים: "וכנגד כת חכמי הפשט, אותם אשר הם מואסים לעסוק בחכמת האמת... ואומרים שאין תורה אלא הפשט בלבד ח", עליהם אמרו 'חכמים המה להרע ולהיטיב לא ידעו'... ומטמאים את הטהור, ואוסרים את המותר, ופוסלים את הכשר, ותקלות רבות יוצאות מתחת ידיהם בעוה"ר".

³²⁹ מורה נבוכים חלק ג פרק נא: "פרק זה אשר נחל בו עתה, אינו כולל עניין נוסף על מה שכבר נכלל בפרקי מאמר זה, אלא הוא כעין חתימה...

והנני פותח את הדברים בפרק זה במשל אשר אשא לך, ואומר, כי המלך בארמונו, וכל אנשי משמעתו, מהם אנשים בעיר ומהם מחוץ לעיר. ואותם אשר בעיר, מהם אשר אחוריו אל חצר המלך ופניו מופנים לדרך אחרת... ויש מן הפונים מי שהגיע עד החצר, והוא מקיף סביבה מחפש את פתחו, ומהם מי שנכנס מן השער והוא מהלך בפרוזדורים, ומהם מי שהגיע עד כדי שנכנס לרחבת החצר ונמצא עם המלך במקום אחד והוא חצר המלך...

ואני אבאר לך משל זה אשר נשאתי ואומר... אבל אותם שהגיעו אל החצר שהם מקיפים סביבה, הם החכמים המאמינים את ההשקפות האמיתיות דרך קבלה, ועוסקים בדיני מעשה העבודות, ולא התעמקו בעיון ביסודות הדת ולא חקרו כלל על בירור אמיתת דעה".

³³⁰ מורה נבוכים ח"ג פרק כז: "מטרת כלל התורה שני דברים, והם תיקון הנפש ותיקון הגוף... תיקון הנפש הוא כדי שיושגו להמון השקפות נכונות כפי יכולתם... אבל תיקון הגוף הרי יהיה בתקינות מצבי עסקיהם זה עם זה...

ודע כי שתי המטרות הללו, האחת בלי ספק גדולה בחשיבותה, והיא תיקון הנפש, כלומר מתן ההשקפות הנכונות, והשנייה קודמת בטבע ובזימון כלומר: תיקון הגוף, והיא הנהגת המדינה ותקינות מצבי כל אנשיה כפי היכולת. והשנייה הזו היא החמורה, והיא אשר הופלג בקביעתה וקביעת כל פרטיה, לפי שלא תושג המטרה הראשונה כי אם לאחר השגת זו השנייה...

ושלמותו האחרונה היא שיהא הוגה בפועל, כלומר שיהא לו דעה בפועל, והוא שידע כל מה שביכולת האדם לדעת מכל הנמצאים בכללותן כפי שלמותו האחרונה.

אלו ואלו טוענים שמתנגדיהם לוקים בגאווה. מבעלי הקבלה טענו שהעוסקים בחקירה הם על הרוב גסי רוח וחכמים בעיני עצמם³³¹. ומבעלי החקירה טענו שהעוסקים בקבלה הם על הרוב גאים ורמים בהיותם מציירים בדעתם שזכו לעמוד בסוד ה'³³².

אלו ואלו, תלמידיהם האחרונים המשיכו והוסיפו על דבריהם. אצל בעלי הקבלה, גדולי הקבלה³³³ והחסידות הוסיפו חידושים מגילויים רוחניים שהשיגו. אצל בעלי החקירה, הוסיפו לתאם את התורה עם תפיסות מדעיות ומוסריות חדשות³³⁴.

אלו ואלו הסכימו שהדבר קשור גם לנטיותיהן של הנפשות, על סגנונותיהן

מקורות מלאים והוספות

וברור הוא כי השלמות הזו האחרונה, אין בה מעשים ולא מידות, אלא היא השקפות בלבד שכבר הוביל אליהן העיון וחייב אותן המחקר, וכן פשוט הוא כי השלמות הזו האחרונה הנעלה אי אפשר להשיגה אלא לאחר השגת השלמות הראשונות... ותורת האמת, אשר כבר ביארנו שהיא אחת לא יותר, והיא תורת משה רבינו, באה להועילנו שתי השלמויות גם יחד".

³³¹ קונטרס תורת החסידות (האדמו"ר הרי"צ) אות יט, עמודים 18–17: "אלה שהם בעלי שכל ומדע, עוסקים בחכמה השנייה, שהיא חכמת החקירה, הנה על הרוב הם גסי רוח וחכמים בעיני עצמם, ובעלי מידות לא טובות, וכל אשר יוסיף להשכיל ולהמציא דבר שכלי, הנה תתגדל ותתרחב ישותם וגסות רוחם".

³³² ארי נודה (ר' יהודה אריה די מודינא) פרק כו: "ולא אחשוך פי לומר, רעה חולה ראיתי בם, ואלה על הרוב (בהשאייר לברכה תמיד הטובים) וראיתי אותם גאים ורמים מתנשאים לכל לראש. והסיבה בזה חשבתי למשפט, היותה מפני מה שמציירים בדעתם להיותם תמיד קרובים אל ה' אלוהינו יומם ולילה לעמוד בסוד ה', והספירות והצינורות והשמות וכו', וכל זולתם כאין נגדם, מאפט ותוהו נחשבו להם, כשכלים וחוטאים ובעיניהם כחגבים. והם לא ידעו כי הדבר בהיפך...".

שם פרק א': "וכל זה בא לנעדרים האלה [שיצאו נגד הרמב"ם] בלתי מבינים הקל שבדבריו [של הרמב"ם], שנתמלאו גאווה והוללות וסכלות, מהיותם כחולמים לישוב על הכסא בין האין סוף והאצילות".

³³³ ובראשם הרמ"ק והאר"י.

³³⁴ לנבוכי הדור (הראי"ה קוק) פרק ב' ד"ה והנה: "והנה מזמן הראשונים ז"ל עד דורינו זה נתרבו הדעות, והידיעות החדשות שנתרחבו נגעו לפעמים גם כן בנחלת האמונה, עד שלהבלתי מעמיקים ימצאו עוד מקום לנבוכים חדשים, מה שלא יספיקו להם ההישרות הראשונות, כי בזמן ההוא עוד לא נודעו הסיבות המביאות לידי דרכי הנביכה החדשות. על כן זאת היא חובת חכמי דורינו האמיתיים, לצאת בעקבות רבותינו הראשונים לדאוג בעד הנבוכים, ולהרחיב ידיעתם במצב החכמות כפי אורחות הדרישות החדשות, ולהראות איך שצריכות כל האמתיות להיות מושקפות על פי התורה. ובאין ספק כי כל העובדים בזה בלב טהור ושום שכל יצליחו במפעלם. ורוח ד' הבוחר בתורה להיות לאור עולם תלמדם להשכיל לכל דבר, להעמידו על מכונו ואמיתתו".

השונים. בעלי החקירה כתבו שנטיית נפשם להשתדל לקבץ בין התורה והמושכל, לעומת החולקים עליהם שנטיית נפשם להרחיק ביניהם³³⁵. ובעלי הקבלה כתבו שנולדו בקדושה, לעומת החולקים עליהם שנולדו במזג רע³³⁶. אכן ידוע שלאנשים שונים מועילות דעות שונות³³⁷.

לעיתים, בין המצדדים בצידי מחלוקות אלו נאמרו אף האשמות חמורות³³⁸

מקורות מלאים והוספות

³³⁵ איגרת תחיית המתים לרמב"ם: "שהמון אנשי התורה, הנאהב שבדברים להם והערב לסכלותם, ששימו התורה והשכל שני קצוות סותרים, ויוציאו כל דבר נבדל מופרש מן המושכל, ויאמרו שהוא מופת, ויברחו מהיות דבר על מנהג הטבע, לא במה שיסופר ממה שעבר, ולא במה שיראה מזמן העומד, ולא במה שיאמר שיארע לעתיד. ואנחנו נשתדל לקבץ בין התורה והמושכל, וננהיג הדברים על סדר טבעי אפשר בכל זה, אלא מה שהתבאר בו שהוא מופת, ולא יתכן לפרש כלל, אז נצטרך לומר שהוא מופת".

³³⁶ שיחות הר"ן (ר' נחמן מברסלב) תחילת אות מ: "בעניין ספרי המחקרים, מבואר כבר אצלנו כמה פעמים, שאסור לעסק בהם וצריך להרחיק מאוד לבלי ללמד אותם ולבלי להביט בהם כלל. אפילו בספרי חקירות של גדולי ישראל..."

ומה שאנו רואים, שיש בני אדם שאין דעתן נמשכת אחר ספרים קדושים ונוראים מאוד, כגון ספרי הזוהר וספרי האר"י זצ"ל וכיוצא, אף-על-פי שיש בהם חידושים נוראים מאוד מאוד המאירים עיניים ומתוקים מדבש, והם נמשכים דיקא אחר עניינים אחרים כגון חקירות. דע, כי זהו מחמת מזגם, כי מזגם בטבעם הוא מזג רע מן התולדה, שנולדו במזג רע, שאינם יכולים לסבול את הדבר הקדוש באמת. ובאמת בוודאי יש לו בחירה, ויש לו כח לשבר את מזגו הרע. אבל מאחר שנולד במזג רע כזה, הוא צריך לסבול מרירות גדול לשבר את מזגו וטבעו הרע. ואשרי לאדם שנולד בקדושה".

³³⁷ מאמרי הראיה ח"א "לאחדותו של הרמב"ם" עמוד 112: "וההכרעה בזה [בין שיטתו של הרמב"ם לאלו החולקים עליו] היא נתונה לפי המצב הנפשי ותפיסת הציונים הרוחניים של כל אחד לפי תכונתו, והכל לפי מה שהוא אדם. אין שום ספק שישנם אנשים שדעות מיוחדות פועלות עליהם פעולה טובה, לקשר את לבם לקדושה ולטהרה, לאמונה ולעבודה, לתורה ולמצווה, וישנם אנשים אחרים שדווקא דעות אחרות הן מסוגלות לקרב את לבם לכל הדברים הקדושים והנשגבים הללו".

³³⁸ בעלי הקבלה האשימו במקומות רבים את בעלי החקירה בכפירה ואפיקורסות, ובעלי החקירה האשימו במקומות רבים את בעלי הקבלה ב"פתי יאמין לכל דבר". הדברים כה מצויים שאין צורך ללקטם.

וביטויים קשים, לכאן³³⁹ ולכאן³⁴⁰. לא זו אף זו, שבעלי הקבלה, אף מתקופת האחרונים, התיירו לעצמם לנקוט לשונות חריפות אף נגד גדולי הראשונים שעסקו בחקירה³⁴¹.

מקורות מלאים והוספות

³³⁹ לדוגמה, שו"ת הריב"ש סי' קנז: "וכבר שמעתי אחד מן המתפלספים מספר בגנות המקובלים, והיה אומר: 'העובדי גילולים [הנוצרים] מאמיני השילוש, והמקובלים מאמיני העשירות' [עשר הספירות]."

איגרת תחיית המתים לרמב"ם: "שהמון אנשי התורה, הנאהב שבדברים להם והערב לסבלותם, שישמו התורה והשכל שני קצוות סותרים..."

ספרו של ר' יוסף אשכנזי ("התנא מצפת", מתחילת תקופת האחרונים) (הודפס בתרביץ כח חוברת ב ליקוטים מספרו של ר' יוסף אשכנזי) פרק כד: "כי באמת כל בר ישראל אינו מסכים לזה, ואפילו משה רבינו, כי באמת אין מסכים לזה אלא מי ששכלו ברור כמו הרב [הרמב"ם], שהיה שכלו מטורף בכמה וכמה, עד שנתברר ויצא כך כשכלו של ארסטו י"ש".

משען לחם (הוספות היעב"ץ לספרו לחם שמיים, הובאו במוריה נזנח עמוד יט): "הרי זה תפילת שווא – מכאן שחז"ל, חכמי אמת, שמרו חוק השכל, קיימו וקיבלו שיש לנמנע טבע קיים, כהסכמת כל בעל צורה אנושית".

³⁴⁰ לדוגמה, שו"ת רדב"ז מכתב יד – אורח חיים, יורה דעה (חלק ח) סי' קצא: "מה ששאלתם על עניין ראובן שאמר בקהל רב לשמעון 'אסור להתפלל עמך כי אתה מין אפיקורוס, ואחרים בהתפללם יאמרו אלוקי אברהם אלוקי יצחק, ואמנם אתה תתפלל ותאמר אלוקי אריסטוטלוס', כזאת וכזאת אמר ראובן בתוך קהל ועדה בכח גדול ובחימה שפוכה, בפרהסיא בכנופיא צווח ככרוכיא, פתח את פיהו ויקלל, ולא חשש למלבין פני חבירו, וחרפה לא נשא על קרובו".

פירוש האברבנאל על המורה נבוכים ח"א פ"ה: "והנרבוני והאפודי, שניהם נשרפים בבית הדשן".

עץ חיים, הקדמת מהרח"ו ד"ה הנה נתבאר, עמוד ט (במהדורת תשמ"ח): "עון אדם הראשון בעץ הדעת טוב ורע הוא, שלא בחר להתעסק בעץ החיים, שהיא חכמת הקבלה, וזהו עצמו עון הערב רב, האומרים למשה, דבר אתה עמנו ונשמעה בעץ הדעת טוב ורע ואל ידבר עמנו אלוקים פן נמות, בסתרי תורה, כסברת הטועים קצת בני תורה, אשר בזמנינו זה, המוציאים שם רע על חכמת האמת חיי עולם, ואומרים שכל מי שמתעסק בה ימות בקצרות שנים ח"ו".

אמונת חכמים (רבי אביעד שר שלום באזילה) פרק ג: "לכן יעשו שכל לעצמם, ויצאו ממחיצתנו, אלבלג יבנה במה, סרסא יבנה מזבח ונרבוני יעלה עולות לשכל הפועל" ויש להעיר שרבים התנגדו בחריפות לדברי הנרבוני, שכפר בתחיית המתים ועוד. גם דברי אלבלג נדחו.

³⁴¹ א. נשמת חיים (לרבי מנשה בן ישראל), מאמר שלישי פרק יב ד"ה אכן: "הנך רואה איך חלק [הרמב"ם] כבוד למופת בלבד, ואיך אם קדמות העולם תתבאר במופת היה מעקם לנו את הכתובים כאשר עשה במקומות המורים ההגשמה. וזה לא יתכן באשר אינו מן הראוי לשעבד התורה למופת אריסטו נכון למועדי רגל, ושהשפחה תירש גבירתה... אם כן יצא לנו מזה שהרמב"ם בהרבה מקומות נשא פנים לפילוסופיאה... ולכן אינו מן התימה אם הוא כאריסטו מכחיש השדים, כי הוא נתפתה לדרך הפילוסופים אינם מאמינים אלא מה שהעין רואה וגוזר העיון הטבעי... וזאת תורת העולה מהפרק הזה, שמציאות השדים אמת...".

ויש מי שנקט בעניין זה, שרבתה השנאה בין בעלי החקירה לבעלי הקבלה, עד שנעשתה כמעט כשתי תורות.³⁴²

מקורות מלאים והוספות

ב. בירת מגדל עז (ליעב"ץ), אוצר הטוב, מוסר ב: "רד"ק, איש אשר אין מעצור לרוחו, בפירושו למרכבת יחזקאל התאמץ לעלות במרכבה... ותקנתו קלקלתו, שלא היה לו לירוא מעונש מגלה סתרים מה שהנביא כיסה, ולא יקרהו עון פרסום אותן השיבושים והבלים שמותר להרהר בהם אפילו בבית הכיסא (כמו שאמר לנו אמ"ה ז"ל בפה מלא)".

ג. ביאור הגר"א יורה דעה סי' קעט ס"ק יג: "הרמב"ם וכ"כ בפי' המשנה... והוא נמשך אחר הפילוסופיא הארורה ולכן כתב שכשפים ושמות ולחשים ושדים וקמיעות הכל הוא שקר... והפילוסופיא היטתו ברוב לקחה לפרש הגמרא הכל בדרך הלציי ולעקור אותם מפשטן, וח"ו איני מאמין בהם ולא מהם ולא מהמונם, אלא כל הדברים הם כפשטן אלא שיש בהם פנימיות. לא פנימיות של בעלי הפילוסופיא שזורקין אותו לאשפה שהם חיצוניות, אלא של בעלי האמת".

ד. חתם סופר חולין קלג ע"א ד"ה כל כהן: "ואמנם בס' המורה כ' שהי' שטופים בע"ז לזבח לשעירים ע"כ מסר להם קורבנות לתקן עבודתם לה'... כל כהן שאינו מודה בעבודה שהיא עבודה ליי"ת, רק חושב שהיא להוציא מלב הטיפשים ועושה שולחן ה' מגואל – אותו כהן אין לו חוק בכהונה, כנלע"ד".

ה. חיי מוהר"ן (ר' נחמן מברסלב) תחילת אות תיא: "התלוצץ מאוד מטעמי המצוות וקטורת?". ו. קנאת ה' צ"באות (ר' נתן מברסלב, תלמידו המובהק של ר' נחמן מברסלב), מהדורת תשכ"ה: "ספר המורה... אריסטו ימ"ש הכופר בתורה דבר אצלו על אחיו ועל הוריו בני עליה הקדושים אשר השכינה עליהם שורה" (אות יח, עמ' יח). "וביאר לעין כל מי שיש לו מוח בקודקודו שדבריו בספר המורה הם בוטים כמדקרות חרב כנגד שורשי התורה" (אות לד, עמ' מ"א). "ואשר הביא אל הרמב"ם ז"ל לחשוב מחשבות רק רע כל היום" (אות לח, עמוד נ). "הנה הראתיך שכל הגדולים האמיתיים בכל דור ודור עד היום הזה כולם חלקו על כל מה שכתב הרמב"ם בענייני חקירות בספר המורה, ובאיזה מקומות אחרים ביזו ולעגו עליו הרבה. וגם עתה כל מי שיש לו עיניים לראות רואה ומבין שדבריו בספר הנ"ל הם היפך התורה לגמרי" (אות מא, עמ' נה).

ז. לשם שבו ואחלמה (רבי שלמה אלישיב, מגדולי המקובלים), ספר הדע"ה, חלק שני, דרוש ד, ענף יט, סימן ו ד"ה עוד (דף פ ע"ב): "כל מי שמכניס עצמו להתחכם ולחקור על אמונת הפשוטה דכלל ישראל... הנה הניסיון הזה הוא יותר קשה מהראשון הנ"ל ומכניס את עצמו בסכנה גדולה... וכבר ראינו שגם כמה חכמים מהראשונים שנכנסו בזה, הגם שהיה כוונתם לשמיינם... עם כל זה הרי לא יצא שום אחד מהם נקי לגמרי".

ח. גם הרש"ר הירש, שבהחלט לא היה מבעלי הקבלה, נקט לשון חריפה נגד דרכו של הרמב"ם. כך באגרות צפון איגרת יח עמוד סח (הוצאת מוסד הרב קוק ירושלים תש"ט, שנחשבת קרובה יותר למקור. בהוצאת נצח הניסוח עודן): "איש נעלה זה והרמב"ם, שלו, ורק לו, אנו חייבים תודה על הצלת היהדות המעשית עד לימינו אנו, דווקא הוא בדרכו שלו, ומתוך שמצד שני הוא רק יישב את הסתירה על ידי פשרה, וכיצד ביצע זאת, ולא פיתח את היהדות מתוך נפשו פיתוח של יצירה, דווקא הוא שהוליד כל הטוב והרע כאחד. הכיוון הרוחני המיוחד שלו היה ערביייוני, וכך היתה גם השגתו על החיים. מן החוץ חדר לתוך היהדות והביא כידו השקפות כאלו שמצא אותן קיימות במקום אחר, ובהן ביצע את הפשרה".

³⁴² בחינת הדת (ר' אליהו דילמדיגו), וינה תקצ"ג עמוד 51: "ובאלה הדברים גדלה המחלוקת

למרבה הפליאה, גם לגבי שורשן של מחלוקות אלו אין הכרעה שכלית מוחלטת.

בעלי החקירה טוענים שדעתם כדעת הקדמונים – הגאונים והראשונים, וכיצד בתקופה מאוחרת יותר באו וחלקו עליהם. מאידך, בעלי הקבלה טוענים שמקור דעותיהם קדום עוד לפני הגאונים, ולא זו בלבד אלא שבתלמוד אנו מוצאים עיסוק במזלות שדים עין הרע וכו'. ואידך, בעלי החקירה טוענים שבמקומות שהוזכרו רעיונות אלו בתלמוד, הם רמזים לרעיונות שכליים, או דעת יחיד, או דעות שנדחו, ועוד, שהתלמוד הירושלמי מיעט מאוד³⁴³ בהזכרת רעיונות אלו³⁴⁴.

בעלי החקירה ערערו על חלק מיסודות בעלי הקבלה שמבוססים על גילויים רוחניים שיסודותיהם בכוחות הדמיון והרגש, וטענו שהללו מטעים את האדם³⁴⁵. ובעלי הקבלה ערערו על חלק מיסודות בעלי החקירה שמבוססים על כוחות השכל, וטענו שאף השכל יש בכוחו להטעות את ההולך אחריו.

הללו והללו טוענים שברי הפלוגתא טועים בתפיסתם השכלית, ודעותיהם הן דעות אומות שונות. בעלי החקירה טוענים כנגד בעלי הקבלה, שדעותיהם נובעות ממיעוט ידיעתם בטבע העולם³⁴⁶, ובחלקן³⁴⁷ אלו דעות

מקורות מלאים והוספות

באומתנו מאוד, אנשי זאת הכת (המקובלים) יאמרו על הכת האחרת שהם כופרים ומגלים פנים בתורה, וישאו קולם אצל ההמון בבהלות עצומות. וכת המתפלספים יאמרו על אלה שהם פתאים וסכלים ומכבי אור התורה. ורבתה השנאה בין אנשי שתי הכתות, וכ"ש בין סכלי שתי הכתות, עד ששבה התורה כמעט לתורות רבות".

³⁴³ אמנם לא נמנע מהם לחלוטין.

³⁴⁴ דרכי התלמודים (ר' אחיקם קשת) שער י'.

³⁴⁵ נאריך בכך לקמן פרק לא.

³⁴⁶ אודות דרשות חז"ל (לרבי אברהם בן הרמב"ם) חלק המעשיות, החלק השני: "וכמו מעשיות שזכרו בהם שדים, והרואה שאין ליבו עמו יחשוב כי הם דברים היו בעולם כמו שנכתבו, ויבוא לחשוב ולהאמין דבר הנמנע שאי אפשרי אבל חייב, וכל זה יקרה לו לרוב פתיתו ומיעוט ידיעתו בטבע העולם".

³⁴⁷ האמונה בגזירת הכוכבים, באמיתות יודעי העתידות, לחשים, השבעות.

הגויים הקדמונים³⁴⁸ הסכלים³⁴⁹ וההבלים³⁵⁰ ההמוניים של הערביים

מקורות מלאים והוספות

³⁴⁸ פירוש המשנה לרמב"ם עבודה זרה פ"ד מ"ז: "הצאבה, והם העמים אשר יצא אברהם אבינו מכללם וחלק על דעותיהם הנפסדות במה שאצר ה' בליבו מן החכמה, והיו מגדלים את הכוכבים ומייחסים להם פעולות שאינן להם, והם אשר יסדו את גזירת הכוכבים והכישוף והלחשים והורדת הרוחניות ושיחות הכוכבים והשדים והקסם והניחוש לכל ריבוי מיניהם, ודרישת המתים, והרבה מאלה העניינים אשר שלפה התורה האמיתית חרבה עליהם וברתה אותם, והם שורש עבודה זרה וענפה".

איגרת הרמב"ם אל חכמי מונטפז'ליר על גזירת הכוכבים: "דעו רבותי שכל אותם דברים של גזירת הכוכבים, שהם אומרים יארע כך ולא יארע כך, ומולדו של אדם ימשוך אותו שיהיה כך ויארע לו כך ולא יארע לו כך – כל אותם הדברים אינם דברי חכמה כלל וטיפשות הם... ומעולם לא נתעסק בעניין זה, ולא חיבר בו ספר אחד מחכמי יוון, שהם חכמים ודאי. ולא חיברו אותם החיבורים כולם, ולא עשו אותו הטעות, שקראו אותה 'חכמה', כי אם חכמי הכשדים והכלדיים והמצרים והכנענים, וזו הייתה אמונתם ודתם באותן הימים... אבל חכמי יוון, והם הפילוסופים שחיברו בחכמות ונתעסקו בכל מיני מדע, מהתלים ושוחקים ומעליבים את אלו הארבע אומות שאמרתי לכם, ועורכים ראיות לבטל כל דבריהם, שורש וענף. וגם חכמי פרס הכירו והבינו שכל אותן החכמות שעשו הכשדים והכלדיים והמצרים והכנענים הם שקר וכזב".

רמב"ם הל' עבודה זרה פי"א ה"ז: "ודברים האלו [ידיעות העתידות, כשפים וכו'] כולן דברי שקר וכזב הן. והם שהטעו בהן עובדי כוכבים הקדמונים לגויי הארצות כדי שינהגו אחריהן, ואין ראוי לישראל שהם חכמים מחוכמים להימשך בהבלים אלו ולא להעלות על לב שיש תועלת בהן, שנאמר כי לא נחש ביעקב ולא קסם בישראל, ונאמר כי הגויים האלה אשר אתה יורש אותם אל מעוננים ואל קוסמים ישמעו ואתה לא כן וגו', כל המאמין בדברים האלו וכיוצא בהן ומחשב בליבו שהן אמת ודבר חכמה אבל התורה אסרתן אינן אלא מן הסכלים ומחסרי הדעת ובכלל הנשים והקטנים שאין דעתן שלימה, אבל בעלי החכמה ותמימי הדעת ידעו בראיות ברורות שכל אלו הדברים שאסרה תורה אינם דברי חכמה אלא תהו והבל שנמשכו בהן חסרי הדעת ונטשו כל דרכי האמת בגללן, ומפני זה אמרה תורה כשהזהירה על כל אלו ההבלים תמים תהיה עם ה' אלוֹקֶיךָ".

³⁴⁹ מלמד התלמידים (ר' יעקב בן אבא מארי אנטולי, מן הראשונים), לשבת שובה, ד"ה ואל זה: "רוב בני האדם הופכים הכוונה לפי פחיתות ההבנה, שמים חושך לאור ואור לחושך. ועל הדרך הזה יצאו מדברי החכמים אמונות רעות, ובדרך זה פשטה האמונה במציאות השדים, הם סמאל וכת שלו... ולולי שפשטה ההזיה הזאת בכל האומות, עד שרבים מבני עמינו מאמינים במציאות השדים בדרך שהם נמצאים בעצמם. והם מושלים בעולם עד שיבהילו השומעים בסיפור הבלי ההשבעות ומיני הכשפים והקסמים הקדומים, וזה העניין היה קדום ומפורסם באומות הסכלות".

³⁵⁰ מאירי שבת סז ע"א ד"ה כל מיני: "כל מיני הלחשים וההשבעות אחר שאינם בשם ע"ז או כוכב אינן מיני ע"ז ומ"מ יש בהם משום דרכי האמורי אחר שאין בהם צד רפואה מדרך טבע או סגולה.

וזה שכתבו רבותינו ע"ה הרבה מהם בסוגיא זו ובמקומות אחרים, הם נעזרו בדבר זה בצירוף בשני דברים:

האחד – שלא היה שם דבר כדאי להטעות אלא הבלים המוניים וכזבי הנשים כמו שתראה ברובם שהיו מייחסים אותם על שם הנשים המיניקות והמגדלות את הילדים ומגדלות אותם

והפרסיים³⁵¹. ובעלי הקבלה טוענים כנגד בעלי החקירה³⁵², שדעותיהם נובעות מהשפעת הפילוסופיה³⁵³ ומכך שהרבו לקרות בספרי נוכרים³⁵⁴. אמת, שבעלי החקירה הביאו רבות מדברי חכמי יוון³⁵⁵ והחשיבו את

מקורות מלאים והוספות

בלימוד הבליהם והוא אמרם אמרה לי אם וכו'. והשני – שמצד שהיו ההמון באותו זמן בטוח באותם העניינים היה טבעם מתחזק ונמצא מצד ההרגל עזר טבעי בהם".

³⁵¹ שו"ת מים חיים (הרב יוסף משאש, רב באלג'יר, דיין במרוקו, רבה של חיפה) אורח חיים א סימן סא ד"ה ומה: "דאותם לחשים בעצמם, כבר נשאלתי עליהם זה ימים, והשבתי דמפני שהיהודים בארץ שנער ובבל, למדו כן משכניהם הערביים והפרסיים, לכן כדי להשקיט לב החולה שלא תיטרף דעתו עליו, התירו לו לומר אותם לחשים, משום פיקוח נפש. גם הודיעו הנוסחאות בדקדוק, כדי שלא ישאר לבעלי הדמיון במה לתלות, כי דמיון הריקים הוא חזק, ואז אחר שילחשו כל הלחש בדקדוק ולא יועיל להם כלום, ידעו שהכל הבל ורעות רוח, וישבו אל ה' וישלח דברו וירפאם, בנס או בטבע ע"י רופא מומחה בסמי עשבים שהטביע בהם הבורא רפואה ומזור. זוהי דעת רבותינו מעתיקי הלחשים, ולא שהאמינו בהם חלילה, הפך התורה, ויש לי ראיות רבות על זה, ואין כאן מקומם".

³⁵² מעניין לציין שבתקופת הראשונים גם מקובלים השתמשו במושגים מהפילוסופים של יוון, כמו "חומר היולי" שמוזכר אצל הרמב"ן ורבינו בחיי, וכמו שיטת אפלטון בבריאת העולם שהוזכרה אצל רבי עזרא בן שלמה מגירונה (מגדולי המקובלים מקטלונה, תלמידו של רבי יצחק סגי נהור) בפירושו לשיר השירים (שיוחס לרמב"ן) ג ט.

³⁵³ נשמת חיים (לרבי מנשה בן ישראל) מאמר שלישי פרק יב ד"ה אכן: "אם כן יצא לנו מזה שהרמב"ם בהרבה מקומות נשא פנים לפילוסופיה... ולכן אינו מן התימה אם הוא כאריסטו מכחיש השדים, כי הוא נתפתה לדרך הפילוסופים אינם מאמינים אלא מה שהעין רואה וגזור העיון הטבעי... וזאת תורת העולה מהפרק הזה, שמציאות השדים אמת...". ביאור הגר"א יורה דעה סי' קעט ס"ק יג: "הרמב"ם וכ"כ בפ"י המשנה... והוא נמשך אחר הפילוסופיה הארורה ולכן כתב שכשפים ושמות ולחשים ושדים וקמיעות הכל הוא שקר... והפילוסופיה היטתו ברוב לקחה לפרש הגמרא הכל בדרך הלצ"י ולעקור אותם מפשטן, וח"ו איני מאמין בהם ולא מהם ולא מהמונם, אלא כל הדברים הם כפשטן אלא שיש בהם פנימיות. לא פנימיות של בעלי הפילוסופיה שזורקין אותו לאשפה שהם חיצוניות, אלא של בעלי האמת".

³⁵⁴ תשובות הגאונים מוסאפיה (ליק) סימנים צח-צט: "לרב האי... ומר רב שמואל [בן חפני] גאון ז"ל וכיוצא בו שהרבו לקרות בספרי נכרים, אומרים: אין המראות הללו נראות אלא לנביאים, ולא יעשה נס אלא לנביא, ומכחישין בכל מעשה שנאמר כי נעשה בו נס לצדיקים ואמרו כי אין זה הלכה. ואף במעשה של ר' עקיבא שצפה בהיכלות ומעשה ר' נחוניא בן הקנה ור' ישמעאל וכיוצא בהן על כל אלה אומרים אינם הלכה. ואנו סוברים כי הקדוש ברוך הוא עושה נסים לצדיקים ונפלאות גדולות ולא רחוק ממנו שהוא מראה אותן בפנימיות מראות היכליו ומעמד מלאכיו".

³⁵⁵ דבריו של אריסטו מובאים פעמים רבות בספר מורה נבוכים.

דבריהם³⁵⁶, ובעלי הקבלה ראו בהם כופרים ורשעים³⁵⁷.

הללו והללו טוענים שברי הפלוגתא נצרכו לדבריהם רק מטעמים חינוכיים³⁵⁸. בעלי החקירה טוענים שבעלי הקבלה נצרכו לדבריהם כדי לעורר לב ההמון³⁵⁹, ולאחריהם הגיעו בעלי החסידות שהמשיכו בדרכם כדי להחיות רוח שפלים ולהחיות לב נדכאים לעמוד להם בשעת דחקם. ובעלי הקבלה טוענים שהרמב"ם וחבריו חיו במקומות שבהם פשתה השפעת הפילוסופיה, ולכן נצרכו להשיב את האפיקורוס³⁶⁰, לחזק את דתינו³⁶¹

מקורות מלאים והוספות

³⁵⁶ מורה נבוכים ח"ב פרק כב: "שכל מה שאמר אריסטו בכל המציאות אשר מאצל גלגל הירח עד מרכז הארץ, הוא נכון בלי פקפוק... אבל כל מה שדיבר בו אריסטו מגלגל הירח ולמעלה, הרי כולו כעין השערה והערכה, פרט לדברים מעטים, כל שכן במה שאומר בדירוג השכלים, ומקצת ההשקפות הללו באלוהות שהוא סובר אותם ובהם זריות גדולות, ודברים שהפסדם גלוי וברור לכל העמים, והפצת הבלתי נכון, ואין לו הוכחה על כך".

אגרת הרמב"ם לרבי שמואל אבן תיבון: "ודעתו, רצוני לומר דעת אריסטו", היא תכלית דעת האדם".

איגרת הרמב"ם אל חכמי מונטפז'יר על גזירת הכוכבים: "ומעולם לא נתעסק בעניין זה [של גזירת הכוכבים], ולא חיבר בו ספר אחד מחכמי יוון, שהם חכמים ודאיי".

³⁵⁷ דרשת תורת ה' תמימה (לרמב"ן) פרק ב אות יד: "ומכאן תראה אכזריות ראש הפילוסופים [אריסטו] וקשיו ימח שמו".

³⁵⁸ לקמן פרק לב נדון באפשרות שגדולי ישראל הסתירו את כוונתם האמיתית.

³⁵⁹ שיחות הר"ן (רבי נחמן מברסלב) אות קח: "ודע שעל ידי לימוד הזוהר נעשה חשק לכל מיני לימודים של התורה הקדושה, והלשון הקדוש של הזוהר מעורר מאוד לעבודת השם יתברך, דהיינו השבח שמשבח ומפאר את העובד ה', דהיינו הלשון הרגיל בזוהר לומר 'זכאה וכו' על כל מצויה ועבודה, ולהיפך הצעקה שצועק 'וי וכו'', 'וי לה', 'וי לנשמתה' על הסר מעבודת ה' – אלו הלשונות מעוררים מאוד את האדם לעבודתו יתברך".

פלא יועץ ערך זוהר: "ומי שידע ספר ומבין דברי הזוה"ק הפשוטים ימצא בו טוב טעם ודברים מתוקים מדבש ומוסרי השכל שמושכים לב האדם לאביו שבשמים".

³⁶⁰ שו"ת הריב"ש סי' מה: "ואין להביא ראייה מהרמב"ם ז"ל. כי הוא למד קודם לכן כל התורה כולה בשלמות הלכות ואגדות תוספתא ספרא וספרי וכוליה תלמודא בבלי וירושלמי כמו שנראה מספר משנה תורה שחיבר. וכדי להשיב את האפיקורוס עשה ספר המורה לסתור המופתים והראיות שהביא הפילוסוף לקיים קדמות העולם וכן בענין ההשגחה. ולפי שהיו בזמנו הרבה מישראל נבוכים בעקרי התורה מפני מה שלמדו מן החכמה ההיא".

³⁶¹ שולחן ערוך הרב (לבעל התניא) יורה דעה הל' תלמוד תורה פרק ג סעיף ז: "ובלבד שלא יהיו ספרי מינים שהם ספרי הפילוסופים מאומות העולם שהיו מינים וכופרים בהשגחה ובנבואה שאסור לקרות ולעיין בהם כלל אפילו באקראי, ואפילו ללמוד מתוכם איזה מוסר ויראת שמים. ולכן גם כשדבריהם הובאו בספרי ישראל צריך לזהר מהם, ועליהם אמרו חכמים שהקורא בספרים החיצוניים אין לו חלק לעוה"ב".

ולא עסקו בהם מקצת חכמי דורות שלפנינו אלא כדי להשיב עליהם ולחזק דתינו, והשעה היתה צריכה לכך לתשובת המינים מאומות העולם שהיו בדורותיהם מתווכחים עם ישראל,

ולבאר לבני מקומם את התורה בדרך החקירה³⁶², כמענה לבעלי דעות נפסדות³⁶³ ולתלמידים נבוכים שצריכים להניח את דעתם לעת עתה³⁶⁴, ולהעלות נשמות שנפלו בחקירה³⁶⁵, וגם הוא וגם ההולכים בדרכו הכירו

מקורות מלאים והוספות

מה שאין כן בדורות אלו.

³⁶² בני יששכר מאמרי חודש סיון מאמר ה' אות יט בהערה: "ואל תשיבני מן הקדושים אשר בארץ החיים המה הלא בספרתם, ר' סעדיה גאון בספר אמונות ודעות, והחסיד הקדוש בספר חובת הלבבות, והרמב"ם, כי יש בזה סוד כמוס שהוצרכו לקיים את הדור באלף החמישי שהיה בבחינת חושך והיתה הוראת שעה".

³⁶³ מצרף לכסף (ר' יש"ר מקנדיאה) הוצאת תרכ"ה דף כט ע"ב: "ממה שהבאתי לעיל מספר קול יהודה נראה שרב סעדיה ירד לעומקה ובא אל תכונתה [של חכמת הקבלה], וכי בשביל שכתב בדרך פילוסופי אי זה חיבור יתחייב שלא ידע שאר חכמות?... וע"כ לומר שרב סעדיה אע"פ שנתעזר בהתפלספות לכולא טעויות בני דורו ולהתם הדעות הנפסדות בהיות אותו דרך כלי יותר נכון וקרוב לשכל בעלי ריבנו, עכ"ז ליבו בל עמדם ואינו מסכים עם הפילוסופים בכל טענותיהם נגד תורתנו".

³⁶⁴ תורת מנחם (הרבי מלובביץ') תשמ"ג ג' עמוד 1595 אות יז: "דובר בהתוועדות דחג השבועות אודות הנצחיות דכל ענייני התורה כולל סוגיות התורה שבהם מדובר אודות ענייני רפואה וכיו"ב. שמה שמצינו שיש גדולי ישראל גאונים הרמב"ם במורה נבוכים ור' אברהם בן הרמב"ם שכתבו שבנוגע לרפואות שבש"ס וכיו"ב יכול להיות עניין של שינוי כו' מצד התפתחות המדע, הרי זה מפני שכתבו זאת לתלמידים כאלו שהיה צורך להניח את דעתם ולהשיב על שאלותיהם, אבל אליבא דאמת לא ס"ל כן, כנ"ל בארוכה. ובנוגע לכל השאלות המשוונות ששאלו ופלפלו בעניין זה, הנה לכל לראש יש צורך להבהיר שלכולי עלמא גם ע"פ המענה לתלמידים הנבוכים שצריכים להניח את דעתם עי"ז שאומרים להם לעת עתה שבעניינים אלו רפואות שבש"ס וכיו"ב יכול להיות עניין של שינוי...".

וכן כתב שם עמוד 1571 אות לב: "ובנוגע לענייננו: מכיון שבספרו 'יד החזקה' פוסק הרמב"ם שכל ענייני התורה (הן תושב"כ והן תושבע"פ) נאמרו למשה מסיני, הרי מובן ופשוט שכל ענייני התורה נצחיים הם, כולל גם הסוגיות שבהם מדובר אודות ענייני הטבע, כרפואות וכיו"ב. ובנוגע לדברי הרמב"ם בספרו 'מורה נבוכים' – הרי דברים אלו כתב הרמב"ם כדי להניח את דעתם של ה'נבוכים', שעדיין אינם ראויים לקלוט ולהבין את אמיתית העניין בטהרתו כו', ולכן לעת עתה אומרים להם כדברים הנ"ל, כדי שקושיותיהם לא יפריעו ויבלבלו אותם מלימוד התורה, ובמשך הזמן יגיעו להבנת אמיתית העניין דנצחיות התורה כו'. ועד"ז יש לומר בנוגע לדבריו של ר' אברהם בן הרמב"ם, וכן בנוגע לדברי הגאונים – שדברים אלו נכתבו כדי להניח את דעתם של השואלים כו', אף שהם עצמם אינם סוברים כן. ועד"ז הלשון שמצינו בחז"ל 'דחית בקש', היינו שאין זה המענה האמיתי כו'".

יש להעיר על דבריו, שגם במשנה תורה הרמב"ם שינה מדברי הרפואות והאסטרונומיה שבש"ס.

³⁶⁵ מכניע ודים (ר' נחמן מטשערין, תלמידו של ר' נתן מברסלב) מהדורת תש"ט, עמוד ל אות יא: "ודע שיש צדיקים גדולים שהם צריכים דייקא לעיין באלו החכמות כי על ידי עיונם בהם, הם מעלין ומוציאין מהם כמה נשמות שנפשו ונשקעו בהם. ועל כן אל תביא לך ראייה ממה שמצינו כמה מגדולי הקדמונים שעסקו באלו החכמות, כי היו מוכרחים לזה כנ"ל".

בעצמם שאין אלו הפירושים האמיתיים³⁶⁶.

ולגופן של המחלוקות, בעלי החקירה טוענים, כיצד אפשר לקבל איזה רעיון שיכחיש את השכל³⁶⁷. ובעלי הקבלה טוענים שכך קיבלו במסורת, ורבים מהמקובלים קיבלו מפי אליהו שנגלה אליהם³⁶⁸, וחידושו של האר"י הגיעו אליו ברוח הקודש³⁶⁹, הרי שיש לכל דבריהם מקורות, ואם קבלה היא תקבל אף אם תכחיש את השכל.

בעלי הקבלה הוסיפו ונסמכו במקומות רבים על עדויות מפי ספרים וסופרים על מעשים נפלאים. ובעלי החקירה אמרו "פתי יאמין לכל דבר"³⁷⁰.

אינהו בדידהו ואינהו בדידהו.

חשוב לשים לב שגדולי בעלי החקירה השתדלו והתאמצו להסתיר מן

מקורות מלאים והוספות

³⁶⁶ אגרות קודש (לרבי מלובביץ') חלק ז עמודים קלג-קלד, הובא בשערי אמונה (ליקוטים מהרבי מלובביץ') אות סג ד"ה הערה: "המעין בספרים ומאמרים אלה יראה, שכתובים הם לא מתוך הכרה פנימית בחיוב השיטה, אלא לשם מטרה מכוונת שמוצאים אנו בספרות ההצטדקות (אפולוגטית)... הכותבים עצמם הכירו שאין זה אלא תירוץ דחוק ביותר... שהכירו בעצמם שאין זה הפירוש האמיתי. ומי לנו גדול מהרמב"ם... הנה המעין בספרו יד החזקה יראה עד כמה הפירושים אשר במורה נבוכים, ובפרט טעמי המצוות, לא היו שיטתו הוא בעצמו בתורה".

³⁶⁷ רד"ק שמואל-א כח כד: "זהו פירוש רב שמואל בן חפני הגאון ז"ל, ואמר... לא יקובלו הדברים במקום שיש מכחישים להם מן השכל".
וכן באוצר הגאונים חגיגה חלק התשובות עמוד 4, מתוך לשונו של רבי יהודה בן בלעם בפירושו לשמואל א סוף כח: "דע כי רב שמואל בן חפני גאון ז"ל... ואמר בזה הלשון: כי דברי הקדמונים אם הם סותרים להשכל אין אנו חייבים לקבלם".
אבן עזרא בהקדמה לתורה: "שיקול הדעת הוא היסוד, כי לא ניתנה התורה לאשר אין דעת לו, והמלאך בין אדם ובין אלוהיו הוא שכלו".

³⁶⁸ שער הגלגולים (ר' חיים ויטאל), "מעשים נוראיים מגלגול", דפוס פרמישלה תרל"ה דף ב ע"א ד"ה ובעניין: "ובענין ספרי הקבלה האמיתיים הנמצאים אמר לנו מורי זלה"ה [האר"י] כי שלשלת קבלה הראב"ד ובנו ר' יצחק סגי נהור ותלמידיו עם הרמב"ן ז"ל תלמיד תלמידו – כולם קבלה אמיתות מפי אליהו ז"ל שנגלה אליהם".
ספר הגלגולים (למהר"ח ו'), פתיחה: "השגות מורי זלה"ה [האר"י] בחכמה זו. כי בתחילה היה טורח בזוהר הרבה מאוד... ואח"כ נגלה עליו אליהו ז"ל והיה מבין ומשיג כל הדברים...".

³⁶⁹ יש להעיר שלגבי עניינים מדעיים שבזוהר מצאנו פרטים שאינם מתאימים לידוע לנו היום, כפי שהזכרתי במאמרי "הידיעות המדעיות של חז"ל – תוקפן ומקורן" בפרק א.

³⁷⁰ תשובות רב האי גאון שנדפסו בספר טעם וזקנים (לר' אליעזר אשכנזי), תשובה א (עמוד נו ע"ב) וכן בתשובות הגאונים החדשות סי' קטו: "ואשר הגידו לכם כי היום נח מזעפו [ע"י כתיבת שם], וכי ממיתין את האדם שמפילין עליו חרס חדש כאשר אמרתם, רחוק הוא מאוד. וכללו של דבר, פתי יאמין לכל דבר".

ההמון דעות מחדשות שיכולות להזיק לאמונתם של התמימים³⁷¹.

הוכחות מהמציאות בסוגיות אלה

אלא שגם אם עיני השכל כהו מלהכריע בשאלה זו באופן מוחלט, יש מהראשונים והאחרונים שבאו להכריע בשאלות אלו על ידי עיני הגוף, שהרי המוחש לא יוכחש³⁷², ובחנו במציאות³⁷³ את סוגיות המופתים³⁷⁴, גן עדן התחתון וגיהנום התחתון³⁷⁵, אסטרולוגיה³⁷⁶, עין הרע³⁷⁷, שדים³⁷⁸, השפעת הטומאה על המציאות³⁷⁹, חישובי קיצין³⁸⁰, ניסיונות לדחוק את הקץ בדרכים רוחניות³⁸¹, קבלה מעשית³⁸², רוח הקודש בת קול ומגיד³⁸³, דעת תורה³⁸⁴, פרטי האירועים לעתיד לבוא³⁸⁵. והמשותף לכל אלה, שהדעות הללו לא הוסקו באופן שכלי.

בדיקות כאלו לא יכלו להיעשות – או עכ"פ לא יכלו להיעשות היטב – בדורות הקדומים, ואילו היו נעשות, בוודאי שהיתה נמנעת המחלוקת, שהרי לא נאמין שהחכמים ז"ל היו טועים בחטא החוש³⁸⁶.

מקורות מלאים והוספות

³⁷¹ דוגמאות לכך בפרק לב.

³⁷² הארכנו ביסוד זה לעיל פרק כא.

³⁷³ בין על דרך החיוב ובין על דרך השלילה.

³⁷⁴ פרק קכב.

³⁷⁵ פרק קכד.

³⁷⁶ פרק קיט.

³⁷⁷ פרק קכא.

³⁷⁸ פרק קיז.

³⁷⁹ פרק קיג.

³⁸⁰ פרק קלו.

³⁸¹ פרק קלז.

³⁸² פרק קי.

³⁸³ פרק קג בכותרת "טעויות בדבריהם", ושם הוספנו שבמקרים מסוימים הדבר שייך אפילו בנבואה.

³⁸⁴ פרק קא.

³⁸⁵ פרק קמד.

³⁸⁶ תוספות יום טוב כלאיים פ"ה מ"ה ד"ה ומעתה: "ותימה, האם לא היה לו [לר"ש] מחוגה לחוג עגולה ל"ב על ל"ב ולסמן בה שורות גפנים נטועים על ה' ה', ועין בעין היה רואה שאי

אמנם שאלות מופשטות בעולמות רוחניים, ושאלות שלעיתים לבוא, לא נוכל לברר עדיין. ולגבי חלקן אפשר ששייך לומר "דברי תורה עניים במקומם ועשירים במקום אחר"³⁸⁷.

אם כן אפוא לא הגיעה לידינו ראייה מוחלטת על ידע אמיתי וברור שהגיע באופן על-טבעי, למעט נבואה³⁸⁸, וכן לא הגיעה לידינו ראייה מוחלטת שיש בדרכים על-טבעיות יכולת לשנות את המציאות. ואדרבה, לא רק שלא מצאנו מקרים שדרך זו הועילה³⁸⁹, אלא שמצאנו מקרים רבים שלא הועילה ובחלקם אף הטעתה את הסומכים עליה³⁹⁰.

פרסום הדעות בעם ישראל

מעניין לשים לב שבמשך דורות רבים, דעותיהם של בעלי הקבלה נפוצו יותר מדעותיהם של בעלי החקירה, וזאת מסיבות שונות: התלמוד הבבלי נפוץ יותר מן התלמוד הירושלמי, דבריהם של הגאונים לא הגיעו אלינו בקלות, לעומת בעלי התוספות³⁹¹ שזכו להיכלל בדפי התלמוד, המאירי היה גנוז במשך מאות שנים, והזהר זכה לתפוצה כמעט בכל קהילות ישראל.

מקורות מלאים והוספות

אפשר שיפלו מ"ה גפנים בעגולה הזאת?... אבל אין ספק שלא עשה לו צורה מוחשת לראות בה, שאילו היה רואה אין ספק שהיה חוזר מדבריו, כי לא היה מכחיש גם החוש. כי לא אאמין שהיה החכם ז"ל משתבש בטעות המדברים מעניין חטא החוש [התעלמות מהמציאות]."

³⁸⁷ ירושלמי ראש השנה פ"ג ה"ה: "תני בשם רבי נחמיה: היתה כאניות סוחר ממרחק תביא לחמה – דברי תורה עניים במקומן ועשירים במקום אחר."

³⁸⁸ שיש בה צורך באות או מופת, וגם אותה יש שביארו באופן שכלי, כדלעיל פרק קג בכותרת "מהותם".

³⁸⁹ והרבים שהעידו שהועילה – לא היו בקיאים בהסברים הטבעיים למה שראו.

³⁹⁰ אמנם ברור שגם הדרך השכלית יכולה להוביל לטעויות, אך מוכח בהחלט לכל אדם שברוב מקרי חיינו היא מועילה הן לברר את המציאות והן להשפיע עליה.

³⁹¹ שנטו לפרש אגדות כפשוטן.

השער השישי:

כיצד לברר מהי האמת?

פרק כז

מקומו של השכל בסוגיות במחשבה

חשיבותו של השכל

גדולה בינה לפני הקב"ה יותר מן התורה¹, שהחכמה ויראת ה' – אחת הן². אכן, לא ניתנה התורה לאשר אין לו דעת, כי שיקול הדעת הוא היסוד לחיוב לעבודת ה'³. והשכל הוא המלאך⁴ בין האדם ובין אלוקיו⁵, והוא כמלך הנצמד לאדם תמיד, שהוא המגע בינינו ובינו יתעלה⁶, שביד האדם לחזקו

מקורות מלאים והוספות

¹ אותיות דרבי עקיבא, ד"ה ד"א ב": "מכאן אתה למד שגדולה בינה לפני הקדוש ברוך הוא יותר מן התורה, שאפילו אדם קורא תורה נביאים וכתובים ושונה משנה ומדרשים הלכות ואגדות שמועות ותוספות מושבות ומעמדות והגדות וכל סדרי בראשית ואין בו בינה – אין תורתו שווה כלום, שנאמר ובינת נבונים תסתתר".

² ליקוטי חבר בן חיים (ר' חזקיה פייבל פלוֹיט) על הרמב"ם הלכות תשובה פ"ה ה"ב: "בכסף משנה (בסופו) דאין עניין שכל לעניין יראת שמיים. לא ידעתי מדוע החליט הרב כזה, הלא דברי רז"ל (שבת לא ע"ב) ע"פ (איוב כח) 'הן יראת ה' היא חכמה, בלשון יוני קורי לאחת הן', לומר חכמה ויראה אחת הן".

אמנם מפשט דברי הגמרא שם ("אין לו להקדוש ברוך הוא בעולמו אלא יראת שמים בלבד שנאמר...") משמע שהדרשה באה לומר שיראה היא הדבר היחיד, ולא שהיא זהה לחכמה.

³ שערי יושר שער ה פרק ב ד"ה ונלענ"ד: "ואף דבהשקפה ראשונה הוא דבר תמוה, איזה הכרח וחיוב על האדם יהיה לעשות דבר בלי ציווי ואזהרת התורה [אלא רק ממקור שכלי], אבל כשנעמיק בעניין היטב יש להבין עניין זה, דהרי גם החיוב וההכרח לעבודת ה' ולמלאות רצונו ית', הוא גם כן עניין חיוב והכרח עפ"י משפט השכל וההכרח".

⁴ אכן יש מקומות שפירשו ש"מלאך" הוא השכל, כדלקמן פרק קטו.

⁵ אבן עזרא בהקדמה לתורה: "שיקול הדעת הוא היסוד, כי לא ניתנה התורה לאשר אין דעת לו, והמלאך בין אדם ובין אלוקיו הוא שכלו".

וכן כתב החזון איש כלאיים סי' א ס"ק א, יורה דעה סי' קנ ס"ק ח, וקובץ איגרות חלק ג איגרת מח: "כפי שהורונו רבותינו אין לנו לעזוב את שימוש השכלי, ועלינו לייסד את משקל הגדול על היקש השכלי, שהוא המלאך בין היוצר והיצור".

⁶ מורה נבוכים חלק ג תחילת פרק נב: "אין ישיבת האדם ותנועותיו ותשמישיו כשהוא לבדו בביתו, כישיבתו ותנועותיו ותשמישיו כשהוא לפני מלך גדול, ולא דבריו וחופשיותו כשהוא בין אנשי ביתו וקרוביו, כדבריו במושב המלך ואת לשון זו העתיק הרמ"א בתחילת אורח חיים, והוסיף כ"ש כשישים האדם אל לבו שהמלך הגדול הקדוש ברוך הוא, אשר מלא כל הארץ כבודו, עומד עליו ורואה במעשיו".

ולפיכך מי שהעדיף את השלמות האנושית ושיהיה איש האלוקים באמת, יתעורר וידע כי

או להחלישו⁷. והוא הנפש האלוקית⁸ האצולה מרוח הקודש⁹. והוא כבוד ה'¹⁰.

וכן אמרו שקניית הדעת חשובה מכל הקניינים¹¹, והשלם בשכלו הוא כמלאך¹², ולעולם אל ישליך אדם דעתו¹³, שחובתנו להשתמש בשכלנו עד כמה שידינו מגעת, ואנו משועבדים לחלק הניתן לנו¹⁴.

וברור ששלילת ההסתמכות על השכל, שומטת עימה את יכולת ההסתמכות על כל מקור אחר, שכן כל ההסתמכות שהיא מבוססת על שימוש בשכל – הבנת המקור, דימוי אליו, או חילוק ממקורות סותרים¹⁵.

מקורות מלאים והוספות

המלך הגדול האופף אותו והנצמד לו תמיד, גדול מכל אחד מבני אדם ואפילו היה זה דוד ושלמה, ואותו המלך הנצמד האופף הוא השכל השופע עלינו, שהוא המגע בינינו ובינו יתעלה".

⁷ מורה נבוכים ח"ג סוף פרק נא: "השכל הזה אשר שפע עלינו מאיתו יתעלה, הוא המגע אשר בינינו לבנינו. הבחירה בדרך: אם תרצה לחזק את המגע הזה ולעבותו – עשה, ואם תרצה להחלישו ולדקק לאט לאט עד שתפסקו – עשה. ואין המגע הזה מתחזק אלא בהפעלתו באהבתו וההליכה בכיוון זה כמו שביארנו, והחלשתו ודקותו תהיה בהתעסק מחשבתך במה שזולתו".

⁸ את חלקיה השונים של הנפש ביארנו לקמן פרק קיד בכותרת "חלקיה".

⁹ תורת המנחה (ר' יעקב סקילי, מתלמידי הרשב"א) פרשת ואתחנן, דרשה סז, עמוד 594: "וחכמי הטבע הביאו על זה מופת נחתך ואמרו כי הדבר שנבדל בו האדם משאר בעלי חיים הוא השכל והיא הנפש האלוקית, ונקראת כן מצד שהיא אצולה מרוח הקודש".

¹⁰ פירוש המשנה לרמב"ם חגיגה פ"ב מ"א: "כל שלא חס על כבוד קונו – הכוונה בזה מי שלא חס על שכלו, כי השכל הוא כבוד ה'".

¹¹ נדרים מא ע"א: "אמר אביי, נקטינן: אין עני אלא בדעה. במערבא אמרי: דדא ביה – כולא ביה, דלא דא ביה – מה ביה? דא קני – מה חסר? דא לא קני – מה קני?".

¹² עקידת יצחק (רבי יצחק עראמה) שמות שער נו ד"ה האחד: "מי שהוא שלם השכל הוא באמת מלאך בדמות אדם, כמו שנאמר (בראשית א') נעשה אדם בצלמנו".

¹³ איגרת הרמב"ם לחכמי מונטפז'ליר על גזירת הכוכבים: "ולעולם אל ישליך אדם דעתו אחריו, כי העיניים הם לפנים לא לאחור".

¹⁴ קובץ אגרות (חזון איש) חלק ב איגרת טו: "מטבע השכלים להוסיף מבוועם, וחובתנו לשמש בשכלנו עד כמה שידינו מגעת ולבקש את היותר מוכרע לפי שיקול דעתנו, ואין אדם רשאי לומר קבלו דעתי, אבל אנו לעצמנו משועבדים לחלק הניתן לנו".

¹⁵ למשל, מי שמחליט "אינני מסתמך על שכלי כלל, אלא רק על רבתי או על פסוקים וכו'" – הרי עצם ביטחונו שהוא מבין את דבריהם ושהם מתייחסים גם למקרה המדובר, דורש ההסתמכות על סברות שכליות.

גם לגבי האמונה שהקב"ה ראשון לכל, שהרמב"ם כתב שהכופר בה הריחו מין¹⁶, אעפ"כ כתב שאילו היתה הוכחה לכך שהיה חומר גולמי קדמון, אמונה זו לא היתה סותרת את יסודי התורה¹⁷. אכן הרמב"ם החשיב מאוד את השכל, כתב שהנפש הנשארת לעולם הבא היא הדעה¹⁸, והשכר לעולם הבא הוא שהדעה משיגה מה שלא יכלה להשיג בהיותה בגוף הגשמי¹⁹.

קישור בין השכל לקב"ה

במורה נבוכים אף הביא דעה²⁰ שמקשרת בין השכל לבין הקב"ה עצמו²¹.

מקורות מלאים והוספות

¹⁶ רמב"ם הלכות תשובה פ"ג ה"ז: "חמישה הן הנקראים מינים... וכן האומר שאינו לבדו הראשון וצור לכל".

¹⁷ מורה נבוכים ח"ב פרק כה: "אם יאמין הקדמות על הדעת השני אשר ביארנוהו [לעיל ח"ב פרק יג ד"ה] וההשקפה השנייה: "שיש שם חומר מסוים מצוי קדמון כקדמות הא־לוה, אינו נמצא בלעדיו, וגם הוא אינו נמצא בלעדיו" [והוא דעת אפלטון, והוא שהשמיים ג"כ הווים נפסדים, הדעת ההוא לא יסתור יסודי התורה ולא תימשך אחרי הכוזבת האותות, אבל העברתם [אלא אפשרותם], ואפשר שיפורשו הכתובים עליו וימצאו לו דמיונות רבות בכתובי התורה וזולתם שאפשר להיתלות בהם וגם יהיו לראיה, אבל אין הכרח מביא אותנו לזה אלא אם התבאר הדעת ההוא במופת [הוכחה], אמנם כל עת שלא יתבאר במופת לא זה הדעת ניטה אליו".

¹⁸ רמב"ם הלכות תשובה פרק ח הלכות ב"ג: "העולם הבא אין בו גוף וגויה אלא נפשות הצדיקים בלבד בלא גוף כמלאכי השרת...

כל נפש האמורה בעניין זה אינה הנשמה הצריכה לגוף, אלא צורת הנפש, שהיא הדעה שהשיגה מהבורא כפי כוחה והשיגה הדעות הנפרדות ושאר המעשים, והיא הצורה שביארנו עניינה בפרק רביעי מהלכות יסודי התורה, היא הנקראת נפש בעניין זה, חיים אלו לפי שאין עמדם מוות שאין המוות אלא ממאורעות הגוף ואין שם גוף נקראו צרור החיים שנאמר והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים, וזהו השכר שאין שכר למעלה ממנו והטובה שאין אחריה טובה והיא שהתאוה לה כל הנביאים".

רמב"ם הלכות יסודי התורה פ"ד ה"ח: "נפש כל בשר היא צורתו שנתן לו הא־ל והדעת היתה המצויה בנפשו של אדם היא צורת האדם השלם בדעתו... ואינה הנפש המצויה לכל נפש חיה שבה אוכל ושותה ומוליד ומרגיש ומהרהר, אלא הדעה, שהיא צורת הנפש".

¹⁹ רמב"ם הלכות תשובה פ"ח ה"ב: "זה שאמרו עטרותיהן בראשיהן – כלומר דעת שידעו שבגללה זכו לחיי העולם הבא מצויה עמהן... ומהו זהו שאמרו נהנין מזיו שכינה? שידעים ומשיגין מאמיתת הקדוש ברוך הוא מה שאינם יודעים והם בגוף האפל השפל".

²⁰ ומשמע שמקבל את דבריה.

²¹ מורה נבוכים ח"א פרק סח: "כבר ידעת פרסום האמרה הזו, אשר אמרוה הפילוסופים על ה' יתעלה, והוא אמרם שהוא הדעה והידוע והידוע [בתרגום אבן תיבון: 'שהוא השכל והמשכיל והמושכל']. ושלוש העניינים הללו בו יתעלה, והוא עניין אחד שאין בו ריבוי. וכבר הזכרנו גם אנחנו את זה בחיבורנו הגדול, כי זה יסוד תורתנו כמו שביארנו שם, כלומר שהוא אחד בלבד...

ואין ספק שכל מי שלא עיין בספרים שנתחברו בעניין השכל, ולא השיג עצם השכל ולא ידע

וכבר דחה המהר"ל דעה זו בחריפות²². והרי כבר הקדים המורה נבוכים שהוא לא נכתב להמון²³ אלא למעטים²⁴.

עכ"פ, יש מי שהוסיף בדרך זו שהשגחת ה' על בני האדם, פירושה הזהירות השכלית, השומרת על האדם מרוב המכשולות²⁵. עם זאת ברור לו שהקב"ה

מקורות מלאים והוספות

מהותו... תקשה עליו מאוד הבנת עניין זה. ויהיה אמרנו שהוא הדעה והידוע והידוע... וכמה מן הסכלים ימהר לסתור דברינו במשל הזה וכיוצא בו... ועניין זה הוא עניין שהוכח ונתברר כפי מה שביארוהו הפילוסופים האלוקיים".

²² גבורות ה' (המהר"ל מפראג), הקדמות הקדמה ב: "הנה קושיא זאת בנויה על דעת שאמר כי אין הוא יתברך מקבל תוארים, והוא ושכלו דבר אחד ואם ישתנה דעתו ישתנה עצמותו ח"ו, כך הם אומרים.

ואנחנו תלמידי משה ע"ה אין אומרים כך, וח"ו לומר כך עליו, אבל הוא יתברך שקראו רז"ל בשם 'הקדוש ברוך הוא' ולא נקרא 'השכל ברוך הוא', כי אמיתת עצמו לא נודע רק שהוא נבדל מכל גשם וגוף ומכל הנמצאים, ועל זה נאמר קדוש ברוך הוא... ואולי יאמרו אם אין עצמותו שכל, וגשם ח"ו לומר עליו אם כן מהו יתברך, נשיב להם וכי הנשמה שבגוף האדם יוכל לעמוד על אמיתתה כל שכן וכל שכן בורא הכל שאין לשאול עליו קושיא זאת, כי לא יראני אדם וחי".

²³ מורה נבוכים חלק א פתיחה ד"ה ואין: "ואין הכוונה במאמר זה להבין את כולם להמון, ולא למתחילים בעיון, ולא ללמד מי שלא עיין אלא בידיעת התורה, כלומר: דיניה, כי מטרת כל המאמר הזה, וכל שהוא מסוגו, הוא ידיעת התורה באמת. אלא מטרת המאמר הזה להעיר לאדם דתי, שכבר נקבע בליבו והושג בדעתו אמיתת תורתנו, והוא שלם בדתו ומידותיו, ועיין במדעי הפילוסופים וידע ענייניהם, ומשכו השכל האנושי והדריכו להעמידו במעונו, ועמדו בפניו פשטי התורה, ומה שלא הצליח להבינו, או שהבין אותו מענייני השמות המשותפים או המושאלים או המסופקים, ויישאר במבוכה והיסוס, או שיימשך אחר שכלו ויעזוב מה שידע מאותם השמות, ויחשוב שעזב יסודות התורה, או שיעמוד כפי מה שהבין מהם ולא ימשך אחר שכלו, ונמצא שפנה אחור משכלו ופירש ממנו, ויחשוב עם זאת שהוא הביא על עצמו נזק והפסד בדתו, ויישאר עם אותם הדעות הדמיוניות תוך הרגשת צער ומועקה, ולא חדל להיות בכאב לב ומבוכה גדולה".

²⁴ סוף ההקדמה למורה נבוכים ("בשם ה' א-ל עולם"): "ועוררני העדרך לחיבור מאמר זה אשר חיברתיו לך ולדומיך – ומעטים הם".

²⁵ מעשה ניסים (ר' ניסים ממרסיי) פרק יג עמוד 185: "ואחר שנתן לאדם הרצון הנפשי והבחירה השכלית והכח הנבואי והרעיון והמשער המופלג, שהוא כדמות נבואה, איך יאמר אומר שאישי מין האדם נעזבו עזיבה גמורה? הלא השכינה תמיד על ראשם, ומלאך האלוקים הולך לפנייהם ולאחריהם, רצוני 'לפניהם' – להקדים הידיעה לפני הדברים וקודם שיתחדשו, וגם 'לאחריהם' – להכיר בכל דבר שנתהווה, ונמצא מה יחויב שתהיה אחריתו, או מה אפשר שתהיה אחריתו, אם על הרוב ואם על המיעוט ואם על השווי. ואמנם שאר אישי בעלי חיים שאין להם בחירה שכלית ואין צריך לומר שאין להם שפע אלוקי – הם משולחים ונעזבים אל המקרים והמכשולות".

שם עמוד 192: "שההשגחה היא בדרך הקדמת הידיעה, אם בהיקש שכלי ובסברה עיונית,

יודע כל המעשים ולא נעלם ממנו דבר.²⁶

ובספר גן השכלים כתב שהשכל הכללי הוא מקור החיים, והוא הדבר הראשון שהמציא הבורא.²⁷

הרחקה מן השכל

לעומת כל זאת, יש מגדולי המקובלים בדורות האחרונים שכתב שאפילו דברי חז"ל בגזירות ותקנות לא נאמרו בשכל אנושי כלל, אלא ברוח ה' אשר דיבר בהם.²⁸ וכן יש מן האדמו"רים בדורות האחרונים שאף כתב שיסוד של כל התורה להגביל את שכל כל אדם, לבל יהרוס לעלות אל ה' יותר מכפי הראוי לו ע"פ התורה והמצווה.²⁹

מקורות מלאים והוספות

אם בשפע אלוכי נבואי או דומה לו, על הדרך שנאמר (קהלת ז ח) 'טוב אחרית דבר מראשיתו', ר"ל: טוב האחרית לכל מה שיזדמן, כאשר יודע מראשיתו, כי רחוק הוא שלא ימצא לו עצה או כופר ומגן. ועל זה נאמר (שם ב יד) 'החכם עיניו בראשו', ותמצא התרגום על זה הפסוק: חכימא מסתכל מה דעתיד למיהוי בסופא ומצלי ומבטל גזרתא בישא מן עלמא, דאי לא מצלי כד ייתי פורענותא בעלמא אף בעוון חד יאורעיה ית כלהון. ואינו מחוייב שעל כל פנים יוקח עצה וימצא דרך ההצלה, אך זה נמצא ברוב...".

²⁶ מעשה ניסים פרק יא עמוד 150: "כי השם יודע כל המעשים – היות זה מחויב ושכלי, כי גם קצת הפילוסופים שקודם אריסטו יאמינו בזה, ר"ל שלא יעלם ממנו יתברך דבר".

²⁷ גן השכלים (רבינו נתנאל בירב פיומי, מתקופת הראשונים), הקדמה, עמוד ב: "ראשית כל מה שהמציא הבורא יתברך ויתעלה הוא השכל הכללי, שהוא מקור החיים, ומבוע הטוב, וסוד האושר, ומקור היצירה והגלגלים והיסודות, והנפשות הנכבדות, והגופים המורכבים, והצורות השונות אשר בארץ ובשמיים.

המציאם הבורא ה' ישתבח במאמרו ורצונו, לא משום דבר ולא בשום דבר ולא לשום דבר ולא עם שום דבר, ולא ע"י שום דבר, אלא רצה יתעלה שיהיה והיה שכל מושלם ולעצמיותו משכיל...".

שם תחילת פרק ו: "דע שכבר דיברנו בתחילת הספר בענין הטוב והאושר שהשפיע ה' ישתבח על השכל הראשון בעשותו אותו שלם ומושלם בתכלית השלמות והשגת התכליתיות, ונעשה עיקר העיקרים ויסוד היסודות, והוא שכל ומשכיל ומושכל...".

ויש לשים לב לדמיון בין לשונו "שכל ומשכיל ומושכל" ללשונו של המורה נבוכים דלעיל "שהוא השכל והמשכיל והמושכל".

²⁸ לשם שבו ואחלמה (רבי שלמה אלישיב, מגדולי המקובלים), ספר הדע"ה, חלק שני, דרוש ד, ענף יט, סימן ו ד"ה וכן (דף פא ע"א): "וכן כל דבריהם ז"ל אשר בגזירות ותקנות, אינם ע"פ שכל אנושי כלל, אלא כולם הם ברוח ה' אשר דיבר בהם, מקול ה' בכח גדול ולא יסף דמתן תורה, והקול הזה היה ממשמש והולך בכך מייסדי התורה שבע"פ".

²⁹ שו"ת משנה הלכות (לרב מנשה קליין, "האדמו"ר מאונגוואר") חלק ט סימן שי ד"ה ובאמת: "ובאמת נראה דזה יסוד של כל התורה להגביל את שכל כל אדם לבל להרוס לעלות אל ה' יותר מכפי הראוי לו ע"פ התורה והמצווה, וזה נכלל במשמעות דנעשה ונשמע, דנשמע הוא לשון הבנה שקיבלו על עצמם ישראל במתן תורה שלא ירצו להבין יותר רק מה שישפיע

חובת הזהירות

אמנם ברור שצריך זהירות גדולה בדיונים השכליים. חובה עלינו להכיר במגבלות השכל³⁰, שהרי אין ספק שיש לכוחו גבול³¹, יש קושי גדול להסיר מחשבות פסולות³², אי אפשר שלא תתפשט המחשבה לפעמים יותר מן הראוי³³, אין אדם רשאי לומר קבלו דעתי³⁴, כל אדם חושב שהוא מצא את

מקורות מלאים והוספות

להם ע"י המצוות והתורה"ק".

³⁰ ספר חובות הלבבות שער ג (שער עבודת האלוקים) פרק ח: "ומהם מי שראה להאמין בשתי הדעות: ההכרח והצדק [ידיעת ה' ובחירת האדם]... כי מן האמת והנכונה, שנודה בסכלות בדבר הזה מחכמת הבורא יתברך, מפני חלישות דעתנו וממעוט הכרתנו. ובסכלותנו בו פנים מאופני הטובה, ולזה נעלם ממנו, ואלו היתה לנו בעמדתו על הסוד הזה תקנה, היה הבורא מגלה אותה לנו".

רמב"ם הל' עבודה זרה פ"ב ה"ג: "מפני שדעתו של אדם קצרה ולא כל הדעות יכולין להשיג האמת על בוריו".

ספר העיקרים מאמר א פרק ח: "שאי אפשר לשום מסדר נימוס אנושי שלא יטה בטבעו לצד איזה פחיתות, וישפוט על הנאה שהוא מגונה ועל המגונה שהוא נאה. ולזה לא יהיה עדותו על הנאה והמגונה אמת... שאין שכל שום אדם מספיק להפריד הנאה באמיתות מן המגונה... וכל שכן בדעות, שאי אפשר להיות עדותו בדרושים העמוקים – כמו אם העולם מחודש או קדמון – נאמנה, כי אין השכל האנושי מספיק לדעת זה באמיתות".

פנקסי הראי"ה, חלק ראשון, פנקס ה, אות ז: "האמונה השלימה, המאירה את כל חשכת היקום, איננה יראה כלל מדיקשי השכל האנושי. היא יודעת, שהשכל הוא הקניין היותר מוגבל של המין האנושי. הוא נועד רק להיות משתמשים בו באותו התפקיד שהוא ראוי לו, אבל אין לו כל זכות להאפיל על מאורים אחרים שהם חוץ ממנו, כמו הרגש והאמונה בכלל".

³¹ מורה נבוכים ח"א פרק לא: "דע, כי לשכל האנושי מושגים אשר בכוחו וטבעו להשיג, ויש במציאות נמצאים ודברים אשר אין בטבעו להשיג כלל, ולא בסיבה, אלא שערי השגתו נעולים בפניו. ויש במציאות דברים שהם נישגים באופן מסוים וייעלמו יתר מצביהם... יש לשכל האנושי גבול בלי ספק, שאצלו הוא נעצר... והוא דבר נכון, לא יסתפק בו אלא מי שסכל במה שכבר הוכח מן העניינים".

³² ארי נהם (ר' יהודה אריה די מודינא) פרק כו: "החוקרים ודורשים בשבע נפות בתורה ובחכמות, ועוף יעופף שכלם, ואין כל אחד כיונתן בן עוזיאל שכל עוף הפורח עליו מייד נשרף. ויגיעה רבה תצטרך להם, להסיר העולה על רוחם ממה שאינו בדרך ישר, הגם כי סוף סוף יגרשוהו בידיעתם, ויעמדו על הצדק ביסוד מוסד, כמו שהיא האמונה הנשארה אחר החקירה".

³³ ספר החינוך סוף מצווה שפו: "אי אפשר לו [לאדם] שלא תתפשט המחשבה לפעמים יותר מן הראוי, על כן אי אפשר להגביל האדם בזה בגבול ידוע".

³⁴ קובץ אגרות (חזון איש) חלק ב איגרת טו: "מטבע השכלים להוסיף מבוועם, וחובתנו לשמש בשכלנו עד כמה שידינו מגעת ולבקש את היותר מוכרע לפי שיקול דעתנו, ואין אדם רשאי לומר קבלו דעתי, אבל אנו לעצמנו משועבדים לחלק הניתן לנו".

הדרך לבירור האמת³⁵, יש לחלק בין סברות מוחלטות לבין סברות של הכרע הדעת, בין אדם שלמד את הדעות השונות ודן בהן לבין אדם שלא שמע כלל דעה מסוימת, ודאי שיש חילוקים בין יכולת שיקול הדעת של האנשים השונים³⁶, ברור שבכוחו של היצר הרע להשפיע על החלטות שכליות, החשש של "כי רבים חללים הפילה זה תלמיד חכם שלא הגיע להוראה ומורה"³⁷ בוודאי שייך בענייני מחשבה לא פחות מבענייני הלכה, ועצם העיסוק בחקירה שכלית עלול להוביל לגסות הרוח ולמידות לא טובות³⁸. אכן, ככל שמוסיף בחכמה יהא מוסיף ביראה³⁹. ומה שעשתה חכמה עטרה לראשה, עשתה ענווה עקב לסוליותה⁴⁰.

אזהרתו של האורים ותומים בענייני הלכה: "ואם ח"ו נפתח פתח, זה הרי נותן יד לתלמידים שלא שימשו כל צורכם... לילך שובב בדרך לבם, ולומר על טהור טמא... והם באמת הבל הבלים אין ממש"⁴¹, ודאי צריכה להיות לנגד עינינו גם בענייני מחשבה.

אכן לגבי עיקרי האמונה, אנו מזהרים שלא להעלות על ליבנו מחשבה

מקורות מלאים והוספות

³⁵ מורה נבוכים חלק א פרק לא: "ובאותם הדברים מתרבות ההשקפות ותארע המחלוקת בין החוקרים, וימצאו השיבושים, מחמת שאיפת השכל להשיג אותם הדברים, כלומר: התשוקה אליהן, והיות כל אחד חושב שהוא כבר מצא דרך לדעת בו אמינות הדברים. ואין בכוח השכל האנושי להביא על כך הוכחה...
ודברים אלה, אשר אירעה בהם מבוכה זו, רבים מאוד בעניינים האלוניים".

³⁶ מורה נבוכים ח"א פרק לא: "וכך הוא הדין עצמו בהשגות השכליות האנושיות: יתרונות בני המין האנושי בהם זה על זה בהבדלים עצומים, וגם זה פשוט וברור מאוד לאנושי החכמה, עד שיש עניין מסוים שמחדש האדם מעיונו הוא, ואדם אחר לא יוכל להבין אותו העניין כלל, ואפילו תסביר לו בכל אופני הסבר ובכל משל ובמשך זמן רב – לא יכנס בדעתו כלל, אלא ירחק שכלו מלהבינו".

³⁷ גמרא סוטה כב ע"א.

³⁸ קונטרס תורת החסידות (לרי"צ) אות יט ד"ה וגם (עמודים 17–18): "וגם אלה שהם בעלי שכל ומדע, עוסקים בחכמה השנייה, שהיא חכמת החקירה, הנה על הרוב הם גסי הרוח וחכמים בעיני עצמם, ובעלי מידות לא טובות, וכל אשר יוסיף להשכיל ולהמציא דבר שכלי הנה תתגדל ותתרחב ישותם וגסות רוחם".

³⁹ מאירי ברכות ו ע"ב: "לעולם לא יקל אדם ביראת שמים מצד חוכמתו, אלא כל שהוא מוסיף בחכמה יהא מוסיף ביראה. שכל חכם שהוא מקיל ביראה נוח לו שלא נברא ולא התחכם".

⁴⁰ ירושלמי שבת פ"א ה"ג: "מה שעשת חכמה עטרה לראשה, עשת ענווה עקב לסוליותה".

⁴¹ אורים ותומים תקפו כהן סי' עז ד"ה ומה (לגבי מי שבדורות האחרונים רוצה לפשוט ספיקות שבש"ס).

שתגרום לעוקרם. מפני שדעתו של אדם קצרה, ולא כל הדעות יכולות להשיג האמת על בוריה, ואם ימשך כל אדם אחר מחשבות ליבו נמצא מחריב את העולם מפאת קוצר דעתו ונמצא יוצא לידי מינות. ולא ימשך כל אחד אחר דעתו הקצרה וידמה שמחשבתו משגת האמת⁴², אלא יקצר מחשבתו וישים לה גבול⁴³. ואם רואה אדם שמסקנת עיונו סותרת את דעת תורתנו, ייחס את הדבר לקוצר דעתו⁴⁴.

כמו כן כתב הרמב"ם שההמון, שאינם יודעים להבחין בשכלם אלו מהדעות אמת ואלו שווא, ראוי להם למסור משענתם על החכמים החוקרים והרודפים יומם ולילה אחר הסברות והדעות⁴⁵.

מקורות מלאים והוספות

⁴² רמב"ם הל' עבודה זרה פ"ב ה"ג: "כל מחשבה שהוא גורם לו לאדם לעקור עיקר מעיקרי התורה, מוזהרין אנו שלא להעלותה על ליבנו ולא נסיח דעתנו לכך ונחשוב ונמשך אחר הרהורי הלב. מפני שדעתו של אדם קצרה ולא כל הדעות יכולין להשיג האמת על בוריה, ואם ימשך כל אדם אחר מחשבות לבו נמצא מחריב את העולם לפי קוצר דעתו.

כיצד? פעמים יתור אחר עבודת כוכבים, ופעמים יחשוב בייחוד הבורא שמא הוא שמא אינו, מה למעלה ומה למטה מה לפניו ומה לאחור, ופעמים בנבואה שמא היא אמת שמא היא אינה, ופעמים בתורה שמא היא מן השמים שמא אינה, ואינו יודע המידות שדין בהן עד שידע האמת על בוריו ונמצא יוצא לידי מינות.

ועל עניין זה הוזהרה תורה ונאמר בה 'ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם אשר אתם זונים', כלומר לא ימשך כל אחד מכם אחר דעתו הקצרה וידמה שמחשבתו משגת האמת, כך אמרו חכמים, 'אחרי לבבכם זו מינות ואחרי עיניכם זו זנות'.

ולאו זה אף על פי שהוא גורם לאדם לטורדו מן העולם הבא אין בו מלקות.

⁴³ ספר המצוות לרמב"ם מצות לא תעשה מז: "והמצווה המ"ז היא שהוזהירו שלא לתור אחרי לבבנו עד שנאמין דעות שהם הפך הדעות שחייבתנו התורה, אבל נקצר מחשבתנו ונשים לה גבול תעמוד אצלו, והוא מצוות התורה ואזהרותיה. והוא אמרו יתעלה (פ' ציצית) ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם. ולשון ספרי ולא תתורו אחרי לבבכם זו מינות...".

⁴⁴ מלחמות השם (לרלב"ג) מאמר א פרק יד: "אנחנו לא נטינו לזה הדעת שנטה אליו העיון, אם לא מפני ראותינו שהוא מסכים לדעת תורתנו. כי לא יותר ההמשך לעיון שיימצא חולק על האמונה, אבל כשיהיה זה, ראוי שייחס העדר ההסכמה לקיצורנו...

ומה שאמרנו מזה בזה המקום, ראוי שיובן ממנו שכם יהיה מאמרנו בזאר מה שיתבאר בדרושי זה הספר, ר"ל שאם היה נראה לאחד מאנשי האמונה שיש בהם מה שיחויב שיאמן חילופו מצד האמונה, הנה ראוי שיעזב העיון וימשך לאמונה, וייחס החילוף הנופל בה לקיצורנו".

⁴⁵ אגרת תימן (הרמב"ם): "ודע כי כמו שינצל הסומא בהישענו על הפיקח בלכתו אחריו, לפי שהוא יודע בעצמו שאין לו עיניים שיורהו הדרך הישר, וכמו כן שינצל החולה שאינו יודע מחכמות הרפואות בשמעו עצת הרופא שיהגהו וידריכהו, לפי שאינו יודע הדברים הממיתים ולא המחלימים המצילים, וישמע לעצתו כל מה שיאמר לו, כמו כן ראוי להמון למסור משענתם על הנביאים בעלי העיניים האמיתיים. ודי להם במה שילמדו להם שהסברה הפלונית אמת והסברה הפלונית אינה אמת. ואחרי הנביאים החכמים החוקרים והרודפים

יש להעיר שלעומת אזהרת הרמב"ם דלעיל, הראי"ה קוק חידש שלגדולים בדעת באמת, יש תועלת⁴⁶ מחקירת האמונה בלא שום דבר המעיק על השכל⁴⁷.

השלכות משאלה זו

שאלת מקומו של השכל בסוגיות במחשבה, משפיעה על כמה סוגיות שנדון בהן בהמשך: אמונה תמימה או ע"י ראיות שכליות⁴⁸, האם שייך להאמין בדבר הסותר את השכל⁴⁹, האם הקב"ה כל-יכול גם נגד חוקי ההיגיון⁵⁰, האם ראוי להעמיק בבירור הסיבות שצדיק ורע לו רשע וטוב לו⁵¹, הסתירה בין הידיעה לבחירה⁵², האם לחקור אחר טעמי המצוות⁵³, האם שייך להאמין במעשים שנוגדים את השכל⁵⁴, ועוד.

חכמות חיצוניות

דנו על היחס לחוכמות החיצוניות. נדגיש שאין כוונתנו כאן לשאלת ביטול תורה, אלא לעצם מהותן של חכמות אלו.

רבי נחמן מברסלב האריך בכך שהחוכמות החיצוניות אינן חוכמות כלל⁵⁵,

מקורות מלאים והוספות

יומם ולילות הסברות והדעות כדי שידעו איזה מהם אמת ואיזה מהם שווא".

⁴⁶ אמנם הוא לא כתב זאת בלשון הדרכה, אלא כעובדה.

⁴⁷ לנבוכי הדור (הראי"ה קוק) פרק כט ד"ה אחרי: "מציאות הכפירה, שהיא כל כך מנוולת עד שכל חכמי לב המיושבים בדעתם מכירים בהכרח שכלית את פחזותה, וכמה טובים וגדולים מחכמי עולם מפורסמים במחקר ברוח-חופש מאוד, מצאו לנכון להילחם נגד מחלת הכפירה. כי למי שהוא גדול בדעת באמת, דווקא בחקרו בדרישה חופשית בלא שום דבר המעיק על שכלו, רק אז יכיר את עוצם קדושת האמונה ואמיתתה".

⁴⁸ פרק לו.

⁴⁹ פרק לז.

⁵⁰ פרק לח.

⁵¹ פרק מד בכותרת "צדיק ורע לו רשע וטוב לו".

⁵² פרק מח בכותרת "הידיעה והבחירה".

⁵³ פרק נ.

⁵⁴ פרק עט בכותרת "מעשים הסותרים את השכל".

⁵⁵ ליקוטי מוהר"ן לה סעיף א: "צריך כל אחד לשמור את שכלו משכליות חיצוניות, המכונה בשם בת פרעה. כי עיקר החוכמה לקנות שלמות, אינם רק חוכמות אלוקות, ושאר החוכמות הם רק חוכמות בטלות, ואינם חוכמות כלל".

והזהיר לפנות את המוח מהן⁵⁶ ולשמור שלא יכנסו אליו⁵⁷.

מאידך, הרמב"ם והמאירי כתבו שיש צורך בלימוד החוכמות החיצוניות כהקדמה לחוכמות האלוניות⁵⁸.

והראי"ה קוק העיר שלפעמים שנאת החכמות החיצוניות נובעת דווקא משנאת התורה והחכמה בכלל⁵⁹.

פרק כח

ראיות אמת

דבר פשוט וברור הוא, שעל מנת לברר את האמת יש להשתמש בראיות אמיתיות בלבד.

וכן כתבו הקדמונים שהוא עוון חמור לטעון טענות כוזבות לכבודו של השם יתברך⁶⁰, והרי אין רצוי לפניו אלא האמת ואין מכעיסו אלא השקר

מקורות מלאים והוספות

⁵⁶ ליקוטי עצות, תפילה, סעיף יא: "מאוד מאוד צריכין ליזהר לפנות את המוח מחכמות חיצוניות וממחשבות זרות, מחמץ, שלא יחמיץ את חוכמתו בחכמות חיצוניות ובתאוות, כי הם מטמטמין ומטמאין מוחו, ואי אפשר לו לכון בתפילתו, ואי אפשר לו לשמוח".

⁵⁷ ליקוטי מוהר"ן ה' סעיף ד: "בשתשמור את חוכמתך שלא ייכנס בו חוכמות חיצוניות...".

⁵⁸ מורה נבוכים ח"ג פרק נא: "ודע בני, שכל זמן שאתה מתעסק במדעים ההכשרתיים ובתרגום אבן תיבון: "בחוכמות הלימודיות" ובמלאכת ההיגיון [לוגיקה], הרי אתה מכלל המקיפים סביב החצר ומחפשים את פתחה, כמו שאמרו ז"ל על דרך המשל עדין בן זומא מבחוץ, וכאשר הבנת את הדברים הטבעיים כבר נכנסת אל החצר ואתה מהלך בפרוודוריה. וכאשר תשלים את הטבעיות ותבין את האלוניות כבר נכנסת אל המלך אל החצר הפנימית ונמצאת עימו בחצר אחד, וזו היא דרגת החכמים, והם שונים בשלמות". מאירי מסכת אבות פרק ג' משנה יח: "ואמר שאחר שישלים עצמו בחוכמת התלמוד יתחיל בחכמות האחרות. ואמר שהמבוא להם הם הלימודיות, והם תקופות ומזלות וגימטריאות, ורמז אל חכמת התכונה [אסטרונומיה] והמספר [חשבון] והתשבורת [הנדסה] והשיעור, ומדן יבוא לטבעיות ולא לוניות כמו שנודע למבינים".

⁵⁹ שמונה קבצים (הראי"ה קוק), קובץ ג, אות שסב: "לפעמים יש שהאדם שונא חכמות חיצוניות, ושנאתו באה מפני שנאת התורה והחכמה בכלל, אלא שהוא מוכרח לבלום את שנאתו אל התורה מפני יראת העונש, שהרי שמע וקיבל כי גדולה היא מצוות תלמוד תורה, ושופך את חמתו ושנאתו על כל מה שהוא דבר חול לפי דעתו".

⁶⁰ רלב"ג איוב יד כב: "האם אתם מתווכחים בעבור האל וטוענים טענות כוזבות למען יצדק? הטוב כי יחקור השם ית' אתכם אם אתם מהתלים בו כהתל באנוש, ר"ל שבאדם היה אפשר שיכסה פשע אוהבו בדברי שקר לכסות קלונו, ואולם בשם ית' אינו ראוי, אבל [אלא] הוא עוון חזק".

והשווא⁶¹. ואדרבה, המביא ראיות שאינן אמיתיות לצורך מטרה אמיתית, דווקא יחליש את מטרה זו⁶², שבהימצא שקריות הטענות תפחת המסקנה מאוד מהלבבות⁶³, והרי זה כבניין הבנוי על חול⁶⁴.

וכבר אמרו חז"ל שאין לכזב בקב"ה ולשבחו במה שאינו נכון, שהרי אמיתי הוא⁶⁵.

אעפ"כ, יש מי שכתב שכאשר אין דרך אחרת, יש להשיב למתנגד מכת הפתאים אף בדרך של כזב והטעאה, וענה כסיל כאיוולתו⁶⁶.

מקורות מלאים והוספות

⁶¹ מורה נבוכים ח"ב סי' מז: "אין רצוי לפניו יתעלה כי אם האמת, ואין מכעיסו כי אם השווא". מעשה ניסים (לרבי ניסים ממרסיי) סוף פרק יד: "כי הוא א-ל אמת, ולא יאהב כי אם האמת והצד, ולא ישנא כי אם הכזב והשקר".

⁶² אמונות ודעות (לרס"ג) הקדמה ד"ה ואסמיך: "ראיה חלושה [שאינה נכונה], שמע אותה מאחד מן המייחדים, והוא חושב כי הכל הוא כן ויהיו משחקים עליהם ומלעיבים בהם". מורה נבוכים חלק ב תחילת פרק טז: "ומה שהאדם טוען שהוא הוכיח שאלה מסוימת בהטעיות, הרי לדעתי אינו מחזק אמיתת אותה הבעיה, אלא החלישה וגורם להכחישה, כי כאשר יתברר בטול אותן הראיות, תחלש הנפש מלאמת אותו הדבר שהובאו עליו הראיות".

⁶³ מפתח רעיון (רבי אברהם אבולעפיה, מראשוני המקובלים), מהדורת תשס"ב, עמוד כד: "ואין זה אצלי חכמה לטעון טענות נבוכות כדי להעלות דבר מהדברים, כי בהימצא שקרות בטענות ההן יפחת הדבר מאוד מהלבבות תחת היותו מתעלה, ותתהפך הכוונה בו".

⁶⁴ איגרת המוסר לרמב"ם: "אהבו את האמת והצדק... כי דומים הם לבניין שנבנה על יסוד אבני צור. ואילו הנדבק בשקר ובעוול דומה בבניינו לבניין בנוי על חול, וזאת למרות נעילותם הרגעית הנראית לעין".

⁶⁵ יומא סט ע"ב: "דאמר רבי יהושע בן לוי: למה נקרא שמן אנשי כנסת הגדולה – שהחזירו עטרה ליושנה. אתא משה אמר הא-ל הגדול הגיבור והנורא. אתא ירמיה ואמר: נוכרים מקרקין בהיכלו, איה נוראותיו? לא אמר נורא. אתא דניאל, אמר: נוכרים משתעבדים בבניו, איה גבורותיו? לא אמר גיבור. אתו אינהו ואמרו: אדרבה, זו היא גבורת גבורתו שכוּבש את יצרו, שנותן ארך אפים לרשעים. ואלו הן נוראותיו – שאלמלא מוראו של הקדוש ברוך הוא היאך אומה אחת יכולה להתקיים בין האומות? ורבנן, היכי עבדי הכי ועקרי תקנתא דתקין משה! אמר רבי אלעזר: מתוך שידועין בהקדוש ברוך הוא שאמיתי הוא, לפיכך לא כיזבו בו".

⁶⁶ מעשה ניסים (לרבי ניסים ב"ר משה ממרסיי) פרק ד עמודים 73-70: "וכבר קרא אבונצר [אבו נצר אל-פאראבי, פילוסוף מוסלמי מהמאות ה-9 וה-10 שהרמב"ם שיבחו מאוד] זאת החכמה 'חכמת הדברים'. וביאר שנחלקו המדברים בה לחמישה פנים:...

והפנים החמישה: יראו שיקיימו הדת לזולתם וייפיהו ויסירו הרחקתה וידחו המחלוקת ממנה באי זה דבר שיוזמן. ולא יקפידו להשתמש בכזב ובהטעאה ועזות וניצוח וגאווה. והיא, שהם יראו שמי שבא לחלוק או הוא אויב או אוהב. ואם אויב – מותר להשתמש בכזב ובהטעאה לדחותו מעליו ולנצחו, כמו שיהיה זה בעורכי המלחמה. ואם הוא אוהב, אזל שישכל חלקי הדת לחולשת שכלו ובחינתו – גם בזה מותר לאדם להשיא עצמו לכזב והטעאה, כמו שיעשה זה עם הנשים והנערים...

פרק כט

על שלושה דברים האמת עומדת

חותמו של הקב"ה אמת⁶⁷, אין רצוי לפניו כי אם האמת, אין מכעיסו כי אם הופכה⁶⁸.

הרמב"ם חידד את היסודות שעל פיהם נקבעת האמת, ומנאם בשלושה:

א. דבר שיש עליו ראיה ברורה מדעתו של אדם.

ב. דבר שיושג באחד מחמשת החושים.

ג. דבר שיקבל אותו האדם מן הנביאים עליהם השלום ומן הצדיקים⁶⁹.

בדומה לזה כתב גם בספרו מילות ההיגיון⁷⁰. ובאופן דומה כתב אף הרס"ג⁷¹.

מקורות מלאים והוספות

ואם לא נוכל להם [לדרכים האחרות] לפי שאינם תחת יד רשותנו, או המתנגד הבא לחלוק מכת הפתאים, דבריו בתום, דרך נשים והנערים לו – ניקח לנו הפנים החמישה, כמו שכתוב 'ענה כסיל באיוולתו'..."

⁶⁷ שבת נה ע"א, יומא סט ע"ב, סנהדרין סד ע"א: "חותמו של הקדוש ברוך הוא אמת".

⁶⁸ מורה נבוכים ח"ב מז: "כי אין רצוי לפניו יתעלה כי אם האמת, ואין מכעיסו כי אם השווא".

⁶⁹ איגרת הרמב"ם אל חכמי מונטפז'ליר על גזירת הכוכבים ד"ה דעו: "דעו רבותי שאין ראוי לו לאדם להאמין אלא באחד משלושה דברים:

הראשון – דבר שתהיה עליו ראיה ברורה מדעתו של אדם כגון חכמת החשבון וגיימטריאות ותקופות.

והשני – דבר ששישגנו האדם באחד מהחמש הרגשות [חושים], כגון שידע ויראה שזה שחור וזה אדום וכיוצא בזה בראיית עינו, או שיטעם שזה מר וזה מתוק, או שימשש שזה חם וזה קר, או שישמע שזה קול צלול וזה קול הברה, או שיריח שזה ריח באוש וזה ריח ערב, וכיוצא באלו.

והשלישי – דבר שיקבל אותו האדם מן הנביאים עליהם השלום ומן הצדיקים".

⁷⁰ מילות ההיגיון תחילת שער ח: "המשפטים אשר ייודעו ולא נצטרך אל ראיה על אמיתותם ארבעה מינים:

המוחשים – כידיעתנו שזה שחור וזה לבן, זה מתוק וזה מר. והמושכלות הראשונות – כידיעתנו שהכל יותר גדול מן החלק, ושהשנים מספר הזוג, ושהדברים השווים בעצמם בעינם לדבר אחר כולם שווים.

המפורסמות – כידיעתנו שגילוי הערוה מגונה, וכי חסד המטיב ביותר נכבד נאה ומקובל. והמקובלות – והוא כל מה שיקבל מאחד נבחר או מרבים נבחרים, כי אנחנו נבקש ראיה על היות האיש אשר יקבל ממנו אמיתי בכלל ולא תבוקש ראיה על כל מאמר ומאמר, אבל ייסמך בקבלה לא זולתה, כי כבר התבארה אמתותו בכלל מה שסופר ממנו".

⁷¹ אמונות ודעות לרס"ג הקדמה אות ה: "ראוי שנוכיר המובילים אל האמת והמביאים אל

עוד הדגיש הרמב"ם שם⁷² שאין ראוי להאמין אלא בדבר שהושג באחד משלושת הדברים הללו⁷³. ואף צריך בעל דעה להגדיר לעצמו בדעתו ובמחשבתו את כל הדברים שהוא מאמין בהם, מפני מה מאמין בכל אחד מהם: מראיה, חושים, או קבלה⁷⁴. וחתם עניין זה בכך שמי שיאמין בדבר אחד שאינו משלושת המינים הללו⁷⁵, עליו נאמר "פתי יאמין לכל דבר"⁷⁶.

יש מי שהוסיף שהמאמין ברעיונות שאינם מבוססים ומעמיס אותם על דברי התורה⁷⁷, קרוב להיות "מגלה פנים בתורה שלא כהלכה"⁷⁸.

עוד הוסיף הרמב"ם וביאר שרוב העולם טועים בכך שמאמינים לכל דבר

מקורות מלאים והוספות

הנכון, אשר הם מקור לכל מדע, ומבוע לכל ידיעה, ונדבר בהם במידה המתאימה להיאמר במבוא ספר זה. ונאמר, שהם שלושה מובילים: האחד ידיעת הנראה, והשני ידיעת השכל, והשלישי ידיעת דבר שההכרח מחייב אותו. ונסמך לזה פירוש אחד מן היסודות הללו. ונאמר, כי ידיעת הנראה הוא מה שהשיג האדם באחד מחמשת החושים, או בראות או בשמע או בריח או בטעם או במישוש. אבל ידיעת השכל הוא מה שמתחייב בשכל האדם בלבד, כגון חשיבות האמת וגנות הכוזב. אבל ידיעת ההכרח הוא דבר אשר אם לא יאמת אותו האדם יתחייב לבטל מושכל או מוחש, וכיוון שאין דרך לביטולו הרי מחייבו הדבר לאמת אותו העניין...

אבל אנחנו קהל המייחדים אנו מאמתים שלושת המובילים הללו אשר למדע, ומוסיפים עליהם עוד מוביל רביעי, והוא אשר למדנהו באותן השלושה ונעשה לנו יסוד, והוא נכונות המסורת האמיתית".

⁷² באיגרתו אל חכמי מונטפז'ליר על גזירת הכוכבים.

⁷³ וכדרכם של חז"ל לשאול על כל דבר שאין ברור מקורו – "מנלן", "מנא הני מילי".

⁷⁴ איגרת הרמב"ם אל חכמי מונטפז'ליר על גזירת הכוכבים: "וצריך האדם שהוא בעל דעה לחלק בדעתו גם במחשבתו כל הדברים שהוא מאמין בהם ויאמר: שזה האמנתי בו מפני הקבלה, וזה האמנתי בו מפני ההרגשה, וזה האמנתי בו מפני הדעה".

⁷⁵ חשוב אפוא לשים לב שלא זו בלבד שהרמב"ם לא האמין במה שסותר את השכל, אלא שאף לא האמין במה שאינו מוכח ע"י השכל.

⁷⁶ איגרת הרמב"ם אל חכמי מונטפז'ליר על גזירת הכוכבים: "אבל מי שיאמין בדבר אחד שאינו משלושת המינים האלה, עליו נאמר פתי יאמין לכל דבר".

⁷⁷ אפילו כאשר בפועל התורה היא שגרמה לעורר בו אותן מחשבות, אלא ששורשם בדעותיו ותכונותיו. כדלקמן.

⁷⁸ עין איה (הרא"ה קוק) ברכות פרק ט אות ע (נה ע"ב): "והוא דפתר ליה מעין חלמיה... וכן הוא בדרכה של תורה, שאמנם ענייני התורה יוכלו לעורר רעיונות רבים בנפש לפי מצב הנפש, אבל אינה נקראת בשם תורה והרחבת ידיעתה כי אם אותם העניינים שיש להם יחש ישר אל התורה מצד כוחה של תורה וכללותה, והמרחיק ללכת להרחיב דברים רק ע"פ חזון רוחו, מפני שלפי תכונותיו ודעותיו גרמו אותם העניינים התוריים להוליד בליבו אותם המחשבות הוא קרוב להיות מגלה פנים בתורה שלא כהלכה".

שנמצא כתוב בספרים, וכל שכן אם הוא בספרים קדמונים. והנמהרים בדעתם מתקשים לקבל שישנם אלפי ספרים שנתחברו על ידי טיפשים, וכמה אנשים איבדו כל ימיהם בלמידת אלו הספרים, ודימו שאותם ההבלים הם חכמות גדולות, ועלה על ליבם שהם חכמים גדולים, מפני שידעו החכמות ההן.⁷⁹

אין לפקפק ביסודות אלו

מן המפורסמות⁸⁰ שכל הוכחה, חזקה ככל שתהיה, יש לבעל הדין לטעון כנגדה אי-אלו טענות שונות ומשונות, וכך גם לגבי שלושת היסודות הללו, שהרי ידוע לנו שאדם יכול לטעות⁸¹ בחושיו, בדעתו, בקבלתו. ואין ודאי שאין בו ספק.⁸²

אך מדרך השכל הישר להבין שזהו דרכו של עולם, ועם זאת, כולי עלמא סהדי שהוכחות כאלו נחשבות לוודאיות לכל דבר, וכל אדם מתנהל בחייו על סמך ראיות כאלו⁸³ בוודאות גמורה ואינו מטיל ספק באמיתותן.

זו ואין צריך לומר זו, שאף בענייני הלכה אמרו, סוקלין ושורפיין על החזקות⁸⁴, אע"פ שידוע לנו שיכולות ליפול בהן טעויות. ומתייחסים לשני עדים שנחקרו בוודאות גמורה, אע"פ שידוע לנו שיכולים לבוא ולהכחישם ולהזימם. ולא ניתנה תורה למלאכי השרת, ואין לדיין אלא מה שענינו

מקורות מלאים והוספות

⁷⁹ איגרת הרמב"ם אל חכמי מונטפז'יר על גזירת הכוכבים ד"ה וכן: "וכן צריכים אתם לידע, שכבר חיברו הטיפשים אלפי ספרים, וכמה אנשים גדולים בשנים – לא בחכמה – איבדו כל ימיהם בלמידת אותם ספרים, ודימו שאותם ההבלים הם חכמות גדולות, ועלה על ליבם שהם חכמים גדולים, מפני שידעו החכמות ההן.

שהדבר שטועים בו רוב העולם, או הכל, מלבד אנשים יחידים, השרידים אשר ה' קורא, הוא דבר שאני מודיע לכם, והוא החולי הגדול והרעה החולה: שכל הדברים שימצאו כתובים בספרים, יעלה על ליבו בתחילה שהם אמת. וכל שכן אם יהיו הספרים קדמונים.

ואם התעסקו אנשים רבים באותם ספרים, ונשאו ונתנו בהם, מייד יקפוץ דעתו של נמחר לומר שאלו דברי חכמה. ויאמר בליבו: וכי לשקר עשה עט סופרים, ובחינם נשאו ונתנו אלו באלה הדברים?".

⁸⁰ עכ"פ מאז המאה ה'17, עם אמרתו של דקארט (פילוסוף צרפתי) "אני חושב, משמע אני קיים", דהיינו: הדבר היחיד שלא ניתן להטיל בו ספק הוא עצם החשיבה.

⁸¹ הן מפאת טעויות בשיקול הדעת והן מפאת כוחות הדמיון.

⁸² תשבי ערך ודאי: "כמו שאמר החכם: אין ודאי שאין בו ספק הנראה ספק שאין בו ודאי כמו המוות".

⁸³ וכן לגבי כללי המוסריות.

⁸⁴ קידושין פ ע"א.

רואות.

פרק ל

להעמיק ולדון בסברות שקיבלנו מן הצדיקים

בהמשך לדברי הרמב"ם הללו, חשוב לשים לב ששלושת היסודות הללו הם אמצעים לבירור האמת, ולכן גם דבר שאדם מקבל מן הצדיקים, יש לעיין מהו המקור שעליו הם עצמם נסמכו. אם מדובר בסברה שאינה מוכחת, חזרנו לכך שאין לדבר זה ביסוס מוחלט, שאם אין יסוד אין בניין⁸⁵.

לכן גם אם נמצא בראשונים שהאמינו במציאותם של יצורים שונים, סיפרו מעשים שונים, הביאו ידע מדעי מסוים, או ידע היסטורי – עלינו לשאול מהו המקור שעליהם התבססו, ואם רבי לא שנאה, רבי חייא מניין לו.

וכן יש לדון בענייני מחשבה שכתבו גדולי ישראל. לעיתים כשנעמיק בדבריהם נראה שהם מכוונים למטרה חינוכית⁸⁶ מסוימת⁸⁷ אך אין להם

מקורות מלאים והוספות

⁸⁵ ובכגון זה הקשו המפרשים "מי גילה לו רז זה".

⁸⁶ וכפי שבענייני מוסר יש שנקטו לשון גוזמא להדגשת עניינים שונים. דוגמא לדבר מדרשת מהר"ח מוולוז'ין (סליחות תקע"ב) "על כן יש לכל אדם לחפש בדרכיו ולחקור במעשיו אולי הוא מאותן שאין להם חלק לעוה"ב ח"ו, כי אף העוסקים בתורה תמיד אולי עברו עליהם כמה שעות ביום שהיו [ובגרסה אחרת: אולי היה שעה אחת אשר היו] יכולים לעסוק בתורה ולא עסקו, והוא ח"ו בכלל דבר ה' בזה". אמנם פשוט וברור שמי שעוסק בתורה תמיד ועברו עליו כמה שעות ביום שלא עסק בתורה, לא נכלל באלו שאין להם חלק לעולם הבא. וכן העיר על דבריו בספר תיקון חצות (ר' יהושע צבי מיכל שפירא, חלק ב, מאמר ב, פרק ב, סימן ז, אות ד): "מה שכתב מהר"ח ז"ל הנ"ל... מכל מקום מה שכתב דאין לו חלק לעולם הבא, הוא רק באופנים שכתב הרמב"ם ז"ל. ולמה נקט בדרשות מהר"ח ז"ל הנ"ל 'כל אדם וכו' כנ"ל'".

⁸⁷ חשוב להיות מודעים לכך שבמיוחד בענייני אמונה יש שהתירו לעצמם לשנות מהאמת, וכך כתב אחד מרבני דורנו שעוסק רבות בהפצת ענייני אמונה: "ברור כשמש שיש מקרים בהם מותר ומצוה לשקר... עם כל זאת שיקול הדעת לשקר כדי להחזיר בתשובה או למנוע התנכלות (התפקרות) צריך להישקל לפי גנותו של השקר, לפי התועלת הטקטית וההפסד האסטרטגי".

ואפשר שהסתמכו על אחד מהצדדים שנכתב בשם הגר"ח קנייבסקי בספר שמחת מרדכי (ר' מרדכי הגר) עמוד רב (שו"ת עם מרן הגר"ח שליט"א): "שאלה. האם מותר לשקר לצורך להחזיר בתשובה? תשובה: אולי".

ידעיה זו יכולה ליישב תמיהות רבות שיש על דברי חלק מהמחזירים בתשובה (כפי שהבאנו במאמר "הידיעות המדעיות של חז"ל – תוקפן ומקורן" נספח י), ובוודאי שעליה להישקל כאשר אדם רוצה להסתמך על מה ששמע מהם. חשוב להביא בעניין זה את דברי הרלב"ג איוב יד כב: "האם אתם מתווכחים בעבור האל

מקורות קדומים⁸⁸, שהם מתבססים על סברות קלושות שניתן לערער עליהן או אף על הנחות יסוד שאין שום סיבה לקבלן, שהאמינו במעשיות שמקורן אינו מבוסס⁸⁹, לעיתים אינם בקיאים בצדדים המציאותיים של הסוגיה המדוברת – מתוך חוסר יכולת להגיע לידע⁹⁰ או מתוך חוסר רצון לעסוק בו⁹¹, לעיתים ניתן לטעון שמקור ידיעותיהם הוא מכוח הדמיון⁹². יש שאף חרצו מעצמם דין של "מאמין" מול "אפיקורוס" בלי להזכיר את דברי גדולי הראשונים שדנו בסוגיה המדוברת. ואולי חלק מהמקרים אף מזכירים את דברי חז"ל "כלך אצל נגעים ואהלות"⁹³.

אף הרמב"ם, בעסקו בענייני מחשבה, זלול בדעותיהם של שלושה מחכמי ישראל שהיו בקיאים בתלמוד. לגבי האחד, ראש ישיבה מן הגאונים⁹⁴, כתב

מקורות מלאים והוספות

וטוענים טענות כוזבות למען יצדק? הטוב כי יחקור השם ית' אתכם אם אתם מהתלים בו כהתל באנוש, ר"ל שבאדם היה אפשר שיכסה פשע אוהבו בדברי שקר לכסות קלונו, ואולם בשם ית' אינו ראוי, אבל ואלא הוא עון חזק".

⁸⁸ בין השאר יש לעיין במעשים קדומים לכאורה, שנתפרסמו למפרע רק בדורות האחרונים. ביניהם מקומות מסוימים שהאחרונים נתקשו בדברי אחד הראשונים, ולכן גזרו אומר שתלמידיו שלחו יד בפירושו והוסיפו מדעתם דברים אשר לא כן, או שכופרים רשעים זייפו זאת בתוך ספרו כדי להטעות את העולם.

⁸⁹ כדלקמן בפרק עט.

⁹⁰ דוגמה בולטת לכך מדברי כמה ראשונים (וכן עד ימינו) בסוגיית מולד הלבנה הממוצע, שהאריכו בכך שלא היתה אפשרות טבעית לחז"ל להגיע לערך זה. הם סברו כך רק משום שלא הגיע אליהם ספר אלמגסט של תלמי, שבו ערך זה מפורש בספר רביעי פרק 2, כולל הדרך כיצד לחשב את המולד הממוצע באופן טבעי. לחלקם ספר זה אכן הגיע, אך בגרסה מוטעית, שגרמה להם להסיק שחז"ל דייקו יותר מהערך שהיה ידוע ליוונים. הארכת בכך בקונטרס "האם כללי הלוח ניתנו מסיני וכיצד טעות בסיפורה אחת שינתה תפיסה שלימה".

⁹¹ ויש שסברו שאסור להם ללמוד את חלק מהמקורות הנצרכים כדי להכריע בסוגיה שעוסקים בה (בקובץ אור תורה מונסי ניו יורק טבת תשנ"ז (גיליון ו) דן באריכות לגבי השאלה האם לסמוך על דברי חכמי המדע כאשר הם סותרים את דברי חז"ל, ושם עמוד קמח למעלה כתב הרב מנשה קליין "שגם אסור לקרות בחיבוריהם, והקורא בהם הרי בכלל הקורא בספרי החיצונים שאין להם חלק לעוה"ב", ואם כן קשה כיצד יוכל בכלל לדון ולהבין את ראיותיהם).

⁹² למשל, נביא לקמן את סוגיית הגלגול, ונזכיר שהיו שזכרו פרטים מגלגולים קודמים שלהם. אלא שיש לדון, מה ישיבו על עדויות אלה בעלי הדעה המתנגדת לגלגול.

⁹³ חגיגה יד ע"א, סנהדרין לח ע"ב, סו ע"ב: "אמר לו רבי אלעזר בן עזריה: עקיבא, מה לך אצל הגדה? כלך מדברותיך אצל נגעים ואהלות".

⁹⁴ רבי זכריה בן ברכאל, ראש ישיבת גאון יעקב בבגדד.

שאמנם למד וטרח בתלמוד ובפירושו, ואעפ"כ הוא עני מדעת וסכל בכל דבר⁹⁵. לגבי השני, אף הוא ראש ישיבה מן הגאונים⁹⁶, כתב שמה שדיבר בעניין הנפש והפילוסופים הוא מחמת מיעוט חכמתו והבנתו בעניינים אלה⁹⁷. לגבי השלישי, שהיה נחשב מחכמי ישראל, והיה בקי במלחמתה של תורה, כתב שיש שחושבים שהם חכמי ישראל, והם הם הסכלים שבבני אדם⁹⁸. ועוד הוסיף, שללומדי התלמוד חסרות חכמות רבות שנצרכות על מנת להביא ראיות בענייני שורשים עיקריים⁹⁹.

ובכלל, דווקא לגבי סברות בענייני המחשבה היסודיים ביותר, במקרים רבים, ובפרט בדורות האחרונים, מדובר בסברות שבהחלט ניתן לחלוק עליהן¹⁰⁰,

מקורות מלאים והוספות

⁹⁵ תשובת הרמב"ם אל תלמידו יוסף אבן עקנין (איגרת הפולמוס): "אמנם זה מר זכריה הוא איש גדול מאוד הרבה בעיניו וכבר למד מעצמו וטרח באותו המשא והמתן [התלמוד] והפירושו, ויחשוב שהוא יחיד בדורו שהגיע אל התכלית, וכבוד הבן יודע כי חי השם יתברך שגדולי חכמי ישראל אצלי במקום שאכיר ערך מעלתם מדבריהם ומחיבוריהם, וכבר אמרו 'דבר קטן – הוויות דאביי ורבא', ואם הוא זה אצלי דבר קטן, כיצד אשמח ואשים לב לאיש עני מסכן, שאין עני אלא מדעת, ובאמת הוא סכל בכל דבר, והרי הוא כקטן בן יומו אצלי, אבל ה"ה עמו כפי סכלותו".

⁹⁶ רבי שמואל בן עלי גאון, ראש ישיבת גאון יעקב בבגדד, ראש הגולה, אב בית דין.

⁹⁷ תשובת הרמב"ם אל תלמידו יוסף אבן עקנין (איגרת הפולמוס): "אמנם מעניין המאמר, תמהתי מן הבן כיצד שלחו אלי שניקה ממנו ראיה על מיעוט הבנתו וחכמתו. מה אתה סבור שאחשוב לו או לגדול ממנו שהוא משיג דבר ומשיג תכליתו? אלא שהוא כמו זולתו מהביל כמו שמהביל כל דרשן, והשם יתברך יודע. כבר תמהתי כיצד רצה לומר אותם השגעונות ואותם ההבלולים מצורף אל זה שהם דברי צחוק והיתול, אבל נתביישתי מזה הטעם שהיה מספיק לו לזכור עניינים וראיות בעניין מאה ברכות, ובברכת מי שראה קברי ישראל היה יותר טוב לו ממה שידבר בעניין הנפש ועיון הפילוסופים וראיותיהם וסברתם אבל יהיה בשווה עם מי שהוא גדול ממנו אצל עצמו ואם אין לו מעלה על דרך האמת שיהביל יותר מאלו ההבלים. ואין ספק כי היא העתיק בלבולי זולתו".

⁹⁸ מאמר תחיית המתים (הרמב"ם): "שכבר פגשנו אדם שהיה נחשב שהיה מחכמי ישראל, וחי השם יודע היה דרך משא ומתן במלחמתה של תורה לפי מחשבתו מנעוריו, והוא היה מסופק אם השם גשם, בעל עין יד ורגל בני מעיים, כמו שבא בפסוקים, או אינו גוף. אמנם אחרים שפגשתי מאנשי קצת ארצות, פסקו לגמרי שהוא גוף... וכאשר ידעתי באלו האובדים לגמרי שהם מוקצים, וחושבים שהם חכמי ישראל, והם הם הסכלים שבבני אדם ויותר תועי דרך מהבהמה. וכבר נתמלא מוחם משיגעונות הנשים הזקנות, ודמיונם הנפסדות כעיוורים וכנשים".

⁹⁹ מאמר תחיית המתים (בהמשך דבריו שם): "ראינו שצריך לנו לבאר בחיבורינו התלמודיים עיקרים תוריים על צד הסיפור, לא על צד הביא ראיה. כי הבאת הראיה על השורשים ההם צריך למהירות בחכמות רבות, לא ידעו התלמודיים דבר מהם, כמו שבארנו במורה הנבוכים".

¹⁰⁰ כדברי הרמב"ם בספרו מילות ההיגיון שער ח: "ואולם המפורסמות – הנה יש בהן חילוף

ובוודאי שאינן בגדר "דבר שתהיה עליו ראייה ברורה מדעתו של אדם כגון חכמת החשבון וגימטריאות ותקופות"¹⁰¹. על כן יש לעיין היטב בטענות ממין זה, שהרמב"ם נקט לגביהם "פתי יאמין לכל דבר"¹⁰², ואף המפרשים תמחו לגבי טענות כאלו "מי גילה לו רז זה". ויש שנקטו בלשון חריפה יותר, וכינום "סברות כרס", גם אם נאמרו ע"י גדולים¹⁰³. ויש טענות שלגביהם כל האומר "יודע אני", אינו אלא טועה¹⁰⁴. ויש מי שנקט בלשון גוזמא¹⁰⁵, שכאשר ההלכה לא קובעת שום הכרעה, גם אם גדולים הכריעו בעניין מסברתם, הרי שהדבר דומה להפלת גורל¹⁰⁶.

מקורות מלאים והוספות

ויתרון. כי יש משפטים התפרסמו אצל אומה אחת ולא התפרסמו אצל אומה אחרת, וכל מה שיהיה העניין מפורסם אצל אומות רבות, תהיה האמתות בו יותר חזקה.

¹⁰¹ מתוך איגרת הרמב"ם אל חכמי מונטפֶּשְׁלֵיר על גזירת הכוכבים, שם.

¹⁰² מתוך איגרת הרמב"ם אל חכמי מונטפֶּשְׁלֵיר על גזירת הכוכבים, שם.

¹⁰³ אם הבנים שמחה (הרב ישכר שלמה טייכטל, רב, אב"ד, ראש ישיבה, מחבר שו"ת משנה שכיר), מהדורת תשמ"ג עמוד כא: "ואין אני מבטל דעתי דעת תורה משום גדול או רבי בזמנינו, רק אם יתווכח עימי בדרך משא ומתן של תורה בראיות מדברי חז"ל – אז אודה על דבריו אם יצדק, אבל לא בסברות כרסיות לחוד".

¹⁰⁴ שו"ת לב אברהם (רבי אברהם ויינפלד) חלק א סי' קכט: "אדר תשי"ז... ביקשה המערכת שהרבים יחוו נא את דעתם, דעת תורה, אודות המאורעות בשנים האחרונות בארץ ישראל... אמנם, יש אשר ההשגחה העליונה מעמידה אותנו לפני מציאות כזו אשר קשה לדון עלי' לפי ההלכה הברורה בלבד, כי אין למצוא לה מקורות ושרשים נאמנים מדברי חז"ל וראשונים, כי עיקר ההלכה באה להורות האסור והמותר, החיוב והפטור וכדומה, אבל לפתרון דברים אלה לא תמיד נמצא בירור נכון מיסודי ההלכה, ורק נביא אמת יכול לומר בוודאות מה טיבה של מציאות זו ומה יהא בסופה, וממילא מוכרחים גם החכמים יודעי דת ודין תורתנו הקדושה לקיים מאמר חז"ל במסכת ד"א זוטא פ"ג ומובא בברכות ד', למוד לשונך לומר איני יודע... ותכלית הידיעה בזה, שנדע שאין אנו יודעים. וכל האומר 'יודע אני', אינו אלא טועה".

¹⁰⁵ שהרי פשיטא שיש יתרון לסברה על גורל.

¹⁰⁶ נפש הרב (ספר מאת הרב צבי שכטר על הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'ק) עמוד קלה: "המגן אברהם (בסוף סי' קל"ב) הביא כללי הקדימות לעניין אמירת קדיש (במקומות שנהגו שרק אחד אומר קדיש). ופעם אירע שהיו שני חיובים (לעניין אמירת קדיש) בבית הכנסת, והיו מחולקים למי זכות הקדימה, וכשנכנס הגאון בעל השאגת אריה שאלוהו להכריע בדבר, וענה הגאון שיש להטיל גורל ולקבוע, ושאלוהו הבעלי בתים (שהיו קצת תלמידי חכמים) והלא בלבוש ובמגן אברהם יש בזה כמה כללים ופרטים, ומאי טעמא אמר הרב להפיל גורל. וענה להם הגאון: 'וכי היאך ידעו הם – הלבוש והמגן אברהם – להכריע בדבר שכזה, הלא גם אנחנו נכריע כמו שהכריעו הם'. ורבינו [הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'ק] היה רגיל לומר סיפור זה מפעם לפעם, וכוונתו בזה היתה לומר שלפעמים יש מקרים שאין ההלכה קובעת שום הכרעה בנידון".

פרק לא

השגות שכליות והשגות אחרות

ישנן השגות שהאדם משיג בכוח שכלו, וישנם אף כוחות אחרים¹⁰⁷, שלרוב מכונים כוחות הדמיון¹⁰⁸ וכוחות הרגש¹⁰⁹. כיוון שכוחות השכל וכוחות הדמיון הם שני הפכים, התגברות כוחות הדמיון מצירה את כוחות השכל, וסתימת כוחות השכל מגבירה את כוחות החכמה¹¹⁰.

בעניין מעלותיו של השכל כבר דנו לעיל¹¹¹, כאן נדון ביחס שבין כוח השכל לבין הכוחות האחרים.

הרמב"ם, לאחר דבריו דלעיל¹¹², שיש לברר את האמת ע"י ראיות חושים וקבלה מאנשים נאמנים, הוסיף שאין להאמין בדבר שאינו משלושת המינים הללו¹¹³.

וכן כתבו ראשונים ואחרונים רבים שיש להישמר מהחלטה על סמך דמיונות¹¹⁴, ויש להכניעם בפני הראיות השכליות¹¹⁵, שהדמיון רובו¹¹⁶ משקר

מקורות מלאים והוספות

¹⁰⁷ ואפשר שיחלקו על השגה מסוימת האם היא דמיון או מוחש.

¹⁰⁸ ישנו קושי להגדירם, ואף אפשר שבמקורות שונים היתה כוונה שונה למושג זה.

¹⁰⁹ הגבול בין הדמיון לרגש אינו מוחלט.

¹¹⁰ צדקת הצדיק (ר' צדוק הכהן מלובלין) אות רה ד"ה ושמעתי וד"ה וכן איתא: "שהדמיונות הם מצירים להתפשטות של ים החכמה האמיתית בלב כי הם שני הפכים ממש... ובסתימות החכמה הוא התגברות הדמיון כנוצר לעיל דהם שני הפכים".

¹¹¹ פרק כז.

¹¹² פרק כט.

¹¹³ איגרת הרמב"ם אל חכמי מונטפז'יר על גזירת הכוכבים: "אבל מי שיאמין בבר אחד שאינו משלושת המינים האלה, עליו נאמר פתי יאמין לכל דבר".

¹¹⁴ אמונות ודעות לרס"ג הקדמה אות ה: "ונאמר בידיעת החוש – שכל מה שהושג בחושינו הברור באמצעות הקשר אשר בינינו לבינו, צריך שנדע שהוא כפי האמת כמו שהשגנוהו, ואין בכך ספק אחרי שנשכיל להבדיל את הדמיונות... אבל המושכלות – הרי כל מה שיצטייר בשכלנו הבריא מכל ליקיון היא ידיעה אמיתית שאין בה ספק, אחרי שנדע כיצד לעיין, ואחרי שנשלים את העיין ונישמר מן הדמיונות והחלומות".

¹¹⁵ עקידת יצחק (רבי יצחק עראמה, מסוף תקופת הראשונים) תחילת פרשת ויצא, ד"ה כמו: "שחוייב אל הכח המדמה להכזיב הרבה מדמיונותיו מפני מופתי השכל וגזרותיו".

¹¹⁶ דרך אמונה (רבי אברהם ביבאגו, בדור שלפני גירוש ספרד) מאמר ב שער ב (מהדורת קושטא רפ"ב דף לח ע"ב טור שמאלי): "הדמיון רובו כוזב והאמת בא בו על המעט, וכן השכל

ומכובד¹¹⁷ הרבה יותר מטעויותיו המעטות¹¹⁸ של השכל¹¹⁹, ואין בו ממש¹²⁰, שהוא אויב שמוליך את האדם בדרך לב רצונו¹²¹. לכן רק על השכל להדריך את צעדינו¹²², שהוא הנקרא אמת¹²³, והאדם מכיר בשכלו כי הדמיון לאו

מקורות מלאים והוספות

רובו אמת והשקר בא בו בפלא בפירוד והרכבה".

¹¹⁷ אברבנאל בראשית ג כב: "שאחרי שישוב הדמיון האנושי מאחרי השכל, יישאר יותר גרוע מהכוחות הדמיוניים שבשאר בעלי חיים, שהם לא יעשו עוולה, כי לא יבקשו רק ההכרחי, ואין כן דמיון האדם בהתרחקו מהשכל, כי הוא ארור ומקולל בשקריו וכזביו".

¹¹⁸ יפה תואר בראשית פרשה כ סימן יא: "ששיבושי ההשגה הגדולים הם מהדמיון המעורב בחומר. אמנם השכל לא יטעה אלא על המעט, וזה להתאחזו בחומר קצת".

¹¹⁹ למותר לציין שלעיתים טעויותיו של השכל עצומות. וכן כתב בשו"ת בית יצחק, הוספות מחתן המחבר (סוף חלק חושן משפט) דרוש לשבת שובה: "ואם כי השכל כתב על חותמו אמת. ויתפאר בנפשו כי לא יטה ממנו כחוט השערה, רבו האנשים ההולכים אחריו אשר יתעו מדרכו, ובעוד ידרשו אחריו נפלו ברשת השקר והכזב וילכו תועים בדרכי החיים ועינינו הרואות חכמים וחוקרים הנשבעים לדגל השכל ומקשיבים לקולו אשר כרום דרישתם אחרי האמת נתעו בשווא, ובעוד יעסקו בפלאי התבל ובמשטרי הבריאה לדעת החוקים והמשפטים אשר חקק הבורא והיוצר לכל צבאותי, ישכחו את אדון העולמים אשר באמרי פיו נעשה הכל ויטעו בדבר הנוסד במשכלות הראשונות, כי מעצמו לא יעשה שום דבר ולכל נעשה יש עושה".

¹²⁰ מלבי"ם משלי ל כו: "למען נלמד מהם לבנות בית הנפש במצודות סלעים שהוא השכל וכוחותיה, לא על כח הדמיון שאין בו ממש והוא מלא איווולת וספיקות".

¹²¹ תחילת איגרת המוסר (רבי ישראל סלנטר): "האדם חופשי בדמיונו ואסור במושכלו, דמיונו מוליכו שובב בדרך לב רצונו... אוי לדמיון, אויב הרע הלזה! מידינו הוא, בכוחנו להרחיקו, בתינתנו אוזן קשבת אל השכל, להשכיל על דבר אמת...".

¹²² רש"ר הירש ויקרא י ט: "כי לא התחום האפל של התרגשות הנפש והדמיון, אלא דעה צלולה ושכל חריף ומפוכח – הם הנדרשים לכל מעשי מצוות ה'. אין סמלי המקדש פונים אל הדמיון, אלא אל השכל הצלול והבהיר. כי רק השכל המשיג בבחיירות, והמסיק מסקנות נכונות, והמכניס כל פרט למסגרת הכלל המתאים לו – רק הוא העשוי להדריך את צעדינו להגשים במעשינו את מצוות ה'".

בני אהרן מתו, מתוך שהלכו שבי אחר התרגשות לבם. ומכאן הלקח לכל כהני העתיד ולכל מורי ההוראה בישראל: יראו עצמם רק כמשרתי המקדש וכמלמדי תורה ומקיימיה. אל ילמדו את מה שליבם אומר להם, אלא יורו את משפטי ה' ותורתו. יהיו שליחים ומדריכים לקיום מצוות – ואל יהיו בעלי דמיון טועה ומתעה".

¹²³ צדקת הצדיק (ר' צדוק הכהן מלובלין) אות רד ד"ה ובעניני: "ומה שאצל אחד הוא מחשבת דברי תורה הוא אצל אחר מחשבת הדמיונות, כי הוא מעמיק יותר בדברי תורה להגיע אל האמת הברור הניכר לעין שהוא כן, שזה נקרא אמת שהוא מבורר בהתגלות ליבו ועיני שכלו, ומה שאינו כן נקרא דמיון כנודע בזהר (ח"ב ר"פ ב) על וביד הנביאים אדמה (הושע י"ב א) (דמיון הוא אספקלריא דלא נהרא הנקרא אמונה ומידת לילה".

בר סמכא הוא¹²⁴, שהדמיון מתלהב ממעלות חיצוניות, לעומת השכל ששופט ע"פ כללי ההיגיון¹²⁵ ומגיע למסקנות נכונות יותר¹²⁶. ועל אלו שאמרו שכל השגה דמיונית אפשרית במציאות, כתב הרמב"ם שטעו בטעות מגונה גדולה¹²⁷.

ויש שהוסיפו שיש בדברי חז"ל שכוחות הדמיון מכונים "שדים", שלרוב משדדים את הדעת והתבונה¹²⁸, וכוחות השכל מכונים "מלאכי השרת",

מקורות מלאים והוספות

¹²⁴ אמונה וביטחון (לחזון איש) פרק א אות ה: "ענין הדמיון הוא כח נאצל מן השכל, והוא שטחי בלתי עיוני, וטבעו לשכנע את האדם ולאסור את לבו שלא יחשוב נגד דמיונו, ולעומת זה השכל הוא תמיד איש ריבו של הדמיון, והאדם מכיר בשכלו כי הדמיון לאו בר סמכא הוא, אבל לעתים ינצח הדמיון בהיותו תוקף על האדם ביותר".

¹²⁵ אמונה וביטחון תחילת פרק ה: "הדמיון כופף ראשו בפני העושר, ולעתים בפני העשיר, נכנע לפני הכח, ולעיתים לפני בעל הכח, נכנע לפני היופי, לפני הנוי, לפני היכלי שן, לפני ארמוני מלכים, לפני מעשים כבירים, לפני המצאות הרשות, כורת ברית עם העין, הולך שלובי זרוע עם ההווה. והשכל איש ריבו אוהב את הבחינה השכלית, מחבב את המאזנים, חומד את משפטי החשבון, חושק את חוקי המחקר".

¹²⁶ אמונה וביטחון בהמשך דבריו שם, פרק ה תחילת אות ב: הדמיון התעניין רציני באזנים קשובות, לשני המתווכחים האלה [הדורות הראשונים מול הדורות האחרונים], וכדרכו להשיב משפט על אתר, הוא כותב וחותרם פסק דינו. לכו נא דודות הקדמונים למנוחתכם אתם וצורר חכמתכם, כבר אנחנו חיים בדור חכם חרשים, צעיר מחוכם. ואמנם השכל כונן למשפט כסאו, מיסב ומעיין, ובהגיון עמוק הוא קובע כי יתרון החכמה הוא בלימודיות, ואין לכלל צד לשמש ברב השימושיות ולתת אותן בכף המאזנים, כי חמדת החכמה היא הערמה הערומה, אבל מה שבני אדם משמשים בה בשכלול גשמייהם תחת השמש, לא תוסיף כבוד ודוממות לנפש החכמה דרת שחקים...".

¹²⁷ פירוש המשנה לרמב"ם מסכת אבות – שמונה פרקים (הקדמת הרמב"ם למסכת אבות) פרק א ד"ה והחלק המדמה: "והחלק המדמה – הוא הכח אשר יזכור רישומי המוחשים אחר העלמם מקרבת החושים אשר השיגם, וירכיב קצתם עם קצתם, ויפריד קצתם מקצתם. ולפיכך ירכיב זה הכח מן הדברים אשר השיגם – דברים שלא השיגם כלל, ואי אפשר להשיגם, כמו שידמה האדם ספינת ברזל רצה באוויר, ואדם שראשו בשמים ורגליו בארץ, וחייה בעלת אלף עיניים, על דרך משל, והרבה מאלו הנמנעות, ירכיבם הכח המדמה וימציאם בדמיון.

וכאן טעו 'המדברים' [כת של פילוסופים מוסלמים] הטעות המגונה הגדולה, אשר בנו עליה פינת הטעיותם בחלוקת המחוייב והאפשר והנמנע. שהם חשבו, או הביאו בני אדם לחשוב, כי כל מדומה – אפשר, ולא ידעו שזה הכח [המדמה] ירכיב דברים שמציאותם נמנעת, כמו שזכרנו".

¹²⁸ דרך אמונה (רבי אברהם ביבאגו, בדור שלפני גירוש ספרד) מאמר ב שער ב (מהדורת קושטא רפ"ב דף לט ע"א טור שמאלי): "אלו השדים כוחות דמיוניות המשודדים המהות האנושי ומזיקים אליו".

שהם מלאכי השם עושי רצונו¹²⁹. ויש שהוסיפו שהשכל הוא יצר הטוב, והדמיון הוא יצר הרע¹³⁰.

ויש שייחסו כוחות דמיון מרובים לאותם שמאמינים במעשיות תמוהות¹³¹, בסגולות חסרות מקור¹³², או בדברי הבאי המלוכשים כסודות הקבלה¹³³.

הרמ"ק הוסיף שמעלתו של השכל על הדמיון, שהוא עוסק גם ברעיונות מופשטים¹³⁴.

מקורות מלאים והוספות

¹²⁹ פרדס רימונים (לרבי שם טוב אבן שפרוט, מאחורני הראשונים) חגיגה טז ע"א (לט ע"א): "דע שמלאכי השרת באו כולם לכוחות השכליות והם הנאצל והנקנה, כי הם מלאכי השם באמת משרתי עושי רצונו. ולכוחות הדמיון בשדים, כי הם משדדי הדעת והתבונה ברוב".

¹³⁰ דרשות הר"ן דרוש י ד"ה וכבר (וכן הביאו תולדות יעקב יוסף פרשת אמור ד"ה כי כתבתי): "התינוק מעת לידתו מושל דמיונו בחושיו, ואין השכל מנהיג אותם עד שיעמוד על דעתו, ומפני זה אמרו רבותינו ז"ל (אבות דרבי נתן פט"ז ה"ב) י"ג שנה קדם יצר הרע ליצר הטוב שנאמר (בראשית ד ז) לפתח חטאת רובץ".

דרך אמונה (רבי אברהם ביבאגו, בדור שלפני גירוש ספרד) מאמר ב שער ב (מהדורת קושטא רפ"ב דף לח ע"ב טור שמאלי): "והדמיון, אשר רובו כוזב – יצר הרע. ולזה אמר שיצר הטוב מתחיל באדם מבן שלוש עשרה שנה, כי אז יתחיל להימשך אל זה השכל... שטן – הדמיון, אשר הוא שוטנו מדרך האמת".

¹³¹ מפתח רעיון (רבי אברהם אבולעפיה, מראשוני המקובלים), מהדורת תשס"ב, עמודים כג' כד': "כשמועת היות רב אחד גדול בעל שמות משביע את השד בשם ולקוחו בתוך הבירה הריקה ומשביעו לעשות רצונו ואחר כך שולחו לדרכו, כי כל אלה הדברים והדומים להם הם טובים מאוד לאמרם לפני עמי הארץ ולפני הנשים הזקנות ולפני הנערים בעלי הדמיון החזק אשר לא ידעו ולא יבינו בחשכה יתהלכו, כדי להפחידם מחמת חכמת הרבנים, ולדמות שאחר שהרב הגדול פלוני אלמוני יכול לשלוט על השד שהוא פורח באוויר וידע העתידות, כל שכן שישלוט בבני אדם כולם. וזה טוב מאוד מצד אחד ואע"פ שהוא דמיון שקרי... ואין זה אצלי חכמה לטעון טענות נבוכות כדי להעלות דבר מהדברים, כי בהימצא שקרות בטענות ההן יפחת הדבר מאוד מהלבבות תחת היותו מתעלה, ותתהפך הכוונה בו".

¹³² שו"ת מים חיים (הרב יוסף משאש, רב באלג'יר, דיין במרוקו, רבה של חיפה) אורח חיים ב סימן שפא אות ה: "המנהג לאחיזת מלח בשעת ברכת העומר, בספר בית הבחירה על ענייני פסח דף צ"א ע"ב כתב שיש בזה סגולה לשמור מעין הרע יעו"ש. ואין זה אלא סגולות של בעלי דמיון".

¹³³ שו"ת מים חיים (הרב יוסף משאש, רב באלג'יר, דיין במרוקו, רבה של חיפה) אורח חיים א סימן סז ד"ה תשובה: "ובזמן הזה תמה ונשלמה חכמת הקבלה מערי המערב, ותחתיה עמדה קבלה חדשה אצל בעלי הדמיון, מלאה על כל גדותיה, רק חילופי אותיות וגימטריאות, וסודות מעולפים בדברי הבאי אשר בדו מליבם ריקי המוח...".

¹³⁴ אילימה רבתי (לרמ"ק) מעיין א תמר א פרק ה: "ודע והשכל, כי מה שיעלה בדמיון לא יקרא פשוט [מופשט] מהגוף [מדבר מוחשי], מפני שהדמיון לא ידמה אלא גוף. אמנם מה

לעומת כל אלה, הראי"ה קוק האריך בכך שאדרבה, יש לכוח הדמיון מעלות שאין בשכל, והוא יכול להביא לגילויים שהשכל ההגיוני אינו יכול להגיע אליהם¹³⁵, ולכן לאחר שהאדם ישתלם בשכלו, יפתח אף את הכח המדמה¹³⁶. והוסיף שהשגות הדמיון¹³⁷ חשובות כמציאות¹³⁸. והסביר שגדולי עולם יכולים להיות בעלי שכל מעשי מפותח ובעלי דמיון כביר גם יחד¹³⁹. אלא שסתר את עצמו בשאלה האם על הדמיון להיות מוגבל ע"י השכל¹⁴⁰.

מקורות מלאים והוספות

שיעלה בשכל הוא הפשוט... אמנם השכל הוא הכלי החשוב אשר באדם שישכיל הדברים הפשוטים מפני שהם שכל, והיינו מה שהשכל ישכיל כל דרוש מהפירושים, הנה הדרוש ההוא אינו גשם... ולא תשתבש מהדמיון, שמעולם לא ידומה לך אלא דמיוניים גשמיים.

¹³⁵ אורות הקודש (הראי"ה קוק) ח"א שער שני (היגיון הקודש) סוף אות נ: "הדמיון העליון שהוא יקר מכל שכל והיגיון".

שם אות נא: "השכל הרציונלי שלנו אינו כי אם תלמיד קטן, המסביר קצת את כל אור החיים שיש באוצר דמיונו העשיר והקדוש".

שם אות נב: "יש בדמיון מעלות כאלה שאין בשכל".

שם אות נז: "בעלי ההשגה הגדולים, כח המדמה שלהם הוא גדול ונשגב מאוד... בגילויים כאלה שאין שום שכל הגיוני יכול להגיע אליהם".

¹³⁶ עין איה (הראי"ה קוק) ברכות פרק שלישי אות לה: "כי בהשתלם השכל ילך הכח המדמה בדרכו בטח, ואז ירויח כי יעלה במעלה מוסרית גדולה מאוד... ואף אם לפעמים אפשר לבוא מזה איזה שגיאה קלה בסדרי העולם, אבל ע"ז נאמר 'באהבתה תשגה תמיד', והוא עצמו שלימות מופלא".

¹³⁷ על כל פנים בענייני קדושה.

¹³⁸ אורות הקודש (הראי"ה קוק) חלק א אות מג (עמוד ריב): "בקדושה אין גוזמא במציאות. כל המצויר והמדומה ואפשר להיות בציור, הוא באמת מצוי. וזה היה הגרעין העליון של שיטת המדברים [שהרמב"ם דלעיל כתב שטעו בטעות מגונה], שדחתה אותה הפילסופיא האסכולית, באשר לא יכלה לברר את עצמה".

[אמנם פשוט שלא עלה בדעתו שאם אדם ידמיין חיה בעלת אלף עיניים היא תהיה במציאות. הוא הדגיש בדבריו "בקדושה", וסייג "הגרעין העליון" של שיטת המדברים].

¹³⁹ אורות האמונה (הראי"ה קוק) עמוד 137: "גדולי העולם, יכול שכלם המעשי להיות מרומם ומפותח מאוד, ועם זה יהיו שגיבי אמונה וגדולי דעה רוחנית, בעלי דמיון כבירים ומוארים ומרגישי אצילות עליונה, בשכל מבורר וצלול. אבל הבינונים, אי אפשר שיחול עליהם זוהר אור האמונה בעליוניות טהרתו, כי אם כשיפלו מרוממות המעלה המביאה אל הפיתוח של השכל המעשי, ומקוצר רוח ועבודה קשה לא ימצא בהם כשרון בהיר לשכליות מעשית, ואז יוכל רוחם להיות משוטט במרומים של האצילות וזוהר השכל הרוחני, הדורש את אלוקים בצפונות קודש".

¹⁴⁰ שם אות נט: "יש דמיון שמלביש את השכל, ונותן לו ברק והידור נוצץ, וכל מה שהוא לנאותו אינו חוצץ, אבל המותר מזה כבר יוצא מסדר הקדושה, כיוון שאין אור השכל שורה בו כלל... הדמיון שישודו בקדושה, השקפת עולם שלו הוא קודש ותורה שלמה, חותם השכל הטהור יהיה תמיד טבוע עליו".

או לא¹⁴¹.

עם זאת, הראי"ה קוק הסכים שכוחות הדמיון כוללים את היצר הרע¹⁴², וכן שכוחות הדמיון עלולים להטעות את האדם יותר מכוחות השכל¹⁴³, הזהיר מבעלי הדמיון הכוזב¹⁴⁴, ואף העיד על עצמו שקיבל השגה מתוך מעמקי נשמתו ורגשי לבבו, והבין בעצמו שאין זו השגה אמיתית¹⁴⁵. אכן כבר אירע שנאמרו דברים בשם ראי"ה רוחנית של הצדיק, ולאחר זמן נתבררו כטעות נוראה¹⁴⁶.

מקורות מלאים והוספות

שם אות סב: "ישנה צורה מיוחדת שהדמיון מתלבש בה כשהשכל פועל עליו. ואותה הצורה היא קדושה, מבסמת את העולם, ומטהרת את האדם מכל טומאותיו. וכל זמן שהצורה הזאת מתפשטת, והדמיון מצטייר על פי חוק שלו בעצמו בלא השפעת השכל עליו, אז הוא המקור היותר נרפש לכל תקלה ולכל חטא ועוון בחיי היחיד וחיי הציבור".

¹⁴¹ שם אות ס: "גם כשאין השכל מסכים עם הציורים של הדמיון, מכל מקום הם עומדים בערכם בפני עצמם, כי הדמיון בעצמו הוא עולם מלא. רק תוספת ברכה שלו הוא שיתאחד עם השכל, ויחד מתאחדים שניהם במקורם העליון, שהוא נעלה מן השכל ומן הדמיון במידה אחת".

¹⁴² פנקסי הראי"ה, חלק ראשון, תקופת בויסק, פנקס ג – פנקס יד, אות לה: "גם הדברים היותר רעים יש בהם תועלת כללית, מוסרית או חומרית, והכל בכלל תיקונו של עולם הוא... הכוחות הדמיוניים שהם בכלל עניין היצירה, צריכים הם ודאי לעולם". פנקסי הראי"ה, חלק ראשון, תקופת יפו, פנקס ד – פנקס יג, אות כג: "ואין רשע נמשך לרע כי אם ע"י המשכו אחרי דמיון יצרו הרע ע"י הכוחות הדמיוניים".

¹⁴³ עין איה (הראי"ה קוק) ברכות פרק שלישי אות לה: "כי בהשתלם השכל ילך הכח המדמה בדרכו בטח, ואז ירויח כי יעלה במעלה מוסרית גדולה מאוד... ואף אם לפעמים אפשר לבוא מזה איזה שגיאה קלה בסדרי העולם, אבל ע"ז נאמר 'באהבתה תשגה תמיד', והוא עצמו שלימות מופלא".

¹⁴⁴ עין איה (הראי"ה קוק) שבת פרק שישי אות יב: "דברי אלוקים חיים המוסיפים עוז וגבורה, מתהפכים בידי בעלי הדמיון הכוזב לדברים נפסדים, מזיקים ומפחידים פחד רעה".

¹⁴⁵ ואף מצינו שאפשר שהאדם יכיר שזו נבואת שקר, אלא שלא רצה בכך, כפי שכתב הראי"ה קוק (שמונה קבצים קובץ ד אות יז): "ואקשיב ואשמע מתוך מעמקי נשמתו, מתוך רגשי לבבי, קול ד' קורא. ואחרד חרדה גדולה, הככה ירדתי כי לנביא השקר אהיה, לאמר ד' שלחני ולא נגלה אלי דבר ד'".

¹⁴⁶ חוברת "הדרך", "והיא דרשת פרידה של כ"ק הגה"צ המפורסם מוהר"ר מרדכי רוקח שליט"א ואחיו של רבי אהרן רוקח, האדמו"ר מבעלזא... בהוצאת חברת תפארת בחורים, כ"ג שבט תש"ד, בודאפטט" (הנוסח הנ"ל מתוך שער החוברת): "שמעתי דבבת רבים אשר פחדו פחד, חיל ורעדה יאחזון, ויאמרו הנה קשה להם פרידתנו, אבל ביותר דואגים על העתיד, באמרם שאולי ח"ו איזו סכנה מרחפת על מדינה זו, ואחי הצדיק הדור שליט"א רואה את הנולד הולך הלוך ונסוע לא"י כי שם ציווה ה' את הברכה ונתתי שלום בארץ, והוא הולך למקום שלוה ומנוחה, ואותנו ח"ו עזב לאנחה. מה יהיה באחריתנו, מי יגן עלינו, מי יציל

יש מגדולי ישראל בדורות האחרונים שהעיד על עצמו שראה מראות וחזיונות, אך הבין שזהו דמיונו שמטעהו, והתגבר על רגשותיו הדמיוניות למחותם מזכרונו¹⁴⁷.

גם לגבי כוחות הרגש, כתבו שהיהדות פונה אל השכל ולא אל הרגש, שהרגש הוא זול ואפשר לנצל אותו לכל¹⁴⁸, ולכן אי אפשר לאדם לנהוג על

מקורות מלאים והוספות

אותנו, מי יעתיר בעדינו ומי ישתדל בעבורינו? [עדות על שאלות אלה מוזכרת גם בספר אם הבנים שמחה, בודפסט תש"ג עמוד שי"ב: "מרחפת עלינו אימה ופחד... שומעין מההמון שמרננים ואומרים: 'הרבי'ס בורחין, ומה יהיה עמנו?"]

ע"כ מוטל עלי החוב להודיע לכם, ידידים יקרים חכמי אונגארן, את קושט דבר אמת, כי מי שהוא קרוב ועומד בסביבת אחי הגדול מרבן שמו שליט"א, יודע בוודאי שלא במנוסה הולך ולא בחיפזון רץ ונמהר, כאילו רוצה לנוס ולנסוע מכאן, רק שאיפתו ותשוקתו לעלות לאה"ק המקודשת בעשר קדושות. ויודע אני שזה זמן כביר הוא משתוקק מאוד לא"י, וכל אדיר חפצו ונפשו הטהורה שוקקה לעלות לעיר ה', שמה לעורר רחמים ורצון על הכלל כולו, שלא יוסיף לדאבה עוד, ויהיה המחנה הנשאר לפלטה. ויקיים במהרה 'כל קרני רשעים אגדע, תרוממנה קרנות צדיק'.

וזה נרמז בפסוק: 'וירא מנוחה כי טוב ואת הארץ כי נעמה, ויט שכמו לסבול ויהי למס עובד', פירש"י: 'יהי לכל אחיו לישראל למס עובד לפסוק להם הוראות של תורה, והיא פלא, מה רצה לפרש בזה? אמנם נראה הכוונה: 'וירא מנוחה', שהצדיק רואה שתשרה פה לתושבי מדינה זאת מנוחה ושלום, 'כי טוב', שהצדיק רואה כי טוב וכל טוב ואך טוב וחסד ירדוף וישגי את אחב"י בני מדינה זו".

המילים "שהצדיק רואה... בני מדינה זו" נשמטו במהדורות חדשות.

¹⁴⁷ אוצר המכתבים (הרב יוסף משאש, רב באלג'יר, דיין במרוקו, רבה של חיפה) חלק א הקדמת המחבר ד"ה ואמנם: "ואמנם בליכי היה הדבר יוקד כאש ותמיד הייתי חושב, מה זה עשה אלוהים לנו? במקום לחסל את הגלות, אנחנו עושים לה כוונים להמשיכה ולקיימה? עד אשר לפעמים היה דמיוני מטעני לראות מי שהוא מדבר אלי עם מראות וחזיונות, ואז הייתי נסוג אחור, ומתגבר על רגשותי הדמיוניות למחותם מזכרוני, כי יראתי פן אכנס חס וחלילה לשער השיגעון ויוציאו עלי שם רע שאני הוזה. ונשאר הדבר כך, עד שנת התרפ"ד באדר, שנקראתי לשרת בקדש רב יחידי בעיר תלמסאן ואגפיה, עשרות כפרים באלג'יריין, שאז עול הצבור והיחיד ימים ולילות עקר ממני הדבר הטוב הזה".

¹⁴⁸ רש"ר הירש בראשית מג ל: "עבודת ה' איננה באה לעורר רגשות חשוכים. המקדש היהודי פונה לראשונה אל השכל: ל'התפלל' פירושו לתקן את שיפוטו ולהבהיר לעצמו את כל קשריו וחובותיו. רגשות – זולים הם מאוד. מאן דהוא 'בכה לפני ה' בכוונה', הוא קם, ואינו טוב במאומה ממה שהיה תחילה! לכך יצפה הכומר... האליליות פועלת על הרגש וכוכלת על ידו את השכל. אולם הרגש הוא מנגנון של שעון בלא מחוגה, 'מטוטלת' שאינה יודעת מאין ולאן, ואפשר לנצל אותה לכל".

רש"ר הירש ויקרא א ה: "היהדות איננה מכירה את האושר הבא מתוך ערפול רגשות. אין היא מכניעה את השכל לדמדומי הרגש, כאילו זאת היא עיצומה של הדת. כי היהדות איננה פונה אל הרגש כדי להשפיע באמצעותו על השכל, אלא היא פונה אל הרוח ואל ההכרה השכלית כדי לזכך את הנפש על ידי מחשבה צלולה".

פיו טרם שישקול אותו במאזני השכל¹⁴⁹. ויש מי שכתב שיש צדיקים בבחינת מוח ושכל, ששכלם גובר על רגשותיהם, ויש צדיקים בבחינת לב, שמתלהבים בהתפעלות הנפש, ויש מעלות לאלו ולאלו¹⁵⁰. גם בעניין זה כתב הראי"ה קוק שאין לשכל זכות להאפיל על הרגש¹⁵¹, ולכן אין להתעלם מהרגש, אלא יש למזג אותו עם השכל¹⁵². וגם בזה סתר את עצמו במקום אחר וכתב שהשגות עליונות נקבעות ע"י השכל, אלא שיש חיסרון בהגבלת הרגש¹⁵³.

מקורות מלאים והוספות

¹⁴⁹ שיעורי דעת (הרב יוסף ליב בלוך) חלק ד (חכמה ומוסר) שיעור טו ד"ה מכל: "אי אפשר להחליט על טובו ויופיו של רגש ומה גם להתנהג לפיהו בחיים המעשיים, טרם שקל אותו האדם במאזני השכל. ועוד לא די לו בזה, אלא גם על שכלו ובקרתו לא יסמוך, אלא עליו להעמיק ולעיין בדברי הראשונים, להתבונן בדרך חיי גדולים, להבחין כוון מעשיהם ולהשכיל לדעת איך ולפי אי-אלה תנאים החליטו קדושי עליון להתנהג למעשה, עפ"י אותה המידה ואותו הרגש".

¹⁵⁰ שם משמואל פרשת ויגש שנה תרעז: "ונראה להוסיף ולומר דצדיקים ששורשם בבתי גואי הם בבחינת מוח ושכל, ושבבתי בראי הם בבחינת לב. והיינו כי ידוע שהמוח קר והלב חם, ע"כ הם שבבחינת לב הם מתלהבים ורשפיהם רשפי אש ע"כ נראה מהם תנועות והתפעלות ורגש הנפש, אבל אותם שבבחינת מוח ושכל הם במתינות וישוב הדעת ביותר, ואף שהלב מתרגש ומתפעל המוח והשכל גובר על הלב ומשים מעצור לרוח הרגש החיצוני אלא כמ"ש (תהלים פ"א) אענך בסתר רעם, היינו שהרעם הוא בסתר ואינו ניכר בחיצוניות האיברים: והנה אף שלהצדיקים מבחינת בתי גואי מעלה יתירה על הצדיקים שהם מבחינת בתי בראי, שהם מעולם ההסתר והנעלם, והמתינות וישוב הדעת ביותר, יש באינך צדיקים שהם מבחינת בתי בראי נמי מעלה בעניין הגבחת העולמות...".

¹⁵¹ פנקסי הראי"ה, חלק ראשון, פנקס ה, אות ז: "האמונה השלימה, המאירה את כל חשכת היקום, איננה יראה כלל מהיקשי השכל האנושי. היא יודעת, שהשכל הוא הקניין היותר מוגבל של המין האנושי. הוא נועד רק להיות משתמשים בו באותו התפקיד שהוא ראוי לו, אבל אין לו כל זכות להאפיל על מאורים אחרים שהם חוץ ממנו, כמו הרגש והאמונה בכלל".

¹⁵² אורות הקודש, חלק א, אות עד (עמוד רמט): "אי אפשר לאדם לחיות לא בשכל לבדו, ולא ברגש לבדו, תמיד צריך שיהיה ממוזג את השכל עם הרגש בחוברת [יחדיו]".

¹⁵³ אורות הקודש, חלק א, אות עט (עמוד רנג): "קטרוג הלבנה מתפרש יפה ברזי הנפש. השכל, המאור הגדול, והרגש, הקטן, שניהם עומדים במשקל אחד, אבל שונים הם דרכיהם, ולפעמים רבות מאוד הסתירות שביניהם. אם ערכם היה מכל צד שקול, היתה הסתירה בחיים הרוחניים, וממילא גם הגשמיים, גדולה. אי אפשר לשני מלכים שישתמשו בכתר אחד. הרגש קובל, אפשר לשכל להרחיב את עצמו עד כדי קבלת כל ההפכים. מה שאין כן ברגש. עצה אחת יש על זה. לכי ומעטי את עצמך. הוי ראש לשועלים. בחיי המעשה. החברה. והנימוס, מלכי בכיפה, אבל למעלה במקום העיונים העליונים, שם המאור הגדול מושל. אבל הקובלנא גדולה היא מאוד, יש באמת מהלכים לרגש בעליונים ועליונים, גם בעמקי השכל עצמו וטוהר משפטיו. הכח השכלי שברגש נמצא הוא בעושר ההתפרטות, מיעט את הלבנה לפיכך הרבה את צבאותיה. אבל בכל זאת לקוי הוא העולם מפני ירידתו של הרגש ממרומי שמי. השכל ושרשו העליון מתעכב גם כן ממהלכו, ונעכר מזכותו, על

סוגיית קמיעות כישוף ועוד

לשאלה זו – האם להתייחס לכוחות שאינם שכליים – ישנן השלכות עצומות. אחת הסוגיות התלויות בשאלה זו היא סוגיית הקמיעות והכישוף.

הרמב"ם כינה את האמונה בקמיעות "הזיות", והוסיף שכל הדברים הללו אין ראוי לאדם שלם לסבור אותם¹⁵⁴. והסביר שהשכל לא יוכל להאמין שהכישוף מועיל¹⁵⁵.

לעומתו כתב הראי"ה קוק¹⁵⁶ שהחושב שיש מציאות למזיקים סגולות לחשים קמיעות גלגולים ורוחות, איננו בעל הזיה כלל, ואדרבה, מי שמתאמץ לכפור בכל מה שלא יקובל ע"י השכל, דווקא הוא הוזה גמור¹⁵⁷.

מקורות מלאים והוספות

ידי הנמכתו של הרגש והגבלתו, ואי התחברותו התדירית באור השכל".

¹⁵⁴ מורה נבוכים ח"א פרק סא: "אל יעלו על ליבך הזיות כותבי הקמיעות, ומה שתשמע מהם או תמצא בספריהם הטיפשיים, שמות שהם מצרפים אותם שאינם מורים על שום עניין כלל, וקוראים אותם שמות, ומדמים שהם צריכים קדושה וטהרה, ושהם עושים נפלאות. כל הדברים הללו סיפורים שאין ראוי לאדם שלם לשומעם, כל שכן לסבור אותם".

מורה נבוכים ח"א פרק סב: "וכאשר מצאו האנשים הרשעים הבערים את הלשונות הללו, מצאו מקום לשקר ולדבר, שמצרפים איזה אותות שרצו, ואומרים: זה שם פועל ועושה אם נכתב או נאמר באופן פלוני. ואחר כך נכתבו אותם הכוזבים אשר בדה אותם הרשע הבער הראשון, והגיעו אותם הספרים לידי הכשרים החלשים הפתאים, אשר אין להם קנה מידה להבחין בין אמת ושקר, והצניעות, ונמצאו בעיזבונם, וחשבו בהם שהם אמת. כללו של דבר: פתי יאמין לכל דבר".

פירוש המשנה לרמב"ם עבודה זרה פ"ד מ"ז: "שהכוזב הראשון הוא גזירת הכוכבים, אשר מוכח במופת בחכמה הטבעית ביטול הקדמותיה הראשונות... אחר כך הורכב כוזב שני על זה הכוזב הראשון, והן הטליסמאות [מיני קמיעות], ואמרו שאם יהיה כוכב פלוני שמזלו טוב במקום פלוני המתאים לו, תיעשה צורה בתואר כך והיא תביא תועלת כך...".

¹⁵⁵ מורה נבוכים חלק ג פרק לו: "ואותם הפעולות שעושים המכשפים, אין ההיגיון מחייבם, ולא יאמין השכל שהם גורמים מאומה כלל".

¹⁵⁶ כשיטתו לעיל בעניין היחס לכוחות הדמיון בכלל.

¹⁵⁷ פנקסי הראי"ה, חלק ראשון, פנקס ב, אות ה: "מה היא הזיה ומה היא אמונה ראויה – אין למחר לקבע מסמרות. אמנם היסוד הכללי הוא רק שמי שמטביע בעצמו לתרץ את פליאותיו הפנימיות בהשקפתו על המציאות הכלל ע"פ סיבות שאינן מבוררות לו, הוא קרוב להזיה, אבל מי שמחפש סיבות נכונות, אם יאמין ג"כ שישנם דברים רבים שהם למעלה משער פליאותיו – איננו בעל הזיה. ולהיפך, מי שמתאמץ לגזור על ביטול כל מה שלא תשקיפהו השערתו, הוא הוזה גמור. ע"כ החושב שיש מציאות למזיקים, לסגולות, לחשים, קמיעות, גלגולים, רוחות וכיו"ב איננו בעל הזיה כלל. למופת הם אנשי השם שהחזיקו באלה האמונות, והיו אנשים שלמים בדעת ובכישרון ישובו של עולם, כהיש"ר מקאנדיאה והר"מ בן ישראל ז"ל. אבל מי שמתרץ לעצמו כל חזיונותיו הטבעיים ע"פ דרכים שאינן תופסם ואינו יודע להם הדרגה, זהו בעל הזיה גמור".

ובדרכו לראות את שורש האמת שבשני צידי המחלוקת, הוסיף שיש תועלת בנטייה המציאותית שמבערת השקפות פסולות ומזיקות שחדרו לעולם הנסתר, ואעפ"כ יש אמת בעולם הנסתר, והתעלמות מכך תביא לעליבות העולם הרוחני¹⁵⁸.

יש מהאחרונים שסבר להביא ראיות למציאות הכישוף, וכתב על כך "למה נרחיק ממנו כל מה שלא יגזרהו העיון השכלי"¹⁵⁹, ויצא נגד שיטת הרמב"ם בסוגיה זו, וכתב עליו שנתפתה לדרך הפילוסופים שאינם מאמינים אלא מה שהעין רואה והשכל גוזר¹⁶⁰.

נבואה

יש להדגיש שהרמב"ם עצמו כתב לגבי הנבואה, שהיא פועלת גם דרך הכוח המדמה¹⁶¹, והאדם יוכל להתנבא רק אם כוחו במדמה הגיע לתכלית

מקורות מלאים והוספות

¹⁵⁸ אגרות הראי"ה חלק א' אגרת קצח ד"ה בספירה: "המיסטיקה בכללה, ולכל הערך הכללי של החכמות הנסתריות, באדם בכלל ובישראל בפרט, שרק נשמות קטנות יכולות לזקוף חזיונות-עולם הללו, שספחו אבירי דעה וגבורה רוחנית בכוחם, על החשבון של הדמיון הכוזב, שההשכלה המודרנית היא פודה ממנו את מחזיקיה. אבל האמת היא, שהעולם הנסתר, בחומר וברוח, עשיר הוא באין ערוך יותר ויותר מהעולם הגלוי עם כל הופעותיו... אבל אם הדברים [מעולם הנסתר] באים לשדרה שפלה, שהגאוה הטפשנית מצויה בה, והרשעות והשפלות, שהבערות מחוללתן, לא יחסרו לה, אז עלולים אוצרות כאלה להתהפך לרועץ, לטוות קורים שחורים במעמקי הנשמה, אשר יוכלו להיות למקור משחת של השקפות-עולם הפוכות ומדולדלות, שבכוון להרעיל נשמות רבות ולחלחל את ארסן גם בירושה של דורות, עד אשר תקום נטייה של חיים ריאליים, שאינה חפצה בשם נסתר, ובמטאטא השמד טאטא את הקורים הללו. ובראותה שהגדילה את האורה, תדמה כי רמה ידה וכי אין חביון ואין סתר במלא ההויה. אבל מייד תרגיש את חולשתה. אחרי אשר תרגיש רק מעט, כי אותה המלאכה של פינוי הקורים כמעט צלחה בידה, תמצא את עצמה עלובה עם כל אוצרה הרוחני הגלוי. שלא יוכל למלא את נפשה, ואז תרגיש את הטוב הגנוז באוצר הסתר, כשהוא אך ינתן לה באופנים הגונים, בשיעורים מתאימים, באופי נערך ובתכסיס מלא של דעה שלמה ומוסר מעשי בריא וחוסן".

¹⁵⁹ נשמת חיים (לרבי מנשה בן ישראל) מאמר שלישי פרק יח ד"ה ועתה: "ועתה אם הניסיון יורה שבאיזה מעשה ומילין מועטים בקלות יוכלו הרשעים לאסור חתנין בלי פגיעת גשם בגשם, למה נרחיק ממנו כל מה שלא יגזרהו העיון השכלי?".

¹⁶⁰ נשמת חיים (לרבי מנשה בן ישראל) מאמר שלישי פרק יב ד"ה אכן: "הנך רואה איך חלק [הרמב"ם] כבוד למופת בלבד... אם כן יצא לנו מזה שהרמב"ם בהרבה מקומות נשא פנים לפילוסופיאה... ולכן אינו מן התימה אם הוא כאריסטו מכחיש השדים, כי הוא נתפתה לדרך הפילוסופים אינם מאמינים אלא מה שהעין רואה וגוזר העיון הטבעי...".

¹⁶¹ מורה נבוכים ח"ב תחילת פרק לו: "דע, כי אמיתת הנבואה ומהותה הוא שפע השופע מאת ה' יתהדר ויתרומם באמצעות השכל הפועל על הכוח ההגיוני תחילה, ואחר כך על הכוח המדמה, וזוהי רום מעלות האדם ותכלית השלמות שאפשר שתמצא למינו, ומצב זה הוא

השלמות¹⁶². ויש מהראשונים שהוסיף שהשכל אינו יכול להשיג את הנבואה, כיוון שהיא חוץ מגבולו¹⁶³. ויש מי שכתב על כך שזהו הטעם שמדרגת החכמה עדיפה ממדרגת הנבואה¹⁶⁴.

אך יש שכתב שהנביא משיג את רצון ה' בהשגה שכלית טהורה¹⁶⁵.

ויש שחידש שיש נבואה אשר כולה שכלית, והיא מתקיימת בשלמות, ויש נבואה מצד הדמיון, והיא מתקיימת באופן שאינו שלם¹⁶⁶.

מקורות מלאים והוספות

תכלית שלמות הכוח המדמה".

¹⁶² מורה נבוכים ח"ב פרק לב: "שהנבואה שלמות מסוימת בטבע האדם... האדם החסיד השלם בהגיונו ובמידותיו, אם היה כוחו המדמה בתכלית השלמות האפשרית, והתכונן ההתכוננות אשר אשמיעך – הרי זה מתנבא... לפי שזה שלמות הוא לנו באופן טבעי... ואמנם אין זה בהכרח שיתנבא, שכן הראוי לנבואה המתכונן לה אפשר שלא יתנבא, וזה ברצון אלו, וזה לדעתי כעין כל הניסים ונוהג כמנהגם".

¹⁶³ דרשות ר"י אבן שועיב תזריע ומצורע ד"ה וכבר: "השכל יש לו גבול, ואינו יכול להשיג הדברים שהם חוץ מגבולו, והוא דברי הנבואה והדברים הבאים בנס, כי כמו שיש גבול לחוש ולהרגש, כן יש גבול לשכל".

¹⁶⁴ צדקת הצדיק (ר' צדוק הכהן מלובלין) אות רד ד"ה וכעניין וד"ה ומזה: "ומה שאצל אחד הוא מחשבת דברי תורה הוא אצל אחר מחשבת הדמיונות, כי הוא מעמיק יותר בדברי תורה להגיע אל האמת הברור הניכר לעין שהוא כן, שזה נקרא אמת שהוא מבורר בהתגלות ליבו ועיני שכלו, ומה שאינו כן נקרא דמיון כנודע בזהר (ח"ב ר"פ ב) על וביד הנביאים אדמה (הושע י"ב י"א) דמיון הוא אספקלריא דלא נהרא הנקרא אמונה ומידת לילה... ומזה נמשך מדרגת הנבואה שהיא פחותה מהחכמה, כמו שאמר בבבא בתרא (י"ב א)".

¹⁶⁵ בתורתו של רבי גדליה נדל עמוד קל"ח ד"ה מה פירוש ויאמר ה' אל אברהם: "הקב"ה אינו מדבר בפה, ואינו משדר גלי קול. אף אחד אינו יכול לשמוע את דבר ה' אל הנביא, מלבד הנביא עצמו. ישנן שתי אפשרויות:

או שהנביא משיג את רצון ה' בהשגה שכלית טהורה, וזה נקרא שה' אמר לו. או שעד כדי כך מושפע הנביא מהרעיון שהוא משיג, עד שהוא שומע קול דופק באוזנו ואומר לו: עשה כך וכך. אין זה נס, אלא שההשגה הבלתי-אמצעית, הברורה בהחלט, גורמת לנביא להרגיש בנפשו אותה ההרגשה שמעורר קול פיס, קול של מילים נאמרות, המכה בעור התוף".

¹⁶⁶ דרך אמונה (רבי אברהם ביבאגו, בדור שלפני גירוש ספרד) מאמר ב שער ב (מהדורת קושטא רפ"ב דף לט ע"א טור שמאלי): "ויראה כי למה בבשורת השונמית אשר בישר אותה אלישע לתת לה בן למועד האמור, נתערב הדמיון, אחרי אשר ניתנה הבשורה לאישה ולא לבעלה, אשר זה מורה היות אותה הנבואה מצד הדמיון, אשר היא נקבה בערך לשכל כמו שאבאר, לזה בא חיסרון ומיתה, ומת הנער היולד.

אמנם באברהם ע"ה אשר לא נתערב דמיון בבשורתו ונבואתו, עמו שאמר שוב אשוב אליך כעת חיה וגו', שהוא מורה היות הנבואה והבשורה אשר היה כולו שכלי, ולא בדמיון הנקבותי, נתקיים הייעוד בשלמות, ולא היה בו מיתה".

ועב"פ, אפשר שנביא שקר יטעה ולא יבחין בין השקר והאמת, וידמה לו שהיא נבואה אמיתית¹⁶⁷.

הוכחות מהמציאות בסוגיות אלה

כבר צייננו¹⁶⁸ שהיו שבחנו במציאות דעות שלא הוסקו באופן שכלי, ולא הגיעה לידינו ראייה מוחלטת על ידע אמיתי וברור שהגיע באופן על-טבעי, למעט נבואה¹⁶⁹, וכן לא הגיעה לידינו ראייה מוחלטת שיש בדרכים על-טבעיות יכולת לשנות את המציאות. ואדרבה, לא רק שלא מצאנו מקרים שדרך זו הועילה¹⁷⁰, אלא שמצאנו מקרים רבים שלא הועילה ובחלקם אף

מקורות מלאים והוספות

¹⁶⁷ ספר חסידים סי' רו: "אם תראה שמתנבא אדם על משיח, דע כי היו עסקיו במעשה כשפים או במעשה שדים או במעשה שם המפורש, ובשביל שהם מטריחים את המלאכים אומרים לו על משיח כדי שיתגלה לעולם (על שהטריחו את המלאכים), ולבסוף יהיה לבושת ולחרפה לכל העולם על שהטריחו המלאכים, או השדים באים ולומדים לו חשבונות וסודות לבושת ולבושת המאמינים בדבריו".

של"ה פרשת קרח תורה אור בהגדה: "כי יש סוד בנביאי שקר שהתנבאו והם היו סוברים שאומרים אמת. והעניין היה כי מצד חטאם שירדו לעומק הקליפה, ודיבר עמהם רוח הטומאה, וטעו וסברו שהוא רוח הקודש, כי עוונותם גרמו לזה".

דרך ה' (לרמח"ל) ח"ג פ"ד אות יא: "ואמנם צדקיה בן כנענה הוסיף על שאר נביאים ההם, כי הם לא אמרו אלא כפי שנמשך להם מאותו הרוח, אך צדקיה הוסיף לעשות כעין מה שהיו עושים נביאי האמת, וזה כי כבר האמין בגילוי ההוא וחשב היותו אמיתי ונמשך מלפניו, יתברך, עד שהזיד לומר 'כה אמר ה' באלה תנגח את ארם'. והנה הוא לא למד בדרכי הנבואה האמיתית כראוי ולא הבחין בין השקר והאמת, ועל כן אמרו חכמינו זכרונם לברכה, עליו, שאמר מה שלא שמע, וכן אמרו (סנהדרין פט א): 'רוח נבות אטעיתה', ואמרו עוד: 'הוה ליה למידק', כפי מה שהזכירו יהושפט, ש'אין שני נביאים מתנבאים בסגנון אחד'. והנה באמת קרה לנביאים ההם באותו הזמן גילוי יותר ממה שהיו רגילים להשיג, ובדרך שונה ממה שהיו רגילים, עד שטעה צדקיה ונדמה לו, שאותה הפעם היתה נבואתו אמיתית".

דברי יואל (האדמו"ר מסאטמר), שמות, עמוד מט: "מבואר עב"פ דיש מציאות כזה אפילו לצדיק אמת, שיטעה בנבואתו ויסבור שהוא אמת ומפי ד', והשטן מטעה אותו והוא מטעה אחרים בנבואתו".

ואף מצינו שאפשר שהאדם יכיר שזו נבואת שקר, אלא שלא רצה בכך, כפי שכתב הראי"ה קוק (שמונה קבצים קובץ ד אות יז): "ואקשיב ואשמע מתוך מעמקי נשמותי, מתוך רגשי לבבי, קול ד' קורא. ואחרד חרדה גדולה, הככה ירדתי כי לנביא השקר אחיה, לאמר ד' שלחני ולא נגלה אלי דבר ד'".

¹⁶⁸ לעיל פרק כו בכותרת "הוכחות מהמציאות בסוגיות אלה".

¹⁶⁹ שיש בה צורך באות או מופת, וגם אותה יש שביארו באופן שכלי, כדלעיל בסמוך, וביתר פירוט בפרק קג בכותרת "מהותם".

¹⁷⁰ והרבים שהעידו שהועילה – לא היו בקיאים בהסברים הטבעיים למה שראו.

הטעתה את הסומכים עליה¹⁷¹.

הסברים שכליים לתופעות אלה

אכן רבים העידו על עצמן שקיבלו ידיעות ממקורות שאינם שכליים, ואף תיארו זאת.

רבים הזכירו תופעה של דברים המתחדשים מפי עצמם¹⁷², שהאדם מרגיש שכוח אחר מדובבו¹⁷³, ואינו יודע מאין באו לו הדברים¹⁷⁴, ומשיב בלא

מקורות מלאים והוספות

¹⁷¹ אמנם ברור שגם הדרך השכלית יכולה להוביל לטעויות, אך מוכח בהחלט לכל אדם שברוב מקרי חיינו היא מועילה הן לברר את המציאות והן להשפיע עליה.

¹⁷² ספר אור נערב (לרמ"ק) החלק החמישי (כב ע"א – כד ע"א): "בסגולות אשר לחכמה זו (חכמת הקבלה) על שאר חלקי תורתנו הקדושה... הסגולה השמינית, היא מה שניסיתיו אני וזולתי בעניין הגרושים, שהיינו מתגרשים (מתבודדים) השדה עם האלוקי כמהר"ר שלמה ן' אלקביץ הלוי נר"ו לעסוק בפסוקי התורה פתאום בלי עיון, והיו הדברים מתחדשים דברים שאי אפשר להאמין עניין זה אלא מי שראה או ניסה העניין פעמים רבות, ומתנות שקיבלתי בגרושים ובאו לחלקי בחמלת ה' עלי...".

ספר גרושין (לרמ"ק) אותיות ד ויג, דפים ב ע"ב – ד ע"ב: "עוד נתגרשנו (התבודדנו) ביום ט"ו בשבט מורי ואני לבדנו, והיו דברי תורה מאירים בנו והדברים נאמרים מפי עצמם. והלכנו עד רבי יוסי דמן יוקרת וחזרנו, ונתעסקנו בפסוק... ועוד האריך בדרוש הרבה, כי שם היו הדברים מאירים מעצמם... עד כאן הגיע העסק ביום ההוא, והודאה לא־ל שזכינו כי הדברים האלו כולם עליונים, מושפעים בלי עיון כלל, והם מתוקים מדבש, מתנת המלכות אל המתגרשים ומתבודדים (ומתבודדים?) עימה".

רעיון דומה במקצת מפורש בגמרא (ברכות נה ע"ב, נז ע"ב): "אמר רבי יוחנן: השכים ונפל לו פסוק לתוך פיו – הרי זו נבואה קטנה". אמנם שם לא מדובר בחידושים.

¹⁷³ מורה נבוכים חלק ב פרק מה: "ואחר מה שקדם מביאור אמיתת הנבואה כפי שמחייב העיון, עם מה שנתבאר בתורתנו, ראוי שאזכיר לך מעלות הנבואה כפי שני היסודות הללו... המעלה השנייה היא שירגיש האדם כאלו דבר מה חל בו, וכוח אחר עבר עליו שמדובבו, ואז ידבר בדברי חכמה, או תהילה, או בדברי תוכחת מועילים, או בדברים מדיניים או אלוקיים, וכל זה בהקיץ ובמצב של שימוש החושים כרגיל, וזהו שאומרים עליו שהוא מדבר ברוח הקודש".

¹⁷⁴ ספר נצח ישראל (המהר"ל מפראג) פרק כח ד"ה דברים, וכן בחידושי אגדות למהר"ל סנהדרין צח ע"א ד"ה זיל: "פעמים הרבה היה אליהו מגיד דברים לאחד, ולא ידע האדם מאין באו לו הדברים, והיה נדמה לו כאילו הדברים היה לו מעצמו, ואינם אלא דברי אליהו שהגיד לו הדברים.

וכן מוכח קצת במסכת ערובין (מג א) גבי הני שמעתתא שנאמרו בבי מדרשא, וקאמר מאי לאו דאמרינהו אליהו. והרי לא ידעו אותם אשר הם בבית המדרש מי אמרם, כי באו בדעתם הדברים ההם, ולא ידעו מי אמרם".

שיועד מדוע השיב כך¹⁷⁵, אלא רוח אחרת עימו¹⁷⁶. ויש שאף ראו בכך הוכחה שהדברים באו מאליהו¹⁷⁷ או מרוח הקודש¹⁷⁸. מעין זה כבר כתב רבי אברהם אבולעפיה¹⁷⁹ בהדרכתו כיצד לקבל ידיעות רוחניות שאי אפשר להשיגם בקבלה אנושית¹⁸⁰.

מקורות מלאים והוספות

¹⁷⁵ מעשה איש (ר' צבי יברוב) ח"ג תחילת פרק יא עמוד רטז: "נשאל [החזון איש] אם בזמנו יש רוח הקודש (השואל שאל על רבינו), והשיב: 'לפעמים משיב אני לאנשים תשובות שאיני יודע מדוע עניתי כך!'".

¹⁷⁶ משמיע ישועה (הרב שלום י. קליין ושמחה רז) עמודים 332–333: "על אותו יום עצמאות מפורסם, מספר הרב חנן פורת: נוכח הייתי בישיבה בליל יום העצמאות תשכ"ז [שבועות מספר לפני מלחמת ששת הימים. יש לציין שבאותו היום נכנסו הכוחות המצריים לסיני והחלה 'תקופת ההמתנה', וכשלושה שבועות קודם לכן סגרה מצריים את מצרי טיראן בפני ישראלים], ועדיין מהדהדים באוזני זעקותי-שאגותיו של הרב צבי יהודה [קוק] 'איפה שכם שלנו, ואיפה חברון שלנו, ואיפה יריחו שלנו, הנשכחין?'..."

הרגשנו שרבינו אומר את דבריו ברוח הקודש, וכי השכינה מדברת מתוך גרונו. רוח אחרת היתה עימו. הוא התנשא גם בעוצמת קולו. כל הקירות רעדו. האנשים הסתכלו אחד על השני ולא ידעו את נפשם...

והוסיף הרב בני אייזנר... ניגשתי לרב צבי יהודה ושאלתי: 'איך ידע הרב ביום העצמאות שתפרין מלחמה ונשחרר את כל המקומות הקדושים ואת נחלת אבותינו? הרי אף פעם לא דיבר איתנו באותה תקיפות ובאותה עוצמה על חבלי מולדת'. הביט בי הרב ואמר: 'בנימין, תאמין לי – לא הכנתי נאום. נדברתי'."

¹⁷⁷ המהר"ל בנצח ישראל שהובא לעיל.

¹⁷⁸ החזון איש במעשה איש שהובא לעיל.

¹⁷⁹ מקובל מתקופת הראשונים, מהזרם של "הקבלה הנבואית".

¹⁸⁰ בספרו חיי העולם הבא עמודים סו"סח (ירושלים תש"ע): "היכון לקראת אלוקיך ישראל. הכן עצמך ויחד לבבך וטהר גופך ובחר לך מקום מיוחד שלא ישמע קולך לשום אדם בעולם, והיה יחיד ומיוחד ומתבודד מבלי אחר, ושב בחדר או בעליה ואל תגלה סודך לשום אדם. ואם תוכל שתעשהו בבית אפל מעט עשהו. ואמנם הטוב והישר שתעשהו בלילה. והיזהר לפנות מחשבתך מכל הבלי עולם. באותה שעה שאתה מכין את עצמך לדבר עם בוראך, ואתה מבקש שיודיעך גבורותיו, ותתעטף בטלית ושים תפילין בראשך ובידיך אם תוכל, כדי שתהיה ירא וחרד מפני השכינה אשר היא עמך אז בעת ההיא. ונקח עצמך ובגדיך ואם תוכל יהיו כולם בגדים לבנים, כי כל זה מועיל לכוונת היראה והאהבה מאוד מאוד. ואם יהיה בלילה הדלק נרות הרבה עד שיאירו עיניך יפה יפה. ואחר כך תיקח בידך דיו ועט ולוח. וזה יהיה לך לעד שאתה בא לעבוד את עבודת ה' אלוקיך בשמחה ובטוב לבב.

והחל לצרף אותיות מעטות עם רבות, והפכם וגלגלם במהירות עד אשר יחם לבבך בגלגוליהם, ושים ליכך בתנועתם ובמה שתוליד בגלגולם. וכשתרגיש כך שכבר חם לבבך מאוד מאוד בצירופים והבינות מהם עניינים חדשים אשר לא השגתם בקבלה אנושית ולא ידעתם מעצמך מתוך העיון השכלי, וכבר אתה מוכן לקבל השפע. והשפע נשפע עליך ומעורר בדברים רבים זה אחר זה, הכן מחשבתך האמיתית לצייר את השם יתברך שמו ואת

אלא שתופעה זו, שנראתה בעבר כהשגות רוחניות על-טבעיות, מוכרת ומתפרשת היום באופן טבעי כהשראה וחשיבה אינטואיטיבית¹⁸¹ ללא מעורבות מודעת¹⁸², כפי שכבר קדם והסביר אחד האחרונים¹⁸³. גם הבעל

מקורות מלאים והוספות

מלאכיו העליונים, לציירם בלבבך כאילו הם בני אדם, עומדים או יושבים סביבך ואתה ביניהם כמו שליח שהמלך ועבדיו רוצים לשלחו והוא (השליח) מוכן לשמוע מפי מי מהם ישמע דבר השליחות, אם מהמלך או מאחד מעבדיו.

ואחרי ציירך זה כולו הכן שכלך וליבך להבין במחשבתך העניינים הרבים אשר יבואו לך מתוך האותיות הנחשבות בלבבך, ועיין בכללם ובחלקיהם כמו איש שמגידים לו משל אחד או חידה אחת או חלום אחד, או כמעין בספר חכמה בעניין אחד עמוק מהשגתו. ופתור העניין אשר תשמע לפתרון המעולה ולקרוב אשר תוכל. וכפי מה שתבין ממנו תדין בעצמך, וגם באחרים לכל מה שיאמרו לך. וזה כולו יהיה לך אחר שתשליך הלוח והקולמוס מבין אצבעותיך או אחר שיפלו הם בעצמם מתוך רוב מחשבותיך ומרוב שמחה.

¹⁸¹ טבעה של האינטואיציה הוא שהאדם אינו מודע לדרך שבה הגיע אל הידיעה. כיוון שכן, ניתן בטעות לפרשה כתופעה על-טבעית. ולא היא, מדובר בחשיבה שכלית על סמך נתונים, שייחודה – בניגוד לחשיבה המודעת – בשקלול מהיר ואוטומטי של נתונים רבים, מחד, וללא מודעות אליהם, מאידך (אריכות בכך בספר "לחשוב מהר, לחשוב לאט"). אף החילוק בין המושגים ההלכתיים "סימנים" ו"טבעיות עין", מקורו בחלוקה בין חשיבה מנתחת מודעת לבין אינטואיציה.

¹⁸² להמחשת ההסבר ניתן לציין לתופעה אחרת, מוכרת יותר, של פתרונות לבעיות ש"מופיעים" מאליהם יש מאיין" בזמן שהאדם לכאורה הפסיק לחשוב על הבעיה (ולעיתים אף ברגע שהתעורר משנתו). כך גם התופעה שבה אדם מנסה להיזכר בפרט כלשהו ולא עולה בידו, ולאחר זמן-מה, כאשר הוא כבר עוסק בעניין אחר, הוא לפתע נזכר בו. הדבר מוכיח שמוחנו פועל לפתירת בעיות גם בזמן שאנו לא מודעים לכך.

¹⁸³ ספר הברית (רבי פנחס אליהו הורביץ). יש להעיר שהוא אף עסק בקבלה, וכן חיבר את הפירוש "טעם עצו" על הספר "משנת חסידים" לר' עמנואל חי ריקי, העוסק בקבלה) מאמר יז סוף פרק יא ותחילת פרק יב: "ובכך נתווסף במדמה שבמדבר עוד כח אחד, מה שאינו בבעלי חיים כלל, וזה נקרא כח המשער [אינטואיציה], שהוא שלמות כח המדמה שבאדם, ועניינו הוא כאשר אומר בפרק הבא בעזר האלוקים, והוא. המשער הוא הכח אשר יקרה, שיתנוצץ לפעמים באדם ידיעה פתאומית על העתיד, או על העבר... והוא לא יודע בעצמו הטעם מאין ידע זה... והנה זה הכח נמצא בכל אדם בדמיונו, ובשערה [מלשון "השערה"] דרכו, אפס שירבה באדם אחד יותר מהאחרים הבאים בשערים האלה....

סיבת המשער של כל אדם הוא שנולד אצלו מן ההקדמות הצבורות בזכרונו, והידיעות הכרוכים ומונחים בקרן זוית בדמיונו מכבר, אשר המה כדאין מצד עצמן לבנות מהם מופת [ראייה הגיונית] על אותו דבר המשוער, אפס שבכח המשער יעבור השכל על כל אלה ההקדמות בסקירה אחת, מבלי זמן לשים לב לסדרם ולחזור עליהם בעיון, עד אשר יולד מהם הדבר המשוער, ע"כ נראה לו שהגיע הדבר אליו מבלי טעם פתאום על כי שער וכו' המשער שלו הערה כרגע כל ההקדמות יחד.

על כן למרבה רגיל הכח הזה להזדמן על דבר שהיה לו השתקקות גדולה ונפשו איוותה לדבר ההוא, ודעתו משוטטת בו ברוב הפעמים, חושב וזומם עליו בעיתים רבים, אשר בכל פעם נולד לו שכל אחד, והקדמה אחת בעניין, עד תום כל ההקדמות, ונולד אז הדבר בדעתו.

שם טוב הזכיר תופעה שכזו¹⁸⁴, וציין שיש בכך דמיון לתופעות נפשיות מסוימות¹⁸⁵.

כמו תופעות נוספות שהיום יש להן הסברים נפשיים-טבעיים, כגון עליית

מקורות מלאים והוספות

נמצא אשר בכל אדם שעררה, הנה זמה [מלשון "מזימה"] היא שורשו ומחשבה יסודתו".

¹⁸⁴ כתר שם טוב (ליקוטים מהבעל שם טוב) אות קצט"ב: "כשאני מדבק מחשבתי בבורא יתברך, אני מניח הפה לדבר מזה שירצה".

¹⁸⁵ כתר שם טוב (ליקוטים מהבעל שם טוב) אות ריז"ג: "לפעמים כשמתפשט הניצוץ הקדוש של השכינה שיש בנשמתו, ואז היא ממש מדברת הדברים שבפיו, ונראה כאילו הוא אינו מדבר, שהדברים יוצאים מאליה מפיו, וזהו מדרגה גדולה. וכן אנו רואים להיפך (בס"א) במשוגעים".

נשמה¹⁸⁶, ראיות רוחניות מסוימות¹⁸⁷, השבעת קולמוס¹⁸⁸, מגיד¹⁸⁹.

מקורות מלאים והוספות

¹⁸⁶ רבי חיים ויטאל תיאר את ההכנות לעליית נשמה, ביניהן (שערי קדושה חלק ג שער ח): "בעת שיכין עצמו לקבל רוח הקודש אחר אשר הוטבעו בו כל מידות טובות בקניין, יכנס בבית יחידי בטבילה ובקדושה, ובמקום שלא יטרידוהו קולות בני אדם וצפופי עופות, ואם יהיה אחר חצות הוא יותר נכון לכל הדברים, ויסגור עיניו ויפשוט מחשבתו מכל ענייני העולם הזה כאילו יצאה נפשו ממנו כמת שאינו מרגיש כלל, אחר כך יתאמץ ויתחזק בחשק אמיץ להרהר בעולם העליון ולהתדבק שם בשורשי נשמתו ובאורות עליונים, וידמה בעצמו כאילו יצאה נפשו ועלתה למעלה, ויצויר עולמות העליונים כאילו עומד בהם".

חלק מהדרכות אלו יכולות להתפרש כתנאים לתופעה נפשית טבעית. תופעות דומות, להבדיל, מוזכרות בתרבויות שונות (ומכונות היום במגוון כינויים: חוויה חוץ-גופית, מסע אסטרלי, הקרנה חוץ-גופית, ריחוף בין-ממדי).

וכך כתב במאמר "רבי הלל צייטלין איש המסתורין" (מאת שלום פושינסקי, ב"ספר צייטלין" עמוד 121): "מכאן עובר צ. ור' הלל צייטלין לעניין של התפשטות הגשמיות ומברר, שגם המקובלים וגם חכמי הודו ידעו דרכים מעשיים להגיע ע"י אימונים ותרגילים שונים להתפשטות הגשמיות או לעליית נשמה. אלא שאין צורך לאמור שהמקובלים לקחו דבר זה מחכמי ההודים או ממקום אחר. דבר זה היה יכול להיות ידוע בישראל מקדמת דנא...".

יש להעיר שיש שתיארו את עליית הנשמה כעילפון. כתר שם טוב (ליקוטים על הבעל שם טוב) אות שכג (מהאדמו"ר האמצעי): "הבעש"ט כשהיתה לו עליית הנשמה כו' היה מופשט מכל הגשמת חיי חומריות גופו כמו המתעלף ממש... אשר לא ירגיש כל כאב והכאה".

יש להעיר שהיה מהמתנגדים לחסידות שהתקשה להסביר את עליית הנשמה של הבעל שם טוב – מתוך קונטרס "זמיר עריצים וחרבות צורים": "והנה מעולם עמדותי מרעיד ומשתומם ונוראות נפלאותי על המראה והחזון אשר נראה להריב"ש ורבי ישראל בעל שם טוב ז"ל, ומגדון עליות הנשמה, מה ראה על ככה ומה הגיע לבוא למעלה הזאת בארץ הטמאה הלזו ובדור עני שפל כהיום. ומי לנו גדול מהאר"י זלה"ה, ולא נמצא בספריו שיכתוב על עצמו שמץ דבר ממה שהעיד הריב"ש על עצמו... ובינותי בספרים ומצאתי תירוץ מספיק ואמיתי לדעתי, כי באמת היה דרך חלום חזון לילה בנפול תרדמה על אנשים".

יתכן שחלק מהמעשים שסופרו על קפיצות דרך של צדיקים שונים, ניתן לבארם באופן דומה לעליית נשמה. כפי שלהבדיל בין הטמא ובין הטהור, עדויותיהן של העוסקות בכישוף על מעופן לצורך פגישות עם השטן, יוחסו בין השאר לחומרים משני תודעה שבהם השתמשו ("משחזה מעופפת", הנקראת גם "משחת מכשפות"), כדלקמן בהמשך הסעיף, וכפי שהוסבר במאמרי "עולם הכישוף" פרק ג.

¹⁸⁷ ברור שבכח הדמיון להרגיש אף ראייה, ובפרט כאשר האדם משתוקק לראותה. ייטב לב (רבי יקותיאל יהודה טייטלבוים, האדמו"ר הראשון מסיגוט), פרשת אמור ד"ה וממנו ניקח: "ומקובלני ממוזלה"ה בעל המחבר ספר ישמח משה ותשובת השיב משה, כי פעם אחת אחר שסיים תפילת שמונה עשרה, עלה בליבו להתפלל לראות הדבר הנ"ל האמור ב[ספר] עשרה מאמרות ולהרמ"ע מפאנו, שאלהו הנביא מקריב קרבן התמיד. ועם לבבו אמר, אולי קיימא לי שעתא ואזכה לראותו. ותיכף התפלל על זה, ומילא ה' שאלתו. וראה עין בעין את אליהו מלוכש בבגדי כהונה עומד ומקריב התמיד כסדרו. ודבריו הללו נודעו לרבים".

¹⁸⁸ להבדיל אלפי הבדלות, מעשה דומה סופר אצל אומות העולם. ע"פ המסופר, בשנת 1676 נזירה בשם מריה קרוסיפיסה דלה קונצ'ציונה התעוררה בבוקר כשהיא מכוסה דיו, ולידה נמצא מכתב בכתב סתרים. היא סיפרה שהייתה אחוזת דיבוק והשטן הכריח אותה לכתוב

כך שכל הידיעות שהושגו על ידי תופעות אלה אינן אלא ידע שבעומק זכרוננו של האדם, רעיונות שבמעמקי נפשו, ותהליכי חשיבה לא־מודעים.

פרק לב

הסתרות בדברי גדולי ישראל

בתחומי האמונות והדעות, ישנם עניינים בודדים שאינם ראויים לכל אדם. ולכן יש ועל מנת להסתירם, השתמשו גדולי ישראל בהסתרות ובסתירות¹⁹⁰, בשינויי דחיקי¹⁹¹, בדחיות בעלמא¹⁹², בהסברים שיישבו את דעת ההמון¹⁹³.

מקורות מלאים והוספות

את מכתב זה. הנזירות הציגו את המכתב לראווה במנזר. בתקופה האחרונה הצליחו לפענח את כתב הסתרים בעזרת תוכנה, ונמצא כי הוא מכיל דברי כפירה באלוקים. הימצאות מילים שאינן עקביות ומובנות במכתב זה, הובילה אף היא את החוקרים לטענה שאותה נזירה סבלה מהפרעה נפשית (כגון סכיוזפרניה או מאניה דיפרסיה) והיא לא היתה מודעת לכך שהיא זו שכתבה את המכתב בעצמה. גם מצב תודעתי של טראנס, דהיינו שהאדם אינו מודע לעצמו, יכול להסביר את תופעת "השבעת קולמוס" וכן תופעות נוספות.

¹⁸⁹ הארכנו בכך לקמן פרק לה סעיף ז "נפש האדם".

¹⁹⁰ כדלקמן בדברי המורה נבוכים.

¹⁹¹ בית ישי (לרב שלמה פשר) דרשות סי' טו ד"ה ובוזה: "ובזה תבין עניין הדוחקים והאוקימתות שעושים האמוראים כשמקשים עליהם מדברי התנאים, שרבים תמחו על זה. דהואיל והאמוראים יודעים שהאמת עמהם, ורק האיסור לחלוק [על התנאים] הוא העומד בפניהם, לכן דוחקים בלשון התנאים להתנאים דבריהם עם האמת".

¹⁹² ירושלמי ברכות פ"ט ה"א: "אמרו לו תלמידיו: רבי, לאלו דחית בקנה, לנו מה אתה משיב?".

¹⁹³ מאירי פסחים קט ע"ב ד"ה בכמה: "בכמה מקומות ביארנו שבאותם הזמנים היו העם נמשכים אחר דברים המוניים כלחשים ונחשים ופעולות המוניות... וכשתקנו חכמים ארבע כוסות שלא לגרוע או להוסיף מצד אותם ההבלים, הוצרכו לרוב רגילותם לתת טעם לדבריהם".

שיחזקו את כוחו¹⁹⁴ או שיעוררוהו ליראת שמיים¹⁹⁵, בשיתופי שמות¹⁹⁶, בהכחות¹⁹⁷ וברמזים¹⁹⁸, שכבוד אלוקים הסתר דבר¹⁹⁹.

הגדיל לעשות הרמב"ם, שכתב בפירוש בפתחו של מורה הנבוכים, שבספר זה נמצאות סתירות והדבר בכוונת מכוון, בין השאר כדי שלא ירגיש ההמון בעניינים עמוקים מאוד, וכדי להסתיר את הדבר בדרך הערמה²⁰⁰. ואף

מקורות מלאים והוספות

¹⁹⁴ איגרת תימן ד"ה אבל מה שזכרת מדבר הקיצים: "ואנו דנים את רב סעדיה לכף זכות ונאמר, שמא מה שהביאו לענין זה, ואף על פי שהיה יודע שהתורה אסרה זה, לפי שהיו בני דורו בעלי סברות רבות נשחתות, וכמעט שתאבד תורת ה' לולי הוא עליו השלום, לפי שהוא גלה מן התורה מה שהיה נעלם וחזק ממנה מה שנדלדל והודיעו בלשונו ובכתבו וקולמוסו, וראה בכלל מה שראה בדעתו לקבץ המון העם על דרך חשבון הקיצים, כדי לאמץ אותם ולהוסיף על תוחלתם, והוא התכוון בכל מעשיו לשם שמים, ואין לטעון עליו על שטעה בחשבונותיו, כי כוונתו היתה מה שאמרת".

¹⁹⁵ בדברי המאירי ועוד שנביא לקמן.

¹⁹⁶ חגיגה יב ע"ב: "אמר רבי יהודה: שני רקיעים הן... ריש לקיש אמר: שבעה, ואלו הן: וילון, רקיע, שחקים, זבול, מעון, מכון, ערבות".

רמב"ם הלכות יסודי התורה פ"ג ה"א: "הגלגלים הם הנקראים שמים ורקיע וזבול וערבות, והם תשעה גלגלים".

ברור לכל המעיין בגמרא וברמב"ם שם, שאין קשר בין הרקיעים שבגמרא (שכוללים רעיונות רוחניים כמו מקדש של מעלה, נשמות, טל תחייה) לבין הגלגלים שהזכיר הרמב"ם, שהם בשיטת חכמי יוון. ואעפ"כ, היתה לרמב"ם חשיבות להשתמש בשמות הרקיעים שבגמרא. יש להעיר שגם המושגים "נפש" ו"גן עדן" ברמב"ם שונים מהדרך שבה הבינו רוב המפרשים את דברי חז"ל בגמרא.

¹⁹⁷ פירוש המשנה לרמב"ם ראש השנה פ"ב מ"ז: "ואני מתפלא על אדם [הרס"ג, שייחס את מקורו של חשבון לוח השנה למשה מסיני] שמכחיש ומתווכח בדבר הברור ואומר שדתי היהודים אינו בנוי על ראיית החדש אלא על החשבון בלבד, והוא מאמין בכל השונות האלה. ואיני חושב שהאומר כן מאמין בכך, אלא היתה מטרתו בדבר זה לנגח את יריבו באיזו צורה שתהיה שלא בצדק או בצדק כיון שלא מצא מפלט מלחץ הוויכוח". העמק שאלה אות כב על השאלות שמות פרשת ויקהל אות סז (תמא ע"א): "וזהו דעת רב סעדיה גאון ז"ל שנחלק עם הקראים בימיו, ורמז עליו בפירוש המשניות להרמב"ם ז"ל פרק ב דראש השנה".

¹⁹⁸ דוגמא לדבר, מספר גורל העשירות, מבוא, עמוד 13: "ועל הפתאים כתיב שומר פתאים ה'. ועל החכמים כתיב כי ברוב חכמה רוב כעס, יוסיף דעת יוסיף מכאוב... והמעמיק בשכל טוב וישר יבין יותר ממה שיש באפשרות לגלות בכתב" (העיר למשפט זה במאמר "גורל (המיוחס ל)הגרא"א – על שימושים מנטיים בתורה" עמוד 560). מחבר גורל העשירות ידע שאין בו יותר מתחבולה וחשבונות המוצפנים ומוסתרים בעורמה, כדלקמן פרק קח.

¹⁹⁹ לקמן בפרק פז נביא שדנו האם שייכת הסתרה כזו גם בציווי התורה עצמה.

²⁰⁰ מורה נבוכים, חלק ראשון, הקדמה: "סיבות הסתירות או הניגודים המצויים באחד הספרים

השביע את הקורא שיבינו, שלא יסבירו לאחרים²⁰¹.

דוגמא בולטת לעניין הסתרות, היא דבריו המיוחדים של המאירי, שדעתו, דעת יחיד, שכל הרעיון שהעולם נידון בראש השנה ושלשה ספרים נפתחים בו – הוא מהשתדלות דרכי הדת, להיות לציבור בזה התעוררות מחודשת, אך מצד האמת, משפטי יושרו של הקב"ה אינם מוגבלים בזמן, וידיעתו סובבת ומקפת מאין זמן מוגבל, וספריו פתוחים תמיד, והפנקס פתוח והיד כותבת בכל עת, ואדם נידון בכל יום²⁰². אמנם כבר ראינו שדעה נדחתה רק

מקורות מלאים והוספות

או באחד החיבורים, היא אחת משבע סיבות...

והסיבה השביעית. הכרת הדברים בעניינים עמוקים מאוד, שצריך להסתיר מקצת ענייניהם ולגלות מקצתן. ופעמים גורם הדוחק בדבר מסוים להמשיך את הדברים בו לפי הנחת הקדמה מסוימת, ויגרום הדוחק במקום אחר להמשיך הדברים בו לפי הנחת הקדמה הסותרת לראשונה. וצריך שלא ירגיש ההמון כלל את מקום הסתירה שביניהם. ויש שמערים המחבר להסתיר את הדבר בכל אופן...

אבל מה שימצא במאמר זה [ספר מורה נבוכים] מן השינויים, הם כפי הסיבה החמישית והשביעית. דע את זה ודייק בו וזכרהו היטב, כדי שלא תהיה נבון במקצת פרקיו".

²⁰¹ מורה נבוכים, פתיחה: "והנני משביע בה" יתעלה את כל מי שקרא מאמרי זה, שלא יפרש בו אף מילה אחת, ולא יבאר לזולתו ממנו אלא מה שהוא מפורש בדברי מי שקדמני מחכמי תורתנו המפורסמים. אבל מה שיבין הוא ממנו ממה שלא אמרו זולתי מן המפורסמים שלנו – אל יבארהו לזולתו. ואל יתפרץ להשיב, כי אפשר שמה שהבין מדברי הפך מה שרציתי, ויזיקני תחת רצוני להועיל לו, ויהיה משלם רעה תחת טובה".

²⁰² חיבור התשובה (למאירי), מאמר ב פרק א ד"ה ואצל אבי העזרי: "והוא אמרם בסתרי דבריהם, שלשה ספרים נפתחים בראש השנה אחד של צדיקים גמורים ואחד של רשעים ואחד של בינונים, צדיקים גמורים נכתבים ונחתמין לאלתר לחיים, רשעים גמורים נכתבין ונחתמין לאלתר למיתה, של בינונים תלויין ועומדין מראש השנה ועד יום הכפורים, זכו נכתבין לחיים, לא זכו נכתבין למיתה, נשא משלו תחילה על דרך שלשה ספרים נפתחין, נמשך אל הצורה הנזכרת, עם היות הלשון מפורסם גם כן האמרו על היות המעשים ידועים אצלו כאמרו 'מספרך אשר כתבת', והוא אמרם במשנת חסידים 'וכל מעשיך בספר נכתבין', ואמר שהם נפתחין בראש השנה על צד מה שבארנו.

וזה מהשתדלות דרכי הדת להיות להם בזה הערה (והתעוררות לענייני מוסר, וכן בלשון המאירי במקומות רבים 'דרך הערה אמרו') מחודשת בזמן ידוע ובא כלל עניינו למצרף, והגבלת הזמן אמנם יהיה מצד עצמו [של האדם], לא לייחד ולהגביל הזמן במשפטי יושרו [של הקב"ה], כי הוא יתברך לא נסגרו ספריו לעולם עד שיפתחו בראש השנה. והוא אצלי אמרם אין ב"ד של מעלה נכנסין לדין אלא אם כן קדשו ב"ד של מטה את החודש, כבר התבאר זה על פי קצת מפרשים, ואצלי לפרש על זה הצד אמרם ע"ה בארבעה פרקים העולם נידון, והוא באור נכון.

וכבר העיד וגילה האמת ר' יוסי ע"ה באמרו, אדם נדון בכל יום [שלא כדברי הגמרא ראש השנה טז ע"א, שאמרה על המשנה 'בארבעה פרקים העולם נידון' – 'מני מתניתין? לא רבי מאיר, ולא רבי יהודה, ולא רבי יוסי, ולא רבי נתן], ועל צד משל להיות המעשים ידועים, ומשל הספר בא מזה מאמר נכבד לר' עקיבא השלם במשנת חסידים, האריך בו על אופני

משום שלא נתקבלה בעם ישראל²⁰³.

וכן יש מהגאונים שכתבו שהמנהג שלא לשתות מים בשעת התקופה, אינו משום סכנה אמיתית, אלא שהקדמונים אמרוהו להפחיד בני האדם שייראו מאת השם יתברך²⁰⁴.

וכן כתב הרדב"ז שבאמת הנבואות שלימות המשיח הן רק משל לרוב השלום שיהיה בימיו, אלא שלא רצו לפרסם זאת לכללות העם והניחו להם הנבואות כפשוטן, שלא לתת רפיון בלב בני אדם וחולשה בדברי הנביאים²⁰⁵.

ויש מראשוני המקובלים שכתב לגבי מעשים מסוימים, כמו מעשה ברב גדול בעל שמות שהשביע שד, שדברים אלו טוב מאוד לאומרם לפני עמי הארץ ולפני הנשים הזקנות ולפני הנערים בעלי הדמיון החזק, כדי להפחידם מחמת חכמת הרבנים, ואע"פ שהוא דמיון שקרי. ואעפ"כ אין זו חכמה לטעון טענות נבוכות כאלה, שבהימצא שקריות הטענות תפחת המסקנה מאוד

מקורות מלאים והוספות

התשובה, והיות ידיעתו ית' סובבת ומקפת מאין זמן מוגבל והוא אמרו, הכל נתון בערבון וגו', הפנקס פתוחה והיד כותבת וכו', והחכם השלם כיוון בזה המאמר להעיר האדם על ענייני עצמו והשתדלו בסבב לעצמו אופני שלמותו".

²⁰³ לעיל פרק כד.

²⁰⁴ אבודרהם סוף שער התקופות (והובא בדרכי משה הקצר יו"ד סי' קטז ס"ק ה): "מצאתי כתוב שיש לזהר בכל תקופה מארבעתן שלא לשתות מים בשעת התקופה משום סכנה שלא ינוק ויתנפח...

וכתב החכם בן [אבן] עזרא: שאלו חכמי (קריאות) [קירואן] לרבינו האי, למה נהגו ישראל הדירים במערב להישמר שלא ישתו מים בשעת התקופה? והשיב כי נחוץ בעלמא הוא... ויש מהגאונים שאמרו על התקופה (במדבר כג, כג) 'כי לא נחש ביעקב', אלא הקדמונים אמרו אלה הדברים להפחיד בני אדם שיראו מהשם ולא יסיפו הרשעים לרשוע וישובו כדי שיצילם השם מיד' תקופות. כי ידוע ידענו כי כל דברי חכמים אמת כאשר הם במשמעם או יש להם סוד סתום כאשר רמזתי סודם בספר הישר שהוא פי' התורה עד כאן דבריו".

²⁰⁵ שו"ת רדב"ז מכתב יד (חלק ח) סימן עא ד"ה תשובה: "דעת הראב"ד וצריך לומר: הרב, דהיינו הרמב"ם ז"ל הוא, כי כל היעודים אשר יעדו כל הנביאים לישראל לימות המשיח כולם משל לרוב השלום שיהיה בימי המשיח, וכן כתב בהדיא פרק י"ב מהלכות מלכים (ה"א), אל יעלה על לב שבימות המשיח יבטל דבר ממנהגו של עולם וכו', ואינו חולק על התלמוד שאמר ופליגא דשמואל, אלא שהם ז"ל הניחו הדברים והנבואות כפשוטן כאשר יבינו אותם כללות העם, ולא רצו לפרסם שכל אותם הדברים הם משל, שלא לתת רפיון בלב בני אדם וחולשה בדברי הנביאים, ומשום הכי אמרו דפליגי, ויתפסו דברי האומר כל הנביאים לא נתבאו אלא לימות המשיח, ותחזק ידי אמונתם בביאת המשיח, כדי לזכות לאותן הטובות אשר יעדו להם הנביאים, אבל קושטא דמילתא הוא דלא פליגי".

מהלבבות²⁰⁶.

ואחד הרבנים מתקופת הראשונים כתב שענין הגלגול ושאר תיאורי העונש לנפשות, לא נאמרו אלא להפחיד את ההמון²⁰⁷. ויש שהוסיף כך גם לגבי אזהרות של חז"ל על עונשים בעולם הזה²⁰⁸.

ויש שנחלקו אף לגבי שיטות שונות, אולי כל מה שנתייסדו אינו אלא כדי לעורר לב ההמון, או כמענה לבעלי דעות נפסדות ולתלמידים נבוכים

מקורות מלאים והוספות

²⁰⁶ מפתח רעיון (רבי אברהם אבולעפיה, מראשוני המקובלים), מהדורת תשס"ב, עמודים כג' כד': "שידמה מדמה שאם יונח הנער באי נגור בין אלמים שיגדלוהו שידבר מעצמו לשון הקודש – כי זה הדבר אין בו לא טעם ולא ריח. ואפילו אם תשמע שמלך אחד בחן זה ומצאו כן, ראוי שתהיה השמועה הזאת אצלך כשמועת היות רב אחד גדול בעל שמות משביע את השד בשם ולוקחו בתוך הבירה הריקה ומשביעו לעשות רצונו ואחר כך שולחו לדרך. כי כל אלה הדברים והדומים להם הם טובים מאוד לאומרים לפני עמי הארץ ולפני הנשים הזקנות ולפני הנערים בעלי הדמיון החזק אשר לא ידעו ולא יבינו בחשיכה יתהלכו, כדי להפחידם מחמת חכמת הרבנים... וזה טוב מאוד מצד אחד ואע"פ שהוא דמיון שקרי... ואין זה אצלי חכמה לטעון טענות נבוכות כדי להעלות דבר מהדברים, כי בהימצא שקרות בטענות ההן יפחת הדבר מאוד מהלבבות תחת היותו מתעלה, ותתהפך הכוונה בו".

²⁰⁷ מקור חיים לר' שמואל צרצה פרשת כי תצא ד"ה ונגשה יבימתו: "זה"ר דוד ׳ן בילא ואבן ביליה) כתב כי מדעתו שענין הגלגול ושאר העניינים אשר נאמרו בגמול הנפשות, לא נאמרו אלא על דרך הפחדה וגיוסם בדרכים מדומים כפי מה שיצטרך אל ההמון. אבל אמיתת איכות העניין על פי מה שהוא – עין לא ראתה אלוקים וזולתך".

²⁰⁸ מעשה ניסים (ר' ניסים ממרסיי) פרק ח עמוד 106: "והראשונה טובה להמון הפתאים דרך נשים להם, להשקיט תשוקתם ולא יתשלשו בעשיית המצוות, הבטיחו לזה רבותינו בפשט דבריהם, והיא טובה להם לחולשת שכלם, ואיננה פינה מפינות התורה, רק מי שירצה להאמין גן עדן מקום רענן ודשן ותענוג גשמי יאמין ופתורא דדהבא ונהרא דאפרסמא, וזה טוב לנשים ולפחותים מבני אדם לא ישערו תענוג זולת תענוג גשמי ולא גמול זולתו, ובעבורו יתחזקו לעשות הטוב והישר. ואפשר בקצת מהם שאם נוציאם מזה יקרה כפירה ונטייה מן הדת, וכן גיהנם להפחיד החוטא בעונש גשמי באש לוהט ודומה לו".

שם פרק י עמוד 137: "ויעוד גן עדן וגיהנם הם לנפש בלבד. ואם רבותינו כבר כינו עונש הנפש בדבר גופני בשריפה באש לוהט... וכן גן עדן כינוהו ז"ל לתענוג גופני מופלג ודמוהו אליו באמרם צדיקים יושבים ועטרותיהן בראשיהם ונהנין מזיו שכינה... וסעודת לויתן... – הכוונה מהם שיובנו דבריהם לשני פנים: להמון כפשוטן למען יחזיקו ביושרם, והמשכיל יקחהו משל לתענוג הנפש והידבקוהה בנפרד וההפך בהעדר זה התענוג לחוטא. ומזה הצד זה הגמול והעונש לנפש מחויב ושכלי".

שם פרק י עמוד 136: "וידעתי שתמצא קצת דברים לא תוכל להם, ר"ל להמשיכם אל החיוב השכלי, רק הם איומים והפחדות לתועלת ההמון. ואמרם (פסחים נ ע"ב) 'העושה מלאכה בערב יום טוב אינו רואה סימן ברכה' ר"ל באותה מלאכה, ואמרם (ראש השנה יז ע"א) 'המטיל אימה יתירה על הצבור אינו רואה בן חכם לעצמו', שנאמר (איוב לו כד) 'לכן יראוהו אנשים לא יראה כל חכמי לב', וכן כל דומה לזה, ואמרם (שבת צז ע"א) 'החושד בכשרים לוקה בגופו', וסמכו לזה מה שקרה למרים...".

שצריכים להניח את דעתם לעת עתה, והכותבים עצמם לא האמינו בדבריהם²⁰⁹.

ויש אף מי שהפריז על המידה וכתב שבתחומים אלה אין שום רב או אב שמגיד לתלמידו או לבנו כל מה שבליבו, ותהי האמת נעדרת²¹⁰.

לפיכך, כאשר גדולי ישראל עסקו בעניינים שכאלה, ויש בדבריהם פרטים שאינם ברורים, עניינים שמקורם וסיבתם לא מובנים, טעמים מוקשים, סתירות, דוחקים – יש לעיין אם לא התכוונו להסתיר מההמון את המכאוב שבחוספת הדעת, וכגודל המכאוב כך גודל חוספת הדעת. ושמא אף שינו כדי להטיל שלום בין ישראל לאביהם שבשמים. וה' אלוקים אמת ותורתו תורת אמת.

גם במקומות שנקטו המפרשים את היישוב שנשתנו הטבעים, אפשר שבחלקם לא התכוונו אלא להסתיר את דעתם האמיתית²¹¹. כך כאשר החזון איש דן על דברי התלמוד ששני שבילים יש באבר, אחד מוציא שתן ואחד מוציא שכבת זרע²¹², והעיר שאצלנו אין בגיד אלא שביל אחד, והסביר זאת בכך שנשתנו הטבעים²¹³ – שינוי שקשה מאוד להולמו מבחינה

מקורות מלאים והוספות

²⁰⁹ כפי שהבאתי לעיל פרק בו שטענו בעלי החקירה ובעלי הקבלה אלה כלפי אלה.

²¹⁰ מצרף לכסף (ר' יש"ר מקנדיאה) מהדורת תרכ"ה דף כט ע"ב – ל ע"א: "וכלל גדול אני מוסר בידך, שלא תדמה בנפשך לירד לסוף דעת המחברים מתוך ספריהם, כי השם לבדו יודע תעלומות לב... ואין שום רב או אב שמגיד לתלמידו או לבנו כל מה שבליבו בכמו אלה העניינים, ותהי האמת נעדרת. אבל אני נשבעתי שבספר בשמת לא אשא פנים לשום אדם ואגלה דעתי בכל דרוש. ואם שגיתי – ה' הטוב יכפר בעד".

²¹¹ וכן כתב בספר יצורי הפלא במדרש ובמדע (ר' נתן סליפקין) עמוד 326: "הרב פיינשטיין מסביר שזה משום שהטבע השתנה, גם במהותו וגם בצורה שאנו מבינים אותו". הערה 14 שם: "ראוי לציין כי חתנו של הרב פיינשטיין, הרב משה טנדלר, טען בפניי כי אמרה זו של הרב פיינשטיין היא 'דרך דיפלומטית' לומר כי חז"ל שגו בהבנתם את עולם הטבע".

²¹² בכורות מד ע"ב: "ת"ר, שני נקבים יש בו באדם, אחד מוציא שתן ואחד מוציא שכבת זרע, ואין בין זה לזה אלא כקליפת השום, בשעה שאדם נצרך אם נקבו זה לתוך זה נמצא עקר". לולי דברי החזון איש שיובאו לקמן, היה אפשר לומר שלא מדובר בשבילים בתוך האבר, אלא באברים בחלל הבטן שקרובים זה לזה.

²¹³ חזון איש אבן העזר יב ז ד"ה והנה: "והנה בגמרא מבואר דהיו בגיד ב' שבילין אחד לקטנים ואחד לשכבת זרע, וכדאמר [יבמות עה ע"ב] אסתתם גובתא דשכבת זרע כו', וכן דנו במטיל מים מב' מקומות, וכן אמרו בכורות מד ב' נקבים יש בו באדם כו', ובדבר זה נשתנו הטבעים ואצלנו אין בגיד אלא שביל אחד והזרע נכנס בגיד בראשו שסמוך לגוף, וכבר הביאו תוס' ע"ז כד ב ד"ה פרה, דברים שנשתנו".

מציאותית²¹⁴ – אפשר שהשתדל להסתיר שחז"ל לא היו רופאים אלא ליקטו מדברי רופאי זמנם²¹⁵, ואכן כך סברו מומחי רפואה בעבר²¹⁶.

עם זאת דבר פשוט הוא שעל מנת לברר את האמת יש להשתמש בראיות אמת בלבד. וכפי שהארכנו לעיל²¹⁷.

פרק לג

הארות לדרך לבירור האמת

דברי הרמב"ם הללו²¹⁸ הם בבחינת מועט המחזיק את המרובה, שכן כלולה בהם הזהירות מכשלים והטיות²¹⁹ שמקשים על חיפוש האמת בכלל, ועל חיפוש האמת בענייני יסודות המחשבה בפרט.

אכן מצינו מהגאונים הראשונים והאחרונים שהעמיקו לעסוק בכללי

מקורות מלאים והוספות

²¹⁴ דומה כי גם הקיצונים שבמאמיני ההתפתחות הטבעית, לא העלו בדעתם התפתחות כה מהירה מהותית וגורפת, עד שהיום כבר אין למצוא בני אדם עם מבנה אברים הדומה למה שהיה מקובל לפני כ-1500 שנה. ובפרט שלא ידועה לנו סיבה שגרמה להיכחדות בעלי המבנה הקודם.

²¹⁵ רב שריא גאון סי' שעו, הובא באוצר הגאונים גיטין עמוד 78: "צריכין אנן למימר לכוין דרבנן לאו אסיאת אינון ואינם רופאים, ומילין בעלמא דחזונין בזמניהון (מה שראו בזמנם) וכחד חד קצירא אמרונין ולא דברי מצוה אינון, הילכך לא תסמכון על אילין אסותא (אל תסמכו על רפואות אלו) וליכא דעביד מנהון מידעם אלא בתר דמיבדק וידע בוודאי מחמת רופאים בקיאים וכו'".

²¹⁶ הרפואה במקרא ובתלמוד (יצחק פרויס) עמודים 163–164: "חכמי התלמוד מורים "שני נקבים יש בו באדם, אחד מוציא שתן ואחד מוציא שכבת זרע... לא ברור מה מונח ביסוד הטעות שנזכרת כבר ע"י הרופאים הערבים, ומהם במשך כל התקופה הערבית עד ימי הביניים, אשר חשבו שקיימים שני צינורות נפרדים לזרע ולשתן (הרופאים הערבים תיארו צינור שלישי, עבור הפרשות של הערמונית). וסליס תיקן טעות זאת בשנת 1543, בהסבירו שאנטומאי ערבי, בע שחתך לרוחב הגיד ראה דם כהה הומוגני יוצא מתוך הגוף הספוגי ומתוך השופכה, והוא פירש זאת בצורה שגויה. אך מסתבר יותר שהרופאים הערבים טעו מחמת תופעה של סדק בתחתית השופכה... יתכן גם שמקור הטעות היה מחמת התופעה השכיחה של...".

²¹⁷ פרק כח.

²¹⁸ דלעיל פרק כט.

²¹⁹ בימינו מקובל להגדיר עשרות רבות של כשלים הגיוניים (כשלים לוגיים) וכן עשרות הטיות בתהליכי החשיבה (הטיות קוגניטיביות). כמובן שלא נפרט את כל אלו בספר זה, אך המסקנה העולה מכך היא שיש צורך בזהירות רבה בהסקת מסקנות.

החשיבה, להזכיר את הדברים השומרים אותה מן ההפסד²²⁰, לתת דרכים במושכלות שתשמרהו מן הטעות²²¹, ללמוד להכיר את מקומות המכשול שאפשר לו ליכשל בהם²²², על מנת להשיג את הדברים לאמיתם. שהרי שלמות הפעולה תלויה בהקדמות ידיעות אופני הפעולה ככל הצורך²²³. וכלל הלימוד הזה הוא הנקרא מלאכת ההיגיון²²⁴.

ובראותם הצורך הגדול אשר לנו באמת בדבר הזה, הביאו בספריהם בעניינים אלו גם ממה שקדמום בלשונות אחרות²²⁵ ובמה שהניחו מחכמי

מקורות מלאים והוספות

²²⁰ הרס"ג פירט כשלים והטיות שונים בספרו אמונות ודעות הקדמה אות ה: "וכיוון שכבר ביררנו היאך יהיה המדע ההכרחי, ראוי שנוכיר דברים השומרים אותו מן ההפסד, לפי שרוב ויכוחי בני אדם ומחלקותם והוכחותיהם בו וממנו...".

²²¹ מילות ההיגיון (לרמב"ם) שער יד: "ובעבור שזאת המלאכה... תיתן לכח המדבר, והוא הדיבור הפנימי, דרכים במושכלות, עד שתשמרהו מן הטעות, ותדריכהו על היושר, עד שתגיע לו האמת, בכל מה שבכח האדם שתגיע לו האמת בו".

²²² ספר ההיגיון (לרמב"ם) תחילת פרק א: "הנה כל עמל השכל והשתדלותו הוא להשיג הדברים לאמיתם. אמנם יש שיקרה לו לטעות בהן, ויהיה מה ששיג מהן כוזב. על כן יצטרך לו לימוד לדעת להכיר מקומות המכשול שאפשר לו ליכשל בהם, וידע איך ישמר מהם, עד שתהיה השגתו אמיתית. וכלל הלימוד הזה הוא הנקרא מלאכת ההיגיון".

²²³ הקדמה למבוא התלמוד (לרבי שמואל הנגיד, הודפס בסוף מסכת ברכות): "בהיות ששלמות הפעולה תלויה בהקדמות ידיעות אופני הפעולה ככל הצורך, ועל ידי כך יעשה הפועל פעולתו בלי חיסרון וכישלון, ובהעדר זה יעדר כישרון המעשה ההוא, הנה כי כן יארע לתלמידים אשר לא ידעו דרך הקודש מכללי התלמוד וילאו למצוא דרך הנכון ולבוא עד תכליתו".

²²⁴ ספר ההיגיון (לרמב"ם), בהקדמה: "ואמנם לתכלית זה טרחו החכמים שקדמו לנו לסדר סדרי ההשכלה ולבאר חוקותיה על נכון, בהשקיף על מה שיקרה לשכל בהשכלותיו מן ההשגה ומן הסכלות, מן הציור האמיתי ומן הכוזב, למען דעת ממה ישמר בהתבוננותו כדי שלא יטעה, ובמה יעזר כדי ששיג האמת. וכלל הלימוד הזה הוא הנקרא מלאכת ההיגיון".

²²⁵ ספר ההיגיון (לרמב"ם), סוף ההקדמה: "ובראותי הצורך הגדול אשר לנו באמת בדבר הזה, שבלעדיו אי אפשר ליכנס אל חדרי החכמות ולהשתעשע בתענוגיהם כראוי, בחרתי לסדר זה הלימוד בקיצור כפי מה שראיתיו מוכרח לתשלום העניין, רובו העתקתיו מספרים שקדמוני בלשונות אחרות והבאתיו אל לשוננו להועיל לבני עמנו. ועניינים הוספתי גרעתי ושיניתי מאשר מצאתי לפני, כמו שנראה לי יותר נאות. אנה עתה קורא נעים עמוד והתבונן שמע והוסף לקח ודעת לנפשו".

האומות²²⁶, שנתן מחוכמתו²²⁷ לבשר ודם²²⁸.

ואם תאמר, ומה צורך במלאכה זו, והרי האמת היא אמת, והשכל הוא שכל, והרי ההשכלה מוטבעת בטבע האדם מתחילה. כבר קדמו והשיבו ששכלו של האדם, אם לא יעובד במלאכה זו, יהיה כאילו אשר לא יעובד וכאדמה אשר לא שמו לב עליה, שלא תשווה השכלתו אחרי העבדו להשכלתו זולת זה²²⁹. ואמרו: מדרגת מלאכת ההיגיון מן השכל, כמדרגת מלאכת הדקדוק מן הלשון²³⁰. ואם לא כן, הלומד יכול להיות בבחינת חמור נושא ספרים²³¹, ולאבד כל ימיו בלמידת הבלים, ולדמות בכך שהוא חכם גדול²³². והדבר

מקורות מלאים והוספות

²²⁶ מילות ההיגיון (לרמב"ם) שער יד: "ובעבור שזאת המלאכה אשר הניחה אריסטוטלס והשלים חלקיה בשמונה ספרים, תיתן לכוח המדבר, והוא הדיבור הפנימי, דרכים במושכלות, עד שתשמרהו מן הטעות ותדריכהו על היושר, עד שתגיע לו האמת בכל מה שבכוח האדם שתגיע לו האמת בו".

אכן, ספרו זה של הרמב"ם (מילות ההיגיון, הספר הראשון שכתב), העוסק בדרכי בירור האמת, הוא תמצית דברי אריסטו (בספרי אורגנון) בענייני חכמת ההיגיון (לוגיקה).

²²⁷ ופשוט שאין זה בגדר "תורה בגויים" חלילה, שכן אין אלו חידושים שלהם, שהרי שורשם של היסודות לבירור האמת נמצאים בנפשו של כל מעמיק בעניינים אלו.

²²⁸ בפרט בדורות האחרונים עסקו רבים בפירוט שיטות לבירור טיעונים וחשיפת כשלים והטיות שבהם, ושוב, ביניהם גם חכמי האומות (כגון בספר "עולם רדוף שדים: המדע כנר בעלטה" בפרק 12 "האמנות הנעלה של זיהוי שטויות").

²²⁹ ספר ההיגיון (לרמב"ם), בהקדמה: "ואולם כמקרה הזה יקרה גם לשכלו של האדם עצמו, שעם היות ההשכלה מוטבעת בו בטבעו מתחילה, אם לא יעובד יהיה כאילו אשר לא יעבד ובאדמה אשר לא שמו לב עליה, שאעפ"י שלא יחדל מהשכל דברים רבים כאשר לא יחדל האילן מתת מפרי המיוחד בו, אמנם לא תשווה השכלתו אחרי העבדו להשכלתו זולת זה, כאשר לא ישווה פרי האילן הנעבד עם פרי זולת זה".

²³⁰ מילות ההיגיון (לרמב"ם) שער יד: "אמרו: מדרגת מלאכת ההיגיון מן השכל, כמדרגת מלאכת הדקדוק מן הלשון".

²³¹ סוף הקדמת הרמב"ם להשגותיו לספר המצוות לרמב"ם: "והנני עם חשקי וחפצי להיות לראשונים תלמיד, לקיים דבריהם ולהעמיד, לעשות אותם לצווארי רביד ועל ידי צמיד, לא אהיה להם חמור נושא ספרים תמיד. אבחר דרכם ואדע ערכם. אך כאשר לא יכילו רעיוני אדון לפנייהם בקרקע אשפוט למראה עיני. ובהלכה ברורה לא אשא פנים בתורה. כי ה' יתן חכמה בכל הזמנים ובכל הימים. לא ימנע טוב להולכים בתמים".

²³² איגרת הרמב"ם אל חכמי מונטפז'ליר על גזירת הכוכבים ד"ה וכן: "וכן צריכים אתם לידע, שכבר חיברו הטיפשים אלפי ספרים, וכמה אנשים גדולים בשנים – לא בחכמה – איבדו כל ימיהם בלמידת אותם ספרים, ודימו שאותם ההבלים הם חכמות גדולות, ועלה על ליבם שהם חכמים גדולים, מפני שידעו החכמות ההן.

שהדבר שטועים בו רוב העולם, או הכל, מלבד אנשים יחידים, השרידים אשר ה' קורא, הוא דבר שאני מודיע לכם, והוא החולי הגדול והרעה החולה: שכל הדברים שימצאו כתובים

בדוק ומנוסה.

סוף דבר, כתב הרמב"ם, שהרוצה להגיע אל השלמות האנושית, הכרחי שיכשיר עצמו תחילה במלאכת ההיגיון²³³, שאם לא כן, לא יוכל להכריע מה שצריך להכריע²³⁴.

על אחת כמה וכמה, שביסודות האמונה והדעות יש לאדם להעמיק על מנת לדעת כיצד לדון כדיין הדן דין אמת לאמיתו, ולא לעשות עצמו כעורכי הדיינים.

בפרק זה נפרט את המצויים שבכשלים ובהטיות הללו. חשיבותו של פרק זה אפוא בכך שיש בו בנייני-אב וגזירות שוות לנושאים רבים במחשבה שנעסוק בהם בהמשך.

א. הבסיס לכל בירור האמת הוא יכולתו של האדם לשנות את דעתו כאשר ייווכח שטעה, ופשיטא שזו הדרך היחידה להתקרב לאמת. דא עקא, שלמרות שדבר זה הוא מן המושכלות הראשונות, מן המפורסמות הוא שכוחה של חזקה קמייתא להחזיק את האדם בדעתו²³⁵ גם כאשר יתברר לו הופכה. שטבעו של האדם לסגור את שערי העיון²³⁶, ולהגן ולאשר את

מקורות מלאים והוספות

בספרים, יעלה על ליבו בתחילה שהם אמת. וכל שכן אם יהיו הספרים קדמונים. ואם התעסקו אנשים רבים באותם ספרים, ונשאו ונתנו בהם, מייד יקפוץ דעתו של נמהר לומר שאלו דברי חכמה. ויאמר בליבו: וכי לשקר עשה עט סופרים, ובחינם נשאו ונתנו אלו באלה הדברים?."

²³³ מורה נבוכים ח"א, פרק לד, אמצע הסיבה השלישית: "והרי הכרחי למי שירצה להגיע אל השלמות האנושית, להכשיר את עצמו תחלה במלאכת ההיגיון, ואחר כך במקצועות ההכשרתיים כפי הסדר, ואחר כך במדעי הטבע, ואחר כך במדעי האלוקות".

²³⁴ מורה נבוכים חלק ב תחילת פרק כג: "אבל אפשר לך, אם תרצה, להתערטל מן השאיפות, ותעזוב את ההרגל, ותישען על העיון המוחלט, ותכריע מה שצריך להכריע. אלא שאתה צריך בזה לתנאים מספר: תחילתן שתדע ערך טוב תבונתך ושלמות אופיך הטבעי, וזה יתברר לך כאשר תכשיר את עצמך ביתר המדעים ההכשרתיים וידיעת חוקי ההיגיון...".

²³⁵ ופעמים רבות גם לזלזל בדעה האחרת, עוד קודם שהבין את שורשיה, ואף קודם שהבין את טעותיה.

²³⁶ רלב"ג משלי כז יד בסופו: "ואפשר שירצה בזה עוד שאשר יברך בקול גדול מחשבתו אשר באה אליו תחלה בחקרו בעיון מה ויהיה זה סבה שיקצר מחקרו בו עוד על שאר המחשבות הנפולות בו הנה זה העניין תחשב לו לקללה כי זה ממה שיסגור לפניו שערי העיון".

הדעה שכבר הכיר, ולא לדחותה²³⁷, ששבשתא כיוון דעל על²³⁸. ואם היה שומע את ראיות הדעה השנייה בתחילה, היה יכול לקבלה, וכמו שאמרו שהדיין עלול לנטות אחר מי שיטעים לו דבריו תחילה, אע"פ שלאחר מכן הרי ישמע גם את דברי חבריו²³⁹.

ובניין אב לזה²⁴⁰, דרכם של מאמיני משיחי שקר לומר "שלא נהרג"²⁴¹ או

מקורות מלאים והוספות

²³⁷ מורה נבוכים חלק ב תחילת פרק כג: "ועוד לא יתקיים ההיקש [הראיה] הזה אלא למי שכל אחד משני הקצוות הנגדיים אצלו שווים, אבל מי שמעדיף אחת משתי ההשקפות, אם מחמת שחונך כך ואם לאיוז תועלת שהיא, הרי הוא מתעורר מן האמת, כי הדבר המוכיח וראיה מוחלטת] לא תוכל נפש בעל השאיפות להתקומם נגדו [להתעלם ממנו], אבל כגון דברים אלו [שיש ראיות לכאן ולכאן ויש לשוקלם במאזני צדק] אפשר לה להתעקש מאוד. אבל אפשר לך, אם תרצה, להתערטל מן השאיפות, ותעזוב את ההרגל, ותישען על העיון המוחלט, ותכריע מה שצריך להכריע".

²³⁸ בבא בתרא כא ע"א.

²³⁹ שבועות לא ע"א: "מניין לבעל דין שלא יטעים דבריו לדיין קודם שיבוא בעל דין חבריו? ת"ל: מדבר שקר תרחק. רב כהנא מתני מלא תישא – לא תשיא". יש לשים לב שדיין שעושה זאת עובר, כאמור, באיסור חמור. אך בענייני יסודות במחשבה, מטבע העניין, כל אדם שמע את דבריה של דעה אחת לפני דבריה של חברתה.

²⁴⁰ דוגמה נוספת לדבר, מ"כת הסינטולוגיה" (או: הכנסייה הסינטולוגית). כת זו נוסדה בשנות החמישים על ידי לפאייט רונאלד האברד. זוהי הכת הגדולה בעולם, למרות שבנו של מייסדה (רון האברד ג'וניור), שהיה בעצמו בכיר בכת זו, כבר הודה שהכת היא "ארגון פשע" ושאיבוי-מייסדה הוא "נוכל ורודף בצע". אכן, מייסדה, שהיה בעברו סופר מדע בדיוני, ושהרוויח מעסקי כת זו מאות מיליוני דולרים, כבר אמר "אם מישוהו רוצה לעשות מיליונים, הדרך הטובה ביותר היא לייסד דת חדשה". ומעין מה שאמרו בתלמוד (תענית ה ע"ב) "תנא: כותיים עובדים לאש, וקדריים עובדין למים. ואף על פי שידעים שהמים מכבין את האש – לא המירו אלוהיהם".

²⁴¹ מסע תימן (ר' יעקב ספיר) פרק לז: "בעיר הגדולה צנעא, קם איש אחד לבשר על הגאולה ועל תמורת הזמן. האיש הזה נקרא בשמו יהודה בר שלום, ובערבי: מארי שֶפֶר אל-פֶחֶל, והוא אחד מחכמי העיר הזאת, בעל מקרא ואגדה, זוהר וקבלה מעשית בצרופים וגימטריאות..."

אחר חג השבועות שנת תרכ"א החל רוח השיגעון לפעם באיש העני הזה אשר היה נודע בעיר לירא ה' מאוד גם לחסר דעת קצת, והתחיל להתנבאות ולעשות זר מעשהו כמסופר למעלה, וכל דבריו בהגדת עתידות אך לא לעתים רחוקות, והראה רמזים בתנ"ך ובזוהר על ענייני ועל שמו כדרך המהבילים, ומלאו לבו לאמר שבפסוק (ישעי' מ"ה א') כה אמר ה' למשיחו לכורש, צ"ל 'לשופר' וכשמו. ופעמים היה אומר שהוא משיח, ופעמים היה אומר רק שליח מאלוהי הנביא לבשר על הגאולה ולעורר על התשובה... כמעט כל היהודים יושבי תימן האמינו בו וספרו ממנו דברים נפלאים מבהילים ומהבילים, כטבע עניינים כאלה אשר כל המרבה לספר גדולות וגבוהות הרי זה משובה... הגיעו לצנעא שמועות גדולות מהפלאות מעשיו בכל יום על ראש ההר הרם אשר אצל העיר הזאת, שאנשי הארץ מפחדים לעלות עליו מפני השעירים אשר ירקדו שם והוא עולה בלי

”עתה יחיה ויעמוד מקברו”²⁴².

וכבר הוכח שהשוחד של הישארות בדעה שכבר נתקבעה, מעוור עיני חכמים ומסלף דברי צדיקים. ואדרבה, דווקא חכמתם עומדת להם להתייגע ולמצוא ראיות לדבריהם ולהשמיט מעליהם את הקושיות כמגן המשוח בשמן. ולפום חרפתא שבשתא.

אכן, אדם המשליך מעל פניו השקר ויחזור בו מדעתו כשיתבאר לו הופכה, אין ספק כי קדוש הוא²⁴³, והרי זוהי דרכם של חז”ל בתלמוד, שסותרים על מנת לבנות.

מקורות מלאים והוספות

פחד וזובח את השעירים ומפליא לעשות ושם מתקן כל התיקונים וכו’. לא תמלא און משמוע פתיות והבלים. עד שבסוף כאשר היה בהר ארבו עליו הערביים ויורו עליו בקנה רובה ויהרגוהו והסירו את ראשו ושלחו לעיר הבירה צנעא להראות את גבורתם שהרגו המשיח של היהודים, כי המלך הבטיח להם מתן על זאת, ואת גוייתו לקחו היהודים שם ויקברוהו בקבורתם. תהי מיתתו כפרתו.

אבל היו מהפתאים שאמרו שלא נהרג ולא חלו בו ידיים ורק לפני הרגוהו, ומהם אמרו שנהרג אבל ישוב ויחיה ויעשה נפלאות שכן ניבא בעצמו.”

²⁴² סוף איגרת הרמב”ם אל חכמי מונטפזליר על גזירת הכוכבים: ”ועל עסקי המשיח אשר זכרתם שהגיעו לכם דברים משמי, לא היה כך המעשה כמו ששמעתם, ולא במזרח היה אלא בארץ תימן. עמד איש אחד יש לדבר זה כ”ב שנה ואמר שהוא שלוחו של משיח מישיר דרך לפני ביאתה, ואמר להם כי המלך המשיח הוא יתגלה בארץ תימן ונתקבצו אנשים רבים יהודים וערביים עימו והיה מסבב בהרים והיה מטעה אותם ואומר להם תמיד בואו עמי ונצא לקראת המשיח כי הוא שלחני אליכם לישר דרך לפניו...”

כללו של דבר, לאחר שנה נחפש וברחנו ממנו כל הנלווים אליו ויאמר לו מלך אחד ממלכי הערביים אחד שתפשו: 'מה זאת עשית?' אמר לו: 'אדוני המלך אמת אני אומר, כי בדבר ה' עשיתי'. אמר לו המלך: 'מה המופת שלך?' ענה ואמר לו: 'אדוני המלך, חתוך ראשי ואחר כן אני אחיה ואקום ואחיה כבראשונה'. אמר לו המלך: 'אין לך מופת גדול מזה, ואם הוא כך אני וכל העולם נאמין בוודאי שדברך כולם אמיתיים וטובים ונכוחים, ושקר נחלו אבותינו הבל ואין בם מועיל'. מייד גזר המלך וציווה ואמר: 'קחו לי חרב', ויביאו החרב לפני המלך, וציווה וחתכו את ראשו ונהרג אותו העני, תהא מיתתו כפרה עליו ועל כל ישראל, ונענשו היהודים ברוב המקומות ממון גדול. ועד עתה יש שם חסרי דעת אומרים 'עתה יחיה ויעמוד מקברו'. כך היו הדברים”.

²⁴³ מאמר אודות דרשות חז”ל (רבי אברהם בן הרמב”ם): ”והכריע (רבי בן) דעת חכמי אומות העולם... ואמרו 'ניצחו חכמי אומות העולם לחכמי ישראל'. ובאמת נקרא אדון זה רבינו הקדוש, כי האדם כשישליך מעל פניו השקר ויקיים האמת ויכריענו לאמיתו, ויחזור בו מדעתו כשיתבאר לו הופכה, אין ספק כי קדוש הוא.

והנה נתברר לנו, כי החכמים ז”ל אינם מעיינים הדעות ולא מביטין אותם, אלא מצד אמיתתם ומצד ראיותיהם, לא מפני האומר אותו, יהיה מי שיהיה”.

אף אב הנביאים זכה לתחילת נבואתו ושליחותו בגלל²⁴⁴ שסר לראות²⁴⁵ והתפנה²⁴⁶ להתבונן בדבר²⁴⁷.

על כן על האדם לשאול את עצמו: האם אני מבקש לדעת את האמת? האם אפשר שחלק מדעותיי אינן נכונות? איזו הוכחה, למשל, תגרום לי לשנות את דעותיי?

ב. זהירות מהשפעת היצר הרע, על שלל כיווניו, על החשיבה השכלית²⁴⁸. ולא רק יצר הרע, אלא כל נגיעה של האדם להגיע למסקנה מסוימת. כך מטרות חינוכיות עלולות לעוות עיני חכמים²⁴⁹, שהרי קורה פעמים רבות גם לחכם לב, שיחשוב ויאמין מה שנכספה וכלתה נפשו להיות²⁵⁰.

המעשיות שנתפרסמו ונתקבלו בעמנו על כך שאריסטו נכשל במעשים מכוערים ואמר "עכשיו אינני אריסטו", או על כך שחכמת האומות מקורה בחכמתנו וכו', בוודאי לא היו מתקבלים על הדעת, כפי שיראה כל המעיין

מקורות מלאים והוספות

²⁴⁴ אלשיך שמות ג ב'ז: "קשה... ח. שנראה כי על כי ראה - כי סר לראות, על כן ויקרא וכו'. איך מראותו כי סר לראות נמשך שויקרא אליו ה' וכו', ולא היה כן אם לא היה סר לראות...".

²⁴⁵ שמות ג ג'ד: "ויאמר משה, אסורה נא ואראה את המראה הגדול הזה, מדוע לא יבער הסנה. וירא ה' כי סר לראות, ויקרא אליו אלוקים מתוך הסנה...".

²⁴⁶ אונקלוס שמות ג ד: "וחזא ה' ארי אתפני למחזי".

²⁴⁷ ספורנו שמות ג ד: "וירא ה' כי סר לראות - להתבונן בדבר".

²⁴⁸ מורה נבוכים חלק ב תחילת פרק כג: "אבל אפשר לך, אם תרצה, להתערטל מן השאיפות, ותעזוב את ההרגל, ותישען על העיון המוחלט, ותכריע מה שצריך להכריע. אלא שאתה צריך בזה לתנאים מספר... והשלישי מידותיך. שכל זמן שהאדם מוצא את עצמו, ואין הבדל אצלנו אם יהא זה בטבע או בחינוך, נוטה כלפי התאוה והתענוגות, או מעדיף את הרגזנות והכעס והפעלת הכוח הרגזני ושחרור ריסנו, הרי הוא תמיד יטעה ויכשל בכל אשר ילך, מפני שהוא יחפש השקפות אשר יסייעוהו למה שטבעו נוטה אליו".

²⁴⁹ והרי האמת צריכה להתברר ע"י סיבותיה ולא ע"י תכליותיה.

²⁵⁰ ישועות משיחו (לאברבנאל) ח"ב עיון א פרק ד ד"ה במלכות: "כמו שיקרה פעמים רבות לכל חכם לב שיחשוב ויאמין מה שנכספה וכלתה נפשו להיות".

אפשר שבכוחה של תופעה זו להסביר את טעותם של אותם בריונים, שרבן יוחנן בן זכאי תמה עליהם (איכה רבה) (בובר) (פרשה א) "בני אדם ששוקלין תבן ושותין מימיהם יכולין לעמוד בפני חיילותיו של אספסיינוס?" ואעפ"כ המשיכו במרדם, וכדברי יוסף בן מתתיהו (תולדות מלחמות היהודים עם הרומאים ספר ה סוף פרק יג) "המורדים, אשר ראו את הדברים והרעב הנורא בעיניהם, לא שבו ממעשיהם, כי אם החזיקו במרדם, עד אשר הגיעה הרעה גם אליהם. כי הגזירה, שנגזרה על העיר, אשר קרב לבוא קיצה, הכתה את עיניהם בסנוורים (ולא ראו ולא שמו אל לב)".

ומעמיק בהם ובמקורותיהם²⁵¹, לולי שהיתה בהם תועלת חינוכית²⁵².

כך עיסוק בגילוי עתידות, על קשייו ההלכתיים ואף ההגיוניים, לא היה נפוץ לולי טבע האדם לחשוק לדעת מאשר יעבור עליו תחת השמש²⁵³. גם שימוש בסגולות ותליית אירועים שונים בסיבות סגוליות, מספקים צורך נפשי להבנת סיבתיות לאירועים²⁵⁴ ולהפחתת חששות.

ובכלל, יש שפרסומן והתקבלותן של אגדות שונות בציבור נובע בעיקר מהתועלת שבהן²⁵⁵. ויש ואמונות מסוימות השתרשו בהמון לא מפאת ביסוסן, אלא מפאת התועלת שבהן²⁵⁶.

מקורות מלאים והוספות

²⁵¹ המעשה באריסטו, לא ידוע לגביו שום מקור קדום, לא במקורותינו ואף לא במקורות היסטוריים. אם יש לו מקור כלשהו, הרי הוא במעשיה שהומצאה ע"י נוצרים באירופה כחלק ממלחמתם באריסטו.

ייחוס מקור החכמות לעמנו, אינו מתקבל על הדעת כאשר מעיינים בשלבים השונים של התפתחותה של חכמת יוון ובעמים אחרים בעולם העתיק. הארכתי בזה לקמן בפרק עט, ובייחוד בקונטרס "מנא להו – מהו מקור חכמתם של אומות העולם".

²⁵² בפרק פרק עט נזכיר שנתפרסמו מעשים גם על הרמב"ם ועוד, שחזרו בהם בסוף ימיהם וקיבלו את הקבלה החסידות ואמונת הגלגול.

²⁵³ אביעז חידות (ר' אברהם חמוי) מערכת ג אות יב: "יען היות האדם חשקו ומגמתו לדעת כל נסתר ונעלם ממנו לעבר להווה ולעתיד... ובהיות טבע האדם חפצו ורצונו לדעת מאשר יעבור עליו תחת השמש, תיקנו לנו כמה גורלות לבל נלך בהבלי הגויים ההם ומעשיהם".

²⁵⁴ הצורך הנפשי להבנת סיבתיות – כשלעצמו – חשוב מאוד, והוא אחד מעמודי כל עולם החשיבה האנושי.

²⁵⁵ למשל, האגדה "שהראהו הקדוש ברוך הוא למשה דקדוקי תורה ודקדוקי סופרים ומה שהסופרים עתידין לחדש" (מגילה יט ע"ב), מפורסמת ומקובלת בציבור הרבה יותר מהאגדה "הלך וישב [משה רבינו] בסוף שמונה שורות [בבית מדרשו של רבי עקיבא], ולא היה יודע מה הן אומרים, תשש כח... (מנחות כט ע"ב).

גם האגדה "כל האומר דוד חטא אינו אל טועה" (שבת נו ע"א), מפורסמת ומקובלת הרבה יותר מהאגדה "שהפך [דוד] משכבו של לילה למשכבו של יום [רש"י: שהיה משמש מיטתו ביום כדי שיהא שבע מתשמיש ולא ירהר אחר אישה כל היום], ונתעלמה ממנו הלכה אבר קטן יש באדם, משביעו רעב ומרעיבו שבע [רש"י: שהמשיב אברו בתשמיש – רעב ומרבה תאוה]" (סנהדרין קז ע"א).

²⁵⁶ למשל האמונה בשרים שבועלים בתולות, שמוכן לנו שהיו בתולות שהיתה להן תועלת מסיפורי מעשיות אלו.

וכן כתב נשמת חיים (לרבי מנשה בן ישראל) מאמר שלישי פרק טז: "ונקראים [שרים אלו] בלשון לעז אינקובוס ושוקובוס. ומאמתת העניין הזה כתבו חכמי האומות בספריהם ובפרט אגוסטינוס... וטוסטאדו... ועל זה היסוד מספרים כמה וכמה מאורעות שאירעו לבתולות שנבעלו לשרים".

וכבר דנו לעיל²⁵⁷ על דעות מסוימות בעולם המחשבה, שאפשר שאמרום לתועלת חינוכית בלבד.

לא זו אף זו, אלא שנגיעה של האדם יכולה להשפיע אף על חושיו. כך, כבר נודע שכאשר האדם תאב לראות דבר-מה, יש שהוא רואהו גם כאשר אינו קיים במציאות אלא מכח דמיונו בלבד, בבחינת "כי השוחד יפקח עיני עיוורים"²⁵⁸. לכן יש להזהר גם לגבי עדויותיהם של עיני חכמים ודברי צדיקים, שמא מה שראו אינו אלא בבחינת "בדמיון"²⁵⁹, שהן מאומד ליבו²⁶⁰, ואין מראין לו לאדם אלא מהרהורי ליבו²⁶¹, וצל ההרים אתה רואה כאנשים.

ג. זהירות מהשפעת הרגשות על החשיבה השכלית. שכך אמרו חז"ל, כל המתיהרר חוכמתו מסתלקת ממנו, כל הכועס חוכמתו מסתלקת ממנו²⁶²,

מקורות מלאים והוספות

אריכות בזה לקמן בפרק פרק קיז. כך גם האמונה בכך שמכשפות מחליפות ילדים אמיתיים בילדיהן שלהן, הועילה לשכך במשהו את תחושת הצער שבילד עם ליקוי מסוים, שיוחס לילד שהוחלף ע"י המכשפה (אמונה זו היא מקור הכינוי "ילדי הפיות" לילדים אוטיסטים, שכביכול אינם הילדים האמיתיים אלא הוחלפו ע"י הפיות). מעין זה ישנה גם תועלת באמונה ש"כל בר ישראל שהמיר דתו ועובד איזה ע"ז מן האומות אזי צריך לידע שאותו הבן אינו מזרע ישראל הוא, כי בוודאי הוא מזרע האומות או בן תמורה" (קב הישר (ר' צבי הירש קאידנובר) סי' פא).

²⁵⁷ פרק כ.

²⁵⁸ בי' בבסליו תשל"ט (1978), ברחה פנדה אדומה מגן חיות ברוטרדם שבהולנד. בדיוק בזמן שהעיתונות פרסמה את דבר הבריחה, נמצאה הפנדה מתה (ככל הנראה מפגיעת רכבת) בקרבת מקום. אלא שתושבי האזור, ששמעו על בריחתה של הפנדה, ביקשו לסייע במציאתה. תוך ימים ספורים התקבלו בגן החיות למעלה ממאה שיחות מכל רחבי הולנד, על כך שלכאורה אותה פנדה נצפתה במקומות שונים. אין זאת אלא שרצונם של התושבים לראות את הפנדה גרם להם לדמיין את הימצאותה במקומות שונים. יש שעל סמך אותו אירוע כינו את תופעה זו "אפקט הפנדה האדומה".

²⁵⁹ יבמות קיד ע"ב.

²⁶⁰ רש"י שם.

²⁶¹ ברכות נה ע"ב לגבי חלומות.

²⁶² פסחים סו ע"ב: "אמר רב יהודה אמר רב: כל המתיהרר, אם חכם הוא – חוכמתו מסתלקת ממנו... ריש לקיש אמר: כל אדם שכוועס, אם חכם הוא – חוכמתו מסתלקת ממנו...".

אהבה מקלקלת את השורה, שנאה מקלקלת את השורה²⁶³. ומן המפורסמות שאף לגבי שאר רגשות הדבר כן²⁶⁴.

ידוע למשל שרגשי התלהבות²⁶⁵ יש בהם כדי להשמיט את חוש הביקורת כמגן המשווה בשמן²⁶⁶. כך גם תקוות לישועה²⁶⁷, ובפרט בעת צרה²⁶⁸. וכן נטיית ההמון להתלהב מתופעות שלכאורה אין להן²⁶⁹ הסבר טבעי²⁷⁰, ומשכך אף להתעלם מהסברים הגיוניים לתופעות אלו²⁷¹. חשוב להדגיש

מקורות מלאים והוספות

²⁶³ בראשית רבה (וילנא) פרשה נה ס' ח: "אמר רבי שמעון בן יוחאי: אהבה מקלקלת את השורה ושנאה מקלקלת את השורה".

ואכן יש להיזהר, גם מבחינת בירור האמת, שהדיונים לא ינבעו מהרצון להילחם באדם כלשהו. וכפי שכתב החתם סופר (שו"ת חתם סופר ח"ו ליקוטים ס' פה ד"ה ועוד): "ואמנם נזהרתי מאוד שלא ללחום עם שום אדם ולא נזכר שום אדם באגרות שלי כלל ולא יראה החוצה שום התגרות אדם באדם כי אם האמת לוחם עם השקר".

²⁶⁴ לגבי שאלת "צדיק ורע לו" יש לעיין מדוע עוסקים בה בענייני השואה למשל, יותר מאשר בכל תינוק שברגע צאתו לאוויר העולם הריהו בוכה וסובל. עוד יש לעיין, מדוע עוסקים בשאלת "צדיק ורע לו" יותר מאשר בשאלת "רשע וטוב לו".

²⁶⁵ ובכללה ההתלהבות מעניינים נסתרים.

²⁶⁶ דוגמה לדבר מהמעשה במדיום (הדורש אל המתים) וויליאם רוי (נפטר בשנת 1977), מהמפורסמים ביותר בתחום, שאף התעשר מכך מאוד. לאחר שנתפס (בשנת 1955) והודה (בשנת 1958) שכל מעשיו היו במרמה, הוסיף: "גם לאחר הודאתי זו, אני יודע שאוכל למלא חדרי-סיאנסים שוב באנשים שימצאו נחמה באמונה שאני אמיתי".

²⁶⁷ בדרך הטבע או שלא בדרך הטבע.

²⁶⁸ דוגמה לדבר, מתקוותם של חלק מהיהודים לאחר שבית המקדש כבר עלה בלהבות (תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים (יוסף בן מתתיהו) ספר ה פרק ו סוף אות ב): "נביא שקר אחד השיא מוות על האנשים. הוא קם ביום ההוא והעביר קול בין יושבי העיר, כי האלוקים מצווה לעלות אל המקדש ולקבל את אותות הישועה... בעת צרה מאמין האדם לכל דבר על נקלה, ובבוא אליו נוכל להבטיח לו רוח ופדות ממצוקותיו הקשות, ייהפך הסובל לעבד נרצע לתקותיו".

²⁶⁹ לפחות בתקופה זו. שכן תופעות רבות שלא היה להן הסבר טבעי, קיבלו הסבר כזה בתקופה מאוחרת יותר.

²⁷⁰ איגרת תחיית המתים לרמב"ם: "שהמון אנשי התורה, הנאהב שבדברים להם והערב לסבלותם, ששימו התורה והשכל שני קצוות סותרים, ויוציאו כל דבר נבדל מופרש מן המושכל, ויאמרו שהוא מופת, ויברחו מהיות דבר על מנהג הטבע, לא במה שיסופר ממה שעבר, ולא במה שיראה מומן העומד, ולא במה שיאמר שיארע לעתיד. ואנחנו נשתדל לקבץ בין התורה והמושכל, וננהיג הדברים על סדר טבעי אפשר בכל זה, אלא מה שהתבאר בו שהוא מופת, ולא יתכן לפרש כלל, אז נצטרך לומר שהוא מופת".

²⁷¹ ומהשאלות אודות אמינותו של המעשה המסופר, והאם מעשים דומים אינם מסופרים גם

שנטייה זו קיימת גם בזמננו, אע"פ שנתרבתה בו הידיעה והדרישה בחוכמות הטבע²⁷². לא זו אף זו, שהניסיון מוכיח שנטייה זו קיימת גם בנפשותיהם של אנשים שכלתניים.

ולא רק רגשות, אלא כל נטייה מן ההסתכלות השכלית הטהורה. יש לשים לב למשל לנטייה האנושית לחפש תבניות ושיטתיות, שעלולה אף היא לעזור עיני חכמים²⁷³.

ד. עם כל הזהירות הנדרשת מעצמנו להתרחק מהשפעת היצר הרע הנגיעות והרגשות על חשיבתנו השכלית – לא נוכל להתעלם מכך שבפועל יש להם השפעה רבה על האנושות: על אנשים פרטיים, מנהיגים, ציבורים.

ידיעה זו חשובה בבואנו לדון מהן הסיבות שהביאו להחלטות שמבחינה הגיונית נראות בעינינו תמוהות. לעיתים מתוך תמיהות אלו באים להסיק שהיו בפני המחליטים הללו ידיעות או סברות שונות שמצדיקות את החלטותיהם²⁷⁴. אך אין מכך ראיה, שהרי המוחש לא יוכחש שהטבע האנושי הוא שלעיתים, מסיבות נפשיות שונות, מתקבלות החלטות שמנוגדות להיגיון, ולעיתים אף הכסיל שונה באיווולתו²⁷⁵.

וכבר אמרו חז"ל ששורשיהם של חורבנות עצומים היו "מקשה ליבו יפול

מקורות מלאים והוספות

על אנשים שבוודאי שאין להם כוחות רוחניים.

²⁷² כך נפוצה האגדה על האסונות המסתוריים במשולש ברמודה. אגדה זו החלה במאמר בשנת 1950, מאמרים נוספים פורסמו בשנת 1952, 1962, 1964. עיקר פרסומו החל מספר משנת 1974 (שם הספר "משולש ברמודה"). אמנם כבר שנה לאחר מכן פורסם הספר מסתרי "משולש ברמודה: הפתרון", ובו הסברים הגיוניים ופשוטים: מדובר בנתיב שייט עמוס במיוחד, ולכן כמות האסונות הגדולה אינה יוצאת דופן יחסית. באזור זה שכיחות סופות טרופיות. הספר "משולש ברמודה" כלל תיאורים שאינם מדויקים. מקורות רשמיים נוספים דוחים את ה"סכנה" כביכול שבמשולש ברמודה: רישומי משמר החופים האמריקאי, הקרן העולמית לטבע (שלא כללה אותו בין עשרת המקומות המסוכנים לשייט), חברת הביטוח לוידיס (שלא גובה תעריף גבוה יותר עבור שייט באזור זה) (נושא זה נדון גם בספר "נר באישון לילה" ערך משולש ברמודה). למרות כל זאת, האגדה על "משולש ברמודה" עדיין נפוצה, ואף הוזכרה בספרי רבנים שונים (אוצר הידיעות השלם חלק א עמוד נד וחלק ג עמוד סד, מסילות התלמוד עמוד נה, שערי לימוד (לרב בא גד, וכן בספרים נוספים שלו) עמוד 81 ועוד ועוד).

²⁷³ יש להזהר בכך כמובן גם בלימוד בעיון.

²⁷⁴ רעיונות שמכונים לעיתים "תיאוריות קשר".

²⁷⁵ וכבר נתפרסמה האמרה (המכונה: "התער של הנלון") "אל תיחס זדון למה שאפשר להסביר על ידי טיפשות".

ברעה²⁷⁶, שלא דאגו לראות את הנולד ממעשיהם²⁷⁷.

ה. ההבנה שלמרות כל רצונותינו וניסיונותינו, יש במציאות נמצאים ודברים אשר אין ביכולתנו להשיג כלל²⁷⁸. כך למשל, תפיסתנו את מצב קיום המצוות בעם ישראל בתקופת התנ"ך, בנויה בעיקר על הנחות יסוד או דמיונות, ואין בכוחנו לברר את פרטים אלו²⁷⁹. כמו כן אין בידינו לברר האם האבות ידעו את כל התורה²⁸⁰ או רק את מצוות בני נח, מצוות שבין אדם לחבירו וכד'²⁸¹.

מקורות מלאים והוספות

²⁷⁶ גיטין נה ע"ב: "אמר רבי יוחנן, מאי דכתיב אשרי אדם מפחד תמיד ומקשה ליבו יפול ברעה? אקמצא ובר קמצא חרוב ירושלים, אתרנגולא ותרנגולתא חרוב טור מלכא, אשקא דריספק חרוב ביתר".

²⁷⁷ רש"י שם ד"ה מפחד: "דואג לראות הנולד שלא תארע תקלה בכך אם אעשה זאת".

²⁷⁸ מורה נבוכים ח"א פרק לא: "דע, כי לשכל האנושי מושגים אשר בכוחו וטבעו להשיג, ויש במציאות נמצאים ודברים אשר אין בטבעו להשיג כלל... ואין היותו משיג, מחייב שישג כל דבר. כמו שיש לחושים השגות ואין בכוחם להשיג בכל מרחק שהוא, וכך יתר הכוחות הגופניים".

²⁷⁹ אין בידינו לברר האם בכלל נתקנו התפילות כבר ע"י האבות או רק ע"י אנשי כנסת הגדולה (מחלוקת בברכות כו ע"ב).

²⁸⁰ משנה סוף קידושין: "מצינו שעשה אברהם אבינו את כל התורה כולה עד שלא ניתנה, שנאמר (בראשית כו ה) עקב אשר שמע אברהם בקולי וישמור משמרת מצוותי חוקתי ותורותי".

יומא כח ע"ב: "אמר רב: קיים אברהם אבינו כל התורה כולה, שנאמר (בראשית כו ה) עקב אשר שמע אברהם בקולי וגו'. אמר ליה רב שימי בר חייא לרב: ואימא שבע מצוות! הא איכא נמי מילה. ואימא שבע מצוות ומילה! אמר ליה: אם כן מצוותי ותורתי למה לי? אמר (רב) [רבא] ואיתימא רב אשי: קיים אברהם אבינו אפילו עירובי תבשילין, שנאמר תורותי – אחת תורה שבכתב ואחת תורה שבעל פה".

²⁸¹ רשב"ם בראשית כו ה: "עקב אשר שמע אברהם בקולי – על העקידה, דכתיב עקב אשר שמעת בקולי. וישמור משמרת – כגון מילה, דכתיב בה ואתה את בריתי תשמור. מצוותי – כגון מצות שמונה ימים, דכתיב כאשר ציווה אותו אלוקים. חוקתי ותורותי – לפי עיקר פשוטו, כל המצוות הניכרות כגון גזל ועריות וחימוד ודינין והכנסת אורחים, כולם היו נוהגין קודם מתן תורה, אלא שנתחדשו ונתפרשו לישאל וכתרו ברית לקיימן".

רמב"ן בראשית כו ה: "ואם כן יהיה כל זה בנוי על דעת שהיה אברהם מקיים ומשמר את התורה עד שלא ניתנה... והנראה אלי מדעת רבותינו שלמד אברהם אבינו התורה כולה ברוח הקודש ועסק בה ובטעמי מצותיה וסודותיה, ושמר אותה כולה כמי שאינו מצווה ועושה... ועל דרך הפשט נאמר שהיה משמרת – אמונת האלוקות שהאמין בשם המיוחד ושמר משמרת זו בליבו, וחלק בה על עובדי העבודה זרה, וקרא בשם ה' להשיב רבים לעבודתו. מצוותי – ככל אשר ציווהו בלך לך מארצך, ועולת בנו, וגרישת האמה ואת בנה. חוקתי – ללכת בדרכי השם להיות חנון ורחום ועושה צדקה ומשפט ולצוות את בניו ואת

אדם שאינו מכיר בחוסר יכולתו לברר פרטים שונים, יתאמץ למצוא להם הוכחה, גם כשזו אינה קיימת במציאות, וסופו שיימשך אחר ראיות חלושות או דמיונות²⁸². ולא זו בלבד, אלא שמתוך רצונו לשכנע את מה שלא ניתן להוכיח, לעיתים אף יבוא להגן על טענותיו ע"י צעקות והשמצות²⁸³, טענת "כפירה"²⁸⁴, או שימוש בלשונות חריפות שאינן מתאימות לטענותיו²⁸⁵.

אמת, ישנו קושי לחיות בהבנה שאין בידינו דרך להכריע באופן מוחלט בסוגיית ההשגחה. אך קושי זה, ככל רגש אחר, אין בו כדי להכריע את הספיקות.

ואמרו, למד לשונך לומר איני יודע²⁸⁶.

מקורות מלאים והוספות

ביתו בהם. ותורותי – המילה בעצמו ובניו ועבדיו ומצות בני נח כלן, שהן תורה להם". חזקוני בראשית כו ה: "עקב אשר שמע אברהם בקולי – זו עקידה, וכן הוא אומר שם עקב אשר שמעת בקולי. וישמר משמרתי – זו מילה שקיבלה מייד, כדכתיב זאת בריתי אשר תשמרו וגו'. מצוותי – זו מילה לשמונה, כדכתיב וימל אברהם את יצחק בנו בן שמונת ימים כאשר ציווה אותו אלוקים. חוקותי – שיצווה כמו כן זרעו אחריו שיהיו נימולים, כדכתיב והיתה בריתי בשרכם לברית עולם, ואומר ויעמידה ליעקב לחק וגו'. ותורותי – שאמרתי לו לך לך אל הארץ אשר אראך, וראיה לדבר אשכילך ואורך בדרך זו תלך. וכן יורנו בדרך יבחר וכן כל תורה לשון הוראה. ולפי הפשט מצוותי חוקותי הן שבע מצוות שנצטוו בני נח". רבינו בחיי בראשית כו ה: "וישמור משמרתי מצוותי חוקותי ותורותי. ע"ד הפשט יאמר זה על מצוות שנצטוו בני נח, כי 'מצוות' הם גזל ושפיכות דמים, 'חוקות' אבר מן החי וכלאים של בהמה והרכבת האילן, 'תורות' דינין וע"ז, שאלו כולן נצטוו בהם בני נח והוא השומר והעושה רצון בוראו, ומשמר אפילו דקדוקין וחומרות במצוות שלהן... אבל דעת רז"ל (קידושין פב ע"א) ששמר כל התורה כולה עד שלא נתנה, וקיים תרי"ג מצוות בשכל".

²⁸² יש המכנים זאת "הצורך בסגירות קוגניטיבית מוגברת".

²⁸³ מורה נבוכים ח"א פרק נ"א: "כפי שאתה יודע, ויודע כל מי שאינו מטעה את עצמו, מוגנים ואלו שסברותיהם חלושות [ברביבי הדברים ובמשלים מטעים, ומתאמתים בצעקות ובהשמצות] [על הצד שכנגדם] ובאופנים רבים מורכבים מוויכוחי סרק והשאה. וכאשר יחזור אומרים ומקיימים בדרכים אלו עם עצמו אל דעותיו [יעיין לעומק בטענותיהם], לא ימצא מאומה פרט למבוכה וחוסר ידיעה, מפני שהוא מדמה להמציא מה שאינו מצוי... אלא שהזיקם לכך מה שאמרנו מאימוץ הדמיונות".

²⁸⁴ שפעמים רבות אינה מבוססת על הגדרים ההלכתיים.

²⁸⁵ כדוגמה לדבר, שימוש בלשון הגמרא "כל האומר דוד חטא אינו אלא טועה" (שבת נו ע"א), במשמעות – שבוודאי אינה המשמעות המקורית – שמי שסבור שחטא, כל דבריו בכל עניין אינם אלא טעות. וכן שימוש בלשון הגמרא "אם ראשונים בני מלאכים אנו בני אנשים, ואם ראשונים בני אנשים אנו כחמורים" (שבת קיב ע"ב), במשמעות – ששוב, אינה זו המקורית – שמי שסבור שהראשונים היו בני אדם, הריהו כחמור.

²⁸⁶ ברכות ד ע"א (ממסכת דרך ארץ פ"ב ה"א): "למד לשונך לומר איני יודע, שמא תתבדה

ו. זהירות מהכשל ההגיוני של "כך אמר פלוני"²⁸⁷ ואין להרהר²⁸⁸ אחר דבריו²⁸⁹, ובפרט אם אין זה²⁹⁰ תחום²⁹¹ גדלותו²⁹² ומומחיותו²⁹³. ומי לנו גדול מרבי עקיבא, שהיה ראוי שתינתן תורה על ידו²⁹⁴, ונכנס לפרדס ויצא בשלום²⁹⁵, ושמו היה הולך מסוף העולם ועד סופו²⁹⁶ – ואמרו לו חבריו בכמה סוגיות²⁹⁷ "מה לך אצל הגדה? כלך מדברותיך אצל נגעים

מקורות מלאים והוספות

ותאחז".

²⁸⁷ מכונה: פנייה אל הסמכות.

²⁸⁸ כמובן שעצם החשיבות שנותנים לדבריו של גדול – הגיונית. הבעיה היא אם נמנעים מלדון על דבריו.

²⁸⁹ וכן הדגישו כמה וכמה ראשונים, כפי שהבאנו לעיל בפרק כג.

²⁹⁰ כוזרי שני (מטה דן) ויכוח רביעי אות ד: "כל איש אשר הוא בעל חכמה אחת וידבר ממנה עד מקום שידר מגעת, אחר אשר דרש וחקר תוכן ענייניה עיקריה וגדריה תנאיה וחילוקיה, כלליה ופרטיה כאשר הם, לפי שכלו יהולל מכל שומעיו. אמנם אם עובר תחומי החכמה ההיא הנודעת לו, ונכנס בגבול חכמה אחרת, אשר אין לו בה חלק ונחלה, ימשש בצהריים כאשר ימשש העיוור באפילה, ויהיה שחוק לכל יודעיו ושומעיו".

²⁹¹ ואף בתוך תחום מומחיותו יש לחלק בין תחומי-משנה שונים. כאן המקום להעיר על החילוק המהותי שבין מומחיות במדעי זמננו לבין מומחיות בידע היסטורי-מדעי, חילוק שרבים, וגם אנשי מדע, לא מודעים לו די הצורך: בדורנו, רוב-רובם של אנשי המדע עוסקים רק במדע העכשווי, ואינם בקיאים כלל בתחום ההיסטורי-מדעי. כך למשל העיר באנציקלופדיה הלכתית רפואית (לרב (ופרופסור) אברהם שטיינברג) ערך ילוד (הערה 161) על מאמר של מומחה גדול לרפואה, שדן על רפואה בעולם העתיק ולא היה בקיא בסגנונה: "וראה מאמרו של מ. הלפרין, חוב' אסיא, מה-מו, טבת תשמ"ט, עמ' 92 ואילך, שקשה להניח שכמעט כל רופאי העולם במשך 1500 שנה התייחסו לנושא כה שכיח, ללא ביקורת ובטעות. אכן, אם לדין יש תשובה, וידוע על הרבה 'אמיתות' מדעיות של מדעני העולם הקדמון, שהתבררו כטעות חמורה בהסתכלות ובתצפית".

²⁹² ובפרט אם יש בידינו הסבר מה היה יכול לגרום לטעותו של אותו פלוני.

²⁹³ ויש שהאדם סבור שהוא מומחה בתחום מסוים, וזאת רק משום שהתמחה בו ביחס לחבריו.

²⁹⁴ מנחות כט ע"ב: "חזר ובא [משה רבינו] לפני הקדוש ברוך הוא, אמר לפניו: ריבוננו של עולם, יש לך אדם כזה [רבי עקיבא], ואתה נותן תורה על ידי?".

²⁹⁵ חגיגה יד ע"ב: "ארבעה נכנסו בפרדס, ואלו הן: בן עזאי, ובן זומא, אחר, ורבי עקיבא... רבי עקיבא יצא בשלום".

²⁹⁶ יבמות טז ע"א: "אתה הוא עקיבא בן יוסף, ששמך הולך מסוף העולם ועד סופו?".

²⁹⁷ חגיגה יד ע"א, סנהדרין לח ע"ב (לגבי כיסאותיו של הקב"ה). סנהדרין סז ע"ב (לגבי מכת צפרדע): "אמר לו רבי אלעזר בן עזריה: עקיבא, מה לך אצל הגדה? כלך מדברותיך אצל נגעים ואהלות".

ובמדרש תהילים קד ט (וילקוט שמעוני תתסב) אומר זאת רבי ישמעאל לרבי עקיבא (לגבי

ואהלות²⁹⁸, שבהם אתה מחודד ולא בהגדה²⁹⁹.

וכבר הבאנו³⁰⁰ שהרמב"ם, בעסקו בענייני מחשבה, זלזל בדעותיהם של שלושה מחכמי ישראל שהיו בקיאים בתלמוד, ביניהם ראשי ישיבות מן הגאונים.

וכבר מצינו בני אדם שהיו גאונים מופלאים בתחום מסוים, והיו בורים גמורים בתחומים אחרים. אם מחמת חוסר כישרון³⁰¹ ואם מחמת חוסר לימוד³⁰².

ועוד, שטבעו של עולם, שהעוסק בתחום מסוים, אינו בקיא באופן הלימוד של תחומים אחרים³⁰³, אינו מעלה בדעתו שדרך הסקת המסקנות³⁰⁴ בתחום אחר שונה ממה שהורגל בו³⁰⁵, וסופו שאומר על טמא טהור ועל טהור טמא³⁰⁶.

גם אם אותו אדם אכן התמחה בתחום זה, יש לעיין בנכונותן של הנחות

מקורות מלאים והוספות

המשלח מעיינים בנחלים).

²⁹⁸ ויש לעיין בכך שחבריו הם שעוררו לרבי עקיבא בעניין זה פעם אחר פעם, ורבי עקיבא לא התעורר לכך מעצמו.

²⁹⁹ רש"י סנהדרין סז ע"ב: "מדברותיך – מנע מדברייך, ופנה להלכות נגעים ואהלות שהן חמורים ובהם אתה מחודד, ולא בהגדה".

³⁰⁰ לעיל פרק ל.

³⁰¹ "תסמונת סְאָאנט" היא תופעה נדירה – אחת למיליון אנשים – שבה בחלק מהתחומים האדם גאון ובחלקם הוא נמוך עד כדי נכות. רבים מהלוקים בה הם אוטיסטים.

³⁰² תומאס פולר היה עבד כושי באמריקה, והוא היה גאון־חשוב.

³⁰³ וכבר נבדק והוכח שאנשים שאינם בקיאים בתחום מסוים, נוטים להעריך את עצמם כמבינים בו הרבה יותר, לעומת אנשים שמבינים בתחום, שהערכתם לגבי עצמם קרובה יותר למציאות.

³⁰⁴ ומשקלם של הנתונים השונים.

³⁰⁵ ומכאן המקום לדון לכף זכות תלמידי חכמים שניסו לעסוק בסוגיות מדעיות (בעיקר לצורכי אמונה), וגם כשלמדו פרטים בסוגיה מסוימת, שגו ביסודות מהותיים. וזאת מחמת גדלותם, שלאפס ותוהו נחשבו שאר החכמות בעיניהם נגד חכמת התורה אשר בליבותם, ועליה היה כל מחשבותם כל הימים לרבות הלילות על משכבותם. להבדיל, התופעה מצויה באנשים שאין להם יד ורגל בלימוד התורה, ומעלים בדעתם שביכולתם להבין סוגיה מסוימת לעומקה.

³⁰⁶ שכיוון שאינו יודע לבקר ולבחון ראיות וסברות שבתחומים האחרים, מחד – מתעלם מראיות רציניות, מאידך – מחשיב סברות ונתונים שאינם מבוססים וכו'.

היסוד שלו ובאופן הסקת המסקנות שלו.

וכבר ראינו רבים־רבים שהיו חכמים מחוכמים בתחומים חשובים, ולא זכו לראות באספקלריא המאירה בתחומי האמונות והדעות, מחמת שלא עיינו בדרכיה של חכמה זו³⁰⁷. אדם כזה, גם אם שנים רבות יחיה, נפשו לא תשבע מן הטובה שבבירור סוגיות אלו לאמיתן.

ועוד, שכתב הרמב"ם שרוב החכמים שוגים בכך שהם דנים בעניינים מבלי לעיין בהקדמות הדרושות להם³⁰⁸.

שורשו של כשל זה – של ההסתמכות על פלוני – בין השאר, בקושי האנושי הטבעי להתייגע בחיפוש אחר האמת, חיפוש שמצריך שקלול של ראיות וסברות שונות ועיון רב. ההסתמכות על מקור מסוים וקבוע חוסכת את קושי זה. דא עקא, שהאמת עמוקה ומורכבת מכדי להיקבע במסמרות ע"י כלל פשוט. וגם בענייני הלכה אמרו שכללי הפסיקה אינם מוחלטים, ואין למדין מן הכללות³⁰⁹. כמו כן אפשר שכשל זה נובע מהשאיפה להערכה של אדם מסוים.

עב"פ, רבים־רבים שוגים בעניין זה בפרט בתחום המחשבה. ואפשר ששורש טעותם בכך שמדמים את תחום זה לתחום ההלכה, שבו עם ישראל קיבל על עצמו את דברי התלמוד וכמה מגדולי הפוסקים³¹⁰.

מקורות מלאים והוספות

³⁰⁷ אכן במהלך הדורות היו פוסקים גדולים בהלכה, שבדבריהם בתחומי המחשבה ישנן תמיהות על הנחות היסוד, מרחק ההסקות ממקורותיהם, מסקנות מוקשות, סתירות מהמציאות, וכן יש לעיין ביושר סברותיהם.

³⁰⁸ מורה נבוכים ח"א פרק לד סוף "הסיבה השלישית": "ורוב החכמים, כלומר המפורסמים בחכמה, נגועים במחלה זו, כלומר: דרישת התכליות והדיון בהם בלי עיון במצעיהם (הקדמותיהם), ומדם מי שהביאתו הסכלות או בקשת השררה לזולל באותן המצעים אשר אין ביכולתו להשיגן, או שמתעצל ללמוד, וידמה להראות שהם מוזיקים או בלתי מועילים. ועם ההתבוננות, האמת ברור וגלוי".

³⁰⁹ א. תוס' סוכה ג ע"א ד"ה דאמר: "בסדר רב עמרם פסק בששה מקומות הלכה בבית שמאי". ב. עירובין מו ע"ב: "ואמר רב חמא בר גוריא אמר רב: הלכה כרבי שמעון. ומאן פליג עליה? רבי יהודה. והא אמרת: רבי יהודה ורבי שמעון הלכה כרבי יהודה, אלא לאו שמע מינה: ליתנהו. ומאי קושיא? דילמא: היכא דאיתמר – איתמר, היכא דלא איתמר – לא איתמר". ג. שבת כב ע"א: "אמר אביי: כל מיילי דמר (רבה) עביד כרב, לבר מהני תלת דעביד כשמואל: מדיקין מנר לנר, ומתירין מבגד לבגד, והלכה כרבי שמעון בגריה". ד. קידושין נב ע"א, בבא קמא עג ע"א, בבא מציעא כב ע"ב, סנהדרין כז ע"א: "והלכתא כוותיה דאביי ביע"ל קג"ס".

³¹⁰ בחילוק בעניין פסיקה בין עולם ההלכה לעולם המחשבה דנו לעיל בפרק יד.

ז. זהירות מהכשל ההגיוני של "כך כולם אומרים", וכבר מצאנו באברהם אבינו, שכל העולם כולו מעבר אחד והוא מעבר אחד³¹¹, והרי אנו רואים את ההמון מסכימים בכמה דברים שלא כאמת³¹².

לא זו אף זו, שבמקרים רבים בעצם אין זה "כולם" אלא "כל אלו שחונכו כמותי"³¹³, ואמרו, חן מקום על יושביו³¹⁴. אכן מן המפורסמות שבכווחו של חינוך להפוך מר למתוק ומתוק למר³¹⁵, ולעזור את האדם מהשגת האמת³¹⁶,

מקורות מלאים והוספות

³¹¹ בראשית רבה פרשת לך לך פרשה מא, פרק יד פסוק יג: "ויגד לאברהם העברי. ר' יהודה אומר: כל העולם מעבר אחד והוא מעבר אחד".

³¹² משיח אלמים (רבי יהודה כלץ), הקדמת המחבר, ד"ה וא"ת: "שההמון ועמי הארץ נתפתים ומסכימים על דבר שאינו אמיתי, וכבר הזהיר שלמה על כן ואמר שאין ראוי לימשך אחר הסכמת ההמון, שהרי אנו רואים אותם מסכימים בכמה דברים בחילוף האמת. וזה שהרי ההמון אומרים 'לא יבוזו לגנב כי יגנוב למלא נפשו כי ירעב', וזה מוסכם אצלם ובלתי מגונה, ואינו כן לפי האמת, אבל [אלא] אם נמצא ישלם שבעתיים את כל הון ביתו יתן לפי משפטי התורה, שאמרה 'אם אין לו ונמכר בגניבתו'... בימי אחאב ומנשה ודומיהם היו מסכימים לעבוד עבודה זרה וזולתי הנביאים ותלמידיהם ומעט מן המעט".

³¹³ נטייה זו קרובה לנטייה לסבור ש"משה קיבל תורה מסיני ומסרה כולה לרב שלי ורק אליו"...

³¹⁴ סוטה מז ע"א.

³¹⁵ חיי עולם (הסטיפלר) ד"ה והנה עוד דוגמה: "קם איזו ריקה רשע מרושע ימ"ש במדינת אשכנז ובצירוף איזו ריקים ופוחזים ייסד מפלגה בשם נאצים, לומר שהגרמנים הארורים המה גזע עליון ושהיהודים עם בזוי שצריך לעקרו מן העולם ר"ל. ובמשך עשרה שנים החליף תהליך המחשבה וההכרה אצל רבבות ומיליאני אנשים... וכל זה פרי תעמולה רעשנית ותמידית יום יום..."

והנה עוד דוגמה, במדינת רוסיה אחרי המהפכה תפס השלטון אחד מהם [סטאלין ימ"ש] אשר הרג ורצח אלפים ורבבות בלי חמלה ובלי משפט (אפי' לפי חוקיהם שלהם) וע"י תעמולה תמידית נהפך בעיני מיליאני אנשים במדינתם וחוף למדינתם כאיש נעלה מכל נעלה, וכמין קודש שאין על עפר משלו, ושכל המהרהר אחריו היו מוכנים לעוקרו מן השורש כאילו מחריב כל העולם וכו'... עד שבבוקר אחד נתיישבו השליטים שבאו אחריו כי כדאי להם לבטל פולחן זה והכריזו כי אותו שליט היה בשר ודם פשוט ושהיה רשע עריץ וכו' והפכו את הקערה על פיה..."

וזהו התועלת הנשאר לנו מתקפות ההערצה הנוראה לצוררים הללו, להכיר מזה עד כמה דעת והחלטת רבבות ומיליאנים אין בהם ממש, הכל הבל מעשה תעותעים הם והמונם".

³¹⁶ מורה נבוכים ח"א פרק לא: "כך יאיר לאדם בהשקפות אשר הורגל להם ונתחנך בהם, שהוא מחבבן ומגן עליהם, ומתרחק מזולתן, וגם גורם זה מעורר את האדם מהשגת האמת ויטה כלפי הרגליו. כמו שאירע להמון בגשמות ובעניינים אלוקיים רבים, כפי שנבאר".

ויש להיזהר מכך³¹⁷.

וכבר ארע שדעות שונות נתפרסמו ונתקבעו יותר מן האחרות, ואין בכך ראייה לאמיתותן³¹⁸.

ח. זהירות מהחזקה בדעה רק משום שכך האמינו בעבר, או לאידך גיסא, משום שכך מאמינים בדורות האחרונים. על הדעה להתברר רק ע"פ עצמה.

וכבר היו דעות שנתקבעו אצל רבים במשך אלפי שנים, כאמונה בגזירת הכוכבים, וכבר נתאמת בראיות מוחלטות שאין בה ולא כלום, והמוחש לא יוכחש.

ט. כבר הזכרנו את דברי הרמב"ם שגם מציאותם של ספרים רבים בנושא

מקורות מלאים והוספות

³¹⁷ הרמב"ן הדגיש זאת (להבדיל, לגבי כופרים) בוויכוחו עם המומר הנוצרי (ויכוח הרמב"ן, היום השני, ד"ה אמרתי אני, אדוני המלך): "ואתה אדוננו המלך נוצרי בן נוצרי (ובן נוצרית) ושמעת כל ימיך גלחים (צעירים ודורשים מדברים מלידת ישו) ומלאו מוחך ומוח עצמותיך מדבר הזה ושב אצלך מתוך אותו הרגילות. אבל הדבר אשר אתם מאמינים, והוא עיקר אמונתכם, לא יקבל אותו השכל, והטבע אינו נותן, והנביאים מעולם לא אמרו כן, גם הפלא אינו יכול להתפשט בדבר ההוא, כאשר אבאר בראיות גמורות במקומו ובשעתו, שיהיה בורא השמים והארץ (וכל אשר בהם) חוזר (עובר) בבטן יהודית אחת ויגדל בו ז' חודשים ויולד קטן, ואחר כך יגדל ואחר כך יימסר ביד שונאיו וישפטוהו משפט מות וימיתוהו, ואחר כך תאמרו שחיה וחזר למקומו הראשון. לא יסבול דעת יהודי ושום אדם".

גם הכוזרי כתב כך במאמר א אות ה כנגד הנוצרים: "אמר הכוזרי: אין בבאן מקום לסברא, אך הסברא מרחקת רוב הדברים האלה. אך כאשר תתאמת הראיה והניסיון, עד שיאמין בו כל הלב ולא ימצא דרך אחרת להאמין בזולת מה שנתברר אצלו, יתחכם להקשה וינהלה לאט עד שיקרב הרחוק ההוא, כאשר יעשו הטבעיים בכוחות המופלאים אשר הם רואים, שאם יסופר להם עליהם מבלי ראותם, מכחישים אותם, וכאשר רואים אותם, מתחכמים ושמעים להם סבות מן הכוכבים והרוחניות ולא ידחו הראות. אבל אני אינני מוצא דעתי נוחה לקבל הדברים האלה מפני שהם חדשים לי ולא גדלתי עליהם, וחובה עלי לחקור בשלמות".

³¹⁸ מפורסמת הדעה שבגמרא (נדרים לב ע"א) "וא"ר אמי בר אבא: בן ג' שנים הכיר אברהם את בוראו".

אלא שבמדרשים רבים היא דעת ריש לקיש, אך דעת רבי יוחנן ורבי חנינא ש"בן מ"ח שנה הכיר אברהם את בוראו" (בראשית רבה תולדות פרשה סד סי' ד ובעוד מדרשים). והרמב"ם כתב (הל' עבודה זרה פ"א ה"ג) "ובן ארבעים שנה הכיר אברהם את בוראו".

מסוים, אינה מעידה על נכונותו³¹⁹, שהמכזב בלשונו מכזב אף בקולמוסו³²⁰. כבניין אב לדבר, מעשיות שונות שהתקבלו ואף הועתקו בספריהם של גדולי ישראל, וישנן הוכחות לכך שלא ייתכן שאכן אירעו³²¹.

י. הכרעה בין ראיות לכאן ולכאן צריכה להעשות על סמך איכותן ולא על סמך כמותן³²². שיש מי שמקיף בחבילות של קושיות, ואין בהן ממש, לעומת קושיה אמיתית אחת. ואמרו, טוב פלפל חריף אחד מאשר מלוא הסל דלועין³²³.

יא. נוח לו לאדם לשפוט "הלנו אתה אם לצרינו", וכן "כשר או פסול", ואם נפסל חציו נפסל כולו. אך באמת, פעמים שהלכה כדברי המכריע בין הדעות.

שורשו של קושי זה בהעדפת תפיסה ברורה ומוחלטת, שמקילה על דעתו של האוחז בה. וכן הנטייה הנפשית לשאוף להערצה.

כך גם הקושי לקבל דעות מורכבות יותר, כגון הבנה שחלקים מסוימים מאותו ספר אינם מאותו מקור, אינם באותה דרגת קדושה, או אף אינם

מקורות מלאים והוספות

³¹⁹ איגרת הרמב"ם אל חכמי מונטפז'ליר על גזירת הכוכבים ד"ה וכן: "וכן צריכים אתם לידיע, שכבר חיברו הטיפשים אלפי ספרים, וכמה אנשים גדולים בשנים – לא בחכמה – איבדו כל ימיהם בלמידת אותם ספרים, ודימו שאותם ההבלים הם חכמות גדולות, ועלה על ליבם שהם חכמים גדולים, מפני שידעו החכמות ההן.

שהדבר שטועים בו רוב העולם, או הכל, מלבד אנשים יחידים, השרידים אשר ה' קורא, הוא דבר שאני מודיע לכם, והוא החולי הגדול והרעה החולה: שכל הדברים שימצאו כתובים בספרים, יעלה על ליבו בתחילה שהם אמת. וכל שכן אם יהיו הספרים קדמונים. ואם התעסקו אנשים רבים באותם ספרים, ונשאו ונתנו בהם, מייד יקפוץ דעתו של נמהר לומר שאלו דברי חכמה. ויאמר בליבו: וכי לשקר עשה עט סופרים, ובחינם נשאו ונתנו אלו באלה הדברים?"

³²⁰ איגרת תימן פרק ג': "ומה שראוי לך לדעת, שהדברים האלה [אסטרולוגיה] וכיוצא בהם – שווא וכזב. ולא יהיו לך לראיה לפי שתמצאם כתובים בספרים, שהמכזב, כמו שהוא מכזב בלשונו מכזב בקולמוסו, ואין זה נמנע עליו. והכסילים הבורחים הם שיעשו אצלם לראיה אמיתית הדבר בהיותו כתוב".

³²¹ דוגמאות רבות לכך לקמן בפרק עט.

³²² מורה נבוכים חלק ב תחילת פרק כג: "דע, כי ההיקש בין הספקות [קושיות] המתחייבים להשקפה מסויימת, ובין הספקות המתחייבים להפכה, והכרעת הפחות ספקות, אין בחינת הדבר ריבוי מניין הספקות, אלא חומר זרותם והיותם נגד המציאות. ואפשר שיהא ספק אחד חמור מאלף ספקות אחרים".

³²³ יומא פה ע"ב, מגילה ז ע"א, חגיגה י ע"א: "טבא חדא פלפלתא חריפא ממלא צנא דקריי".

נכונים.

יב. זהירות מהתעלמות שרירותית מדעה או מקור, אלא יש לשמוע האמת ממני שאמרה³²⁴.

יש להיזהר בכך בייחוד, כיוון שטבע האדם שאם דברי המלמדו קלים בעיניו³²⁵, אזי אם לא יקבל הדברים במשקל הראשון, יניחם או יבטלם בליבו ודין³²⁶.

ועוד, שטבע האדם הממאן להקשיב לדעה אחרת, לדחותה בנקל ע"י טענות, ואף טענות-הבל, נגד האדם האומרה, במקום לדון על אמיתות הדעה עצמה³²⁷.

יג. טבעו של אדם שהוא מחשיב יותר את התחום בו הוא עוסק, ולעיתים מבטל או אף מתעלם כליל מראיות מתחומים אחרים³²⁸. הרגיל בממצאים

מקורות מלאים והוספות

³²⁴ הקדמת הרמב"ם למסכת אבות: "הדברים אשר אומר אותם באלו הפרקים... הם עניינים מלוקטים מדברי החכמים... ומדברי הפילוסופים גם כן... ושמע האמת ממני שאמרה... ואפשר לפעמים ששם האיש ההוא יכניס בלב מי שאין תבונה בו שזה הדבר נפסד ויש בו תוך רע שלא ידעהו. ומפני זה ראיתי שלא לזכור האומר".

רבי אברהם בן הרמב"ם, מאמר אודות דרשות חז"ל: "כי החכמים ז"ל אינם מעיינים הדעות ולא מביטין אותם, אלא מצד אמיתתם ומצד ראיותיהם, לא מפני האומר אותו, יהיה מי שיהיה".

³²⁵ ובפרט בענייני דעות שדרך העולם להחליט מראש ע"פ סגנונו של האדם, הלנו אתה אם לצרינו.

³²⁶ שערי יושר (ר' שמעון שקופ), הקדמה, ד"ה ולכן: "ושמעתי דבר נאה ומתקבל בשם גיסי המנוח הרה"ג מוה"ר שלמה זלמן בהר"ר קלמן אבעל מטעלו, בהא דמסופר בגמ' ב"ק בסוגיא דזה נהנה וזה לא חסר, דר"ח בעי מרמב"ח והשיב לו לבי תשמש לי, שקל סודרא כרך ליה, דבהשקפה ראשונה מתמיה. וביאר הרב הנ"ל שהעניין הוא, שבדבר שצריך עיון ויגיעה תלוי עיקר הדבר אם המתלמד מאמין במעלת המלמדו, אז אם לא יבין בראשונה, יתלה החיסרון בעצמו, ויוסיף אומץ ליגע את עצמו ואז יבין באחרונה, אבל אם דברי המלמדו קלים בעיניו ולא שווה, לו להתאמץ לעמול בהם, אז אם לא יקבל הדברים במשקל הראשון יניחם או יבטלם בליבו ודין, ולכן כאשר ידע רמב"ח את עומק העניין שרצה ללמדו, לא רצה ללמדו עד שיתאמת לו שרב חסדא משתוקק להתלמד ממנו כתלמיד מרב, ולכן לא למדו הדבר עד שישמש אותו כתלמיד לרב, ודפח"ח".

אחריו כתבו כך גם העלי תמר על הירושלמי ברכות פ"ח ה"ד ד"ה ואמר, והגרי"ש אלישיב בהערותיו פסחים סד ע"ב ד"ה וצ"ע.

³²⁷ דוגמא לדבר, מפרשת המרגלים, שכאשר מאנו לשמוע את דברי יהושע, טעמו נגדו "דין ראש קטיעה ימללי" (סוטה לה ע"א), ופירש הערוך (והובא בשולי הגיליון): "כלומר ראש שמו קטוע, לפי שהיו"ד אות קטיעה היא".

³²⁸ בבחינת "מילתא אלבישיהו יקירא" (שבת י ע"ב. רש"י שם: "מעיל דמיו יקרים למי שרגיל

היסטוריים מתעלם³²⁹ מידיעות שמקורן במסורת, הרגיל בלימוד מתעלם ממקורות ארכיאולוגיים³³⁰, הרגיל בלימוד אגדות חז"ל מתעלם מספרי דברי הימים³³¹, הרגיל ללמוד רק בגרסאות המודפסות מתעלם מגרסאות שבכתבי היד.

כמובן שיש לדון על מהימנותם של כל מקור ושל כל ראייה, ואף על משקלם ביחס לראיות נגדיות, אך אין מקום להתעלם אף לא מאחד מהם, ובא זה ולימד על זה. שדברי תורה עניים במקומן ועשירים במקום אחר³³².

יד. האדם מסתכל דרך עיניו, ומשכך דרכו לתת חשיבות רבה לעצמו, למקומו, לרבותיו, לדורו³³³. אלא שפעמים רבות שאין באלו ייחודיות יותר מבאחרים³³⁴.

טו. זהירות מהכשל ההגיוני של הוכחה מיוצא מן הכלל. וכבר אמרו, חידוש הוא, ואין לך בו אלא חידוש³³⁵. בין השאר יש להיזהר מביסוס יסוד על סמך מקור חלש או מאוחר. למשל, המבסס יסוד חשוב על סמך דבריו של אחד

מקורות מלאים והוספות

ללבושו, כלומר: לפי שאתה תלמידו של רב ורגיל בשמועותיו – אתה מחזר אחריהם).

³²⁹ כגון שטוען שראיותיהן לא מוחלטות, שאין דרך להכריע בסתירות ביניהן וכדומה.

³³⁰ גם בגמרא מצינו אפשרות פסיקה ע"פ מקורות ארכיאולוגיים, בבבא בתרא עג ע"ב – עד ע"א: "ואמר רבה בר בר חנה: זימנא חדא הוה קא אזלינן במדברא, ואיתלוי בהדן ההוא טייעא... אמר לי: תא אחוי לך מתי מדבר... פסקי חדא קרנא דתכלתא דחד מינייהו, ולא הוה מסתגי לך... אזלי אהדרתיה, והדר מסתגי לך. כי אתאי לקמיה דרבנן, אמרו לי: כל אבא – חמרא, וכל בר בר חנה – סיכסא! למאי הלכתא עבדת הכי? למידע אי כבית שמאי אי כבית הלל [רשב"ם: דפליגי במסכת מנחות, דת"ר כמה חוטין הוא נותן? ב"ש אומרים ארבעה ובית הלל אומרים שלושה, וכמה תהא משולשלת כו'], איבעי לך למימני חוטין ולמימני חוליות".

³³¹ לקמן בפרק עט נעיר על הבלבול בין מעשה יהודית לבין נס חנוכה, שאין מקום להסתפק בו כאשר מעינים ב"ספר יהודית". ובכלל, רבות הטעויות שנשתרבו מחמת ניסיון להסיק מסקנות בענייני דברי הימים מתוך דברי חז"ל והראשונים. ובא זה ולימד על זה.

³³² ירושלמי ראש השנה פ"ג ה"ה.

³³³ למשל לתת חשיבות רבה במיוחד למעלותיו של הדור הזה, למגרעותיו, לניסיונותיו.

³³⁴ דוגמה לדבר מכך שבני דורנו מתייחסים לחידושי דרכי התקשורת הנוכחיים כמהפכה שלא היה כמותה. אלא שמצד האמת, החידוש בהמצאת הטלגרף והשפעתו על האנושות היוו מהפכה רבה עוד יותר.

³³⁵ וכן בדברי הגמרא (כתובות ס ע"ב): "מר בר רב אשי אמר: אפילו מת [והתינוק] נמי אסור [לאימו להינשא], דלמא קטלה ליה ואזלא ומינסבא. הוה עובדא וחנקתיה [וחנקה את בנה כדי להינשא]. ולא היא, ההיא שוטה הואי, דלא עבדי נשי דחנקן בנייהו [וא"כ אין ללמוד ממעשה זה]".

מן האחרונים – הרי שיש לעיין, כיצד בדורות הקודמים לא התייחסו ליסוד זה, והוא כהררים התלויים בשערה.

טז. גם כאשר הוכח פרט מסוים, יש להיזהר מלהרחיב את המסקנה ולתלות הררים בשערה.

למשל, לתחומים דמיוניים רבים ישנו שורש מסוים נכון, אך הוא הורחב הרבה מעבר לגבולותיו. כך חז"ל אסרו לקרוא בספר בן סירא, משום שכתובים בו דברי רוח, ביניהם שמי שזקנו מחולק ומפוצל – כל העולם לא יוכלו לו בערמימותו³³⁶. אמנם רש"י ביאר שיש בכך סברה, שמתוך שמרבה לחשוב בערמה, דרכו לשים ידו בזקנו³³⁷. ואעפ"כ דברים אלו נחשבים להבלים.

כך גם ישנו בסיס מסוים להשפעת הכוכבים על חיינו, שתנועת הירח משפיעה על הגאות והשפל. ואעפ"כ, התפיסה שהרחיבה את השפעותיהם למזלות אופי ועתידות – אין בה ולא כלום.

כך גם פרטים מסוימים במבנה גופו של האדם יכולים להעיד בעקיפין על יכולותיו ואופיו. ואעפ"כ, אין ביסוס לפרטים הרבים שתלו בשרטוטי הידיים וכו'.

יז. יש להיזהר, שגם כאשר ישנו קשר מסוים בין שני פרטים, אין זה אומר שאחד מהם הוא סיבתו של חברו.

למשל, אמנם ברור שיש אופי שונה לבני מקומות שונים, וברור שיש ביניהם גם הבדלים גופניים, ואעפ"כ, אין זה נכון לתלות את הבדלי האופי בהבדלים שבצבעי העיניים³³⁸.

מקורות מלאים והוספות

³³⁶ סנהדרין ק ע"ב: "רב יוסף אמר: בספר בן סירא נמי אסור למיקרי. אמר ליה אבוי: מאי טעמא?... אלא משום דכתיב זלדקן – קורטמן, עבדקן – סכסן, דנפח בכסיה – לא צחי. אמר במאי איכול לחמא – לחמא סב מיניה. מאן דאית ליה מעברתא בדיקניה – כולי עלמא לא יכלי ליה".

³³⁷ רש"י שם: "מאן דאית ליה מעברתא בדקניה – שזקנו מחולק ומפוצל ויש בין שני שבילות כמין מעבר.

כולי עלמא לא יכלי ליה – בערמימותיה, דמתוך שחשב כל ימיו בערמות הוא משים ידו לזקנו ומושך, באדם שמחשב, עד שנקרחה. לישנא אחרינא: גרסינן הכרתא, מי שיש לו היכר בזקנו שסעד, כולי עלמא שלא סעדו אין יכולין להגיע לכוחו. לישנא אחרינא: גוורתא, והוא לשון קרחה, וכל הני דברי רוח ולכך אין קורין בו".

³³⁸ תולדות אדם (לרבי משה גאלינה, מסוף תקופת הראשונים) מהדורת רע"ה (דפוס ראשון, במהדורת תע"ה נשמט כל העניין הזה), העמוד השני (במהדורה זו אין מספור לעמודים), ד"ה

ית. האדם קרוב אצל עצמו, ודרכו להסביר בהיגיון את מעשיו.

ויש להיזהר שנטייה זו לא תגרום לאדם לייסד עיקרים על סמך מה שהורגל, כאשר באמת בהרגלים אלה אין שום סברה אלא נגרמו מסיבות מעשיות בלבד³³⁹.

יט. זהירות מבלבול בין האמצעי לבין התכלית³⁴⁰. שכן קורה שמחמת הדגשת חשיבותו של האמצעי³⁴¹, טועים בו ומייחסים לו חשיבות בפני עצמו³⁴². נטיית נפש זו מוכרת מאוד³⁴³. וכבר בדורו של אנוש טעו בטעות גדולה ונבערה עצתם, ואע"פ שידעו שאלוקים ברא את הגלגלים והכוכבים להנהיג את העולם, טעו והחלו לעובדם, ונתגלגל הדבר לעבודה זרה גמורה³⁴⁴.

מקורות מלאים והוספות

אותו העניינים: "דע כי הלובן הבהיר עם העין אשר כעין התכלת והצהיבות המרובה יורה על העוות [כנראה צ"ל: העזות] ועל הרמאות וקלות הדעת, והבט לאנשי אשכנז שיש בהם אלה המידות, ומה שיש בהם מן השטות והבגידה והעזות, ולכן השמר מכל מי שענינו כעין התכלת והוא צהוב... ומי שענינו גדולות ובולטות הוא קנאי ועז פנים ונבל ואינו נאמן בדבר. ואם עיניו כעין התכלת יהיה יותר בזה, ואי אפשר שלא תהיה עינו רעה..."

³³⁹ כך ברור בתקופתנו שספרי קודש מודפסים בלא צבע. אך השער בדפוס וילנא המקורי דווקא הודפס בצבע (שם המסכת, המילים "תלמוד בבלי" ו"וילנא" הודפסו בצבע אדום). ההרגל להדפיס בלי צבע נבע ככל הנראה משיקולי חיסכון, אך כיוון שהורגלנו בכך, הדבר נתקבע כעיקר חשוב.

³⁴⁰ וכבר אמרו בדרך צחות, שיש המאמינים בקב"ה משום שכן כתוב ברמב"ם... ויש שהתפללו שהקב"ה לא יגלה לרבי את עוונותיהם...

³⁴¹ שלעיתים אף נאמר רק כהוראת שעה.

³⁴² דוגמה לדבר במימרא (שהיו שייחסה לגר"א והיו שייחסה לר' לוי יצחק מברדיצ'ב) שאי אפשר לערוך סיום מסכת אם דילג על מילות הלע"ז שברש"י (תפארת אבות ויז'ניץ תשנ"ט עמוד 290, וירא משה (ר' משה שלומון) ויקרא – דברים, הקדמה, אות טו).

³⁴³ היא מומחשת למשל ב"אשליית כסף" – הנטייה האנושית להתייחס לכסף ע"פ הערך הנקוב ולא ע"פ יכולת הקנייה שבו. כך אנשים מעדיפים אינפלציה על פני קיצוץ בשכרם, גם במקרים שבהם התוצאה – דהיינו יכולת הקנייה של שכרם – זהה. נטייה זו היא דוגמה לייחוס חשיבות לאמצעי כערך בפני עצמו.

³⁴⁴ רמב"ם הל' עבודה זרה פ"א הלכות א"ב: "בימי אנוש טעו בני האדם טעות גדול ונבערה עצת חכמי אותו הדור ואנוש עצמו מן הטועים היה, וזו היתה טעותם, אמרו הואיל והאלקים ברא כוכבים אלו וגלגלים להנהיג את העולם ונתנם במרום וחלק להם כבוד והם שמים המשמשים לפניו ראויין הם לשבחם ולפאנם ולחלוק להם כבוד, וזהו רצון האל ברוך הוא לגדל ולכבד מי שגדלו וכבודו, כמו שהמלך רוצה לכבד העומדים לפניו וזהו כבודו של מלך, כיון שעלה דבר זה על לבם התחילו לבנות לכוכבים היכלות ולהקריב להן קורבנות ולשבחם ולפאנם בדברים ולהשתחוות למולם כדי להשיג רצון הבורא בדעתם הרעה, וזה היה עיקר

כך בדברי הרמב"ם שהבאנו לעיל, לגבי דבר שיקבל אותו האדם מן הצדיקים – יש לשים לב שזהו אחד מהאמצעים לבירור האמת, ואין הוא תכלית בפני עצמו. לכן יש להעמיק ולדון בסברות שקיבלנו מן הצדיקים³⁴⁵, ואף לדון במקרים שבהם דברים אלו נסתרים ממקורות אחרים.

כ. זהירות מבניית הררים התלויים על שעה ואין להם על מה שיסמוכו. לכן, יש לשאול בהגינות, האם באמת נראה שכותב הדברים התכוון לחידושים המופלגים שמעמיסים בדבריו³⁴⁶. וכפי שהזהיר הרמב"ם שלא להעמיס משמעויות לפרטים שונים במשל, שנאמרו רק כתיאורים להמחשת המסר העיקרי³⁴⁷.

מקורות מלאים והוספות

עבודת כוכבים...

ואחר שארכו הימים עמדו בבני האדם נביאי שקר ואמרו שהאל ציווה ואמר להם עבדו כוכב פלוני או כל הכוכבים והקריבו לו ונסכו לו כך וכך ובנו לו היכל ועשו צורתו כדי להשתחוות לו כל העם הנשים והקטנים ושאר עמי הארץ... והתחילו כוזבים אחרים לעמוד ולומר שהכוכב עצמו או הגלגל או המלאך דיבר עמם ואמר להם עבדוני בכך וכך והודיע להם דרך עבודתו ועשו כך ואל תעשו כך, ופשט דבר זה בכל העולם לעבוד את הצורות בעבודות משונות זו מזו ולהקריב להם ולהשתחוות, וכיון שארכו הימים נשתכח השם הנכבד והנורא מפי כל היקום ומדעתם ולא הכירוהו ונמצאו כל עם הארץ הנשים והקטנים אינם יודעים אלא הצורה של עץ ושל אבן והיכל של אבנים שנתחנכו מקטנותם להשתחוות לה ולעבדה ולהישבע בשמה, והחכמים שהיו בהם כגון כהניהם וכיוצא בהן מדמין שאין שם אֱלֹה לזה אלא הכוכבים והגלגלים שנעשו הצורות האלו בגללם ולדמותן. אבל צור העולמים לא היה שום אדם שהיה מכירו ולא יודעו אלא יחידים בעולם".

³⁴⁵ כפי שהארכנו לעיל פרק ל.

³⁴⁶ הדבר בולט עוד יותר במקרים שבהם מפלפלים על לשונות פיוטים וכדומה, ובפרט שמתעלמים מצרכי הפייטן להתאים את המשקל והחריזה.

³⁴⁷ מורה נבוכים, חלק ראשון הקדמה: "ודע כי המשלים הנבואיים יש בהם שני דרכים:

מהם משלים שכל מילה שבאותו המשל כוללת עניין.

ומהם אשר כל המשל מורה על כל העניין הנמשל, ויבואו באותו המשל מילים רבות מאוד שאין כל מילה מהן מוסיפה דבר באותו העניין הנמשל, אלא נאמרו לייפות המשל והסדרת הדברים בו, או כדי להוסיף בהסתרת העניין הנמשל. ויהיה סדר הדברים כפי מה שראוי לפשט אותו המשל, והבן זה היטב...

וכיוון שכבר ביארתי לך את זה וגליתי לך סוד משל זה, אל תטריד את מחשבתך לומר ומה עניין אמרו 'זבחי שלמים עלי היום שלמתי נדרי', ואיזה עניין נכלל באומרו 'מרבדים רבדתי ערשי', ואיזה עניין נוסף על הכללות הזו באומרו 'כי אין האיש בביתו', וכך כל שאר מה שנאמר בפרשה זו, כי כל זה המשך לשון לפי פשט המשל, כיון שהמצבים האלה שהזכיר הם סוג מצב הזונים, וכך הדיבורים האלה וכיוצא בהם הם מסוג דברי הנואפים זה עם זה.

והבן ממני את זה היטב כי הוא יסוד גדול וחשוב במה שאני רוצה לבאר, וכאשר תמצאני באחד מפרקי מאמר זה מבאר עניין אחד המשלים, והעירותיך על כללות הנמשל מה היא, אל תחקור אחר כל פרטי העניינים שנאמרו באותו המשל ותרצה למצוא להן תיאום עם

בוודאי שיש להיזהר מציצת יסודות על פי דברים שנאמרו כהדרכות לאדם פרטי, כעידוד וכדומה.

ויש שהמעמיק לברר את מקורו של חידוש מסוים, רואה שאין לו על מה שיסמוך, ותמיהה מהיכן נתגלה רז זה.

כא. כך יש גם לשאול בהגינות עד כמה יושרו האמיתי של תירוץ שנאמר.

שכבר ראינו שאין קושיה שלא ניתן לדחוק בה איזה שהוא תירוץ. אם כן אפוא השאלה אינה "האם יש תירוץ לקושיה זו", אלא "האם יש תירוץ אמיתי לקושיה זו".

כב. בשכלו של האדם מוטבעת הנטייה לחפש ולמצוא שיטתיות וטעמים. ויש להיזהר שטבע זה לא יקלקל את השורה, שלא ימצא שיטה או טעם במקום שאינם קיימים³⁴⁸.

למשל, יסוד ברור הוא שיש לחפש סיבה לאירועים שחורגים מן המקריות. אלא שטבעו של אדם לפרש אירועים כחורגים מן המקריות, גם כשאין הדבר כן. ומשכך הוא מחפש ואף מוצא סיבות במקומות שאין צורך בהן³⁴⁹. כך טבעי שיהיו כמה שנים רצופות של בצורת, ולא דווקא מסיבות מיוחדות³⁵⁰.

כג. הסקת מסקנות הנובעות מהתוצאה הגמורה עלולה להטעות, בעוד שיש לדון על השלבים השונים שהובילו לתוצאה זו.

מקורות מלאים והוספות

העניין הנמשל, מפני שזה יובילך לאחד משני דברים: או שייטה אותך מן העניין המכוון במשל.

או שיחייב אותך לבאר דברים שאין להן ביאור, ולא נאמרו כדי לבארן. ותביא אותך התחייבות זו לכגון אותם ההזיות המרובות שהוזים ומחברים בהן רוב כתות העולם בזמננו זה, מפני שכל אחד מהם רוצה להמציא איזה עניין לדברים שלא נתכוון בהם אומרים למאומה ממה שחושבים הם".

³⁴⁸ כשלים הגיוניים ממין זה מכונים "שגיאות סיבתיות". הדבר בולט בנטייתו של הציבור לחפש ולמצוא סיבות לעליות או ירידות במספר ההרוגים מסיבות שונות (תאונות, פשע וכו') בשנים מסוימות, ולהאשים או לשבח את האחראים לנושא, כאשר בפועל, במקרים רבים, מדובר באירועים אקראיים (למעט במקרים שישנן מגמות המשתרעות על פני שנים מספר).

³⁴⁹ דוגמא לדבר, המטיל מטבע פעמים רבות, יגלה שבמהלכן אירעו סדרות ארוכות שבהן המטבע נפל ברציפות על אותו הצד.

³⁵⁰ וכך למשל רצף הפרשות שלח-קרח-חקת-בלק שלכל אחת מהן שלוש אותיות.

לדוגמא, המעיין בכתב האשורי לעומת הכתב העברי העתיק³⁵¹, כמעט ולא ימצא קשר ביניהם. אך הרואה כתבים נוספים שהיו נהוגים בתקופות ביניים, כגון הכתב הארמי, ישים לב לדמיון שבין הכתב העברי העתיק לבין הכתב הארמי, ובין הכתב הארמי לבין הכתב האשורי, ויוכל לקבל את הטענה שאין זו אלא התפתחות בשלבים.

דוגמא נוספת, אפשר שיש קושי לסבור שדעה שמקובלת אצל גדולי ישראל או אצל רבים מעם ישראל – אינה נכונה. אך אם נתייחס לשלבים השונים שמובילים לתפוצתן של דעות, מהאופן בו הדעה עולה לראשונה, דרך האופן בו היא מתקבלת ע"י בודדים ומהם מתפרסמת הלאה עוד ועוד – הרי שהדבר אפשרי. והוא הדין לגבי טעויות שנשתרבבו במהלך הדורות ונתקבלו ונתקבעו, בין בכתב ובין בעל פה³⁵².

כד. זהירות מריבוי הנחות במקום שאין צורך בריבויין, כך שאם ניתן להסביר אירוע או תופעה³⁵³ על פי החוקים המוכרים לנו, אין צורך להוסיף לו סיבות נוספות³⁵⁴, ובוודאי שאין להוכיח ממנו את קיומן³⁵⁵.

כך אמרו שכאשר יש הסבר טבעי־נפשי לתופעה מסוימת, אין סיבה לתלותה

מקורות מלאים והוספות

³⁵¹ המכונה: כתב דעץ, או: כתב רעץ.

³⁵² כך סוברים גם אלו שקיבלו את תורת התפתחות החיים בשלבים שונים באופן טבעי (כדלקמן פרק מו). אע"פ שהדבר לא מתיישב על הדעת אם מתייחסים רק לתוצאה הגמורה.

³⁵³ ובכללה תופעה חברתית או נפשית.

³⁵⁴ סברה זו עומדת בשורשה של חוקת שלוש פעמים. שכיוון שניתן להסביר את שלושת המקרים בעזרת סיבה אחת, הדבר מסתבר יותר מאשר לתלותם בשלוש סיבות נפרדות.

³⁵⁵ אמונות ודעות לרס"ג הקדמה פרק ה"ד וכיוון שכבר ביררנו: "ואם יאמר אדם, אני בדעה פלונית כדי שלא אבטל מושכל. חייבים אנו לחקור, אם אותו המושכל יתקיים לנו בלעדי הדעה שהוא סבור – הרי בטלה דעתו".

חובות הלבבות שער א פ"ז: "הדברים אשר יתבררו מצד הבאת הראיה עליהם ותהיה מציאתם מציאה שא"ל לדחותה, אין אנו צריכין להעלות על דעתנו, שהם יותר ממה שהצורך מביא אליו בהשלמת הדבר שהוא לראיה עליהם".

ביסוד זה השתמש גם הרמב"ם (מורה נבוכים ח"ב פרק י"א): "וישתדל עם זה שימעט התנועות ומניין הגלגלים כל מה שיוכל. כי על דרך משל, כשנוכל להניח תכונה שיתכן עמה הנראה מתנועת זה הכוכב בשלושה גלגלים, ותכונה אחרת שיתכן עמה זה בעצמו בארבע גלגלים – מן הראוי שנסמך על התכונה שמספר תנועותיה מעט".

(מאות שנים לאחריהם כונה כלל זה "תערו של אוקאם", על שם וויליאם איש אוקאם מהמאה ה'14).

בסיבה רוחנית-סגולית. יסוד זה מפורש בתלמוד³⁵⁶, שגוי בפוסקים³⁵⁷ ומשולש בכתבי המקובלים³⁵⁸. ומדרך הטבע שבדורות האחרונים נמצאו הסברים טבעיים ליותר ויותר תופעות.

כמוכן שכאשר הקב"ה מכוון תופעה מסוימת לצורך רוחני מסוים, הסבר טבעי לסיבת התופעה לא מייתר את הצורך בהסבר רוחני³⁵⁹ למטרתה³⁶⁰. כך לגבי הורדת הגשם ועצירתו ומאורעות ותהליכים בדברי הימים, וכך

מקורות מלאים והוספות

³⁵⁶ בבא קמא ס ע"ב: "ת"ר: כלבים בוכים – מלאך המוות בא לעיר, כלבים משחקים – אליהו הנביא בא לעיר. וה"מ דלית בהו נקבה".

רש"י שם ד"ה וה"מ: "דהתם משום נקבה הוא דעבדי".
ברכות נז ע"א: "הבא על אשת איש בחלום – מובטח לו שהוא בן העולם הבא, והני מילי דלא ידע לה ולא הרהר בה מאורתא".

³⁵⁷ ט"ז אורח חיים סי' רפח ס"ק ג: "נראה דבכל גווני שהרהר ביום ובא לו בחלום אח"כ, אין כאן שייכות לומר מן השמיים הראוהו, אלא ההרהור גורם לו.

וכמעשה דפרק הרואה אמר ליה שבור מלכא לשמואל אמריתו דחכימותא טובא אימא לי מאי חזינא בחלמא, פירוש בלילה הבאה. וא"ל חזית דאתי רומאי ושב וכו' וטחננו כך קשייתא בריחיים דדהבא, הרהר כולא יומא וחזי.

הרי דבהרהור תליא מילתא, ואין בזה הוראה מן השמים. ע"כ לא יתענה בשבת בזה. כנלע"ד עיקר למעשה".

³⁵⁸ שולחן ערוך האר"י, כוונת ראש השנה סוף סעיף ב (והובא באליה רבה סי' תקפ"ד ס"ק ו):
"גם אמר כי מי שבוכה אז [בראש השנה וביום כיפור] מעצמו בבכייה גדולה מאליו – אותה שעה דנין אותו בבית דין של מעלה ונפשו מרגשת, ולזה בא לו הבכייה מאליו".

מסתבר שהטעם להדגשותיו שמדובר דווקא על בכייה שבאה מאליו הוא, שכשאר ידוע לנו טעם טבעי לבכייה, למשל בכייה מתוך תפילה או מתוך חשיבה מודעת על חרדת הדין – אין סברה לתלות זאת בטעם רוחני.

בימינו, עם הבנת קיומם של כוחות לא-מודעים בנפש, והידיעה שמוחנו חושב גם בלא שאנו מודעים לכך – ישנו הסבר טבעי נפשי גם לתופעה של בכייה גדולה שמתעוררת ביום הדין כביכול מאליה (כפי שישנם פתרונות לבעיות ש"מופיעים מאליהם יש מאין" בזמן שהאדם לכאורה הפסיק לחשוב על הבעיה, ולעיתים אף ברגע שהתעורר משנתו, וכפי שאדם מנסה להיזכר בפרט כלשהו ולא עולה בידו, ולאחר זמן-מה, כאשר הוא כבר עוסק בעניין אחר, הוא לפתע נזכר בו. הדבר מוכיח שמוחנו פועל לפתירת בעיות גם בזמן שאנו לא מודעים לכך, בבחינת 'אני ישנה וליבי ער').

³⁵⁹ זאת מתוך ההבנה היסודית שיש לבריאה מטרות רוחניות.

³⁶⁰ הדבר דומה לכך, שלהבדיל, יכולתו המעשית של אדם לעשות מעשה מסוים, לא מייתרת את הצורך בכוונתו לעשות זאת.

לגבי הסברים טבעיים לניסים³⁶¹, לנבואה³⁶², לבריאה³⁶³.

יש להעיר שגם תירוצים, חילוקים ואוקימתות, הרי הם בגדר ריבוי הנחות, ולכן פשוט שאין סברה לעשות זאת, אלא אם כן הדבר מוכח. על אחת כמה וכמה לגבי הוצאת דברים מפשוטם, והמוציא מחבירו עליו הראיה.

ההבנה שיצירת חילוק היא בגדר ריבוי הנחות, בעוד תליית אירועים בסגנון סיבתי דומה חוסכת הנחות מיותרות, מסבירה את ההיגיון של ברי הדעת, שגם כשרואים מעשה של אחיזה עיניים שאין להם הסבר כיצד הוא נעשה, הרי שתולים אותו בתחבולה מסוימת, ולא בכוחות על-טבעיים³⁶⁴. וזאת מכיוון שכבר הוכח שיש מעשים בסגנון דומה שהסברם הוא טבעי, ואין צורך להרבות בהנחה נוספת³⁶⁵, גם אם אין בידינו הסבר טבעי למקרה פרטי זה³⁶⁶.

כה. כמובן שבכשל הקודם כלולות גם סברות שמבוססות – במקרים רבים שלא-במודע – על הנחות-יסוד שונות, שהן עצמן אינן מבוססות כלל.

היוונים הניחו הנחת-יסוד³⁶⁷ שלכאורה לא מובן כיצד הכוכבים נעים במסלוליהם הקבועים ואף אינם נופלים. מכאן הסיקו שהכוכבים השונים

מקורות מלאים והוספות

³⁶¹ נדון בכך לקמן בפרק צו.

³⁶² נדון בכך לקמן בפרק קג.

³⁶³ נדון בכך לקמן בפרק מו.

³⁶⁴ הדבר נכון גם לגבי תופעת "מעגלי תבואה" – מעגלי ענק ושאר צורות גיאומטריות שהופיעו בין לילה בשדות תבואה. תופעה זו, שבתחילה לא נמצא לה הסבר הגיוני, זכתה להסברים על-טבעיים שונים. לאחר שהוכח שבני אדם יכולים ליצור מעגלים כאלה בקלות, ואף עשו זאת בפועל, המשיכו חלק מחובבי העל-טבעיות להתעקש לגבי מעגלי תבואה מסוימים, שאותם לא ניתן ליצור בדרכים טבעיות, ויש צורך להסבירם באופן על-טבעי.

³⁶⁵ דוגמא זו אף ממחישה שגם בעניין זה אין דנים ע"פ כמות ההנחות אלא ע"פ איכותן. שהרי ע"פ כמות ההנחות, יש צורך בהנחות רבות על מנת להסבר את אחיזה העיניים באופן טבעי – אוחז העיניים הוא גם זריז תנועה, גם מתוחכם, גם הטמין עזרים שונים מראש, גם מצליח להשפיע על כיוון מבטיהם של הצופים בו, גם יצר שיתוף פעולה עם אחד מהקהל, גם אסף מידע על אחד מהקהל וכו'.

עם זאת, טרם ההנחות הללו קל באיכותו מאשר ההנחה – הבוודת – שאכן יש לו כוחות על טבעיים.

³⁶⁶ לקמן בפרק לה בכותרת "ז. נפש האדם" נדון בהסברים טבעיים-נפשיים לרבים ממקרי הדיבוקים. ונביא שיש שכתבו שישנם מקרים של דיבוק אמיתי.

³⁶⁷ הגיונית, כשלעצמה.

קבועים בגלגלים שקופים שונים³⁶⁸. במשך הזמן נתעוררו להם קשיים בהסבר זה, וכפתרון לקשיים אלו נוספו במהלך הדורות עוד ועוד גלגלים³⁶⁹. קשיים נוספים גרמו להבנה מחודשת עוד יותר³⁷⁰, שכל כוכב לכת קבוע בגלגל שהוא עצמו קבוע בגלגל גדול³⁷¹. מאוחר יותר התחדש פרט נוסף³⁷², שמרכז הגלגלים אינו הארץ, אלא נקודה הקרובה אליה³⁷³. מילאו את העולם כולו בגלגלים, עד שאין ביניהם מקום פנוי כלל. מערכת גלגלים זו פתחה דיונים לשאלות בדבר זכותם של הגלגלים, החומר ממנו עשויים, והאם הם משמיעים קולות בתנועותיהם.

כל המערכת הדמיונית, העצומה והמורכבת הזו מתייתרת מאליה כאשר שומטים את הנחת היסוד הראשונית, ומבינים את חוקי התנועה של גרמי השמיים ואת הכוחות הפועלים עליהם.

אף על פי כן, רעיון זה שלט בעולם המדע כאלפיים שנה, וכמה כמה התקשה העולם לקעקע את כל הבירה העצומה הזו, ולהבין שהיא תלויה על בליימה, עד אשר הסיקו התוכנים החדשים³⁷⁴ שאין בה שום צורך³⁷⁵.

להבדיל בין הקודש לחול ובין ישראל לעמים, הנחת היסוד ששיטתו של הרב שלי בענייני מחשבה היא האמת המוחלטת, גורמת לרבים רבים לבנות תילי תילים של מגדלים הפורחים באוויר, ולדחוק את ההיגיון והמציאות כפיטורי בפי וט.

כמו כן, הנחת היסוד שלא מסתבר שבמהלך הדורות נוספו חידושים

מקורות מלאים והוספות

³⁶⁸ מייסד שיטה זו הוא אאודוקסוס מקנידוס, מהמאה ה-4 לפנה"ס.

³⁶⁹ ע"י קאליפוס, ולאחריו ע"י אריסטו. שניהם מהמאה ה-4 לפנה"ס.

³⁷⁰ רעיון זה חודש ע"י אפולוניוס, מהמאה ה-3 לפנה"ס.

³⁷¹ בלשון המפרשים: "גלגל היקף", וביוונית: "אפיציקל" – על-המעגל.

³⁷² ע"י תלמי, מהמאה ה-2 לספירה.

³⁷³ בלשון המפרשים: "גלגל יוצא חוץ למרכז".

³⁷⁴ ובראשם קופרניקוס, בספרו "על תנועת גרמי השמיים". ספר זה פורסם רק לאחר מותו, בשנת 1543, כיוון שהוא חשש לפרסם בחייו את חידושים עצומים אלו.

³⁷⁵ מלבי"ם בראשית א ו ד"ה ויאמר: "וכל אלה הדעות נבנו על קורי עכביש שארגו הראשונים שיש גלגלים במציאות, אבל בימינו התברר היטב שכל צבאות השמים שטים באוויר ספירי וך ודק מאוד הנקרא איתר ואין גלגל במציאות וכמו שכבר השקיפו על זה חכמי ישראל. ורשב"י במדרש אמר שהכוכבים שטים באוויר, ואם כן אי אפשר לבנות בניינים על קו תהו ואבני בהו".

מהותיים – למשל ללוח השנה ולענייני הכתב המשמש ללשון הקודש³⁷⁶ – גרמה למסקנות שמקורותיהם של פרטים רבים הוא מסיני, או על ידי עלייה לרקיע, או על ידי מלאך.

אפשר שהנחת היסוד הזו השתרשה, בין השאר, כחלק ממלחמתנו בקראים, שבעטייה היה צורך לייחס דינים שונים להלכה למשה מסיני, אף על פי שלא כך היה³⁷⁷.

ומכאן עצה טובה קמ"ל, שפעמים רבות בדיונים בין ברי־פלוגתא, נראה כי אין תועלת בדיון עצמו, שכן הראיות – לכאן ולכאן – אינן מוחלטות, וכל צד נשאר בדעתו. אלא שיש לשים לב לא רק לראיות, אלא להנחות־יסוד שבבסיסי הדעות השונות, ועליהן יש לשאול מי מבין הצדדים מבוסס על הנחת־יסוד שאינה מבוססת, וממילא מתעוררת השאלה מיהו הצד שבא להוציא מחבירו³⁷⁸, ועליו הראיה.

כדוגמה לדבר יש להביא את הטענה שאין פירכא על הדעה שתולעים וכינים נוצרות מן הרקב³⁷⁹. ובכן יש לשאול איזו דעה באה להוציא

מקורות מלאים והוספות

³⁷⁶ ויש שאף "מתחכמים למצוא להם היתר ולשורר זמירות קודש בניגוני זמרי הנוכרים) באומרים שכל ניגונים גנובים הם איתם מאיתנו בזמן שבית המקדש קיים" (יוסף אומץ אות תרב).

³⁷⁷ כך כתב הרמב"ם בפירושו המשנה ראש השנה פ"ב מ"ז על דברי הרס"ג שייחס את מקורו של חשבון לוח השנה למשה מסיני: "ואני מתפלא על אדם שמכחיש ומתוכח בדבר הברור ואומר שדת היהודים אינו בנוי על ראיית החדש אלא על החשבון בלבד, והוא מאמין בכל הלשונות האלה. ואיני חושב שהאומר כן מאמין בכך, אלא היתה מטרתו בדבר זה לנגח את יריבו באיזו צורה שתהיה שלא בצדק או בצדק כיון שלא מצא מפלט מלחץ הוויכוח". העמק שאלה אות כב על השאלות שמות פרשת ויקהל אות סז (תמא ע"א): "וזהו דעת רב סעדיה גאון ז"ל שנחלק עם הקראים בימיו, ורמזו עליו בפירושו המשניות להרמב"ם ז"ל פרק ב דראש השנה".

³⁷⁸ ע"י הכנסת הנחת־יסוד.

³⁷⁹ אמונה ומדע (לרבי מלובביץ') עמודים 131–133: "הרי עובדות אלו אינן מוכיחות כלל את אי־האפשרות של הופעת תולעים גם ללא הולדה, בדרך של התהוות מעצמן. למעשה, הן כל פרט הוא בעל תכונות מיוחדות, באופן שלא קיימים שני פרטים זהים לחלוטין. לכן הטענה שתולעת מסוימת וזהה לחלוטין לתולעים שהתפתחותן מן הביצה שהיתה תחת תצפית, לא יכולה להיות נכונה. ואפילו אם היתה זו טענה נכונה, הרי, כפי שצוין לעיל, אין לזה כל קשר עם אי־האפשרות של התהוות תולעים מעצמן..."

אמנם מנקודת ראות מדעית התהוות מעצמן היא בעלת סבירות אפסית ביותר, אולם התהוות באופן קבוע, לדוגמה – מרקב, יכולה להתחולל תדיר כתוצאה מחוקים שנקבעו ע"י הבורא, והמופעלים על ידו באופן בלתי אמצעי בכל מקרה פרטי. אפשר רק לחזור ולומר, כי העובדה שאיש מן הביולוגים לא הצליח עדיין לעקוב אחרי תהליך התהוות ספונטנית אינה

מחבירתה, וממילא עליה להביא ראיה.

כו. זהירות מהכשל ההגיוני של השלכה מתקופתנו על תקופות קדומות³⁸⁰.

כז. ישנה חשיבות להבנה שתופעות שאירעו במהלך דברי הימים, לא אירעו בכיוון יחיד דווקא, אלא ייתכנו בהן עליות ומורדות. למשל, הלומד על הבערות המדעית של אירופה בימי הביניים, לעומת ההתקדמות בדורות האחרונים, עלול להסיק שבתקופה העתיקה אחזו בבורות רבה עוד יותר. ולא כך הדברים. ידיעותיהם של חכמי יוון העתיקה עלו עשרות מונים על אלו של ימי הביניים.

להבדיל בין ישראל לעמים, הרואה את ההתרופפות בשמירת המצוות אצל רבים בדורות האחרונים, לעומת הדורות שקדמו להם, עלול להסיק שבתקופה העתיקה כל עם ישראל הקפידו תמיד על כל פרטי ההלכה. אלא שמפורש בתנ"ך ובחז"ל שלא כך היה.

כח. כיוון שהרמב"ם³⁸¹ הדגיש שהמאמין באחד הדברים שאינו משלושת המינים הללו³⁸², עליו נאמר "פתי יאמין לכל דבר", יש לנקוט זהירות לגבי ידיעות שאין דרך לבררן³⁸³, בבחינת "הרוצה לשקר ירחיק עדותו", ואף לעניין הלכה אמרו בתלמוד, "כל עדות שאי אתה יכול להזימה לא שמה

מקורות מלאים והוספות

מוכיחה שום דבר".

³⁸⁰ למשל, הטענות "לא יתכן שהם לא ידעו שהעולם כדורי", "לא יתכן שהם לא ידעו שיחס היקף המעגל לרוחבו גדול משלוש", "לא יתכן שהם לא הבחינו שיש הנולדים לשמונה חודשים ושורדים".

וכן לגבי המחלוקת המפורסמת (כדלקמן פרק קיז) האם ישנם שדים כפשוטם. נראה כי האנשים האוחזים בדעה שאין שדים, נוטים לקבוע שכן גם סברו חז"ל, ומיישבים את דברי חז"ל בסוגיות אלו באופנים שונים. אלא שמדובר בשתי שאלות נפרדות שיש לברר כל אחת מהן בנפרד – האם אתה סבור שאין שדים, האם חז"ל סברו שאין שדים. ואין להשליך מדעתך על דעתם. אף אם האדם סבור שגם בסוגיות אלו הוא מחויב לדברי חז"ל (נדון בכך לקמן בפרק יז), הרי שקודם עליו לברר מה סברו חז"ל. שהרי הוא מחויב לדעתם (לשיטתו), ולא שהם מחויבים לדעתו.

³⁸¹ איגרת הרמב"ם אל חכמי מונטפז'יר על גזירת הכוכבים ד"ה דעו. הבאנו את דבריו במלואם לעיל פרק כט.

³⁸² דבר שיש עליו ראיה ברורה מדעתו של אדם, דבר שיושג באחד מחמשת החושים, דבר שיקבל אותו האדם מן הנביאים עליהם השלום ומן הצדיקים.

³⁸³ ביניהן טענות לידיעות שאינן טבעיות, וכן הבטחות רוחניות שונות.

עדות³⁸⁴, "שהעדות כשרה דווקא משום שהעדים מתייראים להעיד שקר³⁸⁵.

ולגבי ידיעות כאלה יש לזכור שאמנם אין דרך להכחישן, אך גם אין דרך לאמתן³⁸⁶, וכדרך החכמים לשאול "מנלן", וסברה הוא, המוציא מחבירו עליו הראיה³⁸⁷. אמנם ידוע ש"המוציא מחבירו עליו הראיה" אין בכוחו לברר את המציאות, אך אין ספק מוציא מידי ודאי³⁸⁸, ואם נסתפק על כל אפשרות שאין דרך לבררה, אין לדבר סוף³⁸⁹.

על אחת כמה וכמה יש להיזהר ממי ששומט מעצמו את האפשרות לברר את טענותיו³⁹⁰.

כט. היוצא מכך, שהטוען טענה שיש אפשרות להוכיחה, ראוי שיעשה זאת. וכפי שכשמשלחים נביא נותנין לו אות ומופת כדי שידעו העם שהשי"ת שלחו באמת³⁹¹, ראוי שנלך אחר מידותיו של הקב"ה גם בעניין זה³⁹², וכמה

מקורות מלאים והוספות

³⁸⁴ סנהדרין מא ע"א: "וכל עדות שאי אתה יכול להזימה – לא שמה עדות".

³⁸⁵ רש"י סנהדרין יז ע"ב: "ושני זוממין – שיתיראו העדים להעיד שקר, שלא יזומו".

³⁸⁶ ובלשון אחרת: אין צורך להוכיח שדעה מסוימת אינה נכונה. די להוכיח שאין ראייה שהיא כן נכונה.

³⁸⁷ בבא קמא מו ע"ב.

³⁸⁸ פסחים ט ע"א.

³⁸⁹ פירוש המשנה לרמב"ם נזיר פ"ט מ"ב: "שהעניין יגיע עד ללא תכלית אם נלך אחרי האפשרויות".

³⁹⁰ למשל, בפרדס רימונים (לרבי שם טוב אבן שפרוט, מאחרוני הראשונים) סנהדרין סו ע"ב ד"ה עוד שם א"ר יהודה למה נקרא שמם כשפים (טז ע"א): "וכבר קרה לי עם אלו הכשפנים רבים... והייתי אומר להם 'אנא קראו לי שד אחד והרבו עלי מזהר ומתן ואתנה, או עשו בפני פעולה בלתי טבעית'. והם ניסו בנכליהם ולא יכולו, אז אמרו אלי 'באמת מזלך מנצח בשביל שאינך מאמין, שהשדים לא יגלו רק למאמין, ולא יעשו פעולתם רק לעובדים'".

³⁹¹ וכתב הר"ן (דרשות הר"ן סוף דרוש א ד"ה כן וד"ה ולזה) שזהו הטעם שהתורה לא פירשה את השכר לעולם הבא: "היא חוכמתנו לעיני העמים. כי אחר שהם רואים שהעניין האלוקי ידבק בנו, ויראו שהתורות כולן משותפות עם תורתנו בנגלה מענייניהם בעשיית המצוות השכליות, רוצה לומר להישמר מן הגזל ומן הרציחה ודומיהם, ושמה שנתייחדה תורתנו וכל שכן בומן הזה, הוא ענין החוקים, (והיה) [ויהיה] נראה עין בעין שהעניין האלוקי דבק בנו, יאמרו רק עם חכם ונבון וגו'. ובא זה הלשון כמדבר על עניין לא היה ראוי להודות אותו, אלא שאי אפשר לכפור בו מצד הראותו והגלותו לחוש. ולזה לא הוצרכה התורה להמשיך ייעודיה על ענייני העולם הבא, אבל המשיכה סיפוריה על עניינים שהם מאמתים זה בלי ספק".

³⁹² למשל, ע"פ דברי הר"ן הנ"ל, עדיף להבטיח יעודים שניתנים לאימות בעולם הזה בקלות.

כמהו חז"ל והתאוו שיבקרו את דבריהם³⁹³. והרי סברה היא שהאוחז באמת משתוקק להוכיחה לאחרים, וחזקה שאם יכול להוכיחה – יעשה זאת. והיוצר הזה שיש לו קנקנים יפים, הרי הוא מקיש עליהן כמה פעמים להוכיח שאינם נשברים³⁹⁴. הדבר נכון גם לגבי הלומד טענות שונות, שאם יש בכוחו לבדוק – ראוי שיעשה זאת, ובזאת תיבחנו וייבחנו דבריכם האמת אתכם³⁹⁵ אם לא³⁹⁶. שהרי מקומה של המחלוקת רק במקום שבו הידיעה נעדרת³⁹⁷. ומכאן הערה לגבי טענות על יכולות ייחודיות, ללא שימוש בהן בפועל³⁹⁸.

מקורות מלאים והוספות

³⁹³ בבא מציעא פד ע"א: "אמר רבי יוחנן: את כבר לקישא? בר לקישא, כי הוה אמינא מילתא – הוה מקשי לי עשרין וארבע קושייתא, ומפרקינא ליה עשרין וארבעה פרוקי, וממילא רווחא שמעתא. ואת אמרת תניא דמסייע לך, אטו לא ידענא דשפיר קאמינא?". ואף עוררו את תלמידיהם להקשות על דבריהם, כמאמרם בכמה מקומות "ורבה לחודי לאביי הוא דבעי" (ברכות לג ע"ב, מגילה כה ע"א, חולין מג ע"ב, נידה ד ע"ב).

³⁹⁴ ילקוט שמעוני בראשית רמז צה: "ה' צדיק יבחן ורשע ואוהב חמס שנאה נפשו. היוצר הזה אינו בודק קנקנים מרועעין, מפני שאינו מספיק להקיש עליהן עד שהוא שובר, אלא מה הוא בודק? קנקנים היפים שאפילו מקיש עליהן כמה פעמים אינו שובר. כך אין הקדוש ברוך הוא מנסה אלא הצדיקים, שנאמר ה' צדיק יבחן. הפשטני הזה בשעה שהוא יודע שפשטנו יפה, כל זמן שהוא כותשה היא משובחת, וכל זמן שהוא מקיש עליה היא משתמנת. כך אין הקדוש ברוך הוא מנסה אלא הצדיקים. משל לבעל הבית שהיו לו שתי פרות אחת כוחה יפה ואחת כוחה רע. על מי נותן את העול? לא על אותה שכוחה יפה? כך אין הקדוש ברוך הוא מנסה אלא צדיקים".

³⁹⁵ וכבר אמרו הליצנים "רצונך לדעת כמה מועיל 'זכור' לנפטר? צא ובדוק כמה מועיל 'מי שבירך' לחולה".

³⁹⁶ מסופר על הבית ישראל (האדמו"ר מגור) שכאשר סיפרו לו על אחד האדמו"רים שהעלה לתורה את אביו הנפטר, הגיב "שיכבד אותו גם בהגבהה".

³⁹⁷ פירוש המשנה לרמב"ם ראש השנה פ"ב מ"ז: "ולא נפלה מחלוקת בין בני אדם והכחישו האמת אלא מחמת העדר הידיעה".

³⁹⁸ הקדמת ר' חיים מוולוז'ין לספרא דצניעותא (שחיבר הגר"א) ד"ה ובייחוד: "ובספר יצירה היתה משנתו [של הגר"א] סדורה לו מימי ילדותו... אמרתי לו: 'מעתי הלוא אינו דבר גדול ופלא כל כך לברוא גולם'. השיב כי 'באמת פעם אחת התחלתי לברוא גולם. ובעודי באמצע עשייתו חלף ועבר תמונה אחת על ראשי והפסקתי מלעשותו עוד. כי אמרתי מסתמא מן השמיים מנעוני לפי רכות שני אז'. ושאלתי בן כמה היה אז, והשיב שהיה קודם י"ג שנה". חיי מוהר"ן אות רנז: "שמעתי שאמר, יש לי השגה כזו להשם יתברך שהייתי יכול להביא על ידה את משיח, אבל סילקתי הכל ולקחתי עצמי אצלכם להחזיר אתכם למוטב, כי זה גדול מן הכל".

חיי מוהר"ן אות רסה: "גם שמעתי בשמו שאמר אם הייתי אומר פשטים בגמפ"ת (בגמרא פירוש רש"י תוספות) היו כל הלומדים והגדולים מונחים תחת כפות רגלי, אך עדיין אין לי חשק לזה".

ולפי שהוברר זה מכבר³⁹⁹, בראיות שאין בהן דופי, שבחינת המציאות בפועל, רב כוחה מן הסברות – שהמוחש לא יוכחש, אך הסברות ניתן לדמותן לכאן ולכאן והטעם מתהפך בשינוי מועט⁴⁰⁰ – ראוי לכל מבקש האמת לבחון את הטענות במציאות, במקום שאפשר לעשות זאת, ולא להסתפק בראיות מן הסברה. ומטיבן של הקרובים אליך, שאתה יכול לבדוק, אתה למד טיבן של הרחוקים ממך.

לעיתים נראה שהמביאים ידיעות שונות, מייחסים חשיבות רבה לעצם הידיעה, אך הם עצמם⁴⁰¹ אינם מנסים כלל לדון על פרטיה⁴⁰². ויש לעיין מהי

מקורות מלאים והוספות

חיי מוהר"ן אות רסו: "אמר: כל מה שמשיח יעשה טובות לישראל אני יכול לעשות, רק שהחילוק היא שמשח יגזור אמר ויקום אבל אני (ופסק ולא דיבר יותר). נוסח אחר: אבל אני, איני יכול לגמור עדיין".

חיי מוהר"ן אות שפ: "אמר שהיה לו בהאלף בית אות ר' על רפואה שהיה כתוב שם כל הרפואות, ולא היה חולאת בעולם שלא היה כתוב שם רפואתו, אך לא רצה להעתיקו ושרפו".

שיחות הר"ן אות קפא: "שמעתי בשמו שאמר בזה הלשון: 'אני יודע חוכמות, שאם הייתי מתחיל לגלות מעט מהחוכמות שאני יודע, היו יכולים לחיות על ידי התענוג של השגת החוכמות האלו לבד, בלי שום אכילה ושתייה. והיה כל העולם בטלים בכלות הנפש לשמוע חוכמתי והיו בני אדם יוצאים מחיותם מעוצם הפלגת מתיקת נעימת עריבת החוכמות שהייתי מגלה. אך איני יכול לגלותם לבני אדם, כי תמיד כשאני מתחיל לדבר עם אחד, אני חפץ לשמוע ולקבל ממנו דברים עליונים'. ומחמת זה, הוא אינו יכול לגלות חוכמתו הגדולה והמופלגת מאוד".

³⁹⁹ כדלקמן בפרק לה סעיף א.

⁴⁰⁰ רש"י כתובות נז ע"א ד"ה הא: "דכי פליגי תרי אליבא דחד מר אמר הכי אמר פלוני ומר אמר הכי אמר פלוני חד מינייהו משקר אבל כי פליגי תרי אמוראי בדין או באיסור והיתר כל חד אמר הכי מיסתבר טעמא אין כאן שקר כל חד וחד סברא ידידיה קאמר מר יהיב טעמא להיתירא ומר יהיב טעמא לאיסורא מר מדמי מילתא למילתא הכי ומר מדמי ליה בעניינא אחרינא ואיכא למימר אלו ואלו דברי אלוקים חיים הם זימנין דשייך האי טעמא וזימנין דשייך האי טעמא שהטעם מתהפך לפי שינוי הדברים בשינוי מועט".

⁴⁰¹ בבחינת שאלת התלמוד "וליטעמין".

⁴⁰² למשל:

א. מי שזוכה לראות בערב שבת נשמות יתירות הנתוספות לישראל בשבת, האם יוכל להכריע האם שבת נכנסת בתחילת שקיעה או בשקיעה דרבינו תם. וכן מי שמרגיש בנפשו את הנשמה היתירה כאשר הוא טובל בערב שבת בכוונה הרצויה, האם יוכל להכריע מתי זמן פלג המנחה.

ב. מי שמסופר עליו שהרגיש שהמקווה פסול, מדוע לא יסייע להכריע במחלוקת בעניין מקווה, ובכלל במחלוקות העצומות בענייני שיעורין, שהרי יוכל להרגיש מאיזה שיעור המקווה כשר.

ג. אלו המדברים עם דיבוק, מדוע לא ישאלו אותו על השאלות בבית דין של מעלה, לברר

סיבת הדבר⁴⁰³.

מקורות מלאים והוספות

את מחלוקת התוספות ותוספות הרא"ש (קידושי מ ע"ב) בעניין הסתירה בדברי הגמרא (שם ושבת לא ע"א) האם תחילת דינו על דברי תורה או על משא ומתן באמונה.

ד. לגבי המעשים על דיבוקים שסיפרו שהיו מגולגלים בבהמה טהורה, בחתול, בכלב, בחזיר – כיצד לא מביאים מהם ראיה למחלוקת המקובלים האם יש בכלל גלגולים בבעלי חיים.

ה. לאחר שכבר הוברר שדיבוק יכול לצאת ע"י תפילה או לימוד של גדולי ישראל, גם ללא כוונות וייחודים (קונטרס הדיבוק (שיצא לאור ע"י ישיבת המקובלים שער השמיים תשנ"ט) עמודים 27–28, נביא זאת לקמן פרק לה בכותרת "ז. נפש האדם") – מדוע ממשיכים להתייחס לעניין הוצאת דיבוקים כמיוחד לעוסקים בקבלה.

ו. אלו שזוכרים את גלגוליהם הקודמים מתקופת התנ"ך או חז"ל, מדוע לא יוכלו לברר לנו פרטים מהותיים. למשל, מי שזוכר את הכוונות שכיוון כשהיה כהן גדול (קובץ עץ חיים (באבוב) גיליון טו, אב תשע"א, עמוד שלב והלאה: "זכרונותיהם של צדיקי הדורות מגלגולים קודמים", מהרב ישראל דנרוביץ), מדוע לא נוכל לברר אצלו מחלוקות תנאים בעניין נתינת הדם על הפרוכת או על מזבח הזהב. וגם אם לא נפסוק על פי זה לדינא, גמרא גמור זמורתא תהא. ואפשר שנוכל לברר גם פרטים היסטוריים שונים שהעוסקים בהיסטוריה מתעניינים בהם. ובוודאי יהיה בכך קידוש השם.

ז. כיוון שמצאנו אנשים שעברו "מוות קליני" ומעידים על חיים שלאחר המוות, מדוע רק מעטים מאלו שעברו מוות קליני מעידים זאת? (כך העיר בספר "נר באישון לילה" (הרב שלמה אבינר) ערך "חוויות סף המוות"). כיוון שמצינו אנשים שזוכרים את גלגוליהם הקודמים, מדוע לא כולם זוכרים זאת?

ח. הילד שזכר את כל התורה עוד קודם שלמד קרוא וכתוב ("הינוקא הפלאי"). בהנחה שלמדה מהמלאך – מדוע לא ביררו על פיו גרסאות שונות, או לגבי שאלות על מהימנותם של ספרים שונים. וגם אם זוכרה מגלגול קודם, אולי ניתן לברר מה היו הגרסאות בתקופות קודמות.

ט. המאמינים בכוחו של קמיע וכד' לפעול ישועות, כיצד לא נותנים אותו בחינם, והרי יש בכך חסד ולעיתים אף חיוב של "לא תעמוד על דם רעך".

י. הטוען שבני ישראל במדבר הניחו שני זוגות תפילין – גם של רש"י וגם של ר"ת – מדוע לא מקשה על כך, אם כן כיצד נעלמה מסורת זו במהלך הדורות (הרי רש"י לא הניח תפילין של ר"ת). ואם יש הסבר כיצד שינו במהלך הדורות ממסורת אבותיהם – מדוע לא נוכל לומר זאת גם להיפך, שבדבר הניחו רק זוג תפילין אחד מסוים, ובמהלך הדורות שינו מהמסורת וחיידשו את הזוג האחר.

אמת, אפשר שיש תשובות טובות לשאלות אלו, אך הפלא הוא שאותם המספרים מעשים אלו, לא מעלים את השאלות כלל.

⁴⁰³ ישנה תופעה דומה לגבי עניינים מוסריים, שבהם רבים מתהלכים בתמימות ואינם מעמיקים בדרך הלימוד המקובלת בהלכה. למשל, ספרים רבים בעניינים אלו הביאו את דברי התוספות (כתובות סג ע"א ד"ה אדעתא) "דרך הוא בהולך ללמוד שנעשה אדם גדול", ואף האריכו ודנו ביסוד זה. אילו היו דנים כדרכם בעיון, לא היו נמנעים מלהזכיר שיש בתוספות תירוץ אחר, ושהר"ן (נדרים נ ע"ב ד"ה ודאמרן) תירץ באופן אחר: "דשכיח טובא שילמוד פרק אחד והלכה אחת". בדרך העיון אף היו דנים במה חולקים התירוצים הנוספים על דברי התוס' הנ"ל, ואולי אף היו משתדלים למעט במחלוקתם ולהסביר אף את דברי התוס' הנ"ל באופן קרוב יותר לדברי הר"ן. אף היו דנים על הקושיה לכאורה מדברי המדרש (ויקרא רבה

ל. טבעו של אדם שהוא קובע את דעתו לאמת. משכך, כשהוא רואה שישנם אחרים שדעותיהם שונות משלו, דרכו לתלות את סיבותיהן בהשפעות חיצוניות שונות, שאלו הושפעו ממקורות מוטעים, מהטיות וכשלים שונים, מנגיעות בדבר. אלא שאת סיבותיהן של דעותיו־עצמו אין הוא תולה בהשפעות כאלו, אלא רק בכך שהוא הגיע לאמת המוחלטת⁴⁰⁴.

ובכלל, טבעם של בני האדם, בין גדולים ובין קטנים, להעריך את יכולותיהם ולהשתבח בעצמם מעל למציאות האמיתית⁴⁰⁵.

וכבר אמרו, אין אדם רואה נגעי עצמו.

פרק לד

החיסרון בדיון על מושגים רוחניים

דרכה של החשיבה האנושית ללמוד בבניין אב מן הידוע אל שאינו ידוע. אלא שדרך זו שייכת רק כאשר הדבר למד מעניינו, אך כשמדובר בתחומים הרחוקים זה מזה מהותית, אין בידינו לדעת האם דון מינה או אוקי באתרה ואין לך בו אלא חידוש.

לכן ישנו קושי מהותי בכל דיון וסברה לגבי תחומים רוחניים, כגון מהות העולם הבא ועולם התחייה, הנפש, הנבואה וכד'. והרי כך הוא הטבע

מקורות מלאים והוספות

פרשה ב סימן א) "בנוהג שבעולם אלף בני אדם נכנסין למקרא יוצא מהן ק', ק' למשנה יוצאין מהן י', י' לתלמוד יוצא מהן א'. הה"ד אדם אחד מאלף מצאתי". תופעה דומה נוספת קיימת בסיפורי צדיקים, שבחלקם מייחסים חשיבות רבה למסר העיקרי, אך מתעלמים מפרטים במעשה הסותרים לכאורה את ההלכה והמוסר.

⁴⁰⁴ וכבר בדקו והוכיחו שרובא דמינכר של בני האדם מאמינים בעצמם שדעתם פחות מוטה מן הממוצע. בעיה זו חריפה עוד יותר באנשים שנחשבים חכמים מהממוצע. שורשה של הטיה זו נובע, בין השאר, מכך שאין דרך פשוטה למדוד את רמות ההטיות וההטעות של כל אדם. משכך, קל יותר לטעות בתחום כזה וללכת אחר הרצונות והדמיונות. וכלל בידינו, "מדידה אין בו, דמיונות יש בו".

כלל זה מומחש בתופעה שרוב בני האדם סבורים שרמת הנהיגה שלהם גבוהה מן הממוצע, בניגוד לרמת הידע בתחומי הפיזיקה, למשל, שבו רוב בני האדם מעריכים את עצמם באופן הקרוב למציאות. סיבת הדבר, שידע בתחומי הפיזיקה ניתן למדידה, לעומת רמת נהיגה שהגדרתה מאוד מעורפלת, ולכן רבים נוטים לייחס לעצמם הצלחה בתחום זה. מאותה סיבה, חן הציבור על אנשיו, שטבעו של כל אדם לסבור שהציבור שאילו הוא משתייך הוא הטוב ביותר, אע"פ שיתרונותיו וחסרונותיו של כל ציבור מוכרים. וזאת משום שניתן בקלות להעריך באופנים שונים את חשיבותו של כל יתרון וחיסרון.

⁴⁰⁵ תופעה זו מכונה "אפקט מעל הממוצע".

האנושי, שאין אנו יכולים להכיר יותר ממה שיש לנו בו ניסיון, אע"פ שאין אנו בני חורין מלדרוש אחריו⁴⁰⁶.

למשל, כבר עמדו ראשונים על כך שאין לדמות את התחום הרוחני לגשמי לגבי תנועה, ואדרבה, כתבו שתנועה לא שייכת בדברים רוחניים⁴⁰⁷.

והרי דבר פשוט הוא שלא שייך שהאדם יכיר מאמיתת הקב"ה כשהוא נמצא בגוף האפל והשפל⁴⁰⁸.

לכן כתב הרמב"ם שאין ידוע לנו אופן ההעברה של התורה מפי הגבורה אל משה⁴⁰⁹.

וכן כתב ר' דוד ביליה⁴¹⁰ שגמול הנפש לאחר המיתה נמנע מן האדם להשיגה, שהרי איננו מבינים אפילו את מהות הנפש, ומי הוא אשר מלאו

מקורות מלאים והוספות

⁴⁰⁶ קול הנבואה (הרב דוד כהן, "הרב הנזיר"), מאמר רביעי אות ל': "את הדבר עצמו אין אנו יודעים, אלא את תופעותיו..."

אי אפשר שתהיה לנו הכרה של דבר כל שהוא, כשל דבר כשהוא לעצמו, אלא במידה שהוא דבר של הסתכלות חושנית, היינו תופעה...

תהיה אי-התאמה, מזור, לקוות להכיר באיזה דבר יותר ממה שייך לניסיון האפשרי. אולם מאידך גיסא, אי-התאמה גדולה מזו תהא, שלא להודות כלל בדברים כשהם לעצמן. אמנם אין אנו יכולים ליתן מושג מסוים, מה הם דברים כשהם לעצמם. אולם אין אנו בני חורין מלדרוש אחריהם. מי יוכל נשוא, ולא ישאל, מה היא הנפש בעצם".

⁴⁰⁷ מורה נבוכים חלק ב הקדמות, ההקדמה השביעית: "ההקדמה השביעית היא שכל משתנה מתחלק ולפיכך כל נע מתחלק והוא גוף בהחלט" ובתרגום אבן תיבון: "שכל משתנה מתחלק, ולזה כל מתנועע מתחלק, והוא גשם בהכרח".

מלחמות השם (לרלב"ג) מאמר א פרק ב ד"ה ונאמר: "כבר התבאר בטבעיות בספר השמע [ספר השמע הטבעי של אריסטו] חיוב היות כל מתנועע גשם".

אור השם (רבי חסדאי קרשקש) מאמר א כלל א פרק ז: "שכל מתנועע הוא גשם בהכרח". עקידת יצחק בראשית שער ו ד"ה והנה להיות: "שכבר התבאר שכל מתנועע הוא גשם".

⁴⁰⁸ רמב"ם הלכות תשובה פ"ח ה"ב: "שיודעים ומשיגין מאמיתת הקדוש ברוך הוא מה שאינם יודעים והם בגוף האפל והשפל".

⁴⁰⁹ הקדמת הרמב"ם לפירוש המשנה של פרק חלק: "היות התורה מן השמים. והוא שנאמין כי כל התורה הזאת הנתונה ע"י משה רבינו ע"ה, שהיא כולה מפי הגבורה. כלומר, שהגיעה אליו כולה מאת ה' יתברך, בעניין שנקרא על דרך השאלה 'דיבור'. ואין ידוע היאך הגיע, אלא היה משה ע"ה שהגיע לו".

ובתרגום הרב שילת: "ואין יודע איכות אותה ההגעה אלא הוא [משה] עליו השלום אשר הגיעה אליו".

⁴¹⁰ מן הראשונים.

ליבו לדבר גדולות בעניינים אלו⁴¹¹. וכן כתב הרש"ר הירש שישנם תחומים באגדה שנעלמים מעיני כל חי, כמו עולם הבא ועולם התחייה, וכל הנאמר עליהם אינו אלא השערה שלכל היותר קרובה לאפשרות האמת⁴¹². וגם הנביאים לא פירשו לנו את השכר והעונש לעולם הבא, בין השאר משום שצורת הנפש בלי הגוף לא מוכרת לנו, וכ"ש שכרה ועונשה⁴¹³.

בספר בחינת הדת כתב כן גם לגבי טעמי המצוות, שאין ראוי להחליט בוודאות שאין טעמים נוספים, שראוי לכל משכיל לחשוך את שכלו בזה, כי לא יקל עלינו לדעת מחשבות הא-ל ורצונו⁴¹⁴.

הראי"ה קוק הוסיף שכן בכל המושגים הרוחניים שלמעלה מציורי חושינו, שכל מה שנצייר הוא רק דמיונות משובשים, שמוגבלים ע"פ דעתנו הקלה, ולכן עיקר ידיעתנו היא רק לשלול אלו תיאורים אינם נכונים⁴¹⁵.

מקורות מלאים והוספות

⁴¹¹ הובא במקור חיים לרבי שמואל אבן צרצה פרשת כי תצא ד"ה ונגשה יבימתו: "וה"ר דוד ן' בילא כתב... ואין מטבעו [של האדם] להשיג איכות פעולת הטבע, ואין ספק כי האדם בהיותו נעתק מן החיים הגופיים ישוב אל היותו טבע אשר איכות פעולתו בלתי ידוע כי אם לא-ל לבדו. אם כן מי הוא אשר מלאו ליבו לדבר גדולות ולגזור גזרות במה שהוא נמנע בחוקו להשיג, ואיך יודיענו אמיתת גמול הנפש, והוא אינו יודע אמיתת הנפש, ומזה לנו לרדוף אחרי עניינים מדומים".

⁴¹² מאמר הרש"ר הירש על אגדות חז"ל, אות א, ד"ה ואודה (נדפס ב"המעייין" טבת תשל"ו, עמוד 8): "ואודה ולא אבוש כי מעולם לא טרחתי לדרוש ולחקור על מהות עניינים אלה [כישוף וכו'], כמו שלא מצאתי את נפשי נוטה לדרוש ולשאל ולחקור על מהות העוה"ב ועולם התחיה וכיוצא. כי אמיתת דברים אלה ואלה נעלמים מעיני כל חי ואי אפשר לעמוד כלל על בוריים במופת חותך, וכל הנאמר עליו אינו אלא השערה לכל היותר קרובה לאפשרות האמת".

⁴¹³ ספר חובות הלבבות שער ד (שער הביטחון) פרק ד ד"ה אבל: "אבל גמול העוה"ב ועונשו לא פירש מהם הנביא מאומה בספרו, בעבור כמה פנים: מהם, כי צורת הנפש בלעדי הגוף אינה ידועה אצלנו, כ"ש מה שתתענג בו או תצטער בעניין ההוא מגמול ועונש".

⁴¹⁴ בחינת הדת (ר' אליהו דילמדיגו), וינה תקצ"ג עמודים 75-76: "שהטעמים ההם אשר נמצא בהם [במצוות], אין ראוי שנחליט המאמר שאין טעמים זולתם, כי שבעים פנים לתורה, ואולי התורה תכווין לטעמים אחרים רבים, וראוי לכל משכיל לחשוך שכלו בזה, כי לא יקל עלינו דעת מחשבות הא-ל ורצונו אשר הגיע לנביאיו".

⁴¹⁵ לנבוכי הדור (הראי"ה קוק) תחילת פרק נב: "בדברים הרוחניים בכלל, דעת השלילה מביאה יותר תיקון לעולם מהחיוב. כמו שבהשגת האלוקות כבר נודע לכל שהשלילה היא הידיעה העיקרית, והחיובים כל מה שיתרבו הלא יהיו מוגבלים ומשוערים לפי דעתו הקלה של האדם, על כן אינם מביאים כי אם ציורים של שיבוש. כן הוא בכל המושגים התלויים בעניינים שהם למעלה מציורי החושים שלנו, ובכלל זה גם כן בעניין הנבואה בכללה, ונבואתו של משה רבינו ע"ה בפרט.

ואחד מגדולי החסידות הוסיף שהמתיימר להבין את העולמות הרוחניים עצמם, הריהו עושה מהרוחניות גשמיות, שאין הפה יכול לדבר בענייני העולם הרוחני⁴¹⁶.

פרק לה

שינויי סברות במהלך התקופות

חשוב לשים לב לתופעה מעניינת, שבמהלך הדורות, כאשר באו הנסים ורכבו על כתפי הענקים, אירעו אף שינויים בדפוסי החשיבה האנושית. שינויים אלו בולטים בעולם המדע, אך כיוון שמדובר בדרכים להכרת המציאות הנכונה בכללותה, יש מהם השלכות גם לפרטים שונים בענייני מחשבה. כך שסברות מסוימות שנאמרו בעבר, לעיתים נראות היום פחות מחויבות. והואיל ודרכו של בניין אב ללמד מן הידוע על שאינו ידוע, נחל לדון בעניינים מדעיים, הניתנים לבירור, ולאחר מכן נתעורר גם לסוגיות שבמחשבה.

ובבואנו לדון על דברי הקדמונים בסוגיות שונות, חשוב לשים לב לחילוקים שבדפוסי החשיבה בין הדורות השונים. למשל, למרות שהאמונה בהשפעת מזלות הכוכבים קיימת במשך אלפי שנים, החלו לחקור זאת באופן מסודר⁴¹⁷ רק בתקופה האחרונה⁴¹⁸. במשך אלפי שנים, גם האנשים החכמים והנבונים שהאמינו בהשפעות אלה, לא העלו בדעתם שיש לחקור זאת באופן יסודי יותר.

מקורות מלאים והוספות

ובתורה מן השמים שהיא צריכה בציורה לביאור עניין הנבואה, הנה לא בא לנו בקבלה דבר ברור על דבר ציור הנבואה וערכה, ממילא מובן שכל מה שנצייר בדרך חיובי הוא רק דבר דמיוני עולה על הלב שאין זה שום ענין ליסוד תורה ואמונה. על כן, העיקר ביסוד תורה מן השמים הוא רק הפקעת השלילה, היינו שלא לאמר שמה מפי עצמו אמרה, בלא השפעה אלוקית".

⁴¹⁶ אור האמת (המגיד ממזריטש, תלמידו וממשיכו של הבעל שם טוב), אמרי צדיקים, דף לו ע"ב (מהדורת ז'טומיר תר"ס) ד"ה פעם: "פעם אחת היה הרב מוכיח לאחד על מה שדרש קבלה ברבים, והשיב לו האיש מפני מה מר דורש ג"כ קבלה ברבים? והשיב לו הרב: אני לומד את העולם שיבינו שבעה"ז ובאדם ג"כ כל הדבר הנאמרים בספר עץ חיים, ולא שאני נותן להבין את הרוחני כמו שכתוב בעץ חיים. אבל מר דורש כל הדברים ככתבן בעץ חיים, אם כן אתה עושה מרוחניות גשמיות, שאין הפה יכול לדבר למעלה בעולם הרוחני".

⁴¹⁷ דהיינו בעזרת סקרים על אלפי אנשים, ובאופנים שונים שמשמשים את ההטיות האנושיות. ככל הידוע לנו, עד תקופה זו לא נתפרסמו מחקרים שכאלה.

⁴¹⁸ בשנות השבעים והשמונים של המאה העשרים.

השינוי בין התקופות כה גדול, שאפילו קטנים וננסים בדורנו, בקיאים באופני בחינת המציאות יותר מהענקים שעל גביהם הם עומדים. אכן, כבר אירע שילדה בת דורנו הפריכה את אמונתם של פתאים רבים⁴¹⁹.

עיקרי שינויים אלו מתחלקים לתשעה סוגים: תפיסות שנובעות מידע חסר, סברות אינטואיטיביות מול סברות מנתחות, סברות מול בחינת המציאות, קבלה מאחרים מול בחינת המציאות, איכות בחינת המציאות, עדויות שאינן אמינות, נפש האדם, ריבוי נתונים, תפיסות יסוד שונות, גבולותיו של השכל האנושי.

ונפרטם אחד לאחד.

א. תפיסות שנובעות מידע חסר

מן המפורסמות, שבדורות האחרונים נתרבה הידע האנושי בחוכמות ביחס לתקופות הקדומות, הן אצל החכמים והן אצל ההמונים. שכן בעבר רוב בני האדם ידעו לחשב רק פעולות חיבור⁴²⁰, גם חכמים התקשו להבין את יסודות חכמת הכוכבים⁴²¹, והיו אף מחכמי הדור שמחמת חוסר בקיאותם היו מחלקים קרקעות באופן מוטעה⁴²².

מקורות מלאים והוספות

⁴¹⁹ מעשה שהיה כך היה. ילדה בת תשע בשם אמילי רוֹזָה ערכה ניסוי לרגל יריד מדע בבית הספר בביתה ד' (בשנת 1996). היא הזמינה "מרפאים רוחניים" שטוענים שהם חשים "שדה אנרגיה אנושי" ע"י העברת ידיהם ליד גופו של המטופל. בינה לבין המרפא היא הציבה מסך אטום שבו שני חורים עבור הכנסת שתי ידיו של המטופל. במהלך הניסוי היה על המטופל לזהות כנגד איזה משני החורים נמצאת ידה של הילדה, מבלי לגעת בה. תוצאות הניסוי שללו באופן מוחלט את יכולתם של המרפאים הללו לזהות אדם בקרבם. מאמר בעיתון ניו יורק טיימס כינה את ניסוי זה "בגדי המלך החדשים". שנתיים לאחר מכן ניסוי זה פורסם כמאמר מדעי בכתב העת של האיגוד הרפואי האמריקאי, תחת הכותרת "מבט מקרוב על מגע טיפולי". אמילי נכנסה לספר השיאים של גינס בתור האדם הצעיר ביותר שפרסם מאמר מחקר בכתב עת רפואי.

⁴²⁰ פירוש המשנה לרמב"ם ראש השנה פ"ב מ"ז: "שרוב בני אדם ואולי כולם אינם יודעים אלא פעולת הסכום בלבד, כלומר לצרף מספר על מספר, וחושבים שכבר השיגו ידיעה גדולה".

⁴²¹ שו"ת חוות יאיר סוף סי' ריט: "בחקירות חכמת התכונה [אסטרונומיה]... וקשה מאוד הציור וההבנה בהם, אם לא בקבלה מפי חכם באמת, לא בדמיון בחכמה זו, וע"י כדורים שיש בהם ג' מרחקים, שאי אפשר להבין בציור שטחי על הנייר".

⁴²² חיבור המשיחה והתשובות (לרבי אברהם בר חייא הנשיא, מראשוני הראשונים), הקדמה, ד"ה וראיתי: "וראיתי רוב חכמי דורנו בארץ צרפת אינן בקיאים במדידת הארצות ולא זריזין בחלוקתן, אבל הם מזולזין בדבר הזה ולזול גדול ומחלקין את הקרקעות בין היורשין

מצאנו שריבוי הידע האנושי יכול אף להביא לחידושים בתפיסות מחשבתיות. ספר החינוך כתב שרחוק מן השכל שהקב"ה משגיח בפרטות גם על בעלי החיים⁴²³. וכתב על כך המשנה הלכות, שדבריו היו מתאימים לזמנו, אך בזמנו שיש מחשבים שסוקרים כהרף עין מאות מיליוני עניינים, לא רחוק מן השכל שהבורא יוכל להשגיח על כל ענייני העולם⁴²⁴. חשוב לשים לב שהוא השתמש בידע מדעי שהתחדש בזמנו, על מנת להבין סוגיה באמונה באופן שונה ממה שהבינו ראשונים.

ובאותה מידה, חוסר ידע מדעי עלול לעיתים אף להביא לתפיסות מחשבתיות שגויות. כך בעבר התפיסה שלגלגלים ולכוכבים יש שכל ונפש⁴²⁵ היתה ידועה⁴²⁶.

מקורות מלאים והוספות

והשותפין לפי אמידה וגוזמא ובאין במעשה הזה לידי עוון ואשמה, ורובם מזידים וחוטאים, וכל אחד מהם חטאו בטעותן כפי שיבוש אומדנותן. ואל יעלה בליבך שהם מודדים וחושבים, אבל הם מאמדים וכוזבים. ואני אומר, שאינם מוניין מן המניין, אלא הם מוניין מן ההונאה, שכתוב בה והאכלתי את מוניין את בשרם, שאין בעולם הונאה גדולה מן ההונאה הבאה על ידם, עד שיכול שיקרה בחשבונם שבעל השליש נוטל רביע ובעל הרביע נוטל השליש, ואין לך גזילה ואונאה גדולה מזו".

⁴²³ ספר החינוך סי' קסט.

⁴²⁴ שו"ת משנה הלכות (לרב מנשה קליין, "האדמו"ר מאונגוואר") ח"ז סי' רפט ד"ה והשנית: "דמה שכתב הגאון [ספר החינוך] ז"ל שזה דעת רחוק הרבה מן השכל, אומר אני אסקופה הנדרסת, דבזמנו היה זה באמת רחוק מן השכל, אבל בזמן הזה שישנם קאמפיוטערס וראדאר וראדיא סטיישאנס ורואים שממש כהרף עין סוקר הקאמפיוטער מאות מיליונים עניינים וגם רואים שאפשר מהתחנה בהיוסטאן טעקסס להשגיח על "הספעיס שיפ" שעלו עד ללבנה וכיוצא בזה באמת לאו רחוק מן השכל הוא שהבורא ב"ה וב"ש אשר ברא הכל אשר לכל לא יוכל להשגיח על כל ענייני העולם ואין זה רחוק מן השכל".

אמנם נראה שהחינוך לא התכוון "רחוק מן השכל" מבחינת היכולת להשגיח על מיליוני פרטים, שהרי הוא עצמו כן סובר שהקב"ה משגיח על כל אדם בפרטות, אלא כוונתו רחוק מן השכל מבחינת חוסר התכלית שבו, שהרי הקב"ה חוקק את חוקי הטבע ואין תועלת וצורך להשגיח על כל פרט, חוץ מההשגחה המינית שכל מין לא יאבד, כמו שביאר שם. עכ"פ העיקרון של שינוי הסברות מפורש בדברי המשנה הלכות שם.

⁴²⁵ רמב"ם הל' יסודי התורה פ"ג ה"ט: "כל הכוכבים והגלגלים כולן בעלי נפש ודעה והשכל הם, והם חיים ועומדים ומכירין את מי שאמר והיה העולם, כל אחד ואחד לפי גדלו ולפי מעלתו משבחים ומפארים ליוצרים כמו המלאכים, וכשם שמכירין הקדוש ברוך הוא כך מכירין את עצמן ומכירין את המלאכים שלמעלה מהן, ודעת הכוכבים והגלגלים מעוטה מדעת המלאכים וגדולה מדעת בני אדם".

⁴²⁶ אמנם היו שחלקו עליה גם בעבר:

עקידת יצחק בראשית פתיחת שער ב: "שאין מן ההכרח שגרמי השמים יהיו חיים משכילים מתנועעים לתשוקת הנבדלים, לא מצד השכל וכל שכן מן התורה".

תפיסה זו נשענה על כך שעל פי הידע שהיה ברשותם, לא היה הסבר לתנועתם הסיבובית התמידית של הגלגלים⁴²⁷, וכן סברו שהחומר שממנו עשויים הכוכבים שונה מהותית מהחומרים שאנו מכירים בעולמנו⁴²⁸.

עמודים אלו נפלו כאשר נתבררו חוקי טבע התנועה, בעזרתם תנועתם של הכוכבים מובנת לנו היטב, וכן כאשר נתגלו מבניהם וחומריהם של הכוכבים, הדומים לאלו שאנו מכירים בעולמנו⁴²⁹.

ב. סברות אינטואיטיביות מול סברות מנתחות

בעבר הרחוק הנטייה היתה להסתמך יותר על סברות אינטואיטיביות⁴³⁰, המגיעות למסקנה ע"י השכל הישר. במשך הדורות ירדה קרנן של סברות אלו, ובמקומה עלתה קרנן של סברות מנתחות⁴³¹, המגיעות למסקנה ע"י

מקורות מלאים והוספות

אברבנאל בראשית א טז: "כי יסוד השאלה והספק הזה הוא שהגשמים העליונים ההם הם משכילים נצחיים בטבעם. והיא באמת הקדמה מסופקת מאוד, לא בא עליה מופת ולא טענה הכרחית".

גבורות ה' למהר"ל הקדמה שנייה (דף ו ע"א בטור הימני): "ואל תשגיח בדברי הפילוסופים שאמרו כי השמש והירח חיים משכילים, שכל דבר זה – הבאי".

⁴²⁷ ראייתו של הרמב"ם לכך שיש לגלגלים נפש מפורשת במורה נבוכים ח"ב תחילת פרק ד: "וביאור הדבר, כי מן המוכחש שתהא תנועתו [של הגלגל] הסיבובית כתנועת האבן באופן ישר למטה, או כתנועת האש למעלה, עד שיהא מקור אותה התנועה טבע ולא נפש. כי אשר ינוע תנועה זו הטבעית, יניעהו אותו המקור אשר בו, אם היה שלא במקומו כדי לבקש מקומו, וכאשר יגיע למקומו ינוח. והגלגל הזה נע במקומו בעצמו בסיבוב... ועוד, אילו הייתה תנועתו בגלל כך, כי אז היה חיובי שיגיע אל מה שנע אליו וינוח. לפי שאם היה נע לדרישת דבר או לבריחה מדבר, ואי אפשר שישגיגהו לעולם, תהיה התנועה לבטלה. נמצא כי התנועה הסיבובית הזו אינה אלא מתוך ציור מסוים, מחייבו אותו הציור שינוע כך. ולא יהיה ציור כי אם בדעה. נמצא אם כן שהגלגל בעל דעה".

⁴²⁸ הרמב"ם סבר שהכוכבים שונים מהותית מהחומרים הנפסדים שאנו מכירים בעולמנו. וכך כתב בהל' יסודי התורה פ"ב ה"ג: "כל מה שברא הקדוש ברוך הוא בעולמו נחלק לשלושה חלקים: מהן ברואים שהן מחוברים מגולם וצורה והם הווים ונפסדים תמיד, כמו גופות האדם והבהמה והצמחים והמתכות. ומהן ברואים שהן מחוברים מגולם וצורה אבל אינן משתנין מגוף לגוף ומצורה לצורה כמו הראשונים, אלא צורתן קבועה לעולם בגולמם ואינן משתנין כמו אלו, והם הגלגלים והכוכבים שבהן, ואין גולמם כשאר גולמים ולא צורתם כשאר צורות...".

⁴²⁹ אכן, גלילאו, שצפה בירח בעזרת הטלסקופ שלו (בתחילת המאה ה-17), היה הראשון שהבין שעל הירח ישנם הרים ומכתשים, ודחה בכך את תפיסתו של אריסטו שהירח הוא כדור מושלם.

⁴³⁰ סינטטיות.

⁴³¹ אנליטיות.

הגדרות וחשוב שלב אחר שלב⁴³², כאשר יש אפשרות להשתמש בהן⁴³³.
כבר הכוזרי העיר על עדיפות ההוכחות הניתוחיות על פני הסברות
הפשטניות⁴³⁴. וכן החזון איש העיר באופן דומה⁴³⁵.

שינוי זה בולט בסברות הלמדניות בלימוד בעיון, שהגיעה לשיאו אצל ר'
חיים מבריסק וגדולי תלמידיו⁴³⁶.

מקורות מלאים והוספות

⁴³² לכן יש לשים לב גם לגבי הוכחת "אי אפשר לבירה בלא מנהיג", שבדורנו אצל ציבור
בעלי דעה לא די באמירה סתמית כזו, אלא יש צורך בניתוח ופירוט האפשרויות והשלבים
השונים הנצרכים ליצירתה של אותה בירה, כפי שצינינו בפרק מו.

⁴³³ כמובן שיש מקום חשוב לסברות אינטואיטיביות, במקרים שבהם אין נתונים או הוכחות
מוצקות יותר.

⁴³⁴ כוזרי מאמר ג אות מט: "אמנם צריך שתעיין בשורשים מן המקובל והכתוב וההקשות
הנוהגות על הסדר המקובל להשיב התולדות אל האבות, ומה שיוציאך אליו, האמן בו, ואם
יהיה רחוק אצל סברתך ומחשבתך. כאשר תרחיק המחשבה והסברא העדר הרקות,
וההקשות השכליות מחייבות זה. וכאשר תרחיק הסברא שיכול להתחלק הגוף לאין תכלית,
וההקשה השכלית מחייבת זה. וכאשר תרחיק המחשבה שהארץ כדורית, ושהיא חלק אחד
ממאה וששים ושש מעגול השמש, וכל מה שיש במופתי התכונה, ממה שתרחיקהו
המחשבה".

⁴³⁵ קובץ אגרות (חזון איש) חלק ב סוף איגרת כב: "ליבי נוטה כי המסופר בשם הגר"א – אמת.
אבל אין להתחשב הרבה עם נטיית הלב בלי יסוד שכלי".

⁴³⁶ נראה שהדבר בולט בייחוד בסוגיות של "גלגל החזור" (תרתי דסתר).
בעיה כזו נזכרה כבר במשנה (כתובות פ"י מ"ו): "מי שהיה נשוי שתי נשים, ומכר את שדהו,
וכתבה ראשונה ללוקח דין ודברים אין לי עמך" – השנייה מוציאה מהלוקח, וראשונה מן
השנייה, והלוקח מן הראשונה, וחזרות חלילה עד שיעשו פשרה ביניהם. וכן בעל חוב וכן
אישה בעלת חוב".

וכן במנחת חינוך (מצווה ד אות ג): "עוד אני מסתפק אם ביום ל' של אדר באו עדים כשרים
שראו את החודש כדי לקדשו היום ובאו עדים שנולדו קודם י"ג שנה בר"ח ועתה בר"ח ניסן
נעשו גדולים ומזימין את העדים כשרים או שפוסלין אותם באיזה עבירה שראו היום שעשו
העדים הכשרים האיך לידון בזה אם יקבלו הב"ד את העדים הכשרים מטעם זה כיוון דאיכא
עדים שפוסלין אותם האם לא יקדשו א"כ היום עוד אדר ולא ניסן ולא נעשו הפוסלין
גדולים וקטנים א"י לפסול עדים וא"כ עוברים על המצווה שיש בכאן עתה עדים כשרים ואין
מקבלין אותם ואם יקבלו הב"ד העדים ויקדשו החודש א"כ המזימין והפוסלין נעשו גדולים
למפרע ואיפסלו להו הכשרים וקדשו עפ"י עדים פסולים והיאך יקבלו אותם הב"ד דידועים
דכשלא כדין יקדשו דהם עדים פסולים נהי דבדיעבד מקודש מ"מ היאך יעשו לכתחילה
לקדש ע"י פסולים ואם באמת לא יקדשו דהעדים פסולים הלא כיון שלא יקדשו אותם פוסלי'
והמזימין קטנים והמעידים כשרים לכל עדות שבתורה והיאך לדייני' דייני' להאי דינא".

אמנם בדורות הקודמים דנו רק מהו הפתרון להלכה במקרים אלו, ולא עסקו בעצם הבעיה
על הסתירה המחשבתית בעניין זה (שהיא למעשה פרדוקס). רק בדורות האחרונים ייסד על
כך ר' שמעון שוקופ (בחידושי קידושין סי' כא ד"ה ונאמרו) את הכלל "שכל חלות שאם יחול

החשדנות כלפי סברות אינטואיטיביות מתחזקת עוד יותר כאשר מדובר בהקשרים שאינם מובנים. למשל, הטענה שדברים נופלים מטה משום שהם שואפים למקורם, וכן הטענה שמקשרת בין שבעת כוכבי הלכת לבין שבעת מיני המתכות⁴³⁷. אכן, הרוצה לקשר בין שני נושאים שונים רק בגלל הדמיון במספריהם, עליו להביא ראיה שקשר זה מהותי.

חשוב לשים לב שגם בתקופת האחרונים, כאשר דבר ירדה השפעתן של סברות אינטואיטיביות במדעי הטבע, עדיין רב כוחה בתחומים שמעבר לטבע. כך לגבי האמונות בדבר הכללים לזיהוי מכשפות⁴³⁸, הטענות על

מקורות מלאים והוספות

החלות יתבטל החלות מצד אחר – אינו חל כלל" (וכן כתב המידות לחקר ההלכה מידה ב. אות ב).

נראה שמבחינת הסברות האינטואיטיביות, אין כאן יותר מבעיה הדומה לדיני ספיקות, שכמובן גם לגביהן נפסקו הלכות. אך מבחינת סברות מנתחות, הבנויות על דרך חשיבה של שלב אחר שלב ומסקנות ברורות העולות מחישובים – מתעוררת בשאלות אלו בעיה עצמית שיש צורך ליישבה.

⁴³⁷ מהרש"א חידושי אגדות יומא מד ע"ב: "כמ"ש החוקרים הטבעיים כי יש ז' מיני מתכות והם מפעולות ז' כוכבי לכת, וייחסו הזהב לפעולת השמש והכסף לפעולת הלבנה, ולכך הזהב לעולם שווה בשל י"ב של כסף כמ"ש התוס' בפ' הזהב ובפ"ק דבכורות, משום דמהלך החמה בשנה בי"ב מהלך הלבנה בחדשים שלה, בא הרמז באותיות זה"ב שהוא קרוב במספר חלק י"ב ממספר כס"ף, ולכך יש ג"כ ז' מיני זהב, כי בו' מהם יש בהם סיגים מז' מיני מתכות האחרים אשר הם מפעולות הז' כוכבי לכת האחרים...".

המהרש"א ייחס את רעיון זה ל"חוקרים הטבעיים", ואכן מקורה בחכמי יוון ובאלכימאים בימי הביניים. גם בסין העתיקה כוכבי הלכת שויכו ליסודות שונים: מאדים – כוכב האש, נוגה – כוכב הזהב, שבתאי – כוכב האדמה, צדק – כוכב העץ. הדבר מתבטא עד היום בשמותיהם של כוכבים אלו בסינית.

⁴³⁸ בין השאר:

א. עוגת מכשפות – הכנת עוגה משיפון ושתן של אדם שנפגע, ע"פ החשד, ע"י כישוף. העוגה נאכלת ע"י כלב, ונועדה לגרום לזיהוי המכשפה שגרמה לפגיעה באותו אדם.
ב. סימן מכשפה – דקירת החשודה במקומות שונים בגופה, בעיקר צלקות, יבלות, וכתמים כהים. אם היא לא חשה כאב במקום כזה, הרי שהו סימן שהשטן טבע בה ומוכיח שהיא מכשפה.

ג. פטמת מכשפה – בדומה ל"סימן מכשפה", בליטה בכל מקום בגוף האישה, כגון שומה או כתם שאינם רגישים למגע, מעידה על כך שהשטן יונק ממנה.

ד. מבחן המים – מכניסים את החשודה למים, כאשר היא קשורה לכיסא, או כאשר אגודל יד ימינה קשור לבוהן רגל שמאלה. אם היא צפה ואינה טובעת, הרי שזו ראייה שהיא מכשפה. אם היא טובעת, הרי שהיא מזוכה מהעוון (חשוב להדגיש שלפחות במקרה אחד – במשפטה של גרייס שרווד בוויירג'יניה בשנת 1706 – בית המשפט הורה "לנקוט באמצעי זהירות על מנת לשמור על חייה").

מעשיהן⁴³⁹, וענישת רבבות באשמות אלו בתקופה זו⁴⁴⁰, שכל בר דעת בן תקופתנו הקורא את דבריהם⁴⁴¹ עומד כאיש נדהם וזועק בתמיה "מנא לכו?", "וכי עליהם לרקיע ושמעתם מאחורי הפרגוד רזים אלו?".

יש להעיר שתופעה דומה נותרה עד ימינו בתחום מדעי ההסתברות. בתחום זה ההמון נוטה לבטוח בסברותיו ולהסיק מסקנות אינטואיטיביות, ולפיכך לפרש אירועים מסויימים כעל-טבעיים. כל זאת מבלי להיות מודע לכך שגם בתחום זה יש ללמוד ולהעמיק⁴⁴² על מנת להסיק מסקנות נכונות⁴⁴³. הדבר חשוב גם לגבי הגדרת ניסים מסויימים⁴⁴⁴, טעמים נסתרים לתופעות שונות⁴⁴⁵.

מקורות מלאים והוספות

⁴³⁹ האמונה שנשים העוסקות בכישוף ורכבות על קני-סוף, מקלות, מטאטאים, מזלגיתנור ובעלי חיים שונים, על מנת להגיע לפגישותיהן עם השטן. בפגישות אלו של המכשפה עם השטן, היא מנשקת את פי הטבעת שלו בתור "טקס ברכה" שכונה "נשיקת הבושה".

⁴⁴⁰ בעיקר מהמאה ה-15 עד המאה ה-18.

⁴⁴¹ ספר "פטיש המכשפות", שנועד להוכיח את קיומן של מכשפות ולהקל על זיהוין והעמדתן לדין, חובר במאה ה-15, והודפס תוך זמן קצר ב-13 מהדורות.

⁴⁴² חשוב לדעת שהעקרונות הבסיסיים של כללי ההסתברות נוסחו רק במאה ה-17 ע"י בֶּלְז פסקל ופייר דה פֶּרְמָה. עד לאותה תקופה לא היתה ידועה דרך לחשב הסתברויות, והדבר נעשה בעזרת אינטואיציה בלבד, גם כאשר הצרכים היו מקצועיים, כגון לצרכי ביטוח.

⁴⁴³ תופעה זו מכונה "פרדוקס יום ההולדת", על שם הנתון המעניין שבין כל 23 אנשים, רוב הסיכויים שיהיו שניים מהם בעלי יום הולדת זהה. מה שנראה באינטואיציה כצירוף מקרים בלתי סביר.

דוגמה נוספת (ומורכבת יותר) לחסרונותיה של האינטואיציה בתחום ההסתברות – היא "בעיית עשינו עסק" (או: "הבעיה של מונטי הול"). כאשר יש הימור על אחת מתוך שלוש אפשרויות (אחת היא רווח ושתיים הן הפסד), ולאחר שהאדם בחר אחת מהאפשרויות, מגלים לו שתוצאת האפשרות השנייה היא אכן הפסד. נותנים לו אפשרות לשנות את בחירתו לאפשרות השלישית (שתוצאתה, כמו תוצאת האפשרות שהוא בחר, עדיין לא ידועות לו). ע"פ האינטואיציה נראה שאין שום תועלת לשנות את הבחירה, אך ניתוחי ההסתברות, וכן הניסיון, הוכיחו שיש תועלת בשינוי הבחירה בשלב זה.

⁴⁴⁴ עסקנו בעניינם לקמן בפרק צו.

⁴⁴⁵ בעניין זה יש לעיין בדבריו של השפע חיים (רבי יקותיאל יהודה הלברשטאם, האדמו"ר מצאנז-קלויזנבורג) שנה יג גיליון לא, הודפס ב"ספר שפע חיים – ליקוטי דברי תורה על התורה ומועדים" חלק יב עמוד שנג ועמוד תנא: "מובא בספרים הקדושים ללמוד בכל יום מימי הספירה דף אחד גפ"ת ממסכת שבועות או ממסכת סוטה שיש להן מ"ט דפים... וברור אצלי כי על מימרא ומימרא שבש"ס שנקבע מקומה בדף זה של המסכתא יש בזה כמה וכמה טעמים בנגלה ובנסתר למה נקבעה דווקא בדף זה, ויכולים להבחין כמה פעמים שיש מימרא דומה בכמה מסכתות והוא באותו הדף. לכן אם למסכתא יש בדיוק מ"ט דפים בוודאי יש לזה עניין מיוחד, אולם בכל זאת יכולים

ג. סברות מול בחינת המציאות

בעבר הרחוק הנטייה היתה להסתמך יותר על סברות אינטואיטיביות, ובפרט אם הן נאמרו ע"י מי שנחשבו גדולי החכמים. סברות אלו נחשבו להוכחה לא-פחות מאשר בחינת המציאות, ואף ייתרו, לדעתם, את הצורך בבחינה כזו.

למשל, הקדמונים חיפשו אחר הסבר מדוע כדור הארץ מרחף בחלל ואינו נופל⁴⁴⁶. לדבריהם מדובר בתופעה טבעית פשוטה, שניתן להדגים באופן הבא: אם יכניסו גרגיר חרדל לתוך כדור זכוכית⁴⁴⁷, ויסובבו את הכדור במרוצה רבה, אותו הגרגיר ירחף במרכז הכדור, כיוון שלטענתם כוח המרוצה דוחה את הגרגיר מכל צד עד שהוא מעמידו באמצע הכדור⁴⁴⁸. ובכן, ככל הנראה הדגמה זו לא נוסתה מעולם, שכן אילו היו בודקים זאת היו רואים שכח המשיכה של הגרגיר אינו מתבטל ע"י סיבוב הכדור סביבו. באותו אופן נוכל ליישב כיצד היו מי שפירטו את הדרכים לביצוע פעולות על-טבעיות שונות, כגון קפיצת הדרך, והיו מי שהכחישו את מציאותן⁴⁴⁹, וכל חד וחד אדעתא דנפשיה שפיר קמישטבע⁴⁵⁰.

בדומה לזה, חכמי יוון⁴⁵¹ החשיבו את המתמטיקה יותר מאשר את האסטרונומיה, כיוון שהמתמטיקה היא תחום שמיוסד כולו על החשיבה⁴⁵²,

מקורות מלאים והוספות

ללמוד בכל מסכתא, וזה מנפלאות הבורא ית"ש המוציא במספר צבאם".

⁴⁴⁶ שהרי להבנתם כוח המשיכה מושך כל דבר כלפי מטה.

⁴⁴⁷ או ביצת יען.

⁴⁴⁸ שער השמיים (לאביו של הרלב"ג) מאמר י"ג פרק ו' ד"ה ודימה: "ודימה אחד החכמים העניין הזה כאילו היה אדם נותן גרגיר חרדל בתוך ביצת היענה או בתוך זכוכית שהוא דומה לביצה, והיה מעמיד אותם בין שני מסמרות והיה מגלגל את הביצה בין שני המסמרות האלה במרוצה רבה, היה רואה הגרגיר חרדל עומד באמצעית הזכוכית ואינו פונה לאחד מן הצדדים, אם הוא מהפך גלגל הזכוכית בכוח גדול, מפני שכוח מהלך הזכוכית אינו מניח את הגרגיר לנטות ימין ושמאל".

רעיון זה הובא גם בספר העיבור (לרבי אברהם ברבי חייא) מאמר א שער ב, בשבילי אמונה נתיב ב שביל ב ד"ה וכתבו, ובשועה בישראל על הרמב"ם הל' יסודי התורה פ"ג ה"ד.

⁴⁴⁹ כדלקמן פרק קי.

⁴⁵⁰ נדרים כה ע"ב.

⁴⁵¹ יש להעיר שדווקא אריסטו, גדול הפילוסופים היווניים, נתן משקל רב לתצפיות, בניגוד למורו אפלטון.

⁴⁵² אמנם שם מדובר בחשיבה מנתחת (אנליטית) ולא אינטואיטיבית.

לעומת האסטרונומיה שמבוססת גם על מדידות.

עם המהפכה המדעית הוכח שבאמצעות בחינת המציאות ניתן להסיק מסקנות נכונות יותר.

כך, למשל, כבר דורות על גבי דורות שברור לכל שהארץ כדורית – נגד האינטואיציה שהיא שטוחה⁴⁵³, היא נעה סביב השמש – נגד האינטואיציה שהיא עומדת, כל חומר בעולם מורכב מחלקיקים זעירים שנעים ללא הפסק, האוויר מלא בחיידקים שאינם נראים, חפצים במשקלים שונים נופלים במהירות אחידה⁴⁵⁴. זאת ועוד, לולי הוכחות מהמציאות, לא היה עולה בסברתו של איש להאמין לתורות מדעיות מהדורות האחרונים, שנראות כסותרות מושכלות ראשונות⁴⁵⁵. כאמור, לא מדובר רק באוסף של ידיעות מדויקות יותר, אלא בדפוס חשיבה שהשתנה.

הבנת שינוי דפוס החשיבה הזה פותחת את הפתח להבין את התמיהות שישנן בלימוד כמה סוגיות הנדסיות, שדברי רש"י והרשב"ם אמנם מבוססים על סברות אינטואיטיביות, אך נסתרים ממציאות שניתן לבודקה בנקל. ואכן כבר התוספות תמחו על דבריהם⁴⁵⁶. גם לגבי מקום הלבנה בחידושה דברי

מקורות מלאים והוספות

⁴⁵³ כוזרי מאמר ג אות מט: "אמנם צריך שתעיין בשורשים מן המקובל והכתוב וההקשות הנהוגות על הסדר המקובל להשיב התולדות אל האבות, ומה שיוציאך אליו, האמן בו, ואם יהיה רחוק אצל סברתך ומחשבתך. כאשר תרחיק המחשבה והסברא העדר הרקות, וההקשות השכליות מחייבות זה. וכאשר תרחיק הסברא שיכול להתחלק הגוף לאין תכלית, וההקשה השכלית מחייבת זה. וכאשר תרחיק המחשבה שהארץ כדורית, ושהיא חלק אחד ממאה וששים ושש מעיגול השמש, וכל מה שיש במופתי התכונה, ממה שתרחיקהו המחשבה".

⁴⁵⁴ סתירה בולטת במיוחדת בין סברה אינטואיטיבית לבין מסקנה מוכחת, היא אמרתו של איינשטיין כנגד מכניקת הקוונטים "אני, איך שלא יהיה, משוכנע שהוא [אלוקים] אינו מטיל קוביות". למרות האינטואיציה הבסיסית כל-כך שבטענת גאון הפיזיקה הנ"ל, מכניקת הקוונטים הוכחה כנכונה. וכפי שהשיב על הטענה הנ"ל חבירו [בוהר] "תפסיק לומר לאלוקים מה לעשות עם הקוביות שלו".

יש בכך כדי ללמד שגם כאשר האינטואיציה ברורה בהחלט, העולם לא מנוהל על פיה.

⁴⁵⁵ הן תורת היחסות והן תורת הקוונטים.

⁴⁵⁶ א. רש"י בכמה מקומות מחשב את אורך היתר כסכום של שני הניצבים (עירובין ה ע"א ד"ה בקרן זווית, עירובין עח ע"א ד"ה סולם ארבעה עשר, עירובין צד ע"ב). ואכן תוס' שם ושם תמחו עליו.

ב. הרשב"ם כותב שאלכסון של ה על ה שווה לזה של ד על ו (ב"ב קב ע"ב למעלה). ואכן תוס' שם סוף ע"א תמחו עליו.

ג. רש"י הוכיח מהיקף המעגל והמרובע לשטחם (סוכה ח ע"א ד"ה מכדי, עירובין יד ע"ב ד"ה

רש"י⁴⁵⁷ נסתרים ממציאות שניתנת לבדיקה בקלות⁴⁵⁸.

כך גם בסוגיית מהות הטומאה. שהכוזרי כתב שמגעו של אדם טמא גורם להפסדת פנינים ויינות⁴⁵⁹. ונראה שהדבר לא נבחן מעולם.

אכן, הבנה זו מלמדת אותנו על הצניעות שנדרשת בעניינים הבנויים רק על סברות אנושיות ואינם יכולים להיבדק. וכבר העיר הרש"ר הירש שישנם תחומים באגדה שנעלמים מעיני כל חי, ואי אפשר לעמוד כלל על בוריים במופת חותך, וכל הנאמר עליהם אינו אלא השערה שלכל היותר קרובה לאפשרות האמת⁴⁶⁰.

ד. קבלה מאחרים מול בחינת המציאות

במשך מאות שנים, אצל אומות העולם, לא היה ניתן לערער על דברי חכמיהם⁴⁶¹.

בפרט לגבי אריסטו – הפילוסוף היווני⁴⁶² המפורסם ביותר ומגדולי המדע של

מקורות מלאים והוספות

מכדי). ובאמת אין קשר בין ההיקף לשטח, כמו שכתבו התוס' (סוכה ח ע"א ד"ה כמה).

⁴⁵⁷ רש"י ראש השנה כד ע"א: "והלבנה לעולם בחידושה בקרן מערבית דרומית".

⁴⁵⁸ בפועל הלבנה בחידושה נמצאת לעיתים גם צפונית יותר מן המערב. ואכן העירו על כך גם בגמרא שוטנשטיין שם בהערות.

⁴⁵⁹ כוזרי מאמר ב אות ס: "ועוד יש עם שימצאו כובד בעצמם בעוד שלא רחצו מקריים, וכבר נוסה, שמפסידים במגעם הדברים הדקים, כפנינים והיינות, ורובנו משתנה מקרבת המתיים והקברות, ומתבלבלת נפשנו זמן מה בבית אשר היה בו מת, ומי שהוא עב הטבע אינו משתנה לזה".

⁴⁶⁰ מאמר הרש"ר הירש על אגדות חז"ל, אות א, ד"ה ואודה (נדפס ב"המעין" טבת תשל"ו, עמוד 8): "ואודה ולא אבוש כי מעולם לא טרחתי לדרוש ולחקור על מהות עניינים אלה [כישוף וכו']", כמו שלא מצאתי את נפשי נוטה לדרוש ולשאול ולחקור על מהות העוה"ב ועולם התחיה וכיוצא. כי אמיתת דברים אלה ואלה נעלמים מעיני כל חי ואי אפשר לעמוד כלל על בוריים במופת חותך, וכל הנאמר עליו אינו אלא השערה לכל היותר קרובה לאפשרות האמת, ואין חוב כלל בתוך [החוג?] הישראלי לדעת דברים אלה וכיוצא בהם. ות"ל אינם צריכין כלל ואין שום תועלת צומחת מידיעתם למלאות תפקידם עלי האדמה בשמירת התורה והמצווה ובעשייתם, כמו שאין חיסרון למי שאינו יודע השערות האלה ואינו מתעסק בחקירתם".

⁴⁶¹ יוצא מן הכלל הזה הוא הרמב"ם, שבספרי הרפואה שלו (שכונסו לספר "כתבים רפואיים") העביר במקרים מסוימים ביקורת על הרופא היווני גלינוס.

⁴⁶² יש להעיר שדווקא חכמי יוון עצמם כן התירו לעצמם לחלוק זה על זה (אריסטו חלק על אפלטון, תלמי חלק על אריסטו, גלינוס חלק על היפוקרטס). דווקא אצל תלמידיהם, מאות שנים לאחריהם, קיבלו את דבריהם ללא ערעור.

העת העתיקה – שהאמינו בדבריו כאילו רוח ה' דיבר בו⁴⁶³. כאשר היו אומרים⁴⁶⁴ "הוא עצמו אמר זאת" – וכוונתם היתה לאריסטו – לא היה מקום לשום ערעור, וזאת קרוב לאלפיים שנה לאחר מותו⁴⁶⁵.

האמונה בנכונות דבריו של אריסטו לא נתערערה אף על פי שהוא קבע שלזכרים יש יותר שיניים מאשר לנקבות⁴⁶⁶.

כמה שונה דרך זו מדרכם של חז"ל בלימוד התורה, תורת־אמת. וכבר לימדונו שאין לישא פנים בתורה⁴⁶⁷, ושקבלת דעה מבלי לבודקה, נאסרה גם מדרך התורה וגם מדרך השכל⁴⁶⁸. ברוך שנתן לנו תורת־אמת, והבדילנו מן הטועים, והבדיל בין העמים לישראל ובין החול לקדוש, שחזור בו מדעתו כשיתבאר לו הופכה⁴⁶⁹.

אכן, שיטה זו של חוסר ביקורת על דעות החכמים גרמה לטעויות מהותיות.

מקורות מלאים והוספות

⁴⁶³ כוזרי שני (הנקרא גם: מטה דן) ויכוח רביעי אות קמד: "בימיו, זה קרוב לארבע מאות שנה, היו כל באי עולם מאמינים בדברי אריסטו כאילו רוח ה' דיבר בו".

⁴⁶⁴ באירופה, בין המאה ה־12 למאה ה־15.

⁴⁶⁵ יוצא מן הכלל הוא איבן רושד (מוסלמי מהמאה ה־12), שכן העביר ביקורת על אריסטו. דוגמאות לערעורים נוספים בספר מורה המורה עמודים 107–109.

⁴⁶⁶ בספרו תולדות בעלי החיים, ספר שני פרק שלישי: "לזכרים יש יותר שיניים מאשר לנקבות, אצל בני אדם, כבשים, עזים וחזירים".

⁴⁶⁷ סוף הקדמת הרמב"ן להשגותיו לספר המצוות לרמב"ם: "והנני עם חשקי וחפצי להיות לראשונים תלמיד, לקיים דבריהם ולהעמיד, לעשות אותם לצווארי רביד ועל ידי צמיד, לא אהיה להם חמור נושא ספרים תמיד. אבחר דרכם ואדע ערכם. אך באשר לא יכילו רעיוני אדון לפנייהם בקרקע אשפוט למראה עיני. ובהלכה ברורה לא אשא פנים בתורה. כי ה' יתן חכמה בכל הזמנים ובכל הימים. לא ימנע טוב להולכים בתמים".

⁴⁶⁸ רבי אברהם בן הרמב"ם, מאמר אודות דרשות חז"ל: "כל מי שירצה להעמיד דעת ידועה, ולישא פני אומרה [בגלל שאומרה הוא אדם גדול], ולקבל דעתו בלי עיון והבנה לענין אותו דעת אם אמת איתה אם לא – שזה מן הדעות הרעות, והוא נאסר מדרך התורה [לא תהדר פני גדול] וגם מדרך השכל".

⁴⁶⁹ מאמר אודות דרשות חז"ל (רבי אברהם בן הרמב"ם): "והכריע [רבי בן] דעת חכמי אומות העולם... ואמרו 'ניצחו חכמי אומות העולם לחכמי ישראל'. ובאמת נקרא אדון זה רבינו הקדוש, כי האדם כששליך מעל פניו השקר ויקיים האמת ויכריענו לאמיתו, ויחזור בו מדעתו כשיתבאר לו הופכה, אין ספק כי קדוש הוא.

והנה נתברר לנו, כי החכמים ז"ל אינם מעיינים הדעות ולא מביטין אותם, אלא מצד אמיתתם ומצד ראיותיהם, לא מפני האומר אותו, יהיה מי שיהיה".

אצל רוב חכמי העולם העתיק וימי הביניים נתקבעה הדעה⁴⁷⁰ שהחדר השמאלי בלב מקבל אוויר מהריאות ומזרים אותו לעורקים. זאת לאחר שגלינוס כבר הוכיח בניסיונות פומביים שהעורקים מכילים ומזרימים דם⁴⁷¹. כמו כן, יש שסברו, על סמך דברי אריסטו, שבלב ישנם שלושה חללים⁴⁷². ושוב, גם דעה זו נסתרה זה מכבר כאשר גלינוס ניתח פיל בפומבי, והוכיח שישנם רק שני חדרים⁴⁷³. במשך כאלף וחמש מאות שנה סברו שמריחת שום על מגנט מבטלת את השפעתו⁴⁷⁴.

חוסר ביקורת כזה נמצא גם אצל הסינים הקדמונים. כאשר אחד מגדולי חכמיהם⁴⁷⁵ קבע שצורת רקיע השמיים ככיפה עגולה וצורת הארץ מרובעת⁴⁷⁶, בא תלמידו⁴⁷⁷ והתעורר לתימה שבכך, שהרי אם כן ארבע כנפות הארץ לא תהיינה מכוסות שמיים⁴⁷⁸. אעפ"כ, המשיך לאחוז בדברי

מקורות מלאים והוספות

⁴⁷⁰ של האסכולה האלכסנדרונית, מהמאה ה-3 לפנה"ס.

⁴⁷¹ אנציקלופדיה הלכתית רפואית (לרב (ופרופסור) אברהם שטיינברג) ערך לב וכלי דם בפרק "רקע היסטורי".

⁴⁷² דעה זו הובאה גם בשולחן ערוך יורה דעה סי' מ סעיף א.

⁴⁷³ אנציקלופדיה הלכתית רפואית (לרב (ופרופסור) אברהם שטיינברג) ערך לב וכלי דם הערה 121.

⁴⁷⁴ המקור הראשון שרעיון זה נכתב בו הוא ספר "שאלות" של פלוטרכוס (יווני מהמאות הראשונה והשנייה לספירה), ספר 8 פיסקה 174: "אבל אבן המגנט אינה מסירה את הברזל אם הוא נמשח בשום". וכן בספרו אתיקה פיסקה 577: "מגנט, אם הוא נטבל במיץ שום, לא ימשוך ברזל".

יש משערים שמקורה של טעות זו בשגיאת העתקה מהספר "תולדות הטבע" (מאת פליניוס הזקן (רומאי מהמאה הראשונה לספירה) ספר 20 פרק 1, כאשר במקום המילה (הלטינית) "אֵלִיו", שפירושה "אחר", העתיקו "אֵלִלִיו", שפירושה "שום".

עב"פ, "עובדה" זו חזרה על עצמה במקורות רבים במהלך הדורות, כמו למשל בספר "גיאופניקה" (מהמאה העשירית לספירה) ספר 15 פרק 1 (עמוד 194 בהדפסת לונדון 1806): "המגנט מושך ברזל, אך כוחו זה מתבטל כאשר משפשפים אותו בשום. כוחו שב אם שופכים עליו דם של עז".

הדבר נזכר גם בתולדות אדם (לר' משה גאלינה) אות סח ובספר הפעולות למהרח"ו, חלק ד' א"ב אות יב.

דוגמא זו חשובה כיוון שניתן לבדוק זאת בקלות.

⁴⁷⁵ המכונה קונפוציוס, מגדולי הפילוסופים של סין, שחי במאות ה-6 וה-5 לפנה"ס.

⁴⁷⁶ ושטוחה.

⁴⁷⁷ דְּזֶנְג דְּזֶה (ובכתיב אחר: זֶנְג זִי), שחי במאה ה-5 לפנה"ס. אף הוא פילוסוף סיני מפורסם, שאף נחשב לאחד מארבעת החכמים של הקונפוציאניזם.

⁴⁷⁸ ספר הטקסטים הגדול ("דא־דאי"), מאמר 58 – "זנג זי טיאן-יואן" (כלומר: שמיים עגולים):

מורו⁴⁷⁹.

עם המהפכה המדעית הגיעה האנושות למסקנה שיש לבחון מחדש את הידיעות שנתקבעו על ידי אריסטו ושאר חכמי העולם העתיק⁴⁸⁰.

לעיתים היו גם מחכמי ישראל שלא בחנו את דברי הגדולים בענייני מדע. הרמב"ם כתב שדברי אריסטו בחכמות הטבע נכונים ללא ספק⁴⁸¹.

ישנה דוגמה בולטת לכך בסוגיית היחס בין היקף הריבוע להיקף העיגול החוסם אותו⁴⁸². התוספות כתבו שאמנם לא יתכן שחז"ל יסדו כלל שניכר לעיניים שאינו נכון⁴⁸³, אך כן אירע שהיו שקיבלו מרבותיהם כלל נכון, וטעו והבינו את לשונם באופן מוטעה⁴⁸⁴, וסמכו על הבנתם ולא טרחו כלל

מקורות מלאים והוספות

"אם השמיים עגולים והארץ מרובעת, הרי שארבע פינות הארץ אינן מכוסות".

⁴⁷⁹ שם, מייד בהמשך דבריו: "המאסטר [קונפוציוס] אמר: 'דרך השמיים נקראת עיגול, דרך הארץ נקראת ריבוע'".

⁴⁸⁰ בספר כוזרי שני (הנקרא גם: מטה דין) ויכוח רביעי את קמד כותב על תקופה זו: "קמו עליו [על אריסטו] אנשים חכמים ונבונים ויאמרו... נחפשה דרכיו ונחקורה אם כנים דבריו... ויבדקו ספריו בדרישות וחקירות וימצאו בהם כמה וכמה עניינים שהן נגד החוש... ויעמדו וימצאו חכמה חדשה קרובה אל השכל ומכוונת אל החוש כל מה שאפשר".

⁴⁸¹ מורה נבוכים ח"ב פרק כב: "שכל מה שאמר אריסטו בכל המציאות אשר מאצל גלגל הירח עד מרכז הארץ, הוא נכון בלי פקפוק... אבל כל מה שדיבר בו אריסטו מגלגל הירח ולמעלה, הרי כולו כעין השערה והערכה, פרט לדברים מעטים, כל שכן במה שאומר בדירוג השכלים, ומקצת ההשקפות הללו באלוהות שהוא סובר אותם ובהם זריות גדולות, ודברים שהפסדם גלוי וברור לכל העמים, והפצת הבלתי נכון, ואין לו הוכחה על כך". יש להעיר שהסתמכותו זו של הרמב"ם על אריסטו בענייני הטבע, הביאה אמנם לטעויות מוכחות בתחום המדע, אך לא בתחום הדת.

⁴⁸² סוכה ח ע"א – ע"ב, עירובין עו ע"ב: "רבנן דקיסרי, ואמרי לה דייני דקיסרי אמרי: עיגולא דנפיק מגו ריבועא – רבעא, ריבועא דנפיק מגו עיגולא – פלגא [חצי מהיקף הריבוע, דהיינו שליש מהיקף העיגול]". ובסוכה ח ע"ב נוסף: "ולא היא, דהא קחזינן דלא הוי כולי האי".

⁴⁸³ שהרי ממה נפשך: אם טעו – מוכח שלא מדדו זאת, ואם כך – כיצד החליטו על כלל בלי לבודקו.

⁴⁸⁴ שרבותיהם התכוונו ליחס שבין שטח העיגול לשטח הריבוע, והם הבינו בטעות שהתכוונו ליחס שבין היקפיהם.

לבודקה⁴⁸⁵, אף על פי שבדיקה זו פשוטה ביותר⁴⁸⁶.

דוגמה נוספת בסוגיית טריפות. הדרישה כתב שחזקיה⁴⁸⁷ קיבל מרביתו שאין דין טריפות בריאה בעוף, וטעה בהבנת דבריהם, וסבר שהתכוונו שאין לעוף ריאה כלל⁴⁸⁸. ושוב, הרי לא קשה לברר את מציאות זו.

כאשר תוספות דנו על חוסר הדיוק בדברי חז"ל בעניין יחס היקף המעגל אל רוחבו⁴⁸⁹, הם הסתמכו על חכמי המידות⁴⁹⁰, ולא הזכירו אפשרות לבדוק זאת בפועל. ובדומה לזה בדברי המאירי לגבי חוסר הדיוק ביחס האלכסון אל הצלע⁴⁹¹.

מקורות מלאים והוספות

⁴⁸⁵ תוספות סוכה ח ע"ב ד"ה ריבועא: "ותימה, היאך טעו במידה רבי יוחנן ודייני דקיסרי, דמאחר שלא מדדו הדבר היאך עשו כלל על דבר שאינו? ויש לומר דקבלה בידם לשון זה של 'ריבוע מיגו עיגולא פלגא' והוא אמת לעניין המקום ולא לעניין אורך החוט המקיף, והרוחב דמקום הריבוע שבתוך העיגול מתמעט חצי של ריבוע דהוא תילתא דכולי עיגול". תוספות עירובין עו ע"ב: "קשה, היאך טעו דייני דקיסרי, הא קא חזינן דלאו הכי הוא!... וי"מ דדייני דקיסרי לא דיברו אלא לעניין קרקע שבתוך הריבוע והעיגול, דלעניין זה דבריהם אמת... אלא שהש"ס בסוכה ור' יוחנן דהכא טעו בדבריהם והיו סבורים שעל ההיקף אמרו". אמנם יש חילוק דק בין שני התוס' הללו: תוס' בעירובין כתבו שהש"ס בסוכה ורבי יוחנן טעו בדבריהם של דייני דקיסרי וסברו שהוא על ההיקף, ותוס' בסוכה כתבו שרבי יוחנן ודייני דקיסרי עצמם טעו וסברו שכלל זה נאמר על ההיקף. אך לענייננו אין שום נפקא-מינה מזה.

⁴⁸⁶ ואכן הגמרא הסיקה בסוכה ח ע"ב: "ולא היא, דהא קחזינן דלא הוי כולי האי".

⁴⁸⁷ חולין נו ע"א: "חזקיה אמר: אין ריאה לעוף, ור' יוחנן אמר: יש לו, וישנה כעלה של וורד בין אגפים. מאי אין ריאה לעוף? אילימא דלית ליה כלל, והא קא חזינא דאית ליה!... אלא אמרי במערבא משמיה דר' יוסי ברבי חנינא: מדבריו של בריבי ניכר שאינו בקי בתרגולין".

⁴⁸⁸ דרישה יורה דעה סי' נב ס"ק א: "סבירא להו להפוסקים דודאי טעותו של חזקיה לא לגמרי היה, כי איך יאמר דבר הלכה לרבים בלי עיון ושאלה אם כן הוא והוא היפך המורגש והידוע לרבים אלא מכח שקיבל מרביתו דאין טריפות בעוף בריאה ולא ידע טעמו של דבר לכן עלתה על דעתו שאין לעוף ריאה ולפי זה אין שייך בה גם כן טרפות דנקובה ונטולה ושמוטת הגף וכל הטרפות השייכים לריאה ומסיק הגמרא דחזקיה לא היה בקי בתרגולים וטעה בטעמו של דברי רבותיו ובדאי טעמיהו משום דרוב צלעותיה מגינות עליה ולפי זה שאר טרפות שייכין בה זולת לינפל וליחמר

⁴⁸⁹ עירובין יג ע"ב במשנה: "כל שיש בהיקפו שלושה טפחים יש בו רוחב טפח", ובגמרא שם יד ע"א באריכות.

⁴⁹⁰ תוספות עירובין יד ע"א: "והאיכא משהו – משמע שהחשבון מצומצם, וכן בפ"ק דב"ב (ד' יד ע"ב)... משמע דמצומצם לגמרי. וקשיא, דאין החשבון מדוקדק לפי חכמי המידות".

⁴⁹¹ מאירי עירובין עו ע"א: "אלא שכתבו גדולי המפרשים אף לדעת זה, ר"ל על היקף שיבסר נכי חומשא – שלא יצמצם אדם במידה זו, מפני שחכמי המידות כתבו שכל אמתא ברבועא הוא יותר מאמתא ותרין חומשי באלכסונא".

גם כאשר תוספות דנו האם גובהו של אדם הוא שלוש אמות או ארבע⁴⁹², כל דבריהם מיוסדים על ראיות מדברי התלמוד לכאן ולכאן ועל חילוקים שונים, אך לא הזכירו כלל אפשרות של בדיקה על ידי מדידה⁴⁹³.

גם את החילוק בעניין זה בין הדורות הראשונים לאחרונים, מצאנו בסוגיה הלכתית. הר"ש דן בדברי חכמי המידות, והסיק את מסקנתו מהבנתו בדברי המשנה⁴⁹⁴. התוספות יום טוב דחה את דבריו בחריפות, שיש להסיק את המסקנות מבדיקת המציאות, ולא מסברות ופולפולים, ותמה על דבריו, וכי לא היתה לו מחוגה לחוגג עגולה, ועין בעין היה רואה שאי אפשר שיהיה כדבריו⁴⁹⁵.

טענה דומה מצינו בסוגיית שיעור כזית. הצ"ח דן על השתנות השיעורין והסיק מתוך הסוגיות⁴⁹⁶ ששיעור כזית גודלו כביצה שלנו⁴⁹⁷. היד יהודה חלק עליו בחריפות, מה ראה לבוא בפלפול על שיעור זית, ומוטב היה לו לחקור אצל אנשים הבאים מארץ הקדושה ומשאר מקומות אשר שכיחים שם

מקורות מלאים והוספות

⁴⁹² תוספות יומא לא ע"א ד"ה אמה (ודומה לזה בבא בתרא ק ע"ב ד"ה והכוכין, ושבת צב ע"א ד"ה אישתכח). "אמה על אמה ברום שלש אמות – אין לומר דגובהו של אדם מראשו עד רגליו אינו אלא שלש אמות דא"כ גבי היזק ראייה דבעי ארבע אמות בפ"ק דבבא בתרא (דף ב ע"ב) למה לי כולי האי. אלא י"ל דעד כתיפיו הוא שלש אמות, ואף על פי שאין צווארו וראשו מחזיק אמה, כיוון דאפיקתיה משלש אמות אוקמא אארבע אמות..."

⁴⁹³ אעפ"כ אינה ראייה גמורה, שהרי אפשר שהסתפקו מהו גדרו של אדם רגיל, או מהו שיעורה של אמה וכו'.

⁴⁹⁴ ר"ש בלאיים פ"ה מ"ה ד"ה ד' על ד': "ובני אדם חכמי המידות אמרו דכל מרובע ב' קוים במרובע האלכסון שמודדין מידת רחבו ועושיין מרובע כמידתו, ומודדין מידת ארכו ועושיין ריבוע כמידתו, ומודדין מידת אלכסון ועושיין ריבוע כמידתו, יעלה אלכסונו כשיעור אותן ב' ריבועין [משפט פיתגורס]... ועל כורחין ליתא לההיא כללא, דהא אלכסון של ל' על כ' אין עולה כי אם ל"ב כדמוכחא מתני' כדפרישית".

⁴⁹⁵ תוספות יום טוב בלאיים פ"ה מ"ה ד"ה ומעתה: "ותימה, האם לא היה לו [לר"ש] מחוגה לחוגג עגולה ל"ב על ל"ב ולסמן בה שורות גפנים נטועים על ה' ה', ועין בעין היה רואה שאי אפשר שיפלו מ"ה גפנים בעגולה הזאת?... אבל אין ספק שלא עשה לו צורה מוחשת לראות בה, שאילו היה רואה אין ספק שהיה חוזר מדבריו".

⁴⁹⁶ ע"פ חישוב היחס בין מידת הביצים שלנו לבין מידת האגודלים שלנו.

⁴⁹⁷ צ"ח פסחים קטז ע"ב ד"ה והואיל: "צריך אני לברר שיעור הכזית... ועל כורחך הביצים בזמנינו נתמעטו... וכיוון שנתברר שהביצים שלנו נקטנו על מחציתם, אם כן שיעור זית שהיא חצי ביצה הוא כביצה שלנו, ובזה אשער באכילת מצה ומרור בכל שיעורי התורה...".

זיתים⁴⁹⁸, והיה יודע היטב היאך לשער השיעור כזית⁴⁹⁹.

ה. איכות בחינת המציאות

במהלך הדורות נוצר שינוי לא רק בעצם ההתייחסות לבחינת המציאות, אלא גם באיכותה של בחינה זו. ישנן דוגמאות רבות לכך שגם כאשר חכמי המדע העתיק הסיקו מסקנות על סמך תצפיות וניסויים, הם עשו זאת תוך התעלמות מפרטים מהותיים והגיעו לתוצאות מביכות. נביא לכך דוגמאות רבות מגדולי חכמי המדע בתקופות שונות:

א. הרודוטוס⁵⁰⁰ כתב שלגמל יש ברגליו האחוריות ארבע שוקיים וארבע ארכובות⁵⁰¹, שלביאה מולידה רק פעם אחת בחייה ורק ולד אחד⁵⁰², ושזרעם של גברים הודים וכושים שחור כצבע עורם⁵⁰³.

ב. כבר הזכרנו שאריסטו כתב שלזכרים יש יותר שיניים מאשר לנקבות – בבני אדם, בכבשים, בעיזים ובחזירים. מדבריו שם מוכח שהוא הסיק זאת על סמך תצפיות⁵⁰⁴. ברור אפוא שהפילוסוף⁵⁰⁵ היווני המפורסם ביותר כשל

מקורות מלאים והוספות

⁴⁹⁸ חשוב לציין שבאותה סוגיה ממש, לגבי שיעור הביצים והאגודלים – שהם שיעורים שהיו מצויים במקומו – כן דן ע"פ מדידה, וכן כתב שם: "לפי שנתברר לי עפ"י מדידה שהביצות המצויות עתה בימינו, הנה הביצה שלימה שבזמנינו הוא רק חצי ביצה מביצים שבהם שיעורי התורה... ושוב עשיתי כלי המחזיק שבע אגודלים פחות ב' תשיעית באורך ורוחב ורום מרובע שהוא שיעור חלה המפורש בש"ע ב"ד סימן שכ"ד... ועל כורחך שנשתנה בזמנינו, או שהאגודלים נתגדלו והמה גדולים יותר מהאגודלים שהיו בימי התנאים, או שהביצים נתקטנו והמה בזמנינו קטנים ממה שהיו בימי התנאים. וידוע שהדורות הולכים ומתמעטים ואי אפשר שאגודל שלנו גדול יותר מאגודלים שהיו בימי חכמי ש"ס. ועל כורחך הביצים בזמנינו נתמעטו".

⁴⁹⁹ יד יהודה סי' מא הפירוש הקצר ס"ק ב: "והצל"ח בפסחים... ואני תמה במאוד מאד, מה ראה לבוא בפלפול על שיעור זית נמי... אם כן מוטב היה לו לחקור אצל אנשים הבאים מארץ הקדושה ומשאר מקומות אשר שכיחים שם זיתים, והיה יודע היטב היאך לשער השיעור כזית".

⁵⁰⁰ המכונה "אבי ההיסטוריה".

⁵⁰¹ כתבי הרודוטוס ספר שלישי סעיף 103.

⁵⁰² כתבי הרודוטוס ספר שלישי סעיף 108.

⁵⁰³ כתבי הרודוטוס ספר שלישי סעיף 101.

⁵⁰⁴ בספרו תולדות בעלי החיים, ספר שני פרק שלישי: "לזכרים יש יותר שיניים מאשר לנקבות, אצל בני אדם, בכבשים, עיזים וחזירים. לגבי בעלי חיים אחרים טרם נערכו תצפיות".

⁵⁰⁵ פרט לפילוסופיה, אריסטו עסק גם בביווגיה, אנטומיה, פיזיקה, אסטרונומיה, מטאורולוגיה, אופטיקה, גיאולוגיה, לוגיקה, מוסר.

בתצפיות עצמן או בהבנתן.

ג. אפילו במדידות לצרכים מדויקים חלו טעויות. ארטוטנס⁵⁰⁶ חישב את היקף כדור הארץ ע"י שינויי זווית השמש בין אסואן לאלכסנדריה. הוא שגה בתוצאתו בכשישה עשר אחוזים, בין השאר משום שטעה במרחק שבין הערים הללו. ברור שהוא הבין היטב את הצורך במדידה מדויקת, ואת ההשלכה של כל סטייה כזו, ואעפ"כ לא הצליח להגיע לשיעור מדויק.

ד. הפילוסוף הקטור בואטיוס⁵⁰⁷ רצה לברר האם נכונה הדעה – שהיתה נפוצה בזמנו⁵⁰⁸ – שישנם עופות הצומחים על האילן. הוא "טרח ויגע מאוד ע"י ניסיונות רבים כדי שיוכל לבוא אל האמת הברורה", כלשונו, והסיק שבאמת אינם צומחים על האילנות, אלא נוצרים מן המים⁵⁰⁹.

ה. ואן הלמונט⁵¹⁰ ערך ניסוי – הוא הכניס גרעיני חיטה ובגד מלוכלך לתוך צנצנת, ולאחר שלושה שבועות מצא בה עכברים. על פי תוצאת ניסוי זה הוא הוכיח שאפשר ליצור כך עכברים. מעניין לציין שהוא אף הדגיש שיש להשאיר את מכסה הצנצנת פתוח... יש להדגיש שמדובר במדען מכובד מאוד, שאף גילה את הפחמן הדו-חמצני.

ו. גם לאחר המצאת המיקרוסקופ, היו שאחזו בשיטה הישנה⁵¹¹, שבתוך תא הזרע נמצאת צורת אדם קטן, וטענו שראו כך במיקרוסקופ⁵¹². ואע"פ ש"אבי

מקורות מלאים והוספות

⁵⁰⁶ היווני, מהמאה ה-3 לפנה"ס.

⁵⁰⁷ מהמאות ה-15 וה-16.

⁵⁰⁸ והובאה גם בדבריהם של ראשונים רבים, כגון מרדכי חולין רמז תשל"ה, טור ושו"ע יורה דעה סי' פד סעיף טו.

⁵⁰⁹ הובא בספר מנחת ביכורים (וינא תרפ"ו) עמ' 8 הערה 16, ובספר הטהור והמותר פרק יב עמ' 147: "עלינו עוד לדבר על האוונים הניזונים מן הים ונקראים 'קלקיס'. ישנם אנשים שמאמינים שהקלקיס האלה גדלים באילנות בחרטומיהם וחיים בהיותם מדובקים בם. אבל דעתם זו היא הבל... טרחנו וידענו מאוד כדי שנוכל לבוא אל האמת הברורה... ומצאתי על ידי ניסיונות רבים שהעילה החשובה ביותר ליצירתם היא תכונת המים... הם נולדים רק על ידי תכונות האוקיאנוס הגורם והעילה להתהוות דברים נפלאים שונים".

⁵¹⁰ מתחילת המאה ה-17.

⁵¹¹ המכונה: פרפורמציה.

⁵¹² ספר תולדות אדם (לר' שלמה זלמן מווילנא, הודפס תקס"א (1801)), פרק ח ד"ה והנה: "והנה רבים המתחכמים המה ראו זה המאמר כן תמהו, באמרם איך אפשר לשחוט או לסחוט הילדים בטרם ייוולדו, הלוא בעת ההיא המה רק ליחה דקה... ואיך יתכן שיענש האדם עליה כמו על שפיכות דם האדם. אולם אחרי שהמציאו החוקרים כלי ההבטה המגדלים את דברים

המיקרוביולוגיה⁵¹³ כבר תיאר את צורתם האמיתית כפי שראה במיקרוסקופ⁵¹⁴.

ז. אצל חכמי הגויים, עד לפני כמאתיים שנה⁵¹⁵, היו מחלוקות רבות האם בכלל קיימים בתולים. יתכן שמקור הטעות בכך שהסיקו את דעתם מניתוחי חיות שבהן אמנם אין קרום בתולים, מניתוחי נשים עברייניות שרובן ככולן לא היו עוד בתולות, או שהמיילדות היו פוגעות בבתולים⁵¹⁶.

ח. באקדמיה למדעים ברוסיה נעשה לכאורה ניסוי⁵¹⁷ על מנת להוכיח את פעולתה של עין הרע. בניסוי הרעיבו אדם במשך שלושה ימים רצופים,

מקורות מלאים והוספות

הנראים כמה וכמה פעמים יותר ממה שהם באמת, ועל ידם יובט בזרע הצומח גוף הצומח בנוי ומתוקן ונגמר בצביונו ותבניתו, על דרך משל בגרעין פרי עץ יובט אילן קטן מצויר עם שורשיו וענפיו ופריו נגמר בכל חלקיו, ובטיפת זרע האדם עיני האדם בריות קטנות בצלם דמות תבנית אדם שלם בכל ענייניו... ואחר שבחנו המתחכמים כל אלה, ענו ואמרו כולם שמאוד נאמנו דברי חז"ל האמיתיים שאמרו המוציא ש"ז לבטלה כאילו הורג הנפש וכאילו שוחטים הילדים ממש".

כך גם מופיע באיור משנת 1965, כפי שהובא במאמרי "הידיעות המדעיות של חז"ל תוקפן ומקורן" פרק ב סעיף 3.

⁵¹³ אנטוני ואן ל'ונהוק.

⁵¹⁴ משנת 1677 לערך. הוא אף הוסיף שצורת הזרע היא כצורת "אגוז אדמה קטן עם זנב ארוך", ושהזרעונים דוחפים את עצמם ע"י "תנועה של זנבותיהם כמו של נחש או צלופח השוחה במים".

הוא אף אייר את שראה, ואף איור זה הובא ב"הידיעות המדעיות של חז"ל תוקפן ומקורן" שם.

⁵¹⁵ עד סוף המאה ה-18.

⁵¹⁶ הרפואה במקרא ובתלמוד (יצחק פרויס) עמוד 179: "סורנוס ומאוחר יותר גם מושיון – שניהם היו גניקולוגים מקצועיים – מכחישים לחלוטין את מציאותם של הבתולים. על ימי הביניים, ועוד מאות שנים לאחר מכן, מספק אלברט וון הלר רשימה ארוכה של מחייבים ושל שוללים את המציאות הפיזיולוגית של קרום הבתולים. הלר עצמו אמנם טוען כי 'בכל הבתולות אף פעם לא מצאתי בתולים, כי אין דבר כזה. חקיתי, בדקתי ולא מצאתי'. רק לקראת סוף המאה ה-18 התקבלה תמונה אמיתית של הנושא.

מובן שחפשו הנמקות לאלה שהכחישו את מציאותו של קרום הבתולים. לדעתו של הלר, האנטומאים הקדמונים ניתחו בעלי חיים, שלמעשה אין להם בתולים, או אצל נשים פרוצות שממילא לא ימצאו אצלן בתולים... חשובה יותר היא הקביעה של וסליוס, שלעיתים קרובות פוגעת המיילדת בבתולים... (ויש מי שטען) שבצרפת הפריצות הגיעה להיקף כזה שנשארו רק מעט בתולות ואמנם מחבר הספר הסתייג מכך".

דברים אלו הובאו בקצרה באנציקלופדיה הלכתית רפואית (לרב (ופרופסור) אברהם שטיינברג) ערך בתולים, פרק "רקע היסטורי ומדעי".

⁵¹⁷ במאה ה-19.

ולאחריהם הניחו כנגדו כיכר לחם באופן שלא יוכל לאוכלו. אדם זה, מרוב צערו מרעבונו, שלח בכיכר את חיצו עיניו בהבטה עמוקה. לאחר שחתכו את הכיכר מצאו כי הוא מלא רעלים וארסים חזקים. לכן באו לידי החלטה כי אין ספק שיש כח ארסי בעין. ניסוי זה אף הוזכר בכמה מספרי האחרונים⁵¹⁸.

מצאנו דוגמה כזו גם בסוגיה הלכתית. המשנה⁵¹⁹ דנה לגבי טומאתו של "עכבר שחציו בשר וחציו אדמה", והרמב"ם כתב שהוא סיפור מפורסם מאוד, ואין מספר לרבים שאמרו שראו אותו⁵²⁰. ברור שאילו היו בימינו עדויות כאלה, לא היינו מסתפקים בהן, אלא חוקרים את התופעה לעומקה:

מקורות מלאים והוספות

⁵¹⁸ "מאמר תהלוכות האגדות" (לרב יוסף זכריה שטרן, בעל הזכר יהוסף, תרס"ב) פ"ו (דף יג ע"א) ד"ה ובעניין עין הרע: "ובעניין עין הרע שנמצא באגדות, הנה גם אנשים שאין להם חלק בתלמוד מחכמיהם ענו אמן על התאמתם, וכנודע ע"פ מ"ע כי הרופאים בע"מ פ"ב עשו ניסיון מבחינה שעשו, שהניחו כיכר לחם לפני אחד מחיבי מיתות ושהרעיבו אותו שלושה ימים מקודם, ואותו חלק מהלחם שהניחו לפניו מבלי ליתן אותו לנגוע בו, רק במבטי עיניו, נהפך אח"כ לסם המוות".

תוספת ברכה (לרב ברוך אפשטיין, בעל התורה תמימה) פרשת בלק על הפסוק "מה טובו" (עמודים 181-182): "ויען כי יש אנשים אשר לא ליבם הולך להאמין בכח שליטת עין מאדם רע ובפעולתה להרע, לא אמנע מלהעתיק כאן סיפור נאמן מעניין זה, מעלילה ממשית שנראית ונתאמתה כמו ממש לעינינו.

ואספר את הדברים כמו שהם נכתבו במקורם הראשון: בעיתון רוסי אילוסטרירונני מיר לשנת המדינה 1881, גיליונות 2-3 יסופר, כי בעת ההיא חקרו בעולם המדעים דבר אפשרות פעולה ממשית מהבטה עמוקה מן עין רעה, ועשו בחינה בזה בבית תחכמוני בפ"ב: כי בעת ההיא נידון שם אדם למיתה, ותבקש האקדמיה למדעים שם מהממשלה למסור לרשותה את האיש הזה לעשות עימו בחינה מדעית בעניין זה על פי אופנים שתמצא לתכלית זו.

ויקחו את האיש הזה וירעיבו אותו במשך שלושה ימים רצופים, ואחר כך הניחו לנגד עיניו כיכר לחם, באופן שיוכל רק לראותו ולא להשיגו. ובראות האיש את הכיכר, שלח בו חיצו עיניו בהבטה עמוקה מרוב צערו מרעבונו עד כי נלאה נשוא צערו ותאחזנו בולמוס.

ואחר כן חתכו את הכיכר ומצאו כי מלא רעלים וארסים חזקים. ויחליטו החכמים כי זה פרי ההבטה העמוקה של האיש, אשר מרוב צערו וכעסו על אזור לא יכל לקחת את הכיכר הגיח לתוכו חיצו ארסו. ומזה באו החכמים לידי החלטה, כי אמנם יש בכח ארסי בעין כמו שיש בכח עלעקטרי והמגנטי וההיפנוטיזי, אע"פ שלא נראה אותם בחוש, אבל בכח פעולתם אין ספק. ע"כ דברי העיתון הנ"ל."

לאחר מכן הועתקו דבריו של ה"תוספת ברכה" במשנת משה (לרב משה בלוי, תשנ"ד) קידושין כט ע"א ד"ה בעיתון רוסי (עמודים ק"ק).

⁵¹⁹ חולין פ"ט מ"ו.

⁵²⁰ פירוש המשנה לרמב"ם חולין פ"ט מ"ו: "והתהוות העכבר דווקא מן העפר עד שימצא מקצתו בשר ומקצתו טיט והוא מתנועע כולו, הוא סיפור מפורסם מאוד ואין מספר לרבים אשר אמרו לי שראו אותו, ומציאות בעל חי כזה הוא דבר מפליא שאין לדעת לו הסבר כלל".

האם באדמה שממנה יצא ישנם שברי קליפות ביצים, או לחילופין עכברים נוספים שנמצאים בתרדמה, מה יקרה אם ניקח עכברים כאלה למקום אחר ונעקוב אחרי גידולם עיבורם והולדתם, וכדומה.

ועל כורחנו, הרי היו מגדולי ישראל שהעידו על מעשים שונים שהם בדוקים ומנוסים, כאשר גדולים אחרים חלקו על כך מכל וכל.

כך גם לגבי אחד מאומות העולם שהעיד על שראה סלמנדרה חיה בתוך להבות⁵²¹. בהחלט יתכן שעדותו אמינה, ואעפ"כ, בימינו לא היינו מסיקים מעדות זו שסלמנדרה חיה בטבעה בתוך אש, או שהיא חסינה מפני האש⁵²². בתקופתנו היינו בוחנים היטב גזעי עצים קודם שהוכנסו לאש, וככל הנראה היינו מגלים שטבען של סלמנדרות להסתתר בתוך עצים, כך שכאשר מדליקים את העצים, רואים אותן יוצאות מהם⁵²³.

אכן, המעמיק בהבנת שורשי הטעויות של המדע העתיק ועומקן, לא יתמה על כך שהיו בין העמים הקדמונים שסברו שהיחס בין היקף המעגל לרוחבו הוא שלוש בדיוק⁵²⁴. אף לא יתמה על כך שהדעה הרווחת בין רופאי העולם העתיק היתה שהנולד לחודש השמיני לא יחיה, לעומת הנולד לחודש

מקורות מלאים והוספות

⁵²¹ בְּנוֹנוֹטוֹ צ'ליני, איטלקי בן המאה ה־16, בספרו "זיכרונותיו של בנונוטו צ'ליני", מהדורת לונדון 1904 (אנגלית), עמוד 25 (וכן במהדורת לונדון – ניו יורק 1907, עמוד 7): "כשהייתי בערך בן חמש... כשהביט [אבי] לתוך האש, הוא ראה חיה קטנה הדומה ללטאה, שחיה ונהנתה בלהבות הכי חמות... הוא סטר לי... ואמר לי 'בני היקר, לא הכיתי אותך כעונש, אלא כדי שתזכור שהלטאה הקטנה שאתה רואה באש היא סלמנדרה, יצור שאף אחד ששמעתי עליו לא ראה קודם לכן'".

⁵²² אמנם יתכן שהיא יכולה לשרוד באש לכמה רגעים ע"י נזול שמופרש מגופה, אך בוודאי שאינה חסינה מפני אש באופן מלא.

⁵²³ משערים שזהו מקור הטעות שסלמנדרות כביכול חסינות מפני אש או אף נוצרות ממנה.

⁵²⁴ כך סברו הבבלים הקדמונים (למעט מקור אחד, אין שום מקור בבלי בין המאות 23 ל־16 לפנה"ס, שיש בו ערך מדויק יותר), ואף את שטחו של העיגול חישבו הבבלים כ־ $3r^2$. אצל חלק מהרומאים, אפילו במאה ה־1 לפנה"ס, הערך עדיין היה מחושב כ־3 בדיוק. גם ההודים והסינים העתיקים חישבוהו כך.

הארכתי בכל זה בקונטרס "תירוצ' חדש לקושיא עתיקה בעניין היחס שבין היקף המעגל לרוחבו".

השביעי⁵²⁵, אף על פי שגם בעולם העתיק היו מי שהסתייגו מכך⁵²⁶. ובוודאי שאין תימה בכך שהיו עמים קדמונים רבים, ואף מחכמי אומותיהם, שחיטבו את אורך שנת החמה כשלוש מאות שישים וחמישה ורבע יום בדיוק. ידיעות והבנות אלו מייתרות את התירוצים הדחוקים הרבים מדוע תקופת שמואל אינה מדויקת יותר מערך זה⁵²⁷.

1. עדויות שאינן אמינות

הואיל ובעבר יורדי הים באוניות והולכי מדבריות היו מעטים, ועל אחת כמה וכמה שההולכים לארצות שאינן מיושבות היו מתי מעט, והואיל ולא היה ניתן לתעד ממצאים ואירועים רחוקים, והואיל ובנפשם של בני האנוש מוטבעת הסקרנות ואהבת הידע, ואלו לא מתמעטות לנוכח מיעוט מקורות, נתרבו עדויות על אירועים ובעלי חיים זרים ומוזרים, ולא היתה דרך להכחישן.

אכן בזמנם לא היתה שום דרך להבחין בין עדות על זחל שהופך לפרפר⁵²⁸, לבין עדות על אדם ההופך לזאב⁵²⁹. בין עדות על תאומים שגופיהם מחוברים זה לזה, לבין עדות על יצור שחציו אדם וחציו דג. בין עדות על הזוהר הצפוני, לבין עדות על ראיית להט החרב המתהפכת. בין עדות על

מקורות מלאים והוספות

⁵²⁵ כך סברו היפוקרטס, פילון האלכסנדרוני, גלינוס, סורנוס (רופא יווני מהמאה ה'1 לספירה, גדול רופאי הנשים בעולם העתיק), איבן סינא (גדול מדעני האסלאם בימי הביניים), וכן ישנן תרבויות שונות שמאמינות בכך עד היום (אסיה חוברת מה'מו עמוד 103 הערה 21, ספר אסיה חלק ח עמודים 315-320, אנציקלופדיה הלכתית רפואית (לרב (ופרופסור) אברהם שטיינברג) ערך ילוד אות ג).

⁵²⁶ אריסטו בספרו "תולדות בעלי החיים" ספר שביעי פרק 4 סעיף 5: "אם יש כאלה שנולדו לפני החודש השביעי, הם לעולם לא יחיו. אלו של שבעה חודשים הם הראשונים שמפותחים... במקום שבו מביאים ילדים רבים לעולם בקלות... ילדים שנולדו בחודש השמיני עשויים לשרוד ולהתחנך. ביוון, לעומת זאת, רובם נספים, ורק מעטים כאלה שורדים. אנשים חושדים שאם הנולד לחודש השמיני ישרוד, כנראה שהוא טעתה בתקופת ההתעברות המדויקת".

פליניוס בספרו "תולדות הטבע" ספר שביעי פרק 4 (5): "במצרים אינו דבר נדיר שילדים נולדים בחודש השמיני, גם באיטליה ילדים שנולדים בתקופה זו חיים בדיוק כמו אחרים, על אף דעות הקדמונים ההפוכות".

⁵²⁷ הארכתי בכל זה בקונטרס "תירוץ חדש לקושיא עתיקה בעניין היחס שבין היקף המעגל לרוחבו" בנספח על תקופת שמואל.

⁵²⁸ ויתרה מכך: חומר ההופך לאנרגיה.

⁵²⁹ בדומה לזה ביעב"ץ בבא קמא טז ע"א: "צבוע זכר לאחר שבע שנים נעשה עטלף - מי שראה וידע תולעת המשי והשתנותו מזמן לזמן לבריה אחר, לא יפלא זה ממנו".

התפרצות הר געש, לבין עדות על מקומו של הגיהנום⁵³⁰.

כך שהידע שבזמנם נכלל מעדויות אמינות, שברי עדויות שבאלה, הסברים שהובנו באופן מוטעה⁵³¹, השערות, גוזמאות, דמיונות, פרשנויות שאינן נכונות⁵³².

תופעה זו מוכרת גם בזמננו, במקרים שבהם יש – מחד – צורך עז בידע, ומאידך – חוסר במקורות מידע אמינים. כך בתחומי הריגול קורה שמחמת חוסר במקורות נאלצים להסתמך על עדויות שאמינותן אינה ודאית. כמו כן, במקרים של אירועים חריגים כגון מלחמות או אירועים רבי-נפגעים, מתפשטות במהירות שמועות מוגזמות ומופרכות. בנוסף, תופעה זו מוכרת גם אצל הולכי רכיל⁵³³.

לפיכך אין לתמוה על שמצינו, הן אצל אומות העולם⁵³⁴ והן אצלנו⁵³⁵,

מקורות מלאים והוספות

⁵³⁰ אכן כאשר התגלה הבריון לאירופאים (במאות ה'18-19), המדענים הראשונים קבעו שמדובר בזיוף, עקב מראהו החריג.

⁵³¹ למשל, הטעות שחידקו של הפיל יוצא ממצחו.

⁵³² יש טוענים שהמקור לאגדה על קנטאור (חציו אדם וחציו סוס) הוא בעמים שלא הכירו סוסים מבויתים, וכשהללו ראו רוכבי סוסים, דימו שמדובר ביצור שכזה.

⁵³³ ולעיתים אף אצל אוהבי-ידע, שמסיבות שונות אין באפשרותם להגיע למקורות מידע אמינים.

⁵³⁴ למשל בספרים "תולדות המפלצות" (מאת אוליסה אלדרובנדי) ו"כרוניקת האותות והמופתים" (מאת קונרד לייקסטנס). שניהם מהמאה ה'16.

⁵³⁵ כל המקורות דלקמן מתקופת האחרונים:

א. שלטי הגיבורים (לר' אברהם בן דוד משער אריה) פרק נג ד"ה והנה (ובתוכו בקטע שמתחיל "ואולם הזמר": "ואולם הזמר [שכתוב בתורה דברים יד ה] הוא האוריגי שכתב אריסטוטילי בספר שני מסיפורי הבעלי חיים שיש לו קרן אחד גם הוא במצחו... ויקרא האוריגי זמר מפני שהוא אוהב מאוד הזמרה, ועל כי הבעל חי הזה הוא תקיף מאוד, ולא יוכלו הציידים לצודו כי אם ביגיעה רבה, במקום העמל והטורח הם מבקשים בתולה יפה ומפשיטין אותה ערומה, כי הבעל חי הזה הוא אוהב הבתולות הרבה. וכשהיא ערומה תזמר בזמרה רכה ונאה באופן שכשישמע הבעל חי הזה הזמרה ורואה הבתולה הערומה נגדו הוא רץ לקראתה וכורע על ברכיה ויניח ראשו על כריסה. והבתולה תרדוף בזמרתה עד שהבעל חי הזה מרוב התענוג והעידון ישכב וירדם שם, ואז הציידים משימים בכבל רגלו...".

ב. קרבן מנחה (לרבי ישראל יעקב בן שמואל חגיז, בעמח"ס שו"ת הלכות קטנות): "ברדלס. פירש הרמב"ם סוף פ"ק דקמא שהוא הנקרא בערב אלדב"ע. דע, שזהו מין חיה שהוא מצוי ביערים שבארץ ישראל, וכך קורין אותו עוד היום. וסיפרו הרבה מחוטבי העצים, שדומה קצת לחמור, ויש לו זנב גדול, וקולו נעים, והולך ובא בפני בני אדם, ומכשכש בזנבו, וצונק בפיו, עד שנראה כמין זמר נעים, ומרוצתו קלה כצבי. ואשר נפתה והולך אחר קולו, גונב את דעתו, והוא מרקד לפגיו ומשתגע כמו הקוף, עד שמוליכו לחורו כשור אל טבח יבוא".

אמונות ואף עדויות בדבר יצורים כאלו שהוזכרו.

מעניין אף יותר, שאמינותם של מעשיות זרות ומוזרות לא נתערערה אף כאשר חוסר הנאמנות של המספר היה ברור. הדבר בולט בסיפוריהן של נשים על שנתעברו ע"י שדים⁵³⁶, רוח הקודש, או דרכים אחרות⁵³⁷. בולט גם תמימותן של נשים באותם הדורות, להאמין לדברי הבא אליהן, שהוא שד⁵³⁸ או אף אליל⁵³⁹. אכן, בזמנם נפוצו יותר פתאים המאמינים לכל דבר.

מקורות מלאים והוספות

ג. מעשה טוביה, עולם הקטן, פרק שביעי: "לא אחדל מלחקור במהות הצינטאברטש בלע"ז, והוא חצי אדם וחצי סוס, אחרי שגדולי האומות יאמתו מציאותן וכותבי חידושי העולם הרבו לספר מהם בזמנים נפרדים שהביאו מין זה לפני כמה מלכים ושרים... ואם כן הוא, אין מן הנמנע שנאמין מציאותן".

ד. שם פרק ט: "ובעין זה ראוי לחקור אחר מהות הסירינא, שהוא חצי אדם וחצי דג... וכדברי רושמי הארץ שביח יותר בים אוקיאנוס, והנה חכמינו ז"ל האמינו, כדאיתא בגמרא מסכת כלאים פ"ה מ"ה, ואני דיברתי עם אנשים ישרים אשר ראוהו פה קושטנדינה, וראוי לסמוך עליהם לאמת מציאותם, ואם שקשה לי להאמין".

ה. אמונת חכמים (רבי אביעד שר שלום באזילה) פרק ה: "בשנה שעברה אנשי מלך צרפת בלכתם בים מצאו בריה אחת בים, והיו פניה וכל גופה דומה לאדם חוץ מידיה, וראו הדבר הזה כל המלחים, וכתבו ושלחו אל כל גלילות איברופ"ה סיפור הדבר הזה אשר ראו כנהוג בכל שבוע, ונתאמתו דברי חז"ל...".

ו. במדבר קדמות (לחיד"א) מערכת ד אות יג הוסיף בעניין הסירינא: "דג יש בים שקורין סירינ"ה מחציו ולמעלה כדמות אישה בתולה ומחציו ולמטה כתבנית דג... ומידי עבור איזה ספינה תתחיל לשורר ולזמר בקול נעים הרבה עד כי תפיל חבלי שינה על כל אנשי האונייה ואח"כ נכנסת לתוכה והורגת ואוכלת יושביה".

⁵³⁶ מעשיות כאלו פורטו לקמן בפרק קיז.

⁵³⁷ באנציקלופדיה "תולדות הטבע" (מאת פליניוס הזקן, זו האנציקלופדיה הראשונה בהיסטוריה) ספר 36 פרק 70 מופיע המעשה הבא (וכן בעוד מקורות נוספים: דיוניסיוס מהליקארנסוס, שהיה היסטוריון יווני, אוֹבִידִיוס, אֶרְנוֹבִיוס): "אינני יכול להשמיט, עובדה מעוררת עניין שקשורה לאח [תנור], ומפורסמת בהיסטוריה הרומית. בתקופת שלטונו של טרקיניוס פריסקוס, מסופר, הופיע על האח שלו דמיון לאיבר ההולדה הזכרי בתוך האפר. אוקריסיה השבויה, משרתת של המלכה טנקיל, שישבה שם במקרה, קמה ממושבה כאשר היא הרה, והפכה לאימו של סרוויוס טוליוס, שבסופו של דבר עלה על כס המלכות".

⁵³⁸ ספר "עולם רדוף שדים: המדע כנר בעלטה" עמוד 119: "השדים, 'כוחות האוויר', יורדים משמיים ומקיימים מגע מיני אסור עם נשים... שד מפתה נשים נקרא אינקובוס... היו נזירות שדיווחו בתימהון רב, על הדימיון המופלא בין האינקובוס לבין הכומר המוודה שלהן, או הבישוף".

⁵³⁹ יוסיפון ספר שישי פרק שישים ושניים: "היתה אשת אחת ברומה [רומא], יפת תואר ויפת מראה עד מאוד, והיתה מלאת חן ויופי על כל הנשים, וכל רואיה היו עוזבים מלאכתם ומביטים אליה, ורבים התאוו לשכב עימה, שרים וגדולים ולא יכולו, כי היתה צנועה ובעולת בעל ושמה פאולינה...".

ז. נפש האדם

בדורות האחרונים העמיקה ההיכרות עם תופעות שבעומק נפש האדם⁵⁴⁰ והשפעתם הלא-מודעת על הבנת האדם את המציאות⁵⁴¹. התקדמות זו עוררה את ההבנה שתופעות שפורשו בעבר כעל-טבעיות, יכולות לקבל הסברים הגיוניים שמקורם במעמקי הנפש.

והרי כאשר יש הסבר טבעי-נפשי לתופעה מסוימת, אין סיבה לתלותה בסיבה רוחנית-סגולית. יסוד זה מפורש בתלמוד⁵⁴², שנוי בפוסקים⁵⁴³

מקורות מלאים והוספות

וירא אותה בחור אחד ושמו מונקלוס... ותבער בו אהבתה כאש על יופיה ועל חמדתה... וילך הבחור אל הכהן [לעבודה זרה שברומא] ויתן לו אלף דרכמוני זהב להסתיר את האשה ולהביאה אל ההיכל לילה... ותשכב שם האשה בלילה... ויהי כשכבה ויקם הבחור מאחרי המזבח כדמות אנוב [אחד מאליליהם] ויבוא תחת בגדיה ויפול עליה בנשיקה ותיקץ האשה ותשאלהו ותאמר 'מי אתה?', ויאמר 'אנוכי אנוב, באתי באהבתך'. ותאמר האשה 'אם אתה אלוה למה תתאוה אל האשה? היוכל אלוה להתערב עם אישה?'. ויאמר לה הבחור 'יוכל עם אישה יפה כמותך, וגם אישה אחרת עשתה כן...'. ותאמן האשה... ועל כן לא מנעה עצמה מהבחור וישכב עמה עד הבוקר. ויהי בבוקר ותלך לביתה שמחה מאוד ותספר לבעלה את אשר קרה לה בהיכל, וישמח מאוד האיש... וגם כל הנשים מאשרות אותה ואומרות לה 'אשריך פאולינה שהתחברת עם האלוה אנוב'. ויהיה אחרי כן וילך מונקלוס וידבר אל פאולינה לאמר... 'כי האלוה הגדול הוא נתן לי את אשר מנעת ממני, אף כי הוא הביא אותך בהיכל ונתןך אלי לעשות ממך תאוות... למדי פאולינה מעתה והלאה לעשות רצוני'. וכשמוע האשה זה ותתעצב מאוד...".

⁵⁴⁰ ובכלל זה ניתוח מגוון כשלים הגיוניים (כשלים לוגיים) והטיות בתהליכי החשיבה (הטיות קוגניטיביות), וכן ניסויים רבים בתורת הנפש והחברה.

⁵⁴¹ עד המאה ה-19, תקופתו של רבי ישראל סלנטר (ושל פרויד), לא היתה מקובלת ההגדרה שישנם כוחות בתת-ההכרה שמשפיעים על החלטותיו של האדם ועל הבנתו את המציאות. גם לאחרים, היה מי שהתנגד להבנה זו, מתוך סברה (מוטעית) שהדבר נוגד את הבחירה החופשית (דת ופסיכולוגיה (ר' אהרון רבינוביץ) עמוד 107).

⁵⁴² בבא קמא ס ע"ב: "ת"ר: כלבים בוכים – מלאך המוות בא לעיר, כלבים משחקים – אליהו הנביא בא לעיר. וה"מ דלית בהו נקבה". רש"י שם ד"ה וה"מ: "דהתם משום נקבה הוא דעבדי". ברכות נז ע"א: "הבא על אשת איש בחלום – מובטח לו שהוא בן העולם הבא, והני מילי דלא ידע לה ולא הרהר בה מאורתא".

⁵⁴³ ט"ז אורח חיים סי' רפח ס"ק ג: "נראה דבכל גווי שהרהר ביום ובא לו בחלום אח"כ, אין כאן שייכות לומר מן השמיים הראוהו, אלא ההרהור גורם לו. וכמעשה דפרק הרואה אמר ליה שבור מלכא לשמואל אמריתו דחכימותא טובא אימא לי מאי חזינא בחלמא, פירוש בלילה הבאה. וא"ל חזית דאתי רומאי ושב וטחנו כן קשיינא בריחיים דדהבא, הרהר כולא יומא וחזי. הרי דבהרהור תליא מילתא, ואין בזה הוראה מן השמים. ע"כ לא יתענה בשבת בזה. כנלע"ד עיקר למעשה".

ומשולש בכתבי המקובלים⁵⁴⁴. ושלושת כתובים אלו הבאים כאחת, מלמדים הם. אכן גם בתחומים אחרים⁵⁴⁵, הבנה מדעית מאוחרת של תופעות יתרה את ההסברים העל-טבעיים ודחתה אותם⁵⁴⁶.

הרי דבר פשוט הוא שהשפעת מצב רוחו של האדם על הצלחותיו, והעובדה שכישלונות פוגעים בביטחון העצמי, דבר שגורם לכישלונות נוספים וחוזר חלילה – יכולה לגרום לאמונה ב"יום בעל מזל רע". באותה מידה, ההשפעה של האמונה בסגולות שונות על שיפור מצב הרוח והביטחון העצמי, שאכן גורמים להצלחות, יכולה לגרום לאמונה בהשפעתן האמיתית של הסגולות הללו.

כך גם הנטיות האנושיות להתייחס בעיקר לנתונים "מתאימים", לפרש אותם בהתאמה לתחזיות⁵⁴⁷, ולפרסם את הראיות העולות מכך – מסבירות את

מקורות מלאים והוספות

⁵⁴⁴ שולחן ערוך האר"י, כוונת ראש השנה סוף סעיף ב' (והובא באליה רבה סי' תקפ"ד ס"ק ו): "גם אמר כי מי שבוכה אז [בראש השנה וביום כיפור] מעצמו בבכייה גדולה מאליו – אותה שעה דנין אותו בבית דין של מעלה ונפשו מרגשת, ולזה בא לו הבכייה מאליו". מסתבר שהטעם להדגשותיו שמדובר דווקא על בכייה שבאה מאליו הוא, שכשאר ידוע לנו טעם טבעי לבכייה, למשל בכייה מתוך תפילה או מתוך חשיבה מודעת על חרדת הדין – אין סברה לתלות זאת בטעם רוחני.

בימינו, עם הבנת קיומם של כוחות לא-מודעים בנפש, והידיעה שמוחנו חושב גם בלא שאנו מודעים לכך – ישנו הסבר טבעי נפשי גם לתופעה של בכייה גדולה שמתעוררת ביום הדין כביכול מאליה (כפי שישנם פתרונות לבעיות ש"מופיעים מאליהם יש מאין" בזמן שהאדם לכאורה הפסיק לחשוב על הבעיה, ולעיתים אף ברגע שהתעורר משנתו, וכפי שאדם מנסה להיזכר בפרט כלשהו ולא עולה בידו, ולאחר זמן-מה, כאשר הוא כבר עוסק בעניין אחר, הוא לפתע נזכר בו. הדבר מוכיח שמוחנו פועל לפתירת בעיות גם בזמן שאנו לא מודעים לכך, בבחינת 'אני ישנה וליבי ער').

⁵⁴⁵ דהיינו, שאינם מתחום הנפש.

⁵⁴⁶ בניין אב לזה מהתופעה המכונה עד היום "פאטה מורגנה", על שם מורגן לֶה פִּי, פיה-קוסמת מאגדות אירופאיות מימי הביניים, שעל פי האמונה העממית העתיקה כשפיה גרמו לתופעה זו.

היום מובן לנו ההסבר הפיזיקלי-אופטי לתופעה (כאשר שכבת האוויר הקרובה לקרקע או לים קרה מהשכבה שעליה, שבירת קרני האור גורמת לכמה בבואות של העצם בגובה נמוך מעל האופק). ואין בר-דעת שימשיך לייחס אותה לכשפיה של מורגן לה פיי.

⁵⁴⁷ כדוגמה בעלמא – דרך שיחה (תשובות הגר"ח קנייבסקי בעריכת ר' צבי ירוב) עמוד יז: "שאלה: הנה בסמוך לליקוי חמה בשנת תשנ"ט היתה רעידת אדמה נוראה בטורקיה ונהרגו רבים ונפצעו. תשובה: מי אומר שזה שייך לליקוי חמה".

האמונות בסגולות שונות, ברפואות לא-טבעיות ועוד⁵⁴⁸.

זאת ועוד, בטבע האדם להשתוקק לשלוט על המציאות⁵⁴⁹, דבר הגורם ל"אשליית השליטה", שהאדם מאמין שמעשיו משפיעים על אירועים שונים, כאשר בפועל אין קשר בין המעשים לאירועים⁵⁵⁰. נטייה זו גורמת לאנשים להאמין בכוחם לפעול בעזרת סגולות ושאר מעשים על-טבעיים, גם כשבפועל לא נמצאה תועלת אמיתית במעשים אלו.

ידוע לנו שאמונתו של האדם משפיעה על מצבו הבריאותי, הן לחיוב והן לשלילה⁵⁵¹, ובוודאי על מידת זהירותו⁵⁵², ולכן התופעה של אלו שחשו שיום מותם קרב, או שחששו מקללות, מברית כרותה לשפתיים וכד', יכולה להיות בגדר "נבואה המגשימה את עצמה"⁵⁵³. בוודאי שהסברים אלו יכולים

מקורות מלאים והוספות

⁵⁴⁸ כפי שנטיות אנושיות אלה גרמו לפרסומו של "חוק מרפי", ש"כל דבר שעלול להשתבש, אכן ישתבש". האמת היא שהשיבושים קורים ע"פ רמת סיכוייהם ההגיוניים, ולא יותר מכך. אלא שהאנשים נוטים לשים לב ואף לזכור אירועים שהשתבשו הרבה יותר מאשר אירועים שלא השתבשו.

⁵⁴⁹ הצורך האנושי בתחושת השליטה גרם לתופעת "כפתורי פלצבו" – כפתורים ופקדים נוספים שאמורים להשפיע על מערכות שונות, כאשר בפועל, מסיבות שונות, אין בהם שום תועלת מעשית. כך במשרדים מסוימים קביעת הטמפרטורה בתרמוסטט לא משפיעה, במעברי חצייה מסוימים לחצני הולכי הרגל לא משפיעים על התחלפות האור לירוק, ברכבות מסוימות לחצני פתיחת הדלתות לא משפיעים על הפתיחה. עם זאת, השאירו את כפתורים אלו על מנת לתת תחושה טובה יותר לציבור, שנהנה מתחושת השליטה. כך גם התופעה של לחיצה על כפתור שכבר מופעל (כגון בהזמנת מעלית), כביכול על מנת לזרז את פעולתו.

⁵⁵⁰ אשליית השליטה אף גורמת למהמרים שונים להאמין שבכוחם להטות את תוצאות ההימורים בהתאם לרצונותיהם (למשל, אמונה לא-מודעת שזריקת קוביות חזקה יותר תניב תוצאה גבוהה יותר וזריקה חלשה תניב תוצאה נמוכה).

⁵⁵¹ הדבר בולט בהשפעתן המועילה של תרופות דמה (המכונות "פלצבו"), וכבר העיר על רעיון זה המאירי שבת סז ע"א ד"ה כל וד"ה והשני: "כל מיני הלחשים וההשבעות, אחר שאינם בשם ע"ז או כוכב אינן מיני ע"ז, ומ"מ יש בהם משום דרכי האמורי אחר שאין בהם צד רפואה מדרך טבע או סגולה, וזה שכתבו רבותינו ע"ה הרבה מהם בסוגיא זו ובמקומות אחרים... שמצד שהיו ההמון באותו זמן בטוח באותם העניינים היה טבעם מתחזק ונמצא מצד ההרגל עזר טבעי בהם".

תופעה מקבילה היא השפעתה המזיקה של ציפייה לתופעות שליליות, כמו תופעות לוואי שעלולות להיגרם מתרופות (תופעה זו מכונה "נרצבו").

⁵⁵² במודע או שלא במודע.

⁵⁵³ אכן, מן המפורסמות, שההמון מאמין בנבואות המגשימות את עצמן, אע"פ שהפירכא ההגיונית לראיות אלו נראית לעיניים.

דוגמה לדבר מהמעשה על עיירה של עמי הארצות (תפארת מהרא"ל משפאלי פרק

לבאר היטב את דברי התלמוד "כללא דמילתא, כל דקפיד – קפדי בהדיה, ודלא קפיד – לא קפדי בהדיה"⁵⁵⁴.

כיוון שכך, ברור בדורנו שיש הסבר טבעי לכך שהכישוף היה משפיע על קשירת חתנים וכלות, אע"פ שבעבר תופעה זו שימשה כראייה ניצחת לפעולת הכישוף ומציאות השדים⁵⁵⁵.

אכן גם בדורנו אירע שרבים האמינו והעידו שניזוקו מחמת חפץ שדבק בו היזק סגולי, ולאחר מכן הוברר שלא היו דברים מעולם, וכל רעיון זה לא היה אלא בדותא⁵⁵⁶.

מקורות מלאים והוספות

"התמנות הסבא קדישא לשמש הקהל בעיר זלאטאפאלי", עמודים כה – כו): "על דבר אחד היו דואגים תמיד – שיהיה נמצא בעיר שמש. כי הם חשבו את השמש למין שעיר המשתלח אשר מקבל עליו לסבול כל העונשין כל הצרות בעבור כל עיר. צרה הראשונה היתה התוכחה ב' פעמים בשנה, שאצלם היתה אמונה תפילה שזה האיש שקורים אותו לתוכחה, אם אין הוא צדיק גמור אינו מוציא את שנתו. וע"כ לא היה להם שום עצה אחרת, כי אם לקחת שמש כזה אשר יאבה לעלות לתורה בפרשת התוכחה..."

צרה השנייה היתה תקיעת שופר בראש השנה, שאצלם היה השופר כל כך דבר איום... והאמינו שבאם הבעל תוקע אינו צדיק גמור – ימות באותה השנה. ועל כן גם בזה לא היה להם עצה אחרת כי אם עצה אחת, וזה להכניס את השמש גס בסכנה הזאת, שהוא יהיה מחויב להיות גם בעל תוקע בראש השנה, באמרם שבין כך ובין הוא איש מסוכן בעבור התוכחה.

ובאשר על פי רוב לא נמצא ביניהם איש אשר ירצה להיות שמש ולהכניס עצמו בסכנות גדולות כאלה, מלבד מן הזקנים העניים הגדולים שלא היה להם שום עצה למצוא פרנסתם, וגם כי בלעדי זאת הבינו שימיהם ספורים מחמת הזקנה, מאנשים כאלה נמצא לפעמים איש אשר רצה לקבל על עצמו משרה הזאת להיות שמש בעיר. ומוכן שלא האריכו ימים, לא בשביל התוכחה, ולא בשביל תקיעת שופר, אלא בשביל שהיו זקנים, והיו תמיד רעבים וחלשים. ובכן נפל האימה והפחד על אנשי העיר עוד יותר ויותר, לאמור כי השמשות מתים רק מחמת התוכחה ומחמת השופר האיום".

⁵⁵⁴ פסחים ק"ע"ב (לגבי חשש מזוגות).

⁵⁵⁵ נשמת חיים (לרבי מנשה בן ישראל) מאמר שלישי פרק יח: "שקול כנגד כולם הוא אסרת חתנין בכישוף... שלא יהא קושר חתנים וכלות בכישוף שימנעוהו מלבוא עליה... ועתה אם הניסיון יורה שבאיזה מעשה ומילין מועטים בקלות יוכלו הרשעים לאסור חתנין בלי פגיעת גשם בגשם, למד נרחיק ממנו כל מה שלא יגזרוהו העיון השכלי? יבואו נא אלינו המהבילים הכישופים והמכחישים השדים מחבלים ייגשו אז ידברו יחדיו למשפט נקרבה. מי העיר את רוח האדם והחליש אותו? מי החליש אבר ההולדה וכוחו סר מעליו אשר באיתן קשתו? אם כן מוכרח הוא שיודה שבכח השד פועלים המכשפים את המעשה הרע הזה".

⁵⁵⁶ המעשה ב"תיבת הדיבוק" (או: קופסת הדיבוק). בשנת 2003 אדם (קוין מאניס) מכר במכירה פומבית ארונית עתיקה לאחסון יין, והוסיף שקנה אותה מניצולת שואה זקנה, ושמרגע שקנה אותה סבל מנזקים על-טבעיים שונים. אדם (יוסיף ניצקה) שקנה את תיבה זו לגלג על הקללה המיוחסת לה, אך זמן קצר לאחר מכן

הבנת תפקידו של המוח, וכיצד כשלים בתפקודו ובבריאותו גורמים להפרעות נפשיות, ייתרו את הצורך לפרש את הפרעות אלו כהשפעה של רוחות רעות. כבר בראשונים מצינו מחלוקת בעניין זה בין רש"י, שאחז בדרך המקובלת במקומו ובתקופתו, שראתה זאת כרוחות רעות⁵⁵⁷, לבין הרמב"ם⁵⁵⁸, שאחז בשיטת הרפואה היוונית⁵⁵⁹, שייחסה זאת לבעיות מוחיות⁵⁶⁰.

אף לגבי האנשים בעלי המרה השחורה, דהיינו דיכאון, ביאר הבעל שם טוב

מקורות מלאים והוספות

תיאר שהוא וחבריו לקו בבריאותם ללא הסבר, וכן תיאר עוד אירועים על-טבעיים שאירעו בהשפעת התיבה. על מנת להיפטר ממנה במהירות הוא הסכים למוכרה במכירה פומבית במחיר אפסי.

למרות זאת המחיר עלה וקנה אותה אספן (גייסון הקסטון) על מנת להציגה במוזיאון שלו. לאחר זמן קצר הוא סיפר שהוא, עובדי המוזיאון והמבקרים סבלו ממחלות שונות, סיוטים, ועוד התרחשויות ללא הסבר. לכן, בעצת רב, הוא קבר את התיבה באדמה.

לאחר זמן הוא הוציא את התיבה מהאדמה, ומסר אותה לבעליו (זאק בגאנס) של מוזיאון אחר ("המוזיאון הרדוף"), שהציג אותה בתוך ארון זכוכית, והיתנה את הצפייה בה מקרוב בכך שהמבקר יהיה מעל גיל 18 ויחתום על כתב ויתור כנגד תביעות. זמר מפורסם (פוסט מאלון) שצפה בתיבה, סיפר שלאחר מכן פקדו אותו אירועים שונים ומשונים. בעל המוזיאון עצמו סיפר שבשנת 2020 הוא פתח את התיבה, חווה חוויות מוזרות ואף ראה את הדיבוק עצמו.

בשנת 2021 התוודעה המוכר המקורי (קוין מאניס) שכל רעיון הדיבוק שבתיבה אינו אל פרי דמיונו.

⁵⁵⁷ רש"י עירובין מא ע"ב ד"ה או רוח רעה: "שנכנס בו שד ונטרפה דעתו".

גיטין סז ע"ב ד"ה מי שאחזו קורדייקוס: "שם שידה השולטת כששותה יין הרבה מגיתו". בכורות מד ע"ב ד"ה רוח קצרה: "רוח שד".

⁵⁵⁸ באותן סוגיות: פירוש המשנה לרמב"ם עירובין פ"ד מ"א: "רוח רעה – קורין לכל לקיין בכח ההבחנה של אדם, ותהיה סיבתו אשר תהיה".

גיטין פ"ז מ"א: "קורדייקוס – חולי המתהווה ממילוי תאי המוח והדעת מתבלבלת מחמתו והוא מין ממיני העילפון".

בכורות פ"ז מ"ה: "ורוח קצרי – מתוצאות המרה השחורה כמבולבלי החושים והמשועממים שכבר הביאתם התגברות המרה השחורה לידי שפסד פעולות הגוף וכוחותיו".

⁵⁵⁹ הרמב"ם למד מספרי יוון בכלל ומספרי היפוקרטס בפרט, ואף כתב על דבריו את הספר "פירוש לפרקי אבוקרט", שהוא שמו הערבי של היפוקרטס.

⁵⁶⁰ אנציקלופדיה הלכתית רפואית (לרב (ופרופסור) אברהם שטיינברג) ערך שוטה פרק "רקע היסטורי": "העמים הקדמונים סברו שמחלות נפש נגרמות על ידי פגיעת שדים ורוחות רעות, והטיפול כלל השבעות וקמיעות נגד כוחות אלו. היפוקרטס (הרופא היווני, המכונה "אבי הרפואה המערבית") היה מהראשונים שייחס את מחלות הנפש לבעיות מוחיות אורגניות. בימי הביניים שוב עברו לטעון שמחלות הנפש הן תוצאה של פגיעה על ידי רוחות רעות".

שמקורם ממקום גבוה ונפלו⁵⁶¹. והיום יש לכך הסברים נפשיים טבעיים.

תופעה נפשית נוספת היא זיכרונות־שווא, שבה מסיבות שונות האדם שוכנע⁵⁶² בקיומו של אירוע מסוים שלא היה ולא נברא, ושכנוע זה גורם לו לזכור את האירוע בפועל, כאילו אירע כך במציאות⁵⁶³. גם הרשב"א הביא אפשרות זו להלכה⁵⁶⁴. על אחת כמה וכמה שיתכן שאדם יעיד שראה אירוע מסוים, ויש בו מן האמת, אלא שמעורבים בו גוזמאות דמיונות או בלבולים, ופנים חדשות באו לכאן.

תופעה זו, ותופעות נדירות יותר בנפש האדם, כגון מצבים נפשיים מסוימים, ביניהם מצבי תודעה ייחודיים, יכולות להעניק הסבר לתופעות רוחניות נוספות. אם כי אין זה סותר כמובן שייתכן שתופעות אלו אירעו לצורך גילויים רוחניים אמיתיים⁵⁶⁵.

התופעה המצויה ביותר היא החלומות, שבדור האחרון יוחסו להרהורים הצפונים בתת־ההכרה⁵⁶⁶.

גם תופעת הצטלבות מבטים⁵⁶⁷ נראית לכאורה על־טבעית, ובימינו יש לה

מקורות מלאים והוספות

⁵⁶¹ מאמרי אדמו"ר הזקן הקצרים, ערך בכיה, עמוד תמח: "הרחיק מאוד הבעש"ט את השחורים ואנשים בעלי מרה שחורה, דהיינו דיכאון, מפני שמקורם ממקום גבוה ונפלו בו, קשה להגביהם".

וכן הועתק משם לספר כתר שם טוב (ליקוטים מהבעל שם טוב) אות שדמ"א, עם הכותרת "מרה שחורה".

⁵⁶² על ידי אחר או אף על ידי עצמו.

⁵⁶³ אם כי יש לציין שיש שוללים את "תסמונת זיכרון שווא". אמנם הדבר הוכח במחקרים.

⁵⁶⁴ שו"ת הרשב"א ח"ב סי' שיט: "דאילו איניש אחרינא, כל שמזכירו בעל דבר בעצמו – חוששין שמא אותו בעל דבר יצייר לו העניין ויטעים לו העניין עד שיהא סבור העד שהוא כן ושהוא זוכרו, ולא דייק כולי האי שיזכור בבירור שהוא כן. ולפיכך אסור. ולא שאנו חושדין אותו בעד שקר ממש שסומך על דברי בעל דבר ממש לבד, אלא סבור שזוכר ואינו זוכר. אבל צורבא מרבנן מידק דייק בוודאי. ועד שיזכור מעצמו בבירור שהוא כן אין מעיד".

⁵⁶⁵ כפי שניסים נעשים כמובן בהשגחתו של הקב"ה, גם אם יש להם הסברים טבעיים מסוימים. ובפרט לגבי אנשים גדולים, שעליהם לכו"ע יש השגחה פרטית.

⁵⁶⁶ מכתב מאליהו ח"ד עמוד קסד: "מטרת החלום לגלות את הרהורי ליבו הצפונים של האדם, דהיינו את הצפון בתת־הכרה שלו, כדי לעוררו לתשובה... וכן לפעמים מגלים לאדם רמז למה שנגזר עליו בעתיד, וזה גם כן כדי לעוררו לתשובה".

⁵⁶⁷ דהיינו, שהאדם חש כאשר אדם אחר מביט בו.

הסבר טבעי המבוסס על תהליכים לא־מודעים⁵⁶⁸. אפשר שתופעה זו עוררה את האמונה שבכוחה של ההבטה להשפיע באופן על טבעי, כאמונה בעין הרע ועוד⁵⁶⁹.

כמובן שתופעות רבות יכולות להיות מוסברות ע"י הזיות. בעניין זה חשוב להדגיש שגם אנשים הבריאים בנפשם יכולים לחוות הזיות מסיבות שונות, כגון התבודדות לתקופה ארוכה⁵⁷⁰, חוסר באורור⁵⁷¹ ועוד.

תופעה מוכרת נוספת שרבים הזכירה היא דברים המתחדשים מפי

מקורות מלאים והוספות

⁵⁶⁸ הואיל ותת המודע של האדם פועל ללא הרף וללא הכרתו של האדם, והואיל ומוטבע באדם להיזהר מחשש סכנה, והואיל ומבטו של האחר יכול להעיד על חשש כזה, והואיל ושדה הראייה הכולל של האדם גדול מכפי שנראה לנו (ומתקרב ל-180 מעלות, ורק יכולת הראייה החדה והממוקדת מצומצמת לשטח קטן יותר במרכז) – הרי שתת המודע של האדם רגיש לקליטת מבטו של האחר בתחום רחב מאוד, ובטבעו של האדם לחוש בכך ולהפנות מייד את עיניו לעבר המבט הנ"ל.

כיוון שבדרך כלל איננו מודעים לטווח שדה הראייה הרחב הנ"ל, ואיננו מבחינים בו בפרטים אחרים (למעט תנועה, למשל), ישנה נטייה לפרש את תופעה זו כעל־טבעית.

⁵⁶⁹ כפי שפירטנו בפרק קכא.

⁵⁷⁰ פירוש המשנה לרמב"ם סנהדרין פרק ז משנה ז: "שלוֹקִין גולגולת ראש אדם שכבר נתאכל מעליה הבשר ומצניעים אותה ומקטרים לה והזוים בה ושומעין ממנה דברים כדרך ששומעין מן המת במעשה בעל אוב. וכל מה שתראה באמרם מדבר ושומע בעניין זה אינה אלא שמיעת שווא מחמת הפעלת הדמיון בכך, כמו שקורה לבני אדם תמיד במקומות השוממין ובזמן הבדידות".

אכן ידוע לנו שבדידות והעדר גירויים יכולים לגרום להזיות שונות, כפי שמדווחים שייטים של יאכטות למרחקים ארוכים.

⁵⁷¹ ב"כתב העת האמריקאי לרפואת עיניים" משנת 1921, מופיע מעשה במשפחה שעברה לגור בבית ישן ב-15 בנובמבר 1921. בבית לא היה חשמל, והוא היה מואר באמצעות גז. תוך יומיים בני המשפחה הרגישו מאוד מדוכאים, בהמשך הם שמעו קולות של צעדים, גרירת רהיטים, אנחות, יללות, תחושה שמישהו עוקב אחריהם, קולות שקוראים בשמם, חולשה, כאבי ראש, צמחים מתו, ואף ראו דמויות. התברר שהמקור של כל התופעות הללו היה בתקלה בארובה, שגרמה לכך שהתנור הפיץ פחמן חד חמצני בבית, ושאפה שלו גורמת להרעלה שמעוררת הזיות.

יש להוסיף שבעבר הרחוק יותר הבתים כמובן הוארו וחוממו ע"י אש, ובמקומות רבים הם היו פחות מאוררים מהמקובל בתקופתנו, מה שמגדיל את הסיכויים להרעלה כזו. כך שתופעה כזו יכולה להיות מקור גם לאמונה בשדים, וגם לאמונה בבית שמצויים בו שדים.

עצמם⁵⁷², שהאדם מרגיש שכוח אחר מדובבו⁵⁷³, ואינו יודע מאין באו לו הדברים⁵⁷⁴, ומשיב בלא שידוע מדוע השיב כך⁵⁷⁵, אלא רוח אחרת עימו⁵⁷⁶.

מקורות מלאים והוספות

⁵⁷² ספר אור נערב (לרמ"ק) החלק החמישי (כב ע"א – כד ע"א): "בסגולות אשר לחכמה זו [חכמת הקבלה] על שאר חלקי תורתנו הקדושה... הסגולה השמינית, היא מה שניסיתיו אני וזולתי בעניין הגרושים, שהיינו מתגרשים [מתבודדים] השדה עם האלוקי כמהר"ר שלמה ׳ אלקביץ הלוי נר"ו לעסוק בפסוקי התורה פתאום בלי עיון, והיו הדברים מתחדשים דברים שאי אפשר להאמין עניין זה אלא מי שראה או ניסה העניין פעמים רבות, ומתנות שקיבלתי בגרושים ובאו לחלקי בחמלת ה' עלי...".

ספר גרושין (לרמ"ק) אותיות ד ויג, דפים ב ע"ב – ד ע"ב: "עוד נתגרשנו [התבודדנו] ביום ט"ו בשבט מורי ואני לבדנו, והיו דברי תורה מאירים בנו והדברים נאמרים מפי עצמם. והלכנו עד רבי יוסי דמן יוקרת וחזרנו, ונתעסקנו בפסוק... ועוד האריך בדרוש הרבה, כי שם היו הדברים מאירים מעצמם... עד כאן הגיע העסק ביום ההוא, והודאה לא-ל שזכינו כי הדברים האלו כולם עליונים, מושפעים בלי עיון כלל, והם מתוקים מדבש, מתנת המלכות אל המתגרשים ומתבודדים [ומתבודדים?] עימה".

רעיון דומה במקצת מפורש בגמרא (ברכות נה ע"ב, נז ע"ב): "אמר רבי יוחנן: השכים ונפל לו פסוק לתוך פיו – הרי זו נבואה קטנה". אמנם שם לא מדובר בחידושים.

⁵⁷³ מורה נבוכים חלק ב פרק מה: "ואחר מה שקדם מביאור אמיתת הנבואה כפי שמחייב העיון, עם מה שנתבאר בתורתנו, ראוי שאזכיר לך מעלות הנבואה כפי שני היסודות הללו... המעלה השנייה היא שירגיש האדם כאלו דבר מה חל בו, וכוח אחר עבר עליו שמדובבו, ואז ידבר בדברי חכמה, או תהילה, או בדברי תוכחת מועילים, או בדברים מדיניים או אלוקיים, וכל זה בהקיץ ובמצב של שימוש החושים כרגיל, וזהו שאומרים עליו שהוא מדבר ברוח הקודש".

⁵⁷⁴ ספר נצח ישראל (המהר"ל מפראג) פרק כח ד"ה דברים, וכן בחידושי אגדות למהר"ל סנהדרין צח ע"א ד"ה זיל: "פעמים הרבה היה אליהו מגיד דברים לאחד, ולא ידע האדם מאין באו לו הדברים, והיה נדמה לו כאילו הדברים היה לו מעצמו, ואינם אלא דברי אליהו שהגיד לו הדברים.

וכן מוכח קצת במסכת ערובין (מג א) גבי הני שמעתתא שנאמרו בבי מדרשא, וקאמר מאי לאו דאמרינהו אליהו. והרי לא ידעו אותם אשר הם בבית המדרש מי אמרם, כי באו בדעתם הדברים ההם, ולא ידעו מי אמרם".

⁵⁷⁵ מעשה איש (ר' צבי יברוב) ח"ג תחילת פרק יא עמוד רטז: "נשאל [החזון איש] אם בזמננו יש רוח הקודש (השואל שאל על רבינו), והשיב: 'לפעמים משיב אני לאנשים תשובות שאיני יודע מדוע עניתי כן!'".

⁵⁷⁶ משמיע ישועה (הרב שלום י. קליין ושמחה רז) עמודים 332–333: "על אותו יום עצמאות מפורסם, מספר הרב חנון פורת: נוכח הייתי בישיבה בליל יום העצמאות תשכ"ז [שבועות מספר לפני מלחמת ששת הימים. יש לציין שבאותו היום נכנסו הכוחות המצריים לסיני והחלה 'תקופת ההמתנה' וכשלושה שבועות קודם לכן סגרה מצריים את מצרי טיראן בפני ישראלים], ועדיין מהדהדים באוזני זעקותיו-שאגותיו של הרב צבי יהודה [קוק] 'איפה שכם שלנו, ואיפה חברין שלנו, ואיפה יריחו שלנו, הנשכחין?'..."

הרגשנו שרבינו אומר את דבריו ברוח הקודש, וכי השכינה מדברת מתוך גרונו. רוח אחרת היתה עימו. הוא התנשא גם בעוצמת קולו. כל הקירות רעדו. האנשים הסתכלו אחד על

ויש שאף ראו בכך הוכחה שהדברים באו מאליהו⁵⁷⁷ או מרוח הקודש⁵⁷⁸. מעין זה כבר כתב רבי אברהם אבולעפיה⁵⁷⁹ בהדרכתו כיצד לקבל ידיעות רוחניות שאי אפשר להשיגם בקבלה אנושית⁵⁸⁰. אלא שתופעה זו, שנראתה בעבר כהשגות רוחניות על-טבעיות, מוכרת ומתפרשת היום באופן טבעי

מקורות מלאים והוספות

השני ולא ידעו את נפשם...

והוסיף הרב בני אייזנר: "... ניגשתי לרב צבי יהודה ושאלתי: 'איך ידע הרב ביום העצמאות שתפרין מלחמה ונשחרר את כל המקומות הקדושים ואת נחלת אבותינו? הרי אף פעם לא דיבר איתנו באותה תקיפות ובאותה עוצמה על חבלי מולדת'. הביט בי הרב ואמר: 'בנימין, תאמין לי – לא הכנתי נאום. נדברתי'".

⁵⁷⁷ המהר"ל בנצח ישראל שהובא לעיל.

⁵⁷⁸ החזון איש במעשה איש שהובא לעיל.

⁵⁷⁹ מקובל מתקופת הראשונים, מהזרם של "הקבלה הנבואית".

⁵⁸⁰ בספרו חיי העולם הבא עמודים ס"ח (ירושלים תש"ע): "היכון לקראת אלוקיך ישראל. הכן עצמך ויחד לבבך וטהר גופך ובחר לך מקום מיוחד שלא ישמע קולך לשום אדם בעולם, והיה יחיד ומיוחד ומתבודד מבלי אחר, ושב בחדר או בעליה ואל תגלה סודך לשום אדם. ואם תוכל שתעשהו בבית אפל מעט עשהו. ואמנם הטוב והישר שתעשהו בלילה. והיזהר לפנות מחשבתך מכל הבלי עולם. באותה שעה שאתה מכין את עצמך לדבר עם בוראך, ואתה מבקש שיודיעך גבורותיו, ותתעטף בטלית ושים תפילין בראשך ובידיך אם תוכל, כדי שתהיה ירא וחרד מפני השכינה אשר היא עמך אז בעת ההיא. ונקח עצמך ובגדיך ואם תוכל יהיו כולם בגדים לבנים, כי כל זה מועיל לכוונת היראה והאהבה מאוד מאוד. ואם יהיה בלילה הדלק נרות הרבה עד שיאירו עיניך יפה יפה. ואחר כך תיקח בידך דיו ועט ולוח. וזה יהיה לך לעד שאתה בא לעבוד את עבודת ה' אלוקיך בשמחה ובטוב לבב.

והחל לצרף אותיות מעטות עם רבות, והפכם וגלגלם במהירות עד אשר יחם לבבך בגלגוליהם, ושים ליכך בתנועתם ובמה שתוליד בגלגולם. וכשתרגיש בך שכבר חם לבבך מאוד מאוד בצירופים והבינות מהם עניינים חדשים אשר לא השגתם בקבלה אנושית ולא ידעתם מעצמך מתוך העיון השכלי, וכבר אתה מוכן לקבל השפע. והשפע נשפע עליך ומעוררך בדברים רבים זה אחר זה, הכן מחשבתך האמיתית לצייר את השם יתברך שמו ואת מלאכיו העליונים, לציירם בלבבך כאילו הם בני אדם, עומדים או יושבים סביבך ואתה ביניהם כמו שליח שהמלך ועבדיו רוצים לשלחו והוא (השליח) מוכן לשמוע מפי מי מהם ישמע דבר השליחות, אם מהמלך או מאחד מעבדיו.

ואחרי ציורך זה כולו הכן שכלך וליבך להבין במחשבתך העניינים הרבים אשר יבואו לך מתוך האותיות הנחשבות בלבבך, ועיין בכללם ובחלקיהם כמו איש שמגידים לו משל אחד או חידה אחת או חלום אחד, או כמעין בספר חכמה בעניין אחד עמוק מהשגתו. ופתור העניין אשר תשמע לפתרון המעולה ולקרוב אשר תוכל. וכפי מה שתבין ממנו תדין בעצמך, וגם באחרים לכל מה שיאמרו לך. וזה כולו יהיה לך אחר שתשליך הלוח והקולמוס מבין אצבעותיך או אחר שיפלו הם בעצמם מתוך רוב מחשבותיך ומרוב שמחה".

כהשראה וחשיבה אינטואיטיבית⁵⁸¹ ללא מעורבות מודעת⁵⁸², כפי שכבר קדם והסביר אחד האחרונים⁵⁸³. גם הבעל שם טוב הזכיר תופעה שכזו⁵⁸⁴, וציין שיש בכך דמיון לתופעות נפשיות מסוימות⁵⁸⁵. כך שכל הידיעות

מקורות מלאים והוספות

⁵⁸¹ טבעה של האינטואיציה הוא שהאדם אינו מודע לדרך שבה הגיע אל הידיעה. כיוון שכן, ניתן בטעות לפרשה כתופעה על־טבעית. ולא היא, מדובר בחשיבה שכלית על סמך נתונים, שייחודה – בניגוד לחשיבה המודעת – בשקלול מהיר ואוטומטי של נתונים רבים, מחד, וללא מודעות אליהם, מאידך (אריכות בכך בספר "לחשוב מהר, לחשוב לאט"). אף החילוק בין המושגים ההלכתיים "סימנים" ו"טביעות עין", מקורו בחלוקה בין חשיבה מנתחת מודעת לבין אינטואיציה.

⁵⁸² להמחשת ההסבר ניתן לציין לתופעה אחרת, מוכרת יותר, של פתרונות לבעיות ש"מופיעים מאליהם יש מאין" בזמן שהאדם לכאורה הפסיק לחשוב על הבעיה (ולעיתים אף ברגע שהתעורר משנתו). כך גם התופעה שבה אדם מנסה להיזכר בפרט כלשהו ולא עולה בידו, ולאחר זמן־מה, כאשר הוא כבר עוסק בעניין אחר, הוא לפתע נזכר בו. הדבר מוכיח שמוחנו פועל לפתירת בעיות גם בזמן שאנו לא מודעים לכך.

⁵⁸³ ספר הברית (רבי פנחס אליהו הורביץ. יש להעיר שהוא אף עסק בקבלה, וכן חיבר את הפירוש "טעם עצו" על הספר "משנת חסידים" לר' עמנואל חי ריקי, העוסק בקבלה) מאמר יז סוף פרק יא ותחילת פרק יב: "ובכך נתווסף במדמה שבמדבר עוד כח אחד, מה שאינו בבעלי חיים כלל, וזה נקרא כח המשער [אינטואיציה], שהוא שלמות כח המדמה שבאדם, ועניינו הוא כאשר אומר בפרק הבא בעזר האלוקים, והוא.

המשער הוא הכח אשר יקרה, שיתנוצץ לפעמים באדם ידיעה פתאומית על העתיד, או על העבר... והוא לא יודע בעצמו הטעם מאין ידע זה... והנה זה הכח נמצא בכל אדם בדמיונו, ובשערה [מלשון "השערה"] דרכו, אפס שירבה באדם אחד יותר מהאחרים הבאים בשערים האלה...

סיבת המשער של כל אדם הוא שנולד אצלו מן ההקדמות הצבורות בזכרונו, והידיעות הכרוכים ומונחים בקרן זווית בדמיונו מכבר, אשר המה כדאין מצד עצמן לבנות מהם מופת [ראייה הגיונית] על אותו דבר המשוער, אפס שבכח המשער יעבור השכל על כל אלה ההקדמות בסקירה אחת, מבלי זמן לשים לב לסדרם ולחזור עליהם בעיון, עד אשר יוולד מהם הדבר המשוער, ע"כ נראה לו שהגיע הדבר אליו מבלי טעם פתאום על כי שערו [כו המשער שלו] הערה כרגע כל ההקדמות יחד.

על כן למרבה רגיל הכח הזה להזדמן על דבר שהיה לו השתקקות גדולה ונפשו איוותה לדבר ההוא, ודעתו משוטטת בו ברוב הפעמים, חושב וזומם עליו בעיתים רבים, אשר בכל פעם נולד לו שכל אחד, והקדמה אחת בעניין, עד תום כל ההקדמות, ונולד אז הדבר בדעתו. נמצא אשר בכל אדם שערה, הנה זמה [מלשון "מזימה"] היא שורשו ומחשבה יסודתו".

⁵⁸⁴ כתר שם טוב (ליקוטים מהבעל שם טוב) אות קצט"ב: "כשאני מדבק מחשבתי בבורא יתברך, אני מניח הפה לדבר מה שירצה".

⁵⁸⁵ כתר שם טוב (ליקוטים מהבעל שם טוב) אות ריז"ג: "לפעמים כשמתפשט הניצוץ הקדוש של השכינה שיש בנשמתו, ואז היא ממש מדברת הדברים שבפיו, ונראה כאילו הוא אינו מדבר, שהדברים יוצאים מאליה מפיו, וזהו מדרגה גדולה. וכן אנו רואים להיפך (בס"א) במשוגעים".

שהושגו על ידי תופעות אלה אינן אלא ידע שבעומק זכרוננו של האדם, רעיונות שבמעמקי נפשו, ותהליכי חשיבה לא־מודעים.

ודוגמה לדבר מתופעה שכיחה יותר, מאדם שבמשך שנים הדחיק בתת־הכרתו חלקים מרגשותיו⁵⁸⁶, מאישיותו, או מדעותיו⁵⁸⁷. וברגע אחד, מסיבות שונות, מתפרצים ממנו חלקים אלו. לרוב הדבר מלווה בהתלהבות לא־רגילה ובדיבור שוטף⁵⁸⁸. מכריו הרואים אותו במצב זה חשים ש"זהו אינו אותו האדם" שהכירו. גם הוא יכול לחוש ש"כוחות אחרים" מדברים מתוך גרונו. ובאמת אין אלו אלא רעיונות שהיו טמונים במעמקי נפשו.

התופעה הבולטת ביותר ממין זה, היא ה"מגיד" המתגלה לצדיק ומגלה לו חידושי תורה או עתידות⁵⁸⁹. אמנם על פי הבנת השפעות מעמקי הנפש על האדם, והכרות עם תופעות נפשיות נדירות, ומצבי תודעה ייחודיים, ניתן להסביר זאת באופן טבעי.

כך משמע מהמנחת אליהו, שכתב שיש מגיד שמקורו בנשמתו של האדם⁵⁹⁰. וכן משמע מהחזון איש, שאמר ש"המגיד של הבית יוסף, הוא גם כן הבית יוסף"⁵⁹¹. ואף המגיד של הבית יוסף העיד על עצמו ש"לפי מה שיש ברצונו

מקורות מלאים והוספות

⁵⁸⁶ כגון כעס.

⁵⁸⁷ כגון בחברה שבה הן לא מקובלות.

⁵⁸⁸ הדבר יתכן גם באדם ירא שמייים, שבעידנא דריתחא קורה וזורק מפיו מילים שאינן מתאימות לדרו, אלא שהיו טמונות בנפשו. וכמה גדולים דברי חכמים שהזהירונו שיש להימנע אפילו משמיעת דבר שאינו הגון (כתובות ד ע"ב: "שאם ישמע אדם דבר שאינו הגון – יניח אצבעותיו באזניו... שאם ישמע אדם דבר שאינו הגון – יכוף אליה לתוכה"), ששמיעה כזו חודרת למעמקי נפשו של האדם, גם אם אינו רוצה בה.

⁵⁸⁹ אאריך בכך לקמן פרק קג.

⁵⁹⁰ מנחת אליהו (לר' אליהו בן אברהם שלמה הכהן האתמרי, בעל ה"שבט מוסר") פרק ד ד"ה שמעתי: "ושמעתי מפה קדוש מדבר רבי ומורי כי יש מגיד מכח גודל נשמתו שבאדם, ומגיד לו דברים, ואופן ההגדה שיוצא קול גדול מליבו ונכנס באוזנו, והוא שומע והעומדים לפניו אינם שומעים כלום. וכשבאים אצלו לדרוש ממנו איזה דבר, מייד שומע תשובת הדבר באוזנו מהקול היוצא מקרבו ונכנסת באוזנו. וכל ההגדות הם אמיתיות משום שקרוב אדם אצל עצמו ומרחיק הנזק ומקריב התועלת".

וכן לשון צוואת הריב"ש (הבעל שם טוב), שהובאה גם בספר כתר שם טוב (ליקוטים מהבעל שם טוב) אות קצו: "הנשמה אמרה להרב והבעל שם טוב..."

⁵⁹¹ מעשה איש ח"א עמוד קיט (וכן שם ח"ז עמוד קפז): "איך ניתן לפסוק שלא כדברי הבית יוסף, והלא המלאך המגיד אמר לו שהלכה כמותו? שאל השואל. והשיב רבינו לאלתר: 'המגיד של הבית יוסף הוא גם כן בית יוסף'".

של האדם, כך מראים לו", ובדרך זו ביאר מדוע בדבריו מעורבות גם טעויות⁵⁹². אכן, אותו מגיד הבטיח לבית יוסף שימות על קידוש השם⁵⁹³, ולא אירע כן⁵⁹⁴. ובוודאי שאין להוכיח מדברי המגיד את אמיתותם המוחלטת⁵⁹⁵.

גם מהרח"ו כתב שהוא הסתפק האם מה שמדברת עימו נפש הצדיק ע"י ייחודים הוא אמת או דמיון. ושאל לאחד המלאכים והשיב לו שהוא אמת⁵⁹⁶.

אכן, תופעה של שמיעת דיבור פנימי סופרה גם לגבי אנשים מפורסמים מאומות העולם⁵⁹⁷.

מקורות מלאים והוספות

⁵⁹² מגיד מישרים פרשת ניצבים: "ואומר, הלא אעפ"י שלפעמים אני מפרש שום פירוש על פסוק שאינו כן, הלא לפי מאי דאיהו ברעותך [שהוא ברצונך] אני אומר. ומ"מ פירושא דאמינא – קושטא איהו, ועלך רמי ליתובי ליעל פסוקא דכתיב. והיינו דכתיב 'אכן רוח היא באנוש', כלומר, לפום מאי דאית ברעותא דבר נש הכי מחזיין ליה ולפי מה שברצונו של האדם כך מראים לו. 'ונשמת שדי תבינם', כלומר, אעפ"י כן, האי דמפרשי קושטא איהו, ואיבעי דיבנין יתיה על קרא דכתיב". הארכנו בכך בפרק קג.

⁵⁹³ ספר מגיד מישרים שבח הרב: "ובתר כל דין אזכך לאיתוקד על קדושת שמי". ספר מגיד מישרים פרשת בראשית מהדורא קמא: "ואזכך לאיתוקדא על קדושת שמי לעיניהון דכולא ביקר וחדו סגיא". ספר מגיד מישרים פרשת תולדות: "ויחדתיך לאיתוקדא על קדושת שמי בגין דתישאר נקי וזך". ובעוד מקומות רבים.

⁵⁹⁴ שם הגדולים (לחיד"א) מערכת גדולים אות י סעיף קסה ("מרן מהר"ר יוסף קארו"): "ומרן האריך ימים פ"ז שנים ועלה לשמים [בשיבה טובה] בעיה"ק צפת יום ה' י"ג ניסן של"ה כמ"ש בסוף הרמב"ם ח"ד דפוס וינציא". ובספר מעתיקי השמועה (לרב יצחק יוסף) עמוד יא דחק ליישב "שע"פ מעשה זה ניתן ליישב את הקושיא שהקשו שאחרי שמן שמים הבטיחו למרן שיעקד על קידוש ה', איך לא התקיימה הבטחה זו לבסוף. ולפי האמור כאן הרי שמרן מסר עצמו על קידוש ה' והושלך לכבשן אלא שנעשה לו נס וניצל".

⁵⁹⁵ ומכאן דחייה להוכחתו של המגן וצינה (לרבי יצחק אייזיק חבר) פרק ג: "שאלה אחת אני שואל ממנו: אם הוא מאמין לדברי הר"י קארו ז"ל... מכל מה שהגיד לו המלאך מן השמיים... אם כן היאך מלאו לב המלגלג הזה להכחיש בשורש החכמה הזאת... אחר שנתבאר בספר הזה דברי המגיד המלאך משמיים...".

⁵⁹⁶ שבחי מהרח"ו עמוד כ: "ביום שישי לאב הנ"ל [שנת ה'שס"ט] הוריד ר' יהושע אלבוב מלאך אחד ממשרתי צדקאל שר היום ההוא, ונראה במראה של זוכית כמנהג... אמרתי, אם כל מה שמדבר נפש הצדיק עימי ע"י הייחודים אמת או דמיון. ואמר כי הוא דיבור אמת...".

⁵⁹⁷ ז'אן ד'ארק (מצביאה צרפתייה מהמאה ה-15 שסייעה לשחרור צרפת מהכיבוש האנגלי)

בדומה לזה ישנם הסברים נפשיים-טבעיים לתופעות של דיבוק⁵⁹⁸, השבעת

מקורות מלאים והוספות

טענה ששמעה קולות שונים. נראה שהיא אכן שמעה קולות כאלה, כיוון שהיא הואשמה בכישוף, ואף הוצאה להורג, בין השאר על סמך טענתה זו. במאמר "לשמוע קולות" (הרב עוז בלומן) עסק בתופעה זו, הביא דוגמאות נוספות (כגון מקיאוללי, מדינאי איטלקי מהמאה ה-16, שדיבר יום יום עם מדינאים דגולים מהעבר) והעיר שלא כל שמיעת קולות מקורה במחלה נפשית. כמו כן הוסיף שתופעה זו מודחקת יותר בתקופתנו ובמקומותינו, שבהם נהוג לייחס זאת לבעיות נפשיות.

⁵⁹⁸ המושג הרחב יותר – "איחוז" – מכונה בפסיכיאטריה "מצב דיסוציאטיבי", דהיינו פגיעה בקשר המודע של האדם עם המציאות הפיזית או התחושתית שלו. הפרעה קרובה ומוכרת יותר, היא הפרעת זהות דיסוציאטיבית, המכונה "פיצול אישיות".

קולמוס⁵⁹⁹, גלגול נשמות⁶⁰⁰, ראיות רוחניות מסוימות⁶⁰¹, עליית נשמה⁶⁰²,

מקורות מלאים והוספות

⁵⁹⁹ להבדיל אלפי הברלות, מעשה דומה סופר אצל אומות העולם. ע"פ המסופר, בשנת 1676 נזירה בשם מריה קרוסיפיסה דלה קונצ'ציונה התעוררה בבוקר כשהיא מכוסה דיו, ולידה נמצא מכתב בכתב סתרים. היא סיפרה שהייתה אחוזת דיבוק והשטן הכריח אותה לכתוב את מכתב זה. הנזירות הציגו את המכתב לראווה במנזר. בתקופה האחרונה הצליחו לפענח את כתב הסתרים בעזרת תוכנה, ונמצא כי הוא מכיל דברי כפירה באלוקים.

הימצאות מילים שאינן עקביות ומובנות במכתב זה, הובילה אף היא את החוקרים לטענה שאותה נזירה סבלה מהפרעה נפשית (כגון סכיזופרניה או מאניה דיפרסיה) והיא לא היתה מודעת לכך שהיא זו שכתבה את המכתב בעצמה. גם מצב תודעתי של טראנס, דהיינו שהאדם אינו מודע לעצמו, יכול להסביר את תופעת "השבעת קולמוס" וכן תופעות נוספות.

⁶⁰⁰ במאמר "זכרונותיהם של צדיקי הדורות מגלגולים קודמים" (מהרב ישראל דנדרוביץ, הודפס בקובץ עץ חיים (באבוב) גיליון טו, אב תשע"א, עמוד שלב והלאה) הובאו שני מעשים שיכולים להתפרש בקלות באופן של "השתלת זיכרונות שווא":

א. שם עמוד של ד"ה ואדמו"ר: "הרה"ק רבי משולם זוסיא מאניפולי ז"ל אמר: כשהייתי אצל הרה"ק ממעזריטש ז"ל אמר לי: 'זוסיא, אתה זוכר שהיית כהן גדול?' ואמרתי: 'לא'. ואמר לי: 'תזכיר את עצמך?' ונזכרתי בעצמי. מאז והלאה כשהייתי מתפלל לפני העמוד, הייתי אומר בסדר העבודה של יום הכיפורים 'וכך הייתי אומר'."

ב. שם עמוד של ד"ה וכאן: "וכשהגיע [הבעל שם טוב הקדוש] בשבועות, או אפשר פרשת יתרו, ולמד עממה [עם תלמידיו] סדר מתן תורתנו הקדושה, שאל להילדים: 'בניי, אתם זוכרים מעמד הר סיני?' והשיבו כולם בפה אחד: 'אנו זוכרים', כי פתח להם הדעת והשכל עד שזכרו ממנו."

אכן, יש חוקרים שטוענים כי אנשים המספרים על זיכרונות מגלגוליהם הקודמים, הם אלו שנמצאה בהם נטייה לזיכרונות שווא (המאמר "נטייה לזיכרון כוזב אצל אנשים המדווחים על זיכרונות מחיים קודמים", ספר "חשיבה חדשה" עמוד 56).

⁶⁰¹ ברור שבכח הדמיון להרגיש אף ראייה, ובפרט כאשר האדם משתוקק לראותה. ייטב לב (רבי יקותיאל יהודה טייטלבוים, האדמו"ר הראשון מסיגוט), פרשת אמור ד"ה וממנו ניקח: "ומקובלני ממוזלה"ה בעל המחבר ספר ישמח משה ותשובת השיב משה, כי פעם אחת אחר שסיים תפילת שמונה עשרה, עלה בליבו להתפלל לראות הדבר הנ"ל האמור ב[ספר] עשרה מאמרות [להרמ"ע מפאנו, שאליו הנביא מקריב קרבן התמיד]. ועם לבבו אמר, אולי קיימא לי שעתא ואזכה לראותו. ותיכף התפלל על זה, ומילא ה' שאלתו. וראה עין בעין את אליהו מלוכב בבגדי כהונה עומד ומקריב התמיד כסדרו. ודבריו הללו נודעו לרבים."

⁶⁰² רבי חיים ויטאל תיאר את ההכנות לעליית נשמה, ביניהן (שערי קדושה חלק ג שער ח): "בעת שיכין עצמו לקבל רוח הקודש אחר אשר הוטבעו בו כל מידות טובות בקניין, יכנס בבית יחידי בטבילה ובקדושה, ובמקום שלא יטרידוהו קולות בני אדם וצפצופי עופות, ואם יהיה אחר חצות הוא יותר נכון לכל הדברים, ויסגור עיניו ויפשוט מחשבתו מכל ענייני העולם הזה כאילו יצאה נפשו ממנו כמת שאינו מרגיש כלל, אחר כך יתאמץ ויתחזק בחשק אמיץ להרהר בעולם העליון ולהתדבק שם בשורשי נשמתו ובאורות עליונים, וידמה בעצמו כאילו יצאה נפשו ועלתה למעלה, ויציר עולמות העליונים כאילו עומד בהם". חלק מהדרכות אלו יכולות להתפרש כתנאים לתופעה נפשית טבעית.

מקורות מלאים והוספות

תופעות דומות, להבדיל, מוזכרות בתרבויות שונות (ומכונות היום במגוון כינויים: חוויה חוץ-גופית, מסע אסטרלי, הקרנה חוץ-גופית, ריחוף בין-ממדי).

וכך כתב במאמר "רבי הלל צייטלין איש המסתורין" (מאת שלום פושינסקי, ב"ספר צייטלין" עמוד 121): "מכאן עובר צ. ור' הלל צייטלין לעניין של התפשטות הגשמיות ומברר, שגם המקובלים וגם חכמי הודו ידעו דרכים מעשיים להגיע ע"י אימונים ותרגילים שונים ל'התפשטות הגשמיות' או ל'עליית נשמה'. אלא שאין צורך לאמור שהמקובלים לקחו דבר זה מחכמי ההודים או ממקום אחר. דבר זה היה יכול להיות ידוע בישראל מקדמת דנא...".

יש להעיר שיש שתיארו את עליית הנשמה כעילפון. כתר שם טוב (ליקוטים על הבעל שם טוב) אות שכג (מהאדמו"ר האמצעי): "הבעש"ט כשהיתה לו עליית הנשמה בו' היה מופשט מכל הגשמת חיי חומריות גופו כמו המתעלף ממש... אשר לא ירגיש כל כאב והכאה".

יש להעיר שהיה מהמתנגדים לחסידות שהתקשה להסביר את עליית הנשמה של הבעל שם טוב - מתוך קונטרס "זמיר עריצים וחרבות צורים": "והנה מעולם עמדתי מרעיד ומשתומם ונוראות נפלאתי על המראה והחזון אשר נראה להריב"ש [רבי ישראל בעל שם טוב] ז"ל, ומנדון עליות הנשמה, מה ראה על ככה ומה הגיע לבוא למעלה הזאת בארץ הטמאה הלזו ובדור עני שפל כהיום. ומי לנו גדול מהאר"י זלה"ה, ולא נמצא בספריו שיכתוב על עצמו שמץ דבר ממה שהעיד הריב"ש על עצמו... ובינותי בספרים ומצאתי תירוץ מספיק ואמיתי לדעתי, כי באמת היה דרך חלום חזון לילה בנפול תרדמה על אנשים".

יתכן שחלק מהמעשים שסופרו על קפיצות דרך של צדיקים שונים, ניתן לבארם באופן דומה לעליית נשמה. כפי שלהבדיל בין הטמא ובין הטהור, עדויותיהן של העוסקות בכישוף על מעופן לצורך פגישות עם השטן, יוחסו בין השאר לחומרים משני תודעה שבהם השתמשו ("משחזה מעופפת", הנקראת גם "משחת מכשפות"), כדלקמן בהמשך הסעיף, וכפי שהוסבר במאמרי "עולם הכישוף" פרק ג.

השגות רוחניות מסוימות, עוצמות רוחניות ייחודיות⁶⁰³, חוויית סף המוות⁶⁰⁴,

מקורות מלאים והוספות

⁶⁰³ אחת ההפרעות היא הפרעה דו־קוטבית (מאניה דיפרסיה). עיקריה הם שינויים קיצוניים במצבי הרוח בין מצב רוח מרומם למצב רוח דיכאוני. בעת מצב רוח מרומם אדם כזה יכול לחוות הערכה עצמית גבוהה במיוחד, ובעת מצב רוח דיכאוני אדם כזה יכול לחוות עצבות, ריקנות, אובדן אנרגיה, חוסר התעניינות או הנאה, בין השאר מתאוות הגוף. מנהיגים ואמנים רבים לקו בהפרעה זו. לעיתים רק בתקופתו הדבר הובן למפרע על סמך תיאורים שתועדו לגביהם (ההפרעה הוגדרה ונחקרה רק משנות ה-50 של המאה ה-19). יתכן שהפרעה זו אף העניקה להם כישורי הנהגה ויצירתיות.

הלוקים בהפרעה זו ניחנים מפעם לפעם בעוצמות נפשיות חריגות (כחלק מהתסמינים של היפומאניה): מיעוט שינה חריג (פחות משלוש שעות ליממה), מעוף מחשבות, דחף לדבר. עוצמות אלו יכולות להתפרש בעיני הציבור כעוצמות רוחניות על-טבעיות.

כך מסתבר, בין השאר, ששבתי צבי שר"י לקה בהפרעה זו. מלבד שיגעון הגדלות שלו, הוא חווה דיכאונות, וביצע מעשים חסרי פשר הגיוני (אוצר ישראל חלק י ערך שבתי צבי: "זיעש מעשים מוזרים עם דג אחד שהציע לו כרים וכסתות בעריסת ילדים"). מסתבר שאילו הפרעה נפשית זו היתה מוכרת בתקופתו, כל פרשתו העגומה היתה נחסכת.

זיהויה והבנתה של הפרעה כזו יכולים לסייע לדון לכף זכות מעשים תמוהים ולהבין נכון יותר את כוונותיו ומידותיו של האדם (למשל התייחסותו לדרגתו־עצמו), ע"פ מבנה נפשו הייחודי.

אמנם אין משמעות למצבו הנפשי של האדם לגבי פסקים וכד' שכתב, כאשר הם מיוסדים על מקורות ראיות וסברות שמקובלות על הכלל.

⁶⁰⁴ זו המתרחשת לעיתים במקרי מוות קליני.

נר באישון לילה (הרב שלמה אבינר) ערך "חויות סף מוות": "דיווחים על פגישת בני אדם שמתו בעולם הבא התחלקו לפי אמונות המדווחים: מוסלמים דיווחו שפגשו את מוחמד, נוצרים פגשו את ישו הנוצרי, ולהבדיל, יהודים דיווחו שפגשו את אברהם אבינו ושאר קדושי עליון. המסקנה העולה מן ההבדלים בין הדיווחים היא שכל אדם מתאר את החוויה בהתאם לאמונותיו וציפיותיו. זאת ככל הנראה הסיבה למיעוט דיווחי חויות סף המוות בקרב ילדים שהיו במצב גופני כזה..."

פסיכיאטרים סבורים כי מקור החוויה הוא בהזיות הנובעות מערפול החושים. דיווחים על חויות דומות ניתן למצוא גם בקרב בני אדם שלא היו במצב שהוגדר כמוות קליני אלא כתופעת לוואי למצבים שונים...

חוקרים שחקרו דיווחים על חויות סף מוות בקרב אלה שאכן היו במצב של מוות קליני, תלו את התופעה בגורמים שונים: א. פעולתן של תרופות ומשככי כאבים חזקים. ב. כמות גדולה של אנדורפינים המשתחררים במצב זה ומשרים שלוה. ג. גירוי עצבי במוח הגורם לתופעת מראה המנהרה שאור בסופה. ד. היעדר חמצן ברקמות המוח מביא לשמיעת קולות.

באשר לדיווחי האדם על שיחות שהתנהלו סביב מיטתו כאשר נחשב למת, במחקר שנערך בשנת תשס"ו התברר שבבדיקת דימות תהודה מגנטית למדידת התפקוד המוחי ניתן לזהות פעילות מוחית על אף שמכשירים רפואיים פשוטים יותר הורו בבירור על מוות מוחי. כך שאין כל דבר מסתורי בדיווחים על התרחשויות באותו הזמן. הסבר אחר הוא שהאדם אמנם לא שמע דבר, אך עיבד ושיחזר למפרע את זיכרון ההתרחשויות בהסתמכו על מידע שקלט בשעה שהתעורר, ומידע שקיבל מאחרים לאחר זמן."

ועוד⁶⁰⁵. ועוד, שמצאנו כמה וכמה שכתבו על הדמיון החיצוני שבין פעולותיהם של אנשים גדולים ובעלי השגות רוחניות, לבין מעשי המשוגעים⁶⁰⁶.

אין לתמוה על עצם הבאת הסבר טבעי לתופעה רוחנית⁶⁰⁷, שכן הרמב"ם

מקורות מלאים והוספות

⁶⁰⁵ גר"א משלי א כג: "שבכל דבר שאדם עושה נותנים לו רוח ממרום והוא המסייע אותו לעשות עוד דברים כאלה, וזה הרוח אינו נח ושקט עד שעושה עוד דברים כאלה, והוא נהנה מהם ומזה יש לו נחת רוח, הן בדבר מצווה או בדבר עבירה, וזהו עבירה גוררת עבירה ומצווה גוררת מצווה. וכל דבר עבירה שהיא גדולה, גם הרוח הבא ממנה היא גדולה ומתאוה יותר לעבירה עוד...".

בימינו ידוע הסבר טבעי לתופעה זו. מעשי האדם נגרמים ע"י פעילות המוח. פעילות זו "סוללת" נתיבים במוח כך שבעתיד המוח כבר יהיה מנווט להעדיף את המסלולים הנ"ל. הנאה מהמעשה והתרכזות בו מחזקים את "סלילה" זו. אכן, תופעת ההימשכות אחר ההרגל רחבה יותר מתחומי המצוות והעבירות.

⁶⁰⁶ א. רד"ק מלכים ב ט יא: "המשוגע הזה – היו קוראים לנביא משוגע, לפי שפעמים בעת הנבואה היה מנהגם כמו המשוגע ושיצא מדעתו, כמו שאמר ויפשוט גם הוא בגדיו, לפי שיש להם ביטול ההרגשות והכוחות הנפשיות. ובני ישראל הרעים שהיה דעתם וליבם אחר הבעל, היו קוראים לנביא ה' משוגע דרך בזיון".

ב. ספר "המקובל ר' אברהם אבולעפיה" (מקובל מתקופת הראשונים) עמוד 425 (וכן בספר שערי צדק (מתקופת הראשונים) עמוד לו: "והנה כדמות דיבור יוצא מתוך ליבי ובא עד שפתותי, מכריע אותם להתנועע, ואמרתי שמא ח"ו רוח שטות היא שנכנסה בי, והנה ראיתה מדברת חוכמות, אמרתי: ודאי כי זה רוח חכמה היא".

ג. שבחי הבעש"ט (מהדורת רובינשטיין) עמוד 64: "וגיסר ר' גרשון מקוטב היה מחזיקו [את הבעש"ט] לעם הארץ ולבור. והיה מפתח את אחותו להתגרש ממנו". הערה 8 שם: "כי בכל יום ראה ממנו השיגעון שלו ודברים פשוטים מכוערים שאין אפשרות לסבול".

ד. שבחי הבעש"ט (מהדורת רובינשטיין) עמוד 363: "כיצד נתקרב המוכיח ר' יהודה ליב המוכיח מפולנאי אל הבעש"ט [ולבסוף נעשה אחד מגדולי תלמידיו]... עד אשר פעם אחת שבת הבעל שם [טוב] בבית המוכיח... והמוכיח היה חושב אותו למשוגע, ותמיד לא היה שם את ליבו לתנועות שלו שהיה עושה בדרך המשוגעים. אבל אז כבר הגיעה שעתו להתגלות... כשמוע זאת המוכיח עמד נבהל ומשתומם, ונצטער מאוד אשר עד כאן חשב אותו למשוגע... הרי ודאי שיש בו רוח הקודש ואם כן יכולתי ללמוד אצלו".

ה. ליקוטים יקרים (המגיד ממזריטש, תלמידו וממשיכו של הבעל שם טוב) אות קעב: "לפעמים כשמתפשט הניצוץ הקדוש של השכינה שיש בנשמתו, ואז היא ממש מדברת הדברים שבפיו, ונראה כאילו הוא אינו מדבר, שהדברים יוצאים מאליהם מפיו, וזהו מדריגה גדולה. וכן אנו רואים להיפך בסטרא אחרא במשוגעים".

ו. דרך שיחה (תשובות הגר"ח קנייבסקי בעריכת ר' צבי ירוב) עמוד ט: "היתה פעם אישה אחת שאמרה כי היא מקובלת, והיתה משוגעת, היא היתה שולחת לחזו"א מכתבים וכותבת 'לכבוד מרן מלך המשיח'. פעם אחת הראיתי להג"ר משה סולובייצק זצ"ל, שהיתה לו ידיעה בכתבי יד, מכתב שלה רק את הכת"י של כתובת החזו"א, ואמר: 'אז שזה של אדם גדול או של משוגע'".

⁶⁰⁷ ר' חיים ויטאל אף ניסה ללמוד על מהות הנפש והגיהנם מדבריו של דיבוק (שער

סבר כך אפילו⁶⁰⁸ לגבי נבואה⁶⁰⁹. זאת ועוד, הסבר נפשי יוכל לבאר לנו מדוע תופעת הדיבוק נפוצה דווקא בתקופות מסוימות ובאזורים מסוימים⁶¹⁰. גם

מקורות מלאים והוספות

הגלגולים, "מעשים נוראיים מגלגול", דפוס פרמישלה תרל"ה דף י ע"א ד"ה וברור וד"ה התחלתי, ומדבריו הביאו ב"קונטרס הדיבוק" שיצא לאור ע"י ישיבת המקובלים שער השמיים ירושלים תשנ"ט עמוד 6: "ומצאתי היותה מוטלת על מיטתה פרקדנית והיתה כגוף בלי נשמה ועיניה סגורות ופיה פתוחה ולשונה עבה מאוד מן השפה ולפנים. ויאמרו האנשים ונשים המכלכלים אותה כי אז היה נמצא הרוח בלשונה. אז אמרתי בליבי זה היום קיוויתי לדעת חידושים על פטירת הנפש מגוף...

התחלתי לשאול ממנו שאלות על עניין הנשמה כדי לדעת מהותה ואופן יציאתה מהגוף בעת המיתה ודרכיה אח"כ ומהו הגיהנם (ולא שאלתי מהגן עדן כי ידעתי היותו נעדר ממנו). ושאלות אחרות כאלה, ולכולם השיב דברים המוניים וחותרם דבריו היו 'איני יודע'... שאלתי מהות גופו, והשיב 'איני יודע', שאלתי כמותו אם כביצת אוז או תרנגול או יונה. והשיב 'של תרנגולת'."

⁶⁰⁸ ואם כן אין מניעה גם לתת הסברים טבעיים לחלק מהתקיימות התפילות, וכן לתחושה של התקיימותן. שהכל מכוחו ומחכמתו של הקב"ה.

⁶⁰⁹ מורה נבוכים ח"ב פרק לב: "שהנבואה שלמות מסוימת בטבע האדם... האדם החסיד השלם בהגיונו ובמידותיו, אם היה כוחו המדמה בתכלית השלמות האפשרית, והתכונן ההתכוננות אשר אשמיעך – הרי זה מתנבא... לפי שזה שלמות הוא לנו באופן טבעי... (אמנם אין זה בהכרח שיתנבא, שכן הראוי לנבואה המתכונן לה אפשר שלא יתנבא, וזה ברצון אלוהי, וזה לדעתי כעין כל הניסים ונוהג כמנהגם".

⁶¹⁰ רבי יהודה פתייה מתאר בספרו "הנשמות מספרות" (הנקרא גם: "הרוחות מספרות") מעשים רבים על גלגולים שונים. וקשה להבין כיצד בתקופה קצרה באזור מסוים אירעו מקרים רבים כל כך, בעוד שבתקופות אחרות ובמקומות אחרים תופעות אלו לא מוכרות. אכן תופעות דומות (התופעה הכללית יותר – "איחוז") שכיחות בתרבויות רבות, אך לא בכולן.

אמנם יש לציין שנתפרסם מעשה דיבוק בתקופתו של החפץ חיים, והוא שלח את ר' אלחנן וסרמן ואברכים נוספים להוציאו (ספר אור אלחנן (ר' אהרן סורסקי) ח"א עמ' עג). ליקוט של סיפורי דיבוקים רבים בתחילת הספר שער הגלגולים (ר' חיים ויטאל) בפרק "מעשים נוראיים מגלגול", ובספר "סיפורי דיבוק בספרות ישראל" (גדליה נגאל).

פעולותיהם⁶¹¹ של מקובלים או שאר חכמים⁶¹² בעניין דיבוקים, הגם שהצליחו⁶¹³, אינן סותרות את ההסבר הטבעי⁶¹⁴. אדרבה, מגוון הדרכים להוצאת הדיבוק⁶¹⁵ יכולות אף לחזק את הסבר זה⁶¹⁶.

מקורות מלאים והוספות

⁶¹¹ המטפלים בדיבוקים השתמשו פעמים רבות בעשנים שונים. שער הגלגולים (ר' חיים ויטאל), "מעשים נוראיים מגלגול", דפוס פרמישלה תרל"ה דף י ע"א-ע"ב: "מרוחות אנשים הרוגים ותלויים שנכנסו בבני אדם, ועל ידי השבעות ועישונים מגופרית וכדומה בנחירי הגוף היו הרוחות מודיעים ומגלים שמותם ומספרים מענייניהם כל מאורעיהם... ויגשו אל האישה שני אנשים יודעים השבעות ועניינים רבים כדי שידבר הרוח אשר בתוך האישה, ועל ידי עשן אש וגופרית שהיו מכניסים בתוך הנחיריים שלה... על דברת אותו רוח רעה שיש באותה האישה... אמנם מכל מקום ינסוהו בהדלקת פתילי גופרית ושיגיע העשן לנחיריים, ואם תכעס ותרעים על זה, יוסיפו עוד כהנה".

וכך גם בתופעת ה"זאר", שהיא תופעה הדומה לדיבוק המצויה באתיופיה (המאמר "אסלאי, דיבוק, זאר" (יורם בילו, נדפס ב"פעמים" 85) עמוד 138: "'אילוף' הרוח מחייב את האחוזה למלא חובות פולחניות שונות... הבערת קטורת...").

⁶¹² קונטרס הדיבוק (ישיבת המקובלים שער השמיים תשנ"ט) עמודים 27-28: "בזמנו של הט"ז היתה נערה שנכנס בה רוח, ולאחר שהגיע הט"ז לביתה אמר הרוח שבשמיים קוראים אותך 'רבינו בעל טורי זהב'. השיב הט"ז: 'אם כך באמת הדבר, אזי אני גוזר שתתראפי, ובזכות אשר תירצתי היום טור פליאה לאמיתה של תורה יהיה לרפואת הנערה'. וכך היה. וכן בזמן דיבוקו של החפץ חיים שיצא ע"י גדולי ישראל רבי אלחנן וסרמן ורבי אליהו דושניצ'ר ועוד, שהם לא ידעו חכמת כוונת השמות...

רבי אליהו מגריידיץ שמפורסם היה בישועותיו ואף קדוש ישראל רבי עקיבא אייגר שלח אליו שיתפלל עבור חולים וכיו"ב, מפורסם היה גם בהוצאת דיבוקים, מספר בעצמו בספרו צפנת פענח (בראדי תרל"ה טז ב) שחרדה גדולה נפלה עליו שחושבים שהוא משתמש בקבלה מעשית... ועשיתי רק תפילה בעודי לפני ותהילה לא-ל נתבטל לגמרי... ומסיים שם על כל פנים חלילה בכל אלה בהזכרת שמות מלאכים וכהנה..."

⁶¹³ יש להדגיש שלא תמיד פעולות המקובלים להוצאת הדיבוקים הצליחו, וגם אם הצליחו, לעיתים הדיבוק חזר לאותו אדם. כמפורש בכמה וכמה סיפורי דיבוקים.

⁶¹⁴ כפי שמועילים טיפולים של בעלי אמונות אחרות להוצאות רוחות וכד' (הפרעות "איחוז"). יש להעיר שב"ספר הכוונות ומעשה ניסים" (לאר"י) הסביר זאת (צפת תרל"ו דף יב ע"א-ע"ב): "שלח אחרי הקדושים והגלחים של הישמעאלים, ולרוב הלחשים של כוחות הטומאה והקמיעות אשר תלוי בצווארי לא יכולתי לעמוד ולסבלה ויצאתי משם. תיכף ומייד אמר לו הרב: 'וכי כלום יש ממשות בכוחות הטומאה להרע ולהטיב מאליהן?' אמר לו: 'לא, אלא שבשביל שהגלחים הכניסו בהשבעתם כל כך רוחות הטומאה בגוף אותו היהודי הכהן, עד שראיתי שאם אוסיף לעמוד שם יתדבקו בי כל אותן הרוחות, לכן לא יכולתי לעמוד עמהם. תיכף ומייד ברחתי משם..."

⁶¹⁵ אלו של המקובלים, של חכמי ישראל שאינו מקובלים, ולהבדיל – של בעלי אמונות אחרות. כדלעיל בסמוך.

⁶¹⁶ בבחינת "בניין אב מכמה כתובים": לא ראי זה כראי זה, ולא ראי זה כראי זה, הצד השווה שבהן וכו'.

אכן, כבר כתבו רבים שיש שנראה לבני האדם שהוא דיבוק, ובאמת אינו רוח⁶¹⁷ אלא שיגעון⁶¹⁸ שנובע מבעיות מוחיות, והטיפול הנצרך לו הוא רפואי⁶¹⁹, ע"י רופא המתמחה במדעי הנפש והמוח⁶²⁰. לכן תימה על הבאים

מקורות מלאים והוספות

⁶¹⁷ לאחר שהוברר שיש מהנראים כדיבוק ואינם אלא שיגעון, יש לעיין אם יש הוכחה שיש בכלל מהנראים כדיבוק והם דיבוק אמיתי. ובפרט שחלק מהסימנים שנתנו לזיהוי דיבוק אמיתי – כדלקמן – אינם עדיפים ממעשיהם של מעלי אוב מגידי עתידות אוחזי עיניים וכו', שנראים אמיתיים ואין בהם ממש.

אם אין הוכחה למציאות כזו, הרי שיצירת חילוק בין כזה וייסוד המושג "דיבוק אמיתי" הרי הם בכלל ריבוי הנחות שאין בהן צורך.

⁶¹⁸ אגרות הרמ"ז (רבי משה זפות), אגרת ב ד"ה והנה (הובא גם בשער הגלגולים (ר' חיים ויטאל), "מעשים נוראיים מגלגול", דפוס פרמישלה תרל"ה דף י ע"ב ד"ה והנה): "והנה על דברת אותו רוח רעה שיש באותה האישה בטורינו... ואשר כבר עשה לה כסדר שכתב הרב זלה"ה (ר' חיים ויטאל) ולא הועיל רק לפי שעה... אבל לא הודיעני מה הם הסימנים שיש שמה להחזיקו רוח ולא לשיגעון, כי הסימן המובהק שיש לרוח הוא כשנשמע קולו דרך איזה אבר ולא דרך הפה... וגם יש מהם שמגידיים איזה דבר לעתיד לבוא".

⁶¹⁹ ספר הברית (רבי פנחס אליהו הורביץ) ח"א פרק טז: "ברבת בני עמינו נהוג דבר אחד, והמנהג במנהג המשוגע ואיש הרוח, כי כשיקרה מקרה בלתי טהור גברא או איתתא, מאיזה פגע וחולי שאירע במוח, או במרה שחורה, ושאר המרות אשר חלה ה' בה, או באיש ההוא, אזי תיכף ומייד קוראים אותו משוגע או דיבוק, ויאמרו אכן רוח היא באנוש הלזה, רוח אחרת עימו מסטרא אחרא, אז הוחל לקרא בעל שם אליו, או מכשף להצילו מרעתו, ולו חכמו שביילו שהם ניזקין יותר ע"י זה, ואת החולה יתחזק.

כי אמיתות העניין הזה הוא כעניין החלום ממש, ובא ע"י (הכוח) המדמה, כנזכר למעלה. כי אחר שמחמת איזה חולי נסתמו הגידין הדקין מאוד שבמוח הנקראים (נערבין) (עצבים), או שבא ע"י איזה חולי במרה מן המרות...

והאבות או הקרובים בשומעם כל זה, מאמינים בכל דבריו, שככה יש איתו עימו במחיצתו איזה מזיק, שד, או רוח בלתי נראה, ושטן עומד על ימינו, את המלאך המכה, לקיים פתי יאמין לכל דבר...

אבל כשיבוא הבעל שם או המכשף... ועל הרוב הם המזיקים אותו יותר בפעולות משונות ומרחצאות זרות, או כי אז יעשן אותו במיני עשבים... בדברים האלה המזיקים בלי ספק לגוף חלש וחולה...

אמנם לאיש אשר אלה לו ראוי להוליכו לרופא מומחה ויודע חולי ובקי ברפואות טבעיות להסיר גם חולי וכל מכה, וכשירפא בו החולי אשר באחד מן המרות שבו, או ינקה (הנערבין) (העצבים) אשר במוחו ויחי מחוליו, אז ישוב השכל על כנו מעצמו, כאשר שב בעת היקיצה מן השינה, ולא היה בו עוד רוח, וכבר בא בניסיון פעמים רבות...

אולם תדע נאמנה שיש ויש גם מי ומי שנדבק בו רוח רעה או שאר דבק רע המצב והמשחית לחבל באמת, אבל זה אינו שכיח אלא אחד מיני אלף אנשי השם".

⁶²⁰ סיפורי דיבוק בספרות ישראל (גדליה נגאל), עמוד 272: "כאשר הרבי מסטמר היה בישראל בא אליו תימני אחד עם ביתו. קודם הלכו לרבי מבלז. הלה טען, כי דיבוק נכנס בה ומטריד אותה. יש לה כאבים והיא מדברת בקול מוזר. כואב לה שמישהו מדבר מתוכה. הקול אינו קולה הטבעי. יכול להיות דיבוק. אם כן, הוא הלך לרבי מבלז, וזה ציווה על הדיבוק לעזוב את האישה ולהסתלק. כך סיפרו...

להקשיב לדברי בעל הדיבוק, שאינו אלא משוגע⁶²¹. אמנם היו שנתנו מדעתם⁶²² סימנים להבחין אם הוא דיבוק או רוח שטות⁶²³, אך לעיתים ההבחנה ביניהם קשה⁶²⁴, שהרי אפילו אם בעל הדיבוק מדבר לשונות שונות ונושאים שונים שלא הכיר, כבר אירע שכתוצאה ממחלה האדם אמר דברים ששמע בילדותו והיו צפונים בזכרונו⁶²⁵. תופעה זו של העלאת

מקורות מלאים והוספות

אבל מצבה לא הוטב והיא באה לרבי מסטמר. הם חשבו שהרבי מסטמר יעשה מין נס, יגיד משהו והדיבוק יעלם. והרבי מסטמר אמר: 'אני חושב שהיא יצאה מדעתה. מוטב שתלך לפסיכיאטר טוב ותעזוב אותי'."

⁶²¹ ספר הברית שם: "ואותם הקרובים המה המשוגעים, כי בהיות זה האדם בבריאותו ודעתו מיושבת עליו – לא האמינו קרוביו בכל דבריו, ועתה, בהיפקד שכלו ממנו – מאמינים בכל דבריו."

⁶²² הצד השווה שבסימנים אלו – ידיעות שע"פ הבנתם לא יכול להיות להן הסבר טבעי.

⁶²³ ספר הברית שם: "וההבחנה בדבר זה למען יכירו וידעו תועי רוח בינה, הוא פשוט: אם מגלה עמוקות באיזה דבר, ומלאכה, ועניין שלא ידע זה מקודם, או מדבר בלשון שלא ידע בו מעולם, או מגיד דברים נסתרים שנעשים במקום אחד – והנה אמת נכון הדבר נעשתה כן."

⁶²⁴ קונטרס הדיבוק (ישיבת המקובלים שער השמיים) עמוד 4, וכן בספר נשמת אדם (לרבי יחיאל מיכל שטרן) עמוד קכב: "רבי מנדל מסטוצ'ין, שהיה בעל מקובל בזמנו של החפץ חיים, והביאו לפניו אישה אחת שטענו שנכנס בה רוח ושאל להדיבוק איזה דבר ושמעו קול עונה ובטן החולה מתרומם ושפתייה אינם מתנוענעות. ואמר שעדיין לא יכול לקבוע אם הוא דיבוק או רוח שטות. עד שאמר לו שיש עמו חמישה מלאכי חבלה ולאחר שהזכיר שמותם אמר רבי מנדל כי נכון הדבר וזהו דיבוק אמיתי."

⁶²⁵ מנחת יהודה (לר' יהודה סטריזאווער, ירושלים תרפ"ז), "הזיכרון", אות ו: "שמעתי מעשה שהיה אצל הרמב"ם ז"ל במצרים אצל אישה אחת נוצרית שהיתה חולה במחלת דלקת ישנה אשר מימיה לא היתה יכולה לא לכתוב ולא לקרות שום כתב, ובשעת המחלה התחילה לדבר בלשון לטינית [לטינית] ויוונית וגם בלשון הקודש, ובני ביתה חשדה שנתדבק בה דיבוק, ובכל העיר נעשה רעש גדול.

וקראו להרמב"ם ז"ל שיעשה סגולות ורפואות לרפאותה ולגרש הדיבוק ממנה. וכשבא הרמב"ם ז"ל ושמע כל זאת נתן פקודה שכל מה שהחולה יאמר לכתוב על גיליונות נייר... ונמצאו שאמרה פסוקי חכמה ובינה ואין פסוק אחד שייך להשני, וגם מהלשון הקודש שאמרה היה שייך לפסוקי תורתנו הקדושה ושאר ספרי מוסר, והחולאת היתה עם-הארצית בלי שום ידיעה כלל, והרמב"ם ז"ל קיבל על עצמו לברר הדבר ולגלות את הסוד.

ושאל וחקר מבני ביתה איפוא היתה בילדותה, ואחר עמל רב נודע לו כי האישה החולאת היתה בת ט' שנה כשהיא נתגדלה אצל כומר אחד [ע"פ פרטים אלו נראה שלא מדובר ברמב"ם, או לחילופין שלא מדובר בכומר ובלשונות יוונית ולטינית] אשר בית הלימוד שלו היה סמוך להמטבח שהיא היתה שמה והיה מנהגו של הכומר לילך ולשוב בחדרו... ולשוב ללמוד ולחזור ולשנות פעמים הרבה מפסוקי התורה ומוסר על לשונות רבות שהיה שגור בפיו. והלך הרמב"ם ז"ל וביקש בתוך ספרי הכומר, ונמצאו שמה כל הפסוקים אשר האישה החולאת אמרה.

ואחר שנתברר לו היטב אמר הרמב"ם ז"ל שלא נדבק בה שום דיבוק, רק שמחלת הדלקת

זכרונות לא־מודעים, ובכללם לשונות אחרות⁶²⁶, יכולה להסביר גם סיפורי גלגול שונים. האר"י עצמו ייחס את תופעת הדיבוק למחלת הנפילה⁶²⁷, שאכן בעבר יוחסה לרוח רעה⁶²⁸, והדבר התאים לתופעותיה⁶²⁹, כפי שתיאר גם מהרח"י⁶³⁰.

ועל כורחך, הרי אלו שחלקו⁶³¹ על אמונות הגלגול⁶³² וכדומה, לא חלקו על

מקורות מלאים והוספות

עורר את הדברים הישנים שנכנסו לתוך אוזנה, אע"פ שלא הבינה אותם, גם כן נתקבלו ונרשמו בבית הכוח המדמה ובזמן רב שלא היה נצרך ירדו למטה עד לתוך הכליות ושמה היו צפונים וע"י הדלקת נתעוררו הכליות, להעלותם על זכרונה. ונתן לה רפואה ונתרפאה."

⁶²⁶ התופעה בה אדם יכול לדבר או לכתוב בשפה שלא הכיר מכונה "זְנוּגְלוּסְיָה" (או: קסנוגלוסיה). אכן חלק מהמקרים מוסברים באופן של זכרונות לא־מודעים. כמו כן, במקרים רבים נטען כלפי תופעה זו שמדובר באוצר מילים דל, בביטויים שגויים ובטעויות דקדוקיות.

⁶²⁷ ספר "שער רוח הקודש" (לר' חיים ויטאל כפי שקיבל מהאר"י), ייחוד ט"ו, עמודים פח"צ (ירושלים תשמ"ח): "ייחוד אחד שלימדני מורי ז"ל כדי להוציא רוח רעה ר"ל, שיש לפעמים נפש איזה אדם רשע שנפשו אינה יכולה להיכנס בגיהנם עדיין מרוב עוונותיו, והולך נע ונד ונכנס לפעמים בגוף איזה אדם או אישה, וכופה אותו ונקרא חולי הנופל, וע"י הייחוד הזה נתקן נפשו מעט".

הביטוי "חולי הנופל" בלשון הראשונים מתייחס למחלת הנפילה, דהיינו כפיון, ובלועזית אפילפסיה.

⁶²⁸ בימי הביניים היה מקובל שמחלה זו נובעת מרוח רעה. רק במאה ה־19 החלו לטפל במחלה זו באופן רפואי־מדעי. המהפך הרציני ביותר לקידום אבחונה אירע עם המצאת המכשיר לרישום הגלים החשמליים שבמוח (אֶלְקֶטְרוֹאֶנְצֶפְלוֹגְרָם, המכונה "אֶ־אֶ־ג"), וההבנה שמדובר במחלה מוחית הנובעת מהתפרצויות חשמליות פתאומיות של גלי המוח (אנציקלופדיה הלכתית רפואית (לרב (פרופסור) אברהם שטיינברג) ערך כפיון).

⁶²⁹ התופעות שונות בין המקרים ובין שלבי ההתקף וההתאוששות ממנו. ביניהן: עוויתות לא רצוניות, חוסר הכרה, בלבול, מצב נפשי מעורער (פסיכוזה), חוסר זכירה מהאירוע, חוויה חוץ־גופית (הדומה לחווית סף המוות, שחווים חלק מאלו שהיו במצב של מוות קליני). להבדיל, גם "נבואותיו" של מוחמד הוסברו זה מכבר ע"י מחלת הנפילה ממנה סבל.

⁶³⁰ ספר הפעולות (למהרח"ו) עמוד שנו סי' יב: "השד, הוא כופה האדם, והוא מפרכס בידיו ורגליו ומוציא מפיו רוק לבן כקצף היוצא מפי הסוסים... ואמנם עיקר בירור הדבר הוא כשידבר, כי אז יאמר מה שהוא, ובפרט אם ידבר (על) ידך בהכרח בהשבעה ובגזירה".

⁶³¹ יובאו לקמן בפרק קז.

⁶³² גם התופעה שבה אדם חש שהוא זוכר מהעבר מקום או חוויה שהוא פוגש לראשונה ("דִּדְּהוּ"), היתה יכולה בהחלט להתפרש כראיה לתופעת הגלגולים. אלא שכבר ניתנו לה הסברים מדעיים המניחים את הדעת (למשל, תקלות שונות בפעילות המוח שגורמות לכך שהחוויה אוססה בזיכרון עוד לפני עיבוד הנתונים, כך שבזמן העיבוד המוח כבר מוצא את החוויה מאוחסנת בזיכרון). כמו כן תופעה זו שכיחה יותר במצבי עייפות, ואצל בעלי הפרעות נפשיות מסוימות.

אמינות המעשים⁶³³ שתוארו ע"י גדולי ישראל⁶³⁴, אלא חלקו על פרשנותם⁶³⁵, שהתופעות הללו הן בבחינת "בדדמי"⁶³⁶, שהן מאומד ליבו⁶³⁷, ואין מראין לו לאדם אלא מהרהורי ליבו⁶³⁸, וצל ההרים אתה רואה כאנשים. כמו שיקרה פעמים רבות לכל חכם לב שיחשוב ויאמין מה שנכספה וכלתה נפשו להיות⁶³⁹. גם את היכולת להכיר את שורש נשמתו

מקורות מלאים והוספות

⁶³³ אמנם הסבא משפולי בן פקפק בדברי רבי נחמן מברסלב שהעיד על עצמו שהיה בהיכלו של משיח. וכך נכתב על מחלוקתם העזה (חיי מוהר"ן אות קכג מהקטעים שהושמטו): "ודע שיש בידינו כתיבת יד רבינו ז"ל שכתב בעצמו, וזה לשונו: דעו אחי ורעי, אגלה לכם סוד ותצניעו את הסוד הזה להיות כמוס ביניכם, כדי שלא להרבות מחלוקת בישראל. דעו שהזיידע מעיר שפאלע והסבא משפולי, שמכונה בספר חיי מוהר"ן במקומות רבים 'הזקן הידוע' שהוא יודא לייב בן ברוך המפורסם, תדעו שאני בקדושה, והוא כנגדי בטומאה, ואני הזקן האמיתי שבקדושה 'זקן' ז"ה קנה ח'כמה, דברים של עתיק יומין, והוא זקן שבטומאה, ועל זה נקרא 'זיידע' [סבא], שהוא הזקן שבסטרא אחרא, היינו אבי אבות הטומאה. ובשביל זה עסק כל ימיו בצדקה, כדי לבטל כוח הצדקה של ישראל עם קדוש, שנותנים כדי להכניע כוח של אבי אבות הטומאה, שהוא טומאת מת, בחינת 'צדקה תציל ממוות', והוא השתדל בצדקה כדי להתגבר בכוחו חס ושלוש על צדקות ישראל עם קדוש...

(אמר המעתיק): שמעתי שפעם אחד נתוודעו יחד רבינו ז"ל עם הזקן הנ"ל, כי העולם רצו לעשות שלום ביניהם, ואמר הזקן לרבינו ז"ל, היתכן שאיש זקן כמוני שאין לי שיניים ירצה במחלוקת? ולקח אצבע של רבינו ז"ל והכניס לתוך פיו והראה לו שאין לו שיניים. רק אשאל מכם כמה דברים אשר אמרתם: אמת הדבר שאמרתם שיש עיר ולא טיפאליע על השמיים? אמר לו רבינו ז"ל: הלא זה הוא מאמר רבותינו ז"ל בפרוש "ערים גדולות ובצורות בשמיים", כשם שיש ערים למטה, כך יש ערים למעלה. ואחר כך שאל את רבינו ז"ל: אמת שאמרתם שבזלאטיפאליע אתם מתקנים החטא של ירבעם בן נבט? השיב: אמת. ואמר לו העניין המבואר (בליקוטי תנינא – סי' סד) שמדבר שם מתיקון חטא עבודה זרה, לכפר על 'אלה אלוהיך ישראל' על ידי 'אלה מסעי בני ישראל' וכו', ושם מובן זה ברמז. אחר כך שאל לו עוד: אמת שאמרתם שהייתם בהיכל של משיח? השיב לו רבינו ז"ל: ומה בכך, וכי אתם הייתם שם ולא מצאתם אותי?".

⁶³⁴ כגון ספר "הנשמות מספרות" (הנקרא גם: "הרוחות מספרות") לרבי יהודה פתייה.

⁶³⁵ הדבר בולט לגבי עליית הנשמה של הבעל שם טוב. הוא מעיד על עצמו כך (ספר כתר שם טוב בתחילתו): "עשיתי השבעת עליית הנשמה... ושאלתי את פי משיח אימת אתי מר והשיב בזאת תדע בעת שיתפרסם לימודך ויתגלה בעולם ויפוצו מעיינותיך חוצה". והרי ישנם תלמידי חכמים גדולים שאינם עוסקים בלימוד תורת הבעל שם טוב, והרי בוודאי שאינו חשוך בעיניהם כמשקר חלילה.

⁶³⁶ 'במות קיד ע"ב.

⁶³⁷ רש"י שם.

⁶³⁸ ברכות נה ע"ב לגבי חלומות.

⁶³⁹ ישועות משיחו (לאברבנאל) ח"ב עין א פרק ד ד"ה במלכות: "ועם היות ר"ע יודע זה מפי ספרים ומפי סופרים [שבזמן בר כוזיבא עדיין לא הגיע זמן הגאולה], קרה לו כמו שיקרה

של האדם ניתן לתלות באופן כזה⁶⁴⁰. ובכלל, יש שהאדם רואה כדרך העניינים שמתעסק בהן, ואין סומכין עליו⁶⁴¹. ואכן כבר הזהיר הרס"ג שכדי לברר את האמת יש להישמר מן הדמיונות⁶⁴².

וכבר מצאנו בעניין כשפים, שהרמב"ן כתב שלא נוכל להכחיש דברים שיתפרסמו לעיני רואים⁶⁴³, ובא המי מנוחות ודחה את דבריו, שאם אין ראייה אלא ממה שהתפרסם לעיני הרואים, הנה גם זה אינו ראייה, שבזמננו שנתרבתה הידיעה והדרישה בחוכמות הטבע, מפורסם בבירור השכל שפעולות אלה הבל המה⁶⁴⁴. אכן, כבר ניתנו הסברים טבעיים אף לפעולות

מקורות מלאים והוספות

פעמים רבות לכל חכם לב שיחשוב ויאמין מה שנכספה וכלתה נפשו להיות".

⁶⁴⁰ מקור חיים (לר' אברהם שמחה בונם מיכלזון) אות רפד: "ואמר להם הרה"ק [משינאווא] [לשאר אחיו]: הלא ידעתם אם לא שמעתם מה שאמר אבינו הרה"ק כי אין ביכולת להיות רבי בלתי אם יודעין שורש נשמתו של כל אחד משראל".

⁶⁴¹ רבינו חננאל חגיגה ה ע"א: "יש נספה בלא משפט, מעשה דמרים מגדלא נשיא ומרים [מגדלא] דרדקי דאתחלף ליה לשליחא ואייתי מרים מגדלא שער נשיא. ויש מי שאומר כעניין חלום ראה דברים הללו. ולא עוד אלא רב ביבי בן אביי היה מתעסק בראיית השדים לפיכך יש לומר כדרך הזה ראה, ואין סומכין עליו. ופתרון יש נספה בלא וגו' כגון אדם שהרג חברו".

⁶⁴² אמונות ודעות לרס"ג הקדמה אות ה: "ונאמר בידיעת החוש – שכל מה שהושג בחושינו הברור באמצעות הקשר אשר בינינו לבינו, צריך שנדע שהוא כפי האמת כמו שהשגנוהו, ואין בכך ספק אחרי שנשכיל להבדיל את הדמיונות... אבל המושכלות – הרי כל מה שיצטייר בשכלנו הבריא מכל ליקוין היא ידיעה אמיתית שאין בה ספק, אחרי שנדע כיצד לעיין, ואחרי שנשלים את העיין ונישמר מן הדמיונות והחלומות".

⁶⁴³ רמב"ן דברים יח ט: "ועתה דע והבן בענייני הכשפים, כי הבורא יתברך כאשר ברא הכל מאין עשה העליונים מנהיגי התחתונים אשר למטה מהן, ונתן כח הארץ וכל אשר עליה בכוכבים ובמזלות לפי הנהגתם ומבטם בהם כאשר הוא מנוסה בחכמת האצטגנינות... ועל כן אמר בעל ספר הלבנה החכם בנגרמונסי"א, כשהלבנה והיא נקראת גלגל העולם בראש טלה על דרך משל, ויהיה פניו מול פלוני, תעשה תמונה לדבר פלוני ויוחק בה שם השעה ושם המלאך הממונה עליה מן השמות ההם הנזכרים באותו הספר, ותעשה הקטרה פלונית בעניין כך וכך, יהיה המבט עליה לרעה לנתוש ולנתוץ ולהאביד ולהרוס... וזה סוד הכשפים וכוחם...

ורבים יתחסדו בנחשים לומר שאין בהם אמת כלל, כי מי יגיד לעורב ולעגור מה יהיה. ואנחנו לא נוכל להכחיש דברים יתפרסמו לעיני רואים".

⁶⁴⁴ מי מנוחות (לרבי אליעזר ליפמן נויזן) מאמר "לא נחש ביעקב" (דף מ ע"א – ע"ב): "ואנוכי עפר ואפר אומר, שאם אין ראייה רק ממה שהתפרסם לעיני הרואים, הנה גם זה אינו ראייה, אחר שכבר הודענו הרמב"ם במורה, ונתפרסם עוד מפי סופרים וספרים רבים שאלו המנחשים והמכשפים עיני רואים תשעינה באחיות עיניים וכדומה מהפעולות הנכזבות והמטעות אשר במחשך מעשיהם יטיחו עיני הרואים מראות ומהשכיל ליבותם... ובייחוד בעניין הזה שאמיתותו נראה ונתפרסם כמ"ש הרמב"ם וסיעתיה... והראב"ד לא השיגו, וכן כתב גם הרא"ה בספרו...

כישוף וכד' שנתפרסמו בעבר אצל אומות העולם, בין השאר ע"י שימוש בחומרים מעוררי הזיות ומשני תודעה⁶⁴⁵, או שינויי תודעה באופנים אחרים⁶⁴⁶, כפי שכבר העיד הרמב"ם⁶⁴⁷. גם תהליך של היפנוזה יכול להסביר

מקורות מלאים והוספות

ולדעתי אותם אשר יראתם כסלותם, הלוקחים מאמרי חז"ל המצודקים והמחוכמים על פשטיותם בעניינים כאלו, גם המזה נכללים תוך אותה הכת שעליהם נשבע רבינו הרמב"ם ז"ל בקודשו (בפי' המשנה דכל ישראל יש להם חלק לעוה"ב כתב שם על האנשים הלוקחים כל אגדות חז"ל הנראים תמוהים על פשטיותם) שהם מאבדים הדרת התורה ומאפילים זוהרה ומשימים תורת ה' בהיפך המכוון בה...

ק"ו לזמננו שיש בהם מריבוי הידיעה והדרישה בטבעיות (חוכמות הטבע), ומפורסם בבירור השכל שפעולות הקסמים הבל המה...".

⁶⁴⁵ הסיפורים על מעופן של מכשפות, לצורך פגישות עם השטן ועם מכשפות נוספות, מוסברים בחלקם ע"י "משחת מכשפות" (המכונה גם: "משחה מעופפת") שמתועדת במקורות שונים באירופה בתקופה שמסוף ימי הביניים והלאה. רכיבי משחה זו, המתועדים מהתקופה הנ"ל, מכילים בין השאר חומרים מעוררי הזיות.

הדבר מוזכר גם בספר נשמת חיים (לרבי מנשה בן ישראל, מאמר שלישי פרק כד ד"ה אולם): "אולם בעניין זה רבים וכן שלמים גוזרים שמעולם (המכשפים) אינם מתהפכים מהצורה האנושית לבהמות, אלא שמושחים עצמם באיזה עשבים ושמנים הידועים לשדים, ואז נופלים כמתים ונראה לדמיונם שהם בצורת בעלי חיים ושהם בגנים ופרדסים", וכן כתב (שם ד"ה ואולם): "משחו עצמם ונתהפכו לזאבים רצים על פני השדה".

בממצאים ארכאולוגיים נתגלו שרידי חומרים משני תודעה בני אלפי שנים. כגון חומרים ששימשו את הפלישתים ביבנה לפני כשלושת אלפים שנה.

ממצאים מדרום אמריקה מעידים על שימושים בחומרים כאלה לפני כארבעת אלפים שנה. באותם אזורים, ישנם ממצאים המעידים על שימוש בשיקוי האַיִוֶּסְקָה (שם צמח) לפני כאלף שנה. שיקוי זה גורם לחוויות של תובנות אישיות, רעיונות עמוקים, חוויות רוחניות, תחושות גילויי מסתורין, מפגשים עם רוחות. בברזיל ישנן כמה דתות שמבוססות על השימוש בשיקוי זה.

ה"נבואות" של ה"כוחות הגדולות" במשך מאות שנים ב"מקדש" בְּדִלְפִי שביוון, שנקראו פִּיתִיָּה וכונו האוֹרַקֵּל של דלפי, מוסברות, ע"פ תיעוד מהעבר וע"פ דעתם של חלק מהחוקרים, ע"י אדים שעלי מבטן האדמה באותו אזור, ושאיפתם היתה גורמת לכהנת להיכנס למצב טראנס. מתברר אפוא שמצבן הנפשי החריג של הכהנות שכנע את ההמון בכוח נבואותיהן, יותר מאשר בחינה מעשית של התגשמות הנבואות.

אריכות בעניינים אלו במאמרי "עולם הכישוף" פרק ג.

⁶⁴⁶ המכונים "טראנס" – מצב של תודעה מופחתת, שבו אדם אינו מודע לעצמו, ואף אינו מגיב לגירויים חיצוניים, ומאידך, הוא קשור יותר אל מרכיבי נפשו הלא-מודעים. הדבר יכול לקרות מסיבות שונות, רצוניות או שאינן רצוניות. בין השאר ע"י היפנוזה, וכן ע"י פעולות או צלילים שחוזרים על עצמם פעמים רבות (כבדברי הרמב"ם דלקמן על הכאה במקל).

⁶⁴⁷ ספר המצוות לרמב"ם מצוות לא תעשה לא: "והמצווה הלא היא שהזהירנו מקסום. כלומר שיניע [יפעיל את] כח הדמיון במין מן ההנעה. כי אלו בעלי הכוחות כולם המגידים מה שיתחדש קודם היותו, אמנם יתאמת להם זה בהיות כח הדמיון מהם חזק ודבריהם מתקיימים ברוב, ולכן ישערו במה שיהיה. ויהיה להם יתרון זה על זה בזה כיתרון מעלת אישי האנשים קצתם על קצתם בכל כח מכוחות הנפש. ואי אפשר לאחד מאלו בעלי הכוחות

מעשי כשפים מסוימים⁶⁴⁸.

חלק מתופעות אלו⁶⁴⁹ סייעו בעבר לחזרה בתשובה ולחיזוק האמונה באלוקים⁶⁵⁰ ובהישארות הנפש⁶⁵¹ בין לעיני היהודים ובין לעיני הגויים⁶⁵²,

מקורות מלאים והוספות

הדמיוניות מבלתי שיעשה מעשה ופעולה אחת מהפעולות יניע בה כוחו ויוציא לאור פעולתו. והנה מהם מי שיכה במטה אשר בידו בארץ הכאות תכופות ויצעק צעקות משונות ויעזוב מחשבתו ויביט לארץ זמן ארוך עד שימצאהו כמו ענייני חולי הנפל [מחלת הנפילה, שהתקפיה עלולים לגרום לשינוי במצב ההכרה, ולתחושת בלבול לאחר ההתקף] ויספר מה שעתיד להיות. וכבר ראיתי זה פעמים בסוף המערב.

רמב"ם הלכות עבודה זרה פ"א ה"ו: "איזהו קוסם, זה העושה מעשה משאר המעשיות כדי שישום [מלשון שממה] ותיפנה מחשבתו מכל הדברים עד שיאמר דברים שעתידים להיות ויאמר דבר פלוני עתיד להיות או אינו הווה או שיאמר שראוי לעשות כן והיזהרו מכך... ויש מי שנושא מקל בידו ונשען עליו ומכה בו עד שתיפנה מחשבתו ומדבר".

עם זאת, בהמשך דבריו שם כתב על כך הרמב"ם (הלכות עבודה זרה פ"א הט"ז) "ודברים האלו כולן דברי שקר וכזב הן".

⁶⁴⁸ במהלך היפנוזה, המהפנט יכול לשכנע את המהופנט, למשל, שאחד מאבריו משותק, והדבר אכן ישפיע עליו.

⁶⁴⁹ עליית נשמה, דיבוק, שאילת חלום, השבעת קולמוס וכו'.

⁶⁵⁰ שבחי הבעש"ט (מהדורת רובינשטיין), הקדמת הכותב: "וגם אני נתתי אל ליבי, כי מאז הייתי לאיש ועד זקנה קרוב לשיבה שאני רואה בעוונותינו הרבים מידי יום ביום נתמעט הניסים ונסתלקו המופתים.

כי בימים קדמונים אירע לפעמים שוכבים בגויעה שקורין 'הינער בעט' [עליית נשמה תוך כדי עילפון] וכשקמו וחיו היו מספרים מהנוראות שראו בעולם העליון, וכמו שנוצר בגמרא 'עולם ברור ראית' וכדומה כמה מעשיות בגמרא...

וגם בימינו היו משוגעים שהיו מקיזים את עצמם באבנים בשעת קריאת התורה והיו מגלים לאנשים חטאם באיזה חטא הם בכף הקלע.

ונהירנא שלמדתי בימי בחרותי בכפר אצל מלמד אחד ובאו עניים אל החדר ונתנו להם לאכול והיה ביניהם אישה אחת שהיה בה רוח רעה ולא הכירו בה, וכשהתחיל המלמד ללמוד עם הילדים הסדר חומש, ולא הספיק ללמוד שניים או שלושה פסוקים, הפיל הרוח הרעה את האישה לארץ ובא בעלה וביקש מהמלמד שיפסיק מלימודו, כי הרוח טמא שבה אינו יכול לסבול שום דבר שבקדושה, וכשפסק ללמוד קמה וישבה על מקומה.

ומחמת כל אלה דברים, היו רבים חוזרים בתשובה, והאמונה היה מתחזק בלב כל איש ישראל, ועכשיו בעוונותינו הרבים נתמעטו הצדיקים וחשכו הרוחות בארבות, ובעוונותינו הרבים נפלה האמונה עד מאוד... ע"כ יעצני לכתוב הנוראות ששמעתי מאנשי אמת... [ממעשי הבעל שם טוב].

⁶⁵¹ נשמת חיים (לרבי מנשה בן ישראל) מאמר שלישי סוף פרק שישי: "ואם כן זו [שאילת חלום] ראייה ניצחת להישארות הנפש. כי בהיות הנשמה ממדרגת המלאכים נצחית ואלוקית היא ע"י שמות הקודש מכריח אותם להשיב שואלם דבר בעניינים העתידיים לבוא. דאם לא כן, מי נתן הכח הזה לגוף אשר בעפר יסודו ורימה ותולעה סופו".

⁶⁵² ספונות חלק יא עמודים צ"צ, וכן בספר מלאך המשיב ליקוט א: "בס"ד. מה שגילה המגיד

להודיע שיש אלוקים בישראל⁶⁵³, כי יד ה' עשתה זאת⁶⁵⁴, ואף היה מגדולי ראשי הישיבות שהעיד על עצמו עד כמה ראיית תופעה כזו חזקה את אמונתו⁶⁵⁵. אמנם יש שכתב שלא באמצעים כאלה נחזק את האמונה, ולא

מקורות מלאים והוספות

למוהר"י טיטאצק ז"ל [פוסק ראש ישיבה ומקובל שהוזכר גם בבית יוסף], העתקתי [ר' אברהם ברוך מני מחברון] מסוף ספר חסד לאברהם ומוהר"א אזולאי ז"ל, כתב יד הנכתב במצרים בשנת תכ"ד לפ"ק...

על דבר הלזה שמוע תשמע פלאי א"ל חי והוא בסוד הכתיבה העליונה בלי יד ובלי רגל ובלי דיו, ואז תדע בידיעתך זה הדבר כי רוח ה' נוססה בך...

הסופר העליון הוא גבריאל הכותב, והסופר הוא מיכאל המלאך. ואלו הב' מלאכים כוחם ממקומם לכתוב אם תשביעם...

קרא נא ויהי נועם חמישים פעמים... סוד היד הגדולה שהוא כוז"ו במוכס"ז כוז"ו שם וא"י... נשבעתי בחי ה' צ"באות שמייד ירד סוד מלאך מטה לכתוב בלי יד ובלי רגל ובלי קולמוס, וככה תאמר... משביע אני עליכם השמות המפורשים שזכרתי שמיד תראו כוחכם וכתבתכם בעולם התחתון בנייר פלוני... ויתראה הכתיבה לעיני הכל גוים ויהודים וישמעאלים וידעו ויכירו בה כי הוא דבר אלוקי כשלא יראו דיו בה...

ואזי בראותך זאת הכתיבה העליונה, תדע כי יש אלוקים בישראל, אתה וכל הרואה אותה, ויאמינו כי יש אלוקים בישראל, ורוח ה' נוססה בך, והדבר יעיד בעצמו, הכתיבה יעיד מי כתבה, ואפילו שיהיה הנייר מחוק תמצא אותו כתוב, כדי שיאמינו יותר כי יד ה' עשתה זאת".

⁶⁵³ מגילת אחימעץ (ספר מתקופת הגאונים המתאר מעשיות שאירעו בתקופה זו) עמודים כא"ב: "ולבסילי [מלך גוין] היה בת, שהיה מחבבה כבבת, והשד היה מצער אותה, ולא היה יכול לרפאותה, וקראו [המלך] בסתר [לרבי שפטיה], וחינן לו בעתר, עזרני שפטיה, ורפא ביתי מחוליה... והשביע השד... והשד היה צווח, על מה אתה מרווח, לבת הרשע, שדבר ברשע, והרבה להרשע, על עם לא נושע... והוא אל השד השיב: לדברך אינני מקשיב, צא בשם א-ל, וידע כי יש אלוקים בישראל".

⁶⁵⁴ ספונות חלק יא עמודים צ"ב, וכן בספר מלאך המשיב ליקוט א: "בס"ד. מה שגילה המגיד למוהר"י טיטאצק ז"ל [פוסק ראש ישיבה ומקובל שהוזכר גם בבית יוסף], העתקתי [ר' אברהם ברוך מני מחברון] מסוף ספר חסד לאברהם ומוהר"א אזולאי ז"ל, כתב יד הנכתב במצרים בשנת תכ"ד לפ"ק...

על דבר הלזה שמוע תשמע פלאי א"ל חי והוא בסוד הכתיבה העליונה בלי יד ובלי רגל ובלי דיו, ואז תדע בידיעתך זה הדבר כי רוח ה' נוססה בך...

הסופר העליון הוא גבריאל הכותב, והסופר הוא מיכאל המלאך. ואלו הב' מלאכים כוחם ממקומם לכתוב אם תשביעם...

קרא נא ויהי נועם חמישים פעמים... סוד היד הגדולה שהוא כוז"ו במוכס"ז כוז"ו שם וא"י... נשבעתי בחי ה' צ"באות שמייד ירד סוד מלאך מטה לכתוב בלי יד ובלי רגל ובלי קולמוס, וככה תאמר... משביע אני עליכם השמות המפורשים שזכרתי שמיד תראו כוחכם וכתבתכם בעולם התחתון בנייר פלוני... ויתראה הכתיבה לעיני הכל גוים ויהודים וישמעאלים וידעו ויכירו בה כי הוא דבר אלוקי כשלא יראו דיו בה...

ואזי בראותך זאת הכתיבה העליונה, תדע כי יש אלוקים בישראל, אתה וכל הרואה אותה, ויאמינו כי יש אלוקים בישראל, ורוח ה' נוססה בך, והדבר יעיד בעצמו, הכתיבה יעיד מי כתבה, ואפילו שיהיה הנייר מחוק תמצא אותו כתוב, כדי שיאמינו יותר כי יד ה' עשתה זאת".

⁶⁵⁵ אור אלחנן (ר' אהרן סורסקי) חלק א עמוד עד הערה 58: "רבי לייב גאביה, הר"מ בשיעור

בזאת יתהלל המתהלל, כי אם עשות חסד משפט וצדקה והשכל וידוע את ה'⁶⁵⁶.

יש מרבני הדור האחרון שהעיד על עצמו שלפעמים היה רואה מראות וחזיונות, והבין שהדמיון מטעה אותו, והיה מתגבר על דמיונו למחותו מזכרונו, כי ירא להיכנס לשער השיגעון ויוציאו עליו שם רע שהוא הוזה'⁶⁵⁷.

יש להעיר שאחת מטענות הכפירה בדורות האחרונים היא, שאין לפרש חוויות נפשיות כהתגלות אלוהית⁶⁵⁸.

ח. ריבוי נתונים

בדורות האחרונים ישנם כלים לאיסוף וניתוח נתונים כמותיים, ודרכים

מקורות מלאים והוספות

ד' משיבת אוהל תורה דברנוביץ' אומר היה משמו של רבי אלחנן (וסרמן): 'אחרי ראיתי עין בעין את מעשה הדיבור, אין שום סיבה לגמול איתי שכר עולם הבא בעד אמונה. אין זו רבותא'.

⁶⁵⁶ צמח צבי (אגרות הרצ"ה קוק) עמוד מא: "בשבוע שעבר השיב כאמור" (הראי"ה קוק) לרב מפורסם ברומניא ע"ד התחבולות החדשות שנתפשטו בזמן האחרון לדבר עם רוחות המתים, שהשואל כתב שזה יועיל לחיזוק אמונה, ודעתו של כקאמור"ר בתשובתו נוטה לאיסור, ועכ"פ שלא באמצעים כאלה נחזק את האמונה, וכן הוא מבטל ערכם של הסיפורים הנ"ל, כי לא בזאת יתהלל המתהלל, כי אם עשות חסד משפט וצדקה והשכל וידוע את ד'".

⁶⁵⁷ אוצר המכתבים (הרב יוסף משאש, רב באלג'יר, דיין במרוקו, רבה של חיפה) חלק א הקדמת המחבר ד"ה ואמנם: "ואמנם בליכי היה הדבר יוקד כאש ותמיד הייתי חושב, מה זה עשה אלוקים לנו? במקום לחסל את הגלות, אנחנו עושים לה כוונות להמשיכה ולקיימה? עד אשר לפעמים היה דמיוני מטעני לראות מי שהוא מדבר אלי עם מראות וחזיונות, ואז הייתי נסוג אחור, ומתגבר על רגשותי הדמיוניות למחותם מזכרוני, כי יראתי פן אכנס חס וחלילה לשער השיגעון ויוציאו עלי שם רע שאני הוזה. ונשאר הדבר כך, עד שנת התרפ"ד באדר, שנקראתי לשרת בקדש רב יחידי בעיר תלמסאן ואגפיה, עשרות כפרים באלג'יריין, שאז עול הצבור והיחיד ימים ולילות עקר ממני הדבר הטוב הזה".

⁶⁵⁸ המאמר "שני כשלים נפוצים בלוגיקה של הדת", הודפס בכתב העת לפילוסופיה, פסיכולוגיה ושיטות מדעיות (אחד מכתבי העת הנחשבים בתחום זה), כרך 14 מס' 24 (22 בנובמבר 1917), עמ' 653-660: "[הקדמה:] שני כשלים נפוצים בלוגיקה של הדת הם שני כשלים שנתקלים בהם לעתים קרובות כל כך בספרות הפילוסופיה של הדת, עד שהם ראויים להתייחסות מפורשת...".

הכשל השני נובע מהיחס של החוויה הדתית כביכול לכוחות 'גבוהים' מבחוץ, במקרים שבהם, במציאות, הסיבה לחוויה היא רק פיזיולוגית - 'מלמטה' ולא 'מלמעלה'. אפשר לכנות זאת 'הכשל של ייחוס כוזב'...

[פרק 2:] שאלת פרשנות המיסטיקה מובילה לכשל שבינתי 'הכשל של ייחוס כוזב', המורכב בפירוש שגוי של חוויה לפיה החוויה מיוחסת למקור חיצוני, אלוהי, במקרים בהם הסבר פיזיולוגי מספיק כדי להסביר את החוויה".

מדויקות יותר לסוקרם.

גם התקדמות זו חיזקה את ההבנה שתופעות שפורשו בעבר כעל-טבעיות, יכולות לקבל הסברים הגיוניים שמקורם בנפש האדם.

התופעה הבולטת ביותר היא האסטרולוגיה, שבעבר האמינו רבים וטובים שיש לה השפעה רבה⁶⁵⁹, ובדורות האחרונים נדחתה כליל מאמונתו של כל בר־דעת. הסיבה לכך היא שיש בידינו כלים לסקור ולנתח את נתונייהם של אי־ספור בני אדם כהרף עין, ועם זאת לא נמצאה שום התאמה בין מצב הכוכבים לבין מאורעות האדם. אלא שבדורות הקודמים, ללא יכולות אלו, נפש האדם נטתה להתייחס לאירועים שהיו נראים כמתאימים לתחזיות האסטרולוגיות, לפרש אותם כתוצאה ממצב הכוכבים, ולפרסם את הראיות־לכאורה לאמינותה של חכמה זו.

וכפי שנתבאר, היום אנו מבינים טוב יותר את ההשפעה שיש לאמונתו של האדם על עתידו, וברור לנו שהתופעה שאנשים שחונכו להאמין באסטרולוגיה, מפתחים אופי וכישורים ע"פ מה שאמונה זו חזתה להם, היא בבחינת "נבואה המגשימה את עצמה" ותו לא⁶⁶⁰.

זאת ועוד, בדורנו אנו מבינים הרבה יותר את השפעתם של כשלים הגיוניים והטיות קוגניטיביות, וברור לנו שלא די בראיות מאנשים שמעידים על התאמות דברי האסטרולוגים, אלא יש לבדוק זאת בדרכים נוספות, כגון שיהיה על האסטרולוגים להתאים בין תכונותיהם של כמה אנשים לבין תאריכי לידה שלהם. וכבר הוברר שבבדיקות כאלה אין לאסטרולוגים שום יכולת להצליח⁶⁶¹.

בדורות האחרונים הסיקה האנושות כי על מנת להוכיח את יעילותו של מעשה מסוים, כגון נטילת תרופה, לא די בעדויות על כך. יש לערוך ניסוי רחב־היקף עם קבוצת ביקורת, ואף עם סמיות כפולה. דהיינו ניסוי שנכללת

מקורות מלאים והוספות

⁶⁵⁹ רבינו בחיי בראשית טו ה: "שהיא חכמה גדולה ומפארה". וכן האמינו בה ראשונים רבים נוספים, יובאו לקמן בפרק קיט.

⁶⁶⁰ רעיון זה הובא כבר במאירי שבת סז ע"א ד"ה כל וד"ה והשני: "כל מיני הלחשים וההשבעות אחר שאינם בשם ע"ז או כוכב אינן מיני ע"ז, ומ"מ יש בהם משום דרכי האמורי אחר שאין בהם צד רפואה מדרך טבע או סגולה, וזה שכתבו רבותינו ע"ה הרבה מהם בסוגיא זו ובמקומות אחרים – הם נעזרו בדבר זה בצירוף בשני דברים: ... שמצד שהיו ההמון באותו זמן בטוח באותם העניינים, היה טבעם מתחזק ונמצא מצד ההרגל עזר טבעי בהם".

⁶⁶¹ ספר "חשיבה חדשה" עמוד 168 והלאה.

בו קבוצה נוספת שהחומר שיקבלו חבריה אינו החומר הפעיל, וזאת מבלי שהם יהיו מודעים לכך, לפי שכבר הוכח בראיות גמורות שייחולו של האדם להשפעתו של המעשה, יש בו להשפיע לעיתים לא-פחות מהמעשה עצמו. לא זו אף זו, אלא שהאדם שיגיש להם חומר זה, אף הוא לא ידע שזוהי אינה התרופה האמיתית. וכל כך למה? לפי שכבר הוכח שידיעת אדם אחד, יש בה כדי להשפיע על הצלחתו של חברו, אף בלא שיתכוונו לכך⁶⁶². ואף ראינו שאף-על-פי שאי-אפשר שחומר או צפרדע יתנבאו, אפשר ואפשר שסוס ידע נסתרות בהשפעת ידיעת אדם⁶⁶³.

לפיכך, הרוצה להוכיח בדורנו את תועלתו של מעשה סגולי מסוים⁶⁶⁴, אל לו להסתמך על עדויות. שכן הוכחה כזו, הוכחה חלושה היא, והיא תגרום דווקא להחלשה והכחשה של הדבר שעליו הובאו הראיות⁶⁶⁵, שהרי הוא מעורר את המערערים והמהרהרים לבוא ולהקשות, מפני מה מביא זה ראיות חלושות, ולמה לא יביא ראיות אמיתיות כפי שמביאים בעניינים גשמיים כתרופות וכדומה, ולא תהא כוהנת כפונדקית.

עד שיעשה ניסוי מבוקר שכזה, נראה כי לא מצינו שבני מקומות שמרבים

מקורות מלאים והוספות

⁶⁶² לעיתים עורכים אף ניסוי בעל סמיות משולשת, דהיינו שגם מעבד הנתונים לאחר הניסוי, לא ידע מי מהנבדקים קיבל את החומר הפעיל ומי לא.

⁶⁶³ מעשה שהיה כך היה. בסוף המאה ה-19 בעליו של סוס הצליח לאמנו להקיש בפרסתו מספר הקשות שיתאים לתשובה לשאלות חשבוניות, כולל ארבעת פעולות החשבון, שברים, ואף חישובי תאריכים. הסוס, שכונה "הֶנְס החכם" התפרסם ונערכו מופעים להדגים את יכולותיו המרשימות. ועדה של מדענים ואנשי מקצוע בחנה את המקרה ואישרה שהצלחותיו של הסוס אמיתיות ואין מעורבת בהן שום תחבולה.

אלא שפסיכולוג שבדק את המקרה הוכיח שהסוס לא ניחן בשום ידע מתמטי, והוא אך מגיב לסימנים לא-רצוניים בשפת הגוף של השואל, ומסיק מהם מתי עליו להפסיק את הנקישות. חשוב לציין שבעליו של הסוס לא השתכנע, והמשיך להדגים את יכולותיו של סוסו במופעים, אליהם המשיך להגיע קהל רב. על שם אותו הסוס, מכונה תופעה זו "אפקט הֶנְס החכם".

⁶⁶⁴ בין אם כוונתו לשם שמיים, ובין אם לשאר תועליות. בין כך ובין כך, הרי חזקה עליו שרצונו להצליח במעשהו זה.

⁶⁶⁵ אמונות ודעות הקדמה פרק ז: "עיקרי הסיבות אשר עיכבו את מי שכפר וכיחש מלהאמין באותות ובמופתים ומלעיין באמונות, ונראו לי מהם שמונה מצויים הרבה... והשביעי, הוכחה חלושה שמעיה מאחד המייחידים [המאמינים], וזלזל בה וחשב שהכל כך, ובהם אמר הכתוב 'יהיו משחיקים עליהם ומלעיגים בהם'."

מורה נבוכים ח"ב פרק טז: "ומה שהאדם טוען שהוא הוכיח שאלה מסוימת בהטעיות, הרי לדעתי אינו מחזק אמיתת אותה הבעיה, אלא החלישה וגורם להכחישה, כי כאשר יתברר ביטול אותן הראיות, תיחלש הנפש מלאמת אותו הדבר שהובאו עליו הראיות."

בסגולות לפרנסה, פרנסתם טובה יותר מאלו שמרחיקים מעשים אלו. גם לא מצינו שרופאים עוקבים בנתוני מטופליהם אחר השאלות מי מהם עשה איזו סגולה שתשפיע על בריאותו. ושמא אכן כדאי שיעשו זאת.

איסוף נתונים מדעיים רבים אף הועיל להפריך את האמונות בדבר בעלי חיים שונים ומשונים – בת"ם, אדם זאב, עוף החול, קנטאור⁶⁶⁶ ועוד – שבימינו ניתן לומר עליהם "לא ראינו – היא כן ראייה"⁶⁶⁷, אך בעבר נאספו עליהן עדויות שנשמעו אמינות, מחמת כוחות הדמיון⁶⁶⁸ או חוסר הבנת המציאות⁶⁶⁹.

ט. תפיסות יסוד שונות

בעבר היו יסודות שנבנו על תפיסות שונות, שהיום איננו רואים צורך לקבלן. כך בימינו אין לנו צורך לקבל את התפיסה הכללית שהעולם בנוי באופן אחדותי מסודר וסימטרי, תפיסה שממנה נולדו הסברות שכדור הארץ במרכז היקום, שהיבשה תופסת מאה ושמונים מעלות מכדור הארץ⁶⁷⁰, שמספר הכוכבים זהה למספר המתכות⁶⁷¹, שבין אירופה לאסיה נמצא ים⁶⁷², שהירח הוא כדור מושלם⁶⁷³, שיש שלושה כוכבים הקרובים מן השמש

מקורות מלאים והוספות

⁶⁶⁶ חציו אדם וחציו סוס.

⁶⁶⁷ בדברי המי מנחות (לרבי אליעזר ליפמן נויזן), מאמר "חונה מלאך ד' סביב ליראיו" ד"ה והמפרשים (דף מד ע"א) לגבי שדים: "למה לא סיפרו לנו אלפים תרים וחכמים נשלחים ממלכי ארץ התרים בזמננו תולדות כל הארצות הנושבות והבלתי נושבות ומקריהם וכל הנמצא בהם, תרו וחקרו ודרשו לכל חלקי יצורים וטבעיים הנמצאים שם. ואם יהיה מקום טבעי למציאותם, הייתכן שאלפים תרים וחקרים לא ימצאו?".

⁶⁶⁸ למשל דמיונותיהם של יורדי ים (חלקם אף נטו להשתכר) בדבר בנות ים, כמו גם האגדה על "הבתולות של ואק ואק", שהן בתולות וכו' שצומחות על העצים (הובאו במנחת ביכורים (וילנא תרפו) עמ' 6 הערה 10 וספר הטהור והמותר עמ' 150), וכן האגדה על חד קרן שצדים אותו בעזרת בתולה שמזמרת וכו' (הובאה בשלטי הגיבורים (לר' אברהם בן דוד משער אריה) פרק גג ד"ה והנה, ובתוכו בקטע שמתחיל "ואולם הזמר").

⁶⁶⁹ יש טוענים שהמקור לאגדה על קנטאור הוא בעמים שלא הכירו סוסים מבויתים, וכשהללו ראו רוכבי סוסים, דימו שמדובר ביצור שחציו אדם וחציו סוס.

⁶⁷⁰ כך במפותיו של תלמי היווני.

⁶⁷¹ שבע.

⁶⁷² מתוך ההבנה שכל העולם מורכב מאסיה אירופה ואפריקה. אם כן, כשם שבין אסיה לאפריקה נמצא ים סוף, ובין אירופה לאפריקה נמצא הים התיכון, מתבקש שגם בין אסיה לאירופה ישנו ים. כך במפות רבות מימי הביניים באירופה.

⁶⁷³ כך ע"פ אריסטו.

ושלושה הרחוקים ממנה⁶⁷⁴, שישנו יחס שיוכל ליצור תיאום מוחלט בין שנות החמה לחודשי הלבנה.

וכך למשל הקושיה מדוע גזר הבורא שהנשמה הטהורה תרד אל הגוף החומרי הנתעב והנאלח הפונה תמיד אל הפשע⁶⁷⁵ – כבר העירו שהיום אינה קשה⁶⁷⁶.

גם הדעה שיש גן עדן תחתון וגיהנום של מטה כפשוטם ממש⁶⁷⁷, לא מתקבלת בתקופתנו על כל הלבבות⁶⁷⁸. ובוודאי שהסברה שהנפש הושפעה מגשמיות הגוף בחייו ולכן מחוייב שתגיע למקום גשמי, הוא גם עדן התחתון⁶⁷⁹ – לא נראית היום כסברה מוכרחת.

מקורות מלאים והוספות

⁶⁷⁴ מאירי, הקדמה, ד"ה וממה: "וממה שדומה לזה אצלי הוא אמרו תורת ה' תמימה על מה שסמך לזה ענין רומז בו על תכונת הגלגלים ר"ל שבעה כוכבי לכת היות השמש באמצע באמרו לשמש שם אוהל בהם והוא דבר נבוכו בו גדולי החכמים עד היום" ולא מסתבר לפרש את דבריו שהשמש במרכז העולם וכל הכוכבים נעים סביבה, שהרי דעה זו לא נזכרה בזמנו בספרי החכמים, לא חכמי אומות העולם ולא להבדיל גדולי ישראל, וכיצד הוא כותב על כך "והוא דבר נבוכו בו גדולי החכמים עד היום".

רמב"ם הל' יסודי התורה פ"ג ה"א: "גלגל הקרוב ממנו הוא גלגל הירח, והשני שלמעלה ממנו הוא גלגל שבו הכוכב הנקרא כוכב, וגלגל שלישי שלמעלה ממנו שבו נוגה, וגלגל רביעי שבו חמה, וגלגל חמישי שבו מאדים, וגלגל ששי שבו כוכב צדק, וגלגל שביעי שבו שבת".

⁶⁷⁵ עקידת יצחק בראשית שער ו ד"ה אמנם: "כי אם הונחנו העצם הזה נבדל משכיל מעצמו ונמצא מזולת חומר, איך גזרה חכמת בוראו לתת תחת ידו מכשלת החברה הזאת או העירוב או השכונה עם זה החומר הנתעב והנאלח, אשר הוא פונה תמיד אל כל דבר פשע אשר ממנו תפתח הרעה לו ראשונה.

ולו הכין כלי מוות הפסד מוחלט בחברתו לבא באחת הפחתים. אשר עליהם ועל כל אחד מהם הועד העונש מאצלו. והאבדתי את הנפש ההיא מלפני (ויקרא כ"ב כ"ג) היכרת תיכרת הנפש ההוא עוונה בה (במדבר ט"ו) ואמר ואת נפש אויבך יקלענה בתוך כף הקלע (שמואל א' כ"ה). ונאמר ועסותם רשעים כי יהיו אפר וכו' (מלאכי ג'). ואמרו רבותינו ז"ל אלו פושעי ישראל בגופן שגופן כלה ונשמתן נשרפת (ר"ה י"ז).

הלא טוב לה שבת מושב אלוקים כראשונה שלוה ושקטה. מהתחפש ובא אל מערכת המלחמה שכמעט כל באיה לא ישובו. ודרך כלל נוח לו לאדם שלא נברא משנברא (עירובין י"ג ב").

⁶⁷⁶ אבולוציה ויהדות (ר' אברהם קורמן) עמוד 370 הערה 65: "הקושיות, אם כי נראו בזמן חמורות, אינן עומדות בפני הביקורת... החומר אינו נתעב ונאלח כפי שסברו רבים בימי הביניים...".

⁶⁷⁷ הבאנו דעות אלה לקמן פרק קכה.

⁶⁷⁸ ולא רק משום שלא מצאנו מקומות אלה.

⁶⁷⁹ דרשות הר"ן דרוש ז ד"ה דבר ברור: "דבר ברור ומוסכם, שאף על פי שהנפש אינה גוף ולא

כמו כן הסברה של המצדדים בצמצום כפשוטו, שלולי הצמצום נפגם חלילה כבודו של הקב"ה אלו עצמותו נמצאת גם בגשמיים השפלים והנבזים ח"ו⁶⁸⁰ – נראה שהיום לא מובן שום קושי או פגימה בכבוד בתפיסה שהקב"ה נמצא גם בגשמיים ובנבזים וכו'⁶⁸¹.

גם הדעה שנאמרה בעבר, שיש גוף לקב"ה⁶⁸², אינה מתקבלת היום על הדעת, ולא רק מפאת האיסור שבה.

כך יש לעיין בכך שהדיונים הרחבים והעמוקים של חומר מול צורה, או הדיונים האם הנפש היא אחת ויש לה שלושה חלקים, או שהן שלוש נפשות נפרדות, יכולים בימינו להיחשב פחות שייכים.

אפשר שגם לגבי סברות בתחומים מוסריים מסוימים, תהיינה הנחות יסוד שונות בתקופות שונות. צא ולמד ממוסר האומות שהשתנה במהלך התקופות, ולא רק בשופטני וברשיעי עסקינן.

גם בסברות הלכתיות אנו מוצאים שינויים דומים: הסברות שמבוססות על התייחסות ל"בכח" – הואיל, ראוי, מתוך, וכן הדרך שבה חז"ל מכריעים בסוגיות מסוימות של ספיקות⁶⁸³ ותערובות – לעיתים פחות מתיישבות על

מקורות מלאים והוספות

כח בגוף, אף על פי כן מצד ששכנה בגוף הצטיירה מדעות גשמיות עד שיחוייב מזה שתשכון אחרי היפרדה במקום גשמי. ונתברר שגן עדן הוא בעולם התחתון, לפי שהעתק הקצוות יקשה כי אם בהדרגה. ובהיות בראשונה שכונתה במקום גשמי לבד, תיעתק למקום ממוצע בין הגשמיות ובין הבלתי בעלי גשם. והוא יתרון גן עדן לשאר המקומות, ועל היתרון שהיה לארץ ישראל על זולתה".

⁶⁸⁰ יושר לבב למקובל רבי חי עמנואל ריקי, בית א חדר א אות יב: "החס על כבוד קונו צריך להעלות על ליבו מחשבת צמצום זה כפשוטו, לבל יפגום בכבודו בחושבו שעצמותו נמצא גם בגשמיים השפלים הבלתי נכבדים ואף בנבזים ח"ו, מאחר כי בלי צמצום לא היה מקום רק מעצמותו. וכי תימא דגם החושבו כפשוטו נמי לא חס עליו, כי נותן תמונה בו ברעיונו ע"י הצמצום והקו, מ"מ למעט תיפלה טפי עדיף, דלא ראי מחשבת פגם כמחשבת העדר כבוד לכאורה...".

⁶⁸¹ שכן ברור לנו שכל עניין הפגיעה בכבודו מחמת הגשמיים השפלים, היא רק למראה עינינו, אך מצד האמת אינה פוגעת בכבודו כלל, כמוכח.

נראה ששורשו של שינוי התפיסה בעניין זה הוא בכך שבדורות האחרונים השתרשה ההבנה שישנו חילוק בין חוויות האדם לבין עצם המציאות. חילוק זה בולט בהבנתנו שגלי האור הנראים לעינינו הם רק מעט מסך אורכי הגלים הקיימים, ואין הברדל מהותי בין אלו לאלו, אלא רק ביכולותיהם של חושינו.

⁶⁸² הבאתי את אלו שסברו כך לעיל פרק י.

⁶⁸³ למשל: מיגו נגד חזקה, החילוקים בין רובא דאיתא קמן לרובא דליתא קמן, בין רובא

דעתנו. למותר לציין שאין בכך בשביל לפגום כי הוא זה במחויבותנו לדבריהם בהלכה.

י. גבולותיו של השכל האנושי

בדורות האחרונים הוכח שאמנם חוקי הטבע של האירועים הטבעיים המוכרים לאדם מחיי היום יום, הינם מתאימים להיגיון האנושי הטבעי, ואעפ"כ, בתחומי החלקיקים הקטנטנים, גרמי השמיים האדירים, או מהירויות עצומות – ישנם חוקי טבע שונים שנראים כסותרים מושכלות ראשונות⁶⁸⁴.

לידיעה זו, שמערערת את בסיס ההיגיון המוכר לנו, יש השלכה עצומה על דפוסי החשיבה האנושיים. שכן בתופעות אלו יש ללמדנו שיסודות ההיגיון המוטבעים בנו מתאימים רק לעולם התופעות שחווה האדם במהלך אלפי שנות האנושות, בהן פגש בעצמים ומהירויות בשיעורים ידועים.

בהבנה זו יש כדי ללמדנו את הענווה הנצרכת לסברות אנושיות לגבי תחומים רוחניים, כגון מהות העולם הבא ועולם התחייה, הנפש, הנבואה וכד'.

כפי שכבר העירו רבים, וכבר עמדנו על כך לעיל⁶⁸⁵.

מקורות מלאים והוספות

דליתא קמן לבין חזקת אומדנא.

⁶⁸⁴ הן בתורת היחסות והן בתורת הקוונטים.

⁶⁸⁵ פרק לד.

השער השביעי:

אמונה

פרק לו

אמונה – תמימה או ע"י ראיות שכליות

אמונה שכלית

חובות הלבבות כתב שמי שיכול לחקור על ייחוד הבורא בדרך שכלית¹ – חייב לעשות כן, והוא חיוב מהתורה, והמתעלם מחקירה שכלית כזו, הרי זה מגונה². הרס"ג הוסיף על כך, שהחשש שעיון כזה יביא כפירה ואפיקורסות שיין רק אצל עמי הארצות³, והרמב"ם כתב בחריפות נגד אלו החושבים לבטל את העיון השכלי⁴ בזה⁵, והוסיף שמי שמזכיר את ה' וחושב בו מבלי עיון, אלא ע"פ הדמיון או מה שקיבל מאחרים, בעצם איזו זוכר את ה' וחושב בו, אלא במה שדמיונו יצר⁶. ויש מי שהוסיף שלימוד שעל ידו מתגלה

מקורות מלאים והוספות

¹ יש להדגיש שמשמע מדבריו שיש אנשים שעיון כזה אינו מתאים להם.

² חובות הלבבות שער א (שער הייחוד) פרק ג: "אך לדעת, אם אנו חייבין לחקור על הייחוד בדרך העיון אם לא, אומר, כי כל מי שיוכל לחקור על העניין הזה והדומה לו מן העניינים המושכלים בדרך הסברה השכלית, חייב לחקור עליו כפי השגתו וכוח הכרתו. וכבר הקדמתי בתחילת הספר הזה מן הדברים המראים חיוב העניין מה שיש בו די. והמתעלם מחקר, הרי זה מגונה ונחשב מן המקצרים בחכמה ובמעשה... וכבר חייבתנו התורה בזה, כמו שכתוב וידעת היום והשבות אל לבבך... וכבר התבאר מן השכל ומן הכתוב ומן הקבלה, שאנו חייבין לעיין במה שנוכל להשיג בירורו בדעתנו".

³ אמונות ודעות לרס"ג בהקדמה: "ואם יאמר אומר, איך נשים עלינו לדין העיון בידיעות ודקדוקים עד אשר נאמין אותם כפי מה שיתבררו במלאכת השיעור ויתיישבו, והעם מרחיקים המלאכה הזאת עד שהם אומרים שהעיון בה מביא הכפירה ומביא אל האפיקורסות? נאמר כי זה אינו אלא אצל עמי הארץ שבהם, כאשר סוברים עמי הארץ שבעיר הזאת כי כל מי שהוא הולך אל ארץ הודו יעשיר... כי העיון האמיתי לא יתכן שימנעוהו ממנו, ויוצרנו כבר ציווה בו עם ההגדה הנאמנת, כאומרו 'הלא תדעו הלא תשמעו הלא הוגד מראש לכם הלא הבינותם מוסדות הארץ'".

⁴ גם ביסודי התורה פרק א, פתח בהוכחות שכליות ורק לאחר מכן הביא ראיות מפסוקים.

⁵ מורה נבוכים ח"א סוף פרק לב: "ואין הרצון באלו הכתובים אשר אמרו הנביאים והחכמים ז"ל לסתום שער העיון לגמרי ולבטל השכל מהשיג מה שאפשר להשיגו, כמו שיחשבו הפתאים והמתרשלים אשר ייטב להם שישימו חסרונם ופיתותם שלמות וחכמה, ושלמות זולתם וחכמתם חסרון ויציאה מן הדת, שמים חושך לאור ואור לחושך".

⁶ מורה נבוכים ח"א פרק נא: "אבל מי שחושב בה' ומרבה לזכרו בלי ידיעה, אלא שהולך אחר סתם דמיון מסוים או אחרי דעה שקיבל מזולתו, הרי הוא לדעתי, עם היותו מחוץ לחצר

אמיתת עניין האמונה⁷, הוא חלק ממצוות האמונה⁸.

יש להאיר שמטבעו של השכל האנושי, שעל כל ראייה שיביא, טובה ככל שתהיה, יהיה איזה מקום לערער עליה באיזה שהוא אופן⁹. ואעפ"כ, טבעו של האדם להתייחס למסקנותיו המוכחות כאמת ודאית¹⁰, שאם לא כן אין לדבר סוף. ופשוט שאמונתנו, אמונה שלימה היא¹¹.

אמונה תמימה

מאיך, הריא"ז¹² כתב שהתורה ציוותנו להאמין בייחוד ה' ע"פ השמועה וע"פ הקבלה מאחרים, ולא נצטוונו להשכיל ולהתבונן בדיעת האלוקים בדרך שכלית¹³. ספר החינוך הוסיף שאבותינו העמיקו ובאו אל תכלית הידיעה האמיתית, ומה לנו לחקור אחר דבריהם¹⁴. רבי נחמן מברסלב והחזון

מקורות מלאים והוספות

ורחוק ממנו, אינו זוכר את ה' באמת ואינו חושב בו. כי אותו הדבר אשר בדמיונו, ואשר הוא מזכיר בפיו, אינו מתאים למצוי כלל, אלא הוא מוצר שיצרו דמיונו⁷.

⁷ אמנם הוא דן שם לגבי ספרי הקבלה, אך סברתו שייכת לגבי כל לימוד שמסייע לברר את יסודות האמונה, כמפורש בלשונו שם, כדלקמן.

⁸ מצוות ה' (רבי יצחק שטייף) חלק א סי' א אות טז: "ונראה לי שעתה שנתגלה וזכינו לספר הקדוש הזוהר ותיקונים וליתר הספרים של חכמי הקבלה אשר להם נתגלה אמיתת עניין האמונה, ע"כ בכלל המצווה (של האמונה) הוא להשתדל ללמוד חכמת הקבלה כדי שנשיג משם אמיתת האמונה במציאותו ברוך הוא ואחדותו, וחכמה הזו מגלה כיצד הקב"ה מתנהג עם העולם ובריותיו ועומק השגחתו בכל הברואים כולם וחכמה זו מגלה רזי התורה. אשרי הזוכה לזה".

⁹ למשל, תמיד יש מקום לשאלות: אולי מה שאני רואה אינו אלא דמיון, אולי אני טועה בשיקול דעתי, אולי כולם שיקרו או טעו וכו'.

¹⁰ ואף לגבי החלטות של חיים ומוות.

¹¹ בקונטרס "מחברת 0 – הקדמות" (מיכאל אברהם) העיר שהתפיסה שמוזהה אמונה עם ראיות ודאיות ומוחלטות, עלולה לפגוע באמונה, שכן ישנם אנשים שמגלים שהראיות לאמונה אינן מוחלטות, כנגד מה שחונכו עליו, והדבר פוגע באמונתם. ומטעם זה יש חשיבות רבה למספר ראיות שתומכות זו בזו (כגון: בעל הבירה, מסורת יציאת מצריים, מסורת מעמד הר סיני), כפי שביאר שם בקונטרס "מחברת 5".

¹² מן הראשונים, נכדו של הרי"ד (מחבר התוספות רי"ד ועוד).

¹³ ריא"ז המובא בשלטי הגיבורים על הרי"ף עבודה זרה ה ע"ב בדפי הרי"ף: "וכן ציווה עלינו רבן של נביאים ע"ה שמע ישראל ה' אלוהינו ה' אחד ולא אמר להשכיל ולהתבונן בדיעת האלוקים בדרך החכמה אלא להאמין הייחוד על פי השמועה וע"פ הקבלה כמו שאנו מקובלין כל התורה והמצוות".

¹⁴ ספר החינוך, הקדמה ("הערת המחבר") ד"ה ועתה: "ועתה אם יטעון עלינו מסית אשר לבבו פונה מעם ה' אלוהינו, ויאמר, מה לך איש יהודי וקבלתך, ומה לך לשאול אביך וזקניך, חקור

איש אף הזהירו להאמין בהשי"ת רק בתמימות, ולא להיכנס לחקירות כלל, ולבלי לעיין כלל בספרים של מחקרים¹⁵, והחזון איש אף נקט את הלשון "רק רצוני להיות כישראל הדיוט המספר מה שקיבל"¹⁶. בעל הלשם כתב שהחוקר בענייני אמונה עובר על "אל תיטוש תורת אימך"¹⁷. הסטייפלר הדריך להשיב לנבוכים באמונה, שיסמכו על גאוני ישראל שבכל

מקורות מלאים והוספות

ודרוש בדעתך הטוב והעמק סברותיך, פקח עיניך וראה מה בעולמך, תנועת הגלגל וארבע יסודות שבאדמה, בהם תראה ותבין תעלומות חכמה, ובשכלך חקור ותלמוד האחד איך יחד. נשיב אליו כי מצד חקירתנו לא נוכל להשיג לעולם בדבר אלוקים כלום, כי גם בענייני העולם השפל לא יכלו כל חכמי הטבע לבוא עד תכליתם, כי מי יגלה בחכמת המחקר סגולת העשבים והפירות וסגולת אבנים טובות ויקרות וסיבת תנועת הברזל באבן תחתיות, כי שם עמדו מתמיהים כל חכמי הטבע וכל אנשי תבונות. אף כי נאמר להבין מהם חכמות נכבדות ודעת אלוקים נמצא, חלילה לנו חלילה לבוא אחרי המלך בגבהינו, ולהרים יד ולחשוב מחשבות במה שלמעלה ממחשבותינו ואין צורך אלינו.

כי הנזה אבותינו וזכרונם לברכה המזה סדרו שלחן לפנינו, הם העמיקו שאלה ובאו אל תכלית הידיעה האמיתית, והשיגו לדעת כי ידבר אלוקים את האדם וחי (דברים ה כא). ומה לנו אחרי זאת לחקור ולחטט אחר דבריהם האמת אתם, רק לשתות בצמא את דבריהם בכתבם וכלשונם".

¹⁵ שיחות הר"ן, תחילת אות לב: "צריך לחזק את עצמו באמונה, ולבלי ליכנס בחקירות כלל, ולבלי לעיין כלל בספרים של מחקרים, רק להאמין בהשם יתברך באמונה לבד בלי שום חקירות כלל... כי כבר זכינו לקבל תורתנו הקדושה על ידי משה רבינו עליו השלום, וכבר היה לנו צדיקים רבים גדולים ונוראים בכל דור ודור, וראוי לנו לסמוך עליהם בלי שום חקירות ולילך בעקבותם להאמין בהשם יתברך בפשיטות, ולקיים תורתו ומצוותיו כאשר מסרו לנו אבותינו הקדושים".

קובץ אגרות (חזון איש) ח"א סי' טו: "אם כי העיקרים של אמונות ודעות המקובלים וקבועים לנו, יסודותם בעומק החכמה ומחקר המדע, אבל הדרך הישרה לפנינו היא ללכת בתום לב, ולהאמין באמונה שלמה ופשוטה, וחובתנו להתרחק ממחקר ולאמת בלבבנו את כל העיקרים בפשוטם השגור בפי כל כחכם כהדיוט".

¹⁶ קובץ אגרות (חזון איש) ח"א איגרת טו: "והנני שב לאמונה הפשוטה בתורה שבעל פה, ואיני נכנס להשיב מפני מה, רק רצוני להיות כישראל הדיוט המספר 'מה' שקיבל".

¹⁷ לשם שבו ואחלמה (רבי שלמה אלישיב, מגדולי המקובלים), ספר הדעה, חלק שני, דרוש ד, ענף יט, סימן ו ד"ה עוד (דף פ ע"ב): "מי שסותם עיניו... ומכניס עצמו בניסיון להלך אחר שכלו להתחקות ולחקור בהאמונות הפשוטות הנטועות בלב כל ישראל.... הרי עובר תיכף על מה שכתוב אל תיטוש תורת אימך, שהם האמונות הנטועות בלב כלל ישראל".

הדורות¹⁸, וכן העיד על עצמו שמעולם לא עסק בקביעות בעניינים אלו¹⁹.

הבני יששכר הוסיף שאמונה היא למעלה מן החכמה, ואמונה ע"י חקירה שכלית לא נקראת אמונה²⁰, וחלילה לחקור על עיקרי הדת באופן שכלי²¹. ובכלל הוסיף וחידש שאין להאמין לשום הוכחות שכליות²² גם בענייני חולין, אלא רק להוכחות מהתורה²³, אמנם ברור שיש קשיים מהותיים בחידוש זה²⁴. ואף מדברי חז"ל במקומות רבים נראה שדנו על פי הוכחות שכליות, בין בענייני האמונה והתורה ובין בענייני חולין. עכ"פ גם בדורות

מקורות מלאים והוספות

¹⁸ חיי עולם (הסטייפלר). הקדמה, ד"ה ואשר: "ואשר ראוי להשיב לנבוכים אלו, הוא לומר לו האם סבור אתה שהנך הראשון שעלתה על דעתך כזאת? וכי איזו כשרון גאוני צריך להסתבר ולשאול מי יימר? הלא תבין כי כל אלפי גאוני גדולי ישראל שבכל הדורות, לא נפלאה היא מהם שיעלה על דעתם כל צדדין וצדידי צדדין מיני ספיקות ודיונים שעלו ושיעלו על לבך, ואעפ"כ היתה אמונתם תמימה ושלמה בכל תוקף, וכולם עושים באימה ובריאה רצון קונם כי נפשם הטהורה ואור תבונתם ראו בבהירות אמיתית הדברים מה אמת ומה שקר וזיוף, נוסף לזה ראו בחוש נוראות מנפלאות השגחתו ית' על יראיו, אצלם ואצל רבותיהם קדושי עליון, וקבלות נאמנות רב מפי רב מנפלאות השגחת הבורא ברוך הוא ומנפלאות קדושת התורה שנודעו ליחידי סגולה שבכל דור ודור. ומכאן, שלכל שאלותיך וספיקותיך יש תשובות ניצחות, ותוכל לסמור על הרי"ף והרמב"ם הרמב"א וכו' וכו' וכו'".

¹⁹ חיי עולם (הסטייפלר). הקדמה, ד"ה ושוב: "ומעולם לא עסקתי בקביעות בעניינים כאלו" (אעפ"כ, הסביר שם מדוע כתב את הספר הנ"ל שעוסק בתחומים אלו).

²⁰ בני יששכר מאמרי חודש סיון מאמר ה אות יט ד"ה וכיון: "דאם מובן העניין בחכמה ושכל לא תקרא אמונה, כמו שלא תקרא אמונה לדבר הנראה בחוש בראיית העין, כמו כן הוא בדבר אשר ישיג השכל נקראת ראיית השכל במופת כמו ראיית העין בגשמי וזה לא נקרא אמונה, רק אמונה הוא דבר שאינו נראה בראיית העין ובראיית השכל בחכמה ואעפ"כ הוא מאמין בדבר, זה נקרא אמונה והוא למעלה מן החכמה".

²¹ בני יששכר מאמרי חודש סיון מאמר ה אות יט ד"ה אך: "בדברים המבוארים בתורה, ובפרט בדברים הנוגעים לעיקרי הדת, מציאות הש", אחדות, שכר ועונש, חלילה וחלילה לחקור על זה בחקירות אפילו אם כוונתו כדומה לשם שמיים ויאמר שכוונתו כדי שיתאמתו לו העניינים במופת השכלי ותתחזק בזה אמונתו".

²² אפילו הבסיסיות ביותר, כפי שעולה מהדוגמה שהביא (אחד ואחד עולים לשניים), כדלקמן.

²³ מתוך דברי רבי יקותיאל יהודה הלברשטאם (האדמו"ר מצאנז-קלויזנבורג), הובאו בקובץ אור ישראל מונסי ניו יורק טבת תשנ"ז (גיליון ו) עמוד קל"ו ד"ה בא: "וכתב שם זקני הקדוש [בעל הבני יששכר] שאם יאמרו לי שאחד ואחד עולים לשניים, לא אאמין בזה ע"י שכלי האנושי, רק אחר שכתוב בתורה ויהי ערב ויהיה בוקר יום ראשון, ואחרי כן כתוב ויהי ערב ויהי בוקר יום שני – יודע אני שאחד עם אחד הם שניים".

²⁴ אם באמת לא נסתמך על הוכחות שכליות, ולו הברורות ביותר, כיצד נסתמך על הוכחות מהתורה, והרי גם הבנת התורה והסקת מסקנות ממנה נעשות באופן שכלי.

האחרונים יש שכתבו שעיקר מצוות האמונה היא להאמין גם במה שהשכל אינו יכול להוכיחו, שמה שהוכח ע"י השכל נקרא ידיעה ואינו בכלל אמונה²⁵. אמנם לא התייחסו בדבריהם דווקא לאמונה במציאות ה'²⁶.

נראה שהדעה שחובת האמונה היא ע"פ השמועה והקבלה מאחרים, לא מתיימרת להוכיח את אמיתות האמונה²⁷ – שהרי אין בקבלה מאחרים ראייה לאמיתות דעתם²⁸ – אלא מתייחסת לקבלה זו רק כאמצעי להגיע על ידו לאמונה, במקרים שאמצעי זה אכן קיים. כמו כן, כל טענה שמעלה עיקרון מסוים לדרגת "למעלה מן החכמה" נתקלת בבעיה של "אין לדבר סוף", שהרי אם כן, ניתן ליטול כל רעיון שהוא, להגדירו כ"למעלה מן החכמה", ומשכך לא יהיה צורך להוכיחו, ואף לא תהיה דרך להפריכו.

איזו דעה מועילה יותר לאמונה

כל דעה אף הביאה ראייה שהדרך בה היא אוחות שומרת יותר על האמונה: הסוברים שיש להאמין בדרך שכלית טענו שהאמונה ללא שכלתנות גרמה

מקורות מלאים והוספות

²⁵ בית הלוי (הרב יוסף דובער הלוי סולובייצ'יק) על התורה, סוף פרשת בא, ד"ה ועוד: "דהרי עיקר מצוות אמונה הוא שנאמין בכל דברי התורה וכפי הקבלה מרבותינו גם מה שאי אפשר לנו לבררו ע"י מופת חותך. דהרי כל מה שנתברר להאדם במופת, זה נקרא ידיעה ואינו בכלל אמונה עדיין, ואנחנו מצווים להאמין. וזהו בדברים שאין השכל משיג אותם במופת (הוכחה), וכל זמן שלא יאמין רק במה שנתברר לו במופת, אין לו חלק במצוות אמונה כלל. דכמו דנצטווה האדם לכוף כל כוחותיו לעבודת ה' ולבטל אותם לעבודתו באיברי גופו, וכמו שבירת התאוה והחמדה לענייני עולם הזה ותענוגיו, הלוא כמו כן החיוב לכוף ולבטל שכלו לעבודתו יתברך, והוא בהאמינו בדברי התורה את אשר לא ישיג בשכלו".

אבי עזרי (הרב שך) על הרמב"ם הלכות תשובה פ"ה סוף ה"ה ד"ה והנה: "והנה מאז ומתמיד הייתי מתפלל למה מכנין למצווה זו 'אמונה', הרי בפשוטו שזה מהמושכלות הראשונות... ולמה זה נקרא אמונה... ושאלתי את זאת למן הגאון הגדול רבי יצחק זאב סאלאוויצ'יק זצק"ל ואמר לי שגם הוא עמד על זה ושאל זאת לאביו הגר"ח זצק"ל, ואמר לו שוודאי עד כמה ששכל האדם מגעת הוא מושכל ואין זו אמונה, והיא ידיעה, אבל חיוב האמונה מתחיל ממקום שכלה שכל האדם".

²⁶ ואם כן אפשר שבזה כולם מודים, שהרי ברור שיש פרטים שלא הוכחו מצד עצמם, והרי ברור שיש דברים שאנו מאמינים בהם כיוון שקיבלו אותם מן הנביאים עליהם השלום ומן הצדיקים (כדלעיל פרק כט).

²⁷ וכן הדגיש החזון איש שהובא לעיל, שמצד האמת יסודות עיקרי האמונות והדעות הם בחכמה ובחקירה (קובץ אגרות ח"א סי' טו): "אם כי העיקרים של אמונות ודעות המקובלים וקבועים לנו, יסודות בעומק החכמה ומחקר המדע, אבל הדרך הישרה לפנינו היא ללכת בתום לב, ולהאמין באמונה שלמה ופשוטה, וחובתנו להתרחק ממחקר ולאמת בלבבנו את כל העיקרים בפשוטם השגור בפי כל כחכם כהדיוט".

²⁸ ועוד, שאם כן, מה נאמר למי שנולד במקום שאינם מאמינים, והרי לא יעלה על הדעת שהוא מחויב לדעות שקיבל מהם.

לתקלות כמו הגשמת הבורא²⁹, והיא זו שגורמת לכפירה בדורות האחרונים³⁰.

והסוברים שיש להאמין באמונה תמימה הביאו ראיה לדבריהם מכך שאמונה שכלית עלולה להישבר תחת גזירות שמד³¹, שאדם שכל אמונתו רק³² ע"י מחקר, הרי שמחר שכלו יכול להביאו לדעות אחרות, שהרי שכלו מוגבל מאוד, ואין זו דרך האמונה, ועל כן³³ אין לו חלק לעולם הבא³⁴. ויש

מקורות מלאים והוספות

²⁹ ר' משה בן שלמה מסלרנו (המפרש הראשון של המורה נבוכים) בפירושו למורה נבוכים חלק א פרק א (מכתב יד): "הדברים מגיעים לקצת בני עמינו, ואינם קצתם שלא יהיו רבים, שהאמינו שהשם גשם כגשם בני אדם, ולו עיניים וידיים ורגליים כאדם. ויותר קשה מזה, שהמשכיל הבא לדבר אליהם ולאמר שאין הכתובין כמשמען וכפשוטיהן, אכן יש פירוש לכל אחד מהם, יחזיקוהו מין ואפיקורוס ויקראוהו כופר בשם ובתורתו. וכל זה לרוב הימשכם אחרי פשוטי הכתובים ולקוצר ידם בחכמות ולריחוקם מהתעודות כי לא רצו לשמוע חכמה מפי חכם, וכל שכם ללמדה, וכל שכן לקבוע לה זמן, וידוע אצל המשכילים כי החכמה מאירה את עיני הלב ומסלקת ספיקות הדת... ומפני זה התחייבה להם ההגשמה הגמורה לכאורה בדעתם, שהם אם יפרדו מזאת האמונה, כלומר שלא יאמינו כן, יכזיבו הכתוב שאומר 'נעשה אדם בצלמינו' ייברא אלוקים את האדם בצלמו'..."

³⁰ אורות (לראי"ה קוק, זרעונים, אות ה, ד"ה לרגלי, עמוד קכ"ו): "כשחושבים על דבר אלוקים בלא השכלה ובלא תורה... אין גאות אלוקים מתגלה אז בתוך הנפש כי אם שפלות דמיונות פרוצים... וכל עדין-רוח מוכרח הוא להסיח את דעתו ממנה, וזאת היא הכפירה שבעקבא דמשיחא..."

³¹ ספר האמונות (לרבי שם טוב אבן שם טוב הראשון) בסוף ההקדמה: "ואין ספק כי כאשר תקפנו הצרות וגזרות השמד, בסיבה זו אבדה קהלינו, כי המפולפלים והמתחכמים עזה הסיבה ופרצו גדריה ונמשכו אחריהם בני האומה עד שיבשו עצמותינו אבדה תקוותינו. כי אחר שהסכימו כי אין דין ואין חשבון על טוב ועל רע, ולטובים מהם ימשך השפע אחר התבוננותם בנמצאות..."

אור החיים (לר' יוסף יעבץ) פרק ב: "אליכם אישים אקרא מגולת ספרד אני, אשר גורשנו בעונותינו הרבים והעצומים. ורוב המתפארים בחכמה וכמעט כולם המירו את כבודם ביום מר, והנשים ועמי הארץ מסרו גופם וממונם על קדושת בוראם."

בני יששכר מאמרי חודש סיון מאמר ה אות יט ד"ה ואעידה (וכן במאמרי חודש אדר מאמר ג דרוש ב ד"ה והנה): "ואעידה לי עד נאמן רוח החסיד הקדוש מה"ר יוסף יעבץ [שהובא לעיל בסמוך], העיד כאשר היה בגזירות בצרפת ופורטיגאל, כל אותן החוקרים אשר חקרו בפילסופיא ועמדו על האמונה במופת השכלי המירו את כבודם ביום זעם, וקלי הדעת ונשים אשר אמונתם הוא רק בקבלה קידשו שם הנכבד והנורא הש"י ינקום דמם במהרה."

³² לקמן נביא דעה שיש לשלב גם אמונה שכלית וגם אמונה תמימה, וכך אין את חששו של האור לציון.

³³ אם חקר בדעתו והגיע להבנה שבוודאי שתהיה תחיית המתים, אלא שאינו מודה שדבר זה רמוז בתורה.

³⁴ שו"ת אור לציון (הרב בן ציון אבא שאול) חלק ד, הערות פרק א, הערה א: "אולם נראה

שהוסיף וחידש שגם הראשונים שחקרו בעניינים אלה, לא יצא שום אחד מהם נקי לגמרי³⁵. יש מהעוסקים בחקירה שהודה לטענה זו, אלא שכתב שזהו הטבע, שלחסרי הדעת קל יותר להחזיק בדתות, כיוון שאינם נושאים ונותנים בהן³⁶.

מקורות מלאים והוספות

לבאר הדברים בישוב פשוט וברור. שהרי איתא במשנה בסנהדרין דף צ' ע"א, כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא, ואלו שאין להם חלק לעולם הבא, האומר אין תחיית המתים מן התורה וכו'. והיינו אפילו באופן שמודה בתחיית המתים, אלא שלא מודה שהיא רמוזה בתורה, ג"כ אין לו חלק לעולם הבא, וכמבואר ברש"י שם (וראה גם ביד רמ"ה שם ובתשובות מהרי"ל סימן קצ"ד). וא"כ אדם שחקר בדעתו והגיע להבנה, שאם הקדוש ברוך הוא ברא יש מאין, כל שכן שאחר מיתתו של אדם שרק נתפרדו החלקים, שיכול הקדוש ברוך הוא לקרב אותם עצם אל עצמו, ובוודאי שתהיה תחיית המתים. (ראה בדברי רס"ג בספר אמונות ודעות במאמר השביעי). הנה אדם המאמין בזה, אך אינו מודה שדבר זה רמוז בתורה, אין לו חלק לעוה"ב. וצריך ביאור, הרי אינו כופר בתחיית המתים, ומאמין הוא שיחיו, ובמה גרע שהגיע לזה בדעתו.

והתשובה היא, שאדם שכל אמונתו על ידי מחקר, היום מבין כך, ומחר שכלו יכול להביא אותו למחשבות אחרות, שהרי שכלו מוגבל מאוד, וכדברי הרמב"ם לעיל, ואין זו דרך האמונה, ועל כן אין לו חלק לעולם הבא.

³⁵ לשם שבו ואחלמה (רבי שלמה אלישיב, מגדולי המקובלים), ספר הדעה, חלק שני, דרוש ד, ענף יט, סימן ו ד"ה עוד (דף פ ע"ב): "כל מי שמכניס עצמו להתחכם ולחקור על אמונת הפשוטה דכלל ישראל... הנה הניסיון הזה הוא יותר קשה מהראשון הנ"ל ומכניס את עצמו בסכנה גדולה...

וכבר ראינו שגם כמה חכמים מהראשונים שנכנסו בזה, הגם שהיה כוונתם לשמייים... עם כל זה הרי לא יצא שום אחד מהם נקי לגמרי".

³⁶ ארי נהם (ר' יהודה אריה די מודינא) פרק כו: "וראשונה אשיב לאומרים, איך יפול בלב אדם עליו לפצות פה ולדבר נגד אלו מצד אנשיה [העוסקים בקבלה], אשר הניסיון מוכיח היותם כולם יראי שמיים ואנשי מעשה, ומאמינים בכל לב בה' ובמצוותיו, מה שאין כן בפילוסופים התורניים ובעלי שאר החכמות ואפילו בתלמודים ומעייני הלכה וחריפים, דלפום חורפא שבשתא...

שמע בני וסבול באהבה אמרתי... תשובה ניצחת לטענה הגדולה הזאת. הלוא תראה, כי החוקים באמונה בכל הדתות הן המה היותר חסרי הדעת כהמון האנשים ונשים, יען אלו, כאשר תראה בליבם אמונה אחת, ויודעים בעצמם כי אין להם תבונה לשאת ולתת בה... כי יראו מפני האש הגדולה של גיהנם ונכספו להנאת גן עדן, אשר שמעו ונטעו בליבוניהם, מבלי הבדיל בין ניצוץ לגחלת ושורש לענף. וכמה פעמים קנוא קינאתי באלה מן היהודים, כי אין ספק אצלי היות חלקם בחיים הנצחיים יותר בנקל מיודעי בינה, החוקרים ודורשים בשבע נפות בתורה ובחכמות, ועוף יעופף שכלם, ואין כל אחד כיונתן בן עזיאל שכל עוף הפורח עליו מייד נשרף. ויגיעה רבה תצטרך להם, להסיר העולה על רוחם ממה שאינו בדרך יושר, הגם כי סוף סוף יגרשוהו בידעתם, ויעמדו על הצדק ביסוד מוסד, כמו שהיא האמונה הנשארה אחר החקירה".

מעשה ניסים (ר' ניסים ממרסיי) פרק ט עמוד 114: "אמונת ההמון למה שיאמינו – חזקה, ובטחונם עצום לכל מה שידמו אותו. כי הפתי בטחונו עצום, והנה ישימו בטחונם שהשם ימית

על כל פנים, כתב המהר"ל שאין זה נכון ואין זה מועיל לסתום את פיו של הבא לברר בענייני האמונה, שהרי אדרבה, העלם דברי המתנגד לאמונה – אינו אלא החלשת האמונה³⁷. וודאי שאין זה נכון לשפוך חמתו על דברים כאלו שנכתבו בספר³⁸.

מקורות מלאים והוספות

פתאום מי שימרהו ויעבור מצוותו ותורתו". מעשה ניסים שם עמוד 116: "הנשים והמוץ הפתאים השוקדים על דלתות אלו הדמיונות באמונות להאמין בנמנעות תמיד, יען נמצא בהם דבר טוב, שהם מחזיקים בתורה ובמצוות בכל עוז, ומדקדקים במצוות המעשיות דקדוק מופלג. וסיבת זה: היראה הדמיונית הנזכרת, והם המוסרים גופם ונפשם לסכנות עצומות לקיים התורה ומצוותיה".

³⁷ ספר באר הגולה (למהר"ל) באר השביעי פרק ז ד"ה והדברים וד"ה ולכך: "שאם לא יעשה כך, ולא יקבל דברי החולקים עליו באהבה, רק ידחם, דבר זה בוודאי חולשת דבריו, שאומרים עליו שלכך דוחה דבריו, כי החלש אין לו קיום עם המתנגד אליו. ולכך אין ראוי להרחיק שום דבר המתנגד אל דעתו לאהבת החקירה והידיעה. ובפרט אותו שלא כיוון לקנאת, רק להגיד האמונה אשר איתו, אף אם הדברים הם נגד אמונתו ודתו, אין לומר אליו 'אל תדבר ותסתום דברי פיך', שאם כן לא יהיה בירור הדת...

כי אם עושה זה, שסותם את פיו שלא ידבר זה, הוא מורה על חולשת הדת, כמו שאמרנו. ולכך דבר זה הפך מה שחושבים קצת בני אדם, כי חושבים כאשר אין רשאי לדבר על הדת, הוא חיוק הדת ותוקף שלו. ואין זה כך, כי העלם דברי המתנגד בדת אין זה רק בטול וחולשת הדת, כאשר אומרים 'סגור פיך מלדבר'.

ולכך, הראשונים, ואף אם נמצא דבר מה בספרים שהוא כנגד דתם, לא היו המתנגדים דוחים דבר זה, כי השכל מחייב שלא יהיה מניעה מזה כלל ולסגור פיו של אדם בדבר שהוא מגיע אל הדת, רק פתשגן הדת נתונה אל הכל".

³⁸ באר הגולה בהמשך דבריו שם: "ובפרט הכתוב, כי הכותב בספר אין כוונתו רק ללמוד, ואין כאן דבר שיהיו מכוונים להכעיס כדי לקנטר, ולכך הדבר הזה אין לסתום ולבטל. ולא מצינו מעולם שיהיו מונעים ומוחים בדבר זה כלל, ולא היה כאן פוצה פה ומצפצף (עפ"י ישעיה י, יד) בדבר זה.

ולמה לא תהיה תלונה זאת על ספרי הפילוסופים, אשר הלכו אחר חקירתם, בגדו וכיחשו ואמרו כי העולם קדמון, ולא היה לו בריאה כלל, עם כל זה הם [הראשונים] לוקחים ספרים ההם ולא דחו אותם. רק שכך הוא ראוי כדי לעמוד על האמת, לשמוע הטענות שאמרו לפי הדעת אשר אתם, ולא כיוונו לקנטר. ולכך אין ראוי לדחות דברי זולתו המתנגד לו, אבל ראוי לקרב אותם ולעיין בדבריו...

וכי יש לאדם שיש בו החכמה לשפוך חמתו על הנייר וקלף? ומכל שכן על מי שכתב הדברים בספר, שלא היה כוונתו על הדיבור, רק הלימוד, אשר יש לשמוע מכל, ואין לדחות דברי זולתו, כמו שנתבאר למעלה מדברי החוקרים. ועל ידי זה האדם בא אל תוכן אמיתת הדברים, ולעמוד על האמת הגמור, ואין הסגר לדברים כמו אלו. כי כל גיבור שרוצה להתנגד על אחד להראות גבורתו, הוא חפץ מאוד שאותו שבא כנגדו יתגבר ככל אשר יוכל, ואז אם ינצח אותו הגיבור שבא להתגבר כנגדו, נראה שהמנצח גיבור ביותר...

ולכך אין לסתום פי מי שבא לדבר נגד הדת לומר אליו 'אל תדבר כך'. ואדרבא, אם עושה כך – זה עצמו חולשתו".

שתי האמונות יחד

הראי"ה קוק – שדרכו לראות את שורש האמת שבשני צידי המחלוקת – כתב שהתכלית הישרה היא שהאמונה תהיה בנויה על שני יסודותיה: האמונה התמימה והחקירה השכלית, באופן שכל אחד מהכוחות הללו עומד בפני עצמו.³⁹

זהירות בחקירה שכלית

על כל פנים, אנו מוזהרים שלא להעלות על ליבנו מחשבה שתגרום לעקור עיקר מעיקרי התורה. מפני שדעתו של אדם קצרה, ולא כל הדעות יכולות להשיג האמת על בוריה, ואם ימשך כל אדם אחר מחשבות ליבו נמצא מחריב את העולם מפאת קוצר דעתו ונמצא יוצא לידי מינות. ולא ימשך כל אחד אחר דעתו הקצרה וידמה שמחשבתו משגת האמת,⁴⁰ אלא יקצר מחשבתו וישים לה גבול.⁴¹

וכן כתב הרמב"ם שההמון, שאינם יודעים להבחין בשכלם אלו מהדעות אמת ואלו שווא, ראוי להם למסור משענתם על החכמים החוקרים

מקורות מלאים והוספות

³⁹ אורות ישראל פרק ח אות א: "יסוד האמונה השלמה שבלב נובע הוא מתוך מעמק סגולת הנפש שבישראל... אחריו ועל גביו בא יסוד העילוי השכלי והלימודי. אמנם חלשת האדם גורמת, שבהיותו מוכשר למחקר שכלי ייחלש בו יסוד הנטייה האמונית, ובהיותו שלם באמונה הוא עלול למעט בהשכלה וחכמת לב. אבל תכלית דרך הישרה היא, שכל כוח לא ימעט את חברו, ולא יתמעט על ידו, כי אם יתגלה בכל מלוא עוזו, כאילו היה הוא השולט לבדו. כוח האמונה צריך שיהיה שלם כל-כך כאילו אין לו שום אפשרויות של מחקר, ולעומת זה צריך שיהיה כוח החכמה כל-כך מעולה ומזורז כמו לא היה כלל כוח של אמונה בנפש".

⁴⁰ רמב"ם הל' עבודה זרה פ"ב ה"ג: "כל מחשבה שהוא גורם לו לאדם לעקור עיקר מעיקרי התורה, מוזהרין אנו שלא להעלותה על ליבנו ולא נסיח דעתנו לכך ונחשוב ונמשך אחר הרהורי הלב. מפני שדעתו של אדם קצרה ולא כל הדעות יכולין להשיג האמת על בוריו, ואם ימשך כל אדם אחר מחשבות לבו נמצא מחריב את העולם לפי קוצר דעתו. כיצד? פעמים יתור אחר עבודת כוכבים, ופעמים יחשוב בייחוד הבורא שמא הוא שמא אינו, מה למעלה ומה למטה מה לפניו ומה לאחור, ופעמים בנבואה שמא היא אמת שמא היא אינה, ופעמים בתורה שמא היא מן השמים שמא אינה, ואינו יודע המידות שידין בהן עד שידע האמת על בוריו ונמצא יוצא לידי מינות.

ועל עניין זה הזהירה תורה ונאמר בה 'ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם אשר אתם זונים', כלומר לא ימשך כל אחד מכם אחר דעתו הקצרה וידמה שמחשבתו משגת האמת, כך אמרו חכמים, 'אחרי לבבכם זו מינות ואחרי עיניכם זו זנות'. ולא זו אף על פי שהוא גורם לאדם לטורדו מן העולם הבא אין בו מלקות".

⁴¹ ספר המצוות לרמב"ם מצות לא תעשה מז: "והמצווה המ"ז היא שהזהירנו שלא לתור אחרי לבבנו עד שנאמין דעות שהם הפך הדעות שחייבתנו התורה, אבל נקצר מחשבתנו ונשים לה גבול תעמוד אצלנו, והוא מצוות התורה ואזהרותיה. והוא אמרו יתעלה (פ' ציצית) ולא תתור אחרי לבבכם ואחרי עיניכם. ולשון ספרי ולא תתורו אחרי לבבכם זו מינות...".

והרודפים יומם ולילה אחר הסברות והדעות⁴².

ועוד כתב, שכיוון שחקירה בעניינים אלו נדרשת להקדמות ארוכות, אילו היו סומכים רק על חקירה שכלית ולא על המסורת, היו הרוב מתים עוד לפני שהיו זוכים לאמונה המיוסדת על חקירה⁴³.

בדורות האחרונים

יש שחילקו בין מחלוקת הראשונים לגבי חקירות באמונה, לבין הדורות האחרונים.

יש מהם שכתבו שגם הראשונים שכתבו לחקור בענייני אמונה דיברו רק על יחידי סגולה שאינם מצויים כלל בדורותינו⁴⁴, או שדבריהם היו הוראת שעה לקיים את הדור בתקופתם⁴⁵.

מאידך, יש מי שכתב שדווקא בזמן הזה צריך להסביר את כל ענייני האמונה

מקורות מלאים והוספות

⁴² אגרת תימן (הרמב"ם): "ודע כי כמו שינצל הסומא בהישענו על הפיקח בלכתו אחריו, לפי שהוא יודע בעצמו שאין לו עיניים שיורהו הדרך הישר, וכמו כן שינצל החולה שאינו יודע מחכמות הרפואות בשמעו עצת הרופא שיהיגהו וידיכהו, לפי שאינו יודע הדברים הממיתים ולא המחלימים המצילים, וישמע לעצתו כל מה שיאמר לו, כמו כן ראוי להמון למסור משענתם על הנביאים בעלי העיניים האמיתיים. ודי להם במה שילמדו להם שהסברה הפלונית אמת והסברה הפלונית אינה אמת. ואחרי הנביאים החכמים החוקרים והרודפים יומם ולילות הסברות והדעות כדי שידעו איזה מהם אמת ואיזה מהם שווא".

⁴³ מורה נבוכים חלק א פרק לד: "ומוצאים אנו רבים שנעצר שכלם באחד המדעים האלה, ואף אם לא קהו שכליהם יש שהפסיקם המוות כשהם במקצת המצעים. ואילו לא ניתנה לנו השקפה בדרך האמונה [המסורת] כלל ולא הודרכנו במאומה בדרך המשל, אלא נזקקים היינו לתבונה השלמה בגבולות העצמיים, ובאימות כל מה שצריך לאמתו בהוכחה, וזה לא יתכן כי אם לאחר המצעים הללו הארוכים, היה דבר זה גורם למות כל בני האדם בטרם ידעו אם יש שם אֵלֹהִים לעולם או שאין שם אֵלֹהִים, כל שכן שיחייב לו חכמה או ישלול ממנו מגרעת, ולא היה ניצול כלל מן האבדון הזה אלא אחד מעיר ושנים ממשפחה. אבל היחידים והם השרידים אשר ה' קורא לא תושג להם השלמות אשר היא התכלית כי אם לאחר המצעים".

⁴⁴ קובץ שיעורים חלק ב סימן מז אות ט: "ומדברי חובת הלבבות בהקדמתו נראה שהיא מצווה – דע את אלוּקֵי אֲבִיךָ – שהאמונה תהא ע"י ידיעה... ברור שלא דיברו בעלי השיטה הנ"ל אלא מיחידי סגולה, אשר אינם מצויים כלל בדורותינו".

⁴⁵ בני יששכר מאמרי חודש סיון מאמר ה אות יט בהערה: "ואל תשיבני מן הקדושים אשר בארץ החיים המה הלא בספרתם, ר' סעדיה גאון בספר אמונות ודעות, והחסיד הקדוש בספר חובת הלבבות, והרמב"ם, כי יש בזה סוד כמוס שהוצרכו לקיים את הדור באלף החמישי שהיה בבחינת חושך והיתה הוראת שעה".

אמנם יש להעיר על דבריו שמדבריהם משמע שלא מדובר בהוראת שעה, שהרי הביאו לכך ראיות מפסוקים, ואף יצאו נגד בעלי האמונה התמימה וביארו את חסרונותיה.

ע"פ דרך השכל⁴⁶, וכל מי שחונן בשכל לא יוכל להסתפק באמונה תמימה, ואם לא יעמיק בהיגיון שבאמונה, הרי שאמונתו תהיה פגומה⁴⁷. ואף הוסיף שאמנם לסבתא הצדקת התאימה "יהדות פשוטה", אך להנהגת כלל ישראל בדורנו לא תספיק אמונה כזו⁴⁸.

פרק לז

האם שייך להאמין בדבר הסותר את השכל?

הכוזרי וספר העיקרים הדגישו שלא יתכן שהתורה תסתור את השכל⁴⁹, ולא תבטיח דבר שאינו מוחלט⁵⁰, ולא שייך שנחויב להאמין בדבר כזה⁵¹. כך כתב

מקורות מלאים והוספות

⁴⁶ לנבוכי הדור (הרא"ה קוק) תחילת פרק י': "אמת הדבר, שהיו ימים רבים שנפלה על זה מחלוקת בין גדולי ישראל. מעבר מזה העירו רבים שחובת התורה דורשת הידיעה השכלית, ורבים מעבר מזה טענו להראות את הצד המסוכן שיש בדרך המחקר לרבים שלא יוכלו להגיע עד הקצה וישארו נבוכים, ומהם גם כן שיפקרו וינתקו מוסרות. אבל אין שייך חשש זה בדורינו שההפקרות הולכת ומתרבה, ספרי מינים מתחדשים בעוה"ר בכל יום, ונותנים את התורה והאמונה למרמס. ואם לא נקום בפרץ להגן על עם ד' להשיב חורפינו דבר בכח השכל וחקירת האמת, ישחיתו רבים ועצומים. על כן לא עת היא לחשות כי אם לענות דבר". שמונה קבצים (הרא"ה קוק) קובץ א אות רטו: "בזמן הזה צריך להסביר את כל ענייני האמונה, התורה והעבודה, ע"פ דרך השכל".

⁴⁷ מוסר אביך (הרא"ה קוק), מידות הראיה, אמונה, עמודים סא-סב: "כל מי שחונן בשכל לא יוכל להסתפק בלא היגיון שכלי, ואצלו לא תקום תמימות האמונה כי אם כשתתחבר עם אור הדעת, ואם ימאס זה את הדעת תהיה אמונתו מלאה תוך ומרמה".

⁴⁸ לשלושה באלול, תרצ"ח, קטע מב: "הרידב"ז העיר לרא"ה [קוק]: 'מחשבות כ"ג גבהו ממני ומהשגתי, ואני הייתי רוצה להיות ב'יהדות פשוטה' כמו שהיתה סבתא שלי'. ענה לו הרב [קוק]: 'אמנם הסבתא היתה מסתמא אישה כשרה וצדקת כשהיא לעצמה, אבל מידת השגת יראת שמים שלה לא תהיה מספקת להנהגת כלל ישראל. לזה צריך בירור מחשבות, מתוך רוממות מקורותיה של תורה'".

⁴⁹ כוזרי מאמר א אות סז: "חלילה לא-ל שתבוא התורה במה שידחה [שיסתור] ראייה או מופת".

כוזרי מאמר א אות פט: "חלילה לא-ל מן השקר, ומה שהשכל מרחיק אותו וישימהו שקר".

⁵⁰ מגילת אסתר מצות לא תעשה נח: "נראה לי שהנכון כדברי הרב [הרמב"ם], שהיא אוהרה מלירא מהאויבים בעת המלחמה. שאי אפשר שתהיה הבטחה, כמו שאמר הרמב"ן [השגות הרמב"ן] לספר המצוות לרמב"ם מצות לא תעשה נח: "וזה הבטחה, לא מצווה", דמניין לו לכהן להבטיחם שלא ייראו ולא יערצו מפניהם, כי שמא יפלו ביד אויביהם, ואי אפשר לומר שהתורה ציוותם להבטיחם כן, שהרי בכל מלחמה היו מעבירים הכרוז הזה ולפעמים היו נופלים ביד אויביהם, ואז מה מקום להבטחה הזאת". ויש לעיין בהבנת דברי הרמב"ן שם.

⁵¹ ספר העיקרים מאמר א פרק ב: "מה שהוא דעת כוזב, לא תכריח התורה להאמינו, כי לא

גם הראי"ה קוק⁵².

הרמב"ן הוסיף שדבר ברור הוא שאין אדם יכול להאמין במה שאינו מביין⁵³. הרמב"ם אף כתב שזו נטיית נפשו של החכם להשוות בין התורה למושכל, לעומת נטיית נפשו של ההמון הסכל שסבור שהתורה והשכל הם הפכים⁵⁴. ויש מהראשונים שהוסיף שזו דרכם של הגויים⁵⁵ לחשוב שרצון הבורא

מקורות מלאים והוספות

תכריח התורה להאמין דבר שהוא כנגד המושכלות הראשונות, ולא דעת בדוי שלא יצויר מציאותו אצל השכל".

⁵² שמונה קבצים קובץ א אות רעה: "לעולם אין רשות להתיבה האמורה או הנכתבת, להיות סותמת בפני השכל הישר. וזה כלל גדול בתורה, בין בדיעות היותר נשגבות, בין בפרטים היותר קלים".

שמונה קבצים קובץ ו אות פו: "כשבאה ההשתדלות של התרדמות השכל בשם האמונה, בשם יראת שמים, בשם שקידת התורה ועשיית המצוות, הרי הוא שקר נורא וטומאה מזוהמה... המחבלים הללו [שעושים זאת], יהיו מי שיהיו, בין שהם שקרנים שרוצים רק להונות את הבריות, לובשי אדרת שער למען כחש, בין שהם חלושי רוח, קטני דעת, שמפני אטימת האור השכלי אצלם, מפני כהות הרגשתם וגשמיות ציורם, הם רומסים בשקידה ומרץ את החומר המעשי, ומושרשים בהציורים האגדיים של האמונה במובן החיצוני של קליפתם, שמביא לעולם דלות רוח וגרעון חיים. והם בתומתם וחלישתם, ובגאותם וסכלותם ואכזריותם הפנימית, הבאה מתוך גאוה וטפשות ודעות משובשות בעניינים יסודיים של הכרת האמונות הגדולות, שכל האמונה מבוססת עליהם, יתאמצו להדריך את העולם ברוח קצר, במשטמה ויאוש, רפיון ידיים ומדינים, והשפעתם גורמת להרדים יותר את השכל, לכבות אורה של תורה, להרחיק את העולם והחיים המאושרים, את טוהר המידות וזיקוק המחשבה מן האדם, ועל-ידי זה הנשמות כושלות ונופלות, ובני אדם חיים חיי בהמות שפלות באין דעת ותבונה, באין הכרת כבוד האדם, שהוא הבסיס היסודי להכרת כבוד שמים המלא עולם המחיה עולמים, המעודד רוח ונשמה".

⁵³ ספר ויכוח הרמב"ן, בסוף הספר: "אז עמד פראי פול [המומר] ואמר כי הוא מאמין בייחוד גמורה ועם כל זה יש בו שילוש, והוא דבר עמוק מאוד שאין המלאכים ושרי מעלה מבינים אותו. עמדתי [הרמב"ן] ואמרתי: דבר ברור הוא שאין אדם מאמין מה שאינו יודע, אם כן המלאכים אינם מאמינים בשילוש". אמנם יש מקום להסתייג מדעות שנאמרו במהלך ויכוח עם כופרים.

⁵⁴ איגרת תחיית המתים לרמב"ם: "שהמון אנשי התורה, הנאהב שבדברים להם והערב לסכלותם, ששימו התורה והשכל שני קצוות סותרים, ויוציאו כל דבר נבדל מופרש מן המושכל, ויאמרו שהוא מופת, ויברחו מהיות דבר על מנהג הטבע, לא במה שיסופר ממה שעבר, ולא במה שיראה מזמן העומד, ולא במה שיאמר שיארע לעתיד. ואנחנו נשתדל לקבץ בין התורה והמושכל, וננהיג הדברים על סדר טבעי אפשר בכל זה, אלא מה שהתבאר בו שהוא מופת, ולא יתכן לפרש כלל, אז נצטרך לומר שהוא מופת".

⁵⁵ דוגמא לכך לקמן פרק לח בכותרת "השלכה מדעה זו" הראשונה.

שנאמין בדברים הרחוקים ונמנעים מהשכל⁵⁶, אך דרכנו היא לתאם את דברי התורה עם השכל ככל שאפשר⁵⁷. כוונתו לנוצרים⁵⁸, שיסודות אמונותיהם משוללות היגיון, כפי שהדגישו היהודים בטענותיהם ובוויכוחיהם עימם בתקופת הראשונים⁵⁹. גם האברבנאל כתב שזו דרכם של

מקורות מלאים והוספות

⁵⁶ מעשה ניסים (לרבי ניסים ב"ר משה ממרסיי) סוף פרק יד ד"ה ויש לך להבין: "ולא תאמר כמו שאומרים הגויים כי התורה האמנת דברים רחוקים ונמנעים מהשכל, ובה יחשבו שהוא רצון הבורא יתברך, משימים מר למתוק ולילה לאור ישימו, כי כל אורחות ה' חסד ואמת, לא זולת זה".

⁵⁷ מעשה ניסים (לרבי ניסים ב"ר משה ממרסיי) פרק ד ד"ה והפנים השניים: "והפנים השניים, שיקיימו כל מה שביאר בו מניח הדת והנימוס במילות עצמן שהליצו עליהן... ומה שימצאו סותר [בין דברי התורה לשכל], השתדלו לפרש המילות אשר דיבר בהם מניח הדת על פנים נאותים לכוונתם, ואפילו בפירוש רחוק. ואם אי אפשר להם לדחות זאת הסתירה ושיתקנה בפנים נאותים ולא מצאו דרך שלא תהיה הדת הופכית לדבר המושכל, אם ההיפך הוא בדבר שלא בא מופת חותך [ראייה גמורה] על הדבר, אמנם יקויים בראיות וסברות – ישתדלו לקיים מה שבדת בסברות וראיות אחרות כנגדן, ואם אי אפשר להשליך ולזייף המוחש או המושכל מפני שבא עליו מופת חותך – יצילו מה שבדת בזה החלק לבדו ויאמרו בו מה שאמרו הראשונים בכולם [כוונתו ל"פנים הראשונים" שהביא לעיל, שסומכים על דברי התורה גם נגד השכל]...".

ואנחנו בחרנו הפנים השניים כי הם יותר נאותים, לפי שהם בוחרים המיעוט בספיקות ובדחקים. והנה ההשתדלות לנו בתורתנו הקדושה... להראות הפלגת המיעוט בה דברים כנגד המושכל".

⁵⁸ הערה 108 על דבריו.

⁵⁹ כוזרי מאמר א אותיות ד"ה: "וקרא [הכוזרי] לחכם מחכמי אדום ושאל אותו על חוכמתו ומעשיו. ואמר לו: 'אני מאמין... ובאחריתם ובעקבותם נגשמה האלוהות, והיה עובר ברחם בתולה מנשיאות בני ישראל וילדה אותו אנושי הנראה אלוהי הנסתר, נביא שלוח בנראה, אלוה שלוח בנסתר, והוא המשיח הנקרא בן אלוהים והוא האב והבן והוא רוח הקודש, ואנחנו מייחדים אמיתתו...' אמר הכוזרי: אין בכאן מקום לסברא, אך הסברא מרחקת רוב הדברים האלה".

ספר ויכוח הרמב"ן, היום השני: "אבל הדבר אשר את מאמינים, והוא עיקר אמונתכם, לא יקבל אותו השכל, והטבע אינו נותן, והנביאים מעולם לא אמרו כן, גם הפלא אינו יכול להתפשט בדבר ההוא, כאשר אבאר בראיות גמורות במקומו ובשעתו, שיהיה בורא השמים והארץ (וכל אשר בהם) חוזר (עובר) בבטן יהודית אחת ויגדל בו ז' חודשים ויולד קטן, ואחר כך יגדל ואחר כך יימסר ביד שונאיו וישפוטוהו משפט מות וימיתוהו, ואחר כך תאמרו שחיה וחזר למקומו הראשון. לא יסבול דעת יהודי ושום אדם. ולחינם והבל תדברו דבריכם, כי זה הוא עיקר מחלוקתנו".

ספר ויכוח הרמב"ן, בסוף הספר: "אז עמד פראי פול [המומר] ואמר כי הוא מאמין בייחוד גמורה ועם כל זה יש בו שילוש, והוא דבר עמוק מאוד שאין המלאכים ושרי מעלה מבינים אותו. עמדתו [הרמב"ן] ואמרת: דבר ברור הוא שאין אדם מאמין מה שאינו יודע, אם כן המלאכים אינם מאמינים בשילוש. ושתקוהו חביריו".

ובמאמר "השגחה פרטית על בעלי חיים, השוואת מקורות בתרבות" (ישראל נתנאל רובין,

הנוצרים, ולא כאלה חלק יעקב, ולא מחשבותינו מחשבותיהם⁶⁰. הנוצרים אף התנגדו לתגליות מדעיות שסותרות לכאורה את פשטי המקראות⁶¹.

מקורות מלאים והוספות

נדפס במורשת ישראל גיליון 18 מספר 2) עמוד 239, העיר שטענותיהם של היהודים בפולמוסים היהודיים-נוצריים על כך שיסודות הנצרות משוללות היגיון, אכן התאימו לתקופתם – תקופת הראשונים – שבה היה מקובל שמעשיו של הבורא לא יכולים להתנגד לעקרונות ההיגיון, דבר שהשתנה בתקופת האחרונים, כפי שנאריך בפרק לח.

⁶⁰ נחלת אבות (פירוש האברבנאל למסכת אבות) סוף פרק ד (עמוד 276): "ואמנם חכמי הנוצרים, הנה הם עשו אמונתם כוללת הנמנעות ורעיונות שנמנעים ע"י השכל, ולכן בחרו לקבל נמנעות אחרות... לא כאלה חלק יעקב, ולא מחשבותינו מחשבותיהם, ולא דרכינו דרכיהם. ולמה אם כן נטעה עצמינו בכל תועבות הגויים האלה... ומה לנו בדעותיהם דקות ושרופות קדים".

⁶¹ בשנת 1616 אסרו על ג'לילא'ו ג'ליליי ללמד שהארץ נעה סביב השמש. לאחר מכן נגזר עליו מאסר, וספרו נכלל ברשימת הספרים האסורים בקריאה במשך כמאתיים שנה. רק בשנת 1992 הודתה הכנסייה בטעותה ביחס לכתביו.

ובכלל, מן המפורסמות שהכנסייה⁶² ראשיה⁶³ שופטיה⁶⁴ סופריה⁶⁵ כמריה

מקורות מלאים והוספות

⁶² כבר מהמאות הראשונות לספירה היתה מקובלת אצל הנוצרים האמונה בדבר ה"אלטעות" של הכנסייה, דהיינו אי-יכולתה לשגות. בשנת 1870 (בוועידת הוותיקן הראשונה) אף הוכרז כי האפיפיור, בשבתו על כסאו ודהיינו: בשעת מילוי תפקידו, מחזיק ב"אלטעות" בענייני אמונה ומוסר, ולפיכך קביעותיו בלתי ניתנות לשינוי. הגדרת דעתו של אדם יחיד כאמת מוחלטת ובלתי ניתנת לשינוי, אין כמותה כדי להחזיר כל שקר שהוא.

ראו מה בין בני לבן חמי, תיתן אמת ליעקב, שכל עולם התורה שבכל הדורות בנוי על קושיות ותירוצים, בונה על מנת לסתור וסותר על מנת לבנות, ש"אין סכין מתחדדת אלא בירך של חבירתה" (בראשית רבה פרשה סט ס"ב), וכמה התאו חכמינו שיקשו על דבריהם על מנת לברר את האמת (בבא מציעא פד ע"א: "בר לקישא, כי הוה אמינא מילתא הוה מקשי לי עשרין וארבע קושייתא, ומפרקינא ליה עשרין וארבעה פרוקי, וממילא רווחא שמעתא"), וקיבלו שכר על הפרשה כמו על הדרישה (פסחים כב ע"ב ועוד), ולא נשאו פנים בתורה לראשונים (סוף הקדמת הרמב"ן להשגותיו לספר המצוות לרמב"ם) "כי [תורתנו] תורת אמת היא ואין מחניפין לשום אדם" (שו"ת הרא"ש כלל נה ס"ט).

⁶³ בימי הביניים הכנסייה הקתולית היתה נוהגת למכור למאמיניה "שטרי מחילה" שיפטרו אותם מעונשיהם בעולם הבא. הדבר הגיע לידי כך ששטרי מחילה "מחלו" גם על חטאי ניאוף וגניבה, והללו נמכרו ונקנו כמו ניירות ערך (שטרי המחילה של האפיפיור לאו העשירי, במאה ה-16). השוחד עיוור את עיני הכסילים מראות כמה הפיכת הרוחניות למסחר מרחיקה את הציבור. אכן, בסופו של דבר, היתה זו אחת הסיבות לירידת כוחה של הכנסייה הקתולית (בין השאר כתוצאה מהמסמך "דיון לשם בירור תוקפם של שטרי המחילה" (הנקרא גם "95 התזות") שגינה את שחיתותה של הכנסייה).

⁶⁴ האינקוויזיציה, הלוא היא מוסד החקירות לצורכי דת של הכנסייה הקתולית, הוקמה ב-1231 על מנת למגר את הכפירה בדתם. היה די בכל עדות שהיא על מנת לחייב אדם בחקירה. החשוד היה נדרש להודות, למרות שלא נאמר לו במה הוא נחשד ומי העיד נגדו (אכן לעיתים החשוד הודה בעבירות שונות מאלו שנחשד בהן). במהלך החקירה, שנמשכה לעיתים חודשים ואף שנים, לא היה באפשרותו של החשוד להסתייע בסניגור (שהרי סניגוריה כזו תהיה סיוע לכופר).

בית המשפט לא הכיר בראיות אחרות מלבד הודאה, ולצורך גבייתה התירה הכנסייה הקתולית שימוש בעינויים. אכן האינקוויזיציה עשתה שימוש רב בעינויים מפלצתיים. עוצמתם של עינויי החקירה היתה כה רבה, שפעמים רבות הנאשם היה נהרג מהעינויים עוד קודם ההודאה. ההודאה שהתקבלה בעזרת העינויים היתה קבילה לצורכי המשפט. גור הדין במשפט הביא לעיתים לעונשים מפלצתיים לא-פחות.

בנוסף, רכושו של החשוד הוחרם, והוא זה שמימן את הוצאות המאסר. זאת גם במקרה שבו בסופו של דבר הנאשם היה נשלח לביתו ללא עונש. במקרים רבים הוצאות המאסר, שהיו גבוהות, גרמו לחשוד לפשיטת רגל.

ושוב – ראו מה בין בני לבן חמי, שהלכה פסוקה רווחת בישראל: אדם קרוב אצל עצמו ואין אדם משים עצמו רשע (יבמות כה ע"ב ועוד).

בני בניו של מי ששאל את אביו "המלח מהו שתהא חייבת במעשר", אחזו בצביעותו גם בתחום זה, כאשר הטילו הגבלות מסוימות על העינויים. כך, הכנסייה אסרה על עינויים הגורמים לשפיכת דם, ילדים, נערים ובעלי מצב בריאותי חמור לא עונו, באינקוויזיציה

מקורות מלאים והוספות

הספרדית היתה חובה לעצור את העינויים כל חמש עשרה דקות, ורופאים אף פיקחו על כך. כיוון שהכנסייה "אוהבת אדם" ו"אינה שואפת לדם", את ביצוע הדין מסרו לשוטרי העיר שאינם שייכים לאינקוויזיציה, ושופטי האינקוויזיציה אף היו אומרים לנאשם: "יען כי חזרת לחטאך, אנו מרחיקים אותך מהכנסייה ומוסרים אותך למשפט העם. אבל מבקשים אנו מהם למעט את העונש עד כמה שידם מגעת ולמנוע מבוא בדמים" (אוצר ישראל ערך אוטו דא פי, תחילת עמוד 173).

⁶⁵ מתיו הופקינס (המאה ה-17) היה בין צידי המכשפות הגדולים ביותר. בספרו "גילוי המכשפות" (1647) הוא עוסק בדרכים לזהות אשה כמכשפה, מה שיביא עליה מוות בשריפה בעון כריתת ברית עם השטן וכפירה. בין השאר מתואר בספר זה "מבחן המים": מכניסים את החשודה למים, כאשר היא קשורה לכיסא, או כאשר אגודל יד ימינה קשור לבוהן רגל שמאלה. אם היא צפה ואינה טובעת, הרי שזו ראייה שהיא מכשפה. אם היא טובעת, הרי שהיא מזוכה מהעון (חשוב להדגיש שלפחות במקרה אחד – במשפטה של גרייס שרווד בווירג'יניה בשנת 1706 – בית המשפט הורה "לנקוט באמצעי זהירות על מנת לשמור על חייה").

נזיריה⁶⁶ נזירותיה⁶⁷ ומאמיניה⁶⁸ היו רחוקים מחיפוש אחר האמת לשם

מקורות מלאים והוספות

⁶⁶ עלילות דם מסוימות נודעו כבר בעת העתיקה, ונזכרו כבר אצל יוסף בן מתתיהו (בספרו "נגד אפיון" מאמר שני אות ח). אם כי תפוצתן והשפעתן הנוראה של עלילות הדם אירעו בעיקר בימי הביניים.

עלילת הדם הראשונה בימי הביניים אירעה בשנת 1144 בעיר נוריץ' שבאנגליה, כאשר האשימו יהודים כי רצחו ילד נוצרי למטרות טקס דתי. תוך זמן קצר פשטו העלילות למקומות נוספים. לאחר כמה עשרות שנים, נוסף לעלילות אלו ההסבר, כי היהודים צריכים את דמו של הילד על מנת לאפות בו את מצות. הסבר נוסף היה כי על היהודים לחלוק ביניהם את ליבו.

תוך כמאה וחמישים שנה מאז העלילה הראשונה, ובמשך מאות השנים הבאות, פשטו מאות עלילות אלו בכל אירופה. במקרים רבים יהודים עונו על מנת להוציא מהם הודאות, ולאחר מכן נשרפו. בעלילת הדם שבשנת 1331 באיברלינג שבגרמניה לבדה, נשרפו שלוש מאות יהודים חיים.

ובסיס לדבר האסור, מפיץ עלילת הדם הראשונה בימי הביניים היה נזיר נוצרי ששמו תומאס. עלילות דם רבות לובו פעמים רבות על ידי כמרים ונזירים, שאף הדגישו את רעיון זה בדרשותיהם (ומה הפלא אפוא שכאשר חששו הנוצרים מהשפעתו של אריסטו, הם המציאו מעשיה שפילה אף עליו. כפי שנביא לקמן בפרק עט).

ראוי להדגיש שאע"פ שהלכה בידוע שעשיו שונא ליעקב, היו אפיפיורים ומלכים רבים שנהפכו רחמיהם באותן שעות, התנגדו לעלילות הדם ואף יצאו נגדם.

⁶⁷ בכל הדורות התייחד עם ישראל כאוהל טוב וגן נעול דודאים ומגדים, לעומת עמים רבים בעולם העתיק שהיתה נהוגה בהם פריצות ברמה שקשה לתארה – אשת איש, קרובי משפחה, משכב זכר, זנות (האישה באספקלריית היהדות ח"ג פרק ז).

המצרים "היו לוקחים את אחיותיהם לנשים כדת" (שם עמוד סג).

אצל הבבלים "כל אחד מההמון, מתוך חוסר פרנסה, מוכר את בנותיו לזנות" (שם עמוד סד). הפרסים "למדו מן היוונים תועבת משכב זכר" ו"התירו את האימהות לבניהן" (שם עמוד סד). "היוונים הקדמונים הלכו בגלוי אחרי נואפות ולא ידעו בושת, על בתי הזנות יתגודדו קטן וגדול, נקלה ונכבד, פנוי ובעל לאישה, ולא נחשב זה לחטא ולא מתנגד למוסר ולחוק" (שם עמוד סד).

אצל הרומאים "כמעט לא נמצאה רומית נשואה אחת אף מדלת העם שתסתפק בשני נואפים" (שם עמוד סו).

ועוד ועוד.

אמנם מכל אלה, התייחדו כוהני הנוצרים – הכמרים הנזירים והנזירות – שפשטו טלפיהם כלומר ראו שאני צנוע, והגיעו במעשי הפריצות שלהם לשפל המדרגה.

אוטו, הבישוף של ורצל' (עיר באיטליה) במאה העשירית, סיפר שרבים מהכמרים באיטליה "מחזיקים נשים פרוצות בביתם, אוכלים ושותים איתן, מטיילים איתן בפרהסיא ולא ידעו בושת" (האישה באספקלריית היהדות ח"ג פרק ח עמוד טט).

"לכינוס מועצת הכהנים באו תמיד מאות זונות. כך למשל למועצת הכהנים בקונסטנץ ובזל (במאה ה־15) באו לא פחות מאלף וחמש מאות זונות" (שם עמוד ע).

"הנזירים... שטופים בתאוות שפלות, ומה בנוגע לנזירות – אין זה מן הנימוס לתאר את המנזרים שלהן, מאחר שאינן אלא בתי בושת. ומי ששמה עליה צעיף של נזירה, הרי כאילה נכנסת לשרת כזונה. הנזירות ילדו בנים ובנות, בבתי המקלט גידלו אותם עד שהתבגרו, והבנים האלה היו לנזירים והבנות לנזירות" (שם עמוד עב).

מקורות מלאים והוספות

מזאצ'ו, צייר מפורסם מהמאה ה־15 שצייר ציורים נוצריים עבור הכנסייה, העיד כי "הנזירות נכבשות להם לנזירים כיבוש יחיד... הנזירות הללו, סופן שהן יולדות ילדי נזירים נחמדים, או שהן מרעילות את פרי בטןן. ואם יאמר אדם ששקר הדבר, ילך ויבדוק את בורות השופכין של מנזרי הנשים וימצא שם גל של עצמות עוללים" (שם עמודים עב-עג).

הכומר יוהן גיילר מקייזרסברג, מגדולי המטיפים במאה ה־15, "נגע באחת מדרשותיו בשאלה, מה על האב לעשות בביתו – הימסור אותה למנזר, אם לבית בושת. והוא בא לידי מסקנה שמוטב למסורה לבית בושת. וטעמו ונימוקו עימו – משום שבבית בושת תספוג מכות, תסבול רעב וכו' ולכן תתאמץ לצאת משם, אולם במנזר לא יחסר לה כל דבר, ועל ידי כך תשקע ברשת החטאים הנאלחים יותר ויותר" (שם עמוד עב).

"לפי חוקי הישועים [אחד מהמסדרים של הכנסייה הקתולית] אין כל עונש למפתה נערה, מותר לבקר בבתי בושת... המפתה אישה נשואה, לא משום שהיא אשת רעהו אלא בגלל היותה יפהפייה – לא עבר על עוון אשת איש" (שם עמוד עא).

"השדים, 'כוחות האוויר', יורדים משמיים ומקיימים מגע מיני אסור עם נשים... שד מפתה נשים נקרא אינקובוס... היו נזירות שדיווחו בתימהון רב, על הדימיון המופלא בין האינקובוס לבין הכומר המוודה שלהן, או הבישוף" (ספר "עולם רדוף שדים: המדע כנר בעלטה" עמוד 119).

לכן אין לתמוה על חילוק נוסף שבין ישראל לעמים – הרפואה במקרא ובתלמוד (יצחק פרויס) עמוד 179: "סורנוס ומאוחר יותר גם מושיון – שניהם היו גניקולוגים מקצועיים – מכחישים לחלוטין את מציאותם של הבתולים. על ימי הביניים, ועוד מאות שנים לאחר מכן, מספק אלברט וון הלר רשימה ארוכה של מחייבים ושל שוללים את המציאות הפיזיולוגית של קרום הבתולים. הלר עצמו אמנם טוען כי 'בכל הבתולות אף פעם לא מצאתי בתולים, כי אין דבר כזה. חקרת, בדקתי ולא מצאתי'. רק לקראת סוף המאה ה־18 התקבלה תמונה אמיתית של הנושא. מובן שחיפשו הנמקות לאלה שהכחישו את מציאותו של קרום הבתולים. לדעתו של הלר, האנטומאים הקדמונים ניתחו בעלי חיים, שלמעשה אין להם בתולים, או אצל נשים פרוצות שממילא לא יימצאו אצלן בתולים... חשובה יותר היא הקביעה של וסליוס, שלעיתים קרובות פוגעת המיילדת בבתולים... [ויש מי שטען] שבצרפת הפריצות הגיעה להיקף כזה שנשארו רק מעט בתולות [אמנם מחבר הספר הסתייג מכך]". דברים אלו הובאו בקצרה באנציקלופדיה הלכתית רפואית (לרב (ופרופסור) אברהם שטיינברג) ערך בתולים, פרק "רקע היסטורי ומדעי".

וסימנא מילתא, שבאחת ממאהדורות הדפוס הנוצריות העתיקות של התנ"ך (וכו'), בעשרת הדיברות שבחומש שמות נשמטה בשוגג המילה "לא" מהציווי "לא תנאף"... (תרגום המלך ג'יימס, בית הדפוס המלכותי, לונדון, מהדורת 1631. מסיבה זו, המהדורה המדוברת כונתה "התנ"ך המרושע").

⁶⁸ העיד על כך הודאת בעל דין, אחד מתלמידיו של פִּיר אַבְלָר (אבְּלָרדוֹס, כומר ופילוסוף שלימד אלפי תלמידים), במאה ה־12 (ספר "לימודי התנ"ך בימי הביניים", מאת בריל סמלי (אנגלית), עמוד 78, הובא בספר "בעלי התוספות" ח"א פרק א עמוד 18): "הנוצרים המחנכים את בניהם, אינם עושים כן לשם שמיים, אלא מתוך שאיפה לרווחים. הם רוצים שאח אחד יהיה כומר כדי שיעזור לאביו לאימו ולאחיו. הם אומרים: 'לכומר לא יהיה יורש, וכל מה שירכוש לעצמו יהיה שלנו ושל אחינו, מלבושיו ובגדי הכהונה מספיקים לו'. לא כן היהודים. מתוך קנאת ה' ואהבת תורתו הם שולחים את כל בניהם ללמוד, כדי שיבינו בתורת ה'. היהודי, גם העני שבעניים, אם יש לו עשרה בנים ישלח אותם ללמוד, לא לשם קבלת שכר, כפי שעושים הנוצרים, אלא בשביל הבנת תורת ה'. ולא רק את הבנים, אלא אף את הבנות".

שמייים.

וזוהי מטרתו של "המורה", לסייע לאדם שמאמין בתורה והולך אחר השכל, ומשכך עומד בפני דברים הנראים כסתירות⁶⁹.

יש אף מי שהפריז על המידה בעניין זה, וכתב שגם אילו היתה דתנו מחייבתנו להאמין בדברים הסותרים את השכל, לא היה מקום לעשות זאת, ולא היה שייך להעניש על כך, אחר ששכלנו, בטבעו אשר חקק לו הא-ל, לא יוכל להאמין בדבר כזה⁷⁰.

יש להעיר שבדורנו נתחדשו ראיות שכליות חדשות בעניינים שונים, כאלו שלא היו ידועות בדורות הקדומים, וכמובן שגם לגביהן – חלילה שהתורה תסתור ראייה או מופת, ולא שייך שנחויב להאמין בדבר כזה.

אמנם הבני יששכר כתב שזו מעלה להאמין בהשי"ת בתורה ובדברי חז"ל גם בדברים שלמעלה מן השכל, דהיינו שמנוגדים להיגיון⁷¹. השם משמואל הוסיף שעצם האמונה בייחוד ה' מנוגדת להיגיון האנושי, אלא שאנו מחויבים להאמין כך⁷².

מקורות מלאים והוספות

⁶⁹ מורה נבוכים, פתיחה: "ואין הכוונה במאמר זה להבין את כולם להמון ולא למתחילים בעיון, ולא ללמד מי שלא עיין אלא בידיעת התורה, כלומר דיניה, כי מטרת כל המאמר הזה, וכל שהוא מסוג, הוא ידיעת התורה באמת.

אלא מטרת המאמר הזה להעיר לאדם דתי, שכבר נקבע בליבו והושג בדעתו אמיתת תורתנו, והוא שלם בדתו ומידותיו, ועיין במדעי הפילוסופים וידע ענייניהם, ומשכו השכל האנושי והדריכו להעמידו במעונו, ועמדו בפניו פשטי התורה, ומה שלא הצליח להבינו, או שהבין אותו מענייני השמות המשותפים או המושאלים או המסופקים, וישאר במבוכה והיסוס, או שיימשך אחר שכלו ויעזוב מה שידע מאותם השמות, ויחשוב שעזב יסודות התורה, או שיעמוד כפי מה שהבין מהם ולא ימשך אחר שכלו, ונמצא שפנה אחור משכלו ופירש ממנו, ויחשוב עם זאת שהוא הביא על עצמו נזק והפסד בדתו, וישאר עם אותם הדעות הדמיוניות תוך הרגשת צער ומועקה, ולא חדל להיות בכאב לב ומבוכה גדולה".

⁷⁰ בחינת הדת (ר' אליהו דילמדיגו), וינה תקצ"ג עמוד 14: "שתורתנו זו האלוהית לא תחייבנו כלל להאמין בדברים הסותרים ולא לכפור המושכלות הראשונות או אשר המה כראשונות והמוחשיות, ולו היה כזה בדתנו היינו מחליטים המאמר בדחיית הדת, כי גם אם הונח שהאמת כן, לא יגיענו עונש אלה על היותנו בלתי מאמינים בהם, אחר ששכלנו בטבעו אשר חקק לו הא-ל, לא יוכל לקבל ולא להאמין באלה".

⁷¹ בני יששכר מאמרי חודש סיון מאמר ה אות יט: "כשמאמין בו ית"ש ובעיקרי הדת ובדברי התורה ובדברי חז"ל אפילו בדברים שהם למעלה מן השכל [אפילו מנוגדים אל השכל] והחכמה, רק עפ"י התורה והקבלה, הנה לצדקה תחשב".

⁷² שם משמואל במדבר פרשת מסעי שנת תרע"ה: "עניין יחוד ה' שאין עוד מלבדו, איננו מושג בשכל. אדרבה, לפי השכל הגס האנושי נראה כשני הפכים בנושא אחד, כי אנו רואים בעינינו

ברור שטענה כזו, שמסתמכת על המושג "למעלה מן השכל", מעצם מהותה לא תוכל להיסתר ע"י ראיות שכליות. אך ניתן להעיר עליה שאם כן אין לדבר סוף, וכל קושייה תוכל להידחות בטענה "שיש להאמין בדברי חז"ל אפילו בדברים שהם למעלה מן השכל", ולא מצאנו כך בתלמוד ובראשונים.

אדרבה, בתלמוד אנו מוצאים שדנו על פי כללי הסברה ודרשות הפסוקים גם בסוגיות מחשבתיות מהותיות, ודחו דברי תנאים על ידי פסוקים וסברות⁷³, ומעולם לא השיבו שהדברים למעלה מן השכל.

אפילו הרמב"ם עצמו, שמנה את י"ג העיקרים, וביניהם שכל נמצא זולתו בלתי־קדמון בערכו אליו⁷⁴, כתב שאילו היתה הוכחה לכך שהיה חומר גולמי קדמון ועולמות קודמים, אמונה זו לא היתה סותרת את יסודי התורה⁷⁵, ואף ביאר שלצורך כך היה אפשר לפרש את פסוקי הבריאה

מקורות מלאים והוספות

דברים גושיים וחמריים, ומ"מ אין זה תופס מקום כלל, אלא מלא כל הארץ כבודו, וכמו קודם בריאת העולם כן אחר בריאת העולם, כדכתיב אני ה' לא שניתי ואפס זולתו ואין עוד מלבדו. והוא דבר שאין בכח השכל האנושי להשיגו אלא מחויבים להאמין ככה באמונה שלימה".

⁷³ סנהדרין צט ע"א: "רבי הילל אומר: אין להם משיח לישראל, שכבר אכלוהו בימי חזקיה. אמר רב יוסף: שרא ליה מריה לרבי הילל! חזקיה אימת הוה – בבית ראשון, ואילו זכריה קא מתנבי בבית שני ואמר גילי מאוד בת ציון הריעי בת ירושלים הנה מלכך יבוא לך צדיק ונושע הוא עני ורכב על חמור ועל עיר בן אתנות".

סנהדרין דף צז ע"ב צח ע"א: "רבי אליעזר אומר: אם ישראל עושין תשובה – נגאלין, שנאמר שובו בנים שובבים ארפא משובתיכם. אמר לו רבי יהושע: והלא כבר נאמר חינם נמכרתם ולא בכסף תגאלו, חינם נמכרתם – בעבודה זרה, ולא בכסף תגאלו – לא בתשובה ומעשים טובים. אמר לו רבי אליעזר לרבי יהושע: והלא כבר נאמר שובו אלי ואשובה אליכם. אמר ליה רבי יהושע: והלא כבר נאמר כי אנכי בעלתי בכם ולקחתי אתכם אחד מעיר ושנים ממשפחה והבאתי אתכם ציון. אמר לו רבי אליעזר: והלא כבר נאמר בשובה ונחת תיוושעון! אמר לו רבי יהושע לרבי אליעזר: והלא כבר נאמר כה אמר ה' גואל ישראל קדושו לבזה נפש למתעב גוי לעבד משלים מלכים יראו וקמו שרים וישתחוו. אמר לו רבי אליעזר: והלא כבר נאמר אם תשוב ישראל נאום ה' אלי תשוב. אמר לו רבי יהושע: והלא כבר נאמר ואשמע את האיש לבוש הבדים אשר ממעל למימי היאור וירם ימינו ושמאלו אל השמים וישבע בחי העולם כי למועד מועדים וחצי וככלות נפץ יד עם קודש תכלינה כל אלה וגו'. ושתק רבי אליעזר".

⁷⁴ בהקדמתו לפירוש המשנה של פרק חלק: "היסוד הרביעי. הקדמות. והוא שנאמין כי זה האחד האמור, הוא קדמון בהחלט, וכל נמצא זולתו בלתי־קדמון בערכו אליו".

⁷⁵ מורה נבוכים ח"ב פרק כה: "אם יאמין הקדמות על הדעת השני אשר ביארנוהו ולעיל ח"ב פרק יג ד"ה וההשקפה השנייה: "שיש שם חומר מסוים מצוי קדמון כקדמות הא־ל, אינו נמצא בלעדיו, וגם הוא אינו נמצא בלעדיו" והוא דעת אפלטון, והוא שהשמיים ג"כ הווים נפסדים, הדעת ההוא לא יסתור יסודי התורה ולא תימשך אחריו הכוזבת האותות, אבל

באופנים אחרים, כפי שאנו מפרשים פסוקים שמשתמעת מפשרות הגשמת האלוקים חלילה⁷⁶. אמונתנו בפרטי עיקר זה אפוא קיימת כל עוד לא הגיעה לידינו הוכחה כזו. ואל תתמה, שהרי גם ידיעות מדעיות⁷⁷ מוכחות, אנו מחזיקים מהן כאמיתות ודאיות, אע"פ שברור שיתכן שבעתיד יוכחו שינויים בפרטיהן ואף בשורשיהן. ולא תהא כהנת כפונדקית. וחלילה שהתורה תסתור את השכל⁷⁸.

פרק לח

האם הקב"ה כל־יכול גם נגד חוקי ההיגיון

הרס"ג והראשונים כתבו שאמנם ברור שהקב"ה יכול לעשות ניסים נגד חוקי הטבע, אך לא שייך שהוא יעשה מעשים שמנוגדים למושכלות הראשונות⁷⁹

מקורות מלאים והוספות

העברתם (אלא אפשרותם), ואפשר שיפורשו הכתובים עליו וימצאו לו דמיונות רבות בכתובי התורה וזולתם שאפשר להיתלות בהם וגם יהיו לראיה, אבל אין הכרח מביא אותנו לזה אלא אם התבאר הדעת ההוא במופת (הוכחה), אמנם כל עת שלא יתבאר במופת לא זה הדעת ניטה אליו".

וכן כתב הכוזרי מאמר א אות סז: "ושאלת החידוש והקדמות (האם העולם קדמון) עמוקה, וראיות שתי הטענות שוות, עד שתכריע (את) החידוש הקבלה מאדם ונח ומשה בנבואה אשר היא יותר נאמנת מן ההקשה (הראיות). ואם היה מצטרף בעל תורה להאמין ולהודות בהיולי (חומר גולמי) קדמון ועולמות רבים קודם העולם הזה, לא היה בזה פגם באמונתו, כי העולם הזה הוא חדש מזמן ידוע ותחילת האדם – אדם ונח".

⁷⁶ מורה נבוכים ח"ב תחילת פרק כה: "דע כי אין בריחתנו מן המאמר (הדעה) בקדמות העולם מפני הכתובים אשר באו בתורה בהיות העולם מחודש, כי אין הכתובים המורים על חידוש העולם יותר מן הכתובים המורים על היות השם גשם (הגשמת האלוקים חלילה), ולא שערי הפירוש סתומים בפנינו ולא נמנעים לנו בעניין חידוש העולם, אבל היה אפשר לנו לפרשם כמו שעשינו בהרחקת הגשמות, ואולי זה היה יותר קל הרבה, והיינו יכולים יותר לפרש הפסוקים ההם ולהעמיד קדמות העולם".

אמנם בספר נשמת חיים (לרבי מנשה בן ישראל, מאמר שלישי פרק יב ד"ה אכן) חלק עליו בחריפות: "הנך רואה איך חלק (הרמב"ם) כבוד למופת בלבד, ואיך אם קדמות העולם תתבאר במופת היה מעקם לנו את הכתובים כאשר עשה במקומות המורים ההגשמה. וזה לא יתכן באשר אינו מן הראוי לשעבד התורה למופת אריסטו נכון למועדי רגל, ושהשפחה תירש גבירתה".

⁷⁷ ביניהן בענייני חיים ומוות.

⁷⁸ כוזרי מאמר א אות סז: "חלילה לא־ל שתבוא התורה במה שידחה (שיסתור) ראיה או מופת".

כוזרי מאמר א אות פט: "חלילה לא־ל מן השקר, ומה שהשכל מרחיק אותו וישימהו שקר".

⁷⁹ כללי ההיגיון הבסיסיים.

– כמו שיהיו שני הפכים⁸⁰ בנושא אחד⁸¹, שחמש יהיה יותר מעשר, שמספר יהיו זוגי ואי־זוגי יחד, שאלכסונו של מרובע יהיה שווה לצלעו, או ששיב את זמן העבר⁸² – ואין בזה משום מיעוט יכולתו⁸³, משום שהדברים האלו

מקורות מלאים והוספות

⁸⁰ יש להעיר שבמקרים רבים המפרשים נקטו את הלשון "שני הפכים בנושא אחד" גם במקומות שבהם לא מדובר בסתירה ממש נגד כללי ההיגיון.

⁸¹ מה שמכונה בלוגיקה "חוק האי־סתירה". עיקרון זה נחשב ליסוד הבסיסי ביותר בחשיבה. וכן כתב המלבי"ם ישעיהו מ יד: "כבר הוסכם מן הפילוסופים, כי נמצאו מושכלות ראשונים נטע ה' בטבע האדם, אליהם תכלה כל דרישה וחקירה, כמו המושכל שא"א לקבץ שני הפכים בנושא אחד, הוא נטוע בטבע האדם, והוא יסוד לכל מחקר עיוני, קראוהו בעלי ההיגיון 'חוק הסתירה'".

⁸² עם התקדמות המדע, והבנת תהליכים טבעיים רבים כתוצאות מוכרחות של נתונים מוחלטים, יש לדון האם לשיטה זו יורחבו הנושאים שיוגדרו כ"מנוגדים למושכלות הראשונות". והדבר קשור לסוגיית ניסים, שנדון בה בפרק צו.

⁸³ לפיכך, ה"שאלה" האם הקב"ה יכול לברוא אבן שהוא לא יכול להרימה – לא מתחילה כלל, שכן אין שום חיסרון בכך שלא יכול לברוא מציאות שנמנעת במהותה.

נמנעים במהותם⁸⁴. נדגיש שגם הרשב"א כתב כן⁸⁵. המאירי אף כתב על כך

מקורות מלאים והוספות

⁸⁴ אמונות ודעות לרס"ג מאמר ב: "ולא תשובחנו בשהוא ישים החמישה יותר מן העשרה, שלא יוסיף בהם, ולא שיכניס העולם בחלל הטבעת, שלא יצר זה וירחיב זה, ולא שישב אתמול החולף, כי כל זה הבל. ואפשר שישאלנו קצת הכופרים על כל אלה ונשיב, כי הוא יכול על כל דבר, וזה אשר שלא עליו איננו כלום, כי הוא הבל, וההבל איננו כלום, וכאלו שאלו היוכל על לא כלום, אך על זה שאלו באמת".

אמונות ודעות לרס"ג מאמר ז פ"א: "הדברים ההבליים, אשר לא יכשר להאמין שתיפול היכולת [של הקב"ה] עליהם [בניגוד לתחיית המתים], כמו השבת אתמול ושום החמש יותר מן העשרה...".

מורה נבוכים ח"ג פרק ט"ו בתחילתו ובסופו: "לנמנע טבע יציב יציבות איתנה שאינה מפעולת פועל, לא יתכן שינוי כלל, ולפיכך אין לתאר את ה' שהוא יכול עליו. וזה ממה שלא יחלוק בו אדם מבדיל העיון כלל, ולא יסכל בזה אלא מי שאינו מבין את המושכלות... הנה נתבאר כי לפי כל השקפה ושיטה יש כאן דברים נמנעים ובטלה מציאות, ושאין לתאר את ה' ביכולת עליהן, ואין זה קוצר יד ולא חוסר יכולת כלפיו בכך שאינו משנה אותן, והרי הם אם כן חיוביים לא מפעולת פועל".

רבי ידעיה הברדשי (הפניני), הובא בשו"ת הרשב"א (בכתב ההתנצלות שלו) ח"א סי' תיח ד"ה והחלק השני: "ושלא יתואר האל ביכולת לשנותו מפני שנדין לטבע הדבר ההוא חלק מהמציאות בשום צד. ואיך ימצא דבר שאפילו אחר המצאו המונח יקרה מה שאינו. והיותו מפורסם ממנו זה הנמנע תחלה לקיבוץ שני ההפכים בנושא אחד בזמן אחד מצד אחד... והמשל בהפכים, כאומרנו בהמצאת מספר שיהיה זוג ונפרד [איזוגי] יחד, או כאומרנו בהמצאת זמן עבר ועתיד יחד מצד אחד...".

רלב"ג יהושע ד כ: "לא יתואר בעשיית דבר מה שהיה מציאתו סותר עצמו כאילו תאמר עשיית מרובע הקוטר [אלכסונו] שווה לצלעו, או עשיית משולש מקוים ישרים שיהיו זוויותיו פחות או יותר משתי זוויות ניצבות, או עשיית אש קר ומה שדומה לזה ממה שמציאותו סותר נפשו".

ספר העיקרים מאמר א פרק כב ד"ה ונאמר: "לא יתואר השם ביכולת על שיהיה החלק שווה אל הכל, או שיהיה קוטר המרובע שווה לצלעו, או שיהיו זוויות המשולש יותר משתי ניצבות, או שיתקבצו שני ההפכים יחד בנושא אחד בעת אחת, או שיהיו החיוב והשלילה צודקים יחד על דבר אחד מצד אחד, ובכיוצא באלו הנמנעות אי אפשר שתבוא הקבלה להאמין במציאותם ולא במה שהוא ממינם".

עקידת יצחק במדבר תחילת שער פ: "שלא יתואר היכולת האלוקי לעשות צלע מרובע שווה לקוטר ולא לקבץ בין ההפכים בנושא אחד בעת אחד".

האברבנאל בספרו מפעלות אלוקים מאמר ד תחילת פרק א: "כקיבוץ החיוב והשלילה או כמציאות שני הפכים בעת ונושא אחד, שלא יתואר ה' ביכולת עליו".

בחינת הדת (ר' אליהו דילמדיגו), וינה תקצ"ג עמודים 16–17: "שאנחנו בני הדת לא נאמר שיתואר השם ביכולת על הסותרים, ולא על החולפים, אבל נאמר שלא יחפץ בם כלל. גם לא נאמר שיתואר ביכולת על עצמו, כאילו תאמר לשנות עצמו או תואר מתארי המיוחדים לו".

⁸⁵ שו"ת הרשב"א חלק ד סוף סי' רלד: "ואצלי שני חלקים נמנע: האחד ההכרחי וישר מצד עצמו להיות צלע המרובע גדול מאלכסונו... וזה נמנע גמור מצד עצמו לא ישוער בו האפשרות. והשני לא מצד עצמו אלא מצידו וממניעת החכמה מצד הנמנע בטבע. שלא מצינו סלע מוציא מים... ואמנם אין כל זה נמנע אצלנו אלא מצד מיעוט חכמת הנבראים

"פתי יאמין לכל דבר"⁸⁶.

ואפשר שהדבר דומה לדברי הכוזרי וספר העיקרים, שלא יתכן שהתורה

מקורות מלאים והוספות

כולם ולאות כוחם לשנות המוטבע בחותם הטבע. אבל בחוק הבורא יתברך אינו נמנע. אמנם הצמח צדק, בדרך אמונה (הנקרא גם ספר החקירה) על המורה נבוכים ח"ג פרק ה ייחס לרשב"א את הדעה ההפוכה: "והרשב"א לא ס"ל כן, שלגבי הקב"ה אין שום נמנע". אך הרשב"א עצמו בשו"ת ח"א אמצע סי' תיג כתב זאת רק לגבי כללי הטבע: "יארע לנו בסיפורי הפילוסופים שיש בהם לנמנע טבע קיים ועושין זה סוג לכל המציאות. ומזה ודאי יצא להם ביטול האותות בקריעת ים סוף ועמידת השמש והירח ויציאת המים מן הסלע ועליית הבאר עם ישראל בכל מסעיהם. ובכלל חידוש העולם והמן וכלל דברים אלו אסור לשמען כש"כ לאומרן".

ובענין חוקי הטבע אין מחלוקת שהקב"ה יכול לשנותם כרצונו, ורבי ידיעה הברדשי (הפניני) השיב על כך במפורש בכתב ההתנצלות שלו בשו"ת הרשב"א ח"א תיח ד"ה הנמנע וד"ה והחלק השני: "הנמנע בסתם יחלק לשני חלקים: החלק הראשון – הנמנע אשר נבין מניעתו בחוקנו לבד ובחוק המנהג הטבעי החולף על ההיקש בכל מיני הנמצאים... לא יקרא שום אדם בעל דת שלא יתואר לבורא יכולת לשנות טבע הנמנע... והחלק השני הנמנע אשר נבין מניעתו אפילו בחוק השם יתברך משיבושי האמונות, ושלא יתואר הא"ל ביכולת לשנותו". אמנם במראי מקומות לדרך אמונה שם א,א כתב "והרשב"א שם חלק עליו גם על זה ולגבי חוקי ההיגיון, באומרו שכל הנמנעות אפשרי", אך ברשב"א דבר זה אינו כתוב. הרבי מלובביץ (רבי מנחם מנדל שניאורסון) אף בנה על דברי הצמח צדק הללו פלפול נוסף (תורת מנחם התועודיות תשמ"ג ח"א שיחת יום שמחת תורה אות יג עמוד 293): "ולכן, כאשר הצמח צדק מדבר אודות עניין זה, הרי הוא מביא ראיה והוכחה מדברי הרשב"א (שו"ת הרשב"א סי' תי"ח) שהקב"ה הוא נמנע הנמנעות... ולאחרי שמצינו זאת בשו"ת הרשב"א, מובן, שמה שישנם גדולי ישראל שדעתם לא היתה כן, הרי זה לפי שלא ראו את דברי הרשב"א, כי אם היו רואים שזוהי דעת הרשב"א, בוודאי היו מסכימים עמו. וע"ד שמצינו שינויים בנוגע לכמה וכמה פסקי דינים כתוצאה מזה שנתגלו ספרי הראשונים שלא היו בדורות שלפנינו...".

בנוסף לכך שלא מצינו כך בדברי הרשב"א, וכדלעיל, יש לעיין על מה נסמכת טענתו שאילו היו רואים את דעה זו בדברי הרשב"א היו חוזרים בהם. בדורנו, הרב יצחק גינזבורג חזר על הטענה שלרשב"א הקב"ה נמנע הנמנעות – מבחר שיעורי התבוננות חלק יג עמוד 14: "נמנע הנמנעות. מקורו של ביטוי זה הוא מתשובת הרשב"א – רבינו שלמה בן אדרת, שהיה אחד מגדולי הראשונים שפעל בברצלונה שבספרד. הרשב"א הוא הראשון שהשתמש בביטוי זה כתואר כביכול – להקב"ה [אמנם ודאי שהביטוי "נמנע הנמנעות" לא מופיע ברשב"א].

⁸⁶ מאירי משלי יד טו: "פתי יאמין לכל דבר וערום יבין לאשורו. אמר שהפתי יאמין לכל דבר שישמע, אם אפשר אם נמנע אם קרוב אם רחוק. וערום המתחכם בדעתו יבין לאשורו, כלומר למצעדו, משל שיתחכם בעצמו על הדבר הנשמע אם אפשר אם נמנע אם קרוב אם רחוק. וחכמי המוסר אמרו אם המספר פתי יהיה השומע פיקח. ועם היות זה הערה המונית, ראוי לכל משכיל לבחון בדעתו מה שראוי להאמין עיקר העניין. ובענין הנסתר אם באמונות אם בחכמות. באמונות – שיזהר מהאמין הנמנעות בחיקו יתברך, ולא ישים בגדר האפשר מה שהמנעו טבע קיים".

תסתור את השכל⁸⁷, ולא שייך שנחויב להאמין בדבר כזה⁸⁸.

גם מהאחרונים כתבו כן⁸⁹, ויש מהם שנקט שכך היא הסכמת כל בעל צורה אנושית⁹⁰.

השלכות מדעה זו

על סמך עיקר זה, יש שייסדו יסודות מחודשים באמונה⁹¹.

כך, הדעה שכתב אחד מהראשונים, שהקב"ה ברא את העולם מחומר קדמון, ולא יש מאין, שורשה בתפיסה שמן הנמנע שיברא הקב"ה דבר מלא-דבר⁹², ואין בכך משום מיעוט יכולתו, כמו לגבי הנמנעות דלעיל⁹³,

מקורות מלאים והוספות

⁸⁷ כוזרי מאמר א אות סז: "חלילה לא-ל שתבוא התורה במה שידחה [שיסתור] ראייה או מופת".

כוזרי מאמר א אות פט: "חלילה לא-ל מן השקר, ומה שהשכל מרחיק אותו וישימהו שקר".

⁸⁸ ספר העיקרים מאמר א פרק ב: "מה שהוא דעת כוזב, לא תכריח התורה להאמינו, כי לא תכריח התורה להאמין דבר שהוא כנגד המושכלות הראשונות, ולא דעת בדוי שלא יצויר מציאותו אצל השכל".

⁸⁹ בית אלוקים (המבי"ט) שער היסודות פרק יא: "שלא יתואר השם ית' ביכולת על שיהיה החלק שווה אל הכל או שיהיה קוטר המרובע שווה לצלעו וכיוצא בזה".

הבונה על עין יעקב (לרבי יהודה אריה די מודינא) שבועות כ ע"ב אות ח: "גמרו היודעים שלנמנעות טבע קיים לא יתואר הא-ל עליהם וכ"ש הנמנעות בחוק האדם לקבלם לא יאמן שיעשם לשווא".

⁹⁰ משען לחם (הוספות היעב"ץ לספרו לחם שמיים, הובאו במוריה נז"נ עמוד יט): "הרי זה תפילת שווא – מכאן שחז"ל, חכמי אמת, שמרו חוק השכל, קיימו וקיבלו שיש לנמנע טבע קיים, כהסכמת כל בעל צורה אנושית".

⁹¹ יש סוגיות ששתי הדעות בעניין זה פירושם באופנים שונים, כל אחת ע"פ דרכה. כדלקמן בהמשך הפרק בפיסקה "השלכות מדעה זו" השנייה.

⁹² דעתו זו מוביחה שיש רעיונות שנחלקו לגביהם האם הם מן הנמנעות או לא.

⁹³ פירוש רבי עזרא בן שלמה מגירונה (מגדולי המקובלים מקטלונה, תלמידו של רבי יצחק סגי נהור), שיוחס לרמב"ן, שיר השירים ג ט: "אפריון עשה לו המלך שלמה מעצי הלבנון. ר"ל משפע החכמה ומוזיה הבהיק האור ההוא ונאצל ממנו. וזהו שאמר בבראשית רבה מהיכן נבראת האורה... וכן דעת רבי אליעזר הגדול שאמר שמים מהיכן נבראו מאור לבושו לקח... הארץ מאיזה מקום נבראת משלג שתחת כיסא כבודו...

והוא על דעת אפלטון האומר כי שווא הוא שהמציא הבורא דבר מלא-דבר. כי יש חומר נמצא והוא על דרך משל כחומר ליוצר או כברזל לנפח שיצייר ממנו מה שירצה. כן הבורא יתברך צייר מן החומר שמיים וארץ ופעם יצייר ממנו זולתי זה.

ואין קוצר בחיק הבורא יתברך כשלא יברא דבר מלא-דבר. כמו שאין קוצר ביכולתו כשלא ימציא דברים הנמנעים, שיברא מרובע שיהא אלכסונו שווה לצלעו ולקבץ שני הפכים ברגע אחד. וכמו שאין זה קוצר ביכולתו כך אין קוצר אם לא יאציל דבר מלא-דבר כי זה בכלל

וכפי שביאר הרמב"ם את דעת חלק מן הפילוסופים⁹⁴.

כך גם הדעה שכתב אחד מהאחרונים⁹⁵, שהקב"ה לא יכול לדעת האם פלוני יהיה צדיק או רשע, שורשה בכך שזהו מן הנמנעות שגם ידע זאת וגם תהיה לאדם בחירה⁹⁶.

מקורות מלאים והוספות

הנמנעים כולם.

ועל זה אמר שלמה בחכמתו הברה ובמחשבתו הנכונה ברוח הקודש...". אמנם בביאור הרד"ל על פרקי דרבי אליעזר הגדול פרק ג הערה יב, מהדורת תרי"ב דף ז ע"ב בתוך הספר (אחר המבוא) כתב על כך: "נראה שהוסיף איזו טועה, תוך לשון פירוש שיר השירים המיוחס לרמב"ן ז"ל (ואיננו לו, אלא הוא לחכם רבי עזרא וכן שלמה מגירונה, מגדולי המקובלים מקטלוגיה) תלמיד ר"י בן הראב"ד... והויד להוסיף וז"ל: וזהו על דרך אפלטון האומר כי שווא הוא שימצא דבר מלא דבר כי יש חומר נמצא כחומר ליוצר כו' עד כי זה בכלל הנמנעים כולם. ע"כ. והוא ודאי גיליון מאיזה טועה, שארי ליה מאריה".

⁹⁴ מורה נבוכים חלק ב פרק יג: "וההשקפה השנייה היא השקפת כל מי ששמענו עליו וראינו דבריו מן הפילוסופים, והיא, שהם אומרים כי בטל הוא שימצא ה' יש מן האין, וכן לא יתכן לדעתם שיכלה יש אל האין, כלומר: שלא יתכן שיתהווה מצוי מסוים בעל חומר וצורה מהעדר אותו החומר העדר מוחלט, ולא שיכלה אל העדר אותו החומר העדר מוחלט. ותיאור ה' לדעתם שהוא יכול על זה ואילו היה יכול לברוא יש מאין, כתיאורו שהוא יכול לאחד בין ההפכים בעת אחת או יברא כמותו, יתעלה, או שיהיה בעל גוף, או שיברא מרובע אשר אלכסונו שווה לצלעו, וכל הדומה לזה מן הנמנעות.

והמובן מדבריהם, שהם אומרים, כשם שאין חוסר יכולת כלפיו יתעלה מחמת שאינו ממציא הנמנעות, כי לנמנע טבע קבוע, שאינו מפעולת פועל ולכן לא יתכן שישתנה, כך אין חוסר יכולת כלפיו אם לא יוכל להמציא יש מן האין, כי זה מסוג כל הנמנעות.

ולפיכך סוברים שיש שם חומר מסוים מצוי קדמון בקדמות הא-ל, אינו נמצא בלעדיו, וגם הוא אינו נמצא בלעדיו. ואינם סוברים שהוא בדרגתו יתעלה במציאות, אלא הוא סיבת מציאותו, והוא בידו, דרך משל, כחומר ליוצר, או הברזל לנפח, והוא אשר יברא בו מה שירצה, פעם מצייר ממנו שמים וארץ, ופעם מצייר ממנו זולת זה... וגם אפלטון זו דעתו".

⁹⁵ והוזכרה גם בראשונים, נדון בכך לקמן פרק לט.

⁹⁶ מעשי ה', מעשי אבות, פרק בא (פרשת וירא) ד"ה ועתה: "לא יחשב חסרון בידיעתו יתברך כאשר נאמר שאחרי שברא את האדם וידע שיהיה בחיירי לא תקיף ידיעתו במה שלא יצא לפועל, שאם היתה מקפת הרי ידיעתו זאת סותרת ידיעתו ראשונה שידע בעת בריאתו האדם שיהיה בחיירי במוחלט. ולדעתי שכוונת הרמב"ם ז"ל הוא על דרך זה, בשגם לא אמר הדברים בסדר נוסח זה".

מי מנחות (לרבי רפאל בירדוגו, מגדולי חכמי מרוקו, דיין ופוסק) וירא ד"ה ונבאר קצת מכתובי העקדה: "המחויב מפשטי הכתובים על מכוון כי ידיעתו יתברך בעתידות אמת ואמונה, אם לא יהיה העתיד ההוא מחויב האפשרות [שתהיינה שתי הדרכים אפשריות] מאיתו, אבל אם חוכמתו יתברך שיהיה הדבר ההוא אפשרי כעניין צדיק ורשע שגורה חוכמתו יתברך שיהיה בבחירת האדם, זה לא תפש ליבו שום ידיעה קודם היותו, שאם יהיה נגבל בידיעה אינו בבחירת האדם וזה לקוצר דעתי הוא מכת הנמנע שזכר רבינו בספר המורה

גם לגבי דעת הראשונים שאין השגחה פרטית על בעלי חיים⁹⁷, הוסיף אחד האחרונים שאף אין ביכולתו של הקב"ה להשגיח עליהם. וביאר, שכיוון שהשגחה על דבר שפל היא חיסרון, וייחוס חיסרון לקב"ה הוא מן הנמנעות, כשם שאין ביכולתו לעשות עצמו גוף או לעשות אחר כמוהו⁹⁸.

האור החיים כתב שכיוון שהאדם בעל בחירה, הוא יכול להזיק גם למי שלא נתחייב בכך, ולא תועיל כנגד זה השגחה, ולפי זה כתב שעדיף לו לאדם ליפול לסכנה טבעית, כחיות רעות, שלגביהן מועילה ההשגחה, מאשר ליפול ביד שונאיו, בעלי בחירה, שלגביהם לא תועיל לו ההשגחה⁹⁹. וכן

מקורות מלאים והוספות

בפס"ו מהח"ג.

⁹⁷ אריכות בכך לקמן בפרק מב.

⁹⁸ מעשי ה', מעשי אבות, פרק כא: "שאין ספק במה שכתב הרמב"ם לעניין ההשגחה, שאין זה חסרון לו יתברך שנאמר אנחנו שאינו משגיח על הזבוב אשר טרף אותו העכביש, אבל אדרבה יחשב חסרון בחוקו יתברך שהוא ישגיח בזבוב שהוא ופונה אליו בפרטות... ועוד אין לך לומר שהוא לא יפנה לדעת מעשה העכביש או הזבוב, אבל אם ירצה לדעת אותו היכולת בידו, שאחר שביארנו שזה חסרון בחיקו יתברך, אין זה מכלל היכולת, שתאמר שהוא יכול לעשות עצמו שלא יהיה מסולק מן החסרונות, כי החיסרון בו הוא מן הנמנעות, וכמו שלא תוכל לומר שהקב"ה יכול לעשות עצמו גוף, או שיעשה אחר כמוהו, שזה מכת הנמנעות, כמו כן לא תוכל לומר שאם ירצה לדעת מעשה הזבוב שיכול לעשות כן, אחרי שביארנו שידעיה זאת חסרון וירידה בחיקו יתברך".

⁹⁹ אור החיים בראשית לו כא: "ויצילהו מידם. פי' לפי שהאדם בעל בחירה ורצון ויכול להרוג מי שלא נתחייב מיתה, משא"כ חיות רעות לא יפגעו באדם אם לא יתחייב מיתה לשמיים, והוא אומרו ויצילהו מידם, פי' מיד הבחירי, ובזה סתר אומרו ונראה מה יהיו חלומותיו וגו', כי הבחירה תבטל הדבר ואין ראייה אם יהרגוהו כי שקר דיבר".

משמע מהזוהר¹⁰⁰. וכך נראה מדברי רבינו חננאל¹⁰¹. דבריהם מיוסדים על כך שאי אפשר שיהיו שני ההפכים יחד – גם בחירה וגם השגחה במקרים אלו.

המהר"ל הסביר כך את הטעם לכך שהכל בידי שמיים חוץ מיראת שמיים¹⁰², שאין בידי שמיים לעשות שיהיה ירא שמיים, שאם כן, לא היה ירא שמיים באמת, שהרי היה מוכרח להיות כך, והוא שני הפכים בנושא אחד, שהוא מן הנמנעות¹⁰³. ומעין זה כתב בעל העקידה, שאין בידי שמיים לברוא אדם שלא יחטא כלל¹⁰⁴.

מקורות מלאים והוספות

¹⁰⁰ זוהר כרך א (בראשית) פרשת וישב דף קפה ע"א-ע"ב: "רבי יצחק אמר: אי נחשין ועקרין הוו ביה, אמאי כתיב בראובן למען הציל אותו מידם להשיבו אל אביו, וכי לא חייש ראובן להאי דהא אינון נחשין ועקרין ינזקון ליה? ואיך אמר להשיבו אל אביו וכתיב למען הציל אותו?

אלא חמא ראובן דנזקא אשתכח בידיהו דאחוי בגין דידע כמה שנאין ליה ורעותא דלהון לקטלא ליה אמר ראובן טב למנפל ליה לגו גובא דנחשין ועקרין ולא יתמסר בידא דשנאוי דלא מרחמי עליה. מכאן אמרו יפיל בר נש גרמיה לאשא או לגובא דנחשין ועקרין ולא יתמסר בידא דשנאוי (דועירין אינון דיכלי לאשתזבא ובגין כך אמר למען הציל אותו מידם) בגין דהכא אתר דנחשים ועקרבים אי איהו צדיקא קודשא בריך הוא ירחיש ליה ניסא ולזמנין דזכו דאבהן מסייעין ליה לב"נ וישתזיב מנייהו, אבל כיוון דיתמסר בידא דשנאוי ועירין אינון דיכלין לאשתזבא.

ובגין כך אמר למען הציל אותו מידם, מידם דייקא ולא כתיב למען הציל אותו ותו לא, אלא אמר ראובן ישתזיב מן ידיהו ואי ימות בגובא ימות ובגין כך כתיב וישמע ראובן ויצילו מידם".

¹⁰¹ רבינו חננאל חגיגה ה ע"א: "ופתרון יש נספה בלא וגו' (משפט) – כגון אדם שהרג חבירו".

¹⁰² ברכות לג ע"ב, מגילה כה ע"א, נידה טז ע"ב.

¹⁰³ גור אריה (המהר"ל מפראג) דברים י יב: "ורבותינו דרשו מכאן הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים. יש בזה ענין נפלא. ויש מפרשים 'הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים', כבר בארו החכמים (מו"נ ג, טו) כי לנמנעות יש טבע קיים, אינם מפעולות פועל. ובארו החוקרים בדעתם איזה דברים מן הנמנעות (שם), ותכלית דעתם שהנמנע הוא לקבץ שני הפכים בנושא אחד, ודבר זה לא יצויר בחכמה והשגה כלל. ולפיכך לא יתואר עליו, כי אין זה מעשה לקבץ הפכים.

והנה מי שיאמר שיעשה הקדוש ברוך הוא אדם צדיק ירא חטא, הוא שני הפכים בנושא אחד, כי ענין ירא חטא – שהוא ירא חטא מעצמו, והוא ירא את הקדוש ברוך הוא. שאם ירא מחמת שהקדוש ברוך הוא נותן כך בדעתו ועשה אותו ירא חטא, אין זה יראת שמים, שהרי הוא מוכרח לכך, ואין זה ירא שמים. וכמו שלא יקרא 'חוטא' אם הוא מוכרח ואנוס על החטא, כן אינו ירא שמים כשהוא מוכרח להיות צדיק. ואם כן, לעשות אותו ירא חטא – הוא ב' הפכים בנושא אחד, כי ירא חטא אינו ירא חטא רק שירא מעצמו. ואם עשאו הקדוש ברוך הוא – אינו ירא חטא".

¹⁰⁴ עקידת יצחק במדבר שער פ: "כמו שלא יתואר היכולת האלוקי לעשות צלע מרובע שווה

ויש שדחה באופן זה את טענת הנוצרים, עפ"ל, כיצד אנו כופרים בביכול ביכולתו של הקב"ה, בכך שאנו אומרים שאינו יכול לעשות עצמו אנוש¹⁰⁵. וביאר שאין בכך משום מיעוט יכולתו, כיוון שייחוס אנושיות לאלוקים הוא דבר הסותר את עצמו¹⁰⁶.

דעת החולקים

אמנם דעת רבים מהאחרונים אינה כן. המהר"ל כתב שיכול להיות לדבר אחד שני דברים הפכים, אחד מבחינת הטבע ואחד מעל דרך הטבע¹⁰⁷. הרמ"ע מפאנו כתב הרחיב זאת וכתב שאין כל נמנע לאדון הכל, אף לא מושכלות ראשונות¹⁰⁸, והוסיף שהחולק על כך, טוב ויפה היה לו אם לא בא

מקורות מלאים והוספות

לקוטר ולא לקבץ בין ההפכים בנושא אחד בעת אחד כן לא יתואר בעשות אדם בדמותו וצלמו עד שלא יחטא כלל: וזה כי אדם ולא יחטא הוא ודאי קבוצ הדברים על העניין ההוא.

¹⁰⁵ וכדלעיל פרק לו שזו דרכם של הגויים לחשוב שרצון הבורא שנאמין בדברים הרחוקים ונמנעים מהשכל.

¹⁰⁶ מגן וחרב (חיבור נגד הנצרות, לר' יהודה אריה די מודינא) מחנה ג מערכת ב"ג: "וכאשר נכחיש זאת ההאמנה ר"ל שלא נאמין שהאל הגדול הגיבור והנורא יעשה עצמו אנוש, לא כולו ולא שום צד ממנו, שאלונו משפטי צדק ויאמרו: התאמינו שהוא ית' היה יכול לעשות זאת או לא? אם נשיב היה יכול – יאמרו למה יקשה עליכם א"כ להאמין שעשאו. ואם נשיב לא היה יכול – עלינו ישאגו ככפירים כולם ובקולם באומרים כופרים אתם ביכולת האל ית'! לכן זאת תהיה תשובתנו אליהם... ונאמר דאין הכי נמי שלא היה הוא ית' יכול לעשות זה, כי לא לבד הוא למעלה מן השכל, אלא נמנע ומנגד לו... כמו שנא' שלא יוכל לעשות שדבר שעבר לא יהיה עבר, והזוג יהיה נפרד...

למען נדבר יותר בביור ואל יבהילנו ויפחידנו כאשר עושים אישי ההמון לירא לומר שיש דברים שלא יתואר האל ביכולת עליהם. אף כי חכמי לב יודעים כי רבים המה... כמו התקבץ שני הפכים ברגע ובנושא א', שיהיה הדבר קר וחס, והאדם יושב עומד... והנה שישגשים האל את עצמו הוא מהנמנעות שלא יתואר האל ביכולת עליהם משני הסוגים הנ"ל, ר"ל כי הוא דבר במציאותו סותר את עצמו, שהאלוקות והאנושות ימצאו נצמדים יחד".

¹⁰⁷ גבורות ה' הקדמות הקדמה ב ד"ה וללישנא וד"ה הנה התבאר: "כי לא היה העמידה [עמידת השמש בנס של "שמש בגבעון"] רק ליהושע ועמו וכן לבני אדם אשר היו באופק ההוא ולשאר בני אדם היתה תנועת השמש כדרכה, וזה יותר הפלא ופלא כי ליהושע ועמו באופק ההוא היתה עומדת ולשאר בני אדם באופק אחר הולכת, ולא שהיתה נראה עומדת אלא עמידה גמורה... ואם יאמר איך יתכן דבר זה בציור כי תלך השמש ותעמוד בפעם אחת, שזהו בעצמו כמו שכתב הרלב"ג שהם שני הפכים בנושא אחד ולא יתקבצו יחד. כבר אמרנו שדבריו לא יצדקו בזה כי אפשר ויכול להיות שתלך השמש מצד עניינה הנהוג ותהיה עמידה לה מצד הנס, שיכול להיות לדבר אחד שני דברים הפכים מצד שני בחינות והטבע דבר מיוחד ושלא בטבע דבר מיוחד".

¹⁰⁸ עשרה מאמרות מאמר חיקור דין חלק ד פרק ט: "ועדיין יש ללמוד, כי לא בלבד לא קצרה ידיעתו ברוך הוא על העתיד אצל הבחירה, אלא אף על פי שיש אל הנמנע טבע קיים אצל

לעולם¹⁰⁹. גם גדולי החסידות¹¹⁰ כתבו שזוהי חובה להאמין באמונה שלימה שהשי"ת כלי-יכול גם בדברים הנמנעים ע"פ השכל¹¹¹. ומובן שיש תועלת חינוכית בהאדרת כלי-יכולתו של הכל-יכול.

השלכות מודעה זו

יש מגדולי החסידות שיישב כך את הסתירה בין הידיעה לבחירה¹¹², שאע"פ שיש סתירה ביניהם, חובה עלינו להאמין בשתייהן¹¹³.

מקורות מלאים והוספות

השכל האנושי ולא ידומה ביטול העבר שיהיה מה שהיה כלא היה, מכל מקום אין כל דבר נמנע לאדון הכל... וככה לא יבצר ממנו מזימה לגדל החלק שיהיה יותר מהכל... הדרך לכללן שאין למושכלות ראשונות מבוא אצל החפץ הפשוט שהמציא אותן, והן בידו כחומר ביד היוצר".

¹⁰⁹ המשך דבריו שם: "והנבהל להשיב על זה רתוי לו כאילו לא בא לעולם ורש"י חגיגה יא ע"ב ד"ה רתוי: "טוב ויפה היה לו אם לא בא לעולם" כי בא להסתכל במה לפניו ומה לאחור". גם האפיקי ים (לר' יצחק אייזיק חבר, ח"ב שבועות כ ע"ב תחילת ד"ה תניא) כתב בחריפות נגד ייחוס נמנעות לבורא: "ונמשך בזה אחר פילוסופיא הארורה אשר הניחו חוק קיים לנמנעות שאין שכל לייחסם גם לבורא, ודבר זה לדעתי נוטה לצד מינות, כי העמידו הכל על שכלם, ומה שאין בשכלם להשיג הכחישו".

אמנם נראה שמתייחס לנמנעות מצד חוקי הטבע, כמו זכור ושמור בדיבור אחד וקשירת דבר רוחני בגשמי. ובזה אין מגדולי ישראל מי שחולק.

¹¹⁰ בפרט האריכו בזה בחסידות חב"ד, וכינו זאת "נמנע הנמנעות" ו"נושא הפכים".

¹¹¹ חיי מוהר"ן (רבי נחמן מברסלב) אות תז: "ואמר, מה שכתוב שם בספריהם [ספרי חקירה] וְכִי אֶפְשָׁר שִׁיְהִיָּה נַעֲשֶׂה מִהַמְשׁוּלָּשׁ מְרֻבָּע? – אֲנִי מֵאֲמִין שֶׁהַשִּׁי"ת יִכּוֹל לַעֲשׂוֹת מִהַמְשׁוּלָּשׁ מְרֻבָּע, כִּי דַרְכֵי הַשֵּׁם נִעְלָמוֹת".

בני יששכר מאמרי חודש סיון מאמר ה אות יט ד"ה ובאמונה: "מחויב האמונה עפ"י התורה והנבואה להאמין בהשי" שהוא כל יכול אפילו בב' הפכים שאין השכל יכול לחייב". בני יששכר מאמרי חודש כסלו-טבת מאמר ד אות קלא ד"ה הללויה: "השכל המשוקע בטבע לא יקבל זה כי איך אפשר לצייר ב' הפכים בנושא אחד, הן אמת בטבע אי אפשר לצייר, אבל בנס יכול להיות, הלא לזה הוא מעשי ה' ונפלאותיו אשר הוא יכול עשות דבר והיפוכו בנושא אחד כי הוא כל יכול".

שם משמואל במדבר פרשת מסעי שנת תרע"ה: "עניין יחוד ה' שאין עוד מלבדו, איננו מושג בשכל. אדרבה, לפי השכל הגס האנושי נראה כשני הפכים בנושא אחד, כי אנו רואים בעינינו דברים גושיים וחמריים, ומ"מ אין זה תופס מקום כלל, אלא מלא כל הארץ כבודו, וכמו קודם בריאת העולם כן אחר בריאת העולם, כדכתיב אני ה' לא שניתי ואפס זולתו ואין עוד מלבדו. והוא דבר שאין בכח השכל האנושי להשיגו אלא מחויבים להאמין ככה באמונה שלימה". האדמו"ר הרשב"ב בספר המאמרים שנת תרמ"ט עמוד רעד: "בחיק הבורא נמנעו הנמנעות, ר"ל שאין דבר נמנע בחיק הבורא... יוכל להיות שארי הפכים בנושא אחד. וצריכים להאמין בזה באמונה שלימה".

¹¹² בדרכים השונות ליישב את סתירה זו נדון לקמן פרק מח בכותרת "הידיעה והבחירה".

¹¹³ בני יששכר מאמרי חודש סיון מאמר ה (מעלת התורה) אות יט ד"ה ובאמונה: "ובאמונת

ויש מגדולי החסידות שכתבו שאנו מחוייבים גם להאמין לחישובי קיצין שחישבו חכמים הגם שכבר חלפו ועברו, וגם להאמין בביאת המשיח במהרה בימינו, ואע"פ שיש סתירה בין שתי האמונות הללו¹¹⁴. והקב"ה יכול להחליף את הזמנים ולהביא לזמן הזה את השנים שכבר עברו, וכן אם נגזר שהגאולה תבוא רק בעתיד, יכול להביא את העתיד כבר עכשיו¹¹⁵.

הרבי מלובביץ' ביאר שנס פך השמן נעשה באופן של כיליון ואי-כיליון בבת אחת, שזהו העניין של נמנע הנמנעות¹¹⁶. כמו כן ייחס את הביטוי "נמנע הנמנעות" גם לרבי, וביאר כך מדוע אין להקשות קושיות על הרבי¹¹⁷.

מקורות מלאים והוספות

אומן הלזו מחוייבים אנחנו להאמין בעניין ידיעה ובחירה, הנה שניהם הם מיסודי התורה והם ב' הפכים, עב"ז חובה עלינו להאמין בשניהן עפ"י התורה ונאמן הוא בעל מלאכתנו בהצדקת העניינים והוא לבדו יודע האיך מקיים הכל.

¹¹⁴ בני יששכר מאמרי חודש סיון מאמר ה (מעלת התורה) אות יט ד"ה ובאמונה: "וגם כמה וכמה קיצים מבוארים בוזהר הקדוש ובספרים קדמונים בעלי רוח הקודש האמיתיים וכבר עברו, הנה יתבהל הרעיון בראותו כל זאת, אמנם כי כן מחויב האמונה עפ"י התורה והנבואה להאמין בהש"י שהוא כל יכול אפילו בב' הופכים שאין השכל יכול לחייב, על כן מחוייבים אנחנו להאמין בביאת משיחנו במהרה בימינו, גם מחוייבים אנחנו להאמין בדברי הנביאים והחכמים אשר כתבו קיצים ברוח קודשם הגם שכבר עברו, ואיך יצדקו ב' אמונות הללו, אלא על כורחך ישנו באפשרי בחיקו הש"י לקיים הבטחתו במהרה בימינו ובוודאי יבוא משיח, וגם דברי חכמים יתקיימו אשר רוח י"י דבר בם, כגון מה שמבואר במדרש הנעלם שהגאולה ותחיית המתים בשנת ת"ח (זה"ק ח"א קל"ט ע"ב) מחוייבים אנחנו להאמין שיקיים כן הגם שכבר חלף ועבר הזמן, הנה רחוק הדבר משכלינו איך יכול דבר זה להתקיים, זא"ת נשים אל לבנו כשתהיה הגאולה במהרה בימינו יתגלה לנו האיך יקיים הכל, וכן בכל שאר הקיצים, הבן הדבר".

¹¹⁵ שפע חיים (רבי יקותיאל יהודה הלברשטאם, האדמו"ר מצאנז-קלויזנבורג) תורה ומועדים חלק יב, הגדה של פסח ד"ה לשנה הבאה בירושלים הבנויה, עמוד יא: "וידוע מספרי אמת שהזמן הוא ג"כ נברא, והקב"ה שאצלו היה הווה ויהיה הכל אחד, משנה עיתים ומחליף את הזמנים כרצונו.

ובזה יובן לנו מה שמצינו בספרים הקדושים על שנים מסוימות שהם זמן הגאולה וכבר עבר הזמן ועדיין לא נושענו, אולם יתכן שבשמיים עוד לא היתה השנה ההיא, וברצות ה' יוכל להביא את שנת ת"ח לזמן הזה וכבר תבוא הגאולה. וזה שאנו מבקשים שאם נגזר ח"ו שרק לשנה הבאה בירושלים הבנויה, יעזור השי"ת שהשנה הבאה תהיה כבר עכשיו".

¹¹⁶ ליקוטי שיחות חלק טו פרשת חיי שרה ה עמוד 186: "קומט אויס, אז אין דעם נס איז געווען א דבר והיפוכו... כיליון און ניט-כיליון בבת אחת. און דאס איז אן עניין פון 'נמנע הנמנעות'." [ותרגומו: מסתבר שבנס הזה היה דבר והיפוכו... כיליון ואי-כיליון בבת אחת. וזה עניין של 'נמנע הנמנעות'].

¹¹⁷ תורת מנחם א (תש"י), פרשת שמיני תש"י אות ח, עמוד 32: "האמת היא שלא שייך לשאול קושיות על הרבי אודות הסדר דמלמטה למעלה או מלמעלה למטה, להיותו למעלה

ויש מרבני חב"ד שביאר שהבריאה, שהיא יש מאין ואפס המוחלט, היא מן הנמנעות, והיא מגלה את עניין נמנע הנמנעות¹¹⁸.

בעניינים הנוגעים לייחוד השם

האדמו"ר הצמח-צדק¹¹⁹ כתב שגם לדעה שאין נמנעות ליכולתו של הקב"ה, אעפ"כ, נמנע ממנו שיברא אחר הזהה לו¹²⁰. גם ספר העיקרים כתב שאין ביכולתו של הקב"ה לברוא אחר הזהה לו¹²¹, אך האדמו"ר הרש"ב¹²² כתב שלא דק בדבריו אלו¹²³.

אכן הרבי מלובביץ' אמר שיש שטעו וסברו שהקב"ה יכול להתלבש בגוף ותמונה חלילה, מתוך אמונתם שהוא כל-יכול ונמנע הנמנעות¹²⁴, ואף היה

מקורות מלאים והוספות

מהגבולות דמעלה ומטה, ומצד 'נמנע הנמנעות' לא שייך קשיות כלל".

¹¹⁸ אשא עיני (הרב יצחק גינזבורג), מאמר "נמנע הנמנעות נושא ההפכים כל יכול", תחילת פרק ב, עמוד נב (הובא גם בספרו מבחר שיעורי התבוננות, חלק יב עמוד 32): "עניין 'נמנע הנמנעות' מתגלה בעצם הבריאה יש מאין ואפס המוחלט".

¹¹⁹ האדמו"ר השלישי מחב"ד.

¹²⁰ ספר החקירה (הנקרא גם דרך אמונה), הוצאת תשס"ג, השמטה מהדו"ק הוספה א, עמוד קמד: "ולכן אף לפי דעת הרשב"א וכך הבין בדעתו בתשובה חלק א'... שחולק על סברת יש לנמנע טבע קיים שאמרו הפילוסופים, באומרו שאצל השם יתברך אין שום נמנע, מכל מקום נמנע זה, שאי אפשר שיהיה בשם יתברך ממציא כמותו – ודאי היא אמת לפי דעת הרשב"א גם כן, וכמו כן זה שבבעל-גבול יתן השם יתברך כח הקיום לבלי גבול, ובפרט שיהיה הבעל-גבול קדמון ונצחי, וזה גם כן כמו המניעה שנמנע שימציא השם יתברך כמותו".

¹²¹ ספר העיקרים מאמר א פרק כב: "שאי אפשר שתבוא הקבלה להאמין בשיתואר השם בשהוא יכול לברוא אחר דומה לו מכל צד, כי בהכרח יהיה האחד עילה והאחר עלול, ולא יהיה אם כן דומה לו מכל צד".

מורה נבוכים חלק ג פרק טו: "וכן שהאלוה ימציא כמוהו, או יעדיד את עצמו, או יתגשם, או ישתנה – כל זה מסוג הנמנע, ואין לתאר את ה' ביכולת על דבר מכל אלה".

מעשי ה', מעשי אבות, פרק בא: "שלא תוכל לומר שהקב"ה יכול לעשות עצמו גוף, או שיעשה אחר כמוהו, שזה מכת הנמנעות".

¹²² האדמו"ר החמישי מחב"ד.

¹²³ ספר המאמרים (האדמו"ר הרש"ב) תרמ"ט עמוד רעד: "ומה שכתב לקמן בפרק זה כמו שא"א שתבוא הקבלה כו' לברוא אחד כו'. שאלה זו שאל אחד מהמשכילים מכ"ק אאזמו"ר זצוקללה"ה, והשיב לו, והלוא באמת ארז"ל על הפסוק ויקרא לו א-ל אלוקי ישראל, הקב"ה קרא ליעקב א-ל, והוא בחינת כתר ות"ת. ועניינם מבואר בחסידות בכמה מקומות. ומי שיבין היטב על דרך החסידות אלו ב' המדרגות, יראה ויבין בשכל היטב איך שבעל העיקרים במחילת כבודו הרמה לא דק בדבריו אלו כו'".

¹²⁴ ליקוטי שיחות חלק טו (הרבי מלובביץ') פרשת לך לך עמוד 79 בהערה 33: "ועוד יש לומר, דדברי הראב"ד 'וכמה גדולים וטובים ממנו הלכו בזו המחשבה לפי מה שראו

מקום לדעתם קודם שנפסקה ההלכה¹²⁵. אמנם במקום אחר אמר¹²⁶ שהקב"ה שהוא כל-יכול ונמנע הנמנעות, התלבש בכול בגוף גשמי¹²⁷.

גם לגבי יסודו של הרמב"ם, שכל הנמצאים לא נמצאו אלא מאמיתת הימצאו של הקב"ה, ואין דבר אחר יכול להימצא בלעדיו¹²⁸, כתב הרבי

מקורות מלאים והוספות

במקראות כו' – היינו דאף שהוא מצד עצמו אינו גוף ובעל תמונה, אפשר שיתלבש בגוף כו', כיוון שהוא כל יכול ונמנע הנמנעות".

ובהערה על כך שם: "ועל דרך הדעות שהבינו ענין הצמצום כפשוטו (ראה שער הייחוד והאמונה פ"ז (פג סע"א ואילך)) שהיו מקובלים אמיתיים, שאדמו"ר הזקן כותב רק 'ששגו וטעו בעיונם בכתבי האריז"ל' – כי תפסו כן מצד האמונה בהקב"ה שהוא כל יכול ונמנע הנמנעות".

¹²⁵ תורת מנחם התועדויות תשמ"ג חלק ג עמוד 1574: "ומזה מובן שיש מקום לדעתם של אותם גדולי ישראל ש'הלכו בזאת המחשבה' שהוא בעל גוף ותמונה... והביאור בזה – מפני שהם הגיעו למסקנא זו מצד ענין של אמונה כו', כלומר: מכיוון שהקב"ה הוא 'כל יכול' הרי שברצונו יכול להתלבש בציר של בעל גוף ותמונה, ולא יתכן להגבילו שאינו יכול להתלבש בציר של גוף כו'..."

והנה, כל זה שייך רק לפני שנפסקה ההלכה, שאז היה מקום לשאר הדעות של גדולי ישראל. אבל לאחר שנפסקה ההלכה ברמב"ם ש'אין הקב"ה גוף וגוויה', ומי שאומר שהוא בעל גוף ותמונה נקרא 'מין' – שוב אין מקום לדעה זו, כי כבר נפסקה ההלכה באופן אחר".

¹²⁶ הערות התמימים ואנ"ש (לוד) כט עמוד כ: "כמו שכתב בשיחת שמבדה"ח אייר תש"י (מוגה) ס"ו וז"ל: 'עס איז דאך ידוע אז דער ענין פון רביים איז א הכנה צו ביאת המשיח, וואס וועט זיין ונגלה כבוד הוי' וראו כל בשר דווקא. ד.ה. אז עס וועט זיך אנזעהן (וראו) אלוקות מיט דעם עין הגשמי. און די הכנה צו דעם איז וואס עצמות – וואס ער איז כל יכול און נמנע הנמנעות – האט זיך כביכול אנגעטאהן אין א גוף גשמי ונראה לעיני בשר'".

ותרגומו: ידוע שהענין של הרביים הוא הכנה לביאת המשיח, מה שיהיה 'ונגלה כבוד ה' וראו כל בשר' דווקא. כלומר, שתִּרְאֶה (וראו) אלוקות בעין הגשמית. וההכנה לכך זה מה ש'עצמות' (כינוי לעצם הבורא) – שהוא כל-יכול ונמנע הנמנעות – התלבש בכול בגוף גשמי ונראה לעיני בשר].

¹²⁷ רעיונות דומים, ללא המושג "נמנע הנמנעות", נאמרו במקומות נוספים על רבני חב"ד. כך דברי הרבי מלובביץ' על חותנו הרי"צ (ליקוטי שיחות כרך ב הוספות עמוד 511, הובא ב"התמים – מוסף בית משיח" חלק לג עמוד 64): "דאס איז עצמות ומדות אליין ווי ער האט זיך אריינגעלשטעט אין א גוף" (ותרגומו: זהו העצמות ומדות [כינוי לקב"ה] עצמה כאשר הוא נכנס לגוף).

ודברי המגיד ממזריטש על אדמו"ר הזקן (ספר "סיפורים נוראים" מר' יעקב קינדר, הובא גם הוא ב"התמים" שם): "פלא נפלא הוא שהשם מלך א-ל רם ונישא יהיה משכנו בתוך גוף קטן כזה".

וב"התמים" שם האריך ליישב את הדברים.

¹²⁸ רמב"ם הלכות יסודי התורה פרק א הלכות א"ב: "יסוד היסודות ועמוד החכמות לידע שיש שם מצוי ראשון, והוא ממציא כל נמצא, וכל הנמצאים משמים וארץ ומה שביניהם לא נמצאו אלא מאמיתת הימצאו.

מלובביץ' שמצד עצמותו של הקב"ה הוא אינו מוגדר בחוק זה¹²⁹, ומצד ה' עצמו יתכן לתת עצמאות לנמצאים, ללא מציאות ה' בהם¹³⁰.

וכבר קדמם הרס"ג וכתב בסוגיה זו, שיש שמתוך חששם לפגוע בהגדרת ה"כל-יכול", הגיעו לטעויות חמורות יותר¹³¹.

הרבי מלובביץ' הרחיב שמכיוון שהקב"ה נמנע הנמנעות, הרי לא שייכות לגביו שום הגבלות, כולל אלו שמצד י"ג העיקרים. וע"פ זה ביאר לדעתו את הטעם לכך שתיתכן בחירה¹³² נגד רצונו יתברך, מה שלדעתו סותר את העיקר של אחדותו יתברך¹³³.

מקורות מלאים והוספות

ואם יעלה על הדעת שהוא אינו מצוי, אין דבר אחר יכול להמצאות.

¹²⁹ משנה תורה לרמב"ם עם חידושים וביאורים מכ"ק אדמו"ר מליובאוויטש, תחילת הלכות יסודי התורה, הערה ב: "שלימות זו דמציאותו ית' (מה שהוא אינו צריך לזולתו, וכל מה שזולתו צריך במציאות אלו) – הוא שלימות שע"פ שכל. ומכיוון שהקב"ה אינו מוגדר בשום גדר ח"ו, גם לא באותם הגדרים שע"פ שכל הם מחוייבים (כי כל גדרי השכל נבראו ממנו ית' הרי מזה מובן בפשטות שהוא ית' שברא את הגדרים אינו מוגדר בהם ח"ו וכתשובת הרשב"א הידועה שהוא ית' נמנע הנמנעות שלפניו ית' אין שייך ח"ו שום דבר נמנע) – הרי הידיעה דשלימות זו היא רק כמו שהקב"ה צמצם את עצמו כביכול להיות שלם גם בגדרי השכל, אבל פשוט שאינה מבטאת כלל וכלל אמיתית עניין השלימות שלמעלה מגדרי השכל, ועאכ"כ שאין זו ידיעה כלל בעצמותו ית', שאינו מוגדר כלל בהתואר דשלימות".

¹³⁰ מבחר שיעורי התבוננות (הרב יצחק גינזבורג) חלק יד עמוד 40 (בביאורו לדברי הרבי מלובביץ' הנ"ל): "ולכן יכול להיות מצד ה' בעצמו לפני הצמצום, שהוא אינו מצוי! שאינו מצוי בתוך הנמצאים, כלומר, שנותן אוטונומיה אמיתית לנמצאים – הם עצמאים, ללא מציאות ה' בהם!..."

אם ה' רוצה – הוא בהחלט יכול לברוא מציאות שאינה זקוקה לו".

¹³¹ אמונות ודעות לרס"ג הקדמה פרק ה: "ושמא יאמר אדם 'איני סובר כך בגלל כך', ותמצא שהוא נכנס ביותר חמור ממה שנשמר ממנו. כדרך שנוהרו מקצת המייחדים מלומר שאין ה' יכול להחזיר את אתמול, כדי שלא יתארוהו בחוסר יכולת והרי נכנסו במה שהוא יותר רע, ותיארוהו במה שהוא שווא, וכפי שנבאר בחלק מן המאמר השני אם ירצה ה' יתעלה".

¹³² לגבי הבחירה, דנו לגבי שלוש שאלות:

א. ידיעת ה' כנגד הבחירה. על כך דנו בפרק מח בכותרת "הידיעה והבחירה".
ב. השגחת ה' על בריותיו כנגד הבחירה להזיק להן. על כך דנו פרק מב בכותרת "השגחה נגד בחירה".

ג. הבחירה ברע נגד רצון ה'. על כך דנו כאן.

¹³³ תורת מנחם התועדויות תשמ"ו חלק ב עמודים 826–827: "לכאורה אינו מובן: עניין הבחירה שבאדם הוא, לכאורה, היפך העניין דאחדותו ית', אשר, 'אין לשום אחד מהנמצאים שום שלטון ח"ו זולתו כי כולם פועלים ברצונו ובמצותו' ולשון האדמו"ר הצמח-צדק, וא"כ כיצד יתכן שיהיה בחירה לאדם לעשות מה שירצה? ... היפך עניין אחדותו יתברך? ויש לומד הביאור בזה: מכיוון שהוא ית' נמנע הנמנעות – הרי לא שייך לגביו שום הגבלות

דברי המקראות והתלמוד בסוגיה

מאגדת התלמוד שמקום הארון אינו תופס ממידת החלל של קודש הקודשים כלום¹³⁴, יש סיעתא לכך שיתכן נס שנוגד את המושכלות הראשונות¹³⁵.

מאידך, ישנן בתלמוד אגדות על כך שהקב"ה מצטער על פרטים מסוימים¹³⁶, או שאין פתרון פשוט לקושי מסוים¹³⁷. ומשמע שאינו יכול לשנותם מחד, ולהשאיר את התועלת שבהם מאידך, כיוון שהדבר סותר את המושכלות הראשונות.

ועוד, שבמקרא¹³⁸ ובתלמוד¹³⁹ מצאנו שהיו שדנו בטענות שונות כלפי

מקורות מלאים והוספות

ח"ו, כולל גם 'הגבלות' אלו שמצד י"ג עיקרי הדת".

¹³⁴ יומא כא ע"א, מגילה י ע"ב, בבא בתרא צט ע"א: "מקום ארון אינו מן המידה". רש"י יומא כא ע"א ד"ה מקום ארון: "אינו תופס למעט ממידת החלל של בית כלום".

¹³⁵ הרבי מלובביץ (רבי מנחם מנדל שניאורסון), שסובר שהשי"ת כל יכול גם בעניינים אלו כתב על כך (תורת מנחם התועדויות תשמ"ג ח"א שיחת יום שמחת תורה אות יג עמוד 293): "ומה שמצינו שישנו העניין ד'מקום ארון אינו מן המידה', למרות שהארון עצמו היה במידה מוגבלת דווקא (חיבור הפכים בנושא א') – הרי זה תפקידם למצוא תירוץ לדבר". בפשטות גמרא זו אינה כפשוטה, דלא גרעה משאר אגדות תמוהות (כמו שנאריך בפרק סב). ובכלל הרי כתבו הגאונים שניתן לחלוק על חז"ל בענייני אגדה (כמו שהבאנו בפרק יז).

¹³⁶ א. "ארבעה מתחרט עליהן הקדוש ברוך הוא שבראם, ואלו הן: גלות כשדים וישמעאלים ויצר הרע (סוכה נב ע"ב).

ב. "ודמע דמדמע ותרד עיני דמעה כי נשבה עדר ה', אמר רבי אלעזר: שלוש דמעות הללו למד? אחת על מקדש ראשון, ואחת על מקדש שני, ואחת על ישראל שגלו ממקומן. ואיכא דאמרי: אחת על ביטול תורה... תנו רבנן: שלושה הקדוש ברוך הוא בוכה עליהן בכל יום: על שאפשר לעסוק בתורה ואינו עוסק, ועל שאי אפשר לעסוק בתורה ועוסק, ועל פרנס המתגאה על הצבור" (חגיגה ה ע"ב).

ג. "באותה שעה [של חורבן המקדש] היה הקדוש ברוך הוא בוכה ואומר אוי לי מה עשיתי השריתי שכינתי למטה בשביל ישראל, ועבשיו שחטאו חזרתי למקומי הראשון, ח"ו שהייתי שחוק לגוים ולעג לבריות" (איכה רבה (וילנא) פתיחות סימן כד),

¹³⁷ תענית כה ע"א: "רבי אלעזר בן פדת דחיקא ליה מילתא [עניות] טובא. עבד מילתא ולא הוה ליה מידי למטעם, שקל ברא דתומא ושדייה בפומיה, חלש לביה ונים. אזול רבנן לשוילי ביה, חזויהו דקא בכי וחייך, ונפק צוציתא דנורא מאפותיה. כי איתער אמרו ליה: מאי טעמא קבכית וחייכת? אמר להו: דהוה יתיב עמי הקדוש ברוך הוא, ואמרי ליה: עד מתי אצטער בהאי עלמא? ואמר לי: אלעזר בני, נחא לך דאפכיה לעלמא מרישא? אפשר דמתילדת בשעתא דמוזני. אמרי לקמיה: כולי האי, ואפשר? [רש"י: בתמיה: כולי האי עבדת, ואכתי הק שפיקא דלמא לא מיתרמינא בשעתא דמוזני?]."

¹³⁸ בראשית כד: "אולי יש חמישים צדיקים בתוך העיר".

שמות לב יב: "למה יאמרו מצרים לאמור ברעה הוציאם להרוג אותם בהרים".

¹³⁹ ברכות לא ע"ב: "ואמר רבי אלעזר: חנה הטיחה דברים כלפי מעלה... ואמר רבי אלעזר:

הקב"ה. ומוכח שהבינו שמעשיו נוהגים ע"פ ההיגיון.

דעה המשלבת בין שני הצדדים

הראי"ה קוק חילק שמצד שורש השורשים אין לקב"ה שום מניעה גם נגד כללי ההיגיון, ואין ראייה מהמציאות למגבלה כזו¹⁴⁰, אך לאחר יצירת הזמן והמקום נוצרו גם מניעות אלו¹⁴¹.

מהם חוקי ההיגיון

אין זה פשוט לקבוע האם רעיון מסוים נוגד את חוקי ההיגיון או לא. שיש שאדם אחד סבור שהרעיון אפשרי וחבירו סבור שהוא נמנע. וכן יש רעיונות שאפשריים בכח הדמיון אך נמנעים בכח השכל¹⁴², ולכן יש מי שכתב שיש

מקורות מלאים והוספות

אליהו הטיח דברים כלפי מעלה....".

¹⁴⁰ מדבר שור, הדרוש השבעה ועשרים, ד"ה עוד אמרו: "והנה השכל האנושי גזר אומר, אמת הדבר שהשי"ת רק טוב יחפוץ, וטוב יפעול, אבל יש טבע חיוב קיים מצד עצמו, ומזה באו החסרונות, לפי טבע החיוב של הגוף למשל ימשכו החולאים, וכיו"ב בשאר חסרונות שבמציאות. אבל לדעתי הענייה אין ראוי כלל להסכים לדבר זה, כי למה נגביל חוק יכולתו ית', לשום לה מעצור מפני טבע החיוב, וכבר יש בידו לשנות כל ההוויות הטבעיות, א"כ יש בידו ג"כ להפוך מה שנראה לנו מענינו מחויב. ולדעתי אין במציאות מופת לדבר זה שיהיה טבע מחויב מצד עצמו, כי ראוי לומר שרק עצת ד' היא תקום, וכמו שאמר הכתוב 'וכל חפצי אעשה', וכל הטבעיות וכל החוקים שבהם וכל החיובים, אינם באים כ"א מצד רצונו העליון ית' שגזר עליהם שיהיו".

פנקסי הראי"ה, חלק ראשון, פנקס ה', אות ו': "שיש לנמנע טבע קיים, שאינו צריך לפעולת פועל [בשיל ליצור את המניעה], הוא אחד מיסודי הפילוסופיא ביחוד האריסטית. המבוכה נולדת להגביל גבולים של זה הנמנע [לקבוע מה נמנע ומה לא], אבל לפחות עומד הוא על היסוד של הנמנע הגיאומטרי, שאין צלע האלכסון של המרובע שווה אל הישר וכיוצא באלה [שבזה ברור שהוא נמנע]. הכרח גמור אין לנו על ההנחה הזאת בחוק היכולת המוחלטת. בשעה שאנו באים להטיל ספק בכל המערכה החושית והלימודית ההגיונית, מצד עצמה, ואנו מכירים אותה רק בתור חזיון מוכרח לפי תכונת השכל והחוש שלנו, שוב אנו אומרים: אין כל נמנע בגבורה של מעלה. אלה העניינים הנדמים לנו לנמנע מוכרח, נולדו רק על ככר ההתגלות המוגבלת שלנו, אפשר לאור חיים יותר רחב ומאיר להגלות ששם אין גם צמצום זה, והנמנע הגיאומטרי גם הוא יחלוף, ומקום ארון וכרובים אינו מן המידה".

¹⁴¹ שמונה קבצים קובץ ז אות מא: "מצד שורש השורשים, אור אין סוף במילואו, אין מקום לשום נמנע, אפילו אותן הנמנעות המוחלטות, הבנויות על יסוד חוקי הזמן והמקום, כמו התהפכות עבר לעתיד, וחלק לכל, או גם עבר מאוחר לעתיד, וחלק גדול מהכל, קו אלכסון של מרובע שווה או קצר מקו הישר, כל אלה הן מניעות מוכרחות רק בחוג הזמן והמקום, שהם מכוננים בכונניות של מצר והגבלה של הרשימו שהתגלתה רק אחרי העלמת אור אין סוף מכל אותו השטח".

¹⁴² מורה נבוכים חלק ג פרק טו: "ומי ייתן וידעתי האם העניין הזה פתוח ופרוץ ויש לכל אדם לטעון בכל ענין שעלה על דעתו ויאמר זה אפשרי, ויאמר אחר שהוא נמנע כפי טבע הדברים, או שיש שם דבר החוסם את הדבר הזה ומגבילו במה יחליט האדם בהחלט שזה

למעט ככל האפשר בהגדרת "נמנעות"¹⁴³.

יש להעיר שבדורות האחרונים הוכח שבעולם הטבע ישנן תופעות שנראות כסותרות מושכלות ראשונות¹⁴⁴. אמנם פשוט שתופעות אלו חריגות ביחס לשאר תופעות הטבע המתיישבות כולן עם המושכלות הראשונות, והרי הן בגדר דבר שלא היה בכלל, ויצא מן הכלל, ואין אנו יודעים אם יצא ללמד.

פרק לט

ידיעת הקב"ה מראש את מעשי האדם

הרמב"ם כתב שוודאי שהקב"ה יודע מראש את כל מעשי בני האדם¹⁴⁵,

מקורות מלאים והוספות

נמנע בטבעו. והאם קנה המידה לכך והבחנתו בכוח המדמה או בשכל, ובמה נבדיל בין מה שבדמיון למה שמושכל. לפי שפעמים מתווכח האדם עם זולתו, או נאבק עם עצמו, בדבר מסוים שמוצא שהוא אפשרי לדעתו ויאמר שהוא אפשרי בטבעו, ויאמר המתנגד כי האפשרות הזו היא ממעשה הדמיון לא מבחינת השכל. או שמא יש שם דבר להבדיל בו בין הכוח המדמה לבין השכל, והאם הוא דבר מחוץ לשניהם יחד, או בשכל עצמו יש להבדיל בין המושכל ודבר שבדמיון.

¹⁴³ עין איה (הראי"ה קוק) ברכות פרק שלישי אות לה: "השכל משיג לפעמים נמנעות חיוביות, שמסלק אותם מגדר היכולת, אמנם לפי הציור והמדמה הכל אפשר. והנה אף שהפילוסופים נטו לומר שיש במציאות נמנע חיובי, מ"מ אין לזה גדר מוגבל, ולפעמים יטעה השכל להרחיב גבול הנמנע במה שאינו כלל, כמש"כ הרמב"ם במו"נ (פט"ו משלישי) שכתב, ואני תמה אם זה השער פתוח ומותר לכל אדם כו'. ע"כ באמת שלימות המוסר מורה הדרך הישר למעט את גבול הנמנעות ככל האפשר. ובאשר לפי המדמה אין הנמנעות כי אם המוכרחות בחיוב גמור ולא יתפשטו הרבה..."

¹⁴⁴ הן בתורת היחסות והן בתורת הקוונטים.

¹⁴⁵ עצם ידיעת הקב"ה את העתידות מבוארת בסנהדרין צ ע"ב: "שאלו רומיים את רבי יהושע בן חנניה: מניין שהקדוש ברוך הוא מחיה מתים, ויודע מה שעתיד להיות? אמר להו: תרווייהו מן המקרא הזה, שנאמר ויאמר ה' אל משה הנך שכב עם אבותיך וקם העם הזה וזנה. ודילמא, וקם העם הזה וזנה? אמר להו: נקוטו מיהא פלגא בידייכו, דיודע מה שעתיד להיות". ובאור שמח (על הרמב"ם הל' תשובה פ"ה ה"א ד"ה הנה) הביא: "והנה במאמרי התלמוד מצאנו הרבה אשר הגדילו ענין הידיעה, כמו המאמר בישמעאל (ר"ה טז, ב; ב"ר מט, ט) באשר הוא שם (בראשית כא, יז) שאמרו מלאכי השרת להקב"ה מי שעתיד להמית בניך בצמא כו', וכן אמור אל בני אהרן הכהנים על שאול שמת בעבור נוב, אמר השם למשה (ויק"ר כו, ז), וכיו"ב רבים, אולם מצאנו מאמר אחד לרז"ל יומא דף ל"ח ע"ב אין צדיק נפטר מן העולם עד שנברא צדיק כמותו (זה מחזק הידיעה ומחליש הבחירה) ואמר רחב"א אמר ר' יוחנן ראה הקדוש ברוך הוא שצדיקים מועטין עמד ושתלן בכל דור דור, שנאמר (ש"א ב, ח) כי לד' מצוקי ארץ וישת עליהם תבל, והנה המאמר הנשגב הזה לא יתכן לפי הידיעה ולא לפי הבחירה..."

וכן בכמה מקומות בירושלמי בתמיהתו "ואין הקב"ה רואה את הנולד?". אחד מהם יובא

ויודע אם זה יהיה צדיק או רשע, אלא שידיעתו אינה כידיעת בני האדם, ואין דעתו של אדם יכולה להשיג דבר זה על בוריו¹⁴⁶. וכן כתבו עוד, שאין חסרון בידיעת ה' יתברך גם לגבי בחירתו של האדם¹⁴⁷, כפי שמוכח מכמה נבואות¹⁴⁸.

אמנם ראשונים ואחרונים רבים, ובראשם רש"י, שכתבו שהקב"ה לא יודע מראש אם האדם יהיה צדיק או רשע, שאם היה יודע זאת – היתה נפגעת בחירתו של האדם¹⁴⁹. ויש מהם שחידשו והוסיפו שזהו ההסבר לכך שדוד

מקורות מלאים והוספות

לקמן.

¹⁴⁶ רמב"ם הלכות תשובה פ"ה ה"ה: "הקב"ה יודע כל מה שיהיה וקודם שיהיה ידע שזה יהיה צדיק או רשע... אבל צריך אתה לידע... שהקב"ה אינו יודע מדעה שהיא חוץ ממנו כבני אדם שהם ודעתם שניים, אלא הוא יתעלה שמו ודעתו אחד ואין דעתו של אדם יכולה להשיג דבר זה על בוריו".

¹⁴⁷ שו"ת הריב"ש סימן קיח ד"ה תשובה: "כי דעת רבי לוי [הרלב"ג, שיובא לקמן] הוא שאין ידיעת השם ית' מקפת במה שיעשה האדם בבחירתו קודם צאת המעשה ההוא לפועל... והדעת הזה יש בו גנות גדול לתת חסרון בידיעת הש"י".

¹⁴⁸ נחלת אבות (פירוש האברבנאל למסכת אבות) פרק ג עמוד 158: "ומה יעשה לנבואות בלעם ולפרשה ו'היה כי יבואו עליך כל הדברים האלה הברכה וכו'" ושירת האזינו ונבואות הנביאים כולם... אין ספק שכולם הם ידיעה עתידה בדברים אפשריים".

¹⁴⁹ א. רש"י סוטה ב ע"א ד"ה איני: "ואם תאמר הכל גלוי לפניו! הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים. כדאמר במסכת נדה (דף טז): מלאך הממונה על ההיריון נוטל טיפה ומביאה לפני המקום ואומר לפניו טיפה זו מה תהא עליה? גיבור או חלש, חכם או טיפש, עשיר או עני, אבל צדיק ורשע לא קאמר ליה, דאין זה בידי שמים".

ב. אוהל משה (רא"מ הורוויץ, הודפס בסוף המסכת) על דברי רש"י שם: "וכן לעניין ידיעה ובהכי מתיישבת קושיית רבים וגדולים, עיין רמב"ם הלכות תשובה פ"ה".

ג. רלב"ג בראשית כב א התועלת הט"ז: "שמה שידע השם יתעלה מהפעולות אשר בזה העולם השפל הוא דבר זולת מה שיעשוהו האנשים... ולזה יתכן שיהיה מה שיעשוהו האנשים זולת מה שידע ה' יתעלה מסידור פעולותיהם, וזה כי הוא ידע פעולותיהם מהצד אשר אפשר בהם הידיעה, והוא הצד אשר הם בו מסודרות ומוגבלות, ואולם הצד אשר הם בו אפשרות לא תיתכן בהם הידיעה, שאם הנחנו שתיתכן בהם הידיעה לא יתקיים שתהיינה אפשריות" ודעת הרלב"ג הובאה גם בשו"ת הריב"ש סי' קיח תחילת ד"ה תשובה: "דעת רבי לוי הוא שאין ידיעת השם ית' מקפת במה שיעשה האדם בבחירתו קודם צאת המעשה ההוא לפועל".

ד. פירוש רבי יוסף בן שושן (מקובל מתקופת הראשונים) על אבות פ"ג מ"ב (עמודים פז-פח): "ההשגה האמיתית (והידוע) [והידיעה] הנכונה הוא שישג היודע את הדבר הידוע על אמיתות... וכן ידוע ומפורסם כי פעולות האדם אפשריים... והוא ברוך הוא שבראו בשני יצרים יודע אונסו שהוא בעל שני יצרים וכיר את מעשיו כי הם אפשריים לא מוכרחים. ואעידה לי עדים נאמנים... 'עתה ידעתי וגו' – עתה ולא קודם לכן... 'למען ענותך לנסותך לדעת וגו'... ואמרו חז"ל אין הקב"ה מייחס שמו על הצדיקים אלא אחר מיתתן... ואילו קדמה ידיעת ה' בצדקת הצדיקים, למה לא ייחס שמו עליהם בחיים... הנה נתבאר כי (אינו)

מקורות מלאים והוספות

[אין] פירושו 'הכל צפוי' שקדמה הידיעה למעשה אם יהיה האדם צדיק או רשע, על כן כתבתי על 'הכל צפוי' – המעשה העשוי [בהווה].

ה. פירוש החסיד היעב"ץ למסכת אבות פ"ג מ"ב (לו ע"א – לו ע"א): "ובפירוש הר"י אבן שושן ראיתי עניינים נחמדים בפירוש זו המשנה... כל אלה דבריו. ואע"פ שהם נכוחים למבין ואי ספק אצלי בהם, לדעתי לא כיוון התנא בכאן [במילים 'הכל צפוי'] לידיעתו ית' הדברים בעת היותם... אין ספק שהרכבת האדם ומזגו והעת אשר נולד – מבוא גדול לפעולותיו... אבל עם כל זה מצד נפשו של אדם שהיא למעלה מן הגלגלים יוכל למשול על חומרו ולבחור הדרך הישרה, וכ"ש מי שהאיר עיניו במלחמתה של תורה, אבל רוב האנשים נשארים על טבעם והם פועלים כפי הכנתם... ובמילת [הכל] 'צפוי' הודיענו עניין הידיעה כמו שפירשתי, וזה כי העומד במגדל גבוה וצופה הבאים לעיר, לא יכריחם לבוא, אבל מצד היותו במקום גבוה יודע כי הם עתידים לבוא אם לא ישתנו ממה שיש בליבם, והבחירה ביד הבאים לחזור, אלא שזה יקרה על המעט".

ו. ספר עץ חיים (ככל הנראה לא הגיע לידינו, ואין ידוע לנו מי מחברו) שהובא ביפה תואר (שחלק עליו בחריפות) בראשית ס' ה' ד"ה ויש: "ויש שיכחישו ההנחה הראשונה ואמרי כי לא יתואר ה' בידיעת מעשי האדם הבחיריים, לפי שאין להם סיבה קיימת רק כשיסכימו המעשים עם מה שהוכן אליו ביום הבריאה מפאת הסיודור השמימי הכולל, אבל אם לא יסכימו עם הסיודור ההוא לא ידעם השם יתברך, ולכן אפשר שיהיו מעשי האדם זולת מה שידעוהו ה', וכבר נתפרסם רלב"ג מזה הדעת במקומות רבים. וזה ימים רבים שבא לידי ספר קטן חברו חכם אחד קראו עץ חיים אשר היה מתפאר בו לגלות דברים עמוקים, ובתוכם היה מזכיר סברא זו כאילו היא מרגלית בידו".

ז. מעשי ה' מעשי אבות פרק כא (פרשת וירא) ד"ה ועתה: "לא יחשב חסרון בידיעתו יתברך כאשר נאמר שאחרי שברא את האדם וידע שיהיה בחירי לא תקיף ידיעתו במה שלא יצא לפועל, שאם היתה מקפת הרי ידיעתו זאת סותרת ידיעתו ראשונה שידע בעת בריאתו האדם שיהיה בחירי במוחלט. ולדעתי שכוונת הריב"ש ז"ל הוא על דרך זה, בשגם לא אמר הדברים בסדר נוסח זה".

ח. אור החיים בראשית ו' ה' ד"ה עוד נראה: "כשירצה ה' שלא לדעת יושלל הידיעה הגם שהידיעה ישנה מעצמה, כי אינו בבחינת האדם שהידיעה הוא חוץ ממנו, לומר ימנע ולא ידענה, כי ה' הוא ודעתו אחד ואינו צריך לתת לב לדעת, שבוה נאמר דכשלא ייתן לב לא ידע, לא כן, ואף על פי כן כביכול ישנו בבחינה זו דכתיב לא הביט וגו'. ומעתה נוכל לומר כי ה' בעת ברא האדם שלל מהידיעה פשעי אדם לב' סיבות, א', לטעם הפשטי כי טוב ה' ולא יביט אל התיעוב וטעם זה לבד לא יספיק כיוון שהוא צורך בידיעה לדעת מה יעשה והנמשך. אלא שיש עוד טעם ב' והוא שנתחכם לעשות ה' כן לבל תחול טענת הרשעים שיאמרו ידיעתו מכרחת, כיוון שה' ידע כי פלוני זה יעבור על מה שעבר הדבר מעצמו יתחייב להיות הגם שה' לא גזר להיות כן, ומעתה אין עונש לרשעים כי לא מרשעים יצא רשע ובמה יפחד רשע ויחדל מעושה, לזה מנע ה' ידיעה זו של מעשה הרשעים".

ט. מי מנוחות (לרבי רפאל בירדוגו, מגדולי חכמי מרוקו, דיין ופוסק) וירא ד"ה ונבאר קצת מכתובי העקדה: "המחויב מפשטי הכתובים על מכונן כי ידיעתו יתברך בעתידות אמת ואמונה, אם לא יהיה העתיד ההוא מחויב האפשרות [שתהיינה שתי הדרכים אפשריות] מאיתו, אבל אם חוכמתו יתברך שיהיה הדבר ההוא אפשרי כעניין צדיק ורשע שגזרה חוכמתו יתברך שיהיה בבחירת האדם, זה לא תפש ליבו שום ידיעה קודם היותו, שאם יהיה נגבל בידיעה אינו בבחירת האדם וזה לקוצר דעתי הוא מכת הנמנע שזכר רבינו בספר המורה בפט"ו מהח"ג [לגבי ה'נמנעות' שהזכיר – דנתי בכך לעיל פרק לח].

י. האור שמח הל' תשובה פ"ה ה"א הביא כך מספר מעשה השם וכן הבין בראב"ד הל' תשובה

נענה באורים ותומים שירד שאול ויסגירוהו בעלי קעילה בידו¹⁵⁰, ולא כך אירע¹⁵¹. לשיטה זו, לא מתחילה הסתירה בין הידיעה לבחירה¹⁵².

ומהירושלמי מוכח שהקב"ה רואה את הנולד גם בענייני תשובה¹⁵³.

מקורות מלאים והוספות

פ"ה ה"ה: "ואם נאמר שהשם יודע כי כאשר יצווה יעשה זאת זה, וזה לא יעשה, א"כ לא היה לו לצוות ולא לידע מזה... והשאלה גדולה אין פותר, והראב"ד האריך במאמרים להקטין הידיעה, וביחוד החכם המצוין בספר מעשה השם חלק ב' פרק כ"א האריך בזה, להראות כי אין חסרון בחיק הבורא מה שאינו משתכל במעשה האדם לעתיד, רק על צד הקרוב לפי הכנות אשר כעת יודע לעתיד". אמנם שו"ת הריב"ש (סימן קיח ד"ה תשובה) הבין בדעת הראב"ד שלא כך: "ודעת הראב"ד ז"ל שהש"י יודע הכל משני צדדים, שהוא יודע מה שסודר לו מן המזלות ויודע כח השכל אם יש בו כח להוציאו מיד המזל ואם שכל זה האיש חזק מכח מזלו או מזלו חזק משכלו. ובדרך זה ידע מה שיעשה האדם טרם העשותו".

יא. האברבנאל בראשית יח כא הבין כך בדעת האבן עזרא (אך לא ברור שזוהי כוונתו), ויצא כנגד דבריו בחריפות: "ולכן כתב הראב"ע ארדה נא ואראה אם עשו כולם הרעה הזאת, כי האמת ידע כל חלק ע"ד כל ולא ע"ד חלק". ולפי שכסתה כלימה פניו לבאר דעתו עשאו סוד, ובא רעהו וחקרו, הרלב"ג, שביאר לכל אדם במאמר ג ממלחמותיו (וספרו: מלחמת השם) ובפירושו לתורה בזה המקום, שמה שידע ית' מפעולות בני אדם הוא המסודר להם מהגרמים השמימיים ומהצד שהם דברים מסודרים מוגבלים ידעם, ואולם מה שהוא אפשרי ובבחירת האדם או מקריי – לא תיתכן בו הידיעה האלוקית. וכתב שזה הדעת הוא מחויב מצד התורה ומצד העניין. והתבאר בו מאוד ופער פיו ולשונו כנגד הרב המורה במה שחשב זולת זה. אבל רבי חסדאי השיב עליו דברים נכוחים וביאר שהדעת הזוהי הוא כפירה מוחלקת כפי התורה וכפי העיון לא יצאו מרוב הספקות אבל יפלו בספקות יותר חזקות מהם, יעוין שם".

¹⁵⁰ שמואל א כ ט"ג: וידע דוד כי עליו שאול מחריש הרעה ויאמר אל אביתר הכהן הגישה האפוד. ויאמר דוד, ה' אלוקי ישראל, שמוע שמע עבדך כי מבקש שאול לבוא אל קעילה לשחת לעיר בעבורי. היסגירוני בעלי קעילה בידו, הירד שאול כאשר שמע עבדך, ה' אלוקי ישראל הגד נא לעבדך. ויאמר ה' ירד. ויאמר דוד, היסגירו בעלי קעילה אותי ואת אנשי ביד שאול, ויאמר ה' יסגירו. ויקם דוד ואנשיו כשש מאות איש ויצאו מקעילה ויתהלכו באשר יתהלכו, ולשאול הוגד כי נמלט דוד מקעילה, ויחדל לצאת".

¹⁵¹ פירוש רבי יוסף בן שושן (מקובל מתקופת הראשונים) על אבות פ"ג מ"ב (עמוד פח) בהמשך דבריו שם: "הלוא ראית דוד ע"ה ששאל במשפט האורים בהיותו בקעילה ה'ירד שאול' ויאמר ירד, היסגירוני בעלי קעילה בידו' ויאמר יסגירו, ולא ירד ולא הסגירוהו. הא למדת כי הידיעה העליונה בעניינים האלה היא על תנאי".

פירוש החסיד העב"ץ למסכת אבות פ"ג מ"ב (לז ע"א) בהמשך דבריו שם: "וזה היה עניין דוד בקעילה ששאל במשפט האורים לצופה ומביט עד סוף כל הדורות, מה שעתיד להיות מצד בחירתו של דוד, והגידו לו וברח ונמנע מה שעתיד להיות, וזהו והרשות נתונה".

¹⁵² בדרכים השונות ליישב את סתירה זו נדון לקמן פרק מח בכותרת "הידיעה והבחירה".

¹⁵³ ירושלמי ראש השנה פ"א ה"ג: "דא"ר קרוספא בשם ר' יוחנן שלש פינקסיות הם אחת של צדיקים גמורין ואחת של רשעים גמורין ואחת של בינוניים. זה של צדיקים גמורין – כבר נטלו איפופסי של חיים מראש השנה, זה של רשעים גמורין – כבר נטלו איפופסי שלהן מראש השנה, של בינוניים – כבר ניתן להן עשרת ימי תשובה שבין ראש השנה ליום הכיפורים, אם

פרק מ

תכלית הבריאה

אלוקים ברא את העולם משום שהתאוה שתהא לו דירה בתחתונים¹⁵⁴, שרצה להיטיב לברואיו, ויכירו גדולתו, ויזכו להיות מרכבה למעלה להידבק בו¹⁵⁵, שכיון שהוא תכלית הטוב, ומחוק הטוב להיטיב, ברא נבראים כדי שיוכל להיטיב להם¹⁵⁶, שיקבלו שכר בלא בושה¹⁵⁷, לקבל טוב השפעתו¹⁵⁸.

מקורות מלאים והוספות

עשו תשובה נכתבין עם הצדיקים ואם לאו נכתבין עם הרשעים... רבי חנניה חבריהון דרבנן בעי: ואין הקדוש ברוך הוא רואה את הנולד [קרבן העדה: "בתמיה, וכיון שהוא יודע מי יעשה תשובה בין ר"ה ליה"כ, וה"ל לדון את הבינונים ג"כ מייד מר"ה"? ולא שמיע דא"ר סימון בשם רבי יהושע בן לוי אין הקדוש ברוך הוא דן את האדם אלא בשעה שהוא עומד בה, מ"ט? אל תיראי כי שמע אלוקים אל קול הנער באשר הוא שם".

¹⁵⁴ מדרש תנחומא (בובר) פרשת נשא סי' כד: "בשעה שברא הקדוש ברוך הוא העולם, התאוה שיהא לו דירה בתחתונים כשם שיש לו בעליונים, קרא את אדם וציווהו ואמר לו 'מכל עץ הגן אכול תאכל, ומעץ הדעת טוב ורע לא תאכל ממנו' (בראשית ב טז יז), ועבר על ציוויו, א"ל הקדוש ברוך הוא: 'כך נתאיתי, כשם שיש לי דירה בעליונים, כך יהא לי בתחתונים, ודבר אחד ציוויתי אותך, ולא שמרת אותו', מייד סילק הקדוש ברוך הוא שכינתו לרקיע... עמד קיין והרג את הבל, מייד סילק שכינתו מרקיע הראשון לרקיע השני...".

¹⁵⁵ עץ חיים (לר' חיים ויטאל) בתחילת שער הכללים: "כשעלה ברצונו יתברך שמו לברוא את העולם כדי להיטיב לברואיו ויכירו גדולתו ויזכו להיות מרכבה למעלה להידבק בו יתברך...".

¹⁵⁶ דעת תבונות (לרמח"ל) אות יח: "אמר השכל: מה שנוכל להשיג בעניין זה הוא, כי הא"ל ית"ש הוא תכלית הטוב ודאי. ואמנם, מחוק הטוב הוא להיטיב, וזה הוא מה שרצה הוא ית"ש – לברוא נבראים כדי שיוכל להיטיב להם, כי אם אין מקבל הטוב – אין הטבה. ואמנם, כדי שתהיה ההטבה הטבה שלימה, ידע בחוכמתו הנשגבה שראוי שיהיו המקבלים אותה – מקבלים אותה ביגיע כפם, כי אז יהיו הם בעלי הטוב ההוא, ולא יישאר להם בושת פנים בקבלם הטוב, כמי שמקבל צדקה מאחר. ועל זה אמרו (ירושלמי ערלה פ"א ה"ג) 'מאן דאכיל דלאו דיליה בהית לאסתכולי באפיה'".

¹⁵⁷ מגיד מישרים (מהמגיד של הבית יוסף) פרשת בראשית מהדורא קמא: "אבל רזא דמילתא במה דאת מתרץ, דנשמתין עד לא אתו לעלמא דמו למאן דאכיל נהמא דמלכא בלא פולחנא, ומשום דא אמרו נוח לו לאדם שנברא, כלומר דנשמתן מיכספן מגרמייהו למיכל נהמא דמלכא בלא פולחנא, ומשום הכי מתאוות למיתי לעלמא, ונוח להם להיבראות כדי למיפק מההוא כיסופא בעי למיתי להאי עלמא למתעסק בתורה ובמצוות לעובדה ולשומרה ויכלון נהמא בלא כיסופא. ותו, דנשמתן דעסקי בתורה ובמצוות, כד נפקין מהאי עלמא סלקין בדרגין עילאין ממאי דהוויין בקדמייתא, דהא אינון חצובות מתחת כסא הכבוד, ובתר הכי מתעלין בצרור החיים את ה' אלוךך".

¹⁵⁸ תורת המגיד (המגיד ממזריטש, ממשיכו של הבעל שם טוב) ליקוטים ד"ה אורה: "כי בשביל אורייתא ברא קב"ה עלמא, לכן נקרא נוקבא המקבלת עד"מ, אבל באמת השי"ת הוא

מפשטן של כמה פסוקים¹⁵⁹, ואף מלשון דברי חז"ל¹⁶⁰, משמע שתכלית כלל פרטי הבריאה – ובכללם הכוכבים החי והצומח – לצורך האדם שיעבוד את ה'. וכן כתב הרס"ג¹⁶¹. וזאת אע"פ שאין איתנו יודע מה התועלת שאנו

מקורות מלאים והוספות

המשפיע האמיתי, ולזה נבראו העולמות לקבל טובו השפעתו, כי טבע הטוב להיטיב".

¹⁵⁹ מורה נבוכים ח"ג פרק יג: "וכן אפשר לחשוב כי תכלית כל המציאות היא מציאות מין האדם בלבד כדי שיעבוד את ה', וכל מה שנעשה לא נעשה אלא בגללו, עד שאפילו הגלגלים אינם סובבים אלא לתועלתו ולהמצאת צרכיו. ומקצת פשטי ספרי הנביאים מסייעים למחשבה זו בהרבה: (לא תוהו בראה) לשבת יצרה, אם לא בריתי יומם ולילה חוקות שמים וארץ לא שמיים, וימתחם כאהל לשבת. ואם הגלגלים הם בעבור האדם, כל שכן שאר מיני בעלי החיים והצומח..."

ואל יטען אמרו בכוכבים להאיר על הארץ ולמשול ביום ובלילה, ותחשוב כי עניינו בגלל שיעשו את זאת..."

¹⁶⁰ משנה קידושין פ"ד מ"ד: "רבי שמעון בן אלעזר אומר: ראית מימין חיה ועוף שיש להם אומנות? והן מתפרנסין שלא בצער. והלא לא נבראו אלא לשמשני, ואני נבראתי לשמש את קוני, אינו דין שאתפרנס שלא בצער? אלא שהרעותי מעשי וקיפחתי את פרנסתי".

משנה סנהדרין פ"ד מ"ה: "לפיכך נברא אדם יחידי ללמדך שכל המאבד נפש אחד מישראל מעלה עליו הכתוב כאילו איבד עולם מלא וכל המקיים נפש אחת מישראל מעלה עליו הכתוב כאילו קיים עולם... לפיכך כל אחד ואחד חייב לומר בשבילי נברא העולם".

ברכות לב ע"ב: "אמר לה הקדוש ברוך הוא ולכנסת ישראל: בתי, שנים עשר מזלות בראתי ברקיע ועל כל מזל ומזל בראתי לו שלושים חיל ועל כל חיל וחיל בראתי לו שלושים לגיון ועל כל לגיון ולגיון בראתי לו שלושים רהטון ועל כל רהטון ורהטון בראתי לו שלושים קרטון ועל כל קרטון וקרטון בראתי לו שלושים גסטרא ועל כל גסטרא וגסטרא תליתי בו שלוש מאות ושישים וחמישה אלפי ריבוא כוכבים כנגד ימות החמה, וכולן לא בראתי אלא בשבילך..."

שבת פח ע"א: "אמר חזקיה: מאי דכתיב משמים השמעת דין ארץ יראה ושקטה אם יראה למה שקטה, ואם שקטה למה יראה? אלא: בתחילה יראה, ולבסוף שקטה. ולמה יראה? כדריש לקיש, דאמר ריש לקיש: מאי דכתיב ויהי ערב ויהי בקר יום הששי, ה"א יתירה למה ל"ז מלמד שהתנה הקדוש ברוך הוא עם מעשה בראשית, ואמר להם: אם ישראל מקבלים התורה – אתם מתקיימין, ואם לאו – אני מחזיר אתכם לתוהו ובוהו".

סנהדרין קח ע"א: "אף הקדוש ברוך הוא אמר: כלום בראתי בהמה וחיה, אלא בשביל אדם, עכשיו שאדם חוטא – בהמה וחיה למה ל"ז".

רש"י בראשית א א: "בראשית ברא – אין המקרא הזה אומר אלא דרשני, כמו שדרשוהו רבותינו ז"ל בשביל התורה שנקראת (משלי ח כב) ראשית דרכו, ובשביל ישראל שנקראו (ירמיה ב ג) ראשית תבואתו".

¹⁶¹ אמונות ודעות (לרס"ג) תחילת מאמר ד: "אמר המחבר: אני פותח למאמר הזה הקדמה שאומר, שאף על פי שראינו הברואים רבים, אין ראוי שנהיה נבוכים במכוון מהם, רצוני לומר: מי הוא (להתלבט מי הוא מטרת הבריאה). כי הנה שער טבעי יתבאר לנו בו מי הוא המכוון בכל הברואים. וכאשר נחקור בשער ההוא נמצא המכוון הוא האדם".

אמונות ודעות (לרס"ג) מאמר ו ד"ה וכיון שהקדמתי אלה המאמרים אומר: "ואילו נשארה הנפש לבדה, לא היתה פועלת דבר, כל שכן שהגוף לא היה פועל דבר. ואם יהיו שניהם ערומים מן המעשים, לא היה לבריאתם עניין. ואם לא יהיה לבריאתם עניין, יבטל עם ביטולו

משיגים מכל הברואים ההם. והמקובלים הוסיפו שהאדם מושך תועלת מן המלאכים האופנים והחיות¹⁶².

אמנם הרמב"ם כתב שאין לומר שכלל פרטי המציאות נבראו לצורך האדם, אלא נבראו לצורך עצמם, שכך רצה ה' וכך גזרה חוכמתו¹⁶³, וחיפוש התכלית למציאות העולם יוצרת ספיקות ומבוכה, שנעלמו מאיתנו הרבה מאופני החכמה במעשיו¹⁶⁴. ויש שהוסיפו שאין זה מסתבר שכלל הכוכבים, על מספריהם ומרחקיהם העצומים¹⁶⁵, וכלל בעלי החיים, על מיניהם

מקורות מלאים והוספות

בריאת השמיים והארץ ומה שיש ביניהם, כי הכל לא נברא כי אם בעבור האדם.

¹⁶² ספר הברית (רבי פנחס אליהו הורביץ) ח"א מאמר ג פרק ג: "שכולם [הכוכבים הרבים והגדולים] לא נבראו אלא לתועלת הארץ הזו, והכל ברא לכבודו של האדם באדמה, כמה שנאמר ואת המאור הקטן לממשלת הלילה ואת הכוכבים ויתן אותם אלוקים ברקיע השמים להאיר על הארץ, כאשר הוא באמת שהם וכל אשר בהם לא נברא אלא להשלמת תיקונו של האדם בארץ הלזו, אף שאין איתנו יודע מה התועלת שאנו משיגים מן הברואים ההם, כאשר אין אנו יודעים התועלת המגיע לנו מן הברואים אשר בשמים ממעל מלאכים ואופנים והחיות, ובאמת אמרו כל חכמי הקבלה שמכולם מושך האדם תועלת, וכל הכבוד הזה בעבור הבחירה שבאדם".

¹⁶³ מורה נבוכים ח"ג פרק יג: "והכרחי הוא שיסתיים הדבר במתן התכלית שכך רצה ה' או כך גזרה חוכמתו...

ולפיכך ההשקפה הנכונה לדעתי כפי הדעות התורתיות, והוא תואם את ההשקפות העיוניות, הוא שאין לסבור בכל הנמצאים שהם בגלל מציאות האדם, אלא יהיו גם שאר כל הנמצאים מטרה לעצמם לא בגלל דבר אחר, ותיבטל גם דרישת התכלית בכל מיני הנמצאים ואפילו לפי השקפתנו בחידוש העולם".

¹⁶⁴ מורה נבוכים ח"ג סוף פרק כה: "ודע, כי רוב הדמיונות אשר הביאו למבוכה בבקשת תכלית מציאות העולם בכללותו, או תכלית חלק חלק מחלקיו, אין יסודם אלא טעות האדם בעצמו, שנדמה לו כי המציאות כולה בגללו בלבד. וחוסר הידיעה בטבע החומר הזה השפל, ואי ידיעת המטרה הראשונה והיא המצאת כל מה שמציאותו אפשרית. כי המציאות טוב בלי ספק, ומחמת אותה הטעות ואי ידיעת שני עניינים הללו, נוצרו הספקות והמבוכה, עד שנדמו להם מקצת מעשי ה' שחוק, ומקצתם הבל, ומקצתם בטל...

וכבר הודעתך השקפת תורתנו בזה, ושהיא אשר ראוי להיות בה בדעה, כי אין זרות באומרנו שכל הפעולות הללו מציאותן והעדרן תוצאת חוכמתו יתעלה, ונעלם ממנו [מאיתנו] הרבה מאופני החכמה במעשיו".

¹⁶⁵ מורה נבוכים ח"ג פרק יד: "שמה שראוי עוד שיתבונן בו האדם כדי שיכיר ערך עצמו ולא יטעה, הוא מה שנתבאר משיעורי הגלגלים והכוכבים ושיעורי המרחקים אשר בינינו לבניהם... התבונן בנמצאים הללו הגשמיים כמה עצומים שיעוריהם וכמה רב מספרם, ואם הארץ כולה אינה אף חלק כלפי גלגל הכוכבים, מהו אם כן יחס מין האדם לכל הנבראים הללו, והיאך ידמה אחר ממנו שהם למענו ובגללו ושהם כלים בשבילו, בעת שזהו מצב השוואת הגופים, כל שכן אם תתבונן במציאות השכלים".

השונים¹⁶⁶, נבראו לצורכנו.

הראי"ה קוק כתב שהשקפה זו של הרמב"ם הצילה את מעמד האמונה בכללותו. כיוון שעם התקדמות המדע הוברר שגודלו של היקום עצום, ואין הארץ עומדת במרכזו, ורבים שסברו שכל עיקר האמונה מושרש על היות האדם מרכזו של היש כולו, הגיעו מכך לכפירה מוחלטת¹⁶⁷.

חשוב להוסיף שע"פ ההסברים הטבעיים לבריאה, כפי שנתפרסמו ע"י אנשי המדע בדורות האחרונים, ישנו הסבר הגיוני לבריאתם של כוכבים רחוקים ושל מיני בעלי חיים שונים, שהדבר נגרם מהתהליכים הטבעיים שנצרכו על מנת שבסופם ייווצר האדם¹⁶⁸.

משכך, אין תימה אם ימצאו אף אברים ותופעות בגוף האדם, שאין ידוע

מקורות מלאים והוספות

¹⁶⁶ מלאכת מחשבת (לרבי משה חפץ) בראשית ח א: "ואם אין [השגחה על פרטי בעלי החיים] למה ברא כמה בהמות חיות עופות ורמשים לאין חקר ומינים ממינים שונים, והוא אינו צריך להם ואינו משגיח בענייניהם? האם לצורך האדם? זהו הבל ורעיון רוח! שכמה חיות פרעושים ורוב הברואים להפך שונאים האדם והמה לרעתו וכמה אין לאדם בהם צורך כלל". שם דברים לג כט: "אין ספק אצלי שאין העולם השמים וכל צבאם נבראו בעבור האדם כאשר חשבו רבים גם מבני עמנו. וברור הדבר שכל מה שברא הקב"ה בעולמו לא בראו אלא לכבודו כדברי חז"ל... כי אם כל העולם נברא בעבור האדם הנה מצאנו כמה ברואים אין צורך לאדם בהם כמו כל הכוכבים ורוב ברואי המים וחיית השדה. הלא רבים מהם עזר כנגדו ואויביו להמיתו ולייסרו! ולמה נוצרו הפרעושים בגוף האדם והבהמה? וכמה יתושין באוויר במים ובעפר על לא סיבה וצורך לעולם בהם? והתבונן כי כל הברואים במלחמה תדירית זה יגרש את זה וזה יעמול להשמיד חברו וכולם ברעה את האדם להשחית".

¹⁶⁷ מאמרי הראיה ח"א "לאחדותו של הרמב"ם" ד"ה והנה (עמ' 117): "והנה מה שתפס הרב המחבר ז"ל [רבי זאב יעבץ ז"ל בספרו תולדות ישראל] את רבינו [הרמב"ם] בדבר תכלית הבריאה, שהרמב"ם כתב שאין לצייר שהכל הוא רק בשביל האדם אלא שיש מגמה עליונה של ההוויה כולה הידועה רק ליוצרה, הרי אנחנו צריכים להחזיק טובה לרבינו על אשר גילה את דעתו, שהיות כל ההוויה כולה בכללותה רק לצורך האדם אין זה יסוד שהתורה עומדת עליו. כי הלא כל הכופרים שנתרבו בעולם, ביחוד מאז שנתרחבו הגבולים הקוסמיים על פי שיטתו של קופרניקוס והבאים אחריו, לא יסדו את כפירתם כי אם נגד זה היסוד, שחשבו שכל עיקר האמונה מושרש הוא רק על היות האדם מרכז היש כולו.

ובעת שהציור היה שהארץ עומדת באמצע והגלגלים סובבים עליה, היה ציור זה נח להתקבל, אבל עכשיו שהציור נתרבה עד כדי התפיסה שכל הכדור הארצי כולו לא נחשב כ"א כמו גרגיר קטן בתהום אין סופי, באו מזה לכפירה מוחלטת.

ועל כן צריכים אנו להתפאר בהשקפתו של רבינו שהציל את מעמד האמונה בכללותו במה שהורה שגם אם נאמר שהתכלית של כל ההוויה הוא כולל יותר ממין האדם, בכל זאת יש מקום לתורה ואמונה. וכן הוא דרכו של רבינו תמיד, לבנות את יסודות האמונה על בסיסים חזקים מה שאי אפשר לפחות מהם...".

¹⁶⁸ כדלקמן פרק מו.

לנו מהי תועלתם בפני עצמם, אלא נותרו משלבי ההתפתחות הקדומים.

פרק מא

האם יש חיים בכוכבים אחרים

לשאלה זו ישנן¹⁶⁹ השלכות לסוגיות במחשבה, כיוון שאילו אכן יש חיים כאלה, יש לדון האם יש להם בחירה, האם הם מחויבים במצוות, האם יש להם שייכות לתורה, מהי תכליתם.

יש מהראשונים שדן האם אפשר שישנם עולמות נוספים, והביא צדדים וראיות לכאן ולכאן¹⁷⁰, ואף הביא בעניין מדברי אגדה שבתלמוד¹⁷¹, ולא הכריע בדבר באופן מוחלט.

בכמה וכמה אחרונים מצינו שדנו בשאלה זו, ומהם שביארו באופן זה אגדות שבדברי בחז"ל.

יש מי שהסתפק האם לכוכבים יש ארץ וישוב ובריות דומות לנו, או על אופן מתחלף¹⁷². יש מי שכתב שכיוון שהדבר אינו סותר את דברי התורה, ואינו סותר את שכלנו, מסתבר לקבל את דברי חכמי האומות שהכוכבים הם

מקורות מלאים והוספות

¹⁶⁹ בנוסף לסקרנות האנושית הטבעית.

¹⁷⁰ אור השם (לרבי חסדאי קרשקש) מאמר ד תחילת דרוש ב: "אם אפשר מציאות עולם אחר, או עולמות רבים יחד. והנה יש פנים מההראות לכל הצדיק. אם לצד החיוב, יש פנים מההראות... ואם לצד השלילה, יש לו פנים מההראות גם כן...".

¹⁷¹ אור השם (לרבי חסדאי קרשקש) מאמר ד סוף דרוש ב: "וכאשר היה זה, והוא, שכבר התבאר שאין בכל הטענות שזכרנו, אם לצד החיוב ואם לצד השלילה, שיתן האמת בדרוש, ומה שהתבאר מהם הוא אפשרות הריבוי לבד, הנה ראוי שלא נרחיק מה שבא בדרש לקצת רז"ל אמרם בראשון מעבודה זרה (ג ע"ב) 'מלמד ששט (הקב"ה) ב"ח אלף עולמות' והכוונה בו, שהגחתו משוטטת בכל העולמות ההם".

¹⁷² גבורות ה' (לרבי יש"ר מקנדיאה, והוא חלק רביעי מספר אילם) בתחילת הספר: "ואולם הכוכבים שבגלגל השמיני... והאור שנראה בהם הוא מאור השמש שבכל אחד ואחד מאותם עשיות או עולמות, ומי יודע על איזה אופן יהיו, אם להם ארץ וישוב ובריות דומות לנו, או על אופן מתחלף, ברוך הבורא שהוא לבדו ידעם. ומכאן תלמוד להקשיב אוזניך לדברים שבתלמוד, ולא יהיו זרים בעיניך מה שדרשו על הפסוק [משנה עוקצין פ"ג מ"ב] להנחיל אהבי י"ש עולמות".

עולמות מיושבים¹⁷³. ויש מי שהוכיחו מדברי חז"ל והזהר¹⁷⁴ שישנם עולמות נוספים ובהם יצורים¹⁷⁵.

אמנם יש שכתבו שאי אפשר שתהיה ליצורים אלה בחירה, ואין להם תורה ועבודה, ולכן תכלית כל הבריאה היא העולם שלנו¹⁷⁶, שהרי יש רק תורה

מקורות מלאים והוספות

¹⁷³ כוזרי שני (הנקרא גם "מטה דן", לרבי דוד נישט) ויכוח רביעי אותיות קלה־קלו: "אבל תאבה נפשי לדעת התאמין במה שאמרו שהכוכבים הם עולמות מיושבים... אמר החבר: דעתי נוחה בזה מאוד. כי אני שותה בצמא את דברי חז"ל שלימדוני 'רבי מאיר אגוז מצא, תוכו אכל קליפתו זרק', וכן ראוי לנו לעשות בסברות חכמי האומות, שכל מה שהיא מנגד לתורתנו הקדושה והתמימה, בין שבכתב בין שבעל פה, לבל להאמין. אבל מה שאינו נגד דבריה ולא נגד פירושה, הרשות ביד כל ישראל להאמין או למאן בו לפי שכלו. ובכן, כיוון שאין שטן ואין פגע רע להאמין שכל הכוכבים בין המהלכים בין הקבועים בגלגל השמיני הם עולמות אשר בהם מכל בעלי חיים, בצדקתה החזקה ולא ארפה. ואפשר שלזה כיוונו חז"ל בסוף מסכת עוקצין 'עתיד הקב"ה להנחיל לכל צדיק וצדיק ש"י עולמות"'.¹⁷⁴

¹⁷⁴ בכמה מקומות בזהר נזכרו בריות משונות הדרות בשבע הארצות, כגון "ואית בינייהו בריין [בריות] משניין אלין מן אלין כגונא דלעילא, מנהון בתרין אנפין [בשני פנים], ומנהון בד' ומנהון בא', וחיוז [ומראה] דאלין לאו כאלין" (זהר כרך ג פרשת ויקרא דף י ע"א), "בנשיה [שמה של אחת משבע הארצות] אית בני נשא כוליהו קטיעין זעירין ולית להון חוטמין [אין להם אף] בר תרין נוקבין דנפיק בהו רוחא, וכל מה דעבדין מייד משתכחי [שוכחים], ועל דא אקרי נשיה" (זהר, השמטות, כרך א (בראשית) דף רנד ע"א). אלא שאין זה ברור כלל אם דברים אלו כפשוטם, ואפשר ששבע הארצות הם מקומות על כדור הארץ (בעניין זה עיין באוצר הזהר ערך "שבע הארצות").

¹⁷⁵ ספר הברית (רבי פנחס אליהו הורביץ) ח"א מאמר ג פרק ג: "גם זה ראיתי ראייה נכונה לזאת הדעת [שיש חיים בכוכבים אחרים], מה שאמרו [מועד קטן טז ע"א] על פסוק אורו מרוז אמר מלאך ה' אורו ארור יושביה כי לא באו לעזרת ה', אמרי לה כוכבא הוה, ואמרי לה גברא חשיבא הוה, ולמאן דאמר כוכבא, וכבתיב ארור יושביה, מכלל שיש בהם ישוב... לכן דעתי שיש בהם ישוב, והן עולמות, וכן משמע מתיקוני זוהר...".
והראייה קוק הסכים לדבריו, באוצרות הראי"ה כרך ב אות מה סוף קטע ח ד"ה וסוד: "ועם ידיעת חז"ל שיש יושבים בכוכבים, שהרי הכתוב אומר 'אורו מרוז ארור יושביה' (שופטים ה, כג). ובכל זאת אמרו, כוכבא היא, כמו שהביא מזה בעל ספר הברית".

¹⁷⁶ ספר הברית (רבי פנחס אליהו הורביץ) ח"א מאמר ג פרק ד: "אמנה באחת יבערו ויכסלו, והוא מה שאמרו שהם וכל אשר בהם כמו זה העולם ממש בלי שינוי בטבעו, ובהם אדם בעלי בחירה ובהמה וצמח ודומם הווים ונפסדים, בזה דיברו לשון שקר... כי למה צריך לריבוי עולמות, אם בשביל ריבוי אדם ובהמה רבה והמון בריות, יהיה עולם הזה גדול במאוד, עד שיחזיק את כולם והוא באחד, היפלא מה' דבר...".

ראה זה הדוגמא בים, אף שהוא גם כן העולם שלנו, כל הבריות אשר בו משונים הם בעצמן ובטבעם מהבריות של היבשה, אף כי כל מה שיש ביבשה יש בים, בעבור שינוי היסוד בו, ואם כן אין ספק שאין באחד בהם בני אדם בצלמנו כדמותנו ובעלי בחירה, אף כי יכול להיות שהמה בעלי שכל ומדע... ע"כ אין מקום לתורה ועבודה רק בעולם הזה, כי במקום שאין בחירה לא שייך לא תורה ולא עבודה, ולכן אין הקב"ה מקבל נחת רוח רק מהעולם הזה,

אחת, והתורה ניתנה רק לעם ישראל¹⁷⁷.

ויש מי¹⁷⁸ שחלק על כל אלו, ודייק מהזוהר שדווקא בארץ שלנו ישנם צמחים בעלי חיים ובני אדם¹⁷⁹.

לגבי שאלת תכלית בריאתם של יצורים כאלו, אם ישנם – אין בדבר שאלה מהותית יותר משאלת תכליתם של כלל הכוכבים על מספריהם ומרחקיהם העצומים, או של כלל בעלי החיים על מיניהם השונים, ביניהם שחיים במעמקי האוקיינוסים – שכבר נחלקו בתכליתם, שיש אומרים שכולם נבראו לצורך האדם שיעבוד את ה', אע"פ שאין איתנו יודע מה התועלת שאנו משיגים מכל הברואים ההם, ויש אומרים שנבראו לצורך עצמם, שכך רצה ה' וכך גזרה חוכמתו¹⁸⁰.

ויש מי שחידש שתבוא עת וגם אנו נוכל להמציא עולמות וברואים טובים חיים וקיימים, שיכירו את כבוד יוצרם¹⁸¹.

מקורות מלאים והוספות

ולכן הוא תכלית כל הבריאה...".

¹⁷⁷ הרבי מלובביץ' בספר אמונה ומדע עמוד 137: "האפשרות של קיום חיים מחוץ לכדור הארץ על כוכבים אחרים אינה נשללת ע"י התורה, זה מוזכר בתלמוד. אך לא כך הדבר בנוגע לתרבויות, כלומר בנוגע ליצורים בעלי תבונה. בהתאם לתורה שייכים לסוג של יצורים נבונים אותם יצורים אשר בדומה לאדם הינם בעלי בחירה חופשית, אך בחירה חופשית מוענקת ומתקיימת באמצעות התורה. יוצא מכאן שאם מניחים שישנם בעוד איזה מקום בתבל יצורים נבונים, מוכרחים לומר שיש להם תורה, וזה אי אפשר בגלל הנימוק הבא: אי אפשר להניח שהתורה של יצורים משוערים אלה היא תורה אחרת שונה משלנו, כי התורה היא תורת אמת, ואמת יש רק אחת. אך כמו כן אי אפשר להניח שליצורים אלה ישנה אותה תורה כמו לנו, כי מתן תורה לעם היהודי על הארץ מבואר בפרטי פרטים, תשומת לב רבה מוענקת לפרטים אלה והם בעלי משמעות רבה לעצם הבנת התורה. על כן מוכרחים להסיק שבהתאם להשקפת העולם היהודית לא ייתכן קיום תרבויות של יצורים נבונים מחוץ לכדור הארץ".

¹⁷⁸ קול צופיך (לרב מרדכי אליהו) פרשת מקץ תשס"ו.

¹⁷⁹ תיקוני זוהר הקדמה דף יז ע"א ("פתח אליהו"): "ריבון העולמים... ובראת שמיא וארעא ואפיקת מנהון שמשא וסיהרא וכוכבייא ומזלי, ובארעא אילנין ודשאין וגנתא דעדן ועשבין וחיזון ועופין וגו' (דגים) ובני נשא".

¹⁸⁰ וכפי שפירטתי בפרק מ.

¹⁸¹ הראי"ה קוק באוצרות הראי"ה כרך ב' אות מה קטע ו ד"ה ומה: "ע"כ אין ערך לגודל החומר ההיולי שהמציא השי"ת, ונתן לבני אדם להתנחל בו. ויבוא עת שיתקבצו נפשתינו ולא נסתפק בחלק מצער כבוד ארץ, ולא במעשים טובים של השפעת חסד רק על בניו ובני ביתו האחדים. [אלא] כי נהיה כולנו לימודי ד' ונאבה ללכת בדרכיו ולהמציא עולמות והמון ברואים טובים חיים וקיימים, מקבלים טוב וחסד ומכירים רוממות כבוד יוצרם ומהדרים לו

כיוון שכבר הוכח שאין אפשרות להכריע בשאלות מדעיות מהתורה ומדברי חז"ל¹⁸², הדבר ברור שאילו שאלה זו – בדבר קיומם של חיים בכוכבים אחרים – תוכרע מבחינה מדעית, הרי שיימצאו יישובים לראיות שהביאו בסוגיה זו לכאן ולכאן מדברי חז"ל והזוהר.

פרק מב

השגחה

דבר ברור הוא שהקב"ה משגיח על בני האדם בהשגחה פרטית. ולכן מדרכי התשובה, שבזמן שתבוא צרה, ידעו הכל שבגלל מעשיהם הרעים הורע להן, אך אם יאמרו שדבר זה ממנהג העולם – הרי זו דרך אכזריות¹⁸³. ובספר חסידים הוסיף עוד, שלא יתלה החולה את מחלתו בסיבות טבעיות, אלא יאמר שעוונותיו גרמו לו¹⁸⁴. זאת למרות שברור שישנם הסברים טבעיים¹⁸⁵.

לא על הכל ישנה השגחה פרטית

הרמב"ם ורוב הראשונים כתבו שההשגחה הפרטית שייכת רק בבני האדם,

מקורות מלאים והוספות

בהדרת קודש ונהנים מזיו כבודו. ולזה המצב אנו הולכים ומתקרבים ויהיה לנו לנחלה מה שתקננו וכל אחד יש לו עולם בפני עצמו. ועכ"ז השלמות המוכרח מהריעות והשיתוף (זה עם זה) ודאי לא יחסר..."

¹⁸² כפי שנאריך בפרק סח.

¹⁸³ רמב"ם הלכות תעניות פ"א הלכות ב"ג: "ודבר זה מדרכי התשובה הוא, שבזמן שתבוא צרה ויזעקו עליה ויריעו ידעו הכל שבגלל מעשיהם הרעים הורע להן ככתוב עונותיכם היטו וגו', וזה הוא שיגרום להם להסיר הצרה מעליהם.

אבל אם לא יזעקו ולא יריעו, אלא יאמרו דבר זה ממנהג העולם אירע לנו וצרה זו נקרה נקרית, הרי זו דרך אכזריות וגורמת להם להידבק במעשיהם הרעים, ותוסיף הצרה צרות אחרות. הוא שכתוב בתורה והלכתם עימי בקרי והלכתי עימכם בחמת קרי, כלומר כשאביא עליכם צרה כדי שתשובו, אם תאמרו שהוא קרי אוסיף לכם חמת אותו קרי".

¹⁸⁴ ספר חסידים סי' תשנא: "אם חלה שום אדם, אל יתלה חולי זה שמחמת שום מאכל או שום משקה בא חוליו ולא ה' פעל כל זאת, ואפי' חיבלוהו בני אדם רעים, אלא יאמר עוונותיו גרמו לו, שהרי כתיב (זכרי' ח' י') ואשלח את כל האדם איש ברעהו, וכתיב (עמוס ג' ו) אם תהיה רעה בעיר וה' לא עשה, אלא ודאי עשה. ואומר (בראשית מ"ב כ"ח) מה זאת עשה אלוקים לנו, לכן יתפלל אדם על מיני פגעים מנגעי אדם ונגעי שמיים".

¹⁸⁵ יתר על כן, גם לגבי מספר צרות שאירעו זו אחר זו או אפילו יחד, ישנו הסבר טבעי. שהרי אם טבעי שתקרה צרה מידי פעם, הרי ע"פ חוקי ההסתברות טבעי שמפעם לפעם יקרו גם כמה צרות יחד.

לכן מבחינה טבעית אין תימה בכך שיהיו כמה שנות בצורת זו אחר זו, או שאדם אחד יסבול כמה וכמה צרות שונות ומשונות, למשל.

אך לשאר הנבראים יש רק השגחה מינית, דהיינו שהקב"ה משגיח רק על קיום המין שלהם שלא יכלה¹⁸⁶, ואין הקב"ה משגיח בפרטות על הדג שבלע את התולעת, או על האבן שנפלה לארץ, לא גזר על כך ולא חשב על כך בפרטיות, אלא זו התנהגות ע"פ חוקי הטבע בלבד¹⁸⁷.

לפי זה, כאשר נעשה מעשה טבעי שתוצאתו משפיעה על בני אדם, כגון ספינה הטובעת בים, גם אם מעשה זה אירע במקרה מוחלט – הרי שהבחירה אלו אנשים נכנסו אליה נעשתה ברצון ה' ע"פ הראוי במשפטו¹⁸⁸.

מקורות מלאים והוספות

¹⁸⁶ יש מי שביאר שההשגחה המינית היא כח התולדה – מעשה ניסים (ר' ניסים ממרסיי) פרק יג עמוד 190: "נתן לכל איש [פרט] מהם [מבעלי החיים] מה שיצטרך לקיום מינו, והמין בלבד מהם [ולא כל פרט בפני עצמו] הוא השמור והמושגח. ואין הכוונה ממני שכלל המין מושגח, לפי שאין חוץ לשכל מין נמצא. אבל המין ושאר הכלליות הם בשכל לבד. אך הכוונה שבכל איש [פרט] מהם הושם בו כח להוליד בדומה [לו, על מנת] לקיים המין, עם סגולת כוכבי שמיים תשמור המין. וזהו השגחה מינית. וזו היא הכוונה באמרנו 'השגחה מינית'". ולדבריו לא מתחילה הקושיה על מינים שהוכחדו.

¹⁸⁷ פירוש המשנה לרמב"ם מסכת אבות (שמונה פרקים) פרק ח: "וזה כמי שהשליך אבן אל האויר, ונפלה למטה, שאומרו בה כי ברצון ה' נפלה למטה – מאמר אמיתי, לפי שה' רצה שתהיה הארץ כולה במרכז, ולכן בכל עת שיושלך ממנה חלק למעלה – הרי הוא יתנועע אל המרכז. וכן כל חלק מחלקי האש יתנועע למעלה, ברצון אשר היה שתהיה האש מתנועעת למעלה. לא שה' רצה עתה, בעת תנועת זה החלק מן הארץ, שיתנועע למטה". מורה נבוכים ח"ג פרק י"ז: "אבל שאר בעלי חיים וכל שכן הצמחים וזולתם, דעתי בהן דעת אריסטו, לא אאמין כלל שזה העלה נפל בהשגחה בו, ולא שזה העכביש טרף זה הזבוב בגזרה מאת השם ורצונו האישי עתה, ולא זה הרוק אשר רקק אותו ראובן התנועע עד שנפל על זה היתוש במקום מיוחד והרגו בגזרת השם, ולא שזה הדג שחטף ובלע זאת התולעת מעל פני המים ברצון אלוקי אישי, אבל אלו כולם אצלי במקרה גמור כמו שחושב אריסטו". ספר החינוך מצווה קסט ד"ה ואנחנו: "נשים השגחתו ברוך הוא על כל מיני בעלי החיים בכלל, כלומר שכל מין מן המינין הנבראים בעולם יתקיים לעולם לא יכלה ויאבד כולו, כי בהשגחתו ימצא קיום לכל דבר, ובמין האדם נאמין כי השגחתו ברוך הוא על כל אחד ואחד בפרט, והוא המבין אל כל מעשיהם".

המאירי ברכות לג ע"ב ד"ה האומר על קן ציפור יגיעו רחמיך: "שאין ההשגחה בבעלי חיים, רק השגחה מינית".

רמב"ן איוב לו ז: "ולא בא בתורה או בנבואה שיהיה האל משגיח ושומר אישי שאר הבריות שאינן מדברות, רק שומר את הכללים בכלל השמיים וצבאם" [ולכן נראה שדבריו בשער הגמול דלקמן אין כוונתם השגחה פרטית על בעלי החיים: "עתה יפרש לו הקב"ה [ולאיו] טוב השגחתו בכל אחת מהבריות מבני אדם עד קטני בריות הארץ והים והנהגתו בכלם בהשוויה ובטוב הצריך להנהגה".

וכן כתב הרמ"א בתורת העולה ח"ג פט"ו: "כי כבר ידוע מענין השגחה הפרטית שאינה אלא במין האדם, אבל בשאר בעלי החיים אינה אלא במינים".

¹⁸⁸ מורה נבוכים ח"ג פרק י"ז: "כי טביעת הספינה בכל מי שבה כפי שזכר, וכריעת התקרה על מי שהיה בבית, אם היה זה במקרה המוחלט, הרי אין כניסת אותם (האנשים) לאותה

והוסיף עוד אחד האחרונים, שלא זו בלבד שאין הקב"ה משגיח על בעלי החיים, אלא שאף אין ביכולתו להשגיח עליהם. וביאר, שכיוון שהשגחה על דבר שפל היא חיסרון, וייחוס חיסרון לקב"ה הוא מן הנמנעות¹⁸⁹, כשם שאין ביכולתו לעשות עצמו גוף או לעשות אחר כמוהו¹⁹⁰.

בנוסף לזה חילקו הרמב"ם ועוד ראשונים, שההשגחה הפרטית אינה זהה לכל בני האדם, אלא היא תלויה במדרגותיהם: על הנביאים ההשגחה עצומה, לאחריהם על החסידים והטובים שבהם, ועל הסכלים הממרים תהיה השגחה מינית בלבד, כהשגחה על בעלי החיים¹⁹¹. בדומה לזה יש מי

מקורות מלאים והוספות

הספינה וישיבת האחרים בבית במקרה לפי השקפתנו, אלא בחפץ אלוהי כפי הראוי במשפטו אשר אין שכלינו מגיעים לידיעת קנה המידה בהם".

¹⁸⁹ לגבי ייחוס נמנעות לקב"ה ישנה אריכות לעיל בפרק לח.

¹⁹⁰ מעשי ה', מעשי אבות, פרק כא: "שאינן ספק במה שכתב הרמב"ם לעניין ההשגחה, שאין זה חסרון לו יתברך שנאמר אנחנו שאינו משגיח על הזבוב אשר טרף אותו העכביש, אבל אדרבה יחשב חסרון בחוקו יתברך שהוא ישגיח בזבוב ההוא ופונה אליו בפרטות... ועוד אין לך לומר שהוא לא יפנה לדעת מעשה העכביש או הזבוב, אבל אם ירצה לדעת אותו היכולת בידו, שאחר שביארנו שזה חסרון בחיקו יתברך, אין זה מכלל היכולת, שתאמר שהוא יכול לעשות עצמו שלא יהיה מסולק מן החסרונות, כי החיסרון בו הוא מן הנמנעות, וכמו שלא תוכל לומר שהקב"ה יכול לעשות עצמו גוף, או שיעשה אחר כמוהו שזה מכת הנמנעות, כמו כן לא תוכל לומר שאם ירצה לדעת מעשה הזבוב שיכול לעשות כן, אחרי שביארנו שידיעה זאת חסרון וירידה בחיקו יתברך".

¹⁹¹ האמונה הרמה (הראב"ד הראשון), פפד"מ תרי"ג עמוד 97: "המפקיד רוחו ביד האל – מושגת, אחר שהשתדל לכנוס במחיצת העצמים הנכבדים, ולעצמים הנכבדים השגחה בנמצאות זה העולם בכלל, ובמין האנושי בפרט, הנה עכ"פ ייוחד ההשגחה בשיעור רב אחר וריזותו להפקיד רוחו אליו".

מורה נבוכים ח"ג פרק י"ח: "ולא תהיה אם כן ההשגחה האלוקית בבני אדם כולם בשווה, אבל יהיה יתרון ההשגחה עליהם כיתרון שלמותם האנושי זה על זה, ולפי זה העיון יתחייב בהכרח שתהיה השגחתו בנביאים עצומה מאוד ולפי מדרגותם בנבואה, ותהיה השגחתו בחסידים ובטובים כפי חסידותם וישרונם, אחר שהשיעור ההוא משפע השכל האלוקי הוא אשר שם דבר בפי הנביאים, והוא אשר ישר מעשיהם הטובים והשלים חכמות החסידים במה שידעו. ואמנם הסכלים הממרים, כפי מה שחסרו מן השפע ההוא היה עניינם נבזה וסודרו בסדר שאר אישי מיני בעלי חיים".

רמב"ן איוב לו: "ומן הטעם הזה ישמור את הצדיקים... עד כי החסיד הגמור הדבר באלוקיו תמיד ולא ייפרד הדבק במחשבתו בו בעניין מענייני העולם – יהיה נשמר תמיד מכל מקרי הזמן... והרחוק מן האל במחשבתו ובמעשיו, ואפילו לא יתחייב מיתה בחטאו אשר חטא – יהיה משולח ונעזב".

מלחמות השם לרלב"ג מאמר ד פרק ד: "הנה הוא מבואר, שיחויב מזה שתהיה ההשגחה בקצתם [של בני האדם], ולא תהיה בקצתם... וזה שכבר יראה שמה שהוא יותר נכבד ויותר קרוב במדרגה אל השכל הפועל, השגיח בו השם יתברך יותר... ולפי שבאדם מדרגות מתחלפות בקרבה וברוחק מהשכל הפועל מצד הטבע האישי, הנה יחויב שיהיו היותר חזקי

שחילק בין ההשגחה על האומה הישראלית לבין ההשגחה על כללות העולם¹⁹², ויש מי שהוסיף לחלק לגבי ההשגחה על עם ישראל בין הזמן ששנים כתיקנן וישראל שרויין על אדמתן לבין זמן הגלות¹⁹³, ויש מי שחילק בין בתקופת הגלות לבין התקופה שבה תם הזמן המוקצב לגלות¹⁹⁴.

דעה זו יכולה ליישב את הקושי שהתורה וחז"ל תולות שכר ועונש בעולם הזה במעשי בני האדם, כאשר בפועל לא רואים זאת. ולדבריהם מובן, שתולות זו נאמרה על אלו שזכו להשגחה פרטית גבוהה, ובדורנו הדבר אינו מצוי.

מקורות מלאים והוספות

יחס אליו יותר מושגחים בטבע האישי... שההשגחה האלוקית היא בקצת האנשים מצד הטבע האישי במדרגות מתחלפות, ובקצת האנשים אינה נמצאת כלל.

דרשות הר"ן דרוש שמיני: גם לבני האדם ההשגחה הפרטית היא רק במקרים מועטים: "אם לא יחזק זכות האדם כל כך שתשתנה המערכת בשבילו, או שיהיה מושגח בהשגחה פרטית דבקה, עד שישים השם יתברך בליבו לעשות איזה פעל יגן בעדו מרעת המערכת, כל עוד שלא יהיה אחד מאלו הצדדים, יתחייב שיענש האדם ההוא, גם כשלא יתחייב אליו כפי מעשיו העונש ההוא".

דרשות הר"ן דרוש שלישי: "האחד שה' לא ישנה תמיד טבע המציאות, אבל ימשיכו על הווייתו וטבעו, כי אם לצורך גדול. והשני כי לדברים כולם סיבות כוללות לא חלקיות, ואין הדברים מגיעים לאישים מהשם יתברך בזולת אמצעי, שאילו היה כן לא היה נספה צדיק עם רשע בשום צד".

כך נראה גם מדעת המאירי תענית טז ע"א ד"ה מתוך: "הרי אנו גוועים לפניך בבהמה, ונראה לי בפירושם שסרה השגחתך מעלינו בעונותינו ובא על דרך 'ותעשה אדם כדגי הים'".

¹⁹² עקידת יצחק שמות שער נד (פרשת כי תשא): "יש לנו להאמין ולקיים שההשגחה אינה על עניין אחד על כתות האנשים, אבל שתחלק על כתותם בפחות ויתר כפי ריחוקם וקורבתם אליו יתברך. אמנם מה שראוי חלוקו ראשונה הוא לג' סוגים ראשיים: הראשונה ההשגחה שלו יתברך על כללות העולם... השנית והיא אשר נתייחדה אל כללות האומה הישראלית... השלישית היא המיוחדת אל חסידיו ויראיו הקרובים אליו..."

¹⁹³ יערות דבש (לרבי יהונתן אייבשיץ) חלק ב דרוש ו: "והנה בעונותינו הרבים בגלות, הקדוש ברוך הוא מסתיר פניו מאיתנו, כדכתיב ואנכי אסתיר וכו', והרי אנו כמעט בגדר בהמה ועופות לדעת הרמב"ם, שאין משגיח בפרטות, וזהו מאמר דוד שקדתי ואהיה כציפור בודד על גג, והיינו כציפור לבד, שאין בו השגחה פרטית".

¹⁹⁴ מאמר "ויהי באחרית הימים" (לגבי השואה), בתוך הספר "מספד למשיח, שיעורים מאת הרב יהודא ליאון אשכנזי (מניטו) זצ"ל", עמודים 164-165: "אם כי תקופת הגלות היא תקופת אופל, היו לאסונות מימדים טבעיים, כל עוד יכולה ההשגחה לפרוש חסותה על העולם, ואפילו במימדים מצומצמים..."

אך כאשר תם הזמן המוקצב לגלות, השגחה זו אינה פועלת עוד, ובאים זמנים של הפקר... שנטייה זו של ישראל לדבוק בגלות מביאה למצב לא טבעי, הפותח פתח להתפרצויות רשע שלא היו כמותן...

בזמנים אלה, יפעלו רק מנגנוניו הטבעיים של העולם".

כמו כן, בעיית הביטחון מול ההשתדלות – שדנה בשאלה מה הצורך בהשתדלות האדם אם ממילא כל אשר יקרה להם טוב או רע, בגזרתו ובמצוותו של הקב"ה לפי זכותו או חיוב¹⁹⁵ – לא קיימת לגבי אלו שאין עליהם השגחה פרטית.

גם שאלת "צדיק ורע לו, רשע וטוב לו" מצטמצמת לגבי תקופות שבהן ההשגחה הפרטית מצומצמת.

יש להעיר שבעיקרי האמונה שמנה הרמב"ם לא מוזכרת השגחתו של הקב"ה על הבריות, אלא ידיעתו את מעשיהם¹⁹⁶. אמנם המאירי נקט שמעיקרי הדת להאמין שכל מה שיקרה לאדם מטוב ועד רע – הכל מושגח מאיתו יתברך השגחה פרטית מצד פעולות האדם במה ייענש ובמה ייגמל¹⁹⁷.

דעות מחודשות עוד יותר

מפשט לשונו של הרלב"ג משמע חידוש גדול הרבה יותר, שאין ידיעת השם

מקורות מלאים והוספות

¹⁹⁵ ספר החינוך מצווה תקמו ד"ה משרשי המצווה: "שעם היות השם ברוך הוא משיגח בפרטי בני אדם ויודע כל מעשיהם וכל אשר יקרה להם טוב או רע בגזרתו ובמצוותו לפי זכותו או חיובו, וכעניין שאמרו זכרונם לברכה אין אדם נוקף אצבעו מלמטה אלא אם כן מכריזין עליו מלמעלה, אף על פי כן צריך האדם לשמור עצמו מן המקרים הנהוגים בעולם, כי הא"ל ברא עולמו ובנאו על יסודות עמודי הטבע, וגזר שיהיה האש שורפת והמים מכבין הלהבה, וכמו כן יחייב הטבע שאם תיפול אבן גדולה על ראש איש שתרחץ את מוחו או אם יפול האדם מראש הגג הגבוה לארץ שימות, והוא ברוך הוא חנן גופות בני אדם ויפח באפיו נשמת חיים בעלת דעת לשמור הגוף מכל פגע ונתן שניהם הנפש וגופה בתוך גלגל היסודות והמה ינהגום ויפעלו בהם פעולות. ואחר שהא"ל שעבד גוף האדם לטבע, כי כן חייבה חוכמתו, מצד שהוא בעל חומר, ציווהו לשמור מן המקרה, כי הטבע שהוא מסור בידו יעשה פעולתו עליו אם לא ישמר ממנו".

¹⁹⁶ מתוך י"ג העיקרים (בהקדמה לפרק חלק), העיקר העשירי: "כי הוא יתעלה יודע מעשיהם של בני אדם, ואינו מעלים עינו מהם".

¹⁹⁷ מאירי שבת נה ע"א ד"ה מעיקרי: "מעיקרי הדת להאמין שכל מה שיקרה לאדם מטוב ועד רע הכל מושגח מאיתו יתברך השגחה פרטית מצד פעולות האדם. ולא יבלבל זה מה שנראהו מהיעדר הסידור למראית עינינו בעניין צדיק ורע לו רשע וטוב לו, וכן מאמר מקרה אחד לצדיק ולרשע הנאמר גם כן למראה עינינו, שאופני המשפט נעלמים ממנו ולא נדע במה ייענש זה ובמה ייגמל זה, שאין הקדוש ברוך הוא מקפח שכר כל בריה אם לגמול אם לעונש".

יתברך מתפשטת בפרטים¹⁹⁸. והראי"ה קוק ביאר את דבריו באופן אחר¹⁹⁹. גם מפשט לשונו של האבן עזרא באחד המקומות²⁰⁰ משמע כך²⁰¹, והרמב"ן יצא כנגד דבריו בחריפות²⁰². אמנם גם לגבינו כבר פירשוהו באופן אחר²⁰³.

יש מי שכתב שבוודאי שישנה השגחה על כל בני האדם, אלא שפירש שההשגחה היא הזהירות השכלית²⁰⁴, השומרת על האדם מרוב המכשולות²⁰⁵. עם זאת ברור לו שהקב"ה יודע כל המעשים ולא נעלם ממנו

מקורות מלאים והוספות

¹⁹⁸ מלחמות השם לרלב"ג מאמר ד פרק ג ד"ה וכן: "שידיעת השם יתברך אינה מתפשטת בפרטים במה שהם פרטים... ואם אמרנו שהוא ישפטם לפי מעשיהם, הנה יחויב שיהיה יודע פעולותיהם במה שהם פרטיות – וזה דבר כבר התבאר במה שקדם שהוא שקר". שם פרק ו ד"ה ונאמר: "שידיעת השם יתברך אינה מתפשטת בדברים הפרטיים מצד מה שהם פרטיים".

¹⁹⁹ אורות הקודש חלק ב עמוד תקמט: "ההשקפה החודרת תדין, שכל עיקר המושג של הפרטיות אין לו מעמד אמיתי מצד עצמו. האמת העליונה היא מתארת לנו את הכלל, בחטיבה אחת, כל מה שנראה לנו פרטי, איננו באמת כי אם הופעה אחת מהכלל המאוחד... וזאת הנטייה בעומק אמיתתה היתה נטייתו של הרלב"ג, בצדדו כל כך להסביר את התוכן של ההשגחה לצד הכללות, ומוצל הוא אותו צדיק מעוון של סילוק השגחה מפרטים".

²⁰⁰ אמנם במקומות אחרים כתב בפירוש שד' יודע גם את הפרטים: אבן עזרא תהילים א ו: "אין ספק כי השם הנכבד יודע הכללים והפרטים הכללי' הם נפש כל חי לכל הברואים והפרטי' הם כל מין ומין בפני עצמו או אפי' כל בריה ובריה בפני עצמה, כי מעשה ידי כולם".

אבן עזרא קהלת א ח: "היוצר לבדו ידע הכלל והפרט, כי מעשה ידי כולם".

²⁰¹ אבן עזרא בראשית יח כא: "הכצעקתה הבאה אלי... ועל דעתי פירושו אראה אם עשו כולם כרעה הזאת, כי האמת שהכל ידע כל חלק על דרך כל, ולא על דרך חלק. והעד כי זה הפירוש הוא האמת, ואם הוא סוד גדול...".

²⁰² רמב"ן בראשית יח כ: "ורבי אברהם אמר בו סוד, מילדי נוכרים יספיקו בו".

²⁰³ אבי עזר (על האבן עזרא) בראשית יח כא: "כבר צווחו קמאי על דברי הרב שנתן מקום לטעות בדבריו, גם אנשים אשר מבעטים אורחותם למדו מתוכם לשקר, וכאן עלה להשחית דבריו, ותולין דבריהם הנשחתים באילן גדול. על כן אמרתי עת לדבר ולפרש, שפטו נא וראו כי אין רמיה ודעת כוזב במחשבותיו...".

²⁰⁴ לגבי הקשר בין השכל לבין הקב"ה עצמו, עיין לעיל פרק כז בכותרת "קישור בין השכל לקב"ה".

²⁰⁵ מעשה ניסים (ר' ניסים ממרסיי) פרק יג עמוד 185: "ואחר שנתן לאדם הרצון הנפשי והבחירה השכלית והכח הנבואי והרעיון והמשער המופלג, שהוא כדמות נבואה, איך יאמר אומר שאישי מין האדם נעזבו עזיבה גמורה? הלא השכינה תמיד על ראשם, ומלאך האלוקים הולך לפנייהם ולאחריהם, רצוני 'לפניהם' – להקדים הידיעה לפני הדברים וקודם שיתחדשו, וגם 'לאחריהם' – להכיר בכל דבר שנתהווה, ונמצא מה יחויב שתהיה אחריתו, או מה אפשר שתהיה אחריתו, אם על הרוב ואם על המיעוט ואם על השווי. ואמנם שאר אישי בעלי חיים

דבר²⁰⁶.

על הכל יש השגחה פרטית

מאידך, יש מהראשונים ומהאחרונים, ובעיקר מגדולי החסידות, שכתבו שהקב"ה משגיח בפרטות על כל הבריות כולן, ואף על דשא, קש וגללי

מקורות מלאים והוספות

שאינן להם בחירה שכלית ואין צריך לומר שאין להם שפע אלוהי – הם משולחים ונעזבים אל המקרים והמכשולות".

שם עמוד 192: "שההשגחה היא בדרך הקדמת הידיעה, אם בהיקש שכלי ובסברא עיונית, אם בשפע אלוהי נבואי או דומה לו, על הדרך שנאמר (קהלת ז ח) 'טוב אחרית דבר מראשיתו', ר"ל: טוב האחרית לכל מה שיזדמן, כאשר יודע מראשיתו, כי רחוק הוא שלא ימצא לו עצה או כופר ומגן. ועל זה נאמר (שם ב יד) 'החכם עיניו בראשו', ותמצא התרגום על זה הפסוק: חכימא מסתכל מה דעתיד למיהוי בסופא ומצלי ומבטל גזרתא בישא מן עלמא, דאי לא מצלי כד ייתי פורענותא בעלמא אף בעוון חד יאורעיה ית כלהון. ואינו מחוייב שעל כל פנים יוקח עצה וימצא דרך ההצלה, אך זה נמצא ברוב..."

שם פרק ט עמודים 114–115: "והנה העירו לזה ז"ל באומרים 'מפי עליון לא תצא הרעות והטוב', אמר רבי יוחנן: מיום שברא הקב"ה 'ראה נתתי לפניך היום את החיים ואת הטוב, לא יצאה רעה וטובה מפי הקב"ה, אלא שהן באות מאליהן על ידי עושה'".

ועיין בשיטתו של המעשה ניסים לגבי תפילה, שהביא לה הסברים טבעיים, לקמן פרק מה.

²⁰⁶ מעשה ניסים פרק יא עמוד 150: "כי השם יודע כל המעשים – היות זה מחויב ושכלי, כי גם קצת הפילוסופים שקודם אריסטו יאמינו בזה, ר"ל שלא יעלם ממנו יתברך דבר".

בהמה²⁰⁷, והוסיפו שהיא אחת מנקודות היסוד בתורת הבעל-שם-טוב²⁰⁸,

מקורות מלאים והוספות

²⁰⁷ תורת המנחה (לרבי יעקב ב"ר חננאל סקילי, מתלמידי הרשב"א) פרשת צו דרשה לז: "השגחת השם יתברך בכל, בכלל ובפרט ואפילו ברשעים ואפילו בשאר בעלי חיים". מלאכת מחשבת (לרבי משה חפץ) פרשת נח אותיות ח"א עמודים 38-39: "החרש ואאלפך במופת יריע אף יצריח כי עיני ה' פקוחות על דרכי כל נברא... א"כ בהכרח ישגיח על פרטיהם".

כתר שם טוב (ליקוטים מהבעל שם טוב) הוספות סי' קעט: "הנה תנועת אחד הדשאים הצומח בעמקי יער או באחד ההרים הגבוהים או בעמקים היותר עמוקים אשר לא עבר שם איש, הנה לא זו בלבד דתנועת הדשא ההוא לימינו ולשמאלו לפניו ולאחור בכל משך ימי חייו הוא עפ"י השגחה פרטית אשר הוא יתברך גזר אומר אשר דשא פרטי זה חיה יחיה חדשים ימים ושעות קצובות, ובמשך זה יסוב ויכוף לימינו ושמאלו לפניו ולאחוריו במספר כזה וכזה, אלא עוד זאת דתנועת הדשא הפרטי הלזה יש לו יחס כללי לכללות כוונת הבריאה...".

כתר שם טוב (ליקוטים מהבעל שם טוב) הוספות סי' קפ: "כך אנו לומדים בתורתו של מורנו הבעש"ט נ"ע, דכל בראי הדצח"ם כולם מושגחים מאיתו יתברך בכל פרטי פרטי ענייניהם כל אחד לפי מעלתו... לפתע פתאום מתעורר רוח חזק המנענע עלי האילן ונתלשים כמה עלין ומפרק קש הגגות וקשי התבן המתגוללים ע"פ הארץ מגביהם ומטלטלים ממקום למקום... דכוונת הרוח חזק היה עילה וסיבה מאיתו יתברך לפעול תלישת עלי האילן ופריקת איזה קשי תבן מהגג ולטלטל העלים הנתלשים והקש המתגלגל לאותו המקום כפי גזירת ההשגחה העליונה יתברך בשביל כוונה אלוקית".

אמרי פינחס השלם (רבי פינחס מקוריץ, מתלמידי הבעל שם טוב), חלק א, שער אמת ואמונה, אות מג (עמוד שנו): "שאדם צריך להאמין שאפילו קש המונח על הארץ הוא בגזירת השי"ת שגזר להיות מונח שם. [הערה שם:] ואני שמעתי כמדומה בזה הלשון, שיש השגחה פרטית איך תהא מונחת עם הקצוות לכאן או לכאן".

שומר אמונים (לאדמו"ר רבי אהרן ראטה) ח"א מאמר השגחה פרטית פרק יז ד"ה הרי: "שהשגחת הבורא על כל הברואים גם כן בפרט, כמו למשל על הציפור, שהשגחתו גם כן בדרך פרט, שאין שום ציפור נמלט מבלעדי ה' יתברך".

שפע חיים (רבי יקותיאל יהודה הלברשטאם, האדמו"ר מצאנז-קלויזנבורג) חלק כב שנה ד גיליון מט (הודפס בשנת תשס"ו) עמ' כט: "הרה"ק מוהר"נ מברסלב זי"ע שעגלה מלאה קש הנוסעת לדרכה וקש אחד נופל מתוכה לארץ, היה זה בהשגחה פרטית שקש זה דייקא יפול במקום זה ובזמן הזה. ומסופר שרבה"ק הרבי ר' אלימלך זי"ע דרש פעם בעניין זה ואמר שגם בהמה המטלת גללים יש השגחה פרטית להיכן יפלו. והיה שם תלמיד אחד שלא הבין את הדברים, והיה ממחרת כשירד אותו תלמיד לטבול, מעדה רגלו והתחיל להתדרדר במורד ההר וכפסע בינו לבין המוות, ועד שנתעכבה רגלו ברעי שהיתה מונחת שם ובכך ניצלה נפשו, וכשחזר אח"כ לביהמ"ד פנה אליו רבו הקדוש בשאלה: 'נו, עכשיו אתה כבר מאמין?'".

שו"ת משנה הלכות (לרב מנשה קליין, "האדמו"ר מאונגוואר") ח"ז סי' רפט ד"ה והשנית (וממשיך בסי' ר"צ): "כשהקב"ה בורא בראיו כל הבע"ח ואפילו עשבים הכל אשר לכל, לכל אחד יש לו זמן כמה שיהיה גדל וכמה זמן יהיה על האילן הזה ומתי יבא מי שהוא וייקחנו משם וכיוצא בזה, עכ"פ על הכל יש חשבון מפורט ולא בא שום דבר במקרה כי גם האדם וגם הבהמה והחיות והצמחים ואילנות כולם הם מאדון אחד שבראם".

²⁰⁸ תורת מנחם (לרבי מלובביץ') התועדויות תשנ"א חלק ד עמוד 265 ד"ה אחת: "אחת מנקודות היסוד בתורת הבעל שם טוב (ומתבארת בהרחבה בחסידות חב"ד) היא העניין של השגחה פרטית – שכל דבר שמתרחש בעולם, לא רק בקשר למין המדבר (אדם), אלא גם

ושהיא יסוד התורה כולה²⁰⁹. אכן כך משמע בפשטות מדברי הירושלמי²¹⁰.

יש שחילק שאין השגחה על נפילת העלה למשל, אך יש השגחה על כך שיהיה טרף לבעלי החיים²¹¹.

גם הרב שך דחה את הדעה שאין השגחה פרטית על בעלי חיים, וכתב על כך שכלל ישראל לא קיבל דעה זו²¹². אמנם הלומד את דברי הראשונים

מקורות מלאים והוספות

בקשר לבעלי-חיים, ואפילו לצומח ולדומם – איננו מקרי חס-ושלום, אלא מכון מאת בורא העולם ומנהיגו".

²⁰⁹ וצדיק באמונתו יחיה (לרב מנשה קליין, "האדמו"ר מאונגוואר"), משנה ראשונה, נתיב י: "להאמין בהשגחה פרטית בכל הנבראים... ומבואר דגם על עוף הבת קול מכריז אם ליפול בפח או להינצל והכל בהשגחה פרטית ולא במקרה... ועיין צידה לדרך במאמר הרביעי הכלל השביעי, שכתב דהניסים וההשגחה הפרטית הוא יסוד התורה כולה ושאין לו לאדם חלק בתורה עד שיאמין שכל דברינו ומקרינו כולם ניסים, אין בהם כלל ממנהגו של עולם בין לרבים בין ליחיד".

²¹⁰ ירושלמי שביעית פ"ט ה"א: "לסוף תלת עשר שנים [של הסתרתו במערה] אמר [רשב"י]: לינה נפיק [אני יוצא] חמי מה קלא עלמא? נפיק ויתיב ליה על פומא דמערתא. חמא חד צייד צייד ציפרין, פרס מצודתיה, שמע ברת קלא [בת קול] אמרה 'דימוס' [פני משה: חסד] ואישתיזבא ציפור. אמר: ציפור מבלעדי שמיא לא יבדא, כל שכן בר נשא ויכול לצאת מהמערה".

אמנם בספר לקט מהגייוני התורה (לרב משה צוריאלי) על הירושלמי שם (עמוד 85) הביא דחיה לראיה זו: "כי הרמב"ם מודה שכאשר הדבר נוגע לטובת בן אדם או לרעתו, יש השגחה על אותם בעלי חיים שהטוב או הרע בא על ידיהם. וכאן היה רשב"י צריך לראות מעשה זה כדי שיצא מהמערה". אלא שבפשטות לשון הירושלמי לא משמע חילוק בזה.

²¹¹ מעשי ה' (רבי אליעזר אשכנזי, מראשוני האחרונים), מעשי אבות פרק כא: "שכתב הרמב"ם במורה הנבוכים חלק ג' פרק י"ז, וזה לשונו: ... לא אאמין כלל שזה העלה נפל בהשגחה בו, ולא שזה העכביש טרף זה הזבוב בגזירה מאת ה' ורצונו, עכ"ל... דברי הרמב"ם ז"ל בזה נכונים, אמנם כי כן לדעתי אין ספק שהוא משגיח לתת לעכביש טרף, והעדים הזה מן העכביש שיטרוף הזבוב, כי לדעתי אין ספק שהוא משגיח לתת לעכביש טרף, והעדים הנאמנים על זה מה שנאמר (תהלים קלו, כה) נותן לחם לכל בשר, וכן הכפירים שואגים לטרף ולבקש מאל אכלם (תהלים קד, כא), שרצה לומר שעם היות טורפים שאר בעלי חיים, שבהשגחתו יתברך וברצונו יטרפו... אם כן גם העכביש הטורף הזבוב ודאי יהיה בהשגחתו יתברך לתת לו מאכלו, אבל המשל השני שכתב הרמב"ם ז"ל שלא יאמין שזה העלה נפל בהשגחה בו נאות מאוד".

²¹² לולי תורתך עמוד יד: "פעם העלה רבי מאיר הייזלר שליט"א בפני מרן [הרב שך] זצ"ל את הדעה המובאת בכמה מרבתינו הראשונים, שעל בעלי חיים אין השגחה פרטית, אלא השגחה בכללות על קיום המין.

נענה מרן ואמר: ודאי שאין זה כך, כלל ישראל לא קיבל דעה זו! בירושלמי כתוב לא כך (ירושלמי שביעית פ"ט, הובאו דבריו בתוס' עבודה זרה טז ע"ב ד"ה דימוס: 'אפילו ציפורא קלילא מבלעדי שמיא לא מיתצדא, כל שכן בר איניש').

בסוגיות אלה רואה שבתקופתם דעה זו היתה מקובלת על רבים, ואם כן אין להוכיח מהמקובל מראשית החסידות יותר ממה שהיה מקובל במאות השנים שקדמו לכך.

ויש מי שהוסיף שכל דיבור ודיבור שיהודי שומע, גם מאדם פשוט וגם בענייני גשמיות, עליו לקחת ממנו מוסר ודרך בעבודת ה', שבוודאי מן השמיים הכניסו בפיו דברים הנוגעים לו בעבודת ה'²¹³.

יש מי שביאר שהשגחה פרטית היא הטעם להצלחתו וחשיבותו של גורל, ולכן האומר שרק מקרה הוא שנפל הגורל על פלוני, הריהו כופר בהשגחה²¹⁴.

בעיני האדם

יש להעיר שטבע האדם, שכאשר הוא מעיין מעט באירועים שקרו לו או לאחרים²¹⁵, הוא מוצא שהם נוצרו רק בזכות רצף של מקרים שהתאימו יחד לאירוע שקרה כתוצאה מהם. אך כשנעמיק בעניין נראה שכך טבעו של העולם, שאירועים רבים נוצרים מצירופים של מקרים רבים שהתאימו, ואילו לא היו מתאימים באופן זה, הרי שהיה נוצר אירוע אחר, שאף הוא תוצאה של מקרים רבים שמתאימים.

ועוד יש להיזהר שהאמונה בהשגחה פרטית לא תסתור את ההיגיון²¹⁶.

מקורות מלאים והוספות

²¹³ שפע חיים (רבי יקותיאל יהודה הלברשטאם, האדמו"ר מצאנז-קלויזנבורג) שיעור חומש ורש"י ויגש תשל"ג ד"ה אכן ידוע: "אכן ידוע מה שמבואר בספרים הקדושים תולדות יעקב יוסף (אחריו) פרשת וזאת הברכה אות כה, ועיין בעש"ט על התורה פרשת בראשית אות קכא-קכב) ובשאר ספרים הקדושים, שישנה השגחה פרטית על כל דבר הנשמע באוזני האדם, וכל דיבור ודיבור שיהודי שומע בידוע שעליו לקחת מזה הדיבור מוסר ודרך בעבודת השי"ת... גם כשחבירו מדבר אליו בענייני גשמיות, על האדם המשיב לכווין בכל דיבוריו אמירה לגבוה לעבודת השי"ת. אולם ישנה מדרגה גדולה מזו, שגם כשחבירו שהוא איש פשוט מדבר אליו בענייניו, יתבונן הוא בדברים היוצאים מפי חבירו, שבוודאי מן השמיים הכניסו בפיו דברים הנוגעים לו בעבודת השי"ת. וזו היא מדרגה גדולה ביותר".

²¹⁴ שו"ת אפרקסטא דעניא (ר' דוד שפרבר) ח"א סוף סי' קבו: "משום דכל עניין מתן תורה וקיום מצוותיה תלוי באמונת ההשגחה הפרטית, ושאין שום דבר במקרה ח", וכל החולק על הגורל, ויאמר כי רק מקרה הוא מה שנפל על פלוני, הריהו כופר ח"ו בהשגחה ואין מקום לתורה, ובאמת מה' משפטו יצא".

²¹⁵ ביניהם: כיצד נשא את אשתו, כיצד הגיע לבית שהוא דר בו, כיצד עם מסוים ניצח במלחמה, ועוד ועוד.

²¹⁶ למשל, אדם הרואה אור ירוק בכל הרמזורים שבדרכו, וסבור שזוהי השגחה פרטית. יש לו לעיין ולברר, האם כוונתו שבאמת הקב"ה שינה עבורו את זמני התחלפות האור ברמזורים.

ואחרי ככלות הכל, לעיתים נראית השגחה פרטית כזו, שהתעלמות ממנה היא בבחינת כפירה בהיגיון.

קץ קצוב לחיים

יש שכתבו שיש לכל אדם זמן קצוב לחייו²¹⁷ שפוסקים לו בשעת לידתו²¹⁸, וכשיגיע זמן זה ימות גם בלא חטא ובלא שנידון על כך²¹⁹, כפי שמתים אף בנים קטנים²²⁰. אלא שאפשר שמסיבה מסוימת יתארך או יתקצר זמן זה²²¹. ויש מי שפירשו שהזמן הקצוב הוא הכח שנתן הקב"ה לכל אדם מתחילה כשבראו²²² ע"פ חוקי הטבע²²³.

מקורות מלאים והוספות

²¹⁷ אמונות ודעות (לרס"ג) מאמר ו' ד"ה ואחר כן: "ואחר כן אדבר בענין קץ ימי החיים, ואומר כי בוראם שם להתחברותם מידת ימים מנויים".

מגילת סתרים (ר' נחמן בן יעקב מקירואן, מתקופת הגאונים), הובא באוצר הגאונים יבמות מט ע"ב ד"ה ותניא: "ותניא נמי בבחירתא 'הרי הוא אומר את מספר ימיו אמלא' אלו שני הדורות. פירוש, זו נמי על עיקר המשנה הראשונה נשנית, כי כל הקיצים לפני הקב"ה דורות הם, ואפילו קץ שנותיו של אדם דורות הם קצוצים, וזו הוא פירוש שני דורות שהקב"ה חותכן לחיי האדם...".

חידושי הרשב"ץ (הובא בקובץ שיטות קמאי מסכת ראש השנה טז ע"ב): "וגם אורך הימים הבנים וקיצורם, הכל לפי הקץ הקצוב בעת שנולד".

²¹⁸ רש"י יבמות נ ע"א ד"ה שני דורות: "שנים שפוסקין לאדם בשעת לידתו".

²¹⁹ שו"ת הרשב"ש סימן קצה ד"ה על כן: "על כן אני אומר לפי קוצר שכלי, מי שאין בידו עבירה מחייבת מיתה וקוצר ימים מהעקר נשאר על הקץ הקצוב מספר ימי חייו, ובראש השנה אינו נדון לא בחיים ולא במות, אבל נשאר על הקץ הקצוב, ובתום קיצו ימות אם אין לו מצוה מחייבת אריכות ימיו, וזו היא מיתה בלא חטא. אף על פי שאמרו ז"ל בפרק במה בהמה אין מיתה בלא חטא, אינו מאמר מוסכם, וכמו שכתב הרמב"ן ז"ל בשער הגמול".

²²⁰ שו"ת הרשב"ש סימן קצה (בהמשך דבריו שם) ד"ה ובוזה תסתלקנה: "ובזה תסתלקנה הקושיות שמקשים, בנים קטנים שמת אביהם בעוון מי הם מתים ושא"א לומר שמת בעוון אביו. וכן מי שהיה בראש השנה קטן והגדיל ובאמצע השנה מת מתי נדון, שנ"י באלו שמתו ברוע הנהגתם או שקצם היה קצר לפי מזג הרכבתם או לפי המזג שנולדו בו. וכן מה שמקשים אם בעוון אבות בנים מתים למה מי שיש לו שני בנים מת אחד ונשאר אחד. אפשר לומר לפי זה שמא זה שמת לא מעון אביו מת אלא מפני שהגיע קצו, ואף אם מת בעוון אביו לא גזרה מדת דינו להמית שני בניו לפי שחטאו לא היה כל כך עצום".

²²¹ אמונות ודעות (לרס"ג) מאמר ו' ד"ה ואחר כן: "ועל הביאור הזה יסבור התוספת בקץ הימים, והחיסרון אשר יהיה מן החיים לאדם".

²²² אמונות ודעות (לרס"ג) מאמר ו' ד"ה ואחר כן: "והוא שמתחילת שבראו אין ספק כי בנה אותו על כח מן הכוחות אם רב אם מעט, ומידת עמידת הכח ההוא היא הנקראת קץ, והוא יכול להוסיף בו ולאמצו, ותעמד עם השבעים שלשים אחרים, ויכול להחלישו ולהמס אותו וימס בארבעים".

²²³ אבן עזרא, הפירוש הארוך, שמות כג כו: "לכל איש זמן קצוב וזמן ידוע שיכול להיות כפי

הרעיון שישנו קץ קצוב לחיים, משמע אף מפשרון של אגדות חז"ל²²⁴, וכן אפשר לפרש בכמה מקראות²²⁵, אף שבוודאי ניתן לפרשן בדרכים

מקורות מלאים והוספות

רוב החום והליחה התולדית, לא אש זרה וליחה נכריה, כי הוא הפך התולדות. והדבק בשם יחזק החום והליחה בכח הנשמה. ואז יחיה האדם יותר מהזמן הקצוב. וכן כתוב: יראת ה' תוסיף ימים ושנות רשעים תקצרנה (משלי י כז), וכתוב: בחצי ימיו יעזבנו (ירמיה יז יא), וכתוב: כי אם ה' יגפנו או יומו יבא (שמואל א כו י). והנה המת במלחמה או במגפה לא מת ביומו בזמן הקצוב, כפי תולדת החום והליחה, כי מחוץ באו לו מקרים. והנה, השם שדבק בו, יצילנו מכולם.

מגן אבות (לרשב"ץ) מסכת אבות ה בא: "יומו יבא ומת – היא מיתה טבעית, והוא הקץ הקצוב לפי טבעו".

שו"ת הרשב"ש תחילת סימן קצה: "כל אדם יש לו קץ קצוב מספר ימי חייו... וחכמי המחקר מודים בו ונותנים טעם בדבר, אם מפאת הגרמיים השמימיים אם מפאת ההרכבה, כל עומת שהלחות השרשי והחום הטבעי באופן הראוי יארכו שני האדם, ואם הם מעטים או האחד ירבה או שימעט הוא או האחר יתקצרו ימיו, וכפי ריבויים או מיעוטם ירבו או ימעטו שני האדם, והוא הדין קצוב לאדם שנתבאר בתורה בנביאים ובכתובים ובדברי רבותינו ז"ל ואין לספק בזה ולא לערער עליו".

א. יבמות מט ע"ב – נ ע"א: "את מספר ימיו אמלא – תנאי היא, דתנאי: את מספר ימיו אמלא – אלו שני דורות, זכה – משלימין לו, לא זכה – פוחתין לו, דברי ר' עקיבא; וחכמים אומרים: זכה – מוסיפים לו, לא זכה – פוחתין לו. אמרו לו לרבי עקיבא, הרי הוא אומר: והוספתי על ימיו חמש עשרה שנה! אמר להם: משלו הוסיפו לו, תדע, שהרי נביא עומד ומתנבא הנה בן נולד לבית דוד יאשיהו שמו, ועדיין לא נולד מנשה. ורבנן? מי כתיב מחזקיה? לבית דוד כתיב, אי מחזקיה נולד, אי מאינש אחרינא".

ב. תענית יח ע"ב: "ואנו נתחייבנו כליה למקום, ואם אין אתה הורגנו – הרבה הורגים יש לו למקום, והרבה דובין ואריות יש לו למקום בעולמו שפוגעין בנו והורגין אותנו".

ג. נדרים מא ע"א: "וא"ר אלכסנדר א"ר חייא בר אבא, ואמרי לה אריב"ל: כיון שהגיע קיצו של אדם הכל מושלים בו, שנאמר והיה כל מוצאי יהרגני. רב אמר, מן הדין קרא: למשפטך עמדו היום כי הכל עבדיך. רבה בר שילא, אמרו ליה: שכיב גברא גבוה, הוה רכיב גירדונא זוטרא, מטא תיתורא, איסתויט, שדייה וקא שכיב, קרי על נפשיה: למשפטך עמדו היום. שמואל חזייה לההוא (קרוקיתא דעקרבא) [עקרבא] יתיבא על אקרוקתא ועברה נהרא, טרקא גברא ומיית, קרי עליה: למשפטך עמדו היום".

ד. סוכה דף נג ע"א: "אמר רבי יוחנן: רגלוהי דבר איניש אינון ערבין ביה, לאתר דמיתבעי תמן מובילין יתיה. הנהו תרתי כושאי דהוו קיימי קמי שלמה, אליחרף ואחיה בני שישא, סופרים דשלמה הוו. יומא חד חזייה למלאך המות דהוה קא עציב. אמר ליה: אמאי עציבת? – אמר ליה: דקא בעו מינאי הני תרתי כושאי דיתבי הכא. מסרינהו לשעירים שדרינהו למחוזא דלזו. כי מטו למחוזא דלזו שכיבו. למחר חזיא מלאך המות דהוה קבדח, אמר ליה: אמאי בדיחת? – אמר ליה: באתר דבעו מינאי תמן שדרינהו. מיד פתח שלמה ואמר: רגלוהי דבר איניש אינון ערבין ביה, לאתר דמיתבעי תמן מובילין יתיה".

²²⁴ אמונות ודעות (לרס"ג) מאמר ו ד"ה ואחר כך: "כמו את מספר ימיו אמלא (שמות כג כו). ואמר לקצת הנביאים (דברים לא יד) הן קרבו ימיו למות. ולקצתם אמר (שמואל ב ז יב) והיה כי ימלאו ימיו והדומה לזה".

שו"ת הרשב"ש תחילת סימן קצה: "כל אדם יש לו קץ קצוב מספר ימי חייו, ודבר זה כתוב

אחרות²²⁶.

אמנם רב האי גאון הסתפק בעניין זה, האם נגזר על האדם מתי ימות, ואם לא היה מת מסיבה זו, היה מת מסיבה אחרת²²⁷, או שלא כן. כך גם לגבי המון בני אדם שנהרגים יחד מסיבה מסוימת²²⁸.

עוד הדגיש רב האי גאון, שידיעת ה' מראש מתי ימות האדם, בוודאי אינה סיבה למיתתו אלא נגזרת ממנה, כפי שאיננו אומרים שידיעת ה' שהאדם יעבור עבירה היא סיבה לכך²²⁹.

מקורות מלאים והוספות

בתורה את מספר ימיך אמלא, שני בנביאים הנני מוסיף על ימיך, משולש בכתובים הודיעני ה' קצי וכו'".

²²⁶ תורתן של גאונים חלק ה, "תשובתו של רב האי גאון בעניין הקץ הקצוב לחיים", עמוד 266: "ואשר למד שכתוב 'את מספר ימיך אמלא', הנה אינו מן הנמנע שהוראת הפסוק היא מיתה מחמת זקנה ואריכת ימים, וכן אמר דוד 'או יומו יבוא ומת' זהו היום אשר ידע ה', כי ימות בו מיתה טבעית".

²²⁷ וכן מוכח מדברי התלמוד שהובאו לעיל.

²²⁸ תורתן של גאונים חלק ה, "תשובתו של רב האי גאון בעניין הקץ הקצוב לחיים", עמודים 266–267: "ואשר לאג'ל [בערבית: הקץ הקצוב לחיים] שהזכרת בשאלה, אם יתווסף אליו או יגרע ממנו... האג'ל בשפה הערבית מסמן זמן מסוים, ואיזה זמן שהוא שבו מת החי, זהו האג'ל של מותו, והזמנים שבהם הוא חי אלה הם זמני חייו, אבל בלשוננו אנו אין במקרא מילה הדומה לו...".

ואולם מתעוררת השאלה בנוגע למי שהתנפל עליו מתנפל והרג אותו, האם אותם אומרים שהיה מת באותו הזמן אפילו לא היה הורג אותו הרוצח הזה, או היה נשאר בחיים. והתשובה היא שאין אנו יודעים את הדבר הזה, כי אם ה' הוא היודע אותו. ואולם אנו מרשים להניח שהנהרג היה מת באותו הזמן, אפילו לא היה הורג אותו ההורג. אך מותר גם להניח לפי העיקר שהקדמנו, כי היה בידיעת ה' שהיה חי ונשאר עד למועד אחר, אילו ההורג לא היה הורג אותו.

וישאלו גם כן: לפעמים נהרגים המון בני אדם בהודמנות אחת באונס [מגיפה, מפולת, או טביעה]. האם אנו מאמינים שמותר להניח שכל ההמון הזה היה מת באותו הזמן גם בלאו הכי? והתשובה היא... המעשה הזה מוכיח אפוא שמותר להניח שהמתים האלה, לולא היתה המגפה, היו נשארים בחיים עוד זמן מה, וכן מותרת ההנחה הזאת כלפי המון בני אדם הנהרגים בבת אחת באונס. ואולם מותר גם כן להניח כלפיהם שהיו מתים באותו הזמן אלמלא האסון הזה".

²²⁹ תורתן של גאונים חלק ה, "תשובתו של רב האי גאון בעניין הקץ הקצוב לחיים", עמוד 266 ד"ה ואשר: "אם התכוונת למד שידוע ה' שהוא יחיה, הנה מה שקורה הוא מה שידע אותו ה', אבל ידיעת ה' אינה הסיבה להתהוות הדבר, כי הלוא הוא יודע גם כן שה'רשע יצא מן ה'רשע. לכן הטוב ביותר הוא לומר 'ידע ה' מה שיהיה', וזה ביטוי יותר טוב מאשר לומר 'קרה מה שידע ה'".

השגחה נגד בחירה

רבים כתבו שאע"פ שהאדם בעל בחירה, בחירתו לא תועיל להזיק לאחר ללא גזירת הקב"ה²³⁰, ולכן כשיצטוו או יכאיבוהו אדם ידע בנפשו כי עוונותיו גרמו, והשם יתברך גזר עליו בכך²³¹.

אמנם האור החיים כתב שכיוון שהאדם בעל בחירה, הוא יכול להזיק גם למי שלא נתחייב בכך, ולא תועיל כנגד זה השגחה²³², ולפי זה כתב שעדיף לו לאדם ליפול לסכנה טבעית, כחיות רעות, שלגביהן מועילה ההשגחה, מאשר ליפול ביד שונאיו, בעלי בחירה, שלגביהם לא תועיל לו ההשגחה²³³.

מקורות מלאים והוספות

²³⁰ חובות הלבבות שער ד (שער הביטחון) פרק ב: "שיהיה עניין הבוטח כולו מסור בידו ולא יוכל אדם להזיקו ולהועילו ולא להטיב אליו ולא לדחות נזק מעליו וזולתו, כעבד האסור, אשר הוא בבית הבור ברשות אדוניו. וכשיהיה הבוטח ברשות מי שבטח עליו על העניין הזה, יהיה יותר ראוי לבטוח עליו".

חובות הלבבות שער ד (שער הביטחון) פרק ג: "שאיין ביד אחד מהברואים להועיל את נפשו ולא להזיקה ולא לזולתו, כי אם ברשות הבורא יתברך".

תניא, איגרת הקודש, פרק כה: "ואף שכן אדם שהוא בעל בחירה מקללו או מכחו או מזיק ממונו ומתחייב בדיני אדם ובדיני שמים על רוע בחירתו – אעפ"כ על הניזק כבר נגזר מן השמיים, והרבה שלוחים למקום".

²³¹ ספר החינוך מצוה רמא: "משורשי המצווה [שלא לנקום], שידע האדם ויתן אל לבו כי כל אשר יקרהו משוב עד רע, הוא סיבה שתבוא עליו מאת השם ברוך הוא, ומיד האדם מיד איש אחיו לא יהיה דבר בלתי רצון השם ברוך הוא, על כן כשיצטוו או יכאיבוהו אדם ידע בנפשו כי עוונותיו גרמו והשם יתברך גזר עליו בכך, ולא ישית מחשבותיו לנקום ממנו כי הוא אינו סיבת רעתו, כי העוון הוא המסבב, וכמו שאמר דוד עליו השלום (שמואל ב' ט"ז, י"א) הניחו לו ויקלל כי אמר לו השם יתברך, תלה העניין בחטאו ולא בשמעני בן גרא".

²³² לגבי הבחירה, דנו לגבי שלוש שאלות:

א. ידיעת ה' כנגד הבחירה. על כך דנו בפרק מח בכותרת "הידיעה והבחירה".

ב. השגחת ה' על בריותיו כנגד הבחירה להזיק להן. על כך דנו פרק מב כאן.

ג. הבחירה ברע נגד רצון ה'. על כך דנו בפרק לח בכותרת "בעניינים הנוגעים לייחוד השם".

²³³ אור החיים בראשית לו כא: "ויציליהו מידם. פי' לפי שהאדם בעל בחירה ורצון ויכול להרוג מי שלא נתחייב מיתה, משא"כ חיות רעות לא יפגעו באדם אם לא יתחייב מיתה לשמיים, והוא אומרו ויציליהו מידם, פי' מיד הבחירי, ובזה סתר אומרו ונראה מה יהיו חלומותיו וגו', כי הבחירה תבטל הדבר ואין ראייה אם יהרגוהו כי שקר דיבר".

וכן משמע מהזוהר²³⁴. וכך נראה מדברי רבינו חננאל²³⁵.

לשיטה זו מיושבים אפוא חלק ממקרי "צדיק ורע לו"²³⁶, ושאלת חז"ל מצטמצמת למקרים רעים שנעשו באופן טבעי²³⁷.

מקורות מלאים והוספות

²³⁴ זוהר כרך א (בראשית) פרשת וישב דף קפה ע"א-ע"ב: "רבי יצחק אמר: אי נחשין ועקרין הוו ביה, אמאי כתיב בראובן למען הציל אותו מידם להשיבו אל אביו, וכי לא חייש ראובן להאי דהא אינון נחשין ועקרין ינזקין ליה? ואיך אמר להשיבו אל אביו וכתיב למען הציל אותו?

אלא חמא ראובן דנזקא אשתכח בידיהו דאחוי בגין דידע כמה שנאין ליה ורעותא דלהון לקטלא ליה אמר ראובן טב למנפל ליה לגו גובא דנחשין ועקרין ולא יתמסר בידא דשנאוי דלא מרחמי עליה. מכאן אמרו יפיל בר נש גרמיה לאשא או לגובא דנחשין ועקרין ולא יתמסר בידא דשנאוי (דזעירין אינון דיכלי לאשתזבא ובגין כך אמר למען הציל אותו מידם) בגין דהכא אתר דנחשים ועקרבים אי איהו צדיקא קודשא בריך הוא ירחיש ליה ניסא ולזמנין דזכו דאבהן מסייעין ליה לב"נ וישתזיב מנייהו, אבל כיוון דיתמסר בידא דשנאוי זעירין אינון דיכלין לאשתזבא.

ובגין כך אמר למען הציל אותו מידם, מידם דייקא ולא כתיב למען הציל אותו ותו לא, אלא אמר ראובן ישתזיב מן ידיהו ואי ימות בגובא ימות ובגין כך כתיב וישמע ראובן ויצילהו מידם".

²³⁵ רבינו חננאל חגיגה ה ע"א: "ופתרון יש נספה בלא וגו' [משפט] – כגון אדם שהרג חבירו".

²³⁶ דהיינו מקרים של רעות שנעשו ע"י בני אדם.

²³⁷ ויש להוסיף ולבאר, שלמרות שהקב"ה חנון ורחום, כיוון שמנחג את העולם ע"פ יסוד הבחירה, אין אפשרות להימנע מכך שהבחירה תוכל לגבור על ההשגחה והרחמים. ואין בכך משום מיעוט יכולתו חלילה, משום שהדבר נמנע במהותו.

וכפי שהקב"ה מצטער על כל בחירה של אדם בחטא, ואעפ"כ מאפשר זאת.

עם זאת, יש גבול שאינו תלוי בבחירת הרוע, והוא ההבטחה שלא יכלו ישראל, שעל כך נאמר "ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם לא מאסתים ולא געלתים לכלותם להפר בריתי איתם" (ויקרא כו מד).

היסוד שישנם פרטים שהקב"ה מצטער עליהם ואעפ"כ אינו מונעם, רמוז בכמה מן האגדות: א. "ארבעה מתחרט עליהן הקדוש ברוך הוא שבראם, ואלו הן: גלות כשדים וישמעאלים ויצר הרע (סוכה נב ע"ב).

ב. "ודמע תדמע ותרד עיני דמעה כי נשבה עדר ה' / אמר רבי אלעזר: שלוש דמעות הללו למד? אחת על מקדש ראשון, ואחת על מקדש שני, ואחת על ישראל שגלו ממקומן. ואיכא דאמרי: אחת על ביטול תורה... תנו רבנן: שלושה הקדוש ברוך הוא בוכה עליהן בכל יום: על שאפשר לעסוק בתורה ואינו עוסק, ועל שאי אפשר לעסוק בתורה ועוסק, ועל פרנס המתגאה על הצבור" (חגיגה ה ע"ב).

ג. "באותה שעה [של חורבן המקדש] היה הקדוש ברוך הוא בוכה ואומר אוי לי מה עשיתי השריתי שכינתי למטה בשביל ישראל, ועכשיו שחטאו חזרתי למקומי הראשון, ח"ו שהייתי שחוק לגוים ולעג לבריות" (איכה רבה (וילנא) פתיחות סימן כד), (לגבי יסוד הנמנעות הארכנו לעיל פרק לח).

פרק מג

ימי הדין והכפרה

במקרא מפורש רק שראש השנה הוא יום תרועה²³⁸ ויום הכיפורים הוא יום כפרה²³⁹. "יום דין" לא הוזכר במקרא כלל.

במשנה מפורש שראש השנה הוא יום דין²⁴⁰, וטעם הדבר משום שאדם הראשון נידון בו ויצא בדימוס, ועוד, שרצה המקום לזכות את ישראל בדינם ורצה לדון את ישראל לפני יום הכיפורים, שנתנה להם תורה זמן כדי שיפששו מעשיהם וישבו אל השם²⁴¹. ויש מי שכתב שזמן זה²⁴² נבחר לתשובה משום שהוא זמן חבטת חיטים, ויש צורך בתשובה ותענית למען לא ירום לבבו. ועוד, שהוא זמן העלול למחלות²⁴³.

מקורות מלאים והוספות

²³⁸ במדבר כט א: "ובחודש השביעי באחד לחודש מקרא קודש יהיה לכם כל מלאכת עבודה לא תעשו, יום תרועה יהיה לכם".

²³⁹ ויקרא כג כה: "יום כיפורים הוא לכפר עליכם לפני ה' אלוהיכם".

²⁴⁰ משנה ראש השנה פרק א משנה ב: "בארבעה פרקים העולם נידון: בפסח על התבואה, בעצרת על פירות האילן, בראש השנה כל באי העולם עוברין לפניו כבני מרון שנאמר (תהלים ל"ג) היוצר יחד ליבם המבין אל כל מעשיהם, ובחג נידונין על המים".

²⁴¹ ר"ן על הרי"ף ראש השנה טז ע"א ד"ה בראש השנה: "ויש לשאול למה אדם נדון בר"ה יותר מבשאר ימים..."

ותירוץ דבר זה למדנו מדגרסינן בפסיקתא (פסקא כ"ג) בשם רבי אליעזר בפסוק דרשו ה' בהמצאו דתניא בעשרים וחמישה באלול נברא העולם ולפי זה הא דתניא בגמרא דרבי אליעזר אומר בתשרי נברא העולם על גמר ברייתו קא אמרינן דאדם הראשון שבו נגמר העולם נברא ביום שיש דהיינו באחד בתשרי... אמר לו הקדוש ברוך הוא זה סימן לבניך כשם שעמדת לפני בדין ביום זה ויצאת בדימוס כך עתידין בניך להיות עומדים לפני בדין ביום זה ויוצאין בדימוס וכל זה אימתי? בחודש השביעי באחד לחודש ומכאן סמך למה אדם נדון בר"ה יותר מבשאר ימים, ואף בשמיים יש אות שמזל החודש הזה מאזנים...

ומיהו אכתי תמיהא לי דתניח לר"א אבל לרבי יהושע דאמר דבניסן נברא העולם אכתי הדרא קושיין לדוכתה למה נדון בר"ה יותר מבשאר ימים, ונ"ל שרצה המקום לזכות את ישראל בדינם ורצה לדון את ישראל בזמן שהוקבע לכפרה ולסליחה שלפי שנתרצה הקדוש ברוך הוא ביום"כ הוקבע יום סליחה לדורות, לפיכך גזר השם שיהא אדם נידון בר"ה שצדיקים גמורים נכתבים ונחתמים לאלתר לחיים ובינונים הרי גזר דין שלהם אינו נחתם אלא עד יוה"כ שהוא יום סליחה וכפרה, הרי נתנה להם תורה זמן כדי שבו יפששו מעשיהם וישבו אל השם, ואפשר עוד שמר"ה ועד יוה"כ התחיל השם להתרצות למשה וביוה"כ נתרצה לו לגמרי, ולפיכך רצה הקדוש ברוך הוא לדון בריותיו בזמן שהוקבע לכפרה ולסליחה".

²⁴² הן לגבי ראש השנה והן לגבי יום הכיפורים.

²⁴³ מעשה ניסים (ר' ניסים ממרסיי) פרק י עמוד 141: "ומה שהניחו ז"ל ויעדו בעניין ראש השנה ויום הכיפורים, באמרם (ראש השנה טז ע"ב) 'שלושה ספרים נפתחים בראש השנה'

אמנם במדרש תנחומא משמע להיפך, שבראש השנה חוזרים בתשובה כדי לזכות בדין ביום כיפור²⁴⁴, וכן יש בעוד מקומות שגם ראש השנה הוא יום מחילה²⁴⁵.

בתלמוד הוסיפו שצדיקים גמורים ורשעים גמורים נכתבים ונחתמים בראש השנה, ובינוניים תלויים ועומדים מראש השנה ועד יום הכיפורים, ואז נכתבים לחיים או למיתה²⁴⁶, ואם כן נידונים גם ביום הכיפורים. וכן הביאו

מקורות מלאים והוספות

ואמרם (שם טז ע"ב) 'רשעים גמורים נכתבים ונחתמים לאלתר למיתה וצדיקים גמורים לחיים ובינוניים תלויים ועומדים עד יום הכפורים' – דע לך כי הימים האלה נבחרו לתשובה בהיותם זמן הבעיטה [חבטת חטים], ויצטרך אז לאדם רסן התשובה והתעניות למען לא ירום לבבו כי מלאו פני תבל תנובה והשיקו היקבים תירוש ויצהר.

ואפשר כי בראש השנה האדם נדון כי אז החלה התקופה שהיא קרה ויבשה והיא מתנגדת לטבע יותר משאר התקופות, ואז יצאו החולים לפעל התכלית ויקחו גבול החולים מחליים, וזכרם בא לפני היוצר לחיים ולמוות, כי עבר קציר גם כלה קיץ, ואז יתראה הפעל באדם משנויי העתים כבר חלפו ויראה התכלית אז לחולים מחליים.

גם נכון הוא מה שכתבו החכם אבן עזרא בפרשה הראשונה שהטעם בימים האלו בעבור היכנס חמה במזל מאזניים והמזל ההיא צורתו קבוץ כוכבים מצבם על צורת מאזניים ותוך הצורה צורת אדם כעסן וספרו פתוח בידו, על דרך (משלי טז יא) 'פלס ומאזני משפט ליי', ועל זה אמרו ז"ל שאז שוקלין העונות והזכויות".

²⁴⁴ מדרש תנחומא (ורשא) פרשת וישלח סימן ב: "נתן קולו זה ראש השנה שבו תקיעת שופר, לפני חילו אלו ישראל שהן מודעזעין וחרדין מקול השופר וחוזרין בתשובה כדי לזכות בדין ביום הכפורים, כי גדול יום ה' ונורא מאוד ומי יכילנו זה יום הכפורים שבו ספרי חיים וספרי מתים נחתמים".

²⁴⁵ בראשית רבה (וילנא) פרשה נו סימן ט: "א"ר חנינא ב"ר יצחק: כל ימות השנה ישראל נאחזים בעבירות ומסתבכין בצרות, ובראש השנה הן נוטלין שופר ותוקעין בו ונוכרים לפני הקדוש ברוך הוא והוא מוחל להם".

מנורת המאור (ר' ישראל אלנקאווה) פרק ג, תשובה עמוד 76: "בראש השנה נברא אדם הראשון, וחטא והקב"ה מחל לו, ואמר לו, כשם שמחלתי לך ביום הזה וכך אני עתיד למחול לבניך ביום הזה".

קהלת רבה (וילנא) פרשה ט: "ערב ראש השנה גדולי הדור מתעניין הקדוש ברוך הוא מתיר להם שליש מעונותיהם... ואותן הימים שבין ראש השנה ליום הכפורים היחידים מתעניין והקב"ה מתיר להם עוד שליש מעונותיהם, וביום הכפורים מתעניין כולן והקב"ה מתיר להם עוד שליש מעונותיהן עד שמתעניין אנשים ונשים וטף מוחל להם הקדוש ברוך הוא את הכל".

²⁴⁶ ראש השנה טז ע"ב: "אמר רבי כרספדאי אמר רבי יוחנן: שלושה ספרים נפתחין בראש השנה, אחד של רשעים גמורים, ואחד של צדיקים גמורים, ואחד של בינוניים. צדיקים גמורים – נכתבין ונחתמין לאלתר לחיים, רשעים גמורים – נכתבין ונחתמין לאלתר למיתה, בינוניים – תלויין ועומדין מראש השנה ועד יום הכפורים. זכו – נכתבין לחיים, לא זכו – נכתבין למיתה".

דעות בתנאים שאדם נידון בכל יום או בכל שעה²⁴⁷.

בנוסף התפילה הלשון היא שבראש השנה נכתבים וביום הכיפורים נחתמים²⁴⁸.

לגבי רגע הדין, אמר האר"י שמי שבוכה בראש השנה וביום הכיפורים בכייה גדולה מאליו – הרי שבאותה שעה דנים אותו²⁴⁹.

לגבי מהותו של הדין בראש השנה, נחלקו האם נידונים בו לעולם הזה²⁵⁰ או לעולם הבא²⁵¹.

מקורות מלאים והוספות

²⁴⁷ ראש השנה טז ע"א: "דתניא: הכל נידונים בראש השנה, וגזר דין שלהם נחתם ביום הכפורים, דברי רבי מאיר. רבי יהודה אומר: הכל נידונים בראש השנה וגזר דין שלהם נחתם כל אחד ואחד בזמנו, בפסח על התבואה, בעצרת על פירות האילן, בחג נידונים על המים, ואדם נידון בראש השנה וגזר דין שלו נחתם ביום הכפורים. רבי יוסי אומר: אדם נידון בכל יום, שנאמר ותפקדנו לבקרים. רבי נתן אומר: אדם נידון בכל שעה, שנאמר לרגעים תבחננו".

²⁴⁸ "וכתוב לחיים טובים", "וחתום לחיים טובים" וכד'.

²⁴⁹ שולחן ערוך האר"י, כוונת ראש השנה סוף סעיף ב (והובא באליה רבה סי' תקפ"ד ס"ק ו): "גם אמר כי מי שבוכה אז [בראש השנה וביום כיפור] מעצמו בבכייה גדולה מאליו – אותה שעה דנין אותו בבית דין של מעלה ונפשו מרגשת, ולזה בא לו הבכייה מאליו".

²⁵⁰ שער הגמול לרמב"ן פרק א אות ב: "זה הדין שאמרו חכמים זיכרוןם לברכה שכל אדם נידון בראש השנה, אינו אם יזכה לגן עדן ולחיי העולם הבא או יתחייב לגיהנם ואבדון. שאין אדם נידון בראש השנה אלא לענייני העולם הזה, אם ראוי לחיים ולשלווה או למיתה ויסורין. כך אמרו חכמים בראש השנה (כו א') 'זה היום תחילת מעשיך זיכרון ליום ראשון כי חק לישראל הוא משפט לאלוקי יעקב ועל המדינות בו יאמר אי זו לחרב ואיזו לשלום איזו לרעב ואיזו לשובע ובריות בו יפקדו להזכירם לחיים ולמוות'. אלא כך היא המידה: בראש השנה שוקלין מעשיו של אדם ונכתב ונחתם לזכות ולחובה בעולם הזה כפי מה שמגיע לו בחלקו לפי מעשיו בעולם הזה וכשהאדם נפטר לבית עולמו שוקלין ופוסקין עליו חלקו כפי הראוי לו בעולם הנשמות".

²⁵¹ ראש השנה טז ע"ב: "אמר רבי כרספדאי אמר רבי יוחנן: שלשה ספרים נפתחין בראש השנה, אחד של רשעים גמורין, ואחד של צדיקים גמורין, ואחד של בינוניים. צדיקים גמורין – נכתבין ונחתמין לאלתר לחיים, רשעים גמורין – נכתבין ונחתמין לאלתר למיתה, בינוניים – תליין ועומדין מראש השנה ועד יום הכפורים. זכו – נכתבין לחיים, לא זכו – נכתבין למיתה".

תוס' שם סוף ד"ה ונחתמין לאלתר לחיים: "וכל זה דקרי הכא גבי רשעים מיתה וגבי צדיקים חיים, כלומר: לחיי העולם הבא".

הגהות מיימוניות על הרמב"ם הל' תשובה פ"ג ה"ג: "פירשו התוספות (ראש השנה טז ע"ב ד"ה ונחתמין) דחיים אלו [שנידונים בראש השנה] פירוש לחיי עד, ומיתה זו פירוש לגיהנם. אבל הרמב"ן (בשער הגמול) כתב וז"ל: אין אדם נידון בר"ה אלא לענייני העולם הזה, וזה שאמר לחיים ולמיתה אינם בימים בלבד אלא כל העונשים שבעולם הזה נגעים ומיתה בנים

בספר המנהיג הוסיף שבהושענא רבה תכלית הכפרה, שבו מקיימת חתימת שלושת הספרים²⁵². בזוהר הוסיף שפתקי הדין יוצאים מבית המלך בשמיני עצרת, ואם עושה תשובה שלימה, נקרעים הפתקים²⁵³. הבני יששכר הוסיף שעד סוף חנוכה הוא המשיך למסירת הפתקים, ופרושה ימינו לקבל השבים בתשובה²⁵⁴.

גם ללא שאדם נידון למיתה ביום הדין, אפשר שימות באותה שנה מסיבה אחרת, שהגיע הקץ הקצוב לחייו²⁵⁵, או מסיבה מציאותית או טבעית²⁵⁶, כפי שמתים אף בנים קטנים²⁵⁷.

מקורות מלאים והוספות

ועוני וכיוצא בהם כינו אותם חכמים בלשון מיתה, וכינו השכר והגמול הטוב בלשון חיים".

²⁵² ספר המנהיג, הלכות אתרוג, אות לח: "בהושענא רבה מקיימת חתימת שלושת הספרים הפתוחים בראש השנה לפני הקב"ה ונחתמים ביום הכפורים, ובהושענא רבה תכלית הכפרה...".

²⁵³ זוהר כרך א (בראשית) פרשת ויחי דף רכ ע"א: "אי זכי בתשובה ולא שלימתא כדקא יאות, תליין ליה עד ההוא יומא בתראה דעצרת דהוא תמינאה לחג, ואי עבד תשובה שלימתא לקמי מאריה – אתקיעו, ואי לא זכי – אינון פתקין נפקין מבי מלכא ואתמסרין בידוי דסנטירא, ודינא מתעביד, ופתקין לא מהדרן תו לבי מלכא".

²⁵⁴ הדעה והדיבור (רבי דוד קאהן, האדמו"ר מתולדות אהרן), קונטרס תפכ, עמוד כז: "ומקובל מרביה"ק רבי דוד מדינוב זי"ע שקיבל מאביו הבני יששכר זי"ע שעד אחר זאת חנוכה פרוש ימינו לקבל השבים בתשובה, והוא המשיך לזמן מסירת הפתקין".

²⁵⁵ לגבי הקץ הקצוב לחיים ישנה אריכות בפרק מב בכותרת "קץ קצוב לחיים". ואם כן גם מי שלא יקבל את הרעיון של "קץ הקצוב לחיים", יוכל להסכים לדעה שמוות טבעי יכול לקרות גם ללא גזר דין ביום הדין.

²⁵⁶ שו"ת הרשב"ש סימן קצה ד"ה על כן וד"ה אבל בעל: "על כן אני אומר לפי קוצר שכלי, מי שאין בידו עבירה מחייבת מיתה וקוצר ימים מהעקר נשאר על הקץ הקצוב מספר ימי חייו, ובראש השנה אינו נדון לא בחיים ולא במות, אבל נשאר על הקץ הקצוב ובתום קצו ימות אם אין לו מצוה מחייבת אריכות ימים, וזו היא מיתה בלא חטא. אף על פי שאמרו ז"ל בפרק במה בהמה אין מיתה בלא חטא, אינו מאמר מוסכם, וכמו שכתב הרמב"ן ז"ל בשער הגמול... אבל בעל הקץ הקצוב אינו נכנס בדין החיים והמוות ביום ראש השנה, אבל נכנס לעניין שאר עניני אדם בני ומזוני בריאות וחולי ודומיהם. ואשר לא נכנס ביום הדין בחיים ובמות נשאר בחק האפשר במיתת מגפה ובמיתת מלחמה ודומיהם או מיתה טבעית על ידי רוע הנהגה, וזהו שאמר עליו החכם ויש נספה בלא משפט, וכהוא עובדא דבפ"ק דחגיגה בעובדא דמרים מגדלא נשיא ומרים מקריא דרדקי. ואותן שלא נכתבו בראש השנה בבריאות אם פשעו בעצמם יבואו לידי חולי...".

²⁵⁷ שו"ת הרשב"ש סימן קצה (בהמשך דבריו שם) ד"ה ובוזה תסתלקנה: "ובזה תסתלקנה הקושיות שמקשים, בנים קטנים שמת אביהם בעון מי הם מתים ושא"א לומר שמת בעון אביו. וכן מי שהיה בראש השנה קטן והגדיל ובאמצע השנה מת מתי נדון, שנ"י כאלו שמתו ברוע הנהגתם או שקצם היה קצר לפי מזג הרכבתם או לפי המזג שנולדו בו. וכן מה שמקשים

המאירי חידש – והוא דעת יחיד בעניין זה²⁵⁸ – שכל הרעיון שהעולם נידון בראש השנה ושלושה ספרים נפתחים בו – הוא מהשתדלות דרכי הדת, להיות לציבור בזה התעוררות מחודשת, אך מצד האמת, משפטי יושרו של הקב"ה אינם מוגבלים בזמן, וידיעתו טובת ומקפת מאין זמן מוגבל, וספריו פתוחים תמיד, והפנקס פתוח והיד כותבת בכל עת, ואדם נידון בכל יום²⁵⁹.

ימי דין שונים

מלבד ראש השנה, נזכרו דינים נוספים:

אדם נידון מייד לאחר מותו²⁶⁰.

מקורות מלאים והוספות

אם בעוון אבות בנים מתים למה מי שיש לו שני בנים מת אחד ונשאר אחד. אפשר לומר לפי זה שמא זה שמת לא מעון אביו מת אלא מפני שהגיע קצו, ואף אם מת בעוון אביו לא גזרה מדת דינו להמית שני בניו לפי שחטאו לא היה כל כך עצום.

²⁵⁸ וכן נראה שדעת המעשה ניסים (ר' ניסים ממרסיי) פרק י עמוד 141: "ועל זה אמרו ז"ל שאז שוקלין העונות והזכויות, להעיר ההמון וליראם למען תהיה יראת יי על פניהם לבלתי יחטאו".

²⁵⁹ חיבור התשובה (למאירי), מאמר ב פרק א ד"ה ואצל אבי העזרי: "והוא אמרם בסתרי דבריהם, שלושה ספרים נפתחים בראש השנה אחד של צדיקים גמורים ואחד של רשעים ואחד של בינונים, צדיקים גמורים נכתבים ונחתמין לאלתר לחיים, רשעים גמורים נכתבין ונחתמין לאלתר למיתה, של בינונים תלויין ועומדין מראש השנה ועד יום הכפורים, זכו נכתבין לחיים, לא זכו נכתבין למיתה, נשא משלו תחילה על דרך שלושה ספרים נפתחין, נמשך אל הצורה הנזכרת, עם היות הלשון מפורסם גם כן האמרו על היות המעשים ידועים אצלו כאמרו 'מספרך אשר כתבת', והוא אמרם במשנת חסידים 'וכל מעשיך בספר נכתבין', ואמר שהם נפתחין בראש השנה על צד מה שבארנו.

וזה מהשתדלות דרכי הדת להיות להם בזה הערה והתעוררות לענייני מוסר, וכן בלשון המאירי במקומות רבים 'דרך הערה אמרו' מחודשת בזמן ידוע ובא כלל עניינו למצרה, והגבלת הזמן אמנם יהיה מצד עצמו [של האדם], לא לייחד ולהגביל הזמן במשפטי יושרו [של הקב"ה], כי הוא יתברך לא נסגרו ספריו לעולם עד שיפתחו בראש השנה.

והוא אצלי אמרם אין ב"ד של מעלה נכנסין לדין אלא אם כן קדשו ב"ד של מטה את החודש, כבר התבאר זה על פי קצת מפרשים, ואצלי לפרש על זה הצד אמרם ע"ה בארבעה פרקים העולם נידון, והוא באור נכון.

וכבר העיד וגילה האמת ר' יוסי ע"ה באמרו, אדם נדון בכל יום [שלא כדברי הגמרא ראש השנה טז ע"א, שאמרה על המשנה 'בארבעה פרקים העולם נידון' – 'מני מתניתין? לא רבי מאיר, ולא רבי יהודה, ולא רבי יוסי, ולא רבי נתן], ועל צד משל להיות המעשים ידועים, ומשל הספר בא מזה מאמר נכבד לר' עקיבא השלם במשנת חסידים, האריך בו על אופני התשובה, והיות ידיעתו ית' טובת ומקפת מאין זמן מוגבל והוא אמרו, הכל נתון בערבון וגו', הפנקס פתוח והיד כותבת וכו', והחכם השלם כיוון בזה המאמר להעיר האדם על ענייני עצמו והשתדלו בסבב לעצמו אופני שלמותו.

²⁶⁰ ברכות כח ע"ב: "וכשחלה רבי יוחנן בן זכאי, נכנסו תלמידיו לבקרו. כיון שראה אותם התחיל לבכות... ועכשיו שמוליכים אותי לפני מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא, שהוא

מפורש בנביא שעתיד הקב"ה לדון את כל הגוים בעמק יהושפט²⁶¹, והוא יום הדין הגדול²⁶² והנורא²⁶³. לגבי דין זה נחלקו האם הוא רק לאומות העולם²⁶⁴ או גם לישראל²⁶⁵. יהיה יום דין כשיחיו המתים²⁶⁶, ובפשטות הוא אותו הדין שבעמק יהושפט²⁶⁷.

אם כן אפוא ישנם שלושה דינים: בראש השנה שבכל שנה, לאחר פרידת הנשמה מהגוף, יום הדין הגדול אחר שיחיו המתים²⁶⁸.

מקורות מלאים והוספות

חי וקיים לעולם ולעולמי עולמים, שאם כועס עלי – כעסו כעס עולם, ואם אוסרני – איסורו איסור עולם, ואם ממיתני – מיתתו מיתת עולם, ואיני יכול לפייסו בדברים ולא לשחדו בממון, ולא עוד, אלא שיש לפני שני דרכים, אחת של גן עדן ואחת של גיהנום, ואיני יודע באיזו מוליכים אותי...".

²⁶¹ יואל ד א"ב: כי הנה בימים ההמה ובעת ההיא, אשר (אשוב) (אשיב) את שבות יהודה וירושלים. וקיבצתי את כל הגוים והורדתי אל עמק יהושפט, ונשפתי עמם שם על עמי ונחלתי ישראל אשר פזרו בגוים ואת ארצי חילקו".

²⁶² דרשת הרמב"ן לראש השנה, מהדורת תש"ס עמוד טז: "עוד הזכירו חכמים שיום הדין הוא לעתיד לבוא בזמן תחיית המתים כמו ששנינו (סנהדרין ק"ז ע"ב) דור המבול אין להם חלק לעולם הבא ואין עומדין בדין, אנשי סדום אין להם חלק לעוה"ב אבל עומדין בדין, ויום הדין זה מוכיחין אותו רבותינו ז"ל בהגדות ובמדרשים וקורין לו יום הדין הגדול".

²⁶³ מלאכי ג כג: "הנה אנוכי שולח לכם את אליה הנביא לפני בוא יום ה' הגדול והנורא".

רד"ק שם: "לפני יום המשפט, והוא יום השם הגדול והנורא".
מצודת דוד שם: "לפני בוא יום ה' הגדול והנורא, הוא יום הגמול".

²⁶⁴ נשמת חיים (לרבי מנשה בן ישראל) מאמר ראשון פרק יז: "יצאתי בעקבי המקובלים ומצאתי בספר הכוונות להרי"א ז"ל... כי יום הדין הגדול אינו אלא לאומות העולם".

²⁶⁵ מדרש משלי (בובר) משלי פרק י פסוק א: "אמר ר' ישמעאל בוא וראה כמה קשה יום הדין שעתיד הקדוש ברוך הוא לדון את כל העולם כולו בעמק יהושפט. בזמן שתלמידי חכמים באים לפניו, אומר לכל אחד מהם: כלום עסקת בתורה?...".

נשמת חיים (לרבי מנשה בן ישראל), בהמשך דבריו שם (מאמר ראשון פרק יז): "ויותר נכון אצלי שכאן פירש הכתוב שהדין יהיה כולל לבני ישראל ואומות העולם".

²⁶⁶ רש"י ראש השנה טז ע"ב: "ליום הדין – כשיחיו המתים".

תוספות שם: "ליום הדין – כשיחיו המתים, כדמוכח קרא. ואף על פי שכבר נידונו אחר מיתתן בגן עדן או בגיהנום מפני הנפש, עדיין יהיה דין אחר אם יזכרו לחי העולם הבא שהוא קיים לעולם, ויש שכבר קיבלו דינם בגיהנום ומתוך כך שמא יזכו".

²⁶⁷ בדברי מעייני הישועה דלקמן.

²⁶⁸ נשמת חיים (לרבי מנשה בן ישראל) מאמר ראשון תחילת פרק יז: "וכפי מה שכתב [הרמב"ן] בספר הגמול שלו, להקב"ה שלושה מיני דינים בעולמו: הדין הראשון בכל שנה ושנה ביום ראש השנה, אשר בו נידונין בני אדם איזו לחרב איזו לשלום איזו לרעב איזו לשובע ובריות בו יקדו להזכירם לחיים ולמוות. השני הוא לנשמה לאחר פרידתה מן הגוף, שאם

יש מבני הדור האחרון שביאר את הצורך בשלושת הדינים הללו. שבדין בראש השנה הרי מדובר בחיי האדם, ולכן יש התחשבות בהשפעת העונש על קרוביו, ולכן יש צורך בדין נוסף לאחר מותו, שאז עונשו יכול להיות שלם בלי שישפיע על קרוביו. ועדיין, בדינים אלה לא יכולה להיות התחשבות שלימה בהשפעת מעשיו על אחרים, בהם בניו תלמידיו והדורות הבאים אחריהם, ולכן יש צורך בדין נוסף בסיום המחזור העולמי של האנושות, לאחר גמר כל המעשים²⁶⁹.

מקורות מלאים והוספות

זכתה יורשת גן עדן ואם לאו יורדת לגהינם... השלישי יום הדין הגדול אחר שיחיו המתים, שבו כל האדם נידון כפי מעשיו".

וכן משמע מהריטב"א ראש השנה יז ע"א ד"ה לכך: "מוחלין לו לגמרי ג' עונות שחטא והם כאילו לא עשאם, ומרביעי ואילך הוא שחושבין לו. ואין זה הדין אלא בדין הראשון שלו אחר שהיה בר מצוה, הן בראש השנה כשדנין ענייני העולם, הן בשעת מיתתו כשדנין ענייני נפשו, הן ביום הדין הגדול והנורא".

²⁶⁹ מאור הבחירה (הרב יוסף צבי וינר) פרק יג אותיות ב"ד: "והדברים צריכים הסבר לשם מה צריך אדם שלוש פעמים בדין על אותם מעשים שעשה שהרי לאחר מותו ודאי שלא נתווספו מעשים על מעשיו שיצטרך לעמוד עליהם בדין. וכמו"כ מה פשר עיתוי זמני ימי דין אלה: א. בכל ר"ה, ב. עם מותו, ג. אחרי מותו...

הבחינה השנייה של קביעת העונש הצורך השווה לכל מן הנמנע הוא אף בדין שמים. כי אם ישפטו באותו עונש אזי יגרם אי צדק בסבל משפחת האחד, ואם נתחשב בסבל המשפחה ונמנע בעונש בעל המשפחה יראה אי צדק מבחינת מעשה החטא, שהרי שניהם עשו אותו מעשה חטא. וא"כ האין יקבע משפט יושר צדק ואמת מוחלט. משום כך אמנם נקבע בדין שמים יום דין שני לאדם מלבד דינו בימי חייו בכל שנה בר"ה ויוה"כ שהוא משפט יחסי בהכרח כאמור לעיל, ידון האדם עם מותו דין מחודש מקיף וממצה על כל דרכיו בימי חייו. עתה אפשר למצות עימו את הדין ולקבוע עונשו לפי מעשיו, שהרי אחר מותו אינו קשור לשום גורם יחידי, הוא עם נשמתו, ואת עונשו ישא הוא עצמו...

אלא שעדיין לא מיצינו את משפט הצדק עד תומו... כי אף אם מעשה החטא ישווה בין אדם לאדם, בכל זאת יתכן הבדל גדול מבחינת השפעת מעשה החטא על אחרים, הם הם פירות המעשים כפירות שהם תוצאת העץ, כן השפעת החטא על הזולת הוא תוצאת החטא. והנה השפעת פירות המעשים אינם מוגבלת לתקופת חיי האדם, שהרי אפשר כי תוצאת מעשה חטא של אדם מפורסם שנעשה בפרהסיא ישפיע על הזולת אף זמן רב אחרי מותו, ויתכן גם כי השפעתו תימשך לדורות מאב לבנו ומרר לתלמידו, וא"כ לכל המעשים האלה יהי' חלק לחוטא הראשון והקולר יהי' תלוי מבחינה מסוימת בצווארו שהרי הוא שגרם לכל תגובת שרשרת זו...

מכאן שהכרח לקבוע קיום יום דין שלישי על האדם עם סיום המחזור העולמי של האנושות לאחר גמר כל המעשים בעולם עם פתיחת עידן חדש בעולם עידן אשר לא יחשבו עוד המעשים לבחינת שכר ועונש או אז אפשר יהי' למצות את מעשי האדם עד תומו על כל תוצאותיהם והשפעותיהם הנמזרות. אז ימוצה הדין עם האדם על מעשיו וייגזר עונשו הצורך לכל דקדוקיו, הוא הוא יום הדין הגדול והנורא המוזכר בדברי אחרון הנביאים מלאכי, והאריכו בו חז"ל עם סיום העוה"ז על פתחו של העוה"ב בגמר המחזור העולמי של עולם

כתוב באגדה שבתלמוד, ששמואל התיירא מיום דין גם לאחר מותו²⁷⁰. האור החיים כתב שהתיירא מאותו יום הדין שבעמק יהושפט²⁷¹, והאברבנאל כתב שהתיירא מהדין שאדם נידון בהיפרד נפשו מגופו, בתוך שנים עשר חודש לקבורתו²⁷², ואם כן ישנו דין נוסף²⁷³.

האברבנאל חידש שיום הדין בעמק יהושפט, אין כוונתו כלל למשפט, שהרי כל אדם כבר נשפט בשעת מיתתו, אלא כוונתו שיעשה ה' נקם בכל הגויים אשר הרעו לישראל ובמתים שיקיצו כדי שיקבלו עונשם לעיני החיים²⁷⁴.

השאלות בימי הדין

מפורש באגדה שבתלמוד שבשעה שהאדם נכנס לדין שואלים אותו שש

מקורות מלאים והוספות

המעשים ותחילת עולם השכר.

²⁷⁰ חגיגה ד ע"ב: "רבי אלעזר כי מטי להאי קרא בכי: ויאמר שמואל אל שאול למזה הרגזתי להעלות אתי. ומה שמואל הצדיק היה מתיירא מן הדין, אנו – על אחת כמה וכמה! שמואל מאי היא? דכתיב ותאמר האשה אל שאול אלהים ראיתי עלי, עולים – תרי משמע, חד – שמואל, ואידך – דאול שמואל ואתייה למשה בהדיה. אמר ליה: דלמא חס ושלום לדינא מתבעינא, קום בהדאי דליכא מילתא דכתבת באורייתא דלא קיימתייה".

²⁷¹ אור החיים דברים כו י: "והוא סוד המשפט שישפוט ה' לעתיד לבוא בעמק יהושפט (מדרש תהלים ח'), שממנו פחד ורהב שמואל כשהעלתו בעלת אוב (חגיגה ד ע"ב)".

²⁷² ספר מעייני הישועה (האברבנאל) מעיין ח תמר ז ד"ה וההודעה הו': "ואמנם מה שאמר ששמואל היה מתיירא שמא נקרא לדין לא כיוונו על הדין הגדול לעתיד לבוא כי הוא היה נאמן נביא לה' ולא נפל מכל דבריו ארצה ואיך יטעה בחשבונו בהיות מן הזמן ההוא עד התחייה כשלושת אלפים שנה, וגם כי לדעת הרב הנחמני יהיה יום הדין אחר התחייה ואם שמואל עדיין לא היה ולא קם מקברו בתחייה איך יחשוב שהיה נקרא לדין. אבל הם כוונו לומר כי לפי שהיה זה בתוך שנים עשר חודש לקבורתו חשב שמא נקרא לדין באותו דין שני שהאדם נדון בהיפרד נפשו מגופו שהוא באותם שנים עשר חודש".

²⁷³ מאידך, האברבנאל עצמו שם סובר שאין משפט בעמק יהושפט, כדלקמן בסמוך.

²⁷⁴ מעייני הישועה (לאברבנאל) מעיין ח תמר ז ד"ה וההודעה הו': "שהרמב"ן כתב בשער הגמול אשר לו, שיש אצלינו ג' דינים... והדין השלישי הוא לעתיד לבוא למתים שיקומו בתחייה וישפוט ה' כל הקמים... והוא יום הדין הגדול... זה דעת הרמב"ן והוא עצמו דעת הגאון רבי סעדיה שקדמו בדעות האלה, וגם רבים מחכמי עמנו שהיו לפניו ולאחריו. אבל אחרי בקשת המחילה מכבוד תורתם, אין רוחי נוחה בדבריהם ואין דעתי סובל דבר זה... כי כיוון שכבר בשעת המיתה נידון ונגזר אם לזכות אם לחובה... ולמה אם כן ייכנס באחרית הימים פעם אחרת בדין שלישי?

ומלבד שהסבר לא תסבילהו, הנה עוד לא נמצא בכתוב ולא בדבריהם ז"ל דבר מורה עליו, לפי שמה שנאמר 'כי ידין ה' עמו' עניינו שינקום נקמתו מאויביו... ומזה המין הוא מה שניבא יואל ו'קיצתי את כל הגויים והורדתיים אל עמק יהושפט ונשפטי שם עמהם... ועניין היעוד הזה, שבזמן ביאת משיחנו יעשה ה' יתברך נקם בכל הגויים אשר הרעו לישראל וגם המתים יקיצו ויעורו משנתם כדי שיקבלו עונשם לעיני החיים".

שאלות, ובראשם "נשאת ונתת באמונה"²⁷⁵. אמנם נחלקו הראשונים האם אכן זוהי השאלה הראשונה²⁷⁶, או שקודמת לה שאלה האם עסק בתורה²⁷⁷. ויש מהראשונים שהביא בשם המדרש את השאלה "עסקת במעשה מרכבה"²⁷⁸.

ובמדרש אחר יש נוסח שונה, ובו רק שתי שאלות: "כלום עסקת בתורה ועשית גמילות חסדים לפני"²⁷⁹. שאלות אלו ועוד שאלות נמצאות במדרש גם כשאלות ששואל מלאך המוות את האדם קודם שיוצאת נשמתו²⁸⁰.

ביום הדין שעתיד הקב"ה לדון בעמק יהושפט, תלמידי חכמים נשאלים

מקורות מלאים והוספות

²⁷⁵ שבת לא ע"א: "אמר רבא: בשעה שמכניסין אדם לדין אומרים לו: נשאת ונתת באמונה, קבעת עתים לתורה, עסקת בפריה ורביה, צפית לישועה, פלפלת בחכמה, הבנת דבר מתוך דבר? ואפילו הכי: אי יראת ה' היא אוצרו – אין, אי לא – לא".

²⁷⁶ תוספות קידושין מ ע"ב ד"ה אין: "אין תחילת דינו של אדם אלא על דברי תורה – והא דאמר בפרק במה מדליקין (שבת לא.) כשמכניסין אדם לדין אומרים לו נשאת ונתת באמונה, היינו דווקא לענין שאלה ששואלין לו על משא ומתן, אבל מ"מ נפרעים ממנו תחילה על שלא קבע עיתים לתורה".

²⁷⁷ תוספות הרא"ש קידושין מ ע"ב ד"ה אין: "אין תחילת דינו של אדם אלא על דברי תורה. והא דאמר' בפ"ב דשבת ששואלים לו נשאת ונתת באמונה קבעת עיתים לתורה, מ"מ מתחילה שואלים לו אם עסק בתורה וגם עדיין צריך שיקבע עיתים לתורה".

²⁷⁸ ראבי"ה תשובות ובאורי סוגיות סימן אלף קנה: "אמר רבא בשעה שמכניסין אדם לדין אומרים לו: נשאת ונתת באמונה, קבעת עתים לתורה, נתעסקת בפריה ורביה, צפית לישועה, פלפלת בחכמה, הבנת דבר מתוך דבר. ואפילו הכי אי איכא יראת ה' אין אי לא לא. ובמדרש קהלת גרסינן: עסקת במעשה מרכבה וכו' כדאיתא התם". לפנינו לא נמצא כן במדרש קהלת, אלא במדרש משלי (שיובא לקמן) לגבי הדין בעמק יהושפט, שבו שואלים "צפית במרכבה".

²⁷⁹ מסכת חייבוט הקבר, תחילת פרק חמישי (נמצא בספר ראשית חכמה שער היראה פרק יב ובאוצר המדרשים "גן עדן, גיהנום"): "בשעת הדין אומר לו הקדוש ברוך הוא לאדם: טורח גדול היה לי עליך משיצרתך במעי אימך ולא היית נפל, וכשיצאת לאוויר העולם תיקנתי לך מזונות והצלתיך מן הייסורין, כלום עסקת בתורה ועשית גמילות חסדים לפני? אם יש בו דברים הללו – פוטרין אותו מייד הדין, ואם לאו – מוסרין אותו לה' מלאכי חבלה כנגד ה' חומשי תורה הם...".

²⁸⁰ מסכת חייבוט הקבר, פרק רביעי (נמצא בספר ראשית חכמה שער היראה פרק יב ובאוצר המדרשים "גן עדן, גיהנום"): "אמרו: בשעה שאדם נפטר מן העולם, לא די שהוא נבחל ממלאך המוות שכולו מלא עיניים וחרבו שלופה בידו, אלא שואל לו: כלום עסקת בתורה ובגמ"ח והמלכת לקונך בשחרית וערבית והמלכת את חברך בנחת רוח? אם יש בו דברים הללו – זורק אותה טיפה לתוך פיו ויוצאת נשמתו בלא צער כמושך נימא מחלב, ואם אין בו דברים הללו – יוצאה נשמתו מגופו כגרירת קוצים מן הצמר".

שאלות רבות על כל חלקי התורה²⁸¹.

ובכלל, חז"ל המדרשים והפייטנים הרבו בתיאורים מוחשיים של הדין, כמו גם תיאורי העונשים, שאין כמותם על מנת לעורר בנו את היראה.

מקורות מלאים והוספות

²⁸¹ מדרש משלי (בובר, מתקופת הגאונים) פרק י פסוק יז ד"ה אורח לחיים (והובא בקצרה בביאור הלכה (במשנה ברורה) סי' קנה סעיף א ד"ה עת ללמוד): "אמר ר' ישמעאל בוא וראה כמה קשה יום הדין שעתיד הקדוש ברוך הוא לדון את כל העולם כולו בעמק יהושפט. בזמן שתלמידי חכמים באים לפניו אומר לכל אחד מהם: כלום עסקת בתורה? אמר לו: הן, אומר לו הקדוש ברוך הוא: הואיל והודית, אמור לפני מה שקרית, ומה ששנית בישיבה, ומה ששמעת בישיבה. מכאן אמרו כל מה שקרא אדם יהא תפוש בידו, ומה ששנה כמו כן, שלא תשיגהו בושה ליום הדין. מכאן היה ר' ישמעאל אומר: אוי לה לאותה בושה, אוי לה לאותה כלימה, ועל זה בקש דוד מלך ישראל בתפלה ובתחנונים לפני המקום ואמר ה' בוקר תשמע קולי בוקר אערוך לך ואצפה...

בא מי שיש בידו תלמוד, הקדוש ברוך הוא אומר לו בני הואיל ונתעסקת בתלמוד, צפית במרכבה, צפית בגאווה שאין הנייה בעולמי אלא בשעה שתלמידי חכמים יושבים ועוסקים בתורה מציצין ומביטין ורואין והוגין המון התלמוד הזה, כיסא כבודי היאך הוא עומד, רגל הראשונה במה היא משמשת, שנייה במה היא משמשת (ג' במה היא משמשת, ד' במה היא משמשת), חשמל היאך הוא עומד, ובכמה פנים הוא מתהפך בשעה אחת, לאי זה רוח הוא משמש, הבקר היאך עומד, כמה פנים של זוהר נראין בין כתפיו, לאיזה רוח משמש (כרוב היאך הוא עומד, לאי זה רוח הוא משמש). גדולה מכולם עיון כיסא הכבוד היאך הוא עומד, עגול הוא כמין מלבן, ומתוקן הוא, כמה גשרים יש בו, כמה הפסק בין גשר לגשר, וכשאני עובר באי זה גשר אני עובר, ובאי זה גשר האופנים עוברים, ובאי זה גשר הגלגלים עוברים. גדולה מכולם מציפורני ועד קודקודי, היאך אני עומד, כמה שיעור בפיסת ידי, וכמה שיעור אצבעות רגליי. גדולה מכולם כיסא כבודי היאך הוא עומד, לאי זה רוח הוא משמש, באחד בשבת לאיזה רוח הוא משמש, בשני בשבת לאיזה רוח הוא משמש, בשלישי בשבת לאיזה רוח הוא משמש, ברביעי בשבת, בחמישי בשבת, בששי בשבת, לאיזה רוח משמשין, וכי לא זהו הדרי, זהו גדולתי זה הדר יופיי שבני מכירין את כבודי במידה הזאת, ועליו אמר דוד מה רבו מעשיך ה' כולם בחכמה עשית מלאה הארץ קנייניך. מכאן היה ר' ישמעאל אומר אשרי תלמיד חכם שהוא משמר תלמודו בידו, כדי שיהא לו פתחון פה להשיב ליום הדין לפני בוראו, לכך נאמר אורח לחיים שומר מוסר, אבל אם עזב תלמודו והניחו, משיגו בושה וכלימה ליום הדין לכך נאמר ועזב תוכחת מתעה, אמר ר' בנאה שהקב"ה מרחיקו מלפניו."

פרק מד

שכר ועונש בעולם הזה

בפסוקים רבים, בין בתורה²⁸² ובין בשאר ספרי התנ"ך²⁸³, מפורש שגם בעולם הזה הצדיקים מקבלים שכר והרשעים נענשים. והוא מפינות האמונה²⁸⁴.

וכן אמרו בתמיהה, וכי חשוד הקב"ה לעשות דין בלא דין?²⁸⁵ וכבר תמה אברהם אבינו, השופט כל הארץ לא יעשה משפט²⁸⁶? ויש שאף הוכיח מסברה זו לגבי יסודות בענייני קיום העולם ושנות הגאולה, שלא יתכן שהקב"ה יעשה חלילה דין שאינו צודק²⁸⁷.

מקורות מלאים והוספות

²⁸² בראשית יח כה: "חלילה לך מעשות כדבר הזה להמית צדיק עם רשע והיה כצדיק כרשע חלילה לך השופט כל הארץ לא יעשה משפט".

ויקרא פרק כו: "אם בחוקתי תלכו ואת מצוותי תשמרו ועשיתם אתם. ונתתי גשמיכם בעתם ונתנה הארץ יכולה ועץ השדה ייתן פרי... ואם לא תשמעו לי ולא תעשו את כל המצוות האלה. ואם בחוקתי תמאסו ואם את משפטי תגעל נפשכם לבלתי עשות את כל מצוותי להפרכם את בריתי. אף אני אעשה זאת לכם והפקדתי עליכם בהלה את השחפת ואת הקדחת מכלות עיניים ומדיבות נפש וזרעם לריק וזרעם ואכלהו אויביכם...".

דברים יא יג: "והיה אם שמוע תשמעו אל מצוותי אשר אנוכי מצווה אתכם היום לאהבה את ה' אלוהיכם ולעובדו בכל לבבכם ובכל נפשכם. ונתתי מטר ארצכם בעיתו יורה ומלקוש ואספת דגנך ויתירשך ויצהרך. ונתתי עשב בשדך לבהמתך ואכלת ושבעת. השמרו לכם פן יפתה לבבכם וסרתם ועבדתם אלוהים אחרים והשתחויתם להם. וחרה אף ה' בכם ועצר את השמיים ולא יהיה מטר והאדמה לא תתן את יכולה ואבדתם מהרה מעל הארץ הטובה אשר ה' נתן לכם".

דברים פרק כח: "והיה אם שמוע תשמע בקול ה' אלוהיך לשמור לעשות את כל מצוותיו אשר אנכי מצווך היום ונתנך ה' אלוהיך עליון על כל גויי הארץ. ובאו עליך כל הברכות האלה והשיגוך כי תשמע בקול ה' אלוהיך... והיה אם לא תשמע בקול ה' אלוהיך לשמור לעשות את כל מצוותיו וחוקותיו אשר אנוכי מצווך היום ובאו עליך כל הקללות האלה והשיגוך. ארור אתה בעיר וארור אתה בשדה...".

²⁸³ משלי י ג: "לא ירעיב ה' נפש צדיק".

תהלים לו כה: "נער הייתי גם זקנתי ולא ראיתי צדיק נעזב וזרעו מבקש לחם".

²⁸⁴ מאירי קידושין לט ע"ב ד"ה זהו: "מפינות האמונה להאמין בגמול ובעונש בין בעולם הזה בין בעולם הבא".

²⁸⁵ ברכות ה ע"ב: "מי חשיד קודשא בריך הוא דעביד דינא בלא דינא?".

²⁸⁶ בראשית יח כה.

²⁸⁷ תוספת ברכה (לרב ברוך אפשטיין, בעל התורה תמימה) בראשית א ד"ה וגם: "וגם מצד אחר קשה לפרש ענין שית אלפי שנים הוי עלמא, שאח"כ יבוא חורבן נצחי, כי הן אנו מונין היום שנות קיום העולם כמעט חמשת אלפים ושבע מאות שנה, ונשאר עוד לקץ הקיום כשלוש מאות שנה.

השיקול שבין הזכויות לעוונות²⁸⁸ אינו לפי מניין הזכויות והעוונות אלא לפי גודלם, ואין שוקלין אלא בדעתו של א"ל דעות והוא היודע היאך עורכין הזכויות כנגד העוונות²⁸⁹. אמנם בסוגיות שבהלכה הגדירו חז"ל את חומרת העבירה רק ע"פ העונש הקבוע לה, כגון מיתות בית דין השונות, כרת, מלקות.

בין העונשים המפורשים בתורה, גם כאלו המוגדרים על עבירות מסוימות – כרת ומיתה בידי שמיים. חז"ל הוסיפו שאף עונש דוגמת ארבע מיתות לא בטל²⁹⁰.

עוצם העונש בעולם הזה²⁹¹

ודאי שאין הקב"ה ותרן לעבור על כל הפשעים, וכל האומר כן יופקרו חייו וגופו, שגורם לבריות לחטוא²⁹². ובפרט לגבי הצדיקים, הקב"ה מדקדק עמם כחוט השערה²⁹³.

מקורות מלאים והוספות

והנה, לוא נחשוב כי היום ומחר תבוא גאולתנו הנצחית, הייתכן כי כנגד אלפי שנות גלותנו יצטמצם זמן הענקת גאולתנו אך ורק במשך שלוש מאות שנה? ועל כגון זה נאמר 'מי חשיד הקב"ה דעביד דינא בלא דינא?'.

²⁸⁸ דנו כל המפרשים על הרמב"ם שם (הל' תשובה פ"ג ה"ב) האם מדובר על דין בעולם הזה או בעולם הבא, ואם בעולם הזה – האם מדובר על דין שימות בו מיד או דין אחר.

²⁸⁹ רמב"ם הל' תשובה פ"ג ה"ב: "ושיקול זה אינו לפי מנין הזכויות והעוונות אלא לפי גודלם, יש זכות שהיא כנגד כמה עוונות שנאמר יען נמצא בו דבר טוב, ויש עון שהוא כנגד כמה זכויות שנאמר וחוטא אחד יאבד טובה הרבה, ואין שוקלין אלא בדעתו של א"ל דעות, והוא היודע היאך עורכין הזכויות כנגד העוונות".

²⁹⁰ תלמוד בבלי כתובות ל ע"א ע"ב: "והאמר רב יוסף, וכן תני רבי חייא: מיום שחרב בית המקדש, אף על פי שבטלו סנהדרין, ארבע מיתות לא בטלו; לא בטלו? הא בטלו להו! אלא דין ארבע מיתות [רש"י: עונש דוגמתם] לא בטלו, מי שנתחייב סקילה – או נופל מן הגג או חיה דורסתו, ומי שנתחייב שריפה – או נופל בדליקה או נחש מכישו, ומי שנתחייב הריגה – או נמסר למלכות או ליסטים באין עליו, ומי שנתחייב חנק – או טובע בנהר או מת בסרונכי".

²⁹¹ לגבי עוצם השכר והעונש בעולם הבא הארכתי לקמן פרק קכה.

²⁹² בבא קמא נ ע"א: "אמר ר' חנינא: כל האומר הקדוש ברוך הוא ותרן הוא – יותרו חייו, שנאמר: הצור תמים פעלו כי כל דרכיו משפט".

רש"י שם: "ותרן – לעבור על כל פשעם. יותרו חייו – יופקרו חייו וגופו שמורה אל הבריות לחטוא".

ירושלמי שקלים פ"ה ה"א: "אמר רבי חנינא: מאן דאמר רחמנא וותרן – יתותרון בני מעיי [מעיו], אלא מאריך רוחיה וגבי ידיה".

²⁹³ בבא קמא נ ע"א: "אמר רבי אחא: אף על פי כן מת בנו [של נחוניא חופר שיחין] בצמא, שנאמר: וסביביו נשערה מאוד, מלמד, שהקדוש ברוך הוא מדקדק עם סביביו [רש"י: צדיקים

וכן אמרו, כל העובר על דברי חכמים חייב מיתה²⁹⁴.

וכן מצינו שתלו חז"ל עונשים נוראים בעבירות קלות-לכאורה, כגון²⁹⁵ שסרקו את בשרו של רבי עקיבא במסרקות של ברזל²⁹⁶, עונש על כך שאילו היה משמש את רבי אליעזר היה לומד תורה הרבה²⁹⁷. שרבי יהודה הנשיא התייסר באבן שבמקום קטנים עד שהיה זועק מכאבים, עונש על כך שאמר לעגל "לך, לך נוצרת"²⁹⁸. שעל חזקיהו נגזר²⁹⁹ למות ולא ולזכות לעולם הבא, משום שלא עסק בפריה ורביה, כיוון שראה ברוח הקודש שיצאו ממנו בנים שאינם הגונים³⁰⁰.

מקורות מלאים והוספות

הדבקים בו אפילו כחוט השערה. ר' נחוניא אמר, מהכא: אל נערץ בסוד קדושים רבה ונורא על כל סביביו".
ובדומה לזה בירושלמי שם (שקלים פ"ה ה"א).

²⁹⁴ ברכות דף ד ע"ב: "וכל העובר על דברי חכמים חייב מיתה. מאי שנא בכל דוכתא דלא קתני חייב מיתה, ומאי שנא הכא דקתני חייב מיתה? איבעית אימא: משום דאיכא אונס שינה; ואיבעית אימא: לאפוקי ממאן דאמר תפלת ערבית רשות, קא משמע לן דחובה".

²⁹⁵ הביא את דוגמא זו ודוגמאות נוספות בספר שיחות מוסר (ר' חיים שמואלביץ) תשס"ב מאמר מח עמוד רג.

²⁹⁶ ברכות סא ע"ב: "בשעה שהוציאו את רבי עקיבא להריגה זמן קריאת שמע היה, והיו סורקים את בשרו במסרקות של ברזל, והיה מקבל עליו עול מלכות שמים".

²⁹⁷ סנהדרין סח ע"א: "אמר להם ורבי אליעזר: למה באתם? אמרו לו: ללמוד תורה באנו. אמר להם: ועד עכשיו למה לא באתם? אמרו לו: לא היה לנו פנאי. אמר להם: תמיה אני אם ימותו מיתה עצמן. אמר לו רבי עקיבא: שלי מהו? אמר לו: שלך קשה משלהן".
רש"י שם ד"ה שלך קשה משלהן: "מפני שליבך פתוח כאולם, ואילו שימשני היית למד תורה הרבה".

²⁹⁸ בבא מציעא פה ע"א: "אמר רבי: חביבין יסורין. קבל עליה תליסר שני – שית בצמירתא ורש"י: אבן שבמקום קטנים, ושבע בצפרנא ורש"י: חולי שבתוך הפה. ואמרי לה: שבעה בצמירתא, ושית בצפרנא. אהוריירה דבי רבי הוה עתיר משבור מלכא, כד הוה רמי כיסתא לחיותא הוה אזיל קלא בתלתא מילי, הוה מכויך דרמי בהדיא שעתא דעייל רבי לבית הכסא, ואפילו הכי מעבר ליה קליה לקליה, ושמעו ליה נחותי ימא. ואפילו הכי, יסורי דרבי אלעזר ברבי שמעון עדיפי מדרבי. דאילו רבי אלעזר ברבי שמעון – מאהבה באו ומאהבה הלכו, דרבי – על ידי מעשה באו ועל ידי מעשה הלכו. על ידי מעשה באו מאי היא? דההוא עגלא דהוה קא ממטו ליה לשחיטה, אזל תליא לרישיה בכנפיה דרבי, וקא בכי. אמר ליה: זיל, לך נוצרת. אמרי: הואיל ולא קא מרחם – ליתו עליה יסורין".

²⁹⁹ בתחילה. לאחר מכן שב בתשובה.

³⁰⁰ ברכות י ע"א: "בימים ההם חלה חזקיהו למות ויבא אליו ישעיהו בן אמוץ הנביא ויאמר אליו: כה אמר ה' (צבאות) צו לביתך כי מת אתה ולא תחיה וגו'. מאי כי מת אתה ולא תחיה? מת אתה בעולם הזה, ולא תחיה לעולם הבא. אמר ליה: מאי כולי האי? אמר ליה: משום דלא

וכן מצינו כבר במקרא, עונשים חמורים על עבירות קלות-לכאורה, כגון מי מריבה³⁰¹.

צדיק ורע לו רשע וטוב לו

עם זאת, בכל הדורות דנו על שאלת צדיק ורע לו רשע וטוב לו³⁰²: בין במקראות³⁰³, בין בחז"ל³⁰⁴, בין בגאונים³⁰⁵, בין בראשונים³⁰⁶, בין באחרונים³⁰⁷. ואף ספר איוב כולו עוסק בשאלה זו. אכן שאלה זו הביאה

מקורות מלאים והוספות

עסקת בפריה ורביה. אמר ליה: משום דחזאי לי ברוח הקדש דנפקי מינאי בנין דלא מעלו. אמר ליה: בהדי כבשי דרחמנא למה לך? מאי דמפקדת איבעי לך למעבד, ומה דניחא קמיה קודשא בריך הוא לעביד".

³⁰¹ במדבר כ יב: "ויאמר ה' אל משה ואל אהרן, יען לא האמנתם בי להקדישני לעיני בני ישראל, לכן לא תביאו את הקהל הזה אל הארץ אשר נתתי להם". במדבר כ כד: "יאסף אהרן אל עמיו, כי לא יבוא אל הארץ אשר נתתי לבני ישראל, על אשר מריתם את פי למי מריבה".

³⁰² ביניהם גם חייבי כרת ומיתה בידי שמים.

³⁰³ ירמיהו יב א: "צדיק אתה ה' כי אריב אליך, אך משפטים אדבר אותך, מדוע דרך רשעים צלחה".

חבקוק א יג: "למה תביט בוגדים, תחריש בבלע רשע צדיק ממנו". תהלים עג יב: "הנה אלה רשעים ושליוי עולם השגו חיל".

קהלת ז טו: "את הכל ראיתי בימי הבלי יש צדיק אובד בצדקו ויש רשע מאריך ברעתו". ועוד.

³⁰⁴ ברכות ז ע"א: "מפני מה יש צדיק וטוב לו, ויש צדיק ורע לו, יש רשע וטוב לו, ויש רשע ורע לו?".

³⁰⁵ אמונות ודעות (לרס"ג) מאמר ה: "ואחר כן אומר, כי אני מוצא ייסורי הצדיקים בעולם הזה על שני דרכים: אחד מהם על חטאים מעטים, כאשר הקדמתי לבאר. והשני התחלת רעה יביאה הבורא עליהם, כשידע מהם שהם סובלים אותה, ואחר כן יגמלם עליה טובה... ואחר כן אומר, כי טובת הכופרים לעולם הזה והארכתם, היא על שבעה דרכים...".

³⁰⁶ חובות הלבבות שער ד פרק ג: "ואם יאמר האומר: הנה אנחנו רואים מקצת צדיקים לא יודמן להם טרפם, אלא אחרי העמל והיגיעה ורבים מאנשי העברות בשלוה וחיהם בטוב ובנעימים...".

תוספות כתובות ל ע"ב: "אבל קשה, דחזינן כמה עבריינים ועובדי עבודת כוכבים שמתים על מיטותם...".

ריטב"א כתובות ל ע"ב: "פירוש באותן שנוטלין דינם בעוה"ז, כי בוודאי יש כמה רוצחים ומשומדים שמתים בשלוה והשקט שנידונין בעולם הבא. וזה ברור".

³⁰⁷ בית יעקב על תוס' כתובות ל ע"ב ד"ה דין ד' מיתות (שהובא לעיל): "וקשה, דעדיין חזינן כמה עברייני מתים על מיטתן בלא תשובה...".

רבים וגדולים לפקפק על האמת³⁰⁸ ואף להתרחק מן האמונה³⁰⁹.

וכתב הרמב"ן שישנה חשיבות להעמיק בעניין זה, לדעת את דרכי מעשי האלוקים ואת יושר הדין כפי מה שידינו משגת³¹⁰. אמנם המכתב מאלהו כתב שמי שאמונתו שלימה יודע כי לא לנו לבקר את משפטי ה'³¹¹.

אכן הביאו על שאלה זו תירוצים רבים³¹², ובראשם, שמדובר בצדיק שאינו גמור, שמריעים לו בעולם הזה לנקותו מעוונותיו, וברשע שאינו גמור, שמטיבים לו לשלם לו שכר מצוותיו בעולם הזה כדי לטורדו³¹³. והקב"ה

מקורות מלאים והוספות

³⁰⁸ מאירי מועד קטן כח ע"א: "ואל יחוש למה שאמרו כאן [רבא] 'חיי בני ומזוני לאו בזכותא תליא מילתא אלא במזלא', כי הוא מאמר יחיד לא יסבלוהו דרכי הדת... שלא הביאו לזה אלא מה שראה מהעדר הסידור, והיא הסיבה שהביאה רבים לפקפק על האמת, כמו שנודע למבינים".

"העדר הסידור" בלשון המאירי פירושו חוסר הבנתו בעניין צדיק ורע לו רשע וטוב לו, כמו שהביא בברכות ז ע"א (ומעין זה בעוד מקומות): "צריך אדם להיזהר שלא לפקפק ולהרהר אחר מידותיו ית' ממה שראה לו העדר הסידור בין בני אדם בעניין צדיק ורע לו רשע וטוב לו, שהכל במשפטי ישרו ית'".

³⁰⁹ קידושין לט ע"ב: "ואחר [אלישע בן אבויה] מאי הוא? איכא דאמרי: כי האי גוונא חזא [שאמר לו אביו עלה לבירה והבא לי גוזלות, ועלה לבירה ושלח את האם ונטל את הבנים, ובחזירתו נפל ומת], ואיכא דאמרי: לישנא דחוצפית המתורגמן חזא דהוה גריר ליה דבר אחר, אמר: פה שהפיק מרגליות ילחך עפר? נפק חטא".

³¹⁰ שער הגמול לרמב"ן: "ואם תשאל: כיוון שיש עניין נעלם במשפט, ונצטרך להאמין בצדק מצד שופט האמת יתברך, למה תטריח אותנו ללמוד הטענות שפירשנו והסוד שרמזנו, ולא נשליך הכל על הסמך שנעשה בסוף, שאין לפנינו לא עולה ולא שכיחה אלא כל דבריו משפט? זה טענת הכסילים מאוסי החכמה. כי יועיל לעצמנו בלימוד שהזכרנו, להיותנו חכמים ויודעי האלוקים יתברך ומדרך מעשיו. ועוד נהיה מאמינים ובוטחים באמונתנו, בנודע ובנעלם יותר (מזולתנו), כי נלמוד סתום מן המפורש, לידע יושר הדין וצדק המשפט. וכן חובת כל הנברא עובד מאהבה ומיראה, לתור בדעתו לצדק המשפט ולאמת הדין כפי מה שידו משגת, והם הדרכים שפירשנו מדרכי חכמים וזכרונם לברכה, כדי שתתיישב דעתו עליו בעניין, ויתאמת אליו דין בוראו כמצדיק מה ששיגי ויכיר הדין במה שהוא נעלם ממנו. וכל שכן שטענת הסוד הנזכר לא תשאיר בדעת האדם קושיא, ולא תמצא עמו טענה מסופקת בשום פנים. ואם ירצה לשים סוף מחשבתו בכאן, הוא רשאי, מפני שאין הטענות מספיקות לכל הנהגת הברואים".

³¹¹ מכתב מאלהו ח"א עמוד 19 (מהדורת תשע"ט. במהדורה הישנה עמוד יא) ד"ה יש: "למה פלוני הצדיק יסבול יסורין רבים וחייו יהיו כחיי גיהנום, ופלוני הרשע יהיו כל ימיו כחגים? יש אשר אמונתם שלימה, והשאלות הללו לא יזיוזם ממנה, באשר ידעו כי לא לנו לבקר את משפטי ה'".

³¹² בן רס"ג וחובות הלבבות שם.

³¹³ ברכות ז ע"א: "צדיק וטוב לו – צדיק גמור, צדיק ורע לו – צדיק שאינו גמור, רשע וטוב לו – רשע שאינו גמור, רשע ורע לו – רשע גמור".

ממתין מליפרע ומליתן שכר³¹⁴. ובוודאי שכאשר ניתנה רשות למשחית, אינו מבחין בין צדיקים לרשעים³¹⁵.

המקובלים ביארו זאת ע"פ האמונה בגלגול נשמות, וכבר רמז על כך הרמב"ן³¹⁶. וכן כתוב בשבחי האר"י³¹⁷. וכן אמרו בשם האר"י שהרבבות שמסרו נפשם על קידוש השם במשך חמש מאות השנים שקדמו לו, הכל היה מנשמות שהיו בזמן בית המקדש הראשון, ועיקר התיקון היה על עבודה זרה שפרקו בה עול מאוד³¹⁸.

מקורות מלאים והוספות

קידושין לט ע"ב: "כל שזכותיו מרובין מעונותיו – מריעין לו [רש"י: בעוה"ז, לנקותו מעונותיו שיטול שכר שלם], ודומה כמי ששרף כל התורה כולה ולא שייר ממנה אפילו אות אחת. וכל שעונותיו מרובין מזכותיו – מטיבין לו [רש"י: לשלם לו שכר מצותיו בחייו כדי לטורדו], ודומה כמי שקיים כל התורה כולה ולא חיסר אות אחת ממנה".

³¹⁴ בבא קמא נ ע"א-ע"ב: "א"ר חנא ואיתימא ר' שמואל בר נחמני: מאי דכתיב ארך אפיים ולא כתיב ארך אף [רש"י: מאריך רוגו וממתין מליפרע]? ארך אפיים לצדיקים ולרשעים". סוטה ט ע"א: אמר רב המנונא: אין הקדוש ברוך הוא נפרע מן האדם עד שתתמלא סאתו".

³¹⁵ בבא קמא ס ע"א: "תאני רב יוסף, מאי דכתיב: ואתם לא תצאו איש מפתח ביתו עד בוקר? כיון שניתן רשות למשחית אינו מבחין בין צדיקים לרשעים. ולא עוד, אלא שמתחיל מן הצדיקים תחילה, שנאמר: והכרתי ממך צדיק ורשע. בכי רב יוסף, כולי האי נמי לאין דומין? א"ל אביי: טיבותא הוא לגביהו, דכתיב: כי מפני הרעה נאסף הצדיק".

³¹⁶ שער הגמול לרמב"ן: "אף על פי כן, עם העלמה הזאת, יש בטענה זו סוד נמסר לאנשי התורה והקבלה, והוא ברמז חכמים זיכרונם לברכה ונכלל בעניין סוד העיבור וככל הנראה, רמז לגלגול נשמות, שחכמים מוסרין אותו לתלמידיהם הראויים, והוא תשובתו שלאליהוא על תוכחותיו שלאיוב...".

וכבר באו דברי אליהוא סתומים מדברי חבריו כולם, ועניין פרושם סתום מאוד... אבל הוא מסודות התורה שנעלמו, לבד מן הזוכים להם לקבלה, והפירוש בהן אסור בכתב, והרמז אובד תועלת".

בדברי אליהוא (שמתחילים באיוב לב ו) נמצא הפסוק (איוב לג כט) "הן כל אלה יפעל א-ל פעמיים שלוש עם גבר", שהזהר מפרשו בדרך גלגול נשמות (זהר חדש, כרך א, פרשת כי תצא, דף צו ע"ב (תחילת מדרש הנעלם לפרשת כי תצא): "ובתר נכנסין פעם שנייה בגוף כדי לצרף אותו, ואם יצדק שוב אינו נכנס פעם אחרת, ואם לאו פעם שלישית, שנאמר (איוב לג כט) הן כל אלה יפעל אל פעמיים שלוש עם גבר, ואם ח"ו לא יצדק באלו השלושה פעמים שוב אין לו תקנה וזהו הכרת תכרת").

³¹⁷ שבחי האר"י (ירושלים תשט"ו) עמוד 20 ד"ה מעשה: "מעשה רב שאירע במגולגל אחד בזמן מורנו ורבינו הרב הקדוש המקובל האלוקי במהר"ר יצחק לוריא אשכנזי זלה"ה. לידע ולהודיע כי אית דין ואית דין, ואין שכחה לפני כיסא כבודו יתברך, והכל ביושר ובמשפט, מאריך אפו לרשעים וגובה דיליה".

³¹⁸ שערי תשובה (לרבי דוב בער, "האדמו"ר האמצעי" מחב"ד), שער התשובה, דף ה ע"א: "עד שבא זמנו של האר"י ז"ל בשל"ג שנפטר, אמר בפי' שבזמנו דווקא בטלו השמדות שהיה

יש להעיר ולהזהיר בעניין זה, שהתולה מקרים של צדיק ורע לו בעוונותיו של הצדיק, עלול להיכשל בהוצאת לעז על אותו צדיק, וכבר היו מחז"ל שהזהירו על כגון זה, שעתיד ליתן את הדין³¹⁹. ועוד ביארו בעלי התוספות, שאע"פ שאין לחשוד חלילה בקב"ה שעושה דין בלא דין, אין בדבר זה כדי להתיר לחשוד בצדיק שמה שלקה בגופו או בממונו, הוא מפאת שחטא³²⁰.

וכבר הערנו³²¹ שלדעה שבחירת האדם יכולה להועיל לו להזיק גם למי שלא נתחייב בכך, מיושבים חלק ממקרי "צדיק ורע לו"³²², ושאלת חז"ל מצטמצמת למקרים רעים שנעשו באופן טבעי³²³.

מקורות מלאים והוספות

בכל משך הזמן הזה ערך ת"ק שנה, וכל אותן שקידשו השם אלפים ורבעות בכל דור כמבואר בס' שבת יהודה מכל פרטי השמדות שהיה בכל שנה בזמן ת"ק שנה הנ"ל בצרפת דווקא, הכל היה מנשמות שהיו בזמן בהמ"ק ראשון, ועיקר התיקון היה לפי שהיו מוסיפים יניקה לע"ז בתרין דקליפה, ע"כ התיקון היה במס"נ על קה"ש באמונה פשוטה שהיא נגד סברת שכל האנושי דפלוסופים אחר כל החקירה, והיו כולם פילוסופים גדולים לחקור באלוהות שזהו נגד הע"ז, שלא יאמין רק בחקירת שכלו ויתלוצץ מכל ע"ז וימאסו בה, ואמנם בה' אחד גם אחר החקירה בקדמות וכיוצא מסרו נפשם על קה"ש, נמצא שהיה התיקון במקום הצריך, שאין לך תיקון מעובד ע"ז שנעשה פילוסוף ומוסר נפשו על קה"ש, וד"ל".

³¹⁹ שבת צו ע"ב – צו ע"א: "תנו רבנן: מקושש זה צלופחד... דברי רבי עקיבא. אמר לו רבי יהודה בן בתירא: עקיבא, בין כך ובין כך אתה עתיד ליתן את הדין. אם כדברך, התורה כיסתו ואתה מגלה אותו, ואם לאו – אתה מוציא לעז על אותו צדיק... כיוצא בדבר אתה אומר: ויחר אף ה' בם וילך, מלמד שאף אהרן נצטרע, דברי רבי עקיבא. אמר לו רבי יהודה בן בתירא: עקיבא, בין כך ובין כך אתה עתיד ליתן את הדין. אם כדברך – התורה כסתו ואתה מגלה אותו, ואם לאו – אתה מוציא לעז על אותו צדיק".

³²⁰ ברכות ה ע"ב: "רב הונא תקיפו ליה ארבע מאה דני דחמרא, על לגביה רב יהודה אחוה דרב סלא חסידא ורבנן, ואמרי לה, רב אדא בר אבהו ורבנן, ואמרו ליה: לעיין מר במיליה. אמר להו: ומי חשידנא בעיניכו? אמרו ליה: מי חשיד קודשא בריך הוא דעביד דינא בלא דינא? אמר להו: אי איכא מאן דשמייע עלי מילתא – לימא. אמרו ליה: הכי שמייע לן דלא יתיב מר שבישא לאריסיה...".

תוס' שם ד"ה דינא בלא דינא: "הרבה צדיקים יש שלוקין בגופם ובממונם, אלא הם היו יודעים שלא היה נותן שבישא לאריסיה, והיו רוצים לרמוז לו שלא יעשה עוד".

³²¹ פרק מב בכותרת "השגחה נגד בחירה".

³²² דהיינו מקרים של רעות שנעשו ע"י בני אדם.

³²³ ויש להוסיף ולבאר, שלמרות שהקב"ה חנון ורחום, כיוון שמנהיג את העולם ע"פ יסוד הבחירה, אין אפשרות להימנע מכך שהבחירה תוכל לגבור על ההשגחה והרחמים. ואין בכך משום מיעוט יכולתו חלילה, משום שהדבר נמנע במהותו. וכפי שהקב"ה מצטער על כל בחירה של אדם בחטא, ואעפ"כ מאפשר זאת.

עם זאת, יש גבול שאינו תלוי בבחירת הרוע, והוא ההבטחה שלא יכלו ישראל, שעל כך נאמר "ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם לא מאסתים ולא געלתם לכלותם להפר בריתי

ואחרי ככלות הכל, אין בידינו תשובה גמורה בעניין זה³²⁴, ויש שכך עלה במחשבה לפני הקב"ה³²⁵, ורשאי אדם לשים סוף מחשבתו כאן, שאין ההסברים מיישבים את כל המקרים³²⁶, ודבר זה אין לו תשובה אלא לדעתו של א"ל דעות³²⁷.

אכן יש מן התנאים שאמר שאין שכר מצווה בעולם הזה כלל, אלא רק לעולם הבא³²⁸.

ויש מי שחידש, שהשכר ועונש הגשמיים המבוארים בתורה ובחז"ל, לא נועדו אלא לסכלים לטף ולנשים, לתת לפתאים ערמה ולהביאם אל

מקורות מלאים והוספות

איתם" (ויקרא כו מד).

היסוד שישנם פרטים שהקב"ה מצטער עליהם ואעפ"כ אינו מונעם, רמז בכמה מן האגדות: א. "ארבעה מתחרט עליהן הקדוש ברוך הוא שבראם, ואלו הן: גלות כשדים וישמעאלים ויצר הרע (סוכה נב ע"ב).

ב. "ודמע תדמע ותרד עיני דמעה כי נשבה עדר ה' / אמר רבי אלעזר: שלוש דמעות הללו למח? אחת על מקדש ראשון, ואחת על מקדש שני, ואחת על ישראל שגלו ממקומן. ואיכא דאמרי: אחת על ביטול תורה... תנו רבנן: שלושה הקדוש ברוך הוא בוכה עליהן בכל יום: על שאפשר לעסוק בתורה ואינו עוסק, ועל שאי אפשר לעסוק בתורה ועוסק, ועל פרנס המתגאה על הצבור" (חגיגה ה ע"ב).

ג. "באותה שעה [של חורבן המקדש] היה הקדוש ברוך הוא בוכה ואומר אוי לי מה עשיתי השריתי שכינתי למטה בשביל ישראל, ועבשיו שחטאו חזרתי למקומי הראשון, ח"ו שהייתי שחוק לגוים ולעג לבריות" (איכה רבה (וילנא) פתיחות סימן כד), (לגבי יסוד הנמנעות הארכנו לעיל פרק לח).

³²⁴ משנה אבות פ"ד מט"ו: "רבי ינאי אומר: אין בידינו לא משלוות הרשעים ואף לא מייסורי הצדיקים".

³²⁵ מנחות כט ע"ב: "ראה ששוקלין בשרו [של רבי עקיבא] במקולין [מקום הקצבין], אמר לפניו: רבש"ע, זו תורה וזו שכרה? א"ל: שתוק, כך עלה במחשבה לפני".

³²⁶ שער הגמול לרמב"ן (בסוף דבריו שם): "ואם ירצה לשים סוף מחשבתו בכאן, הוא רשאי, מפני שאין הטענות מספיקות לכל הנהגת הברואים".

³²⁷ שער הגמול לרמב"ן: "ודבר זה אין לו תשובה לדעת הבריות, אלא לדעתו של א"ל דעות יתברך".
אעפ"כ, בהמשך דבריו שם רמז להסבר ע"פ הגלגולים.

³²⁸ קידושין לט ע"ב: "רבי יעקב היא דאמר: שכר מצוה בהאי עלמא ליכא. דתניא, רבי יעקב אומר: אין לך כל מצווה ומצווה שכתובה בתורה שמתן שכרה בצדה, שאין תחיית המתים תלויה בה [שאין מתן שכר אלא לעולם הבא], בכיבוד אב ואם כתיב: למען יאריכון ימיך ולמען ייטב לך, בשילוח הקן כתיב: למען ייטב לך והארכת ימים, הרי שאמר לו אביו עלה לבירה והבא לי גוזלות, ועלה לבירה ושלח את האם ונטל את הבנים, ובחזירתו נפל ומת, היכן טובת ימיו של זה, והיכן אריכות ימיו של זה? אלא, למען ייטב לך – לעולם שכולו טוב, ולמען יאריכון ימיך – לעולם שכולו ארוך".

הטוב³²⁹, הוא השארת הנפש לעדי עד לעולם הבא ליהנות מזיו השכינה³³⁰, או שיש להם הסברים טבעיים³³¹.

בעניין זה³³² יש מן הראשונים שכתב, שעיקר העניין להשלים בין הדעות הללו, שאף בעולם הזה יש שכר, אלא שהוא מתערב מסיבות שונות, ועיקרו

מקורות מלאים והוספות

³²⁹ בגדרי "אמונות הכרחיות", דהיינו אמונות שמפורשות בתורה לכאורה רק לתועלת חינוכית, נדון לקמן פרק פז.

³³⁰ מעשה ניסים (לרבי ניסים ב"ר משה ממרסיי) פרק ח עמודים 102-103: "ויזכרו ויביארו לעולם הבא, שהוא המקום הנח, והבית לדירת קבע הוכן ולישיבה קיימת נצחית. והוא היום הגדול יום עצרת הוא. במשלי הערב: העולם הזה גשר, עברו עליו ואל תשבו בו. וזהו אמרו 'לשמרך בדרך ולהביאך אל המקום אשר הכינות'..."

ויהנה מזיו שכינה לעולם שכולו טוב וכלו ארוך. וזהו תכלית השכל ופעלו באדם לשומרו בעולם הזה, העת האפשר לפי טבעו, ולהשאיר נפשו לעדי עד.

והתורה ומצוותיה, זהו העניין בעצמו המכוון בהם. ואחר שהיא ניתנה לכל חכם וסכל טף ונשים, הביא ההכרח להניח גמול ועונש גשמי מופתי לתת לפתאים ערמה ולהביאם אל הטוב, על דרך אמרם ירושלמי (חגיגה פ"א ה"ז, ה"ב) 'מתוך שלא לשמה בא לשמה'. ובוזה הדרך הולכים היעודים נתבארו בתורה בביאור או ברמז או יעודי חכמותנו [חכמינו] ז"ל."

שם פרק י עמוד 120: "אמנם רדת המטר והעצרו – אפשר היות זה מכת היעודים המוכרחים לכל נותן דת, כי בזה יתפעלו ההמון והגוי כולו, בזה ישמעון וייראו ולא יזידון עוד, כי במטר תלויים חיי בני אדם וכל בהמתם. ומעט רחוק היות זה מכת היעודים המחוייבים."

שם פרק י עמוד 136: "וידעתי שתמצא קצת דברים לא תוכל להם, ר"ל להמשיכם אל החיוב השכלי, רק הם איומים והפחדות לתועלת ההמון. ואמרם (פסחים נ ע"ב) 'העושה מלאכה בערב יום טוב אינו רואה סימן ברכה' ר"ל באותה מלאכה, ואמרם (ראש השנה יז ע"א) 'המטיל אימה יתירה על הצבור אינו רואה בן חכם לעצמו', שנאמר (איוב לו כד) 'לכן יראוהו אנשים לא יראה כל חכמי לב', וכן כל דומה לזה, ואמרם (שבת צז ע"א) 'החושד בכשרים לוקה בגופו', וסמכו לזה מה שקרה למרים..."

³³¹ מעשה ניסים (ר' ניסים ממרסיי) פרק י עמוד 146: "והיעודים שתמצא בתורה באמרו (דברים כה טו) 'איפה שלמה וצדק יהיה לך למען יאריכון ימיך על האדמה', וכן אמרו (שם טז כ) 'צדק צדק תרדוף למען תחיה וירשת את הארץ' – אלו היעודים מיעודי הכלל, והם מחוייבים שכליים. כי אם העם בכלל לא יעשו עוול אך צדק צדק ירדפו – יאריכו ימים על הארץ, כי העוול סבת הפסד הישוב המדיני, וזה ברבות המריבה והקטטה ביניהם."

שם עמודים 129-130: "מחוייבי מיתה [בידי שמיים] הם... ואפשר שהחיים ביטורים בתכלית קראם הכתוב 'מיתה'... ואפשר היות היעודים גם כן נמשכים אל החיוב השכלי, כי מחוייבי מיתה שזכרנו למעלה, הכוונה שישגם עונש מופלג, כי יורו חטאים אלו בחוטא היותו מוטבע ונמשך לגודל התשוקה לקיבוץ הממון באי זה צד שיוכל... ומחוייבי הכרת... אי אפשר בכל אלה לא ימות האדם החוטא קודם זמנו, כי הנמשך אל המשגל עד שבוכל הנשיה ובא על העריות שנוהר מהן, ישיגו קיצור החיים, וכן הנמשך לזוללות עד שאוכל חלב ודם, לא יחוש לנפשו..."

³³² דהיינו, לגבי דברי הגמרא בקידושין שם.

לעולם הבא³³³.

החורבנות, הגזירות, השואה

לגבי חורבן המשכן ובתי המקדש, תלו זאת חז"ל בעבירות שונות³³⁴. אם כי אפשר שאין כוונתן רק לעונש, אלא גם להרס החברה והמוסר והשתלטות היצרים שהביא גם באופן טבעי לחורבן.

לגבי גזירות ת"ח ת"ט, שנהרגו רבבות מישראל, אמרו מלמעלה לתוספות יום טוב שהוא בשביל שדיברו בבתי כנסיות ובבתי מדרשות³³⁵.

בדורות האחרונים נתעוררה שאלת צדיק ורע לו ביחוד לגבי השואה³³⁶. ונחלקו בעניין זה לדעות רבות³³⁷.

הרב אביגדור מילר אמר שזהו עונש על כך שיהודים השליכו מעליהם את מורשת אבותיהם³³⁸.

מקורות מלאים והוספות

³³³ מאירי קידושין לט ע"ב ד"ה זהו: "ואף על פי שבעל זה המאמר (רבי יעקב) סובר שאין בעולם הזה שכר מצוות, מכל מקום עיקר העניין ופינת הדת להשלים ביניהם, לומר שאף בעולם הזה יש שכר אלא שהוא מתערב לקצת סיבות, ונמצא עיקרו צפון לעולם הבא. וכל מעשיו יתברך במשפט ויושר אלא שאופני חכמתו נעלמים".

³³⁴ יומא ט ע"א-ע"ב: "מפני מה חרבה שילח? מפני שהיו בה שני דברים, גלוי עריות ובזיון קדשים... מקדש ראשון מפני מה חרב? מפני שלושה דברים שהיו בו, עבודה זרה, וגלוי עריות, ושפיכות דמים... אבל מקדש שני, שהיו עוסקין בתורה ובמצות וגמילות חסדים מפני מה חרב? מפני שהיתה בו שנאת חנם".

³³⁵ מורא מקדש (ר' יעקב יוסף מאוסטרא, "המגיד מאוסטרא"): "לכך נדפס בשם תוספות יום טוב לעשות מי שבירך בכל שבת ושבת למי שאינו מדבר בבית הכנסת דברים בטלים תיכף אחר סליחות של עשרים בסיון שחיבר תוספות יום טוב בשביל המעשה שנהרגו רבבות מישראל בשנת ת"ח, אמרו למעלה בשביל שדיברו בבית הכנסת ובבתי מדרשות ונתחייבו שונאיהם של ישראל דבר שפגמו הוי"ו של דבור ונעשה דבר, ובשביל שעשו גם שאר עבירות היה רציחה, הרחמן הוא יצילנו".

³³⁶ אע"פ שמבחינה מהותית היא אינה שונה משאר מקרי "צדיק ורע לו" שהיו בכל הדורות.

³³⁷ כך גם ישנן דעות רבות בתלמוד (שבת קיט ע"ב) בעניין "לא חרבה ירושלים אלא בשביל ש...".

עכ"פ, מריבוי הדעות, הן שם והן בענייננו, מוכח שאין מדובר ברוח הקודש של אמת יחידה ומוחלטת, אלא בסברות, וחד אמר הכי וחד אמר הכי.

³³⁸ אור עולם (הרב אביגדור מילר) חלק ו עמוד 139 ד"ה אך וד"ה גדולי: "מי שיעיין מעט בקורות אותה תקופה סוערת יודע כי דבריהם (של אלו שטענו שהיהודים באירופה היו כולם צדיקים גמורים) מסולפים מעיקרם. ידוע הדבר כי החפץ חיים ניבא עוד הרבה לפני המלחמה ואמר כי אסון נורא עומד להגיע על העולם בגלל יהודים המשליכים מעליהם את מורשת אבותם. ר' אלחנן ווסרמן כותב בספרו 'רוב הילדים היהודים גדלים כמו הגויים', ועוד עתיד

הרבי מסאטמר כתב שזהו עונש מר על שעברו על השבועה³³⁹ של דחיקת הקץ³⁴⁰.

הרב משה שניידר אמר שהצדיקים ענשו על שלא מיחו³⁴¹.

בשם האדמו"ר מגור אמרו שהדבר בסיבת³⁴² דיבור בבתי כנסיות³⁴³.

בשם החזון איש אמרו שזהו עונש על דברים נוראים בענייני בין אדם לחבירו³⁴⁴.

מקורות מלאים והוספות

להגיע אסון נורא.

גדולי ישראל במבטם הזך והנכון ראו את המצב לאשורו. חלקים גדולים מהעם פרקו מעליהם עול תורה ומצוות.

³³⁹ לגבי איסור דחיקת הקץ עיין לקמן פרק קלז.

³⁴⁰ ויואל משה, מאמר שלוש השבועות אות קי, במהדורת תש"כ עמוד קפב, במהדורות תשכ"א עמודים קכב-קכג: "ואין איש שם על לב כי ע"י הכתות האלה שמשכו לב העם ועברו על השבועה של דחיקת הקץ ליקח מלוכה וחירות קודם הזמן, נהרגו ר"ל שישה מיליונים מישראל, כי מלבד שזהו עונש המר המבואר על זה בגמרא 'אני מתיר את בשרכם', ובשבועה נפרעין ממנו ומכל העולם כולו, ואין פורענות בא לעולם אלא בשביל הרשעים ואינה מתחלת אלא מן הצדיקים, אבל הם עשו גם פעולות נוראות לדבר... הרבו במלשינות נוראות על ישראל אצל האומות... כמה פעולות אכזריות שעשו בזה שדין גרמא בנוזקין של כל האסון הנורא".

³⁴¹ דורות (הגיליון השבועי של בטאון העדה החרדית) מספר 44 (מקץ תשע"א) עמוד 27: "רבינו כתב את הדברים הנוראים האלו: 'זה היה הסיבה הראשונה והאחרונה של כל ישראל בכל ארצות שבאו לידי מיתות משונות ר"ל, הפושעים מפני שלא שמרו כל התורה, והיראים שלא אמרו להם מוסר והעלימו עיניהם מהם... באחת מעצרות עדתינו זעק הראב"ד שליט"א:

עוד מהדהד באוזני דברי מורי ורבי הגאון הצדיק ר' משה שניידר זצ"ל, תלמיד חביב להחפץ חיים זי"ע, בשעה שבאמצע השואה רבבות צדיקים קדושי עליון נשים וטף הומתו בכבשני גז ואז, והוא אמר: 'הצדיקים ענשו כמו שהגמרא אומרת בגלל שלא מיחו, ונחשב להם כאילו הם עברו עבירות שאחרים עוברים, היות שלא מיחו'".

³⁴² אמנם הוא לא אמר זאת כעונש דווקא, אלא כסיבה מדוע יהודי ארצות המזרח כמעט ולא לקו בשואה.

³⁴³ דע מה שתשיב (רבי משה שטרנבוך) עמוד 149 ד"ה בתפילת: "ושמעתי דבר נורא מכ"ק האדמו"ר מגור, רבי אברהם מרדכי זצוק"ל, שהשואה האיומה באירופה פקדה בעיקר את יהדות אשכנז וכמעט ופסחה לגמרי על יהדות ארצות המזרח מפני שהיהודים הספרדים נזהרים יותר בקדושת בית הכנסת ואינם מדברים כלל בעת התפילה".

³⁴⁴ מעשה איש ח"ד עמוד קע"ח: "בין אדם לחבירו. אמרו משמו שהשואה האיומה רח"ל שהתרגשה על עם ישראל במלחמת העולם השנייה ושה נהרגו במיתות משונות ואכזריות כשישה מיליון מאחינו בני אנשים נשים וטף, נגזרה בשל הדברים הנוראים שהיו נהוגים

הרב שך אמר על כך שבוודאי שהקב"ה ניהל חשבון ארוך ומדויק המשתרע על פני מאות שנים³⁴⁵, ואם יהודי לא שלם באמונה זו, הוא כופר בעיקר³⁴⁶.

הרצי"ה קוק אמר שכיוון שהגיע הזמן שישראל ישובו לארצם, אך יהודים רבים התרגלו לטומאת הגלות וסירבו לעזוב אותה, לא היתה דרך אחרת אלא ניתוח אלוקי אכזרי³⁴⁷. רעיון דומה³⁴⁸ כבר כתב היעב"ץ³⁴⁹.

הרב יהודה ליאון אשכנזי אמר שהשגחת הקב"ה היתה רק בתקופת הגלות,

מקורות מלאים והוספות

באירופה בעניין בין אדם לחבירו (ספר שיחות חיים מאמר ד' סי' ב' עמ' כ"ז).

³⁴⁵ כמובן שיש לדון בסברה של עונש על מעשים שמשתרעים על פני מאות שנים.

³⁴⁶ ספר חזק ויאמץ ליבר, שיחת הרב שך "וסער מתחולל" (השיחה הראשונה בספר. שיחה זו נדפסה במוסף יתד נאמן פרשת ויחי תשנ"א): "אני שואל איך וכיצד צריך יהודי לחשוב לנוכח שואה נוראה כזו. בוודאי שיש חשבון לכל זה, הרי מאות בשנים לא קרה מקרה כזה כהשואה הנוראה הזו.

ברור הוא שהתשובה ברורה עד למאוד. הקב"ה ניהל חשבון אחד לאחד, חשבון ארוך המשתרע על פני מאות שנים עד שהצטבר לחשבון של שישה מיליון יהודים וכך התרחשה השואה. כך צריך יהודי להאמין, ואם היהודי לא שלם באמונה זו, הוא כופר בעיקר".

³⁴⁷ שיחות הרב צבי יהודה, שיחה א תשכ"ז: "כשמגיע זמן הגאולה, קורה שיש סיבוכים וחלק גדול מעם ישראל נדבק בזפת הגלות. כך היא העובדה: הרבה יהודים התרגלו לטומאת הגלות, ומסרבים לעזוב אותה. ואפילו צדיקים גדולים לפעמים קשורים לגלות וטומאתה. אז מתחיל טיפול אלוקי פנימי עמוק ונסתר של הטהרת מטומאה זו, ניתוח וריפוי. כל המיליונים שבישראל הם יחד גוף אחד, אורגניזם אחד, וכשהוא מתעכב מהבראתו בגלל דבקותו בארץ העמים, יש צורך בניתוח אלוקי אכזרי. הגיע הזמן שישראל ישובו לארצם, אבל מכיוון שחלק מהם ממאנים לעשות זאת, אין דרך אחרת אלא 'ויקחני בציצית ראשי' כדי להעלותם לארץ ישראל בעל כרחם. כשמגיע הקץ, ואין כל ישראל מכירים בכך, מופיע ניתוח אלוקי אכזרי של ניתוק מן הגלות. לא מדובר כאן בחשבון עם פלוני או אלמוני, מכיוון שזה סוד ד', סוד הנשמות, אלא בניתוח במובן הכללי, בגלל המציאות של 'וימאסו בארץ חמדה', ניתוח המביא את העם לניתוק מן הגלות וחזרה לארץ ישראל מקום חיינו".

³⁴⁸ אם כי ביעב"ץ נראה שכוונתו לעונש על העבירה, ולא לפתרון הבעיה.

³⁴⁹ סידור בית יעקב (ר' יעקב עמדין, היעב"ץ). סולם בית אל, דף יג ע"א: "והיא שעמדה לנו בגלותינו המר, שלא אחד בלבד עמד עלינו, אלא בכל דור לא שקטנו ולא שלוונו, על צווארינו נרדפנו יגענו ולא הונח לנו, כמת מלב נשכחנו אחר ששכחנו דירת א"י לגמרי, אין אחר מאלף מתעורר להחזיק בה להתיישב שם לדור, כי אם אחד ממדינה ושניים בדור, אין איש שם על לב מבקש אהבתה דורש שלומה וטובתה ולא מצפה לראותה, כמדומה לנו בהיותנו בשלוה בחו"ל שכבר מצאנו א"י וירושלים אחרת דוגמתה, ע"כ באו עלינו כל הרעות בשבת ישראל בארץ שפניא [ספרד] וארצות אחרות בשלוה בכבוד גדול מימי החורבן זמן רב קרוב לאלפים שנה (מזמן חורבן בית ראשון) ושוב נתגרשו ממנה עד שלא נשאר שם ושארית לישראל בארץ ההיא. צדיק הוא ה', כי יצא מדעתם לגמרי ענין גלותם והתערבו בגוים וילמדו מעשיהם ויעשו נאצות ויתערבו זרע קודש בעמי הארצות...".

אך כאשר תם הזמן המוקצב לגלות, השגחה זו אינה פועלת עוד, ובאים זמנים של הפקר³⁵⁰.

הרב משה הלוי סולובייצ'יק אמר³⁵¹ שהדבר נעשה לטובתם, שימותו בלא חטא, ולא יעלו לארץ וייטמעו בין הכופרים³⁵².

הרבי מלובביץ' אמר שבתוך הרע והסבל טמון טוב רוחני ונשגב³⁵³, והסבל שסבלו אותם קדושים זמני בלבד³⁵⁴, לעומת חיי הנצח של הנשמה³⁵⁵.

ובמקום אחר אמר שהשואה לא יכולה להיות בתור עונש על עוונות, שכן אפילו השטן עצמו לא יוכל למצוא חשבון עוונות בדור ההוא³⁵⁶ שיהיה בו

מקורות מלאים והוספות

³⁵⁰ מאמר "ויהי באחרית הימים", בתוך הספר "מספד למשיח, שיעורים מאת הרב יהודא ליאון אשכנזי (מניטו) זצ"ל", עמודים 164-165: "אם כי תקופת הגלות היא תקופת אופל, היו לאסונות מימדים טבעיים, כל עוד יכולה ההשגחה לפרוש חסותה על העולם, ואפילו במימדים מצומצמים..."

אך כאשר תם הזמן המוקצב לגלות, השגחה זו אינה פועלת עוד, ובאים זמנים של הפקר... שנייה זו של ישראל לדבוק בגלות מביאה למצב לא טבעי, הפותח פתח להתפרצויות רשע שלא היו כמותן... בזמנים אלה, יפעלו רק מנגנוני הטבעיים של העולם".

³⁵¹ אמנם הוא לא כתב זאת כסיבה לשואה, אלא כהסבר כיצד רבנים הורו להישאר באירופה.

³⁵² והאיש משה (הרב משה הלוי סולובייצ'יק) ח"ב עמודים טא-טב: "סיפרו לרבינו שאנשים מתלוננים על כי לפני שפרצה מלחמת העולם השנייה, כאשר שאלו היהודים בליטא ופולין את דעת גדולי התורה אם לעזוב את המקום ולעלות לארץ ישראל, הגדולים יעצו שלא יעזבו את מקומם – ולולא הוראה זו הרי לכאורה היו הרבה ניצולים מהשמדה?... "וכן בעניין השואה, חושבים אנחנו שאילו היו עוזבים את מקומם היה יותר טוב בשבילם. אבל הגדולים יעצו מה שבאמת לטובה, שימותו בלי חטא במקום לעלות לארץ ישראל ולהיטמע בין החילונים רח"ל".

³⁵³ אמונה ומדע (מאגרות הרבי מלובביץ') עמוד 116: "שאלה... אולי בכל זאת יש איזה הסבר לשואת אירופה? תשובה: עם כל הכאב האיום שבטרגדיה הזאת, ברור שאין רע יורד מלמעלה' ובתוך הרע והסבל של הצרות, טמון טוב רוחני ונשגב. אף על פי שאין שכל אנוש משיגו, קיים הוא בכל תוקפו".

³⁵⁴ ללב ישנו קושי לקבל סברה זו. ובפרט שהתורה מלאה במצוות ואיסורים של בין אדם לחבירו, ולא מצאנו שימעיטו בסבלו של האחר מתוך סברה שהוא זמני בלבד לעומת חיי הנצח של הנשמה.

³⁵⁵ אמונה ומדע (מאגרות הרבי מלובביץ') עמוד 117: כי מלבד זאת שחיי הגוף הינם מוגבלים וקצרים ביחס לחיי הנצח של הנשמה, ולכן הסבל שסבלו אותם קדושים וטהורים – זמני בלבד, ואין ערך כלל לייסורי הגוף הזמניים לעומת חיי הנצח של הנשמה".

³⁵⁶ אמנם לא השיב על הסברה (של הרב שך דלעיל) של עוונות המשתרעים על פני מאות שנים.

כדי להצדיק ח"ו עונש חמור כזה, אלא שכך עלה במחשבה לפני הקב"ה, והיא גזירה מלפניו³⁵⁷. גם האדמו"ר מסלונים³⁵⁸ כתב שאין ספק שעניין זה אינו בתחום יכולת תפיסתו השכלית של ילוד אשה³⁵⁹, וחלילה לנו להרהר על מה עשה ה' ככה לדור הזה, ועלינו רק להאמין כי כך עלה במחשבתו הקדומה של ריבון העולמים³⁶⁰. וכן אמר הרב עמיטל, שאין בפינו תשובה לשאלת השואה³⁶¹.

ואחרי ככלות הכל, אין זה מוחלט שאסון השואה שונה במהותו מאסונות נוראים אחרים שאירעו לעמנו במהלך הדורות.

כללו של דבר, גדולי ישראל התאמצו להשתדל להבין מבחינה מוסרית את האופנים שבהם מנהיג הקב"ה את עולמו, למן אברהם אבינו שהקשה "האף

מקורות מלאים והוספות

³⁵⁷ בית משיח גיליון 288 עמוד 7 מתוך שיחת הרבי מלובביץ ויחי ועשרה בטבת שנת תשנ"א (שנאמרה לאחר דברי הרב שך דלעיל): "ובהקדמה, ישנם עניינים בלתי רצויים שאינם באים בתור עונש על עוונות, כי אם מפני שכך גזר הקב"ה ללא טעם והסברה כלל בשכל וחכמת התורה, ובלשון חז"ל בנוגע להריגתו של רבי עקיבא שסרקו בשרו במסרקות של ברזל, ועל דרך זו כל עשרה הרוגי מלכות, 'שתוק כך עלה במחשבה לפני', 'גזירה היא מלפני'. ולא נאמר על זה מי חשיד קב"ה דעביד דינא בלא דינא. ואבהוין (דכולוהו) (דכולוהו) גזירת ברית בין הבתרים, כמ"ש ידוע תדע כי גר יהי' זרעך בארץ לא להם ועבדום ועינו אותם ארבע מאות שנה, שאין זה בגלל עוונות, אלא שכך גזר הקב"ה.

ובנידון דידן, השמדת שישה מיליון יהודים באכזריות הכי גדולה ונוראה, שואה איומה שלא היתה ולא תהי' ר"ל דוגמתה במשך כל הדורות, לא יכולה להיות בתור עונש על עוונות, שכן אפילו השטן עצמו לא יוכל למצוא חשבון עוונות בדור ההוא שהי' בו כדי להצדיק ח"ו עונש חמור כזה. אין לנו שום הסבר וביאור ע"פ חכמת התורה כלל וכלל על השואה, כי אם רק ידיעת העובדה ש"כך עלה במחשבה לפני ואשר גזירה היא מלפני", אף שבוודאי לא באופן של חפץ פנימיות הרצון ח"ו, כאמור בתורה 'שכינה מה אומרת קלני מראשי בו' כי אם ש'ברגע קטן עזבתיך'. ובוודאי ובוודאי לא ההסבר דעונש על עוונות".

³⁵⁸ רבי שלום נח ברזובסקי.

³⁵⁹ קונטרס ההרוגה עליך, תחילת אות ג, עמוד 13: "כל כך נשגב הוא העניין הזה, עד כי אין ספק שאינו בתחום יכולת תפיסתו השכלית של ילוד אשה".

³⁶⁰ קונטרס ההרוגה עליך, סוף אות ג, עמוד 14: "חלילה לנו להרהר על מה עשה ה' ככה לדור הזה, מה חרי האף הגדול הזה, כי אין אתנו יודע עד מה ועלינו רק להאמין כי כך עלה במחשבתו הקדומה של ריבון כל העולמים, לעילא ולעילא מכל השגותינו של בן תמותה ואת חקר אלוה לא נמצא".

³⁶¹ עלון שבות בוגרים 13 שיעור 5 (הרב יהודה עמיטל): "אנו עומדים דוממים בפני השואה ואין בפינו תשובה. 'ואמונתך בלילות' – זהו אחד מהניסיונות שמנסה הקב"ה אותנו. למרות הכל, אנו ממשיכים לדבוק בקב"ה בבחינת 'ברחנו ממך אליך', אבל תשובה אין!".

תספה צדיק עם רשע³⁶², "ועם זאת יש שקיבלו את התשובה "שתוק, כך עלה במחשבה לפני³⁶³".

וצריך האדם להיזהר שלא לפקפק אחר מידותיו ית', שהכל במשפטי יושרו ית', ויש אחרי כל זה צדק גמור, והכל בצדק במשפט בחסד וברחמים³⁶⁴, גם אם אופני המשפט נעלמים מאיתנו³⁶⁵.

פרק מה

תפילה

מפורש במקרא במקומות רבים שהשם יתברך שומע תפילה ומושיע את המתפללים אליו, ובפרט ליראיו³⁶⁶. וודאי שיש להאמין שהשם יתברך שומע תפילת הצועקים לפניו³⁶⁷.

מקורות מלאים והוספות

³⁶² בראשית יח כג.

³⁶³ מנחות כט ע"ב.

³⁶⁴ שער הגמול לרמב"ן: "ועם כל זה יחשוב, בין היודע בין שאינו יודע, שיש אחרי כל זה צדק גמור, וטוב טעם ודעת במשפטי האלוקים מן הצד הנעלם, והכל בצדק במשפט בחסד וברחמים".

³⁶⁵ מאירי ברכות ז ע"א ד"ה צריך: "צריך אדם להיזהר שלא לפקפק ולהרהר אחר מידותיו ית' ממה שיראה לו העדר הסידור בין בני אדם בעניין צדיק ורע לו רשע וטוב לו, שהכל במשפטי יושרו ית', ואם אופני המשפט נעלמים ממנו".

³⁶⁶ בראשית כ וז: "ויאמר אליו האלוקים בחלום, גם אנכי ידעתי כי בתום לבבך עשית זאת, ואחשון גם אנכי אותך מחטוא לי, על כן לא נתתיך לנגוע אליה. ועתה השב אשת האיש כי נביא הוא, ויתפלל בעדך וחי".

בראשית כה כא: "ויעתר יצחק לה' לנוכח אשתו כי עקרה היא, ויעתר לו ה' ותהר רבקה אשתו".

תהלים קמה יט: "רצון יראיו יעשה ואת שוועתם ישמע ויושיעם".
וכן במקומות רבים נוספים.

³⁶⁷ ספר העיקרים מאמר א פרק כג: "לא מנינו בכלל האמונות הללו האמונות הנתלות במצוות פרטיות, כמו התשובה והתפילה וזולתם, ולומר שראוי להאמין שהשם יתברך שומע תפילת הצועקים לפניו".

מאירי בבא קמא פ ע"ב ד"ה אע"פ: "אף על פי שמשפטי האדם מצד תולדתו ומערכת מזלו מבא גדול בענייניו ובהצלחתו ובמקורו, עד שדלת הנועלת לא במהרה היא נפתחת, מ"מ אין בזה עיכוב מכל וכל, אלא הדבר מסור לתפלה ולמעשים ולעולם שערי תפלה או מעשים טובים לא ננעלו, אלא מגינין בעדו ומשנין עליו סדרי בראשית שלו, וזה דבר ראוי ומוכרח באמונה ובגדרי הדת וכבר בארנו העניין יפה בחבור התשובה".

אמרו בתלמוד שמים שחרב בית המקדש ננעלו שערי תפילה³⁶⁸, והיו מהאמוראים שהעידו שמצעים עצמם וצווחים ואינם נענים³⁶⁹. ואף אמרו שמה שאנו מתפללים על החולים ועל תלמידי החכמים הוא רק ע"פ חלק מהדעות³⁷⁰, שלדעות אחרות, אילו כבר נקנסה עליו מיתה, לא תועיל התפילה³⁷¹. ואעפ"כ פסק הרמב"ם שהיא מצוות עשה להתפלל³⁷².

הרמב"ם כתב שפשוט לשון הפסוק, שהקב"ה עונה לצעקת העשוק או המתאנה מייד – נועדה למטרות חינוכיות³⁷³. וכן הוסיף על החשיבות המעשית של התפילה, שלא תהיה עבודת מחשבה בלי מעשה כלל³⁷⁴. ויש

מקורות מלאים והוספות

³⁶⁸ ברכות לב ע"ב, בבא מציעא נט ע"א: "ואמר רבי אלעזר: מיום שחרב בית המקדש ננעלו שערי תפילה, שנאמר: גם כי אזעק ואשווע שתם תפילתי. ואף על פי ששערי תפילה ננעלו, שערי דמעה לא ננעלו, שנאמר שמעה תפילתי ה' ושוועתי האזינה אל דמעתי אל תחרש".

³⁶⁹ ברכות כ ע"א, תענית כד ע"ב: "אמר ליה רב פפא לאביי: מאי שנא ראשונים דאתרחיש להו ניסא, ומאי שנא אנן דלא מתרחיש לן ניסא?... רב יהודה, כי הוה שליף חד מסאניה – אתי מטרא, ואנן קא מצערינן נפשין ומצווח קא צווחין, ולית דמשגח בן! אמר ליה: קמאי הוה קא מסרי נפשיהו אקדושת השם, אנן לא מסרינן נפשין אקדושת השם".

³⁷⁰ ראש השנה טז ע"א: אמר רב יוסף: כמאן מצלינן האידנא אקצירי ואמריעי? כמאן, כרבי יוסי. ואיבעית אימא: לעולם כרבנן, וכדרכי יצחק. דאמר רבי יצחק: יפה צעקה לאדם, בין קודם גזר דין בין לאחר גזר דין".

רש"י שם: "אקצירי ואמריעי – מפרש במסכת נדרים (מט ע"ב): קצירי – חולים, מריעי – תלמידי חכמים שהן תשושי כח".

³⁷¹ רש"י שם: "כר' יוסי – דאמר: אדם נידון בכל יום, ויתפלל שידונו אותו לזכות ולא יקנסוהו מיתה, דאי כרבנן, דאמרי אין נידון אלא בראש השנה – הרי כבר נקנסה עליו".

³⁷² רמב"ם הלכות תפילה ונשיאת כפים פ"א ה"א: "מצוות עשה להתפלל בכל יום שנאמר ועבדתם את ה' אלוהיכם, מפי השמועה למדו שעבודה זו היא תפילה, שנאמר ולעבדו בכל לבבכם אמרו חכמים אי זו היא עבודה שבלב זו תפילה".

³⁷³ מורה נבוכים ח"ג סוף פרק כח: "והבן מה שאמרנוהו בדעות. לפי שיש שתהא המצווה מתן דעה נכונה היא המטרה, לא יותר [אמונה אמיתית], כגון הדעה בייחוד, וקדמות האל-לוה, ושאינו גוף.

ויש שתהא אותה הדעה הכרחית בסילוק עוול או הקניית מידה נעלה [אמונה הכרחית, דהיינו למטרות חינוכיות], כגון הדעה שהוא יתעלה יחרה אפו על עושה עוול, כמו שאמר 'וחרה אפי והרגתי' וגו', וכגון הדעה שהוא יתעלה עונה לצעקת העשוק או המתאנה מייד: 'והיה כי יצעק אלי ושמעתי כי חנון אני' [נראה שפירש 'כי יצעק' – כאשר יצעק].

בהבנת דברי הרמב"ם "אמונות הכרחיות" נדון לקמן פרק פז.

³⁷⁴ מורה נבוכים ח"ג פרק לב: "ובכמו הנהגה זו עצמה מאותו המנהיג יתרומם ויתעלה נאמרו דברים רבים בתורתנו. לפי שאי אפשר לצאת מן הקצה אל הקצה הנגדי בבת אחת, ולפיכך לא יתכן כפי טבע האדם שיעזוב כל מה שהורגל לו בבת אחת.

מהמקובלים שיצא בחריפות נגד הרמב"ם, משום שלדעתו, לשיטת המורה נבוכים, התפילות אינן מועילות מצד עצמן³⁷⁵.

בספר היחוד³⁷⁶ כתב, שיש מלשון התפילה שהיא בבחינת "דיברה תורה כלשון בני אדם" וכדי שתתיישב דעת ההמונים, כדי שלא תשתבש דעתם מכך שאינם יודעים עיקר הדברים ונמצא אין אדם שיתפלל³⁷⁷.

מקורות מלאים והוספות

ובאשר שלח ה' את משה רבינו לעשותנו ממלכת כוהנים וגוי קדוש בידיעתו יתעלה, כמו שביאר ואמר אתה הראית לדעת וגו', וידעת היום והשבות אל לבבך וגו' ושנתייחד לעבודתו כמו שאמר ולעבדו בכל לבבכם, ואמר ועבדתם את ה' אלוהיכם, ואמר ואותו תעבדו. והיה הנוהג המפורסם בעולם כולו הרגיל אז, והעבודה הכללית אשר גדלנו עליה הייתה הקרבת מיני בעלי החיים באותן ההיכלות שמעמידים בהן הצורות, וההשתחויה להן, והנחת הקטורת לפניהם. והחסידים והנזירים היו אז האנשים המיוחדים לעבודת אותן ההיכלות העשויות לכוכבים כמו שביארנו, לפיכך לא חייבה חוכמתו יתעלה וניהולו הגלוי בכל בראיו, שיצווה אותנו בעזיבת כל מיני העבודות הללו ולהזניחם ולבטלם, לפי שזה היה אז מה שלא יתכן לקבלו לפי טבע האדם, שהוא נינוח תמיד במורגל. והיה נעשה זה אז, כמו אילו בא נביא בזמנים הללו, וקורא לעבודת ה', ואומר, הנה ה' ציווה אתכם שלא תתפללו לו ולא תצומו ולא תשוועו לפניו בעת צרה, אלא תהיה עבודתכם מחשבה בלי מעשה כלל".

³⁷⁵ ספר האמונות (רבי שם טוב אבן שם טוב הראשון), שער י, תפילת פרק א: "כשבאו היהודים המתפלספים לא מצאו בשום ענין התפילות הגשמיות כי הדיבור והקול גשמיים שיועילו כלל מצד עצמן עד שאמר הרב המורה, שתכליתן לחשוב ולעיין בנמצאות, ולא שנאמר שהדיבור ההוא הגשמי והבקשה ההיא מגיעים לבורא ושומע אותם ועושה בקשת המתפלל. והאמת אלו הדברים הורסים כל האמונות והנבואה כי הנבואה מעידה על אברהם אבינו, שורש אמונותנו, שהתפלל אל השם, וכן על יעקב וענה להם, וכל על אדון כל הנביאים [משה רבינו], ועל נביאים רבים. ואם נאמר כי דברים אלו היו המוניים ונכתבו בנבואות משום ההמון כדי שיראו ולא יצא העולם להפקר בדעתם... והכל ללמד דעת את העם – ביטלת כל התורה כולה ודעת הנביאים".

³⁷⁶ המיוחס לרמב"ם, וככל הנראה אינו ממנו (קבץ על יד חלק טו עמוד קה).

³⁷⁷ תשעה פרקים מיוחדים לרמב"ם (הודפס בקבץ על יד חלק טו), פרק ו (הודפס שם בעמודים קכב-קכה): "סעיף א] מאחר שהוא יתברך אינו משתנה לשום ענין שבעולם... אלא שהכל לפי כח הנשמה... מה תועלת בענין תפילות ותחנונים... אם כן מה תועלת בענין שנאמר סלח לנו אבינו...

[סעיף ד] ומה שאנו מתפללין וצועקים, לא להיותו יתברך משתנה מרצון לרצון, אלא כל תפילה ותפילה שאנו מתפללין, אנו מתירין מפסיק אחד בינינו ובינו... [סעיף יא] ובדין זה הם כל מיני תפילות ותחנונים שאנו מתפללים לפניו תמיד יתברך, ואע"פ שהוא אינו משתנה, הרי הנשמה הולכת ומתקרבת... ונמצאו התפילות מקובלות והעוונות מחולין... [סעיף יז] ומה שאנו סומכין הלשונות אליו יתברך, אע"פ שאינו משתנה, ואנו אומרים סלח

האבן עזרא כתב שחוקי הטבע לא ישתנו ע"י אזהרת הנביא ותפילת הציבור, אלא שבעבור כן יסייע הקב"ה לציבור להינצל מפגעי הטבע, כגון שייתן בליבם ללכת למקום אחר שבו יינצלו³⁷⁸.

ובדרך זו כתב אף המעשה ניסים, שהתפילה וההשגחה יכולות להועיל לאדם רק להכיר מראש את הצרה ולהיזהר ממנה, אך לא יוכלו להועיל לאחר שכבר נכנס לצרה³⁷⁹.

עוד חידש המעשה ניסים ונתן טעמים טבעיים להצלחתה של התפילה³⁸⁰: התפילה גורמת לשפלות וענווה שמועילות להינצל מרעות רבות³⁸¹, היא

מקורות מלאים והוספות

לנו, והכל תלוי בנו – דיברה תורה כלשון בני אדם, שכל החוטא אצל חבירו מבקש ממנו סליחה, וכדי שיתיישב דעת כל ההמון אנו אומרים כל העניינים בלשון הקרוב והמוכן כדי שלא תשבש דעתם בעוד שאינם יודעים עיקר הדברים, ונמצא דלת התפילה ננעלת, ואין אדם שיתפלל, לפיכך דיברה תורה כלשון בני אדם.

³⁷⁸ אבן עזרא הארוך שמות לג כא: "ודע, כי כל הצמחים והחיים בארץ והעוף והבהמה והחיה והרמש וכל אדם קשורים בארבעים ושמונה צורות הגלגל... והנה לא יוכלו המשרתים [השולטים על הטבע] לשנות דרכם, ושיעבור אחד מהם החוק שנתן לו השם... מה שגזר עליו [על האדם] כפי מערכת כוכבי מולדתו – כן יקרנו, חוץ אם ישמרהו כח העליון יותר מכח הכוכבים, שיהיה דבק בו, או ינצל מהגזרות.

ואתן לך משל חשוב, שהיתה מערכת הכוכבים שיגדל נהר על עיר אחת וישטוף אנשים או ימותו. ובא נביא והזהירם, שישבו אל השם בטרם בא יום רעתם. ושב אליו בכל לבם. ובעבור שדבק בו, נתן בליבם, שיצאו אנשי העיר לחוץ להתפלל אל השם. והנה עשו כן. וביום ההוא גדל הנהר פתאום כמנהגו, כאשר ראינו בעינינו פעמים רבות, ושטף כל העיר. והנה לא סרה גזירת השם והוא הצילם.

וחשוב, כי המשרתים [השולטים על הטבע] ירוצו כסוסים עוברים במסילה, ולא ירוצו להרע או להיטיב, רק ככה דרכם. וחשוב כי במסילה איש עיוור לא ידע מנהג הסוסים מתי הולכין אל ימין או לשמאל, והוא נשען על פיקח שידע סורם. והנה הוא ישמרנו, כי ברוצם בצד זה יוליך העיוור לצד האחר, ומרוצת הסוס לא תשתנה, והעיוור ימלט".

³⁷⁹ שם פרק יג ד"ה ועיקר: "ועיקר העניין, שההשגחה היא בדרך הקדמת הידיעה, אם בהיקש שכלי ובסברא עיונית, אם בשפע אלוקי נבואי או דומה לו... כי רחוק הוא שלא ימצא לו עצה או כופר ומגן. ועל זה נאמר 'החכם עיניו בראשו'... רק כאשר לא נשאר בטבע העניין ההוא פתח וצד להינצל אפילו אחד מיני אלה, לא יועיל לו הקדמת הידיעה... ובפרק נגמר הדין (סנהדרין מד ע"ב) 'אמר רבי אלעזר לעולם יקדים אדם תפילה לצרה'".

³⁸⁰ ועיין בשיטתו לגבי השגחה, שביאר שהכוונה לזהירות השכלית, לעיל פרק מב.

³⁸¹ מעשה ניסים (לרבי ניסים ב"ר משה ממרסיי) פרק י עמודים 145–146: "יראה מזה כי עיקר התפילה הנשמעת והמועילה לאדם היא ההכנעה והסרת גבהות הלב, ושיכיר אדם חסרונו כנגד השם ית' וגם כנגד כל מי שלמעלה ממדרגתו. ותועלת השפלות וההכנעה היא לגוף ולנפש יתר מכל מידה... השפל והנכנע אהוב לבריות ומקובל להם ומוצא חן בעיניהם. ובמידת השפלות והענווה יינצל מרעות רבות מתרגשות לבוא עליו, אם מאדם אחר זולתו

מחזקת את כוחות הנפש וכך מועילה להירפא³⁸², היא מחזקת את הכוח השכלי ובכך מועילה לאדם למצוא דרך הצלה³⁸³, היא מחזקת את הביטחון והתקווה ומסייעת להילחם בחוזקה³⁸⁴, ויש שאדם במדרגה גבוהה זוכה שנפשו חשה מה עתיד לקרות בקרוב ומתעורר להתפלל על כך³⁸⁵. כללו של דבר, התפילה היא התפעלות למתפלל, לא לא-ל³⁸⁶. וע"פ דרכו אף אנו יכולים לומר שהתפילה ממקדת את האדם בשאיפות שבאמת חשובות לו ומסייעת לו להשקיע את כוחותיו והשתדלויותיו במטרות אלו ולהבחין ביניהן לבין שאר טרדותיו.

מקורות מלאים והוספות

אם מן השמיים, כי לא יבטח על סכלותו מתעבר ומתעקש".

³⁸² שם פרק יג עמוד 196: "שכאשר תדבק נפש האדם בשם בתפילה ובהתבודדות בחכמה, יתחדש רוח בינה, ויתאמץ בעבור זה הכוח המנהיג הגוף והכוחות הנפשיות בכלל, עד שאם חלה והגיע עד שערי מוות והחולה התעורר להתפלל אל השם ולדובקה בו, וצייר המושכלות והזכיר נפלאות הבורא ופעולותיו, בהוציאו שכלו מן הכוח אל הפועל יתחזק הכוח הטבעי ואפשר שיינצל... נפש האדם נשפעת מן השכל הנבדל... ולכן אפשר שיינצל החולה מחוליו ולא ינוצח הכוח הטבעי למחלה, רק הוא ינצח ויגרש הליחה המחליאה".

³⁸³ שם פרק יג עמוד 197: "ולפי זה הדעת, ימשך טעם נכון לכלל אומתנו שמתפללים תמיד בעת הצרות יותר מכל אומה, רק הם [האומות] מלעיגים עלינו ויחשבוהו לדרך נשים ולעניין שאין בו תועלת. ואתה ידעת שזו מצוות עשה להתפלל בעת הצרה. ואפשר כאשר אמרנו, כי בהתחזק הכוח השכלי יתחזקו כל כוחות הנפש, ואפשר יגלה להם מה שהיה נעלם מתחילה ודרך ההצלה".

³⁸⁴ שם פרק יג עמוד 197: "ומצורף לזה עוד כי יתחזק כוחם בבטחונם ותקוות תפילתם ויילחמו בחוזקה ומלב ומנפש על הצר הצורר אותם".

³⁸⁵ שם פרק י עמוד 122: "לא אוכל לעצור שלא ארמוז לך זה. כי האמת שיש אדם מוכן לזה יותר מזולתו, או מטבעו ואם ממידותיו והנהגותיו, יעזרוהו לזה בעזבו ענייני העולם השפל והנאותיו והכבוד המדומה ומעביר על מידותיו, והוא אינו מטריד חושיו ודמיונו בהבלי העולם, ובזה אפשר שיבואהו כח כדמות כח נבואי לדבר מה העתיד לחול בקרוב זמן לבקש רחמים עליו כאילו הדבר העתיד לבוא יעירוהו לזה. כי מה שלא יוכל האדם הנזכר להשיגו לא יתנועע אליו, כי לא יעירוהו דמיונו לו, רק מה שיוכל להשיגו יעירוהו דמיונו להתנועע אליו".

עד שיזדמן כאשר יתפלל שהשמיים יתנו ריבים, ואל החולה רפואה קרובה לבוא, עד שאם היה נביא זה המתפלל יודיע וינבא העתיד ההוא, וכן זה המתפלל לטוב דמיונו ושיערו יעירוהו כח המתעורר לבקש על יד זה העתיד היותו כי העניין יישירוהו אל הכוונה, וכל שכן בהפעלות דמיונו ורעיונו בדברי התפילה יעזרוהו וידמה מה שעתיד להיות. ואם תקובל עתירתו ואם יגיע ויראה מבוקשו אם לא".

³⁸⁶ שם פרק ה עמוד 79: "כי התפילה היא התפעלות למתפלל, לא לא-ל... ולהרחיק זה הדעת [שהתפילה גורמת התפעלות להשם יתברך] הניח הלשון 'תפילה' מבניין התפעל, על דרך אמרם (סוכה נג ע"א) 'אם תבוא אל ביתי אני אבוא אל ביתך'".

יש מהראשונים שחידש וכתב שאין ראוי להתפלל על יסורין הבאים עליו ולמלאות את שאלתו ולהפיק את רצונו בעולם הזה, אלא להתפלל למחילה וכפרה על פשעיו ועוונותיו אחרי שובו מהם³⁸⁷.

לגבי מטרתה של התפילה, יש שכתב שעיקרה אינו ההצלחה מן הדאגות והצרות, אלא התקרבות הלב והשתפכות הנפש לה³⁸⁸.

אמנם יש מספרי הדרשות בדורות האחרונים שכתבו ש"תפילה לא שבה ריקם", ואפשר שהסתמכו על דברי התלמוד³⁸⁹, או שהבינו כך³⁹⁰ ממדרש³⁹¹, אך הדבר נסתר מדברי התלמוד שהבאנו לעיל, ואף מלשון תפילתנו

מקורות מלאים והוספות

³⁸⁷ היגיון הנפש (רבי אברהם ברבי חייא הנשיא, מהדורת לייפציג תר"ך עמוד 16): "ואמר אחד מן החכמים, אל ימלאך ליבך לשפוך (האכף) (ותחינה) לפני המקום על יסורין הבאים עליך, אבל הוי סובל אותם אולי יהיו מקילין מעוניך. ומי יודע אם הם (אנים) באים להציל מצרה שהיא גדולה מהן. כדכתיב (משלי ג) מוסר ה' בני אל תמאס ואל תקוץ בתוכחתו. והוא שיהיה כחסיד ההוא נוחו עדן נחום איש גם זו, ואומר בכל מקרה שהיה קורה אותו בעולם הזה, אומר גם זו לטובה, כפי בטחונו שהיה בוטח שכל גזרותיו יתעלה שמו הם לטובה ולרחמים, ככתוב (תהילים קמה) ורחמיו על כל מעשיו. ואם הוא מתפלל תפילה ותחנונים לדרוש מחילה וכפרה על פשעיו ועוונותיו אחרי שובו מהן ונחמתו עליהם, יש לו להאריך בתפילה ולשפוך תחינה, ואין זה דומה למתפלל למלאות את שאלתו ולהפיק את רצונו בעולם הזה".

³⁸⁸ חובת התלמידים (האדמו"ר מפאסצנה) פרק ט ד"ה תרגיל: "הנער, אף הגדול אם יש לו אך דעה קטנה, חושבים שכל עצמה של התפילה היא הדאגה והצרות שעלי' מתפללים, כמו שמבקש העני מן העשיר או כל איש מן מלך בשר ודם אשר בידו להושיעו באיזה דבר. אבל רק איש בער ולא ידע יכול לחלל כ"כ את התפילה ולחשבה רק צורך הדאגות, ולולי צרכותיו לא הי' מתפלל ח"ו.

כי באמת התפילה בעצמה, התקרבות הלב והשתפכות הנפש לד' בתפילה, זו היא העיקר אשר בתפילה. וראה נא במדרש עוד יותר, לא בלבד שאין התפילה מסובבת מן הדאגות והצרות, רק שלפעמים את הדאגות שולח ד' כדי שנתפלל אליו ית'. איתא בשמות רבה (פ"א), אמר ריב"ל למה הדבר דומה, למלך שהי' בא בדרך והיתה בת מלכים צועקת לו בבקשה ממך הצילני מייד הלסטים, שמע המלך והצילה. לאחר ימים ביקש לישא אותה לאישה, הי' רוצה שתדבר עמו ולא היתה רוצה, מה עשה המלך, גירה בה הלסטים כדי שתצעק וישמע המלך, עכ"ל הק"י.

³⁸⁹ ברכות לב ע"ב: "אמר רבי חנין אמר רבי חנינא: כל המאריך בתפלתו אין תפלתו חוזרת ריקם".

³⁹⁰ אמנם במדרש לא כתוב בפירוש שאין תפילה ששבה ריקם, אלא שיש מהתפילות שנענות לאחר זמן רב.

³⁹¹ מדרש שמואל (בובר) פרשה ד סימן א: "יש תפילה שהיא נענית למאה שנה... יש תפילה שהיא נענית לתשעים שנה... יש תפילה שהיא נענית לשמונים שנה... יש תפילה שהיא נענית לשלושה ימים... יש תפילה שלא הספיקה לצאת מפי אומרה עד שנענית...".

"מלפניך מלכנו ריקם אל תשיבנו" מוכח שתיתכן אפשרות כזו.

העולה מכל זה, שאף אם לא נמצאו ראיות להשפעתן הרוחנית של תפילות בדורנו, לא ניבהל מכך.

פרק מו

הסברים טבעיים לבריאה

בדורות האחרונים³⁹² אנשי המדע הסבירו את הבריאה בדרכים טבעיות. בין לגבי יצירת היקום³⁹³, בין לגבי מוצא החיים³⁹⁴ ובין לגבי התפתחות החיים³⁹⁵.

יש מגדולי ופוסקי הדור האחרון שכתבו שהמאמין שהעולם קיים כמה מיליוני שנים הוא כופר³⁹⁶, ומהם מי שאף הדגיש "כופר בעיקר לדברי

מקורות מלאים והוספות

³⁹² לגבי תורת המפץ הגדול: הרעיון הועלה לראשונה בשנת 1848. בשנת 1923 נמצאה הוכחה שהיקום מתפשט, בשנת 1964 נעשה רעיון זה להסבר המוצלח ביותר, בהמשך אותה מאה הגיעו למדידות מדויקות בעניין זה.

לגבי תורת ההתפתחות: בשנת 1844, פרסום הספר "שרידים מן ההיסטוריה הטבעית של הבריאה" בישר את תורת ההתפתחות. לאחר מכן, בשנת 1859, תורה זו גובשה באופן מדויק יותר ע"י דרווין בספרו "על מוצא המינים בדרך הביריה הטבעית, או השתמרותם של גזעים מועדפים במאבק לחיים" ("מוצא המינים"), שהעלה גם את האפשרות של מוצא החיים. מאז נוספו לתורת ההתפתחות ראיות ואף הסברים מדויקים יותר.

³⁹³ המפץ הגדול. ע"פ תיאוריה זו, מקובל להעריך את גיל היקום (דהיינו, הזמן שעבר מאז המפץ הגדול) בכ-13.8 מיליארד שנה. את גילו של כדור הארץ מקובל להעריך בכ-4.5 מיליארד שנה. השמש נוצרה מעט לפני כדור הארץ, והירח נוצר מעט לאחריו.

³⁹⁴ אֲבִיּוֹגֶנֶז. ע"פ תיאוריה זו, מקובל להעריך שהחיים הראשונים על פני כדור הארץ נוצרו לפני כ-4.1 מיליארד שנה.

³⁹⁵ אבולוציה. תורה זו מבוססת על שלושה רכיבים בסיסיים:

א. היווצרות מוטציות.

ב. ברירה טבעית – הגורמת לכך שבמשך הזמן יישרדו רק המוטציות המוצלחות יותר בהתאמתן לסביבתן.

ג. תורשה – הגורמת לכך שהתכונות של המוטציות המוצלחות עוברות אל הדור הבא.

ע"פ תיאוריה זו, מקובל להעריך את גילו של האדם הנבון המודרני, דהיינו הזהה מבינה אנטומית לבני אדם בני ימינו (ומכונה: "הומו ספֵּיִנְס מודרני אנטומית"), בכ-200,000 שנה.

³⁹⁶ שו"ת מים חיים (הרב חיים דוד הלוי) ח"ג סי' כד: "אף אם אמנם חלו שינויים בעולם, אך אינם כה מהותיים עד שידמה לעולם חדש בכל ענייניו, אלא שינויים מסוימים המתחייבים מסבות שונות, אך הטבע נשאר בכל זאת במהותו היסודית עם כל השינויים שמהווים בו. בדברינו אלה התכווננו לבטל תורת האבולוציה הכפרנית, כי אין ח"ו שום התפתחות שהיא כביכול יסוד הבריאה ח"ו, אלא בריאה ברא ה' וחלים בה שינויים מסיבות שונות כאמור". תשובות והנהגות (הרב משה שטרנבוך) ח"א סי' תקסט ד"ה וראוי: "מה שלומדים... דברי הבל

הכל³⁹⁷. כמו כן כתבו שאין לגייר את מי שמאמין כך³⁹⁸. התועלת החינוכית שבדעה זו מובנת.

אמנם רבים בדורות האחרונים קיבלו, או על כל פנים לא דחו, את הרעיון שהעולם קיים תקופה ארוכה, ואף את תורת ההתפתחות.

להבנת דעה זו נקדים שאין פרשייה בתורה שחז"ל הדגישו שהיא טומנת סודות, כמו מעשה בראשית³⁹⁹.

יצירת העולם

אפילו לגבי יצירת העולם יש מאיין, כתבו הכוזרי והרמב"ם שאילו היתה הוכחה לכך שהיה חומר גולמי קדמון ועולמות קודמים, אמונה זו לא היתה סותרת את יסודי התורה ולא היתה פגם באמונה⁴⁰⁰, שאין מהכרח התורה

מקורות מלאים והוספות

שהעולם עומד מיליוני שנים... שדברי הבל אלו הם כפירה וסכלות ואין זה אלא פרי דמיונם ותעלוליהם, ורק מי שאצלו אדם ובהמה שווין, שמתנהג כפי תאוותו כבהמה, יכול לקבל תורתם שבני אדם צאצאי בהמה הם".

³⁹⁷ שו"ת משנה הלכות (לרב מנשה קליין, "האדמו"ר מאונגוואר") ח"ב סוף סי' לה: "ומהם אינם מאמינים בששת ימי בראשית וגם דשיתא אלפי שנין הווה עלמא, ומאמינים להאפיקורסים דכמה מיליונים שנים הווה עלמא רח"ל מהאי דעתא, והכופר בזה הווי כופר בעיקר לדברי הכל".

³⁹⁸ ספר נצח ישראל (יו"ל ע"י ארגון "נצח משפחת ישראל") עמוד קל"ז "תשובות שונות בענייני גיור" מהגר"ח קנייבסקי: "שאלה. אשה הרוצה להתגייר, ולקבל עליה עול תורה ומצוות באמת, אלא שבתוך שיחה עימה נתברר שמאמינה בבורא שברא את העולם, אך סוברת שהעולם כבר קיים עשרות אלפי שנים או מיליוני שנים, ואין דעתה נוטה להאמין במניין השנים שבידינו, מה הדין לכתחילה האם אפשר לגיירה, ובדיעבד אם כבר גיירו אותה אם עולה לה. תשובה: אסור לגיירו ואפילו בדיעבד צ"ע אם מהני עיין חזו"א אבהע"ז קי"ט".

³⁹⁹ משנה חגיגה פ"ב מ"א: "אין דורשין בעריות בשלושה, ולא במעשה בראשית בשנים ולא במרכבה ביחיד".

גמרא חגיגה יא ע"ב: "ולא במעשה בראשית בשנים, מנא הני מילי? דתנו רבנן: כי שאל נא לימים ראשנים – יחיד שואל ואין שנים שואלין. יכול ישאל אדם קודם שנברא העולם? תלמוד לומר למן היום אשר ברא אלוקים אדם על הארץ".

מדרש הגדול בראשית פרק א פסוק א סוף ד"ה תנן התם אין דורשין: "להגיד כוח סוד מעשה בראשית לבשר ודם אי אפשר, לפיכך סתם הכתוב ואמר 'בראשית ברא אלוקים'". רמב"ן בראשית א א: "שמעשה בראשית סוד עמוק אינו מובן מן המקראות, ולא יודע על בוריו אלא מפי הקבלה עד משה רבינו מפי הגבורה, ויודעיו חייבין להסתיר אותו... והסיפור במה שנברא ביום ראשון ומה נעשה ביום שני ושאר הימים... כל זה לא יובן בינה שלימה מן הכתובים".

⁴⁰⁰ כוזרי מאמר א אות סז: "ושאלת החידוש והקדמות [האם העולם קדמון] עמוקה, וראיות שתי הטענות שוות, עד שתכריע [את] החידוש הקבלה מאדם ונח ומשה בנבואה אשר היא יותר נאמנת מן ההקשה [הראיות]. ואם היה מצטרך בעל תורה להאמין ולהודות בהיולי

להאמין החידוש יש מאיין⁴⁰¹, ולא דקדק הכתוב לומר "בראשית ברא אלוקים מאיין את השמיים ואת הארץ"⁴⁰². הרמב"ם אף ביאר שלצורך כך היה אפשר לפרש את פסוקי הבריאה באופנים אחרים, כפי שאנו מפרשים פסוקים שמשמעותם מפשרות הגשמת האלוקים חלילה⁴⁰³, ואפילו בפירוש

מקורות מלאים והוספות

[חומר גולמי] קדמון ועולמות רבים קודם העולם הזה, לא היה בזה פגם באמונתו, כי העולם הזה הוא חדש מזמן ידוע ותחילת האדם – אדם ונח". מורה נבוכים ח"ב פרק כה: "אם יאמין הקדמות על הדעת השני אשר ביארנוהו [לעיל ח"ב פרק יג ד"ה] וההשקפה השנייה: "שיש שם חומר מסוים מצוי קדמון כקדמות האלוה, אינו נמצא בלעדיו, וגם הוא אינו נמצא בלעדיו" [והוא דעת אפלטון, והוא שהשמיים ג"כ הווים נפסדים, הדעת ההוא לא יסתר יסודי התורה ולא תימשך אחריו הכוזבת האותות, אבל העברתם] אלא אפשרותם, ואפשר שיפורשו הכתובים עליו וימצאו לו דמיונות רבות בכתובי התורה וזולתם שאפשר להיתלות בהם וגם יהיו לראיה, אבל אין הכרח מביא אותנו לזה אלא אם התבאר הדעת ההוא במופת [הוכחה], אמנם כל עת שלא יתבאר במופת לא זה הדעת ניטה אליו".

⁴⁰¹ ספר העיקרים מאמר א פרק ב ד"ה וזהו: "וכן רבי אליעזר הגדול במה שאמר בפרקיו (פרק ג') שמים מזהיכן נבראו והארץ מזהיכן נבראת וכו', כי אף אם יובנו דבריו כפי פשוטן וכמו שיראה מהן בתחילת הדעת, שדעתו לומר שאין העולם נברא יש מאיין אלא יש מיש, כלומר מחומר ראשון קדום – אין תפיסה עליו בזה, כי כוונתו לומר שאין מהכרח התורה להאמין החידוש יש מאין, אבל לא שיהיה דעתו להכחיש דבר ממה שבא בתורה חלילה". גם הרמב"ם הזכיר זאת באגרותיו (סוף האגרת אל הרב חסדאי הלוי): "וגם אפלטון מודה בדבר זה, והוא מודה כי העולם חדש, אך סובר שיש שם גולם מצוי, ואנו אומרים שלא היה שם לא גולם ולא צורה אבל הכל התחיל וברא השם ית' יש מאיין. אף על פי שמצאתי בדברי הגדה דברים אחרים כדברי רבי אליעזר הגדול על השמים והארץ, מכל מקום הסברא שנתועדו בה כל ישראל זו היא שהכל היה אין והתחיל ועשאו יש והרבה מדרשות ושאלות בבראשית רבה מוכיחות על ככה".

⁴⁰² עקידת יצחק (ר' יצחק עראמה) סי' סז: "שחידוש העולם בעצמו הוא העיקר המיוחד אליה כמו שהזכירה אותו בפי', שאפילו נודה מ"ש שם שחידוש העולם מאיין אינו הכרחי לאמונת התורה, הנה חידושו באי זה אופן שירצה – רצוני מהיולי קדום – על כורחנו היא עיקר שכל התורה כולה תלויה בו, ואל החידוש הזה אשר הוא עיקרי אליה תכווין בהתחלתה בו. ולזה לא דקדק הכתוב לומר 'בראשית ברא אלוקים מאיין את השמיים ואת הארץ', כי לא הקפיד רק בשיוודע לכל שהוא ית' חדשם והמציאם להעמידם על זה התוכן שהן בו, כי העושם יכול להחזירם תוהו ובוהו כאשר בתחילה".

⁴⁰³ מורה נבוכים ח"ב תחילת פרק כה: "דע כי אין בריחתנו מן המאמר [הדעה] בקדמות העולם מפני הכתובים אשר באו בתורה בהיות העולם מחודש, כי אין הכתובים המורים על חידוש העולם יותר מן הכתובים המורים על היות השם גשם [הגשמת האלוקים חלילה], ולא שערי הפירוש סתומים בפנינו ולא נמנעים לנו בעניין חידוש העולם, אבל היה אפשר לנו לפרשם כמו שעשינו בהרחקת הגשמות, ואולי זה היה יותר קל הרבה, והיינו יכולים יותר לפרש הפסוקים ההם ולהעמיד קדמות העולם".

אמנם בספר נשמת חיים (לרבי מנשה בן ישראל, מאמר שלישי פרק יב ד"ה אכן) חלק עליו בחריפות: "הנך רואה אין חלק [הרמב"ם] כבוד למופת בלבד, ואיך אם קדמות העולם תתבאר

רחוק⁴⁰⁴. ואכן היו מעטים מהראשונים שכתבו שהקב"ה ברא את העולם מחומר קדמון, ולא יש מאין, מחמת הבנתם שמסברה מן הנמנע שיברא הקב"ה דבר מלא-דבר⁴⁰⁵.

אפילו לגבי חידוש העולם, שראשונים רבים חשבוהו לעיקר⁴⁰⁶, יש מהם

מקורות מלאים והוספות

במופת היה מעקם לנו את הכתובים כאשר עשה במקומות המורים ההגשמה. וזה לא יתכן באשר אינו מן הראוי לשעבד התורה למופת אריסטו נכון למועדי רגל, ושהשפחה תירש גבירתה".

⁴⁰⁴ מעשה ניסים (לרבי ניסים ב"ר משה ממרסיי) פרק ד ד"ה והפנים השניים: "ומה שימצאו סותר ובין דברי התורה לשכל, השתדלו לפרש המילות אשר דיבר בהם מניח הדת על פנים נאותים לכוונתם, ואפילו בפירוש רחוק".

⁴⁰⁵ א. פירוש רבי עזרא בן שלמה מגירונה (מגדולי המקובלים מקטלוניה, תלמידו של רבי יצחק סגי נהור), שיוחס לרמב"ן, שיר השירים ג ט: "אפריון עשה לו המלך שלמה מעצי הלבנון. ר"ל משפע החכמה ומזויה הבהיק האור ההוא ונאצל ממנו. וזהו שאמר בבראשית רבה מהיכן נבראת האורה... וכן דעת רבי אליעזר הגדול שאמר שמים מהיכן נבראו מאור לבושו לקח... הארץ מאיזה מקום נבראת משלג שתחת כיסא כבודו...

והוא על דעת אפלטון האומר כי שווא הוא שהמציא הבורא דבר מלא-דבר. כי יש חומר נמצא והוא על דרך משל כחומר ליוצר או כברזל לנפח שיצייר ממנו מה שירצה. כן הבורא יתברך צייר מן החומר שמיים וארץ ופעם יצייר ממנו זולתי זה.

ואין קוצר בחיק הבורא יתברך כשלא יברא דבר מלא-דבר. כמו שאין קוצר ביכולתו כשלא ימציא דברים הנמנעים, שיברא מרובע שיהא אלכסונו שווה לצלעו ולקבץ שני הפכים ברגע אחד. וכמו שאין זה קוצר ביכולתו כך אין קוצר אם לא יאציל דבר מלא-דבר כי זה בכלל הנמנעים כולם.

ועל זה אמר שלמה בחכמתו הברה ובמחשבתו הנכונה ברוח הקודש..."

ב. "המאמר בביאור ההתחלה החומרית לרבי שם טוב בן יוסף אבן שם טוב" (ממפרשי המורה נבוכים, בסוף תקופת הראשונים) פרק ז (הובא בנספח לספר "סתירה והסתרה בהגות היהודית בימי הביניים"): "ואחר שהתיישב זה, נרצה לבאר כי החומר הראשון בלתי הווה ולא נוצר בשלב מסוים ולא נפסד בעצם. וזה יתבאר משלושה פנים..."

⁴⁰⁶ רמב"ם בפירושו למשנה בהקדמה לפרק חלק, ביסוד הרביעי (קטע זה לא מופיע ברוב כתבי היד ובדפוסים הישנים, אך מקורו בכתב ידו של הרמב"ם עצמו, שהוסיפו בשולי הגיליון): "ודע כי היסוד הגדול של תורת משה רבינו הוא היות העולם מחודש, יצרו ה' ובראו אחר ההעדר המוחלט, וזה שתראה שאני סובב סביב עניין קדמות העולם לפי דעת הפילוסופים הוא כדי שיהא המופת מוחלט על מציאותו יתעלה, כמו שביארתי וביררתי במורה" [יש לשים לב שע"פ דבריו כאן, אין לראות את דבריו במורה נבוכים שם כדעתו האמיתית].

רמב"ן בראשית א א ד"ה ויש: "כי צורך גדול הוא להתחיל התורה בבראשית ברא אלוקים, כי הוא שורש האמונה, ושאינו מאמין בזה וחושב שהעולם קדמון, הוא כופר בעיקר ואין לו תורה כלל".

דרשות ר"י אבן שועיב תחילת פרשת בראשית: "הזכיר בו כל מעשה בראשית המורה על חידוש העולם, כי הוא יסוד ופינה גדולה בתורתנו, והמאמין בו מאמין בכל הנפלאות והניסים ובתחיית המתים. וכמו שהביא ראייה אותו חכם מאומתנו לאותו מין שלא היה מאמין

שכתב שאינו עיקר, והדגיש שהמאמין בקדמות העולם אינו כופר בתורה חלילה ולא בעיקריה⁴⁰⁷.

גם מדברי חז"ל משמע שהעולם לא נוצר כולו ברגע אחד, אלא בתהליך⁴⁰⁸. עוד אמרו במדרש, שהיה סדר זמנים קודם למעשה בראשית⁴⁰⁹, שאין התורה מכרחת להאמין שהזמן מחדש⁴¹⁰.

קיום העולם מיליוני שנים מוכח בהחלט, שכן ניתן לראות בעין אוספיי-כוכבים שאורם המגיע אלינו יצא מהם לפני מיליוני שנים⁴¹¹. והאומר שהעולם נברא מאוחר יותר יחד עם קרני אור אלה בדרכן אלינו⁴¹², הדעת

מקורות מלאים והוספות

[ב]תחיית המתים, אמר לו מאי דלא הוי הוי, מאי דהוי לא כל שכן. ובעבור כי חידוש העולם הוא צורך גדול ועיקר גדול באמונה...".

⁴⁰⁷ ספר העיקרים מאמר א סוף פרק ב: "ואף על פי שיאמין בקצת דברים ששמו הראשונים עיקרים, כביאת המשיח והחידוש [חידוש העולם, שאינו קדמון] וכיצא בהם, שאינם עיקרים אלא שהן אמונות אמיתיות יחויב המאמין בתורה להאמינם... עם שאינם עיקרים לתורה, אין זה כופר בתורה חלילה, ולא בעיקריה".

⁴⁰⁸ יומא נד ע"ב: "תנא: שממנה [מאבן השתיה] הושתת העולם. תנן כמאן דאמר מציון נברא העולם [רש"י: ציון נבראת תחילה, וסביביה נדבקו רגבים עד סוף העולם מכל צד]. דתניא, רבי אליעזר אומר: עולם מאמצעיתו נברא... רבי יהושע אומר: עולם מן הצדדין נברא [רש"י: ארבע מוצקות היו לו, ונמתח והלך מכל צד, עד שנדבק באמצעיתו]... רבי יצחק [נפחא] אמר: אבן ירה הקדוש ברוך הוא בים, ממנו נשתת העולם... וחכמים אומרים: מציון נברא... תניא, רבי אליעזר הגדול אומר: ... תולדות שמים – משמים נבראו, תולדות הארץ – מארץ נבראו. וחכמים אומרים: אלו ואלו מציון נבראו...".

חגיגה יב ע"א: "ואמר רב יהודה אמר רב: בשעה שברא הקדוש ברוך הוא את העולם היה מרחיב והולך כשתי פקעיות של שתי, עד שגער בו הקדוש ברוך הוא והעמידו".

⁴⁰⁹ בראשית רבה (וילנא) פרשת בראשית פרשה ג סי' ז: "אר"י בר סימון: יהי ערב אין כתיב כאן, אלא ויהי ערב, מכאן שהיה סדר זמנים קודם לכן. א"ר אבהו: מלמד שהיה בורא עולמות ומחריבן, עד שברא את אלו, אמר דין הניין לי, יתהון לא הניין לי. א"ר פנחס, טעמיה דר' אבהו: וירא אלוקים את כל אשר עשה והנה טוב מאוד – דין הניין לי, יתהון לא הניין לי".

⁴¹⁰ ספר העיקרים מאמר א פרק ב ד"ה וזהו: "וזהו דעת קצת חכמי ישראל הראשונים (בראשית רבה ג'), האומרים שהיה סדר זמנים קודם לכן, כאילו יאמרו שאין התורה מכרחת להאמין שהזמן מחדש".

⁴¹¹ גלקסיית המשולש רחוקה מאיתנו כמעט שלוש מיליון שנות אור, גלקסיית אנדרומדה רחוקה מאיתנו למעלה משני מיליון וחצי שנות אור. שתיהן נראות בעין בלתי מזוינת.

⁴¹² שערי אמונה (לרבי מלובביץ') אות סב ד"ה הנה: "אפילו את"ל שחשבון הנ"ע ד"ד מרחק הכוכב אמיתי הוא (כי גם בזה יש חילוקי דיעות בין התוכנים), אין מזה קושיא לתאריך הבריאה, שהרי כמו שנבראו הכוכבים נבראו ג"כ קרני האור, וכמו שיכול השי"ת לברוא כוכב שרק אז ואח"כ יתחיל להאיר, כן אפשרי שיברא הכוכב ביחד עם קרני האור היוצאים ממנו".

מסרבת לקבל את דבריו⁴¹³, ונכנס בחמור ממה שנשמר ממנו⁴¹⁴. וחלילה שתבוא התורה במה שידחה ראייה או מופת⁴¹⁵, ולא תכריח התורה להאמין בדבר כזה⁴¹⁶.

יצירת האדם

כתוב במדרש שבתחילה היה לאדם זנב כחיה, וחזר ולקחו ממנו מפני כבודו⁴¹⁷.

יש מהראשונים שפירש ש"האדם" הנזכר בפרשת בראשית אינו אדם הראשון הפרטי, אלא שם המין⁴¹⁸.

הספורנו⁴¹⁹ ביאר שהאדם לא נוצר ישירות מן האדמה, אלא היה שלב נוסף שבו הוא היה בגדר חיה בלתי מדברת, ורק לאחר מכן נברא בצלם ובדמות⁴²⁰.

מקורות מלאים והוספות

⁴¹³ וכדרכן של טענות הרחוקות מן ההיגיון, כבר עשו מהן הכופרים חוכא ואטלולא, עפ"ל. ואחד שוגג ואחד מזיד.

⁴¹⁴ אמונות ודעות לרס"ג הקדמה פרק ה: "ושמא יאמר אדם, איני סובר כך בגלל כך, ותמצא שהוא נכנס ביותר חמור ממה שנשמר ממנו".

⁴¹⁵ כוזרי מאמר א אות סז: "חלילה לא-ל שתבוא התורה במה שידחה [שיסתור] ראייה או מופת".

כוזרי מאמר א אות פט: "חלילה לא-ל מן השקר, ומה שהשכל מרחיק אותו וישימהו שקר".

⁴¹⁶ ספר העיקרים מאמר א פרק ב: "מה שהוא דעת כוזב, לא תכריח התורה להאמינו, כי לא תכריח התורה להאמין דבר שהוא כנגד המושכלות הראשונות, ולא דעת בדוי שלא יצויר מציאותו אצל השכל".

⁴¹⁷ בראשית רבה פרשה יד סימן י: "ויהי האדם לנפש חיה, רבי יהודה אמר מלמד שעשה לו עוקץ כחיה, וחזר ולקחו ממנו מפני כבודו".

נזר הקודש על הבראשית רבה שם: "היה לו תחילה גם עוקץ-זנב כחיה". מדרש זה הובא בקשר לנושא האבולוציה בספר "דרכה של תורה" (הרב נחום אליעזר רבינוביץ עמוד 150).

⁴¹⁸ אברבנאל פרשת בראשית (האברבנאל עצמו חולק על דעה זו): "והנה הרעיש הראב"ע את העולם באמרו בהרבה מקומות מספרו שה"א האדם יש לו סוד. וכוונתו ששם העצם הפרטי לא יאמר בה"א הידיעה, כי לא יאמר 'האברהם', 'היצחק', ולכן ראוי שנפרש 'האדם' הנזכר תמיד בזאת הפרשה – שהוא שם למין, ושעליו דיברו הכתובים, לא על אדם הראשון הפרטי. ואני משיב [וחולק] עליו...".

⁴¹⁹ שקדם מאות שנים לתורת ההתפתחות.

⁴²⁰ ספורנו בראשית א כו: "אדם. מין ממיני 'נפש חיה' שיצרתי ששמו 'אדם', כאומרו 'ויהי האדם לנפש חיה' (להלן ב, ז) נעשהו 'בצלמנו'. שהוא עצם נצחי ושכלי. ונצחי ובוזה פתח

בעל התפארת ישראל על המשנה⁴²¹ ביאר⁴²² שהפסוק "בראשית ברא אלוקים את השמיים ואת הארץ" מתייחס לתקופה קדומה, אחריה אירעו אירועים שונים שאין להם חשיבות עבורנו, ורק לאחר מכן נברא עולם החי כפי שאנו מכירים אותו. כך הסביר את הימצאותם של ממותות, דינוזאורים, ויצורים הקרובים לאדם⁴²³.

הרש"ר הירש כתב שאמנם תורת ההתפתחות לעת־עתה⁴²⁴ אינה אלא השערה שאינה מוכחת, אך אם ביום מן הימים היא תהיה יותר מהשערה, היא אינה סותרת את יסודות הדת, ונבאר שחכמת הבורא הוציאה מתוך הערבוביה את כל שפע בעלי החיים למיניהם. והוסיף שחז"ל מעולם לא הגדירו את סדרי בריאת העולם כעיקרי האמונה, אלא רק את היסוד שכל ראשית מאת ה'⁴²⁵.

מקורות מלאים והוספות

הא"ל יתברך פתח בתורתו, לקנות ידיעה בעצמים הנבדלים בידיעת נפשנו". ספורנו בראשית ב ז: "ויהי האדם לנפש חיה. היה עם כל זה 'חיה' בלבד, בלתי מדברת, עד שנברא בצלם ודמות".

רבי גדליה נדל, שיובא לקמן, הדגיש את דברי הספורנו הללו. בשו"ת הרי"ף (דף יט ע"א) ישנו רעיון דומה – שהאדם היה בתחילה כאחד הבהמות – אך שם מדובר בשעות הראשונות ליצירתו: "[שעה] שנייה נברא נ"ל בסוף שנייה, ושלמה ברייתו, ונעשה גולם והיתה בו רוח חיים כאחד הבהמות, כדכתיב 'ועיר פרא אדם יולד'... רביעית נזרקה בו נשמה – ושמא על הנשמה החכמה ק"א [קא אמר], אבל חיות היה בו תכף שנעשה גולם".

⁴²¹ הרב ישראל ליפשיץ.

⁴²² שנים לפני שנתפרסמה תורת ההתפתחות.

⁴²³ דרוש אור החיים, נדפס במשניות זכר חנוך נזיקין ח"א עמוד תק"ל: "וזהו שסיפרה התורה בראשית, ר"ל בהתחלות כל התחלות... ואת הארץ, הוא כל כדור הארץ. אח"כ תדלג התורה על הקריות שנתהוו בסדרי העולם הקדום, שאין נפקא מינה לנו השתא בזה כלל".

⁴²⁴ עב"פ בזמנו.

⁴²⁵ הרש"ר הירש במאמרו "על ערכה הפדגוגי של היהדות" (משנת ה'תרל"ג): "השקפה חדשה שצפה ועלתה זה עתה מסבירה את כל צורות החי המרובות כתולדות של צורת אב אחת ראשונה ופשוטה ביותר ובלתי מורכבת. ולעת עתה אינה אלא השערה אשר אין לה עדים בין העובדות.

ואולם אם השקפה זאת תהיה ביום מן הימים יותר מהשערה, לא תקרא אותנו היהדות ליראת כבוד מפני החיה שהיא שריד משוער של נציגי צורת האב ההיא – כביכול אבי אבות אבותינו הנכבד. להפך, היהדות תלמד את בניה להעריך מתוך הרגשה עמוקה יותר את האחד ויחיד, באשר לחוכמת הבורא ויכולתו האין סופית הספיקה יצירת נבט אחד חדל צורה ומתן חוק של "התאמה ותורשה", כדי להוציא מתוך הערבוביה לכאורה נטולת סדר וחוק, אבל באמת כפופה לחוק וסדר – את כל שפע בעלי החיים למיניהם, הנבדלים כל כך זה מזה והקבועים כל כך בצורותיהם השונות...

הראי"ה קוק כתב שתורת ההתפתחות אינה סותרת את האמונה⁴²⁶ או את פסוקי מעשה בראשית⁴²⁷, שאין מן הנמנע לפרש שפרשת "אלה תולדות השמיים והארץ" מקפלת בקרבה מיליוני שנים⁴²⁸, ואפשר שהפסוקים באו

מקורות מלאים והוספות

אפילו מאות האלפים ומיליוני השנים אשר מדע הגיאולוגיה מפזר ביד נדיבה לא היו מבהילות את היהדות, לו גם היו יותר מהשערות...

חז"ל מזכירים עולמות שקדמו לבריאת עולם זה ושקעו אשר בראם הקב"ה והחריבם עד שהוציא לאור את העולם הזה בדמותו ובסדריו. אבל מעולם לא העלו קבלת דעות אלו את דחייתן לדרגת עיקרי אמונה. כל תיאוריה הייתה כשירה בעיניהם אם לא פגעה ביסוד היסודות: כל ראשית מאת ה'".

⁴²⁶ לנבוכי הדור (הראי"ה קוק) פרק ד ד"ה ההתפתחות: "ההתפתחות הבאה בהדרגה רבה של מליארים שנים זהו המרעיש לבבות קטני דעה. הם חושבים שההתפתחות תיתן מקום לכחש באלוקים חיים, והם טועים מאוד.

דעת האלוקים בנויה רק על ידיעת האחדות. כשאנו רואים היצירה הגדולה שהיא ערוכה בסדרי חכמה, והליכות החיים בגופם וברוחם ושכלם, שהכל נערך במערכה אחת, הרינו מכירים את הרוח הגדול שיש כאן שמחיה הכל ונותן מקום לכל.

ואם דרכי החכמה מחייבים שיהיה הדבר בא על ידי התפתחות של רבבות רבבה שנים, עוד עלינו להתפלא ביותר מה רב ונשגב הוא החי עולמים, שכאיין וכרגע נחשבו רבבות שנים שפועלות בלא הרף להפיק איזו תכלית רצויה".

⁴²⁷ לנבוכי הדור (הראי"ה קוק) פרק ה: "והנה מובן היטב שדרכי הדרישות החדשות שטוענות רק בהתפתחות אין בהן ביטול כלל ליסודי התורה, ואף לא לתואר הכתובים של מעשי בראשית.

אם יאמר הטוען שכיון שנתפתח למשל חומר הכדור במשך רבבות שנים, אם כן אינו רואה כאן יד ד'. ועוד יטעון: האורך הזה למה, ולמה לא יצאה הבריאה ברגע אחד אל הפועל. על זה נשיב לו בטעם ודעת, שדרכי ההתפתחות וההליכה של הדרגה בסדר המציאות לא הרחיקו אותנו מעולם מדעת את האלוקים, כי אם קרבנו אליו באהבה ורוממות נפש. שהרי אנו רואים דרכי הסיבות והמסובבים לעינינו מעשים בכל יום, ומכל מקום כיון שאנו רואים שעושים מעשיהם בסדר נפלא, בחכמה רבה וחסד ורחמים גדולים, אנו מכירים את הפועל המחיה את הכל שהוא אלוקים חיים, שלו עצה ותושיה, חסד ורחמים. מה בין התפתחות כדורי הכוכבים והעולמות לפי גודלם ברבבות שנים, להתפתחות העובר במעי אימו במשך ירחים, ובכל זאת אנו מכירים כי 'נפלאים מעשיך ונפשי יודעת מאוד... אשר עושיתי בסתר וקמתי בתחתיות ארץ, גלמי ראו עיניך ועל ספרך כולם יכתבו'".

⁴²⁸ לנבוכי הדור (הראי"ה קוק) פרק ה בהמשך דבריו שם: "והנה אין כתוב בתורה 'ויעש אלוקים ביום הראשון'. 'ויעש אלוקים ביום השני' וכו', כי אם נסדרו המעשים בסדר נכון והדרגי, ועל כל חלוקה הזכיר 'ויהי ערב ויהי בקר יום אחד', 'יום שני' וכו', שהוא אחת לנו אם נפרש שהיה המעשה ההוא מכון ביום תמים של כ"ד שעות, או שסתמה התורה כמה עלה זמן לכל שכלול".

שמונה קבצים לראי"ה קוק קובץ א תקצ"ד: "אין מעצור לפרש פרשת אלה תולדות השמים והארץ, שהיא מקפלת בקרבה עולמים של שנות מיליונים, עד שבא אדם לידי קצת הכרה שהוא נבדל כבר מכל בעה"ח, וע"י איזה חזיון נדמה לו שצריך הוא לקבע חיי משפחה בקביעות ואצילות רוח, ע"י יחוד אישה שתתקשר אליו יותר מאביו ואימו, בעלי המשפחה הטבעיים. התרדמה תוכל להיות חזיונית, וגם היא תקפל איזה תקופה, עד ביטול הרעיון של

לתאר את הדברים כפי שהיה מקובל בזמנם⁴²⁹, בדומה להערת הרמב"ם לגבי המים שמעל הרקיע⁴³⁰. והוסיף שתורת ההתפתחות מתאימה לסודות הקבלה יותר מכל התפיסות האחרות⁴³¹, ובעומקה היא המקור העמוק ביותר ליסוד ההשגחה⁴³². ובכלל כתב שכאשר באה דעה לסתור איזה דבר מן התורה, איננו צריכים לסתור אותה בתחילה, אלא להתרומם על ידה⁴³³. ויחסינו לתורת ההתפתחות בימינו צריך להיות בדרכו של הרמב"ם ביחסו

מקורות מלאים והוספות

עצם מעצמי ובשר מבשרי".

⁴²⁹ לנבוכי הדור (הרא"ה קוק) סוף פרק נב: "ובאמת, אין אנו אחראים אפילו להשוות פרשת מעשה בראשית עם המחקרים הניסיוניים. כי אפילו אם נאמר שהנבואה לקחה ללימודיה [לשון הפסוקים במעשה בראשית] את חזיון היצירה כפי המפורסם אז להיות ליסוד לציור הכללי של יחש הבורא לבריאה, כדי שיכיר האדם את קונו ועל פיו מיוסד יום השבת כפי אותו הציור שהיה אז – שוודאי גם איכות הציורים המוסכמים המה גם כן יש להם ערך בסדרי הבריאה ודרכי ההתפתחות האנושית שמהחכמה הכללית האלוקית נערכו לפי מידותיהם וחילופי זמניהם – אין בכך שום הפסד. וקל וחומר שהננו רואים שיש יכולת לפרנס את כל דבריה של תורה גם על פי עומק המסקנה של הדרישות האחרונות על כל פנים, אין שום מעצור מדרך אמונה שלמה לפני כל הרחבה מדעית באמת".

⁴³⁰ מורה נבוכים ח"ב פרק ל': "והרקיע הזה והדבר אשר עליו אשר נקרא מים, הדבר בו נעלם כפי שאתה רואה, לפי שאם תפרשהו כפשוטו בקלישות העיון יהיה דבר בלתי מצוי כלל, לפי שאין שם גוף אחר זולת היסודות בינינו לבין השמים התחתונים, ואין שם מים מעל האוויר, וכל שכן אם ידמה מדמה כי הרקיע הזה ומה שעליו הוא מעל השמים, תהיה מניעות הדבר יותר חמורה ורחוקה להשגה.

ואם יתפרש כפי עניינו ומה שהכוונה בו, יהיה יותר נעלם, כי חיובי שיהא מן הסודות הכמוסים כדי שלא ידעוהו ההמון, ודבר שהוא כן היאך אפשר לומר בו 'כי טוב', כי אין עניין טוב אלא שתועלתו גלויה וניכרת במציאות הנמצא הזה וקיומו לעולם, אבל הדבר שעניינו נעלם ואשר פשוטו בלתי מצוי כך, איזו תועלת גלויה לבני אדם יש בו כדי לומר בו כי טוב".

⁴³¹ אורות הקודש ח"ב עמוד תקל"ז אות יט: "תורת ההתפתחות, ההולכת וכובשת את העולם כעת, היא מתאמת לרזי עולם של הקבלה, יותר מכל התורות הפילוסופיות האחרות".

⁴³² אורות הקודש, מבוא ג, אות ה: "אמנם תורת ההתפתחות, לפי המחשבה החדשה, נראה בה כעין אפקורותא, כלפי המחשבה הדתית הרגילה, אך בכל מקום שפקרו המינים תשובתם בצדם, ההתפתחות היצירתית, שנוטים אליה ההולכים אחרי השכל המושפע מהחושנים, גורמת בראשיתה לקצץ את ההמשך של אור האמונה. אבל בעומקה הרי היא המקור היותר נשגב ליסוד ההשגחה".

⁴³³ אגרות הראיה, חלק א, אגרת קלד ד"ה ובכלל: "ובכלל זהו כלל גדול במלחמת הדעות, שכל דעה הבאה לסתור איזה דבר מן התורה, צריכים אנו בתחילה לא דווקא לסתור אותה, כ"א לבנות את ארמון התורה ממעל לה, ובזה הננו מתרוממים על ידה, ובעבור ההתרוממות הזאת הדעות מתגלות. ואח"כ כשאין אנו נלחצים משום דבר, הננו יכולים בלב מלא ביטחון להילחם עליה ג"כ".

לדעות היוונים⁴³⁴.

ורבי גדליה נדל ביאר שבריאת האדם בצלם אלוקים הוא השלב האחרון של תהליך ארוך, שראשיתו בבעל חיים לא־שכלי שהלך והתקדם באופן הדרגתי עד שניתנו לו השכל והצורה האנושיים המוכרים לנו⁴³⁵.

יש שכתב שאמנם על פי הממצאים היו יצורים הדומים לאדם לפני הרבה יותר מששת אלפים שנה, אלא שלפני כששת אלפים שנה אנו מוצאים קפיצה אדירה של תופעות רבות שצצו בבת אחת⁴³⁶, באזור ארם נהריים⁴³⁷: תרבות עירונית, בניינים, אומנות, דתות ברורות, תחילת הכתב, שליטים ונשלטים, אדונים ועבדים, רבדים חברתיים שונים, עשרות מקצועות, התמיינות פנימית בחברה, שליטה בשטח גדול. תרבות זו אינה דומה אפילו במעט לכל מה שקדם לה, והיא המגדירה את האדם שאלוקים בראו בצלמו

מקורות מלאים והוספות

⁴³⁴ מאמרי הראיה חלק א, טללי אורות, אות ב ד"ה אע"פ וד"ה יחס: "אע"פ שנתחלפו התכונות הפנימיות של המדעים בכמה עניינים רוחניים חשובים, בחילוף התקופות והזמנים, מכל מקום התכונה הכללית הולכת ומקפת את כל הזמנים וחליפותיהם.

כשהיתה היהדות צריכה לעמוד על נפשה לשאת את דגל היסוד האלוקי בידה, ונפגשה בהתיאוריה היוונית של קדמות העולם, הצליח הרמב"ם ז"ל בזה מאוד, לא רק בפנותו את הדרך לתן מקום להדגל האלוקי להינשא על יסוד החידוש לבדו, כי אם גם בזה שהשתמש בכח האויב, ודיבר בבטחה ע"ד השאלה האלוקית גם ובייחוד על פי דרכי המחקר של הקדמות, ואחר כך הגיעו התוצאות להיות מפיקות נוגה על הדרך הכבושה של החידוש, באומץ כפול מלא גבורה וחיים.

יחס תורת ההתפתחות בכל מילואיה, אל היהדות וכל עיקריה, בימינו, דומה הוא לאותה ההתנגשות הישנה של ה'קדמות' עם היהדות בימי הפולמוס היוני הרוחני. ובזה הננו צריכים לדרוך באומץ לב במסילתו המדעית של הרמב"ם, אעפ"י שנשתנו עלינו סדרי הזמנים והליכות ההכרות".

⁴³⁵ בתורתו של ר' גדליה עמוד ק: "אך לעצם תפיסתו [של הספורנו בראשית א כו, ב ז], שבריאת האדם בצלם אלוקים זהו סופו של תהליך ארוך, שראשיתו ביצור לא שכלי, השייך לקטגוריה של בעלי החיים, ההולך ומתקדם עד שניתן לו השכל האנושי, ובמקביל גם הצורה הפיסיולוגית של האדם המוכרת לנו – מסתבר שזהו תיאור נכון. ההוכחות של דרווין, ושל חוקרי המאובנים, לקיומם של שלבים קודמים כאלה, נראות משכנעות... עם ההכרה ברצון האלוקי הפועל בטבע באמצעות המלאכים – אין לנו שום צורך לשלול את תיאור המאורעות כפי שהחקירה המדעית מציגה אותם...

האדם שעליו נאמר "נעשה אדם בצלמנו" הוא שלב אחרון של התקדמות הדרגתית". בתורתו של רבי גדליה עמוד קה: "היו הרבה אישים ממין האדם לפני איש זה שהתורה קוראה לו גם בשם הפרטי "אדם", ושחז"ל קוראים לו 'אדם הראשון'... אבל אלה [אדם וחווה] היו חשובים, ועליהם יש עניין לתורה לספר".

⁴³⁶ ולא בהתפתחות הדרגתית.

⁴³⁷ התרבות השומרית.

ונפח באפיו נשמת חיים⁴³⁸.

על כל פנים, לצד שתורת ההתפתחות נכונה, אם כן אפוא הרי היא בכלל "כל מה שביכולת האדם לדעת מכל הנמצאים בכללותן", שלדברי המורה נבוכים, ידיעתה היא השלמות האחרונה⁴³⁹.

ההסברים הטבעיים והאמונה

עצם הבאת הסברים טבעיים ליצירת העולם והחיים, אין בהם בכדי לסתור את האמונה⁴⁴⁰, שכן אינם אלא הסברים טבעיים לתופעות המוכרות לנו, בדיוק כפי שאין שום בעיה בכך שישנו הסבר טבעי ליצירת הקשת בענן, ואף לכל תופעה אחרת. שהרי הסבר הטבעי לא בא לסתור חלילה את האמונה שבורא העולם הוא שקבע את כללי הטבע הללו והוא שמנדיגם.

בוודאי שלשון הפסוק "וייצר ה' אלוקים את האדם" אינה מחייבת שלא היה זה באופן טבעי, כפי שלשון הפסוק "ישלח דברו וימסם"⁴⁴¹ כוונתה שרצון ה' נעשה באופן טבעי, ע"י חימום השלג והקרח⁴⁴². גם לשון המשך הפסוק –

מקורות מלאים והוספות

⁴³⁸ בינה לעיתים (הרב זאב סולטנוביץ') ח"א עמודים 22–24.

⁴³⁹ מורה נבוכים ח"ג פרק כז: "מטרת כלל התורה שני דברים, והם תיקון הנפש ותיקון הגוף... תיקון הנפש הוא כדי שיושגו להמון השקפות נכונות כפי יכולתם... אבל תיקון הגוף הרי יהיה בתקינות מצבי עסקיהם זה עם זה..."

ודע כי שתי המטרות הללו, האחת בלי ספק גדולה בחשיבותה, והיא תיקון הנפש, כלומר מתן ההשקפות הנכונות, והשנייה קודמת בטבע ובזימון כלומר: תיקון הגוף, והיא הנהגת המדינה ותקינות מצבי כל אנשיה כפי היכולת. והשנייה הזו היא החמורה, והיא אשר הופלג בקביעתה וקביעת כל פרטיה, לפי שלא תושג המטרה הראשונה כי אם לאחר השגת זו השנייה...

ושלמותו האחרונה היא שיהא הוגה בפועל, כלומר שיהא לו דעה בפועל, והוא שידע כל מה שביכולת האדם לדעת מכל הנמצאים בכללותן כפי שלמותו האחרונה.

וברור הוא כי השלמות הזו האחרונה, אין בה מעשים ולא מידות, אלא היא השקפות בלבד שכבר הוביל אליהן העיון וחייב אותן המחקר, וכן פשוט הוא כי השלמות הזו האחרונה הנעלה אי אפשר להשיגה אלא לאחר השגת השלמות הראשונות... ותורת האמת, אשר כבר ביארנו שהיא אחת לא יותר, והיא תורת משה רבינו, באה להועילנו שתי השלמויות גם יחד."

⁴⁴⁰ תיאוריית המפץ הגדול אף מקרבת אל האמונה בבריאת העולם, שלא כדעת הכופרים הקדמונים שהאמינו שהעולם קדמון.

⁴⁴¹ תהילים קמז יח.

⁴⁴² מורה נבוכים ח"ב פרק מח: "כיוון שה' כפי שהונח הוא אשר עורר אותו הרצון... והוא אשר הנהיג הדברים הטבעיים כפי מהלכם, והאירוע הוא משוב הדבר הטבעי כמו שנתבאר... אמר במה שנוהג תמיד מן הדברים הטבעיים, כנמיסת השלג כאשר מתחמם האויר, והמית גלי מי הים בעת משב הרוח. אמר ישלח דברו וימסם, ויאמר ויעמד רוח סערה ותרומם גליו".

“עפר מן האדמה” – אינה מחייבת יותר מהפסוקים “ודלתי שמים פתח וימטר עליהם מן לאכול”⁴⁴³, שהרי דרך המקראות לנקוט לשונות השאלה⁴⁴⁴.

ההסברים הטבעיים הללו אף יישבו שאלה שנתקשו בה כבר ראשונים⁴⁴⁵ – מה הסיבה לבריאתם של כוכבים רחוקים⁴⁴⁶ ושל מיני בעלי חיים שונים⁴⁴⁷. ע”פ ההבנה שהקב”ה ברא את העולם באופנים טבעיים – הדבר מובן מאוד, שכן ע”פ החישובים המדעיים בתחומים אלה, על מנת שיוכל להיווצר אדם בדרכים טבעיות, היה צורך שיצירת היקום⁴⁴⁸ תחל מיליארדי שנים עוד לפני יצירת כדור הארץ המתאים ליצירת חיים⁴⁴⁹, ולאחר מכן היה צורך שתהליך

מקורות מלאים והוספות

העיר על כך בקשר לאבולוציה בספר “נר באישון לילה” ערך אבולוציה עמוד 28.

⁴⁴³ תהילים עח כג-כד.

⁴⁴⁴ מורה נבוכים ח”ב פרק מז: “אין ספק שכבר נתבאר ונתברר כי רוב נבואת הנביאים במשלים, כי הכלי לכך זוהי פעולתו, כלומר: המדמה. וכן ראוי לדעת גם מענייני ההשאלות וההגזמות מעט, לפי שפעמים יבוא זה בפסוקי ספרי הנבואה, ואם יובן הדבר שהוא בדיוק, ולא יודע שהוא גזמא והפלגה, או יובן כפי מה שמורה עליו הלשון לפי הנחתו הראשונה, ולא יודע שהוא מושאל, יוצרו דברים מוזרים...”

ועל דרך זו ראוי להתבונן מאוד בדברים שנאמרו על דרך ההשאלה, מהם שהוא פשוט וברור שלא יסתפק בו שום אדם, כגון אמרו ההרים והגבעות יפצחו לפניכם רנה וכל עצי השדה ימחאו כף, שההשאלה בזה ברורה...

וכן אמרו ודלתי שמים פתח וימטר עליהם מן, לא יחשוב שום אדם שיש בשמים שער ודלתות, אלא זה על דרך הדימוי, והוא אחד ממיני ההשאלה.”

⁴⁴⁵ כפי שהובא בפרק מ.

⁴⁴⁶ מורה נבוכים ח”ג פרק יד: “שמה שראוי עוד שיתבונן בו האדם כדי שיכיר ערך עצמו ולא יטעה, הוא מה שנתבאר משיעורי הגלגלים והכוכבים ושיעורי המרחקים אשר בינינו לבינם... התבונן בנמצאים הללו הגשמיים כמה עצומים שיעוריהם וכמה רב מספרם, ואם הארץ כולה אינה אף חלק כלפי גלגל הכוכבים, מהו אם כן יחס מין האדם לכל הנבראים הללו, והיאך ידמה אחד ממנו שהם למענו ובגלגל ושהם כלים בשבילו, בעת שזהו מצב השוואת הגופים, כל שכן אם תתבונן במציאות השכלים”.

⁴⁴⁷ מלאכת מחשבת (לרבי משה חפץ) פרשת נח אות ח עמוד 38: “ואם אין [השגחה על פרטי בעלי החיים] למה ברא כמה בהמות חיות עופות ורמשים לאין חקר ומינים ממינים שונים, והוא אינו צריך להם ואינו משגיח בענייניהם? האם לצורך האדם? זהו הבל ורעיון רוח! שכמה חיות פרעושים ורוב הברואים להפך שונאים האדם והמה לרעתו וכמה אין לאדם בהם צורך כלל”.

⁴⁴⁸ המפץ הגדול.

⁴⁴⁹ על מנת שבעלי חיים יתקיימו על כדור הארץ, יש צורך שהוא יהיה מורכב מתערובת מתאימה של יסודות כימיים, ובייחוד פחמן, חנקן, חמצן ומימן קדמוני שנותר מהמפץ הגדול. אלא שהמפץ הגדול עצמו יצר רק מימן, הליום וכמויות מזעריות של כמה יסודות קלים

יצירת בעלי החיים עד יצירת האדם יימשך מיליארדי שנים נוספות. ע"פ חוקי הטבע, במשך תהליכים אלו, נוצרו באופן טבעי מגוון עצום של כוכבים במרחקים עצומים⁴⁵⁰ וכן מגוון עצום של בעלי חיים נוספים⁴⁵¹.

האמונה בהסברים הטבעיים הללו, אף אין בה בכדי לפגוע בראיית⁴⁵² "אי אפשר לבירה בלא מנהיג"⁴⁵³, שכן על מנת שייווצרו ויתפתחו חיים באופן טבעי, יש צורך בצירופים רבים וייחודיים⁴⁵⁴, שאי אפשר להם בלא מנהיג⁴⁵⁵.

מקורות מלאים והוספות

אחרים. הפחמן ושאר היסודות הכבדים נוצרו בתוך כוכבים (בתהליך המכונה נוקליאוסינתזה). לאחר שכוכבים אלו סיימו את מחזור חייהם, התפוצצו ופיזרו את היסודות הכבדים בחלל, מהם נוצרו עננים של חומר שממנו נולדו הדורות הבאים של כוכבים, ובכלל זה השמש והפלנטות המקיפות אותה (ובכללם כדור הארץ). תהליך זה נמשך מיליארדי שנים (ספר "המדריך לקוסמוס", ערך "אנתרופי, עיקרון", עמוד 52).

⁴⁵⁰ שכן במשך כל הזמן הזה היקום המשיך להתפשט, וכעבור מיליארדי השנים הללו, קוטר הוא בהכרח מיליארדי שנות אור.

⁴⁵¹ אם כן אפוא, רצונו של הבורא לברוא את העולם ע"פ חוקים טבעיים, גרם למספר הכוכבים העצום ולמספר מיני בעלי החיים העצום. בדומה לזה שרצונו של הבורא שהגשם ירד בדרכים טבעיות, גרם לכך שיהיו עננים.

⁴⁵² גם אם היה בהם בכדי לפגוע בראייה זו או אחרת, הרי אין להוכיח מהשלכות הדעה על הדעה עצמה.

⁴⁵³ בראשית רבה (וילנא) פרשה לט סי' א': "אמר רבי יצחק: משל לאחד שהיה עובר ממקום למקום, וראה בירה אחת דולקת. אמר: תאמר שהבירה זו בלא מנהיג? הציץ עליו בעל הבירה, אמר לו: אני הוא בעל הבירה. כך, לפי שהיה אבינו אברהם אומר: תאמר שהעולם הזה בלא מנהיג? הציץ עליו הקדוש ברוך הוא ואמר לו: אני הוא בעל העולם". סוף מדרש תמורה (הובא באוצר המדרשים ובבתי מדרשות חלק ב): "ומעשה שבא מין ואמר לר' עקיבא: העוה"ז מי בראו? א"ל: הקדוש ברוך הוא, א"ל: הראיני דבר ברור! א"ל: למחר תבוא אלי, למחר בא אצלו, א"ל: מה אתה לובש? א"ל בגד, א"ל: מי עשאו? א"ל האורג, א"ל: איני מאמינך, הראיני דבר ברור! א"ל: ומה אראה לך? ואין אתה יודע שהאורג עשאו? א"ל: ואתה אינך יודע שהקב"ה ברא את עולמו? נפטר אותו המין. אמרו לו תלמידיו: מה הדבר ברור? א"ל: בניי, כשם שהבית מודיע על הבנאי והבגד מודיע על האורג והדלת על הנגר, כך העולם מודיע על הקדוש ברוך הוא שהוא בראו, ישתבח ויתעלה שמו לעד ולנצח נצחים, אמן ואמן נצח סלה ועד".

⁴⁵⁴ ההסתברות להיווצרות אקראית של חיים בפרק הזמן שחלף מאז המפץ הגדול – אפסית (החשובים מפורטים בספר "אלוקים משחק בקוביות" עמודים 144–149). במשך כל ההיסטוריה ובכל מרחבי היקום (גם אם ניקח בחשבון את מספר הכוכבים העצום) לא נעשו די ניסיונות כדי שהסיכוי הזה יהיה סביר (שם עמוד 152).

העדר הסבירות להתפתחות החיים על פני כדור הארץ באופן טבעי, הביא אף ליצירת התיאוריה "פְּסֶפְרִימִיה", דהיינו הטענה שהחיים הגיעו לכדור הארץ ממקום אחר בחלל.

⁴⁵⁵ לא זו אף זו, שעל עצם הנקודה הראשונית, שכללה את כל החומר והאנרגיה, יש לשאול

יתר על כן, על מנת שתהיה אפשרות לחיים על פני כדור הארץ, יש צורך בתנאים רבים וייחודיים⁴⁵⁶, שאי אפשר להם בלא מנהיג. יתר על כן, על מנת שתהיה אפשרות לעצם מציאותם של חיים ביקום⁴⁵⁷, יש צורך בחוקים רבים⁴⁵⁸ ומדויקים⁴⁵⁹, שאי אפשר להם בלא מנהיג⁴⁶⁰. ומי ברא אלה.

וכבר ענה אמן בעל כורחו המלאך הרע, גדול הכופרים בדורנו, שהודה

מקורות מלאים והוספות

מי יצר אותה, וכי תאמר שהבירה הזו בלא מנהיג?

⁴⁵⁶ אילו מיקום מערכת השמש שלנו בגלקסיית שביל החלב היה שונה – היינו שריים בסכנה מתמדת מהתפוצצויות סופרנובות ומהתנגשויות של כוכבי שביט.

אילו מיקום מערכת השמש שלנו היה קרוב מידי למרכז הגלקסיה – היינו ניזוקים מהקרנינה של החורים השחורים השוכנים במרכז.

אילו מיקום מערכת השמש שלנו היה רחוק מידי ממרכז הגלקסיה – החומר היה דליל מידי מבחינה כימית.

אילו מסלול כדור הארץ סביב השמש היה גדול באחוז אחד – היינו קופאים. אילו הוא היה קטן בחמישה אחוזים – היינו נשרפים.

אילו רמת החמצן באטמוספירה היתה גדולה יותר – 25% במקום 21% – כל הדלקת אש היתה מבעירה את כולנו. אילו היא היתה קטנה יותר מ-15% – בעלי החיים והצמחים לא היו שורדים.

אילו כדור הארץ לא היה עשוי מתערובת המתאימה של יסודות כימיים – לא היו יכולים להתקיים בו חיים.

⁴⁵⁷ כך שאין מקום לטענה שמתוך אינספור כוכבים, במקרה תנאיו של הכוכב שלנו מתאימים במדויק ליצירת חיים.

⁴⁵⁸ מה שמכונה "הכיוונון העדין".

⁴⁵⁹ אילו הקבוע הקוסמולוגי היה שונה – היקום לא היה יכול להתקיים.

אילו הפרוטון היה כבד ב-0.2% יותר ממה שהוא כעת – לא היו נוצרים אטומים.

אילו לא היה קיים כוח הכבידה – החומר לא היה מתגבש ליצירת כוכבים וגלקסיות.

אילו לא היה קיים הכוח האלקטרו-מגנטי – לא היה אור, לא היו אטומים ולא קשרים כימיים.

אילו לא היה קיים הכוח הגרעיני החזק – לא היה מתקיים החומר כפי שאנו מכירים אותו.

גם אילו חוזקו של כל אחד מארבעת כוחות היסוד (כוח הכבידה, הכוח האלקטרו-מגנטי,

הכוח הגרעיני החזק, הכוח הגרעיני החלש) היה רב מידי או מועט מידי, או שהקבועים

הפיזיקליים היו שונים – לא היו מתאפשרים חיים (למשל, ערכו של קבוע הכוח החזק,

שמחזיק את מרכיביו של האטום, חייב להיות מדויק מאוד כדי שתוכל בכלל להתקיים כימיה.

אילו חוזקו של כוח הכבידה היה חזק יותר, הכוכבים היו קטנים יותר, היו מבעירים את הדלק

הגרעיני שלהם מזהר יותר ודועכים לפני שיספיקו להתפתח צורות חיים מורכבות. אילו הכוח

הגרעיני החלש היה חזק קצת יותר, היקום היה מתמלא באטומי מימן בלבד. אילו הוא היה

חלש קצת יותר, היקום היה מתמלא באטומי הליום בלבד. על כל פנים, כל עוד לא היה

שינוי נוסף בחוק אחר מחוקי הטבע (או יותר), שהיה יכול לפצות על כך.

⁴⁶⁰ אריכות בכל עניין זה בספר "אלוקים משחק בקוביות".

שיצירת החיים באופן טבעי היא בלתי־סבירה⁴⁶¹, והודאת הבעל דבר כמאה עדים⁴⁶².

משכך, אין טעם לנסות לדחות את תורות אלו בדרכים מדעיות⁴⁶³, כפי שאין

מקורות מלאים והוספות

⁴⁶¹ ריצ'רד דוקינס בספרו "יש אלוקים?" עמודים 203–204: "בלתי סבירה ככל שתהיה ראשית החיים, אנו יודעים שהיא התרחשה על כדור הארץ, כי עובדה שאנחנו נמצאים כאן...". ובמקום אחר, בוויכוח מול מאמין (בפני המראיין דן קריי, 2006), המאמין טען "אילו קבוע הכבידה היה קטן בחלק אחד ממאה מיליוני מיליונים, אזי התרחבות היקום לאחר המפץ הגדול לא הייתה מתרחשת באופן ההכרחי לחיים". ועל כך הגיב הנ"ל: "הבעיה בטענתך היא שמכיוון שמשדה בלתי סביר בעליל, אנו זקוקים לאלוקים שיסביר זאת, אבל עצם קיומו של אלוקים בלתי סביר עוד יותר".

סוף דבר, הררי הכפירה תלויים על ההבל שמתומצת במשפט הנ"ל. ושורש דבריו, שממאן להאמין באלוקים. מתאימה לכאן אמרתו של חכם אחד "אצל רוב האנשים, חוסר אמונה בדבר מסוים, מקורו באמונה עיוורת בדבר אחר".

ביקורת נגד דבריו נשמעת גם ע"י פילוסופים ואנשי מדע, ולא דווקא מהמאמינים שבהם.

⁴⁶² תגובותיהם של הכופרים לסברות אלה (א. יתכן שהקבועים הפיזיקליים מוכרחים מאיזושהי סיבה שאינה ידועה להיות בערכים הללו דווקא. ב. יתכן שישנם אינספור יקומים מקבילים בעלי חוקי טבע שונים, ובאמת ברובם לא יכולים להיווצר חיים, ורק ביקום שלנו חוקים אלו התאימו ליצירת חיים) (כפי שהובא למשל בראיון שהוזכר לעיל) – אינם בגדר תשובה ואף לא בגדר תירוץ, כיוון שהם מתבססים על הנחות שאין להן על מה שיסמוכו. כמשל בעלמא, אילו אדם היה זוכה כמה וכמה פעמים ברציפות בפייס, כמובן שהשוטף היה מטיח בו שהדבר לא יתכן באופן טבעי, ובוודאי שהיתה כאן יד מכוונת, ומעולם לא קרה דבר דומה לזה בשום מדינה. ואותו אדם משיב כנגדו: אולי יש עוד יקומים, ובהם יש הרבה מפעלי פייס, ומתוך כל אינסוף מפעלי הפייס סביר שזה יקרה באופן טבעי באחד מהם, וזה קרה אצלי...

⁴⁶³ הטענה נגד תורת ההתפתחות, שהרי כל עצם דומם שאנו מוצאים, פשוט ככל שיהיה, איננו מעלים על דעתנו שהוא נוצר במקרה – היא בבחינה "קל וחומר פריכא הוא", שהרי לעצמים דוממים אין את הטבע ליצור עצמים אחרים דומים להם, שמתוכם יכולים להישאר המוצלחים יותר שביניהם.

הטענה נגד תורת ההתפתחות, שלא מסתבר שעולם־חי כה מורכב יתפתח באופן טבעי, מתייחסת רק לתוצאה הגלויה לעינינו, ומתעלמת מההבנה שמדובר בשינויים עדינים, שלב אחר שלב, במשך פרק זמן ארוך מאוד.

הטענה נגד תורת ההתפתחות, שלא נמצאה לה הוכחה, מתעלמת מראיות רבות, או לחלופין, מניחה שיש צורך ברמה של הוכחה שלא ניתן למוצאה, עכ"פ בזמננו.

הטענה נגד תורת ההתפתחות, שלא נמצאו כל שלבי־הביניים – מתעלמת מכך שלצורך יצירת מאובן נדרשים תנאים שונים שקיומם הוא נדיר.

הטענה נגד תורת ההתפתחות, שהיא סותרת את הכלל ש"מערכת תשאף תמיד לרמת אי־הסדר הגבוהה ביותר" (החוק השני של התרמודינמיקה, בניסוח מסוים שלו) – מתעלמת מכך שלגבי תורת ההתפתחות ישנו היגיון בכך שעם התקדמות דורות ההתפתחות, יישארו להתקיים המוצלחים ביותר שביניהם.

אף הטענות בדבר ממצאים מזויפים מסוימים, אין בהן בכדי לדחות את ההסבר בכללותו.

טעם לדחות כל סברה מדעית אחרת⁴⁶⁴. ועל כל פנים, יש לשים לב שגם בתחומים אלו עלינו להשתדל לדון בדרכה של תורה, לאמיתה של תורה⁴⁶⁵.

ואם כנים הדברים, הרי שלימוד והבנת הסברים טבעיים אלו, חשיבותו אינה פחותה מאלו שלמדו את סוגיית מעשה בראשית⁴⁶⁶ כפשוטה, ואדרבה, לימוד זה הוא שיסייע להבנה אמיתית של פרשה נסתרת זו.

הדעות המקובלות בדורנו

אכן, בדור האחרון נתרבו האוחרים בדעה שהקב"ה יצר את העולם באופנים הטבעיים הללו, הן בין הרבנים, הן בין אנשי המדע, והן בין המאמינים בכלל⁴⁶⁷. ככלל, עיקר רוב בניינה ורוב מניינה של ההתנגדות להסברים אלה היה בדורות הקודמים, שבהם הסברים אלה היו פחות מבוססים.

כאן המקום להדגיש את הידיעה שיש בה תועלת, שבדורנו רובם הגדול של

מקורות מלאים והוספות

כדאי לשים לב שמצאנו שחלק מטענות כאלו, המובאות ע"י יהודים יראי שמיים העוסקים בתחום זה, מקורן בדבריהם של נוצרים ומוסלמים שנלחמים באבולוציה (העיר על כך גם במאמר "תורה ומדע: אבולוציה ושאר ירקות" (ראובן ג'. קנדל) עמודים 170, 184), ויש לברר היטב את אמינותם, שאינם מסיחים לפי תומם, ולא עליהם נאמר "תיתן אמת ליעקב" (על דרכיהם של הנוצרים לבסס את אמונתם על שקרים במשך מאות ואלפי שנים, הארכנו בפרק לז).

⁴⁶⁴ ויש לעיין לגבי המשתדלים לדחות את תורות אלו בדרכים מדעיות, האם הדבר נובע מתפיסת המדע שלהם, או מתפיסת האמונה שלהם. עכ"פ, אין לערב בין התחומים הללו.

⁴⁶⁵ כיוון שלגבי שאלה זו יש המביאים טענות מדעיות לכאן ולכאן, והאדם הקורא את דבריהם לא תמיד יכול לבקש ולהחליט באיזו טענה יש ממש, ניתן לסייע בעניין זה ע"י בחינת נגיעותיהם של הטוענים. והרי הם נחלקים לשלוש כתות:

א. יש המאמינים בפשט דברי התורה בעניינים אלו, ולדעתם ההסברים הטבעיים הללו הינם כפירה. אלו נוגעים בדבר, ואינם מסוגלים לקבל את ההסברים הטבעיים.

ב. להבדיל, יש כופרים שלדעתם ההסברים הטבעיים הללו, דחוקים ככל שיהיו, הם האפשרות היחידה להסביר את העולם הנגלה לעינינו. אלו נוגעים בדבר, ואינם מסוגלים לדחות את ההסברים הטבעיים.

ג. ויש המאמינים בדברי התורה, אך מוכנים להוציאם מפשוטם אם יהיה צורך בכך. אלו מסוגלים לקבל את ההסברים הטבעיים, ומוכנים גם לקבל את ההבנה שהבריאה היתה יש מאין ואדם מן העפר וכו'.

לפיכך יש לתת חשיבות רבה יותר לדעתם, על פני שתי הכתות האחרות.

⁴⁶⁶ חגיגה יב ע"א.

⁴⁶⁷ 40% מאנשי המדע האמריקאים, ואחוז דומה של הציבור האמריקאי בכללותו (בספר "אלוקים משחק בקוביות" עמוד 10).

אנשי המדע מאמינים באלוקים⁴⁶⁸.

שינוי הדעות במהלך הדורות

ואם תאמר, ומי ייתן טהור מטמא? הייתכן שדעה שיצאו נגדה גדולי הדורות הקודמים ככפירה⁴⁶⁹ תיעשה לדעה כשרה? וראה זה חדש הוא! נשיב שכבר היה לעולמים, שבשבא קופרניקוס⁴⁷⁰ וחידש את הרעיון שכדור הארץ מקיף את השמש, היו מגדולי ישראל שיצאו נגד רעיון זה וסברו שהוא סותר את פסוקי התורה⁴⁷¹, וזעקו "והארץ לעולם עומדת", וחלקם אף ניסו לדחות את

מקורות מלאים והוספות

⁴⁶⁸ הספר (אנגלית) "מדע מול דת: במה באמת מאמינים המדענים?" (פרופסור איליין האוורד אקלונד, הוצאת אוקספורד, 2010): בתום כשלוש שנים, שכללו אלפי שעות סקרים וראיונות עם המדענים המובילים ביותר מעשרים האוניברסיטאות הנבחרות בארה"ב, המסקנות הן כי 66% מהם מאמינים, מיעוטם אינם מאמינים (גם בקרב 34% הנותנים, חלקם אמנם אינם מאמינים באלוקים, אך מאמינים בכך שישנה מציאות רוחנית), ורק מיעוט קטן דוחה ופועל נגד הדת באופן פעיל.

זהו המחקר המקיף והרציני ביותר שנערך אי פעם בתחום זה. נערכו אף מחקרים מקבילים עם תוצאות דומות. בקרב הרופאים בארצות הברית, אחוז המאמינים גדול עוד יותר – 76%. המציאות שההמון אינו מודע לנתונים אלו, נובעת מכך שהכופרים מנסים ליצור רושם שלא כך הדבר (אמונה ברורה (לרב ראובן פיירמן) פרק ב סעיף 1 עמודים 49–51), ולהבדיל, מאנשי אמונה שמנסים להתכחש למדע.

⁴⁶⁹ ובפרט שמקורה בחכמי האומות.

⁴⁷⁰ במאה ה'16.

⁴⁷¹ א. מעשה טוביה עולם הגלגלים פרק ג ד"ה הידיעה השלישית: "בהכרח ראוי לכל פילוסוף אלוקי שיבטל דעת קופרניקוס והנלווים עליו, כי כל אותן ראיות שהביא הוא וחבריו הם נגד כתבי הקודש ודברי נביאי אמת הנאמנים בדבריהם. מפני (לכתוב) [שכתוב] בקהלת והארץ לעולם עומדת, אבל כפי דעת קופרניקוס איננה עומדת כל, והשמש לא יזרח ולא ישקע ואינו סובב ואינו נוטה לשום צד, רק שתמיד עומד במקומו, כי אין לו משפט התנועה. ואם (כדבריי) [כדבריו] כן היא, למה כתוב וזרח השמש ובא השמש ואל מקומו שואף וזרח וכו' הולך אל דרום וסובב אל צפון סובב סובב הולך וכו', וביהושע ויעמוד השמש ולא אץ לבוא וכו', בישעיה ותשב השמש עשר מעלות במעלה אשר ירדה. הנך רואה שבכמה מקומות הפסוקים יתנו עידיהן ויצדקו שהשמש והלבנה ויתר הכוכבים מסבבים סביב הארץ, ולא שהארץ מסבכת סביב השמש".

ב. כוזרי שני (הנקרא גם "מטה דן", לרבי דוד נייטו) ויכוח רביעי אות קלב: "אין אנו יכולים להחזיק במונח הזה, במה שהוא מבטל תנועת השמש, דביהושע כתיב שמש בגבעון דום, וכתוב ויעמוד השמש בחצי השמים ולא אץ לבוא כיום תמים, הרי שסובב והולך כשאר כוכבי לכת. ואעפ"י שבעלי הסברה הזאת נתחבטו לתרץ הקושיא, לריק יגעו, כי אין תשובתם מספקת, לכן נטשתיה וגירשתיה מהסתפח בנחלת ה'".

ג. יערות דבש (לרבי יהונתן אייבשיץ) ח"א דרוש ד ד"ה ועתה (דף ל ע"ב): "ועבור זה נתטפשו הרבה מתוכנים קופרניקוס וסייעתו באומרים שהארץ מסבב, אבל שקר נחלו, והאמת עד לעצמו כי הארץ לעולם עומדת, והם מסבבים בכח השם שהוחק בהם".

ד. מהלך הכוכבים (לרבי ראובן לנדא, אב"ד בפאדיטארק) פרק ה סי' א: "ולקחו התנועה

דבריו מבחינת הסברות וכללי הטבע⁴⁷², והיה אף מי שהוסיף שכל מגמת שיטה זו לכפור בתורת ה'⁴⁷³. ועם התקדמות הדורות והראיות לרעיון זה⁴⁷⁴,

מקורות מלאים והוספות

מהחמה ונתנו אותה לארץ, ואמרו שהחמה נחה ושקטה במרכז המזלות והארץ בכלל שאר כוכבי לכת כולם סובבים סביבה באוויר – זאת היא דבר מוכחש ושקר, ואל תאמין ואל תשמע להם בזה כלל וכלל, כי הוא דבר מוכחש מכתובים ונביאים הקדושים שנאמר בקהלת וזרח השמש ובא השמש, וספר יהושע סימן י"ד נאמר שמש בגבעון דום וכנ"ל, ובישעיה סימן ל"ח כתיב ותשב השמש עשר מעלות וכנ"ל וכל אלו המקראות אין יוצאים מידי פשוטם שהארץ נחה שקטה במקומה והחמה והירח ושאר כל כוכבי לכת סובבים סביבה. והתוכן קופרניקוס ועוד אלה כיוצא בו יאבדו מן העולם, ואות אחד מתורה הקדושה ומנביאים וכתובים הקדושים לא יתבטלו לעולם".

ה. מכניע זדים (ר' נחמן מטשערין, תלמידו של ר' נתן מברסלב) אות י': "וכן בעניין חכמת התכונה שמקורב המציא קופרניקס שקר חדש שהארץ פורחת סביבות השמש, וכולם הולכים ולומדים תכונה על פי דרך זה, וגם באמת הוא שקר גמור" [אמנם הוא לא כתב שם בפירוש שדעתו מבוססת על פסוקי התורה].

ו. ספר נברשת (לרבי חייא דוד שפיטצער) ח"ב "השמטות לנברשת" "תשובה לעיתים לבינה" דף ל ע"ב והלאה באריכות: "ראיתי שם במאמר ב' מובא דבר חדש המביאה את האדם למינות... והמחבר בעצמו מבאר ומצדיק ומייפה השיטה החדשה הזאת... איך השמש עומדת באמצע העולם במנוחה כמו מלך בגדוד, ושאר חברותיה כוכבי לכת מסבבים אותה ודופקים על פתחה לצפות אליה ולקבל ניצוצות אורה, ובתוכם גם כדור הארץ עומד כן עם הלבנה... ועוד, מה לנו ולצרה זו ליתן מקום לשיטה החדשה בין מקום אבות ויסודי העולם זי"ע. הלא בשקר גמור כנ"ל רוצים רק להכחיש את דברי חכו"ל".

ז. קונטרס מבוא השמש שהודפס בסוף ספר התכונה של ר' חיים ויטאל: "ועתה יהודי המאמין בה' ובתורתו ורואה מה שכתוב כאן, שהשי"ת שם את השמש ברקיע השמים להאיר על הארץ, האריך יכול לקבל דעת קופרניקוס, הלא לפי דעתו השמש אינו ברקיע השמים, רק הוא מרכז הגלגלים והאריך אפשר להכחיש פסוקי התורה המפורשים כל כך. ועוד יותר כי לא רק אילו פסוקי התורה מכחישים בזה אלא גם גמרא מפורשת... וא"כ גם מכאן לבד נהרס לגמרי עד היסוד שיטת קופרניקוס ואין על זה שום תשובה".

472 א. מעשה טוביה בהמשך דבריו שם: "ואם יבוא קופרניקוס בטענותיו וראיותיו ומופתיו כוזביות, אף אתה הקהה את שיניו ואמור לו כמוני כמוך יש (לו) [לי] מופתים מפורסמים ואותות נאמנים הסותרים סברותיך: הראשון...".

ב. מהלך הכוכבים בהמשך דבריו שם: "וגם הוא דבר זר ורחוק מאוד מהשכל ומהסברא על פי שלושה ראיות שאבאר לך כאן...".

ג. ספר נברשת בהמשך דבריו שם (דף לד ע"ב למטה) הביא קושיות מסברות על עצם הבנתו של קופרניקוס שהאור משתהה בהליכתו: "ובכן נקל להבין, שגם הכוכבים היותר גבוהים ומרוחקים מאיתנו כל כך עד אשר לפי חשבון קופרניקוס משהים אורם עד שתגיע אלינו שלושת אלפים שנה, לפי דעתי אינם צריכים אלא רק כמו רגע ואורם כבר הגיע אלינו וראיה לדבר...".

473 ספר נברשת בהמשך דבריו שם (דף לד ע"ב למעלה): "וכל מגמת אלה החכמים וכל חביריהם וכל תלמידיהם אינו אלא לכפור בתורת ה' ולהרוס הדת ולכלב את המוחין ולגנות ולבוזות את חכמי ישראל ולהרעיש על כל ההולך עם ה' בתמימות".

474 הטענה שעל פי תורת היחסות אין משמעות לשאלה האם הארץ נעה סביב השמש או

נתקבלו ההסברים שאין הוא סותר את כוונת המקראות⁴⁷⁵, כי העיניים לפנים נבראו ולא לאחר⁴⁷⁶, וכדברי הרמב"ם⁴⁷⁷ שכאשר יש בידינו ראיות, נוציא את הפסוקים ממשוטן, והאמת לעולם עומדת⁴⁷⁸. אכן, אכן מאסו הבנאים, מאי בנאים תלמידי חכמים שעוסקין בבניינו של עולם כל ימיהן⁴⁷⁹, היתה לראש פינה, ומאת ה' היתה זאת. וזוהי דרכם של גדולי ישראל הקדושים, שהאדם החוזר בו מדעתו כשיתבאר לו הופכה, אין ספק כי קדוש הוא⁴⁸⁰.

מקורות מלאים והוספות

להיפך (ליקוטי שיחות חלק י עמוד 181, שערי אמונה נו, אגרות קודש כרך ז' עמוד קלג, כרך יח עמ' שצג, כרך כב עמ' תקט, מורה לדור נבון עמ' 128) – יסודה בטעות. דבר מוכרע ומוחלט הוא שהשמש היא מרכז המערכת, וכל כוכבי הלכת, והארץ ביניהם, נעים סביבה, ותורת היחסות לא יכולה לשנות זאת. אדרבה, ע"פ תורת היחסות לא שייך לומר שכל גרמי השמיים נעים סביב הארץ, משום שלפי זה הכוכבים הרחוקים יותר חייבים לנוע במהירות העולה על מהירות האור, דבר שלא שייך ע"פ תורת היחסות. מקור הטעות שמקשרת בין תורת היחסות לבין שאלה זו – בספר "הפילוסופיה של מרחב וזמן", שנכתב ע"י הפילוסוף הנס רייכנבך, שלא היה פיזיקאי (אריכות על כך במאמר "תורה ומדע – הארץ, השמש, ותורת היחסות" של ד"ר צבי שקדי, ד"ר לפיזיקה ממכון ויצמן למדע).

⁴⁷⁵ ספר הברית (רבי פנחס אליהו הורביץ) ח"א מאמר ט פרק ח ד"ה אמר (שהיה בקיא בחכמות, ולכן הבין את ראיותיו של קופרניקוס ולא נרתע מלהוציא את הפסוקים ממשוטן): "אמר יהודי הטוען, אם כדברין [כשיטת קופרניקוס] הרי זה סותר כמה פסוקים בתנ"ך, וכמה מאמרות טהורות אשר חכמים יגידו... ויגש אליו יהודי המשיב ויאמר, אין זה סותר לא למקראי קודש, אף לא למאמרי חז"ל, כי מודעת זאת, שדיברה תורה כלשון בני אדם, ועל שקרה לבני אדם יושבי תבל... ככה סוברים האנשים שהשמש הולך הוא, והארץ שקטה, ועל כן דיברה התורה להם כלשונם ולפי דעתם... וכמו שאמרה התורה ויתן לך האלוקים מטל השמים, וכן ועצר את השמים ולא יהיה מטר, וידוע שאין הטל והמטר יורד מן השמיים [אל מן העננים]".

⁴⁷⁶ איגרת הרמב"ם אל חכמי מונטפז'ר על גזירת הכוכבים ד"ה הלא תראו.

⁴⁷⁷ שהבאנו בתחילת הפרק, לגבי חידוש העולם.

⁴⁷⁸ שבת קד ע"א: "קושטא קאי, שיקרא לא קאי".

⁴⁷⁹ שבת קיד ע"א.

⁴⁸⁰ מאמר אודות דרשות חז"ל (רבי אברהם בן הרמב"ם): "והכריע [רבי ב]דעת חכמי אומות העולם... ואמרו 'ניצחו חכמי אומות העולם לחכמי ישראל'. ובאמת נקרא אדון זה רבינו הקדוש, כי האדם כשישליך מעל פניו השקר ויקיים האמת ויכריענו לאמיתו, ויחזור בו מדעתו כשיתבאר לו הופכה, אין ספק כי קדוש הוא. והנה נתברר לנו, כי החכמים ז"ל אינם מעיינים הדעות ולא מביטין אותם, אלא מצד אמיתתם ומצד ראיותיהם, לא מפני האומר אותו, יהיה מי שיהיה".

פרק מז

ראיות לאמונה

הראיות הבסיסיות לאמונה – הסידור המופלא שבעולם וכדומה – לא השתנו מאז ומתמיד.

בענייני ראיות שנתחדשו בדורנו ואינן מבוססות, כבר נגענו⁴⁸¹. ראיות שכאלה, שכביכול חז"ל ידעו ידע מדעי שלא היה מוכר בזמנם בדרכים טבעיות⁴⁸², מבוססות ברובן על חוסר ידע⁴⁸³, ועל כל פנים, אין בהן ממש⁴⁸⁴.

אף על פי כן, יש ראיות שהתחדשו בדורות האחרונים.

ראשונה היא התגשמות הנבואות על קיבוץ גלויות, שלא היה דומה לה בדברי ימי העמים⁴⁸⁵.

ומעניין לעניין באותו עניין, יש ממחשבי הקיצין שחישב את שנת ה'ת"ש בקירוב כזמן הגאולה, ויש שחישבו את שנת ה'תש"ח וארבעה חודשים, ויש

מקורות מלאים והוספות

⁴⁸¹ עם זאת, ישנו רעיון חשבוני נאה המיוחס לגר"א, על כך שבפסוק "וקו שלושים באמה", שהוא המקור של חז"ל לכך שהיחס בין היקף המעגל אל רוחבו הוא שלוש (עירובין יד ע"א), הכתיב הוא "וקוה". היחס בין הגימטריא של "קוה" לגימטריא של "קו" הוא בדיוק היחס שבין 3.1415 לבין 3.

על כל פנים, אין בחשבון זה ראיה מוחלטת לידע עתיק שנמסר באופן לא-טבעי, שכן אין בידינו להוכיח מתי בדיוק נתקנו כתיב וקרי אלו, ומאידך, ארכימדס, מהמאה ה-3 לפנה"ס, כבר חישב ערך מדויק למדי של יחס זה (בין $3\frac{1}{7}$ לבין $3\frac{10}{71}$). ראוי להעיר שבמאמר "הים של שלמה – בין נוסחאות לנוסחים" עמד על כך שבכתיב הגר"א רעיון זה לא מופיע כלל, לעומת זאת הוא כן נמצא במאמרו של הרב מתתיהו מונק, "דרכיה של ההלכה בפתרון בעיות הנדסיות מיוחדת" (הודפס בהדפוס כו ניסן תשכ"ח עמוד 116).

⁴⁸² ומהמפורסמות שבהן, ידיעת חז"ל את כדוריות הארץ ואת זמן המולד הממוצע. אמנם באמת חכמי יוון כתבו הוכיחו זאת כבר לפני שהדבר נזכר בחז"ל.

⁴⁸³ הבאנו דוגמאות רבות כאלה במאמר "הידיעות המדעיות של חז"ל – תוקפן ומקורן" נספח ח.

⁴⁸⁴ במאמר "הידיעות המדעיות של חז"ל – תוקפן ומקורן" נספח י הבאנו דוגמאות לראיות כאלה שמבוססות על חוסר התאמה למציאות באופן מובהק.

⁴⁸⁵ יותר מדברינו כבר קדם וכתב היעבץ בהקדמת סידורו בית יעקב ("סולם בית אל") דף ד ע"ב ד"ה וידע: "ואיך לא יבוש הכופר בהשגחה ויעמוד נכלם, מי שיעיין בייחוד עניינינו ומעמדנו בעולם, אנחנו האומה הגולה שה פזורה, אחר כל מה שעבר עלינו מהצרות והתמורות אלפים מהשנים, ואין אומה בעולם נרדפת כמונו, מה רבים היו צרינו... לא יכלו לנו לאבדנו ולכלותנו... היד המקרה עשתה כל אלה? חי נפשי כי בהתבונני בנפלאות אלה, גדלו אצלי יותר מכל ניסים ונפלאות שעשה השי"ת לאבותינו במצרים ובמדבר ובא"י...".

אף מי שחישבו וביארו – למפרע – את הפסוקים שבספר דניאל באופן מדויק ביותר, שהם מנבאים את זמני הקמת המסגד בהר הבית, מלחמת העולם הראשונה והצהרת בלפור. נאריך בכך בהמשך.⁴⁸⁶

פרק מח

בחירה

עיקר גדול, ועמוד התורה והמצווה, שהרשות ביד האדם להיות צדיק כמשה רבינו או רשע כירבעם⁴⁸⁷. והרי אילו היה הבורא יתברך גוזר על האדם להיות צדיק או רשע, היאך היה מצווה לנו עשה כך ואל תעשה כך⁴⁸⁸. הרמב"ם אף כתב בחריפות נגד מי שסבור שהקב"ה גוזר על האדם מתחילת ברייתו להיות צדיק או רשע⁴⁸⁹.

בחירת האדם אינה רק לגבי מעשי המצווה או העבירה עצמם, אלא כל מעשה בני האדם בידיהם, שהרי כל מעשיהם יכולים לגרום למצוות או עבירות והרי הם בכלל יראת שמיים, שאינם בידי שמיים⁴⁹⁰.

מקורות מלאים והוספות

⁴⁸⁶ בפרק קלו.

⁴⁸⁷ רמב"ם הל' תשובה פ"ה הלכות ב'ג: "כל אדם ראוי לו להיות צדיק כמשה רבינו או רשע כירבעם... ודבר זה עיקר גדול הוא, והוא עמוד התורה והמצווה".

⁴⁸⁸ רמב"ם הל' תשובה פ"ה ה"ד: "אילו הא"ל היה גוזר על האדם להיות צדיק או רשע... היאך היה מצווה לנו על ידי הנביאים עשה כך ואל תעשה כך... ומה מקום היה לכל התורה כולה, ובאי זה דין ואיזה משפט נפרע מן הרשע או משלם שכר לצדיק, השופט כל הארץ לא יעשה משפט?".

⁴⁸⁹ רמב"ם הל' תשובה פ"ה ה"ב: "אל יעבור במחשבתך דבר זה שאומרים טפשי אומות העולם ורוב גולמי בני ישראל שהקב"ה גוזר על האדם מתחילת ברייתו להיות צדיק או רשע".

⁴⁹⁰ שו"ת הרמב"ם תחילת סימן תלו: "שאלה על הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים. תשובה: על מה שאמרת אתה כי כל מעשה [בני] האדם אינם בגזירה מלפני הבורא יתעלה – הוא האמת שאין בו דופי. ולפיכך נותנים לו שכר אם הלך בדרך טובה ונפרעין ממנו אם הלך בדרך רעה. וכל מעשה בני האדם בכלל יראת שמים הם, וסוף כל דבר ודבר ממעשה בני האדם בא לידי מצווה או עבירה. וזה שאמרו רז"ל 'הכל בידי שמיים' – במנהגו של עולם ותולדותיו וטבעו, כגון מיני אילנות וחיות ונפשות ומדעות וגלגלים ומלאכים – הכל בידי שמים, וכבר הרחבנו בפי' מסכת אבות עניין זה והבאנו ראיות. וכן בתחילת החבור הגדול אשר חיברנו בכל המצוות.

וכל המניח דברים שביארנו שהם בנויים על יסודי עולם והולך ומחפש בהגדה מן ההגדות או במדרש מן המדרשים או מדברי אחד הגאונים ז"ל עד שימצא מלה אחת ישיב בה על דברינו שהם דברי דעת ותבונה אינו אלא מאבד עצמו לדעת ודי לו מה שעשה בנפשו".

אמנם חז"ל נקטו בתלמוד את הלשון "דלא מצי כייף ליצירה"⁴⁹¹, ומשמע שיש מקרים שאינו יכול לכופ את יצרו, אך כבר כתבו על כך מבעלי התוספות שחש וחלילה שהותר לו לעבור עבירה⁴⁹², ומכל מקום אדם יכול ליזהר שלא יבוא לידי כך⁴⁹³. והרי לא מצינו שום פטור בעובר עבירה שיש בה מלקות או מיתה, שיוכל לפטור עצמו בטענה שאנוס הייתי מחמת יצרי⁴⁹⁴.

ובספר אור השם מצינו שהביא צד מחודש, שאין לאדם בחירה גמורה על מעשיו⁴⁹⁵, ונוטה לכך שכל המעשים הם בגזירה⁴⁹⁶ והאדם מוכרח לעשותם⁴⁹⁷. לפי צד זה, מה שהגמול והעונש אינם עוול הוא משום שהם

מקורות מלאים והוספות

⁴⁹¹ חגיגה טז ע"א, קידושין מ ע"א.

⁴⁹² תוספות קידושין מ ע"א ד"ה ויעשה, מועד קטן יז ע"א ד"ה אם: "פירש ר"ח ח"ו שהותר לו לעבור עבירה". ויש לעיין בדברי התוספות חגיגה טז ע"א ד"ה ויעשה (ובמהרש"א חידושי אגדות קידושין מ ע"א ד"ה ויעשה), האם כוונתם לחלוק על ר"ח גם על עצם דבריו שחש וחלילה שהיה מתיר לעשות עבירה.

⁴⁹³ תוספות עירובין מא ע"ב ד"ה מי: "אף על גב דמשמע בפרק ואלו מגלחין (מו"ק ד' יז.) דפעמים שיצרו מתגבר עליו ואינו יכול לכופו, מ"מ אדם יכול ליזהר שלא יבא לידי כך".

⁴⁹⁴ שו"ת להורות נתן ח"ה סי' סד אות ז: "דבאמת לא מצינו שום פטור בעובר עבירה שיש בו מלקות או מיתה שיוכל לפטור עצמו בטענה שאנוס הייתי מחמת יצרי".

⁴⁹⁵ אור השם (לרבי חסדאי קרשקש) מאמר ב כלל ה פרק ג ד"ה ולזה: "ולזה היה האמת הגמור, כפי מה שתחייבהו התורה והעיון, שטבע האפשר נמצא בדברים בבחינת עצמם, לא בבחינת סיבותם".

⁴⁹⁶ כך ביאר את דבריו תלמידו, בעל העיקרים (מאמר ד פרק א ד"ה ויש): "ויש מן האחרונים מי שהתיר זה הספק בשאמר שהדבר כבר יהיה מחוייב בבחינת סבותיו ואפשרי בבחינת עצמו. כמו ירידת המטר מחר – שהוא אפשרי מצד עצמו ומחוייב בבחינת סבותיו, שהם עליית האדים וריבוי הליחות והדברים הדומים שהיו מוכנים, והשם יתברך ידע שהמטר ירד מחר לפי שהוא מחוייב בבחינת סבותיו, ואף על פי שירידת המטר היא אפשרית בבחינת עצמה, והאריך החכם הזה ביפוי זה העניין. וכשיעויין זה הדעת ימצא הפך הדעת הראשון, שהוא נוטה לדעת האומר שכל הדברים הם בגזרה ושטבע האפשר בלתי נמצא".

⁴⁹⁷ כך הבין את דבריו האברבנאל בראשית יח כ (שחלק עליו בחריפות): "אבל רבי חסדאי השיב עליו דברים נכוחים, וביאר שהדעת הזו היא כפירה מוחלקת כפי התורה וכפי העיון לא יצאו מרוב הספקות אבל יפלו בספקות יותר חזקות מזהם עיוין שם. האמנם גם הוא חשב לרפאות המחלה הזאת עם מה שכתב אבוחמ"ד בספרו באלהיות שהיו הדברים אפשריים מצד עצמם ומחוייבים בבחינת סבותיהם, ושהא"ל ית' ידע הדברים מצד חיוב הסיבות לא מצד אפשרות בעצמם.

ונבהלתי מראות הרב החסיד הזה בורח מהשרף באש כפירת המפרשים ונופל בה באחרונה. לפי שהדבר המחוייב בבחינת סבותיו ומדו האפשרות שישאר לו והלא באמת הוא מוכרח

תוצאה טבעית של המעשה, כמו שאינו עוול שהקרב אל האש יישרף⁴⁹⁸. והעיר בעניין זה, שאכן יש קושי להמון לקבל זאת⁴⁹⁹. ואכן, יצאו נגד שיטה זו בחריפות⁵⁰⁰.

הידיעה והבחירה

דנו רבים בסתירה בין ידיעת הקב"ה את העתידות לבין בחירת האדם את מעשיו⁵⁰¹. וכמה עיקרים גדולים והררים רמים תלויים בתשובת שאלה זו⁵⁰².

יש בעניין זה כמה דרכים שמחדשות בעניין זה חידושים גדולים. חלקן מחדשות בעניין הידיעה, חלקן מחדשות בעניין הבחירה, חלקן מחדשות ביחס לסתירה ביניהן.

הרמב"ם כתב שידיעת הקב"ה שונה מידיעת האדם, ואין בכח האדם

מקורות מלאים והוספות

ומחוייב. האם נאמר ששכלות הסיבות (חוסר ידיעותינו את הסיבות) יקרא בחירה ואפשרות? ומהו חיוב הסיבות שבחר הר' חסדאי, אלא הסידור הכולל השמימי כדברי הראב"ע והרלב"ג, כי בין הא ובין להא ישאר האדם בלתי בחירי או יסתלק מאפשרותו ידיעה אלוקית".

⁴⁹⁸ אור השם שם ד"ה ואולם: "ואולם הטענה השנית, הלקוחה מהגמול והעונש, שאם היה האדם מוכרח במעשיו, היה הגמול והעונש עליהם עוול בחוק יתברך, יראה שהיא טענה חזקה לבטל כל חיוב. ואמנם כשנתבונן בה, אין התרה ממה שיקשה. וזה, שאם היו הגמול והעונש מתחייבים מהעבודות והעברות כהתחייב המסובבים מן הסיבות, הנה לא יאמר בהם היותם עוול. כמו שאינו עוול הקרב אל האש שיישרף".

⁴⁹⁹ אור השם שם ד"ה ולזה: "אלא שהפרסום בזה מזיק להמון, למה שיחשבוהו התנצלות לעושי הרעה, ולא ירגישו שהעונש נמשך מהעבירות כהימשך המסובב מן הסיבה".

⁵⁰⁰ אור שמח הלכות תשובה פ"ה תחילת ה"א ד"ה ולהבין: "ולהבין החקירה הזאת נדבר תחילה מה בביטול דברי הבל שאמר הפילוסוף אשר אינו תורני, והוא, כי הוא יכחיש הבחירה, ויאמר כי באמת האדם מוכרח, וזה זרות מבהיל... כן יאמר בהבלים כאלה, אך עפרא לפומיה (וזה יאמר על המדבר דברים בלי כח השכלי, כי יסוד העפר יכסה גם שכלו המיוחד להמדבר)".

⁵⁰¹ לגבי הבחירה, דנו לגבי שלוש שאלות:

א. ידיעת ה' כנגד הבחירה. על כך דנו כאן.

ב. השגחת ה' על בריותיו כנגד הבחירה להזיק להן. על כך דנו פרק מב בכותרת "השגחה נגד בחירה".

ג. הבחירה ברע נגד רצון ה'. על כך דנו בפרק לח בכותרת "בעניינים הנוגעים לייחוד השם".

⁵⁰² רמב"ם הלכות תשובה פ"ה ה"ה: "שמא תאמר, והלא הקדוש ברוך הוא יודע כל מה שיהיה, וקודם שיהיה ידע שזה יהיה צדיק או רשע או לא ידע? אם ידע שהוא יהיה צדיק – אי אפשר שלא יהיה צדיק, ואם תאמר שידע שיהיה צדיק ואפשר שיהיה רשע – הרי לא ידע הדבר על בריו! דע שתשובת שאלה זו ארוכה מארץ מדה ורחבה מני ים וכמה עיקרים גדולים והררים רמים תלויים בה...".

להשיגה⁵⁰³. יש שביארו בדבריו, שהחילוק בין ידיעתו לידיעתנו, שידיעתו היא תמיד בהווה, והוא כצופה ומביט במעשי האדם, ולכן אין ראייתו מכריחה את מעשי האדם⁵⁰⁴.

כבר הזכרנו⁵⁰⁵ שראשונים ואחרונים רבים, ובראשם רש"י, כתבו שהקב"ה לא יודע מראש אם האדם יהיה צדיק או רשע, כדי שלא תיפגע בחירתו של האדם⁵⁰⁶.

מקורות מלאים והוספות

⁵⁰³ רמב"ם הלכות תשובה פ"ה ה"ה: "אבל צריך אתה לידע ולהבין בדבר זה שאני אומר, כבר בארנו בפ' שני מהלכות יסודי התורה שהקב"ה אינו יודע מדיעה שהיא חוץ ממנו כבני אדם שהם ודעתם שניים, אלא הוא יתעלה שמו ודעתו אחד, ואין דעתו של אדם יכולה להשיג דבר זה על בוריו וכשם שאין כח באדם להשיג ולמצוא אמיתת הבורא שנאמר כי לא יראני האדם וחי כך אין כח באדם להשיג ולמצוא דעתו של בורא, הוא שהנביא אמר כי לא מחשבותי מחשבותיכם ולא דרכיכם דרכי, וכיון שכן הוא אין בנו כח לידע היאך ידע הקדוש ברוך הוא כל הברואים והמעשים. אבל נדע בלא ספק שמעשה האדם ביד האדם ואין הקדוש ברוך הוא מושכו ולא גוזר עליו לעשות כך, ולא מפני קבלת הדת בלבד נודע דבר זה אלא בראיות ברורות מדברי החכמה, ומפני זה נאמר בנבואה שדנין את האדם על מעשיו כפי מעשיו אם טוב ואם רע וזה הוא העיקר שכל דברי הנבואה תלויין בו".

⁵⁰⁴ תוספות יום טוב מסכת אבות פרק ג משנה טו ד"ה הכל צפוי: "ובמדרש שמואל כתב דמעיכרא לאו קושיא לפי שידיעת הש"י היא כצופה ומביט העשייה שעושה האדם והרי אין ראיית האדם למעשה זולתו. מכרחת העשייה ההיא. כך צפיית הש"י מעשה האדם. אינו מכרחתו. ואין שייך לומר שיודע מה שעתיד יעשה האדם. וא"כ מוכרח שיעשה. כי לפניו יתברך אין קדימה ואיחור שאינו בחוק הזמן. וכתב שהר"ם אלמושנינו כתב שזהו דעת הרמב"ם עצמו בהבדילו ידיעתו מידיעתנו שהוא בזה הצד בעצמו שידיעתו היא תמיד בהווה ואין עתיד לפניו יתברך. אבל הכל הווה וכמו שבערכינו ידיעת ההווה אינה מכרחת. כן ידיעתו תמיד בהווה ואינה מכרחת. אבל הספק שביד הבריות בזה לפי שאין אנו יכולים לציריך איך תהיה ידיעתו תמיד בהווה אף מה שהוא עתיד בערכינו. ולכן השריש הרמב"ם שאין ידיעתו כידיעתנו. ושלא נשתבש בזה".

אור שמח הלכות תשובה פ"ה ה"א ד"ה אולם: "דמה שיודע הבורא בעתיד הוא מצד שאצלו יתברך ג' חלקי הזמן עבר הווה עתיד כאחד המה, וכמו שהוא מקומו של עולם, והוא בכבודו מקיף המקומות, סובב כל עלמין (עיין אגרת החסיד ר' אברהם בנו של רבינו משה דברים נעימים בזה) כן הוא מקיף הזמן, א"כ צופה ומביט כאשר יביט האדם על ההווה כן הוא צופה על העתיד".

⁵⁰⁵ לעיל פרק לט.

⁵⁰⁶ א. רש"י סוטה ב ע"א ד"ה איני: "ואם תאמר הכל גלוי לפניו! הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים. כדאמר במסכת נדה (דף טז): מלאך הממונה על ההיריון נוטל טיפה ומביאה לפני המקום ואומר לפניו טיפה זו מה תהא עליה? גיבור או חלש, חכם או טיפש, עשיר או עני, אבל צדיק ורשע לא קאמר ליה, דאין זה בידי שמים".

ב. אוהל משה (רא"מ הורוויץ, הודפס בסוף המסכת) על דברי רש"י שם: "וכן לעניין ידיעה. ובהכי מתיישבת קושיית רבים וגדולים, עיין רמב"ם הלכות תשובה פ"ה".

ג. רלב"ג בראשית כב א התועלת הט"ז: "שמה שידע השם יתעלה מהפעולות אשר בזה

מקורות מלאים והוספות

העולם השפל הוא דבר זולת מה שיעשוהו האנשים... ולזה יתכן שיהיה מה שיעשוהו האנשים זולת מה שידע ה' יתעלה מסידור פעולותיהם, וזה כי הוא ידע פעולותיהם מהצד אשר אפשר בהם הידיעה, והוא הצד אשר הם בו מסודרות ומוגבלות, ואולם הצד אשר הם בו אפשריות לא תיתכן בהם הידיעה, שאם הנחנו שתיתכן בהם הידיעה לא יתקיים שתהיינה אפשריות" ודעת הרלב"ג הובאה גם בשו"ת הריב"ש סי' קיח תחילת ד"ה תשובה: "דעת רבי לוי הוא שאין ידיעת השם ית' מקפת במה שיעשה האדם בבחירתו קודם צאת המעשה ההוא לפועל".

ד. פירוש רבי יוסף בן שושן (מקובל מתקופת הראשונים) על אבות פ"ג מ"ב (עמודים פז"פ): "ההשגה האמיתית (והידוע) [והידיעה] הנכונה הוא שישגי הידוע את הדבר הידוע על אמיתות... וכן ידוע ומפורסם כי פעולות האדם אפשריים... והוא ברוך הוא שבראו בשני יצרים יודע אונסו שהוא בעל שני יצרים ויכיר את מעשיו כי הם אפשריים לא מוכרחים. ואעידה לי עדים נאמנים... 'עתה ידעתי וגו' – עתה ולא קודם לכן... 'למען ענותך לנסותך לדעת וגו'... ואמרו חז"ל אין הקב"ה מייחס שמו על הצדיקים אלא אחר מיתתו... ואילו קדמה ידיעת ה' בצדקת הצדיקים, למה לא ייחס שמו עליהם בחיים... הנה נתבאר כי (אינו) [אין] פירושו 'הכל צפוי' שקדמה הידיעה למעשה אם יהיה האדם צדיק או רשע, על כן כתבתי על 'הכל צפוי' – המעשה העשוי [בהווה]".

ה. פירוש החסיד היעב"ץ למסכת אבות פ"ג מ"ב (לו ע"א – לו ע"א): "ובפירוש הר"י אבן שושן ראיתי עניינים נחמדים בפירוש זו המשנה... כל אלה דבריו. ואע"פ שהם נכוחים למבין ואי ספק אצלי בהם, לדעתי לא כיוון התנא בכאן [במילים 'הכל צפוי'] לידיעתו ית' הדברים בעת היותם... אין ספק שהרכבת האדם ומוזגו והעת אשר נולד – מבוא גדול לפעולותיו... אבל עם כל זה מצד נפשו של אדם שהיא למעלה מן הגלגלים יוכל למשול על חומרו ולבחור הדרך הישרה, וכ"ש מי שהאיר עיניו במלחמתה של תורה, אבל רוב האנשים נשארים על טבעם והם פועלים כפי הכנתם... ובמילת [הכל] 'צפוי' הודיענו עניין הידיעה כמו שפירשתי, וזה כי העומד במגדל גבוה וצופה הבאים לעיר, לא יכריחם לבוא, אבל מצד היותו במקום גבוה יודע כי הם עתידים לבוא אם לא ישתנו ממה שיש בליבם, והבחירה ביד הבאים לחזור, אלא שזה יקרה על המעט".

ו. ספר עץ חיים (ככל הנראה לא הגיע לידינו, ואין ידוע לנו מי מחברו) שהובא ביפה תואר (שחלק עליו בחריפות) בראשית סי' ה ד"ה ויש: "ויש שיכחישו ההנחה הראשונה ואמרי כי לא יתואר ה' בידיעת מעשי האדם הבחיריים, לפי שאין להם סיבה קיימת רק כשיסכימו המעשים עם מה שהוכן אליו ביום הבריאה מפאת הסידור השמימי הכולל, אבל אם לא יסכימו עם הסידור ההוא לא ידעם השם יתברך, ולכן אפשר שיהיו מעשי האדם זולת מה שידעוהו ה', וכבר נתפרסם רלב"ג מזה הדעת במקומות רבים. וזה ימים רבים שבא לידי ספר קטן חברו חכם אחד קראו עץ חיים אשר היה מתפאר בו לגלות דברים עמוקים, ובתוכם היה מזכיר סברא זו כאילו היא מרגלית בידו".

ז. מעשי ה' מעשי אבות פרק כא (פרשת וירא) ד"ה ועתה: "לא יחשב חסרון בידיעתו יתברך כאשר נאמר שאחרי שברא את האדם וידע שיהיה בחירי לא תקיף ידיעתו במה שלא יצא לפועל, שאם היתה מקפת הרי ידיעתו זאת סותרת ידיעתו ראשונה שידע בעת בריאתו האדם שיהיה בחירי במוחלט. ולדעתי שכוונת הריב"ש ז"ל הוא על דרך זה, בשגם לא אמר הדברים בסדר נוסח זה".

ח. אור החיים בראשית ו ה ד"ה עוד נראה: "כשירצה ה' שלא לדעת יושלל הידיעה הגם שהידיעה ישנה מעצמה, כי אינו בבחינת האדם שהידיעה הוא חוץ ממנו, לומר ימנע ולא ידענה, כי ה' הוא ודעתו אחד ואינו צריך לתת לב לדעת, שבוה נאמר דכשלא ייתן לב לא ידע, לא כן, ואף על פי כן כביכול ישנו בבחינה זו דכתיב לא הביט וגו'. ומעתה נוכל לומר כי

הזכרנו בסמוך את שיטתו המחודשת של אור השם, שאין לאדם בחירה גמורה על מעשיו. ולפי צד זה אכן ידיעתו מראש של הקב"ה היא הדבר המחוייב⁵⁰⁷.

מקורות מלאים והוספות

ה' בעת ברוא האדם שלל מהידיעה פשעי אדם לב' סיבות, א', לטעם הפשטי כי טוב ה' ולא יביט אל התיעוב וטעם זה לבד לא יספיק כיוון שהוא צורך בידיעה לדעת מה יעשה והנמשך. אלא שיש עוד טעם ב' והוא שנתחכם לעשות ה' כן לבל תחול טענת הרשעים שיאמרו ידיעתו מכרחת, כיוון שה' ידע כי פלוני זה יעבור על מה שעבר הדבר מעצמו יתחייב להיות הגם שה' לא גזר להיות כן, ומעתה אין עונש לרשעים כי לא מרשעים יצא רשע ובמה יפחד רשע ויחדל מעושה, לזה מנע ה' ידיעה זו של מעשה הרשעים.

ט. מי מנוחות (לרבי רפאל בירדוגו, מגדולי חכמי מרוקו, דיין ופוסק) וירא ד"ה ונבאר קצת מכתובי העקדה: "המחויב מפשטי הכתובים על מכונן כי ידיעתו יתברך בעתידות אמת ואמונה, אם לא יהיה העתיד ההוא מחויב האפשרות [שתהיינה שתי הדרכים אפשריות] מאיתו, אבל אם חוכמתו יתברך שיהיה הדבר ההוא אפשרי כעניין צדיק ורשע שגורה חוכמתו יתברך שיהיה בבחירת האדם, זה לא תפש ליבו שום ידיעה קודם היותו, שאם יהיה נגבל בידיעה אינו בבחירת האדם וזה לקוצר דעתי הוא מכת הנמנע שזכר רבינו בספר המורה בפט"ו מהח"ג ולגבי ה'נמנעות" שהזכיר – דנתי בכך לעיל פרק לח".

י. האור שמח הל' תשובה פ"ה ה"א הביא כך מספר מעשה השם וכן הבין בראב"ד הל' תשובה פ"ה ה"ה: "ואם נאמר שהשם יודע כי כאשר יצווה יעשה זאת זה, וזה לא יעשה, א"כ לא היה לו לצוות ולא לידע מזה... והשאלה גדולה אין פותר, והראב"ד האריך במאמרים להקטין הידיעה, וביחוד החכם המצוין בספר מעשה השם חלק ב' פרק כ"א האריך בזה, להראות כי אין חסרון בחיק הבורא מה שאינו משתכל במעשה האדם לעתיד, רק על צד הקרוב לפי הכנות אשר כעת יודע לעתיד". אמנם שו"ת הריב"ש (סימן קיח ד"ה תשובה) הבין בדעת הראב"ד שלא כך: "ודעת הראב"ד ז"ל שהש"י יודע הכל משני צדדים, שהוא יודע מה שסודר לו מן המזלות ויודע כח השכל אם יש בו כח להוציאו מיד המזל ואם שכל זה האיש חזק מכח מזלו או מזלו חזק משכלו. ובדרך זה ידע מה שיעשה האדם טרם העשותו".

יא. האברבנאל בראשית יח כא הבין כך בדעת האבן עזרא (אך לא ברור שזוהי כוונתו), ויצא כנגד דבריו בחריפות: "ולכן כתב הראב"ע ארדה נא ואראה אם עשו כולם הרעה הזאת, כי האמת ידע כל חלק ע"ד כל ולא ע"ד חלק". ולפי שכסתה כלימה פניו לבאר דעתו עשאו סוד, ובא רעהו וחקרו, הרלב"ג, שביאר לכל אדם במאמר ג ממלחמותיו [ספרו: מלחמת השם] ובפירושו לתורה בזה המקום, שמה שידע ית' מפעולות בני אדם הוא המסודר להם מהגרמים השמימיים ומהצד שהם דברים מסודרים מוגבלים ידעם, ואולם מה שהוא אפשרי ובבחירת האדם או מקריי – לא תיתכן בו הידיעה האלוקית. וכתב שזה הדעת הוא מחויב מצד התורה ומצד העניין. והתבאר בו מאוד ופער פיו ולשונו כנגד הרב המורה במה שחשב זולת זה. אבל רבי חסדאי השיב עליו דברים נכוחים וביאר שהדעת הזוהי הוא כפירה מוחלקת כפי התורה וכפי העיון לא יצאו מרוב הספקות אבל יפלו בספקות יותר חזקות מהם, יעניין שם".

⁵⁰⁷ עקידת יצחק (ר' יצחק עראמה) בראשית שער יט סוף ד"ה הן: "וכבר הכה הרב י' חסדאי על קדוד עיונו בצאתו לישע הרב המורה ז"ל, ויישר כוחו, אלא שגם הוא חשב להעלות ארוכה אל זה הספק במה שהסכים אל דעת הפילוסוף אשר כתב באלהיות בחלוקה השמינית לנמצא ואמר שטבע האיפשר נמצא בדבריו בבחינת עצמם ובלתי נמצא בבחינת סבותיהם. והנה לפי זה יאמר כי מה שנודע לא-ל ית' הוא מצד חיוב הסיבות".

יש שיישבו שאמנם הקב"ה יודע את מעשי האדם העתידיים, אך הוא יודע זו כתוצאה מהבחירה, ולא שהבחירה היא תוצאה של ידיעתו⁵⁰⁸.

ויש שיישב שאמנם ידיעת הקב"ה מראש מכריחה את האדם אך כיוון שמקורה בבחירתו של האדם, הרי שהיה עודה זאת גם בלי שהיה מוכרח, והוא כאונס ורצון יחד, ולכן נידון עליה⁵⁰⁹.

חובות הלבבות כתב שדבר זה נעלם מאיתנו מפני חלישות דעתנו⁵¹⁰. וכן

מקורות מלאים והוספות

⁵⁰⁸ ראב"ד בהשגתו לרמב"ם הלכות תשובה פ"ה ה"ה: "אם היו צדקת האדם ורשעתו תלויים בגזירת הבורא ית', היינו אומרים שידעתו היא גזירתו והיתה לנו השאלה קשה מאוד. ועכשיו שהבורא הסיר זו הממשלה מידו ומסרה ביד האדם עצמו, אין ידיעתו גזירה, אבל היא כידיעת האצטגנינים שיודעים מכח אחר מה יהיו דרכיו של זה. והדבר ידוע שכל מקרה האדם קטן וגדול מסרו הבורא בכח המזלות אלא שנתן בו השכל להיותו מחזיקו לצאת מתחת המזל והוא הכח הנתון באדם להיותו טוב או רע והבורא יודע כח המזל ורגעיו אם יש כח בשכל להוציאו לזה מידו אם לא. וזו הידיעה אינה גזירה. וכל זה איננו שווה". שו"ת הריב"ש סימן קיח ד"ה אבל ומדברי מוכח שתירוצו אינו וזה לתירוצו של הראב"ד: "אבל מה שנ"ל להשיב בשאלה זו הוא שעל כרחנו יש לנו להאמין שהאדם יש לו בחירה על מעשיו כדי לקיים מצות התור' ותגמוליה. וכמו שהוא מבואר בתורה ראה נתתי לפניך וכו' ובחרת בחיים. וכן יש לנו להאמין שידעת הש"י מקפת בכל מה שיעשה האדם בבחירתו טרם יצא הדבר ההוא לפועל כי אין לתת שום חסרון בידיעתו חלילה. ואין ידיעה זו מכרחת כלל, כי אחרי הונח שהאדם יש לו בחירה והיה אפשר לו לעשות ההפך הנה כשידע השם שהוא יעשה פועל פלוני ידע שיעשה זה בבחירתו ושהיה אפשר לו לעשות הפכו, וא"כ אין ידיעה זו מכרחת. שהרי הידיעה היא שיעשה הפעל ההוא בבחירה ואם היתה מכרחת הנה יהיה בידיעה ההיא קבוץ האמת והשקר יחד מה שהוא נמנע. ולזה נאמר שאין מעשה האד' נמשך לידיעת השם אותו מעשה טרם יצא לפעל אבל ידיעתו נמשכת למעש' ההוא הנעש' בבחירה ובאפשרות לעשות הפכו ואם ידענו השם טרם יצא לפעל. ובוזה נשאר האדם בחיירי וידיעת הש"י שלמה בלי שום חסרון ובלתי מוציאה האדם מבחירתו".

⁵⁰⁹ קובץ הערות (ר' אלחנן וסרמן) סימן מט ס"ק יב: "ולפי הנ"ל, צריך להבין מה שטרחו הראשונים להשיב על השאלה הידועה מידיעה ובחירה. והנה בוודאי לא היתה כוונתם להקשות דכיוון דיש בחירה היאך משכחת לה ידיעה, דזה לא קשיא מידי, דכמו שהקב"ה יודע כל העתידות, כן הוא יודע איך תהיה הבחירה, אלא דהקשיא היא להיפוך, דכיוון דכבר יש ידיעה מוקדמת, א"א שתהא אח"כ הבחירה היפוך הידיעה, זו היא קושייתם. ולפי הנ"ל, לכאורה גם זה ל"ק, דאפילו אם נאמר כן דאחר הידיעה א"א שתהיה בחירתו היפוך הידיעה, מ"מ הרי הוא עושה גם ברצון עצמו, דגם אילו לא היתה הידיעה מכריחה, היה עושה ג"כ כמו שעושה עכשיו, והוי כמו אונס ורצון יחד, ושפיר הוי בר עונש כה"ג כנ"ל, וא"כ למח טרחו הראשונים כ"כ בישוב קושיא זאת, וצ"ע. והג"ר לוי זצ"ל מיליקווסקי אמר, שכן מפורש בגמ' פ"ק דסוטה (ט' ע"ב), שמשון בעיניו מרד, שנאמר כי היא ישרה בעיני, לפיכך נקרו פלשתים את עיניו, איני והכתיב ואביו ואמו לא ידעו כי מה' הוא, כי אזיל מיהא בתר ישרותיה אזיל".

⁵¹⁰ ספר חובות הלבבות שער ג (שער עבודת האלוקים) פרק ח: "וכבר ארכו מחלוקות החכמים באופני ההפקה בין ההכרח והצדק.... ואמרו: הנכון, שנעשה מעשה מי שיאמין, כי המעשים

נקטו מגדולי החסידות שאין השכל יכול להבין זאת⁵¹¹, ולא נוכל לצייר זאת בשכל⁵¹², ואע"פ שהידיעה והבחירה הן הפכים, חובה עלינו להאמין בשתיהן⁵¹³.

והראב"ד כתב על סוגיה זו, שטוב להניח הדבר בתמימות התמימים, ולא לעורר ליבם⁵¹⁴.

מקורות מלאים והוספות

מונחים לאדם, יגמל ויענש עליהם, ונשתדל בכל אשר יועילנו אצל הבורא בשני העולמים, ונבטח באלוקים ביטחון מי שהתברר אצלו, כי ממשלת כל המעשים והתנועות והתועלת והנזק בגזירת ה' ורשותו ובמאמרו... והדעת הזאת קרובה אל דרך ההצלה מכל אשר קדם זכרו, כי מן האמת והנכונה, שנודה בסכלות בדבר הזה מחכמת הבורא יתברך, מפני חלישות דעתנו וממיעוט הכרתנו. ובסכלותנו בו פנים מאופני הטובה, ולזה נעלם ממנו⁵¹⁵.

⁵¹¹ ליקוטי מוהר"ן (רבי נחמן מברסלב) כא ד: "כמו שאנו רואים כמה חוכמות עמוקות שאין יכולת במוח האנושי להבין על בריו, כמו כמה וכמה מבוכות שאנו נבוכים בהם כמו הידיעה והבחירה... שהשכל אין כל כך גדול להבין הידיעה והבחירה".

⁵¹² בני יששכר מאמרי חודש אדר מאמר י (חוקת התורה) דרוש א ד"ה והנה אומר: "שעניין הצדקת ידיעה ובחירה נעלם משכלינו ולא נוכל לצייר העניין בשכל, רק נאמין הצדקות העניין על פי התורה, ואמונה זו הוא כלל התורה".

⁵¹³ בני יששכר מאמרי חודש סיון מאמר ה (מעלת התורה) אות יט ד"ה ובאמונת: "ובאמונת אומן הלזו מחוייבים אנחנו להאמין בעניין ידיעה ובחירה, הנה שניהם הם מיסודי התורה והם ב' הפכים, עכ"ז חובה עלינו להאמין בשניהן עפ"י התורה ונאמן הוא בעל מלאכתנו בהצדקת העניינים והוא לבדו יודע האין מקויים הכל".

והוא לשיטתו שזו מעלה להאמין בדברים המנוגדים להיגיון, כדלעיל פרק לז.

⁵¹⁴ בהגהותיו לרמב"ם הלכות תשובה פ"ה ה"ה: "לא נהג זה המחבר מנהג החכמים, שאין אדם מתחיל בדבר ולא ידע להשלימו. והוא החל בשאלות קושיות והניח הדבר בקושיא והחזירו לאמונה. וטוב היה לו להניח הדבר בתמימות התמימים, ולא יעורר ליבם ויניח דעתם בספק ואולי שעה אחת יבוא הרהור בליבם על זה".

השער השמיני:

יסודות בענייני מחשבה

פרק מט

מוסר אנושי

כשם שדנו על מקומו של השכל האנושי לגבי יסודות האמונה¹, כך דנו על מקומו של המוסר האנושי לגבי קיום המצוות.

מפורש בתלמוד שאלמלא לא ניתנה תורה, היינו מסיקים הנהגות מסוימות באופן טבעי².

וכן כתב הרמב"ם, שלגבי האיסורים השכליים – כגון שפיכות דמים וגניבה וזלזול הורים – אל יאמר אדם "אפשי לעשותם, ואבי שבשמיים גזר עלי", שנפש שמתאוה לאיסורים אלה, הרי היא נפש חסרה³.

וכן כתב הרדב"ז שצריך שמשפטי תורתנו יהיו מסכימים אל השכל

מקורות מלאים והוספות

¹ לעיל פרק לו.

² עירובין ק ע"ב: "אמר רבי יוחנן: אילמלא לא ניתנה תורה היינו למידין צניעות מחתול וגזל מנמלה ועריות מיונה".

³ הקדמת הרמב"ם למסכת אבות (שמונה פרקים) פרק ו: "שהרעות אשר הן אצל הפילוסופים רעות – הן אשר אמרו שמי שלא יתאוה להן יותר טוב ממי שיתאוה להן וימשול בנפשו מהן, והם הדברים המפורסמים אצל בני האדם כולם שהם רעות, כשפיכות דמים, וגניבה, וגזל, והונאה, והיזק למי שלא הרע, וגמול רע למיטיב, וזלזול הורים, וכיוצא באלה. והן המצוות אשר יאמרו עליהן החכמים עליהם השלום 'דברים שאלמלי לא נכתבו ראויים היו לכותבן', ויקראון קצת חכמינו האחרונים אשר חלו חולי המדברים 'המצוות השכליות'. ואין ספק כי הנפש אשר תתאוה לדבר מהם ותשתוקק אליו – היא נפש חסירה, וכי הנפש המעולה לא תתאוה לדבר מאלה הרעות כלל, ולא תצטער בהימנעה מהן. אבל הדברים אשר אמרו החכמים שהמושל בנפשו מהם יותר טוב ושכרו יותר גדול – הן המצוות השמיעיות, וזה נכון, כי אלמלא התורה לא היו רעות כלל, ולפיכך אמרו שצריך האדם להניח נפשו על אהבתם, ולא ישים מונעו מהם אלא התורה.

והתבונן בחוכמתם, עליהם השלום, ובמה המשיל. שהוא לא אמר: לא יאמר אדם אי אפשי להרוג את הנפש, אי אפשי לגנוב, אי אפשי לכזב, אלא אפשי ומה וכו', ואמנם הביא דברים כולם שימעיים: בשר בחלב, ולבישת שעטנז ועריות. ואלה המצוות וכיוצא בהן הן אשר יקראן ה' 'חוקות', אמרו 'חוקים שחקקתי לך ואין לך רשות להרהר בהם, ואומות העולם משיבין עליהן, והשטן מקטרג עליהן, כגון פרה אדומה ושעיר המשתלח' וכו'. ואותן אשר קראון האחרונים 'שכליות' – ייקראו 'מצוות', כמו שבארו החכמים".

והסברה⁴.

והוסיף הראי"ה קוק, שהמוסר הטבעי הפשוט הוא יסוד החכמה⁵, והוא מהיסודות של עבודת הנפש, ויראת שמיים טהורה היא יראת שמיים שמעלה את המוסר הטבעי, אך יראת שמיים שדוחקת את המוסר הטבעי היא יראה פסולה⁶. ורצונו הטבעי של האדם, בשורשו, מתאים למוסריות ולדרך הישר⁷. וכן כתב שחז"ל לא התכחשו למוסריות האנושית הרואה פסול בהריגת בעלי חיים לצורכי האדם⁸, אלא שבשלב זה האדם עדיין אינו

מקורות מלאים והוספות

⁴ שו"ת רדב"ז ח"ג סי' תרכ"ז (אלף נב): "ותו, דכתיב דרכיה דרכי נועם וצריך שמשפטי תורתנו יהיו מסכימים אל השכל והסברא. ואיך יעלה על דעתנו שיניח אדם לסמא את עינו או לחתוך את ידו או רגלו כדי שלא ימיתו את חבירו? הלכך איני רואה טעם לדין זה".

⁵ לנבוכי הדור (הראי"ה קוק) פרק ג: "היושר והצדק הוא עומק החכמה ויסודה, ורק על פיהם נוכל לבוא בדין עם כל אדם, שאין לך אדם שאינו מחוייב ליתן אל היושר והצדק את חוקם".

⁶ אורות הקודש ח"ג, ראש דבר, עמוד כז: "דבר מוכרח הוא שישגל האדם לעצמו את המוסר הטבעי הפשוט, בכל רוחבו ועומקו, ואת יראת ד', ותמצית הטהור של האמונה הפשוטה, וכל מידותיה ברוחב ובעומק, ועל גבי שתי הסגולות הללו יבנה את כל מעלות רוחו העליונות. אסור ליראת שמיים שתדחק את המוסר הטבעי של האדם, כי אז אינה עוד יראת שמיים טהורה. סימן ליראת שמיים טהורה הוא כשהמוסר הטבעי, הנטוע בטבע הישר של האדם, הולך ועולה על פיה במעלות יותר גבוהות ממה שהוא עומד מבלעדה. אבל אם תצויר יראת שמים בתכונה כזאת שבלא השפעתה על החיים היו החיים יותר נוטים לפעול טוב, ולהוציא אל הפועל דברים מועילים לפרט ולכלל, ועל פי השפעתה מתמעט כח הפועל ההוא, יראת שמים כזאת היא יראה פסולה".

⁷ פנקסי הראי"ה, חלק ראשון, פנקס א, פנקס ב (שבתוך פנקס א), אות כג: "ראה תאנה בכורה אמר: במי שאפגע בו תחלה אתנה לו, הוא חסיד שוטה, (סוטה ירושלמי פ' היה נוטל ה"ד), והיינו מוסריות של כפיה יותר מדאי, רק כאילו היה הדרך הישר דווקא נגד רצונו הטבעי של האדם".

⁸ חזון הצמחונות והשלום (הראי"ה קוק) פרק א: "הפילוסופיות האכזריות ביותר, אותן שפקרו גבוהה גבוהה, ע"פ השקפתם על המוסר האנושי מנקודת הפילוסופיה הכללית, החליקו לאדם, כל אחד ע"פ דרכו, לחנק בקרבו לגמרי את רגש היושר בנוגע לבע"ח. אמנם לא הספיקו ולא יספיקו עם כל התחכמותם, לשנות את טבע הצדק הטבעי, אשר נטע יוצר האדם בקרבו.

ואע"פ שביחש לבע"ח הוא דומה ממש לזיק של גחלת כהה ועמומה הטמונה תחת גל אפר גדול מאוד, מ"מ אי אפשר להם להכחיש את המוחש בכל לב רגש, כי חסרון מוסרי כללי הוא במין האנושי, במה שלא יקיים את הרגש הטוב והנעלה, לבלתי קחת חיי כל חי, בשביל צרכיו והנאותיו.

וחז"ל לא התחכמו כאותה ההתחכמות הפילוסופית, ויספרו לנו שרבינו הקדוש נענש ביסורין (ב"מ פה ע"א), מפני שאמר לעגלא המובל לבי טבחא דערק תותי כנפיה זיל לכך נוצרת, ורפואתו ג"כ היתה ע"י מעשה, ברחמו על הני בני כרכושתא.

הנה לא עשו כמעשה הפילוסופים, לעשות חושך לאור, כדי להתפשר עם החיים המעשיים, מפני שאי אפשר כלל לצייר שאדון כל המעשים המרחם על בריותיו, ברוך הוא, ישים חוק

ראוי למעלה זו, כיוון שטרם תיקן את שנאת בני האדם עצמם, המפילה חללים רבים⁹, אכן לעתיד לבוא יתוקן אף פסול זה, ועת לכל חפץ¹⁰.

ואף כתב שעלינו ליישב את הסתירות בין חוקי המוסר הטבעיים לבין הבנות שאינן מושלמות בתורה¹¹. והוסיף וחידש, שלעתיד לבוא, אם יחליט בית דין הגדול לגבי אחד ממשפטי התורה, שע"פ המוסר יש להבינו באופן אחר, ודאי יימצא לזה מקור בתורה, ונשמע לשופט אשר יהיה בימים ההם¹².

מקורות מלאים והוספות

נצחי כזה בבריאתו הטובה מאוד, שאי אפשר יהיה למין האנושי להתקיים כ"א בעברו את רגש מוסרו ע"י שפך דם, יהיה גם דם בע"ח".

⁹ חזון הצמחונות והשלום פרק ז': "אמנם אחרי הרפיון האנושי, הנמשך ג"כ מנפילתו המוסרית, ראוי לאכול בשר. א"כ אותו ההיתר שיצא אחר המבול להתיר בשר לאכילה כבר הוכן שמצד ההערה השכלית הגנוזה בעמקי תורה לא יהיה נהג בפועל לעד ולעולם, כי איך אפשר למצב מוסר נכבד ונאור שיהיה חולף כולו ומתבטל אחרי שכבר היה נהג? אלא שראתה החכמה האלוקית שהאדם נפל ממצבו המוסרי, ועד שיעלה במעלה זו, שיתנער ויבא להחכרה המוסרית האמיתית, עד העת המאושרה והנאורה הזיא, אין אותה המעלה המוסרית של הכרת משפטם של בע"ח ראויה לו כלל.

וכמשפט כל מי שקופץ ליטול את השם להתחסד במידת חסידות הבלתי הולמתו... כמה מגוחך הדבר, אם עם כל עוד טומאתו בו, יפשוט טלפיו ויפנה לו לדרך צדקה הרחוקה, להתחסד עם בע"ח, כאילו כבר גמר כל חשבונותיו עם בנ"א הברואים בצלם אלוקים, כאילו כבר העמיד הכל על נכון, כבר העביר את שלטון הרשעה והשקר, שנאת עמים וקנאת לאומיים, איבת גזעים ומריבת משפחות, המביאה להפיל חללים רבים ולשפך נחלי דמים – כאילו כל אלה כבר אפסו מן הארץ, עד שאין לה לאותה חסידה 'האנושית' במה להצטדק כ"א לפנות להעמיד על נכון מוסרה בדרך בע"ח...".

¹⁰ חזון הצמחונות והשלום פרק יח: "ובקול דממה דקה אומרת חכמת ישראל הקבלה (שער המצוות לארי ז"ל דף צט) 'מדרגת החי דלעתיד לבוא תהיה כבחינת המדבר דעכשיו ע"י עליית העולמות'. מי לא יבין שאי אפשר להעלות על הדעת שייקח האדם את בניו ברוח אשר יטפחם וירבה אותם להיטיב ולהשכיל ויזבחם וישפך דמם. אמנם הזמנים רחבים, שונים וארוכים, ועת לכל חפץ".

¹¹ לנבוכי הדור (הראי"ה קוק) פרק ג: "עלינו לסקל את דרך הדרישה הטבעית מכל אבני הנגף שיכולות להמצא באופן הציורים של היושר הטבעי עם הסכמת דרכי התורה. והוא על ידי מה שנבאר יפה את המושגים שנראים כסותרים את חוקי המוסר הטבעיים מפני הבנה בלתי שלמה בתורה, כמו שהשתדלו הראשונים ז"ל להתאים דרישת הפילוסופיא אל התורה בכל האפשר, כענייני ההגשמה וההתפעלות בחוק השם יתעלה. על כן הרחבת טעמי תורה ומצוות וההשוויה וההרחבה של אורחות המוסר הטבעיות על פי דרכה של תורה, המה עקרי העבודה שעלינו לעבוד בדורינו בכתבת ספרים המביאים לתיקון הדור".

¹² אגרות הראי"ה ח"א אגרת צ אות ו: "אמרת שלפי דברי התורה הולכת ומתפתחת, וח"ו לא אמרתי מעולם דבר זר כזה. מושג ההתפתחות, שרגיל העם ליחש, הוא מאורע של פנים חדשות, המביא קלות ראש.

ויש מבני דורנו שהוסיף והרחיב, שקדמו לתורה לא רק מוסריות טבעית, אלא גם דעה ושכל, אנושיות ומצפון, חוש צדק, מחויבות ואחריות, שליטה עצמית, ריסון ואיפוק, ויתור והבלגה. ומי שמחוסר אחד מהם אינו זכאי לתואר "אדם"¹³.

לגבי טעמה של מצוות מחיית זכר עמלק, יש שכתב שהיא אומה רשעה שצריכה לעבור מן העולם למען העולם כולו¹⁴, שאין לו תרופה כי אם מחיית זכרו¹⁵. ויש שכתב שהוא כדי להרתיע את שאר השבטים¹⁶. ובדורנו

מקורות מלאים והוספות

ומה שאנכי אומר, שהדיעה העליונה, הסוקרת כל המעשים מראש ועד סוף, היא טובת את כל התורה כולה, היא אמיתת קבלת עול מלכות שמיים, שהוכנו מראש כל הסיבות שיסבבו ההבנות וההרגשות לבא לידי החלטות בכל דור ודור כראוי וכנכון.

ע"כ אי אפשר לאמיתתה של תורה להתגלות כ"א בהיות עם ד' כולו בארצו, מבונה בכל תיקונו הרוחניים והחומריים גם יחד, שאז תשוב תורה שבע"פ לאיתנה, לפי הכרת ב"ד הגדול, היושב במקום אשר יבחר ד', על כל דבר אשר יפלא למשפט, ואז אנו בטוחים שכל תולדה חדשה תהיה מוכתרת בכל עז ובכל קודש, כי קודש ישראל לד'.

ואם תיפול שאלה על איזה משפט שבתורה, שלפי מושגי המוסר יהיה נראה שצריך להיות מובן באופן אחר, אז אם באמת ע"פ ב"ד הגדול יוחלט שזה המשפט לא נאמר כ"א באותם התנאים שכבר אינם, ודאי ימצא ע"ז מקור בתורה, והסכמת המאורעות עם כח ב"ד ודרישת המקרא יחד אינם דברים שמזדמנים במקרה, כי אם הם אותיות מחכימות מאורה של תורה ואמיתת תורה שבע"פ, שאנו חייבים לשמוע לשופט אשר יהיה בימים ההם, ואין כאן 'התפתחות' של גריעותא".

¹³ בן מלך (הרב לייב מינצברג), חכמה ומוסר, תחילת מאמר יא: "והנה ישנם חובות בסיסיות של בן אנוש – דעה ושכל, והנהגה בדרכו של עולם, המחייבות כל אדם. והם הרקע וההקדמה לכללות התורה, כדאיתא 'דרך ארץ קדמה לתורה', כי התורה באה אחר שהאדם יש לו אנושיות ומצפון, מוסריות וחוש צדק, מחויבות ואחריות, וכן שימצאו בנפשו תכונות של שלטון עצמי, ריסון ואיפוק, ויתור והבלגה. וכל אלו הדברים נתבעים מכל האנושות, ומי שמחוסר אחד מהם אינו זכאי לשם 'אדם'".

¹⁴ אורות התחיה (הראי"ה קוק) תחילת פרק ט: "הזוהמא הנשמית, כשם שהיא יכולה להתקבץ בתוך נפש יחידית, להסיר אותה מתכונתה הטובה, ולהפכה לתכונה שפלה, שתוריד אותה למדרגת שפלי החיים, כך היא יכולה להתקבץ בתוך הנפש הכללית של אומה שלמה, לעשות אותה לאומה שפלה ורשעה, בזויה ונגעלה, באופן שהיא ראויה לעבור מן העולם, כדי שלא לעב על הנוי העולמי של יופיו של עולם מלהתפשט".

¹⁵ מאמרי הראיה חלק ב "על דעת ד' ומלחמות ד'" עמוד (508): "הנבואה, הצופה ברוח אלוקים חיים אל נשמת גוי ואדם, העידה על גזע עמלק, שניגודו לאור ישראל הוא ניגוד עצמי, שתורפה אין לו כ"א מחות זכרו, כדי לישר את הדרך של התולדה הישראלית מאבן המכשול היותר גדול, זאת הנבואה בעצמה היא הצופיה הליכות האדם אל אושר השלום ועדנת האהבה היותר בהירה. כשיבוא יום והאנושיות לא תמצא לה כל צורך בשום מפעל של שנאה, בטוחים אנו שאז זכר עמלק כבר כלה ואינו".

¹⁶ מורה נבוכים חלק ג פרק מא: "ועוד ממה שכלל אותו ספר שופטים לאבד זרע עמלק, כי כשם שעונשים את הפרט כך ראוי לענוש את השבט האחד או האומה האחת, כדי להרתיע

יש מי שהאיר על הקושיה המוסרית שבכך, ויישב ע"פ דברי אחד הפוסקים¹⁷ שכתב שכל מצווה זו נאמרה רק כאשר הם אוחזים מעשי אבותיהם בידיהם¹⁸.

ויש מן האחרונים שחידש, שכל מה שנתקבל בעיני בני אדם הנאורים לתועבה, חמור ממה שאיסורו מפורש בתורה. למשל, חולה שיש בו סכנה שיש לפניו בשר טריפה ובשר אדם, אמנם ע"פ גדרי ההלכה איסור טריפה חמור יותר, אך לא יעלה על הדעת להעדיף לאכול בשר אדם, שכל דבר שאסור לכלל מין האנושי הנאורה בחוק הנימוס, אי אפשר להיות מותר לנו עם קדוש¹⁹. כאן המקום לציין להארתו של הרש"ר הירש, שבמהלך הדורות

מקורות מלאים והוספות

כל השבטים ולא יעזרו זה את זה על השחיתות. לפי שהם יאמרו כדי שלא יעשה בנו כמו שנעשה בשבט פלוני, עד שאם יצא בהם בן בליעל משחית שאינו חושש לרוע עצמו ואינו חושב על רשע שהוא עושה, לא ימצא מסייעים משבטו שיעזרוהו על רשעותיו שהוא רוצה לעשות.

ולפיכך עמלק אשר קדם למלחמה נצטוונו להשמידו בחרב, ועמון ומואב אשר נטפלו לנו בציקנות וגרמו נזק בנבליהם, נענשו בהרחקה מלהתחתן בהם, והשפלתם, ולהמנע מלדרוש שלומם, לא יותר. כל הדברים הללו גזרה אלוהית לעונש, כדי שלא יהא בו הגומה ולא חיסור, אלא כמו שבאר יתעלה כדי רשעתו.

¹⁷ שו"ת אבני נזר חלק אורח חיים סי' תקח ס"ק ג': "אבל זרע עמלק שנענשין בעוון אבותם. ולכאורה הא כתיב לא יומתו אבות על בנים ובנים לא יומתו על אבות. אך שגלוי וידוע לפני הקדוש ברוך הוא ששנאתם טמונה בליבם. פוק חזי מעשה המן האגגי. ובאוחזין מעשה אבותיהם בידיהם כתיב פוקד עוון אבות על בנים. אבל אם עשו תשובה וקיבלו שבע מצוות – הא אין אוחזין מעשה אבותיהם בידיהם, ושוב אין נענשים בעוון אבותם".

¹⁸ המאמר "עמלק" (הרב יעקב מדין) עמודים 46–47: "השאלה העולה היא, הייתכן לפקוד לפתע פתאום על עם שלם, על נשיו, על טפו ועל מקנהו, עוון בן ארבע מאות ושלושים שנה? האומנם יש לעם המותקף לפתע חיבור נפשי אל החטא, או שמא עליהם להיספות בעוון אבותם אף בלא שיבינו מדוע מעולל להם עם ה' כך? האומנם יש לעם התוקף, ובמקרה דנן לישראל, חיבור נפשי אל נקמת אבותם לאחר זמן כה ארוך, או שמא עליהם לגייס את כל קשיחותם הפנימית רק בשם הציות העיוור, ובלא להבין כלל את דרכו של א-ל מלך יושב על כיסא רחמים?

המפתח נמצא לעניות דעתנו בדרשת חז"ל על הפסוק 'פוקד עוון אבות על בנים' (שמות ל"ד, ז). חז"ל סייגו כלל זה בקביעתם: 'כשאוחזין מעשי אבותיהם בידיהם'. אילו ישבו בני עמלק בשקט באוהליהם, לא היה שמואל הנביא פוקד עליהם עוון אבותיהם מפי ה'".

¹⁹ דור רביעי (ר' משה שמואל גלזנר) על מסכת חולין, פתיחה, אות ב': "ועוד תדע, שדבכל הדברים המאוסים שנפשו של אדם קצה בהם, אפילו לא היה התורה אוסרת, היה האדם העובר ואכלן יותר מתועב ממי שעובר על לאו מפורש בתורה, כי כל מה שנתקבל בעיני בני אדם הנאורים לתועבה, אפילו אינו מפורש בתורה לאיסור, העובר על זה גרע מן העובר על חוקי התורה. למשל, התורה אמרה לא ילבש גבר שמלת אשה, אבל שלא לילך ערום בשוק לא איפשר בתורה שהוא אסור, אבל הוא נימוס וחוק קבוע אצל כל בעלי דעה... עבירה המוסכמת אצל כל בעלי דעה, והעובר עליה יצא מכלל אדם הנברא בצלם אלוהים".

גם עשיו נותן יותר ויותר מקום לאנושיות²⁰.

ואברהם אבינו אף דן ע"פ המוסר האנושי וטען כלפי הקב"ה "חלילה לך מעשות כדבר הזה להמית צדיק עם רשע והיה כצדיק כרשע²¹", ותמה "השופט כל הארץ לא יעשה משפט²²".

אמנם הר"ן הוסיף שאפילו משפטי הסנהדרין ששופטים את העם, אין מטרתם רק סידור מדיני, אלא גם התקרבות לאלוקים, בניגוד למטרת משפט המלך שהוא רק הסידור המדיני. ולכן חידש שאפשר שיימצא בקצת

מקורות מלאים והוספות

עוד משל אחת, בשר אדם לדעת הרמב"ם אינו אלא באיסור עשה, ולדעת הרשב"א מותר לגמרי מן התורה, ועתה אמור נא בחולה שיש בו סכנה ולפניו בשר בהמה נחורה או טריפה של ח"י טריפות ובשר אדם – איזה בשר יאכל? הכי נאמר דיאכל בשר אדם שאין בו איסור תורה אע"פ שמחוק הנימוס שמקובל מכלל האנושי, וכל האוכל או מאכיל בשר אדם מודח מלהיות נמנה בין האנשים, ולא יאכל בשר שהתורה אסרה בלאו, היעלה על הדעת שאנו עם הנבחר עם חכם ונבון נעבור על חוק הנימוס כזה כדי להינצל מאיסור? אתמדה... ואני אומר שכל שמתועב בעיני אומות הנאורים אסורה לנו בלא חילול השם, מטעם המצווה דקדושים תהיו, וכל שאסור לכלל מין האנושי הנאורה בחוק הנימוס, אי אפשר להיות מותר לנו עם קדוש, דמי איכא מידי דלדידהו אסור ולדידן שרי... ולפי דעתי דכל זאת יש לאסור מדינא, מפני שמדרגתנו צריכה להיות תמיד גבוה ממדרגת שאר האומות בנימוס ובמוסר, ולא נמוך מהם".

²⁰ רש"ר הירש בראשית לג ד: "אכן, רגש אנושי טהור בקע מליבו של עשיו. עדות לכך – המילה האחת: ויבכו. יכולה חנופה להביא לידי נשיקה, אך לא לידי דמעות, הפורצות ברגעים כאלה. 'בכה' קרוב ל'בקע' 'פקח', הדמעות בוקעות מעומק נשמת האדם. נשיקה זו ודמעות אלה מראות גם את עשיו כבן בנו של אברהם. מן הנמנע שעשיו היה רק פרא איש ציד, שאם לא כן, היאך עלה בידו להשתלט על כל התפתחות האנושות. החרב הערטילאית, הכח הגס לבדו, לא יכשירו לכך. אך גם עשיו יניח קמעא קמעא את החרב מידי, יותר ויותר הוא ייתן מקום לאנושיות. ודווקא כלפי יעקב תינתן בידו הזדמנות להראות, באיזו מידה גברה בליבו תורת האנושיות. בשעה שהחזק מכבד את זכויות החזק, הרי אין כאן אלא פקחות. אך בשעה שהחזק, כדוגמת עשיו כאן, נופל על צווארי החלש, ומשליך מידי את חרב התוקפנות – רק אז מתגלה שצדק ואנושיות ניצחו בליבו".

והעמק דבר (לנצ"ב) בראשית לג ד כתב: "ויבכו. שניהם בכו, בא ללמד שגם יעקב נתעורר עליו לשעה זו אהבה לעשיו. וכן לדורות, בשעה שזרע עשיו מתעוררים ברוח טהרה להכיר את זרע ישראל ומעלתם, אז גם אנחנו מתעוררים להכיר את עשיו כי אחנו הוא. וכמו שרבי היה אוהב אמיתי לאנטונינוס, וכן הרבה".

²¹ בראשית יח כה.

²² שם.

ממשפטי האומות מה שהוא קרוב יותר לסידור המדיני ממשפטי התורה.²³

ויש מהראשונים והאחרונים שכתבו שהמידות והמוסרים שבמסכת אבות נאמרו מפי הנבואה ומסיני, ולא בדו אותם חכמי המשנה מליבם.²⁴

וכן כתבו רבים, שגם באיסורים שכליים במידות ובמצוות שהם מצד דרך ארץ, לאחר שנצטוונו עליהם מאת הקב"ה, הרי שהמניעה מלעשותן היא משום גזירת הבורא יתברך שציוונו, ואין להתייחס למניעתן מצד המוסר הטבעי.²⁵

מקורות מלאים והוספות

²³ דרשות הר"ן דרוש יא ד"ה ולפיכך: "ולפיכך אני סובר וראוי שיאמן, שכמו שהחוקים שאין להם מבוא כלל בתיקון הסידור המדיני, והם סיבה עצמית קרובה לחול השפע האלוקי, כן משפטי התורה יש להם מבוא גדול, וכאילו הם משותפים בין סיבת חול העניין האלוקי באומתנו ותיקון ענין קיבוצנו. ואפשר שהם היו פונים יותר אל העניין אשר הוא יותר נשגב במעלה, ממה שהם היו פונים לתיקון קיבוצנו, כי התיקון ההוא, המלך אשר נעמיד עלינו ישלים ענינו, אבל השופטים והסנהדרין היה תכליתם לשפוט העם במשפט אמיתי צודק בעצמו, שימשך ממנו הידבק ענין האלוקי בנו, יושלם ממנו לגמרי סידור ענייני ההמוני או לא יושלם. ומפני זה אפשר שימצא בקצת משפטי ודיני האומות הנ"ל, מה שהוא יותר קרוב לתיקון הסידור המדיני, ממה שימצא בקצת משפטי התורה. ואין אנו חסרים בזה דבר, כי כל מה שיחסר מהתיקון הנזכר, היה משלימו המלך. אבל היתה לנו מעלה גדולה עליהם, כי מצד שהם צודקים בעצמם, רוצה לומר משפט התורה, כמו שאמר הכתוב ושפטו את העם משפט צדק, ימשך שידבק השפע האלוקי בנו".

בן מלך (הרב לייב מינצברג) שמות ב עמוד פח ד"ה התורה: "כאשר התורה אומרת 'לא תגנוב', אין האיסור רק מחמת חורבן העולם שישתתר כתוצאה מכך. אלא גניבה היא רע מעצם מהותה. גניבה היא דבר עוולה במהותה, בקביעה שמיימית נצחית ומוחלטת".

²⁴ מאירי, אבות, פתיחה, ד"ה וקודם: "וקודם שנתחיל ביאור המסכתא ראוי להתעורר מה היתה הסיבה להודיע סדר הקבלה מאיש לאיש. ויראה לי בתשובת זה... ומתוך כך הוצרכו הדברים להיותם נסעדים במעלות ולהודיע שהם דברים מבוררים מחכמי קדם ומקובלים מפי הנבואה איש מאיש כדי לעיין בהם בעין ההדור להביט אל צור חוצבו ואל מקבת בור נוקרו". ר' עובדיה מברטנורא אבות פ"א מ"א: "לפיכך התחיל התנא במסכת זו משה קיבל תורה מסיני, לומר לך שהמידות והמוסרים שבזו המסכתא לא בדו אותם חכמי המשנה מליבם, אלא אף אלו נאמרו בסיני".

ספר החיים (ר' חיים ברבי בצלאל, אח המהר"ל), ספר זכויות פרק א ד"ה ולא עיקרי: "ולא עיקרי יסודי התורה והמצוות ופירושה וטעמיה לבד הם על פי הקבלה, רק אף כל המידות הטובות והנהגות הישירות, לא ייסדו אבותינו מדעת עצמם, רק הכל היה על פי קבלת האבות הראשונים הקדושים איש מפי איש עד משה רבינו עליו השלום, ולזה סמכו (אבות א א) משנת משה קיבל להקדמת מסכת אבות, לומר שגם אותה מסכתא דהיא על פי קבלת האבות, אף על גב שאינה מדברת אלא מן המידות הישירות".

²⁵ אברבנאל פרשת קדושים ד"ה וידבר ה' אל משה וגו' קדושים: "שאיין ראוי שימצאו המעלות והמידות המשובחות מפני שיגזור בהם השכל האנושי, אלא מפני שציווה בהם הקדוש ברוך הוא וללכת בדרכיו ולדבקה בו יעשו כל מה שיעשו מהטוב והשלמות, לא מפני בחינה אחרת

פרק נ

טעמי המצוות

יש שכתבו שלכל מצווה יש טעם²⁶, יש שכתבו שהן גזירות מצד השי"ת²⁷,

מקורות מלאים והוספות

ומשפט שכלי מידותיו".

שיחות הר"ן (רבי נחמן מברסלב) אות קטז: "אחד היה מדבר עמו, והיה משבח את איש אחד שמתנהג ביושר, ואמר עליו בלשון אשכנז שהאיש הזה הוא ארינטליך (אדם ישר). ענה הוא ז"ל ואמר: שעל איש ישראלי אין שייך לומר ארינטליך. כי אומות העולם יש להם הנהגות נימוסיות, מה שהשכל והיושר מחייב, שזה נקרא ארינטליך. אבל ישראל עם קדוש, אפילו אלו המצוות שהם מצד דרך ארץ מה שהיושר והשכל מחייב, אפילו אלו המצוות אין עושין מחמת דרך ארץ מצד חיוב השכל והיושר, רק מגזירת המלך הבורא יתברך שמו שציווה עלינו בתורתו לעשות כך".

ערוך השולחן אורח חיים סימן א סעיף יג: "מיסודי הדת לעשות כל המצות לא מפני שהשכל מחייב כן כגון במצות שבין אדם לחבירו אלא מפני שהקב"ה ציווה אותנו לעשות כך". ערוך השולחן יורה דעה סימן רמ סעיף ב: "ואנחנו עם בני ישראל נצטוונו על כל מצווה (שכליות) [ושכלית] לבלי לעשותה מפני השכל, אלא מפני ציווי הקדוש ברוך הוא בתורתו הקדושה... שגם המשפטים שהם המצוות השכליות תעשו מפני השמיעה, כלומר מפני שאני מצווה אתכם, ולא מפני השכל... וזהו עיקר גדול במצות התורה".

שיחות מוסר שערי חיים (ר' חיים שמואלביץ), הוצאה ישנה תשל"א מאמר יז, הוצאה חדשה מאמר ח: "ואע"פ שכתב הרמב"ם דזה שאמרו חז"ל 'אל יאמר אדם אי אפשר לאכול בשר בחלב, אלא יאמר אפשרי ומה אעשה ואבי שבשמים גזר עלי' כל זה נאמר במצוות השמיעות (חוקים). אבל במצוות השכליות צריך אדם לומר אי אפשר לעשות רע כלל, ומעלתו גדולה ממעלת האדם המתאווה לרע ומושל בנפשו, יעו"ש, נראה לומר בכוונתו, כי אמנם במצוות השכליות צריך לומר 'אי אפשר', והיינו שיאמר כי גם לולא הציווי של הקב"ה היה נמנע מכך, כי השכל האנושי אף הוא שולל מעשים כאלו, אבל עתה שנצטוונו על כך מאת הקב"ה, א"כ המניעה העיקרית היא ציווי יתברך, וכל שאר החישובים כמאן דליתנהו".

בן מלך (ר' לייב מינצברג) בראשית ג עמוד קצו הערה ו: "ואף שעצם ההליכה אחר צו המצפון הוא דבר חיובי מצד עצמו, אולם לאחר שקיים הצו האלוקי על האדם, אין נכון לתת מקום וערך למחשבה העצמית, אשר בטלה היא לגבי הציווי האלוקי העליון".

²⁶ מורה נבוכים ח"ג פרק לא: "והכוונה כולה להועילנהו כמו שביארנו מאמרו לטוב לנו כל הימים לחיותנו כהיום הזה... כבר ביאר שאפילו החוקים כולם יורו אל כל הגויים שהם בחכמה ובתבונה... שכל מצוה מאלו התרי"ג מצוות, היא, אם לנתינת דעת אמיתית, או להסיר דעת רע, או לנתינת סדר ישר, או להסיר עוול, או להתלמד במידות טובות, או להזהיר ממידות רעות, הכל נתלה בשלושה דברים, בדעות, ובמידות, ובמעשה ההנהגה המדינית".

ובמקום אחר (מורה נבוכים ח"ג פרק נב) כתב: "ומטרה זו אשר העירותיך עליה היא מטרת עשיית המצוות כולן, כי בכל אותם הפרטים המעשיים ובחזרות עליהם תושג ההכשרה ליחידים הנעלים, עד אשר ישלמו השלמות האנושית, ואז יראו את ה' יתעלה ויפחדו ויחרדו וידעו מי עמדם, ויעשו אחר כך מה שראוי. וכבר ביאר יתעלה כי תכלית מעשה המצוות כולן השגת ההתפעלות הזו אשר כבר הוכחנו בפרק זה למי שידוע הדברים האמיתיים אמיתות המביאה השגתו, כלומר: יראתו יתעלה ורוממות מצותו".

²⁷ תפארת ישראל למהר"ל פ"ו: "יש מבני אדם, והם אנשי חקרי לב ההולכים בדרכי

ויש שכתבו שאין לנו לבקש את טעמיהן, כי מצוות מלך הן עלינו אף אם לא נדע טעמיהן²⁸.

המורה נבוכים הדגיש שגם המצוות שהן בגדר חוקים, טעמיהן לא נודעו לנו מחמת קוצר דעתנו או חסרון חוכמתנו, אולם מצד האמת יש להן טעמים²⁹.

גם המורה נבוכים שכתב שיש להם טעמים, כתב וחילק שהטעם נאמר על עיקר המצווה, אך פרטיה נועדו רק לצרף בהן את הבריות, שהרי היה הכרח לקבוע פרטים מסוימים, יהיו אשר יהיו, ואין לחפש להם טעמים³⁰. רבים

מקורות מלאים והוספות

הפילוסופים, חוקרים מדעתם ושכלם על כל הדברים. תמוה בעיניהם מאוד בעניין המצוות המעשיות... אך אין הדברים כך. כי הדברים הטבעיים, כמו הבעלי חיים, ואף הצמחים, אין נותנים לנו סיבה וטעם... אבל מדברי חכמים נראה שאין לומר כי המצוות שנתן השם יתברך בשביל המקבל – שהוא האדם, רק הם גזירות מצד השם יתברך, הגזור על עמו גזירות, כמו מלך הגוזר גזירה על עמו. אף כי האמת כי ימשך מזה – מצד שהוא מקיים הגזירה שגזר עליו – הטוב וההצלחה שאין אחריה הצלחה. מכל מקום אין התחלת הגזירה שנתנה לטוב אל המקבל³¹.

²⁸ טור יורה דעה הלכות גילוח תחילת סי' קפא: "הקפת הראש והשחתת הזקן. גם באלו כתב הרמב"ם שאסרם הכתוב מפני שעושין כן עובדי כוכבים, ע"כ. וזה אינו מפורש, ואין אנו צריכים לבקש טעם למצוות, כי מצוות מלך הם עלינו אף לא נדע טעמן". בית יוסף יורה דעה תחילת סי' קפא: "ואני אומר דחוס ליה להרמב"ם מלמיסבר הכי ומי יחוש לכבוד התורה והמצוות יותר ממנו ודבריו בסוף הלכות מעילה (פ"ח ה"ח) יוכיחו וכיוצא בהם כתב בסוף הלכות תמורה (פ"ד ה"ג) ובסוף הלכות מקואות (פ"א ה"ב) ומשם נתבונן שדעתו ז"ל לומר שאע"פ שכל חוקי התורה גזירות מלך הם מכל מקום כל מה שנוכל לבקש לו טעם נאמר בו טעם וכרבי שמעון דדריש טעמא דקרא (קידושין סח:) ומה שלא נמצא לו טעם נייחס הדבר לקוצר השגתנו ואנו חייבים לקיימם כמו המצוות שנודע טעמם כי גזירות המלך הם עלינו".

מעשי ה' (מראשוני האחרונים) מעשי בראשית פרק יט: "ועם היות שלא יאות לבקש טעם למצוות, אמת במצווה כזאת יאות לחקור כי על ידי החקירה ודרישת הטעם בה ופרסומה תסור המבוכה וירום המכשול".

מנחת חינוך מצווה רפד אות ב: "אין לנו לבקש טעם למצוות התורה".

²⁹ מורה נבוכים ח"ג פרק כו: "ואלו שנקראים חוקים כשעטנו ובשר בחלב ושעיר המשתלח, ואשר כתבו עליהם החכמים ז"ל ואמרו דברים שחקקתי לך כבר אין לך רשות להרהר בהם והשטן מקטרג בהן ואומות העולם משיבין עליהם, לא יאמין המון החכמים שהם עניינים שאין להם סיבה כלל ולא בוקש להם תכלית, כי זה יביא לפעולת ההבל כמו שזכרנו, אבל יאמין המון החכמים שיש להם עלה, ר"ל תכלית מועילה על כל פנים, אלא שנעלמה ממנו, אם לקצור דעתנו או לחסרון חוכמתנו".

³⁰ מורה נבוכים ח"ג פרק כו: "ואשר ראוי שיסבור בעניין זה כל מי שדעתו שלמה הוא מה שאבאר, והוא שכלל המצוות יש להן טעם בהחלט, ובגלל תועלת מסוימת [שלה] ציווה בהן. אבל פרטיהן, הן אשר נאמר בהן שהן לפשט הציווי... אבל מה שיש להדגים בו באמת מעניין הפרטים הוא הקורבן, שהציווי בהקרבת הקורבן יש

ממפרשיו הבינו שזוהי דעתו³¹, אמנם יש מי שכתב שאי אפשר להסיק מדבריו שאין לחפש טעם לפרטי המצוות, ולכל היותר יש כמה פרטים שלא יכול להיות להם טעם, אך ככלל, יש טעם גם לפרטי המצוות³².

עוד כתב המורה נבוכים, שכיוון שציווי התורה מוחלטים, אפשר שמטרותיהם לא יתקיימו למיעוט האנשים, ולא לכל התקופות³³.

מקורות מלאים והוספות

לו תועלת גדולה ברורה כמו שאבאר. אבל היות הקורבן הזה כבש וזה איל, ושיהיה מניין מניין מסוים, לזה אי אפשר ליתן טעם כלל, וכל מי שמעסיק עצמו לדעתי בהמצאת טעמים לאחד מן הפרטים הללו, הרי הוא הוזה הזיה גדולה שאינו מסלק בה זרות, אלא מוסיף זריות, ומי שמדמה שיש לאלה טעמים, רחוק הוא מן הנכון, כמי שמדמה שהמצווה בכללותה לא לתועלת מציאותית...

כי אמרך למה נעשה זה כבש ולא נעשה איל, אותה השאלה עצמה מתחייבת אילו נאמר איל במקום כבש, והרי יש הכרח במין כל שהוא. וכן אמרך מדוע הן שבעה כבשים ולא נעשו שמונה, שכך היית שואל אילו נאמר שמונה או עשרה או עשרים, והרי יש הכרח באיזה מניין בהחלט, וכאילו שזה דומה לטבע האפשרי אשר לא יתכן בלעדי אחת האפשרויות. ואי אפשר לשאול מדוע נעשה האפשרי הזה ולא נעשה זולתו מן האפשרויות, כי שאלה זו [היתה] מתחייבת [גם] אילו היה הנמצא במציאות האפשרי השני במקום זה".

³¹ נרבוני שם: "ושיהיה הרצון בו שחלקי המצווה אין להם טעם". אפודי שם ד"ה שלא: "ר"ל כי מחוייב הוא שתהיה בתורה חלקים בלתי מכוונים". שם טוב שם ד"ה אמר: "דע שכוונת זה הפרק כולו וסודו היתה לבאר שחלקי המצוות אין להם טעם. והמבקש להם טעם הוא שייגעון גמור". הפירוש שבמורה נבוכים מהדורת ווין תקפח: "ר"ל שאין טעם לחלקי המצווה, כמו שהקדים".

³² מורה נבוכים בהוצאת הרב מקבילי, שם, "הרחבות ועיונים": "ויש מי שהבינוהו שזו היא דעתו.

ראוי להדגיש כי באופן כללי ראוי להיזהר מאוד כשמצטטים מדברי הרמב"ם ב'מורה הנבוכים' בעניין מסויים... יש לצטט את דבריו רק אחר עיון מקיף בכל רחבי החיבור. לכן אי אפשר להסיק ממה שהרמב"ם אומר בפרק הזה שאין לחפש טעם לפרטי המצוות, מפני שלכל היותר נאמר כאן שיש כמה פרטים שלא יכול להיות להם טעם.

כפי שנראה להלן, שיטתו העקבית היא שיש טעם גם לפרטי המצוות. תחילה נציין כי בסוף הפרק הרמב"ם מסכם כבדרך אגב 'התבררו לי גם כמה פרטי מצוות וכמה מתנאיהן, ממה שאפשר לתת לו טעם'...

³³ מורה נבוכים ח"ג פרק לד: "ממה שאתה צריך לדעת עוד, כי אין התורה מביטה על הבדוד, ולא יהיה הציווי כפי הדבר המועט, אלא כל מה שרצוי להשיגו, השקפה או מידה או מעשה מועיל, אין מביטים בו אלא לדברים שהם הרוב.

ואין שמים לב לדבר מועט האירוע, ולא לנזק שיהיה ליחיד מבני אדם בגלל אותה הגזרה וההנהגה התורתית. כי התורה היא דבר אלוקי, ויש לך ללמוד מן הדברים הטבעיים אשר אותם התועלתיות הכלליות המצויות בהן, יש בכללן ומתחייב מהן נזקים אישיים. כמו שנתבאר בדברנו ודברי זולתנו.

ועל פי הבחנה זו, כך אל תתפלא שאין מטרות התורה מתקיימים בכל אחד ואחד, אלא מתחייב בהחלט שימצאו אנשים שאיזו הניחול התורתי מביא להם שלמות, כי הצורות

על כל פנים, הרש"ר הירש כתב שיש צורך למצוא טעמים לכל פרטי ההלכות³⁴, ואכן מצא טעמים אף לפרטי מצוות³⁵.

מקורות מלאים והוספות

הטבעיות המיניות לא יושג כל מה שמתחייב מהן בכל אחד ואחד, כי הכל מאלוה אחד ופועל אחד, נתנו מרועה אחד, והפך זה נמנע, וכבר ביארנו כי לנמנע טבע קבוע לא ישנה לעולם. ועוד על פי הבחנה זו לא יתכן שיהיו המצוות נרשמות כפי שינויי מצבי בני אדם והזמנים, כמו הרכבת התרופה, שמיחדת הרכבה לכל אדם כפי מזגו באותה העת, אלא ראוי שתהא ההנהגה התורתית מוחלטת כללית לכל, ואף על פי שיהא זה חיובי ביחס לאנשים, וביחס לאחרים אינו חיובי, כי אלו היו לפי היחידים, יהיה הפסד לכל, ונתת דברך לשיעורין".

³⁴ אגרות צפון (הרש"ר הירש) אגרת יח: "והוא [הרמב"ם], העורך הגדול, שערך בשיטה ובסדר את ההלכות המעשיות של התלמוד, נתן לנו בחלק האחרון של חיבורו הפילוסופי [מורה נבוכים] השקפות על המצוות, להיותן הרוח המפעם של אותן הלכות, שבחלקן הגדול שוללות הן אותן התוצאות המעשיות כטעמן של המצוות, ואינן עומדות בפני הביקורת, אינן מפיצות אור עליהן – ואם כן, שוב אי אפשר להן למצוות ללוות את האדם בדרך המעשה, במדע ובחיים. אותן השקפות הן שנשארו לנחלה עד היום הזה, בייחוד בידי המבקשים בכלל את טעמי המצוות. אך ההלכות הנוהגות בחיי המעשה הרי הן מחוץ לכל זיקה לאותן השקפות – מן ההכרח, איפוא, שתהיינה נטולות רוח ואפילו תהיינה בזויות בעיני האנשים".

³⁵ למשל בעניין פרטי מצוות תפילין – פירוש הרש"ר הירש דברים ו ח (מהדורת תשס"ב עמודים עא-עב): "ארבע הפרשיות... יוצרות שתי קבוצות רעיוניות המשלימות זו את זו... קבוצת 'קדש', והיה כי 'ביאך' מציגה בפנינו את עובדת יציאת מצרים... קבוצת 'שמע', והיה אם שמוע' מציגה את עובדת מתן תורה..."

לייעוד זה הנובע מייציאת מצרים ומן התורה, יבנה כל אחד בית להגשמתו, והבית הזה יהיה מרובע (ראה יסודות) ושהמרובע מסמל את מעשי האדם, בניגוד לעיגול שמסמל את מעשי הטבע) כי האדם הפועל בחירות מוסרית הוא הבונה את ביתו לתורה. והבית הזה שאנחנו בונים לתורה בפעילותנו יעמוד על גבי תיתורא. ה'בסיס' שלו יהיה על הארץ, כי לא בניגוד לארציות, אלא על הארץ ובכל הכוחות הארציים מבקשת התורה להתגשם. ולבסיס זה ההא מעברתא כי אנחנו בני האדם נדרשים לשאת את התורה הבית שאנחנו בונים לתורה איננו מחוצה לנו בנפרד מאישיותנו, אלא הוא מבקש להתאמת בנו ובתוכנו...

הבית של תפילין של יד הוא אחד ואיננו מתחלק לתאים, וארבע הפרשיות של ייעוד חיינו מונחות שם במדור אחד וכתובות על קלף אחד. כנגד זה הבית של תפילין של ראש כולל ארבעה מדורים וכל אחת מארבע הפרשיות האלה מונחת שם בתא מיוחד. המניע למעשינו הוא אחיד במהותו, אך המחשבה השוקלת והקולטת תעריך את יסודותיו הרעיוניים זה אחר זה וזה בצד זה...

לאחת מהשי"נים האלה עוד נוספת יו"ד על בסיס השי"ן, וכך נוצרת שי"ן של ארבעה ראשים. ונמצא ששתי אותיות מצטרפות כאן לאחת: שי"ן שהיא אות הכח והעוצמה והמעשים, ויו"ד שהיא אות היסוד לכל הווייה...

אמיתות התפילין מניחות את היסוד לכל הווייתנו ורצונותינו, ובקשרנו אותן לראשנו ולידנו הרי אנחנו מטילין את עולן על רוחנו ההוגה ועל כוחנו המבצע... אנו מניחים אותן על קידמת הראש ששם משכן המחשבה... אנחנו קושרים אותן בקשר של קיימא ומהדקים אותן למשכן הזיכרון שבאחורי הראש, ומשם הן גולשות כלפי מטה ימינה אל הגופניות החושניות ושמאלה אל הרצון המוסרי הנעלה יותר...

תחילה מניחים תפילין של יד ואחר כך מניחים תפילין של ראש... וכך אמרו חכמי ישראל...

בספר בחינת הדת הזהיר שגם כאשר מצאנו טעם למצווה, אין ראוי שנחליט בוודאות שאין טעמים נוספים, שראוי לכל משכיל לחשוך את שכלו בזה, כי לא יקל עלינו לדעת מחשבות הא-ל ורצונו.³⁶

יש שכתבו שישנה חשיבות רבה לדרוש את טעמי המצוות. אמנם בפועל רק מעטים עסקו בזה.³⁷

עבירה לשמה

אמרו חז"ל, שהיה מקרה שבו סברת האדם אף דחתה איסור מפורש, והוא שאמרו גדולה עבירה לשם מצווה, מנא לן מיעל³⁸, שעשתה עבירה כדי להתיש כוחו של סיסרא כדי שתהא יכולה להורגו.³⁹

פרק נא

השפעת המצוות בעולמות העליונים

הרמב"ן כתב שאין תועלת מקיום המצוות לקב"ה בעצמו, אלא רק לאדם המקיימן.⁴⁰

מקורות מלאים והוספות

כל שמעשיו מרובין מחכמתו חכמתו מתקיימת וכל שחכמתו מרובה ממעשיו אין חכמתו מתקיימת....⁴¹

³⁶ בחינת הדת (ר' אליהו דילמדיגו), וינה תקצ"ג עמודים 75–76: "שהטעמים ההם אשר נמצא בהם (במצוות), אין ראוי שנחליט המאמר שאין טעמים זולתם, כי שבעים פנים לתורה, ואולי התורה תכווין לטעמים אחרים רבים, וראוי לכל משכיל לחשוך שכלו בזה, כי לא יקל עלינו דעת מחשבות הא-ל ורצונו אשר הגיע לנביאיו".

³⁷ לנבוכי הדור (הרא"ה קוק) תחילת פרק טו: "הדבר שצריך ביותר לחזק את יסודי התורה הוא לדרוש בעומק דברי תורה, בדברים הגדולים שבתורה, בעיקרי האמונות ובעמקי הדעות ובטעמי מצוות. ביותר נחוצות דרישות של טעמי מצוות בדרך רחבה, כדי לקרב אל המצוות בפועל, אותם שנתרחקו מהם לרגלי דעות רעות שהביאו אותם למאסה של תורה... כבר ישנן הערות רבות בדברי הראשונים, עד כמה נכבד הוא הערך של הדרישה בטעמי מצוות, לרומם את הנפש לאהבת תורה, וליראת ד' אמיתית. ומכל מקום בפועל רק מעטים נמצאו ששמו להם דרישה זאת למידה".

³⁸ נזיר כג ע"ב: "אמר ר"נ בר יצחק: גדולה עבירה לשמה (רש"י: כלומר לשם מצוה) ממצווה שלא לשמה. והאמר רב יהודה אמר רב: לעולם יעסוק אדם בתורה ובמצוות אפי' שלא לשמן, שמתוך שלא לשמן בא לשמן! אלא אימא: כמצווה שלא לשמה, דכתיב: תבורך מנשים יעל אשת חבר הקני מנשים באוהל תבורך.

³⁹ רש"י שם ד"ה תבורך: "על שעשתה עבירה לשמה כדי להתיש כוחו של אותו רשע כדי שתהא יכולה להורגו".

⁴⁰ רמב"ן דברים כב ו ד"ה אבל: "שאין התועלת במצוות להקב"ה בעצמו יתעלה, אבל

יש מהאחרונים שחילקו שאמנם לקב"ה עצמו אין נוגע כלל קיום המצוות, אבל העולמות הרוחניים וחיבורם אל הקב"ה כן תלויים בקיום המצוות⁴¹. חילוק נוסף חילקו, שמעצם קיום המצווה אין תועלת לקב"ה, אלא שקיום המצווה הוא רק לצורך שלימות האדם, ושלימות האדם היא כן צורך גבוה ונוגעת למעלה⁴².

המקובלים כתבו שיש לאדם לכוון בקיום במצוות לייחד את השכינה⁴³,

מקורות מלאים והוספות

התועלת באדם עצמו למנוע ממנו נזק או אמונה רעה או מידה מגונה, או לזכור הניסים ונפלאות הבורא יתברך ולדעת את השם".

⁴¹ נפש החיים שער ב פרק ו: "עם כי ודאי שלעצמות אדון יחיד אין סוף ברוך הוא איננו נוגע ח"ו שום מעשה המצוות ותורה ועבודה כלל, ולא אכפת ליה כלל כמ"ש כך הקדוש ברוך הוא אינו אוכל ואינו שותה. וכמ"ל בהמאמרים הנזכרים בפרק ד. אמנם כל עיקר עניין התחברותו ית' אל העולמות שמסודרים כאחד כתבנית אדם בכל הפרטים ואברי האכילה כולם, גזרה רצונו יתברך שיהא תלוי במעשיהם הטובים של עם קדושו. שכן המה עניין אכילה ושתיה אל העולמות להעמידם ולקיימם ולהוסיף בהם קדושתם ואורם ע"י התחברותו ית' אליהם כראוי כפי הרצון העליון ית"ש. הכל לפי רוב המעשה של עם סגולה שהמה המתקנים ומאחדים העולמות שיהו ראויים לקבל שפעת האור ותוספת קדושתו ית', כעניין המזון שהוא מוסיף בה בגוף ומעדן אותו".

תורת מנחם התועדויות (האדמו"ר מלובביץ) ח"ד (תשי"ב ח"א) עמודים 324–325 ד"ה אך: "דמה שאמרו רז"ל וכי מה איכפת לו כו' הוא על אדון יחיד שורש השורשים, דליה לא איכפת ליה כלל, ואמנם לצורך הכבוד להשפיע על הראשים העליונים לייחד ראש המחשבה בסופה כו' – צורך גמור הוא. והיינו, דבבחינת אדון יחיד שורש כל השורשים אין עניין העבודה נוגע כלל, כי אם בהתלבשותו בסדר ההשתלשלות...".

⁴² שפת אמת ליקוטים על ויקרא במדבר דברים, לספר נצח ישראל, עמוד 117, ד"ה בספר עבודת הקדוש: "ובגוף הקושיא היה נראה לתרץ, כי שלימות האדם ודאי צורך גבוה מה שיקיים האדם מצוות הש"י ועושה נחת רוח ליוצרו ומעלה מ"נ ומקשר העולמות זה בזה ע"י שמעשיו ע"פ החכמה והשכל ומשפט דעת התורה, ומ"מ גוף השחיטה אין צורך גבוה רק שאדם יאכל כשנשחט דווקא, זה שניתן לצרף האדם, וצירוף האדם צורך גבוה, כי המדרש בא לומר שמצוות הש"י הוא לצורך שלימות האדם ולא לטובת גבוה, אבל שלימות האדם ודאי צורך גבוה, כנ"ל נכון".

תורת מנחם התועדויות (האדמו"ר מלובביץ) ח"ה (תשי"ב ח"ב) עמודים 236–237: "שגם בבחינת אדון יחיד שורש השורשים, מה שלא איכפת ליה הוא רק עניין העבודה מצד עצמה, אבל צירוף הבריות שע"י העבודה הרי זה נוגע למעלה. וטעם הדבר, לפי שכן היה הרצון הטהור והחפץ הקדוש להיות צירוף הבריות דווקא. ומזה מובן שהעבודה דבירור נה"ב, שזהו"ע צירוף הבריות, מגעת בבחינת עצמות אור אין סוף שקודם עלות הרצון, בעל הרצון".

⁴³ ראשית חכמה שער האהבה פרק ח ד"ה הרי: "הרי מבואר גודל החיוב על לומדי תורה שתהיה כוונתם לייחד השכינה".

שם תחילת פרק ט: "בהיות שבפרק הקודם ביארנו שחייב האדם לייחד השכינה לעולם בכל ענייניו, שנאמר בכל דרכיך דעהו, רצוננו בפרק זה לבאר עוד כמה פרטים יש שאדם חייב לעשות בעבור אהבת השכינה, ובוזה תהיה קצת מנוחה לשכינה שתמצא מקום שבו תשרה".

וידוע שיש שהנהיגו לומר "לשם ייחוד"⁴⁴, ויש שהתנגדו לכך בחריפות⁴⁵.

הרש"ר הירש כתב שהתפיסה שפעולות האדם בונות עולמות רוחניים מסתוריים דמיוניים, היא חוסר הכרה אמיתי של היהדות⁴⁶, והיא גרמה לרבים להתרחק מההבנה האמיתית של מטרות המצוות, ואף להשפלת המצוות בכך שהן נראות כקמיעות ולחשים⁴⁷.

מקורות מלאים והוספות

⁴⁴ ראשית חכמה שער האהבה פרק ט ד"ה צריך: "צריך קודם שיעשה הייחוד ההוא יאמר בפיו ויוציא בשפתיו 'דבר זה או מצווה זו אני עודה לייחד השכינה עם קודשא בריך הוא', ויכוון בייחוד יאהדונה", ויכוין שבוה תתעלה מהגלות. כיצד? הולך לבית הכנסת לתפילת שחרית, יאמר 'הריני הולך לייחד השכינה עם קודשא בריך הוא בדוועא ימינא...".

⁴⁵ שו"ת נודע ביהודה מהדורא קמא יורה דעה תחילת סי' צג: "אשר שאל בנוסח לשם יחוד אשר חדשים מקרוב נתפשט ונדפס בסידורים. הנה בזה אני משיב, עד שאתה שואלני נוסח אמירתו, יותר ראוי לשאול אם נאמר כי טוב באמירתו. ולדעתי זה רעה חולה בדורנו ועל הדורות שלפני זמננו שלא ידעו מנוסח זה ולא אמרוהו (והיה) (והיו) עמלים כל ימיהם בתורה ובמצוות הכל ע"פ התורה וע"פ הפוסקים אשר דבריהם נובעים ממקור מים חיים ים התלמוד, עליהם נאמר תומת ישרים תנחם, והם הם אשר עשו פרי למעלה וגדול מעל שמייס חסדם. אבל בדורנו הזה כי עזבו את תורת ה' ומקור מים חיים שני התלמודים בבלי וירושלמי לחצוב להם בורות נשברים ומתנשאים ברום לבבם כל אחד אומר אנכי הרואה ולי נפתחו שערי שמים ובעבורי העולם מתקיים אלו הם מחריבי הדור. ועל הדור היתום הזה אני אומר ישרים דרכי ה' וצדיקים ילכו בהם וחסידים יכשלו בהם. והרבה היה לי לדבר מזה אבל כשם שמצווה לומר דבר הנשמע כך מצווה שלא לומר דבר שאינו נשמע וה' ירחם עלינו".

⁴⁶ אגרות צפון, איגרת יז, עמודים סד-סה (הוצאת מוסד הרב קוק ירושלים תש"ט): "הביטה וראה את קלוקל הזמן, אין מכירים את מהות היהדות, או שמכירים אותה הכרה מוטעית בלבד... ועל הכל – הכרה מוטעית... ולפעמים קרובות ישיגו אותן כמצוות אנשים מלומדה, או כמעט כקמיעות ולחשים, להרחיק בהם פגמים גופניים או לבנות עולמות מסתוריים". שם איגרת יח עמוד ע: "כיוון שהובן הבנה מוטעית, נהפכה היהדות המעשית בתוך אותו לימוד לפעולה של השפעה על עולמות תיאוסופיים ודמיוניים, או לאמצעי של התגוננות מפניהם".

⁴⁷ אגרות צפון, איגרת י עמוד לח ד"ה בקווים (הוצאת מוסד הרב קוק ירושלים תש"ט): "ומה, יקירי? שמא הדיכוי המופלג והסבל הגדוש במשך מאות בשנים לא הניחו אפוא באחרונה להציל אלא את חיצוניות התורה, ואילו הרוח שוב לא מצא כאן מקום?... אם רוח ללא רוח אפפה עתה אותם חוקים מלאי חיים והפכתם לחנוטי מצרים, ומתוך פחד בשל תעיה כלשהי בשאיפות הרוח גרשה את הרוח מתוך החוקים כהשיב איש את העיט מעל גווייה היקרה לו?..."

אם נוסף על כך, מערכת לימודים בלתי מובנה שבעיקרו של דבר גנוז בה הרוח, היא עצמה שוב הגשימה [מלשון הגשמה] אותו רוח, וכל שמציין פעילות של אדם חיצונית ופנימית הובן על ידה כבנין עולם מיכני-דינאמי-מאגי, וכך נעשו נטולות הבנה אותן מצוות שהיו צריכות לשמש מכשיר כדי לחנך את הרוח ואת החיים והושפלו תכופות עד כדי מעשי קסמים

פרק נב

האם יש יצר שאי אפשר לכופו

אמרו חז"ל בתלמוד שיש אפשרות של יצר שאין ביכולת האדם לכופו, אלא שילך למקום שאין מכירין אותו וילבש שחורים ויתעטף שחורים ויעשה מה שליבו חפץ⁴⁸.

יש שפירשוהו כפשוטו, שמותר לו לאדם שיעשה לגמרי חפצו בסתר⁴⁹. שלפעמים נמנעת הבחירה החופשית⁵⁰, שפעמים שהניסיון גדול כל כך שאי אפשר שלא יחטא, ואף שעשה איסור, נחשב אונס גמור, אלא שהאדם לא יכול להעיד על עצמו בזה, כי אולי עדיין היה לו כוח לכופו היצר⁵¹. ועכ"פ,

מקורות מלאים והוספות

ולחשים.

ויוצא אפוא בנימין יקירי, שיודע אתה רק יהדות חיצונית ובלתי מוכרת, יהדות שלא הובנה כראוי, ויודע אתה רק קטעים ממנה? שכח נא את שידעת, שמע כאילו לא שמעת מימך, ואז לא זו בלבד שתשלים גם עם התורה, אלא אף תשיג אותה באהבת לב ונפש ותתקין את כל חיך להיותם דוגמא לתורה זו".

⁴⁸ חגיגה טז ע"א, קידושין מ ע"א (ובדומה לזה במועד קטן יז ע"א): "והאמר רבי אלעא הזקן: אם רואה אדם שיצריו מתגבר עליו – ילך למקום שאין מכירין אותו, וילבש שחורין ויתעטף שחורין, ויעשה מה שלבו חפץ, ואל יחלל שם שמים בפרהסיא! לא קשיא, הא דמצי ביף ליה ליצריה, הא דלא מצי ביף ליצריה".

⁴⁹ תוספות חגיגה טז ע"א ד"ה ויעשה: "לגמרי משמע, דמוטב לו לאדם שיעשה חפצו בסתר ולא בפרהסיא".

הגהות הב"ח שם (אות ט): "משמע דמותר לו לאדם שיעשה לגמרי חפצו וכו'". רש"י קידושין מ ע"א ד"ה ילבש (ובדומה לזה בחגיגה טז ע"א ד"ה למקום): "שלא יראה עצמו בכבודו אולי ירך לבבו בכך, וגם אם יחטא – אין אדם נותן לב לפי שאינו חשוב בעיניהם, לכן ילבש שחורים".

⁵⁰ אורות הקודש (הראי"ה קוק), חלק ג אות ח (עמוד רלח): "ואף על פי שחלילה להשתמש בהתנצלות של הכופרים בבחירה חופשית, שהיא דעה מושחתת, מכל מקום לפעמים ישנם צחצוחים מודעה זו שמביאים רפואה למחלות קשות שבנפש, היוצאים מהכלל של אלמלא שלושה מקראות הללו נתמוטטו רגליהם של שונאי ישראל".

⁵¹ צדקת הצדיק (ר' צדוק הכהן מלובלין) אות מג: "פעמים יש אדם עומד בניסיון גדול כל כך עד שאי אפשר לו שלא יחטא, כדרך שאמרו (ברכות ל"ב א) מה יעשה הבן וכו' ובוזה הוא נחשב אונס גמור דרחמנא פטריה.

וגם בהסתת היצר בתוקף עצום שאי אפשר לנצחו שייך אונס (ואם ה' יתברך הסיב את לבו הרי אין חטא זה חטא כלל רק שרצון ה' יתברך היה כך). ועיין מה שאמרו (כתובות נ"א ב) גבי תחילתו באונס אפילו צוחת לבסוף שאלמלא מניחה היא שוכרתו מותרת לבעלה, מאי טעמא יצר אלבשה. הרי דזה מיחשב אונס גמור, אף על פי שהוא מרצונה, מכל מקום יצר גדול כזה אי אפשר באדם לכופו והוא אונס גמור. ואין בזה עונש אף דעשה איסור, כיוון דהיה אנוס.

מדובר רק כאשר ניכר בוודאות שעשה מאמצים רבים וצעדים משמעותיים על מנת להימנע מהחטא.⁵²

וכן יש שכתב הלכה למעשה שבדורות האחרונים יש להתיר את נדרו של מי שנדר שלא לשחק בקוביה, אם נראה שקרוב הדבר למכשול, ורק בדורות הראשונים⁵³ היה מעצור לרוחם והיו יכולים לכבוש את יצרם.⁵⁴

ועוד יש שכתב הלכה למעשה, שמי שחזר והכה את חברו לאחר שזה הכהו, בדיעבד נחשב כאונס משום שחם לבבו ואין אדם שליט ברוחו.⁵⁵

אמנם רבים כתבו שחם וחלילה שהתירו לעבור עבירה כלל, ומה שאמרו בתלמוד שילך למקום שאין מכירין אותו וילבש שחורים ויתעטף שחורים, כוונתם שממילא יימנע מהעבירה, כיוון שגלותו תשבור את יצרו,⁵⁶ או משום שלא יהיו מצויים שם מכריז לחפות עליו,⁵⁷ או שהואיל ויכניע עצמו כל כך

מקורות מלאים והוספות

אבל האדם עצמו אין יכול להעיד על עצמו בזה כי אולי עדיין היה לו כח לכופ היצר (וכמו ששמעתי בזה מענין זמרי שטעה בזה)."

⁵² מאמרו של הרב נפתלי בר אילן, "חוטא שיצרו תקפו", אות ג: "רק כאשר ניכר בוודאות שהוא עושה מאמצים רבים ונוקט בצעדים משמעותיים כדי להימנע מחטא". ובהערה 11 שם: "מסתבר שלדעת רש"י ותוס', זמרי לא היה נאמן לטעון שהוא אנוס, משום שהכתוב אינו מעיד עליו שהוא עשה מאמצים ונקט באמצעים שיעזרו לו להינצל מחטא".

⁵³ כדלקמן בדברי הכלבו.

⁵⁴ שו"ת הרמ"א סי' קג סוף ד"ה הנה: "ומה שכתבו הראשונים שאין להתיר נדר של שחוק היינו לדורם שהיה מעצור לרוחם והיו יכולים לכבוש יצרם. ואם הם היו כאנשים אחרים כחמורים, ואין לדיין בזה אלא מה שענינו ראות באיש הנודר, וכמו שמצינו שהרבה נדרים אין צריכין היתר לעם הארץ. וכן הוא בנדון דידן אם נראה לחכמי עירך או בעיניך שקרוב הדבר לביאת מכשול והנודר דעתו קלה עליו לעבור בו, ודאי מתירין לו מהאי טעמא".

⁵⁵ שו"ת חוות יאיר סי' סה: "מש"כ מפני שעת חימום לא שייך לכתחילה, וכי יתירו הקהילות להמוכה לנקום בחבירו? אף אם חבירו רשע והכהו, למה יעשה גם הוא כמעשהו מעשה רשע? רק שבדיעבד נחשבו כאונס משעת חימום, דחם לבבו ואין אדם שליט ברוחו".

⁵⁶ רבינו חננאל חגיגה טז ע"א (והובא בתוס' חגיגה טז ע"א, קידושין מ ע"א, מועד קטן יז ע"א): "ח"ו שאילעאי הזקן התיר לעבור עבירה כלל אלא כך א' אם ראה אדם שיצרו מתגבר עליו באכילה ובשתיה ובמיני זמר ומתיירא שמא ישתכר ויבא לידי עבירה התיר לו לילך למקום אחר וילבש שחורים כל זה כדי לשבור את יצרו שהאכסניא לבו שבור כדאמרין כלבא בלא מאתיה שב שנין לא נבח. וכיון שעושה כן לבו נשבר ונמצא נמנע מאליו.

אבל לעבור עבירה או אפילו שתיית יין במיני זמר המרגילין לשמחה – אסור, וכ"ש מה שהוא למעלה מזה. והוא דלא מצי כיוף ליה ליצריה".

⁵⁷ יעב"ץ מועד קטן יז ע"א ד"ה למקום שאין מכירין: "שאם יעבור ואינם מחפין עליו כמו

– בידוע שאין חפץ לחטוא.⁵⁸

ויש מי שכתב שמדובר רק בדברים שאין בהם איסור, אלא שהם מכוערים.⁵⁹ ויש שכתבו שגם אם קרה ואינו יכול לכופ את יצר הרע, הרי שהיה יכול להיזהר שלא לבוא לידי כך.⁶⁰

ויש מי שכתב שגם כשאמרו שאינו יכול לכופ את יצרו, אין כוונתם שלא יכול להתגבר עליו כלל, שלא מצינו פטור מעונש בטענת אנוס הייתי מחמת יצרי.⁶¹

וכן יש שכתב הלכה למעשה שאין להחזיר את שבועתו של מי שנשבע שלא לשחק בקוביה ומתירא שמא יתקפנו יצרו ולא יוכל להעמיד את עצמו, אלא ישביע את יצרו.⁶²

מקורות מלאים והוספות

במקומו שבני משפחתו מצויים לחפות עליו, לפיכך אף הוא נמנע מעבירה.

⁵⁸ פסקי ריא"ז מועד קטן פרק ג אות כט: "אם רואה אדם שיצרו מתגבר עליו, ילך למקום שאין מכירין אותו וילבש שחורים ויתכסה שחורים ויעשה מה שלבו חפץ ואל יחלל שם שמים בפרהסיא, והואיל ומכניע עצמו כל כך, בידוע שאין לבו חפץ לחטוא".

⁵⁹ מאירי קידושין מ ע"א: "והוא שאמרו אם רואה אדם שיצרו מתגבר עליו ילך למקום שאין מכירין אותו וילבש שחורים ויתכסה שחורים אחר שהוא במקום שאינו מקפיד על כבוד עצמו, ושמא אז ייכנע לבבו, ואם לא ייכנע בכך, יעשה מה שלבו חפץ בדברים שאין בהם איסור אלא שהם מכוערים. ואחר שאינו מקפיד על כבוד עצמו ויחליט עצמו לדברים המותרים אין יצרו מתגבר לאיסורים, ואין כאן חילול השם אחר שאין מכירין אותו, וכמה פריצי איכא בשוקא".

⁶⁰ תוספות עירובין מא ע"ב ד"ה על: "ויצר הרע אף על גב דמשמע ב'פ' ואלו מגלחין (מו"ק דף יז ע"א) דפעמים שיצרו מתגבר עליו ואינו יכול לכופו, מ"מ אדם יכול לזהר שלא יבוא לידי כך".

⁶¹ שו"ת להורות נתן חלק ה סימן ס"ד סוף ס"ק ז: "ומה שהקשו תוס' (עירובין מא ע"ב) דהו"ל למנות בין השלושה גם יצה"ר דלפעמים שיצרו מתגבר ואינו יכול לכופו. רצונם (לומר) דגם יצה"ר הוי בגדר מעבירו על דעת קונו עכ"פ כמו דקדוקי עניות, אבל אין הכוונה דלא יתכן להתגבר עליו כלל, דלא מצינו פטור מעונש מחמת טענת אנוס הייתי ע"י יצרי".

⁶² כלבו סי' קמז ד"ה לרשב"א: "לרשב"א ז"ל. מי שנשבע שלא לשחק בקוביא לזמן ידוע ובא לישאל על נדרו ואומר שמתירא שמא יתקפנו יצרו ולא יוכל להעמיד על עצמו ונמצא עושה שתים רעות – שוחק ועובר על שבועתו.

תשובה. מסתברא דאין נזקקין לו, דשחק בקוביא עבירה היא, ואין מתירין לו נדר לעבור עבירה. ואם מפני שלא יכשילנו יצרו לעבור שבועתו – ישביע את יצרו, ואין אומרים לאלו שידקקו לעבירה קטנה כדי שלא יעשו עבירה גדולה".

פרק נג

הטוב שמסתתר בתוך הרע

בכמה וכמה מקומות מצינו שגם בתוך הרע מסתתר טוב.

אמרו חז"ל, טוב מאוד – זה יצר הרע, שאילולי יצר הרע לא בנה אדם בית ולא נשא אישה ולא הוליד בנים⁶³. ואם יהרגו את יצר הרע, יכלה העולם⁶⁴.

וכן אמרו שיש תועלת בגזירות אומות העולם שמחזירים את ישראל למוטב⁶⁵, ומקומות סכנה גורמים לאדם להיות ירא לנפשו ולשבר ליבו למקום⁶⁶.

וכן כתב הרמב"ם, שאף הדברים של אותו האיש הנוצרי ושל זה הישמעאלי היתה בהם תועלת, שנתמלא העולם כולו מדברי המשיח ומדברי התורה ומדברי המצוות, וכשיעמוד מלך המשיח באמת יחזרו וידעו שנביאיהם

מקורות מלאים והוספות

⁶³ בראשית רבה (תיאודור־אלבק) פרשת בראשית פרשה ט: "נחמן בשם ר' שמואל: הנה טוב מאוד – זה יצר טוב, והנה טוב מאוד – זה יצר הרע. וכי יצר הרע טוב מאוד הוא? אתמהא. אלא שאילולי יצר הרע לא בנה אדם בית ולא נשא אישה ולא הוליד בנים".

⁶⁴ יומא סט ע"ב (וכן בסנהדרין סד ע"א בשינוי קל): "אמרו: הואיל ועת רצון הוא נבעי רחמי איצרא דעבירה. בעו רחמי ואמסר בידיהו. אמר להו: חזו דאי קטליתו ליה לההוא כליא עלמא. חבשוהו תלתא יומי, ובעו ביעתא בת יומא בכל ארץ ישראל ולא אשתכח. אמרי: היכי נעביד? נקטליה – כליא עלמא, ניבעי רחמי אפלגא – פלגא ברקיעא לא יהבי. כחלינהו לעיניה, ושבקוהו. ואהני דלא מיגרי ביה לאיניש בקריבתה".

⁶⁵ מגילה יד ע"א: "ויסר המלך את טבעתו אמר רבי אבא בר כהנא: גדולה הסרת טבעת יותר מארבעים ושמונה נביאים ושבע נביאות שנתנבאו להן לישראל, שכולן לא החזירו למוטב, ואילו הסרת הטבעת החזירת למוטב".

מאמרי הראיה, חלק א, "שופרות" ד"ה אולם (עמוד 280): "עמלק, פיטלורה, היטלר, וכו' מעוררים לגאולה. ומי שלא שמע קול השופר הראשון, ואף לקול השופר השני הרגיל לא רצה לשמוע כי אזניו נאטמו – הוא ישמע לקול השופר הטמא, הפסול, בעל כרחו ישמע".

⁶⁶ משנה קידושין פב ע"א: "והגמלין רובן כשרין, הספנין רובן חסידים". רש"י שם: "הגמלין רובן כשרים – שפורשין למדברות למקום גדודי חיות וליסטין ויראים לנפשם ומשברים לבם למקום. הספנין רובן חסידים – שפורשין למקום הסכנה ותמיד הם ברעדה יותר מן הגמלין".

ואבותיהם הטעום⁶⁷. שמחשבות בורא עולם אין כח באדם להשיגם⁶⁸.

בספרי החסידות ישנו חידוש גדול, שיש גם איזה צד טוב בעבירה לשמה של הצדיק, שעל ידי כך הוא יכול להתקשר לבעלי עבירה כדי שיוכל להשפיע עליהם טובה⁶⁹.

מקורות מלאים והוספות

⁶⁷ רמב"ם הל' מלכים פי"א ה"ד: "וכל הדברים האלו של ישוע הנצרי ושל זה הישמעאלי שעמד אחרינו אינן אלא לישר דרך למלך המשיח ולתקן את העולם כולו לעבוד את ה' ביחד. שנ' כי אז אהפוך אל עמים שפה ברורה לקרוא כולם בשם ה' ולעבדו שכם אחד. כיצד? כבר נתמלא העולם כולו מדברי המשיח ומדברי התורה ומדברי המצוות ופשטו דברים אלו באיים רחוקים ובעמים רבים ערלי לב והם נושאים ונותנים בדברים אלו ובמצוות התורה אלו אומרים מצוות אלו אמת היו וכבר בטלו בזמן הזה ולא היו נוהגות לדורות ואלו אומרים דברים נסתרות יש בהם ואינן כפשוטן וכבר בא משיח וגילה נסתריהם. וכשיעמוד המלך המשיח באמת ויצליח וירום ויינשא, מייד הם כולן חוזרין ויודעים ששקר נחלו אבותיהם ושנביאיהם ואבותיהם הטעום".

⁶⁸ רמב"ם בתחילת דבריו שם (הל' מלכים פי"א ה"ד): "אף ישוע הנצרי שדימה שיהיה משיח ונהרג בבית דין... וזה גרם לאבד ישראל בחרב ולפזר שאריתם ולהשפילם ולהחליף התורה ולהטעות רוב העולם לעבוד אלוה מבלעדי ה'. אבל מחשבות בורא עולם אין כח באדם להשיגם כי לא דרכינו דרכיו ולא מחשבותינו מחשבותיו".

⁶⁹ נועם אלימלך (רבי אלימלך מליז'נסק) במדבר פרשת נשא ד"ה ולבני קהת: "השפע אינו כי אם על ידי הצדיק המשפיע, והצדיק אשר הוא רוצה להשפיע לבני אדם צריך הוא לדבק עצמו עמהם כדי להשפיע כל דבר הצורך לטובתם, כי מי שרוצה לעשות איזה טובה לחבירו אינו יכול לעשות לו הטובה בשלימות כי אם על ידי שידבק עמו באחדות גמור, ואם כן הצדיק צריך לדבק עצמו בכל ישראל כדי להטיב להם ואיך הוא עושה עם הבעל עבירה חלילה הלא אף שהוא בעל עבירה אף על פי כן צריך להשפעה ולחיות ואיך יתקשר הצדיק עמו? לזה אמרה הגמרא גדולה עבירה לשמה, שהצדיק עושה גם כן איזה עבירה אלא שהיא לשמה ועל ידי זה יכול להתקשר עם הבעל עבירה גם כן ויטיב לו גם כן.

וענין עבירה לשמה הוא כך, כמו אצל שאול דכתיב (שמואל א' טו, ה) וירב בנחל, ודרשו (יומא כב ב) שרב על עסקי נחל אם על נפש א' כו' בהמה מה חטאה, והיה נראה לו זה שיהרגו הבהמות של עמלק עבירה גדולה אבל אם היה יכול לעשות עבירה לשמה היה עושה והורג את הבהמות גם כן כיוון שציווה המקום ברוך הוא מה לך שנראה לך עבירה יהיה עבירה לשמה, אלא שמרוב צדקותיו שלא היה בו שום דופי לא היה יכול לעשות אפילו עבירה לשמה, וממילא כיון שלא היה יכול לעשות עבירה לשמה לא היה יכול להתחבר עם הבעל עבירה להמשיך עליהם השפעה, כי במה היה דבוק עמהם, והמלך צריך להטיב לכל ישראל לכולם שווין אפילו לבעלי עבירה חס וחלילה.

וזהו שאמרו מפני מה לא נמשכה כו' מפני שלא היה בו שום דופי ולא היה בידו להטיב לכולם וכן"ל ולזה נאמר אצל שאול שהיה משכמו ומעלה גבוה מכל העם, פירוש כי השכם הם הכתפיים ונרמזים אל החסדים המגולים כענין שנאמר (בראשית כב, ג) וישכם אברהם בבקר כנודע, ושאול עם החסדים שלו שהיה צריך להשפיע גבוה מכל העם, כי לא היה בו שום דופי נמצא שלא יכול להאחד עמהם כלל, כי היה למעלה מהם ולא היה יכול להשפיע אליהם".

וכן כתב ר' צדוק הכהן מלובלין, שהיתה אמת בטענתו של קורח, אלא שהתגלות זאת תהיה רק בעתיד, והוא טעה וסבר שכבר עתה הוא כן.⁷⁰

ביסוד זה האריך הראי"ה קוק בכמה מקומות, וגם הוא, כרמב"ם דלעיל, כתב שיש גם תועלת בדתות אחרות.⁷¹

וכן כתב שיש צורך בעמלק כל עוד לא נטהרו ישראל לגמרי.⁷²

ועוד חידש, שאף הרשעות של ביטול המצוות, שהיא חורבן העולם, יונקת מהעתיד הרחוק של מצוות בטלות לעתיד לבוא, אלא שכאשר השחתה זו באה לבטל את המצוות בזמן שהסיגים עדיין לא נטהרו, הרי הוא מבלע את נחלת ה'.⁷³

והוסיף וחידש עוד, שלעיתים גם הכפירה⁷⁴ נובעת מכך שהנשמה משתוקקת

מקורות מלאים והוספות

חשוב לשים לב שבדוגמא שהביא בעניין שאול, ה"עבירה לשמה" היא דווקא קיום ציווי ה'.

⁷⁰ פרי צדיק (ר' צדוק הכהן מלובלין) במדבר פרשת קרח אות א: "וזה היה טעות קורח, שכיוון שבאמת בשעת מתן תורה היה ראוי להיות התיקון האמיתי כמו שיהיה לעתיד. וזה שטען כי כל העדה כולם קדושים וכולם שמעו בסיני אנכי ה' אלוך (כמו שאמרו במדבר רבה י"ח, ו') ובתוכם ה' והיינו כמו שיהיה לעתיד שהקב"ה יושב ביניהם והם סביב במחול וכאמור ובעיגול אין שום מדריגות כנ"ל ומדוע תתנשאו על קהל ה'..." וטעה קרח וחשב שכן הוא תמיד כמו שיהיה לעתיד וכבר הוא עתה כן. אבל באמת התגלות הזאת האמיתי לא יהיה עד לעתיד".

⁷¹ לנבוכי הדור (הראי"ה קוק) תחילת פרק יד' 1: "ישנם אחרים שסוברים, שאי אפשר לאדם שיהיה לבבו תמים באמונה בתורת משה אמת כראוי, כי אם כשיחשוב שאמונות אחרות כולן הן שווא ותפל, ואין שום יתרון למחזיקים בהן. והדבר הוא ללא אמת... צריכים אנו להעמיק בערכן של אמונות אחרות על פי התורה".

⁷² עין איה (הראי"ה קוק) ברכות חלק ב ברכות נד ע"ב אות י: "להעין הצופיה עד סוף כל הדורות, כאדון הנביאים אשר 'בכל ביתי נאמן הוא' כתוב עליו, הוא רואה שעוד יש צורך גם בעמלק, כי עוד לא נטהרו ישראל לגמרי עד שלא יהיה צורך לעולם בכח המנגד להם".

⁷³ אורות הקודש ה אות ח: "הרשעה של ביטול המצוות והמרדה המעשית, שהיא חורבן העולם, שאיה יוכת שער דמנחם כי תורא, יונקת היא מעתיד רחוק, ממצוות בטלות של עתיד לבוא, אבל מקסם שוא חזתה".

במקום העליון הכל מיתקן, כל העולמים הגשמיים והרוחניים, נפש האדם לכל עומק הופעותיה והשתלשלות דורותיה, נפש העולם וכל המון כחותיה, הכל מתעלה, מזדקק ומשתכלל, אז בטלות המצוות, בהופעת האורה המצורפת, שהכל נצרף, אמרת א-לה צרופה. לא ניתנו המצוות כי אם לצרף בהן את הבריות, וכי מה איכפת ליה להקב"ה בין שוחט מן הצואר לשוחט מן העורף. אבל כשבאה ההשחתה לבטל את המצוות בעוד אשר הסיגים לא נטהרו, בעוד אשר לא נצטרפו הבריות כלל, הרי הוא מבלע את נחלת ד'".

⁷⁴ אולי הדבר קשור לדברי שיחות הר"ן (רבי נחמן מברסלב) אות קב: "שמוצאין את המלך

לאמת מוחלטת, וכיוון ששמעה את תפיסות האמונה המוטעות של ההמונים⁷⁵, היא רואה בדת רעיונות שלדעתה אינה מתאימים לכך, ומחוסר סבלנות היא בועטת בכל המסור והמקובל⁷⁶. לכן יש בה תועלת לעכל את הזוהמה שנתדבקה באמונה מחוסר דעת ועבודה⁷⁷, שכל דעה הבאה לסתור איזה דבר מן התורה, אנו מתרוממים על ידה⁷⁸, כדרכו של הרמב"ם ביחסו לדעות

מקורות מלאים והוספות

יתברך גם בתוך הכפירות עצמן, כי גם בהכפירות בעצמן מלוכש חיותו יתברך.

⁷⁵ פנקסי הראי"ה – חלק ראשון, תקופת בויסק – (עד שנת תרס"ד), פנקס ג – פנקס יד: אחרון בבויסק ("בויסק קטן"), אות ג: "המושגים הרוחניים שנוגעים באמונות ועקרי תורה, הם ע"פ רוב מצויירים בשיבוש אצל המון רב, ומ"מ הם ממשיכים את ההדרכה הטובה. ובאמת אין זה שיבוש החלטי, מאחר שהכל יודעים שאמיתת האמת בדברים הנשגבים אין לצייר, כי לא יראני האדם וחי'.

אמנם אותם שפרקו עול, ונפגמו בדיעות, הדבר נובע על פי רוב מפני שהרגישו בשיבוש הציור ההמוני, ולא הספיקה חכמתם ולא עמלו לבנות תמורת ציור ההמוני, ציור מוחכם, שיוכל להמשיך את כל המעשים הטובים שציור ההמוני ממשיך לפחות, ועוד ביותר מעלה, כראוי למי שדיעותיו זכות".

⁷⁶ אורות האמונה, כפירה, עמוד 44: "שתי מידות וסיבות ראשיות נמצאות להכפירה בקודש: אחת רוממה ואחת שפלה. השפלה היא באה מתוך גסות הרוח ועכירת החומר, מתוך האדיקות הכעורה של האדם בתאוות חומריות ובציורים חושיים ותוצאותיהם, עד שאינו יכול לסבול שום קישור עליון והארה של קדושה...

והסיבה הרוממה היא להיפך מזו, והיא באה מתוך כח נעלם רוחני, מלא עז ושאפה בלתי מוגבלת, שהנשמה שוקקת היא להיות מוארה באור קודש מלא יפעת אמת מוחלטת, עד שהיא שואלת מעצמה ציורים טהורים, מה שאין בכוחה כלל לציירם, ועל ידי מה שהיא רואה, שכל מה שהוא מצוייר במקרא ובמסורת, במנהג ובקבלה, ובכל מה שעולה על לב נאמן באימון דתי וקישור רוחני, הכל הוא עדיין מוגבל חשוך ועכור לגבי אותה התואר המאוזה מתוך צמאונה הנמרץ של הנשמה, לשחרור טהור ומרחב נשגב ונאדר בקודש... מהעדר ידיעה זו, ומחוסר סבלנות, תבעט בפעם אחת בכל המצוייר המסור והמקובל מכל אורחות הקודש, ותבקש לה מסילות בתוהו ילל ישימון, אשר לא תמצאם לעולם".

⁷⁷ אורות, זרעונים, פרק ה (יסורים ממרקים) ד"ה ההתיישובות: "והכפירה באה כעין צעקה מעוצמת מכאובים לגאול את האדם מבאר צרה נכריה זו, להעלותו מחשכת האותיות והפתגמים למאור הרעיון והרגש, עד שהיא מוצאת מקום לעמוד גם במרכז המוסריות. יש לכפירה זכות הקיום הארעי, מפני שהיא צריכה לעכל את הזוהמא שנתדבקה באמונה מאפס דעת ועבודה...

לאיזו עקירה מכונת ההשגחה העליונה? לעקירת הסיגים שהם רק חוצצים בין האדם ובין אור אלוקי אמת, ועל משואות החרבות שהכפירה מחרבת תבנה דעת אלוקים הנשגבה את היכלה. כדי לטהר את האויר מזהמת החוצפה והרשעה של המחשבה במהות האלוקות... באה הכפירה המוחלטת... מתוך ההתנגשות של שני ההפכים האלה תיעזר האנושיות עזר גדול, להתקרב לדעת ד' ידיעה מאירה, המקרבתה לאושרה הזמני והנצחי".

⁷⁸ אגרות הראי"ה, חלק א, איגרת קלד ד"ה ובכלל: "ובכלל זהו כלל גדול במלחמת הדעות, שכל דעה הבאה לסתור איזה דבר מן התורה, צריכים אנו בתחילה לא דווקא לסתור אותה, כ"א לבנות את ארמון התורה ממעל לה, ובזה הננו מתרוממים על ידה, ובעבור ההתרוממות

היוונים⁷⁹.

יש להעיר שהרב הנזיר, תלמידו של הראי"ה קוק, לא קיבל את כל שיטתו בעניין זה⁸⁰.

ויש בזוהר, טוב מבפנים ולבושו רע, זהו עני ורוכב על חמור⁸¹.

פרק נד

תורה וישראל

שני דברים יש לי בלבבנו, ואנו אוהבין אותן אהבה גדולה – תורה וישראל.

בתנא דבי אליהו מפורש, שאמנם דרכן של בני אדם לומר שהתורה קודמת, אך באמת ישראל קדושים קודמים⁸². ומה שדברי תורה חביבין על הקב"ה

מקורות מלאים והוספות

הזאת הדעות מתגלות. ואח"כ כשאין אנו נלחצים משום דבר, הננו יכולים בלב מלא ביטחון להילחם עליה ג"כ.

⁷⁹ מאמרי הראיה חלק א, טללי אורות, אות ב ד"ה אע"פ: "אע"פ שנתחלפו התכונות הפנימיות של המדעים בכמה עניינים רוחניים חשובים, בחילוף התקופות והזמנים, מכל מקום התכונה הכללית הולכת ומקפת את כל הזמנים וחליפותיהם.

כשהיתה היהדות צריכה לעמוד על נפשה לשאת את דגל היסוד האלוקי בידה, ונפגשה בהתיאוריה היוונית של קדמות העולם, הצליח הרמב"ם ז"ל בזה מאוד, לא רק בפנותו את הדרך לתן מקום להדגל האלוקי להינשא על יסוד החידוש לבדו, כי אם גם בזה שהשתמש בכח האויב, ודיבר בבטחה ע"ד השאלה האלוקית גם ובייחוד על פי דרכי המחקר של הקדמות, ואחר כך הגיעו התוצאות להיות מפיקות נוגה על הדרך הכבושה של החידוש, באומץ כפול מלא גבורה וחיים".

⁸⁰ מגילת סתרים (הרב דוד כהן, "הרב הנזיר"), ג, כ: "לפי זה הכל טוב, אין רע, אין שניות אלא אחד... והנה זו לכאורה כשיטת ספינוצ'א... שכמה פעמים הביע (הראי"ה קוק) נטיית דעתו לשיטת ספינוצ'א... והנה למרות קודשו של מרן הרב, שחסידותו וענוותנותו נעשית לו טבע שני... ולמרות עומק ורוחב חכמתו של הרב ודרכיו האיתנים, נראה לי שכאן טעות ראשית... בשיטתו הפילוסופית. כי הספינוצ'יות, אחרי הטהרה ואחרי כל זיכוכיה... סוף סוף לא זו הדרך ולא זו העיר".

⁸¹ תיקוני זוהר, תיקונא שתי, דף צג ע"ב: "והא אוקמוהו טב מלאגא ולבושא דיליה ביש, דא איהו עני ורוכב על חמור".

⁸² תנא דבי אליהו רבה פרשה טו ד"ה אמר לי רבי שני דברים: "אמר לי: רבי שני דברים יש לי בלבבי, ואני אוהבין אהבה גדולה, תורה וישראל, אבל איני יודע אי זה מהן קודם. אמרתי לו: דרכן של בני אדם שאומרים, תורה קדומה לכל, שנאמר ה' קנני ראשית דרכו (משלי ח' כ"ב), אבל הייתי אומר, ישראל קדושים (קודמין), שנאמר קודש ישראל לה' ראשית תבואתו (ירמיה ב' ג').

משל למלך בשר ודם, (שהיה) [שהיו] לו אישה ובנים בתוך ביתו, וכתב את האיגרת, אילמלי

יותר מכל באי העולם הוא מפני שמכריעין את ישראל לכף זכות ומחנכין אותן במצוות⁸³.

רס"ג כתב שאומתנו איננה אומה כי אם בתורותיה⁸⁴.

מקורות מלאים והוספות

אשתו ובניו של מלך שעושין לו רצונו בתוך ביתו לא חזרה האיגרת, ביד שליח, קודש ישראל לה', ואומר ה' קנני ראשית דרכו מדה אחת, בישראל מהו אומר מרחוק ה' נראה לי וגו'.

⁸³ תנא דבי אליהו רבה פרשה טו ד"ה אמר לי רבי מפני (וכן בילקוט שמעוני סוף רמז תלז בשינוי לשון קל): "אמר לי: רבי מפני מה חביבין (עליך) [על הקדוש ברוך הוא] דברי תורה יותר מכל באי העולם ומכל מעשה ידיו שברא בעולם? אמרתי לו: בני, [מפני] שמכריעין את ישראל לכף זכות, ומחנכין אותן במצוות, ומביאין אותן לחיי עולם הבא.

משל למלך בשר ודם, שיש לו בנים בתוך ביתו, ויש לו עבד זקן ביניהם, שהוא מלמד את בניו דרכים נאים ומעשים טובים, בכל יום ויום שנכנסין לפניו מניח את הכל, ואוהב את העבד הזקן שיש לו בתוך ביתו, אמר, אילמלי עבד זקן שיש לי בתוך ביתי, שהוא מלמד את בני דרכים נאים ומעשים טובים, ומה יהיה (עליי) [עליהן]. כך דברי תורה, הואיל ומכריעין את ישראל לכף זכות, מחנכין אותן במצוות ומביאין אותן לחיי העולם הבא, לפיכך חביבין עליו דברי תורה על הקדוש ברוך הוא יותר מכל באי העולם ומכל מעשה ידיו שברא בעולם."

⁸⁴ אמונות ודעות (רס"ג) מאמר שלישי פרק ז: "אומתנו איננה אומה כי אם בתורותיה".

השער התשיעי:

ירידת הדורות

פרק נה

חובמתו של עם ישראל

במשך התקופות השונות, ידוע לנו שעם ישראל היה עם אוהב חוכמה ולימוד. גם שאר האומות הכירו בכך.

אחד הפילוסופים היוונים, מתקופת תחילת בית שני¹, כתב שהיהודים הם אוהבי חוכמה במהותם².

יוסף בן מתתיהו, בספרו קדמות היהודים³, מעיד שבניגוד לשאר העמים, שכמעט ואינם יודעים בעצמם את משפטיהם, אצל היהודים אין אף איש אחד שלא יקל לו לספר את כל חוקי התורה בעל פה מאשר לפרש את שמו⁴. ובניגוד ליוונים, שלרבים מהם נעשה חילול חוקיהם לתורה שלימה, אצל היהודים, שום יהודי לא יירא חמת אדונים קשים כיראתו את חוקי התורה⁵. הדבר היקר מכל ליהודים הוא לגדל את בניהם לתורה ולמצוות⁶, ואכן קשה

מקורות מלאים והוספות

¹ מהמאות ה-3 וה-4 לפנה"ס.

² תאופרסטוס, כך ע"פ פורפיריוס בספרו "על הימנעות ממאכלי חיות" חלק 2 פרק 26 (הובא גם בספר הספרות היהודית הלניסטית (גוטמן) חלק "לפני תקופת החשמונאים" עמוד 63): היהודים הם "פילוסופים לפי מהותם".

חשוב להדגיש שבלשונם המילה "פילוסופים" פירושה "אוהבי חכמה", ולא במובן של לימוד פילוסופיה המקובל אצלנו (וכן מוכח גם מההקשר, הדין בהקרבנות שלא לצורך אכילה, תוך כדי שיחות על ענייני האלוקות).

³ המכונה גם "נגד אפיין", בניגוד לספר אחר שלו בשם "קדמוניות היהודים".

⁴ קדמות היהודים אות יח: "ואמנם רוב בני האדם רחוקים מאוד מלתקן את חייהם על פי חוקי עמם, וכמעט אינם יודעים את משפטיהם... וגם האנשים המוציאים והמביאים אותם אשר על שכמם המשרות הגדולות והעליונות, אף הם מודים בעצמם כי אינם יודעים את החוקים... ובקרבנו אין אף איש אחד אשר לא יקל לו לספר את כל החוקים (בעל פה) מלפרש את שמו".

⁵ קדמות היהודים אות לח: "הן לרבים מהם (מן היוונים) נעשה חילול החוקים לתורה שלימה. להם ולא לנו. כי גם בהילקח ממנו יקרנו וערינו וכל יתר מחמדינו, הנה תישאר לנו תורתנו לנצח נצחים, ושום איש ישראל, גם הנידח ממולדתו ואל ארצות מרחקים, לא יירא חמת אדונים קשים כיראתו את החוקים".

⁶ קדמות היהודים אות יב: "ומכל חמדה יקר בעינינו לגדל את בנינו (לתורה ולמצוות) ולעצם עבודת חיינו נחשב בעינינו לשמור את החוקים (התורה) ואת יראת האלוקים אשר נמסרה

למצוא יהודי העובר על חוקי התורה.⁷

ספר זה נכתב אל קוראים גויים, על מנת להתמודד עם טענותיהם נגד היהדות. על כן חזקה עליו שהוא מתאר מציאות אמיתית, שכל מילתא דעבידא לאיגלווי לא משקרי בה אינשי.

בתקופת הראשונים, אחד הנוצרים העיד על כך שהיהודים, ואפילו העניים שבהם, שולחים את כל בניהם ללמוד, והם עושים זאת לשם שמיים, ולא על מנת לקבל שכר כפי שעושים הנוצרים.⁸

וכבר כתב רש"י, שישראל מהרהרין תמיד בדברי תורה,⁹ אמנם כמה מגדולי הדור האחרון דנו בדבריו.¹⁰

מקורות מלאים והוספות

לנו בהם למורשה".

⁷ קדמות היהודים אות יח: "ועל כן יקר למצוא בינינו את העובר על החוקים, כי לא יוכל למצוא טענה ולפטור את עצמו מעונש וכיוון שכל היהודים בקיאים בחוקי התורה".

⁸ אחד מתלמידיו של פִּיר אַבְלָר (אבְּלָרדוס, כומר ופילוסוף שלימד אלפי תלמידים), במאה ה-12 (ספר "לימודי התנ"ך בימי הביניים", מאת בריל סמלי (אנגלית), עמוד 78, הובא בספר "בעלי התוספות" ח"א פרק א עמוד 18): "הנוצרים המחנכים את בניהם, אינם עושים כן לשם שמיים, אלא מתוך שאיפה לרווחים. הם רוצים שאח אחד יהיה כומר כדי שיעזור לאביו לאימו ולאחיו. הם אומרים: 'לכומר לא יהיה יורש, וכל מה שירכוש לעצמו יהיה שלנו ושל אחינו, מלבושיו ובגדי הכהונה מספיקים לו'. לא כן היהודים. מתוך קנאת ה' ואהבת תורתו הם שולחים את כל בניהם ללמוד, כדי שיבינו בתורת ה'. היהודי, גם העני שבעניים, אם יש לו עשרה בנים ישלח אותם ללמוד, לא לשם קבלת שכר, כפי שעושים הנוצרים, אלא בשביל הבנת תורת ה'. ולא רק את הבנים, אלא אף את הבנות".

⁹ רש"י שבת קנ ע"א ד"ה והיה: "משום דישאל מהרהרין תמיד בדברי תורה".

¹⁰ אילת השחר (הרב שטיינמן) שבת קנ ע"א ד"ה והיה: "ופירש"י מקום חנייתך תהא בקדושה וטעמא משום דישאל מהרהרין תמיד בד"ת. והנה מועטין הם העושים כן, ומ"מ מפני שכך צריך להיות, לכך הצריכה תורה שיהא המחנה קדוש".

שו"ת ציץ אליעזר ח"ג סי' א אות ג: "דהנה רש"י בשבת ד' ק"נ ע"א מפרש טעמא דקרא של והיה מחנך קדוש, שלכן הוזהרו שמקום חנייתך תהא בקדושה משום דישאל מהרהרין תמיד בדברי תורה. ולכאורה הוא נגד המציאות, דהן אמנם שהחויב להרהר תמיד בד"ת, אבל לדאבונינו המציאות היא שרק יחידים מקיימים זאת. ומה היא איפוא ההנחה שמניח רש"י ז"ל דישאל מהרהרין תמיד בדברי תורה עד שמפני זה הוא שנאמר קרא והיה מחנך קדוש שלא יהא מקום של טנופת במחנה (אם לא שנימא שדור המדבר שהיו אוכלי מן באמת היו כולם מהרהרין תמיד בד"ת, והוא דחוק). אבל אם נאמר שהמכוון על הרהור במציאותו ית' שזה ג"כ נקרא ד"ת, אתי שפיר יותר, דבזה פחות או יותר מהרהרין כל ישראל או רובן, יכולים ומחויבים להרהר בזה אפילו כאלה שאין תורתן אומנתן".

שו"ת יביע אומר ח"ד אורח חיים סי' ב אות י: "ובפרש"י שבת (קנ) והיה מחנך קדוש שתהא חנייתך בקדושה, וה"ט משום שישראל מהרהרין תמיד בד"ת. ע"כ. נראה דר"ל על ישראל

עם כל זאת אין מקום להפריז על המידה, ואין להתעטף בטלית גזולה ולייחס לעם ישראל חכמות שהמציאו חכמי הגויים¹¹, שחכמי דת האלוּקית היו חז"ל, ולא חכמי החכמות החיצוניות¹². ואף היו זמנים שהיו העם נמשכים אחר דברים המוניים¹³.

פרק נו

ירידת הדורות לגבי הציבור

אתם קרויין אדם, ואדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא. אכן, היו תקופות שהיו בהן קהלים שזלזלו במצוות מסוימות.

בספרי הנביאים הוזכרו שלוש העבירות החמורות, ואף נשיאת נשים נוכריות¹⁴. ויש מהפוסקים שאף הסיק מכך שאין לתלות בהפרש גדול כ"כ בין הדורות הראשונים לאחרונים, שהרי גם בדורות הראשונים היו מצויות עבירות חמורות אלו¹⁵.

מקורות מלאים והוספות

שבדור המדבר שהיו דור דעה ולא נתנה תורה אלא לאוכלי המן. והיו כדין ת"ח שא"א לו לעמוד בלי הרהור תורה. ומכ"ש בריבוי הזמן ששהים במחנה דלא אפשר בלאו הכי".

¹¹ ספר הברית (רבי פינחס אליהו הורבין) חלק א מאמר כ פרק ח: "והנה ראיתי את היהודים, ואנשים בם מעט, האומרים שהפילוסופיה היה בראשונה אצל בני ישראל, ומהם למדו האומות... וזה שקר. אבל בתחילה המציאו אותה חכמי הגויים, ושלחם היא... ואנשים מיהודה האומרים כי ראשית חכמה זו היה מבני ישראל, חשבו להתייחס בזה לכבוד ולתפארת, וישלחו האנשים את ידם להתעטף בטלית גזולה, בחושבם להשיג בזה שם עולם ואת היותרת על הכבוד, על כן היהודים אומרים מקור מים שלנו הוא. וזה לא באמת ולא ביושר. אבל כבוד זה שלהם [של הגויים] הוא מעולם".

¹² מאמר הרש"ר הירש על אגדות חז"ל, אות א ד"ה אכן מה (הודפס בקובץ המעיין טבת תשל"ו, עמוד 10): "חכמי דת האלוּקית... היו חז"ל, ולא חכמי הטבע וההנדסה והתכונה והרפואה בייחוד וכו'". אריכות בכך לקמן פרק סה.

¹³ מאירי פסחים קט ע"ב ד"ה בכמה: "שבאותם הזמנים היו העם נמשכים אחר דברים המוניים כלחשים ונחשים ופעולות המוניות, וכל שלא היה בהם סרך עבודה זרה ודרכי האמורי לא חששו בהם חכמים לעוקרם".

¹⁴ עזרא י: "ויקם עזרא הכהן ויאמר אליהם אתם מעלתם ותשיבו נשים נוכריות, להוסיף על אשמת ישראל".

¹⁵ שו"ת בית יוסף, תשובות רבי יצחק קארו, סוף סימן א: "וראיה לזה שאין הפרש בין דורות הראשונים לאחרונים לשנאמר שדורות ראשונים ודאי מכוונים לשם מצווה ודורות אחרונים

בתקופתם של חז"ל אמרו בפשטות¹⁶ רוב ליסטים ישראל¹⁷, וכן אמרו רוב בנות ישראל פרוצות בכשפים¹⁸, ועמי הארצות חשודים על שפיכות דמים¹⁹, ועוד סיפרו, שביום הכיפורים נבעלו כמה בתולות בנהרדעא²⁰.

יש מהראשונים שאף העיד על זלזול בציבור במצוות תפילין מזוות וציצית²¹, ואף נשיאת נשים נוכריות²².

גם בספרים מתקופת הראשונים והאחרונים, מתוארים גם תקופות ומקומות

מקורות מלאים והוספות

ודאי אינם מכוונים לשם מצווה הוא, שאיני מבין אלו דורות ראשונים מה היו, שג"כ דורות ראשונים אני רואה עובדי ע"ז מגלי עריות שופכי דמים כל ימי השופטים והמלכים או רובם רובא דמנכר. כמ"ש הנביאים ראשונים והאחרונים והיה צדקתם של אלו ורשעתם של אלו, אלא ודאי אין הפרש כ"כ גדול. ודי שנאמר שהראשונים כולם מכוונים למצווה והאחרונים רובם מכוונים למצווה ומיעוטם לשם נוי ולא שהראשונים צדיקים גמורים והאחרונים רשעים גמורים, דכל ישראל בחזקת כשרים בין בדורות ראשונים בין בדורות אחרונים, אלא שבדורות ראשונים עמך כולם צדיקים ובדורות אחרונים רובם צדיקים.

¹⁶ אמנם המאירי ביצה טו ע"א ד"ה יראה פירש: "במקומות שרובן ישראל, וליסטים או גנבים שבהם ישראל".

ותוספות בבא בתרא נה ע"ב ד"ה רבי אליעזר (הראשון) כתבו: "דדווקא בפומבדיתא הוה רוב גנבי ישראל דרעים היו כדאמרין לעיל (דף מו). תא אחוי לך רמאי דפומבדיתא, ואמרין (חולין דף קכו). פומבדיתא לוייך אשני אושפיזך".

¹⁷ ביצה טו ע"א.

¹⁸ עירובין סד ע"ב: "לא שנו אלא בדורות הראשונים, שאין בנות ישראל פרוצות בכשפים. אבל בדורות האחרונים, שבנות ישראל פרוצות בכשפים – מעבירין".

¹⁹ פסחים מט ע"ב "אמר רבי אלעזר: עם הארץ – אסור להתלוות עמו בדרך, שנאמר כי הוא חיך ואורך ימך, על חייו לא חס – על חיי חבירו לא כל שכן". רש"י שם ד"ה על: "ויש לדאוג שמא יהרגנו".

²⁰ יומא יט ע"ב: "דאמר ליה אליהו לרב יהודה אחוה דרב סלא חסידא: אמריתו, אמאי לא אתי משיח, והא האידנא, יומא דכיפורי הוא, ואבעול כמה בתולתא בנהרדעא".

²¹ ספר מצוות גדול עשין סוף סי' ג: "ויהי אחר ארבעה אלפים ותשע מאות ותשעים וחמש שנים לבריאת עולם היתה סיבה מן השמים להוכיח ובשנת תתקצ"ו הייתי בספרד להוכיחם ואמץ הקדוש ברוך הוא ורועותי בחלומות היהודים ובחלומות הגויים וחזיונות הכוכבים ויט עלי חסדו ותרגו הארץ ותהי לחרדת אלוקים ועשו תשובות גדולות וקבלו אלפים ורבות מצוות תפילין (מזוות) וציצית וכן בשאר ארצות הייתי אחר כך ונתקבלו דברי בכל המקומות וביקשו ממני לכתוב פירוש המצוות בקוצר והנני שואל עזר מאת אלוקי גלויות ישראל וחפצו בידי יצליח".

²² ספר מצוות גדול לאווין סוף סי' קיב: "והארכתי בדרשות כאלו בגלות ירושלם אשר בספרד, והוציאו נשים נוכריות רבות בשנת תתקצ"ו לפרט, שבח לאדון הכל".

שבהם היו נפוצים מעשי פריצות²³ ובורות גמורה²⁴.

וכבר אמרו חז"ל, אין אתה יכול לעמוד על אופיה של אומה זו, נתבעים

מקורות מלאים והוספות

²³ עקידת יצחק בראשית אמצע שער כ: "וכמה פעמים נתחבטתי על זה על אודות הנשים הקדשות שהיה איסורן רופף ביד שופטי ישראל אשר בדורנו ולא עוד אלא שכבר יאותו בקצת הקהילות ליתן להם חנינה ביניהם, גם יש שמפסיקין להם פרס מהקהל. כי אמרו כיוון שמצילות את הרווקים או הסכלים מחטא איסור אשת איש החמור או מסכנת הגויות – מוטב שיעברו על לאו זה משיבאו לידי איסור סקילה או סכנת שריפה. ואני דנתי על זה פעמים רבות לפניו ולפני גדוליהם... הוא טוב ומוטב שיכרתו או ישרפו או יסקלו החטאים ההם בנפשותם משתעקר אות אחד מהתורה בהסכמת הרבים כמו שאמר בזה שעשתה בו פרשה בפני עצמו לא תהיה קדשה וכו' (דברים כ"ג) כמו שיתבאר שם ב"ה. ומי שלא יקבל זה בדעתו אין לו חלק בבינה ונחלה בתורת אלוהים".

שולחן ערוך אבן העזר כד א: "לא נחשדו ישראל על משכב זכר ועל הבהמה, לפיכך אין איסור להתייחד עמה... ובדורות הללו שרבו הפריצים, יש להתרחק מלהתייחד עם הזכר". שבחי מהרש"ו עמודים יח"ט: "הנה אתה ויושבי דמשק אין לכם חלק לעזה"ב ח"ו לכמה סיבות. אם שאתם מחטיאין העם במה שאתם משביעין אותם... וכבר אתם יודעים שנשבעין לשקר. גם נשותיהם הולכות חצופות בלבושיהן ותכשיטין מגונו' כמו כאלו הפיגאגיס אשר בראשיהן ודדיהן מגולות וממלאין חיקם בגדים כדי שיראו דדיהן גדולות ומוליכות אלו הליזאריס והנוקאבי' דקים להראות גופן ומשימין תוך חיקם מיני בשמים לגרות יצר הרע באנשים... עבירות עם גויות ואשת איש ומשכב זכור חוץ עבירות אחרות... והנה ר"י נגארה (ברוב המהדורות נשמט שמו, ונכתב במקומו: "ר' פלוני הנ"ל") אמת הוא שהפזמונים שחיבר הם בעצמם טובים אבל הוא בעצמו אסור לדבר עימו ומי שמוציא מפיו הפזמונים שחיבר – רע לו, כי תמיד פיו דובר נבלה וכל ימיו שיכור. והנה ביום פלוני בין המצרים קבע סעודתו... ואכל בשר ושתה יין וגם נשתכר... גם עתה בהיותו בורח מן המגפה עשה משכב זכור מרוב שכרותו... נכנסה גויה אחת בביתו... ואח"כ שכב עימה... והנה הרבה משכב זכור יש במדינה זו, גם הרבה יעוותו הדין ועיניו הדין יש במדינה זו".

פלא יועץ ערך זנות: "ישראל קדושים הם וגדורים בעריות, אבל יש ערים גדולות דלא קפדי אזנות ויש קובה של זונות שמכניסות יצה"ר באדם כארסו של עכנאי, והן בעוון נמצאים יהודים רווקים בחורים וגם זקנים ואף שנשותיהם עמהם מים גוברים ימתקו להם והולכים אחר הזנות ומטמאים עצמם אוי לו לדור שכך עלתה בימיו... שוכבים ונשכבים במשכב זכור וזה בא אי מחמת חסרון ידיעה חומר שבה כי רבה ואי מחמת ריעים רעים שעושים מעשה תעתועים".

²⁴ תפארת מהרא"ל משפאלי פרק "התמנות הסבא קדישא לשמש הקהל בעיר זלאטאפאלי" (עמודים כה"כו): "כל אנשי העיר היו עמי הארצים ובורים גמורים, והיהדות היתה אצלם בשפל המצב מאוד. מן נטילת ידיים לסעודה לא ידעו כלל. גם היו נמצאים שם בעלי בתים אשר ספירת שבעה נקיים לנשים היתה אצלם כמו חומרא יתירה ומנהג בעלמא... אבל על דבר אחד היו דואגים תמיד, שיהיה נמצא בעירם שמש, כי הם חשבו את השמש למין שעיר המשתלח אשר מקבל עליו לסבול כל העונשין כל הצרות בעבור כל עיר... שאצלם היה השופר כל כך דבר איום עד שנתייראו אפילו להביט על השופר ומכל שכן לנגוע בו, והאמינו שבאם הבעל תוקע אינו צדיק גמור – ימות באותה השנה".

לעגל ונותנים, נתבעים למשכן ונותנים²⁵. ועד אמרו, עלובה כלה מזנה בתוך חופתה²⁶, שעמדו בסיני ועשו העגל²⁷.

התפיסה על גדלותו של ההמון בדורות שעברו, ביחס לדורותינו, יכולה להיות מושפעת ממעשים המסופרים על דורות אלו, שעוסקים במעלותיהם²⁸, מטבעם של זקנים להיזכר ולספר בעורגה על ימי נעוריהם, מנטייתם של מבוגרים לדרבן את הצעירים ע"י מעשים שכאלה, ומטבען של נפשות הצעירים להתבונן בהערכה בגדולים מהם²⁹. אכן, תופעה של התייחסות לדורות הקודמים כמוצלחים יותר – ולא דווקא בהתאמה למציאות – מצויה לא רק בעולם התורה.

יש לשים לב להליכה אחר עבודה זרה שהיתה מצויה בעבר, ונאמר בתלמוד שאפילו מגדולי האמוראים, אילו היו שם, היו נכשלים בה³⁰ מפני היצר שהיה שולט³¹. ומעשה זה אינו רק עבירה, אלא הוא גם שקר, גם הבל, וגם אין בו מועיל³². ואע"פ שבשאר מקומות, דרכם של האמוראים להקשות "מנא הני מילי", ו"אם לדין יש תשובה". ומכאן שאין לתמוה אם מצאנו במקומות מסוימים ובתקופות מסוימות שנטו אחר הבלים המוניים³³

מקורות מלאים והוספות

²⁵ ירושלמי שקלים פ"א ה"א: "א"ר אבא בר אחא: אין את יכול לעמוד על אפיא של אומה זו, נתבעין לעגל ונותנין, נתבעין למשכן ונותנין".

²⁶ שבת פח ע"ב: "אמר עולא: עלובה כלה מזנה בתוך חופתה".

²⁷ רש"י שם: "מזנה בתוך חופתה – כישראל, כשעמדו בסיני ועשו העגל".

²⁸ וכבר אמרו בדרך צחות "אחרי מות קדושים אמור" ו"דור לדור ישבח מעשיו".

²⁹ להמחשת העניין ניתן לדמיין שהדור הצעיר והדור הקודם היו מתחלפים. במקרה זה, מסתבר שהדור הצעיר היה רואה בקלות את מעלותיו ניסיונותיו קשייו והצלחותיו ביחס לדור הקודם. ומאידך, היה מונה את חסרונותיו של הדור הקודם.

³⁰ סנהדרין קב ע"ב: "רב אשי אוקי אשלושה מלכים. אמר: למחר נפתח בחברין. אתא מנשה איתחזי ליה בחלמיה. אמר: חברך וחברי דאבוך קרית לך? ... אמר ליה [רב אשי]: מאחר דחכימתו כולי האי, מאי טעמא קא פלחיתו לעבודה זרה? אמר ליה: אי הוות התם – הוות נקיטנא בשיפולי גלימא ורהטת אבתראי".

³¹ רש"י שם: "הווית נקוט שיפולי גלימך – היית מגבה שפת חלוקך מבין רגליך כדי שתהא קל לרוץ, והיית רץ לשם מפני יצר עבודה זרה שהיה שולט".

³² ירמיהו טז י"ט: "ויאמרו אך שקר נחלו אבותינו הבל ואין בם מועיל. היעשה לו אדם אלוהים, והמה לא אלוהים".

מלבי"ם באור המילות שם: "שקר, הבל. ואין בם מועיל. יש שקר שאינו הבל, ויש הבל שישגי עכ"פ ממנו תועלת, הגם שאינו טוב בעצמו. לכן הוסיף שהוא שקר והבל ובלא תועלת".

³³ מאירי פסחים קט ע"ב ד"ה בכמה: "בכמה מקומות ביארנו שבאותם הזמנים היו העם

והזיות³⁴.

בדורות האחרונים יש מי שכתבו שהרבנים הראשים החסידים ובעלי הבתים שבדורנו, רובם מערב רב³⁵.

פרק נו

ירידת הדורות לגבי מעלות שונות של גדולי ישראל

מפורש במשנה שמשעה שמתו תנאים מסוימים, בטלו מעלות שונות³⁶.

וכן לגבי פרטי הדינים מצינו שהתנאים היו מדקדקים בהם ביותר. שכאשר סיפרו בתלמוד על תנאים שאירע להם שראו עובדות כוכבים שהיו נאות ביותר, הקשו כיצד אירע דבר כזה, ולא נחו ולא שקטו עד שיישבו "קרן זוית

מקורות מלאים והוספות

נמשכים אחר דברים המוניים כלחשים ונחשים ופעולות המוניות... וממין דברים אלו הוא שהיו רגילים להיזהר מן הזוגות. וכשתיקנו חכמים ארבע כוסות שלא לגרוע או להוסיף מצד אותם ההבלים הוצרכו לרוב רגילותם לתת טעם לדבריהם. והוא שאמרו ליל שמורים הוא לילה המשומר ובא מן המזיקין".

³⁴ מורה נבוכים ח"א פרק סא: "אל יעלו על ליבך הזיות כותבי הקמיעות, ומה שתשמע מהם או תמצא בספריהם הטיפשיים, שמות שהם מצרפים אותם שאינם מורים על שום עניין כלל, וקוראים אותם שמות, ומדמים שהם צריכים קדושה וטהרה, ושהם עושים נפלאות. כל הדברים הללו סיפורים שאין ראוי לאדם שלם לשומעם, כל שכן לסבור אותם".

³⁵ זוהר חי (לרבי יצחק אייזיק יהודה יחיאל ספרין, האדמו"ר השני מקומרנה) בראשית חלק א דף קיג ע"ב: "עתה רוב הדור עם הראשים שלהם מערב רב". דברי חיים (רבי יקותיאל יהודה הלברשטאם, האדמו"ר מצאנז-קלויזנבורג) על התורה, פרשת ויקהל, השמטות: "ישראל בעצמם קדושים, אך הערב רב, כל חסדים דעבדי לגרמיהו עבדי. כנראה בעליל שהרבנים והחסידים והבעלי בתים שבדור, המה בעוונותינו הרבים רובן מערב רב, ורוצים לשרור על הציבור, וכל מעשיהם רק לגרמיהו לקבל כבוד וממוץ, ולכן אין להתחבר רק עם עובדים באמת שמוסרים נפשם לה' לא לקבל שום תועלת בעצמם".

³⁶ סוטה פ"ט מ"ט: "משמת יוסי בן יועזר איש צרידה ויוסי בן יוחנן איש ירושלים בטלו האשכולות".

סוטה פ"ט מ"ט: "משמת ר' מאיר בטלו מושלי משלים, משמת בן עזאי בטלו השקדנים, משמת בן זומא בטלו הדרשנים, משמת רבי יהושע פסקה טובה מן העולם, משמת רבן שמעון בן גמליאל בא גוביי ורבו צרות, משמת רבי אליעזר בן עזריה פסק העושר מן החכמים, משמת רבי עקיבא בטל כבוד התורה, משמת רבי חנינא בן דוסא בטלו אנשי מעשה, משמת רבי יוסי קטנותא פסקו חסידים, ולמה נקרא שמו קטנותא? שהיה קטנותן של חסידים, משמת רבן יוחנן בן זכאי בטל זיו החכמה, משמת רבן גמליאל הזקן בטל כבוד התורה ומתה טהרה ופרישות, משמת ר' ישמעאל בן פאבי בטל זיו הכהונה, משמת רבי בטלה ענווה ויראת חטא".

הואי³⁷, שכשפנה ליכנס למבוי ראה אותה, שבאופן זה לא הבחין בה מרחוק שיעצום עיניו³⁸. ולא עלתה על דעתם אפשרות אחרת כיצד ראו אישה כזו.

וכן אמרו, תלמיד חכם ההולך לקדש אישה, ייקח עם הארץ עימו, שמא יחליפיה באחרת³⁹, שתלמיד חכם אין דרכו להכיר בנשים כל כך⁴⁰.

ובמקרים רבים ישבו בתעניות על משגים קלים⁴¹.

וכן כתב רש"י, שאי אפשר שיהיו אחרונים כראשונים⁴².

אמנם טבעו של האדם להרחיב בעניינים אלו יותר מכפי שהם באמת. שכאשר האדם זכה להביט באחד מאותם גדולים ששתלן הקב"ה באי אלו מהדורות, הרי שדרכו להשוות בין גדול זה לדורות שלאחריו, ומשכך לראות את ירידת הדורות, אך אין דרכו להשוות בין גדול זה לדורות שלפניו, והרי במקרים רבים גם הדורות שלפניו לא זכו לגדול במעלה שכזו.

אכן, תופעה של התייחסות למנהיגים מהדורות הקודמים כמוצלחים יותר – ולא דווקא בהתאמה למציאות – מצויה לא רק בעולם התורה.

מקורות מלאים והוספות

³⁷ עבודה זרה כ ע"א – כ ע"ב: "מעשה ברשב"ג שהיה על גבי מעלה בהר הבית, וראה עובדת כוכבים אחת נאה ביותר, אמר: מה רבו מעשיך ה'! ואף ר"ע ראה אשת טורנוסרופוס הרשע, רק שחק ובכה, רק – שהיתה באה מטיפה סרוחה, שחק – דעתידה דמגיירא ונסיב לה, בכה – דהאי שופרא בלי עפרא... ולאסתכולי מי שרי? מיתיבי: ונשמרת מכל דבר רע – שלא יסתכל אדם באשה נאה ואפילו פנויה, באשת איש ואפי' מכוערת...! קרן זוית הוא".

³⁸ רש"י שם ד"ה קרן זוית הואי: "כשפונה לימין או לשמאל ליכנס ממבוי למבוי ופוגעין זה את זה בקרן זוית, דאינו רואה אותה מרחוק באה כנגדו שיעצום עיניו".

³⁹ בבא בתרא קסח ע"א: "אמר אביי: האי צורבא מרבנן דאזיל לקדושי איתתא, נידבר עם הארץ בהדיה, דלמא מחלפו לה מיניה".

⁴⁰ רשב"ם שם ד"ה צורבא: "צורבא מרבנן... לאו דרכיה למידק ולהכיר בנשים כל כך".

⁴¹ מועד קטן כה ע"א: "דיומא חד אתהפיכא ליה רצועה דתפילין, ויתיב עלה ארבעין תעניתא".

וכן במקומות רבים נוספים. לוקטי בספר חיי עולם (לסטייפלר) פרק כט.

⁴² על דברי הגמרא ראש השנה כה ע"ב "וכי תעלה על דעתך שאדם הולך אצל הדיין שלא היה בימיו? הא אין לך לילך אלא אצל שופט שבימיו, ואומר אל תאמר מה היה שהימים הראשונים היו טובים מאלה". כתב רש"י: "אל תאמר מה היה שהימים הראשונים היו טובים מאלה – כי לא מחכמה שאלת על זה, לפי שהדורות היו טובים וצדיקים מן אחרונים, לפיכך היו הימים הראשונים טובים מאלה, שאי אפשר שיהיו אחרונים כראשונים".

יש להעיר שמהרח"ו העיד על רבו האר"י, שזכה להשגות רוחניות שלא נראו ולא נשמעו בכל הארץ מימי רשב"י⁴³. ויש מהאדמו"רים שכתב שמדרגתו גדולה מן הנביאים⁴⁴. אמנם ר' יעקב אבולעפיה⁴⁵ ועוד, ערערו על כך⁴⁶.

מקורות מלאים והוספות

⁴³ הקדמת מהרח"ו לשער ההקדמות, לקראת סוף ההקדמה, ד"ה והנה היום: "וישלח לנו [האלוקים]... הרב הגדול האלוקי החסיד מורי ורבי כמהר"ר יצחק לוריא אשכנזי זלה"ה מלא תורה כרימון... בקי בשיחת אילנות בשיחת עופות בשיחת מלאכים... יודע בכל מעשי בני אדם שעשו ושעתידיים לעשות, יודע במחשבות בני אדם טרם יוציאון מן הכח אל הפועל, יודע עתידות וכל הדברים ההווים בכל הארץ ולמה שנגזר תמיד בשמיים, יודע בשלהבת הנר ולהבת אש דברים נפלאים... מכיר בריח האדם כל מעשיו... ועיני ראו ולא זר דברים מבהילים לא נראו ולא נשמעו בכל הארץ מימי רשב"י ע"ה ועד הנה...".

⁴⁴ שולחן הטהור (לרבי יצחק אייזיק יהודה יחיאל ספרין, האדמו"ר השני מקומרנה) ח"א סי' סו זר זהב אות ב: "שעמד אור המאיר לארץ ולדרים, אלוקי קודש קודשים רבינו יצחק לוריא זצ"ל... והיה מדרגתו גדול מן הנביאים, לא נראה ולא נשמע מדרגות גבוהות כאלו אף בימות התנאים, ולא נתגלה מדרגתו חלק מאלף אלפי אלפים ממש בלי גזומא".

⁴⁵ נולד בצפת, נסמך ע"י מהר"י בירב (הראשון), שימש ברבנות בגאליפולי (בתורכיה) ובדמשק, ניהל בדמשק ישיבה שיצאו ממנה תלמידי חכמים. בסוף ימיו חזר לצפת. כתב פסקים וחבר ספר שו"ת (שלא הגיע לדינו). כמה מתשובותיו נדפסו בספריהם של גדולי דורו (שו"ת מהרח"ש, שו"ת מהריט"ץ, שו"ת מהרי"ט) (כל הנ"ל באנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל (מרדכי מרגליות), ערך ר' יעקב אבולעפיה).

ר' יעקב חלק על האר"י ועל מהרח"ו, ובספר שבחי מהרח"ו מספר עליו ר' חיים ויטאל (שנת ה'שס"ח, עמודים סד"סה): "חלם הר"ר אליה עמיאל... ושלחביות ואבוקות וניירות לאין קץ... וישאלני ר' אליה הנ"ל מה המה אלו השלחביות, ואמרתי לו הן כל נשמות הצדיקים... ועמו היה יושב מורי ז"ל האשכנזי [האר"י], ואמר מורי ז"ל: 'הביאו לפנינו את יעקב אבולעפייא', וילכו הר"ר אליעזר אזכרי והר"ר ר"מ גלאנטי, ויביאוהו שם, וכל הצדיקים הנ"ל כולם לבושים לבנים, ואני גם כן הייתי לבוש ציץ אחד ולבן. ויעקב הנ"ל לבוש שחורים ומעוטף שחורים במסווה על פניו וראשו וקנו...".

⁴⁶ ארי נזהם (לר' יהודה אריה די מודינא) פרק כ"ה (עמודים פ"פא): "התחיל הגאלאנטי לספר ממעשה ניסים ונפלאות האר"י ז"ל מהכתובים לעיל... ואחרי רוב דבריו נתחזק הרופא ז"ל ור' אליהו מונטאלטון... והתחיל לזעוק... איני יכול עוד להחריש ולסבול, חי האמת! הכל שקר וכזב, אותותינו לא ראינו, אין עוד נביא ואין איתנו יודע עד מה, או היה מכשף או שקר הם כל אלה, ואל תוסף דבר אלי עוד בדבר הזה. ועוד זאת לא אעלים ממך, שחכם אחד גדול וחסיד מבני ישיבותינו (את שמו לא כתוב אלא אגידנו לך פה אל פה)... אמר שכמה פעמים הר"ר יעקב אבולעפיה ז"ל שהיה כרע כאח להר"י ז"ל, אמר לו, לא היו דברים מעולם מהסיפור מפעולותיו אלו, ושאל גם הוא היה אומר לו שלא כנים הדברים שאומרים עליו... ומכל מקום לא יהיו דברי אלה ח"ו לגנות החכם האר"י ז"ל, כי חכם וחסיד היה. אבל האותות והמופתים והנבואה והחיות מתים וכיוצא – במחילה מעצמותיו הטהורות איני מאמין, כי לא יכנס בדעתי שבקבלה הזאת יוכלו לעשות זאת, וכן אומר מתלמידו המובא ר"ח קאלאברסי

וכן רבי נחמן מברסלב העיד על עצמו בגדול חוזקו בשבירת תאוות המשגל⁴⁷, עד שלא הבין כלל כיצד הדבר היה קשה וכבד מאוד בעיני תנאים ואמוראים⁴⁸. ובכלל הירבה לשבח עצמו יותר מדרכם של שאר גדולי ישראל⁴⁹, עם זאת, פעמים רבות לאחר שהיה מתפאר בעצמו, היה שרוי

מקורות מלאים והוספות

נ"ע, כבודו במקומו יונח. אחשוב שהיה חכם וחסיד, אבל לא הנאמר עליו ממעשה ניסים ורוח הקודש... והחכם הר"ר ר' ישראל סרוק ז"ל שהיה מגדולי תלמידיו... מה אומר לך את אשר תהיתי אקנקניה בזה, ועל ידי שלשים ורבעים ואנשים שהיה חייב להם מהטובות שעשו לו, ולא נמצאו בו אפילו פעולה קלה, מאשר היו מדברים ממנו".

⁴⁷ שבחי הר"ן אות טז: "וגדל עצם מעלת קדושתו בשבירת התאוה הכללית" שהיא כוללת כל התאוות רעות שהוא תאוות המשגל, אי אפשר לבאר ולספר. ואמר שהיו לו ניסיונות אין מספר, רק באמת אין זה ניסיון כלל, כי אמר: שאין זה תאוה כלל... עד אשר זכה לעמוד בכל הניסיונות, וקידש עצמו מאוד בפרישות תאוה זו עד אין שיעור וערך, עד אשר זכה לשבר תאוה זו לגמרי. עד אשר היה לפלא אצלו על מי שנדמה לו שקשה לשבר תאוה זו כי אמר שאין זה תאוה כלל, והיה מרבה לדבר בעניין זה, בעניין ביטול ומאוס תאוה זו... והתפאר עצמו מאוד בגדול חזקו בשבירת תאוה זו. והיה קדוש גדול ונורא מאוד בעניין זה ואמר על עצמו שאין לו שום תאוה כלל. ואמר שאצלו זכר ונקבה שווים. דהיינו שאין לו שום מלחמה מחמת איזה צד הרהור כשרואה או כשמדבר עם איזה אישה. כי הכל שווה אצלו".

⁴⁸ חיי מוהר"ן אות רלג: "אמר: אם לא נמצא מפורש בדברי רבותינו זכרונם לברכה בפירוש (קידושין ל) שאסור לומר 'גירא בעינה דשטנא', הייתי אומר גירא בעינה דשטנא. ואיני מבין כלל המעשיות שנמצאים בדברי רבותינו זכרונם לברכה מתנאים ואמוראים שהיה קשה וכבד בעיניהם מאוד תאוה זו, כמובא כמה מעשיות בגמרא. כי אצלי אינו כלום, כלל כלל לא, ואינו נחשב אצלי לניסיון כלל ובוודאי יש סוד במה שנמצא בתורה שתאוה זו היא ניסיון, כי באמת אינו ניסיון כלל".

⁴⁹ חיי מוהר"ן אות קעא: "עוד היה לו ספר אחד שהוא גבוה עוד יותר ויותר אפילו מהספר הנשרף, והוא ספר הגנוז. ואמר שאפילו גופו סילק כשכתבו ואותו הספר לא שזפתו עין. ואמר שהוא בחינת רזין דרזין (כלומר: אצלו, נגד שאר הדברים שהוא מגלה) ואמר שמשיח יגיד על זה פירוש".

חיי מוהר"ן אות רמז: "חידוש כמוני עדיין לא היה בעולם".
חיי מוהר"ן אות רמז: "פעם אחת אמר: העולם היו צריכין להעתיר הרבה עבורי, כי העולם הם צריכים אותי מאוד מאוד, כי העולם אין יכולין להיות בלעדי כלל".

חיי מוהר"ן אות רנו: "אני איש פלא ונשמתי הוא פלא גדול".
חיי מוהר"ן אות רנו: "שמעתי שאמר, יש לי השגה כזו להשם יתברך שהייתי יכול להביא על ידה את משיח, אבל סילקתי הכל ולקחתי עצמי אצלכם להחזיר אתכם למוטב, כי זה גדול מן הכל".

חיי מוהר"ן אות רסה: "גם שמעתי בשמו שאמר אם הייתי אומר פשטים בגמפ"ת (בגמרא פירוש רש"י תוספות) היו כל הלומדים והגדולים מונחים תחת כפות רגלי, אך עדיין אין לי חשק לזה".

חיי מוהר"ן אות רסו: "אמר: כל מה שמשיח יעשה טובות לישראל אני יכול לעשות, רק שהחילוק היא שמשיח יגזור אמר ויקום אבל אני (ופסק ולא דיבר יותר). נוסח אחר: אבל אני, איני יכול לגמור עדיין".

בצער גדול כמי שלא הריח מעולם ריח עבודת ה' וכמי שאינו יודע כלום⁵⁰,

מקורות מלאים והוספות

חיי מוהר"ן אות רעד: "אמר: מה שיהיה נעשה עימי איני יודע, אבל זה פעלתי אצל השם יתברך, שהגואל צדק יהיה מיוצאי חלצי. ואמר זאת ברבים".

חיי מוהר"ן אות רעו: "שמעתי בשמו שאמר שהוא מרגיש צרות ישראל רחמנא ליצלן קודם מכל הצדיקים".

חיי מוהר"ן אות ש: "אז אמר רבינו ז"ל, הלוא גם מי שנוגע בו אפילו באצבע קטנה אין לשער מעלתו... כי אפילו מי שנוגע בי מעט, מה יקרה מעלתו לעולמי עד ולנצח נצחים".

חיי מוהר"ן אות שס: "אמר: איני אומר לכם מתורתי כי אם הפסולת, והיא נמוכה אלפי אלפים ורבי רבבות מדרגות מכפי מה שאני משיגה, ואיני יכול לומר נמוך יותר".

חיי מוהר"ן אות שסה: "אמר: המעיינים בספריו שיש להם שכל קצת סבורים שדרכי הקבלה של האר"י זכרוננו לברכה וכיוצא, מרמז גם כן בספריו. וחושבין זאת למעלה לספריו שנוגע עד לשם, והם אינם יודעים שהוא להיפך... כלומר אבל כוונתו בעצם תורתו גבוה למעלה למעלה יותר ויותר, רק שגם דבריהם הקדושים כלול גם כן בדברי תורתו, כמו שסומכין על איזה דבר, שבוודאי הסומך גדול יותר מן הנסמך".

חיי מוהר"ן אות שפ: "אמר שהיה לו בהאלף בית אות ר' על רפואה שהיה כתוב שם כל הרפואות, ולא היה חולאת בעולם שלא היה כתוב שם רפואתו, אך לא רצה להעתיקו ושרפו".

שיחות הר"ן אות קעא: "שמעתי מרבי יודל זצ"ל, שאמר ששמע מרבינו ז"ל שהתפאר שהוא חידוש גדול בעניין שבירת תאוות, שאיש רך בשנים כמותו ישבור לגמרי כל כך כל התאוות – זה הדבר לא נמצא כלל. כי נמצאים כמה צדיקים שיצאו מן התאוות אבל לא יצאו לגמרי עד עת זקנתם, ותפס לדוגמא כמה צדיקים גדולים, ואמר שיועד שלא יצאו מן התאוות עד אשר באו בשנים. אבל איש רך בשנים כמוני, בימי הנעורים והילדות ממש ישבור כל התאוות כל כך כמוני, זה אין נמצא כלל".

שיחות הר"ן אות קפא: "שמעתי בשמו שאמר בזו הלשון: 'אני יודע חוכמות, שאם הייתי מתחיל לגלות מעט מהחוכמות שאני יודע, היו יכולים לחיות על ידי התענוג של השגת החוכמות האלו לבד, בלי שום אכילה ושתייה. והיה כל העולם בטלים בכלות הנפש לשמוע חוכמתי והיו בני אדם יוצאים מחיותם מעוצם הפלגת מתיקת נעימת עריבת החוכמות שהייתי מגלה. אך איני יכול לגלותם לבני אדם, כי תמיד כשאני מתחיל לדבר עם אחד, אני חפץ לשמוע ולקבל ממנו דברים עליונים'. ומחמת זה, הוא אינו יכול לגלות חוכמתו הגדולה והמופלגת מאוד".

סיפור השתלשלות הגילויים של ספר סיפורי מעשיות אות יד עמודים 13–14: "תחילת העתקה של 'ספר הנשרף'... פעם שנייה הפסיקו רבינו ז"ל ואת רבי נתן שהעתיק את 'הספר הנשרף' שחיבר ר' נחמן ואמר לו: 'בספר זה אין מי שיועד בו דבר כי אם צדיק גדול, חד בדרא, וגם שיהיה חכם בכל השבע חכמות'. פעם שלישית הפסיקו רבינו ז"ל ואמר לו: 'צדיק בלבד לא יבין בו דבר, וכן חכם בלבד גם לא יבין בו דבר, רק אם יהיה צדיק גדול ונורא מאוד וחכם מופלג בחכמה עצומה בכל השבע חכמות, הוא יכול להבין בו'".

אבני"ה ברזל סי' טו (עמוד יט): "ובא רבינו זצוק"ל אל הר"ר ברוך... עד שבא למדרגת הבעש"ט ז"ל, ואמר רבינו זצוק"ל שגם למדרגתו [של הבעש"ט] הגיע, ושהגיע לזה בעת שהיה י"ג שנים (אז דחק אותו הר"ר ברוך עד שכמעט נפל מן העלייה, עד שבאה אימו מרת פייגא ז"ל מעולם העליין ולא הניחתו ליפול) ומאז התחיל המחלוקת ביניהם".

⁵⁰ ליקוטי הלכות תפילין ה, ה: "וכמו שראיתי מרבינו ז"ל פעמים אין מספר שאף-על-פי שבשעה הקודמת התפאר עצמו בגדולות ונוראות, וגילה תורה נפלאה אשר לא נשמע

בדאגה ולב נשבר⁵¹, וחוזר ובא לידי התגלות ורצון ומתפאר בעצמו שהוא בשמחה גדולה⁵².

והיו אף דורות שהונהגו ע"י קלי עולם⁵³.

יש לשים לב שהסתכלות על מעשיהם של הקדמונים כשונים מהותית ממעשי האחרונים, יכולה לגרום להשלכות הלכתיות של חילוק ביניהם. למשל, הדעה שאין לחדש ולהוסיף תפילות על אלו שייסדו אנשי כנסת הגדולה ועל הפיוטים, משום שאנשי כנסת הגדולה ידעו וראו אורה של כל

מקורות מלאים והוספות

כזאת כדרכו, ואחר כך בשעה שאחריה ראינו אותו שרוי בצער גדול וכמה פעמים פרש צערו ושיחתו לפנינו מעמק הלב, שהוא מצטער מאוד איך זוכין להיות יהודי, כמי שלא הריח מעולם ריח עבודת ה', ומי שלא ראה זאת אי אפשר לצייר לו בכתב עניין זה, וכבר מבואר מזה מעט בשבחיו הנדפסים, ובכל פעם היה רגיל לומר שעכשיו אינו יודע כלל, כלל כלל לא וכו' אף-על-פי שבשעה הקודמת גילה מה שגילה והתפאר שהשיג מה שהשיג מה שאי אפשר לגלות, אף-על-פי-כן תיכף אחר כך היה אומר שאינו יודע כלום".

⁵¹ שבחי הר"ן, סדר הנסיעה לארץ ישראל, אות טו: "וגדל עצם השמחה שהיה לו באותו הרגע שנכנס ועמד על אדמת הקודש, אי-אפשר לשער במוח. אילו כל הימים דיו וכו' לא יספיקו לבאר אפס קצה מזה.

כי תיכף ומייד השיג מה שהשיג. כי אמר שתיכף כשהלך ארבע אמות בארץ-ישראל פעל מייד מזה שרצה להשיג...

ובבוקר הלכו לבית-הכנסת, ואחר שבאו מבית-הכנסת נתעורר בו דאגה ולב נשבר מאוד בלי-ערך, ולא דיבר מאומה עם שום בן אדם".

⁵² שיחות הר"ן אות קנג: "ענה ואמר: מה אתם נוסעים אצלי? הלא אני איני יודע עתה כלל! כשאני אומר תורה יש לכם על מה לנסוע ולבוא אלי, אבל עתה על מה באתם? הלא אני איני יודע עתה כלל, כי אני עתה רק פראסטיק [איש פשוט] לגמרי. והאריך בשיחה זאת וכפל ושילש כמה פעמים שאינו יודע כלל ושהוא רק איש פשוט לגמרי ושהוא פראסטיק... והאריך בשיחה זאת שבאמת לאמיתו אינו יודע כלל וכלל לא ושהוא רק פראסטיק לגמרי..."

ואחר כך בא בשמחה גדולה... ואי אפשר לצייר הרמזים שרמז לנו בתנועותיו הקדושים איך להתחזק עד אין קץ ותכלית. והתפאר בעצמו שהוא עתה בשמחה גדולה...

ואז ראינו ישועת ה' ונפלאותיו ונוראותיו העצומים שהוא חומל על עמו ישראל בכל עת, שמתוך העלמה והסתרה כזאת נתהפך לרצון כזה. שבתחילה לא היה יודע כלל באמת, ומתוך אינו יודע כזה בא לידי התגלות כזה".

⁵³ ראש השנה כה ע"א-ע"ב: "ויאמר שמואל אל העם ה' אשר עשה את משה ואת אהרן, ואומר וישלח ה' את ירבעל ואת בן ואת יפתח ואת שמואל – ירבעל זה גדעון, ולמה נקרא שמו ירבעל, שעשה מריבה עם הבעל. בן זה שמשון, ולמה נקרא שמו בן, דאית מן, יפתח – כמשמעו. ואומר משה ואהרן בכהניו ושמואל בקראי שמו. שקל הכתוב שלושה קלי עולם כשלושה חמורי עולם..."

תיבה⁵⁴ ושורש כל אות ואות בסודות עליונים בגובהי מרומים, וכן הפיוטים נתחברו בסגנון שיר המלאכים⁵⁵.

פרק נח

ירידת הדורות לגבי לימוד התורה של גדולי ישראל

אמרו בתלמוד שתלמידי חכם שבזמנם אי אפשר להם לעמוד בלא הרהור תורה⁵⁶. ויש מגדולי התנאים שמימיהם לא שחו שיחת חולין, ויש מהם

מקורות מלאים והוספות

⁵⁴ נפש החיים שער ב פרק י ד"ה ולא: "והמשכיל יבין מדעתו, שלא לחינם הוצרכו לתיקון תחינה קטנה ותפילה קצרה כזו ק"כ זקנים ומהם כמה נביאים. אלא שהמה השיגו ברוח קודשם והשגת נבואתם העליונה ונהירא להו שבילין דכל סדרי בראשית ופרקי המרכבה. לזאת ייסדו ותיקנו מטבע ברכות והתפילות באלו התיבות דווקא. מאשר ראו והשיגו איזה דרך ישכון אורה של כל תיבה פרטית מהם אשר היא נצרכת מאוד לתיקון ריבוי עולמות וכוחות עליונים וסידור המרכבה".

⁵⁵ שו"ת דברי יציב (הרב יקותיאל יהודה הלברשטאם, האדמו"ר מצאנז) ליקוטים והשמטות סימן יט, אות א: "הנה מודעת זאת שקפידא גדולה היתה אצל אבדו"ק זי"ע ועב"י שלא לחדש ולהוסיף דבר על המקובל לנו מדור דור, וכידוע לא אמר אא"ז מצאנז זי"ע מזמור לדוד ה' אורי בחודש אלול, וטעמו ונימוקו עמו שאינו עושה שום דבר בלי מקור בש"ס ופוסקים וכתבים, וכבר כתבתי מזה (עיין להלן סימן נ"ב), וזאת למרות שמנהג זה הובא בספרים ועצם המזמור חובר ע"י נעים וזמירות ישראל, ועל אחת כמה וכמה במנהגים ותפלות שנתחדשו בזמנינו.

והגם שהיו גדולי ישראל בדורות האחרונים שחיברו תפילות ובקשות לגרמייהו הוא דעבדין ולא ללמד על הכלל כולו יצאו לקבוע תפלות חדשות בציבור, דאנו אין לנו בתפילת הציבור אלא מה שייסדו אנשי כנסת הגדולה...

הרי שמאה ועשרים זקנים, ובתוכם כמה נביאי ד', כולם כאחד ישבו וקבעו במספר ובמשקל את נוסח התפלה דברים העומדים ברומו של עולם (עיין ברכות ו' ע"ב ובפרש"י שם) כפי אשר ידעו וראו שורש כל אות ואות ברזין עילאין בגבהי מרומים, וכמבואר בסידורי תפלה כוונות מיוחדות על מספר התיבות והאותיות שבכל ברכה, וגם בפשוטם של דברים אפשר להתבונן ולמצוא פשטים רבים לאלפים ורבבות על כל קוץ וקוץ, וכמו כן יסודם בדקדוקי התיבות במשקל ובתנועות כפי בקיאותם בלשון הקודש וכמבואר בדברי הרמב"ם.

וגם לרבות כל הפיוטים, ואף נוסחאות מי שברך, יסודתם בהררי קודש מפי קדמונינו ז"ל, ורוב שליחי צבור בימים הקדמונים היו מבעלי התוס' אשר היו בבחינת נביאים ורוח הקדש שרתה עליהם בעת שייסדו את הפיוטים (ועיין שבלי הלקט ענין תפלה סי' כ"ח), וכידוע שנתחברו על דרך וסגנון שיר המלאכים".

⁵⁶ ברכות כד ע"ב: "והאמר רב הונא: תלמיד חכם אסור לו לעמוד במקום הטינופת, לפי שאי אפשר לו לעמוד בלי הרהור תורה".

תוס' סוטה כא ע"א ד"ה זה: "סתם תלמיד חכם תורתו אומנתו ועוסק בה ומהרהר כל שעה ואינו הולך ד' אמות בלא תורה".

שמימיו לא הלך ארבע אמות בלא תורה⁵⁷. ויש מהראשונים שכתב על בני אדם שרגילין תמיד לעסוק בתורה, ואפילו כשיוצאין לעסקיהן ממחרים לעשות צרכיהם כדי לחזור וללמוד, ותמיד דעתם על לימודם⁵⁸. ויש מהראשונים שפירש באחת הסוגיות שתלמידי חכמים היו שוכבים במלבושיהן ובמנעליהן לפי שהיו לומדין בכל לילות של חול⁵⁹.

גם לגבי בקיאותם וסברתם, מפורש בתלמוד שליבם של הדורות הקדומים היה פתוח יותר, והם היו גדולים יותר מהאחרונים בהבנתם, בסברתם ובזכרונם⁶⁰. וכאשר אחד מגדולי האמוראים חידש סברה עמוקה, אמרו עליו "אין זה בן אדם"⁶¹ אלא מלאך⁶², ועל כך הוסיפו "אם ראשונים בני מלאכים – אנו בני אנשים, ואם ראשונים בני אנשים – אנו כחמורים"⁶³.

מקורות מלאים והוספות

⁵⁷ סוכה כח ע"א: "מעשה ברבי אליעזר... אמר להם... מימי לא קדמני אדם בבית המדרש, ולא ישנתי בבית המדרש לא שינת קבע ולא שינת עראי, ולא הנחתי אדם בבית המדרש ויצאתי, ולא שחתי שיחת חולין... אמרו עליו על רבן יוחנן בן זכאי: מימיו לא שח שיחת חולין, ולא הלך ארבע אמות בלא תורה ובלא תפילין..."

⁵⁸ רא"ש ברכות פרק א סי' יג, לדף יא ע"ב: "מכל מקום מסתבר שבני אדם שרגילין תמיד לעסוק בתורה, ואפילו כשיוצאין לעסקיהן ממחרים לעשות צרכיהם כדי לחזור וללמוד ותמיד דעתם על לימודם – לא חשיב הפסק לעניין הברכה".

⁵⁹ מרדכי שבת פרק ט"ו רמז שפו: "ור"י מפרש: מנעל של רבנן כורך אותו בדוחק וקושרין ואין חולצין מנעליהן מעל רגליהם כי אם בלילי שבת לפי שלומדין בכל הלילות של חול ושוכבין במלבושיהן".

⁶⁰ עירובין נג ע"א: "אמר רבי יוחנן: לבן של ראשונים כפתחו של אולם, ושל אחרונים כפתחו של היכל – ואנו כמלא נקב מחט סידקית. ראשונים – רבי עקיבא, אחרונים – רבי אלעזר בן שמוע. איבא דאמר: ראשונים – רבי אלעזר בן שמוע, אחרונים – רבי אושעיא בריבי. ואנו כמלא נקב מחט סידקית. אמר אביי: ואנן כי סיכתא בגודא לגמרא [רש"י: אין יכולין אנו להבין מה שאנו שומעין, כי אם מעט ובקושי]. אמר רבא: ואנן – כי אצבעתא בקירא לסברא, אמר רב אשי: אנן כי אצבעתא בבירא לשכחה".

⁶¹ שבת קיב ע"ב: "תנן התם: כל כלי בעלי בתים – שיעורן כרימונים. בעי רבי חזקיה: ניקב כמוציא זית, וסתמו, וחזר וניקב כמוציא זית, וסתמו, עד שהשלימו למוציא רימון, מהו? – אמר ליה רבי יוחנן: רבי, שנית לנו סנדל שנפסקה אחת מאוזניו ותיקנה – טמא מדרס, נפסקה שנייה ותיקנה – טהור מן המדרס אבל טמא מגע מדרס, ואמרין לך: מאי שנא ראשונה – דהא קיימא שנייה, שנייה נמי – מתקנה ראשונה! ואמרת לן עליה: פנים חדשות באו לכאן. הכא נמי – פנים חדשות באו לכאן. קרי עליה: לית דין בר אינש! איבא דאמר: כגון דין בר אינש!"

⁶² רש"י שם: "לית דין בר אינש – אלא מלאך".

⁶³ המשך הגמרא שם: "אמר רבי זירא אמר רבא בר זימנא: אם ראשונים בני מלאכים – אנו בני אנשים, ואם ראשונים בני אנשים – אנו כחמורים, ולא כחמורים של רבי חנינא בן דוסא

הגאונים היו יודעים כל התלמוד בעל פה, או קרוב לזה, ודברי התורה כולה היו סדורים בפייהם כפרשת שמע⁶⁴.

ובראשונים ייחדו לאחד מחבריהם את הכינוי "בקי בכל הש"ס"⁶⁵.

מאידך, באגדה על משה רבינו שהלך וישב בבית מדרשו של רבי עקיבא, מפורש שתשש כוחו כיוון שלא היה יודע מה היה אומרין⁶⁶, שבדבר זה היתה מדריגת רבי עקיבא גדולה ממדרגתו של משה רבינו⁶⁷.

מקורות מלאים והוספות

ושל רבי פנחס בן יאיר, אלא כשאר חמורים".

⁶⁴ מאירי, מסכת אבות, פתיחה, ד"ה ואחריו: "וראוי שתדע שעד הנה היו הישיבות גדולות ונכבדות והתלמידים מרובים תורתם אומנותם וכל שכן ראשי הישיבות (גדולות ונכבדות) והנסמכים בגאונות שלא היה מדרגם למוש מתוך האהל יומם ולילה והיו יודעים כל התלמוד על פה או בקרוב לזה ודברי התורה כולה והתלמוד סדורים בפייהם כפרשת שמע".

⁶⁵ רש"י ביצה סוף כד ע"ב: "גם עתה בא אלי מכתב מגרמיי"ש שבא לשם אדם גדול זקן ויושב בישיבה מן רומא, ושמו רבי קלונימוס, ובקי בכל התלמוד, והורה כן". תוס' ביצה כד ע"ב ד"ה ולערב: "וגם רבינו קלונימוס איש רומי בקי בכל הש"ס שלח לי כתב מעיר גרמיז"א כמות".

⁶⁶ מנחות כט ע"ב: "אמר רב יהודה אמר רב: בשעה שעלה משה למרום, מצאו להקב"ה שיושב וקושר כתרים לאותיות, אמר לפניו: רבש"ע, מי מעבך על ידך? אמר לו: אדם אחד יש שעתידי להיות בסוף כמה דורות ועקיבא בן יוסף שמו, שעתידי לדרוש על כל קוץ וקוץ תלין תלין של הלכות. אמר לפניו: רבש"ע, הראהו לי, אמר לו: חזור לאחורך. הלך וישב בסוף שמונה שורות, ולא היה יודע מה הן אומרים, תשש כוחו. כיוון שהגיע לדבר אחד, אמרו לו תלמידיו: רבי, מנין לך? אמר להן: הלכה למשה מסיני, נתיישרה דעתו".

⁶⁷ חידושי אגדות למהר"ל מנחות כט ע"ב ד"ה והראה: "שהיה בדבר זה מדריגת ר"ע גדול יותר ממדריגת מרע"ה".

שם ד"ה ואז: "כי סוף סוף במה שיש לר"ע שייכות אל השגות התגין, הוא מוכן אל התורה יותר [ממשה רבינו] בצד זה".

אמנם הדגיש שם בד"ה ואמר: "ואתה אל תתמה מה שאמרו כי לא ידע מרע"ה מאי קאמרי, ותאמר ח"ו כי מדריגת ר"ע היה יותר מן משה רבינו ע"ה (ח"ו) לומר כך. אבל הכל נאמר על ענין זה, שלא היה למשה רבינו ע"ה חבור אל התגין. וזה מפני כי מרע"ה השגתו בכלל התורה שהיא תורה אחת כללית".

וכן כתב גם בספרו תפארת ישראל פרק סד ד"ה ועוד, והוסיף שם: "וזה לא היה פחיתות למשה רבינו עליו השלום כלל".

והאור החיים ויקרא יג לו ביאר שמה שידע רבי עקיבא ולא משה רבינו הוא כיצד הדינים נרמזים בתורה: "והנה האדון ב"ה בחכמתו יתברך רשם בתורה שבכתב כל תורה שבעל פה שאמר למשה, אבל לא הודיע למשה כל מה שנתן לו בעל פה היכן הוא רמזו בתורה שבכתב וזו היא עבודת בני ישראל עמלי תורה ללבש ההלכות שנאמרו למשה בסיני והסודות והדרשות כלן יתנו להם מקום בתורה שבכתב, ולזה תמצא באו התנאים וחברו תורת כהנים וספרי וכו' וכל דרושתם בכתובים אינם אלא על פי ההלכות והלבישם בתורת ה' תמימה שבכתב, ואחריהם ועד היום זו היא עבודת הקודש בני תורה לדייק המקראות וליישבם על

ואף היו מהאמוראים שאמרו שגדלותם בתלמוד רבה משל האמוראים הראשונים⁶⁸.

ובאחד מספרי הקבלה הקדומים כתוב שבימי הבית השני התורה היתה גדולה יותר מאשר מיום שניתנה בו תורה ועד בית שני⁶⁹.

והרשב"ם כתב שחז"ל לא הורגלו כל כך בפשוטן של מקראות⁷⁰.

והרמב"ם כתב שאין ביכולת שום אדם לזכור כל התלמוד בעל פה⁷¹, וכלשון התלמוד⁷² "אישתמיטתיה". אף בנו הביא אפשרות שנתעלם ממנו מדברי

מקורות מלאים והוספות

פי המאמרים שהם תורה שבעל פה, וזו היא עבודת התורה הנקראת ארץ החיים, וענין זה לא נמסר למשה כולו לדעת כל תורה שבעל פה היכן היא כולה רמוזה בתורה שבכתב, ולזה אמרו ז"ל שדרש רבי עקיבא דרשות שלא ידעם משה, אין הכוונה שלא ידע משה עקרון של דברים הלא ממנו הכל אפילו מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש, אלא שלא ידע סמיכתם ודיוקם היכן רמוזים בתורה".

⁶⁸ ברכות כ ע"א: "אמר ליה רב פפא לאביי: מאי שנא ראשונים דאתרחיש להו ניסא, ומאי שנא אנן דלא מתרחיש לן ניסא? אי משום תנויי – בשני דרב יהודה כולי תנויי בנזיקין הוה ורש"י: לא היו גדולים בכל גמרא של ארבעה סדרים אלא בתלתא בבי שלנו, ואנן קא מתנינן שיתא סדרי. וכי הוה מטי רב יהודה בעוקצין האשה שכובשת ירק בקדרה ואמר ליה זיתים שכבשן בטרפידן טהורים אמר: הויות דרב ושמואל קא חזינא הכא ורש"י: טעם המשניות הללו קשה עלי ככל הקושיות שהיו שני רבותי מתקשין בהן בכל הגמרא, ואנן קא מתנינן בעוקצין תליסר מתיבתא".

⁶⁹ ספר שר התורה, שנדפס בסוף היכלות רבתי, בתחילתו: "אמר רבי ישמעאל, כך אמר רבי עקיבא משום רבי אליעזר הגדול: מיום שניתנה תורה עד שנבנה הבית האחרון, תורה ניתנה, הדרה לא ניתנה. ויקרה גדולתה ותפארת שלה, אימתה פחדה עטרת גאוותה וגאונה, זיוה וזיוותה עוזה ועיזוזה, ממשלתה וגבורתה – לא ניתנה. עד שנבנה הבית האחרון ובית המקדש השני שרתה בו שכינה".

⁷⁰ רשב"ם בראשית לז ב: "והראשונים מתוך חסידותם נתעסקו לנטות אחרי הדרשות שהן עיקר, ומתוך כך לא הורגלו בעומק פשוטו של מקרא, ולפי שאמרו חכמים אל תרבו בניכם בהגיון, וגם אמרו העוסק במקרא מידה ואינה העוסק בתלמוד אין לך מידה גדולה מזו, ומתוך כך לא הורגלו כל כך בפשוטן של מקראות, וכדאמ' במסכת שבת הוינא בר תמני סרי שנין וגרסינ' כולה תלמודא ולא הוה ידענא דאין מקרא יוצא מידי פשוטו. וגם רבינו שלמה אבי אמי מאיר עיני גולה ורש"י שפירש תורה נביאים וכתובים נתן לב לפרש פשוטו של מקרא, ואף אני שמואל ב"ר מאיר חתנו זצ"ל נתווכחתי עמו ולפניו והודה לי שאילו היה לו פנאי היה צריך לעשות פירושים אחרים לפי הפשטות המתחדשים בכל יום".

⁷¹ הקדמת הרמב"ם למשנה, בסופה, ד"ה וראיתי: "ואין ביכולת שום אדם לזכור כל התלמוד על פה".

⁷² בכמה וכמה מקומות.

התלמוד⁷³.

וכתב הרלב"ג שאינו מחויב במה שנעלם מן הקודמים שיעלם מן הבאים אחריהם⁷⁴.

והאר"י העיד על עצמו שהוא זוכה לגילויי רזי וגנוי תורה אשר מעולם לא נשמעו ולא נודעו אף בזמן התנאים, ומה שלמד בחלום אחד אינו יכול לסיים לדרוש בשמונים שנה⁷⁵, וכן כתב עליו מהרח"ו שהשיג בחכמת הקבלה מה שלא השיגו בכל הספרים שקדמוהו, כיוון שנגלה עליו אליהו ז"ל⁷⁶. אמנם

מקורות מלאים והוספות

⁷³ כסף משנה הל' שגגות פ"ז ה"ו: "מצאתי כתוב שנשאל ה"ר אברהם בנו של רבינו, למה אמר יראה לי, והלא גמרא ערוכה בריש ב"ק 'מאי איכא בין אב לתולדה נ"מ דאי עביד שני אבות בהדי הדדי א"נ שתי תולדות בהדי הדדי מיחייב תרתי, א"כ מאי 'יראה לי' דקאמר? והשיב: לא אמר בגמרא שתי תולדות של שני אבות, ולפיכך אמר 'יראה לי', שאפשר לומר דהאי דאמרינן בגמרא שתי תולדות של אב אחד לאו אליבא דהלכתא. ואפשר שנתעלם זה המקום ממנו ז"ל בעת שכתב יראה לי. ומ"מ הדין אמת ואליבא דהלכתא. עכ"ל".

⁷⁴ מלחמות השם (לרלב"ג), הקדמת המחבר, עמוד 4 (מהדורת תרפ"ג): "בראותם השלמים הקודמים באומתנו... לא חקרו בזה המבוקש כמו זאת החקירה, ויחייבו [יסקון] מזה הימנע השגת זה המבוקש בדרך העיון, שאם היה אפשר זה, לא היה נעלם מן הקודמים. אלא שזו סיבה חלושה מאוד, לפי שאינו מחויב במה שנעלם מן הקודמים שיעלם מן הבאים אחריהם, כי הזמן מספיק בהוצאת האמת... ולולא זה לא נמצא איש חוקר בחכמות מהחכמות, אם לא במה שלמדתם מזולתו, ואם הונח העניין כן, לא היתה בכאן חכמה כלל, וזה מבואר הביטול".

⁷⁵ שבחי האר"י (מהדורת תשט"ו) עמוד 3 סוף ד"ה איש: "א"ל האר"י ז"ל: תמיד כשאני ישן נשמתי עולה למעלה דרך שבילין ונתיבות הידועין לי, ומלאכי השרת באין כנגדי ומקבלין נשמתי ומביאין אותי לפני מטטרון שר הפנים והוא שואל אותי לאיזה ישיבה אני רוצה לילך כנזכר, ובאותן הישיבות מוסרין לי רזי וגנוי התורה אשר מעולם לא נשמעו ולא נודעו אף בזמן התנאים ע"ה.

א"ל כמהור"ר אברהם הלוי: ולא יגלה לי הרב מה שלמדו לו [בחלומי] עתה בזה הפעם? התחיל הרב ע"ה לשחק, אמר: אני מעיד עלי שמים וארץ, אילו הייתי דורש שמונים שנים רצופים בלי גוזמא לא יכולתי לסיים מה שלמדתי בזה הפעם בפרשת בלעם והאתון".

⁷⁶ ספר הגלגולים (למהרח"ו), פתיחה: "השגות מורי זלה"ה [והאר"י] בחכמה זו. כי בתחילה היה טורח בזה הרבה מאוד... ואח"כ נגלה עליו אליהו ז"ל והיה מבין ומשיג כל הדברים... עד הרב [והאר"י] ז"ל לא היה מי שהשיג בחכמה זו על אמיתתו כמוהו בכל הספרים שמקורם. כי אינם מכוונים על אמיתת הקבלה וזולתה שנגלה עליו אליהו ז"ל".

ר' יעקב אבולעפיה⁷⁷ ועוד, ערערו על כך⁷⁸.

רבי נחמן מברסלב העיד על עצמו שהוא אמר תורה ממקום גבוה יותר מכל הצדיקים שקדמו לו⁷⁹. וכבר הזכרנו⁸⁰ שהירבה לשבח עצמו יותר מדרכם של שאר גדולי ישראל ועוד.

והבית ישי אף הוכיח מדברי תיקוני הזוהר שמבחינת הסברה ועומק העיון

מקורות מלאים והוספות

⁷⁷ נולד בצפת, נסמך ע"י מהר"י בירב (הראשון), שימש ברבנות בגאליפולי (בתורכיה) ובדמשק, ניהל בדמשק ישיבה שיצאו ממנה תלמידי חכמים. בסוף ימיו חזר לצפת. כתב פסקים וחיבר ספר שו"ת (שלא הגיע לידינו). כמה מתשובותיו נדפסו בספריהם של גדולי דורו (שו"ת מהר"ח ש, שו"ת מהריט"ץ, שו"ת מהרי"ט) (כל הנ"ל באנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל (מרדכי מרגליות), ערך ר' יעקב אבולעפיה).

ר' יעקב חלק על האר"י ועל מהר"ח, ובספר שבחי מהר"ח מספר עליו ר' חיים ויטאל (שנת ה'שס"ח, עמודים סד"סה): "חלם הר"ר אליה עמיאל... ושלחביות ואבוקות וניירות לאין קץ... וישאלני ר' אליה הנ"ל מה המה אלו השלחביות, ואמרתי לו הן כל נשמות הצדיקים... ועמו היה יושב מורי ז"ל האשכנזי [האר"י], ואמר מורי ז"ל: 'הביאו לפנינו את יעקב אבואעלפייא', וילכו הר"ר אליעזר אזכרי והר"ר ר"מ גלאנטי, ויביאוהו שם, וכל הצדיקים הנ"ל כולם לבושים לבנים, ואני גם כן הייתי לבוש ציץ אחד ולבן. ויעקב הנ"ל לבוש שחורים ומעוטף שחורים במסווה על פניו וראשו חקנו...".

⁷⁸ ארי נוהם (לר' יהודה אריה די מודינא) פרק כ"ה (עמודים פ"פא): "התחיל הגאלאנטי לספר ממעשה ניסים ונפלאות האר"י ז"ל מהכתובים לעיל... ואחרי רוב דבריו נתחזק הרופא ז"ל ור' אליהו מונטאלטו... והתחיל לזעוק... איני יכול עוד להחריש ולסבול, חי האמת! הכל שקר וכזב, אותותינו לא ראינו, אין עוד נביא ואין איתנו יודע עד מה, או היה מכשף או שקר הם כל אלה, ואל תוסף דבר אלי עוד בדבר הזה. ועוד זאת לא אעלים ממך, שחכם אחד גדול וחסיד מבני ישיבותינו (את שמו לא כתוב אלא אגידנו לך פה אל פה)... אמר שכמה פעמים הר"ר יעקב אבולעפיה ז"ל שהיה כרע כאח להר"י ז"ל, אמר לו, לא היו דברים מעולם מהסיפור מפעולותיו אלו, ושאל גם הוא היה אומר לו שלא כנים הדברים שאומרים עליו... ומכל מקום לא יהיו דברי אלה ח"ו לגנות החכם האר"י ז"ל, כי חכם וחסיד היה. אבל האותות והמופתים והנבואה והחיות מתים וכיוצא – במחילה מעצמותי הטהורות איני מאמין, כי לא יכנס בדעתי שבקבלה הזאת יוכלו לעשות זאת, וכן אומר מתלמידי המובא ר"ח קאלאבריס נ"ע, כבודו במקומו יונח. אחשוב שהיה חכם וחסיד, אבל לא הנאמר עליו ממעשה ניסים ורוח הקודש... והחכם הר"ר ר' ישראל סרוק ז"ל שהיה מגדולי תלמידיו... מה אומר לך את אשר תהיתי אקנקניה בזה, ועל ידי שלשים ורבעים ואנשים שהיה חייב להם מהטובות שעשו לו, ולא נמצאו בו אפילו פעולה קלה, מאשר היו מדברים ממנו".

⁷⁹ חיי מוהר"ן שג: "אמר שידע כל הצדיקים שהיו מאדם הראשון עד עכשיו מאיזה מקום היו ומאיזה מקום הם אומרים תורה... אבל אני אומר תורה ממקום שהוא למעלה מאלו המקומות ואפילו אם בא אצלי תורה מאלו המקומות איני רוצה בהם כי אני רוצה רק חדשות ואין שהוא מקבל תורה ממקום שלא קיבל ממנו שום אדם בעולם".

⁸⁰ לעיל פרק נז.

בטעמי ההלכה, יש מעלה לאמוראים על התנאים⁸¹.

ר' צדוק הכהן מלובלין כתב שהגם שהדורות מתקטנים, בכל דור ודור הקדושה הולכת ומתגלית יותר⁸².

והראי"ה קוק כתב בכללות שההווה כולה מתפתחת ועולה כשם שהדבר ניכר בחלקים ממנה⁸³.

והכוזרי השני חידש שכל מה שאמרו בתלמוד שליבם של הדורות הקדומים היה פתוח יותר, משל האחרונים⁸⁴ – אין זה כלל שככל שהעולם מתקדם כך מתמעטת דעת בני האדם, אלא הוא רק לגבי זמנם, שבאותם דורות הלכו ונתרבו הצרות הגזירות והטרדות⁸⁵.

אף בענייני יסודות האמונה, היו גדולים מהראשונים ואפשר שאף קודם להם, שסברו שהקב"ה בעל גוף⁸⁶, וכבר נדחו דבריהם מדעתם של כלל

מקורות מלאים והוספות

⁸¹ בית ישי דרשות סי' טו ד"ה והנה וד"ה אכן: "והנה בתיקוני זוהר איתא דאמוראים בחג"ת [חסד גבורה תפארת] ואילו תנאים בנה"י [נצח הוד יסוד]... והוא תמוה מאוד. וכבר תמה על זה האריז"ל... אכן לפי המבואר לא מפלאת ולא רחוקה לומר, דאם כי מבחינת סדר הדורות והקבלה היה צריך להיות תנאים בחג"ת ואמוראים בנה"י. אבל מבחינת סברא ועומק העיון בטעמי ההלכה, העניין בהיפך. ואתי שפיר דברי הזוהר כפשוטם. שהדבר יסודתו בהררי קודש, שכך נסתבבו הדברים מכבשי דרחמנא".

⁸² צדקת הצדיק אות רלח ד"ה והיינו: "והיינו כנודע דכל נפש מישראל יש לו כח מיוחד בקדושה, וכמספר הדורות שעברו כך הם מספר כוחות הקדושה והדברי תורה שנתגלה בעולם. ולכך בכל דור ודור הקדושה הולכת ומתגלית יותר, הגם שהדורות מתקטנים כנודע, לפי שכבר נתגלו דברים שנגלו לקודמים כנודע ממשל דגס על גבי ענק".

⁸³ אורות הקודש ח"ב אות יט עמוד תקלז: "ההתפתחות, ההולכת במסלול של התעלות, היא נותנת את היסוד האופטימי בעולם, כי איך אפשר להתיימש בשעה שרואים שהכל מתפתח ומתעלה... ההווה כולה מתפתחת ועולה כשם שהדבר ניכר בחלקים ממנה".

⁸⁴ עירובין נג ע"א, כפי שהובא לעיל.

⁸⁵ כוזרי שני (מטה דן) וידוח שלישי אותיות נא, נז, נח: "דאמר רבי יוחנן ליבן של ראשונים כפתחו של אולם שרוחבו עשרים אמה, ושל אחרונים כתפחו של היכל שרוחבו עשר, ואנו כמלוא נקב מחט סידקית..."

אמר הכוזרי... קשה לי במאוד מאוד להאמין שכל עוד שהעולם מתיישן והולך, דעתן של בני אדם גם כן מתמעט והולך. וזהו דבר שאין הדעת סובלתו והניסיון מכחישו, שהרי עינינו הראות שבחכמי אומות העולם טובה ציפורנן של אחרונים מכרסן של ראשונים. אמר החבר: מיעוט הלב שאמרו על עצמם האחרונים, אינו ממיעוט השכל, אלא מרוב הצרות והגזירות והטרדות. אבל המקובלים יפרשו להיפך, ואין לי עסק עכשיו בנסתרות".

⁸⁶ בדלעיל פרק י.

ישראל, כידוע. ואפשר שכך גם לגבי סוגיות נוספות בעולם המחשבה.
סוגיה זו קשורה לשאלה מדוע אנו מחויבים לדברי חז"ל, שנדון בה בשער
הבא.

השער העשירי:

דברי חז"ל

פרק נט

הטעם שאנו מחויבים לדברי חז"ל

ידוע שהאמוראים לא יכולים לחלוק על התנאים, וכן אין לכל חכמים שאחר התלמוד רשות לומר דבר נגד התלמוד¹. בטעם לזה נחלקו המפרשים.

רוב המפרשים סוברים שאין הכוונה שהאמת המוחלטת תמיד עם הקדמונים², שאינו מחויב במה שנעלם מן הקודמים שיעלם מן הבאים אחריהם³, והראיות שבתלמודנו אינן ראיות גמורות⁴. אלא שהוא מכללי פסיקת ההלכה, משום שרוב חכמי ישראל שבזמן ההוא הסכימו לדברי

מקורות מלאים והוספות

¹ שו"ת נודע ביהודה מהדורא תניינא אבן העזר תחילת סי' עט: "דע תלמידי החביב ויהיו דברים הללו חקוקים על לוח ליבך לזיכרון: הכלל הגדול שאין לכל חכמים שאחר התלמוד רשות לומר דבר נגד התלמוד, והאומר דבר לסתור קוצו יו"ד מדברי התלמוד לא יחשב בכלל חכמי ישראל".

ביאור הגר"א חושן משפט סי' כה ס"ק ו: "דעל הגמרא אין רשות להוסיף ולא לגרוע, כ"ש לחלוק, כמ"ש בפרק הפועלים [בבא מציעא פו ע"א] רבינא ורב אשי סוף הוראה".

² וסברה היא, שגם לגבי מסקנה ברורה של התלמוד, אין לנו ודאות גמורה שהיא האמת המוחלטת, שהרי יש שהתלמוד הירושלמי הסיק אחרת.

³ מלחמות השם (לרלב"ג), הקדמת המחבר, עמוד 4 (מהדורת תרפ"ג): "בראותם השלמים הקודמים באומתנו... לא חקרו בזה המבוקש כמו זאת החקירה, ויחייבו [יסיקו] מזה הימנע השגת זה המבוקש בדרך העיון, שאם היה אפשר זה, לא היה נעלם מן הקודמים. אלא שזו סיבה חלושה מאוד, לפי שאיננו מחויב במה שנעלם מן הקודמים שיעלם מן הבאים אחריהם, כי הזמן מספיק בהוצאת האמת... ולולא זה לא נמצא איש חוקר בחכמות מהחכמות, אם לא במה שלמדתם מזולתו, ואם הונח העניין כן, לא היתה בכאן חכמה כלל, וזה מבואר הביטול".

⁴ רמב"ן בהקדמה לספר מלחמת ה': "ידוע כל לומד תלמודנו שאין במחלוקת מפרשיו ראיות גמורות ולא ברוב קושיות חלוטות, שאין בחכמה הזאת מופת ברור כגון חשבון התשבורת וניסיוני התכונה. אבל נשים על כל מאודנו ודיינו מכל מחלוקת בהרחיק אחת מן הדעות בסברות מכריעות".

התלמוד⁵, ובמרוצת הימים נתגבשה קבלה⁶ שלא יחלקו עליו⁷, וכן המשניות והברייתות נסדרו בהסכם כל חכמי הדור⁸, ויש מי שהוסיף שיש להם הכוח של בית דין הגדול⁹, וקבלת האומה היא חובת דין תורה ממש והיא למעלה מכל חובה¹⁰, ואינה נובעת דווקא מגדלותם של הדורות הקודמים¹¹. וכן כל

מקורות מלאים והוספות

⁵ דרשות הר"ן תחילת דרוש יב ד"ה וזה: "וזה ענין הסכמת הגמרא, ושאינן ישראל רשאי לחלוק על דבריו כלל, והיא לנו מצות עשה מן התורה, לפי שבזמן ההוא היו חכמי ישראל מקובצים בישיבותיהם לאלפים ולרבבות... וכיוון שהסכימו רוב מנין החכמים ההם בדברים המוסכמים בגמרא, נצטוונו לילך אחריהם מזאת המצווה שהיא אחרי רבים להטות".

⁶ בית ישי דרשות סי' טו ד"ה ודע: "ודע, דקבלה זו שאנו אומרים, אין פירושה שהיה שם ביום מסוים מעמד של קבלה... אלא במרוצת הימים נתגבשה קבלה זו".

⁷ כסף משנה הלכות ממרים פ"ב ה"א: "ואם תאמר אם כן אמאי לא פליגי אמוראי אתנאי?... ואפשר לומר שמיום חתימת המשנה קיימו וקבלו שדורות האחרונים לא יחלקו על הראשונים, וכן עשו גם בחתימת הגמרא שמיום שנחתמה לא ניתן רשות לשום אדם לחלוק עליה".

לנבוכי הדור (הרא"ה קוק) פרק יג: "חתימת התלמוד הלא באה מקבלת האומה כולה את התלמוד לספר מחוקק לדון על פיו בכל דרכי התורה. והקבלה אמנם היתה מפני הגלות והפיזור". וחזר על דבריו בבאר אליהו סי' כה ס"ק ו.

⁸ קובץ שיעורים בבא בתרא אות תרלג: "דהא דמותבין תיובתא מתנא לאמורא הוא רק אם דברי התנא נשנו במשנה או בברייתא... משום דמשניות וברייתות נסדרו בהסכם כל חכמי הדור".

⁹ קובץ שיעורים ח"ב קונטרס דברי סופרים סי' א אות ו: "דחתימת המשנה היה ג"כ בקיבוץ כל חכמי ישראל או רובן אשר להן הכח של ב"ד הגדול, ואסור לשום אדם לחלוק עליהן בלתי אם יש גם להחולקין כח של ב"ד הגדול, ואפשר שבשעת חתימת התלמוד היה להן כח לחלוק גם על המשניות כמו בכל ב"ד גדול שיכול לחלוק על ב"ד גדול שקדם לו אפילו אם הוא קטן מהראשון בחכמה ובמנין, אבל בין חתימת המשנה לחתימת הגמרא בין הזמנים האלו לא נמצא קיבוץ כל חכמי ישראל ביחד ולא היה להן כח של ב"ד הגדול, וממילא אי אפשר להן לחלוק על המשניות שנשנו בהסכמת רוב חכמי ישראל".

¹⁰ לנבוכי הדור (הרא"ה קוק) פרק ו' ד"ה וממוצא: "הדבר הזה הוא ממושכלות הפשוטות שחובת האומה בכללה להתנהג אחרי זקניה וחכמיה, וחובת היחידים שבאומה להתנהג על פי המרכז הפשוט בכללה. וזאת היא ודאי חובת דין תורה ממש, והיא למעלה מכל חובה, עד שראויה להיות יסוד לכל חובה קדושה".

כי הלוא גם לעיקר קיום התורה, אף על פי שהיתה על פי ד' ממש, מכל מקום קבלו חז"ל שאנו צריכים להיות החובה גמורה בה דווקא לקבלה ברצון, היינו רצון והסכמת כלל האומה. ובתורה מפורש שקבלנו עלינו התורה באמירתנו 'נעשה ונשמע'".

¹¹ לנבוכי הדור (הרא"ה קוק) פרק ו' ד"ה אם כן: "שאפילו אם היו בוני התלמוד קטנים במדרגה באין ערוך ממה שהם באמת, מכל מקום כיון שזכינו למרכז באומה, להבין ולהורות מפיו כל משפטי התורה, והאומה קבלה עליה ונתפשט בה, שוב כל פורץ גדר הוא מאבד הונה וקיומה של כלל האומה".

והידיעות שבאו לנו מגדולתן של ראשונים ז"ל אינן אלא מפני שכך היא אמיתתן של דברים,

כללי פסיקת ההלכה שבתלמוד אינם מבררים את האמת המוחלטת¹², אלא נועדו לצורך הדורות, למעט במחלוקות¹³.

אמנם הגר"ח מבריסק סובר שאין שום כלל שאמורא לא יכול לחלוק על תנא, וזה שהתלמוד מקשה מדברי תנא על אמורא הוא משום שמסתמא בוודאי שאילו ידע את דברי התנא לא היה חולק עליו. אבל במקום שמכיר את דבריו וחולק עליו, אפשר שההלכה תהיה כדברי האמורא¹⁴.

מאידך, החזון איש כתב שאין זה רק מכללי פסיקת ההלכה שאי אפשר לחלוק על קדמונים, אלא שבוודאי שהאמת לעולם עם הקדמונים, ואי

מקורות מלאים והוספות

ולא מפני שאי אפשר לקיום התורה מבלעד. או אם יצויר שהיו אנשים כערכינו שנתן רשות לחלוק עליהם, חלילה, שלילת הרשות לחלוק אינה תלויה בגדולת האומר. כי לפעמים יחלוק אחרון קטן על גדול מראשונים והאמת כדברי האחרון. אלא, מפני שבכל זמן שראו גדולי ישראל, בשעה שהיה לעמינו מרכז קבוע שראוי לחתום תורה שלא תתרבינה עוד מחלוקות, סתמו שלא יחלוק אדם במעשה על הנאמר בדורות הראשונים וזלתי להכריע ביניהם. ותיקנו זה מפני תקנת האומה ואשרה, וממילא נקבעו לחובה שאין לסור ממנה, והיוצא ממנה הוא פורש מדרכי ציבור ומוציא את עצמו מן הכלל. על כן משנחתמה המשנה נקבעה ההוראה שלא לחלוק על הנשנה בתורת הלכה בדורות הראשונים התנאים והקודמים להם, רק מותר להכריע ביניהם. ונתקנו גם כן כללי ההכרעה במיטב הגיון. ואחר כך כשזכינו למרכז התלמוד ונתפשט בישראל, קבלה האומה שלא לחלוק על דבר מדבריו, וזלתי להכריע במקום שלא היכרעה המחלוקת. על כן רק קבלת האומה היא המכרעת. והמעז פנים לעקור דבר מן התלמוד ולהקל בו ראש, הוא בועט בכלל האומה".

¹² שו"ת מהרי"ק סוף סי' קס"ה: "שבכל התלמוד שפוסק פלוני ופלוני הלכה כפלוני, שלא ירדו בעלי התלמוד לסוף כל מחלוקת ומחלוקת לומר שיהיה הדין פסוק כדברי אותו שפסקו כמותו, כי לא יכלו חכמי התלמוד להכניס ראשיהם בין סלעי מחלוקת התנאים והאמוראים בכל מקום ולדעת הדין עם מי בכל מקום בפרטות, אלא שהלכו אחרי הרוב כגון שראו שתנא אחד היה חריף יותר או מקובל מרביותיו יותר מחבירו, וכן באמוראים, ועל זה סמכו לפסוק הלכה כמותו, לבד בקצת מקומות שידעו שהלכה כחבירו החולק עליו. וכח היה ביד חכמי התלמוד לקבוע ההלכות כאשר נראה בעיניהם בלי ספק עד רב אשי ורבינא שהיו סוף הוראה, ועל דרך זה קבעו ההלכות".

¹³ אוצרות הראי"ה ח"ג אות ד "כללי הוראה" ד"ה אמנם: "כאשר נדון בדברי מהרי"ק בתמצית דבריו ז"ל, נמצא שכוונתו היתה... מפני ההכרח שהיה לחכמי התלמוד לקבוע הלכות לדורות, הם היו רשאים להשתמש ג"כ בהכרעה כזאת [כללי פסיקת ההלכה במחלוקות] שהיא כללית והיא מכרעת בדרך רוב. א"כ היה זה רק מפני צורך הדורות למעט במחלוקת בכל האפשרות כפי מה שראתה חכמתם הגדולה".

¹⁴ קובץ שיעורים בבא בתרא אות תרלג: "וד"ז שאלתי מכר' מו"ר הגר"ח הלוי זצ"ל מבריסק, והשיב, דבאמת גם אמורא יש בכוחו לחלוק על תנא, והא דמותבין תיובתא מתנאי לאמוראי, הוא משום דאמורא אינו חולק על תנא, ואילו ידע דברי התנא לא היה חולק עליו, אבל במקום שחולק להדיא, אפשר להיות הלכה כמותו. עכ"ד".

אפשר ששיגור האמוראים מה שלא השיג אחד מן התנאים, והוסיף שכך גם לגבי האחרונים ביחס לראשונים¹⁵. ולגבי השולחן ערוך והרמ"א כתב האורים ותומים שרוח ה' נוססה בקרבם להיות לשונם מכוון להלכה, ואף בלא כוונתם¹⁶. והגר"א כתב שחכמים לא יטעו בדין¹⁷. עוד הוסיף החזון איש וחיידש, שהשגחתו יתברך הגנה גם על דיוק כתבי היד שיצאו מידי כל רבותינו בלי פקפוק¹⁸. בוודאי שבדעה זו יש תועלת חינוכית רבה.

לשאלה זו – האם המחויבות לדברי התלמוד נובעת רק מקבלת חכמי

מקורות מלאים והוספות

¹⁵ קובץ אגרות (חזון איש) ח"ב איגרת כד: "שדור אחר המשנה ראו את מיעוט הלבבות נגד בעלי המשנה, וידעו לבטח שהאמת לעולם עם הראשונים, ואחרי שידעו אמיתת הדבר שאי אפשר ששיגורם הם האמת מה שלא השיג אחד מן התנאים, לא היו רשאים לחלוק, והיו שונים רק את כל דברי התנאים שקדמום... וכה אנו עושין נגד הראשונים".

¹⁶ אורים ותומים (ר' יהונתן אייבשיץ) תקפו כהן סוף סימנים קכג-קכד ד"ה ולדעת: "ולדעתי אין ספק כי הכל בכתב מייד ה' השכיל על ידם. כי קושיות רבות שהקשו עליהם אחרונים ותירצו בדרך חריף ועמוק, וכמו כן כללו במתק וקוצר לשונם דינים הרבה, ולאין ספק שלא כיוונו להכל, כי איך היה אפשר לרוב המלאכה מלאכת שמים שהיה עליהם, ומי הוא הגבר שיעשה חיבור על כל התורה לקוח מכל דברי הראשונים ואחרונים ולא יכבד עליהם מלאכה מלאכת שמים. רק רוח ה' נוססה בקרבם להיות לשונם מכוון להלכה בלי כוונת הכותב, וחפץ ה' בידם הצליח. ולכן ח"ו לומר קים ליה נגד הכרעת המחבר ורמ"א".

מחשבות חרוץ (ר' צדוק הכהן מלובלין) אות טו ד"ה ונראה: "וכבר העיר בתומים בקיצור תקפו כהן על השולחן ערוך, דמאחר שנתקבל בכל ישראל ודאי רוח ה' דיבר בו והכל בכתב מייד ה' עליו השכיל, אף מה שהוא לא כיוון כלל לזה, עיין שם. וכן בזה, הגם דהם ודאי לא כיוונו בכך, מכל מקום מאחר שמלאכת שמים הצליח בידם להתקבל לפסק עד שכל דבריהם אצלינו תורה שלימה ובכלל התורה שבעל פה, נוכל לרמוז בהם מה שלא כיוונו בבכל תורה שבעל פה שבידינו שהוא ממש דוגמת התורה שבכתב, כי כולם מרועה אחד ניתנו והכל ברוח הקודש ולא בא שום דבר על צד המקרה וההזדמן".

¹⁷ גר"א משלי טז: "העניין, מאן מלכי רבנן, ששפתותיהן כמו קסם, אף שיטעו לפי השאלה, מכל מקום במשפט לא ימעל פיו, כלומר בדין עצמו לא יטעו, כי בסוף יתגלה שלא כן היה המעשה, כמ"ש בגיטין עז ע"ב 'הוא ש"מ כו' איכסיף כו' לסוף איגלאי כו'".

¹⁸ קובץ אגרות (חזון איש) חלק א איגרת לב ד"ה כתב: "כתב לפרש סוגיא... ולהגיה בגמרא ע"פ כת"י מינכן, וכי כל חכמי הדור מזמן הראשונים עד עכשיו כולם לא עמדו על האמת מפני שסופר אחד טעה והוסיף דברים בגמרא מליבו והכשיל את כל החכמים? ואני לא מהם ולא מהמונם, וכתב יד שהיה ביד הראשונים ז"ל מסרו נפשם עליהם, והשגחתו יתברך שלא תשתכח תורה מישראל הגינה עליהם, וכשהחלו להדפיס את הגמרא מסרו חכמי הדור נפשם על זיקוקו והגדתו. ואם אמנם נהנים מהכתב יד לנקות השיבושים המתהווים במשך הזמן, אבל דבר שיצא מייד כל רבותינו בלי שום פקפוק – חלילה להרוס... ומאן לימא לן שלא היה ידוע [כתב יד מינכן] לבלתי מדוקדק, ובכל אופן הוא בטל כחרס הנשבר נגד הגירסא המקובלת... כשאנו סומכים על הקבלה, תורת רש"י ותוס' וכל החכמים, ודאי היא התורה... וראוי היה לגנוזם [את כתבי היד], שההפסד יתר על השכר".

ישראל, או שבוודאי שהאמת לעולם עם הקדמונים – יש השלכות עצומות לכל דברי חז"ל שעליהם לא חלה קבלת החכמים: מימרות של תנאים שלא נכללו במשניות ובברייתות¹⁹, טעמי ההלכות²⁰, נוסח הפסוקים²¹, דברי אגדה, וכן כל דבר שאינו הלכה למעשה²², אלא בשביל דרוש וקבל שכר או למיסבר קראי וכדומה²³. ונאריך בכך בפרק הבא.

ואכן, כיוון שבמקרים אלו מצאנו רבים שחלקו על דברי חז"ל, דחה הבית ישי את דברי החזון איש²⁴. ואף העיר שהחזון איש עצמו נוהג לדחוק

מקורות מלאים והוספות

¹⁹ עליות דרבינו יונה בבא בתרא קלא ע"א: "ואף על פי שאין דרך האמורא לחלוק על התנאים, ה"מ בדבר שסתמו אותו במשנה או בברייתא". שיטה מקובצת שם: "ואף על פי שאין דרך האמוראין לחלוק על התנאים, הני מילי בדבר שסיימו אותו במשנה או ברייתא".

וכן כתב הרמב"ן שם: "ודר' נתן מימרא היא ולא מתני' כדמוכח לישנא דגמרי'". והסביר את דבריהם הקובץ שיעורים שם (בבא בתרא אות תרלג): "ונראה טעם החילוק הזה, משום דמשניות וברייתות נסדרו בהסכם כל חכמי הדור... אבל מימרא נאמרה על דעת עצמו של התנא שאמרה, ולפי' נמצא דהחילוק אינו בין תנאי לאמוראי אלא בין משנה וברייתא למימרא".

²⁰ תוספות סוכה כד ע"א "אשכחן טובא שאין הגמרא חושב עיקר טעם אותו טעם המפורש במשנה", והסביר את דבריהם בבית ישי דרשות סי' טו ד"ה ובתוס': "כי בגוף ההלכה אסור לאמורא לחלוק על תנא, אבל בטעם הדין חולק".

רש"ש שבת ע': "כיוון דהדין דחילוק מלאכות אמת ומקובל, יוכל אמורא להסמיכו על מקרא חדש אשר לא שעררה התנאים".

²¹ שו"ת בנין ציון סי' צח: "היוצא מזה דגם במה דאתי דין מניה [נוסח פסוק שבגמרא שנלמדת ממנו דרשה להלכה], אין הקבלה ודאית שנאמר שעל זה נסמך יותר מעל מסורה אחרת".

²² שו"ת מהרי"ק סוף סי' קס"ה: "ומאחר שכן הוא, תו לא שייך להקשות מה שהקשית, שהרי לא נקבעו ההלכות אלא על מה שהוצרכו לקבוע כגון על דינים שהיו נוהגין בימי חכמי התלמוד, אבל על דיני נגעים וכיוצא בהם דלא היו נוהגים מאז לא קבעו בהם הלכה ולא דיברו בהם כלל באומנם פלוני ופלוני הלכה כפלוני, ואדרבה, היכא שהתלמוד פוסק בכיוצא כזה "הלכה כפלוני" פריך עליה וכי הלכתא למשיחא כו'".

²³ אוצרות הראי"ה ח"ג אות ד "כללי הוראה" ד"ה אמנם: "כאשר נדון בדברי מהרי"ק [שהבאנו לעיל]... א"כ היה זה רק מפני צורך הדורות למעט במחלוקת בכל האפשרות כפי מה שראתה חכמתם הגדולה, ומפני שהכרעה זו אינה הכרעה ודאית על כן אין לדון על פיה כי אם בהלכות הנהוגות, שדווקא בשבילם קבעו לנו את הכללים, אבל בהלכות שאינן נהוגות אם נרצה לדעת הלכה איך היא נוטה למעשה, בשביל דרוש וקבל שכר או למיסבר קראי וכה"ג, אין לנו לדון ע"פ הכללים, כ"א רשות נתונה לכל חכם הראוי לכך להכריע את ההלכה כפי אשר תורהו רוח מבינתו".

²⁴ בית ישי (הרב שלמה פישר) דרשות סי' טו ד"ה וגוף: "וגוף הדברים [דברי החזון איש] אינם נכונים". והביא לזה כמה וכמה ראיות.

בלשונות הראשונים בשינויי ודחויי, באופן שנראה שלא זו היתה כוונתם האמיתית, אלא שהאיסור לחלוק על דבריהם הצריכו לכך²⁵, וכפי שיש מי שביאר אף באוקימתות שהעמידו האמוראים את דברי התנאים²⁶. ועוד, שלעיתים חלק החזון איש על ראשונים גם בלא שינויי²⁷.

לחלוק על חז"ל כשיש ראיות מוחלטות

הראי"ה קוק כתב שהאמוראים חלקו על תנאים בהלכה, במקרים שהיו לדבריהם ראיות ברורות²⁸.

וכן מצינו שהיעב"ץ דחה בחריפות את דברי התוספות בהלכה²⁹, כאשר הם נראו לו תמוהים³⁰. אמנם מהיוצא מן הכלל אתה למד על הכלל, עד כמה

מקורות מלאים והוספות

²⁵ בית ישי (לרב שלמה פישר) דרשות סי' טו ד"ה ובוזה: "ובזה תבין ענין הדוחקים והאוקימתות שעושים האמוראים כשמקשים עליהם מדברי התנאים, שרבים תמדה על זה. דהואיל והאמוראים יודעים שהאמת עמדם, ורק האיסור לחלוק (על התנאים) הוא העומד בפניהם, לכן דוחקים בלשון התנאים להתאים דבריהם עם האמת... וכך נוהג החזון איש בעצמו עם לשונות הראשונים".

²⁶ מאירי, פתיחה למסכת אבות ד"ה ועם כל זה: "ועם כל זה נתמעטו הלבבות מרוב הצרות והוצרכו האחרונים [האמוראים] לחבר אחריו [אחרי המשנה] דרך ביאור והרחבה, ולפעמים דרך סתירה ותיקון כשהיו חכמי הדור מסכימים לכך ממה שרואים בו קושיא חזקה, כמ"ש במסכת יום טוב ל"א א' אמר שמואל אין מביאין עצים אלא מן המכונסים בקרפף, והקשו והא' אנן תנן מן הקרפף כלומר ואפי' מן המפורז, ותיירצו מתני' יחידאה היא. וכן אמרו סמי מכאן כך וכן. וכן אמרו פרת חטאת אינה משנה. וכן בפרק החולץ מ"ג א' על משנת מסרק של פשתן שנטלו שיניו האמורה בטוהרות מסכת כלים פ"ג מ"ח רבי יוחנן ור"ל דאמרי תרויהו אינה משנה. וכן תמיד איתמר חסורי מחסרא כו'. וכן לאו תרוצי מתרצת לה, תריץ ואימא הכי. וכן הרבה כיוצא באלו, כמו שנעשה היום אף אנחנו מראשינו וזקנינו הקודמים ועוברים לפנינו ועל ראשינו, וכמ"ש דרך כלל מקום הניחו לנו כו', כלומר שאין השלימות נמצא בנבראים ואפי' במובחרים שבהם עד שלא יהיו אחרונים רשאים לחלוק עמדם בקצת דברים".

²⁷ חזון איש אבן העזר סי' קמג אות ו ד"ה ואמנם: "ואמנם יש מקום לנטות מדברי רבותינו בעלי התוס'..."

חזון איש נגעים סי' י אות יד: "ומיהו יש מקום לנטות מדברי הר"מ...". בהבנת שיטתו שנהג נגד הכלל שכתב בעצמו, יש לעיין האם הוא משום שאין למדין מן הכללות, או שהכלל הוא לתועלת חינוכית בלבד.

²⁸ באר אליהו (לראיה קוק) סי' כה ס"ק ד: "ומשום הכי נמי אמרינן בכמה מקומות בש"ס ל"ת הלכתא כהך מתניתא" וגם במקום שאין במפורש תנא החולק, אלא בדרך הוכחה וראיה), הרי שדוחים האמוראים מתניתא הנשנית מתנאים הקודמים להם בזמן ובמעלה, מכח ראיות ברורות".

²⁹ תוספות תענית טו ע"ב: "ונותנין [בתענית] אפר על גבי כו' [התיבה ובראשיהם] – ואותו אפר הוי מעצם אדם, שהרי הוא האפר הוי לזיכרון העקידה ובעקידה היה עצמות".

³⁰ יעב"ץ על תוס' תענית טו ע"ב ד"ה ונותנין: "צ"ע מניין רגליים לבדות דבר כזה, אך זר הוא

מקרה זה הוא מיעוטא דמיעוטא שאינו שכיח כלל.

פרק ט

לחלוק על חז"ל בעניינים שאינם הלכתיים

כיוון שבפרק הקודם ראינו שלרוב המפרשים אין זה שהאמת המוחלטת תמיד עם הקדמונים, אלא שהוא כלל מכללי פסיקת ההלכה שקיבלו על עצמם שלא לחלוק על הקדמונים, ממילא אין הדבר שייך אלא רק בענייני הלכה.

אכן ישנם כמה מקורות לכך שבעניינים שאינם להלכה יש במקרים מסוימים³¹ מקום לפרש שלא כדברי חז"ל.

האור החיים כתב במקומות רבים שהרשות נתונה לנו לפרש פסוקים שלא כפירושם של חז"ל, אם אינם סותרים הלכות³², והוסיף שגם האמוראים חלקו על התנאים באופן זה³³.

ואכן, בעניינים שאינם הלכתיים כמה וכמה ראשונים כתבו שלא כדברי חז"ל. במקומות אחרים הארכנו לגבי ענייני אגדה³⁴, עניינים מדעיים³⁵, פירושי הניסים שבתנ"ך³⁶. כאן נפרט לגבי פירושי הפסוקים, ענייני שנות

מקורות מלאים והוספות

בוודאי, ותמה על עצמך מאיזה עצם אדם יהא עפר זה, ואיך ימצאוהו, הכי ישרפו עצם אדם יהודי בשביל כך? או האם יקחו עצם ממת נוכרי וישרפוהו ויתנוהו על ראשם? רחמנא ליצלן מהאי דעתא שבשנתא. ועיין עוד לקמן בדף הסמוך ותדע שבחנים באו תוס' לידי כך". שם טז ע"א על תוספות ד"ה אפר: "זה פשוט וברור, ומוכרח שלא כדתוס' שהם ודאי זרים מאוד גם בלא"ה כמש"ל בדף הקודם, ובכדי טרחו להמציא דבר שאינו נשמע כלל".

³¹ בוודאי שמקרים אלו הם נדירים.

³² אור החיים ויקרא יד לה: "וכבר כתבתי כמה פעמים כי רשות נתונה לנו לדרוש הפסוקים בכמה פנים משונים מדבריהם ז"ל כל שמתיישבים הפסוקים על נכון כל שאין הפכיות דברי רז"ל בהלכות".

³³ אור החיים בראשית א א: "דע כי רשות לנו נתונה לפרש משמעות הכתובים בנתיבות העיון וישוב הדעת, הגם שקדמונו ראשונים ויישבו באופן אחר, כי ע' פנים לתורה, ואין אנו מוזהרים שלא לנטות מדברי הראשונים אלא בפירושים שישתנה הדין לפיהן. ולזה תמצא שהאמוראים אין כח בהם לחלוק על התנאים במשפטי ה', אבל ביישוב הכתובים ובמשמעותן מצינו להם בכמה מקומות שיפרשו באופן אחר".

³⁴ לעיל פרק יז.

³⁵ לקמן פרק סה.

³⁶ לקמן בפרק צו נאריך בכל ענייני הניסים, ובחלקם פירושי המפרשים שנביא סותרים דברי

חיים, כותבי ספרי הנביאים והכתובים, ענייני דברי הימים, פירושי המשנה. יש להעיר שבחלק מהמקרים שורשן של מחלוקות אלו ביסודות בעולם המחשבה, כגון היחס לניסים והיחס לחטאים לכאורה של גדולי ישראל.

פירושי הפסוקים

כתב רבי שמואל הנגיד, שמה שפירשו פסוקים בתלמוד על פי מה שראו בדעתם, יש ללמוד אותם לפי מה שיעלה על הדעת, והשאר אין סומכין עליהם.³⁷

ואכן כך מצינו בכמה וכמה ראשונים ואחרונים.

הרלב"ג כתב שגם לאדם הראשון היה מותר לאכול בשר, ופירוש הפסוק "הנה נתתי לכם את כל עשב... לכם יהיה לאוכלה" לא בא לאוסרם באכילת בשר, אלא לבאר שטבע האדם לאכול גם ממניי הצמחים.³⁸ ונקט לשון חריפה נגד דברי חז"ל שפירשו שפסוק זה בא לאוסרם בבשר³⁹, והותר רק בזמנו של נח.⁴⁰

מקורות מלאים והוספות

חז"ל מפורשים.

³⁷ מבוא התלמוד לרבי שמואל הנגיד (הודפס לאחר מסכת ברכות) ד"ה והגדה: "והגדה הוא כל פירוש שיבוא בתלמוד על שום עניין שלא יהיה מצווה, זו היא הגדה, ואין לך ללמוד ממנה אלא מה שיעלה על הדעת. ויש לך לדעת שכל מה שקיימו חז"ל הלכה בעניין מצווה שהיא מפי משה רבינו ע"ה שקיבל מפי הגבורה אין לך להוסיף עליו ולא לגרוע ממנו. אבל מה שפירשו בפסוקים כל אחד כפי מה שנודמן לו ומה שראה בדעתו, ולפי מה שיעלה על הדעת מן הפירושים הללו – לומדים אותם, והשאר – אין סומכין עליהם."

³⁸ רלב"ג בראשית א כט: "ויאמר אלוקים הנה נתתי לכם את כל עשב וגו' – היא בריאה ונתנית טבע, לא מצווה, והעד הנאמן אמרו בסוף העניין 'ויהי כן', ואופן הבריאה הזאת הוא שנתן בבח האדם שיהיו הצמחים מזו לו עם היותם רחוקים מאוד מטבעו."

³⁹ המשך דבריו שם: "ומזה המקום יוסר זה הספק אשר יסופק בזה המאמר, וזה שהוא מבואר מצד העיון ומצד התורה שהרצון האלוקי לא ישתנה, וכבר יחשב (היה מי שחשב) שיחוייב מזה המאמר שישתנה רצון השם במה שיצוהו מהמצוות, וזה שכבר יחשב שהשם יתברך מנע בזה המאמר אכילת בשר לאדם ואחר כך התירו לנח אמרו כל רמש אשר הוא חי לכם יהיה לאוכלה."

וזהו שקר עצום, ראוי שיברח ממנו כל בעל דעת, וכבר אמרו זה בדרש קצת רז"ל, אלא שבאלו העניינים ובכיוצא בהם לא נביט למאמר אומר, כמו שהורנו הרב המורה, אבל נמשך אל מה שיאות על שורשי התורה והעיון, והוא מבואר שאין ההאמנה בכל מה שאמרוהו רז"ל מחוייבת לנו, כי כבר ימצאו בהם דברים סותרים קצתם קצת, ולזה לא נרחיק היות בהן דברים בלתי צודקים בכמו אלו הדברים."

⁴⁰ סנהדרין נט ע"ב: "אמר רב יהודה אמר רב: אדם הראשון לא הותר לו בשר לאכילה, דכתיב לכם יהיה לאכלה ולכל חית הארץ – ולא חית הארץ לכם. וכשבאו בני נח התיר להם, שנאמר

הרשב"ם, רבינו בחיי ודעת זקנים מבעלי התוס' פירשו ש"ויעש להם בתים" הוא שפרעה השגיח על המיילדות של יסייעו לעבריות⁴¹. שלא כדברי התלמוד שהקב"ה זיכה את המיילדות בבתי כהונה לויה או מלכות.

הרשב"ם פירש את הפסוק "לאות על ירך" – שיהיה לזיכרון תמיד, שלא כהלכה הידועה שפירושו הוא תפילין⁴². ובכלל כתב שחז"ל לא הורגלו כל כך בפשוטן של מקראות⁴³.

האור החיים פירש "לא תצא כצאת העבדים" – שהאמה העבריה אינה כשאר עבד עברי שיוצא רק בשש שנים, אלא יוצאת קודם לכן אם מת האדון. או שפירושו שאינה יוצאת בשש שנים אם יועדה לאדון⁴⁴. וזה וזה

מקורות מלאים והוספות

כירק עשב נתתי לכם את כל".

⁴¹ רשב"ם שמות א כא: "ויעש להם בתים – לשומרם פן ילכו לעבריות היולדות". רבינו בחיי שמות א כא: "וביאור הכתוב על דרך הפשט... ויעש להם בתים – לישראל, כלומר שהושיב להם שומרים והעמיד בית מצרי אחד בין שני בתים של ישראל כדי שלא יוכלו להסתיר הילדים מהם".

דעת זקנים מבעלי התוספות שמות א כא: "ויהי כי יראו המיילדות – פי' כשראה פרעה שלא היו מקיימים מצוותו, ויעש להם בתים אצל עבדיו, כדי שיראו אם הולכות אצל העבריות".

⁴² רשב"ם שמות יג ט: "לאות על ירך – לפי עומק פשוטו יהיה לך לזיכרון תמיד כאילו כתוב על ירך. כעין שימני כחותם על ליבך".

⁴³ רשב"ם בראשית לו ב: "והראשונים מתוך חסידותם נתעסקו לנטות אחרי הדרשות שהן עיקר, ומתוך כך לא הורגלו בעומק פשוטו של מקרא, ולפי שאמרו חכמים אל תרבו בניכם בהגיון, וגם אמרו העוסק במקרא מידה ואינה מידה העוסק בתלמוד אין לך מידה גדולה מזו, ומתוך כך לא הורגלו כל כך בפשוטן של מקראות, וכדאמ' במסכת שבת הוינא בר תמני סרי שנין וגרסינ' כולה תלמודא ולא הוה ידענא דאין מקרא יוצא מידי פשוטו. וגם רבינו שלמה אבי אמי מאיר עיני גולה [רש"י] שפירש תורה נביאים וכתובים נתן לב לפרש פשוטו של מקרא, ואף אני שמואל ב"ר מאיר חתנו זצ"ל נתווכחתי עמו ולפניו והודה לי שאילו היה לו פנאי היה צריך לעשות פירושים אחרים לפי הפשטות המתחדשים בכל יום".

⁴⁴ אור החיים שמות כא ז: "לא תצא כצאת העבדים. רבותינו ז"ל (קידושין ט"ז ע"א) פירשו כיציאת עבד כנעני בשן ועין עד כאן. וטעמם כי לא יקרא הכתוב עבד סתם אלא לכנעני כי ישראל אין לו שם עבדות סתם.

ופשט הכתוב נראה לי שהכוונה היא לא תצא כצאת העבדים שאינם יוצאים עד שיעבדו שש שנים ואם מת האב יעבדו לפני הבן אלא מת האדון הרי זו יוצאה לחרות אפילו לא שהתה שש.

או יכווין לומר לא תצא כצאת העבדים האמורים בסמוך שבשנה הז' יצא אלא שם קנתה מקומה שיישאנה האדון (שם י"ד ע"ב) ולא תצא אפילו אחר מאה שנה אלא במיתת האדון או בגט...

ואין בפירוש זה הכחשה לדברי רבותינו לעניין הלכה זולת בישוב הכתוב רשות נתונה לנו מהם למיסבר קראי באופן שיהיה לבד מהכחשת ההלכות כי כולן מסיני באו להם".

שלא כפירוש התלמוד ש"לא תצא כצאת העבדים" הוא שאינה יוצאת כעבד כנעני בראשי אברים⁴⁵.

הבכור שור⁴⁶ פירש "לא תבשל גדי בחלב אימו", שלא תעזבנו עד שיגמור גידולו בחלב אימו⁴⁷.

האור החיים פירש "כנגע נראה לי בבית", שהתורה נקטה "כנגע" ללמד שאפילו אם האדם מסופק אם זה נגע, עליו לבוא לכהן⁴⁸. נגד דברי התורה כהנים שדרשו "כנגע" שאפילו תלמיד חכם שידוע שהוא נגע, לא יגזור "נגע" אלא יאמר "כנגע"⁴⁹.

האברבנאל כתב שדוד חטא במעשה אוריה ובת שבע⁵⁰, נגד דברי התלמוד⁵¹.

מקורות מלאים והוספות

⁴⁵ קידושין טז ע"א: "ורב הונא, האי לא תצא כצאת העבדים מאי דריש ביה? ההוא מיבעי ליה שאינה יוצאה בראשי אברים כעבד. ורב חסדא? א"כ, לכתוב קרא לא תצא כעבדים, מאי כצאת העבדים? ש"מ תרתי".

⁴⁶ מבעלי התוספות (מכונה גם: ר"י מאורליינ"ש), מגדולי תלמידיו של רבינו תם.

⁴⁷ בכור שור שמות לד כו: "לא תבשל גדי בחלב אימו – לפי הפשט: לא תעזבנו עד שיגמור גידולו בחלב אימו... והאמת, שאסור לבשל בשר בחלב".

⁴⁸ אור החיים ויקרא יד לה: "שכתבו שם בתורת כהנים, וזה לשונם: 'נגע מה תלמוד לומר כנגע אפילו תלמיד חכם וידוע שהוא נגע בוודאי לא יגזור וכו' אלא יאמר כנגע', ע"כ. ויש לדעת מי הכריחם ז"ל לפרש כן, דלמא טעם אומרו כנגע ולא אמר נגע כי חש הכתוב לומר נגע שתבין שלא חייבתו תורה לבא אצל הכהן ולהגיד אלא אם תלמיד חכם הוא וידע שהוא ודאי נגע, אבל אם נסתפק בו אם הוא נגע או לא – לא יבא לכהן, לזה אמר כנגע שיבוא על הספק כוודאי... והגם שדרך רז"ל לדרוש הכתובים בסדר זה, אף על פי כן כל עוד שנוכל ליישב הדרשה בסדר הכרחי הוא יותר נכון, ובזה הרווחנו את שלנו פירוש תיבת לאמר שנתכוין לומר על זה הדרך לאמר כנגע פירוש הגם שכפי האמת ידע שהוא נגע ואינו כנגע אלא במאמרו אף על פי כן יאמר כן...

וכבר כתבתי כמה פעמים כי רשות נתונה לנו לדרוש הפסוקים בכמה פנים משונים מדבריהם ז"ל כל שמתישבים הפסוקים על נכון כל שאין הפכויות דברי רז"ל בהלכות".

⁴⁹ ספרא פרשת מצורע פרשה ה אות י: "נגע. מה תלמוד לומר כנגע? אפילו תלמיד חכם וידוע שהוא נגע וודאי לא יגזור ויאמר 'נגע נראה לי בבית' אלא 'כנגע נראה לי בבית'".

⁵⁰ אברבנאל שמואל-ב יא יב ד"ה ומאשר: "ואמנם הפועל הזה [מעשי דוד בפרשת בת שבע ואוריה] פשוטו יורה עליו שהיה מגונה מאוד [מעשי דוד] מחמישה צדדים... כל הפשע והגנות הזה יכלול עוון דוד וחטאתו. אמנם במסכת שבת פרק במה בהמה יוצאה (דף נ"ו ע"א) אמרו 'אמר ר' שמואל בר נחמני אמר ר' יונתן, כל האומר דוד חטא אינו אלא טועה'... והדברים האלה לחכמינו ז"ל הם דרכי הדרש ואין לי להשיב עליהם".

⁵¹ שבת נו ע"א: "כל האומר דוד חטא אינו אלא טועה".

הרס"ג פירש שהשטן שבספר איוב אינו ממניי המלאכים כלל, אלא הוא אדם שקינא באיוב⁵², וכן כתב רבינו חננאל⁵³. שלא כדברי התלמוד שהוא מלאך ממש⁵⁴.

ענייני שנות חיים

האבן עזרא כתב שקרוב אל הדעת שיצחק היה קרוב ל"ג שנים בזמן עקידתו⁵⁵, ובדומה לזה סבר גם הרמב"ם⁵⁶. נגד דברי רז"ל במדרשים⁵⁷.

מקורות מלאים והוספות

⁵² תרגום איוב לרס"ג א ב: "והשטן הוא על דרך האמת בן אדם, כמו ויקם ה' שטן לשלמה". וכן הביאו האבן עזרא איוב א ו: "הגאון רב סעדיה אמר כי השטן בן אדם היה מקנא באיוב ופי' בארץ – בארצו לבדו, ופירש כל אשר לו בידך – בחפצך, וכמוהו היד יואב איתך, ופירש אך את נפשו שמור – שמור נפשך שלא תבקש נפשו. ואמר כי המלאכים אין להם קנאה".

⁵³ רבינו חננאל חגיגה ה ע"א: "ותסיתני בו. אתה מעלה בדעתך כיון שאתה בא בדבריך הללו בעקיפין אתה מדמה להסית ואינך יכול להסית אלא (ברבוי מור) מיכן שהשטן של איוב אדם היה".

⁵⁴ בבא בתרא טז ע"א: "אמר ר' ל: הוא שטן הוא יצר הרע הוא מלאך המוות. הוא שטן, דכתיב: ויצא השטן מאת פני ה'... הוא מלאך המוות, דכתיב: (רק) [אך] את נפשו שמור, אלמא בדידיה קיימא".

⁵⁵ אבן עזרא בראשית כב ה: "ורז"ל אמרו שהיה יצחק כאשר נעקד בן שלושים ושבע שנים. ואם דברי קבלה נקבל. ומדרך סברה אין זה נכון, שהיה ראוי שתהיה צדקת יצחק גלויה, ויהיה שכרו כפול משכר אביו שמסר עצמו ברצונו לשחיטה, ואין בכתוב מאומה על יצחק. ואחרים אמרו שהיה בן חמש שנים, גם זה לא יתכן, בעבור שנשא עצי העולה. והקרוב אל הדעת שהיה קרוב ל"ג שנים, והכריחו אביו ועקדו שלא ברצונו. והעד שאביו הסתיר הסוד ממנו, ואמר 'אלוקים יראה לו השה', כי אילו אמר לו 'אתה העולה', יתכן שיברח".

⁵⁶ פירוש רבי אברהם בן הרמב"ם בראשית כב א: "ואמרו כי יצחק ע"ה היה אז בן שבע ושלושים שנה, וזמן העקידה מחובר לזמן פטירת שרה ע"ה. וזו היא שיטת החכמים ז"ל בבראשית רבה, פירשו כי יצחק ציית וסבל והכין את עצמו. אבל אבא מרי ז"ל (הרמב"ם) קיבלתי ממנו שהוא היה מרחיק את זה הרבה, והיה אומר שאילו היה הדבר כך, היה באמת ציות יצחק במעשה זה גדול מציות אברהם, והיתה ההבטחה והשכר וגמול ליצחק יתירה על ההבטחה לאברהם, ואין ראייה על זה במקרא".

⁵⁷ סדר עולם רבה (ליינר) פרק א: "אבינו יצחק היה כשנעקד על המזבח בן ל"ז שנה". בראשית רבה (וילנא) פרשת וירא פרשה נו ס' ח: "ויעקדו את יצחק, כלום יכול אדם לכפות בן שלושים ושבע (נ"א: בן עשרים ושש שנה) אלא לדעתו". פרקי דרבי אליעזר (היגר) "חורב" פרק ל: בן שלושים ושבע שנה היה יצחק בלכתו אל הר המוריה".

תנא דבי אליהו, אליהו רבה (איש שלום) פרשה כה: "בשעה שאמר יצחק לאביו, אבא כפתני יפה, ותנני על גבי מערכה, שמא אבעט בך ואבך ונמצאתי מתחייב שתי מיתות לשמים, והוא היה בחור ועומד בכוחו, בן שלושים ושבע שנה היה".

שכל טוב (בובר) בראשית כג ב: "ולמדנו שהיה יצחק בן ל"ז שנה כשנעקד על הר המוריה". מדרש תנחומא (בובר) פרשת וירא סימן מו: "וילכו שניהם יחדיו... וילכו שניהם, בן כמה שנים

האברבנאל כתב ששמואל חי שבעים שנה או יותר⁵⁸, נגד דברי התלמוד⁵⁹.

כותבי ספרי הנביאים והכתובים

היו ראשונים שחלקו על חז"ל בשאלה מי כתב את ספרי יהושע⁶⁰ ושמואל⁶¹.

ענייני דברי הימים

ספר יוחסין כתב שנה הוליד אחר המבול בן רביעי ושמו יוניק⁶², שלא כדברי התלמוד שחם סירסו כדי שלא יוליד בן רביעי⁶³.

מקורות מלאים והוספות

היה יצחק, בן ל"ז שנים".

⁵⁸ אברבנאל שמואל-א ח א: הנה חכמינו במדרשות ובסדר עולם (פרק י"ג) אמרו ששמואל היה חמישים ושנים שנה, וכאשר חיפשתי ההקדמות אשר הולידו מהם זאת התולדה מצאתי ארבעה והם כלם מכח הפסוקים, כי יראה שלא היה ביניהם הדבר מקובל, אבל כפי מה שמצאו בפסוקים והבינו מהם קיימו וקיבלו הדבר הזה... ודעתי נוטה שאין הקדמות האלה צודקות, וששמואל היה שבעים שנה או יותר... ואל תתמה בנטוטי מדברי סדר עולם, כי כבר התאמץ רד"ק להכחיש מה שאמרו בזמן פילגש בגבעה ורלב"ג בדברים אחרים, וגם אני לא אמשוך פי בדבר הזה, כי היו לדעתי שנות שמואל ימי שנותינו בהם שבעים שנה, ואולי כי בא בגבורות ה' אלוקים שהם שמונים שנה".

⁵⁹ תענית ה ע"ב, מועד קטן כח ע"א: "מת בחמישים ושנים שנה – זהו מיתתו של שמואל הרמתי".

⁶⁰ אברבנאל (בהקדמתו לספר יהושע): "הנה חכמינו ז"ל בבבא בתרא פ"ק (דף י"ד ע"ב) חקרו על זה בכלל, אמרו שם ומי כתב? משה כתב ספרו ופרשת בלעם ואיוב. יהושע כתב ספרו ושמונה פסוקים שבתורה. שמואל כתב ספרו... וכאשר עיינתי בפסוקים ראיתי הדעת הזה שיהושע כתב ספרו רחוק מאוד... הנה כל מה שאמרתי יורה ששמואל ג"כ לא כתב ספרו. ומפני זה כל חשבתי אני, שיהושע לא כתב ספרו, אבל שמואל הנביא כתבו וכתב ג"כ ספר שופטים, ולזה לא תמצא שנאמר ביהושע שכתבו, כמו שהעידה התורה על משה רבינו עליו השלום באומרה ויכתוב משה את התורה הזאת... ואל תתמה על אשר נטיתי מדעת חז"ל בזה, כי גם בגמרא לא הסכימו בדברים האלה, וחלקו שם אם משה כתב ספר איוב, ואם כתב יהושע שמונה פסוקים מהתורה. ואחרי שחז"ל עצמם ספקו בקצת המאמר, אינו מהבטל שגם אני אבחר בקצתו דרך יותר ישר ונאות כפי טבע הפסוקים וישרם".

⁶¹ רבי יוסף קרא (תלמיד חבר של רש"י, והובא בתוס' ובעוד ראשונים) שמואל-א ט ט: "מה שהדור הזה קורא 'נביא', היו הדורות הראשונים קוראים 'רואה', למדת כשנכתב ספר זה [שמואל] כבר חזרו לקרוא לרואה 'נביא', מכלל שספר זה לא נכתב בימי שמואל... ורבותינו ז"ל אמרו ששמואל כתב ספרו, והמאיר לארץ ישים מחשך לאור ומעקשים למישור".

⁶² ספר יוחסין מאמר שישי ד"ה וממהמבול: "ואחר המבול הוליד [נח] בנים ובנות והוליד בן רביעי שמו יוניקו חכם גדול, והוא אחר המבול התחיל בחכמת התכונה [אסטרונומיה], והוא לימדה לכל העולם שהם ד' מלכויות ממזרח למערב, והוא לימד לנמרוד כיצד ימלוך על בני חם".

⁶³ סנהדרין ע ע"א: "וייקץ נח מיינו וידע את אשר עשה לו בנו הקטן. רב ושמואל, חד אמר: סרסו, וחד אמר: רבעו. מאן דאמר סרסו – מתוך שקלקלו ברביעי קללו ברביעי... בשלמא

בעל המאור כתב שכורש דריווש וארתחשסתא היו שלושה מלכים שונים⁶⁴, שלא כדברי התלמוד שמלך אחד הם⁶⁵.

הרד"ק והרלב"ג כתבו שאחאב לא מלך על כל העולם⁶⁶, שלא כדברי התלמוד⁶⁷.

הרלב"ג כתב שבני ישראל נשתעבדו במצרים מאתים וארבעים שנה, או אף מאתים ושבעים שנה⁶⁸, שלא כדברי התלמוד שנשתעבדו מאתים ועשר שנה⁶⁹.

רבנו בחיי כתב שיציאת מצרים היתה ארבע מאות ושלושים שנה לאחר

מקורות מלאים והוספות

למאן דאמר סרסו – משום הכי קללו בריעי. אלא למאן דאמר רבעו מאי שנא רביעי? נלטייה בהדיא! הא והא הואי".

⁶⁴ המאור הקטן ראש השנה ג ע"ב (לקראת סופו): "זה הוא העולה בידינו לפי מדרש רבותינו ולפי דקדוקיהם, אבל הפירוש הנכון לפי הפשט זה שכתוב ומטעם כורש ודריווש וארתחשסתא מלך פרס – שלושה מלכים היו".

⁶⁵ ראש השנה ג ע"ב: "תנא: הוא כורש, הוא דריווש, הוא ארתחשסתא. כורש – שמלך כשר היה, ארתחשסתא – על שם מלכותו, ומה שמו – דריווש שמו".

⁶⁶ רד"ק מלכים א יח י: "אם יש גוי וממלכה – סביב ארץ ישראל, לא כדברי האומר שמלך בכיפה, והנה בארץ ישראל כולה לא מלך, איך מלך בכל העולם? והנה היו לו מלחמות, ומלך ארם לקח ערים ממנו ושם לו חוצות בשומרון. ומה שאמר והשביע את הגוי והממלכה – דרך אהבה ובקשה, לא בדרך יראה ושררה. או הסוחרים הבאים מכל גוי וממלכה לארץ ישראל, היה משביע אותם אם ראו אותך בארצם".

רלב"ג מלכים א יח י: "הנה אע"פ שלא יהיה אחאב מולך עליהם, היה חוקר עמדם אם ברח שם אליהו. גם היה משביע הגוי והממלכה באלוהיהם שיאמרו לו האמת, כמו שנהוג שישביע האדם חבירו במה שישאל ממנו שיגיד לו האמת. אך לא מלך אחאב בכלל העולם, כי היה רשע מאוד ולא היה ראוי שייטיב לו הש"י זאת הטובה. הלוא תראה כי כששלח אליו בן הדד 'כספך וזהבך לי הוא' שלח לו 'כדברך אדני המלך'".

⁶⁷ מגילה יא ע"א: "תנו רבנן: שלושה מלכו בכיפה [רש"י: תחת כל כיפת הרקיע], ואלו הן: אחאב, ואחשוורוש, ונבוכדנצר. אחאב – דכתיב חי' ה' אלוקיך אם יש גוי וממלכה אשר לא שלח אדני שם לבקשך וגו', ואי לא דהוה מליך עלייהו, היכי מצי משבע להו?".

⁶⁸ רלב"ג בראשית טו יג: "והנראה בעיני שהקץ מעת שנולד יעקב עד מלאת ת' שנה, ומיהר הש"י את הקץ שלושים שנה מפני חוזק העבודה הקשה אשר היו המצרים מעבידים ישראל... אפשר שיאמר אומר שהיה מושב בני ישראל שם מאתים ושבעים שנה... ויהיה מושב בני ישראל במצרים מאתים וארבעים שנה".

⁶⁹ נדרים לב ע"א: "מפני מה נענש אברהם אבינו ונשתעבדו בניו למצרים מאתים ועשר שנים?".

לִידֵת יִצְחָק⁷⁰, שֶׁלֹּא כְּשִׁיטַת הַתְּלִמּוּד⁷¹ שֶׁהִיא הִיטָה אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה לֵאחֶר לִידֵתוֹ⁷².

הַרְד"ק כָּתַב שִׁירוּשָׁלַיִם נִכְבְּשָׁה כְּבַר בּוֹזֵמֵן יְהוֹשֻׁעַ, שֶׁלֹּא כְּדַבְרֵי הַסֹּדֶר עוֹלָם, שֶׁאִפְּלוּ בּוֹזֵמֵן פִּילְגָשׁ בְּגִבְעָה עֲדִיין לֹא נִכְבְּשָׁה יְרוּשָׁלַיִם⁷³.

הַרְלֵב"ג כָּתַב שֶׁבֵּית הַמִּקְדָּשׁ הָרָאשׁוֹן עֲמַד אַרְבַּע מֵאוֹת וְתֵשַׁע עֶשְׂרֵה שָׁנָה

מקורות מלאים והוספות

⁷⁰ רבינו בחיי שמואל יב מ: "מצינו בגאולת מצרים ג' קיצים, והם: ת' שנה, ת"ל שנה, רד"ו שנה. ת' שנה, הם נמנים מתחילת גרות זרע אברהם עם ענים ודלותם ולחצם של בניו, שנאמר "ועבדום וענו אותם ארבע מאות שנה", ובוזה נכלל גרות ועבדות. ת"ל שנה, הם נמנים מיצחק משעה שנולד. רד"ו שנה, הם שישבו במצרים מנין רד"ו". מחשבונו עולה שיציאת מצרים היתה בשנת 2478 לבריאת העולם.

⁷¹ עבודה זרה ט ע"א: "שני אלפים תורה מאימת? אי נימא ממתן תורה עד השתא – ליכא כולי האי, דכי מעיינת בהו, תרי אלפי פרטי דהאי אלפא הוא דהוא! אלא מואת הנפש אשר עשו בחרן, וגמירי, דאברהם בההיא שעתא בר חמשין ותרתי הוה, כמה בצרן מדתני תנא? ארבע מאה וארבעים ותמניא שנין הויין, כי מעיינת ביה מהנפש אשר עשו בחרן עד מתן תורה, ארבע מאה וארבעים ותמניא שנין הויין". רש"י שם ד"ה ה"ג: "וישראל היו במצרים רד"ו הרי ד' מאות ומ"ח שנים על אלפים לבריאת עולם".

דהיינו: "והנפש אשר עשו בחרן" הוא בשנת 2000 לבריאה, ומתן תורה (ויציאת מצרים) בשנת 2448.

⁷² רש"י שמואל יב מ: ד"ה שלושים: "משנולד יצחק עד עכשיו היו ארבע מאות שנה".

⁷³ רד"ק שופטים יז א: "כתוב בסדר עולם כי בימי כושן היה פסלו של מיכה שנאמר וישימו להם את פסל מיכה אשר עשה כל ימי היות שם בית האלוקים וגו', ובימי היתה פילגש בגבעה שנאמר ויקם וילך עד נכח יבוס היא ירושלים ואמר לא נסור אל עיר נכרי אשר לא מבני ישראל הנה".

ואם מפני הפסוקים האלה אמר, א"כ אף בימי יהושע היה פסלו של מיכה, כי בימי השכינו אהל מועד בשילה אחר ארבעה עשרה שנה שבע שכבשו ושבע שחלקו, וזה רחוק שבימי יהושע היה זה הפסל, שהרי כתוב ויעבדו את ה' כל ימי יהושע, ועוד שאמר אין מלך בישראל איש הישר בעיניו יעשה, ולא היה זה בימי יהושע, כי אפילו על המזבח שבנו בני גד ושבט ראובן אמרו לעלות עליהם לצבא, כל שכן פסל מיכה.

ומה שאמר כי דבר פילגש בגבעה היה בימים ההם מפני שאמר לא נסור אל עיר נכרי, דומה שלא נכבשה ירושלים עדין, ואני אומר כי בימי יהושע נכבשה, שנאמר ואלה מלכי הארץ אשר היכה יהושע ובני ישראל ובכללם מלך ירושלם אחד, ואומר ואת היבוס יושב ירושלם לא יכלו בני ישראל להורישם וישב היבוס את בני יהודה בירושלם, הנה כי לקחו בני ישראל ויהודה ירושלם בימי יהושע לבד מצודת ציון שלא נכבשה עד דוד.

ונראה כי לא נתיישבה ירושלם מישראל כל כך אף על פי שנכבשה, לפי שהיה היבוס עדיין שם והלוי ונערו כשעברו נוכח יבוס היה ערב ודומה כי מפאת היבוס היה דרכם לא מפאת ירושלם שהיו בה ישראל, ואם בא ללון שם בערי היבוס היו פוגעים תחילה ואמר לו נערו נסורה אל עיר היבוס הזאת ונלין בה ואמר לו אדוניו לא נסור אל עיר נכרי".

וחצי, ובית המקדש השני עמד ארבע מאות שלושים ושבע שנה וחצי⁷⁴, והאברבנאל כתב שבית ראשון עמד ארבע מאות עשרים ושבע שנה, ובית שני עמד ארבע מאות עשרים ושמונה שנה⁷⁵, שניהם שלא כדברי התלמוד שבית ראשון עמד ארבע מאות ועשר שנה, ובית שני ארבע מאות ועשרים שנה⁷⁶, שעל פיהם גם דרשו את המילה "ונושנתם"⁷⁷. גם ספר חזון החיים האריך בראיות שבית שני עמד יותר מארבע מאות ועשרים שנה⁷⁸, אלא קרוב לחמש מאות ותשעים שנה⁷⁹. לא זו אף זו, אלא שטען שהתאריך שאנו מונים עתה לבריאה חסר קרוב למאתיים שנה⁸⁰.

מקורות מלאים והוספות

⁷⁴ רלב"ג דניאל פרק ז': "והנה עמד בית ראשון ארבע מאות ותשע עשרה שנה וחצי, ובית שני עמד ארבע מאות ושבע ושלושים שנה וחצי".
וכן חזר על כך בדניאל פרק יב "התועלת השמינית".

⁷⁵ זבח פסח לאברבנאל דף טו. למטה: "ותמצא גם כן שעמד בית ראשון עם בניינו ארבע מאות ועשרים ושבע שנה, ועמד בית שני גם כן בבניינו ת' כ"ח שנה".

⁷⁶ יומא ט ע"א: "מקדש ראשון שעמד ארבע מאות ועשר שנים... מקדש שני שעמד ארבע מאות ועשרים שנה".

⁷⁷ גיטין פח ע"א: "אמר רב חסדא אמר מר עוקבא, ואמרי לה אמר רב חסדא [אמר רבי ירמיה]: דרש מרימר, מאי דכתיב: וישקוד ה' על הרעה ויביאה עלינו כי צדיק ה' אלוקיננו? משום דצדיק ה' אלוקיננו – וישקוד ה' על הרעה ויביאה עלינו? ... עולא אמר: שהקדים שתי שנים לנושנתם".

רש"י שם ד"ה עולא: "היינו צדקה שמייהר להביא הרעה לסוף ח' מאות וחמישים דהיינו ב' שנים קודם ונושנתם דהיא בגימטריא ח' מאות וחמישים ושתיים, ואם שהו עד ונושנתם היה מתקיים בהן כי אבוד תאבדון".

שפתי חכמים על רש"י על התורה דברים ד כה אות א: "דכתיב גבי בניין בית ראשון ויהי בשמונים שנה וארבע מאות שנה וגו', ועמידת בית ראשון היה ת"י שנה, צא מהן ארבעים שנה שהיו במדבר, דאף הם היו במניין דהקרא מונה מיציאת מצרים, ונמצא שלא היו בארץ אלא תת"ן שנה ולא הגיעו למספר ונושנתם, וכדפירש רש"י".

⁷⁸ חזון החיים (ר' חיים שבילי) עמוד 12: "ההוכחות שמספר ימי בית שני יותר מת"ן שנה הן רבות מאוד, וכבר הרבה לדבר על זה בעל מאור עיניים. אך מכיוון שישנם רבים שקשה להם להיבדל מהמספר הזה, מוכרחים אנו להביא כאן הוכחות חזקות שגם החריפים ביותר לא יוכלו להכחישן בפלפולים ובתירוצים...".

שם עמוד 15: "רבות הן ההוכחות שבית שני עמד יותר מת"ן שנה, אבל הסתפקתי במעט ההוכחות שהבאתי למעלה, כי מי שאינו סתם עקשן יספיקו לו ההוכחות הנ"ל".

⁷⁹ בספרו חשבונות הגאולה עמוד 31 ד"ה כבר: "והיום ברור הדבר היטב שהמקדש השני עמד קרוב לתק"ץ (590) שנה".

⁸⁰ חשבונות הגאולה עמוד 12: "טעות גדולה נפלה בתאריך העברי. התאריך שאנו מונים עתה לבריאה חסר ומפגר קרוב למאתיים שנה [186 שנה]. שנת ה'תשכ"ד צריכה להיות למעשה שנת ה'תתק"י".

אמנם המהר"ל⁸¹, היעב"ץ⁸² והחזון איש⁸³ יצאו בחריפות נגד מי שחלק על דברי חז"ל בעניין זמן עמידתם של בתי המקדש.

נעיר כאן שבכמה מקומות בחז"ל ובראשונים מתוארים שמות ותאריכים שאינם מתאימים לידוע לנו, למשל לגבי שמות קיסרים רומאיים ותאריכי הפולמוסים⁸⁴. בחלק מהמקרים יתכן שמדובר בטעויות העתקה שנשתרבבו במהלך הדורות.

פירושי המשנה

יש מהאחרונים שהוכיחו שבעניינים שאינם לדינא, הרמב"ם לא נמנע מלפרשה נגד דברי התלמוד⁸⁵, ויש שהוכיח שאף הגר"א עשה כן⁸⁶. אמנם

מקורות מלאים והוספות

⁸¹ באר הגולה (למהר"ל) באר השישי תחילת פרק יח: "עוד בספר ימות עולם, התחיל לצאת מן הכלל ולחלוק על כל קבלתנו, על דברים המקובלים לכל חכמי ישראל בגמרא בבלי וירושלמית ושאר כל המדרשים, עד שהדבר הזה כאילו היה דבר מוחש כי בניין בית הראשון ת"י שנה, ובניין בית שני ת"ך שנה. והוא לקח עצמו לצד אחר מחמת סופרי אומות עולם, וקצת ראיות והוכחות מן הכתובים לפי שיבוש דעתו, שהיה בית ראשון יותר מן ת"י שנה, וכן בניין בית שני יותר מן ת"ך שנה".

⁸² ביאור והגהות יעב"ץ על סדר עולם פרק ל: "ה' יצילנו מדעת החיצונים, בילדי נוכרים יספיקו, המוסיפים הרבה במנין מלכי פרס ומאריכים שנותיהם מאוד, ולא ימצאו ידיהם ורגליהם בבית המדרש, כי בהכרח יצטרכו להכחיש גם המקראות, כמו שכתבתי בס"ד בהגהות צמח דוד, ע"כ דבריהם בטלים ומבוטלים וכלים מאלהם".

⁸³ קובץ אגרות (חזון איש) חלק א איגרת רו: "סוף דבר, שנות בית שני בטוח מדברי חז"ל, וזה אינו עניין לדברי אגדה שעיקרן סוד בחכמת האמת או לעורר את הנפש, ועל האדם לגרש מקרבו הרעורים בדבר, ואשרי מי שלא קרא בספרים החיצונים, כי אם בתורת וגו'".

⁸⁴ כגון במשנה ובתלמוד בסוף מסכת סוטה. "פולמוס של טיטוס" (ולפי גירסת כתב יד קאופמן של המשנה – "קטוס") לא שייך למלחמת הורקנוס ואריסטובולוס, שאירעה למעלה ממאה שנים לפני כן, ובה אירע המעשה עם חכמה יוונית. וכבר העיר על כך היעב"ץ על הגמרא שם.

כך גם לגבי רש"י שם (סוטה מט ע"א ד"ה בפולמוס של טיטוס) שכתב שבין פולמוס של אספסינוס למעשה של הורקנוס ואריסטובולוס היו 52 שנה.

⁸⁵ תוספות יום טוב נזיר פ"ה סוף מ"ה: "אף על פי שבגמרא לא פירשו כן [כפירוש הרמב"ם], הואיל לעניין דינא לא נפקא מינה ולא מידי. הרשות נתונה לפרש. שאין אני רואה הפרש בין פירוש המשנה לפירוש המקרא שהרשות נתונה לפרש במקראות כאשר עינינו הרואות חבורי הפירושים שמימות הגמ'. אלא שצריך שלא יכריע ויפרש שום דין שיהא סותר דעת בעלי הגמרא".

רש"ש פסחים עד ע"א "וכבר הרשנו הרמב"ם בפ"ה דנזיר מ"ה לפרש משנה נגד הגמרא היכא דליכא נפקותא לדינא, ע"ש בתוי"ט".

⁸⁶ רש"ש ברכות מט ע"ב ד"ה אחד עשרה: "בשנות אליהו [לגר"א] פי' דר"ל דשווים לעניין זה דמזמנין בשם רק החילוק הוא במאה כו'. לכאורה פירושו נגד הגמרא דמוקי הא ריה"ג הא

יש מי שחלק על כך בחריפות⁸⁷.

אכן, כיוון שראינו שלרוב המפרשים אין זה שהאמת המוחלטת תמיד עם הקדמונים, והראיות שבתלמוד אינן מוחלטות, אין לשלול בהחלטיות את מי שיסביר גם בדורנו את כוונת דברי התנאים שלא כפי שהבינום האמוראים, כגון ע"פ ידע מציאותי שלא היה במקומם⁸⁸, או הבנה אחרת של שמות המושגים⁸⁹.

מקורות מלאים והוספות

ר"ע, ועיין פ"ה דנזיר מ"ה בתוי"ט.

⁸⁷ הון עשיר נזיר פ"ה מ"ה: "וכיוצא בזה הם הפירושים המותרים לפרש בכתובים או ליתן טעם בשינוי לשון או לשון תמוה שבהם על ידי איזה רמז הגון וראוי, וזה יהיה בעניין שהרמז לא יסתור ממש דברי רז"ל, אלא שנאמר שפי' רז"ל כך הוא... אבל הפירושים היוצאים מסוג זה [שכן סותרים את דברי חז"ל] בין במקרא בין במשנה או בשאר דברי רז"ל, הם בנויים על קו תהו ואבני בהו, אף אם אינו יוצא שום דין מאותו פירוש, והתי"ט שנתן רשות בעניין זה לא דקדק בלשונו, משום הכי הארכתי בזה".

⁸⁸ סוגיית רוחות בבבא בתרא כה ע"א.

בברייתא כתוב שמערכה היא תדירה. הגמרא הביאה הוה אמינה שתדירה ברוחות, ודחתה זאת מדברי רב שארבע רוחות מנשבות בכל יום. לכן הסיקה שהכוונה תדירה בשכינה. אמנם מהירושלמי (בבא בתרא פ"ב ה"ח) מוכח שהבין שתדירה ברוחות. אכן כבר העירו שבארץ ישראל, שהים למערבה, תדירה רוח ממערב בשעות היום בגלל תופעת "רוח ים" ("בריות ים"). מזה שאין כן בבבל שאינה סמוכה לים. ועל כן נראה שהירושלמי הבין את כוונתה האמיתית של הברייתא, ורק הבבלי, שבמקומו ארבע רוחות מנשבות בכל יום, ביאר את הברייתא באופן אחר מכוונתה המקורית.

⁸⁹ סוגיית משמרות הלילה בברכות ג ע"א.

בברייתא כתוב שיש שלוש משמרות בלילה (רש"י פירש: בשיר של עבודת המלאכים) וסימן לדבר: "משמרה ראשונה – חמור נוער, שנייה – כלבים צועקים, שלישית – תינוק יונק משדי אימו ואישה מספרת עם בעלה".

הגמרא דנה על סימנים אלו, והאם הם סימן לתחילת כל משמרה או לסופה וכו'. יש מי שהעיר (משה בנובין), "תלמוד האיגוד" ברכות פרק ראשון סוגיה חמישית) שהכוונה המקורית משמרות ברקיע היא משמרות הכוכבים, כלשון הברכה "ומסדר את הכוכבים במשמרותיהם ברקיע".

חמור כלבים ותינוק יונק הן קבוצות כוכבים:

"חמור" הוא הדובה הגדולה, שחז"ל מכנים אותה "עגלה", אך "עגלו" באכדית פירושה חמור. "כלבים" הם שתי הקבוצות (הסמוכות זו לזו) "הרקולס" ו"נושא הנחש" – "הרקולס" כונה באכדית כלב, ו"נושא הנחש" כונה בה "כלב בר".

"תינוק יונק" היא הקבוצה קסיופאה (ביוונית: מלכה אתיופית) שכביכול מניקה את ביתה – הקבוצה אנדרומדה.

שלושת הקבוצות הללו ממוקמות ביחס לכוכב הצפון באופן כזה, שבמקום שבו היה ה"חמור" במשמרה הראשונה, יהיו ה"כלבים" במשמרה השנייה, ויהיה ה"תינוק יונק" במשמרה השלישית.

על כל פנים, בוודאי שאם יש מקום שבו חולקים על דברי הקדמונים, הרי שיש לעשות זאת באמת וענווה, וכאילו בעל השמועה כנגדו, וליבו לשם שמים בלי שום פניה כלל⁹⁰.

פרק טא

שכחה אצל גדולי ישראל

השכחה היא טבע אנושית כוללת כל האישים, ואף ממש רבינו נשתכחו פרטים מסוימים. לכן, אף אם אירע במקרים מסוימים שנשתכחה מגדולי הקדמונים איזו הלכה, אין בזה גנאי כלל⁹¹, ואין זה מוריד מערך המחברים

מקורות מלאים והוספות

⁹⁰ כדברי שו"ת חיים ביד (לר' חיים פלאג'י) סי' נח לגבי לחלוק על ראשונים: "אחור שמע לי, מי שאמר לרבו בכתב או בע"פ באיזה פסק הלכה שטעה או ששגג אם הוא זה בזיון וחייב נידוי או לא הוא בזיון, ואת"ל דלא הוא בזיון גמור אי מותר לכתחילה או אסור. תשובה. עיין בס' חוות יאיר בתשו' דכ' [תשובה כ] להדיא דמותר לכתוב ששגג או טעה אפי' להראשונים כי בשר ודם מעותד לכך... עכ"פ העיקר הוא שיכתוב ע"ד אמת וענוה צדק, וכאילו בעל שמועה כנגדו, וליבו לשם שמים בלי שום פניה כלל, ולא יחשוב ה' לו עוון על כי אין ברוחו רמיה".

⁹¹ חוט השני (לר' יאיר בכרך) סי' כ: "תשובה לגדול אחד אלופי ומיודעי אשר האשימני על השגתי על גדולי הקדמונים... ואני תמה עליך בזה, הלא הלשון הזה בעצמו, רצוני לומר 'אישתמיטתיה' הוא לקוח מהש"ס שאמר בכך על גדולי האמוראים, והוא לשון נקיה ודרך כבוד לומר דבאותה שעה נשמט ממנו הדבר ההוא, כי השכחה היא טבע אנושית כוללת כל האישים ואם יש חילוק ביניהם בין רב למעט, ומי לנו גדול ממרע"ה מבחר הנביאים דאישתמיטתיה שני דברים מתוך כעסו ופירט דוגמאות רבות של פרטים שנשמטו מהרמב"ם מרש"י ומעור ראשונים... והמכוון, שאין גנאי כלל לומר על הראשונים ועל האחרונים מצוקי ארץ ועמודי גולה דנעלם מהם גמרא או תו', וכבר קראנו כלה בתשובה שכתבתי בביאור מידות ומשקלות בזמנינו... וכן ראיתי ממחברים שבכל דור ודור שקדמוני, לא נמנעו להשיג על גדולים שלפניהם בכל אופן המועיל... כי תורה היא ואין מחניפין לשום אדם".

שו"ת חוות יאיר (לר' יאיר בכרך) סוף סי' א: "וכבר כתבתי בחוט השני תשובה כ' דף כ"ג שאין ראוי להאשים על מי שמשג אף על גדולי הקדמונים אם יש ממש בדבריו אף לומר דאישתמיטתיהו משניות וגמרות, וכתבתי שם דאישתמיט מיני גמ' דפ"ז דבכורות בתשובה אחרונה זו של חשבונות. ומקורב בקראי בדברי בחשבונות ראיתי מ"ש וז"ל אבל אין להקשות מדמי פדיון וכו' בדף ע"א ונזכרתי שהוא גמ' ערוכה פ' הריבית ר"ד ס"ו. ובתשובה הנ"ל כתבתי דאישתמיט מהרמב"ם זכרון כמה תנאים הנזכרים במשניות".

שו"ת חוות יאיר תחילת סי' קצב: "לא נצא מפשטן של דברים דס"ל להתוס' דוודאי שייך שכחה בהל"מ, ודלא כדברי הרמב"ם, והוא האמת הברור כשמש בצהרים, לא מצד הסברא חלילה, רק מתילי תילין גמרות ערוכות, כ"ש באשר גם דברי התוס' כך הם, לא נירא ולא נחת לומר אחר בקשת המחילה מעצמותיו הקדושים ששגה בזה (הרמב"ם) (ומ"מ צ"ע כי גם בספר הי"ד כתב גבי זקן ממרא ריש הלכות ממרים שכל דבר שבו מחלוקת אינו קבלה

חלילה, שגם רבותינו הראשונים לא נמלטו מטעויות אנוש⁹².

אכן, לא תמיד ידעו האמוראים את כל הברייתות⁹³, ואף אירע שנתעלמה ממי מהן משנה⁹⁴, ואת מימרותיהם של חבריהם לא היו חייבים לדעת⁹⁵, ופעמים שאף לא היו בקיאים בפסוקים⁹⁶.

הרמב"ם אף העיד על עצמו, שאין מי שיוכל להינצל משגיאות, שהשכחה

מקורות מלאים והוספות

ממרע"ה וע"כ צ"ל דלא שייך בו שכחה דהא בהא תליא וק"ל) כי ידוע שחיבר [הרמב"ם] פירוש משניות בילדותו, כאשר נדפס סוף ש"ס דפוס קראקא, וכבר אמר מר בר רב אשי בגיטין כ"ט ע"ב 'הא דאבא דקטנותא היא' וכדמוכח ג"כ ממ"ש שם דחשב הל"מ דבש"ס וכתב דאפשר דכולם הם ואישתמיטתי מינ' כמה וכמה, והרי גדול הנביאים טעה ונתעלם ממנו הלכה ובזה לא נפחת חלילה מעלתו, כי מי עיור שלא יראה ולא יבין מחיבוריו הפלגת השגתו בכל התורה עם כל שבע החכמות עד שאמרו עליו 'ממשה עד משה וכו' וכמו שסיים המליץ הגדול ספרו בחינות עולם".

⁹² דרכי העיון (לרב נאמן – הרב מאיר ניסים מאוז) הקדמה עמוד 22: "רק באתי להראות טעויות אנוש שגם רבותינו הראשונים לא נמלטו מזה, וכמו שהבאתי דוגמאות רבות במאמר א' בפנים. ע"ש. אבל אין זה מוריד מערך המחברים כלל ח"ו". אמנם הרב יהודה יודי השיג נגד דבריו בחריפות ובאריכות בקובץ משנת יוסף חלק ט סי' עז (עמודים עג"צח). הרב מרדכי מאוז השיב על השגות אלו באריכות בקובץ אור תורה תשע"ו (תקפב) סי' כב (עמודים קמה"קפד).

⁹³ רש"י חולין יג ע"ב ד"ה ולא: "ואף על גב דבהדיא תנא לה בהא מתניתא, ליכא למיפרך 'תנינא', משום דלאו לכולי עלמא שמיע להו מתניתא. אבל במידי דתנא במתניתין, כי אמר לה אמורא, פריך עליה 'מאי קמ"ל תנינא'".

⁹⁴ רש"י פסחים יז ע"ב ד"ה קשיא: "הא דרב פפא לאו מילתא היא, וכי אמרה – לאו אדעתיה, ולא היה זכור למשניות הללו".

פירוש הראב"ד על הגמרא עבודה זרה לו ע"ב ד"ה אלא: "ומר זוטרא בריה דרב נחמן, שמא לא היה בקי במשנה זו דאהלות, ולא במדרש ספרי, כדגרסינן (בבא מציעא קעד ע"ב) ברבה בר אבוב 'לא תני מר סדר טהרות?' (והשיב שם: 'אמר ליה: בארבעה לא מצינא, בשיתא מצינא?')".

אמנם תוספות הרא"ש קידושין נט ע"ב ד"ה תיבותא דר"ל כתב: "תימה וכי ר"ל לא ידע משנה זו, וי"ל שהיה מחלק שום חילוק בין גט לקידושין ולא היה כדאי בעיני בעלי התלמוד לסדרן בתלמוד והעמידו דבריו בתיובתא. וכן יש לפרש בכל מקום שסותר דברי האמורא מתוך המשנה".

⁹⁵ גיטין ו ע"ב: "א"ל אביי: אטו כל דלא ידע הא דר' יצחק לאו גברא רבה הוא? בשלמא מילתא דתליא בסברא – לחיי (רש"י: שפיר מצית למימר דלאו גברא רבה הוא), הא – גמרא היא, וגמרא (רש"י: הא גמרא דרבי יצחק) לא שמיע ליה".

⁹⁶ תוס' בבא בתרא קיג ע"א: "פעמים שלא היו בקיין [האמוראים] בפסוקים, וכן מצינו בסוף שור שנגח את הפרה (ב"ק דף נה ע"א) מפני מה לא נאמר בדברות הראשונות טוב כו' א"ל: עד שאתה שואלני כו', שאיני יודע אם נאמר בהן טוב או לאו".

מצויה לכל, כל שכן אצל זקנים⁹⁷.

ויש ששכחו לאכול מצת אפיקומן⁹⁸.

החיד"א חיבר ספר "העלם דבר", שעוסק בהשמטות שנשמטו לגדולי ישראל⁹⁹ ראשונים ואחרונים, ביניהן גם שנשמטו מהן דברים מהמשנה¹⁰⁰ ומהתלמוד¹⁰¹.

ומה שמצאנו לאחד האחרונים שנקט שבוודאי רבותינו הראשונים לא אמרו דבר בטעות¹⁰², בוודאי שדבריו הם בגדר כללות שאין למדין מהן¹⁰³.

עם כל זה, בוודאי שהבא להשיג על דברי הקדמונים, צריך לעיין היטב, ולראות בעל השמועה כאילו עומד כנגדו, אלא שאם אחר העיון נמרץ עדיין נראית קושיא חזקה – אין לתמוה בזה¹⁰⁴, וכן ראינו בכל הדורות שלא נמנעו

מקורות מלאים והוספות

⁹⁷ סוף אגרת הרמב"ם לרב יהונתן הכהן: "אספתי [בספר משנה תורה] הלכות שהיו מפורזות בין גבעות והרים, סידרתי אותן ושיבצתי אותן לפי סדר. אולם משגיאות מי יכול להינצל. השכחה מצויה לכל, כל שכן אצל זקנים

מפני כל האמור רצוי לבדוק אחרי מה שכתבתי, ואל יאמר הקורא 'מי אני אשר אעז לבדוק ולהרהר אחרי דברי הרב? אין זה נכון, הרבי אני בעצמי דורש זאת, אומר לך 'יבוא'".

⁹⁸ שו"ת רש"י תחילת סימן שד "פעם אחת שכח ר' ולא אכל מצת אפיקומן (לאחר) סעודתו קודם ברכת המזון, ואחר כך הוזכר".

מרדכי מסכת פסחים הסדר בקצרה רמז תריא, סוף סדר עשיית פסח, ד"ה אמרו: "אמרו עליו על רבינו קלונימוס הזקן, זקנו של רבינו יהודה החסיד, שפעם אחת שכח ולא אכל אפיקומן בליל פסח אחר סעודתו, וכשבירך ברכת המזון נזכר שלא אכל אפיקומן".

⁹⁹ שו"ת יוסף אומץ (לחיד"א) תחילת סי' קה ד"ה את קולך: "ואני בעניי בבחרותי אנכי עשיתי ארש הלא במאמר אחד קראתי העלם דבר מכמה השמטות שנשמטו לגדולי ישראל. ורוח אפינו משיח ה' אמר שגיאות מי יבין ואמרו אשרי מי ששגגותיו ספורות".

¹⁰⁰ כגון באות ז: "ב"ח בשו"ת סי' קט"ו, קשה לי דלא ראה סוף משנת פרה דלרבנן עכבר אינו מלקק".

¹⁰¹ כגון באות ד: "מרן כ"מ פ"ד דנדרים דין ז' טרח ללמוד קדשי מזבח איתיה בשאלה. ומקשים דהוא תלמוד ערוך יבמות פ"ח ע"א, נדרים ע"ח ע"א".

¹⁰² שו"ת רב פעלים (לבעל הבן איש חי) חלק א, פתיחה, סוף ד"ה הנך: "כי בוודאי רבותינו הראשונים לא אמרו דבר בטעות, ואם יתקשה האדם בדבריהם, אע"ג דלא אשכח לה פתרי, בוודאי איכא פתרי, ויבוא חכם אחר ויפתור, או יגיד שהמשיג טעה בהשגתו".

¹⁰³ עירובין בט ע"א, קידושין לד ע"א: "אמר רבי יוחנן: אין למדין מן הכללות ואפילו במקום שנאמר בו חוץ".

¹⁰⁴ שו"ת יוסף אומץ (לחיד"א) תחילת סי' קה סוף ד"ה את קולך: "ובכל זאת צריך לעיין היטב וכמ"ש בירושלמי דשקלים לעולם יראה אדם בעל שמועה כנגדו, וכבר כתבו ז"ל כמה מוסר

להשיג על גדולים שלפניהם בכל אופן המועיל, כי תורה היא ואין מחניפין לשום אדם¹⁰⁵.

פרק סב

אגדות תמוהות

ישנן אגדות חז"ל רבות שבדרך פשוטן נראות תמוהות. הרמב"ם התנגד בחריפות לאלו שמבינים אותן כפשוטן, וכתב שדבר זה נובע מסכלותם, והרי הם משפילים את החכמים, מאבדים את הדר התורה וגורמים לחילול השם¹⁰⁶. גם המהרש"א כתב שזהו צורך גדול לפרש אגדות תמוהות בדרך

מקורות מלאים והוספות

בזה. ואם אחר העיון נמרץ עדיין נראית קושיא חזקה אין לתמוה בזה".

¹⁰⁵ חוט השני (לר' יאיר בכרך) סי' כ: "והמכוון, שאין גנאי כלל לומר על הראשונים ועל האחרונים מצוקי ארץ ועמודי גולה דנעלם מהם גמרא או תו', וכבר קראנו כלה בתשובה שכתבתי בביאור מידות ומשקלות בזמנינו... וכן ראיתי ממחברים שבכל דור ודור שקדמוני, לא נמנעו להשיג על גדולים שלפניהם בכל אופן המועיל... כי תורה היא ואין מחניפין לשום אדם".

¹⁰⁶ רמב"ם בפירושו למשנה בהקדמה לפרק חלק: "רוב [האנשים] אשר נפגשתי עמהם ואשר ראיתי חיבוריהם ואשר שמעתי עליהם, מבינים אותם [את אגדות חז"ל] כפשטם ואינם מסבירים אותם כלל, ונעשו אצלם כל הנמנעות [מקרים בלתי אפשריים] – מחוייבי המציאות, ולא עשו כן אלא מחמת סכלותם בחכמות וריחוקם מן המדעים... רחמנות על סכלותם, לפי שהם רוממו את החכמים לפי מחשבתם, ואינם אלא משפילים אותם בתכלית השפלות ואינם מרגישים בכך, וחי' ה' כי הכת הזו מאבדים הדר התורה ומחשיכים זהרה, ועושים תורת השם בהפך המכוון בה, לפי שה' אמר על חכמת תורתו אשר ישמעון את כל החוקים האלה וכו', והכת הזו דורשין מפשטי דברי חכמים דברים אשר אם ישמעו העמים יאמרו רק עם סכל ונבל הגוי הקטן הזה...".

ומי יתן ושתקו כיוון שאינם מבינים מי יתן החרש תחרישון ותהי לכם לחכמה, או היה להם לומר אין אנו יודעים מה רצו חכמים בדברים אלו ולא היאך פירשו, אלא חושבים שהבינו, ומעמידים את עצמם להבין לעם מה שהבינו הם עצמם לא מה שאמרו חכמים, ודורשין בפני ההמון בדרשות ברכות ופרק חלק וזולתם כפשטם מילה במילה".

גם בתוס' (מנחות לו ע"א ד"ה או) מצאנו שהעירו על מעשה שבגמרא "בעולם הזה ליכא".

משל ומליצה¹⁰⁷, כגון להסתיר דברי קבלה¹⁰⁸. והרי אף המקראות נקטו לעיתים לשון הבאי וגזמא¹⁰⁹. ובמקרים מסוימים ניתן ליישב את התימה

מקורות מלאים והוספות

¹⁰⁷ מהרש"א בתחילת ההקדמה לחידושי אגדות: "אם הוא מעשה זר ונפלא, או מאמר אחד יוצא משכל לפי דעת האנושי, אמרתי לבאר בו הדברים קרובים לעניינו בדרך משל ומליצה סובלים הנמשל והמכוון בו, שזה ודאי הוא צורך הגדול באגדות, מתוך שקיצרו חז"ל דבריהם הם נראים כסתומים, ויש לנו לדקדק בדברי חכמים וחידותם בכל הדברים שאמרנו". ואכן כך פירש המהרש"א אגדות תמוהות, למשל לגבי אבן שזרק עוג מלך הבשן על ישראל (ברכות נד ע"ב).

וכן בעניין האגדה "יעקב אבינו לא מת" (תענית ה ע"ב) שרש"י פירשה כפשוטו (שם ד"ה מקרא: "והאי דחנטו חנטיא – סבורים היו שמת"), העיר המהרש"א "והעניין דחוק" ופירשה באופן אחר ("דוודאי בנפש קאמרי דלא מת").

¹⁰⁸ ראש הגבעה (ר' פנחס מפולאצק), צוואה, סוף החלק הראשון, דף יב ע"א: "ועכ"פ צריך שתדע כי לא כיוונו חז"ל בדברי האגדות כי אם להסתיר דברי הקבלה, לכן דיברו במליצות ומשלים וחידות כי כבוד אלוקים הסתר דבר, וזה טעמם האמיתי ואין בו ספק. ואני תמה על האיש שרוצה לפרש דברי אגדה הנסתמת למוסר ולשכל, איך לא יתמה אם האמת כדבריו שכיוון בעל האגדה לפירושו, למה לא אמר בפירוש המוסר הזה או ההנהגה הזאת ולמה בוש להסתיר דבריו בחזידה ורמז, ולמה לא אמר בפירוש המוסר הזה? ועכ"פ צריך להודות כי יש בדברי אגדה זאת איזה כבוד אלוקים, ואין לגלות בפרהסיא כי כבוד אלוקים הסתר דבר, והמבינים יבינו והמשכילים ישכילו ברמ"ז את דבריהם. וא"כ, אם יעשה הפירוש לדברי אגדה על אופן אחר, הרי טעה (כפירוש) [בפירוש], ואם יעשה הפירוש לדברי אגדה על דרך הקבלה, הרי הוא מגלה סוד כמאמרם ז"ל 'התורה מכסה ואתה מגלה?', בעל ההגדה הסתיר את דבריו שהיה חס על כבוד קונו, והוא אינו חס על כבוד קונו. אלא אם כן יסתיר גם הוא ויגלח טפח ויכסה טפחיים. ועל אופן זה צריך הלומד את דברי הגדה לשים עיניו ועיוניו וידע ויבין וישכיל ויכסה והולך רכיל מגלה סוד".

¹⁰⁹ תמיד כט ע"א, חולין צ ע"א: "אמר רבי אמי: דיברה תורה לשון הבאי... דכתיב ערים גדולות ובצורות בשמיים. בשמיים ס"ד? אלא – גזמא".

ועל מנת לשבר את האוזן, יש לציין שידועה העובדה שישנם גדולים שגם בדורנו נוקטים לשון גזמא והפלגה, בין בשבחים ובין באזהרות, ומוכן לכל בר דעת שאין כוונתם כפשוטם.

שבאגדה על ידי שינוי גרסה קל¹¹⁰, או על ידי שינוי פרשנות מסוים¹¹¹.

וכבר העיר רב האי גאון שקבלת כל אגדות חז"ל כפשוטן, מעוררת קשיים רבים בענייני הגשמת הבורא חלילה¹¹², שכן כך משתמע מפשוטן של אגדות

מקורות מלאים והוספות

¹¹⁰ בספר מחקרים בדרכי התלמוד וחידותיו – עוללות (לרב ראובן מרגליות) פרק י' "המספרים בתלמוד" דן בשיבושים רבים במספרים כתוצאה משימוש בקיצורים ובהבנתם כגימטריות. על פי זה ביאר כפשוטן כמה אגדות תמוהות:

א. לגבי ארבע מאות ילדים שהיו לדוד וכולם היו בני יפות תואר (קידושין עו"ב, סנהדרין כא ע"א, מט ע"א) – כתב (שם עמוד נח ד"ה ואמר): "כי אלו תשעה [מבני דוד] שלא נפרטו שם אימותיהם הם בני יפות תואר, ולכן נמנו בפני עצמם ובלי שם הנשים. ספרא בצירא כתב תחת תשעה אות "ת" בלי לחשוש שיבוא מי שהוא לייחס לדוד בנים במספר ארבע מאות, אבל המניין החשוב ההוא מצא לו בכל זאת מעתיק גואל, שלא התעצל לכתוב במלואו "ארבע מאות".

ב. לגבי רבי פרידא שנוספו לו ארבע מאות שנה (עירובין נד ע"ב) – כתב (שם עמוד ס ד"ה אמנם): "וגם לרבי פרידא ניתוספו ת'שעים שנה" וכתבו בקיצור את האות ת, ולאחר מכן סברו שפירושה ארבע מאות.

ג. לגבי דברי סדר תנאים ואמוראים (לאחד מגאוני סורא, ח"ב אות פח) "רבי יוחנן חי ת' שנים, רב חי ש' שנה" – כתב (שם עמוד ס ד"ה אמנם): "אמנם כבר בירר רי"א הלוי בספרו דורות הראשונים ח"ב מכרך ב פרק ט"ז כי רב חי בערך תשעים שנה, ברור אפוא כי גם בסדר תנאים ואמוראים הנוסחא הנכונה היא 'רבי יוחנן חי שמונים, רב חי תשעים שנה'.

¹¹¹ ביאור להרבב"ח מהריטב"א ז"ל (נדפס בגמרא בסוף מסכת בבא בתרא לאחר המהרש"א והמהר"ם שי"ף) בתחילתו: "והא דאמרין בין גלא לגלא ארבע מאה פרסי... ופרסאות הם מפרסאות שבים, שיש עשרים פרסאות בפרסה של יבשה". אמנם פירוש זה אינו מיישב את המשך האגדה שם.

מאירי מגילה ז ע"ב ד"ה חייב: "וכן לעניין ביאור זה שאמר 'שחטיה [רבה] לרבי זירא', פירוש מלשון שחטיה, ר"ל שימעכו. ואחידה' הוא מלשון החלימיני והחייני [שהבריא], ולא שמת והחיהו כפשוטו".

¹¹² תשובות הגאונים הוצאת ליק (מוסאפיה) תחילת סי' צח: "לרב האי. ודשאלתון הא דתנן ועל הזוועות, ואמרין עלה (ברכות נט ע"א) מאי זוועות? אמר רב קטינא גוזה וכו', ובעיתון לפרושי לכון כולה ענינא כדי שיהיה לכם עיקר למילף מינה לכל דדמי לה. האי מילתא אגדתא היא ובה ובכל דדמי לה אמרו רבנן אין סומכין על דברי אגדה, וארחא בפרושא לברורי תחילה דבין משיקול הדעת ובין מדברי חכמים לית ספק שהקב"ה אין לדמותו לשום בריה, ואין לפניו לא שחוק ולא בכי ולא אנחה ולא דמעות ולא דוחקי. וכד מבררא הא מילתא, מתידע דכל מילתא דאמרוה רבנן דומיא דהכי לאו על פשטיה אמרוה אלא בתורת משל ודימוי לדברים שנודעים בינותינו למראית העין, כי היכי דדיברה תורה בלשון בני אדם, דהא נביאים הכי ממתלין ואמרין עין ה', הנה יד ה', ויחר אף ה', עלה עשן באפו ואש מפיו. ולא על פשטיה, אלא בתורת משל ולשון בני אדם. ואף הכי אתין דברי הגדה".

מבוא התלמוד (למהר"ץ חיות) פרק יז ד"ה וכת שלישית: "ומן האגדות אשר אין לפרשם כפשוטם בשום אופן המה אלו אשר נעלה אותן במספר כאן, כמו מה שזכרו הקב"ה מניח תפילין... ועוד נמצאו הרבה אגדות כדומה לזה, אשר הנגלה מהם ח"ו הגשמה וחירוף וגידוף, וכיונו חז"ל תחת אגדות כאלו סודות נשגבות...".

רבות¹¹³. ואכן כבר העיר הראב"ד שהיו גדולים וטובים שטעו שיש לבורא גוף ותמונה לפי מה שראו באגדות, שעלולות לגרום לשיבוש הדעות¹¹⁴.

יש להעיר שיש אגדות שבעבר, ע"פ מה שהיה ידוע להם בזמנם, היו נראות כאפשריות. וע"פ הידוע לנו בזמננו הרי הן מן הנמנעות¹¹⁵. ולכן, ע"פ זה, גם מי שבעבר פירשן כפשוטן, בזמננו יודה שיש לפרשן באופנים אחרים¹¹⁶.

ויש מהראשונים שחידשו שיש אגדות שהן כמו דברי בדיחותא, שכוונתם

מקורות מלאים והוספות

¹¹³ ברכות ו ע"א: "הקב"ה מניח תפילין".

ברכות לב ע"א: "אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאומרו. מלמד שתפסו משה להקדוש ברוך הוא כאדם שהוא תופס את חבירו בבגדו".

ברכות נט ע"א: "בשעה שהקדוש ברוך הוא זוכר את בניו ששרויים בצער בין אומות העולם מוריד שתי דמעות לים הגדול.... ורב קטינא דידיה אמר: [הקב"ה] סופק כפיו... רבי נתן אומר: אנחה מתאנח... ורבנן אמרי: בועט ברקיע... רב אחא בר יעקב אמר: דוחק את רגליו תחת כיסא הכבוד".

ראש השנה יז ע"ב: "אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאומרו, מלמד שנתעטף הקדוש ברוך הוא כשליח צבור".

¹¹⁴ השגות הראב"ד על הרמב"ם הלכות תשובה פ"ג ה"ז: "והאומר שיש שם ריבון אחד אלא שהוא גוף ובעל תמונה. א"א ולמה קרא לזה מין, וכמה גדולים וטובים ממנו הלכו בזה המחשבה לפי מה שראו במקראות ויותר ממה שראו בדברי האגדות המשבשות את הדעות".

¹¹⁵ בבא בתרא עד ע"א: "אמר לי: תא אחוי לך היכא דנשקי ארעא ורקיעא אהדידי". ברכות נד ע"ב: "אבן שבקש עוג מלך הבשן לזרוק על ישראל, גמרא גמירי לה. אמר: מחנה ישראל כמה הוי – תלתא פרסי, איזיל ואיעקר טורא בר תלתא פרסי ואישדי עליהו ואיקטלינהו. אזל עקר טורא בר תלתא פרסי ואייתי על רישיה, ואייתי קודשא בריך הוא עליה קמצי ונקבדה ונחית בצואריה; הוה בעי למשלפה, משכי שיניה להאי גיסא ולהאי גיסא ולא מצי למשלפה".

¹¹⁶ כך למשל יש ליישב את דברי המהרש"א, שכתב בפירושו שזהו צורך גדול לפרש אגדות תמוהות בדרך משל ומליצה, כדלעיל, ומאידך, בחידושי אגדות בבא בתרא עד ע"ב סוף ד"ה ולימלחה (בעניין לוותין נחש בריח ולויתן נחש עקלתון) כתב: "ודע כי יש לנו להאמין בכל הדברים האלו בפשטן ואף שהמפרשים האריכו בדרוש הזה לפי כוונתם, יעוין שם, אין הדברים יוצאין ממשמען", וכן בבכורות נו ע"ב ד"ה חזירין (לגבי ירקות, ארז וביצה עצומים בגודלם) כתב: "הגם כי יש להאמין כל אלו הדברים כפשטן, מ"מ ודאי דלא נכתב בתלמוד רק להורות על המכוון בעניינו".

ונראה שבזמנו היה נראה לו שמעשים אלה אינם סותרים את דרך הטבע.

לשמח את הלב ולהרחיבו, שלא יחלש שכלם¹¹⁷ וגופם מהלימוד¹¹⁸, להניח להם מכובד העיון ועמל הגירסה¹¹⁹, וישבו לתלמודם.

אמנם הר"ש משאנץ כתב שחובה להאמין באגדות כפשוטן, ואף אין בהן גוזמאות¹²⁰. ומצינו מקום אחד שהמבי"ט הביא אפשרות¹²¹ כזו¹²². גם התנא

מקורות מלאים והוספות

¹¹⁷ תגמולי הנפש (רבי הלל בן שמואל) חלק שני ציון שני ד"ה אמנם החלק הה': "אמנם החלק הה' שהוא כמו דברי בדיחותא, מקצתו כמו אתריגו לפחמים, ארקיכו זהבים וכו' (עירובין נג:), וכמו פלוני ופלוני היה משתעי לשון חכמה, כמו עלת נקפת בכדא ידאון נשריא לקניהון צריך לראות זאת ועלו בנערה אחורנית עירנית חננית וכל דומה לזה שיש רבים ממנו בתלמוד, אל תחשוב שהוא עניין בטל, אבל הוא דבר מועיל בעבור כי הייתה כוונתם בזה לשמח הלב ולהרחיבו, כדי שלא ישתבש ולא יחלש שכלם מרוב היגיעה הגדולה שהיו יגיעים בלימוד התורה ובהלכות החמורות כדי להוציא המסקנא על אמיתתה. וכי הוה חליש מגרסתם הוו משככים רתחתם ומפייגים עצמם במילי דבדיחותא, למען יתחדש כח שכלם ויזדכך מוחם בשובם אל העסק. והיו צריכים לכך, כמו שאמרו אין שכינה שורה מתוך עצבות ומתוך עצלות, אלא מתוך שמחה. ובעיא שמעתתא צילותא כיומא דאסתני. וכן קחו לי מנגן וכו'. ובעבור שלא היו רוצים להפסיק שיחתם בדברי בטלה היו מדברים בלשון תורה על צד טיול. וכל זה לשם שמים להגדיל תורתם ולהאדירה או לעורר לב התלמידים ולזרזם על השמיעה. כמו אותו החכם שהיה דורש לציבור ונתנמנמו ובקש לעוררם, ואמר מה ראתה אסתר שתמלך על קצ"ז מדינות וכו' כדאיתא בבראשית רבה (נ"ח ג')."

¹¹⁸ מגן אבות לרשב"ץ אבות פרק ב משנה יב ד"ה וכל מעשיך יהיו לשם שמיים: "וכשימצא גופו חלוש מהלימוד ויצטרך לטייל מעט בשווקים וברחובות, יכווין בזה כדי להרחיב לבו לשוב לתלמודו. וכמו שאמרו רז"ל כי הוה רבנן חלישי מגרסייהו, הוה אמרי מילי דבדיחותא, וזהו ענין האגדות הזרות הנמצאות בתלמוד".

¹¹⁹ ישועות משיחו (לאברבנאל) תחילת חלק שני: "המין החמישי מה שזכר על צד הסיפור ממין הנמנעות מבלי שימשוך לנו ממנו שום תועלת מבואר באמונה, אלא שזכר על צד הסיפור בלבד לתועלת הרווחת התלמידים והצורך להכניסם במילי דבדיחותא להניח להם מכובל העין (העיון) ועמל הגירסה כסיפורי רבה בב"ח והדומה לו". אמנם האברבנאל עצמו בהמשך דבריו שם דחה דעה זאת: "גם הסיפורים במילי דבדיחותא שזכרו שהוא המין החמישי, אין ספק להם כולם על צד משל ונסתר ויש להם חכמה רבה אמיתית וראוי לאדם להעמיק עינו להבין משל ומליצה דברי חכמים וחידותם".

¹²⁰ אגרות הרמ"ה סי' עא ד"ה ואיך (איגרת של הר"ש משאנץ): "ואיך יעלה על לב איש לומר שלא ניקח דברי הגדה כפשוטן?... אלא ודאי על דברי חכמים אין להוסיף וממנו אין לגרוע ואף אין לומר שדבריהם בלשון גוזמא, ואפילו אם אינם מובנים ע"פ דרך הטבע".

¹²¹ אמנם הביא שם גם אפשרויות אחרות – באור פרק שירה למבי"ט בתחילתו ד"ה ונחזור: "שיש לכל מין ומין שר ומזל שמשפיע בגידולם וצמיחתם והתמדתם כפי הכח שמשפיע בהם האל ית' ועליהם נראה שאומרת שירה לאל יתברך מתייחסת להשפעתם, וכן נאמר כי מה שאמרו בצביונם ודעתם נבראו ועל מה שאמר שנשאו דשאים ק"ו בעצמם כו', שהוא על המזל שלהם כמו שכתבו המפרשים על משא ומתן של משה עם הים שהיה עם שרו של ים".

¹²² באור פרק שירה למבי"ט בתחילתו ד"ה עוד: "עוד אני אומר כי אין רחוק ג"כ לפי הדעת שיהיה ענין השירות לבעלי חיים כפשוטו, שאומרים בפועל שירה כל מין ומין מה שכתוב

מצפת¹²³ כתב שאין להוציא אגדות ממשוטן, אפילו בדברים הנמנעים¹²⁴. אף בדור האחרון יש שפירשו אגדות כמשוטן, גם כשהן תמוהות מבחינה מציאותית¹²⁵, והוא בבחינת לשנות סדרי בראשית.

מקורות מלאים והוספות

בו, שהרי נחש הקדמוני היה לו כח הדבור בשכל וערמה אף על פי שנשתתק כשנתקלל נשאר בו הכח ההוא, ומצינו על דרך נס דיבור האתון הכתוב בתורה בפשט הכתובים. וכן מצינו פרות המוליכות הארון לבית שמש שכתוב בהן וישרנה הפרות ואחז"ל (ע"ז כ"ד) שאמרו שירה וחלקו במהות השירה מה היתה, וכן באליהו שאמר לנביאי הבעל בחרו לכם הפר האחד וכתוב אח"כ ויקחו את הפר אשר נתן להם שלא יכלו לזוז אותו ממקומו עד שספר עמו אליהו והוא השיב לו ומסרו לו בידם כמו שאמרו במדרש. וא"כ אפשר ג"כ שנתן הא"ל ית' ציור בב"ח בדבר זה לבד שמכירים כי הוא ית' בראם והוא נותן מזון לכולם, ואומר השירה המיוחדת לכל אחד מהם".

¹²³ ר' יוסף אשכנזי, מתחילת תקופת האחרונים.

¹²⁴ ספרו של ר' יוסף אשכנזי ("התנא מצפת", מתחילת תקופת האחרונים) (הודפס בתרביץ כח חוברת ב ליקוטים מספרו של ר' יוסף אשכנזי) פרק ו: "והנה מה תמוהים הם דברי הרב (הרמב"ם) שכתב במשנת חלק כי בדברי חכמים נחלקו בני אדם לג' כתות, ואמר כי כת אחת היא רוב החכמים שראה וחיבוריהם שחיברו ואשר שמע עליהם, והוא שכולם מאמינים אותם על פשטם וכו' (והרמב"ם שם יצא נגד דעה זו).

והנה באמת כן הוא, והאמת דיבר, כי רש"י ותוס' וכל חכמי ישראל האמיתיים כולם אינם מבינים ומפרשים אום אלא כמשוטם, ואינם מוציאים שום דבר מדבריהם חוץ ממשוטם אפילו באות אחת. וכל ראשי אלפי ישראל אשר לא האמינו באריסטו' ונכתב עם גרש, כקיצור של אריסטוטלס] י"ש, כולם מאמינים בתורת משה ובדברי חכמים כמשוטם, ומאמינים אפילו בכל הדברים שהם מן הנמנעים אצלם".

¹²⁵ אורחות רבינו הקהילות יעקב, חלק ג עמוד קכו אות נב: "שח לי הגר"ק שליט"א ששאל את אביו מו"ר (הסטייפלר) זצוק"ל, היום שהתחבורה מאוד מפותחת במטוסים ובכל כלי רכב מגיעים לכל מקום בעולם אף למקומות הנידחים, ונוסעים וחוקרים ומגלים, מדוע לא שומעים שראו את הנהר סמבטיון הזורק אבנים כל ימות השבוע ונח בשבת? ואמר לו מו"ר, שאפשר מאות פעמים להסתובב מעליו ולא לראותו אם מסתירים אותו מן השמיים. מן השמיים מסתירים אותו".

הליכות שלמה חלק ניסן-אב "תשעה באב" הערה 36 ד"ה ונשאל (עמוד תמ): "ונשאל פעם רבנו על דבר מספר ההרוגים העצום הנראה מדברי חז"ל באגדות החורבן, אם נכון לומר דנקטו לשון הפרזה. והשיב בתוקף דח"ו לומר כן, ובמעשה כעין זה שהיה אצל רבינו החזון איש ז"ל שפקפק ת"ח אחד בכגון דא, נזהר מייד ממגעו של השואל ביין שהיה על השולחן והוסיף רבנו שבשעתו היה הדבר כחידוש בעיני הרואים, אולם נראה שהחזון איש ז"ל בגודל חוכמתו ויראתו הבחין באותו שואל – שהיה מופלג בתורה ואיש נכבד – שאין תוכו כבדו ושאלתו היא מחסרון אמונה, ואכן הוכיח סופו על תחילתו".

שו"ת משנה הלכות (לרב מנשה קליין, "האדמו"ר מאונגוואר") חלק טו סי' קכו ד"ה ראשונה: "והרי נמצא לפי החשבון [ע"פ הגמרא גיטין נו ע"א] לערך שש מאות אלף וחמש עשרה מיליאנים עיירות, וכל עיר ועיר כיוצאי מצרים, נמצא שש מאות אלף וחמש עשרה כפול חמש מיליאנים, שעולה ליותר משלושת ביליארד אנשים רק בעיירות אלו, וא"א לומר שגזומא קתני... וזה רק עיירות על הר המלך והרי עוד בכל ארץ ישראל".

אכן יש מעשה אחד בתלמוד שכן משמע מפורט¹²⁶. מאידך, במקום אחר משמע שלא האמינו למעשים שאינם מתיישבים עם המציאות¹²⁷.

באגדות בענייני פשט

גם בעניינים שבאגדה שברור שמשמעותם כפשוטם, יש שמפאת קשיים עלינו להבינם באופן שונה מההבנה הפשוטה.

כך לגבי סוגיות בכלי המשכן והמקדש¹²⁸.

לא מובן כיצד הכפורת, שהיתה עשויה זהב טהור, שאורכה אמתיים וחצי,

מקורות מלאים והוספות

לעומת זאת בכוזרי שני (מטה דן) ויכוח שלישי אות קטז כתב: "מה שכתוב בפרק הניזקין (דף נז) שישים ריבוא עיירות היו לו לינאי המלך וכל אחת ואחת היו בה כיוצאי מצרים, חוץ משלוש שהיו בהן כפליים כיוצאי מצרים – גוזמא... וכן הא דאמרו שם (שם ע"ב) שאדריינוס הרג באלכסנדריא שישים ריבוא על שישים ריבוא כיוצאי מצרים – גוזמא".

¹²⁶ בבא בתרא עה ע"א, סנהדרין ק ע"א: "דיתיב רבי יוחנן וקא דריש: עתיד הקדוש ברוך הוא להביא אבנים טובות ומרגליות שהם שלשים על שלשים, וחוקק בהן עשר על עשרים ומעמידן בשערי ירושלים. לגלג עליו אותו תלמיד, השתא כביעתא דציצלא לא משכחינן, כולי האי משכחינן? לימים הפליגה ספינתו בים, חזא מלאכי השרת דיתבי וקא מינסרי אבנים טובות ומרגליות שהם ל' על ל' וחוקק בהן עשר ברום עשרים, אמר להו: הני למאן? אמרו ליה: שעתידי הקדוש ברוך הוא להעמידן בשערי ירושלים. אתא לקמיה דרבי יוחנן, אמר ליה: דרוש, רבי, לך נאה לדרוש, כאשר אמרת כן ראיתי. אמר לו: ריקא! אלמלא (לא) ראית לא האמנת, מלגלג על דברי חכמים אתה, נתן עיניו בו ונעשה גל של עצמות".
לגבי האגדה (תענית ה ע"ב) "יעקב אבינו לא מת" אין זה ברור, כיוון שאפשר לפרש שדברי הגמרא שם "מקרא אני דורש... מה זרעו בחיים אף הוא בחיים" כוונתם לרעיון שזרעו ממשיך אותו, ולא שהוא חי במציאות.

¹²⁷ בבא בתרא יד ע"א: "אמרו ליה רבנן לרב המנונא: כתב רבי אמי ד' מאה ספרי תורה. אמר להו: דילמא תורה ציווה לנו משה כתב ורש": "ארבע מאות פעמים, אבל ארבע מאה ספרים – אין פנאי לאדם אחד לכתוב".
א"ל רבא לר' זירא: נטע ר' ינאי ארבע מאה כרמי. א"ל: דילמא שתיים כנגד שתיים ואחת יוצא זנב".

¹²⁸ בכל עניינים אלו דן באריכות גם בספר "קמ"ח (קדושתם משקלם חוזקם) כלי המשכן" (ר' אורי כהן).

רוחבה אמה וחצי¹²⁹ ועוביה טפח¹³⁰ – נישאה ע"י ארבעה לווים¹³¹ בלבד¹³², ואף כיצד נשאר די זהב לשאר כלי המשכן וקרשיו. ואכן כבר כתב התשב"ץ שצריך לומר ש"עוביה טפח" אינו כהבנה הפשוטה שזהו עוביה לכל אורכה, אלא רק בדפנותיה¹³³.

ומאותו הטעם, הרלב"ג¹³⁴ והתשב"ץ¹³⁵ אף דחו את הדעה שעוביו של הזהב בארון הברית היה טפח¹³⁶.

אף אנו נאמר, שכבר חישבו ומצאו שלא מובן כיצד המנורה, העשויה כיכר

מקורות מלאים והוספות

¹²⁹ שמות כה יז: "ועשית כפורת זהב טהור, אמתיים וחצי אורכה ואמה וחצי רוחבה".

¹³⁰ סוכה ה ע"א "דתני רבי חנינא: כל הכלים שעשה משה, נתנה בהן תורה מידת אורכן ומידת רוחבן ומידת קומתן. כפורת, מידת אורכה ומידת רוחבה ניתנה, מידת קומתה לא ניתנה. צא ולמד מפחות שבכלים, שנאמר ועשית לו מסגרת טופח סביב, מזה להלן טפח – אף כאן טפח...".

¹³¹ מנחות צח ע"ב: "ומנא לן דבארבעה דוו דרו להו? דכתיב: ונסעו הקהתים – תרי, נושאי המקדש – נמי תרי".

¹³² משקלו הסגולי של הזהב גבוה (סמ"ק זהב שוקל כ" 19 גרם, לעומת סמ"ק ברזל ששוקל כ" 8 גרם). משקלה הכולל של הכפורת אפוא הוא למעלה מ-1300 קילוגרם.

¹³³ שו"ת התשב"ץ ח"ג סי' ע: "ובענין הכפורת טפח, נוכל לתקן כי לא היה זה העובי אלא בדפנות, אבל כל הכפורת היתה דקה ומעין תבנית או מגש שמקופלים בצדיהם".

¹³⁴ רלב"ג שמות כה ד"ה הנה הארון: "ועובי ארונות הזהב לא נודע, ועכ"פ היה להם עובי מורגש כדי שישלם להם הקיום. ולא יתכן שיהיה עובי ארונות הזהב טפח כמו שאמרו ז"ל, כי לא יתכן שישלם אחד מאלו הארונות בזה העובי מכל הזהב הנזכר ב'אלה פקודי' העשוי למלאכה, וזה יתבאר למי שעיין בהנדסה עיון מעט. ואולם אמרו זה ז"ל להורות על שכבר היה לאלו הארונות עובי מורגש".

¹³⁵ שו"ת התשב"ץ ח"ג סי' ע: "ובענין שלוש ארונות ג"כ נוכל לתקן שלא היה העובי גדול לכל אחד, כדברי מי שאמר בפרק בא לו כ"ג (יומא ע"ב ע"ב) שגובה הארון החיצון היה עשרה ומשהו, ט' כנגד ארון של עץ והעשירי כנגד הכפורת, ומשהו הוא הזר. ונדחו דברי האומר י"א ומשהו, שהיה נותן עובי לארון של זהב טפח. ורש"י ז"ל כתב שם שלא מצא היכן נחלקו בזה. וא"כ אנו יכולין לדחות דברי המרבה בשיעורין שהרי סוגיית התלמוד בפ"ק דסוכה (ד' ע"ב) ובפרק המצניע (צ' ע"ב) היא שלא היה גובה הארון עם הכפורת אלא עשרה. ומזה אמרו לא ירדה שכינה למטה מעשרה".

¹³⁶ יומא עב ע"ב: "אמר רחבה אמר רב יהודה: שלוש ארונות עשה בצלאל, אמצעי של עץ תשעה, פנימי של זהב שמונה, חיצון עשרה ומשהו".

זהב טהור¹³⁷ לחלוטין¹³⁸, שגובהה שמונה עשר טפחים¹³⁹ – עמדה ביציבות¹⁴⁰. ולא שמענו שמציאותה נמנתה בין הניסים¹⁴¹. ועל כורחנו המציאות היתה שונה מההבנה הפשוטה¹⁴².

פרק סג

דרכי הלימוד של חז"ל

במהלך הדורות, האזורים השונים והישיבות השונות, התפתחו דרכי לימוד שונות ולעיתים אף סותרות.

חשוב לשים לב שחז"ל, בדבריהם בתלמוד, נקטו בשיטות רבות¹⁴³ על מנת לברר את האמת, את דבר ה', זו הלכה, ואף את האגדה:

יש מהאמוראים שנקטו בדרך של סיני ויש בדרך של עוקר הרים¹⁴⁴, יש שעסקו בלימוד רק אליבא דהלכתא ויש שביררו גם שאלות אחרות¹⁴⁵, יש

מקורות מלאים והוספות

¹³⁷ שמונת כה לא, לט: "ועשית מנורת זהב טהור... כיכר זהב טהור יעשה אותה".

שמות לז יז, כד: "ויעש את המנורה זהב טהור... כיכר זהב טהור עשה אותה".

משקלו של כיכר הוא כ' 40-50 קילוגרם.

¹³⁸ מנחות כט ע"א: "מעשה והיתה [מנורת] בית המקדש יתירה על של משה בדינר זהב קורדיקני, והכניסוה פ' פעמים לכור והעמידוה על כיכר".

¹³⁹ מנחות כח ע"ב: "אמר שמואל משמיה דסבא: גובהה של מנורה שמונה עשר טפחים".

¹⁴⁰ משקלו הסגולי של הזהב גבוה (סמ"ק זהב שוקל כ' 19 גרם, לעומת סמ"ק ברזל ששוקל כ' 8 גרם), והוא רך (כאשר הוא טהור) כמו פלסטלינה.

משכך, במנורה כזאת, במשקלה זה ובגובה זה, הקנים יהיו כה דקים ורכים עד שהם יתקפלו מאליהם.

וכמו שכתב בספר מנורת זהב טהור (הרב ישראל אריאל) פרק כז: "הנחה פשוטה היא, שמנורה, העשויה מ'זהב טהור' לגמרי, ונקי מכל תערובת אחרת, מנורה זו אין לה יכולת עמידה, והקנים יתקפלו מייד ארצה".

¹⁴¹ משנה אבות פ"ה מ"ה (ויומא כא ע"א-ע"ב): "עשרה ניסים נעשו לאבותינו בבית המקדש...".

¹⁴² וכפי שהציע בספר מנורת זהב טהור (הרב ישראל אריאל) פרק מא עמוד 186, שעל כיכר הזהב הטהור מוסיפים כ' 30 קילוגרם כסף ונחושת. ובעמוד 187 הביא הצעה נוספת, להוסיף לזהב הטהור כמות מזערית של מיניום.

¹⁴³ בבחינת "תלמוד בבלי כלול מכולם".

¹⁴⁴ ברכות סד ע"א (וכן בהוריות יד ע"א בשינוי קל): "דרב יוסף סיני ורבה עוקר הרים".

¹⁴⁵ שבת קו ע"ב: "אמר רב יוסף אמר רב יהודה אמר שמואל: הלכה כרבן שמעון בן גמליאל. אמר ליה אביי: הלכה, מכלל דפליגי? אמר ליה: מאי נפקא לך מינה? אמר ליה: גמרא גמור

שהעדיפו לסבול דוחק הלשון ויש שהעדיפו לסבול דוחק העניין¹⁴⁶, יש שהרבו בדקדוקים בלשון המשנה ויש שמיעטו בהם¹⁴⁷, יש שחקרו בגדרים דקים¹⁴⁸, יש שאחזו בשתי הגדרות שונות¹⁴⁹ יחדיו¹⁵⁰, יש שעסקו בנסתרות¹⁵¹, יש שדרשו אגדות¹⁵² על סמך הוצאת מילות הפסוק מפשטן¹⁵³, יש שעסקו

מקורות מלאים והוספות

זמורתא תהא?¹⁴⁶.

¹⁴⁶ בבא קמא מו ע"ב (ובמקומות רבים בסגנון דומה): "חצי נזק ורביע נזק? (זו לשון המשנה). פלגא נזקא הוא דבעי שלומי, כולי נזקא נכי רבעא מאי עבדיה? אמר אביי: חצי נזק – אחד מארבעה בנזק, ורביע נזק – אחד משמונה בנזק... אמר רבא: אטו אחד מארבעה בנזק ואחד משמונה בנזק קתני? חצי נזק ורביע נזק קתני! אלא אמר רבא..."

¹⁴⁷ דרכי התלמודים (ר' אחיקם קשת) שער ג: דרכו של התלמוד הבבלי לדקדק בלשון המשנה, בלשונות מיוחדות, בכפילויות, במילים שלכאורה מיותרות. והירושלמי ממעט בזה.

¹⁴⁸ נדרים סח ע"א: "איבעיא להו: בעל [בהפרתו את הנדר לאשתו] מיגז גיז או מקליש קליש? היבא קא מיבעיא לן? כגון דנדרה מתרין זיתין, ושמע ארוס והיפר לה ואכלתנון, אי אמרי' מיגז גיז – לקי'א, אי אמרינן מקליש קליש – איסורא בעלמא הוא."

¹⁴⁹ "שני דינים".

¹⁵⁰ בבא מציעא יב ע"א: "חצר איתרבאי משום יד, ולא גרעה משליחות".

¹⁵¹ ברכות נה ע"א: "אמר רב יהודה אמר רב: יודע היה בצלאל לצרף אותיות שנבראו בהן שמים וארץ".

¹⁵² בדרשות החסידים.

¹⁵³ גיטין ז ע"א: "א"ל רב הונא בר נתן לרב אשי, מאי דכתיב: קינה ודימונה ועדעדה? א"ל: מתוונת דארץ ישראל קחשיב. א"ל: אטו אנא לא ידענא דמתוונת דא"י קא חשיב? אלא רב גביהא מארגיזא אמר בה טעמא: כל שיש לו קנאה על חבירו ודומם, שוכן עדי עד עושה לו דין. א"ל: אלא מעתה, צקלג ומדמנה וסנסנה הכי נמי! א"ל: אי הוה רב גביהא מבי ארגיזא הכא, הוה אמר בה טעמא. רב אחא מבי חוואה אמר בה הכי: כל מי שיש לו צעקת לגימא על חבירו ודומם, שוכן בסנה עושה לו דין".

בבירורי גרסאות¹⁵⁴, בחישובי דברי הימים¹⁵⁵, בבירור המציאות¹⁵⁶, בלימוד מן הניסיון הן לגבי מדעי החיים¹⁵⁷ והן לגבי מדעים מדויקים¹⁵⁸, בבירור ממצאים עתיקים¹⁵⁹, בזיהוי בעלי חיים¹⁶⁰, בכללי הדקדוק¹⁶¹, בבירור מקורותיהן של מילים על פי לשונות זרות¹⁶², בהתייחסות לביטויים השגורים

מקורות מלאים והוספות

¹⁵⁴ עירובין לו ע"ב: "ואכתי, סבר רבי יוסי אין ברירה? והתניא: עם הארץ שאמר לחבר קח לי אגודה אחת של ירק או גלוסקא אחת – אינו צריך לעשר, דברי רבי יוסי. וחכמים אומרים: צריך לעשר! איפוך. תא שמע: האומר מעשר שיש לי בביתי מחולל על סלע שתעלה בידי מן הכיס, רבי יוסי אומר: מחולל! איפוך, אימא: רבי יוסי אומר לא חילל. ומאי חזית דאפכת תרתי מקמי חדא? איפוך חדא מקמי תרתי! הא ודאי איפכא תניא, דקתני סיפא: ומודה רבי יוסי באומר מעשר שיש לי בתוך ביתי יהא מחולל על סלע חדשה שתעלה בידי מן הכיס – שחילל. מדקאמר הכא שחילל – מכלל דהתם לא חילל".

¹⁵⁵ עבודה זרה ח ע"ב – ט ע"א: "מאה ושמונים [שנה] ותו לא? והתני רבי יוסי ברבי: מלכות פרס בפני הבית שלשים וארבע שנה, מלכות יון בפני הבית מאה ושמונים שנה, מלכות חשמונאי בפני הבית מאה ושלוש, מלכות בית הורדוס מאה ושלוש, מכאן ואילך צא וחשוב כמה שנים אחר חורבן הבית. אלמא מאתן ושית הוו, ואת אמרת: מאה ושמונים הוו".

¹⁵⁶ עירובין נה ע"ב: "ואמר רבה בר בר חנה (אמר רבי יוחנן) לדידי חזי לי ההוא אתרא, והוי תלתא פרסי על תלתא פרסי".

¹⁵⁷ סנהדרין ה ע"ב: "והאמר רב: שמונה עשר חדשים גדלתי אצל רועה בהמה לידע איזה מום קבוע ואיזה מום עובר".

¹⁵⁸ סוכה ח ע"א – ע"ב: "רבנן דקיסרי, ואמרי לה דייני דקיסרי אמרי: עיגולא דנפיק מגו ריבועא – רבעא, ריבועא דנפיק מגו עיגולא – פלגא. ולא היא, דהא קחזינן דלא הוי כולי האי".

¹⁵⁹ בבא בתרא עג ע"ב: "ואמר רבה בר בר חנה: זימנא חדא הוה קא אזלינן במדברא, ואיתלוי בהדן ההוא טייעא... אמר לי: תא אחוי לך מתי מדבר. אזלי, חזיתיה... פסקי חדא קרנא דתכלתא דחד מינייהו, ולא הוה מסתגי לן. אמר לי: דלמא שקלת מידי מינייהו? אהדריה, דגמירי, דמאן דשקיל מידי מינייהו לא מסתגי ליה. אזלי אהדריה, והדר מסתגי לן. כי אתאי לקמיה דרבנן, אמרו לי: כל אבא – חמרא, וכל בר בר חנה – סיכסא! למאי הלכתא עבדת הכי? למידע אי בבית שמאי אי בבית הלל – איבעי לך למימני חוטין ולמימני חוליות".

¹⁶⁰ שבת כח ע"ב: "אמר רבי אילעא אמר רבי שמעון בן לקיש, אומר היה רבי מאיר: תחש שהיה בימי משה בריה בפני עצמה היה, ולא הכריעו בה חכמים אם מין חיה הוא אם מין בהמה הוא, וקרן אחת היתה לו במצחו, ולפי שעה נזדמן לו למשה, ועשה ממנו משכן ונגנז". יש להדגיש שאין נפק"מ להלכה אם מין חיה היה או מין בהמה, ואעפ"כ עסקו בכך.

¹⁶¹ יבמות יג ע"ב: "דתניא, ר' נחמיה אומר: כל תיבה שצריכה למ"ד בתחילתה, הטיל לה הכתוב ה"א בסופה. ותנא דבי ר' ישמעאל: כגון אלים אלימה, מחנים מחנימה, מצרים מצרימה, דבלתימה, ירושלימה, מדברה".

¹⁶² ראש השנה כו ע"א: "מאי משמע דהאי יובלא לישנא דכרא הוא? דתניא, אמר רבי עקיבא: כשהלכתי לערביא היו קורין לדכרא יובלא. ואמר רבי עקיבא: כשהלכתי לגליא היו קורין לנדה גלמודה. מאי גלמודה? גמולה דא מבעלה. ואמר רבי עקיבא: כשהלכתי לאפריקי היו קורין למעה קשיטה. למאי נפקא מינה? לפרושי מאה קשיטה דאורייתא – מאה דנקי.

בפי הציבור¹⁶³.

אמת, תורתנו תורת־אמת, והיא כוללת כל החוכמות¹⁶⁴, וחכמינו חכמי אמת, שנתייגעו להגיע אל האמת ככל האפשר.

עם זאת, דבר ברור הוא שהראיות שבתלמודנו אינן ראיות גמורות¹⁶⁵.

מקורות מלאים והוספות

אמר רבי: כשהלכתי לכרכי הים היו קורין למכירה כירה. למאי נפקא מינה? לפרושי אשר כריתי לי".

¹⁶³ במקומות רבים "היינו דאמרי אינשי", או "כדאמרי אינשי".

¹⁶⁴ רבינו בחיי ויקרא ט א: "יכנה חכמת תורתנו במילת 'חכמות' על שם שכוללת כל החכמות".

¹⁶⁵ רמב"ן בהקדמה לספר מלחמת ה': "יודע כל לומד תלמודנו שאין במחלוקת מפרשיו ראיות גמורות ולא ברוב קושיות חלוטות, שאין בחכמה הזאת מופת ברור כגון חשבון התשבורת וניסיוני התכונה. אבל נשים על כל מאודנו ודיינו מכל מחלוקת בהרחיק אחת מן הדעות בסברות מכריעות".

השער האחד־עשר: דברי המדע שבחז"ל

פרק סד

כבוד אמיתי וידיעות אמיתיות

מן המפורסמות, שבניגוד לירידת הדורות התורנית והרוחנית, שבה אם ראשונים כמלאכים אנו כבני אדם, בתחומי המדע, להבדיל, העולם הולך ומתקדם, למן אבי יושב אוהל ומקנה ועד ימינו אלה, דור הולך ודור בא.

כך שידיעות שראויות ונאות בדור מסוים, באשר הוא שם, מתגלות כטעויות או כחוסרי דיוק בדור מאוחר ממנו, ובניין הזקנים נסתר ע"י הנערים. ופשוט שאין בדבר משום זלזול בבני הדורות הקודמים שהחזיקו בידיעות המתאימות לתקופתם, כדרכו של עולם¹.

והרי דבר פשוט הוא שגדולי ישראל חכמים היו, ולא נביאים. וכיצד ידעו תגליות שנודעו מאות שנים לאחריהם? ומה בכך, ואדרבה, חכם עדיף מנביא².

ומי לנו גדול מאדם הראשון, שבירר ברוח הקודש את שמות הברואים³, ואף על פי כן בתחילה לא ידע שמנהגו של עולם הוא שהחמה שוקעת⁴. ומה

מקורות מלאים והוספות

¹ למה הדבר דומה? לתינוק, שבשלבם הראשונים של חייו לומד לבצע פעולות פשוטות. אנו שמחים, ובצדק, מכל פעולה חדשה שהוא לומד, ואין מקום להשוות אותו למבוגר ולשאול מדוע הוא לא יודע לעשות את כל מה שאנו יודעים. על המזלזל בקדמונים על טעויותיהם עולה התמיהה, מי ערב לו שאם היה חי בדורם, היה דווקא הוא הבן החכם שאילו היה שם היה נגאל מתפיסותיהם המוטעות. ובאמת, יש מקום רב יותר להשתאות כיצד בכלים שעמדו לרשותם בזמנם, היו שחיטבו את היקפו של כדור הארץ, מאשר לדרוש מהם לגלות תפיסות מתקדמות יותר על תנועתם של כוכבי הלכת.

² בבא בתרא יב ע"א: "אמר אמימר: וחכם עדיף מנביא".

³ העמק דבר (הנצי"ב מוולוז'ין) ויקרא יא יד: "ויש לדעת כי אדם הראשון בחוכמת רוח הקדש קרא שמות להברואים בלשון הקדש לפי הבטתו באיזה פרט בפנימיות אותה בריה וקרא שמו ע"ש הפעולה".

⁴ עבודה זרה ח ע"א: "ת"ר: יום שנברא בו אדם הראשון, כיון ששקעה עליו חמה, אמר: אוי לי, שבשביל שסרחתי עולם חשוך בעדי ויחזור עולם לתוהו ובוהו, וזו היא מיתה שנקנסה עלי מן השמים, היה יושב [בתענית] ובוכה כל הלילה וחוה בוכה כנגדו, כיון שעלה עמוד השחר, אמר: מנהגו של עולם הוא".

בכך.

צא ולמד מחכמי אומות העולם הקדמונים, שנתן להם ה' מחוכמתו, ומקובל בעולם לכבדם אף על פי שכבר נתגלו טעויותיהם הרבות והמהותיות, ואפילו שאדם מן היישוב בדורנו, ידיעותיו המדעיות רחבות יותר עמוקות יותר ומדויקות יותר מכל חכמי העולם הקדמונים גם יחד. וכבר הודו חכמיהם החדשים שאין זה פחיתות לקדמוניהם, אלא שהם כנסיים על גבי הענקים שקדמום⁵. ולא תהא כוהנת כפונדקית, חכמינו זכרונם לברכה, שחלק להם ה' מחוכמתו, וחכמי דת האלוקית היו, ולא חכמי הטבע וההנדסה והתכונה והרפואה בייחוד⁶, ולאפס ותוהו נחשבו בעיניהם נגד חכמת התורה אשר בליבותם⁷. על אחת כמה וכמה שלא ייפגע כבודם בגלל חוסר ידיעתם בפרטים מדעיים שונים שלא נודעו בזמנם.

המתעקש לומר בדורנו שחז"ל צדקו בכל דבריהם המדעיים, מלבד מה שחוטא לאמת, עצם זה שתולה את כבודם בידיעותיהם המדעיות לא יוסיף לכבודם, אלא אדרבה. ובא לברך ונמצא מקלקל.

מקורות מלאים והוספות

⁵ שו"ת הרי"ד סי' סב ד"ה תחילת: "שמעתי מחכמי הפילוסופים, שאלו לגדול שבהם ואמרו לו: הלא אנחנו מודים שהראשונים חכמו והשכילו יותר ממנו, והלא אנחנו מודים שאנו מדברים עליהם וסותרים דבריהם בהרבה מקומות והאמת איתנו, היאך יכון הדבר הזה? השיבם אמר להם: מי צופה למרחוק, הנס או הענק? הוי אומר הענק שענינו עומדות במקום גבוה יותר מן הנס, ואם תרכיב הנס על צווארי הענק, מי צופה יותר למרחוק? הוי אומר הנס שענינו גבוהות עכשיו יותר מעיני הענק, כך אנחנו ננסיים רכובים על צווארי הענקים מפני שראינו חכמתם ואנו מעניקים עליה, ומכח חכמתם חכמנו לומר כל מה שאנו אומרים, ולא שאנו גדולים מהם".

⁶ מאמר הרש"ר הירש על אגדות חז"ל, אות א ד"ה אכן מה (הודפס בקובץ המעיין טבת תשל"א, עמוד 10): "חכמי דת האלוקית... היו חז"ל, ולא חכמי הטבע וההנדסה והתכונה והרפואה בייחוד וכו', ולא מצינו שנמסרו להם ידיעות האלה מסיני ידעו [חז"ל] כל החכמות והמדעים כפי אשר מוסכם היה בזמניהם לאמת [ולא ע"פ האמת המוחלטת], ועמדו בזה בשווה על במותי החכמה והמדע עם כל שאר גדולי החכמים באומות העולם".

⁷ ספר הברית (רבי פנחס אליהו הורביץ) ח"א מאמר כ פרק ח: "אמנם לאפס ותוהו נחשבו [שאר החכמות], לנבלי חרש בעיניהם נגד חכמת התורה אשר בליבותם, ועליה היה כל מחשבותם כל הימים לרבות הלילות על משכבותם. כי ה' הגיד דבריו ליעקב ותורה שם בישראל, לא חכמה מחכמת האנושי".

פרק סה

דברי חז"ל בעניינים מדעיים

כבר הארכנו⁸ בכך שרבים חלקו על חז"ל בעניינים שאינם הלכתיים, והבאנו את טעמם. כעת נדון בדברי חז"ל בעניינים מדעיים.

רוב הגאונים, הראשונים והאחרונים שדנו בסוגיה סוברים שבעניינים מדעיים חז"ל הסתמכו על חכמי המדע של זמנם, ולכן ייתכן שהביאו טעויות בעובדות מדעיות⁹, שהרי חז"ל אינם רופאים, ורק כתבו בתלמוד דברים

מקורות מלאים והוספות

⁸ בפרק נט.

א. רב שרירא גאון (סי' שעו, הובא באוצר הגאונים גיטין עמוד 78): "צריכין אנן למימר לכון דרבנן לאו אסיתא אינון ואינם רופאים, ומילין בעלמא דחזונון בזמניהון (מה שראו בזמנם) וכחד חד קצירא אמרונון ולא דברי מצוה אינון, הילכך לא תסמכון על אילין אסותא ואל תסמכו על רפואות אלו וליכא דעביד מנהון מידעם אלא בתר דמיבדק וידע בוודאי מחמת רופאים בקיאים וכו'".

ב. רב האי גאון (הובא במהר"ם אלאשקר סי' צו): "וכבר דחו לה להא מילתא רב שרירא גאון ורבינו גאון ז"ל בשתי ידיים ומחו לה מאה עוכלי בעוכלא וכתבו ז"ל: ודעו דאע"ג דהך בריתא דפסחים דר' יהודה תיובתא לעולא ולרבא, ליתא להך בריתא ולא לדרכה דבין רבי יהודה בין רבה סבירא להו הרקיע עשוי כקובה והגלגל קבוע הוא והמזלו' חוזרין והחמה היא בעצמה המהלכת ביום למטה מן הרקיע מן המזרח למערב... וליתא להא מילתא מכמה אנפי לפי שאינו רקיע אחד וכו'".

ג. רבינו חננאל (מועד קטן יא ע"א): "אמר רב אמר לי אדא ציידא כוורא סמוך למיסרחי מעלי וכו' כי באותה העת ובאותו מקום היו אומרים להם הרופאים בשתאכל דגים שתה אחרי וכו' – משמע שהמימרא שבגמרא היא רק דברי הרופאים (לעומת זאת עיין במה שנביא מדבריו לקמן בשיטה ב שאין לחלוק על דברי חז"ל בחכמת הכוכבים).

ד. הרמב"ם (מורה נבוכים ח"ג פרק יד): "ואל תבקשני לתאם כל מה שאמרו מענייני התכונה [אסטרונומיה] עם המצב כפי שהוא, לפי שהמדעים באותו הזמן היו חסרים, ולא דיברו בכך משום שיש להם מסורת באותם הדברים מן הנביאים, אלא מצד שהם ידעני אותם הדורות באותם המקצועות, או שמעום מידעני אותם הדורות". ועוד כתב (שם ח"ב ח): "כי הדברים העיוניים לא דיבר בהם כל מי שדבר אלא כפי שהביאו אליו העיון, ולפיכך צריך לסבור מה שנתקיימה ההוכחה עליו".

ה. רבי אברהם בן הרמב"ם (במאמרו אודות דרשות חז"ל): "לא נתחייב וכו' שנטען להם ונעמיד דעתם בכל אמריהם ברפואות ובחכמת הטבע והתכונה וכו' וכן אמר אבא מורי ז"ל".

ו. רבי הלל בן שמואל מוירונא (ספר תגמולי הנפש חלק שני ציון שני ד"ה דע וד"ה אמנם החלק הה'): "דע כי כל דברי רבותינו ז"ל נחלקים לשישה חלקים... ובזה החלק החמישי נכנסים דברי רפואות שהם חיי דברייתא בקצת מהם, אע"פ שרובם דברי זקנים וזקנות".

ז. המאירי (שבת סז ע"ד ד"ה כל מיני הלחשים): "וזה שכתבו רבותינו ע"ה הרבה מהם ורפואות ע"י לחשים והשבעות בסוגיא זו ובמקומות אחרים, הם נעזרו בדבר זה בצירוף בשני דברים: האחד – שלא היה שם דבר כדאי להטעות, אלא הבלים המוניים וכזבי הנשים כמו שתראה ברובם שהיו מיחסים אותם על שם הנשים המיניקות והמגדלות את הילדים ומגדלות אותם בלימוד הבליהם, והוא אמרם אמרה לי אם וכו'. והשני – שמצד שהיו ההמון באותו זמן בטוח

מקורות מלאים והוספות

באותם העניינים, היה טבעם מתחזק ונמצא מצד ההרגל עזר טבעי בהם".
 ח. רלב"ג (מלחמות ה' מאמר חמישי ח"א פרק נב, הובא בהערות על הרלב"ג בראשית טו ד
 ד"ה ואולם): "שבכמו אלו הדברים [חכמת הכוכבים] לא נרחיק שיהיו לקצת חכמינו אז דעות
 בלתי צודקות". וכן דחה את דבריהם בעניין ארון הברית (רלב"ג שמות כה ד"ה הנה הארון):
 "ועובי ארונות הזהב לא נודע, ועכ"פ היה להם עובי מורגש כדי שישלם להם הקיום. ולא
 יתכן שיהיה עובי ארונות הזהב טפח כמו שאמרו ז"ל [וימא עב ע"ב: "אמר רחבה אמר רב
 יהודה: שלוש ארונות עשה בצלאל, אמצעי של עץ תשעה, פנימי של זהב שמונה, חיצון
 עשרה ומשהו"] כי לא יתכן שישלם אחד מאלו הארונות בזה העובי מכל הזהב הנזכר ב"אלה
 פקודי העשוי למלאכה, וזה יתבאר למי שעיין בהנדסה עין מעט. ואולם אמרו זה ז"ל להורות
 על שכבר היה לאלו הארונות עובי מורגש".

ט. הרדב"ז (שו"ת הרדב"ז ח"ח סי' קצא ד"ה ועוד אני אומר): "ועל כרחק למד [שמואל] חכמת
 הטבע שאי אפשר להיות רופא אם לא ידע זאת החכמה וכו' וכמה חכמים [מן האמוראים]
 היו רופאים ובקיאם בחכמת הטבע וכו', ואעפ"י שיש בדברי הפילוסופים דיבור סרה בענייני
 ההשגחה, וקצת מהם יגיעו עוד בשרשי התורה, לא מפני זה יגונה מי שלמד דבריהם".

י. רבי יוסף קארו (כללי הגמרא על הליכות עולם שער ב אות י): "אילו היה דבר התלוי בדין
 – היינו אומרים רבי לא שנאה רבי חייא מנא ליה, אבל דבר התלוי במציאות אם ישנו אם
 אינו [השאלה האם יכול להיות שאישה תפיל דמות עורב ושליא תלוייה בו] – אין לרבי יתרון
 על שאר בני אדם".

יא. אמרי בינה (מאמר עיניים ח"ג, לרבי עזריה מן האדומים) תחילת פרק יד): "הנמצא להם
 [לחכמינו] ז"ל בדברים העיוניים, כמו על אודות אצטגניות וצורת השמיים והארץ וכדומה,
 אשר דבריהם בם אנושיים לגמרי בפנותם אל הדרושים ההם איש במתנת שכלו, או כפי מה
 שקיבל מחכמי הדורות מאיזה עם היו בלי שפע נבואה ועזר ממנה, יכולים אנחנו עם רצונם
 הטוב לתת בו אל האחרונים [אנשי המדע מהדורות האחרונים] שכתבו נגדם אוזן שומעת
 ולבחון דברי החלקים כפי כח דעתנו". יש להדגיש שהיו מגדולי ישראל שיצאו נגד ספר זה
 ונגד מחברו, אך היו שקיבלוהו, ובפרט לאחר התנצלותו (האריך בזה אוצר ישראל ערך
 עזריה מן האדומים).

יב. רבי שמואל יפה אשכנזי (יפה תואר על בראשית רבה ב ו ד"ה ולא): "ואע"פ שחכמי
 התכונה לא יסבלו זה כלל ומופתיהם נאמנים, אינו קשה, שהרי חז"ל לא היו בקיאים בחכמה
 זו, רק מה שהוא נצרך לקבועא דירחא".

יג. רבי יש"ר מקנדיאה (ספר אילים ה מעיין חתום אות סז): "מה שתיקנו ביצור של שבת
 'ובוקע חלוני רקיע' הוא כפי מחשבתם שהזכרה בתלמוד. ואין לתמוה אם היו נוטים מן
 האמת בדברים בעניינים שאינם מעסקם ואמונותם ואינם מקובלים אצלם".

יד. הרמח"ל (מאמר על ההגדות ד"ה עוד צריך): "וישתמשו [חז"ל] מן הלימודיים שהיו
 מלמדים בדורות ההם אנשי החכמה הטבעית והתכונה" (ובהמשך דבריו שם מבאר שממילא
 עיקר כוונתם של חז"ל אינו לחכמת הטבע עצמה אלא לסודות שרצו לרמוז בה, ולכן לא
 יוסיף ולא יגרע אם טעו בזה).

טו. הפחד יצחק (ר' יצחק למפרונטי ערך צידה האסורה והמותרת בשבת): "הורו באצבע
 דלאו כל מילי דאתאמרו בגמרא מפי הקבלה הם".

טז. החתם סופר (בשו"ת יורה דעה סי' שלח ד"ה ונחזי) כתב: "ועליהם [על חכמי הטבע
 הראשונים] סמכו חז"ל בהרבה עניינים מענייני התורה, כמבואר פרק רבי עקיבא (שבת) פ"ה
 ע"א".

יז. רבי ישראל מרוזין (דברי מנחם פירוש למסכת אבות עמ' 8, הובא בספר התורה שבעל פה
 סמכותה ודרכיה פרק ו): "כי הם [חז"ל] לא התעכבו על זה [בענייני שאר החכמות] לחקור כל

מקורות מלאים והוספות

כך, כי חקרו בענייני התורה אשר היו להם חשובים יותר."

מהר"ץ חיות הקדמה

ית. המהר"ץ חיות (בהקדמתו, ד"ה ואולם): "גם לא הניחו חז"ל מלהשתדל להשלים עצמם ובני דורם. בשאר החכמות העוזרות לחכמת האלהות ולדיני התורה. והיו משכילים בטבעיות ובלמודיות כפי מעמד ומצב החכמות בזמניהם. מהם בחכמת התקופות הנחוצה לצורך קדוש החודש וקביעות המועדות. וחכמת המדידה מוכרחת לצורך מדידת עיר הקרובה לחלל. ולמדידת תחומי שבת. וחכמת הרפואה לדיני נדה ופצוע דכה וכו' שפכה. וחכמת הנתוח לדיני טריפות. וידיעות טבעות בעלי חיים והנטיעות לצורך דיני כלאים."

יט. המהר"ם שיק (אה"ע ז ד"ה והנה): "והנה לפי הנראה לי דהדברים דלא קבלו חז"ל מהלכה למשה מסיני ולגבי סוגיית מקום החמה בלילה והרקיע] אלא שלמדו כן לפי סברתן, ובדבר שאינו מקובל ואין לו שורש בתורתנו אלא עפ"י השכל והניסיון, קשה להכריע, וכמה פעמים הכריעו חכמים עפ"י השכל שהדבר הוא כך והדור הבאים אחריהם השכילו יותר בדבר זה."

כ. דברי יוסף (לרבי יהוסף בן מנחם שווארץ, ח"ג"ח"ד הקדמה ד"ה ועתה עמוד 12): "אולי ייפלא בעיני הקורא כי ימצא שאני סותר דברי הראשונים וגדולים ממני. ע"פ הרוב הדברים האלה נמצאים בעניין ידיעת המציאות, והחטא והשגגה בה הוא חטא חיסרון הידיעה לבס, לא חיסרון חכמה דעת ותבונה. בדרך משל, האינו שיעגון לומר שהנער המוני זמנינו עלה במדרגת החכמה ובינה ממעל למדרגת הפילוסוף הקדמון זוקראט [סוקראטס], כי החכם ההוא לא ידע ולא נודע לו אז עולם החדש ארץ אמעריקא ואוסטראליה והנער המוני הזה ידעוהו. ראייה ומופת שבחטא חיסרון הידיעה נכשל לפעמים גם המושלם בחכמה ובמדע."

כא. הרש"ר הירש (מאמר הרש"ר הירש על אגדות חז"ל, אות א ד"ה אכן מה, הודפס בקובץ המעיין טבת תשל"ו, עמוד 10): "חכמי דת האלוקית... היו חז"ל, ולא חכמי הטבע וההנדסה והתכונה והרפואה בייחוד וכו', ולא מצינו שנמסרו להם ידיעות האלה מסיני ידעו [חז"ל] כל החכמות והמדעים כפי אשר מוסכם היה בזמניהם לאמת [ולא ע"פ האמת המוחלטת], ועמדו בזה בשווה על במוותי החכמה והמדע עם כל שאר גדולי החכמים באומות העולם."

כב. הבריחי זהב (סי' טו): "ולמה יאמרו הטועים שחכמים היו צריכים לדעת עיקרי חכמת הכוכבים על בוריים? ושלמה אמר להיפך, שתכלית הידיעה שנדע שלא נדע, שמחמת שרואה שאינו משיג בגשמיות לא ירס לשאול מה למעלה ומה למטה מה לפניו ומה לאחור."

כג. הבן איש חי (בניהו בבא בתרא כה ע"ב): "אלא ודאי חכמי ישראל לא החליטו דברים אלו לאמת אלא אמרו שהשערת השכל כן נראה לומר על פי חכמת התכונה שהיתה בזמנם, ולא אמרו אלא בדרך אפשר."

כד. יד יהודה (הלכות טריפות סי' מ סוף ס"ק ב): "ונמצא כזה דבאיזה דברים לא היו [הקדמונים] בקיאין היטב וכו', וכיוצא בו מצינו לאדוננו הרשב"א וכו' ובעלי השו"ע הלכו אחריו, ואין זה שום פחיתות כבוד להם בזה [ולומר שאינם בקיאים] כמ"ש כבר, דמצינו כן גם בגמרא [חולין נו ע"א] דאמרו ברבי לא היה בקי בתרנגולים" [וכן כתב שם סי' טו ס"ק ב על דברי הב"ח ש"לא היה בקי בתרנגולים ואינו מכיר במציאות כלל]."

כה. קסת הסופר (בעל פירוש קסת הסופר על שו"ת מן השמיים) (בראשית כ כא ד"ה ויברא): "ראינו בכל התלמוד בדיני איסור והיתר היותר חמורים שחששו רז"ל לדעת חכמי הטבע..."

ואם נמצא מאמר כזה שיש תולדה מבלי זרע [כגון כינים], הוא ע"פ שיטת אריסטו."

כו. רבי יצחק מלצאן (מאמר "שפת אמת", הובא בספר תורה שבעל פה סמכותה ודרכיה פרק ו): "ובל יקטן בעינינו מעלת חז"ל אשר לא ידעו מאיזה המצאות, יען לא שמו לבם על עניינים אלו כאשר לא יגונה איזה פרופסור גדול אשר ידיו רב לו אם לא יהיה בקי במלאכת עיבוד

מקורות מלאים והוספות

העורות. כן לא תתמעט בעינינו מעלת חז"ל אם לא שמו לבם לאיזה חכמות המועילות לישוב העולם".

כו. רבי מנחם נחום פרידמן משטיפנשט (פירוש מן בפתחה עמוד 7) (בתשובה למי שהקשה לו שישנן טעויות בדברים מדעיים בש"ס): "השמעת מעולם שאנחנו, מעריצי התלמוד, שבחו אותו שהוא ספר תכונה שאין כמוהו? או שהוא ספר חקירת הטבע עד להפליא? השמעת מעולם שחז"ל אומרים בדברים הנוגעים לתכונה או לחכמת הטבע קבלו דעתנו?... בדברים הנוגעים לחכמות חיצוניות... כאשר שמעו דבר אמת מפי חכמי אומות העולם מייד הודו לדבריהם".

כח. הריא"ה הרצוג (הובא באסיא כרך ה עמוד 196): "לא אכחד כי כמעט בושתי ונכלמתי מדברי כבוד גודלו... ואולם הם [חכמינו] ז"ל קיבלו את הנ"ל לאמת ובנו הלכות גדולות על ההנחה הזאת, הואיל ואריסטו קבע כך ונתקבל מפי כל החכמים שבעולם... במחילת כבוד גודלו, טעות גמורה היא מצידו... חבל שבעוד המדע הולך וכושב עולמות ומגלה סודי סודות, אם כי גם הוא טועה לפרקים, אנו בקשר לענייני מדע הנוגעים לתורה"ק משקעים ראשו בחול כהעוף הידוע, ותו לא מיד".

כט. הרב דסלר (מכתב מאלהיה ח"ד עמוד 355 הערה 4): "ואם לפעמים נתנו [חז"ל והגמרא] הסברים שהם לפי ידיעת הטבע שבימיהם, חובה עלינו לחפש הסברים אחרים שבהם יתקיים הדין על מכוננו לפי הטבע שבימינו".

ל. הרב בשר (קו התאריך הישראלי שער ד פרק כה): "להלכה למעשה וכו' אין לבנות יסוד על השקפה זו [של הראשונים] וכו' ובעניין כזה יש להתחשב להלכה במציאות המוחשית בלבד" (לעניין קו התאריך, ובהערה 10 שם הביא דוגמאות נוספות מנושאים אחרים). לא. האגרות משה (ח"מ ח"ב סי' עג): "וגמירי דאי בדרי לה סמי חיי דנאמר בגמרא על הא דמחו בגידא דנשיא ועל הא דמחו בכוליתא שהכשירו – אין גמירי זה מהלכה אלא מדרכי הרפואה".

לב. הרב מרצבך (דגלנו, תשל"ו, הובא בחזון שמיים (לרב איתן ציקינבסקי (ציקוני) עמוד יא, בספר עלה יונה, ובאור ישראל ניו יורק שנת תש"ע גיליון נ"ט): "ויש שדיברו [חז"ל] בעניינים מדעיים] בלשון ידיעות תקופתם של בני דורם".

לג. הגרש"ז אוירבך (שמירת הגוף והנפש ח"א מבוא ו עמוד 54): "כעת איני זוכר אם יש משהו שממש חולק [על שיטת רב שרירא גאון ורבי אברהם בן הרמב"ם, שכתבו במפורש שחז"ל למדו עניינים מדעיים מחכמי האומות ואף הביאו לעיתים טעויות] או אפילו אם יש משהו שיכול לחלוק עליהם". עכ"פ מוכח שסבר כשיטה זו.

לד. רבי חיים דוד הלוי (שו"ת עשה לך רב ח"ה מט): "ועוד נראה לי שיש עניינים שבהם דיברו חז"ל מתוך חכמתם האנושית הפשוטה, והם דברים שאינם נוגעים כלל לענייני תורה"ק ופרשנותה וכו', כי אותה מחלוקת היתה בענייני הטבע, שאם גם עתה יתברר באורח מדעי מדויק שהנחה מסוימת בדברי רבותינו אינה מדויקת די צרכה, אין זה פוגם חלילה בגדולתם וגדלותם כחכמי התורה, שכן דבריהם הקשורים בתורה נאמרו מכח קדושת התורה, והם מעין רוח הקודש, ואילו יתר דבריהם בנושאים כלליים נאמרו בעומק חכמתם האנושית הפשוטה בלבד".

לה. הרב שלמה פישר (בית ישי דרשות מזו הערה ד): "רבים תמהים בזה כי לפי מה שידוע האידנא אין הלב אלא משאבה בעלמא ואילו הרגש משכנו במוח כמו השכל וכו'. וכיו"ב תמהים רבים על כך שחכמת הקבלה מיוסדת על תמונת העולם וחוקי הטבע שלפי חכמי יוון, כגון מציאות הגלגלים, וז' כוכבי לכת, וד' יסודות, וחומר וצורה, וההנחה שכל דבר נמשך למקורו, וכיו"ב טובא וכו'. וליישב זה וכו' כי הנבואה תבוא לו לנביא לפי תמונת העולם שבליבו [אע"פ שאינה נכונה] וכו'. ק"ו שנכון הדבר לאמרו על גילויים שמימיים שאינם

בעלמא שראו, ולכן אין לסמוך על הרפואות שהביאו¹⁰, וכן בענייני חכמת הכוכבים – לא היתה לחז"ל מסורת מן הנביאים, אלא למדום באופן טבעי ע"פ המדעים שבאותו הדור, ומדעי אותו הדור היו חסרים¹¹, ובדבר התלוי במציאות אם ישנו אם אינו¹² – אין לרבי יתרון על שאר בני אדם¹³, שחכמי דת האלוקית היו חז"ל, ולא חכמי הטבע וההנדסה והתכונה והרפואה

מקורות מלאים והוספות

במדרגת נבואה" (והביא סיוע לזה מהמורה נבוכים ומתורת העולה לרמ"א (לעומת זאת עיין בדברי הרמ"א שהבאנו לקמן בשיטה ב) ומהמגיד מישרים לב"י). לו. הרב שלמה קורח (רב ואב"ד בבני ברק) (זמנים למלך על הרמב"ם קידוש החודש פי"ט הט"ז, וכן כתב בשפת מלך על יסודי התורה פ"ג ה"ט ד"ה וכיון): "הכל [בעניינים הטבעיים] ע"פ החוקרים שבעיקרם חכמת יוון. וחז"ל כל מה שכתבו בעניינים כאלה היה ע"פ החקירות שידעו בזמנם... יכולים לסתור אותו ע"י החקירות... שהמציאות דוחה דרשות". לו. מנוחת אהבה (מהדורה שלישית ח"ג, מילואים, יח ו): "ומעתה דעת לנבון נקל, שדברי חכמי ישראל הם ג"כ לפעמים על דרך החקירה האנושית, ואין כל דבריהם בנבואה וקבלה ורוח הקודש". והוסיף שהרב מאזוז (הרב נאמן) כתב על דבריו "דבריו נכוחים וישרים, כולם נכוחים למבין וישרים למוצאי דעת וכו'. וחלילה וחלילה לפסול את דבריו מפני שהתייחס לדעות המדענים בזמננו, דתורה אמת כתיב בה, וכל הפוסל במומו פוסל", ושהרב עובדיה יוסף זצ"ל כתב על כך "אני מסכים לכל הדברים הנ"ל" (לעומת זאת עיין במה שנביא מדבריו לקמן בשיטה ב שאין לזוז מדברי חז"ל בכל דבריהם. רצ"ע) (ובמנוחת אהבה שם הוסיף לספר שבגלל דבריו אלה, כמה אנשים המכנים עצמם "אברכים" קמו עליו מתוך קנאה וצרות עין והחלו ללכוד ברשתם גם תמימי דרך וכו').

¹⁰ רב שרירא גאון סי' שעו, הובא באוצר הגאונים גיטין עמוד 78: "צריכין אנן למימר לכוין דרבנן לאו אסיאת אינון [אינם רופאים], ומילין בעלמא דחזונון בזמניהון [ומה שראו בזמנם] וכו' חד קצירא אמרונון ולא דברי מצוה אינון, הילכך לא תסמכו על אילין אסותא [אל תסמכו על רפואות אלו] וליכא דעביד מנהון מידעם אלא בתר דמיבדק וידע בוודאי מחמת רופאים בקיאים וכו'".

¹¹ מורה נבוכים ח"ג פרק יד: "ואל תבקשני לתאם כל מה שאמרו [חז"ל] מענייני התכונה [אסטרונומיה] עם המצב כפי שהוא, לפי שהמדעים באותו הזמן היו חסרים, ולא דיברו בכך משום שיש להם מסורת באותם הדברים מן הנביאים, אלא מצד שהם ידעני אותם הדורות באותם המקצועות, או שמעום מידעני אותם הדורות". ועוד כתב שם ח"ב ח: "כי הדברים העיוניים לא דיבר בהם כל מי שדיבר אלא כפי שהביאו אליו העיון, ולפיכך צריך לסבור מה שנתקיימה ההוכחה עליו".

¹² לגבי השאלה האם יכול להיות שאישה תפיל דמות עורב ושליא תלויה בו.

¹³ רבי יוסף קארו (כללי הגמרא על הליכות עולם שער ב אות י'): "אילו היה דבר התלוי בדין – היינו אומרים רבי לא שנאה רבי חייא מנא ליה, אבל דבר התלוי במציאות אם ישנו אם אינו [השאלה האם יכול להיות שאישה תפיל דמות עורב ושליא תלויה בו] – אין לרבי יתרון על שאר בני אדם".

בייחוד¹⁴, והמתעלם מכך, הריהו כטומן ראשו בחול¹⁵.

הרש"ר הירש אף הוסיף, שכל ידיעה תמוהה בעניינים מדעיים שנמצאת בחז"ל, כשנחקר ונדרוש נמצא שכך היה מפורסם ומקובל לאמת בקרב חכמי המדע בזמנם¹⁶. ואכן, החוקר ודורש בכתבי חכמי המדע מתקופת התנאים, ימצא בהם ידיעות רבות שמוזכרות בתלמוד, בין אלו הנכונות ובין אלו שלא, למשל: ישנם עכברים הנוצרים מהאדמה, סלמנדרה חסינה מאש, שדרה הופכת לנחש, העובר נע ברחם מהיום הארבעים להריון, חגבים אינם זזים בשעת הטל, אישה מתעברת סמוך לווסתה, הנשך על ידי כלב שוטה יאכל את הכבד של הכלב, דולפינים משמשים פנים כנגד פנים¹⁷.

ידיעות אלו חשובות גם על מנת שלא נטעה ונפרש דברי חז"ל כרמזים לרעיונות נסתרים, כאשר כוונתם היתה כפשוטם, כיוון שכך סברו בזמנם, אף אם בימינו הדבר נראה רחוק. כך למשל לגבי שדרה הופכת לנחש, כבד כועס, גלגל חמה משמיע קול, המחלוקת האם העננים מגיעים מהאוקיינוס או מהרקיע, המחלוקת האם מקום החכמה בראש או בלב¹⁸.

אחרי הודיענו את כל זאת, הרי שאין צורך, ובמקרים רבים אף אין זה נכון,

מקורות מלאים והוספות

¹⁴ מאמר הרש"ר הירש על אגדות חז"ל, אות א ד"ה אכן מה (הודפס בקובץ המעיין טבת תשל"ו, עמוד 10): "חכמי דת האלוקית... היו חז"ל, ולא חכמי הטבע וההנדסה והתכונה והרפואה בייחוד... ולא מצינו שנמסרו להם ידיעות האלה מסיני. ידעו [חז"ל] כל החכמות והמדעים כפי אשר מוסכם היה בזמניהם לאמת וולא ע"פ האמת המוחלטת, ועמדו בזה בשווה על במותי החכמה והמדע עם כל שאר גדולי החכמים באומות העולם".

¹⁵ הריא"ה הרצוג (הובא באסיא 5 עמוד 196): "לא אכחד כי כמעט בושתי ונכלמתי מדברי כבוד גודלו... ואולם הם [חכמינו] ז"ל קיבלו את הנ"ל לאמת ובנו הלכות גדולות על ההנחה הזאת, הואיל ואריסטו קבע כך ונתקבל מפי כל החכמים שבעולם... במחילת כבוד גודלו, טעות גמורה היא מצידו... חבל שבעוד המדע הולך וכובש עולמות ומגלה סודי סודות, אם כי גם הוא טועה לפרקים, אנו בקשר לענייני מדע הנוגעים לתורה"ק משקעים ראשו בחול כהעוף הידוע, ותו לא מיד".

¹⁶ מאמר הרש"ר הירש על אגדות חז"ל, אות א, ד"ה הגע בעצמך (הודפס בקובץ המעיין טבת תשל"ו, עמוד 11): "וכן לענ"ד ברור, כל דבר המתמיה כזה וכמו אדני השדה, עכבר שחציו בשר וחציו אדמה, שדרו של אדם שנהפך לנחש שנמצא בדברי חז"ל, כשנחקר ונדרוש נמצא שהיה כבר מפורסם ומקובל לאמת בקרב חכמים [חכמי המדע] בזמנים הללו".

¹⁷ כל הדוגמאות הנ"ל מופיעות ב"תולדות הטבע" – אנציקלופדיה מקיפה ומפורטת בת 37 כרכים, שנכתבה במאה ה'1 לספירה ע"י פליניוס הזקן (רומאי). הארכתי בעניינים אלה בקונטרס "הידיעות המדעיות של חז"ל – תוקפן ומקורן" פרק ב.

¹⁸ הארכתי בעניינים אלו בקונטרס "הידיעות המדעיות של חז"ל – תוקפן ומקורן" פרק ה.

לתרץ בסוגיות שונות שנשתנו הטבעים.

למותר לציין שכל אלו ייחסו לחז"ל בעניינים אלו רק טעויות שהן בבחינת אנוס בדבר משנה, אך לא טעויות בשיקול הדעת, שהרי שיקול הדעת הוא היסוד¹⁹, ואם אין יסוד אין בניין, הוא התלמוד כולו²⁰.

לעומתם, חלק מהראשונים והאחרונים סברו שאי אפשר לומר שחז"ל הביאו טעויות אף בעובדות מדעיות²¹, ואם חכמי המדע חולקים על חז"ל – יבטלו

מקורות מלאים והוספות

¹⁹ אבן עזרא, הקדמה לתורה.

²⁰ סוטה מד ע"א: "ובנית ביתך זה גמרא".

²¹ א. רבינו חננאל (פסחים צד ע"א): "ואע"פ שהחזונים בכוכבים שבזמן הזה מדברים דברים המכחישים [בסוגיית אורך העולם ועובי הרקיע] לא משגחין להו, אלא אנו מזהרים דברי רבותינו כתקנם ולא לחוש לדברי זולתם" (לעומת זאת עיין במה שהבאנו מדבריו לעיל בשיטה א שמשמע שהעצות שבגמרא הן רק דברי הרופאים).

ב. שו"ת הרשב"א (ח"א סי' צח): "וייבטל המעיד ואלף כיוצא בו ואל תיבטל נקודה אחת ממה שהסכימו בו חכמי ישראל הקדושים" (בעניין טריפות).

ג. שו"ת הריב"ש (סי' תמוז): "כי לא מפי הטבע והרפואה אנו חייך, ואנחנו על חכמינו ז"ל נסמוך אפילו יאמרו לנו על ימין שהוא שמאל, שהם קבלו האמת ופירושי המצווה איש מפי איש עד משה רבינו" (בעניין טריפות).

ד. שו"ת התשב"ץ (ח"א סי' קסה תחילת וסוף ד"ה ומה שכתבת): "שלא נעלם מהם האמת כי הם אנשי אמת מקבלי האמת מאלקי אמת וכו', ובוודאי מאשר ראינו עומק שכלם בפירוש המשניות ובכל דבריהם, יש לנו לומר שא"א ששיגו חכמי העכו"ם במחקריהם מה שלא השיגו הם, וכבר הפליג בעל ספר הכוזרי ז"ל להראות ליאות שכל היונים מהשיג מאשר השיגו חכמי ישראל בעניין הטריפות ובנגעי אדם ובגדים ובתים ובעניינים אחרים וכו', וכ"ש בענייני השיעורים דבחושבנא ושיעורא תליא מילתא, שא"א לומר שתקצר יד שכלם מהשיג מה שהשיגו אוקלידס וארשמידס [ארכימדס] להבדיל בין החול ובין הקודש וכו', שאין בכל דברי רז"ל דבר שיפול ממנו ארצה כי הם אמת ודבריהם אמת".

ה. האברבנאל (ישועות משיחו תחילת ח"ב לפני העיון הראשון, דף יז ע"ב): "גם דברי החכמות שלהם [רפואות ותכונה]... אם אינם מסכימים לדעתנו אין זה בחסרון האומרים ולא לחולשת דבריהם כי אם לקצרנו..."

ו. אור החיים לחסיד היעב"ץ (פרק ג): "חכמי ישראל היו בקיאים בכל מה שיצטרך מהחכמות להבנת התורה והתלמוד כי גם בשבעים לשון ובחכמת הכישוף היו בקיאים. אכן לא היו מוציאים ימיהם כלל כי אם בעיתות הבטלה היו מקבלים אמיתת הדברים מהחכמים אשר קיבלו מהנביאים אשר הם קיבלו מבורא העולם, לא שחקרו בהם החקירה העצומה אשר כל ימיהם בה חכמי האומות".

ז. הרמ"א (תורת העולה ח"א פרק ב): "לא יחשוב האדם החס על כבוד קונו וכבוד חכמי התורה כן [שחכמי ישראל טעו בענייני התכונה], אלא ידקדק בדבריהם שבוודאי נמצא תוך כל דבריהם כמו שנתבאר באלו המאמרים שידעו סוד התכונה על צד שידעו אותו חכמי הגויים ויותר מהם, שידעו גם כן דרכים אחרים אשר נעלמו מכל חכמי הגויים".

מקורות מלאים והוספות

ח. ר' יוסף אשכנזי ("התנא מצפת") (הודפס בתרביץ כח חוברת ב, טבת תשי"ט) פרק לב: "שאע"פ שאמרו חכמים על ענין החמה ונראים דבריהם", לא אמרו משום הכי שאמת הם". ט. המדר"ל (באר הגולה ו' י) יצא בחריפות נגד האמרי בינה (שהובא לעיל בשיטה א), וכתב עליו: "איך לא ירא לדבר בחכמים, וידבר עליהם כאילו הם אנשים בדורו, חבריו וכו'. תמצא כי האמוראים לא היו חולקים על הראשונים, הם התנאים. ואשר אחר כת האמוראים, לא היו חולקים על האמוראים וכו'. וגילה פנים בהם שלא באמת, ונתן אותם כבלתי יודעים שום חכמה, וכאילו חס ושלום הם נבערים מדעת".

י. שו"ת שבות יעקב (ר' יעקב ריישר) (ח"ג סי' ב): "כיון שעיקר ספריהם הוא מחכמת אומות העולם אריסטו וחבריו, אין לסמוך על דבריהם לדינא" (ושם הוסיף שכך כתב גם החוות יאיר ריט, שאין לסמוך על ספרי חכמי האומות לדינא, ולא ללמוד אלא רק את חשבון א' י"ב תשצ"ג. אך באמת דברים אלו לא נמצאים שם כלל).

יא. אמונת חכמים (רבי אביעד שר שלום באזילה) פרק ב ד"ה אמנם: "הרלב"ג כתב על דברי רז"ל כי זה דרך דרש כי כבר התבאר במופתים הנדסיים... אבל אי אפשר שהרלב"ג יהיה חכם גדול יותר מרז"ל... אני מאמין שהם אמת ודבריהם אמת".

יב. רבי יהונתן אייבשיץ (יערות דבש ח"ב דרוש ז ד"ה טעם שני, ובדומה לזה בח"א דרוש ד (ל ע"ב)): "ואמת אמרו חכמי ישראל [בענייני כוכבים] – כי כל דבריהם אמת ואמונה וקבלה מנביאים אשר בסוד ה' באו".

יג. החיד"א (שם הגדולים מערכת ספרים ה ב): "היו מן הגדולים שעלה על דעתם לנטות קצת מדברי רז"ל בצד מה [בעניינים מדעיים], והיה זה שהם היו חכמים בלימודיות וטבעיות ודעתם רחבה, וסברו כי רז"ל היו חכמים לבד וכו'. אבל הי"ל לשום ליבם כי רז"ל היה להם רוח הקודש ואליהו זכור לטוב שכיח גביהו וכו' וצריכין אנו לכוף ראשו ולקבל האמת מבעלי האמת".

יד. פרי מגדים (אשל אברהם שכח ב): "ואפילו החולה והרופאים אומרים אינו צריך ולחלל שבת על מחלת צפידנא – שקר אומרים, כי מקובל ביד חז"ל שסכנה הוא". טו. ספר הברית (רבי פנחס אליהו הורביץ) ח"א מאמר יד פרק ח: "ולשון חכמים תיטיב דעת ענין זה [ושכנים נוצרות מן הזיעה וכד'] מכל אמר יגידו מחקרי הגויים, כי דבר ה' בפייהם אמת נכון הדבר".

טז. רבי צדוק הכהן מלובלין (תפארת צבי"י על שו"ע יורה דעה סי' לה סוף ד"ה עוד): "העתקתי כל דבריו [של התשב"ץ שהובא לעיל] כי ממנו תצא תורה למתפרצים מדברי חכמי העכו"ם נגד דברי חכמינו ז"ל וחושבים כי נגלה להם [לחכמי העכו"ם] כל תעלומות הנעלמים מעם רז"ל ח"ו, תיפח רוחם של החושבים כן". וכן כתב (משיב הטענה תשובת ר' צדוק): "גם אם נראה מופתי חכמי האומות ויהיו נראים חזקים, כל שנמצא משמעות מדברי חכמינו ז"ל הקדושים היפה דעתם – לא נאבה להם ולא נשמע להם, אבל נעמול ונטריח לדחות מופתיהם, ואם לא נמצא לדחותם הנה לא נחשוד אלא ששכלינו לואה מהגיע לזה, אבל נאמין כי דברי חכמינו ז"ל כנים... הא אין לנו אלא לסמוך על המקובלים מפי נביאים וחכמינו ע"ה בעלי הופעה ורוח הקודש, ואשר עליהם נאמר מגיד דבריו ליעקב".

יז. ערוך השולחן (אבן העזר סי' יג סעיף ל): "וכלל גדול אומר לך, שרבותינו חז"ל לבד גודל קדושתם וחכמתם בתורת ד', עוד היו יותר גדולים בחכמות טבעיות ובידיעות העולם יותר מכל המתחכמים להשיב על דבריהם הטהורים".

יח. שו"ת תולדות יעקב (רבי יעקב זאב כהנא) (יורה דעה סי' לג ד"ה הגם, עמודים עד ע"ב – עה ע"א): "כל רו לא אנס מהם [מחז"ל] הן בחקירה והן ברפואה והן בטבע והן בפילוסופיא והן בחכמת החשבון והן בתכונה והן בחכמת הכישוף ובלשנות וכו'. וא"ת מנין היה להם ידיעה בכל הנ"ל, אני אומר לך לא מחקירתם ולא סמכו על חכמתם רק ידעו הכל מהתורה הקדושה

אלף כיוצא בהם, ואל תיבטל נקודה אחת ממה שהסכימו בו חכמי ישראל הקדושים²², עליהם נסמוך אפילו יאמרו לנו על ימין שהוא שמאל²³, שלא נעלם מהם האמת כי הם אנשי אמת מקבלי האמת מאלוקי אמת, ואי אפשר שישגיגו חכמי העכו"ם במחקריהם מה שלא השיגו הם²⁴. מובן שבדעה זו יש

מקורות מלאים והוספות

וכו'. אבל חכמיהם [של הגויים] המה באו ויבואו בכוחם ובחוכמתם, לכן א"א להיות בלא מכשול כי השכלתם היא תכשילם כאשר ראינו בספריהם לא ראי זה כראי זה, כי המושכלות שלהם אינם עומדים על מקום אחד כי המושכלות שלהם נחלקות לפי האדם ולפי העת. יט. שו"ת צפנת פענח (ח"א סי' יד): "רפואות הנזכרים בגמרא זה גדר חלק מן תורה שבע"פ המסור לנו בקבלה, ובאמת זה גדר ספר רפואות" (אמנם לא ברור אם כוונתו לקבלה מסיני דווקא, שהרי עיקר כוונת דבריו שם לומר שהם חלק מתורה שבע"פ, שאסור לכותבן. והרי גם דברים שאמרו התנאים והאמוראים מסבירם כלול בתורה שבע"פ). כ. מעוז הדת (רבי יהושע הלר) פרק ו' סימן ו': "ועל כל אלה נשאל, וכי חכמינו ז"ל קניגיים היו או בליסטרניים היו? ומאין ידעו כל אשר ביבשה ואשר בים אשר ביישוב ואשר במדבר?... אשר בלעדי הקבלה מהנביאים ונותן התורה יתברך שמו, היוצרים יחד ויודע אותם, אין יכולת בשר ודם להשיג ידיעות אלה בהחלט גמור, והכל רמז או כתוב בתורה". כא. החזון איש שו"ת וחדושים (בני ברק תשע"ו) סי' תמ: "לא אמר כלום [ספר מחר חודש שכתב שחז"ל לא ידעו שיש מקומות שבהן השמש לא שוקעת כלל] וכו' וקטנותו גרם לו". וכן כתב בחזון איש או"ח מועד קלח ד' ד"ה ודע: "הם [דעת העיתים לבניה שחז"ל למדו את אורך שנת החמה והמולד בדרכים טבעיות] מהכזבים שהיצר מחבבן". (אמנם כדברי העיתים לבניה הללו בעניין אורך המולד נמצא גם בראשונים – הסמ"ק מצורף סי' קג). כב. הרבי מליובוביץ' (מה רבו מעשיך ה' עמוד 105): "גם אותם נושאים בתלמוד הקשורים בטבע האדם ברפואה וכו"ב, כלולים כולם בנצחיות התורה שאיננה משתנה לעולם". כג. יביע אומר (ח"י יורה דעה סי' כד): "כי בוודאי אין לנו לזוז ממה שקבעו חז"ל בכל דבריהם, כי רוח ה' דיבר בם ומילתו על לשונם וכל שכן במה שנוגע לדינא וכו'. ולא נעלם ממני מה שכתב רבינו אברהם בן הרמב"ם וכו'. מכל מקום אנו אין לנו אלא דברי חז"ל כדברי האחרונים הנ"ל". ובסוף דבריו הוסיף שאעפ"כ אין להרחיק ולדחות את מי שנמשך אחר דברי רבינו אברהם בן הרמב"ם (לעומת זאת עיין במה שהבאנו מדבריו לעיל בשיטה א שהסכים לדברי המנוחת אהבה. וצ"ע).

²² שו"ת הרשב"א ח"א סי' צח: "ויבטל המעיד ואלף כיוצא בו ואל תיבטל נקודה אחת ממה שהסכימו בו חכמי ישראל הקדושים" (בעניין טריפות).

²³ שו"ת הריב"ש סי' תמז: "כי לא מפי הטבע והרפואה אנו חייך, ואנחנו על חכמינו ז"ל נסמוך אפילו יאמרו לנו על ימין שהוא שמאל, שהם קיבלו האמת ופירושי המצווה איש מפי איש עד משה רבינו" (בעניין טריפות).

²⁴ שו"ת התשב"ץ ח"א סי' קסה תחילת וסוף ד"ה ומה שכתבת: "שלא נעלם מהם האמת כי הם אנשי אמת מקבלי האמת מאלוקי אמת... ובוודאי מאשר ראינו עומק שכלם בפירוש המשניות ובכל דבריהם, יש לנו לומר שא"א שישגיגו חכמי העכו"ם במחקריהם מה שלא השיגו הם, וכבר הפליג בעל ספר הכוזרי ז"ל להראות ליאות שכל היונים מהשיג מאשר השיגו חכמי ישראל בעניין הטריפות ובנגעי אדם ובגדים ובתים ובעניינים אחרים וכו', וכ"ש בענייני השיעורים דבחושבנא ושיעורא תליא מילתא, שא"א לומר שתקצר יד שכלם מהשיג מה שהשיגו אוקלידס וארשמידש [ארכימדס] להבדיל בין החול ובין הקדש וכו', שאין בכל

תועלת חינוכית רבה.

הרבי מלובביץ' אף טרח ליישב דברי מדע שברמב"ם בענייני הכוכבים עם הידוע לנו בזמננו²⁵, ואף יצא בחריפות נגד השואל בעניין זה²⁶. וזאת אף על פי שהרמב"ם כתב במפורש שבתחום זה למד מספרי חכמי יוון²⁷. כמו כן סבר שחלילה לומר שהרמב"ם קיבל את דבריו מאומות העולם²⁸, וכתב שנצחיות התורה כוללת גם ענייני רפואה שבש"ס, ומה שמצינו שיש גדולי ישראל גאונים שכתבו שבעניינים אלה יכול להיות שינוי, כתבו זאת רק להניח דעתם של תלמידים, אבל באמת לא סברו כן²⁹. ואפשר שיסוד דבריו בקושי לחלק בדרגתם של חלקים שונים מתוך הש"ס והרמב"ם.

מקורות מלאים והוספות

דברי רז"ל דבר שיפול ממנו ארצה כי הם אמת ודבריהם אמת".

²⁵ שערי אמונה (הרבי מלובביץ') סי' נא: "הכתוב בשער הייחוד והאמונה פ"ז דהשמש 'כמו קס"ז פעמים כגודל כדור הארץ' הוא ע"פ פסק הרמב"ם בהל' יסודי התורה פ"ג ה"ח... כנראה הקשו לכת"ר ממה שכאילו התוכנים דעתה חקרו ומצאו אחרת – 5/4 מיליון פעמים ויותר... הנאמר בתכונה 5/4 מיליון ויותר הוא בנוגע לכמות, וברמב"ם מדובר על דבר הקוטר. והנה ערך הקוטרין הנ"ל המובא בספרי התכונה דעתה הוא – כמו 110 (ולא ק"ע) – אלא שמדידת קוטר השמש זו מביאה בחשבון שכבות מסוימות של השמש ולא כולן... אבל (לפעמים עכ"פ) דאו ומדדו שהתפשטו הנ"ל עד כדי כך שהיה אז קוטר השמש יותר מן ק"ע פעמים מקוטר הארץ ונתכוון אח"כ וכו' ואכ"מ".

²⁶ שם: "וכמו בשאר הקישויות 'המדעיות' מסוג זה – המקשן עם הארץ גם במידה!".

²⁷ רמב"ם הל' קידוש החודש פ"ז הכ"ד: "וטעם כל אלו החשבונות, ומפני מה מוסיפים מניין זה ומפני מה גורעין, והיאך נודע כל דבר ודבר מאלו הדברים, והראיה על כל דבר ודבר, היא חכמת התקופות והגימטריות שחיברו בה חכמי יוון ספרים הרבה, והם הנמצאים עכשיו ביד החכמים. אבל הספרים שחיברו חכמי ישראל שהיו בימי הנביאים מבני יששכר לא הגיעו אלינו. ומאחר שכל אלו הדברים בראיות ברורות הם שאין בהם דופי ואי אפשר לאדם להרהר אחריהם, אין חוששין למחבר בין שחיברו אותו נביאים בין שחיברו אותם גויים, שכל דבר שנתגלה טעמו ונודעה אמיתתו בראיות שאין בהם דופי – אין סומכין על זה האיש שאמרו או שלמדו אלא על הראייה שנתגלתה והטעם שנודע".

²⁸ שיחות קודש (הרבי מלובביץ', בלתי מוגה) תשל"ט ח"א שיחת מוצש"ק חיי שרה, אות לד (עמודים 268–269), לגבי עקרון ארבעת היסודות שבמשנה תורה פ"ד ה"א: "ח"ו און רח"ל דו זאגן אז זיי האבן דאס עגנומען פון מקורות בלתי טהורים (פון אוה"ע!) "ח"ו ורח"ל לומר שהוא קיבל זאת ממקורות בלתי טהורים (מאומות העולם)".

²⁹ תורת מנחם (הרבי מלובביץ') תשמ"ג ג עמוד 1595 אות יז: "דובר בהתוועדות דחג השבועות אודות הנצחיות דכל ענייני התורה כולל סוגיות התורה שבהם מדובר אודות ענייני רפואה וכיו"ב. שמה שמצינו שיש גדולי ישראל גאונים הרמב"ם במורה נבוכים ור' אברהם בן הרמב"ם שכתבו שבנוגע לרפואות שבש"ס וכיו"ב יכול להיות עניין של שינוי כו' מצד התפתחות המדע, הרי זה מפני שכתבו זאת לתלמידים כאלו שהיה צורך להניח את דעתם ולהשיב על שאלותיהם, אבל אליבא דאמת לא ס"ל כן, כנ"ל בארוכה".

חשוב לשים לב שחלק מאלו שאחזו בדעה שחז"ל לא טעו בעובדות מדעיות, לא טענו כך באופן גורף. חלקם אמרו זאת דווקא לגבי דיני טריפות, שבהן נאמרה הלכה למשה מסיני³⁰, וחלקם הדגישו שהידע המדעי שסתר את דברי חז"ל לא היה מבוסס, אלא נופלות בו כמה ספיקות³¹, ואי אפשר להביא בו ראיות ברורות³², וכמעט שאין בו דבר שאין בו מחלוקת³³, ודרך חכמיהם לשנות את הסכמותיהם והנחותיהם³⁴, ואיך נדע על מי לסמוך³⁵.

כמו כן יש להעיר שמבין גדולי ישראל שרכשו את השכלת המדע³⁶, כמעט כולם אחזו בשיטה שחז"ל הביאו ידיעות מדעיות שגויות³⁷.

על כל פנים, עם הידע המדעי שיש בימינו³⁸, דבר ברור ומוחלט שבמקרים

מקורות מלאים והוספות

³⁰ הרשב"א שם (בשו"ת ח"א סי' צח) והריב"ש שם (סי' תמוז).

³¹ ריב"ש שם (סי' תמוז): "לא נאמין אל חכמי היוונים והישמעאלים, שלא דיברו רק מסברתם, ועל פי אי זה ניסיון, מבלי שישגיחו על כמה ספיקות יפלו בניסיון ההוא".

³² פחד יצחק (ר' יצחק למפרונטי) ערך צידה האסורה והמותרת בשבת: "והדברים ההם אינם כחכמה לימודית היינו מאטהעמאטיקע [מתמטיקה] שיוכל האדם להביא ראיות ברורות ואמיתיות ומופת חותך... אלא זה אומר בכה וזה אומר בכה וכל אחד ואחד מביא ראיה לדבריו".

³³ שו"ת חוות יאיר סי' ריט: "כ"ש בחקירות חכמת התכונה אשר כמעט אין דבר שאין בו מחלוקת, ובכל צד עלו כמה ספיקות ומבוכות וקשה מאוד הציור וההבנה בהם".

³⁴ פלתי סימן מ ס"ק ד סוף ד"ה וסוף: "ובפרט יסודת חכמי טבע בנוי על פי ניסיון, היום היתה הסכמה כך, וכאשר באו אנשים שראו ההיפוך אף הם נזרו אחור מהסכמתם ועשו כלל אחר, וכן תמיד, עד כי עכשיו על ידי ניסיון בזה נסוגו אחור ממש מכל הנחת גלינוס ארסטו וכדומה [ו]יבחרו הנחות ויסודות חדשים".

³⁵ ר' צדוק הכהן מלובלין, משיב הטענה, תשובת ר' צדוק, ד"ה ובאמת: "הלא תראה להם עצמם במידת שנת החמה ידיעות שונות, וכן בכל עיקרי התכונה בסדר הילוך החמה ולבנה וכוכבים ומזלות. הנה הקדמונים חכמי האומות קיימו וקיבלו כי הגלגלים חוזרים ובהם המזלות קבועים, ואילו מי אמר היפך דעתם בוודאי היה נחשב לטועה. והנה אחר כך בימים אחרונים הסכימו כי הכוכבים הם המתנועעים ומתגלגלים דרך גלגל אחד ספירי הנקרא איתר ודחו כל דברי הראשונים. וגם בזה הנה אז בעת החלה לצמוח הדעת ההיא הסכימו כולם לדברי האומר כי הארץ שוקטת והשמש סובבת ודחו דברי האומר זולת זה. ואחר ימים עברו שבו להחזיק כולם כדעת האומר כי השמש שוקטת והארץ סובבת באופן שהאומר נגד זה אינו אלא טועה. ולכל אחד מדיעות האלו חשבון אחר וסדר אחר ומופתים שונים ואיך נדע על מי לסמוך".

³⁶ כל אחד לפי זמנו.

³⁷ הרמב"ם, הרלב"ג, ר' יש"ר מקנדיאה, רש"ר הירש, הריא"ה הרצוג, הרב מרצבך.

³⁸ ובנוסף לזה, הידע שיש בידינו על ההיסטוריה של המדע – כך שידוע לנו שרבים מדברי חז"ל בנושאים אלו מתאימים לידיעות שרווחו בתקופתם, מה שלא היה ידוע לרבים מגדולי

רבים חז"ל³⁹ הביאו ידיעות מדעיות שאינן נכונות, כפי שעולה מעשרות סוגיות בתחומים מדעיים שונים⁴⁰. למרות תירוצים שונים שנאמרו בנושא זה⁴¹, עדיין נותרו סתירות רבות מהמציאות⁴². ודווקא מכיוון שאנו מאמינים בגדלותם וקדושתם של הראשונים, ברור לנו שאילו היה בידם את הידע שבידינו – היו חוזרים בהם ומודים על האמת, וכן עתה שהם במתיבתא דרקיעא בעולם האמת⁴³, וניחא להו שנתקן דבריהם⁴⁴, שהאדם שיחזור בו מדעתו כשיתבאר לו הופכה, אין ספק כי קדוש הוא⁴⁵.

ואם נמצא מי מחכמי הדורות האחרונים שמחזיק בדעה שנסתרת מהמציאות המפורסמת, ובא לשנות סדרי בראשית, נדונו לכך זכות ונתלה שמחמת שקידתו בתורה אינו בקיא בחכמות חיצוניות ובדרכי הסקתן⁴⁶, ולא

מקורות מלאים והוספות

ישראל מהדורות הקודמים.

³⁹ וכן הוזהר.

⁴⁰ אסטרונומיה, בעלי חיים, רפואה, ביולוגיה, גיאוגרפיה. הארכתי בנושא זה בקונטרס "הידיעות המדעיות של חז"ל – תוקפן ומקורן", ובפרק א שם הבאתי עשרות דוגמאות כאלו.

⁴¹ נשתנו הטבעים, שינוי המקומות גורם, דברי חז"ל אינם כפשוטם אלא רמזים לסודות ועניינים רוחניים.

⁴² פירטתי זאת במאמרי "הידיעות המדעיות של חז"ל – תוקפן ומקורן" פרק ג סעיף 5.

⁴³ שו"ת אגרות משה ח"ב סי' עג סוף ד"ה ולכאורה: "שאף הרשב"א אם היה חי, וכן עתה שהוא בעולם האמת בגן עדן, מודה שיש מקצתן מאלו שמנו במשנה וגמרא שהן טריפות שיכולין לחיות".

⁴⁴ שו"ת חתם סופר קובץ תשובות סי' פב ד"ה ומה (אמנם שם מתייחס לטעות שבדברי אחרונים): "בחי' כי הראה לי א' מהתלמידים כי הרגיש שער המלך (שם) שדברי תוס' אלו נעלמו מהמשנה למלך, ותמהתי על מעלתו, וכי מפני כן נעקש עלינו את דברי התוס' ופשוטם ח"ו, והקדושים האלו, רצוני בית שמואל ומשנה למלך (הזהר) [המה] בעלמא דקשוט, וניחא להו שנוציא שגיאותם כי שגיאות מי יבין, ולא ח"ו שיגרמו לנו לעוות היושר ולעקר דברי תוס' מפשוטם ואמתיותם, וכן לא יעשה".

⁴⁵ מאמר אודות דרשות חז"ל (רבי אברהם בן הרמב"ם): "והכריע [רבי] כדעת חכמי אומות העולם... ואמרו 'ניצחו חכמי אומות העולם לחכמי ישראל'. ובאמת נקרא אדון זה רבינו הקדוש, כי האדם כשישליך מעל פניו השקר ויקיים האמת ויכריענו לאמתיותו, ויחזור בו מדעתו כשיתבאר לו הופכה, אין ספק כי קדוש הוא.

והנה נתברר לנו, כי החכמים ז"ל אינם מעיינים הדעות ולא מביטין אותם, אלא מצד אמיתתם ומצד ראיותיהם, לא מפני האומר אותו, יהיה מי שיהיה".

⁴⁶ עקידת יצחק שמות שער לו (פרשת בא) ד"ה שמעו: "חכמי ישראל אומרים מזלות חוזרים וגלגל קבוע וחכמי האומות אומרים גלגל חוזר ומזלות קבועים, ניצחו חכמי אומות העולם והודו להם חכמים כדאיתא במסכת (פסחים צד ע"ב), כי העניין הזה... נתבאר אמיתותו ראשונה לחכמי הגויים ולמלכיהם מצד עוצם השתדלותם בענייני פרטי המלאכה ההיא אשר

נחשוד ונהרהר אחריו שהוא יודע את המציאות וסבור שיש להתעלם ממנה על מנת להחזיק בסברותיו ובדברי הקדמונים.⁴⁷

ראיות לכאורה שהביאו בדור האחרון לכך שבידי חז"ל היה ידע מדעי שלא היתה בזמנם אפשרות להסיקו בדרכים טבעיות, אין בהן ממש⁴⁸. מעניין לציין שגם גדולי ישראל שהביאו במקומות בודדים ראיות לכאורה ממין זה, התבססו הם עצמם על מידע מדעי מוטעה.⁴⁹

מקורות מלאים והוספות

כיוונו אליה לעבוד עבודתה ולשמור משמרתה, כמו שנתפרסם מעבודתם הנוכריות אשר אסרה אותם התורה תכלית האיסור, מה שלא הוצרך כל זה לחכמי ישראל רק לדעת מה שכיוון מהמלאכה ההיא לחכמת העיבור ולחשבון תקופות ומולדות כתורה וכמצווה כמו שיבא".

יפה תואר על בראשית רבה פרשה ב סי' ו ד"ה ולא: "ואף על פי שחכמי התכונה לא יסבלו זה כלל, ומופתיהם נאמנים – אינו קשה, שהרי חז"ל לא היו בקיאים בחכמה זו, רק מה שהוא נצרך לקיבועא דירחא, וכמו שמצינו שהודו לחכמי אומות העולם כדאיתא בפרק מי שהיה טמא".

⁴⁷ תוספות יום טוב בל"איים פ"ה מ"ה ד"ה ומעתה: "ותימה, האם לא היה לו [לר"ש] מחוגה לחוג עגולה ל"ב על ל"ב ולסמן בה שורות גפנים נטועים על ה' ה', ועין בעין היה רואה שאי אפשר שילולו מ"ה גפנים בעגולה הזאת? ... אבל אין ספק שלא עשה לו צורה מוחשת לראות בה, שאילו היה רואה אין ספק שהיה חוזר מדבריו, כי לא היה מכחיש גם החוש. כי לא אאמין שהיה החכם ז"ל משתבש בטעות המדברים מעניין חטא החוש [התעלמות מהמציאות]".

⁴⁸ הארכתי בזה בקונטרס "הידיעות המדעיות של חז"ל – תוקפן ומקורן" נספח ח.

⁴⁹ א. דברי הרב יהודה בריל בפחד יצחק (ר' יצחק למפרונטי) ערך צידה: "אין לשנות הדינים המיוסדים על קבלת קדמונינו בשביל חקירת חכמי אומות העולם... ועוד עדות נאמנה אצלי מה שכתוב בגמרא דפסחים [צד ע"ב] על עניין אם גלגל קבוע ומזל חוזר שחזור חכמי ישראל באותו הזמן והודו לחכמי אומות העולם [יש להעיר שלא על מחלוקת זו נאמר בגמרא שם שחזור והודו], וסוף דבר אחרי מאות רבות משנים כל התוכנים [אסטרונומים] מאומות העולם בחקירתם ע"פ הניסיון והמופת שבו לדברי חכמינו וקבלתנו הקדמונית".

אמנם ברור שאין בכלל גלגל "כמין אופן ברקיע שהמזלות נתונים בו" (רש"י שם), ובוודאי שאין זה נכון שהכוכבים "אין מקיפין אלא מהלכין הילוך מועט וחוזרין" (רש"י שם).

ב. אמונת חכמים (רבי אביעד שר שלום באזילה) פרק ה: "ועוד שנינו בתורת כהנים פרק ח הנפש להביא את הסירני... והנה דע כי הסירני [בת ים] הוזה הסכימו חכמי אומות העולם שלא היה ולא נברא... אמנם אחר כמה מאות מהשנים בשנה שעברה אנשי מלך צרפת בלכתם בים מצאו בריה אחת בים והיו פניה וכל גופה דומה לאדם חוץ מידיה... ונתאמתו דברי חז"ל". אמנם לא מוכר לנו יצור שחציו אדם וחציו דג, ועדויות על כך יכולות להתפרש כחוסר דיוק בפרטים (שהיה מצוי בזמנם), ואפשר שמקורו בגד המכונה "תחש המשכן", שצורתו יכולה להזכיר במידת־מה צורת אדם. אכן כבר אירע שייחסו אותו לבת ים, כפי שמובא בצילום שבמאמרי "הידיעות המדעיות של חז"ל תוקפן ומקורן" פרק ב סעיף 4.

ג. ספר תולדות אדם (לר' שלמה זלמן מווילנא, הודפס תקט"א (1801)), פרק ח ד"ה והנה: "והנה רבים המתחכמים המה ראו זה המאמר כן תמחו, באמרם איך אפשר לשחוט או לסחוט הילדים בטרם ייוולדו, הלוא בעת ההיא המה רק ליחה דקה... ואיך יתכן שיענש האדם עליה

בדור האחרון חזר ונתעורר דיון זה לגבי תולעים שבדגים, שע"פ דברי חז"ל התולעים נוצרות מבשר הדג, וע"פ המציאות הידועה לנו היום הן בוקעות מביצים כבעלי חיים אחרים. אעפ"כ, יש שפסקו שאין לסמוך בזה על דעת

מקורות מלאים והוספות

כמו על שפיכות דם האדם. אולם אחרי שהמציאו החוקרים כלי ההבטה המגדלים את דברים הנראים כמה וכמה פעמים יותר ממה שהם באמת, ועל ידם יובט בזרע הצומח גוף הצומח בנוי ומתוקן ונגמר בצביונו ותבניתו, על דרך משל בגרעין פרי עץ יובט אילן קטן מצויר עם שורשיו וענפיו ופריו נגמר בכל חלקיו, ובטיפת זרע האדם עיני האדם רואות בריות קטנות בצלם דמות תבנית אדם שלם בכל ענייניו [שיטה זו כונתה: פרפורמציה]... ואחר שבחנו המתחכמים כל אלה, ענו ואמרו כולם שמאוד נאמנו דברי חז"ל האמיתיים שאמרו המוציא ש"ז לבטלה כאילו הורג הנפש וכאילו שוחטים הילדים ממש".

אמנם ידוע לנו שאין בטיפת הזרע צורת אדם.

ד. מעוז הדת (רבי יהושע הלר) פרק ו סימן ו: "עכבר שחציו בשר וחציו אדמה (חולין קכו ע"ב) וזה לשון הרמב"ם ז"ל בפרוש המשניות: והוא עניין מפורסם מאוד אין מספר לרוב המגידים לי שראו זה, אף על פי שמציאת בעל חי כזה דבר מתמיה ולא נודעת בו טענה בשום פנים... ועל כל אלה נשאל, וכי חכמינו ז"ל קניגיים היו או בליסטריים היו? ומאין ידעו כל אשר ביבשה ואשר בים אשר ביישוב ואשר במדבר?... אשר בלעדי הקבלה מהנביאים ונותן התורה יתברך שמו, היוצרים יחד ויודע אותם, אין יכולת בשר ודם להשיג ידיעות אלה בהחלט גמור, והכל רמוז או כתוב בתורה".

אמנם לא מוכר לנו יצור שחציו בשר וחציו אדמה, ויתכן שראו בעלי חיים שבוקעים מביצים שטמונות באדמה.

ה. שו"ת יד חנוך סימן לד"ה הגה"ה: "הגה"ה. ודע שהעופות הגדילין על האילנות כבר הוזכרו בספר הזוהר פרשה שמות (דף ט"ו ע"ב). וראיתי בספר זכרון יהודה להרב רבי מנחם אש מאונגוואר ז"ל שהביא שאיזו פוחזים קלי הדעת הדפיסו דברי לעג ולהג על הפוסקים בזה והכחישו בלצון וצחקו מציאת העופות האלה מעולם באומרם שחכמי הגויים עכשיו אינם יודעים ממנה. ואני אומר תיפח רוחם ועפרא לפומייהו, ולא ראינו אינו ראייה, כי ידוע שהרבה בריות שונות נשמדו מן הארץ בהתרחב יישוב בני האדם, ובגינת ביתן מלך אשכנז נמצא עוד היום מין שרץ קטן שהוא גדל על אילן בתוך המים, כאשר העיד לפני בני הרב רבי חנני' ליפא אבד"ק סעמיהאל שליט"א שראה אותו בעיניו. וגם חיות רבות נכחדו כליל מן העולם ברבות הימים ולא נשאר מהם שריד, כמו החיה הנקראה ידוע שהזכרה בירושלמי דכלאים (פ"ח הלכה ד'), שהיתה מחוברת בטבורה לארץ. ועכשיו בימינו אלה מצאו במדבר אשר בדרום אמעריקה אילנות הטורפות בני אדם, אשר לא נודע מהן בימי קדם, כי כאשר יקרב אדם אליהם יחבקהו ויאחזהו בחזקה בענפיהם העבים וילחצוהו עדי תצא נפשו, וימוצצו את כל ליחות גופו אל תוכם וישאר ממנו אבק ועפר".

אמנם לא ידוע על צמחים טורפים שמסוגלים לטרוף אדם. מעטים מהם יכולים ללכוד מכרסמים וציפורים קטנות.

ו. הרב שך (הביאו הרב מאזוז בבית נאמן נצבים וילך תשעז (מספר 80) הערה 15, והוכיח את טעותו): "הרמב"ם (יסודי התורה פ"ג ה"ח) כתב שהשמש גדולה מהארץ פי 170. מאיפה ידע את זה? מהתורה".

אמנם גודל השמש גדול בהרבה, וניפחה גדול מהארץ פי 1.3 מיליון.

חכמי המדע⁵⁰, וחלקם אף הוסיפו שמדובר באחד מעיקרי האמונה⁵¹. אמנם במחילת כבוד תורתם, מעיון בטענותיהם ניכר חוסר הכרת המציאות⁵². מעניין לציין שדווקא אלו הסוברים שאין להאמין לחכמי המדע, בפועל אוחזים בקנאות בדעה שמקורה הקדום בכתבי אריסטו, וחלקם אף עשאוה לעיקר באמונה⁵³.

מקורות מלאים והוספות

⁵⁰ קובץ אור ישראל מונסי ניו יורק טבת תשנ"ז (גיליון ו) הביא באריכות דברי רבים שפסקו שאין לסמוך בזה על דעת חכמי המדע.

⁵¹ קובץ אור ישראל מונסי ניו יורק טבת תשנ"ז (גיליון ו) עמוד קס ד"ה מעתה, מהרב בן ציון יעקב ואזנר: "אחד מיסודי אמונתנו".

שם עמוד רב ד"ה אבל, מהרב שלמה הכהן גראס: "וכל מי שנסתפק בדבר הרי הוא ח"ו ככופר באמונת חכמים שהוא מעיקרי האמונה".

שם עמוד ריט ד"ה אבל, מהרב ישראל דוד הארפענעס: "ולכאורה מהלך כזה הוא חשש כפירה, שכללא קיי"ל שהכופר באחד מדברי חז"ל הוא אפיקורס".

⁵² קובץ אור ישראל מונסי ניו יורק טבת תשנ"ז (גיליון ו) עמוד קלו ד"ה ויראתי (מרבי יקותיאל יהודה הלבשרטאם, האדמו"ר מצאנז-קלויזנבורג): "שצריכים לדעת שכל דברי הגויים הם שקר וכזב הבל הבלים ואסור להאמין להם, כל שוטה מה שעולה על דעתו ומה שליבו חפץ מפרסמה ולמדע יחשב, אם היו הרופאים משתמשים בחוכמות כאלו היה פלא על מספר החיים".

שם עמוד קס ד"ה מה (מהרב בן עיון יעקב הלוי ואזנר): "המציאות ממילא תכחיש כל עיקר הנחתם [של חכמי המדע], כי אנו בדקנו ומצאנו שהתולעים הנ"ל חפורים ודבוקים בעומק הברש עד שניכר בעליל ששם נוצרו, ולא עוד אלא שכל תולע סגור ומסוגר בתוך שלייתו החופפת אותו בצמיד פתיל, ללא יכולת תנועה וזיע כל דהו, עד שאי אפשר בשום אופן ששרצו ובאו ממקום אחר".

שם עמוד קצו ד"ה בשו"ת (מהרב אהרן טייטלבוים): "הנה הייתי אצל מומחה גדול בזה, ולא היה לו במה לברר את המציאות, חוץ במה שהראה לי תחת המייקראסקאפ זאפלענקטין ונראין שם בתוכו איזה מקום שחרות, ואמר שזהו השרץ שייכנס אח"כ לבשר הוויטפיש ויתגדל השרץ שאנו מוצאין שם, והיות שמקום שחרות זה לא נראה כצורת שרץ, ע"כ א"א לדון אם אמת המציאות שלהם בזה".

שם עמוד רג ד"ה ועוד (מהרב שלמה הכהן גראס): "שחכמי אוד"ע מאז ומתמיד היו סבירא להו שלא ימצא שום רחש ובעל חי בעולם אפילו מקטני הכמות אשר יתהווה מן האשפתות או מן העפר או ממאכל נבאש ומעיפושים, רק כולם יתהוו ונולדו מן הביצים אשר נוצרו מזכר ונקבה". האמת היא שאדרבה, כבר מתקופת אריסטו, מאות שנים לפני דברי התנאים בסוגיא זו, ידוע לנו שהאמינו שיש בריאה ספונטנית (דהיינו מן העיפוש וכד'), ורק בין המאה ה' 17 למאה ה' 19 נערכו ניסויים שהוכיחו שאין בריאה כזו, בעקבותיהם שינו חכמי המדע את דעתם. הארכת בזה בקונטרס "דע מאיין באו" פרק יב.

שם עמוד קמח למעלה (מהרב מנשה קליין): "שגם אסור לקרות בחיבוריהם, והקורא בהם הרי בכלל הקורא בספרי החיצונים שאין להם חלק לעוה"ב", ואם כן קשה כיצד יוכל בכלל לדון ולהבין את ראיותיהם על מנת להכריע אם צדקו.

⁵³ ספר "תולדות בעלי החיים" (לאריסטו) ספר 5 פרק 25 (בחלק מההוצאות – פרק 31): "בים

פרק סו

יסודות המדע שבדברי חז"ל והראשונים

כבר נתבאר שחז"ל דיברו בענייני מדע על פי הידוע בזמנם.

לפיכך, הרוצה להבין כוונת חז"ל והראשונים בסוגיות אלו לאמיתן⁵⁴, עליו להכיר את היסודות עליהם הושתתו דבריהם. שאם לא כן, יערב מין בשאינו מינו ויעמיס בדבריהם דברים אשר לא דיברו ולא עלה על ליבם⁵⁵.

יסוד היסודות ועמוד החכמות בעניין זה, שדברי חז"ל מיוסדים על מדע שקדם לדברי חכמי יוון⁵⁶. בתקופת הראשונים ישנו חילוק ברור בין הראשונים שחיו בגלות ישמעאל⁵⁷ לבין הראשונים שחיו בגלות אדום⁵⁸. שכן אצל גלות ישמעאל התקבלו ספרי חכמי יוון, וחכמיהם הרבו לעסוק בחכמות ואף לשכללן, ולעומתם אצל גלות אדום הדבר אירע בתקופה

מקורות מלאים והוספות

יש סוג של כינים [טפילים] שגדלות על דגים, אך הן לא נולדות מהדג אלא מהרפש שלו". הבאתי זאת במאמרי "דע מאיין באו" פרק יב.

⁵⁴ ובפרט בתחום האסטרונומיה.

⁵⁵ דוגמה בולטת לדבר, הבלבול הקיים לעיתים בין שבעת הרקיעים שמוזכרים בתלמוד, לבין הגלגלים שמוזכרים ברמב"ם.

כאן המקום לברר את ההבחנות בין המושגים השונים:

א. "גלגל חמה" ו"גלגל לבנה" בחז"ל – פירושם העיגול שלהם שאנו רואים. כך: "רבי אומר הלבנה בתקופתה התחיל גלגל חמה לשקע ותחילת גלגל לבנה לעלות זהו בין השמשות" (ירושלמי ברכות פ"א ה"א).

ב. "הגלגל שבו קבועים המזלות" בחז"ל – הגלגל שבו קבועים כוכבי השבת. בניגוד לתפיסה היוונית, מדובר על גלגל בודד, שיש בו לפי חז"ל גם שאלה האם המזלות קבועים בו או לא. כך: "תנו רבנן, חכמי ישראל אומרים: גלגל קבוע ומזלות חוזרין, וחכמי אומות העולם אומרים: גלגל חוזר ומזלות קבועין" (פסחים צד ע"ב).

ג. "רקיע" בחז"ל – כיפה אטומה שהשמש נכנסת דרכה בשביל להאיר. כך: "אמר רבא: שיתא אלפי פרסי הוי עלמא, וסומכא דרקיעא אלפא פרסי" (פסחים צד ע"א).

ד. "רקיעים" בחז"ל – שבע שכבות שלכל אחת מהן יש תפקיד רוחני או גשמי שונה: "נכנס שחרית ויוצא ערבית... בו חמה ולבנה כוכבים ומזלות קבועין... ריחיים עומדות וטוחנות מן לצדיקים..." (חגיגה יב ע"ב).

ה. "גלגלים" אצל היוונים, לעומת זאת, הם בעשרה כדורים שקופים שבכל אחד מהם קבוע כוכב לכת אחד וכן השמש והירח, ובגלגל החיצון ביותר קבועים כל כוכבי השבת.

⁵⁶ בין השאר: שומרי, אכדי, כשדי, בבלי, פרסי.

⁵⁷ המזרח התיכון, צפון אפריקה. אף ספרד וסיציליה הושפעו מהם.

⁵⁸ רוב אירופה.

מאוחרת יותר, ולרוב היתה הבורות מצויה⁵⁹.

העולה מכך, שאין לערב בין יסודות המדע שבחז"ל, ברש"י ובתוספות, לבין יסודות המדע שברמב"ם, שמבוססים על חכמי יוון, ולא קרב זה אל זה⁶⁰.

המדע שברמב"ם, המיוסד על המדע היווני, כולל יסודות מיוחדים⁶¹ בתחומי המדע השונים: בענייני אסטרונומיה – הארץ כדורית, מרחפת בחלל, מקיפים אותה גלגלים שקבועים בהם כוכבי הלכת. בענייני גיאוגרפיה – מפת עולם של שלוש היבשות⁶² הדומה בעיקרה לזו המוכרת לנו, תוך שימוש בקווי אורך ורוחב. בענייני רפואה – עיקרי הרפואה מיוסדים על ארבע מרות⁶³ שמשפיעות על מצב הבריאות. בענייני מתמטיקה – מיצוי הגיאומטריה, חישוב מדויק⁶⁴ של היחס שבין היקף המעגל לרוחבו. בענייני פילוסופיה – עקרונות החומר והצורה, ארבעת היסודות.

כל היסודות הללו אינם קיימים בחז"ל, ברש"י ובתוספות. והדבר ניכר מסוגיות רבות. הרמב"ם עצמו אף העיר על כך⁶⁵.

מקורות מלאים והוספות

⁵⁹ הארכתי בכל זה בקונטרס "באהלי שם – האם יסודות המדע היווני התקבלו על ידי חז"ל והראשונים".

⁶⁰ ומכאן שאין ביסוס לטענה (אמונה ומדע לרבי מלובביץ עמוד 134): "בתורה ובגמרא מוזכר פעמים רבות הקשר בין אורך הקוטר לבין ההיקף, ומקובל בדרך כלל במקרים אלו שאורך ההיקף שווה לשלושה קטרים. תהיה זו שטות להניח שחכמי התלמוד לא הכירו את המספר פאי. הם הרי ביצעו חישובים אסטרונומיים דקים ומדויקים בקשר עם קביעת לוח השנה העברי. די אם נזכיר את העובדה שהם חיו מספר דורות אחרי ארכימדס ועוד מלומדים לא יהודים אחרים אשר בחישוביהם השתמשו בפאי והזכירו את המספר פעמים רבות. לכן ברור שבמקרים המובאים בגמרא מופיע המספר כפי שהוא מעוגל לשלמים". בנוסף, אצל חלק מהרומאים, שכידוע המשיכו את המדע היווני, אפילו במאה ה-1 לפנה"ס (כמאתיים שנה לאחר ארכימדס), הערך עדיין היה מחושב כ-3 בדיוק. כפי שהבאתי בקונטרס "תירוץ חדש לקושיא עתיקה בעניין היחס שבין היקף המעגל לרוחבו" פרק ו.

⁶¹ חלקם מוטעים.

⁶² אסיה, אירופה, אפריקה.

⁶³ או: ליחות.

⁶⁴ יחסית.

⁶⁵ מורה נבוכים ח"ג פרק יד: "ואל תבקשני לתאם כל מה שאמרו [חז"ל] מענייני התכונה [אסטרונומיה] עם המצב כפי שהוא, לפי שהמדעים באותו הזמן היו חסרים, ולא דיברו בכך משום שיש להם מסורת באותם הדברים מן הנביאים, אלא מצד שהם ידעני אותם הדורות באותם המקצועות, או שמעום מידעני אותם הדורות".

הדבר בולט במיוחד בסוגיה האסטרונומית הגדולה ביותר בתלמוד⁶⁶, העולה ממנה שהארץ שטוחה⁶⁷ ודקה⁶⁸, ומעליה רקיע עבה שהחמה עוברת דרך

מקורות מלאים והוספות

⁶⁶ פסחים צד ע"א – צד ע"ב.

⁶⁷ פסחים צד ע"א: "דתנא דבי אליהו, רבי נתן אומר: כל הישוב כולו תחת כוכב אחד יושב. תדע, שהרי אדם נותן עינו בכוכב אחד, הולך למזרח – עומד כנגדו, לארבע רוחות העולם – עומד כנגדו. מכלל דכל הישוב כולו תחת כוכב אחד יושב."

רש"י שם: "הולך למזרח – לסוף העולם לקץ שנים הרבה, יראה אל אותו מקום שהיה רואהו כשהיה עומד במערב. ואילו לא היה מחזיק כל הישוב כשהוא עומד במערב ורואהו על ראשו כשהוא למזרח לא היה רואהו על ראשו אלא מן הצד באלכסון כפי מה שעבר ונמשך מתחתיו".

ראיית אותו הכוכב ממקומות רחוקים מאוד באותה זווית, אינה אפשרית על פי ההבנה שהארץ כדורית. אדרבה, היוונים התבססו רבות על שינויי הזוויות בהן נראה אותו כוכב ממקומות שונים בארץ.

אמנם המהר"ל כתב על כך (באר הגולה באר השישי פרק ד ד"ה עוד מקשה): "זוהי שאמר 'אדם נותן עינו בכוכב – הכוכב עומד נגדו, הולך בכל ד' רוחות – הכוכב עומד נגדו', רוצה לומר כאשר תסלק מה שגורם כדורת הארץ, כמו שהתבאר, ימצא אליו הכוכב בשווה". אך דברים אלו, וכן שאר דבריו שם לגבי סוגיה זו, הינם בגדר "שינויי דחיקי ורחיקי לא משניין לך", ולא נאמרו אלא ע"פ שיטתו שאי אפשר להעלות על הדעת שחז"ל לא היו בקיאים בחכמות (כדבריו החריפים שם פרק י נגד האמרי בינה: "וגילה פנים בהם שלא באמת, ונתן אותם כבלתי יודעים שום חכמה, וכאילו חס ושלום הם נבערים מדעת, ואחר כך היה מתנצל בעדם לומר שאין עליהם אשמה אם לא ידעו שום חכמה, כי לא דברו בהם מפי הנבואה, ואמרו דעתם כפי הנראה להם").

⁶⁸ פסחים צד ע"ב: "חכמי אומות העולם אומרים: ביום חמה מהלכת למטה מן הרקיע, ובלילה למטה מן הקרקע. אמר רבי: ונראין דבריהן מדברינו, שביום מעיינות צונגין ובלילה רותחין". רש"י שם: "ובלילה מעיינות רותחין – שהחמה מחממתן תחת הקרקע, תדע, שבעלות השחר אתה רואה עשן על הנהרות".

חימום הנהרות על ידי השמש המהלכת למטה מן הקרקע, אינו אפשרי על פי ההבנה שקוטרו של כדור הארץ קרוב לשלושה עשר אלף קילומטר.

עוביו בזריחתה ובשקיעתה⁶⁹. בתלמוד הבבלי⁷⁰ אין מקור מפורש לכך שהארץ כדורית⁷¹. אכן היו מהאחרונים שכתבו במפורש בדעת חלק מחז"ל שהארץ שטוחה⁷², ויש מהם שאף שהוסיף שאי אפשר ללמוד מספרי

מקורות מלאים והוספות

⁶⁹ פסחים צד ע"א: "אמר רבא: שיתא אלפי פרסי הוי עלמא, וסומכא דרקיעא אלפא פרסי. חדא גמרא וחדא סברא. סבר לה כי הא דאמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: כמה מהלך אדם בינוני ביום – עשר פרסאות. מעלות השחר ועד הנץ החמה חמישה מילין, משקיעת החמה עד צאת הכוכבים חמישה מילין, נמצא עוביו של רקיע אחד מששה ביום". רש"י שם:

"שיתא אלפי פרסי הוה עלמא – היקף הילוך החמה בתוך החלל ממזרח למערב. וסומכא דרקיעא – עוביו של רקיע..."

עוביו של רקיע אחד מששה ביום – מהנצה ועד שקיעתה, שהרי אדם מהלך שלשים מילין מהנצה ועד שקיעתה ובתוך מהלך שלשים מילין לאדם היא מהלכת את כל העולם שהוא ששת אלפים פרסי, וכדי מהלך חמישה מילין הוי אחד מששה בשלשים מילין, אלמא: סומכא דרקיעא אלפא פרסי, שבכל מהלך חמישה מיל לאדם החמה מהלכת אלף פרסאות".

⁷⁰ הדבר כן מפורש בירושלמי עבודה זרה פ"ג סוף ה"א: "כדור – שהעולם עשוי ככדור. א"ר יונה: אלכסנדרוס מוקדון בד בעא מיסק לעיל והוה סלק וסלק סלק עד שראה את העולם ככדור ואת הים כקערה בגין כן ציירין לה בכדורא בידה". בדברי הירושלמי מפורש שידע זה הגיע מהיוונים. אכן הירושלמי היה קרוב יותר להשפעה יוונית מאשר הבבלי, והדבר ניכר גם בלשונם (דרכי התלמודים (ר' אחיקם קשת) עמוד 43). עוד יש להעיר, שאלכסנדר מוקדון היה בצעירותו תלמידו של אריסטו, ממייסדי השיטה של כדוריות הארץ.

⁷¹ דברי התלמוד (עבודה זרה מא ע"א) "כדור, שתופש את עצמו תחת כל העולם כולו ככדור" – אין מהם ראייה לעניין זה, שהרי בסמוך להם נאמר שם "ציפור, שתופש את עצמו תחת כל העולם כולו כציפור".

וכן כתב היפה תואר על בראשית רבה פרשה ב סי' ד סוף ד"ה ולא היה בין מים העליונים: "ומה שהביא ראייה ממ"ש בגמ' (ע"ז מא ע"א) שאיסור צלם שבידו כדור שתופש כל העולם ככדור, פשיטא שאינה ראייה שהם יסברו שהעולם כמרכז בתוך העגולה או שהוא כדורי, שהכוונה שבידו העולם כתופס כדור בידו ועושה בה כרצונו. ופשיטא שאילו ידע או ראה כל המאמרים שזכרנו היה מודה שחז"ל לא יסכימו בזה עם התוכנים".

⁷² יפה תואר על בראשית רבה פרשה ב סי' ד ד"ה ולא היה בין מים העליונים: "מי שיראה לפרש מימרא זו כפשטה, צ"ל דאין דעת רז"ל שהשמים מקיפים סביב הארץ מכל צדדיה כדעת התוכנים שאמרו שהארץ כמרכז בתוך העגולה... וכן מימרות רבות בפרק מי שהיה טמא (פסחים צד ע"א) ובמקומות רבים שאי אפשר לפרשם כדעת האצטגנינים, אלא שדעתם בתמונת השמים והארץ כמו שכתבתי... ובכן נוכל לומר שהמים המקיפים נגד שולי הרקיע המחוברים לארץ, הן קרובים למים התחתונים שבמקום ההוא מהארץ, כזה וכן ברור בצירור המצורף שם... איברא מודינא דקצת מאמרים נמצאו לרז"ל מסכימים עם התוכנים, ויראה שבעלי המאמרים ההם היו סוברים בדרך האצטגנינים".

חסד לאברהם (למקובל רבי אברהם אזולאי מחברון, סב סבו של החיד"א) מעיין שני נהר ד: "יש בדברי רז"ל ב' סברות: האחת, הדעת שזכרנו לעיל שהסכימו דעת הפילוסופים בהם עם דעת התוכנים, שהמציאות כולו הוא כגלגל כמו גלדי בצלים זה תוך זה, וגם זה דעת הזוהר, וכפי זה כי ז' הארצות כבטן של הארץ. אמנם יש דעת אחרת האומרים הארץ היא רקיע והיא

התכונה של חכמי הגויים, כיוון שהם בנויים על התפיסה של כדוריות הארץ, נגד משמעות דברי התלמוד⁷³.

אמנם הרבי מלובביץ' סבר שחלילה לומר שהרמב"ם קיבל את דבריו מאומות העולם⁷⁴.

פרק סז

בעלי חיים אגדתיים

בחז"ל ובראשונים נזכרים בעלי חיים שונים ומשונים, שאין מוכרים לנו כדוגמתם: בנות ים⁷⁵, אדם-זאב⁷⁶, אדני השדה – לדעה שהוא חיה שצורתה

מקורות מלאים והוספות

מצע על מצע ולמעלה מונח הרקיע כפיפה לבד וזה שאמר הכתוב 'ואגודתו על ארץ יסדה', דהיינו אגודת הרקיעים מיוסדת על פני הארץ וכנפי הרקיעים נוגעים על המים, ולכן יהיה הציור על דרך אחרת כזה וכן ברור בציור המצורף שם⁷⁷.

אמונת חכמים (רבי אביעד שר שלום באזילה) תחילת פרק ה: "עוד נאות יחד במה שכתבו חכמי מודונה ובראשם כמהר"ר נתנאל טראבוט בהקדמת ספר כנף רננים, שבהגדה כשם שאין הלכה אין הכרעה, ושעל כורחין יודו כל חכמי ישראל בכדוריות שמיים וארץ (והרי הדבר סותר את דברי חז"ל באגדה) יע"ש" [אמנם ספר אמונת חכמים עצמו בהמשך הוסיף הסתייגות על כך].

⁷³ שו"ת שבות יעקב (ר' יעקב ריישר) ח"ג סוף סי' כ: "דכתיב כי היא חכמתכם – מכלל דאינהו לא ידעו הדבר על בוריו, ואיך נלמד מספריהם? וכן עיקר דבריהם בנויים שהעולם הוא ככדור, נגד משמעות סוגיא דש"ס דידן ריש פ"ב דחגיגה, דקאמר: אידי ואידי חד שיעורא הוא, וכמבואר בדברי הרא"ם פרשת ואתחנן וביפה תואר בראשית פ"ח דף נ"ב, ובדרשות הראנ"ח ריש פ' בראשית, ובספר ברית שלום שם, ועיין בחידושינו בחגיגה ע"ש".

⁷⁴ שיחות קודש (הרבי מלובביץ', בלתי מוגה) תשל"ט ח"א שיחת מוצש"ק חיי שרה, אות לד (עמודים 268–269), לגבי עקרון ארבעת היסודות שבמשנה תורה פ"ד ה"א: "ח"ו און רח"ל דו זאגן אז זיי האבן דאס גענומען פון מקורות בלתי טהורים (פון אוה"ע!) [ח"ו ורח"ל לומר שהוא קיבל זאת ממקורות בלתי טהורים (מאומות העולם)].

⁷⁵ ספרא פרשת שמיני פרשה ג אות ז: "ומכל נפש החיה אשר במים שקץ הם לכם – חיה זו חית הים, הנפש להביא את הסירונית. יכול תהא מטמא באהל כדברי רבי חנינא, תלמוד לומר ואת".

רש"י בכורות ח ע"א: "בני ימא – דגים יש בים שחציין צורת אדם וחציין צורת דג ובלע"ז שריינ"א".

⁷⁶ ספר חסידים (מרגליות) סימן תסד: "יש נשים שקורין להם שטריאס מר"ש ורוול"ש (פי' מכשפות שונות זו מזו) אותן נבראו בין השמשות שיעשו דבר וישתנו מברייתן... וכן ורוולף [אדם הנהפך לזאב]..."

כתב תמים (לרבי משה תקו, נדפס בתוך "אוצר נחמד" ח"ג) עמוד 61: "וכן על ידי תולדה מתהפכים בני אדם לזאב ולארנבת לפעמים, וזה תלוי בשעת יצירה, כצמיחת המקבל במקום

כאדם ומחוברת לארץ בחבל שמשלשל מטבורה⁷⁷, אורשינא – דהיינו עוף החול שאינו מת⁷⁸, חד-קרן⁷⁹, קנטאור – דהיינו חציו אדם וחציו סוס⁸⁰.

כל אלו, או דומיהם, היו מקובלים אצל האומות בעולם העתיק ובימי הביניים כיצורים הקיימים ממש⁸¹. אף בתקופת האחרונים היה מי שכתב שלא מן הנמנע שנאמין במציאותם כפשוטם⁸², ויש שהוסיף שגם בזה נתאמתו דברי חז"ל, וכל מה שאמרו רז"ל – האמן אותם⁸³.

מקורות מלאים והוספות

שמשתנה".

⁷⁷ ירושלמי כלאיים פ"ח ה"ד: "(אבני) [אדני] השדה חיה. ייסי ערקי בר נש דטור הוא והוא חיי מן טיבורייה איפסק טיבורייה לא חיי".

⁷⁸ סנהדרין קח ע"ב: "אורשינה, אשכחינה אבא דגני בספנא דתיבונא. אמר ליה: לא בעית מזוני? אמר ליה: חזיתך דהות טרידא, אמינא לא אצערך. אמר ליה: יהא רעוא דלא תמות, שנאמר ואומר עם קיני אגוע וכחול ארבה ימים". רש"י שם: "אורשינא – עוף ושמו חול בלשון המקרא, ואינו מת לעולם".

⁷⁹ שבת כח ע"ב: "מאי הוי עלה דתחש שהיה בימי משה? אמר רבי אלעא אמר רבי שמעון בן לקיש, אומר היה רבי מאיר: תחש שהיה בימי משה בריה בפני עצמה היה, ולא הכריעו בה חכמים אם מין חיה הוא אם מין בהמה הוא, וקרן אחת היתה לו במצחו, ולפי שעה נזדמן לו למשה, ועשה ממנו משכן ונגנו. מדקאמר קרן אחת היתה לו במצחו – שמע מינה טהור היה, דאמר רב יהודה: שור שהקריב אדם הראשון קרן אחת היתה לו במצחו, שנאמר ותיטב לה' משור פר מקרן מפריס. מקרין תרתי משמע! אמר רב נחמן בר יצחק: מקרן כתיב".

⁸⁰ בראשית רבה (וילנא) פרשת בראשית פרשה כג סימן ו: "עד כאן בצלם ובדמות, מכאן ואילך נתקלקלו הדורות ונבראו קינטורין".

⁸¹ הארכתי בכל זה בקונטרס "הידיעות המדעיות של חז"ל – תוקפן ומקורן" פרק ב סוף סעיף 4.

⁸² מעשה טוביה, עולם הקטן, פרק שביעי: "לא אחדל מלחקור במהות הצינטאברטש בלע"ז, והוא חצי אדם וחצי סוס, אחרי שגדולי האומות יאמתו מציאותן וכותבי חידושי העולם הרבו לספר מהם בזמנים נפרדים שהביאו מין זה לפני כמה מלכים ושרים... ואם כן הוא, אין מן הנמנע שנאמין מציאותן".

שם פרק ט: "וכעין זה ראוי לחקור אחר מהות הסירינא, שהוא חצי אדם וחצי דג... וכדברי רושמי הארץ שכיח יותר בים אוקיאנוס, והנה חכמינו ז"ל האמינו, כדאיתא בגמרא מסכת כלאים פרק ה משנה ה, ואני דיברתי עם אנשים ישרים אשר ראווה פה קושטנדינה, וראוי לסמוך עליהם לאמת מציאותם, ואם שקשה לי להאמין".

⁸³ אמונת חכמים (רבי אביעד שר שלום באזילה) פרק ה: "בשנה שעברה אנשי מלך צרפת בלכתם בים מצאו בריה אחת בים, והיו פניה וכל גופה דומה לאדם חוץ מידיה, וראו הדבר הזה כל המלחים, וכתבו ושלחו אל כל גלילות איברופ"ה סיפור הדבר הזה אשר ראו כנהוג בכל שבוע, ונתאמתו דברי חז"ל, ולמען תבין ותשכיל כי כל מה שאמרו רז"ל האמן אותם הט אונןך ושמע דבריהם".

השמיר

לגבי השמיר, שבו חתך משה רבנו את אבני האפוד, ובו חתך שלמה המלך את אבני המקדש⁸⁴, יש שפירשו שהוא כמין תולעת⁸⁵, בעל חיים קטן⁸⁶ או שרץ⁸⁷. בפשטות נראה שמדובר גם כן בבעל חיים אגדתי, שאין לתיאוריו הסבר טבעי.

אמנם הערוך פירש שהוא יהלום⁸⁸, שבעזרתו מנסרים אבנים, ולא היה בעל חיים⁸⁹.

בדורות האחרונים ניתנו פירושים נוספים למושג "שמיר", המנסים ליישב את דברי התלמוד⁹⁰ עם הידוע לנו מבחינה טבעית: חידקים שמייצרים חומצה גופריתית שמסוגלת לאכול בטון, חלזונות שמכרסמים אבנים, מינרל ששימש בעולם העתיק לציחצוח ולחציבת אבנים יקרות, חומר רדיואקטיבי שיכול לאכול חומרים חזקים מאוד⁹¹.

מקורות מלאים והוספות

⁸⁴ גיטין סח ע"א: "דכתיב: והבית בהבנותו אבן שלמה מסע נבנה וגו', אמר להו [שלמה המלך] לרבנן: היכי אעביד? אמרו ליה: איכא שמירא דאייתי משה לאבני אפוד".

⁸⁵ רש"י גיטין סח ע"א: "השמיר – כמין תולעת היה, ואין כל דבר קשה עומד בפניו שלא יתפרק".

⁸⁶ פירוש המשנה לרמב"ם אבות פ"ה מ"ו: "ושמיר – הוא בעל חיים קטן, ינסר האבנים הגדולות בעוברו עליהן".

⁸⁷ מאירי אבות פ"ה מ"ו: "והשמיר – והוא שרץ קטן שחוצב את האבנים הגדולות מידי עוברו בהם".

⁸⁸ הערוך ערך שמיר: "שמיר (דיאמנט) [יהלום]. 'המוציא לך מים מצור החלמיש', תרגום ירושלמי: 'שמיר טינרא', וכן 'ושמן מחלמיש צור'".

⁸⁹ שו"ת ציץ אליעזר ח"ג סי' לב ד"ה והנה בביאור: "והנה בביאור הגר"א בתוספתא סוטה שם ראיתי שמגיה במקום בריה היתה וכו', דצ"ל: ברייתו כשעורה וכו'. והרהרתי דאולי כוונתו בזה לומר דלא היתה בריה חיה אלא דוממת שנבראה בששת ימי בראשית, כמו שהתנא באבות שם קורא גם להכתב והמכתב וכו' בלשון נבראו, ואמנם הרמב"ם בפיהמ"ש באבות שם, וכן המאירי בסוטה שם, והרע"ב, מבארים שהיה כמין תולעת. אבל מהמשנה באבות וסוטה וכן מהגמ' שם, וגם לרבות מהגמ' בגיטין ד' ס"ח, אין הכרח שהיה דבר חי.

ובערוך ערך שמיר מתרגם דיאמאנט, ומביא דוגמא מהתרגום ירושלמי דעה"פ המוציא לך מים מצור החלמיש, מתרגם שמיר טינרא, וכן 'ושמן מחלמיש צור'. ויוצא לפי"ז שלא היה בעל חי".

⁹⁰ או אף הראשונים שביארו שהוא בעל חיים.

⁹¹ ספר יצורי הפלא במדרש ובמדע (ר' נתן סליפקין) פרק ז, עמוד 168 והלאה.

פרק סח

ראיות מהתורה לשאלות מדעיות

במדרש מובא שרבי יהושע דייק מן הפסוקים שנחש מוליד לשבע שנים, ואחד הפילוסופים, שחקר את עניין זה בדרכים טבעיות, אף אמר על כך "כל מה שעמלתי שבע שנים – בא זה והושיטו לי בקנה אחד"⁹². אם אגדה זו כפשוטה, אם כן מוכח שניתן להסיק מן הפסוקים ידע מדעי⁹³. אלא שמדברי התלמוד מוכח ש"נחש מוליד לשבע שנים" פירושו שאין אפשרות שהוא יתעבר לפחות משבע שנים⁹⁴, ואין זה מתאים לידיעותינו היום. כמו כן נראה שקשה לפרש כפשוטו שהסיק זאת ממש מפסוק זה⁹⁵. ועל כל פנים, אין מקשין מדברי אגדה⁹⁶.

רבינו בחיי כתב שתורתנו כוללת כל החכמות⁹⁷. אמנם אין זה ברור שכוונתו שאפשר ללמוד את חכמות אלו מתוך התורה. גם הרמב"ן כתב שבתורה נרמז לחכמים כל קבלת עניין הטבע, אך מפורש בדבריו שכשאבדנו אבדו

מקורות מלאים והוספות

⁹² בראשית רבה (וילנא) פרשת בראשית פרשה כ ס"ד: "פילוסופוס אחד ביקש לידע לכמה הנחש מוליד. כיוון שראה אותם מתעסקין זה עם זה, נטלן ונתנן בחבית והיה מספיק להם מזונות עד שילדו, כיוון שעלו הזקנים לרומי שאלו את רבן גמליאל, אמר ליה: לכמה הנחש מוליד? ולא יכול להשיבו, ונתכרכמו פניו.

פגע בו רבי יהושע ופניו חולנית, אמר לו למה פניך חולנית, אמר לו שאלה אחת נשאלתי ולא יכולתי להשיבו, אמר לו: מה היא? אמר: לכמה נחש מוליד? אמר לו: לשבע שנים. אמר לו: מנא לך? אמר לו: הכלב חיה טמאה ומוליד לחמישים יום, ובהמה טמאה יולדת ל"ב חודש. וכתוב ארור אתה מכל הבהמה ומכל חית השדה, וכשם שהבהמה ארורה מן החיה שבעה, כך נחש ארור מהבהמה שבעה.

כמפני רמשא סלק ואמר ליה, התחיל מטיח ראשו לכותל, אמר: 'כל מה שעמלתי שבע שנים בא זה והושיטו לי בקנה אחד'."

⁹³ יש להדגיש שמדובר בידע מדעי על פי דרשה מהתורה שבכתב, ולא ממסורת מסיני או מרוח הקודש.

⁹⁴ בכורות ח ע"ב: "והא סבי דבי אתונא ארבעינהו, ואוליד לתלת! הנהו מיעברי הוו מעיקרא ד' [שנין]. והא קמשמשי שמושי. אינהו נמי משמשי כאדם'."

⁹⁵ וכי מניין שהקללה היא לגבי אורח העיבור, ומניין שבהמה והחיה שבפסוק הוקשו לשם כך.

⁹⁶ רס"ג ורב האי גאון (באוצר הגאונים חגיגה מילואים לצד 60): "ואין מביאין ראיה מכל דברי אגדה ואין מקשין מדברי אגדה... ואין סומכין על דברי אגדה". הארכנו בזה בפרק יז.

⁹⁷ רבינו בחיי ויקרא ט א: "יכנה חכמת תורתנו במילת 'חכמות' על שם שכוללת כל החכמות'."

החכמות עימם⁹⁸, ונתרחקה הוכחתו.

מאידך, ישנם כמה וכמה מקרים שראשונים ואחרונים ניסו להסיק ידע מדעי מתוך פסוקים, דברי חז"ל ועוד, והמוחש לא יוכחש, שמסקנותיהם אינן מתאימות לידע שבימינו:

בספר העיבור⁹⁹ הוכיח מהפסוקים "יקוו המים" ו"יקרא אלוקים ליבשה ארץ" שמידת היבשה על כדור הארץ זהה בשטחה למידת הים. והוסיף שלאחר ראיות אלו, אין צורך להביא ראיה נוספת מן החכמות החיצוניות¹⁰⁰.

הרמב"ם הוכיח מהפסוק "השמיים מספרים כבוד אֵל ומעשה ידיו מגיד הרקיע", שהגלגלים חיים ובעלי היגיון ומהללים ומשבחים את אלוקיהם¹⁰¹.

מקורות מלאים והוספות

⁹⁸ תורת ה' תמימה (לרמב"ן) עמוד 28: "ומה שכתב הגאון ז"ל שאמר בפסוק זכר ונקבה בראם הוא חכמת הכף ושרטוטין, עכשיו משתמשין בה ומעסקים בה בני אדם, וכל אלו הדברים וכיוצא בהם חכמות ישנות אמיתיות הן ומקובלות ביד מקבלי התורה, וכשאבדנו אבדו החכמות עימם, ונשאר זכרם בשיבוש ביד מועטים, ובאו הפילוסופים והכחישום. וכבר היה בכאן יש יווני קיבל מחסידי אלמאני חכמה זו, והיה אומר בצורת הפנים נפלאים לעיני העמים, ושמו רבי שבתי היווני. וסוף כי בתורה נרמז לחכמים כל קבלת עניין הטבע, ומקבלת התורה למד שלמה, שכתוב וידבר על העצים".

⁹⁹ לרבי אברהם ברבי חייא הנשיא, מראשוני הראשונים.

¹⁰⁰ ספר העיבור לרבי אברהם ברבי חייא הנשיא, השער הראשון תחילת פרק א: "הוי יודע כי כל החכמים המעיינים בעניין זה הסכימו כולם על דעת אחת שהארץ עגולה כגון כדור או כנורת, ומימי הים הגדול יסובבון לה על חציה, ונמצאת הארץ חציה יבשה ושם הוא הישוב, וחציה השני טבוע בתוך מימי אוקיינוס ואין בו יישוב, ושאר הימים אשר במחצית היבשה הוא כעניין האיים אשר במקווה המים, ותמצא היבשה בארץ מידתה כמידת הים. וראיה לדבר זה מן התורה, דכתיב יקוו המים מתחת השמיים אל מקום אחד ותראה היבשה ויהי כן – כאשר נקוו המים אל מקום אחד כן נראית היבשה במקום אחד, וכמידת זה כן מידת זה ועל קצבה אחת נחלקו. וכן כתוב ויקרא אלוקים ליבשה ארץ ולמקווה המים קרא ימים, וכל דבר במעשה בראשית אשר חלקו המקום לשניים וקראן בשני שמות, אתה מוצא מידת האחד כמידת השני, ככתוב ויקרא אלוקים לאור יום ולחושך קרא לילה, וכמו שמידת יום שווה למידת לילה, כן מקווה המים כמידת יבשה, וכמו שיש מקומות שהיום עודף על הלילה ומקומות שהלילה עודפת על היום, וכשאתה מוציא עודף האחד כנגד השני יהיו שניהם שווים על העניין הזה, כן יש מקומות בארץ אשר היבשה עודפת ומקומות אשר הים עודף וכשאתה מוציא זה כנגד זה יהיו שניהם שווים, ויתברר לך שמחצית הארץ יבשה וחציה ים. ואיני צריך להביא ראיה אחרת מדברי החוכמה החיצונה".

¹⁰¹ מורה נבוכים ח"ב פרק ה: "לעניין שהגלגלים חיים בעלי הגיון, כלומר: משיגים, הרי זה אמת ונכון גם מצד התורה. ושם אינם גופים מתים כאש וכארץ כמו שדמו הסכלים, אלא הם כמו שאמרו הפילוסופים, בעלי חיים, נשמעים לאלוקיהם, משבחים ומהללים אותו שבח מסוים והלל מסוים, אמר השמים מספרים כבוד אֵל ומעשה ידיו מגיד הרקיע וגו'".

ע"פ הידוע לנו היום, הגלגלים אינם קיימים.

הר"ש¹⁰² הוכיח מהמשנה נגד משפט פיתגורס. לדבריו מוכח מהמשנה שאלכסון של 20 על 30 הוא 32, במקום 36 ע"פ משפט פיתגורס, ועל סמך ראיתו זו, דחה את משפט זה¹⁰³. ואכן התוספות יום טוב שם דחה את דבריו בחריפות¹⁰⁴.

המאירי כתב שנתגלה לדוד המלך דרך קבלה ועדות ברורה ונאמנה מפי התורה, שישנם שלושה כוכבי לכת הקרובים מן השמש ושלושה הרחוקים ממנה¹⁰⁵, והוא אמרו "לשמש שם אוהל בהם"¹⁰⁶, והוא דבר נבוכו בו גדולי החכמים¹⁰⁷.

ר' יוסף אשכנזי הוכיח מהפסוק "המקרה במים עליותיו"¹⁰⁸ שיש מים מעל הרקיע, ומכאן שהדורך בדרכיהם של הפילוסופים, שאינם מודים בזה¹⁰⁹,

מקורות מלאים והוספות

¹⁰² משאנן, מבעלי התוספות.

¹⁰³ ר"ש כלאיים פ"ה מ"ה ד"ה ד' על ד': "ובני אדם חכמי המידות אמרו דכל מרובע ב' קוים במרובע האלכסון שמודדין מידת רחבו ועושיין מרובע כמידתו, ומודדין מידת ארכו ועושיין ריבוע כמידתו, ומודדין מידת אלכסון ועושיין ריבוע כמידתו, יעלה אלכסונו כשיעור אותן ב' ריבועין [משפט פיתגורס]... ועל כורחין ליתא לההיא כללא, דהא אלכסון של ל' על כ' אין עולה כי אם ל"ב כדמוכחא מתני' כדפרישית".

¹⁰⁴ תוספות יום טוב כלאיים פ"ה מ"ה ד"ה ומעתה: "ותימה, האם לא היה לו [לר"ש] מחוגה לחוג עגולה ל"ב על ל"ב ולסמן בה שורות גפנים נטועים על ה' ה', ועין בעין היה רואה שאי אפשר שיפלו מ"ה גפנים בעגולה הזאת?... אבל אין ספק שלא עשה לו צורה מוחשת לראות בה, שאילו היה רואה אין ספק שהיה חוזר מדבריו".

¹⁰⁵ לא מסתבר לפרש את דבריו שהשמש במרכז העולם וכל הכוכבים נעים סביבה, שהרי דעה זו לא נזכרה בזמנו בספרי החכמים, לא חכמי אומות העולם ולא להבדיל גדולי ישראל, וכיצד הוא כותב על כך "והוא דבר נבוכו בו גדולי החכמים עד היום".

¹⁰⁶ תהילים יט ה'.

¹⁰⁷ מאירי, הקדמה, ד"ה וממה: "וממה שדומה לזה אצלי הוא אמרו תורת ה' תמימה, על מה שסמך לזה עניין רומז בו על תכונת הגלגלים, ר"ל שבעה כוכבי לכת, היות השמש באמצע, באמרו לשמש שם אוהל בהם. והוא דבר נבוכו בו גדולי החכמים עד היום, ואמר שנתגלה לו זה דרך קבלה ועדות ברורה ונאמנה מפי התורה, כמו שנרמז בתכונת כלי הקדש. אף על פי שנעלם זה ממנו, אולי מצד העיון. והפליג על זה בשבח התורה איך היא תמימה ר"ל שלמה ומוציאה לאור כל תעלומה ושימצאו בה דרך עדות כל נגלה וכל נסתר".

¹⁰⁸ תהילים קד ג'.

¹⁰⁹ רד"ק תהילים קד ג': "יש מפרשים כי רמז בזה על המים מעל לרקיע, ואין חכמי המחקר מודים בזה שיהיו מים מעל לרקיע, ופירשו בעניין אחר המים אשר מעל לרקיע".

אינו מאמין בדברי הכתובים¹¹⁰.

לאחר שנתפרסמה שיטתו של קופרניקוס¹¹¹ שחידש את הרעיון שכדור הארץ מקיף את השמש, היו מגדולי ישראל שיצאו נגד רעיון זה וסברו שהוא סותר את פסוקי התורה והנביאים – "וזרח השמש ובא השמש", "ויעמוד השמש", "ותשב השמש"¹¹². יש להדגיש שמדבריהם ומראיותיהם מוכח

מקורות מלאים והוספות

¹¹⁰ ספרו של ר' יוסף אשכנזי ("התנא מצפת", מתחילת תקופת האחרונים) (הודפס בתרביץ כח חוברת ב ליקוטים מספרו של ר' יוסף אשכנזי) פרק לו: "והנני מודיע לכל דורך דרכיהם ושל הפילוסופים כי אין לו חלק בתורת משה ובמה שכתוב בה... וכן במה שכתוב בכתובים, דכתיב 'המקרה במים עליותיו'".

¹¹¹ מהמאה ה-16.

¹¹² א. מעשה טוביה עולם הגלגלים פרק ג ד"ה הידיעה השלישית: "בהכרח ראוי לכל פילוסוף אלוקי שיבטל דעת קופרניקוס והנלווים עליו, כי כל אותן ראיות שהביא הוא וחבריו הם נגד כתבי הקודש ודברי נביאי אמת הנאמנים בדבריהם. מפני (לכתוב) ו(שכתוב) בקהלת והארץ לעולם עומדת, אבל כפי דעת קופרניקוס איננה עומדת כל, והשמש לא יזרח ולא ישקע ואינו סובב ואינו נוטה לשום צד, רק שתמיד עומד במקומו, כי אין לו משפט התנועה. ואם (כדבריי) וכדבריו) כן היא, למה כתוב וזרח השמש ובא השמש ואל מקומו שואף וזרח וכו' הולך אל דרום וסובב אל צפון סובב סובב הולך וכו', וביהושע ויעמוד השמש ולא אין לבוא וכו', בישעיה ותשב השמש עשר מעלות במעלה אשר ירדה. הנך רואה שבכמה מקומות הפסוקים יתנו עידיהן ויצדקו שהשמש והלבנה ויתר הכוכבים מסבבים סביב הארץ, ולא שהארץ מסבבת סביב השמש".

ב. כוזרי שני (הנקרא גם "מטה דן", לרבי דוד ניטו) ויכוח רביעי אות קלב: "אין אנו יכולים להחזיק במונח הזה, במה שהוא מבטל תנועת השמש, דביהושע כתיב שמש בגבעון דום, וכתוב ויעמוד השמש בחצי השמים ולא אין לבוא כיום תמים, הרי שסובב והולך כשאר כוכבי לכת. ואעפ"י שבעלי הסברה הזאת נתחבטו לתרץ הקושיא, לריק יגעו, כי אין תשובתם מספקת, לכן נטשתיה וגירשתיה מהסתפח בנחלת ה'".

ג. מהלך הכוכבים (לרבי ראובן לנדא, אב"ד בפאדיטארק) פרק ה סי' א: "ולקחו התנועה מהחמה ונתנו אותה לארץ, ואמרו שהחמה נחה ושקטה במרכז המזלות והארץ בכלל שאר כוכבי לכת כולם סובבים סביבה באוויר – זאת היא דבר מוכחש ושקר, ואל תאמין ואל תשמע להם בזה כלל וכלל, כי הוא דבר מוכחש מכתובים ונביאים הקדושים שנאמר בקהלת וזרח השמש ובא השמש, וספר יהושע סימן יו"ד נאמר שמש בגבעון דום וכו', ל, ובישעיה סימן ל"ח כתיב ותשב השמש עשר מעלות וכו' וכל אלו המקראות אין יוצאים מידי פשוטם שהארץ נחה שקטה במקומה והחמה והירח ושאר כל כוכבי לכת סובבים סביבה. והתוכן קופרניקוס ועוד אלף כיוצא בו יאבדו מן העולם, ואות אחד מתורה הקדושה ומנביאים וכתובים הקדושים לא יתבטלו לעולם".

ד. מכניע ודים (ר' נחמן מטשערין, תלמידו של ר' נתן מברסלב) אות י: "וכן בעניין חכמת התכונה שמקרב המציא קופרניקס שקר חדש שהארץ פורחת סביבות השמש, וכולם הולכים ולומדים תכונה על פי דרך זה, וגם באמת הוא שקר גמור" ואמנם הוא לא כתב שם בפירוש שדעתו מבוססת על פסוקי התורה.

ה. ספר נברשת (לרבי חייא דוד שפיטצער) ח"ב "השמטות לנברשת" "תשובה לעיתים לבניה" דף ל ע"ב והלאה באריכות: "ראיתי שם במאמר ב' מובא דבר חדש המביאה את האדם

שלא רק שסברו שהארץ אינה נעה סביב השמש, אלא גם שהארץ אינה מסתובבת סביב צירה, וכל כוכבי היקום מסתובבים סביב הארץ פעם ביממה.

בשו"ת שבות יעקב הוכיח מדברי התלמוד שהארץ שטוחה, ולכן סבר שאי אפשר ללמוד מספרי חכמי אומות העולם שמבוססים על תפיסת כדוריות הארץ¹¹³.

הגר"א הוכיח מהפסוק "יוצר אור ובורא חושך"¹¹⁴ שהחושך אינו העדר אור, אלא הוא מציאות, והוא מתפשט בכל מקום שאין אור, בדומה לאוויר שמתפשט מאליו בכל מקום שאין שום דבר אחר¹¹⁵. על פי הידוע לנו היום

מקורות מלאים והוספות

למינות... והמחבר בעצמו מבאר ומצידיק ומייפה השיטה החדשה הזאת... איך השמש עומדת באמצע העולם במנוחה כמו מלך בגדוד, ושאר חברותיה כוכבי לכת מסבבים אותה ודופקים על פתחה לצפות אליה ולקבל ניצוצות אורה, ובתוכם גם כדור הארץ עומד כן עם הלבנה... ועוד, מה לנו ולצירה זו ליתן מקום לשיטה החדשה בין מקום אבות ויסודי העולם ז"ע. הלא בשקר גמור כנ"ל רוצים רק להכחיש את דברי חכז"ל.

ו. קונטרס מבוא השמש שהודפס בסוף ספר התכונה של ר' חיים ויטאל: "ועתה יהודי המאמין בה' ובתורתו ורואה מה שכתוב כאן, שהשי"ת שם את השמש ברקיע השמים להאיר על הארץ, האין יכול לקבל דעת קופערניקוס, הלא לפי דעתו השמש אינו ברקיע השמים, רק הוא מרכז הגלגלים והאין אפשר להכחיש פסוקי התורה המפורשים כל כך. ועוד יותר כי לא רק אילו פסוקי התורה מכחישים בזה אלא גם גמרא מפורשת... וא"כ גם מכאן לבד נהרס לגמרי עד היסוד שיטת קופערניקוס ואין על זה שום תשובה".

¹¹³ שו"ת שבות יעקב (ר' יעקב ריישר) ח"ג סי' כ: "דכתיב: כי היא חכמתכם – מכלל דאינהו לא ידעו הדבר על בוריו, ואין נלמד מספריהם! וכן עיקר דבריהם בנויים שהעולם הוא ככדור, נגד משמעות סוגיא דש"ס דידן ריש פ"ב דחגיגה, דקאמר: אידי ואידי חד שיעורא הוא (חגיגה יב ע"א), וכמבואר בדברי הרא"ם פרשת ואתחנן".

יש שכתבו כך גם בשם הגר"א (עליות אליהו הערה פב, גיליוני הש"ס שבת עה ע"א ד"ה מניין): "וכן ראיתי בספר עליות אליהו (הערה פב) בשם הגר"א מוילנא ז"ל, שהיתה סברתו שאין העולם כדורי, מדכתיב 'לאחוז בכנפות הארץ' ומבואר בספרי אקרא ד'על ארבע כנפות כסותך' למעט קרן עגולה דאין לו כנפות, הרי דבעיגול לא שייך לשון כנפות".

אמנם קשה לומר זאת בשמו, כיוון שבביאורו לשו"ע הוא מזכיר בכמה מקומות את קו המשווה (ביאור הגר"א אורח חיים סי' רסא סק"ב, סי' תנט סק"ב, יורה דעה סי' רסב סק"ט).

¹¹⁴ ישעיה מה ז.

¹¹⁵ ליקוטי הגר"א לספר יצירה ד"ה מ"ש (עמוד 46): "מ"ש שם וכן החושך הוא דבר יש עכ"ל. אמר לי פא"פ בזה"ל: החושך אינו העדר כמ"ש המינים, אלא הוא בריאה נפלאה... כמשה יוצר אור ובורא חושך... יכול להתפשט בכל מקום, לבד במקום האור אין לו רשות להתפשט, וזהו ויבדל בי האור ובין החושך כו'. והוא דוגמת האוויר שהוא מלא העולם, והנה בשעומד אדם או שום דבר במקום זה, אין שם אוויר".

גם שו"ת צפנת פענח (לרבי יוסף רוזין מרוגאצ'וב, ורשה) תחילת סי' רט כתב: "ובהך דברכות י"א ע"ב גבי גולל אור כו' (מפני חושך וחושך מפני אור) מוכח דחושך הווי מציאות". אמנם אין זה ברור אם כוונתו למציאות מעשית או להגדרה מופשטת (שלא כגר"א שמוכח שכוונתו

חושך הוא העדר אור בלבד, כפי שכבר סברו כמה וכמה קדמונים¹¹⁶.

החיד"א הוכיח מדברי השולחן ערוך שאכן קיימים במציאות עופות שנוצרים מהאילן¹¹⁷. היום ידוע לנו שאין עופות כאלה, אע"פ שהדבר היה מקובל אצל הגויים במשך למעלה מאלף שנה¹¹⁸.

החתם סופר הוכיח מפסוקים ומדברי חז"ל שכל הכוכבים מקבלים את אורם מהשמש וטפלים לה, והזהיר שלא להתפתות בעניין זה אחר המתפלספים, ואין לנו אלא דרך התורה הקדושה¹¹⁹.

הוא אף הוכיח מדברי חז"ל שבתלמוד, שכיוון שחכמת רופאי זמנינו מבוססת על ניסויים רפואיים שנעשו על אומות העולם, שאוכלים שקצים ורמשים, אי אפשר לסמוך על כך שרפואות אלו יועילו לישראל. ואף כתב שלמעשה אין לסמוך על דבריהם להקל בשום איסור, חוץ מחילול שבת ואכילה ביום הכיפורים, שהרי גם ספק פיקוח נפש דוחה אותם¹²⁰.

מקורות מלאים והוספות

למציאות מעשית, מכך שדימה זאת לאויר).
ובמפענח צפונות (לרב כשר) פרק ו' סי' ב' אות ו' הביא עוד כמה וכמה ראיות מחז"ל שסברו שהחושך הוא מציאות.

¹¹⁶ אמונות ודעות לרס"ג מאמר א': "החושך אינו הפך האור, אבל הוא העדר האור. ואם יאמרו, מאי זה טעם אתה אומר כי אין החושך היפך האור? אביא בזה ג' ראיות..."
מורה נבוכים ח"ג פרק י': "שהחושך והעיוורון העדרים".
אברבנאל בראשית פרק א' ד"ה השאלה הז' באומרו וירא אלוקים את האור: "שהאור הוא מציאות, והחושך הוא העדרו".

¹¹⁷ מעגל טוב השלם עמ' 37: "אמר חכם אשכנזי: וגם אני ראיתי באיזה ספר שיש עוף שנברא באילן. התחילו לשחוק. אז אמרתי: זה הוא שו"ע יורה דעה סי' פ"ד, וצריך שיאמינו מעט, שלא תהא תורה שלימה שלנו כחכמי הגויים המעידים על האבן שהיה עץ. וידעו שנלכדו ברשתם ושתקו יחדיו".

¹¹⁸ כפי שפירטנו במאמר "דע מאיין באו" פרק יב.

¹¹⁹ שו"ת חתם סופר קובץ תשובות תחילת סי' כו': "אמנם המאור הקטן בערך הגדול הנזכר, הוא המאור הגדול המוזכר בתורה ויעש אלוקים את שני המאורות הגדולים את המאור הגדול לממשלת היום ואת המאור הקטן לממשלת הלילה ואת הכוכבים.
מתוך דברי המקרא הזה אנו למדים, שהוא, רצוני השמש הנזכר לבדו, הוא החשוב שבכוכבים, והמאור הקטן שיש לו וכל הכוכבים טפלים להם, כדכתיב ואת הכוכבים, כל מקום שנאמר ואת היא טפלה, וכן אחז"ל הכוכבים נבראו לשמש הלבנה.
ואל יפתוך מעתה המתפלספים לעשותם אדונים בפני עצמן, ולדעתם אפשר שיאירו מעצמן מבלי שיקבלו תועלת מהחמה והם יותר מאור הלבנה, ואין לנו אלא דרך תוה"ק".

¹²⁰ חתם סופר שבת פו ע"ב: "ומפני זה קשה לי לסמוך בשם הוראה על רופאי זמנינו, אפילו ישראל, בעניין נידה וכדומה, דכל מומחתם [מומחיותם] עפ"י ספרי רפואות שנעשו ע"י ניסיון

בשם הגר"ח קנייבסקי נכתב שהוכיח ממדרש שלגוי יש רק שלושים ואחת שיניים¹²¹.

עולה מכך שדבר ברור הוא שאין להמשיך לנסות ולהביא ראיות שונות לעניינים מדעיים, כמו האם יש חיים בכוכבים אחרים או לא¹²², האם יוכלו לייצר אדם בדרכים טבעיות¹²³, האם יהיה כאדם הנוצר מספר יצירה שאין לו דיבור¹²⁴ או שיהיה כשאר אדם¹²⁵.

כיצד נדחו ראיות אלה

לגבי ראיות מדברי חז"ל וממפרשיהם, הדבר פשוט שאין בהן כדי לברר את המציאות, שהרי כבר הוכח שגם דברי חז"ל המפורשים בענייני מדע – אינם מתאימים למציאות הידועה לנו¹²⁶.

אך לגבי הראיות שהביאו מפרשים אלה מפסוקים, יש להעמיק ולעיין כיצד אירע הדבר. שהרי סגנון הראיות הללו דומה לאלו שנקטו גדולי ישראל בכל הדורות בענייני הלכה, ומכאן בניין אב לשאר ראיותיהם¹²⁷, והרי לא

מקורות מלאים והוספות

שהיה להם ע"י גופי אומות העולם, וכן כל חכמתם בניתוח עפ"י שניסו בגופן שלהן, דחביל גופיהו ואין מזה ראייה לגופי בני ישראל. ואין לדון מדבריהם להקל בשום איסור כ"א לעניין חילול שבת ואכילה ביוה"כ, דלא יהא אלא ספק פיקוח נפש נמי דוחה שבת. אבל להאמין להם ממש אין נ"ל.

שו"ת חתם סופר ח"ב יורה דעה סי' קעה ד"ה והנה: "הנה לא הוה בעי למימר אם עשה רפואה זו לעכו"ם בתר ג"פ, משום דאין ראייה מגופים שלהם לגופים שלנו, כדאמרינן בשבת פ"ו ע"ב ובע"ז ל"א ע"ב ונדרים ל"ד ע"ב אינהו דאכלו שקצים ורמשים חביל גופיהו. ע"כ הוצרך לומר שעשה רפואה זו לישראלים".

¹²¹ ורפא ירפא, "משא ומתן בענייני רפואה" (הדברים נרשמו ע"י תלמידו) עמוד נז: "במדרש תלפיות (ענף אברים) איתא שלגוי יש ל"א שיניים וליהודי ל"ב, וסיפר לי הגר"י יצחק זילברשטיין שליט"א שיש רופא שיניים בארה"ב ששונא יהודים, וכשבאים אליו סופר השיניים – וכשמוצא 32 אינו רוצה לטפל!".

¹²² כמו שפירטתי לעיל פרק מא.

¹²³ ברכות י ע"א: "בוא וראה שלא כמידת הקדוש ברוך הוא מידת בשר ודם. מידת בשר ודם – צר צורה על גבי הכותל ואינו יכול להטיל בה רוח ונשמה קרביים ובני מעיים, והקדוש ברוך הוא אינו כן, צר צורה בתוך צורה ומטיל בה רוח ונשמה קרביים ובני מעיים".

¹²⁴ סנהדרין סה ע"ב: "רבא ברא גברא, שדריה לקמיה דרבי זירא. הוה קא משתעי בהדיה, ולא הוה קא מהדר ליה [רש"י: "שלא היה בו דיבור"]. אמר ליה: מן חבריא את, הדר לעפריך".

¹²⁵ מצד הסברה, לא מן הנמנע שיצירתו בדרכים טבעיות תגרום לנפיחת נשמה באפיו, כמו שזיווג יוצר עובר בדרך טבעית והדבר גורם לנפיחת נשמה באפיו.

¹²⁶ כפי שהארכנו בפרק סה.

¹²⁷ ובפרט שזוהי דרכו של בניין אב – ללמד מן הידוע על שאינו ידוע. והסוגיות שבעניינים

יעלה על הדעת לומר דבר לסתור קוצו יו"ד מדברי ראיות חז"ל שבתלמוד¹²⁸.

אלא שהדבר פשוט. שהרי ראיותיהם של גדולי ישראל בהלכה אינן ראיות גמורות וקושיות חלוטות, אלא שהשתדלו בכל מאורם להידבק באמת ככל האפשר לפי הסברה¹²⁹, ואנו מחויבים למסקנותיהם על פי כללי פסיקה ההלכה¹³⁰. וזה שייך רק בענייני הלכה, שאנו מחוייבין לעשות כפי שנראה, ואין לדיין אלא מה שענינו רואות, והקב"ה מסכים על ידו. משא"כ בדברים שהם בחקירת הטבע, שראיות כאלו אין בהן כדי לברר את המציאות¹³¹.

והרי הדברים מוכחים מתוכם. שכנגד ראיתו של הגר"א למציאות החושך, מהפסוק "יוצר אור ובורא חושך", עמד הרמב"ם והביא מאותו פסוק עצמו ראיה לכך שהחושך הוא העדר, שלכן נקט הפסוק "בורא חושך" ולא "עושה חושך"¹³², והאברנאל הביא לכך ראיה מהלשון "חושך", שהוא מלשון "לחשון" שפירושה העדר¹³³. ואם כן מוכח שאי אפשר להכריע בהחלט מהי

מקורות מלאים והוספות

מדעיים הן הידועות – שניתן לברר את נכונות מסקנותיהם, והסוגיות ההלכתיות הן שאינן ידועות – שאין בידינו לברר את נכונותן.

¹²⁸ שו"ת נודע ביהודה מהדורא תנינא אבן העזר תחילת סי' עט: "דע תלמידי החביב ויהיו דברים הללו חקוקים על לוח ליבך לזיכרון: הכלל הגדול שאין לכל חכמים שאחר התלמוד רשות לומר דבר נגד התלמוד, והאומר דבר לסתור קוצו יו"ד מדברי התלמוד לא יחשב בכלל חכמי ישראל".

ביאור הגר"א חושן משפט סי' כה ס"ק ו: "דעל הגמרא אין רשות להוסיף ולא לגרוע, כ"ש לחלוק, כמ"ש בפרק הפועלים [בבא מציעא פו ע"א] רבינא ורב אשי סוף הוראה".

¹²⁹ רמב"ן בהקדמה לספר מלחמת ה': "יודע כל לומד תלמודו שאין במחלוקת מפרשיו ראיות גמורות ולא ברוב קושיות חלוטות, שאין בחכמה הזאת מופת ברור כגון חשבון התשבורת וניסיוני התכונה. אבל נשים על כל מאודו ודיינו מכל מחלוקת בהרחיק אחת מן הדעות בסברות מכריעות".

¹³⁰ כפי שהארכנו בפרק נט.

¹³¹ שו"ת מהר"ם שיק אבן העזר סי' ז ד"ה והנה: "ואין זה ענין למה שכתבו התוס' שם בעירובין [מו ע"ב ד"ה רבי אסי] דנראין היינו הסכמה. דזה שייך רק בדיני התורה שאנו מחוייבין לעשות כפי שנראה, ואין לדיין אלא מה שענינו רואות, והקב"ה מסכים על ידו. משא"כ בדברים שהם בחקירת הטבע".

¹³² מורה נבוכים ח"ג פרק י: "ולפי זה הפירוש יתבאר מאמר ישעיה 'יוצר אור ובורא חושך עושה שלום ובורא רע', מפני שהחושך והרע העדרים, והסתכל איך לא אמר עושה חושך ולא עושה רע מפני שאינם דברים נמצאים שתתלה בהם עשייה".

¹³³ אברנאל בראשית פרק א סוף ד"ה ביאור מילת חושך: "הנה שם חושך תמיד יורה על ההעדר והמניעה, כמו: ולא חשך ממני מאומה, ומפני לא חשכו רוק, אשר חשכתי לעת צרה,

המציאות על פי ראיות מפסוקים ומדברי חז"ל.

אכן יש מכאן כדי ללמדנו ענווה אף לגבי סברותינו וראיותינו בלימוד התורה.

גדולי ישראל שהיו חכמים במדע

עובדה מוכחת היא שבתקופת הראשונים¹³⁴ יהודים רבים, ואף מגדולי ישראל ממש, למדו את מדעי זמנם, התקדמו בהם מאוד ואף קידמו את עולם המדע כולו, בין ע"י חיבור ספרים¹³⁵ ובין ע"י חידושיהם והמצאותיהם¹³⁶, ואף חכמי אומות העולם חולקים להם כבוד על כך¹³⁷. על כל פנים, כל אלו הן התקדמויות שתרמו היהודים בדרך טבעית כחלק מעולם המדע, ולא מתוך התורה עצמה.

פרק סט

בקיאות בתחומים המדעיים הנידונים

גדולי ישראל שבכל הדורות טרחו ונתייגעו על מנת לדעת ולהבין לעומק ולרוחב את המציאות שלגביה באו לפסוק הלכה.

רב העיד על עצמו שגדל שמונה עשר חודש אצל רועה בהמה, על מנת

מקורות מלאים והוספות

גם מזדים חשוך עבדך, קרא בגרון אל תחשוך ודומיהם – כולם לשון מניעה והעדר.

¹³⁴ בפרט בארצות האסלאם.

¹³⁵ שחלקם תורגמו ללועזית.

¹³⁶ א. רבי אברהם בר חייא הנשיא – ספריו תורגמו ללטינית והוא נחשב בין אומות העולם לאחד מעשרת גדולי האסטרונומים בימים הקדמונים (קו התאריך הישראלי שער ה פרק נא עמוד 133).

ב. הרמב"ם – ידיעותיו בפילוסופיה וברפואה עשוהו, ככל הנראה, ליהודי המפורסם ביותר בימי הביניים, בעיני העולם כולו.

ג. הרלב"ג – חידש חידושים במתמטיקה. כמו כן, ככל הנראה, הוא שהמציא (ויש אומרים: שכלל) את "מטה יעקב" (הוא עצמו קרא לו: מגלה עמוקות) – מכשיר מדידה עבור אסטרונומים, ימאים ומוודי שטחים (אוצר ישראל ערך לוי בן גרשון סוף פרק "ספר מלחמות ה").

ד. ר' יעקב בן מכיר אבן תיבון – שכלל את מכשיר הניווט קוֹדֶרֶנט.

ה. רבי אברהם זכות (בעל היוחסין) – חיבר לוחות אסטרונומים (ששימשו אף את קולומבוס). היה אסטרונום של חצר המלך, לימד באוניברסיטאות, ושכלל את האצטרולב.

¹³⁷ מרוב הערכת חכמי המדע לפעלם של שלושה מגדולי הראשונים, קראו על שמם מכתשים בירח: "מכתש אֶפֶן עזרא", "מכתש רבי לוי" (הרלב"ג), "מכתש זֶגֶת" (רבי אברהם זכות).

לידע איזע מום קבוע ואיזע מום עובר¹³⁸. הרמב"ם העיד על עצמו שכמדומה שלא נשאר חיבור בעולם בענייני אסטרולוגיה, שלא קרא והעמיק בו, על מנת לדון בעניין זה¹³⁹.

אמנם אירעו מקרים בודדים שבהם לגדולי ישראל היה חסר ידע מציאותי בעניין שדנו בו, הגם שבאותו הדור היו מומחים לתחום זה. רבי אברהם בר חייא הנשיא¹⁴⁰ כתב בחריפות נגד רוב חכמי דורו בצרפת, שאינם בקיאים בחכמת המדידה, ועל כן הם מחלקים קרקעות בין יורשין ושותפין באופן מוטעה, עד שיכול שיקרה בחשבונם שבעל השליש נוטל רביע ובעל הרביע נוטל השליש, ואין לך גזילה ואונאה גדולה מזו¹⁴¹.

וכן מצינו מקרים נוספים ממין זה, ובפרט בדורות האחרונים¹⁴².

מקורות מלאים והוספות

¹³⁸ סנהדרין ה ע"ב: "והאמר רב: שמונה עשר חודשים גדלתי אצל רועה בהמה, לידע איזע מום קבוע ואיזע מום עובר".

¹³⁹ איגרת הרמב"ם אל חכמי מונטפז'יר על גזירת הכוכבים ד"ה דעו רבותי שאני: "דעו רבותי, שאני חיפשתי בדברים אלו הרבה, ותחילת לימודי הייתה חכמה שקוראים אותה 'גזרת משפטי הכוכבים', כלומר שידע ממנה האדם מה עתיד להיות בעולם או במדינה, או מה יארע לאיש זה כל ימיו. וגם קראתי בענייני עבודה זרה כולה. כמדומה לי שלא נשאר חיבור בעולם בעניין זה בלשון ערבי, אשר העתיקו אותו משאר לשונות, עד שקראתי אותו והבנתי ענייניו וירדתי עד סוף דעתו".

¹⁴⁰ מראשוני הראשונים.

¹⁴¹ חיבור המשיחה והתשובות, הקדמה, ד"ה וראיתי: "וראיתי רוב חכמי דורנו בארץ צרפת אינן בקיין במדידת הארצות ולא זריזין בחלוקתן, אבל הם מזלזלין בדבר הזה זלוזל גדול ומחלקין את הקרקעות בין היורשין והשותפין לפי אמידה וגוזמא ובאין במעשה הזה לידע עוון ואשמה, ורובם מזיידים וחוטאים, וכל אחד מהם חטאו בטעותן כפי שיבוש אומדנותן. ואל יעלה בליבך שהם מודדים וחושבים, אבל הם מאמדים וכוזבים. ואני אומר, שאינם מונין מן המניין, אלא הם מונין מן ההונאה, שכתוב בה והאכלתי את מונייך את בשרם, שאין בעולם הונאה גדולה מן ההונאה הבאה על ידם, עד שיכול שיקרה בחשבונם שבעל השליש נוטל רביע ובעל הרביע נוטל השליש, ואין לך גזילה ואונאה גדולה מזו".

¹⁴² לדעתי, במחילת כבוד תורתם, יש חשיבות לפירוט דוגמאות אלה, כיוון שיש מכך נפקא-מינה להחירות שיש לנקוט בהסתמכות על גדולים בסוגיות כאלה. כמו כן יש לשים לב שרוב הדוגמאות דלקמן הן מתקופת מאה השנים האחרונות, שבהן מקורות המידע ויודעי מדע נפוצים וניתן לברר עניינים אלה בקלות.

א. יערות דבש (לרבי יהונתן אייבשיץ) ח"ב דרוש ז ד"ה אבל: "כבר תמהו איך אמר כי אין מספר לכוכבים, והלא חכמי תכונה מנו ומצאו כ"ב אלפים (צריך לומר: אלף עשרים ושניים, ומקור מספר זה בתלמי היווני בספרו אלמגסט) כוכבים. והרבה תירוצים בדבר, ותירוץ אחד הוא, מה שמצינו בכל זמן מזמנים כוכבים חדשים מה שלא שערו הקדמונים, אף שכליהם בראיה ואויר ארצם יותר טוב משלנו, עד שאין לומר כי אנחנו רואים מה שלא ראו בעיניהם וכלי הרואים שלהם, והיעשה ה' חדשות בארץ לברוא כוכבים חדשים".

מקורות מלאים והוספות

נדגיש שהוא חי למעלה ממאה שנה לאחר שגליליאנו בנה את הטלסקופ שלו (בשנת 1609), בעזרתו נודעו למדע פרטים רבים על הירח, מערכת השמש ושביל החלב. ליוונים הקדמונים כמובן שלא היה טלסקופ – הם תיארו בכתביהם את מכשיריהם וחשבונותיהם, ואילו היה להם את כלי זה היינו יודעים עליו. לכן, הנחת היסוד שבתמייתה "שאינן לומר כי אנחנו רואים מה שלא ראו בעיניהם וכלי הרואים שלהם" אינה מתחילה.

ב. שו"ת ארץ צבי (לרבי אריה צבי פרומר, ר"מ בישיבת חכמי לובלין, נהרג עקד"ה בשואה) סי' פו ד"ה והנה מש"כ: "והנה א' מהפלאות מהחוש על ר"ת ז"ל הוא מש"כ דהחמה מהלכת אחר שקיעה בעובי הרקיע, וזה נתברר בחוש שהחמה מהלכת בלילה למטה מהקרקע כידוע... ואני הקטן נלע"ד ראייה לשיטת ר"ת ז"ל ג"כ מן החוש, דאל"כ קשה, כיוון דהשמש גדולה הרבה אלפי פעמים יותר מכדור הארץ כאשר נתברר אצל חכמי התכונה האחרונים, ואם החמה מהלכת בלילה למטה מן הקרקע היה ראוי שלילה כיום יאיר גם בארצנו כמו באמריקא, כי השמש משלחת פארותיה וקווי אורה (שמראלען) לכל צדדי כדור ארצנו, והיה ראוי שיבא אור החוזר מקווי האור ההוא שבכל צד גם אלינו".

ג. בעל הנברשת (רבי חייא דוד הלוי שפיצר) ח"ב "השמות לנברשת" "תשובה לעיתים לבינה" דף לד ע"ב – לה ע"א: "ובכן נקל להבין, שגם הכוכבים היותר גבוהים ומרוחקים מאיתנו כל כך עד אשר לפי חשבון קופרניקוס משהים אורם עד שתגיע אלינו שלושת אלפים שנה, לפי דעתי אינם צריכים אלא רק כמו רגע ואורם כבר הגיע אלינו. וראיה לדבר:

(ראיה א) כי איך עשה קופרניקוס בעצמו בבואו לפני כלי הבטה שלו כדי לראות מתוכם את הכוכבים, וגם ראה מתוכם את כולם גם המרוחקים במאוד, אשר הוא חושב אחריו בדקדוק שצריך אורן עד שתגיע אלינו שלוש אלפים שנה. אולי היה הוא עומד שם בניסיון כל אלה שלוש אלפים שנה בלא היסח הדעת ובלא אכילה ושתייה ושינה וכו' כדי לראות בטוב ולידע הדבר על בוריו, ומצאו אשר בסופן של שלוש אלפים שנה הגיע אליו אור חדש של אותן הכוכבים אשר לא ראה תוך כל ימי הניסיון? מי מאמין עשה כן. אלא צריכים לומר שראה גם הרחוקים מייד כשהיה מסתכל בהן ע"י כלי הבטה שלו. וכמו שכתבתי ששני כוחות אלה – כח הראייה וכח המחשבה – דומין זה לזה במהירות הנפלא במאוד...

(ראיה ב) הלא מילתא דעבידא לגלויי הוא לכל אדם, כי יכול לנסות הדבר וימצא אשר פיהם של הפילוסופים הנ"ל דיבר שווא. כי לפי חשבונם אנו צריכים לראות גוף החמה אפילו אחר שכבר שקעה תחת אופק הארץ. לשיטת קופרניקוס עוד דקה אחת. ולהיש אומרים הנ"ל עוד שמונה דקים. וכן לעומת זה בבוקר בשעת הזריחה היינו צריכים שלא לראותה אפילו אחר שכבר זרחה ועלתה ממעל להאופק עד עבור עוד שמונה דקים".

ד. החזון איש (בכורות סי' טז (א) אות יז) כתב: "דג מקיא ריעי דרך הפה ומקיא עוברו דרך הפה ויש שביל מן הרחם למעיים ליציאת הוולד, והלכך אפשר לו לבלוע להיכנס לרחם ואפשר ליה לעובר להימצא במעיים".

ה. בספר מחשבת מוסר (לרב שך) ח"ב עמ' עח, תחת הכותרת "הבריאה והנהגת בעלי החיים מכריזים על הבורא עולם" כתב: "איננו רואים דבר גשמי, כי כיצד נוצרו התולעים שבפרי? וכי יש להם אבא ואמא? וכי הם נולדו? מתפוח רקוב נוצרה תולעת, מסביבה יש תפוח שלם, וכיצד נעשתה שם תולעת? הרי היא לא נכנסה לתוכו כיוון שהכל היה סתום, ומי עשאה שם?".

וכן בספרו מחשבת זקנים שיחה כד ד"ה כאשר, עמוד רכז: "לפעמים פותחים תפוח, מסביבו הכל בריא, ובתוכו יש ריקבון עם תולעת שנבראה מהעיפוש והריקבון, האם אינני רואה יש מאין?".

ו. עוד בספר מחשבת זקנים (לרב שך) שיחה כד ד"ה אך, עמוד רכו: "האם העיניים הן שרואות? הרי עיניים המונחות על השולחן אינן רואות, וכל אפשרות הראייה שלהן היא רק

מקורות מלאים והוספות

כאשר הן קבועות במקומן, ומהו ההבדל אם הן על השולחן או באדם?".

ז. הרב אביגדור נבנצל (הובא בספר השתנות הטבעים בהלכה עמוד 15 הערה לעמוד קפב) כתב: "המדע הכופר סותר את עצמו, אם מצד אחד הוא מקבל את דברי פסטר האומר ששום חי אינו נוצר מעצמו, ומצד שני את דרווין האומר שכולם נוצרו מעצמם". אין צורך לבאר שאין להשוות בין יצירת כינים ותולעים מפותחות תוך זמן קצר ובאופן קבוע, לבין הצד השני. ח. בשם הגר"ל שטיינמן כתבו (עלון כאיל תערוג - פנינים מרבן של ישראל מרן הגר"ל שטיינמן שליט"א גיליון 209 פרשת שלח תשע"ז) לגבי הסתירה האם העולם עגול כדברי הירושלמי או מרובע כמו שהביאו בשם הגר"א - "ואולי י"ל שכך זה נראה לאנשים מלמעלה ושהוא עגול אבל הרואה את הארץ מתחת הים רואה שהעולם מרובע...". ושם הביאו בשם ר' אריה ליפקין "רק היבשה הוא הנקרא ארץ והוא מרובע פ' שטח היבשה, ובקצוותיה מקום גבולה שבין היבשה ובין המים הוא מרובע ממש בצלעות ובזוויות כמו שנראה במפת הארץ את קצוות היבשה איירי ששם הם יושבים ואפילו אם היא בת ה' או ו' רוחות ג"כ הוא מרובע כידוע בדין הציצית". לגבי האגדה שארץ ישראל גבוהה מכל הארצות הביאו שם בשם הרא"ל שטיינמן - "י"ל דאע"פ דבגובה פני הים א"י אינה גבוהה מכל הארצות, מ"מ המים המקיפין את א"י הם יותר עמוקים משאר המקומות ומשו"ה היא גבוהה מכל הארצות".

ט. בשם הגר"ח קנייבסקי נכתב (ורפא ירפא, "משא ומתן בענייני רפואה", הדברים נרשמו ע"י תלמידו, עמוד נז): "במדרש תלפיות (ענף אברים) איתא שלגוי יש ל"א שיניים וליהודי ל"ב, וסיפר לי הגר"ר יצחק זילברשטיין שליט"א שיש רופא שיניים בארה"ב ששונא יהודים, וכשבאים אליו סופר השיניים - וכשמוצא 32 אינו רוצה לטפל!". יש להוסיף שמדרש תלפיות נכתב בתקופת האחרונים ע"י רבי אליהו בן אברהם שלמה הכהן האתמרי, בעל השבט מוסר, ואכן שם בענף אברים דף ז ע"ב כותב שלישראל יש ל"ב שיניים ולגוי ל"ג (ולא כפי שנכתב בשמו). יש להעיר שבספר זה כותב לגבי ברדלס (ענף ברדלס, בשם ספר קרבן מנחה) שהוא "בא בפני אדם ומכשכש בזמנו ומצפצף בפיו עד שנראה כמין זמר נעים... ואשר נפתה והולך אחר קולו, גונב את דעתו והוא מרקד בפניו ומשתגע כמו הקוף עד שמוליכו לחורו כשור אל טבח יבוא...".

השער השנים-עשר:

מסורת

פרק ע

השתלשלות מסירת התורה

משה קיבל תורה מסיני, ומסרה ליהושע, ויהושע לזקנים, וזקנים לנביאים, ונביאים מסורה לאנשי כנסת הגדולה¹.

אמנם לגבי פרטי השתלשלות מסירת התורה שבעל פה ממשה רבינו ועד אנשי כנסת הגדולה, אין בידינו מסורת מוסכמת, שכן היא לא מפורשת בחז"ל², ונחלקו בפרטיה גאונים וראשונים³ במחלוקות רבות⁴, באופן שלגבי כמחצית מהמוסרים הללו ישנה מחלוקת, כגון לגבי מנוח, דוד, שלמה, דבורה, חולדה⁵.

עוד יש להעיר, שהדברים שמפורש בדברי הנביאים שעסקו בהם הם עבודת הכללים, כביעור עבודה זרה, חוסר מוסריות, עושק אביונים, רצח, ניאוף, חמס ושוד, ובדברי החכמים מפורש שעסקו בעבודת הפרטים, כשינון

מקורות מלאים והוספות

¹ משנה אבות פ"א מ"א.

² לכן נראה שהסיקה רק מתוך הפסוקים.

³ סדר תנאים ואמוראים תחילת חלק א (מתקופת הגאונים). מחזור ויטרי סימן תכד (דומה ברוב דבריו לסדר תנאים ואמוראים), הרמב"ם בתחילת ההקדמה למשנה תורה, המאירי בתחילת הפתיחה למסכת אבות (דומה ברוב דבריו לרמב"ם), האברבנאל בהקדמה לנחלת אבות.

⁴ נחלת אבות (האברבנאל), הקדמה, ד"ה האמנם וד"ה וראיתי: "האמנם הרב הגדול הרמב"ם בתחילת ספר משנה התורה אשר לו רצה לבאר כל שלשלת הקבלה הזאת... וראיתי אני בדבריו אלה ספקות הרבה, אם במה שכתב בעניין הזקנים, ואם במה שכתב בנביאים, וגם במה שכתב באנשי כנסת הגדולה ובסדר חכמי המשנה והשתלשלותם..."

⁵ על אלו אין מחלוקת: משה, יהושע, זקנים, עתניאל, אהוד, ברק, גדעון, תולע, יאיר הגלעדי, יפתח, אבצן, אלון, עבדון, שמשון (אמנם הרמב"ם והמאירי לא פירטו את הדורות שבין יהושע לבין עלי, עלי, שמואל, אחיה השילוני, אליהו, אלישע, עמוס, ישעיהו, מיכה, יואל, ירמיה, עזרא.

על אלו ישנן מחלוקות: שמגר, דבורה, אבימלך, פנחס, מנוח, אלקנה, נתן, דוד, גד, שלמה, שמעיה, עידו, יהוא בן חנני, מיכיהו, יהוידע הכהן, עובדיהו, יונה, אליעזר, זכריה, הושע, נחום, חבקוק, צפניה, ברוך בן נריה, יחזקאל, חולדה.

החוקים הפרטיים ותולדותיהם⁶.

מעניין לציין ששלושה ממוסרי התורה הם גדעון שמשון ויפתח, שמכונים ע"י חז"ל "קלי עולם"⁷.

מקורות מלאים והוספות

⁶ אורות (הראי"ה קוק), זרעונים, אות ב "חכם עדיף מנביא": לחדור לתוך-תוכם של כל הגורמים הפרטיים, איך מכשירים את החיים ומעמידים אותם על הבסיס הטוב ואיך משמרים אותם מכל קלקלה גם קטנה שבקטנות, שסופה להעלות שרטון גדול ולהרס הרבה מאוד – דבר זה אין לו עסק עם כח המדמה החם והעז, כי אם עם החכמה המדיקת...

הנבואה ראתה את זרם הקלקלה הגדולה של עבודה-זרה בישראל ומחתה נגדו בכל עוז, את הדרת נועם ד' אחד אלוקיו ותתארהו בכל יופי וזוהר, את ההשחתה של כל הפרעות המוסריות, ריצוץ דלים, עושק אביונים, רצח וניאוף, חמס ושוד, ותמלא רוח אלוקים להושיע ולגדר ברום שיח קודש.

השערות הדקות, שמהן מצטרפות עבות העגלה של החטאת, גידי החיים הדקים, שמהם ישרגו מזרקי הדם הגדולים, אלה המה המסתרים הצפונים מעין כל נביא וחזוה. המצוות המעשיות כולן פרטיות הלכותיהן... – דבר זה לא ניתן לנבואה בכלל, לנבואה של אספקלריא שאינה מאירה.

אמנם ניתן לנבואתו של משה, אותה הנבואה של פה אל פה, של אספקלריא המאירה, שרק היא יכולה לראות עוזם של הכללים ודיקנותם של הפרטים כאחד. אבל לא קם כמוהו 'ולא קם נביא עוד בישראל כמשה אשר ידעו ד' פנים אל פנים'.

והוצרכה עבודת הכללים להימסר לנביאים ועבודת הפרטים לחכמים. וחכם עדיף מנביא, מה שלא עשתה הנבואה, בכלי מלחמתה החוצבים להבות אש לבער מישראל עבודת אלילים ולשרש אחרי עיקרי ההשפלות היותר גרועות של עושק וחמס, של רצח וזימה, רדיפת שוחד ושלמונים, עשו החכמים בהרחבת התורה, בהעמדת תלמידים הרבה ובשינון החוקים הפרטיים ותולדותיהם. 'הליכות עולם לו, אל תקרי הליכות אלא הלכות'.

במשך הזמן הרב נתגבר עסק החכמים על עסק הנביאים והנבואה נסתלקה, ארכו הימים והכללים החלו להתרופף, נבלעו בהפרטים ולא יראו החוצה. על כן באחרית הימים שצמיחת מהלך שיבת אור הנבואה תתחיל להופיע, 'אשפוך את רוחי על כל בשר', אז שנאת הפרטים תתגבר, 'חכמת סופרים תסרח, ואנשי הגבול, אלו תלמידי חכמים שמישימים גבול לדבריהם, ילכו מעיר לעיר ולא יחוננו' – עד אשר לא כפרי בוסר כי אם כביכורים מלאים טל וחיים יצאו הניצוצות של התחלת אור הנבואה מנרתיקם, וזו תכיר בכללה את גודל פעולת החכמה ובענוות צדק תקרא: 'חכם עדיף מנביא', 'חסד ואמת נפגשו צדק ושלום נשקו, אמת מארץ תצמח וצדק משמיים נשקף, גם ד' יתן הטוב וארצנו תיתן יבולה'".

⁷ ראש השנה כה ע"א-ע"ב: "וישלח ה' את ירובעל ואת בדן ואת יפתח ואת שמואל – ירובעל – זה גדעון, ולמה נקרא שמו ירובעל, שעשה מריבה עם הבעל. בדן – זה שמשון, ולמה נקרא שמו בדן, דאתי מדין, יפתח – כמשמעו. ואומר: משה ואהרן בכהניו ושמואל בקוראי שמו. שקל הכתוב שלושה קלי עולם כשלושה חמורי עולם, לומר לך: ירובעל בדורו – כמשה בדורו, בדן בדורו – כאהרן בדורו, יפתח בדורו – כשמואל בדורו. ללמדך שאפילו קל שבקלין ונתמנה פרנס על הצבור – הרי הוא כאביר שבאבירים".

על כל פנים, כבר ביארנו⁸ שמחויבותנו לקיום תורה שבעל פה נובעת מקבלת האומה, ולכן אין נפק"מ לדינא אם פרטי הדינים נתקבלו במסורת מסיני או שנתקנו במשך הדורות⁹.

פרק ע"א

מחלוקות בפרטים מהותיים

כל המצוות, נאמרו הן וכללותיהן ודקדוקיהן¹⁰ ופירושיהן¹¹ מסיני.

לעיתים נראה שנשתרשה תפיסת יסוד שחזקה כך נמצא כך היה, ופרטי ההלכה שבידינו זהים לאלו שניתנו מסיני. אלא שיש לעיין שמא יש ריעותא בחזקה זו.

אכן, לגבי דינים ורעיונות רבים ישנה מחלוקת האם מקורם מסיני או שהן סברות שנתחדשו במהלך הדורות, וכפי שנראה בהמשך.

יש להקדים שאמנם לא נוכל להוכיח לגבי פרטים מסוימים מהו מקורם, אך

מקורות מלאים והוספות

⁸ לעיל פרק נט.

⁹ לנבוכי הדור (הראי"ה קוק) פרק ו' ד"ה אמנם, ד"ה אם כן גם, וד"ה אם כן אותם: "אמנם, אפילו לפי טענתם אין לנו מקום לפטור את עצמינו משום דבר מקובל בכללות האומה שזהו כל יסוד הקיום הלאומי. הרי מסרה תורה כל ספק לידי בית דין, ומינוי הבית דין עצמו הלא בקבלת האומה תליא מילתא. אם כן תהיה כל תורה שבעל פה מפי משה רבנו עליו השלום מסיני מקובלת לפרטיה, או תהיה מתוקנת במשך אלפי שנים על פי ביאורים ותקנות של בתי דינים, קבלת האומה כולה היא יסוד החובה, ומי שהוציא את עצמו מן הכלל כאילו כפר בעיקר..."

אם כן, גם אם יאמר הטוען, שכל ההלכות שבתורה שבעל פה אינן כי אם דברים שנתבארו על ידי בית דין במשך (הזמן), הרי החובה במדרגתה עומדת, ועניינים שהם מדרבנן ודאי יסוד הדבר הוא הקבלה הכללית של האומה.

אם כן אותם שביקשו לנקוף את הלבבות, והעלו טינא לומר שתורה שבעל פה נתקנה בהמשך הזמן על פי כמה חכמים ובתי דינים ורצו בזה להחליש את הלבבות ולהרפות ידיים בקיום תורה שבעל פה, לא אהני להו ברמאותיהו מאומה. מפני שאין החיוב מיוסד כי אם מפני קבלת כלל האומה. שהרי אפילו אותן ההלכות שנתקבלו הלכה למשה מסיני אם היו משתכחות היינו מחזירים אותן בדרך הדרישה, כמו שאירע בג' מאות או ג' אלפים הלכות שנשתכחו בימי אבדו של משה והחזירן עתניאל בן קנז מפלפולו, והרי אין הבדל כלל בחובתן בין היו ידועות לנו על פי הקבלה הראשונה, ובין היו מסורות על פי הוראת בית דין".

¹⁰ ספרא תחילת פרשת בהר: "מה עניין שמייטה אצל הר סיני, והלא כל המצוות נאמרו מסיני. אלא מה שמייטה נאמרו כללותיה ודקדוקיה מסיני, אף כולם נאמרו כללותיהם ודקדוקיהם מסיני."

¹¹ הקדמת הרמב"ם ליד החזקה: "כל המצוות שניתנו לו למשה בסיני, בפירושן ניתנו".

אנו יודעים שיש פרטים מהותיים, בין בענייני הלכה, בין בדרכי הדרש ובין בענייני אגדה, שנחלקו לגביהם, ואם כן בוודאי שלא כל הפרטים הגיעו במסורת מדויקת:

נחלקו תנאים האם יש שכר מצווה בעולם הזה¹², האם מזבח העולה עומד בצפון או בדרום¹³ – אע"פ שמדובר דורות מעטים לאחר שבית המקדש היה בנוי וכל עולי הרגל ראו זאת, ישנן אותיות בספר תורה שלא נכתבו בכל המקומות באופן זהה¹⁴, והיו מחלוקות מהותיות אף על דברים מצויים, כמו זמן קריאת שמע¹⁵, ארבעת המינים¹⁶, קידוש החודש¹⁷.

כמו כן, אפילו לגבי דרך כתיבת האותיות מנצפ"ך שבסופי התיבות¹⁸, וכן

מקורות מלאים והוספות

¹² קידושין לט: "רבא אמר: הא מני רבי יעקב היא, דאמר שכר מצוה בהאי עלמא ליכא".

¹³ זבחים נח ע"א: "אמר רב אסי א"ר יוחנן, אומר היה ר' יוסי: כוליה מזבח בצפון קאי". יומא טז ע"ב: "אי סלקא דעתך מידות רבי יהודה היא – מזבח באמצע עזרה מי משכחת ליה? הא רובא דמזבח בדרום קאי".

¹⁴ מנחות כט ע"ב: "אמר רב אשי: חזינא להו לספרי דווקני דבי רב, דחטרי להו לגגיה דחי"ת ותלו ליה לברעיה דה"י".

¹⁵ משנה ברכות פ"א מ"א: "מאימתי קורין את שמע בערבית, משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן, עד סוף האשמורה הראשונה דברי ר' אליעזר, וחכמים אומרים עד חצות, רבן גמליאל אומר עד שיעלה עמוד השחר".

יש להדגיש שרבי אליעזר חולק על חכמים ורבן גמליאל בזמן הקריאה מדאורייתא (ברכות ד ע"א – ע"ב ורש"י שם).

משנה ברכות פ"א מ"ב: "מאימתי קורין את שמע בשחרית... וגומרה עד הנץ החמה, רבי יהושע אומר עד שלוש שעות".

¹⁶ משנה סוכה פ"ג מ"ד: "רבי ישמעאל אומר שלושה הדסים ושתי ערבות לולב אחד ואתרוג אחד... רבי עקיבא אומר כשם שלולב אחד ואתרוג אחד כך הדס אחד וערבה אחת".

¹⁷ ראש השנה כד ע"א: "משנה... בין שנראה בזמנו בין שלא נראה בזמנו מקדשין אותו, רבי אלעזר ברבי צדוק אומר: אם לא נראה בזמנו – אין מקדשין אותו, שכבר קידשוהו שמים. גמרא... תניא, פלימו אומר: בזמנו – אין מקדשין אותו, שלא בזמנו – מקדשין אותו. רבי אלעזר וברבי שמעון אומר: בין כך ובין כך אין מקדשין אותו, שנאמר וקידשתם את שנת החמישים – שנים אתה מקדש, ואי אתה מקדש חדשים". מדובר במחלוקת תנאים לגבי אירוע מפורסם – קידוש החודש, שעדיין היה נוהג בתקופתם.

¹⁸ שבת קד ע"א, מגילה ב ע"ב – ג ע"א: "דאמר רבי ירמיה, ואיתימא רבי חייא בר אבא: מנצפ"ך צופים אמרום. ותיסברא? והכתיב אלה המצוות – שאין הנביא רשאי לחדש דבר מעתה! אלא מיהוה הוא, מידע לא הוה ידעין די באמצע תיבה די בסוף תיבה, ואתו צופים תקנינהו. ואכתי, אלה המצוות – שאין הנביא רשאי לחדש דבר מעתה! אלא: שכחם וחזרו ויסדום".

לגבי נוסח התפילה¹⁹, אמרו שגשגתכחו במהלך הדורות, עד שחזרו וייסדום.

בדברי האגדה שבתלמוד אמרו שהכל ניתן למשה בסיני – גם דברי המשנה והתלמוד עצמם²⁰, מה שהסופרין עתידין לחדש²¹, ומה שתלמיד ותיק עתיד להורות לפני רבו²², ויש מהאחרונים שהוסיף שכן גם דברי הפוסקים שנתקבלו²³. אמנם פירשו אחרונים את דברי התלמוד הללו, שכיוון שהמידות הנדרשות מקובלות מסיני, על כן דינים שדרשו חז"ל באופנים אלו, הריהם כמונחים בתורה²⁴, שיש למצוא להם סמך מן התורה²⁵,

מקורות מלאים והוספות

¹⁹ מגילה יז ע"ב – יח ע"א: "דתניא: שמעון הפקולי הסדיר שמונה עשרה ברכות לפני רבן גמליאל על הסדר ביבנה... וכי מאחר דמאה ועשרים זקנים, ומהם כמה נביאים, תיקנו תפילה על הסדר, שמעון הפקולי מאי הסדיר? שכחום וחזרו וסדרום".

²⁰ ברכות ה ע"א: "ואמר רבי לוי בר חמא אמר רבי שמעון בן לקיש: מאי דכתיב ואתנה לך את לוחות האבן והתורה והמצווה אשר כתבתי להורות? לוחות – אלו עשרת הדיברות, תורה – זה מקרא, והמצווה – זו משנה, אשר כתבתי – אלו נביאים וכתובים, להורותם – זה תלמוד. מלמד שכולם ניתנו למשה מסיני".

²¹ מגילה יט ע"ב: "ואמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: מאי דכתיב ועליהם ככל הדברים אשר דבר ה' עמכם בה? מלמד שהראהו הקדוש ברוך הוא למשה דקדוקי תורה ודקדוקי סופרים, ומה שהסופרים עתידין לחדש, ומאי ניהו? מקרא מגילה".

²² ירושלמי פאה פ"ב ה"ד: "ריב"ל אמר: עליהם ועליהם כל ככל דברים הדברים – מקרא משנה תלמוד ואגדה, אפילו מה שתלמיד ותיק עתיד להורות לפני רבו, כבר נאמר למשה בסיני. מה טעם? יש דבר שיאמר אדם ראה זה חדש הוא וגו', משיבו חבירו ואומר לו: כבר היה לעולמים".

²³ שו"ת דברי יציב חלק אורח חיים סימן קיג ד"ה ואמונתנו: "ואמונתנו הק' היא דיפתח בדורו כשמואל בדורו (ר"ה כ"ה ע"ב), וזה בכל הדורות, ועיין בתשובות דברי חיים ח"ב יור"ד סי' ק"ה בענין האוה"ח הק', וכ"ה גם בתשובות בית שלמה או"ח ח"ב סי' קי"ב. וראה גם מגדול האחרון בזמנינו באגרות חזון איש סימן ל"ב שכתב בלשונו, ומה לי אם אמרו מלאך גבריאל או מיכאל הלא כל הראשונים שרפי מעלה וכו' וע"פ רוח קודש המופיע עליהם ידעו להכריע את הכף פעם לדחוק בגמ' ולקיים קבלת הגאונים ופעם לדחות קבלתם מפני הכרעת הגמ' וכו', אנו מתייחסים להגר"א בשורה של משה רבנו ע"ה עזרא ע"ה רבינו הק' רב אשי הרמב"ם הגר"א וכו' עיין שם.

וממילא ידוע כי כל הפוסקים שנתקבלו דבריהם נמסרו למשה בסיני כמו הש"ס... ואצלנו בשורה אחת רבינא ורב אשי והח"ס והד"ח וכיו"ב".

²⁴ מהר"ץ חיות ברכות ה ע"א: "מלמד שכולם ניתנו למשה מסיני. נ"ב עי' ירושלמי פ"ב דפיאה ופ"ק דחגיגה מלמד שהראהו הקדוש ברוך הוא למשה מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש. היינו הקדוש ברוך הוא מסר למשה מידות הנדרשות, והחכמים מוציאים מכללים אלו תולדות וענפים שונים ולומדים סתם מן המפורש. וכל הפרטים הללו המה מונחים בכלל".

מהר"ץ חיות מגילה יט ע"ב ד"ה מלמד שהראהו: "והכוונה, כיוון שהמידות הנדרשות מקובלות מסיני, ע"כ כל העניינים שהוציאו חז"ל ע"י מידות הללו, כולם מונחים בתורה".

²⁵ בגמרא ברכות שם נאמר שגם הנביאים והכתובים ניתנו למשה מסיני, ועל כך כתב בספר

והתלמיד בכח עיונו הוציאם מן הכח אל הפועל²⁶.

פרק עב

הלכה למשה מסיני

מפורש בירושלמי שאם אינך יודע מהו מקורה של הלכה מסוימת, תלה אותה בהלכה למשה מסיני, שהרי כמה הלכות נאמרו למשה מסיני וכולן משוקעות במשנה²⁷. עולה מכך שלעיתים חז"ל ייחסו הלכות מסוימות למסורת ממש, גם כשהדבר לא נתקבל במסורת שכך הוא, אלא מתוך חוסר במקור אחר לאותו דין.

ומצינו שאחד הראשונים ייחס מדעתו את אחת האגדות להלכה למשה מסיני²⁸. וכן מצינו שאחד הראשונים כתב על דעה מסוימת שהיא הלכה

מקורות מלאים והוספות

אמת ליעקב (הרב יעקב קמניצקי), מבוא ללימוד המקרא, אות ג: "א"ר לוי בר חמא ארשב"ל: מאי דכתיב ואתנה כו' מלמד שכולם נתנו למשה מסיני, עיין שם. ולכאורה תמוה הוא, שאיך יתכן שנתנו למשה נביאים וכתובים, אתמדה! וביותר קשה, הא אמרו חז"ל במסכת נדרים (דף כ"ב ע"ב) 'אלמלי לא חטאו ישראל לא ניתן להם אלא חמישה חומשי תורה וספר יהושע מפני שערכה של ארץ ישראל היא', ואילו כאן נאמר שכל הנביאים והכתובים כבר ניתנו בהר סיני, לפני אותו חטא.

והנראה, דהנה מצינו בפ"ק דתענית (דף ט' ע"א) 'אשכחיה רבי יוחנן לינוקיה דר"ל דיתיב וקאמר אולת אדם תסלף דרכו ועל ד' יזעף לבו יתיב ר"י וקא מתמה אמר מי איכא מידי דכתיבי בכתובי דלא רמזי באורייתא וכו''. ופירש"י בד"ה ולא רמזה משה באורייתא 'שהחומש הוא יסוד נביאים וכתובים ובכולם יש סמך למצוא מן התורה עכ"ל...".

²⁶ נזר הקודש (ר' אברהם יחיאל מיכל ב"ר עוזיאל מגלוגא) בראשית פרשה סג סי' ט: "וכן הוא בכל דבר שתלמיד ותיק עתיד לחדש, כי אף על פי שנרמז הכל בתורה מסיני, מ"מ לא היה אלא בכח ולא בפועל, עד צאתו לפועל ע"י תלמיד ותיק המוכן לכך כפי מדרגתו". עלי תמר על הירושלמי פאה פ"ב ה"ד ד"ה מ"ט: "כלומר, אם תלמיד ותיק מורה לפני רבו דבר חדש, חבירו משיבו כבר היה לעולמים עפ"י אחד מדרכי הדרשה בתורה שבע"פ. אלא שהוא בכח עיונו הוציאו מכח אל הפועל, ולפיכך נאמרת ההלכה משמו, אבל אינו חדש, שכלול כבר בהתורה והמצווה עפ"י אחד מדרכי הדרשות המקובלות בתורה שבע"פ. אבל מגיע לו הזכות שתהא נאמרת בשמו, על דרך חמרא למאריה וטיבותיה לשקיה והדולה מים מבארות עמוקים".

²⁷ ירושלמי חגיגה פ"א ה"ח: "אם באת הלכה תחת ידיך ואין את יודע מה טיבה, אל תפליגינה לדבר אחר, שהרי כמה הלכות נאמרו למשה מסיני וכולן משוקעות במשנה".

²⁸ רבינו חננאל חגיגה יב ע"ב: "זה שאמר [בגמרא שם] ריש לקיש ז' רקיעין הן: וילון, רקיע, שחקים, זבול, מעון, מכון, ערבות, וכל אחד ואחד פירש מה הן משמשיין – אלו כולן קבלה הן הלכה למשה מסיני, וקראי אסמכתא בעלמא הן, ואינם מדרשות, שאינם דברים הנאמרים מן הדעת כלל, אלא דברי קבלה הן".

למשה מסיני, והרמב"ם וחלק עליה, ומוכח שלא סבר כן²⁹. ואף מצינו שהאחרונים חידשו מדעתם שמקורם של דינים מסוימים מהלכה למשה מסיני³⁰.

וכן כתבו כמה ראשונים ואחרונים, שיש שאמרו במשנה ובתלמוד על הלכה מסוימת שהיא הלכה למשה מסיני, ואין כוונתם אלא שהדבר ברור כמו

מקורות מלאים והוספות

²⁹ יד רמ"ה סנהדרין צ ע"א ד"ה ועניין וד"ה ויש: "זהרי ביארנו מפשוטן של פסוקים וכח המשניות והשמועות שהע"ב שמשלמין בו שכר לצדיקים ונפרעין בו מן הרשעים אי אפשר בלא גוף וכן קבלה פשוטה ביד כל ישראל איש מפי איש הלכה למשה מסיני וכ"כ רבינו סעדיה ז"ל בספר האמונות וכן כתבו כל הגאונים בספריהם... ויש מגדולי הדור שמודים בתחיית המתים שתהיה בימות המשיח ואומרים שמתים שחיין בימות המשיח חיהון ארוכים מאוד בחיים הארוכים ההם שעתידים להיות בימות המשיח ואח"כ מתים. אבל חיי העוה"ב אחר ימות המשיח שמשלמין בו שכר לצדיקים ואין בו מוות ונפרעין בו מן הרשעים – אין בו גוף ולא גויה אלא נפשות הצדיקים בלא גוף כמלאכי השרת... וזהו דעת הרמב"ם ז"ל בהל' תשובה בפ"ח.

³⁰ ברטנורא אבות פ"א מ"א: "משה קבל תורה מסיני – אומר אני, לפי שמסכת זו אינה מיוסדת על פירוש מצווה ממצוות התורה כשאר מסכתות שבמשנה, אלא כולה מוסרים ומידות, וחכמי אומות העולם ג"כ חיברו ספרים כמו שבדו מליבם בדרכי המוסר כיצד יתנהג האדם עם חבריו, לפיכך התחיל התנא במסכת זו 'משה קבל תורה מסיני', לומר לך שהמידות והמוסרים שבזו המסכתא לא בדו אותם חכמי המשנה מליבם, אלא אף אלו נאמרו בסיני". ספר החיים (ר' חיים ברבי בצלאל, אח המהר"ל), ספר זכויות פרק א ד"ה ולא עיקרי: "ולא עיקרי יסודי התורה והמצוות ופירושה וטעמיה לבד הם על פי הקבלה, רק אף כל המידות הטובות והנהגות הישירות, לא ייסדו אבותינו מדעת עצמם, רק הכל היה על פי קבלת האבות הראשונים הקדושים איש מפי איש עד משה רבינו עליו השלום, ולזה סמכו (אבות א א) משנת משה קיבל להקדמת מסכת אבות, לומר שגם אותה מסכתא דהיא על פי קבלת האבות, אף על גב שאינה מדברת אלא מן המידות הישירות".

שו"ת מהר"ם שיק אורח חיים סי' קנב ד"ה ומגמרא: "ומגמרא הנ"ל נראה מוכח דהוי ודין מציצה במילה הלכה למשה מסיני, דלכאורה יש לדקדק למה דייק האי 'אומנא' דלא מייץ וכו', פשיטא כיון דסכנתא הוא מעברין ליה. ועל כרחך צריך לומר דהוא רופא מומחה וברירא ליה דלא הוי סכנתא, וכבר העיד לו האומדנא והעיון שלו בשכלו על פי ניסיון שאינו סכנה, אלא דהלכה למשה מסיני הוא, ואינו נאמן על זה. ולפיכך אף על גב דמצינו לפעמים דגם בענין סכנתא אמרינן דנשתנו העתים, היינו בדבר שאינו הלכה למשה מסיני אלא דנחזק רק על ידי רופאים, אבל כאן גילה לן הש"ס דהלכה למשה מסיני הוא".

קובץ שיעורים (ח"ב דברי סופרים סי' ז אות ג) לגבי האומדנות שבגמרא: "ונראה דה"ה כל האומדנות שבגמרא, לא בדו אותם חכמי הגמרא מליבם, אלא אף אלו נאמרו בסיני... וה"ה לענין כ"ה שנים דתביעת חוב ג"כ הוא חוק הטבע מכוחות הנפש דעד כ"ה שנים אפשר לו לאדם לשתוק על תביעתו ויותר מכ"ה שנים אינו יכול לשתוק אלא א"כ מחל לגמרי".

משאת משה (לר' אברהם משה חברוני, ר"מ ישיבת חברון) קידושין סי' ג ד"ה ד"ה ואשר (דף ה ע"א בדפיו): "ואשר נראה לכן דגדרי הקניינים הם, שהלכה למשה מסיני שאין המקח נקנה בדברים, ובעי מעשה הקנין. אבל איזהו מעשה הקנין, לזה לא ניתנה הלכה אלא כל שהנהיגו בעולם למעשה הקנין וזהו קונה מן התורה...".

הלכה למשה מסיני³¹.

וכן כתב הראי"ה קוק כתב שאיננו יודעים בוודאות שדינים מסוימים הם הלכה למשה מסיני, ויתכן שהם נתקנו או נדרשו במהלך הדורות³².

ואכן בכמה וכמה מקומות דברי התלמוד על דין מסוים שמקורו מהלכה למשה מסיני, מגיעים רק כמסקנה לאחר כמה מקורות אחרים שהובאו ונדרחו. לעיתים ישנה גם מחלוקת האם דין מסוים נמסר בהלכה למשה מסיני. ומוכח שלא היתה מסורת ברורה שמדובר בהלכה למשה מסיני³³.

גם לגבי פיסוק טעמי המקרא, וצורת הניקוד, שיש שכתבו שמקורם מסיני,

מקורות מלאים והוספות

³¹ רא"ש נידה הלכות מקוואות סימן א: "אומר ר"י שלא מצינו בשום מקום הלכה למשה מסיני בפסול מקווא. ואם ישנו בשום מקום יש לפרשו כמו הלכה למשה מסיני עמון ומואב מעשר עני בשביעית דברייתא דמס' חגיגה (דף ג א) שאינה אלא כלומר 'דבר ברור כהלכה למשה מסיני'. וכן כל באמת הלכה היא שאומר בש"ס גבי מילי דרבנן כההיא דפ"ק בשבת (דף יא א) לא יקרא לאור הנר באמת אמרו החזן רואה היכן התינוקות קורין ומפרש רבינו תם התם כל באמת הלכה. כתוב בירושלמי הלכה למשה מסיני. אף על גב דאיסור רואה לאור הנר מדרבנן, אלא 'דבר ברור כהלכה למשה מסיני' קאמר."

ר"ש (משאנץ) על המשנה מסכת ידים פ"ד מ"ג: "הלכה למשה מסיני. לאו דווקא, דאין זה מן התורה אלא כהלכה למשה מסיני".

כסף משנה הלכות מתנות עניים פ"ו ה"ה: "ומ"ש רבינו [הרמב"ם] 'והל"מ שיהו מפרישין בארץ עמון ומואב מעשר עני בשביעית'. שם במשנה אמר ר' אליעזר בן. ומ"מ משמע דלאו דווקא הלכה למשה מסיני ממש קאמר דהא קתני התם דעמון ומואב הוא מעשר זקנים וכן בד"ה דהא חו"ל מן התורה אין נוהגים בה לא תרומה ולא מעשרות וכ"כ רבינו עצמו בתחילת הל' תרומות וכתב עוד שם שחכמים הראשונים התקינו שיהיו נוהגות אף בארץ מצרים. וכן פירש ר"ש הל"מ לאו דווקא, אלא כהל"מ".

קרית ספר הלכות מתנות עניים פ"ו: "והלכה למשה מסיני שיהו מפרישין בארץ עמון ומואב מעשר עני בשביעית ולא דוקא הל"מ דאין זה מן התורה אלא הלכה קבועה כהלכה למשה מסיני (דפוס ראשון: מיהו בתוספתא (ידים פ"ב) משמע שהל"מ ממש קאמר)".

דרך אמונה (הגר"ח קנייבסקי) הלכות מתנות עניים פ"ו ה"ה אות ל': "והלכה למשה מסיני. לאו דווקא, דהא הוא רק תקנה מדרבנן, אלא דבר ברור כהלכה למשה מסיני".

³² לנבוכי הדור (הראי"ה קוק) פרק יג: "אין לנו קבלות ברורות על פרטי ההלכות איזה מהן הן הלכה למשה מסיני, ואיזה מהן הן דברים שנתקנו ונדרשו על פי בתי דינים שבדורות".

³³ למשל, המקור שאיסור העברת ארבע אמות ברשות הרבים הוא הלכה למשה מסיני, מגיע רק לאחר כמה אפשרויות אחרות שנידחו (שבת צו ע"ב). ועוד, שהירושלמי באותה סוגיה מביא מקור אחר לדין זה (ירושלמי שבת פ"א ה"א).

כך גם ישנן מחלוקות האם שיעורין הם הלכה למשה מסיני (ע"פ הגרסה בברכות מא ע"ב שיעורין דרבנן, וכן יש דעה כזו בירושלמי פאה פ"א ה"א וחגיגה פ"א ה"ב). וישנה מחלוקת מה מדיני המחיצין הוא הלכה למשה מסיני (סוכה ה ע"ב – ו ע"א).

יש אומרים שעזרא ואנשי כנסת הגדולה תיקנום³⁴.

וכן מנצפ"ך, שיש דעה שהיא הלכה למשה מסיני³⁵, וע"פ הממצאים נראה שבתקופת משה עדיין לא היו קיימות. בכתב העברי העתיק, שיש דעה בירושלמי שבו ניתנה תורה³⁶, לא נמצאו אותיות כאלה³⁷.

אורך שנת החמה הוא דוגמה בולטת לכך שלא תמיד היתה מסורת על ידיעות שיוחסו להלכה למשה מסיני. ייחודיותה של סוגיה זו, שמדובר בה בנושא מדעי שניתן להוכיחו באופן מוחלט. ספר העיבור³⁸ כתב שרז"ל קיבלו את מידתה הנכונה של שנת החמה³⁹ מהר סיני⁴⁰. אלא שטענה זו התקבלה על דעתו רק משום שהוא סבר שמידה זו⁴¹ אכן מדויקת⁴², וכמעט זהה לדעת חכמי האומות שהיתה מפורסמת בזמנו⁴³. בימינו ידוע ששנת החמה

מקורות מלאים והוספות

³⁴ כדלקמן פרק צג ופרק צד.

³⁵ ירושלמי מגילה פ"א ה"ט: "משם ר' מתיא בן חרש אמרו: מנצפ"ך הלכה למשה מסיני".

³⁶ מגילה פ"א ה"ט: "מאן דאמר בדעין [כתב עברי] ניתנה התורה – עי"ן מעשה ניסים [ובכתב עברי עי"ן נכתבת כעגול], מאן דאמר אשורי ניתנה התורה – סמ"ך מעשה ניסים".

³⁷ בשאלה באיזה כתב ניתנה תורה נאריך בפרק פט.

³⁸ לרבי אברהם בר חייא הנשיא (בניגוד לספר העיבור לאבן עזרא). ספר זה הוא "הספר הראשון בחכמת העיבור" (מתוך שער הספר).

³⁹ ע"פ תקופת רב אדא, בניגוד לתקופת שמואל שהיא בוודא פחות מדויקת.

⁴⁰ ספר העיבור מאמר שלישי שער ה: "וכן [כמו לגבי חודש הלבנה] אין אנו ראויים לומר על העניין הזה [תקופת רב אדא] שרז"ל חקרו על מידת שנת החמה, אבל [אלא] נמסר להם מהר סיני מידתה הנכונה כאשר נמסרה להם מידת החודש".

⁴¹ אורך שנת החמה ע"פ תקופת רב אדא הוא 365 יום, 5 שעות, 997 חלקים (כאשר ישנם 1080 חלקים בשעה), 48 רגעים (כאשר ישנם 76 רגעים בחלק). ובלשונו: 365^{1/4} יום פחות 4½ דקות בערך.

⁴² מאמר שלישי סוף שער ד: "וזאת התקופה בנויה על מהלך החמה השווה ואין בינה ובין המהלך הזה הפרש כלל".

⁴³ מאמר שלישי שער ה: "ואנו מוצאים מידת שנת החמה לדברי חכמי האומות החוקרים עליה כל ימותם היא שס"ה יום ורביע יום חסר חלק אחד מש' [שלוש מאות] ביום בקירוב מועט, כך אמרו בדבריהם... ובין המידה הזאת ודברי רב אדא ד' חלקים ושני רגעים [כשלוש עשרה שניות] בכל שנה, והשיור הזה אשר ביניהם לא יקבץ ממנו יום אחד אלא אחר ששת אלפים שנה וכגון ארבע מאות וארבעים שנה, וראוי היה השיעור הזה להיבטל במיעוטו".

האמיתית⁴⁴ קצרה מהמידה הזו בכ" 6^{2/3} דקות, וכבר הרמב"ם⁴⁵ והמאירי⁴⁶ ידעו שתקופת רב אדא אינה מדויקת. ברור לנו שאילו היתה ניתנת מסיני מידה לשנת החמה, היא אכן היתה מדויקת, ולא גורמת לסטייה של כמה דקות בכל שנה⁴⁷. אכן סוגיית לוח שנה אחיד שיחייב את כלל ישראל היתה חשובה בכל הדורות⁴⁸, וכבר מצינו שבסוגיה זו היה מן הגאונים שהכחיש דברים ברורים, כיוון שלא מצא מפלט מלחץ הוויכוח⁴⁹.

מקורות מלאים והוספות

⁴⁴ 365^{1/4} יום פחות 11 דקות ו-14.22 שניות.

⁴⁵ מידת שנת החמה לפי הרמב"ם, ע"פ הל' קידוש החודש פי"ב, מדויקת הרבה יותר מזו של רב אדא, וקרובה מאוד לערך הידוע בימינו.

⁴⁶ מאירי סנהדרין יג ע"א ד"ה ודברים: "ואף שמואל ורב אדא שהיו גדולים בעיבור לא דקדקו בדבריהם אלא שכיוונו על קירוב העניינים...".

⁴⁷ הארכתי בכך בקונטרס "האם כללי הלוח ניתנו מסיני וכיצד טעות בסיפרה אחת שינתה תפיסה שלימה", פרק י.

⁴⁸ משנה מסכת ראש השנה פ"ב מ"ח-מ"ט: "מעשה שבאו שנים ואמרו ראינוהו שחרית במזרח וערבית במערב. אמר רבי יוחנן בן נורי: עדי שקר הם. כשבאו ליבנה קיבלן רבן גמליאל. ועוד באו שנים ואמרו ראינוהו בזמנו ובלייל עבדו לא נראה, וקבלן רבן גמליאל. אמר רבי דוסא בן הרכינס: עדי שקר הן, היאך מעידים על האשה שילדה ולמחר כריסה בין שיניה. אמר לו ר' יהושע: רואה אני את דבריך. שלח לו רבן גמליאל: גזרני עליך שתבוא אצלי במקלך ובמעוטיך ביום הכפורים שחל להיות בחשבונך".

ברכות סג ע"א-ע"ב: אמר רב ספרא, רבי אבהו הוה משתעי: כשירד חנינא בן אחי רבי יהושע לגולה היה מעבר שנים וקובע חדשים בחוצה לארץ. שגרו אחריו שני תלמידי חכמים רבי יוסי בן כיפר וכן בנו של זכריה בן קבוטל. כיון שראה אותם, אמר להם: למה באתם? אמרו ליה: ללמוד תורה באנו. הכריזו [עליהם]: אנשים הללו גדולי הדור הם, ואבותיהם שמשו בבית המקדש, כאותה ששנינו: זכריה בן קבוטל אומר: הרבה פעמים קריתי לפניו בספר דניאל. התחיל הוא מטמא והם מטהרים, הוא אוסר והם מתירים. הכריזו עליהם: אנשים הללו של שוא הם, של תהו הם. אמרו לו: כבר בנית – ואי אתה יכול לסתור, כבר גדרת – ואי אתה יכול לפרוץ. אמר להם: מפני מה אני מטמא ואתם מטהרים, אני אוסר ואתם מתירים? אמרו לו: מפני שאתה מעבר שנים וקובע חדשים בחוץ לארץ. אמר להם: והלא עקיבא בן יוסף היה מעבר שנים וקובע חדשים בחוץ לארץ? – אמרו לו: הנח רבי עקיבא, שלא הניח כמותו בארץ ישראל. אמר להם: אף אני לא הנחתי כמותי בארץ ישראל. – אמרו לו: גדיים שהנחת נעשו תישים בעלי קרנים, והם שגרונו אצלך, וכן אמרו לנו: לכו ואמרו לו בשמנו: אם שומע – מוטב, ואם לאו – יהא בנדוי. ואמרו לאחינו שבגולה: אם שומעין – מוטב, ואם לאו – יעלו להר, אחיה יבנה מזבח, חנניה ינגן בכינור, ויכפרו כולם ויאמרו: אין להם חלק באלוקי ישראל. מייד געו כל העם בבכיה ואמרו: חס ושלום! יש לנו חלק באלוקי ישראל. וכל כך למה? משום שנאמר כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים. בשלמא הוא מטהר והם מטמאין – לחומרא, אלא הוא מטמא והם מטהרין, היכי הווי? והא תניא: חכם שטמא – אין חברו רשאי לטהר, אסר – אין חברו רשאי להתיר! קסברי: כי היכי דלא נגררו בתריה".

⁴⁹ פירוש המשנה לרמב"ם ראש השנה פ"ב מ"ז: "ואני מתפלל על אדם [הרס"ג, שייחס את

כך גם סוגיית החשש מזוגות, שמפורש בתלמוד שיש בפרטיה הלכה למשה מסיני⁵⁰. והרי היו מהראשונים בעלי הדעה שלא קיבלו את חשש זה, ומהם אף שכתב שחשש זה הוא מהדברים ההמוניים שהיו העם נמשכים אחריהם באותם זמנים⁵¹. והרי אם כן לא עולה על הדעת שמשא קיבל פרטים אלו עם התורה מסיני.

לשונות אחרות

בוודאי שעל הלשון "הן הן הדברים שנאמרו למשה בסיני", יש מקום לחלוק. וכבר מצאנו שהיה מי שנקט לשון זו, והיה מי שאמר "לא נאבה לו ולא נשמע אליו"⁵².

כאן המקום להעיר שלא ברור שהלשונות "הלכתא" ו"גמירי" פירושן הלכה למשה מסיני⁵³.

מקורות מלאים והוספות

מקורו של חשבון לוח השנה למשה מסיני שמכחיש ומתווכח בדבר הברור ואומר שדת היהודים אינו בנוי על ראיית החדש אלא על החשבון בלבד, והוא מאמין בכל הלשונות האלה. ואיני חושב שהאומר כן מאמין בכך, אלא היתה מטרתו בדבר זה לנגח את יריבו באיזו צורה שתהיה שלא בצדק או בצדק כיון שלא מצא מפלט מלחץ הוויכוח". העמק שאלה אות כב על השאלות שמות פרשת ויקהל אות סו (תמא ע"א): "וזהו דעת רב סעדיה גאון ז"ל שנחלק עם הקראים בימיו, ורמו עליו בפירוש המשניות להרמב"ם ז"ל פרק ב דראש השנה".

⁵⁰ פסחים קי ע"ב: "כי אתא רב דימי אמר: שתי ביצים ושתי אגוזין, שתי קישואין ודבר אחר – הלכה למשה מסיני".

רשב"ם שם ד"ה וד"א: "עדיין יש פרי אחד שמקפידין בזוגותיו הלכה למשה מסיני דמוקי".

⁵¹ מאירי פסחים קט ע"ב ד"ה בכמה: "בכמה מקומות ביארנו שבאותם הזמנים היו העם נמשכים אחר דברים המוניניים כלחשים ונחשים ופעולות המוניות, וכל שלא היה בהם סרך עבודה זרה ודרכי האמורי לא חששו בהם חכמים לעקרו, וכל שכן במה שהיה הרגילות אצלם בו כל כך שהיה טבעם מקבל בעניין חיזוק או חולשה, וכמו שהעידו בסוגיא זו דקפיד קפדינן ליה דלא קפיד לא קפדינן ליה".

וממין דברים אלו הוא שהיו רגילים להיזהר מן הזוגות. וכשתיקנו חכמים ארבע כוסות שלא לגרוע או להוסיף מצד אותם ההבלים הוצרכו לרוב רגילותם לתת טעם לדבריהם, והוא שאמרו 'ליל שמורים הוא – לילה המשומר ובא מן המזיקין'".

⁵² תוספות יום טוב כלאים פ"ה מ"ה סוף ד"ה אשובה: "ולפיכך מ"ש בכ"מ בשם החכם הר"ר ישראל בתשובתו להרא"ש על דברי הרמב"ם בפירוש המשנה וז"ל הן הן הדברים שנאמרו למשה בסיני עכ"ל לא נאבה לו ולא נשמע אליו בזה כלל וכלל".

⁵³ קדמת העמק (הקדמת העמק שאלה על השאלות) אות ב: "וזהו דאיתא בש"ס בכמה מקומות הלכתא גמירי להו, או לשון גמירי, ורש"י ותוס' מפרשי שהוא הלכה למשה מסיני... כד דייקת תשכח שעת הרמב"ם שלא מנה בהלכה למשה מסיני בהקדמה אלא הני דמפורש הלכה למשה מסיני או בלשון באמת אמרו... אבל בכל הני שאמרו הלכתא גמירי לה או

פרק עג

המחויבות למסורת בפסיקת הלכה

כתב הרמב"ם שאין מחלוקת כלל בפירושים המקובלים ממשה, וראינו בלי ספק שמימות יהושע עד עכשיו לא היתה מחלוקת, למשל, מה פירוש "פרי עץ הדר"⁵⁴, ומשורשי האמונה שמה שאנו עושים היום סוכה ולולב ושופר וציצית ותפילין וזולתם – הם בתבנית שאמר השם יתברך למשה⁵⁵.

אמנם בכמה וכמה משניות וגמרות ראינו שמזמן מסוים נפסקה ההלכה בשונה ממה שהיה מקובל עד אותו הדור: דרשתו של בן זומא להזכרת יציאת מצרים בלילות⁵⁶, דרשותיו של רבי עקיבא שנדר שהותר מקצתו

מקורות מלאים והוספות

גמירי, אינו הלכה למשה מסיני, אלא מקובל איש מפי איש עד אותו הדור שנגמר אותו הלכה.

⁵⁴ הקדמת הרמב"ם למשנה ד"ה ובאשר אסף: "שהפירושים המקובלים ממשה אין בהם מחלוקת כלל, לפי שעד עכשיו לא מצאנו שנפלה מחלוקת בין החכמים בשום זמן מן הזמנים ממשה רבינו עד רב אשי שאחד אמר שמי שסימא עין אדם מסמין את עינו כמאמר ה' יתעלה עין בעין, ואחר אמר דמים בלבד הוא חייב. גם לא מצאנו מחלוקת במה שאמר הכתוב פרי עץ הדר שאחד אמר שהוא האתרוג, ואחר אמר שהוא הפריש או הרימון או זולתם. גם לא מצאנו מחלוקת בעץ עבות שהוא ההדס...

וכן כל כיוצא בזה בכל המצוות אין בהן מחלוקת, לפי שהם פירושים מקובלים ממשה, ועליהם ועל כיוצא בהם אמרו כל התורה כולה נאמרו כללותיה ופרטותיה ודקדוקיה מסיני... ראינו בלי ספק מיהושע עד עכשיו שהאתרוג הוא הניטל עם הלולב בכל שנה ואין מחלוקת בכך."

ריטב"א סוכה לה ע"א ד"ה תנו רבנן: "תנו רבנן פרי עץ הדר עץ שטעם עצו ופריו שווה הוי אומר זה אתרוג ופרכינן ואימא פלפלין. פי' והא דדאי קים לן דהדר היינו אתרוג ולא היו מסופקין בדבר שעשו מימות משה, אבל לפי שאמר הכתוב פרי עץ ולא אמר הדר לבדו שהוא שם האתרוג ללמדנו שהדר הזה הוא האתרוג שפריו ועצו שווה ושזה סימן והוכחה גמורה שהוא שם אתרוג אקשינן דודאי אי מהא ליכא למשמע מינה דאימא היינו פלפלין ונמצא שאין הוכחה בכתוב שזה אתרוג הוא אלא שקיבלנו כן מפי השמועה."

מאירי סוכה לה ע"א ד"ה אע"פ: "אף על פי שבתורה לא הוזכר אתרוג בפירוש, כך היא הקבלה שפרי עץ הדר על אתרוג נאמר. ואף על פי שהיא קבלה ואין אנו צריכים לחזר אחריה לטעם אחר, פירשו בו דרך רמז 'פרי עץ' – עץ שטעם עצו ופריו שווה."

⁵⁵ הקדמת הרמב"ם לפרק חלק, ד"ה היסוד השמיני: "היסוד השמיני. היות התורה מן השמים. והוא שנאמין כי כל התורה הזאת הנתונה ע"י משה רבינו ע"ה, שהיא כולה מפי הגבורה... וכמו כן פירוש התורה המקובל גם כן מפי הגבורה. וזה שאנו עושים היום מתבנית הסוכה ולולב ושופר וציצית ותפילין וזולתם, הוא בעצמו התבנית אשר אמר השם יתברך למשה, והוא אמר לנו והוא נאמן בשליחותו."

למותר לציין שלגבי פרטיהם כמובן שיש מחלוקת רבות.

⁵⁶ משנה ברכות פ"א מ"ה: "מזכירין יציאת מצרים בלילות. אמר ר' אלעזר בן עזריה: הרי אני

הותר כולו⁵⁷, שחיך קודמים לחיי חבירך⁵⁸, שנידה מותרת להתקשט⁵⁹. ואפשר שגם היתר המלחמה בשבת נתחדש רק בתקופת החשמונאים על ידי

מקורות מלאים והוספות

בבן שבעים שנה ולא זכיתי שתאמר יציאת מצרים בלילות, עד שדרשה בן זומא, שנאמר למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיך, ימי חיך – הימים, כל ימי חיך – הלילות.”

⁵⁷ משנה נדרים פ”ט מ”ו: “פותחין בימים טובים ובשבתות בראשונה היו אומרים אותן הימים מותרין ושאר כל הימים אסורין עד שבא רבי עקיבא ולימד שהנדר שהותר מקצתו הותר כולו.”

⁵⁸ בבא מציעא סב ע”א: “שנים שהיו מהלכין בדרך, וביד אחד מהן קיתון של מים, אם שותין שניהם – מתים, ואם שותה אחד מהן – מגיע לישוב. דרש בן פטורא: מוטב שישתו שניהם וימותו, ואל יראה אחד מהם במיתתו של חבירו. עד שבא רבי עקיבא ולימד: וחי אחיך עמך – חיך קודמים לחיי חבירך.”

⁵⁹ שבת סד ע”ב: “כדתניא, והדוה בנדתה, זקנים הראשונים אמרו: שלא תכחול ולא תפקוס ולא תתקשט בבגדי צבעונין, עד שבא רבי עקיבא ולימד: אם כן אתה מגנה על בעלה, ונמצא בעלה מגרשה. אלא מה תלמוד לומר והדוה בנידתה? בנידתה תהא עד שתבוא במים.”

מתתיהו וחבריו⁶⁰. כך גם נוכל ליישב⁶¹ כיצד במלחמת החשמונאים ביוונים, מי שבנה בית ולא חנכו וכו' שב לביתו⁶², שלא כדברי המשנה שבמלחמת מצווה הכל יוצאין⁶³.

מקורות מלאים והוספות

⁶⁰ כך עולה מספר חשמונאים (נקרא גם: מקבים) ח"א פרק ב אותיות לא"מ (ובתרגום אחר: אותיות לב"מ): "ויוגד לאנשי המלך ולחיל אשר היו בירושלים בעיר דוד כי ירדו אנשים אשר עברו את מצוות המלך למחבואים במדבר. וירדפו אחריהם רבים וישיגום ויחנו עליהם ויערכו עליהם מלחמה ביום השבת. ויאמר להם רב לכם צאו ועשו כדבר המלך וחיו. ויאמרו לא נצא ולא נעשה דבר המלך לחלל את יום השבת וימהרו לעשות איתם מלחמה. ולא ענו להם ולא השליכו עליהם אבן ולא סתמו את המחבואים. באומרם נמות כולנו בתומנו עדים לנו השמים והארץ כי בלא משפט תיטפנו. ויערכו עליהם מלחמה בשבת וימותו הם ונשיהם ובניהם ומקניהם כאלף נפש אדם. וידע מתתיהו ואוהביו ויתאבלו עליהם עד מאוד. ויאמרו איש אל רעהו אם נעשה כולנו כאשר עשו אחינו ולא נלחם בגוים על נפשנו ועל תורתנו עתה מהרה ימחו אותנו מעל פני הארץ. ויוועצו ביום ההוא לאמור כל אדם אשר יבוא אלינו למלחמה ביום השבת נלחם בו ולא נמות כולנו כאשר מתו אחינו במחבואים".

וכן בחשמונאים ח"ב פרק ו אותיות יב"ג: "ויהיו אנשים אשר התחבאו במערות סביבות היער לעשות את השבת. ויוודע הדבר לפוליפוס וישרוף אותם באש, ויתאפקו מעמוד על נפשם כי יראו לחלל שבת".

וכן בקדמוניות היהודים חלק י"ב פרק ו אות ב: "אמנם כאשר לא שעו לשכנועיהם, והמשיכו לאחוז בדעתם, נלחמו בהם ביום השבת, ושרפו אותם במערות, ולא התנגדו ולא סתמו את פתחי המערות. והם נמנעו מלהתגונן ביום ההוא, כי לא הסכימו לחלל את כבוד השבת, אפילו במצוקות אלה, כי חוקנו מחייבים שננוח ביום ההוא. היו כאלף, עם נשותיהם וילדיהם, שנחנקו ומתו במערות הללו. אך רבים מן הנמלטים חברו אל מתתיהו, ומינו אותו למנהיגם, אשר לימד אותם להילחם אפילו ביום השבת. ואמר להם שאם לא יעשו כן, הם יהפכו לאויביהם עצמם, על ידי שמירת חוק השבת, בעוד אויביהם עדיין יילחמו בהם ביום זה, והם לא יגנו אז על עצמם, אלא יחויבו למות בלי להילחם. הנאום הזה שכנע אותם. והחוק הזה נמשך בינינו עד היום, שאם יהיה צורך, נוכל להילחם בימי השבת".

אמנם בדור האחרון נחלקו לגבי מעשה זה (ומעין זה לגבי התאבדותם של הקנאים במצדה), האם באמת עד תקופת החשמונאים לא נלחמו יהודים בשבת (הרב גורן במאמרו "לחימה בשבת לאור המקורות"), או שאין זה חידוש הלכה, והיתר המלחמה בשבת מבוסס על הלכות פיקוח נפש אשר מסורים בידינו מימי משה רבינו (הרב משה צבי נריה במאמרו "על היתר מלחמה בשבת"), או שהם נהגו על פי ההלכה שהיתה נהוגה אצלם, כיוון שההלכה שיהרג ואל יעבור עדיין לא נתקבעה בתקופתם (הרב לוי יצחק רבינוביץ במאמרו "ההתאבדות של הקנאים במצדה", הודפס בסיני חלק נה עמודים שכט"שלב).

⁶¹ דנו על כך והביאו לכך יישובים נוספים, כגון בספר תורת המועדים (הרב שלמה גורן) במאמרו "מלחמת החשמונאים לאור ההלכה".

⁶² מקבים"א ג נד"נה: "ויצוה יהודה ויתקעו בשופרות ויריעו תרועה, וייתן ראשים על העם שרי מאות ושרי חמישים ושרי עשרות. ויעבר קול במחנה לאמור: מי האיש אשר בנה בית חדש ולא חנכו, או ארש אשה ולא לקחה, או נטע כרם ולא חללו, או איש אשר ירך לבבו, ילך וישוב לביתו, ככתוב בספר תורת ה'".

⁶³ משנה מסכת סוטה פרק ח משנה ז: "במה דברים אמורים במלחמת הרשות, אבל במלחמת

בכמה מקומות מצינו מחלוקות בולטות בדינים מצויים, שקשה להבין כיצד לא זכרו מהי המסורת המקובלת בדורות הקודמים להם⁶⁴. ומסתבר שהיו מקרים שחלק מהדעות פסקו כהבנתם נגד מה שהיה מקובל בדורות.

רבינו אליהו שהובא בתוס' סובר שצריך לקשור את התפילין מחדש כל יום⁶⁵, וכן מוזכרת בתוס' דעה שמניחים תפילין של יד בין המרפק לפיסת היד⁶⁶.

כמו כן מצינו דוגמאות להלכות שנשתכחו. אמרו כן אפילו לגבי דרך כתיבת אותיות מנצפ"ך⁶⁷, ונוסח התפילה⁶⁸, שהם דברים מצויים מאוד⁶⁹. וכן כבר בדורו של יהושע נשתכחו מאות הלכות ועתניאל בן קנז החזירן מתוך פלפולו⁷⁰.

מקורות מלאים והוספות

מצוה הכל יוצאין אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה⁷¹.

⁶⁴ אם כי לגבי מקרים רבים יתכן שנתעוררו מחלוקות לאחר תקופה שבה שכחו את התורה, כדברי הרמב"ן (במדבר פרק טו פסוק כב): "שישכחו את התורה, וכבר אירע לנו כן בעונותינו (כי) בימי מלכי ישראל הרשעים כגון ירבעם ששכחו רוב העם התורה והמצוות לגמרי".

⁶⁵ תוספות חולין ט ע"א ד"ה ואידך: "מכאן מדקדק רבינו תם דאין צריך לקשור בכל יום תפילין כשמניחן שרבינו אליהו היה מצריך לקשרן מדקאמר בהקומץ רבה תפילין מאימתי מברך עליהן משעת הנחה ועד שעת קשירה ולרבינו תם נראה דהיא קשירה היינו הידוק שמהדקו עביב ראשו".

⁶⁶ תוספות עירובין צה ע"ב ד"ה ירך (ובעוד מקומות): "ידך זו קיבורת – הוא קבוצת בשר שבזרוע שבין המרפק שקורין קודא בלע"ז ובין הכתף וקיבורת כמו קיבורת דאחיני ולא כמו שמפרש קיבורית הוא קביצת בשר שבין פיסת היד למרפק סמוך למרפק, דבכל מקום משמע דתפילין הן בזרוע, ובמסכת אהלות משמע דזרוע הוא בין המרפק ולכתף".

⁶⁷ מגילה ב ע"ב – ג ע"א "ואמר רבי ירמיה ואיתימא רבי חייא בר אבא: מנצפ"ך צופים [רש"י: נביאי הדורות] אמרו... מהוה הו, ולא הו ידעי הי באמצע תיבה והי בסוף תיבה, ואתו צופים ותיקנו: פתוחין באמצע תיבה וסתומין בסוף תיבה. סוף סוף אלה המצוות – שאין נביא עתיד לחדש דבר מעתה! אלא שכחום וחזרו ויסדום".

⁶⁸ מגילה יז ע"ב – יח ע"א: "דתניא: שמעון הפקולי הסדיר שמונה עשרה ברכות לפני רבן גמליאל על הסדר ביבנה... וכי מאחר דמאה ועשרים זקנים, ומהם כמה נביאים, תיקנו תפילה על הסדר, שמעון הפקולי מאי הסדיר? שכחום וחזרו וסדרום".

⁶⁹ ותוס' מגילה ב ע"ב כתבו שכחת אותיות מנצפ"ך: "והיו צופים הללו לאחר ששרף אמוץ את התורה".

⁷⁰ תמורה טז ע"א: "תשש כוחו של יהושע, ונשתכחו ממנו שלש מאות הלכות, ונולדו לו שבע מאות ספיקות, ועמדו כל ישראל להורגו... במתניתין תנא: אלה ושבע מאות קלין וחמורין, וגזירות שוות, ודקדוקי סופרים נשתכחו בימי אבלו של משה. אמר רבי אבהו: אעפ"כ החזירן עתניאל בן קנז מתוך פלפולו".

אפילו מצווה המפורסמת אצלנו כמו מצוות תפילין, בתקופת הראשונים היתה רפויה בידי רבים מעם ישראל⁷¹, והיו אף מקצת חכמים שהיו נוהגים להניחם רק בעשרת ימי תשובה⁷².

ונראה מפשוטן של מקראות שגם בתקופת הנביאים היו מצוות שהיו רפויות בידם, מצוות פסח⁷³ ומצוות סוכות⁷⁴, ויש אף שלא היו בקיאים בדברי התורה שבכתב⁷⁵. גם בימי התנאים אפשר שלא כל הספרים שבתנ"ך היו מפורסמים אצל הכל⁷⁶.

מקורות מלאים והוספות

⁷¹ הרשב"א שבת קל ע"א ד"ה כגון: "ומשום כך עדיין רפויה בידם, דמועטין שבישראל מניחין תפילין".

שו"ת מהרי"ק סי' קעד: "תו' רבי' יהוד' מפרי"ש רבו של ר' משה מקוצי בעל הסמ"ג שכתבו בפ' במה טומנין, וז"ל: תימזה האי, אמאי סמכו העולם שלא נהגו להניח תפילין".

⁷² מאירי ברכות יד ע"ב ד"ה מה: "וראה איך הפליגו בכוונה כלומר שהן צריכין גוף נקי מעבירות ומהרהורים ואין ראוי להניחם אלא לאחר התשובה וקצת חכמים נוהגים להניחם בימים שבין ר"ה ליום הכיפורים אחר התשובה והטבילה והוודוין".

⁷³ מלכים ב כג כא-כג: "ויצו המלך את כל העם לאמר עשו פסח לה' אלקיכם, ככתוב על ספר הברית הזה. כי לא נעשה כפסח הזה מימי השופטים אשר שפטו את ישראל, וכל ימי מלכי ישראל ומלכי יהודה. כי אם בשמונה עשרה שנה למלך יאשיהו' נעשה הפסח הזה לה' בירושלים".

⁷⁴ נחמיה ח יג-יח: "וביום השני נאספו ראשי האבות לכל העם הכהנים והלויים אל עזרא הסופר, ולהשכיל אל דברי התורה. וימצאו כתוב בתורה, אשר ציווה ה' ביד משה אשר ישבו בני ישראל בסוכות בחג בחדש השביעי. ואשר ישמיעו ויעבירו קול בכל עריהם ובירושלם לאמר צאו ההר והביאו עלי זית ועלי עץ שמן ועלי הדס ועלי תמרים ועלי עץ עבות, לעשת סוכות ככתוב. ויצאו העם ויביאו ויעשו להם סוכות איש על גגו ובחצרותיהם ובחצרות בית האלוקים, וברחוב שער המים וברחוב שער אפרים. ויעשו כל הקהל השבים מן השבי סוכות וישבו בסוכות כי לא עשו מימי ישוע בן נון כן בני ישראל עד היום ההוא, ותהי שמחה גדולה מאוד. ויקרא בספר תורת האלוקים יום ביום מן היום הראשון עד היום האחרון, ויעשו חג שבועת ימים וביום השמיני עצרת כמשפט".

⁷⁵ דברי הימים ב לד יד-כא (ובדומה לזה במלכים ב כב ח-יג): "ובהוציאם את הכסף המובא בית ה', מצא חלקיהו הכהן את ספר תורת ה' ביד משה. ויען חלקיהו ויאמר אל שפן הסופר ספר התורה מצאתי בבית ה', ויתן חלקיהו את הספר אל שפן. ויבא שפן את הספר אל המלך... ויגד שפן הסופר למלך לאמר ספר נתן לי חלקיהו הכהן, ויקרא בו שפן לפני המלך. ויהי כשמוע המלך את דברי התורה, ויקרע את בגדיו. ויצו המלך את חלקיהו ואת אחיקם בן שפן ואת עבדו בן מיכה ואת שפן הסופר ואת עשיה עבד המלך לאמר. לכו דרשו את ה' בעדי ובעד הנשאר בישראל וביהודה על דברי הספר אשר נמצא, כי גדולה חמת ה' אשר נתכה בנו על אשר לא שמרו אבותינו את דבר ה' לעשות ככל הכתוב על הספר הזה".

⁷⁶ ריטב"א בבא בתרא טו ע"א ד"ה מממה: "ממה שנחלקו בספר איוב נראה שלא היה הספר הזה מפורסם אצל הכל אלא גנוז אצל היחידים ועל זה נשתקע ענינו".

אין בידינו לברר כיצד נהגו בפרטי הלכה שונים בתקופות קדומות⁷⁷. אפילו לגבי דין מצוי כמו תפילות, אין ברור לנו האם נתקנו כבר בתקופת האבות או רק למעלה מאלף שנה מאוחר יותר, בתקופת אנשי כנסת הגדולה⁷⁸. ואף לא ברור באיזה כתב ניתנה התורה⁷⁹.

לפיכך אין לתמוה אם נמצאו תעודות⁸⁰ שהיו יהודים בתחילת בית שני או אף קודם לכן⁸¹, שפרטי הלכות ביעור חמץ אצלם לא היו זהים לדברי חז"ל⁸².

פרק עד

האם דרשות הפסוקים הן מקורות הדינים או רק לזיכרון

דינים רבים מאוד נלמדים בשלוש עשרה מידות שהתורה נדרשת בהן.

מקורות מלאים והוספות

⁷⁷ שפע חיים (הרב יקותיאל יהודה הלברשטאם, האדמו"ר מצאנז) שיעור חומש ורש"י פרשת שופטים תשי"א (וכן בשינוי לשון קל בשו"ת דברי יציב ליקוטים והשמטות תחילת סי' ו): "שמעתי מכ"ק אאמו"ר זי"ע, שפעם אחת בהיותו נוכח בשולחנו הטהור של זק"ק מצאנז זי"ע, נשאל זק"ק בתוך הדברים, איזה תפילין הניחו דור המדבר. והשיב זק"ק תחילה שהניחו שני זוגות תפילין – דרש"י ודריינו תם.

אולם אחר כך הניח את ראשו לאחוריו ושהה כך בדביקות מופשט מחיזו דהאי עלמא במשך כשעתיים, ונתעורר ואמר: אנשי דור המדבר הניחו תפילין דרינו תם, כי שורש נשמתם חוצבה מאותו מקום שצריך להניח תפילין דרינו תם, עכדה"ק".

⁷⁸ ברכות כו ע"ב: "איתמר, רבי יוסי ברבי חנינא אמר: תפלות אבות תקנום, רבי יהושע בן לוי אמר: תפלות כנגד תמידין תקנום".

רש"י שם: "כנגד תמידים תקנום – אנשי כנסת הגדולה".

⁷⁹ כפי שנאריך לקמן פרק פט.

⁸⁰ תעודות יב, המכונות גם: מכתבי יב.

⁸¹ התעודה בדבר הפסח מתוארכת לשנת 419 לפנה"ס (והיא התייעוד הקדום ביותר לקיום מצוות פסח, פרט למפורש בתנ"ך). לפי המסורת בית המקדש הראשון חרב שלוש שנים קודם לכן. לפי ההיסטוריונים מדובר בתחילת תקופת בית שני (שנבנה לדבריהם בשנת 516 לפנה"ס).

⁸² באגרת יב המכונה "אגרת הפסח" נכתב כך (במקור בארמית): "אל אחי ידניה וחבריו, החיל היהודי. אחיכם חנניה. את שלום אחי ישאלו האלוקים בכל עת. ועתה: שנה זו, שנת חמש לדרייוש המלך. מן המלך שלוח אל ארשם... כעת אתם מנו ארבעה עשר ימים לניסן, ובארבעה עשר בין השמשות עשו פסח. ומיום חמישה עשר עד יום עשרים ואחד לניסן חג המצות עשו, שבעת ימים אכלו מצות. עתה טהורים היו, והיזהרו: מלאכה לא תעשו ביום חמישה עשר וביום עשרים ואחד לניסן. שיכר אל תשתו וכל דבר חמץ אל תאכלו ולא יראה בבתיכם, מיום ארבעה עשר לניסן עם הערב השמש עד יום עשרים ואחד לניסן בהערב השמש. וכל חמץ שיש לכם בבתיכם הכניסו לחדריכם וחתמו בין הימים האלה".

הרמב"ם כתב שהדרשות ממידות אלו הן מקורות הדינים ממש, שדרשו לאחר מות משה, ע"פ הכללים שקיבלו ממנו⁸³. וכן כתב המלבי"ם שהדרשות הן הפשט הפשוט המוכרח מלשון התורה⁸⁴.

אמנם הרלב"ג כתב שדרשות אלו אינן מקורות הדינים עצמם, אלא שהדינים היו מקובלים אצלם, והדרשות הן כרמז ואסמכתא לזיכרון⁸⁵.

והכוזרי הסתפק בין שני צדדים אלו⁸⁶. גם אור השם הביא את שני הצדדים הללו⁸⁷.

האור החיים הביא כהכרעה שלישית, שהקב"ה רמז בתורה את כל מה שאמר בע"פ למשה, אך לא הודיע היכן רמז כל דין⁸⁸.

מקורות מלאים והוספות

⁸³ תחילת הקדמת הרמב"ם למשנה ד"ה וכאשר: "וכאשר מת [משה רבינו] ע"ה... ומה שלא שמעו מן הנביא ע"ה יש בסעיפיו משא ומתן, ונלמד בו הדין בדרכי העין בשלש עשרה המידות שניתנו לו בסיני, והן י"ג מידות שהתורה נדרשת בהן". ספר המצוות תחילת שורש ב: "שרוב דיני התורה יוצאו בשלוש עשרה מידות שהתורה נדרשת בהן".

⁸⁴ מלבי"ם, תחילת הקדמה לויקרא: "הראיתי וביררתי במופתים נאמנים כי הדרוש הוא הפשט הפשוט המוכרח והמוטבע בעומק הלשון וביסודי השפה העברית. וכל התורה המסורה בע"פ הלא כתובה על ספר תורת אלקים מפורש ושום שכל ויבינו במקרא את כל דברי הקבלה שנמסרה בסיני עפ"י כללי הלשון ודרכיו וגדריו עפ"י חוקים קבועים וברורים ואמיתיים".

⁸⁵ רלב"ג בהקדמתו לפירושו לתורה: "בי"ג מידות סמכו הדברים האמיתיים המקובלים להם כדמות רמז ואסמכתא לזיכרון, לא שיהיה מוצא אלו הדינים מאלו המקומות". כוזרי שני (מטה דן) ויבוח שני אות קס"ו: "כה משפט חז"ל: לסמוך העיקר המקובל על איזה פסוק, אף על פי שהוא רחוק כמטחוי קשת מפשוטו, כי זה אינו אלא לעורר הזכירה. ובכן ברמז בעלמא סגי, כמו שעושין בני אדם, שקושרין קשר בסודר לזכור איזה דבר... ובדבר הזה וכיוצא כל אחד ואחד בוחר בפסוק שנראה לו יותר נכון, ושם אותו לסימן מובהק".

⁸⁶ כוזרי מאמר ג אות עג: "יכול שהיה להם סודות נעלמות ממנו בדרך פירוש התורה היו אצלם בקבלה בהנהגת שלוש עשרה מידות, או שיהיה הבאתם לפסוקים על דרך אסמכתא שהם שמים אותה כסימן לקבלתם וכו' סומכין אותה בפסוק הזה בסימן שמיקל עליהם זכרם".

⁸⁷ אור השם (לר' חסדאי קרשקש) בהקדמה: "ואולם להיות כלל המצוות וענפיהם וענפי ענפיהם וכו' נכלל בקיצור נפלא, והוא התורה שבכתב עם הסימנים והמידות שנמסרו על פה, היה מחויב מזה שני עניינים [סיבות]: האחד, השגתם בתכלית הקלות להפלת הקיצור. והשני, הזכירה והשמירה בהם, וזה אם לקיצורם ואם למידות שהונחו בדמות סימנים, שהם יסודות ופינות לתורה שבעל פה, שזה אחד מאופני הזכירה התחבוליית לעשות סימנים לעניינים כדי שלא תיפול בהם השכחה".

⁸⁸ אור החיים ויקרא יג לו: "והנה האדון ב"ה בחכמתו יתברך רשם בתורה שבכתב כל תורה שבעל פה שאמר למשה, אבל לא הודיע למשה כל מה שנתן לו בעל פה היכן הוא רמזו בתורה שבכתב. וזו היא עבודת בני ישראל עמלי תורה ללבש ההלכות שנאמרו למשה בסיני

פרק עה

האם דרשות הפסוקים הן במסורת

לגבי עיקרי המצוות, כתב הראב"ד הראשון שלא חידשום חז"ל מליבם, אלא כולם במסורת מהנביאים⁸⁹.

לגבי הדרשות, מכמה וכמה מקומות מוכח שחז"ל דרשום מדעתם, ולא שקיבלו אותן במסורת. דבר זה משמע מלשון חז"ל, מחידושי דרשות, ומדרשות שחזרו מהן.

לשון התלמוד

בכמה וכמה מקומות בתלמוד נקטו את הלשון "קרא אשכח ודרש"⁹⁰.

וכן הרי ידוע שאין אדם דן גזירה שווה מעצמו⁹¹ אלא אם כן קיבלה מרבותיו⁹², אך את שאר הדרשות אדם כן דן מעצמו.

מקורות מלאים והוספות

והסודות והדרשות כלן יתנו להם מקום בתורה שבכתב, ולזה תמצא באו התנאים וחיברו תורת כהנים וספרי וכו' וכל דרושתם בכתובים אינם אלא על פי ההלכות והלבישם בתורת ה' תמימה שבכתב, ואחריהם ועד היום זו היא עבודת הקודש בני תורה לדייק המקראות וליישבם על פי המאמרים שהם תורה שבעל פה, וזו היא עבודת התורה הנקראת ארץ החיים, ועניין זה לא נמסר למשה כולו לדעת כל תורה שבעל פה היכן היא כולה רמוזה בתורה שבכתב.

⁸⁹ ספר הקבלה (הראב"ד הראשון), בתחילתו: "זה ספר הקבלה כתבנוהו להודיע לתלמידים, כי כל דברי רז"ל חכמי המשנה והתלמוד, כולם מקובלים חכם גדול וצדיק מפי חכם גדול וצדיק, ראש ישיבה וסיעתו מפי ראש ישיבה וסיעתו, מאנשי כנסת הגדולה שקיבלו מהנביאים זכר כולם לברכה. ולעולם חכמי התלמוד וכל שכן חכמי המשנה, אפילו דבר קטן לא אמרו מליבם, חוץ מן התקנות שתיקנו בהסכמת כולם, כדי לעשות סייג לתורה... ושלא נחלקו רז"ל לעולם בעיקר מצווה אלא בתולדותיה, ששמעה עיקרה מרבותיהם ולא שאלום על תולדותיה מפני שלא שימשו כל צורכן. כיוצא בדבר לא נחלקו אם מדליקין נר בשבת... וכן לא נחלקו אם אנו חייבין לקרוא קריאת שמע ערבית ושחרית או לא... וכן בכל דבריהם".

⁹⁰ וכן "קרא אשכחו ודרשו".

⁹¹ פסחים סו ע"א: "דאין אדם דן גזירה שווה מעצמו".

⁹² ולגבי היקש הוא מחלוקת ראשונים:

רש"י סוכה לא ע"א ד"ה לא מקשינן: "ולא ניתן לדרוש מעצמו מכל שלש עשרה מידות שהתורה נדרשת בהן אלא קל וחומר".

תוספות שם ד"ה ור"י: "ותימה גדולה פירוש, דאפילו סמוכין דהיינו שני מקראות הסמוכין זה לזה ניתנו לידרש מן התורה כדאמרן בריש יבמות (דף ד.) סמוכין מן התורה מניין שנאמר סמוכים לעד לעולם עשויים באמת וישר, כל שכן היקישא דהיינו שני דברים המוקשים בפסוק אחד. ואפילו לרבי יהודה דלא דריש סמוכין אלא היבא דמוכח ומופנה כדאמרין התם, מ"מ בהיקשא מודה. אלא כל המידות אדם דן מעצמו חוץ מגזירה שווה דאין דן אלא אם כן

חידושי דרשות

בן זומא חידש את הדרשה על כך שיאמרו יציאת מצרים בלילות⁹³.

רבי עקיבא חידש את הדרשה "חייך קודמים לחיי חברך"⁹⁴.

ויש דעה שכשעלו בני הגולה הוסיפו שיתין למזבח, כיוון שדרשו את הפסוק "מזבח אדמה" באופן אחר ממה שדרשוהו בימי שלמה⁹⁵.

ויש שדרשו ע"פ לשון יוונית⁹⁶. ויש שדרשו – אמנם בעניין אגדה – ע"פ שיבוש הגייה של אנשים מסוימים⁹⁷. קשה לומר שדרשות כאלו ניתנו במסורת מתקופת מתן תורה⁹⁸.

הראי"ה קוק חידש⁹⁹ שיש דרשות¹⁰⁰ שהן פתחים להיתרים שמתאימים לרוח

מקורות מלאים והוספות

למדה מרבו".

⁹³ משנה ברכות פ"א מ"ה: "מזכירין יציאת מצרים בלילות. אמר ר' אלעזר בן עזריה: הרי אני כבן שבעים שנה ולא זכיתי שתאמר יציאת מצרים בלילות, עד שדרשה בן זומא, שנאמר למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חייך, ימי חייך – הימים, כל ימי חייך – הלילות. וחכמים אומרים: ימי חייך – העולם הזה, כל ימי חייך – להביא לימות המשיח".

⁹⁴ בבא מציעא סב ע"א: "שניים שהיו מהלכין בדרך, וביד אחד מהן קיתון של מים, אם שותין שניהם – מתים, ואם שותה אחד מהן – מגיע לישוב. דרש בן פטורא: מוטב שישתו שניהם וימותו, ואל יראה אחד מהם במיתתו של חברו. עד שבא רבי עקיבא ולימד: וחי אחיך עמך – חייך קודמים לחיי חבריך".

⁹⁵ זבחים סא ע"ב – סב ע"א: תנן התם: וכשעלו בני הגולה, הוסיפו עליו ד' אמות מן הדרום וד' אמות מן המערב כמין גמא... כי אתא רבין אמר ר"ש בן פזי משום בר קפרא: שיתין הוסיפו. מעיקרא סבור: מזבח אדמה – שהוא אטום באדמה, ולבסוף סבור: שתיה כאבילה, ומאי מזבח אדמה? שהוא מחובר באדמה, שלא יבנו לא על גבי כיפס ולא על גבי מחילות".

⁹⁶ סוכה לה ע"א: "תנו רבנן: פרי עץ הדר – עץ שטעם עזו ופריו שווה, הוי אומר זה אתרוג. ואימא פלפלין! ... רבי אבהו אמר: אל תקרי הדר אלא (הדר) דבר שדר באילנו משנה לשנה. בן עזאי אומר: אל תקרי הדר אלא (אידור) (הדור) שכן בלשון יווני קורין למים (אידור) (הדור). ואיזו היא שגדל על כל מים? הוי אומר זה אתרוג".

⁹⁷ ברכות לב ע"א: "ואמר רבי אלעזר: משה הטיח דברים כלפי מעלה, שנאמר: ויתפלל משה אל ה', אל תקרי אל ה' אלא על ה', שכן דבי רבי אליעזר בן יעקב קורין לאלפ"ן עיינין ולעיינין אלפ"ן".

⁹⁸ נראה שמתן תורה קדם לשפה היוונית.

⁹⁹ אמנם הוא לא כתב בפירוש שדרשות אלו נתחדשו בתקופה מאוחרת יותר. ואולי כוונתו שניתנו מסיני מראש לצורך רוח הזמן שתשתנה בעתיד.

¹⁰⁰ קידושין לה ע"ב: "לכדתניא: לא יגלחו – יכול גילחו במספריים יהיה חייב? ת"ל: לא תשחית, יכול לקטו במלקט וברהיטני יהא חייב? ת"ל לא יגלחו, הא כיצד? גילוח שיש בה השחתה,

הזמן, שהשתנתה ממושגי הימים של זמן מתן תורה¹⁰¹.

דרשות שחזרו מה

מהשקלא וטריא שבסוגיות התלמוד בעניין דרשות, שמקשים ומתרצים סותרים ובונים, משמע שלא קיבלו את דרשות אלו ממסורת.

ובפרט בסוגיה שהסיקו "שה דאבידה לדברי הכל קשיא", שלא ידענו מה באה לרבות מילה זו. אך בתחילת הסוגיה כן רצו לדרוש ממנה, עד שדחו הדרשה¹⁰². ומוכח שהדרשות אינן ממסורת.

כך מצינו שיכול לקרות שבית דין יטעו וידרשו דרשה שאינה כהלכה¹⁰³, ומסתבר שאילו היו מקבלים את כל דרשותיהם במסורת, לא היו יכולים לטעות בכך.

גם מצינו ששמעון העמסוני¹⁰⁴ היה דורש כל אתין שבתורה, ואחר כך פירש מכך מכוח קושיה¹⁰⁵, ומוכח שמה שדרש בתחילה היה מדעתו.

מקורות מלאים והוספות

הוי אומר זה תער".

¹⁰¹ לנבוכי הדור (הראי"ה קוק) פרק יד ד"ה למשל וד"ה אמנם: "מצוות 'לא תשחית את פאת זקנך'. נדרוש בטעמה הטעם היותר פשוט, דהיינו שלפי מושג הימים ההם היתה גדיעת הזקן אות להשחתת התואר של אבילות ועבדות, וחפץ התורה הוא לרומם את רוח עם ישראל בצאתם מעבדות לחירות ואסרה עליהם כל דבר המשחית את הוד הפנים, כמו 'לא תתגדרו ולא תשימו קרחה', וכן פי' חז"ל 'בנים אתם לד' אלוקיכם – וראוי לכם להיות נאים ולא להיות גדודים'...".

אמנם, כדי שלא להתהלך בעקיפין עם רוח הזמן, כבר נמצאו פתחים של היתר להקישוט על ידי העברת הזקן, בסם, במלקט, ברהיטני, במספרים וכיוצא בזה".

¹⁰² בבא מציעא כז ע"א: "שור ושה דכתב רחמנא למה ליי שור דאפילו לגיזת זנבו, ושה לגיזותיו. ולכתוב רחמנא שור, דאפילו לגיזת זנבו, וכל שכן שה לגיזותיו! אלא אמר רבא: חמור דבור לרבי יהודה, ושה דאבידה לדברי הכל קשיא".

¹⁰³ הוריות ד ע"ב: "בעי ר' זירא: נפסקו בית דין את הדין אין שבת בשביעית, מהו? במאי טעו? בהדין קרא: בחריש ובקציר תשבות, בזמן דאיכא חרישה איכא שבת, ובזמן דליכא חרישה ליכא שבת, מי אמרינן: כיוון דמקיימין לה בשאר שני שבוע, כביטול מקצת וקיום מקצת דמי, או דלמא כיוון דקא עקריין ליה בשביעית, כעקירת הגוף דמי?"

¹⁰⁴ ויש אומרים: נחמיה העמסוני.

¹⁰⁵ פסחים כב ע"ב, קידושין נו ע"ב, בבא קמא מא ע"א: "כדתניא: שמעון העמסוני, ואמרי לה נחמיה העמסוני, היה דורש כל אתים שבתורה. כיוון שהגיע לאת ה' אלקיך תירא – פירש. אמרו לו תלמידיו: רבי, כל אתים שדרשת מה תהא עליהן? אמר להם: כשם שקבלתי שכר על הדרשה, כך אני מקבל שכר על הפרישה. עד שבא רבי עקיבא ודרש: את ה' אלקיך תירא – לרבות תלמידי חכמים".

יש דרשה לגבי דיני אכילה וטומאה של סירונית¹⁰⁶, דהיינו "בת ים". כיוון שעל פי הידוע לנו אין יצור כזה במציאות, על כורחך דרשה זו לא נתקבלה מסיני אלא דרשה מדעתם ועל פי ידיעותיהם.

מהתשובות השונות לשאלה אלו פרטים ניתנו מסיני¹⁰⁷, עולים חילוקים עצומים להבנה האם אלפי פרטים ופרטי פרטים נזכרו ונמסרו דור אחר דור במשך למעלה מאלף שנה, או שהמסורת שבעל פה היתה מצומצמת בעיקר לדרכי הדרש ולפרטים מעטים.

פרק עו

גזירה שווה

גזירה שווה היא מידה מיוחדת שעליה נאמר במפורש שאין אדם דן גזירה שווה מעצמו אלא אם כן קיבלה מרבתי¹⁰⁸. אמנם גם לגבי מידה זו יש מקום לסברתם של חז"ל.

ראשית, לא מפורש מהו המקור שממנה קיבלו רבותיו, ונחלקו האם מקורה ממושה רבינו¹⁰⁹ או מבית דין הגדול¹¹⁰.

והתלמוד הירושלמי לא נקט כלל "שקיבלה מרבתי", אלא "אין אדם דן גזירה שווה לבטל תלמודו", שאם כן יבוא לטמא את השרץ באוהל ואת המת בכעדשה¹¹¹.

מקורות מלאים והוספות

¹⁰⁶ ספרא פרשת שמיני פרשה ג אות ז: "ומכל נפש החיה אשר במים שקץ הם לכם – חיה זו חית הים, הנפש להביא את הסירונית. יכול תהא מטמא באהל כדברי רבי חנינא, תלמוד לומר ואת".

¹⁰⁷ וכן מהתשובות לשאלות בפרקים נוספים בשער זה, כגון בפרק עב.

¹⁰⁸ פסחים סו ע"א: "בשלמא גזירה שווה לא גמריתו, דאין אדם דן גזירה שווה מעצמו".

¹⁰⁹ רש"י סוכה יא ע"א ד"ה לא ילפינן: "אלא אם כן למדו מרבו, ורבו מרבו עד משה רבינו".

רש"י קידושין יז ע"א ד"ה מיכה מיכה: "אין אדם דן ג"ש מעצמו, ומסורה היא להם מרבתיהם ומסיני איזו תיבה נכתבה לג"ש ככל דבר הלמד מחבירו".

¹¹⁰ קנאת סופרים (לרבי חנניה קזיס) על ספר המצוות לרמב"ם, שורש ב, דף יב: "והיו דנין כל אחד מעצמו באותן מידות, חוץ מהגזירה שווה שהתנו בה דאין אדם דן מעצמו אם לא מפני רבו ורבו מרבו עד בית דין הגדול".

¹¹¹ תלמוד ירושלמי פסחים פ"ו ה"א: "גזירה שווה שאמרת, שאין אדם דן גזירה שווה מעצמו".

כמו כן לא כל פרטי הגזירה שווה נמסרו, ואת חלק מפרטיה למדו חכמים מדעתם. יש שנמסר שדין פלוני יילמד מדין פלוני ולא נמסר מאיזו מילה, ויש שנמסרה המילה הנדרשת ולא נמסר איזו דין יילמד ממנה¹¹².

פרק עז

מנהגים

האדם חייב במנהגים שקיבלו אבותיו¹¹³, ותורה היא שאין להוסיף ואין לגרוע¹¹⁴.

אמנם כבר כתבו הראשונים שיש כמה מנהגים גרועים שלא הולכים אחריהם, שאינם מן הוותיקין¹¹⁵ ואינם אלא כטועה בשיקול הדעת¹¹⁶.

מקורות מלאים והוספות

רבי יוסי בר רבי בון אמר בשם ר' אבא בר ממל אם בא אדם לדון אחר גזירה שווה מעצמו עושה את השרץ מטמא באוהל ואת המת מטמא בכעדרה, דו דרש (ויקרא יא לב) בגד עור (במדבר לא כ) בגד עור לגזירה שווה. כך אם יהיה השרץ בידו של אדם אפילו טובל במי שילוח או במי בראשית אין לו טהרה עולמית, השליכו מיידו הוא טהור. ר' יוסה בי רבי בון בשם רבי בא בר ממל: אדם דן גזירה שווה לקיים תלמודו ואין אדם דן גז"ש לבטל תלמודו. רבי יוסי בי רבי בון בשם ר' בא בר ממל: אדם דן ק"ו לעצמו ואין אדם דן גזירה שווה לעצמו, לפיכך משיבין מק"ו ואין מושיבין מגזירה שווה.

¹¹² הליכות עולם שער רביעי פרק ב אות טז: "דכל גזרות שוות נמסרו למשה מסיני סתם, ומסרן הכתוב לחכמים איזו גזירה שווה נדון. אלא שלא נמסרו בשווה, פעמים נמסרו המקומות לבד כלומר פלוני ילמוד מפלוני נשאר תיבות הגזירה שווה לחכמים לדון איזו הן... ופעמים נאמרו התיבות סתם מילה פלונית תלמוד ממלה פלונית... ולא נמסרו המקומות והחכמים מבקשים מנח לתיבות אשר ייטב להם לדורשם בהם".

¹¹³ פסחים נ ע"ב: "בני ביישן נהוג דלא הוו אזלין מצור לצידון במעלי שבתא. אתו בנייהו קמיה דרבי יוחנן, אמרו לו: אבהתיך אפשר להו, אנן לא אפשר לך. אמר להו: כבר קיבלו אבותיכם עליהם, שנאמר שמע בני מוסר אביך ואל תיטוש תורת אימך".

¹¹⁴ שו"ת רש"י סימן רנח (וכן הועתק בשיבולי הלקט הלכות שמחות תחילת סימן יג): "וישראל חכמים בני חכמים הם, ואם אינם נביאים, בני נביאים הם, ומנהגם שלמדו מן האבות תורה היא, שאין להוסיף ואין לגרוע".

¹¹⁵ האגודה מסכת סופרים סוף פרק יג: "ונהגו העם כן, שאין הלכה נקבעת עד שיהא מנהג, וזה שאמרו מן הוותיקין, אבל מנהג שאין לו ראייה מן התורה אינו מנהג".

¹¹⁶ מרדכי בבא מציעא תחילת פרק ז אות שסו: "שנינו עלה דמתני' בירושלמי המנהג מבטל ההלכה. כתב בספר א"ז כגון שהוא מנהג קבוע ע"פ חכמי המקום כדאמרינן במס' (סוטה) [סופרים] שאין הלכה נקבעת אלא עד שיהא מנהג. וזהו שאמר מנהג מבטל ההלכה. פירש מנהג ותיקון, אבל מנהג שאין לו ראייה מן התורה אינו אלא כטועה בשיקול הדעת. וכמה מנהגים גרועים דלא אזלינן בתרייהו...".

ובוודאי שאין חוששין למנהג שיש בו צד איסור, אפילו אם נקבע ע"פ גדולים שבעולם¹¹⁷.

והחיד"א כתב שלא ינהג שום דבר עד שידע שורש המנהג מרז"ל או מכתבי האר"י האמיתיים, או שידע טעם כעיקר למנהג¹¹⁸.

וכבר אירע שהיו מנהגים שנתקבעו ברוב קהילות ישראל, ובאו וערערו עליהם.

למשל, המנהג להדליק נר לכבוד המת, כבר העירו שבמקורו מפורש שמדליקים דווקא בבית שבו נפטר¹¹⁹, וגם על מקורו של מנהג זה¹²⁰ יש מי שערער¹²¹, ויש מי שכתב שאין להדליק נר לכבוד הנפטר אלא במקום שיש

מקורות מלאים והוספות

¹¹⁷ ריטב"א פסחים נא סוף ע"א: "וכתב עוד ז"ל, והדבר פשוט שאין משנתינו וכל גמרא ועובדי אלא במנהג שהוא להחמיר, אבל במנהג להקל לעולם אין חוששין לו ואפי' היה על פי גדולים שבעולם כל שנראה שיש בו צד איסור לחכם בעל הוראה אשר יהיה בימים ההם, שאין לנו אלא שופט שהוא בימינו.

ומיהו במקום שאין האיסור ברור והמנהג קבוע כבר עד שאי אפשר לו לבטלו, נהי דהכא ליכא משום סירכא דכותיים דאי מסתרכי להחמיר מסתרכי אפי' הכי כיון שאינן בני תורה ואין כח בידו לבטלם יש לו לעשות לעצמו בעניין שלא יהא בדבר מחלוקת עד שיוכל להחזירם מעט מעט.

ואם הטעות מוכרע – אין חכמה ואין עצה ואין תבונה לנגד ה'".

¹¹⁸ מורה באצבע (לחיד"א) סוף סימן ו אות קצ: "וזה כלל גדול, שלא ינהג שום דבר עד שידע שורש המנהג מרז"ל או מכתבי האר"י ז"ל האמיתיים או שידע טעם כעיקר למנהג".

¹¹⁹ חכמת אדם (לבעל החיי אדם) שער השמחה הנהגת חברה קדישא והאבל, אות יג: "הנר שמדליקין כל שבעה בבית שמת בו, הוא מנהג נכון".

שו"ת תורה לשמה (לבעל הבן איש חי) סימן תקכ: "בתוך השבעה, אשר נפש הנפטר עודנה מצויה בתוך הבית כפי ההתחלקות וכמ"ש רבינו האר"י זצ"ל בטעם ז' ימי אבלות, לזה מדליקין נר שם בעבור הנאת הנפש. אך אחר ז' שמסתלקת לגמרי מן הבית, אין טעם להדליק. וכן אם לא נפטר האדם שם, אעפ"י שהאבלים הם שם, אין מדליקין".

¹²⁰ שו"ת תורה לשמה (לבעל הבן איש חי) סימן תקכ: "ועל מה ששאלת בעניין הדלקת נר בתוך השבעה בבית הנפטר. דע כי כתב רבינו בחיי ז"ל בפ' תרומה וז"ל: וידוע כי הנשמה נהנית בהדלקת הנרות... ועל כן המשילה שלמה הע"ה לנר הוא שאמר נר ה' נשמת אדם עכ"ל הרי לך שהנשמה יש לה הנאה מן האור... ועל כן בתוך השבעה אשר נפש הנפטר עודנה מצויה בתוך הבית כפי ההתחלקות וכמ"ש רבינו האר"י זצ"ל בטעם ז' ימי אבלות לזה מדליקין נר שם בעבור הנאת הנפש".

¹²¹ המאמר "מנהגי אבלות – על כמה מנהגי אבלות שאינם כהלכה או שאין ראוי להנהיגם" (הרב משה צוריאלי, הודפס ב"לשעה ולדורות" תשע"ב), אות כ: "חשב בן איש חי להביא ראיה למנהג מדברי רבינו בחיי, ובאמת אין שום ראיה משם לעניין נר לכבוד המת, כי מדובר על נשמת החי המתבונן בלהבה! וכיוון שאחרי כל בקיאותו הידועה של המחבר, הוא לא הביא אלא דבר זה מן רבינו בחיי, יש הוכחה מכך שלא ידוע לו מקור למנהג זה להדליק

תועלת בתוספת האור, כגון להאיר עיני הציבור בלימודם ותפילתם שמתוך הספר¹²², ובפרט בעת לימודם בלילה, אך כשאין שום צורך בהדלקתו אין זכות ומצווה, ואדרבה, יש חשש איסור בל תשחית¹²³, ועדיף לתת את מחיר השמנים לעניים¹²⁴. וכן כתבו שהגר"א לא החזיק כלל במנהג הדלקת נר ביום השנה¹²⁵.

מקורות מלאים והוספות

בבית דירה של המת".

[וזאת מלבד השאלה מסברה, מה לנשמת המת ולהנאה מאור גשמי.]

¹²² שו"ת משפטי עוזיאל כרך ג אורח חיים סימן כג: "הדלקת נרות חשמל לנר יא"צ... מנהג זה אין לו יסוד בתלמוד כי מה שנאמר בצוואתו של רבינו הקדוש: נר יהא דלוק במקומו (כתובות קג). אין זה נר של כבוד או עילוי נשמה. אלא זהו נר של שבת. וכדאמרין התם: מאי טעמא כל בי שמישי הוה אתי לביתיה, לפיכך ציווה שני של שבת שהיו מדליקין בביתו בחייו ועל שולחנו יהיה דלוק במקומו גם אחרי מותו. ומה שמצאנו נרות של מתים, אינן אלא נרות שמדליקים לכבוד המת בשעת הלוייתו או בשעה שהוא מוטל בביתו, וכמ"ש: נר לכבוד הוא דעבידא (ברכות נג).

ונרות שמדליקין ביום יארצייתו הוא לעילוי נשמה וסמכוהו אקרא: נר ה' נשמת אדם, והוא בכלל ברא מזכה אבא, בפעולת מצוה של הארת בית הכנסת שהוא לכבוד בית הכנסת, ולהאיר עיני הציבור בלימודם ותפלתם שמתוך הספר, ואסמכוהו אקרא דכתיב באורים: כבוד ה'".

¹²³ שו"ת אמרי שפר (ר' אליהו קלצקין) סי' פה: "ובמהרי"ל, דכל מה שמתוסף אורה כו' בכל זווית וזווית דבית הכנסת מדליקין נרות בבית הכנסת ביום טוב... והיינו דווקא במה שיש בהם איזה הנאה שמוסיף אורה בכל זווית, ובפרט שבימיהם דרו במבואות הגהעטא [גטו] ולא היה אור השמש מאיר בכל זוויות הבית כנסת, ועיין ירושלמי פ"ג דשביעית, שהיה זקנו מדליק נר לרבים במבואות האפלות...

ועיין מגן אברהם (סי' רסא ס"ק ו) שהעולם נזהרין להדליק נר יארצייתו, והיינו כשיש תועלת וצורך קצת בהדלקתו, שיש בזה עניין מצווה, וממילא עושה המצווה לכבוד אבותיו והוא זכות לנשמתם... וכשאין שום צורך בהדלקתו ליכא זכות ומצווה, ואדרבא יש חשש איסור [בל תשחית] כמ"ש. וינדב הנרות לבית המדרש שיהא לתועלת לומדי התורה בעת לימודם בלילה שהוא זכות גדול".

¹²⁴ שו"ת חתם סופר חלק ו ליקוטים סימן כז ד"ה יען: "אפי' להסוברים דהדלקת נר בבית הכנסת חשיב טפי מחילוק עניים, היינו בבית הכנסת, אבל הדלקה בחדר א' לנשמתו של אדם, ואפילו להדליק על ציון שבקברו, לא ידעתי מצווה רבה בזה".

שו"ת מים חיים (הרב יוסף משאש, רב באלג'יר, דיין במרוקו, רבה של חיפה) אורח חיים א סימן רז ד"ה ומוזה: "הרי לך ידידי הדבר מפורש היטב, שאין שום מצווה ולא כבוד לצדיקים לא בההשתטחות ולא בהדלקה כלל, ובפרט לטרוח וליסע מעיר לעיר ולהוציא הוצאות על זה, הדבר פשוט דעבר על כל תשחית דגופא וממונא, ואם היה נותן מחיר ההוצאות והשמנים לעניים, היה מרוויח שכר טוב, ממקור הטוב, בזה ובבא. וכן ראיתי למר אבי ע"ה שהיה מצווה לשכניו שכל השמנים והשעוות שידליקו על קברי הצדיקים יתנו אותם לעניים וטוב להם, וכן היו עושים, ומהם למדו הרבה, וכן ראוי לעשות ולהורות".

¹²⁵ תשובות והנהגות כרך א סימן תשב (ב): "ושמעתי מדוד"ז הגר"א פינס ז"ל, שבבית א"ז

פרק עה

מניין השנים

בתקופת הקדומות השונות היו נוהגים מניינים שונים: ליציאת מצרים, לבניין בית המקדש, לחורבנו, למלכים השונים¹²⁶.

בתקופת הגאונים בבבל היו רגילים למנות למניין השטרות¹²⁷, דהיינו משנת ג'ת"ץ¹²⁸. ובארץ ישראל מנו לחורבן הבית¹²⁹.

הנוהג למנות את השנים לבריאת העולם¹³⁰ החל לאחר תקופת התלמוד¹³¹. מסתבר¹³² אפוא שהוא חושב למפרע על פי חיבור התקופות המוזכרות בתנ"ך ובדברי חז"ל¹³³.

מקורות מלאים והוספות

רבינו הגדול הגר"א זצ"ל, כנראה לא החזיקו כלל במנהג להדליק נר ליאהרצי"ט.

¹²⁶ ירושלמי ראש השנה פ"א ה"א: "תני שמואל ופליגי: בחודש השלישי לצאת בני ישראל מארץ מצרים, מיכן שמונין חדשים ליציאת מצרים. אין לי אלא חדשים, שנים מניין? וידבר ה' אל משה במדבר סיני בשנה השנית. אין לי אלא לאותו הזמן, לאחר הזמן הזה מניין? בשנת הארבעים לצאת בני ישראל מארץ מצרים. אין לי אלא לשעה, לדורות מניין? ויהי בשמינים שנה וארבע מאות שנה לצאת בני ישראל מארץ מצרים וגו'. משנבנה הבית התחילו מונין לבנינו, ויהי מקץ עשרים שנה אשר בנה שלמה את שני הבתים וגו'. לא זכו למנות לבנינו, התחילו מונין לחורבנו, בכ"ה שנה לגלותינו בראש השנה בעשור לחדש וגו'. לא זכו למנות לעצמן, התחילו מונין למלויות שנאמר בשנת שתים לדרייוש, בשנת שלש לכורש מלך פרס".

¹²⁷ איגרת רב שריא גאון אות פו: "וביומי דרבי, נחת רב לבבל בשנת תק"ל שנה למלכות יוון דרגילנא ביה".

¹²⁸ הרמב"ם (הל' גירושין פ"א הכ"ז) כתב על כך: "וכבר נהגו כל ישראל למנות בגיטין או ליצירה או למלכות אלכסנדרוס מוקדון שהוא מניין שטרות". אמנם אלכסנדר מוקדון מת שתים עשרה שנה קודם לתחילת מניין השטרות.

¹²⁹ סדר עולם רבה (ליינר) פרק ל: "מכאן ואילך צא וחשוב לחורבן הבית, ובגולה כותבין בשטרות למניין יוונים".

¹³⁰ שלא הוזכר בירושלמי הנ"ל.

¹³¹ מאור עיניים אמרי בינה תחילת פרק כה: "זו חזיתי כי אם תשאל לימים ראשונים יתברר לך שהמניין ליצירה איננו איתנו למנהג רק מומן רב אחרי חתימת הגמרא, או למרבה מעת החתימה".

¹³² אריכות בכל זה במאמר "המניין לבריאת העולם והתחלת השימוש בו", מהרב שי ואלטר. הודפס בהמעייין טבת תשע"ג 204, עמודים 5-19.

¹³³ מאור עיניים אמרי בינה פרק כה: "ויהי כי ראו חשבון השנים מאדם ועד בניין שלמה מבואר בתורה ובנביאים, זולת המסופק באורך שיעבוד מצרים שהוא מפורש מחכמינו, ומצאו קבלת

העולה מכך, שלא מדובר במניין מדוקדק, שהרי כאשר מחברים תקופות רבות¹³⁴, בוודאי שיש בהן שנים מקוטעות, דהיינו מקרים שנבלעה שנה משל אחרון בראשון, כך שאותה שנה נמנתה פעמיים. וכפי שמפורש בתלמוד לגבי חיבור התקופות שמרכיבות את שבעים שנות של גלות בבל¹³⁵.

ועוד, שאפשר שאורכן של חלק מהתקופות נמסר בקירוב ולא בדקדוק גמור, ובפרט התקופות הארוכות¹³⁶, והרי בוודאי שהוזכרו בתנ"ך מספרים שנמסרו בקירוב¹³⁷.

כבר הזכרנו¹³⁸ שראשונים מסוימים נחלקו על הדעות המקובלות בעניין שנות העבדות במצרים, בית ראשון, בית שני. אם כן אפוא יוצאת מחלוקת לגבי מניין שנות העולם. וכן כתב ספר חזון החיים, שהתאריך שאנו מונים עתה לבריאה חסר קרוב למאתיים שנה¹³⁹.

וביחוד לשיטת רבי ניסים ממרסיי, שמוציא מפשוטם את פסוקי התורה אודות אורכיהם של הדורות שבין אדם הראשון לאברהם אבינו, ממילא אין יסוד למניין המקובל לבריאת העולם¹⁴⁰.

מקורות מלאים והוספות

ת"י שנים על בית ראשון... בית שני נמשך ת"כ שנים... קבעו בם מסמרות למניין היצירה.

¹³⁴ והרי אפילו השנים שעד אברהם כוללות חיבור של עשרים דורות.

¹³⁵ מגילה יא ע"ב: "דכתיב כי לפי מלאות לבבל שבעים שנה אפקד אתכם, וכתיב למלאות לאחרות ירושלים שבעים שנה... אמר רבא: שנים מקוטעות הוו".
רש"י: "שנים מקוטעות היו – אותן שנים שמנינן למעלה יש בהן שנבלעו משל אחרון בראשון".

¹³⁶ 400 שנה מלידת יצחק ועד יציאת מצרים, 480 שנה מיציאת מצרים ועד בניין בית המקדש הראשון, 410 שנות בית ראשון, 420 שנות בית שני. שעל פי דרך הפשט, אילו מניינים אלו מדוקדקים, הרי פלא שכולם מספרים עגולים.

¹³⁷ כדלקמן פרק פג בכותרת "מספרים עגולים".

¹³⁸ בפרק ט.

¹³⁹ חשבונית הגאולה עמוד 12: "טעות גדולה נפלה בתאריך העברי. התאריך שאנו מונים עתה לבריאה חסר ומפגר קרוב למאתיים שנה [186 שנה]. שנת ה'תשכ"ד צריכה להיות למעשה שנת ה'תתק"י".

¹⁴⁰ מעשה ניסים (לרבי ניסים ב"ר משה ממרסיי) עמודים 273–274: "ואמנם חיי הראשונים... אמנם יש מי שפירש שהכוונה בחיים ההם – קיום נימוסיו והנהגותיו הזמן הנזכר, בין בחייו בין אחר מותו. כי אלו, אפשר שהיו אנשי שם, מחקים חוקים ונימוסים ומנהגים במידותיהם, גם במאכלם ומשתיהם ובמלבושיהם, ואחר הזמן ההוא אפשר שנשתכח הכל ובחרו דרך אחרת. או תאמר, שלא קם כמדהו עד זה הסך מן השנים במעלת ידיעת ההנהגה לבני דורו. ובזמן ההוא קם כמדהו במעלה, נמשך לדעתו וכוונתו, ונחה רוחו עליו כאשר נחה רוח אליהו על אלישע. ואם לא ראה הראשון זה שקם אחריו ולא היה בזמנו, אפשר למד מספריו או התבונן

אמנם הכוזרי כתב שלגבי מניין השנים לבריאה אין מחלוקת¹⁴¹.

פרק עט

מעשים ומעשיות

יש מהאחרונים שחידשו שאפילו מעשים שנאמרו בתלמוד על אמוראים, ואין בהם תמיהות, גם הם פעמים רבות אינם אלא משלים¹⁴².

המעשה המפורסם ביותר, שברור לנו שלא אירע כפי המתואר בו, הוא המעשה בעשרת הרוגי מלכות שהרגם הקיסר בעוון מכירת יוסף¹⁴³. פשוט וברור שרבי עקיבא נהרג בתקופת חורבן ביתר¹⁴⁴ ע"י אדריינוס וטורנוסרפוס, בעוד רשב"ג הראשון¹⁴⁵ וחבריו נהרגו בזמן חורבן הבית ע"י

מקורות מלאים והוספות

בדבריו המקובלים. ועל זה כתוב 'ויולד' – שהוליד בדמותו במעלה, כאילו הוא הוליד האיש שהוא מאשר הוא בעל דעת ההוא שלמדו. ואמרו 'ויולד בנים' אחר הסך הרב מן השנים – עניינו 'וכבר הוליד'.

אמרו ז"ל בבראשית רבה (ויקרא רבה כא ט) 'בזאת יבוא אהרן אל הקודש' (ויקרא טז ג) הכתוב בישרו שהוא חי ארבע מאות ועשר שנים כמניין 'בזאת'. וכי תעלה על דעתך שאהרן חי ארבע מאות ועשר שנה? אלא במקדש ראשון, ע"י ששימשו בו באמונה, נקרא על שמו. ר"ל לפי שנמשכו אחריו לשמש באמונה והלכו בדרכיו, הוא חי (וכביכול) כל אותן השנים, דוגמא למה שפירשנו בחיי הראשונים".

¹⁴¹ כוזרי מאמר א אותיות מדמה: "אמר הכוזרי: גם זה תימה, אם יש אצלכם מניין ברור מבריות העולם. אמר החבר: בו אנו מונים, ואין בין היהודים בזה מחלוקת מהודו ועד כוש".

¹⁴² באר הגולה (למהר"ל) באר הרביעי פרק א ד"ה ועתה: "ועתה תראה כי רוב דבריהם הוא בדרך משל ומליצת החכמה. בפרק הדר (עירובין סג א) אמר שם, כי אסור להורות בפני רבו, וחייב מיתה. איתביה, תלמיד אחד היה לרבי אליעזר, שהורה הלכה בפני רבו. אמר לה רבי אליעזר לאימא שלום אשתו, תמנהני אם יוציא זה שנתו, ולא הוציא שנתו... שלא תאמר משל היה, עד כאן. הרי מפני שדרך חכמים לדבר במשל כשמדברים בדברים נפלאים, כמו זה שרבי אליעזר אמר לא יוציא זה שנתו, וכן היה, ויש לעלות על דעת שהיה משל... ואם כן, הדברים אשר הם מופלגים, כאשר לא פירשו שאינו משל, כמו שפירשו כאן, הם דברי חכמה, והם כמו משל. ולפיכך אין לתמוה כאשר יראה בדבריהם הנראים לסכלים רחוקים מן הדעת, [ש]הם דברי חכמה".

בן יהוידע (לבעל הבן איש חי) עירובין סג ע"א ד"ה שלא תאמר משל היה: "ראיתי דמכאן מביאים הוכחה גדולה וראיה עצומה שכל מעשיות הנזכרים בתלמוד לא הביאום אלא דרך משל וחידה, דהא מעשה זו אין דבר פלאי והוצרך לומר שמו ושם עירו כדי שלא תאמר משל היה, וא"כ כ"ש קל וחומר למעשיות הנפלאים ותמוהים כמו מאמרי רבה בר בר חנה וכיוצא".

¹⁴³ הובא בכמה מקורות: מדרש אלה אזכרה, קינות, חזרת הש"ץ למוסף של יום הכיפורים.

¹⁴⁴ בתקופת המרד של בר כוזיבא.

¹⁴⁵ רשב"ג הזקן, בניגוד לרשב"ג השני.

אספסיינוס וטיטוס, כשישים שנה קודם לכן¹⁴⁶.

גם לגבי מעשים מפורסמים נוספים, יש קשיים רבים לקבלם. המשותף לרבים מהם, שהם סופרו מאות שנים לאחר התרחשותם לכאורה, ושעולה מהם מסר חינוכי.

המעשה על כך שהאסטרונום היווני תלמי¹⁴⁷ כתב שבח רב בהפלגה גדולה על מחזור עיבורי השנים והמולד הממוצע אשר בידינו, באומרו שמזה מוכח שהיתה נבואה בישראל¹⁴⁸ – אינו מתיישב מבחינה היסטורית. תלמי ידע שנתונים אלו היו ידועים לחכמי יוון כבר מאות שנים לפני זמנו, ואף ביאר בספרו¹⁴⁹ את השלבים השונים המוקדמים יותר שבעזרתם הגיעו למחזור העיבורים, ואת הדרך לחשב באופן טבעי את המולד הממוצע¹⁵⁰. מקור הטעות בתקופת הראשונים, כאשר לחלקם לא הגיעו ספרי היוונים, ולחלקם הגיעה גרסה מוטעית¹⁵¹, ולכן סברו שאין אפשרות להגיע לערך המולד הממוצע באופן טבעי. על כל פנים, הסיפור עצמו, שתלמי התפעל מכך

מקורות מלאים והוספות

¹⁴⁶ רבינו בחיי בראשית מד יז: "ויש לך לדעת שלא היו בזמן אחד ולא נדונו כולן ביחד". ספר יוחסין עמוד 38: "וזכור זה שלא תטעה במעשה דהרוגי מלכות ומחזיקות שכתובות במחזורים שנראה מהם שהיה עם רשב"ג בזמן אחד, ואינו כן כי רבן שמעון בן גמליאל שהוא הראשון נהרג ביום [בזמן?] החורבן ורבי עקיבא קרוב משישים שנה אחריו. והחמישה האחרונים בזמן שנכבשה ביתר ע"ג שנים אחר חורבן הבית". שלשלת הקבלה עמ' סו: "אומר אני כי שקר נחלו אבותינו להאמין שהאבות יאכלו בוסר ושיני בנים תקהנה, ולא נהרגו כל החכמים ההם זולתי קצת הכתובים בגמרא. והם רשב"ג ור"ע ור' יהודה בן בבא ותרדיון וכיוצא, וגם הם לא מתו כי אם בעונם או עוון דורם אז, ולא בעון זולתם והפייטנים בדאו זה העניין מליבם".

¹⁴⁷ המכונה בטלמיס (במקור: פְּתוֹלְמָאיוֹס), מהמאה ה-2.

¹⁴⁸ אברבנאל שמות יב ד"ה והלימוד השלישי: "עד שמפני עוצם החכמה שהיתה בחכמי ישראל בדבר הזה, הפליג בטלמיס היווני לשבח ולפאר מי שהמציא זה המחזור של י"ט שנה במלאכת העיבור אשר לבני ישראל, וכתב שזה יוכיח שהיתה ביניהם נבואה". ספר הברית (רבי פנחס אליהו הורביץ) ח"א מאמר ד פרק ג: "שבטלמיס היווני כתב שבח רב בהפלגה גדולה, לחשבון המחזור והמולד באי"ב תשצ"ג אשר בידינו, באומרו שמזה מוכח שהיה נבואה בישראל, ובני נביאים הם, ודבר זה קיבלו מאבותם הנביאים".

¹⁴⁹ אלמגסט, הספר החשוב ביותר של האסטרונומיה היוונית.

¹⁵⁰ למותר לציין שבכל כתביו לא מצינו שמזכיר את היהודים, את שבח חשבוניתיהם ואת הנבואה.

¹⁵¹ הארכתי בעניין זה בקונטרס "האם כללי הלוח העברי ניתנו מסיני? וכיצד טעות בסיפרא אחת שינתה תפיסה שלימה?"

ותלה חשבונות אלו בנבואה, ככל הנראה לא אירע¹⁵².

מעניין לעניין באותו עניין. הרעיון שהוזכר בראשונים ואחרונים רבים, שמקורן של כל החכמות בישראל ומהם הגיעו אל אומות העולם – אין לו על מה שיסמוך. המקורות הקדומים לרעיון זה אינם ברורים, ומאידך, כאשר מעיינים בשלבים השונים של התפתחותה של חכמת יוון, ובעמים אחרים בעולם העתיק, אין אפשרות לייחס זאת לישראל¹⁵³.

רבים כתבו שאריסטו קיבל בסוף ימיו את האמונה היהודית¹⁵⁴, ויש מי שאף

מקורות מלאים והוספות

¹⁵² גם לגבי אורך שנת החמה, דעת חז"ל לא היתה מדויקת מזו של היוונים. הערך הידוע לנו היום של שנת החמה הוא 365 ורבע יום פחות 11 דקות ו-14.22 שניות. בתלמוד מפורשת רק שיטת שמואל (עירובין נו ע"א) ששנת החמה היא 365 ורבע יום. תקופת רב אדא, שעל פי הנראה מקורה מאוחר יותר, היא 365 ורבע יום פחות כ-4 דקות ו-34.6 שניות.

היפרכוס היווני, מהמאה השנייה לפנה"ס, חישב ששנת החמה היא 365 ורבע פחות 4 דקות ו-48 שניות.

השיטה המדויקת ביותר בעולם העתיק היא שיטתם של בני המאה, זובחי אדם ממרכז אמריקה, שבמאה ה-5 לפנה"ס חישוב ששנת החמה היא 365 ורבע יום פחות 11 דקות ו-31.2 שניות. ערך זה מדויק משמעותית פי כמה וכמה מכל שאר השיטות בעולם העתיק. הארכתו בכל זה ופירטתי את השיטות השונות הרבות בעולם העתיק – בקונטרס "תירוץ חדש לקושיה עתיקה בעניין היחס שבין היקף המעגל לרוחבו", בנספח על תקופת שמואל. ומעניין לעניין באותו עניין, כאשר מלגלים על הלוח הלועזי, שהוצרך לדלג על 10 ימים (בשנת 1582, במעבר בין הלוח היוליאני ללוח הגרגוריאני), יש לזכור שחוסר הדיוק בלוח הישן היה זהה בדיוק לחוסר הדיוק שבתקופת שמואל. ואכן בזמננו קורה שתקופת שמואל (החלה ב-7 או ב-8 באפריל) נופלת לאחר ט"ו בניסן.

¹⁵³ הארכתו בעניין זה בקונטרס "מנא להו – מהו מקור חכמתם של אומות העולם ועיון בדעה שמייחסת את מקור חכמתם לעמנו".

¹⁵⁴ רשב"ץ בספרו מגן אבות (בהקדמה ד"ה ואחר): "ואריסטו היה מצווה לשמוע את כל דברי התורה דרך קבלה ולייסר הבאים לתת טעם לאזהרותיה ומצוותיה ולגזור במי שמלאו ליבו להקשות עליה".

בלשון זו ממש כתב גם רבי יוחנן אלימנו בספרו שער החשק (בהקדמה).

נשבע על כך¹⁵⁵. יש מי שהוסיף שאף נעשה גר צדק¹⁵⁶. אמנם מעשה זה אינו מסתבר¹⁵⁷. גדולי הראשונים שהביאו מדבריו לא שמעו על כך, והדבר הוזכר רק כאלף ושש מאות שנה לאחר מותו¹⁵⁸. להבדיל אלפי הבדלות, יש לברר

מקורות מלאים והוספות

¹⁵⁵ ר' יוסף אבן כספי בספר המוסר (הנקרא גם "יורה דעה", ונדפס גם בספר צוואות גאוני ישראל חלק א עמודים 146 והלאה) פרק יא: "ואני מעיד עלי שמיים וארץ כי אין אני מקטני חכמי הזמן, ואני נשבע בחי העולם כי אריסטו וחבריו ותלמידיו כולם מזהירים לשמור על כל מה שבתורה ובדברי הנביאים ובפרט להיזהר במעשיות (המצוות)... ואמר אריסטו אין הכוונה שתדע לבד אבל (אלא) שתדע ותעשה ותקבל ותאמין כל מה שבא בתורה האמיתית. ולא תעמיד מאוד לבקש טעמים וסיבות למצוותיה ואזהרותיה ולא תקשה לדבר שיונח בה, כי הנביאים ידעו הכל מאת אדון הכל ולא כן אנחנו הפילוסופים חכמי העיון... ולא נשאר על אלה הנכבדים חסידי אומות העולם תרעומת אחרי כל זה, ולכן אמרו רבותינו ז"ל עליהם שיש להם חלק לעוה"ב. והנה הקדמות הניח אריסטו מצד עיון הנפש, ואחר נכנע לאמונת החידוש כי בא בתורה מצד בעלי הנפש הנבואית שהיא למעלה מן העיונית, והכתוב אומר ומודה ועוזב ירוחם".

(כאן המקום להעיר שרבים יצאו נגד דעותיו של ר' יוסף אבן כספי, והאברבנאל (בפירושו למורה נבוכים ח"א פרק מב) כתב עליו "כמו שחשב המפרש כספי ברשעותו", אמנם במקומות רבים – גם בפירושו למורה נבוכים וגם בפירושו לתנ"ך – כן הביא מדבריו. וכן העיר על כך ר' שלמה פיישר בצפונות ח"ג עמוד סט אות ה, תחת הכותרת "אל תשכן באהליך עוולה". גם הרב מאוזן (הרב נאמן) בספרו דרכי העיון עמוד 22 לא נמנע מלהביא את דבריו.)

¹⁵⁶ רבי יוסף אבן שם טוב וחכם פרצילול, הובא בשלשלת הקבלה עמ' רמא: "אריסטו בסוף ימיו הודה על כל הנמצא כתוב בתורת משה ונעשה גר צדק".

¹⁵⁷ אגרת הרמב"ם לרבי שמואל אבן תיבון: "אמנם הספרים אשר זכרת לי שהם אצלך ועמך, מהם ספר התפוח [המספר שאריסטו חזר בו לפני מותו] וספר בית הזהב, כולם הזיות ורוחות והבלים. ואלה השני ספרים הם מכלל הספרים המיוחסים לאריסטו ואינם לו". מאור עיניים פרק כב: "אכן בואו [של אריסטו] אל דת האמת כדבריהם לא שמיצא לי ולא סבירא. ואם שגגה היא מאיתם האמנתי שיצאה להם..."

ארי נודהם פרק יב ד"ה וכמו, עמוד מא: "והיברו על זה ספר, נעתק ללשון הקודש, נקרא 'ספר התפוח', מספר ואומר שלעת מותו הודה [אריסטו] והכיר באלוקי האמיתי... עם היות ידוע לכל בן-שכל, הן מבני ישראל הן לא, כי כופר היה [אריסטו] בחידוש העולם והשאת הנפש, וכי ברשעו ובזדונו מת, ולא שב מפשעיו ומעוונותיו הרעות".

¹⁵⁸ הארכתי בזה בקונטרס "מנא להו – מהו מקור חכמתם של אומות העולם" בפרק טו.

את מזהימנותם של מעשים על הרמב"ם¹⁵⁹ ועוד¹⁶⁰ שכביכול חזרו בהם

מקורות מלאים והוספות

¹⁵⁹ מגדל עוז על הרמב"ם הל' יסודי התורה פ"א ה"א: "ולדעתי שר"מ ז"ל ידע בהם [בדברי קבלה] בסוף ימיו, שאני מעיד שראיתי בספרד ארץ מולדתנו כתוב במגלה של קלף ישן מיושן ומעושן לשון זה: 'אני משה ב"ר מימון כשירדתי לחדרי המרכבה בינתיים בעניין הקץ וכו', וקרובים היו דבריו לדברי המקובלים האמיתיים שרמזו רבינו הגדול הרמב"ן ז"ל בתחילת פירושו לתורה... וכמה דרכים יש לי לברר בשידע בנסתרות".

פירוש נחלת אבות (לאברבנאל) על מסכת אבות פ"ג מ"ז (ניו יורק תשי"ג עמוד רט): "וגם אני שמעתי שהרב הגדול המיומני כתב באגרת שלו אלה הדברים: 'בסוף ימי בא אלי אדם אחד ואמר לי דברים של טעם ואילולי שהייתי בסוף ימי ונתפשטו חיבוריי בעולם הייתי חוזר מדברים רבים שכתבתי בהם'. ואין ספק שדברי קבלה היו אשר שמע באחרית ימיו".

שם הגדולים (לחיד"א) מערכת גדולים אות מ ס"ק קנ: "ובספר מגדל עוז כתב בתחילתו שהרמב"ם בסוף ימיו עסק בקבלה, ולפי דברי הרב מהר"ח הנזכר יתכן שבסוף ימיו מה שעסק הוא בשימוש איזה שמות הקודש כנראה ממגילת סתרים שמייחסים אותה להרמב"ם והזכירה מהר"ם אלשקר סימן קי"ז".

מתוך אגרת "מגילת סתרים" שיוחסה לרמב"ם (הוזכרה בשו"ת מהר"ם אלשקר סי' קיז): "וכי ידעתיך אוהב חכמת הקבלה, ואמרך לה אחותי היא, והיא גם היא אמרה אחי הוא... כי רוב זמני הייתי נבון בחקירת הנמצאים לדעת תוכן אמיתתם כפי האפשר בחוק ההשגה האנושית יגעתי ומצאתי מקצת האמת אך באמונה לא מצאתי באמיתת הכולל מצד החקירה הפילוסופית ובדרכי מופתיהם... אלא שהם לא מצאו הדרכים מיוחדים בחקירת טבעית כללי הנמצאות וזולתי עמל שכלי אלא בדרכים הגיונות מטרידים את השכל ומבלבלים אותו אך אצל חכמת הקבלה אמיתת הדרכים מסוקלים מאבני המכשול נודעו בה בקלות הנמרץ כל מה שיפול תחת ההשגה האנושית ובדרך זה דרכו הנביאים והשיגו כל מה שהשיגו מהודעת העתידות ופעלו פעולות וזרות יוצאות מהמנהג הטבעי ומקצת דרכיהם לקחתי גם אני בידעתי טבעי הנמצאות ונודעו לי הספיקות העצומות שנסתפקתי בהם ונפתחו לפני כל דלתי המבוכות ונמסרו בידי מפתחות החכמה והביאור על כל נעלם ממני... דע לך אחי כפי מה שהתבאר בספרי חכמי הקבלה כי השמות האלקים הקדושים רבו מלספר ומורים כולם על מהות המלאכים והולכים מעלה אחר מעלה ומדריגה אחר מדריגה... והנה לך סידור שבעה שמות מפסוק הנזכר ושורה ראשונה מראשי תיבותיו והשנייה מסופי תיבותיו וניקודם כניקוד הכתוב לפנים ולאחור ואלו הם השמות: ול"ש וא"ם המ"ש הא"ע אח"א כא"א אאב"י יב"ם יכ"ל תנ"י מר"ל נת"ל לר"ה בל"ל. ודרך השתמשות בעניין זה ככה הוא: יתענה ביום ד' שהוא יום כוכב ומחלקו החכמה וידיעת נעלמות, וינהיג עצמו בתכלית הטהרה ובושת הפנים מכל הבריות ובלכתו לשכב בשעה ראשונה מהלילה ירחץ ראשו וכל בשרו במים וילבש חלוק ומכנסים טהורים ונקיים וישכב יחיד ויאמר הפסוק הנזכר בכוונה עצומה ובלב טהור וברוח נמוכה ואח"כ יזכור השמות הקדושים הנזכרים וליבו לשמים תמיד".

וכבר העירו שרבי אברהם בן הרמב"ם המשיך בדרכו של הרמב"ם ולא הזכיר בשום מקום שהרמב"ם חזר בו.

אגרות הרמב"ם בהוצאת הרב שילת ח"ב נספח ב אות ד עמוד תרצ"ו: "באופן כללי יש לומר שאגדות מסוג 'בסוף ימיו הרמב"ם חזר בו' – אינן מוסיפות כבוד לא לרמב"ם ולא לקבלה". ובספר השיחות בלשון הקודש (לרי"צ) חלק א (ת"ש-ת"א) עמוד מז (שבת חוהמ"פ ש"ת לייקוואוד) אות י כתב: "הסבא – אדמו"ר מהר"ש – באחד משיעורי הלימוד שלמד עם אבי במורה נבוכים, אמר שיש לו בקבלה רבי מרבי עד מורנו הבעל שם טוב נ"ע שהרמב"ם היה מקובל גדול, ומה שהרמב"ם נזהר מאוד שלא לגלות זאת אפילו ברמז כמו רש"י ז"ל, הרי זה

משיטותיהם בסוף ימיהם¹⁶¹.

מאידך, גם המעשה המפורסם, שמובא בעשרות ספרים בתקופתנו¹⁶², שכביכול אריסטו נתפס עושה מעשה מכוער, וכששאלוהו כיצד יתכן שאדם כמון עשה כך, השיב "עכשיו אינני אריסטו" – לא ידוע לגביו שום מקור קדום, לא במקורותינו ואף לא במקורות היסטוריים¹⁶³. יתכן שמקורה של

מקורות מלאים והוספות

מפני שאז היה זמן מסוכן לגלות ענייני קבלה אפילו ברמז.

¹⁶⁰ שם הגדולים (לחיד"א) מערכת גדולים אות י ס"ק יד (והובא גם במגן וצינה (לרבי יצחק אייזיק חבר) פרק יג, במלחמתו בדבר אמונת הגלגול): "מהר"ר יהודה אריה ממודינא... ראיתי ספר חיי יהודה בכ"י להרב הנזכר... שהוא בתחילה לא היה מאמין בגלגול. ויקר מקרה ששכנתו ילדה בן וכמעט בתוך חודש ללידתו חלה הילד בחולאים קשים שונים ולסוף שישה חדשים ללידתו הגיע קיצו והיה גוסס ושכנתו קראה להרב הנזכר שיאמר פסוקים ודברי תורה בצאת נפשו כמנהג המורים באיטליא, והוא הלך וראה הילד מצטמק ורע הוא גוסס, וקרא איזה מזמורים, והילד פתח עיניו ואמר 'שמע ישראל ה' אלוהינו ה' אחד' ויצאה נשמתו באחד והוא פלא. ומזהים שהוא והלאה האמין בגלגול כי עין בעין ראה ילד בן שישה חדשים חולה תדיר מצטמק ורע והוא אומר כגדול בביטוי שפתים פסוק שמע כולו בקול רם. ע"כ דבריו שראיתי בכ"י בספר הנזכר".

בספר "חיי יהודה" שבפנינו לא נזכר מעשה זה, ומאידך, התנגדותו ללימודי הקבלה ולאמונת הגלגול הרי היא מן המפורסמות. וכך כתב על כך המדפיס (אברהם כהנא) בסוף הקדמתו לספר זה (קיום תרעב, עמוד 8): "יש לשער אפוא שלא רק הקדמה בלבד עשה ר' יצחק מן הלוויים לאבטוביוגרפיא של זקנו, אלא שלא יכול למשול ברוחו והכניס גם תוספת משלו לתוך ספר זה... בין התוספות האלו היה מקום גם לסיפור על דבר אותו תינוק גוסס שקרא בקול רם פרשת שמע, והוא מיסודו של ר' יצחק מן הלוויים עצמו, שהיתה לו נטייה לדברי קבלה".

¹⁶¹ גם על הגר"א סופר שחזר בו מהתנגדותו לחסידות, והוא הכחיש זאת באגרתו (בסיוון תקנ"ו, בפולמוס השני נגד החסידות): "הנה שמעתי דבת רבים, קול ענות חרופין וגידופין אנכי שומע, שהכת אנשי רשע ובליעל, המכנים עצמם בשם חסידים, המתפרצים מפני אדונייהם לאביהם שבשמים, מתפארים וינאמו נאום, שאני חוזר בי מכל מה שאמרתי עליהם עד הנה, ושכעת אני מסכים לכל מעשיהם, וכי זו הדרך שלהם הדרך הישרה. ובדבר הזה המה מצודדים רבים מבני עמנו... ועל כי שאני חושש פן ואולי יהיו אנשים אשר יתנו מקום לדבריהם, גלל כן אני מודיע נאמנה, שחס ושלו לא יתלו בי בוקי סריקי, לא תהא כזאת בישראל. ועל משמרתי אעמודה כמאז כן עתה. ועל כל מי אשר בשם ישראל יכונה, ואשר נגע יראה ה' בלבבו, מוטל עליו להודפם ולרודפם בכל מיני רדיפות ולהכניעם עד מקום שיד ישראל מגעת".

¹⁶² ביניהם גם של רבנים מפורסמים.

¹⁶³ ככל הנראה, המקור המוקדם ביותר שהודפס מעשה זה, הוא בספר מוסר בשם יסודי הדעת (ר' משה רוזינשטיין, משגיח בישיבת לומז'ה), ח"ב, בולגריה תרצ"ח פרק כג עמוד לג: "כמו שיסופר על אריסטו שפעם אחת ראוהו תלמידיו במעשה מכוער, וכאשר שאלוהו היתכן כזאת לחכם כמוהו, השיב להם 'עתה אינני אריסטו'".

מעשיה זו במעשיה דומה, המספרת שאריסטו חשק באשת אלכסנדר מוקדון תלמידו וכו', והיא הודיעה הדבר לאלכסנדר, ובא אלכסנדר ומצא את אריסטו עמה בחדר באופן מבזה¹⁶⁴. סיפור זה, בגרסתו על אריסטו¹⁶⁵, הומצא ע"י נוצרים באירופה¹⁶⁶ כחלק ממלחמתם באריסטו¹⁶⁷, מעט לפני שהוזכר במקורות יהודיים¹⁶⁸.

התפארת ישראל הביא באריכות מעשה על משה רבינו, שעל פי צורת פניו היה נראה שהוא רע מעללים וכו', משום שכך היה טבעו מראשיתו אלא שבכח אמיץ כבש את טבעו וכו'¹⁶⁹. אחריו הביאו את מעשה זה בעוד

מקורות מלאים והוספות

¹⁶⁴ בספר מאירת עיניים לרבי יצחק ב"ר שמואל דמן עכו, פרשת וישלח ד"ה ואני, עמוד עז: "אריסטו" החכם הידוע, רבו של אליכסנדרוס, שחשק באשת אלכסנדר המלך תלמידו עד שתבעה שתישמע לו, אמרה לו: 'חכם כמון תובע דבר זה? ואיה חוכמתך ויראתך מאלוהיך?'. ולא האזין לדבריה והיה רודף אחריה יום יום, עד שאמרה לו 'אם תרצה שאשמע לך לעשות רצונך ולמלאות בקשתך תעשה אתה בתחילה רצוני ובקשתי', אמר לה 'ומה בקשתך?', אמרה לו 'שנקבע זה המעשה ליום נועד, ובאותו יום שנדע בביור שהמלך אלכסנדר יצא לצוד, ניכנס אני ואתה בחדר, ואתה תלך על ארבע כמו סוס ואני ארכב עליך כאילו אני רוכבת על הפרדה, ותלך על ארבע ואני רוכבת פעם או ב' פעמים על פני כל החדר, ואח"כ אעשה רצונך', והודה ושמח.

ויהי בלילה ותאמר אל אישה אלכסנדר, 'דע באמת כי כזה וכזה דיבר עימי הרב שלך, שהוא איש האלוהים בעיניך, ורודף אחרי יום יום עד שהודיתי לו ועשינו הסכמה זאת'. ויהיה כאשר שמע דבריה ויקצוף המלך מאוד וחמתו בערה בו, ויהיה כאשר הגיע יום הנועד לעשות הסכמתם, רכב המלך עם פרשיו ללכת השדה לצוד כמנהגו, ואח"כ שב הוא לבדו בעניין שלא ירגיש בו שום אדם, ונכנס בחדר ונחבא שם.

והנה אריסטו' והמלכה נכנסו בחדר, וכרע אריסטו' והיה הולך על ארבע והמלכה רוכבת עליו, והיה הולך בזה החדר מפה ומפה פעמים רבות, והנה אלכסנדר יצא, וכאשר ראהו אריסטו' נפלו פניו ורצה המלך להתז את ראשו... ככל אותו ועשה לו צרות רבות וייסורי קשין".

¹⁶⁵ קודם לכן היו מעשים דומים אצל המוסלמים והיהודים, אך שם לא מוזכר אריסטו.

¹⁶⁶ הסיפור מופיע בגרמנית וצרפתית בתחילת המאה ה'13. יתכן שממציא הסיפור הוא כומר צרפתי בשם ז'אק דה ויטרי.

¹⁶⁷ ובפילוסופיה בכלל.

¹⁶⁸ הארכתי בזה בקונטרס "מנא להו – מהו מקור חכמתם של אומות העולם" בפרק טו.

¹⁶⁹ תפארת ישראל יכין קידושין פ"ד מ"ד אות עז: "שכשהוציא משה רבינו ע"ה את ישראל ממצרים... התעורר מלך ערביי אחד וישלח צייר מובחר לצייר תמונת המנהיג הגדול הזה ולהביאו אליו, וילך הצייר ויציר תמונתו ויביאהו לפני המלך, וישלח שוב המלך ויביא ויאסף יחדיו כל חכמי חרשים אשר לו, ושאל להם לפשוט על פי פרצוף פניו של משה כפי המצויר, לדעת תכונת טבעו ומידותיו, ובמה כוחו גדול, וישיבו כל החכמים יחדיו אל המלך ויאמרו, אם נשפט על פי ציור קלסתר פניו של האיש הזה המפורסם לגדול, נאמר לאדונינו כי הוא רע מעללים, בגאות וחמדת הממון ובשרירות הלב, ובכל חסרונות שבעולם שיגנו נפש אדם המעלה...

מקומות. המעשה המקורי סופר על אריסטו¹⁷⁰, ואכן השיטה מקובצת הביא את סיפור זה על "חכם אחד"¹⁷¹.

קב הישר כתב¹⁷² ששמע מעשה נפלא, שבנו של הרמב"ן המיר את דתו, ולבסוף נודע שאינו בנו האמיתי, אלא נולד מכך שאשתו נאנסה ע"י שר אחד, שכל מי שהמיר את דתו אינו מזרע ישראל¹⁷³. והביאו את דבריו

מקורות מלאים והוספות

ויען משה איש אלוקים ויאמר, לא כן, גם הצייר, גם חכמך, נפלאים הם בידיעתם וחכמתם, אולם דע לך, כי לולי הייתי בטבע באמת כפי ששמעת ממידותי, לא טוב אנוכי מכול עץ יבש, כי גם ממנו נמנעו ונחשכו כל חסרונות האדם, ואם כן, הכי בעבור זה אהיה יקר בעיני אלוקים ואדם, אמנם כן ידידי, לא אבוש לומר לך, כי כל החסרונות אשר שפטו עלי חכמך, כולם קשורים בי בטבע, ואפשר עוד יותר מאשר שפטו חכמך, ואני בכח אמיץ הנה התחזקתי ורדיתי וכבשתי אותם, עד אשר קניתי לי היפוכם לטבע שני, ולכן ובעבור זה יקרתי והתכבדתי בשמים ממעל ובארץ מתחת.

¹⁷⁰ שו"ת בני בני ח"ד חלק המאמרים מאמר ד הערה 3: "בתפארת ישראל בסוף משניות קידושין אות סז שהביא באהדה סיפור מוזר על משה רבינו, ומאז התברר שמקור הסיפור היה סיפור הגויים אודות אריסטו".

¹⁷¹ שיטה מקובצת נדרים לב ע"ב ד"ה שתי עיניים: "מעשה בחכם אחד שלח דמות פרצוף לחכם אחר שהיה מכיר בדמות הפרצוף. נטמן מפני מביעתותיה דהוא פרצוף לסוף שאל לו למה נטמן ממנו וענה אותו הפרצוף מאדם רע שאין [כ]דמותו חמדן ונואף וליסטים ואין להביט אליו. והמביאו נתיירא מלשוב אל אדניו עד ששלח אליו שלא יירא ממנו ושאל לו כל העניין. ואמר לו כל מה ששמע ולכן יראתי לשוב אליך. אמר בוודאי אין חכם כמו אותו בעל הפרצוף שמן הכל אמר אמת שיצרי מגרה בי ומסית אותי לעשות כל זאת אבל החכמה שבי מונעת אותי מכל זה. והחכמה תעז לזכר לחכם להדריכו בדרכי ישר. הרא"ם ז"ל".

¹⁷² בחלק מההוצאות מעשה זה הושמט.

¹⁷³ קב הישר (ר' צבי הירש קאידנובר) סי' פא: "ולכן נ"ל דמחמת זה כתוב בתורה 'כרחם אב על בנים' ולמה לא כתיב כרחם האם על בנים? כי טבע הזכר אשר הוא אוהב את בנו הוא מייסרהו כמ"ש הכתוב 'חושך שבטו שונא בנו ואוהבו שיחרו מוסר', כי כל איש אשר ייסר את בנו הוא אוהב לבנו כמו שהאריך במד"ר פ' שמות ע"ש, משא"כ האישה היא רכת לב ואינה רוצה שהאב יכה את בנו או המלמד ובעוד שתינוק קטן אימו נותנת לו כל חפצו וכל משאלות לבו, ואח"כ כשיגדל הנער הוא מבקש לימודו ואח"כ יוצא לתרבות רעה והכל הוא בגרמא דאישה.

וראיה, שמעתי מעשה נפלא שהרמב"ן ז"ל כתב בספרו דרוש אחד ואמר: 'כל בר ישראל שהמיר דתו ועובד איזה ע"ז מן האומות אזי צריך לידע שאותו הבן אינו מזרע ישראל הוא, כי בוודאי הוא מזרע האומות או בן תמורה, ולא היו ימים מועטים עד שהמיר בן אחד מבני הרמב"ן את דתו, ואז שלח האפיפיור אחר הרמב"ן ואמר ראה הדרוש שלך שנדפס מקרוב ועתה נכשל זרעך בדברך.

ואז הלך הרב הרמב"ן ז"ל לביתו סר וזעף, וכשבא לביתו היה יושב ובוכה על הארץ והיה מסגף בסיגופים גדולים והיה יותר מצער על הדרוש שהדפיס יותר מצער בנו שהמיר דתו, ולא היה אוכל ושותה כמה ימים.

עד שבאה אשתו אליו והיתה מדברת על ליבו שלא יהיה בצער, כי פעם אחת היתה הולכת

בספרים רבים, גם של גדולי ישראל¹⁷⁴. מעשה זה נזכר לראשונה כארבע מאות שנה לאחר מותו של הרמב"ן, וכבר עוררו¹⁷⁵ שפרטי מעשה זה אינם מתיישבים עם המציאות הידועה לנו¹⁷⁶, ומאידך, מעשיות דומות סופרו בגרסאות שונות ובתקופות שונות¹⁷⁷. מלבד שיש לדון בעצם הכלל שמי שהמיר את דתו בוודאי אינו מזרע ישראל, שקשה להתאימו עם המציאות בכל הדורות.

המעשים על כך ששיחקו בסביבון בשעת גזירת היוונים שלא ללמוד תורה¹⁷⁸, אינם אלא טעם שנתחדש בתקופה מאוחרת למנהג המשחק בסביבון. אך על פי כל הידוע לנו, משחק זה החל בגרמניה בתחילת תקופת

מקורות מלאים והוספות

לבית הטבילה שהיה רחוק מביתה כשהיה לילה היתה רוצה לילך לבית בעלה אז ראה שר אחד את הוד יפיה וציווה השר לעבדיו שייקחו האישה לביתו והיה השר אונס אותה וממנו התעברה ואם לא תאמינו לי הרי יש אצבע שלו עדיין בידי שגרסתי בשיני את האצבע שלו, וכששמע הרב הרמב"ן ז"ל את דברי אשתו אז קם מהארץ והיה שמח שמחה גדולה ואמר לאשתו נחמתני.

אז תיכף אור כגבר חלציו וחלץ להאפיפיור וסיפר לו דברים האלה, ותיכף שלח האפיפיור לאותו השר ובא אליו והיה על ידו בית היד שקורין הענטשי"ן [כפפה] וציווה האפיפיור להסיר ההענטשי"ן מעל ידו ולא רצה השר. ואז ציווה האפיפיור לעבדיו להסיר בית היד שקורין הענטשי"ן בחזקה מעל ידו אז ראה האפיפיור שחסר אצבע אחד מידי, ושאל אותו מה טיבה של אצבע זו. אז הודה השר שפעם אחת היה אונס אשת איש אחת מבני ישראל והיתה האישה גורסת את אצבעו בשיניה.

אז אמר הרמב"ן 'וראה שהתורה שלנו היא אמת ודברי חכמים ודברי ה' הן אמת'. על כן מן המעשה הזה נלמד שהכל תלוי באשה כי לפעמים יש אדם רשע ויש לו אישה צנועה יהיו לו בנים טובים צדיקים וישרים, ולפעמים יש אדם צדיק ויש לו אישה רעה ויש לו בנים רשעים. על כן צריכה כל אישה לראות להדריך את בניה בדרך טובים ולא לחוס על בניה כשהמלמד או בעלה מכה את בנה...".

¹⁷⁴ ביניהם: שער אלחנן (ר' אלחנן וסרמן) סי' ק עמוד תרלד, שו"ת משנה הלכות (לרב מנשה קליין, "האדמו"ר מאונגוואר") חלק ט סימן שיא נתיב ב.

¹⁷⁵ המאמר "של מי הילד הזה" (בן ציון פישלר).

¹⁷⁶ לרמב"ן היו ארבעה בנים (חוץ מהבנות), ובשום מקור נוסף לא מוזכר שאחד מהם המיר את דתו. ככל הנראה לא היתה אפשרות שהרמב"ן פגש את האפיפיור.

¹⁷⁷ מעשיות דומות לגבי יועץ המלך במרוקו, כפר בתימן, הבעל שם טוב נסיך פולני וכומר.

¹⁷⁸ אוצר כל מנהגי ישורון סי' יט אות ד: "הילדים משחקים בחנוכה במשחק גלגלן (דריידיל) [סביבון]. הטעם, כי גזרו שלא ללמוד תורה, כמו שאנו אומרים בעל הניסים 'להשכיחם תורתך'... והיתה הגזירה שלא יתאספו במקום אחד אגודות אגודות, מצאו חכמים בעת הגזירה עצה נפלאה בזה שעשו משחק הדריידיל להראות את אויביהם אם ייקצאו".

האחרונים¹⁷⁹, כמשחק קובייה של ילדים, ותפקידן המקורי של האותיות שעל פיאותיו הוא לקבוע את סכום הזכייה או ההפסד¹⁸⁰.

ומעניין לעניין באותו עניין. בעניין המעשה שעיקר נס חנוכה נעשה על ידי יהודית¹⁸¹, ביתו של יוחנן כהן גדול, שכרתה את ראשו של מלך יוון¹⁸², כבר העירו שמדובר בעירוב של שתי תקופות שונות, שאמנם היוונים גזרו על האישה הנישאת שתיבעל להגמון תחילה, אך הנס שנעשה על ידי יהודית אירע מאות שנים קודם לכן, בגלות בית ראשון¹⁸³, כפי שמפורש בספר יהודית, שיהודית כרתה את ראשו של הולופרנש¹⁸⁴, ראש שרי צבאיו

מקורות מלאים והוספות

¹⁷⁹ במאה ה' 16.

¹⁸⁰ נ – נישט, הפסד.

ג – גאנץ, הכל, זכייה.

ה – האלב – חצי.

ש – שטעל איין, הוספת מטבע לקופה.

¹⁸¹ תוספות מגילה ד ע"א ד"ה שאף: "פירש רשב"ם שעיקר הנס היה על ידן בפורים על ידי אסתר בחנוכה על ידי יהודית".

וכן בריטב"א שם ובחידושי הר"ן שם.

רמ"א אורח חיים סי' תרע ב: "יש אומרים שיש לאכול גבינה בחנוכה לפי שהנס נעשה בחלב שהאכילה יהודית את האויב (כל בו ור"ן)".

¹⁸² ספר בלבו סי' מד ד"ה בכ"ה בבסליו: "ויש מפרשים שעל ידי אישה אירע להם הנס הגדול ההוא ושמה יהודית כמו שמפורש באגדה בת היתה ליוחנן כהן גדול והיתה יפת תואר מאוד ואמר המלך יוון שתשכב עמו והאכילתו תבשיל של גבינה כדי שיצמא וישתה לרוב וישתכר וישכב וירדם ויהי לה כן וישכב וירדם ותיקח חרבו ותכתה ראשו ותביאהו לירושלים וכראות החיל כי מת גיבורם וינוסו".

¹⁸³ מור וקציעה סי' תרע ד"ה ובייחוד לנשים: "ואת זו מצאתי אחרי כותבי לבעל ט"ז ז"ל (ס"ק ב) שעשה ג"כ סמוכות לסברת הטור מאותו מנהג של ביטול מלאכה דר"ח. והוא ז"ל הוסיף לומר שנס חנוכה כמו כן נעשה ע"י הנשים. וזה דבר בדוי (אף על פי שכתבו כן קצת מפרשים) כי באמת אין שייכות כלל לנשים בנס חנוכה יותר מן האנשים. לא אמרו רז"ל, אלא שאף הן היו באותו הנס, וזה כפירש"י ז"ל, שהיוונים גזרו על האישה הנשאת, שתבעל להגמון תחילה (שגזירותם הרעות היו כוללות לנשים כמו לאנשים) לא שהן הנה היו סבה וגורם לנס, כנודע מספר מלחמות החשמונאים, ומדברי היוסיפון (גם הפייטן האשכנזי ביוצר דשבת חנוכה ערבב מעשה שני ניסים מתחלפים, ורחוקים מאוד בזמניהם זה מזה, ולא קרב זה אל זה, אם לא שנאמר שרצה לתת זיכרון גם לנס יהודית, שאירע בזמן קדמון, בימי גלות בית ראשון, ולא מצא לו מקום מיוחד, וצירפו לנס חנוכה, כמ"ש בס"ד בהגהות היוצרות)".

¹⁸⁴ ספר יהודית פרק יג: "ותיגש אל העמוד אשר בראש המיטה ותיקח את חרב הלופרנש מעליו. ותשלח את ידה ותיקחהו בציצית ראשו ותאמר יי אלוהים חזקני נא ואמצני אך הפעם. ותך בחוזקה פעמיים על צווארו ותכרות את ראשו ותגל נבלתו מעל המיטה ותיקח היריעה מעל העמוד ותצא. ותיתן את ראש הלופרנש לאמתה ותצווה לתתו אל השק".

ומשנהו של נבוכדנצר¹⁸⁵. אכן נראה כי ספר יהודית המקורי לא היה נפוץ אצל היהודים בתקופת הראשונים. ובאחד המפרשים מצינו את עירוב זה במפורש, שלדבריו המעשה נעשה על ידי יהודית, ביתו של יוחנן כהן גדול, ואלפורנס¹⁸⁶. ויש מי שיצא בחריפות נגד טענה זו, שמכחישה את דברי הראשונים¹⁸⁷.

גם העירוב בדרשות רבות לחנוכה בין מלחמות החשמונאים לבין המלחמה נגד הפילוסופיה היוונית וכפירתו של אריסטו, הוא עירוב בין תקופות ותפיסות שונות. גזירות אנטיוכוס, שכנגדם מרדו מתתיהו ובניו, היו על השבת והמילה, ועל גזירות להקים במות לאלילים ולהקריב בשר חזיר¹⁸⁸. בכל ספר חשמונאים לא מוזכרת הפילוסופיה היוונית, ולא מוזכר שמו של אריסטו כלל. המלחמה נגד הפילוסופיה היוונית פרצה בתקופת הראשונים¹⁸⁹. אריסטו לא האמין בהקמת במות לאלילים, אלא בבורא שאינו עוסק במעשי בני האדם, ושאל לא ברא את העולם, שהוא, לדעתו, קדמון כמו הבורא עצמו¹⁹⁰.

מקורות מלאים והוספות

¹⁸⁵ ספר יהודית פרק ב: "ויהי בשנת שמונה עשרה למלכו [של נבוכדנצר]... ויקרא לראש שרי צבאיו ולמשנהו להלפורנס".

¹⁸⁶ שלטי הגיבורים על המרדכי שבת פרק במה מדליקין רמז תנו אות ג: "שעל ידי אישה בא להם הנס, על ידי יהודית כמו שמפורש וכו', והיתה בת יוחנן כהן גדול, והיתה (יפה) [יפת] תואר מאוד, ומארה לאלפורנס שתשכב עמו... וחתכה ראשו...".

¹⁸⁷ נימוקי אורח חיים סוף סי' תר"ע ד"ה והנה: "והנה ראיתי במור וקציעה... ולא ראה או לא ידע כי לא לבד על הט"ז הוא חולק בזה, אלא מכחיש דברי רבותינו הראשונים ז"ל אשר מפיהן אנו חיים ובאמונת דבריהם אנו קיימים, הלוא המה המפורש בפירוש הרשב"ם ותוס'... ובאמת אין לנו אלא דברי רבותינו הראשונים והפוסקים ז"ל ובאמונת אומן ביאורם נראה אור עד נכון היום ב"ב זי"ע בכל ענייננו".

¹⁸⁸ חשמונאים (הנקרא גם: מקבים) חלק א פרק א אותיות מד"מ: "וישלח המלך ספרים ביד הרצים אל ירושלים ולכל ערי יהודה, ויצוו ללכת בדרכי גויי הארץ. לבלתי הקריב עוד עולה ומנחה בקודש, ולבלתי הסך נסך לה', ולהפר את השבתות ואת המועדים. לחלל את המקדש ואת הכוהנים, ולהקים במות ובתים לאלילים, ולהקריב בשר חזיר וכל בהמה טמאה. ויצווה לבלתי המול להם כל זכר, ולשקץ את נפשותם בכל דבר פיגול, להעבירם מחוקות אלוקים ולשנות את דרכם. וכל איש אשר ימרה את פי המלך, מות יומת".

שם פרק ב אות א: "בימים ההם היה כהן בישראל ושמו מתתיהו בן יוחנן בן שמעון מבני יהויריב בירושלים והוא יושב בהר מודעית...".

¹⁸⁹ שו"ת הרשב"א ח"א סי' תטו, תטז, תיז.

¹⁹⁰ חזרי מאמר א אות א: "ואמר לו הפילוסוף: אין אצל הבורא לא רצון ולא שנאה, כי הוא נעלה מכל החפצים ומכל הכוונות. כי הכונה מורה על חסרון המכון, וכי השלמת כוונתו שלמות לו, ובעוד שלא תשלם הוא חסר. וכן הוא נעלה אצל הפילוסופים מידיעת חלקי

המעשה המפורסם בשני אחים שכל אחד מהם ביקש לתת מתבואתו לאחיו, ובזכות מעשה זה נבנה באותו מקום בית המקדש¹⁹¹ – אין לו מקור קדום. הוא הופיע אצל היהודים והערבים בתקופה האחרונה בלבד¹⁹².

יש להעיר שהיו שערערו על המקובל בפי העולם שיום ל"ג בעומר הוא יום פטירתו של רשב"י, ותלו זאת בטעות סופר¹⁹³, והעירו שאין אף שמץ ראיה

מקורות מלאים והוספות

הדברים, מפני שהם משתנים עם העיתים, ואין בידיעת הבורא שנוי. והוא אינו יודע אותך, כל שכן שידע כוונתך ומעשיך, וכל שכן שישמע תפילתך ויראה תנועותיך. ואם יאמרו הפילוסופים שהוא בראך, הם אומרים זה על דרך העברה, מפני שהוא עילת העילות בבריאת כל נברא, לא מפני שהוא בכוונה מאתו. ולא ברא מעולם אדם, כי העולם קדמון ולא סר האדם נולד מאדם שקדמו.

מורה נבוכים חלק ב פרק יג: "וההשקפה השלישית היא השקפת אריסטו ותלמידיו ומפרשי ספריו... אמר [אריסטו] ואף על פי שלא אמרו בלשון זה, אבל המושג מהשקפתו, כי מן הנמנע לדעתו שישתנה לה' רצון או יתחדש לו חפץ. ושכל המציאות הזו כפי שהיא, ה' המציאה ברצונו, אבל לא פעלה אחר העדר. וכשם שמן הנמנע הוא שיעדר האלוה או תשתנה עצמותו, כך חושב הוא שמן הנמנע שישתנה לו חפץ או יתחדש לו רצון. ולכן חיובי שיהא המצוי הזה כולו כפי שהוא עתה, כך היה מקדם קדמתו, וכך יהיה עדי עד".

¹⁹¹ הובא בספר מקוה ישראל (לר' ישראל קושטא) סי' עט, ואחריו בעוד ספרים רבים עד דורנו: "שנים רבות לפני בנין בית המקדש היו דרים על מקום בית המקדש שני אחים אשר חיו באהבה ואחוה עצומה לימים קיבלו שדה בירושלם מאביהם וחילקוהו ביניהם שווה בשווה בכור האחים היה חשוק בנים ואילו אחיו הצעיר נתברך במשפחה ברוכה. באחת הלילות נדדה שנת הבכור והתחיל לחשוב על אחיו הצעיר אשר עובד בזיעת אפיו לכלכל את משפחתו העניפה נתעוררו בקרבו רגשי אשמה היתכן שהוא בתור אדם בודד יקח בתבואה היוצאת משדה שירשו מאביהם שווה בשווה עם אחיו שיש לו משפחה גדולה מייד ירד ממיטתו והעביר חלק גדול מתבואתו לחלקו של אחיו הצעיר כאשר גמר לעשות דבר זה חזר למיטתו ושינתו ערבה לו.

אך גם לאחיו הצעיר קרה כדבר הזה ששנתו נדדה בלילה ההוא והתחיל לחשוב על אחיו הבכור שלא זכה לחקים משפחה ועוד מעט יגיעו ימי הזקנה ומי ישתדל לפרנסו ולבוא לעזרתו לכן החליט שחלק גדול מהתבואה מגיע לאחיו הבכור בכדי שיוכל לחסוך לימי זקנתו ירד באמצע הלילה ולקח חלק גדול מתבואתו ובהשקט העבירם לחלק השדה אשר לאחיו הבכור.

בבוקר יצאו שניהם אל השדה ומה מאוד השתוממו לראות שאין שום שינוי ביכר בשדותיהם ולשניהם יש אותה כמות שהיתה להם אתמול לפני שהלכו לישון לא הבינו מה קרה כאן בלילה השני שוב החליטו כל אחד להעביר מתבואתו לחלק אחיו אך הפעם נפגשו שניהם בעת פעולתם ונפלו אחד על צווארי השני ובכו בכיה מתוך שמחה עצומה באהבה גדולה האהבה העצומה הזאת שהיתה בין שני האחים עוררה רעש גדול בשמים ואז הוחלט בשמים שבמקום זה יבנה בית המקדש".

¹⁹² מהמאה ה-19. אריכות בכך בספר "ממקור ישראל וישמעאל – יהדות ואיסלאם באספקלריית הפולקלור" (חיים שוארצבום) פרק 9 (עמודים 103-110).

¹⁹³ מראית העין (לחיד"א) בליקוטים שבסופו, לסימן תצג ד"ה ומ"ש: "ומ"ש בברכי יוסף בסימן

שהוא יום פטירתו, ולא נרמז כן בדורות שלפני האר"י¹⁹⁴.

המעשה שלמלכות בית דוד היה מגן בעל שישה קצוות, שמכונה בתקופתנו "מגן דוד", נזכר לראשונה בתקופת האחרונים¹⁹⁵. ומאידך היו שכתבו שעל מגניהם של חיילי בית דוד היתה צורת המנורה¹⁹⁶. המנהג לרשום צורה זו מעל בתי כנסת נזכר בתקופת הראשונים¹⁹⁷. הצורה נתפרסמה בסמל יהודי, ככל הנראה, בפראג במאה הארבע עשרה¹⁹⁸. וכבר כתב האגרות משה שאין לנו מקור לצורה זו, אלא שיש בזה ענין להזכיר שהשי"ת מלך למעלה ולמטה ולכל ד' רוחות השמיים, וכן הוסיף שהשייכות לדוד אינה ברורה¹⁹⁹.

מקורות מלאים והוספות

זה, דיש מי שכתב דפטירת רשב"י ע"ה ז"ע בל"ג לעומר, כן כתב בפרי עץ חיים. אך כבר נודע דבנוסחאות כתבי האר"י ז"ל היה ערבוב וטעות סופר, והנוסחא האמיתית היא נוסחת השמונה שערים שסידר הרב מהר"ש ויטאל ז"ל, בנו של רבינו מהרח"ו ז"ל... והיא שמחת רשב"י... והוא האריך בזה, ולא בא בפיו לומר שהוא פטירת רשב"י ע"ה.

¹⁹⁴ תורה בציון (הרב בן ציון מוצפי) עמ' קפ"ז "אמנם מקובל בפי העולם כי יום ל"ג בעומר הוא יום פטירת הרשב"י ע"ה, וכן מובא ומורגל בלשון הפוסקים האחרונים. אבל באמת שאין אף שמץ ראייה שהוא יום פטירתו, ולא ציינו לכך שום מקור מוסמך, ולא חקרו מאין ומהיכן נולדה שמועה זו, ובפרט שלא נרמז כן בדברי רבינו האריז"ל ובדורות שלפניהם כלל".

¹⁹⁵ ספר ארץ החיים (רבי אברהם חיים כהן) על תהילים יח: "מגיני – כי הנה היה חילוק בין מגיני מלכי ישראל למלכות בית דוד. כי למלכי ישראל היה מגן בעל שלושה קצוות, כזה... [צורת משולש], ולמלכות בית דוד היה של שישה קצוות, להורות שיש לה אחיזה במידת מלכות וקבל שפע מן שישה קצוות ודוד הוא השביעי, כזה [צורת מגן דוד]".

¹⁹⁶ מדבר קדמות (החיד"א) מערכת ד אות כב: "דוד הע"ה הראהו הקדוש ברוך הוא ברוח הקדש מזמור למנצח בנגינות מזמור שיר אלוקים יחננו וכו' כתוב על טס של זהב מופז עשוי בצורת מנורה, וכן הראה אותו למשה רבינו ע"ה.

והיה דוד הע"ה נושא זה המזמור כתוב ומצוייר וחקוק במגיניו בטס של זהב כצורת מנורה כשהיה יוצא למלחמה והיה מכויין סודו והיה נוצח אותם ואויביו נופלים לפניו.

קונטרס מנורת זהב כ"י מועתק מכ"י הרב מהר"ר חיים באכנר זלה"ה בעל אור חדש על דיני ברכות והעיד הרב מהר"ח הנז' שהוא העתיקו מכתבת יד הקדש של הגאון מהרש"ל ז"ל ושם כתוב סודות ונפלאות הרמוזות במזמור הנזכר.

¹⁹⁷ ילקוט יוסף תפילה א סימן צ הערה מו: "הנה הראשון שהזכיר בספרו את המנהג לרשום צורת מגן דוד מעל בית כנסת, הוא בספר אשכול הכופר (שחי במאה הי"ב), על פי ספרי הקבלה, כי שש הקצוות מרמזים על ארבע פינות העולם על הארץ ועל השמיים".

¹⁹⁸ כאשר יהודי פראג בחרו את סמל זה לדגלם.

¹⁹⁹ שו"ת אגרות משה אורח חיים חלק ג סימן טו: "בדבר הפרוכת שיש עליו צורת מגן דוד אם יש בזה איזה חשש.

הנה כפי שידוע זה מאות בשנים שעשו ציור מגן דוד על פרכות ועל מעילים ומטפחות ולא היה מי שיערער על זה. ואף שאין לנו מקור צורת המגן דוד אין בזה שום קפידא. וגם יש בזה ענין להזכיר שהשי"ת מלך למעלה ולמטה ולכל ד' רוחות השמיים. ושייכות שם דוד לא

אחרי הודיענו את כל זאת, יש לעיין במעשה שמסופר על המשגיח רבי ירוחם²⁰⁰ ממיר, שבנסיעתו ברכבת נפלה כפתו מן החלון, ומייד השליך אף את חברתה, על מנת שהמוצא יוכל להנות משתייה²⁰¹. והואיל ומעשה דומה פורסם על מנהיג הודי²⁰² בן אותה תקופה, איננו יודעים אי זה יכשר, הזה או זה, ואם שניהם כאחד טובים.

לגבי סיפורי צדיקים, למרות חשיבותם ליראת שמיים, יש לדקדק היטב מי מהם ממקורות נאמנים²⁰³, שכן התגברו הכוזבים, ומדפיסים ספרים מלאים שקרים, גם בדברים שהם נגד התורה, ואף בדברים המביאים לידי צחוק²⁰⁴, וחלקם²⁰⁵ אף חוברו במקורם על ידי סופרים שרחוקים מתורה על מנת ללעוג

מקורות מלאים והוספות

ידוע, ואולי הוא סימן לדוד שבטח במלחמותיו על השי"ת שהוא מלך למעלה ולמטה ובכל רוחות השמים שלכן לא היה ירא ממלכי בשר ודם ומחילוליהם כציווי התורה. אבל בכל אופן אף אם הוא בלא טעם איני רואה בדבר שעשו כן זה מאות בשנים קודם שהיו כת הציונים בעולם כלל ולא היו מינים וכופרים בבתי כנסיות כלל, שיהיה בזה חשש איסור ואף לא משום מעשה לא טוב".

²⁰⁰ ליבוביץ.

²⁰¹ ספר "החזק במוסר" (מר' דורון דוד גולד) עמוד קכה הערה ב (וכן בספר "יקרה מפנינים" (מר' חנוך ביטון) עמ' רמד): "עוד סופר על תגובה מהירה וספונטנית אצל רבי ירוחם ממיר זצ"ל, שפעם אחת נסע ברכבת ובאה הרוח והעיפה כפפה אחת שלו דרך החלון, תיכף ומייד השליך רבי ירוחם מן החלון את הכפפה השנייה כדי שלכל הפחות המוצא יוכל ליהנות מן הכפפות".

²⁰² מְהֻטָּמָה גנדי, שבעלייתו לרכבת נפל סנדלו האחד והוא השליך את השני, מאותו הטעם.

²⁰³ דברי יואל (הרב יואל טייטלבוים, "האדמו"ר מסאטמר") חלק ד פרשת תרומה סוף ד"ה ועתה, עמוד רנג: "הן היום אין הדבר כן, אלא גם בדברי אגדה צריך לדעת מבטן מי יצאו הדברים, כי בדברי אגדה יש לחשוש ביותר פן מלוכשים בהם דברי מינות וכפירה, ואפילו סיפורי מעשיות בעלמא צריך לדעת מקורם".

²⁰⁴ ברכה משולשת (לר' צבי מושקוביץ), מתוך הסכמתו של הרב יוסף שוורץ (מחבר שו"ת גנוי יוסף ועוד) לספר: "אולם בעבודה כזו [של ליקוט סיפורי צדיקים] צריכים להיות נזהר שלא להביא עניינים המביאים לידי צחוק מכאיב ולתלות בוקי סריקי בקדושי עליון ח"ו ולהכחיש עי"ז האמונה האמיתית... כאשר האריך בזה בלהבת קודש בספר ד"ת ח"ב (אות ע"ח) וז"ל: אמת כי סיפורי מעשי הצדיקים האמיתיים הם גורמים ליראת שמיים ומסוגלים לכל דבר, אבל לעומת זה התגברו הכוזבים ומדפיסים ספרים מלאים שקרים, והמה מבלי ומחריבי עולם בדברים כאלו שהם כנגד התורה, ומביאים את האנשים לחשוב מחשבות פיגול ח"ו, ולכן אקווה כי מעלת כבודו נ"י בוודאי ידקדק היטב בעבודתו וידפיס רק ממקורים נאמנים".

²⁰⁵ מהמעשים המכונים "סיפורים חסידיים".

לשומרי המצוות²⁰⁶.

גם מעשים שנתפרסמו בדורות האחרונים הופרכו.

המעשה שהוזכר בספרי מוסר רבים בתקופתנו, אודות הברון רוטשילד²⁰⁷, שלמרות כל עושרו העצום מת ברעב כאשר ננעל בתוך הכספת שלו, ויש שהוסיפו שכתב בדמו על הקיר "גם המיליונר רוטשילד מת ברעב"²⁰⁸, ויש שאף הוסיפו שעד היום נמצא הכיתוב הנ"ל במוזיאון בלונדון²⁰⁹ – אינו נכון²¹⁰, שכן הברון נפטר מסיבוכי זיקנה²¹¹, ואף התפללו על בריאותו בזמן מחלתו²¹². אמנם קשה לברר על מי מבית רוטשילד סופר המעשה המקורי,

מקורות מלאים והוספות

²⁰⁶ אמונה ברורה (לרב ראובן פירמן) פרק א סעיף 6 עמוד 43.

²⁰⁷ אברהם בנימין אדמונד ג'יימס דה רוטשילד, המכונה "הנדיב הידוע" ו"אבי היישוב".

²⁰⁸ או נוסח דומה.

²⁰⁹ נתיבי אור (ר' ניסים יגן) מועדים עמ' קמב, סיפורים מחכימים (ר' משה הלל קלצקין), בתחילת הקונטרס ד"ה "גאוה בעושר".

²¹⁰ הסתייגות מסוימת ממעשה זה מופיעה בקובץ אור ישראל מונסי ניו יורק, גיליון נז עמוד רנב: "בסיפורי העם של הדורות האחרונים השתרשה אגדה נוספת שאין עימנו יודע עד כמה היא נכונה... אגדה זו מספרת על אחד העשירים לבית רוטשילד אשר היה תמיד מתגאה בעושרו ואומר שמרוב עושרו ועוצם רכושו מובטח הוא שלא ימות מרעב... וכך עברו כמה ימים עד שנפח את נשמתו ברעב".

²¹¹ עיתון "ידיעות עיריית תל אביב" מתאריך תשרי-חשוון תרצ"ה אוקטובר (בפועל העיתון יצא לאור מעט לאחר סיום חודש אוקטובר, שכן הברון נפטר ב-2 בנובמבר) 1934 עמוד 6: "בימיו האחרונים נגזז מאור עיניו של הברון, אך כל יתר חושי עמדו בו ומרכז מחשבותיו היה, כמו תמיד, ארץ ישראל... שישה שבועות קודם מותו חלה וסבל מחולשת הלב שהלכה וגברה בשבוע האחרון... ביום ו', כ"ד חשוון, ביקש הברון לטלגרף לראש רבני ארץ ישראל הרב קוק, שיתפלל לשלומו. ובאותו יום בצהריים גוע בשקט ובלי ייסורים". העיתון היהודי "ג'ויש דיילי בולטין" מתאריך 4 לנובמבר 1934: "אדמונד דה רוטשילד, 89, הנדבן המפורסם, מייסד המושבות היהודיות המודרניות הראשונות בפלסטין, שנודע בחיבה למיליוני יהודים בכל העולם כ'ברון', מת כאן היום בביתו... בשעה 11:30. המוות יוחס על ידי הרופאים המטפלים לסיבוכי זיקנה".

²¹² עיתון "דבר" כ"ה חשוון תרצ"ה, 3 בנובמבר 1934 (מוצאי שבת): "הנדיב הידוע" חולה קשה. מפאריס נתקבלה טלגרמה, שהנדיב הידוע בארון אדמונד רוטשילד חולה קשה. הרב קוק קיבל טלגרמה, שמבקשים להתפלל לשלומו של הבארון [בפועל, הברון נפטר כבר יום לפני כן, אך הידיעה על כך התעכבה].

עיתון "דואר היום" כ"ו חשוון תרצ"ה, 4 בנובמבר 1934: "עם קבלת הידיעה הראשונה בירושלים, ביום השישי בשעות הבוקר, על דבר מחלתו הקשה של 'הנדיב הידוע' בארון אדמונד די רוטשילד, הוכרזו מטעם הרבנות הראשית תפילות בציבור בשלומו ליד הכותל המערבי ובבתי הכנסת השונים בעיר. בשעה מאוחרת יותר נתקבלה הטלגרמה על מותו...".

כיוון שהמספרים הרבים של מעשיה זו הביאו גרסאות רבות לכך²¹³, עובדה תמוהה בפני עצמה. אמנם לא מצאנו למעשיה זו שום מקור אף לא לגבי אחד ממשפחה זו. ובכלל מעשיה זו נדפסה עשרות שנים לאחר מותו של אותו אדם, יהיה מי שיהיה²¹⁴. לגבי מי שהוסיפו גם שרוטשילד טען בכל עסקה מוצלחת²¹⁵ בזיחיות הדעת²¹⁶ שוודאי לא ימות ברעב²¹⁷, וערער בזה על יכולתו של הקב"ה²¹⁸, והיה עליו להבין שבכל יום ויום נתנו לו משמייס מחדש²¹⁹ – אפשר שקרובים דבריהם למה שאמרו חז"ל, אם לא כדבריו,

מקורות מלאים והוספות

²¹³ ברוב המקורות המעשה סופר על "הברון רוטשילד" סתם, הוא אברהם בנימין אדמונד גיימס דה רוטשילד, המכונה "הנדיב הידוע" ו"אבי היישוב".

אוצר פתגמים ושיחות ח"ב (ספר זה הודפס גם תחת השם "לקט מאוצר החסידות") עמוד 68 (ר' יחזקאל ברנדסדורפר): "הברון רוטשילד מווינה", הוא סלומון (שלמה) מאיר פון רוטשילד, בנו של מייסד השושלת, וסבו של הברון הידוע.

הר ציון חלק ד עמוד 282: מאיר אנשיל רוטשילד, מייסד השושלת.

שערים פרשת כי תישא תשנ"ג עמוד 22: קרל רוטשילד, בנו של מייסד השושלת.

²¹⁴ המקור הקדום ביותר שהודפס הוא ככל הנראה בספר "סאנוק – ספר זיכרון לקהילת סאנוק והסביבה" (נדפס בשנת תש"ל), עמ' 250: "הלילה הפולני קלט את הכל... המנגינות... שיר הערש... הזמר... ועל רוטשילד הגווע מרעב בין כל אוצרותיו לאחר שהגיה מאחוריו את הדלת בטעות ושוב לא יכול לצאת".

²¹⁵ שערים פרשת תישא תשנ"ג עמוד 22: "בכל פעם שהיה קרל [רוטשילד] מסיים עסקה מוצלחת היה חוכך ידיו בהנאה גלויה ואומר: כבר הבטחתי את עצמי מפני מיתה ברעב".

²¹⁶ שבילי המידות והערכים עמוד 313 (מאת ר' חנן לוי): "ידוע הסיפור של אחד מעשרי בית רוטשילד שאמר בזיחיות הדעת כי הוא לעולם לא ימות מרעב".

²¹⁷ שערי תפילה עמוד קכא: "וידוע המעשה באחד העשרים לבית רוטשילד, שאמר שה' יכול להמית אותו בכל מיני מיתות, אבל מרעב הוא ודאי לא ימות, שכן בעושרו הגדול יוכל תמיד להשיג מזון, וסופו היה שננעל בתוך כספת מלאה אוצרות ומת מרעב כשרכשו העצום לידו ואין עוזר לו".

²¹⁸ סיפורים מחכימים (ר' משה הלל קלצקין), בתחילת הקונטרס ד"ה "גאוה בעושר": "בטרם מותו כתב על הקיר בדם שהוציא מידו 'אני ערערת על יכולתו של ה' להמיתני ברעב'".

²¹⁹ לקט רשימות בענייני חינוך לנער (ממין המשגיח דלייקווד רבינו נתן מאיר וואכטפריגל): "המעשה המפורסם על רוטשילד. המשגיח הזכיר את המעשה המפורסם אודות אחד העשרים למשפחת רוטשילד שהיה רגיל לומר 'מתוך רעב אני כבר לא ימות, בזה אני בטוח כבר'. וסוף דבר היה שהוא נסגר בתוך החדר עם הארון הגדול שבנה לשמור כספו וכשראה שקרב קיצו הוא פתח את הדוריד וכתב עם דם על הקיר 'אני רוטשילד שטענתי כל ימי מתוך רעב אני כבר לא אמות – עליו נגזרה הגזירה למות מתוך רעב'. זה הכתב האחרון שמצאו ממנו.

אמר המשגיח, צריך להבין פשוט שבכל יום ויום נתנו לו מחדש, ובאותו יום נחתם שלא יקבל. יכול להיות רוטשילד ויכול להיות אדם אחר, אין שום הבדל, כל אחד זוכה מחדש בכל יום ויום".

אתה מוציא לעז על אותו צדיק²²⁰.

שמועות רבות נפוצו על כך שהנאצים ייצרו סבון מגופות של יהודים. חשוב להדגיש שמקורן של שמועות אלו כבר בשנות השואה עצמן. בכמה מקומות נטמנו סבונים כאלה ואף הוצבו על גביהם מצבות. שמועות אלו נדפסו²²¹, הוזכרו בקינות²²², ואף נידונו שאלות הלכתיות על כך²²³. כל חוקרי השואה²²⁴ הפריכו את טענות אלו מטעמים רבים, בין השאר ע"י בדיקות מעבדה²²⁵. לדבריהם, שורשיהן של שמועות אלו בבדיות שהפיצו האנגלים על הגרמנים במלחמת העולם הראשונה, בבדיות שהפיצו הנאצים עצמם על מנת לאמלל את היהודים, בפיענוח שגוי של ראשי תיבות שנחקקו על סבונים²²⁶, ואף בניסיונות בודדים שערכו הנאצים לייצור סבון שכזה, אמנם לא מיהודים. גם שימושם של הנאצים בשיני זהב ובשערם של ההרוגים תרם לאמונה שאכן הם מסוגלים לכך. למרות זאת, היו ניצולים שהמשיכו להאמין בשמועות אלו בכל ליבם.

רבים אף ערערו על מהימנותו של המעשה בתשעים ושלוש הבנות מגטו קרקוב שנטלו סם המוות כדי לשמור על צניעותן מפני חיילים גרמנים. גם

מקורות מלאים והוספות

²²⁰ שבת צו ע"ב – צו ע"א: "תנו רבנן: מקושש זה צלופחד... דברי רבי עקיבא. אמר לו רבי יהודה בן בתירא: עקיבא, בין כך ובין כך אתה עתיד ליתן את הדין. אם כדברך, התורה כיסתה ואתה מגלה אותו, ואם לאו – אתה מוציא לעז על אותו צדיק... כיוצא בדבר אתה אומר: ויחר אף ה' בם וילך, מלמד שאף אהרן נצטרע, דברי רבי עקיבא. אמר לו רבי יהודה בן בתירא: עקיבא, בין כך ובין כך אתה עתיד ליתן את הדין. אם כדברך – התורה כסתה ואתה מגלה אותו, ואם לאו – אתה מוציא לעז על אותו צדיק".

²²¹ בספרים ובעיתונים.

²²² בקינה לזכר השואה "אלי אלי נפשי בכי": "ערטילי גוף, עם חתיכת בורית מגוף, הכניסום הבליעל עם אלנטיות. זלעפה אחזתני, זיעת מוות הציקתני, בראותם מושלכים ערמות בערמות".

²²³ שו"ת פסקי עזריאל בשאלות הזמן סי' לו, שו"ת ציץ אליעזר ח"ח סי' לה. וכן הוזכר בשו"ת מנחת יצחק ח"א סי' א' אות טז, סי' בט אות ג.

²²⁴ בכללם גם חוקרי "יד ושם".

²²⁵ ובדרכם של שקרים ובדיות – גם אם מאמיניהם ומפיצייהם עושים זאת בתום לב – שהם משמשים נשק ביד שונאי ישראל, שטוענים "מדהאי ליתא, האי נמי ליתא".

²²⁶ שפוענחו בטעות כ"שומן יהודי טהור", כאשר משמעותם המקורית היא "המרכז הלאומי לאספקה תעשייתית של שומן".

מעשה זה נדפס בספרים²²⁷, בקינות²²⁸ ועוד²²⁹.

כללו של דבר, הואיל וכבר כתבו ראשונים ואחרונים על חשיבותם של דברי ימי עם ישראל ומעשי הדורות שעברו²³⁰, והואיל ובדורנו מלאה הארץ דעה, ונתרבו מקורות הידע, ובנקל לברר מקורותיהם של מעשים שונים, הרי שעלינו לברר אחר מקורותיהם ולברורם. וכדרכם של חכמים לשאול "מנא לך", ו"מנא הני מילי", ולא כדרכו של מי שמאמין לכל דבר.

ומעניין לשים לב שלגבי רבים מהמעשים הנ"ל, התמיהות העולות מהם בולטות מאוד, ואעפ"כ, רבים החזיקו מהם. וכבר כתב הרמב"ם שרוב העולם טועים בכך שמאמינים לכל דבר שנמצא כתוב בספרים, וכל שכן אם הוא

מקורות מלאים והוספות

²²⁷ מעשה זה הובא בספר "מעמד האשה בעם ישראל" (ר' ב. קנובלביץ, שנת תשל"ח) עמוד 76, בספר "בדרכי פולין האבלות" (ר' אברהם מרדכי אלטר, שנת תשמ"ז) ח"ב עמוד 375, ביתר אריכות ופירוט בספר "היא תתהלל" (ר' א. אברהם, שנת תשנ"ה) עמודים 31–39 ובספרים נוספים.

²²⁸ בקינה לזכר השואה "אלי אלי נפשי בכי": "עלי בנות אשר עולפו, רעיות בנפשן שלחו ידן, צ"ג הטהורות יחדיו נספו, ולא חולל תום כבודך".

²²⁹ בזמנו נקבע יום זיכרון לזכר תשעים ושלוש הבנות בבתי הספר "בית יעקב". בכמה מקומות בארץ אף נקראו רחובות על שם "צ"ג הבנות".

²³⁰ ספר העיונים והדיונים (לר' משה אבן עזרא) עמ' 51 ד"ה וכאשר: "וכאשר גזר עלינו ה' את הגלות השנייה הזאת אשר אנחנו בה קרנו אותו דבר בדיוק בשתי האומות רומי וערב אשר רובנו יושבים בקרבם ודבקה בקודמינו ובאבותינו ז"ל הרשלנות, לא – כי החטא, שלא דאגו להחזיק בשפתם ולהקפיד על עבריותם ולא השכילו ללשוש את לשונם ולערוך את קורותיהם ולזכור את תולדותיהם ומסורותיהם. ומן הראוי היה שלא ישליכו דברים כאלה אחרי אונם ואחרי גוים. הלא ראו ואין משיב ואין טוען נגדם, שכל האומות התאמצו לכתוב את דברי ימיהם ולהצטיין בהם, וכתבי קדשנו הרבו באמרות הנכבד שבאומרים כתב זאת זכרון... והצורך מעורר לכתוב את דברי הימים על ספר וללמדם לבאים אחרי היוצאים כמאמר הספר והודעתם לבניך ולבני בניך... ומלכינו אשר מלכו כתבו את דברי ימיהם בכתוב הלא הם כתובים על ספר דברי הימים".

ספר יוחסין (לר' אברהם זכות) מאמר שישי ד"ה וגם: "וכן דברי הימים למלכי ישראל שאינו מצוי אצלנו ובעבור שאלו הסיפורים ינחמו הלב ויכניסו יראת השם בלב (השומע) היו קורין בליל כיפור לפני כהן גדול בדברי הימים ובאיוב ודניאל ועזרא, ורש"י פירש (יומא פרק א' דף י"ח ד"ה באיוב ועזרא) דברים המושכים את הלב לשמחו וכל השומעים ואין שינה חוטפתו, והרמב"ם ז"ל פירש שיש בהם ספורים וחשבונות לזמנים שעברו ישעשעו הנפש ולא יתנמנם, וכן למדו מזה כל מלכי האומות לכתוב כמו אחשוורוש שכתב מה שהצילו מרדכי, ואין צריך לומר עוד ריבוי התועלת שיש בזה, ולכן חיברתי זה עם ספר הקדושים ספר יוחסין שחברתי להודיע בו חכמי ישראל הקדושים שצריך לזה הספר כל העניינים שעברו מהיצירה, וכן ההפרש שיש בינינו ובין ספרי דברי הימים ומה שיש לתבן מן הבר כבר כתבתי זה בכאן".

בספרים קדמונים²³¹, ובאמת עצם היות הדבר כתוב אינו ראיה אמיתית²³².

וכן צווח האדמו"ר מסאטמר, על שחסרי תבונה מתחשבים עם סיפורי מעשיות, שרובם ככולם שקרים וכזבים, ואם השקרים נכתבו אח"כ בספר, סוברים שהוא כספר תורה²³³.

בני אדום

אף לגבי ייחוסם של הרומאים והנוצרים לבני אדום²³⁴, והגדרת חורבן בית המקדש השני והגלות האחרונה כ"גלות אדום", כבר עוררו שישנם קשיים רבים. שהרי האדומים היו אומה קטנה שמקומה היה בקרבת ארץ ישראל²³⁵, ואף סייעו לקנאים למרוד ברומאים באותו מרד שהביא לחורבן בית שני²³⁶,

מקורות מלאים והוספות

²³¹ איגרת הרמב"ם אל חכמי מונטפלייר על גזירת הכוכבים ד"ה וכן: "וכן צריכים אתם לידע, שכבר חיברו הטיפשים אלפי ספרים, וכמה אנשים גדולים בשנים – לא בחכמה – איבדו כל ימיהם בלמידת אותם ספרים, ודימו שאותם ההבלים הם חכמות גדולות, ועלה על ליבם שהם חכמים גדולים, מפני שידעו החכמות ההן.

שהדבר שטועים בו רוב העולם, או הכל, מלבד אנשים יחידים, השרידים אשר ה' קורא, הוא דבר שאני מודיע לכם, והוא החולי הגדול והרעה החולה: שכל הדברים שימצאו כתובים בספרים, יעלה על ליבו בתחילה שהם אמת. וכל שכן אם יהיו הספרים קדמונים. ואם התעסקו אנשים רבים באותם ספרים, ונשאו ונתנו בהם, מייד יקפוץ דעתו של נמחר לומר שאלו דברי חכמה. ויאמר בליבו: וכי לשקר עשה עט סופרים, ובחינם נשאו ונתנו אלו באלה הדברים?".

²³² איגרת תימן פרק ג: "ומה שראוי לך לדעת, שהדברים האלה (אסטרולוגיה) וכיוצא בהם – שווה וכוז. ולא יהיו לך לראיה לפי שתמצאם כתובים בספרים, שהמכזב, כמו שהוא מכזב בלשונו מכזב בקולמוסו, ואין זה נמנע עליו. והכסילים הבורים הם שיעשו אצלם לראיה אמיתית הדבר בהיותו כתוב".

²³³ ויואל משה סוף חלק א (סי' קפה ד"ה וכבר): "וכבר הבאתי שדורנו, הדור של עיקבא דמשיחא, הוא הדור של שכחת התורה שאמרו חז"ל. ודרך הבעש"ט הק' נשתכח לגמרי מהדור וכל מי שרוצה ליטול את השם להנאתו ולטובתו אומר זה דרך הבעש"ט כחפצו ורצונו. וחסרי תבונה מתחשבים עם סיפורי מעשיות שרובם ככולם שקרים וכזבים ומשתנים מפה אל פה בשינויים מן הקצה אל הקצה, ואם אלו השקרים נכתבו אח"כ בספר סוברים שהיא ספר תורה. וכבר כתב הרמב"ם ז"ל באגרת תימן על איזה עניין שחלק עליו ז"ל: שראוי לך לדעת שהדברים האלה וכיוצא בהם שווה וכוז ולא יהי' לך לראי' לפי שתמצאם כתובים בספרים, שהמכזב כמו שהוא מכזב בלשונו, מכזב בקולמוסו, ואין זה נמנע עליו, עכ"ל".

²³⁴ וממילא לעשיו, שאליו מתייחס אדום כמפורש במקרא בכמה וכמה מקומות (והראשון שבהם, בראשית כה ל: "ויאמר עשו אל יעקב, הלעיטני נא מן האדום האדום הזה... על כן קרא שמו אדום").

²³⁵ במדבר כ יד"ז: "וישלח משה מלאכים מקדש אל מלך אדום, כה אמר אחיך ישראל... נעברה נא בארצך...".

²³⁶ אבן עזרא בראשית כז מ (שיובא במלואו לקמן): "גם בימי אגריפס כאשר נלכדה ירושלים,

ואינם האומה שהגלתנו²³⁷.

על מנת לבאר את מקורו של ייחוס זה העלו כמה אפשרויות: האבן עזרא ביאר שראשוני הנוצרים היו האדומים, ולאחר מכן כאשר רומא קיבלה את דת זו, דבק בה כינוי זה²³⁸. הרב הרצוג ערער על הסבר זה²³⁹, והביא כמה אפשרויות אחרות²⁴⁰: הדבר נובע מכך שהורדוס, שמלך ביהודה מטעם הרומאים, היה אדומי, וכאשר היה מסוכן לתקוף בגלוי את רומא, דיברו כנגד אדום או עשיו, והתכוונו לרומאים²⁴¹. הנבואות על יחסי ישראל ואדום

מקורות מלאים והוספות

באו גדודי אדום לעזור ליהודה.

תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים (יוסף בן מתתיהו) ספר ד פרק ד סעיפים א-ב: "וראשי הקנאים היו... וכשמוע האנשים האלה [ראשי הקנאים] על דבר הסכנה... על כן גמרו אומר לקרוא את האדומים לעזרה... ראשי האדומים נבהלו מאוד... נאסף המון האדומים, כי כולם חגרו את חרבותיהם להילחם בעד חירות עיר הקודש. כעשרים אלף איש חוברו במערכה ועלו על ירושלים, ובראשם ארבעת שרי צבאותיהם...".

²³⁷ אבן עזרא בראשית כז מ: "וישנים שלא הקיצו משנת האיולות יחשבו, כי אנחנו בגלות אדום, ולא כן הדבר, רק אדום היה תחת יד יהודה, וכן כתוב ויפשע אדום מתחת יד יהודה (מ"ב ח, כב). גם יואב הכרית כל זכר באדום (מ"א יא, טז). ובעבור שהי' תחת יד יהודה שמחו ביום אידינו והי' אומרים לבבליים ערו ערו עד היסוד בה (תה' קלו, ז). ויותר היה קשה על ישראל החרפה שהיה אדום מחרף אותם, מרעתם. וכן טעם שישי ושמיחי בת אדום (איכה ד, כא), ג"כ אל תשמח לבני יהודה (עובדיה א, יב), גם בימי הורקנוס הזקן שמם שומרי ירושלים, והכניסם בברית מילה. גם בימי אגריפס כאשר נלכדה ירושלים באו גדודי אדום לעזור ליהודה. ואומה שהגלתנו הוא מזרע כיתים וכן אמר המתרגם וצים מיד כיתים (במד' כד, כד), והיא מלכות יוון בעצמה כאשר פי' בס' דניאל".

הרב הרצוג בספרו "יהדות חוק ומוסר", במאמר "רומא בתלמוד ובמדרש" עמוד 143: "תופעה לא ברורה ומפתיעה היא הזיהוי הרווח של רומא עם אדום".

²³⁸ אבן עזרא בראשית כז מ (בהמשך דבריו שם): "והי' אנשים מתי מספר, שהאמינו באמונה חדשה, וכאשר האמינו בימי קוסטנטין שחידש כל הדת וכוונתו לקונסטנטינוס הראשון, המכונה קונסטנטינוס הגדול, קיטר של הקיסרות הרומאית המערבית, שקיבל את הנצרות כדת של האימפריה הרומית ולא הי' בעולם שישמרו התורה החדשה חוץ מאדומיים. ג"כ יקראו היום אנשי מצרים ושבא וארץ עילם ישמעאלים, ואין בהם מי שהוא, מזרע ישמעאלים כי אם מתי מעט".

²³⁹ בספרו "יהדות חוק ומוסר", במאמר "רומא בתלמוד ובמדרש" עמוד 144: "השערה אחרת מצויה בכתביהם של מספר חכמי ישראל. לדבריהם הזיהוי הבעייתי נובע מן ההנחה... למרות שמעולם לא הוכחה) שהנוצרים הראשונים גויסו בעיקר מבין האדומים... ואולם תיאוריה זו מתנגשת בין השאר עם העובדה שכבר רבי ישמעאל מתייחס לזיהוי רומא עם אדום כדבר המובן מאליו, למרות שבימי היתה הנצרות רחוקה מאוד מלשלוט בעולם הרומאי".

²⁴⁰ שיתכן ששולבו יחד, כדבריו בהמשך שם, כדלקמן.

²⁴¹ שם עמודים 143-144: "הדעה הרווחת היא שמשוואה זו נולדה בעת שמלך הורדוס, איש

לעתיד לבוא נראות כמתאימות יותר לרומא הענקית מאשר לאדומים שהיו עם קטן וזניח, והסיקו מכך שגרעין העם הרומאי נולד ממקורות אדומיים²⁴². ע"פ היסוד שמעשי אבות סימן לבנים, חיפשו שורש למעצמה האדירה בדברי ימיהם של האבות²⁴³.

ובכלל הקדים²⁴⁴, שכל מי שמצפה למצוא התאמה בין דברי בעלי האגדה לבין המקורות ההיסטוריים, אינו אלא טועה, שכן חכמי ישראל לא התעניינו בעניינים אלה בדיוק ההיסטורי²⁴⁵, אלא במשימה נשגבה יותר, והיא חיזוק ליבו של העם²⁴⁶.

פרטי המעשים

גם לגבי מעשים שאכן אירעו, לא נוכל לדעת את פרטיהם, שכן מצוי מאוד

מקורות מלאים והוספות

מושחת ומרושע ממוצא אדומי, על יהודה... כך ברבות הימים זוהתה השושלת האדומית השנואה עם מקור תמיכתה החזק, רומא. כאשר היה מסוכן לתקוף את רומא בגלוי, היו מטיפי בית הכנסת נושאים את דברם נגד אדום או עשוי, כאשר כוונתם האמיתית היתה לאימפריה הרומית".

²⁴² הרב הרצוג שם עמוד 145: "ייתכן שבעיני בעלי האגדה, נראו כמה פיסקות בספרי הנביאים, העוסקות ביחסי ישראל-אדום לעתיד לבוא, כמתאימות יותר לרומא הענקית מאשר לאדומים שבצדק נראו להם כעם קטן וזניח אשר מזמן הוטמע בתוך העם היהודי. מכאן הגיעו למסקנה שגרעין של העם הרומי נולד כנראה ממקורות אדומיים".

²⁴³ הרב הרצוג שם עמוד 145: "ייתכן כמו כן שתהליך זיהוי רומא עם אדום הסתייע באחד מעקרונותיה המבולבלים של האגדה 'מעשי אבות סימן לבנים'... בהמשך למגמה זו תרו הדרשנים אחר אב טיפוס עבור רומא. הייתכן שאותה מעצמה אדירה ששיחקה בעבר, ושעדיין שיחקה תפקיד כה חשוב בהיסטוריה הישראלית, לא נצפתה כלל בדברי הנבואה בדברי ימיהם של האבות, ושל יעקב במיוחד? עשוי אבי אדום נראה להם כעונה להפליא על הצרכים... ייתכן מוצאו האדומי של הורדוס תרם גם הוא לתהליך הזה".

²⁴⁴ ונראה שכן יסיק כל מי שיעמיק במקורות היסטוריים מבוססים.

²⁴⁵ רעיון זה גם מסביר את התערובת באגדות החורבן (גיטין נו ע"א – נח ע"א) בין חורבן בית ראשון, בית שני, מרד בר כוזבא.

²⁴⁶ הרב הרצוג שם עמוד 139: "כל מי שנכנס למחקר זה כאשר מקננת בליבו התקווה לגלות שבעלי האגדה כיוונו לתוצאות מחקריהם של חכמים כמו ניבוהר, מומסן, ניטשה, שווגלר או דורוי – מתחיל את דרכו בנתיב הלא נכון. ניתוח המקורות הרומיים העתיקים, בדיקה ביקורתית של דברי ימייה הקדומים של רומא וחקירת הארכיאולוגיה הרומית – כל אלה לא עניינו במיוחד את מורי ישראל ודרשניו... משמיתם היתה נשגבה יותר מאשר העלאת עברה הרחוק מתהום הנשייה... להנשים אומץ ותקווה לתוך לב המון עמם המסכן, הרדוף והרצוף, להרימו מתוך ההווה העצוב והמדכא, ולהגביהו לרמותיו הנשגבות של העתיד הנבואי – אלה היו ממשיותיו המרכזיות של הדרשן. ואכן עמדו נואמי בית הכנסת היטב בשליחותם ההיסטורית המקודשת".

שאותו מעשה מובא בכמה מקורות – התלמוד הבבלי, הירושלמי ומדרשים שונים – בשינויי פרטים רבים ואף מהותיים. ואיננו יודעים אי זה יכשר הזה או זה.

מעשים הסותרים את השכל

מצינו בין בגאונים בין בראשונים ובין באחרונים, שדחו מעשים שסופרו לפנייהם ולא האמינו בהם, כיוון שהמעשים הללו נסתרים מן השכל.

רב האי גאון לא האמין במעשה שסיפרו שרב נטרונאי בא בקפיצת הדרך, וחתם שכללו של דבר, פתי יאמין לכל דבר²⁴⁷.

המעשה שילד לא שמע שום לשון מיום לידתו, והחל לדבר מעצמו בלשון הקודש²⁴⁸ כיוון שהיא מוטבעת בטבע האדם²⁴⁹ – כבר היו מן הראשונים ומן האחרונים ואף מן המקובלים שדחו רעיון זה מן הניסיון ומן ההיקש²⁵⁰, ואפילו אם תשמע שמלך אחד בחן זה ומצאו כן, אין בדבר זה לא טעם ולא

מקורות מלאים והוספות

²⁴⁷ תשובות רב האי גאון שנדפסו בספר טעם זקנים (לר' אליעזר אשכנזי), תשובה א (עמודים נה ע"ב – נו ע"ב) וכן בתשובות הגאונים החדשות סי' קטו: "מה שכתבנו אליכם בעבור דברי הבאי שכתבתם אלינו כבר, 'כי יש כמה שמות שיעשה בהם מעשים גדולים שלא יתכן לאדם לעשותם אלא בדרך אות או מופת', והשבני כי אלו וכיוצא בהם דברים בטלים... והמסורת שזכרתם כי ביד אנשי (צרפת) (אספמיא) בעבור מר רב נטרונאי ז"ל (שבא אליהם בקפיצת הדרך), שמא אדם רמאי נזדמן להם ואמר 'אני נטרונאי'... וכבר שמענו על אנשים כאשר שמעתם, והרבה חקרנו ושמענו מאבותינו ואבות אבותינו שחקרו על זאת ושמנו לב לחקור ולבדוק ולא ראו אמיתת דבר זה. ואשר הגידו לכם כי היום נח מזעפו (ע"י כתיבת שם), וכי ממיתין את האדם שמפילין עליו חרס חדש כאשר אמרתם, חרוק הוא מאוד. וכללו של דבר, פתי יאמין לכל דבר".

²⁴⁸ מעבר יבוק (רבי אהרן ברכיה ממודינה), שפתי רננות, מאמר ג, פרק מג, ד"ה ונחזור (מהדורת אמסטרדם תצב קמד ע"א): "וכבר נודע ממעשה אשר אירע כי ילד אשר לא ישמע לדבר בשום לשון, תחילת דיבורו יהיה בלשון הקודש, כי בעל הטבע שהוא אלוקים בגימטריא טב"ע, הטביע כן בעולמו בסוד אותיות תורתו שבה נסתכל וברא העולם".

²⁴⁹ בניין יהושע על אבות דרבי נתן פרק לז ד"ה ומספרין בלשון הקודש: "נאמר בשם הרמב"ם וכבר העירו שלא ידוע מקור לכך ברמב"ם] אם לא נדבר בתינוק הנולד שבעה שנים שום דיבור, כאשר יגדיל ידבר מאליו לשון הקודש, שהתולדה הוא מבטן".

²⁵⁰ איגרת תשובתו של רבי זרחיה בן שאלתיאל לרבי הלל מפירא (נדפסה באוצר נחמד חלק ב, וויען תרי"ז) עמודים 135-136: "ועוד אמרת... כי אם היה הילד זמן גדול עומד בין אילמים או בין אנשים ואומנות דוממות... הלשון שיתחיל בו יהיה לשון הקודש בלא ספק, בעבור שהוא היה הראשון וניתן לאדם הראשון בטבע... מה שאמרת שלשון הקודש ניתן לאדם הראשון בטבע הוא שקר בדוי... שידבר האדם (זולתו) (זולת) אלו הכלים [שמיעה ולימוד] זה מבואר מאוד שהוא דבר נמנע, וזה לפי הניסיון ולפי ההיקש, אשר שניהם יבטלו זה המציאות שמצאת אתה וכל חלושי הדעת... מי שגדל בין אומנות דוממות... יהיו נובחין ככלבים".

ריח²⁵¹, והם דברים תמוהים²⁵², ואדם שאינו שומע דיבורים לא יכול לדבר כלל²⁵³ או שינבח ככלב²⁵⁴.

השמש ומגן סירב להאמין במעשייה בילד²⁵⁵ שידע את כל התורה כולה, וביאר שלא חייבים להאמין בכל מה שהוא נגד השכל²⁵⁶.

מקורות מלאים והוספות

²⁵¹ מפתח רעיון (רבי אברהם אבולעפיה, מראשוני המקובלים), מהדורת תשס"ב, עמודים כג' כד': "שידמה מדמה שאם יונח הנער באי נגזר בין אלמים שיגדלוהו שידבר מעצמו לשון הקודש – כי זה הדבר אין בו לא טעם ולא ריח. ואפילו אם תשמע שמלך אחד בחן זה ומצאו כן... כי כל אלה הדברים והדומים להם הם טובים מאוד לאומרים לפני עמי הארץ ולפני הנשים הזקנות ולפני הנערים בעלי הדמיון החזק אשר לא ידעו ולא יבינו בחשכה יתהלכו... ואין זה אצלי חכמה לטעון טענות נבוכות כדי להעלות דבר מהדברים, כי בהימצא שקרות בטענות ההן יפחת הדבר מאוד מהלבבות תחת היותו מתעלה, ותתהפך הכוונה בו".

²⁵² שו"ת מים חיים (הרב יוסף משאש) אורח חיים חלק א סימן נד: "מקור לשון עברי. לחכם הנ"ל. עוד כתבת, כי דרש חז' גלילאה במחנכם קדוש, כי לשון עברי, הוא מוטבע בטבע האדם, שאם לא נשמיע לילד שום דיבור, מיום צאתו מרחם, עד שיתחזק בו כח הדבור, אזי ידבר מאיליו בשפה עברית צחה, ושאלת להודיעך דעתי בזה, אם אמת הדבר. תשובה. דע ידידי, כי דבר זה נמצא כתוב על ספר שהולידו איזה תמימים, אוהבי הבלים... וגם הרמב"ם ז"ל בס' המורה ח"ב פרק ל' כתב, שהלשונות אינם טבעיות, ע"ש. וגם בספר המבאר להרופא והחוקר הנשגב כמוהרי"ם פייבוש ז"ל, סוף דף 2, הביא הדעת הנ"ל, והרבה עליה שחוק... וא"כ שרי ליה מריה לההוא גלילאה שדרש ברבים דברים תמוהים כאלה, אשר ההמון יכזבו בזה אף מימיו הנאמנים, דרך עונשו של בדאי וכו'".

²⁵³ איילת השחר (הרב שטיינמן) בראשית ב כג: "והבניין יהושע באבות דר"נ פל"ז מביא בשם הרמב"ם שאם לא נדבר בתינוק הנולד ז' שנים שום דיבור, כאשר יגדל ידבר מאיליו לה"ק וכו' (וזה גם בתינוק נוכרי). וקשה, שהרי מי שאינו שומע דיבורים לא יכול לדבר כלל (ובמציאות קשה לבדוק דבר כזה, דצריכים למצוא ילד שלא ישמע שום דיבור עד שיהא בן ז' שנים)".

²⁵⁴ איגרת תשובתו של רבי זרחיה בן שאלתיאל לרבי הלל מפירא דלעיל.

²⁵⁵ "הינוקא הפלאי".

מעשה דומה הוזכר בחיי עולם (לסטייפלר) סוף פרק יב: "ופה בארץ הקודש נתפרסם אשתקד בשנת תשט"ו בילד בן ד' שנים מעיר באר שבע שהיה יודע על פה בשי"ס וראשונים ז"ל בכל מקום שנשאל אע"פ שלא למד עדיין מעולם".

²⁵⁶ שמש ומגן (הרב שלום משאש) ח"ג עניינים שונים סי' א: "ראיתי בספר חזון למועד סי' יא... והביא מעשה ששמע אותו מרב אחד, שגם הוא שמע אותו מהרה"ג יהודה צדקה ז"ל. שהיה נוכח באותו מעשה, זה עשרים שנה ויותר, בילד הנולד, ומאותה שעה ממש התחיל להגיד כל התורה כולה... עד שרב גדול מהשיבה (סתר) [סתר] אותו ואז שתק ולא ענה עוד, וסיים על זה, ומעשה רב..."

ואני תמה... שהקב"ה ית"ש כל יכול ליותר מזה, ושינה הטבע בקריעת ים סוף ובעשר המכות וירידת המן וכו'... ומאז נעשה קמצן בניסים. ולא יעשה נס להפוך הטבע כי אם לצורך גדול, ולא לעשותם על מגן... וגם ניסי מגילת אסתר כולם מולבשים בטבע... ומה שהביא מסיפורים בעלמא, שהוא שמע מרב, ששמע גם הוא מרב, מה שהביא התינוק

הגר"ח קנייבסקי ביטל את המעשים שסיפרו לו על תקשורת עם אוטיסטים, ואף סירב לשמוע הוכחות לכאורה לרעיון זה.²⁵⁷

אף אנו נאמר, לגבי המעשה המפורסם על כך שלצורך ניתוח מוח, החזון איש שרטט את צורת המוח וציין כיצד על המנתחים לבצע את הניתוח כדי שלא יבוא לידי סכנה²⁵⁸, שמעשה זה, כפי שהוא מסופר, הריהו נסתר מן השכל. שהרי בכל המקורות הידועים לנו בחז"ל ובמפרשים אנו מוצאים חוסרי ידיעה מהותיים ביחס למוח ולתפקידיו²⁵⁹; חכמי ישראל נחלקו האם

מקורות מלאים והוספות

לפני הרב בשיבה כמש"ל. יאמר לי ידידי, אם זה אמת, מדוע הרב צדקה ז"ל לא העלה המעשה הזה באחד מספריו, דוהו דבר גדול שלא היה כמותו בעולם, והיה צריך לפרסמו ויכתוב שראה בעצמו דבר זה. גם עניין כזה היה מתפרסם בכל העיתונים שבעולם, ולא דבר ריק הוא, והיו מרעישים העולם על זה... אלא ודאי שלא היו דברים מעולם, ורק שמועות שונות שהולכות מפה אל פה, מזה נולדים דברים חדשים שלא היו ולא יהיו בעולם... ואפילו אילו נכתבו, לא חייבים להאמין בכל מה שהוא נגד השכל, שיהיו ניסים גדולים על חינם".

²⁵⁷ דרך שיחה (תשובות הגר"ח קנייבסקי, בעריכת ר' צבי ירוב) עמוד ח: "שאלה: יש מי שמצא עצה איך ליצור תקשורת עם האוטיסטים, והם מדברים כל מיני דברים. האם יש בזה ממש?
תשובה: שטותים והבלים.

בהודמנות אחרת ביקשתי התייחסות מהרב שליט"א על מה שמדברים עם האוטיסטים ומדברים כל מיני דברים, וביטל זאת מאוד, ואמר שהם מדברים מה ששומעים מהבית. שאלה: יש דברים שמעולם לא דיברו מהם בבית, והם כן מדברים עליהם.
תשובה: אין בזה ממש, (ולא רצה הרב לשמוע מה שרציתי לומר לו מה שדיברו על עניין מסויים...).

²⁵⁸ מעשה איש (הרב צבי ירוב) חלק א עמוד רח: "משפחתו של יהודי שנוקק לניתוח מסוכן במוחו, פנתה אל רבינו (החזון איש) שיכריע: הניתוח יגרום כמעט ודאי למוות, ומאידך גיסא אין סיכויים להישאר בחיים ללא ניתוח. רבינו התעניין בפרטי המחלה ואח"כ שירטט ע"ג נייר את צורת המוח, וציין בשירטוט כיצד על הנתחים לבצע את הניתוח. לפי שירטוטו בוצע הניתוח בהצלחה רבה בחסדי ה'".

²⁵⁹ כך גם אצל חכמי אומות העולם בעולם העתיק. אנציקלופדיה הלכתית רפואית ערך "מערכת העצבים" פרק "רקע היסטורי": אנטומיה ופיסולוגיה. בעולם העתיק שררה אי הבנה וטעות יסודית בהבנת התיפקוד של המוח. ביוונית נקרא המוח 'מה שבראש'. היעדר מונח מיוחד לציון שמו של המוח בשפה היוונית, מעיד שבתודעת העם לא יחסה למוח כל חשיבות.

אריסטו (במאה ה-4 לפסה"נ) מכנה את המוח חסר דם וקר. הוא גם חשב, שחוט השדרה הוא רק מוח העצם של החוליות...

לאור נתונים אלו לא יוחסו כל תפקודים למוח ולחוט השדרה עצמם, אלא רק לקרומי המוח. ויתכן שעקב כך כתב היפוקרטס (במאה ה-4 לפסה"נ), שיש להתייחס לפציעת ראש כדבר חסר משמעות.

לעומתם תיאר גלינוס (במאה השנייה לסה"נ) תוצאות קליניות שונות של פגיעות ברמות

החוכמה מצויה במוח או בלב²⁶⁰, הדעה המקובלת היתה שהזרע בא מן המוח²⁶¹, פגיעה בראש גורמת²⁶² לעקרות²⁶³, ואף בכתביו הרפואיים של הרמב"ם, שמוזכר בהם המוח במקומות רבים, אין שום הסבר פרטני לחלקי המוח ותפקידיהם השונים²⁶⁴. פלא אפוא לומר שהחזון איש ידע, על סמך התורה, מה שלא ידעו התנאים האמוראים והראשונים. בנוסף, החזון איש כתב שהדג מוציא ריעי דרך הפה ואף מוליד דרך הפה²⁶⁵. ומוכח שלא היה לו ידע מדעי מדויק אף בפרטים שאפשר לברר בנקל. ואכן כבר ערערו על

מקורות מלאים והוספות

שונות של חוט השדרה, ואף ביצע ניסויים בחתכים שונים בחוט השדרה. הוא אף תיאר ראשון את נוזל השדרה שבמוח.

תיפקוד שכלי ורגשי. פיתגורס (במאה ה־5 לפסה"נ) ייחס ללב את מקור התאוות, אבל ייחס למוח את המחשבה והחכמה. היפוקרטס זיהה את המוח עם חלומות, שכל ומחשבה, וכך גם סברו הרופילים וארסיסטרטוס מאלכסנדריה (במחצית הראשונה של המאה השלישית לפסה"נ). אפלטון וגלינוס עשו מעין שילוב של ההשקפות העתיקות בתורת 'שלוש הנפשות': הנפש הרוחנית-שכלית – במוח, הנפש החיונית – בלב, הנפש התזונתית – בכבד".

²⁶⁰ ילקוט שמעוני משלי תחילת רמז תתקכ"ט: "ד"א זהו שאמר הכתוב 'והחכמה מאין תמצא', מלמד שהיה שלמה מחפש ואומר היכן היא החכמה מצויה, ר' אליעזר אומר בראש, ר' יהושע אומר בלב, ואתיא כדעתיה דר' יהושע דאמר החכמה היא בלב דכתיב 'נתתה שמחה בליבי'".

²⁶¹ זוהר, השמטות, כרך א (בראשית) דף רסג ע"ב: "כי חוט השדרה משוך מן המוח של אדם ובא לאמה ומשם הוא הזרע".

ערוך השולחן אבן העזר כג ג: "ביושנו על ערפו מתחמם החוט השדרה שדרך שם הולך הזרע ומקורו מהמוח".

ליקוטי מוהר"ן ז: "הטיפה באה מהמח ומגיעה להכליות, שהן כלי ההולדה, שמבשלין הזרע".

²⁶² ככל הנראה, על סמך ההנחה הנ"ל.

²⁶³ חולין מה ע"ב: "לוי הוה יתיב בי מסותא, חזייה לההוא גברא דטרייה לרישיה, אמר: נתמזמז מוחיה דדין, לאו דלא חיי? אמר אביי: לא, לומר שאינו מוליד".

רש"י שם ד"ה שאינו מוליד: "תולדות האיש מן המוח היא באה שגיד הנשה של ירך וגיד הגוייה כולן מחוברין לחוט השדרה שהוא מתפצל ויוצא מתחת השדרה ונעשה גיד אצל הירכיים ונכנס לתוכו".

אמנם יש מי שפירש שהכוונה בגמרא לפגיעה בחוט השדרה התחתון, אך לא משמע כך בלשון הגמרא "רישיה". דן בזה באנציקלופדיה הלכתית רפואית ערך עצבים-מערכת עמוד 227.

²⁶⁴ ספר "כתבים רפואיים" (בארבעה חלקים).

²⁶⁵ חזון איש בכורות סי' טז (א) אות יז: "דג מקיא ריעי דרך הפה ומקיא עוברו דרך הפה ויש שביל מן הרחם למעיים ליציאת הוולד, והלכך אפשר לו לבלוע להיכנס לרחם ואפשר ליה לעובר להימצא במעיים".

מעשייה זו²⁶⁶.

כך גם נאמר לגבי המעשה שסופר על מי שמכר לחבירו את עונו, ובית דין של מעלה שלחו אותם לדין תורה אצל המהרש"א²⁶⁷, שגם מעשה זה נסתר מן השכל. שהרי כבר כתבו הפוסקים שאין ממש במעשה כזה והבל הוא, שהרי העבירה יוצרת כתמים בנפש, ואיך תועיל מכירה, ולשחוק כזה יכאב לב כל שומע²⁶⁸.

פרק פ

ספרים וסופרים

אפשר שכמה וכמה ספרים שיוחסו למחברים קדמונים, חוברו באמת בתקופה מאוחרת יותר, ומחבריהם ייחסום לקדמונים²⁶⁹ על מנת להיתלות באילן גדול, שדבריהם יישמעו לבריות ויקבלו מהם²⁷⁰.

מקורות מלאים והוספות

²⁶⁶ עלון "נטפי שפיות" (הרב דוד בלוך) כי תישא תשע"ו מספר 70 עמודים 4-5: "כידוע שהחזו"א שרטט לפרופסור... כיצד לנתח מוח... ואת כל זה ידע החזו"א מלימוד התורה בלבד...

כבר סיפרתי כאן מה שהעיד בפני ר' נתן שולמן וראש ישיבת סלבודקה, מתלמידי הקרובים של החזו"א איש שאף למד איתו בחברותא: 'הייתי אצל החזו"א לא פחות מאחרים. הייתה תקופה שגם לפני בביתו. מעולם לא ראיתי אצלו 'מופתים' הוא לא הבין ב'מוח' ולא ידע כיצד מנתחים מוח. בסיפור עם הפרופסור הייתה שאלה ערכית ואיזה סוג של ניתוח עדיף מבחינת הסיכונים: עיוורון בטוח או סכנת חיים'.

²⁶⁷ אילת השחר (הרב שטיינמן) בראשית מג לו ד"ה ומסופר: "ומסופר שבזמן המהרש"א אחד חטא בעוון חמור ונצטער מאוד, וא"ל חבירו אל תדאג אני אקנה ממך את העבירה, ושילם לו הרבה כסף בעבור שיקנה ממנו את העבירה. ואח"כ כשמתו ובאו לב"ד של מעלה, האחד טען שמכר את העוון, והשני אמר שלא חשב לקנות ומה שאמר שקונה הי' רק בכדי להוריד את עצבות חבירו (וקבלת הכסף לא מוכיח שבאמת רצה לקנות), ושלחו אותם לדין תורה אצל המהרש"א (דכפי שפוסקים בב"ד של מטה כך נפסק בב"ד של מעלה) ופסק שהמוכר צודק".

²⁶⁸ כפי שביא לקמן בפרק קל.

²⁶⁹ ואמרו בדרך צחות, יש זייפנים שלוקחים מחידושיהם של אחרים ומייחסים לעצמם, ויש זייפנים שלוקחים מחידושיהם ומייחסים לאחרים.

²⁷⁰ ואפשר ששמכו על דברי הגמרא פסחים ק"ב ע"א: "חמישה דברים ציווה רבי עקיבא את רבי שמעון בן יוחי כשהיה חבוש בבית האסורין... אם ביקשת ליחנק – היתלה באילן גדול". רש"י שם: "אם ביקשת ליחנק – לומר דבר שיהיה נשמע לבריות ויקבלו ממך. היתלה באילן גדול – אמור בשם אדם גדול". אם כי אין זה מוכרח כלל שזו כוונתו של רש"י, ואפשר שכוונתו רק לומר בשם אומרים שהיה

אמנם יש מי שהביא בשם תלמיד חכם מובהק בן דורנו, שאין לטעון שרבים מגדולי ישראל נפלו בטעות בעניין ייחוס חיבור למחברו, ואף אם יש בדבר קצת קושי, מקושי לא סותרים מסורת²⁷¹. ואם לדין, יש תשובה.

חיבור התלמוד הירושלמי יוחס לרבי יוחנן, חבירו של ריש לקיש²⁷². אלא שבירושלמי מוזכרים אמוראים רבים שחיו שלושה דורות לאחר רבי יוחנן, ועוד, שרבי יוחנן נפטר²⁷³ כמאה שנה לפני שנחתם הירושלמי, ע"פ המקובל²⁷⁴. אכן יש מי שכתב שרבי יוחנן וסיעתו אמנם יסדו את חיבור התלמוד הירושלמי, אך האמוראים שאחריו המשיכו את סידורו ימים רבים²⁷⁵.

מקורות מלאים והוספות

אדם גדול.

²⁷¹ "אקדמות מילין" ל"אגרת המוסר המיוחסת להרמב"ם מנוקדת ומבוארת" (ירושלים תשס"ז) עמודים לא-לב: "ומאידך גיסא דיברנו עם ת"ח מובהק אחר שליט"א, אשר טען בכל תוקף שאיגרת זו הרמב"ם כתבה! ומנמק את טענתו, ואומר: יש מסורת אצל כלל ישראל בכל הדורות כולם, שאיגרת זו כתבה הרמב"ם, וכן הרבה מגדולי ישראל ציטטו ממנה כדבר פשוט שאלו הם דברי הרמב"ם. כגון: המהרש"ל, החת"ס, ה'כתב סופר', הרמ"א, הגאון חיד"א בספרו 'שם הגדולים', וכל גדולי המוסר לדורותיהם. וכן מצאנו לגר"א קוטלר זצ"ל. ולא יתכן לומר שכולם נפלו בטעות זו..."

וכששאלנו אותו מה עם דבריו על האב"ע, האם לא קשה לו עניין זה? וענה שאין הכי נמי שהדבר קצת קשה, אך מקושי לא סותרים מסורת!

²⁷² הקדמה ליד החזקה לרמב"ם: "אף על פי שאלו הי"א קיבלו מרבינו הקדוש ועמדו במדרשו. ר' יוחנן קטן היה ואחר כן היה תלמיד לר' ינאי וקיבל ממנו תורה. וכן רב קיבל מר' ינאי. ושמאל קיבל מרבי חנינא בר חמא. רב חיבר ספרא וספרי לבאר ולהודיע עיקרי המשנה. ור' חייא חיבר התוספתא לבאר עניני המשנה. וכן ר' הושעיא ובר קפרא חיברו ברייתות לבאר דברי המשנה. ור' יוחנן חיבר הגמרא הירושלמית בארץ ישראל אחר חורבן הבית בקירוב שלוש מאות שנה."

ספר הקבלה (לראב"ד הראשון) פרק ד – סדר אמוראים (בחלק מנוסחאותיו): "ובימיהם היה ראש ישיבה בארץ ישראל רבי יוחנן שקיבל מרבי אושעיא ברבי, והארץ ימים, כי פ' שנה היה ראש ישיבה. והוא חיבר תלמוד ירושלמי לה' סדרים, כי אין מסדר טהרות רק מסכת נידה. וחובר הירושלמי בקרוב ממאתיים אחר החורבן."

²⁷³ איגרת רב שרירא גאון (תרגום עברי), אות צב: "ובשנת תק"ץ ולמניין השטרות, דהיינו שנת ד'מ ליצירה, 280 למניינם נפטר ר' יוחנן ור' אלעזר בשנה אחת, ומלך ר' אמי".

²⁷⁴ הרמב"ם שם כתב שהירושלמי חובר כשלוש מאות שנה לאחר החורבן, דהיינו – בקירוב – ד'ק"ל ליצירה, 370 למניינים.

²⁷⁵ חומת ירושלים שער ג ד"ה והנה: "והנה רבי יוחנן (וסיעתו חכמי דורו) יסדו חיבור התלמוד ירושלמי. והאמוראים שאחריו המשיכו את סידורו ימים רבים."

ספר רזיאל המלאך יוחס לאדם הראשון²⁷⁶, ומוזכרים בו שם המפורש שהזכיר משה רבינו בסנה²⁷⁷ ופתיחת הלב שעשה משה רבינו ליהושע²⁷⁸. אמנם רבים ערערו על הייחוס לאדם הראשון²⁷⁹, וכתבו שהוא קיבוץ של כמה ספרים²⁸⁰, ובוודאי שמוזכרים בו עניינים מאוחרים בהרבה²⁸¹.

מקורות מלאים והוספות

²⁷⁶ כמפורש בתחילת הספר: "זו תפילת אדם הראשון שהתפלל בשעה שנגרש מגן עדן ועד שניתן לו הספר הקדוש הזה...". וכן בשער הספר: "זה ספרא דאדם קדמא שנתן לו רזיאל המלאך".

²⁷⁷ רזיאל המלאך (אמסטרדם תסא דף מ ע"ב): "זהו שם המפורש שהזכיר מרע"ה בסנה...".

²⁷⁸ רזיאל המלאך (אמסטרדם תסא דף מא ע"ב): "פתיחת הלב שעשה מרע"ה ליהושע...".

²⁷⁹ תורת הקנאות (זאת תורת הקנאות) ליעב"ץ (אמסטרדם תקיב דף מט ע"א בהגהה, לזכר תר"ל עמוד 100): "גם ספר רזיאל מצוי ביד הכל, אך נראה שהוא מזויף". חיי מוהר"ן (רבי נחמן מברסלב) אות תע"ח: "אמר: ספר רזיאל אינו מאדם הראשון, ולא זהו הספר שנתן המלאך לאדם הראשון, ואין בו כח להציל משריפה, וכבר ארע שהספר בעצמו נשרף. והאריך בזה בראיות ברורות".

שו"ת מפענח נעלמים (לר' חנוך הניך ב"ר יוסף דוד מאיר טייטלבוים) סי' ג תחילת אות ג: "הן אמת שהספר רזיאל הוא ספר עתיק יומין, אכן עם כל זה למודעה אנחנו צריכין כי שלטו בספר הזה ידי מינים ועובדי גלולים והוסיפו וגרעו ממנו כרצונם, כמו שכתב בשו"ת פנים מאירות (ח"א סימן מ"ה), וכן העיד הרב חיד"א ז"ל בקונטרס מעגל טוב...".

²⁸⁰ שו"ת וישב הים חלק א סימן יג: "עיקרו של ספר רזיאל המלאך הוא חלק מספר סודי רזיאל להר"א מגרמזיא בעל הרוקח, וכמ"ש בספר הזכרונות להגרצ"ה מלובלין דף ל"ד ע"ג". כמו כן ספר רזיאל המלאך כולל בתוכו גם חלקים מספר הרזים, כפי שמפורש בו (מהדורת אמסטרדם תסא דף לד ע"א): "בשם ה' אלוקי ישראל אתחיל זה הספר מספרי הרזים שנתן לנח בן למך... (שהוא תחילת ספר הרזים)".

וכן הוא כולל את ספר שיעור קומה (מהדורת אמסטרדם תסא דף לז ע"ב): "אמר רבי ישמעאל אני ראיתי את מלך מלכי המלכים יושב על כסא רם ונשא וחיילותיו עומדים לפניו מימינו ומשמאלו", שהוא תחילת ספר שיעור קומה (שהובא באוצר המדרשים עמוד 561). ובספר הרזים (מדרכי מרגליות), מבוא, פרק ד (עמוד 44) כתב: "כבר הכירו החוקרים שספר רזיאל... הוא קובץ של ספרים וקטע ספרים... ספר המלבוש, סודי רזיאל, פירוש שם המפורש, ליקוט מספר הרזים, מעשה בראשית ושיעור קומה, קמיעות והשבעות".

ובספר רפאל המלאך (לר' יהודה יודל רוזנברג) דף נח ע"ב כתב על כך: "וטינא גדולה יש בליבי על המוציא לאור לראשונה את הספר רזיאל, בתערובת כזה בלי שום סידור נכון...".

²⁸¹ רזיאל המלאך ד"ה קמיע טוב בדוק ומנוסה (דפוס אמסטרדם תס"א דף מב ע"ב, דפוס וילנא תרל"ח דף לד ע"א, דפוס תש"ד דף נו ע"ב): "שתפתחו ליבו של פלוני בן פלוני ללמוד תורה ונ"כ ותלמוד ירושלמי ותלמוד בבלי ומדרש ותוספתות וספרא וספרי...".

ובדפוס אמסטרדם תס"א שם הגרסה היא "שתפתחו ליבו של ליב בן שרה", ויש חסידים האומרים שהכוונה לרבי אריה לייב שְׁרָה'ס, שאף נולד לאחר שנת תס"א (בשנת ת"ץ).

ספר הרזים²⁸², שחלקו מופיע בספר רזיאל המלאך²⁸³, והוזכר אצל בעל הרוקח²⁸⁴ ומהרח"ו²⁸⁵, יוחס לנח, שניתן לו מפי רזיאל המלאך בשנת ביאתו לתיבה²⁸⁶. אמנם נמצאים בו רעיונות זרים²⁸⁷, כמו שחיטת שכווי לבן בשביל לדבר עם הירח והכוכבים²⁸⁸, שהיא דרכם של עובדי עבודה זרה, כמפורש במשנה²⁸⁹. וכן תפילה בלשון יוונית שמוזכר בה "היליוס", שהוא אליל השמש ביוונית²⁹⁰.

ספר הקנה וספר הפליאה יוחסו לרבי נחוניה בן הקנה. אך הרמ"ק כתב שספר הקנה היה אחר הגאונים²⁹¹, וכן כתב החיד"א שנראה שהיה אחר רבנן

מקורות מלאים והוספות

²⁸² מהקדומים שבספרי קבלה מעשית.

²⁸³ במהדורת אמסטרדם תסא דף לד ע"א: "בשם ה' אלוקי ישראל אתחיל זה הספר מספרי הרזים וכו'".

²⁸⁴ ספר סודי רזי (לרבי אלעזר מגרמייזא, בעל הרוקח, מתקופת הראשונים) חלק א אות ל: "כי כל המלאכים נקראים על שם מה שממונים עליו, כגון רזיאל"ל שמסר ספר הרזים רזי שכל לאדה"ר".

²⁸⁵ עץ חיים (מהרח"ו) שער מג פרק ב סוף ד"ה ובוה הרקיע: "ואלו הם השבעה רקיעים, שנתבאר בספר הרזים בסוד המלבוש".

²⁸⁶ תחילת ספר הרזים: "זה ספר מספרי הרזים שנתן לנוח בן למך בן מתושלח בן חנוך בן ירד בן מהללאל בן קינן בן אנוש בן שת בן אדם, מפי רזיאל המלאך בשנת ביאתו לתיבה לפני כניסתו".

²⁸⁷ ספר הרזים (מרדכי מרגליות) עמוד 12.

²⁸⁸ ספר הרזים, רקיע א: "אם תבקש לדבר עם הירח ועם הכוכבים על עסק כל דבר קח שכווי לבן וקמח סולת ושחוט את הסכווי לתוך מים חיים".
קטע זה מופיע גם בספר רזיאל המלאך מהדורת וילנא תרלח דף ה ע"א: "וקח שכווי לבן בטוהר ובניקיון ושחטו וססה את דמו".

²⁸⁹ משנה עבודה זרה פ"א מ"ה: "אלו דברים אסורים למכור לעובד כוכבים: אצטרובלין, ובנות שוח, ופטטורות, ולבונה, ותרנגול הלבן".

²⁹⁰ ספר הרזים, רקיע ד': "ואם בקשת לראות את השמש בלילה... ואחר שתראהו כן תשתחוהו ותיפול על פניך ארצה והתפלל את התפלה הזאת: אבצבי אנתוליון היליוס נאטוס אגדור אפיסטוס אקט קוריפוס איופיסטוס הזפלה טרוכוס אובינוס קאטאסיטס קזמונטס סגימוס פילי פאנטור קירי פומאוס איופוטוס תיריונוס אסטראטיטוס. מפיל אני פלו' בן פלו' תחנתי לפניך שתראה לי בלא פחד ותגלה לי בלי אימה ולא תכחד ממני כל דבר ותגיד לי באמת כל שאני מבקש".

²⁹¹ שיעור קומה (לרמ"ק) פרק פג (מהדורת ורשא תרמג דף פ ע"א אמצע הטור הימני): "ומספר הקנה שרצו להקדימו, דע לך כי הוא אחרון מאוד מאוד, ואל תתפתה אחר המתפתים שאומרים שהיה בזמן רבי נחוניה בן הקנה, שהוא עצמו לא אמר אלא שהיה אחר הגאונים".

סבוראי²⁹².

ספר יוסיפון, יוחס ליוסף בן גוריון הכהן²⁹³, איש אלוקים, גיבור חייל, משוח מלחמה²⁹⁴, כהן לא־ל עליון²⁹⁵, אחיו של נקדימון²⁹⁶, ואכן כונה "ספר בן גוריון"²⁹⁷. ויש שהוסיף שכיוון שהיה משוח מלחמה, הרי שהיה בקי בבגדי כהונה²⁹⁸. ידוע לנו שספר זה הוא ליקוט מאוחר²⁹⁹ מספרי יוסף בן מתתיהו³⁰⁰, שככל הידוע לנו לא היה בגדר "משוח מלחמה"³⁰¹.

מקורות מלאים והוספות

²⁹² שם הגדולים (לחיד"א) מערכת ספרים אות ק ס"ק עא: "קנה... ולפי מ"ש שם היה בזמן ד' אלפים שהוא בזמן רב תחילת האמוראים. והוא פלא דמייתי דברי אביי ורבא ושאר אמוראים. ובמערכת סמ"ך כתבתי (ע"ש בסוף האות) דסדר תנו"א בשינוי כתוב בס' הקנה הגדול ונתחבר מהגאונים, וכן מזכיר כל רבנן סבוראי דף פ"א ע"ג, ועלה על לב דאפשר דאין זה מהס' רק תוספת שהוסיפו אח"כ ובהעתקות עשאוהו מגוף הספר. אמנם ממטבע הלשון נראה דהוא מגוף הספר. ולא ידענא מה אידון ביה, דנראה דמחבר ספר הקנה היה אחר רבנן סבוראי".

²⁹³ כמפורש בשעריהם של הדפוסים הישנים.

²⁹⁴ מתוך שער הספר דפוס אמסטרדם תפ"ג.

²⁹⁵ מתוך שער הספר דפוס ליוורנו תקנ"ד.

²⁹⁶ מתוך שער הספר באחד הדפוסים, מקום ושנה לא ידועים.

²⁹⁷ בדפוס הראשון – מנטובה רל"ה.

²⁹⁸ תפארת ישראל (על המשנה) כללי בגדי קודש של כהונה, ד"ה אבנט: "וביוסיפון לרומיים (ספר ג' פ"ח) שהי' משוח מלחמה ובקי בבגדי כהונה, כתב שהאבנט הי' אזור רחב ד' אצבעות, והוא נכבד מצוייר בפרחים יפים תולעת שני ארגמן תכלת ושש, וע"י צבעים השונים (שארלאך, ראזענראטה, בלויא), ולבן היה כעור נחש מנומר, וחוגרו סביב, ואחר שקושר ב' הקצוות יחד, היה ב' הקצוות משולשין לפניו, ורק בשעה שעובד קורבנות, משליך ב' קצוות האלו ממעל לכתף השמאלי כדי שלא ימנעו בעבודה. הנה מה שכ' שהי' נבוב וחלול, כך כתוב ג"כ בסליחה של מוסף יו"כ (בד"ה אבל אנחנו).

אמנם מה שכתוב שם ביוסיפון שבאבנט היה מרוקם גם משי, שגיאת המעתיקים הוא, ואנו בני ישראל אין לנו רק דברי חז"ל אשר מפיהם אנו חיינ', דאין הכהנים עובדין במקדש רק בצמר ופשתן (כלאיים פ"ט מ"א)".

²⁹⁹ אטלס עץ חיים (ר' רפאל הלפרין) חלק תנאים ואמוראים א עמוד 46: "יוסיפון. ספר היסטורי, חובר בשנת ד'תשי"ג (953), כ-900 שנה אחרי ספרי יוסף בן מתתיהו, על ידי סופר בלתי ידוע... אך היו שייחסו ספר זה ישירות ליוסף בן מתתיהו, ונראה שסיבת הדבר בנוסח מעובד ששימש יסוד למהדורת קושטא של יוסיפון, שאותו העתיקו כל המדפיסים עד ימינו".

³⁰⁰ המכונה יוספוס פלביוס.

³⁰¹ אלא מפקד המרד בגליל בתחילת המרד. כמותו היו מפקדים נוספים על אזורים שונים. אמנם אפשר שעדיין יש לסמוך על דבריו בענייני בגדי כהונה כיוון שהיה ממשפחת כהנים

"ספר תיאולוגיה"³⁰² דהיינו חקר האלוקות, יוחס לאריסטו. מספר זה הביאו כמה ראשונים את מאמרו של אריסטו בדבר אמונתו באלוקים³⁰³, ואף הוכיחו מכך שגדול הפילוסופים, בסוף ימיו, הודה ולא בוש³⁰⁴, וחזר בו ממה שחלק על תורתנו הקדושה³⁰⁵. ככל הידוע לנו, מחברו האמיתי של ספר זה הוא מוסלמי מתקופת הגאונים³⁰⁶.

יש שערערו³⁰⁷ על ייחוס "אגרת המוסר"³⁰⁸ לרמב"ם³⁰⁹, ובפרט לגבי סופה, בה גינה את חיבוריהם של אנשי צרפת³¹⁰ ועוד³¹¹. גם על האגרת המיוחסת

מקורות מלאים והוספות

בזמן הבית.

³⁰² "התיאולוגיה של אריסטו" (וכן באנגלית), ובעברית: "אסולוגיה אריסטו".

³⁰³ ספר המעלות (לר' שם טוב אבן פלקירה) עמוד 22 (ודומה לזה, בלשון קצרה יותר, בעוד ראשונים): "ואמר אריסטו, לפעמים אני כאילו מתייחד בעצמי... והייתי כאילו אני עצם פשוט בלי גוף... אעלה במחשבתי מזה העולם אל העילה האלוקית ואהיה כאילו אני מונח בה ודבק בה... ואראה עצמי כאילו אני עומד בעולם השכל האלוקי... באותו מעמד הנכבד האלוקי".

³⁰⁴ שער החשק (לר' יוחנן אלימנו) דף נו ע"ב: "ואולם גדול הפילוסופים הודה ולא בוש בסוף ימיו להגיד עניין החכמה ולהשיבה על מרכז האמת... מדבריו (הנ"ל בספר המעלות) נראה כי הציץ ופגע במציץ מן החרכים ואין כל יקר ראתה עינו".

³⁰⁵ ר' משה ב"ר יוסף ארובש, מתרגם הספר לעברית (תולדות ספרות ישראל חלק ב עמ' 397, הובא במאמר "מקור חכמות אומות העולם מעם ישראל", שהודפס באור ישראל ניו יורק תשס"ב, כרך כח עמוד קצה): "והוא אמת שחזר בו אריסטו ממה שחלק על תורתנו הקדושה, ועשאו בסוף ימיו, ואילו נסמך, וקראו ספר תיאולוגיה, שרוצה לומר ספר האלוקות".

³⁰⁶ מהמאה ה-9, שכתבו על סמך תרגום של כתבי פלוטינוס עם פרשנות של פורפיריוס.

³⁰⁷ מטפחת ספרים (ליעב"ץ) עמוד 71: "אבל האמת מאיר להכיר זיופה של אותה אגרת, מתוכה מסרחת... הלוא ודאי אותה אגרת מסוכסכת בדויה היא על שמו ז"ל... מה שהלעיב במלאכי אלוקים קדושי עליון חכמי הצרפתים... חס ליה לר"מ למימר הכי, כי המבזה תלמידי חכמים הרי הוא אפיקורוס...".

וכן ערער גם באגרות הרמב"ם בהוצאת הרב שילת, ח"ב, נספח ב, אות ו, עמוד תרצו.

³⁰⁸ המכונה גם: "צוואת הרמב"ם", "ספר הצינוי", "מוסר נאה מהרמב"ם ז"ל".

³⁰⁹ רבים מהאחרונים אחזו שאלו דבריו של הרמב"ם, כפי שליט ב"אקדמות מילין" ל"אגרת המוסר המיוחסת להרמב"ם מנוקדת ומבוארת" (ירושלים תשס"ז) עמודים לא-לב.

³¹⁰ סוף אגרת המוסר המיוחסת לרמב"ם: "ובמיוחד שמור נפשך מאוד מחיבוריהם של רוב אנשי צרפת, כי חושבים הם להשיג הכרת הבורא וסודות תורתו מתוך אכילה דשנה ושתייה של דברים המתובלים בחומץ ותבלינים שכביכול מחדדים את השכל... על פי רוב הם נושאים לעמם שתי נשים, כרך שרוב זמנם ומחשבתם נתונים לתשמיש המיטה".

³¹¹ סוף אגרת המוסר המיוחסת לרמב"ם: "שמור עצמך ממקצת אנשי אלג'ריה כי הם גסים מטבעם. ומאוד הישמר מאותם האנשים הגרים באזורים שבין טוניס לבין אלכסנדריה של מצרים ומאלה השוכנים בהרי ברבריא"ה, כי בעיני הם טיפשים יותר משאר בני אדם, למרות

לרמב"ם ומכונה "מגילת סתרים"³¹², שעל פיה כביכול חזר בו משיטתו בסוף ימיו וקיבל את חכמת הקבלה³¹³, ישנם ערעורים³¹⁴. וכן ערערו על אגרות נוספות שיוחסו לרמב"ם³¹⁵.

אחד הזיופים המפורסמים ביותר הוא הירושלמי על סדר קודשים³¹⁶. החפץ חיים אף החל להניח תפילין דרבנו תם על סמך הכתוב כביכול בירושלמי זה³¹⁷. וכבר הוכיחו רבים שאינו תלמוד ירושלמי³¹⁸.

יש מי שכתב שספרי גורלות שונים, שיוחסו למחברים שונים, הם בדויים, ושורש הגורלות הוא מחכמת הערביים³¹⁹.

ספר "נפלאות מהר"ל", שבו מפורטות מעשיות הגולם³²⁰, יוחס למוהר"י כ"ץ,

מקורות מלאים והוספות

היותם אדוקים באמונה... חסרה להם בהירות המחשבה וזכות המוח".

³¹² המכונה גם: "מגלה עמוקות".

³¹³ על כל המעשה שהרמב"ם חזר בו בסוף ימיו ישנו ערעור. כפי שהבאתי לעיל פרק עט.

³¹⁴ אגרות הרמב"ם בהוצאת הרב שילת, ח"ב, נספח ב, אות ד, עמוד תרצה.

³¹⁵ באגרות הרמב"ם בהוצאת הרב שילת ח"ב נספח ב "אגרות מזויפות בדויות ומיוחסות בטעות" עמודים תרצג-תרצט דן לגבי כמה וכמה אגרות שכאלו, וזאת ע"פ סתירות מדבריו, ניסוחים שאינם מתאימים, חוסר התאמה היסטורית.

³¹⁶ שפורסם בשנת ה'תרס"ו.

³¹⁷ תולדות וקורות חייו של מרן רשכבה"ג ר' ישראל מאיר הכהן זצ"ל בעל החפץ חיים (מתוך השער: "יצא לאור בשנת תרפ"ז ע"י בנו הרה"ג ר' אריה לייב הכהן זצ"ל") עמוד כז: "לא הניח תפילין דר"ת, עד עת זקנותו... בשאלי אותו פעם ענה לי כי בירושלמי שנתגלה מחדש על מסכת מנחות מפורש בו הנחתם כדעת ר"ת וע"כ החל להניחם. אמנם אם מפני זה כבר נודע כי הירושלמי הזה הוא מזויף...".

³¹⁸ דן בכך באריכות באור ישראל ניו יורק חוברת תשרי תשס"ז (חוברת מה) עמודים קפז – רח "מסמכים חדשים בקשר לש"י פרידלנדר והירושלמי קדשים שלו (ב)".

³¹⁹ אוצר הספרים (יצחק אייזיק בן יעקב) עמוד 95 פסקה 91: "גורלות החול. מיוחס לאחד גאון קדמון... (ונמצאו עוד ספרי גורלות שונים, כן בכתב יד וכן בדפוס וז", ומיוחסים למחברים שונים בדויים, ושורש הגורלות הוא מחכמת הערביים. רמז"ש)". יש להעיר שקונטרס "גורל העשיריות" מיוחס, ע"פ הכתוב בו, לרב צמח בר מר אחאי גאון. אמנם לא מוכר לנו גאון בשם זה.

³²⁰ בשער הספר נכתב: "זה ספר נפלאות מהר"ל בו יסופר האותות והמופתים והנפלאות מאת מרן ורבן של כל בני הגולה הצדיק והקדוש גאון הגאונים נזר ישראל ועטרת ישועתו ומלאה הארץ צדקתו וגדולתו הנקרא מהר"ל מפראג זצוקלה"ה אשר הפליא לעשות גדולות ונוראות על ידי הגולם אשר ברא בכח חכמת הקבלה להילחם נגד עלילת דם אשר נפרצה בימיו ולברר האמת לעין כל כי נקיים ישראל מקלון זה".

חתנו של המהר"ל³²¹. אך כבר הכחישו רבים את ייחוס זה³²², וכתבו שהספר חובר סמוך להדפסתו³²³, שלוש מאות שנה לאחר מותו של המהר"ל³²⁴.

ספר "אלפא ביתא דבן סירא" יוחס לנכדו של בן סירא הזקן³²⁵ שחיבר³²⁶ את הספר בן סירא שהוזכר בתלמוד. רבים ערערו על ספר זה, שהוא ספר פסול שמכיל דברי עגבים³²⁷, ואין קץ להבלייו³²⁸, וכל מטרתו להתל ולחלעיג על דברי החכמים³²⁹. ככל הנראה הוא חובר בתקופת הגאונים³³⁰, ואינו נכדו של בן סירא הזקן³³¹. עכ"פ, ספר זה הוא המקור למעשה, שהוא אף בפוסקים³³²,

מקורות מלאים והוספות

³²¹ כמפורש בשער הספר.

³²² מוריה קנט"ס עמודים קג"ק, ובעמוד קה חתם את דבריו: "המסקנה היא חד משמעית, כתב יד זה של מוהר"ר כ"ץ לא היה ולא נברא...".

נר באישון לילה (הרב שלמה אבינר), ערך גולם מפראג (עמודים 80-81): "זמן קצר לאחר לאחר פרסום הספר [נפלאות מהר"ל] הוכח שאינו אלא המצאה ספרותית של ר' יודל עצמו".

³²³ אמנם יש מי שכתב שלעצם המעשיות על הגולם יש בסיס, ונתן לכך הסבר טבעי. הבאנו זאת בסוף פרק קי.

³²⁴ המהר"ל נפטר בשנת ה'שס"ט.

הספר "נפלאות המהר"ל" יצא לאור ע"י הרב יודל רוזנברג (מחבר ספר "אומר ודעת" ובו שו"ת יביע אומר) ונדפס בשנת ה'תרס"ט.

³²⁵ סדר הדורות חלק ג "שמות הספרים" אות ב (ורשא תרמ"ב דף כ ע"א): "בן סירא, נכד בן סירא הזקן, מוסר ומליצה ע"פ א"ב".

³²⁶ בתקופת הזוגות, במאה השנייה לפני הספירה.

³²⁷ הרב ישעיה שטיינברג, שנה בשנה תשנ"ו עמוד 437: "ספר זה אכן הוא פסול, שכן הוא מכיל לא רק דברי הבל אלא גם דברי עגבים".

³²⁸ מקדמוניות היהודים (ר' אברהם אפשטיין) עמוד 120: "אלפא ביתא דבן סירא, אשר נעשו בו הוספות רבות למען להתעולל בחכמי ישראל... והספר בן סירא עבר חוק ואין קץ להבלייו".

³²⁹ מחקרים בדרכי התלמוד וחידותם (הרב ראובן מרגליות), עוללות, סי' יב: "אלפא ביתא דבן סירא, חוברת שכל תעודתה להתל ולחלעיג על דברי חכמים".

³³⁰ במאה העשירית לספירה.

³³¹ הערות על ברכי יוסף (לחיד"א) אבן העזר סימן א הערה יג: "גם ברור שמאחר הוא לבן סירא שעליו דברו חז"ל, שהרי מזכיר את רב פפא ורבי זירא ביחד עם בן סירא שלפי דבריו חי בזמן ירמיהו, וגם אותם כולל במקרה הזה".

³³² חלקת מחוקק על שולחן ערוך אבן העזר סימן א ס"ק ח: "יש להסתפק אישה שנתעברה באמבטי אם קיים האב פרו ורבו ואם מקרי בנו לכל דבר. ובליקוטי מהרי"ל נמצא שכן סירא היה בנו של ירמיה שרחץ באמבטי כי סירא בגי' ירמיהו".

מחצית השקל יורה דעה סימן קצה ס"ק יב: "ודאי כיוון דאין כאן ביאת איסור הוולד כשר לגמרי, אפילו תתעבר משכבת זרע של אחר, ובן סירא יוכיח, שהיה בנו של ירמיה ואימו

שבן סירא נולד מבתו של ירמיהו הנביא שהתעברה מזרעו של אביה³³³, והוא המקור ככל הנראה לקמיע³³⁴ הנפוץ לילודת³³⁵, שמופיעים בו שמותיהם ואיוריהם של שלושה מלאכים – סנוי סנסנוי וסמנגלף – בדמויות עופות³³⁶.

מקורות מלאים והוספות

נתעברה באמבטי".

³³³ אלפא ביתא דבן סירא ד"ה עושה גדולות: "בן סירא נודע לו מי היה אביו והאיך ילדתו אמו בלא בעילת בעל. אמרו עליה כי בת ירמיהו היתה, פעם אחת הלך ירמיה לבית המרחץ ומצא שם רשעים משבט אפרים וראה כי כלם מוציאים שכבת זרע לבטלה, לפי שכל שבט אפרים באותו הדור רשעים היו, שכן כתיב בו ויעש הרע בעיני ה', וכיוון שראה אותם התחיל להוכיחם.

מייד קמו עליו ואמרו מפני מה הוכחתני חי דרך באר שבע שלא תזוז מכאן עד שתעשה כמוני.... ועתה אם תעשה כמונו הרי טוב ואם לאו נעשה כך מעשה סדום בשם שעשו אבותינו בע"ז שלהם, ואם בע"ז היו עושין כך אנו כך על אחת כמה וכמה.

מייד עשה כן מרוב הפחד והיראה מהם, וכמו שיצא משם התחיל לקלל יומו שנאמר ארור היום אשר יולדתי בו, ויצא ונתענה על דבר זה רמ"ח תעניות כנגד כל איברים שבאדם. ושמורה היתה טיפה של אותו צדיק עד שבאתה בתו של אותו צדיק לבית המרחץ ונכנסה בקובתה, ולשבעה חדשים ילדה בן בשיניים ובדיבור, וכיוון שילדה היתה מתביישת מבני אדם שהיו אומרים מזנות ילדה, ופתח פיו הנער ואמר לאימו, על מה מתביישת מבני אדם כי בן סירא אני. אמרה לו סירא זה מי הוא? אמר לה ירמיהו, ולמה נקרא סירא שהוא שר על כל השרים והוא עתיד ליתן שם לכל שר ומלך, ובשתחשוב סירא וירמיהו בגימטריא שווין".

³³⁴ דנו על קמיע זה פרק קי בכותרת "שמות קדושים".

³³⁵ מכונה בדורנו, בין השאר, "שמירה לילד ולילודת מהבעל שם טוב", או "קמיע לילודת ולתינוק המופץ ע"י חסידי חב"ד".

³³⁶ אלפא ביתא דבן סירא ד"ה בתחילה אמר לו: "המלאכים הממונים לרפואה סנוי סנסנוי סמנגלף.

כשברא הקדוש ברוך הוא אדם הראשון יחיד, אמר לא טוב היות האדם לבדו, ברא לו אישה מן האדמה כמוהו וקראה לילית, מייד התחילו מתגרין זה בזה, אמרה היא איני שוכבת למטה, והוא אומר איני שוכב למטה אלא למעלה שאת ראויה למטה ואני למעלה, אמרה לו שנינו שווין לפי ששנינו מאדמה, ולא היו שומעין זה לזה, כיוון שראתה לילית אמרה שם המפורש ופרחה באוויר העולם.

עמד אדם בתפילה לפני קונו ואמר, רבש"ע אישה שנתת לי ברחה ממני, מייד שיגר הקדוש ברוך הוא שלושה מלאכים הללו אחריה להחזירה, אמר לו הקדוש ברוך הוא אם תרצה לחזור מוטב, ואם לאו תקבל על עצמה שימותו מבניה בכל יום מאה בנים, עזבו אותה והלכו אחריה והשיגוה בתוך הים במים עזים שעתידין המצריים לטבוע בו וספרוה דבר ה' ולא רצתה לחזור, אמרו לה אנו נטביעך בים, אמרה להם הניחוני שלא נבראתי אלא להחליש התינוקות כשהן משמונה ימים מיום שילדו אשלוט בו אם הוא זכר, ואם נקבה מיום ילדותה עד עשרים יום.

וכששמעו דבריה הפצירו לקחתה, נשבעת להם בשם אל חי וקיים שכל זמן שאני רואה אתכם או שמכם או תבניתכם בקמיע לא אשלוט באותו התינוק, וקבלה על עצמה שימותו מבניה

ספר "מפתח שלמה" יוחס לשלמה המלך³³⁷. אמנם מופיע בו קמיע שנכתב באותיות לטיניות, וכן קמיע שבין השמות הקדושים שבו נמצא השם "עמנואל", שמעלה חשד להשפעת הנוצרים³³⁸. בוודאי שבחלק מכתבי היד היהודיים נפלו טעויות גסות מחמת תרגום מוטעה ממקורות לועזיים³³⁹. על כל פנים, כתב היד העברי הקדום ביותר שלו מתוארך לתחילת תקופת האחרונים³⁴⁰. כתב היד הלועזי הקדום ביותר שלו מתוארך לכמאה או מאתיים שנה קודם לכן³⁴¹.

ספר "ארבע מאות שקל כסף" יוחס למהרח"ו ע"פ דברים ששמע מהאר"י³⁴², ובדורות האחרונים הוכיחו שספר זה זויף ע"י ר' יצחק ב"ר מיכאל קופיו³⁴³,

מקורות מלאים והוספות

מאה בכל יום, לפיכך בכל יום מתים מאה מן השדים, ולכך אנו כותבים שמותם בקמיע של נערים קטנים ורואה אותם וזוכרת השבעה ומתרפא הילד".

³³⁷ בשער הספר נכתב: "בעטרה שעטרה לו אימו. ספר [מפתח] שלמה. בן דוד מלך ישראל. אשר ישב על כיסא ד' ומלך בעליונים ובחתוננים ותרב חכמתו מכל בני קדם. ועד היום הזה היה כמוס ונחבא אל הכלים במערה אחת בארץ שנער. והובא למדינתנו לתשוקת שר ונשיא גדול ומשגב לקיסר קארלוס י"צ".

סדר הדורות ב"א תתקלה, דף נה ע"א במהדורת וילנא תרל"ח: "ואומרים שזולת החיבורים שעשה שלמה הכתובים בכ"ד, חיבר ספרים ג"כ על טבע האילנות ועשבים וחיות ובהמות ועופות והשבעות נגד השדים השטנים, ונקרא מפתח שלמה".

³³⁸ שם זה הוא אחד הכינויים של הנוצרים ליש"ו.

³³⁹ דוגמאות לכך במאמרי "שאלות בעניין קבלה מעשית לחשים וקמיעות".

³⁴⁰ המאה ה'16.

³⁴¹ המאה ה'14 או ה'15.

³⁴² כך כתב ר' צדוק הכהן מלובלין במקומות רבים (למשל בליקוטי מאמרים עמוד קעא ד"ה וזהו: "וזהו סוד הידיעה ובחירה שתירץ בו האריז"ל בסוף ספר ארבע מאות שקל כסף"). וכן בשו"ת ארץ צבי (לר' אריה צבי פרומר) ליקוטים, לבר מצוה: "וכע"ז כתוב בספר ארבע מאות שקל כסף להרח"ו ז"ל".

³⁴³ ספר עובר לסופר (ר' משה הלל) עמודים 23–24: "בשיטה זו בדיוק זייף ריבמ"ק את החיבור 'ארבע מאות שקל כסף' שמבדיקת תוכנו עולה כי ביסודו הושתת על ספר 'אדם ישר' מסדרת כתבי הרח"ו שבעריכת ר' יעקב צמח (אשר לפי עדות ריבמ"ק העתיק את כולם) בתוספת קטעי דרושים ממקורות אחרים כדוגמת החיבורים קהלת יעקב, אוצרות חיים, פירוש אדרת האזינו להרח"ו, 'קונטרס שמצא הגאון הנשי"א מכת"י הרח"ו', פירוש הרח"ו על הזוהר, שעל כולם ידוע לנו שהיו מצויים לפני ריבמ"ק. מן המקורות האלו ואחרים הרכיב ריבמ"ק את החיבור 'ארבע מאות שקל כסף' כשהוא בולל ומערב היטב בין הקטעים הלקוחים מהם כדי לשוות לחיבור פנים חדשות.

להשלמת מלאכת הזיוף בדה ריבמ"ק כמנהגו עשרות משפטי פתיחה או סיום של דרושים והטמיעם בדברי הרח"ו. כדי לשוות להם אופי מקורי צוינו בהם הפניות לחיבורים אחרים המיוחסים לו (שבחלקם לא היו ולא נבראו) וכן שמות מקומות ותאריכים, שאינם מתאימים

שהיה מעתיק ומגיה ספרים ואסף ספרי קבלה.

ספר "אורחות חיים", המכונה גם "צוואת רבי אליעזר הגדול", יוחס לתנא רבי אליעזר בן הורקנוס³⁴⁴, וכן בתחילת הספר מובא המעשה עם רבי אליעזר, הורקנוס בנו ורבי עקיבא. אמנם ספר דרך חיים כתב שהוא מאוחר הרבה³⁴⁵, וכן הביאו החיד"א³⁴⁶.

רבי אלעזר הקליר, רב הפייטנים, תוס' כתבו שהוא התנא רבי אלעזר ברבי שמעון³⁴⁷, ובדורות האחרונים הוכיחו שהוא חי בתקופה מאוחרת, מאות שנים לאחר החורבן³⁴⁸.

היו גם פיוטים שיוחסו למחברים אחרים בטעות. הפיוט "יום זה לישראל אורה ושמחה", שראשי חרוזיו – בגרסתו המוכרת היום – חותמים את שמו

מקורות מלאים והוספות

למציאות.

³⁴⁴ כמפורש בשער בחלק ממהדורותיו, בכללן מהדורת ירושלים תשע"ז.

³⁴⁵ דרך חיים (רבי מנחם די לונזאנו), לבוב תרצ"א דף נח ע"ב: "אורחות חיים המיוחס לרבי אליעזר הגדול בן הורקנוס בעל הפרקים, ולפי דעתי אינו אלא לר' אליעזר הגדול הנזכר בפוסקים, והזכירו הטור אורח חיים סי' תקפ"ב. ואף על פי שיש בראשו כעין הקדמה ממעשה ר' אליעזר בן הורקנוס, אחר שבהקדמה זו שמה מי שחשב שרבי אליעזר בן הורקנוס חיבר הספר".

³⁴⁶ שם הגדולים (החיד"א) מערכת ספרים אות א וקמז: "אורחות חיים של מוסר, כ' הרב מהר"מ די לונזאנו בשתי ידות באצבע דרך חיים דף קכ"ב שחיברו רבי אליעזר הגדול שמזכירין הפוסקים שהיה גדול אחד שמו אליעזר והיו קורין לו רבי אליעזר הגדול וההקדמה שבראשו ממעשה רבי אליעזר בן הורקנוס נכתבה שם מהמעתיק ואינה מהספר".

³⁴⁷ תוספות חגיגה יג ע"א ד"ה ורגלי: "שייך הקליר... שהוא היה תנא והוא היה ר"א ברבי שמעון דקרי עליה מכל אבקה רובל תנא קרא קרובין ופייטן (ויקרא רבה פ"ל) ובימיו מקדשים ע"פ הראייה שמעולם לא ייסד רק קרובין מיום (אחד)".

³⁴⁸ מחזור רעדעלהיים, סוכות, הקדמה, "הפיוטים והפייטנים", "ואלה שמותם על סדר א"ב": "ר' אלעזר הקליר מקריית ספר רב הפייטנים וראשם בזמן... ואולם המעיין בפיוטי הקליר יראה כי דעת כולם לא יתכנו, והוא בעצמו מעיד על זמנו, כי כן אמר בקרובות לט' באב כי כבר עברו תשע מאות שנה ועוד לחורבן הבית, ועוד שם בפיוט ההוא כי כבר עברו כמה יובלות, וא"כ איך יעיד עדות שקר בעצמו, והרי כל התנאים הנזכרים לא עברו עליהם עדיין שני יובלות ואף גם תשע מאות שנה ועוד? וזה תברא שאין עליה תשובה. ועוד יתחמץ לבב כל אנוש לאמור אם אמת הדבר שהקליר תנא היה, הייתכן שהמון החכמים האמוראים אשר באו אחריו לא יעלו את שמו על שפתם? הייתכן שמהמון פיוטי הקליר המלאים להם דינים והלכות והגדות, לא יזכירו אף אחד? הלא המה אשר עברו בכל דרכי התנאים מקציהם ועד קציהם וחיפשו באמתחותיהם למצוא בהם דבר הלכה ודבר הגדה ומוסר ותפילה ותחינה, ואין אחד מהם שם על לב כי כל אלה נקבצו באו להם בפיוטי הקליר?...".

של יצחק לוריא, יוחס על כן בטעות לאר"י³⁴⁹. ולא היא, הוא נכתב במקורו ע"י ר' יצחק סלמה³⁵⁰, וכך גם ראשי חרוזיו בגרסתו המקורית.

גם אם אין ערעור על עצם המסורת המייחסת את הספר לתקופות קדומות, אין זה אומר שהכוונה שהספר חובר במקורו כפי שהגיע לידינו, אלא שהרעיון שבו עבר במסורת מן הקדמונים, ובדורות מאוחרים יותר חיברו את הספר בלשונם. כפי שכתב הרס"ג³⁵¹ לגבי ייחוסו של ספר יצירה לאברהם אבינו³⁵².

היפה תואר כתב שהואיל והמדרשים לא היו מצויים בימים הראשונים, היה מי שהיה ממציא איזה מאמר והיה תולה אותו מאיזה מהמדרשים הרחוקים להימצא ביד כל אדם, ומכך נתגלגל והיה שגור בפי הדרשנים³⁵³. אמנם הרבי מלובביץ' תמה על דבריו³⁵⁴.

מקורות מלאים והוספות

³⁴⁹ רבי יצחק בן שלמה לוריא.

³⁵⁰ שקדם במעט לאר"י. אריכות בעניין זה ב"פעמים" 128 עמוד 28.

³⁵¹ סוף הקדמת הרס"ג לספר יצירה (מהדורת הרב קאפח): "שהקדמונים מסרו כי ספר זה אברהם אבינו חיברו... ואינם אומרים שהוא קבע מילות הספר הזה כפי הסדר הזה, אלא אומרים שהוא הוציא את העניינים הללו בשכלו... ולמד לעצמו ולימד למייחדים שהיו עימו. ולא חדלו להיות נמסרים בתוך אומתנו בלתי כתובים, כמו שהיתה המשנה נמסרת ובלתי כתובה... וכאשר היה הזמן אשר נתקבצו בו חכמי האומה וריכוז ענייני המשנה והלבישום מילים משלהם וקבעום, עשו בו או במה שהוא קרוב לו ענייני ספר זה בדומה לכך, ולפיכך נשתלבו בו מקצת מפסוקים הללו וסדר הדברים הזה".

³⁵² כוזרי מאמר ד אות כה: "אמר החבר: מהם ספר יצירה, והוא לאברהם אבינו".

³⁵³ יפה תואר על ויקרא רבה פרשה יג סימן ג ד"ה ולא: "למה נקרא שמו חזיר? מפני שעתיד להחזירו לישראל... אבל לפי דעתי לא היה ולא נברא, כי לא מצאנוהו בשום מדרש, ואחשוב שאיזה מהאחרונים המציאו לדרך הלצה לפרש בו אחד מהפירושים הנזכרים. ולפי דעתי שלהיות המדרשות קשה המציאות ביד כל אדם בימים הראשונים להעדר הדפוס, היה מי שהיה רוצה להתחכם ממציא איזה מאמר שיפורש בו פירוש הלצתי והיה תולה אותו מאיזה מהמדרשים הרחוקים להימצא ביד כל אדם. וכן היה ענין מאמר זה, ואחר שהיה שגור בפי הדרשנים ובאו הטוענים עלינו ונתלו בו".

³⁵⁴ ליקוטי שיחות (הרבי מלובביץ') חלק יב הוספות לפרשת שמיני, עמוד 176: "ואחרי שכל הנ"ל שקלא וטריא במאמר זה [שעתיד החזיר להיטהר] – תמוה דעת היפה תואר ויקרא רבה פרשה יג ג, הוא בספר ערה"כ לבעהמ"ס סה"ד – שמאמר זה לא היה ולא נברא!".

פרק פא

ציוני קברי צדיקים

המסורת על מקומם של קברי צדיקים רבים בגליל נסמכת על דברי רבי חיים ויטאל, גדול תלמידי האר"י³⁵⁵.

וכבר היה מי שהעיר, שלגבי רוב הקברים הללו קשה לקבלם כפשוטם, ולכן נראה שבמקרים אלו לא מדובר בקברים ממש, אלא בציונים לזכר נפשות הצדיקים³⁵⁶.

פרק פב

תמונות

לגבי התמונה המיוחסת לבעל שם טוב, כתב הרבי מלובביץ' שזו תמונה של בעל שם אחר³⁵⁷, ויש אומרים שהיא תמונתו של "הבעל שם מלונדון".

גם לגבי תמונתו של הרמב"ם כבר דנו רבים שהיא צוירה כחמש מאות שנה

מקורות מלאים והוספות

³⁵⁵ שבחי האר"י (ר' שאול דיין, ארם צובה תרל"ב) דף ז ע"ב ד"ה אחר: "אחר הק' שנים של הפרישות הגדול שעשה [האר"י] במצרים, נתגלה אליו אליהו ז"ל ואמר לו: כבר הגיע העת סמוך לפטירתך, ואותו הפעם היה בן ל"ו שנים ובן ל"ח שנה היה כשנתבקש בישיבה של מעלה בעו"ה פה צפת תובב"א, ועתה עלה לצפת ושם תמצא מהר"ר חיים ויטאל נר"ו, אותו תמשח תחתיו, סמוך ירך עליו ומסור לו כל חכמתך, כי הוא ימלא מקומך וכל עצמותיך לא באת בעוה"ז אלא לתקן נשמתו של רבי חיים, כי הוא נשמה יקרה ועל ידך יזכה לחכמה ויצא ממנו אור גדול לכל ישראל".

³⁵⁶ המאמר "זיהוי קברי צדיקים בגליל ע"פ האר"י" (הרב חזקיהו רוטשטיין, הודפס בתחומין חלק טו, עמודים 72-73): "רוב הקברים קשה מאוד לקבל אותם כפשוטם - הרי מדובר באישים שמימי מלכי יהודה, כמו בניהו בן יהוידע שר צבאו של שלמה, שהסיכוי שיקבר בכפר נידח בגליל הוא רחוק. וכמו בן אוריה הכהן, כהן גדול בבית המקדש בירושלים בימי אחז. בן תמוה, שר' יוסי בן המשולם מימי אחרוני התנאים נקבר יחד עם יוסי בן יועזר איש צרידה ויוסי בן יוחנן איש ירושלים ראשי הסנהדרין בירושלים בימי היוונים. הקשה מכל הוא ציון קברו של יהוידע הכהן בצפת, הסותר פסוק מפורש (דברי הימים ב כד, טו"ז): 'ויוקן יהוידע וישבע ימים וימות בן מאה ושלושים שנה במותו. ויקברוהו בעיר דויד עם המלכים...'. נראה על כן, שלא בכל המקרים מדובר בקברים של ממש, שגופו של האדם ששמו מצוין עליו קבור שם. מדובר במקרים כאלה בציון לנפש האדם, ומקום להתייחדות עם נשמתו והמורשת שהשאיר אחריו. אין זה אפוא קבר של ממש, אלא במובן המופשט בלבד".

³⁵⁷ המלך במסיבו כרך א עמוד קד: "התמונה שמייחסים להבעש"ט - היא של בעל-שם אחר שחי ופעל בדייטשלאנד (גרמניה)".

לאחר מותו, ורבים ערערו אם היא אמיתית³⁵⁸. כמו כן, היו תמונות שונות שיוחסו לרמב"ם, ומסיבות שונות התקבלה בסופו של דבר אחת מהם³⁵⁹.

ככלל, ככל הנראה לא נהגו לצייר חכמים יהודיים בתקופת הראשונים ואף בתחילת תקופת האחרונים³⁶⁰.

כאן המקום להעיר לגבי הסגולה המיוחסת לתמונתו של רבי ישעיה מקרסטיר, כגון להברחת עכברים, שהוא עצמו התנגד בכל תוקף לתמונות מתואר פניו³⁶¹.

מקורות מלאים והוספות

³⁵⁸ תורת מנחם התועדויות (לרבי מלובביץ') שנת תשמ"ה חלק ג עמוד 1716: "בנוגע לתמונתו של הרמב"ם – יש אמנם שקלא וטריא וחילוקי דעות אם התמונה המפורסמת היא תמונתו האמיתית של הרמב"ם או לא. אבל אף על פי כן, בנוגע לתכלית הכוונה שבדבר – הזיכרון על הרמב"ם, 'מורה הנבוכים', אשר הראה את הדרך וציווה לעשות צדקה וטוב וחסד בעולם, זיכרון שיביא להתעוררות ללכת בדרכיו – תבוא התועלת הרצויה גם אם אין זו תמונתו האמיתית של הרמב"ם, ובפרט שיתכן שזוהי אמנם התמונה האמיתית".

³⁵⁹ כפי שהיתה תמונה נוספת של רבי יוסף קארו, מלבד זו הידועה.

³⁶⁰ עד המאה ה'17.

³⁶¹ ספר מופת הדור – תולדות וסיפורים של הרה"ק רבי ישע'לע קערעסטירער, עמודים תצ"תצב: "בעמדנו בזה מצינו לנכון להעיר, על דבר שנתפרסם מאוד בעולם, כי החזקת תמונת רבינו בבית, סגולה היא כנגד כל מרעין בישין. ורבים מספרים על ישועות ונפלאות שנעשו להם בזכות התמונה. ובעיקר משתמשים בתמונת צורתו כסגולה מיוחדת להברחת עכברים... על כן אמרנו כי נחוץ להבהיר להתוודע ולהגלות... רבינו התנגד בכל תוקף ועוד לעשות תמונות מתואר פניו...

ואמר [חתנו]: הרי חותני הקדוש הקפיד מאוד שלא לעשות תמונות צורתו, ואיך מעיזים לעבור על רצון קודשו...

מסקנה דמילתא: אין שום מקור לייחס סגולה זו לרבינו...".

השער השלושה-עשר:

תנ"ך

פרק פג

כל פרשיות התורה שבכתב הן כפשוטן

פעמים שיש בתורה לשון הבאי וגוזמא, כפי שנקטה את הלשון "ערים גדולות ובצורות בשמים"¹. ובוודאי שאנו מוציאים מקראות מפשוטן על מנת שלא יתפרשו חלילה כהגשמה, כגון "יד ה'". ואף לגבי כמה וכמה פרשיות הלכתיות הוציאו חז"ל את משמעות הכתובים מפשוטן².

ובתנא דבי אליהו הוסיף שגם כאשר כתוב במפורש "ויעמוד משה... ויאמר להם כה אמר ה' אלוקי ישראל"³, באמת לא אמר לו הקב"ה למשה כך, אלא שמשה דן ק"ו בעצמו, וחשש שישראל לא ישמעו לדבריו, לפיכך תלה בכבוד שלמעלה⁴.

גם לגבי פרשיות אחרות, כמה וכמה מפרשים כתבו שאינן כפשוטן, כגון

מקורות מלאים והוספות

¹ תמיד כט ע"א, חולין צ ע"א: "אמר רבי אמי: דיברה תורה לשון הבאי... דכתיב ערים גדולות ובצורות בשמיים. בשמיים ס"ד? אלא – גוזמא".

² תחילת ספר פיאה (לר' משה אבן תיבון) ד"ה ואין לתמוה: "ואין לתמוה אם נאמרו בסיפורי הכתוב ובהגדות ובתלמוד דברים דרך גוזמא והפלגה ודרך משל. הלא גם במצוות נאמרו דברים דרך משל לפי הקבלה האמיתית לא כמשמעם. כאמרם 'אם זרחה השמש עליו דמים לו' אם ברור לך כשמש (סנהדרין עב ע"א), וכן 'פרשו השמלה', וכן 'קצותה את כפה', 'עין תחת עין', שבאה הקבלה שהוא חייב ממון, לא לחסרו אבר, וכן הסירה הקבלה משמעות אמרו 'בעליו אין עמו שלם ישלם'".

³ שמות לב כו"כ: "ויעמוד משה בשער המחנה ויאמר, מי לה' אלי, ויאספו אליו כל בני לוי. ויאמר להם, כה אמר ה' אלוקי ישראל, שימו איש חרבו על ירכו עברו ושובו משער לשער במחנה והרגו איש את אחיו ואיש את רעהו ואיש את קרובו. ויעשו בני לוי כדבר משה, ויפול מן העם ביום ההוא כשלושת אלפי איש".

⁴ תנא דבי אליהו רבה פרשה ד ד"ה מפני: "ויעמוד משה בשער וגו' ויאמר להם כה אמר ה' וגו'. מעיד אני עלי את השמים ואת הארץ, שלא אמר לו הקדוש ברוך הוא למשה כך לעמוד בשער המחנה ולומר מי לה' אלי ולומר כה אמר ה' אלוקי ישראל, אלא שהיה משה צדיק דן קל וחומר בעצמו, אמר, אם אני אומר לישראל, הרגו איש את אחיו ואיש את רעהו ואיש את קרובו, יהו ישראל אומרים, לא כך למדתנו, סנהדרין שהורגת נפש אחת בשבוע נקראת מחבלנית, מפני מה אתה הורג שלושת אלפים ביום (אחד), לפיכך תלה בכבוד שלמעלה, שנאמר כה אמר ה' וגו', מה ענין שלאחריו, ויעשו בני לוי כדבר וגו'".

מעשה בראשית⁵, מעשה הנחש בגן עדן⁶, עץ החיים ועץ הדעת⁷, להט החרב המתהפכת⁸, כל פרשיית האדם בגן עדן⁹, תיאורי הניסים¹⁰.

והראי"ה קוק הוסיף על דבריהם, שבתקופתנו הננו מוכנים להרחיב את הדברים יותר, שאין מטרת התורה לספר לנו עובדות פשוטות ומעשים שהיו, אלא המוסר העולה ממעשים אלה, ואין אנו נזקקים להילחם נגד דברי החוקרים החדשים¹¹. ובכלל כתב שכאשר באה דעה לסתור איזה דבר מן

מקורות מלאים והוספות

⁵ מורה נבוכים ח"ב פרק כט: "שכל מה שזכר במעשה בראשית בתורה אינו כולו על פשוטו כפי מה שדמו ממנו ההמון, שאילו היה העניין כן לא היו מסתירים אותו אנשי החכמה ולא היו החכמים ממריצים מליצות בהעלימו ומניעת הסיפור בו בפני ההמון, כי הפשוטים ההם מביאים אם להפסד דמיון גדול והרכבת דיעות רעות בחוק הא-ל ית', או לביטול גמור וכפירה ביסודי התורה, והנכון לעזוב ולהרחיק בחינתם בדמיון לבד והנטייה מן החכמות, ולא כמו שיעשו הדרשנים והמפרשים העניים אשר יחשבו כי ידיעת פירוש המילות היא החכמה, והרבות הדברים והארכים תוספת אצלם בשלמות".

⁶ אברבנאל בראשית ג א: "אגיד לך פה שהוא יסוד הפרשה הזאת ואמיתתה, והוא שהנחש לא דיבר כלל אל האשה ולא האשה אליו, כי לא איש דברים הוא". ספורנו בראשית ג א: "והנחש. הוא שטן הוא יצר הרע, רב ההיזק עם מעוט היתו נראה. כי אמנם יקרא הדבר בשם איזה דומה לו, כמו שנקרא המלך "אריה", כאומרו "עלה אריה מסבכו", ויקרא האויבים המזיקים "נחשים צפעונים", אשר אין להם לחש כאומרו "הנני משלח בכם נחשים צפעונים אשר אין להם לחש" וכו'. ועל זה הדרך קרא בזה המקום את היצר הרע המחטיא "נחש", בהיותו דומה לנחש, אשר תועלתו במציאות מועט מאוד, ונזקו רב עם מעוט היראותו".

⁷ ישועות משיחו (לאברבנאל) חלק שני, עיון שני, פרק א, ד"ה והדרך הב': "והדרך הב' הוא שהחכמים הראשונים היו מדברים בדרך משל וחידה כדי להודיע הדבר המכוון הנמשל, ולא פשטיות המשל, וכמו שהודעתך פעמים. וכבר זכרו החכמים שגם בדברי התורה האלוקית באו מזה המון סיפורי הנחש וחווה ועץ החיים ועץ הדעת שבאו בתורה בהגדה מוחלטת, ולהיות הדברים יוצאים מדרך המושכלת, פירשו אותם על דרך הצורה".

⁸ רד"ק בראשית ג כד: "ואת להט החרב המתהפכת – להפחידו עוד, ולפי שהיה העניין במראה אמר להט החרב ולא אמר החרב, והלהט אינו גוף אלא מראה, והלהט הוא המפחיד, כל שכן בהתהפך".

⁹ מעשה ניסים (לרבי ניסים ב"ר משה ממרסיי) בראשית פרק ב פסוק ח והלאה: "הטוב לנו שנבקש נמשל בדברים שלא נרמזו...
גן – רמז לכל הגויות, ר"ל לכל הגשמים... כי כל הגן נברא בעבור האדם...
ויצמח ה' אלוקים מן האדמה כל עץ נחמש למראה... 'עץ' הנה נגזר מ'עצה'...
ונהר יוצא מעדם להשקות את הגן ומשם יפרד והיה לארבעה ראשים... ר"ל מהגן תצא ההשפעה ותשיב ההיולי לארבעת היסודות [אש, אוויר, מים, עפר]".

¹⁰ כפי שמפורט באריכות בפרק צו.

¹¹ אגרות הראיה חלק א, איגרת קלד ד"ה בכלל: "בכלל הנני מוצא לעצמי חובה להעיר את

התורה, איננו צריכים לסתור אותה בתחילה, אלא להתרומם על ידה¹², כדרכו של הרמב"ם ביחסו לדעות היוונים¹³. אכן, הסיבות שבגללן הוציאו הראשונים מקראות מפשוטן¹⁴, דומות לסיבות שנתעוררו בתקופתנו לגבי מקראות נוספות¹⁵.

מקורות מלאים והוספות

רוחך הטהור, ע"ד הדעות הבאות ע"י המחברים החדשים, שהם ברובם סותרים את פשטי דברי תורה.

דעתי בזה היא, שכל מי שדעותיו ישרות ראוי לו לדעת, שאף שאין כל אמת מוכרחת בכל אותן החדשות, מ"מ אין אנחנו חייבים כלל להכחישן בבירור ולעמוד נגדן, מפני שאין זה כלל עיקר של תורה לספר לנו עובדות פשוטות ומעשים שהיו. העיקר הוא התוך, ההסברה הפנימית שבהעניינים, וזה יתרומם עוד יותר בכל מקום שנמצא כח סותר, שאנו מתעוררים להתגבר על ידו.

עיקרם של דברים נאמרו כבר בדברי הראשונים ובראשם במו"נ, והיום הננו מוכנים להרחיב את הדברים יותר. אין לנו שום נפ"מ אם באמת היה בעולם המציאות תור של זהב, שהתענג אז האדם על רוב טובה גשמית ורוחנית, או שהוחלה המציאות שבפועל מלמטה למעלה, מתחתית מדרגת ההוויה עד רומה, וכך היא הולכת ומתעלה. אנו צריכים רק לדעת, שיש אפשרות גמורה, שהאדם אפילו אם יתעלה במעלה גדולה, ויהיה מוכן לכל כבוד ועונג, אם ישחית דרכיו יוכל לאבד כל אשר לו, ויוכל להרע לעצמו ולתולדותיו עד דורות רבים מאוד, וזה הלימוד יוצא לנו מהעובדא, של מציאות אדם בגן עדן וחטאו וגירושו. ואדון כל הנשמות יודע עד כמה צריכה להיות עמוקה הרשימה בלב בנ"א להיות זהירים מן החטא, וכפי אותו העומק ממש באו ב"כ אותיות ע"ז בתורת אמת.

ובשאלנו באים לידי מידה זו, אין אנו נזקקים עוד ללחום דווקא נגד הציור המתפרסם בין החוקרים החדשים, וכאשר אין אנו נוגעים בדבר נוכל לשפוט מישרים, ועתה נוכל לבטל את החלטותיהם במנוחה במידה זו שהאמת תורה לנו את דרכה".

¹² אגרות הראיה, חלק א, איגרת קלד ד"ה ובכלל: "ובכלל זהו כלל גדול במלחמת הדעות, שכל דעה הבאה לסתור איזה דבר מן התורה, צריכים אנו בתחילה לא דווקא לסתור אותה, כ"א לבנות את ארמון התורה ממעל לה, ובזה הננו מתרוממים על ידה, ובעבור ההתרוממות הזאת הדעות מתגלות. ואח"כ כשאין אנו נלחצים משום דבר, הננו יכולים בלב מלא ביטחון להילחם עליה ג"כ".

¹³ מאמרי הראיה חלק א, טללי אורות, אות ב ד"ה אע"פ: "אע"פ שנתחלפו התכונות הפנימיות של המדעים בכמה עניינים רוחניים חשובים, בחילוף התקופות והזמנים, מכל מקום התכונה הכללית הולכת ומקפת את כל הזמנים וחליפותיהם.

כשהיתה היהדות צריכה לעמוד על נפשה לשאת את דגל היסוד האלוקי בידה, ונפגשה בהתיאוריה היוונית של קדמות העולם, הצליח הרמב"ם ז"ל בזה מאוד, לא רק בפנותו את הדרך לתן מקום להדגל האלוקי להינשא על יסוד החידוש לבדו, כי אם גם בזה שהשתמש בכח האויב, ודיבר בבטחה ע"ד השאלה האלוקית גם ובייחוד על פי דרכי המחקר של הקדמות, ואחר כך הגיעו התוצאות להיות מפיקות נוגה על הדרך הכבושה של החידוש, באומץ כפול מלא גבורה וחיים".

¹⁴ דהיינו: קושיות מהותיות שאינן יכולות להתיישב בנקל.

¹⁵ למשל – מאמרי הראיה חלק א, טללי אורות, אות ב ד"ה יחס: "יחס תורת ההתפתחות בכל

והרמב"ם כתב שכל מקום שהוזכר מלאך בתורה, כמו המלאכים שנתגלו לאברהם, והמלאך שנאבק ביעקב, ומעשה האתון ובלעם, לא אירע הדבר במציאות אלא במראה הנבואה או בחלום.¹⁶ אמנם הרמב"ן חלק עליו בחריפות בעניין זה.¹⁷ גם אחד מפוסקי הדור האחרון כתב שיש חיוב להאמין במעשה בלעם עם אתונו, אף שזה נראה דבר זר שהאתון תדבר, ושהכופר בכך¹⁸, כאילו כפר בעשרת הדברות.¹⁹

מקורות מלאים והוספות

מילואיה, אל היהדות וכל עיקריה, בימינו, דומה הוא לאותה ההתנגשות הישנה של ה'קדמות' עם היהדות בימי הפולמוס היוני הרוחני. ובוזה הננו צריכים לדרוך באמץ לב במסילתו המדעית של הרמב"ם, אעפ"י שנשתנו עלינו סדרי הזמנים והליכות ההכרות.

¹⁶ מורה נבוכים ח"ב פרק מב: "כבר ביארנו שכל מקום שזכר ראיית מלאך או דיבורו, שאין זה אלא במראה הנבואה או בחלום. בין שפורש הדבר, ובין שלא פורש, כמו שקדם. דע זה והבינהו מאוד מאוד... וירא אליו ה' באלוני ממרא וגו', שכיון שהקדים כלל, והוא שה' נגלה לו, בא לבאר היאך הייתה צורת אותה ההתגלות, ואמר שהוא תחילה ראה שלושה אנשים, ואירע (מה שאירע), ואמר, ונאמר להם (מה שנאמר). ואמר זה אשר ביאר את הביאור הזה כי דבר אברהם ויאמר אדני אם נא מצאתי חן בעיניך אל נא תעבר מעל עבדך, שגם זה תיאור מה שאמר במראה הנבואה לאחד מהם, ואמר לגדול שבהם אמרו, והבן גם פרשה זו כי היא סוד מן הסודות. וכך אני אומר גם בפרשת יעקב באומרו ויאבק איש עמו, שזה בצורת החזון כיון שנתבאר בסוף שהוא מלאך... וכך פרשת בלעם כולה בדרך ודברי האתון כל זה במראה הנבואה, כיון שנתבאר בסוף דיבר מלאך ה' אליו."

והרמב"ן בראשית יח א חילק בין מקום שנקראו "מלאכים" לבין מקום שנקרא "אנשים": "ובאמת, כי כל מקום שהוזכר בכתוב ראיית מלאך או דיבור מלאך הוא במראה או בחלום, כי ההרגשים לא ישיגו המלאכים... אבל במקום אשר יזכיר המלאכים בשם 'אנשים' כעניין הפרשה הזאת (המלאכים שנגלו לאברהם) ופרשת לוט, וכן ויאבק איש עמו, וכן וימצאהו איש, על דעת רבותינו הוא כבוד נברא במלאכים, יקרא אצל היודעים 'מלבוש', יושג לעיני בשר בזכי הנפשות כחסידים ובני הנביאים. ולא אוכל לפרש."

¹⁷ רמב"ן בראשית יח א: "ובספר מורה הנבוכים (ח"ב מב) נאמר כי הפרשה כלל ופרט. אמר הכתוב תחילה כי נראה אליו השם במראות הנבואה... ואם כן בא החלום הזה ברוב עניין כחלומות השקר, כי מה תועלת להראות לו כל זה... וכן אמר (שם) בעניין "ויאבק איש עמו" (להלן לב כה) שהכל מראה הנבואה, ולא ידעתי למה היה צולע על ירכו בהקיץ...

והנה לפי דעתו זאת יצטרך לומר כן בעניין לוט, כי לא באו המלאכים אל ביתו, ולא אפה להם מצות ויאכלו, אבל הכל היה מראה... ואלה דברים סותרים הכתוב, אסור לשומעם אף כי להאמין בהם."

¹⁸ ואפשר שגם הוא לא דיבר אלא במי שכוfer בכך מכל וכל, אך המפרש שהדבר נראה במראה הנבואה לא נחשב כופר.

¹⁹ שו"ת משנה הלכות (לרב מנשה קליין, "האדמו"ר מאונגוואר") חלק ה סימן קסה ד"ה ועכ"פ: "עכ"פ מבואר לן דהחויב להאמין בכל התורה, בין בכתב ובין בתורה שבעל פה, ובכל דקדוקיה חסירות ויתירות, בין שהוא דבר הנוגע להלכה ואפילו שאינו אלא מעשה סיפור בעלמא לפי ראות עיני בשר ודם, וכגון מעשה בלעם עם אתונו בפתח ה' את פי האתון והוכיחו

הרמב"ם אף ביאר שאילו היתה הוכחה לכך שהעולם קדמון, היינו מוציאים אף את פסוקי הבריאה מפירושם הפשוט²⁰, אלא שלא נמצאה הוכחה לכך²¹.

וידוע שעל ספר איוב כולו היה מהאמוראים שרצה לומר "לא היה ולא נברא אלא משל היה"²², והרמב"ם אף הביא ראייה לדעה זו²³. ויש מהאמוראים שאמר שאיוב היה, אלא שייסוריו לא היו²⁴. וזאת אף על פי שאין בו דברים תמוהים, והיה אפשר לפרשו כפשוטו. יש לציין שבאחרונים מצאנו מי שתמך על האפשרות לומר שאיוב לא היה ולא נברא²⁵. על כל פנים,

מקורות מלאים והוספות

לפניו, אף שאין זה נוגע להלכה, ולא ראינו מעשה זה בפועל, וגם נראה דבר זר שהאתון ידבר ורק בלעם ושריו ראו זה – מ"מ הכופר בה כאילו כפר בעשרת הדברות".

²⁰ מורה נבוכים ח"ב תחילת פרק כה: "דע כי אין בריחתנו מן המאמר (הדעה) בקדמות העולם מפני הכתובים אשר באו בתורה בהיות העולם מחודש, כי אין הכתובים המורים על חידוש העולם יותר מן הכתובים המורים על היות השם גשם (הגשמת האלוקים חלילה), ולא שערי הפירוש סתומים בפנינו ולא נמנעים לנו בעניין חידוש העולם, אבל היה אפשר לנו לפרשם כמו שעשינו בהרחקת הגשמות, ואולי זה היה יותר קל הרבה, והיינו יכולים יותר לפרש הפסוקים ההם ולהעמיד קדמות העולם".

²¹ בהמשך דבריו שם: "אבל אין שום דוחק שיביא אותנו לכך, אלא אילו הוכחה אותה ההשקפה. אבל כיוון שלא הוכחה, לא השקפה זו ניטה אליה".

²² בבא בתרא טו ע"א: "יתיב ההוא מרבנן קמיה דרבי שמואל בר נחמני, ויתיב וקאמר: איוב לא היה ולא נברא אלא משל היה. א"ל, עליך אמר קרא: איש היה בארץ עוף איוב שמו. אלא מעתה, ולרש אין כל כי אם כבשה אחת קטנה אשר קנה ויחיה וגו', מי הוה? אלא משל בעלמא, הכא נמי משל בעלמא. א"כ, שמו ושם עירו למד?".

²³ מורה נבוכים חלק ג תחילת פרק כב: "פרשת איוב המופלאה והנפלאה היא מסוג מה שאנחנו בו, כלומר: שהוא משל לביאור השקפות בני אדם בהשגחה. וכבר ידעת מאמר אחד מהם בפירוש: איוב לא היה ולא נברא אלא משל היה. ואשר חשב שהוא היה ונברא, ושהוא מעשה שהיה, לא ידע לו לא זמן ולא מקום, אלא אחד החכמים אמר שהיה בימי האבות, ואחד אמר שהיה בימי משה, ואחד אמר שהיה בימי דוד, ואחד אמר שהוא היה מעולי בבל, וזה ממה שמחזק דברי מי שאמר שהוא לא היה ולא נברא. ולפי שתי ההשקפות – כלומר אם היה או לא היה – אותם הדברים שהקדים אותם, כלומר דבר השטן ודברי ה' לשטן ומסירתו בידו – כל זה משל בלי ספק אצל כל בעל שכל...".

²⁴ בראשית רבה (וילנא) פרשה נו סי' ד (וכן בירושלמי סוטה פ"ה ה"ו): "ריש לקיש אמר איוב לא היה ולא נהיה, מחלפיה שיטתיה דריש לקיש דתמן אמר ריש לקיש בשם בר קפרא בימי אברהם היה, והכא אמר איוב לא היה ולא נהיה, מאי לא היה ולא נהיה? בייסורים שנכתבו עליו, ולמה נכתבו עליו? אלא שאילו באו עליו היה יכול לעמוד בהן".

²⁵ יעב"ץ בבא בתרא טו ע"א: "והתימה מרבי שמואל בר נחמני שלא גער ביה להוציאו בניזיפה מעלות דופי ח"ו בכתבי קודש כאילו הם ספרי המירם (הומירוס) המכזבים, לא כאלה חלק יעקב חלילה, חולין הוא ומחשבת בעלי פיגול הוא".

התלמוד כן הביא אפשרות זו²⁶.

וכבר מפורש בתלמוד, שהיו שניים מגדולי התנאים שראו בעיניהם מעשה הסותר את הבנתם בתורה, האחד החזיק בתומתו, והאחר יצא לתרבות רעה. ושורש החילוק ביניהם, שזה ידע להוציא דברי התורה מפרשם באופן אחר, והאחר לא ידע לעשות כן ויצא וחטא²⁷.

מאידך, כתבו ראשונים, ובראשם הרשב"א, בחריפות רבה נגד מי שיעקור פשוטי מקראות ויעמיס במקומם רעיונות פילוסופיים²⁸. גם הרמב"ם הסכים לכך שבמקומות שאין הוכחה להוציא את המקראות מפרשם, אין לעשות זאת²⁹.

מקורות מלאים והוספות

²⁶ ועוד יותר קשה עליו מדברי הבראשית רבה והירושלמי הנ"ל, שלדבריהם זו היא מסקנת דברי ריש לקיש.

²⁷ קידושין לט ע"ב: "רבי יעקב היא דאמר: שכר מצוה בהאי עלמא ליכא. דתניא, רבי יעקב אומר: אין לך כל מצוה ומצוה שכתובה בתורה שמתן שכרה בצידה, שאין תחיית המתים תלויה בה [שאין מתן שכר אלא לעולם הבא], בכבוד אב ואם כתיב: למען יאריכון ימיך ולמען ייטב לך, בשילוח הקן כתיב: למען ייטב לך והארכת ימים, הרי שאמר לו אביו עלה לבירה והבא לי גוזלות, ועלה לבירה ושלח את האם ונטל את הבנים, ובחזירתו נפל ומת, היכן טובת ימיו של זה, והיכן אריכות ימיו של זה? אלא, למען ייטב לך – לעולם שכולו טוב, ולמען יאריכון ימיך – לעולם שכולו ארוך...

אמר רב יוסף: אילמלי דרשיה אחר [אלישע בן אבויה] להאי קרא כרבי יעקב בר ברתיה, לא חטא. ואחר מאי הוא? איכא דאמרי: כי האי גוונא חזא [שאמר לו אביו עלה לבירה והבא לי גוזלות, ועלה לבירה ושלח את האם ונטל את הבנים, ובחזירתו נפל ומת], ואיכא דאמרי: לישנא דחוצפית המתורגמן חזא דהוה גריר ליה דבר אחר, אמר: פה שהפיק מרגליות ילחך עפר? נפק חטא".

²⁸ שו"ת הרשב"א ח"א סי' תטז (כתב החרם השני נגד לימוד פילוסופיה): "ואף באבותינו הקדושים שלחו לשונם, מה שלא עשו עובדי עבודה זרה, כי יאמרו על אברהם ושרה כי הוא חומר וצורה, ושנים עשר שבטי ישראל הם שנים עשר מזלות, השמע עם מיום התחלק הארץ לגבולות כדבר הרע הזה או הנשמע כמוהו, כי יחזרו הכל לתוהו ובוהו. ועוד אומרים המנאצים השם כי כלי הקודש המוקדשים האורים והתומים הם כלי האצטורלאב אשר יעשו להם אנשים. הכאלה נמצאו בנים כחשים?"

גם רבי ידעיה הדרשי (הפניני), ב"כתב ההתנצלות" שלו שכתב בתגובה לדברי הרשב"א הללו, הסכים לכך: "הנה אשר סופר לאדוננו, מעשות צורה והמשל באבות הטהורים, ואמרו באברהם ושרה שהם חומר וצורה. העבודה לא כך היה. והנני מעיד על אמיתת העניין אחר החקירה מפי האומר בעצמו, ומפי רבים מן השומעים שהיו במעמד... אמנם מאמר היות שנים עשר בני יעקב אבינו ע"ה הם שנים עשר מזלות – זה לא שמענוהו מעולם ולא הוגד לנו בו דבר. אבל שמענו פעמים רבות מקצת הדרשנים ההפך".

²⁹ מורה נבוכים ח"ב פרק כה: "אבל אין שום דוחק שיביא אותנו לכך [להוציא את הפסוקים מפרשם], אלא אילו הוכחה אותה ההשקפה. אבל כיוון שלא הוכחה, לא השקפה זו ניטה

ויש מהראשונים שכתב בחריפות אף נגד מי שמפרש את תיאור גן עדן שבבראשית כמשל, וכתב שהוא כפירה גדולה, שהוא, לדעתו, דומה לאומר אין תורה מן השמיים³⁰.

ויש מן האחרונים שכתב, שהמוציא פסוקים מפרשם כמשל, נגד אמונת כל ישראל, הריהו כאומר שפסוקים אלו אינן מן השמיים, ואין לו חלק לעולם הבא³¹.

מספרים עגולים

מן המפורסמות שרבים מן המספרים שבתנ"ך – הן מספרי אנשים, הן גילאי אנשים, הן מספרי שנים – מעוגלות ברובן. וברור שמצד ההסתברות רחוק מאוד לומר שאלו היו המספרים המדויקים. וכי תעלה על דעתך שהמספרים היו במאות אלפי איש³² בדקדוק, לא חסר ולא יתר³³?

מקורות מלאים והוספות

אליה, ולא לאותה ההשקפה האחרת נפנה כלל, אלא ניקח את המקראות כפשוטם".

³⁰ ריא"ז (קונטרס הראיות) סנהדרין צ ע"א: "ואם באת לומר בגן עדן שהוא דרך משל אף על פי שהוא מסומן בנהרות, כל שכן שנוכל לומר על שאר המקראות שהן דרך משל, וזו כפירה גדולה היא, שהרי אמרו חכמים האומר אין תורה מן השמיים, ואפילו על פסוק או דקדוק אחד אין לו חלק לעולם הבא, והפותר המקראות דרך משל ומוציאן ממשמעותן כופר בהן, ומבטל כל התורה, ודומה לאומר אין תורה מן השמיים".

³¹ ספרו של ר' יוסף אשכנזי ("התנא מצפת", מתחילת תקופת האחרונים) (הודפס בתרביץ כח חוברת ב ליקוטים מספרו של ר' יוסף אשכנזי) סוף פרק ו: "הלא כבר אמרו חכמים, כל האומר כל התורה כולה מן השמיים חוץ מאות אחת וכו' – אין לו חלק לעולם הבא. והנה מה לי אם יאמר שדבר זה אינו מן השמיים, או אם יאמר שהוא מן השמיים אך לא רצה במה שכל ישראל מאמינים בו כי הוא משל. וא"כ הרי הוא כאילו אמר שאותן הדברים הכתובים אינם מן השמיים אלא דברים אחרים שהוא כותב הם מן השמיים, והן אותו הגמול שבדה מליבו, שהרי אין משמעות הדברים הכתובים כדבריו, והוא מכחיש הדברים הכתובים".

³² במדבר יא כא: "ויאמר משה, שש מאות אלף רגלי העם אשר אנכי בקרב". שופטים כ ב: "ויתייצבו פינות כל העם כל שבטי ישראל בקהל עם האלוקים, ארבע מאות אלף איש רגלי שלף חרב".

שמואל-א יא ח: "ויפקדם בבזק, ויהיו בני ישראל שלוש מאות אלף". שמואל-ב כד ט: "ויתן יואב את מספר מפקד העם אל המלך, ותהי ישראל שמונה מאות אלף איש חיל שלף חרב ואיש יהודה חמש מאות אלף איש". דברי הימים-ב יג ג: "ויאסור אביה את המלחמה בחיל גיבורי מלחמה ארבע מאות אלף איש בחור, וירבעם ערך עימו מלחמה בשמונה מאות אלף איש בחור גיבור חיל". דברי הימים-ב יג יז: "וייפלו חללים מישראל חמש מאות אלף איש בחור". דברי הימים-ב יד ז: "ויהי לאסא חיל נשא צינה ורומח מיהודה שלוש מאות אלף".

³³ וכבר שאלו בדרך צחות, שבספר שופטים מפורש שלוש פעמים "ותשקוט הארץ ארבעים שנה", האם בשנה השלושים ותשע כבר חששו, מניסיונם בפעמים הקודמות...

הואיל ומפורש בחז"ל שדיברה תורה לשון הבאי וגזמא³⁴, עאכו"כ שאפשר לומר בפשטות שהתורה נקטה מספרים מעוגלים, שהרי אין חשיבות לדקדק בכך. אכן כבר כתבו כך מן הראשונים ומן האחרונים³⁵, ובפרט אם המספר המדויק סמוך למספר המעוגל³⁶.

מקורות מלאים והוספות

³⁴ תמיד כט ע"א, חולין צ ע"א: "אמר רבי אמי: דיברה תורה לשון הבאי... דכתיב ערים גדולות ובצורות בשמיים. בשמיים ס"ד? אלא – גזמא".

³⁵ אמרי נועם במדבר א כא בשם נימוקי הרי"ד (רבי ישעיה די טראני, מן הראשונים): "פקדיהם למטה ראובן וגו'. תימה, אפשר שלא חסר או יתר אחד או שניים מכלל סכום החשבון? וי"ל שאין הפסוק מקפיד בדבר מועט, כדכתיב תספרו חמישים יום, ואינם אלא מ"ט, וכן ארבעים יכנו, ואינם אלא תשעה ושלשים".

אברבנאל שמות יב כא: "ואמנם בהיות הגזירה ת' שנה, כמו שנאמר במעמד בין הבתרים איך נתוספו עליהם שלשים שנה? יש אומרים שלאברהם נאמר ת' שנה ולא חשש הכתוב על יתר הפרט של שלשים שנה מפני שהחשבון הגדול בולע את המועט, ולכך ביאר הכתוב כאן מספר השנים המדוקדק על פי אמיתותו. והיותר נכון הוא שהגזירה היתה ת' שנה, האמנם מפני שהשחיתו בני ישראל את דרכם ונטמאו בגילולי מצרים כמו שזכרתי למעלה נתוסף גלותם עוד בעד פשעם שלשים שנה".

טעמא דקרא (ר' חיים קנייבסקי) תחילת במדבר ד"ה בכל: "בכל השבטים היו מאות שלמות חוץ משבט גד שהיו חמישים. ויש לומר דבכל השבטים לא חשיב פרטא זוטא, כמ"ש בבכורות ה א, ולכן אם היה יותר מנ' חשיב ליה במאה ואם היה פחות מנ' חשיב ליה במאה הקודמת, אבל בגד שהיה ממש חמישים בצמצום, מוכרח לחושבם".

³⁶ רבי אברהם בן הרמב"ם בראשית מו כו: "ואבני אבא ז"ל היה אומר כי (דרך) העברים שכאשר כלה החשבון במספר עשרתי הם ממלאים אותו, ובכן נאמר כאן שבעים אף על פי שהמספר ששים ותשע, כמו שנאמר בעומר תספרו חמישים יום אף על פי שהמספר שבעה שבועות תשעה וארבעים (יום) בלבד, (וכן ארבעים יכנו והמספר הוא רק תשע ושלשים כמו שנתבאר בהלכה וכן זמן שנתעכבו בני ישראל במדבר אמר (בו) הכתוב וינעם במדבר ארבעים שנה והוא היה רק שלשים ותשע כמו שמוכח זה מחשבון השנים למי שיבוא להתבונן בו".

רא"ש פסחים פרק י סימן מ: "ולי נראה שאין אנו צריכין לדחוקות הללו. כיוון דכתב ביה בהדיא שבעה שבועות תספר לך, אין לספור יותר משבעה שבועות. ומתספרו חמישים יום לא קשיא מידי, שכן דרך המקרא כשמגיע המניין לסכום עשירית פחות אחת מונה אותו בחשבון עשירית, ואינו משגיח על חסרון האחד. כיוצא בו כל הנפש לבית יעקב הבאה מצרימה שבעים (בראשית מו), וכן ארבעים יכנו (דברים כה)".

אעפ"כ, מעט מן האחרונים נמנעו מהסבר זה³⁷ והביאו תירוצים אחרים³⁸.

פרק פר

מקורות שקודם מתן תורה

לגבי מצוות הקורבנות, במשנה תורה כתב הרמב"ם שהם מן החוקים שאין ידוע לנו³⁹ טעמם⁴⁰.

אמנם במורה נבוכים כתב שכיוון שאי אפשר לפי טבע האדם שיניח פתאום כל מה שהורגל בו, וכיוון שהיה המנהג המפורסם בעולם כולו שהיו רגילים להקריב קורבנות⁴¹ לעבודה זרה, לא גזרה חוכמתו להניח ההרגל ההוא, אלא השאיר מיני העבודות ההם והעתיקם לשמו יתברך וציוונו לבנות לו

מקורות מלאים והוספות

³⁷ דרך שיחה (תשובות הגר"ח קנייבסקי, בעריכת ר' צבי ירוב) עמודים תח"ת: "שאלה: במניין השבטים שבתורה, אין אף פעם יחידות, איך יתכן שתמיד היה מספר כזה? תשובה: שאלתי פעם את אבא זצ"ל והסתייפלו, ואני אמרתי כי מה שפחות מחמישים לא נמנה, ומה שיותר מחמישים נמנה למאה... ואבא זצ"ל אמר לי: מספר שכתבה תורה, על כרחך כך צריך שיהיה המספר, וכך הקב"ה סיבב שיהא מספר זה בדיוק".

³⁸ משך חכמה במדבר ג טז: "ויפקד אותם משה על פי ה' כאשר צווה. יתכן, דכתיב במספר ישראל (א, ג) 'מבן עשרים שנה ומעלה כל יוצא צבא בשרא'ל תפקדו אותם לצבאותם', ולא נמנו רק עשירות לא אחדים. לכן בכל המספר לא נזכר אחדים. והוא כי כל ראש מבני ישראל נתן מספר אנשיו, והיו שרי עשרות. ומכל מספר הקטן עשו מספר הכולל, ופחות מעשרה לא היה ראש עליהם בלבד. לכן כתיב 'לצבאותם', שאין מחנה פחותה מעשרה, כמבואר ירושלמי סוף פרק קמא דעירובין. ובמספר הלויים מבין חודש ומעלה, שמשה נכנס אל פתח האהל ובת קול יוצאת ואומרת 'כך וכך תינקות', לא נמנו גם כן אחדים, וכאשר ציווה – במספר ישראל. מה שאין כן במניין הבכורים נזכרו אחדים".

³⁹ אמנם במורה נבוכים ח"ג פרק כו הדגיש שגם החוקים שאין ידוע לנו טעמם, יש להם טעם שנעלם מאיתנו: "ואלה הנקראים חוקים כגון השעטנו ובשר בחלב ושעיר המשתלח... אין המון החכמים סוברים שהם דברים שאין להם טעם כלל, ולא נדרשה בהן תכליות, לפי שזה מביא למעשי ההבל כפי שהזכרנו, אלא סוברים המון החכמים שיש להן טעם, כלומר: תכלית מועילה בהחלט, אלא שהיא נעלמת ממנו, אם מחמת קוצר שכלינו או לחוסר ידיעתנו. והנה כל המצוות לדעתם יש להן טעם, כלומר: שיש לאותו הציווי או האזהרה תכלית מועילה...".

⁴⁰ רמב"ם הל' מעילה פ"ח ה"ח: "והחוקים הן המצוות שאין טעמן ידוע, אמרו חכמים חוקים חקתי לך ואין לך רשות להרהר בהן... וכל הקורבנות כולן מכלל החוקים הן".

⁴¹ גם הקטרת קטורת והתזת מים לטהרה, היו מצויים אצל עובדי עבודה זרה (ספר "אנשי שוליים בתקופת המקרא" פרק ג עמוד 70 הערה 20, בתיאור פולחן ראש השנה הבבלי, ביום שני לחודש ניסן).

יתברך מקדש ולהקריב לו⁴². וכבר יצאו נגד דבריו בחריפות⁴³, אף על פי שעצם הרעיון שמצווה מסוימת ניתנה רק כנגד יצר הרע, אינו מיוחד⁴⁴.

יש מי שדחק בדבריו, שכוונתו לרגש פשוט ויסודי של האדם, שרוצה להרגיש את נוכחותו של הקב"ה, ולחוש שהוא עובד אותו, והקב"ה מתחשב

מקורות מלאים והוספות

⁴² מורה נבוכים ח"ג פרק לב: "והוא שאי אפשר ליצאת מן ההפך אל ההפך פתאום, ולזה אי אפשר לפי טבע האדם שיניח כל מה שהרגיל בו פתאום... והיה המנהג המפורסם בעולם כולו שהיו אז רגילין בו והעבודה הכוללת אשר גדלו עליה, להקריב מיני בעלי חיים בהיכלות ההם אשר היו מעמידים בהם הצלמים ולהשתחוות להם ולקטר לפנייהם... לא גזרה חוכמתו ותחבולתו המבוארת בכל בריאותיו שיצוונו להניח מיני העבודות ההם כולם ולבטלם, כי אז היה מה שלא יעלה בלב לקבלו, כפי טבע האדם שהוא נוטה תמיד למורגל, והיה דומה אז כאלו יבוא נביא בזמננו זה שיקרא לעבודת השם ויאמר השם ציווה אתכם שלא תתפללו אליו ולא תצומו ולא תבקשו תשועתו בעת צרה, אבל תהיה עבודתכם מחשבה מבלתי מעשה. ומפני זה השאיר השם מיני העבודות ההם והעתיקם מהיותם לנבראים ולעניינים דמיוניים שאין אמיתות להם לשמו ית', וציוונו לעשותן לו ית', וציוונו לבנות היכל לו, ועשו לי מקדש, ושיהיה המזבח לשמו, מזבח האדמה תעשה לי, ושיהיה הקורבן לו, אדם כי יקריב מכם קרבן לה', ושישתחו לו ושיקטירו לפניו".

⁴³ רמב"ן ויקרא א ט ד"ה והנה: "והנה הם דברי הבאי, ירפאו שבר גדול וקושיא רבה על נקלה, יעשו שולחן ה' מגואל שאיננו רק להוציא מלבן של רשעים וטפשי עולם, והכתוב אמר כי הם לחם אשה לריח ניחוח".

ספרו של ר' יוסף אשכנזי ("התנא מצפת", מתחילת תקופת האחרונים) (הודפס בתרביץ כח חוברת ב ליקוטים מספרו של ר' יוסף אשכנזי) סוף פרק מט: "ובאמת לפי דעתם, כל האומר 'יהיה רצון' שתעלנו בשמחה לארצנו וכו' ושם נעשה את קורבנות חובותינו... טועה, כי באמת לפי דרכם מה טוב ומה נעים הוא שהר האלוקים חרב, שאין אנו יכולים לשבש דעתנו עוד בקורבנות, כי מה מאוד היה חפץ השם לבטלם אם היה אפשר, כי מה יועילו לדעתם אפשר לומר לריח ניחוח, והלא לא נצטוו לישראל אלא משום שהיו מורגלים בדיני המצרים. ואם כן מה לנו לחזור לסורנו לבקש מהשם שיחזירנו אל הדעות המשובשות".

מטפחת ספרים (היעב"ץ) חלק ב פרק ח אות לב (עמוד 61): "ואם אדברה לא יחשך כאבי, באמת כשאני רואה ומתבונן בטעמי מצוות של ספר מורה נבוכים, נפשי עלי תתעטף ונופלת בחולשה, ובפרטות בטעם ריר, שנתן לקורבנות כדלף טורד ביום סגריר, איזו נפש סובלת, ובלתי מרגשת, שתתפתה לאלה וכאלה להפיל השכל ברשת, אם לא מי שנטרפה דעתו, שאין תרופה למכתו, או שיפקיר עצמו לבטל מה שאמרו אנשי כנסת הגדולה על העבודה העולם עומד...".

חתם סופר חולין קלג ע"א ד"ה כל כהן: "ואמנם בס' המורה כ' שהי' שטופים בע"ז לזבח לשעירים ע"כ מסר להם קורבנות לתקן עבודתם לה'... כל כהן שאינו מודה בעבודה שהיא עבודה לית', רק חושב שהיא להוציא מלב הטיפשים ועושה שולחן ה' מגואל – אותו כהן אין לו חוק בכהונה, כנלע"ד".

חיי מוהר"ן (ר' נחמן מברסלב) תחילת אות תיא: "התלוצץ מאוד מטעמי המצוות שבספר מורה נבוכים, ואמר: איך יעלה על הדעת לומר טעמי הבל כאלו על קורבנות וקטורת?".

⁴⁴ קידושין כא ע"ב (לענין היתר אשת יפת תואר): "לא דיברה תורה אלא כנגד יצר הרע".

בזה, אלא שהרגש היסודי הזה יכול לסטות גם לעבודה זרה⁴⁵. דוגמה לדבר, הרצון לישא אישה ולהעמיד צאצאים, שהוא טבוע בטבע האדם, והיה קיים גם קודם מתן תורה וגם בשאר האומות, והתורה לא באה לחדש את עצם עניין זה, אלא לצוותינו באיזה אופן יש לעשות זאת⁴⁶, שטבע זה לא יסטה לעבירות.

יש להעיר שהמורה נבוכים כתב סברה כזו גם לגבי האיסור להיכנס למקדש בטומאה⁴⁷.

על כל פנים, לדבריו של המורה נבוכים, אין צורך להתעלם ממי שיטען שישנו דמיון כלשהו בין צורת בית המקדש⁴⁸ לבין צורותיהם של ממצאי בתי עבודה זרה מסוימים מתקופת בית ראשון⁴⁹. וכמובן שיתכן שהללו הושפעו ממקדשו של שלמה. וכן אין קושי בכך שגם אצל הגויים הקדמונים היו איסורים להיכנס לבתי העבודה זרה שלהם לאנשים טמאים, למי שאינם לבושים כיאות, לעוברי עבירות מסוימות ולאבלים⁵⁰.

כך גם אין להתעלם מהטענה שכבר נמצא תיעוד שהעמים הקדמונים שקודם מתן תורה, ואף קודם תקופת האבות, נהגו למול את בשר עורלתם. כמו כן התייחסו לצרעת כנגע שמקורו רוחני, ומצריך נידוי מהחברה⁵¹. ואף

מקורות מלאים והוספות

⁴⁵ בתורתו של רבי גדליה נדל עמודים קכב-קכג ד"ה ויבן נח: "הרמב"ם אומר דבר מאוד עמוק. הרמב"ם אומר שיש כאן רגש פשוט ויסודי של האדם. האדם רוצה להיאחז במשהו, הוא אינו יכול לחשוב על הקב"ה רק כעל בלתי-נפתס המשולל מכל תואר... והקב"ה מתחשב בזה... אדם הראשון, כדברי חז"ל, וגם קין והבל ונח, כולם הביאו קרבן לה', כי האדם רוצה לפנות אל הקב"ה, להרגיש את נוכחותו, להרגיש שהוא עובד אותו. נכון, הרגש הזה יכול לסטות גם לעבודה זרה..."

⁴⁶ דוגמה נוספת ממצוות קבורת המת.

⁴⁷ מורה נבוכים ח"ג פרק מז: "והנה הושגו בדינים אלו [של איסור הכניסה למקדש בטומאה] מטרות רבות: האחת הפרישה מן הגיעולים, והשנייה נצירת המקדש, השלישית התחשבות במפורסם הרגיל, לפי שהיה מחיובי ה'צאבה' [עובדי האלילים הקדמונים, שהרמב"ם מזכירם בכמה מקומות] המייגעים בענייני הטומאה מה שתשמעהו עתה..."

⁴⁸ לגבי פרטים בבית המקדש השני שדומים למנהגי הגויים, נדון בפרק צח.

⁴⁹ בעיקר בתל טאיינאט שבדרום טורקיה ובעין דארה שבצפון סוריה.

⁵⁰ יוונית ויוונית בארץ ישראל (ר' שאול ליברמן) עמוד 272: "היה קיים כמובן חוק משותף ליהודים ולגויים שאנשים טמאים או שאינם לבושים כיאות היו אסורים לבוא בתחום המקדש. הוסיפו עליהם בני המזרח, היוונים והרומאים, עוברי עבירות מוסריות מסוימות וכן אבלים על מיתת קרוביהם".

⁵¹ אנשי שוליים בתקופת המקרא פרק ג עמודים 77-78.

היו מהם שנמנעו מפעולות מסוימות ביום השביעי⁵², אלא שמנו את היום השביעי לספירת חודשי הירח⁵³.

בוודאי שאין שום קושי בכך שנמצא תיעוד מהעמים הללו, בדבר משפטים

מקורות מלאים והוספות

למען הדיוק יש להעיר לגבי אחד מהמקורות שמובאים שם – הציטוט מ"גילגמש אנכידו והשאל" (שצורף לחלק מגרסאותיו של "עלילות גילגמש", בתור "לוח שנים-עשר") שהוא אינו ברור כלל: במקור המילה "מצורע" אינה ברורה, ובתרגומים השונים נקטו לשונות אחרות.

⁵² האנציקלופדיה העברית, כרך לא, ערך שבת, עמוד 423: "לשבת אין אח ורע בכל ספרות המזרח הקדום, והיא תרומה ישראלית מקורית מיוחדת במינה... אפשר שיש לשבת קשר כלשהו עם ה...[ספתו] הבבלי, שהוא שמו של יום מילוי הירח באמצע כל חודש, ובו 'רוע לב האל'..."

דמיון כלשהו יש לשבת, אולי, עם 'הימים הרעים' הקבועים בחודש הבבלי – ע"פ רוב בהפסקות של שבעה ימים [האשורים ייחדו את הימים השביעי, הארבעה עשר, העשרים ואחד והעשרים ושמונה לחודשי הירח] – שבהם הוגבלה מאוד פעילות המלך [אסרו לעשות בהם פעולות חשובות, והמלך ושריו היו מתנזרים בהם מתענוגים], אך לא ידוע על קשר בין 'הימים הרעים' לבין ה...[ספתו]."

⁵³ "פירוש ספר בראשית, מאדם עד נוח", מאת קאסוטו (זהו ספר בפני עצמו, ואינו חלק מהפירוש הידוע), עמודים 41-43: "בשם שבתו או שפּתו היו הבבלים והאשורים מכנים את יום מילוי הלבנה, יום ט"ו לחודש, הנועד במיוחד לפולחנם של אל הירח, סין-נגר, ושל האלים הקרובים לו... את היום הזה היו מכנים אום נוח' לב, יום מנוחת הלב, כלומר, לפי הפירוש הרווח, יום פיוס ליבם של האלים על ידי הפולחן.

עוד חשובים לשאלתנו הימים ז', י"ד, כ"א, כ"ח לחודש, אף הם בעלי אופי מיוחד בלוח המסופוטמי, קשורים הם בארבעת מראות הלבנה, ורחוקים הם זה מזה בשבעת ימים...ימים אלה, ועמם גם יום י"ט לחודש, הבא שבעה שבועות אחר ראש החודש הקודם, נחשבים היו לימים רעי מזל שבהם ראוי לו לאדם לענות את נפשו, להינזר מן התענוגים, ולהימנע מלעשות פעולות חשובות, כי הן לא תצלחנה.

שיטה זו... נמצאת גם במהדורת הלוח השייכת לתחילת המאה העשירית [לפנה"ס]. כך קובעת המהדורה של המאה השביעית [לפנה"ס] את הלכותיהם של אותם הימים: ה'רועה לאנשים רבים' (כלומר המלך, או אולי אחד הכהנים הגדולים) לא יאכל בשר מבושל ולא לחם אפוי, ולא יחליף את הבגד שעל גופו, ולא ילבש בגד נקי, המלך לא יסע במרכבה, ולא ידבר דברי שלטונות, החוזה לא ישאל באלוהיו, הרופא לא יטפל בחולה, ובכלל אין היום ראוי לאדם לעשות את הדבר הרצוי... ביום י"ד היא [המהדורה של המאה העשירית לפנה"ס] מוסיפה שמי שיעשה בו מלאכה יפסיד את ממונו, וביום כ"ח שלא יצא בו אדם לדרך... מתוך הלכותיהם של אותה הימים שהבאנו למעלה, ברור הדבר שאינם 'ימי מנוחה' כלל וכלל... ועוד, שאף 'איסור מלאכה' דומה לזה של השבת הישראלית אין בהם...

לא יהיה יום השבת בישראל בשבת של עמי נכר, לא יהיה יום... תלוי במראות הלבנה... לא יום נועד לפולחן צבא השמיים, אלא יום מקודש למי שברא את צבא השמיים ואת העולם כולו... לא יום של עינוי נפש ושל רוע מזל, אלא יום של ברכה... לא יום שכוונתו להניח את דעתה של האלוהות הכועסת, אלא יום של שבתה מהמלאכה האלוהית, הראוי לשמש מופת לבני אדם, שעליהם מוטל להידבק במידותיו של האלוקים...".

הדומים במקצתם⁵⁴ למשפטי התורה⁵⁵. וכבר העיר הראי"ה קוק, שהרי היו בין הקדמונים יודעי דעת אלוקים ומוסר, כגון מתושלח חנוך שם ועבר, ובוודאי שפעלו והשפיעו על בני דורם⁵⁶, ולגבי חלק מהמשפטים אפשר שחכמי האומות הקדמונים אף הסיקו אותם מדעתם⁵⁷.

גם לגבי סיפורי מעשים שהיו מפורסמים בעמים הקדמונים שקודם מתן

מקורות מלאים והוספות

⁵⁴ וכבר העירו על חילוקים רבים ביניהם, עכ"פ בפרטים.

⁵⁵ חוקי חמורבי, המתארכים לתקופתו של אברהם אבינו לערך, כוללים בין השאר את המשפטים הבאים: "כי יקום איש בדין להיות עד חמס ואין אמת נכון הדבר, אם חטא משפט מוות הוא, מות יומת האיש ההוא", "כי יגנוב איש את בן רעהו מות יומת", "איש כי יענה אשת רעהו המאורשה לו והיא לא ידעה עוד איש ויושבת בבית אביה, מות יומת האיש ההוא ולנערה לא יעשה דבר" (אוצר ישראל ח"ד ערך חמורבי פרק "השתוות משפטי חמורבי למשפטי ישראל").

⁵⁶ אדר היקר פרק ד ד"ה וכן: "כשבאה האשורולוגיא לעולם, ונקפה את הלבבות, בדמיונים שמצאה, לפי השערותיה הפורחות באויר, בין תורתנו הקדושה לדברים שבכתבי־היתדות בדעות במוסר ובמעשים. האם הנקיפה הזאת יש לה מוסד שכלי אפילו במעט? וכי אין זה דבר מפורסם שהיה בין הראשונים יודעי דעת אלוקים, נביאים, וגדולי הרוח, מתושלח, חנוך, שם ועבר וכיו"ב? וכי אפשר הוא שלא פעלו כלום על בני דורם, אף־על־פי שלא הוכרה פעולתם כפעולתו הגדולה של 'איתן האזרחי' אברהם אבינו ע"ה, ואין אפשר שלא יהיה שום רושם כלל בדורותם מהשפעותיהם? והלא הם מוכרחים להיות דומים לענייני תורה". לנבוכי הדור (הראי"ה קוק) פרק לב ד"ה ובזה וד"ה ובוודאי: "שהרבה דברים שנאמרו בתורה בין במצוות בין בסיפורים, ודאי מוכרח שדוגמתם ימצאו כבר בדברי גדולי וחסידיו האומות הקדמונים, אלא שהאור האלוקי המפלש עד סוף כל הדורות של נבואת משה רבינו ע"ה, ביררה וזיככה אותם ממה שעלה בהם מהערבוביא והטעות. וכל מה שנמצא תועלת קיימת בעשייתו וסיפורו, נתקרב על פי חפץ עליון הכולל הכל יחד, ואין ישראל משתבחים כלל בתור ממצאיהם לחוקי המוסר והיושר בעולם, ואפילו לא לממצאיהם שורש אחדות השי"ת... ובוודאי הרבה דברים טובים משרידי הנביאים ותלמידיהם של דורות הראשונים כמו מתושלח, חנוך, שם ועבר וכיוצא בזה, ממידות, נימוסים, הגיונות וסיפורי אמת, נשארו אצל האומות הקדומות והוחרתו בכתובותיהם, עד שביגיעת החיפוש ימצאו בהם כמה דוגמאות לדברי תורה".

⁵⁷ אדר היקר פרק ד ד"ה וכן: "כל הדברים שמצד החינוך שקודם למתן תורה מצאו מקום באומה דבעולם, אם רק היה להם יסוד מוסרי, והיה אפשר להעלותם למעלה מוסרית נצחית ומתפתחת, השאירתם התורה האלוקית. ובהשקפה יותר בהירה הוא היסוד הנאמן להכרה התרבותית הטובה הנמצאת בעמק טבע האדם, באופן ש'זה ספר תולדות אדם' הוא כלל כל התורה כולה".

לנבוכי הדור (הראי"ה קוק) פרק לב ד"ה ובוודאי: "ובוודאי כמה מצוות נמצא שעל פי טבע פנימי אנושי יהיו נמצאים יחידים הנוטים אליהן מהשגת קצת מטעמן וערכן, ומכל מקום החותם האלוקי המלא בהן, נחקק כראוי רק על ידי התורה ונתינתה לישראל ברית עולם, שהנבואה בצירוף כח החכמה הקדום לה שהביא את בעליה למדרגת הנבואה, בררה את הראוי לברר להיות חוקי אלוקים ותורותיו".

תורה⁵⁸, ודומים למעשים שבתורה⁵⁹, הדבר מובן שהיו מפורסמים בין האומות שבזמנם, אלא שנתערבו בהם טעויות⁶⁰. ואף אצל בני ישראל אפשר שהיו בידיהם מגילות של מעשים כאלה גם קודם מתן תורה⁶¹, ואולי אף כל ספר בראשית היה בידיהם כבר אז⁶².

בוודאי שאין קושי בכך שישנם דמיונות בין משלים בודדים מספר משלי לבין

מקורות מלאים והוספות

⁵⁸ סיפורי המבול נזכרו בתרבויות רבות מאוד. הגרסה הקרובה ביותר לדברי התורה היא "עלילות גילגמש", המתוארך בערך לתקופתו של נוח (המאה ה-21 לפנה"ס). בלוח האחד-עשר שם מסופר (מתוך בית ועד לחכמים לר' ישראל חיים דייבס, חוברת יא, עמודים 5-10): "העיר הזאת עתיקה היא. האלים אשר בקרבה נשאים רוחם להביא מבול... עשה לך בית, בנה לך אוניה. עזוב את הונך, מלט את נפשך. שנא את רכושך, בקש את חיך. הבא את כל זרע החיים אל תוך האוניה. האוניה אשר תבנה, מידותיה תמודדנה, רוחבה ואורכה שוות תהיינה, אל הים תביאנה..."

והנה יום השביעי בא ושלחתי את היונה. היונה הלכה הלךך ושוב, לא מצאה מנוח ושב, שלחתי את הסיס, הסיס הלך הלךך ושוב, שלחתי את העורב, הלך העורב וירא כי קלו המים... ולא שב. הוצאתי לארבע הרוחות וזבחתי זבח הבאתי קורבן על ראש ההר."

⁵⁹ בראשית מפורש ע"י הרטום, מבואות בעריכת קאסוטו, מבוא לתורה, ד"ה במקרים: "במקרים רבים יש דמיון חיצוני בין סיפורי התורה וחוקיה ובין אגדות של עמים אחרים במזרח הקדמון וחוקיהם".

⁶⁰ לנבוכי הדור (הראי"ה קוק) פרק לב ד"ה ובוה: "שהרבה דברים שנאמרו בתורה בין במצוות בין בסיפורים, ודאי מוכרח שדוגמתם ימצאו כבר בדברי גדולי וחסידיו האומות הקדמונים, אלא, שהאור האלוקי המפלש עד סוף כל הדורות של נבואת משה רבינו ע"ה, ביררה וזיכבה אותם ממה שעלה בהם מהערבוביא והטעות. וכל מה שנמצא תועלת קיימת בעשייתו וסיפורו, נתקרב על פי חפץ עליון הכולל הכל יחד, ואין ישראל משתבחים כלל בתור ממצאיהם לחוקי המוסר והיושר בעולם, ואפילו לא לממצאיהם שורש אחדות השי"ת".

⁶¹ שמות רבה (וילנא) פרשה ה סי' יח: "תכבד העבודה על האנשים, מלמד שהיו בידם מגילות שהיו משתעשעין בהם משבת לשבת לומר שהקדוש ב"ה גואלך". פירוש מהר"ז שם ד"ה תכבד העבודה: "המגילות היו כל דברי ספר בראשית, מגילות של סיפורי אדם ונח והמבול והפלגה וסיפורי האבות וכל הנבואות וההבטחות שהתנבאו. וסובר כמאן דאמר שהתורה ניתנה מגילות [ע"פ גיטין ס ע"א]".

⁶² שמות רבה (וילנא) פרשה ה סימן כב: "בנוהג שבעולם, בשר ודם האומר לחבירו למה אתה עושה כן – הוא כועס עליו, ומשה אמר לפני הקדוש ברוך הוא למה הרעותה לעם הזה? אלא כך אמר לפני הקדוש ברוך הוא: נטלתי ספר בראשית וקראתי בו וראיתי מעשיהן של דור המבול היאך נידונו מידת הדין היתה, ומעשה דור הפלגה של סדומיים..."

דבריהם של חכמי מצריים הקדמונים⁶³ הקרויים "אני"⁶⁴ ו"אֶמְנוֹפֶּה"⁶⁵. ובפרט שפסוקים אלו בספר משלי⁶⁶ פותחים ב"הט אוזןך ושמע דברי חכמים"⁶⁷, וכבר אמרו שכל האומר דבר חכמה⁶⁸ אפילו באומות העולם

מקורות מלאים והוספות

⁶³ דעת מקרא, משלי, מבוא, עמודים 74–76: "מצויים דמיונות עניין (ולעיתים אף דמיונות לשון) בין דבריהם של חכמי מצריים אלה לבין מספר משלים המובאים בספרנו [משלי]... אך קרוב מכולם לספר משלי הוא ספרו של החכם המצרי אֶמְנוֹפֶּה [אמנ־אמ־אפה, אמנמאפת]... זמנו שנוי במחלוקת בין החוקרים. יש מקדימים אותו לימי השופטים [וזו דעת רוב החוקרים], ויש מאחרים אותו סמוך לזמן חורבן בית ראשון... בסיכום, יש כמה דמיונות עניין ודמיונות סגנון בין החכמה המצרית לבין החכמה הישראלית. אך אין כאן העתקה, אלא זו [החכמה הישראלית] מקורית היא ואמורה ברוח ישראל... הדימויים שבין אמנופה ובין משלי אינם מעידים על תלות ישירה, אלא יש לזקוף אותה על חשבון האופי הכללי של ההגות החכמתית".

⁶⁴ דעת מקרא, משלי, מבוא, עמוד 74: החכם המצרי אני (שהיה קרוב לימי דוד ושלמה, ויש מקדימים במאה או מאתיים שנה): "הישמר מאישה זרה, אשר לא ידעו אותה בעירה. אל תבט אליה בלכתה, אל תדענה בגוף... 'אני יפה' תאמר אליך יום יום, חטא מוות לשמוע זאת, אל תלך אחריה פן תיקח את ליבך". משלי ב טז: "להצילך מאשה זרה, מנוכריה אמריה החליקה. העוזבת אלוף נעוריה ואת ברית אלוהיה שכחה. כי שחה אל מוות ביתה, ואל רפאים מעגלותיה. כל באיה לא ישובן ולא ישיגו אורחות חיים".

⁶⁵ דעת מקרא, משלי, נספח ה: א. אֶמְנוֹפֶּה בית 3, סעיפים 8–12: "הט אוזןך ושמע אשר יאמרו וליבך תשית לדעתם, טוב תת אותם בליבך, אוי לעובר עליהם". משלי כב, יז: "הט אוזןך ושמע דברי חכמים וליבך תשית לדעת. כי נעים כי תשמרם בבטןך יכונן יחדיו על שפתך". ב. אֶמְנוֹפֶּה בית 1, סעיף 5: "לדעת להשיב מענה לאומרהו, לענות תשובה לשולחהו". משלי כב כא: "להודיעך קושט אמרי אמת, להשיב אמרים אמת לשולחך". ג. אֶמְנוֹפֶּה בית 4, סעיף 3: "הישמר מגזל דל, ומדכא שבור זרוע". משלי כב כב: "אל תגזול דל כי דל הוא, ואל תדכא עני בשער". ד. אֶמְנוֹפֶּה בית 9, סעיף 10: "אל תשלך ליבך אחר עושר... לין לא ילין אצלך, הבוקר אור ואיננו בביתך, יתבוננו על מקומו ואיננו... עשה לו כנפיים כאווז ויעוף השמימה". משלי כג דה: "אל תיגע להעשיר מבינתך חדל. התעייף עיניך בו ואיננו כי עשה יעשה לו כנפיים כנשר יעוף השמים".

⁶⁶ משלי כב יז – סוף פרק כד, ע"פ החלוקה המקובלת הם הקובץ השלישי, המכונה "דברי חכמים".

⁶⁷ משלי כב יז.

⁶⁸ לגבי לימוד רעיונות מוסריים מחכמי האומות, עיין לקמן פרק צח בכותרת "חלקי הנפש ועבודת מידות".

נקרא חכם⁶⁹, וחכמה בגוים תאמין⁷⁰. ועוד, שאין זה מוחלט שדברי חכמים מצריים אלו קדמו לדברי שלמה⁷¹. ואין תימה בכך שהיתה חכמה גם אצל שאר אומות בני קדם, אלא שחכמת שלמה רבתה ממנה⁷².

האבן עזרא כתב שנראה בעיניו שספר איוב מתורגם מלשון אחרת⁷³, ואפשר שכוונתו שמשו רבינו ראה ספר כזה בשפה אחרת ותרגמו ללשון הקודש⁷⁴.

פרק פה

אופן נתינת התורה

יש לשים לב שלא לטעות בביטוי "מתן תורה", שמתייחס כידוע למעמד הר סיני. בהר סיני ניתנו כמובן הלוחות, וכן מצוות, שנחלקו האם ניתנו שם רק כללותיהן⁷⁵ או גם פרטותיהן⁷⁶, אך רוב פרשיות התורה נאמרו במשך שאר ארבעים שנות הגדודים במדבר⁷⁷. מאידך, היו מצוות בודדות שנצטוו כבר

⁶⁹ מגילה טז ע"א.

⁷⁰ איכה רבה ב יג.

⁷¹ ובוודאי שאין שום קושי מהדמיונות בין ספר "משלי אחיקר" למשלים בודדים בספר משלי (הובאו בדעת מקרא משלי נספח ו), שהרי אחיקר היה סופרו של סנחריב, ובוודאי שהיה מאוחר בהרבה לשלמה המלך.

⁷² מלכים"א ה י: "ותרב חכמת שלמה מחכמת כל בני קדם ומכל חכמת מצרים".

⁷³ אבן עזרא איוב ב יא: "הקרב אלי כי הוא ספר מתורגם, על כן הוא קשה בפירוש כדרך כל ספר מתורגם".

⁷⁴ בית נאמן (הרב מאזוז) עלון מספר 421, מוצאי שבת פרשת דברים תשפ"ד, אות יט: "האבן עזרא אומר, יכול להיות שהספר הזה מתורגם. כלומר: משה רבינו ראה ספר כזה בשפה אחרת ותרגם אותו לעברית".

⁷⁵ חגיגה ו ע"א-ע"ב, סוטה לו ע"ב, זבחים קטו ע"ב: "דתניא, רבי ישמעאל אומר: כללות נאמרו בסיני ופרטות באהל מועד".

רש"י חגיגה שם: "הרבה דברים נאמרו סתומים בסיני שלא נתפרשו כל צרכן ופירשו לו לאחר שהוקם המשכן באהל מועד".
רש"י סוטה שם: "בסתם נאמרה תורה בסיני ולא נתפרשה לו".

⁷⁶ חגיגה ו ע"ב, סוטה לו ע"ב, זבחים קטו ע"ב: "ר' עקיבא אומר: כללות ופרטות נאמרו בסיני".

⁷⁷ הרי לא יעלה על הדעת שבשנה הראשונה לצאתם ממצרים נודעו להם כל מאורעותיהם העתידיים בארבעים השנים הבאות.

במרה⁷⁸ – שבת⁷⁹, פרה אדומה ודינין⁸⁰. ואפשר שגם מגילות של מעשים מספר בראשית היו בידיהם כבר קודם מתן תורה⁸¹, ואולי אף כל ספר בראשית היה בידיהם כבר אז⁸².

גם לגבי המצוות שנאמר שניתנו בסיני, בכללותיהן או בפרטותיהן – כדלעיל – דנו המפרשים. יש מהראשונים שכתב שאלו דברי רבותינו, אך ע"פ הפשט ניתנה התורה בארבעה מקומות – סיני, מרה, לבן-חצירות, אוהל מועד⁸³. יש שהעירו שיש מצוות יוצאות מן הכלל הזה, שבוודאי ניתנו מאוחר יותר⁸⁴.

מקורות מלאים והוספות

⁷⁸ דהיינו, מייד לאחר מעבר ים סוף.

⁷⁹ שבת פז ע"ב: "בשבת דמרה, דכתיב, כאשר ציווך ה' אלוך, ואמר רב יהודה אמר רב: כאשר ציווך – במרה".

⁸⁰ רש"י שמות טו כה: "במרה נתן להם מקצת פרשיות של תורה שיתעסקו בהם, שבת ופרה אדומה ודינין".

⁸¹ שמות רבה (וילנא) פרשה ה סי' יח: "תכבד העבודה על האנשים, מלמד שהיו בידם מגילות שהיו משתעשעין בהם משבת לשבת לומר שהקדוש ב"ה גואלן".

פירוש מהרז"ו שם ד"ה תכבד העבודה: "המגילות היו כל דברי ספר בראשית, מגילות של סיפורי אדם ונח והמבול והפלגה וסיפורי האבות וכל הנבואות וההבטחות שהתנבאו. וסובר כמאן דאמר שהתורה ניתנה מגילות [ע"פ גיטין ס ע"א]."

⁸² שמות רבה (וילנא) פרשה ה סימן כב: "בנוהג שבעולם, בשר ודם האומר לחבירו למה אתה עושה כן – הוא כועס עליו, ומשה אמר לפני הקדוש ברוך הוא למה הרעותה לעם הזה? אלא כך אמר לפני הקדוש ברוך הוא: נטלתי ספר בראשית וקראתי בו וראיתי מעשיהן של דור המבול היאך נדונו מדת הדין היתה, ומעשה דור הפלגה של סדומיים...".

⁸³ בכור שור (מבעלי התוספות, מכונה גם "ר"י מאורליינ"ש", מגדולי תלמידיו של רבינו תם) דברים א א: "ומונה והולך המקומות שנתנה להם תורה. ונקט 'פארן' דזהו 'סיני' תחילה, שהוא עיקר נתינת התורה, ואחר כך 'מרה' דכתיב בה 'שם שם לו חוק ומשפט', ולבן-חצירות, כמו 'שדה חצרות', ו'שדה' קורא 'לבן' כמו 'שדה לבן', שאף שם נאמר מקצת התורה, אי נמי על שם שנתנגעה מרים שם, קורא 'חצרות' – 'לבן', דכתיב 'והנה מרים מצורעת כשלג', שהוא 'לבן'. ודי זהב: אהל מועד, לפי שהיו הקרשים מצופים זהב, וכתיב 'והמלאכה היתה דיים לכל המלאכה', קורא לו די זהב, ושם נמי נתנה (תורה) דכתיב ויקרא אל משה (וידבר ה' אליו מאהל מועד) וציווה שם כל הקרבנות, ולכך מנה אותם מקומות שנתנה בהם תורה שהוא רוצה לסדר, כי תורה מקומות מקומות נתנה.

אבל רבותינו אמרו שנתנה כולה בסיני, ונשנית באוהל מועד, ונשתלשט בערבות מואב, כאן. ואיכא למאן דאמר כללות נאמרו בסיני, ופרטות באוהל מועד, ונשנית בערבות מואב, ולפי הפשט דבין ארבעה מקומות הללו נתנה, בין פארן דזהו סיני, ובין תופל שהוא מרה, ולבן-חצירות אחד הוא כדפירשתי. ודי זהב זהו אהל מועד".

⁸⁴ חתם סופר נידה מט ע"ב ד"ה אלא: "ולא מיבעיא למ"ד פ"ק דחגיגה כללות נאמרו בסיני ולא פרטות נמצא שלא נאמרה פרשת מקרב אחיך תשים עליך מלך עד משנה תורה, אם כן פשיטא שהוצרך לומר איתך שלא יתמנה גר שאין אימו מישראל, אלא אפי' למ"ד כללות ופרטות נאמרו בסיני, מ"מ פרשת מינוי מלך לא נאמרה...".

ויש שכתב שגם מה שניתנו בסיני, אין הכוונה במעמד הרב סיני, אלא בהר סיני אך לאחר המעמד⁸⁵.

גם אין בידינו מסורת מוחלטת כיצד נכתבה התורה, שהרי כבר נחלקו אמוראים האם כשנאמרה כל פרשה למשה היה כותבה, ולסוף ארבעים שנה חיברן יחד, או שכל פרשה שנאמרה לו היתה סדורה לו בעל פה, ונכתבו כולן רק לסוף ארבעים שנה⁸⁶.

וכן אין בידינו לדעת באיזה אופן מסר ה' יתברך את התורה למשה, שאין יודע זאת אלא משה רבינו עצמו⁸⁷, וחובתנו להאמין שמשה לא אמר דבר מפי עצמו בלא השפעה אלוקית⁸⁸.

מקורות מלאים והוספות

הרד"ל פרק מו אות מא: "ונאמרה מסיני (ועיין בחגיגה ה' א' למ"ד כללות ופרטות נאמרו בסיני מוכח שם דהיינו בהר סיני), אבל פרשת יוהכ"פ של אחרי מות מפורש בה שנאמרה אחרי מות שני בני אהרן בהקמת המשכן בשנה שניה, וודאי אי אפשר לומר שקראוה בתורה ביוהכ"פ שאחרי מעשה העגל בשנה ראשונה".

רד"צ הופמן פרשת אחרי מות פרק יז ד"ה אבל לדעת: "ואפשר שלפי ר' ישמעאל גם מצוות אחדות שבמשנה תורה נאמרו רק אחרי כן בערבות מואב, ובמקרה זה ייתכן שהאיסור 'לא תאכלו כל נבלה' לא ניתנה עוד בזמן המסעות במדבר".

⁸⁵ שו"ת שואל ומשיב מהדורה תניינא חלק ג סימן קכג ד"ה והנה: "דבאמת מה דאמרו בסיני נאמר להם דהיינו מהר סיני נאמר להם אבל לא תיכף ואז במעמד הנבחר נאמר להם רק העשרת הדברות ואח"כ טרם שנקבע האהל מועד נאמר להם מהר סיני כל הדברים".

⁸⁶ גיטין ס ע"א: "א"ר יוחנן משום רבי בנאה: תורה – מגילה מגילה ניתנה... ר"ש בן לקיש אומר: תורה – חתומה ניתנה".

רש"י שם: "מגילה מגילה ניתנה – כשנאמרה פרשה למשה היה כותבה ולבסוף מ' שנה כשנגמרו כל הפרשיות חיברן בגדין ותפרן. חתומה ניתנה – לא נכתבה עד סוף מ' לאחר שנאמרו כל הפרשיות כולן והנאמרות לו בשנה ראשונה ושנייה היו סדורות לו על פה עד שכתבן".

⁸⁷ רמב"ם בהקדמתו לפרק חלק, היסוד השמיני: "ואין (ידוע) [ידוע] היאך הגיעה, אלא הוא משה עליו השלום שהגיע לו. וכי הוא היה כמו סופר, שקוראים לו והוא כותב כל מאורעות הימים, הסיפורים והמצוות".

⁸⁸ לנבוכי הדור (הראי"ה קוק) פרק נב ד"ה ובתורה: "ובתורה מן השמיים שהיא צריכה בצורה לביאור עניין הנבואה, הנה לא בא לנו בקבלה דבר ברור על דבר ציור הנבואה וערכה, ממילא מובן שכל מה שנצייר בדרך חיובי הוא רק דבר דמיוני עולה על הלב שאין זה שום עניין ליסוד תורה ואמונה.

על כן, העיקר ביסוד תורה מן השמיים הוא רק הפקעת השלילה, היינו שלא לאמר שמשה מפי עצמו אמרה, בלא השפעה אלוקית. וזה בוודאי מושכל לכל מי שרואה פעולת התורה על ישראל ועל העולם כולו. ובכלל אי אפשר לשום פעולה כללית גדולה קבועה לדורות שלא תהיה מושפעת השפעה אלוקית. אמנם הערכים של ההשפעות בבירורם וניקיונם זה תלוי לפי ההבחנה של ערך התורה, אבל אין זה עניין כלל ליסוד האמונה של תורה מן

פרק פו

כל התורה כולה ניתנה למשה

גם בעניין זה נראה שנשתרשה התפיסה שכך נמצא כך היה, וספרי התורה שבידינו זהים לחלוטין לספרו של משה. אלא שיש לעיין בדברי חז"ל והראשונים בסוגיה⁸⁹.

פסוקי מות משה

נחלקו תנאים לגבי שמונת הפסוקים האחרונים שבתורה, שמזכירים את מיתת משה רבינו – האם משה רבינו כתבם או יהושע⁹⁰. ונחלקו בזה גם מפרשי התורה: האבן עזרא כתב שיהושע כתבם, ואף הוסיף שכך הוא לגבי הפסוקים שלפניהם⁹¹, והוסיף עוד שאפשר שכתבם באחרית ימיו⁹², ורבינו בחיי והאור החיים חלקו עליו⁹³. המשנה ברורה נקט שהפשטות היא שיהושע כתבם⁹⁴.

מקורות מלאים והוספות

השמיים".

⁸⁹ אריכות בכל זה בתורה שלמה חלק יט מילואים פרק ט, עמוד שעד והלאה.

⁹⁰ בבא בתרא טו ע"א: "אמר מר: יהושע כתב ספרו ושמונה פסוקים שבתורה. תניא כמאן דאמר: שמונה פסוקים שבתורה יהושע כתבן, דתניא: וימת שם משה עבד ה' – אפשר משה (מת) [חזי] וכתב וימת שם משה? אלא, עד כאן כתב משה, מכאן ואילך כתב יהושע, דברי ר"י, ואמרי לה ר' נחמיה. אמר לו ר"ש: אפשר ס"ת חסר אות אחת וכתבי: לקוח את ספר התורה הזה? אלא, עד כאן הקדוש ברוך הוא אומר ומשה אומר וכותב, מכאן ואילך הקדוש ברוך הוא אומר ומשה כותב בדמע, כמו שנאמר להלך: ויאמר להם ברוך מפיו יקרא אלי את כל הדברים האלה ואני כותב על הספר בדיו".

⁹¹ אבן עזרא דברים לד א: "ויעל משה – לפי דעתי, כי מזה הפסוק כתב יהושע, כי אחר שעלה משה לא כתב, ובדרך נבואה כתבו. והעד: ויראהו ה' גם ויאמר ה' אליו, גם ויקבור".

⁹² אבן עזרא בסוף התורה דברים לד ו: "עד היום הזה – דברי יהושע. ויתכן שכתב זה באחרית ימיו".

⁹³ רבינו בחיי דברים לד א: "ויעל משה. כתב החכם רבי אברהם ז"ל: לפי דעתי כי מזה הפסוק ואילך כתב יהושע... ואינו אמת, ואין פירושו נכון. אבל הנכון להאמין והקבלה האמיתית שיש לנו, כי משה כתב התורה כלה מ"בראשית" עד "לעיני כל ישראל" הכל מפי הגבורה. והנה משה כמעתיק מספר קדמון מתחלה ועד סוף אות באות...".

אור החיים דברים לד ו: "וראיתי להראב"ע שכתב שיהושע כתב כן, ואין ראוי לכתוב כדברים האלה בפשטי הכתובים שמה לא השלים הספר תורה כשנסרו ללויים, שבאזני שמעתי מבני עמנו מסתבכים בדבר זה ומסתעפים מזה כפירה בתורה, וזו היא טענת העכו"ם שמבני ישראל תיקנו המכתב ונמצא בה מה שלא היה ולא היה מה שהיה, וישתקע הדברים ודומיהם הסבי עיניך מנגדם, והעיקר שכל הספר תורה כתבו משה וכאומרם (ב"ב ט"ז א) השלימו בדמע".

⁹⁴ משנה ברורה סי' תכח ס"ק בא: "אין מפסיקין בהם – לחלקן לשני קרואים, והטעם דיש בהן

דעת האבן עזרא

מכמה פסוקים בתורה משמע שהם מתייחסים לזמנים שלאחר מות משה. אפשר לומר שמשה כתבם בדרך נבואה⁹⁵. אך האבן עזרא כתב על שישה מקומות כאלו שצריך להבין את סודם כדי להכיר האמת⁹⁶. רבים, וביניהם ראשוני מפרשיו, ביארו את דבריו שפסוקים אלו נכתבו לאחר משה⁹⁷. פירוש

מקורות מלאים והוספות

שינוי משאר ס"ת דיהושע כתבן, ואפילו למ"ד דמשה כתבן בדמע הואיל שיש שינוי בהן שנכתבו בדמע נשתנו שלא לחלקן כשאר ס"ת".

⁹⁵ ספר הגין (לרבי אהרן בן רבי יוסי הכהן, מבעלי התוספות) בראשית לו לא (לגבי המלכים אשא מלכו בארץ אדום לפני מלך לבני ישראל): "איכא למימר דמשה כתבם בנבואה". וכן כתב האבן עזרא שם (בראשית לו לא): "יש אומרים כי בדרך נבואה נכתבה זאת הפרשה".

⁹⁶ אבן עזרא דברים א ב: "בעבר הירדן, במדבר, בערבה. ואם תבין סוד (השרים) (השנים) עשר, גם ויכתוב משה (דברים לא כב), והכנעני אז בארץ (בראשית יב ו), בהר ד' יראה (בראשית כב יד), והנה ערשו ערש ברזל (דברים ג יא) – תכיר האמת". אבן עזרא בראשית יב ו: "והכנעני אז בארץ – יתכן שארץ כנען תפשה כנען מייד אחר. ואם איננו כן – יש לו סוד, והמשכיל ידום".

⁹⁷ צפנת פענח (לרבי יוסף טוב עלם הספרדי, מתקופת הראשונים, מראשוני מפרשי האבן עזרא) בראשית יב: "ולפי זה נראה שלא כתב משה זאת המילה בכאן, רק יהושע או אחד משאר הנביאים כתבוה... ואחר שיש לנו להאמין בדברי קבלה ובדברי נבואה, מה לי שכתבו משה או שכתבו נביא אחר, הואיל ודברי כולם אמת והם נבואה".

צפנת פענח (לרבי יוסף טוב עלם הספרדי, מתקופת הראשונים, מראשוני מפרשי האבן עזרא) בראשית כב יד: "וטעם בהר ה' יראה באלה הדברים [לשון האבן עזרא שם]... ודעתו כי הר ה' הוא הר המוריה שנבנה בו בית המקדש כמו שכתוב בדברי הימים, ומשה לא כתב בתורה איזה הר הוא, רק כתב 'המקום אשר יבחר ה'', משמע שהוא לא ידע אי זה הר הוא, כי לא גילהו ה' עד ימי דוד, ואיך אמר בכאן 'בהר ה' יראה' שמשמע שידעו משה... ולפי זה לא כתב משה זה הפסוק, רק כתבוהו הנביאים האחרונים, כאשר פירשתי בפסוק והכנעני אז בארץ". צפנת פענח (לרבי יוסף טוב עלם הספרדי, מתקופת הראשונים, מראשוני מפרשי האבן עזרא) דברים א ב: "וזה ראייה כי אחר כן נכתב זה הפסוק בתורה ולא כתבו משה רק אחד מהנביאים האחרונים כתבו".

מקור חיים (לרבי שמואל צרצה, מתקופת הראשונים, מראשוני מפרשי האבן עזרא) תחילת ספר דברים: "ומה שאמר 'ואם תבין סוד השנים עשר... וכבר אמרו רז"ל במסכת סנהדרין כל האומר אין תורה מן השמים ואפילו אמר כל התורה (מן השמים) כולה מן השמים חוץ מקל וחומר זה, חוץ מדקדוק זה, אין לו חלק לעולם הבא, ואפילו אמר כל התורה מן השמים חוץ מפסוק זה שלא אמרו הקב"ה אלא משה כתבו מעצמו, אין לו חלק לעולם הבא. ואם כן נאמר שהאדון אבן עזרא סובר זה? חס ושלום, כי הוא אינו סובר זה. והאמת כי כמו שנראה לרבי יהודה [בבבא בתרא טו ע"א, ששמונת הפסוקים שבסוף התורה נכתבו ע"י יהושע] כך נראה לו ז"ל והפסוקים מורים כן. ואין הלכה כרבי יהודה אלא כרבי שמעון, שאמר 'ויכ' אפשר ספר תורה חסר אות אחת, והלוא כבר נאמר לקוח את ספר התורה הזה, אלא על כורחך הקדוש ברוך הוא אומר ומשה כותב, מכאן ואילך הקדוש ברוך הוא אומר ומשה כותב בדמע, וכן כל אלה הפסוקים נאמרו למשה בדרך נבואה וכתבם משה".

מגילת סתרים (לרבינו שמואל מוטוט, מתקופת הראשונים, מראשוני מפרשי האבן עזרא)

"סוד", לפי זה, הוא רעיון שאין ראוי לפרסמו לכל אדם, שמא יבואו לזלזל בתורה חלילה⁹⁸. יש לשים לב שבספר מרגליות טובה, שתמצת פירושים שנכתבו על האבן עזרא, הביא מדברי מפרשי האבן עזרא באופן משובש, שכביכול כוונת האבן עזרא שפסוקים אלו נכתבו על ידי משה בדרך נבואה⁹⁹. אך בפירושיהם המקוריים מפורש שלא כך.

על כל פנים, בוודאי מוצל אותו צדיק – האבן עזרא – מאותו עוון שניסה לתלות בו אותו כופר, שהעמיס בדבריו את רעיונו שמשה לא כתב כלל את

מקורות מלאים והוספות

תחילת ספר דברים: "וכבר ידעת המחלוקת שיש בגמרא בבבא בתרא פרק ראשון [טו ע"א] שאמרו משה כתב ספרו... יהושע כתב ספרו ושמונה פסוקים שבתורה... והוא דעת רבי יהודה... ודעת החכם [האבן עזרא] שמויעל משה יהושע כתב, כאשר אמר בביאור ב'זאת הברכה' שהם י"ב פסוקים. ודעתו כן באלה השאר [פסוקים שנאמרו על העתיד]". ר' ישעיה בן מאיר ויקרא פרק טז (מראשוני מפרשי האבן עזרא, פירושו נמצא בספר "חמישה קדמוני מפרשי רבי אברהם אבן עזרא" עמוד 612): "ואל תתמה על מה שאני אומר שאחר [ולא משה] כתבו, כי יש לו חברים במקרא. כלומר, יש הרבה פסוקים שלא כתבם משה... אלא ודאי אחר כתבו".

צפנת פענח (לר' אלעזר אשכנזי בן ר' נתן הבבלי, מתקופת הראשונים) בראשית יב ו: "ויעבור. והכנעני אז בארץ... ואמר החכם ראב"ע 'ואם אינו כן יש לו סוד והמשכיל ידום'. כלומר שאינם מדברי משה".

גדולים מעשי ה' (לרבי אליעזר אשכנזי בן רבי אליה הרופא, מראשוני האחרונים) חלק א, מעשי אבות, פרק ג: "ובאמרו והכנעני אז בארץ פירש הראב"ע ז"ל יתכן שארץ כנען תפשה כנען מייד אחר, ואם אינו כן יש לו סוד והמשכיל ידום, עכ"ל. והנה נמשך אחרי כוונתו המשובשת לומר שיש כתובים בתורה ח"ו שלא כתבם משה, כמו שכתב בפרשת דברים... הוא סוד כלומר שמשה לא כתבו ואין ראוי לגלות הדבר. זו היא כוונת הראב"ע, ובסודו לא תבוא נפשי... וזוהי סרה תלונת הראב"ע וטענתו, והסוד אין בו יסוד".

תוספת ביאור על דברי הראב"ע לרבי משה אלמושוני (מראשוני האחרונים, ממפרשי האבן עזרא) בראשית יב ו (הודפס בסיני כרך יט עמוד קנג, בידי נפתלי בן מנחם): "מה שאמר הראב"ע... ואם כן הוא לא יתכן שאמרה זה מרע"ה, כי בימיו עדיין היתה ביד כנען, אלא שנאמר שיהושע או עזרה [עזרא] כתב כן. וזהו הסוד, כלומר, שלא כתבו מרע"ה. וזה אמרו [לשון האבן עזרא]: 'ואם אינו כן יש לו סוד וכו'".

אריכות בכל זה במאמר "סוד השנים עשר לראב"ע" מהרב שמריה גרשוני, אסיף א תשע"ד.

⁹⁸ צפנת פענח בראשית יב: "זה הסוד אין ראוי להודיעו לבני אדם, בעבור שלא יזלזלו בתורה... המשכיל יודע כי זה לא יזיק, רק הפתאים יאשימו על ככה".

⁹⁹ מרגליות טובה, תחילת ספר דברים, תמצית המקור חיים: "ואם תבין סוד השנים עשר... ויש אומרים כי דעתו של החכם כי מן ויעל משה יהושע כתב, כאשר אמר החכם בפרשת וזאת הברכה בפסוק ויעל משה. אבל באמת כי החכם ז"ל אינו סובר זה, רק כל אלה נאמרו למשה בדרך נבואה וכתבם כך".

שם, תמצית מגילת סתרים ("פירוש מוטוט"): "ואם תבין סוד הי"ב... ולכן אמר ואם תבין סוד הי"ב וכו', ודעתו כי כל אלה נאמרו למשה בדרך נבואה וכתבם כך".

ספר התורה¹⁰⁰. ואין לו לא טעם ולא ריח. ולחינם הוציא לעז על אותו צדיק ועתיד ליתן את הדין.

דברי האבן עזרא זכו שדנו בהם רבים. אך דברים דומים להם נמצאים בכמה וכמה ראשונים נוספים, ואף באבות דרבי נתן ובמדרש תנחומא. כדלקמן.

מקורות נוספים

מפורש באבות דרבי נתן, שבאשר עזרא כתב את הפסוק "הנסתרות לה" אלוֹקֵינוּ הוא ניקד עליו משום שהוא הסתפק אם אליהו יסכים למילים אלו¹⁰¹. ומעין זה הביאו דעת זקנים מבעלי התוספות¹⁰².

במקומות רבים במדרשים נקטו לגבי פסוקים מסוימים את הלשון "תיקון סופרים הוא זה", או "שכינהו הכתוב", שנקטו לשון של כבוד ונקיות. וכן הביא גם רש"י¹⁰³. יש שפירשו שהכתוב עצמו בחר לשון נקיה, כדרך מנהגם

מקורות מלאים והוספות

¹⁰⁰ ועל כך כתב בפירוש מחוקקי יהודה על האבן עזרא, תחילת דברים, קרני אור אות ד: "מוכרח אני להודיע כי שקר וכזב כתב שפינוזה בראש פרק שמיני מספרו... באומרו כי ראב"ע כתב ברמז כי לא משה כתב ספר התורה. והנה אמת כי ראב"ע רמז דרך סוד, אך אין בכל דבריו ובכל רמיזותיו שום מקום לחשוב עליו שלא האמין כי משה כתב ספרו... והנה הכל יודעים כי ראב"ע באומרו 'ואם תבין סוד השנים עשר' כוונתו [רק] על י"ב פסוקים אחרונים שבתורה, הכוללים סיפור מיתתו של מזה, שהדעת נותנת שלא כתבם הוא עצמו".

¹⁰¹ אבות דרבי נתן פרק לד סוף ד"ה עשר נקודות: "כיוצא בו הנסתרות לה" אלקינו והנגלות לנ"ו ולבנינו (דברים כ"ט כ"ח). נקוד על לנ"ו ולבנינו ועל ע' שבעד, למה? אלא כך אמר עזרא: אם יבוא אליהו ויאמר לי 'מפני מה כתבת כך?' אומר אני לו: כבר ניקדתי עליהן, ואם אומר לי 'פה כתבת' – אעבור נקודה מעליהן".

¹⁰² דעת זקנים מבעלי התוספות דברים כט כח: "ובמסורת הגדולה שנינו, דבעי על הנקודה הזאת דלנו ולבנינו למאי אתא. ומשני שכך אמר עזרא הסופר כשכתב בתורה: אם יבוא משה רבינו וישאל למה כתבת זה? אומר לו: לכך ניקדתי עליהם. ואם יאמר 'פה כתבת' – אעביר הנקודה מעליהם. משמע שהיה מסופק בנגלות אם הם לנו ולבנינו קודם שעברו ישראל את הירדן אם לאו, ולפיכך ניקד עליהם".

¹⁰³ רש"י בראשית יב כח: "ואברהם עודנו עומד לפני ה' – והלא לא הלך לעמוד לפניו, אלא הקדוש ברוך הוא בא אצלו ואמר לו זעקת סדום ועמורה כי רבה, והיה לו לכתוב וה' עודנו עומד לפני אברהם. אלא תיקון סופרים הוא זה".
רש"י דברים כח ל: "ישגלנה – לשון שגל, פילגש, והכתוב כנהו לשבח ישכבנה. ותיקון סופרים הוא זה".

של הסופרים¹⁰⁴. אמנם במדרש תנחומא¹⁰⁵ מפורש שאנשי כנסת הגדולה שינו את הנוסח ללשון נקיה¹⁰⁶, וכן כתב בעל הערוך, שבספרים הראשונים היה כתוב ללא תיקוני הסופרים¹⁰⁷, וכן סברו עוד¹⁰⁸.

מקורות מלאים והוספות

¹⁰⁴ רבי אליהו מזרחי (רא"ם) דברים כח ל': "אינו רוצה לומר שהסופרים תיקנו זה מעצמם... ועוד שאם היה זה התיקון של סופרים, מהו זה שאמר: 'הכתוב כינהו לשבח'? אלא הכי פירשו: שהכתוב כנה זה בדרך תיקוני סופרים, שמנהגם לכנות הכתוב לתקון הלשון לפי כונתם. וכן מצאתי בספר אחד ישן, שהיה כתוב בו: תיקון סופרים – דברים סתורים בתורה ובמקרא, שאינן כתובין בתקונן. וחכמי ארץ קוראין אותן 'תיקון סופרים', ולא שתקנו אותם, שמחקו וכתבו מה שכתב משה רבינו בתורה ומה שכתבו הנביאים בשאר הספרים, אלא מתחלה שכתבוהו, על כינויו כתבוהו. והסופרים לא חסרו ולא הוסיפו. וכך היו ראויין להקרות 'כינוי כתובים'."

יפה תואר בראשית פרשת וירא פרשה מט סימן ז': "תיקון סופרים הוא... ולכאורה יראה שהם תקנו לשון המקראות, וזה לא יתכן, כי חלילה שהסופרים ישנו או יוסיפו אות אחת בתורה... אלא האמת כמ"ש הרא"ם שפירוש תיקון סופרים, שהם דקדקו ומצאו לפי עניין כל אחד ואחד מהכתובים ההם, שעיקר הכוונה לא היתה כנראה ממה שכתוב בספר, אלא צד כוונה אחרת, ולא היה לו לומר לכתוב כן אלא כן, אלא שכינה הכתוב."

תפארת ישראל על המשנה, יכין, סנהדרין פ"י מ"א אות ו': "לא ח"ו שחז"ל הסופרים תיקנו לכתוב כן, רק ר"ל שהכתוב שינה בלשונו, כסופר המתקן דבריו לדבר דרך כבוד."

מנחת שי זכריה פרק ב ד"ה נוגע בבבב עינו: "ובפירוש תיקון סופרים, יש מי שכתב שאנשי כנסת הגדולה תיקנו ושינו הדיבור ממה שהיה כתוב בתחילה... ואין פירוש זה נכון בעיני המפרשים, כי חלילה לנו להאמין שהסופרים יוסיפו או יגרעו או ישנו אפילו אות אחת ממה שכתוב בתורה."

¹⁰⁵ המדרש (המכונה גם "ילמדנו") קרוי על שם האמורא רבי תנחומא בר אבא, אך יש בו הוספות מתקופת הגאונים.

¹⁰⁶ מדרש תנחומא (ורשא) פרשת בשלח סי' טז: "וכינהו הכתוב שהוא תיקון סופרים אנשי כנסת הגדולה... כיוצא בו (במדבר יב) אל נא תהי כמת אשר בצאתו מרחם אימנו ויאכל חצי בשרנו, אלא שכינהו הכתוב... אלא שכינו פסוקים אלו אנשי כנסת הגדולה, ולכן נקראו סופרים שהיו סופרים כל אותיות שבתורה ודורשין אותו... והם תיקנו".

אריכות בכל נושא זה בתורה שלמה כרך יט מילואים פרק ט (עמוד שעד והלאה).

¹⁰⁷ הערוך ערך כבד א: "תיקון סופרים, ומפורש בילמדנו ותנחומא שהובא לעיל כי הנוגע בהם כנוגע בבבב עינו. בספרים הראשונים הוא כתוב 'בבבב עיני'."

¹⁰⁸ מתנות כהונה על מדרש רבה שמות פרשה ל סי' טו (פרשת משפטים) ד"ה שתיקנו: "שתיקנו הסייג הזה, כלומר תיקון סופרים הוא, ולקרותו 'בבבב עינו', שלפי האמת צריך להיות 'עיני', ומוסב על הקב"ה, אלא שהסופרים תיקנו וסייגו לקרותו 'עיני' מפני כבודו של הקב"ה".

מנחת שי זכריה פרק ב ד"ה נוגע בבבב עינו: "ובפירוש תיקון סופרים, יש מי שכתב שאנשי כנסת הגדולה תיקנו ושינו הדיבור ממה שהיה כתוב בתחילה. ולכאורה כן יראה ממדרש ילמדנו ותנחומא שהובא לעיל, וכן כתב רבי נתן בעל הערוך בערך כבד ושהובא לעיל... וכן משמע ממדרש רבה ריש סדר בא אל פרעה, דאיתא התם 'רבי יהושע אומר תיקון סופרים הוא עיני כתיב'... ופירוש זה הביאו בעל מתנות כהונה בבראשית רבה פרשה מט...".

יש מי שכתב בשם הרשב"ם על סדר מלכי אדום שמפורשים בתורה, שפרשה זו נכתבה בימי השופטים¹⁰⁹. גם רבי יוסף בכור שור¹¹⁰ הסתפק לגבי מלכים אלו, שמא חלקם נכתבו לאחר מות משה¹¹¹.

רבי יהודה החסיד כתב על פסוקים מסוימים שנכתבו על ידי יהושע או אנשי כנסת הגדולה¹¹². עוד כתב, שהלל הגדול היה כתוב בחומש, עד שבא דוד המלך והסירו וחיברו בתהילים¹¹³, וכן הביא בשמו ספר ציוני¹¹⁴.

במדרש חסרות ויתרות כתוב שהנונין ההפוכות על פרשיית "ויהי בנסוע",

מקורות מלאים והוספות

[אמנם המנחת שי עצמו התנגד לכך בחריפות, כדלעיל].

¹⁰⁹ כתב יד של הספר "מושב זקנים" – קובץ פירושי רבותינו בעלי התוספות לתורה. נדפס ב"המעין" כרך יב גיליון ד תמוז תשל"ב "ספר מושב זקנים", מאת הרב יצחק לנגה, עמוד 83: "ואלה המלכים. פרשב"ם שפרשה זו נכתבה בימי שופטים. וקשה, אפשר ספר תורה חסר ונקראת על שם משה רינו? כדמקשינן בספרי. ועוד קשה, שהרי כמה מקראות שכתב משה רבינו על שם העתיק, כמו שפרש"י בפרשת בראשית כוש ואשור ולא היו עדיין ונכתבו במקרא על שם העתיד. גמגום". אמנם בפירוש הרשב"ם שלפנינו לא נמצא כן.

¹¹⁰ מבעלי התוספות (מכונה גם: ר"י מאורליינ"ש), מגדולי תלמידיו של רבינו תם.

¹¹¹ בפירושו על התורה בראשית לו לא: "אלה המלכים. שמא משה ייחסם עד לו, ואם קדם הבאים אחריו עד שאול מלך ישראל. ואיכא למימר משה כתבם בנבואה".

¹¹² פירושי התורה לרבי יהודה החסיד (מהדורה ראשונה תשל"ה, במהדורה השנייה – גם היא משנת תשל"ה – הושמטו קטעים אלה) בראשית לו לט (וכן בדברים ב ח): "לכן כתבו בימי כנסת הגדולה בחומש שלא תתמה איך בא עציון-גבר לאדום כמו שכתוב בדברי הימים".

בראשית מח כ: "וישם את אפרים לפני מנשה... לא על יעקב נאמר כי על משה... ויהושע כתבו [או] אנשי כנסת הגדולה".

¹¹³ פירושי התורה לרבי יהודה החסיד במדבר כא יז: "אז ישיר ישראל את השירה הזאת. פירוש זהו הלל הגדול, שלאחר שניצלו מסיחון ועוג ועברו נחל ארנון, אז נעשה זה השיר, ובחומש היה כתוב, אלא שדוד המלך הסיר כל מזמורי יתמי של משה שבחומש וחיברן בספר תהילים שלו. ותדע לך, 'נותן לחם לכל בשר', על מן אמרו. וסיחון ועוג הזכיר... בא יהושע והוסיף... וכשדוד כיבש את ציון הוסיף גם הוא שיטה אחת 'ברוך ה' מציון שוכן ירושלים הללויה'".

¹¹⁴ ספר ציוני (רבי מנחם ציוני, מקובל מתקופת הראשונים), פרשת חוקת, על הפסוק "אז ישיר משה". כתב הרב יהודה החסיד, זה הלל הגדול, שאחר שניצלו מסיחון ועוג ועברו נחל ארנון נעשה זה השיר, והיה כתוב בחומש עד שבא דוד המלך עליו השלום והסיר מזמור דמשה וחיברו בתהילים. ותדע שכן הוא, ש'נותן לחם לכל בשר' כי לעולם חסדו, הודו לא-ל השמים כי לעולם חסדו' קאי על 'המטיר להם לחם מן השמים'... ושדוד כיש הוסיף גם הוא 'ברוך ה' מציון שוכן ירושלים הללויה'".

טעמם משום שזו אינה נבואת משה, אלא נבואת אלדד ומידד, ונטפלו בתורה¹¹⁵.

אף הרמב"ן דן לגבי כמה פסוקים שנכתבו בתורה, שעוסקים במאורעות שאירעו לאחר כניסתם לארץ – החרמת ערי הכנעני, סיום אכילת המן, שמות הנשיאים שנחלו את הארץ¹¹⁶. אפשר לפרש שכוונתו שפסוקים אלו נכתבו בתורה בנבואה, אך האברבנאל הבין שכוונתו שיהושע כתב זאת לאחר מיתתו של משה, ולכן יצא נגד דבריו בחריפות¹¹⁷.

יש מי שהפריז על המידה, שאע"פ שקיבל את י"ג העיקרים וביניהם תורה

מקורות מלאים והוספות

¹¹⁵ מדרש חסרות ויתירות במדבר סי' צח (הובא בבתי מדרשות חלק ב): "תרין פסוקין שאליהן נוגין הפוכים, ונטפלו בתורה, שהן מנבואת אלדד ומידד".

הלכות ס"ת לר"י אלברצלוני, הובא בקובץ שיטות קמאי שבת קטו ע"ב: "ובמקצת מדרשות דרשי טעמא אחרינא, ואמ': מה ראו חכמים ליתן נוגין הפוכין על ויהי העם כמתאוננים ובסיום פרשיית ויהי בנסוע? אלא אמרו חכמים, כל התורה כולה מיוחדת לנבואת משה, חוץ מאילו שני פסוקין שהן מנבואת אלדד ומידד, לפיכך סיגן בנן כפוף, ונטפל בתורה".

¹¹⁶ רמב"ן במדבר כא א: "והשלים עוד בכאן לספר, כי החרים ישראל גם את עריהם אחרי בואם בארץ כנען אחרי מות יהושע לקיים את נדרם אשר נדרו ויקראו שם הערים חרמה, והוא מה שנאמר בספר שופטים... ושם נשלם הנדר הזה, אבל השלים הכתוב להזכיר העניין בכאן, וזה כעניין הפרשה שנאמרה ברדת המן... את המן אכלו עד בואם אל קצה ארץ כנען, והוא לאחר מיתתו של משה עד ממחרת הפסח. וכן אלה שמות האנשים אשר ינחלו לכם את הארץ וגו', נבואה שיהיו חיים וקיימים, כי לא יתכן שיהיה השם מיוחד להם אנשים על הספק אבל היה ראוי שיצוה ליהושע בעת החלוקה".

¹¹⁷ אברבנאל במדבר כא א: "ולכן כתב הרמב"ן במקום הזה וז': 'אבל השלים הכתוב להזכיר כאן העניין והוא כעניין הפרשה שנאמרה ברדת המן ובני ישראל אכלו את המן מ' שנה עד בואם אל ארץ נושבת את המן אכלו עד בואם אל קצה ארץ כנען והוא לאחר מיתתו של משה ממחרת הפסח וגו'', כי הרב כיסתה כלימה פניו לכתוב שיהושע כתב זה. והנני הדבר בסתם שהכתוב השלימו אבל לא זכר מי היה הכותב, כיון שלא היה משה עליו השלום. והדעת הזה בכללו לקחהו הראב"ע מדברי הקראים שבפירושי התורה אשר להם נמנו וגמרו שלא כתב זה משה, והרמב"ן נטה אחרי הראב"ע, והתימה משלמות תורתו וקדושתו שיצא מפיו שיש בתורה דבר שלא כתב משה. והם אם כן בכלל כי דבר ה' בזה".

יש להדגיש שהאבן עזרא עצמו (במדבר כא א) לא הסכים עם פירוש זה: "ורבים אמרו, כי זאת הפרשה יהושע כתבה... ולא אמרו כלום".

מן השמיים¹¹⁸, ואף הדגיש שכולה מפי הגבורה¹¹⁹, עם כל זה הביא מדרש¹²⁰ שהבין ממנו שציווי ה' למשה על בניית המשכן היה רק בכלליות, ומשה הבין מדעתו את פרטיו. והסיק מכך שגם בענייני מוסרי התורה ציוויה ואזהרותיה, ה' ציווה את משה רק בכלליות, ומשה כיוון משכלו אל הנאות והמועיל, ולהרחיק המזיק לגוף ולנפש, ויחס את כל הפרטים לציווי ה' לכבוד ה' ולהגדיל הדברים בעיני ישראל¹²¹.

כיצד אין בדבר משום כפירה

מפורש במשנה שהאומר "אין תורה מן השמיים" – אין לו חלק לעולם הבא¹²². ובתלמוד כללו בזה אף את האומר "כל התורה כולה מן השמים,

מקורות מלאים והוספות

¹¹⁸ מעשה ניסים (ר' ניסים ממרסיי) פרק יא עמוד 148: "וכבר כלל החכם רבינו משה ז"ל [הרמב"ם] עיקרי דתנו, דת משה, הנתונה לו מפי הגבורה, ואמר שהם שלושה עשר עיקרים, והם... ותורה מן השמיים ורבת התועלת".

¹¹⁹ שם עמודים 159–160: "וכן הכופר האומר 'אין תורה מן השמיים' – הוא על אחד משני אלו הפנים: אם שיאמר שאין בה תועלת ושאינה אלא מפי משה... והדבר השני... יאמר שאינה ב'לך אמור', מן השמיים ההגעה, שכבר אמרנו, רק יאמר בה שהיא עצת השכל האנושי הניתן לו מן השמיים להתגדר בו, ולא זולת זה, והוא גם כן כופר וראוי לבערו מן העולם".

שם פרק יב עמודים 172–173: "ומה מאוד הוכה בסנורים האומר שיאמר... אין תורה מן השמיים רק עצות אנושיות... להיות מאמין שאמונה חזקה שהיא מפי הגבורה".

¹²⁰ ויקרא רבה (וילנא) פרשה א סימן ז: "ויקרא אל משה. מה כתיב למעלה מהענין פ' משכן כאשר ציווה ה' את משה. משל למלך שציווה את עבדו וא"ל: בנה לי פלטין. על כל דבר ודבר שהיה בונה היה כותב עליו שמו של מלך, והיה בונה כתלים וכותב עליהן שמו של מלך, היה מעמיד עמודים וכותב עליהן שמו של מלך, היה מקרה בקורות והיה כותב עליהן שמו של מלך. לימים נכנס המלך לתוך פלטין, על כל דבר ודבר שהיה מביט היה מוצא שמו כתוב עליו, אמר: כל הכבוד הזה עשה לי עבדי ואני מבפנים והוא מבחוץ? קראו לו שיכנס לפני ולפנים.

כך, בשעה שאמר לו הקדוש ברוך הוא למשה 'עשה לי משכן', על כל דבר ודבר שהיה עושה היה כותב עליו 'כאשר ציווה ה' את משה', אמר הקדוש ברוך הוא: כל הכבוד הזה עשה לי משה, ואני מבפנים והוא מבחוץ? קראו לו שיכנס לפני ולפנים. לכך נאמר ויקרא אל משה".

¹²¹ מעשה ניסים (ר' ניסים ממרסיי) פרק יב עמודים 177–178: "ויקרא אל משה... משל למלך שציווה לעבדו ואמר לו בנה לי פלטין... כך בשעה שאמר לו הקב"ה למשה 'עשה לי משכן' – על כל דבר ודבר שהיה עושה היה כותב 'כאשר ציווה ה' את משה'... העירו בזה ז"ל סוד גדול בזה הפרק, וזה, כי הצוואה בכלל היתה מהשם יתברך לשכל משה. והשמיע לו הדברים דרך כלל – לכל מוסרי התורה וציוויה ואזהרותיה – לחלק השכלי, לייסד החלק הגופני ולהנהיגו, ושיכוון אל הנאות והמועיל תמיד, וירחיק המזיק לגוף ולנפש. ומשה היה כותב על כל פרט ופרט 'כאשר ציווה ה' את משה' לכבוד השם ולהגדיל הדברים בעיני ישראל, למען תהיה יראת השם על פניהם לבלתי יחטאו".

¹²² משנה סנהדרין פ"י מ"א: "ואלו שאין להם חלק לעולם הבא: האומר אין תחיית המתים מן

חוץ מפסוק זה שלא אמרו הקדוש ברוך הוא, אלא משה מפי עצמו¹²³. וכן פסק הרמב"ם, וכלל בזה אף את האומר "כל התורה כולה מן השמיים, חוץ מתיבה זו שלא אמרה הקדוש ברוך הוא, אלא משה מפי עצמו"¹²⁴.

כמובן שקשה מכך על כל המקורות הנ"ל. ומצאנו בעניין זה שבע שיטות:

א. המקור חיים והמגילת סתרים כתבו שהאבן עזרא סבר כרבי יהודה, שהיו פסוקים בתורה שנכתבו על ידי יהושע לאחר מות משה, אלא שאין הלכה כשיטה זו¹²⁵.

ב. הצפנת פענח כתב שהאיסור הנ"ל נאמר רק לגבי מצוות, ולא לגבי

מקורות מלאים והוספות

התורה ואין תורה מן השמים ואפיקורס".

¹²³ סנהדרין צט ע"א: "תניא אידך: כי דבר ה' בזה – זה האומר אין תורה מן השמים. ואפילו אמר: כל התורה כולה מן השמים, חוץ מפסוק זה שלא אמרו הקדוש ברוך הוא אלא משה מפי עצמו – זהו כי דבר ה' בזה. ואפילו אמר: כל התורה כולה מן השמים, חוץ מדקדוק זה, מקל וחומר זה, מגזירה שווה זו – זה הוא כי דבר ה' בזה".

¹²⁴ רמב"ם הל' תשובה פ"ג ה"ח: "האומר שאין התורה מעם ה', אפילו פסוק אחד, אפילו תיבה אחת, אם אמר משה אמרו מפי עצמו – הרי זה כופר בתורה". ובפירוט שלושה עשר העיקרים כתב (בהקדמתו לפרק חלק, תחילת העיקר השמיני): "שנאמין כי כל התורה הזאת המצויה בידינו עתה, היא הנתונה על ידי משה, שהיא כולה מפי הגבורה. כלומר: שהגיע אלי כולה מאת ה' יתברך". ובהקדמתו למשנה תורה (בתחילתה) כתב: "כל התורה כתבה משה רבינו קודם שימות בכתב ידו".

¹²⁵ מקור חיים (לרבי שמואל צרעה, מתקופת הראשונים) תחילת ספר דברים: "ומה שאמר 'ואם תבין סוד השנים עשר... וכבר אמרו רז"ל במסכת סנהדרין כל האומר אין תורה מן השמים ואפילו אמר כל התורה (מן השמים) כולה מן השמים חוץ מקל וחומר זה, חוץ מדקדוק זה, אין לו חלק לעולם הבא, ואפילו אמר כל התורה מן השמים חוץ מפסוק זה שלא אמרו הקב"ה אלא משה כתבו מעצמו, אין לו חלק לעולם הבא. ואם כן נאמר שהאדון אבן עזרא סובר זה? חס ושלום, כי הוא אינו סובר זה. והאמת כי כמו שנראה לרבי יהודה (ובבבא בתרא טו ע"א, ששמונת הפסוקים שבסוף התורה נכתבו ע"י יהושע) כך נראה לו ז"ל והפסוקים מורים כן. ואין הלכה כרבי יהודה אלא כרבי שמעון, שאמר 'וכי אפשר ספר תורה חסר אות אחת, והלוא כבר נאמר לקוח את ספר התורה הזה, אלא על כורחך הקדוש ברוך הוא אומר ומשה כותב, מכאן ואילך הקדוש ברוך הוא אומר ומשה כותב בדמע', וכן כל אלה הפסוקים נאמרו למשה בדרך נבואה וכתבם משה".

מגילת סתרים (לרבינו שמואל מוטוט, מתקופת הראשונים) תחילת ספר דברים: "וכפי שנראה לרבי יהודה לאמר על אלה (שמונת הפסוקים שבסוף התורה) כך נראה לו לחכם (האבן עזרא) שיכול לומר באלה השאר שנכתבו לבאר ולתקן קשר הדברים וטעמם. והאלוקים יכפר בעדו, חס ושלום, כי אין הלכה כרבי יהודה אלא כרבי שמעון, שאמר 'וכי אפשר ספר תורה חסר אות אחת? והלוא כבר נאמר לקוח את ספר התורה הזה'".

מעשים שבתורה¹²⁶. והדגיש שאת חידוש זה אין ראוי להודיע להמון, שלא יזלזלו בתורה¹²⁷.

ג. המגילת סתרים כתב¹²⁸ שהאיסור על האומר "כל התורה כולה מן השמים חוץ מפסוק זה" נאמר על האומר כן על מנת לסתור את דברי התורה, ולא על האומר זאת על מנת לבאר ולתקן קשר הדברים וטעמם¹²⁹. וראיה לדבריו מהמשך דברי התלמוד שם "ואפילו אמר: כל התורה כולה מן השמים, חוץ מדקדוק זה, מקל וחומר זה, מגזרה שווה זו – זה הוא כי דבר ה' בזה". והרי ברור לנו שקל וחומר ניתן להידרש מסברה, ולא ניתן במסורת מסיני. אלא שהאיסור הוא אם מתכוון לאומרו בגדר תוספת חדשה, אך כאשר בא לבאר שזו כוונת התורה – אין בכך איסור. סברה דומה העלה הצפנת פענח שם, על מנת לבאר כיצד אין בהוספה כזו משום איסור "לא תוסיף עליו", והסביר שהוא משום שאינן בגדר תוספת חדשה, אלא ביאור הדבר כאשר שמע מפי הקבלה¹³⁰.

ד. הראי"ה קוק כתב שכיוון שאיננו יודעים בבירור את מהותה של הנבואה, כל מה שנפרש בעניין זה הוא רק דמיון, ואין בידנו להבין באמת מהו הפירוש המדויק של "תורה מן השמיים". לכן חובת האמונה ב"תורה מן

מקורות מלאים והוספות

¹²⁶ צפנת פענח (לרבי יוסף טוב עלם הספרדי (השני), מתקופת הראשונים) בראשית יב: "ואם תאמר עוד, הנה אמרו רבותינו ז"ל בסנהדרין פרק חלק, שאפילו אמר כל התורה כולה מן השמיים חוץ מפסוק זה שלא אמרו הקב"ה אלא משה מפי עצמו אמרו, עליו הכתוב אומר כי דבר ה' בזה. יש להשיב כי זה על עניין המצוות, כאשר אמרנו למעלה, ולא על הסיפורים".

¹²⁷ שם: "זה הסוד אין ראוי להודיעו לבני אדם, בעבור שלא יזלזלו בתורה... המשכיל יודע כי זה לא יזיק, רק הפתאים יאשימו על ככה".

¹²⁸ בשיטת רבי יהודה, ששמונת הפסוקים האחרונים שבתורה לא נכתבו ע"י משה.

¹²⁹ מגילת סתרים (לרבינו שמואל מוטרט, מתקופת הראשונים) תחילת ספר דברים: "ומה שאמרו ז"ל במשנת פרק חלק, ואמרו על זה בגמרא 'כי דבר ה' בזה זה האומר אין תורה מן השמים, ואפילו אמר כל התורה כולה מן השמים חוץ מפסוק זה שלא אמרו הקב"ה אלא משה מעצמו אמרו או אפילו אמר כל התורה כולה מן השמים חוץ מדקדוק זה (זה), מגזירה שווה זו – זהו דבר ה' בזה' – שלא ראי זה כראי זה, כי חס ושלום האומר כן סותר, וזה אינו סותר, וכפי שנראה לרבי יהודה לאמר על אלה (שמונת הפסוקים שבסוף התורה) כך נראה לו לחכם (האבן עזרא) שיכול לומר באלה השאר שנכתבו לבאר ולתקן קשר הדברים וטעמם".

¹³⁰ צפנת פענח (לרבי יוסף טוב עלם הספרדי (השני)) בראשית יב: "ואם תאמר, הנה כתוב לא תוסיף עליו... אם הוסיף נביא מילה או מילות לבאר הדבר כאשר שמע מפי הקבלה – אין זו תוספת... כי היה בידם כוח להוסיף מילות כדי לבאר, וקל וחומר שיש כח ביד נביא להוסיף מילה בדברי נביא לפרש דבריו...".

השמיים" היא רק שמשלה לא אמר דבר מפי עצמו בלא השפעה אלוקית¹³¹.

ה. בשו"ת מלכי בקודש כתב ששורשו של הקושי בנוסח המוטעה של מחבר ה"אני מאמין" שבסידורים, שכתב "שכל התורה המצויה עתה בידינו היא הנתונה למשה רבנו עליו השלום", ונוסח זה רחוק מלשון הרמב"ם המקורית "שנאמין כי כל התורה הזאת הנתונה ע"י משה רבינו ע"ה, שהיא כולה מפי הגבורה, כלומר, שהגיעה אליו כולה מאת ה' יתברך", דהיינו שהכוfer בתורה הוא מי שאינו מאמין שכל דבריו של משה אמת. ולא שכל התורה המצויה בידינו היא ממשה¹³².

ו. יש שאכן דחו את דברי האבן עזרא בחריפות¹³³.

ז. היישוב הפשוט ביותר לקושיות אלו הוא שמעולם לא אמרו זאת האבן

מקורות מלאים והוספות

¹³¹ לנבוכי הדור (הראי"ה קוק) פרק נב ד"ה ובתורה: "ובתורה מן השמיים שהיא צריכה בעצירה לביאור עניין הנבואה, הנה לא בא לנו בקבלה דבר ברור על דבר ציור הנבואה וערכה, ממילא מובן שכל מה שנצייר בדרך חיובי הוא רק דבר דמיוני עולה על הלב שאין זה שום עניין ליסוד תורה ואמונה.

על כן, העיקר ביסוד תורה מן השמיים הוא רק הפקעת השלילה, היינו שלא לאמר שמשלה מפי עצמו אמרה, בלא השפעה אלוקית. וזה בוודאי מושכל לכל מי שרואה פעולת התורה על ישראל ועל העולם כולו. ובכלל אי אפשר לשום פעולה כללית גדולה קבועה לדורות שלא תהיה מושפעת השפעה אלוקית. אמנם הערכים של ההשפעות בבירורם וניקיונם זה תלוי לפי ההבחנה של ערך התורה, אבל אין זה עניין כלל ליסוד האמונה של תורה מן השמיים".

¹³² שו"ת מלכי בקודש (הרב חיים הירשנזון), חלק ב, תשובה ו סעיף ד ד"ה ומחבר וד"ה ואין: "ומחבר פיוט 'אני מאמין' אשר אני קורא אותו בשם 'פיוט' לא מפני רוח פיוטי אשר בו, רק מפני התייסודו לאמירה כמו קרובץ ופיוט, לא להיגיון ויגיעה, והוא העתיק בלשון העם את הי"ג יסודות אשר כתב הרמב"ם ז"ל בפירוש המשנה א' דחלק, לא דייק הפייטני הזה בלשונו, במה שכתב שכל התורה 'המצויה עתה בידינו' היא הנתונה למרע"ה, במקום לכתוב שכל התורה כולה שכתבה משה רבינו ע"ה נתנה מפי ה' אליו, או נכתבה ממנו על פי ה', כי זה לשון הרמב"ם ז"ל שם היסוד השמיני הוא 'התורה מן השמים', והוא שנאמין 'כי כל התורה בזאת הנתונה ע"י משה רבינו ע"ה שהיא כולה מפי הגבורה'...

ואין רחוקים דברי הפייטני בעל אני מאמין הנכתב מקופיא מדברי הרמב"ם ז"ל אשר נכתבו בדיוק גדול, שהכוfer בתורה נקרא מי שאינו מאמין במרע"ה שכל דבריו אמת, כהכופרים בזמן משה שפיקפקו בדבריו עד שאמר בזאת תדעון כי ה' שלחני כי לא מליבי".

¹³³ גדולים מעשי ה' (לרבי אליעזר אשכנזי בן רבי אליה הרופא, מראשוני האחרונים) חלק א, מעשי אבות, פרק ג: "ובאומרו והכנעני אז בארץ פירש הראב"ע ז"ל יתכן שארץ כנען תפשה כנען מיידי אחר, ואם אינו כן יש לו סוד והמשכיל ידום, עכ"ל. והנה נמשך אחרי כוונתו המשובשת לומר שיש כתובים בתורה ח"ו שלא כתבם משה, כמו שכתב בפרשת דברים... הוא סוד כלומר שמשלה לא כתבו ואין ראוי לגלות הדבר. זו היא כוונת הראב"ע, ובסודו לא תבוא נפשי... ובוזה סרה תלונת הראב"ע וטענתו, והסוד אין בו יסוד".

עזרא¹³⁴ ורבי יהודה החסיד¹³⁵, וספר ציוני העתיק מה שנמצא בשם רבי יהודה החסיד בלא עיון¹³⁶. ואם כנים הדברים תנוח דעתנו¹³⁷. אלא שיש לעיין מדוע האומרים כן הם החדשים מקרוב באו, ומה ראו מפרשי האבן עזרא הראשונים שלא שיערו כן – האם הקושיה מדברי התלמוד לא נראתה להם קשה כל כך, או שיישוב זה היה נראה להם רחוק. על כל פנים, לדבריהם, יש לומר כן אף על דברי התנחומא ושאר הראשונים שכתבו מעין זה על פסוקים נוספים, והנסתרות לה' אלו קינו, והנגלות לנו ולבנינו עד עולם לעשות את כל דברי התורה הזאת. ויש מי שכתב על מי שיישב כך, שדברים

מקורות מלאים והוספות

¹³⁴ שם הגדולים (לחיד"א) מערכת גדולים אות א [פט] רבינו אברהם אבן עזרא: "הרב בנימין איספינוזא ז"ל עשה ביאור לפירוש הראב"ע לנביאים וכתובים ובהקדמתו מביא מ"ש הרב רפאל אשכנזי ורבני איטליא בכ"י שנתברר להם שתלמידיו של הראב"ע שלחו יד בפירושו והוסיפו מדעתם דברים אשר לא כן. וכל לשון שימצא בחומש ובנביאים שהוא מנגד לדברי רבותינו ז"ל איננו מהראב"ע עצמו רק תלמידיו בלי ידיעתו אחרי מותו שלחו יד והראב"ע וכסאו נקי. וזה תורף דבריהם".

פירוש אבי עזר (לרבי שלמה הכהן מליסא) על האבן עזרא, בפתח דבריו: "לכן האמנתי לדברי רבים וכן שלמים אשר גזרו אומר על כמה דברים הכתובים בספר, אינם מפיו רק באו זרים וחילולו ותלמידים טועים כתבו בשמו למען חלל את דבריו קודשו".

תורה שלמה (הרב כשר) כרך יט מילואים פרק ט עמוד שעה: "לכן לדעתי צריך לומר כמו שכתבתי להוכיח בתורה שלמה חלק ח במילואים סי' י"ז שהיו הוספות זרות בכתב יד אחד של האבן עזרא ונכנסו על ידי הסופרים בפנים הכתב יד כרגיל. ואותו הדבר צריך לומר על שלושה קטעים הנ"ל שנכנסו מגיליון של הכתב יד ולא יצאו מייד האבן עזרא".

אוצרות המוסר (לרב משה צוריאלי) ח"א, יג עיקרי האמונה, העיקר השמיני, עמוד 225: "שיבושים שנדפסו בפירושי רבי אברהם אבן עזרא. לצערנו נדפסו דברים קשים בסוגיא זו אצל חלק מהקדמונים. יש לסלק המכשול... ויצוין לדברי המחוקקי יהודה, ממפרשי האבן עזרא האחרונים, קרני אור תחילת דברים אות ד, שדחה בחריפות את דברי הכופר שטען שכוונת האבן עזרא שלא משה כתב את החומש כלל, כפי שהבאנום לעיל. אלא שכמו שטענה כזו לא עלתה על דעתו של אף ירא שמיים מעולם, ובוודאי לא על המפרשים שהבאנו. עוד יש לענות שהחיד"א כותב שתלמידיו של ראב"ע שלחו יד בפירושו והוסיפו מדעתם דברים אשר לא כן...".

¹³⁵ שו"ת אגרות משה יורה דעה ח"ג סי' קיד כתב על כך: "הכופרים הרשעים זייפו זה בתוך ספר שנקרא על שם ר' יהודה החסיד כדי להטעות את העולם בהסתה והדחה כזו שגם ריה"ח אמר זה".

¹³⁶ שו"ת אגרות משה יורה דעה ח"ג סוף סי' קיד: "אחרי כותבי השיגו הספר ציוני של ר' מנחם ציוני ומצאתי מה שמר פ' אמר לכם שמביא זה בשם הרי"ח, אבל זה אינו מתרץ כלום, שוודאי הוא כפירה בתורה ומי שיאמר זה הוא כפירה בתורה וגם ענין גידוף על דוד המלך, ולא ידוע לנו בבירור מי הוא ר' מנחם ציוני, וכנראה שהעתיק מה שנמצא באיזה ספר על שם ריה"ח בלא עיון".

¹³⁷ שם הגדולים בהמשך דבריו שם: "ואם כנים הדברים תנוח דעתנו".

אלו לא יצאו מפיו, אלא תלמיד טועה כתבו והכניסו בין מכתביו¹³⁸.

עוד הוסיף הראי"ה קוק, שגם אילו היו מתקבלות טענותיהם המוטעות של הכופרים, שאין התורה ממש רבינו חלילה, לא היה זה מעכבנו אפילו כמלוא הנימה מהאמונה השלימה שתורתנו תורת אמת, והיה ראוי לקיים את ברית תורה שבעל פה ולקדש את כתבי עם ישראל שהודיע את שם השם בעולם, וזהו בוודאי רצונו של הקב"ה שכיוון כך את ההיסטוריה, וחפצים אנו לחיות דווקא עם התורה ולאהוב אותה באהבת ה' יתברך¹³⁹.

קללות שבמשנה תורה

כבר הזכרנו שבאיסור החמור של "האומר אין תורה מן השמיים" כלול מי

מקורות מלאים והוספות

¹³⁸ שו"ת משנה הלכות (לרב מנשה קליין, "האדמו"ר מאונגוואר") חלק יב סי' ריד: "על דבר אשר תמה מה שראה בספר אגרות משה שכתב שספר הציוני לא ראה מעולם, וכיוון שהביא מספר חסידים כתי"פ זר, אשר לכן כתב לאסרו לעיין בכת"י הנ"ל, וכיוון שגם בספר הציוני הביא דברים זרים מכת"י הנ"ל לכן יש לאסור גם הספר הציוני לעיין בו, וכת"ר תמה עליו היאך יעלה על פי צדיק לאסור ספר הקדוש הציוני שהי קדמון קדוש ה' והאריך בדבר. להקשות על דבריו.

ולפענ"ד יפה כיון מעכ"ת וגם אני הקטן תמהתי כשראיתי דבר זה כי ספר הציוני הוא הי' מגדולי המקובלים אשר סמכו עליו הן בהלכה והן בקבלה מגדולי האחרונים ז"ל... אבל האמת כי לא אאמין אשר דברים אלו יצאו מפיו הגאון רבי משה פיינשטיין, אלא נלפענ"ד שאיזה תלמיד טועה כתבו והכניסו בין מכתביו לאחר פטירתו וידי זרים שלטו בו ותלה עצמו באילן גדול גם כי לא אאמין שהגרמ"פ לא ראה ספר הציוני אשר מפורסם בעולם וודאי שהגרמ"פ ז"ל ראה את ספר הציוני והמפרשים המביאים דבריו כי דברי השו"ע היו שגורים וסדורים לפניו כשלחן ערוך. אלא מי שהוא אחר הכניס בתשובותיו ושאר ליה מארי להאי אחר".

¹³⁹ לנבוכי הדור (הראי"ה קוק) פרק מה: "ואפילו ירבו דברי הבל ומחשבות תפל כחול הים, לפקפק על זמן כתיבת התורה וסידור פרשיותיה, אין זה מעכב אצלנו אפילו כמלא נימא מאמונה שלמה, שתורתנו תורת אמת היא וחיי עולם לנו עדי עד... ומכל מקום, לעולם ברית תורה שבע"פ הבאה מכח הכללי של האומה עומדת להיות סייג לתורה עדי עד, כדי שלא נהיה צריכים לבוא עם אפיקורוס ישראל בטענה של מחקרים דקים, כי אם להודיע שאנחנו חפצים לחיות דווקא עם התורה".

פנקסי הראי"ה, חלק ראשון, פנקס ד"ג, אות פז: "כן אנחנו צריכים להראות חיוב שמירת התורה וקדושתה אפילו עם קבלת כל טענות של טעות של מבקרי כתבי הקודש. מ"מ אומה זו הישראלית שכ"כ פעלה להודיע שם השי"ת בעולם ע"י מציאותה, והיא עומדת בקיומה, ראוי לקדש ברגשי קודש את כל מה שהוא מתוצאת רוחה. וכל מה שהוא יותר נמוג ברוחה ודבק בחיי נפשה, ראוי לכל אחד מבניה לקדש ולקיים, וזהו בוודאי חפץ עליון, והנהגה מוסרית עליונה ומצלחת... וכיוון שהעילה של פריקת עול מתבטלת, הוא מתקרב יותר אל התורה ולימודה, ואז הוא מכיר את האמת הגדולה, כי דבר ד' עמנו, וכי אמת היסטורית היא כל מפלאות תמים דעים, אשר הגדיל לעשות עמנו בחסדו, באהבתו וחמלתו הוא גאלנו, וממילא יסורו מלבבו כל המון מחשבות טעות ושקר, ויכיר וידע אמינותה של תורה ודרכיה".

שאומר "פסוק זה לא אמרו הקדוש ברוך הוא, אלא משה מפי עצמו". עם זאת, לשון התלמוד היא, שהקללות שבמשנה תורה – משה מפי עצמו אמרן¹⁴⁰.

בעניין זה כתבו המפרשים כמה אפשרויות¹⁴¹: אמירת הקללות היא מדעת הקב"ה, משה רק החליט לכותבן¹⁴². אמנם משה אמרן מפי עצמו, אך ברוח הקודש¹⁴³. אמנם משה אמר מפי עצמו את פרטי הקללות, אך הבורא הוא שציווהו שיכרות עמהם ברית באלות ובקללות¹⁴⁴. אמנם משה אמרם מפי עצמו, אך הסכימה דעתו לדעתו של הקב"ה¹⁴⁵. משה ביקש מהקב"ה שייתן לו רשות, והקב"ה נתן לו¹⁴⁶. הקב"ה כן ציווהו לומר זאת, אלא שיאמר זאת

מקורות מלאים והוספות

¹⁴⁰ מגילה לא ע"ב: "אמר אביי: לא שנו אלא בקללות שבתורת כהנים, אבל קללות שבמשנה תורה – פוסק. מאי טעמא? הללו [שבתורת כהנים] בלשון רבים אמורות, ומשה מפי הגבורה אמרן. והללו [שבמשנה תורה] בלשון יחיד אמורות, ומשה מפי עצמו אמרן".

¹⁴¹ יש להדגיש שרובם לא כתבו את דבריהם כיישוב לקושיה הנ"ל, אך אפשר שהתכוונו ליישבה.

¹⁴² כך נראה שכוונתו של ר"ח מגילה לא ע"ב: "אבל [קללות] שבמשנה תורה – פוסק, מאי טעמא? דבלשון יחיד אמורות ומשה מפי עצמו אמרן להיכתב".

¹⁴³ תוספות מגילה לא ב ד"ה משה: "משה מעצמו אמרם – וברוח הקודש".

¹⁴⁴ תוספות ר"ד מגילה לא ע"ב (וכן בפסקי הרי"ד שם בשינוי לשון קל): "אי קשיא, היכי מצינן למימר דמשה מפי עצמו אמרן, והא כתיב בהו אלה דברי הברית אשר ציווה ד' לכרות את בני ישראל מלבד הברית אשר כרת אתם בחורב. תשובה, ציווה הבורא שיכרות עמהם באלות ובקללות, אבל מ"מ אלה האלות עצמן לא ציווה הבורא, אלא ציווהו שיקללם אם יעברו על התורה ומשה קיללם מפי עצמו ומש"ה לא כתיב בהו והכיתי אתכם אלא יככה ה' (מהדר"ק)".

גור אריה (המהר"ל מפראג) דברים כח כג (ועיין לקמן פירוש נוסף שלו): "היה אומר לו הקדוש ברוך הוא 'אמור אתה כך וכך'. והנה הקללות שבמשנה תורה היה הקדוש ברוך הוא אומר למשה 'אמור אתה כך וכך', וסוף סוף היה הקללה מפי עצמו. אבל הקללות שבבחוקות היה אומר הקדוש ברוך הוא בעצמו, ומברך בעצמו אך משה היה מדבר לישראל הדברים שדבר הקדוש ברוך הוא".

¹⁴⁵ רבינו בחיי דברים כט ו: "ודע כי התוכחות שבפרשה זו נאמרו בלשון משה, לא שאמר משה מפי עצמו, שהרי קבלה בידינו שכל התורה כלה מבראשית עד לעיני כל ישראל הכל כתב משה מפי הגבורה, ומה שדרשו רז"ל: (מגילה לא ב) קללות שבתורת כהנים הקדוש ברוך הוא אמרן, ושבמשנה תורה מפי עצמו אמרן, הכונה לומר באלו "מפי עצמו" שהסכימה דעתו לדעתו של הקדוש ברוך הוא".

¹⁴⁶ שפתי חכמים דברים כח כג אות ע: "ה"פ: משה ביקש מהקב"ה שיתן לו רשות לקללם הכי ונתן לו הקדוש ברוך הוא רשות. וא"כ הכל א"ש, (הוא) [הא] דאמרינן אפי' אות אחת לא חידש מעצמו ר"ל בלי רשות הקדוש ברוך הוא, והא דפירש מפי עצמו אמרן רצ"ל שהוא היה מבקש מהקב"ה. והתו' כתבו פרק בני העיר משה מפי עצמו אמרן וברוח הקודש ע' שם".

בלי להזכיר שהוא שלוחו של הקב"ה¹⁴⁷.

משנה תורה כולו

ויש שכתבו כך לגבי ספר דברים כולו: שהם דברי משה עצמו¹⁴⁸, שנאמרו לו ברוח הקודש כדרגת הכתובים ושלא כדרגת שאר התורה¹⁴⁹ והוא השורש לתורה שבעל פה שחכמי ישראל אומרים מפי עצמם¹⁵⁰, והיא הממוצעת בין תורה שבכתב לתורה שבעל פה¹⁵¹, שמשה שינה לסדרו מכפי מה שנאמר לו מפי הקב"ה¹⁵².

מקורות מלאים והוספות

גור אריה (המהר"ל מפראג) דברים כח כג (ועיין לעיל פירוש נוסף שלו): "ואין הפירוש 'משה מפי עצמו' בלא הקדוש ברוך הוא, שאף דבר אחד לא אמר משה מפי עצמו, אלא כי משה רבינו עליו השלום היה אומר, והקדוש ברוך הוא הסכים על ידו".

¹⁴⁷ דברי דוד דברים כח כג: "ונראה דהעניין הוא כן, שהכל הוא מן הקדוש ברוך הוא. אלא החילוק הוא כן, דאינו דומה פסק מפי המלך עצמו לפסק היוצא ע"י שליח המלך, אף על גב דאין כאן חילוק זה מ"מ יש חילוק כדומה לזה, דה"נ כל שהקב"ה צוה למשה שיאמר בשם הקדוש ברוך הוא בשליחותו אינו דומה למה שצוה הקדוש ברוך הוא שיאמר משה מפי עצמו ולא יזכיר שהוא שליח הקדוש ברוך הוא אף על פי שגם זה הוא ממנו יתברך".

¹⁴⁸ אור החיים דברים א א: "לזה אמר אלה הדברים – פי' אלה לבד הם הדברים אשר דבר משה דברי עצמו אבל כל הקודם בד' חומשים לא אמר אפילו אות אחת מעצמו אלא הדברים שיצאו מפי המצוה כצורתן בלא שום שינוי אפילו אות אחת יתירה או חסרה".

¹⁴⁹ פרי צדיק (ר' צדוק הכהן מלובלין) ויקרא פרשת בהר ד"ה אך העניין: "ונשתלשו בערבות מואב שזה משה מפי עצמו אמרן כמו שאמרו (מגילה ל"א ב) אף שהיה דבר ה', מכל מקום היה בגדר כתובים שהם נאמרו ברוח הקודש, וזה כבר התחלה מתורה שבעל פה, שאף שהם דברי אלוקים חיים הם ברוח הקודש".

¹⁵⁰ פרי צדיק (ר' צדוק הכהן מלובלין) קדושת שבת מאמר ז סוף ד"ה ובלוחות: "אבל מה שכתוב אלה הדברים וגו' שהם דברי עצמו מזה הוא השורש לתורה שבעל פה מה שחכמי ישראל אומרים מפי עצמם".

¹⁵¹ שם משמואל דברים פרשת דברים שנה תרעה ד"ה ולפי האמור: "ולפי האמור יובנו דברי קודש של כ"ק אבי אדמו"ר זצלה"ה שמשנה תורה היא ממוצעת בין תורה שבכתב לתורה שבע"פ. והיינו באשר משה מפי עצמו אמרה, ואיננה מובדלת ומרוממת מישראל כמו ארבעה הספרים הקודמים... ע"כ נחשבת משנה תורה לאמצעי בין תורה שבכתב הסתומה ובין תורה שבע"פ הגלית".

¹⁵² שו"ת עמק הלכה חלק ב סימן לד ד"ה הנה: "דשפיר דרשינן סמוכים מכח מה נפשך, דאם הפרשיות נאמרו למשה מפי הקדוש ברוך הוא סמוכים להדדי בודאי דנוכל למידרש, ואם נאמרו למשה שלא בסמיכות ורק משה סמכם זו לזו שלא בסדר שנאמרו מפי הקדוש ברוך הוא, א"כ מזה גופא מוכח לידרוש סמוכים, דמש"ה שינה משה לסדרם מכפי מה שנאמר לו מפי הקדוש ברוך הוא, להורות לנו דנידרוש טעם הסמיכות".

פרק פז

אמונות הכרחיות

חידש מורה הנבוכים, שהאמונות שציוויתנו התורה נחלקות לשני סוגים: אמונות נכונות ואמונות הכרחיות. האמונות הנכונות הן אמונות שתכליתן היא עצם הידיעה האמיתית, ביניהן יסודות האמונה על מציאות ה' והמסתעף מכך. האמונות ההכרחיות הן אמונות שתכליתן היא התועלות העולות מהן, כגון שהוא יתעלה כועס על המורד בו ועל העושה עוול, ועונה מייד לצעקת העשוק, שאמונות אלו יועילו לאדם להימנע מעוול ולקנות מידות נעלות¹⁵³.

וכן כתב שפשוט המקראות, שיש מים מעל הרקיע¹⁵⁴, נועדה להסתיר מן ההמון את מהותו האמיתית¹⁵⁵, ופירש דבריו אחד ממפרשיו, שאם ידעו ההמון את הסיבות הטבעיות לירידת הגשמים, הדבר ירחיקם מאמונה בהשגחת השם¹⁵⁶.

מקורות מלאים והוספות

¹⁵³ מורה נבוכים ח"ג פרק כח: "ממה שראוי שתתעורר עליו הוא, שתדע כי ההשקפות הנכונות אשר בהן תושג השלמות הסופית, לא נתנה תורה מהן אלא תכליתן, וקראה להיות בהן בדעה באופן כללי, והוא: מציאות ה' יתעלה, וייחודו, וידיעתו, ויכולתו, ורצונו, וקדמותו. ואלה כולן תכליות סופיות, לא יתבארו בפירוט ובהגדרה, אלא לאחר ידיעת השקפות רבות. וכן גם קראה התורה להיות בדעה בדברים אשר סבירתן הכרחית בתקינות המצבים המדיניים. כגון זה שאנו בדעה, שהוא יתעלה יחרה אפו על מי שמרד בו, ולפיכך חובה לירוא ולפחד ולהישמר מן המרי... והבן מה שאמרנו בדעות: לפי שיש שתהא המצווה מתן דעה נכונה היא המטרה, לא יותר, כגון הדעה בייחוד, וקדמות הא-ל, ושאינו גוף. ויש שתהא אותה הדעה הכרחית בסילוק עוול או הקניית מידה נעלה, כגון הדעה שהוא יתעלה יחרה אפו על עושה עוול, כמו שאמר 'וחרה אפי והרגתי וגו'', וכגון הדעה שהוא יתעלה עונה לצעקת העשוק או המתאנה מייד: 'והיה כי יצעק אלי ושמעתי כי חנן אני'".

¹⁵⁴ בראשית א ז: "ויעש אלוקים את הרקיע ויבדל בין המים אשר מתחת לרקיע ובין המים אשר מעל לרקיע".

¹⁵⁵ מורה נבוכים ח"ב פרק ל: "והרקיע הזה והדבר אשר עליו אשר נקרא מים, הדבר בו נעלם כפי שאתה רואה, לפי שאם תפרשהו כפשוטו בקלישות העיון יהיה דבר בלתי מצוי כלל, לפי שאין שם גוף אחר זולת היסודות בינינו לבין השמים התחתונים, ואין שם מים מעל האוויר, וכל שכן אם ידמה מדמה כי הרקיע הזה ומה שעליו הוא מעל השמים, תהיה מניעות הדבר יותר חמורה ורחוקה להשגה.

ואם יתפרש כפי עניינו ומה שהכוונה בו, יהיה יותר נעלם, כי חיובי שיהא מן הסודות הכמוסים כדי שלא ידעוהו ההמון, ודבר שהוא כן היאך אפשר לומר בו 'כי טוב', כי אין עניין טוב אלא שתועלתו גלויה וניכרת במציאות הנמצא הזה וקיומו לעולם, אבל הדבר שעניינו נעלם ואשר פשוטו בלתי מצוי כך, איזו תועלת גלויה לבני אדם יש בו כדי לומר בו כי טוב".

¹⁵⁶ פירוש (ר' אשר) קרשקש שם (על המורה נבוכים ח"ב פרק ל, אות נ): "עד שלא ידעוהו

בדרך זו חידש עוד יותר אחד מן הראשונים, שהשכר ועונש הגשמיים המבוארים בתורה, לא נועדו אלא לסכלים לטף ולנשים, לתת לפתאים ערמה ולהביאם אל הטוב, הוא השארת הנפש לעדי עד לעולם הבא ליהנות מזיו השכינה¹⁵⁷. והרי מפורש בתלמוד שיש דעה שאין שכר מצוות בעולם הזה¹⁵⁸.

בגדרן של האמונות ההכרחיות יש להעמיק.

רבים ממפרשי מורה הנבוכים הבינו שכוונתו שהאמונות ההכרחיות באו רק לתועלות העולות מהן, ואינן נכונות באמת, והן נועדו להמון, אך האדם

מקורות מלאים והוספות

ההמון – פירוש, שאם ישערו בזה, ידמו שירידת הגשמים הם עניינים טבעיים, ולא יהיו מפועל הא-ל, ויהיה זה מביא להרחקת השגחת השם מאמונתם. והכתוב משער בעניין המטר שהוא פלא גדול, כמו שאמר 'עושה נפלאות עד אין חקר', ואמר 'הנותן מטר על פני ארץ ושולח מים על פני חוצות'. ואמת, אם המקום ההוא מוכן להתעבות האד והולד המטר – הכל תלוי לפי דעת תורתנו ברצון הא-ל...".

¹⁵⁷ מעשה ניסים (לרבי ניסים ב"ר משה ממרסיי) פרק ח: "ויזכרו ויביאחו לעולם הבא, שהוא המקום הנח, והבית לדירת קבע הוכן ולישיבה קיימת נצחית. והוא היום הגדול יום עצרת הוא. במשלי הערב: העולם הזה גשר, עברו עליו ואל תשבו בו. וזהו אמרו 'לשמרך בדרך ולהביאך אל המקום אשר הכינותי'..."

ויהנה מזיו שכינה לעולם שכולו טוב וכלו ארוך. וזהו תכלית השכל ופעלו באדם לשומרו בעולם הזה, העת האפשר לפי טבעו, ולהשאיר נפשו לעדי עד.

והתורה ומצוותיה, זהו העניין בעצמו המכוון בהם. ואחר שהיא ניתנה לכל חכם וסכל טף ונשים, הביא ההכרח להניח גמול ועונש גשמי מופתיי לתת לפתאים ערמה ולהביאם אל הטוב, על דרך אמרם ירושלמי (חגיגה פ"א ה"ז, ה"ע"ב) 'מתוך שלא לשמה בא לשמה'. ובוה הדרך הולכים היעודים נתבארו בתורה בביאור או ברמז או יעודי חכמותנו [חכמינו] ז"ל".

¹⁵⁸ קידושין לט ע"ב: "רבי יעקב היא דאמר: שכר מצוה בהאי עלמא ליכא. דתניא, רבי יעקב אומר: אין לך כל מצווה ומצווה שכתובה בתורה שמתן שכרה בצדה, שאין תחיית המתים תלויה בה [שאין מתן שכר אלא לעולם הבא], בכיבוד אב ואם כתיב: למען יאריכון ימיך ולמען ייטב לך, בשילוח הקן כתיב: למען ייטב לך והארכת ימים, הרי שאמר לו אביו עלה לבירה והבא לי גוזלות, ועלה לבירה ושלח את האם ונטל את הבנים, ובחזירתו נפל ומת, היכן טובת ימיו של זה, והיכן אריכות ימיו של זה? אלא, למען ייטב לך – לעולם שכולו טוב, ולמען יאריכון ימיך – לעולם שכולו ארוך".

החכם יבין את כוונת התורה האמיתית¹⁵⁹. כך הבין גם האברבנאל¹⁶⁰, וכך סבר גם הראי"ה קוק, שהוסיף שלפעמים יבוא זמן שכבר לא יהיה צורך באמונה הכרחית, ויהיה צורך לעזוב אותה, אלא שלא לכל האנשים והסיעות יקרה הדבר באותה תקופה¹⁶¹, שיש שרעיון מסוים מחויב לצרכים

מקורות מלאים והוספות

¹⁵⁹ האפודי על המורה נבוכים שם: "ר"ל שהאמונה היא אינה כן על דרך האמת... אמנם הוכרח הנביא להניח העניין כן כדי שירחיקו ההמון מן העוול".

שם טוב שם: "ועוד ציוותה התורה להאמין קצת אמונות שאמונתם הכרחית בתיקון ענייני המדינה... וזאת האמונה אינה אמיתית... וצריך שיאמין זאת האמונה האיש ההמוני".

רבי אשר קרשקש שם: "והיא אינה ידיעה אמיתית".

הנרבוני שם: "הביאה התורה להאמין קצת אמונות שאמונתם הכרחית בתיקון ענייני המדינה... והסיבה לזה כי ההמון אין להם היזק בזאת האמונה כי אמונתם דמיונית... שיגיע בו מן התועלת להסיר החמס, ויגיע מזה תועלת לחכם במה שהוא שוכן עמהם. (אלא) ולא שיגיע לו היזק ממנו שיאמין במה שאינו, כי חכמתו תאיר פניו לבלתי יאמין התפעלות האל, ויבין כוונת התורה ויעלים סודה".

מורה המורה על המורה נבוכים חלק א פרק לה ד"ה ועוד: "ועוד כי רבים מההפעלות ההכרחיים בשפע האמונה, ולא תתקיים בלתי, ואם יסולקו תסולק האמונה מההמון, וע"כ י"ל כי צריך שיונחו להם אותם הדברים כפשוטן, ולהעיר שאינם כפשוטם למי שראוי להעיר אותו ע"ז, כמו שזכר הוא [המורה נבוכים] בפרק כח מהחלק השלישי, כי יש אמונה הכרחית בסילוק החמס".

¹⁶⁰ מורה נבוכים, חלק ראשון, הקדמה: "סיבות הסתירות או הניגודים המצויים באחד הספרים או באחד החיבורים, היא אחת משבע סיבות...".

והסיבה השביעית, הכרת הדברים בעניינים עמוקים מאוד, שצריך להסתיר מקצת עניינים ולגלות מקצתן. ופעמים גורם הדוחק בדבר מסוים להמשיך את הדברים בו לפי הנחת הקדמה מסוימת, ויגרום הדוחק במקום אחר להמשיך הדברים בו לפי הנחת הקדמה הסותרת לראשונה. וצריך שלא ירגיש ההמון כלל את מקום הסתירה שביניהם. ויש שמערים המחבר להסתיר את הדבר בכל אופן...

אבל אם נמצא בספרי הנביאים סתירות כפי הסיבה השביעית, יש בזה מקום עיון וחקירה, וראוי שלא למחר להחליט בכך".

פירוש האברבנאל למורה נבוכים, פתיחה, ד"ה יש בו: "יש בו מקום עיון וחקירה. אמר זה [המורה נבוכים], לפי שעם היות שבתורתנו הקדושה לא היה ראוי שיכתבו הדברים כי אם כפי אמיתתם ולא על צד העלם והתחבולה, הנה מצד אחר אינו בלתי ראוי שיכתבו דברים בתורה על צד ההזרות וזולת אמיתתם [שלא כאמת], כדי להפחיד האנשים החטאים בנפשותם, כאמרו 'זינחם ה'', 'זיחר אף ה'', שהחרון אף והנחמה בו נכתבו על זה הדרך, וכזה העיר הרב במה שכתב בפרק כ"ז מהשני ובפרק כ"ח מהשלישי [דהיינו בדברי המורה נבוכים דלעיל על אמונות הכרחיות]".

¹⁶¹ אורות האמונה, מהות האמונה, אות ב (עמוד 74): "כל האמונות הינן נחלקות לשתי המערכות שכבר העיר עליהם הרמב"ם (מורה נבוכים ח"ג פרק כח) – לאמונות אמיתיות ואמונות מוכרחות. האמונות האמיתיות הינן היסוד המקיים את כללות האמונה, והמוכרחות הינן כמו קליפה ושומר לפרי. לפי הערך של כל עם וכל קיבוץ המתאחד תחת דגלה של איזה אמונה, כפי המידה שהאמונה היסודית היא יותר נשגבה נצחית ואמיתית, כפי זה הערך עצמו, יהיו גם הדברים הנלווים אליה יותר צחים חזקים ברורים ומושכלים, מתאימים

חינוכיים בתקופה מסוימת, ובתקופה אחרת נעשה פסול ומזיק¹⁶². מובן ששיטה זו, שיש בתורה אמונות שאינן נכונות מצד עצמן, מחודשת ביותר, ולא כל מוחא סביל דא. והרי כבר הקדים המורה נבוכים שהוא לא נכתב להמון¹⁶³ אלא למעטים¹⁶⁴.

מקורות מלאים והוספות

לדרישות המוסר היותר טהורות, ולאור המדע היותר בהיר. לפעמים יבוא זמן, שיגלה כוח הכרחי לסלק איזה דבר מהאמונות המוכרחות מתוך חוג האמונה, מפני שכבר הגיע מצב הקיבוץ ההוא למידה זו, שאיננו צריך עוד להיות נסער בצד ההכרחי ההוא של ציור אמונה זו. אז תוחל איזה מין תסיסה, מצד אחד נראה הדבר כפרצה ביסוד האמונה, ומצד השני כהארה והזרחה אור על האופק האמוני, והוספת כוח ליסודה. ובאמת שני הצדדים הינם דברי אמת. לא כל האנשים ולא כל הסיעות יבוכרו בפעם אחד ובתקופה אחת, ויזדמן הדבר, שחלק אחד כבר בא עד אותה המידה בפתוח הכרתו ותרבותו, עד שאיננו צריך עוד לאותו ההכרח של איזה צד מן האמונה המוכרחת, וכיוון שכן, הרי העניין ההוא דבר יתר אצלו, שהוא מעכב על מהלך רוחו וקדושת נשמתו ותעופתה. אבל באותו החוג שלא בא עדיין למדה זו, וההכרח הוא עומד לו בעינו, סילוק ענין מוכרח זה היא קציצה בנטיעות והריסת האמונה¹⁶⁵.

¹⁶² פנקסי הראי"ה, חלק ראשון, תקופת יפו (תרס"ד-תרע"ד), פנקס ה – פנקס יפו, אות נ: "שתי דרכים לאמונה, האחת האמיתית המוחלטת והשנית ההסברית. האחרונה משתנה היא לפי הזמנים. ישנם זמנים שאם יהיה איזה עיון מתפרסם ומוחק, היה מזיק ליסוד דברי אמונה ברורים מצד האמת המוחלטת. ואחרי אשר העולם המדעי קבל צורה אחרת – בהמשך הזמן – אבדה האמונה ההסברית ההיא את ערכה, וכבר לא מזיק כלל לשום רעיון אמוני מוחלט, הפרסום של אותה ההנחה בעצמה שהיתה בזמן העבר מזקת בפרסומה.

והדברים הולכים עוד יותר, שמזדמן הדבר שצורה הסברית אחת היתה מחוייבת באיזה פרק מפרקי הזמן, עד שקבעה לה אז האמונה ההסברית את צורתה באופן מיוחד, ואח"כ יזיק דווקא אופן זה להאמונה המוחלטת, ויש חיוב אז לפרסם את ההפך מהאמונה המוסברת אז. יסוד החילוק בין שני חלקי האמונה כבר רמז הרמב"ם [כוונתו ככל הנראה למורה נבוכים ח"ג פרק כח]. אמנם צריך אומץ לב מיוחד לעמוד בניסיון בעת חליפה כזאת.

¹⁶³ מורה נבוכים חלק א פתיחה ד"ה ואין: "ואין הכוונה במאמר זה להבין את כולם להמון, ולא למתחילים בעיון, ולא ללמד מי שלא עיין אלא בידיעת התורה, כלומר: דיניה, כי מטרת כל המאמר הזה, וכל שהוא מסוגו, הוא ידיעת התורה באמת. אלא מטרת המאמר הזה להעיר לאדם דתי, שכבר נקבע בליבו והושג בדעתו אמיתת תורתנו, והוא שלם בדתו ומידותיו, ועיין במדעי הפילוסופים וידע ענייניהם, ומשכו השכל האנושי והדריכו להעמידו במעונו, ועמדו בפניו פשטי התורה, ומה שלא הצליח להבינו, או שהבין אותו מענייני השמות המשותפים או המושאלים או המסופקים, ויישאר במבוכה והיסוס, או שיימשך אחר שכלו ויעזוב מה שידע מאותם השמות, ויחשוב שעזב יסודות התורה, או שיעמוד כפי מה שהבין מהם ולא ימשך אחר שכלו, ונמצא שפנה אחור משכלו ופירש ממנו, ויחשוב עם זאת שהוא הביא על עצמו נזק והפסד בדתו, ויישאר עם אותם הדעות הדמיוניות תוך הרגשת צער ומועקה, ולא חדל להיות בכאב לב ומבוכה גדולה".

¹⁶⁴ סוף ההקדמה למורה נבוכים ("בשם ה' א-ל עולם"): "ועוררני העדרך לחיבור מאמר זה

אמנם יש מבני דורנו שכתבו שמעולם לא התכוון הרמב"ם לומר שיש דברים בתורה שאינם אמיתיים¹⁶⁵, שהרי גם הרמב"ם עצמו הדגיש שהתורה הזהירה מפני השקר, וכן מלשון המורה נבוכים עצמו מדויק שגם האמונות ההכרחיות הן נכונות¹⁶⁶. ולכן ביארו שגם האמונות ההכרחיות גם הן נכונות למעמיק בהבנתן, שכוונתן האמיתית היא בבחינת דימוי וכד'¹⁶⁷, אלא שברובד הפשטני אינן נכונות, ואין בהן אלא תועלת הכרחית¹⁶⁸.

אמנם המעמיק בדברי שני הצדדים הללו יראה שהמחלוקת ביניהם אינה מהותית כפי שנראה בהשקפה ראשונה. שכן ברור וידוע שהתורה נקטה לשון הבאי ולשון שאולה, ובכללן ייחוס כעס כביכול לקב"ה. וכבר אירע שהיו שמפאת קוצר דעתם הבינו מקראות אלו כפשוטן, ואף לגבי הגשמה ממש¹⁶⁹. אם כן אפוא המחלוקת אינה אלא האם להגדיר שהקב"ה כתב

מקורות מלאים והוספות

אשר חיברתיו לך ולדומיך – ומעטים הם".

¹⁶⁵ המאמר "אמונות הכרחיות במשנת הרמב"ם" (ר' מלך שפירא), נדפס במסורה ליוסף חלק ט, עמודים 355–356: "מעולם לא כיוון הרמב"ם לומר שמה שכתוב בתורה 'אינה אמיתית' והוא שקר' כלשונו הבוטה שנקט שם טוב בתחילת דבריו הנ"ל".

¹⁶⁶ הרב יוחאי מקבילי על המורה נבוכים שם: "חלק מפרשני הרמב"ם הבינו את דברי הרמב"ם כאן כמציניים האמנה שקרית לצורכי חינוך והנהגת ההמון... הדברים קשים אף לשיטתו של הרמב"ם עצמו, שהרי התורה הזהירה מפני השקר (פירוש המשנה עבודה זרה פ"ד מ"ו), כאמור לעיל 'כי רק האמת רצויה אצלו יתעלה, ואי הוא מואס אלא את השקר... שמצוות התורה אינן אלא אמת מוחלטת, כשהן מובנות כראוי' (מו"נ ב, מז). הדבר סותר גם את דברי הרמב"ם המפורשים בפרקנו: 'מתן דעה נכונה שיש להאמין בה, אם מצד הדבר עצמו, או בהיותה הכרחית לסילוק עושק הדדי או הקניית מידה טובה'. הווי אומר: גם ההכרחית היא בגדר 'נכונה'".

¹⁶⁷ המאמר "אמונות הכרחיות במשנת הרמב"ם" (ר' מלך שפירא), נדפס במסורה ליוסף חלק ט, עמוד 356, בהמשך דבריו שם: "כי כאשר כתוב בתורה ש'חרה אף ה' פירוש הדבר הוא, כמו שכתב שם טוב בהמשך דבריו 'שהשם יש לו פעולות מי שייחר אפו ויכעס, עם שאין בו כעס ולא חרון אף'. זאת אומרת, מעשה ה' 'אנלוגית לפעילות אנושית הנובעת מן הכעס'".

¹⁶⁸ הרב יוחאי מקבילי על המורה נבוכים, בהמשך דבריו שם: "התשובה עולה מתוך שיטתו של הרמב"ם לכל תארי הא"ל, שהתורה מדברת בשני רבדים... הרובד האחד גולי ופשטני, 'דיברה תורה כלשון בני אדם', ובו האמירה העובדתית אינה נכונה, אך יש בה תועלת חברתית. והרובד השני עמוק יותר, ובו התועלת החברתית עדיין קיימת, אך קיימת גם האמירה האמיתית שיש בה הכוונה אישית עמוקה, ההידמות לא"ל, המצוות הן אמת 'כשהן מובנות כראוי', אך במבט ראשון אינן אמת פשטנית ומדויקת".

¹⁶⁹ רמב"ם הלכות תשובה פ"ג ה"ז: "חמישה הן הנקראים מינים... והאומר שיש שם ריבון אחד אבל שהוא גוף ובעל תמונה...".

ראב"ד שם: "והאומר שיש שם ריבון אחד אלא שהוא גוף ובעל תמונה. א"א ולמה קרא לזה מין, וכמה גדולים וטובים ממנו הלכו בזו המחשבה, לפי מה שראו במקראות, ויותר ממה

לכתחילה לשון על דעת שיטעו בה מקצת ההמון, כיוון שלפי קוצר דעתם תהיה להם מכך תועלת, או שלכתחילה כתב רק לחכמים המעמיקים ומבינים את הדברים לאמיתם, אלא שאירע שהיו שטעו בהם.

ומובן שחובה להיזהר זהירות יתירה בהגדרת אמונות שונות כהכרחיות בלבד, ואם לא כן אין לדבר סוף חלילה.

עכ"פ, ע"פ המתבאר, אם יקרה ותמצא ראייה גמורה נגד איזה פרט מהאמונות שנצטוונו בתורה, לא נחטא בחטא החוש, ולא נאמר חלילה שהתורה תסתור ראייה או מופת¹⁷⁰, אלא נתלה שפרט זה הריהו מהאמונות ההכרחיות. ולא יהיה ספר תורה חסר אות אחת, ונמצאת מחריב כל העולם כולו. כך אפשר ליישב את פשוטי המקראות שתולים את ירידת הגשם בשמיצה בקול ה'¹⁷¹, את השאלה על פוקד עון אבות על בנים וכד'.

פרק פח

חוסר דיוק במסירת מסורת התורה

ידוע שההבדל היחיד שבין ספרי התורה בימינו הוא השינוי באותיות דכא־דכה¹⁷². יש להעיר שבספרי התימנים ישנם שינויים נוספים¹⁷³.

ולעצם העניין, הדבר נכון רק לגבי הנוסחאות שבידינו לאחר שנתקבעו במהלך הדורות. בעבר היו שינויי גרסאות רבים, כדלקמן.

כבר בזמן בית המקדש נמצאו שלושה ספרים שיש ביניהם שלושה שינויים, וקיימו את גרסת השניים וביטלו את גרסת האחד¹⁷⁴.

מקורות מלאים והוספות

שראו בדברי האגדות המשבשות את הדעות".

¹⁷⁰ כוזרי מאמר א אות סז: "חלילה לא־ל שתבוא התורה במה שידחה [שיסתור] ראייה או מופת".

¹⁷¹ בדברי המעשה ניסים שהובאו לעיל.

¹⁷² דברים כג ב: "לא יבוא פצוע דכא וכרות שופכה בקהל ה'".

¹⁷³ בין ספרי התימנים לספרי שאר העדות יש בעשרה הבדלים, רובם בחסרות ויתירות. בבראשית ט כט ישנו הבדל של יחיד ורבים: התימנים גורסים "ויהיו כל ימי נח", ושאר העדות גורסות "ויהי כל ימי נח".

¹⁷⁴ מסכת סופרים (במסכתות קטנות) פרק ו הלכה ד (וכן בירושלמי תענית פ"ד ה"ב): "אמר רבי שמעון בן לקיש: שלושה ספרים נמצאו בעזרה, ספר מעון, ספר זעטוטי, ספר הוא. באחד

ובתלמוד אמרו שאין אנו בקיאים בחסרות ויתירות¹⁷⁵, ויש מהאחרונים שייחס זאת לאלפי אותיות¹⁷⁶. יתר על כן, בירושלמי מפורש שהיו מקומות שנהגו לכתחילה שלא להקפיד על חסרות ויתירות בכתיבת ספר התורה¹⁷⁷.

בתקופת הגאונים היו מחלוקות בין בן אשר ובן נפתלי לגבי כמה חסרות ויתרות. גם בתקופת הראשונים היו הבדלי נוסחאות בחסרות ויתרות¹⁷⁸.

והעידו ראשונים ואחרונים, שראו שיבושים גדולים בכל ספרי התורה בענייני פרשיות פתוחות וסתומות¹⁷⁹, ואין בעניין זה קבלה שהכל מסכימים עליה¹⁸⁰, ואם יאמר אדם לכתוב ספר תורה כהלכתו, יגשש כעיוור באפילת

מקורות מלאים והוספות

מצאו כתוב מעון, ובשניים מצאו כתוב מעונה אלוקי קדם, וקיימו שניים וביטלו אחד, באחד מצאו כתוב וישלח את זעטוטי בני ישראל, ובשניים מצאו כתוב וישלח את נערי בני ישראל, וקיימו שניים וביטלו אחד, באחד מצאו כתוב אחד עשר הוא, ובשניים מצאו כתוב אחד עשר היא, וביטלו אחד וקיימו שניים.

¹⁷⁵ קידושין ל ע"א: "אינהו בקיאי בחסירות ויתרות, אנן לא בקיאינן".

¹⁷⁶ משנת אברהם (על הלכות סת"ם, לרבי אברהם בן צבי יפה), פתיחה, אות יא (זיטומיר תרכ"ח עמוד יב): "מה שאמרו בש"ס [קידושין ל ע"א] וי"ו דגחון חציין של אותיות, כתב בתשואות חן פרשת תזריע שהושדא בו נרגא, שאין זה אמצע תורה, וביותר מעשרת אלפים הוא יותר מאמצע [בספרים שלנו יש בתורה 304,805 אותיות, ולכן אמצען הוא 152,403, ו' דגחון אצלנו היא האות ה' 157,236]. אך לענ"ד מעיקרא לא קשיא מידי, כיוון דהש"ס אמר דאינהו בקיאי בחסר ויתר, יכול להיות שבחצי הראשון היה יותר מן ה' אלפים חסרות, ובחצי האחרון היה יותר מן ה' אלפים יתרות, עד שהיה אצלם וי"ו דגחון מכון אמצע. אבל אנן דלא בקיאי בחסרות ויתירות, בוודאי אצלנו וי"ו דגחון אינו אמצע, כנ"ל".

¹⁷⁷ ירושלמי מגילה פ"א ה"ט: "ר' סימון ור' שמואל בר נחמן תריהון אמרי: אנשי ירושלים היו כותבין ירושלים-ירושלימה ולא היו מקפידין, ודכותה צפון-צפונה תימן-תימנה".

¹⁷⁸ שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן סימן רלב תחילת ד"ה תשובה: "תשובה. מדעתי שכן האמת שאין מוסיפין וגורעין בכל מקום ומקום בספרים ע"פ המסורת וע"פ מדרשי אגדה. לפי שנחלקו במקומות בארצות ע"פ חכמיהם הבקיאים בחסרות ויתרות. וכמדומה לי אפילו במקרא ומסורת. כמחלוקת בן אשר ובן נפתלי ובין מערבאי למדינחאי".

¹⁷⁹ רמב"ם הל' תפילין ומזוזה וספר תורה פ"ח ה"ד: "ולפי שראיתי שיבוש גדול בכל הספרים שראיתי בדברים אלו, וכן בעלי המסורת שכותבין ומחברין להודיע הפתוחות והסתומות נחלקים בדברים אלו במחלוקת הספרים שסומכין עליהם, ראיתי לכתוב הנה כל פרשיות התורה הסתומות והפתוחות וצורת השירות כדי לתקן עליהם כל הספרים ולהגיה מהם, וספר שסמכנו עליו בדברים אלו הוא הספר הידוע במצרים שהוא כולל ארבעה ועשרים ספרים שהיה בירושלים מכמה שנים להגיה ממנו הספרים ועליו הכל סומכין לפי שהגיהו בן אשר ודקדק בו שנים הרבה והגיהו פעמים רבות כמו שהעתיקו ועליו סמכתי בספר התורה שכתבתי כהלכתו".

¹⁸⁰ שו"ת ר' אברהם בן הרמב"ם הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה פ"ח ה"ד: "בעניין הפתוחות והסתומות הנמצאות בספרי תורות בניגוד למה שפורש בספר אהבה [של הרמב"ם, כדלעיל],

המחלוקות, וילקה בחסר וביתר¹⁸¹, ולא מצאו ספר תורה הכתוב כתיקונו בפתוחות וסתומות חסרות ויתרות, "ועל זה אנו אנוסים"¹⁸². אכן כך עולה גם מבדיקת כתבי היד של ספרי תורה שנותרו בידינו מתקופתם, שכוללים לעיתים אלפים רבים של שינויים¹⁸³.

במקומות רבים גרסת הפסוקים שבתלמוד, בירושלמי, במדרשים ובראשונים

מקורות מלאים והוספות

כבר השיבנו מקדם ואנו חוזרים כאן על תמציתו, והוא שאנו רואים שיש הרבה חילוקים בין הסופרים בדבר הפרשיות הפתוחות והסתומות, והספרים הנמצאים בישראל שונים הרבה בעניין זה, וכבר ראינו בעלי הוראה ז"ל שנקראו במעמדם בכל אחד מן הספרים הללו, והוא דבר של טעם, כי אין עמנו ספר העזרה שנוכל לדקדק ממנו את הדבר, ואין בעניין זה קבלה שהכל מסכימים עליה, עד שנפסול מה שיסתור אותה. והנכון לדקדק את הדבר כפי שהוא בחיבור בספר אהבה, אך מה ששונה ממנו אין לפסוק עליו שהוא פסול, אלא אם יהיה שונה מכל הספרים הנמצאים. למשל, אם ימצאו בספר פרשה פתוחה ובכל הספרים האחרים הסכימו הסופרים שהיא סתומה, או סתומה והיא בכל הספרים פתוחה – הרי פוסקים שהיא פסולה. ואולם דבר שיש בו חילוק בין הסופרים – לא נוכל לפסוק שהיא פסולה."

¹⁸¹ ספר מסורת סייג לתורה (לרמ"ה), תחילת ההקדמה: "אינהו בקיאי בחסרות ויתירות, ואנן לא בקיאינן. וכל שכן שנתקיים בנו בעונותינו 'לכן הנני יוסיף להפליא את העם הזה הפלא ופלא ואבדה חכמת חכמיו ובינת נבונים תסתתר'. ואם באנו לסמוך על הספרים המוגהים אשר בידינו, גם הם נמצאו בהם מחלוקות רבות ולולי המסורות שנעשו סייג לתורה, כמעט לא מצא אדם ידיו ורגליו במחלוקות. וגם המסורות לא ניצלו ממקרה המחלוקות, כי גם המה נמצאו ביניהם מחלוקות בכמה מקומות, אך לא כרוב מחלוקות הספרים. ואם יאמר אדם לכתוב ס"ת כהלכתו ילקה בחסר וביתר ונמצא מגשש כעיוור באפלת המחלוקות ולא יצליח את דבריו למצוא חפצו.

ויהי כראותי אני מאיר הלוי ברבי טודרוס הלוי הספרדי את המקרה הזה אשר קרה את כל הספרים ואת המסורות בחסרות ויתירות, כי פרץ הזמן גדרם וסתם מקורם, חשתי להיחלץ ולדרוש ולחקור אחר הספרים המוגהים והמדוקדקים ואחר המסורות המדוקדקות ולעמוד על מחלוקתם ולנטוש ספרים חדשים באו מקרוב וללכת אחר הישנים הנאמנים ולנטות בהם אחר הרוב..."

¹⁸² ספר "תיקון ספר תורה" לרבי יום טוב ליפמן (בעל התוספות יום טוב על המשנה): "יען כי בעוונותינו הרבים התורה נשתכחה ולא נמצא ספר תורה כתובה כשורה, מפני שהסופרים בורים והלומדים אין משימים לבם לזאת, על כן יגעתי למצוא ספר תורה כתובה כתיקונה באותיות ובפתוחות ובסתומות ולא מצאתי ואין צריך לומר בדקדוק חסרות ויתרות אשר נעלם מכל בני הדור, ועל זה אנו אנוסים."

¹⁸³ מקראות גדולות הכתר, מבוא כללי שבסוף כרך יהושע־שופטים, עמוד 4: "ובמשך כל תקופת כתבי היד, עד סוף ימי הביניים, לא הצליח 'נוסח המסורה' לשרש ולבער מסורות נוסח מקומיות שמספר השינויים מ'נוסח המסורה' בנוסח האותיות שלהן יש שהגיע עד אלפים רבים."

שם הערה 3: "מסקנה זו עולה לא רק מבדיקת העובדות הטקסטואליות בכתבי היד שנותרו לנו מימי הביניים, אלא גם מעדויותיהם של גדולי הלכה..."

שונה מזו שבספרים שלנו¹⁸⁴.

ובמדרשים נמצא בכמה מקומות "בתורתו של רבי מאיר מצאו כתוב", לגבי גרסאות אחרות מאלו שלפנינו¹⁸⁵. יש שפירשו שהכוונה לחידושי ודרשותיו של רבי מאיר¹⁸⁶, אך מהרד"ק משמע שזהו שינוי גרסה שנמצא בעוד מקומות¹⁸⁷.

עאכ"כ שאין לתמוה על שהיו שינויים במנייני הפסוקים בין ספרי תורה שונים, בין בתקופת האמוראים¹⁸⁸ ובין בתקופת הגאונים¹⁸⁹.

מקורות מלאים והוספות

¹⁸⁴ גיליון הש"ס לרעק"א שבת נה ע"ב ליקט מקומות רבים כאלה. גם בספר משפחת סופרים (ר' שמואל רוזנפלד) האריך מאוד בזה ובשאר שינויי נוסחאות. דוגמאות מספר כאלה גם בשו"ת הרדב"ז ח"ד סי' קא, וביד מלאכי אות רפג.

¹⁸⁵ בראשית רבה (וילנא) פרשת בראשית פרשה ט סימן ה: "בתורתו של רבי מאיר מצאו כתוב, והנה טוב מאוד – והנה טוב מות".
בראשית רבה (וילנא) פרשת בראשית פרשה כ סימן יב: "ויעש ה' אלוקים לאדם ולאשתו כתנות עור וילבישם – בתורתו של ר"מ מצאו כתוב כתנות אור".
בראשית רבה (וילנא) פרשה צד סימן ט: "(בתורתו) של רבי מאיר מצאו כתוב וכן [במקום: "ובני"] דן חושים".

¹⁸⁶ יפה תואר בראשית ט ה: "בתורתו. בספר תורתו, כלומר בספר חידושי על התורה, וכדאמרינן שהיה ר' שמעון בן אלעזר יושב ודורש בשם ר' מאיר".
מנחת שי בראשית א לא: "בראשית רבה פ"ט, בתורתו של ר"מ מצאו כתוב והנה טוב מות, ור"ל בספר חידושי על התורה, וכדאמרינן נמי התם שהיה רשב"א יושב ודורש דבר זה בשם ר"מ".

¹⁸⁷ רד"ק בראשית א לא: "וכן מצאנו (בב"ר שם) בתורתו של רבי מאיר מצאנו כתוב והנה טוב מות, ואני מצאתי כתוב דהוה כתוב באורייתא דאישתביאת לרומי, והיא היתה גניזא וסתימא בבנישתא דאסורוס, והנה טוב מות".

¹⁸⁸ קידושין ל ע"א: "בפסוקי נמי לא בקיאין, דכי אתא רב אחא בר אדא אמר, במערבא פסקי ליה להאי קרא לתלתא פסוקי: ויאמר ה' אל משה הנה אנכי בא אליך בעב הענן".

¹⁸⁹ תשובות הגאונים סי' ג (בתוך "זכרון לראשונים וגם לאחרונים ח"א מחברת רביעית, ברלין תרמ"ז): "ושאלתם 'תנו רבנן שמונת [בגמרות שלפנינו קידושין ל ע"א: חמשת] אלפים ושמונה מאות ושמונים ושמונה פסוקים הוא ספר תורה, יתיר עליו ספר תלים [תהילים] שמונה, פחות ממנו דברי הימים שמונה' – באיזה מיניין? והא קא חזינן דלא האו הכין!"
יפה הוקשה לכם. ודאי דלא האוי הכין, תורה חמשת אלפים ושמונה מאות ושמונים וארבעה פסוקין, וספר תילים שני אלפים וחמש מאות ועשרים וארבעה פסוקין, דברי הימים אלף ותשע מאות ושבעים. אלא כך שמענו מפי חכמים הראשונים שאמרו, בריתא הדא בספרים מסכתא באותו ספר תורה שמצאו אותו בירושלם, שהיה משונה בכתב ובמניין פסוקין שלו, וכן ספר תלים, וכן ספר דברי הימים. אבל עכשיו אין תורה אלא כך, ואין תילים אלא כך, ואין דברי הימים אלא כך".

ומן המפורסמות שטבע האדם שאי אפשר שיעתיקו דור אחר דור ספר אחר ספר בלא שתיפול שום טעות, וכבר אמרו בענייני הלכה שלא ניתנה תורה למלאכי השרת¹⁹⁰, שיש שכך הוא טבעם של בני אדם, ויש דברים שאין אנו יכולים להישמר מהם¹⁹¹.

ויש שדנו בכך הלכה למעשה. יש מן האחרונים שכתבו כתבו שמטעם זה נתבטלה מצוות כתיבת ספר תורה, שהרי ספר תורה שחסר או יתר אפילו אות אחת פסולה, ואם כן אין בידינו לקיים מצווה זו¹⁹². ויש מהם שהוסיף שמטעם זה לא מברכים על כתיבת ספר תורה¹⁹³. ויש מהם שכתב שכתובת ספר תורה בזמן הזה היא מדין ספק¹⁹⁴. ויש מהם שחידש שהוא כחצי מצוות עשה¹⁹⁵. ויש מהראשונים שכתב שאעפ"כ ספרי התורה שלנו כשרים, משום

מקורות מלאים והוספות

¹⁹⁰ ברכות כה ע"ב: "רבא אמר: מותר [עקבו רואה את הערווה], לא ניתנה תורה למלאכי השרת".

¹⁹¹ רש"י שם: "לא ניתנה תורה למלאכי השרת – שאין להם ערווה, על כרחנו יש לנו ערווה, ואין אנו יכולים להישמר מכל זה".

¹⁹² שו"ת שאגת אריה (ישנות) סי' לו: "יכולני לפטור מדין אחר ממצוות כתיבת ספר תורה בזמן הזה, משום דאפילו בימי אמוראים לא היו בקיאים בחסרות ויתירות כדאמר ליה רב יוסף לאבבי בפ"ק דקדושין (דף ל) אינהו בקיאים בחסרות ויתירות אנן לא בקיאינן. והרי ספר תורה שחסר או יתר אפילו אות א' פסולה, אם כן אין בידינו לקיים מצווה זו... כיוון דאין אנו בקיאים בחסרות ויתירות ובזמן הזה נתבטל מצוות עשה זו מהאי טעמא".

¹⁹³ שו"ת חתם סופר ח"א (אורח חיים) סי' נב: מה שהקשית מאי טעמא לא מברכים על מצוות עשה של כתיבת ספר תורה... לע"ד אין קושיא זו צריכה לפנינו, כי אילו היו חז"ל בקיאים בחסרות ויתירות היו מתקנים ברכה לספר תורה. אבל יען שהם עצמם לא היו בקיאים כמבואר בקידושין למ"ד ע"א דאפילו בפסוקי לא בקיאינן, ועוד איכא כמה פעמים דהמסורה פליג אהש"ס וכותבים כהמסורות ולהש"ס פסול הס"ת, ותימא איכא במסכת נדה ל"ג ע"א ובתוס' ד"ה והנושא כתיב חסר וי"ו יע"ש דלדינא קי"ל כהש"ס ולענין כתיבת ס"ת כתבין מלא בוי"ו, ואף על גב דמהר"ם לונזאני בספר אור תורה (פ' מצורע ט"ו – י"ג) נדחק ליישב מ"מ דוחק הוא, ועוד ממעבירים לא תי' כלום וכדאי גונא טובא. וכיון שכן וקי"ל ס"ת שחסר אות א' לא נקרא ס"ת כמבואר מלשון הש"ס פ' הקומץ (ל' ע"א) 'אפשר ס"ת חסר אות א' וכו', א"כ ממילא א"א לברך בשום אופן. כנלע"ד".

¹⁹⁴ שו"ת פני מבין (ר' נתנאל הכהן פריד) יורה דעה סי' קצט: "לכן נלענ"ד דכל כתיבת מצוות ספר תורה בזמן הזה דאין בקיאים בחסירות ויתירות היא רק ספק מצוות עשה, ומחמירין לקיים מצוות עשה בספק".

¹⁹⁵ שו"ת רב פעלים ח"ג אורח חיים סי' לב: "ועיין שאגת אריה סי' ל"ו שכתב דאינה נוהגת מ"ע של כתיבת ס"ת בזה"ז משום דלא בקיאינן בחסר ויתר ע"ש, ובאמת כן מפורש להדיה בגמרא שגם בימי האמוראים לא הווי בקיאי בחסרות ויתירות, ולפ"ז תיקשי איך משמע מקמאי ובתראי בכתיבת ס"ת מקיים מ"ע כיון דלא עביד מצוה שלימה. אלא ודאי גם אם תהיה חסירה יש בידו פלגא מן מצוות עשה".

עת לעשות לה'¹⁹⁶. ויש מן האחרונים שחילק שאמנם איננו בקיאים בחסרות ויתירות, אך זהו דווקא בחסרות ויתירות שאינן משנות את המשמעות, ובה לא נפסלים הספרים¹⁹⁷. והרמ"א פסק שאין מוציאים ספר תורה אחר על טעות שנמצאה בחסרות ויתירות, שאין ספרי תורה שלנו מדויקים כל כך שנאמר שהאחר יהיה יותר כשר¹⁹⁸.

אמנם בעניין דחיית טענות המוסלמים שכביכול שינינו מדעתנו בפסוקי התורה¹⁹⁹, כתב הרמב"ם שממזרח העולם ועד מערב לא נמצא בספרי התורה שום חילוף כלל ואפילו בניקוד²⁰⁰.

מקורות מלאים והוספות

¹⁹⁶ מחזור ויטרי (לרבינו תם) סי' תקיז ד"ה מעתה: "מעתה תן עיניך בדקדוקי סופרים וגופי האותיות. לפי מה שאין בקיאים בכל הדיקדוק. כדאמר רב יוסף בשילהי פ"ק דקידושין. אינהו בקיאי בחסירות ויתירות אנו לא בקיאינן. ועת לעשות לה'. הילכך דידן נמי כשירים".

¹⁹⁷ מנחת חינוך מצווה תריג אות א: "ונלע"ד בירורן של דברים, דיש שני מיני חסר ויתר: אחד, דע"י החסר או יתיר נשתנה פירוש התיבה או יוכל להשתנות... א"כ משתנה פירוש התיבה ע"י חסר או יתיר בוודאי הספר תורה פסול, ואין לה דין ספר תורה, כי הוא תיבה אחרת כפי שנמסר לנו, ומכש"כ למאן דטובר אם למסורת ובוודאי כהאי גוונא אינו יוצא גם כן מצוות עשה זו. אך יש חסירות ויתרות דאינו משתנה פירוש התיבה ע"י זה כגון אהרן בפרשת תצווה במס"ק יש מסורת דנכתב מלא בוא"ו. וכן ראיתי בספרי תורה ישנים, אך הרבה בעלי מסורת חולקין על זה, וכן נוהגין האידנא, עיין באחרונים. וכן פצוע דכה דיש קצת מסורת דנכתב באל"ף לבסוף. וכן ראיתי בס"ת ישנים, והיום כותבין בה"א בסוף, דברים כאלו אין משתנה פירוש המלה ע"י" בכה"ג אין קפידא בחסר ויתר. והנה חלק הראשון ודאי לא נשכח כלל ובפרט דאנן פסקינן יש אם למסורת א"כ נ"מ לדיני התורה וח"ו בוודאי לא נשכח אפילו כחוט השערה מהדין ובפרט דנוגע למ"ע של כתיבת ס"ת וח"ו שיתבטל מצוות עשה ע"י שכחה. אך אותם חסר ויתר שלא נשתנה פירוש המלה כלל בין חסר או יתיר – אינו מזיק כלל, וזה שכחו, על כן לא היו יודעים אם וא"ו דגחון מהאי גיסא וכו'... כנ"ל, דאין סברא כלל דמצווה הנהוגה ישתכח ח"ו שלא יוכלו ישראל לקיים מצות עשה מן התורה בכמה דורות, וח"ו, והעיקר כמ"ש".

¹⁹⁸ הגהות הרמ"א על השולחן ערוך אורח חיים סי' קמג סעיף ד: "והא דמוציאין [ספר תורה] אחר, דווקא שנמצא טעות גמור, אבל משום חסירות ויתרות אין להוציא אחר, שאין ספרי תורה שלנו מדויקים כל כך שנאמר שהאחרת יהיה יותר כשר".

¹⁹⁹ איגרת תימן (לרמב"ם): "ומפני שלא מצאו להם טענה בשום פנים בפסוק מפסוקי התורה, ולא בסברה ולא בדמיון כדי שיתלו ממנו, הוצרכו לומר שהחלפנו התורה ושינינו אותה, ושגררנו שם פלוני מן התורה".

²⁰⁰ איגרת תימן שם בהמשך: "ועוד שהיא [התורה] מקובלת דור מפי דור ממזרח העולם ועד מערב, ולא נמצא בכל זה שום חילוף כלל, ואפילו בדקדוקיה, ואפילו בין קמץ חטף לשורק לא נמצא בה שום חילוף".

ואפשר שיש לומר על דבריו "לאילו דחיתה בקנה, לנו מה אתה משיב?" (ירושלמי ברכות פ"ט ה"א ובעוד מקומות).

יש להעיר לגבי דברי הרמב"ם שבי"ג העיקרים (בהקדמתו לפרק חלק) "והיסוד השמיני הוא

בפסוקי הברכות של גד ואשר²⁰¹, רבים דנו אודות האות מ"ם שבפתח ברכתו של אשר – "מאשר". אחר כל זאת, לא נוכל להכחיש את הטענה שעל פי תרגום השבעים, מ"ם זו שייכת לסיומו של הפסוק הקודם: "והוא יגוד עקבים. אשר שמנה לחמו". על כל פנים, פשוט שלא יעלה על הדעת לזנוח את המסורה עבור השערה שכזו.

ספרים שאבדו

יש מהמקובלים הראשונים שכתב שהיו עוד ספרים אחרים מכלל כ"ד ספרים המקודשים, ואבדו מרוב עול הגלות וטיט הצרות, וביניהם ספר נוסף שכתב משה רבנו²⁰².

פרק פט

שינוי הכתב

לא ברור לנו באיזה כתב ניתנה התורה ועשרת הדיברות. אמנם בבבלי נראה שהלוחות ניתנו בכתב אשורי²⁰³, ויש מהראשונים שנקט שזו ההלכה²⁰⁴, אך בירושלמי נחלקו האם הוא כתב אשורי או עברי²⁰⁵. גם בדעת הבבלי יש

מקורות מלאים והוספות

תורה מן השמים. והוא, שנאמין שכל התורה הזו הנמצאת בידינו היום הוזה היא התורה שניתנה למשה – שאין זה ברור כלל שכוונתו לומר שאין בה חסרות ויתירות, ועוד, שבתרגומים אחרים הלשון היא "היות התורה מן השמים. והוא שנאמין כי כל התורה הזאת הנתונה ע"י משה רבינו ע"ה, שהיא כולה מפי הגבורה".

²⁰¹ בראשית מט יט"ב: "גד גדוד יגורנו והוא יגוד עקב. מאשר שמנה לחמו".

²⁰² ספר ציוני, פרשת בלק, סוף ד"ה מן ארם: "איתא בגמרא בפ"ק דב"ב [יד ע"ב] 'משה כתב ספרו ופרשת בלעם וספר איוב', יטעון הטוען, והלא פרשת בלעם בכלל התורה היא, ומאי חידוש... ונראה מדעת רז"ל כי מרע"ה חיבר ספר לבד מה שכתוב בתורה, ולשם סיפר כל העניין באורך, ונאבד הספר ההוא כמו שנאבדו ספרים אחרים מכלל כ"ד ספרים המקודשים מרוב אורך עול הגלות וטיט הצרות...".

²⁰³ שבת קד ע"א: "מ"ם וסמ"ך שבלוחות בנס היו עומדין". דבר זה מתבאר רק על פי הכתב האשורי, שבו מ"ם סופית וסמ"ך נכתבות עם חלל באמצען.

²⁰⁴ רבינו חננאל סנהדרין כב ע"א: "ואין הלכה כמר עוקבא, דהא קיימא כתנאי, ולא כר' יוסי, אלא קיי"ל כך שכתב זה ניתן למשה בסיני, כדאמרין מ"ם וסמ"ך שבלוחות בנס היו עומדין, וכן ווי העמודים. ואין הלכה כמותו שנשתנה, אלא כר' אלעזר המודעי דאמר כתב זה לא נשתנה כל עיקר מעולם. דר' אלעזר המודעי לגבי הני רב הוא, ולית הלכתא כתלמיד בהדי רב. וכן הלכה כר' אלעזר המודעי וקיי"ל כר' אלעזר המודעי שאמרו משמו כי כתב זה לא נשתנה כל עיקר כו'".

²⁰⁵ מגילה פ"א ה"ט: "מאן דאמר בדעין [כתב עברי] ניתנה התורה – עי"ן מעשה ניסים ובכתב עברי עי"ן נכתבת כעגול, מאן דאמר אשורי ניתנה התורה – סמ"ך מעשה ניסים".

מהראשונים שכתב שאפשר שניתנו בכתב עברי²⁰⁶. מאידך, יש שכתב שלדברי הכל²⁰⁷ הלוחות נכתבו בכתב אשורי²⁰⁸.

יש להעיר שבממצאים שנמצאו לפני תקופת עזרא, נמצא רק כתב עברי. וביאר מהר"ם אלשקר, שמה שחז"ל דרשו דרשות על צורת האותיות של

מקורות מלאים והוספות

²⁰⁶ ספר העיקרים מאמר ג פרק טז: "ומה שאמרו רבותינו ז"ל מ"ם וסמ"ך שבלוחות בנס היו עומדים, אפשר שאמרו כן לפי דעת רבי שסובר שהלוחות היו כתובים בכתב אשורית, או לפי שסברתם היא גם כן שהלוחות היו כתובים בכתב אשורית אף על פי שהכתב הנהוג באומה אז היה עברי. ואולי לא אמרו כן על מ"ם וסמ"ך שבידינו היום, אבל לפי שבכתב עברי שהלוחות היו כתובות בו היו המ"ם והסמ"ך סתומות או אותיות אחרות דומות למ"ם וסמ"ך כמו שהן בכתב אשורית שבידינו היום, אמרו כן".

והריטב"א (מגילה ב ע"ב ד"ה מיהו) כתב בדעת הבבלי שרק הלוחות ניתנו בכתב אשורי, אך ספרי התורה נכתבו בכתב עברי: "ודאי אין ספק שזה הכתב הנקרא אשורית הוא כתב הקודש שבלוחות ועל שם כך נקרא קודש, וכן לשון הקודש, ומעולם לא נראה הכתב ההוא אלא בלוחות... ואעפ"כ מתוך תומת וקדושת הכתב ההוא באותן הימים לא היו כותבין אותו אפילו בספרים שכותב המלך או כל אחד ואחד לעצמו אלא היו כותבין אותו בכתב עברי, וזהו שכשנגזר הארון שכחם לאותיות מנצפ"ך, וכשגלו לאשור וידעו בני אשור כתב זה נטלוהו להם או שהיה אצלם קודם לכן שנודע להם מספרי הקדש מלבד כתב שלהם או שהיה להם וחמדו אותו, ובני ישראל הורגלו בו עמהם משם ואילך וזהו שעלה מאשור, ובימי עזרא ניתן להם לכתוב ס"ת ושאר כתובים".

והרדב"ז (שו"ת רדב"ז ח"ג סי' תמב (תתפג)) חילק בין לוחות ראשונות לשניות: "ולכן אני אומר במחילה מרבותן כי לפי דעת ר' יוסי והנמשכים אחריו שאמרו בכתב עברי ניתנה התורה, מודים הם שהלוחות הראשונים היו כתובים בכתב אשורית כציריין ורמזיהם עקומות וכפופות כי מעשה הלוחות והמכתב הראשון והלשון היה קודש קדושים... אח"כ כתב את הלוחות השניות בלשון שהיו הם מכירין שהוא כתב עברי שאין בו קדושה וזהו שאמרו בירושלמי תניא ר' יוסי אומר ברעץ ניתנה התורה... ומחלוקת התנאים והאמוראים הוא בלוחות השניות".

²⁰⁷ ככל הנראה נתעלמה ממנו דעת הירושלמי דלעיל.

²⁰⁸ עין יעקב מגילה ג ע"א, פירוש "הכותב": "ומזאת ההקדמה תתחייב תולדה צודקת, והיא האמונה הב', שזה הכתב אשר אנחנו כותבין בו היום ספר תורה וכל דבר שבקדושה, הנקרא כתב אשורי, הוא עצמו היה הכתב שבלוחות העדות וספר תורה המונח מצד ארון ברית ה'. ואשתומם על המראה כשעיינתי במה שכתב הר"י אלבו ז"ל [בעל העיקרים] בפרק ט"ז ממאמר ג' אשר בו שם מכשול... ורחמנא ליצלן מלומר כן, כי הלא זאת הסברה נמשכו ממנה כמה ביטולים...

לכן זו היא דרך ישרה שיבור לו כל בעל סברה זכה וטהורה, שפירוש מאמר 'בתחילה ניתנה תורה לישראל בכתב עברי' הוא כדברי הריטב"א, שהכוונה בו על כתיבת ספר תורה שכל איש מישראל כותב לעצמו. ורחמנא ליצלן מלחשוב שנאמר גם כן על כתב הלוחות וספר תורה שבארון, כי לדברי הכל נכתבו בכתב אשורי אשר בתיקון אותם אותיות ובזיונם ובקשרים שהיה הקב"ה קושר להם נרמזים סודות נפלאים".

הכתב האשורי, אינו אלא משום שזהו הכתב שהיה נהוג בזמנם²⁰⁹.

הגרי"ז אף הוסיף שבספרי התורה שמימות משה ועד עזרא, שנכתבו בכתב עברי, לא היו תגים²¹⁰. אמנם גם לדעתו רעיון התגים לא נחדש על ידי עזרא, והוא היה קיים באבנים שכתב משה בשבעים לשון²¹¹.

גם בדרך כתיבת האותיות שבכתב האשורי היו שינויים במהלך הדורות, לגבי גגה של חית ורגלה של ה"א²¹².

כיוון שכבר הוכח שאין לטעון שהתורה ניתנה מסיני בדיוק כפי שהיא קיימת לפנינו, אין אם כן סיבה²¹³ להתעלם אף מטענה שבזמן מתן תורה ועוד מאות שנים לאחר מכן, עדיין לא היו כלל אותיות סופיות²¹⁴, לא היו כמעט אמות קריאה, ובין המילים לא הפרידו ע"י רווחים²¹⁵ – שכן בממצאים עתיקים לא מצינו כתיבה כזו. אמנם לא ראינו אינה ראייה, אך אף על פי שאינה ראייה לדבר, זכר לדבר. על כל פנים, מצאנו סברה קרובה לזה בדברי הרמב"ן, שכתב שהתורה הכתובה באש שחורה על גבי אש לבנה היתה בכתיבה

מקורות מלאים והוספות

²⁰⁹ שו"ת מהר"ם אלשקר סימן עד: "ועוד הוספת להקשות ולהביא שהוא דאיתמר במדרש דאומרי'ן לבי"ת מי בראך, ומראה בעוקץ של אחריה זה שלפני בראי וכו', גם הקשית מההיא דהנהו דרדקי דפרק הבונה דנתנו סימנים לאותיות וכו' וכאלה רבות עמך בנאמן וטעמך... וידוע הוא דאף למר זוטרא דאמר בכתב עברי ניתנה תורה לא תקשי מידי, דאותן סימנים שנתנו חכמים בצורת האותיות נתנו אותן בכתב שניתנה בו תורה בימי עזרא, דהיינו כתב אשורית שלנו. והנהו רבנן דנתנו אותן סימנין אחר עזרא היו".

²¹⁰ חידושי הגרי"ז מנחות כט ע"ב: "דהנה בסנהדרין (דף כ"א ע"ב) מבואר שעד עזרא היתה התורה כתובה בכתב ליבונאה [עברי] ומעזרא ואילך היתה נבואה מה' שהתורה תיכתב אשורית, ולפי"ז אפשר שהדין מה שהאותיות צריכין תגין היינו דווקא כתב אשורית אבל כתב ליבונאה אין צריך תגין".

²¹¹ המשך דבריו שם: "ולפיכך בימי עזרא שהיו צריכים לכתוב אשורית לא היו יכולים להעתיק התגין מהספרי תורה שהיו מקודם שהרי היו כתובות כתב ליבונאה ולא היה בהם תגין כלל, אבל מהאבנים של משה שהיו כתובים בשבעים לשון והיינו באר היטב כמבואר במדרש, נמצא שהיה כתוב שם גם אשורית ולפיכך היטב העתיקו מהם התגים".

²¹² מנחות כט ע"ב: "אמר רב אשי: חזינא להו לספרי דווקני דבי רב, דחטרי להו לגגיה דחית ותלו ליה לברעיה דה"י [רש"י: רגל הפנימי של ה"י תלוי באוויר ואינו דבוק לגגו]".

²¹³ אמונות ודעות לרס"ג הקדמה פרק ה: "ואם יאמר אדם: אני בדעה זו משום כך וכך, וכאשר דקדקנו באותה הסיבה מצאנוה מחיבת דבר אחר שאינו סובר אותו, הרי בכך ביטל אותה".

²¹⁴ בכתב העברי העתיק לא נמצאו כלל אותיות כאלה.

²¹⁵ אלא ע"י נקודות.

רצופה בלי הפסק תיבות²¹⁶. גם במלוא הרועים מצינו את רעיון זה לגבי פסוקים מסוימים²¹⁷. ומה שאמרו בתלמוד שאותיות מנצפ"ך היו ידועות אלא ששכחום וחזרו ויסדום²¹⁸, אינה אלא אגדה²¹⁹, שכבר נתקשו בה המפרשים²²⁰.

זאת ועוד אחרת, בממצאים עתיקים מתקופת מתן תורה לא נמצא אף הכתב העברי העתיק²²¹. אם אכן יוכח בראיות שאין בהן דופי שכתב זה התפתח רק מאוחר יותר²²², נאמר שהכתב העברי שבו ניתנה תורה הוא גירסה קדומה יותר של הכתב²²³. ומה בכך, הואיל ואישתני אישתני.

ע"פ השוואה בין סגנונות כתב שונים שהיו נפוצים באזורנו בעת הקדומה,

מקורות מלאים והוספות

²¹⁶ רמב"ן הקדמה לספר בראשית: "ונראה שהתורה הכתובה באש שחורה על גבי אש לבנה בעניין הזה שהזכרנו היה, שהיתה הכתיבה רצופה בלי הפסק תיבות והיה אפשר בקריאתה שתקרא על דרך השמות ותקרא על דרך קריאתנו בעניין התורה והמצווה. ונתנה למשה רבינו על דרך קריאת המצוות, ונמסר לו על פה קריאתה בשמות".

²¹⁷ מלוא הרועים בבא בתרא טו ע"א: "מכאן ואילך הקב"ה אומר ומשה כותב בדמע. ולא אמר שלא רצה לאמר מיתה על עצמו, וגם לא כתב תיבות מפוזרות ומחוברות אותיות התיבה, רק כל אותיות מעורבות שיוכלו להצטרף לצירוף אחר ולא יהיו מורין על מיתתו, וז"ש 'בדמע' לשון מעורב ולשון דימוע". והגמרא שם מדגישה שעל ספר זה נאמר "לקוח את ספר התורה הזה".

²¹⁸ מגילה ב ע"ב: "ואמר רבי ירמיה ואיתימא רבי חייא בר אבא: מנצפ"ך צופים אמרום. ותסברא? והכתיב: אלה המצוות שאין נביא רשאי לחדש דבר מעתה! ועוד, האמר רב חסדא: מ"ם וסמ"ך שבלוחות בנס היו עומדין! אין, מהוה הו, ולא הו ידעי הי באמצע תיבה והי בסוף תיבה, ואתו צופים ותקינו פתוחין באמצע תיבה וסתומין בסוף תיבה. סוף סוף אלה המצוות – שאין נביא עתיד לחדש דבר מעתה! אלא שכחום וחזרו ויסדום".

²¹⁹ לגבי השאלה האם מחויבים לקבל כל דברי חז"ל באגדה, עיין לעיל פרק יז.

²²⁰ כיצד יתכן ששכחו דבר כה מצוי, וכיצד יתכן שלא היו יכולים לבדוק זאת: תוספות מגילה ב ע"ב ד"ה ועוד: "והיו צופים הללו לאחר ששרף אמון את התורה". שו"ת יביע אומר חלק א אורח חיים סימן ג אות טו: "ונראה שאז גם התפלין בוטלו, דאל"כ יפתחו את התפלין ויראו".

²²¹ המכונה: כתב דעץ, או: כתב רעץ.

²²² עד היום, כתב זה (הכתב העברי העתיק, הוזהר גם לכתב הפיניקי), נמצא רק משנת 1050 לפנה"ס, כאשר מתן תורה קדם לכך בכמאתיים וחמישים שנה.

²²³ כגון זה שמכונה הכתב ההפרוטו-כנעני.

נראה שהכתב המקורי²²⁴ היה מבוסס על איורים, שכל אחד מהם סימל את העיצור שבראש המילה שבאיור. ממנו התפתח²²⁵ הכתב העברי העתיק²²⁶, ממנו התפתח הכתב הארמי²²⁷, וממנו הכתב האשורי המוכר לנו. אכן, מי שמכיר רק את הכתב העברי העתיק ואת הכתב האשורי, ואינו מכיר את השלב שביניהם, כמעט ולא ימצא קשר ביניהם.

פרק צ

כל דברי התנ"ך מדויקים מבחינה מציאותית

ברוך אשר בחר בנביאים טובים ורצה בדבריהם הנאמרים באמת. וכתב הרמב"ם שהאמונה בנבואה קודמת לאמונה בתורה, שאם אין נביא – אין תורה²²⁸. והיא מחויבת, כיוון שתכלית האדם לבחור בטוב, ואי אפשר לדעת את כל הטוב רק ע"י השכל²²⁹.

נקדים שנוסח העיקרים שבסידורים²³⁰ – "אני מאמין באמונה שלמה שכל דברי נביאים אמת" – שונה ממה שניסח הרמב"ם, שיש להאמין במהות הנבואה, ושיש נביאים. אך לא חייב שכל דבריהם אמת²³¹.

מקורות מלאים והוספות

²²⁴ המכונה: הכתב הפרוטו-כנעני.

²²⁵ התפתחויות של כתב, בשלבים שונים, קיימות במערכות כתב קדומות נוספות. כגון כתב היתדות והכתב הסיני.

²²⁶ המכונה כתב דעץ, או כתב רעץ.

²²⁷ וכן התפתחו ממנו (או מהכתב הפיניקי, הדומה לו מאוד) הכתב היווני והלטיני.

²²⁸ מורה הנבוכים חלק ג פרק מה: "וכבר נודע שפינת אמונת הנבואה קודמת לאמונת התורה, שאם אין נביא אין תורה".

²²⁹ אמונה וביטחון (החזון איש) פרק ו אות ב: "קשר נבואי בין היוצר ליצוריו הוא אחד היסודות של בריאת העולם, ומחשבה זו עלתה לפניו ית' לברוא את האדם, ולתת לו חכמה דעת ותבונה, ולהיותו מוכשר לשמוע אמרי היוצר ב"ה, שמיעת נבוא, כי תכלית האדם שנברא בשני יצרים יצר טוב ויצר רע, ר"ל נטייה טבעית להערב לשעתו, והערה מכח השכל, לחכמה, לחסר, ולשאר מעשים טובים, והרצון לפניו ית' היות האדם ממאס ברע ובחר בטוב, ולא ניתן כל הטוב לדעת בשורש השכל לבד, רק בשורשו לבחור בטוב עד שיהיה מסוגל לכח הנבואי, ואז יצונו ד' את האסור לפרוש הימנו, ואת המעשה הטוב אשר יתחייב לעשותו".

²³⁰ העיקר השישי.

²³¹ בהקדמתו לפירוש המשנה של פרק חלק: "הנבואה. והוא שידע אדם, שזה מין האדם ימצא בהם בעלי טבעים ממידות מעולות מאוד ושלמות גדולה, ונפשותיהם נכונות עד שהן מקבלות צורת השכל אחר. כן ידבק אותו השכל האנושי בשכל הפועל, ונאצל ממנו עליו

אכן, בכמה מקומות דנו האם הכתוב בדברי הנביאים והכתובים מדויק מבחינת המציאות.

הירושלמי כתב שבזמן החורבן עם ישראל טעו בחשבון התאריכים מתוך טרדתם, וכתב המקרא את התאריך שאינו נכון²³², כיוון שזהו היה חשבון העם²³³, ולא רצה לשנות מכמו שהיו סבורים²³⁴.

וכן כתבו התוספות שבנבואת חגי מנו לכורש מניסן, ואע"פ שכבר החמיץ והיה למנות לו מתשרי²³⁵, שמא לא נתברר להם שהחמיץ עד אחרי כן²³⁶.

רש"י כתב שכאשר עזרא חיבר את ספר דברי הימים, הוא העתיקו מכמה ספרים שהיו ביניהם שינויי נוסחאות²³⁷, וזה הטעם שיש בו כמה סתירות, וכן

מקורות מלאים והוספות

אצילות נכבד. ואלה הם הנביאים. וזו היא הנבואה וזו עניינה.

²³² ירושלמי תענית פ"ד ה"ה: "והובקעה העיר [בי"ז בתמוז]. כתיב בתשעה לחודש הובקעה העיר, ואת אמר הכין? א"ר תנחום בר חנילאי: קלקול חשבונות יש כאן. הה"ד ויהי בעשתי עשרה שנה בא' לחדש היה דבר ה' אלי לאמר. בן אדם יען אשר אמרה צור על ירושלם האת. מהו האח? אין תימר בא' באב – עדיין לא נשרף. אין תימר בא' באלול – ביום ולילה נפק בלדרה מן ירושלם ואתי לצור. אלא קלקול חשבונות יש כאן. ר' יוחנן ורשב"ל, ר' יוחנן אמר: למלך שהיה יושב ומחשב חשבונות באו ואמרו לו נשבה בנך ונתקלקלו חשבונותיו אמר יעשה זה ראש לחשבונות. רשב"ל אמר: למלך שהיה יושב ומחשב חשבונותיו באו ואמרו לו נשבה בנך ונתקדש אמר יעשה זה ראש לחשבונות."

²³³ הרשב"א ראש השנה יח ע"ב ד"ה גירסת (וכן בחידושי הר"ן שם ד"ה זה תשעה בתמוז): "אבל בירושלמי גרסין זה שבעה עשר בתמוז, ואקשו והא ט' לחודש כתיב. ותירצו קלקול חשבונות היה שם, כלומר ודאי בי"ז היה גם בראשונה כמו בשנייה, אלא מפני רוב הצרה טעו בחשבון ונתקלקלו בו וחשבו שהיה בט' לחודש וקרא כי כתיב לחשבון העם כתיב."

²³⁴ תוספות ראש השנה יח ע"ב: "ודרך ברייתא מתנינן בירושלמי וגרסי' בה י"ז בתמוז ואף על גב דכתיב בקרא בתשעה לחודש, קלקול חשבונות היו שם. ופליג אש"ס דידן, ורוצה לומר דמתוך טרדתם טעו בחשבונם ולא רצה הפוסק לשנות מכמו שהיו סבורים". קרבן העדה שם ד"ה קלקול חשבונות: "מרוב הצרות טעו בחשבונות, ולא רצה המקרא לשנות ממנה שסמכו הם, לומר כביכול אנכי עמו בצרה".

²³⁵ ראש השנה ג ע"ב: "אמר רבי אבהו: כורש מלך כשר היה, לפיכך מנו לו כמלכי ישראל [מניסן]... אמר רבי יצחק: לא קשיא, כאן קודם שהחמיץ [מנו לו מניסן], כאן לאחר שהחמיץ [מנו לו מתשרי]".

²³⁶ תוספות ראש השנה ד ע"א ד"ה ונדבך: "וקראי דנבואת חגי שמנו לו מניסן בשנת שנים לדריוש כתיב בהו ועוד טובא דלא מייתי הכא, אלמא מנו לו מניסן אף על פי שכבר החמיץ! ושמא לא נתברר להם הדבר עד אחרי כן".

²³⁷ רש"י דברי הימים א ח כט: "וכן מצאו הרבה ספרי יחוסין כשנמצא ג' או ה' בטלו המועט וקיימו המרובים וכשנמצאו זוגות כמו ובגבעון ישבו אבי גבעון הוצרך לכתוב שתי פעמים שאין סדר יחוסן שוה וכן היושבים הראשונים מצא זוגות וחלוקים זה על זה כתבוהו שני

סתירות בינו לבין ספר עזרא²³⁸. יתר על כן, האבן עזרא לא נמנע מלכתוב שיש שיבוש בספר דברי הימים²³⁹. גם האברבנאל הביא אפשרות שעזרא טעה באחד המקומות בכותבו ספר זה²⁴⁰.

במעשה בעלת האוב ושאל, מפורש שהיא ראתה את שמואל²⁴¹, ושמואל דיבר עם שאל²⁴², ואף על פי כן יש שכתבו שחס ושלום לא עלה שמואל מקברו ולא דיבר עם שאל, אלא האישה עשתה הכל ברמאות, ולשון הפסוק היא ע"פ מחשבת שאל, שסבר שכך אירע באמת²⁴³.

מקורות מלאים והוספות

פעמים בכאן ובספרו".

²³⁸ גבורת ארי (לבעל השאגת אריה) מילואים יומא נד ע"א ד"ה תיובתא: וקשה לי הא עזרא כתב ספר דברי הימים כדאמרינן בפ"ק דב"ב [דף טו ע"א] והוא היה כמה דורות לאחר בבלול סנחריב, והאין כתב הוא בספרו עד היום, הא בימיו לא היו שם. וי"ל דעזרא העתיק דברי הימים מכמה ספרים שמצא כמו שכתבתי שם, משום הכי יחוס הדורות אינן על הסדר, גם יש סתירות הרבה מיניה וביה ומדברי הימים לספר עזרא, כי בספר א' מצא כן ובספר א' מצא כן ובספר א' כן, וכמו שמצא כן העתיק. וה"נ י"ל שמצא בספר קדמון שנכתב קודם בבלול סנחריב וכתוב בו כן ומבני שמעון הלכו וכו' עד ויהיו שם עד היום הזה, ובלשון שמצא כתוב כן העתיק ולא רצה לשנות.

²³⁹ אבן עזרא הפירוש הארוך שמות כה כט: "ויש שיבוש בדברי הימים (דהי"א כח, יז), שהזכיר תחת הקערות מזוקים, ותחת הכפות כפורים, והזכיר הקשוות כאשר הם, ותחת המנקיות אמר מזלגות והכל זהב לצורך השלחן, אולי כלים אחרים ציווה דוד לשומם בשולחנות שיעשה שלמה".

²⁴⁰ אברבנאל מלכים א' י כב: "ואולי טעה עזרא במה שמצא כתוב שעשה יהושפט אוניות תרשיש, בחשבו שהיו האוניות ההם ללכת תרשיש ואינו כן, כי הם היו ללכת אופירה ועל תבניתם אמר אוניות תרשיש, והוא אם כן טעות ביד עזרא הסופר".

²⁴¹ שמואל-א כח יב: "ותרא האישה את שמואל".

²⁴² שמואל-א כח טו: "ויאמר שמואל אל שאל למה הרגזתני להעלות אותי".

²⁴³ רד"ק שמואל-א כח כד: "וראינו מחלוקת בין הגאונים בדבר הזה, וכולם נשתוו כי מעשה האוב הבל ותוהו ודברי כזב והיתול. אבל יש מהם אומרים כי לא דיבר שמואל עם שאל, וחס ושלום לא עלה שמואל מקברו ולא דיבר, אבל [אלא] האישה עשתה הכל ברמאות כי מייד הכירה כי שאל הוא, אך להראות לו כי מצד החכמה הכירה ומצאה דבר זה אמרה למה רימיתני ואתה שאל".

ודרך בעלת אוב להביא בן אדם שמדבר מתוך מחבואו בלשון נמוך וכאשר בא שאל לדרוש מאיתה וראתה אותו נבהל וידעה כי למחר יהיה יוצא למלחמה וכל ישראל היו בפחד גדול וידעה מה שעשה שאל שהרג כהני ה' שמה בפי המגיד הדברים הנאמרים בפרשה ומה שאמר 'ויאמר שמואל אל שאל' על מחשבת שאל כי היה חושב כי שמואל היה המדבר אליו... זהו פירוש רב שמואל בן חפני הגאון ז"ל.

ואמר: אף על פי שמשמעות דברי החכמים ז"ל בגמרא כי אמת היה שהחיתה האישה את שמואל, לא יקובלו הדברים במקום שיש מכחישים להם מן השכל".

יתר על כן, רבים כתבו שאפילו הנביא יכול לטעות בעניינים מציאותיים, כיוון שהנבואה ניתנת על פי המקבל ועל פי התפיסות הידועות לו, ולכן אברהם סבר שאין מספר לכוכבים, יחזקאל שמע קולות מהגלגלים, ואף הנבואה לאיוב היתה חסרה ידע מדעי שהתחדש לאחר מכן²⁴⁴. וכן אמר

מקורות מלאים והוספות

וכן באוצר הגאונים חגיגה חלק התשובות עמוד 2 מתוך מאמר רבנו סעדיה גאון ז"ל בעניין אשת בעלת אוב בסוף פרשת קדושים ומאמר רבנו האיי גאון ז"ל בעניין אשת בעלת אוב: "נשאל רבינו שמואל בן חפני על הסיפור מן בעלת אוב ואם החייה השם את שמואל באותו מעמד. והשיב על זה בתשובה ארוכה ואמר כי באמת לא החייה אותו, אבל בעלת האוב רימתה את שאול".

וכמותו סבר באגרת ההשתקה (לר' יוסף ב"ר יהודה אבן שמעון, תלמיד הרמב"ם) השגה ה (הובאה בספר תורת התחייה עמוד שעה): "אני לא אצא מאשר זכר אותו ר' שמואל בן חפני בזה העניין, והוא שאשת בעלת אוב לא החייתה את שמואל, כי אין לה יכולת על זה... ואמרתי, זאת היא אמונתי ב'".

²⁴⁴ רלב"ג בראשית טו ה: "והוציא אותו החוצה במראה הנבואה להביט בשמיים, ואמר אליו שכמו שלא יוכל לספור הכוכבים לריבויים, כן זרעו יהיה באופן מהיריבוי, שלא ייספרו מרוב. והנה מספר הכוכבים לא היה נודע בימי אברהם, ולזה הראהו המדמה בעת הנבואה עניין ריבוי הכוכבים למשל ריבוי המופלג אשר ייעד אותו השם יתברך שיהיה בזרעו. וכזה תמצא שראה יחזקאל בעת הנבואה שיהיה לגלגלים קולות, מצד שהיה מאמין מזה העניין, כמו שזכר הרב המורה, כי לא יחויב שיהיו אצל הנביא כל הדעות האמיתיות בעניין סודות המציאות".

רלב"ג איוב לט ל: "ואולם ספר זה עם ספורו שאר הדברים הנעלמים להיות זה נעלם לאיוב, כי בנבואה יבואו כמו אלו העניינים לפי המקבל, כאומרו באברהם וספור הכוכבים, להיות זה דבר נעלם לאברהם, ואם כבר ידעוהו הבאים אחריו עד שכבר מנו מספר כל הכוכבים הנראים וקראום בשמות. ויותר זר מזה שכבר יגיע לנביא דבר כוזב בעת הנבואה במה שאין לו מצד שהוא נביא מצד הדעות אשר לו בעניינים ההם, כמו העניין ביחזקאל שהגיע לו בנבואה כאילו הגלגלים מחדשים קולות נפלאים בתנועתם מפני שהיה מאמין שהגלגלים יחדשו קולות בתנועותיהם כמו שזכר הרב המורה".

פירוש הנרבוני על המורה נבוכים חלק ג סוף פרק ז: "שהנביא לא יראה רק אמת, אבל אין נבואה מאיר מה שאינו דרוש, כי מה שידרוש הנביא ויבוא לו נבואה עליו – תודיעהו האמת, גם אם יהיה לו דרוש ונבואתו יראה הדבר ההוא, הנבואה לא תראה בו רק האמת. אמנם אם יאמין הדבר בחילוף מה שהוא בו [באופן לא נכון] ותנוח דעתו עליו ולא יחשוב בו ולא ידרוש עליו, ותבוא לו נבואה על דבר מה – אינו מוכרח שנאמר שאחר שהתנבא כבר יראה הכל והתירה לו מה שלא ספק עליו והודיעהו מה שלא דרשו. אני רואה שיחזקאל אם היה מסופק אם גלגל קבוע ומזל חוזר או היפך והיתה באה לו נבואה עליו, היה רואה בנבואה הגלגל חוזר ומזל קבוע. אמנם כשהיה מאמין גלגל קבוע ומזל חוזר ובלתי דורש בו, שמע קול כנפי הכרובים".

פירוש אפודי על המורה נבוכים חלק ב פרק ח: "מורה נבוכים: מן הדעות המתפשטים אצל הפילוסופים ורוב האנשים, שלתנועות הגלגלים קולות נוראים עצומים מאוד... וזה הדעת מפורסם באומתנו גם כן... אמנם אריסטו ימאן זה ויבאר שאין קול להם... וכבר ידעת הכרתם דעת אומות העולם על דעתם בענייני התכונה האלו וזהו דעת המפורסם באומתנו – רצה לומר שיחזקאל היה מזה הדעת, באומרו ואשמע את כנפיהם כקול מים רבים כקול שדי וכו',

המגיד של הבית יוסף, שמשליו ולשונותיו של הנביא אינם מעצם החזון, אלא ממה שעולה בדמיונו של הנביא עצמו. ואף העיד על עצמו שלפעמים הביא לבית יוסף פירוש שאינו כן, משום שלפי מה שיש ברצונו של האדם כך מראים לו²⁴⁵.

ואף בראיית הנבואה עצמה, כיוון שהנביאים נסתכלו באספקלריא שאינה מאירה²⁴⁶, יש שהיו סבורים לראות ולא ראו²⁴⁷, שהיו משתמשים בנבואתם

מקורות מלאים והוספות

ולזה הובא זה הפרק.

פירוש שם טוב (רבי שם טוב בן יוסף אבן שם טוב) על המורה נבוכים חלק ב פרק ח: "מן הדעות הקודמים המתפשטים אצל הפילוסופים ורוב האנשים שלתנועות הגלגלים קלות נוראות עצומים מאוד, וזה הדעת מפורסם באומתנו ג"כ, ר"ל שיחזקאל היה מזה הדעת ויורה עליו אמרו ואשמע את קול כנפיהם כקול מים רבים כקול שדי, ולזה הובא הפרק, אמנם הוא נמשך להבנת גלגל קבוע וכן חכמים יסברו זה הדעת. אמנם אריסטו ימאן זה ויבאר שאין להם קול. ולא תרחיק היות אריסטו חולק על דעת החכמים בזה, כי זה הדעת היות להם קולות אמנם הוא נמשך אחר האמנת גלגל קבוע ומזלות חוזרים, וכבר ידעת הכרעתם דעת חכמי אומות העולם על דעתם בענייני התכונה האלו ואמרם בפירוש ונצחו חכמי אומות העולם את חכמי ישראל, וזה האמת, כי העניינים העיוניים אשר הם החכמים חכמים אמנם דיבר בהם כל מי שדיבר בו כפי מה שהביא אליו העיון. ואין הנבואה למעלה ממנו, כי החכם עדיף מנביא, ולא יועיל אצל החכמים אלא מה שנתאמת מופתו על זולתו. ודע כי זה המאמר הוא יקר מכל כלי חמדה יתבארו ממנו דברים רבים למי שרצה ליכנס בפרדס".

אדר היקר (לראי"ה קוק) אות ד, עמודים לו-לח: "כבר מפורסם למדי שהנבואה לוקחת את המשלים להדרכה האנושית, לפי המפורסם אז בלשון בני אדם באותו הזמן, לסבר את האוזן מה שהיא יכולה לשמוע בהוה, ועת ומשפט ידע לב חכם, וכדעת הרמב"ם וביאור הרש"ט במורה נבוכים סוף פרק ז' משלישי, ופשטם של דברי הירושלמי שלהי תענית לעניין קלקול חשבונות של תשעה בתמוז".

בית ישי (לר' שלמה פשר) דרשות מז הערה ד: "כי הנבואה תבוא לו לנביא לפי תמונת העולם שבלבו. וכעין הדברים האלה כתב הרמב"א בתורת העולה, בביאור ענין אספקלריא שאינה מאירה" (ובהמשך דבריו שם הביא מדברי המגיד מישרים שנביא לקמן).

²⁴⁵ ספר מגיד מישרים פרשת ניצבים ד"ה אז: "אעפ"י שלפעמים אני מפרש שום פירוש על פסוק שאינו כן, הלא לפי מאי דאיהו ברעותך אני אומר, ומ"מ פירושא דאמינא קושטא איהו, ועלך רמי ליתובי ליעל פסוקא כדכתיב, והיינו דכתיב אכן רוח היא באנוש, כלומר לפום מאי דאית ברעותא דבר נש הכי מחזיין ליה. ונשמת שדי תבינם, כלומר אעפ"י כן האי דמפרשי קושטא איהו, ואיבעי דיבינן יתיה על קרא כדכתיב, והיינו דכתיב וביד הנביאים אדמה. כלומר אף על גב דתחזי בקצת נביאי דלא הוי בלשון צח, ואוף דאיהו באורח משלים כגון נבואת זכריה, לאו מיניה הוא דאנא חזון הרבתי, אלא ממאי דסליק בדמיונא דנביא' אתו הנך משלי' ולשון דלאו צח".

²⁴⁶ יבמות מט ע"ב: "כדתניא: כל הנביאים נסתכלו באספקלריא שאינה מאירה, משה רבינו נסתכל באספקלריא המאירה".

²⁴⁷ רש"י שם ד"ה נסתכלו: "וכסבורים לראות ולא ראו".

בכח המדמה שיכול להביא לטעות.²⁴⁸

יתר על כן, החזקוני כתב זאת גם לגבי פסוקי התורה, שדיבר הכתוב אחר מחשבתו של נח, אע"פ שלא היה כך באמת.²⁴⁹ וכן כתב הראי"ה קוק שאפשר שכך הוא גם בפסוקי מעשה בראשית, שבאו לתאר את הדברים כפי שהיה מקובל בזמנם²⁵⁰, ואין בכך שום הפסד²⁵¹. כך נראה מפשטי הפסוקים של הרקיע שמבדיל בין המים שמתחתיו לאלו שמעליו²⁵². עם ההבנה שצבע השמיים לא נובע ממים²⁵³, אנו מבינים את פסוקים אלו שלא

מקורות מלאים והוספות

²⁴⁸ ספר העיקרים מאמר ג פרק יז ד"ה וירמיה וד"ה אבל: "ודברי ישעיה שהוא למטה ממנו [ממשה] במדרגה אינם צודקים, ולמיעוט מדרגתו אמר ואראה את ה', שחשב שראה את ה' ואינו כן, כי זה היה מפעל הכח המדמה..."

ישעיה למד שהיה משתמש בנבואתו גם על ידי הכח המדמה שקראוהו רבותינו ז"ל אספקלריא שאינה מאירה, הביאו זה לטעות ולדמות בכח המדמה שראה את השם, והוא בעצמו פירש שהשגתו זאת היתה בטעות ועל ידי הכח המדמה... ובעבור זה היה מתאונן ואמר אוי לי כי נדמיתי, כלומר שנתפעלתי מן הכח המדמה".

²⁴⁹ חזקוני בראשית ז כד: "ויגברו המים על הארץ חמישים ומאת יום. דיבר הכתוב אחר מחשבתו של נח, כאילו לא נתמעטו המים עד שנחה התיבה על הרי אררט. אך האמת הם התחילו לחסור מכ"ח בסיון שפסקו בו הגשמים, כמו שמסדר והולך..."

²⁵⁰ בבחינת "דיברה תורה כלשון בני אדם", ומעין מה שהבאתי לעיל לגבי בעלת האוב, שלשון הפסוק התייחסה למחשבת שאול, ולא לתיאור המציאות האמיתית.

²⁵¹ לנבוכי הדור (הראי"ה קוק) סוף פרק נב: "ובאמת, אין אנו אחראים אפילו להשוות פרשת מעשה בראשית עם המחקרים הניסיוניים."

כי אפילו אם נאמר שהנבואה לקחה ללימודיה [לשון הפסוקים במעשה בראשית] את חזיון היצירה כפי המפורסם אז להיות ליסוד לציור הכללי של יחש הבורא לבריאה, כדי שיכיר האדם את קונו ועל פיו מיוסד יום השבת כפי אותו הציור שהיה אז – שוודאי גם איכות הציורים המוסכמים המה גם כן יש להם ערך בסדרי הבריאה ודרכי ההתפתחות האנושית שמהחכמה הכללית האלוקית נערכו לפי מידותיהם וחילופי זמניהם – אין בכך שום הפסד. וקל וחומר שהננו רואים שיש יכולת לפרנס את כל דבריה של תורה גם על פי עומק המסקנה של הדרישות האחרונות על כל פנים, אין שום מעצור מדרך אמונה שלמה לפני כל הרחבה מדעית באמת".

²⁵² וכן מפשט דברי הגמרא חגיגה טו ע"א שדנה במרחק ש"בין מים העליונים למים התחתונים".

והארץ בכך היפה תואר (על בראשית רבה פרשה ב סימן ו תחילת ד"ה ולא): "מי שירצה לפרש מימרא זו כפשטה צ"ל דאין דעת רז"ל שהשמיים מקיפים סביב הארץ מכל צדדיה כדעת התוכנים שהארץ במרכז בתוך העגולה... אלא דעתם שהשמיים למעלה מן הארץ בלבד כאוהל הנטוי על הארץ..."

²⁵³ אלא מפיזור האור באטמוספירה (הסבר זה נתגלה בתחילת המאה ה-20), ואכן בצילומי השמיים מכוכבים אחרים נראים גווני שמיים שונים.

כפשטן, כפי שכבר העיר הרמב"ם²⁵⁴.

כך גם נראה מפשטי הפסוקים על מעשה יעקב ופיצול המקלות²⁵⁵, שנראה כמבוסס על ההנחה שתכונות תורשתיות מושפעות מהסביבה²⁵⁶, הנחה שהיתה מקובלת בעולם העתיק ואף בחז"ל²⁵⁷, עד הדורות האחרונים²⁵⁸. וכבר היה מהראשונים שכתב שעיקר מעשה יעקב נעשה ע"י נס, ופיצול המקלות נועד רק להוסיף הסבר טבעי לצורך הרואים²⁵⁹. ויש מי שהביא הסברים מדעיים באיזה אופן העלה יעקב את הסיכוי לטלואים בכל עונת

מקורות מלאים והוספות

²⁵⁴ ספר מורה נבוכים ח"ב פרק ל': "וזה הרקיע והדבר אשר עליו אשר נקרא מים, העניין בו מן ההסתר כמו שתראהו, וזה שאם יילקח על פשוטו בגסות העין יהיה ענין בלתי נמצא כלל, שאין שם גוף אחר בלתי היסודות בינינו ובין השמים התחתונים, ואין שם מים למעלה מן האוויר, כל שכן שידמה מדמה שזה הרקיע ומה שעליו הוא למעלה מן השמים, ויהיה העניין יותר נמנע ויותר רחוק משיושג".

²⁵⁵ בראשית ל לז-לט.

²⁵⁶ אנציקלופדיה הלכתית רפואית (לרב (ופרופסור) אברהם שטיינברג) ערך תורשה, פרק "התורשה במקרא ובחז"ל": "בפשטות נראה שגם סיפור מעשה יעקב בצאן לבן מבוסס על ההנחה, שתכונות תורשתיות מושפעות מהסביבה, שכן יעקב הציג מקלות מפוצלות לעיני הצאן בעת הייחום, והשיג כמות גדולה של צאצאים עקודים, נקודים וטלואים".

²⁵⁷ גיטין נח ע"א: "מעיקרא, חשיבי דרומאי הוו נקטי בליונא דגושפנקא ומשמשי ערסייהו, מכאן ואילך מיייתו בני ישראל ואסרי בכרעי דפורייהו ומשמשי".

עבודה זרה כד ע"א: "אמר מר: ישראל היו משמרין אותה [פרה אדומה] משעה שנוצרה. מנא ידעינן? אמר רב כהנא: כוס אדום מעבירין לפניה בשעה שעולה עליה זכר".

מדרש תנחומא (בובר) פרשת נשוא סי' יג: "שאל מלך הערביים את ר' עקיבא: אני כושי ואשתי כושית, וילדה לי בן לבן, אני הורגה שזינתה תחת. א"ל: יש לך צורות בתוך ביתך? א"ל: הן. א"ל: צורות ביתך לבנות או שחורות? א"ל: לבנות. א"ל: כשהיית עסוק עימה, נתנה עיניה בצורות, וילדה כיוצא בהם. ואם תמיה אתה על הדבר, למוד מצאנו של יעקב מן המקלות היו מתייחמות, שנאמר ויחמו הצאן אל המקלות וגו', והודה מלך ערביים לר' עקיבא".

²⁵⁸ אנציקלופדיה הלכתית רפואית (לרב (ופרופסור) אברהם שטיינברג) ערך תורשה, פרק "רקע היסטורי": "עד המחצית השנייה של ה'ט"ט למניין האומות, היה מקובל לחשוב שתכונות תורשתיות יכולות להיות נרכשות. היינו, שמצבים מיוחדים בעת הזיווג, או תכונות שונות שנרכשו במהלך החיים, יכולים לעבור לצאצאים".

²⁵⁹ רבינו בחיי בראשית ל לח: "והנה יעקב כשראה המראה הזאת בחלום ידע שהקב"ה עושה לו נס כדי שלא ירמה אותו לבן, כמו שאמר 'אלוקי אבי היה עימדי', ואמר 'לולי אלוקי אבי אלוקי אברהם ופחד יצחק היה לי', ואחר שראה כי מן השמים עוזרים אותו הציג המקלות ההם לשני עניינים: האחד, להעלים הנס ולהסתירו כדי שלא תשלוט בו עין הרע... השני, כדי שיתקיים הנס ע"י מעשה הטבע, כמו שמצינו שאמר הקדוש ברוך הוא ליהושע במלחמת העי (יהושע ח, ב) 'שים לך אורב לעיר מאחריה', וכיוון שכל מלחמותיהם של ישראל היו ע"י נס מה להם לאורב? אבל ציווהו שיעשה דבר שיהיה סיבה לנס".

יִיחֻם²⁶⁰.

בוודאי שאין קושיה מכך שמלשון התורה והכתובים משמע שמקום החכמה הוא בלב²⁶¹, כפי שהיו רבים שסברו בעולם העתיק²⁶².

בדברי האגדה שבתלמוד מצינו שהעלו אפשרות לגבי פסוק מסוים שהוא נאמר מסברה, ואין מכך הוכחה שכותבי הספר ידעו ברוח הקודש שכך היה²⁶³. כמו כן אפשר שיש מספרי התנ"ך שלא נכתבו ברוח הקודש²⁶⁴.

מקורות מלאים והוספות

²⁶⁰ אנציקלופדיה הלכתית רפואית (לרב (ופרופסור) אברהם שטיינברג) ערך תורשה, פרק "התורשה במקרא ובחז"ל", ע"פ המאמר "תורשה בפרשת יעקב והכבשים" (הרב יהודה פליקס, תחומין, ח"ג, תשמ"ב, עמ' 461 ואילך, ובספרו "טבע וארץ בתנ"ך" עמ' 27): "אכן, יש מי שכתב, שדבר זה היה אך למראית עין כלפי לבן, אבל באמת הכיר יעקב את חוקי התורשה כפי שהיא ידועה לנו כיום ממחקריו של מנדל.

הנחת מחבר זה מבוססת על הידיעה כי צבע לבן בכבשים וצבע שחור בעזים היא תכונה שלטנית (דומיננטית), בעוד שטלאים בצבעים ובמיקומים שונים הן תכונות נכונות (רצסיביות). לפיכך כבש לבן או עז שחורה יכולים להיות מונוזיגוטים, היינו שקבלו משני ההורים את הגן לצבע הלבן או השחור, ויכולים להיות הטרוזיגוטים, היינו שקבלו מהורה אחד את הגן לצבע לבן או שחור ומהורה אחר את הגן לטלוא, אלא שגן זה לא בא לידי ביטוי בהיותו נכנע. רק העברה תורשתית משני ההורים של הגן לטלוא יבוא לידי ביטוי ממשי בצאצא.

כמו כן מבוססת הנחתו על הידיעה כי זכרים הטרוזיגוטים הם בעלי און-יתר ופוריות מוגברת לעומת זכרים הומוזיגוטים. שילוב הידיעות הללו מסביר את הצלחת יעקב: הוא הבחין בין הזכרים שלהם און-יתר, לבין הזכרים החלשים והאיטיים מבחינה מינית, והפריד ביניהם. הוא נתן אפשרות רק לבעלי האון-יתר להזדווג, ובכך העלה את הסיכוי לטלואים בכל עונת ייחום, וכך הגיע לעושרו.

²⁶¹ ולא במוח.

²⁶² ספר אסיא חלק ו עמוד 271 (הרב אברהם שטיינברג): "בעולם העתיק – הן בין חכמי ישראל והן בין אומות העולם – היתה מחלוקת ממושכת ביחס לשאלה היכן מרכז החכמה, המחשבה והרגשות – במוח או בלב.

מהתנ"ך נראה שהמחשבה והחכמה יוחסו ללב: 'בלב [כל] חכם [לב] נתתי חכמה', 'לבב חכמה', מחשבות ליבו', 'בלב נבון תנוח חכמה' ועוד.

²⁶³ מגילה ז ע"א: "תניא, רבי אליעזר אומר: אסתר ברוח הקודש נאמרה, שנאמר ויאמר המן בליבו [רש"י: מנא ידעו כותבי המגילה שכך אמר בליבו? אלא רוח הקודש נגלה עליהם]... אמר שמואל: אי הואי התם הוה אמינא מילתא דעדיפא מכולהו, שנאמר קיימו וקיבלו – קיימו למעלה מה שקיבלו למטה. אמר רבא: לכולהו אית להו פירכא, לבר מדשמואל דלית ליה פירכא. דרבי אליעזר – סברא הוא, דלא הוה איניש דחשיב למלכא כוותיה, והאי כי קא מפיש טובא ואמר – אדעתיה דנפשיה קאמר".

²⁶⁴ מגילה ז ע"א: "תניא, רבי שמעון בן מנסיא אומר: קהלת אינו מטמא את הידים, מפני שחוכמתו של שלמה היא. אמרו לו... והלא כבר נאמר וידבר [רש"י: "וכיון דלא כתב את כולן – למדת שמה שכתב רוח הקודש היה]".

העולה מכל הנראה, שאין הוכחות מוחלטות מנוסח הפסוקים לכך שאכן כך היה לגבי כל פרטיהם²⁶⁵. אף אנו לא נירתע אם יבוא מי שיביא הוכחה נאמנה לגבי פרטים מסוימים בתנ"ך, שלא אירעו במדויק כך.

לגבי נבואות

כתב המהרש"א שאפשר שלשון הנביא יכולה להתפרש כנבואה, ואעפ"כ, אם נראה שאין הנבואה אמת, נפרשה באופן אחר²⁶⁶.

לגבי חלוקת נחלות השבטים לעתיד לבוא ע"פ דברי יחזקאל²⁶⁷, בעוד שלפי הידוע לנו רובנו מיהודה ולא מעשרת השבטים²⁶⁸, ונראה רחוק שיימצאו בתקופתנו קהילות רבות מן השבטים האחרים – אפשר ליישב ע"פ מסורות של קהילות שונות שמקורן מעשרת השבטים²⁶⁹, או שנאמר שגרם החטא²⁷⁰,

מקורות מלאים והוספות

טורי אבן מגילה ז ע"א ד"ה אסתר ברוח הקודש נאמרה: "לרבי מאיר קהלת לאו ברוח הקודש נאמרה".

²⁶⁵ יש לזכור למשל מניין ידוע לנו מה התפלל שמשון בתפילתו "זכרני נא" בסמוך להפלתו את הבית ולמיתתו.

²⁶⁶ מהרש"א, חידושי אגדות, כתובות קי ע"ב: "וכל העולה מבבל לארץ ישראל עובר בעשה שנאמר בבלה יבואו ושמה יהיו וגו'. ודאי למאי דמוקי ליה בכלי שרת, ע"כ אינו לשון צווי, דלאו בידם הוה, אלא ירמיה מתנבא שכן יהיה. אבל השתא דמשמע ליה דקאי אבני הגלות, ליכא לפרושי שמתנבא שכן יהיה, דא"כ אין הנבואה אמת, דהא חזינן דכמה וכמה דסליקו מבבל לא"י. אלא שהוא לשון צווי, והנך דסליקו עוברים בעשה. ודו"ק".

²⁶⁷ יחזקאל פרק מח.

²⁶⁸ וכתב רש"י סנהדרין קי ע"ב ד"ה כיום: "עשרת השבטים (אין) עתידין לחזור להיות להם חלק לעולם הבא – לא בבניהם ובני בניהם קאמר, אלא אותן שגלו עצמן אין להם חלק שרשעים גמורין הם, אבל בניהם ודורות הבאים זוכין ומזכין, מפי רבי". וביאר את דבריו התוספות יום טוב סנהדרין פ"י מ"ג ד"ה אין: "דאלת"ה הא קשו קראי דיחזקאל, שבסוף הספר כתב בחילוק הארץ שהוא לי"ב שבט". אמנם מדברי ספר העיקרים מוכח שהבין ש"עשרת השבטים אין עתידים לחזור" הוא גם לימות המשיח – ספר העיקרים מאמר ד פרק מב: "מה שנאמר בפרק חלק (סנהדרין ק"י ע"ב) עשרת השבטים אינן עתידין לחזור וכו', והן דברי רבי עקיבא, ואם היתה נבואת יחזקאל עתידה איך יאמר רבי עקיבא שאין עשרת השבטים עתידין לחזור לימות המשיח, הרי דברי יחזקאל הם בהפך...".

²⁶⁹ כגון קהילות בוכרה, קוצ'ין, כרודיסטן, גאורגיה.

²⁷⁰ ברכות ד ע"א: "ודוד מי קרי לנפשיה חסיד? והכתיב לולא האמנתי לראות בטוב ה' בארץ חיים ותנא ממשמיה דרבי יוסי: למה נקוד על לולא? אמר דוד לפני הקדוש ברוך הוא: ריבוננו של עולם, מובטח אני כך שאתה משלם שכר טוב לצדיקים לעתיד לבוא, אבל איני יודע אם יש לי חלק ביניהם אם לא! שמא יגרום החטא.

או שנפרשה שלא כפשוטה.

פרק צא

שמות בתנ"ך

דבר ידוע הוא, שבין הלשונות השונות ישנם שינויים גם בשמות האנשים המקומות וכדומה. זאת משום הרגלי ביטוי שונים, שיבושים ועוד. כך ידוע לנו ששמו המקורי של טורנוסרופוס²⁷¹ הוא קווינטוס-טיניאוס-רופוס, שמו הרומי המקורי של יוספוס פלאוויוס²⁷² הוא טיטוס-פלאוויוס-יוספוס, תשרי באשורית הוא תשריתו, ואשמדאי בפרסית הוא אזמידאן²⁷³. כך דנו האם אונקלוס הגר הוא-הוא עקילס הגר.

דבר ברור הוא, שלא כל הדיבורים שנכתבו בתורה נאמרו במקורם בלשון הקודש. הרי פרעה ואחשוורוש ועוד רבים לא דיברו בלשון הקודש, אלא שדבריהם נכתבו בתורה בלשון זו.

כיוון שכן, אפשר שגם חלק מהשמות שבתנ"ך אינם זהים לשמות שבהם נקראו אותם אנשים בזמנם ובמקומם, וכפי שהעיר הרב שטיינמן²⁷⁴. כך כתב האבן עזרא שאפשר שבת פרעה קראה למשה "מוניוס", כיוון שזהו שמו בלשון מצרים²⁷⁵. ויש מי שכתב שחנוך הקדמון הוא הרמס, שעסק בחוכמת

מקורות מלאים והוספות

כדרכי יעקב בר אידי, דרבי יעקב בר אידי רמי, כתיב: והנה אנכי עמך ושמרתיך בכל אשר תלך וכתיב: ויירא יעקב מאד! אמר: שמא יגרם החטא, כדתיא: עד יעבור עמך ה' עד יעבור עם זו קנית, עד יעבור עמך ה' – זו ביאה ראשונה, עד יעבור עם זו קנית – זו ביאה שניה, מכאן אמרו חכמים, ראויים היו ישראל ליעשות להם נס בימי עזרא כדרך שנעשה להם בימי יהושע בן נון, אלא שגרם החטא".

²⁷¹ הנציב הרומאי ביהודה בתקופת מרד בר כוזיבא.

²⁷² הוא יוסף בן מתתיהו.

²⁷³ נדון בכך בפרק צח.

²⁷⁴ אילת השחר (הרב שטיינמן) בראשית לו ג: "בשמת בת ישמעאל. פרש"י ולהלן הוא קורא לה מחלת. מצינו באגדת מדרש ספר שמואל, ג' מוחלין להן עוונותיהם, גר שנתגייר והעולה לגדולה והנושא אשה. ולמד הטעם מכאן, לכך נקראת מחלת – שנמחלו עוונותיו (וגם כאן רואים שיש שמות אנשים הכתובים בתורה שלא נקראו כך בפי בני אדם)".

²⁷⁵ אבן עזרא שמות ב י: "שם משה מתורגם מלשון מצרים בלשון הקודש. ושמו בלשון מצרים היה מוניוס. וכך כתוב בספר עבודת האדמה הנעתק מלשון מצרים אל לשון קדרים. גם ככה בספרי חכמי יוון. אולי למדה בת פרעה לשונינו או שאלה. ואל תתמה בעבור שאיננו משוי. כי השמות אינם נשמרים כמו הפעלים".

האלוקות²⁷⁶.

משכך, אפשר גם כדברי חוקרים שונים בעניינים אלו.

חוקרים רבים טוענים שאחשוורוש הוא חֲשִׁיאֲרָשָׁא²⁷⁷ הראשון²⁷⁸. אם כנים הדברים, אפשר שאשתו, הנקראת ביוונית אַמִּיסְטֵרִי²⁷⁹ או אַמִּיסְטֵרִיס²⁸⁰, היא אסתר²⁸¹.

מקורות מלאים והוספות

²⁷⁶ קול יהודה על הכוזרי מאמר ראשון אות א ד"ה הרמס (יח ע"א – יח ע"ב): "בספר חשב האפוד (בכתב יד, לאפודי) פרק טו, עדות נאמנה מיתמרת ועולה על הימצא כתוב בספר תולדות החכמים, כי לפי דעתם הרמ"ס הוא חנוך הקדמון אשר הניח תורות מתחלפות כפי משפטי אלוהי הארצות, וקבע חג בראשי חודשים על פי ראיית הלכנה, והיה מפורסם שלמותו בימים ההם ובייחוד בחוכמת האלוקות, כי על כן נאמר עליו 'ויתהלך חנוך את האלוקים'".

²⁷⁷ ומוכן שבלשון הקודש, שבה מילים לא פותחות בשווא נח, נוספה האות א' בפתיחת שמו. יש להעיר שהכתיב בסוף המגילה (אסתר י א) הוא "אחשרש".

²⁷⁸ מלך פרס האחמנית בשנים 485 עד 465 לפנה"ס.

²⁷⁹ כתבי הרודוטוס (היווני) ספר שביעי סעיף 61: "ולמפקד היה להם אוֹטֵנִיס, אביה של אמיסטרי אשת כִּסְרֶפֶס". כסרכסס, או קסרקסס, הוא שמו היווני של חשיארשא. אמנם יש להעיר שעל פי הידוע לנו, אוטניס (הוֹתָאנָה) לא היה יהודי אלא פרסי.

²⁸⁰ כתבי הרודוטוס ספר שביעי סעיף 114: "אמיסטריס אשת כסרכסס".

²⁸¹ על כל פנים, על פי כתבי הרודוטוס (המכונה "אבי ההיסטוריה"), בן התקופה (425–484 לפנה"ס), ישנו רקע רב המתאים למסופר במגילה (זאת בנוסף למילים ולשמות הפרסיים המופיעים בה):

הפרסים היו רודפי תענוגות (ספר א סעיף 135), מסורים מאוד לשתות יין (א 133), ופרוצים בפרט בשעת המשתאות (ה 18). הנשים היו באות אליהם למשכב בתור על פי הסדר (ג 69). הם היו משתמשים בנערים מסורסים (ג 92).

כסרכסס היה בשושן (ז 136), ובסעודות שלו היו מיטות זהב וכסף (ט 82). אירע שהוא הבטיח לאחת מנשותיו כל מה שתדרוש, ועמד בהבטחתו למרות הקושי שהיה בכך (ט 109). המלך לא היה משיב ריקם את פני המבקש בקשה בשעת משתה המלך (ט 111).

מי שעשה חסד לטובת המלך או המדינה היה נרשם בספר (ח 85), ואכן המלך היה מכיר טובה למי שגמל עימו חסד (ג 140). בדרך כלל היה אסור לבוא אל ארמון המלך מבלי להודיע זאת מראש (ג 84). היו חותמים בטבעת המלך (ג 128).

העלו להם מיסים ומתנות מהודו עד כוש ואף איי הים (ג 94, 96, 97). היתה להם מערכת רצים יעילה ומהירה במיוחד (ח 98).

את ההחלטות החשובות צריך היה לקבל גם בזמן שכרות וגם בזמן פיכחות (א 133). אמנם בפרטים מסוימים של מעשה המגילה ישנן אי-התאמות.

יש אומרים שאמרפל הוא חמורבי²⁸², הנקרא גם עמורפי, שמלך בבבל²⁸³.
יש אומרים שיוסף הוא אִמְחוּתָפ²⁸⁴, שהיה הראשון במעלה אחר פרעה
ג'וסר.

פרק צב

קרי וכתב

לגבי טעם החילוק בין קרי וכתב נחלקו המפרשים.
יש ראשונים שכתבו שהחילוק בין קרי וכתב נוצר מקושי להכריע בין
גרסאות שונות שנמצאו על ידי עזרא ואנשי כנסת הגדולה²⁸⁵.
רבי משה קמחי²⁸⁶ כתב יותר מכך, שאמנם הכתיב האם אמרים נכונים, אך
לאחר מכן באו והוסיפו את הקרי כדי להקל על הציבור להבין את
הדברים²⁸⁷.

מקורות מלאים והוספות

²⁸² אוצר ישראל תחילת ערך חמורבי: "יש אומרים שהיה [חמורבי] אמרפל מלך שנער ובן
דורו של אברהם אבינו".

²⁸³ מתוארך למאה ה־18 לפנה"ס.

²⁸⁴ מתוארך למאה ה־27 לפנה"ס.

²⁸⁵ רד"ק שמואל"ב פרק טו פסוק כא: "והמילות האלה דכתיב ולא קורין, או דקורין ולא
כתיבין, וכן קרי וכתב – נראה כי בגלות הראשון אבדו הספרים וניטלטלו, והחכמים יודעי
המקרא מתו, ואנשי כנסת הגדולה שהחזירו התורה ליושנה מצאו מחלוקת בספרים
הנמצאים והלכו בהם אחר הרוב לפי דעתם. ובמקום שלא השיגו דעתם על הברור – כתבו
האחד ולא ניקדו, או כתבו מבחוץ ולא כתבו מבפנים, או כתבו אחד מבחוץ ואחד מבפנים".
מאירי נדרים לו ע"ב ד"ה וקריין: "וקריין ולא כתבן וכתבן ולא קריין – לא מפי סופרים יצא
הדבר, אלא מצד ספיקות חסרונות או יתורים שנמצאו בימי עזרא ופקפקו בהם ורצו לרמוז
עליהם".

מעשה אפוד (לאפודי, מדקדק מתקופת הראשונים שחיבר גם פירוש על מורה נבוכים) פרק ז
עמוד 40: "באותם שבעים שנה של גלות בבל כבר התחיל להשיגם ההפסד והבלבול... ומפני
שהרגיש בזה השלם ראש לסופרים עזרא הכהן הסופר... וכן עשו כל הסופרים הבאים אחריו
ותקנו הספרים... ובמקומות אשר השיגם ההפסד והבלבול הניחו הקרי והכתוב להיות מספק
במה שמצא".

²⁸⁶ אחיו של הרד"ק.

²⁸⁷ רמ"ק (רבי משה קמחי), חתימת פירושו לספר משלי: "ופירשתי כתוב וקרי כאשר הטעם
מורה, כי אמרתי הכתובים הם אמרים נכונים מפי הראשונים. ואנשי המסורת הבאים אחריהם
הם הבינו כל סתום, ולבלתי היות ספק לעם נולד, שמו הקרואים [הקרי] מחוץ, לקרב הטעם

והאברבנאל הוסיף עוד, שיש קרי וכתוב, בעיקר בספר ירמיהו, שנוצרו מכך שהדברים במקורם נכתבו בחוסר דקדוק הלשון וסדר הכתיבה, ובא עזרא ותיקנם.²⁸⁸

ויש מבני הדור האחרון שכתב בסגנון דומה, שיש קרי וכתוב שבהם הכתיב מבוסס על סגנון דקדוקי עתיק יותר של לשון הקודש, והקרי תוקן על פי כללי הדקדוק החדשים יותר. והביא לכך ראיות רבות²⁸⁹. הדבר ידוע בעיקר בשמה של ירושלים, שכמעט בכל המקומות בתנ"ך נכתבת "ירושלם", בדומה לדרך קריאתה העתיקה²⁹⁰.

גם בעניין אותיות זעירות שבמקרא, יש בדורות האחרונים שהעירו שבמיעוט המקרים ניתן לתלותן בסגנונות דקדוקיים שונים²⁹¹.

מקורות מלאים והוספות

הרחוק. ונשארו הכתובים (הכתיב) על מקומם, כי כולם נכוחים למבין וישרים".

²⁸⁸ אברבנאל בהקדמה לירמיה ד"ה ואמנם בחיקוי: "שירמיהו לא נשלם בו מהסיבה אשר זכרתי, רצוני לומר להיותו נער כשהתחיל לנבא ולזה לא למד בדקדוק הלשון ובסדר הכתיבה כראוי, והנה יורה על זה הקרי וכתוב ולא קרי וקרי ולא כתיב, שתמצא בספרו יותר מבשאר הנביאים..."

שם ד"ה אבל אמיתת: "גם אפשר שחשב עזרא שהיו בספרי הקודש תיבות ומילות שלא נכתבו כן בזרותם לסיבה מן הסיבות, כי אם להיות האומר אותם בלתי מדקדק כראוי אם בקיצור ידיעת הלשון עברית ואם בקיצור ידיעת דקדוק הכתיבה בסדרה וישרה... והנה רוב הקרי והכתיב שבא בספר ירמיהו זה..."

²⁸⁹ חקרי לשון (לר' משה זיידל) בתחילתו, עמוד 5: מצאנו מקרים רבים שהכתיב משתמש בסיומת שורוק לסמיכות של רבים, והקרי תיקן זאת לצירה מלא, על פי המקובל בכללי הדקדוק המוכרים לנו: תוקעו השופרות – תוקעי קרי (יהושע ו ט), הוברו שמים – הוברי קרי (ישעיה מז יג), ויודעו עדותיך – ויודעי קרי (תהילים קט ט), יושבו יעבץ – יושבי קרי (דברי הימים א ב נה), ומיוצאו מעיו – ומיוצאי קרי (דברי הימים ב לב כא).

²⁹⁰ כפי ששמה נכתב בתרגום השבעים.

²⁹¹ תורת תמימה (ר' ברוך אפשטיין) בראשית פרק יד הערה י, על הפסוק "וירדוף עד דן": "דכפי הידוע עדיין לא היה באותו הזמן מקום ששמו דן, אשר נקרא על שם שישב בו שבט דן... ועל דרך הפשט נראה לפרש ע"פ המבואר אצלנו כמה פעמים שמדרך הלשון בכמה מקומות, דמדרך הלשון בכמה מקומות שאות אחת אשר בסוף תיבה תשמש גם לראש התיבה שאחריה כשדרושה לאותה האות, ולכן אותה האות חסרה בהתיבה השנייה או בסוף התיבה הראשונה. כמו 'בלילה הוא' במקום בלילה ההוא, 'עזי וזמרת יה' במקום עזי וזמרת יה, 'השמרו לכם עלות בהר' במקום מעלות בהר, 'לא תקח האם על הבנים' במקום מעל הבנים, 'לא יוכל שלחה' במקום לשלחה, 'ויכתב ספר זכרון' במקום ויכתב בספר, 'ידעתי כי כל תוכל' במקום כי יכול תוכל, והרבה כהנה. וגם הכא אפשר לומר דהד' ממילת 'עד' משמש גם לתחילת מילת דן, וכמו שכתוב 'עד דדן', והוא שם מקום שהיה בימי אברהם הנקרא על שם אחד מבני נח, ככתוב בפרשת נח 'ובני רעמה שבא ודדן'...".

ביסוד זה דן באריכות גם בספר המקרא והמסורה (לרב ראובן מרגליות) פרק כ (שם קרא

לעומתם, הרדב"ז כתב שגם הקרי וגם הכתיב הם הלכה למשה מסיני²⁹², וכן כתב השולחן ערוך²⁹³.

המהר"ל הוסיף שלפי זה הטעם שיש גם כתיב וגם קרי הוא שהכתיב בא לרמוז דברים עמוקים והקרי בא כלשון מובנת יותר לקריאת בני האדם²⁹⁴. ויצא בחריפות נגד דברי הרד"ק, ובייחוד נגד דברי האברבנאל²⁹⁵.

ודונש בן לברט כתב²⁹⁶ שאין לתלות שמילה מדברי המקרא אינה בלשון

מקורות מלאים והוספות

לכלל זה בכינוי "עולה ויורד", והביא לכך דוגמאות רבות נוספות. ע"פ כלל זה יש שהעירו על האותיות הזעירות ק' (של קצת) בפסוק (בראשית כו מז) "ותאמר רבקה אל יצחק קצתי בחיי", וא' (של ויקרא) בפסוק (ויקרא א א) "ויקרא אל משה".

²⁹² שו"ת רדב"ז ח"ג סי' תקצד (אלף כ): "תדע כי כל מה שאתה רואה שהשינויים, הכל הלכה למשה מסיני... ואף על גב דהתלמוד שלנו אינו מסכים עם המסורה, לא שהמסורה מוסיף וגורע מ"מ לדברי כולם הל"מ מסיני הם. וא"ת כיון דכולהו הל"מ היכי אמרין מקרא סופרים או תיקון סופרים או עיטור סופרים... עיקרן של דברים שהכל הלכה למשה מסיני שכך הוא, אלא שהסופרים דקדקו – זה היה ראוי להיות כך וזה כך, אפילו שלא (לאמרה) [נאמרה] הלכה למשה מסיני [דהיינו, אילו לא נאמרה]".

²⁹³ שולחן ערוך אורח חיים סימן קמא סעיף ה: "כל תיבה שהיא קרי וכתב, הלכה למשה מסיני שתהא נכתבה כמו שהיא בתורה ונקרית בענין אחר".

²⁹⁴ תפארת ישראל (למהר"ל) פרק סו ד"ה ובוודאי וד"ה ודע: "כי הכתיב הוא מצד הספר, כי לא שייך כתיבה רק בספר. וכל ספר קדוש הוא ספר של חכמה. אבל הקרי אינו נחשב ספר, רק שקורים בני אדם בפה העניין אשר הכתוב ובסוף. ולכך, אף אם לפעמים נכתב בכתביה לשון אחר, בשביל שבא לרמוז שום חכמה או דבר עמוק, דבר זה שייך בכתביה, שהספר הוא ספר חכמה, וכאשר יתבונן בספר ימצא החכמה. אבל כאשר בא לקרות בספר בלבד, ראוי שיהיה נקרא בלשון יותר מובן, כי היה רחוק אותו לשון מן קריאת בני אדם... ודע זה כי הלכה למשה מסיני הוא שיהיה הכתיב כאשר ראוי, והקרי כאשר ראוי".

²⁹⁵ תפארת ישראל (למהר"ל) פרק סו ד"ה כבר: "יש אמרו כי טעם הקרי והכתיב, כי עזרא הסופר מצא בלבוץ הספרים, בזה כתוב כך, ובזה כתוב כך. וכאשר היה מסופק, כתב אחד בפנים, ואחד מבחוץ, להיותו מסופק במה שמצא. וכי יש שיבוש יותר מזה? ... ויש שאמר דברים שאין להוציא אותם מן הפה, כאילו היה הנביא חסר מדקדוק הלשון, ולכך הוצרך הסופר הקדוש לעשות קרי הראוי אל הלשון מבחוץ, כי ירא היה הסופר הקדוש לשלוח יד בדברי המדברים ברוח הקודש. ומדבר דברים כאלו, שולח יד בנביאים, ודיברו דברים אשר לא זכרם אדם מעולם, שהנביאים לא ידעו לשון. ואין להשיב על דברי בורות כאלו. ומכל שכן כי אלו האנשים סרו מן דרכי החכמים ז"ל, וכאילו הם חכמים יותר מרבותינו ז"ל, שאמרו בגמרא (נדרים לו ב) 'קריין ולא כתיבן, כתיבן ולא קריין', הלכה למשה מסיני. והם סרו מזה, ואמרו דברי בורות וסכלות גמור. אין להשיב על דברי בורות".

²⁹⁶ אמנם לא דן שם לגבי קרי וכתב.

צחה, שדברי המקרא כולו מדברי הקב"ה²⁹⁷.

פרק עג

צורת הניקוד

החזון איש כתב שצורת הניקוד ניתנה מסיני²⁹⁸. התועלת החינוכית שבדעה זו, ברורה.

אך במחזור ויטרי כתב שסימני הניקוד והטעמים ניתקנו על ידי סופרים כדי שלא ישתכחו, ולכן היו סגנונות ניקוד שונים באזורים שונים²⁹⁹. גם הרי"ד כתב שהניקוד מעזרא³⁰⁰. וכן כתב האפודי, שעזרא הסופר המציא את

מקורות מלאים והוספות

²⁹⁷ תשובות דונש על רס"ג פרק 102 (ברסלאו תרכ"ו עמודים 28–29): "כל מילה במקרא שאמרה, בין מצדיק בין מכופר, לפי שכל דבר שתראנו שם, ואפעלפי [ואף על פי] שהוא סומך לדובר אותו, אם רשע אם צדיק הוא, אינו כך, בלתי הכל דברי המקום ברוך הוא שציווה בו נביאיו לכותבו בספריהם הקראין על שמם והם ספרי אלוקינו יתברך שמו ויתעלה זכרו. ואני תמה מן האומר כי ישעיה היה לשונו צח וכן עמוס כי הוא אשר ישר בעיניו, וזו טעות היא, לפי שדברי המקרא כולו דברי הקב"ה, ומה שלא היה מדבריו בם, כבר רצוהו וחפץ בו, ובו כרת עמנו בריתו".

²⁹⁸ קובץ אגרות (חזון איש) ח"ב תחילת איגרת קסט: "הנקודות ניתנו מסיני בצורתן ובקריאתן, אבל הוא בכלל תורה שבעל פה ולא ניתן לכתוב אלא משום עת לעשות, ככל תורה שבעל פה".

גם בשו"ת הרדב"ז חלק ג סימן תרמג (אלף סח) כתב: "שאלת ממני אודיעך דעתי למה אין כותבין הנקודה בספר תורה כיון שהכל נתן למרע"ה בסיני". אך אין זה מוחלט שכוונתו לצורת הניקוד, שמא רק לאופן הקריאה.

²⁹⁹ מחזור ויטרי (לרבינו שמחה מוויטרי תלמיד רש"י), מסכת אבות פ"א מ"א: "שטעמי (לנגינות) [הנגינות] הם שנאמרו למשה, מי תולש ומי זוקף ומי יושב ומי עומד ומי העולה ומי היורד ומי המונח. אבל סימני הנגינות סופרים הם שתיקנום. ולפיכך אין ניקוד טברני דומה לניקוד שלנו, ולא (שניהם) [שניהם] דומים לניקוד ארץ ישראל. ומפני שהטעמים והנגינות משתכחין הוא שתיקנום. וסמכו על מה שאמר הכתוב עת לעשות לה' הפרו תורתך. ולפיכך לא ניתן ספר תורה לינקד. שאע"פ שניתנו פסוקי הטעמים ונגינות הקרייה מסיני במסורת, דכתיב ושם שכל, על פה נאמרו ולא בסימני נקידה בספר".

מחזור ויטרי סימן קכ: "וששאלתם אם אסור לנקוד ספר תורה. ספר תורה שניתן למשה בסיני לא שמענו בו ניקוד. ולא ניתן ניקוד בסיני כי החכמים ציינוהו לסימן ואסור לנו להוסיף מדעתנו. פן נעבור בבל תוסיף. לפיכך אין נוקדין ספר תורה. ואף על פי שניתנו פסוקי טעמי ונגינות הקרייה מסיני במסורת. (נחמיה ה) בדכת' ושום שכל וגו'. על פה נאמרו. ולא בסימני נקידה בספר".

³⁰⁰ פסקי רי"ד עבודה זרה לה ע"א: "אמר לו כי טובים דודיך מייך כו', פי' כי טובים דודיך הוא, וכנסת ישראל היא דקאמרה הכי, או דילמא כי טובים דודיך, ורחמנא הוא דאהדר הכי לכנסת ישראל, וקרא מילי מילי קאמר. והרבה מקראות יש כיוצא בזה.

הניקוד והטעמים³⁰¹.

וכן כתב המהר"ל, שצורת הניקוד אינה בכלל כתב ואינה בכלל קריאה, אלא רק סימן בלבד, ולא דיברו בהם חכמים מעולם³⁰².

אכן, בדברי חז"ל לא מצינו שום רמז לצורות הניקוד המוכרות לנו, ואף לא נמצאו צורות ניקוד בממצאים מתקופתם, לא בכתבי קודש ולא בכתבי חול.

אם כן אפוא לא ניבהל מן הטענה שייתכן חוסר דיוק בהעברת מסורת תנועות הקריאה. למשל, "לקטר למלכת השמיים"³⁰³, היא האלילה הפניקית מלכת השמיים, שלא היתה מוכרת בתקופתם של מנקדי התנ"ך.

פרק צד

פיסוק טעמי המקרא

גם לגבי פיסוק טעמי המקרא, רבים כתבו שמקורו מסיני³⁰⁴.

מקורות מלאים והוספות

ואף על פי שהניקוד היה מעורא בדאמרינן במגילה, בניקודו פליגי, זה אומר כך ניקד וזה אומר כך ניקד, כי היכי דפליגי בה' מקראות שאין להם הכרע, שאע"פ שפיסוק הטעמים מוכיח הכרעם, בפיסוק הטעמים פליגי, שזה אומר כך הוא, וזה אומר כך הוא.

³⁰¹ מעשה אפוד פרק ז, (מהדורת תרכ"ה) עמוד 40: "וכאשר ראה עזרא הסופר התרשלות האנשים ועצלותכם מהעיון בספרי הקודש, וחשב כי אולי היתה סיבת העצלה וההתרשלות האלה קושי קריאת הספרים, התחכם להמציא הניקוד כדי שתהיה בהם קריאת הספרים קלה לכל אדם, והמציא עוד הטעמים שיתנו ערבות לקריאה עד שייתן חשק בלב האנשים למקרא לערבות השיר אשר יתנוהו הטעמים, וגם שיהיה למקרא עמידה וקיום והישארות בכח הזוכר, כי מן הידוע כי לשיר והנעימה (מבא) [טבע] להשאיר המשורר בכח הזוכר וכי באמצעותם תקל הזכירה וההזכרות".

³⁰² תפארת ישראל (למהר"ל) פרק טו: "סוף סוף, קריאת הנקודות שהם יוצאים מן הדקדוק לא עשה זה עזרא, רק היו עם נתינת התורה. ואין הכוונה על צורת הנקוד, מה שנתנו צורה לקמ"ץ ופת"ח ושאר הנקודות. שוודאי אין זה רק סימן בלבד לקריאה, ואינם בכלל כתב, גם אינם בכלל קריאה, רק הם סימן לבלתי בקיאים בלשון. ועל הנקודות שהם סימנים אין דברינו כלל, ולא דברו בהם חכמים מעולם. אבל דברינו על קריאת התיבה, באיזה עניין קריאתה, בקמ"ץ או בפת"ח או בציר"י וכן כולם. דבר זה נתן עם התורה, ולא חידש עזרא כלום".

³⁰³ ירמיהו מד יז"ט, ומעין זה שם ז יח.

³⁰⁴ מנות הלוי (לרבי שלמה בן אלקבץ) על מגילת אסתר ט כד (במהדורת תשי"ד דף ריב ע"ב): "ואין לשמוע להראב"ע [שיובא לקמן] שכתב 'בכתבם הטעם שתקרא המגילה ובעבור שעזרא הסופר הפסיק הפסוקים'...

אמנם מפשטן של דברי התלמוד משמע שנחלקו בזה אמוראים³⁰⁵, ויש אומרים שעזרא ואנשי כנסת הגדולה תיקנום³⁰⁶.

פרק צה

כותבי ספרי הנביאים והכתובים

התנאים פירטו מיהם כותבי ספרי הנביאים והכתובים³⁰⁷. האמוראים

מקורות מלאים והוספות

ושורש הדבר הוא טעות מפורסם והכחשת קבלת רז"ל הקדושים. ואנו לא ניטה ימין ושמאל מדבריהם אשר קיבלו דפיסוק הפסוקים נמי הלכה למשה מסיני... והשכל יורה דכיוון שברוח הקודש נאמרו, ודאי נאמרה בפסוק זה ובפסוקי טעמים".

³⁰⁵ נדרים לו ע"ב: "ולמ"ד שבר שימור, מ"ט לא אמר שבר פיסוק טעמים? קסבר: (שבר) פיסוק טעמים דאורייתא הוא...".
תוס' שם ד"ה ואמרי: "מאן דאית ליה פיסוק טעמים לאו דאורייתא מפרש אלו המסורות חסירות ויתירות".

³⁰⁶ תוספות רי"ד מגילה ג ע"א ד"ה ויבינו: "ק"ל, כיוון דאנשי כה"ג סידרו הטעמים, למה נסתפקו רבותינו במקראות התלואים, כגון שאת וגם אחר משוקדים, והיה להם להוכיח ע"י הטעמים".

אבן עזרא אסתר ט כז ד"ה ככתבם: "הטעם שתקרא המגילה (ובעבור) (בעבור) שעזרא הסופר הפסיק הפסוקים ולא היה אחר שנים רבות ציוו חכמינו ז"ל שלא יפסוק הקורא אלא בסוף הפסוק".

שבלי הלקט (מתקופת הראשונים) סי' קצח לקראת סופו: "והרב ר' אברהם בן עזרא ז"ל כ' בפ' אסתר בעבור שעזרא הסופר הפסיק הפסוקים ולא היה (אמר) (אחר) שנים רבות צוו חכמים זצ"ל שלא יפסיק הקורא בסוף פסוק וכך אנו נוהגין ברומה".

בית יוסף אורח חיים סי' תרצ סוף ס"ק טו: "והרב רבי אברהם בן עזרא כתב בפירושו אסתר (ט כז) בעבור עזרא הסופר הפסיק הפסוקים ולא היה אחר שנים רבות צוו אבותינו עליהם השלום שלא יפסיק הקורא הפסוק בסוף עב"ל".

שו"ת אבקת רוכל (רבי יוסף קארו) סימן ד: "הטעמים נכתבו בימי עזרא, כדאמרינן במגילה פ"ק ויבינו במקרא אלו פסוקי טעמי".

אברבנאל בהקדמתו לירמיהו, תחילת ד"ה אבל אמיתת: "שעזרא ואנשי כנסת הגדולה מצאו ספרי התורה בשלמותם ותמותם כמו שנכתבו, וקודם שהתעורר עזרא לעשות הניקוד והטעמים וסופי הפסוקים עיין במקרא...".

³⁰⁷ בבא בתרא דף יד ע"ב – טו ע"א: "תנו רבנן, סדרן של נביאים... סידרן של כתובים... ומי כתב? משה כתב ספרו ופרשת בלעם ואיוב, יהושע כתב ספרו ושמונה פסוקים שבתורה, שמואל כתב ספרו ושופטים ורות, דוד כתב ספר תהלים ע"י עשרה זקנים: ע"י אדם הראשון, על ידי מלכי צדק, ועל ידי אברהם, וע"י משה, ועל ידי הימן, וע"י ידותון, ועל ידי אסף, ועל ידי שלושה בני קורח, ירמיה כתב ספרו וספר מלכים וקנינת, חזקיה וסיעתו כתבו ישעיה, משלי, שיר השירים וקהלת, אנשי כנסת הגדולה כתבו יחזקאל ושנים עשר, דניאל ומגילת אסתר, עזרא כתב ספרו ויחס של דברי הימים עד לו".

שבתלמוד דנו על כך, הקשו ותירצו, סתרו ובנו³⁰⁸. ממהלך הסוגיה מוכח שפרטי הדברים לא נמסו במסורת, אלא תורצו מסברותיהם ועל פי סדרי הדורות. כמו כן יש תנאים ואמוראים שחלקו על חלק מן הפירוט הנ"ל³⁰⁹. יתר על כן, אפילו מהראשונים מצאנו שלא נמנעו מלחלוק על דברים אלו³¹⁰, אחר שחז"ל עצמם נסתפקו בקצתם³¹¹.

ובמדרש רבה חידשו ששני פסוקים מספר ישעיהו נאמרו על ידי נביא אחר, הוא בארי, אלא שנטפלו לספרו של ישעיהו³¹².

הפירוש המיוחס לרשב"ם כתב שהפסוקים שבתחילת ספר³¹³ קהלת ובסופו³¹⁴, לא נכתבו ע"י קהלת עצמו אלא ע"י מסדרי הספר.

מקורות מלאים והוספות

³⁰⁸ בבא בתרא טו ע"א: "יהושע כתב ספרו. והכתיב: וימת יהושע בן נון עבד ה'! דאסקיה אלעזר. והכתיב: ואלעזר בן אהרן מת! דאסקיה פנחס. שמואל כתב ספרו. והכתיב: ושמואל מת! דאסקיה גד החוזה ונתן הנביא".

³⁰⁹ בבא בתרא טו ע"א: "משה כתב ספרו ופרשת בלעם ואיוב. מסייעא ליה לר' לוי בר לחמא, דא"ר לוי בר לחמא: איוב בימי משה היה".

ובהמשך הסוגיה (בבא בתרא טו ע"א – טו ע"ב) ישנם כמה תנאים ואמוראים שסוברים שאיוב חי לאחר משה, ואם כן אינם מתיישבים עם דברי הברייתא הנ"ל.

³¹⁰ רבי יוסף קרא (תלמיד חבר של רש"י, והובא בתוס' ובעוד ראשונים) שמואל-א ט ט: "מה שהדור הזה קורא 'נביא', היו הדורות הראשונים קוראים 'רואה', למדת כשנכתב ספר זה [שמואל] כבר חזרו לקרוא לרואה 'נביא', מכלל שספר זה לא נכתב בימי שמואל... ורבותינו ז"ל אמרו ששמואל כתב ספרו, והמאיר לארץ ישנים מחשך לאור ומעקשים למישור".

אברבנאל (בהקדמתו לספר יהושע): "הנה חכמינו ז"ל בבבא בתרא פ"ק (דף י"ד ע"ב) חקרו על זה בכלל, אמרו שם ומי כתב? משה כתב ספרו ופרשת בלעם ואיוב. יהושע כתב ספרו ושמונה פסוקים שבתורה. שמואל כתב ספרו... וכאשר עיינתי בפסוקים ראיתי הדעת הזה שיהושע כתב ספרו רחוק מאוד... הנה כל מה שאמרתי יורה ששמואל ג"כ לא כתב ספרו. ומפני זה כלו חשבתי אני, שיהושע לא כתב ספרו, אבל שמואל הנביא כתבו וכתב ג"כ ספר שופטים, ולזה לא תמצא שנאמר ביהושע שכתבו, כמו שהעידה התורה על משה רבינו עליו השלום באומרה ויכתוב משה את התורה הזאת".

³¹¹ אברבנאל בהמשך דבריו שם: "ואל תתמה על אשר נטיתי מדעת חז"ל בזה, כי גם בגמרא לא הסכימו בדברים האלה, וחלקו שם אם משה כתב ספר איוב, ואם כתב יהושע שמונה פסוקים מהתורה. ואחרי שחז"ל עצמם ספקו בקצת המאמר, אינו מהבטל שגם אני אבחר בקצתו דרך יותר ישר ונאות כפי טבע הפסוקים ויושרם".

³¹² ויקרא רבה (וילנא) פרשה ו סי' ו: "א"ר סימון: בארי לא נתנבא אלא שני פסוקים, ולא היה בהם כדי ספר, ונטפלו בישעיה, ואלו הן: וכי יאמרו אליכם וחברו".

³¹³ הפירוש המיוחס לרשב"ם, קהלת א ב: "שתי מקראות הללו – 'דברי קהלת', 'הבל הבלים' – לא אמרן קהלת, כי אם אותו שסידר הדברים כמות שהן.

³¹⁴ הפירוש המיוחס לרשב"ם, קהלת יב ח: "הבל הבלים – עכשיו נשלם הספר, ואותן אשר

והרד"ק חידש שששת הפסוקים הראשונים מספר משלי אינם ממחבר הספר, אלא דברי מעתיק הספר³¹⁵.

בעל העקידה חידש ששיר השירים נכתב על חשקת אהבת נערה אחת לשלמה המלך³¹⁶, ואפשר שאותה נערה חיברה את שיר זה לשמו, או שהוא חיברו לשמה³¹⁷.

הגר"א כתב שאע"פ שתהילים נאמר ע"י דוד המלך ברוח הקודש ומשלי ע"י שלמה, אעפ"כ, אנשי כנסת הגדולה סידרום והוסיפו עליהם ממקורות נוספים³¹⁸. ומעין זה כתב גם המלבי"ם לגבי תהילים³¹⁹.

ור' חיים קנייבסקי חידש שפסוק בתחילת קהלת והפסוקים שבסופו, אינם

מקורות מלאים והוספות

סידרוהו אמרו מיכאן ולהבא, לומר: כל דברי העולם הנוהגין בו: הבל הבלים אמר קהלת".
³¹⁵ רד"ק משלי א ה: "עד כאן דברי הסופר המעתיק הספר, ומכאן פתח המחבר הספר ואמר 'ראשית חכמה יראת ה'".

³¹⁶ גם ר' יוסף קרא סובר ששיר השירים נכתב על אחת מנשותיו של שלמה, אלא שלא העלה את האפשרות שהשיר נכתב על ידה. כך כתב על שיר השירים א ב: "ישקיני מנשיקות פיהו – לפי פשוטו, אישה אחת היתה לשלמה אהובה יותר מכל נשיו, והיא מחבבת אותו, ועליה אמר השירה הזאת ועל רוב חיבתה ועל המעשה אשר נעשה, כמו שמספר למטה. והמקראות שלמטה מסייעות שאחת הייתה לו אהובה יותר מכולם, שנאמר למטה: 'שישים המה מלכות ושמונים פילגשים' (שיר השירים ו ח) שכולם נשא, ו'אחת היא יונתי' (שם) החביבה לי על כולם".

³¹⁷ ביאור מגילת שיר השירים לרבי יצחק עראמה א א: "שיר השירים – אמר כי נערה אחת אינה מזרע המלוכה ומן הפרתמים כי רועה היא, נכנסה חשקת אהבת המלך שלמה בליבה. והנה באהבתה אותו וחשק לבה עשתה לו שירים הרבה. והנה היה השיר הזה המשובח שבהם. או שייסדו שלמה דודה לשמה".

³¹⁸ גר"א משלי כד כג: "כי אנשי כנסת הגדולה הם הסדירו הנ"ך, ובתהילים שנאמר ע"פ דוד ברוח הקודש, סידרו שמה גם כן שארי ענייני השבח וההודאה לא-ל ית' אשר חובר ע"י שארי אנשים ברוח"ק, ובראש אותן הדברים כתבו שם המחברו, כמו מזמור לאסף ותפילה למשה ודומיהן. וכן במשלי אספו בו כל החכמות והמוסר הנוגע לעבודת ה' ית' ובסוף הספר קבעו דברי אגור וגם דברי למואל".

³¹⁹ הקדמת המלבי"ם לתהילים: "כי גם למה שאמרו חז"ל שנאמר ספר זה על ידי עשרה זקנים ובתוכם בני קרח ואסף וחלוקים על ידותון, אין הכרח שהיה הכל בימי דוד, כי כל עוד שהיתה הנבואה בישראל עד חותם הנביאים מלאכי זה עזרא היה הצינור פתוח והלוויים המשוררים חזו ברוח ה' ודבריהם קודש עד עזרא שחתם כתבי הקדש ומאז לא נוסף עליהם דבר... אולם להבין הכתובים כפי הפשט והמליצה לא יגרע הדרת הכתובים וכוחם אם יסד אותם איש הרוח מבני לוי בימי דוד או בימי חזקיהו וכדומה, כי רוח ה' ודברו היה משוטט בימים האלה מבלי הבדל בהדרת קודש".

משלמה המלך אלא מחזקיה וסיעתו שסידרו את הספר³²⁰.

לפיכך, אם יבוא אדם ויאמר שחלק מנבואות ישעיהו³²¹ נכתבו על ידי נביא אחר, כיוון שיש בנבואות אלה הבדלי לשון מסוימים³²² – אין מזניחין אותו, אדרבה, ייתן עדין כדרכה של תורה ונראה דבר מי יקום, ודבר אלו קינו יקום לעולם. ועוד, שהאברבנאל³²³ והשאגת אריה³²⁴ סוברים שאפשר שכותב

מקורות מלאים והוספות

³²⁰ טעמא דקרא (ר' חיים קנייבסקי) על תחילת קהלת (מהדורת תשס"ח עמוד רמט): "הבל הבלים אמר קהלת הבל הבלים הכל הבל. תיבות 'אמר קהלת' מיותר לכאורה, שהרי התחיל כבר 'דברי קהלת'. ונראה לפי פשוטו דפסוק זה אינו מדברי שלמה אלא הוא מחזקיה וסיעתו שסידרו הספר, כמו שכתוב בבבא בתרא טו א, והקדימו בפסוק זה תוכן הספר ועיקרו... וכן בסוף הספר חתמו חזקיה וסיעתו, שזה תמצית הספר והעולה מכל הספר, הבל הבלים אמר קהלת הכל הבל, וכן פסוקים שאח"כ 'יותר שהיה קהלת חכם וגו'" הוא מחזקיה וסיעתו לבאר מעלת שלמה. ובסוף הוסיפו 'סוף דבר וגו'', שלא תטעה במה שאמר 'הכל הבל', וקאמר דעל יראת שמים לא קאמר זה, שהוא עיקר כל האדם, רק על חפצי עולם הזה".

³²¹ מפרק מ והלאה, המכונות "נחמות ישעיהו".

³²² או שמקשה מה היה צורך לדורו של חזקיהו לשמוע נבואות שיתקיימו מאה וחמישים שנה מאוחר יותר.

³²³ אברבנאל יהושע הקדמה ד"ה ואמנם: "הנה מלבד מה שכתבו בו חז"ל (כמו שאמרתי), הנה בדברי הימים נאמר במיתת דוד (ד"ה א כ"ט כ"ט) ודברי דוד המלך הראשונים והאחרונים הנם כתובים על דברי שמואל הרואה ועל דברי נתן הנביא ועל דברי גד החוזה וגומר, וזה יורה ששמואל כתב ספרו והשלימו נתן וגד כדבריהם ז"ל.

ואפלא מחכמינו איך לא הביאו הפסוק הזה לחזק דעתם, והנכון אצלי בדבר הזה הוא, ששמואל כתב הדברים שקרו בימיו, ונתן הנביא כתב גם כן בפני עצמו, וגד החוזה כתב גם כן בפני עצמו כל אחד מהם כל מה שקרה בימיו, ושהכתובים האלה ירמיהו הנביא קבצם וחברם יחד וסדר הספר כולו על פיהם, שאם לא כן מי קבץ המאמרים ההם בהיותם מפועלים מתחלפים? שהכתוב לא אמר שכתבו הנביאים ההם דבריהם זה אחר זה, כי אם שכל אחד כתב ספר בפני עצמו. וידמה שירמיהו כאשר רצה לכתוב ספר מלכים, הבין ספר שמואל הקודם אליו, והוא קבץ מאמרי הנביאים הנזכרים בספר, ואין ספק שהוסיף בו דברים לביאור המאמרים כפי מה שראה, וזהו אומרו, עד היום הזה, והוא היה מה שכתב לפני בישאל וגומר, כי לנביא היום יקרא לפני הרואה, ושאר הפסוקים אשר זכרתי שיוירו איחור הזמן, כלם היו מפעל המתקן והמקבץ ע"ה".

³²⁴ גבורת ארי (לבעל השאגת אריה) מילואים יומא נד ע"א ד"ה תיובתא: וקשה לי הא עזרא כתב ספר דברי הימים כדאמרין בפ"ק דב"ב [דף טו ע"א] והוא היה כמה דורות לאחר בבלול סנחריב, והאיק כתב הוא בספרו עד היום, הא בימיו לא היו שם. וי"ל דעזרא העתיק דברי הימים מכמה ספרים שמצא כמו שכתבתי שם, משום הכי יחוס הדורות אינן על הסדר, גם יש סתירות הרבה מיניה וביה ומדברי הימים לספר עזרא, כי בספר א' מצא כן ובספר א' מצא כן ובספר א' כן, וכמו שמצא כן העתיק. וה"נ י"ל שמצא בספר קדמון שנכתב קודם בבלול סנחריב וכתוב בו כן ומבני שמעון הלכו וכו' עד ויהיו שם עד היום הזה, ובלשון שמצא כתוב כן העתיק ולא רצה לשנות.

ספר מספרי התנ"ך העתיקו מכמה ספרים שהיו לפניו וקיבצם והוסיף בהם דברים לביאור המאמרים כפי מה שראה. ועוד, שהתנאים עצמם נקטו שספר ישעיה נכתב על ידי חזקיה וסיעתו, ואם כן אפשר שכלולים בו גם דברי נביא אחר. ואפשר שהאבן עזרא אף רמז על כך על מנת שהמשכיל יבין³²⁵.

והוא הדין לשיר השירים, שיש הטוענים שנמצאו בו סימני לשון המתאימים לתקופת בית המקדש השני³²⁶.

יש להעיר שרש"י כתב ששני פסוקים בספר יחזקאל³²⁷ הם מרוח הקודש שהפסיקה את דבריו של הנביא³²⁸.

פרק צו

ניסים

יש מהוראשונים שכתבו שראוי להאמין בכל הניסים שבתורה כפשטן³²⁹,

מקורות מלאים והוספות

³²⁵ אבן עזרא ישעיהו מ א: "ואולם באחרית הספר דברים הם לעתיד כאשר אפשר, ודע כי מעתיקי המצוות ז"ל אמרו כי ספר שמואל כתבו שמואל והוא אמת עד וימת שמואל, והנה דברי הימים יוכיח ששם דור אחר דור לבני זרובבל, והעד מלכים יראו וקמו שרים וישתחוו, ויש להשיב כאשר ישמעו שם הנביא, ואם איננו, והמשכיל יבין". אריכות בכל זה בספר דעת מקרא ישעיהו מבוא אות ו.

³²⁶ השורשים כתל, חרך, טנף, מזג. המילה "פרדס", ששאלה מפרסית. ויש אומרים אף המילה "אפריון" ששאלה לדבריהם מיוונית. ויש שדחו ראיות אלה. אריכות בכל זה בספר דעת מקרא שיר השירים מבוא אות ו.

³²⁷ יחזקאל א אֶד: "ויהי בשלושים שנה ברביעי בחמשה לחדש ואני בתוך הגולה על נהר כבר נפתחו השמים ואראה מראות אלוקים. (ב) בחמישה לחודש היא השנה החמישית לגלות המלך יויכין. היה היה דבר ה' אל יחזקאל בן בוזי הכהן בארץ כשדים על נהר כבר ותהי עליו שם יד ה'. וארא והנה רוח סערה באה מן הצפון ענן גדול ואש מתלקחת ונוגה לו סביב ומתוכה כעין החשמל מתוך האש".

³²⁸ רש"י יחזקאל א א: "ויהי בשלושים שנה – סתם הנביא דבריו ולא פירש שמו מי הוא ולא פירש למניין מה מנה, לפיכך הפסיקה רוח הקודש את דבריו בשני מקראות הסמוכין לזה, ללמד מי הוא הנביא וללמד למניין מה מנה. שנאמר בחמישה לחודש היא השנה החמישית וגו', אין אלה דברי הנביא, שהרי כבר אמר שבחמישה לחודש היה עומד, ועוד שמתחילה אמר נבואתו בלשון עצמו, 'ואני בתוך הגולה', 'ואראה מראות אלוקים', וכן בסוף 'וארא והנה רוח סערה וגו'', ואלו שני מקראות מפסיקין דבריו כאילו אחר מדבר עליו, 'היה היה דבר ה' אל יחזקאל', 'ותהי עליו שם יד ה'".

³²⁹ ספר העיקרים מאמר א פרק ג: "שראוי להאמין בכל הניסים שבאו בתורה כפשטן".

ושהניסים הם היסוד לקיום האמונה³³⁰, ומהם מי שכתבו שהאמונה בניסים מסתעפת מהאמונה בהשגחה³³¹, או אף כלולה בתוך עיקרי האמונה³³². הרמב"ן אף כתב שגם כל מה שנראה לנו ככללי הטבע, הם כולם ניסים, והם יסוד התורה כולה³³³. ובכתב החרם השלישי נגד לימוד הפילוסופיה, יצאו נגד הכחשת ניסים³³⁴. ויש שכתבו שהשכל אינו יכול להשיג את הניסים, כיוון שהם חוץ מגבולו³³⁵, אך ע"פ כח הדמיון אין הדבר נמנע באמת³³⁶. ויש

מקורות מלאים והוספות

³³⁰ ספר האמונות (לרבי שם טוב אבן שם טוב הראשון) שער ג תחילת פרק א: "לא נתקיימה התורה והאמונות בעולם כי אם מפרסום הניסים והנפלאות שאינם בכוח הטבע לעשותם בשום עניין".

³³¹ ספר העיקרים מאמר ד פרק כב ד"ה ובאור וד"ה ונמצא: "שעיקר גדול אל התורה ושורש אל האמונה שהוא מסתעף מאמונת ההשגחה הוא שהשם יתברך מכריח הטבע תחת כפות רגלי המאמינים, כמו שאמר משה רבינו אחר התפילה שסידר במזמור תפלה למשה איש האלוקים, אמר שהיושב בסתר עליון ומתלונן בצל שדי הנה הוא מבטיח אותו בעבור השם יתברך שיצילו מפח יקוש ומן הדבר ומן הפגעים הטבעיים, עד שידרוך על שחל ופתן וירמוס כפיר ותנין...".

שיראה שזה דבר מוסכם מהנביאים והמדברים ברוח הקודש כאלפז שהטבע משתנה על פי הצדיקים כפי מה שירצו".

³³² ראש אמנה (לאברבנאל) פרק טז ד"ה ועל הספק העשירי: "ועל הספק העשירי, שהוא למה לא מנה הרב עיקר שראוי להאמין בכל הניסים שבאו בתורה כפשוטן. אשיב ואומר שהנה זה נכלל בעיקר הח', שהוא תורה מן השמיים אחר שהיא בסיפורה תעיד בניסים ובנפלאות כולם שנזכרו בה, ומאחר שנאמין שכל הסיפורים אשר באו בתורה הם מפי הגבורה, מחוייב הוא שנאמין בהם כמו שנאמין במצוותיה".

ואפשר גם כן שנאמר שנכלל זה ביסוד הה', שהוא ית' ראוי לעבדו ולא לזולתו, וזה לפי שהכוונה בעיקר ההוא להאמין היותו ית' פועל בכוונה ורצון ושיש לו יכולת בלתי ב"ת. ולכן ראוי לעבדו מפאת יכולתו ומפאת פעולתו בטבעי הדברים כפי מה שירצה, וזהו ענין הניסים והנפלאות".

³³³ רמב"ן שמות יג טז: "ומן הניסים הגדולים המפורסמים אדם מודה בניסים הנסתרים, שהם יסוד התורה כולה, שאין לאדם חלק בתורת משה רבינו עד שנאמין בכל דברינו ומקרינו שכולם ניסים אין בהם טבע ומנהגו של עולם, בין ברבים בין ביחיד. אלא אם יעשה המצוות יצליחנו שכרו, ואם יעבור עליהם יכריחנו עונשו, הכל בגזרת עליון כאשר הזכרתי כבר (בראשית יז א, ולעיל ו ב)".

³³⁴ שו"ת הרשב"א חלק א סי' תיז: "ורבן של אלו כתב כי מה שאמרו מ"ם וסמ"ך שבלוחות בנס היו עומדין – אינו אפשר, שכל בעל גוף אי אפשר שיעמוד, אלא תחבולה".

³³⁵ דרשות ר"י אבן שועיב תזריע ומצורע ד"ה וכבר: "השכל יש לו גבול, ואינו יכול להשיג הדברים שהם חוץ מגבולו, והוא דברי הנבואה והדברים הבאים בנס, כי כמו שיש גבול לחוש ולהרגש, כן יש גבול לשכל".

³³⁶ עין איה (הראי"ה קוק) ברכות פרק שלישי אות לה: "והנה קבלת התפילה בפרט ושינויי הטבע בכלל, שהם כלל הניסים, לפי כח השכל לא יושג אפשרותם, ואם יושג יהיה מוגבל

מהמקובלים שהוסיפו שכל הניסים שנעשו לישראל נעשו ע"י שם מ"ב אותיות³³⁷.

לעומתם, ראשונים רבים מיעטו בהסברים ניסיים³³⁸, והסבירו שלמרות החשיבות של עצם האמונה בניסים³³⁹, רוב הניסים נעשים באופן טבעי על

מקורות מלאים והוספות

מאוד. כי השכל משיג לפעמים נמנעות חיוביות, שמסלק אותם מגדר היכולת, אמנם לפי הצורך והמדמה הכל אפשר.

והנה אף שהפילוסופים נטו לומר שיש במציאות נמנע חיובי, מ"מ אין לזה גדר מוגבל, ולפעמים יטעה השכל להרחיב גבול הנמנע במה שאינו כלל, כמש"כ הרמב"ם במו"נ (פט"ו משלישי) שכתב, ואני תמה אם זה השער פתוח ומותר לכל אדם כו'. ע"כ באמת שלימות המוסר מורה הדרך הישר למעט את גבול הנמנעות ככל האפשר.

ובאשר לפי המדמה אין הנמנעות כ"א המוכרחות בחיוב גמור ולא יתפשטו הרבה, ולשלימות התפילה ומציאות הניסים בכלל, ראוי למעט בתוכן הנמנעות, וכאשר באמת היותר מבורר הוא שאין שם נמנע כלל, וגם הדברים שנדמה נמנעים, הוא רק לפי ערכינו והשגתינו.

³³⁷ בני יששכר, מאמרי חודש כסליו טבת מאמר ד אות י: "כתבו המקובלים כל הניסים והנפלאות שנעשו לישראל הכל נעשה על ידי שם מ"ב, וזהו לעושה נפלאות גדולות לבד"ו [תהלים קלו ד] בגימטריא מ"ב, עכ"ד, ונ"ל דהנה מ'עשה ב'ראשית על ידי שם מ"ב כידוע מן ב' בראשית עד ה' של ובה"ו נרמז שם מ"ב, על כן כל התהוות הויה חדשה מן שם מ"ב, ונ"ל דלבעבור זה תקנו בהודאת חנוכה ופורים ב'ימי מ'תיהו, ב'ימי מ'רדכי, נרמז בהתחלה ראשי תיבות שם מ"ב".

³³⁸ בעניין זה הוסיף הרבי מלובביץ (אמונה ומדע עמודים 132-133): "נחוץ להדגיש כי כאשר אנו אומרים שכל התופעות המוזכרות בתורה, בהחלט אפשריות ובהחלט קרו, גם אם במבט ראשון נדמה כאילו הן נוגדות את מהלך העניינים הרגיל, הרי לא די להבין זאת במובן זה שלאור העקרונות המודרניים של ההסתברות אין מאורעות בלתי אפשריים אלא רק בעלי סבירות נמוכה או נמוכה מאוד, ולכן גם הניסים המוזכרים בתורה הן כביכול תופעות טבעיות אלא בעלות סבירות נמוכה. תפישת העולם של התורה מוציאה מכלל אפשרות כל מקריות, כי כל מאורע קורה רק בידיעת וברצון הבורא, לכן יהיה זה מאוד לא נכון לנסות להסביר את הניסים המתוארים בתורה כתופעות נדירות ביותר אך אפשריות מנקודת מבט של מהלך העניינים הטבעי. נכון הוא שמרבית התופעות בעולם קורות בהתאם עם מה שנקרא הסדר הטבעי (אשר גם הוא כמובן נקבע על ידי הבורא), באופן שההשגחה הפרטית היא נסתרת. נכון גם, מצד שני, שמנקודת מבט של המדע המודרני אי אפשר לטעון שהמאורעות המסופרים בתורה כניסים – אינם אפשריים. אך אסור בשום אופן להוריד נס לדרגת מאורע טבעי, שייחודו הוא רק בזה שהוא בעל סבירות נמוכה, כי אז לא היה מתקיים ההיבט המוסרי וההלכתי".

יש לשים לב שטענתו מבוססת על תכלית ולא על סיבה.

³³⁹ איגרת תחיית המתים (לרמב"ם): "ואמנם אשר נכחיש אותו ואנחנו מתנקים ממנו אל השם יתעלה, הוא המאמר בשלא תשוב הנפש אל הגוף לעולם ושלא יתכן היותו, שזאת ההכחשה מביאה להכחשת הנפלאות, והכחשת המופת כפירה בעיקר ויציאה מן הדת. ולזה נחשוב תחיית המתים מפינות התורה".

ידי מעט תחבולה מדרך העולם³⁴⁰, ומצינו שהיו נעזרים במעשים טבעיים שיהיו סיבה לנס³⁴¹, ולפי זה לעיתים לשון התורה אינה תיאור מדויק של המציאות אלא על פי מה שסברו הרואים³⁴², או שלשון התורה היא בדרך גוזמא הפלגה משל והשאלה³⁴³, כשם שמצינו במקומות אחרים³⁴⁴. או שרק

מקורות מלאים והוספות

³⁴⁰ רד"ק מלכים א יז כא: "כי רוב פעמים הניסים נעשים ע"י מעט תחבולה מדרך העולם".

³⁴¹ רבינו בחיי בראשית ל לח: "והנה יעקב כשראה המראה הזאת בחלום ידע שהקב"ה עושה לו נס... ואחר שראה כי מן השמים עוזרים אותו הציג המקלות ההם לשני עניינים... השני, כדי שיתקיים הנס ע"י מעשה הטבע, כמו שמצינו שאמר הקדוש ברוך הוא ליהושע במלחמת העי (יהושע ח, ב) 'שים לך אורב לעיר מאחריה', וכיוון שכל מלחמותיהם של ישראל היו ע"י נס מה להם לאורב? אבל ציווהו שיעשה דבר שיהיה סיבה לנס".

העמק דבר (הנצי"ב מוולוז'ין) בראשית ל מ: "וראוי לדעת, שאע"ג שעשה יעקב פעולה נמרצת, מ"מ בלי השגחה פרטית לא היה מקום שיוליד כל כך כפי התנאי, אלא העיקר היה השגחה בצירוף איזו פעולה, בדרך נס נסתר".

³⁴² רד"ק שמואל א כח כד: "וראינו מחלוקת בין הגאונים בדבר הזה, וכולם נשתוו כי מעשה האוב הבל ותוהו ודברי כזב והיתול. אבל יש מהם אומרים כי לא דיבר שמואל עם שאול, וחס ושלום לא עלה שמואל מקברו ולא דיבר, אבל [אלא] האישה עשתה הכל ברמאות כי מייד הכירה כי שאול הוא, אך להראות לו כי מצד החכמה הכירה ומצאה דבר זה אמרה למא רימיתני ואתה שאול".

ודרך בעלת אוב להביא בן אדם שמדבר מתוך מחבואו בלשון נמוך וכאשר בא שאול לדרוש מאייתה וראתה אותו נבהל וידעה כי למחר יהיה יוצא למלחמה וכל ישראל היו בפחד גדול וידעה מה שעשה שאול שהרג כהני ה' שמה בפי המגיד הדברים הנאמרים בפרשה ומה שאמר 'ויאמר שמואל אל שאול' על מחשבת שאול כי היה חושב כי שמואל היה המדבר אליו... זהו פירוש רב שמואל בן חפני הגאון ז"ל.

ואמר: אף על פי שמשמעות דברי החכמים ז"ל בגמרא כי אמת היה שהחיתה האישה את שמואל, לא יקובלו הדברים במקום שיש מכחישים להם מן השכל".

וכן באוצר הגאונים חגיגה חלק התשובות עמוד 2 מתוך מאמר רבנו סעדיה גאון ז"ל בעניין אשת בעלת אוב בסוף פרשת קדושים ומאמר רבנו האיי גאון ז"ל בעניין אשת בעלת אוב: "נשאל רבינו שמואל בן חפני על הסיפור מן בעלת אוב ואם החייה השם את שמואל באותו מעמד. והשיב על זה בתשובה ארוכה ואמר כי באמת לא החייה אותו, אבל בעלת האוב רימתה את שאול".

וכמותו סבר באגרת ההשתקה (לר' יוסף ב"ר יהודה אבן שמעון, תלמיד הרמב"ם) השגה ה (הובאה בספר תורת התחייה עמוד שעה): "אני לא אצא מאשר זכר אותו ר' שמואל בן חפני בזה העניין, והוא שאשת בעלת אוב לא החייתה את שמואל, כי אין לה יכולת על זה... ואמרת, זאת היא אמונתי ב'".

³⁴³ מעשה ניסים (לרבי ניסים ב"ר משה ממרסיי) פרק יד ד"ה והחלק השני: "אמנם המין השני, שיראה היותו מופת ואיננו כן, היה זה אם שנאמר על דרך גוזמא והפלגה או הוא משל או נאמר על דרך ההשאלה, או שיהיה סיפור העניין סובל שני הפכים – נוכל להבינו שהוא דרך מופת ודרך אות פלא, ונוכל לקחת אותו ולהבינו היותו מחויב ושכלי בלתי מופתי".

³⁴⁴ תמיד כט ע"א, חולין צ ע"א: "אמר רבי אמי: דיברה תורה לשון הבאי... דכתיב ערים גדולות

ראו את הניסים בכח הדמיון, ולא אירע כן במציאות³⁴⁵. ויש שהנס הוא הנהגה טבעית, אלא שהנס הוא שנודמן הדבר באותו המקום ובאותו הזמן הנצרך³⁴⁶. שניית נפשו של החכם להשוות בין התורה למושכל כאשר אפשר לעשות זאת, לעומת נטיית נפשו של ההמון הסכל שאוהב לפרש מאורעות כמופתים, וסבור שהתורה והשכל הם הפכים³⁴⁷.

בין האוחזים בדרך זו, הרמב"ם, האבן עזרא, הרד"ק, הרלב"ג, החזקוני, ר' ניסים ב"ר משה ממרשיליא, האברבנאל. בדור האחרון בלט בכך ר' גדליה נדל.

וכך פירשו פרשיות רבות, ויש להדגיש שבמקרים רבים פירושיהם הללו סותרים את דברי חז"ל³⁴⁸:

הנחש הקדמוני לא דיבר³⁴⁹.

מקורות מלאים והוספות

ובצורות בשמיים. בשמיים ס"ד? אלא – גוזמא".

³⁴⁵ מעשה ניסים (לרבי ניסים ב"ר משה ממרסיי) פרק יד ד"ה הסוג הראשון: "הסוג הראשון מהחלק הראשון, שהם הניסים והנפלאות שבין השם ית' ובין הנביא בלבד... שאלה הם בנבואה. לא חוצה לה, ר"ל חוץ לנפש ויוצאים אל המציאות, עד שיורגשו בהרגש החיצוני הרגש אמיתי, אמנם הם בהרגש הפנימי לבד. ואם יקרה [ש]יצאו בהרגש החיצוני – הוא הרגש דמיוני, לא הרגש אמיתי...".

³⁴⁶ שיעת מלאכי השרת (ר' צדוק הכהן מלובלין), הוספות, ד"ה וכמו שאמרו וד"ה וכן בסוטה: "שכח הממונה על הברד היה רוצה להוריד ברד ומבול מים לקרר וזהו הנהגה טבעית שהכל יודעים שהמים מכבין. רק שמכל מקום היה נס שיהיה מזדמן אז ירדת המים. וכדרך שאמרו כן (חולין קכ"ז א) בנחש שבא על הצב ויצא מהם ערוד דהוא נס בתוך נס לפורעניות. דהציאה עצמה גם אילו היו ראויים על פי הטבע להתעבר זה מזה קרוי נס שזדמן כן שיצא אז. וההשתנות ויצאה מסדר הטבע הנהוגה הוא קרוי נס בתוך נס. וכן בסוטה (מ"ז א) נס בתוך נס דלא הוי דובים ולא הוי יער כי כאשר הוי יער אין יציאת הדובים נס נגלה בשינוי הטבע כי דרך דובים לצאת מיער רק מכל מקום הוא נס שנודמן אז יציאת הדובים אף על פי שלא הוה כלל דובים מעיקרא (כמו בברד דלא הוי ברד מעיקרא) ונס בתוך נס הוא כאשר הוא יוצא מסדר הטבע".

³⁴⁷ איגרת תחיית המתים לרמב"ם: "שהמון אנשי התורה, הנאהב שבדברים להם והערב לסבלותם, ששימו התורה והשכל שני קצוות סותרים, ויוציאו כל דבר נבדל מופרש מן המושכל, ויאמרו שהוא מופת, ויברחו מהיות דבר על מנהג הטבע, לא במה שיוספר ממה שעבר, ולא במה שיראה מזמן העומד, ולא במה שיאמר שיארע לעתיד. ואנחנו נשתדל לקבץ בין התורה והמושכל, וננהיג הדברים על סדר טבעי אפשר בכל זה, אלא מה שהתבאר בו שהוא מופת, ולא יתכן לפרש כלל, אז נצטרך לומר שהוא מופת".

³⁴⁸ בשאלה אם ניתן לחלוק על חז"ל בעניינים שאינם הלכתיים הארכנו לעיל פרק ס.

³⁴⁹ אברבנאל בראשית ג א: "אגיד לך פה שהוא יסוד הפרשה הזאת ואמיתתה, והוא שהנחש

הדורות הקדמונים לא חיו שנים רבות יותר מאשר בתקופותינו, ומספר השנים המיוחס לכל אחד מהם מסמל את התקופה שבה השפיע על הדורות הבאים אחריו, או עד שקם אדם בדרגה כמותו³⁵⁰.

חנוך מת³⁵¹.

מקורות מלאים והוספות

לא דיבר כלל אל האשה ולא האשה אליו, כי לא איש דברים הוא". ספורנו בראשית ג א: "והנחש. הוא שטן הוא יצר הרע, רב ההיזק עם מעוט היותו נראה. כי אמנם יקרא הדבר בשם איזה דומה לו, כמו שנקרא המלך "אריה", כאומרו "עלה אריה מסבכו", ויקרא האויבים המזיקים "נחשים צפעונים", אשר אין להם לחש כאומרו "הנני משלח בכם נחשים צפעונים אשר אין להם לחש" וכו'. ועל זה הדרך קרא בזה המקום את היצר הרע המחטיא "נחש", בהיותו דומה לנחש, אשר תועלתו במציאות מועט מאוד, ונזקו רב עם מעוט היראותו".

מעשה ניסים (לרבי ניסים ב"ר משה ממרסיי) פרק יד ד"ה אמנם מה שהוא משל: "אמנם מה שהוא משל – כמו מאמר הנחש לחווה".

³⁵⁰ מעשה ניסים (לרבי ניסים ב"ר משה ממרסיי) עמודים 273–274: "ואמנם חיי הראשונים... אמנם יש מי שפירש שהכוונה בחיים ההם – קיום נימוסיו והנהגותיו הזמן הנזכר, בין בחייו בין אחר מותו. כי אלו, אפשר שהיו אנשי שם, מחקים חוקים ונימוסים ומנהגים במידותיהם, גם במאכלם ומשתיהם ובמלבושיהם, ואחר הזמן ההוא אפשר שנשתכח הכל ובחרו דרך אחרת. או תאמר, שלא קם כמותו עד זה הסך מן השנים במעלת ידיעת ההנהגה לבני דורו. ובזמן ההוא קם כמותו במעלה, נמשך לדעתו וכוונתו, ונחה רוחו עליו כאשר נחה רוח אליהו על אלישע. ואם לא ראה הראשון זה שקם אחריו ולא היה בזמנו, אפשר למד מספריו או התבונן בדבריו המקובלים. ועל זה כתוב 'ויולד' – שהוליד בדמותו במעלה, כאילו הוא הוליד האיש ההוא מאשר הוא בעל דעת ההוא שלמדוהו. ואמרו 'ויולד בנים' אחר הסך הרב מן השנים – עניינו 'וכבר הוליד'.

אמרו ז"ל בבראשית רבה (ויקרא רבה כא ט) 'בזאת יבוא אהרן אל הקודש' (ויקרא טז ג) הכתוב בישרו שהוא חי ארבע מאות ועשר שנים כמניין 'בזאת'. וכי תעלה על דעתך שאהרן חי ארבע מאות ועשר שנה? אלא במקדש ראשון, ע"י ששימשו בו באמונה, נקרא על שמו. ר"ל לפי שנמשכו אחריו לשמש באמונה והלכו בדרכיו, הוא חי וכביכול כל אותן השנים, דוגמא למה שפירשנו בחיי הראשונים".

³⁵¹ תרגום אונקלוס בראשית ה כד: "והליך חנוך בדחלתא דה' וליתוהי, ארי אמית יתיה ה'". בראשית רבה (וילנא) פרשה כה סי' א: "אפיקורסים שאלו לרבי אבהו, אמרו לו: אין אנו מוצאין מיתו לחנוך. אמר להם: למה? אמרו לו: נאמרה כאן לקיחה ונאמרה להלן (מלכים ב) כי היום ה' לוקח את אדונך מעל ראשך. אמר להם: אם ללקיחה אתם דורשים, נאמר כאן לקיחה ונאמר להלן (יחזקאל כד) הנני לוקח ממך את מחמד עיניך. א"ר תנחומא: יפה השיבן רבי אבהו. מטרונה שאלה את ר' יוסי, אמרה לו: אין אנו מוצאין מיתו בחנוך. א"ל: אלו נאמר (בראשית ה) ויתהלך חנוך את האלוקים ושתק, הייתי אומר כדברך. כשהוא אומר ואיננו כי לקח אותו אלוקים – ואיננו בעולם הזה, כי לקח אותו אלוקים". תוספות יבמות טז ע"ב סוף ד"ה פסוק: "דאגדות חולקות זו על זו, דבבראשית רבה י"א דחנוך מת, כדמתרגמי' כי לקח אותו (בראשית ה) המית יתיה, ובריש מסכת דרך ארץ משמע דנכנס לג"ע בחייו".

גם את פרשת המבול יש מי שפירש באופן טבעי. המבול אירע רק בארצות הסהר הפורה³⁵² ולא בחלקי עולם אחרים שבהם חיו אנשים שלא חטאו³⁵³, ואפשר שאף לא ידעו כלל שיש מבול³⁵⁴. גם התופעה שבזמן המבול לא היה זרע וקציר קיץ וחורף מוסברת בפשטות באופן שבזמן המבול היו השמים קודרים והיו מים רבים על הארץ³⁵⁵. אכן היו חוקרים שמצאו ראיות לשיטפון עתיק בחלק התחתון של עמק הפרת והחידקל, או לחילופין הצפת הים התיכון אל הים השחור. חשוב לציין שלרעיון שהמבול לא ירד בכל העולם, ישנם מקורות קדומים³⁵⁶.

מהפכת סדום ועמורה היתה רעידת אדמה³⁵⁷.

אשת לוט לא נהפכה למלח³⁵⁸, ופירוש הפסוק "ותבט אשתו מאחרי ותהי נציב מלח" הוא שארץ סדום ועמורה נעשתה לנציב מלח³⁵⁹. או שפירוש

מקורות מלאים והוספות

³⁵² האזור שבין בבל למצרים.

³⁵³ בתורתו של רבי גדליה נדל עמוד קטן ד"ה אמנם: "חיו עוד הרבה בני אדם בעולם שלא היו שייכים כלל לאותם מושחתים... אין סיבה לחשוב שהקב"ה העניש גם אותם. מסתבר שהמבול היה רק בארצות הסהר הפורה, ולא בחלקי עולם אחרים. 'מעל פני האדמה' או 'מתחת השמיים' יכול בהחלט להתייחס רק לסביבה גיאוגרפית מסוימת."

³⁵⁴ בתורתו של רבי גדליה נדל עמוד קכא ד"ה והמים גברו: "בשאר אזורי העולם אולי לא ידעו בכלל שיש מבול."

³⁵⁵ בתורתו של רבי גדליה נדל עמוד קכח ד"ה עוד כל ימי הארץ: "בימי המבול לא היה זרע וקציר, וגם סדרי קיץ וחורף ויום ולילה השתבשו, כי בזמן הגשמים העצומים היו השמים קודרים, והיה חושך גם ביום, וגם אחר כך במשך כשנה שלמה עוד היו מים על הארץ."

³⁵⁶ זבחים קיג ע"א: "מר סבר ירד מבול לארץ ישראל, ומר סבר לא ירד". תוס' שם סוף ד"ה לא ירד: "וקרא לא קשיא, דבמקום שירד מבול, התם קאמר שנתכסו ההרים".

בראשית רבה (וילנא) פרשה לב סימן יא: "מכל אשר בחרבה מתו, פרט לדגים, ויש אומרים: אף הן היו בכלל מאוספין, אלא שברחו לים הגדול לאוקיינוס". רמב"ן בראשית ז כג: "מרבית הדגה באוקיינוס היא, ושם לא ירד מבול".

³⁵⁷ מעשה ניסים (לרבי ניסים ב"ר משה ממרסיי) פרשת וירא ד"ה ואמנם הפיכת הערים: "וזה יקרה לעיתים בחידוש רעש ורעידת אדמה, תיבקע הארץ לקולו. ואפשר שתצא אש וגופרית ומלח ממחצב גופרית, ויצאיהו הרוח והרעש... וכן קרה בזמננו זה בי אישקלה ואיסקיה, אי געשי בדרום איטליה... ונהרסה ונבקעה ונשרפה כל הארץ בגופרית ומלח ואש מתלקחת ועשן גדול יוצא משם עד היום".

³⁵⁸ ברכות נד ע"ב: "על לוט ועל אשתו (הרואה את מקומם) מברכים שתיים, על אשתו אומר: ברוך דיין האמת, ועל לוט אומר: ברוך זוכר את הצדיקים".

³⁵⁹ חזקוני בראשית יט כו: "ותהי נציב מלח במלח חטאה כמו שפרש"י לפיכך כשעברה צווי המלאכים לקתה בליקוי סדום. דבר אחר ותבט אשתו מאחרי ותהי כל הארץ נציב מלח, שכן

הפסוק שהיא חזרה לסדום, ולכן מתה עם כל העיר³⁶⁰.

באר המים שהגר מצאה במדבר לא נבראה בדרך נס, שהרבה פעמים מוצאים באר במדבר. הנס היה שהבאר נזדמנה לה והיא הבחינה בה בדיוק בזמן שהיתה צריכה לה³⁶¹.

יוכבד לא היתה בת מאה ושלושים כאשר ילדה את משה³⁶², ולא היה בזה מופת³⁶³.

החרטומים לא הפכו את מטיהם לתנינים, אלא רק רצו לעשות כן³⁶⁴, או שעשו מעשה שיראו כעין תנינים³⁶⁵.

מקורות מלאים והוספות

גפרית ומלח שרפה כל ארצה".

רלב"ג פרשת וירא יט כו: "ותהי נציב מלח. רוצה לומר שארץ סדום ועמורה היתה כמו נציב גדול ממלח כי לחזק השריפה נתחדש שם מלח כאומרו גופרית ומלח שריפה כל ארצה".

³⁶⁰ מעשה ניסים (לרבי ניסים ב"ר משה ממרסיי) פרשת וירא ד"ה ואמנם ותבט אשתו: "ופירוש 'ותבט אשתו מאחרי' כמו 'ויפן ויצא מעם פרעה', שלא האמינה בדברים, רק רצתה לעכב לוט, ותשוב העירה בעבור בנותיה הנשואות שם לשבת עמדם, 'ותהי נציב מלח'".

³⁶¹ בתורתו של רבי גדליה נדל עמוד קעה ד"ה ויפקח אלוקים את עיניה: "אין צריך לומר שנבראה לה באר ניסית. הרבה פעמים מוצאים באר במדבר. הנס היה שהבאר הזדמנה לה, והיא הבחינה בה בדיוק בזמן שהוא כשהיתה צריכה לה".

³⁶² בבא בתרא קיט ע"ב קב ע"א, סוטה יב ע"א: "וילך איש מבית לוי ויקח את בת לוי, אפשר בת מאה ושלושים שנה וקרא לה בת? דאמר ר' חמא בר חנינא: זו יוכבד שהורתה בדרך ונולדה בין החומות, דכתיב: אשר ילדה אותה ללוי במצרים, לידתה במצרים והורתה שלא במצרים".

³⁶³ רלב"ג פרשת ויגש, סוף ביאור המילות: "והנה מה שאמרו חז"ל זו יוכבד שנולדה בין החומות בוא על דרך דרש, וזה שאם היה זה כן היה ראוי שתתפרסם בתורה זה המופת שהיה בלידתה משה ואהרן, כמו שפירסמה זה בלדת שרה יצחק, שהיה זה יותר נפלא מאוד כי היא היתה בת מאה ושלושים שנה כשילדה משה...".

³⁶⁴ פירוש רבי אברהם בן הרמב"ם שמות ז יא ד"ה ויעשו: "ויעשו גם – ביאר רבי סעדיה ז"ל שטעמו 'רצו לעשות' ולא שעשו כן בפועל, והביא עדות (על זה) ממאמר 'ויעשו כן החרטומים בלטיהם להוציא את הכינים ולא יכולו'".

³⁶⁵ כך משמע מהרס"ג שמות ז יב: "לתנינים – כתנינים".

מכת דם לא היתה רק למצרים³⁶⁶, אלא גם לבני ישראל³⁶⁷.

לאחר מכת דם, כל שאר המכות הופיעו כהשתלשלות, שכל אחת מהן גרמה באופן טבעי לחברתה³⁶⁸. בימינו ישנם חוקרים שהעלו הסברים טבעיים

מקורות מלאים והוספות

³⁶⁶ תנחומא שמות ז טז (סימן יג): "א"ר אבין הלוי ברבי: ממכת הדם העשירו ישראל, כיצד? המצרי וישראל בבית אחד, והגיגית מלאה מים, והמצרי הולך למלאות את הקיתון מתוכה מוציאה מלאה דם, וישראל שותה מים ומצרי דם מתוך הגיגית. והמצרי אומר לו: תן לי בידך מעט מים! ונותן לו, ונעשים דם. אמר ליה: נשתה בתוך הקערה אני ואתה בידך! ישראל שותה מים והמצרי שותה דם. וכשהיה לוקח מישראל בדמים יקרים היה שותה מים. מכאן העשירו ישראל".

³⁶⁷ אבן עזרא הפירוש הארוך שמות ז כד: "ויחפרו כל מצרים סביבת היאור מים לשותות, כי לא יכלו לשותות ממימי היאור. רבים אומרים, כי המים היו ביד המצרי אדומים כדם, ונתלבנו ביד הישראלי. א"כ למה לא נכתב אות זה בתורה. ולפי דעת, כי מכת הדם והצפרדעים והכנים היתה כוללת המצרים והעברים, כי אחר הכתוב נדוּף... וכאשר חפרו המצרים כן חפרו העברים".

רלב"ג שמות ח יח: "והפליתי ביום ההוא את ארץ גושן – יתכן ששאר המכות היו כוללים לישראל ולמצרים, כמו שכתב האבן עזרא".

אכן שו"ת רדב"ז ח"ב סוף סימן תתיג יצא נגד דבריהם בחריפות: "ומה שכתב הראב"ע כי מכת הדם והצפרדעים והכנים היה למצרים ולישראל – אסור להאמין דבר זה... ולא היה ראוי להטריח הקולמוס בכיוצא בזה, אלא שלא ליתן פתחון פה לדוברים עתק על דרז"ל".

³⁶⁸ אברבנאל שמות ז יד: "והאופן השני מהסדר הטבעי שבא בהן, הוא, שהנה קדמה מכת הדם והיתה ראשונה לכל המכות לפי שהיא סבבה מכת הצפרדעים, כי מעיפוש מי היאור מנבלות הדגה ובאשתם שרץ היאור צפרדעים לרוב, והם לברוח משם יצאו אל היבשה ונכנסו בבתים במצרים.

ובסיבת עיפוש הדם ועיפוש הצפרדעים שמתו בארץ ויצברו אותם חמרים חמרים נתעפש העפר והיה לכינים.

ובהיות העיפוש כללי בכל עפר הארץ, נתעפשה הארץ עצמה והוציאה מיני שקצים ורמשים ותולעים וחיות רעות הנקראים ערוב.

ובסיבת כל העיפושים ההמה נפסד עשב השדה וצמח האדמה ונתחדש הדָבָר במקנה בבקר ובצאן ובסוסים ובגמלים, כי נבלות הבעלי חיים הבלתי מדברים צפרדעים וכינים וגם הערוב שבלי ספק בני אדם המיתו הרבה מהם, היו מסבבים הדבר, בייחוד בבעלי חיים הבייתיים הסמוכים למקומות העיפוש, כמו שנבלות האדם מסבבות הדבר בבני אדם.

אבל גם באותו העיפוש חלו האנשים משחין פורח אבעבועות, כי אם היות שעיפוש נבלות הבעלי חיים הבלתי מדברים לא הספיק להביא דבר ומגפה באדם, הנה סבבו השחין הרע שהוא חוזר ופורח אחרי שיבאש, והוא כמו השחין הכולל שהתחיל בזמנו קוראים אותו חולי אבעבועות אשר הוא הפסד כללי בליחות מבלי הפסד הרוחות, ולכן סבב השחין ולא הדבר... והנה בסיבת האידים והעשנים העולים מעיפוש הארץ לעליוני האוויר, נתהוו הברד, ולזה היה בו מטר מפני האידים המעופשים ואש מתלקחת מפני עשנים הנבאשים. והקולות היו מפני הסתבכות העשנים היבשים בתוך האידים הלחים והתנועעם לצאת מהם ולעלות בקלותם למעלה בטבעם, שזה הוא סיבת הרעמים והלפידים בתוך המטר והברד כפי מה שהתבאר בחכמה הטבעית, וגם בסיבת רדת הברד והאבנים עושים הברקים המלהיבים.

אחרים שגרמו למכות מצרים³⁶⁹.

עמוד הענן הוא רוח שהיתה מיישרת את ההרים והבקעות³⁷⁰.

בקריעת ים סוף המים נערמו ע"י רוח שנשבה כל הלילה³⁷¹.

הוצאת המים מהסלע היתה בדרך טבעית, כיוון שהמעיינות נובעים מההרים והסלעים³⁷².

מקורות מלאים והוספות

ואחרי המטר והברד הרב נושבות הרוחות הזכות אשר בהם ישבו המים ויזדכך האוויר בזכיכותו, וכן היה במבול, כמו שכתוב ויעבר אלוקים רוח על הארץ וישבו המים. והרוחות האלה השוות והזכות באות ממזרח, ולזה בא אחרי הברד מכת הארבה בכח הרוח ההוא... ומפני שרוח ים הוא לח מאוד ללחות מקורו גם למערביותו כי הרוח המערבי לח במצרים מכל הרוחות, לכן בהיות חזק מאוד העלה אידים עבים על כל גבול מצרים ולא נהפכו למטר כי טבע מחוז מצרים וחומו מונע העננים מהמטיר ונשארו עליו בעובי גדול ומכופל והיה חושך במצרים שלושה ימים רצופים ולא עברו משם להלאה לפי שאותו רוח ים החזק לא עבר מים סוף לסיבות שאמרנו, הרי לך גם כן איך נתחדש החושך במצרים שלושה ימים עם אפלה עבה שנעשה בסבת ריבוי העננים הימיים המחשיכים את האויר שהביא רוח הים שנשא את הארבה.

ואמנם מכת בכורות הגה היה המכין אליה החושך, כי האוויר העכור העב הוא הסיבה היותר חזקה בדבר, כמו שכתבו הרופאים. הגה התבאר גם בזה האופן הב' שבאו המכות בסדר טבעי כפי הסיבות והמסובבים האלה.

³⁶⁹ למשל, שמכת דם היא תוצאה של ריבוי אצות מיקרוסקופיות אדומות, תופעה מוכרת במקומות מסוימים. מכת חושך היא תוצאה של "ההתפרצות המינואית", התפרצות של הר הגעש סנטורניי שמתוארכת למאות ה-16 או ה-17 לפנה"ס.

³⁷⁰ מעשה ניסים (לרבי ניסים ב"ר משה ממרסיי) פרשת בשלח ד"ה מכילתא וד' הולך לפניו: "הרים אלו הם הרי חול, והם נמצאים ברוב בכל מדבר... והעבור שארץ המדבר ככה, בעת נשיבת הרוח יעלה שם אבק. ואפשר שבקצת מדברות לרוח גדול וחזק יעלו הרים ירדו בקעות. ופעם אחרת הרוח יפזר ההרים וכל גיא ינשא וכל הר וגבעה ישפלו, וישבו הכל כארץ מישור ועמק שווה".

³⁷¹ רלב"ג שמות טו ח ד"ה נערמו מים: "נערמו מים – עמדו כמו ערימה גבוהה, כי הרוח היה דוחה אותם תמיד כל הלילה, ולא היה כוח למים שיהיו ניגרים, אבל היו עומדים כמו נד". מעשה ניסים (לרבי ניסים ב"ר משה ממרסיי) פרשת בשלח ד"ה אמרו ויולך: "יש מי שאומר שהרוח החזקה חילק הים לשניים... וישראל עברו בו עד שהיו המים לימינם ולשמאלם... ומרוב סערת הים ברוח, נצבו המים כמו נד לימינם ולשמאלם, כמנהג גלי הים בעת נשיבת הרוחות".

³⁷² מעשה ניסים (לרבי ניסים ב"ר משה ממרסיי) פרשת בשלח ד"ה והצור: "והנה ההרים והסלעים מקום משמר המימות הנובעים, כי במחילות ההרים שם יתכנסו מימי המטר ושם יהיו נשמרים על רצפת אבני ההרים, כי אין שם עפר ינגבום... והודיע השם יתברך למשה הסלע שיש בו מים, והמקום מהסלע שמשם יצאו במעט פועל".

הברית התיכון שחיבר את קרשי המשכן, לא עבר בתוך שלושת כותלי המשכן בדרך נס, אלא לכל כותל וכותל היה בריח נפרד³⁷³.

האותיות שבלוחות לא היו מפולשות מצד לצד, אלא היו כתובים משני עבריהם פנים ואחור³⁷⁴.

עוביים של הלוחות לא היה שלושה טפחים³⁷⁵, וממילא לא שקלו משקל ארבעים סאה³⁷⁶, אלא היו דקות מאוד³⁷⁷.

הצרעת היא מחלה טבעית שמדבקת, והעדר התנועה שבהסגר מועיל לרפאותה³⁷⁸.

מקורות מלאים והוספות

³⁷³ בכור שור (מבעלי התוספות, מכונה גם "ר"י מאורליינ"ש", מגדולי תלמידיו של רבינו תם) שמות כו כח: "והברית [התיכון] בתוך הקרשים – אמרו רבותינו [שבת צח ע"ב] על ידי נס. ולפי הפשט בכל כותל וכותל היה אחת".

³⁷⁴ אבן עזרא הפירוש הקצר שמות לב טו: "ויש מהקדמונים שאמר כי בנס היו עומדים המ"ם והסמ"ך בלוחות [גמרא שבת קד ע"א]. ואין זאת דרך סברה. ולפי דעתי שאין צורך לנס, כי אבני הלוחות אינם כאבני המילואים, רק הם עבים, כי הכתוב אמר כי הם כתובים משני עבריהם. ולא מעבר אחד, ולא יתכן דבר אחד, בעבור שהיו האותיות נראות בעבר האחר הפוכות".

רלב"ג שמות לב טו: "אמרו ז"ל [גמרא שבת קד ע"א] שהכתיבה היתה חקוקה באופן שהיה החקק עובר אל העבר השני, ולזה אמרו מ"ם וסמ"ך שבלוחות בנס היו עומדים. וזה דרך דרשא. ולפי הפשט יראה שהיה הכתב בהם משני עבריהם פנים ואחור, ולא שיעבור הכתב שבצד האחד אל העבר השני, כי לא ידבק גדר הכתיבה במה שיעבור ממנו אל העבר השני, כי כבר תהיינה בו האותיות הפוכות, וזה מבואר בנפשו".

³⁷⁵ בבא בתרא יד ע"א: "והלוחות, אורכן שישה ורוחבן שישה ועוביין שלושה".

³⁷⁶ מדרש תנחומא (ורשא) שמות לג א (כי תשא) סימן כו: "בשעה שנתן לו הקדוש ברוך הוא את הלוחות היו סובלין את עצמן, כיון שירד וקרב אל המחנה וראה את העגל פרח אות הכתב מעליהם ונמצאו כבדים על ידי של משה, מיד ויחר אף משה וישלך מידו, בא וראה כמה גדול כוחו של משה, א"ר יהודה הלוחות משקל ארבעים סאה היו ושל סמפרינין היו והיו נתונים על ידי כדבר קל".

מדרש הגדול דברים מכתב יד (מתוך ירחון "הסגולה" של הרב חסידה) דברים י א (פרשת עקב): "אמר רבי יהודה בן אימרא: הלוחות היו משקל ארבעים סאה, והיו כולם מסנפירון, והיאך היה משה יכול לקבלן, אלא מעשה ניסים נעשה, שהיה בהן הכתב, והיה משה כאילו סובל, והכתב הוא סובל. כיון שחטאו ישראל פרח הכתב וכבדו עלי ידו של משה והשליכן ונשברו".

³⁷⁷ אברבנאל שמות לב טו: "ולמדנו מזה שהיו הלוחות דקות מאוד, וכן יראה מעניינם, שמייד שישליכם מידי לארץ נשברו. ואילו היו עבות לא היו נשברות לשעתם".

³⁷⁸ רלב"ג ויקרא יג ה: והנה טעם היות זה ההסגר שבעת ימים מבואר ממה שזכרנו. ואחשוב שהטעם בזה ההסגר, הטעם בעינו, אשר בשילוחו מחוץ למחנה ישראל כדי שלא ישא ויתן

לגבי השקאת סוטה, יש מהראשונים שכתב בשם חז"ל שלא היתה ולא נבראה.³⁷⁹ אמנם לא מצאנו כן בחז"ל לפנינו.

האתון לא דיברה בפועל אל בלעם³⁸⁰, אלא דבר זה נראה לו במראה הנבואה³⁸¹.

"שמלתך לא בלתה מעליך וגו' זה ארבעים שנה", כוונתו שסיפק ה' צורכם במדבר, שעד שלא בלו שמלותיהם החליפון בחדשות³⁸².

ערשו של עוג מלך הבשן אינה מיטתו, אלא מבצר מוקף חומה חזקה כברזל, שגובהה תשע אמות ורוחבה ארבע³⁸³.

מקורות מלאים והוספות

עם בני אדם ויתעפשו מזה החולי. וכאילו זה הדבר ממוצע בין הטהרה והטומאה, כי לא יצא מן העיר ולא ישא ויתן עם בני אדם.

והנה ההסגר באדם תועלת שני, והוא, כי מפני העדר התנועה יתקבץ החום היסודי ויתחזק, ויתכן לו שיגבר על החום הנוכרי שהוא סיבת הנגע ויוציאהו לחיצוני הגוף ויטיבהו. וכאשר נתחזק החולי עם ההסגר, אז יורה על ריבוי זה העיפוש בגוף, ולזה יורה על הצרעת.

³⁷⁹ ספר ציוני (לר' מנחם ציוני, מתקופת הראשונים), פרשת נשא, הג"ה, ד"ה מי סוטה: "שאמרו רז"ל סוטה לא היתה ולא נברא, ר"ל במעשה מפורסם".

³⁸⁰ אבות פ"ה מ"ו: "עשרה דברים נבראו בערב שבת בין השמשות, ואלו הן: פי הארץ ופי הבאר ופי האתון...".

³⁸¹ מורה נבוכים ח"ב פרק מב: "כבר ביארנו שכל מקום שנזכר ראיית מלאך או דיבורו, שאין זה אלא במראה הנבואה או בחלום. בין שפורש הדבר, ובין שלא פורש, כמו שקדם. דע זה והבינהו מאוד מאוד... וכך פרשת בלעם כולה בדרך ודברי האתון כל זה במראה הנבואה, כיון שנתבאר בסוף דיבר מלאך ה' אליו".

אבן עזרא במדבר כב כח בסופו: "והישר, כי האתון דיברה. ואם תבין סוד מלאכי אברהם, גם יעקב, אז תבין האמת". מגילת סתרים (לרבינו שמואל מוטוט, מתקופת הראשונים, מראשוני מפרשי האבן עזרא) על כך: "טעמו, שהכל היה במראה הנבואה" [אמנם מה שכתב האבן עזרא בתחילת דבריו שם, "ויאמר הגאון, כי לא דיברה האתון... אין כוונתו שלא היה דיבור כלל, אלא שמלאך דיבר בשבילה, וכפי שביאר את דבריו בפירושו בראשית ג א "ויאמר רב סעדיה גאון... כי הנחש גם האתון לא דיברו, רק מלאך דיבר בשבילם".

³⁸² מעשה ניסים (לרבי ניסים ב"ר משה ממרסיי) פרק יד ד"ה אמנם מה שהוא: "ארבעים שנה שמלתך לא בלתה מעליך ורגלך לא בצקה, שיש אומרים דרך פלא היה, ויש אומרים שרצה הכתוב בזה שסיפק השם צורכם במדבר, ועד לא בלו שמלותם החליפו בחדשים ולא חסרו דבר".

³⁸³ חזקוני דברים ג יא: "הנה ערשו ערש ברזל – לשון כרך ומגדל ומבצר כמו בפאת מטה ובדמשק ערש. ובל' תלמוד מערבא לה בכל מחוזה ערסייתא, כלומר מבצר מוקף חומה חזקה כברזל.

תשע אמות אורכה – גובהה של חומה סביב המבצר, וארבע אמות רוחבה של חומה".

גם נפילת חומת יריחו אמנם נעשתה ע"י מופת, אך יש לתרועה הגדולה גם רושם מעט בעניין זה, כי הקול החזק יניע האוויר תנועה חזקה³⁸⁴.

בעצירת השמש ליהושע, השמש עצמה לא שינתה מתנועתה, אלא שהספיקו להינקם מהאמורי במשך הזמן המועט שהשמש היתה כנגד גבעון³⁸⁵.

גם בהשבת הצל לחזקיהו עשר מעלות, השמש עצמה לא שינתה מתנועתה, אלא רק נראה היה כן על ידי העננים³⁸⁶.

לגבי שאלות באורים ותומים, אותיות התשובה לא היו בולטות במציאות, אלא שכך היה נדמה לו במראה הנבואה³⁸⁷.

מקורות מלאים והוספות

³⁸⁴ רלב"ג יהושע ו ג: "עם שיש לתרועה הגדולה רושם מעט בעניין זה המופת, כי הקול החזק יניע האוויר תנועה חזקה, אלא שלא יתכן שיגיע מזאת התנועה כמו זה הפועל הנפלא שתיפול החומה החזקה תחתיה אם לא יחובר לזה המופת".

³⁸⁵ מלחמות השם (לרלב"ג) מאמר ו ח"ב יב ד"ה ונאמר: "שאי אפשר שיתחדש מופת בגרמים השמימיים... ולא יספק אדם עלינו מעמידת השמש ליהושע, כי אין הכוונה בו שתתבטל תנועת השמש... אבל הכוונה בזה שלא יסור השמש משיהיה אצלם כנגד גבעון, ולא יסור הירח משיהיה אצלם כנגד עמק איילון, עד שתשלם נקמת גוי אויביו בזה השיעור המעטי אשר יראו בו השמש כנגד גבעון והירח כנגד עמק איילון".

מעשה ניסים (לרבי ניסים ב"ר משה ממרסיי) פרק יד ד"ה ויש מי שאמר: "אפשר להבינו אם דרך מופת... ויש להבינו שאינו מופת, רק הצלחת הישועה ליהושע, לא שגלגל יומי עמד מתנועתו, ולא גלגל השמש נשתנה כלל בתנועתו. רק העניין, שהתפלל שיגיע לגבעון עם דמדומי חמה ויגיע לעמק איילון עד שתשקע הלבנה, כי בלילה היכה יהושע בהם לאור הלבנה".

³⁸⁶ רלב"ג יהושע י יב: "ולזה הוא מבואר שזה המופת היה בזולת שינוי סדר תנועת השמש, וזה יהיה לפי מה שאומר, והוא שכבר יתבאר בחוש שכאשר יהיו עננים תחת השמש באופן שירשם בהם ניצוצות וירוצו הנה הם יראו שיהיה השמש בזולת מקום שהוא, עם שכבר יראה אז נטיית צל השמש שיעור רב במעט זמן למזרח או למערב לצפון או לדרום, לפי מצב העננים ההם וצד תנועתם, וזה ממה שאין בו ספק כי תמיד יראה זה מן החוש בזה האופן".

רלב"ג מלכים ב כ י: "והנראה בעיני מפני כל זה שזה המופת היה בצל, לא בשמש בעצמו. וכבר ידעת כי העננים המתנועעים תחת השמש יביאו לפעמים ניצוץ השמש בזולת מקומו הראוי לו, וזה כבר נמצא בחוש הרבה".

³⁸⁷ מאירי יומא עא ע"ב: "והאותיות הצריכות לתשובה נדמה לו במראה הנבואה כבולטות כנגד פניו והוא מצרפן ומשיב 'רדוף כי השג תשיג והצל תציל' או 'עלה כי מחר אתנהו בידך' או כל שנראה לו בצירוף האותיות הנראות לו כבולטות. ויש שחלק בגמרא לומר שמצטרפות היו מאלהן ולא היה הכהן צריך לטרוח בצירופן".

צפנת פענח (רבי יוסף ראזין מרוגאצ'וב) תנינא על הרמב"ם הל' יסודי התורה פ"ו ה"ב: "וכן גבי אורים ותומים, עי' יומא דף עג בהך מחלוקת אם בולטות או מצטרפות, אף דזה הוה הכל במראה הנבואה, כמו שכתב רבינו [הרמב"ם] בסוף הל' כלי המקדש [ויעתק לקמן בסמוך]".

אליהו שהחיה את בן האלמנה הוא כעין הנשמה מפה לפה של ימינו³⁸⁸.

לגב עליית אליהו בסערה השמימה, אין הכוונה שגופו עלה לשמיים או לגן עדן, אלא שרוחו שבה אל האלוקים אשר נתנה, ורכב האש וסוסי האש רק נראו לעיני אלישע³⁸⁹. או שנשאתו רוח ה' למקום שלא נודע עדיין והוא חי שם³⁹⁰. או שכל זה רק נראה לאלישע במראה הנבואה, דהיינו בכח הדמיון, ולא אירע כן במציאות³⁹¹.

המחלוקת בעניין ניסים בולטת בעניין מלחמות ישראל שבמקרא, וביניהן מלחמת אברהם אבינו וארבעת המלכים³⁹², שנחלקו האם מלחמות אלו אינן כשאר מלחמות שבעולם שנעשות בכלי זין, אלא בכוחות על-טבעיים,

מקורות מלאים והוספות

ליקוטי שיחות (הרבי מלובביץ') חלק לא עמוד 159: "אמנם הרמב"ם כתב 'רוח הקודש לובש את הכהן ומביט בחושן ורואה בו במראה הנבואה עלה או לא תעלה באותיות שכולטות מן החושן כנגד פניו', והיינו דסבירא ליה שהאותיות לא היו בולטות כפשוטן אלא במראה הנבואה".

³⁸⁸ רד"ק מלכים"א יז כא: "אפשר ג"כ כי עשה כן להנשים עליו ולחממו בחום הטבעי היוצא מפניו ומבשרו כי רוב פעמים הניסים נעשים ע"י מעט תחבולה מדרך העולם".

³⁸⁹ רד"ק מלכים"ב ב א: "אמר בסערה, ולא אמר כן למטה. אלא רכב אש וסוסי אש רוח סערה היה עמהם, כמו שאמר ויעל אליהו בסערה, אלא הנראה לאלישע אמר רכב אש וסוסי אש, אבל הרוח אינה נראית. ורוח הסערה העלתה אותו מן הארץ אל האוויר, כמו שמעלה הדברים הקלים כן העלתה אותו ברצון הא-ל על גלגל האש, ושם נשרפו בגדיו זולתי האדרת, וכלה בשרו ועצמו, והרוח שבה אל האלוקים אשר נתנה. ומה שנראה רכב אש וסוסי אש לאלישע – להודיע בו כי בהעלותו עלה מישראל רכבו ופרשיו, כמו שאמר אלישע אבי אבי רכב ישראל ופרשיו. ודעת המונינו גם חכמינו כי הכניסו הא-ל בגן עדן עם גופו, כמו שהיה אדם הראשון קודם שחטא, וכן הכניס חנוך שם, ובדרש כי עשרה הם שנכנסו חיים לגן עדן".

³⁹⁰ רלב"ג מלכים"ב ב א: "אי אפשר שיוכן שהעלתו השמים, כי לא יעלו שם אלו הגופות. אבל הכוונה בו בגובה האוויר, כאומרו 'ערים גדולות ובצורות בשמים', ו'מגדל וראשו בשמים'. והנה נשאהו רוח ה' במלאכות ה' אל מקום לא נודע עדיין, והוא חי שם כמו שביארנו".

³⁹¹ מעשה ניסים (לרבי ניסים ב"ר משה ממרסיי) פרק יד ד"ה הסוג הראשון וד"ה ויש: "הסוג הראשון מהחלק הראשון, שהם הניסים והנפלאות שבין השם ית' ובין הנביא בלבד... שאלה הם בנבואה. לא חוצה לה, ר"ל חוץ לנפש ויוצאים אל המציאות, עד שיורגשו בהרגש החיצוני הרגש אמיתי, אמנם הם בהרגש הפנימי לבד. ואם יקרה ו[ש]יצאו בהרגש החיצוני – הוא הרגש דמיוני, לא הרגש אמיתי...".

יש מי שפירש שמזה המין עניין אליהו בסערה. כי כל זה נראה לאלישע במראה הנבואה, וזכרו זה במאמר פשוט ובלשון פסוקי הנביא כאילו היה בהקין".

³⁹² וכן מלחמות יעקב, הכניסה לארץ, דוד המלך ואף מלחמתו של מלך המשיח לעתיד לבוא. כדלקמן.

באמירת ויהי נועם ובשם ה' וכיוצא בזה, באופן שדי בלוחם אחד להניס את כל האויבים³⁹³. או שניצחונו של אברהם אבינו היה על ידי תכסיסי מלחמה ומסירות נפש, ולא בדרך נס³⁹⁴.

באופנים דומים יש לפרש גם ניסים נוספים³⁹⁵, תן לחכם ויחכם עוד, ובוודאי שאין להזניח ניסיונות להסברים מדעיים של תופעות ניסיות אחרות.

יש להעיר שכבר חישבו ומצאו שפרייתם של עם ישראל משבעים נפש לשישים ריבוא תוך מאתיים ועשר שנה, תיתכן באופן טבעי אם יולדים בגיל צעיר³⁹⁶.

אם כן אפוא גם לגבי נס חנוכה של רבים ביד מעטים, אין קושי בכך שיש לו גם הסברים טבעיים: המורדים שלטו על מעברי ההרים שבין ירושלים לשפלה. היוונים היו טרודים גם במרידות נוספות וגם בסכסוכים פנימיים

מקורות מלאים והוספות

³⁹³ שפע חיים (הרב יקותיאל יהודה הלברשטאם, האדמו"ר מצאנז) שיעור חומש ורש"י פרשת פנחס תשכ"ו ד"ה הגם, ד"ה כן, ד"ה גם, ד"ה שמעתי: "אולם דעת לנבון (ניקל) [נקל], כי לא הרי מלחמת מצווה הזאת (של הכניסה לארץ) כשאר מלחמות שבעולם, שהרי כל עיקרם לא כבשו את הארץ אלא בכוחות על טבעיים, באמירת ויהי נועם וכיוצא בזה, וכמבואר בכתובים אופן כיבוש העיר יריחו על ידי שבע הקפות ותקיעות השופר... ואם לא בכלי זין יצא [אברהם] נגדם [נגד ארבעת המלכים] למלחמה אלא בשם ה' אזי הלא די גם בשניים או באחד... ומה שלקח אברהם את אליעזר עימו היה רק משום הא דתלמיד חכם אל יצא יחידי בלילה (חולין צא ע"א).

כן גם במלחמת בני יעקב עם האומות לא ניצחו בטבעיות... גם אצל דוד מלך ישראל מצינו שהיה זורק חץ ומפיל שמונה מאות חלל בפעם אחת... שמעתי מכ"ק אאמו"ר זי"ע מה ששמע מפה קדוש זקה"ק מצאנז בעל דברי חיים זי"ע, שהרב הזקן (כך היה רגיל לכנות את רבו הקדוש מראפשיץ זי"ע) אמר לו: בביאת המשיח אני אהיה גענעראל (שר צבא) ואתה תהיה 'זעלנער' (חייל) מאנשי הצבא שלי. עכל"ק. אף שכידוע היה זקה"ק חגיר ברגלו, אבל בצבא המלחמה של מלך המשיח לא יהא בכך שום חיסרון, כי אין שם טבעיות כלל ועיקר".

³⁹⁴ בתורתו של רבי גדליה נדל עמוד קמה ד"ה וישמע אברהם: "אם שואלים כיצד יכולים כמה מאות אנשים לנצח ארבעה מלכים, התשובה היא שכאשר עושים מלחמה כמו שצריך, ובמסירות נפש, יכולים מעטים לנצח רבים. אברהם אבינו היה גם גנרל טוב. הוא השתמש בתכסיסי מלחמה, נלחם בלילה, חילק את כוחותיו וכו' אך העיקר – הוא נלחם במסירות... אין צורך לומר שהיה זה נס. לא צריך לחפש ניסים בכל דבר. לקב"ה יש מספיק מה לעשות...".

³⁹⁵ מעשה ניסים (לרבי ניסים ב"ר משה ממרסיי) סוף פרק יד ד"ה ויש: "ויש לך להבין בכל אלו [הניסים] שזכרתי, ובכל הדומים להם, אי זה דרך שתבחר".

³⁹⁶ למשל, די בכך שכל אישה יולדת שני זכרים (שיחיו ויולידו בהמשך): כאשר היא בת 13 ו-17, או כאשר היא בת 14 ו-16. או שהיא יולדת שלושה זכרים: כאשר היא בת 19, 23 ו-26.

שלהם. שיטת הלוחמה היוונית³⁹⁷ התאימה בעיקר ללחימה בשטח פתוח, ולא למעברים צרים בגאיות. וכבר היה לעולמים בדברי ימי המלחמות, שנמסרו רבים ביד מעטים, מטעמים שונים.

כפי שאין קושי להבין שהניצחונות במלחמת העצמאות ובמלחמת ששת הימים אף הם בגדר ניסים של רבים ביד מעטים, אף על פי שיש להם גם הסברים טבעיים³⁹⁸.

גם לגבי תחיית המתים לעתיד לבוא, יש שקירבו זאת אל הסברים טבעיים³⁹⁹.

שינויים במהלך הדורות

יש שעל פי ידיעותינו היום, מתברר שישנו הסבר טבעי פשוט למעשה שנחשב בעבר לנס. כך המעשים על צדיקים, כגון רבי יהושע בן לוי⁴⁰⁰ ורבי אריה לוי⁴⁰¹, שבמסירות נפש התקרבו לחולי "צרעת"⁴⁰², למרות החשש העצום להידבק במחלה נוראה זו – בעבר הדבר היה נראה כנס, וע"פ הידוע לנו היום, באופן טבעי רק מיעוטא דמיעוטא⁴⁰³ מבני האדם עלולים להידבק במחלה זו. להבדיל אלפי הבדלות, הדבר נכון גם לגבי "מופתים" של אומות העולם⁴⁰⁴.

יש שהעירו שעל פי מדעי איסוף הנתונים וחישוב ההסתברויות, באופן טבעי,

מקורות מלאים והוספות

³⁹⁷ שהיתה מבוססת בעיקרה על פֶּלֶגֶס, דהיינו מבנה של עשרות לוחמים רגלים המסודרים בשורות רבות, שהנשק העיקרי שלהם הוא חנית ארוכה.

³⁹⁸ כדלקמן בכותרת "עיון בהגדרת נס".

³⁹⁹ כדלקמן פרק קמג בכותרת "תחיית המתים באופן טבעי".

⁴⁰⁰ ככל הנראה זו כוונת הגמרא כתובות עז ע"ב: "עשרים וארבעה מוכי שחין הן, וכולן אמרו חכמים תשמיש קשה להן, ובעלי ראתן קשה מכולן... ריב"ל מיכרך בהו ועסיק בתורה, אמר: אילת אהבים ויעלת חן – אם חן מעלה על לומדיה, אגוני לא מגנא?".

⁴⁰¹ ספר "צדיק יסוד עולם" (שמחה רז) עמוד 144.

⁴⁰² הכוונה למחלת הנֶסֶן, הקרויה גם לִפְרָה. בחז"ל כונתה "מוכי שחין" (חוברת אסיא עג"עד עמ' 5). מחלה זו גורמת לעיוותים בגוף ועל העור.

⁴⁰³ בחמישה אחוזים. השאר מחוסנים באופן טבעי בפני החיידק שגורם למחלה זו.

⁴⁰⁴ בשניים מספרי הנוצרים מתואר שכאשר יש"ו הנוצרי היה על הצלב, אחד מאנשי הצבא (או: "איש אחר") דקר ברומח (או: "חנית") את צידו (או: "צלעו"), ויצאו מים ודם. בעיניהם יציאת המים נראתה כנס. ע"פ הידוע לנו היום, תנוחת הצליבה יכולה לגרום לריאות להתמלא במים (וזו יכולה להיות סיבת המוות מצליבה). כך שטבעי שדקירה כזו תגרום למים לצאת.

סביר שאדם יפגוש מפעם לפעם מקרים חריגים⁴⁰⁵, אע"פ שבעיני האינטואיציה האנושית הדבר נראה זר⁴⁰⁶.

עיון בהגדרת נס

ראוי להעמיק גם בגדרי ניסים. ואע"פ שמודים אנו על חיינו המסורים בידיו, ועל ניסיו ונפלאותיו שבכל יום עמנו⁴⁰⁷, הן על ניסים גלויים, הן על ניסים המלווים בטבע, הן על אירועים הנראים כניסים ואינם אלא טבע, והן על הטבע הגמור – הרי שנשתנו אלו מאלו ויש להיזהר מלערב ביניהם, ולא לשבח את הקב"ה במה שאין בו, שהרי חשש זה היה חמור מספיק בעיני הנביאים בשביל להשמיט תשבחות מסוימות מהתפילה⁴⁰⁸.

על כן יש להיזהר מלהתמקד רק באירועים שהצליחו ולהגדירם כ"נס", כאשר הבטה אף על המקרים שנכשלו מוכיחה שמדובר בתופעה טבעית⁴⁰⁹. למשל, הצלה של אדם אחד, כאשר באותה מידה, ובאופן טבעי, אחרים לא ניצלו⁴¹⁰. הדבר בולט בסיפורי הצלות מופלאות של ניצולי שואה⁴¹¹. מה גם

מקורות מלאים והוספות

⁴⁰⁵ אם נגדיר "נס" כאירוע שהסתברותו אחד למיליון, ואם נניח שאדם חווה או נפגש באירוע אחד בכל שנייה, ונניח שאדם עירני כשמונה שעות ביום – אזי סביר שפעם בחודש אדם יפגוש נס (חשוב זה מכונה "חוק לִיטְלוּוּד"), וכן על זו הדרך.

⁴⁰⁶ כבר הדגשנו בפרק לה שבדורות האחרונים הוברר שבחינת המציאות וחקירתה אמינות יותר מסברות אינטואיטיביות, והדבר בולט בייחוד במדעי ההסתברות. תופעה זו מכונה "פרדוקס יום ההולדת", על שם הנתון המעניין שבין כל 23 אנשים, רוב הסיכויים שיהיו שניים מהם בעלי יום הולדת זהה. מה שנראה במבט ראשון כצירוף מקרים בלתי סביר.

⁴⁰⁷ דהיינו, המושגים "ניסים" ו"נפלאות" כוללים גם את חוקי הטבע שבכל יום.

⁴⁰⁸ יומא סט: "אתא משה אמר הא-ל הגדול הגיבור והנורא, אתא ירמיה ואמר: נוכרים מקרקרין בהיכלו, איה נוראותיו? לא אמר נורא. אתא דניאל, אמר: נוכרים משתעבדים בבניו, איה גבורותיו? לא אמר גיבור. אתו אינהו ואמרו: אדרבה, זו היא גבורת גבורתו שכוּבש את יצרו, שנותן ארך אפים לרשעים. ואלו הן נוראותיו – שאלמלא מוראו של הקדוש ברוך הוא, היאך אומה אחת יכולה להתקיים בין האומות? ורבנן היכי עבדי הכי ועקרי תקנתא דתקין משה! אמר רבי אלעזר: מתוך שידועין בהקדוש ברוך הוא שאמיתי הוא, לפיכך לא כיזבו בו".

⁴⁰⁹ תופעה זו, של התרשמות ממקרים שהצליחו והתעלמות משאר המקרים, היא הכשל ההגייוני שמכונה "דגימה מוטת" של "כשל זרקור".

⁴¹⁰ למשל, מי ששרד אירוע רב-נפגעים. הרי מצוי מאוד, למשל, שאוטובוס יוצא מתחנה, ויש מי שרצה להשיגו ולא הצליח. אלא שאם יקרה חלילה אסון לאוטובוס, אותו אדם יפרסם זאת כנס. יתכן שבאותה מידה היה אדם אחר שרצה להשיג את האוטובוס הקודם, ולא הצליח, ודווקא משום כך נהרג באסון, אלא שאינו יכול לספר לנו זאת.

⁴¹¹ מכיוון שנרצחו מיליונים, הגיוני שהמעטים שניצלו הם אלו שכמה וכמה פעמים היו קרובים למוות, ומסיבות שונות חייהם ניצלו.

שלעיתים לא מודעים, או מתעלמים, מסיבות טבעיות להצלחה⁴¹². ישנם אף מקרים שמקובלים באופן טבעי כחלק מניתוח הנתונים, כגון חולים במצב קשה מאוד, שטבעי שמיעוטם בכל זאת יביראו⁴¹³.

תופעה זו מצויה גם לגבי ההמון, שאירועים שונים מתקבעים בדעתו כ"ניסים"⁴¹⁴, כאשר הערכותיהם של מומחים⁴¹⁵ מוכיחות שלא מדובר באירוע שחורג מדרך הטבע. כך למשל לגבי ניצחונות במלחמות של רבים ביד מעטים⁴¹⁶, וכן הצלחות במבצעים צבאיים מעוררי התפעלות⁴¹⁷.

מקורות מלאים והוספות

⁴¹² למשל, בעניין ניסיהם של ניצולי שואה, חלק מניסים אלו מובן באופן טבעי אם מקבלים את ההנחה שהיו גויים בודדים שסייעו ליהודים בבחינת "מתן בסתר", ובבחינת "הלכה בידוע שעשו שונא ליעקב אלא נהפכו רחמי באותה שעה". מה גם שבתקופת השואה בצבא הגרמני שירתו גם עשרות אלפי חיילים שאחד מהוריהם או לפחות מסביבה היה יהודי, והצליחו להסתיר זאת.

⁴¹³ למשל, אדם החולה במצב קשה, שע"פ מצבו וע"פ הסטטיסטיקה סיכוי למות מוערכים ב-99%. בסופו של דבר הוא חי. בוודאי שיש לו להודות לקב"ה לפחות כמו הודאה על כל אירוע טבעי, כמו הקימה בבוקר. אך פשוט שאין להגדיר זאת כנס, אם אכן 99 אנשים אחרים שהיו במצבו מתו (יש גם לדעת שבמקרים רפואיים מסוימים רופאים נוטים לשדר פסימיות כדי להימנע מתביעות בהמשך).

⁴¹⁴ בין מפאת נגיעות בדבר של האחראיים, ובין מפאת התלהבותו של ההמון.

⁴¹⁵ ובפרט אם הם מתנסחים במספרים ולא בלשון מעורפלת. כדלקמן. ומכאן עצה טובה קמ"ל, לנקוט לגבי רמות סיכוי וסיכון ניסוח מספרי.

⁴¹⁶ לגבי מלחמת העצמאות, האדמו"ר מסאטמר סבר שאין זה נס, וכך כתב ב"על הגאולה ועל התמורה" עמוד לו: "וברור שלא היה בניצחון מלחמתם שום נס, אלא הצלחה מלוכש בטבע, כאשר העידו הרבה יודעי דבר ושרי מלוכות במכתבי העיתים של אומות העולם שהגידו מראש שלא ינצחו הערביים במלחמה, דלאו בני מלחמה נינהו. ודכירנא כד הוינא בארץ ישראל עוד לפני הקמת המדינה, התפארו אז מנהיגי הצינים שאינם יראים ממלחמה עם הערביים אף שהם רבים נגדם, כי טבע הערביים לברוח ולנוס מחרב המלחמה. אולם עכשיו אומרים ההיפך כדי לסמות העיניים להגדיל ניצחונם וניסיהם הכוזבות והמדומות. ושחודי שחודי לבעלי מכתבי העיתים לכתוב כרצונם כדי להגדיל ניצחונם וגבורתם, אבל ברור שאין בכל זה אפילו ריח של אמת".

אכן, ערב מלחמת העצמאות, מסר יגאל ידין (קצין המבצעים של ההגנה, וממלא המקום בפועל של הרמטכ"ל בחלק ממלחמת העצמאות) סקירה על המצב (באולם האסיפות של בית הקרן הקיימת). הוא העריך שהסיכויים לניצח ולנחול מפלה – שווים. יש שהסבירו זאת בכך שאנו היינו מאורגנים יותר מהאויב, גייסנו יותר כסף מהם, היתה לנו יכולת לרכוש נשק רב במהלך ההפוגה הראשונה, היו לנו יותר מומחים (רבים מהם ממתנדבים יהודיים שהגיעו מחו"ל וכונו "מח"ל" – מתנדבי חוץ לארץ).

⁴¹⁷ תקיפת הכור הגרעיני בעירק (בשנת 1981) נחשבת, ובצדק, לפעולה יוצאת דופן בנועותה, שגרמה להתפעלות ברחבי העולם. כמובן שהיא כללה סיכון לטייסיו.

התקיימות נבואות

גם לגבי מקצת הנבואות, יש להוסיף ולהאיר שעצם הנבואה בכוחה לסייע להגשים את עצמה. כך יש מהראשונים שכתב שדבריו של דניאל על נפילתו של בלשאצר סייעו להתגשמותם, שכיוון ששמע שומר ראש המלך שכך אמר דניאל, האמין בכך והרגו בעצמו⁴¹⁸.

באותה הדרך, סברה היא שאמונתו של העם או האדם בנבונותה של הנבואה, יש לה השפעה רבה על הצלחותיו, כישלונותיו, תפקידיו⁴¹⁹. וכפי שכבר הוכח, להבדיל, שאמונה בכוחה של האסטרולוגיה משפיעה רבות על אופיו של האדם, הצלחותיו, כישלונותיו.

גם אמונת עמנו בדברי הנביאים על קיבוץ נידחינו, והתפילות על כך, בוודאי סייעו גם באופן טבעי להגשים זאת ולשוב לארצנו כיונים אל ארבותיהם.

ניסים גלויים בימינו

במה דברים אמורים שנחלקו הראשונים במהותם של הניסים, בדורות הראשונים. אבל בדורות האחרונים ודאי דלא מיתרחיש לן ניסא, אלא באופן טבעי.

מקורות מלאים והוספות

עם זאת, מפקד חיל האוויר דאז, דוד עברי, סיפר על כך: "נשאלתי בממשלה [לפני המבצע] על רמת הסיכון... ואז קפץ לי הרעיון שאומר שהסיכון בתקיפה הוא כמו הסיכונים בתקיפות עומק במצרים – 1.1 אחוזים. על מאה גיחות יש אבידה אחת פלוס מינוס".
ב"בית משיח" גיליון מספר 324 עמודים 41–45 נכתב על מבצע זה: "שרשרת ניסים ליוותה את אותו מבצע... מתברר כי גם בפעולה זו, פעל הרבי מה"מ בפעולותיו השמימיות כדי להגן על עם ישראל בעת צרתו".

בספר תלמי יחיאל, במדבר, עמודים כח"כט, כתב על כך: "סיפר הרב מנחם שטיין... ראש הממשלה דאז... התקשר אל הבבא סאלי... הודיע ראש הממשלה [לבבא סאלי] בסודיות רבה: התכנן המדויק נקבע לחג השבועות שעה 12.30 בצהריים בדיוק... כששמע זאת הבבא סאלי ביקש לפתע דבר מוזר: יואיל בבקשה כבודו להעתיק את המבצע לשעה 14.30... וההצעה התקבלה... היה אחד שהעז לשאול [את הבבא סאלי] לסיבת דחיית שעת תחילת המבצע. היה זה הרה"ג רבי יעקב אדלשטיין זצ"ל. הבבא סאלי שמע את דבריו וענה לו: כששמעתי שהמבצע יהיה בחג השבועות, חשבתי לעצמי: מה עושים בני הישיבות וכל לומדי התורה בעולם בשעה 12.30? הרי כל הלילה הם למדו תורה, ורובם הלכו לישון לאחר התפילה... לכן אמרתי לו שיעשה זאת בין השעות 2.00 ל-3.00 בצהריים, שאז אחרון הסועדים חוזר לבית המדרש... כדי שנוכל לנצח בסכנה כזאת". דא עקא, שהמבצע לא היה בחג השבועות אלא בערב חג השבועות.

⁴¹⁸ רב סעדיה (אינו רב סעדיה גאון) דניאל ה' ד"ה מלכא: "ומי הרגו [את בלשאצר]? סריס אחד שומר ראש המלך. כיוון ששמע דברי דניאל, אמר: ודאי דבריו נכונים, והרג את המלך".

⁴¹⁹ כגון "והוא יחל להושיע את ישראל מיד פלישתים" בשמשון (שופטים יג ה).

וכבר ראינו בדורות האחרונים שאפילו כאשר עמדו עלינו לכלותינו⁴²⁰, הקב"ה הצילנו מידם בניסים המולבשים באופן טבעי, ולא בניסים שמעל דרך הטבע. על כן כתב השמש ומגן, שהואיל והקב"ה נעשה ממעט בניסים, הרי זה נגד השכל להאמין שיעשה בדורנו ניסים גדולים על חנם, וסירב להאמין במעשייה בילד⁴²¹ שידע את כל התורה כולה⁴²².

התפעלות מנפלאות הטבע

בענייני ניסים שבדרך הטבע, יש לשים לב שככל שהאדם מעמיק ומבין בחוקי הטבע, התפעלותו מאותן תופעות מתמעטת⁴²³. מאידך, יש ביכולתו של אדם כזה להתפעל מהסידור המופלא של חוקי הטבע המתאימים בדיוק

מקורות מלאים והוספות

⁴²⁰ כגון מלחמת השחרור, מלחמת ששת הימים.

⁴²¹ "הינוקא הפלאי".

מעשה דומה הוזכר בחיי עולם (לסטייפלר) סוף פרק יב: "ופה בארץ הקודש נתפרסם אשתקד בשנת תשט"ו בילד בן ד' שנים מעיר באר שבע שהיה יודע על פה בש"ס וראשונים ז"ל בכל מקום שנשאל אע"פ שלא למד עדיין מעולם".

⁴²² שמש ומגן (הרב שלום משאש) ח"ג עניינים שונים סי' א: "ראיתי בספר חזון למועד סי' יא... והביא מעשה ששמע אותו מרב אחד, שגם הוא שמע אותו מהרה"ג יהודה צדקה ז"ל. שהיה נוכח באותו מעשה, זה עשרים שנה ויותר, בילד הנולד, ומאותה שעה ממש התחיל להגיד כל התורה כולה... עד שרב גדול מהשיבה (סתר) [סתר] אותו ואז שתק ולא ענה עוד, וסיים על זה, ומעשה רב..."

ואני תמה... שהקב"ה ית"ש כל יכול ליותר מזה, ושינה הטבע בקריעת ים סוף ובעשר המכות וירידת המן וכו'... ומאז נעשה קמצן בניסים. ולא יעשה נס להפוך הטבע כי אם לצורך גדול, ולא לעשותם על מגן... וגם ניסי מגילת אסתר כולם מולבשים בטבע... ומה שהביא מסיפורים בעלמא, שהוא שמע מרב, ששמע גם הוא מרב, מה שהביא התינוק לפני הרב בשיבה כמש"ל. יאמר לי ידידי, אם זה אמת, מדוע הרב צדקה ז"ל לא העלה המעשה הזה באחד מספריו, דזהו דבר גדול שלא היה כמותו בעולם, והיה צריך לפרסמו ויכתוב שראה בעצמו דבר זה. גם עניין כזה היה מתפרסם בכל העיתונים שבעולם, דלא דבר ריק הוא, והיו מרעישים העולם על זה... אלא ודאי דלא היו דברים מעולם, ורק שמועות שונות שהולכות מפה אל פה, מזה נולדים דברים חדשים שלא היו ולא יהיו בעולם... ואפילו אילו נכתבו, לא חייבים להאמין בכל מה שהוא נגד השכל, שיהיו ניסים גדולים על חנם".

⁴²³ למשל, דברי הרמב"ם (הלכות יסודי התורה פ"א ה"ב) על תנועת גרמי השמיים: "המצוי הזה הוא אלקי העולם אדון כל הארץ, והוא המנהיג הגלגל בכח שאין לו קץ ותכלית, בכח שאין לו הפסק, שהגלגל סובב תמיד ואי אפשר שיסוב בלא מסבב, והוא ברוך הוא המסבב אותו בלא יד ובלא גוף".

עם הבנתנו את חוקי התנועה, איננו מתייחסים לסיבוב הכוכבים כמונהג כפשוטו בכח שאין לו קץ ותכלית, שכן ע"פ ידיעותינו אין צורך בהוספת כוח נוסף למערכת זו. אף על פי כן ברור שאנו מתפעלים מעצם הסידור המדויק של גרמי השמים בהתאמה לצרכי האדם. כך גם לגבי נפלאות עולם החי והצומח, ותופעות טבע שונות.

רב לצרכינו.

ניסים ע"י השטן

יש באגדה שבתלמוד שאירע והקב"ה נתן רשות לשטן לשנות כביכול מחוקי הטבע⁴²⁴. בעניין זה הוסיף האדמו"ר מסאטמר שיש מהניסים שבדורות האחרונים שנעשו ע"י כוחות הטומאה⁴²⁵.

פרק עז

גדר תורה

יש לדון מה נכלל בגדר "תורה", שהרי יתכן שישנם לימודים נחוצים, ואעפ"כ אינם נכללים בגדר זה. ויש מכך השלכות הלכתיות לגבי יציאת ידי חובה בחיוב לימוד תורה, מצוות ידיעת התורה, חיוב ברכת התורה, הרהור במבואות מטונפות, כבוד הכתבים.

השולחן ערוך הרב כתב שגדר "כל התורה" הוא תנ"ך, כל ההלכות הפסוקות של כל התורה עם הטעמים ודקדוקיהם בכל פרטיהם, האגדות⁴²⁶, התלמוד, הלכות למשה מסיני, סברות⁴²⁷.

מקורות מלאים והוספות

⁴²⁴ שבת פט ע"א: "ואמר רבי יהושע בן לוי: מאי דכתיב וירא העם כי בושש משה? אל תקרי בושש אלא באו שש. בשעה שעלה משה למרום אמר להן לישראל: לסוף ארבעים יום בתחילת שש אני בא. לסוף ארבעים יום בא שטן ועירבב את העולם, אמר להן: משה רבכם היכן הוא? אמרו לו: עלה למרום. אמר להן: באו שש, ולא השגיחו עליו. מת, ולא השגיחו עליו. הראה להן דמות מיטתו. והיינו דקאמרי ליה לאהרן כי זה משה האיש וגו'".

⁴²⁵ על הגאולה ועל התמורה (הרב יואל טייטלבוים, "האדמו"ר מסאטמר") עמוד ז: "ואילו היו רואים בשמת איזה ניסים שם, אין להסתפק שאינו אלא מצד הס"מ וחיילותיו השוררים במקום טומאה וזוהמה כזו. כמבואר בגמרא שניתן רשות להשטן לעשות ניסים ונפלאות לקיומו של העבודה זרה כאשר יתבאר בהקונטרס".

שם עמוד יט: "ודעו נא כי בהמראה של שווא והבל אשר הראה השטן לצעוק 'ניסים ניסים' הוא נותן כבוד לאבי אבות הטומאה ר"ל, וכן היה בחטא העגל, כמו שהובא ברש"י ז"ל פ' תישא, שבא שטן וערבב את העולם והראה דמות חושך ואפילה וערבוביא, לומר ודאי מת משה, ואח"כ עה"כ כי זה משה האיש פירש"י ז"ל שכמין דמות משה הראה להם השטן שנושאים אותו באוויר רקיע השמיים".

שם עמודים כ"ב: "וכפי הנראה גם עכשיו היה הפקידה לגאולה אשר השטן מוסר נפשו לקטרג על זה בתחבולות נוראות ועשה אשר זמם תמונה של אותות ומופתים לסמות עיני העולם".

⁴²⁶ וכן כתב באר הגולה (למהר"ל) באר השישי פרק טו ד"ה אמנם מה: "אבל שלא יהיו האגדות דברי תורה כמו שאר תורה שנאמרה מסיני – האומר כך אין לו חלק בעולם הבא".

⁴²⁷ שולחן ערוך הרב יורה דעה הלכות תלמוד תורה פרק א סעיף ד:

עיסוק במרכבה, בכיסא הכבוד ובתיאוריו-כביכול של הקב"ה, נכללים בעיסוק בתורה, וביום הדין לעתיד לבוא נשאלים אף עליהם⁴²⁸.

מקורות מלאים והוספות

"חייב הוא מן התורה לשכור לו מלמד שילמדנו היטב לידע כל התורה שבכתב ושבע"פ כולה. דהיינו תנ"ך וכל הלכות פסוקות של כל התורה עם הטעמים כי הן הן פירוש התרי"ג מצוות שבתורה ודקדוקיהם בכל פרטיהם ואף שיש בהן חילוקי דעות הרי אלו ואלו דברי אלוקים חיים ואפילו המצוות שאין נוהגות עכשיו וגם ללמוד כל דברי חכמים שהסמיכום על מדרש הפסוקים שהן ההגדות שנאמר כי אם שמור תשמרון את כל המצווה הזאת ודרשו חכמים שלא תאמר למדתי הלכות די לי תלמוד לומר כל המצווה למוד הלכות ואגדות ומדרש שהוא התלמוד שמפרש טעמי ההלכות שבמשניות וברייתות ומקורם בדרשות הפסוקים שבתורה וההלכות שאין להן דרשה בפסוקים הן קבלה הלכה למשה מסיני או מסברא והכל ניתן למשה מסיני. וכן דברי חכמים שהסמיכום על מדרש הפסוקים שהן ההגדות כמו שדרשו חכמים על פסוק ואתנה לך את לוחות האבן והתורה והמצווה אשר כתבתי להורותם, ומכל מקום לימוד ההלכות קודם ללימוד ההגדות... ועוד אמרו חכמי האמת שכל נפש צריכה לתיקונה לעסוק בפרד"ס כפי מה שהיא יכולה להשיג ולידע..."

⁴²⁸ מדרש משלי (בובר, מתקופת הגאונים) פרק י פסוק יז ד"ה אורח לחיים (והובא בקצרה בביאור הלכה (במשנה ברורה) סי' קנה סעיף א ד"ה עת ללמוד): "אמר ר' ישמעאל בוא וראה כמה קשה יום הדין שעתידי הקדוש ברוך הוא לדון את כל העולם כולו בעמק יהושפט. בזמן שתלמידי חכמים באים לפניו אומר לכל אחד מהם: כלום עסקת בתורה? אמר לו: הן, אומר לו הקדוש ברוך הוא: הואיל והודית, אמור לפני מה שקרית, ומה ששנית בישיבה, ומה ששמעת בישיבה. מכאן אמרו כל מה שקרא אדם יהא תפוש בידו, ומה ששנה כמו כן, שלא תשיגוהו בושח ליום הדין. מכאן היה ר' ישמעאל אומר: אוי לה לאותה בושח, אוי לה לאותה כלימה, ועל זה בקש דוד מלך ישראל בתפלה ובתחנונים לפני המקום ואמר ה' בוקר תשמע קולי בוקר אערוך לך ואצפה..."

בא מי שיש בידו תלמוד, הקדוש ברוך הוא אומר לו בני הואיל ונתעסקת בתלמוד, צפית במרכבה, צפית בגאווה שאין הנייה בעולמי אלא בשעה שתלמידי חכמים יושבים ועוסקים בתורה מציצין ומביטין ווראין והוגין המון התלמוד הזה, כיסא כבודי היאך הוא עומד, רגל הראשונה במה היא משמשת, שנייה במה היא משמשת (ג' במה היא משמשת, ד' במה היא משמשת), חשמל היאך הוא עומד, ובכמה פנים הוא מתהפך בשעה אחת, לאי זה רוח הוא משמש, הבקר היאך עומד, כמה פנים של זוהר נראין בין כתפיו, לאיזה רוח משמש (כרוב היאך הוא עומד, לאי זה רוח הוא משמש). גדולה מכולם עיון כיסא הכבוד היאך הוא עומד, עגול הוא כמין מלבן, ומתוקן הוא, כמה גשרים יש בו, כמה הפסק בין גשר לגשר, וכשאני עובר באי זה גשר אני עובר, ובאי זה גשר האופנים עוברים, ובאי זה גשר הגלגלים עוברים. גדולה מכולם מציפורני ועד קודקודי, היאך אני עומד, כמה שיעור בפיסת ידי, וכמה שיעור אצבעות רגליי. גדולה מכולם כיסא כבודי היאך הוא עומד, לאי זה רוח הוא משמש, באחד בשבת לאיזה רוח הוא משמש, בשני בשבת לאיזה רוח הוא משמש, בשלישי בשבת לאיזה רוח הוא משמש, ברביעי בשבת, בחמישי בשבת, בששי בשבת, לאיזה רוח משמשין, וכי לא זהו הדרי, זהו גדולתי זה הדר יופיי שבני מכירין את כבודי במידה הזאת, ועליו אמר דוד מה רבו מעשיך ה' כולם בחכמה עשית מלאה הארץ קנייניך. מכאן היה ר' ישמעאל אומר אשרי תלמיד חכם שהוא משמר תלמודו בידו, כדי שיהא לו פתחון פה להשיב ליום הדין לפני בוראו, לכך נאמר אורח לחיים שומר מוסר, אבל אם עזב תלמודו והניחו, משיגו בושח

עניינים מדעיים שבש"ס כגון רפואות, יש שכתבו שהם חלק מן התורה שבעל פה המסור לנו בקבלה⁴²⁹, ומברכים עליהם ברכת התורה⁴³⁰. חישובים מדעיים לצורכי הלכה, כגון חישובי תקופות ומולדות על מנת לדעת אם לעבר את השנה ולקדש את החודש, נחשבים לגופי הלכות, דהיינו תורה ממש⁴³¹, וכן בכל שבע החכמות⁴³². ויש מי שהסתפק לגבי חשבונות של קידוש החודש, וכן על ענייני הגלגלים, כיוון שמקורם בחכמי האומות⁴³³.

מקורות מלאים והוספות

וכלימה ליום הדין לך נאמר ועוזב תוכחת מתעה, אמר ר' בנאה שהקב"ה מרחיקו מלפניו".
שו"ת צפנת פענח דווינסק (לרבי יוסף רוזין מרוגאצ'וב) ח"א סי' יד: "והנה רפואות הנזכרים בגמרא זה גדר חלק מן תורה שבע"פ המסור לנו בקבלה".

⁴³⁰ תורת מנחם (הרבי מלובביץ') תשמ"ג ג עמוד 1595 אות יז: "דובר בהתוועדות דחג השבועות אודות הנצחיות דכל ענייני התורה כולל סוגיות התורה שבהם מדובר אודות ענייני רפואה וכיו"ב... ובנוגע לכל השאלות המשוונות ששאלו ופלפלו בעניין זה, הנה לכל לראש יש צורך להבהיר שלכולי עלמא גם ע"פ המענה לתלמידים הנבוכים שצריכים להניח את דעתם עי"ז שאומרים להם לעת עתה שבעניינים אלו רפואות שבש"ס וכיו"ב יכול להיות עניין של שינוי, פשיטא שכאשר לומדים את סוגיות הש"ס שבהם מדובר בענייני רפואה וכיו"ב צריכים לברך ברכת התורה 'ונתן לנו את תורתו' גם כאשר התחלת וסיום הלימוד ביום זה הוא בעניין זה בלבד, היינו שגם לדעת אותם תלמידים שיכול להיות שינוי בעניינים אלו, הרי זה חלק מתורתו של הקב"ה, ולכך מברכים על זה 'ונתן לנו את תורתו' ולא עלה בדעת אף אחד לומר באופן אחר...".

⁴³¹ משנה אבות פ"ג מ"ח: "רבי אליעזר בן חסמא אומר קנין ופתחי נדה הן הן גופי הלכות תקופות וגימטריאות פרפראות לחכמה".

מגן אבות לרשב"ץ שם ד"ה תקופות: "ואין זה על חישוב תקופות, לדעת אם מעברין את השנה אם לא, כמו שנוכר בסנהדרין (יא ע"ב – יג ע"ב) פרק ראשון, כי זה אינו פרפראות לחכמה, אבל הם גופי הלכות לידע מתי יהיה פסח כדי שלא יאכלו חמץ בפסח וישחטו הפסח בזמנו ולא יבואו לידי כרת, וכן יום הכפורים שהוא בכרת תלוי על פי עיבור שנה, וחלילה שיקרא זה פרפראות לחכמה".

תוספות יום טוב שם סוף ד"ה תקופות: "צריך לומר שדברי ר"א חסמא הן על הידיעה מן המהלכים בלבד. ולא מה שנמשך מהם שהוא קידוש החודש ועיבור שנה. שלענין זה ודאי שהן והן גופי הלכות הן. אבל דברו אשר דיבר הוא לבני אדם שלומדים זה לדעת אותם ושיהיו שלמים בחכמה, ואמר שאין זה אלא פרפראות".

⁴³² ספר המאמרים ה'תש"ח – תש"ט (מהאדמו"ר יוסף יצחק שניאורסון מלובביץ', הרי"צ) עמוד 55: "דכאשר לומד איזה חכמה ע"פ התורה, פירוש, בכוונה להשתמש בה בהנוגע אל בירור ההבנה בחכמת התורה, וכמו על דרך משל כאשר משתמש בחכמת התכונה בכדי ללמוד ולהבין בהלכות קידוש החודש, ידיעת הלכה זו על בוריה בעומק והשגה רחבה זה מצווה, הנה עי"ז חכמת התכונה נכללת בחכמת התורה. וכה"ג בכל השבע חכמות כאשר נכללים בתורה...".

⁴³³ ביצחק יקרא (הרב אביגדר נבנצל) על משנה ברורה סי' מז סעיף ב: "צריך עיון מה הדין בחשבונות של קידוש החודש, פרפראות וכדו'. דברי הרמב"ם בהלכות יסודי התורה על ענייני

ויש מי שכתב שהכל תלוי במטרת הלימוד: אם מטרתו לגלות את הרצון האלוקי ולהכיר את דבר ה' – אזי גם לימוד פרטים מדעיים הוא תורה, ואם מטרתו לענייני חולין – גם אם ילמד תנ"ך אין זה לימוד תורה⁴³⁴.

לדעת הרמב"ם, "מעשה בראשית" הוא מדעי הטבע⁴³⁵, הכוללים את חכמות הכוכבים וארבעת היסודות⁴³⁶, והביא בעניין זה גם פרטים שאין מהם תועלת להלכה או למעשה או למדות הבריאה⁴³⁷. ואעפ"כ כללן במושג "פרדס"⁴³⁸ שהוא חלק מן התורה⁴³⁹. אמנם הרב שך כתב ש"מעשה מרכבה" אינו בכלל תורה, אלא מצווה שבעזרתה ידע ויכיר את הבורא⁴⁴⁰.

מקורות מלאים והוספות

הגלגלים וכו' מקורו בחכמי יוון, ולכן יתכן דלא הווי לימוד תורה⁴³⁴.

⁴³⁴ אמונה ברורה (ר' ראובן פיירמן) עמוד 60: "אם אתה מחפש לגלות את הרצון האלוקי, ולהכיר את דבר ה' שהופיע בסיני – אזי גם כשאתה לומד אסטרונומיה אתה לומד תורה, כפי שלמד רבן גמליאל את צורות הירח. ואם המטרה שלך חולית בלבד, כגון לדעת את שמות הערים השומר-אכדיים מתקופת הברונזה המופיעים בתנ"ך – אין בזה שום קדושה, ועל לימוד תנ"ך כזה אין לברך. עיקר השאלה הוא לא מה אתה לומד, אלא מהי מטרת הלימוד".

⁴³⁵ מורה נבוכים ח"א פתיחה: "וכבר ביארנו בחיבורינו בהלכה כללים מסוג זה והעירונו על עניינים רבים. והזכרנו בהם כי מעשה בראשית הם מדעי הטבע, ומעשה מרכבה הם מדעי האלוקות".

⁴³⁶ רמב"ם הל' יסודי התורה פ"ד ה"י: "וביאור כל אלו הדברים שבפרק שלישי ורביעי [מהלכות יסודי התורה] הוא הנקרא מעשה בראשית".

⁴³⁷ למשל: דבריו בהל' יסודי התורה פ"ג ה"ח: "ואין בכל הכוכבים כוכב גדול מן השמש ולא קטן מכוכב שבגלגל השני".

⁴³⁸ רמב"ם הל' יסודי התורה פ"ד ה"ג: "וענייני ארבעה פרקים אלו [פרקים א-ד בספר המדע] שבחמש מצוות האלו הם שחכמים הראשונים קוראין אותו פרדס".

⁴³⁹ רמב"ם הלכות תלמוד תורה פרק א הלכות י"ב: "עד אימתי חייב ללמוד תורה? עד יום מותו...".

וחייב לשלש את זמן למידתו, שליש בתורה שבכתב, ושליש בתורה שבעל פה, ושליש יבין וישכיל אחרית דבר מראשיתו... ועניין זה הוא הנקרא גמרא. כיצד? היה בעל אומנות והיה עוסק במלאכתו שלוש שעות ביום ובתורה תשע, אותן התשע קורא בשלוש מהן בתורה שבכתב ובשלוש בתורה שבעל פה ובשלוש אחרות מתבונן בדעתו להבין דבר מדבר, ודברי קבלה בכלל תורה שבכתב הן ופירושן בכלל תורה שבעל פה, והעניינים הנקראים פרדס בכלל הגמרא הן".

⁴⁴⁰ אבי עזרי (לרב שך) הקדמה למהדורא רביעאה ד"ה ובפ"ד: "שאף שמעשה מרכבה הם דבר גדול, זהו משום שלא לכולם יש כח לידע ולהשיג כל הדברים על בורין... אבל מכל מקום, ידיעת עניינים אלו הוא רק ככלל מצווה שמתוך כך הוא יודע ומכיר את הבורא, אבל אין זו תורה ללמוד ולעת האסור והמותר... ושעל זה נאמר ותלמוד תורה כנגד כולם".

העיסוק בגודל שפלותו של האדם אינו בגדר תורה⁴⁴¹. כך גם דיבורים בענייני מידת דרך ארץ, למרות תועלתם ונחיצותם, אינם בגדר תורה⁴⁴². כך גם לימוד מסכת דרך ארץ⁴⁴³. לגבי לימוד מוסר בחבורה, יש שחשש שהדבר יכול להביא לביטול תורה לגמרי⁴⁴⁴. אמנם יש להעיר שכאשר הפוסקים דנו במה יש לחשוב בהיותו בבית הכיסא, לא הדריכו לעסוק בענייני מוסר, אלא בענייני חולין גמורים⁴⁴⁵.

מקורות מלאים והוספות

⁴⁴¹ משנה ברורה סימן פה ס"ק ה: "ופשוט דמותר אדם להתבונן בבה"כ בגודל שפלותו, ושבסופו יחזור כולו להיות עפר רימה ותולעה, ואין נאה לו הגאווה".

⁴⁴² תורת הבית (לחפץ חיים) תחילת פרק ב: "ועדיין איני יודע אם לעמל תורה אם לעמל שיחה. שם שיחה מונח על דברים פשוטים שמדבר האדם בענייני מידת דרך ארץ וכדומה, הגם שגם זה עניין נחוץ וכמאמרם שד"א קדמה לתורה, מ"מ לא נוכל לומר שהדיבור גופא בעניין זה הוא קדוש, רק שהדיבור מביא לידי תועלת שיוכל להיות בעל ד"א. לא כן כשהוא מדבר בתורה, הדיבור גופא הוא קדוש, ובכל תיבה ותיבה שמדבר בפיו הוא מקיים מ"ע של תורה. וע"ז מביא הקרא 'לא ימוש ספר התורה הזה מפ"ך' להוכיח שעיקר בריאתו היה להשלים נפשו בתורה".

⁴⁴³ שו"ת דברי אפרים אליעזר סי' צ ד"ה אעפ"כ: "כמדומה לי שמש' דרך ארץ רבה וזוטא אינה בכלל שמחת לגמרה של תורה וסיום מסכת שיחשב סעודת מצווה כן לבכורים בערב פסח, וחילי ידי ממש"כ ז' הב"ח באו"ח סימן ק"ב, אהא שהביא הבית יוסף שם מסמ"ג וסמ"ק בשם תשובות הגאונים, דהעוסק בתורה ג"כ אין צריך להרחיק מהמתפלל שמ"ע בצידו, שאם לומד מסכת דרך ארץ לא נקרא עוסק בתורה כדמוכח בפרק מי שמתו עכ"ל. וראיתו כמובן הוא מדף כ"ב ע"א דאר"נ בר יצחק עשאן רבי יהודה כהלכות ד"א עיי"ש בפרש"י, דמוכח דמסכת זו אינה בכלל תורה שאסור לבעל קרי לקרות. וממילא לא הוי בכלל שמחת לגמרה של תורה. ועדיין צ"ע בזה".

⁴⁴⁴ הרב גרשון מנדיל זיו, הובא בפולמוס המוסר עמוד 113: "אוכל להגיד מה ששמעתי מפיו של ידידנו יקרנו עטרת ישראל הרב הגאון נר ישראל כש"ת מו"ה ישראל סאלאנטער זצ"ל, כי מה שקבע בתי מוסר, לא קבע רק בעד בעה"ב העוסקים בעסק במשא ומתן, ולא קבע כלל בעד לומדי תורה, כי כל אחד מלומדי תורה יכול ללמוד בפני עצמו בספרי יראים ולא בחברה... וח"ו יוכל בקרוב לבוא אל ביטול תורה לגמרי מסדר לימוד כזה".

ויש לעיין בכונתו, שאין זה ברור האם לדעתו עצם לימוד המוסר הוא ביטול תורה.

⁴⁴⁵ משנה ברורה סימן פה ס"ק ו: "ויחשוב שם [בבית הכיסא] חשבונות ביתו והוצאותיו כדי שלא יבא לידי הרעור, ובשבת יחשוב בבנינים וציורים נאים".

השער הארבעה-עשר:

גדולי ישראל

פרק צח

תורה בגוים

ידועים דברי המדרש שיש חכמה בגוים אך אין תורה בגוים¹.

חכמה

לגבי חכמה, ידוע לנו שהיו גדולי ישראל בכל הדורות² שלמדו מחוכמתם של הגוים³, ואף בעניינים שיש מהם נפקא-מינה לדינא⁴.

כך גם כללי הלוח שמקורם בחכמה⁵ – המולד הממוצע, אורך שנת החמה, מחזור העיבורים – יש ראיות רבות שמקורן בדברי חכמי האומות. כל הערכים הללו פורסמו בכתבי חכמי הגוים מאות שנים לפני תיקון כללי הלוח⁶. ומאחר שכל אלו הדברים, בראיות ברורות הם שאין בהם דופי, אין סומכין על זה האיש שאמרו או שלמדו, אלא על הראייה שנתגלתה והטעם

מקורות מלאים והוספות

¹ איכה רבה (וילנא) פרשה ב אות יג: "אם יאמר לך אדם יש חכמה בגוים – תאמן, הדא הוא דכתיב והאבדתי חכמים מאדום ותבונה מהר עשיו. יש תורה בגוים – אל תאמן, דכתיב מלכה ושריה בגוים אין תורה".

² תנאים, אמוראים, ראשונים, אחרונים.

³ בין באלו שנתבררו אח"כ כנכונים ובין באלו שלא.

⁴ כדלעיל פרק סה. הארכתני בזה יותר בקונטרס "הידיעות המדעיות של חז"ל – תוקפן ומקורן" פרק ב.

⁵ להבדיל מכללי הלוח שמקורם בהלכה – כללי הדחיות, דהיינו לא אד"ו ראש, מולד זקן ועוד – שבוודאי שאין להם עניין עם חכמת הגוים.

⁶ אלמגסט (ספרו של האסטרונום תלמי (בטלמיוס), מהמאה ה-2 לספירה) ספר רביעי פרק שני: "היפרבוס [יווני מהמאה ה-2 לפנה"ס] כבר הוכיח, על ידי חישובים מתצפיות שנעשו על ידי הכלדיים ובזמן האחרון... הוא הוכיח שהמרווח הקבוע הקטן ביותר המגדיר תקופה אקליפטית שבה מספר החודשים וכמות התנועה (הירחית) תמיד זהים, הוא 126007 ימים ועוד שעת שוויון אחת. במרווח זה הוא מצא שנכללו 4267 חודשים... לפיכך, כאשר מחלקים את מספר הימים [והשעה] דלעיל ב-4267 החודשים, הוא מצא שהאורך הממוצע של החודש (הירחי) הוא 29,31,50,8,20 בקירוב".

היוונים, בקודמיהם הבלבים, חילקו את היממה ע"פ בסיס 60. לכן, כוונת הביטוי הנ"ל היא $20/12960000 + 8/216000 + 50/3600 + 31/60 + 29$ יום. ערך זה זהה לחלוטין לכ"ט י"ב תשצ"ג. הארכתני בנושא זה, גם לגבי אורך שנת החמה ומחזור העיבורים, בקונטרס "האם כללי הלוח ניתנו מסיני, וכיצד טעות בסיפורה אחת שינתה תפיסה שלימה".

שנודע⁷.

חלוקת הלילה למשמרות היתה נהוגה גם אצל אומות העולם. ויש שהעיר שמחלוקת התנאים במספר המשמרות⁸ קשורה למנהג האומות השונות בעניין זה, רבי שהיה בישראל תחת ממשלת רומי, אמר שארבע משמרות בלילה, כדרך היוונים והרומאים, ורבי נתן שעלה מבבל, אמר ששלוש משמרות בלילה, כדרך הבבלים⁹.

כך העיר הבית ישי שמושגים רבים בחכמת הקבלה מיוסדים על תמונת העולם וחוקי הטבע של חכמי יוון, כגון מציאות הגלגלים, שבעת כוכבי הלכת, ארבעת היסודות, חומר וצורה, העיקרון שכל דבר שואף למקורו ועוד רבים¹⁰.

הרמב"ם הסתמך על דברי אריסטו בענייני חכמת ההיגיון, העוסקת בדרכים

מקורות מלאים והוספות

⁷ רמב"ם הל' קידוש החודש פי"ז הכ"ד: "וטעם כל אלו החשבונות, ומפני מה מוסיפים מניין זה ומפני מה גורעין, והיאך נודע כל דבר ודבר מאלו הדברים, והראיה על כל דבר ודבר, היא חכמת התקופות והגימטריות שחיברו בה חכמי יוון ספרים הרבה והם הנמצאים עכשיו ביד החכמים. אבל הספרים שחיברו חכמי ישראל שהיו בימי הנביאים מבני יששכר לא הגיעו אלינו. ומאחר שכל אלו הדברים בראיות ברורות הם שאין בהם דופי ואי אפשר לאדם להרהר אחריהם, אין חוששין למחבר בין שחיברו אותו נביאים בין שחבירו אותם גוים, שכל דבר שנתגלה טעמו ונודעה אמיתתו בראיות שאין בהם דופי, אין סומכין על זה האיש שאמר או שלמדו אלא על הראייה שנתגלתה והטעם שנודע".

⁸ ברכות ג ע"ב: "תנו רבנן: ארבע משמרות הוי הלילה, דברי רבי. רבי נתן אומר: שלוש".

⁹ המאמר "סדרי זמנים והתפתחותם בישראל" (חיים יחיאל בורנשטיין, פורסם ב"התקופה" חלק ו עמ' 261): "העברים הקדמונים, ככל העמים בזמנם, מחלקים את היום ואת הלילה חלוקה גסה ביותר. הלילה היה נחלק אצלם לשלושה חלקים, הידועים בשם 'אשמורת' או 'משמורת' (באשורית מצרתו ובסורית מטרתא). במקרא לא נזכרו אלא האשמורה השנית, שפינוה בשם אשמורת תיכונה (שופטים ז יט), והשלישית בשם אשמורת הבוקר (שמות יד כד, שמואל א יא יא) ובמשנה נזכרה האשמורת הראשונה (ברכות פ"א מ"א, יומא פ"א, מ"ח). חלוקה זו מכונה לאותה של הבבלים. אבל בימי בית שני, שהיתה הארץ בראשונה תחת ממשלת היוונים ואחרי-כן תחת ממשלת הרומיים, קבלו היהודים מהם גם את חלוקת הלילה לארבע משמרות, ואצל מתי (י"ד כ"ה) ומרקוס (ו מ"ח) כבר נזכרה האשמורת הרביעית. ובבבליא (ברכות ג ע"ב, וירושלמי שם) נחלקו במספר המשמרות – רבי, אשר היה בארץ-ישראל, שהיתה בידי ממשלת רומי, אומר: ארבע משמרות בלילה, ורבי נתן, שהיה בבלי, אומר: שלוש משמרות".

¹⁰ בית ישי (לרב שלמה פישר) דרשות פרק מז הערה ד: "וכיו"ב תמהים רבים על כך, שחכמת הקבלה מיוסדת על תמונת העולם וחוקי הטבע שלפי חכמי יוון, כגון, מציאות הגלגלים, וז' כוכבים לכת, וד' יסודות, וחומר וצורה. וההנחה שכל דבר נמשך למקורו וכיו"ב טובא".

לברר את האמת, ואף כתב על סמך דבריו את הספר "מילות ההיגיון"¹¹. ומוכח שראה בתחום זה חכמה ולא תורה. לאחריו עשה זאת גם הרמח"ל ב"ספר ההיגיון" שחיבר¹².

כך, העיקרון שהובא בספרים רבים, שלא שייכת תנועה בדברים רוחניים¹³, כבר כתב הרלב"ג שמקורו בכתבי אריסטו¹⁴.

בוודאי שאין לתמוה על כך שבכל עם ישראל נתקבלה חלוקת הפרקים של התנ"ך, שמקורה אינו יהודי¹⁵, שכן חלוקה זו אינה חכמה אלא מלאכה.

תורה

לגבי תורה, הרי מפורש במדרש שאינה בגויים. עם זאת, אין סתירה בכך שבמקרים מסוימים נלמדו מהם פרטים שונים שיכולים להועיל ללימוד התורה וקיומה¹⁶. מה גם שלעיתים הגבול בין "חכמה" ל"תורה" אינו ברור.

מקורות מלאים והוספות

¹¹ זהו הספר הראשון שכתב הרמב"ם. והוא תמצית דברי אריסטו (בספרי אורגנון) בענייני חכמת ההיגיון (לוגיקה). הוא אף העיד על כך שהסתייע בדברי אריסטו (מילות ההיגיון, תחילת שער יד): "ובעבור שזאת המלאכה אשר הניחה אריסטוטלוס והשלים חלקיה בשמונה ספרים, תיתן לכוח המדבר, והוא הדיבור הפנימי, דרכים במושכלות, עד שתשמרהו מן הטעות ותדריכהו על היושר, עד שתגיע לו האמת בכל מה שבכוח האדם שתגיע לו האמת בו".

¹² ספר ההיגיון (לרמח"ל), סוף ההקדמה: "ובראותי הצורך הגדול אשר לנו באמת בדבר הזה, שבלעדיו אי אפשר ליכנס אל חדרי החכמות ולהשתעשע בתענוגיהם כראוי, בחרתי לסדר זה הלימוד בקיצור כפי מה שראיתיו מוכרח לתשלום העניין, רובו העתקתי מספרים שקדמוני בלשונות אחרות והבאתיו אל לשוננו להועיל לבני עמנו. ועניינים הוספתי גרעתי ושיניתי מאשר מצאתי לפני, כמו שנראה לי יותר נאות. אנה עתה קורא נעים עמוד והתבונן שמע והוסף לקח ודעת לנפשך".

¹³ מורה נבוכים חלק ב הקדמות, ההקדמה השביעית: "ההקדמה השביעית היא שכל משתנה מתחלק ולפיכך כל נע מתחלק והוא גוף בהחלט" ובתרגום אבן תיבון: "שכל משתנה מתחלק, ולזה כל מתנועע מתחלק, והוא גשם בהכרח".

אור השם (רבי חסדאי קרשקש) מאמר א כלל א פרק ז: "שכל מתנועע הוא גשם בהכרח". עקידת יצחק בראשית שער ו ד"ה והנה להיות: "שכבר התבאר שכל מתנועע הוא גשם".

¹⁴ מלחמות השם (לרלב"ג) מאמר א פרק ב ד"ה ונאמר: "כבר התבאר בטבעיות בספר השמע [ספר השמע הטבעי של אריסטו] חיוב היות כל מתנועע גשם".

¹⁵ חלוקה זו מיוחסת לאיש הדת הנוצרי סטיבן לנגטון, בן המאות ה-12 וה-13. בקובץ אור ישראל מונסי ניו יורק חלק יב עמודים קמ"ד-קנב האריך ופירט כיצד חדרה חלוקה זו לעולם היהודי.

¹⁶ בכמה מקומות הסתירו את העובדה שמקורם אינו יהודי, כדלקמן.

בעניינים אלו יש להדגיש כמה הדגשות:

א. בשום מקום לא מדובר על לימוד של הלכות או עיקרי היהדות, אלא על שמות, הנהגות, משלים וכדומה.

ב. ברור שלימוד פרטים מהגויים יכול להיעשות רק על ידי גדולי ישראל, לאחר שביקרוהו מכל מום, דרשו וחקרו ושאלו היטב אם אין בעניין זה שמץ פסול. שאם לא כן, עלולים חלילה לאכול גם את קליפתו, ואנה אנו באים. כאן המקום לציין שהמעשה¹⁷ "עקבות בחול"¹⁸, שכבר פורסם בכמה מקומות יהודיים, מקורו אינו יהודי¹⁹, ויש לשים לב שהוא מייחס כביכול הגשמה לבורא²⁰.

ג. יש לשים לב שעיקר השאלה אינה אם למדנו רעיון מסוים מהגויים, אלא האם רעיון זה נכון או לא. שהרי אם הוא נכון – שמע האמת ממי שאמרה²¹, ואם אינו נכון – הרי אדרבה, זה שהדבר נלמד מחכמי הגוים שכבר טעו בו, הוא בבחינת לימוד זכות, שהמדעים באותו הזמן היו חסרים.

ד. במקרים רבים אמנם אפשר להוכיח שגם אצל חכמי האומות הקדמונים אמרו רעיון שנזכר לאחר מכן במקורותינו, ואעפ"כ, אין בכך הוכחה גמורה שלמדנו את הרעיון מדבריהם. ואפשר שהם למדוהו מקדמונינו.

ה. לעיתים גם אפשר שמדובר פשוט בחכמה אנושית טבעית, ואין סתירה בכך אם העלוא גם חכמי הגויים בדעתם.

הראי"ה קוק חילק בין התקופות השונות. בזמן גלות השכינה, יש סכנה בכל מחשבה שלא נתגדלה כולה במחנה ישראל. אך כאשר נשמת ישראל מאירה בקרבו, הצצה עמוקה ללאומים שונים מסוגלת להרחיב את אור

מקורות מלאים והוספות

¹⁷ והשיר.

¹⁸ ובשמו הנוסף: עקבותיו של אלוקים.

מעשה זה מתאר אדם שרואה את חייו כשני זוגות עקבות בחול, שהאחד מהם היה שייך לאלוקים והאחר היה שייך לו עצמו. בתקופות הקשות בחייו היה רק זוג עקבות אחד. האדם סבור שאלוקים עזב אותו באותם רגעים, אך בסופו של המעשה מסביר לו אלוקים שהזוג היחיד הוא של עקבותיו של אלוקים, שבשעות הקשות נשא את האדם על כפיו.

¹⁹ לגבי המעשה המקורי – ישנן דעות שונות מיהו מחברו. לגבי השיר שחובר על כך – מחברו הוא סקוט קנט בראון (נולד ב-1940), בישוף, ועורך ספרים ואנציקלופדיות נוצריים.

²⁰ אמונה ברורה (לרב ראובן פיירמן) פרק א סעיף 6 עמודים 44–45.

²¹ הקדמת הרמב"ם למסכת אבות (שמונה פרקים) פרק ד: "ושמע האמת ממי שאמרה".

הטוב. וכך יהיה אף כשיקץ הקץ²².

ענייני המקדש

סגנון האדריכלות החיצונית של מקדש הורדוס²³ היה במידה מרובה בסגנון יווני²⁴.

המוכני לכיור במקדש שני, שהוא גלגל לשקעו בבור, שלא יהיו מימיו נפסלים בלינה²⁵, דומה במידת־מה, להבדיל, למתקן שהיה בבתי עבודה זרה מצריים²⁶.

מקורות מלאים והוספות

²² אורות (הראי"ה קוק), אורות התחיה, פרק טו: "כשכח ישראל גדול ונשמתו מאירה בקרבו בהופעה וענפיו המעשיים מתוקנים, בסידור מלא, בקדושה בייחוד ובברכה, במקדש וממשלה, בנבואה וחכמה, אז ההתרחבות לצד החול, לענוגי החושים הרוחניים והגשמיים, להצצה חזירית ופנימית לתוך חייהם של המון עמים ולאומים שונים, למפעליהם וספרותיהם, התגברות עז החיים הטבעיים, כל אלה טובים הם ומסוגלים להרחיב את אור הטוב, והתחום ארוך הוא – י"ב מיל כמחנה ישראל כולו, הכופל באמת את כל העולם באיכותו, יצב גבולות עמים למספר בני ישראל'.

משחשך האור, משגלתה שכינה, משנעתקו רגלי האומה מבית חייה, החל הצמצום להיות נתבע. כל עוז חילוני עלול להיות לרועץ, כל יופי טבעי וחשקו עלול להאפיל את אור הקדש ותם הטהרה והצניעות, כל מחשבה שלא נתגדלה כולה במחנה ישראל יכולה להרס את סדר האמונה והחיים הישראליים, כל שמנות קטנה מביאה לידי בעיטה. מכאן באו העוצב והסיגוף, הקדרות והפחדנות.

וביותר ממה שפעלו אלה על החיים הגשמיים פעלו על החיים הרוחניים, על רוחב המחשבה, על תעופת ההרגשה.

עד אשר יקץ הקץ, שקול קורא בכח 'הרחיבי מקום אהלך, ויריעות משכנותייך יטו, אל תחשוכי, האריכי מיתרייך ויתדותייך חזקי, כי ימין ושמאל תפרוצי וזרעך גויים יירש, וערים נשמות יושיבו'. והתחום של אלפיים אמה הקצר הולך הוא ומתרחב, כמידת ישועתן של ישראל, שהולכת ואורה קמעא קמעא."

²³ לגבי פרטים בבית המקדש הראשון שדומים למנהגי הגויים, דנו בפרק פד.

²⁴ יוונית ויוונית בארץ ישראל (ר' שאול ליברמן) עמוד 276: "מן המפורסמות הוא שסגנון האדריכלות החיצונית של מקדש הורדוס היה במידה מרובה סגנון יווני".

²⁵ יומא לו ע"א: "משנה... בן קטין עשה... ואף הוא עשה מוכני לכיור, שלא יהיו מימיו נפסלין בלינה... גמרא... מאי מוכני? אמר אביי: גילגלא דהוה משקעא ליה".
רש"י שם ד"ה מוכני: "מפרש בגמרא גלגל לשקעו בו בבור, שיהו מימיו מחוברים למימי הכיור, ואי לא הוו מיפסלי בלינה, לפי שקדשו בכלי, ולא כבוד קדשים הוא ליפסל מים קדושים".

²⁶ יוונית ויוונית בארץ ישראל (ר' שאול ליברמן) עמוד 282: "והנה הירו אלכסנדריוס מספר שבמבוא מקדשי המצרים היה הכלי שהכיל מי טהרה מצויד בגלגל של ברונוזה, וכשהיו מסובבים את הגלגל היו מי ההזיה ניגרים מן הכלי. נראה שגלגל הכיור במקדש הורדוס היה לו תפקיד שונה לגמרי. המצאות הכוהנים המצריים הגיעו עד כדי כך, שהתקינו אבטומאט

כליא עורב²⁷, דהיינו טבלאות חדות ומסמרים שמחפים בהם גגו של היכל למנוע את העורבים מלישב שם²⁸, דומה, להבדיל, לשיפודים שהתקינו הגויים סמוך לבתי העבודה זרה שלהם על מנת למנוע מעופות טרף לקנן בסביבותיהם²⁹.

גם הכלל שהנכנס להר הבית נכנס דרך ימין ולצאת דרך שמאל, יש לו דמיון אצל חכם יווני³⁰, אמנם יש ידיים לכך שהוא זה שלמדמ מאיתנו³¹.

מקורות מלאים והוספות

[מכשיר אוטומטי] למכירת מים קדושים, לאחר הטלת מטבע של חמש דראכמות היו מי הטהרה ניגרים ויוצאים מעצמם. המיכאניזם של המתקן היה פשוט מאוד... ושוב אנו רואים שכמה דרכי נוהג שונים במקדש ירושלים וכמה תכונות בבניינו ובכליו היו משותפים לכל מקדשי הזמן ההוא. ודאי שאין זה גורע לחלוטין מקדושת המקום המיוחדת, היה בכך רק כדי להגדיל את כוח המושך מתוך שנענה לטבע האנושי ולרגשותיו.

²⁷ מידות פ"ד מ"ו: "והיכל מאה על מאה על רום מאה... ואמה כלה עורב. רבי יהודה אומר: לא היה כלה עורב עולה מן המידה, אלא ארבע אמות היה מעקה".

²⁸ רש"י שבת צ ע"א ד"ה לכליא עורב: "טבלאות של אמה היו עושין, והן חדין כסכין סביבותיהם, ומסמרים חדין ככולן, ומחפין בהן גגו של היכל למנוע את העורבים מלישב".

²⁹ יוונית ויוונית בארץ ישראל (ר' שאול ליברמן) עמודים 279–280: "דבר מוסכם הוא, שהאנדרטאות העתיקות היו להם לעיתים קרובות דיסקות או שיפודים בראשן להגן עליהן מלכלוכי ציפורים. ביותר היה צורך לנקוט באמצעים כאלו במקדשים. פאבסאניאס מונה בין פלאי המזבח שבאולימפיאה גם זאת, ש'הדיות לא פגעו באיש מן המקריבים באולימפייה'. גם פליניוס מספר שמעולם לא חטפו הדיות שום דבר מאכל מהמזבח שבאולימפייה. לוקריטוס טוען שעורבים לא התקרבו מעולם אל מקדש פאלאס טריטוניאה שבאקרופוליס של אתונה, גם 'כשעשן קורבנות עלה מן המזבחות'.

פטרסן השכיל לבאר שפלאים אלו בעובדות יסודם. אמצעי זהירות יעילים הותקנו למנוע עופות טרף גדולים מלקנן או אף לרדת לנוח במקדשים ובסביבתם. שיפודים חדים היו תקועים על פני המשטחים החלקים, שמנעו את הציפורים הגדולות מלרדת עליהם".

³⁰ יוונית ויוונית בארץ ישראל (ר' שאול ליברמן) עמודים 273–274: "מאלפת עוד יותר לענייננו היא ההלכה הנשנית במשנה עתיקה אחת [מידות פ"ב מ"ב]: 'כל הנכנסין להר הבית נכנסין דרך ימין ומקיפין ויוצאין דרך שמאל, חוץ ממי שארעו דבר שהוא מקיף לשמאל, מה לך מקיף לשמאל, שאני אבל... שאני מנודה'...

ושוב אנו רואים כאן נוהג מקובל באותם הימים. המידה הנכונה בכניסה למקדש היתה, לפי הסמל הפיתגוראי, להיכנס דרך ימין ולצאת דרך שמאל, ממש כפי שמורה משנתנו. הכניסה דרך שמאל היתה מקובלת בטקסים הכיתוניים [אלילים יווניים קדומים], בדומה לנוהגם של האבל והמנודה".

³¹ נגד אפיפון (יוסף בן מתתיהו) מאמר ראשון תחילת פרק כב בשם הרמפוס, אותו הוא מכנה "סופר נאמן בדברי הימים": "כל זאת עשה ודיבר (פיתגורס) כי חיקה דעות היהודים והתרכים וקיבל אותן לעצמו. וכנים יהיו דברינו באמרנו כי הגבר הזה (פיתגורס) העתיק הרבה מחוקי היהודים אל החכמה (הפילוסופיה) שלו". הכנה לבשורה ספר 8 פרק 12 (אוסביוס מקיסריה, המאות ה'3 וה'4 לספירה): "פיתגורס

דרכי הדרוש

גימטריה היא מידה שהתורה נדרשת בה, על פי ברייתא דל"ב מידות דרבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי³², ויש שמשמע מדבריהם שהיא כדרשא גמורה³³. אמנם יש שחלקו על מידה זו³⁴, כתבו שאינה אלא אסמכתא³⁵, ואף הזהירו מהסקת מסקנות בעזרתה³⁶. על כל פנים, שימוש בגימטריה תועד

מקורות מלאים והוספות

העתיק רבות ממצוותינו והכניסן למערכת התורות שלו".

³² ברייתא דל"ב מידות עם הפירוש (שנדפס בסוף מסכת ברכות): "מידה כט. גימטריא. מניין שדרשין גימטריא באגדה? אם לחשבון, הרי הוא אומר שמונה עשר ושלוש מאות, דעולה למניין אליעזר".

³³ מתוס' מוכח שהגימטריה מסבירה את הצורך במילות הפסוק – תוס' שבת ע"א תחילת ד"ה יכול: "תימא א"כ מניינא דקרא דברים הדברים אלה הדברים [שממנו דורשים ע"פ הגימטריה של המילה 'אלה' ועוד דרשות שם – את המקור לל"ט מלאכות] למה לי, כיון דלא אתא לחלק. ויש לומר דצריך למניינא...".

³⁴ ברייתא דל"ב מידות עם הפירוש, שם: "אולי רבי ישמעאל לא דריש גימטריא, ולא דריש 'יהיה בגימטריא תלתין' גבי נזיר [נזיר ה' ע"א], אלא כאידך דאית להו מנזיר ונזירות דכתיב בתורה כדאיתא התם, ולכך לא חשיב להו".

³⁵ פירוש המשנה לרמב"ם מסכת נזיר פ"א מ"ג: "הסמיכו כלל זה כלומר שסתם נזירות שלושים יום למה שנאמר קדוש יהיה, ומניין יהיה שלושים. ואין נזירות פחות משלושים יום, ודבר זה קבלה אלא שהסמיכוהו לכך כעין סימן".

פירוש הרא"ש נזיר ה' ע"א (על הדף): "יהיה בגימטריא תלתין הוו. יראה דגמרא גמירי לה ואסמכוה אחך גימטריא, דלאו מי"ג מדות היא שהתורה נדרשת בהן".

מגן אבות לרשב"ן מסכת אבות פ"ג מ"ח: "וגימטריאות... ואין זה מגופי ההלכות, כי כבר היה ידוע אל החכמים כי סתם נזירות שלושים יום, ורצו לחדד התלמידים לסמוך זה לגימטריא, 'יהיה', שלושים יום בגימטריא, כמו שנזכר בנזיר פרק ראשון (ה' ע"א). וכן, ההין, הוא שנים עשר לוג, ידוע היה להם, וסמכו זה ל'שמן משחת קדש יהיה זה לי' [שמות ל לא], 'זה' בגימטריא, שנים עשר, כמו שנזכר בראשון מכריתות (ה' ע"ב) ובהוריות (יא ע"ב) פרק אחרון. וכן ידועים היו המלאכות של שבת שהן ארבעים חסר אחת, שהרי מהמשכן למדו אותם ושם היו כולם, וסמכו זה ל'אלה הדברים', 'אלה', גימטריא ששה ושלשים, ו'דברים' שניים, ו'ה' א' יתירה שבהדברים, לרבות אחת, הרי בין כולם הם ארבעים חסר אחת, כמו שנזכר בשבת (ירושלמי שבת פ"ז הל"ב דף ט ע"ב) פרק במה טומנין. וכל זה הוא פרפראות ולא עיקר, ואין אדם מקבל עליהם שכר כמו בגופי ההלכות".

בעל הטורים, סוף ההקדמה: "וראיתי עוד לכתוב בתחילת סדר וסדר מעט פרפראות מגמטריאות וטעמי המסורות להמשיך הלב".

³⁶ ספר הגאולה (לרמב"ן), השער הראשון, אות ה: "אמת כי אין אדם רשאי לדון בחשבון גימטריאות ולהוציא מה עניין עלה בדעתו. אבל קבלה ביד רבותינו, חכמי התלמוד הקדושים ז"ל, כי נמסרו למשה סיני גימטריאות ידועות להיות זכר ואות לעניין הנאמר על פה עם שאר התורה שבעל פה... והעניין הזה כעניין הגזירה שווה, שהרבה גופי תורה תלויין בה, והוא עניין שיכול אדם להוציא ממנו דברים רעים וסותרים עיקרי התורה, אלא שאמרו אין אדם דן גזירה שווה מעצמו, והנה היא לקיים ולא לסתור".

אצל מלך אשור בתקופת בית ראשון³⁷. גם בספרי חכמי יוון, המספרים מופיעים כאותיות יווניות בגימטריה³⁸, ואומות העולם הרבו להשתמש בה³⁹ ובאופנים דומים לה⁴⁰. ואם יבוא מי שיאמר שחז"ל קיבלו את רעיון הגימטריה מן האומות, אף בזה אין תימה, שהרי מצינו גם שדרשו דרשות על סמך מילים ביוונית⁴¹ ובלשונות נוספות⁴², שרצונו של נותן התורה שידרשוהו גם בדרכים אלו. ובפרט לדעות שדרשות חז"ל אינן מקורות

מקורות מלאים והוספות

אבן עזרא, הפירוש הקצר, שמות א ז: "ומה שנכתב בדברי הימים של משה הבל הוא, איננו מספרי הקדש, ולא מדברי קבלה. והאומרים על מלך ישמעאל שמספר במא"ד מא"ד כשמו [מחמד] בגמטרי"א, מה יעשו בזה שהוא כתוב על ישראל? וחלילה שידבר הנביא בגימטרו או ברמיזות".

ובאותו ענין יש להעיר שהיו משונאי ישראל (מהפרנקיסטים, שהיו יהודים והתנצרו) שבדו שראשי התיבות "דצך עדש באחב" הם "דם צריכים כולנו על דרך שעשו באותו איש חכמים בירושלים".

ואין צורך בראיות נוספות כדי להוכיח שהרוצה למצוא רמזים בגימטריות או בראשי תיבות, חזקה שימצאם.

³⁷ האנציקלופדיה העברית ערך גימטריה כרך י טור 683: "שימוש בגימטריה נמצא לראשונה בכתובת של סרגון השני (707-727 לפנה"ס), האומרת שהמלך בנה את חומת חורסבד באורך של 16283 אמה, כערך המספרי של שמו".

³⁸ ביוונית מושג זה מכונה "איסופסיסמוס", ומכאן באנגלית "איסופספי".

³⁹ אפולוניוס מפרגה, יווני מהמאות השנייה והשלישית לפנה"ס, השתמש בגימטריה למילים ע"פ הכפלת ערכי האותיות (בניגוד לחיבור ערכיהן המקובל יותר). במאה הראשונה לספירה ישנו שימוש רחב יותר בגימטריה אצל היוונים, ולאחר מכן אף אצל הרומאים והנצרים.

⁴⁰ היו שייחסו לאפלטון את המשפט "הו אלוקים הגיאומטר [עוסק בגיאומטריה] הגדול של היקום", שביוונית סכום האותיות שבכל מילה, ע"פ הסדר, מתאים למספר 3.14159 – הערך של פאי.

בספרו של פלוטרכוס (יווני מהמאות הראשונה והשנייה לספירה), "שאלות חברותיות", ספר 8 פרק 2, כותרת הפרק היא "כיצד אמר אפלטון שאלוהים הוא גיאומטריה", וככל הנראה הדבר קשור לייחוס הנ"ל.

הייחוס לאפלטון ככל הנראה מוטעה, כיוון שבתקופתו היוונים עדיין לא הגיעו לערך כה מדויק של פאי.

⁴¹ סוכה לה ע"א: "בן עזאי אומר: אל תקרי הדר אלא (אידור) (הדור), שכן בלשון יווני קורין למים (אידור) (הדור). ואיזו היא שגדל על כל מים, הוי אומר זה אתרוג". סנהדרין עו ע"ב: "רבי ישמעאל סבר: אתו ואתהן – אותו ואת אחת מהן, שכן בלשון יוני קורין לאחת, הינא".

⁴² מנחות לד ע"ב, סנהדרין ד ע"ב, ומעין זה זבחים לו ע"ב: "ת"ר: לטטפת לטטפת לטוטפת – הרי כאן ד', דברי רבי ישמעאל. ר"ע אומר: אינו צריך, טט בכתפי שמים, פת באפריקי שמים".

הדינים עצמם, אלא ניתנו רק כאסמכתאות לצורך זכירת הדינים.⁴³

ישנם ביטויים ודרכי דרוש פשוטים, שגם אם נמצאו, להבדיל, אצל חכמי האומות, אין בכך הוכחה שנלמדו מהם, שהרי מקורם בטבעו של השכל האנושי.⁴⁴ כך הביטוי "מפני מה" שבו פותחים חכמים בדרשותיהם על התורה, שנמצא גם אצל אחד מחכמי היוונים הקדמונים.⁴⁵ כך גם שורשה של מידת "גזירה שווה", שהיא סברה פשוטה להשוואת מילים.⁴⁶ ובכלל, השוואה בין סגנון ה"פירושים", ה"מופתים" וה"תרגילים"⁴⁷ היווניים, למידות שהתורה נדרשת בהן, מעלה שרק קל וחומר וגזירה שווה⁴⁸ משותפים להם.⁴⁹ גם דמיון בין כמה מן המידות שהתורה נדרשת בהן לבין דרכי פרשנות במשפט הרומאי, יש לו הסבר טבעי, שכן מסתבר שהיו דרכים

מקורות מלאים והוספות

⁴³ הבאנו את המחלוקת בעניין זה בפרק עד.

⁴⁴ ואף אם נאמר שהתעוררו לכך ע"י חכמי הגויים, אין בכך קושיה.

⁴⁵ יוונית ויוונית בארץ ישראל (ר' שאול ליברמן) עמוד 186: "אחד מעיקרי המחקר הוא לשאול 'מפני מה', לחקור לטעמו של הדבר הנידון. 'מפני מה' הוא המונח המקובל שמשמשים בו חכמים בדרשותיהם למקרא. בדומה לזה, נוטה ידימוס הגראמאטיקן (פעל המאה הראשונה לפני סה"נ) לפתוח את עיוניו ב...[סגנון זה], וה...[בתלמוד - בעיות] הם חלק ניכר בספרות הפילולוגית הפילוסופית והמשפטית".

⁴⁶ יוונית ויוונית בארץ ישראל (ר' שאול ליברמן) עמוד 192: "שראשוני התנאים נזקקו לשיטה פשוטה זו של השוואת תיבות ופסוקים מקבילים בתרגומיהם, ולא העלו כלל על כך את השם 'גזירה שווה'. אף זו, מבחינה אטימולוגית אין בשם זה כל דמיון ל...[מיתודה של דימוי באסכולה האלכסנדרונית], ודרך הלימוד הזה כל עיקרו פשוט הוא כל כך, שמן הנמנע שנעלם מכל פרשן בר דעת".

שם עמוד 196: "אין לנו כל יסוד להניח שהיהודים שאלו מהיוונים את עצם שיטת ההשוואה ההגיונית והמילולית".

⁴⁷ או: "ביצועים".

⁴⁸ במובן של דימוי.

⁴⁹ יוונית ויוונית בארץ ישראל (ר' שאול ליברמן) עמודים 191-192: "מאכסימוס פלאנודיס" מזכיר שפירוש בסכוליות (פירושים) שלו לפרק זה... (שישה מופתים) ו... (שישה ביצועים, תרגילים)... ה...[פירושים], בוודאי שאין ביניהם ובין מידות מדרש הכתובים כל קשר. לפיכך נתנו דעתנו על ה...[תרגילים] בלבד. השוואת ה...[תרגילים] ל"ג המידות של רבי ישמעאל מראה שרק קל וחומר וגזירה שווה (האנאלוגיה) משותפים להן".

שם עמוד 194: "והאנאס סארדיאנוס מסכם ואומר... בסינקריס (השוואה) אנו משתמשים בשלוש דרכים: השווה אל השווה, הקטן יותר אל הגדול יותר והגדול יותר אל הקטן יותר... הריטורים היווניים מנאום כשלושה כללים [כיוון שחילקו את 'קל וחומר' לשניים], ואילו חכמי ישראל ראו בהם שתי מידות".

לפרש כתבים משפטיים, אלא שבאו היוונים וסידרום והגדירו⁵⁰.

שמות

מפורש בירושלמי ששמות החודשים מקורם בבבל⁵¹, דהיינו לשון כשדים⁵². אכן שמותיהם המקובלים אצלנו דומים לשמותיהם באשורית⁵³. שמא גרים, ושמות אלו אף מעידים על כך שגם באומות העולם העתיקות היו שמנו גם מתשרי וגם מניסן, והיו מעברים את אדר⁵⁴. אף שמותיהם של רבים ממזלות החודשים⁵⁵ ניתנו להם על ידי השומרים והבבלים הקדמונים.

עוד מפורש בירושלמי שם, שאף שמות המלאכים מקורם בבבל⁵⁶, וכך ביאר הירושלמי מדוע שמותיהם פורשו רק בספר דניאל, שהוא מתקופת גלות

מקורות מלאים והוספות

⁵⁰ יוונית ויוונית בארץ ישראל (ר' שאול ליברמן) עמוד 196: "כבר הראו החוקרים שכמה מן המידות שהתורה נדרשת בהן מצויות כצורתן כמעט בכתבי הקלאסיקנים של המשפט הרומאי (סאבינוס, קלסוס וגאיוס). הלל הזקן והחכמים בדורות שלאחריו היו נוהגים לדרוש לא רק את לשון התורה, אא אף 'לשון הדיוט' (לשון שטרות וכתובות). קרוב לוודאי שמצויות היו בעולם העתיק מימים מקדם מידות כלליות לפירושם של כתבים משפטיים. אלא שבאו היוונים וסידרו את דרכי הפירושים המרובים והמבולבלים, הגדירו וצרו להם צורה של קבע".

⁵¹ ירושלמי ראש השנה פ"א ה"ב: "דא"ר חנינה, שמות חדשים עלו בידם מבבל. בראשונה [לפני גלות בבל] בירח האיתנים שבו נולדו אבות מתו אבות נפקדו אימהות. בראשונה בירח בול שבו העלה נובל והארץ עשויה בולות בולות, שבו בוללים לבהמה מתוך הבית. בראשונה בירח זיו שבו זיו של עולם הצמחים ניכרין והאילנות ניכרין. מיכן והילך ולאחר שעלו מגלות בבל] ויהי בחודש ניסן שנת עשרים, ויהי בחודש כסליו שנת עשרים, בחדש העשירי הוא חודש טבת".

⁵² אבן עזרא שמות יב ב: "וניסן ואייר וסיוון, וכל שמות החדשים, אינם לשון קודש כי אם לשון כשדים, על כן לא תמצא במקרא כתוב אחד מהם, רק בנבואות זכריה ודניאל ועזרא ומגילת אסתר שהיו בגולה".

⁵³ שמותיהם באשורית הם: תשריתו, ארחושמנו, כסלמו, טבתו, אדרו, ניסאנו, אארו, סימנו, דומוזו, אבו, אלולו (אוצר ישראל חלק ד ערך חדש).

⁵⁴ פירוש "תשריתו" הוא התחלה, פירוש "ארחושמנו" הוא ירח־שמיני (למניין ניסן). "ארחונאקרו־אדרו" הוא אדר שני.

עיבור שנה היה מקובל אצל חלק מהעמים הקדמונים. הלוח הפרסי העתיק, מהאלף השני לפנה"ס, היה מבוסס על 12 חודשים של 30 יום, וכל שנה שישית היתה מעוברת בחודש נוסף. כך ששנת חמה ממוצעת היתה בת 365 יום בדיוק.

⁵⁵ דהיינו קבוצות הכוכבים שבגלגל המזלות.

⁵⁶ ירושלמי ראש השנה פ"א ה"ב: "רשב"ל אמר: אף שמות המלאכים עלו בידן מבבל". מסתבר שאין פירושו שאלו שמותיהם בלשון בבל, אלא שדרך הבבלים לכנות שם מסוים לכל מלאך, ורעיון זה עלה עמם מבבל.

בבל⁵⁷. אף אנו נאמר שאין קושי בכך ש"השטן", בה"א הידיעה ובמובן של מלאך⁵⁸, מוזכר רק בספרים זכריה ואיוב⁵⁹. כך אין לבטל את הטענה שמקור הכינוי "אשמדאי" למלך השדים – בפרסית⁶⁰, מקור הכינוי "יורקמו" לשר הברד – ביוונית⁶¹, ומקור הכינוי "לילית" בבבלית⁶². לגבי השם "מטטרון" הביאו הראשונים כמה פירושים⁶³, ויש שפירשו שמקורו ביוונית או ברומית⁶⁴. יש מי שהשווה בין ארמילוס הרשע, שמוזכר בכמה מקומות⁶⁵,

מקורות מלאים והוספות

⁵⁷ ירושלמי שם: "בראשונה [בספר ישעיהו] ויעף אלי אחד מן השרפים, שרפים עומדים ממעל לו. מיכן והילך [בספר דניאל] והאיש גבראל, כי אם מיכאל שרכם".

⁵⁸ בניגוד לתורה ולנביאים שקודם גלות בבל, שבהם מוזכר "שטן" רק במובן של מכשול ואויב.

⁵⁹ וכבר העיר הרד"ק (דברי הימים א כא א) שבפרשיית מניית ישראל, בשמואל (ב כד א) הלשון "ויוסף אף ה' לחרות בישראל, ויסת את דוד בהם לאמור לך מנה את ישראל ואת יהודה", ובדברי הימים (א כא א) הלשון "ויעמוד שטן על ישראל, ויסת את דוד למנות את ישראל".

⁶⁰ הרב שטיינזלץ גיטין סח ע"א: בפרסית [אזמידאן] פירושו אל הזעם, והוא מזיק שממונה על כל מיני רע ופורענות.

⁶¹ הרב שטיינזלץ פסחים קיח ע"א: ביוונית פירושו משרת בקודש.

⁶² שם השידה "ליליתו" מוזכר אצל השומרים, אכדים, אשורים ובבלים.

⁶³ הערוך ערך מטטר: "נראה שענין הקדמה הוא. ויש לומר ענין שמירה". רמב"ן שמות יב יב ד"ה ובבל: "והוא המלאך הגדול שנקרא בעבור כן מטטרון. כי פירוש המילה מורה הדרך".

⁶⁴ רמב"ן שמות יב יב (בהמשך דבריו שם): "וכן שמעתי כי שליח בלשון יוון 'מטטר'". רלב"ג משלי א ג סוף ד"ה שמע: "לזאת הסיבה קראוהו ז"ל מטטרון, שהוא אם בלשון רומי". ספר "ואלה שמות – מחקרים באוצר השמות היהודיים" במאמר "שמות של מלאכים" (מאיר בר אילן) פרק ג: "מלאך מפורסם אשר לו שם יווני הוא 'מטטרון', שם שנימנו וגמרו עליו שהוא נגזר משתי מלים ביוונית: 'מטה-תרנוס', המלאך הסמוך ליד הכסא (של ה'). ואולם, ראוי להזכיר בהקשר זה את 'סנדלפון' המוזכר בברייתא (חגיגה יג ע"ב), שם שהוראתו, כנראה, היא צירוף של שני מרכיבים יווניים: 'סון' (יחד) – '(א)דלפון' (אח). כלומר, שמו של המלאך יתפרש כמלאך השרוי יחד עם אחיו (המלאכים), עם חבורת המלאכים (מי שאינו נשלח לבדו)".

⁶⁵ תרגום יונתן לפסוק (ישעיהו יא ד) "ושפט בצדק דלים... וברוח שפתיו ימית רשע" – "ובממליל ספותיה יהי ממת ארמילוס רשיעא".

לבין השם "אנטיכריסטוס"⁶⁶, שהוא שם נוצרי⁶⁷. אמנם בפשטות כוונתו לרומולוס, דהיינו רומי⁶⁸.

חלקי הנפש ועבודת מידות

הרמב"ם העיד על עצמו שאת דבריו בענייני חלקי הנפש ועבודת המידות ליקט גם מדברי הפילוסופים, ושמע האמת ממי שאמרה. והוסיף שלא הזכיר את שמות אותם חכמים, גם משום שלפעמים שם האיש ההוא יכניס בלב מי שאין בו תבונה שלא ללמוד מדבריו⁶⁹. ברור שכוונתו לאריסטו, שאת דעתו

מקורות מלאים והוספות

⁶⁶ אבקת רוכל, ספר ראשון, חלק ראשון, שם, תחילת האות השביעי: "הקב"ה בעל נפלאות עושה מופת בעולם ובורא בה ברייה ויוצר בה ולד והיא מבקעת ויוצא ממנה דמות אדם ושמנו ארמילוס השטן, זה שהאומות קורין אותו אנטיקרישטוס". ובדומה לזה באוצר מדרשים (אייזנשטיין), אגדת משיח, האות השביעי: "והקב"ה משמר טיפתן בתוך האבן ובורא בה בריה ויוצר בה ולד, והיא מתבקעת ויוצא ממנה דמות אדם ושמנו ארמילוס השטן, זה שהאומות קורין אותו אנטיקרישטוס". באוצר ישראל ח"ב סוף ערך ארמילוס הביא דברים אלו בשם 'אותות המשיח' מבית המדרש ליליניק, ושמעין זה גם בכתב יד לתרגום יונתן על התורה דברים לד ג בהגהה ("נ"ל שארמילוס הוא מה שאומות העולם קוראין אנטיקרישטוס"), וציין: "אין ספק כי חמשת התיבות האחרונות הם הגהה ישנה ולא מגוף הספר".

⁶⁷ שע"פ אמונתם הוא אויבו של יש"ו ("כריסטוס") ומסמל את הרוע המוחלט.

⁶⁸ מספד למשיח, שיעורים מאת הרב יהודה ליאון אשכנזי (מניטו), עמוד 41: "ארמילוס הוא השם המדרשי של השם הלטיני רומולוס, דהיינו רומי".

⁶⁹ הקדמת הרמב"ם למסכת אבות (שמונה פרקים) ד"ה וראיתי: "וראיתי להקדים, קודם שאתחיל בפירוש הלכה הלכה, פרקים מועילים, יושגו לאדם מהם הקדמות, ויהיו לו גם כן כמפתח למה שאנו עתידים לפרש. ודע, כי הדברים אשר אומר אותם באלו הפרקים, ובמה שיבוא מן הפירוש, אינם עניינים שחידשתים אני מעצמי, ולא פירושים שבדיתים, אלא הם עניינים מלוקטים מדברי החכמים, במדרשות ובתלמוד וזולתו מחיבוריהם, ומדברי הפילוסופים גם כן, הקדומים והחדשים, ומחיבורי הרבה בני אדם. ושמע האמת ממי שאמרה. ואפשר שאביא לפעמים מימרה שלימה שהיא לשון ספר מפורסם, ואין בכל זה רע, ואיני מתפאר במה שאמרו מי שקדם, לפי שאני כבר הודיתי בזה, ואף על פי שלא אזכור: אמר פלוני, אמר פלוני, שזו אריכות אין תועלת בה. ואפשר לפעמים ששם האיש ההוא יכניס בלב מי שאין תבונה בו – שזה הדבר נפסד, ויש בו תוך רע שלא ידעו. ומפני זה ראיתי שלא לזכור האומר, הואיל וכוונתי שתושג התועלת לקורא, ושנבאר לו העניינים הצפונים בזאת המסכתא".

החשיב הרמב"ם מאוד⁷⁰, ומדבריו למד את דרך האמצע בעבודת המידות⁷¹.

בעל מורה המורה אף הדריך ללמוד מספרי מידות שנתחברו ע"י חכמי האומות⁷². גם ר' יוסף אבן כספי⁷³ הדריך את בנו לקבוע עיתים בין השאר

מקורות מלאים והוספות

⁷⁰ מורה נבוכים ח"ב פרק כב: "שכל מה שאמר אריסטו בכל המציאות אשר מאצל גלגל הירח עד מרכז הארץ, הוא נכון בלי פקפוק... אבל כל מה שדיבר בו אריסטו מגלגל הירח ולמעלה, הרי כולו כעין השערה והערכה, פרט לדברים מעטים, כל שכן במה שאומר בדירוג השכלים, ומקצת ההשקפות הללו באלוהות שהוא סובר אותם ובהם זריות גדולות, ודברים שהפסדם גלוי וברור לכל העמים, והפצת הבלתי נכון, ואין לו הוכחה על כך".
אגרת הרמב"ם לרבי שמואל אבן תיבון: "ודעתו, רצוני לומר דעת אריסטו", היא תכלית דעת האדם".

⁷¹ הקדמת הרמב"ם למסכת אבות (שמונה פרקים) תחילת פרק ד: "הפעולות אשר הן טובות, הן הפעולות השוות, הממוצעות בין שני קצוות, ששניהם רע, האחד מהם ייתור, והאחר חיסור. והמעלות, הן תכונות נפשיות וקניינים, ממוצעים בין שתי תכונות רעות, האחת מהן יתירה והאחרת חסירה. ומן התכונות האלה יתחייבו הפעולות ההן. משל זה: הזהירות, שהיא מידה ממוצעת בין רוב התאוה ובין העדר ההרגשה בהנאה. והזהירות היא מפעולות הטוב, ותכונת הנפש אשר תתחייב ממנה הזהירות היא מעלה ממעלות המידות. אמנם רוב התאוה הוא הקצה הראשון, והעדר ההרגשה בהנאה לגמרי – הקצה האחרון, ושניהם רע גמור. ושתי תכונות הנפש, אשר מהן יתחייבו רוב התאוה, והיא התכונה היתרה, והעדר ההרגשה, והיא התכונה החסרה, שתיהן פחיתויות מפחיתויות המידות. וכן העין היפה, ממוצעת בין הקמצנות והגבזות, והגבורה, ממוצעת בין המסירה לסכנות ורוך הלבב. והבדיחות, ממוצעת בין ההוללות והקלות..."

ספר המידות לאריסטו מאמר ב פרק ה: "אומר אני המעלה מן המידות, כי זאת היא אצל ההפעליות והפעולות כי באלה יהיה היתרון והחיסרון מן האמצעי. המשל, רוב הפחד והקשות לב והתאוה הכעס ורחמים. ובכלל התענוג והתעצב והוא הרב והמעט ושניהם אינם טובים. כי אם כאשר ראוי לדברים הראויים ובעבור הראוי וכמו שראוי זה האמצעי והנבחר אשר הוא המעלה. וגם כן אצל הפעולות יהיה החיסרון והיתרון והאמצע והמעלה הוא אצל ההפעליות והפעולות הדברים אשר בהם היתרון הוא עוון אשר חטא והחיסרון מגונה. האמצעי מתוקן ומשובח. ואליהם שניהם המעלה. המעלה היא אמצעית והיא משותפת עומדת באמצעי".

⁷² ספר המבקש (רבי שם טוב בן פלקירה, מחבר "מורה המורה" על המורה נבוכים) מהדורת תש"ן עמוד עו: "ויסוף עוד המבקש ויאמר לחסיד: הודיעני ספרי בעלי חכמת המידות וחיבוריהם שצריך שיקרא אותם הרוצה להיות מהחכמים ולהידמות להם.
ויען החסיד: כללות מידות הטובות כולן נאמרו בתורתנו, ורוב פרטיהם נאמרו במשלי. גם בדברי החכמים ז"ל מהתוכחות והמוסרים עניינים רבים, וכן חיברו חכמי האומות במידות דברים טובים, כספר הנקרא מבחר הפנינים וזולתם. אמנם ידיעת המידות הוא בחכמת ההנהגה, ובה נתחבר ספר הידוע הנקרא עטיקא [אתיקה, מספרי אריסטו] וגם נכתב אגרת קצרה בזה העניין וזה טופסה..."

⁷³ כאן המקום להעיר שרבים יצאו נגד דעותיו של ר' יוסף אבן כספי, והאברבנאל (בפירושו למורה נבוכים ח"א פרק מב) כתב עליו "כמו שחשב המפרש כספי ברשעותו", אמנם במקומות רבים – גם בפירושו למורה נבוכים וגם בפירושו לתנ"ך – כן הביא מדבריו. וכן העיר על כך

בספר המידות לאריסטו, על מנת ליישר את אורחותיו⁷⁴.

דבר פשוט הוא שבענייני הנהגת האדם שמקורה בסברה ישרה, יש מקום גם לסברתם של אומות העולם. ומה בכך שלהדרכתו של הלל "דעלך סני לחברך לא תעביד, זו היא כל התורה כולה"⁷⁵ קדם חכם סיני⁷⁶.

כך את חלוקת כוחות הנפש לשלושה חלקים ייחס הרמב"ם שם ל"ראש הרופאים"⁷⁷, הלוא הוא הרופא היווני גלינוס, שאת דעתו החשיב הרמב"ם מאוד⁷⁸. גלינוס עצמו המשיך בעניין זה את דעתם של הרופא היווני היפוקרטס והפילוסוף היווני אפלטון⁷⁹. חלוקת דומות⁸⁰ הובאו ברס"ג

מקורות מלאים והוספות

ר' שלמה פיישר בצפונות ח"ג עמוד סט אות ה, תחת הכותרת "אל תשכן באהליך עוולה". גם הרב מאוזו (הרב נאמן) בספרו דרכי העיון עמוד 22 לא נמנע מלהביא את דבריו.

⁷⁴ ספר המוסר (ר' יוסף אבן כספי) פרק י: "בני שמור אמרי. הנך היום בן י"ב שנה, לכן שקוד בתורה ובמקרא עוד שתי שנים אחר זה, ואתה בן י"ד שנה, תקבע עיתים לכל מה שקדם, ותן חלק גדול לחכמות הלימודיות, וזה תחילת ספר המספר לראב"ע ואחריו ספר האקלידוס...

וגם קבע עיתים בספרים המוסריים המישרים אורחותיך בכל המידות והם ספרי משלי וקהלת ומסכת אבות עם פירוש המורה ז"ל והקדמתו, וכן הלכות דעות מספר המדע, וכן ספר המידות לאריסטו...".

⁷⁵ שבת לא ע"א.

⁷⁶ המכונה קונפוציוס, מגדולי הפילוסופים של סין, שחי במאות ה' 6 וה' 5 לפנה"ס. מתוך ספרו "המאמרות" ("האנלקטים"), פרק 15 בית 23: "שאל צה-גונג [חסיד], אמר: כלום יש מאמר אחד שראוי לו לאדם לנהוג על פיו כל ימיו? אמר החכם [קונפוציוס]: הלא הוא המאמר על נתינת הדעת על חבר: מה ששנוא עליך אל תעשה לחברך". ובתרגום מילולי: "מה שאינך רוצה, אל תעשה לאדם".

⁷⁷ הקדמת הרמב"ם למסכת אבות (שמונה פרקים) תחילת פרק א: "דע, כי נפש האדם נפש אחת, ולה פעולות רבות חלוקות, ייקראו קצת הפעולות ההן 'נפשות'. וייחשב בעבור זה, שיש לאדם נפשות רבות, כמו שחושבים הרופאים, עד שפתח ראש הרופאים ואמר, שהנפשות שלוש: טבעית, וחיונית, ונפשית".

⁷⁸ הרמב"ם כתב עליו שהוא "הראשון (והטוב) באנשים בעיון בהיקשים האפשריים [בהיגיון]" (פרקי משה ברפואה מאמר כ"ה ד"ה ושמע, נדפס בספר כתבים רפואיים ח"ב). כמו כן הרמב"ם חיבר על כתביו את הספר קיצורי גלינוס.

⁷⁹ אנציקלופדיה הלכתית רפואית (לרב (ופרופסור) אברהם שטיינברג) ערך מערכת העצבים פרק "רקע היסטורי": "אפלטון וגלינוס עשו מעין שילוב של ההשקפות העתיקות בתורת 'שלוש הנפשות': הנפש הרוחנית-שכלית – במוח, הנפש החיונית – בלב, הנפש התזונתית – בכבד".

⁸⁰ אנו מתייחסים כאן לעצם חלוקת כוחות הנפש לשלושה, בלי להיכנס לשאלה האם הם שלושה חלקים של נפש אחת, או שלוש נפשות נפרדות.

ובראשונים רבים⁸¹.

אף חידושו העצום של הרמב"ם, שהנפש הנשארת לעולם הבא היא הדעה⁸² – דומה לדברי אריסטו, שרק השכל נצחי⁸³.

דברי חובות הלבבות בשם "אחד החכמים", כיצד יתגאה אדם שעבר במעבר השתן פעמיים⁸⁴, הינם מאחד מחכמי ערב⁸⁵.

גם הפתגם "נפש בריאה בגוף בריא"⁸⁶, הנזכר בספרי אחרונים רבים, ומיוחד לעיתים לרמב"ם⁸⁷ – מקורו בדברי משורר רומי⁸⁸, והוא מפורסם גם כיום

מקורות מלאים והוספות

⁸¹ אמונות ודעות לרס"ג מאמר ו פרק ג, היגיון הנפש (רבי אברהם ברבי חייא הנשיא, לייפציג תרכ"ה) דף יא ע"א, כוזרי מאמר ה אות יב, אבן עזרא שמות כג כה, פירוש הרוקח על הסידור פרק כ ד"ה יושב בסתר עליון, כד הקמח (לרבינו בחיי) תחילת ערך תענית, דרשות ר"י אבן שועיב פרשת ויחי ד"ה ואלו, ספר העיקרים מאמר ב פרק לא ד"ה וכמו, אורחות צדיקים שער יראת שמיים ד"ה ועתה.

⁸² רמב"ם הלכות תשובה פרק ח הלכות ב"ג: "העולם הבא אין בו גוף וגויה אלא נפשות הצדיקים בלבד בלא גוף כמלאכי השרת...

כל נפש האמורה בעניין זה אינה הנשמה הצריכה לגוף, אלא צורת הנפש, שהיא הדעה שהשיגה מהבורא כפי כוחה והשיגה הדעות הנפרדות ושאר המעשים, והיא הצורה שביארנו עניינה בפרק רביעי מהלכות יסודי התורה, היא הנקראת נפש בעניין זה, חיים אלו לפי שאין עמדם מות שאין המוות אלא ממאורעות הגוף ואין שם גוף נקראו צרור החיים שנאמר והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים, וזהו השכר שאין שכר למעלה ממנו והטובה שאין אחריה טובה והיא שהתאוה לה כל הנביאים".

רמב"ם הלכות יסודי התורה פ"ד ה"ח: "נפש כל בשר היא צורתו שנתן לו האל והדעת היתרה המצויה בנפשו של אדם היא צורת האדם השלם בדעתו... ואינה הנפש המצויה לכל נפש חיה שבה אוכל ושותה ומוליד ומרגיש ומהרהר, אלא הדעה, שהיא צורת הנפש".

⁸³ על הנפש (אריסטו) ספר ג, פרק ה: "השכל המפעיל... בהיפרדו מהגוף, הוא הדבר היחיד המתקיים – ורק הוא אל-מותי ונצחי".

⁸⁴ ספר חובות הלבבות שער ו (שער הכניעה) תחילת פרק ה: "ואמר אחד מן החכמים בעניין זה: אני תמה ממי שעבר במעבר השתן פעמיים וכעובר, היאך יתגאה ויגבה ליבו, כי המחשבה בזה ובדומה לו מעניין האדם מחייבת הכניעה".

⁸⁵ אֶל-אֶחָנָן אָבֵן קִיס, מנהיג שבט תמים, מהמאה ה-7 לספירה (ספר ההדרכה אל חובות הלבבות עמוד 224 הערה 10, המאמר "מקורותיו של רבנו בחיי אבן פקודה בחובות הלבבות" עמוד 29 הערה 137).

⁸⁶ ובניסוח דומה: "בגוף בריא שרויה נפש בריאה".

⁸⁷ הרמב"ם אמנם לא נקט את ניסוח זה, אך כתב רעיון דומה (הקדמת הרמב"ם למסכת אבות (שמונה פרקים) פרק ה): "והכוונה בבריאות גופו, שתמצא הנפש כלים בריאים ושלמים לקנות החכמות וקנות מעלות המידות ומעלות השכליות עד שיגיע לתכלית ההיא".

⁸⁸ יוֹבִנְאֵלִיס (מהמאה ה-2 לספירה), סוף סאטירה 10: "עליך להתפלל לנפש בריאה בגוף

ברחבי העולם⁸⁹.

אחד החידושים של רבי ישראל סלנטר, שהם מבסיסיה של תנועת המוסר, הוא המושג "הכוחות הכהים", דהיינו כוחות פנימיים בנפש. הוא העיד על עצמו שמקורו של חידוש זה בחוקרי נפש האדם⁹⁰.

רבי ישראל סלנטר אף יעץ להדפיס את ספר המוסר⁹¹ "חשבון הנפש"⁹², המדריך לתיקון שלוש עשרה מידות. ספר זה מבוסס על הרעיון של בנימין פרנקלין⁹³, שאינו יהודי⁹⁴.

הרב דסלר כתב שהדרך להגיע למידה של "המעביר על מידותיו" היא להתרגל להביט על חבריו באופן שבו החבר מביט על עצמו, ואף פירט עשר עצות מעשיות על מנת להתרגל ולהתאמן להגיע לדרגה זו. מקורן של עצות אלו בספר "כיצד לרכוש ידידים והשפעה"⁹⁵, שנכתב⁹⁶ ע"י סופר שאינו יהודי⁹⁷, ואת חלקן אף הביא הרב דסלר כמעט בלשונן⁹⁸.

מקורות מלאים והוספות

בריא".

פנקסי הראי"ה, חלק ראשון, תקופת ירושלים (תרע"ט-תרצ"ה), פנקס ז – פנקס ד, אות פח: "האמרה הרומית היא 'נפש בריאה בגוף בריא', והאמרה הישראלית 'גוף בריא בנפש בריאה', וביותר דיוק נאמר שהאמרה הישראלית היא אומרת שנפש בריאה בגוף בריא יבוא רק ע"י המהלך של גוף בריא בנפש בריאה".

⁸⁹ פתגם זה מהווה סיסמה למוסדות רבים בעולם – מועדני ספורט, מוסדות חינוך ומוסדות צבאיים (שמה של חברת נעלי הספורט "אסיקס" הוא ראשי תיבות של פתגם זה בלטינית).

⁹⁰ כתבי רבי ישראל סלנטר, מאמרים, "מאמר בעניין חיזוק לומדי תורתנו הקדושה", עמוד 169: "כי כאשר חקרו חוקרי נפש האדם ומצאו כי יש בנפש האדם שני מיני כוחות, חיצוניות ופנימיות".

כתבי רבי ישראל סלנטר, איגרות, איגרת ו, עמודים 216–217: "הוא אשר נקרא אצל חוקרי כוחות נפשות האדם כוחות מאירים ברורים או כהים".

⁹¹ שנערך ע"י ר' מנדל לפין מסטנוב.

⁹² מתוך פתיחת הספר במהדורת תרצ"ז.

⁹³ שייסד את רעיון שלוש עשרה המידות.

⁹⁴ ספר "תנועת המוסר" ח"א עמוד 282 הערה 15.

⁹⁵ ספר זה נמכר בעשרות מיליוני עותקים, והוא אחד מהספרים הנמכרים בעולם.

⁹⁶ הספר יצא לאור בשנת 1935, כארבע עשרה שנה קודם לשיחתו של הרב דסלר.

⁹⁷ ד"ל קרנגי, שאף פיתח שיטה לצבירת פופולריות מודעות עצמית ודיבור בפני קהל, וכן ייסד ארגון להכשרות בשיטה זו.

⁹⁸ המעיין חלק לב גיליון ג עמודים 54–56 (הרב יואל קטן): "בספר מכתב מאלהו ח"ד

כמה וכמה מפרשים נקטו את הלשונות "נפש העולם", ו"נשמת העולם". מושג זה קיים גם אצל הפילוסופים, כאפלטון וממשיכי דרכו⁹⁹.

יש שדנו האם בספר משלי ישנם משלים שמקורותיהן בדברי חכמי האומות, ובדומה לזה לגבי ספר איוב¹⁰⁰.

משלים

שו"ת הרי"ד, ובעקבותיו אחרונים רבים, הביאו את המשל של ננס על גבי ענק. משל זה מבאר כיצד דורות האחרונים אמנם קטנים מהראשונים, ואף על פי כן יכולים לחדש על דבריהם, כיוון שהם מיוסדים על גדלותם של הראשונים. מפורש בשו"ת הרי"ד שמקורו של משל זה בחכמי הפילוסופים¹⁰¹. אכן, משל זה מיוחס לפילוסוף שחי בתקופתו של שו"ת

מקורות מלאים והוספות

(בעריכת הרב כרמל עמוד 234) נמצא הפרק 'המעביר על מידותיו – שורש התיקון', שהוא תמצית שיחה שנאמרה בישיבת פוניבז' בחודש אלול שנת תש"י...

ומסביר הרב דסלר זצ"ל שהדרך להגיע למידה זו היא להתרגל להביט כל אחד על חברו באופן שבו החבר מביט על עצמו... ולדעתו כמעט כל המידות שבין אדם לחברו עוברות דרך נקודה זו...

מסדר הרב דסלר... קצת עצות מעשיות נוספות שלפיהן יוכל אדם להתרגל ולהתאמן להגיע לדרגה זו... והוא מציע עשר עצות...

מצאתי שנקודות אלו בדיוק, לפעמים כמעט בלשונם, מובאות ע"י הסופר והמחנך האמריקאי ד"ל קרנגי בספרו הידוע 'כיצד תקנה ידידים והשפעה בחברה' (מוכר היום מעט יותר כ'כיצד לרכוש ידידים והשפעה'...)...

הובהר מעל לכל ספק שהרב דסלר זצ"ל לקח את העצות האלו מהספר הנזכר... לשלמות העניין ביררתי עם הרב אריה כרמל שליט"א, עורך הספר [מכתב מאליהו, ומגדולי תלמידיו של הרב דסלר], את נכונות הדברים, והוא אישר את עיקרם. אך הוא הוסיף שלא מהספר 'כיצד תקנה ידידים' עצמו ליקט הרב דסלר זצ"ל את העצות דלעיל, אלא מתקציר של הספר שפורסם בכתב העת 'רידרס דייג'סט' לפני עשרות שנים, והגיע לידי הרב דסלר זצ"ל."

⁹⁹ ונקרא בלטינית: אַנְיִמָה מוֹנֵדִי.

¹⁰⁰ כפי שהבאנו לעיל פרק פד.

¹⁰¹ שו"ת הרי"ד סי' סב ד"ה תחילת: "שמעתי מחכמי הפילוסופים, שאלו לגדול שבהם ואמרו לו: הלא אנחנו מודים שהראשונים חכמו והשכילו יותר ממנו, והלא אנחנו מודים שאנו מדברים עליהם וסותרים דבריהם בהרבה מקומות והאמת איתנו, היאך יכון הדבר הזה? השיבם אמר להם: מי צופה למרחוק, הננס או הענק? הוי אומר הענק שעניני עומדות במקום גבוה יותר מן הננס, ואם תרכיב הננס על צווארי הענק, מי צופה יותר למרחוק? הוי אומר הננס שעניני גבוהות עכשיו יותר מעיני הענק, כך אנחנו ננסים רכובים על צווארי הענקים מפני שראינו חכמתם ואנו מעניקים עליה, ומכח חכמתם חכמנו לומר כל מה שאנו אומרים, ולא שאנו גדולים מהם."

הרי"ד¹⁰².

משל השועל והכרם¹⁰³ דומה מאוד¹⁰⁴ לאחד ממשליו של איזופוס¹⁰⁵. גם המשל על העוף שהוציא עצם מגרונו של האריה, שמובא במדרש בשם רבי יהושע¹⁰⁶, הוא אחד ממשליו של איזופוס¹⁰⁷.

רבי אברהם בן שמואל אבן חסדאי¹⁰⁸ כתב את הספר "בן המלך והנזיר", שהוא מקבץ סיפורים¹⁰⁹ המחנכים למוסר. הספר היה מפורסם מאוד, הודפס פעמים רבות, ודברי מוסר ומעשיות ממנו הובאו בכמה מקומות בדברי

מקורות מלאים והוספות

¹⁰² הפילוסוף הצרפתי ברנרד משרטר: "אנו כננסים היושבים על כתפי ענקים, שיכולים אנו לראות דברים רבים יותר ורחוקים יותר מאשר הם, לא דווקא בשל חדות ראייתנו או חוסן גופנו אלא משום שאנו נישאים ומרוממים לגובה על ידי גודלם הענקי".

¹⁰³ מדרש קהלת (בובר) ה' יד: "כאשר יצא מבטן אימו. אמר (גנינא) [גניבא]: משל לשועל שמצא כרם והיה מסוייג מכל פינותיו ולא יכול ליכנס, לטוף מצא נקב אחד, ביקש ליכנס בו ולא יכול, וצם תלתין יומין עד דכחיש, ועלה בהוא נקב אכל ושבע ודשן ושמן, בעי למיפק מההוא נוקבא ולא הוה יכול, חזר וצם תלתין יומין עד דהוה [כחוש], כמה דהוה נפיק ליה מההוא כרמא, אמר כרמא כרמא כמה שפירין (בידך) [פירין] אלא מה הנייה יש, כמה דבר [נש] עייל לגויך (חברין) [כך הוא] נפיק. כך הוא הדין עלמא".

¹⁰⁴ אמנם ישנם הבדלים בפרטים שונים ובנמשל.

¹⁰⁵ יווני מהמאה ה-6 לפנה"ס.

¹⁰⁶ בראשית רבה (וילנא) פרשה סד סימן י': "בימי רבי יהושע בן חנניה... בעיין לממרד על מלכותא אמרין יעול חד בר נש חכימא וישדך צבורא, אמרין יעול ר' יהושע בן חנניא דהוא אסכולוסטקיא דאורייתא, עאל ודרש: ארי טרף טרף ועמד עצם בגרונו, אמר: כל דאתי מפיק ליה אנא יהיב ליה אגריה. אתא הדין קורא מיצראה דמקוריה אריך, יהיב מקוריה ואפקיה. אמר ליה: הב לי אגרי! א"ל: זיל, תהא מלגלג ואומר דעילת לפומא דאריה בשלם ונפקת בשלם. כך, דיינו שנכנסנו לאומה זו בשלם ויצאנו בשלום".

¹⁰⁷ "משל האריה והחסידה".

אריכות בעניין זה במאמר "משלי אסופוס בספרות העברית לדורותיה", ובספר יוונים ויונות בארץ ישראל עמודים 110-123.

¹⁰⁸ מתקופת הראשונים.

¹⁰⁹ המאוגדים למסגרת של סיפור כולל אחד.

המאירי¹¹⁰, בפוסקים¹¹¹, בספרי מוסר¹¹², בספרי חסידות¹¹³ ובעוד מפרשים¹¹⁴. ספר זה הוא, בשורשו, תרגום מערבית¹¹⁵, אם כי הוא שונה מהנוסח הערבי בעניינים רבים. מקורו הערבי הוא תרגום של ספר "ברלעם ויואסף"¹¹⁶ הנוצרי-יווני, שהוא עצמו גלגול של סיפורים¹¹⁷ הודיים¹¹⁸ על בודהא¹¹⁹.

כמה מפרשים, ובפרט המאירי¹²⁰, הביאו משלים ודברי חכמה מהספרים "משלי הערב" ו"מוסרי הפילוסופים".

מקורות מלאים והוספות

¹¹⁰ בספרו חיבור התשובה, בכינויים "חכמי המוסר", "משלי הערב", "חכמי הערב", "אמר החכם". בהערות הובא שמקורו ב"בן המלך והנזיר".

¹¹¹ בית מאיר אבן העזר סי' קמא סעיף סח: "אפילו הניחו [שליח להבאת גט, שהניח את הבעל] זקן או חולה. כן נמי לשון המשנה ורמב"ם וטור. וצ"ע אם הניחו והוא חולה מה דינו. וראיתי בספר בן המלך והנזיר שער ד"ה כ' אמרו בעלי המשלים, שלושה אין להם רפואה וחד מינייהו חולי שנתערב בו הזקנה, וא"כ י"ל בדיוק נשנה זקן או חולה, אבל בהתחברו, אחרי שעל הרוב אין להם רפואה לא שייך גבי' רוב חולים לחיים. וי"ל נמי דלעולם אין חילוק, ודברי הספר הנ"ל משל היה, והא דקתני או חולה למידק אף בחולה לחוד דווקא חולה ולא גוסס". והביא את דבריו גם בשו"ת יהודה יעלה (מהר"י אסאד) ח"ב אבן העזר חושן משפט סי' קעג.

¹¹² מדרגת האדם, בקשת השלמות, פרק ט.

¹¹³ תולדות יעקב יוסף פרשת שמות.

¹¹⁴ קול אליהו (לגר"א) פרשת שלח (במדבר יד ט) אות צב, בן איש חי שנה ראשונה פרשת ניצבים ד"ה ובאופן אחר נ"ל בס"ד בדין.

¹¹⁵ בפתיחת הספר אף מובאת "הקדמת המעתיק הערבי", והוא תורגם לשפות רבות נוספות. בכלל, ספר זה היה מפורסם מאוד בימי הביניים הן אצל היהודים והן אצל אומות העולם.

¹¹⁶ דהיינו: בלעם ויהושפט, או: בלעם ויהושפט.

¹¹⁷ מהמאות השנייה עד הרביעית לספירה.

¹¹⁸ בפתיחת המקור הערבי אף מפורש: "בשם אלוקים הרחמן הרחום מקוצר מספר אחד מחכמי הודו המצויינים..." (מובא בספר במהדורת תל אביב תשי"א עמוד 280).

¹¹⁹ הדבר בולט במקור הערבי, בו הסיפור "ארבע המסעות של ויפאסי" (שלא מופיע בגרסתו העברית של רבי אברהם בן חסדאי) מסתיים כך (בספר במהדורת תל אביב תשי"א עמוד 316): "וכך, אתם הנזירים, גזו אותו המון רב, ארבעה ושמזונים אלף איש, את ראשם ואת זקנם. אף לבשו בגדים כתומים וילכו בדרכו של ויפאסי הבודיסתא, ההולך בדרכי הנזירות לגולה. ויפאסי הבודיסתא נדד והלך מוקף מבני לווייה אלה במקומות שונים ובערי המלך". בספר אוצר ישראל חלק ד ערך "חסדאי, אברהם בן שמואל הלוי" דן בספר זה באריכות.

¹²⁰ בייחוד בספרו "חיבור התשובה".

פתגמים

ציוויו של רבי עקיבא, אם ביקשת ליחנק התלה באילן גדול¹²¹, הוא ככל הנראה פתגם קדום מאוד, שכן הוא דומה מאוד לדבריו של אחד מן היוונים הקדמונים¹²².

בראשונים ואחרונים רבים הובא הביטוי "ההרגל על כל דבר שלטון". בספר תיקון מידות הנפש, לרבי שלמה אבן גבירול, כותב שמקורו בדברי אפלטון¹²³.

בכמה ספרים הובא הביטוי "האמת אהובה מן הכל"¹²⁴, על מנת לבאר את הצורך לחלוק על גדולים למרות הקושי שבכך. וכן כתב היביע אומר "ויסלח נא ר"מ על כי נטייתי מדרכו, והאמת אהובה מן הכל"¹²⁵. ראשון היהודים שידוע לנו שהשתמש בביטוי זה הוא המדקדק רבי יונה אבן ג'נאח במחלוקתו על המדקדק רבי יהודה חיוג', והוא הביא זאת בשם אריסטו, בדבריו "ריב לאמת עם אפלטון, ושניהם אהבנו, אך האמת אהוב יותר"¹²⁶. אחריו הביא את דבריו בעל המאור לגבי מחלוקתו על הרי"ף¹²⁷.

מקורות מלאים והוספות

¹²¹ פסחים קיב ע"א: "חמישה דברים ציווה רבי עקיבא את רבי שמעון בן יוחי כשהיה חבוש בבית האסורין... אמר לו: אם ביקשת ליחנק – היתלה באילן גדול...".

¹²² יוונית ויוונית בארץ ישראל (ר' שאול ליברמן) עמודים 121–122: "לוי ציין כראוי לאריסטופאניס [מהמאות ה-5 וה-4 לפנה"ס], '... אם הכרח הוא שתתפלל – בנפילה מאילן יקר'. הסכוליאסט מסביר זאת... לפי המשל 'אם הכרח הוא שתתלה עצמך, בחר לך אילן נאה'. זוהי מקבילה מדויקת של המשל שרבי עקיבא השתמש בו. הפתגם גם הוא כנראה קדום מאוד, ובוודאי שלא רבי עקיבא חיברו, הוא רק תיבל דבריו במשל עם".

¹²³ ספר תיקון מידות הנפש (לרבי שלמה אבן גבירול) הקדמה, ד"ה ואחרי: "וצריך שנדבר על תיקון מידותיו, כדי שינהג בעצמו המנהג הטוב עד שיהיו לו המידות טובות כמוזן ידבק בהם ולא יפרד מהם מימי נעוריו וירגיל בהם לאט קו לקו ועניין אחרי עניין, וכמו שאמר החכם 'חונך לגער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה' (משלי כ"ב, ו'), וכבר אמר הפילוסוף אפלטון 'השכל מתנהג והמוסר קניין, וההרגל על כל דבר שלטון'".

¹²⁴ למשל, שו"ת מהרשד"ם חלק יורה דעה תחילת סי' לח: "תשובה. ה' היודע והוא עד כי חפשנו על כל הצדדים לראות לצדק את הכת המכובדת, אלא שלא מצאנו מקום והוכרחנו להגיד האמת שהיא אהובה מן הכל אחר ששתי הכתות רצו בזה".

¹²⁵ שו"ת יביע אומר ח"א אורח חיים סי' יג אות יג.

¹²⁶ רעיון דומה נאמר כבר ע"י סוקרטס, בספרו של אפלטון "פיידון" (91 ב'ג): "אם תעשו כבקשתך, תנו מעט מחשבה לסוקרטס, והרבה יותר לאמת".

¹²⁷ הקדמה לספר המאור, ד"ה במקומות רבים: "כמו שכתב החכם המורה אבן ג'נא"ח בהשיבו על המורה הגדול בעל הדקדוק רבי יהודה ז"ל הזכיר דברי הפילוסוף [כינוי לאריסטו] שהשיב

אין קושי אפוא אף בכך שהפתגם הידוע מהגאונים¹²⁸ והזוהר¹²⁹ "הכל תלוי במזל, אפילו ספר תורה שבהיכל" דומה לפתגם רומי¹³⁰ שפירושו "לספרים יש גורל משלהם".

אף הפתגם¹³¹ הידוע "קול המון¹³² כקול שדי"¹³³, שמוזכר באחרונים רבים, מקורו במשפט בלטינית שכתב איש דת נוצרי¹³⁴.

במקומות רבים כתבו "תכלית הידיעה שלא נדע"¹³⁵, ומקורה בספר בחינות עולם, בניסוח "תכלית מה שנדע בך, שלא נדעך"¹³⁶. רעיון דומה מוזכר בכתביו של חכם סיני קדמון¹³⁷.

מנהגים

יש שטענו לגבי מנהגים מסוימים שמקורם בגוים ונשתרבבו לחלק מעדות ישראל.

מקורות מלאים והוספות

על רבו ואמר: 'ריב לאמת עם אפלטון, ושניהם אוהבנו, אך האמת אהוב יותר'.

¹²⁸ תשובות הגאונים החדשות – עמנואל (אופק) סימן מא אות תשסו: "בפסוק דרב כהנא הכל תלוי במזל אפילו ספר תורה בארון".

¹²⁹ זוהר, האדרא רבא כרך ג, פרשת נשא, קלד ע"א: "הכל תלוי במזל ואפילו ספר תורה בהיכל".

¹³⁰ אוצר ישראל ערך מזל.

¹³¹ אחד האחרונים אף ייחס זאת (בטעות) לפסוק – ערבי נחל יתרו דרוש ד ד"ה והנה: "והנה בפסוק (ע' יחזקאל א, כד) 'קול המון כקול שדי כו'..."

¹³² ובנוסחים דומים: "ההמון", "הרבים".

¹³³ בספר פרדס יוסף (ר' יוסף פאצאנובסקי) ויקרא יג מה אף הוסיף: "וכל דבר האמור בפי כל הוא אמת, ועל דרך שאמרו 'קול המון כקול שדי'".

¹³⁴ אלקווין מיורק (המאה ה-8). יש להעיר שהוא עצמו דווקא התנגד לרעיון שבמשפט זה. וכך כתב (במכתבו למלך קרל הגדול, בשנת 798): "ואין להטות אוזן לאלה הנוהגים לומר 'קול המון' עם – קול א-לֹהִים, מאחר שרגשת ההמון גובלת תמיד עם טירוף הדעת".

¹³⁵ כגון ליקוטי מוהר"ן תניינא תורה פג: "וקדושת שבת זה בחינת תכלית הידיעה, ותכלית הידיעה שלא נדע".

¹³⁶ בחינות עולם (רבי ידעיה פניני בדרשי) פרק יג (במהדורת וילנא תרל"ט עמוד 70): "תכלית מה שנדע בך שלא נדעך, ואולם נדע היותך נמצא".

¹³⁷ ספר "דאו דה ג'ינג" (מאת לְאוּ דְּוֶה, מהמאה ה-6 לפנה"ס) שיר מספר 71: "לדעת ובכל זאת לחשוב שאיננו יודעים – זו ההשגה הגבוהה ביותר. לא לדעת, ואעפ"כ לחשוב שאנו כן יודעים – זו מחלה". ובתרגום הנפוץ: "לדעת את אפס הידיעה זו היא החכמה הנעלה. אבל המחלה הגדולה היא לחיות בעיוורון ולחשוב שרואים".

לגבי המנהג להסתכל בצל הלבנה בליל הושענא רבה, על מנת לדעת אם
ישלים את שנתו. מנהג זה הובא בראשונים רבים, בגרסאות רבות¹³⁸

מקורות מלאים והוספות

¹³⁸ ביכורי יעקב על השולחן ערוך אורח חיים סי' תרסד ס"ק ה: "אפילו ראה בצל שלא ברצונו
ונחסר צל צלו, אל ידאג, אלא יחשוב שאינו מבין הדבר על בוריו, שבלאו הכי רבו הדעות
בהוראות סימני הצל בזה".

ושונות¹³⁹, הוזכר אף בזוהר¹⁴⁰ וברמ"א¹⁴¹. היה שהעיד שנהג כן בעצמו¹⁴²,

מקורות מלאים והוספות

¹³⁹ במקורות דלקמן (וכן במקורות הרבים שהביא ספר ציוני עצמו, כדלקמן) מפורשות דעות רבות ושונות, הן לגבי זמן הבדיקה (הושענא רבה, שמחת תורה, האם צריך שעה מסוימת בהושענא רבה), הן לגבי האבר החסר (ראש, צוואר, ראש קטן), הן לגבי אופן הבדיקה (האם צריך להיות ערום), הן לגבי מהות הצל (צל או צל צל, אורך הצל).

ספר ציוני (לר' מנחם ציוני, מתקופת הראשונים), פרשת שלח, ד"ה אמנם וד"ה ובו: "שנודע בקבלה כי בליל הושענא רבה הנקרא 'ליל החתימה' לא יהיה צל לראש האדם אשר ימות בשנה ההוא... ובספרי הקדמונים אמרו, אם נחסר ראשו, ימות הוא או בנו או אשתו... שוב מצאתי כי בליל שמחת תורה אם לא יראה לצילו צל צילו, לא יחיה... עוד איתא תמן, אך בצלם יתהלך איש, יכול כל ימות השנה, תלמוד לומר אך וגו' הרי ארבע לעומת ארבע תקופות בשנה בלילה שהתקופה בה יהיה חג להם, באו איזה גויים במקום אחד והיו מביטים במים בבבואה שלהם והנה המביט פותח את פיו ופוקח עיניו והביט במים והיה אחד צופה דמותו וראה דמות בבואה שלו עיניו ופיו סגורות, שאלו לו לחכם ואמר שלא יוציא שנתו ולא יראה ארבע תקופות... ועוד מצאתי בסודי רזי, כשתשים מי מעיין בכלי מצוחצח וזך ועיין בו בליל הושענא רבה אם יש לחיות אותה שנה אפילו פיו סתום ועיניו סתומות יראה בבואה שלו שהם פתוחין, ואם יהיה פיו ועיניו סגורות ימות, וזהו דבר ברור... עוד יש יהודים שמדליקין נרות ביום הכיפורים בשמן זית ומביטין בשמן בבואה שלהם אם עיניהם ופיהם סגורים לא יוציאו שנתם... ויש רואים בליל הושענא רבה בצל הלבנה וטעמא קלילא אית ביה, אנו דמנינן שנתנינו לשנות הלבנה. (הג"ה) שמעתי ממקובלים האומרים כי זה צריך לעשות בשעה שכוכב לבנה שולטת באותו לילה ובשעה ההיא הניסיון אמיתי... ולאדם שיהרג בר מינן בשנה ההיא יראה ראשו על כתפיו. גלל זה המופת האמיתי הנהיגו חכמי הגויים הקדמונים לעשות יום חג בכל יום התקופה, וזה כמים פנים לפנים".

אבודרהם סדר תפילת סוכות ד"ה ויש אנשים: "ויש אנשים שנהגין גם בליל הושענא רבה שכורכים עצמם בסדין ויוצאין למקום שמגיע אור הלבנה ופושטין מעליהן הסדין ונשארים ערומים ופושטין איבריהם ואצבעותיהן, אם מצא צלו שם טוב הוא. ואם יחסר צל ראשו בנפשו הוא. ואם יחסר צל א' באצבעות ידיו סי' לא' מקרוביו. ויד ימין סימן לבניו הזכרים ויד שמאל סי' לנקבות... וזה הצל אינו צל אדם ממש כי העומד אצל הלבנה או אצל האורה אי אפשר שלא יהיה לו צל, אלא הוא צל הצל הנקרא בדברי רבותי' בבואה דבבואה".

ספר סודי רזיי (בעל הרוקח) חלק ב הלכות הנבואה ד"ה כשם: "בליל הושענא רבה, מי שיש לו צל יחיה, ומי שאין לו צל וראשו קטן בלי צוואר ימות באותו שנה".

אור יקר (לרמ"ק) פרשת אמור סי' יב כרך יג דף קפה (הובא בספר תורת נתן ערכי הרמ"ק אות נב): "ושמענו מפי קנים שיש לזה שעה ידועה בלילה, ואין כל השעות שוות אל הראיה, וראו בימיהם מי שהיה בקי בזה, והנראה אלי שצריך שיהיה צל האדם כמידתו ממש, ולא שיהיה צילו ארוך ממנו, שאז אין בו כח באותו הצל, דומיא למזה שפירשו המפרשים באשירה, צילה וצל צילה, וזה נראה לי פשוט... ועוד שמעתי שיש מדקדקים בלילה בשעות הכוכבים שצ"ם חנכ"ל... ואין איתנו יודע עד מה".

¹⁴⁰ זוהר כרך א (בראשית) פרשת ויחי דף רכ ע"א: "ובהוא ליליא דחגא בתראה סנטירין זמינין ופתקין נטלין בתר דנטלי לון צולמין מתעברין ולא משתכחין (נ"א ואי משתכחין גריען יעבר עלוי מרעין וכו') בהו ידי ואי משתכחין בהו ידי (יעדי) דינא גריעא או יעבר עלוי דינא מרעין בישין בגריעותא דלהון והא אוקימנא להא, ובספרי קדמאי אמרי יתיר כד רישא אגרע וישתכח גופא בריה או אנתתיה ישתכחו והוא יסתלק. וה"מ כד לא אהדר כל ההוא זמנא

והיה מגדולי המקובלים שביאר שהדבר מסמל את הסתלקות הצלם¹⁴³. שורשו של רעיון זה מוזכר כבר בתלמוד¹⁴⁴. יש להעיר שגם הנוצרים בתקופת הראשונים האמינו באמונה דומה¹⁴⁵, ורעיון מעין זה נמצא כבר אצל היוונים בתקופת התנאים¹⁴⁶.

מקורות מלאים והוספות

בתיובתא, אבל אי אהדר טעמא דמותא יטעם ויחסי".

¹⁴¹ רמ"א אורח חיים תרסד א: "כתבו הראשונים ז"ל שיש סימן בצל הלבנה בליל הושענא רבה מה שיקרה לו או לקרוביו באותה השנה, ויש מי שכתב שאין לדקדק בזה כדי שלא ליתרע מזליה, גם כי רבים אינם מבינים העניין על בוריו, ויותר טוב להיות תמים ולא לחקור עתידות כנ"ל".

¹⁴² ר' אליהו בחור, הובא בספר סודי רזיא במבוא ד"ה הכרך: "והעתיקו בכתב ידו הר' אליהו בחור בעל התשבי... ובחתימת ר' אליהו בחור נאמר בזה הלשון: 'והשלמתי הספר הקדוש הזה היום יום ד' שהוא יום הושענא רבא רע"ו אשר איתי בו ראשי בצל הלבנה, ברוך ה', כי מובטחני שלא אמות השנה הזאת'. נאום הסופר אליהו בן אשר הלוי אשכנזי המדקדק".

¹⁴³ פרדס רימונים (לרמ"ק) שער הנשמה סוף פרק רביעי: "הסתלקות הצלם הוא ליל הושענא... ענין הסתלקות הזה אינו אלא לשעתו להראות לאדם ענייני החתימה, אבל אח"כ חוזר הצל על ראשו עד סמוך למיתתו ל' יום ואז מסתלק ושוב אינו חוזר".

¹⁴⁴ הוריות יב ע"א: "האי מאן דבעי למיפק [לאורחא], ובעי למידע אי חזר ואתי לביתא אי לא, ניקום בביתא דחברא, אי חזי בבואה דבבואה לידע דהדר ואתי לביתא. ולא מילתא היא, דלמא חלשא דעתיה ומיתרע מזליה".

רש"י יבמות קכב ע"א: "בבואה דבבואה – צל צילו".

אמנם המאירי שם (ד"ה הרבה) כתב על כך "הדברים שנעשים בדרך נחש חלילה, אין פקפק באיסורם. והוא שאמר הנה על קצת בני אדם שכשמתחילין בסחורה מגדלין תרנגול על שם אותה סחורה ואם הוא נעשה יפה בוטחים על הצלחתם, ושאר דברים הדומים לאלו שהוזכרו הנה – אמר על כולם 'ולאו מילתא היא', כלומר, ואין ראוי לבטוח על אלו ההבלים ועשייתם אסורה על הדרך שביארנו בסנהדרין. והבוטח בה' חסד יסובבנו". כשיטתו בפעולות על-טבעיות, כדלקמן פרק קי.

¹⁴⁵ מנהגי ישראל (דניאל שפרבר) חלק ו עמודים קעז-קעה: "גם הנוצרים בימי הביניים האמינו באמונה זו. ראה למשל בספרו הגדול של... [לין תורנדייק, תולדות הקסם ומדע ניסוני], ניו יורק 1934, חלק ד (מאות יד-טו) עמוד 275... [אם ראשו של אדם לא יטיל צל על הקיר בחג ההתגלות, לא יוציא את שנתו]".

¹⁴⁶ מנהגי ישראל (דניאל שפרבר) חלק ו עמוד קעז: "וכבר רמזתי לכך שאמונה [מעין] זו מצויה היתה אצל (הרומאים) [היוונים], כגון בדבריו של... [פאוסניאס], בין המאה השנייה [ספר] ח [פרק] לח [סעיף] ו.... [בין הנפלאות של הר' ליקאוס, הנפלא ביותר הוא זה: עליו מתחם של זאוס הליקאי, שאליו אסור לאנשים להיכנס. אם אדם אינו שם לב לכלל ונכנס, בהכרח שלא יוציא את שנתו. יתר על כן, הייתה אגדה שכל דבר בתוך המתחם, בין בהמה ובין אדם, לא הטיל צל. מסיבה זו כאשר בהמה היתה מוצאת מחסה במתחם, הצייד לא היה ממנהר אחריה, אלא נשאר בחוץ, ולמרות שהוא היה רואה את החיה לא היה יכול לראות את צילה. באסון גם בצד הזה של אתיופיה, לא עץ ולא שום יצור מטילים צל כל עוד השמש נמצאת בקבוצת

אין לתמוה על כך, שהרי הרמב"ם ייחס גם את רעיון הלחשים¹⁴⁷ לעמים הקדמונים¹⁴⁸.

לגבי המנהג לגלח את שיער הילדים על קברי צדיקים – טענו שמקורו במנהג המוסלמים¹⁴⁹. אכן, מנהג זה לא הוזכר בספרי הראשונים, ואף לא בשולחן ערוך. בתחילה היה זה מנהג הספרדים בארץ ישראל, לאחר מכן חדר לחוגי החסידים שבארץ ישראל, ומאוחר יותר¹⁵⁰ גם לארצות מוצאם במזרח אירופה¹⁵¹. עם זאת יש להדגיש את ההבדל העצום בין מנהג היהודים למנהג הגויים, שכן עיקרו ותוקפו של מנהג היהודים אינו הגילוח כשלעצמו אלא השארת הפאות¹⁵².

אין לתמוה על כך, שהרי גם את מנהג הכפרות בערב יום הכיפורים אסרו חלק מהראשונים משום דרכי האמורי¹⁵³.

מקורות מלאים והוספות

הכוכבים של הסרטן, אבל המתחם בהר ליקאוס משפיע על הצללים באותו אופן תמיד ובכל עונה¹⁵⁴.

¹⁴⁷ שמובאים בתלמוד במקומות רבים.

¹⁴⁸ פירוש המשנה לרמב"ם עבודה זרה פ"ד מ"ז: "הצאבה, והם העמים אשר יצא אברהם אבינו מכללם וחלק על דעותיהם הנפסדות במה שאצר ה' בליבו מן החכמה, והיו מגדלים את הכוכבים ומייחסים להם פעולות שאינן להם, והם אשר יסדו את גזירת הכוכבים והכישוף והלחשים והורדת הרוחניות ושיחות הכוכבים והשדים והקסם והניחוש לכל ריבוי מיניהם, ודרישת המתים, והרבה מאלה העניינים אשר שלפה התורה האמיתית חרבה עליהם וכתרה אותם, והם שורש עבודה זרה וענפה".

¹⁴⁹ ספונות חלק ו עמוד כט: "מנהג התגלחת על קברי צדיקים, נוהג אף הוא בכל מקום, ולא דווקא בקהילות ישראל. המוסלמים חוגגים את העלייה לקברי קדושיהם וגוזזים שם את שערות הילדים".

¹⁵⁰ בדור השלישי או הרביעי לתלמידי הבעל שם טוב.

¹⁵¹ שורשי מנהג אשכנז חלק ג עמודים 249–254.

¹⁵² נטעי גבריאל חלק "תגלחת הילדים והולכתם לחדר" עמוד כד ד"ה וחכ"א: "הבדל עצום וגדול מאוד יש בין מנהג קדוש זה לבין מנהג עכו"ם, משום שמנהג זה הרי מטרתו לא הגילוח כשלעצמו אלא השארת הפאות שהיא מצווה מן התורה שהוא עיקרו ותוקפו של המנהג, אולם מנהג העכו"ם עיקרו לגלח כל פאות, ולכן אין לכך שום דמיון ח"ו".

¹⁵³ אורחות חיים חלק א דין ערב יום הכפורים אות א: "נהגו כל ישראל ערב יום הכיפורים לעשות כפרה על זה הסדר. לוקחין תרנגול שנקרא גבר ומביאין אותו לזקן או חסיד ובעל כוונה ויקפנו סביב ראש המתכפר פעמים ויאמר זה תחת זה, זה תמורת זה, זה חילוף זה, יצא תרנגול זה למיתה ונכנס פלוני בן פלוני זה לחיים ולא למוות. ויאמר פסוקים אלו ג' פעמים. אוילים מדרך פשעם ומעונותיהם יתענו כל אוכל תתעב נפשם ויגיעו עד שערי מות ויצעקו אל ה' בצר להם ממצוקותיהם וישלח דברו וירפאם וימלט

חכמת הנגינה

כתבו הראשונים שאת כללי משקל השיר והחריזה למדו מהגויים¹⁵⁴ הערבים בזמן הגלות¹⁵⁵. ואף המליצו על כך את הפסוק¹⁵⁶ "ויתערבו בגוים וילמדו מעשיהם"¹⁵⁷.

מקורות מלאים והוספות

משחיתותם יודו לה' חסדו ונפלאותיו לבני אדם ושוחט את התרנגולות ומקיפו על ראש המתכפר ג' פעמים ואומר זה תחת זה, זה חילוף, זה תחתיו, זה תמורתו, זה חילופו, יצא תרנגול זה למיתה ויכנס פלוני זה לחיים ולא למוות.

ובכל פעם ופעם שיקף התרנגול על ראש המתכפר יאמר אם יש עליו מלאך מליץ אחד מני אלף להגיד לאדם ישו ויחננו ויאמר פדעוהו מרדת שחת מצאתי כופר ואח"כ משלחין את התרנגול למי שאין נכון לו כדי לעשות צדקה על דרך וצדקה תציל ממוות. והרמב"ן ז"ל אוסר מנהג זה משום דרכי האמורי".

שו"ת הרשב"א ח"א סי' שצה: "כתב מר כי ראית מה שהשבתי אני בעניין הכפרה שעושים לנערים בערבי יום הכיפורים ושאר ימי חולות. והנאך... אני מצאתי מנהג זה פשוט בעירנו עם שאר דברים שהיו נוהגין כיוצא בזה. שהיו שוחטין תרנגול זקן לכפרה על הנער היולד וחותכים ראשו ותולים הראש בנוצתו בפתח הבית עם שומים. והבלים הרבה שנראו בעיני כדרכי האמורי ודחקתי על זה הרבה. ובחסד עליון נשמעו דברי ולא נשאר מכל זה ומכיוצא באלו בעירנו מאומה. אף על פי ששמעתי מפי אנשים הגונים מאוד מאשכנז היושבים עמנו בבית המדרש שכל רבני ארצם עושין כן ערבי יום הכיפורים ושוחטין לכפרה אווזין ותרנגולין. גם שמעתי כי נשאל לריבנו האיי גאון ז"ל ואמר שכן נהגו".

שולחן ערוך אורח חיים סי' תרה סעיף א: "מה שנוהגים לעשות כפרה בערב יום כיפורים לשחוט תרנגול על כל בן זכר ולומר עליו פסוקים, יש למנוע המנהג. הגה: ויש מהגאונים שכתבו מנהג זה, וכן כתבו אותו רבים מן האחרונים, וכן נוהגין בכל מדינות אלו ואין לשנות, כי הוא מנהג ותיקין".

¹⁵⁴ ספר חסידים (מרגליות) סי' תשפא: "כשגלו ישראל היו אומרים הפריצים שירי גויים יפיו המתוקנים במשקל, לכך התחילו ישראל לעשות חרוזים".

¹⁵⁵ תחכמוני (רבי יהודה אלחריזי) שער יח (ורשא תרנ"ט עמודים 177-178): "והיו מדברים בעניין השיר וסודותיו, לדעת איך נבנו מתחילה יסודותיו, ומי הקיר ליהודים מקורותיו, והזריח להם מאורותיו. ויענו האנשים מהם ויאמרו: הנה ידענו כולנו, ואבותינו סיפרו לנו, כי השיר בבני ערב הוא נחלתם, מיום היותם על אדמתם..."

דעו כי השיר הנפלא, אשר בפנינים מולא, היה בתחילה לבני ערב לנחלה... ואף על פי שיש גם בכל אומה משוררים, ומתעסקים במלאכת השירים, כל שיריהם לנגד שירי ישמעאלים לא לעזר ולא להועיל".

¹⁵⁶ תהילים קו לה.

¹⁵⁷ כוזרי מאמר ב אות עח: "וכבר היה לנו רוחב בדרכי הפיוט אשר איננו מפסיד לשון כשנשמר החרוז, אבל השיגנו באמירת המחובר מה שהשיג את אבותינו, במה שנאמר עליהם 'ויתערבו בגוים וילמדו מעשיהם'".

תחכמוני בהמשך דבריו שם: "גם בני עמינו אחר גלותם מאדמתם, שכנו רבים מהם עם בני ערב בארצותם, ונהגו לדבר בלשונם ולהגות בהגיונם, ובהתערבם עמם, למדו מלאכת השיר מהם, כמו שנאמר 'ויתערבו בגוים וילמדו מעשיהם'. כי בעוד היו אבותינו שוכנים בעיר

גם את הכללים היסודיים של חוקי טעמי המקרא, שכל פסוק מתחלק לשני חלקים, וגם חלקי הפסוק וכל חלקי חלקיו חוזרים ומתחלקים לשני חלקים, גילו חכמי האומות תחילה¹⁵⁸.

כך גם לגבי המנגינות עצמן.

היו שלמדו ניגוני תפילות מן הגויים, ואפילו מבתי תפלתם¹⁵⁹. הב"ח התיר לנגן בבתי כנסיות בניגונים שמזמרים בהם בבית תפלתם, חוץ מניגונים שמיוחדים לעבודה זרה¹⁶⁰. ויש מי שאסר לקחת מכל ניגוני זמרי הנוכרים¹⁶¹.

גם בדורות האחרונים מצינו ניגונים כאלה. בעל התניא קיבל את מארש נפוליאון¹⁶², ואחריו הרבי מלובביץ'¹⁶³ לימד את חסידיו לנגן את הפיוט

מקורות מלאים והוספות

הקודש, לא נודע להם שיר שקול בלשון הקודש.

¹⁵⁸ ספר "טעמי המקרא בכ"א ספרים ובספרי אמ"ת" (מרדכי בריאור), מבוא, עמוד ט: "חכמי האומות גילו תחילה את הכלל היסודי של המפסיקים: כל פסוק מתחלק לשני חלקים ו גם חלקי הפסוק וכל חלקי חלקיו חוזרים ומתחלקים לשני חלקים. ואותה דיכוטומיה מתמשכת מבוצעת על ידי הדרגות השונות של המפסיקים: מפסיק בעל דרגה נמוכה מחלק את תחום שלטונו של מפסיק בעל דרגה גבוהה. כלל זה מסביר את סדר המפסיקים, והוא הנותן להם משמעות תחבירית. והואיל והמשרתים תלויים במפסיקים, הרי כלל זה הוא המפתח לכל מערכת הטעמים – על מפסיקיה ומשרתיה".

¹⁵⁹ שו"ת כרך של רומי סי' א ד"ה ומעיד (דף ד ע"א טור ב): "ומעיד אני עלי שמים וארץ שבהיותי בעיר גדולה של חכמים ושל סופרים סמי"רנא יע"א, ראיתי מגדולי החכמים המפורסמים שהיו משוררים גדולים על משקל המוסיקא, ובראשם הרב המופלא אברהם הכהן אריאש זלה"ה, ולמשקל המוסיקא של ימים נוראים הצריכה הכנעה גדולה, נקראת אצלם חיוזן, היו הולכים בכנסיית הנוצרים מאחרי הפרגוד בימי חגם להתלמד מהם אותו הקול המוכנע המשבר הלב, והיו מסדרים מאותם הקולות קדישים וקדושות דבר פלא. ומעשה רב כזה הוא סיוע גדול על כל האמור לעיל ודי בזה".
הובא (בשינוי לשון קלים) ביביע אומר ח"ו אורח חיים סי' ז אות ג.

¹⁶⁰ שו"ת הב"ח הישנות סי' קצו מהדורת פרנקפורט (הקטע הושמט במהדורות אחרות): "מה שמזמרים בבתי כנסיות בניגונים שמזמרים בהם בבית תפלתם. נראה שאין אוסר אלא דווקא באותן ניגונים שהם מיוחדים להעב"ם מאחר שהוא חוק לע"ז, כמו מצבה שאסורה בכל מקום מפני שעשאוה כנענים חוק לעבודה זרה".

¹⁶¹ יוסף אומץ אות תרב: "אין לעשות ניגונים בליל שבת ומוצאי שבת בניגוני זמרי הנוכרים, כמו כל מקדש וברבות העיתים וכיוצא, וכל שכן שלא יעשו נידונים אלו בבית הכנסת".

¹⁶² שיחות קודש תשל"ד ח"א בראשית התועדות ב תשל"ד אות ג, עמוד 4: "ואחר כך הביאו את הניגון לפני אדמו"ר הזקן, ומאז נתקבל, ועד שנקרא על שם המנגד נפוליון'ס מארש, שניגון זה נתברר בקדושה".

¹⁶³ המשך שיחות קודש שם: "ולכאורה לאנשים כערכינו מה זה נוגע ליקח ניגון ולהופכו לקדושה? אלא על דרך המבואר במאמרים עמ"ש פתח אליהו, פתח ר"ש, שהם פתחו את

"האדרת והאמונה" במנגינת ההמנון של צרפת¹⁶⁴.

גם השיר "בני תורה אנחנו, בנים לכל דבר", שמילותיו מיוחסות לרב ברוך מרדכי אזרחי¹⁶⁵, מקור ניגונו בשיר רוסי¹⁶⁶.

יש להעיר לגבי המנגינה המקובלת לפיוט מעוז צור, שרבים טוענים שמקורה נוצרי, שכבר הוכיחו שהיא קדומה עוד יותר, ואין לדעת מה מקורה הראשוני.

קמיעות ולחשים

בתחום הקמיעות והלחשים, כמו אלו שפורטו בספרי קבלה מעשית, ישנם פרטים רבים שיש בהם דמיון בין הנהוג אצל היהודים לבין הנהוג אצל אומות שונות. פרטים רבים אצל הגויים נלמדו מן היהודים¹⁶⁷, ולעיתים גם להיפך¹⁶⁸. כך גם לגבי לחשים שונים¹⁶⁹. ואפשר שלא התייחסו אליהם כתורה אלא כחכמה.

הדמיון בין קמיעות יהודיים לשאינם יהודיים קיים בין השאר¹⁷⁰, בספרי

מקורות מלאים והוספות

הדרך ובמסילתם ילכו כל ההולכים באורחותם".

¹⁶⁴ הנקרא "לה מרסייז".

¹⁶⁵ או לרעייתו הרבנית.

¹⁶⁶ השיר אוֹרְלֶסְקִיָּה רִיבִּינֶשְׁקָה, שהולחן על ידי יבגני רודיגין. לחן זה שימש לאחר מכן גם לשיר העברי "אט זורם הנחל".

¹⁶⁷ מהמאה הראשונה לספירה ישנה תופעה של קמיעות שיש בהם ערבוב של שמות ורעיונות שמקורן באומות שונות, בעיקר יוונים מצרים ויהודים. לקמיעות לא יהודיים חדר שם ה' (בשיבושים שונים), שמות מלאכים יהודים, שמות אבותינו, קטעי ברכה (ברוך אתה ה', ברוך ה'). אריכות בכך בספר המיתוס ביהדות, עמוד 97 והלאה.

¹⁶⁸ ספר המיתוס ביהדות, שם.

¹⁶⁹ ספר המיתוס ביהדות עמוד 115 העלה את הדמיון בין הלחש שבגמרא (שבת סז ע"א) "וכי היכי דחמיתיה אשתא לחנניה מישאל ועזריה ועריקת מן קדמוהי, כן תחמיניה אשתא לפלוני בר פלוני ותיערוק מן קדמוהי", ללחש של אינם יהודיים, שהופיע בו, להבדיל, "את היא הגופרית אשר סייעה לא-ל, באותו האופן סייעי גם לי, פלוני, ביחס לפלונית".

¹⁷⁰ הארכתי בכך במאמרי "שאלות בעניין קבלה מעשית לחשים וקמיעות".

שמות קדושים ופעולותיהם¹⁷¹, במטרותיהם של הלחשים¹⁷² והקמיעות¹⁷³, באופן פעולותיהם¹⁷⁴, בפעולות עצמן¹⁷⁵, באותיות המיוחדות שמצויות בהם¹⁷⁶, באיורים מיוחדים¹⁷⁷, בשילובי אותיות¹⁷⁸, בסמלים¹⁷⁹, בשמות יהודיים שחדרו לקמיעות ולחשים לועזיים¹⁸⁰ ולהיפך¹⁸¹.

מקורות מלאים והוספות

¹⁷¹ מדרש תלפיות אות כ ענף כישוף ד"ה ואומר: "וגם אני המחבר ראיתי ספר על זה בלשון נוצרי קורין אותו ספר אדם הראשון... וראיתי בו דברים מתמיהים בתכלית הבקיות, וזה לפי שצריך בקיות גדול עד מאוד... ושמות מלאכי קודש ושמות מלאכי חבלה... והוא דבר פלא".

סיני חלק ח עמוד רלו: "אצל הנוצרים [ישנו ספר שנקרא] 'שמותיו הקדושים שמסר אדוננו איסוס כריסטוס לתלמידיו', ועיקר תוכנו הוא עצם השמות האלה שמסר ישו אל י"ב השליחים עם באור בצידם המפרש את כל שם ושם לחוד ואת שימוש, וסיפור האותות והמופתים שהראו התלמידים בכח השמות הללו. ואם כן, משהו מעין [ספר] 'חרבא דמשה' ואף משל 'רזיאל המלאך'".

¹⁷² כגון: לכל דבר, למציאת חן, לאהבה, לניצחון, להסרת כשפים (מתוך פפירוס מאגי יווני מספר 36, הובא בספר המיתוס ביהדות עמוד 105 והלאה), וכן לתפיסת גנב, לגרש רוחות טמאות.

מטרות דומות נמצאות בקמיעות יהודיים רבים, למשל בספר "ספר הסודות – סגולות החכמה" (ר' ישראל מאיר אלמגור, תשע"ד).

¹⁷³ כגון: לאהבה, ללידה קלה, לשמירה לאחר הלידה.

¹⁷⁴ השבעת שד או מלאך ע"י שימוש בשמו.

¹⁷⁵ ספר הרזים (מרדכי מרגליות) עמוד 5: "כמה וכמה מן הפעולות משותפות לחיבורנו וספר הרזים, מספרי הקבלה הקדומים] עם המאגיה היוונית-מצרית. בהערותי השתדלתי להצביע על המשותף וציינתי ל... [פפירוס הכישוף היווניים] עשרות פעמים".

¹⁷⁶ כתב מלאכים, כדלקמן.

¹⁷⁷ כגון עופות.

¹⁷⁸ כגון ריבועי קסם (ריבוע כזה נמצא גם בסוף שער רוח הקודש (למהרח"ו) בשם האר"י), פירמידות מילים.

¹⁷⁹ כגון שימוש במגן דוד, וכתובת אותיות שונות במשולשים שבקצותיו, ומילה (או מילים) במרכז.

¹⁸⁰ למשל, בפפירוס המאגי היווני מספר 36 (מהמאה הרביעית לספירה) לחש מספר 2 מופיעים שמות קודש רבים, בשיבושים שונים: יקוק, צ'באות, א'דני, אלוקי. זאת בנוסף, להבדיל, לשמות אליילים.

גם השם "אגלא", שהוא ראשי תיבות "אתה גיבור לעולם א'דני", חדר לקמיעות לועזיים.

¹⁸¹ בקערת השבעה (קמיעות שנכתבו על קערות חרס, בין המאות הרביעית לשמינית לספירה), באוסף מוסיף מספר 163, מוזכרים בסוף הטקסט גם שמות יהודיים וגם, להבדיל, נוצריים: "בשמה דאיה אשר אהיה יקוק צ'באות ובשמה דאישו (ישו) דכבש רומא)

וכבר אירע שהעתיקו קמיעות מלשון הקודש ללשון לעז ולהיפך, והמעתיקים – בין אלו ובין אלו – לא הבינו את משמעות המילים, הפכו את סדר האותיות בין ימין לשמאל, ואף יצרו "שמות" מתוך חוסר הבנה¹⁸².

המקרה הבולט הוא "ריבוע סאטור"¹⁸³, סדרת מילים בלטינית¹⁸⁴ מתקופת התנאים¹⁸⁵ שעברה גלגולים רבים¹⁸⁶, חדרה לספרי קבלה מעשית ולעולם הקמיעות היהודי¹⁸⁷ בגרסאות שונות¹⁸⁸, למטרות שונות¹⁸⁹, ובטעויות מסוימות¹⁹⁰. היא אף הגיעה לספריהם של מקובלים מפורסמים¹⁹¹, והיה אף

מקורות מלאים והוספות

ועומק(א) בזקיפיה ובשו(ם) אבוי רמא (אביו הגדול) ובשו(ם) רוחי קדישתא (רוח הקודש) לעלם עלמין אמן אמן סלה שריר וקים הדין כיבשא" (הובאה במאמר "ובשם ישו – קערת השבעה ארמית יהודית שלא פורסמה" מאת דן לבנה).

וכן המילים העבריות "אט או", שמופיעות בקמיע, שמעתיקן לא ידע שמקורן הלועזי הוא "תרגום" של שם יקוק, שתורגם מימין לשמאל "או" (יהו) "אט" (ו' החיבור בלועזית).

¹⁸² דוגמאות לכך במאמרי "שאלות בעניין קבלה מעשית לחשים וקמיעות".

¹⁸³ הארכתי בזה במאמרי "שאלות בעניין קבלה מעשית לחשים וקמיעות".

¹⁸⁴ סאטור אריפו טנט אופרה רוטאס. בלטינית כל אחת ממילים אלו היא בת חמש אותיות, ומרובע זה יכול להיקרא גם במאוזן וגם במאונך ("ריבוע קסם"). פירושם המילולי הוא: הזורע ארפו מחזיק את הגלגלים בזהירות.

¹⁸⁵ מהמאה הראשונה לספירה.

¹⁸⁶ מרובע זה נפוץ בכנסיות רבות. הוא הפך לאחד הסמלים המאגיים הנפוצים ביותר במערב, והגויים ברחבי העולם ייחסו לו כוחות רוחניים ורפואיים רבים ושונים: לכלבת, שיגעון, לידה, רעב, שדים, שריפה, מגפה, אסונות, הכשת נחש, מציאת ילד אובר.

¹⁸⁷ ספר מפתח שלמה, ספר הקמיעות בכתב יד ה"ע"ב, ספר הרפופות (שפותח "אם רופף ראשו") שבתוך ספר לחש וקמיע עמוד 112, ספר אמת ואמונה לרב יוסף צובירי עמ' ל.

¹⁸⁸ האם לכתוב שאטור או רוטאש. יתכן ששורש שינוי הגרסה הוא השאלה האם לתרגם מלטינית את האותיות (כסדרן משמאל לימין) או את המילים. עכ"פ, גם בלטינית היו גרסאות הפוכות. ואפשר שבעקבות תרגום חוזר מעברית.

¹⁸⁹ להריון, למקשה ללדת, למי שוולדה מת במעיה וצריך להוציאו, לחתן שאינו יכול לשמש, לתפיסת גנב.

¹⁹⁰ היה מי שהסתפק האם לתרגם זאת לעברית באות ט' או ת', ולכן כתב שני ריבועים כאלה, זה לצידו של זה, בשתי הגרסאות. אחריו, היה מי שהעתיק ממנו, ולא הבין את סיבת הכפילות, והעתיק את שני הריבועים באופן זהה (כמעט), כפי שהתגלגל גם לגרסה שהגיעה לספר "אמת ואמונה" (לרב יוסף צובירי, עמוד ל).

¹⁹¹ ספר תולדות אדם (לרבי אליהו בעל שם מחלם, פוסק ואב"ד שדבריו הוזכרו בשו"תים, סי' ק"ע) הביא קמיע שמבוסס על מרובע זה (עם תוספות).

ספר הפעולות למהרח"ו (סי' לה): "למצוא גניבה. קח גרזן וכתוב עליו שאטור רוטאש, ותלה הגרזן על מקום הפרצה ששם הוליכו הגניבה או על הפתח שיצאו משם, והנח כך ג' ימים

מי שדן בקדושתה של אחת ממילות אלו שהוזכרה בקמיע, ולא ידע שאינה אלא מילה לועזית¹⁹².

מקרה דומה הוא הצירוף "בטד זהג ואח" שמופיע בספרי קבלה מעשית ובקמיעות יהודיים רבים, באופנים שונים¹⁹³, לצורך המקשה לילד, באחד המקורות¹⁹⁴ אף לשאילת חלום, ואצל הרב כדורי למטרות רבות¹⁹⁵. מקורו

מקורות מלאים והוספות

ויבוא הגנב ויחזור. מנוסה".

ריבוע שאתור הובא גם בספר הפעולות חלק ד"ב אות רכח.

¹⁹² אמת ואמונה (לרב יוסף צובירי, רב ראשי ליהדות תימן בתל אביב יפו והסביבה), תשס"ב, סי' יח עמוד ל', בביאורו "מראש אמנה": "אך מוזקר כאן נגד עינינו שם אליפו, שהנבון יתעורר לשאול מה קדושה יש בזה. אף אתה אמור לו הרי שם אליפו כתוב בתורה, והוא בכלל עניינים של כתבי הקודש. ועוד... כי אליפו אלי פז, שהיה מתעטר בהקב"ה ואומר אלי פז לראש...".

האמת היא שכל המעיין במקורותיהם של קמיעות "שאתור" (או: "שאטור") יודע שהשם "אליפו" שם הוא טעות, ומקורו הוא המילה הלטינית "אריפו".

¹⁹³ בספר אבן השוהם (ר' יוסף ציאת, מהמאה ה-16) מהדורת תשע"ט עמוד 75 מובא ריבוע כזה.

בספר תולדות אדם (לרבי אליהו בעל שם, אב"ד בחלם, מהמאה ה-16). סי' קע, שני ריבועי "בטד" מחוברים מכיוונים שונים של ריבוע שאטור.

בספר אמתחת בנימין (לרבי בנימין בינש) שערי רפואה אות טו, בתוספת שמות ארבע החיות שבמרכבה – בצלעותיו.

בספר שושן יסוד העולם (ר' יוסף תירשום, מהמאה ה-16) סי' תקה, בתוספת "יה עניני" מכל עבריו. בדומה לזה גם בספר שורשי השמות (כתב יד, לר' משה זכות, מהמאה ה-17) מד ע"א. עוד בספר שושן יסוד העולם שם בהמשך, ריבוע כזה באופן שערך האותיות מוכפל: "רצת וןרש סקף".

בספר מפתח שלמה, בכתב היד משנת 1729 (ספריית רונטליאנה אמשטרדם) עמוד 38 בשני ריבועים: אחד באותיות ואחד בספרות.

בספר רפאל המלאך (ר' יהודה יודל רונברג), ערך "מקשה לילד", בשלוש שורות זהות, שכל אחת מהן משלבת את כל האותיות הללו יחד: "בוז טהא דגח". והוסיף שיש לכותבו על קלף כשר עם תגים ושרטוט.

בשל"ה מסכת שבועות תורה אור אות יא (קכא) הוסיף ריבועים דומים לגבי עשרות ומאות (אמנם שם לא דן כלל בענייני קמיעות, אלא ביאר כיצד כל אותיות התורה כלולות באותיות י"ה).

בספר שורשי השמות (לרבי ידידיה רפאל חי אבואלעפיה) כתב יד, דף לט ע"ב, הוסיף "ענני ה' ענני" שתיים עשרה פעמים, מכל רוחות הריבוע הנ"ל. ובדף מד ע"א שם הוסיף "יה ענני" שתיים עשרה פעמים כך. רפואה וחיים (רבי חיים פלאגי) פרק י.

¹⁹⁴ ספר הסודות – סגולות החכמה (ר' ישראל מאיר אלמגור, תשע"ד) עמוד 163.

¹⁹⁵ מתוך קמיעות בכתב יד:

א. "לרפואת... מכל חולי ומחלה ומפחד ובהלה ומזיקין ורוח רעה ועין הרע ויהיה עליו חן

של צירוף זה הוא בריבוע קסם חשבוני, שבו כל הספרות שונות זו מזו, וסכום כל שורה, כל טור וכל אלכסון – זהים¹⁹⁶. כיוון שהסכום הוא חמש עשרה, יש בעולם הקמיעות היהודי שכינו אותו "חותם י"ה"¹⁹⁷. יש מהמקובלים בדורנו שדן האם יש צורך בקמיעות אלו גם לשרטט את הטבלה לריבוע זה¹⁹⁸. ריבוע קסם זה, וריבועי קסם מורכבים יותר, נפוצו בתרבויות רבות למן העת העתיקה¹⁹⁹ דרך תקופות הגאונים²⁰⁰ והראשונים²⁰¹ ועד תקופתנו²⁰², ובחלקן ייחסו להם חשיבות בעולם הנסתר²⁰³.

מקרה נוסף הוא המילים "טיטרא גרמטון", שנמצאות ב"קונטרס השמות"

מקורות מלאים והוספות

וחסד ורחמים בעיני על רואיו ויחזור בתשובה שלימה. אבי"ר".
 ב. "בשם אלו השמות שיהיה לרפואה שלימה... מכל חולי שיש לה מכאב הראש והבטן והחזה ומקוצר נשימה מכל חולשה תרפאה למען שמותיך הקדושים...".
 ג. "בשם אלו השמות שיהיה לרפואת... מכל חולי שיש לה ומחלת העצבים ומן הכעס והרוגז ולא תקיא את אשר תאכל ויהיה לה רפואה שלימה מכל חולי שיש לה ויהיה לה לב שמח ושלום בבית. אבי"ר".
 ד. "בשם אלו השמות שיהיה לרפואת... מכל חולי שיש לה ולא תקיא את האוכל למען שמותיך הקדושים ותרפאה אבי"ר".
 ה. "בשם אלו השמות תצליח את... בכל ענייני ובכל אשר יפנה ישפיל ויצליח וירוויח ויהיה חן וחסד ורחמים ותצילה מכל עין הרע אבי"ר" ואמנם בקמיע זה הריבוע שונה: אטד יהו דאד. סכום טוריו הוא 15, אך לא סכום שורותיו.

¹⁹⁶ צירוף זה – בטד זהג ואח (על שמונת הכיוונים האפשריים להציגו), הוא הצירוף היחיד המאפשר ריבוע קסם בגודל זה שיענה על התנאים הנ"ל.

¹⁹⁷ ספר שורשי השמות (כתב יד) אות ב, ספר הקמיעות (כתב יד) דף 11 ע"א.

¹⁹⁸ קדושת יצחק (הערות הרב יעקב עדס על כתב ידו של הרב בדורי) חלק א עמוד רכח: "והנה בכל או כמעט בכל המקומות שראיתי כתוב חותם זה, מצויר זה עם טבלא של ריבוע שמחולקת לתשעה ריבועים. ויש לעיין אם צריך דבר זה לחותם או שגם בזה נראה שצריך לומר: בלי זה שפיר חשיב חותם זה, ורק שכך יותר נוח לכתיבה שלא לטעות במקום האותיות ובסדרן".

¹⁹⁹ למשל בסין – כבר במאה השנייה לפני הספירה, שם הוא כונה "לו שו".

²⁰⁰ בכתבי ג'אבר איבן חיאן, מהמאה ה-8.

²⁰¹ למשל בספר שמס' אל-מעריף (שמש הידע) מאת המכשף הערבי אחמד אל בוני, מהמאה ה-13. וכן בספר הסיני "טיאן יואן פה ווי", שנכתב במאה ה-13 והודפס במאה ה-15.

²⁰² הן במזרח הרחוק (למשל בקמיע היהודי "שרי מוהיני ושיקאראן יאנטרה") והן בארצות ערב.

²⁰³ דוגמאות לקמעות כאלו במאמרי "שאלות בעניין קבלה מעשית לחשים וקמיעות".

"ציץ של אהרון"²⁰⁴, בספר שושן יסוד העולם²⁰⁵, ובספר מפתח שלמה²⁰⁶. זהו²⁰⁷ הכינוי הלועזי לשם יקוק²⁰⁸, ופירושו ביוונית עתיקה: "בן ארבע אותיות". המעתיק של ספר מפתח שלמה העתיקו ככל הנראה משפת לעז²⁰⁹, ולא הבין שבלשון הקודש היה עליו לכתוב "יקוק". אפשר ששם זה הוא גם המקור לכינוי "טטרוסי" וכד' שבפרקי היכלות²¹⁰, ברזיאל המלאך²¹¹ ובבתי מדרשות²¹², ולשם מלאך כזה שבחרבא דמשה²¹³ בשורשי השמות²¹⁴.

מקורות מלאים והוספות

²⁰⁴ "טיטרא גירמטון... שם המפורש שפועלין ממנו חוצה לארץ" (סיני נד ד"ה תשע"ד עמוד 18).

²⁰⁵ שושן יסוד העולם (לרבי יוסף תירשום, מתחילת תקופת האחרונים) סי' שפז (בכתב היד עמוד 164): "לשניים קמיע טוב. צריך לכותבו על קלף כשר בשורה אחת... ואלו הן השמות: אלפא טיטרא גרמטון פון פין און".

²⁰⁶ כתב יד עברי של "מפתח שלמה", אמסטרדם ת"ס, דף מ ע"א (צילום של כתב יד זה הודפס גם בדורנו כ"ספר קבלה קדום").

²⁰⁷ טַטְרִיגְרִימְטוֹן.

²⁰⁸ לגבי שמות מלאכים ומזיקים שמקורם בלשונות לעז, כבר דנו לעיל בפרק זה בכותרת "שמות".

²⁰⁹ כגון מכתב היד איטלקי של "מפתח שלמה", מהמאה ה-18 או ה-19. בו מופיע השם טטרגרמטון באותיות לועזיות, ככל שאר השמות באותו קמיע. גם כתב היד העברי וגם האיטלקי הובאו במאמרי הארכתי בכל זה במאמרי "שאלות בעניין קבלה מעשית לחשים וקמיעות".

²¹⁰ פרקי היכלות רבתי (בכל הנראה מתקופת חז"ל) פרק יד: "תתהדר תתרום ותתנשא מלך מפואר תתברך ותתקדש טטרוסיא" ה' אלוקי ישראל. שהוא נקרא טטרוסיא"י טטרוסי"ה טטרוסי"ה טטרוסי"ה טטרוסיא"ל טטרוסי"ג וטרוסי"ך טטרוסי"ף טטרוסי"ץ טטרוסי"ש טטרוסי"ב טטרוסי"ן טטרוסי"ס טטרוסי"ע טטרוסי"ק טטרוסי"ת...".

²¹¹ רזיאל המלאך (מהדורת תשד דף נג ע"ב): "יהי שמך מבורך לעולם ולעולמי עולמים, מי כמון מלך הנקרא טטרוסי יקוק אלוקי ישראל אדון האדונים... יקלסו לך יכתירו לך ינצחו לך יסלסלו לך יעלזו לך יקדישו לך יהללו לך ישירו לך ינעימו לך טטרוסי לך יקוק אלוקי ישראל" [וכן בהמשך הקטע שם עוד כמה פעמים].

²¹² בתי מדרשות חלק א סדר רבה דבראשית מז: "יפארו לך ינשאו לך יגדלו לך יקדשו לך יקלסו טטרוסי" ה' אלוקי ישראל... טטרוסי" ה' אלוקי ישראל חכם הרזים...".

²¹³ תחילת חרבא דמשה (ספר קבלה קדום): "ארבעה מלאכים הממונים על החרב... וממונין על התורה והם רואים במחקרי רזי מטה ומעלה, ואלה שמותם: שקד-חוזי, מרגיואל, והגרזיולו, טטרוסי".

²¹⁴ ספר שורשי השמות (לר' משה זכות) סי' י: "טטרוסיא אדירון בדירון... הם שמות מלאכים קדושים ובהם להשביע למלאכי מרכבה...".

ובקדושת יצחק²¹⁵. ובדומה לזה השם "טטרניאל" בספר מפתח שלמה²¹⁶.

וכן אירע שבתוך נוסח השבעה השתרבבו אותיות לוועזיות²¹⁷.

ובעולם הקמיעות ישנם עוד שמות שמקורם מעורפל²¹⁸.

בקמעות רבים²¹⁹ כתובות אותיות בכתב המכונה "כתב מלאכים". ישנם סגנונות רבים של כתבים כאלו²²⁰, ומצוי בהם שקצוות האותיות מעוטרות במעגלים קטנים. כך נמצא גם בספר רזיאל המלאך²²¹. ישנו כתב דומה שמכונה "כתב עבר הנהר"²²². יש שפירושו ופירושו כתבים רבים ושונים כאלה²²³ – כזה שמיחוס למיכאל שר ישראל, למלאכים, לשדים, לאברהם העברי, ואף לקב"ה עצמו²²⁴, וכן יש חותמות כאלו של שבעת כוכבי

מקורות מלאים והוספות

²¹⁵ קדושת יצחק (הרב כדורי) חלק א עמוד קכד "כתבי הרב תפילת רבי נחוניא בן הקנה: "טטרוסידה".

²¹⁶ בכתב היד משנת 1729 (ספריית רוזנטליאנה אמשטרדם) עמוד 11: "טטרניאל (הוא מלאך גדול...)".

²¹⁷ כתב יד עברי של "מפתח שלמה", אמסטרדם ת"ס, דף מה ע"א למטה (צילום של כתב יד זה הודפס גם בדורנו כ"ספר קבלה קדום").

²¹⁸ כפי שהובא לעיל פרק פ לגבי השמות "סנוי סנסנוי סמנגלף" שהוזכרו בספר אלפא ביתא דבן סירא. וכבר קודם לכן במקורות אחרים.

²¹⁹ כך בספר קדושת יצחק (הרב כדורי).

²²⁰ אריכות בזה בספר "פתחי אור שער המזלות והגורלות".

²²¹ מהדורת אמסטרדם תסא דף מד ע"א (בקמיע לאהבה).

²²² הובא בספר "מקנה אברם" (לרבי אברהם דבלמש, מתחילת תקופת האחרונים), פרק "מספר האותיות וצורתן", שהועתק מ"ספר ישן נושן".

²²³ כתבים רבים כאלה מפורטים גם בקדושת יצחק (הרב כדורי) חלק א עמודים שיט – שכא (בכתב היד עמודים ע – עב), מערכת ק.

²²⁴ שושן יסוד העולם (לר' יוסף תירשום) סימנים תכח־תלט (בכתב היד בעמודים 184–189). ספר הסודות – סגולות החכמה (ר' ישראל מאיר אלמגור), תשע"ד, עמודים 45–53. הספר זכה להסכמת הרב חיים כהן פרחיה (המכונה "החלבן", שאף כתב שם "מעומק ליבי אברכנו למי שיזכה להחזיק ספר זה אפילו בביתו בקמיע מומחה, בוודאי ה' יעזור להרחיב גבולו הקדושה והברכה בבית ולהגדיל תורה ולהאדירה"), ולהמלצת הרב גמליאל איתן (רב ק"ק תימן אלעד).

אלפא ביתא של מיכאל מפורש גם בספר הקמיעות (בכתב יד, בתוך "אוסף כתבי יד בקבלה") דף יז ע"ב.

הלכת²²⁵ וכתב הגלגלים²²⁶. המגיד ממזריטש אמר שהבעל שם טוב לימד אותו כתבים אלה, כי כל מלאך יש לו תמונת אותיות משונה מחבירו²²⁷. הקדושת לוי כתב שאפשר שזה היה הכתב עד לימות עזרא²²⁸. אמנם הרעיון של הוספת מעגלים קטנים בקצוות האותיות שבקמיעות, נמצא כבר בקמיעות ובספרי קסמים של אומות העולם, מתקופת האמוראים ועד תקופת האחרונים, והם כינו זאת "כתב טבעות"²²⁹.

מעניין לציין שדווקא בספרי קמיעות ולחשים, המכונים ספרי "קבלה מעשית" על שם קבלה איש מפי איש, מצוי יותר ערפול בעניין מקורותיהם. כך בספרים אלו מצויים ליקוטים שאין מפורש מקורם, כגון "מכאן ואילך העתקתי מספר אחר", "מצאתי בספר ישן נושן", "מצאתים בכתבי יד עתיקים". וכן אף בדורנו²³⁰. ויש מי שטען לגבי ספרים כאלה, שהדברים התמודדים שבהם, ביניהם דרכי עכו"ם, הם הוספות מן המעתיקים²³¹. גם מה שבעניינים אלה מצויים בין המקורות השונים שינויים מהותיים לגבי מעשים

מקורות מלאים והוספות

²²⁵ שושן יסוד העולם (ר' יוסף תרשום) סי' תשכ"ז (בכתב היד עמוד 496): "חותמות של ז' כוכבי לכת".

²²⁶ ספר "פתחי אור שער המזלות והגורלות" עמודים תתמג'תתמד (הכוונה לגלגלים שבמרום).

²²⁷ מגיד דבריו ליעקב, הקדמה: "וגם הראה לי [הבעש"ט] בספר רזיאל אותיות וכתב מלאכים, ואמר שלמד אותו כל זה, כי כל מלאך יש לו תמונת אותיות א"ב משונה מחבירו".

²²⁸ קדושת לוי (ר' לוי יצחק מברדיטשב) קדושות לפורים קדושה שנייה ד"ה ואפשר: "ואפשר זה הפירוש שאמרו (סנהדרין כא, ב שם) מאי כתב עברי, אמר רב חסדא כתב ליבונאה. וזה לשון רש"י (ד"ה ליבונאה): אותיות גדולות כעין שכותבין בקמיעות ומזוזות. ואותיות המלאכים קוראים העולם 'כתב קמיעות'. כלומר, שבתחילה לא קיבלו ולא נודעו רק העולם השכל, שכן כתב 'קמיעה' הוא השבעות למלאכים, ולכן היו האותיות בכתב מלאכים וקמיעות, שהוא עולם השכל שנתקן אז. ואחר כך בימי עזרא בכתב אשורית...".

²²⁹ דוגמאות לכך במאמרי "שאלות בעניין קבלה מעשית לחשים וקמיעות".

²³⁰ כגון ספר הסודות – סגולות החכמה.

הספר זכה להסכמת הרב חיים כהן פרחיה (המכונה "החלבן", שאף כתב שם "מעומק ליבי אברכנו למי שיזכה להחזיק ספר זה אפילו בביתו כקמיע מומחה, בוודאי ה' יעזור להרחיב גבולו הקדושה והברכה בבית ולהגדיל תורה ולהאדירה"), ולהמלצת הרב גמליאל איתן (רב ק"ק תימן אלעד).

²³¹ תורה שלמה (הרב כשר) חלק כב עמוד קצב ד"ה וממילא: "יש עוד אפשרות לפרש שאותם הדפים בספר חרבא דמשה שיש בהם הרבה דברים מוזרים מאוד, המה הוספות מהמעתיקים ואינם בכת"י המקורי, ואותו הדבר יש לומר על ספר הרזים, שאלה הלשונות שיש בהן דרכי עכו"ם כגון הקטרה וניסוך המה הוספות מאחד המעתיקים".

דומים ולגבי מטרותיהם²³², מעלה חשש של מסורות שאינן מדויקות, ועב"פ אינך יודע אי זה יכשר. ואף כמה מספרי המקובלים יוחסו לדורות קדמונים כשאינן הדבר ברור²³³.

והיה אף מי שהעיד על עצמו שנתן את ליבו להיות כאחד מבעלי השמות, ועמל לקנות ולהעתיק וללמוד ספרים אלו ולשמש את חכמיהם, ולמד מאחד מפועלי הישועות המפורסמים. עד שעיין בספרו של אותו פועל ישועות ומצא בו השבעה בשמו של אותו האיש, והודה בפניו אותו פועל ישועות שהעתיק את הספר מכתב יד ערבי ולא בדק אחריו. ומאז השליך את ספרים אלו מעל פניו ולא יסף עוד לדעתם²³⁴, והסיק שחכמתם – או

מקורות מלאים והוספות

²³² למשל בדוגמאות דלעיל – לגבי מטרותיהם של ריבוע סאטור וריבוע "בטד זהג ואח". וכן לעיל בכותרת "מנהגים" לגבי מנהג ראיית צל הלבנה בהושענא רבה.

²³³ כגון ספר רוזאל המלאך, ספר הרזים, ספר הקנה וספר הפליאה, ספר מפתח שלמה. כדלעיל פרק פ.

²³⁴ מסע תימן (ר' יעקב ספיר) פרק יג (מהדורת ירושלים תש"ה עמודים פא"פ): "בבואי לארץ הזאת [תימן], כאשר שמעתי את כל הגדולות וגבוהות בעלי השמות ופעולותיהם נתתי את לבי היות כאחד מהם (כי טבע יצר לב האדם חושק משתוקק וחומד לדברים כאלה). אספתי לי ספרים רבים מאלה הנמצאים בארץ הזאת בכתב יד, כל מחיר לא יקר לי, וכל עמל לא כבד עלי, לקנות ולהעתיק ללמוד ספרים ולשמש חכמיהם, גם ספרי גורלות למיניהם. גורל החול וגורל הקודש, וכל מעיני בהם שבת וחודש. וכל אשר שאלו עיני לא אצלתי מהם, ובכל אשר התהלכתי דרשתי וחקרתי אחריהם. עדי יגעתי ומצאתי את שאהבה לבי, שמח לבי אף רוחי בקרבי. דמיתי אז בנפשי אני קהלת הייתי מלך מולך בכיפה על העליונים ותחתונים, ובידי כלי נשק כלים מכלים שונים. כל המלאכי מעלה אגודים במו פי, וכל הרוחות צרורות בכנפי. אקרא בשמותם והם יענו, אגזור אומר ואחרי דברי לא ישנו. תחת האבנים יביאו זהב, ומתוך המים יוצאו להב. אראה ואין רואני, ארכב על עב קל ורוח ישאני. היום בתימן ומחר בירושלם, אפקוד על המתים ואפח בהם. נשמת חיים העוברות על כל בשר יגלו לפני, גם את העתידות לא יכחדו ממני, אף בכור מות [מלאך המוות] לא יגע חרבו בדמי, ואהי גבר אצל כל ימי.

עוד הייתי בעיר גדולה של חכמים וסופרים ושמעתי שם אחד קדוש פועל ישועות, ושמו נודע בגוים לנפלאות. לפניו נגלו כל תעלומות, והוא איש מזימות. ונודעתי גם אליו חלק לי מכבודו, וסמכני בחזקת ידו. הרבה ממנו למדתי, סגולות רבות וצרופי שמות עצומות מספרי העתקתי. כל נתח טוב וירק שמן, העביר לפני וכתב לי עבור מזומן.

הפעם נכנסתי לבית גזיזה, החדר אשר שם יתבודד לעשות זר מעשהו. ובו יבואו כל איש אשר לו רוח וכשוף, מעונה ומדוכא כתות ונשוף. וברוח שפתיו יגרש לץ ויוציא רוחות, בקמעותיו יטהר כל טומאה ויזרה אנוחות. גם ימלא משאלות חושקים לאהבה, או ירחיק דבקים ויטיל ביניהם איבה. וכולם שמחים בצאתם, כי נמלא משאלותם. בעל השם הזה אך יצא לברך את היוצא מביתו בשמחה, והניח ספרו פתוחה. כי לא נשמר ממני.

ואני נשארתי לבדי מיהרתי לעבור בין בתרי הספר ומצאתי בו השבעה אחת בלשון ערבי גדולה ונוראה, תסמר שערות בשרי, שמות מלאכים אשר עוד לא ראיתי, וביניהם שם ישוע בן מרים, כי ראיתי אחוזי השבץ ונשמה לא נותרה בי, הוא חזר אלי ורצתי אליו בחמת רוחי:

תרמיתם – של חכמים אלה עומדת להם להטות לב פתאים להאמין בשווא נתעה, והמשתעה בכאלה לא ימלט מהיקרא פתי או כופר²³⁵.

אכן מצאנו בספרים אלה כמה וכמה מכינויי של אותו האיש²³⁶, תלמידו²³⁷

מקורות מלאים והוספות

‘מי הגיד לך מארי אלה השמות?’ שאלתיו, ‘הם אצלי בקבלה’ ענני. ומי הוא זה פלוני בן פלוני? עמד מחריש משתאה. אמרתי לו: ‘הלא זה הוא’ [ישו הנוצרי]. ‘לא ידעתי, אדוני’, ענני, ‘כי אין אנחנו פה יודעים מזאת האמונה [הנוצרית] שאינה בכל גבולינו, וכל הכתוב בזה העתקתיו מספר כתב יד ישמעאל כתוב בערבי כמו שהוא, ולא בדקתי אחריו’. אז אמרתי לו: ‘שמעני מארי! עד כאן תחום שבת, חזור בך, ואני ואתה נספוק כף על ירך ונכה באגרופ על לבבינו חטאנו העוינו והרשענו.

ומני אז שלחתי את הספרים השעירים מעל פני ואת המלאכה הנמבזה השלכתי לעזאזל, צאי טמאה אשת הזימה! וקברתיה תחת האלה מימין בית אוון אשר משמאל קברות התאוה, הלא היא בקצה ארץ התימן קדמה מזרחה. ולא יספתי עוד לדעתה ברוך המקום שהאיר עיני ואלך תמים בטח עין יעקב, כי לא קסם ולא נחש ביעקב”.

²³⁵ מסע תימן (ר' יעקב ספיר) פרק יג (מהדורת ירושלים תש”ה עמוד פא): “וראש לכל מרעין ומדווה יאמרו כי הוא זה כישוף שניזוק ממעשי שדים וכשפים, אשר שונאים הציקוהו או מקרה רעה, ועל כן ידרשו להסיר המחלה על ידי מכשפים ומכשפות בסגולות ולחשים וקמיעות (גם בהעצר השמים ולא יהיה מטר אומרים שמכשפים עצרוהו ויש להם על זה נוסח היתר כשפים והשבעות ותפילות).

וביותר מלומדים בזה חכמי היהודים ולהם יד ושם בכל אלה עשר ידות עד שגם הגויים יבואו לדרוש מאיתם. וחכמתם (או תרמיתם) תעמוד להם להטות לב פתאים להאמין בשווא נתעה. ויש להם בזה ספרים הרבה אין קץ. וסיפרו לי שיש מהם מקטרים ומובחים לשעירים (ה' יכפר בעד אמונתם והבטחתם באלה הדברים יותר מהמידה הדרושה לאמונתנו הקדושה).

גם סיפורי מעשיות להם מקדמוניהם אשר פעלו ועשו ע”י שמות וקבלה מעשית עניינים גדולים ונוראים אספרם מחיל ימים ירבה ויכבד. ובעת הזאת המשכיל ידום מלהשתעות בכאלה, כי לא ימלט מהקרא פתי או כופר, והשניים אין עמדי בעזה”י”.

²³⁶ ספר הרזים (הרקיע הראשון, מחנה רביעי): “אלה שמות המלאכים המשרתים במחנה רביעי את כלמייה... קרסטוס... ובריסטוס הוא כינוי לאותו האיש”. בכתב יד עברי של ספר מפתח שלמה מופיע חותם ובו הכינוי “עמנואל”, גם הוא כינוי לאותו האיש.

בכתב יד שבו ספר הרזים, כתיבה תימנית, המאה ה־19, דף ק ע”א, מופיע חותם ובו הכינוי “ילד” “ילד”, וכן השם הערבי “אלה”.

²³⁷ קדושת יצחק (הרב כדורי) ח”א עמוד רנח, בכתב היד עמוד מד, מערכת ע סי’ טו: “לדעת מה שיקרה לך כל השנה, קודם ליל שישי שיתלה התלוי (לא מובן מהו) עמוד טרם עלות השחר ולך אצל בור ראשון שתגיע בצאתך מביתך ועמוד עליו וקרא: גאיפ”ס שמעני גאיפ”ס השמיעני גאיפ”ס ענני. והוא עונה לך...”.

מדובר בקטע שמקורו נוצרי, שכן הכוונה במקור ל”יום שישי הטוב”, שבו מציינים הנוצרים את צליבת (“תליית”) ישו. ואם כן מסתבר ש”גאיפ”ס הוא כִּיפֶס, שמו הארמי של פטרוס

ואף חגם של הנוצרים²³⁸.

אמנם הרי מצאנו גם בתורת הנגלה פרטים שנלמדו מהגויים²³⁹, אך בתורת הנגלה הדבר מובן יותר, מה שאין כן בכתבי המקובלים המיוחסים לדברי מלאכים גילוי אליהו וכד', שהדבר מעורר תמיהה.

תופעה זו אינה מצויה בשאר חלקי התורה, שבהם משתדלים יותר לומר דבר בשם אומרו²⁴⁰, ואם יכול את לשלשל את השמועה עד משה – שלשלה, ואם לאו – תפוש או ראשון ראשון, או אחרון אחרון²⁴¹. וכן אמרו בתלמוד, שאין סומכין על ברייתות שלא נישנו אצל אמוראים שידוע שאינם מוסיפים על משנתם בכח הדימוי²⁴². אכן, לא נפוץ שטעו בייחוס ספרים, בפרט לדורות שקדומים להם הרבה. ומכאן אתה דן בקל וחומר לתחומי הנסתר שבהם אין דרך לברר את אמיתות הדברים בכח הסברה.

זאת ועוד, שדרכם של גדולי ישראל לבאר את טעם דבריהם, ולהקשות "מאי טעמא", וכותבי ספרי הקמיעות לא ביארו לנו מאיזה טעם שם זה מועיל לעניין זה, ומה סיבת התנאים השונים שבכתיבתו.

מקורות מלאים והוספות

(ובעברית – כִּיפָא), גדול תלמידיו של יש"ו (שעל פי אמונתם, עפ"ל, קיבל את מפתחות מלכויות השמים והארץ, דהיינו יכולת השליטה עליהם). ההחלפה בין הצלילים ק-ג מוכרת במקומות רבים.

²³⁸ "ילקוט בקבלה מעשית, רפואות ואסטרולוגיה", מאת ר' יהושע בן יחיאל מיכל מסלוצק (כתב יד), תס"א, דפים 176 ע"ב – 179 ע"א (יודגש שספר זה דומה בסגנונו לשאר ספרי קבלה מעשית. הוא כולל אותם שמות ואותם קמיעות, לחשים וגורלות, וכן הוא כולל גם את ספר שימוש תהילים): "כך אמרו מחכמי הגוים שיש לידע מחגה של ליל ניטל [דהיינו חג המולד הנוצרי. שתי מילים אלו מוטושטשות מעט כאן] אם שהיא ברור בלא רוח וגשם, סימן...ואם היא גשם ורוח מנשבת, סימן הוא... ואם הרוח מצד מזרח – סימן הוא למיתת בהמות... ואם חל יום של חגה הנ"ל ביום א', החורף יהיה חם... הימים מן הניטל ע"פ [?] ג' מלכים שלהם, אם יזרח בהם השמש. אם ביום א'... ואם ביום ב'... ע"כ מצאתי".

²³⁹ כמפורש בכל פרק זה.

²⁴⁰ משנה אבות פ"ו מ"ו.

²⁴¹ ירושלמי קידושין פ"א ה"ז.

²⁴² חולין קמא ע"א ע"ב: "אמר ליה ר' זירא: לאו אמינא לכו כל מתניתא דלא תניא בי רבי חייא ובי רבי אושעיא – משבשתא היא, ולא תותבו מינה בי מדרשא". רש"י שם ע"ב: "רבי חייא ורבי אושעיא – סידרו את הברייתות ודקדקו בדברי כל חכם לומר כמו שאמר, אבל יש תנאים הרבה שמוסיפים על משנתם בדדמי כי הכא, משום דשמעין לרבי יהודה הכא דמחייב סברי טעמא משום לאו שניתק לעשה לוקין עליו, והוסיפו לומר גנב וגולן".

ועוד אחרת, גדולי האמוראים היו מבקשים שיקשו על דבריהם כדי להסיק את ההלכה²⁴³, וזו דרכם של חז"ל בכל הדורות שמקשים ומפרקים בשקלא וטריא. ואילו בעולם הקמיעות והלחשים כמעט ולא מצינו מי שהקשה על פעולתו של קמיע מסוים, או על תועלתם של שמות מסוימים. נפוץ בהם הביטוי "בדוק ומנוסה", אך כמעט ולא מצינו שדחו קמיע בכך שנבדק ונוסה ולא הצליח²⁴⁴.

עוד יש להתבונן על האופן בו בעולם הקמיעות והלחשים, אותם שמות משמשים בספרים שונים ובדורות שונים לשימושים שונים²⁴⁵.

וכן יש להעיר על שאלות הלכתיות ומוסריות לגבי פעולות רבות שפורטו בספרי קבלה מעשית²⁴⁶.

לגבי הקמיע בצורת כף בעלת חמש אצבעות²⁴⁷ – טענו שמקורו במנהג המוסלמים²⁴⁸.

מקורות מלאים והוספות

²⁴³ בבא מציעא פד ע"א: "בר לקישא, כי הוה אמינא מילתא, הוה מקשי לי עשרין וארבע קושייתא, ומפרקינא ליה עשרין וארבעה פרוקי, וממילא רווחא שמעתא. ואת אמרת תניא דמסייע לך, אטו לא ידענא דשפיר קאמינא?".

²⁴⁴ יוצאים מן הכלל הוה הם מהרח"ו בספר הפעולות חלק ד פרק ה סעיפים ג,ד: "פעולות שניסה ולא נתאמתו בידו ולא עלתה פעולתן בידו", "קבלות מעשיות שניסה ולא עלו בידו". וכן דברי רבי נחמן מברסלב (חיי מוהר"ן אות תעח): "אמר: ספר רזיאל אינו מאדם הראשון, ולא זהו הספר שנתן המלאך לאדם הראשון, ואין בו כח להציל משריפה ובניגוד לנכתב בשעריו בשם ספר המלבוש דף ד'. וכבר אירע שהספר בעצמו נשרף, והאריך בזה בראיות ברורות".

²⁴⁵ כדלעיל לגבי "ריבוע סאטור", "בטד זהג", וכפי שהבאנו בפרק פ לגבי "סנוי סנסנוי וסמנגלף".

²⁴⁶ כדלקמן פרק קי בכותרת "ספרי קבלה מעשית". הארכתי בכל זה במאמרי "שאלות בעניין קבלה מעשית לחשים וקמיעות".

²⁴⁷ בן איש חי שנה שנייה פרשת פינחס סעיף יג: "ואיתא בגמרא דברכות להנצל מעיה"ר... והגאון חיד"א ז"ל כתב מנהג העולם לומר חמשה. ולכן תולין עץ מצויר בו צורת כף שיש בו חמשה אצבעות וחוקק עליו אות ה'".

שורשי השמות (לר' ידידיה רפאל חי אבואלעפיה, ראש ישיבת המקובלים בית אל) אות ד' דף יג ע"א (בכתב יד): "כתוב צורת יד כזה, ויקשור אותו ביד ימין, וכשרואה ליסטים באים עליו יאמר 'אני רואה יתושים פורחים באוויר' ויעמיד היד כנגדך וקח עפר ממצב רגלך והשלך נגדם ואמור...".

²⁴⁸ נר באישון לילה (הרב שלמה אבינר) ערך "חמסה", וכתב שהמוסלמים מכנים זאת "ידה של פטימה", על שם בתו של מוחמד.

לגבי קשירת חוט אדם על פרק כף היד, בתוספתא הובא שדרכי האמורי לקשור חוט אדום על אצבעו²⁴⁹, ואכן סגולה זו היתה נפוצה מאוד בעולם העתיק²⁵⁰, וקשירת צמיד להגנה מצויה גם היום בהודו²⁵¹. לעניין הלכה יש שהתירו מה שלא הוזכר בגמרא בסוגיית דרכי האמורי²⁵², ויש שהתירו מטעמים שונים מה שנתפשט מנהגו²⁵³, ויש שהורו שלא לעשות זאת²⁵⁴.

פירושי מילים בתנ"ך ובחז"ל

רב האי גאון פירש מילים בתנ"ך ובחז"ל ע"פ דברי הגויים, ביניהם ספרי דת האסלאם, איש דת נוצרי ואף שיר אהבה²⁵⁵.

מקורות מלאים והוספות

²⁴⁹ תוספתא שבת פ"ז ה"א (ובמהדורת ר' שאול ליברמן – פ"ו ה"א): "אלו דברים מדרכי האמורי... והקושר מטוטלת על יריכו וחוט אדום על אצבעו".

²⁵⁰ תוספתא כפשוטה (ר' שאול ליברמן) שבת פ"ו ה"א עמוד 82: "סגולה זו היתה נפוצה מאוד בעולם העתיק... ובעיקר שימש חוט השני קמיע לילדים".

²⁵¹ בטקס ההודי רְקֶשָה בְּנִדְהוֹן, האחיות קושרות לאחיהן צמידים שנקראים "ראחיי", לצורכי הגנה.

²⁵² שו"ת רב פעלים (לבן איש חי) חלק ב – יורה דעה סימן כט ד"ה וכתב: "וכבר הרב הנז' בדף רי"ג באות ג' הביא כלל גדול מן הרשב"א ז"ל, בתשובה סי' קס"ו ותי"ג ותתכ"ה, שאין לחוש משום דרכי האמורי אלא באותם הדברים שהוזכרו בגמרא בלבד, שהם אסורים מד"ה, ולא שאר הדברים השנויים בתוספתא, שאין לנו לאוסרן, וכתב עוד שכן כתב מרן בב"י סס"י קע"ח בשם הסמ"ג לאוויין נו"ן, דאין לחוש משום דרכי האמורי אלא לדברים שהוזכרו בגמרא בלבד, אבל שאר דברים השנויים בתוספתא הוי דלא כהלכתא, דאל"כ לא הוי שתיקת תלמודא מנייהו. גם הביא שם מ"ש בהגמ"י בשם רא"ם, דמסתברא אין להוסיף על מה שמנו חכמים, שהיתה קבלה בידם שהיא מחוקות הגויים, ע"ש".

²⁵³ שו"ת חוות יאיר סימן רלד: "ולעניין הלכה למעשה נראה דכל מה שנתפשט אצל הנשים מצאנו הנח לישראל, דמסתמא נודעו בניסיון, והורה להם מורה להתיר".

²⁵⁴ שלהי דקייטאסי' קט (עמוד שנט): "מנהג מספר קהילות להקיף את קבר רחל בחוט אדום ולקשורו על פרק היד, ויש לעורר בזה דבתוספתא... וממור"ר הגר"ח קנייבסקי שמעתי דאין לקשור חוט אדום על פרק זרועו".

²⁵⁵ התגלות הסודות והופעת המאורות (ר' יוסף אבן עקנין, מתקופת הראשונים), חתימה, עמודים 493–495: "ורבינו הא"י גאון ז"ל, הרי אנו מוצאים שבספרו אשר קרא לו אלהאי (המאסף) הוא מסתייע בדברי הערבים... וגם הסתייע בבית משיר אהבה למאמר רבותינו 'הקולב' שהוא מין תבשיט... וגם הסתייע בקוראן ובחדית' וספר מוסלמי, השני בחשיבותו לאחר הקוראן... וכן עשה לפניו רבינו סעדיה ז"ל בפירושו הערביים, ומשום אותו עניין אמרו רבותינו ז"ל 'כל האומר דבר חכמה ואפילו באומות העולם נקרא חכם וחייבים למסור'... איגרת שהכילה את פרשת חיייו של רבינו האי גאון ז"ל ודרכיו המשובחים, ובה מסופר שיום אחד נודמן בשיבה הפסוק 'שמן ראש אֵל יְנִי ראשי', ונחלקו המסובים בביאורו, וציווה רבינו האי ז"ל את ר' מצליח שילך אל הקתוליק של הנוצרים וישאלו מה הוא יודע בביאור הפסוק

האברבנאל²⁵⁶ בפירושו לתנ"ך הביא²⁵⁷ במקומות רבים מאוד מחכמי הנוצרים²⁵⁸, ואף הזכיר את החכם גירונימו²⁵⁹ ואגושטינו²⁶⁰. כוונתו

מקורות מלאים והוספות

הזה".

²⁵⁶ רבים מדבריו אלו הועתקו לפירוש כלי יקר (ר' שמואל לאניאדו), שם הוא מכנה את האברבנאל "מהרי"א".

²⁵⁷ במקומות רבים אף דחה את דבריהם, אך לא בכולם.

²⁵⁸ נביא לכך דוגמאות בודדות:

אברבנאל מלכ"ס-א ב: ה "והכור, כתבו בו חכמי הנוצרים שהוא שלושים איפה, שכל אחד מהם היה איפה וחצי מהנהוגות במלכות קשטיליי"א הנקראות אצלם פאניגא"ש, והיו אם כן בכל כור חמישה וארבעים פאניגא"ש, ונראה מזה שהיה מאכל שלמה בכל יום אלפיים ושבע מאות פאניגא"ש לחם, שהם מאתיים ועשרים וחמישה קאפיז"ש ממידות קשטיליי"א, שהקאפיז" כעין המויי"ו הנהוג במלכות פורטוגא"ל ארץ מולדתי, שהם ממידת מלכות נאפולי"ש (אשר אנחנו יושבים פה היום) שלושת אלפים ומאתיים טונבאלו"ש".

אברבנאל מלכ"ס-א ה ל: "ומצאתי בפירוש חכם אחד מחכמי הנוצרים שכתב, שבימי שלמה היו פוסלים האבנים עם דם תולע אחד... ושזה היה ענין השמיר אשר אמרו שהיה מחתך האבנים, ר"ל בדמו, ושבוה הדרך בעצמו פסל בצלאל אבני החושן הקשים בטבעם. והמאמר הזה יסייע מאד למה שאמרו חז"ל בשמיר, ברך שבחור בדבריהם".

אברבנאל מלכ"ס-א י כב: "ומפרשי הנוצרים אמרו ששנהבים הם הפנינים הנקראים בלע"ז פירלא"ש, ובערב אלגוה"ר, וקופים הם העצים האדומים הנולדים בתוך הים וצומחים שם הנקראים בלע"ז קוראלי"ש, ותוכיים הם נטף אחד ירוק ספירי מעט הנקרא בערבי אלמעב"ר".

אברבנאל מלכ"ס-ב כ יא: "וראיתי בספר אחד מחכמי הנוצרים, שהממציא הראשון ממלאכת הכלים לדעת בהם השעות השמשיות ביום, היה אחז באותם המעלות אשר עשה בירושלם שהיו מכוונות לזה, והיו באופן כך שכפי צל השמש היורד עליהם היו יודעים שעות היום כפי זמן מהזמנים".

²⁵⁹ אברבנאל שמואל א הקדמה: "ואולי מפני זה גירונימו"ו החכם שהעתיק ספרי הקדש לנוצרים, עם היות שקרא ספר יהושע ושופטים ושאר הספרים כפי מה שהסכימו חז"ל בקריאתם, לא ראה לקרוא הספר הזה ספר שמואל וקראו ספר מלכים בבחינת סיפורי שאל ודוד שנזכרו בו".

אברבנאל ישעיהו יג יא: "וכתב גירונימו"ו, חכם מגדולי חכמי הנוצרים, שקרא הנביא את בבל תבל מפני גודלה שהיא מרובעת, והיה בבל רביעי ממנה י"ו מילין שהם שמונה פרסאות, והנכון הוא שממלכות רבות כבש כורש, ומפני שמלך בכיפה לכן בעניינו ופקדתי על תבל רעה".

ספר מעייני הישועה (לאברבנאל) מעיין ה תחילת תמר א: "בפירוש הקדמת ספר דניאל כתב החכם גירונימו אשר העתיק ספרי הקדש לנוצרים, שהמעתיקים שהעתיקו ספרי הקדש לתלמי מלך מצרים לא העתיקו הספר הזה עם שאר הספרים, ואמר שהיה זה לפי שהיה זה הספר בלשון כשדים והם לא נקראו כי אם להעתיק הספרים שהיו בלשון הקודש, ואין הטענה הזה נכון בעינינו...".

²⁶⁰ אברבנאל שמואל-א כח יא: "והדעת הג' הוא מה ששמעתי בשם גדול מחכמי הנוצרים אגושטינו"ו, שאמר שלא עלה שמואל כלל אבל עלה שד בדמות שמואל, והוא באמת דעת

להירונימוס ואוגוסטינוס, מאבות הכנסייה שכתבו פירושים לתנ"ך.

עניינים נוספים

בספר תולדות אדם²⁶¹ הירבה להזכיר את החשש שמכשפות יחליפו את הילדים בילדיהן-שלהן, הביא לכך קמיעות שונים²⁶², ואף מסופר עליו בספרו שהוא הציל ילד כזה מן המכשפים והשיבו לאביו ולאִימו²⁶³. חשש כזה לא הוזכר אצל גדולי ישראל שקדמו לו, גם במקומות שבהם עסקו בענייני כשפים. אין ספק שחשש זה קשור לאמונה שהיתה רווחת בין הגויים בתקופתו ובמקומו²⁶⁴. ע"פ אמונותיהם, בנה של הפיה מכונה "משתנה", "מחליף", או "גולם". היו דרכים לזהות ילד כזה, וכן דרכים שונות לגרום לפיה להשיב את הבן המקורי²⁶⁵.

מקורות מלאים והוספות

זר, כי איך קראו הכתוב אם כן שמואל...".

²⁶¹ לרבי אליהו בעל שם מחלם, אב בית דין בחלם, תלמיד המהרש"ל, שאלה שלו הובאה בשו"ת המהרש"ל סי' מב, תשובה שלו הובאה בשו"ת הב"ח החדשות סי' עז.

²⁶² תולדות אדם סי' לט: "לילד שנחלף שקורין בנעמין כתוב על קלף צבי... והקמיע הנ"ל צריך לצלות על הילד. וכתבו המקובלים הגדולים ראב"ש [כנראה: ר' אליהו בעל שם] וריב"ש [כנראה: ר' יואל בעל שם] ז"ל, לאחר י"ב שעות של זה הנ"ל שוב אין תקנה, על כן זריזין מקדימין שלא יעבור זמן י"ב שעות".

שם סי' פ: "קמיע לילולדת שהיא עלולה [דהיינו, שמצוי שהדבר קורה לה] שמחליפין בנים בלידתה שקורין בנעמין, הן מחמת לילית ומחלת, או מחמת נשים מכשפות שיש להם שליטה להחליף הבנים".

שם סי' צט: "וגם טוב לאשה שמחליפין את ילדיה בלידתה שקורין בנעמין. אמנם לבנעמנש וכו'".

שם סי' קד: "שמירה לילולדת שהיא עלולה שמחליפין את בניה שקורין בנעמנש".

שם סי' קלט: "לילולדת שלא יזיקו שום כשפים, אפילו בזמן שליטות המכשפות, כידוע שלפעמים יש להם שליטה שמחליפין את הילדים, כמעט אין אחד ניצול או מיעוטים ניצולים".

²⁶³ תולדות אדם סי' פו: "לתינוק שנחלף שקורין בנעמין. מעשה היה בימי הרב המקובל מהור"ר אליהו זצ"ל אב"ד דק"ק חעלים... וראה אנשים ונשים מכשפים ומכשפות יותר ממאה אלפים ומפי כולם יוצא אש ושללהבת... והיו משחקים עם הילד הנולד... ובזה השם המית מוהר"ר ראב"ש את כל המכשפים ובא ונטל את הילד והביאו לפני אביו ואימו, וכאשר בא לפניהם הזכיר את השם הקדוש שמשוהו ומייד ראו כל הניצבים שמה שמונח אצל אימו הוא קש ותבן ורק למראית עין היה בורא אדם, ונתן את הילד שהציל מהקליפות לאימו. ע"כ אם אירע ח"ו מקרה להילד אזי יש לזכור את השם הנורא הנ"ל שני פעמים על הילד ואזי ישוב לאיתנו הראשון. אמנם אם כבר עברו שנים עשר שעות שנחלף שוב אין תקנה, דבר זה מסורת בידינו מרבתינו".

²⁶⁴ באירופה.

²⁶⁵ מאגדה זו אף התגלגל הכינוי "ילדי הפיות" לילדים אוטיסטים, שכביכול הם בניהן של

אין קושי בכך שהפילוסוף היווני תאלס, ויש אומרים סוקרטס, היה רגיל להודות על שלושה דברים: שנולדתי אדם ולא בהמה, איש ולא אישה, הלני ולא ברברי²⁶⁶. אם כי אין כמובן דרך לברר האם קדמו דבריהן לדברינו.

הרעיון לשאול תינוק "פסוק לי פסוק" ולראות בתשובתו סימן²⁶⁷, היה מצוי באופן דומה גם אצל המצרים²⁶⁸. והרי גם התלמוד ייחס את אמונה זו אף לנירון קיסר²⁶⁹. בתלמוד הירושלמי מצינו שחכמים סמכו באופן דומה גם על דברי הדיוטות כסימן²⁷⁰, גם רעיון הדומה לזה היה מצוי אצל היוונים, להבדיל, כתשובת אליליהם²⁷¹.

החולקים על שיטת הרמב"ם בענייני שדים כשפים לחשים וקמיעות, כתבו שמקור שיטתו בדברי הפילוסופים²⁷². גם הרמב"ם עצמו הזכיר בסוגיות אלו

מקורות מלאים והוספות

פיות שהוחלפו.

²⁶⁶ תוספתא כפשוטה ברכות פרק ו עמוד 38 ד"ה וכבר העיר (עמוד 120).

²⁶⁷ חגיגה טו ע"א, גיטין סח ע"א, חולין צה ע"ב.

²⁶⁸ על איסיס ואוסיריס (חובר ע"י פלוטרכוס, במאה השנייה לספירת) עמוד 356 (ובהדפסת 1936 – עמודים 38–39): "המצרים מאמינים שילדים קטנים מחוננים ברוח הנבואה, והם מנחשים את העתידות ע"פ הסימנים שהם מוצאים במילותיהם של ילדים, ובייחוד כשהם [הילדים] משחקים במקדשים ומוציאים מפייהם מה שעולה על דעתם".
העיר על כך גם בספר יוונית ויוונית בארץ ישראל (ר' שאול ליברמן) עמוד 295.

²⁶⁹ גיטין נו ע"א: "שדר עלויהו לנירון קיסר. כי קאתי, שדא גירא למזרח, אתא נפל בירושלים, למערב, אתא נפל בירושלים, לארבע רוחות השמים, אתא נפל בירושלים. אמר ליה לינוקא: פסוק לי פסוק. אמר ליה: ונתתי את נקמתי באדום ביד עמי ישראל וגו', אמר: קודשא בריך הוא בעי לחרובי בתי, ובעי לכפורי ידיה בההוא גברא. ערק ואול ואיגיר, ונפק מיניה רבי מאיר".

²⁷⁰ ירושלמי שבת פ"ו ה"ט: "רבי יונה ורבי יוסה סלקין מבקרה לרבי אחא דהוה תשיש ושהיה חולה. אמרין: נלך בתר שמיעת בת קול. שמעין קליה דאיתתא אמרה לחבירתה: 'איטפי בוצינה?' והאם כבר כבה הנר שלך? אמרה לה: 'לא יתטפי, ולא מיטפי בוצינהון דישאל' ולא כבה, ולא יכבה נרם של ישראל. וראו בכך סימן שרבי אחא חי".

²⁷¹ יוונית ויוונית בארץ ישראל (ר' שאול ליברמן) עמודים 295–296: "גם פאבסאניאס מאשר דבר זה אגב תיאור האוראקולום של הרמס בפאראי ואומר: 'המבקש לדרוש באל לוחש שאלתו באוזן האל. ואז הוא אוטם אוזניו שלו ויוצא את כיכר השוק. משהרחיק מעט ממנו הוא מסיר ידיו מאוזניו, וכל מילים שהוא שומען, רואן כאוראקולום' (כתשובת האליל)".

²⁷² נשמת חיים (לרבי מנשה בן ישראל) מאמר שלישי פרק יב ד"ה אכן: "אם כן יצא לנו מזה שהרמב"ם בהרבה מקומות נשא פנים לפילוסופיה... ולכן אינו מן התימה אם הוא כאריסטו מכחיש השדים, כי הוא נתפתה לדרך הפילוסופים אינם מאמינים אלא מה שהעין רואה וגזר העיון הטבעי... וזאת תורת העולה מהפרק הזה, שמציאות השדים אמת...".
ביאור הגר"א יורה דעה סימן קעט ס"ק יג: "הרמב"ם. וכ"כ בפי' המשנה לפרק ד דעבודת

את דברי פילוסופיית יוון²⁷³, ובכלל החשיב מאוד את דבריהם בתחומים רבים²⁷⁴. האברבנאל אף כתב שהרמב"ם והנמשכים אחריו ייסדו עיקרים באמונה משום שנמשכו בעניין זה אחר מנהג חכמי האומות בספריהם, שדרכם להניח שורשים ויסודות²⁷⁵.

מאידך, הרמב"ם סובר שמקור האמונות בגזירת הכוכבים, כישוף, לחשים, שדים, קסם, ניחוש, טליסמאות²⁷⁶ – באומות העולם הקדמוניות²⁷⁷.

מקורות מלאים והוספות

כוכבים... והוא נמשך אחר הפילוסופיא הארורה, ולכן כתב שכשפים ושמות ולחשים ושדים וקמיעות הכל הוא שקר... והפילוסופיא היטתו ברוב לקחה לפרש הגמרא הכל בדרך הלציי ולעקור אותם מפשטן" [יש שערערו על כך שהדברים יצאו מתחת ידו של הגר"א, כדלקמן בפרק ק"א].

²⁷³ פירוש המשנה לרמב"ם עבודה זרה פ"ד מ"ז: "הצאבה, והם העמים אשר יצא אברהם אבינו מכללם וחלק על דעותיהם הנפסדות במה שאצר ה' בליבו מן החכמה, והיו מגדלים את הכוכבים ומייחסים להם פעולות שאינן להם, והם אשר יסדו את גזירת הכוכבים והכישוף והלחשים והורדת הרוחניות ושיחות הכוכבים והשדים והקסם והניחוש לכל ריבוי מיניהם, ודרישת המתים, והרבה מאלה העניינים אשר שלפה התורה האמיתית חרבה עליהם וכתרה אותם, והם שורש עבודה זרה וענפה... ואלה הדברים כולם אשר בדו הצאבה, אין מהם בפילוסופית יוון לא מעט ולא הרבה".

²⁷⁴ מורה נבוכים ח"ב פרק כב: "שכל מה שאמר אריסטו בכל המציאות אשר מאצל גלגל הירח עד מרכז הארץ, הוא נכון בלי פקפוק... אבל כל מה שדיבר בו אריסטו מגלגל הירח ולמעלה, הרי כולו כעין השערה והערכה, פרט לדברים מעטים, כל שכן במה שאומר בדירוג השכלים, ומקצת ההשקפות הללו באלוהות שהוא סובר אותם ובהם זריות גדולות, ודברים שהפסדם גלוי וברור לכל העמים, והפצת הבלתי נכון, ואין לו הוכחה על כך". אגרת הרמב"ם לרבי שמואל אבן תיבון: "ודעתו, רצוני לומר דעת אריסטו", היא תכלית דעת האדם".

²⁷⁵ ראש אמנה (לאברבנאל) פרק כג: "שהאנשים האלה שלמים הם איתנו, הרב הגדול [הרמב"ם] והנמשכים אחריו, לא הביאם להניח עיקרים ויסודות בתורה האלוקית כי אם להימשכך אחרי מנהג חכמי האומות בספריהם, כי הם ראו בכל חכמה מן החכמות טבעיות או לימודיות שורשים ויסודות שאין ראוי לכפור ולהתווכח בהם...

וחכמי אומתנו אחרי אשר התערבו בגויים בעיון בספריהם וידעת חוכמותיהם למדו ממעשיהם והעתיקו דרכיהם ועניינם בתורה האלוקית, באומרם איכה יעבדו הגויים האלה את חוכמותיהם, הלא בהנחת התחלות ושורשים אשר עליהם תסובו, ואעשה כן גם אני בהנחת עיקרים ויסודות לתורה האלוקית".

²⁷⁶ מיני קמיעות התלויים במצב הכוכבים.

²⁷⁷ פירוש המשנה לרמב"ם מסכת עבודה זרה פ"ד מ"ז: "הצאבה, והם העמים אשר יצא אברהם אבינו מכללם וחלק על דעותיהם הנפסדות במה שאצר ה' בליבו מן החכמה... והם אשר יסדו את גזירת הכוכבים והכישוף והלחשים והורדת הרוחניות ושיחות הכוכבים והשדים והקסם והניחוש לכל ריבוי מיניהם, ודרישת המתים, והרבה מאלה העניינים אשר שלפה התורה האמיתית חרבה עליהם וכתרה אותם, והם שורש עבודה זרה וענפה... אחר

הואיל וברור וידוע שההלכה תלויה במקרים מסוימים בגדרי "שעת הדחק" וגזירה שהציבור יכולין לעמוד בה", והואיל וידוע ששינוי המקומות והסביבה משפיעים על גדרים אלו, אין לבטל את הטענה שדווקא בארצות אשכנז קיבלו את הגזירה שלא לישא שתי נשים משום שהם חיו בין גויים שהחשיבו את הדבר לאיסור²⁷⁸.

פרק צט

נגיעות אצל גדולי ישראל

נקדים, שבלשון "נגיעות" נתייחס לקמן הן לנגיעות מטעם רווח לעצמו כגון ממון או כבוד, והן לנגיעות מחמת שדעתו רוצה לקבל צד מסוים עם מנת להוכיח את שיטתו²⁷⁹. המשותף לכולן הוא השפעת הרצון על ראיית האמת, ואף החילוק ביניהן לא תמיד ברור.

לגבי השאלה האם חכמי ישראל מושפעים מנגיעות, החזון איש כתב בחריפות שאין נגיעה בעולם שיכולה להטות את ליבו של החכם, ואנו בטוחים בחכמים שהם מרוממים מפחיתויות אלה. והחושש שנגיעה הייתה את דעת החכם, הרי זה מן המהרהרים אחר רבם, ומקטני הדעת אשר לא בינו נפש משכיל, והיא מעצת היצר²⁸⁰. התועלת החינוכית שבדעה זו

מקורות מלאים והוספות

כך הורכב כזב שני על זה הכזב הראשון, והן הטליסמאות, ואמרו שאם יהיה כוכב פלוני שמזלו טוב במקום פלוני המתאים לו, תיעשה צורה בתואר כך והיא תביא תועלת כך...".

²⁷⁸ שו"ת שאילת יעבץ ח"ב סי' טו ד"ה ומש"ע: "הנוגע לגזרת רגמ"ה. מלבד שלא נתפשטה גזירתו בכל הארצות ולא נתקבלה בכל ישראל. כי בארצות המערב והמזרח לא חלה כלל, רק במדינת אשכנז לבדה וזה מפני חמת המציק [בדפוס ראשון: ודת הערלים] שאינן מתירין לאדם לקחת יותר משתי נשים, שהוא אצלם לעוון אשת איש יחשב (ונתקיים בנו בעו"ה ויתערבו בגוים וגו' [וילמדו מעשיהם] לכן מהראוי היה לבטלו)".

²⁷⁹ כגון מה שכתב בספר קו התאריך הישראלי (הרב מנחם כשר) שער שני פרק יב עמוד מו ד"ה אמנם: "אמנם במחילת כבודו רואה אני שמרוב צדקתו [של בעל קסת הסופר] השתוקק תמיד למצוא בדברי חז"ל ובספרי הראשונים והאחרונים שכיוונו לכל הגילויים שגילו בעלי המחקר בימינו... אולם נכשל להוסיף בטעות בהעתקתו את הזוהר מילה אחת מילה אחת שנותנת אותה הכוונה שהוא רצה למצוא בזוהר, והיא המילה מתגלגל בעגולא 'תדיר' כבדור".

²⁸⁰ חזון איש אמונה וביטחון פרק ג אות ל ד"ה יש: "אין נגיעה בעולם בעלת כח להטות לב חכם לעוונות משפט, כי מגמת החכם לזכות נשפו, ולהתגאל באיזה אשמה יכאב לנפשו יותר מכל מה ופצע... נוסף לזה, כי תכונת האמת היא אצל חכם תכונת נפשו ושורש מציאותה, וכל אבקת שקר ממנו והלאה... אך היצר חתר חתירה תחת כיסא הנאמן...". שם ד"ה והנה: "וכשירה להיתר, ואחד הנרגמים יהרהר אחריו כי הפסד ממונו הטעתו, הרי

ברורה. יש להדגיש שגם החזון איש כתב שדעת האדם מושפעת מגורמים מוקדמים²⁸¹.

גם הראי"ה קוק כתב שכאשר תלמידי חכמים קובעים דינים והלכות, אין ספק שכוונם זכה רק לשם האמת, ולא נתערב בזה נטייה של רצון שהיטה את השכל. והמייחס להם דברים מפני נטיות חלילה, יביא להפסד מוסרי מייד, וברבות הימים גם לפגיעה בקיום המצוות. והוסיף שעל כל פנים, גם אילו היתה מתערבת בפסקיהם נטייה כזו, לא היה זה פוטר אותנו מהחובה של קיום דבריהם²⁸².

אמנם מכמה וכמה דברי חז"ל שבתלמוד משמע שנגיעות יכולות להשפיע אף על אמוראים. זהו הטעם שאין שומעין לתלמיד חכם שמורה הוראה רק לאחר שאירע מעשה²⁸³ כאשר הוא עצמו צריך לאותה הוראה²⁸⁴ – שאנו חוששים שמא הורה את הוראה זו מחמת מעשה הבא לידו²⁸⁵.

כך מצאנו שהתלמוד דחה דברי אמוראים כאשר היה חשש שדבריהם

מקורות מלאים והוספות

זה מן המהרהרים אחר רבם, ואנו בטוחים בחכמים שהינם מורמים מפחיתויות כאלה, ולא יחדשו בם אלא קטני הדעת נעדרי בינה אשר לא ידעו ולא יבינו נפש משכיל".

²⁸¹ קובץ אגרות (חזון איש) חלק ב תחילת איגרת כא: "אין דרכי לבוא בוויכוחים כי הבדל הדעות יש להם גורמים מוקדמים של רבות בשנים, ואין בכח של ראייה לשנות, כי כל ראייה יש לה מסילות רבות, לכן מונח קיים אצלי למנוע מלהשיב".

²⁸² עין איה, ברכות חלק א, פרק שלישי, אות כח (ברכות יט ע"א): "המספר אחר מיטתן של ת"ח... כלל הדבר של סיפור אחר מיטתן של ת"ח, הוא לתלות דברי חסד, שבאו דינים והלכות שקבעו, לא מצד עומק הבנתם במשפטי התורה או קבלתם האמיתית כ"א מפני סיבות של נטיות רצון פרטיות חלילה. שאף ע"פ שאם הי' כדברי המעוררים והנוגפים הללו, אין זה פוטר אותנו כלל מהחובה של קיום דבריהם, שלא נתנה תורה למלאכי השרת, וכיון שהם היו מורי התורה ונתקבלו דבריהם בישראל ע"פ ב"ד שבדור, הננו חייבים מלא תסור מלזוז מדבריהם, ולא לנו המשפט לבקר, בין אם היתה כוונתם זכה בהתחלת המשפט והחלטתו רק לשם האמת, כמו שהוא באין ספק, או חלילה נתערב בזה ג"כ נטי' של רצון שהטה את השכל...".

המייחס להם דברים מפני נטיות חלילה, הוא מחליש הכרת ערך רוממות הכבוד הראוי לחכמים ודבריהם, שיביא הפסד מוסרי מייד, וחלישות מעשי ג"כ ברבות הימים".

²⁸³ יבמות עז ע"א: "כל תלמיד חכם שמורה הלכה ובא, אם קודם מעשה אמרה – שומעין לו, ואם לאו – אין שומעין לו".

²⁸⁴ תוס' יבמות עז ע"א ד"ה אם: "אומר ר"ת דהיינו דווקא היכא דהוא עצמו נוגע בדבר, כגון [יתרא] שהיה צריך לאותה הוראה... אבל אם אין צריכין לאותה הוראה, שומעין לו אף על פי שלא אמרה עד שעת מעשה".

²⁸⁵ רש"י ד"ה אם קודם: "שמא מחמת מעשה הבא לידו אמרה".

מושפעים מנגיעה²⁸⁶. וכן מסופר על תנאים שהרגישו בעצמם שנגיעה קלה מטה את לבבם²⁸⁷.

יש מהראשונים שביאר בדרך זו כיצד טעו רבים בחישובי הקץ²⁸⁸, כיוון שהיו משתדלים להמציא קץ קרוב לזמנם כדי שהמון העם לא יתיימשו מן הגאולה²⁸⁹.

וכן ביארו הזוהר והשל"ה את חטא המרגלים, שחששו שבארץ ישראל יועברו מגדלותם²⁹⁰. ויש מי שבדורות האחרונים כתב שזה הטעם לכך שהיו

מקורות מלאים והוספות

²⁸⁶ קידושין עב ע"א: "אמר רב איקא בר אבין אמר רב חננאל אמר רב: חלון ניהונד הרי היא כגולה ליוחסין [ותושביה מיוחסים]. אמר להו אביי: לא תציתו ליה, יבמה הוא דנפלה ליה התם".

ברכות נו ע"א: "תני תנא קמיה דרב ששת: הרואה נחש בחלום – פרנסתו מזומנת לו, נשכו – נכפלה לו, הרגו – אבדה פרנסתו. אמר ליה רב ששת: כל שכן שנכפלה פרנסתו! ולא היא, רב ששת הוא דחזא חויה בחלמיה וקטליה".

²⁸⁷ כתובות קה ע"ב: "ר' ישמעאל בר' יוסי, הוה רגיל אריסיה דהוה מייתי ליה כל מעלי שבתא כנתא דפירי, יומא חד אייתי ליה בה' בשבתא, א"ל: מאי שנא האידנא? א"ל: דינא אית לי, ואמינא, אגב אורחי אייתי ליה למר. לא קביל מיניה, א"ל: פסילנא לך לדינא. אותיב זוזא דרבנן וקדיינין ליה. בהדי דקאזיל ואתי, אמר: אי בעי טעין הכי, ואי בעי טעין הכי, אמר: תיפח נפשם של מקבלי שוחד, ומה אני שלא נטלתי, ואם נטלתי שלי נטלתי – כך, מקבלי שוחד על אחת כמה וכמה. ר' ישמעאל בר אלישע אייתי ליה ההוא גברא ראשית הגז, אמר ליה: מהיכא את? א"ל: מדוך פלן. ומהתם להכא לא הוה כהן למיתבא ליה? א"ל: דינא אית לי, ואמינא, אגב אורחאי אייתי ליה למר. א"ל: פסילנא לך לדינא. לא קביל מיניה. אותיב ליה זוגא דרבנן וקדיינין ליה. בהדי דקאזיל ואתי, אמר: אי בעי טעין הכי, ואי בעי טעין הכי, אמר: תיפח נפשם של מקבלי שוחד, ומה אני שלא נטלתי, ואם נטלתי שלי נטלתי – כך, מקבלי שוחד על אחת כמה וכמה".

אמנם באמונה וביטחון לחזון איש (שם ד"ה והנה) הביא את גמרא זו ודחה את הראיה ממנה, שרק הרגישו את ה"קירוב הטבעי של נגיעה".

²⁸⁸ אריכות בזה לקמן בפרק קלו.

²⁸⁹ רלב"ג דניאל יב יא: "והנה לא עמדו הקודמים על זה הקץ, עם קלות העמידה אליו, מפני שכל אחד מהם היה טורח להמציא חשבון יגיע בימיו, ולזה תמצא רז"ל שנתנו קיצים רבים וכולם כלו, כי היו משתדלים להמציא הקץ קרוב כדי שלא יתיימשו מן הגאולה המון העם".

²⁹⁰ זוהר כרך ג (במדבר) פרשת שלח דף קנח ע"א: "וישלח אותם משה וגו', כלם אנשים, כלהו זכאין הוו ורישי דישאל הוו אבל אינן דברו לגרמייהו עיטא בישא אמאי נטלו עיטא דא אלא אמרו אי ייעלון ישראל לארעא נתעבר אנן מלמהוי רישין וימני משה רישין אחרנין דהא אנן זכינן במדברא למהוי רישין אבל בארעא לא נזכי ועל דנטלי עיטא בישא לגרמייהו מיתו אינן וכל אינן דנטלן מלייהו".

של"ה פרשת שלח לך תורה אור אות י: "וחשבו המרגלים, כל זמן שישאל בחוץ לארץ ישארו הם בנשיאות, דכיון שעלו לא ירדו. ואפשר שזהו ענין במה שאמרו (רש"י במדבר יג, ג) כשרים [היו] באותה שעה, רצה לומר, בחוץ לארץ ראויים מנהיגים. ואחר כותבי זה מצאתי

גדולים שנמנעו מעלייה לארץ, שחששו למשרותיהם וכד', כדרך המרגלים²⁹¹.

גם באחרונים רבים מצאנו שכתבו על השפעת נגיעות של גדולי ישראל: יהושע, שעייב את המלחמה במלכים מחשש שימות²⁹². דוד המלך, שלא סמך על עצמו לדרוש קל-וחומר מדעתו, כיוון שחשש שהוא נוגע בדבר²⁹³. שאול המלך, שהיה בחיר ה' ובלא חטא, ומחמת נגיעתו היה סבור שבאמת קיים את דבר ה' למחות את עמלק²⁹⁴. רבי עקיבא, שמחמת כיסופיו למשיח

מקורות מלאים והוספות

כן בזהר (ח"ג דף קנ"ח ע"א) וזה לשונו: (מאי טעמא) אמאי נטלי עיטא דא, אלא אמרו אי ייעלון ישראל לארעא נתעבר אנן מלמהוי רישין, וימני משה רישין אחרנין, דהא אנן זכינן במדברא למהוי רישין, אבל בארעא לא נזכי כו'. עכ"ל.

²⁹¹ אם הבנים שמחה (הרב ישכר שלמה טייכטל, רב, אב"ד, ראש ישיבה, מחבר שו"ת משנה שכיר). הקדמה שנייה, מהדורת תשמ"ג עמודים לו-לו: "מי לנו גדול מהמרגלים אשר הפסוק העיד עליהם שאנשים כשרים היו, ואעפ"כ יען שהיתה נגיעת הנשיאות טמונה בקרבם, כמבואר בזהר ובשל"ה בארוכה, שהיו יראים שאם יבואו לארץ יאבדו נשיאותם, מאסו בארץ חמדה והתעו אחרים עמהם...

כמו כן הוא בזמנינו, אפילו רבנים ורביים חסידים – לזה יש רבנות טובה, ולזה אדמו"רות טובה, ולזה עסק טוב או פאבריק [בית חרושת] טוב או משרה טובה ונכבדה עם סיפוק גדול, אשר מורא יעלה על ראשם – אם ילכו לארץ ישראל יתרופף מצבם... ואנשים כאלו המה משוחדים ע"י הנגיעה הזו הטמונה עמוק בליבם, עד שאינם יודעים שהנגיעה דוברת מליבם... ולאנשים כאלו, אפילו אם יביאו להם אלפי אלפים ראיות מן התורה לא יועילו כלל להטות ליבם אל האמת, וכאשר כבר אירע כן ליהושע וכלב עם המרגלים".

(וכן כתב שם בפרק שלישי אות נא, עמוד רכה-רכו שם).

²⁹² אם הבנים שמחה (הרב ישכר שלמה טייכטל, רב, אב"ד, ראש ישיבה, מחבר שו"ת משנה שכיר). פרק ג אות נא, מהדורת תשמ"ג עמוד רכו: "אמרו במדרש רבה פרשת מטות: אמר הקב"ה משה הצדיק נתן נפשו על בבי ישראל אלו רצה משה לחיות כמה שנים היה חי שאמר לו הקב"ה אחר תאסף, תלה הקב"ה מיתתו בנקמת מדין. אלא להודיעך שבחו של משה שלא אמר בשביל שאחיה אעכב את נקמת בני ישראל, אע"פ שנתבשר בשורת מוות, לא אמר מחר אני מת מה יועיל לי שאנקום במדין, אלא נזדרז לאותו עניין. אבל יהושע לא כן, כשבא להילחם עם ל"א מלכים אמר, אם אבי הורגם מייד אני מת, כמו שאירע למשה. מה עשה? התחיל באחד ומעכב במלחמתם, שנאמר ימים רבים עשה יהושע. עכ"ל המדרש. הרי שהפסוק האשים את יהושע, אף שהיה צדיק גמור, שעייב כניסתן של ישראל מחמת נגיעת עצמו".

²⁹³ וזאת יהודה, ביאור ענייני השלום, דף יא ע"ג, לרבי יהודה בר יצחק עייאש (מגדולי פוסקי אלג'יר, ראש ישיבת כנסת ישראל שייסד אור החיים): "ועוד קשה על דוד למה הוצרך לאחיתופל ולא דרש מידת הקל וחומר מעצמו... יתורץ הכל, דהבא שאני דוד המלך ע"ה גרם דבר זה, שהוא נטל החרס ולא חש לדברי האבן... ולכן לא סמך על עצמו ללמוד ק"ו מעצמו, כיוון דהוא נוגע בדבר".

²⁹⁴ מדרגת האדם (הסבא מנוהברדוק) דרכי התשובה פרק ד ד"ה ואל: "בשאל מצינו שיצא לקבל פני שמואל, ואמר ברוך אתה לד' הקימותי את דבר ד', והיה בטוח ביטחון חזק שהוא

טעה בבר כוזיבא, אף על פי שעדיין לא הגיע זמן הגאולה²⁹⁵. רבי יהודה הנשיא, שקפידתו על בית חשמונאי שתפסו המלוכה, גרמה להשמטת נס חנוכה מן המשנה²⁹⁶.

ומהם שהדגישו שכך יקרה פעמים רבות לכל חכם לב, שיחשוב ויאמין מה שנכספה וכלתה נפשו להיות²⁹⁷, כי בדבר שיש לאדם גדול שבגדולים נגיעה, אינו עוד ברשות עצמו²⁹⁸. שכאשר האדם החליט כצד אחד, ירחיק מליבו מלחשוב בדבר זה עוד, וכבר לא יעלה על דעתו לבחון את הצד האחר²⁹⁹.

האדמו"ר הזקן אף הביא דוגמה להשפעת הרצון על השכל – כביכול מהקב"ה עצמו³⁰⁰.

מקורות מלאים והוספות

קיים את דבר ה', אעפ"כ בעת ששמואל שאל אותו ומה קול הצאן ועוד שאלות ענה לסוף חטאתי לה' – הרי לנו ק"ו ומה שאל שהיה בחיר ה' ובכן שנה בלא חטא, מ"מ אירע לו שנגיעה דקה מן הדקה היטה אותו לזוז מדבר ד'..."

²⁹⁵ ישועות משיחו (לאברבנאל) ח"ב עיון א פרק ד ד"ה במלכות: "ועם היות ר"ע יודע זה מפי ספרים ומפי סופרים [שבזמן בר כוזיבא עדיין לא הגיע זמן הגאולה], קרה לו כמו שיקרה פעמים רבות לכל חכם לב שיחשוב ויאמין מה שנכספה וכלתה נפשו להיות".

²⁹⁶ חתם סופר שהובא בספר טעמי המנהגים ענייני חנוכה אות תתמו (עמוד שסה): "טעם שנס חנוכה לא נזכר כלל במשנה, לפי שרבינו הקדוש מסדר המשנה היה מזרע דוד המלך ע"ה, ונס חנוכה נעשה ע"י בית החשמונאים שתפסו המלוכה ולא היו מזרע דוד, וזה הרע לרבינו הקדוש. ובכתבו המשנה ע"פ רוח הקדוש, נשמט הנס מחיבורו (בשם הגאון הקדוש העל חת"ס זצוק"ל)".

²⁹⁷ ישועות משיחו לאברבנאל, שם.

²⁹⁸ שמרו משפט, שם.

²⁹⁹ בעל הטורים בראשית מב ח: "אבל הכא לא הכירוהו [אחי יוסף את יוסף] כלל, שלא העלו על דעתם שיגיע יוסף למעלה כזו".

אור החיים בראשית מב ח: "הגם שהוא [יוסף] הכירם [את אחיו] לצד שהניחם בחתימת זקן, ומטבע אנושי כשתיוולד הידיעה בלב א' מהשניים – גם בלב השני יתעורר בחינת הזיכרון, כי הלבבות יגידו סודות נעלמים כאומרים (משלי כז) כמים הפנים לפנים כן לב האדם לאדם, וידקדקו בעיניים במצח בדיבור, והידיעה הולכת וגדלת עד שישלים הבחון, אף על פי כן מודיע הכתוב שהם לא הכירוהו, והטעם – לצד ראותו ביום המעלות החליטו הבחינה והרחיקו מליבם מחשוב דבר זה".

³⁰⁰ אדמו"ר הזקן, ליקוטי תורה פרשת אמור אות ה: "התלבשות הרצון בהשכל שהוא ג"כ מתאחד עם השכל כמו עד"מ שמחמת רצונו לאיזו דבר נתהווה אצלו שכל וטעם לאותו הדבר, וכמ"ש וירח ה' את ריח הניחוח ויאמר כו' לא אוסף עוד כו' כי יצר לב האדם רע מנעוריו. הרי טענה זו דיצר לב האדם רע, שמתחילה נמשך ממנה חובה, אח"כ נולד בה טוב טעם לזכות, והמלמד חובה מלמד זכות, והיינו ע"י התגלות הרצון עליון בחכמה ומטה

יש מי שהוסיף שזהו הטעם שלא לכל אדם הותר לקלל רשע, שאפשר שהנגיעה מעוררתו, ואינו רואה שיש באותו רשע לחלוחית של מצווה³⁰¹.

יש אף שהוכיח את אחד מגדולי ישראל, שלא יתרעם על כך שהעולם יחשבוהו לנוגע בעניין שיש לקרובי משפחתו ולאנשי שלומו הכנסה גדולה, ושיש בזה "משפט שכלי דלא מהימנא בזה כמובן"³⁰². ויש מי שהוכיח את אחד מגדולי ישראל על שיש לו נגיעה בעניין מסוים מחמת כבודו וכבוד משפחתו, והעיד שכאשר אותו גדול שמע את תוכחתו, החל להוריד דמעות, וגילה את כל ליבו, דברים שלא ניתנו להיכתב³⁰³.

יש בדורנו שתמה מאוד על רב שידוע בבקיאותו הרבה וגם בשיחות המוסר שלו, שלדבריו, בכל פעם שמגיע לאיזה דין שכתב בר הפלוגתא שלו, מרוב חשקו להשיג על דבריו, טועה בכל מהלך דבריו³⁰⁴. ויש להעיר שהוא עצמו

מקורות מלאים והוספות

החכמה כלפי חסד".

³⁰¹ צדקת הצדיק (לרבי צדוק הכהן מלובלין) אות עא: "ומלבד זה גם כן לא לכל אדם הותר [לבקש לראות ברעת הרשע או לקללו], שהרי אמרו ז"ל באלישע "ויראם – ראה שאין וכו' [שלא היתה בהן לחלוחית של מצוה... לא במ ולא בזרעם עד סוף כל הדורות], ומי שאינו בעל רוח הקודש אפשר שהנגיעה מעוררתו [ויקללו כשיש בו או בזרעו לחלוחית של מצווה]. ולכך דוד המלך ע"ה באותו מזמור אמר פסוק "ולבי חלל בקרבי" שדרשו חז"ל מזה שהרגו ליצר רע, שאמר שאין לו לחוש לשום נגיעה לתאוות עצמו כי כבר אין לו יצר הרע".

³⁰² דברי האיגרת, ר' חיים אלעזר שפירא (בעל המנחת אלעזר, האדמו"ר ממנוקאטש) כתב לרבי מגור: "אלא ודאי שעשו זה [שפסלו כהן גדול מלדון בעיבור השנה] משום לא פלוג גם בכהן גדול היותר גדול בקדושתו, שלא יהרהרו על זה שיחשדוהו בנגיעה קטנה ורחוקה כזו. על כן בוודאי הרבי מגור נ"י לא יכעס ולא יתרעם על שהעולם יחשבוהו לנוגע בתנועת האגודה, כיוון שיש לביתו ולחתנו נ"י ולכל אנ"ש הפקידים עמודי החצר סביב הכנסה גדולה מזה. וכיוון שאמרו רז"ל אטו משה ואהרן משום דלא מהימנא, אלא גזירת הכתוב כיוון שנוגע פסול מן התורה כמו בע"ד לדעת הלבוש. מכל שכן בזמננו אינו לא גזה"כ וחזקה דפסילי, רק משפט שכלי דלא מהימנא בזה כמובן".

³⁰³ שמרו משפט (רבי עקיבא יוסף שלינגר) מהדורא קמא "דברים אחדים" דף יב בהערה השנייה: "מעשה רב היה אצלי ואני כאשר אז באתי בשליחות לפ"ב לבית רבינו [הכתב סופר]... והשבתי לו... הלא ידוע רבינו כי בדבר הזה שהוא נוגע בכבודו כבוד בניו ותורתו עם כבוד אבותיו ומשפחתו, אם שהוא נחשב כנגיעה כל שהוא של רב ענין [וכגמרא כתובות קה:]. כאשר דיברתי זאת התחיל להוריד דמעות ודיבר עמי באהבה בכל לבבו וזלגו עיניו דמעות זע"ל וגולה לי כל ליבו ואת כל ונוכחת בדברים אשר לא ניתן ליכתב. והמוסר מזה כי בדבר שיש לאדם גדול שבגדולים נגיעה, אינו עוד ברשות עצמו".

³⁰⁴ ילקוט יוסף (הרב יצחק יוסף), ארבעת המינים ושמחת תורה, סי' תרנב סעיף י ד"ה וע"ש, מהדורת תשע"ו עמוד תקנ: "וע"ש שכתבנו לתמוה עמ"ש הרה"ג ר' יעקב חיים סופר... ותמוה מאוד, שהרה"ג הנ"ל ידוע בבקיאותו, וגם בשיחות המוסר שלו, אבל בכל פעם שמגיע לאיזה דין או כלל ממרן אאמו"ר [הרב עובדיה יוסף] זיע"א, מרוב חשקו להשיג טועה בכל מהלך

כתב במקום אחר בחריפות, שח"ו לחשוד בחכם הפוסק הלכות באיזו נגיעה³⁰⁵.

יש מי שכתב יותר בעדינות, שרוב האנשים משוחדים מהרגשות ורצונות, ועלינו להכניע רצוננו והרגשותינו. ואמנם בתקופת האמוראים מצאנו שהרגשות פרטיות לא מעלות ולא מורידות במקום הלכה, אבל עתה בעוונותינו הרבים אנו רואים שהרגשות גוברות, וע"כ האמת נעדרת. ועל פי זה חידש שלגבי שאלות בעניינים עכשוויים, שיש בהם הרגשות ורצונות, אי אפשר לדעת פתרון³⁰⁶.

כיוון שמצינו במקרים בודדים שהיו גדולי ישראל שעסקו בעניינים שהיתה חסרה להם בקיאות בהם, ואף במקרים שניתן היה לבררה³⁰⁷, נראה שאפשר יותר לקבל אצלם גם את המציאות של נגיעות.

סוגיית בר כוזיבא

כיוון שהזכרנו שיש נגיעות שלא לשם רווח עצמי, אלא על מנת להוכיח את שיטתו. נביא מחלוקת בין שני מאורות גדולים מהדור האחרון, ששניהם הרבו לעסוק באופני הגאולה, בשאלת שלטון ישראל ובבעיית היחס

מקורות מלאים והוספות

דבריו, ולא מצאנו אפי' פעם אחת ששיג באופן נכון, ויזכה לכווין לאמת. וזאת למרות בקיאותו הרבה. ודי בזה".

³⁰⁵ ילקוט יוסף פורים סי' תרפז סעיף ט, מהדורת תש"ע עמוד רצו: "ומחבר אחד טען, שח"ו יש כאן נגיעה נגד איזו עדה, אך הבל יפצה פיו, וח"ו לחשוד בענייני הלכה שיש איזה נגיעות עדתיות. וכבר כתב החזון איש בספרו אמונה ובטחון, כי החושד בחכם הפוסק הלכות מאיזו נגיעה, הוא בגדר אפיקורסות ח"ו. ובפרט שמרן אממו"ר הוא זה שהביא לידי בחירתם של כמה מרבני מרוקו לכהן כרבנים ראשיים בארץ, ובכמה ערים, וכדיינים".

³⁰⁶ שו"ת לב אברהם (רבי אברהם ויינפלד) חלק א סי' קל ד"ה ג' תשובות וד"ה בא: "הקושי היותר גדול לברר שאלות אלה [כגון היחס למדינת ישראל], מה שבעוה"ר רוב האנשים משוחדים מהרגשות ורצונות, המקלקלים שורת האמת, וכיון ש'רוצה' לטעות, בוודאי יבוא ויטעה, ויביא ראיות לשיטתו ויבטל הראיות מצד שכנגד... שעלינו להכניע רצוננו וכל הרגשותינו לרצונו ית"ש ותוה"ק, ורק אז נוכל להוציא כאור משפט צדק. דרב יהודה היה מחבב ארץ ישראל יותר מוכלי עלמא, אעפ"כ רב יהודה הוא האמורא היחידי דסבירא ליה שם [וברכות] כד שכל העולה מבבל לא"י עובר בעשה. ללמדך שהרגשות פרטיות לא מעלים ולא מורידים במקום הלכה. אבל עתה בעוה"ר אנו רואים שהרגשות גוברות וע"כ האמת נעדרת.

על כן לדעתי נכון הדבר שכתבתי שבשאלת קיום המדינה מה היא, ובשאלת ניסים [שנעשו בעניינים אלה] וכיוצ"ב, שאלות של כבשי דרחמנא, בוודאי יוצאות ממסגרת הלכה ואי אפשר לידע פתרון עד כי יבוא שילה בב"א".

³⁰⁷ כדלקמן בפרק ט.

לאנשים שאינם שומרי מצוות שמתאמצים לסייע לעם ישראל. הלוא הם הרצי"ה קוק והרבי מסאטמר.

שניהם דנו גם על סוגיית בר כוזיבא. הרצי"ה קוק כתב שבר כוכבא³⁰⁸ לא בלט בצדקותו ורוחניותו, ומלחמתו היתה מלחמת לאומיות חילונית, ואף על פי כן רבי עקיבא תמך בו³⁰⁹ והצטרף למרד³¹⁰ יחד עם אלפים מתלמידיו שלחמו בפועל מול הרומאים³¹¹.

לעומתו הרבי מסאטמר כתב שבר כוזיבא היה איש קדוש ונורא וראוי לנבואה³¹², ומלכותו היתה מלכות של תורה בשלמות³¹³, ואף על פי כן הרגוהו חכמי ישראל כיוון שמלכותו היתה לפני הזמן של ביאת המשיח, וזו סכנה גדולה לכלל ישראל³¹⁴.

חשש משקר

רש"י חידש בזה חידוש נוסף, שפעמים שייך חשש שגדולי ישראל ישקרו מחמת נגיעה בדבר³¹⁵. אמנם הריטב"א חלק עליו, וכתב שאין חלילה חשש

מקורות מלאים והוספות

³⁰⁸ הוא מכנה אותו "בר כוכבא", בניגוד לכל המקורות הקדומים שמכנים אותו "בר כוזיבא".

³⁰⁹ שיחות הרצי"ה תשכ"ז נספח א: "בר כוכבא אינו בולט בצדקותו ורוחניותו, ולכן היו חכמים שטענו נגד כל השתתפות במלחמתה של לאומיות חילונית... אבל רבי עקיבא לא התחשב בדעה זו. הוא ראה את גבורתו של בר כוכבא, מסירות נפשו לכלל ישראל ואת העובדה שהצליח לקבץ את גיבורי ישראל לצבאו ופקודתו, ועל כך קבע את הערך המשיחי של בר כוכבא".

מתוך התורה הגואלת, כ"ג מנחם אב תשל"ז: "וחז"ל לא מצאו בבר כוכבא 'והריחו בירת השם', רבי עקיבא לא התחשב בזה".

³¹⁰ שיחות הרצי"ה תשכ"ז נספח א: "דווקא מתוך גדלותו [של רבי עקיבא] בתורה, מתוך מסירות נפשו לקיום התורה, בדרגת קודש קודשים, נמשכה הכרת הקדושה של הלאומיות הישראלית, והצטרף הוא ותלמידיו לתנועת המרד".

³¹¹ מתוך התורה הגואלת, ל"ג בעומר: "אלפי תלמידים של רבי עקיבא, גאונים, צדיקים וקדושים, ומתוך זה, מתוך קדושת התורה, היו לוחמים צבאיים ממש נגד הרומאים".

³¹² ויואל משה, מאמר שלוש שבועות, אות לה: "וצריך לומר שגם בן כוזיבא היה איש קדוש ונורא וראוי לנבואה בכל המידות שחשב הרמב"ם ז"ל".

³¹³ שם אות עז: "גם מלכות בן כוזיבא היה מלכות של תורה בשלימות... גם בני דורו היו כולם צדיקים גמורים".

³¹⁴ שם אות קלט: "ולא בחינם עשו זה חז"ל שהרגוהו, ועל כורחך כיוון שראו שאינו מלך המשיח, אם כן הווי במלכותו לפני הזמן של ביאת המשיח סכנה גדולה לכלל ישראל, ומי יודע מה היה עוד ח"ו יותר אילו היה מתארך ממלכתו יותר, ועל כן בחרו חז"ל את הרע במיעוטו להורגו ולבטל מלכותו, וראו בזה הצלה פורתא".

³¹⁵ רש"י יבמות עז ע"א ד"ה דהא: "ומילתא דעבידא לגלויי הוא ולא משקר בה", ומוכח שאם

שישקר, אלא שיטעה מחמת נגיעתו שרוצה לקיים את דבריו³¹⁶.

פרק ק

עושי מופתים

כבר ידוע שהיו שהחשיבו מעשי מופתים של גדולי ישראל, והיו שהתנגדו להם³¹⁷.

על כל פנים, ודאי שאין למדוד את גדלותם של גדולי ישראל על פי מופתיהם. וכבר סיפרו בתלמוד שיש שתפלתו של התלמיד התקבלה, ותפלת רבו לא התקבלה, ולא שזה גדול מזה³¹⁸. ומן המפורסמות שתפוצת סיפורי המופתים אינה תלויה בגדלותו של הצדיק דווקא, אלא בסגנון הנפש של תלמידיו.

גם פשוט שאין בוחנים את מופתיהם של גדולי ישראל. שאינם כנביא שמחויב לומר דברים העתידיים להיות, ואפילו נפל דבר קטן מדבריו בידוע שהוא נביא שקר³¹⁹. אכן דבר ה' המתגלה על ידי נביאי אמת – לא יפול ממנו ארצה, שכל דבריו קיימים. אך המופתים שמסופרים על גדולי ישראל, כבר

מקורות מלאים והוספות

לא עבידא לגלויי חוששים שישקר. רש"י ברכות מג ע"ב ד"ה ד"ה ולא: "לא אמר רבא הלכתא בבית הלל, אלא רב פפא אכסיף לפי שטעה, והשמיט עצמו בכך". וכן כתב החיד"א (ברכי יוסף יורה דעה סי' רמב אות מ) בדעת רש"י "אלמא דזימנין דמשקר" (והשדי חמד האריך בעניין זה בחלק ג מערכת כ כלל ח עמודים 76-79).

³¹⁶ ריטב"א יבמות עז ע"א ד"ה שאני, והובא גם בנימוקי יוסף שם ד"ה דהא: "אינו משום דחיישינן אשקרא דח"ו, אלא דחיישינן שמא מתוך שנושא ונותן בהלכה כדי לקיים את דבריו אמר בדדמי כסבור שקיבל מרבו".

ולגבי הגמרא בברכות מג ע"ב, התוס' שם (ד"ה הכי) הוכיחו שהרי"ף לא גרס זאת בספרו.

³¹⁷ ואמרו בדרך צחות "אותות ומופתים – באדמת בני חם".

³¹⁸ ברכות לד ע"ב: "ושוב מעשה ברבי חנינא בן דוסא שהלך ללמוד תורה אצל רבי יוחנן בן זכאי, וחלה בנו של רבי יוחנן בן זכאי. אמר לו: חנינא בני, בקש עליו רחמים ויחיה. הניח ראשו בין ברכיו ובקש עליו רחמים, ויחיה. אמר רבי יוחנן בן זכאי: אלמלי הטיח בן זכאי את ראשו בין ברכיו כל היום כולו – לא היו משגיחים עליו. אמרה לו אשתו: וכי חנינא גדול ממך? אמר לה: לאו, אלא הוא דומה בעבד לפני המלך, ואני דומה כשר לפני המלך".

³¹⁹ רמב"ם הל' יסודי התורה פ"י ה"א: "לפיכך כשיבוא אדם הראוי לנבואה במלאכות השם ולא יבוא להוסיף ולא לגרוע אלא לעבוד את ה' במצות התורה... אומרים לו אם נביא אתה אמור דברים העתידיים להיות והוא אומר, ואנו מחכים לראות היבואו דבריו אם לא יבואו. ואפילו נפל דבר קטן בידוע שהוא נביא שקר, ואם באו דבריו כולן יהיה בעינינו נאמן".

העידו שמקצתם מתקיימין ומקצתן אין מתקיימין³²⁰, ואם כן אינם יתירים על דברי המעוננים והקוסמים³²¹. וכן ידוע ששמענו סיפורי מופתים גם על אלו שאין בהם תורה, וגם על אלו שאין בהם יראת שמיים.

ובכלל, המאמין מפני אותות ומופתים – אין אמונתו שלימה, שהרי ידוע שאפשר שיעשו אותות באחיות עיניים למיניהן. ומטעם זה לא האמינו ישראל במשה רבינו מפני האותות שעשה³²², ואף אין מאמינים בנביא מפני האות לבדו, אלא מפני שכך ציוונו השם יתברך³²³.

מקורות מלאים והוספות

³²⁰ ספר "שבחי הבעש"ט" (ברלין תרפ"ב) עמוד פח: "ואירע עוד דבר שאצל אחד מן הנגידים היה ילד חולה, ובא אל הבעש"ט ואמר שיחיה, ואח"כ ראה שימות. והבין שירצו לעשות לו בוש, ונסע משם בחצי הלילה בקפיצת הארץ לערך ט"ו פרסאות עד שיצא מגבולם אל ממלכה אחרת" ולקמן פרק קג נביא שאפילו בדברי מגיד יכולות להתערב טעויות). שו"ת שבט הלוי (הרב וזנר) חלק י סימן יג: "וזה לי קרוב לחמישים שנה שכבר הייתי פה רב בסביבה, והייתי מאוד מקושר עם מרן החזון איש זי"ע, ביקרתי אז את הגאון האמיתי בעל אבן האזל הגרא"ז מלצר וצלח"ה והוא ידע על הקשרים שלי עם החזון איש ומאחר ששמע ממני כמה דברים אמר לי בהתפעלות, וז"ל, החזון איש פוסק דיני נפשות ברגעים (אם כן לנתח או לא, וכיו"ב) והפלא אמר שיותר מתשעים אחוז וזכה לכוון האמת והצלחה, עכ"ל". כאייל תערוג – עובדות על גדולי הדורות (הרב שטיינמן) עמוד שכט: "היה מעשה עם גדול אחד שלא היה בריא, ושאלו את החזון איש אם לנתח או לא, ואמר לנתח, ואח"כ הוא מת, ובאו בטענה לחזון איש. אמר החזון איש: 'אני פסקתי כפי הדין, ומה שלא הצליח, זה לא נוגע אלי'. אבל הוא לא פסק מרוח הקודש, רק הוא פסק משום שאחזו שעל פי דין כך צריך לעשות, ומה שלא הצליח, לא הצליח. הוא מת, אבל הפסק היה פסק".

³²¹ רמב"ם הל' יסודי התורה פ"י ה"ג: "והלא המעוננים והקוסמים אומרים מה שעתידי להיות, ומה הפרש יש בין הנביא ובינם? אלא שהמעוננים והקוסמים וכיוצא בהן מקצת דבריהם מתקיימין ומקצתן אין מתקיימין, כענין שנאמר יעמדו נא וישיעוין הוברי שמים החוזים בכוכבים מודיעים לחדשים מאשר יבאו עליך, מאשר ולא כל אשר, ואפשר שלא יתקיים מדבריהם כלום אלא יטעו בכל כענין שנאמר מפר אותות בדים וקוסמים יהולל. אבל הנביא כל דבריו קיימין שנאמר כי לא יפול מדבר ה' ארצה, וכן הוא אומר הנביא אשר איתו חלום יספר חלום ואשר דברי אתו ידבר דברי אמת מה לתבן את הבר נאם ה', כלומר שדברי הקוסמים והחלומות כתבן שנתערב בו מעט בר ודבר ה' כבר שאין בו תבן כלל".

³²² רמב"ם הל' יסודי התורה פ"ח ה"א: "משה רבינו לא האמינו בו ישראל מפני האותות שעשה, שהמאמין על פי האותות יש בליבו דופי שאפשר שיעשה האות בלט וכישוף". ספר העיקרים מאמר ג פרק יט: "והאימות הזה, אי אפשר שיהיה מצד עשיית אותות ומופתים, אחר שנמצא אנשים הרבה זולת הנביאים עושים אות או מופת אם בלהט ואם בכישוף כחרטומי מצרים או באיזו ידיעה אחרת".

³²³ רמב"ם הל' יסודי התורה פ"ח ה"ב: "נמצאת אומר שכל נביא שיעמוד אחר משה רבינו אין אנו מאמינים בו מפני האות לבדו כדי שנאמר אם יעשה אות נשמע לו לכל מה שיאמר, אלא מפני המצווה שציווה משה בתורה ואמר אם נתן אות אלי תשמעון, כמו שציוונו לחתוך הדבר על פי שנים עדים ואף על פי שאין אנו יודעין אם העידו אמת אם שקר, כך מצווה

יש מי שכתב שאמנם היה בכוחו של הבעל שם טוב להחיות מתים, אך לא בא לשנות טבע העולם לכל יהודי הצריך לכך³²⁴. ואף סיפר על אחד מגדולי החסידות שסבר להעביר מן העולם את כל מין העכברים, אלא שהגיע אליו שר העכברים ופייס אותו, ולא נודע במה נתרצה לו³²⁵.

כמובן שקשה לסמוך על סיפורי מופתים, וגם פרסום רב של מעשה כזה, אינו מעיד על אמיתותו³²⁶.

מקורות מלאים והוספות

לשמוע מזה הנביא אף על פי שאין אנו יודעים אם האות אמת או בכישוף ולט".

³²⁴ שו"ת דברי יציב (הרב יקותיאל יהודה הלברשטאם, האדמו"ר מצאנז) חלק אורח חיים סימן נו ס"ד ג ד"ה אולם: "חושבני אף שהיה בכוחו של הבעש"ט להחיות מתים, לא בא לשנות טבעיות העולם לכל מי שבשם ישראל יכונה אשר סכנה מרחפת עליו במים קרים או חמים שלא יזיקנו".

³²⁵ שפע חיים (הרב יקותיאל יהודה הלברשטאם, האדמו"ר מצאנז) בדרוש ליל ב' דפסח תשל"ז ד"ה וזהו, וכן הובא בספר הליכות חיים ניסן עמוד עא): "וכידוע מה שסיפר זקה"ק מצאנז ז"ע מעשה שהיה אצל הרה"ק הרבי מענדלי מרימנוב ז"ע, שדרכו בקודש היה לנהוג זהירות מופלגת בשמירת החיטים לצורך המצות, וכדי לקיים מצוות (שמות י"ב י"ז) ושמרתם את המצות הפקיד עליהם שני שומרים תמידיים משעת קצירתם בחודשי הקיץ ועד לאפיייתם בחודש ניסן, יומם ולילה לא נשארו החיטים אף רגע בלי השגחה, והשק שהונחו בו החיטים היה תלוי באוויר, על ידי חבל שנקשר לתקרת הבית.

שנה אחת כשבאו להוריד את החיטים ראו לתדהמתם ולהוותם שעכבר אחד קפץ ויצא מן השק. וכשבאו וסיפרו לו את הדברים סבר באורייתא דקא רתחא ביה להעביר מן העולם את כל הני עכברי רשיעי. וחזר זקה"ק על הדברים כמה פעמים ברוב התפעלות, הרבי מענדלי רצה לבטל מן העולם כל המין של העכברים, עד שהגיע אליו שר העכברים ופייס אותו ונחה דעת קדשו (ולא נודע מה היה השיח וסיג ביניהם ובמה נתרצה לו הרה"ק). אחר כך נראו הרבה עכברים זוחלים ורצים מכל עבר וכולם התנפלו על אותו עכבר שנכנס לתוך השק ונשכו בו וקרעוהו לגזרים בגלל רשעתו המחוצפת שהעז להיכנס אל תוך השק החיטים של צדיק וקדוש הזה".

³²⁶ עלון "נטפי שפיות" (הרב דוד בלוך) כי תישא תשע"ו מספר 70 עמודים 4-5: "כידוע שהחזו"א שרטט לפרופסור... כיצד לנתח מוח... ואת כל זה ידע החזו"א מלימוד התורה בלבד...

כבר סיפרתי כאן מה שהעיד בפני ר' נתן שולמן וראש ישיבת סלבודקה, מתלמידיו הקרובים של החזון איש שאף למד איתו בחברותא: 'הייתי אצל החזו"א לא פחות מאחרים. הייתה תקופה שגם לפני בביתו. מעולם לא ראיתי אצלו 'מופתים' הוא לא הבין ב'מוח' ולא ידע כיצד מנתחים מוח. בסיפור עם הפרופסור הייתה שאלה ערכית ואיזה סוג של ניתוח עדיף מבחינת הסיכונים: עיוורון בטוח או סכנת חיים'".

פרק קא

דעת תורה

השאלה לגבי "דעת תורה", דהיינו המחוייבות לדברי גדולי ישראל בעניינים שאינם הלכתיים, הרי היא שאלה חמורה ועמומה.

נקדים שספקותיו של כל אדם מישראל נחלקים לשלושה מינים:

א. שאלות הלכתיות גמורות, שהש"ס והפוסקים מלאים מהן, ויש צורך רב לשאול בהן שאלות חכם, אם מפאת חוסר הידע מה נפסק בספרים, ואם מפאת מורכבות השאלה, שלא נידונה כמותה בפוסקים.

ב. שאלות שיש בהן נגיעה לעניינים תורניים, כגון הכרעות ציבוריות שונות שיש בהן להשפיע בגיריה דיליה או בגרמא על קיום מצוות שונות.

ג. שאלות בעולם המעשה שאין להן כל נגיעה לענייני תורה.

לגבי הסוג הראשון הרי פשיטא כביעתא בכותחא שגדולי הפוסקים הם עיני העדה. לגבי שני הסוגים האחרים דנו בדורות האחרונים, כיוון שדיניהם לא מפורשים בדברי חז"ל והפוסקים, ואף אין ידוע לנו בבירור כיצד נהגו בהם הקדמונים.

סוגיית מלחמת הרשות

המקור הבולט³²⁷ ביותר³²⁸ שמצינו בעניין זה הוא דברי המשנה שאין מוציאים למלחמת הרשות אלא על פי הסנהדרין³²⁹. אמנם רש"י כתב

מקורות מלאים והוספות

³²⁷ כפי שהובא בשיחתו של הרב חיים דוד הלוי "דעת תורה בעניינים מדיניים", הובאה בתחומין ח"ח עמוד 365.

וכן בשיחתו של הרב אברהם אלקנה כהנא שפירא "דעת תורה", הובאה בתחומין ח"ח עמוד 363 ובמורשה (קובץ שיחות ומאמרים), עמוד יג.

³²⁸ את ראייתו (של הרב אברהם אלקנה כהנא שפירא) במורשה שם עמוד יג מכך שחזקיהו קיצץ דלתות ההיכל ושיגרן למלך אשור ולא הודו לו חכמים (פסחים נו ע"א) – יש לדחות ששם היה לו לבטוח בנבואת ישעיהו אליו, כדברי רש"י (פסחים נו ע"א) "ולא הודו לו – שהיה לו לבטוח בהקדוש ברוך הוא, שאמר (ישעיהו לו לה) "וגנתי על העיר הזאת להושיעה" (אמנם כבר העיר הרש"ש שם "הן מסדר הכתובים במלכים ובדברי הימים משמע דהבטחת השם היתה אחר השתדלותו").

ובכלל, קשה לומר, כדבריו, שהמחלוקת בין חכמים לצדקיהו היתה בהערכת המציאות באופן שכלי האם איומיו של מלך אשור ממשיים. שהרי מפשט הכתובים משמע שבדרך הטבע בוודאי שעם ישראל היה בסכנה ממשית, וניצלו רק בדרך נס ע"י מלאך ה' שהיכה במחנה אשור מאה שמונים וחמישה אלף.

³²⁹ משנה סנהדרין פ"א מ"ה: "ואין מוציאים למלחמת הרשות אלא על פי בית דין של שבעים

שנוטלין רשות מהסנהדרין כדי שיתפללו עליהם³³⁰, והמהרש"א כתב שנוטלין עצה מן הסנהדרין לגבי פרטי הלכות שבמלחמה³³¹. ועכ"פ, הרי לא הסתפקו בעצת הסנהדרין אלא שאלו באורים ותומים³³², ומוכח שעצת הסנהדרין לבדה אינה עירבון להצלחה במלחמה³³³. ובאותו עניין יש להדגיש שלגבי הפרטים המעשיים של אופן המלחמה, כתב רש"י שבענייניהם נמלכים ביועץ דווקא, ולא בסנהדרין³³⁴.

השוללים מושג זה

בעל התניא כתב שלא היתה כזאת מימות עולם לשאול עצה בענייני העולם הגשמי מחכמי ישראל, ואין בכוחם של חכמים לדעת זאת, ומה שכתבו שכל העוסק בתורה לשמה נהנין ממנו עצה ותושיה³³⁵ – הוא דווקא בדברי תורה³³⁶.

מקורות מלאים והוספות

ואחד".

³³⁰ רש"י ברכות ג ע"ב: "ונמלכין בסנהדרין – נוטלין מהם רשות, כדי שיתפללו עליהם". ובסנהדרין טז ע"א סתם "ונמלכין בסנהדרין – נוטלין רשות מהן, והיינו מתניתין".

³³¹ מהרש"א חידושי אגדות סנהדרין טז ע"א: "ועוד נטלו עצה מסנהדרין איך יתנהגו במלחמה ע"פ התורה בכמה דברים במלחמה וק"ל".

³³² ברכות ג ע"ב: "יועצים באחיתופל ונמלכין בסנהדרין ושואלין באורים ותומים".

³³³ המאמר "יום הזיכרון לחורבן יהדות אירופה" (הרב יהודה הרצל הנקין, מחבר שו"ת בני בנים), הודפס ב"שנה בשנה" תשנ"ב, עמוד 293 ד"ה ובמסכת: "ובאמת לכן היה צריך לשאול באורים ותומים האם יצליחו במלחמה או לא, אף על פי שהקדימו לקבל רשות מהסנהדרין... כי מה שהסנהדרין נתנו רשות או עצה במלחמה לא היה ערבון שלא ייגפו באותה מלחמה, ולכן שאלו באורים ותומים".

³³⁴ רש"י ברכות ג ע"ב: "יועצים באחיתופל – איזה הדרך ילכו, והיאך יציבו מצב ומשחית, וטכסיסי מארב מלחמה".

³³⁵ משנה אבות פ"ו מ"א: "רבי מאיר אומר: כל העוסק בתורה לשמה זוכה לדברים הרבה... ונהנין ממנו עצה ותושייה בינה וגבורה, שנאמר: לי עצה ותושייה אני בינה לי גבורה".

³³⁶ איגרת הקודש (מודפסת בספר התניא) פרק כב: "אהוביי אחיי ורעיי מאהבה מסותרת תוכחת מגולה לכו נא וניווכחה, זכרו ימות עולם בינו שנות דור ודור, ההיתה כזאת מימות עולם, ואיה אפוא מצאתם מנהג זה באחד מכל ספרי חכמי ישראל הראשונים והאחרונים להיות מנהג ותיקון לשאול בעצה גשמיות כדת מה לעשות בענייני העולם הגשמי, אף לגדולי חכמי ישראל הראשונים כתנאים ואמוראים אשר כל רז לא אנס להו ונהירין להון שבילין דרקי' כ"א לנביאים ממש אשר היו לפנינו בישראל כשמואל הרואה אשר הלך אליו שאול לדרוש ה' על דבר האתונות שנאבדו לאביו.

כי באמת כל ענייני אדם לבד מדברי תורה וי"ש אינם מושגים רק בנבואה, ולא לחכמים לחם, כמארז"ל הכל בידי שמים חוץ מיראת שמיים, ושבעה דברים מכוסים כו' אין אדם יודע במה משתכר כו' ומלכות בית דוד מתי תחזור כו', הנה הושו זה לזה. ומ"ש בישעיה יועץ וחכם

אכן כבר העירו שבכתבי גדולי הדורות שעברו, לא מצוי שהשתמשו במושג "דעת תורה"³³⁷, ואף גדולי הדור שעבר לא הכירו את אמונות אלו ואף הסתייגו מהן³³⁸.

וכן כתב בשו"ת לב אברהם, שלפתרון דברים שלא נמצא בירור נכון מיסודי ההלכה, רק נביא אמת יכול לומר בוודאות מה טיבה של מציאות זו ומה יהא בסופה, וממילא מוכרחים גם החכמים לומר "איני יודע". וכל האומר "יודע אני", אינו אלא טועה³³⁹. ויש מי שנקט בלשון גוזמא³⁴⁰, שכאשר ההלכה לא קובעת שום הכרעה, גם אם גדולים הכריעו בעניין מסברתם,

מקורות מלאים והוספות

חרשים, וכן משארז"ל ונהנין ממנו עצה ותושייה – היינו בדברי תורה הנקרא תושייה, כמארז"ל יועץ זה שיודע לעבר שנים ולקבוע חדשים כו' שסוד העיבור קרוי עצה וסוד בלשון תורה, כדאייתא בסנהדרין דף פ"ז ע"ש בפרש"י.

³³⁷ עלון שבות בוגרים מספר 12, שיעור מספר 9 (הרב יהודה עמיטל): "במקום בו נולדתי וחייתי עד גיל 18 [העיר גרוסוורדיין שברומניה] לא שמענו מעולם על מונח כמו 'דעת תורה'. בשאלות הלכה היו פונים כמובן לרב. לא אחת היה הרב זועק חמס ומשמיע קולו גם בשאלות מוסריות. אבל תפישה שלפיה כל ענייני הקהל נחתכים על-פי הרב? לא היה בדבר הזה. זו תופעה חדשה. צאו ובקשו בכל ספריהם של חכמי הונגריה וראו האם מופיע שם המונח 'דעת תורה' אם לאו.

ככל שידיעתי מגעת, המונח אינו רווח גם בכתביהם של גדולי ליטא, לא אצל ר' חיים עוזר, לא אצל ר' חיים מבריסק ולא אצל החפץ חיים. רק משהוקמה 'אגודת ישראל' הפך העניין והיה לסיסמה, שבכל דבר, קטן כגדול, מבקשים לשמוע 'דעת תורה'. מאז הבחירות הראשונות לכנסת, החלו מדברים על כך ש'לפי 'דעת תורה' צריך להצביע ב' או ג'".

³³⁸ עלון "נטפי שפיות" (הרב דוד בלוך) 115 מוצג"ק בהר תשע"ח עמוד 4: "הסתופפתי בצילם של רבנים ליטאים של פעם שעות רבות 'דנתי בפניהם על הקרקע' על כל האמונות המיסטיות בכל הנוגע ל'גדולים', אמונות שהתפתחו בציבור הישיבתי ליטאי במשך שנות נעורי בישיבה, אמונות שהיו לרבתיי אלה לזרה!! הם לא הכירו אותם בעולם התורה הליטאי ולא זו בלבד אלא שבמשך השנים גם הזהירו שאמונות כגון אלו מביאים רבים לפתח ולהיסחף לאמונות הבל עד לחשש מכשולות באיסורי עבודה זרה".

³³⁹ שו"ת לב אברהם (רבי אברהם ויינפלד) חלק א סי' קכט: "אדר תשי"ז... ביקשה המערכת שהרבים יחוו נא את דעתם, דעת תורה, אודות המאורעות בשנים האחרונות בארץ ישראל... אמנם, יש אשר ההשגחה העליונה מעמידה אותנו לפני מציאות כזו אשר קשה לדון עלי' לפי ההלכה הברורה בלבד, כי אין למצוא לה מקורות ושרשים נאמנים מדברי חז"ל וראשונים, כי עיקר ההלכה באה להורות האסור והמותר, החיוב והפטור וכדומה, אבל לפתרון דברים אלה לא תמיד נמצא בירור נכון מיסודי ההלכה, ורק נביא אמת יכול לומר בוודאות מה טיבה של מציאות זו ומה יהא בסופה, וממילא מוכרחים גם החכמים יודעי דת ודין תורתנו הקדושה לקיים מאמר חז"ל במסכת ד"א זוטא פ"ג ומובא בברכות ד', למוד לשונך לומר איני יודע... ותכלית הידיעה בזה, שנדע שאין אנו יודעים. וכל האומר 'יודע אני', אינו אלא טועה".

³⁴⁰ שהרי פשיטא שיש יתרון לסברה על גורל.

הרי שהדבר דומה להפלת גורל³⁴¹.

יש מי שטען מסברה, שכשם שברור שרוב לא יפסוק הלכה בתחום שלא התמחה בו, ולא יביע דעתו בסוגיה שלא למד לעומקה, כך אין בכוחו להכריע בעניינים גשמיים שלא התמחה בהם³⁴².

אכן כבר נגענו³⁴³ בקושי הכללי להכריע בנושא שאינו תחום גדלותו ומומחיותו. ואף הערנו³⁴⁴ שהרמב"ם, בעסקו בענייני מחשבה, זלזל בדעותיהם של שלושה מחכמי ישראל שהיו בקיאים בתלמוד ולא היו בקיאים בתחום זה, ועוד הוסיף, שללומדי התלמוד חסרות חכמות רבות שנצרכות על מנת להביא ראיות בענייני שורשים עיקריים.

ומצד הסברה יש לדון, שהרי כמעט ואין לך שאלה בעולם, אפילו בעניינים גשמיים לחלוטין, שאין לה נגיעה כלשהי להשפעה על קיום מצוות. לכל שאלה בענייני ממונות של כלל הציבור יש השלכות ממניעת אותו ממון מצרכי מצוות אחרות ואף מצרכי גרמא של הצלת נפשות. לכל שאלה בענייני מסחר של כל אדם יש השלכות על ממונו של האדם, שבעזרתו הוא יוכל לקיים מצוות. לכל שאלה על עיסוקים שונים יש השלכה על זמנו של האדם, שבו יוכל לקיים מצוות. לכל שאלה הקשורה בענייני שמירת הבריאות יש השלכה על בריאותו של האדם, שתשפיע על כוחו לקיים מצוות. לכל שאלה על מילוי רצונות שונים יש השלכה על שמחתו של

מקורות מלאים והוספות

³⁴¹ נפש הרב (ספר מאת הרב צבי שכטר על הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'יק) עמוד קלה: "המגן אברהם (בסוף סי' קל"ב) הביא כללי הקדימות לעניין אמירת קדיש (במקומות שנהגו שרק אחד אומר קדיש). ופעם אירע שהיו שני חיובים (לעניין אמירת קדיש) בבית הכנסת, והיו מחולקים למי זכות הקדימה, וכשנכנס הגאון בעל השאגת אריה שאלוהו להכריע בדבר, וענה הגאון שיש להטיל גורל ולקבוע, ושאלוהו הבעלי בתים (שהיו קצת תלמידי חכמים) והלא בלבוש ובמגן אברהם יש בזה כמה כללים ופרטים, ומאי טעמא אמר הרב להפיל גורל. וענה להם הגאון: 'וכי היאך ידעו הם - הלבוש והמגן אברהם - להכריע בדבר שכזה, הלא גם אנחנו נכריע כמו שהכריעו הם'. ורבינו [הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'יק] היה רגיל לומר סיפור זה מפעם לפעם, וכוונתו בזה היתה לומר שלפעמים יש מקרים שאין ההלכה קובעת שום הכרעה בנידון".

³⁴² עלון שבות בוגרים מספר 12, שיעור מספר 9 (הרב יהודה עמיטל): "הרב בר-שאל זכרו לברכה התבטא פעם בשעת ויכוח עם מאן דהוא שדגל ב'דעת תורה' כמורת דרך: האם באמת הנך מאמין שמי שעסק כל ימיו בסדרי נשים ונזיקים, יוכל לפסוק הלכה גם בידי קדשים וטהרות רק בשל כך ששכלו הפך והיה ל'שכל תורת'י? אתמהא?".

³⁴³ לעיל פרק לג סעיף ו.

³⁴⁴ לעיל פרק ל.

האדם, שתשפיע על נפשו בקיום מצוות.

ואם כן אין לדבר סוף, ולא שמענו שחובה על כל אדם להיוועץ בכל צעד מצעדיו ובכל רגע מרגעיו.

כמו כן יש להעיר שכבר הוכח שאפילו גדולי התנאים והאמוראים לא תמיד צדקו בעניינים מציאותיים³⁴⁵, ואף לא במעשים שאירעו בעבר³⁴⁶, ולעיתים אף לא בעניינים ציבוריים³⁴⁷, ובוודאי שבדורות האחרונים מצינו מגדולי ישראל שלא היו בקיאים בכל תחום שהם דנים לגביו³⁴⁸, וכן היו מגדולי ישראל שלא תמיד חזו התפתחויות כפי שהן אכן אירעו³⁴⁹, ואי אפשר

מקורות מלאים והוספות

³⁴⁵ כמו שהבאנו בפרק סה.

³⁴⁶ כמו שהבאנו בפרק עט. ולגבי רבים מהמעשים שהובאו שם, התמיהות העולות מהם בולטות מאוד, ואעפ"כ, רבים החזיקו מהם.

³⁴⁷ המאמר "יום הזיכרון לחורבן יהדות אירופה" (הרב יהודה הרצל הנקין, מחבר שו"ת בני בנים), הודפס ב"שנה בשנה" תשנ"ב, עמודים 292–293 ד"ה ובמאמר וד"ה ובמסכת: "ובמאמר בתרגום ששלחת ביקש להציל את גדולי אירופה מן האשמה שלא חזו את השואה ושלא הורו לבני קהילותיהם להימלט על נפשם בעוד מועד. וגם אחרים התאמצו בזה. ולדוגמה מי שכתב שהשואה היתה כגזירה מן השמים שאי אפשר היה להתחכם ולהינצל ממנה בשום פנים, ולעומתם ת"ח אחרים הצטערו על דברים אלה וכתבו שיפה השתיקה. ומאן סליק לעילא ואתא ואמר.

ברם איני יודע איזו אשמה היא זו אם לא חזו את העתיד, והיכן מצינו שגדולים אינם יכולים לטעות בענייני כלל ישראל. כי אלמלא הטעויות עוד ישבנו על אדמתנו והקרבתנו בבית הגדול כמו שאמר רבי יוחנן במסכת גיטין דף נו ע"א שענוותנותו של רבי זכריה בן אבקולס החריבה את עירנו ושרפה את מקדשנו והגליטנו מארצנו עכ"ל שלא השכיל למנוע מלחמה עם מלכות הרשעה ולא אמרו שהחורבן היה כגזירה מן השמים שאי אפשר היה להתחכם ולהינצל ממנה בשום פנים)...

ובמסכת גיטין דף נו ע"ב ביקש רבי יוחנן מאספסיינוס תן לי יבנה וחכמיה וכו' וקרי עליה רב יוסף ואיתימא רבי עקיבא מישעיהו פרק מ"ד משיב חכמים אחור ודעתם יסכל עכ"ל, כי היה צריך לבקש על ירושלים ולא להסתפק ביבנה, הרי שדורות הבאים החזיקו בו שטעה אף על פי שריב"ז עצמו לא סבר כן כמו שאמרו בגמרא...

והגאון מורי זקני זצלה"ה [הרב יוסף אליהו הנקין] הצטער הרבה על רבי עקיבא עצמו שהיה גורם שותף לחורבן ישראל בימי בר כוכבא, ופירש המאמר במסכת מנחות דף כט ע"ב 'כך עלה במחשבה לפני' עכ"ל – שרבי עקיבא העלה במחשבה שלו למות על קידוש השם לכפר על גרימת חורבן ישראל".

³⁴⁸ כמו שהבאנו בפרק סט.

³⁴⁹ אמנם לעיתים תיתכן אפשרות ליישב מדוע צדקו גדולי ישראל גם במקום הדבר לא נראה כן. כך כתב בספר והאיש משה (הרב משה הלוי סולובייצ'יק) ח"ב עמודים סא-סב: "סיפרו לרבינו שאנשים מתלוננים על כי לפני שפרצה מלחמת העולם השנייה, כאשר שאלו היהודים בליטא ופולין את דעת גדולי התורה אם לעזוב את המקום ולעלות לארץ ישראל, הגדולים יעצו שלא יעזבו את מקומם – ולולא הוראה זו הרי לכאורה היו הרבה ניצולים

להתעלם מכך בלומדינו סוגיה זו³⁵⁰, וידוע שהיו מחלוקות בין גדולי

מקורות מלאים והוספות

מהשמדה?...

"וכן בעניין השואה, חושבים אנחנו שאילו היו עוזבים את מקומם היה יותר טוב בשבילם. אבל הגדולים יעצו מה שבאמת לטובה, שימותו בלי חטא במקום לעלות לארץ ישראל ולהיטמע בין החילונים רח"ל".

³⁵⁰ לדעתי, במחילת כבוד תורתם, יש חשיבות לפירוט דוגמאות אלה, כיוון שיש מכך נפקא מינה לזהירות שיש לנקוט בהסתמכות על גדולים בסוגיות כאלה. מה גם שחז"ל לא הסתירו את דבריו של רבי עקיבא דלקמן:

א. ירושלמי תענית פ"ד ה"ה: "תני ר' שמעון בן יוחי: עקיבה רבי היה דורש 'דרך כוכב מיעקב' – 'דרך כוזבא מיעקב'. רבי עקיבה כד היה חמי בר כוזבה, הוה אמר: 'דין הוא מלכא משיחא'". והרמב"ם (הל' מלכים פ"א ה"ג) הוסיף: "ודימה הוא (רבי עקיבא) וכל חכמי דורו שהוא ובן כוזיבא] המלך המשיח". והמאירי (פתיחה למסכת אבות ד"ה ואלו) כתב: "עמד בן כוזיבא ועשה עצמו משיח וטעו רבים אחריו ואפי' ר"ע היה נושא כליו". והאברבנאל (ישועות משיחו ח"ב, העיון הראשון – פרק ד', ד"ה אמנם) כתב על כך: "ומי יודע אם לא בעוון זה נתפש ר"ע במוותו שהיתה מיתתו יותר קשה ממיתת שאר הרוגי מלכות".

ב. שערי תשובה (לרבי דוב בער, "האדמו"ר האמצעי" מחב"ד), שער התשובה, דף ה ע"א: "עד שבא זמנו של האר"י ז"ל בשל"ג שנפטר, אמר בפי' שבזמנו דווקא בטלו השמדות שהיה בכל משך הזמן הזה ערך ת"ק שנה... אך בזמן האר"י ז"ל שהיה מבחינת התיקון ונגלה אליו חכמת הקבלה האמיתית, בטלו השמדות ולא יהיה עוד כו' וד"ל".

ג. אוצר ישראל חלק י ערך "שבתי צבי" תחילת פרק "המון מאמיניו": "בין קהל המאמינים החדשים [בשבתי צבי שר"י] היה ר' חיים בנבנישתי (מחבר "כנסת הגדולה"), אשר מתחילה התנגד לש"צ, ולבסוף חשב אולי משגה איתו, וכי פקד ה' את עמו. את הרב הזה הקים ש"צ לרב מוסמך ויצווה לכל העם לילך לק"ק פורטוגאל ולנשק ידיו".

ד. חוברת "הדרך", "והיא דרשת פרידה של כ"ק הגה"צ המפורסם מוהר"ר מרדכי רוקח שליט"א [אחיו של רבי אהרן רוקח, האדמו"ר מבעלזא]... בהוצאת חברת תפארת בחורים, כ"ג שבט תש"ד, בודאפסט" (הנוסח הנ"ל מתוך שער החוברת): "שמעתי דבבת רבים אשר פחדו פחד, חיל ורעדה יאחזון, ויאמרו הנה קשה להם פרידתנו, אבל ביותר דואגים על העתיד, באמרם שאולי ח"ו איזו סכנה מרחפת על מדינה זו, ואחי הצדיק הדור שליט"א רואה את הנולד הולך הלוך ונסוע לא"י כי שם ציווה ה' את הברכה ונתתי שלום בארץ, והוא הולך למקום שלוה ומנוחה, ואותנו ח"ו עזב לאנחה. מה יהיה באחריתנו, מי יגן עלינו, מי יציל אותנו, מי יעתיר בעדינו ומי ישתדל בעבורינו? [עדות על שאלות אלה מוזכרת גם בספר אם הבנים שמחה, בודפסט תש"ג עמוד שי"ב: "מרחפת עלינו אימה ופחד... שומעין מההמון שמרננים ואומרים: 'הרבי'ס בורחין, ומה יהיה עמנו?']"

ע"כ מוטל עלי החוב להודיע לכם, ידידים יקרים חכמי אונגארן, את קושט דבר אמת, כי מי שהוא קרוב ועומד בסביבת אחי הגדול מרבן שמו שליט"א, יודע בוודאי שלא במנוסה הולך ולא בחיפזון רץ ונמחר, כאילו רוצה לנוס ולנסוע מכאן, רק שאיפתו ותשוקתו לעלות לאה"ק המקודשת בעשר קדושות. וידוע אני שזה זמן כביר הוא משתוקק מאוד לא"י, וכל אדיר חפצו ונפשו הטהורה שוקקה לעלות לעיר ה', שמה לעורר רחמים ורצון על הכלל כולו, שלא יוסיף לדאבה עוד, ויהיה המחנה הנשאר לפלטה. ויקיים במהרה 'כל קרני רשעים אגדע, תרוממנה קרנות צדיק'.

וזה נרמז בפסוק: 'וירא מנוחה כי טוב ואת הארץ כי נעמה, ויט שכמו לסבול ויהי למס עובד', פירש"י: 'ויהי לכל אחיו לישראל למס עובד לפסוק להם הוראות של תורה', והיא פלא, מה

ישראל³⁵¹ בענייני הערכת המציאות³⁵². ומי לנו גדול מיצחק אבינו שטעה ביחסו לעשיו³⁵³, ומשכך אף ביקש לברכו³⁵⁴. ואף עלי, שהיה מן הנביאים³⁵⁵,

מקורות מלאים והוספות

רצה לפרש בזה? אמנם נראה הכוונה: 'וירא מנוחה', שהצדיק רואה שתשרה פה לתושבי מדינה זאת מנוחה ושלום, 'כי טוב', שהצדיק רואה כי טוב וכל טוב ואך טוב וחסד ירדוף וישגי את אחב"י בני מדינה זו".

המילים "שהצדיק רואה... בני מדינה זו" נשמטו במהדורות חדשות.

ה. ספר "החזון אי"ש בדורותיו" עמ' ריד: "בראשית ימי ההשמדה... נסתם ממנו חזון. היה מיצר בצרת כלל ישראל... אולם ליבו הטהור סירב להאמין שמדובר בהשמדת מיליונים. כשדיברו אנשים על כך, התפלל בליבו שיתגלה כי בדו זוועות מליבם, וכי הגזימו בתיאוריהם".

ו. ספר "החזון איש – הפוסק המאמין ומנהיג המהפכה החרדית" עמ' 246: "ידועה השמועה שהחזון איש סבר שהמדינה לא תחזיק מעמד יותר משנה אחת, משום ש'טריפה אינה חיה שנה'. על פי שמועה אחרת 'נתן' החזון איש למדינה עשר שנים, ועל פי שלישית – שהועלתה על הכתב רק לאחרונה – חמישים שנה".

ז. שם עמוד 249: "לפי עדות אחת, בשנה הראשונה לאחר קום המדינה, כאשר הלך לאפות את המצות לפסח, הביע את פליאתו על כך שכבר חלפה שנה מאז קום המדינה ועדיין מתירים לאפות בה מצות".

³⁵¹ העובדה שהיו מחלוקות בעניינים אלו, בוודאי אינה קושיה על מי שטוען שמקורות ידיעותיהם של גדולי ישראל בעניינים אלו הם מסברה, כבענייני הלכה, ולכן שייכות בהם מחלוקות וטעויות כבענייני הלכה.

³⁵² תורת מנחם התועדויות (הרבי מלובביץ') תשמ"ד ח"א אות יד: "כאשר היתה המלחמה בין נפוליון לאלכסנדר (מלחמה שהיתה נוגעת למצבם של בני"ש שהרי רוב מנין ורוב בנין של בני"הי' בימים ההם במדינה ההיא ולכן הי' נוגע למצבם של בני"י מי ינצח במלחמה זו תחת איזה שלטון יהיו) – נחלקו גדולי ישראל, תלמידי המגיד וכו', בעד מי ש לצדד במלחמה זו (להתפלל לנצחונו וכו') לטובתם של בני"י:

חלק מהאדמו"רים טענו שתחת ממשלתו של נפוליון יהיה מצבם הגשמי של בני"י טוב יותר ולכן יש להשתדל לנצחונו של נפוליון. וחלק מהאדמו"רים – ואדמו"ר הזקן בראשם – טענו שיש להשתדל לנצחונו של אלכסנדר מכיוון שתחת ממשלתו יהי' מצבם הרוחני של בני"י התקשרותם עם הקב"ה כו' טוב יותר.

ומספרים שאחד מגדולי האדמו"רים הזדרז להתחיל את התפילה דר"ה בשעה מוקדמת ביותר, כדי להגיע לתקיעת שופר במהירות האפשרית, ואז יוכל לפעול למעלה בהתאם לרצונו... מה עשה אדמו"ר הזקן – שינה את הסדר הרגיל ובמקום לתקוע בשופר לאחר תפילת שחרית, הקדים לתקוע בשופר לפני התפילה...".

³⁵³ מדרש אגדה (בובר) בראשית כה כח: "ד"א כי ציד בפיו. היה שואל לאביו היאך מעשרין את המלח ואת התבן, והיה יצחק אוהבו סבור בו שהוא מחמיר במצות, והוא לא היה שואל אלא לרמות את אביו".

³⁵⁴ דבר שהיה משפיע כמובן על כל אומתנו.

³⁵⁵ רש"י מגילה יד ע"א ד"ה נבואה שהוצרכה: "וכל הנך ארבעים ושמונה [נביאים] הוצרכו, ובהלכות גדולות מנויין מסדר עולם: אברהם יצחק... עלי...".

טעה בחנה וסבר שהיא שיכורה³⁵⁶. והמוחש לא יוכחש.

הערה חינוכית בעניין

יש מגדולי המשגיחים בדור האחרון שהעיר על הבעיה בבחורים שאינם מסוגלים ליטול אחריות ולקבוע עמדה, ושואלים דעת תורה עוד לפני שגיבשו לעצמם עמדה³⁵⁷.

המחייבים מושג זה

הרב אלחנן וסרמן כתב שעד הדורות האחרונים, הנהיגו יהודים את הנושאים הנוגעים לכלל ישראל³⁵⁸ ע"פ עצת התורה³⁵⁹.

אכן, נכתב בשם החפץ חיים שמי שדעתו דעת תורה יכול לפתור את כל בעיות העולם. אך אליה וקוץ בה, שהחפץ חיים הדגיש שמדובר רק במי שדעתו צלולה ונקייה כליל מכל דעות אחרות מן השוק או מן העיתונות³⁶⁰.

מקורות מלאים והוספות

³⁵⁶ ברכות לא ע"א-ע"ב: "ויאמר אליה עלי עד מתי תשתכרין וגו'... אמרה ליה [חנה]: לא אדון אתה בדבר זה, ולא רוח הקודש שורה עליך, שאתה חושדני בדבר זה. איכא דאמרי, הכי אמרה ליה: לא אדון אתה, לאו איכא שכינה ורוח הקודש גבך, שדנתני לכף חובה ולא דנתני לכף זכות, מי לא ידעת דאשה קשת רוח אנכי?".

³⁵⁷ רבי שלמה וולבה, בספר מפיהם עמודים 15-16: "היום באים אלי בחורים בשאלות, הם רוצים שאני אחליט עבורם בשאלות של חיים, בקביעת עתידים וגורלם. הם אינם מסוגלים ליטול אחריות, אינם יכולים לקבוע עמדה. זה מדאיג, זה נורא! בחור צריך לשאול דעת תורה – לאחר שיגבש לעצמו עמדה, ידע את הצדדים, וכשישמע דעת תורה יוכל להבינה ולכוון את דרכו בעתיד לאורה. בחור שרוכש עצמאות במחשבה, רוכש עצמאות גם במעשה... כך נבנה אדם!".

³⁵⁸ אמנם מתחילת דבריו שם (המובאים לקמן) משמע שהוא עוסק גם בעניינים פרטיים.

³⁵⁹ מאמרים על התקופה, "מדיניות הגלות של אבותינו", אות כז: "הקדוש בעל חפץ חיים היה רגיל להגיד: יש בחיי אדם רגעים אשר הוא נאלץ להחליט בעניין ידוע ואינו יודע מה להחליט... יש לנו תורה הכוללת תשובות על כל שאלות שבעולם... לדוגמא, לעולם ישליש אדם מעותיו... עוד דוגמא, נחות דרגא סב איתתא... דרושות עיניים מאירות לראות את הכתוב בתורה ואיפה שכתוב בה. כי הכל כתוב בה. אם יש עצות אפילו בשביל הפרט, ק"ו כי בשביל כלל ישראל... עד דורותינו האחרונים ערכו היהודים את מדיניות הגלות שלהם בהתאם לעצת התורה... בדורנו אנו ביטלו את כבוד התורה, אצל התורה באים רק עם שאלות בענייני אמירת קדיש, שאלות מדיניות – זאת אומרת שאלות הנוגעות לכלל ישראל – מפקיעים מתחת סמכותה של התורה...".

³⁶⁰ חפץ חיים על התורה עמוד ל על הפסוק יהי מאורות, מעשי למלך אות ה: "הוא היה אומר, מי שדעתו דעת תורה, יכול לפתור כל בעיות העולם בכלל ובפרט, אלא שתנאי התנה שהדעת תורה תהיה צלולה בלי איזו פנייה או נטייה כל שהיא. ואם יש לך אדם שדעת תורה לו, אלא שמעורבת אפילו מעט עם דעות אחרות מן השוק או מן העיתונות, הרי דעת התורה עכורה היא, מעורבת עם פסולת, ואין ביכולתה לרדת לסוף העניין".

ויש לעיין כיצד ישנה מציאות כזו³⁶¹, וכיצד ניתן לבררה.

גם השיעורי דעת כתב שחובת התלמיד לשמוע לדברי הרב ולקבל דבריו אינה רק בענייני הלכה אלא גם בשאלות החיים ואפילו קלי ערך³⁶².

והחזון איש כתב שהשיטה שנכנעים לגדולי הדור רק בהוראות באיסור והיתר, אך לא בהוראות בשוק החיים – היא השיטה הישנה של המינים באשכנז, שהדיחו את עם ישראל עד שנתערב בגויים ולא נשאר לפליטה³⁶³.

המכתב מאלהו כתב שחוות דעתם של גדולי דורותינו ברורה ואמיתית כאשר ישאל איש בדבר אלוקים, וגם בענייני סתם עצות במילי דעלמא³⁶⁴. עוד כתב, שאין לדחות את דבריהם של גדולי ישראל, אפילו מפני מה שנראה בחוש, אלא אדרבה, החוש שלנו בטל ומבוטל כלפי בהירות שכלם של גדולי ישראל והסייעתא דשמיא שלהם. וקרוב הוא אשר מה שידמו שהוא חוש אינו אלא דמיון ורעות רוח³⁶⁵. בדבריו אף הזכיר את הדרשה

מקורות מלאים והוספות

³⁶¹ אם עירוב של אפילו מעט דעות אחרות פוגם בצלילותה של דעת תורה, יש לעיין האם אותו גדול לא הושפע משום אדם אחר, שהוא עצמו הושפע מדעות אחרות, וכן הלאה.

³⁶² שיעורי דעת (הרב בלוך) חלק ג תחילת שיעור ו: "בכמה מקומות לימדונו חז"ל חובת התלמיד לשמוע לדברי הרב ולקבל דבריו, וזה לא רק בענייני הלכה אלא גם בשאלות החיים ואפילו קלי ערך... כי אם נפש האדם זכה וישרה, היא מוציאה על כל דבר משפט ישר... מלבד מה שע"פ רוב יש לו לרב יותר ניסיון החיים, ודעת זקנים היא יותר מיושבת, הרי דעת תורה קובעת את ישרות המחשבה לשפוט על הכל יותר במשפט ישר ונכון. אולם מלבד כל זה ישנה חשיבות מיוחדת לדברי הרב מפני שיש לזה ערך סגולי".

³⁶³ קובץ אגרות (חזון איש) ח"ג סי' צב: "השיטה לעשות את התורה לחלקים שנים, הוראה באיסור והיתר חלק אחד, והוראה בשוק החיים חלק שני, להיות נכנעים להוראות חכמי הדור בחלק הראשון, ולהשאיר לחופש בחירתם בחלק השני, היא השיטה הישנה של המינים בירידת היהדות באשכנז, אשר הדיחו את עם ישראל עד שיתערב בגויים ולא נשאר לפליטה".

³⁶⁴ מכתב מאלהו (לרב אליהו דסלר) ח"א עמוד 59 ד"ה מזה: "מזה יוצא לנו גדר אמונת חכמים... ולפיכך גדולי דורותינו אשר עסק חייהם להמשיך בתלמידים נאמנים בדרכי מחשבתם של חז"ל, זוכים לישרות זו במידה עצומה, עד שחוות דעתם – אפילו בדברים שאין להם מקור מפורש, וגם סתם עצות במילי דעלמא – ברורה ואמיתי 'כאשר ישאל איש בדבר אלוקים', כמו שרואים בעינינו ת"ל גם בדור הזה".

³⁶⁵ מכתב מאלהו (לרב אליהו דסלר) ח"א עמודים 75–77: "מכתב בדבר אמונת חכמים. מתוך דברי כבודו אני רואה שסובר, כי כל גדולי ישראל אשר מעשיהם היו לשם שמים, וגאוני השכל ואדירי הצדקות גם יחד, אשר בלי ספק בכל משפטיהם ופסקי דיניהם היה ה' ניצב בעדת א"ל, כמו בדור העבר, החפץ חיים ז"ל, והגאון ר' חיים עוזר ז"ל, והגאון ר' חיים בריסקער ז"ל, והגאון ר' ברוך בער ז"ל, ועוד ועוד, אשר קטנם גדולה מהשגתנו, ומה בדור שלפניהם, כגאון ישראל וקדושו רבינו ישראל מסלנט זצוק"ל, ושאר גאוני וצדיקי דורו שנלוו

"אפילו יאמרו לך על ימין שהוא שמאל"³⁶⁶, אם כי נראה שהביא זאת כאסמכתא בעלמא, שהרי לא מצינו שום מפרש שפירש את מצוות "לא תסור... ימין ושמאל"³⁶⁷ על הנהגות בעולם המעשה³⁶⁸.

ובשם בעל האגרות משה כתבו שעל תלמידי חכמים להחליט לא רק בגבולות התורה וההלכה, אלא גם בשאלות ציבוריות, והתעלמות מעצתו של תלמיד חכם גרועה מעבירה על מצווה³⁶⁹.

מקורות מלאים והוספות

אליו, כולם יטעו טעות גמורה – ח"ו. לא תהא כזאת בישראל. אסור לשמוע דברים כאלה, וכל שכן לאמרם...

ידע נא כבודו, כי רבינו אלחנן [וסרמן] גדול מאוד הוא ממש, וגם את דבריו אין לדחות וכל שכן לבטל, אפילו מפני מה שאנו הפעוטים חושבים שנראה בחוש. וכבר אמרו לנו חז"ל לשמוע לדברי חכמים אפילו אומרים לנו על שמאל שהיא ימין, ולא לומר ח"ו, שבוודאי טעו מפני שאנכי הקטנטן רואה בחוש את טעותם, אלא החוש שלי בטל ומבוטל הוא כעפרא דארעא כלפי בהירות שכלם וסייעתא דשמיא שלהם. הן אין בית דין יכול לבטל בית דין אלא אם כן גדול ממנו בחכמה ובמניין, ובלי זה, קרוב הוא אשר מה שידמו שהוא חוש אינו אלא דמיון ורעות רוח. זוהי דעת התורה בגדר אמונת חכמים...

ולעזוב את דמיון החוש, אשר יציג לפניו היצר לכפור ברבותיו...

חיסרון הכרת ההתבטלות לעומת רבותינו, זהו שורש כל חטאת ותחילת כל חורבן רח"ל, וכל הזכויות לא ישוו לעומת שורש הכל, שהיא אמונת חכמים".

מכתבו של השואל לא פורסם. על פי הערת העורכים שבשולי הגיליון, טענתו של השואל היתה שאילו היו גדולי הדור קוראים לכל בני אירופה הי"ד לעלות לארץ ישראל לפני המלחמה, היו ניצולים. הרב דסלר במכתבו לא עסק בהפרכת טענה זו מבחינה היסטורית, אלא דחה בעיקרון את הביקורת מן החוש על דעתם של גדולי ישראל.

³⁶⁶ ספרי דברים פרשת שופטים פסקה קנד: "ימין ושמאל, אפילו מראים בעיניך על ימין שהוא שמאל ועל שמאל שהוא ימין – שמע להם".

³⁶⁷ דברים יז ח"א: "כי יפלא ממך דבר למשפט בין דם לדם בין דין לדין ובין נגע לנגע דברי ריבות בשעריך, וקמת ועלית אל המקום אשר יבחר ה' אלוֹקֶיךָ בו... על פי התורה אשר יורוך ועל המשפט אשר יאמרו לך תעשה, לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל".

³⁶⁸ בדברי המדרשים והמפרשים הוזכרו גזירות ותקנות, דינים שנדרשו בשלוש עשרה מידות, קבלה שקיבלו איש מפי איש, פירושי פסוקים, הלכה למשה מסיני. וכן הדוגמאות שהובאו בהם הן שופר בשבת, שניות לעריות, מקום הנחת תפילין, איסור אכילת חֶלֶב, חייבי מיתות.

³⁶⁹ ספר "רבי משה פיינשטיין" (מאת הרב שמעון פינקלמן והרב נתן שרמן), במהדורה העברית עמודים 91–92: "רבי משה [פיינשטיין] הסביר השקפה זו כך: יש אנשים הטוענים שנבצר מתלמידי חכמים מלהחליט בשאלות פוליטיות, וכי על גדולי ישראל לצמצם עצמם בגבולות התורה וההלכה. אנשים כגון אלו אינם יכולים להימנות על מחנה התורה.

אפשר בהחלט לומר שהתעלמות מעצתו של תלמיד חכם גרועה מעבירה על מצווה. אדם העובר על מצווה מפני שהוא חלש מכדי לעמוד בפיתוי, יודע לפחות שדרכו אינה נכונה. בניגוד לכך, אדם המתעלם מעצתו של תלמיד חכם, הוא מכחיש בכך את עליונות חכמתו

התועלת במושג זה

על כל פנים, אין חולק על כך שיש תועלת גדולה בקבלת עצה מן החכמים, שחזקה עליהם שהם בעלי שכל ישר, ורוצים בכל ליבם בטובתו של המתיעץ עמהם. ומן המפורסמות שיש בכך כדי להרגיע את האדם מספיקותיו ולבטיו. גם מבחינה ציבורית יש חיזוק לכוחו של הציבור כאשר הוא נשמע כולו לדעת גדוליו, כידוע.

דעת כלל ישראל

יש מי שהוסיף שיש ערך גם לדעתם של כלל ישראל המאמינים בתורה³⁷⁰. אמנם הוא עצמו הודה שזהו חידוש גדול שקשה מאוד להרחיבו ולמותחו לכל עבר, אלא שסובר שכשמצטרפים יחד ההיגיון הישר ודעת תורה של כלל ישראל – בוודאי יש גם סיעתא דשמיא³⁷¹.

מקורות מלאים והוספות

של הלמדן, זוהי פרצה הרבה יותר רצינית".

³⁷⁰ שיחתו של הרב אברהם אלקנה כהנא שפירא "דעת תורה", הובאה בתחומין ח"ח עמוד 363 ובמורשה (קובץ שיחות ומאמרים), עמוד טו, המקור שעליו נסמך הוא דברי רבי איצ'לה רבינוביץ מפוניבז' בוועידת רבנים ועסקנים ברוסיה בשנת תרע"ז: "החלק הפוליטי נחוץ, כי על ידו נמשוך את בני הנעורים והרחוב להסתדרותנו. גם הלוא אנו רואים כי כלל ישראל חפץ בו, בוודאי מאת ד' הייתה זאת. וכלל ישראל הוא גבוה ונעלה מגדולי התורה. ישראל אם אינם נביאים, בני נביאים הם..."

יש לעיין עד כמה גדול כוחו של ציטוט זה בשביל לייסד עליו את היסוד המדובר, וכפי שהוא עצמו הסתייג מכך, כדלקמן.

³⁷¹ בשיחתו של הרב אברהם אלקנה כהנא שפירא "דעת תורה", הובאה בתחומין ח"ח עמוד 363 ובמורשה (קובץ שיחות ומאמרים), עמוד טו: "זהו חידוש גדול שקשה מאוד להרחיבו ולמותחו לכל עבר. אולם אנו יכולים לקחת שמץ ממנו: כשמצטרפים ביחד ההיגיון הישר מעין זה של אחיתופל, ודעת תורה של כלל ישראל – והכוונה בוודאי לאלו שמאמינים בתורה – אז בוודאי יש גם סיעתא דשמיא".

השער החמישה עשר:

עולם הנסתר

פרק קב

ידיעות רוחניות

לגבי תיאורים על עולמות עליונים, נשמות וכו' שמתוארים בספרים שונים, יש להעיר שבחז"ל עניינים אלו אינם ברורים: בתלמוד דנו באריכות בשאלה האם המתים יודעים מה קורה בעולם הזה¹, וכן נחלקו האם המת שומע מה שאומרים בפניו², ואף יש מחלוקות לגבי פרטים יסודיים במעשה בראשית: מה נברא תחילה – שמיים או ארץ³, מהיכן נבראה הארץ⁴, מהו מספר הרקיעים⁵, מהי צורת העולם ומקום השמש בלילה⁶. ואף תמיהו בפירוש, "מי עלה למעלה ובא ואמר"⁷.

ואם כן יש מקום להקשות, וכי אכשור דרי, ובדורות האחרונים יודעים

מקורות מלאים והוספות

¹ ברכות יח ע"ב: "בני רבי חייא נפוק לקרייתא אייקר להו תלמודיהו, הוו קא מצערי לאדכוריה. אמר לו חד לחבריה: ידע אבון בהאי צערא? אמר לו אידך: מנא ידע? והא כתיב: יכבדו בניו ולא ידע! אמר ליה אידך: ולא ידע? והא כתיב: אך בשרו עליו יכאב ונפשו עליו תאבל, ואמר רבי יצחק: קשה רמה למת כמחט בבשר החי. אמרי: בצערא דידיהו – ידעי, בצערא דאחרינא – לא ידעי. ולא? וכו'".

² שבת קנב ע"ב: "אמר רבי אבהו: כל שאומרים בפני המת יודע, עד שייסתם הגולל. פליגי בה רבי חייא ורבי שמעון ברבי, חד אמר: עד שייסתם הגולל, וחד אמר: עד שיתעכל הבשר".

³ חגיגה יב ע"א: "בית שמאי אומרים: שמים נבראו תחילה ואחר כך נבראת הארץ... ובית הלל אומרים: ארץ נבראת תחילה ואחר כך שמים... וחכמים אומרים: זה וזה כאחת נבראו".

⁴ יומא נד ע"ב: "רבי אליעזר אומר: עולם מאמצעיתו נברא... רבי יהושע אומר: עולם מן הצדדין נברא... רבי יצחק (נפחא) אמר: אבן ירה הקדוש ברוך הוא בים, ממנו נשתת העולם... וחכמים אומרים: מציון נברא".

⁵ חגיגה יב ע"ב: "אמר רבי יהודה: שני רקיעים הן... ריש לקיש אמר: שבעה".

⁶ בבא בתרא כה ע"א – ע"ב: "ר"א אומר: עולם לאכסדרה הוא דומה, ורוח צפונית אינה מסובבת, וכיוון שהגיעה חמה אצל קרן מערבית צפונית – נכפפת ועולה למעלה מן הרקיע. ורבי יהושע אומר: עולם לקובה הוא דומה, ורוח צפונית מסובבת, וכיוון שחמה מגעת לקרן מערבית צפונית – מקפת וחוזרת אחורי כיפה".

⁷ מכות כג ע"ב: "אמר רב אדא בר אבהו אמר רב: הלכה כר' חנניה בן גמליאל [ושחייבי כריתות שלקו – נפטרו ידי כריתתם]. אמר רב יוסף: מאן סליק לעילא ואתא ואמר? אמר ליה אביי, אלא הא דאמר רבי יהושע בן לוי: שלושה דברים עשו ב"ד של מטה והסכימו ב"ד של מעלה על ידם, מאן סליק לעילא ואתא ואמר? אלא קראי קא דרשינן, ה"נ קראי קא דרשינן".

בעניינים אלו מה שלא היה ברור לחז"ל.

מאידך, יהיו ששיבו שמהו גילוי ספר הזוהר ופרסומו בעולם, הלכה ונתפשטה חכמת הקבלה בעולם, ומה שהיה בתקופת חז"ל לנחלת יחידים, נעשה בדורות האחרונים למפורסם בהמון.

פרק קג

קולות רוחניים

בפרק זה נדון בנבואה, רוח הקודש, בת קול, גילוי אליהו, מגיד⁸.

נוכיר כאן שהיה מגדולי החסידות שהעיד על עצמו שמיום שהיה בן שתי שנים עד בן חמש שנים, השיג מראות נפלאות, והשיג רוח הקודש, ודיבר דברי נביאות, וצפה מסוף העולם ועד סופו ממש, וענה ברור ונקי על כל השאלות⁹.

מטרתם

הנבואה היא אחד מי"ג העיקרים שסידר הרמב"ם¹⁰. ומטרתה אינה ידיעת העתידות ועצות אישיות, אלא שייוודע על ידה רצון ה'¹¹. ולכן האמונה

מקורות מלאים והוספות

⁸ בספר מפתח שלמה, בכתב היד משנת 1729 (ספריית רונטליאנה אמשטרדם) עמוד 10 הביא שם שיועיל להבאת מגיד: "רגואל. טוב להביא המגיד עם שאר שמות השייכים לזה".

⁹ מגילת סתרים (לרבי יצחק אייזיק יהודה יחיאל ספרין, האדמו"ר השני מקומרנה). בתחילתו ("אספרה"), ד"ה מיום: "מיום שהייתי בן שתי שנים עד בן חמש שנים, השגתי מראות נפלאות, והשגתי רוח הקודש, ודיברתי דברי נביאות כשישאל איש בדבר אלוקים, וצפיתי מסוף העולם ועד סופו ממש. ומורי דודי איש האלוקים נורא מוהר"ר ר' צבי מזידיטשוב נתן לי שני ראניש בכל שבוע שאספר לו ואשיב לו כל אשר ישאל ממני. ודיברתי ואמרתי ברור ונקי על כל השאלות אשר ישאל ממני, והמעות חילקתי לצדקה".

¹⁰ בהקדמתו לפירוש המשנה של פרק חלק: "הנבואה. והוא שידע אדם, שזה מין האדם ימצא בהם בעלי טבעים ממידות מעולות מאוד ושלמות גדולה, ונפשותיהם נכונות עד שהן מקבלות צורת השכל אחד. כן ידבק אותו השכל האנושי בשכל הפועל, ונאצל ממנו עליו אצילות נכבד. ואלה הם הנביאים. וזו היא הנבואה וזו עניינה".

¹¹ ספר העיקרים מאמר ג פרק יב ד"ה עיקר וד"ה אלא: "עיקר מציאות הנבואה במין האדם אינה כדי להגיד העתידות ולסדר עניינים פרטיים אישיים כמו שיוודע זה על ידי הקוסמים והחוזים בכוכבים, אבל כדי להגיע האומה בכללה או המין אל השלמות האנושי... שההכרח המביא אל הימצא הנבואה הוא כדי להישיר האנשים אל מול ההצלחה הנצחית כדי שיוודעו על ידה הדברים הנרצים אצל השם יתברך מהבלתי נרצים, וישיג האדם התכלית האנושי בעשיית אותן הפעולות, אין זה ממה שיקשה, כי אחר שתכלית המצא הנבואה הוא כדי שתגיע על ידה הישרה אלוקית למין האדם שהיא תורה מן השמיים, ראוי שימנה תורה מן השמיים עיקר, לפי שהוא ההכרח המביא אל הימצא הנבואה. ולזה שמנו הנבואה שורש

בנבואה קודמת לאמונה בתורה, שאם אין נביא – אין תורה¹². ומטעם זה מציאות הנבואה מחויבת, כיוון שתכלית האדם לבחור בטוב, ואי אפשר לדעת את כל הטוב רק ע"י השכל¹³.

הראי"ה קוק ביאר שהנבואה עוסקת בכללים, כגון באיסורי עבודה זרה, אך העיסוק בפרטים, כגון בפרטי ההלכות, הוא תפקידם של החכמים. לכן באחרית הימים, שתתקרב חזרת הנבואה, תתגבר שנאת הפרטים, וחכמת סופרים תסרח¹⁴, עד שתגיע התכלית של שילוב הנבואה והחכמה יחד¹⁵.

מקורות מלאים והוספות

מסתעף לתורה מן השמיים".

¹² מורה נבוכים חלק ג פרק מה: "וכבר נודע שפינת אמונת הנבואה קודמת לאמונת התורה, שאם אין נביא אין תורה".

¹³ אמונה וביטחון (החזון איש) פרק ו אות ב: "קשר נבואי בין היוצר ליצוריו הוא אחד היסודות של בריאת העולם, ומחשבה זו עלתה לפניו ית' לברוא את האדם, ולתת לו חכמה דעת ותבונה, ולהיותו מוכשר לשמוע אמרי היוצר ב"ה, שמיעת נבוא', כי תכלית האדם שנברא בשני יצרים יצר טוב ויצר רע, ר"ל נטייה טבעית להערב לשעתו, והערה מכח השכל, לחכמה, לחסר, ולשאר מעשים טובים, והרצון לפניו ית' היות האדם ממאס ברע ובחר בטוב, ולא ניתן כל הטוב לדעת בשורש השכל לבד, רק בשורשו לבחור בטוב עד שיהיה מסוגל לכח הנבואי, ואז יצוונו ד' את האסור לפרוש הימנו, ואת המעשה הטוב אשר יתחייב לעשותו".

¹⁴ ביסוד של הטוב שמסתתר בתוך הרע הארכנו בפרק נג.

¹⁵ אורות, זרעונים, אות ב "חכם עדיף מנביא": לחזור לתוך-תוכם של כל הגורמים הפרטיים, איך מבשרים את החיים ומעמידים אותם על הבסיס הטוב ואיך משמרים אותם מכל קלקלה גם קטנה שבקטנות, שסופה להעלות שרטון גדול ולהרס הרבה מאוד – דבר זה אין לו עסק עם כח המדמה החם והעז, כי אם עם החכמה המדיקת...

הנבואה ראתה את זרם הקלקלה הגדולה של עבודה-זרה בישראל ומחתה נגדו בכל עוז, את הדרת נועם ד' אחד אלוקיו ותתארהו בכל יופי וזוהר, את ההשחתה של כל הפרעות המוסריות, ריצוץ דלים, עושק אביונים, רצח וניאוף, חמס ושוד, ותמלא רוח אלוקים להושיע ולגדר ברום שיח קודש.

השערות הדקות, שמהן מצטרפות עבות העגלה של החטאת, גידי החיים הדקים, שמהם ישרגו מזרקי הדם הגדולים, אלה המה המסתרים הצפונים מעין כל נביא וחזוה. המצוות המעשיות כולן ופרטי הלכותיהן... – דבר זה לא ניתן לנבואה בכלל, לנבואה של אספקלריא שאינה מאירה.

אמנם ניתן לנבואתו של משה, אותה הנבואה של פה אל פה, של אספקלריא המאירה, שרק היא יכולה לראות עוזם של הכללים ודיקנותם של הפרטים כאחד. אבל לא קם כמוהו ולא קם נביא עוד בישראל כמשה אשר ידעו ד' פנים אל פנים'.

והוצרכה עבודת הכללים להימסר לנביאים ועבודת הפרטים לחכמים. וחכם עדיף מנביא, מה שלא עשתה הנבואה, בכלי מלחמתה החוצבים להבות אש לבער מישראל עבודת אלילים ולשרש אחרי עיקרי ההשפלות היותר גרועות של עושק וחמס, של רצח וזימה, רדיפת שוחד ושלמונים, עשו החכמים בהרחבת התורה, בהעמדת תלמידים הרבה ובשינון החוקים הפרטיים ותולדותיהם. 'הליכות עולם לו, אל תקרי הליכות אלא הלכות'.

מהותם

לגבי נבואה יש להקדים שאיננו יודעים על אדם שהוא נביא אמת, עד שייתן אות או שיהיה מוחזק.¹⁶

לגבי לשון הנבואה נחלקו האחרונים האם הושמה בפי הנביא ברוח ה' עליו¹⁷, או שהנביא לא קיבל את המילות אלא את העניין, והוא מסר את העניין כפי הבנתו בלשון עצמו¹⁸.

עוד יש להקדים, שהבאת הסברים טבעיים לתופעות כאלו, אינה סותרת כמובן שייתכן שהן אירעו לצורך גילויים רוחניים אמיתיים¹⁹.

הרמב"ם כתב שהנבואה היא תופעה טבעית של האדם השלם שהגיע כוחו המדמה לתכלית השלמות האפשרית, ואז יתנבא – אם ירצה בכך ה'²⁰,

מקורות מלאים והוספות

במשך הזמן הרב נתגבר עסק החכמים על עסק הנביאים והנבואה נסתלקה, ארכו הימים והכללים החלו להתרופף, נבלעו בהפרטים ולא יראו חוצצה. על כן באחרית הימים שצמיחת מהלך שיבת אור הנבואה תתחיל להופיע, 'אשפוך את רוחי על כל בשר', אז שנאת הפרטים תתגבר, 'חכמת סופרים תסרח, ואנשי הגבול, אלו תלמידי חכמים שמושימים גבול לדבריהם, ילכו מעיר לעיר ולא יחוננו' – עד אשר לא כפרי בוסר כי אם כביכורים מלאים טל וחיים יצאו הניצוצות של התחלת אור הנבואה מנרתיקם, וזו תכיר בכללה את גודל פעולת החכמה ובענוות צדק תקרא: 'חכם עדיף מנביא', 'חסד ואמת נפגשו צדק ושלום נשקו, אמת מארץ תצמח וצדק משמיים נשקף, גם ד' יתן הטוב וארצנו תיתן יבולה'."

¹⁶ סנהדרין פט ע"ב: "המוותר על דברי נביא, מנא ידע דאיענש ורש": האי גברא, שזה נביא אמת שהקדוש ברוך הוא עונשו? והלא שמא סבור שזהו נביא שקר לפיכך מוותר על דבריו? דיהב ליה אות. והא מיכה, דלא יהיב ליה אות ואיענש! היכא דמוחק שאני. דאי לא תימא הכי, אברהם בהר המוריה היכי שמע ליה יצחק, אליהו בהר הכרמל היכי סמכי עליה ועבדי שחוטי חוץ? אלא: היכא דמוחק ורש": שהוא צדיק ונביא אמת שאני ורש": ולא בעי אות."

¹⁷ מלבי"ם, הקדמה לספר ירמיהו, ד"ה ולא: "גם הלשון שבו דיבר מלאכת הנבואה אל העם, ויופי השיר והמליצה, וגם פרטי המילות שבם כתב את הדברים על ספר, לא המציא משכלו וחכמתו, רק הושמו בפיו ובעטו ברוח ה' עליו, הוא שם דבריו על לשונו ויאמר כה תדבר וכה תכתוב בעט קודש לא תגרע ולא תוסיף."

¹⁸ דור רביעי (רבי עקיבא גלזנר), הקדמת המחבר, ד"ה אבל דע, עמוד 58: "ובזה והדבר רצה לומר הנביאים לא קיבלו המילות למוסרן לישראל, אלא העניין, והם מסרו את העניין כפי הבטתם בלשון עצמם. וזה כה אמר ה'."

¹⁹ כפי שניסיים נעשים כמובן בהשגחתו של הקב"ה, גם אם יש להם הסברים טבעיים מסוימים. ובפרט לגבי אנשים גדולים, שעליהם לכו"ע יש השגחה פרטית.

²⁰ מורה נבוכים ח"ב פרק לב: "שהנבואה שלמות מסוימת בטבע האדם... האדם החסיד השלם בהגיונו ובמידותיו, אם היה כוחו המדמה בתכלית השלמות האפשרית, והתכונן ההתכוננות אשר אשמיך – הרי זה מתנבא... לפי שזה שלמות הוא לנו באופן טבעי... [אמנם אין זה בהכרח שיתנבא, שכן] הראוי לנבואה המתכונן לה אפשר שלא יתנבא, וזה ברצון אלוהי, וזה

שהיא שפע מאת ה' באמצעות השכל הפועל על הכח ההגיוני ואחר כך על הכוח המדמה²¹. הדבר מתאים גם לכך שדרך הנביאים היתה להתבודד²², דבר המגביר את הכוח המדמה²³. ויש מהראשונים שהוסיף שהשכל אינו יכול להשיג את הנבואה, כיוון שהיא חוץ מגבולו²⁴.

באחרונים יש יותר מסגנון אחד לבאר את האופן שבו הנביא שומע את הנבואה: יש שכתב ששכלו של הנביא יפקוד אל חושי עד שיתדמה לחוש ששמע²⁵. יש שכתב שהקול הרוחני ששלוח מלמעלה לדבר עם הנביא, מתלבש ומתחבר עם הקול הגשמי שיוצא מהאדם ההוא, ומגיע עד אוזנו²⁶.

מקורות מלאים והוספות

לדעתי כעין כל הניסים ונוהג כמנהגם".

²¹ מורה נבוכים ח"ב תחילת פרק לו: "דע, כי אמיתת הנבואה ומהותה הוא שפע השופע מאת ה' יתהדר ויתרומם באמצעות השכל הפועל על הכוח ההגיוני תחילה, ואחר כך על הכוח המדמה, וזוהי רום מעלות האדם ותכלית השלמות שאפשר שתמצא למינו, ומצב זה הוא תכלית שלמות הכוח המדמה".

²² כפי שכתבו רבים.

²³ פירוש המשנה לרמב"ם סנהדרין פרק ז משנה ז: "שלוהקין גולגולת ראש אדם שכבר נתאכל מעליה הבהר ומצניעים אותה ומקטרים לה והוזים בה ושומעין ממנה דברים כדרך ששומעין מן המת במעשה בעל אוב. וכל מה שתראה באמרם מדבר ושומע בענין זה אינה אלא שמיעת שווא מחמת הפעלת הדמיון בכך, כמו שקורה לבני אדם תמיד במקומות השוממין ובזמן הבדידות".

אכן ידוע לנו שבדידות והעדר גירויים יכולים לגרום להזיות שונות, כפי שמדווחים שייטים של יאכטות למרחקים ארוכים.

²⁴ דרשות ר"י אבן שועיב תזריע ומצורע ד"ה וכבר: "השכל יש לו גבול, ואינו יכול להשיג הדברים שהם חוץ מגבולו, והוא דברי הנבואה והדברים הבאים בנס, כי כמו שיש גבול לחוש ולהרגש, כן יש גבול לשכל".

²⁵ שיעור קומה (לרמ"ק), אמירה דיבור פרק לב (דף מה ע"א): "ובהגיע אל שכל הנביא מקום השגתו במדרגות הסולם, יקחהו שכלו ויתדמה לו מנשמה אל רוח ונפש ושכל, ויפקיד אל החושים עד שיתדמה החוש ויאמר 'שמעתי כך', וימשיל השגתו ונבואתו באותו העניין ממש, ויאמר 'ואשמע את קול ה' אומר'".

²⁶ שמונה שערים (לר' חיים ויטאל) שער ז ("שער רוח הקודש") דרוש א ד"ה והנה (ובנוסח דומה מאוד בספר הגלגולים למהרח"ו, לאחר פרק לה, ליקוטים, ד"ה הנה סוד הנבואה): "הנה סוד הנבואה ורוח הקודש, ודאי שהוא קול שלוח מלמעלה לדבר עם הנביא ההוא או עם בעל רוח הקודש ההוא, אבל אותו הקול העליון הרוחני אי אפשר הקול ההוא לבדו להתגשם וליכנס באוזני הנביא ההוא, אם לא על ידי שיתלבש תחילה באותו הקול הגשמי, שיוצא מפי האדם ההוא בהיותו עתה עוסק בתורה או בתפילה וכיוצא. ואז מתלבש בו ומתחבר עימו ובא עד אוזן הנביא ההוא ושומעו. ובלתי קול האדם עצמו הגשמי עתה, אי אפשר להיות. וביאור הדברים הוא כי הקול האחד אשר כבר נעשה ממנו מלאכין ורוחין קדישין כנוצר לעיל

יש שכתב שהנבואה באה מפנימיותו של האדם²⁷, שהנביא שומע מתוך מעמקי נשמתו ורגשי לבבו את קול ה'²⁸. יש שכתב שהנביא שומע את קול אלוקים, אך אין זה קול טבעי²⁹. יש שכתב שאפשר שתהיה רק ידיעה לנפש הנביא, ואפשר שילווה אליה קול מוחש³⁰. ויש שכתב שהנביא משיג את רצון ה' בהשגה שכלית טהורה, ולא שהיא שמיעה ממש. או שבאופן טבעי, בהשפעת הרעיון שהשיג, הוא אף שומע קול באוזניו³¹. ויש שחידש שיש

מקורות מלאים והוספות

הם עצמם קול הנבואה וכאשר בא הקול ההוא אל האדם להגיד לו הנבואה ההיא, הוא בא ומתלבש בזה הקול הגשמי של עכשיו של האדם הזה שיוצא ממנו בעת ששורה עליו הנבואה ההיא".

²⁷ שמונה קבצים (הראי"ה קוק) קובץ ה אות קכז: "נבואה ורוח הקודש באים מפנימיותו של אדם, ומתוכו הוא נשפע לכל מה שנוגע לעולם כולו" (זהו הנוסח המקורי. בחלק מההוצאות הנוסח שונה).

²⁸ כך משמע מדברי הראי"ה קוק בשמונה קבצים קובץ ד אות יז: "ואקשיב ואשמע מתוך מעמקי נשמתו, מתוך רגשי לבבי, קול ד' קורא. ואחרד חרדה גדולה, הככה ירדתי כי לנביא השקר אהיה, לאמר ד' שלחני ולא נגלה אלי דבר ד'. ואשמע קול נשמתו הומה, ספיקי נבואות הנה צומחות, ובני נביאים מתעוררים, רוח הנבואה הולך ושט בארץ, מבקש לו מפלט, דורש לו גיבורים, מלאי עוז וקודש, הם ידעו לכלכל דבר, האמת לאמתה יגידו, יספרו איך נגלה להם דבר ד'".

²⁹ מי מרום (לרב חרל"פ) ח"א פתיחה ג עמוד סא: "והנה שמיעת קול הוא ע"י דחיקת האוויר, אולם יסוד הנבואה הוא שהקול שהנביא שומע אינו מדחיקת האוויר... ואז הנביא שומע קול אלוקים מדבר אליו לא בסיוע האוויר, כי אם כולו קול אלוקים".

³⁰ לנבוכי הדור (הראי"ה קוק) פרק ח ד"ה יסוד: "יסוד הנבואה הוא המדע היותר שלם בבירורו ואמיתותו שאפשר בחוק האנושי, בין ילווה גם כן אליו קול מוחש, או יהיה רק הידיעה השלמה המיוחדת באיכותה מצד בירורה האלוקי, עד שיהיה רישומה על נפש הנביא השלם רושם הקול הנשמע מפי אדם מדבר בשפה ברורה, רק שיתברר לו שהוא דיבור אלוקי באין כל ספק כרושם החזק שבקולות והאדיר שבציורים המוחשים".

³¹ בתורתו של רבי גדליה נדל עמוד קלח ד"ה מה פירוש ויאמר ה' אל אברהם: "הקב"ה אינו מדבר בפה, ואינו משדר גלי קול. אף אחד אינו יכול לשמוע את דבר ה' אל הנביא, מלבד הנביא עצמו. ישנן שתי אפשרויות:

או שהנביא משיג את רצון ה' בהשגה שכלית טהורה, וזה נקרא שה' אמר לו. או שעד כדי כך מושפע הנביא מהרעיון שהוא משיג, עד שהוא שומע קול דופק באוזנו ואומר לו: עשה כך וכך. אין זה נס, אלא שההשגה הבלתי-אמצעית, הברורה בהחלט, גורמת לנביא להרגיש בנפשו אותה ההרגשה שמעורר קול פיסי, קול של מילים נאמרות, המכה בעור התוף".

יסוד הנבואה הוא המדע היותר שלם בבירורו ואמתותו שאפשר בחק האנושי, בין ילווה גם כן אליו קול מוחש, או יהיה רק הידיעה השלמה המיוחדת באיכותה מצד בירורה האלהי, עד שיהיה רישומה על נפש הנביא השלם רושם הקול הנשמע מפי אדם מדבר בשפה ברורה, רק שיתברר לו שהוא דיבור אלהי באין כל ספק כרושם החזק שבקולות והאדיר שבציורים

נבואה אשר כולה שכלית, ויש נבואה מצד הדמיון³². ויש שקישר בין הצדדים השונים וכתב שהידיעות השכליות והידיעות הנבואיות קשורות זו בזו ומקבלות זו מזו³³. חשוב להדגיש שכל אלו שביארו את אופני הנבואה, היו בתקופות שכבר ניטלה נבואה מן הנביאים, וכן אין בידינו קבלה ברורה על אופן הנבואה³⁴.

יש להוסיף שהרמב"ם פירט אחת עשרה דרגות שונות בתחום הנבואה. הנמוכה שבהן היא "רוח ה'" שהיתה לשופטי ישראל, והיא שאלוקים עוזר לאדם להרגשת התעוררות ודחיפה לעשות טובה גדולה לאנשים רבים או לחסיד גדול³⁵. ברור שלהרגשות כאלה ישנם גם הסברים טבעיים, וידוע

מקורות מלאים והוספות

המוחשים.

³² דרך אמונה (רבי אברהם ביבאגו, בדור שלפני גירוש ספרד) מאמר ב שער ב (מהדורת קושטא רפ"ב דף לט ע"א טור שמאלי): "ויראה כי למה בבשורת השונמית אשר בישר אותה אלישע לתת לה בן למועד האמור, נתערב הדמיון, אחרי אשר ניתנה הבשורה לאישה ולא לבעלה, אשר זה מורה היות אותה הנבואה מצד הדמיון, אשר היא נקבה בערך לשכל כמו שאבאר, לזה בא חיסרון ומיתה, ומת הנער היולד.

אמנם באברהם ע"ה אשר לא נתערב דמיון בבשורתו ונבואתו, עמו שאמר שוב אשוב אליך כעת חיה וגו', שהוא מורה היות הנבואה והבשורה אשר היה כולו שכלי, ולא בדמיון הנקבותי, נתקיים הייעוד בשלמות, ולא היה בו מיתה".

³³ לנבוכי הדור (הראי"ה קוק) תחילת פרק לב: "כשיובן כראוי עניין הנבואה לעומקה, נבין גם כן ייחוסה [ייחוסה] אל השכל האנושי ואל כל הידיעות המעשיות, ואין באמת כל פרטי הידיעות בין השכליות, בין המעשיות, בין הנבואיות, הנה כולן כאחת התגלות אור אלוהי בגוונים נראים כמתחלפים, שאינם באמת כי אם כח אחדות אחד, שעל כן הם פועלים זה על זה ונפעלים זה מזה".

³⁴ לנבוכי הדור (הראי"ה קוק) פרק נב ד"ה ובתורה: "לא בא לנו בקבלה דבר ברור על דבר ציור הנבואה וערכה".

³⁵ מורה נבוכים חלק ב פרק מה: "ואחר מה שקדם מביאור אמיתת הנבואה כפי שמחייב העיון, עם מה שנתבאר בתורתנו, ראוי שאזכיר לך מעלות הנבואה כפי שני היסודות הללו. ואלה אשר אקראם מעלות הנבואה, לא כל מי שהוא במעלה מהן הוא נביא. אלא המעלה הראשונה והשנייה הם דרגות לנבואה, ואינו נמנה מי שהגיע לדרגה מהן נביא מכלל הנביאים אשר קדם הדיבור בהם. ואף על פי שנקרא אי פעם נביא, הרי זה על דרך ההכללה, מפני שהוא קרוב מאוד לנביאים.

המעלה הראשונה: תחילת מעלות הנבואה שילווה את האדם עזר אלוהי יעוררו ויזרו לעשות טובה גדולה בעלת ערך, כגון הצלת קבוצת חסידים מידי קבוצת רשעים, או הצלת חסיד גדול, או השפעת טובה על אנשים רבים, וימצא מצד עצמו לכך התעוררות ודחיפה לפעולה, וזה נקרא רוח ה', והאדם אשר ילווהו מצב זה, אומרים עליו שהוא צלחה עליו רוח ה', או לבשה אותו רוח ה', או נחה עליו רוח ה', או היה ה' עימו, וכיוצא בשמות אלו. וזו היא דרגת כל שופטי ישראל אשר נאמר בהם באופן כללי, וכי הקים ה' להם שופטים והיה ה' עם השופט והושיעם, וזוהי גם דרגת כל משיחי ישראל החסידים".

שמעשים רבים מספור כאלה אירעו גם אצל אומות העולם.

המושג "רוח הקודש" הוא מעלה קרובה מאוד למעלת הנבואה אך פחותה ממנה³⁶, והוא כסניף של הנבואה³⁷, ויש ביניהם חילוק מסוים³⁸, וגם לאחר שנסתלקו נביאים האחרונים עדיין שורה רוח הקודש לפעמים על יחיד סגולה³⁹, וכן נאמר בתקופת הראשונים⁴⁰ ואף בדור האחרון⁴¹. ויש שכתב שכל גזירות ותקנות חז"ל אינן ע"פ שכל אנושי כלל אלא ברוח ה' אשר דיבר

מקורות מלאים והוספות

נראה שזהו מקורו של נבוכי הדור (הראי"ה קוק) תחילת פרק יט: "הדאגה הטהורה המקנת עמוק עמוק בלב כל איש בעל לב טהור ונפש מרגשת, איך להיות להועיל אל הכלל כולו, זהו הניצוץ האלוקי שבנשמת האדם, שבהתפתחה והשתלמה בדרכים רצויים ולימודים הגונים, תהיה לאור גדול המכשיר את האדם, אם יזכה אורחו, גם לרוח הקודש".

³⁶ מורה נבוכים חלק ב פרק מה: "ראוי שאזכיר לך מעלות הנבואה... ואלה אשר אקראם מעלות הנבואה, לא כל מי שהוא במעלה מהן הוא נביא. אלא המעלה הראשונה והשנייה הם דרגות לנבואה, ואינו נמנה מי שהגיע לדרגה מהן נביא מכלל הנביאים אשר קדם הדיבור בהם. ואף על פי שנקרא אי פעם נביא, הרי זה על דרך ההכללה, מפני שהוא קרוב מאוד לנביאים...

המעלה השנייה: היא שירגיש האדם כאילו דבר מה חל בו, וכוח אחר עבר עליו שמדובבו, ואז ידבר בדברי חכמה, או תהילה, או בדברי תוכחה מועילים, או בדברים מדיניים או אלוקיים, וכל זה בהקיץ ובמצב של שימוש החושים כרגיל, וזהו שאומרים עליו שהוא מדבר ברוח הקודש".

³⁷ כך מוכח מלשון הרמב"ן בבא בתרא יב ע"א: "אף על פי שניטלה נבואת הנביאים שהוא המראה והחזון, נבואת החכמים שהיא בדרך החכמה לא נטלה, אלא יודעים האמת ברוח הקודש שבקרבם".

³⁸ ספר הגלגולים (למהרח"ו) לאחר פרק לה, ליקוטים, ד"ה הנה סוד הנבואה: "ואמנם ההפרש שבין הנבואה לרוח הקודש הוא, כי הנבואה הוא מן הקול או מן הדיבור שעבר, שהוא מתלבש בקול או בדיבור או בהבל של עתה. אך רוח הקודש הוא או מן הבל שעבר שהוא מתלבש עתה בהבל שלו, ואינו זוכר אם הוא הבל הראשון בהבל של עתה דווקא, או אם גם יהיה בקול או בדיבור של עתה. אך המוסכם הוא שאינו אלא מן הבל שעבר ולא מן הקול או דיבור שעבר, אך בבחינת התלבשות של עכשיו זה ספק אצלי אם הוא גם כן דווקא בהבל של עתה או אם יהיה גם כן בקול או בדיבור של עתה".

³⁹ אוצר המכתבים (הרב יוסף משאש, הרב הראשי לחיפה) מכתב נ ד"ה אחרי: "ואף שאמרנו 'משמתו נביאים האחרונים חגי זכריה ומלאכי נסתלקה רוח הקודש מישראל' (סנהדרין יא ע"א)... ופירוש נסתלקה היינו בתדירות, אבל לפעמים היתה שורה על יחיד סגולה".

⁴⁰ השגות הראב"ד על הרמב"ם הל' שופר וסוכה ולולב פ"ח ה"ה: "הדס שנקטם ראשו בשר. א"א כבר הופיע רוח הקודש בבית מדרשו מכמה שנים והעלינו שהוא פסול כסתם משנתנו".

⁴¹ מעשה איש (ר' צבי יברוב) ח"ג תחילת פרק יא עמוד רטז: "נשאל [החזון איש] אם בזמננו יש רוח הקודש (השואל שאל על רבינו), והשיב: 'לפעמים משיב אני לאנשים תשובות שאיני יודע מדוע ענית כן!'".

בם⁴². ויש שהוסיף שכל פירושי הראשונים נאמרו ברוח הקודש⁴³. ויש שהוסיפו שכל מחבר, אפילו בדורינו, אם הוא ראוי לכך, חיבר ספרו ברוח הקודש, והחולק על כך הוא אפיקורוס⁴⁴, ומהם שהוסיף שפשוט שמי שאין לו רוח הקודש לא היה יכול לחבר חיבור קדוש כהמשנה ברורה⁴⁵. ויש במדרש, שכל מי שאומר דברי תורה ברבים, זוכה שתשרה רוח הקודש עליו⁴⁶. והאר"י אמר שהמחפש מצוות נדירות גורם להשראת רוח הקודש⁴⁷.

מקורות מלאים והוספות

⁴² לשם שבו ואחלמה (רבי שלמה אלישיב, מגדולי המקובלים), ספר הדע"ה, חלק שני, דרוש ד, ענף יט, סימן ו ד"ה וכן (דף פא ע"א): "וכן כל דבריהם ז"ל אשר בגזירות ותקנות, אינם ע"פ שכל אנושי כלל, אלא כולם הם ברוח ה' אשר דיבר בם, מקול ה' בכח גדול ולא יסף דמתן תורה, והקול הזה היה ממשמש והולך בכך מייסדי התורה שבע"פ".

⁴³ שו"ת משנה הלכות (לרב מנשה קליין, "האדמו"ר מאונגוואר") חלק ה תחילת סימן קסה: "מהאמור דעת לנכון פשוט, דגם פירושי רבותינו הראשונים כמלאכים ז"ל כרש"י ורמב"ן ודעימיה והקודמים לפנייהם והבאים אחריהם (ולא ניהא לי מה שכתב על ראשון אחד אשר גובה ארזים גבהו שלא נאמרו דבריו ברוח הקודש) ברוה"ק נאמרו. והגם שמצינו דפליגי בפירושיהם בפשט התנ"ך או דברי רבותינו, אין זה מכחיש ההנחה שברוח הקודש נאמרו, והכל על הכלל הנ"ל דתורה לא בשמים היא, ואלו ואלו דברי אלוקים חיים הוא ועל הכלל דשבעים פנים לתורה וכמובן".

⁴⁴ שו"ת דברי חיים (ר' חיים הלברשטאם מצאנז, האדמו"ר מצאנז) יורה דעה חלק ב סימן קה ד"ה תשובה וד"ה ולכן: "והנה לא ידעתי מה ספק לכם שרוח הקודש שורה גם עתה על הראוי לו... ולכן בעל אור החיים נשבג"מ בוודאי חיבר ספרו ברוח הקודש אך לא הוא לבדו רק כל מחבר אפילו בדורינו אם הוא ראוי לכך חיבר ספרו ברוח הקודש היינו שהסכים בחכמתו לאמיתו של תורה... ולכן המלמד המכחיש רוח קדשו של אור החיים הוא אפיקורס שאינו מאמין בגדולי הדור שהעידו עליו שהי' ראוי לרוח הקודש והמלמד הזה כפר בעיקר רוח הקודש וליעג על דברי הש"ס בבא בתרא הנ"ל".

שו"ת משנה הלכות (לרב מנשה קליין, "האדמו"ר מאונגוואר") חלק ז סימן קס ד"ה ובדבר: "שאם הוא מיקל ח"ו בכבוד המשנה ברורה, הרי הוא בכלל אינו מאמין בדברי חז"ל שבכל דור ודור ושחכמי הזמן זוכין לרוה"ק ופשוט דמי שאין לו רוח הקדש לא היה יכול לחבר חיבור קדוש כהמ"ב ואם הוא אינו מאמין שהמ"ב נכתב ברוה"ק אזי הוא בכלל אפיקורוס וכופר בתורה ה'".

⁴⁵ משנה הלכות שם.

ויש לדון על חיבורים עצומים בכמותם ובאיכותם, שנתחברו בענייני חולין, להבדיל.

⁴⁶ שיר השירים רבה (וילנא) פרשה א סוף אות ח: "א"ר יודן: ללמדך שכל מי שהוא אומר דברי תורה ברבים, זוכה שתשרה רוח הקדש עליו וממני אתה למד משלמה שע"י שאמר דברי תורה ברבים זכה ששרתה עליו רוח הקודש ואמר שלושה ספרים, משלי, קהלת ושיר השירים".

⁴⁷ שער המצוות (מתוך שמונה שערים למהר"ח"ו, כפי מה שקיבל מהאר"י), הקדמה, סוף ד"ה ונחזור: "ודע כי בהיותו מחפש ומקיים המצוות שאינן נוהגות תדיר, כמו מצוות זרוע ולחיים כו', גורם אל השראת רוח הקודש אל האדם להשיג ידיעה וחכמה, ובפרט ביום ההוא עצמו

ואחד ממקובלי דורנו הוסיף שאפשר שכל מי שעושה מעשה טוב, זוכה מייד שתשרה עליו רוח הקודש⁴⁸.

גם לגבי רוח הקודש כתבו אפשרויות שונות. יש שכתב שהאדם מרגיש כאילו דבר-מה חל בו וכח אחר מדובבו⁴⁹. יש שכתב שגם רוח הקודש הוא קול רוחני ששלוח מלמעלה, שמתלבש ומתחבר עם הקול הגשמי שיוצא מהאדם ההוא, ומגיע עד אוזנו⁵⁰. ויש שכתב שלפעמים פירושו שהקב"ה נותן בחסדו חכמה לעוסק בתורה גם אם לפי טבע חכמתו לא היה משיג תושיה כזו⁵¹. ויש מי שכתב שרוח הקודש באה מפנימיותו של האדם⁵². ויש שכתב שהיא קול טבעי. או שהיא כעין הברקה מחשבתית⁵³. ויש שאמר שהחכם

מקורות מלאים והוספות

שקיים איזו מצוה מהם".

⁴⁸ שו"ת וישב הים (הרב יעקב משה הלל, ראש ישיבת המקובלים "חברת אהבת שלום") חלק ב סימן יג ד"ה ונראה ברור: "א"כ אפשר דהוא הדין בזה, שגם אדם פשוט, כיון שעשה מעשה טוב, זוכה מיד שתשרה עליו רוח הקודש, והכוונה שזוכה להתעוררות רוחנית, וקרבה מיוחדת, שאם ינצל אותה, להתחזק ולהתקרב עוד על ידה, יוכל להגיע ממדרגה פחותה למדרגה נעלית".

⁴⁹ מורה נבוכים ח"ב פרק מה: "המעלה השנייה היא שירגיש האדם כאלו דבר מה חל בו, וכוח אחר עבר עליו שמדובבו, ואז ידבר בדברי חכמה, או תהילה, או בדברי תוכחת מועילים, או בדברים מדיניים או אלוקיים, וכל זה בהקיץ ובמצב של שימוש החושים כרגיל, וזהו שאומרים עליו שהוא מדבר ברוח הקדש".

ובכיוצא בזה מרוח הקודש חיבר דוד תלים, וחיבר שלמה משלי וקודלת ושיר השירים. וכן דניאל ואיוב ודברי הימים ושאר הכתובים, בכיוצא בזה מרוח הקודש נתחברו. ולפיכך נקראים כתובים, כוונתם שהם כתובים ברוח הקדוש, ובפירוש אמרו מגילת אסתר ברוח הקודש נאמרה.

ועל כגון רוח הקודש הזו אמר דוד 'רוח ה' דיבר בי ומילתו על לשוני', כלומר: שהיא דובבה אותו בדברים אלה".

⁵⁰ בדברי השמונה שערים שם כלל גם את רוח הקודש יחד עם נבואה בעניין זה.

⁵¹ שו"ת חתם סופר ח"א (אורח חיים) סימן רח ד"ה מ"ש: "מ"ש הראב"ד בהלכות לולב (פ"ח ה"ה) 'כבר הופיע רוח' ק בבית מדרשינו', וכיוצא בזה כמה פעמים, אין רוצה לומר רוח"ק כמו שהיה לדוד ע"ה וחביריו, אבל היינו רוח ה' על עוסקי תורה לשמה אשר זוכים לבוץ האמת אפילו אם לפי טבע חכמתם ושכלם לא ישיגו ידיהם תושיה כזו מ"מ הקדוש ברוך הוא בחסדו יחייב חכמתא לחכימא לפי שעה".

⁵² שמונה קבצים (הראי"ה קוק) קובץ ה אות קכו: "נבואה ורוח הקודש באים מפנימיותו של אדם, ומתוכו הוא נשפע לכל מה שנוגע לעולם כולו" וזהו הנוסח המקורי. בחלק מההוצאות הנוסח שונה].

⁵³ מי מרום (לרב חרל"פ) ח"א פתיחה ג עמוד סא: "ובזה שונה נבואה מרוח הקודש, כי הקול הנשמע מרוח הקודש הוא ע"י דחיקת האוויר וקול טבעי. ויש עוד בחינת רוח הקודש שבא דרך העברה במוח כעין הברקה".

משיב בלא שידוע מדוע השיב כך⁵⁴, ולפי זה אין הוכחה מכך שאכן זוהי רוח הקודש, שהרי זוהי דרכה של האינטואיציה, שאכן לעיתים נראית לבני אדם כפלא⁵⁵. ויש ממקובלי דורנו שכתב שהיא התעוררות רוחנית, שיוכל על ידה לעלות במדרגתו⁵⁶.

לגבי בת קול, רש"י כתב שיש מידה הממונה על כך⁵⁷. תוספות כתבו שהיא הד של קול היוצא מן השמיים⁵⁸. ובאחרונים מצינו כמה אפשרויות שונות: יש שכתב שיתהווה קול ממשי, ואינה קול נבואי, והשומע בלתי מוכן

מקורות מלאים והוספות

⁵⁴ מעשה איש (ר' צבי יברוב) ח"ג תחילת פרק יא עמוד רטז: "נשאל [החזון איש] אם בזמנו יש רוח הקודש (השואל שאל על רבינו), והשיב: 'לפעמים משיב אני לאנשים תשובות שאיני יודע מדוע עניתי כך!'".

⁵⁵ ספר הברית (רבי פנחס אליהו הורביץ) מאמר יז סוף פרק יא ותחילת פרק יב: "ובכך נתווסף במדמה שבמדבר עוד כח אחד, מה שאינו בבעלי חיים כלל, וזה נקרא כח המשער [אינטואיציה], שהוא שלמות כח המדמה שבאדם, ועניינו הוא כאשר אומר בפרק הבא בעזר האלוקים, והוא.

המשער הוא הכח אשר יקרה, שיתנוצץ לפעמים באדם ידיעה פתאומית על העתיד, או על העבר... והוא לא יודע בעצמו הטעם מאין ידע זה... והנה זה הכח נמצא בכל אדם בדמיונו, ובשערה [מלשון "השערה" דרכו, אפס שירבה באדם אחד יותר מהאחרים הבאים בשערים האלה...]

סיבת המשער של כל אדם הוא שנולד אצלו מן ההקדמות הצבורות בזכרונו, והידיעות הכרוכים ומונחים בקרן זוית בדמיונו מכבר, אשר המה כדאין מצד עצמן לבנות מהם מופת [ראייה הגיונית] על אותו דבר המשוער, אפס שבכח המשער יעבור השכל על כל אלה ההקדמות בסקירה אחת, מבלי זמן לשים לב לסדרם ולחזור עליהם בעיון, עד אשר יוולד מהם הדבר המשוער, ע"כ נראה לו שהגיע הדבר אליו מבלי טעם פתאום על כי שער וכו' המשער שלו] הערה כרגע כל ההקדמות יחד.

על כן למרבה רגיל הכח הזה להודמן על דבר שהיה לו השתוקקות גדולה ונפשו איוותה לדבר ההוא, ודעתו משוטטת בו ברוב הפעמים, חושב וזומם עליו בעיתים רבים, אשר בכל פעם נולד לו שכל אחד, והקדמה אחת בעניין, עד תום כל ההקדמות, ונולד אז הדבר בדעתו. נמצא אשר בכל אדם שערה, הנה זמה [מלשון "מזימה"] היא שורשו ומחשבה יסודתו".

⁵⁶ שו"ת וישב הים (הרב יעקב משה הלל, ראש ישיבת המקובלים "חברת אהבת שלום") חלק ב סימן יג ד"ה ונראה ברור: "א"כ אפשר דהוא הדין בזה, שגם אדם פשוט, כיון שעשה מעשה טוב, זוכה מיד שתשרה עליו רוח הקודש, והכוונה שזוכה להתעוררות רוחנית, וקרבה מיוחדת, שאם ינצל אותה, להתחזק ולהתקרב עוד על ידה, יוכל להגיע ממדרגה פחותה למדרגה נעלית".

⁵⁷ רש"י סוטה לג ע"א ד"ה שאני: "שאני בת קול – אותה מידה הממונה על כך יודעת בשבעים לשונות מפני שעשויה להשמיע והיא משתלחת לכל הלשונות פעמים לזה ופעמים לזה".

⁵⁸ תוספות סנהדרין יא ע"א: "בת קול – יש אומרים שלא היו שומעין קול היוצא מן השמים, אלא מתוך אותו קול יוצא אחר. כמו פעמים שאדם מכה בכח ושומע קול אחר היוצא ממנו למרחוק. ואותו קול היו שומעין לכך קורין אותו בת קול".

לנבואה⁵⁹. יש שכתב שכל הרגשה שמרגישים בתפילה ובהכנות לקראתה, היא בת קול של נבואה⁶⁰. יש שכתב שהיא השגת האמת ממקור פנימי ועמוק, שהיא המסקנה הסופית של פנימיותו⁶¹. ויש שכתב שהיא תחושה פנימית המצויה אצל כל אדם, כעין תחושת המצפון⁶². יש להעיר שבתלמוד הירושלמי ישנה משמעות נוספת⁶³ למושג "בת קול", והיא לשמוע את דברי ההדיוטות ולפרשם כסימן⁶⁴, ומעין הסימן "פסוק לי פסוק". ויש מי שכינה את התשובה של שאלת חלום "בת קול"⁶⁵.

מקורות מלאים והוספות

⁵⁹ שיעור קומה (לרמ"ק), אמירה דיבור פרק לב (דף מה ע"א): "ופעמים יתהווה הקול ויעבור כל המדרגות עד ממש יגלם באוויר וירד עוד מדרגות הסולם עד שיבוא אל אוזני השומע בלתי היותו מוכן לנבואה... וזו אינה מדרגת נבואה אלא למטה ממנה, עד שחז"ל קראוה בת קול, והטעם שאינה קול נבואי, אמנם היא בת קול גרוע ממנו ודאי... שהוצרך הקול להיגלם ולרדת עד מקום השפל מן הסולם, כדי להישמע אל הבלתי מוכנים לנבואה".

⁶⁰ מי מרום (לרב חרל"פ) ח"ג עמוד כב: "כל הרגשה שמרגישים אנו בתפילה ובהכנותינו לקראתה, הרי זו בת-קול של נבואה, ובכל יום ויום מופיעות נבואות חדשות".

⁶¹ מכתב מאלהו (לרב אליהו דסלר) ח"ה (עמוד קכ בהוצאה הישנה, עמודים 220-221 בהוצאה החדשה): "הנה שמיעת בת קול היא השגת האמת שמושגת לאדם לא רק בשכלו ובחיצוניות ליבו, אלא ממקור פנימי ועמוק שאינה מורגשת כלל כבאה מן האני. ומה ששומע אדם באופן זה היא השגה עמוקה וברורה כל כך שאין שייך שיהרהר אחריה בשכלו כי היא המסקנה הסופית של פנימיותו, ולכן בת קול קרובה לרוח הקודש".

⁶² עלי שור (לרב שלמה וולבה) ח"א שער רביעי אות כב (עמוד שיג): "אמר לו ריש לקיש... שהקב"ה מתרה בו באדם... כיצד אדם שומע התראה זו? הוא הנקרא בפי הבריות 'מצפון' – קולה של ההשגחה...".

על דרך זו תיקן הגר"ס לנטר נ"ע עיקר לימוד המוסר במוצאי שבת, כי במוצאי שבת בת קול יוצאת 'שובו רשעים לשאולה', ולא ייתכן שלא יגע בת-קול זו בלבבו של האדם החי לעוררו בתשובה.

'בכל יום בת קול יוצאת מהר חורב: אוי להם לבריות מעלבונה של תורה'. מבאר הגרא"א נ"ע, שברגע של חרטה על ביטול-תורתו האדם שומע בת-קול זו.

'ארבעים יום קודם יצירת הוולד בת קול יוצאת ואומרת: בת פלוני לפלוני' – שמעתי בשם החזו"ן איש נ"ע שבגשת אדם לשידוך וליבו נוטה לחיוב, זוהי שמיעת ההכרזה".

⁶³ אמנם גם בתלמוד הירושלמי ישנה גם המשמעות המוכרת מהבבלי, למשל לעניין בת קול שאמרה "הלכה בבית הלל".

⁶⁴ ירושלמי שבת פ"ו ה"ט: "רבי יונה ורבי יוסה סלקין מבקרה לרבי אחא דהוה תשיש ושהיה חולה. אמרין: נלך בתר שמיעת בת קול. שמעין קליה דאיתתא אמרה לחבירתה: 'איטפי בוצינה?' [האם כבר כבה הנר שלך?] אמרה לה: 'לא יתטפי, ולא מיטפי בוצינהון דישאל' [לא כבה, ולא יכבה נרם של ישראל. וראו בכך סימן שרבי אחא חי].".

⁶⁵ קדושת יצחק (הרב כדורי) ח"א, עמוד שעד, בכתב היד עמוד פט, מערכת ש סי' מג: "שאלה יפה ובחונה ומנוסה, ויבוא ויגיד לך מגיד שר של מעלה ותשאל מאיתו קול נמוך והוא יגיד לך פה אל פה... וזה הנקרא פעולת הבת קול, כי תשמע כאילו אדם מדבר עמך וכל אשר

אף לגבי גילוי אליהו, יש שהוא באופן של דרך דמיון או הרגשה או השגת השכל האנושי⁶⁶ והחכמה⁶⁷. ופעמים רבות אף נראה לאדם שאלו דברים שחידש מעצמו, ובאמת אינם אלא דברי אליהו שהגיד לו הדברים⁶⁸. ויש מי שכתב שכל גילוי אליהו שבש"ס אינו אלא בכח הדמיון, ולא שבאמת נתגלה ודיבר במציאות⁶⁹. כאן המקום להעיר שהלשון "תנא דבי אליהו" – בפשטות אין כוונתה לאליהו הנביא, אלא לתנא ששמו אליהו⁷⁰.

גם לגבי שמיעת דברי "מגיד", שנתפרסמה לגבי הבית יוסף⁷¹ ועוד רבים

מקורות מלאים והוספות

תשאל הוא יגיד לך".

⁶⁶ אורות הקודש (הראי"ה קוק), חלק א, מידת גלוי אליהו, אות קיט (עמוד קלו): "ראוי לכל מי שיש שייכות של תשוקה לרוי תורה, שהיא מידת גילוי אליהו, באיזה דרגא, אפילו אם היא רק בדרך דמיון, או הרגשה, או השגת השכל האנושי, וקל וחומר אם עלה בחסד עליון למדרגות יותר גבוהות...".

⁶⁷ זוהר חודש, תיקונים, כרך ב, דף עא ע"ב: "קום אליהו לשבחא לעילת כל עילאין, דאת תהא אקדים לכל נביאיא בדרא דמשיחא, דאית למאן דאת עתיד לאתגליא ליה מסטרא דנשמתיה בשכל דיליה, ואית למאן דאת עתיד לאתגליא ליה בחכמתיה, ואית למאן דאת עתיד לאתגליא ליה פנים בפנים מסטרא דגופיה".

קול הנבואה (הרב דוד כהן, "הרב הנזיר"), החכמה הפנימית, אות קכא: "גם גילוי אליהו יש בכמה פנים. ויש גילוי אליהו באורח שכל, כמובא בתיקוני זוהר".

⁶⁸ ספר נצח ישראל (המהר"ל מפראג) פרק כח ד"ה דברים, וכן בחידושי אגדות למהר"ל סנהדרין צח ע"א ד"ה זיל: "פעמים הרבה היה אליהו מגיד דברים לאחד, ולא ידע האדם מאין באו לו הדברים, והיה נדמה לו כאילו הדברים היה לו מעצמו, ואינם אלא דברי אליהו שהגיד לו הדברים".

וכן מוכח קצת במסכת ערובין (מג א) גבי הני שמעתתא שנאמרו בבי מדרשא, וקאמר מאי לאו דאמרינהו אליהו. והרי לא ידעו אותם אשר הם בבית המדרש מי אמרם, כי באו בדעתם הדברים ההם, ולא ידעו מי אמרם".

⁶⁹ מעשה ניסים (לרבי ניסים ב"ר משה ממרסיי) פרק יד ד"ה הסוג הראשון וד"ה ומזה: "הסוג הראשון מהחלק הראשון, שהם הניסים והנפלאות שבין השם ית' ובין הנביא בלבד... שאלה הם בנבואה. לא חוצה לה, ר"ל חוץ לנפש ויוצאים אל המציאות, עד שיורגשו בהרגש החיצוני הרגש אמיתי, אמנם הם בהרגש הפנימי לבד. ואם יקרה [ש]יצאו בהרגש החיצוני – הוא הרגש דמיוני, לא הרגש אמיתי...".

ומזה הסוג הראשון מה שנמצא לרבותינו בסיפור דברים זרים ונמנעים היו בחלום... וכן נמצא להם תמיד 'איתחזי ליה אליהו ואמר ליה כך וכך'".

⁷⁰ יד מלאכי כללי התלמוד כלל תרמו: "תנא דבי אליהו. אל תטעה לחשוב שזה אליהו הוא אליהו התנאי שהיה נגלה אל חכמי התלמוד, אלא הוא שם תנא הוזכר ורשום בהקדמת זרעים להרמב"ם סוף פרק ז, ספר באר שבע דף ס"ט ד'. אך הר"ב שער יוסף על הוריות בהשמטות דף ק"ך ב' צידד לומר שהוא אליהו הנביא, ע"ש".

⁷¹ של"ה מסכת שבועות פרק נר מצווה אותיות ו, ח: "אכתוב לכם מעשה שאירע קרוב לזמנינו, והועתק מכתב המקובל הר"ר שלמה הלוי אלקביץ, שהיה מתחבר בבית של רבינו בית יוסף,

וטובים⁷², ישנם⁷³ אופנים שונים⁷⁴: יש שהמגיד הוא מלאך שמכריח את הגוף לדבר, וכשיסתלק המלאך יזכור האדם את דבריו כדברים שנאמרו לו ע"י אחר⁷⁵. יש שהמגיד הוא מלאך שנוצר ממצווה שהאדם מקיים תמיד וברוב כוונה כהלכתה⁷⁶. ויש שהמגיד הוא נשמה של צדיק שמתלבשת באדם ומגידה לו מה ששמעה למעלה, או מה ששמעה למטה מפי איזה חכם⁷⁷.

מקורות מלאים והוספות

והופיע עליו רוח הקודש. וזה נוסח הכתב... ובעת שהתחלנו ללמוד המשנה, ולמדנו שתי מסכתות, זיכנו בוראנו ונשמע את קול המדבר בפי החסיד נר"ו, קול גדול בחיתוך אותיות, וכל השכנים היו שומעים ולא מבינים. והיה הנעימות רב והקול הולך וחזק, ונפלנו על פנינו, ולא היה רוח באיש לישא עיניו ופניו לראות מרוב המורא. והדיבור ההוא מדבר עמנו, והתחיל ואמר, שמעו ידידי המהדרים מן המהדרים, ידידי אהובי...".

⁷² ספר מלאך המשיב, "הקדמה לספר מלאך המשיב ולספרות המגידים" (מהרב אוהד תורג'מן): "ספרות המגידים ותופעת המגידים שכיחה היא בין חכמי ישראל לדורותיהם... ראשון בקודש הוא מרן רבי יוסף קארו זיע"א... ואחריו בקודש הרמח"ל... רבנו יוסף טיטאצק, רבי חיים ויטאל והאר"י, הרב יצחק דמן עכו, רבי יעקב משגיבא הכהן, הרמ"ק מציין בכמה מקומות מספר שלמחברו היה מגיד, רבי שמשון מאסטרופולי, רבי חיים דילרוזה בעל ספר תורת חכם, רבי עובדיה המון, רבי אברהם הלוי, ועד לדורנו אנו – הרב יצחק ברענפלד בעל משרים מגיד, ועוד כמה חכמים זיע"א".

תופעה דומה (אך שם מיוחסת ל"שכינה מדברת מתוך גרוננו") מפורשת במאור ושמש פרשת ויגש ד"ה וזה: "וזה ידוע וראיתי כן מצדיקים גדולים שבהיותם מדברים עצמם בעולמות עליונים, והמה מופשטים ממלבושי גופניות, והשכינה שורה עליהם ומדברת מתוך גרונם, ופיהם מדבר נביאות ועתידות. ואותם הצדיקים עצמם אינם יודעים אחר כך מה שהיו אומרים, כי המה דברים בעולמות עליונים והשכינה מדברת מתוך גרונם".

⁷³ במנחת אליהו דלקמן מפורש שיש אופנים שונים של מגידים. אמנם בשערי קדושה וב"דרישות בענייני מלאכים" דלקמן לא כתבו שיש אופנים נוספים על זה שהביאו.

⁷⁴ אגרות רמח"ל איגרת יז ד"ה ועל: "ובאמת לא כל המגידים שווים". אגרות רמח"ל איגרת כו (מר"י באסן) ד"ה והנה: "והנה גם בעניין המגידים, הודיענו לשון לימודים, ארי"א דבי עילאי זלה"ה [האר"י], שיש מהם גדולים וקטנים, מינים ממינים שונים".

⁷⁵ "דרישות בענייני המלאכים" לרמ"ק, הודפס בסוף ספר מלאכי עליון (הרב ראובן מרגליות, שנת תש"ה) עמוד סד: "וכן ראינו התלבש בו [באדם] מלאך וידבר בו דברי חכמות, וזה שיקראוהו בני אדם 'מגיד'... ויתקשר כמו ברוח ובנפש ובגוף, ויפעל בו ויכריחוהו לדבר, ויהיו דבריו דברי חכמה, וכשיסתלק ממנו המלאך ההוא ידע אותם הדברים כמי שהוגד לו על ידי זולתו, מפני שאינם מעצמו אלא מדברי זולת נר"ן שבו... ודרך הודעת המלאך הדברים ההם הוא על ידי שיכריח הגוף לדבר אותם הדברים וישכילם אחר סילוקו ממנו".

⁷⁶ שערי קדושה (לר' חיים ויטאל) חלק ג שער ז: "השני הוא שעל ידי עסקו בתורה, או קיומו איזה מצווה, אשר נתבאר בדברי רז"ל: כל העושה מצוה אחת קונה לו פרקליט אחד, ונוצר ממנה מלאך ממש. אך בתנאי שיקיימנה תמיד, וברוב כוונה, כהלכתה, ואז יתגלה אליו המלאך ההוא. וזהו עניין מה שנמצא כתוב בספרים ענין המלאכים הנקראים 'מגידים'".

⁷⁷ מנחת אליהו (לר' אליהו בן אברהם שלמה הכהן האתמרי, בעל ה"שבת מוסר") פרק ד ד"ה גם דע סימן (ה ע"א): "ואדם שזכה למגיד ע"י איזה נשמה של צדיק שמתלבשת בו, ומכח

ויש ששכינה מדברת מתוך גרונו, ואינו מרגיש את עצמו כלום, ולא הוא המדבר בעצמו⁷⁸. ויש שזהו מלאך שהאדם בורא מחמת לימודו, ומלאך זה מכוח נשמתו המתלבש בו⁷⁹. ויש מגיד מכוח גודל נשמתו שבאדם⁸⁰, ומגיד לו דברים, שיוצא קול מליבו ונכנס באוזנו, ורק הוא שומעו⁸¹. עכ"פ, "מגיד" אינו קשור לנבואה⁸².

מקורות מלאים והוספות

הארה שנותנת בו מדבר האיש הזה בפיו 'כך וכך יהיה' או שנדמה לו בצורה ומגיד לו עתידות להיות ששמע למעלה...

גם יש אופן מגידים אחרים שמספרים מה ששמעו למטה מפי איזה חכם שאומר כך וכך יהיה מכח דרשה".

⁷⁸ אור המאיר (רבי זאב וולף הלוי מז'טומיר, מתלמידי המגיד ממזריטש) ויקרא פרשת צו ד"ה והכתוב: "ופעם אחד שמעתי שאמר לנו המגיד [ממזריטש] זללה"ה בפירוש: 'אני אלמוד אתכם אופן היותר טוב איך לומר תורה, בהיות שאינו מרגיש את עצמו כלום, כי אם אופן שומעת איך שעולם הדיבור מדבר בו, ולא הוא המדבר בעצמו, ותיכף שמתחיל לשמוע דברי עצמו יפסיק'.

וכמה פעמים ראו עיני ולא זר, כשפתח פיו לדבר דברי תורה היה נראה לעין כל כאילו אינו בזה העולם כלל, ושכינה מדברת מתוך גרונו, ולפעמים אפילו באמצע עניין ובאמצע תיבה היה פוסק ושהה זמן מה. והכל מורה שצריך המשכיל להמתין על הדעת, ואז יוצא הדיבור עם הדעת כנוצר...".

⁷⁹ מנחת אליהו שם ד"ה גם יש מגיד: "גם יש מגיד באופן אחר, שהוא מלאך שבורא האדם מחמת לימודו, ומלאך זה מכוח נשמתו המתלבש בו ומגיד לו דברים".

ספר הגלגולים (למהרח"ו), לאחר פרק לה, "שער הנבואה": "בהיות האדם צדיק וחסיד... מאותן הקולות שיוצאין מפיו נבראין ממנו מלאכים ורוחין קדישין קיימין ועומדין, ואלו המלאכים הם סוד המגידים".

שער רוח הקודש (למהרח"ו) דרוש א ד"ה וזה: "וזה עניין המלאכים המתגלים אל האדם ומודיעים אותם עתידות וסודות ונקראים בספרים מגידים. כי אלו הם נבראים מעסק האדם בתורה ובמצוות".

⁸⁰ צוואת הריב"ש (הבעל שם טוב), וכן הובא בספר כתר שם טוב (ליקוטים מהבעל שם טוב) אות קצו: "הנשמה אמרה להרב והבעל שם טוב...".

⁸¹ מנחת אליהו שם ד"ה שמעתי: "ושמעתי מפה קדוש מדבר רבי ומורי כי יש מגיד מכוח גודל נשמתו שבאדם, ומגיד לו דברים, ואופן ההגדה שיוצא קול גדול מליבו ונכנס באוזנו, והוא שומע והעומדים לפניו אינם שומעים כלום. וכשבאים אצלו לדרוש ממנו איזה דבר, מייד שומע תשובת הדבר באוזנו מהקול היוצא מקרבו ונכנסת באוזנו. וכל ההגדות הם אמיתיות משום שקרוב אדם אצל עצמו ומרחיק הנזק ומקריב התועלת".

⁸² אגרות רמח"ל איגרת כו (מר"י באסן) ד"ה וכען: "ואין זה עניין לנבואה העולה היא למעלה גבוהה גבוהה".

קול הנבואה (הרב דוד כהן, "הרב הנזיר"), החכמה הפנימית, אות קכא: "אמנם כבר היו מגידים, מהם שנשמעו הדברים מבחוץ, ויש שלא נשמעו, ולא כל המגידים שווים. מפורסם המגיד למרן הר"י קארו ועוד. ואין זה עניין לנבואה".

ואכן המגיד של הבית יוסף העיד על עצמו ש"לפי מה שיש ברצונו של האדם, כך מראים לו"⁸³, וכן דעת החזון איש ש"המגיד של הבית יוסף הוא גם כן הבית יוסף", ולכן אמר שלהלכה אין משקל לדברי המגיד יותר מלדברי הבית יוסף עצמו⁸⁴.

גם מהרח"ו כתב שהוא הסתפק האם מה שמדברת עימו נפש הצדיק ע"י ייחודים הוא אמת או דמיון. ושאל לאחד המלאכים והשיב לו שהוא אמת⁸⁵.

יש מי שדימה בין המגידים ששמעו גדולי ישראל, לבין קולות ששמע אחד מחכמי היוונים⁸⁶. אכן, תופעה של שמיעת דיבור פנימי סופרה גם לגבי אנשים מפורסמים מאומות העולם⁸⁷. והראי"ה קוק אף חידש שאפשר שגם דתות של כמה אומות אחרות קיבלו נבואה או רוח הקודש או שאר עזר

מקורות מלאים והוספות

⁸³ מגיד מישירים פרשת ניצבים: "הלא לפי מאי דאיהו ברעותך [שהוא ברצונך] אני אומר... והיינו דכתיב 'אכן רוח היא באנוש', כלומר, לפום מאי דאית ברעותא דבר נש, הכי מחזיין ליה [לפי מה שברצונו של האדם, כך מראים לו]".

⁸⁴ מעשה איש ח"א עמוד קיט (וכן שם ח"ו עמוד קפז): "איך ניתן לפסוק שלא כדברי הבית יוסף, והלא המלאך המגיד אמר לו שהלכה כמותו? שאל השואל. והשיב רבינו לאלתר: 'המגיד של הבית יוסף הוא גם כן בית יוסף'".

⁸⁵ שבחי מהרח"ו עמוד כ: "ביום שישי לאב הנ"ל [שנת ה'שס"ט] הוריד ר' יהושע אלבוב מלאך אחד ממשרתי צדקאל שר היום ההוא, ונראה במראה של זכוכית כמנהג... אמרתי, אם כל מה שמדבר נפש הצדיק עימי ע"י הייחודים אמת או דמיון. ואמר כי הוא דיבור אמת...".

⁸⁶ קול הנבואה (הרב דוד כהן, "הרב הנזיר"), החכמה הפנימית, אות קכא: "המגיד וההיגיון השמעי. רמח"ל, בהיותו בן כ' משנת תפ"ז, חננו אלוקים לשלוח לו אחד קדוש מדבר... הוא המגיד איהו שמועיא... כבר היו מגידים... מדובר על ענין המגידים בשער רוח הקודש... גם לאבי הפילוסופיא העתיקה, שאמרו עליו שקיבל מחכמת ישראל, היה בנפשו פנימה נשמע קול אלוקי, מלאכי, דימוניון, המזהירו לא לפעול מה".

שם הערה תע: "סוקרטס אומר, מנעורי אני שומע קול אלוקי, מלאכי, דימוניון, המזהירני לא לפעול מה שאני רוצה לפעול, אבל לא מה לפעול".

ספר "נזיר אחיו" (מדבריו הרב דוד כהן, "הרב הנזיר") חלק ב עמוד שיז: "אבי הפילוסופיא, סוקרטס... חכמתו הוא קיבל מן דימוניון (מגיד) – מקול עליון (בת קול)".

⁸⁷ ז'אן ד'ארק (מצביאה צרפתייה מהמאה ה-15 שסייעה לשחרור צרפת מהכיבוש האנגלי) טענה ששמעה קולות שונים. נראה שהיא אכן שמעה קולות כאלה, כיוון שהיא הואשמה בבישוף, ואף הוצאה להורג, בין השאר על סמך טענתה זו.

במאמר "לשמוע קולות" (הרב עוז בלומן) עסק בתופעה זו, הביא דוגמאות נוספות (כגון מקיאולי, מדינאי איטלקי מהמאה ה-16, שדיבר יום יום עם מדינאים דגולים מהעבר) והעיר שלא כל שמיעת קולות מקורה במחלה נפשית. כמו כן הוסיף שתופעה זו מודחקת יותר בתקופתנו ובמקומותינו, שבהם נהוג לייחס זאת לבעיות נפשיות.

אלוקי⁸⁸.

הצד השווה ברבים מהדעות והאופנים, שיש השפעה לנשמת האדם עצמו, לפנימיותו, לרגשותיו או לשכלו על הקול שישמע.

טעויות בדבריהם

כך מובן כיצד אפשר שנביא שקר יטעה ולא יבחין בין השקר והאמת, וידמה לו שהיא נבואה אמיתית⁸⁹.

וכן כתבו רבים שהנביא יכול לטעות בעניינים מציאותיים, כיוון שהנבואה ניתנת על פי המקבל ועל פי התפיסות הידועות לו, ולכן אברהם סבר שאין מספר לכוכבים, יחזקאל שמע קולות מהגלגלים, ואף הנבואה לאיוב היתה

מקורות מלאים והוספות

⁸⁸ לנבוכי הדור (פרק נב) ד"ה ובתורה: "אין בעיקר האמונה שום ניגוד לדתות אחרות כאשר אמרנו כבר, שאפשר שיהיו נשפעות גם כן שפע מדע ונבואה או רוח הקודש או שאר עזר אלוקי על כמה אומות לפי מצבן וערכן על ידי טוביהן וחסידיהן".

⁸⁹ ספר חסידים סי' רז: "אם תראה שמתנבא אדם על משיח, דע כי היו עסקיו במעשה כשפים או במעשה שדים או במעשה שם המפורש, ובשביל שהם מטריחים את המלאכים אומרים לו על משיח כדי שיתגלה לעולם (על שהטריחו את המלאכים), ולבסוף יהיה לבושת ולחרפה לכל העולם על שהטריחו המלאכים, או השדים באים ולומדים לו חשבונות וסודות לבושתו ולבושת המאמינים בדבריו".

של"ה פרשת קרח תורה אור בהגהה: "כי יש סוד בנביאי שקר שהתנבאו והם היו טוברים שאומרים אמת. והעניין היה כי מצד חטאם שירדו לעומק הקליפה, ודיבר עמהם רוח הטומאה, וטעו וסברו שהוא רוח הקודש, כי עיונותם גרמו לזה".

דרך ה' (לרמח"ל) ח"ג פ"ד אות יא: "ואמנם צדקיה בן כנענה הוסיף על שאר נביאים ההם, כי הם לא אמרו אלא כפי שנמשך להם מאותו הרוח, אך צדקיה הוסיף לעשות כעין מה שהיו עושים נביאי האמת, וזה כי כבר האמין בגילוי ההוא וחשב היותו אמיתי ונמשך מלפניו, יתברך, עד שהזיד לומר 'כה אמר ה' באלה תנגח את ארם'. והנה הוא לא למד בדרכי הנבואה האמיתית כראוי ולא הבחין בין השקר והאמת, ועל כן אמרו חכמינו וזכרונם לברכה, עליו, שאמר מה שלא שמע, וכן אמרו (סנהדרין פט א): 'רוח נבות אטעיתיה', ואמרו עוד: 'הוה ליה למידק', כפי מה שהזהירו יהושפט, ש'אין שני נביאים מתנבאים בסגנון אחד'. והנה באמת קרה לנביאים ההם באותו הזמן גילוי יותר ממה שהיו רגילים להשיג, ובדרך שונה ממה שהיו רגילים, עד שטעה צדקיה ונדמה לו, שאותה הפעם היתה נבואתו אמיתית".

דברי יואל (האדמו"ר מסאטמר), שמות, עמוד מט: "מבואר עכ"פ דיש מציאות כזה אפילו לצדיק אמת, שיטעה בנבואתו ויסבור שהוא אמת ומפי ד', והשטן מטעה אותו והוא מטעה אחרים בנבואתו".

ואף מצינו שאפשר שהאדם יכיר שזו נבואת שקר, אלא שלא רצה בכך, כפי שכתב הרא"ה קוק (שמונה קבצים קובץ ד אות יז): "ואקשיב ואשמע מתוך מעמקי נשמותי, מתוך רגשי לבבי, קול ד' קורא. ואחר חרדה גדולה, הככה ירדתי כי לנביא השקר אהיה, לאמר ד' שלחני ולא נגלה אלי דבר ד'".

חסרה ידע מדעי שהתחדש לאחר מכן⁹⁰.

מקורות מלאים והוספות

⁹⁰ רלב"ג בראשית טו ה: "והוציא אותו החוצה במראה הנבואה להביט בשמיים, ואמר אליו שכמו שלא יוכל לספור הכוכבים לריבויים, כן זרעו יהיה באופן מהריבוי, שלא ייספרו מרוב. והנה מספר הכוכבים לא היה נודע בימי אברהם, ולזה הראהו המדמה בעת הנבואה עניין ריבוי הכוכבים למשל ריבוי המופלג אשר ייעד אותו השם יתברך שיהיה בזרעו. וכזה תמצא שראה יחזקאל בעת הנבואה שיהיה לגלגלים קולות, מצד שהיה מאמין מזה העניין, כמו שזכר הרב המורה, כי לא יחויב שיהיו אצל הנביא כל הדעות האמיתיות בעניין סודות המציאות".

רלב"ג איוב לט ל: "ואולם ספר זה עם ספורו שאר הדברים הנעלמים להיות זה נעלם לאיוב, כי בנבואה יבואו כמו אלו העניינים לפי המקבל, כאומרו באברהם וספור הכוכבים, להיות זה דבר נעלם לאברהם, ואם כבר ידעוהו הבאים אחריו עד שכבר מנו מספר כל הכוכבים הנראים וקראום בשמות. ויותר זר מזה שכבר יגיע לנביא דבר כוזב בעת הנבואה במה שאין לו מצד שהוא נביא מצד הדעות אשר לו בעניינים ההם, כמו העניין ביחזקאל שהגיע לו בנבואה כאילו הגלגלים מחדשים קולות נפלאים בתנועתם מפני שהיה מאמין שהגלגלים יחדשו קולות בתנועותיהם כמו שזכר הרב המורה".

פירוש הנרבוני על המורה נבוכים חלק ג סוף פרק ז: "שהנביא לא יראה רק אמת, אבל אין נבואה מאיר מה שאינו דרוש, כי מה שידרוש הנביא ויבוא לו נבואה עליו – תודיעהו האמת, גם אם יהיה לו דרוש ונבואתו יראה הדבר ההוא, הנבואה לא תראהו בו רק האמת. אמנם אם יאמין הדבר בחילוף מה שהוא בו [באופן לא נכון] ותנוח דעתו עליו ולא יחשוב בו ולא ידרוש עליו, ותבוא לו נבואה על דבר מה – אינו מוכרח שנאמר שאחר שהתנבא כבר יראה הכל והתירה לו מה שלא ספק עליו והודיעהו מה שלא דרשו. אני רואה שיחזקאל אם היה מסופק אם גלגל קבוע ומזל חוזר או היפך והיתה באה לו נבואה עליו, היה רואה בנבואה הגלגל חוזר ומזל קבוע. אמנם כשהיה מאמין גלגל קבוע ומזל חוזר ובלתי דורש בו, שמע קול כנפי הכרובים".

פירוש אפודי על המורה נבוכים חלק ב פרק ח: "ומורה נבוכים: מן הדעות המתפשטים אצל הפילוסופים ורוב האנשים, שלתנועות הגלגלים קולות נוראים עצומים מאוד... וזה הדעת מפורסם באומתנו גם כן... אמנם אריסטו ימאן זה ויבאר שאין קול להם... וכבר ידעת הכרתם דעת אומות העולם על דעתם בענייני התכונה האלו וזהו דעת המפורסם באומתנו – רצה לומר שיחזקאל היה מזה הדעת, באומרו ואשמע את כנפיהם כקול מים רבים כקול שדי וכו', ולזה הובא זה הפרק".

פירוש שם טוב (רבי שם טוב בן יוסף אבן שם טוב) על המורה נבוכים חלק ב פרק ח: "מן הדעות הקודמים המתפשטים אצל הפילוסופים ורוב האנשים שלתנועות הגלגלים קולות נוראות עצומים מאוד, וזה הדעת מפורסם באומתנו ג"כ, ר"ל שיחזקאל היה מזה הדעת ויורה עליו אמרו ואשמע את קול כנפיהם כקול מים רבים כקול שדי, ולזה הובא הפרק, אמנם הוא נמשך להבנת גלגל קבוע וכן חכמים יסברו זה הדעת. אמנם אריסטו ימאן זה ויבאר שאין להם קול. ולא תרחיק היות אריסטו חולק על דעת החכמים בזה, כי זה הדעת היות להם קולות אמנם הוא נמשך אחר האמנת גלגל קבוע ומזלות חוזרים, וכבר ידעת הכרעתם דעת חכמי אומות העולם על דעתם בענייני התכונה האלו ואמרם בפירוש ונצחו חכמי אומות העולם את חכמי ישראל, וזה האמת, כי העניינים העיוניים אשר בהם החכמים חכמים אמנם דיבר בהם כל מי שדיבר בו כפי מה שהביא אליו העיון. ואין הנבואה למעלה ממנו, כי החכם עדיף מנביא, ולא יועיל אצל החכמים אלא מה שנתאמת מופתו על זולתו. ודע כי זה המאמר הוא יקר מכל כלי חמדה יתבארו ממנו דברים רבים למי שרצה ליכנס בפרדס".

וכן יש שכתבו שלאופיו⁹¹ ושכלו⁹² של הנביא יש השפעה על הנבואה.

ויש שהוסיף שאין מצווה לשמוע אל הנביא בדבר מן הדברים העיוניים, אם

מקורות מלאים והוספות

אדר היקר (לראי"ה קוק) אות ד, עמודים לז"ל: "כבר מפורסם למדי שהנבואה לוקחת את המשלים להדרכה האנושית, לפי המפורסם אז בלשון בני אדם באותו הזמן, לסבר את האוזן מה שהיא יכולה לשמוע בהוה, 'ועת ומשפט ידע לב חכם', וכדעת הרמב"ם וביאור הרש"ט במורה נבוכים סוף פרק ז' משלישי, ופשטם של דברי הירושלמי שלהי תענית לעניין קלקול חשבונות של תשעה בתמוז".

בית ישי (לר' שלמה פיישר) דרשות מז' הערה ד: "כי הנבואה תבוא לו לנביא לפי תמונת העולם שכלבו. וכעין הדברים האלה כתב הרמ"א בתורת העולה, בביאור עניין אספקלריא שאינה מאירה" ובהמשך דבריו שם הביא מדברי המגיד מישרים שנביא לקמן].

⁹¹ באר מים חיים (רבי חיים מצ'רנוביץ) במדבר כב ח: "ויבואר על דרך מאמר חז"ל (מגילה י"ד ב) 'ויאשיה גופיה היכי שביק ירמיה ומשדר לגבה [אל חולדה]? אמרי דבי ר' שילא מפני שהנשים רחמניות הן'.

והעניין הוא כי באמת ודאי אשר אין נביא רשאי לחדש דבר מעצמו בנביאות הקדוש ברוך הוא להוסיף או לגרוע. רק הוא כדרך המשל המשקה אשר תסנן ועוברת דרך הכלי. אז אם הכלי יש לה מתיקות בעצם. גם המשקה העוברת בתוכה מקבל מעט מתיקות אף אם המשקה אינו מתוק כל כך. וכן להיפוך אם הכלי מר הוא או עפוף יקבל המשקה מעט מרירות לתוכה אף אם המשקה הוא מתוק בעצם.

וכן בנבואת ה' יתברך כיון שהיא עוברת בפה הנביא או אם הנביא הוא רך לבב ורחמן בעצם גם הנבואה מקבלת רחמנות ויורדת בחסד ואהבה ורחמים. וח"ו אם הנביא אינו רך לבב כל כך בטבעו ונמצא בו אכזריות, גם הנבואה מקבלת מידת אכזריות ויורדת בגבורה ודין".

⁹² שו"ת מהרי"ל דיסקין, דברי אגדה (נדפס לאחר השו"ת, לפני "קונטרס אחרון") אותיות ו"ט: "אף שמחזות הנבואה בעולמות עליונים, אעפ"כ המחזה שוב יורדת לאט לאט ומתגשמת, עד שהפתרון נמצא בהשגת הנביא על מה ירמזון בעולם השפל, וכמעט אז רוחו חוזרת אליו כמעט.

כל הציורים הארציים מתרשמים בנפש, ואינו ציור חוץ לנפש, והנביא מסתכל בנפשו ויודע הפתרון, ואעפ"כ הרי זה דומה למביט בזכוכית, אם הזכוכית צבועה ירוק, אדום, צהוב, תכלת, כן נראין לו כל המובטין, ירוקים, אדומים וכו', אף שרואה הדברים בלי שינוי – כן הענין בנביא, כל שנפשו זכה ובהירה, רואה הפתרון צח ומצוחצח, וזה שאמרו במרע"ה (יבמות מט, ב) שנפשו היתה בעוצם המעלה, ונסתכל באספקלריא מאירה.

ואעפ"כ, חלילה, גם שאר הנביאים לא נתנבאו שקר ח"ו, למאי דאמרין (ברכות נז, ב) חלום א' מס' בנבואה, וכן היה גם שם, רק דחלום בא ברוב ענין, ומעט אמת מעורב, עד שאי אפשר וקשה להשיג פתרונו, ועם כל זה אמרו (ברכות נה, ב) כל החלומות הולכין אחר הפה, ודון מינה לנבואה, שבאמת מתקיים בעולם השפל אח"כ כפי אשר נרשם הפתרון בנפשו.

ומה"ט מובן דאמרין (יומא עג, ב) גזירת נביא חוזרת דאורים ותומים אינה חוזרת, לפי שכל דבר שיצא מפי הקדוש ברוך הוא מפורש אינו חוזר, רק דנביא דכח אחר מעורב בו, פתרון שכל האנושי כנ"ל, ע"כ יתכן להתבטל, משא"כ באורים ותומים שהם מאירין ומתממין דבריהם, אי אפשר להתבטל".

השכל לא יחייבם.⁹³

רבי אברהם אבולעפיה⁹⁴ העיד על עצמו שהיתה עליו רוח ה', וראה מראות נוראות רבות, והיו כלולים בהן דמיונות ושגיאות.⁹⁵

גם על דברי הראב"ד בהלכה שהעיד שקיבלה ברוח הקודש, היו שחלקו⁹⁶, אע"פ שאין ספק שהאמינו לדבריו שהופיעה רוח הקודש בבית מדרשו⁹⁷.

וכן אפשר שיהיה שקר בבת קול⁹⁸.

על אחת כמה וכמה שבדברי מגיד יכולות להתערב טעויות⁹⁹, כפי שהעיד

מקורות מלאים והוספות

⁹³ מעשה ניסים (לרבי ניסים ב"ר משה ממרסיי) פרק יב ד"ה ואין המצווה: "ואין המצווה לפי דעתי לשמוע אליו [אל הנביא] בדבר מן הדברים העיוניים אם השכל לא יחייבם ולא יהיה מקובל מן הדברים התוריים. ולזה אמרו ז"ל (בבא בתרא יב ע"א) 'חכם עדיף מנביא'".

⁹⁴ מקובל מתקופת הראשונים שעסק בקבלה נבואית.

⁹⁵ אוצר הגדולים ח"ב אות קח (עמוד לג): "וזה לשון הרב [אברהם אבולעפיה]... העירני ד' ואלמוד ספר יצירה עם פירושו, ותהי עלי רוח ד', ואכתוב ספרני חוכמות ומהן ספרי נבואות מופלאים, ותהי רוחי בקרבי ורוח קדושה נוססה בקרבי, ואראה מראות נוראות רבות ע"י מופת ואור, ובכללם נתקבצו סביבי רוחות קנאות וראיתי דמיונות ושגיאות ונבהלו רעיוני עד כי לא מצאתי שיוירני דרך אלק בה, והייתי כעיוור ימשש בצהריים ט"ו שנה, והשטן עומד על ימיני לשטני, והייתי משוגע ממראה עיני אשר ראיתי".

⁹⁶ מגיד משנה הל' שופר וסוכה ולולב פ"ח ה"ה: "ובהשגות א"א כבר הופיע רוח הקדש בבית מדרשו וכו'". ועם כל השבח הזה שהוא משבח סברתו, כבר ראה הרמב"ן ז"ל דבריו והשיב עליהן ודחה קושיותיו שהקשה על הגאונים ז"ל והעמיד דבריהם".

⁹⁷ שו"ת מהר"י בן לב ח"ג סימן קטז ד"ה ואיברא: "ואין ספק שהרמב"ן האמין לדבריו שהופיע רוח הקודש בבית מדרשו ומקום הניחו לו מן השמים. ונראה לכאורה שהם דברים כפשוטן שהופיע רוח הקדש בבי מדרשו והורה כדבריו. ועם כל זה חלק על דבריו".

⁹⁸ מכתב מאליהו (לרב אליהו דסלר) ח"ה עמוד קכ: "והנה שמיעת בת קול היא השגת האמת שמושגת לאדם לא רק בשכלו ובחיצוניות ליבו, אלא ממקור פנימי ועמוק שאינה מורגשת כלל כבאה מן ה'אני'. ומה ששומע אדם באופן זה היא השגה עמוקה וברורה כל כך שאין שייך שיהרהר אחריה בשכלו כי היא המסקנה הסופית של פנימיותו, ולכן בת קול קרוב לרוח הקודש".

אכן סוף סוף היא הכרת האמת לפי מהות האדם דווקא, ואם הנקודה הפנימית הזו עדיין יש בה שקר, מוכרח שגם 'בת קול' שלו יהא בה מן השקר".

⁹⁹ שערי קדושה (לר' חיים ויטאל) חלק ג שער ז: "השני הוא שעל ידי עסקו בתורה, או קיומו איזה מצווה, אשר נתבאר בדברי רז"ל: כל העושה מצוה אחת קונה לו פרקליט אחד, ונוצר ממנה מלאך ממש. אך בתנאי שיקיימנה תמיד, וברוב כוונה, כהלכתה, ואז יתגלה אליו המלאך ההוא. וזהו עניין מה שנמצא כתוב בספרים ענין המלאכים הנקראים 'מגידים'. אלא שאם לא תהיה המצווה כהלכתה – יהיה המגיד ההוא מעורב טוב ברע, אמת ושקר".

ספר הגלגולים (למהרח"ו), לאחר פרק לה, "שער הנבואה" (וכן בשינוי לשון קל ב"שער רוח

על עצמו המגיד של הבית יוסף¹⁰⁰, וכן כתבו עליו אחרים¹⁰¹, ואף הבטיח לבית יוסף שימות על קידוש השם¹⁰², ולא אירע כן¹⁰³. והרי אפילו דברי המלאכים אינם נקיים מטעות ושיבוש¹⁰⁴. ויש מי שהאריך לפלפל להסביר

מקורות מלאים והוספות

הקודש" דרוש א ד"ה וזה): "ויש מגידים אמיתיים לגמרי, והם נעשים מתורה ומצוות הנעשים בשלימותם. ויש מגידים משקרים במקצת, כי אעפ"י שהוא קדוש ושורשה מצד הקדושה, עכ"ז האדם גרם לו אם היה איזה כוונה רעה או דבר שקר באותה תורה או מצווה שנעשה ממנו אותו מלאך הנברא ממנו הוא כלול משוב רע, והטוב שבו אומר דברי אמת והרע שבו אומר שקר".

אגרות רמח"ל איגרת יז ד"ה ועל: "ובאמת לא כל המגידים שווים... אך ידע נאמנה, כי מפני השמיעו, על כן היה גם פחד, שלא יתערב דבר שקר ח"ו".

¹⁰⁰ מגיד מישירים פרשת ניצבים: "ואומר, הלא אעפ"י שלפעמים אני מפרש שום פירוש על פסוק שאינו כן, הלא לפי מאי דאיהו ברעותך [שהוא ברצונך] אני אומר. ומ"מ פירושא דאמינא – קושטא איהו, ועלך רמי ליתובי ליעל פסוקא כדכתיב. והיינו דכתיב 'אכן רוח היא באנוש', כלומר, לפום מאי דאית ברעותא דבר נש הכי מחזיין ליה [לפי מה שברצונו של האדם כך מראים לו]. 'ונשמת שדי תבינם', כלומר, אעפ"י כן, האי דמפרשי קושטא איהו, ואיבעי דיבינון יתיה על קרא כדכתיב".

¹⁰¹ ספר הגלגולים (למהרח"ו), ליקוטים, בסופו, לפני "סוד חיבוט הקבר", ד"ה הרב: "מה שאמר המגיד למהר"ר יוסף קארו וצלה"ה על בנו שיש לו נשמת בצלאל – שקר ענה לו".

¹⁰² ספר מגיד מישירים שבח הרב: "ובתר כל דין אזכך לאיתוקד על קדושת שמי". ספר מגיד מישירים פרשת בראשית מהדורא קמא: "ואזכך לאיתוקדא על קדושת שמי לעיניהון דכולא ביקר וחדו סגיא".

ספר מגיד מישירים פרשת תולדות: "ויחדתיך לאיתוקדא על קדושת שמי בגין דתישאר נקי וזך". ובעוד מקומות רבים.

¹⁰³ שם הגדולים (לחיד"א) מערכת גדולים אות י סעיף קסה ("מרן מהר"ר יוסף קארו"): "ומרן האריך ימים פ"ז שנים ועלה לשמים [בשיבה טובה] בעיה"ק צפת יום ה' י"ג ניסן של"ה כמ"ש בסוף הרמב"ם ח"ד דפוס ויניציא".

ובספר מעתיקי השמועה (לרב יצחק יוסף) עמוד יא דחק ליישב "שע"פ מעשה זה ניתן ליישב את הקושיא שהקשו שאחרי שמן שמים הבטיחו למרן שיעקד על קידוש ה', איך לא התקיימה הבטחה זו לבסוף. ולפי האמור כאן הרי שמרן מסר עצמו על קידוש ה' והושלך לכבשן אלא שנעשה לו נס וניצל".

¹⁰⁴ מטפחת ספרים (ליעב"ץ) סוף סימן צב (הדפסת תר"ל עמוד 94): "אינן דברים בדויים חלילה [גם בשאר חלקי הזוהר שאינם מרשב"י עצמו]... זולתי איזה פרטים מעטים שרשמנו במקום אחר מזה החיבור שנראים מתמיהים וזרים, לא נודע מבטן מי יצאו אותן דברים. שמא נוספו אח"כ ע"י מעתיקים וסופרים, או גם המגידים הרוחניים אינם נקיים מתערובת איזה טעות ושיבוש במאמריהם (כאשר העיד האר"י ז"ל על מגיד של הרב בית יוסף), וככתוב 'ובמלאכי ישים תהלה'".

כיצד מגיד יכול לטעות¹⁰⁵.

וכן מצינו גם בידיעות רוחניות לגבי חישובי קיצין¹⁰⁶ שנאמרו כביכול מתוך ידיעה רוחנית, ושגו בהן¹⁰⁷.

והאורים ותומים כתב לגבי דינים שנזכרו בשו"ע וברמ"א בלא דעת החולק, שרוח ה' נוססה בקרבם להיות לשונם מכוון להלכה בלי כוונת הכותב¹⁰⁸.

מקורות מלאים והוספות

¹⁰⁵ מנחת אליהו (לר' אליהו בן אברהם שלמה הכהן האתמרי, בעל ה"שבט מוסר") פרק ד ד"ה גם דע סימן וד"ה גם יש מגיד (ה ע"א): "ואדם שזכה למגיד ע"י איזה נשמה של צדיק שמתלבשת בו, ומכח הארה שנותנת בו מדבר האיש הזה בפיו 'כך וכך יהיה' או שנדמה לו בצורה ומגיד לו עתידות להיות ששמע למעלה – דע שאע"פ שלא יתקיימו אותם הדברים אין לחוש עליהם אולי שד הוא, משום שהנשמה המתלבשת לבוא אצלו לדבר מגדת לו מה ששמע למעלה מהכרוז העתיד להיות, ובעוד שיוירד לספר הדברים, חוזרים למעלה ממה שהכריזו מסיבת איזה דבר של קטרוג שנתחדש ומוציאים כרוז להיפך ממה שהכריזו הראשון, ובשחזור הנשמה למעלה וראה שחזור ממה שהגיד למטה חוזרת למטה להגיד הדבר, ופעמים שאינו מוצא לאדם בהכנה לדבר עימו וחוזרת למעלה, ונשאר זה עם ההגדה הראשונה, ונמצא דבריו שהגיד בטלים.

גם יש אופן מגידים אחרים שמספרים מה ששמעו למטה מפי איזה חכם שאומר כך וכך יהיה מכח דרשה, ואותו דרשן לא כיוון אל האמת, ונמצאו דבריו בטלים אע"פ שמה שהגיד המגיד היה אמת.

גם יש מגיד באופן אחר שהוא מלאך שבורא האדם מחמת לימודו... ופעמים משקר כי כפי לימודו נבנה בניין המלאך, ואם הוא שיקר בלימודו גם במלאך שנברא נמצאים בו דברי שקרים".

¹⁰⁶ אריכות בנושא זה בפרק קלו.

¹⁰⁷ שפע חיים (הרב יקותיאל יהודה הלברשטאם, האדמו"ר מצאנז) שיעור חומש ורש"י פרשת צו תשל"ה ד"ה כבר אמרתי: "כן היו צדיקים שהיו סבורים שמשיח יבוא בשנת כת"ר, ואחרים אמרו שיבוא בשנת תרל"ו וכדומה, ומן השמיים הטעו את חשבונם בכמאה שנים... ויש מהם שידעו שהקץ יהיה בעוד כמאה שנה, אלא שהם באו בכח הזורע להקדים את הקץ בכמאה שנה (ודברים אלו אני אומרים מתוך ידיעה, ואלמלא ידעתים לא הייתי אומרם). ועל כל פנים הדבר ברור שעתה כבר הגיע הסוף והקץ, ואי אפשר שיימשך עוד. ועל כן כל אדם מישראל צריך להכין את עצמו בהכנה יתירה לקראת חג הפסח הבעל"ט".

¹⁰⁸ אורים ותומים (רבי יהונתן אייבשיץ) קיצור תקפו כהן סימן קכג קכד ד"ה ועכ"פ וד"ה ולדעתי: ובפרט דין שנזכר בשו"ע, והמחבר והרמ"א השמיטו דעת החולק, קבלה בידי וכן ראיתי מדיינים מומחים וכן דן אני ובא מבלי לטעון קים ליה כדעת החולק, כיוון שהרב ב"י ורמ"א שמו זכרונם אחרי הדלת אין לחוש לו, וקיימו וקבלו חכמי הדור לשמור ולעשות ככל האומר במטבע הקצר שו"ע והגהת רמ"א.

ולדעתי אין ספק כי הכל בכתב מיד ה' השכיל על ידם, כי קושיות רבות שהקשו עליהם אחרונים ותירצו בדרך חריף ועמוק, וכמו כן כללו במתק וקוצר לשונם דינים הרבה, ולאין ספק שלא כיוונו להכלל כי איך היה אפשר לרוב המלאכה מלאכת שמיים שהיה עליהם, ומי הוא הגבר שיעשה חיבור על כל התורה לקוח מכל דברי הראשונים ואחרונים ולא יכבד

בדור האחרון

יש מרבני הדור האחרון שהשתוקק לגילוי הנבואה, האמין שיזכה להשיגה¹⁰⁹, עסק רבות בהכשרה אליה, והעיד על עצמו שהתקרב קצת לגילוייה¹¹⁰. כמו כן חידש שצורת הנבואה הראויה לדורנו היא בדרך החכמה, בבירורים והוכחות¹¹¹, אמנם במקום אחר כתב שעיקר גילוי הנבואה ורוח הקודש הוא ע"י ייחודים וצירופי שמות¹¹². יש להעיר שהקולות

מקורות מלאים והוספות

עליהם מלאכה מלאכת שמים, רק רוח ה' נוססה בקרבם להיות לשונם מכוון להלכה בלי כוונת הכותב, וחפץ ה' בידם הצליח.

¹⁰⁹ משנת הנזיר (עיקרי משנתו ותולדות חייו של הרב דוד כהן, "הרב הנזיר") עמודים מז"מח: "הרב מרן שליט"א [הראי"ה קוק] מדבר כמה פעמים על האומץ, שכל מי שמציב לו מטרה לרצונו, ישיגה בע"ה. כמוהו שירושלים היה משושו מילדותו. גם בן יהודה שהדיבור העברי בארץ ישראל היה רצונו והשיגו. והנה אני הדל, משוש נפשי הוא גילוי ה נבואה".

¹¹⁰ מתוך "מגילת סתרים" – יומנו האישי של הרב דוד כהן ("הרב הנזיר"), מקטעים שנדפסו בתוך המאמר "הדרך למעיין הנבואה – ההכנה לנבואה בעולמו של הרב דוד כהן (הנזיר)" (דב שוורץ), בתוך הספר "הינבא בן אדם" עמודים 53–78:

"הדיבור אצל הכותל דביר קודשנו, בשביעי של פסח, אחרי תפילת המנחה, היה אלי: 'לך נחה את העם הזה'" (הובא גם בספר משנת הנזיר עמוד נד).

"בשבת קודש לעת מנחה הלכתי אל הכותל, והתפללתי שם, ונשמע לי דבר באוזני פנימה בקול ברור וצלול: 'מחיתי כעב פשעך וכענן חטאותיך, שובה אלי כי גאלתיך'... הכרתי בעוז כי התקרבותי אל ה' ולגילוי הנבואה קצת, וזה נתן בליבי עוז ואומץ, עודדני וחזקני לצפות ולייחל".

"אולי אולי כבר הגיעה השעה לזו... וישמע הדיבור ויגלה הכבוד".

"נכספה וכלתה נפשי זה כמה לנבואה, לגילוי הרוח בעוזו ותוקף גבורתו, באוזני בינתי העליזנה באופן שמעי... האם אני הוא הקרוא לגילוי דבר ה' הנבואי, או לצפות לשעת הכושר בעוד מועד" (הובא גם בספר משנת הנזיר עמודים עד"עה).

"עיני צופיות ואוזני מצפות לקשב, ושמוע דבר חזון עתידות עם לחזונו בארץ י"ה... והנה מתחיל הקול, דק מן הדק, לא קול ולא צליל, אך שמעי י"ה, ואקשיב ואשמע שמועה מעדנת. והנה הקשב... והרוחות יתעלו, והאורות יראו, והאזניים ישמעו, ישמעו דבר ד'... היה נא לחוזה בן אדם" (הובא גם בספר משנת הנזיר עמוד עט).

"והנני מתחיל לנגן בניגון מלא עצב ויגון ונועם עליון. ומהניגון לי קול נשמע: עוד תזכה, תזכה, חזק ואמץ!".

¹¹¹ משנת הנזיר (עיקרי משנתו ותולדות חייו של הרב דוד כהן, "הרב הנזיר") טו באייר ה'תרפ"ז, עמודים פ"ז: "הנבואה לא תתגלה בדרך הקשה של חיפושים ומאמצים, של בכיות ושפיכות נפש ורוח בתפילות ותהילות במשמרות בלילה, ובהתבודדות יומם במערות ובהרי השדה.

כי אם בדרך החכמה והמדע, שזוהי הצורה הראויה לדור. להשמיע בה דבר אמת לאמיתו, בבירור והוכחה. מתוך מתן, להשמיע אוזן, פקח קוה, ולקרוא לאסירים דרור. עסוק במדע ספרך 'קול הנבואה' [זהו שם ספרו שכתב].

¹¹² מתוך "מגילת סתרים" – יומנו האישי של הרב דוד כהן ("הרב הנזיר"), קטע שנדפס בתוך

ששמע היו הדרכות אישיות בלבד, ולא היו בהם ידיעות עתידיות.

מאידך, יש מרבני הדור האחרון שהעיד על עצמו שלפעמים היה רואה מראות וחזיונות, והבין שהדמיון מטעה אותו, והיה מתגבר על דמיונו למחותו מזכרונו, כי ירא להיכנס לשער השיגעון ויוציאו עליו שם רע שהוא הוזה¹¹³.

פרק קד

קדמות תורת הסוד והזוהר

אין חולק על כך שהיתה בישראל תורת סוד קדומה. היא מוזכרת כבר במשנה¹¹⁴ ובתלמוד בכינויים "מעשה בראשית", "מעשה מרכבה"¹¹⁵, "סתרי תורה"¹¹⁶, ו"פרדס"¹¹⁷.

מדברי חז"ל ברור שללימוד סודות אלה יש מעלה מיוחדת¹¹⁸, יותר מלימוד

מקורות מלאים והוספות

המאמר "הדרך למעיין הנבואה – ההכנה לנבואה בעולמו של הרב דוד כהן (הנזיר)" (דב שוורץ), בתוך הספר "הינבא בן אדם" עמוד 60: "גילוי הנבואה, גילוי רוח הקודש הוא סוד... אבל עיקר גילוי הסוד – סוד הוא, ברוח הקודש, בייחודים ובצירופי שמות באופן שמעי-שמי, מילולי, שמהם נשמע קול הדיבור".

¹¹³ אוצר המכתבים (הרב יוסף משאש, רב באלג'יר, דיין במרוקו, רבה של חיפה) חלק א הקדמת המחבר ד"ה ואמנם: "ואמנם בליכי היה הדבר יוקד כאש ותמיד הייתי חושב, מה זה עשה אלוקים לנו? במקום לחסל את הגלות, אנחנו עושים לה כוונות להמשיכה ולקיימה? עד אשר לפעמים היה דמיוני מטעני לראות מי שהוא מדבר אלי עם מראות וחזיונות, ואז הייתי נסוג אחור, ומתגבר על רגשותי הדמיוניות למחותם מזכרוני, כי יראתי פן אכנס חס וחלילה לשער השיגעון ויוציאו עלי שם רע שאני הוזה. ונשאר הדבר כך, עד שנת התרפ"ד באדר, שנקראתי לשרת בקדש רב יחידי בעיר תלמסאן ואגפיה, עשרות כפרים באלג'יריין, שאז עול הצבור והיחיד ימים ולילות עקר ממני הדבר הטוב הזה".

¹¹⁴ משנה חגיגה פ"ב מ"א: "אין דורשין בעריות בשלושה, ולא במעשה בראשית בשנים ולא במרכבה ביחיד".

¹¹⁵ חגיגה יא ע"ב – טו ע"ב.

¹¹⁶ חגיגה יג ע"א.

¹¹⁷ חגיגה יד ע"ב.

¹¹⁸ חגיגה יד ע"ב: "מעשה ברבן יוחנן בן זכאי שהיה רוכב על החמור, והיה מהלך בדרך, ורבי אלעזר בן ערך מחמר אחריו. אמר לו: רבי, שנה לי פרק אחד במעשה מרכבה... אפשר אתה דורש במעשה מרכבה, ושכינה עמנו, ומלאכי השרת מלוין אותנו, ואני ארכב על החמור?... וירדה אש מן השמים וסיבבה כל האילנות שבשדה, פתחו כולן ואמרו שירה... נענה מלאך מן האש ואמר: הן הן מעשה המרכבה...".

וכשנאמרו הדברים לפני רבי יהושע, היה הוא ורבי יוסי הכהן מהלכים בדרך, אמרו: אף אנו

סוגיות התלמוד¹¹⁹, ושלא כל אדם ראוי להם¹²⁰.

אלא שמטבע העניין, אין אנו יודעים באופן ברור מה כוללים סודות אלה. הרמב"ם פירש ש"מעשה מרכבה" הוא מדעי האלוקות¹²¹, הכוללים את מצוות ייחוד ה', אהבתו, יראתו, ושאיין לו גוף, ויסודות הגולם, הצורה והמלאכים¹²², ו"מעשה בראשית" הוא מדעי הטבע¹²³, הכוללים את¹²⁴ חכמות הכוכבים וארבעת היסודות¹²⁵. וכל אלו כלולים במושג "פרדס"¹²⁶. גם הרמב"ם פירש ש"פרדס" הוא שאר החכמות¹²⁷.

הר"ן חלק על הרמב"ם וכתב ש"מעשה בראשית" הוא הידיעות שאי אפשר להסיקן באופן שכלי, אלא בשפע אלוקי נבואי¹²⁸. גם אחרונים יצאו בחריפות

מקורות מלאים והוספות

נדרוש במעשה מרכבה. פתח רבי יהושע ודרש. ואותו היום תקופת תמוז היה, נתקשרו שמים בעבים ונראה כמין קשת בענן, והיו מלאכי השרת מתקבצין ובאין לשמוע, כבני אדם שמתקבצין ובאין לראות במזמוטי חתן וכלה... אשריכם ואשרי יולדתכם, אשרי עיני שכך ראו, ואף אני ואתם בחלומי מסובין היינו על הר סיני, ונתנה עלינו בת קול מן השמים: עלו לכאן, עלו לכאן, טרקלין גדולים ומצעות נאות מוצעות לכם, אתם ותלמידים ותלמידי תלמידים מוזמנים לכת שלישיית".

¹¹⁹ סוכה כח ע"א, בבא בתרא קלד ע"א: "דבר גדול – מעשה מרכבה, ודבר קטן – הוויות דאביי ורבא".

¹²⁰ חגיגה יג ע"א: "אמר רבי אמי: אין מוסרין סתרי תורה אלא למי שיש בו חמישה דברים: שר חמישים ונשוא פנים ויועץ וחכם חרשים ונבון לחש".

¹²¹ מורה נבוכים ח"א פתיחה: "וכבר ביארנו בחיבורינו בהלכה כללים מסוג זה והעירנו על עניינים רבים. והזכרנו בהם כי מעשה בראשית הם מדעי הטבע, ומעשה מרכבה הם מדעי האלוקות".

¹²² רמב"ם הל' יסודי התורה פ"א ופ"ב.

¹²³ מורה נבוכים ח"א פתיחה: "וכבר ביארנו בחיבורינו בהלכה כללים מסוג זה והעירנו על עניינים רבים. והזכרנו בהם כי מעשה בראשית הם מדעי הטבע, ומעשה מרכבה הם מדעי האלוקות".

¹²⁴ מה שמכונה בזמננו: אסטרונומיה וכימיה.

¹²⁵ רמב"ם הל' יסודי התורה פ"ג ופ"ד.

¹²⁶ רמב"ם הל' יסודי התורה פ"ד הי"ג: "וענייני ארבעה פרקים אלו שבחמש מצוות האלו הם שחכמים הראשונים קוראין אותו פרדס, כמו שאמרו ארבעה נכנסו לפרדס".

¹²⁷ יורה דעה סי' רמ"ו סעיף ד: "ומ"מ מותר ללמוד באקראי בשאר חכמות, ובלבד שלא יהיו ספרי מינים, וזהו נקרא בין החכמים טיול בפרדס".

¹²⁸ דרשות הר"ן דרוש א ד"ה והתשובה בזה (השני): "אין ספק כי מעשה בראשית היא חכמת הטבע, אבל לא מאותו צד שהתחכמו בו האנשים מצד מחקרם, אבל מצד מה שהידיעה נעלמת בו מצד המחקר, ולא תיוודע אלא בשפע אלוקי".

נגד הרמב"ם והרמ"א בעניין זה¹²⁹, שהרי חכמת הטבע בנויה כולה על אומדנות והשערות¹³⁰, ואם כן הכיצד חכמת הטבע לאריסטו היא מעשה בראשית¹³¹, וכתבו שהרמב"ם והרמ"א לא ראו את הפרדס¹³², ואיך אפשר שמעשה מרכבה איננה דבר זולת חלק קטן מחכמת אריסטו¹³³, ומה לדברי חכמי אומות העולם עם דברי התורה שמן השמיים¹³⁴.

מקורות מלאים והוספות

שם ד"ה הנה לפי: "מעשה בראשית היא חכמת הטבע האמיתית, לא אותה שיתפלספו בה המתחכמים, והיא אמיתית ידיעת עצמי הדברים, וזה הוא נמשך ונתלה בנותני הצורות שהם השכלים הנבדלים, ואי אפשר שידוע כי אם בשפע אלוכי נבואיי".

¹²⁹ שיעור קומה (לרמ"ק), מרכבה, פרק כב (דף לט ע"א): "שלא תטעה בדברי מי שפירש שמעשה בראשית הם עניין הטבע, ומעשה מרכבה הוא עניין התיכונה שהם מעשה התכונה, כי הבל הוא".

¹³⁰ עבודת הקודש (ר' מאיר אבן גבאי, מחשובי המקובלים מתקופת גירוש ספרד) חלק ד (הנקרא סתרי תורה) פרק א: "ואמנם הוצרכתי להשיבו פה לסתום פה דוברי עתק... אמרו כי מעשה בראשית היא חכמת הטבע ליוני ומעשה מרכבה מה שאחר הטבע... שכבר הודו הם בעצמם שהמשיג מהדברים ההם הם בתכלית החולשה, כי כל מה שיאמרו בהם, הכל דרך אומדנות והשערות כעיוורים מגשים קיר בחשיכה יתהלכו, כי השכל האנושי זה דרכו, קצור קצרה ידו מהשיג האמת".

¹³¹ אמונת חכמים (רבי אביעד שר שלום באזילה) פרק יג: "ומה שמתמיה הוא מה שכתב הרמב"ם בפתיחתו למורה, וזכרנו בהם שמעשה בראשית הוא חכמת הטבע ומעשה בראשית הוא חכמות האלוקות... ואם כן חכמת הטבע לאריסטו היא מעשה בראשית".

¹³² ביאור הגר"א על השולחן ערוך יורה דעה סי' רמ"ו ס"ק י"ח: "אבל לא ראו את הפרדס לא הוא [הרמ"א] ולא הרמב"ם".

¹³³ קנאת ה' צ"באות (ר' נתן מברסלב, תלמידו המובהק של ר' נחמן מברסלב), מהדורת תשכ"ה, אות לח עמ' נ"א: "ואשר הביא אל הרמב"ם ז"ל לחשוב מחשבות רק רע כל היום, הוא חשבו כי אין שם חכמה אחרת זולת חכמת אלה האנשים, וזה הביאו אל מה שאמר כי מרכבת יחזקאל וישעיהו אשר חייבנו עליה ההסתער איננה דבר זולת חלק קטן מחכמת אריסטו".

¹³⁴ קונטרס ספר הזכרונות (ר' צדוק הכהן מלובלין), מצווה שלישית: "והרמב"ם (פרק ג' וד' מהלכות יסודי התורה) שפירש עניין מעשה בראשית הוא חכמת טבעי הנבראים, מצא בו מבוא תועלת לעבודת השם יתברך לאהבתו ויראתו. ואמנם אם היה זה אמת אצלו אינו אמת לרוב המתעסקים בחכמות אלו, ולא היה ראוי לו לקבוע ידיעת ענינים כאלה בהלכות יסודי התורה שלו כלל, (שהם) דברים שאינם צריכים למאמיני התורה לידיעתם, וכל שכן שהרבה מדבריו אינם אמת כפי דעת חכמייהם היום.

והכלל, מה לדברי חכמי אומות העולם עם דברי התורה שמן השמים לעשות דבריהם יסודות לתורה, וכל מה שאסף שם הם מדברי חכמי אומות העולם וראויה להם, שכל חכמתם בחכמה השייכת בעולם הזה וידיעת נבראי העולם הזה מצד טבעם, שהוא כידיעת כל מיני אומניות שאין בוה שייכות לתורה. אבל חכמת מעשה בראשית שזכרו רבותינו ז"ל, שהשיגוה מתוך ספור התורה במעשה בראשית, הוא ידיעת חכמתו יתברך בבריאה זו".

יש מי שכתב בדעת המקובלים שמעשה בראשית ומעשה מרכבה כוללים את כל החכמות הרוחניות והגשמיות, ביניהן גם את חכמת הנפש וחכמת המידות.¹³⁵

על כל פנים, ספרים מתורת הקבלה חוברו דורות רבים לפני שספר הזוהר פורסם.¹³⁶ גם המושג "עשר הספירות" קדם לפרסום ספר הזוהר.¹³⁷ המושג "צירוף אותיות" מפורש כבר בתלמוד.¹³⁸

ספר הזוהר

לגבי ספר הזוהר עצמו, ידוע שהוא פורסם בתקופת הראשונים,¹³⁹ ע"י רבי משה די ליאון. כבר באותו הדור נתעוררה מחלוקת בין חכמי הדור ותלמידיהם האם הוא חובר ע"י רשב"י, כפי שטען רבי משה די ליאון, או שהוא חובר ע"י רבי משה די ליאון עצמו.¹⁴⁰ והוא ייחסו לרשב"י כדי

מקורות מלאים והוספות

¹³⁵ לנבוכי הדור (הרא"ה קוק) תחילת פרק יח: "עלינו להראות גלוי, שגם על פי התורה אנו חייבים לחשוב שעניינים הגדולים בעיון השכליות כדברים הרמים שבמעשה בראשית ומעשה מרכבה, שלדעת הרמב"ם המה חכמת הטבע והאלוהות, ולפי ביאור היותר אמיתי לדעת המקובלים הם כוללים את החכמות הרוחניות והגשמיות כולן, עד שכוללים גם כן חכמת הנפש וחכמת המידות, המה באמת מכוונים בתור תכלית עיונית ועסק נכבד לבני אדם".

¹³⁶ ברייתא דמעשה בראשית (המכונה גם: מדרש כונון), ספר הרזים, חרבא דמשה, הבדלה דרבי עקיבא, ספר יצירה, היכלות, מעשה מרכבה, שיעור קומה, ספר הבהיר. לגבי ספר הרזים וחרבא דמשה והעניינים התמוהים שבהם, דנו בפרק קי בכותרת "ספרי קבלה מעשית".

¹³⁷ רבי עזריאל מגירונה, רבו של הרמב"ן ומקדמוני המקובלים, כתב את הספר "ביאור עשר ספירות". ספר זה נכתב עוד לפני פרסום הזוהר, ונראה שמחברו אף נפטר עוד לפני לידתו של רבי משה די ליאון. וכן העיר הרא"ה קוק במאמרי הרא"ה ח"ב "מכתב על אמיתת חכמת הקבלה וקדושתה" ד"ה ויסודי: "ויסודי הקבלה היו מפורסמים בישראל, ע"פ יסודות הספירות והאצילות, הרבה דורות לפני פרסומו של ספר הזוהר".

אמנם המילים "עשר ספירות" מפורשות אף בתחילת ספר יצירה, שהוזכר כבר בגמרא (סנהדרין סה ע"ב), אלא שאין זה מוחלט שהכוונה בו למושג הקבלי, שהרי הרס"ג פירש שם (בתרגום הרב קאפח) "עשרת המספרים המוגדרים".

¹³⁸ ברכות נה ע"א: "אמר רב יהודה אמר רב: יודע היה בצלאל לצרף אותיות שנבראו בהן שמים וארץ".

¹³⁹ במאה ה-13.

¹⁴⁰ לאלו שהכחישו את ייחוס הזוהר לרשב"י, מדובר אפוא בהטעיה המפורסמת ביותר שחזרה למסורת עם ישראל.

עכ"פ, סברה פשוטה וברורה היא שלצד שהזוהר אינו מרשב"י, התקבלותו בעם ישראל יכולה לקרות רק משום שהיה ידוע כבר מתקופת התנאים שישנם סודות שלא פורסמו בהמון. אך

להעלות את ערכו¹⁴¹. ויש מי שכתב שספר הזוהר היה גנוז במערה במירון, ומצאו ישמעאלי אחד ומכרו לרוכלים בגליל העליון, וחכם אחד קיבצם¹⁴². ויש שכתב שמלך אחד ממלכי מזרח מצאו גנוז בארון באדמה ושלחו אל חכמי היהודים¹⁴³.

מקורות מלאים והוספות

ברור שלא היה מתקבל רעיון יסודי – כמו גילוי התורה שבכתב, עולם הבא או תחיית המתים – לולי שהיו ידועים קודם לכן.

¹⁴¹ ספר יוחסין מאמר ראשון אלף בית סיום ד"ה בחודש: "ומצאתי בספר דברי הימים שלו, ר"ל מר' יצחק דמן עכו ושהיה בעצמו מקובל... והוא הלך לספרד לחקור כיצד נמצא בזמנו ספר הזוהר אשר עשה ר' שמעון ור' אלעזר בנו במערה...

וי"א שמעולם לא חיבר רשב"י ספר זה, אבל ר' משה [די ליאון] זה היה יודע שם הכותב ובכוחו יכתוב ר' משה זה דברים נפלאים אלה, ולמען יקח בהם מחיר גדול כסף וזהב רב תולה דבריו באשלי רברבי ואמר מתוך הספר אשר חבר רשב"י ורבי אלעזר בנו וחבריו אני מעתיק להם דברים אלו...

ואבוא אל אוילא ומצאתי שם חכם גדול וזקן ושמו ר' דוד דפאן קורפו, ואמצאה חן בעיניו ואשביעוהו לאמור הנתבררו לו סודות ספר הזוהר שבני אדם נחלקים זה אומר בכה וזה אומר בכה...

ויאמר דע באמת כי נתברר לי בלא ספק שמעולם לא בא לידו של ר' משה זה, ואין בעולם ספר זוהר זה, רק היה רבי משה בעל שם הכותב ובכוחו כתב כל מה שכתב בספר הזה, ועתה שמע נא באיזה דרך נתברר לי... ותען אשת ר' משה [די ליאון] ותשב לאשת ר' יוסף לאמור: כה יעשה לי אלוקים וכה יוסיף, אם מעולם ספר זה היה עם אישי, אבל מראשו וליבו מדעתו ושכלו כתב כל מה שכתב, ואומרה לו בראותי אותו כותב מבלעדי דבר לפניו: מדוע תאמר שאתה מעתיק מספר, ואתה אין לך ספר רק מראשך אתה כותב, הלא נאה לך לאמור כי משכלך אתה כותב, ויותר יהיה כבוד לך. ויען אלי ויאמר: אלו אודיע להם סודי זה שמשכלי אני כותב, לא ישגיחו בדברי ולא יתנו בעבורו פרוטה, כי יאמרו כי מליבו הוא בודה אותם, אבל עתה כאשר ישמעו שמתוך ספר הזוהר אשר חיבר רשב"י ברוח הקודש אני מעתיקם יקנו אותם בדמים יקרים כאשר עיניך רואות... ואסע ממאלבירה ואבוא אל העיר טוליטולה ואוסיף עוד לחקור על הספר הנזכר אל החכמים ותלמידיהם, ועדיין מצאתים חלוקים זה אומר בכה וזה אומר בכה".

¹⁴² ספר אור החמה (למקובל רבי אברהם אזולאי מחברון, סב סבו של החיד"א), הקדמה, ד"ה וכתב: "ואמרו שספר הזוהר היה גנוז במירון במערה אחת, ומצאו ישמעאלי אחד ומכרו לרוכלים בגליל העליון ונפלו קצת ניירים ממנו ביד חכם אחד שבא מן המערב והלך וחיפש וקיבץ כל הניירים מכל הרוכלים גם חיפש באשפות ומצא כי היו הרוכלים מוכרים בהם תבלין. אמנם עיקר מוצאו הים מעיר מערי המערב הנקראת תודג"א. ואפשר שאותו חכם המערבי הנזכר הוא שהוליכו לעירו".

¹⁴³ שם הגדולים (לחיד"א) מערכת ספרים אות ז [ח]: "זוהר. ראיתי כתוב מהרב מהר"א ריוויגו וז"ל: מצאתי בזוהר כ"י ישן נושן אצל מורי מהר"ם זכות נר"ו. מצאתי כתוב באמת כי ראש המקובלים ר' נחוניא נ' הקנה והוא חיבר ס' הבהיר ואחריו רשב"י עשה ספר הזוהר וחיבר בו כמה חיבורים כמו התיקונים. וכשמת רשב"י ורבי אלעזר וכל הדור ההוא אבדה חכמת הקבלה.

עד שהקרה ה' לפני מלך אחד ממלכי מזרח שציווה לחפור במקום אחד על עסקי ממון. ונמצא

ויש שהאריכו בראיות שספר הזוהר לא חובר ע"י רשב"י¹⁴⁴.

יש להדגיש שגם אם הזוהר חובר ע"י רבי משה די ליאון, אין זה אומר שהוא לא מבוסס על דברי מקובלים נוספים, או שאין בו קדושה¹⁴⁵. בפרט שעצם זה שלמדו ולומדים בו רבים וטובים מתוך כוונה להבנת רצון ה', זה עצמו יכול להיחשב כסיבה לקדושתו ולכך שהוא חלק מהתורה¹⁴⁶, ולא גרע מספרי מוסר שונים.

יש שכתבו שלא רשב"י עצמו חיברו, אלא תלמידיו ובנו ותלמידיו תלמידיו חיברוהו על פי מה שקיבלו ממנו, ולכן כינוהו על שמו¹⁴⁷, שנחשב שאלו

מקורות מלאים והוספות

שם ארון אחד ובו ספר הזוהר ושלח לחכמי אדום ולא ידעו ולא יבינו. שלח אחר היהודים באו אצלו וראו הספר ואמרו לו 'אדונינו המלך זה הספר עשאו חכם אחד והוא עמוק ואין אנו מבינים אותו'. אמר ליה 'וכי אין יהודי בעולם שמבין אותו?' אמר לו 'יש במדינת טוליטילה'. והמלך שלח הספרים עם גיבוריו לטוליטולא וכשראוהו חכמי טוליטילא שמחו בו שמחה גדולה ושלחו למלך מתנות רבות ומשם נתפרסמה הקבלה בישראל. ע"כ מצאתי כתוב מהרב הנזכר.

והרב יש"ר בספר מצרף לחכמה דף כ"ב כתב דשמע מפי מגידי אמת שבשנת ש"פ שבזו הספרים עיר הידילבירגה לקחו מהאקדימי"א כמה אלפים ספרים וביניהם ספרי קודש על קלף ובכלל ספר הזוהר על כל עשרים וארבע משא סבל ושולחו הספרים לחשמנים ודוכסים, ע"ש".

¹⁴⁴ בחינת הדת (ר' אליהו דילמדיגו), וינה תקצ"ג עמודים 38–43: "הנה כת אשר יחשבו אנשיה שכל דברי התורה בכללם ואותיותיהם להם רמזים ועניינים נעלמים זולתי לאנשי הכת ההיא, ואנשי הכת הזאת ייחסו אלה הדברים לקבלה, ויפליגו לדבר על מי שיחשוב לחלוק איתם בביאורם ובדעותם, וכת רוב מהנמשכים אחרי דברי התלמוד וכן גם כן בעלי הפשט וכת המתפלספים מאנשי אומתנו יתאמצו נגד אלה... אשר יאמרו אלה המתייחסים בקבלה שהמה דברי ר"ש בן יאחי [יוחאי] בספר הנקרא הזוהר – אינו אמת, וזה יראה מפנים רבים...". ארי נוחם (ר' אריה די מודינא), תחילת פרק יז: "ועתה בבואי לדבר על ספר זוהר, ולהראות מצד המחבר וטבע הספר מכל הפנים והצדדים שהוא חיבור חדש, ולא מקובל ואינו מרשב"י ולא מתלמידיו, רק המצאת איזה אחד מן האחרונים...".

¹⁴⁵ כפי שנביא לקמן מבעל הסולם.

¹⁴⁶ למשל, הרי פשוט שגם בהו"א שבגמרא יש קדושה, וכן גם בדעות שנדחו.

¹⁴⁷ ספר יוחסין השלם (לרבי אברהם זכות, מסוף תקופת הראשונים) מאמר ראשון ד"ה רבי שמעון (עמוד 45): "ספר הזוהר, המאיר לכל העולם, הנקרא מדרש יהי אור שהוא מסודות התורה והקבלה, כינוהו על שמו אע"פ שהוא לא עשאו, כיוון שתלמידיו ובנו ותלמידיו תלמידיו עשוהו על מה שקיבלו ממנו, כמו שאמרנו שהמשנה וספרא וספרי ותוספתא כולו אליבא דרבי עקיבא, אע"פ שאלו הספרים נעשו על פיו יותר משישים שנה אחר מותו".

ממש דבריו¹⁴⁸, ואפשר שסודר ע"י הגאונים¹⁴⁹, אך לא רשב"י ולא רבי אבא סידרו את סדר זה הנמצא בידינו, שזו טעות ושטות מפורסמת¹⁵⁰. ומה בכך אם רשב"י בעצמו לא כתבו, והלא כל הדברים בעל פה היו בין החכמים¹⁵¹,

מקורות מלאים והוספות

¹⁴⁸ אגרות הראיה, כרך ד, נוספות, "כתיבת יד הנזיר בשם הראי"ה בעניין הזוה"ק": "התיקונים וכן רעיא מהימנא הם גילויים עליונים בלשונם ממש, מרוחו ונשמתו של רשב"י ומשה, הרי הם כאלו דבריהם ממש, ובעולם האצילות נחשב זה ממש דבריהם. אמנם בפשט, בעולם העשייה, הרי הם נכתבו בידי צדיקים וקדושים אחרונים, בזמן מאוחר. מה שמובע בלשון בביטויים מאוחרים רבים. אמנם עצם אמתותם בא בגילוי עליון כי הדברים הנאמרים גם הם נשגבים, ומקורם בקודש עליון ואי אפשר בלי רוה"ק. ויחסם לרשב"י, ולסביו, משום שהדברים נתגלו להם, לא רק בתכנם, אלא גם בלשונם, וסגנונם, כהרהור, שבהבדל ממחשבה, הרהור היינו המחשבות בקולות האותיות, במוחק, ובציורי האותיות, וזה נקרא 'שם הכותב'. וכשהגילויים באים רק בהברות, אותיות נשמעות, מילוליות, ולא נכתבות, אומרים שזהו 'שם הדורש'. עיין תיקונא כ"ה. וכבר דבר ע"ז הגאון בעל מטפחת ספרים, הבא בהוכחות רבות לידי מסקנא, כי התיקונים ורעיא מהימנא נכתבו בידי אחד הרבנים הספרדים, בסגנון המחקר הספרדי, ובלשון הדרשנים אלא שנכתבו ברוה"ק, בשם הכותב, בגילוי נשמות צדיקים, קדושי עליון, ודבריו אמת וצדק, ומהם אל תזוז".

¹⁴⁹ אורחות רבינו הקהילות יעקב ח"א עמוד רט"ו אות י': "אמר לי מו"ר (שליט"א) זצוק"ל, שהזוהר הקדוש סודר ע"י הגאונים ז"ל, שהיה להם לכל אחד מגילות סתרים ממאמרים אלה של רשב"י ותנאים אחרים המובאים בזוהר הקדוש וברעיא מהימנא ובזוהר חדש ובתיקונים. לכל אחד מהגאונים היו מספר מאמרים ומימרות במגילות סתרים משום שכולם הם נסתר וקבלה, ולכן היו בנסתר. וכל אחד סידר מה שהיה בידו ואח"כ רוכזו כולם יחד וגילה אותם ר' יצחק דיליאון".

¹⁵⁰ משנת חכמים (לרבי משה חאגיז) דף מו אותיות שלב, שלד: "נקבל האמת ממי שאמרו, האמת יורה דרכו, דמסדר ומחבר ספר הזוהר הקדוש, דוודאי אדם גדול היה דבאו לידו הקונטריסים, ומן השמיים זיכו אותו להוציא לאור תעלומות חכמה רמה ונעלמה והוא סידר הקונטריסים על סדר הפרשיות, אך לא חלילה לרשב"י או רבי אבא עשו סדר זה הנמצא בידינו. כי זה טעות ושטות מפורסם, כעין אותם הסוברים שאנו מאמינים דבר שאינו, שהתלמוד כמו שהוא מסודר אצלנו, היה אצל אברהם אבינו, דבר שלא עלה במחשבה אצל עם ה' נושא משך הזרע...

אוף הכי בחיבור נורא זה מספר הזוהר, אין להסתפק בעיקרן של דברים בהוויתן שיצאו מפי רשב"י וחבריו, ולכן המהרהר אחריו כמהרהר אחר השכינה. אך המסדר עשה התקשרות הדברים כאשר עלו ובאו לידו על נכון".

¹⁵¹ אמונת חכמים (רבי אביעד שר שלום באזילה) פרק כד: "ומה בכך, הלוא כל הדברים בעל פה היו בין החכמים... אם רשב"י בעצמו לא כתב הזוהר, אלא נכתב מבנו ותלמידו אפילו מאה שנה אחר מותו, מה בכך...

שכל האידרא, בין דנשוא בין דהאזינו, נכתבה תיכף ומייד שנאמרה, שכו כתוב שם 'רבי אבא יכתוב וכו'', אמנם שאר הדרשות של רשב"י ושל כל שאר החכמים – היו לומדים בעל פה עד שנסדרו בספר, כמו שסידרו המשניות והתלמוד".

אלא שסתם זוהר הוא רשב"י¹⁵².

יש מהאחרונים שכתבו שסופרים הוסיפו בו מדעתם¹⁵³, או מדברי הגאונים¹⁵⁴, וכך נשתרבו בו שיבושים, ולכן אע"פ שגוף הזוהר הוא ספר קדוש¹⁵⁵, אין חיוב להאמין בכל מה שנמצא בו¹⁵⁶, ואין נסמך על כתובים

מקורות מלאים והוספות

¹⁵² אמונת חכמים (רבי אביעד שר שלום באזילה) פרק כו: "שמאסף מדרשי זוהר לא היה רשב"י, הגם שסתם הזוהר הוא רשב"י. והכלל, שמה שאמרו חכמים לעניין הדין – שמו אותו בתלמוד, ומה שאמרו בדברי הגדה – שמוהו במדרש רבה, ומה שאמרו בסתרי התורה – שמוהו בזוהר".

¹⁵³ אמונת חכמים (רבי אביעד שר שלום באזילה) פרק כו: "וכן העתיקו בפנים קצת לשונות שברור הוא שאינם מן הזוהר".

¹⁵⁴ מפענח נעלמים (לרבי חנוך הניך מסאסוב, בתוך ספר שו"ת יד חנוך) סי' ה אות יג: "ודע תלמידי קושט דבר אמת, שבכל דף ודף מספר הזוהר ותיקונים ישנן הוספות רבות ונכבדות שהוסיפו בימי הגאונים ז"ל על הגליונות, ואחרי כן הכניסו הסופרים הדברים האלה בפנים הספר, עד שקשה מאוד עכשיו לברר איזה עיקר ואיזה נוסף. וכן עשו הסופרים גם בשאר הספרים כמו שתמצא בש"ס סדר קדושים בהרבה מקומות שהכניסו הגליונות לתוך פנימיית הספר...".

¹⁵⁵ מטפחת ספרים (ליעב"ץ) ח"א תחילת פרק ד: "בקצת דברים קשים מרים מובלעים בתוך מים מתוקים וצלולים של גוף הספר הקדוש".

¹⁵⁶ מטפחת ספרים (ליעב"ץ) ח"ב פרק ט: "אמנם מה שקרו שיבושים גם בספר הזוהר גם בר"מ ותיקונין אינו מהפלא, כי מלבד ששלטו בהם ידי סופרים... שהוסיפו בו מדעתם דברים נולדו במומם... סיגים כזב (ופסולת) על חרס מצופות... ואפילו נאמרו ע"י מגיד ורוח – שומע אין להם. כמ"ש האר"י באיזה דברים שכיחש המגיד להרב בית יוסף עם שהיה מלאך קדוש... עתה ידע האיש הישראלי הנאמן לאלוקיו כי אין חיוב אמונה בכל מה שנמצא בספר הזוהר שבדפוס, גם לא בכל מה שבא בכתבים והעתקות משם האר"י, אף הוא ז"ל העיד בשעת פטירתו שאפילו תלמידו המובהק רח"ו ז"ל לא הבין ולא ידע באמת אפילו הקדמה אחת בסתרי תורה על בורייה, רק מעט מזער... ואל תעשה בנפשך שקר לומר אני ארבה לחקור... שו"ת תשובה מאהבה ח"א סי' כו (לרבי אלעזר פלקלס, תלמידו המובהק של הנודע ביהודה, דיין בבית דינו, ממלא מקומו לאחר פטירתו וראש ישיבה): "אני אומר, הריני נשבע בתורת ה' שבספר הזוהר נמצאו כמה זיופים וקלקולים אשר הוסיפו".

עוד כתב שם בסי' סב סוף ד"ה ומ"ש: "כבר כתבתי פעמים רבות שאין ראיה מזוהר, שלא נודע ברור מי הוא המאסף והמלקט ספר הזוהר, והרבה הוסיפו".

אמנם החיד"א (שם הגדולים מערכת ספרים אות ז ערך זהר) כתב על המטפחת ספרים הנ"ל: "עתה מקרוב בא לידי מטפחת ספרים. וראיתי בהעברה בעלמא שעשה פלילות עד שכתב שאינו לתנא אלא לאחרון ופקפק על הגדולות והנוראות אשר בזוהר. ולפום ריהטא הייתי תמיה מאוד על דבריו בכלל ובפרט ורבותינו אריון דאורייתא מהר"ם קורדובר"ו והאר"י זצ"ל בעלי רוח הקדש ואשר נגלה אליהם אליהו זכור לטוב ובכל הארץ יצא קוים ובקצה תבל מיליהם הם נגדו ואחריהם כמה קדישי עליונין. ולכן נראה לי כי גם הרב ז"ל ידע באמת ובתמים עניין הזוהר הקדוש. אך בקנאתו על כת הארורה שעוברים על כריתות ומיתות ב"ד דתלו עצמם בלשונות הזוהר בדברי שווא ושקר לכן הראה פנים לקעקע ביצתם ולומר משום

הנמצאים כמה מאות שנים אחר מיתת רשב"י ומי יודע כמה נתווספו עליהם¹⁵⁷, ויש שכתב שרובא דרובא של הזוהר אינו מדברי רשב"י¹⁵⁸, ויש מי שהוסיף שעלה אחד מתלמוד בבלי קדוש יותר מכל ספר הזוהר¹⁵⁹.

אכן ברור שמוזכרים בספר הזוהר שמות אמוראים שחיו לאחר דורו של רשב"י. גם התפיסות המדעיות שנזכרו בזוהר¹⁶⁰, מתאימות לאלו שהיו מקובלות בתקופת הראשונים¹⁶¹ ולא בתקופת חז"ל¹⁶². גם המנהג לחגוג את שמחת תורה בשמיני עצרת, שמוזכר בזוהר¹⁶³, ככל הנראה לא מתאים

מקורות מלאים והוספות

עת לעשות פקוקים אלו וכוונתו לשמים. וה' ברחמי ידינו לכף זכות".

¹⁵⁷ דרושי הצ"ח, דרשה כ"ה, שלא נמצאת בדפוס אלא בכתב יד (שהובא, עם צילומו, במאמר "דרשה מצונזרת של הרב יחזקאל לנדא תק"ל"): "ואוי לי אם אומר ואוי לי אם לא אומר... ואיך אשתוק ומוטב אהיה נחשב שוטה בעיני כל שומע, ולא אהיה רשע בפני המקום... והנה זה לא יכחישו כל בעלי הזוהר ובעלי כתבי האר"י, שאין הזוהר מקובל ביד האומה הישראלית דור אחר דור איש מפי איש, כמו שמקובל בידינו המשנה והתלמוד... ומעתה נדון ק"ו, אם כמה שמקובל בידינו אמרו כלל גדול, כל ברייתא דלא מתנייא בי רבי חייא ורבי אושעיא לא מתבינן מינה... ואיך נסמוך על כתובים הנמצאים כמה מאות שנה אחר מיתת רשב"י, ולא רשב"י חתום על דבר ודבר, ואם הרבה דברים יצאו ממנו מי יודע כמה נתווספו עליהם, ואפילו באותן שיצאו ממנו מי יודע אם לא נשתבשו, וכן בכתבי האר"י לאו הארי חתום וגם לא תלמידו מהרר"י...".

¹⁵⁸ דברי החתם סופר שהובאו בספר מי מנוחות (לרבי אליעזר ליפמן נויזין) מאמר "חונה מלאך ה' סביב ליריאי ויחלצם" ד"ה ומהגדות (דף מג ע"ב למטה): "ומדרשי רשב"י הנעלמים... וכאשר בפירוש שמעתי כן מפה קדוש אדומ"ו גאון ישראל קדוש ד' מכובד מוהר"ר משה סופר זצוק"ל אב"ד ור"מ דק"ק פרעשבורג (החתם סופר) שאמר בפני רבים מתלמידיו, אילו היה יכולת ביד אדם להעמיד מדרשי רשב"י על טהרתן לבררם מתוך מה שנתחבר אליהם מחכמי הדורות שאחריו, לא יהיה כולו רק ספר קטן הכמות מאוד מחזיק דפים מעטים".

¹⁵⁹ תשובה מאהבה שם: "ועלה אחת מתלמוד בבלי הוויות דאביי ורבא קדוש יותר מכל ספר הזוהר... ואין אני חלילה מטיל דופי ופגם בכבוד התנא אלדי [אלוקי] ר' שמעון בר יוחאי כי הוא היה מחסידי עליון, אלא אני אומר לאו גושפנקא דרשב"י ועזקתיה חתום עליה, ומי שיש לו חצי דעת יגיד כן שהרי נזכרו בספר הזוהר כמה תנאים ואמוראים שהיו אחר רשב"י שנים רבות במספר, והארכתי בזה במקום אחר מפי סופרים ומפי ספרים כמבואר בספר מטפחת להגאון מו"ה יעב"ץ זצל"ה שגזר אומר שחלו בו ידים מזיפים וחשד את החכם רבי משה [די לאון] דילין יעיי"ש".

¹⁶⁰ כדוריות הארץ, הגלגלים, חלוקתם כגלדי בצלים, כוכבי השבת ברקיע השמיני, ארבעת היסודות, ארבע המרות (ליחות), השפעת כוכבי הלכת על המתכות, עופות הגדלים על האילן (לחלק מהגרסאות בזוהר).

¹⁶¹ שמקורן בחכמים היוונים והמוסלמים.

¹⁶² כפי שפירטנו במאמרנו "באהלי שם" פרק ט אות ג.

¹⁶³ זוהר, רעיא מהימנא כך ג, פרשת פינחס, רנו ע"ב: "וביום השמיני עצרת... ומאי עצרת...".

למנהג ארץ ישראל בתקופתו של רשב"י, שבה חלוקת קריאת התורה היתה שונה הן בתקופת חז"ל¹⁶⁴ והן בתקופת הגאונים¹⁶⁵. ונזכרו בזוהר¹⁶⁶ אף עניינים שנדחו בתלמוד¹⁶⁷, אלא שיש מי שיישב זאת¹⁶⁸.

ויש שחשש שגם הדברים שבזוהר שמקורם מרשב"י, מי יודע אם לא נשתבשו בכל אותן מאות שנים שבהן הזוהר לא היה מקובל ביד כולם¹⁶⁹.

ויש שכתב שאפשר שמייחס הזוהר לרשב"י עשה זאת על סמך הדברים שקיבל רשב"י מרבי עקיבא¹⁷⁰, שאם רצונך לומר דבר שיישמע לבריות ויקבלו ממך, אמרו זאת בשם אדם גדול¹⁷¹.

מקורות מלאים והוספות

ונוהגין למעבד ישראל עמה חדוה ואתקריאת שמחת תורה".
תיקוני זוהר, תקונא עשרין וחד ועשרין נו ע"א: "אתקריאת שמיני חג עצרת בההוא זמנא דשמחת תורה".

¹⁶⁴ מגילה כט ע"ב: "לבני מערבא דמסקי לדאורייתא בתלת שנין".

¹⁶⁵ ספר "החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל" אות מח (עמוד 88), וכן בספר "אוצר חילוף מנהגים" (עמוד 98): "אנשי מזרח ובני בבל עושין שמחת תורה בכל שנה, ובני ארץ ישראל לשלוש שנים ומחצה".

¹⁶⁶ תיקוני זוהר תיקון שבעים, דף קלב ע"ב: "דיקנא. בספר בן סירא: קליל דקן – קורטמן".

¹⁶⁷ סנהדרין ק ע"ב: "רב יוסף אמר: בספר בן סירא נמי אסור למיקרי. אמר ליה אביי: מאי טעמא?... אלא משום דכתיב זלדקן – קורטמן".

¹⁶⁸ פתח עיניים (לחיד"א) סנהדרין ק ע"ב: "אלא משום דכתיב זלדקן קורטמן וכו'. הקשה החכם השלם כמה"ר נסים הכהן זלה"ה, דבתיקוני זוהר הקדוש רומז סודות עליונים בזה, וכן במ"ש מאן דאית מעברתא וכו' ואיך רב יוסף והש"ס קאמר דמשום הני מילי אין קורין בס' ו' סירא. ואפשר ליישב דמשום דהני מילי הם כבשי דרחמנא ורזא דרזין, ולימים ראשונים היו סתרי תורה מאוד מאוד נעלמים, ואם אחד בעיר נגלה אליו סוד ה' עושה משמרת למשמרת. הגם שבאמוראים היה מי שידוע, מ"מ פשט דברים לרוב המון ישראל כמו זר נחשבו ולכך אסרוהו. ועמ"ש הרב באר שבע דס' בן סירא ל"ד לס' מינים, דמילי מעליתא דרשין כדאמר רב יוסף, ויישב להרי"ף והרא"ש דלא מיייתו הא דרב יוסף, אבל בס' מעדני מלך בהרא"ש ובקיצור פסקי הרא"ש סלקיה בקשיא".

¹⁶⁹ דרושי הצל"ח שהובאו לעיל.

¹⁷⁰ פסחים קב ע"א: "חמישה דברים ציווה רבי עקיבא את רבי שמעון בן יוחי כשהיה חבוס בבית האסורין... אם ביקשת ליחנק – היתלה באילן גדול".
רש"י שם (ובדומה לזה ברשב"ם שם): "אם ביקשת ליחנק – לומר דבר שיהיה נשמע לבריות ויקבלו ממך. היתלה באילן גדול – אמור בשם אדם גדול".

¹⁷¹ מטפחת ספרים (היעב"ץ) עמוד 3: "או הוא על דרך שאמר ר"ע לרשב"י, ביקשת להחנק – היתלה באילן גדול. כך אולי ראה מחברו זכות לעצמו שרשאי לתלותם ברשב"י כי היכי דליקבלוהו מיניה".

ואם תאמר, ראה זה חדש הוא, שכבר נתקבל בעם ישראל שמחברו של הזוהר הוא רשב"י, וכיצד אפשר לחלוק על כך. כבר היה לעולמים, שכבר כתבו כמה מגדולי ישראל, שישנם ספרי קבלה קדומים שיוחסו לדורות קדמונים, ונתברר שבאמת חוברו בתקופה מאוחרת יותר¹⁷². ובמקומות רבים העירו המפרשים שדברי תלמיד טועה שורבבו לדברי הקדמונים. ובעצם, אף התלמוד, שחיברוהו האמוראים, הוסיפו בו הסבוראים מדבריהם¹⁷³, ויש מהאחרונים שכתב שאף אפשר שתלמיד טועה הוסיף בו דבר¹⁷⁴.

מעניין שהרמ"ק עצמו, שהיה מגדולי המקובלים, דן לגבי ספר קבלה אחר – ספר הקנה, וכתב שאע"פ שהוא יוחס לתנא רבי נחוניא בן הקנה, אין להתפתות לאומרים כך, אלא באמת היה אחר הגאונים, והביא לכך כמה הוכחות. והדגיש את חשיבות העניין, שלא ידמו לומר עליו "תנא הוא ופליג", ולכבוד ה' אנו חייבים שלא לשאת פני איש, אלא לכבוד האמת¹⁷⁵. חשוב לציין שסגנון הוכחותיו דומה להוכחות שהביאו לכך שהזוהר אינו

מקורות מלאים והוספות

¹⁷² כגון ספר רזיאל המלאך, ספר הרזים, ספר הקנה וספר הפליאה. כדלעיל פרק פ.

¹⁷³ ריטב"א סוכה ח ע"ב ד"ה ותמיהא: "ולא גרסינן ולא מילתא היא, דלאו לישנא דתלמודא הוא, אלא רבנן סבוראי דהוו בתר הוראה כדאשכחן טובא בתלמודא". רמב"ן קידושין ג ע"א ד"ה מצינו: "מצינו בתשובת הגאונים ז"ל, דכל הך הוייא דהך סוגיא עד הכא – דבתר הוראה היא, ומר רב הונא גאון מסורא איהו תני לה... ואפ"ה טרחנא לעיל לפרושה ולמפרך ותרוצי בה, דגמרא דרבנן סבוראי דווקא היא".

¹⁷⁴ מהר"ם מלובלין שבת נה ע"ב על רש"י ד"ה והא: "קשה בעיני שם החכם הנזכר כאן וכו' נראה לי דר"ל כי בשלמא אי לא היה נזכר שום שם חכם בתירוץ זה אלא סתמא מעבירים כתיב, הוה אמינא בפשיטות דטעות הוא, דהוה אמינא דאיזה תלמיד טועה ראה דפריך גמ' מישכבון ומבניי, ותירץ ישכבן כתיב, בני כתיב, הוסיף גם הוא מעבירים כתיב. אבל השתא דנזכר השנויא בשם חכם, קשה לומר דטעות הוא, דא"כ היאך טועה להזכיר שם חכם זה שלא נזכר מקודם בעניין זה. לכך כתב רש"י 'קשה בעיני שם החכם הנזכר כאן', ר"ל קשה בעיני שנזכר כאן שם חכם, כי אומר אני שטעות גדול הוא ול"ג להא מילתא וכו' אלא שקשה עלי שנזכר כאן שם החכם. וק"ל".

¹⁷⁵ שיעור קומה (לרמ"ק) פרק פג (מהדורת ורשא תרמג דף פ ע"א): "ומספר הקנה שרצו להקדימו, דע לך כי הוא אחרון מאוד מאוד, ואל תפתה אחר המתפתים שאומרים שהיה בזמן רבי נחוניא בן הקנה, שהוא עצמו לא אמר אלא שהיה אחר הגאונים... ואם תבדוק לשונו תמצא שמעתיק דברי הרמב"ם ממש... ותמצא שהוא מחמיר בעניינים דלאו סמכא כלל... שתדע שאינו בקי בבניינים... אפילו בלשון הקודש אינו בקי... תמצא שמקלל עמי הארץ ומתפלל עליהם לרעה וכבר ידעת כי אין ללמד קטגוריא על ישראל... לא הרביתי עתה אלא כדי שלא ידמה שום אחד להחזיק בזה כדבריו ויאמר 'תנא הוא ופליג', לכבוד ה' אשר בראנו והנחילנו תורתו, אנו חייבים שלא לשאת פני איש אלא לכבוד האמת, כי אחרון הוא ואת אחרונים נמנה האיש הזה וספריו".

מרשב¹⁷⁶.

ויש שהאריכו להוכיח שהזוהר נתחבר ע"י רשב"י וחבריו¹⁷⁷. ואולי רבי משה די ליאון עסק בעריכתו¹⁷⁸ ובסידורו על פרשיות התורה כמו שהוא לפנינו¹⁷⁹. ויש שהוסיפו שהוכמה שדיברו בה המקובלים מסורה בידם ממשה רבינו ומהנביאים¹⁸⁰.

כל אחת מהדעות השונות הביאה ראיות לדבריה, ודחתה את ראיות מתנגדיה. מחלוקת זו לא הוכרעה עד ימינו, ועדיין הם חלוקים, זה אומר בכה וזה אומר בכה.

מקורות מלאים והוספות

¹⁷⁶ ואף לא דחה שאפשר שקטעים מסוימים הוכנסו לספר מאוחר יותר.

¹⁷⁷ מגן וצינה (לרבי יצחק אייזיק חבר), פרק יז: "וכ"ש אם באמת ייוודע לנו שמחברו היה רשב"י וחבריו וכפי שנברר בעזה"ש בפרקים הבאים". ספר "קדמות ספר הזוהר" (לרבי דוד לוריא, הרד"ל), תחילת ענף הראשון: "שאי אפשר להיות שחיברו הרב רבי משה דיליאון ז"ל כאשר העלילו עליו המערערים".

¹⁷⁸ בינה לעיתים (ר' זאב סולטנוביץ') חלק ב עמוד 90: "והנה נמצאו [במגילות קומראן] גם מעט ציטוטים המופיעים גם בספר הזוהר. מקצת הדברים מועתקים בדיוק, ומקצתם קרובים בלשונם. אלו נקראו בלשון הראשונים מדרש הנעלם... יש להבדיל הבדלה חשובה מאוד בין הבסיס של הטקסט עצמו, שהתגלית החדשות שבימינו דווקא מאשרות אותו, לבין האפשרות שישנה עריכה מסוימת. יתכן שנהג מעט חירות לעצמו, הוסיף מילה, שינה ביטוי, והעתיק דבר ליד דבר... לעיתים היו מגיהים את הספר, ועשו שינויים מסוימים כאלה ואחרים, כפי שהגיהו את התלמוד, ויותר מזה את התלמוד הירושלמי שהיה משובש עוד יותר. זו דרכם של כתבייד. כך גם ספר הזוהר. אך הבסיס הטקסטואלי של הספר הוא אמת לאמיתה".

¹⁷⁹ אוצר הגדולים אלופי יעקב (הרב נפתלי יעקב הכהן) חלק ז סוף אות תרנח (עמודים ל-לא): "ועיקרי הדברים נראה שהנה ספר הזוהר שהותחל להתפשט בימיו וממנו היו העתקות בספרי חכמים בדורו כמו ספר לבנת הספיר וספר מראות הצובאות וספרי רבי דוד הנגיד ממצרים, אבל כולם לא מביאים ממנו לשונות מצויינים לפרשיות התורה, כי היה ספר הזה ספר ברייתות בלי שום סדר, ספר גדול מלא וגדוש, ובא רבינו משה זה וסדרו על פרשיות התורה כמו שהוא לפנינו... כי קדמות הספר ממקור קדוש רשב"י ילך, ועיקר פעולתו של רבי משה בסדרי הדברים, כי הסדר בכל דבר הוא ג"כ דבר גדול. ובוה אתי שפיר הכל".

¹⁸⁰ פתחי שערים (רבי יצחק אייזיק חבר) נתיב הצמצום, תחילת פתח א: "חכמת האמת בכלל שדיברו בה המקובלים אשר דבר ה' בפייהם אמת, ומסורה היא בידם בקבלה עד משה רבינו עליו השלום ומפי נביאי האמת, כמו שהאריכו בזה הרבה מן הראשונים והאחרונים, הוא להבין עניין השגחתו יתברך, והיאך הוא מנהיג נבראיו בהשגחה פרטיית... והתכלית אשר בעבורו נברא העולם... ועניין שבר ועונש, וכל שורשי התורה והעבודה תלוי בזה". מצוות ה' (רבי יצחק שטייף) חלק א סי' ד אות כג: "וצריך לידע ולהאמין שגם חכמת הקבלה שדיברו בה חכמי האמת, (הוא) [היא] נמסרה בקבלה עד משה רבינו עליו השלום ומפי נביאי האמת (ספר פתחי שערים מהמקובל הגאון ר' יצחק אייזיק חבר ז"ל)".

בעל הסולם כתב שכלל לא עלה על ליבו לחקור אחר מחברו של ספר הזוהר, שכן לפי תוכנו של הזוהר – מעלת מחברו יקרה לעין ערך יותר מכל התנאים הקדושים. לכן אין נפקא־מינה אם מחברו הוא רבי משה די ליאון, או רשב"י, או אחד הנביאים, או שמושה רבינו קיבלו מהר סיני מהשי"ת עצמו¹⁸¹.

על כל פנים, ברור שלא שייך להביא ראיה מדברים הכתובים בזוהר, לכך שהם היו ידועים בתחילת תקופת הראשונים או אף בתקופת חז"ל¹⁸².

עוד חשוב להוסיף שכבר הדיגיש האדמו"ר מצאנז־קלויזנבורג, שאע"פ שכל אות בספר הזוהר קדושה רבה מאוד, עם זאת, אם יאמר אדם שהוא יותר קדוש מהתלמוד – הרי זה שוטה ופתי¹⁸³, ואותה סגולה שיש באמירת לשון הזוהר יש באמירת לשון הגמרא¹⁸⁴.

מקורות מלאים והוספות

¹⁸¹ פירוש הסולם לזוהר, הקדמה, אות ס: "מיום שזכיתי באור השי"ת להתבונן מעט בספר הקדוש הזה, לא עלה על ליבי לחקור בייחוסו, והוא מטעם פשוט, כי לפי תוכנו של הספר, עלה בליבי מעלת יקר התנא רשב"י, לאין ערך יותר על כל התנאים הקדושים, ואם היה מתברר לי בבירור גמור שמחברו הוא שם אחר, כגון ר"מ די ליאון ז"ל, וכדומה, הרי אז, היה גדל אצלי מעלת האיש ר"מ די ליאון ז"ל יותר מכל התנאים הקדושים, וגם רשב"י בכללם. אמנם באמת לפי מידת עומק החכמה שבספר, אם הייתי מוצא בבירור, שמחברו הוא אחד ממ"ח הנביאים, היה זה מקובל על לבי ביותר, מלייחסו לאחד מהתנאים, ומכ"ש אם הייתי מוצא שמושה רבינו קבל אותו מהר סיני מהשי"ת עצמו, אז היתה שוכבת דעתי לגמרי, כי לו נאה ולו יאה חיבור כזה".

¹⁸² קונטרס י"ח שעות (לחזון איש), בסופו, בתחילת המכתב השני: "השקפה מעמיקה מבהרת שאין שיטת הראשונים [הכוזרי מאמר ב אות כ ובעל המאור ראש השנה כ ע"ב] – בעניין י"ח שעות למערב ושש שעות למזרח מירושלים הנחשב למרכז, – מבוססת על אי־ידיעה של ישוב בשטח הכדור התחתון [אמריקה], ואין לישוב התחתון שום יחס לההלכה הפסוקה שלהם, לא יחוס חיובי ולא יחוס שלילי, וידיעת ישוב התחתון היא אמנם מוקדמת כי כבר היא נזכרת בזוהר כידוע".

הכוזרי ובעל המאור חיו במאה ה־12, בעוד הזוהר נתפרסם במאה ה־13.

¹⁸³ שפע חיים (הרב יקותיאל יהודה הלברשטאם, האדמו"ר מצאנז) שיעור חומש ורש"י יתרו תשל"ד ד"ה ויש לדעת: "ובוודאי ספר הזוהר, כל אות שבו זיקוקין דנורא ובעורא דאשתא, אבל אם יאמר אדם שהוא יותר קדוש מהגמרא – הרי זה שוטה ופתי, אפשר רק לומר שהגמרא יותר באיתכסא".

¹⁸⁴ שפע חיים (הרב יקותיאל יהודה הלברשטאם, האדמו"ר מצאנז) שיעור חומש ורש"י פרשת משפטים תשל"ה ד"ה ובדבר הזה: "דאותה סגולה שיש באמירת לשון הזוהר יש גם באמירת לשון הגמרא, דשניהם מבטן אחד יצאו וממקור קדוש יהלכון, ובעלי הזוהר רשב"י ור"א בנו ורבי פנחס בן יאיר, הם גם מארי דתלמודא דידן, ולשונם מקדש ומטהר, וכן לשונם של שאר ספרים הקדושים שהעידו עליהם צדיקים שנתחברו ברוח הקודש".

פרק קה

תורת האר"י

האר"י הוא גדול המקובלים בתקופת האחרונים. הוא העיד על עצמו שהוא זוכה לגילויי רזי וגנזי תורה אשר מעולם לא נשמעו ולא נודעו אף בזמן התנאים, ומה שלמד בחלום אחד אינו יכול לסיים לדרוש בשמונים שנה¹⁸⁵, וכן כתב עליו מהרח"ו שזכה להשגות רוחניות שלא נראו ולא נשמעו בכל הארץ מימי רשב"י¹⁸⁶, ושהשיג בחכמת הקבלה מה שלא השיגו בכל הספרים שקדמוהו, כיוון שנגלה עליו אליהו ז"ל¹⁸⁷. ויש מהאדמו"רים שכתב שמדרגתו גדולה מן הנביאים¹⁸⁸.

אכן יש שפסקו ע"פ האר"י גם כשדבריו נגד הש"ס והגאונים¹⁸⁹.

מקורות מלאים והוספות

¹⁸⁵ שבחי האר"י (מהדורת תשט"ו) עמוד 3 סוף ד"ה איש: "א"ל האר"י ז"ל: תמיד כשאני ישן נשמתי עולה למעלה דרך שבילין ונתיבות הידועין לי, ומלאכי השרת באין כנגדי ומקבלין נשמתי ומביאין אותי לפני מטטרון שר הפנים והוא שואל אותי לאיזה ישיבה אני רוצה לילך כנזכר, ובאותן הישיבות מוסרין לי רזי וגנזי התורה אשר מעולם לא נשמעו ולא נודעו אף בזמן התנאים ע"ה.

א"ל כמהור"ר אברהם הלוי: ולא יגלה לי הרב מה שלמדו לו [בחלומי] עתה בזה הפעם? התחיל הרב ע"ה לשחק, אמר: אני מעיד עלי שמים וארץ, אילו הייתי דורש שמונים שנים רצופים בלי גוזמא לא יכולתי לסיים מה שלמדתי בזה הפעם בפרשת בלעם והאתון".

¹⁸⁶ הקדמת מהרח"ו לשער ההקדמות, לקראת סוף ההקדמה, ד"ה והנה היום: "וישלח לנו [האלוקים]... הרב הגדול האלוף החסיד מורי ורבי כמהר"ר יצחק לוריא אשכנזי זלה"ה מלא תורה כרימון... בקי בשיחת אילנות בשיחת עופות בשיחת מלאכים... יודע בכל מעשי בני אדם שעשו ושעתידיים לעשות, יודע במחשבות בני אדם טרם יוציאן מן הכח אל הפועל, יודע עתידות וכל הדברים ההווים בכל הארץ ולמה שנגזר תמיד בשמים, יודע בשלהבת הנר ולהבת אש דברים נפלאים... מכיר בריח האדם כל מעשיו... ועיני ראו ולא זר דברים מבהילים לא נראו ולא נשמעו בכל הארץ מימי רשב"י ע"ה ועד הנה...".

¹⁸⁷ ספר הגלגולים (למהרח"ו), פתיחה: "השגות מורי זלה"ה [האר"י] בחכמה זו. כי בתחילה היה טורח בזה הרבה מאוד... ואח"כ נגלה עליו אליהו ז"ל והיה מבין ומשיג כל הדברים... עד הרב [האר"י] ז"ל לא היה מי שהשיג בחכמה זו על אמיתתו כמוהו בכל הספרים שמקודם. כי אינם מכוונים על אמיתת הקבלה וזולתה שנגלה עליו אליהו ז"ל".

¹⁸⁸ שולחן הטהור (לרבי יצחק אייזיק יהודה יחיאל ספרין, האדמו"ר השני מקומרנה) ח"א סי' סו זר זהב אות ב: "שעמד אור המאיר לארץ ולדרים, אלוף קודש קודשים רבינו יצחק לוריא זצ"ל... והיה מדרגתו גדול מן הנביאים, לא נראה ולא נשמע מדרגות גבוהות כאלו אף בימות התנאים, ולא נתגלה מדרגתו חלק מאלף אלפי אלפים ממש בלי גוזמא".

¹⁸⁹ שו"ת וישב הים חלק א סימן ח סוף ד"ה הרי: "וכמ"ש האי תנא ירושלמא מהר"מ סוין בתשובתו שבספר הון יוסף להר"י זאמיר ז"ל (סימן י') וז"ל: דהלא רבינו האר"י זיע"א כמה דברים רבו מספר שרטט וכתב היפך הש"ס וגדולי הגאונים, ואפילו בדבר דאיכא חשש ברכה

אמנם יש להעיר שהגר"א לא האמין שקבלת האר"י כולה מפי אליהו, וסבר שאין חיוב להאמין בה¹⁹⁰, אע"פ שהחשיב את האר"י עצמו¹⁹¹. והאגרות משה כתב שהאר"י הוא כאחד מכל הפוסקים, שרשאין לחלוק עליו אף בדברי הקבלה¹⁹².

עוד יש להעיר שר' יעקב אבולעפיה¹⁹³ ועוד, ערערו על המסופר אודות האר"י בענייני ניסים ונפלאות אותות ומופתים החייאת מתים נבואה רוח

מקורות מלאים והוספות

לבטלה ח"ו, כאשר אסף איש טהור הרב שלמי ציבור בחלבי השלמים וכו'. ומלבד שלא עלה על לב שום אדם לומר אסור לשמוע את דבריו, אלא שבכל דור ודור גדולים וקדושים אשר בארץ המה אינם זזים מכל מה שציווה רבינו האר"י זיע"א אפילו שדבריו הם נגד הש"ס והגאונים, עכ"ל".

¹⁹⁰ אגרות קודש מאת כ"ק אדמו"ר הזקן, אגרת נב: "וידוע לנו בבירור גמור שהגאון החסיד [הגר"א] נ"י אינו מאמין בקבלת האר"י ז"ל בכללה שהיא כולה מפי אליהו ז"ל, רק מעט מזער מפי אליהו ז"ל והשאר מחכמתו הגדולה, ואין חיוב להאמין בה כו', וגם הכתבים נשתבשו מאוד וכו'... גדולי ישראל המפורסמים באמונת קבלת האר"י ז"ל בכללה שהיא כולה מפי אליהו ז"ל כחכמי הספרדים ודומיהם וכו'". והובא גם בשו"ת יביע אומר חלק א אורח חיים סי' ג ס"ק ג.

¹⁹¹ הקדמת ר' חיים מוולוז'ין לספרא דצניעותא, ד"ה ומדי: "ומדי דברי בגדולות ונפלאות קדושת תורתו של רבינו הגדול נ"ע זכור אזכרנו אשר תשוח עלי נפשי ויקד יקוד בליבי כאשר בוערת אשר לקחה אזני דיבת רבים בורים ריקים בפלכים הרחוקים, אשר לא ראו אור תורתו וקדושתו מימיהם, אנשי בלי עול בפה ולשון מדברת גדולות להטיל מום בקדשי שמים, זבובי מות להבאיש ולהביע שמן רקח משחת קדש רבינו הגדיל נ"ע, באמרם שהרב הקדיש די רוח אלהין קדישין ביה האריז"ל לא היה נחשב בעיניו ח"ו".

¹⁹² שו"ת אגרות משה אורח חיים חלק ד סימן ג ד"ה הנה: "הנה פשוט שהקבלה תכריע, הוא ספר הזוהר והתקונים שהם דברי תנאים אבל כתבי האר"י ופע"ח אף שגדול מאד, הוא כאחד מכל הפוסקים שרשאין לחלוק עליו אף בדברי הקבלה ולא לנו יתמי דיתמי לומר מי גדול ממי לכן אין דבריו מכריעין יותר מכל רבותינו".

¹⁹³ נולד בצפת, נסמך ע"י מהר"י בירב (הראשון), שימש ברבנות בגאליפולי (בתורכיה) ובדמשק, ניהל בדמשק ישיבה שיצאו ממנה תלמידי חכמים. בסוף ימיו חזר לצפת. כתב פסקים וחיבר ספר שו"ת (שלא הגיע לידינו). כמה מתשובותיו נדפסו בספריהם של גדולי דורו (שו"ת מהרח"ש, שו"ת מהריט"ץ, שו"ת מהרי"ט) (כל הנ"ל באנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל (מרדכי מרגליות), ערך ר' יעקב אבולעפיה).

ר' יעקב חלק על האר"י ועל מהרח"ו, ובספר שבחי מהרח"ו מספר עליו ר' חיים ויטאל (שנת ה'שס"ח, עמודים סד"סה): "חלם הר"ר אליה עמיאל... ושלחביות ואבוקות וניירות לאין קץ... וישאלני ר' אליה הנ"ל מה המה אלו השלחביות, ואמרתי לו הן כל נשמות הצדיקים... ועמו היה יושב מורי ז"ל האשכנזי [האר"י], ואמר מורי ז"ל: הביאו לפנינו את יעקב אבואעלפייא, וילכו הר"ר אליעזר אזכרי והר"ר ר"מ גלאנטי, ויביאוהו שם, וכל הצדיקים הנ"ל כולם לבושים לבנים, ואני גם כן הייתי לבוש ציץ אחד ולבן. ויעקב הנ"ל לבוש שחורים ומעוטף שחורים במסווה על פניו וראשו חקנו...".

הקודש¹⁹⁴.

גילוי תורת האר"י

גם גילוייה של תורת האר"י לא היה פשוט.

האר"י הזהיר את תלמידיו שאף לא אחד מהם זכה להבין את דבריו בשלימות, ואף על גדול תלמידיו, מהרח"ו, אמר שהבנתו אינה גדולה משאר התלמידים אלא במעט¹⁹⁵.

האר"י ציווה שאף אחד מתלמידיו לא יכתוב את תורתו למעט מהרח"ו¹⁹⁶. למרות ציוויו, תלמידים נוספים כתבו את דבריו, ומכתביהם השתרשו טעויות בדבריו¹⁹⁷.

מקורות מלאים והוספות

¹⁹⁴ ארי נוחם (לר' יהודה אריה די מודינא) פרק כ"ה (עמודים פ"פא): "התחיל הגאלאנטי לספר ממעשה ניסים ונפלאות האר"י ז"ל מהכתובים לעיל... ואחרי רוב דבריו נתחזק הרופא ז"ל ור' אליהו מונטאלטו... והתחיל לזעוק... איני יכול עוד להחריש ולסבול, חי האמת! הכל שקר וכזב, אותותינו לא ראינו, אין עוד נביא ואין איתנו יודע עד מה, או היה מכשף או שקר הם כל אלה, ואל תוסף דבר אלי עוד בדבר הזה. ועוד זאת לא אעלים ממך, שחכם אחד גדול וחסיד מבני ישיבותינו (את שמו לא כתוב אלא אגידנו לך פה אל פה)... אמר שכמה פעמים הר"ר יעקב אבולעפיה ז"ל שהיה כרע כאח להר"י ז"ל, אמר לו, לא היו דברים מעולם מהסיפור מפעולותיו אלו, ושאלו גם הוא היה אומר לו שלא כנים הדברים שאומרים עליו... ומכל מקום לא יהיו דברי אלה ח"ו לגנות החכם האר"י ז"ל, כי חכם וחסיד היה. אבל האותות והמופתים והנבואה והחיות מתים וכיוצא – במחילה מעצמותיו הטהורות איני מאמין, כי לא יכנס בדעתו שבקבלה הזאת יוכלו לעשות זאת, וכן אומר מתלמידו המובהק ר"ח קאלאבריסני נ"ע, כבודו במקומו יונח. אחשוב שהיה חכם וחסיד, אבל לא הנאמר עליו ממעשה ניסים ורוח הקודש... והחכם הר"ר ר' ישראל סרוק ז"ל שהיה מגדולי תלמידיו... מה אומר לך את אשר תהיתי אקנקניה בזה, ועל ידי שלשים ורבעים ואנשים שהיה חייב להם מהטובות שעשו לו, ולא נמצאו בו אפילו פעולה קלה, מאשר היו מדברים ממנו".

¹⁹⁵ ספר מגן דוד (לרדב"ז), בהקדמה מאת ר' משה חגיז (ובמקומות אחרים הובא בשינויי לשונות קלים): "וכן העיד הרב האלוקי מהמד"ל ז"ל בפ"י הא"ז כי הגיד לו מוהר"א מונסון ז"ל שהעיד לו הרב החכם יונה ז"ל, כי בשעת פטירת האריא"ל [האר"י] ז"ל ציווה לתלמידיו בלשון הזה: הישמרו לכם כי דעו נאמנה שאין בידכם שום הקדמה בשלימות. אמרו לו: אדונינו, ואפילו החכם רבי חיים [מהרח"ו]? וענה ואמר להם בלשון לעז [לאדינו]: אלגי קוואנטו [במקורות אחרים: אלגו קואנטו], שרצה לומר: איזה קצת הוא יודע יותר מכם, ולא כביר".

¹⁹⁶ שבחי האר"י (מהדורת ארם צובה תרל"ב) דף ז ע"א: "אמנם לא ניתן רשות לשום חכם מכל חכמי א"י לכתוב דבריו בספר, זולת לר' חיים ויטאל נר"ו, באומרו שאין אחד מהם יכול לירד לסוף דעתו ולכתוב הדברים מאמיתתם זולת כמו' חיים".

¹⁹⁷ שם הגדולים (החיד"א) מערכת גדולים אות ח [כא] מהר"ר חיים ויטאל: "הנה רבינו האר"י ציווה ששום אחד מתלמידיו לא יכתוב זולת מהרח"ו. אך הם לחשקם בתעלומות חכמה היו

יתר מכך, מהרח"ו עצמו לא הרשה להעתיק את כתביו, והסביר שלא ניתן עוד רשות בעולם הזה לגלות את האור הגדול¹⁹⁸. למרות ציוויו, נטלו חלק מספריו בהחבא שלא ברשותו והעתיקום בזריות¹⁹⁹, ואף העתקה זו גרמה לטעויות²⁰⁰.

יתר מכך, מהרח"ו ציווה לגנוז את המהדורא בתרא של כתביו. למרות ציוויו, הוציאוהו מקברו כיוון שקיבלו את רשותו ע"פ שאילת חלו²⁰¹. עכ"פ, כתביו העיקריים של האר"י²⁰² יצאו לאור בעריכות מסודרות רק כשמונים שנה

מקורות מלאים והוספות

כותבים. ומאלו הקונטרסים משאר תלמידים נתהוו טעויות ונוסחאות.

¹⁹⁸ שבחי האר"י (מהדורת ארם צובה תרל"ב) דף לג ע"ב – לד ע"א: "בפרט מהרח"ו נר"ו... אבל הכל הוא גנוז וטמון ומכוסה אצלו, ואין כח ביד שום חכם מארץ הצבי שיכול עימו שיגלה לו סתרי תורה, והוא אומר שאינו רשאי לגלות אלא למי שיתנו לו רשות מן השמיים עליו...

שלאחר פטירת האר"י ז"ל לקח מהרח"ו כל הקונטרסים מיד כל החברים ולא הניח להם שום דבר מזו החכמה ולא החזיר אותו להם, באומרו שלא נתן רשות לגלות עוד בעולם הזה האור הגדול כי כבר נסתמו אותן מעיינות החכמה ושערי אורה שהיו פתוחין בזמן הרב ע"ה".

¹⁹⁹ שבחי האר"י (מהדורת ארם צובה תרל"ב) דף לה ע"א: "עד שאח"כ נפל כמהר"ח [מהרח"ו] למשכב והיה מוטל על ערש דווי שנה תמימה שלא היה יודע בין החיים למוות, אז ריב"ן נתן ג' זהובים לאחיו של כמהר"ח ושמו כהר"ר משה נר"ו, על מנת שיביא לו הספרים ולהחזירן אחר ג' ימים מייד. הלך כמהר"מ נר"ו והשתדל ופתח בהחבא והביא לו הספרים אבל לא כולן, ואפשר שכך היה גזירה למעלה שלא יתגלה כולו כ"א אותו החלק לבד, ותכף שכר ריב"ן מאה סופרים ונתן לכל אחד שישה ניירות ותכף העתיקו אותו בג' ימים, ותיכף באותה שעה חזר כמהר"ח לבריאותו ולא היה ריב"ן יכול להשיג יותר מן אותם הספרים שלא העתיק, ומאותו יום והלאה נתפשטו הספרים בין יחידי סגולה בארץ ישראל...".

²⁰⁰ שם הגדולים (החיד"א) מערכת גדולים אות ח [כא] מהר"ר חיים ויטאל (המשך דבריו שם): "ועוד כי מהרח"ו לא נתן רשות להעתיק מכתביו לשום אחד וחלה חולי גדול וכבד. וע"י ממון לקחו מבני ביתו ת"ר ניירים ונתנום למאה סופרים והעתיקום במהירות בעוד שלושת ימים וזו סיבה שנית לטעויות ושינויים".

²⁰¹ שם הגדולים (החיד"א) מערכת גדולים אות ח [כא] מהר"ר חיים ויטאל (המשך דבריו שם): "וזה שלושים שנה ויותר שיצאו לאור שמונה שערים מסודרים מבין מהרח"ו מ' שמואל, ועליהם יש לסמוך. אך אין בשערים הנזכרים מהדורא בתרא, כי מהרח"ו ציווה לגנוזה בקברו ורבנן קדישי אשר בדור ע"י ייחודים הוציאוהו מקברו ברשותו ע"י שאילת חלו²⁰¹ ובא ליד מה' יעקב צמח ומה' מאיר פאפירש כ"ץ".

²⁰² שמונה שערים. עליהם כתב החיד"א (בהערה לעיל בסמוך) שעליהם יש לסמוך.

לאחר פטירתו²⁰³, וכשלושים שנה לאחר פטירת מהרח"ו²⁰⁴, ורק לאחר שנערכו ע"י ר' שמואל ויטאל, בנו של מהרח"ו, שאף שינה בהם בכמה מקומות לצורך השעה²⁰⁵.

יתר מכן, האר"י עצמו ציווה קודם מותו שאף אחד לא יעסוק בחכמת הקבלה כלל למעט מהרח"ו²⁰⁶, כי לא הבינו אותה כראוי ויבואו ח"ו לידי כפירה ואיבוד נפש²⁰⁷.

אמנם הוסיף והבטיח שאם יזכו, יבוא וילמדם לאחר מותו²⁰⁸. יש מי שהוסיף שכבר עברו שלושים וחמש שנה לאחר פטירתו, ועדיין מהרח"ו ממתין שיבוא אליו חכם אחד שהוא גלגול נשמתו של האר"י וימסור לו כל

מקורות מלאים והוספות

²⁰³ בניין אריאל (הרב יוסף אבי"ב) עמודים 73–72: "נסכם את תיאור כתיבות האר"י וכתיבות הרח"ו...

ר' שמואל ערך את עץ חיים מחדש, הוסיף לו חמישה דרושים ועשה ממנו בשים ת"ט-ת"ד את ספר שמונה שערים...
אחר פטירת האר"י בשנת של"ב התחיל הרח"ו לערוך את כתיבתו הראשונה בספר עץ חיים, אך ספר זה נתגלה לרבים רק כעבור שמונים שנה ורק אחרי שנערך שנית ע"י בנו של המחבר...

הווי אומר, רק בעשור השמיני לפטירת האר"י התחילו כתיבות הרח"ו לצאת לאור בעריכות מסודרות".

²⁰⁴ שנפטר בשנת ה'ש"פ.

²⁰⁵ הקדמת מהר"ר שמואל ויטאל ז"ל בנו של מהרח"ו ז"ל (נדפסה בתחילת כל אחד משמונת השערים): "אמר הצעיר שמואל, בן הרב הגדול המחבר כמהר"ר חיים ויטאל ז"ל... אמרתי אני אל ליבי, עד מתי יהיו ספרי אבא מארי ורבי גנוזים תחת ידי ואני וביתי נעבוד את ה' ואין לזולתי חלק בהם, להיות כי כל הקורא בהם ילאה להיותם רובם ככולם מפוזרים ומפורדים כנתינתם מסיני, ואין מוקדם ומאוחר בתורה, אחת למעלה ושבע למטה, אחת הנה ואחת הנה, פתח בכ"ד וסיי"ם בחב"ת... האמנם שנית דרכו בכמה מקומות לצורך שעה ותיקנתי וסדרתי השמונה שערים בדרכים אחרים כדי להיות נקל מאוד בפי הקורא בהם".

²⁰⁶ ומכאן יוכל כל אדם ללמוד לעצמו בק"ו, מגורי האר"י שלמדו את תורתו מפיו, ואך לגביהם העיד שאינם ראויים ללומדה. ומי יאמר על עצמו שדרגתו כדרגת מהרח"ו שהבין את דבריו.

²⁰⁷ שבחי מהרח"ו עמוד נב ד"ה מה: "מה שאירע בעת פטירת מורי [האר"י] זללה"ה... ויאמר לו [האר"י]: תאמר לחבירים משמי שמהיום והלאה לא יתעסקו בחכמה זו כלל, כי לא הבינו אותה כראוי, ויבואו ח"ו לידי כפירה ואיבוד נפש. ואמנם הר"ר חיים [מהרח"ו] לבדו יכול לעסוק בה בלחישתה בסתר בינו לבין עצמו".

²⁰⁸ שבחי מהרח"ו עמוד נב ד"ה מה (בהמשך דבריו שם): "ויאמר לו [הר"ר יצחק הכהן לאר"י]: וכי ח"ו אין עוד תקווה לנו? ואמר לו [האר"י]: אם תזכו אני אבוא ואלמדכם. ויאמר לו: איך יבוא רבינו וילמדני אחר שהולך עתה ליפטר מן העולם? ויאמר לו: אין לך עסק בנסתרות איך תהיה ביאתי, אם בחלום אם בהקיץ אם במראה".

סודותיו²⁰⁹. אמנם מהרח"ו העיד על עצמו שאכן האר"י נגלה אליו פעמים רבות בחלומו ללמדו תורה ולנחמו שלא יתייאש²¹⁰. ויש מי שתירץ זאת²¹¹.

כאן המקום להעיר שכבר אמרו בשם האר"י, שמתקופתו, שכבר נגלתה חכמת הקבלה האמיתית, בטלו השמדות ולא יהיו עוד²¹².

פרק קו

היחס לעיסוק בקבלה

חשיבות העיסוק בקבלה

יש שהחשיבו מאוד את העיסוק בקבלה, ואמרו שבלי ידיעת חכמת הקבלה הרי הוא כבהמה, ועשיית מצוותיו כמצוות אנשים מלומדה²¹³, וכל תורתו מן השפה ולחוץ כדואג²¹⁴, ומניעת העיסוק בקבלה גורם לעיכוב בניין

מקורות מלאים והוספות

²⁰⁹ שבחי האר"י (מהדורת ארם צובה תרל"ב) דף לז ע"ב – לח ע"א: "סיפר לי כמהר"ר גדליא נר"ו שקודם פטירתו [של האר"י] אמר לתלמידיו שבזמן מועט יחזור לזה העולם, והיום הזה כבר הם ל"ה שנים שנפטר לבית עולמו, ועד היום הזה ממתינ' ר"ח [מהרח"ו] נר"ו שיבוא אליו חכם אחד שהוא גלגול נשמתו של האר"י ז"ל, שימסור לו מהר"ר ר"ח כל סודותיו והוא יחזיר אח"כ העטרה ליושנה בעז"ה".

²¹⁰ שבחי מהרח"ו עמוד לט ד"ה אחר: "אחר ג' ימים שנפטר מורי [האר"י] ז"ל ראיתיו בחלום... אמר לי אל תתייאש, כי בהגיע זמן אני אבוא ואגלה לך את אשר תעשה. ואיקץ. ומאז ואילך רוב הלילות היה נגלה לי בחלום וינחמני שלא אתייאש... ובכל החלומות שאני חולם עימו תמיד הוא באופן אחד, כי מלמדני תורה ומנחמני שלא אתייאש כי עוד חזון למועד וכו' ובעזרת השם הכל יתקיים".

²¹¹ ההערה שבתחתית העמוד בשבחי האר"י (מהדורת ארם צובה תרל"ב) דף לח ע"א (שם): "וליבי [אומר לי], שמהרח"ו היה נאמן רוח, לא גילה זה לשום אדם, ולכן חשבו שעדיין הוא מצפה לבוא בגלגול איזה חכם וימסור למהרח"ו הסודות כמו שהבטיחו, והם לא ידעו כי בחלום ידבר בו".

²¹² שערי תשובה (לרבי דוב בער, "האדמו"ר האמצעי" מחב"ד), שער התשובה, דף ה ע"א: "עד שבא זמנו של האר"י ז"ל בשל"ג שנפטר, אמר בפי' שבזמנו דווקא בטלו השמדות שהיה בכל משך הזמן הזה ערך ת"ק שנה... אך בזמן האר"י ז"ל שהיה מבחינת התיקון ונגלה אליו חכמת הקבלה האמיתית, בטלו השמדות ולא יהיה עוד כו' וד"ל".

²¹³ ספר "סור מרע ועשה טוב" (רבי צבי הירש מזידוטשוב), מהדורת תרע"ב דף ח ע"א ד"ה שלישית: "והנה בלא ידיעת החכמה הזאת האדם הוא כבהמה... אחר שעושה המצוות בלא טעם רק מצוות אנשים מלומדה, ודמיון לבעירין [בהמות] דאכלי' חציר, שאין בו טעם אכילת אדם".

²¹⁴ היכל הברכה (לרבי יצחק אייזיק יהודה יחיאל ספרין, האדמו"ר השני מקומרנה) דברים ז יט ד"ה הוציאך: "ובדור הזה האחרון, מי שאינו עוסק בספר הזוהר ותיקונים וכתבי מרן האר"י

המקדש²¹⁵, וחכמים המואסים בחכמת הקבלה, עליהם נאמר "חכמים המזה להרע", ותקלות רבות יוצאות מתחת ידיהם²¹⁶.

ביקורות על תפיסות קבליות

מאידך, יש שביקרו את העיסוק בתחום זה או בחלקים מסוימים ממנו.

רבי אברהם אבולעפיה, מראשוני המקובלים, יצא בחריפות נגד מקצת המקובלים שטעו בהבנת עשר הספירות ולדעתו הגיעו מכך לכפירה²¹⁷. היו גם מבעלי החקירה שסברו כך²¹⁸. המעילי²¹⁹ הביא בשם המקובלים אמונות

מקורות מלאים והוספות

שהם חיים ממש לנפש בלולה במקרא ובמנשה ובתלמוד ופוסקים, ידע נאמנה שכל תורתו שעוסק הוא משפה ולחוץ כדואג, ואין לו עסק בחיים והארה לנפש, והוא כולו טעות ורמאות ואינו עוסק בתורה אלא להיות מאנשי שם להיות רב וראש וגדול הדור ולהשתרר על הבריות, ואין לו חיים ולא חלק בחיים".

²¹⁵ הקדמת מוהר"ח לעץ חיים: "הכל תלוי בעסק החכמה הזאת, ומניעתנו מלהתעסק בה, היא גורמת איחור ועיכוב בניין בית מקדשנו ותפארתנו".

²¹⁶ הקדמת מוהר"ח לעץ חיים: "וכנגד כת חכמי הפשט, אותם אשר הם מואסים לעסוק בחכמת האמת... ואומרים שאין תורה אלא הפשט בלבד ח"ו, עליהם אמרו 'חכמים המזה להרע ולהיטיב לא ידעו'... ומטמאים את הטהור, ואוסרים את המותר, ופוסלים את הכשר, ותקלות רבות יוצאות מתחת ידיהם בעוה"ר".

²¹⁷ וזאת ליהודה (רבי אברהם אבולעפיה): "שבעלי קבלת הספירות חשבו לייחד השם ולברוח מאמונת השילוש, ועישרוהו, וכמו שהגויים אומרים הוא שלושה והשלושה אחד, כן מקצת בעלי הקבלה מאמינים ואומרים כי האלוקות עשר ספירות והעשרה הם אחד".

²¹⁸ שו"ת הריב"ש סי' קנז: "וכבר שמעתי אחד מן המתפלספים מספר בגנות המקובלים, והיה אומר: 'העובדי גילולים [הנוצרים] מאמיני השילוש, והמקובלים מאמיני העשירות' [עשר הספירות]".

²¹⁹ ר' מאיר בן שמעון מנרבונה, מתקופת ראשוני המקובלים.

תמוהות²²⁰, ועל כורחך היו²²¹ בדורו שטעו בעיקרי דבריהם.

הצל"ח הזהיר שתפיסת המקובלים שהם יודעים מה נעשה למעלה, עלולה לנבוע מגאווה²²².

בספר בחינת הדת תמה על התפיסה שאנחנו בני האדם נוכל לתקן עליונים, וכתב שרעיון זה הוא דמיון נפסד, ולגבי הרעיון שפעולותינו יורידו רוחניות – דימה זאת לבעלי הטליסמאות²²³.

מקורות מלאים והוספות

²²⁰ איגרת ר' מאיר בן שמעון מנרבונה (המעילי), מתוך ספר מלחמת מצוה, הובא בנספח למאמר "סר ליבם מן העליונה", שהודפס ב"דעת" – כתב עת לפילוסופיה יהודית וקבלה" מספר 85 (עמוד 333 והלאה): "229 ע"א: [והמה חכמים בעיניהם ובודים מליבם ונוטים לצד מינות ומדמים להביא ראיה לדבריהם מדברי ההגדות אשר מפרשים הם לפי טעותם... (230 ע"א: [ואותם הסכלים אמרו לבלתי תת לאל הקדמון הראשון מאין ראשית ואחרית תודה ותפילה וברכה...]

(230 ע"ב: [וכל המשתף שם שמים לבד אחד נעקר מן העולם... והנוטה ממנה הרי הוא כופר ומין...]

ואמרו להתפלל ביום לאל אחד נברא ובלילה לאל אחר למעלה ממנו אבל הוא נברא כמוהו, ובימי הקודש לאחר... תולעת סכלותם לא תמות ואש פתיונם לא תכבה כי אי לאלוהות הרבה...]

(232 ע"א: [חבר אליהם ספר קראו שמו בהיר... וכבר הגיע אותו ספר לידינו... ולשון הספר ההוא וכל ענייניו מוכיחים כי היה מאיש שלא היה יודע שפת ספר ואמרי שפר. ויש בו מינות וכפירה בהרבה מקומות".]

²²¹ או חלק מהאממינים בקבלה, או חלק ממתנגדיהם שלא הבינו את דבריהם.

²²² צל"ח ברכות כח ע"ב ד"ה ולדעתי וד"ה ואמר: "והנה המקובלים המה מסתכלים מה למעלה מה למטה, כי הם מתפארים בעצמם שע"י מעשיהם למטה המה יודעים מה נעשה בשמים ממעל. ועוד משתגעים יותר מזה שהמה מסתכלים ממש בתפלתם מה למעלה, ואף כי הם מסתכלים למטה וכיוצא בזה, דוברים עתק בגאותם מרבים דברי גוזמא והבאי להגדיל עצמם בעיני ההמון...]

הזהירים ואמר וכשאתם מתפללים דעו לפני מי אתם עומדים, לומר להם שלא יכוונו לשום מידה וספירה רק דעו לפני מי אתם עומדים, והוא מקור שממנו מקבלים כל אחד שפעו, והוא ישפיע לכל מדה נכונה בחסדו ובגבורתו וברחמיו, אבל אתם לא תכוונו רק אליו לבד ולא תדעו דבר רק לפני מי אתם עומדים... ולא תדאגו שתקבלו חלילה איזה עונש על שאין אתם מתפללים עפ"י סודות כמו שמדמים חסידי הזמן, לא כן הוא ואין כאן עונש, ואדרבה תקבלו שכר על הפרישה, כי בשביל כך תזכו לחיי עולם הבא".]

²²³ בחינת הדת (ר' אליהו דילמדיגו), וינה תקצ"ג עמודים 69–68: "והנה אנחנו בני האדם לא נוכל לתקן עצמנו, ואיך נוכל לתקן העליונים. ומה התיקון ההוא אשר נפעל בו. ואשר יאמרו קצת בני אדם בזה – הוא דמיון נפסד בלתי עניין הוא לנפש. ומי יתן ואדע אם יתכן שיגיע בו שום עניין או תכונה או איכות מאיתנו בחושבנו אנחנו בו, או בשנפעל פעולותינו, ומה יגיע מאיתנו שבו נהיה אנו מנהיגיהם...]

גם לא יתכן שיאמרו שבו נוריד הרוחניות כמשפט בעלי הצורות והטלסם".]

בדומה לזה, גם הרש"ר הירש כתב שהתפיסה שפעולות האדם בונות עולמות רוחניים מסתוריים דמיוניים, היא חוסר הכרה אמיתית של היהדות²²⁴, והיא גרמה לרבים להתרחק מההבנה האמיתית של מטרות המצוות, ואף להשפלת המצוות בכך שהן נראות כקמיעות ולחשים²²⁵. ובכלל כתב שלימוד התורה לא צריך להיות מתוך ציפייה לגילוי סודות שלמעלה מן הטבע²²⁶.

הרב משאש קבל שבזמן הזה תמה חכמת הקבלה מערי המערב, ותחתיה עמדה קבלה חדשה כביכול, של בעלי הדמיון, חילופי אותיות וגימטריאות, וסודות מעולפים בדברי הבאי אשר בדו מליבם, המה הבל ודבריהם מהבל²²⁷.

מקורות מלאים והוספות

²²⁴ אגרות צפון, איגרת יז, עמודים סד"סה (הוצאת מוסד הרב קוק ירושלים תש"ט): "הביטה וראה את קלקול הזמן, אין מכירים את מהות היהדות, או שמכירים אותה הכרה מוטעית בלבד... ועל הכל – הכרה מוטעית... ולפעמים קרובות ישיגו אותן כמצוות אנשים מלומדה, או כמעט כקמיעות ולחשים, להרחיק בהם פגמים גופניים או לבנות עולמות מסתוריים". שם איגרת יח עמוד ע: "כיוון שהובן הבנה מוטעית, נהפכה היהדות המעשית בתוך אותו לימוד לפעולה של השפעה על עולמות תיאוסופיים ודמיוניים, או לאמצעי של התגוננות מפניהם".

²²⁵ אגרות צפון, איגרת י עמוד לח ד"ה בקווים (הוצאת מוסד הרב קוק ירושלים תש"ט): "ומה, יקירי? שמא הדיכוי המופלג והסבל הגדוש במשך מאות בשנים לא הניחו אפוא באחרונה להציל אלא את חיצוניות התורה, ואילו הרוח שוב לא מצא כאן מקום?... אם רוח ללא רוח אפפה עתה אותם חוקים מלאי חיים והפכתם לחנוטי מצרים, ומתוך פחד בשל תעיה כלשהי בשאיפות הרוח גרשה את הרוח מתוך החוקים כהשיב איש את העיט מעל גווייה היקרה לו?... אם נוסף על כך, מערכת לימודים בלתי מובנה שבעיקרו של דבר גנוז בה הרוח, היא עצמה שוב הגשימה [מלשון הגשמה] אותו רוח, וכל שמציין פעילות של אדם חיצונית ופנימית הובן על ידה כבנין עולם מיכני־דינאמי־מאג, וכך נעשו נטולות הבנה אותן מצוות שהיו צריכות לשמש מכשיר כדי לחנך את הרוח ואת החיים והושפלו תכופות עד כדי מעשי קסמים ולחשים.

ויוצא אפוא בנימין יקירי, שידוע אתה רק יהדות חיצונית ובלתי מוכרת, יהדות שלא הובנה כראוי, וידוע אתה רק קטעים ממנה? שכח נא את שידעת, שמע כאילו לא שמעת מימך, ואז לא זו בלבד שתשלים גם עם התורה, אלא אף תשיג אותה באהבת לב ונפש ותתקין את כל חיך להיותם דוגמא לתורה זו".

²²⁶ אגרות צפון איגרת ב עמוד ז (הוצאת מוסד הרב קוק ירושלים תש"ט): "קודם שנפתח את ספר תורתנו, נשקול נא בדעתנו כיצד נקרא בו... לא מתוך ציפייה לגילוי סודות שלמעלה מן הטבע...".

²²⁷ שו"ת מים חיים (הרב יוסף משאש, רב באלג'יר, דיין במרוקו, רבה של חיפה) אורח חיים א סימן סז ד"ה תשובה: "ובזמן הזה תמה ונשלמה חכמת הקבלה מערי המערב, ותחתיה עמדה קבלה חדשה אצל בעלי הדמיון, מלאה על כל גדותיה, רק חילופי אותיות וגימטריאות,

פרק קז

גלגולים

רעיון הגלגול, המכונה בראשונים גם "העתק", לא נזכר בחז"ל, גם כאשר דנו בשאלת "צדיק ורע לו רשע וטוב לו"²²⁸. אכן, המחלוקת בעניין זה נתעוררה ימים רבים לאחר חתימת התלמוד²²⁹.

המתנגדים לרעיון הגלגולים

רבים התנגדו לרעיון הגלגול, חלקם אף בחריפות: הרס"ג²³⁰, רבי אברהם ב"ר חייא הנשיא²³¹, הראב"ד הראשון²³², רבי ידעיה הבדרשי²³³, רבי אברהם בן

מקורות מלאים והוספות

וסודות מעולפים בדברי הבאי אשר בדו מליבם ריקי המוח, ולמען התהלל במת שקר, למדו לשונם איזה קטעים מדברי בעלי הסודות הראשונים הנכונים, והפכו אותם למרורת פתנים. ויחזו בקרב ההמון משאות שווא ומדוחים, וחלומות והבלים. ואני מרוב חשקי למצא פשר דבר, עלה ברעיוני לשאול גם את פי האנשים האלה, כי כמו שפעמים רבות נמצאו גרגירי זהב בין החולות, כן חשבתי אולי אמצא אצלם אף נצוץ אחד, וממנו אבעיר גחלת. אך כאשר שאלתי כולם הקיפוני חבילות של פירושים, אשר כל איש נלבב תכסה כלימה פניו להוציאם על פיו, וכ"ש לכתבם, כי יש בדבריהם מעין כפירה חלילה מכוסה בצעיף דק, אשר לא הבינוה מחמת פתיותם, וכאשר שאלתי באיזה ספר מצאו הדברים, השיבו כך נמצא כתוב בכמה ספרים, ואף שם אחד לא הגידו, ואז ידעתי כי המה הבל ודבריהם מהבל".

²²⁸ ברכות ז ע"א.

²²⁹ שו"ת מהרל"ח סי' ה': "ובענין השאלה הג' ששאלת אם אמונת הגלגול הוא דבר הכרחי... האמנם בדבר הזה הפרטי כבר ראיתי ובינתי בספרים ומצאתי כי חכמינו ז"ל אותם שהיו אחרי חתימת התלמוד ימים רבים נחלקו לשני כתות. הכת האחת כת החוקרים בעיקרי האמונות כפי שכלם לבד ומתעסקים בחכמות החיצונות, ובליבם של אלה קשה להאמין האמונה הזאת, יען כי כפי השכל יש עליה קושיות שלא השיג שכלם ליישבם. אמנם יש כת אחרת גדולה מאוד מחכמי ישראל המאמינים וכולם כתבו עליה כי היא אמונה אמיתית ועיקר מעיקרי התורה...".

²³⁰ אמונות ודעות מאמר ו פ"ח: "אבל אומר שאנשים ממי שנקראים יהודים, מצאתים אומרים בהישנות, וקוראים אותו ההעתקה, ועניינו אצלם שרוח ראובן תשוב אל שמעון, ואחר כך בלוי, ואחד כן ביהודה, ויש מהם רבים שאומרים, יש פעמים שתהיה רוח האדם בבהמה, ורוח הבהמה באדם, ודברים רבים מזה השיגעון והערבוב, והסתכלתי במה שחושבים שהביאם אל המאמר הזה, ומצאתים ארבעה שיבושים, ואני רואה לזכרם, ולהשיב עליהם..."

²³¹ מגילת המגלה שער שלישי: "ואיני צריך לזכור דברי המעתיקים אשר אמרו שהנפשות הן נעתקות מן גוף אל גוף בכל מיני החיים עד שהן חוזרות באחרונה אל הגוף הראשון, כי דברי אלו הם הבאי והבל גדול".

²³² האמונה הרמה מאמר א פרק ז: "אמנם [ב]ביטול הגלגול אומר וכו'".

²³³ הובאו דבריו בשו"ת הרשב"א ח"א סי' תיח באיגרתו לרשב"א: "ומכלל זה התועלת גם כן

הרמב"ם²³⁴, המאירי²³⁵, רבי יוסף אלבו²³⁶. גם מהרש"ש משמע שהוא מסתייג מאמונה זו²³⁷. ויש שכתב שאמונת הגלגול נועדה רק להפחיד את ההמון²³⁸. ויש שאף ייחסו את אמונת הגלגול לאחת האומות הכופרות וחסרות תרבות²³⁹, או למצרים הקדמונים²⁴⁰. ועל עצם סברת הגלגול הקשו כמה

מקורות מלאים והוספות

ביטול מה שהאמינוהו קצת הקדמונים כפי מה שנזכר בספרי הנפש בגלגול הנפשות... והנה התחזקו המופתים האמיתיים על אלו הדעות למחותם, שתועלת ביטולם מבואר מאוד באמונה לפני רבים".

²³⁴ הובאו דבריו במקור חיים לר' שמואל צרצה פרשת כי תצא ד"ה ונגשה יבימתו: "והרב אברהם בן מורה צדק כתב על ענין הגלגול וזהו לשונו... עד שקצת מן החסידים מן האומות הקדמונים... הוצרכו מפני זה להאמין בהוללות הגלגול... וזה הדעת לא סבר אותו חכם אמיתי ולא האמין בו בעל תורה".

²³⁵ מאירי משלי יד טו: "פתי יאמין לכל דבר וערום יבין לאשורו. אמר שהפתי יאמין לכל דבר שישמע, אם אפשר אם נמנע אם קרוב אם רחוק. וערום המתחכם בדעתו יבין לאשורו, כלומר למצדדו, משל שיתחכם בעצמו על הדבר הנשמע אם אפשר אם נמנע אם קרוב אם רחוק. וחכמי המוסר אמרו אם המספר פתי יהיה השומע פיקח. ועם היות זה הערה המונית, ראוי לכל משכיל לבחון בדעתו מה שראוי להאמין עיקר הענין. ובענין הנסתר אם באמונות אם בחכמות...

ובחכמות – במה שאין צד אמונה תלוי בו להתחייב האמנתו מצד העיון, כמציאות השד והעברתו וכביטול החלק והימצאותו, ובביטול מציאות הריקות וקיומו, ואמונת ההעתק וקיומה, וייחס החיות בצמח וכיוצא בהם כענין חלקי הנפש ובכלל מציאותה, ושאר דברים נסכלים חשבוים קצת הקדומים דברים אמיתיים. ומי יתן החרש יחישון ותהי להם לחכמה".

²³⁶ ספר העיקרים מאמר ד פכ"ט: "ומכאן יצא לחכמי הקבלה דעת הגלגול... אבל אין זה נכון".

²³⁷ רש"ש בבא מציעא קז ע"א: "מה ביאתך לעולם בלא חטא. מכאן סתירה קצת לבעלי דעת הגלגול".

²³⁸ הובאו דבריו במקור חיים לר' שמואל צרצה פרשת כי תצא ד"ה ונגשה יבימתו: "וזהו לשון ה"ר דוד ׳ בליא ׳ (ר' דוד אבן ביליה)... אם כן הגלגול שקר... וה"ר דוד ׳ בילא כתב כי מדעתו שענין הגלגול ושאר העניינים אשר נאמרו בגמול הנפשות, לא נאמרו אלא על דרך הפחדה וגיוסם בדרכים מדומים כפי מה שיצטרך אל ההמון. אבל אמיתת איכות הענין על פי מה שהוא – עין לא ראתה אלוקים וזולתך".

²³⁹ בספרו מקור חיים פרשת כי תצא ד"ה ונגשה יבימתו: "ויש מי שחושב שענין הייבום הוא ראייה לגלגול הנפשות... וכן מביאים ראיות אחרות שאין להם רגליים להישען עליהם... ויש לשאול לפי דעת מאמיני הגלגול... ומי שמאמינו נוטה לאמונת אומה אחת שקורין פגאנוש שאין להם שום דת וישובים בהרים הגדולים ובנקיקי הסלעים ואין מלך ואין שר ואין מושל עליהם... והם שטופי זימה... ואומרים שהנפש בצאתה מגוף אדם טוב – תיכנס בגוף ילד הנולד באותה שעה שתצא הנפש מגופו. ואם אדם רע הוא – תיכנס בגוף הכלב".

²⁴⁰ רש"ר הירש בראשית נ ב ד"ה הרי: "המצרי חנט את הגוף, למען יעמוד בייחודו הפרטי. ואילו הנשמה לא עמדה באישיותה המיוחדת. היא נדרה מגוף לגוף – ועברה גם בגופי בהמות – פשטה צורה ולבשה צורה בגלגולים רבים. אך לדידן עומדת הנשמה לעד, ואילו הגוף נודד,

קושיות, בין השאר באיזה גוף תיכנס הנשמה בתחיית המתים²⁴¹.

לשיטה זו, גם אם נמצאו אנשים שדיברו לשונות שונות ונושאים שונים שלא הכירו, אין בכך הוכחה לגלגול, שכבר אירע שמסיבות שונות האדם אמר דברים ששמע בילדותו והיו צפונים בזכרונו²⁴². עצם הזיכרונות מגלגוליהם קודמים, יכולים להתפרש כזיכרונות שווא²⁴³.

לגבי הפסוקים שפירשו כמתייחסים לגלגול, ובראשם "הן כל אלה יפעל א-

מקורות מלאים והוספות

משעה שהנשמה נאספה אל עמיה, דבר אין לגוף עם האישיות, אלא מצווה היא להביא את הגוף מייד במגע קרוב עם האדמה המפוררת (עי' סנהדרין מו ע"ב). הרי הוא שב אל העפר, ועובר בכל גלגולי הגופים החומריים. המצרי מאמין בגלגולי נשמות, והוא מבקש להגן על הגוף מפני כל אפשרות של שינוי. אך היהודי מאמין במציאות אישית ונצחית של הנשמה, והוא מוסר את הגוף לשינויים חומריים.

²⁴¹ מקור חיים לרבי שמואל אבן צרצה פרשת כי תצא ד"ה ונגשה יבימתו: "וזהו לשון ה"ר דוד ן' בליא [אבן ביליה]: ויש לשאול לפי דעת מאמיני הגלגול, בשעת תחיית המתים, באיזה גוף תיכנס הנשמה – בראשון או בשני או בשלישי או בכלם? וכמה ראיות יש בביטולו".

²⁴² מנחת יהודה (לר' יהודה סטריזאווער, ירושלים תרפ"ז), "הזיכרון", אות ו': "שמעתי מעשה שהיה אצל הרמב"ם ז"ל במצרים אצל אישה אחת נוצרית שהיתה חולה במחלת דלקת ישנה אשר מימיה לא היתה יכולה לא לכתוב ולא לקרות שום כתב, ובשעת המחלה התחילה לדבר בלשון לטיני [לטינית] ויוונית וגם בלשון הקודש, ובני ביתה חשדה שנתדבק בה דיבוק, ובכל העיר נעשה רעש גדול.

וקראו להרמב"ם ז"ל שיעשה סגולות ורפואות לרפאותה ולגרש הדיבוק ממנה. וכשבא הרמב"ם ז"ל ושמע כל זאת נתן פקודה שכל מה שהחולה יאמר לכתוב על גליונות נייר... ונמצאו שאמרה פסוקי חכמה ובינה ואין פסוק אחד שייך להשני, וגם מהלשון הקודש שאמרה היה שייך לפסוקי תורתנו הקדושה ושאר ספרי מוסר, והחולאת היתה עם-הארצית בלי שום ידיעה כלל, והרמב"ם ז"ל קיבל על עצמו לברר הדבר ולגלות את הסוד.

ושאל וחקר מבני ביתה איפוא היתה בילדותה, ואחר עמל רב נודע לו כי האישה החולאת היתה בת ט' שנה כשהיא נתגדלה אצל כומר אחד [ע"פ פרטים אלו נראה שלא מדובר ברמב"ם, או לחילופין שלא מדובר בכומר ובלשונות יוונית ולטינית] אשר בית הלימוד שלו היה סמוך להמטבח שהיא היתה שמה והיה מנהגו של הכומר לילך ולשוב בחדרו... ולשוב ללמוד ולחזור ולשנות פעמים הרבה מפסוקי התורה ומוסר על לשונות רבות שהיה שגור בפיו. והלך הרמב"ם ז"ל וביקש בתוך ספרי הכומר, ונמצאו שמה כל הפסוקים אשר האישה החולאת אמרה.

ואחר שנתברר לו היטב אמר הרמב"ם ז"ל שלא נדבק בה שום דיבוק, רק שמחלת הדלקת עורר את הדברים הישנים שנכנסו לתוך אוזנה, אע"פ שלא הבינה אותם, גם כן נתקבלו ונרשמו בבית הכוח המדמה ובזמן רב שלא היה נצרך ירדו למטה עד לתוך הכליות ושמה היו צפונים וע"י הדלקת נתעוררו הכליות, להעלותם על זכרונה. ונתן לה רפואה ונתרפאה".

²⁴³ אכן, יש חוקרים שטוענים כי אנשים המספרים על זיכרונות מגלגוליהם הקודמים, הם אלו שנמצאה בהם נטייה לזיכרונות שווא (המאמר "נטייה לזיכרון כחב אצל אנשים המדווחים על זיכרונות מחיים קודמים", ספר "חשיבה חדה" עמוד 56).

ל, פעמיים שלוש עם גבר²⁴⁴, בוודאי שמתפרשים באופנים אחרים על פי הפשט.

המאמינים ברעיון הגלגולים

מאידך, הזוהר האריך בענייני גלגולים²⁴⁵, המגן וצינה האריך להוכיח את אמונה זו²⁴⁶, והיו מגדולי החסידות שהביאו לחמם מרחוק, והעידו על עצמם שהם גלגולים, ואף זוכרים מגלגוליהם הקודמים מי היו, וזוכרים בבירור עוד פרטים שונים²⁴⁷. אכן יש לעיין מדוע שאר צדיקים ואף שאר בני אדם לא זוכרים כלום מגלגוליהם הקודמים, ומה נשתנו אלו מאלו.

בסוף תקופת הראשונים²⁴⁸ היתה מחלוקת חריפה בעניין זה בקנדיאה²⁴⁹.

מקורות מלאים והוספות

²⁴⁴ זוהר חדש, כרך א, פרשת כי תצא, דף צו ע"ב (תחילת מדרש הנעלם לפרשת כי תצא): "ומאן דאמר דמאן דאזיל מהאי עלמא בלא בנין דאתי זימנא אחריתי לעלמא הדין – אמר קשוט. ועוד אינון חייביא דשאטין באוירא עד דמרצו חובייהו, ובתר נכנסין פעם שנייה בגוף כדי לצרף אותו, ואם יצדק שוב אינו נכנס פעם אחרת, ואם לאו פעם שלישית, שנאמר (איוב לג כט) הן כל אלה יפעל אל פעמיים שלוש עם גבר, ואם ח"ו לא יצדק באלו השלושה פעמים שוב אין לו תקנה וזהו הכרת תכרת. וע"ד בעי ב"נ לאזדהרא בנפשיה די למא אתא זימנא אחרא". ובעוד מקומות בזוהר.

²⁴⁵ למשל: זוהר ח"ב, פרשת משפטים, דף צט ע"ב: "כל נשמתין עאלין בגלגולא, ולא ידעין בני נשא ארחי דקודשא בריך הוא... כמה גלגולין וכמה עובדין סתימין עבד קודשא בריך הוא בהדי כמה נשמתין ערטילאין וכמה רוחין ערטילאין אזלין בההוא עלמא דלא עאלין לפרגודא דמלכא, וכמה עלמין אתהפך בהו ועלמא דאתהפך בכמה פליאן סתימין ובני נשא לא ידעין ולא משגיחין והיך מתגלגלין נשמתין כאבנא בקוספיתא כמה דאת אמר ואת נפש אויבך יקלענה בתוך כף הקלע". ובעוד מקומות רבים.

²⁴⁶ מגן וצינה (לרבי יצחק אייזיק חבר) פרק יג.

²⁴⁷ קובץ עץ חיים (באבוב) גיליון טו, אב תשע"א, עמוד שלב והלאה: "זכרונותיהם של צדיקי הדורות מגלגולים קודמים" (הרב ישראל דנדרוביץ). תורת הרה"ק מלענטשנא, היכל הנגינה אות רלו עמ' רסט: "קבלה בידי החסיד המנוח הרי"ל ז"ל מפי חסידים הראשונים דור אחר דור שאמר רבינו הקדוש מלענטשנא שהוא זוכר את מעמד קבלת התורה בהר סיני. והוסיף מרן עוד שזוכר את הניגון שהיו מנגנים בעת קבלת התורה, והוא הניגון הידוע עד היום הזה, שמנגנים בעת שנפרדים מן הסוכה".

²⁴⁸ שנת ה'רכ"ו (1466).

²⁴⁹ המאמר "ויכוח הגילגול בקנדיאה" (אפרים גוטליב), נדפס בספונות חלק יא עמודים מג-סו.

מתוך תחילת המאמר (שם עמוד מזה): "בשני כתבי יד שבגנזי הואתיקאן, כ"י 105 וכ"י 254, נמצאים קונטרסי ויכוח בענייני גילגול נשמות, שעמדו בו שגי חכמים בקנדיאה בשנת רכ"ו. ר' משה אשכנזי שלל אמונת הגילגול, ור' מיכאל הכהן באלבו הגן עליה. כל אחד קיבץ

ר' יצחק קארו²⁵⁰ אף חידש שנחלקו בזה תנאים, שאבא שאול לא ידע את סוד הגלגול, וחכמים כן הכירוהו²⁵¹, והוסיף שהוא קבלה מפי החכמים ומפי הנביאים עד למשה מסיני²⁵².

רבי נחמן מברסלב אמר שהמשיח יהיה משה בעצמו²⁵³, וככל הנראה כוונתו לגלגול של משה.

מקורות מלאים והוספות

קונטרסו ודברי בעל ויכוחו לקובץ אחד. כ"י 254 הוא מיסודו של ר' משה אשכנזי ואילו כ"י 105 מידי ד' מיכאל באלבו הוא.

כ"י 105 הוא אוסף של חיבורים רבים ובענייני גילגול נמצאים רק ארבעה קונטרסים: א) טענתו של ר' משה נגד הגלגול, והוא פתיחה לוויכוח ועיקרו טעם מצות יבום לפי הפילוסוף. ב) תשובת ר' מיכאל. ג) הוכחות תורניות ופילוסופיות נגד הגלגול מר' משה אשכנזי. ד) תשובה מפורטת לכל הטענות שבקונטרס ג.

בכ"י 254 יש קונטרס נוסף לר' משה אשכנזי, שהוא סאטירה חריפה נגד ר' מיכאל והמקובלים. אם הגיע לידי ר' מיכאל אין להתפלא שלא צירפו לקונטרסים האחרים. הוויכוח הענייני נדחק מפני הליגלוג על המקובלים, שהם מעדיפים את האמונה על השכל, והאמונה היא תשובתם לטענות מתנגדיהם המבוססות על היקשים פילוסופיים.

²⁵⁰ דודו של ר' יוסף קארו.

²⁵¹ שו"ת בית יוסף תשובות רבי יצחק קארו סימן א סוף ד"ה תשובה: "הרי מבואר מכל זה שמצות יבום קודם למצות חליצה לחכמי הקבלה, ושהלכה כרבנן שאמרו יבמה יבוא עליה מ"מ, ולא כאבא שאול שאמר הכונס את יבמתו לשם נוי לשם אישות לשום דבר אחר כאילו פגע בערוה וקרוב אני בעיני להיות הולד ממזר. שחכמים ידעו סוד היבום שתכליתו להועיל נפש המת, ומה איכפת ליה שיהיה כונס ליבמתו לשם נוי או לשם אישות או לדבר אחר, שאין התכלית אלא שאל ידח ממנו נדח... ואבא שאול לא ידע סוד הגלגול, שאילו ידעו לא היה אומר כן".

²⁵² בתחילת דבריו שם: "כי תגדל הנאת הנפש כשהיא מתגלגלת במי שהוא קרובה למשפחה יותר לפי שיש לו שייכות גדול עמו... כי העניין הזה חסד הקדוש ברוך הוא על ישראל כדי שיזכו כל הנפשות לאור באור העליון... וזה העניין מפורש בדברי אליהו שאמר הן כל אלה יפעל אל פעמים שלש עם גבר להשיב נפשו מני שחת לאור באור החיים... ויתייעבו כל אחד ואחד מהרשעים כאדם שהוא לבוש בגדים חרשים. וזה העניין קבלה מפי החכמים והחכמים מפי הנביאים עד משה מסיני".

²⁵³ ליקוטי הלכות, יורה דעה, הלכות שילוח הקן, ד יח: "שמשה זכה להמתיק כל תוקף הדינים יותר מכולם ומסר נפשו והציל את ישראל. ועיקר שלמות בחינה זאת יהיה נגמר על-ידי משיח שהוא משה בעצמו שהוא מוסר נפשו עדיין בשביל ישראל וסביל מרעין בעדם כל ימי הגלות עד שיגמור את שלו שימתיק כל הדינים מישראל ויבטל כוח היצר הרע ויביא את הגאולה במהירה בימינו וישיב כל ישראל לה' יתברך באמת, כי זה עיקר עבודת משה משיח להמתיק שורש הדין העליון למעלה למעלה עד שיתבטלו ממילא כל הדינים שלמטה וכל היצרין רעים שיונקים מהם, ועל-ידי זה ישובו ישראל לה' יתברך ותבוא הגאולה במהרה בימינו".

פרטים בענייני הגלגולים

מבין המאמינים בגלגולים, נחלקו האם מתגלגלים רק בבני אדם²⁵⁴, או אף בבהמה חיה ועוף²⁵⁵, בדגים, בשקצים ורמשים, ואף בצומח ודומם²⁵⁶, ובמקרים אלו אף זוכר את גלגולו הקודם²⁵⁷.

הרמ"ק כתב שלפעמים יתגלגלו הנפש הרוח והנשמה²⁵⁸, ולפעמים רק שניים

מקורות מלאים והוספות

²⁵⁴ ספר האמונות (לרבי שם טוב אבן שם טוב הראשון) שער ז תחילת פרק ח: "דע כי מה שסברו מקצת הקדמונים שיש העתק מאדם לבהמה, גם כן מצאתיו למקצת בני אדם דורכין בדרכי הקבלה – אין ראוי לשום בעל שכל להעלותו על לב. ימשך ממנו סתירת סדר הנמצאים והמרכבות, ולא מצאנו שום רמז בתורה ולא בשום מדרש חז"ל".

מערכת האלוקות (לר' יהודה חייט) פרק י ד"ה ועוד: "ועוד ראיתי להאריך בעניין זה שאמרו רוב המקובלים כי נפש הרשע מאחר שהשלימה גלגוליה ולא זכתה מכניסים אותו בכלב או באריה או בחזיר או באחת מהחיות האחרות. ודבר קשה להאמין, ולא די בחיות אלא אפילו באחד משאר האומות... הדבר הזה אשר לשומעו וכל שכן להאמינו".

ויש מי שהדבר לא היה ברור בעיניו – באור הלבוש אבן יקרה (לרבי מרדכי יפה, "בעל הלבושים") על פירוש הרקאנטי, פרשת נח, ד"ה האוכל אבר מן החי: "כי זה ענין כל האובדים להתגלגל ולשוב לשורשם, לא נאבד דבר משנברא העולם, ולכן אינו רחוק שתתגלגל מגוף האדם לגוף אדם. אבל בבהמה או דבר אחד – הוא פלא מאוד, אף כי בספר התמונה מסכים לזה הדעת. וברוך היודע".

²⁵⁵ שיעור קומה (לרמ"ק) תחילת פרק פד: "גלגול... ויימצא לרעים ולטובים, ויימצא מאיש אל העכו"ם ואל הבהמה והחיה והעוף".

²⁵⁶ אור החיים בראשית א כו: "והקדים לומר ירידת נפש אדם למדריגת הדגים, כי ירידה המיועדת לנפשות הרמות כי יחטאו היא שתרד נפשם להתגלגל בדגים, ולזה יחס הכתוב להם במקומם אסיפה כי אין להם להצטער בצער שחיטת חרב אלא אסיפתם מתרת אותם (חולין כז ב).

ואחר כך אמר ירידה הפחותה ממנה והוא גלגול הנפש בעוף, וזה יצטרך צער יתר על הדגים, וציווה ה' ב"ה בו חצי שחיטה כאותה ששנינו רוב א' בעוף.

ואחר כך אמר ירידה בבהמה, שהיא בחינה גרועה יותר וצער מרובה כאותה ששנינו (שם) רוב שנים בבהמה. ואחר כך אמר ירידה שהיא בדומם וצומח והוא אומרו ובכל הארץ תיבת הארץ תגיד על הדומם ותיבת בכל רמז בה הצומח וכל אלו הם ירידות הנפשות אשר ישנם בתקוות התיקון לשוב לקדמותם, כי מהדומם יעלה לצומח ומהצומח ייכנס לבעל חי בלתי מדבר, ומבעל חי בלתי מדבר יעלה לבעל חי מדבר.

וישנו עוד בירידה פחותה והוא כיליון שאין אחריו תקווה, והיא ירידה לבחינת שקצים ורמשים, זה אבדה תקוותו והם בחינות הרשעים הממירין דתם פושעי ישראל אשר הפליאו עשות".

²⁵⁷ פלא יועץ (רבי אליעזר פאפו) ערך גלגול: "מר לה לנפש היותה בגלגול בדומם צומח ובבהמה וחיות ועופות ודגים טהורים וגם לא טהורים וכל רמש האדמה. ואעפ"י שכשהוא בגלגול בן אדם אינו זוכר מהגלגול הקודם, כשהוא בדומם צומח חי – זוכר ראשיתו שהיה שר וגדול ואחריתו היה נבל ונפשו עליו תאבל...".

²⁵⁸ דנו במהותם בפרק קיד בכותרת "חלקיה".

או אחד מהם²⁵⁹. מהרח"ו כתב שכשחוזר בגלגול, חוזרות הנפש הרוח והנשמה, כל אחת מהן בגלגול בפני עצמו²⁶⁰. רבי נחמן מברסלב אמר שהנשמה מתגלגלת באופן שונה ממה שהיתה, דהיינו נפש זו מתגלגלת עם רוח אחרת וכיוצא בזה²⁶¹.

והוסיפו שיש גם גלגול בחיים²⁶², הנקרא עיבור, ואפשר שיתעברו באדם שתי נשמות צדיקים שונים²⁶³.

וכתב מהרח"ו שכמעט אין אדם אשר ימלט מגלגולים²⁶⁴.

לגבי הסיבות לגלגול, כתבו שהן בגלל שעבר איזו עבירה, או שחסרה לו איזו מצווה, או שבא לצורך אחרים להדריכם ולתקנם, או שבא לקחת את בת זוגו שלא זכה בראשונה לקחתה²⁶⁵. ואמנם אין גלגול בנשים, אבל אישה יכולה להתגלגל בסיבת בעלה שהוצרך להתגלגל²⁶⁶.

מקורות מלאים והוספות

²⁵⁹ שיעור קומה (לרמ"ק) פרק פד: "והנה לפעמים יעתקו הנפש והרוח והנשמה, ולפעמים שניהם, ולפעמים אחד מהם, הכל הוא כפי המצטרף".

²⁶⁰ שער הגלגולים (מהרח"ו) הקדמה ד ד"ה והנה (מהדורת תשמ"ח עמוד כ): "והנה צריכים אנו לידע, כאשר האדם זכה לנפש ורוח ונשמה, ואח"כ פגם אותם, והנה נתבאר שכשחוזר בגלגול, אין שלושם באים יחד, רק כל אחד מהם בגלגול בפני עצמו... שהרוח ההוא יבור בגלגול אחר לבדו... וכן על דרך זה באה הנשמה בגוף אחר לבדה".

²⁶¹ שיחות הר"ן שיחה נד: "השם יתברך אינו עושה שתי פעמים דבר אחד, כי אפילו גלגולים אין זאת הנשמה מתגלגלת פעם שניה כמות שהיא רק זאת הנפש עם זה הרוח וכיוצא בזה כידוע, נמצא שעבשיו כשזה הנפש מתקבץ עם רוח אחר וכיוצא בזה שוב אין זה מה שהיה קודם, כי אין השם יתברך עושה שתי פעמים דבר אחד".

²⁶² דהיינו שקורה במהלך החיים ולא מתחילתם.

²⁶³ שער הגלגולים (מהרח"ו) הקדמה ב, מהדורת תשמח עמוד יד: "וענין זה שהוא גלגול בחיים, נקרא אצל חכמים סוד העיבור, וזהו ההפרש שיש בין גלגול לעיבור... גם אפשר שלפעמים יארע כי יתעבר בו נפש איזה צדיק, ואח"כ יזכה ויתעבר בו עוד נפש צדיק אחר יותר גדול מן הראשון. ונמצא כי יש נפש מפאת עצמו, והנפש של הצדיק שבאה לו בתחילה הוא לו במקום רוח. והנפש השנית של הצדיק היותר מעולה, שבאה לו באחרונה, תהיה לו בבחינת נשמה".

²⁶⁴ שער הגלגולים תחילת הקדמה כב: "כמעט אין אדם בארץ אשר ימלט מגלגולים אלו".

²⁶⁵ שער הגלגולים (מהרח"ו) הקדמה ח: דע, כי הנשמות יתגלגלו לכמה סיבות: הראשונה הוא לפי שעבר על איזו עבירה מעבירות שבתורה ובא לתקן. השנייה הוא לתקן איזו מצווה שחסר ממנו. השלישית היא שבא לצורך אחרים להדריכם ולתקנם... עוד יש סיבות אחרות, ואלו הם: כי לפעמים יתגלגל ליקח את בת זוגו, כי לא זכה בראשונה לקחתה.

²⁶⁶ שער הגלגולים (מהרח"ו) הקדמה כ ד"ה והנה (מהדורת תשמח עמוד נג): "והנה האחת

מורכבות עניין הגלגולים

האר"י הבהיר שאין לטעות ולהבין שהנשמה עצמה מתגלגלת בשלמותה, אלא רק הניצוצות ממנה שלא נתקנו חוזרים להתגלגל להיתקן, ואותם שכבר נתקנו אינם מתגלגלים אלא נשארים במדרגתם הראויה להם.²⁶⁷

ובספר בני יששכר כתב שאין לתמוה על סתירות בענייני גלגולים²⁶⁸, כי בענייני גלגולים יש בחינות שונות לאין מספר²⁶⁹. טענה זו מקשה על האפשרות לדון באופן שכלי גם על פרטי עניינים אלה.

הכרעה בשאלה זו

אחד המקובלים²⁷⁰ מתקופת האחרונים כתב שבעניין המחלוקת אודות הגלגולים, אין מופת חותך וראיה מכרחת לשום אחת מן הסברות, ולכן כל אחד יבחר הסברה אשר תישר בעיניו²⁷¹.

מקורות מלאים והוספות

הוא כי הגלגול באנשים ולא בנשים. כי הנשים מקבלות עונשן בגיהנם בעוה"ב, משא"כ באנשים הלומדים תורה... ואמנם לפעמים גם האישה מתגלגלת כאשר היא בסיבת בעלה שהוצרך להתגלגל, ומביאים אשתו עימו".

²⁶⁷ שער הגלגולים (לר' חיים ויטאל. מתוך שער הספר: "כפי מה שקיבל מפי רבו המקובל האלוף הרב הקדוש רבינו יצחק לוריא אשכנזי [האר"י] זע"א אשר דיבר בקודשו כפי הקבלה האמיתית שקיבל מפי אליהו ז"ל") תחילת הקדמה יד: "דע, כי אע"פ שתמצא כתוב אצלינו במקומות רבים, כי פלוני נתגלגל בפלוני, ואחר כך בפלוני וכו', אל תטעה לומר כי הנשמה הראשונה עצמה היא המתגלגלת תמיד. אבל העניין הוא, כי הנה כמה שורשים לאין קץ נתחלקו נשמות בני אדם, ובשורש אחד מהם יש כמה ניצוצות נשמות לאין קץ, ובכל גלגול וגלגול נתקנים קצת ניצוצות מהם, ואותם ניצוצות שלא נתקנו חוזרים להתגלגל להיתקן. ואותם שכבר נתקנו, אינם מתגלגלים, אמנם עולים ועומדים במדרגה הראויה להם".

²⁶⁸ לעניין סתירה האם אסתר היתה גלגול חוה או גלגול יעל.

²⁶⁹ בני יששכר מאמרי חודש אדר מאמר ז אותיות ז, ט: "בספר דבש לפי [לחיד"א, מערכת א' אות ג'] הביא בשם הרב ר' הרח"ו זלה"ה, אסתר היתה גלגול יעל... עוד שם [בספר דבש לפי] בשם מדרש אליהו בשם מהרח"ו, אסתר היתה גלגול חוה עיין שם, (ואל תתמה על החפץ כי אין בעניינים כאלה סתירה, כי בענייני גלגולים יש בחינות שונות לאין מספר)".

²⁷⁰ שם הגדולים (לחיד"א) מערכת ספרים אות א וקז: "אמונת חכמים". חיבר הרב הפילוסוף המקובל ותוכן רב ותשבורת ושאר חכמות, בקי ומופלג בהן מהר"ר אבי עד שר שלום באזילה אב"ד ור"מ בקק"י מנטובה".

²⁷¹ ספר אמונת חכמים (רבי אביעד שר שלום באזילה) בפתיחת הספר: "אמר המחבר. מחלוקת היא בין הפילוסופים אם הנשמה הולכת מגוף לגוף. ולפי שאפשר שלא באה דעתי בחיבור הזה מבוארת ככל הצורך, אומר אני באמת וישר שלא מצאתי בפילוסופיאה שום מופת חותך וראיה מכרחת לשום אחת מן הסברות, ולכן כל אחד יבחר בפילוסופיאה הסברה אשר תישר בעיניו".

יש בדורנו מי שכתב שאין חובה להאמין בסוד הגלגול, כיוון שאדם שלא מתגלה לו שהוא גלגול, אינו מבין מה הוא גלגול, ולכן אין לו חובה להאמין בכך, כיוון שהתורה אינה מצווה על דבר שבאמונה למי שאינו מסוגל להבין במה מדובר²⁷².

צדיק ורע לו

באמונת הגלגול יש תועלת ליראת העונש²⁷³. אמנם אין ספק כי מעלתה העליונה היא היישוב הפשוט²⁷⁴ לאותה בעיה עתיקת יומין²⁷⁵, מימות משה²⁷⁶ איוב ירמיהו²⁷⁷ תנאים²⁷⁸ ואמוראים – מפני מה יש צדיק ורע לו,

מקורות מלאים והוספות

²⁷² מספר למשיח, שיעורים מאת הרב יהודה ליאון אשכנזי (מניטו) זצ"ל, עמודים 96–97: "סוד הגלגולים שייך לתורת הנסתר... אך התורה אינה מצווה על דבר שבאמונה למי שאינו מסוגל להבין במה מדובר, ולכן אין חובה להאמין באותו סוד. אדם שלא מתגלה לו כי הוא גלגול, אינו מבין מה הוא גלגול ולכן אין לו חובה להאמין בכך".

²⁷³ פלא יועץ (רבי אליעזר פאפו) תחילת ערך גלגול: "אמונת הגלגול היא תעורר את האדם הרוצה ליתן לב ליראה את ה' יראת העונש, כי ייתן אל ליבו כי רבים מכאובים לרשע, ומר מאוד ממוות ומכל חבלי גיהנם הוא רעת הגלגול שתתגלגל נפשו בדומם צומח חי מדבר, ומרעה אל רעה יוצא בגלגולים מינים ממינים שונים כמבואר בספרי המקובלים, ואפילו על עבירות שנראין קלות ודשו בהן רבים כגון המדבר לה' שמתגלגל בכלל נובח... תסמר שער אנוש ויחיש מפלט לו בעודו בחיים חיותו עד אשר לא תחשך השמש ולא יועיל חרטתו, כי אז נפשו תחיל תזעק בחבליה כי מר לה לנפש היותה בגלגול בדומם צומח ובבהמה וחיות ועופות ודגים טהורים וגם לא טהורים וכל רמש האדמה. ואעפ"י שכשהוא בגלגול בן אדם אינו זוכר מהגלגול הקודם, כשהוא בדומם צומח חי – זוכר ראשיתו שהיה שר וגדול ואחריתו היה נבל ונפשו עליו תאבל...".

²⁷⁴ שו"ת מהרלב"ח סי' ח: "אמנם יש כת אחרת גדולה מאוד מחכמי ישראל המאמינים, וכולם כתבו עליה ועל אמונת הגלגול כי היא אמונה אמיתית ועיקר מעיקרי התורה לתרץ קשיית צדיק ורע לו...".

²⁷⁵ בשאלת צדיק ורע רשע וטוב לו דנו בפרק מד בכותרת "צדיק ורע לו רשע וטוב לו".

²⁷⁶ ברכות ז ע"א: "ואמר רבי יוחנן משום רבי יוסי: שלושה דברים ביקש משה מלפני הקדוש ברוך הוא ונתן לו... ביקש להודיעו דרכיו של הקדוש ברוך הוא ונתן לו, שנאמר: הודיעני נא את דרכיך, אמר לפניו: ריבונו של עולם! מפני מה יש צדיק וטוב לו ויש צדיק ורע לו, יש רשע וטוב לו ויש רשע ורע לו?".

²⁷⁷ ירמיהו יב א: "צדיק אתה ה' כי אריב אליך, אך משפטים אדבר אותך, מדוע דרך רשעים צלחה, שלו כל בגדי בגד".

²⁷⁸ משנה אבות פ"ד מט"ו: "רבי ינאי אומר: אין בדינו לא משלוות הרשעים ואף לא מייסורי הצדיקים".

רשע וטוב לו²⁷⁹. וכבר רמז על כך הרמב"ן²⁸⁰. וכן כתוב בשבחי האר"י²⁸¹. וכן אמרו בשם האר"י שהרבבות שמסרו נפשם על קידוש השם במשך חמש מאות השנים שקדמו לו, הכל היה מנשמות שהיו בזמן בית המקדש הראשון, ועיקר התיקון היה על עבודה זרה שפרקו בה עול מאוד²⁸². דא עקא, שיישוב

מקורות מלאים והוספות

²⁷⁹ מקור חיים לרבי שמואל אבן צרצה פרשת כי תצא ד"ה ונגשה יבימתו: "וזהו לשון ה"ר דוד ׳ בליא ואבן ביליה: ... כי אלה האנשים שהוצרכו להאמין אמונת הגלגול, לפי שבה יתירו הספק של צדיק ורע לו".

וכן כתב המאירי (מועד קטן כח ע"א) שזו הסיבה שהביאה את מי מחכמינו להאמין בהשפעת המזלות: "ואל יחוש למה שאמרו כאן חיי בני ומזוני לאו בזכותא תליא מילתא אלא במזלא, כי הוא מאמר יחיד לא יסבלוהו דרכי הדת בשום פנים. ויתבאר לך חולשת המאמר ממה שגילו בכאן הסיבה שהביאתהו לומר כן. והוא מה שראה רבה ורב חסדא שהיו שקולים אצלו, רב חסדא היה שיתין שנין ורבה היה ארבעין שנין, בי רב חסדא שיתין הלולי ברבה שיתין תיכלי, בי רב חסדא נהינא סמידיא לכלבי בי רבה נהמא דשערי ולא משתכת. הנה שלא הביאו לזה אלא מה שראה מהעדר הסיפור, והיא הסיבה שהביאה רבים לפקפק על האמת כמו שנודע למבינים".

²⁸⁰ שער הגמול לרמב"ן: "אף על פי כן, עם העלמה הזאת, יש בטענה זו סוד נמסר לאנשי התורה והקבלה, והוא נרמז ברמז חכמינו זיכרונם לברכה ונכלל בעניין סוד העיבור וככל הנראה, רמז לגלגול נשמות, שחכמים מוסרין אותו לתלמידיהם הראויים, והוא תשובתו של אליהוא על תוכחותיו של איוב...

וכבר באו דברי אליהוא סתומים מדברי חבריו כולם, ועניין פרושם סתום מאוד... אבל הוא מסודות התורה שנעלמו, לבד מן הזוכים להם לקבלה, והפירוש בהן אסור בכתב, והרמז אובר תועלת".

בדברי אליהוא (שמתחילים באיוב לב ו) נמצא הפסוק (איוב לג כט) "הן כל אלה יפעל א-ל פעמיים שלוש עם גבר", שהוזהר מפרשו בדרך גלגול נשמות (זוהר חדש, כרך א, פרשת כי תצא, דף צו ע"ב (תחילת מדרש הנעלם לפרשת כי תצא): "ובתר נכנסין פעם שנייה בגוף כדי לצרף אותו, ואם יצדק שוב אינו נכנס פעם אחרת, ואם לאו פעם שלישית, שנאמר (איוב לג כט) הן כל אלה יפעל אל פעמיים שלוש עם גבר, ואם ח"ו לא יצדק באלו השלושה פעמים שוב אין לו תקנה וזהו הכרת תכרת".

²⁸¹ שבחי האר"י (ירושלים תשט"ו) עמוד 20 ד"ה מעשה: "מעשה רב שאירע במגולגל אחד בזמן מורנו ורבינו הרב הקדוש המקובל האלוקי כמהר"ר יצחק לוריא אשכנזי זלה"ה. לידע ולהודיע כי אית דין ואית דיין, ואין שכחה לפני כיסא כבודו יתברך, והכל ביושר ובמשפט, מאריך אפו לרשעים וגובה דיליה".

²⁸² שערי תשובה (לרבי דוב בער, "האדמו"ר האמצעי" מחב"ד), שער התשובה, דף ה ע"א: "עד שבא זמנו של האר"י ז"ל בשל"ג שנפטר, אמר בפי' שבזמנו דווקא בטלו השמדות שהיה בכל משך הזמן הזה ערך ת"ק שנה, וכל אותן שקידשו השם אלפים ורבבות בכל דור כמבואר בס' שבט יהודה מכל פירטי השמדות שהיה בכל שנה בזמן ת"ק שנה הנ"ל בצרפת דווקא, הכל היה מנשמות שהיו בזמן בהמ"ק ראשון, ועיקר התיקון היה לפי שהיו מוסיפים יניקה לע"ז בתרין דקליפה, ע"כ התיקון היה במס"נ על קה"ש באמונה פשוטה שהיא נגד סברת שכל האנושי דפילסופים אחר כל החקירה, והיו כולם פילוסופים גדולים לחקור באלוקות שזהו נגד הע"ז, שלא יאמין רק בחקירת שכלו ויתלוצץ מכל ע"ז וימאסו בה, ואמנם בה' אחד גם

זה לשאלת "צדיק ורע לו רשע וטוב לו" לא מוזכר בדברי חז"ל בסוגיה זו²⁸³.

יש להעיר ולהזהיר בעניין זה, שהתולה מקרים של צדיק ורע לו בעוונותיו של הצדיק כביכול מגלגוליו הקודמים, עלול להיכשל בהוצאת לעז על אותו צדיק, וכבר היו מחז"ל שהזהירו על כגון זה, שעתיד ליתן את הדין²⁸⁴. ועוד ביארו בעלי התוספות, שאע"פ שאין לחשוד חלילה בקב"ה שעושה דין בלא דין, אין בדבר זה כדי להתיר לחשוד בצדיק שמה שלקה בגופו או בממונו, הוא מפאת שחטא²⁸⁵. כך גם יש להיזהר מסיפוריהם של דיבוקים אודות חטאיהם כביכול של אנשים מוכרים²⁸⁶.

מקורות מלאים והוספות

אחר החקירה בקדמות וכיוצא מסרו נפשם על קה"ש, נמצא שהיה התיקון במקום הצריך, שאין לך תיקון מעובד ע"ז שנעשה פילוסוף ומוטר נפשו על קה"ש, וד"ל.

²⁸³ המשך הסוגיה ברכות ז ע"א שם: "אמר לו: משה, צדיק וטוב לו – צדיק בן צדיק, צדיק ורע לו – צדיק בן רשע, רשע וטוב לו – רשע בן צדיק, רשע ורע לו – רשע בן רשע. אמר מר: צדיק וטוב לו – צדיק בן צדיק, צדיק ורע לו – צדיק בן רשע. איני? והא כתיב: פוקד עון אבות על בנים, וכתיב: ובנים לא יומתו על אבות, ורמין קראי אהדי ומשנין: לא קשיא, הא – כשאוחזין מעשה אבותיהם בידיהם, הא – כשאין אוחזין מעשה אבותיהם בידיהם! אלא, הכי קאמר ליה: צדיק וטוב לו – צדיק גמור, צדיק ורע לו – צדיק שאינו גמור, רשע וטוב לו – רשע שאינו גמור, רשע ורע לו – רשע גמור."

²⁸⁴ שבת צו ע"ב – צו ע"א: "תנו רבנן: מקושש זה צלופחד... דברי רבי עקיבא. אמר לו רבי יהודה בן בתירא: עקיבא, בין כך ובין כך אתה עתיד ליתן את הדין. אם כדברך, התורה כסתו ואתה מגלה אותו, ואם לאו – אתה מוציא לעז על אותו צדיק... כיוצא בדבר אתה אומר: ויחר אף ה' בס וילך, מלמד שאף אהרן נצטרע, דברי רבי עקיבא. אמר לו רבי יהודה בן בתירא: עקיבא, בין כך ובין כך אתה עתיד ליתן את הדין. אם כדברך – התורה כסתו ואתה מגלה אותו, ואם לאו – אתה מוציא לעז על אותו צדיק."

²⁸⁵ ברכות ה ע"ב: "רב הונא תקיפו ליה ארבע מאה דני דחמרא, על לגביה רב יהודה אחוה דרב סלא חסידא ורבנן, ואמרי לה, רב אדא בר אבהו ורבנן, ואמרו ליה: לעיין מר במיליה. אמר להו: ומי חשידנא בעיניכו? אמרו ליה: מי חשיד קודשא בריך הוא דעביד דינא בלא דינא? אמר להו: אי איכא מאן דשמיע עלי מילתא – לימא. אמרו ליה: הכי שמיע לן דלא יחיב מר שבישא לאריסיה..."

תוס' שם ד"ה דינא בלא דינא: "הרבה צדיקים יש שלוקין בגופם ובממונם, אלא הם היו יודעים שלא היה נותן שבישא לאריסיה, והיו רוצים לרמוז לו שלא יעשה עוד".

²⁸⁶ למשל, בספר הנשמות מספרות (הנקרא גם הרוחות מספרות) מרבי יהודה פתייה (מהדורת תשי"ד ותשכ"ח) עמוד ח: "ואחר כמה ייחודים אמר שהוא אפריים בן עאבד נצר אללה ואימו אסתר אשר הם היו דרים בשכנותינו (והוא בבית שאני דר בו עכשיו)... וסיבת הגלגול היתה... הולך אישה אחת... ואנס אותה... רבע את הפרידה שלו..."

פרק קח

עם ישראל¹

עם ישראל נתייחד משאר האומות בקבלת התורה, וכן לגבי אופיו²⁸⁷, מידותיו²⁸⁸, הנהגותיו²⁸⁹.

דנו הראשונים והאחרונים האם ייחודו של עם ישראל גם במהותו העצמית. הכוזרי האריך בייחודו הטבעי של עם ישראל, שדרגתם מעל דרגת שאר בני האדם, והגיעה אליהם בתורשה מאדם הראשון. וכינה את דרגה זו "העניין

מקורות מלאים והוספות

²⁸⁷ ירושלמי שקלים פ"א ה"א: "א"ר אבא בר אחא: אין את יכול לעמוד על אפיא של אומה זו, נתבעין לעגל ונותנין נתבעין למשכן ונותנין".

²⁸⁸ יבמות עט ע"א: "שלושה סימנים יש באומה זו: הרחמנים והביישנים וגומלי חסדים".

²⁸⁹ מגילה טז ע"א: "אומה זו משולה לעפר ומשולה לכוכבים. כשהן יורדין – יורדין עד עפר, וכשהן עולין – עולין עד לכוכבים".

האלוקי²⁹⁰, שהיא הדרגה החמישית לאחר הדומם הצומח החי והאדם²⁹¹.

יתר על כן, חידש הכוזרי שמעלתו של גר שנתגייר אינה שווה למעלתו של

מקורות מלאים והוספות

²⁹⁰ כוזרי מאמר א אות צה: "אמר החבר: הרפה לי מעט, עד שאבאר אצלך גדולת העם, ודי לי לעד, שהשם בחרם לעם ולאומה מבין אומות העולם, וחול העניין האלוקי על המונם עד שהגיעו כולם אל מעלת הדיבור, ועבר העניין אל נשיהם והיו מהן נביאות, אחר שלא היה חל העניין האלוקי כי אם ביחידים מבני אדם אחר אדם הראשון, כי אדם היה שלם מבלתי תנאי..."

והוליד בנים רבים ולא היה מהם ראוי להיות במקום אדם אלא הבל, כי הוא היה דומה לו, ובאשר הרגו קיין אחיו מפני קנאתו בו על המעלה הזאת, ניתן לו תחתיו שת, והיה דומה לאדם, והיה סגולה ולב וזולתו כקליפה. וסגולת שת אנוש. וכן הגיע העניין עד נח ביחידים היו לבבות, דומים לאדם ונקראים בני אלוקים, שלמים בבריאתם ובמידותם ובאריכות הימים ובחכמות וביכולת, ובימיהם אנו מונים מאדם ועד נח וכן מנח ועד אברהם.

ואפשר שהיה מהם מי שלא דבק בו העניין האלוקי כתר, אבל אברהם בנו היה תלמיד לאבי אביו עבר, ועוד שהשיג נח בעצמו. והיה העניין האלוקי דבק בהם מאבות אבותם אל בני בנים. ואברהם סגולת עבר ותלמידו ועל כן נקרא עברי, ועבר היה סגולת שם ושם היה סגולת נח, מפני שהוא יורש האקלימים השווים אשר אמצעיתם וחמדתם ארץ כנען אדמת הנבואה, ויצא יפת אל צפון וחם אל דרום. וסגולת אברהם מכל בניו יצחק, והרחיק כל בניו מהארץ הזאת המסוגלת כדי שתהיה מיוחדת ליצחק, וסגולת יצחק יעקב, ונדרחה עשו אחיו מפני שזכה יעקב בארץ ההיא, ובני יעקב כולם סגולה, כולם ראויים לעניין האלוקי, והיה להם המקום ההוא המיוחד בעניין האלוקי, וזה היה תחילת חול העניין האלוקי על קהל, אחרי אשר לא היה נמצא כי אם ביחידים...

ואם היו ביניהם ממרים היו נגעים, אך הם בלי ספק סגולה, כאשר הם בתולדתם וטבעם מן הסגולה ויולידו מי שהיה סגולה ונזהרים באב הממרה בעבור מה שיתערב בו מן הסגולה אשר תראה בבנו או בכך כפי מה שתזדכך הטיפה, כמו שאמרנו בתרח וזולתו ממי שלא נדבק בו העניין האלוקי אך בשורש תולדתו שיוליד סגולה, מה שלא היה כן בתולדת כל הנולד מחם ויפת. ונראה כזה בעניין הטבעי כי כמה יש מבני האדם שאינו דומה לאב כלל אך הוא דומה לאבי אביו, ואין ספק כי הטבע ההוא והדמיון ההוא היה צפון באב ואף על פי שלא נראה להרגשה, כאשר היה צפון טבע עבר בבניו עד שנראה באברהם."

²⁹¹ כוזרי מאמר א אותיות לא – מב: "אמר החבר: בדין העניין הטבעי נתחייב לקיחת המזון, והגידול, וההולדה, וכחותם וכל תנאיהם. והתייחד בזה הצמח ובעלי חיים מבלעדי האדמה והאבנים והמוצאים והיסודות..."

ובעניין הנפשי התייחדו בעלי חיים כלם, ונתחייבו ממנו תנועות וחפצים ומדות וחושים נראים ונסתרים וזולת אלה...

ובדין העניין השכלי התייחד המדבר מכל החיים. והתחייב ממנו תיקון המידות והמעון והמדינה והיו הנהגות ונימוסים מנהגים...

ואם ימצא אדם שיבוא באש ולא יזקק בו, ויעמוד מבלי מאכל ולא ירעב, ויהיה לפניו זוהר שאין העין יכולה להסתכל בו, ולא יחלה ולא ייחלש, וכאשר יגיע אל תכלית ימיו, ימות לרצונו, כמי שיעלה על מיטתו לישון, וישן בעת ידוע ובשעה ידועה, עם ידיעת העבר והעתיד מה שהיה ומה שיהיה, הלא המעלה הזאת נפרדת בעצמה ממעלת בני אדם.

אמר הכוזרי: אבל המעלה הזאת אלוקית מלאכותית ומלשון "מלאך" אם היא נמצאת, וזה מדין העניין האלוקי, לא מן השכלי ולא מן הנפשי ולא מן הטבעי."

ישראל גמור²⁹², ולכן לא תיתכן בו נבואה²⁹³. בעניין זה חלק עליו בחריפות ה"קול יהודה"²⁹⁴. והרמב"ם אף סובר שיתכן נביא מאומות העולם²⁹⁵.

מאידך, מדברי הרש"ר הירש משמע שעם ישראל אינו ראשון במעלתו על שאר העמים, אלא שהוא קודם להם בזמן, שהוא העם הראשון שהקב"ה קירבו, ואילו חייבים להצטרף שאר העמים²⁹⁶, ושטבעו הרחמן של עם ישראל הוא פרי החינוך שהקב"ה העניק לנו בגורלנו ובתורתו²⁹⁷.

מקורות מלאים והוספות

²⁹² כוזרי מאמר א אות כז: "וכל הנלווה אלינו מן האומות בפרט [גר שנתגייר] – יגיעהו מן הטובה אשר ייטיב הבורא אלינו, אך לא יהיה שווה עמנו. ואילו היה חיוב התורה מפני שבראנו, היה שווה בה הלכן והשחור, כי הכל בריאותיו [בריותיו]. אך התורה מפני שהוציאנו ממצרים, והתחברות כבודו אלינו, מפני שאנחנו נקראים הסגולה מבני אדם".

²⁹³ כוזרי מאמר א אות קטו: "ומי שדבק בדרך הזה [גר שנתגייר], יהיה לו ולזרעו חלק גדול מן הקורבה אל האל יתברך. ועם כל זה לא ישתווה הגר הנכנס בתורתנו עם האזרח, כי האזרחים לבדם הם ראויים לנבואה, וזולתם, תכלית ענינם שיקבלו מהם ושיהיו חכמים וחסידים, אך לא נביאים".

²⁹⁴ קול יהודה על הכוזרי מאמר א אות קטו ד"ה כי: "אפס כי חזקו עלי מאוד דבריו של חבר באומרו מאמר החלטי שהאזרחים הם לבדם ראויים לנבואה, וזולתם [הגרים] תכלית ענינם שיקבלו מהם ושיהיו חכמים וחסידים אך לא נביאים. ראה כמה דיו שפך לחרוץ משפטו בגזירה מוחלטת עד בלתי השאיר לו שריד כמעט להימצא שם אפילו גר אחד עולה אל מדרגת נבואה לאיזו סיבה שתהיה ואם רבה. על כן חוששני לו מחטאת הנטייה מדעת חז"ל".

²⁹⁵ איגרת תימן: "לפיכך אם יעמוד נביא מישראל או משאר האומות, ויקרא בני אדם לדרתו של משה רבינו, ולא יוסיף ולא יגרע, כמו ישעיהו וירמיהו וזולתם – נשאל ממנו מופת. אם ייתן מופת, נאמין בו, ויהיה אצלנו במעלות הנביאים".

וכן לשון הרמב"ם בהל' יסודי התורה פ"ז ה"א: "מיסודי הדת לידע שהאל מנבא את בני האדם [ולא רק "ישראל"]".

²⁹⁶ רש"ר הירש שמות ד כב-כג: "לפיכך, באמור ה' בני בכורי ישראל, הרי זה פירוש: בישראל יפתח רחם האנושות, בישראל יפתח המצעד, אליו חייבים להצטרף כל העמים כבני. ואני בא אליך – בשמך אתה, ובשם כל האנושות. ישראל אמנם ראשון הוא לי, אבל לא יחיד, רק העם הראשון, שקירבתי לי (וכן אמרו חז"ל על הפסוק "ואבדיל אתכם מן – העמים" – ויקרא כ, כו – "כאדם שבורר וחוזר ובורר" – ילקוט, סוף פרשת קדושים, ועי' פי' שם). לא דרשתי חירות לישראל בתור "בני בכורי", כי אם בתור "בני", כפי שאתבע עבור כל עם, שיהיה לי לבן מסור. אין ישראל ראשון במעלה, אלא קדמון בזמן".

²⁹⁷ רש"ר הירש בראשית לד כה-לא: "אם בסופו של דבר סולדת נפש עמנו משפיכות דמים, עד שהיינו אנחנו הרך והרחמן שבאומות, הרי לא חולשתנו או מורך לבנו הביאנו לידי כך, – הימים האחרונים של המדינה היהודית גילו לכל את אומץ לבנו ואת רוחנו המלחמתית, עד שהחזקים שבלגיונות עשו נקראו להיחלץ כנגדנו. יכולים גם אנחנו להניף את החרב, יכולים גם אנחנו להיות צמא-ידם. רוחנו האנושית והרכה הנה פרי לחינוך, שהקב"ה העניק לנו בגורלנו ובתורתו".

והחתם סופר הוסיף וחידש, שאילו היה קם אחד מאומות העולם, והיה כאברהם אבינו, והיה מקים אומה נפרדת, ואותה אומה לא היתה חוטאת בעגל, היו הם בני האומה הנבחרת, ולא בני אברהם. ועל כך התפלל משה שלא תשרה שכינה על אומות העולם, וניתן לו²⁹⁸.

פרק קט

לשון הקודש

מפורש במשנה שישנם דינים שבהם נתייחדה לשון הקודש משאר הלשונות²⁹⁹.

הרמב"ם כתב שגם לשון הקודש נובעת מהסכמתם של בני האדם, כשאר הלשונות³⁰⁰, ומה שנקראת "לשון הקודש" הוא משום שאין בו שמות למילים שבצניעות³⁰¹. גם רבי זרחיה בן שאלתיאל³⁰² כתב שלשון הקודש לא ניתנה לאדם הראשון בטבע³⁰³. ובירושלמי יש דעה שגם קודם דור הפלגה לא

מקורות מלאים והוספות

²⁹⁸ חתם סופר בבא בתרא טו ע"ב ד"ה בקש (מכתב יד, קטע זה לא נמצא בכל המהדורות, אך הוא נדפס במהדורת ירושלים תשל"ז): "ביקש משה שלא תשרה שכינה על עכו"ם וניתן לו... ולא התפלל אלא שלא יקום אחד מאומות העולם ויהיה כאברהם אבינו ע"ה ויעשה לו בית נאמן ואומה נפרדת. והתפלל זה אחר שעשו העגל, כי אולי אותה אומה ההיא לא תעשה עגל ולא תחטא, ועי"ז מינשי זכותי דבני אברהם ויהיו אותה האומה הנבחרת ולא בני אברהם, ע"כ התפלל שצריכים להיות עם אחד עם ישראל ונפלינו אני ועמך".

²⁹⁹ משנה סוטה פ"ז מ"ב: "ואלו נאמרין בלשון הקודש: מקרא בכורים וחליצה ברכות וקללות ברכת כהנים וברכת כהן גדול ופרשת המלך ופרשת עגלה ערופה ומשוח מלחמה בשעה שמדבר אל העם".

³⁰⁰ מורה נבוכים ח"ב פרק ל': "וממה שצריך שתדעו ותתעורר עליו, אמרו יוקרא האדם שמות וגו', למדנו שהלשונות הסכמיות, לא טבעיות כמו שכבר חשבו זה".

³⁰¹ מורה נבוכים ח"ג פרק ח': "ולי גם כן טענה וסיבה בקריאת לשוננו זה לשון הקודש, ולא תחשוב שהוא הפלגה ממנו או טעות, אבל הוא אמת, מפני שזה הלשון הקודש לא הונח בו שם כלל לכלי המשגל לא מן האנשים ולא מן הנשים ולא לגוף המעשה המביא להולדה ולא לזרע ולא ליציאה.

אלו הדברים כולם לא הונח להם שם ראשון כלל בלשון העברי, אלא ידברו בהם בשמות מושאלים וברמיזות. והיה הכוונה בזה שאלו הדברים אין ראוי לזכרם שיושם להם שמות, אבל הם עניינים שצריך לשתוק מהם וכשיביא הצורך לזכרם יעשה לו תחבולה בכינויים ממילות אחרות כאשר נסתר מעשותם בעת הצורך בכל יכולתנו".

³⁰² מן הראשונים.

³⁰³ איגרת תשובתו של רבי זרחיה בן שאלתיאל לרבי הלל מפירא (נדפסה באוצר נחמד חלק ב, וויען תרי"ז) עמוד 135: "מה שאמרת שלשון הקודש ניתן לאדם הראשון בטבע – הוא שקר

דיברו דווקא בלשון הקודש³⁰⁴.

אמנם רבים חלקו על הרמב"ם, וכתבו שלשון הקודש היא הלשון שאלוקים לימדה לאדם, והיא השלמה מכל הלשונות, וכל שם בה מלמד על טבעו של הדבר, וכן צורתה של כל אות מתאימה לכוונתה³⁰⁵, ובלשון זו נאמרו דברי התורה והנבואות וכל דברי קדושה, ובה מדבר הקב"ה עם נביאיו ועם עדתו, ובו נקרא בשמותיו הקדושים³⁰⁶, וכל השמות והפעלים שבה מיוסדים על

מקורות מלאים והוספות

בדוי".

³⁰⁴ ירושלמי מגילה פ"א תחילת ה"ט: "כתיב ויהי כל הארץ שפה אחת ודברים אחדים. ר' לעזר ור' יוחנן, חד אמר שהיו מדברים בשבעים לשון וקרנן העדה: "וה"ק שפה אחת, שהיה כ"א מבין שפת חבריו, אף על גב שדבריהם היו מיוחדים שלכל אחד היה לשון לעצמו", וחורנה (והאחר) אמר שהיו מדברין בלשון יחידו של עולם, בלשון הקודש".

³⁰⁵ כוזרי מאמר ד אות כה: "והלשון האלוקית הברואה אשר למדה האלוקים לאדם ושמה על לשונו ובלבבו, היא מבלי ספק השלימה מכל הלשונות והנאותה לקרואה יותר מכולם, כמו שאמר וכל אשר יקרא לו האדם נפש חיה הוא שמו, רצה לומר שהוא ראוי לשם ההוא ונאות לו ומלמד על טבעו. והתחייב מזה לשום מעלה ויתרון ללשון הקודש, ושהמלאכים יותר חוששים לה ומרגישים, מזולתה מהלשונות, ועל זה נאמר במכתב כי צורות אותיותיו אינם בלא כוונה ובמקרה, אבל לענין נאות עם המכוון מכל אות ואות". אברבנאל בראשית ב יט: "כבר זכר בעל ספר הכוזר, והוא האמת, שהלשון האלוקית הבריאה למדה הקדוש ברוך הוא לאדם ושמה על לשונו ובידו והיא בלי ספק השלימה מכל הלשונות והנאותה לקריאה יותר מכולם... אבל היותר נכון לומר הוא שהקב"ה ברא הלשון והגביל סידורה מסכימים לטבעי הדברים ולידיעה האלוקית בהם".

³⁰⁶ רמב"ן שמות ל יג: "וכן הטעם אצלי במה שרבותינו קוראין לשון התורה 'לשון הקודש', שהוא מפני שדברי התורה והנבואות וכל דברי קדושה כולם בלשון ההוא נאמרו. והנה הוא הלשון שהקב"ה יתעלה שמו מדבר בו עם נביאיו ועם עדתו, אנכי ולא יהיה לך ושאר דברות התורה והנבואה, ובו נקרא בשמותיו הקדושים א"ל, אלוקים, צבאות, ושידי, ויו"ד ה"א, והשם הגדול המיוחד, ובו ברא עולמו, וקרא שמות שמים וארץ וכל אשר בם, ומלאכיו וכל צבאיו לכולם בשם יקרא מיכאל וגבריאל בלשון ההוא, ובו קרא שמות לקדושים אשר בארץ אברהם יצחק ויעקב ושלמה וחולתם.

והרב אמר במורה הנבוכים... והנה אין צורך לטעם הזה, כי הדבר ברור שהלשון קודש קדשים הוא כמו שפירשתי".

סודות ונימוקים עמוקים³⁰⁷ ומורים על שורשי הדברים³⁰⁸.

גם לגבי כללי הדקדוק של לשון הקודש יש שכתבו שיש להם מעלות ייחודיות על שאר הלשונות, שמועילות לקריאת רבים במקרא יחד, לזיכרון ולכניסת העניינים בנפש³⁰⁹, ושיש להם סיבות אלויות שלמעלה מגבול השכל האנושי³¹⁰.

המקובלים הוסיפו שפירושן המקורי של מילות לשון הקודש הוא בעולמות

מקורות מלאים והוספות

³⁰⁷ ספר כוח ה' (ר' יש"ר מקנדיאה): "דע לך בני שלשונו העברי הוא מהמצאות האלויות שהמציא הקב"ה בבריאות העולמות או קודם להם, וכל המילות שמות ופעלים שבו, לא היו על דרך מקרה והזדמן כהסכמת שאר ממצאי הלשונות שאין טעם להם. אבל הלה"ק הכל היה בכוונה נפלאה ומעצה עמוקה, וכולם מיוסדים על סודות ונימוקים עמוקים, ושמות הדברים מורים על עצמותם והבדליהם וסגולותיהם ומוצאיהם והתחלותיהם ודומיהן מהסיבות הד', ולכן נקרא לשון הקודש. והי"ת לימד את אדם הראשון אותו לשון, ר"ל טבעי היצורים כולם עד שידע לקרוא שמות לבהמה ולחיה ולצמחים ולדוממים. ולכן אמר הקב"ה למלאכי השרת 'חכמתו מרובה משלכם', ואמר המשורר האלוקי 'ותחסרהו מעט מאלוקים וגו'."

³⁰⁸ של"ה, תולדות אדם, בית אחרון, אות קנב: "וזה היותה חכמת אדם הראשון אשר קרא שמות לכל דבר (בראשית רבה פי"ז ס"ד), כדי שיוכר על ידי השם ההוא, עד שנאמר שהיתה מעלתו בזה גדולה ממלאכי השרת, כי ברוח הקודש שעליו, בנה אותיות ומלות מיוחסות עם הדבור הפנימי, בשביל שהשמות ההם יורו על שורש הדבר ההוא, וכאילו נאמר שבידיעת התחתונים ידע סוד המרכבות העליונות, כי כל נברא מטה יש לו שורש למעלה, שאם לא כן איך מתקשרים חלקי העולם הזה, אם אין ליסודות שורש למעלה, ואם אין לנבראים שורש למעלה, איך מתפשטות ההשפעה וההשגחה מאדון הכל בהם. וזאת היתה חכמה נפלאה, כי השיג מקור ושורש כל דבר, וכנהו בשם ההוא, והוא שמו ודאי."

³⁰⁹ כוזרי מאמר שני אותיות ער-עח: "אמר החבר: הלא ראית מאה אנשים קוראים במקרא כאילו הם איש אחד, פוסקים בעת אחת ומחברים קריאתם כאחד. אמר הכוזרי: כבר התבוננתי בזה ולא ראיתי כמוהו לא באדום ולא בערב, ולא יתכן זה במקרא השירים. הודיעני, מאיין היתה המעלה הזאת ללשון הזאת, ואיך תפסיד אותו המשקל."

אמר החבר: מפני שקבצו בה בין שני נחים ולא קבצו בין שלוש תנועות אלא על ידי הדחק, ובא הדיבור נוטה אל הנח, והועילה זאת המעלה ר"ל החברה והחריצות על הקריאה, והקל בעבודה הזיכרון והיכנס העניינים בנפש."

³¹⁰ בירת מגדל עוז (ליעב"ץ), בית מידות, עליית הדקדוק (דף פד ע"א): "הלוא תיקח מוסר כי הודה ולא בוש, שלא בטח שהשיג מעלה האמיתית בהשתנות הניקוד והתנועה. והוא באמת דבר למעלה מגבול שכל האנושי, כי אין יסודות לשון הקודש בנייים על סברות והתחכמויות אנושיות צנומות שדופות קדים, ולא כלשונות ההסכמיות הלשון האלוקית, כי חיה היא ממקום קדוש תתהלך ולה טעמים ועילות אלויות גבוהות מאוד נעלות. ואפילו אם נניח שיש להם עילות נגלות, וכבר בטוח אתה (שמצאה) [שמצאת] האמת בכולן או במקצת? הלא צללת במים אדירים והעלית חרש בידך כאמור."

הרוחניים, ומה שאנו משתמשים בהן לדברים גשמיים הוא בהשאלה³¹¹.
אחד המקובלים הוסיף וכתב שאי אפשר לשום דבר קטון או גדול שלא יהיה

מקורות מלאים והוספות

³¹¹ של"ה פסחים מצה עשירה – דרוש שלישי (א) אותיות שמג – שדמ: "אמנם, להבין ולהשכיל היטב צריך להקדים שתי הקדמות, ומהם יתבאר העניין. הקדמה א'. מבואר בפרדס בשער האותיות (פ"א וב'), כי האותיות הקדושות שלנו, אינם הסכמיות כאותיות האומות שהם סימנים בעלמא, רק הם עצמיות קדושות נחצבות מלמעלה... הקדמה ב'. מבואר גם כן בפרדס פרק א' משער (ערכי) הכינויים, כי העין לא תקרא עין מפני העין ממשי, אלא מפני הראות הנקרא עין באמת. וכן היד לא נקראת יד בעצם, אלא מפני פעולות הנמשכות... ועתה נבוא אל הביאור. הנה, עין בעצמו שהוא ענין השגחה הוא בו יתברך, וממנו יתברך משתלשל מעילה לעלול אלפי אלפים ריבי רבבות מדרגות בלי ערך זה לעומת זה, וגבוהים מעל גבוהים, עד שדוגמתן באדם השגחה הגשמית שלו נקרא עין...

מטעם שהאותיות אינם הסכמיות סימניות בעלמא כאותיות האומות, אלא הם היכלות לצורות נעלמות רוחניות, וצורת האותיות וקוציהן ותגיהן הכל מידי ה' השכיל כמבואר. ואז נאמר, כי ענין השגחת אלוקים היא 'עין' בעצם, כי כן שורש צירוף אותיות של 'עין, יוד, נון' כמו שהאותיות 'יד' הם בעצמיות שם העצם שלו יתברך, כן אלו מצד השגחתו יתברך. וכן צירוף אותיות 'יוד דלת', דהיינו 'יד', הם בשרשם כח אלוקי מצד חסדו, וזהו חסד יד ימין (תקוני זוהר, דף י"ז ע"א), וכן לגבורה יד שמאל.

ומזה תלמד יתרון בכולם, והם בו ממש, ובעולמות משתלשלים ממנו יתברך אלו השמות, שם הם מושאלות, כמו ידות הכלים ורגלי הכיסא שאנו אומרים, שהם מושאלים. ורצה לומר, כח האחיזה וכח העמידה. כן הוא ענין בכל השמות של אברי קומת האדם, הם בו יתברך, ובהשתלשלות מהדוגמא של מעלה ומדוגמא לדוגמא, נקראים באלו התיבות בשאלה. וזהו 'נעשה אדם בצלמנו' (בראשית א, כו). אכן 'על דמות הכיסא דמות כמראה אדם' (יחזקאל א, כו), רצה לומר, שם שיעור קומה בעצם, יד ממש, עין ממש, וכן כולם. רק אנחנו נקראים באלו הלשונות בלשון קודש, רצה לומר, שהם בעצם בקודש, הוא הקדוש ברוך הוא, רק אנו משתמשים בזה הלשון, מאחר שאנחנו בנשמותינו נשתלשלו ממקום קודש, ובו יתברך תוכיות אלו האותיות. וזהו ענין לשון הקודש, רצה לומר, המשתלשל מעצם הקודש הנצחי, ואנו משתמשים בו בעניינים הגשמיים דרך שאלה, וגם מכח ההשתלשלות ומגבוה על גבוה, והוא יתברך סיבת כל הסיבות, והולך מעילה לעלול, והעלול מעין דוגמא להעילה, ואז 'יד תחת יד, עין תחת עין' כו' (שמות כא, כד) ממדרגה למדרגה. וזה היה חכמת אדם הראשון בקריאת השמות (בראשית רבה פי"ז ס"ד), מצד השגתו לשון קודש, והשיג וידע כל נברא ונברא שרשו למעלה".

הכתב והקבלה בראשית ב כג: "לשוננו הקדושה, בה דבר הש"י עם אדם, וכן היה מדבר בה עם נח, ועם שם ועבר, באופן שכל הלשון היא מן העליונים, ויכולת ה' נקרא יד ונכתב ביו"ד ודל"ת, והשגחת ה' נקרא עין ונכתב בעי"ן יו"ד נו"ן, והשמעת רצונו אל זולתו נקרא קול ונכתב בקו"ף וא"ו למ"ד, באופן שאין דבר בכל התורה כולה שנתייחסה להש"י שתהיה גשמית, כי כולם נאמרו עליו והם נמצאים בו, ולהיותנו בני אל חי הרשה לנו לקרוא היד יד מפני שכל יכולתנו עם היד, והעין עין שראותנו והשגחתנו ע"י עין, ולכן ג"כ מ"ש בצלמנו יתכן לבארו כפשוטו ואין הפסד מזה, שגם כאשר תעשה אדם מצוייר בכותל או מסכה תאמר שהוא בצלם אדם, וכבר ידע שאין למסכה ההיא לא יד לא עין ולא פה רק בשיתוף השם, כמו כן נקראים אנחנו בצלם אלוקים יש לנו יד ועין ופה בשיתוף השם לבד, כי בו הוא היכולת וההשגחה ונקראים יד ועין".

לו שם בלשון הקודש, ולכן הסיק שאדרבה, גם המילים בלשוננו שנראות בלועזיות במקורן, באמת מקורן בלשון הקודש הקדום³¹².

יש מהמדקדקים שכתבו שבלשון המקרא אין שום יוצא מן הכלל, אלא שנשכחו מאיתנו כללי הדקדוק שלה³¹³, ואין מי שידוע הסודות שבכל תיבה ותיבה להבין טעם לכל דגש³¹⁴.

ראיות לכאורה שהביאו על ייחודיותה של לשון הקודש³¹⁵ בענייני גימטריות, נוטריקונים, קשר בין צורת המילה לבין משמעותה³¹⁶, משמעויותיהם של אותיות מסוימות³¹⁷ – אין בהן ממש. חלק מרעיונות אלה מתאימים רק לדוגמאות בודדות מתוך אינספור אחרות, וחלקם קיימים לא פחות³¹⁸ בשפות עתיקות נוספות³¹⁹. ובוודאי שאין בהן כדי להוכיח ייחודיות

מקורות מלאים והוספות

³¹² הון עשיר (למקובל רבי רפאל עמנואל חי ריקי) על המשנה אבות פ"ג מ"ה: "וגמטריאות. כתב התי"ט שנראה שהוא שם מושאל ולקוח מלשון יוון, ע"כ... דא"א לומר דא"א לפרש אותו העניין בלשון הקודש שאין לו שם בלשון הקודש אלא בשאר הלשונות, דזה א"א ודאי, שהרי העולם ומלואו נברא בלשון הקדש, וא"כ א"א לשום דבר קטון או גדול שלא יהיה לו שם בלשון הקדש, כפי טבעו הנחשב מצירופי אותיות...

לכן נראה בעיני שהדבר הוא הפך ממ"ש התי"ט, שתיבות אלו אף הם לשון הקדש, והם שורש אותו לשון הנוכרי, שא"א לכל לשון ולשון שלא יהיה לו שורש בלשוננו הקודש ובדפוס אמסטרדם תצ"א הכתיב חסר: "הקדש", ואפשר שהוא "הקדוש" הקדום, והקב"ה להראות תפארת גדולת לשון הקודש שבו תלוי כל הלשונות, כתב בתורתו קצת תיבות הרגילות בלשונות הנכרים, להראות שאע"פ שהם מדברים בו מ"מ הוא לשון הקודש שהרי נכתב בתורה".

³¹³ ניקוד ומשמעותו במקרא (ר' משה לויאן), פתח דבר, עמוד 11: "הבעיות הדקדוקיות של המקרא, שאינן עולות בקנה אחד עם כללי הדקדוק של ימינו, מוסברות היום כחריג או כיוצא מן הכלל. בו בזמן שתקן לשון המקרא שונה מתקן לשון העברית של ימינו ואין יוצא מן הכלל במקרא".

³¹⁴ כללי טעמי המקרא (ר' יודא אריה גוטמאן) חלק א עמוד עג: "ואין להקשות... אין זה קושיא, שכל דגש שבא בתיבה, בין בשם ובין בפועל – יש טעם לדבר שהוא מורה על חוזק העניין וכו', ואין מי שידוע הסודות שבכל תיבה ותיבה להבין טעם לכל דגש".

³¹⁵ ועל כך שאינה רק לשון הסכמית.

³¹⁶ שהמילה "אש" נראית כשלהבות והמילה "עץ" נראית כגזעים עם ענפים.

³¹⁷ דהיינו שלאות מסוימת יש רעיון שקיים במילים שבהן היא מופיעה.

³¹⁸ ואף יותר.

³¹⁹ כתב החרטומים המצרי מבוסס על כך שהסמל מציין עיצור שקיים במילה המצוירת בו. בכתב הפרוטו-כנעני כל סמל מציין את העיצור שבתחילת המילה המתוארת בו. כתב היתדות (שמקורו משומר) פותח מתוך כתב איורים, כך שכל סימן ציין את משמעות האיור המקורי או את הצליל הזהה לו.

אלוקית דווקא³²⁰.

לגבי הטענה שיש שטענו, שילד שיגדל ולא ישמע שום שפה, יתחיל מעצמו לדבר בלשון הקודש כיוון שהיא מוטבעת בטבע האדם³²¹, וכן יש שסיפרו מעשה כזה כביכול³²² – כבר היו מן הראשונים ומן האחרונים ואף מן המקובלים שדחו זאת, שהניסיון וההיקש יבטלו זאת³²³, ואין בו לא טעם ולא ריח³²⁴, והם דברים תמוהים³²⁵, ואדם שאינו שומע דיבורים לא יכול לדבר

מקורות מלאים והוספות

הכתב הסיני מבוסס על רכיבים (המכונים "שורשים", ובלעז: רדיקלים) מעטים יחסית, שיש להם משמעויות, כל אות (המכונה "סימניה") מורכבת ממספר רכיבים כאלה, ומשמעות האות נגזרת ממשמעות רכיביה (הספר "להבין את הסינית בשיטה ההגינית").

³²⁰ ואם נדון בקשר בין שמותיהן של האותיות בלשון הקודש לבין צורותיהן, הרי שהקשר הוא דווקא לכתב העברי העתיק (המכונה "כתב דעץ" או "כתב רעץ"), שהתפתח מהכתב הפרוטו-כנעני, שמבוסס על איורים, וכל אות בו מסמלת את העיצור שבראש שמו של האיור.

³²¹ בניין יהושע על אבות דרבי נתן פרק לו ד"ה ומספרין בלשון הקודש: "נאמר בשם הרמב"ם (כבר העירו שלא ידוע מקור לכך ברמב"ם) אם לא נדבר בתינוק הנוול שבעה שנים שום דיבור, כאשר יגדיל ידבר מאילו לשון הקודש, שהתולדה הוא מבטן".

³²² מעבר יבוק (רבי אהרן ברכיה ממודינה), שפתי רננות, מאמר ג, פרק מג, ד"ה ונחזור (מהדורת אמסטרדם תצב קמד ע"א): "וכבר נודע ממעשה אשר אירע כי ילד אשר לא ישמע לדבר בשום לשון, תחילת דיבורו יהיה בלשון הקודש, כי בעל הטבע שהוא אלוקים בגימטריא טב"ע, הטביע כן בעולמו בסוד אותיות תורתו שבה נסתכל וברא העולם".

³²³ איגרת תשובתו של רבי זרחיה בן שאלתיאל לרבי הלל מפירא (נדפסה באוצר נחמד חלק ב, וויען תרי"ז) עמודים 135-136: "ועוד אמרת... כי אם היה הילד זמן גדול עומד בין אלמים או בין אנשים ואומנות דוממות... הלשון שיתחיל בו יהיה לשון הקודש בלא ספק, בעבור שהוא היה הראשון וניתן לאדם הראשון בטבע... מה שאמרת שלשון הקודש ניתן לאדם הראשון בטבע הוא שקר בדוי... שידבר האדם (זולתו) [זולת] אלו הכלים [שמיעה ולימוד] זה מבואר מאוד שהוא דבר נמנע, וזה לפי הניסיון ולפי ההיקש, אשר שניהם יבטלו זה המציאות שמצאת אתה וכל חלושי הדעת... מי שגדל בין אומנות דוממות... יהיו נובחין ככלבים".

³²⁴ מפתח רעיון (רבי אברהם אבולעפיה, מראשוני המקובלים), מהדורת תשס"ב, עמודים כג-כד: "שידמה מדמה שאם יונח הנער באי נגזר בין אלמים שיגדלוהו שידבר מעצמו לשון הקודש – כי זה הדבר אין בו לא טעם ולא ריח. ואפילו אם תשמע שמלך אחד בחן זה ומצאו כן... כי כל אלה הדברים והדומים להם הם טובים מאוד לאומרים לפני עמי הארץ ולפני הנשים הזקנות ולפני הנערים בעלי הדמיון החזק אשר לא ידעו ולא יבינו בחשכה יתהלכו... ואין זה אצלי חכמה לטעון טענות נבוכות כדי להעלות דבר מהדברים, כי בהמצא שקרות בטענות ההן יפחת הדבר מאוד מהלבבות תחת היותו מתעלה, ותתהפך הכוונה בו".

³²⁵ שו"ת מים חיים (הרב יוסף משאש, רב באלג'יר, דיין במרוקו, רבה של חיפה) אורח חיים חלק א סימן נד: "מקור לשון עברי. לחכם הנ"ל. עוד כתבת, כי דרש חזק גלילאה במחנכם קדוש, כי לשון עברי, הוא מוטבע בטבע האדם, שאם לא נשמיע לילד שום דיבור, מיום צאתו מרחם, עד שיתחזק בו כח הדבור, אזי ידבר מאילו בשפה עברית צחה, ושאלת להודיעך דעתי בזה, אם אמת הדבר. תשובה. דע ידידי, כי דבר זה נמצא כתוב על ספר שהולידו איזה

כלל³²⁶ או שינבח ככלב³²⁷.

ע"פ השוואה בין סגנונות כתב שונים שהיו נפוצים באזורנו בעת הקדומה, נראה שהכתב המקורי³²⁸ היה מבוסס על איורים, שכל אחד מהם סימל את העיצור שבראש המילה שבאזור. ממנו התפתח³²⁹ הכתב העברי העתיק³³⁰, ממנו התפתח הכתב הארמי³³¹, וממנו הכתב האשורי המוכר לנו. אכן, מי שמכיר רק את הכתב העברי העתיק ואת הכתב האשורי, ואינו מכיר את השלב שביניהם, כמעט ולא ימצא קשר ביניהם.

ואין זה ברור באיזה כתב ניתנה התורה³³².

שינוי הלשון במהלך הדורות

דבר ברור הוא שבמהלך הדורות היו שינויים רבים בלשון הקודש. הן בתוך ספרי התנ"ך עצמם³³³, והן בחילוקים בין לשון התנ"ך לבין לשון חז"ל, וביניהן לבין הלשון המאוחרת יותר³³⁴. וכן אמרו בתלמוד, לשון תורה לעצמה, לשון חכמים לעצמו³³⁵.

מקורות מלאים והוספות

תמימים, אוהבי הבלים... וגם הרמב"ם ז"ל בס' המורה ח"ב פרק ל' כתב, שהלשונות אינם טבעיות, ע"ש. וגם בספר המבאר להרופא והחוקר הנשגב כמוהרי"ם פייבוש ז"ל, סוף דף 2, הביא הדעת הנ"ל, והרבה עליה שחוק... וא"כ שרי ליה מריה לההוא גלילאה שדרש ברבים דברים תמוהים כאלה, אשר ההמון יכזבו בזה אף מימיו הנאמנים, דכך עונשו של בדאי וכו'".

³²⁶ איילת השחר (הרב שטיינמן) בראשית ב כג: "והבניין יהושע באבות דר"נ פל"ז מביא בשם הרמב"ם שאם לא נדבר בתינוק הנולד ז' שנים שום דיבור, כאשר יגדל ידבר מאליו לה"ק וכו' (וזה גם בתינוק נוכרי). וקשה, שהרי מי שאינו שומע דיבורים לא יכול לדבר כלל (ובמציאות קשה לבדוק דבר כזה, דצריכים למצוא ילד שלא ישמע שום דיבור עד שיהא בן ז' שנים)".

³²⁷ איגרת תשובתו של רבי זרחיה בן שאלתיאל לרבי הלל מפירא דלעיל.

³²⁸ הכתב הפרוטו-כנעני.

³²⁹ התפתחויות של כתב, בשלבים שונים, קיימות במערכות כתב קדומות נוספות. כגון כתב היתדות והכתב הסיני.

³³⁰ המכונה כתב דעץ, או כתב רעץ.

³³¹ וכן התפתחו ממנו (או מהכתב הפיניקי, הדומה לו מאוד) הכתב היווני והלטיני.

³³² כפי שהארכנו לעיל פרק פט.

³³³ ישנם שינויים עקרוניים בין לשון התורה והנביאים שעד ישעיהו, לבין לשונם של ירמיהו ויחזקאל, ובינן לבין לשונם של עזרא נחמיה אסתר דניאל ודברי הימים.

³³⁴ המכונה: לשון ימי הביניים.

³³⁵ עבודה זרה נח ע"ב: "בעא מיניה ר' אסי מר' יוחנן: יין שמסכו עובר כוכבים, מהו? א"ל, ואימא: מזוג! א"ל, אנא כדכתיב קאמינא: טבחה טבחה מסכה יינה, א"ל: לשון תורה לעצמה,

שינויים אלו היו הן בכללי הדקדוק³³⁶, הן באוצר המילים העבריות³³⁷, והן במילים שנשאלו מלשונות זרות³³⁸.

יש להדגיש שהמפרשים והמדקדקים כתבו גם לגבי מילים מסוימות שבתנ"ך שהן שאולות מלשונות זרות³³⁹. ויש להעיר מכך על הכוזרי שהוכיח את

מקורות מלאים והוספות

לשון חכמים לעצמו.

חולין קלז ע"ב: "כי סליק איסי בר היני אשכחיה לר' יוחנן דקא מתני ליה לבריה רחלים, אמר ליה: אתנייה רחלות! א"ל: כדכתיב רחלים מאתים, אמר ליה: לשון תורה לעצמה לשון חכמים לעצמן".

³³⁶ בלשון המקרא: לאמר, לשבת, לתת, לקרוא, ויאמר, קח, מאורשה, איך, מתי, הלך. בלשון חז"ל: לומר, לישיב, ליתן, לקרות, אמר, מאורסה, הילך, היאך (וכן: כיצד, ובמקורות מסוימים: כאיזצד), אימתי, היה מהלך.

בלשון המקרא וחז"ל: עשה, הביט, תרדמה, תחינה. בלשון הקליר: עש, פט, רדם, תחן. ומחידושי התיבונים: טבע, איכות, כמות, מהות, נושא.

³³⁷ ספר דיקא נמי (הרב יצחק פרנק) עמוד 26: "אוצר המילים של לשון חז"ל נבדל בצורה ניכרת מזה של לשון המקרא. לפי הערכה, כמחצית מאוצר המילים שונה".

³³⁸ ספר דיקא נמי (הרב יצחק פרנק) עמוד 26: "נוסף על מילים מן העברית המקראית, שאלה לשון חז"ל מילים גם מהארמית, מהאכדית, מהפרסית, מהיוונית ומהלטינית". "פירוש מהמילות זרות" (מר' שמואל אבן תיבון) שבסוף מורה נבוכים בתרגום ר' שמואל אבן תיבון, בתחילתו, ד"ה המין האחד: "המין האחד הם המילות אשר חידשום המעתקים לפני, או חידשתיים אני חידוש גמור, כמילת קוטר וקוטב וכיוצא בהם, שאלנו מלשון הערביים או שולתו מן הלשונות".

"פירוש מהמילות זרות" שם ערך "מרכז": "מרכז. מילה ערבית, העתקנוה אל לשוננו לצורכנו אליה. והוא שם לנקודה האמצעית שבתוך העגולה...".

³³⁹ רש"י בראשית מט כב: "בן פרת – בן חן, והוא לשון ארמי אפריון נמטייה לרבי שמעון בסוף בבא מציעא (ק"ט א)".

רש"י שמות לא י: "בגדי השרד – ... ואני אומר שהוא לשון ארמי".

רש"י אסתר ג יד: "פתשגן – לשון ארמי סיפור הכתב".

אבן עזרא בראשית לט כא: "בית הסוהר – לא נדע אם הוא לשון הקדש, או לשון מצרים, בעבור שפי' אחריו ואמר מה הוא, כמו האחשתרנים (אסתר ח, י), שהוא לשון פרס, ופי' שהם בני הרמכים".

אבן עזרא שיר השירים ד יג: "פרדס – בלשון ישמעאל כדמות גן, יש בו מין אחד".

רד"ק זכריה א ז: "ביום עשרים וארבעה לעשתי עשר חדש הוא חדש שבט – שמות החדשים כמו שכתוב במגילת אסתר ובזה הספר, לא ידענו אם הם לשון ארמי, כי לא מצאנו אותה בשאר ספרי הקודש".

רד"ק תהלים נ כג: "ושם לשון סידור, מלשון ארמית".

רמב"ן דברים לג ג: "אף חובב עמים – פירשו בו שהוא מלשון ארמית... והנראה אלי...".

מצודת ציון יחזקאל טז נז: "השאטות – עניין בזיון, כמו 'בשאת בנפש' (יחזקאל כה) והוא מלשון ארמי, כי 'ויבז עשו' (בראשית כה) תרגם אונקלוס ושט עשו".

מצודת ציון דברי הימים א טו כז: "מכורבל – מעוטף, והוא מלשון ארמי, ודוגמתו 'פטשיהון

יחודיותה של לשון הקודש, בנוסף לקבלה על כך, מסברה, שלא חסרים בה ביטויים ושמות שיהיה צורך לשואלם מלשונות אחרות³⁴⁰, שברור לגמרי שכל מה שנצרך לשפה העברית ייצרה היא מתוכה³⁴¹.

פרק קי

פעולות על-טבעיות

רבים דנו בהשפעתן של פעולות על-טבעיות, כגון כשפים, שמות קדושים, צירופי אותיות, לחשים, קמיעות, השבעות.

הרמב"ן כתב שהבורא יתברך עשה שהעליונים הם מנהיגי התחתונים, ויש בכוחם של הכשפים והשמות להשפיע על העליונים. ואי אפשר להכחיש את השפעתם, שהרי הדברים הללו נתפרסמו לעיני רואים³⁴², והוסיף שיש

מקורות מלאים והוספות

וכרבלתהון' (דניאל ג) ור"ל עטופיהון'.

מלבי"ם פרשת ויקרא אות קנב: "כרמל. מוסכם מחכמי הלשון שאין שורש בלשון הקודש יותר מג' אותיות. ועל [השורשים] המרובעים והמחומשים יאמר הבחור (מאמר ד' בסופו) שהם מלשונות אחרות... ועל רבים מהם כתב [הרד"ק] שהם מלשונות אחרות ארמי או פרסי או מצרי'".

³⁴⁰ כוזרי מאמר ב אות סח: "והיא בעצמה [לשון הקודש] החשובה שבלשונות מקבלה וסברה. הקבלה, שהיא הלשון אשר דיבר בה ה' ית' עם אדם וחווה... ומעלתה מדרך הסברא, לפי העם המשתמשים בה, במה שהיה צריך אליו מהמליצה כ"ש עם הנבואה הפושטת ביניהם, והצורך אל האזהרה ואל הניגונים והזמירות ומלכיהם משה ויהושע ודוד ושלמה היתכן שיחסר להם מליצה [בתרגום הרב שילת: ביטוי] בעת שהיו צריכים אליה לדבר, כאשר תחסר לנו היום בעבור שאבד הלשון ממנו? הראית סיפור התורה, המשכן והאפוד והחושן וזולתם כשהוצרכו אל שמות נכריות [בתרגום הרב שילת: כאשר הוצרך לשמות פלאיים] היאך מצאו אותם עד תומם, וכמה נאה סדר הסיפור ההוא, וכן שמות העמים ומיני העופות והאבנים, וזמירות דוד, והתרעם איוב והתווכחו עם רעיו ותוכחות ישעיה ונחמותיו, וזולתם".

³⁴¹ פירוש הרב שלמה אבינר על הכוזרי שם (אות רעג): "הכיצד יעלה על הדעת שלשלמה המלך, החכם מכל אדם, היו חסרים ניבים ושימושי לשון עד שהיה נאלץ לשאול מושגים משפת יוון? אלא ברור לגמרי שכל מה שנצרך לשפה העברית ייצרה היא מתוכה במהלך השנים".

³⁴² רמב"ן דברים יח ט: "ועתה דע והבן בענייני הכשפים, כי הבורא יתברך כאשר ברא הכל מאין עשה העליונים מנהיגי התחתונים אשר למטה מהן, ונתן כח הארץ וכל אשר עליה בכוכבים ובמזלות לפי הנהגתם ומבטם בהם כאשר הוא מנוסה בחכמת האצטגנינות... ועל כן אמר בעל ספר הלבנה החכם בנגרמונסי"א, כשהלבנה והיא נקראת גלגל העולם בראש טלה על דרך משל, ויהיה פניו מול פלוני, תעשה תמונה לדבר פלוני ויוחק בה שם השעה ושם המלאך הממונה עליה מן השמות ההם הנזכרים באותו הספר, ותעשה הקטרה פלונית בעניין כך וכך, יהיה המבט עליה לרעה לנתוש ולנתוץ ולהאביד ולהרוס...".

שם שבו משתמשין חסידי ישראל להמית ולהחיות לנתוש ולנתוץ להאביד ולהרוס לבנות ולנטוע³⁴³. וכן כתב הריב"ש שהכשפים משנים את הטבע³⁴⁴.

ר' חיים ויטאל, גדול תלמידי האר"י, כתב שאשתו נקשרה בכשפים³⁴⁵. החיד"א כתב שמגידי אמת העידו על מכשף שגרם לשור לדבר³⁴⁶. החתם סופר העיד שראה בעיניו ששמות הקודש הם פעולות אמיתיות³⁴⁷. ר' חיים מוולוז'ין כתב שהכישופים פועלים ע"י כוחות הטומאה³⁴⁸.

וכן כתבו עוד כמה מהאחרונים שיש זמנים שבהם המכשפות מחליפות

מקורות מלאים והוספות

וזה סוד הכשפים וכוחם...

ורבים יתחסדו בנחשים לומר שאין בהם אמת כלל, כי מי יגיד לעורב ולעגור מה יהיה. ואנחנו לא נוכל להכחיש דברים יתפרסמו לעיני רואים".

תורת ה' תמימה ד"ה ונתברר: "וכאן אכזריות לראש הפילוסופים [אריסטו] ימחה שמו, שהוא מכחיש כמה דברים שראו רבים וראינו אנחנו אמיתתם ונתפרסמו בעולם, ובאותם הזמנים קודם שבא משה רבינו ע"ה לעולם היו נודעים לכל, כי החכמות באותי הדור היו כולן רוחניות כגון ענייני השדים והמכשפים ומיני חכמות הוברי שמיים".

³⁴³ תורת ה' תמימה (לרמב"ן) ד"ה עוד התורה מאירת עיניים בדברים גדולים: "שכל התורה כולה שמותיו של הקב"ה, שבכל פרשה ופרשה שבה השם שבו נוצר הדבר או שנעשה בו או שנתקיים אותו עניין בו...

ודבר נודע לרבים כי מפסוק 'ויסע' (שמות יד יט) יוצא שם של שבעים ושתיים אותיות שבו משתמשין חסידי ישראל להמית ולהחיות לנתוש ולנתוץ להאביד ולהרוס לבנות ולנטוע".

³⁴⁴ שו"ת הריב"ש סי' צב: "שמשנין על ידי כשפים טבע הדבר המסודר מן השמים ולעשות מן המטה נחש כמו שעשו חרטומי מצרים בלהטיהם שהם מעשה כשפים, ואמרו רז"ל במדרש שהם נעשים ע"י מלאכי חבלה".

³⁴⁵ שבחי מהרח"ו עמוד לו: "שנת ה'שכ"ו ליל שבת ה' לחנוכה. אמרתי קידוש ואשב על השולחן לאכול, והיו עיני זולגות דמעות נאנח ונעצב, על כי בעשרה בחשוון שעבר נשאתי אשתי חנה וקשרו אותה בכשפים...".

³⁴⁶ פתח עיניים (לחיד"א) מגילה ג ע"א: "בזמנינו העידו מגידי אמת שרשע מכשף עשה ששור אחד ידבר חצי שעה בשם ה' שישמעו לרשע. ומוכרח שהכריח לשד אחד שיכנס שם וידבר".

³⁴⁷ שו"ת חתם סופר ח"א אורח חיים סי' קצז ד"ה ועוד: "שמות הקודש הם פעולות אמיתיות ממנה שראיתי בעיני מאיש מופת מורי כהן צדק זצ"ל, ומה שחז"ל עסקו בס' יצירה וברא גברא (סנהדרין ס"ה ע"ב), ואמרו ישעיה אמר שם ובלע בארזא (יבמות מ"ט ע"ב), ואחיתופל כתב שם וקפה תהומא (סוכה נ"ג ע"ב ע"ש) הוא שם מילואו של שם א"ל, משה רבינו ע"ה הרג למצרי בשם המפורש...".

³⁴⁸ נפש החיים שער ג תחילת פרק יב: "כל ענייני פעולות הכשפים נמשך מהכוחות הטומאה של המרכבה טמאה. והוא עניין חכמת הכישוף שהיו הסנהדרין צריכין לידע. היינו חכמת שמות הטומאה וידיעת ענייני כוחות המרכבה טמאה בשמותיהם. שע"י יפעלו בעלי הכישופים פעולות ועניינים משונים כשמשיבועין כחות הטומאה בבחינת הטוב שבו שישפיע בתוכו חיות לעשות נפלאות היפך סדר כוחות הטבעי והמזלות".

כמעט את כל הילדים³⁴⁹, שרגילים להשתמש בכישופים, ושהניסיון יורה את הצלחתם, ושהוא נודע לכל³⁵⁰, שהוא דבר מצוי שמכשפות ממיתות ילדים³⁵¹, ושאיירע מקרה שמתו כמה ילדים והיה נראה בחוש שהיה זה ע"י מכשפות³⁵².

אחד הכשפים הנפוצים היה "קשירת³⁵³ חתנים וכלות" כדי שהחתן לא יוכל לבעול או שלא יוכל להוליד. כישופים כאלה הוזכרו בירושלמי³⁵⁴, בתרגום

מקורות מלאים והוספות

³⁴⁹ תולדות אדם (רבי אליהו בעל שם, אב בית דין בחעלם, שהוסמך ע"י המהרש"ל) סי' קלט: "לילדת שלא זיקו שום כשפים, אפילו בזמן שליטות המכשפות, כידוע שלפעמים יש להם שליטה שמחליפין את הילדים [בילדי המכשפות או בגולם בצורת ילד], כמעט אין אחד ניצול או מיעוטים ניצולים".
האמונה בכך שמכשפות מחליפות את הילדים מובאת במקומות רבים בספרו (סימנים לט, פ, צט, קד).

³⁵⁰ נשמת חיים (לרבי מנשה בן ישראל) מאמר שלישי פרק יח: "שקול כנגד כולם הוא אסרת חתנין בכישוף... שלא יהא קושר חתנים וכלות בכישוף שימנעוהו מלבוא עליה... ויען כי העוון הפלילי רגיל בדור הזה... ועתה אם הניסיון יורה שבאיזה מעשה ומילין מועטים בקלות יוכלו הרשעים לאסור חתנין בלי פגיעת גשם בגשם, למה נרחיק ממנו כל מה שלא יגורוהו העיון השכלי... וממה שצריך עוד שתדע הוא כי בכל קצווי הארץ יודעים המכשפים לעשות כדבר הרע הזה, כאשר מעיד מארסין דיל ריאו ונודע לכל".
במאמר "יחס התורה לכישוף" (ר' אברהם קורמן, הודפס ב"ניב המדרשיה" טז"ז, תשמ"ג, עמוד 149 והלאה) הערה 28 הביא עדויות נוספות על הצלחתו של כישוף זה, גם אצל המוסלמים והנוצרים, וגם בדורות האחרונים.

³⁵¹ יש מנחילין (רבי פנחס קאטצען-אלין-בויגען) סימן כג: "ובתוך הדברים אמר לי שכאשר יודמן לפעמים שהנשים כשפניות ממיתות הילדים, והוא דבר המצוי בעו"ה...".

³⁵² שם: "ואח"כ בהיותי בקהילת לייפניק בשנת תפ"א, ועדיין אותו המקרה רעה בעו"ה שמתו כמה ילדים, ונראה היתה בחוש שהיה ע"י נשים המכשפניות, כי פעם אחת ביום השמיני ללידה שהיו באים לביה"כ הבעל ברית גם המוהלים... ואח"כ כשבאו הנשים לישא את הילד למולו ומצאו שניזוק הילד ע"י מעשה כישוף ולא נימול ומת אותו הילד. וכך קרה מקרה רעה כזאת בכמה ילדים".

³⁵³ או: "אסרת".

³⁵⁴ סנהדרין פ"ז הי"ג: "אמר לון: צלון [התפללו] על ברי דלא מוליד... אמר לה שריו מה דעבדתין [התירי את הכשפים שעשית]. אמרה ליה: לי נא שרייה [איני מתירתם]. אמר לה: דלא כן אנא מפרסם לך. אמרה ליה לי נא יכלה דאינון מסלקין בימא...".

יונתן³⁵⁵, בראשונים³⁵⁶ באחרונים³⁵⁷ ובמקובלים³⁵⁸. הנשמת חיים כתב שהעוון הזה רגיל בדורו³⁵⁹, הוסיף שאומות העולם יודעים לעשות זאת בכל קצווי הארץ³⁶⁰, ואף כתב שתופעה זו היא ראייה ניצחת לפעולת הכישוף ומציאות השדים³⁶¹. קשירת חתנים מצויה גם בספרי קמעות ולחשים³⁶²,

מקורות מלאים והוספות

³⁵⁵ תרגום יונתן דברים כד ו' "ולא יחבול רחיים ורכב כי נפש הוא חובל" – "ולא יהוי גבר אסר חתנין וכלים בחרשין (בכישוף) ארום נפשא דעתיד למיפק מנהון הוא מחבל".

³⁵⁶ ספר חסידים (מרגליות) סימן שצא: "איש שלקח אשה וכשפו אותן שאין יכולין לזקק יחדיו...".

³⁵⁷ ים של שלמה יבמות פרק ו' סימן לח: "ודווקא שאינו יכול לבעול מחמת תשות כח, כגון שאינו בר קישוי. אבל אם בא לו במקרה, ע"י כישוף, כמו שמצוי בחתנים, לא אמרינן דדמיא לנדה".

³⁵⁸ ספר הפעולות (למהרח"ו) חלק ד"ד אות רלא: "להתיר קשור מתשמיש המיטה... יקבל האיש המכושף את ההבל העולה מן המים ההם...".

³⁵⁹ נשמת חיים (לרבי מנשה בן ישראל) חלק שלישי מאמר יח ד"ה עתה: "ידבר מעניין אסרת חתנין ושהוא עוון פלילי... ויען כי העוון הפלילי רגיל בדור הזה, אעורר להעתיק הירושלמי בזה...".

³⁶⁰ שם ד"ה וממה: "בכח קצווי הארץ יודעים המכשפים לעשות כדבר הרע הזה, כאשר מעיד מארסין דיל ריאו ומרסין אמטון דלריו, חוקר דת נוצרי מהמאה ה'16".

³⁶¹ נשמת חיים (לרבי מנשה בן ישראל) מאמר שלישי פרק יח: "שקול כנגד כולם הוא אסרת חתנין בכישוף... שלא יהא קושר חתנים וכלות בכישוף שימנעוהו מלבוא עליה... ועתה אם הניסיון יורה שבאיהז מעשה ומילין מועטים בקלות יוכלו הרשעים לאסור חתנין בלי גגית גשם בגשם, למה נרחיק ממנו כל מה שלא יגורוהו העין השכלי? יבואו נא אלינו המהבילים הכישופים והמכחישים השדים מחבלים ייגשו אז ידברו יחדיו למשפט נקרבה. מי העיר את רוח האדם והחליש אותו? מי החליש אבר ההולדה וכוחו סר מעליו אשר באיתן קשתו? אם כן מוכרח הוא שיודה שבכח השד פועלים המכשפים את המעשה הרע הזה".

³⁶² ספר תולדות אדם (לרבי אליהו בעל שם מחעלם, שהוסמך ע"י המהרש"ל, והחכם צבי (סי' צג) כתב שהעידו עליו שברא אדם (גולם) מספר יצירה) מהדורת תפ עמודים 39–40: "אדם מכושף ולא יכול לשמש המיטה וכו'" (נמצא שם פעמיים).

ספר מפעלות אלוקים (ליקוט סגולות מר' יואל בעל שם ועוד) סי' ריג: "להציל חתן מכשפים שלא יהיה נאסר". והובא גם בספר אמת ואמונה (לרב יוסף רציבי, רב ראשי ליהדות תימן תל אביב יפו והסביבה) סי' נז.

ספר זכירה (ר' זכריה סימנר) (מהדורת ורשא תרל"ה עמ' 92): "ואם אדם מכושף ולא יכול לשמש המיטה...".

ספר הקמיעות (כתב יד) ד ע"ב: "לגבורת אנשים ונשים. ילך הוא ואשתו תחת הגשר... וישביע שבועה ג"פ בזה הלשון, בשם הגדול... אני משביע כל שדין בישין ורוחין ולילין בישין וכל החיצונים... וכל הכישוף וקטור שיסתלקו מן פצפ"ת (פב"פ?) שלא יהיו נאסר מתשמיש המיטה עם אשתו פבפ"ת מעתה ועד עולם אמנ" (וכן עוד כמה סגולות שם).

ספר הרפופות (מלשון רופף) שבספר לחש וקמע עמוד 109: "חתן שאינו יכול לשמש, בין

ומוכח שהיתה שכיחה.

אף כמה פוסקים בתקופת האחרונים דנו בהלכותיהן של פעולות כאלה. מה דינו של ההורג על ידי שם או כישוף³⁶³, האם אדם הנברא ע"י ספר יצירה מצטרף למניין³⁶⁴, האם מותר לברוא אדם כזה בשבת³⁶⁵, האם מותר לאכול עגל כזה בלא שחיטה³⁶⁶, האם מותר לכתוב בשבת ע"י השבעת קולמוס³⁶⁷.

היו שתיקנו ברכה על כתיבת קמיע, אשר קידש שמו הגדול וכו' להראות כוחו וגבורתו בשמו וכו'³⁶⁸. ויש מי שכתב שמי שיועד השמות על בוריין,

מקורות מלאים והוספות

מכשפים בין מחולשה, קח גופרית...".

ספר הסודות סגולות החכמה עמוד 47: "לכתוב אותו להתיר חתן. אבל לאחר המעשה צריך שתיקחנו מהחתן לפי שהוא מועיל להרבות זרע ואסור להרבות זרע ע"י שם. והוא בדוק". קדושת יצחק (הרב כדורי) חלק א עמוד תקיד (בכתב היד עמוד קסא) מערכת ק: "קשור. להתיר האסור מכישוף שיעשו לחתנים".

³⁶³ שו"ת הלכות קטנות (לר' יעקב חגיז) ח"ב סי' צה: "שאלה: ההורג נפש ע"י שם או כישוף מהו. תשובה: אפשר דכיוון בדבורו עבד מעשה, הו"ל דומיא דמימר וכזורק חץ להורגו, ועליהם נאמר חץ שחוט לשונם".

³⁶⁴ שו"ת חכם צבי תחילת סי' צג: "נסתפקתי אדם הנוצר ע"י ספר יצירה, כאותה שאמרו בסנהדרין רבא ברא גברא, וכן העידו על זקני הגאון מוהר"ר אליהו אבדק"ק חעלם, מי מצטרף לעשרה לדברים הצריכין עשרה כגון קדיש וקדושה".

³⁶⁵ גזע ישי (לר' יהודה שמואל אשכנזי) מערכת א אות א ד"ה ונסתפקתי: "ונסתפקתי אי שרי להו לרבנן דרב חילייהו ועסקי בספר יצירה וברו גברא, למעבד להאי עבדתא ביומא דשבתא".

³⁶⁶ של"ה פרשת וישב מקץ ויגש דרך חיים תוכחת מוסר אות נז: "והנה מצינו בגמרא (סנהדרין סה ע"ב) דברא עגלא תילתא בכל ערב שבת על ידי עסק ספר יצירה בצירוף השמות, ובוודאי זה הנברא על פי השמות ולא מצד התולדה אין צריך שחיטה, וניתר לאוכלו בעודו חי". פתחי תשובה יורה דעה סי' סב ס"ק ב: "בשל"ה... ונראה דמ"מ אסור לאכול בלא שחיטה מדרבנן משום מראית עין כדלעיל סי' י"ג גבי בן פקועה בן ט' חי שהפריס ע"ג קרקע, ונוהג בזה כל הדינים הנאמרים שם".

³⁶⁷ שו"ת חתם סופר ח"ו ליקוטים סי' בט ד"ה מ"ש: "מ"ש מעלתו ביישוב קושיית הרא"ש איך כתב משה רבינו ע"ה ס"ת בשבת קודש, דע"י שם והשבעת קולמוס, כבר קדמוהו בשל"ה ולא נמצא בדברי השל"ה שלפנינו. ומה שהקשה מעלתו למ"ד שביתת כלים דאורייתא איך כתב קולמוס בשבת, לאו קושיא היא, דלא גרע מכותב בשמאלו דאין דרך כתיבה בכך".

³⁶⁸ תמים תהיה (ר' יעקב משה הלל), מתוך הסכמתו של הרב יצחק כדורי (עמודים יט"ב): "ויש מן הגאונים תיקנו ברכה לכתוב הקמיע, ברוך אתה ה' וכו' אשר קידש שמו הגדול והמבורך וגילה אותו לחסידיו להראות כוחו וגבורתו בשמו ובמאמר פיו בלשון ובכתב וכו'. ועתה לא נהגו לברך זה".

שורשי השמות (לרבי ידידיה רפאל חי אבואלעפיה, ראש ישיבת המקובלים בית אל) כתב יד, דף כב ע"א: "ברכות הקמיע, קודם שיכתוב יאמר: בא"י אלוקיני מלך העולם אשר קידש

מחוייב לעשות זאת, כדי לקדש את שמו יתברך³⁶⁹.

בכתבי המקובלים נמצא שכתובה ע"י השבעת קולמוס היא הוכחה שיש אלוקים בישראל, כי יד ה' עשתה זאת³⁷⁰.

גם בתקופת האחרונים היו שסיפרו על קפיצות הדרך³⁷¹.

מאידך, רב האי גאון כתב שהאמונה במעשים ע"י שמות קדושים היא דברי הבאי ודברים בטלים, והוסיף שכבר חקרו ובדקו את המעשים על קפיצת הדרך, ולא ראו אמיתת דבר זה, וכללו של דבר, פתי יאמין לכל דבר³⁷².

מקורות מלאים והוספות

שמו הגדול וגילה סודו לעבדיו ומסר אותו לחסידיו להראות כוחו וגבורתו. בא"י המלך הקדוש".

³⁶⁹ קדושת יצחק (הרב כדורי) חלק ב עמוד תקכד (בכתב היד עמוד קט), והועתק בעמוד תקכו): "כי זה בכלל ונקדשתי בתוך בני ישראל, כי מי שידוע השמות על בורייך ולקשר העולמות כפי תנאי החכמה הזאת – חייב לעשות ולקדש שמו יתברך. שהרי על משה רבינו ע"ה הקפיד השם ואמר יען מאנתם בי להקדישני לעיני בני ישראל וכו' ואין כאן מקום להאריך".

³⁷⁰ ספונות חלק יא עמודים צ"צב, וכן בספר מלאך המשיב ליקוט א: "בס"ד. מה שגילה המגיד למוהר"י טיטאצק ז"ל ופוסק ראש ישיבה ומקובל שהוזכר גם בבית יוסף, העתקתי ור' אברהם ברוך מני מחברון מסוף ספר חסד לאברהם ומוהר"א אזולאי ז"ל, כתב יד הנכתב במצרים בשנת תכ"ד לפ"ק...

על דבר הלזה שמוע תשמע פלאי א"ל חי והוא בסוד הכתיבה העליונה בלי יד ובלי רגל ובלי דיו, ואז תדע בידיעתך זה הדבר כי רוח ה' נוססה בך...

הסופר העליון הוא גבריאל הכותב, והסופר הוא מיכאל המלאך. ואלו הב' מלאכים כוחם ממקומם לכתוב אם תשביעם...

קרא נא ויהי נועם חמישים פעמים... סוד היד הגדולה שהוא כוז"ו במוכס"ז כוז"ו שם וא"י... נשבעתי בחי ה' צ"באות שמייד ירד סוד מלאך מטה לכתוב בלי יד ובלי רגל ובלי קולמוס, וככה תאמר... משיב אני עליכם השמות המפורשים שזכרתי שמיד תראו כוחכם וכתובתכם בעולם התחתון בנייר פלוני... ויתראה הכתיבה לעיני הכל גוים ויהודים וישמעאלים וידעו ויכירו בה כי הוא דבר אלוקי כשלא יראו דיו בה...

ואזי בראותך זאת הכתיבה העליונה, תדע כי יש אלוקים בישראל, אתה וכל הרואה אותה, ויאמינו כי יש אלוקים בישראל, ורוח ה' נוססה בך, והדבר יעיד בעצמו, הכתיבה יעיד מי כתבה, ואפילו שיהיה הנייר מחוק תמצא אותו כתוב, כדי שיאמינו יותר כי יד ה' עשתה זאת".

³⁷¹ יש מנחילין (רבי פנחס קאטצ'ען-אלין-בויגען, נולד בשנת ה'תנ"א (מבוא שם, תולדות המחבר)) תחילת סימן כג: "שמעתי מפי בעל שם אחד הר"ר יוסף איש ירושלים, שהיה בקי בשמות הקדושים והיה יודע לעשות קפיצות הדרך, והיה בקי בחכמת היד והפרצוף".

³⁷² תשובות רב האי גאון שנדפסו בספר טעם זקנים (לר' אליעזר אשכנזי), תשובה א (עמודים נה ע"ב – נו ע"ב) וכן בתשובות הגאונים החדשות סי' קטו: "ויש דברים שאי אפשר היותם כל

יש להעיר שגם בספרי המקובלים יש ש"קפיצת הדרך" פירושה נסיעה בדרך ללא עיכובים והפרעות³⁷³.

האבן עזרא כתב שבעל אוב אינו מועיל כלל, והכתוב לא אסר את האמת אלא את השקר, כפי שאסר את האלילים והפסילים³⁷⁴.

הרמב"ם כתב שהלחשים אינם מועילים כלום, אלא ליישב דעתו ולחזק ליבו של המאמין בהם³⁷⁵. והזהיר שאין להעלות במחשבה את הזיות כותבי הקמיעות, שכל הדברים הללו אין ראוי לאדם שלם לסבור אותם³⁷⁶. והסביר

מקורות מלאים והוספות

עיקר כאשר אמרתם, כי יש שאומרים שם ומחביאין עצמם מן הליסטים... דבר זה אי אפשר להיות כל עיקר...

מה שכתבנו אליכם בעבור דברי הבאי שכתבתם אלינו כבר, 'כי יש כמה שמות שיעשה בהם מעשים גדולים שלא יתכן לאדם לעשותם אלא בדרך אות או מופת', והשבני כי אלו וכיוצא בהם דברים בטלים...

והמסורת שזכרתם כי ביד אנשי (צרפת) (אספמייא) בעבור מר רב נטרונאי ז"ל (שבא אליהם בקפיצת הדרך), שמא אדם רמאי נודמן להם ואמר 'אני נטרונאי'...

וכבר שמענו על אנשים כאשר שמעתם, והרבה חקרנו ושמענו מאבותינו ואבותינו שחקרו על זאת ושמנו לב לחקור ולבדוק ולא ראו אמיתת דבר זה. ואשר הגידו לכם כי היום נח מזעפו וע"י כתיבת שם, וכי ממיתין את האדם שמפילין עליו חרס חדש כאשר אמרתם, רחוק הוא מאוד. וכללו של דבר, פתי יאמין לכל דבר".

³⁷³ שושן יסוד העולם (לר' יוסף תירשום, מקובל מתורכיה מהמאה ה'16) סי' שעב (בכתב היד עמוד 152): "קפיצת ים ונהר. כתוב אלו החותמות בקלף צבי ושימם בספינה. ואלו הן השמות... שתולכונן בזה הים במהרה ולא נלך לא בועם ולא בסערה".

קדושת יצחק (הרב כדורי) חלק ד, עמוד קסג, בכתב היד עמוד לו, מערכת ד' סי' א: "דרך. סגולה שילך בדרך ולא ייעף, וזו נקראת קפיצת הדרך".

³⁷⁴ אבן עזרא ויקרא יט לא: "וריקי מוח אמרו: לולי שהאובות אמת גם כן דרך הכישוף לא אסרם הכתוב. ואני אומר היפך דבריהם, כי הכתוב לא אסר האמת רק השקר, והעד – האלילים והפסילים".

³⁷⁵ רמב"ם הל' עבודה זרה פי"א הי"א: "מי שנשכו עקרב או נחש מותר ללחוש על מקום הנשיכה ואפילו בשבת כדי ליישב דעתו ולחזק ליבו, אף על פי שאין הדבר מועיל כלום הואיל ומסוכן הוא התירו לו כדי שלא תיטרף דעתו עליו".

³⁷⁶ מורה נבוכים ח"א פרק סא: "אל יעלו על ליבך הזיות כותבי הקמיעות, ומה שתשמע מהם או תמצא בספריהם הטיפשיים, שמות שהם מצרפים אותם שאינם מורים על שום עניין כלל, וקוראים אותם שמות, ומדמים שהם צריכים קדושה וטהרה, ושהם עושים נפלאות. כל הדברים הללו סיפורים שאין ראוי לאדם שלם לשומעם, כל שכן לסבור אותם".

מורה נבוכים ח"א פרק סב: "וכאשר מצאו האנשים הרשעים הבערים את הלשונות הללו, מצאו מקום לשקר ולדבר, שמצרפים איזה אותות שרצו, ואומרים: זה שם פועל ועושה אם נכתב או נאמר באופן פלוני. ואחר כך נכתבו אותם הכוזבים אשר בדה אותם הרשע הבער הראשון, והגיעו אותם הספרים לידי הכשרים החלשים הפתאים, אשר אין להם קנה מידה להבחין בין אמת ושקר, והצניעות, ונמצאו בעיזבונם, וחשבו בהם שהם אמת. כללו של דבר:

שהשכל לא יוכל להאמין שהכישוף מועיל³⁷⁷.

עוד כתב, שמקור האמונות הללו בעמים הקדמונים, שייסדו את האמונה בכישוף וקסם וניחוש³⁷⁸. בדורנו נקט כך גם הרב משאש³⁷⁹. כמובן שהחולקים עליהם סברו שכיוון שלדבריהם אמונות אלו אמיתיות, אין פלא בכך שגם עמים אחרים הכירו. בין כך ובין כך, אין להכחיש את הדמיון באמונות אלו בין העמים, כמו הדמיון בין קפיצת הדרך ע"י רכיבה על קנה³⁸⁰, לבין אמונות

מקורות מלאים והוספות

פתי יאמין לכל דבר".

פירוש המשנה לרמב"ם עבודה זרה פ"ד מ"ז: "שהכזב הראשון הוא גזירת הכוכבים, אשר מוכח במופת בחכמה הטבעית ביטול הקדמותיה הראשונות... אחר כך הורכב כזב שני על זה הכזב הראשון, והן הטליסמאות [מיני קמיעות], ואמרו שאם יהיה כוכב פלוני שמזלו טוב במקום פלוני המתאים לו, תיעשה צורה בתואר כך והיא תביא תועלת כך..."

³⁷⁷ מורה נסוכים חלק ג פרק לו: "ואותם הפעולות שעושים המכשפים, אין ההיגיון מחייבם, ולא יאמין השכל שהם גורמים מאומה כלל".

³⁷⁸ פירוש המשנה לרמב"ם עבודה זרה פ"ד מ"ז: "הצאבה, והם העמים אשר יצא אברהם אבינו מכללם וחלק על דעותיהם הנפסדות במה שאצר ה' בליבו מן החכמה, והיו מגדלים את הכוכבים ומייחסים להם פעולות שאינן להם, והם אשר יסדו את גזירת הכוכבים והכישוף והלחשים והורדת הרוחניות ושיחות הכוכבים והשדים והקסם והניחוש לכל ריבוי מיניהם, ודרישת המתים, והרבה מאלה העניינים אשר שלפה התורה האמיתית חרבה עליהם וכתרה אותם, והם שורש עבודה זרה וענפה".

³⁷⁹ שו"ת מים חיים (הרב יוסף משאש, רב באלג'יר, דיין במרוקו, רבה של חיפה) אורח חיים א סימן סא ד"ה ומה: "דאותם לחשים בעצמם, כבר נשאלתי עליהם זה ימים, והשבתי דמפני שהיהודים בארץ שנער ובבל, למדו כן משכניהם הערביים והפרסיים, לכן כדי להשקיט לב החולה שלא תיטרף דעתו עליו, התירו לו לומר אותם לחשים, משום פיקוח נפש. גם הודיעו הנוסחאות בדקדוק, כדי שלא ישאר לבעלי הדמיון במה לתלות, כי דמיון הריקים הוא חזק, ואז אחר שילחשו כל הלחש בדקדוק ולא יועיל להם כלום, ידעו שהכל הבל ורעות רוח, וישבו אל ה' וישלח דברו וירפאם, בנס או בטבע ע"י רופא מומחה בסמי עשבים שהטביע בהם הבורא רפואה ומזור. זוהי דעת רבותינו מעתיקי הלחשים, ולא שהאמינו בהם חלילה, הפך התורה, ויש לי ראיות רבות על זה, ואין כאן מקומם".

³⁸⁰ ספר ברית מנוחה (מיוחס לר' אברהם מרימון הספרדי, מתקופת הראשונים (המאה ה-15)) הדרך השמינית: "לקפיצה. תכתוב ותשים הכתב בקשר האמצעי של הקנה בהשבעת אלו המלאכים הנזכר ותצא חוצה לרחוב העיר בג' בחודש בכוונה שלימה ותאריך בבקשתך ותכה כקנה למזרח ולמערב ולצפון ולדרום ותרכוב על הקנה ותלך וצריך טבילה חמישה ימים קודם ותענית בכל יום ומטתו מטה נקייה מקום פנוי ותצליח".

ספר ברית מנוחה בסוף הספר (דף לט ע"ב): "ולקפיצת הדרך נמצא בכח אמיתת ואני אומר קצותה ואחר כך אניח קצותה עד אשר אבוא בחכמה החיצונה. ואני הכותב ליקטתי בין העומרים ומצאתי כאשר תראה. קח קרן כבש בן שנה... ואח"כ תקברוהו בארץ ותשקהו בכל יום... וכשיגדל עד שיהיה בן ז' קשרים אז תחתוך אותו... ויאמר שם בן מ"ב... ואח"כ תצא חוץ לעיר אל רחוב העיר ב"ג יום לחודש בכוונה שלימה ושים סודר אחד על פניך ותשביעה

שהיו רוחות בין העמים באותה תקופה³⁸¹.

מקורות מלאים והוספות

בהשבעה מעולה ותאריך בבקשתך ותכה בקנה למזרח ולמערב ולצפון ולדרום ותרכוב על הקנה ותשים ירך האחת לפניך והאחת לאחריך ותרוץ ותלך למקום המבוקש...". על ספר זה כתב הרמ"ק (פרדס רימונים שער כ תחילת פרק א): "ובוודאי כל דברי הספר הנחמד ההוא דברי אלוקים חיים נאמרים ברוח הקודש או מקובלים מפי אנשים גדולים". ומהרח"ו כתב בשם האר"י על ספר זה (הקדמת מהרח"ו לשער ההקדמות תחילת חלק ג): "ובענין ספרי הקבלה האמיתיים הנמצאים אמר לנו מורי זלה"ה [האר"י]... וספר הנקרא ברית מנוחה הוא אמיתי וחיברו חכם גדול בתורה ובחכמה ונאמן רוח וכיסה את דבריו בעומק ונעשה עפ"י נשמת צדיק א' קדמון שנגלה אליו אליהו ז"ל ולמדו". ספר "שער מאמרי רשב"י" (למהרח"ו) שער ג מאמרי רז"ל (מהדורת תשי"ט) דף י ע"א: "אמנם יש מין קפיצה ב'... כשרוצים לרכוב על הענן אז משביעים השבעות ויורד הענן ההוא ורכוב עליו, או יעשו קנה א' מז' קשרים וישביע השבעות וירכוב על הקנה". ספר "קבלה מעשית" (למהרח"ו) מכתב יד חלק ה דף צ, הובא בספר שבחי האר"י מהדורת אהבת שלום: "לקפיצת הדרך מהלך שנה ביום אחד או מהלך חודש בשעה אחת, כתוב עשר שמות אלו בקלף צבי... וקח קנה אחד אורכו ארבע אמות בשיעור אדם, ונקוב הקנה, ותכניס הקמיע בתוכו. ובשעת הפעולה שים סודר על עיניך ורכוב על הקנה, ואמור: משביע אני פלוני בן פלוני בן פלוני עליכם עשרה שמות הכתובים בספר אשר בתוך הקנה הזה... שתוליכוני למקום פלוני".

מפתח שלמה, בכתב היד משנת 1729 (ספריית רוזנטליאנה אמשטרדם) עמוד 14: "קפיצת הדרך... קח לך קנה של שבעה קשרים ורכוב עליו וכרוך סודר עליך...". מפתח שלמה, בכתב היד משנת 1729 (ספריית רוזנטליאנה אמשטרדם) עמוד 15: "קפיצת הדרך, כתוב אלו השמות... ותן אותם בתוך קנה בשבעה זרתים ורכוב בקנה לכל אתר דאת בעי, וקשור סודר על פניך ולא תרום יתיה כל זמן דאת...". קדושת יצחק (הרב כדורי) חלק א עמוד רפה, בכתב היד עמוד נז, מערכת ק סי' י: "קפיצת הדרך... קח קנה של שבעה קשרים. אורכה ארבע אמות דווקא... וירכב על הקנה וילך". קדושת יצחק שם עמוד קפח, בכתב היד עמוד נח, מערכת ק סי' יב: "ללכת מהלך שנה ביום א' או כפי מה שתמצא, קח קנה הנ"ל... ורכב עליו...". בקדושת יצחק (ח"ג מערכת ק סי' תקלז, עמוד שמו, בכתב היד עמוד קנא): "קפיצת הדרך. קח קנה... וכיוון שאתה צריך לילך, תרכב על הקנה ותאמר...". תולדות חכמי תונס, ערך "מהר"ר ברוך פיתוס", עמוד קיד: "הרבנים הנז"ל השתמשו בקבלה מעשית בסגולת קפיצת הדרך לרכוב על קנה הנעוץ בו שם קדוש, וכדורף עין באים לעיה"ק ירושלים לפני רבם הרש"ש הנז", ולחזור לביתם תיכף קודם כניסת שבת קודש... וחכמי הזמן היו רואים אותם כשנוסעים ברקיע על קנה".

³⁸¹ האמונה שנשים העוסקות בכישוף ורכבות על קני-סוף, מקלות, מטאטאים, מזלגיתנור ובעלי חיים שונים, על מנת להגיע לפגישותיהן עם השטן (אגב, ע"פ אמונות אלו, בפגישות אלו של המכשפה עם השטן, היא מנשקת את פי הטבעת שלו בתור "טקס ברכה" שכונה "נשיקת הבושה"). הדבר אף מתועד בספרים מאותה תקופה (התיעוד המוכר הקדום ביותר של מכשפה הרוכבת על מקל או מטאטא נמצא באיור לשיר "אלוף הנשים" (צרפתית). מרטין לה פרנק, משנת 1440. לאחר מכן, בשנת 1489, פורסם הספר "על מכשפות ופיתונות" (לטינית), מאת אולריך מוליטור, זהו הספר הראשון בענייני כישוף שכלל איורים, ובו, בין השאר, איור של השטן רוכב על ענף).

גם לגבי אישה שהוחזקה קטלנית, דהיינו שמתו בעליה, שהיו בתלמוד שאמרו שהאיסור שלא תינשא עוד הוא משום שמזלה גורם³⁸², כתב הרמב"ם שאין איסור בזה כלל, אלא שמגונה שתינשא, שהוא חשש על דרך הניחוש והכישוף והדמיונות והדימויים, אשר במקצת הזמנים יקבלו פעולתם הגופות חלושי הבניין³⁸³. ויש מי שכתב³⁸⁴ שזהו טעם חידושו של הרמב"ם שאם נישאת לא תצא³⁸⁵.

גם את סימני ראש השנה, שהוזכרו בתלמוד³⁸⁶, השמיט הרמב"ם. והשולחן ערוך הזכירם³⁸⁷.

מקורות מלאים והוספות

העיסוק באירופה בענייני מכשפות נעשה רשמי בעיקר מהמאה ה-15, כאשר האפיפיור אינוקנטיוס השמיני הפיץ מכתב רשמי (בולה) נגד העוסקים בכישוף, ובאותה תקופה גם נכתב הספר "פטיש המכשפות", שנועד להוכיח את קיומן של מכשפות ולהקל על זיהוין והעמדתן לדין. מאותה תקופה ואילך הוצאו להורג עשרות אלפים בעוון עיסוק בכישוף.

³⁸² יבמות סד ע"ב: "ניסת לראשון ומת, לשני ומת – לשלישי לא תינשא, דברי רבי. רבן שמעון בן גמליאל אומר: לשלישי תינשא, לרביעי לא תינשא. בשלמא גבי מילה, איכא משפחה דרפי דמא, ואיכא משפחה דקמיט דמא, אלא נישואין מ"ט? א"ל רב מרדכי לרב אשי, הכי אמר אבימי מהגרונאי משמיה דרב הונא: מעין גורם, ורב אשי אמר: מזל גורם."

³⁸³ שו"ת הרמב"ם סימן ריח: "שאלה... להיותה מוחזקת ובעליה מתים, "קטלנית" והדין מנעה ממנו, כמו שאמרו ז"ל 'לשלישי לא תינשא', ואין משגיחין (בעניין) זה במרדותה, משום שלו רצתה להינשא, היינו מונעים אותה..."

התשובה. תמה אני תמיהה גדולה על תלמידי חכמים יקרים עוסקים בתורה תמיד, שיתפקו עליהם מדרגות האיסורים עד זאת המידה ולא יבדילו בין האסור מן התורה למה שהוא אסור מדבריהם ולמה שהוא מגונה בלבד ואין איסור בו. והיותר תימה בשאלה הוא השוואתכם ספק נפשות הבא בידיים, שדוחה מילה, לספק נפשות, שחוששים לו על דרך הניחוש והכישוף והדמיונות והדימויים, אשר במקצת הזמנים יקבלו פעולתם הגופות חלושי הבניין. אך לא ביאור אלו העניינים הוא כוונת התשובה, אלא דעתנו, שזאת המוחזקת מגונה שתינשא לשאר האנשים אבל אין איסור בזה כלל, ואין הבדל בין אדם, שיישא מוחזקת או יאכל מכישא דאסר גנאה וכיוצא בזה."

³⁸⁴ מי מנוחות (לרבי אליעזר ליפמן נויזין) מאמר "לא נחש ביעקב" ד"ה וע"פ: "וע"פ המבואר מיושב לי פסק הרמב"ם בפרק כ"א מהל' איסורי ביאה הל"א שפסק אם (נשאת) (נישאת) הקטלנית בדיעבד לא תצא, וביאר בתשובה הטעם משום שהיזק הקטלנית הוא רק מכח הדמיון החושש לזה, וקשה כי בגמרא לא פורש היתר הדיעבד, ולמבואר אתי שפיר..."

³⁸⁵ רמב"ם הל' איסורי ביאה פכ"א הל"א: "אישה שנשאת לשני אנשים ומתו, לשלישי לא תינשא, ואם נישאת לא תצא."

³⁸⁶ כריתות ו ע"א (ובדומה לזה בהוריות יב ע"א): "אמר אביי: השתא דאמרת סימנא מילתא היא, יהא רגיל איניש למיכל (בהוריות הגרסה: "למיחזי") ריש שתא קרא ורוביא, כרתי, סילקא ותמרי."

³⁸⁷ שולחן ערוך אורח חיים סי' תקפג סעיף א: "יהא אדם רגיל לאכול בר"ה רוביא דהיינו

המאירי כתב שסימני ראש השנה אינם מדרך נחש חלילה, אלא מטרתם לעורר את ליבו לתשובה, והדבר תלוי רק בתשובה ומעשים טובים. ולכן פירש ש"יכרתו שונאינו" הם העוונות³⁸⁸.

עוד כתב המאירי ששאר הלחשים ההשבעות והנחשים הם הבלים המוניים וכזבי הנשים, ומה שהוזכרו בתלמוד הוא רק משום שהעם שבאותם הזמנים היו נמשכים אחריהם³⁸⁹, ולא חששו חכמים לעוקרם כשאין בהם איסור והטעייה, ועוד, שכיוון שההמון בטוח בהם, הרי שהם משפיעים על נפשו³⁹⁰ ודמיונו³⁹¹. ומעין זה כתב גם לגבי קמיעות³⁹².

מקורות מלאים והוספות

תלתן, כרתי, סילקא, תמרי, קרא. וכשיאכל רוביא יאמר: יה"ר שירבו זכויותינו, כרתי – יכרתו שונאינו, סילקא – יסתלקו אויבינו, תמרי – יתמו שונאינו, קרא – יקרע גזר דיננו ויקראו לפניך זכויותינו".

³⁸⁸ מאירי הוריות יב ע"א ד"ה הרבה: "הרבה דברים הותרו לפעמים שהם דומים לנחש, ולא מדרך נחש חלילה, אלא דרך סימן לעורר בו לבבו להנהיגה טובה. והוא שאמר ליתן על שלחנו בליל ראש השנה קרכס"ת – קרא רוביא כרתי סלקא תמרי, שהם עניינם, מהם שגדלים מהר, ומהם שגדלם עולה הרבה. וכדי שלא ליכשל בהם לעשות דרך נחש, תיקנו לומר עליהם דברים המעוררים לתשובה. והוא שאומרים בקרא יקראו זכויותינו, וברוביא ירבו צדקותינו, ובכרתי יכרתו שונאינו, ר"ל שונאי הנפש והם העוונות, ובסלקא יסתלקו עוונותינו, ובתמרי יתמו חטאינו, וכיוצא באלו... וידוע שכל זה אינו אלא הערה, שאין הדבר תלוי באמירה לבד, רק בתשובה ומעשים טובים. אבל הדברים שנעשים בדרך נחש חלילה אין פקפוק באיסורם... ואין ראוי לבטוח על אלו ההבלים, ועשייתם אסורה...".

³⁸⁹ מאירי פסחים קט ע"ב ד"ה בכמה: "שבאותם הזמנים היו העם נמשכים אחר דברים המוניים כלחשים ונחשים ופעולות המוניות, וכל שלא היה בהם סרך עבודה זרה ודרכי האמורי לא חששו בהם חכמים לעוקרם".

³⁹⁰ מאירי שבת סז ע"א ד"ה כל: "כל מיני הלחשים וההשבעות אחר שאינם בשם ע"ז או כוכב אינן מיני ע"ז, ומ"מ יש בהם משום דרכי האמורי אחר שאין בהם צד רפואה מדרך טבע או סגולה. וזה שכתבו רבותינו ע"ה הרבה מהם בסוגיא זו ובמקומות אחרים, הם נעזרו בדבר זה בצירוף בשני דברים:

האחד, שלא היה שם דבר כדאי להטעות אלא הבלים המוניים וכזבי הנשים כמו שתראה ברובם שהיו מיחסים אותם על שם הנשים המיניקות והמגדלות את הילדים ומגדלות אותם בלימוד הבליהם והוא אמרם אמרה לי אם וכו'.

והשני, שמצד שהיו ההמון באותו זמן בטוח באותם העניינים היה טבעם מתחזק ונמצא מצד ההרגל עזר טבעי בהם".

³⁹¹ קובץ שיטות קמאי פסחים קיב ע"א: "שברירי ברירי. ומתמעט פחד דמיונו במיעוט המלה... (חידושי המאירי)".

³⁹² מאירי שבת סא ע"ב ד"ה יש שואלים: "שרפואת הקמיעין כולם היו אצלם רפואות המוניות".

גם המהרש"ל כתב שהכשפים הם הבלים וכזבים ודברי תעתועים ואין בהן ממשות³⁹³.

העץ החיים אמנם סבר שהיה כוח אמיתי בחיצונים לפעול בכוחות טומאה וכשפים, אך כתב שכוחות אלו בטלו בזמן הזה, ונשאר הדמיון בלבד שמרמה קצת לבני אדם הטיפשים או לנשים, וחקר ודרש לראות היש משכיל ואין גם אחד שיעשה זאת, ואף הביא שחכם אחד פשפש בכל העולם כולו ממקום למקום ומעיר לעיר אין לדבר סוף, ולא מצא שמץ דבר מאלו³⁹⁴.

כאן המקום להעיר שהגר"ח קנייבסקי דחה את הרעיון המפורסם המיוחס לאביו, שבת שלא עשו לה קידוש לאחר לידתה, תתקשה בשידוכים³⁹⁵.

מקורות מלאים והוספות

שם ס' ע"א ד"ה ולא בתפילין: "ואסור לו (הקמיע) בזמן שאינו מן המומחה, כלומר שלא עשאו אדם המומחה ואינו סומך עליו ושמא ישלף ויביא. אבל אם עשאו מומחה או שהקמיע מומחה מצד עצמו אף על פי שלא הומחה אותו שעשאה – הרי היא לו תכשיט וכאחד ממלבושיו מפני שליבו סומך עליו".

³⁹³ שו"ת מהרש"ל סי' ג': "שאלה. אם חולה מותר לשאול במכשפים על ידי גויים... אבל מ"מ אומר אני מאחר דעיקר איסורו לפי שהם הבלים וכזבים ודברי תעתועים ואין בהן ממשות, א"כ מהאי טעמא אין להתיר כלל לשאול במכשפים משום תמים תהיה, מאחר שאין בהן ממש ורובו הבל, אם לא חולה שיש בו סכנה דשרי אפילו לפי דעת הרמב"ם, דפעמים הם מכוונים ומוצאים דברים כנים ונכוחים, ואפילו ספק נפשות דוחה את השבת שהוא בסקילה, ק"ו בכה"ג".

³⁹⁴ עץ החיים (לרבי יעקב חאגיז, בעל שו"ת הלכות קטנות) על המשנה סנהדרין פ"ז מ"ז ד"ה המדבר משחיו (והובאו דבריו בשינוי לשון בתפארת ישראל על המשנה סנהדרין פ"ז מ"ז בועז אות ג'): "וכבר כתבתי בספר צרור החיים שלי שנתן הקב"ה כח בחיצונים לפעול בעולם... אבל בטלו כוחות אלו בזמן הזה, ואין שם מי שיעשה מעשה מאלו כי הכל הבל, ונשאר הדמיון בלבד שמרמה קצת לבני אדם הטיפשים או לנשים. וחקרתי ודרשתי לראות היש משכיל והכל סר יחדיו נאלחו אין גם אחד שיעשה, וזיל הכא קא מדחי לה, וכבר כתב מזה גבר חכם בעוז בדורנו שפשפש בכל העולם כולו ממקום למקום ומעיר לעיר אין לדבר סוף, ולא מצא שמץ דבר מאלו, ואם ימצא איש אמונה בארץ – יאמר כך שמעתי אבל בעיני לא ראיתי.

הוא הדבר אשר דיברתי, שהיתה נסיבה מאת ה' לבטל כוחות הטומאה והכשפים...". כיוון שהיו שסברו כך גם בדורות הקדמונים, אפשר שאם אותו חכם היה מפשפש בכל העולם בדורותיהם – היה מסיק כדעתם גם בזמנם, שזהו הדמיון בלבד שמרמה קצת לבני אדם. ולא שבטלו מאוחר יותר.

³⁹⁵ דרך שיחה (תשובות הגר"ח קנייבסקי בעריכת ר' צבי יברוב) עמוד לג': "אמר הרב: אצלינו עשו קידוש רק בבת הראשונה, ולא יותר, וגם זה לא כולם... ובכלל, מי הוא האומר שצריך לעשות קידוש?

שאלה: הייתי בלאס אנג'לס, והיה שם בביהכנ"ס קידוש בשבת על בת שהיא כבר בגיל כ"ה שנים, כי לא עשו קידוש בזמן לידתה, ובשם אביו מרן ה'קהילות יעקב' זצ"ל אמרו שלכן לא

מוסיף על הראשונים

מחלוקת זו נמשכה בחריפות גם אצל האחרונים, שדנו על דברי הראשונים הללו.

הגר"א כתב בחריפות רבה על דברי הרמב"ם, שהוא נמשך אחר הפילוסופיה הארורה, ובאמת כל הדברים הללו – כשפים שמות לחשים שדים³⁹⁶ וקמיעות – הם כפשטן, אלא שיש בהם פנימיות של בעלי האמת³⁹⁷.

אכן הרמב"ם הביא במפורש בסוגיות אלו את דברי פילוסופיית יוון, אלא שכתב שאדרבה, אמונות אלו נוסדו ע"י העמים שקדמו לה³⁹⁸.

מקורות מלאים והוספות

הולך לה בשידוכים...

תשובה: מי המציא זאת? וכי לא הייתי שומע זה בבית? מעולם לא אמר לעשות קידוש במשפחה".

³⁹⁶ לגבי מציאות השדים כבר קדמו הנשמת חיים (לרבי מנשה בן ישראל) מאמר שלישי פרק יב ד"ה אכן: "אם כן יצא לנו מזה שהרמב"ם בהרבה מקומות נשא פנים לפילוסופיאה... ולכן אינו מן התימה אם הוא כאריסטו מכחיש השדים, כי הוא נתפתה לדרך הפילוסופים אינם מאמינים אלא מה שהעין רואה וגוזר העיון הטבעי... וזאת תורת העולה מהפרק הזה, שמציאות השדים אמת...".

³⁹⁷ ביאור הגר"א יורה דעה סימן קעט ס"ק יג: "הרמב"ם. וכ"כ בפי' המשנה לפרק ד דעבודת כוכבים. אבל כל הבאים אחריו חלקו עליו שהרי הרבה לחשים נאמרו בגמרא. והוא נמשך אחר הפילוסופיאה הארורה, ולכן כתב שכשפים ושמות ולחשים ושדים וקמיעות הכל הוא שקר.

אבל כבר היכו אותן על קודקודו, שהרי מצינו הרבה מעשיות בגמ' ע"פ שמות וכשפים אמרה איהי מילתא ואסרתה לארבא אמרו כו' (שבת פ"א ב' חולין ק"ה ב') ובספ"ד מיתות ובירושלמי שם עובדא דר"א ור"י וכן בתירה וכן ר"ח ור"א דאיברו עיגלא תילתא ור' יהושע דאמר שם ואוקמיה בין שמיא לארעא (בכורות ח' ב') וכן אבישי בן צרויה (סנהדרין צ"ה א') והרבה כיוצא ואמרו (בספ"ד מיתות חולין ז' ב') למא נקרא שמן כשפים כו' והתורה העידה ויהיו תנינים ועיין זוהר שם וכן קמיעין בהרבה מקומות ולחשים רבו מלספר.

והפילוסופיאה היטתו ברוב לקחה לפרש הגמרא הכל בדרך הלצתי ולעקור אותם מפשטן, וח"ו איני מאמין בהם ולא מהם ולא מהמונם, אלא כל הדברים הם כפשטן, אלא שיש בהם פנימיות, לא פנימיות של בעלי הפילוסופיאה שזרקין אותו לאשפה שהם חיצוניות, אלא של בעלי האמת".

³⁹⁸ פירוש המשנה לרמב"ם עבודה זרה פ"ד מ"ז: "הצאבה, והם העמים אשר יצא אברהם אבינו מכללם וחלק על דעותיהם הנפסדות במה שאצר ה' בליבו מן החכמה, והיו מגדלים את הכוכבים ומייחסים להם פעולות שאינן להם, והם אשר יסדו את גזירת הכוכבים והכישוף והלחשים והורדת הרוחניות ושיחות הכוכבים והשדים והקסם והניחוש לכל ריבוי מיניהם, ודרישת המתים, והרבה מאלה העניינים אשר שלפה התורה האמיתית חרבה עליהם וכתרה אותם, והם שורש עבודה זרה וענפה... ואלה הדברים כולם אשר בדו הצאבה, אין מהם בפילוסופיית יוון לא מעט ולא הרבה".

יש להעיר שגם הרמב"ם, שחלק על הרמב"ם בעניינים אלו והאמין בכוחות אלו, הזכיר

ולגבי עצם דברי הגר"א נגד הרמב"ם³⁹⁹, יש מי שהטילו ספק אם מפי הגר"א יצאו אלו הדברים⁴⁰⁰.

גם הראי"ה קוק כתב כנגד דברי הרמב"ם, שלאחר שהופיע אור הקבלה, נודע ששגגה היא בידו, והשמות והקמיעות יש בהם דברים נשגבים⁴⁰¹, והחושב שיש מציאות למזיקים סגולות לחשים קמיעות גלגולים ורוחות, איננו בעל הזיה כלל, ואדרבה, מי שמתאמץ לכפור בכל מה שלא יקובל ע"י השכל, דווקא הוא הוזה גמור, והביא כראיה שהיו בעבר גדולים שהחזיקו מאמונות אלה⁴⁰². ובדרכו לראות את שורש האמת שבשני צידי המחלוקת,

מקורות מלאים והוספות

שבדורות שלפני משה כל העולם האמין בכוחות הללו – תורת ה' תמימה ד"ה ונתברר: "וכאן אכזריות לראש הפילוסופים [אריסטו] ימחה שמו, שהוא מכחיש כמה דברים שראו רבים וראינו אנחנו אמיתתם ונתפרסמו בעולם, ובאותם הזמנים קודם שבא משה רבינו ע"ה לעולם היו נודעים לכל, כי החכמות באותו הדור היו כולן רוחניות כגון ענייני השדים והמכשפים ומיני חכמות הוברי שמיים".

³⁹⁹ בין כך ובין כך, ברור שהיו שהתנגדו לשיטתו של הרמב"ם, הן בתקופת הראשונים והן בתקופת האחרונים.

⁴⁰⁰ אסיא עה"עו (כרך יט ג"ד) שבט תשס"ה עמוד 20, במאמרם של הרב מנחם מנדל גלובסקי והרב מרדכי הלפרין "פניית חולה מסוכן לרופא אליל – חשש כישוף או ועבודה זרה (שו"ת)" עמודים 20–21, הערות 27–29: "גם החכם ר' צבי הירש קאצינעלבוויגין בעל הנהיבות עולם רצה לשדות בה נרגא ולהטיל ספק בדבריו אלה, לומר כי לא מפי הגר"א יצאו הדברים האלה, רק הוא הוספה ממסדרי כתבי הגר"א..."

שמעתי מסבי, אבי אימי, ר' אליעזר זאב רוטובסקי זצ"ל, יליד ירושלים מצאצאי הגר"א, כי מסורת במשפחתו שיש ספק אמיתי באוטנטיות של ביאור זה, בעיקר בגלל העובדה שהביטויים כנגד הרמב"ם 'הפילוסופיה הארורה' ו'שזורקין אותן לאשפה' אינם מוכרים כלשונו הרגילה של הגר"א, ובוודאי לא כנגד הרמב"ם...

כמו"כ ראוי לשים לב, כי שלא כדרכו של הגר"א, לא מצויינים כאן מראי מקומות מדויקים, אלא יש פה רק את הקביעה הכללית של 'כל הבאים אחריו, בלא שום ציון. יתר על כן, עצם הקביעה ש'כל הבאים אחריו חלקו עלי' אינה נכונה. ראה למשל במאירי שבת סז ע"א ד"ה כל מיני הלחשים, פחים קט ע"ב ד"ה בכמה מקומות ביארנו... גם המהרש"ל בן דור הרמ"א כתב בשו"ת מהרש"ל סי' ג על הכישוף כדעת הרמב"ם...

כאשר הועלתה לפני הגר"א הצעה לבטל שיעור במורה נבוכים בבית המדרש מחשש להתפשטות הפילוסופיה – הגיב בחורי אף 'ומי יעיז לדבר נגד כבוד הרמב"ם וספרי'..." וכן הביא מקורות לכאן ולכאן מה היה לכאורה הנוסח בכתב היד המקורי.

⁴⁰¹ אוצרות הראי"ה חלק ב פרק מד "הערות הראי"ה למורה נבוכים" אות א: "בדורותינו שהופיע אור הקבלה בע"ה נודע ששגגה היא ביד רבינו ז"ל, והשמות והקמיעות יש בהם דברים נשגבים ומועילים, ולא כל מה שאינו מובן לשכל האדם הוא בטל".

⁴⁰² פנקסי הראי"ה, חלק ראשון, פנקס ב, אות ה: "מה היא הזיה ומה היא אמונה ראויה – אין למחר לקבע מסמרות. אמנם היסוד הכללי הוא רק שמי שמטביע בעצמו לתרץ את פליאותיו הפנימיות בהשקפתו על המציאות הכל ע"פ סיבות שאינן מבוררות לו, הוא קרוב להזיה, אבל

הוסיף שיש תועלת בנטייה המציאותית שמבערת השקפות פסולות ומזיקות שחדרו לעולם הנסתר, ואעפ"כ יש אמת בעולם הנסתר, והתעלמות מכך תביא לעליבות העולם הרוחני⁴⁰³.

והאדמו"ר ממנוקאטש כתב על הרמב"ם, שבהכחשתו את מציאות הכישוף, הרי הוא מכחיש את המציאות⁴⁰⁴.

ויש מי שכתבו שוודאי שהרמב"ם לא הכחיש את מציאות הכישוף⁴⁰⁵, ורק

מקורות מלאים והוספות

מי שמחפש סיבות נכונות, אם יאמין ג"כ שישנם דברים רבים שהם למעלה משער פליאותיו – איננו בעל הזיה. ולהיפך, מי שמתאמץ לגזור על ביטול כל מה שלא תשקיפהו השערתו, הוא הוזה גמור. ע"כ החושב שיש מציאות למזיקים, לסגולות, לחשים, קמיעות, גלולים, רוחות וכיו"ב איננו בעל הזיה כלל. למופת הם אנשי השם שהחזיקו באלה האמונות, והיו אנשים שלמים בדעת ובכישרון ישובו של עולם, כהיש"ר מקאנדיאה והר"מ בן ישראל ז"ל. אבל מי שמתרץ לעצמו כל חזיונותיו הטבעיים ע"פ דרכים שאינו תופסם ואינו יודע להם הדרגה, זהו בעל הזיה גמור.

⁴⁰³ אגרות הראי"ה חלק א' אגרת קצח ד"ה בספירה: "המיסטיקה בכללה, ולכל הערך הכללי של החכמות הנסתריות, באדם בכלל ובישראל בפרט, שרק נשמות קטנות יכולות לזקוף חזיונות-עולם הללו, שספחו אבירי דעה וגבורה רוחנית בכוחם, על החשבון של הדמיון הכוזב, שההשכלה המודרנית היא פודה ממנו את מחזיקיה. אבל האמת היא, שהעולם הנסתר, בחומר וברוח, עשיר הוא באין ערוך ויותר מהעולם הגלוי עם כל הופעותיו... אבל אם הדברים [מעולם הנסתר] באים לשדרה שפלה, שהגאוה הטפשנית מצויה בה, והרשעות והשפלות, שהבערות מחוללת, לא יחסרו לה, אז עלולים אוצרות כאלה להתהפך לרועץ, לטוות קורים שחורים במעמקי הנשמה, אשר יוכלו להיות למקור משחת של השקפות-עולם הפוכות ומדולדלות, שבכוון להרעיל נשמות רבות ולחלחל את ארסן גם בירושה של דורות, עד אשר תקום נטייה של חיים ריאליים, שאינה חפצה בשם נסתר, ובמטאטא השמד תטאטא את הקורים הללו. ובראותה שהגדילה את האורה, תדמה כי רמה ידה וכי אין חביון ואין סתר במלא ההויה. אבל מייד תרגיש את חולשתה. אחרי אשר תרגיש רק מעט, כי אותה המלאכה של פינוי הקורים כמעט צלחה בידה, תמצא את עצמה עלובה עם כל אוצרה הרוחני הגלוי. שלא יוכל למלא את נפשה, ואז תרגיש את הטוב הגנוז באוצר הסתר, כשהוא אך ינתן לה באופנים הגונים, בשיעורים מתאימים, באופי נערך ובתכסיס מלא של דעה שלמה ומוסר מעשי בריא וחוסן".

⁴⁰⁴ ספר "דברי תורה" (בעל המנחת אלעזר, האדמו"ר ממנוקאטש) מהדורא שתיתאה סי' נד: "ואשר רבינו הרמב"ם הכחיש מציאות השדים והכישוף, והוא מכחיש המציאות".

⁴⁰⁵ ספר "דברי תורה" (בעל המנחת אלעזר, האדמו"ר ממנוקאטש) מהדורא שתיתאה סי' נד: "ואשר רבינו הרמב"ם הכחיש מציאות השדים והכישוף, והוא מכחיש המציאות. וגם דברי רז"ל לאמיתן כפשוטן מלאים בכל הש"ס ומדרשים במציאותן, וכאשר שפיר הרעיש עליו הגר"א..."

אלא ודאי ידע הרמב"ם מכל זה, אך עשה כעין עבירה לשמה להציל את בני ישראל מעוונות החמורים של כישוף וידעוני וכיוצא מהם... המציא הרמב"ם ז"ל עצה עמוקה ברוב חוכמתו וצדקתו אשר הכחיש אותם, ולימד דעת את

הסתייג מפרסומו בכל ישראל⁴⁰⁶, אלא שטענותיהם ומסקנותיהם – קשה להולמן⁴⁰⁷.

מאידך, המי מנוחות העיר, שהרי כל ראייתו של הרמב"ן מבוססת על כך שלא נוכל להכחיש דברים שנתפרסמו לעיני רואים, והרי זה אינו ראייה, שהרי ידוע שהמנחשים והמכשפים אוחזים את עיני ההמון בפעולותיהם הנכזבות⁴⁰⁸. ובזמננו הוכח כשיטת הרמב"ם וסיעתו שפעולות הקסמים הבל המה⁴⁰⁹.

מקורות מלאים והוספות

העם להכניס בליבותם שלא להאמין בהם כלל ולהחזיקם להבל ורעות רוח ושיגעון".

⁴⁰⁶ שו"ת משנה הלכות (לרב מנשה קליין, "האדמו"ר מאונגוואר") חלק י סימן קא ד"ה ומה: "והרמב"ם ז"ל השמיט הני דברים כידוע דרכו בקודש בענייני הכשפים והרוחות רעות. ורבינו הגר"א ז"ל יו"ד סי' קע"ט השיג עליו הרבה.

ומורי ורבי אדמו"ר הגה"ק מקלויזנבורג שליט"א ראייתי שיצא להצדיק הצדיק מעיקרו הרמב"ם ז"ל, כיוון דבזמנו היו עמי הארצים גדולים והיה חושש דלא אייתי לאגרורי בתר הערבים ושאר אומות העולם שעושים מזה עיקר באמונתם הטפילה, כידוע מכזביהם ושקריהם להטות לע"ז שלהם, ומשום עת לה' הכחיש כל הדברים בספרו מורה נבוכים להציל המוני ישראל מדרת שחת ח"ו. ולכן השמיט כל העניינים המדברים ברוח רעה".

⁴⁰⁷ בדומה לזה כתבו גם על שיטת הרמב"ם לגבי שדים, כדלקמן פרק קיז.

⁴⁰⁸ גם בדורנו יש שביססו את האמונה בכוחות רוחניים, במעשים שידוע שיכולים להיעשות ע"י אחיזת עיניים. ספר "בשיפולי הגלימה – הרב צבי יהודה הכהן קוק" (הרב יאיר אוריאל) עמוד 96: "רבינו [הרצ"ה קוק] סיפר על אדם שהיה ביכולתו לקרוא מחשבות. מרן הרב צבי יהודה נפגש איתו...

אותו אדם ביקש מרבינו לכתוב על פתק שלושה דברים מרן הרב צבי יהודה כתב וכפי שמוכח בהמשך – לבקשתו של אותו אדם כמה כסף יש לו בכיס, שם של קרוב משפחה, ואת שם המלמד הראשון שלו. את הפתקים שמו בכובע, ומרן הרב צבי יהודה התבקש לחשוב על הדברים שכתב.

את סכום הכסף הצליח האיש לגלות, גם את שם קרוב המשפחה הצליח לגלות, אך את שם המלמד הראשון לא הצליח לגלות. אז פתחו את הפתק וראו שכתוב את שם המלמד מהעיר בויסק, מרן הרב צבי יהודה כתב גם את שם העיר ולא רק את שם המלמד. כעס האיש על כך שרבינו לא עשה בדיוק כמו שאמר לו, וטען שבשל כך לא הצליח לגלות את תוכן הפתק השלישי.

מרן הרב צבי יהודה סיפר את הסיפור כדי להראות שקיימים בעולם כוחות רוחניים". יש להאיר ולהקשות למשל, אם בכוחו של אותו אדם לקרוא מחשבות, לשם מה יש צורך לכתוב קודם לכן את המחשבות על פתקים...

⁴⁰⁹ אכן בדורות הקדמונים נטו יותר להאמין בתופעות כאלה ומיעטו לחשוד באמינות מבצעייהן. וזכר לדבר מצינו במעשה שהובא בכוזרי שני (הנקרא גם: מטה דן) ויכוח רביעי אות רצ"ה: "מעשה במלך גדול שהיה משועמם ובער ולא היו לו בנים. וירא משנהו שהיה [המלך] פתי מאמין לכל דבר, וייקח קנה של נחושת חלול וילך על הגג במקום אשר עשן הכבשן של הבית עולה, ויקרא אל המלך בשמו בקול גדול מבהיל ומפחיד, ויאמר לו 'פלוגי

והוסיף בחריפות, שאותם אשר יראתם כסלותם, ומפרשים את דברי חז"ל בעניינים אלו כפשוטם, הרי הם מאבדים הדרת התורה ומאפילים זוהרה ומשימים תורת ה' היפך המכוון בה⁴¹⁰.

הואיל וידוע לנו שאמונתו של האדם משפיעה על מצבו הבריאותי, הן לחיוב והן לשלילה⁴¹¹, ברור שיש הסבר טבעי לכך שהכישוף היה משפיע על קשירת חתנים וכלות.

סוף דבר, כל המעשים העל-טבעיים שסופרו, בין בישראל ובין בעמים, יכולים להיות מוסברים בימינו באופן טבעי ע"י אחיזת עיניים, חוסר דיוק

מקורות מלאים והוספות

פלוגי, ה' אלוקים שלחני להודיעך שאי אתה ראוי למלכות לפי שאינך יודע לרעות את צאנו, ואם לא תוריד הנזר מעל ראשך, דע כי בלתה עליך הרעה וסופך יורש גיהנום'. ויהיה כשמוע המלך, ותיפעם רוחו ורעדה אחזתו פלצות ביעתתו... ויעזוב את כיסא המלכות וילך אל ארץ צייה ושממה וישב שם בדד עד יום מותו. ויקומו השרים ויבחרו במשנה ויקימוהו עליהם למלך. וזה המעשה אירע זה יותר מעט מארבע מאות שנה לפי מה שקראתי בדברי הימים של המלכים".

⁴¹⁰ מי מנחות (לרבי אליעזר ליפמן נויזין) מאמר "לא נחש ביעקב" (דף מ ע"א – ע"ב): "ואנוכי עפר ואפר אומר, שאם אין ראייה רק ממה שהתפרסם לעיני הרואים, הנה גם זה אינו ראייה, אחר שכבר הודענו הרמב"ם במורה, ונתפרסם עוד מפי סופרים וספרים רבים שאלו המנחשים והמכשפים עיני רואים תשעינה באחיזת עיניים וכדומה מהפעולות הנכזבות והמטעות אשר במחשך מעשיהם יטחו עיני הרואים מראות ומהשכיל ליבותם... ובייחוד בעניין הזה שאמיתותו נראה ונתפרסם כמ"ש הרמב"ם וסיעתיה... והראב"ד לא השיגו, וכן כתב גם הרא"ה בספרו..."

ולדעתי אותם אשר יראתם כסלותם, הלוקחים מאמרי חז"ל המצודקים והמחוכמים על פשטיותם בעניינים כאלו, גם המה נכללים תוך אותה הכת שעליהם נשבע רבינו הרמב"ם ז"ל בקודשו (בפי' המשנה דכל ישראל יש להם חלק לעוה"ב כתב שם על האנשים הלוקחים כל אגדות חז"ל הנראים תמוהים על פשטיותם) שהם מאבדים הדרת התורה ומאפילים זוהרה ומשימים תורת ה' בהיפך המכוון בה...

ק"ו לזמננו שיש בהם מריבוי הידיעה והדרישה בטבעיות (וחוכמות הטבע), ומפורסם בבירור השכל שפעולות הקסמים הבל המה..."

⁴¹¹ הדבר בולט בהשפעת המועילה של תרופות דמה (המכונות "פלצבו"), וכבר העיר על רעיון זה המאירי שבת סו ע"א ד"ה כל וד"ה והשני: "כל מיני הלחשים וההשבעות, אחר שאינם בשם ע"ז או כוכב אינן מיני ע"ז, ומ"מ יש בהם משום דרכי האמורי אחר שאין בהם צד רפואה מדרך טבע או סגולה, וזה שכתבו רבותינו ע"ה הרבה מהם בסוגיא זו ובמקומות אחרים... שמצד שהיו ההמון באותו זמן בטוח באותם העניינים היה טבעם מתחזק ונמצא מצד ההרגל עזר טבעי בהם".

תופעה מקבילה היא השפעתה המזיקה של ציפייה לתופעות שליליות, כמו תופעות לוואי שעלולות להיגרם מתרופות (תופעה זו מכונה "נוצבו").

בעובדות⁴¹², חוויות נפשיות⁴¹³, נבואות המגשימות את עצמן, תופעות שבזמנם לא הבינו את הסבריהן הטבעיים.

ומי לנו גדול בתחומים אלו, מגדולי הדורשים אל המתים בדורות האחרונים⁴¹⁴, שכאשר הגיד את כל ליבו והודה הודאת בעל דין בדרכי רמאויותיו⁴¹⁵, בא והעמידן על אחת, שכאשר האדם רוצה בכל ליבו להאמין בדבר-מה, ישמיט מעליו את חוש הביקורת כמגן המשווה בשמן⁴¹⁶.

ויש להוסיף על כך בטענת "ולטעמך". שהרי מצינו גם אצל גדולי החסידות והקבלה שהזהירו מבעלי-שם של שקר⁴¹⁷ וכן מרמאים העוסקים בתחום זה, ויש קמיעין אינם אלא קשקושים⁴¹⁸, ויש ספקי קבלה מעשית שיש בהם קשקושים ובלבולים וטעויות⁴¹⁹. ועל כרחך, מהצלחתם של אלו מוכח

מקורות מלאים והוספות

⁴¹² כולל גוזמאות, דמיונות, שקרים.

⁴¹³ כולל השפעת האמונה על הנפש, מחלות נפשיות, מצבים נפשיים מסוימים, חומרים משני תודעה. כדלעיל באריכות בפרק לה סעיף ז "נפש האדם".

⁴¹⁴ ה"מדיום" ויליאם רוי (נפטר בשנת 1977), שאף התעשר מכך מאוד.

⁴¹⁵ בשנת 1958, לאחר שנתפס (בשנת 1955).

⁴¹⁶ וכך אמר לאחר הודאתו: "גם לאחר הודאתי זו, אני יודע שאוכל למלא חדר-סיאנסים שוב באנשים שימצאו נחמה באמונה שמעשיי אמיתיים".

⁴¹⁷ שיחות הר"ן (ר' נחמן מברסלב) אות סג: "במדינה זו חשוב 'בעל שם' (בעל מופת). ובאמת היו כמה בעלי שמות אמיתיים וצדיקים. ועתה נתרבו הרבה בעלי שמות של שקר. והכלל, שכל מי שרוצה וחפץ לכנוס בזה לעסוק באותו הדבר החשוב באותה המדינה, כגון 'בעל שם' במדינה זו, הוא מצליח באותו הדבר, אף שהוא שקר. כי באמת אינו יודע כלום, רק שהדבר התלוי בהתעוררות שלו איך שהוא מתעורר וחפץ באותו הדבר. וגם תלוי בהמקום שמתחיל שם להנהיג אותו הדבר, אם ההתחלה במקום שהם מאמינים בזה או שמתחיל עם נשים שהם דרכן להאמין בכל דבר, אזי מצליח. ואזי יכול להיות שאחר-כך יאמינו בו גם אותן שהם רחוקים מלהאמין בכזה".

⁴¹⁸ תמים תהיה (ר' יעקב משה הלל, ראש ישיבת המקובלים "חברת אהבת שלום"), מתוך הסכמת זקן המקובלים הגאון הצדיק רבי יצחק כדורי זצ"ל, בסופה: "חזרנו לדברי הרב ידידנו הנכבד הרב הגדול המקובל רבי יעקב הלל שליט"א, אשר כל רז לא אניס ליה, כל כוונתו לטובה להציל את עמו ישראל מאותם האנשים המשתמשים בכשפים ושדים להראות כוחם, ומרמים הבאים אליהם, ודורשים הרבה כסף מהם, ועושים השבעות, ולפעמים מערבים קודש בחול שדים עם שמות מלאכים, ולפעמים גורמים נזקים גם לשואליהם ולא מרגישים, ויש קמיעין אינם אלא קשקושים".

⁴¹⁹ קדושת יצחק (הרב כדורי) ח"ג עמוד רט, בכתב היד עמוד סה: "דע כי בא לידי כתב יד והיה כתוב בו... ועוד ליקט כמה עניינים מספר רזיאל וברית מנוחה וכו' וכמה קשקושים ובלבולים וטעויות... ולא בר סמכה".

שאפשר שההמון ירדוף אחר כותבי קמיעות וכו' ויאמין בכוחם, אע"פ שאין בהם ולא כלום. כיוצא בדבר, הרי מצינו שהגויים בתקופת הראשונים האמינו שביום אידם, מי שלא נראה צל ראשו, סימן שלא יוציא את שנתו⁴²⁰. ועל כרחק מוכח שאפשר שההמון יאמין ברעיון כזה, אע"פ שבוודאי שאין בו ולא כלום. וכיצד נוכל להוכיח, מאמונה דומה שרווחה אצל יהודים⁴²¹, להבדיל, לכך שיש בה ממש.

ספרי קבלה מעשית

מתקופת הגאונים⁴²² ועד תקופת האחרונים, היו מקובלים שעסקו בקבלה מעשית⁴²³ ואף כתבו ספרים בענייני שמות קדושים, השבעות מלאכים,

מקורות מלאים והוספות

⁴²⁰ מנהגי ישראל (דניאל שפרבר) חלק ו עמודים קעז-קעח: "גם הנוצרים בימי הביניים האמינו באמונה זו. ראה למשל בספרו הגדול של... [לין תורנדייק, תולדות הקסם ומדע ניסיוני], ניו יורק 1934, חלק ד (מאות יד-טו) עמוד 275: "... ואם ראשו של אדם לא יטיל צל על הקיר בחג ההתגלות, לא יוציא את שנתו".

⁴²¹ רמ"א אורח חיים תרסד א: "כתבו הראשונים ז"ל שיש סימן בצל הלבנה בליל הושענא רבה מה שיקרה לו או לקרוביו באותה השנה, ויש מי שכתב שאין לדקדק בזה כדי שלא ליתרע מזליה, גם כי רבים אינם מבינים העניין על בוריו, ויותר טוב להיות תמים ולא לחקור עתידות כנ"ל".

מקורות נוספים בעניין זה פורטו לעיל פרק צח בכותרת "מנהגים".

⁴²² ואפשר שעוד לפני כן.

⁴²³ דהיינו דרכים קבליות לגרום לפעולות שונות בעולם הזה. בניגוד לקבלה עיונית שעוסקת רק בלימוד.

השבעות שדים, קמעות, לחשים, קפיצת הדרך⁴²⁴, השבעת קולמוס⁴²⁵ ע"י

מקורות מלאים והוספות

⁴²⁴ חרבא דמשה (אחד מספרי הקבלה הקדומים) עמוד 17: "אם בעית דתקפוץ ארעא קדמך, אמור על קניא דזרדתא יחידאה מן אפטיגו נניא ועד יוליהו".

ספר ברית מנוחה (מיוחס לר' אברהם מרימון הספרדי, מתקופת הראשונים) הדרך השמינית: "לקפיצה. תכתוב ותשים הכתב בקשר האמצעי של הקנה בהשבעת אלו המלאכים הנזכר ותצא חוצה לרחוב העיר בג' בחודש בכוונה שלימה ותאריך בבקשתך ותכה בקנה למזרח ולמערב ולצפון ולדרום ותרכוב על הקנה ותלך וצריך טבילה חמישה ימים קודם ותענית בכל יום ומטתו מטה נקייה מקום פנוי ותצליח".

ספר ברית מנוחה בסוף הספר (דף לט ע"ב): "ולקפיצת הדרך נמצא בכח אמיתת ואני אומר קצותה ואחר כך אניח קצותה עד אשר אבוא בחכמה החיצונה. ואני הכותב ליקטתי בין העומרים ומצאתי כאשר תראה. קח קרן כבש בן שנה... ואח"כ תקברוהו בארץ ותשקוהו בכל יום... וכשיגדל עד שיהיה בן ז' קשרים אז תחתוך אותו... ויאמר שם בן מ"ב... ואח"כ תצא חוץ לעיר אל רחוב העיר ב"ג יום לחודש בכוונה שלימה ושים סודר אחד על פניך ותשביעה בהשבעה מעולה ותאריך בבקשתך ותכה בקנה למזרח ולמערב ולצפון ולדרום ותרכוב על הקנה ותשים ירך האחת לפניך והאחת לאחריך ותרוץ ותלך למקום המבוקש...".

על ספר זה כתב הרמ"ק (פרדס רימונים שער כ תחילת פרק א): "ובוודאי כל דברי הספר הנחמד ההוא דברי אלוקים חיים נאמרים ברוח הקודש או מקובלים מפי אנשים גדולים". ומהרח"ו כתב בשם האר"י על ספר זה (הקדמת מהרח"ו לשער ההקדמות תחילת חלק ג): "ובענין ספרי הקבלה האמיתיים הנמצאים אמר לנו מורי זלה"ה והאר"י... וספר הנקרא ברית מנוחה הוא אמיתי וחברו חכם גדול בתורה ובחכמה ונאמן רוח וכיסה את דבריו בעומק ונעשה עפ"י נשמת צדיק א' קדמון שנגלה אליו אליהו ז"ל ולמדו".

ספר הפעולות (למהרח"ו) חלק ד"ד אות קנא: "לקפיצת הדרך...".

מאמר האצילות (לר' יצחק ב"ר יעקב הכהן, מהמקובלים הראשונים, מספרד), הובא ב"ישורון" (מאסף תורני) חלק ז עמוד ר"ח ד"ה עוד קבלה: "והחכם הגדול המקובל שהיינו עימו בנברונה העיד על רבו החסיד ר' אלעזר מורמיש ז"ל, ורבים אחרים שבאו משם היו מעידים עליו, כי לעתות כשהייתה מצוות מקום רחוק מוטלת עליו, היה רוכב בדמות הענן המזומן לכך והגיע אל המקום הרחוק ההוא ומקיים מצוותו וחוזר למקומו. וכמה ימים רכב על בהמה כשאר בני אדם. פעם אחת נודמנה לו מצוות ברית מילה במקום רחוק, ורכב על פי השבועה כמשפטו המורגל אצלו, ושכח איזה דבר אחד מהשימוש הצריך לאנשי החכמה הזאת, (ונפל מן) ופלטון הענן קרוב אל הארץ, ונעשה פיסח (חולה) [צולע] על ירכו, ולא נתפא מאותו חולי בשום תחבושת בעולם עד יום [מותו]".

ספר שושן יסוד העולם (ר' יוסף תירשום) סי' א' תשכ"ב (בכתב היד עמוד 495): "קפיצה. יהי רצון מלפניך אלוקי השמים... מפיל אני תחינתי לפניו לשלוח לי א' ממלאכיו הקדושים והטהורים והחסידים להוליכני באוויר למקום פלוני שאני רוצה ללכת בו ולהוליכני במהירות בנחת ובהשקט ובבטחה בשלום ובשלווה בלא טורח ובלא סבל בלא פחד ובלא צער...".

ספר "שער מאמרי רשב"י" (למהרח"ו) שער ג מאמרי רז"ל (מהדורת תשי"ט) דף י"א: "אמנם יש מין קפיצה ב'... בשרוצים לרכוב על הענן אז משביעים השבעות ויורד הענן והוא ורכוב עליו, או יעשו קנה א' מז' קשרים וישביע השבעות וירכוב על הקנה".

ספר "קבלה מעשית" (למהרח"ו) מכתב יד חלק ה דף צ, הובא בספר שבחי האר"י מהדורת אהבת שלום: "לקפיצת הדרך מהלך שנה ביום אחד או מהלך חודש בשעה אחת, כתוב עשר שמות אלו בקלף צבי... וקח קנה אחד אורכו ארבע אמות בשיעור אדם, ונקוב הקנה, ותכניס הקמיע בתוכו. ובשעת הפעולה שים סודר על עיניך ורכוב על הקנה, ואמור: משביע אני פלוני

מקורות מלאים והוספות

בן פלוני בן פלונית עליכם עליכם עשרה שמות הכתובים בספר אשר בתוך הקנה הזה... שתוליכוני למקום פלוני."

ספר "שער הגלגולים" (למהרח"ו) הקדמה ל"ו (מהדורת ירושלים תרס"ג דף מה ע"א-ע"ב): "אפילו הרמב"ן ז"ל, שהיה מפאה הימנית, לא זכה אל חכמה זו (הקבלה) אלא בזקנותו, כנזכר בספרים, כי בבחרותו לא היה מאמין בה, עד אשר רבו ר' עזריאל גרם לו שילמדוהו על ידי אותה הפעולה שעשה, שבא אצלו בקפיצת הדרך, כנודע."

ספר "שער הגלגולים" (למהרח"ו) חלק שני "הקדמה ושבחי הרב זל"ה דף ד ע"א (תרל"ה): "והיה [האר"י] יודע קפיצת הדרך על כמה אופנים ודרכים."

ספר "שער הגלגולים" חלק שני תחילת "מעשים נוראים מגלגול" דף ח ע"א (תרל"ה). וכן הובא בשינויי לשון קלים בספר "שבחי האר"י" ירושלים תשט"ו עמודים 24-25: "וראה אותו מורי זל"ה [האר"י] ואמר לאביו 'בןך יש בו רוח אחד'... וציווה הרב זל"ה לעשות שמירה על הבחור ולא יניחו אותו לצאת מהבית המדרש ולא לבוא אצלו נשים... ובאו אימו ודודתו לראות את הבחור וראו פניו ונשקוהו, באותה שעה חזר הרוח ונכנס בו וחנקו, ומפני היראה של אומות העולם שיאמרו שהרגוהו, עשה הרב זל"ה [האר"י] קפיצת הדרך על שני קנים והלכנו לטבריה ברגע אחד שזה היה בין השמשות, ובטבריה עשה הרב זל"ה תפילה שלא יישמע בין האומות..."

מפתח שלמה, בכתב היד משנת 1729 (ספריית רוזנטליאנה אמשטרדם) עמוד 14: "קפיצת הדרך... קח לך קנה של שבעה קשרים ורכוב עליו וכרוך סודר עליך..."

מפתח שלמה, בכתב היד משנת 1729 (ספריית רוזנטליאנה אמשטרדם) עמוד 15: "קפיצת הדרך. כתוב אלו השמות... ותן אותם בתוך קנה בשבעה זרתים ורכוב בקנה לכל אתר דאת בעי, וקשור סודר על פניך ולא תרום יתיה כל זמן דאת..."

קדושת יצחק (הרב כדורי) חלק א עמוד רפה, בכתב היד עמוד נז, מערכת ק סי' י: "קפיצת הדרך... קח קנה של שבעה קשרים. אורכה ארבע אמות דווקא... וירכב על הקנה וילך."

קדושת יצחק שם עמוד קפח, בכתב היד עמוד נח, מערכת ק סי' יב: "ללכת מהלך שנה ביום א' או כפי מה שתמצא, קח קנה הנ"ל... ורכב עליו..."

שם הגדולים (לחיד"א) מערכת גדולים אות ח (כא) ד"ה מהר"ר חיים ויטאל: "ובזמן שהרב מהרצ"ו היה בעה"ק ירושלים בא שר אחד תקיף הנקרא אבו סיפ"ן... ושלא אחרי יום השישי וא"ל 'גוזרני עליך שבעוד שהולך הוא לבית המקדש פתוח תפתח את הנהר הזה שסתם מלך שלכם והוא נצרך הרבה לעיר ועליך מוטל לפתחו ואם אין דמך בראשך'. ומהרצ"ו עשה קפיצת הדרך והלך לדמשק ובא אליו רבינו האר"י זצ"ל ובחלום ידבר בו..."

כתר שם טוב (ליקוטים מהבעל שם טוב) אות לב"א: "מפסוק 'ואבוא היום אל העין' יצא שם של קפיצת הארץ."

ספר "שבחי הבעש"ט" (ברלין תרפ"ב) עמוד פח: "ואירע עוד דבר שאצל אחד מן הנגידים היה ילד חולה, ובא אל הבעש"ט ואמר שיחיה, ואח"כ ראה שימות. והבין שירצו לעשות לו בושה, ונסע משם בחצי הלילה בקפיצת הארץ לערך ט"ו פרסאות עד שיצא מגבולם אל ממלכה אחרת... שמעתי מאנשים אחרים שבאו לביתו בשלושה ימים בקפיצת הארץ, אע"פ שהיו גשמים מרובים..."

שם עמוד קיב: "ויהי בנוסעם משער העיר ציווה לתלמידיו שיחזירו פניהם אלי, וגם הבעל עגלה ציווה שיחזיר פניהם אליו, ושיקשור המוסרות והסוסים ילכו מעצמם, וכן היה. וראו התלמידים והנה הם נוסעים מעיר לעיר בכל רבע שעה ממש נכנסים בעיר אחרת. ונסעו כך כל הלילה עד שהאיר היום. ונסעו מהלך רב מאוד באותו הלילה ע"י קפיצת הדרך."

מגילת אחימעץ (ספר מתקופת הגאונים המתאר מעשיות שאירעו בתקופה זו) עמוד כה: "ויום השבת קרוב להגיעה, אמר לו [רבי שפטיה], תן לי רשות אדוני [השר], ואל תהי מחשכה ממני,

מקורות מלאים והוספות

ונתן לו רשות והלך, ובהרחיקו ממנו, בעזרת שדי נמלך, ובטח בשם יוצרו, ועשה כמו שהאלוקים עזרו, וכתב בטלפי הסוס אותיות, בעבור הליכתו בנחץ להיות, והזכיר השם בנחיצה, והארץ לפניו קפצה".

תולדות חכמי תונס, ערך "מהר"ר ברוך פיתוסי", עמוד קיד: "הרבנים הנז"ל השתמשו בקבלה מעשית בסגולת קפיצת הדרך לרכוב על קנה הנעוץ בו שם קדוש, וכהרף עין באים לעידיה"ק ירושלים לפני רבם הרש"ש הנז', ולחזור לביתם תיכף קודם כניסת שבת קודש... וחכמי הזמן היו רואים אותם כשנוסעים ברקיע על קנה".

⁴²⁵ ספונות חלק יא עמודים צ"צב, וכן בספר מלאך המשיב ליקוט א: "בס"ד. מה שגילה המגיד למוהר"י טיטאצק ז"ל [פוסק ראש ישיבה ומקובל שהוזכר גם בבית יוסף], העתקתי ור' אברהם ברוך מני מחברון מסוף ספר חסד לאברהם ומוהר"א אזולאי ז"ל, כתב יד הנכתב במצרים בשנת תכ"ד לפ"ק...

על דבר הלזה שמוע תשמע פלאי א"ל חי והוא בסוד הכתיבה העליונה בלי יד ובלי רגל ובלי דיו, ואז תדע בידיעתך זה הדבר כי רוח ה' נוססה בך...

הסופר העליון הוא גבריאל הכותב, והסופר הוא מיכאל המלאך. ואלו הב' מלאכים כוחם ממקומם לכתוב אם תשביעם...

קרא נא ויהי נועם חמישים פעמים... סוד היד הגדולה שהוא כוז"ו במוכס"ז כוז"ו שם וא"י... נשבעתי בחי ה' צ"באות שמייך ירד סוד מלאך מטה לכתוב בלי יד ובלי רגל ובלי קולמוס, וככה תאמר... משביע אני עליכם השמות המפורשים שזכרתי שמיד תראו כוחכם וכתבתכם בעולם התחתון בנייר פלוני..."

שם הכותב⁴²⁶, הפיכה לרואה ואינו נראה⁴²⁷, להחיות מת⁴²⁸, לעשות כל מה

מקורות מלאים והוספות

⁴²⁶ ספר הפעולות (למהרח"ו) חלק ד ב אות מח: "שם הכותב, מנוסה. יטהווקיה. והקלף מעובד ע"י יהודי ביום א' של השבוע. והקולמוס נעשה ביום ה' בשבוע". קדושת יצחק (הרב כדורי) חלק א עמוד קצד (בכתב היד עמוד כח) מערכת כ אות א: "לכתוב ע"י שם הכותב...". מושג זה הוזכר גם בתיקוני זוהר תיקון נה דף פט ע"א: "ונקודה דשם הכותב".

⁴²⁷ אמתחת בנימין (לרבי בנימין בינש), שערי הצלה והצלחה, דף ז ע"א (מהדורת ווילהרמרש דארף, תע"ו): "מהרמב"ן זלה"ה לרואה ואינו נראה. הא לך סוד גדול לדרך לרואה ואינו נראה משום אויה ושונא ואורב וגולן וחמסן. ובחון ובדוק הוא. וניסיתי בעז"ה במקום סכנת נפשות כמה פעמים והועיל, ודבר גדול הוא. ודע שתועלת התפילה הזו תועיל מבוקר עד אחר תפילות מנחה ולא יותר... ותשים שלושה אצבעותיך של יד ימין... והקמיצה תחת עין שמאל... ויאמר ג' פעמים... ואח"כ יאמר פעם אחת... בחון ובדוק ומנוסה". מפתח שלמה, בכתב היד משנת 1729 (ספריית רוזנטליאנה אמשטרדם) עמוד 16: "שמירת הדרך ששלח הרמב"ן ז"ל מעכו לברצלונה, והוציא אותו מספר יצירה, ואשר יקרה אותך על הדרך לא יראוהו לסטים כי דמות ענן יפסיק ביניהם. ואם יראוהו, יראו עמו חבורה טובה וגדולה".

מפתח שלמה, בכתב היד משנת 1729 (ספריית רוזנטליאנה אמשטרדם) עמוד 63: "שער להיות בלתי נראה...".

ספר שורשי השמות (כתב יד) סי' קנד: "לרואה ואינו נראה. תשביע לגבריאל... להכות כל בני אדם בסנוורים שלא תוכל שום ברייה לראותך... להעלים אותך כל זמן שתמצא". אמת ואמונה (לרב יוסף צובירי), תשס"ב, סי' סח: "להולך דרכים שיהא רואה ואינו נראה". ספר הסודות – סגולות החכמה (ר' ישראל מאיר אלמגור), תשע"ד, עמוד 127: "להיות רואה ואינו נראה". שם עמוד 333: "להתעלם".

קדושת יצחק (הרב כדורי) חלק א עמודים תקמג ותקמה, (בכתב היד עמודים קפא וקפב), מערכת ר: "להתעלם מן העיין מבני אדם... אם תרצה שלא יראך שום אדם... לעבוד לפני שומרי העיר ולא יראוך... אם באו אנשים לבקש את נפשך ולא יראוך... להיסתר מעיני כל חי".

⁴²⁸ שושן יסוד העולם סי' תתכ"ו (בכתב היד עמוד 305): "להחיות מת. קח מגילת צבי וכתוב את שמות השרים... ותלי לו בצווארו".

מפתח שלמה, בכתב היד משנת 1729 (ספריית רוזנטליאנה אמשטרדם) עמוד 12: "יעשה שם... והמזכיר אותו על האבן פעם אחת והיא מתפוצצת, שניים על הנחש והוא משלים [עמך], שלושה על האש והוא כובה, ארבעה על החולה והוא מתרפא, חמישה על הנהר והוא מתייבש, שישה על המת והוא חי, ומכאן ואילך כל דבר שיעשה במהרה יצליח". בספר מגילת אחימעץ (ספר מתקופת הגאונים המתאר מעשיות שאירעו בתקופה זו) עמודים טז"ז מתואר מעשה בהחייאת מת ע"י שם: "כתבו שם הנקדש, שהיה כתוב במקדש, ובבשר חתכוני [את המת], בזרוע ימיני, ובמקום שהבשר חתכו, שמה השם ערכו, ומשם בשלום באתי, ולביתי ולאימי שבתי...".

עוד שם בעמוד כז: "רבי חננאל [בן אמית] מחיה וממית... כתב בקלף שם אלוקיו וקונו, ושם הקלף תחת לשונו, והשם החיה אותו, והעמידו וישב על מיטתו, וספר שם לפניו, והיה צופה בו ומביט בעיניו".

שירצה האדם⁴²⁹, להביא אליו מאכלים⁴³⁰ ועוד.

מהקדומים שבספרים אלו הם ספר הרזים⁴³¹, חרבא דמשה⁴³², שימוש

מקורות מלאים והוספות

⁴²⁹ ברית מנוחה (מיוחס לר' אברהם מרימון הספרדי, מתקופת הראשונים), בסוף הספר: "והנה לך חוחם של בילי"ד עשוי כמשפט וכהלכה לא פחות ולא יותר וגם הוא חותם של המרכבה לעשות כל מה שירצה האדם כל חפצו כל רצונו אבל צריך בעשייתו עיון גדול שלא יהיה סכנה".

⁴³⁰ ספר שורשי השמות (לרבי ידידיה רפאל חי אבואלעפיה, ראש ישיבת המקובלים בית אל) דף כא ע"ב: "אם תרצה להביא כל המאכלים שעושים על הסעודה או חתונה או בד"מ אוכל מה שרצונך חפץ, תלך לחדש מיוחד יחידי ותשכב על הארץ ופניך למטה ותכסה עצמך בכתונת אשה ותאמר ג"פ סורו סורו מני טמא, ואח"כ תשביע אלו השדים... שאתם ממונים על כל מאכלים טובים ורעים, מא"ע בשמות הטומאה האלו... שתלכו אל מקום ותקחו כל המאכלים מהם מאיזה מקום שמונחים ולא תזיקו ולא תבהילו ולא תפחידו אותם רק בקל ובנחת בלי ראות שום אדם בעולם, ואל תזיקו אותי ולא את בני ביתי... ותשמע תיכף אחר ההשבעה שחוק גדול. ולא תעמוד מן הארץ עד שישתקו ואח"כ תעמוד ותראה כל המאכלים עומדים לפניך, ותאמר אז תשואות חן חן לכם".

⁴³¹ מתקופת התלמוד.

⁴³² ספר זה הוזכר כבר ע"י רב האי גאון בתשובות הגאונים החדשות – עמנואל (אופק) סימן קטו.

בספר תורה שלמה (לרב כשר) חלק כב הוספות למילואים עמוד קצא כתב על כך: "ומבואר שהספר חרבא דמשה הוא ספר מסוג זה והיה ספר חשוב ומקובל אצלם כמ"ש 'כי יש בה גבוהות ונפלאות'".

אמנם מעיון בכל דברי רב האי גאון שם נראה כי דווקא אינו מחשיבו, ונעתיקם: "ואשר הגידו לכם כי (היום) (והיום) נח מזעפו וכי ממיתין את האדם שמפילין עליו חרס חדש כאשר אמרתם, רחוק הוא מאוד. וכללו של דבר פתי יאמין לכל דבר. ואלו היה לדבר זה אמתה לא נכחד ולא נסתר, וחסים אנו עליכם מהאמין באלה. והנוסחים שראיתם הרוצה לעשות כך וכך יעשה כך וכך, הרבה מאוד יש אצלנו מזאת כאשר נקרא ספר הישר ואשר נקרא חרבא דמשה אשר תחילתה ארבעה מלאכים ממונים על החרב, כי יש בה גבוהות ונפלאות ובספר הנקרא רזא רבה חוץ מן המחזכות והפרטים שאין להם קץ ולא מספר, והרבה יגעו והוציאו שנותיהן ולא מצאו אמתה לדבר".

תהילים⁴³³. אחריהם גם רזיאל המלאך⁴³⁴, שהוא קיבוץ של כמה ספרים⁴³⁵, ספר ברית מנוחה⁴³⁶, ספר מפתח שלמה⁴³⁷. בתקופת האחרונים חוברו ספרים רבים כאלה, חלקם ע"י רבנים שהתפרסמו גם בעולם ההלכה⁴³⁸. גם מהרח"ו,

מקורות מלאים והוספות

⁴³³ רובו של ספר זה עוסק בקריאת מזמורים שונים לתועלות מסוימות. אך יש בו גם קטעים המוסיפים מעשים מסוימים והשפעות על אנשים אחרים:

מזמור טז: "זה המזמור טוב לפרסם הגב. קח טיט מן שפת הנהר וחול מן הים וערב אותם וגבל וכתב כל הנחשדים וקח ספל חרס ומלא אותו מים שאובים ושים כל השמות הנחשדים בספל כל אחד ואחד לעצמו ואמור עליו זה המזמור י' פעמים ושם שלו הוא חי, ח מן חבלים, י מן נחלת שפרה עלי, ובכל פעם יאמר 'יהיה רצון מלפניך ח'י שתודיעני מי גנב כך וכך. ומי שגנב יפתח עינו שלו ויעלה פתקו למעלה".

מזמור קכ: "בעת שתלך בדרך ויעמדו עליך אויבים קח מלח בידך ואמור את השירה הזאת שבע פעמים".

מזמור קל: "אם שומרים טובים בעיר ותמצא לעבור לפניהם ולא יראוך לחוש אותו בד' רוחות העולם ונפלת עליהם תנומה ולא ישמרו".

⁴³⁴ ספר זה זכה להתפרסם יותר משאר ספרי הקבלה המעשית. ככל הנראה סיבת הדבר היא שבשערו נכתב שהזקתו היא סגולה לעניינים שונים.

⁴³⁵ שו"ת וישב הים חלק א סימן יג: "עיקרו [של ספר רזיאל המלאך] הוא חלק מספר סודי רזיאל להר"א מגרמיזא בעל הרוקח, וכמ"ש בספר הזכרונות להגרצ"ה מלובלין דף ל"ד ע"ג".

כמו כן ספר רזיאל המלאך כולל בתוכו גם חלקים מספר הרזים, כפי שמפורש בו (מהדורת אמסטרדם תסא דף לד ע"א): "בשם ה' אלוקי ישראל אתחיל זה הספר מספרי הרזים שנתן לנח בן למך... [שהוא תחילת ספר הרזים]".

וכן הוא כולל את ספר שיעור קומה (מהדורת אמסטרדם תסא דף לז ע"ב): "אמר רבי ישמעאל אני ראיתי את מלך מלכי המלכים יושב על כסא רם ונשא וחיילותיו עומדים לפניו מימינו ומשמאלו", שהוא תחילת ספר שיעור קומה (שהובא באוצר המדרשים עמוד 561).

ובספר הרזים (מרדכי מרגליות), מבוא, פרק ד (עמוד 44) כתב: "כבר הכירו החוקרים שספר רזיאל... הוא קובץ של ספרים וקטע ספרים... ספר המלבוש, סודי רזיאל, פירוש שם המפורש, ליקוט מספר הרזים, מעשה בראשית ושיעור קומה, קמיעות והשבעות".

ובספר רפאל המלאך (לר' יהודה יודל רוזנברג) דף נח ע"ב כתב על כך: "וטינא גדולה יש בליבי על המוציא לאור לראשונה את הספר רזיאל, בתערובת כזה בלי שום סידור נכון...".

⁴³⁶ מיוחס לר' אברהם מרימון הספרדי, מתקופת הראשונים.

⁴³⁷ חשוב לציין שישנם הבדלים מהותיים בין המהדורות השונות של ספר זה, בין השפות השונות ובין כתבי היד השונים.

⁴³⁸ כתב היד "מה שגילה המגיד למוהר"י טיטאצק ז"ל" (הודפס בספונות חלק יא עמודים צ' קיב ובספר מלאך המשיב ליקוט א, רבי יוסף טאיטאצק הוזכר בפוסקים במקומות רבים), תולדות אדם (לרבי אליהו בעל שם, אב בית דין של חעלם), מפעלות אלוקים (ר' יואל בעל שם, ועוד מחברים), שושן יסוד העולם (ר' יוסף תירשום, מקובל מתורכיה מהמאה ה-16, כתב היד עצמו כולל חיבורים וליקוטים רבים, ישנם סימנים שמופיעים במפתח אך חסרים בתוך כתב היד, לגבי כל ספר זה ישנה אריכות בטמירין חלק א עמודים קפז-רסט), שורשי השמות (לר' משה זכות, מגדולי המקובלים באיטליה, רב וראש ישיבה במנטובה, הפיץ את כתביו של מהרח"ו), אמתחת בנימין (ר' בנימין בינש), שורשי השמות (לרבי ידידיה רפאל חי

גדול תלמידיו של האר"י, כתב ספרים בעניינים אלו⁴³⁹, ומדבריו מוכח שאף עסק בהם בפועל⁴⁴⁰.

מעלתה של הקבלה המעשית היא שניתן לדון בדבריה, הן ע"י מעשה והן ע"י סברה. בעוד שהקבלה העיונית עוסקת בעולמות רוחניים שאין לנו השגה בהם. ומשכך אין לנו אלא לסמוך על קבלתנו מאותם גדולים. אלא שלעיתים אותם מקובלים אחזו גם בזו, וגם מזו לא הניחו את ידם, ובראשם מהרח"ו⁴⁴¹ – גדול תלמידי האר"י.

בספרים רבים כאלה, ואף בקדומים והמפורסמים שבהם, מפורשות פעולות שיש עליהן תימה לא רק מן המציאות וההיגיון⁴⁴², אלא אף מן ההלכה

מקורות מלאים והוספות

אבואלעפיה, ראש ישיבת המקובלים בית אל, ספר "לחש וקמיע", מראה הילדים (ר' רפאל אוחנה). רפאל המלאך (ר' יהודה יודל רוזנברג, רב ודיין, מחבר שו"ת יחוה דעת).

⁴³⁹ ספר הפעולות (למהרח"ו) כל חלק א (כותרתו): "פעולות הנעשות ע"י שמות הקודש, שמות החיצונים, חותמות, לחשים", ככל הנראה הוא הוא ספר "קבלה מעשית" (למהרח"ו) בכתב יד (שהובא בספר שבחי האר"י מהדורת אהבת שלום).

⁴⁴⁰ ספר הפעולות חלק ד פרק ה סעיף ד: "קבלות מעשיות שניסה ולא עלו בידו". שם הגדולים (לחיד"א) מערכת גדולים אות ח [כא] ד"ה מהר"ר חיים ויטאל: "ובזמן שהרב מהרח"ו היה בעה"ק ירושלים בא שר אחד תקיף הנקרא אבו סיפ"ן... ושלא אחריו יום השישי וא"ל 'גוזרני עליך שבעוד שהולך הוא לבית המקדש פתוח תפתח את הנהר הזה שסתם מלך שלכם והוא נצרך הרבה לעיר ועליך מוטל לפתחו ואם אין דמך בראשך'. ומהרח"ו עשה קפיצת הדרך והלך לדמשק ובא אליו רבינו האר"י זצ"ל ובחלום ידבר בו...".

⁴⁴¹ שספרו "ספר הפעולות" עוסק רבות בקבלה מעשית.

⁴⁴² יש מי שהעיר על הדמיון בין הניסים המיוחסים בספרי הנוצרים לישו, לבין אלו שמתוארים בספר חרבא דמשה – דעת מג (תשנ"ט), המאמר על חרבא דמשה (מאיר בר אילן), סעיף ה.

והמוסר. כגון לחשים להריגת שונא⁴⁴³, להחריב בית חבירו⁴⁴⁴, להוריד אדם מנכסיו ולהבהיל דעתו⁴⁴⁵, להשפילו ולבזותו בעיני הבריות⁴⁴⁶, לגרשו מביתו או מעירו, להבריחו מהמדינה, לאוסרו שלא יצא ממקומו⁴⁴⁷, לקשור לשון האיש⁴⁴⁸, לגרום לאדם להיות שונא לכל⁴⁴⁹, להפיל אשה עברה⁴⁵⁰, לשלוח

מקורות מלאים והוספות

⁴⁴³ חרבא דמשה עמוד 16: "אם בעית למקטל אינש, סב טינא... ואמור... יתחבל פ'ב'פ". שושן יסוד העולם ס' רמו (בכתב היד עמוד 119): "זה השם אשר נתן השם למשה להרוג ולאבד את כל אויביו. אם תרצה להרוג את אויבך כתוב על חרס חדש וההשבעה פנים ואחור וקבור אותו בקבר חדש... אתון מלאכין דכתיבין לעילא ממונין על חיי אנשא וימיתון לפב"פ ברזא דא דלא יתעבכון ליה שעה אחת. אמנן אמנן סלה סלה סלה". שם ס' רמט: "להמית שונא. כתוב על ביצה בת יומא וקבור בקבר חדש ותקרב לשחת נפשו וחיתו לממיתים...".

שם ס' תשיג: "להמית שונא. כתוב באתרוג, לפוני יאבד גדע יכרת יזניח יפול ישפיל ישבר ולא יקום ולא יתרפא וימות... כן ימות ויחרם ויקלל וישפל פב"פ...". ספר הפעולות חלק ד'ב סימנים ריט רכ: "להמית שונא".

ספר הפעולות (למהרח"ו) חלק ד'ה אות פה: "להחליא שונא עד שימות". קדושת יצחק (הרב כדורי) חלק א עמוד תקמט (עמוד קפה בכתב היד) מערכת ש: "זה השם הגדול והנורא, כוחו להחרים ולהמית, ולבל יוכל האריך ימים... יפול בערש דווי ולא יוכל קום עד כי יגווע בשרו ויכלה וילך לו". כתב יד "כתבים בקבלה מעשית" שהועתק מכתב יד לונדון הספריה הבריטית מרגליות 845, עמוד 29: "להמית השונא. כתוב שמו...".

⁴⁴⁴ חרבא דמשה עמוד 17: "אי בעית לאחרובי ביתא דחברך...".

⁴⁴⁵ שושן יסוד העולם ס' תעט (בכתב היד עמוד 123): "זה השם... ופעולותיו – להעניש שונא, ולהוריד אדם מנכסיו, ולהבהיל דעתו של אדם".

⁴⁴⁶ מפתח שלמה, בכתב היד משנת 1729 (ספריית רוזנטליאנה אמשטרדם) עמוד 10: "רזיאל... טוב להביא המגיד עם שאר שמות השייכים לזה. ואם תכתבם על קלף צבי עם השם... ותקברם בבית שונאך, יהיה שפל (בעיני הבריות) ונבוזה".

⁴⁴⁷ קדושת יצחק (הרב כדורי) חלק א עמוד תקעב, בכתב היד עמוד קצט, מערכת ש: "לגרש השונא מביתו או מעירו...".

להבריח אדם שונא מן המדינה...
ולאסור אדם שלא יצא ממקומו...".

⁴⁴⁸ קדושת יצחק (הרב כדורי) חלק א עמוד רה, בכתב היד עמוד לא, מערכת ל ס' ז: "לקשור לשון האיש. כתוב אלו החותמות ותלה על האשה בראשה או בצווארה. ולא יוכל לדבר אישה [בעלה] לפניה אפילו דבר".

⁴⁴⁹ שבילי אמונה (רבי מאיר אלדבי, מן הראשונים) הנהיב הרביעי, מהדורת שיט דף סט ע"ב: "אם תיקח משערות האדם ותשליך בצואת האדם, יהיה שונא לכל".
וכן הועתק בספר הפעולות (למהרח"ו) חלק ד'א אות מו.

⁴⁵⁰ חרבא דמשה עמוד 17: "אם בעית תפיל אישה...".

שד רע לשונא⁴⁵¹, למנוע ממנו שינה⁴⁵², לשלח מלאכי חימה לבעל חובו⁴⁵³, להשכיח מהמלווה את ההלוואה⁴⁵⁴, לבלבל דעת האדם⁴⁵⁵ ולהחלישו⁴⁵⁶, לעשות שנאה בין אשה לאשה⁴⁵⁷, בין איש לאשתו⁴⁵⁸, בין אדם לחבירו⁴⁵⁹,

מקורות מלאים והוספות

⁴⁵¹ חרבא דמשה עמוד 19: "אם בעית לשדורי שידא בישא על סנאך...". שם עמוד 26: "לשנאה. אנא קרינא לך שידא ביש ושדא אכיראה ושדא דלא מרחמנותא לך אנא קרינא שידא ביש יתבא בית קברא ונקטא אנסטא דבני אינשא היא תיזיל תיני קמרה לפ' ב' ברישיה ובעיניה ובפומיה ובילשניה ובקרקניה ובקניה ותשרי ליה מיא פיואי בכרסיה. ואם לא תזלון ותרמון ליה מיא בכרסיה, משדרנא עלי בישתא מלאכין פוזיאל ונוזאל פסדיאל פרוזיאל אקרינין וקבורי אנון שתא דתזלון בעגלא על פ' ב' ותשרון ליה מיא סיוא בכרסיה וקטילו יתיה לפ' ב' דאנא בעינא. א' א' ס'".

⁴⁵² ספר הרזים עמודים 84–85: "אם ביקשת לשום אויבך מטורף בשינה, קח ראש כלב שחור שלא ראה אור מימיו... שתאסרוהו בכבלי ברזל ותקשרוהו במוטות נחושת ואל תתנו לעפעפיו שינה ולא תנומה ולא תרדמה, ויהיה בוכה וצועק כילודה... אם ביקשתה להתירו... ומייד הוא ישן".

⁴⁵³ ספר הרזים, רקיע א, מחנה ב: "אלה המלאכים המלאים אף וחימה וממונים על כל דבר קרב ומלחמת ונכונים להצר ולענות עד מוות לאיש ואין בם רחמים כי אם ליקום ולהפרע ממי שנמסר בידם. ואם ביקשתה לשלחם על שונאך או על בעל חובך או להפוך אנייה או להפיל חומה בצורה... קבלו נא מידי בעת הזאת שאני משליך לכם לשם פלוני ב' פל' לשבור עצמותיו ולכתת כל איבריו... שתשנקו אתו ותשחיתו אתו ואת מראיהו ותפילוהו במיטה ותחסרו הונו ותפירו מחשבות לבבו ותפיחו רעיונו ודעתו ויהיה נחסר והולך עד שיגיע למוות...".

⁴⁵⁴ ספר שורשי השמות (לרבי ידידיה רפאל חי אבואלעפיה, ראש ישיבת המקובלים בית אל) בכתב היד דף לא ע"ב למטה: "אם הלווה לך אדם מעות, ואתה רוצה שישכחנה, אמור בכל ערב כשאתה הולך לישן אלו השמות...".

⁴⁵⁵ שושן יסוד העולם סי' תפב (בכתב היד עמוד 214): "זה השם... כלול עם מקורו כגון זה... ועם מלאכיו לבלבל (לבלבל) דעת האדם".

⁴⁵⁶ קדושת יצחק (הרב כדורי) חלק א עמוד תלט (בכתב היד עמוד קיז) מערכת ש סי' קמה: "לבלבל דעת השונא ולהחלישו".

⁴⁵⁷ שושן יסוד העולם סי' תקס"ט (בכתב היד עמודים 255–256): "אלו הן שמות השעות בכל יום שיצליחו במעשה מיוחד... שעה ח', שמה תפריקי, בה עושין שנאה בין אשה לאשה".

⁴⁵⁸ ספר הפעולות (למהר"ו) חלק ד"ב אות תכ: "לשנא האיש את אשתו".

⁴⁵⁹ ספר הפעולות (למהר"ו) חלק ד"ב אות תכא: "לשנא האיש את חבירו".

לתת מריבה בין בני הבית⁴⁶⁰, להטיל שנאה⁴⁶¹ בין שני אוהבים⁴⁶², לגרום לאיש או אשה לבוא עכשיו⁴⁶³ לעשות רצונך⁴⁶⁴ או לתת לך את כל ממונו⁴⁶⁵,

מקורות מלאים והוספות

⁴⁶⁰ שבילי אמונה (ר' מאיר אלדבי, מן הראשונים) הנהיב הרביעי (מהדורת ורשא תר"פ) דף נג ע"א: "לתת מריבה בין בני הבית".

וכן הועתק משם בספר הפעולות (למהרר"ו) חלק ד"א אות נה.

⁴⁶¹ קדושת יצחק (הרב כדורי) חלק א עמוד תלח (בכתב היד עמוד קטז) מערכת ש' ס' קלד: "להטיל שנאה... השבעתי עליכם סטרא אחרא שרי השנאה שתתנו שנאה כאש דולקת... בלב פב"פ על פב"פ".

⁴⁶² ספר הפעולות (למהרר"ו) חלק ד"ד אות רל: "להטיל שנאה בין שני אוהבים".

⁴⁶³ קדושת יצחק (הרב כדורי) ח"א מערכת הא' ס' מא: "ובסגולה להביא האשה בעל כורחה... ושים הכל בבגד ושים אותו באש וכשישרף זכור שם... ותבוא בעל כורחה".

⁴⁶⁴ ברית מנוחה, סוף הדרך השמינית: "ובחכמת השדים נמצא פעולה אחרת, לכתוב אדם על ביצה אלו ארבע שמות השידיין מימין ניפ"ש (נ"א מיימין עיפ"ש) עשתרו"ת חצרמו"ת. ויקבור את הביצה באשפה ז' ימים ואח"כ יוציאנה וימצאנה מלאה דם באותו הדם יכתוב בקלף חמור אלו שמות הטומאה לדית"ן (נ"א לדימו"ן) שנזוד (נ"א שטור) שקרימ"י שקיטורט"י (נ"א שקוטורט"י) מיימין עינ"ן, הריני משביעכם בז' כוכבי לכת ובשם אדון כל העולם ובשם חפניאל רבכם שתבערו לב פלוני בן פלונית או בת פלונית שתבוא עכשיו לעשות רצוני. תאמר זה ג' פעמים ואח"כ תשרוף הקמיע באש ותאמר כך בשם שזאת נשרפת כן ישרוף לב פלוני או לב פלונית לעשות רצוני ויהיה כלהבה בעצמותיו כאש סגור בכליותיו אל תתנו דמי לו ואל תתנו לו שעת מנוחה והנחה, ויארץ בעניין זה כל מה שיוכל".

שושן יסוד העולם ס' תפה (בכתב היד עמוד 214): "בהשבעה לאלו המלאכים הוא להכריח אדם לעשות רצונך".

קדושת יצחק (הרב כדורי) ח"א מערכת הא' ס' יח: "כתוב אלו החותמות בקמיע... שתיתן בלב פב"ב לחן ולחסד ולאהבה בעיני פב"פ, ולא תאכל ולא תשתה שום דבר בעולם עד שתעשה רצונו וחפצו של פב"פ".

שם ס' כא: "שתאהב פב"פ לפב"פ ולא תאכל ולא תשתה ולא תישן ולא תצא ולא תבוא... עד שתראה לפב"פ ותעשה חפצו ורצונו וכל... שיצווה".

קדושת יצחק שם עמוד תכה (בכתב היד עמוד קיב) מערכת ש' ס' קט: "להכריח אדם למלאות שאלתך".

קדושת יצחק שם עמוד תקמא (בכתב היד עמוד קפ), מערכת ש ערך רצון: "להכריח האדם למלאות שאלתך".

⁴⁶⁵ קדושת יצחק מערכת הח' ס' כ: "חן. למצוא חן בעיני כל אדם, איש ואשה ושר, ואפילו אם תאמר לו שיתן לך כל ממונו – יתן, תאמר אלו השמות... והוא סוד גדול... עוד יש בו נפלאות הרבה למים ולאש ולכל דבר שבעולם... ועוד לא יוכל הדיין לתת פסק דין נגדך. וזה אמיתי ומנוסה".

להאכיל דם⁴⁶⁶, לשתות דם עורב⁴⁶⁷, לאכול דוכיפת⁴⁶⁸, לשאול באוב⁴⁶⁹ ע"י הבאת מנחה לרוח⁴⁷⁰, לדבר עם מת⁴⁷¹, להביא את המת לחלומו ששייב על

מקורות מלאים והוספות

⁴⁶⁶ שבילי אמונה (ר' מאיר אלדבי, מן הראשונים) הנתיב הרביעי, מהדורת ורש"י תרלד דף מה ע"א, מהדורת ורשא תרפ דף נג ע"א: "אם תיתן מדם של אצבע קמיצה שלך של ימין למי שתמצה באכילה שהוא אוכל... יאהב אותך אהבה רבה".
וכן הועתק משם בספר הפעולות (למהרח"ו) חלק ד-א-א אות מד.

⁴⁶⁷ מפתח שלמה בכתב היד משנת 1729 (ספריית רוזנטליאנה אמשטרדם) עמוד 28: "למי ששותה יין הרבה. תן לו לשתות מדם העורב וישנא את היין כל ימיו".

⁴⁶⁸ אמת ואמונה (סי' צד): "ליבו של דוכיפת מבושל ביין, ירבה הזרע. רגליו מבושלות ביין, תשתה האשה ותתעבר".

⁴⁶⁹ מפתח שלמה, בכתב היד משנת 1729 (ספריית רוזנטליאנה אמשטרדם) עמוד 13: "להביא המת ויגיד לך כל מה שתמצה...".

⁴⁷⁰ ספר הרזים, רקיע א, מחנה חמישית: "ואם תמצה לשאול באוב, עמוד כנגד קבר וזכור שמות מלאכי מחנה החמישית... ואמור כן: משביע אני עליך רוח קריפוריא החונה בין הקברות על עצמות המתים שתקבל מידי מנחה זאת ותעשה רצוני ותביא לי לפלוני בן פלו' שהוא מת ותעמיד אותו וידבר עמי...".

⁴⁷¹ חרבא דמשה עמוד 16: "ואם בעית למללא עם מיתא, אמר על אזנו דשמאל מן קדוהיהוט עד אהישוני ועד נגזריקי ורמי בחורתיהון".
שושן יסוד העולם סי' א'תמ"ח (בכתב היד במפתח עמוד 51): "לדבר עם המת, הנעשה עם קן עורבים".

מפתח שלמה, בכתב היד משנת 1729 (ספריית רוזנטליאנה אמשטרדם) עמוד 12: "ואם תמצה לידע כוחו [של השם הנ"ל] כתבהו על חרס והשליכהו בנהר וייתייבש, ושים אותו על המת וחי ותוכל לדבר עמו את אשר תחפוץ, וכאשר תסירהו ימות שוב כאשר היה בתחילה".
ספר הפעולות (למהרח"ו) חלק א אות מז: "לדבר עם המת...".

שאלותיו⁴⁷², לדבר ולשאל צדיקים בקבריהם⁴⁷³, להגיד עתידות⁴⁷⁴, לאחוז

מקורות מלאים והוספות

⁴⁷² ספר הפעולות (למהרח"ו) חלק א סי' מה: "להביא המת בחלום. לך אל קברו... שתבוא בלילה הזה בחלום ותגיד לי מענה שאלתי".

שם סי' נו: "להביא רוח אחד בחלום אשר יגיד לך האמת מכל מה שתשאלהו... לך אל קבר אדם מת..".

ומעין זה שם בסימנים נז, נח, נט, סא.

לקמן פרק קכ נזכיר שמהרח"ו גם בירר על העתידות ע"י אנשים שונים שעסקו בתחום זה. קדושת יצחק (הרב בדורי) חלק א, עמוד שמח (בכתב היד עמוד פ), מערכת ש סי' ה: "להביא את המת בחלום בכל עת".

⁴⁷³ שער הייחודים (למהרח"ו) תשע"ה עמודים טז-יז: "וכאשר תשתטח על קברו של הצדיק, כי ע"י השתטחותו עליו בפישוט ידים ורגלים הוא גורם כי גם נפש דעשיה של הצדיק ההוא שמשתטח בגופו ומתפשט רוחניותו תוך הגוף והעצמות ממש של הצדיק ההוא לפי שעה דוגמת אלישע הנביא שנשתטח על הילד ושם פיו על פיו, וכאשר תעשה כן תכווין למשוך איברי נפשו שיתפשט תוך אבריו גופו וז"ס ועצמותיך יחליץ בפי' תרומה שע"י ממש באים נפשות הצדיקים בקבריהם ומלוכשים ממש בתוכם כאלו הם בחייהם לפי שעה לייחד את בוראן בסוד כל עצמותי וכו' ואז ע"י התפשטות בעצמות יהיו כאלו הם בחיים ואז יוכל לדבר עמך כל אשר תשאל ותחפץ. ובפרט אם יקדמו לך קדושת עצמך ענוה ושפלות ויראת חטא כי אלו הם עיקר כל המידות. ובהיותך משתטח עליו בכוונ' הנ"ל ותייחד יחוד שתדע ואז מתפשט נפשו בעצמותיו לפי שעה הנז' ויגיד לך תעלומת חכמה וגם אפשר שידבק בך ותתעבר בך תמיד להועילך ולסייעך בתורה ובמצוות אם הצדיק ההוא משורש נשמתך כי אז יתקרב ויתדבק עמך במאוד מאוד".

יש להעיר שבדומה לזה מסופר על האר"י עצמו ותלמידיו, בשבחי האר"י (ר' שאול דיין, ארם צובה תרל"ב) ח ע"ב: "שכך היה דרכו תמיד אימתי שהיה מצטרף לדבר עם נביא או תנא היה הולך על קברו ומשתטח עליו בפישוט ידים ורגלים, ושם פיו על פיו וכו' כענין אלישע עם חבקוק, ומכווין בייחוד השם ומעלה נפש רוח ונשמה לנשמה של אותו צדיק בסוד מ"ן הנפש אל השכינה והרוח אל הז"א והנשמה אל הבינה, ונשמה לנשמה לאבא ומקשר נר"ו אלו עם נר"ו של הצדיק וגורם יחוד העליון וע"י היחוד גורם שנשמת אותו צדיק מתחדש עליה אור חדש נוסף הרבה ממה שהיה לו כבר, ובוה היה תחיית העצמות היבשות השוכנים בקבר ויורדים נר"ו של אותו הצדיק בתוך העצמות והוא חי ממש ומדבר עמו כאשר ידבר איש אל רעהו ומגלה לו כל רזי התורה שהוא שואל ממנו וכל אלו הייחודים הם אצלי כתובים תל"ת כי הרב מסר אותם לתלמידיו וכל העשרה תלמידיו פעלו בהם ועלתה בידם שזכו שדיברו עמדם הצדיקים והשיבו על שאלתם".

⁴⁷⁴ ספר הרזים, הרקיע החמישי: "אלה שמות שנים עשר נשיאי הכבוד שלרקיע החמישי... אם ביקשת לדעת באי זה חדש תאסף מן העולם או מה יהיה בכל חדש ובאי זה חדש יהיה הגשם ואם תרבה התבואה ואם ישל הזית פריו ובאי זה חדש יערכו מלכים מלחמה ובאי זה חדש ירבה מות בבני אדם ובבהמה ובאי זה חדש יפול חלי באדם ובכל אשר תחפץ - תשאלם ותדע. אם תרצה לדעת באי זה חדש תאסף מן העולם - קח טסי זהב מווקק...".

רויאל המלאך, מהדורת ירושלים תש"א, עמוד קיז: "משביע אני עליך השמש המאור לכל העולם בשם המלאכים המבינים המבוגנים חכמת התורות וסתומות ועושי מדע שתעשו לי שאלתי ותודיעוני מה יהיה בשנה הזאת ואל תכחדו ממנו דבר".

שבילי אמונה (ר' מאיר אלדבי, מן הראשונים) מהדורת ורשא תרלד דף מב ע"ב: "לראות

עניינים⁴⁷⁵, לזייף חותמות⁴⁷⁶, לחתוך ממטבע זהב בלי שיוכר⁴⁷⁷, לעורר אהבה בלב אישה שתעשה רצונך ותרוץ אחריך⁴⁷⁸, לגרום לאשה לחלום על מעשי פריצות⁴⁷⁹, לגרום לאשה לתבוע אותך בפיה⁴⁸⁰, להרוויח ממון ע"י

מקורות מלאים והוספות

בדם הקזה עתידות [בדומה ל'קריאה בקפה']... ואם שפת הדם סביב גבוהה...". וכן הועתק משם בספר הפעולות (למהרח"ו) חלק ד' א"א אות סג. וכן בספר האח נפשנו ערך דם אות א. אמת ואמונה סי' לב: "להגיד עתידות, מי שיכתוב אלו השמות... יגיד עתידות, וזה בדוק". מתוך ספר הסודות – סגולות החכמה: לדעת זוגתך (עמוד 169), לראות זוגתו (עמוד 309), לדעת אם החולה יחיה או ימות (עמוד 328).

⁴⁷⁵ ספר הפעולות (למהרח"ו) חלק ב אות יא: "אם תשים מעט עופרת בקצה נר של שעווה ותחפנו ותכסהו בשעווה שלא יורגש ולא יוכר. ואח"כ תשים על השולחן או תוך כלי אחד של מים, הנר הזה ישאר זקוף מעומד ולא יפול ולא יטבע". ספר הפעולות חלק ג' אות מח: "להעלות הנר מאליו. קח חוט דק מאוד שלא יראה, וקשור בקצה האחד נר אחד ובקצה השני קשור אבן אחת שתהיה כמשקל הנר ממש עם השמן שבתוכו. ותכסה קצה החבל הקשור באבן עם מטלית אחת שלא יראה, ותעביר החוט ותתלהו תוך גלגל עץ עגול הנקרא בלעז קארושא [גלגלת] כדי שתהיה קלה במרוצתה. ותדליק הנר, וכל מה שיחסר מהשמן כשיודלק כך יהיה הנר דולק עולה והאבן יורדת". ויש לשים לב להדגשותיו "שלא יורגש ולא יוכר", "שלא יראה".

⁴⁷⁶ ספר הפעולות (למהרח"ו) חלק ג' אות עו: "לזייף כל חותם שתמצה, אפילו שיהיה על השעווה, ובכל אופן שיהיה... ובו תחתום כל מה שתמצה. ע"ד כא"ן ניסית"י".

⁴⁷⁷ ספר הפעולות (למהרח"ו) חלק ג' אות עג: "לחתוך סביבות מטבע הזהב ולא יורגש בראות. אחרי שחתכת אותו תשפשף מקום החתך בחתיכת כלי חרס חדש במקום חיתוך החרס, ולא יוכר. ואם תשים טיפת רוק או מים על החרס החדש ותשפשף בו מקום החתך הוא יותר טוב ונראה כמו שנחתך זה ימים רבים ואינו מחדש. ולחתוך מטבעות כסף צריך עניין אחר...".

⁴⁷⁸ שושן יסוד העולם, סימן קט: "לאהבה. תצייר צורת האשה שתמצה בכותל... ותאמר... השר הגדול הגיבור והנורא הנקרא אבגיתץ המושל על שער אהבה... ותבעיר אש במעיה שלא תוכל לאכול ולשתות עד שיעשה חפצי רצוני ותביא אותה אצלי בכח שלך שחותמו של שלמה המלך". שם סימן תסז: "לאהבה. כתוב יום ה' בשעה ראשונה בקלף שליל וגע בה ותבוא... ותראהו לאשה ותרוץ אחריך".

⁴⁷⁹ שושן יסוד העולם, סימן א'תק"מ (בכתב היד, במפתח, עמוד 52): "להחלים אשה שאתה שוכב עימה".

⁴⁸⁰ קדושת יצחק (הרב כדורי) חלק א עמוד תקפא (בכתב היד עמוד רה) מערכת ש: "אם תמצה שהאשה תובעת אותך בפיה, כתוב אלו החותמות בכף ירך ותן אותו על ראשה והיא תובעת אותך. ולא תעשה כי אם לשם שמיים". אמנם מפורש בעירובין ק ע"ב שהדבר אינו ראוי: "שהאשה תובעת בלב, והאיש תובע בפה, זו היא מדה טובה בנשים".

הימורים⁴⁸¹, להשביע סלמנדרה⁴⁸², להוציא זרע⁴⁸³, לשחוט תורים לבנים ולהקטירם כדי שהמלאכים ישיבו לו על שאלותיו⁴⁸⁴, להקטיר כדי לדבר עם מלאך⁴⁸⁵, לדבר עם כוכב להורידו בספל⁴⁸⁶, לשחוט תרנגול לבן כדי לדבר

מקורות מלאים והוספות

⁴⁸¹ ספר "שושן יסוד העולם" סימן שפא: "להרוויח בשחוק ודהיינו בהימורים. שתי מילים אלו מחוקות בכתב היד, אך מופיעות במפתח שבתחילת הספר".

קדושת יצחק (הרב כדורי) חלק א עמוד תלד (בכתב היד עמוד קיד) מערכת ש' סי' קכג: "להרוויח בשחוק. אמור זה השם... אני משביעך שארוויח בכל פעם שאשחק, ולא אפסיד בעז'ה ובדור'מ [בדוק ומנוסה]".

קדושת יצחק שם עמוד תקסה (בכתב היד עמוד קצו) מערכת ש': "להרוויח בשחוק... הנני משביעך שארוויח בכל פעם שאשחק, ולא אפסיד".

קדושת יצחק חלק ג עמוד שע בכתב היד עמוד קסח מערכת ש' סי' תרכח: "אם תרצה לצחוק בקוביא".

⁴⁸² ספר הרזים, הרקיע השלישי: "אם ביקשת לכבות מרחץ שלא תעלה ותלהט, הבא סלאמנדרא ותן אותה בשמן ישן בן ג' שנים בכלי זכוכית ואל תתנהו על הארץ, והזכיר עליו את שם השוטר ואת שמות המלאכים המשרתים לפניו ז' פעמים למפריע בג' שעות בלילה ואמור: משביע אני עליך סלאמנדרא בשם יבניאל ובשם מלאכי האש המשרתים אותו, כמה שהברחת מן האש כן תבריחי ותכבי האש מן המרחץ המלהט של פ'ב'פ'...".

⁴⁸³ ספר הפעולות (למהר"ו) חלק ד' ה'א אות פא: "לנכפה. יקחו נער אחד שמימיו לא ראה קרי. ויוציאו ממנו שכבת זרע. ואותו הקרי והשכבת זרע, ימשחו בו שפתותיו של החולה".

⁴⁸⁴ רזיאל המלאך מהדורת אמסטרדם תס"א דף ג ע"א-ע"ב: "ואלה הם דברי הספר. אם ביקש אדם להצליח ולעשות דבר ממנו... ויביא שתי תורים לבנים וישחטם במאכלת של נחושת שיש לו שתי פיות, וישחט הא' בפי המאכלת הא' והב' בעבר הב', ויוציא את מעיהן וירחץ במים ויביא ג' שקלים מיין ישן ולבונה זכה ומועט דבש נקי וברור ויבלבלם כאחד עם בני מעי התורים וימלאם וינתח אותם נתחים נתחים ויתן על הגחלים לפני עלות השחר, ויהיה עטוף בבגד לבן, ויעמוד וילך יחף ויזכיר את שמות המלאכים המשרתים בחודש ההוא שהוא שואל בו, וישרוף כל דבר מהנתחים כל יום ויום ג'פ' ביום כל נתח, וביום השלישי יביא כל הדשן ויפור אותו על הקרקע בתוך הבית וישן עליו ויזכיר עליו השמות של המלאכים האדירים החזקים הגיבורים הקדושים המושלים. וישן ולא ידבר עם שום אדם. ויבואו אליו המלאכים בלילה בחזיון במראה ולא בחידות ויודיעוהו ויגלו לו כל דבר אשר ישאל בלא פחד".

בספר שתי ידות (ר' מנחם די לונזאנו, מהמאה ה'16, מהדורת ונציה שע"ח דף קלא ע"א) כתב על כך: "ומעיד אני עלי בורא עולם, שראיתי בבית אדם אחד חשוב בעיר הזאת ספר שהיה אומר שהוא ספר רזיאל, ומצאתי כתוב בו 'ותשים קטורת ולבונה על הגחלים לשם המלאך'. אמרתי לו 'זה עבודת אלילים גמורה'. ויחר עלי אפר".

⁴⁸⁵ קדושת יצחק (הרב כדורי, ח"ג, עמוד שצ, עמוד קפד בכתב היד, מערכת ש' סי' תשי"ד): "אם אתה רוצה לדבר עם משרת... ותקטיר בלבונה זכה... ויאמר... בשם... שתמהרו את אשקורי שיבוא לדבר עמי".

⁴⁸⁶ שושן יסוד העולם סי' א'רמ"ח (בכתב היד עמוד 467): "השבעה לראות כוכב ולדבר עמו... כתוב אלו החותמות ואלו האותיות בספל... אתם שמות הקדושים המבורכים אני משביע אתכם בשם מטטרון השר הגדול המושל עליכם, שתקריבו אותו כוכב מרקורי או לאותו שתמצאו מכוכבי לכת... וירד הכוכב לספל כדרך עשית וכאורה גדולה דומה לאש, ומייד

אל הכוכבים⁴⁸⁷ או המלאכים⁴⁸⁸ או להועיל לאהבה⁴⁸⁹ או להתרפא משדים⁴⁹⁰ – דבר הדומה למנהג עובדי עבודה זרה⁴⁹¹, לפנות אל היליוס⁴⁹² – שהוא שמו של אליל השמש היווני, ועוד⁴⁹³. יש להעיר גם על האזהרה שלא תקרב אל אישה בטומאתה כשתבקש לשאול דבר מהמלאכים שברקיע השני⁴⁹⁴.

מקורות מלאים והוספות

שתראה הכוכב בספל או קרוב לספל אמור לה: 'אהובה וחביבה שלום בואך' והיא תשיב 'אהוב אהוב וחביב שלום עליך, מה תרצה ממני?' ואתה תשיב לה ותשאל לה כל מה שתרצה ותשיב לך תשובה נכונה...".

⁴⁸⁷ ספר הרזים, רקיע א: "אם תבקש לדבר עם הירח ועם הכוכבים על עסק כל דבר קח שכוי לבן וקמח סולת ושחוט את הסכוי לתוך מים חיים".

⁴⁸⁸ רזיאל המלאך מהדורות וילנא תרלח דף ה ע"א: "אלה הם המלאכים המושלים על המטר. אם יהיה בצורת וביקשת להתפלל על מטר, עשה זאת והתפלל ואמור... אמור אל המלאכים האלה ז' פעמים וקח שכוי לבן בטוהר ובניקיון ושחטוהו וכסה את דמו".

⁴⁸⁹ שושן יסוד העולם (לר' יוסף תירשום), בכתב היד עמוד 515 למטה: "לאהבה. קח תרנגול לבן ושחוט אותו בצאת הכוכבים ומדמו כתוב זה בכפך וגע למי שתרצה ואל תדבר עמה דבר והיא תבוא אחריך".

⁴⁹⁰ קדושת יצחק (הרב כדורי) חלק א עמוד רלו, בכתב היד עמוד לח, מערכת נ סי' יח: "ויש כת אחרת [של שדים] שהם נראים בנשים ונקראים מוליץ. לאלו קח תרנגול לבן ושחטוהו ותקבל דמו ותעשן בו... ויתרפא".

⁴⁹¹ משנה עבודה זרה פ"א מ"ה: "אלו דברים אסורים למכור לעובד כוכבים: אצטרובלין, ובנות שוח, ופטטורות, ולבונה, ותרנגול הלבן".

⁴⁹² ספר הרזים, רקיע ד': "ואם בקשת לראות את השמש בלילה... ואחר שתראהו כן תשתחוהו ותיפול על פניך ארצה והתפלל את התפלה הזאת: אבצבי אנתוליון היליוס נאטוס אגדור אפיסטוס אקט קוריפוס איופיסטוס הזפלה טרוכוס אובינוס קאטאסיטס קזמונטס סגימוס פילי פאנטור קירי פומאוס איופוטוס תיריונוס אסטראטיטוס. מפיל אני פלו' בן פלו' תחנתי לפניך שתראה לי בלא פחד ותגלה לי בלי אימה ולא תכחד ממני כל דבר ותגיד לי באמת כל שאני מבקש".

⁴⁹³ בשו"ת מפענח נעלמים (ר' חנוך הניך ב"ר יוסף דוד) סימן ג סעיף ג העיר על להשביע את שם הויה: "וראיתי שם [בספר רזיאל המלאך] השבעה אחת, וזה נוסחה: 'אני פלוני משביע עליך שם הויה' בשמות פלוני ופלוני וכו'". ואומר אני שזה מינות וכפירה גמורה, וחלילה לזרע ישורון להאמין שיש ח"ו שום כח בעולם שיוכל להכריח את הבורא יתברך, והוא למעלה מכל הכוחות, כמו שיסד הפייטן בשיר הייחוד, כל שם ולהט לא ינצחוק". נוסח כזה – "משביע עליך שם הויה" – לא נמצא בדפוסים שלפנינו. וכנראה שכוונתו למהדורת תש"ד דף מה ע"א: "ואם תשביע שום שם שידעת... יקח שתודיעני יסוד הנבואה בכל זמן שאבקשנה בפי, ושתלמדני העולם הבא...". אמנם נראה שאין כוונתו להשביע חלילה את שם זה, אלא הוא השבעה בשם זה למלאכים.

⁴⁹⁴ ספר הרזים, תחילת רקיע ב: "ואם ביקשת לשאול דבר מכל העומדים במעלות הרקיע

אכן, היו קראים שהשתמשו בספר הרזים על מנת לנגח את רבותינו, על שכביכול ספר זה יצא מבית מדרשם.⁴⁹⁵

עוד יש להעיר שפעולות רבות שבספרים אלו מתאימות להגדרותיו של הרמב"ם לכישוף⁴⁹⁶, ובמקום אחד נראה שהרמב"ם⁴⁹⁷ כיוון בייחוד למעשה שבדומה לו מוזכר בספרי קבלה מעשית⁴⁹⁸, אמנם ביאר שהיו מעשים כאלו שהתירו חז"ל משום שבאותם הזמנים חשבו שהוכיחם הניסיון⁴⁹⁹, ואולי

מקורות מלאים והוספות

השני... ואל תקרב אל אשה בטומאתה".

⁴⁹⁵ ספר הרזים (מרדכי מרגליות) עמוד 36: "ומי היום מכשף בישראל, הלא הם רבאנים האומרים שם טהור ושם טמא, כותבי קמיעות עושי תחבולות וקוראים שם כתביהם [ספר] הישר ספר הרזים וספר אדם ורזה רבה וכמה ספרי מכשפים". שם עמוד 37: "כל תועבת רבותיך שבספר רזים".

⁴⁹⁶ מורה נבוכים חלק ג תחילת פרק לו: "ואותם הפעולות שעושים המכשפים אין ההיגיון מחייבם, ולא יאמין השכל שהם גורמים מאומה כלל, כגון שמתכוונים ללקוט צמח בזמן מסוים, או לקחת מדבר פלוני מספר כך ומן השני מספר כך, וזה ענין רחב מאוד, הנני סוקר לך בשלושה מינים:

האחד, ממה שתלוי באחד הנמצאים בין שזה צמה או חי או מתכת.

והשני, ממה שתלוי בהגבלת זמן שיעשו בו אותן המעשים.

והשלישי, מעשה אנוש שעושים, כגון הריקוד, או הטיפוח בידים, או לצעוק, או לצחוק, או לקפוץ על רגל אחת, או לשכב על הארץ, או לשרוף דבר, או לקטר בקטורת מסוימות או לומר דברים מובנים או בלתי מובנים, כל אלה מיני מעשי הכשפים.

ויש שם מעשי כשפים שלא ישלמו כי אם בכל המעשים הללו כולן, כגון שאומרים, לוקחים כך וכך עלים מצמח פלוני, ותהיה לקיחתן כשהירח במזל פלוני, והוא ביתד מזרח או בזולתו מן היתדות, ולוקחים מקרני בעל חי פלוני או מצואתו או משער או מדמו שיעור כך, כשהשמש באמצע השמים דרך משל, או במקום מוגדר, ולוקחים ממתכת פלונית או כמה מתכות ומתיבין אותן בצומח כך, והכוכבים במצב כך, ואחר כך תדבר ותאמר כך, כשאתה מקטר באותם העלים וכיוצא בהן לאותה הצורה המותכת, ויארע כך".

⁴⁹⁷ מורה נבוכים חלק ג פרק לו: "ורוב מעשי הכשפים הללו מתנים בהן שתהיינה העושות נשים דווקא... וכמו שהזכירו כי ארבע נשים מתפרקות על גביהן ומגביהות רגליהן כשהן מפורשות ואומרות כך ועושות כך כשהן בתנוחה מכוערת זו, ובכך יסתלק הברד היורד על אותו המקום".

⁴⁹⁸ ספר תולדות אדם (ר' משה גאלינה) מהדורת קרימונה שטז (בדפוסים אחרים לא הובא קטע זה, המתחיל בדף טז ע"א "ליקוטין מספר ההסתפקות בסגולות מגדולי החכמים") אות עד (דף יז ע"א): "כשתפשוט בגדיה אישה נידה ותעמוד פרקנית ופניה אל הענן אשר בו יבוא הברד – לא יפול הברד בשדה שבו האישה. וזה ענין אמיתי".

והועתק (בשינויי לשון קלים) בספר הפעולות (למהרש"ו) חלק ד"א ב אות יט.

בשני ספרים אלו מפורש שמקורה של פעולה זו הוא אלטברי, דהיינו המוסלמי עלי אבן רבן אלטברי, שכתב ספר סגולות.

⁴⁹⁹ מורה נבוכים חלק ג פרק לו ד"ה ואל: "ואל יקשה עליך אותן [המעשים] שהתירו [חז"ל]

אפשר ליישב בדרך זו גם את המעשים שבספרי קבלה מעשית.

אין להתעלם גם מן הדמיון הרב שיש בין לחשים וקמיעות שהובאו בספרים אלו, לבין אלו של אומות העולם⁵⁰⁰. ואף אירע שהשתרבב לספרים אלו שם מלועזית⁵⁰¹ ואף כינויו של אותו האיש⁵⁰².

מקורות מלאים והוספות

כגון מסמר הצלוב וכן השועל [שבת סז ע"א], כי אלה באותן הזמנים חשבו בהן שהוכיחם הניסיון, ולכן נעשו משום רפואה, והרי הן כמו תליית ה'פאוניא' על הנכפה, ונתינת צואת כלב לנפחות הגרון, והעישון בחומץ וב'מרקשיתא' לנפחויות המיתרים הקשים. שכל דבר שנתאמת ניסיונו כגון אלו, ואף על פי שאין ההיגיון מחייבו, מותר לעשותו, והרי הוא משום רפואה, והרי הוא ככל המרפים את המעיים".

[הרמב"ם נסמך על דברי הגמרא שבת סז ע"א: "יוצאין בביצת החרגול, ובשן שועל, ובמסמר מן הצלוב משום רפואה, דברי רבי מאיר, וחכמים אוסרין אף בחול משום דרכי האמורי. גמרא... משום רפואה דברי רבי מאיר. אביי ורבא דאמרי תרוייהו: כל דבר שיש בו משום רפואה – אין בו משום דרכי האמורי".]

⁵⁰⁰ כפי שהבאתי לעיל פרק צח בכותרת "קמיעות ולחשים", וביתר פירוט במאמרי "שאלות בעניין קבלה מעשית לחשים וקמיעות".

⁵⁰¹ השם "טַטְרָגְרֶמְטוֹן" הוא כינוי לועזי לשם יקוק, ופירושו ביוונית עתיקה: "בן ארבע אותיות". והוא מוזכר בכמה ספרי קבלה מעשית:

א. "קונטרס השמות" "ציץ של אהרון": "טיטרא גירמטון... שם המפורש שפועלין ממנו חוצה לארץ" (סיני נד ד"ה תשע"ד עמוד 18).

ב. שושן יסוד העולם סי' שפס (בכתב היד עמוד 164): "לשניים קמיע טוב. צריך לכותבו על קלף כשר בשורה אחת... ואלו הן השמות: אלפא טיטרא גרמטון פון פין און".

ג. ספר מפתח שלמה, בתחילת הספר ד"ה תפילה ג: "טטרגרמטון. השקיפה ה' אלוקי אב הרחמן". וכן בחותמות שבספר זה, כפי שהבאתי במאמרי "שאלות בעניין קבלה מעשית לחשים וקמיעות".

ואפשר שזהו גם מקור הכינוי "טטרוסיי" שבפרקי היכלות רבתי (פרק יד), רזיאל המלאך (מהדורת תשד דף נג ע"ב), בתי מדרשות (חלק א סדר רבה דבראשית מז), ושם מלאך כזה בתחילת חרבא דמשה ובספר שורשי השמות (לר' משה זכות) סי' י. ובדומה לזה השם "טטרניאל" בספר מפתח שלמה, בכתב היד משנת 1729 (ספריית רונטליאנה אמשטרדם) עמוד 11. כפי שהוזכר בפרק צח בכותרת "קמיעות ולחשים".

⁵⁰² כדלעיל פרק צח בכותרת "קמיעות ולחשים", על ספר של בעל שמות, שנמצאה בו השבעה בשם ישוע בן מרים.

למרות כל זאת, היו מהראשונים⁵⁰³ ומגדולי הקבלה⁵⁰⁴ והחסידות⁵⁰⁵ שהביאו מספרים אלה, למדו בהם ואף שיבחו. גם בדורנו הדפיסו ספרים עתיקים

מקורות מלאים והוספות

⁵⁰³ שו"ת הרשב"א חלק א סימן תיג: "ובעלי הקמיעין שאמרו דאיתמחי גברא. היינו שהוא בן מזל שקמיעיו מצליחין. וכולן משגיחין לכווין מלאכתן במזל ידוע בחודש וביום. וכן כותבין בקלף ידוע בעור שליל ובעור צבי. ושימוש תלים שמוסכם ביד גדולי ישראל כולן מסכימין שצריכין עונה ידועה".

ספר הרזים (מרדכי מרגליות) עמוד 42: "יותר מכל מחבר אחר השתמש בספר הרזים ר' אלעזר רוקח מרמיזא. בספרו סודי רזיא הוא מעתיק מספר הרזים קטעים מרובים... הרוקח מעתיק את תיאורי שבעת הרקיעים מתוך ספר הרזים... את תיאורי הרקיעים והמחנות של המלאכים הוא מוסיף רוב בלשונו של ספר הרזים בסיכום בדרך קצרה... ואילו את החלק השימושי, את הפעולות וההשבעות, הוא משמיט לגמרי".

⁵⁰⁴ זוהר חדש, תיקונים, חלק ב דף סב ע"א: "ועשר ספירן איתכלילן ביה מסטרא דחסד ומניה שם בן ע"ב כתיב בדורעא דקב"ה כמה דאוקמוה בספר רזיאל בשיעור קימה דאיהו הוה ספרא דארם קדמאה".

פרדס רימונים (לרמ"ק) שער כ תחילת פרק א: "ובוודאי כל דברי הספר הנחמד ההוא [ברית מנוחה] דברי אלוקים חיים נאמרים ברוח הקודש או מקובלים מפי אנשים גדולים". הקדמת מהרצ"ו לשער ההקדמות תחילת חלק ג: "ובענין ספרי הקבלה האמיתיים הנמצאים אמר לנו מורי זלה"ה [האר"י]... וספר הנקרא ברית מנוחה הוא אמיתי וחיברו חכם גדול בתורה ובחכמה ונאמן רוח וכיסה את דבריו בעומק ונעשה עפ"י נשמת צדיק א' קדמון שנגלה אליו אליהו ז"ל ולמדו".

עץ חיים (למהרצ"ו) חלק ב שער מג פרק ב אות ו סוף ד"ה ובוזה: "ואלו הם הז' רקיעים, שנתבאר בספר הרזים, בסוד המלבוש".

מכתב מבעל הלשם (רבי שלמה אלישיב, מגדולי המקובלים בתחילת המאה ה-20): "הגיעני לנכון היום הספר חרבא דמשה אשר שלח לי רום כבודו שליט"א... ואם כי הספר הקדוש הזה אי אפשר להשתמש בו, כי לבד מה שאני נזהר מאוד להשתמש בקבלה מעשיות [מעשית], הנה מובן כי ספר כזה ודאי יש בו שיבושים רבים, אך עם כל זה הנה הוא ספר קדוש ונכבד מאוד והוא ספר נלמד לראותו ולהסתכל בו...".

אגרות הראי"ה קוק, חלק א, איגרת קעז: "ע"ד השמות שבפרגמנט, אין בהם כל חדש, ובאחדים נראה להגיה קצת... הדרינאל הוא ג"כ מצוי אפילו במדרשים, ונמצא בספר הקבלה השימושית רזיאל המלאך, בסופו. וכן נמצא שם ג"כ אנסיפאל, ואולי צריך לנסח כן את אנסיפאל שבפרגמנט, וההוספה 'אנס' היא הוראת הנצחיות בכפל אמין נצח סלה בר"ת, והיורד להוראת היחס והיחוד. פתחאל ג"כ נמצא בספר הנ"ל, והכוונה היא ההווה המתחלת ופותחת פתח לכל המציאות, הכללית והפרטית, המורגשת ומושגת מההברקה של האמונה והידיעה באור האלוקות ועוזו".

⁵⁰⁵ מגיד דבריו ליעקב (המגיד ממזריטש), הקדמה: "וגם הראה לי [הבעש"ט] בספר רזיאל אותיות וכתב מלאכים, ואמר שלמד אותו כל זה, כי כל מלאך יש לו תמונת אותיות א"ב משונה מחבירו... וגם הראה לי בספר הנ"ל כמה שמות מלאכים ואמר לי ממש שע"י שמות אלו ידע הבעש"ט בכל חודש ניסן בכל שנה איזה ממונה ממנים על העולם בכדי לידע איך להתנהג עמו ועל ידו".

כאלה כ"ספרי קבלה קדומים"⁵⁰⁶, ליקטו מספרים אלה⁵⁰⁷, ומקובלי דורנו אף דנו בדבריהם⁵⁰⁸. ואי אפשר שכל התמיהות הללו לא נודעו לכל גדולי

מקורות מלאים והוספות

⁵⁰⁶ א. מפתח שלמה – "ספר הקבלה לשלמה המלך לתקופת בית ראשון".
ב. שושן יסוד העולם – "למקובל האלוקי רבי יוסף תירשום זיע"א", "יצא לאור לראשונה לאחר חמש מאות שנה מכי"ק", בהוצאת מכון חכמי ירושלים.

⁵⁰⁷ קדושת יצחק (הרב כדורי). ושם חלק א עמוד ד אות ג: "שספרים אלו ברובם לא נתחברו ע"י מרן [והרב יצחק כדורי], אלא מרן העתיקים מכתבי יד, כמפורש בדבריו במקומות רבים מאוד בספרים אלו... הרוב מועתק מספרים אחרים".

קדושת יצחק חלק ד עמוד רצד, בכתב היד עמוד קל, מערכת ר סי' ב: "לגברא דייתי בתרך ומשעשע לך... מספר חרבא דמשה".

וכן שם עמוד שג, בכתב היד עמוד קלז, מערכת ש סי' ב: "מספר חרבא דמשה".

אמת ואמונה (לרב יוסף צובירי, רב ראשי ליהדות תימן בתל אביב יפו והסביבה), תשס"ב.
ספר הסודות – סגולות החכמה (ר' ישראל מאיר אלמגור), תשע"ד, ליקט לחשים שמות וקמיעות בעניינים רבים. ביניהם: שאישה תבוא אחריו בלי דעתה (עמוד 101), לכבות שריפה (עמודים 118–119), לראות חיצונים (עמוד 120), להיות רואה ואינו נראה (עמוד 127), שיראו בני ביתו גופם בלא ראשם (שם), לידע החולה אם יחיה אם לאו (עמוד 306), להבין אימרת עורב (עמוד 302), להבין דיבור העופות (עמוד 320), לשחק בקלפים ולהרוויח (עמוד 312), להרוויח מיעוט בשחוק (דהיינו בהימורים) (עמוד 355), להתעלם (עמוד 333), קפיצת הדרך (עמודים 374–378) ועוד ועוד.

הספר זכה להסכמת הרב חיים כהן פרחיה (המכונה "החלבן", שאף כתב שם "מעומק ליבי אברכנו למי שיזכה להחזיק ספר זה אפילו בביתו כקמיע מומחה, בוודאי ה' יעזור להרחיב גבולו הקדושה והברכה בבית ולהגדיל תורה ולהאדירה"), ולהמלצת הרב גמליאל איתן (רב ק"ק תימן אלעד).

⁵⁰⁸ דברי יעקב (הרב יעקב עדס) סימן ז ענף א (נדפס גם בחלק "אגדות הש"ס א", גם בחלק "סנהדרין שבועות" וגם בחלק "דברים"): "בספר קדושת יצחק מהגר"י כדורי הנדמ"ח בסוף כרך רביעי העתיק ספר בשם חרבא דמשה ושם בספר חרבא דמשה יש דבר מחודש מאוד והוא שכתוב בשמות 'פלוני בר פלוני'... והנה בכרך רביעי עצמו (דהיינו לפני תחילת ספר חרבא דמשה) במערכות שעל סדר הא"ב הרב [יצחק כדורי] הביא בכמה מקומות עניינים מספר חרבא דמשה... וגם שם כתוב שמות כנ"ל של פלוני בר פולני. והר [יצחק כדורי] בהגהתו בעמ' ס' מערכת ח' סי' טז כתב על זה וז"ל: ודבריו [של ספר חרבא דמשה] אינם מובנים, ואם אלו מלאכים, מהו 'בר' שכתב, וצ"ע. עכ"ל. וכוונת הדברים... מלאכי השרת אינם פריין ורביין".

דברי יעקב (הרב יעקב עדס) סנהדרין לח ע"א בענייני מטטרון סי' ב אות ו: "יש להעיר בזה מספר הפעולות מכת"י מהרח"ו בעמ' רפ"א סוף סעיף רסא שכתב, וז"ל: וקיבלתי כי זה סנדלפון הוא עצמו מטטרון... עכ"ל. וזה לכאורה דלא כהנ"ל...".

דברי יעקב (הרב יעקב עדס) סנהדרין סז ע"ב וכן חגיגה טז ע"א בענייני שדים סי' ב ס"ק א: "ומבואר בספר הפעולות למהרח"ו סימנים לידע אם הוא רוח רעה או שד".

שיח יצחק (הרב יעקב עדס) עמוד תתצט ענף ז: "בעניין ניקודו של שם זה מדברי ספר הפעולות למהרח"ו בזה".

כך גם בכל הספר קדושת יצחק דן הרב יעקב עדס על קמיעות לחשים ופעולות שבכתבי הרב יצחק כדורי.

ישראל שעניניהם בראשיהם.

אכן נאמרו בעניינים אלו כמה תירוצים:

לגבי חששות עבודה זרה, יש שיישבו זאת בכך שספרים אלו הם מלפני מתן תורה, כשעדיין לא נאסרו עבודה זרה בשיתוף⁵⁰⁹ ופולחן למלאכים⁵¹⁰.

לגבי פעולות מזיקות, יש שיישב ספרים אלו לא באו לייעץ לעשות כך, אלא להודיע שפעולות מזיקות אלו מועילות, ושיש אפשרות לעשות פעולות נגדיות על מנת להציל ולבטל את השפעותיהן⁵¹¹. אלא שיש להקשות מדוע את הפעולות המזיקות פירטו, ואת הפעולות להציל מידן – לא.

עוד יישבו לגבי כל הדברים המוזרים שבספרים אלו, שדברים אלו לא היו בכתב היד המקורי, אלא הם הוספות מהמעתיקים⁵¹² או ממינים ועובדי

מקורות מלאים והוספות

⁵⁰⁹ רפאל המלאך (ר' יהודה יודל רוזנברג) דף נח ע"א: "כי הספר רזיאל הוא ספר המורכב מן תערוכות חלקי ספרים ישנים גם חדשים בלי שום סדר הגון. והישנים הן נתגלו בעולם עוד קודם מתן תורה, קודם שנאסר לישראל כל ענייני עבודה זרה, אפילו עבודה זרה שע"י השתתפות... והא ראייה שהרי מביא שם להקריב תרנגול לבן אל החמה, האם יעלה על הדעת שזאת מותר לישראל?".

⁵¹⁰ ספר הרזים (מרדכי מרגליות) עמוד 43: "כמדומני שזה היה מהלך מחשבתו של בעל הרוקח [שהביא רבות מספר הרזים]: ספר זה הוא מלפני מתן תורה, בשעה שעדיין לא נאסר פולחן למלאכים, והוא גילוי מפי מלאך ומלא חכמה אמיתית, אלא שבמתן תורה נאסרו כמה דברים לישראל".

⁵¹¹ תורה שלמה (הרב כשר) חלק כב השלמות למילואים עמוד קצב ד"ה וצריך (לגבי ספר הרזים וספר חרבא דמשה): "וצריך לומר שלא עלה על דעתם לפרש שבא לתת עצה לבן אדם איך לעשות זה וזה, ולעבור על כמה איסורי דאורייתא. אלא ספר זה הוא כמו ספר רפואות שקובע עובדות לפני אלה שמאמינים בהם, שאם רואים מצב כזה יש לדעת שאפשר זה ע"י פעולה כזאת, ויש אפשרות לעשות פעולה נגדית להציל ולבטל ההשפעה, וכמו שנתבאר לעיל שהסנהדרין צריכים היו לדעת כל אלה הדברים".

⁵¹² תורה שלמה (הרב כשר) חלק כב השלמות למילואים עמוד קצב ד"ה וממילא: "יש עוד אפשרות לפרש שאותם הדפים בספר חרבא דמשה שיש בהם הרבה דברים מוזרים מאוד, המה הוספות מהמעתיקים ואינם בכת"י המקורי, ואותו הדבר יש לומר על ספר הרזים שאלה הלשונות שיש בהן דרכי עכו"ם כגון הקטרה וניסוך המה הוספות מאחד המעתיקים".

גילולים⁵¹³. ובכלל העירו על שיבושים בספרי קבלה מעשית⁵¹⁴, ועל טעויות בספרי קבלה מחמת מעתיקים ותלמידים שאינם הגונים, ועוד מעשים זרים שאירעו בהם⁵¹⁵, שלא נשמעו כמותם בשאר חלקי התורה. ואמנם אי אפשר להכחיש טענות אלו, אלא שאם כן לא נוכל לדון על חשיבותו של ספר על

מקורות מלאים והוספות

⁵¹³ שו"ת מפענח נעלמים (ר' חנוך הניך ב"ר יוסף דוד) סימן ג ס"ק ג: "והנה ידוע תדע תלמידי חביבי, כי הן אמת שהספר רזיאל הוא ספר עתיק יומין, אכן עם כל זה למודעה אנחנו צריכין כי שלטו בספר הזה ידי מינים ועובדי גלולים והוסיפו וגרעו ממנו כרצונם, כמו שכתב בשו"ת פנים מאירות (ח"א סימן מ"ה), וכן העיד הרב חיד"א ז"ל בקונטרס מעגל טוב. וראיתי שם השבעה אחת, וזה נוסחה: 'אני פלוני משביע עליך שם הוי"ה בשמות פלוני ופלוני וכו' – ואומר אני שזה מינות וכפירה גמורה, וחלילה לזרע ישורון להאמין שיש ח"ו שום כח בעולם שיוכל להכריח את הבורא יתברך, והוא למעלה מכל הכחות, כמו שיסד הפייטן בשיר היחוד, כל שם ולהט לא ינצחוך, ובוודאי הוסיפו זאת עובדי אלילים, וכן הרבה". יש להעיר על דבריו, שמה שהביא מספר פנים מאירות אינו נוגע לענייננו, שהרי הפנים מאירות שם לא דן על ספר רזיאל המלאך שלפנינו, אלא על העתקה לועזית שלו. וכך כתב (חלק א סי' מה): "נשאל אמ"ו פה על ספר רזיאל מועתק בלשונם בכתבם ולשונם והשמות פועלים הפעולות כידוע ספר ההוא מקבלה מעשיות מועתקים אות באות בלשון גוים דרך משל אדני א ד ען יע ועוד לו כל השמות על הגיליון הספר בכתב עברי ואשורי למאות שמות הוי' עם כל השמות אחרים ע"ב ומ"ב וכ"ב וזולתן אין מספר ולפעמים שתי וערב למעלה מן השמות וגם בתוך הספר אין מספר".

⁵¹⁴ ספר הברית (רבי פנחס אליהו הורביץ) ח"ב ("דברי אמת") מאמר יא סוף פרק א וסוף פרק ב: "וכל מה שנמצא כתוב בספרים מן הקבלה מעשיות וההשבעות ופעולות, יהיה בכתב או בדפוס, רובם ככולם משובשים, הכל הבל אין בהם מועיל". שם סוף פרק ב: "ונאמנה תדע שכל ההשבעות ופעולות אשר תמצא כתוב בכתבת יד או בדפוס, ומתייחסים בשם המקובלים הראשונים המפורסמים, רובם ככולם מזויפים ומשובשים, כמה מהם נשתבשו ע"י ההעתקות באורך הזמן, וכמה מהם הראשונים בעצמם שיבשו אותם בכוונה, כדי שלא ישתמשו בהם, כמו ספר ברית מנוחה וספר רזיאל וכדומה".

⁵¹⁵ שם הגדולים (החיד"א) מערכת גדולים אות ח [כא] מהר"ר חיים ויטאל: "הנה רבינו האר"י ציווה ששום אחד מתלמידיו לא יכתוב זולת מהרח"ו. אך הם לחשקם בתעלומות חכמה היו כותבים. ומאלו הקונטרסים משאר תלמידים נתהוו טעויות ונוסחאות. ועוד כי מהרח"ו לא נתן רשות להעתיק מכתביו לשום אחד וחלה חולי גדול וכבד. וע"י ממון לקחו מבני ביתו ת"ר ניירים ונתנום למאה סופרים והעתיקום במהירות בעוד שלושת ימים וזו סיבה שנית לטעויות ושינויים. וזה שלושים שנה ויותר שיצאו לאור שמונה שערים מסודרים מבין מהרח"ו מ' שמואל ועליהם יש לסמוך אך אין בשערים הנז' מהדורא בתרא כי מהרח"ו ציווה לגנוזה בקברו ורבנן קדישי אשר בדור ע"י ייחודים הוציאוהו מקברו ברשותו ע"י שאילת חלום ובא ליד מה' יעקב צמח ומה' מאיר פאפירש כ"ץ". מעניין שעל פי מעשה זה, חלק מספרי הקבלה היסודיים הגיעו לידינו ע"י שימוש בקבלה מעשית. הדבר מזכיר את הטענה שיש שטענו שהזהר נכתב ע"י שם הכותב, דהיינו השבעת קולמוס. וכן כתב ספר יוחסין מאמר ראשון אלף בית סיום ד"ה בחודש: "וי"א שמעולם לא חיבר רשב"י ספר זה, אבל ר' משה [די ליאון] זה היה יודע שם הכותב ובכוונו יכתוב ר' משה זה דברים נפלאים אלה". אריכות בסוגיה זו לעיל בפרק קד.

סמך תוכנו, ואף לא נוכל לדעת אלו הם החלקים המקוריים שבו. ועוד, שיש מהמחברים שכתב ידם מוכר לנו⁵¹⁶.

לא נוכל להתעלם מכך שלפחות בחלק מהמקרים מוכח שהיו מהרבנים שסברו שאין לערער על כתבים עתיקים שמצאו, גם כשיש בהם דברים תמוהים⁵¹⁷. וכבר קדמם הרמב"ם וכתב שרוב העולם טועים בכך שמאמינים לכל דבר שנמצא כתוב בספרים, וכל שכן אם הוא בספרים קדמונים⁵¹⁸, ובאמת עצם היות הדבר כתוב אינו ראיה אמיתית⁵¹⁹.

וזקן המקובלים, הרב כדורי, נשאר על חלק משאלות אלו בצע"ג⁵²⁰.

ובאמת, אפשר שבאזהרות החמורות שלא לעסוק בספרי קבלה מעשית

מקורות מלאים והוספות

⁵¹⁶ כגון מחברותיו של הרב יצחק כדורי בכתב ידו, שנדפסו בספר קדושת יצחק. וכן ספר הפעולות שנדפס מתוך כתב ידו של מהרח"ו המוכר מספריו האחרים.

⁵¹⁷ אמת ואמונה (לרב יוסף צובירי, רב ראשי ליהדות תימן בתל אביב יפו והסביבה), תשס"ב, סי' לב: "להגיד עתידות, מי שיכתוב אלו השמות... יגיד עתידות, וזה בדוק". ובביאור "מראש אמנה" שם כתב: "פעולה זו לא ראינו ולא שמענו מי השתמש בה. ואם היא מצויה באיזה קונטרס כתב יד מתימן, הרי אין בכך לא שטות ולא תפלות".

⁵¹⁸ איגרת הרמב"ם אל חכמי מונטפז'יר על גזירת הכוכבים ד"ה וכן: "וכן צריכים אתם לידע, שכבר חיברו הטיפשים אלפי ספרים, וכמה אנשים גדולים בשנים – לא בחכמה – איבדו כל ימיהם בלמידת אותם ספרים, ודימו שאותם ההבלים הם חכמות גדולות, ועלה על ליבם שהם חכמים גדולים, מפני שידעו החכמות ההן.

שהדבר שטועים בו רוב העולם, או הכל, מלבד אנשים יחידים, השרידים אשר ה' קורא, הוא דבר שאני מודיע לכם, והוא החולי הגדול והרעה החולה: שכל הדברים שימצאו כתובים בספרים, יעלה על ליבו בתחילה שהם אמת. וכל שכן אם יהיו הספרים קדמונים. ואם התעסקו אנשים רבים באותם ספרים, ונשאו ונתנו בהם, מייד יקפוץ דעתו של נמהר לומר שאלו דברי חכמה. ויאמר בליבו: וכי לשקר עשה עט סופרים, ובחינם נשאו ונתנו אלו באלה הדברים?".

⁵¹⁹ איגרת תימן פרק ג': "ומה שראוי לך לדעת, שהדברים האלה [אסטרולוגיה] וכיוצא בהם – שווא וכזב. ולא יהיו לך לראיה לפי שתמצאם כתובים בספרים, שהמכזב, כמו שהוא מכזב בלשונו מכזב בקולמוסו, ואין זה נמנע עליו. והכסילים הבורחים הם שיעשו אצלם לראיה אמיתית הדבר בהיותו כתוב".

⁵²⁰ קדושת יצחק חלק ד עמוד ערב, בכתב היד עמוד קיז, מערכת ק סי' ט: "ולא ידעתי מי היתר לשחק בקוביא עד שיעשה שמות והשבעות. וככה נמצא הרבה דברים בספרים כאלו, ולא חלי ולא מרגיש. ולפעמים אני כותב שום היתר בדבר, ויש כמה דברים שהם צע"ג".

מטעמים רבים, כפי שהביאו רבים⁵²¹ ובראשם מהרח"ו⁵²², היה גם משום "כבוד אלוהים הסתר דבר".

שמות קדושים

במדרש תנחומא נאמר שמשם הרג את המצרי בשם המפורש⁵²³. במסע הצלב הראשון סיפרו על יהודי שמסר נפשו על קידוש השם ושחט את עצמו בשם קדוש⁵²⁴. יש מהמקובלים שכתבו שכל הניסים שנעשו לישראל נעשו ע"י שם מ"ב אותיות⁵²⁵, ויש שכתבו שלולי שמות קדושים לא יצאנו

מקורות מלאים והוספות

⁵²¹ אין לנו אפר פרה, הדבר אסור למי שיש בידו עבירה ואפילו בשוגג, הדבר מוזיק לגשמיות או לרוחניות של העוסקים בו או זרעם, אין אנו בקיאים היטב בדרכי ההשבעות, חשש שנטעה בהשבעות אפילו כלשהו, אין בידינו את הגרסאות המקוריות של השמות. ספרים רבים שהביאו טעמים כאלה הובאו בשו"ת וישב הים (ר' יעקב משה הלל, ראש ישיבת המקובלים "חברת אהבת שלום") חלק א סי' יג.

⁵²² שערי קדושה (למהרח"ו) חלק ג שער ו ד"ה ואחר וד"ה ומאז: "ואחר כך ואחרי תקופת התנאים נשתכחו גם דרכי השימושים ההם. ועוד אחרת, כי נאבד טהרת אפר פרה בזמן האמוראים עד זמן אביי ורבא, כנזכר בתלמוד. ולכן לא נשתמשו מאז ואילך בעליית הפרדס...

וגם כי המלאכים שבה מיעוטן טוב ורובן רע, ולא עוד אלא שהטוב והרע מתדבקין יחד מאוד לכן אין בו השגה כלל כי אי אפשר להשיג טוב לבדו ולכן מעורבת ההשגה בטוב ורע אמת ושקר, וזהו סוד ענין קבלה מעשית, ולכן אסור להשתמש בה, כי בהכרח יתדבק גם ברע המתדבק בטוב וחושב לטהר נפשו ומטנפה בסיבת הרע ההוא, וגם אפילו ששיגי, הוא אמת בתערובת שקר. ובפרט כי אין אפר פרה מצויה וטומאת הקליפות מתדבקות באדם המתקרב להשיג על ידי קבלה מעשית. ולכן שומר נפשו ירחק מהם, כי מלבד שמטמא נפשו יענש בגיהנום, ואף גם בעולם הזה קבלה בידינו כי יעני הוא או זרעו או יחלה בחלאים הוא או זרעו או ישתמד הוא או זרעו. וקראיה מדבי יוסף דילארייני ורבי שלמה מולכו שנשתמשו בקבלה מעשית ונאבדו מן העולם, וכל זה לסיבה הנזכרת כי אין טוב בלתי רע. ולא עוד אלא שמכריחין אותן בעל כרחן על ידי השבעות ואז מפתים אותם ומטין אותן לדרכים לא טובים עד שמאבדין נפשם. וגדולה מזו, כי כל דרכי ההשבעות האלו העלימים הראשונים, ואין אנו בקיאים היטב בדרכיהן, וראוי להתרחק מהן בתכלית".

עץ חיים (למהרח"ו) שער שמות הקודש, תיקוני התשובה (וכן בשער רוח הקודש (למהרח"ו) דרוש ג תיקון ג: "תיקון המשתמש בשמות הקודש הנקרא 'קבלה מעשית'. יתגלגל תשע פעמים בשלג, ויתגלגל כל גופו ערום מצד פניו ומאחוריו בכל פעם, ויהיו תשעה גלגולים".

⁵²³ מדרש תנחומא (ורשא) פרשת שמות סימן י: "הלהרגני אתה אומר. אתה מבקש אין אומר כאן, אלא אתה אומר, מכאן את למד שהרגו בשם המפורש".

⁵²⁴ גזירות אשכנז וצרפת, "מעשה הגזירות הישנות" עמוד קג ד"ה ויהי: "ויהי איש אחד ושמו מר יעקב ב"ר סולם, והוא לא היה ממשפחת יקרים ואימו לא היתה מישראל, ויקרא בקול לכל הנצבים עליו: 'כל ימי חיי, עד עכשיו, הייתם מבזים אותי, עתה אשחוט את עצמי. וישחוט את עצמו בשם אשר נקרא אדיר אדיריון, הוא שמו ה' צבאות".

⁵²⁵ בני יששכר, מאמרי חודש כסליו טבת מאמר ד אות י: "כתבו המקובלים כל הנסים והנפלאות שנעשו לישראל הכל נעשה על ידי שם מ"ב, וזהו לעושה נפלאות גדולות לבדו"

ממצריים לעולם⁵²⁶.

יש מהמקובלים שהביאו את השם שהשתמשו בו בני יעקב להתגבר על כל דבר⁵²⁷, את השם שבו נכנס משה רבינו לפני פרעה⁵²⁸, את השם שהיה חקוק על מטה האלוקים ובארון הברית ובאדרת אליהו⁵²⁹, את השם שהיה חקוק על מצח אהרן הכהן ומטה משה⁵³⁰, את השם שלימד הקב"ה למשה בסיני⁵³¹, את השמות שמסר משה רבינו ליהושע⁵³², את השם של האורים ותומים⁵³³, את השם שבו עבר אליהו את הנהר⁵³⁴, את השם שמסר אליהו לאלישע⁵³⁵,

מקורות מלאים והוספות

(ותהלים קלו ד) בגימטריא מ"ב, עכ"ד, ונ"ל דהנה מ'עשה ב'ראשית על ידי שם מ"ב כידוע מן ב' בראשית עד ה' של ובה"ו נרמז שם מ"ב, על כן כל התהוות הויה חדשה מן שם מ"ב, ונ"ל דלבעבור זה תקנו בהודאת חנוכה ופורים ב'ימי מ'תתיהו, ב'ימי מ'רדכי, נרמז בהתחלה ראשי תיבות שם מ"ב".

⁵²⁶ דבש לפי (החיד"א) מערכת ק אות מא (וכן בבני יששכר מאמרי חודש ניסן מאמר ח אות ו): "במצרים היו מקטרגים, ולולא חסדי ה' שהעיר שני שמות קדשים כסה בפז לא יצאנו משם לעולם. כ"ב בלימודי האר"י ז"ל".

⁵²⁷ שושן יסוד העולם סי' שמב (בכתב היד עמוד 143): "וזהו שם בן כ"ב אותיות שנשתמשו בו בני יעקב והיו מתגברים על כל דבר בכח ובגבורה".

⁵²⁸ קדושת יצחק (הרב כדורי) חלק א עמוד קעא, עמוד כד בכתב היד, מערכת ח סי' יב: "לחן וחסד. כתוב צק"ז. זה השם שבו נכנס משה רבינו ע"ה לפני פרעה, והיה לחן וחסד לפניו. וזה מה שכתוב ותלה עליו אחשהה חשהה שהה".

⁵²⁹ קדושת יצחק (הרב כדורי) חלק א עמוד תמג (בכתב היד עמוד קכ) מערכת ש סי' קסד (ובדומה לזה בחלק ב עמוד רסג, בכתב היד עמוד פג, מערכת י סי' נו): "השם הנכבד והנורא היה חקוק על מטה האלוקים ובארון הברית... וגם באדרת אליהו ז"ל, והנחילו לאלישע תלמידו ובא לידי רבי פנחס בן יאיר – יהאודוהנהי".

⁵³⁰ קדושת יצחק (הרב כדורי) חלק א עמוד שט, בכתב היד עמוד סו, מערכת ק: "ולמען שם המפורש החקוק על מצח אהרן הכהן והויותיו הקדושים החקוקים על מטה משה רבינו ע"ה אשר עשה בו את האותות והמופתים במצרים, ואלו הם...".

⁵³¹ שושן יסוד העולם סי' אר"ד (בכתב היד עמוד 462): "זה השם הנכבד והנורא לימד הב"ה למשה בהר סיני, והוא מעביר כל קצף וחרון ומרבה אהבה".

⁵³² קדושת יצחק (הרב כדורי) חלק א עמוד תעז, בכתב היד עמוד קלט, מערכת ה: "דע כי השמות הללו הם פלאי פלאות, ומסרם משה מרע"ה (וההכפלה במקור) ליהושע...".

⁵³³ קדושת יצחק (הרב כדורי) ח"ג, עמוד קלב, בכתב היד עמוד ח: "זה השם המפורש של אורים ותומים שהיה על לב אהרן...".

⁵³⁴ קדושת יצחק (הרב כדורי) חלק א עמוד קפט, בכתב היד עמוד כז, מערכת י סי' ד: "זה השם הנכבד היקר הנשגב הקדוש שהזכיר אליהו ז"ל ויעבור הנהר בחרבה הוא ואלישע".

⁵³⁵ שושן יסוד העולם סי' א'נ (בכתב היד עמוד 400): "זה השם שנשתמש בו אלישע הנביא

את השם שהיה לירמיה כשהיה בבית הכלא⁵³⁶, את השם שנמסר ליחזקאל⁵³⁷.

באבות דרבי נתן⁵³⁸ ובזוהר⁵³⁹ כתוב שהמשתמש בשם המפורש אין לו חלק לעולם הבא.

בקמיעות ובספרי קבלה מעשית מפורטים שמות רבים מאוד ופעולותיהן השונות של שמות אלו. מיעוטן ככינויים לקב"ה, ורובן כשמות מלאכים. לגבי מקורותיהם של השמות הללו, לא נאמר שניתנו במסורת או ברוח הקודש דווקא, אלא רובם הם ראשי תיבות ונוטריקונים⁵⁴⁰ של קטעי פסוקים

מקורות מלאים והוספות

ומסרו לו רבו אליהו".

⁵³⁶ קדושת יצחק (הרב כדורי) חלק א עמוד תעג, בכתב היד עמוד קלד, מערכת ד: "קבלה אם יהיה אדם תפוס במאסר, ותרצה שלא ידינוהו ולא ימיתוהו, ולא ישהה שם חודש מלא. מקבלת ר' אהרן הלוי שקיבלה מרבו ורבו מרבו עד ירמיה הנביא ע"ה שהיה בבית הכלא...".

⁵³⁷ קדושת יצחק (הרב כדורי) ח"ג עמוד קלא, בכתב היד עמוד ז, ד"ה חולה: "זה השם המפורש שנגלה ליחזקאל הנביא ע"ה".

⁵³⁸ אבות דרבי נתן נוסחא א פרק יב: "ודאשתמש בתגא אבד ואזיל ליה. כיצד? שכל המשתמש בשם המפורש אין לו חלק לעולם הבא".

⁵³⁹ זוהר חדש, תיקונים כרך ב דף עז ע"א: "א"ל סבא סבא אימא אנת דאנת מסטרא דאילנא דאיקרי אילנא דחיי דנטיע בשבת מלכתא, דלא צריך שום בר נש לאשתמשא בה, כמה דאוקמוה כל המשתמש בתגא חלף, ודא שמא מפרש דסליק לחושבן אדם, ואוקמוה רבנן כל המשתמש בשם המפורש נעקר מן העולם".

⁵⁴⁰ לעיתים בדוחק מסוים, כדלקמן בדוגמאות.

או תפילות⁵⁴¹, או שילובים של שמות קדושים מוכרים⁵⁴².

מקורות מלאים והוספות

⁵⁴¹ אגלא – ראשי תיבות: אתה גיבור לעולם אי־דני (זוהר תוספת כרך ג דף שז ע"א).
לקי – ראשי תיבות: לישועתך קיוויתי ה' (של"ה פרשת וישלח תורה אור אות יז).
אבג יתץ... (שם של מ"ב אותיות) – ראשי תיבות: אנא בכח גדולת ימינך תתיר צרורה... (זוהר
חדש תיקונים כרך ב דף פה ע"ב).
כוזו במוכסו כוזו (זוהר כרך א דף יח ע"ב) – האותיות שאחר "יקוק אלקינו יקוק". בספר שושן
יסוד העולם (לר' יוסף תירשום) סי' שמג (בכתב היד עמוד 144) שם זה מכונה "שם בן י"ד
אותיות".
כוזו אמוכזו כוזו אטה – האותיות שאחרי "יקוק אלקינו יקוק אחד", כאשר האלף לא מתחלפת
(קדושת יצחק (הרב כדורי) חלק ב עמוד ער"ה, עמוד צ בכתב היד, מערכת כ סי' כז).
טדהד – האותיות שלפני יקוק.
אזבוגה – סכמו של כל זוג אותיות הוא שמונה.
והו ילי סיט עלמ... (שם של ע"ב תיבות, מוזכר בזוהר סתרי תורה בראשית קח ע"ב, בריאל
המלאך אמסטרדם תסא דף מ ע"א, רש"י סוכה מה ע"א ד"ה אני והו) – שילוב של שלושה
פסוקים ביציאת מצרים (שמות יד יד־כא "ויסע ויבוא ויט"): האות הראשונה מהפסוק
הראשון, האחרונה מהפסוק השני, הראשונה מהפסוק השלישי, וכן הלאה.
צמרבד – סופי חמשת הפסוקים הראשונים בתורה.
מצפץ (מוזכר בזוהר כרך א דף כ ע"א) – שם יקוק בא"ת ב"ש (ספר הרוקח הלכות ראש השנה
סי' ר, שער רוח הקודש (למהרר"י) יחוד ב (במהדורת תשמח עמ' עו)).
כמיל לבד – ראשי תיבות "כי מלאכיו יצוה לך לשמרך בכל דרכך" (סודי רז"י חלק א אות ש).
יוהך כלך – סופי תיבות "כי מלאכיו יצוה לך לשמרך בכל דרכך".
לתאר וליב – ראשי תיבות "לא תאונה אליך רעה ונגע לא יקרב באהלך".
איבקא יצאי במאי – ראשי תיבות "אל יבושו בי קוויך ה' ה' ציבאות אל יכלמו בי מבקשיך
אלוקי ישראל".
אנרגל – ראשי תיבות "אֶל נא רפא נא לה".
פאי חתך (שם הפרנסה) – ראשי וסופי תיבות "פותח את ידיך" (פתח עיניים (לחיד"א) ברכות
ד ע"ב ד"ה ובאופן).
צום הכם – סופי הפסוקים שבמזמור "למנצח בנגינות" (תהילים סז), שנכתבים כקני המנורה
בציור הידוע (דהיינו כל פסוקי המזמור חוץ מהפסוק הראשון והחמישי).
אנקתם פסתם פספסים דיונסים (שם של כ"ב אותיות) – ראשי תיבות "אֶל נא קרב תשועת
מצפץ, פחדך סר תוציאם ממאסר, פדה סועים פתח סומים ישעך מצפים, דלה יוקשים וקבץ
נפוצים סמוך ה' מפלתינו (צרור המור במדבר פרשת נשא, והובא במגן אברהם אורח חיים
סי' קכז ס"ק ג). והוא יוצא מאותיות "יברכך ה' וישמרך יאר ה'" בחילופי אותיות שונים (חלקם
באי"ק בכ"ר, חלקם באח"ס בט"ע, חלקם בא"ב ג"ד, חלקם בא"ל ב"מ, חלקם בא"ת ב"ש) (ספר
ציוני פרשת נשא ד"ה עוד, של"ה פרשת נשא דרך חיים תוכחת מוסר אות לב, שורשי השמות
סי' קע).
עשציי – ראשי התיבות של המילים שאחר שמות ה' ב"שיר למעלות אשא עיני" (תהילים
קכא): עושה, שומרך, צילך, ישמורך (רזיאל המלאך מהדורת אמסטרדם תסא דף מג
ע"א, ספר הפעולות למהרר"י חלק ג ב אות קד).
בפי בפע עבץ עלש – ראשי תיבות "בן פורת יוסף בן פורת עלי עין בנות צעדה עלי שור".
אמד קאד שב עינה בי – ראשי תיבות "אנא מזרעא דיוסף קא אתינא דלא שלטא ביה עינא
בישא".

רש"י הביא טעם לשמות מלאכים ע"פ הלשון⁵⁴³. וכן הראי"ה קוק ביאר כמה שמות ע"פ הבנת הלשון הרמוזה בהם, ואף הגיה בכמה מקומות מטעמים אלו⁵⁴⁴.

מקורות מלאים והוספות

כסה בפז (מסוגל לכווין למשא ומתן) – צירוף אותיות "כסף, זהב".
נעורירון – בגימטריה "שר פחד" (שושן יסוד העולם סי' א' תשכ"ח, בכתב היד עמוד 496).
טפטפיה ("שם המחשבה", "מלאך הממונה על השמירה") – תחילת הפסוקים "טפלו עלי שקר וזדים... טפש כחלב ליבם... יהי נא חסדך לנחמני" (תהילים קיט), וכן הוא בגימטריה (193) סופי התיבות "הנה אנכי שולח מלאך לפניך לשמורך בדרך ולהביאך אל המקום" (שורשי השמות לר' משה זכות ערך טפטפיה), וכן הוא בגימטריה "כף ואו זין ואו" (בעל שם טוב פרשת נח אות עב בשם סידור ר' שבת). בעניין הגימטריה יש להוסיף שכיוון שמות מלאכים רבים בנויים בצורה זו של הכפלת שתי אותיות והוספת י"ה, כדלקמן, השם המתאים לערך 193 הוא טפטפיה.

דיקנוסא (הממונה על הפרנסה) – יש אומרים שהוא יוצא מהפסוקים "והריקותי לכם ברכה עד בלי די" (והריקותי די) "נסה עלינו אור פניך", ויש אומרים שהוא מהגמרא (פסחים ק"א ע"ב) "איסרא דמוזני נקיד שמייה", ופירש רש"י שם "מלאך הממונה לזמן מזונות" (ביאורי האדר"ת לסידור, תפילת ראש השנה, נדפס בישורון חלק יא עמוד תתנ"א), ויש מי שהעיר שבלטינית המילים דה־קרניס פירושן "של הבשר".

הסבריהם של שמות רבים מאוד – בספר שורשי השמות (לרבי משה זכות), ובספר קדושת יצחק (הרב כדורי) חלק א עמודים תרו – תרטז (בכתב היד עמודים ריז – רכח) בכותרת "פסוקים מלוקטים".

⁵⁴² כדוגמה בעלמא, בספר קדושת יצחק (הרב כדורי) חלק א עמוד תמג (בכתב היד עמוד קכ) מערכת ש סי' קסד: "השם הנכבד והנורא היה חקוק על מטה האלוקים ובארץ הברית... וגם באדרת אליהו ז"ל, והנחילו לאלישע תלמידו ובא לידי רבי פנחס בן יאיר – יהאודוהנהי". שהוא שילוב מסורג של השמות יקוק, יקוק בהיפוך אותיות, אדיני.

⁵⁴³ רש"י שבת סז ע"א: "בזבזיה מסמסיה כסכסיה – שמות המלאכים, על שם שקורעים וממסמסים ומכסכסים אותו, בז – לשון בזעא".

⁵⁴⁴ אגרות הראי"ה חלק א איגרת קעח ד"ה ע"ד: "ע"ד השמות שבפרגמנט, אין בהם כל חדש, ובאחדים נראה להגיה קצת.

אדירירון מצוי בתקוני־זוהר, ודרשו אותו ע"פ הוראות 'בי' אדיר 'בי' ירון, כלומר הרנה האדירה של ההויה, כמו שהפיתגוריים היו אומרים ע"ד ההרמוניאה של המוסיקה הכללית, שוודאי חזיון נצחי הוא בעמקי הרוחניות.

הדרניאל הוא ג"כ מצוי אפילו במדרשים, ונמצא בספר הקבלה השימושית רזיאל המלאך, בסופו.

וכן נמצא שם ג"כ אנסיפאל, ואולי צריך לנסח כן את אנסיפאל שבפרגמנט, וההוספה 'אנס' היא הוראת הנצחיות בכפל אמנ נצח סלה בר"ת, והיוד להוראת היחש והיחוד.

פתח־אל ג"כ נמצא בספר הנ"ל, והכוונה היא ההויה המתחלת ופותחת פתח לכל המציאות, הכללית והפרטית, המורגשת ומושגת מההברקה של האמונה והידיעה באור האלוקות ועיזו.

זגניאל נראה לנסח זוגאל, שהוא מצוי הרבה, והכוונה היא ההלבשה החיצונה של כל המהויות הרוחניות והחומריות בכללות המצוי, כמו זג שהוא הפך החרצן הפנימי, ולפעמים

רבים רבים מן השמות הקדושים כוללים כפילות של שתי אותיות, ובסיומם "י-ה"⁵⁴⁵ או "א-ל"⁵⁴⁶. וביאר הראי"ה קוק שההכפלה באה לחיזוק⁵⁴⁷. וכבר היה מי שהעיר⁵⁴⁸ ששמות דומים מוזכרים גם בתלמוד⁵⁴⁹.

ויש שמות שהתגלגלו ממקורות אחרים, ונמצאים גם אצל שאר האומות⁵⁵⁰. יש מי שסיפר על שמות שהועילו למקשות לילד, והדיגש שהועילו בכל פעם⁵⁵¹.

מקורות מלאים והוספות

מתאים הדבר ג"כ על ההצטיירות של התוכן הפנימי בנגוד להמתודיקה החיצונה, לאותו מ"ד שהפנימי קרוי זג, כמבואר נזיר ל"ד ב', והכל ע"פ העז האלוקי חיי החיים. במקום מכורתאל נראה להגיה אכתריאל, המצוי גם בגמרא. צב צביב נראה שצ"ל צבצביה, והכונה: צב' מצבאות, שהוא השורש של צבא, כלומר מקור החיל להכוחות וההוויות המרובים שבמצאות, וקשרות הרוחניות עם החומריות והפעול בפועל, והוכפל לכוונה של חיזוק הרושם, וכמו שמכפלת הפילוסופיא את המושגים האוביקטיביים והסוביקטיביים. הבהביב ג"כ יותר טוב צ"ל הבהביה, כלומר: כח התביעה למלא כל חסרון ולקבל תמיד שבמצאות...".

⁵⁴⁵ כגון טפטפיה.

⁵⁴⁶ כגון זגזגאל.

⁵⁴⁷ אגרות הראי"ה חלק א איגרת קעח ד"ה ע"ד: "צב צביב נראה שצ"ל צבצביה, והכונה: צב' מצבאות, שהוא השורש של צבא, כלומר מקור החיל להכוחות וההוויות המרובים שבמצאות, וקשרות הרוחניות עם החומריות והפעול בפועל, והוכפל לכוונה של חיזוק הרושם, וכמו שמכפלת הפילוסופיא את המושגים האוביקטיביים והסוביקטיביים".

⁵⁴⁸ בספר "ואלה שמות – מחקרים באוצר השמות היהודיים" במאמר "שמות של מלאכים" (מאיר בר אילן) פרק ג.

⁵⁴⁹ שבת סז ע"א: "לסימטא לימא הכי: בז בוייה מס מסייא כס כסייה, שרלאי ואמרלאי, אלין מלאבי דאישתלחו מארעא דסדום ולאסאה שחינא באיבין". רש"י שם: "בזביה מסמסייה כסכסייה – שמות המלאכים, על שם שקורעים וממסמסים ומכסכסים אותו. בז – לשון בזעא".

⁵⁵⁰ כמו המילים "שאטור", "טַטְרִיגְרִיטוֹן", "אַט או", "בטד זהג ואח". כפי שהובא לעיל פרק צח בכותרת "קמיעות ולחשים", ובמאמרי "שאלות בענין קבלה מעשית לחשים וקמיעות".

⁵⁵¹ יש מנחילין (רבי פנחס קאטצען-אלין-בויגען) סימן לא: "פעם אחת באתה זוגתי הרבנית תחי', ואמרה אלי: הלא ידעתי שיש איתך שמות שהיו מועילין להמקשה לילד, וכאן נמצא אישה אחת שהיא מקשה היום או יומיים והיא בסכנה, מהר וחיש קח ותן לי אותן השמות ושלח לה, אולי תועיל בע"ה.

ויגעתי ומיהרתי וחיפשתי ומצאתי וכתבתי לה ועזר לה בע"ה ומייד הועיל ויצא הוולד בחיים ושלוש בע"ה ובשה"ג. ומן היום ההוא והלאה כל הנשים הצריכין לכך באותה שעה שולחין אלי ואני נותן להם והועילו בכל פעם בע"ה".

יש שניסו להביא את הגאולה בחזקה⁵⁵² ע"י שמות קדושים, ולא עלה בידם. כך סיפרו מעשה ברבי יוסף דילה ריינה, שהיה אדם גדול ובקי בחכמת הקבלה המעשית, ורצה להביא את הגאולה ע"י השבעות מלאכים בשמות קדושים, ולאחר שראה שלא נעשתה עצתו יצא לתרבות רעה, ונתייאש מן העולם הבא, וכרת ברית עם לילית המרשעת ומסר עצמו בידה שתהיה לו לאישה, וסופו שהשליך עצמו לים ומת⁵⁵³.

וכן רבי שלום שרעבי⁵⁵⁴, החיד"א ורבי חיים די לה רוזה ניסו לכבוש את המשיח ולהביאו בחזקה ע"י שמות קדושים, ושמעו בת קול שעדיין לא באה עיתו⁵⁵⁵.

כמו כן, בתקופת השואה, כמה מבעלי הקבלה המעשית שבירושלים ניסו לעקור את הצורך הרע מקרב הארץ ע"י קבלה מעשית. הם טסו במטוס מעל

מקורות מלאים והוספות

⁵⁵² לגבי איסור דחיקת הקץ עיין לקמן פרק קלז.

⁵⁵³ ספר "מעשה נורא מר' יוסף דילה ריינה": "מעשה גדול ונורא מן יוסף דילה ריינה שהיה אדם גדול וחכם ובקי בחכמת הקבלה מעשיות והיה יושב בארץ הגליל היא צפת תוב"ב, ויהי היום ויתן אל ליבו לפצור ולהביא הגאולה ולהעביר ממשלת זדון מן הארץ, והנה היו לו חמישה תלמידים אשר היו עימו יומם ולילה לכל בקשתו וגם היו בקיאים בחכמה ההיא כמו שלמדו ממנו...

ועשו השבעה בשם מ"ב ובשם אשר אמר להם אליהו, היוצא מפסוק שרפים עומדים ממעל לו, והשביעו למלאך סנדלפון שיתגלה עתה אליהם הוא וכל סיעתו הקדושים בכח השמות הקדושים...

ואחר זאת הגיע רבי יוסף לעיר צידון ושמניחים [?] ויצא לתרבות רעה כיוון שראה שלא נעשתה עצתו, ובפרט ששמע הבת קול הנזכר נתייאש מ העולם הבא, וכרת ברית עם לילית המרשעת, ומסר עצמו בידה ותהי לו לאשה, והיה מטמא עצמו בכל טומאות עד כי בשמות הקודש ושאר שמות והשבעות אשר היה יודע, היה משתמש בהם להרע, והיה משביע רוחין ושדין בכל לילה להביא לו את אשר יחפוץ... והשליך עצמו לים ומת".

⁵⁵⁴ המכונה: הרש"ש.

⁵⁵⁵ מיסטיקה ומשיחיות (אריה מורגנשטרן) עמודי 104–106: "נסיגה הנואש של הרש"ש, החיד"א ור' חיים די לה רוזה לקרב את הגאולה בראשית שנת תקי"ג ('השחר')... בליל שבת קודש נועצו יחד וגזרו אומר לכבוש בעוצמת רוחם ובחפץ ליבם האמיץ את המשיח ולהביאו בחזקה...

ויזכירו שמות אלויה העצומים וחתומים באוצרות הסוד, אשר לא העזו עד הנה לנושאם על שמתותיהם, עד השתער ליבם בקרבם וקרסוליהם מעדו מחלחלה. פתאום נשמעה בת קול משמים הקוראת 'עת לא תחדלו מהגות רוחכם הלזו וממפעלכם המתפרץ, תמוש התבל ממוסדותיה, עדי תבלה ותאבד, כי חפצכם להחיש דבר אשר לא באה עוד עיתו כפי מועצת ש"ד'...

כמעט באין נשמת רוח באפם נפלו כולמו על פניהם לשמוע את הקול..."

מערת המכפלה, שחטו שם תרנגולת, וכיוונו שמות וכוונות מיוחדות על מנת שהצר הצורר ינחול מפלה מוחצת ושייעקר מקרב הארץ. מעשה זה לא התקבל יפה אצל כמה מגדולי הרבנים⁵⁵⁶. ועב"פ, גם במקרה זה לא ראינו שהועיל.

הקמיע הנפוץ ביותר בדורנו הוא קמיע ההגנה ליולדת⁵⁵⁷, שמופיעים בו שמותיהם ואיוריהם של שלושה מלאכים – סנוי סנסנוי וסמנגלף – בדמויות עופות⁵⁵⁸. זהו, ככל הנראה, הקמיע הקדום ביותר שנדפס⁵⁵⁹. מקורם כנראה מספר "אלפא ביתא דבן סירא", שאמנם יוחס לנכדו של בן סירא הזקן⁵⁶⁰.

מקורות מלאים והוספות

⁵⁵⁶ ספר גדולי הדורות (הרב יחיאל מיכל שטרן, רב ומו"צ בשכונת עזרת תורה בירושלים) חלק ג עמוד 1167: "בעת המלחמה האיומה של השואה הנוראה, גמרו אומר כמה מבעלי 'קבלה מעשית' אשר בירושלים לעשות מעשה למען ינחול הצר הצורר מפלה מוחצת. הם חקרו ודרשו אחר שמו ושם אימו של הצורר: היטלר ויש להעיר ש'היטלר' הוא שם משפחתו, שמו הפרטי הוא 'אדולף' ימ"ש בן קלרה. החליטו לעלות באווירן מעל מערת המכפלה ולשחוט שם תרנגולת, וכיוונו בשעת מעשה שמות וכוונות מיוחדות, שע"י זה ייעקר הצורר הרע מקרב הארץ. דבר זה לא התקבל יפה אצל כמה מגדולי הרבנים".

⁵⁵⁷ מכונה בדורנו, בין השאר, "שמירה לילד וליולדת מהבעל שם טוב", או "קמיע ליולדת ולתינוק המופץ ע"י חסידי חב"ד".

⁵⁵⁸ אלפא ביתא דבן סירא ד"ה בתחילה אמר לו: "המלאכים הממונים לרפואה סנוי סנסנוי סמנגלף".

כשבא הקדוש ברוך הוא אדם הראשון יחיד, אמר לא טוב היות האדם לבדו, ברא לו אישה מן האדמה כמדה וקראה לילית, מייד התחילו מתגרין זה בזה, אמרה היא איני שוכבת למטה, והוא אומר איני שוכב למטה אלא למעלה שאת ראווה למטה ואני למעלה, אמרה לו שנינו שווין לפי ששנינו מאדמה, ולא היו שומעין זה לזה, כיוון שראתה לילית אמרה שם המפורש ופרחה באוויר העולם.

עמד אדם בתפילה לפני קונו ואמר, רבש"ע אישה שנתת לי ברחה ממני, מייד שיגר הקדוש ברוך הוא שלושה מלאכים הללו אחריה להחזירה, אמר לו הקדוש ברוך הוא אם תרצה לחזור מוטב, ואם לאו תקבל על עצמה שימותו מבניה בכל יום מאה בנים, עזבו אותה והלכו אחריה והשיגוה בתוך הים במים עזים שעתידין המצריים לטבוע בו וסיפרוה דבר ה' ולא רצתה לחזור, אמרו לה אנו נטביעך בים, אמרה להם הניחוני שלא נבראתי אלא להחליש התינוקות כשהן משמונה ימים מיום שיוולד אשלוט בו אם הוא זכר, ואם נקבה מיום ילדותה עד עשרים יום.

וכששמעו דבריה הפצירו לקחתה, נשבעת להם בשם אֵל חי וקים שכל זמן שאני רואה אתכם או שמכם או תבניתכם בקמיע לא אשלוט באותו התינוק, וקיבלה על עצמה שימותו מבניה מאה בכל יום, לפיכך בכל יום מתים מאה מן השדים, ולכך אנו כותבים שמותם בקמיע של נערים קטנים ורואה אותם וזוכרת השבועה ומתרפא הילד".

⁵⁵⁹ אמסטרדם, 1700 בערך. אמנם שם לא מופיעים איורי המלאכים אלא רק שמותיהם.

⁵⁶⁰ סדר הדורות חלק ג "שמות הספרים" אות ב (ורשא תרמ"ב דף כ ע"א): "בן סירא, נכד בן סירא הזקן, מוסר ומליצה ע"פ א"ב".

שחיבר⁵⁶¹ את הספר בן סירא שהוזכר בתלמוד, אך רבים ערערו על ספר זה, שהוא ספר פסול שמכיל דברי עגבים⁵⁶², ואין קץ להבליו⁵⁶³, וכל מטרתו להתל ולהלעיג על דברי החכמים⁵⁶⁴. ככל הנראה הספר חובר בתקופת הגאונים⁵⁶⁵, ואינו נכדו של בן סירא הזקן⁵⁶⁶. עב"פ, שמות מלאכים אלו התגלגלו מספר זה אל סידור רש"י⁵⁶⁷, שימוש תהילים⁵⁶⁸, שושן יסוד העולם⁵⁶⁹, מהרח"ו⁵⁷⁰, ר' חיים פלאג'י⁵⁷¹, שם טוב קטן⁵⁷², שורשי השמות⁵⁷³,

מקורות מלאים והוספות

⁵⁶¹ בתקופת הזוגות, במאה השנייה לפני הספירה.

⁵⁶² הרב ישעיה שטיינברגר, שנה בשנה תשנ"ו עמוד 437: "ספר זה אכן הוא פסול, שכן הוא מכיל לא רק דברי הבל אלא גם דברי עגבים".

⁵⁶³ מקדמוניות היהודים (ר' אברהם אפשטיין) עמוד 120: "אלפא ביתא דבן סירא, אשר נעשו בו הוספות רבות למען להתעולל בחכמי ישראל... והספר בן סירא עבר חוק ואין קץ להבליו".

⁵⁶⁴ מחקרים בדרכי התלמוד וחידותם (הרב ראובן מרגליות), עוללות, סי' יב: "אלפא ביתא דבן סירא, חוברת שכל תעודתה להתל ולהלעיג על דברי חכמים".

⁵⁶⁵ במאה העשירית לספירה.

⁵⁶⁶ הערות על ברכי יוסף (לחיד"א) אבן העזר סימן א הערה יג: "גם ברור שמאוחר הוא לבן סירא שעליו דברו חז"ל, שהרי מזכיר את רב פפא ורבי זירא ביחד עם בן סירא שלפי דבריו חי בזמן ירמיהו, וגם אותם כולל במקרה הזה".

⁵⁶⁷ סימן תכט: "ובשייכנס אדם על מיטתו לישן צריך לקרות קריאת שמע... מימיני מיכאל, משמאלי גבריאל, מאחורי אוריאל, מלפני רפאל, ושכינת אל על ראשי, וסנוי וסנסוני וסמנגלף".

⁵⁶⁸ שימוש תהילים על מזמור קכו: "טוב לאשה שמתים ילדיה, כתוב בקמיע זאת השירה וכתוב גם כן סנוי סנסוני סמנגלף בשיטה אחרונה ותשים אותה בארבע רוחות הבית". הרשב"א כתב על ספר זה (שו"ת הרשב"א סי' תיג): "ושמוש תלים, שמוסכם ביד גדולי ישראל".

יש להעיר שיתכן שספר שימוש תהילים קדם לספר אלפא ביתא דבן סירא.

⁵⁶⁹ שושן יסוד העולם סי' א'מ"ו (בכתב היד עמוד 399): "שאלה לעשותה ביום... השואל צריך שיכתוב שאלתו... שיבין ממנה פב"פ תשובת שאלתו מן הכתיבה אשר כתבתי שהיא בידו הימנית בשם אלוקים חיים... סנוי סנסוני סמנגלף".

⁵⁷⁰ ספר הפעולות (למהרח"ו) חלק ד"ב אותיות רלו, שפב, חלק ד"ה"א אות קסא, שער רוח הקודש למהרח"ו ייחוד קפט.

⁵⁷¹ רפואה וחיים (ר' חיים פלאג'י) פרק י.

⁵⁷² לרבי בנימין בינש בן רבי יהודה לייב הכהן, מהדורת צ'רנוביץ תרנ"א דף ו ע"ב.

⁵⁷³ לרבי ידידיה רפאל חי אבואלעפיה (ראש ישיבת המקובלים בית אל), כתב יד, דף לט ע"א, עם איור שלהם.

ובדף 73 ע"א בכתב היד ד"ה ולקטנים, הביא נוסח זה לאמירה: "ולקטנים יאמר: משבעית חווה ראשונה בשם שלושה מלאכים ששלח יוצרך להביאך אל אדם הראשון בעלך שברחת

ויש אומרים שגם לזוהר⁵⁷⁴. מהרח"ו אף כתב שהשם "סנסנוי" יצא ממילת "אוחזה בסנסניו" וכך יש לכוון בה⁵⁷⁵ לקבל אור גדול⁵⁷⁶, ר' משה זכות⁵⁷⁷ הוסיף ששמות אלו יוצאים מהפסוק "סמים נטף ושחלת"⁵⁷⁸. בספר מפתח שלמה, שמות שלושת המלאכים הללו משמשים לצרכים נוספים – נגד שדים, גנבים, סערה בים⁵⁷⁹, ובספר הסודות – למנוע פחד⁵⁸⁰. הרב יהודה פתיה כתב את שמות אלו בקמיע למטרות רבות⁵⁸¹, גם הרב כדורי כתבם

מקורות מלאים והוספות

ממנו ומצאון בא"י הים במקום שעתידיים מצריים לנסוע ורצו להביאך לבעלך או להטביעך ושאלת וביקשת מהם שיניחוך ונשבעת להם בכל מקום שתמצא שמותם וחזרתם או צורתם שלא תזיק לא אתה ולא מחנותיך וחברותיך ולא חילותיך לא לילד ולא ליולדת ותשמרו אותה ואת בנה בשם טפטי"ה...ובשם סינו"י וסנסניו"י וסמגלו"ף. וכן צירף שם איור (אחר) שלהם.

⁵⁷⁴ זוהר כרך ג (ויקרא) פרשת אחרי מות דף עז ע"א: "דאי ב"נ לא אשתכח קדישא ואשליף רוחא מסטרא דמסאבא כדין היא אתייה וחיית ביה בההוא רבייה ואי קטילת ליה אשתאבת בההוא רוחא ולא תעדי מניה לעלמין, ואי תימא אינון אחרנין דקטילת לון ואודמנו קמה אינון תלתא קדישין ונטלין מנה ההוא רוחא הא לא בסטרא דמסאבו אשתכחו אמאי שלטא לקטלא להו".

מקדש מלך על הזוהר שם: "ואודמנו תמן תלת רוחין קדישים. נכתב בצידו: הם ס"נוי סנ"סנוי סמנ"גלף" (ובספר אמת ואמונה לרב יוסף צובירי הביאו בס' יז).

⁵⁷⁵ פרי עץ חיים למהרח"ו שער הזמירות עולם היצירה פרק ד: "ואח"כ תכוון במילת סנסניו שיצא מכאן שם סנסנוי".

⁵⁷⁶ שער רוח הקודש (למהרח"ו) יחוד יא (עמוד קיח): "אחר כך תכוון בתיבת 'בסנסניו' שהם אותיות שם אחד היוצא מתיבה זו, שהיא סנסנוי. ותכוון כי שם זה הוא סוד השדיים העליונים הנקראים סנסנוי, ותכוון לאחוז בהם וליינק ולקבל מהם אור גדול. וזהו 'אוחזה בסנסניו'".

⁵⁷⁷ מגדולי המקובלים באיטליה, רב וראש ישיבה במנטובה, הפיץ את כתביו של מהרח"ו.

⁵⁷⁸ ספר שורשי השמות (לרבי משה זכות) ערך "סנוי סנסנוי סמגלף": "פ"א יוצא מן... סמים נטף ושחלת, ופ"ב תמ' בסנסניו, ופ"ג... שיוצא מסתיים ולבונה זכה. ואיני יודע לכוונו... ששלושת מלאכים אלו שלח... אחר חווה ראשונה היא לילית להשיבה אל אדם הראשון...".

⁵⁷⁹ ספר מפתח שלמה, בכתב היד משנת 1729 (ספריית רוזנטליאנה אמשטרדם) עמוד 17: "להבריש שדים ולהניצל ממזיקים. כתוב בשלושה ניירות. בראשונה כתוב סנוי, ובאמצעי סנסנוי, ובשלישית סמגלף... תזכיר אלו השמות ולא יוכלו לך גנבים ואויבים. אם יכתבם בקלף צבי ויתלם בזרוע שמאל, לא יירא משום דבר בע"ה. ואם יוליכם אמו ינצל מכל רע. ואם הוא הולך בים והים מרעיש, יכתבם בחרס קדירה חדשה וישליך בים, אז יעמוד מזעפו וילך למקום חפצו לשלום".

⁵⁸⁰ ספר הסודות – סגולות החכמה (ר' ישראל מאיר אלמגור, תשע"ד) עמוד 82: "ותאמר 'סנוי וסנסנוי וסמגלף' למען לא תפחד מן המראה ושל חמור שמגיד עתידות בחלום".

⁵⁸¹ מתוך קמיע בכתב יד: "ותציל את עבדך... הנושא קמיע זה... ומן המזיקין... ולילין... ומחוללי העילוף... והנפילה, ומכל חולי ומחלה... ועיין הרע... ולא יבהילוהו חלומות רעים וחזיונות רעות מעתה ועד עולם. למען שמותיך הקדושים אלו הנכתבים פה בתוך קמיע זה. אמן כן

בקמיע. הם הוזכרו גם בספרי מקובלי הדור האחרון – קדושת יצחק ודברי יעקב⁵⁸², שאף דן בכתובתם המדויקת⁵⁸³. איוריהם, באופנים שונים, מוכרים לנו רק ממאות השנים האחרונות⁵⁸⁴, ובספר רפאל המלאך יצא בחריפות נגד הדפסתם⁵⁸⁵. גלגול קודם של אגדה זו נפוץ⁵⁸⁶ בקמיעות וקערות השבעה⁵⁸⁷.

מקורות מלאים והוספות

יהיה רצון. אבג יתן קרע שטן... סנוי סנסנוי סמנגלף. בשכמלו.

⁵⁸² דברי יעקב (הרב יעקב עדס) סידור הרש"ש כרך ב עמוד תשמו: "שבספרים של קבלה מעשית מצוי קבוצת שמות באופן זה: סנוי סנסנוי סמנגלף. עיין כן בספר הפעולות מכת"י מהרח"ו בעמ' רי"א סי' רלז, ובעמ' רלח סי' שפב, ובספר שורשי השמות מערכת סמ"ך עמוד תלו ובספר קדושת יצחק (הרב כדורי) כרך א עמ' פז מעמודי הכתב יד, ובעוד הרבה מקומות בחמשת כרכי קדושת יצחק... ובספרי האר"י בכתבי המהרח"ו בספר שער רוח הקודש...".

⁵⁸³ דברי יעקב (הרב יעקב עדס) סידור הרש"ש כרך ב עמ' תשמו: "שם סמנגלף הנזכר בספרי הקבלה המעשית אחרי שמות סנוי סנסנוי, כתוב בשער רוח הקודש שם בתוספת וי"ו אחרי הלמ"ד, כזה: סמנגלוף ויש להעיר שכך כתוב גם במעשה המקורי שבספר בן סירא, כדלעיל... בפשוטו יש לומר דהם השמות הנמצאים בספר הפעולות מכת"י מהרח"ו ובשורשי השמות, ורק שמפני השורוק נוסף בהם וי"ו". ואמנם בקמיע של הרב יהודה פתיה, הלמ"ד מנוקדת בפתח, כפי שהובא לעיל.

קדושת יצחק חלק א (דבריו של הרב יעקב עדס) עמוד שסג: "ופלא שהביא שם שיטה לעשות שם סנסנו בלא יו"ד, ובספר שער רוח הקודש הנזכר לקמן הוא כתוב עם יו"ד, וכן הוא מקובל בשם זה".

קדושת יצחק שם עמוד שסט: "בעניין מקומות שכתובים שמות אלו עם ו' בתחילת שם האחרון או האמצעי. אם הוא שינוי בשם או רק ו' החיבור".

⁵⁸⁴ בספר שורשי השמות (לר' משה זכות, מהמאה ה'17), בכתב יד. שורשי השמות (מכתב יד, לרבי ידידיה רפאל חי אבואלעפיה, ראש ישיבת המקובלים בית אל, מהמאה ה'19) דף לו ע"ב, שלושת מלאכים אלה מתוארים באופן אחר. בשורשי השמות שם דף 73 ע"א הביא נוסח לאמירה (ולא לתלייה בקמיע), וצירף אליו את איוריהם (אולי: חותמיהם) באופן נוסף.

ספר רזיאל המלאך, לקראת סוף הספר, בכל הדפוסים: אמסטרדם תסא (דפוס ראשון), וילנא תרלח, גראסוורדיין תשד. יש להעיר שבכל הדפוסים הנ"ל מובאות שתי נוסחאות של האיורים, זו לצד זו.

הבאתי את איורים אלו במאמרי "שאלות בעניין קבלה מעשית לחשים וקמיעות".

⁵⁸⁵ רפאל המלאך (ר' יהודה יודל רוזנברג, רב ודיין, מחבר שו"ת יחוה דעת) דף נח ע"ב: "וטינא גדולה יש בליבי על המוציא לאור לראשונה את הספר רזיאל בתערובות בלי שום סידור נכון, ועירב חושך עם אור, מר עם מתוק, והדפיס קמיע עם ציורים של שישה מלאכים שראשיהם כראשי התרנגולים, ואך חובא ואיטלולא עשה בזה, ולא נאה להימצא כזאת בין ספרות ישראל. וד"ל".

⁵⁸⁶ זהו הסיפור (לאחר התנ"ך) הנפוץ ביותר בקמיעות יהודיים ובקערות השבעה יהודיות בעת העתיקה.

⁵⁸⁷ קערת חרס שמשמשת כקמיע. קערות אלו נפוצו בין המאה הרביעית לשמינית.

קדומים בהרבה, שבו מלאך בשם סדיריס⁵⁸⁸ הרג את בניה של אישה בשם סממית, ובאו סוני וסונוני וסניגלי⁵⁸⁹, והוא נשבע באלוקים שבכל מקום שהם יוזכרו בו – הוא לא ייכנס ולא יפגע ביולדת ובבנה⁵⁹⁰.

בדורותינו כמעט ולא שמענו שמשתמשים בשמות, מכמה וכמה סיבות. לכן קשה לבחון במציאות את תוצאות שימושם. אמנם יש מקהילות ישראל שנהגו להזכיר בתפילה לפרנסה⁵⁹¹ את השם דיקרנוסא הממונה על כך, ואפשר ללמוד מהצלחתו בבניין אב לשאר שימוש בשמות.

רבים הזהירו מעיסוק בשמות קדושים, ויש מי שהוסיף שאפילו הסתכלות בהם עלולה להזיק⁵⁹².

במקרא ובתלמוד

מפשוטן של המקראות נראה שמעשה האוב יש בו ממש, שהרי בעלת האוב העלתה את שמואל⁵⁹³, וכן משמע מדברי חז"ל שבתלמוד⁵⁹⁴. ואף על פי כן

מקורות מלאים והוספות

⁵⁸⁸ א: סידרוס (שפירושו ביוונית "ברזל"), א: סרטיט.

⁵⁸⁹ ובגרסה היוונית: סיסניוס סינס וסינדורוס. ובגרסה עברית אחרת הם רק שניים: סנסנו וסנגלו. בגרסה הארמית דלקמן בהערה הבאה – סאוני וססאוני וסניגלי.

⁵⁹⁰ במאמרי "שאלות בעניין קבלה מעשית לחשים וקמיעות" הובאה תמונה של קערת השבעה כזו (בארמית, באותיות עבריות), ובה המעשה: "סממית ילידת תרי עשר בנין וכולהון קטל יתהון סדרוס רשיעה... ואתא סאוני וססאוני וסניגלי... ואנא מישתבענא לכו... דכל אתר דדכרין שמיה דסאוני וססאוני וסניגלי אנא לא איקטול ולא איחנוק ולא איחבול בביתה...".

אריכות בנושא זה במאמר "חמישה קמעות להגנה על קירה מריי ועל העובר שברחמה" (הודפס ב"ארץ ישראל: מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה", כרך לז, תשפ"א, עמודים 96–99). המאמר עוסק בקמיעות יהודיים שבין המאה החמישית לשביעית, לערך.

⁵⁹¹ בסידורי נוסח עדות המזרח בברכת שומע תפילה, ובליילי יום הכיפורים.

⁵⁹² יש מנחילין (רבי פנחס קאטצען-אלין-בויגען) סימן טו: "פעם אחד בלילה אמר להנער משרתו לך בחדרי שלי והביא לי את הספר המונח על השולחן, והיזהר והישמר באזהרה גדולה שלא תפתח אותו ספר כלל, ומכ"ש שלא תראה בתוכו לעיין בו כלל. והלך המשרת לפי תומו והיה הדבר כמצחק בעיניו של הנער אותו המשרת, ואמר בליבו 'מה זה אזהרה גדולה שהזהיר אותי רבינו הקדוש, ומה יהיה המקרה חסר אם אפתח את הספר, וכי מה יקרני?'. והלך בתומו ופתח אותו הספר, והיה רואה כתוב בתוכו כמה שמות, ובעודו שראה בו מייד נשתטה ונכנס בו רוח שטות ולא ידעתי אם היה מעיין בו או קרא בו איזו שמות, ומייד ימלא אותו החדר מלא מזיקין ר"ל...".

ואתו הנער המשרת דבק בו דיבוק שהיה לא טוב היה לפניו ר"ל..

⁵⁹³ שמואל-א כח יא-ט.

⁵⁹⁴ ברכות יב ע"ב: "ואמר רבה בר חיננא סבא משמיה דרב: כל העושה דבר עבירה ומתבייש

יש שכתבו שאינו אלא הבל ותוהו ודברי כזב והיתול, ולא יקובלו הדברים במקום שהשכל מכחישם⁵⁹⁵, ואין ראוי לישראל להימשך בהבלים אלו ולא להעלות על לב שיש תועלת בהן⁵⁹⁶.

כך גם לגבי חרטומי מצרים, שמפשוטן של המקראות נראה שהפכו את מטותיהם לתנינים. ואף על פי כן יש שכתבו שהדבר נעשה באחיזת עיניים⁵⁹⁷.

מקורות מלאים והוספות

בו – מוחלין לו על כל עונותיו... אלא מהבא: ויאמר שמואל אל שאול למה הרגתני להעלות אותי, ויאמר שאול צר לי מאוד ופלשתים נלחמים בי וה' סר מעלי ולא ענני עוד גם ביד הנביאים גם בחלומות ואקראה לך להודיעני מה אעשה. ואילו אורים ותומים לא קאמר – משום דקטליה לנוב עיר הכהנים. ומנין דאחילו ליה מן שמיא? שנאמר (ויאמר שמואל אל שאול מחר) [ומחר] אתה ובניך עמי, ואמר רבי יוחנן: עמי – במחיצתו". חגיגה ד ע"ב: "רבי אלעזר כי מטי להאי קרא בכי: ויאמר שמואל אל שאול למה הרגתני להעלות אתי. ומה שמואל הצדיק היה מתיירא מן הדין, אנו – על אחת כמה וכמה".

⁵⁹⁵ רד"ק שמואל-א כח כד: "וראינו מחלוקת בין הגאונים בדבר הזה, וכולם נשתוו כי מעשה האוב הבל ותוהו ודברי כזב והיתול. אבל יש מהם אומרים כי לא דיבר שמואל עם שאול, וחס ושלום לא עלה שמואל מקברו ולא דיבר, אבל [אלא] האישה עשתה הכל ברמאות כי מייד הכירה כי שאול הוא, אך להראות לו כי מצד החכמה הכירה ומצאה דבר זה אמרה למה רימיתני ואתה שאול.

ודרך בעלת אוב להביא בן אדם שמדבר מתוך מחבואו בלשון נמוך וכאשר בא שאול לדרוש מאיתנה וראתה אותו נבהל וידעה כי למחר יהיה יוצא למלחמה וכל ישראל היו בפחד גדול וידעה מה שעשה שאול שהרג כהני ה' שמה בפי המגיד הדברים הנאמרים בפרשה ומה שאמר 'ויאמר שמואל אל שאול' על מחשבת שאול כי היה חושב כי שמואל היה המדבר אליו... זהו פירוש רב שמואל בן חפני הגאון ז"ל.

ואמר: אף על פי שמשמעות דברי החכמים ז"ל בגמרא כי אמת היה שהחיתה האישה את שמואל, לא יקובלו הדברים במקום שיש מכחישים להם מן השכל".

וכן באוצר הגאונים חגיגה חלק התשובות עמוד 2 מתוך מאמר רבנו סעדיה גאון ז"ל בעניין אשת בעלת אוב בסוף פרשת קדושים ומאמר רבנו האי גאון ז"ל בעניין אשת בעלת אוב: "נשאל רבינו שמואל בן חפני על הסיפור מן בעלת אוב ואם החייה השם את שמואל באותו מעמד. והשיב על זה בתשובה ארוכה ואמר כי באמת לא החייה אותו, אבל בעלת האוב רימתה את שאול".

וכמותו סבר באגרת ההשתקה (לר' יוסף ב"ר יהודה אבן שמעון, תלמיד הרמב"ם) השגה ה (הובאה בספר תורת התחייה עמוד שעה): "אני לא אצא מאשר זכר אותו ר' שמואל בן חפני בזה העניין, והוא שאשת בעלת אוב לא החייתה את שמואל, כי אין לה יכולת על זה... ואמרת, זאת היא אמונתי בו".

⁵⁹⁶ רמב"ם הל' עבודה זרה פי"א הלכות יד, טז: "אסור לשאול בעל אוב... ודברים האלו כולן דברי שקר וכזב הן, והם שהטעו בהן עובדי כוכבים הקדמונים לגויי הארצות כדי שינהגו אחריהן, ואין ראוי לישראל שהם חכמים מחוכמים להימשך בהבלים אלו ולא להעלות על לב שיש תועלת בהן".

⁵⁹⁷ מלבי"ם שמות ז יב: "ויהיו לתנינים – מוסב על חרטומי מצרים, שהם נהיו תנינים, ברגע

מן המקראות מוכח שאפילו הנביאים לא היו משתמשים בשם ללכת בקפיצה, וכמה נביאים הומתו בלי שביקשו למלט נפשם ממוות ע"י שימוש בשם. וכך הוכיח היעב"ץ שאסור להשתמש בשמות אפילו בשביל להציל עצמו ממיתה⁵⁹⁸, גם לדעות שיש אפשרות למעשים כאלה. וכן יש להוכיח מזמני רעב מצור⁵⁹⁹, שלא בראו בריות לאכילה, ולא השביעו שדים שיביאו מאכלים, ומעיתות מלחמה ורדיפות⁶⁰⁰ שלא השתמשו בקפיצת הדרך על מנת לברוח, ולא אמרו לחש ליהפך לרואה ואינו נראה, ולא בראו כדמויות גולם להילחם בבבלים וברומאים או לשאר צרכים⁶⁰¹, ולא הרגו את שונאיהם בלחשים. וכן התנאים והאמוראים השתמשו ברופאים וברפואות,

מקורות מלאים והוספות

שהשליכו המטות נתהפכו החרטומים לתנינים, שנתעטפו בעור תנין ונדמה שמן המטות נהיו תנינים".

רש"ר הירש שמות ז יא: "כל זה אינו אלא 'כזב' אחיזת עיניים, אינו אלא אינוס בינתי של הזולת".

⁵⁹⁸ יעב"ץ עירובין מג ע"א ד"ה דקאזיל בקפיצה: "מן המקרא נראה דאפילו הנביאים לא היו משתמשים בשם ללכת בקפיצה, שהרי אליהו הנביא הגדול שבנביאים אחרי מרע"ה הלך נבון במדבר ארבעים יום, ואע"פ שהיה לו כח גדול ביתר שאת להציל עצמו בהמתת רשעים רבים ברוח פיו כאשר עשה לשני שרי חמישים וחמישיהם, אעפ"כ מפני איזבל ירא לנפשו וברח, מזה נראה בבירור שאפילו להציל עצמו ממיתה לא עשה ע"פ שם, כי אם ע"פ הדיבור דווקא.

וכן יש להוכיח עוד מירמיהו, כי הלוא לא ייבצר ממנו עשוהו כשהולכיהו אל הבור, וכמה נביאים הומתו בלי שביקשו למלט נפשם ממוות ע"י שימוש בשם. וישעיהו שעשה כן (יבמות מט ע"ב) לא הועיל לו, ונמסר ביד מבקשי נפשו, שכן אמרו חכמים כל המשתמש בתגא חלף. מ"מ הבעיא היא בדיעבד".

בעניין זה כתבו בשם האר"י (ילקוט ראובני פרשת חוקת ד"ה בזימנא): "ושאלתי למור"י אם מותר להשתמש בשמות קודש או בהשבעות כמו הקדמונין שהשתמשו להבין ולהשכיל. והשיב מור"י ז"ל כי אותן החכמים הקדמונים היה להם אפר פרה, כמו ר' טרפון, אבל אנו טמאי מתים ואסור (מקובלים בשם האר"י)".

⁵⁹⁹ וכן רשב"י במערה.

⁶⁰⁰ וכן עשרת הרוגי מלכות.

⁶⁰¹ יש אחרונים שהקשו כך:

גיליון הברוך טעם על החכם צבי, הובא בספר יכבד אב (לר' משה מנחם ולדן) אות ה סי' ע ד"ה וכתב (עמ' 12): "ועוד יש להביא ראיה מאחי יוסף שהוצרכו לצרף השכינה להשלים עשרה. וידוע שהיו בקיאים בספר יצירה כמ"ש השלה וישב".

ברכי יוסף (לחיד"א) אורח חיים סימן נה ס"ק ד: "אדם הנוצר ע"י ספר יצירה העלה מהר"ר צבי אשכנזי בתשובה סי' צ"ג דאינו מצטרף לעשרה... וראיתי במכתב להרב מהר"י ליב כ"ץ בן הרב שער אפרים שהביא ראיה מההיא (גיטין לח ב) דרבי אליעזר דשחרר עבדו ועבר אעשה דלעולם בהם תעבודו. ואם איתא דמצטרף יברא אדם ע"י ספר יצירה, דרבי אליעזר גדול כמו כמ"ש במדרש הנעלם (בזוהר ח"א דף צח ע"א והנמשך)".

ולא בשמות וכו' ⁶⁰². אם כן אפוא קשה על המעשים שסופרו על אלו שכן נשתמשו בפעולות אלו, וכי אכשור דרי, ושלא להוציא לעז על צדיקים הראשונים.

אף קשה מאותם כותבי ספרי קבלה מעשית עצמם, שגם בזמנם היו צרות שונות ומשונות, ומדוע לא הצליחו למונען.

מפשטן של דברי התלמוד נראה שהיו חכמים שבראו בריות שונות ע"י ספר יצירה ⁶⁰³. אמנם מהמאירי משמע שהיתה זו פעולה טבעית של יצירת בריה שלא מזיווג המין, כמו שנודע בספרי הטבע ⁶⁰⁴. ויש מי שפירשו שלא בראו בריות ממש, ולא היה מעשה ממש, אלא נראה היה לעיניים, וקרוב היה הדבר מחכמות החיצונות כמו חכמת המכשפות ואחיזת העיניים ⁶⁰⁵.

גולם

בתלמוד לא מפורשת הדרך כיצד לברוא אדם ⁶⁰⁶. רש"י פירש שהוא ע"י ספר

מקורות מלאים והוספות

⁶⁰² קובץ אגרות (חזון איש) חלק ג איגרות קנח: "אבל אנחנו אין איתנו כלום מזה [שימוש בשמות קדושים], וחלילה לנו להשתמש בזה, והרי התנאים והאמוראים השתמשו ברופאים וברפואות, ולא השתמשו בזה".

⁶⁰³ סנהדרין סה ע"ב: "רבא ברא גברא [רש"י: "על ידי ספר יצירה שלמדו צירוף אותיות של שם"], שדריה לקמיה דרבי זירא. הוה קא משתעי בהדיה, ולא הוה קא מהדר ליה. אמר ליה: מן חבריא את [רש"י: "הנבראים ע"י החברים אתה"], הדר לעפריך. רב חנינא ורב אושעיא הוו יתבי כל מעלי שבתא ועסקי בספר יצירה, ומיברו להו עיגלא תילתא, ואכלי ליה".

⁶⁰⁴ מאירי סנהדרין סז ע"ב: "כל שהוא נעשה בפעולה טבעית אינו בכלל כשפים, אפילו ידעו לברוא בריות יפות שלא מזיווג המין, כמו שנודע בספרי הטבע שאין הדבר נמנע, רשאים לעשות. שכל שהוא טבעי אינו בכלל הכישוף, ודומה לזה שיש בו משום רפואה אין בו משום דרכי האמורי כמו שיתבאר במקומו".

⁶⁰⁵ פירוש ספר יצירה לרבי יהודה הברצלוני (ברלין תרמ"ה עמוד 103, תשס"ז עמוד 135): "יש נמי מי שפירש כי זה שהיו עושים באותן הימים החכמים, לא היה בריאת בן אדם ממש ולא בהמות ממש, אלא קרוב היה הדבר מחכמות החיצונות, כמו חכמת המכשפות ואחיזת העיניים, והיה הדבר בהיתר ובמצווה ולא בעבירה, (נהיתה) [והיתה] חכמה גדולה מאותן החכמות של כישוף ואחיזת עיניים, וחכמתה עודפת על שאר כל החכמות שבעולם מזולתן ודומה להן. אבל לא היה מעשה ממש אלא היה נראה לעיניים והיה לו ממשות ונראה כמו שאדם יכול לאוכלו, והיה בו כוח שהאוכל ממנו היה שבע ממנו כמו משאר הנאכלים ממש". יד רמ"ה סנהדרין סה ע"ב ד"ה אמר רבא: "מעשה דרבה בר נחמני דברא גברא, יש אומרים על ידי ספר יצירה שמלמדו צירוף אותיות של שם, ואנן מסיימין בה דלא סלקא הא מילתא אלא לצדיקי כדאמרין לעיל, וי"א באחיזת עיניים, ואינו נראה...".

⁶⁰⁶ סנהדרין סה ע"ב: "רבא ברא גברא".

יצירה⁶⁰⁷. אכן יש ממפרשי ספר יצירה שפירטו אופנים שונים כיצד לברוא גולם⁶⁰⁸, ויש מהם שאף סיפר על ניסיון כזה⁶⁰⁹. ר' חיים מוולוז'ין אף כתב

מקורות מלאים והוספות

⁶⁰⁷ רש"י שם: "ברא גברא – על ידי ספר יצירה, שלמדו צירוף אותיות של שם". אמנם לגבי בריאת עגל מפורש גם בגמרא שם: "רב חנינא ורב אושעיא הוו יתבי כל מעלי שבתא ועסקי בספר יצירה, ומיברו להו עיגלא תילתא, ואכלי ליה".

⁶⁰⁸ הפירוש המיוחס לרס"ג לספר יצירה פרק ב משנה ד (והובא בשינוי קל בפירוש קול יהודה על הכוזרי מאמר רביעי אות כה): "שנתן הבורא כח לאותיות שאדם בורא ברייתו מקרקע בתולה, מגבלו וקוברו בקרקע ועושה עיגול וגלגל סביב הבריאה ואומר בכל היקף והיקף אלפ"א בית"א אחת וכן ג' ד' תס"ב פעמים, ואם הולך לפני הבריאה עולה בחיים על ידי כח אמירת האותיות שנתן בהם הקב"ה כח, ואם ירצה לסתור מה שברא חוזר לאחוריו סביב באמירת האותיות ותשקע מאליה הברייה ותמות".

פירוש מהרש"י לספר יצירה פרק ב משנה ה ד"ה המובן (במהדורת אהבת שלום תשנ"ח עמוד כז): "המובן מן הנזכר כאן, הרוצה לברוא גולם צריך לצרף כל הכ"ב צירופים כנזכר לפי סדר המבואר בפ"ג ובפ"ד ובפ"ה וכו', האותיות כולם עם שם המפורש בחמישה תנועות שסימנם פיתוחי חותם ועם השבא, כנזכר הטעמים בריזאל (בספר רזיאל) על סוד השבא... ויגלגל תחילה פרצוף אחד עם כל האותיות המחבורים אליו עם ה' כזה: אַי ואח"כ אַי ואח"כ אַי ואח"כ עם ה' ראשונה), ואח"כ עם ה' ואח"כ עם ה', וכסדר הזה לכל האותיות של שאר כ"ב פרצופים...".

פירוש המאור הקטן על ספר יצירה פרק ב משנה ב (במהדורת באר אליהו תשע"ה עמודים צד-צח): "וכדי לשמח ליבך הטוב הנני מעתיק לפניך מש"כ אצלי מספר כתב יד ממור"ר הגה"ק רבי נפתלי כץ זלה"ה וז"ל: לעשות אדם גולם, קח חומר בחצות ליל ד' של שבוע, ד' שעות בלילה בחודש ניסן, ויטול את החומר שלא יראה שום אדם. וילך יחידי בלילה ולא יראה בפני מזיקין. ואחר כך יבוא אל ביתו ויניחו בזווית הבית לערך ב' שעות. ואחר ב' שעות יקח החומר ויעשה חתיכות קטנות, דהיינו על הראש חתיכה אחת גדולה ועל הידיים ב' חתיכות גם כן, ועל הגוף יניח גם כן חתיכה גדולה, וזה לא יעשה גם כן כי אם בלילה יחידי ושני עומד עליו לשרתו. וייקח ב' חתיכות קטנות על העיניים וב' על האוזניים וחתיכה אחת על החוטם ויכתוב אב גד הוא וכו' עד ת בכתב אשורי גדולים ושרטוט ולקדש הקולמוס. וילך למקוה ויצום באותו היום ולא ידבר שום דבר כלל באותו היום. וידליק נר בבית אפילו כל היום. וילמוד קודם הכתיבה בספר יחזקאל במרכבה. ואחר כך יכתוב הא"ב וכו' ויכתוב בלא מנעלים, ובאימה ובריאה. ואחר כך יחתוך כל אות עם הקלף שיהיה כל אות מופרד מחבירו. וייתן א"ב בחתיכה של ראש, ג"ד יתן בב' חתיכות ידיים, ה"ו יתן ברגליים, ז"ח בעיניים, ט"י באוזניים, כלמ"ם בחתיכת החוטם, והנשארים מהאותיות יתן בחתיכה של הגוף. ואחר כך ידביק חתיכת החומר ויאמר מזמור צ"ח ומזמור ק"ט. ואחר כך יאמר משיב א"ע [אני עליכם] שמות הקדושים היוצאים מהפסוקים אלו, שיעמוד אותו האיש מהחומר, והשמות הם ידועים לבעלי הקבלה, ויאמר ג' פעמים כך. ואחר כך שיעמוד האיש הנ"ל ורוצה שישמש לו, יאמר דווקא בטעם גדול, דהיינו לך אל פלוני למקום פלוני וקח דבר פלוני ותבוא אלי בלי איחור. וזה יעשה בלילה ששייך ליום שישי ולמוצאי שבת. ואם יאמר עליו זה השם הַנְּדָ חַטָּת וימות. ולא יעשה כי אם ליצור. עכ"ל".

⁶⁰⁹ הפירוש המיוחס לרס"ג לספר יצירה בהמשך דבריו שם (פרק ב משנה ד): "וכן אירע מעשה לפני ריב"א ותלמידיו שעסקו בספר יצירה ורצו לבראות ברייה, וטעו בהליכתן והלכו לאחוריהן עד שנשתקעו בארץ עד טבורן בכח האותיות, ולא היו יכולין לצאת וצעקו, והקול

שאינו דבר גדול ופלא כל כך לברוא גולם⁶¹⁰. עכ"פ, במשך הדורות היו גדולי ישראל שהיו במצבים קשים ולא בראו גולם, אע"פ שהיה יכול להועיל להם.

לגבי המעשה שיוחס למהר"ל מפראג על יצירת גולם, והמעשים הרבים שיוחסו לגולם זה⁶¹¹ בספר "נפלאות מהר"ל"⁶¹², כבר כתבו רבים שלא היה ולא נברא⁶¹³, ומדובר בבדיה שנדפסה שלוש מאות שנה לאחר מותו של המהר"ל⁶¹⁴. גם הסטייפלר פקפק באמינות מעשה זה⁶¹⁵. ויש מי שהוכיח שהיו מקורות קדומים יותר למעשים אלה, אלא שפירש שהגולם לא היה אלא אוטיסט, ועל פי זה ביאר פרטים רבים במעשיות אודותיו⁶¹⁶. אמנם הרבי

מקורות מלאים והוספות

נשמע לפני ריב"א ואמר להם 'אמרו האותיות מאלפ"א בית"א ותלכו לפני כמז שהלכתם לאחר, וכן עשו ויצאו'.

יש להעיר שלא מסופר שם שלאחר מכן עשו את הפעולות הללו כסדר הנכון והצליחו לברוא ברייה.

⁶¹⁰ הקדמת ר' חיים מוולוז'ין לספרא דצניעותא (שחיבר הגר"א) ד"ה ובייחוד: "ובספר יצירה היתה משנתו [של הגר"א] סדורה לו מימי ילדותו... אמרתי לו: 'מעשה הלא אינו דבר גדול ופלא כל כך לברוא גולם'. השיב כי 'באמת פעם אחת התחלתי לברוא גולם. ובעודי באמצע עשייתו חלף ועבר תמונה אחת על ראשי והפסקתי מלעשותו עוד. כי אמרתי מסתמא מן השמיים מנעוני לפי רכות שני אז'. ושאלתיו בן כמה היה אז, והשיב שהיה קודם י"ג שנה".

⁶¹¹ ללא ספק זהו הגולם המפורסם ביותר.

⁶¹² בשער הספר נכתב: "זה ספר נפלאות מהר"ל בו יסופר האותיות והמופתים והנפלאות מאת מרן ורבן של כל בני הגולה הצדיק והקדוש גאון הגאונים נזר ישראל ועטרת ישועתו ומלאה הארץ צדקתו וגדולתו הנקרא מהר"ל מפראג וצוקלה"ה אשר הפליא לעשות גדולות ונוראות על ידי הגולם אשר ברא בכח חכמת הקבלה להילחם נגד עלילת דם אשר נפרצה בימיו ולברר האמת לעין כל כי נקיים ישראל מקלון זה".

⁶¹³ מוריה קנט"קס עמודים קג"ק, ובעמוד קה חתם את דבריו: "המסקנה היא חד משמעית, כתב יד זה של מוהר"ב כ"ץ לא היה ולא נברא...".

נר באישון לילה (הרב שלמה אבינר), ערך גולם מפראג (עמודים 80-81): "זמן קצר לאחר לאחר פרסום הספר [נפלאות מהר"ל] הוכח שאינו אלא המצאה ספרותית של ר' יודל עצמו".

⁶¹⁴ המהר"ל נפטר בשנת ה'ש"ט.

הספר "נפלאות המהר"ל" נדפס בשנת ה'תרס"ט. ספר זה יצא לאור ע"י הרב יודל רוזנברג (מחבר ספר "אומר ודעת" ובו שו"ת יביע אומר), ויוחס – ע"פ המפורש בשער – לגאון הגדול מוהר"ב כ"ץ, חתנו של המהר"ל. רבים הוכיחו שייחוס זה בדוי, כדלעיל.

⁶¹⁵ דרך שיחה (תשובות הגר"ח קנייבסקי בעריכת ר' צבי ירוב) עמודים י"א: "בספר חיי עולם [מאת הסטייפלר] תוצאה ראשונה, הובא המעשה עם הגולם מפראג, ובתוצאה שניה תיקן ש'אומרים' שהיה גולם, כי יש שעוררו על כל העניין, ואין לזה מקור מוסמך".

⁶¹⁶ הרב יהושע ענבל, "מבט חדש על הגולם מפראג", נדפס ב"המעין" נ"ב (טבת תשע"ז), עמודים 94-104, ובעמוד 101 כתב: "מתוך היכרות עם התחום נראה לי שהתיאור של הגולם

מלובביץ' האמין במעשה זה כפשוטו⁶¹⁷.

ישנו מעשה נוסף, ברבי אליהו בעל שם מחלם, אב בית דין⁶¹⁸ מתחילת תקופת האחרונים⁶¹⁹, שדבריו הובאו בשו"תים⁶²⁰. ע"פ מעשה זה, רבי אליהו בעל שם יצר אדם ע"י ספר יצירה, כמסופר בשו"ת חכם צבי⁶²¹, בשו"ת שאילת יעב"ץ⁶²² ובשם הגדולים⁶²³. גולם זה סייע לרבי אליהו להציל יהודים רבים מעלילות דם וגזירות רעות⁶²⁴. אכן רבי אליהו בעל שם התפרסם כבעל

מקורות מלאים והוספות

מפראג, מראשיתו ועד סופו, מתאר צורת חיים אפשרית של אוטיסט בוגר".

⁶¹⁷ מאוצר המלך (ברוקלין ניו יורק תשס"ו) ח"ב עמוד 207: "בנוגע לעיקר העניין (שהמהר"ל עשה את הגולם) – בעצמי שמעתי מכ"ק מו"ח אדמו"ר שראה הנשאר ממנו – בעליית ביהכנסת דמהר"ל בפראג. ודיבר עד"ז עם אביו כ"ק אדנ"ע וכו'. הקושיות שבהמצ"ב על הס' הנ"ל (נפלאות המהר"ל) – אין נוגעות כלל בהעיקר, כי מכיוון עשירות שנים לפני ההו"ל של הס' הנ"ל, הי' מפורסם בתוך בני"י שהמהר"ל עשה גולם, ואפילו – אצל האינם יהודים. ויעיין בהספרים בהספריות".

⁶¹⁸ בקהילת חלם.

⁶¹⁹ תלמיד המהרש"ל.

⁶²⁰ שאלה שלו הובאה בשו"ת המהרש"ל סי' מב. תשובה שלו הובאה בשו"ת הב"ח החדשות סי' עז.

⁶²¹ שו"ת חכם צבי סימן צג: "נסתפקתי אדם הנוצר ע"י ספר יצירה כאותה שאמרו בסנהדרין רבא ברא גברא, וכן העידו על זקני הגאון מוהר"ר אליהו אבדק"ק חעלם, מי מצטרף לעשרה לדברים הצריכין עשרה כגון קדיש וקדושה".

⁶²² שו"ת שאילת יעבץ חלק ב סימן פב: "בהא דמספקא ליה למר אבא בספרו (שו"ת חכם צבי) סימן צ"ג) בנוצר ע"י ספר יצירה אם מצטרף לעשרה... אגב אזכיר כאן מה ששמעתי מפה קדוש אמ"ה ז"ל מה שקרה באותו שנוצר ע"י זקנו הגראב"ש והגאון רבי אליהו בעל שם ז"ל כי אחר שראהו הולך וגדל מאוד נתיירא שלא יחריב העולם על כן לקח ונתק ממנו השם שהיה דבוק עדיין במצחו וע"י זה נתבטל ושם לעפרו. אבל הזיקו ועשה בו שריטה בפניו בעוד שנתעסק בנתיקת השם ממנו בחזקה".

⁶²³ שם הגדולים (לחיד"א) מערכת גדולים אות א סי' קסג: "הג"מ אליהו אבד"ק חעלם זקנו של הג"מ צבי כמ"ש בתשובותיו סי' צ"ג. והיה בקי בספר יצירה וברא גברא כמ"ש נכדו הנזכר שם ושמעתי מעט"ר אמ"ן ששמע מפי בנו של הגאון שער אפרים ז"ל נפלאות שעשה הגאון מהר"ר אליהו הנזכר בכח קבלה מעשית אמיתית לעת הצורך וסכנה. וראיתי בס' שאילת יעבץ ח"ב סי' פ"ב ששמע מהרב אביו ז"ל כי אותו הנוצר ע"י ס' יצירה ע"י הגאון מו"ה אליהו הנזכר ראה שהיה הולך וגדל מאוד ונתירא שלא יחריב העולם על כן נתק השם ממצחו ונתבטל ותב לעפריה".

⁶²⁴ ישורון חלק יז ניסן תשסו עמוד תרס"ז ד"ה במשפחות: "במשפחות רבות מקהילת חעלם היתה נפוצה חוברת בכתב־יד, ובה רשומות מפעולותיו של ר' אליהו להצלת יהודים מעלילות דם וגזירות רעות ע"י שילוח הגולם שיצר".

קבלה ובעל מופת⁶²⁵, וספרו "תולדות אדם" מלא בקמיעות ולחשים, ביניהם להציל מפני מכשפות שמחליפות את הילדים⁶²⁶, קמיע "שאטור"⁶²⁷ ועוד. כמו כן, בספרו מסופר עליו שראה מאה אלף מכשפים והרגם בעזרת שם קדוש⁶²⁸.

ברור שבתקופות של עלילות דם וגזירות רעות, היתה תועלת ביצירת גולם

מקורות מלאים והוספות

⁶²⁵ ישורון חלק יז ניסן תשסו עמוד תרסה ד"ה אגב: "פירסומו של ר' אליהו לא באה לו רק מחמת גדולתו העצומה בתורה, אלא בגלל התעסקותו בחכמת הנסתר, באמצעותה נתפרסם לאיש קדוש, בעל קבלה ובעל מופת".

⁶²⁶ תולדות אדם סי' לט: "לילד שנחלף שקורין בנעמין כתוב על קלף צבי... והקמיע הנ"ל צריך לצלות על הילד. וכתבו המקובלים הגדולים ראב"ש [כנראה: ר' אליהו בעל שם] וריב"ש [כנראה: ר' יואל בעל שם] ז"ל, לאחר י"ב שעות של זה הנ"ל שוב אין תקנה, על כן זריזין מקדימין שלא יעבור זמן י"ב שעות".

שם סי' פ: "קמיע ליולדת שהיא עלולה [דהיינו, שמצוי שהדבר קורה לה] שמחליפין בנים בלידתה שקורין בנעמין, הן מחמת לילית ומחלת, או מחמת נשים מכשפות שיש להם שליטה להחליף הבנים".

שם סי' צט: "וגם טוב לאשה שמחליפין את ילדיה בלידתה שקורין בנעמין. אמנם לבנעמנש וכו'".

שם סי' קד: "שמירה ליולדת שהיא עלולה שמחליפין את בניה שקורין בנעמנש".
שם סי' קלט: "ליולדת שלא יזיקו שום כשפים, אפילו בזמן שליטות המכשפות, כידוע שלפעמים יש להם שליטה שמחליפין את הילדים, כמעט אין אחד ניצול או מיעוטים ניצולים".

אגדות כאלה, על מכשפות או פיות שמחליפות ילדים אמיתיים בילדיהן שלהן, היו מצויות אצל אומות העולם באירופה. ע"פ אמונותיהם, בנה של הפיה מכונה "משתנה", "מחליף", או "גולם". היו דרכים לזהות ילד כזה, וכן דרכים שונות לגרום לפיה להשיב את הבן המקורי. מאגדה זו אף התגלגלה הכינוי "ילדי הפיות" לילדים אוטיסטים, שכביכול הם בניהן של פיות שהוחלפו.

⁶²⁷ תולדות אדם סי' קע. מקורו הקדום של קמיע זה היה "ריבוע קסם" בלטינית במאה הראשונה לספירה, כמו שהבאתי לעיל פרק צח בכותרת "קמיעות ולחשים", וכפי שהארכתי במאמרי "שאלות בעניין קבלה מעשית לחשים וקמיעות".

⁶²⁸ תולדות אדם סי' פו: "לתינוק שנחלף שקורין בנעמין. מעשה היה בימי הרב המקובל מהור"ר אליהו זצ"ל אב"ד דק"ק חעלים... וראה אנשים ונשים מכשפים ומכשפות יותר ממאה אלפים ומפי כולם יוצא אש ושללבה... והיו משחקים עם הילד הנולד... ובזה השם המית מוהר"ר ראב"ש את כל המכשפים ובא ונטל את הילד והביאו לפני אביו ואימו, וכאשר בא לפניו הזכיר את השם הקדוש שמשיהו ומייד ראו כל הניצבים שמה שמונח אצל אימו הוא קש ותבן ורק למראית עין היה בורא אדם, ונתן את הילד שהציל מהקליפות לאימו. ע"כ אם אירע ח"ו מקרה להילד אזי יש לזכור את השם הנורא הנ"ל שני פעמים על הילד ואזי ישוב לאיתנו הראשון. אמנם אם כבר עברו שנים עשר שעות שנחלף שוב אין תקנה, ודבר זה מסורת בדינו מרבתינו".

בדרכים נסתרות, או עב"פ בכך שהגויים יאמינו בכך ויחששו מפניו.
יש לציין שכשם שמעשי שדים כישופים וקמיעות נפוצו גם אצל אומות העולם, כידוע, כך גם מעשים אודות יצירת גולם נפוצו גם אצלם.⁶²⁹

פרק קיא

חלומות

בתלמוד האריכו בכללי החלומות ובהטבתם, בתיאורי חלומות שונים ובפתרונותיהם.⁶³⁰ ואמרו שהחלום אחד משישים לנבואה.⁶³¹ ויש שנקטו לגבי חלום את הלשון "נבואה קטנה".⁶³² וכן סופר על גדולי האמוראים שביקשו פתרונות לחלומותיהם.⁶³³ ולעניין הלכה אמרו, מי שנידוהו בחלום צריך שיתירוהו לו.⁶³⁴ לפי שאפשר שבשליחות המקום נתנדה.⁶³⁵ ואף הרמב"ם פסק כן.⁶³⁶ יש להדגיש שאף התלמוד הירושלמי האריך בפתרון חלומות.⁶³⁷ אף על פי שדרכו של הירושלמי למעט בעניינים שבנסתר.⁶³⁸

מקורות מלאים והוספות

⁶²⁹ אוצר ישראל חלק ג ערך גולם: "בעין הבריות שנודעו כבר אל אצפלטון, ובריות דוראלוס שמזכירים הקדמונים ומדבר עליהם גם אריסטו, וגולמי זהב של הגימנוזופיסט היארבאס, וגולמי מערקור ודומיהם..."

⁶³⁰ ברכות נה ע"א – נו ע"ב.

⁶³¹ ברכות נו ע"ב: "חלום – אחד משישים לנבואה".

תוספות נדרים ח ע"א ד"ה צריך: "שחלום הוי בעין נבואה".

⁶³² ברכות נה ע"ב, נו ע"ב: "אמר רבי יוחנן: השכים ונפל לו פסוק לתוך פיו, הרי זו נבואה קטנה".

⁶³³ ברכות נו ע"א: "בר הדיא מפשר חלמי הוה, מאן דיהיב ליה אגרא – מפשר ליה למעליותא, ומאן דלא יהיב ליה אגרא – מפשר ליה לגריעותא. אביי ורבא חזו חלמא, אביי יהיב ליה זוזא ורבא לא יהיב ליה. אמרי ליה: אקרינן בחלמין שורך טבוח לעיניך..."

⁶³⁴ נדרים ח ע"א: "אמר רב יוסף: נידוהו בחלום – צריך י' בני אדם להתיר לו, והוא דתנו הלכתא... א"ל רבינא לרב אשי: ידע מאן שמתיה, מהו דלישרי ליה? אמר ליה: לשמותיה שויה שליח, למישרי ליה לא שויה שליח".

⁶³⁵ ר"ן שם ד"ה נידוהו.

⁶³⁶ רמב"ם הל' תלמוד תורה פ"ז הי"ב: "מי שנידוהו בחלום, אפילו ידע מי נידוהו, צריך עשרה בני אדם ששונין הלכות להתירו מנידויו..."

⁶³⁷ מעשר שני פ"ד ה"ו.

⁶³⁸ כגון עין רעה, מזל, רפואות סגוליות, שדים (דרכי התלמודים (ר' אחיקם קשת) שער י).

ר"י ברצלוני כתב שחלומות הצדיקים קרובים לחלומות הנביאים, ואין שם מדברי הבאי⁶³⁹. האורחות צדיקים כתב שהדבר תלוי באדם עצמו, ואם ירגיל עצמו שיהיו כל מחשבותיו אמת, גם חלומותיו יהיו אמיתיים וידע העתידות כמו המלאכים⁶⁴⁰. יש מהראשונים שפסקו ע"פ מה שנראה להם בחלומותיהם⁶⁴¹. גם בשולחן ערוך נזכרו חלומות מסוימים שעליהם מתענים בשבת⁶⁴².

בתקופת האחרונים היו שתיארו ופירטו בספריהם חלומות שחלמו: ר' חיים ויטאל⁶⁴³, האדמו"ר השני מקומרנה⁶⁴⁴, רבי צדוק הכהן מלובלין⁶⁴⁵.

יש מי שכתב שבשעת השינה הנשמה משגת השגות נפלאות ונוראות ע"י עליית נשמה בישיבה של מעלה⁶⁴⁶. ועוד כתב, שחלומותיו של בעל מרה

מקורות מלאים והוספות

⁶³⁹ פירוש ר"י ברצלוני לספר יצירה, ברלין תרמ"ה עמוד 42: "חלומות הצדיקים שקרובים לחלומות הנביאים, ואין שם מדברי הבאי, אלא דברים של עיקר להראות צדיקים מה שהן צריכין".

⁶⁴⁰ אורחות צדיקים שער האמת, סוף ד"ה סמך: "ומי שירגיל עצמו שיהיו כל מחשבותיו אמת, גם בלילה יראה מראות אמת, וידע העתידות כמו המלאכים".

⁶⁴¹ לוקטו בהקדמתו של הרב ראובן מרגליות לספר שו"ת מן השמיים (לבוש תרפ"ט).

⁶⁴² שולחן ערוך אורח חיים סי' רפח סעיף ה: "י"א שאין להתענות תענית חלום בשבת אלא על חלום שראהו תלת זימני. וי"א שבזמן הזה אין להתענות תענית חלום בשבת, שאין אנו בקיאים בפתרון חלומות לידע איזה טוב ואיזה רע.

והעולם אומרים שנמצא בספרים קדמונים שעל שלושה חלומות מתענים בשבת, ואלו הן: הרואה ספר תורה שנשרף, או יום הכיפורים בשעת נעילה, או קורות ביתו או שיניו שנפלו, וי"א הרואה יוה"כ אפילו שלא בשעת נעילה, וי"א הרואה שקורא בתורה, וי"א הרואה שנושא אשה. והא דרואה שיניו שנפלו דווקא שיניו, אבל הרואה לחייו שנשרו, חלום טוב הוא, דמתו היועצים עליו רעה. ונ"ל שהחלומות שאמרו בפרק הרואה שהם רעים, גם עליהם מתענין בשבת".

⁶⁴³ שבחי מהרח"ו עמוד כט ד"ה ועתה: "ועתה אתחיל לכתוב החלומות שחלמתי אני, ואע"פ שנשכחו ממני הרבה. ואין לתמוה האין אני כותב דברי חלומות, כי כן מצינו לרז"ל שהיו חוששין לחלומות, כמו שכתב בפרק הראוה 'האלוקים עשה שייראו מלפניו – זה החלום רע', אלמא דלפעמים דברי החלום הם מאיתו יתברך...".

⁶⁴⁴ (רבי יצחק אייזיק יהודה יחיאל ספרין) בספרו מגילת סתרים.

⁶⁴⁵ בקונטרס "דברי חלומות", שבסוף ספרו רסיסי לילה. יש להעיר שחלומותיו אלו עוסקים אך ורק בחידושי תורה, שלא בחלומותיהם של אלו שקדמו לו.

⁶⁴⁶ הקדמת ר' חיים מוולוז'ין לספרא דצניעותא (שחיבר הגר"א) ד"ה וגדולה: "וגדולה מזו היה אומר והגר"א, כי אף מה שהנשמה משגת השגות נפלאות ונוראות בשינה ע"י עליית נשמה בשעשוע העליון במתיבתין עילאי, אינו נחשב אצלו כ"כ לעיקר גדול... ומשמעות דבריו

שחורה צודקים יותר⁶⁴⁷.

בשם האר"י כתבו שכאשר ילד שוחק בשנתו, הרי זה סימן שלילית שוחקת עמו, ויש לגרשה, לפי שבידה להרוג הילדים בכל זמן שתצצה⁶⁴⁸. כמו כן האר"י פתר חלומות⁶⁴⁹.

יש להעיר שגם גדולים שבגדולים לא תמיד ידעו להבין נכון את כוונת כל פרטי החלומות⁶⁵⁰.

מאידך, אמרו בתלמוד⁶⁵¹ שאין מראין לו לאדם בחלומו אלא מהרהורי ליבו⁶⁵² שהרהר ביום⁶⁵³, וכן אמרו שכל החלומות הולכין אחר הפה⁶⁵⁴, ויש

מקורות מלאים והוספות

הקדושים שהיה לו עליית נשמה מידי לילה בלילה מיום עומדו על דעתו הקדושה.

⁶⁴⁷ הקדמת ר' חיים מוולוז'ין לספרא דצניעותא (שחיבר הגר"א) ד"ה אמנם: "נאמן עלי אבא שבשמיים ששמעתי מפיו הקדוש [של הגר"א] כי היה בוילנא איש חולם חלום, חלומות נוראים מבהילים כל שומעיו, כי היה מגיד לאדם מה שיחו ומעשיו בחדרי משכבו... אח"כ הציץ [הגר"א] בפני החולם הנ"ל, הבין והכיר שהוא בעל מרה שחורה [דיכאון], ובעל מרה שחורה לפרקים חלומותיו צודקות ואמיתיים. ועכ"ז ציווה להגבאי לדחפו ולגרשו".

⁶⁴⁸ ספר הליקוטים לאר"י (והוא חלק שני משער הפסוקים), מלכים ב סי' ב ד"ה ושמעתי: "ושמעתי כי בששוחק הילד כשהוא ישן או בליל ראש חודש, כי אז לילית שוחקת עמו, וטוב להכות בחוטמו באצבע ויאמר לה 'לכי מכאן ארורה, אין לך כאן חנייה', וכן יעשה ג' פעמים. וזה הלחש טוב מאוד לפי שביד לילית להורגם כל זמן שתצצה".

⁶⁴⁹ שער רוח הקודש (למהרח"ו) מהדורת תשמ"ח עמוד טו: "עוד שמעתי בעניין מורי ז"ל מן החכם ה"ר שלמה סאגיס נר"ו כי פעם אחת חלם... ופתר לו מורי ז"ל... וכאשר פתר לו כן היה".

⁶⁵⁰ בראשית לו י: "ויספר אל אביו ואל אחיו ויגער בו אביו ויאמר לו מה החלום הזה אשר חלמת, הבוא נבוא אני ואימך ואחיך להשתחוות לך ארצה".
רש"י שם: "הבוא נבוא – והלא אימך כבר מתה. והוא לא היה יודע שהדברים מגיעין לבלהה, שגידלתו כאימו".

⁶⁵¹ רש"י הירש בראשית לו ה: "גם חז"ל מסתפקים אם יש משמעות לחלומות (עי' ברכות נה ע"א). אולם ההשגחה משתמשת במצב זה של נים ולא נים, כדי לנטוע מחשבות בלב האדם, ולפתח בהן שורה שלמה של מאורעות. הקדוש ברוך הוא מנצל גם את אמונת האדם בחלום – כל זה נלמד לא פעם מתולדות יעקב ויוסף".

⁶⁵² ברכות נה ע"ב – נו ע"א: "אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן: אין מראין לו לאדם אלא מהרהורי ליבו... הרהר כוליה יומא, ולאורתא חזא".

⁶⁵³ רש"י ברכות נה ע"ב ד"ה הרהורי ליבו: "מה שהוא מהרהר ביום".

⁶⁵⁴ ברכות נה ע"ב, נו ע"א.

וכן בירושלמי (מעשר שני פ"ד ה"ו): "כל החלומות הולכין אחר פתרוניהון".

שמראים לאדם חלום שאינו אמיתי כדי ליישב את דעתו⁶⁵⁵, ולעניין הלכה אמרו, דברי חלומות לא מעלין ולא מורידין⁶⁵⁶. ובעניין הטבת חלום דקדקו לומר שיעשה זאת מי שנפשו עגומה דווקא⁶⁵⁷, ומשמע שאין חשש מעצם החלום. והרמב"ם בהלכותיו לא הזכיר כלל את הטבת חלום⁶⁵⁸. בספר שער השמיים⁶⁵⁹ ביאר שענין החלומות הוא פעולת הכח המדמה⁶⁶⁰, והביא שסיבת החלומות טבעית ולא אלוקית⁶⁶¹. בדורות האחרונים יש מי שכתב שיש מטרה לחלום, אלא שהיא טבעית, והיא לגלות לאדם את הרהורי ליבו

מקורות מלאים והוספות

⁶⁵⁵ ברכות כח ע"א: "הוה קא חלשא דעתיה דרבן גמליאל, אמר: דלמא חס ושלום מנעתי תורה מישראל. אחזו ליה בחלמיה חצבי חירי דמליין קטמא. ולא היא, ההיא ליתובי דעתיה הוא דאחזו ליה".

⁶⁵⁶ סנהדרין ל ע"א: "הרי שהיה מצטער על מעות שהניח לו אביו, ובא בעל החלום ואמר לו: 'כך וכך הן, במקום פלוני הן, של מעשר שני הן'. זה היה מעשה, ואמרו: דברי חלומות לא מעלין ולא מורידין".

⁶⁵⁷ ברכות נה ע"ב: "אמר רב הונא בר אמי אמר רבי פדת אמר רבי יוחנן: הרואה חלום ונפשו עגומה ילך ויפתרנו בפני שלושה. יפתרנו? והאמר רב חסדא: חלמא דלא מפשר כאגרתא דלא מקריא! אלא אימא: יטיבנו בפני שלושה..."

⁶⁵⁸ שנוכרו בגמרא בברכות נה ע"ב. וכן בשולחן ערוך: אורח חיים סי' רב סעיף א: "הרואה חלום ונפשו עגומה עליו יטיבנו באפי תלתא..."
אורח חיים סי' קל סעיף א: "מאן דחזא חלמא ולא ידע מאי חזא ניקום קמי כהני בשעה שעולים לדוכן..."

⁶⁵⁹ חשוב לציין שגדולי הפוסקים הביאו את דבריו של שער השמיים בענייני טריפות ועוד. וכך כתב בשו"ת הרמ"א (סי' ז תחילת ד"ה ולכן): "אף שהבאתי מקצת דברי אריסטו, מעידיני עלי שמים וארץ שכל ימי לא עסקתי בשום ספר מספריו, רק מה שעסקתי בספר המורה שיגעתי בו ומצאתי ת"ל, ושאר ספרי הטבע כשער השמיים וכדומה, שחיברו חז"ל ומהם כתבתי מה שכתבתי מדברי אריסטו".

⁶⁶⁰ שער השמיים (לאביו של הרלב"ג) חלק ראשון מאמר עשירי תחילת פרק ב: "יבאר בו ענין החלומות. גדר החלום הוא מה שיצייר הכח המדמה בעת השינה מה שתפש ועצר אצלו מתכונת המוחשים שהרגישם בהקיץ. והגדר הזה איננו כללי לכל החלומות, כי פעמים רבות יחלום האדם מה שלא הרגיש בהקיץ, כמו שאנו עתידים לזכור, אבל הוא גדר לחלומות שיחלום ממה שכבר השיג בהקיץ. והגדר הכללי לכל הוא פעולת הכוח המדמה בעת השינה שהיא ביטול הרגשות..." (והאריך בכך מאוד).

⁶⁶¹ שער השמיים (לאביו של הרלב"ג) חלק ראשון מאמר עשירי פרק ב ד"ה וכתב: "וכתב אבן ציני" [אבן סינא, רופא ופילוסוף מוסלמי], כי זה דמיונות החלומות אינה סיבה אלוקית רק טבעית. וראיתו הגדולה שאנו רואים קצת מבעלי חיים שאינם מדברים שהם חולמים, כמו הכלבים שנראה אותם נובחים בעת השינה, והנביחה ההיא ראייה על החלום. וזה המופת שאין החלומות סיבה אלוקית, שאם היו סיבת אלוקית היה מן הנמנע שייראו לבעלי חיים שאינם מדברים".

הצפונים בתת־הכרתו על מנת לעוררו לתשובה⁶⁶², שיראה שגם בעוסקו בתורה רוב היום ככולו, לא נמלט ממחשבות זרות⁶⁶³.

ספיקות בענייני היחס לחלומות מוזכרים גם בדברי אחד הראשונים, שסיפר על אדם אחד שחלם שהציבור חייבים להתענות, ולבסוף התברר שאותו אדם לא היה פרקו נאה. ומאידך, אדם אחר בא ואמר לגזור תענית בגלל חלום שחלם, ולא חששו לדבריו, ואכן באה גזירה ונתחרטו על שלא חששו לדבריו⁶⁶⁴.

גם בדורות האחרונים היתה מחלוקת ביחס לחלומות, כאשר אחד מגדולי המקובלים הביא חידוש והדגיש שכל זה נאמר אליו בחלום⁶⁶⁵, וכנגדו כתב אחד הפוסקים שדבריו הם הבל ורעות רוח שקר וכזב, וחלומות שווא ידברו,

מקורות מלאים והוספות

⁶⁶² מכתב מאלוהו ח"ד עמוד קסד: "מטרת החלום לגלות את הרהורי ליבו הצפונים של האדם, היינו את הצפון בתת־הכרה שלו, כדי לעוררו לתשובה... וכן לפעמים מגלים לאדם רמז למה שנגזר עליו בעתיד, וזה גם כן כדי לעוררו לתשובה".

⁶⁶³ צדקת הצדיק (ר' צדוק הכהן מלובלין) תחילת אות רמג: "החלומות של האדם הם המגידים לו על הרהורי לבבו לדעת במה הם שקועים ביום, שמהם הם באים, כמו שאמרו ז"ל (ברכות נ"ה ב). ועל זה יסתער לב האדם כאשר יראה כי גם בעסקו בתורה רוב היום ככולו, כל זמן שלא נמלט ממחשבות זרות הנולדת מצד היצר שבלב הכוסף לאיזה דבר ונקשר בו, לא נמלט מחלומות ודמיונות כאלו".

⁶⁶⁴ שו"ת תשב"ץ חלק ב סוף סי' קכח: "ודע כי זה קרוב לעשרים שנה חלם חלום חקון בן עבו, אשר היום יצא לתרבות רעה, שהציבור חייבים להתענות ג' תעניות שני וחמישי שני. והרב ר' יצחק בר ששת זלה"ה חשש לו וגזר ג' תעניות. ואתה רואה שאותה איש אשר סופו הוכיח על תחילתו כי גם באותו פרק לא היה פרקו נאה, ומפני חלומו לא הי' לו לרב ז"ל לגזור תעניות. והציבור היו מלעיבים ומלעיגים עליהם וקורין אותן תעניות חלום, ובתפילת מנחה לא היינו מוצאים מניין כי אם בקושי. ונתחרט הרב ז"ל על זה. ואני הייתי מתענה והייתי אומר יודע אני בעצמי שאיני כהן, ואם יאמרו לי חבירי עלה לדוכן הייתי עולה (שבת קי"ח ע"ב). ומה שהזיק הרב ז"ל לזה הוא מה שאמר לנו כי בכלינסיה עיר מולדתו בא לו קודם הגזירה שלמה מטיש ואמר לו לגזור תענית לפי שהיה רואה [בחלום] שריפה גדולה בבית הרב ז"ל. ולא חשש לדבריו כלל. ונתחרט על זה, בראותו כי בא החלום ברוב עניין".

⁶⁶⁵ מתוך לנפש (הרב יהודה פתייה) על הזוהר סבא דמשפטים, מהדורת תרצ"ט דף נו ע"ב: "אלא העיקר הוא כדאמרן, שביטל דוד את קידושי אוריה והועיל אותו הביטול ומ"ש הכתוב וירע הדבר אשר עשה דוד בעיני ה' וכן מ"ש הכתוב אפס כי ניאץ ניאצת את אויבי ה' וכו', כ"ז היה מסיבת שביטל הקידושין בצנעא שלא היו עמו הסנהדרין דלהווי לה קלא... כל זה נאמר אלי בחלום בקיצור נמרץ, כי המדבר אלי היה בוש ונכלם להרחיב הדברים. גם אמר אלי כי מיום שאירע ביטול זה עד היום הזה לא נתגלה עוד ענין זה לשום אדם מעולם, לא בהקצין ולא בחלום כי היה בוש להגיד ענין זה הביטול. ובפירוש הדבר הזה יותרו כל השאלות מעל עבד ה' ועל משיחו נעים זמירות ישראל".

וחלום ע"י שד הוא⁶⁶⁶.

אין עוד סוגיה כמו סוגיית החלומות, שיש בה מימרות כה סותרות בדברי התלמוד עצמם. בעניין זה, יש שחילקו בין מיני חלומות שונים שחלקם אמיתיים וחלקם לא⁶⁶⁷, יש שחילקו שאם הרהר בדבר ביום אין משגיחין בחלום⁶⁶⁸, ויש מי שכתב שחז"ל עצמם הסתפקו בעניין זה⁶⁶⁹.

הפולמוס אצל רבני גרמניה

מחלוקת ביחס לחלומות נתעוררה בדורות האחרונים בין רבני גרמניה. הרב משה פינחס אלחנן⁶⁷⁰ וכסלר פרסם את קונטרס "דבר אזהרה לישראל"⁶⁷¹, בו הקדים שמתבעו אין הוא סומך על חלומות, אך מחמת שכבר אירע לו שחלומותיו נתבררו כאמיתיים⁶⁷², שינה את טעמו והחל להאמין בהם. הוא

מקורות מלאים והוספות

⁶⁶⁶ יביע אומר (הרב עובדיה יוסף) חלק יא אה"ע סי' פב בהערה שבסוף הסימן: "וכל דבריו בזה הבל ורעות רוח... שקר וכזב... ולכן מה שכתב בסוף דבריו שם שכל זה נאמר אליו בחלום ובקיצור נמרץ וכו' – חלומות שווא ידברו, וחלום ע"י שד הוא, ונפתה זה המחבר לדברי שווא ושקר".

⁶⁶⁷ מהרש"א חידושי אגדות ברכות נה ע"ב: "ולפי שהחלומות יש מהן מלמעלה ע"י מלאך, והוא חלום אמיתי חלום של שחרית במשמר האחרון, ויש מהן ע"י מערכת השמים, ובכללו ע"י שד כדלקמן והוא במשמר שנייה, ויש מהן מלמטה כדלקמן שאדם רואה מהרהורי ליבו שביום, כהנהו חלומות דקיסר ודשבור מלכא, והן החלומות שבמשמר ראשון".

⁶⁶⁸ שדי חמד חלק ב כללים מערכת ד אות מה ד"ה דברי חלומות (הוצאת תשכ"ב עמוד 67): "ודווקא בכי האי גוונא שהיה מהרהר בזה הוא דאמרינן דאין משגיחין על דברי החלום, דרעיונהו על משכביה סליקו וכו'".

אמנם ע"פ הבנת המכתב מאלהו דלעיל, שההרהורים המשפיעים על החלום אינם דווקא אלו שהאדם מודע להם, אלא גם אלו הצפונים בתת-הכרתו, נשטט חילוק זה.

⁶⁶⁹ רש"י הירש בראשית לו ה: "גם חז"ל מסתפקים אם יש משמעות לחלומות (עי' ברכות נה ע"א). אולם ההשגחה משתמשת במצב זה של נים ולא נים, כדי לנטוע מחשבות בלב האדם, ולפתח בהן שורה שלמה של מאורעות. הקדוש ברוך הוא מנצל גם את אמונת האדם בחלום – כל זה נלמד לא פעם מתולדות יעקב ויוסף".

⁶⁷⁰ הנקרא גם: הרב ה"ל'ה וכסלר.

⁶⁷¹ הקונטרס, בן שישים עמודים, הודפס בגרמנית. שמו המלא הוא: "דבר אזהרה לישראל, שייקחו לליבם את רדיפות היהודים, וחלומות מופלאים הקשורים לכך" (המילים "דבר אזהרה לישראל" מודגשות יותר, בתור שמו העיקרי של הקונטרס). בשנת תשנ"א יצא בתרגום לעברית (וממנו הובאו הציטוטים דלקמן).

⁶⁷² דבר אזהרה לישראל עמוד 14 (במקור בגרמנית – עמוד 20): "לעיתים קרובות עלה בידי להישמר, באורח יוצא דופן לגמרי, מעבירה על אחת ממצוות ה', וזאת ע"י מראות-לילה אשר לא ניתן היה לפרשם בדרך אחרת. פעם חלמתי שנהניתי מבשר בחלב, ובבוקר השכם משביקשתי מאשתי לערוך בדיקה, היא מצאה שבילילה בקודם לקחה עוזרת הבית שומן בקר

גם ביאר את החילוק בין חלום טבעי לבין חלום שיש לגביו הוכחה ברורה שמעורב בו כח עליון⁶⁷³, והסתמך אף על הסימנים שנתנו חז"ל לחלומות העומדים להתגשם⁶⁷⁴. בהמשך דבריו פירט, בין השאר, על חלומות שאותם פירש ששנאת ישראל תתפשט כסערה נוראה על רוב ארצות אירופה, בהן רומניה הונגריה ואוסטריה, כאשר היא תדבק קודם כל בגרמניה. והוסיף שאל ליהודים להשלות עצמם בתקוות שווא שיוכלו להגיע לשוויון זכויות,

מקורות מלאים והוספות

לטגן בו ביצים במחבת חלבית. פעם אחרת חלמתי כי עברתי על האיסור של בישול נכרי. חקרתי ונודע לי שהעוזרת הנוצרית שכחה לבקש מאחד מבני הבית להעמיד את תפוחי האדמה על האש, והיא עשתה זאת בעצמה. פעם אחרת ראיתי בחלום כי באחד הפתחים בבית חסרה המזוזה, וכשבדקתי למחרת בבוקר, ראיתי לתדהמתי שהמזוזה נגנבה מדלת המטבח.

אע"פ שהנני בעל חשיבה קרה ואיני מאמין בחלומות, תופעות אלה ורבות אחרות מסוג זה גרמו לכך שהפסקתי להיאבק בשכלי הקר והפילוסופי במראות אחדים שנשאו עליהם את החותם של הבלתי־רגיל, אלא לקחתי אותם לליבי... אין לי מנוס מן המחשבה כי תופעות אלה, שאין להכחיש שהן יוצאות דופן, באו לבשר לי כי חובתי היא לפרסם את המראות הבאים, כדי שאיש זה או אחר יחזור בתשובה לפני שיהיה מאוחר מידי... מה עוד שחלק מן החלומות כבר התגשם."

דבר אזהרה לישראל עמוד 35: "לצערי כבר התגשם לעיני חלק מחלומות אלה".

⁶⁷³ דבר אזהרה לישראל עמוד 15: "החלום הרגיל שאין לו משמעות, החלום הטבעי, הוא רק המשך פעילותו של המוח, הממשיך לחוש בצורה חלשה את הרשמים שקיבל במשך היום, ללא הכוונה מצד השכל המודע. זו פעולת חשיבה אוֹבִיֶקְטִיבִית. אבל פעולת חשיבה חלשה זו, אין בכוחה לעורר אסוציאציות מחשבתיות חדשות שיהיה בהן סדר סובייקטיבי, הגדרה נכונה, קו מחשבה ברור.

אם כאן יופיע בחלום מרכיב שכזה, יהיה הדבר הוכחה ברורה שמעורב כאן כח עליון, המשתמש בתופעות הטבעיות ככלי, ושהגורמים הנתונים הם עושי רצונו".

⁶⁷⁴ דבר אזהרה לישראל עמוד 35: "רשאי וחייב אני לפרסם את חלומותי, מאחר שכלולים בהם כל הסימנים הנזכרים בתלמוד, אשר לפיהם אפשר להכיר חלום העומד להתגשם. אלה הם חלומות שחזרו על עצמם, שנתפרו בחלום עצמו, שחלמו אותם לפנות בוקר ושנסבו על אנשים אחרים, ואחרון אחרון – גם התעוררתי כשפסוק בפי, פסוק שהתאים בדיוק לתוכן החלום".

ומוטב שיעלו לארץ ישראל⁶⁷⁵. יש לציין שהקונטרס נדפס⁶⁷⁶ עשרות שנים לפני עלייתו של הצורר מגרמניה⁶⁷⁷.

על כל פנים, כנגד קונטרס זה יצאו רבנים רבים, ובראשם הרש"ר הירש שכתב⁶⁷⁸ בחריפות שאין להסתמך על חלומות לצורך החזרה בתשובה, ושאדם המנסה לשכנע את הציבור בדרך זו, הינו באופן כמעט ודאי, או חולה נפש או רמאי פשוט⁶⁷⁹. עוד הוסיף, שהסתמכות על חלומות עלולה להיות לרועץ ליהדות ולשכל הבריא⁶⁸⁰.

כמו במעשים נוספים בתחומים על-טבעיים, מה שנראה בתחילה כראייה ניצחת לכוחות נסתרים, מקבל לאחר העיון הסבר טבעי יותר.

הקונטרס אמנם נדפס עשרות שנים לפני שעלתה ההשמדה בדעתו של

מקורות מלאים והוספות

⁶⁷⁵ דבר אזהרה לישראל עמוד 15 (במקור בגרמנית – עמוד 22): "לפני חמש שנים בערך ראיתי בחלום, והנה אני עומד על הר גבוה ברומניה ומדבר אל היהודים ומשפיע עליהן שלא ישלו את עצמם בתקוות שווא, כי יוכלו להגיע לשוויון זכויות בעזרתה של חברת 'כל ישראל חברים' או בתיווכן של המעצמות האירופאיות. מוטב שיעלו לארץ ישראל ויעסקו שם בחקלאות – דבר שחלק גדול מהם אכן רצה לעשות.

פעם אחרת ראיתי בחלום במזרח, בקרבת רומניה, סערה נוראה, ומשם התפשטו העננים השחורים והמאיימים מסביב, לעבר רוב ארצות אירופה. ואולם הם הקדימו לבוא לגרמניה עוד לפני שפגעו בהונגריה-אוסטריה. דבר זה היה מוזר בעיני וחשבתי, תוך כדי חלומי, כי פשר הדבר הוא, שרוח זו של שנאת ישראל, שמקורה ברומניה, עומדת להתפשט גם למדינות אחרות ותדבק קודם כל בגרמניה, לפני שתחדור למקומות אחרים."

⁶⁷⁶ הקונטרס נדפס בִּירצבורג, גרמניה, בשנת 1881.

⁶⁷⁷ ואף קודם ללידתו של הצורר, ושנים רבות לפני מלחמת העולם הראשונה ששינתה את פני העולם ותוצאותיה עוררו בעקיפין את שנאת ישראל בגרמניה.

⁶⁷⁸ במכתבו אל המחבר משנת 1880. אמנם את מכתבו חתם בכינוי "נ.נ." (דבר אזהרה לישראל עמוד 40, ובמקור בגרמנית – עמוד 59), שמשמעותו בגרמנית "פלוני אלמוני", אך חוקרים רבים משוכנעים שזהו הרש"ר הירש.

⁶⁷⁹ דבר אזהרה לישראל עמודים 36–37 (מתוך מכתב הרש"ר הירש הנ"ל) (במקור בגרמנית – עמוד 53): "יהיה זה ללא הועיל ואף מזיק, לשדל את בני דורנו לחזור בתשובה בהסתמך על חלומות וחזיונות. האישים הגדולים שנמצאו זכאים לגילוי השכינה באמצעות חלומות היו בדורות הקודמים בלבד..."

מי שמתהלל אפוא בימינו בגילויים נבואיים, יכול וצריך להחשב, באופן כמעט ודאי, או לחולה-נפש או לרמאי פשוט הרוצה לעשות הון מאמונותיהם התפלות של אנשים אחרים, תוך חישובים אנוכיים."

⁶⁸⁰ דבר אזהרה לישראל עמוד 40 (בסוף מכתבו של הרש"ר הירש הנ"ל) (במקור בגרמנית – עמוד 58): "ההסתמכות על חלומות היא נשק מסוכן, העלול להיות לרועץ ליהדות ולשכל הבריא."

הצורך, אך באותה תקופה נתפרסמו כתבי שטנה נגד היהודים, באופן שלא היה מוכר קודם לכן⁶⁸¹. שמו המלא של הקונטרס אף מתייחס לרדיפות היהודים באותה תקופה⁶⁸². מחבר הקונטרס עצמו מיצר על החלשות הגעגועים למקדש, והדגיש שתמיד פגעו בנו אסונות כאשר נעלמה מטרה זו מעינינו. הוא אף מיצר על החלשות שמירת הדת ועל ויתורים לרוח הזמן⁶⁸³. הוא כותב בפירוש על הסערה האנטישמית בגרמניה וברומניה⁶⁸⁴, על עלילות כנגד היהודים⁶⁸⁵, על לחץ כלפי היהודים להגר מגרמניה⁶⁸⁶, ועל

מקורות מלאים והוספות

⁶⁸¹ דבר אזהרה לישראל, מבוא (מאת רבקה הורביץ) תחילת אות ב, עמוד כה: "בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה אנו עדים לשינוי מהותי במעמד היהודים בגרמניה... עולה התנגדות עזה לעצם נוכחותם, המתבטאת גם בספרות אנטישמית נרחבת. התעמולה האנטי-יהודית תולה ביהודים אף האשם בכל הקשיים שפקדו את גרמניה בעקבות תהליך המודרניזציה והתייעוש. לדעת יעקב כ"ץ שנת 1879 היתה שנת מפנה בתולדות ישראל. ההיסטוריון היינריך פון טרייטשקה קבע בבטאנו... כי היהודים זרים לגרמניה בעצם מהותם וכי עליהם לעזוב מדינה זו ולחזור לארץ-ישראל. השלטונות, שבתחילה תמכו ביהודים, נאלמו דון ובחוגים המקורבים אליהם הדהדו צלילים אנטישמיים. כך, למשל, טען מטיף החצר אדולף שטקר כי יש לצמצם את האמנציפציה של היהודים ולתת להם מעמד של זרים נסבלים בלבד. אכן מטרת התנועה האנטישמית היתה 'חיסולה' של האמנציפציה היהודית או לפחות ביטול תוצאותיה החברתיות'. הדגשת זרותם האתנית של היהודים מגיעה לשיאה באנטישמיות הגזענית מבית מדרשם של אויגן דיהרינד ווילהלם מאר (שטבע את המונח 'אנטישמיות' במטרה להדגיש פער זה לא ניתן לגשר עליו)... חתימתם של כרבע מיליון גרמנים על פטיציה הקוראת לסילוק היהודים ממשורות ממשלתיות ולאיסור הגירת יהודים ממזרח אירופה לגרמניה...

מרבית היהודים סברו כי מדובר בתופעה חולפת..."

⁶⁸² שמו המלא הוא: "דבר אזהרה לישראל, שייקחו לליבם את רדיפות היהודים, וחלומות מופלאים הקשורים לכך".

⁶⁸³ דבר אזהרה לישראל עמוד 18: "וחורבות המקדש הבלתי-נשכח הן עד היום הזה מוקד-חייו של כל בית ישראל, שבו מתרכזים געגועינו ותקוותנו... האם נוכל להכחיש שאסונות פגעו בנו תמיד כאשר נעלמה מטרה זו מעינינו? האם זה הועיל כאשר רבים מקרבנו רצו לשרש לנצח את שנאת ישראל בנסותם להסיר יותר ויותר את מחיצות-הדת המבדילות לדעתם בינינו ובין שאר העמים?..."

כל אחד חטא. גם חסידי הרפורמה וגם חסידי האורתודוקסיה ביהדות לא נמנעו די הצורך מן המגע עם עגל הזהב של תקופתנו. גם פה ושם נעשו ויתורים גדולים לרוח-הזמן..."

⁶⁸⁴ דבר אזהרה לישראל עמוד 35: "לצערי כבר התגשם לעיני חלק מחלומות אלה, והיה זה אף החלק הפחות מתקבל על הדעת: כבר התחילה להתחולל הסערה האנטישמית בגרמניה וברומניה".

⁶⁸⁵ דבר אזהרה לישראל עמוד 4: "כרבע האחרון של המאה ודהיינו שנים בודדות לפני הדפסת הקונטרס, הנחשבת לעידן ההשכלה, מנצלים את המצוקה הקיימת כעילה לטפול על היהודים פשעים שונים ומשונים".

⁶⁸⁶ דבר אזהרה לישראל עמוד 6: "אין ספק כי קיימת בזמננו מגמה ללחוץ על היהודים שיהגרו

השינוי שהוא רואה בסגנונה של שנאת היהודים, שהמירה עצמה משנאת היהדות אל שנאת הגזע היהודי, שהיא לדעתו נוראה ומאיימת עוד יותר⁶⁸⁷, ושהיא עולה על כל גילויי הרשעות שבעבר⁶⁸⁸. בנוסף לכל אלה, להבדיל בין הטמא ובין הטהור, גם היסטוריון שאינו יהודי⁶⁸⁹, חזה באותן שנים ואף מעט קודם לכן⁶⁹⁰, את התגברות השנאה באירופה כלפי יהודים, את ביטול החוקים שהגנו עליהם, ואף הוסיף שגרמנים יעדיפו לגרש את היהודים מארצם, ושנאת יהודים יכולה להתפרץ בפתאומיות⁶⁹¹. אם כן אפוא אין ראיה מוחלטת שיש בדבר חלומותיו של הרב וכסלר יותר ממה שאמרו, שאין מראין לו לאדם בחלומותיו אלא מהרהורי ליבו⁶⁹², כטבעו של עולם. ומאידך, היה גם מחלומותיו שלא נתקיים⁶⁹³.

מעלתו של מחבר "דבר אזהרה לישראל" אפוא לא היתה בדרגת נביא, אלא בדרגה העדיפה ממנה, היא דרגת החכם שניתנה לו הנבואה ע"י חכמתו⁶⁹⁴.

מקורות מלאים והוספות

וישובו אל ארצות מוצאם".

⁶⁸⁷ דבר אזהרה לישראל עמוד 18: "ראינו, כי במקום השנאה הדתית קמה עליהם מפלצת אחרת – שנאת הגזע, תופעה עוד יותר נוראה ומאיימת".

⁶⁸⁸ דבר אזהרה לישראל עמוד 4: "בתקופתנו נתגלתה תופעה חדשה בתחום זה, אשר ביסודיותה [אולי: ביסודה] היא עולה על כל גילויי הרשעות שבעבר. אין עוד דבר המגן בפני שנאת ישראל, אף לא מִי־הטבילה ואף לא קשרי חיתון ע"י נישואי־תערובת. רוצים לעקור את 'האלמנט השמי'..."

⁶⁸⁹ יעקב (כריסטוף) בֶּרְקֶהֶרְדֵּט, היסטוריון שוויצרי, שהיה אף שונא ישראל.

⁶⁹⁰ בשנים 1872, 1880, 1882.

⁶⁹¹ הובא למשל בספר "עלייתן ושקיעתן של ציביליזציות, לקחים לעם היהודי" עמוד 86.

⁶⁹² ברכות נה ע"ב: "אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן: אין מראין לו לאדם אלא מהרהורי ליבו".

⁶⁹³ דבר אזהרה לישראל עמוד 15: "גם לא אוכל להתכחש לחלום נוסף, שמקורו בכאב עמוק שהרגשתי בגלל שאר־בשר קרוב, שבחר בדרך דתית שונה משלי. ואז, בעקבות זאת, ראיתי בלילה מראות שונים, ביניהם את אליהו הנביא, והדבר נתפרש לי בחלום כך, שקרוב זה יחזור בתשובה שלימה זמן קצר לפני בואו של אליהו הנביא, ובעקבותיו ילכו רבים, ואני אהיה המבשר את בואו של אליהו, ועל ידי הגילויים [בחלומות] שלי הם יעזבו את דרכיהם התועות, בראותם שהדברים אכן יתרחשו".

⁶⁹⁴ בבא בתרא יב ע"א: "אמר רבי אבדימי דמן חיפה: מיום שחרב בית המקדש, ניטלה נבואה מן הנביאים וניתנה לחכמים. אטו חכם לאו נביא הוא? הכי קאמר: אף על פי שניטלה מן הנביאים, מן החכמים לא ניטלה. אמר אמימר: וחכם עדיף מנביא, שנאמר: ונביא לבב חכמה, מי נתלה במי? הוי אומר: קטן

שבעיני חכמתו ובמבטו החודר על עומק המציאות, הצליח לזהות את סימני שורשי הסכנה, והרהר בהם בתוככי ליבו עד שזכה שהראו לו את הרהורים אלה בחלומו.

שאלת חלום

בתנ"ך מוזכרת שאלת חלום במקום אחד, ששאל שאל בה' גם בחלומות, ולא ענהו⁶⁹⁵.

רב האי גאון נשאל על כך שהעידו על כמה זקנים וחסידים שעוסקים בשאלת חלום ורואים חלומות מופלאות כמו נבואה⁶⁹⁶, והשיב שדבר זה רחוק, והוסיף שיש אנשים שניסום פעם ושתיים ולא עלה בידם⁶⁹⁷.

המאירי כתב ששאלת חלום יכולה להועיל בעזרת כח הדמיון, שיוזמן לדמיונו פתח למבוקשו, אלא שלא סומכים עליו, שדברי חלומות לא מעלין ולא מורידין⁶⁹⁸.

מקורות מלאים והוספות

נתלה בגדול".

⁶⁹⁵ שמואל-א כח ו: "ושאל שאל בה' ולא ענהו ה', גם בחלומות גם באורים גם בנביאים".

⁶⁹⁶ תשובות הגאונים החדשות – עמנואל (אופק) סימן קטו אות כ: "וכן בשאלת חלום יש כמה (היו) זקנים וחסידים אצלינו יודעים אותם ומתענים כמה ימים לא אוכלים בשר ולא שותים יין ולנין במקום טהרה ומתפללין וקוראים פסוקים ידועים ואותיות במספר ולנים ורואים חלומות מופלאות כמות נבואה, ויש מהן מי שהיו בימינו ונדעה אותם, היה לכל אחד צורה ידועה, לזה זקן ולזה בחור יתראה בו ויגיד לו ויקרא לו פסוקים שיש בהם אותו ענין ששאל עליו, ידיענו אדונינו ויבאר לנו כל זה בחכמתו".

⁶⁹⁷ תשובות הגאונים החדשות – עמנואל (אופק) סימן קטו אות כד: "והזכרתם בשאלתכם שאלת חלום, וכי יש אצלכם מי ששואל ורואה כמו נבואה. גם זה רחוק, ושמענו כי היה גם הנה מי שרואה תשובות מוכיחות למה ששואל, אבל עכשיו לא ראינו אלא למי שתובעין סימנין כגון תלמידי חכמים אם יהיה כך וגוים גמורים אם יהיה כך ופסוקין מן העניין הנתבע. ויש אנשים שחלומותיהם חדין וברורין כששואלים שאלת חלום מחלומות אחרים, ויש עתים שהתשובה ברורה ופעמים שהיא מסותמת ופעמים שאין תשובה אלא יהי פחד על השואל. צא וראה מה כת' בשאל (שמואל א כח, ו) ולא ענהו ה' גם בחלומות גם באורים גם בנביאים, כי דברים יש בחכמת הקדוש ברוך הוא שאין מגלין לבשר ודם, וכבר כתבנו שלושה ארבעה פנים ממה שידענו בשאלת חלום.

אבל זה שאמרתם לכל אחד צורה ידועה בעל חלום שיבוא אליו לזה זקן ולזה בחור, שמענו כי היה כן אבל אנו לא ראינו זאת ולא אמר לנו מי שראה כן, וראינו נוסחים שיש בהם כן ואמרו לפנינו אנשים כי ניסום פעם ושתיים ולא עלו בידם".

⁶⁹⁸ מאירי סנהדרין סח ע"א ד"ה הקסם: "הקסם והדרישה אל המתים, והוא כל ענייני הערת דמיון בהגדת העתידות, הוא איסור תורה.

ומ"מ כל שמוצא כח דמיונו חזק ופועל צדק ומרבה במחשבתו סמוך לשינה ומתקן כל מחשבותיו לעניין אחד, כדי שישן מתוך אותן הדברים עד שיוזמן לדמיונו פתח במבוקשו –

בספר רזיאל המלאך הוזכרו דרכים שונות לשאילת חלום⁶⁹⁹, וגם האבן עזרא הביא זאת בשמו⁷⁰⁰. גם רבינו בחיי הזכיר שם מומחה לשאילת חלום⁷⁰¹.

אחד מבעלי התוספות⁷⁰² חיבר את הספר שו"ת מן השמיים, ובו שאלות רבות ותשובותיהן כפי שנגלו לו בחלומותיו. גדולי הפוסקים הביאו מדבריו, אך מאידך חלקו עליו בכמה מקומות. יש מי שהקשה מדרכו של בעל שו"ת מן השמיים, על השיטה שאין להתחשב בחלומות שהרהר בעניינם ביום, שהרי לדבריהם, כיוון שהיה שואל לכתחילה, אין לך מהרהר בדבר גדול מזה⁷⁰³. ויש מי שכתב עליו "כבוד אלוקים הסתר דבר"⁷⁰⁴.

מקורות מלאים והוספות

לא ראינו מי שפקפק בה, וזהו הנקרא שאילת חלום, וכמה חסידים נשתמשו בה אלא שלא היו סומכים עליו, שדברי חלומות לא מעלין ולא מורידין כמו שהתבאר.

⁶⁹⁹ רזיאל המלאך דפוס תשד דף מה ע"ב: "שאילת חלום. יכתוב זה השם בקלף משורטט וישים אותו תחת ראשו ויאמר: 'אתה שר החלום, משביע אני אותך בשם הגדול הגיבור והנורא שתבוא אלי בזה הלילה ותגיד לי את שאלתי ובקשתי, בין בחלום בין במראה בין בפסוק בין בדיבור בין בדבר הלכה בין בכתובה...'".

שם דף נד ע"א: "שאילת חלום בדוק ומנוסה. רחוק ידיך טהור ומשח ירך השמאלית במי חבצלת וכתוב עליה כך: 'אתון מלאכיא קדישא... בואו והגידו לי כל שאלתי בפירוש, כמו שהגדתם ליוסף פתרון החלום...'".

שם: "שאילת חלום בדוק ומנוסה. צום ג' ימים בטהרה ובענווה ויראה ותלבש בגדים נקיים לבנים ותתנקה מכל טומאה וטהר עצמך ג' ימים יום שני יום שלישי ויום רביעי, ואל תאכל עד יום חמישי, וליל חמישי הדלק נר בביתך ותשכב על עפר בחצי ביתך ופניך יהיו לאור הנר ותדבר שאלתך ובקשתך, והשביע אותו 'אשביעך בשם המפורש היושב בעובי שמיים העליונים שתבוא אתה בזה הלילה...'".

⁷⁰⁰ אבן עזרא שמות יד יט: "ובספר רזיאל, הרוצה לעשות שאילת חלום, יקרא בתחילת הלילה פסוק 'ויהי בשלושים שנה' (יחזקאל א, א), כי הוא ע"ב אותיות".

⁷⁰¹ רבינו בחיי דברים כט כח: "ויש לך להשכיל עוד כי מהפסוק הזה יוצא שם מומחה לשאילת חלום בצרוף אותיות והם שלושה שמות, כל שם ושם של שלוש אותיות וכולן הן תשעה".

⁷⁰² רבי יעקב הלוי ממארוויש ומקורביל.

⁷⁰³ שדי חמד חלק ב כללים מערכת ד אות מה ד"ה דברי חלומות (הוצאת תשכ"ב עמוד 67): "קצת יש לפקפק בדברי מרן מוהרד"ף מההיא דרבינו יעקב סג"ל הנ"ל, דכיוון דהיה שואל לכתחילה, אין לך מהרהר בדבר גדול מזה, ולא היה לו לעשות כדברי החלום, דבכהאי גוונא אמרינן לא מעלין ולא מורידין".

⁷⁰⁴ מאמר תהלוכות האגדות (לרבי יוסף זכריה שטרן, בעל הזכר יוסף על הש"ס) פרק ו: "אם שאולי הוא עצמו [בעל שו"ת מן השמיים] לעוצם חסידותו היה חושש להחמיר, מכל מקום למעיין בפוסקים על מקומם יראה שכמעט כולם דעות דחיות לדינא, ועל כיוצא בהם נאמר 'כבוד ה' הסתר דבר'".

המגיד של רבי יוסף טאיטאצאק⁷⁰⁵ פירט לו אופן לשאילת חלום⁷⁰⁶.

מהרח"ו, גדול תלמידי האר"י, פירט אופנים שונים לשאילת חלום⁷⁰⁷. ואף המהדורא בתרא לספריו הוצאה לאחר מותו מקברו ע"י ייחודים ברשותו ע"י שאילת חלום, אע"פ שבחייו ציווה לגנוזה בקברו⁷⁰⁸.

בספר לדרוש אלוקים, מן האחרונים⁷⁰⁹, האריך בענייני שאילת חלום⁷¹⁰, התנאים הנצרכים לה⁷¹¹, וליקט דרכים רבות לעשות זאת, עם שמות קדושים

מקורות מלאים והוספות

⁷⁰⁵ דבריו הובאו בפוסקים במקומות רבים.

⁷⁰⁶ כתב היד "מה שגילה המגיד למוהר"י טייטאצק ז"ל" (הודפס בספונות חלק יא עמודים צ"ק ובספר מלאך המשיב ליקוט א), סוף נספח ד (שם עמודים קט"ק): "משביע אני עליך פלוני אמון מנוא שר הטומאה יושב בצד שמאל סמאל בקשת דרוכה ביד ימינך ובתועבה משתי וערב ביד שמאלך שתבא לי בזאת הלילה בחלום או בזה היום בחלום... ויתגלה לך רכוב בצורת אדם על אתון שחור או על אתון צהור... אשביעכם שמייד בלי שום איחור ועיכוב תבואו אלי בחלום הלילה או בחלום היום בעודי יושב ישן... ותדבר אלי כדיבור ממש כאשר ידבר איש אל רעהו... ותשיב לי מייד תשובת שאלתי זאת שאני שואל כאן... מייד יבוא אליך לדבר תשובת שאלתך תשובה אמיתית כמלאך ממש כדיבור שהוא בכוחו להשיג".

⁷⁰⁷ ספר הפעולות (למהרח"ו) חלק א סי' עב: "שם... יגיד בשאילת חלום כל אשר ישאל השואל".

שם עמוד רעו סי' קנב: "שאילת חלום בדוק ומנוסה".

⁷⁰⁸ שם הגדולים (החיד"א) מערכת גדולים אות ח [כא] מהר"ר חיים ויטאל: "הנה רבינו האר"י ציווה ששום אחד מתלמידיו לא יכתוב זולת מהרח"ו. אך הם לחשקם בתעלומות חכמה היו כותבים. ומאלו הקונטרסים משאר תלמידים נתהוו טעויות ונוסחאות. ועוד כי מהרח"ו לא נתן רשות להעתיק מכתביו לשום אחד וחלה חולי גדול וכבד. וע"י ממון לקחו מבני ביתו ת"ר ניירים ונתנום למאה סופרים והעתיקו במהירות בעוד שלושת ימים וזו סיבה שנית לטעויות ושינויים. וזה שלושים שנה ויותר שיצאו לאור שמונה שערים מסודרים מבן מהרח"ו מ' שמואל ועליהם יש לסמוך אך אין בשערים הנז' מהדורא בתרא כי מהרח"ו ציווה לגנוזה בקברו ורבנן קדישי אשר בדור ע"י ייחודים הוציאוהו מקברו ברשותו ע"י שאילת חלום ובא ליד מה' יעקב צמח ומה' מאיר פאפירש כ"ץ".

⁷⁰⁹ לרבי אברהם חמוי (נולד בשנת ה'תקצ"ט).

⁷¹⁰ עוד הביא שם אופנים לשאלות בהקיץ, למשל, מה שמכונה "גורל הגר"א" (למרות שלא מוזכר בכתבי הגר"א) – לדרוש אלוקים דף כט ע"א: "ויש אומרים שיפתח [בחומש] ז' פתיחות דהיינו שיהפוך ז' חלוקות מדפים כאשר יבואו לידו, אח"כ ימנה משם ז' דפים, אח"כ ז' עמודים שהוא דף מצד אחד, ואח"כ ז' פסוקים ואח"כ ז' שורות ואח"כ ז' תיבות ואח"כ ז' אותיות. ויאמר ע"כ חלוקה תיבה א' מפסוק ה' מנת חלקי וכוסי אתה תומיך גורלי. וכן בז' דפי' וכן בז' עמודים וכו' וכן בז' אותיות. והאות הז' שיבוא לידו, יבקש אחריה פסו' שיתחיל באותו האות, ובו ימצא תשובת שאלתו".

⁷¹¹ לדרוש אלוקים דף טז ע"א יז ע"א: "והנה חל עלי חובר ביאור התנאים הנצרכים לשאילת

שונים ואופנים שונים⁷¹². והזהיר שאם עשה שאילת חלום וח"ו לא עלתה בידו, אל ייתן מום בקדושים ח"ו, ואם ריק הוא – מכם⁷¹³.

גם הקדושת יצחק הביא דרך לשאילת חלום⁷¹⁴.

ספר חסידים הזהיר שלא לעסוק בשאילת שלום, כיוון שיגרום בכך למזיקין להתגרות בו⁷¹⁵.

ויש מי שפירט השבעה לראות בחלומו את מקומו בגן עדן ולדבר שם עם הצדיקים⁷¹⁶.

יש מי שכתב שעניין שאילת חלום הוא ראייה ניצחת להישארות הנפש, שהרי חלום כזה פועל משום שהנשמה נצחית ואלוקית, שאם לא כן, מי נתן הכח הזה לגוף⁷¹⁷.

מקורות מלאים והוספות

חלום למען תצליח את דרכיך ואז תשכיל. תנאי א', צריך שיהיה בסוד נכמס שלא תאמר ותגיד לשום אדם שאתה רוצה לעשות כזה הלילה שאילת חלום. ב', בקבלת התענית בעבור שאילת חלום תאמר זה הנוסח... וביום התענית יתבודד ויהרהר כל היום בתשובה... תנאי ג', לא יאכל הרבה... ד', יעסוק בתורה כפי ידיעתו בזהר ותיקונים או הלכה ואח"כ יקרא קריאת שמע על המיטה בכוונה כמו שכתבתי לעיל ויעשה השאילת חלום וישיבו לו תשובה שלימה. ותנאי ה' ייחדתי לו פרק לבדו מורה ימים".

⁷¹² למשל, לדרוש אלוקים דף כג ע"א אות יט: "שאילת חלום מנוסה מהרב רבי אליהו שפירא ז"ל. קח ביצה בת יומא מתרנגולת לבנה הנולדת ביום ד', וינקב אותה בראשה נקב קטן ויוציא כל מה שבתוכה, ואח"כ יכתוב עליה אלו השמות... ויתחיל לכתוב מצד הנקב... וישביע למת בשמות הנזכרים, ולא יעשה זה כי אם ח"ו בסכנה גדולה או צורך רבים".

⁷¹³ לדרוש אלוקים דף טו ע"א-ע"ב: "גם מן המודיעות. אם עשה שאילת חלום וח"ו לא עלתה בידו, אל ייתן מום בקדושים ח"ו, כי אם בלי ספק (והיסרון) (והיסרון) מצידי, או שהוא אינו ראוי, או המקום אינו טהור, או המיטה אינה נקייה. ומעשה בתלמיד אחד ירא שמיים הרבה, ועשה שאילת חלום כדבעי וכדחזי ולא נענה, ושאל לרבו על מה הסיבה שלא נענה, אמר לו: ואם ריק הוא – מכם. כדרשת רז"ל, דוק ותשכח. פשפש ומצא עביט של מי רגליים מלא תחת מיטתו והוא לא ידע בו".

⁷¹⁴ קדושת יצחק (הרב כדורי) חלק א עמוד קעח, בכתב היד עמוד כג, מערכת ח ס' ד.

⁷¹⁵ ספר חסידים ס' תסט: "סוף דבר, אין מזיקים מתגרים אלא במי שמתגרה בהם, כגון שכתב הוא או אבותיו קמיעות או עסק בהשבעות או בכשפים או בשאילת חלום. לכך לא יעסוק אדם בהם".

⁷¹⁶ ספר קבלה מעשית (שנת תקס"ה) דף כה ע"ב: "לראות גן עדן בחלום. יקח עלה של אילן ויכתוב עליו: משביע אני עליכם מלאכים קדושים וטהורים... שתולכוני אל הגן עדן ותראוני נא את מקומי ואדבר שם עם הצדיקים ותחזירוני לביתי בשלום".

⁷¹⁷ נשמת חיים (לרבי מנשה בן ישראל) מאמר שלישי סוף פרק שישי: "ואם כן זו ראייה ניצחת

בזמננו מהות החלום מוסברת באופן טבעי, שכן ידוע לנו שבזמן החלום ישנה פעילות באזורים מסוימים במוח. אלא שאין הוכחה מכך שאין סיבות רוחניות לפעילות טבעית זו.

פרק קיב

קדושה

במקומות רבים המקרא וחז"ל משתמשים במושג "קדושה". הן לגבי הקב"ה⁷¹⁸, הן לגבי עם ישראל⁷¹⁹, הן לגבי מקומות⁷²⁰, הן לגבי בני אדם⁷²¹. הן כמציאות⁷²² והן כציווי⁷²³.

מכל המקומות עולה שמשמעותו של הדבר הקדוש היא שהוא נעלה. אלא שלגבי פירושה המילולי של הקדושה, ישנן דעות רבות: דבר המובדל ומופרש⁷²⁴, התמסרות מוחלטת⁷²⁵, קירבה לקב"ה⁷²⁶, המתגלה מתוך

מקורות מלאים והוספות

להישארות הנפש. כי בהיות הנשמה ממדרגת המלאכים נצחית ואלוקית היא ע"י שמות הקדוש מכריח אותם להשיב שואלם דבר בעניינים העתידיים לבוא. דאם לא כן, מי נתן הכח הזה לגוף אשר בעפר יסודו ורימה ותולעה סופו.

⁷¹⁸ ישעיהו ו ג: "קדוש קדוש קדוש יקוק צבאות".

⁷¹⁹ דברים ז ו: "כי עם קדוש אתה ליקוק אלוך".

⁷²⁰ שמות כט לא: "ובישלת את בשרו במקום קדוש".

⁷²¹ מלכים ב ד ט: "הנה נא ידעתי כי איש אלוך קדוש הוא".

⁷²² בדוגמאות דלעיל.

⁷²³ ויקרא יט ב: "ואמרת אליהם קדושים תהיו".

דברים כג טו: "והיה מחניך קדוש".

⁷²⁴ ספרא תחילת פרשת קדושים: "קדושים תהיו – פרושים היו". והביאה הרמב"ן שם. רש"י דברים כב ט: "כל דבר הנתעב על האדם, בין לשבח כגון הקדש, בין לגנאי כגון איסור, נופל בו לשון קדש, כמו (ישעיה סה, ה) אל תיגש בי כי קדשתך".

⁷²⁵ רש"י הירש בראשית ב ג: "שורש 'קדש' מציין את ההחלטיות הגמורה, שהיא למעלה מכל ניגודים; התמסרות מוחלטת, שלא תועם על ידי כל מאבק. ומכאן 'קדוש' – מי שהתמסר בשלמות לכל טוב ונעלה, עד שפסק בקרבו כל מאבק עם החושניות. והיפוכו 'קדש' – מי שהתמסר בשלמות לחושניות, עד שכבה בקרבו כל זיק של כוחות הטוב".

⁷²⁶ ספר המאמרים (לרמח"ל), מאמר העיקרים, פרק "בתורה ובמצוות": "פירוש קדושה היא מציאות קורבה אליו יתברך, וטומאה היא מציאות ריחוק ממנו יתברך הקדושה היא השפעה שהאדון ברוך הוא משפיע במי שראוי לזה והשראה ששורה עליו, הטומאה היא ריחוק

התורה⁷²⁷. ויש מי שכתב שאין אפשרות להגדירו כי הוא עומק העומקים⁷²⁸.

פרק קיג

טומאה

מהכוזרי מהחינוך ומרבינו בחיי משמע שהטומאה היא מציאות שמשפיעה אף על עניינים גשמיים, וכתבו שהיא גורמת להרגשת כובד, להפסדת פנינים ויינות, לבלבול הנפש⁷²⁹, לחולי הנפש, לקלקל קצת את מעיינות השכל⁷³⁰, לפגוע בכוחן של אבנים יקרות⁷³¹.

מקורות מלאים והוספות

שהקדוש ברוך הוא מתרחק והעלם שמתעלם".

⁷²⁷ אורות הקדוש, מבוא א (מאת הרב דוד כהן, "הרב הנזיר") אות ד: "כשנשאל הרב בראשית עריכת מאמר הקדוש, מה גדר הקדוש, והתשובה היתה, המתגלה מתוך התורה, שהוא הרצון העליון. והרגשתי, שרבינו לא נתן כל גדר לקדוש, לעומק מהותו, קודש הקדשים, כי אם הקודש המתגלה בקדושה" וועיין לקמן בהערה הבאה.

⁷²⁸ אורות הקדוש, מבוא א (מאת הרב דוד כהן, "הרב הנזיר") אות ד: "מהות הקודש העצמי בלתי נגדרת, כי הוא עומק העמקים, ראשית כל, ולא ניתן להתפרש מגדר".

⁷²⁹ כוזרי מאמר ב אות ס: "ועוד יש עם שימצאו כובד בעצמם בעוד שלא רחצו מקריים, וכבר נוסה, שמפסידים במגעם הדברים הדיקים, כפנינים והיינות, ורובנו משתנה מקרבת המתים והקברות, ומתבלבלת נפשנו זמן מה בבית אשר היה בו מת, ומי שהוא עב הטבע אינו משתנה לזה".

⁷³⁰ ספר החינוך פרשת שמיני מצוה קנט ד"ה ועתה: "ואל תתמה בני על ענייני הטומאה אם הוא נעלם הרבה על כל ברייה, כי אפשר שהטומאה תזיק אל הנפש ותחליאה קצת, וכן שמעתי הדבר מפי חכמים, וכעין מה שאמרו זכרונם לברכה [יומא לא"ט ע"א] ונטמתם בם, ונטמתם כתיב ויקרא י"א, מ"ג, כלומר שמעיינות השכל שהוא הנפש הקיימת מתקלקלים קצת בעניין הטומאה.

ואל תתמה בהתקלקל השכל בעניינים הגשמיים אף על פי שאינו מינו, כי מפני שיתופה של נפש עם הגוף יארע לה כן על כל פנים. ואם כן אנחנו בני איש, בעניות דעתנו, לא נדע הנפש ומהותה, ואיך נלאה לדעת רפואתה או מחלתה מדרך החקירה, הלא לרופאים אין תחבולה ברפואה עד הכירם עיקר המחלה, ועל כן בכל הרחקות הטומאה שיבואו בתורה אין לנו לחטט אחר שורשיה, עד בואנו אל תכלית הידיעה בענייני הנפש, לדעת מהותה ומוצאה ומובאה.

והבן זה ודעוהו, כי בו נמצא קצת תשובה על כל שרשי מצוות הטומאה והטהרה".

⁷³¹ רבינו בחיי שמות כח טו ד"ה וראיתי: "וראיתי בספר האבנים שחברו הפילוסוף, שהאבנים צריכות טהרה, וידוע מסגולתם שהנושא אותם בטומאה יתבטל כחם אליו או יחלש, ואם ישוב ויטהר תחזור האבן לכוחה הראשון כבתחילה, והסיבה והטעם בזה לפי מעלות רוחניות הכח העליון שהאבן מושכת ממנו שהוא מדבק בטהרה ומתרחק מן הטומאה, וכן כתב החבר בחיבורו, וראוי להאמין כן, שהרי אין לך כל אבן ואבן מן האבנים היקרות שלא תמשך כח

אמנם הרמב"ם כתב שהטומאה היא מכלל החוקים, וכן הטבילה מן הטומאה, שאין הטומאה טיט או צואה שתעבור במים, אלא גזירת הכתוב היא והדבר תלוי בכוונת הלב⁷³². וכן כתב שהרחקת הטמאים מן המקדש, מטרתה העיקרית⁷³³ שיהיו רק מעטים שיוכלו להיכנס למקדש, וממילא הכניסה למקדש תביא את האדם להתפעלות⁷³⁴. ועוד כתב שההרחקות מנידה מחמת טומאה – פרט לאיסור תשמיש וההרחקות מטעמו – היא דרכם של עובדי האלילים העתיקים. והוסיף שגם שההתייחסות לשער ציפורניים ודם שפרשו מן הגוף כטמאים, היא דרכם של אותם עובדי אלילים⁷³⁵.

לשיטה זו, כמובן שאת בלבול וחולי הנפש הנגרמים מקרבה אל המת, נוכל לתלות בהסברים נפשיים, ולא כתולדה ממנהות הטומאה. ונפקא-מינה לשאלה האם האדם מתבלבל בזמן שלא נודע לו שנטמא. ועל שיטה זו אף אין קושיה מהפסדת הפנינים והיינות, כיוון שכפי הנראה לעינינו הדבר לא

מקורות מלאים והוספות

עליונים, כעניין שאמר בעשבים 'אין לך כל עשב ועשב מלמטה שאין לו מזל למעלה'."

⁷³² רמב"ם הל' מקוואות פ"א ה"ב: "דבר ברור וגלוי שהטומאות והטהרות גזירות הכתוב הן, ואין מדברים שדעתו של אדם מכרעתו, והרי הן מכלל החוקים, וכן הטבילה מן הטומאות מכלל החוקים הוא שאין הטומאה טיט או צואה שתעבור במים אלא גזירת הכתוב היא והדבר תלוי בכוונת הלב..."

ואעפ"כ רמז יש בדבר כשם שהמכווין ליבו לטהר כיוון שטבל טהור ואף על פי שלא נתחדש בגופו דבר כך המכווין ליבו לטהר נפשו מטומאות הנפשות שהן מחשבות האיון ודעות הרעות, כיוון שהסכים בליבו לפרוש מאותן העצות והביא נפשו במי הדעת טהור."

⁷³³ והביא שם מטרות נוספות.

⁷³⁴ מורה נבוכים ח"ג פרק מז: "כבר ביארנו כי כל המטרה הייתה במקדש להביא את הפונה אליו להתפעלות, ושייראוהו ויראהו, כמו שאמר ומקדשי תיראו. וכל דבר מרומם, כשיתמיד האדם להימצא בו, ימעט מה שיש בנפש ממנו, ותמעט ההתפעלות שהייתה באה על ידו. וכבר העירו חכמים ז"ל על עניין זה ואמרו, שאין רצוי להיכנס למקדש בכל עת, והסמיכו את זה לאמרו 'הוקר רגלך מבית רעך פן ישבעך ושנאך'."

ובין שזו הייתה המטרה, הזהיר יתעלה את הטמאים מלהיכנס למקדש, עם ריבוי מיני הטומאות, עד שכמעט לא תמצא אדם טהור כי אם מעטים."

⁷³⁵ מורה נבוכים ח"ג פרק מז: "והמפורסם משיטות הצאבה ועובדי אלילים קדמונים שהרמב"ם מזכירם בכמה מקומות עד זמננו זה בארצות המזרח, כלומר: שרידי ה'מג'ס', שהנידה תהיה בבית לבדה, ונשרפין המקומות שמהלכת עליהם, ומי שדיבר עמה נטמא, ואפילו נשבה הרוח ועברה על הנידה ועל הטהור נטמא."

ראה נא מה בין אלה לבין אמרינו כל מלאכות שהאשה עושה לבעלה נידה עושה לבעלה, חוץ מרחיצת פניו וגו', ואין איסור ממנה אלא תשמיש המיטה כל ימי טינופה ולכלוכה. ומשיטותיהם המפורסמות עד זמננו זה, שכל הפורש מן הגוף, שער או צפרנים או דם, הרי הוא טמא, ולפיכך כל ספר אצלם טמא מפני שהוא נוגע בדם ובשער, וכל המסתפר טובל במים חיים, וכיוצא בטרדות הללו אצלם הרבה מאוד."

נבחן היטב.

גם בדברי האחרונים מצאנו מחלוקת בעניין זה, שהשערי יושר והקובץ שיעורים כתבו שטומאה היא מציאות בפני עצמה⁷³⁶, והצפנת פענח כתב שאין בה מציאות אלא רק דינים⁷³⁷. ויש שכתב שאף יש מכך נפקא־מינה לסוגיית ספק טומאה, האם חזקת טומאה היא חזקת הגוף או חזקת הדין⁷³⁸.

פרק קיד

נפש

האדם עצמו אינו הגוף, אלא הרוחניות שבתוך הגוף⁷³⁹. נשמה שנתת בי טהורה היא. ואתה עתיד ליטלה ממני ולהחזירה בי לעתיד לבוא.

המחקר בידיעת הנפש הוא מחקר בדבר עמוק ודק שיהיו בו נבוכים הרבה

מקורות מלאים והוספות

⁷³⁶ שערי יושר שער א פ"ז ד"ה ונתבאר: "די"ל דמציאות הטומאה לא נתבטלה, וכשיתברר אח"כ דהוא טמא ודאי חייב. אבל האיסור היה מקום לומר דנתבטל ונהפך להיתר, דמציאות הטומאה ודיני האיסורין הבאים ע"י הטומאה כאוכל הקדש ונכנס למקדש הם דברים נפרדים".

קובץ שיעורים ח"ב קובץ ביאורים על השב שמעתתא סימן ו: "שעל ידי קדושה או טומאה משתנית עצמיותו (הרוחנית) של הדבר".

⁷³⁷ צפנת פענח (לרבי יוסף רוזין מרוגאצ'וב) ח"ה דף כג ע"ב בדפיו: "הטומאה היא תואר ולא עצם".

⁷³⁸ אב ישראל ח"ג סי' נד סק"ו (וכן הובא בספר קובץ יסודות וחקירות (ר' אחיקם קשת) ערך טומאה עמוד 455 ד"ה ונפק"מ לחזקת טומאה). ובאב ישראל בכל הסימן שם האריך בשאלה הנ"ל על מהות הטומאה, והביא שיש סתירות גם בדבריו הקובץ שיעורים וגם בדברי הצפנת פענח בעניין זה.

⁷³⁹ שער הגלגולים (מהרח"ו) בתחילתו: "דע כי האדם עצמו הוא הרוחניות אשר בתוך גוף, והגוף הוא לבוש האדם, ואיננו האדם עצמו".

מבני אדם⁷⁴⁰, שאין האדם יודע מה היא⁷⁴¹, ואינו עומד על אמיתותה⁷⁴², ואינו מכירה, אלא יודע ששפוע הוא מהנשמה⁷⁴³. אכן יש במהותה דעות⁷⁴⁴ ושאלות⁷⁴⁵ רבות, וחכמי המחקר נחלקו בעניינה וכתבו בעניין זה ספרים אין קץ⁷⁴⁶, ולא יצאנו מידי מבוכה, ונשאר מהות הנפש פורח באוויר, ונשאר האיש הנלבב משתומם על מציאותו⁷⁴⁷.

עם זאת, תשוקתו של כל בעל שכל להתאמץ בכל כוחו בהכרתה⁷⁴⁸. והוסיף

מקורות מלאים והוספות

⁷⁴⁰ אמונות ודעות (לרס"ג) מאמר ו: "כי המחקר בדיעת הנפש, הוא מחקר בדבר עמוק ודק, כמו שסיפתי על מחקר אמת דבר לא מדבר, ובעניין בורא הנמצאות, כן היא זאת גם כן בעניינה מן הדקות, מה שיהיו בו נבוכים הרבה מבני אדם. ואומר, ובעבור זה תמצא החכם מוקיר, מי שיעמוד על אמיתת ענין הנפש הדברית אשר באדם, באמרו (קהלת ג' כ"א) מי יודע רוח בני האדם העולה היא למעלה וגו', וראוי שאבאר, כי אמרו מי יודע. אינו ספק כי קצת הנפשות עליונות נכבדות, וקצתם שפלות נמבזות, אך הוא קיים לנפשות שהן כן, אבל אמרו מי יודע, הוא להוקיר מי שידענה כן".

⁷⁴¹ אכן עזרא הפירוש הקצר שמות כג כ: "וכללו של דבר, הנה האדם לא ידע מה היא נפשו אם עצם אם מקרה. ואם תמות בהפרדה מעל הגוף ולמה נדבקה בו".

⁷⁴² גבורות ה' (המהר"ל מפראג) הקדמות, הקדמה ב: "וכי הנשמה שבגוף האדם יוכל לעמוד על אמיתותה?".

⁷⁴³ אילימה רבתי (לרמ"ק) מעיין א תמר א תחילת פרק ג: "שאיין האדם מכיר הנשמה שבו, אלא הנשמה שופע בו, והוא יודע ששפוע הוא מהנשמה...".

⁷⁴⁴ ספר האמונות והדעות תחילת מאמר ו: "ותחילת מה שראוי לחקור עליו עצם הנפש מה הוא? והוא שמצאתי בני אדם חולקים בעצמה, מחלוקות נפלאות מטרידות הלבבות, אני רואה לעזוב זיכרון רובם, ואביא מהם שבעה דעות, זולת הארבעה הראשונים אשר קדם זכרם, ויהיו אחד עשר".

⁷⁴⁵ שבילי אמונה (לר' מאיר אבן אלדבי) תחילת הנתיב השישי ד"ה כאשר: "כאשר נחפוץ להשיג ולידע הנפש אשר בנו וכל ענייניה על תכונתה כפי שיש לשכל שהוא בחומר, אזי ראוי לחקור עליה על דרך אלה עשר שאלות...".

⁷⁴⁶ רבינו בחיי בראשית ב ז: "וצריך אתה לדעת כי חכמי המחקר נחלקו בעניין הנפש וייסדו בזה ספרים אין קץ והאריכו והרחיבו לשון בהם, יש מהם אומרים שהנפש אחת ויש בה שלוש כחות: הכוח המתאווה אשר לבעלי הנפש הבהמית, והכוח הצומח אשר לבעלי הנפש הצומחת, והכוח המשכיל היא נפש החכמה, ושלש כחות אלו הם נפש אחת. ויש מהם אומרים כי הם באדם שלוש נפשות שונות חלוקות זו מזו: הנפש החכמה לעצמה, והצומחת לעצמה, והבהמית לעצמה".

⁷⁴⁷ עקידת יצחק בראשית שער ו (בראשית ב ז): "והנפש המשכלת... מי יתן איפוא ונדע מה היא לו... באו בעיניו זה כמה ספיקות ובלבולים כפי מה שהעמיקו אצלו החוקרים. ובכל מה שנזכר מדעותיהם לא יצאנו מידי מבוכה... ונשאר מהות הנפש פורח באוויר... ונשאר האיש הנלבב משתומם על מציאותו".

⁷⁴⁸ עקידת יצחק בראשית שער ו (בראשית ב ז): "שהתשוקה היא נמרצת מאוד לכל בעל שכל

המאירי שידיעת הנפש תועיל למה שאפשר מידיעת הבורא.⁷⁴⁹

הרס"ג כתב שהנפש היא עצם שכלי דק וך נקי ופשוט⁷⁵⁰.

האבן עזרא כתב שכאשר האדם חי, הנשמה מחוברת בגוף והיא נפרדת מנשמת הכל, אך במיתתו היא נאספת אל נשמת הכל⁷⁵¹ בעולמה העליון⁷⁵².

הרמב"ם כתב שהנפש היא הדעה שהשיגה מהבורא כפי כוחה והשיגה הדעות הנפרדות ושאר המעשים, והיא הנשארת לעולם הבא⁷⁵³. ויש מי

מקורות מלאים והוספות

אם מעט ואם הרבה, לעמוד על נפשו להתבונן במהותו ולהתאמץ בכל כוחו בהכרתה. עד יגזור במציאותה ענין עצמי וממשי מספיק לשיסכים הדעת על קיומו כשיעור שיהיה לו תכלית ידוע והצלחה נכרת. ישקוד בכל עוז על השגתה. מה שלא יעשה זה בדבר שאין לו שום השערה.

⁷⁴⁹ חיבור התשובה למאירי, משיב נפש, מאמר ב תחילת פרק יג: "העיר על צורך ידיעת נפשו עד שיגיע למה שאפשר מידיעת בוראו..."

וכבר כתב ראש הפילוסופים בבואו לחקור ענין הנפש ומהותה ועניני ישותה, שעם היות כל בני אדם שווים בנפש ובגוף לא ייודע לכולם אמיתת הנפש כהיודע להם אמיתת הגוף, וזה מצד שהגוף יושב בחוש והנפש אמנם לא ישיגנה רק השכל, ואמנם אין ראוי למשכיל שלא לדעת חלקו אשר בו ישכיל לאלוקיו, ואם לא ידע זה לא ידע בוראו בשום פנים.

⁷⁵⁰ ספר האמונות והדעות מאמר ה: "שהנפש – עצם שכלי וך, יותר וך מעצם הכוכבים והגלגלים".

ספר האמונות והדעות מאמר ו: "ויתחייב שתהיה עצם דק יותר וך ונקי ופשוט מעצם הגלגלים".

⁷⁵¹ אבן עזרא תהילים כב כב: "וטעם 'יחידתי', בעבור היות כל נשמת אדם יחידה מתבודדת עם גופה מנשמת הכל, ובהיפרדה מגוייתה או תאסף אל הכל".

⁷⁵² אבן עזרא תהילים א ג: "הנשמה החכמה שתהיה מלאה תורת אלוקים להכיר בוראה ומעשיו העומדים לנצח, ותדבק בעולמה העליון בהיפרדה מעל גוייתה כמו הפרי המבושל באילן ויפרד ממנו, ואין צורך לו, כי בעבור הפרי היה העץ".

⁷⁵³ רמב"ם הל' תשובה פ"ח ה"ב ג: "העולם הבא אין בו גוף וגויה אלא נפשות הצדיקים בלבד בלא גוף כמלאכי השרת... כל נפש האמורה בעניין זה אינה הנשמה הצריכה לגוף אלא צורת הנפש שהיא הדעה שהשיגה מהבורא כפי כוחה, והשיגה הדעות הנפרדות ושאר המעשים, והיא הצורה שביארנו עניינה בפרק רביעי מהלכות יסודי התורה, היא הנקראת נפש בעניין זה".

רמב"ם הל' יסודי התורה פ"ד ה"ח: "נפש כל בשר היא צורתו שנתן לו האל והדעת היתרה המצויה בנפשו של אדם היא צורת האדם השלם בדעתו... ואינו אומר על צורה זו הניכרת לעיניים שהיא הפה והחוטם והלסתות ושאר רושם הגוף שזו תואר שמה, ואינה הנפש המצויה לכל נפש חיה שבה אוכל ושותה ומוליד ומרגיש ומדהרהר, אלא הדעה שהיא צורת הנפש... ופעמים רבות תקרא זאת הצורה נפש ורוח".

שהוסיף שגם כוח המדמה נשאר עמה לעולם הבא.⁷⁵⁴

האברבנאל כתב שמקובל באומה שהנפש השכלית היא עצם רוחני שנברא בבריאת העולם, ועומדת לעצמה עוד קודם שיהיה הגוף, ונשארת גם לאחר הפסדו.⁷⁵⁵

בספר רזיאל המלאך כתוב שכאשר האדם נרדם, נפשו יוצאת מן הגרון.⁷⁵⁶

הרמ"ק כתב שהנפש דקה מן השכל⁷⁵⁷, וכן שהנשמה עוסקת בתורה ומכרת את בוראה עוד קודם בואה לעולם⁷⁵⁸, ואחר הפטירה היא הוויה דקה רוחנית.⁷⁵⁹

האר"י ראה נשמות לאלפים ולרבבות.⁷⁶⁰ בעניין נפש אדם רשע שנכנסה

מקורות מלאים והוספות

⁷⁵⁴ שבילי אמונה (לר' מאיר אבן אלדבי) סוף הנתיב השישי ד"ה נאום המחבר: "ואמנם הנפש השכלית לא תכלה בכלות הגוף, לפי שאינה צריכה לגוף. ויש אשר הוסיף ואמר כי הכח המדמה יישאר אחר המוות כמו החלק השכלי ברצון הבורא יתברך באמצעות שכל הפועל ויתאחדו עם הכח השכלי והיו לאחד לקבלת התגמולים בשכר ובעונש.... ואני אומר כי גם הכח המדמה אין לו זיכרון בהישארות כי הוא הווה ונפסד".

⁷⁵⁵ נחלת אבות (האברבנאל) על אבות ג טו: "ואני מוסיף על ההקדמה האמיתית הזאת, ומצרף אליה הקדמה אחרת אמיתית מקובלת באומה, והיא שהנפש השכלית שהיא צורת האדם, היא עצם רוחני נברא בבריאת העולם בפרטיותו, נמצא ועומד בעצמו קודם שיחול בגוף ונשאר אחרי הפסדו".

⁷⁵⁶ רזיאל המלאך דפוס תש"ד דף יב ע"א: "וכשאדם יגע ועייף, מייד תרדמה נופלת עליו, ובחלום מתרבה ואינו יודע אם הוא ער או ישן, והתיכוני הוא הלשון והחיצוניי היד, והקול והדיבור ישנו וייעפו, אך הפנימי אינה ישנה, רק תצא הנפש מן הגרון. ואולם האדם שישן ומקיצין אותו בבהלה ויתבהל הגוף, ועל ליבו נודדת כציפור קטנה – היא הנפש ששבה, ואם היא תשיב מרצונה מעיר בלי בהלה כמו קרוב לשחרית אז הנפש במלונה לפי שכל השכלת חכמה ובינה במוחי הלב נקראת פנימית".

⁷⁵⁷ אילימה רבתי (לרמ"ק) מעיין א תמר א פרק ה: "הנפש אשר בנו דקה מן השכל, והרוח דק מן הנפש, והנשמה דקה מן הרוח".

⁷⁵⁸ שיעור קומה (לרמ"ק), גלגול, פרק ד (דף פג ע"ב): "הנשמה היא שלימה רוחנית, היא עוסקת בתורה ומכרת את בוראה קודם בואה לעולם".

⁷⁵⁹ שיעור קומה (לרמ"ק), תורה, פרק לה (דף כא ע"ב): "ואחר פטירת הנשמה הזאת מן הגוף היא הוויה דקה רוחנית. אמנם מפני חבירתה עם החומר היא כבידה ולא תוכל לעלות אלא תסתלק בהדרגה....".

⁷⁶⁰ אור צדיקים (לר' מאיר פופרש) פרק י (עב ע"א – ע"ב): "שסיפר תלמיד של האר"י ז"ל ה"ה החכם ר' גדליה הלוי ז"ל, שבימי האר"י ז"ל בכל ערב שבת היו הולכים חוץ לעיר לקבל את השבת, וראה פעם אחד על בית החיים של צפת חיילות נשמות שעלו מן הקברות לעלות למעלה לגן עדן העליון, וכן להיפך, ראה ריבי רבבות נשמות שירדו כנגדם ואלו הן נשמות

בגוף איזה אדם או אישה וכופה אותו ונקרא חולי הנופל⁷⁶¹, אמר האר"י שיש לגזור עליו שלא יצא משום מקום אלא מבין הציפורן של גודל רגלו לבין הבשר, באופן שלא יזיק⁷⁶² לגוף אשר עומד בו⁷⁶³.

ר' חיים ויטאל למד על מהותה של הנפש מדבריו של דיבוק, שסיפר שגודלו⁷⁶⁴ כביצת תרנגולת⁷⁶⁵. גם רבי יהודה פתייה עשה כן, והדיבוק סיפר לו רוחות ששיעורם כגודל כף איש, ויש קטני קטנים עד שיעור פול הלבן⁷⁶⁶.

מקורות מלאים והוספות

יתירות הנתוספות לישראל בשבת, ומתוך רוב בלבול וערבוב הנשמות הוכרח לעצום עיניו, ואעפ"כ ראה כל הדברים בעיניים סגורות.

וכן פעם אחד הלך האר"י ז"ל ללמוד תורה עם תלמידיו בשדה, וראה שעל האילנות היו יושבים עליהם נשמות לאלפים ולרבבות, וכן סמוך לשם היה נהר וראה על כל פני המים היו שטים וניגרים נשמות לאלפים ולרבבות... ושהם הנשמות שנדחו מחוץ לפרגוד שלא עשו תשובה בימי חייהם בעולם הזה.

⁷⁶¹ דהיינו מחלת הנפילה. בשמה הרשמי כפיון, ובלועזית אפילפסיה.

⁷⁶² יש לזון האם לדעתו עצם יציאת הנפש מן הגוף גורמת לזון, ואם כן יש לעיין מה קורה ברגע המוות, או שכוונתו שרוח הרשע מחמת רשעותו יכולה להזיק ביציאתה.

⁷⁶³ ספר "שער רוח הקודש" (לר' חיים ויטאל כפי שקיבל מהאר"י), ייחוד ט"ו, עמודים פח"צ (ירושלים תשמ"ח): "ייחוד אחד שלימדני מורי ז"ל כדי להוציא רוח רעה ר"ל, שיש לפעמים נפש איזה אדם רשע שנפשו אינה יכולה להיכנס בגיהנם עדיין מרוב עוונותיו, והולך נע ונד ונכנס לפעמים בגוף איזה אדם או אישה, וכופה אותו ונקרא חולי הנופל, וע"י הייחוד הזה נתקן נפשו מעט...

גם צריך שתגזור עליו שלא יצא משום מקום אלא מבין הציפורן של גודל רגלו לבין הבשר באופן שלא יזיק לגוף אשר עומד בו".

⁷⁶⁴ ויש לעיין אם שייך שלנפש יש גודל מסוים.

⁷⁶⁵ שער הגלגולים (ר' חיים ויטאל), "מעשים נוראיים מגלגול", דפוס פרמישלה תרל"ה דף י ע"א ד"ה וברור וד"ה התחלתי (ומדבריו הביאו ב"קונטרס הדיבוק" שיצא לאור ע"י ישיבת המקובלים שער השמיים ירושלים תשנ"ט עמוד 6): "ומצאתי היותה מוטלת על מיטתה פרקדנית והיתה כגוף בלי נשמה ועיניה סגורות ופיה פתוחה ולשונה עבה מאוד מן השפה ולפנים. ויאמרו האנשים ונשים המכלכלים אותה כי אז היה נמצא הרוח בלשונה. אז אמרתי בליבי זה היום קיוויתי לדעת חידושים על פטירת הנפש מגוף...

התחלתי לשאול ממנו שאלות על עניין הנשמה כדי לדעת מהותה ואופן יציאתה מהגוף בעת המיתה ודרכיה אח"כ ומהו הגיהנם (ולא שאלתי מהגן עדן כי ידעתי היותו נעדר ממנו). ושאלות אחרות כאלה, ולכולם השיב דברים המוניים וחותרם דבריו היו 'איני יודע'... שאלתי מהות גופו, והשיב 'איני יודע', שאלתי כמותו אם כביצת אווז או תרנגול או יונה. והשיב 'של תרנגולת'."

⁷⁶⁶ הנשמות מספרות (הנקרא גם: הרוחות מספרות) לרבי יהודה פתייה (מהדורת תשיד ותשכח) עמוד כ: "דע כי אין כמות הרוחות שווים בגודלם. כי יש רוחות ששיעורם גדול כשיעור כף איש, ויש קטנים מזה, ויש קטני קטנים עד שיעור פול הלבן".

דיבוק אחר סיפר לו שכל גופו מלא שערות ארוכות כדמיון עז⁷⁶⁷. ומכאן שלא היו להם מקורות אחרים לעניינים אלה.

רש"י כתב שהנשמה עשויה בדמות הגוף⁷⁶⁸. ובשו"ת עשה לך רב ביאר יותר, שלנשמה יש דמות וצורה, והיא אותה צורה שעתיד הגוף לקבל מכוחה⁷⁶⁹, ובאותה צורה עתיד להיווצר הגוף שיקום בתחיית המתים⁷⁷⁰.

כמה וכמה מפרשים נקטו את הלשונות "נפש העולם", "נשמת העולם", "נפש האומה", "נשמת האומה". ואפשר⁷⁷¹ שיש להסיק מכך גם על מהותה של נפש האדם⁷⁷².

סוף דבר, כבר כתבו כמה מהראשונים, שלא נדע הנפש ומהותה⁷⁷³, והרי כך

מקורות מלאים והוספות

⁷⁶⁷ שם עמוד כט: "שאלתי לרוח אם הוא עירום. אמר לי שהוא עירום כיום היוולדו. ולא עוד אלא שכל גופו מלא שערות ארוכים כדמיון העז".

⁷⁶⁸ רש"י חגיגה יב ע"ב: "ורוחות ונשמות – חדא היא. ויש מפרשין: רוח – היא הנשמה העשויה בדמות הגוף, נשמה – אליינ"א בלע"ז [נשימה]".

⁷⁶⁹ שו"ת עשה לך רב (לרבי חיים דוד הלוי) ח"ב סי' ד: "א"כ ייחסו את אמנות הציור להקב"ה לגבי צורת הגוף. אך רבותינו חכמי האמת הרחיבו הרעיון גם לגבי הנשמה וצורתה... הרי שחכמי האמת ביארו את עניין הציור לגבי הנשמה, שצורתה לפני בואה לעולם – הוזה, היא אותה דמות שעתיד הגוף לקבל מכוחה... הדברים באו בציריית רבה במקום אחר בזהר (תרומה דף קנ ע"א) וזו לשונם בתרגום חופשי: מקום זה (הכוונה לגן עדן התחתון) הוא מדור לרוחות קדושים... ואותן העתידות לבוא לעולם הוזה מלובשים הן בלבושים וגופות ופרצופים כדוגמת אלה של העולם הזה".

שם תחילת סי' ה: "שאותה צורה שהגוף מקבל, מצורת ודמות הנשמה באה לו".

⁷⁷⁰ שו"ת עשה לך רב (לרבי חיים דוד הלוי) ח"ב סי' ו: "אחרי כל מה שנתבאר, שהגוף מקבל את צורתו ודמותו מצורתה ודמותה של הנפש כפי שהיתה באותו עולם טרם רדתה לעולם הזה, הרי שעניין תחיית המתים נעשה קרוב מאוד להבנת השכל האנושי. משל למה הדבר דומה, לאדם העושה פסילים ודיוקנאות באמצעות אימומים הנמצאים ברשותו. אם יקרה ואחד הפסילים ישבר ויאבד, הלא אפשר בקלות לעשות פסל נוסף בדמותו ובצלמו ממש של הפסל האבוד, ע"י אותו אימום עצמו, ממנו נעשה גם הראשון. כך הוא הדבר בפשוטו לגבי הגוף שמת".

⁷⁷¹ אמנם אפשר שזהו ביטוי מושאל בעלמא.

⁷⁷² למשל, שאינה שוכנת דווקא במקום מיוחד.

⁷⁷³ חובות הלבבות שער ד (שער הביטחון) פרק ד ד"ה אבל: "צורת הנפש בלעדי הגוף אינה ידועה אצלנו, כ"ש מה שתתענג בו או תצטער בעניין ההוא מגמול ועונש".

ספר החינוך מצווה קנט ד"ה ואל תתמה: "אנחנו בני איש, בעניות דעתנו, לא נדע הנפש ומהותה".

רבי דוד אבן ביליה (מן הראשונים), הובא במקור חיים לרבי שמואל אבן צרצה פרשת כי תצא ד"ה ונגשה יבימתו: "וה"ר דוד ן' בילא כתב... מי הוא אשר מלאו ליבו לדבר גדולות

הוא הטבע האנושי, שאין אנו יכולים להכיר יותר ממנה שיש לנו בו ניסיון, אלא שאין אנו בני חורין מלדרוש אחריו, ומי לא ישאל מה היא הנפש בעצם?⁷⁷⁴ משכך, ישנו גם קושי בדיונים פרטיים יותר, כגון השפעת הנישואין על הנפשות בעולם הבא.

להבדיל בין הקודש ובין החול ובין ישראל לעמים, גם חכמי הפילוסופיה והמדע בכל הדורות, עד ימינו, עסקו בבעיית היחס בין הגוף לנפש⁷⁷⁵, ולא העלו פתרון מוכרע לדבר.

חלקיה

בלשון חז"ל נפש ונשמה הן זהות, אלא ש"נפש" היא בלשון התורה ו"נשמה" היא בלשון חז"ל⁷⁷⁶. גם מהמדרש משמע שהם שמות שונים בלבד⁷⁷⁷. גם

מקורות מלאים והוספות

ולגזור גזרות במה שהוא נמנע בחוק להשיג, ואיך יודיענו אמיתת גמול הנפש, והוא אינו יודע אמיתת הנפש, ומה לנו לרדוף אחרי עניינים מדומים".

⁷⁷⁴ קול הנבואה (הרב דוד כהן, "הרב הנזיר"), מאמר רביעי אות ל: "את הדבר עצמו אין אנו יודעים, אלא את תופעותיו..."

אי אפשר שתהיה לנו הכרה של דבר כל שהוא, כשל דבר כשהוא לעצמו, אלא במידה שהוא דבר של הסתכלות חושנית, היינו תופעה...

תהיה אי-התאמה, מוזר, לקוות להכיר באיזה דבר יותר ממנה שייך לניסיון האפשרי. אולם מאידך גיסא, אי-התאמה גדולה מזו תהא, שלא להודות כלל בדברים כשהם לעצמן. אמנם אין אנו יכולים ליתן מושג מסוים, מה הם דברים כשהם לעצמם. אולם אין אנו בני חורין מלדרוש אחריהם. מי יוכל נשוא, ולא ישאל, מה היא הנפש בעצם".

⁷⁷⁵ "בעיית הגוף-נפש", העוסקת בענייני הרצון, הרגשות, התחושות, התודעה. פעילותו של המוח ע"י תהליכים כימיים וחשמליים מובנת לנו בתפקידיו בקליטת האירועים, בניתוחם, בשליטה על הגוף. אך לא מובן כיצד תהליכים כימיים וחשמליים כאלה גורמים למצבים נפשיים ואף נגרמים מהם.

⁷⁷⁶ ביצה טז ע"א: "דאמר רבי שמעון בן לקיש: נשמה יתירה נותן הקדוש ברוך הוא באדם ערב שבת, ולמוצאי שבת נוטלין אותה הימנו, שנאמר שבת וינפש, כיון ששבת ווי אבדה נפש". שבת קנב ע"ב: "אף הקדוש ברוך הוא, על גופן של צדיקים אומר יבוא שלום ינוחו על משכבותם, ועל נשמתן הוא אומר והיתה נפש אדני צרורה בצרור החיים. על גופן של רשעים הוא אומר אין שלום אמר ה' לרשעים, ועל נשמתן הוא אומר ואת נפש אויביך יקלענה בתוך כף הקלע. תניא, רבי אליעזר אומר: נשמתן של צדיקים גנוזות תחת כיסא הכבוד, שנאמר והיתה נפש אדני צרורה בצרור החיים, ושל רשעים זוממות והולכות ומלאך אחד עומד בסוף העולם ומלאך אחר עומד בסוף העולם, ומקלעין נשמתן זה לזה, שנאמר ואת נפש אויביך יקלענה בתוך כף הקלע".

יש להעיר שהביטוי "נטילת נשמה" בלשון חז"ל (כמו איסור זה בשבת) מתייחס גם לבעלי חיים.

⁷⁷⁷ בראשית רבה (וילנא) פרשת בראשית פרשה יד סימן ט: "חמישה שמות נקראו לה, נפש, רוח, נשמה, יחידה, חיה. נפש, זה הדם שנאמר (דברים יב) כי הדם הוא הנפש, רוח, שהיא

"רוח" היא תרגומה של "נפש"⁷⁷⁸. גם מרש"י מוכח ש"רוח" ו"נשמה" אינן שני חלקים שונים⁷⁷⁹.

יש שחילקו בין הנפש האלוקית או השכלית⁷⁸⁰, לבין הנפש הבהמית שהיא המתאוה תאוות. יש להדגיש שחילוק זה⁷⁸¹ הוא מוכרח ומוסכם⁷⁸². ויש שכתב שהנפש השכלית האלוקית היא יצר הטוב והנפש הבהמית היא יצר הרע⁷⁸³. ויש שכתב שהנפש האלוקית היא השכל, והיא אצולה מרוח הקודש⁷⁸⁴. ובזהר יש נפש שלישית, והיא הנפש המדברת⁷⁸⁵.

בגאונים ובראשונים ובזהר ישנה חלוקה אחרת של כוחות הנפש לשלושה⁷⁸⁶, וכך חילקו בין המושגים "נפש", "נשמה" ו"רוח". אלא שיש חילוק

מקורות מלאים והוספות

עולה ויורדת שנאמר (קהלת ג) מי יודע רוח בני האדם העולה היא למעלה, נשמה, זו האופיה, דברייתא אמרין האופיתא טבא, חיה, שכל האברים מתים והיא חיה בגוף, יחידה, שכל האברים משנים שנים, והיא יחידה בגוף, הה"ד (איוב לד) אם ישים אליו רוחו ונשמתו אליו יאסוף".

⁷⁷⁸ בראשית ב ז: "ויהיה האדם לנפש חיה".

אונקלוס שם: "והוות באדם לרוח ממללא".

⁷⁷⁹ רש"י חגיגה יב ע"ב: "ורוחות ונשמות – חדא היא. ויש מפרשין: רוח – היא הנשמה העשויה בדמות הגוף, נשמה – נשימה, אליינ"א בלע"ז [נשימה]".

⁷⁸⁰ שילוב של שני השמות הללו מוזכר בשם משמאל, שמות, פרשת משפטים שנה תרע"ח, ד"ה ולפי האמור יתבאר: "כשהנפש הבהמית מבטלת דעתה ורצונה ובטילה לנפש האלוקית והשכלית, זהו נקרא שעושין רצון אביהם שבשמיים".

⁷⁸¹ בין מושג המתייחס לרוחניות ולבחירה בין מצוות לעבירות, לבין מושג המתייחס לכוחות החיים, התנועה של הגוף והתאוות (כפי שמצוי בכלל בעלי חיים).

⁷⁸² וזאת בניגוד לחלוקות נוספות ופרטים רבים דלקמן: המושג רוח שהוא בין הנשמה לגוף, מקומותיהם של הנשמה והנפש, ובכלל השאלה אם שייך לגביהם מקום, והאם יש איזה חלק שנשאר קשור לגוף לאחר המיתה.

⁷⁸³ קדושת לוי, דברים לראש השנה, ד"ה והנה בהשתלשלות: "בחינת נפש הבהמית – יצר הרע, שהוא התנגדות לנפש אלוקית – יצר הטוב".

⁷⁸⁴ תורת המנחה (ר' יעקב סקלי, מתלמידי הרשב"א) פרשת ואתחנן, דרשה סז, עמוד 594: "וחכמי הטבע הביאו על זה מופת נחתך ואמרו כי הדבר שנבדל בו האדם משאר בעלי חיים הוא השכל והיא הנפש האלוקית, ונקראת כן מצד שהיא אצולה מרוח הקודש".

⁷⁸⁵ וזהר חדש כרך א דף טז ע"א: "יש באדם שלש צורות נפשיות: צורה הראשונה היא הנפש השכלית. השנייה היא הנפש המדברת. השלישית היא הנפש הבהמית המתאוות תאוות".

⁷⁸⁶ אמונות ודעות לרס"ג מאמרו פרק ג, היגיון הנפש (רבי אברהם ברבי חייא הנשיא, לייפציג תרכ"ה) דף יא ע"א, כוזרי מאמרה אות יב, אבן עזרא שמות כג כה, פירוש הרוקח על הסידור פרק כ ד"ה יושב בסתר עליון, כד הקמח (לרבינו בחיי) תחילת ערך תענית, דרשות ר"י אבן

בשמות המושגים, שהמקובלים הגדירו ש"נפש" היא לקיום הגוף, ו"נשמה" שורה ממקום עליון⁷⁸⁷. והרמב"ם הגדיר להיפך, ש"נפש" היא העומדת לעולם ועולמי עולמים, ו"נשמה" היא הצריכה לגוף⁷⁸⁸.

לגבי חלוקת הנפש לשלושה, נחלקו האם היא נפש אחת שמחולקת לשלושה כוחות, או שהן שלוש נפשות נפרדות⁷⁸⁹.

מקורות מלאים והוספות

שועיב פרשת ויחי ד"ה ואלו, ספר העיקרים מאמר ב פרק לא ד"ה וכמו, אורחות צדיקים שער יראת שמיים ד"ה ועתה.

⁷⁸⁷ זוהר חדש כרך ב (מגילות) מגילת רות דף לח ע"ב: "תרין קטרין (נ"א כתרין) טבין יהיב הקדוש ברוך הוא בבר נש לשמשא בהאי עלמא ואינון נפשא ורוחא. נפש לקיומא דגופא במצוות דיתער מניה. רוח לאיתערא ליה באורייתא ולאנהגא ליה בהאי עלמא. ואי זכו נפש במצוות ורוח לאתעסקא באורייתא. כדין נחתו עליה רבו יתיר מלעילא כפום אורחוי ובתרין (כתרין) ונ"א קטרין אלין אויל בר נש בהאי עלמא לשמשא בהו. דההוא נפש לא אתקיים בגופא אלא באתערו דרוח דשריא עליה. כדי עייל בר נש לשמשא ולמפלח למאריה באלין תרין. איתער עליה מלעילא אתערו קדישא ושריא עליה דבר נש וסתרא ליה (מסטרא דכל סטרין) [מכל סטרין] ואיתער ביה בחכמתא עילאה למזכי ולמהוי בהיכלא דמלכא. וההוא אתערו דשרייתא עליה מאתר עילאה הוא ומאי שמייה נשמה [גי' ר"מ ב"ג בס' עה"ק ומאי שמייה נשמה. נשמה חילא עלאה יתיר מההוא דאקרי רוח. דהא רוח יהיב לי' קב"ה לשמשא בהאי עלמא. ונשמה לאתערא תדיר לשמושא דלעילא] ומיניה יתער לבר נש תשובה ועובדין טבין ואיהו חילא עילאה חילא דתשובה אימא לרוח ורוח בן לה".

מהרש"א חידושי אגדות מסכת ברכות יח ע"ב ד"ה מעשה: "לפי שידוע שהאדם יש לו נפש רוח ונשמה. הנפש הוא החומר והנשמה היא הצורה והרוח הוא באמצע המדבקן כל ימי חי אדם. וע"כ גם במותו של אדם שהגוף מתפרד מן הנשמה שהגוף הולך אל העפר והנשמה הולכת למעלה הרוח שהיה מדבקן בחיים אינו מתפרד מהם לגמרי אלא לפעמים הוא שורה במקום הגוף ולפעמים שט בעולם למקום שהנשמה שם דהיינו מאחורי הפרגוד".

⁷⁸⁸ רמב"ם הל' יסודי התורה פ"ד ה"ט: "אין צורת הנפש הזאת מחוברת מן היסודות כדי שתיפרד להם, ואינה מכח הנשמה עד שתהא צריכה לנשמה כמו שהנשמה צריכה לגוף, אלא מאת ה' מן השמים היא, לפיכך כשייפרד הגולם שהוא מחובר מן היסודות ותאבד הנשמה מפני שאינה מצויה אלא עם הגוף וצריכה לגוף בכל מעשיה לא תיכרת הצורה הזאת, לפי שאינה צריכה לנשמה במעשיה, אלא יודעת ומשגת הדעות הפרודות מן הגולמים ויודעת בורא הכל ועומדת לעולם ולעולמי עולמים, הוא שאמר שלמה בחוכמתו וישוב העפר על הארץ כשהיה והרוח תשוב אל האלוקים אשר נתנה".

רמב"ם הל' תשובה פ"ח ה"ג: "כל נפש האמורה בעניין זה [העולם הבא] אינה הנשמה הצריכה לגוף, אלא צורת הנפש שהיא הדעה שהשיגה מהבורא כפי כוחה והשיגה הדעות הנפרדות ושאר המעשים והיא הצורה שביארנו ענינה בפרק רביעי מהלכות יסודי התורה היא הנקראת נפש בעניין זה".

⁷⁸⁹ רבינו בחיי בראשית ב ז ד"ה וייפח: "וצריך אתה לדעת כי חכמי המחקר נחלקו בעניין הנפש וייסדו בזה ספרים אין קץ והאריכו והרחיבו לשון בהם, יש מהם אומרים שהנפש אחת ויש בה שלוש כחות: הכח המתאווה אשר לבעלי הנפש הבהמית, והכח הצומח אשר לבעלי הנפש הצומחת, והכח המשכיל היא נפש החכמה, ושלוש כוחות אלו הם נפש אחת.

הזוהר וכן חלק מהמפרשים קבעו אף את מקומותיהן של הנפש הרוח והנשמה, שכל אחת מהן שורה באבר אחר⁷⁹⁰, ושיש מהן שקשורה לגוף גם לאחר מיתה⁷⁹¹.

את חלוקת כוחות הנפש לשלושה חלקים ייחס הרמב"ם שם ל"ראש הרופאים"⁷⁹², הלוא הוא הרופא היווני גלינוס, שאת דעתו החשיב הרמב"ם מאוד⁷⁹³. גלינוס עצמו המשיך בעניין זה את דעתם של הרופא היווני היפוקרטס והפילוסוף היווני אפלטון⁷⁹⁴, שאף הם קבעו את מקומותיהם של שלושת החלקים הללו באברים השונים, כדלעיל⁷⁹⁵.

מקורות מלאים והוספות

יש מהם אומרים כי הם באדם שלוש נפשות שונות חלוקות זו מזו: הנפש החכמה לעצמה, והצומחת לעצמה, והבהמית לעצמה. הנפש הבהמית היא הנפש המתאוה המאכל והמשתה והמשגל והשינה והכעס, בה ישתתף האדם עם הבהמות והחיות וכל בעלי נפש התנועה ומשכנה בכבד, והיא הנקראת נפש ורוח... הנפש הצומחת היא הכח המגדל באדם, בה ישתתף עם האילנות והצמחים, ועניין הנפש הזאת שיגדל גוף הצמח והאילן ויגביהנו וירחיבנו, וכן באדם, ואין משכנה במקום מיוחד בגוף רק בכולו והיא מתגברת עד זמן קצוב. הנפש החכמה נמצאת באדם לבדו, בה משתתף עם העליונים הקדושים העומדים לעד לעולם בחכמה ושיכל, ומשכנה במוח, והיא הנקראת נשמה".

⁷⁹⁰ תיקוני זוהר תיקונא עשרין וחד ועשרין דף נג ע"א: "נשמתא – במוחא, רוח – בכנפי ריאה, נפש – בליבא".

אבן עזרא שמות כג כה: "כי הנשמה היא החכמה, ומושבה במוח הראש, וממנה יצא כח כל ההרגשות ותנועת החפץ. והרוח בלב, ובו חיי האדם, והיא המבקשת שררה להתגבר על כל העומד כנגדה, והיא בעלת הכעס, וכן אמר שלמה אל תבהל ברוחך לבעוס (קהלת ז, ט), כל רוחו יוציא כסיל (משלי כט, יא). והנפש בכבד, והיא המתאוה לאכול".

⁷⁹¹ מהרש"א חידושי אגדות ברכות יח ע"ב ד"ה מעשה: "שהאדם יש לו נפש רוח ונשמה. הנפש הוא החומר, והנשמה היא הצורה, והרוח הוא באמצע המדבקן כל ימי חיי אדם. וע"כ גם במותו של אדם, שהגוף מתפרד מן הנשמה, שהגוף הולך אל העפר והנשמה הולכת למעלה – הרוח שהיה מדבקן בחיים אינו מתפרד מהם לגמרי, אלא לפעמים הוא שורה במקום הגוף ולפעמים שט בעולם למקום שהנשמה שם, דהיינו מאחורי הפרגוד".

⁷⁹² הקדמת הרמב"ם למסכת אבות (שמונה פרקים) תחילת פרק א: "דע, כי נפש האדם נפש אחת, ולה פעולות רבות חלוקות, ייקראו קצת הפעולות ההן 'נפשות'. וייחשב בעבור זה, שיש לאדם נפשות רבות, כמו שחושבים הרופאים, עד שפתח ראש הרופאים ואמר, שהנפשות שלוש: טבעית, וחיונית, ונפשית".

⁷⁹³ הרמב"ם כתב עליו שהוא "הראשון (והטוב) באנשים בעינין בהיקשים האפשריים [בהיגיון]" (פרקי משה ברפואה מאמר כ"ה ד"ה ושמע, נדפס בספר כתבים רפואיים ח"ב). כמו כן הרמב"ם חיבר על כתביו את הספר קיצורי גלינוס.

⁷⁹⁴ שניהם מהמאה ה-4 לפנה"ס.

⁷⁹⁵ אנציקלופדיה הלכתית רפואית (לרב (ופרופסור) אברהם שטיינברג) ערך מערכת העצבים פרק "רקע היסטורי" (וכן במאמרו בספר אסיא חלק ו עמוד 273): "אפלטון וגלינוס עשו מעין

עוד יש בזוהר, שנפש ורוח יש לכל אדם, אך נשמה תלויה במעשיו של האדם.⁷⁹⁶

הרמ"ק הוסיף שמלבד נפש ורוח ונשמה, יש עניין רביעי והוא הצלם, והוא גלוי יותר מהם, עד שיש מן החסידים שמשיגים דמותו בעולם הזה.⁷⁹⁷ וביאר שהצלם הוא הראשון ביצירה, והוא כתבנית שהנפש מצטיירת באמצעותו, והרוח מצטיירת באמצעות הנפש, והנשמה באמצעות הרוח.⁷⁹⁸ וכמו שהצלם הוא הראשון ביצירה, כך הוא מסתלק שלושים יום קודם המיתה.⁷⁹⁹

במדרש רבה ובזוהר כתוב שלנשמה יש חמישה שמות: נפש, רוח, נשמה, יחידה, חיה.⁸⁰⁰ ויש שפירשו שהן חמש מדרגות בנפש.⁸⁰¹ יש מהמקובלים שכתב שהנפש מתגלה בזמן שהתינוק נולד, והרוח והנשמה מתגלות בפועל

מקורות מלאים והוספות

שילוב של ההשקפות העתיקות בתורת 'שלוש הנפשות': הנפש הרוחנית-שכלית – במוח, הנפש החיונית – בלב, הנפש התזונתית – בכבד.

⁷⁹⁶ זוהר כרך א (בראשית) פרשת נח דף סב ע"א: "א"ר יהודה: נפש ורוח כלילין דא עם דא, נשמתא שריא בארחי דבר נש... אתא בר נש לאתדכאה מסייעין ליה בנשמתא קדישא ודכאן ליה ומקדשין ליה ואקרי קדוש, לא זכה ולא אתי לאתדכאה תרין דרגין פתחין דאינון נפ"ש ורו"ח ביה, נשמתא קדישא לית ביה".
אמנם בזוהר כרך ג פרשת ויקרא דף כה ע"ב: "דכל מאן דלא זכי באורייתא לא זכי לא ברוח ולא בנשמה".

⁷⁹⁷ פרדס רימונים (לרמ"ק) שער הנשמה, תחילת פרק רביעי: "בבירור עניין הצלם הנדרש בזוהר במקומות רבים, ומהמפורסם היות הצלם הזה עניין רביעי, שאינו לא נפש ולא רוח ולא נשמה, אמנם הוא מתגלה יותר מהם, עד שיש מן החסידים משיגים דמותו בעולם הזה".

⁷⁹⁸ המשך דבריו שם: "כי מציאות הנשמה הוא כמו האומן הצורף הכסף, וברצונו לצייר צורה ומתין את הכסף הנה לצייר צורת עניין הנרצה אליו, צריך לצייר קודם מקום שבו יצטייר הצורה ההיא, ויגלום בתוך אוויר הצורה ההיא המציירת הכסף המתוכן אל הצורה... הנפש מצטיירת בגולם הצלם, והרוח מצטיירת באמצעות הנפש, והנשמה באמצעות הרוח".

⁷⁹⁹ המשך דבריו שם: "ואולם כמו שהוא (הצלם) הקודם אל היצירה, כן הוא מסתלק קודם המיתה ל' יום, וכן נתבאר בזוהר...".

⁸⁰⁰ בראשית רבה (וילנא) פרשה יד סימן ט (פרשת בראשית): "חמישה שמות נקראו לה: נפש, רוח, נשמה, יחידה, חיה".
זוהר, רעיא מהימנא, כרך ב (שמות) פרשת תרומה דף קנח ע"ב: "ובכל נפשך, דהיינו נשמתא. דחמש שמדן אית לה, נשמה, רוח, נפש, חיה יחידה".

⁸⁰¹ פירוש הסולם לזוהר, פתיחות הקדמה לספר הזוהר אות כז: "ואחר שזכינו לכל המדרגות הנפלאות שבנפש, המכונות נפש רוח נשמה חיה יחידה".
תפארת ישראל (על המשנה), יכין, מסכת אבות פ"ג מ"ו: "יש בנשמת אדם חמש מדרגות, נפש, רוח, נשמה, חיה, יחידה".

רק מזמן שעוסק בתורה ובמצוות⁸⁰². ויש מהם שכתבו שנפש רוח ונשמה יש בכל אדם, נפש מזמן העיבור, רוח מזמן הלידה ונשמה מזמן היניקה. חיה יש רק לצדיקים והיא מזמן הגדלות, ויחידה יש רק לצדיקים גמורים, ורק משעת מיתתם⁸⁰³. ויש מהם שכתבו שבחולו של מועד ובמוסף של ראש חודש באה לאדם הנפש, ביום טוב באה הרוח, ביום כיפור באה הנשמה, בשבת באה החיה, בעולם הבא זוכה ליחידה⁸⁰⁴.

אמנם מהרח"ו כתב, שלרוב בני האדם אין רוח ונשמה וכו', אלא רק את הנפש בלבד⁸⁰⁵.

דנו על חלקי הנפש גם לגבי גלגול⁸⁰⁶. הרמ"ק כתב שלפעמים יתגלגלו הנפש

מקורות מלאים והוספות

⁸⁰² עץ חיים (למהרח"ו) היכל ו שער לט דרוש ה: "שכאשר התינוק נולד ויצא לאוויר העולם, אינו מתגלה בו רק בחינת נפש בלבד בפועל, והשאר שהם רוח ונשמה הם הו בכוח ולא בפועל... אך ע"י עסקו בתורה ובמצוות אז יעשה לבוש אליהם, ואז גם הם יתלבשו ויתגלו בפועל".

⁸⁰³ פני יהושע ברכות י ע"א ד"ה והנראה: "שמצאנו בספר הזוהר ובספרי המקובלים שחמישה מיני נשמות מצינו באדם, והן נפש רוח נשמה חיה יחידה, וכמו שייסד הקליר במוסף דר"ה. והעניין מבואר יותר במקובלים. ששלושה מהם, שהם נפש רוח נשמה, ישנן בכל מיני בני אדם. דהיינו: נפש – הוא נפש התנועה הנתונה בו משעת העיבור שבאותו זמן מתחיל הוולד להתנועע... וחלק נשמת הרוח באה לכל אדם משעת הלידה... וחלק נשמת הנשמה ממש באה לו משעת היניקה... סוף דבר ששלושה חלקי נשמות שהם נפש רוח נשמה הם בהכרח בכל אדם בזמן עיבור ולידה ויניקה. אלא שאם זכה הצדיק זוכה לנשמה יתירה העליונה הנקראת חיה... ודבר זה אי אפשר להימצא כי אם כשמגיע האדם לכלל גדלות היינו שהוא בן י"ג שנים ויום אחד שאז נתחייב במצוות ונכנס בו היצר טוב ומאז ע"י מעשיו זוכה מעט מעט ע"י התגדלות לנשמת חיה הנזכרת. אמנם כן החלק הה' שהיא נשמת יחידה אין שום אדם זוכה בו בחייו אפילו צדיקים גמורים זולת משה רבינו בלבד ולא זולתו, אבל הצדיקים גמורים ודאי זוכין לנשמת יחידה לאחר מיתתו ונמצא כל זה העניין בספרי הקבלה ובספר הזוהר".

⁸⁰⁴ מגלה עמוקות (ר' נתן נטע שפירא, מגדולי המקובלים שבתחילת תקופת האחרונים), תחילת אופן קעה: "הקדמה אחת מבוארת בספר זכאי שלמים של הרב ר' פנחס עזריא... באים אל האדם באלו הזמנים: בחולו של מועד ובמוסף של ראש חודש בא לו הנפש, ביום טוב בא לו הרוח, ביום כיפור בא לו הנשמה, בשבת בא לו הנשמה יתירה שהיא סוד חיה, ובעולם הבא זוכה ליחידה".

⁸⁰⁵ שער הגלגולים (מהרח"ו) בתחילתו, ד"ה דע: "דע כי כל הנפשות הם מעולם העשיה בלבד, וכל הרוחות הם מעולם היצירה, וכל הנשמות הם מעולם הבריאה. אמנם רוב בני אדם, אין להם כל החמישה חלקים הנקרים נר"ן [נפש רוח נשמה] וכו', רק חלק הנפש בלבד, אשר היא מן העשיה".

⁸⁰⁶ על המחלוקת בעניין גלגולים דנו לעיל פרק קז.

הרוח והנשמה⁸⁰⁷, ולפעמים רק שניים או אחד מהם⁸⁰⁸. ומהרח"ו כתב שכשחוזר בגלגול, חוזרות הנפש הרוח והנשמה, כל אחת מהן בגלגול בפני עצמו⁸⁰⁹.

מכל המחלוקות הרבות והמהותיות שבתחום זה, עולה שאין מקורותיו כהלכה למשה מסיני שלא תיתכן בה מחלוקת.

זמן יצירתה

באגדה שבתלמוד מפורש שנשמותיהם של כל בני האדם נוצרו עוד לפני שהם נבראו⁸¹⁰, והן נתונות במקום מסוים⁸¹¹. וכן אמרו המדרש⁸¹² והראשונים⁸¹³. ויש מהאחרונים שאף הדגיש שעוד טרם יצירת הגוף, הנפש היא עצם רוחני שעומד בפני עצמו⁸¹⁴.

מקורות מלאים והוספות

⁸⁰⁷ דנו במהותם בפרק קיד בכותרת "חלקיה".

⁸⁰⁸ שיעור קומה (לרמ"ק) פרק פד: "והנה לפעמים יעתקו הנפש והרוח והנשמה, ולפעמים שניהם, ולפעמים אחד מהם, הכל הוא כפי המצטרף".

⁸⁰⁹ שער הגלגולים (מהרח"ו) הקדמה ד ד"ה והנה (מהדורת תשמ"ח עמוד כ): "והנה צריכים אנו לידע, כאשר האדם זכה לנפש ורוח ונשמה, ואח"כ פגם אותם, והנה נתבאר שכשחוזר בגלגול, אין שלושתם באים יחד, רק כל אחד מהם בגלגול בפני עצמו... שהרוח ההוא יבור בגלגול אחר לבדו... וכן על דרך זה באה הנשמה בגוף אחר לבדה".

⁸¹⁰ חגיגה יב ע"ב: "ערבות והרקייע השביעי", שבו צדק, משפט וצדקה, גנוי חיים וגנוי שלום וגנוי ברכה, ונשמטן של צדיקים, ורוחות ונשמות שעתיד להיבראות".

⁸¹¹ עבודה זרה ה ע"א (וכן ביבמות סב ע"א): "וא"ר יוסי: אין בן דוד בא עד שיכלו נשמות שבגוף".

רש"י שם ד"ה עד: "אוצר יש ושמו גוף ומבראשית נוצרו כל הנשמות העתידות להיוולד ונתנם לשם".

⁸¹² בראשית רבה (וילנא) פרשה ח סימן ז: "[ו]יאמר אלוקים נעשה אדם] ורבי יהושע דסכנין בשם רבי שמואל אמר: בנפשותן של צדיקים נמלך".

⁸¹³ רמב"ן איוב לח כא: "ידעת כי אז תיוולד – ביוסדי הארץ ובבוראי הים... כי הנשמות מאז נבראו כולם, כמו שאמרו בבראשית רבה 'בנפשותיהם של צדיקים נמלך', ובתלמוד 'ערבות שבו... ורוחות ונשמות שעתידין להיבראות'".

רבינו בחיי בראשית ז ד"ה ויהי: "וכבר ידעת מאמר רבותינו ז"ל כי הנשמות נבראו ביום ראשון, ומזה אמר הפייט: תיקן נשמות עם האור הראשון תחילת דבר ה'".

⁸¹⁴ נשמת חיים (לרבי מנשה בן ישראל) מאמר ב פרק ב ד"ה גם וד"ה הנך: "הרב הכולל יצחק ערמה [עראמה] בספרו המתואר עקידת יצחק בשער השישי שלו, דיבר על עניין הנפש ומהותה [נביא את דבריו בהמשך בסמוך]. וכאשר חקרתי לדרוש ולתור לי מנוחה אמרתי בליבי מי יתן שהשער הזה יהיה סגור לא ייפתח ואיש לא יבוא בו. ויפה אמרו רז"ל לפום גברא שבושתא וכל אדם כוזב...

אמנם הרס"ג כתב שהבורא בורא אותה⁸¹⁵ בזמן שנשלמת צורת האדם⁸¹⁶.

ובעל העקידה הכריע שעד יצירת הגוף, הנפש אינה מציאות בפועל, אלא רק כח והכנה. עם יצירת הגוף ובחירת האדם בטוב, הנפש נעשית עצם רוחני בפני עצמו, שנשאר קיים גם לאחר מיתת הגוף⁸¹⁷. חשוב לציין שהוא מתבסס

מקורות מלאים והוספות

הנך רואה איך דברי רז"ל מסכימים אל האמת שכתבנו שהנפש היא רוחנית מתחילת בריאתה ועצם רוחני עומד בעצמו... על כן אמרתי ראוי לדחות בשתי ידיים הדעה המגונה הזו, ולחבק בשתי זרועות עת רבותינו ז"ל".

⁸¹⁵ אמנם לשונו שם "נפש", אך אינו מחלק בין "נפש" ל"נשמה", כמפורש בהמשך דבריו שם: "ועל כן קראה אותה לשוננו בשלושה שמות, נפש, ורוח, ונשמה... אך השלושה – לנפש אחת".

⁸¹⁶ אמונות ודעות מאמר ו ד"ה וכיוון: "הנפש ברואה... ומאמר הבורא (זכריה י"ב א') יוצר רוח אדם בקרבו, אבל הבורא בורא אותה עם שלמות צורת האדם כאומרו בקרב".

⁸¹⁷ עקידת יצחק (ר' יצחק עראמה, מסוף תקופת הראשונים) בראשית שער ו ד"ה ואומר: "שנקבל בדעתנו שהנפש הזאת האנושית המיניית היא הצורה הראשונה המתחדשת ונמשכת אל הרכבת החומר ההוא האנושי ושווי מזוג. והוא דבר נלך ממנה מדרגת ההיול... ואתה קרא אותה שכל היולאני או כח או הכנה או באיזה שם שתמצא, ואני הנני קורא אותה בשם כח מקבל התעצמות נבדל במעשה ועיון. וזה כי בתחילת עניינה והוא בהיותה על התואר שאמרנו כבר יצדק עליה שם הכח. והוא התואר שתיארוה קצת הפילוסופים כאלכסנדר וסיעתו שאמר שאיננה דבר בפועל זולתי הכנה. והוא האמת הגמור כי זאת היא התחלה והכנה ושלמות ראשון לקבל שלמיות אחרות בזה אחר זה עד שתושלם לגמרי."

וזה כי כאשר יורגל זה הכח באותו השלמות הראשון שהוא טבעי אליו. עם החריצות והזריזות בכל דבר שיצטרך אליו. וביזר המעשים והפעולות בכל עסקיו. וטוב התכונה בכל ענייניו. וישתמש בכח הבחירי ההוא המוטבע לבלתי נטות אל המידות הרעות והפחיתות אשר הוא אפשר עליהם כמו כן. ולא יתעצל לטמון יד מהשיג מה שהוא בחוקו להשיגו במושכלות הראשונות והשניות. ובכל מה שנמסר לו מהתבונן בעצמו על מעלתו משאר הנמצאות השפלות. אבל יתן אל ליבו לדרוש ולתור בענייני המציאות כאשר תמצא ידו לפי הקיצור אשר תמצא אז ידו. ויתרבה לו הכסף והתשוקה לצאת מהמחיצה ההיא לעלות במעלות החכמה והמדע.

אז יבקע כשחר אורו, לחדש עליו כדמות הווייה שנית רוחנית. ויושפע על הכח ההוא אשר אמרנו רוח ממרום. ואתה קרא המשפיע ההוא כבוד נברא או שכל הפועל או כמו שתמצא. ואנחנו בשם ה' אלוהינו נזכיר ואליו יתברך מייחסים הכל כמ"ש נותן נשמה לעם עליה וכו' (ישעיה מ"ב) ונאמר כי רוח מלפני יעטוף ונשמות וכו' (שם נ"ז). ירצה כי הוא הנותן על ידי ההרגל הנאמר בשלמות הראשון ליעף הזה כח יתר ולאין אונים ירבה עצמה. לחדש בו רוח נכון להתחזק בתיקון המעשים הנכבדים בשיעור יותר גדול. ולקנות תכונות מעולות בנפש ולהתאמץ בעיוניות הנכספות אליו. עד אשר יתעצם הכח ההוא הראשון עם זה השפע האלוהי המחודש אליו התעצמות רב. והוא הולך ומתחזק עד היותו עצם רוחני נבדל בלתי נפסד בהפסד הגוף כלל. מה שלא היה זה אפשרי בכח ההוא כמו שהיה ראשונה אצל החומר ההוא כלל...

כי על זה האופן אינו נמנע בנבדל שיהא הווה. ואתה קרא ההתעצמות הזה בשם שכל נקנה אם תמצא. כי העניין הוא שכבר נתחדש בבאן מציאות עצם נבדל שלא היה כן מתחילה

על כך שאילו הנפש היתה עצם רוחני טרם יצירת הגוף, היא לא היתה יכולה לנוע ולהיכנס אל הגוף, שכן עצמים רוחניים אינם מתנועעים⁸¹⁸. וכבר קדמו בטענה זו הרלב"ג⁸¹⁹.

ירידת הנשמה לאחר המיתה

מפורש בתלמוד שכל שנים עשר חודש שלאחר המיתה, נשמתו עולה ויורדת. לאחר שנים עשר חודש הגוף בטל ונשמתו עולה ושוב אינה יורדת⁸²⁰. והוסיפו התוס' שאעפ"כ, כשהיא רוצה היא יורדת⁸²¹.

בזהר כתוב שלאחר מותו של האדם, הנפש נמצאת בקבר עד שהגוף נקבר

מקורות מלאים והוספות

כאשר הנחנו.

ובהגיע הנפש ממדרגה אל מדרגה אל זה השיעור מהמעלה, כבר תתואר באותו תואר שתיארוהו חז"ל כשהורגלו לומר עליה שהיא אלוקית ושהיא חצובה מכיסא הכבוד. ושמה תשוב בסוף.

⁸¹⁸ עקידת יצחק (ר' יצחק עראמה, מסוף תקופת הראשונים) בראשית שער ו ד"ה והנה להיות: "וזה שלא תימלט משתהיה זאת הנפש כח והכנה בלבד הווה בהוויית הגוף ומתחדשת בחידושו כמו שחשבוה רוב המעיינים. או שתהיה עצם נבדל עומד בעצמו בלתי הווה עימו אלא שמתחבר אליו הקשר מציאות בהווייתו כמו שחשב זה טמסט"וס וסיעתו. ואם היתה על העניין הראשון (שהנפש היא רק כוח והכנה) – הנה למראית העין הוחלט עליה האבדון וההפסד במות הגוף כי עימו הוזה וכאשר ימות תמות ועמו תקבר. כמו שיחוייב מההקדמה האומרת שכל הווה נפסד. והנה לפי זה אין הפרש ממנה לנפש א' הבעלי חיים וכמו שנראה מאמר החכם ומי יודע רוח בני האדם העולה היא למעלה ורוח הבהמה היורדת היא למטה לארץ. ואמר ומותר האדם מן הבהמה אין כי הכל הבל (קהלת ג'). ואם נניחה על העניין השני (שהנפש היא עצם בפני עצמו עוד לפני יצירת הגוף) – הנה ישיגונו בה ספקות עצומות ממה שזכרו. שיאמרו שאי אפשר לעצם נבדל אשר כזה שיעתק ושינוע ממקומו אל זה החומר מחוץ. שכבר התבאר שכל מתנועע הוא גשם (ולא תיתכן תנועה למהות רוחנית)".

⁸¹⁹ מלחמות השם (לרלב"ג) מאמר ראשון פרק ב ד"ה ונאמר: "שכאשר הונחה זאת הצורה בזה האופן, הנה לא ימנע העניין בה מאחד משני פנים. (האפשרות הראשונה:) אם שנגני שצורת ראובן, דרך משל, היתה נחבאת בחומר אשר נתהווה ממנו ראובן טרם התהוותו, וכשיוכן החומר ויקבל כח ההזנה וההרגש תראה פעולתה, (האפשרות השנייה:) או שנגני שתעתק (תיכנס) אליו בהתהוותו. ואולם אמרנו בצורה שתהיה נעתקת בעצמותה – הוא שקר, כי כבר התבאר בטבעיות בספר השמע חיוב היות כל מתנועע גשם (וצורה, שהיא רוחנית, לא יכולה לנוע ולהיכנס אל הגוף)".

⁸²⁰ תלמוד בבלי מסכת שבת דף קנב ע"ב – קנב ע"א: "אמר ליה ההוא מינא לרבי אבהו: אמריתו נשמתן של צדיקים גנוזות תחת כיסא הכבוד. אובא טמא היכא אסקיה לשמואל בנגידא? – אמר ליה: התם בתוך שנים עשר חודש הוה. דתניא: כל שנים עשר חודש גופו קיים, ונשמתו עולה ויורדת. לאחר שנים עשר חודש הגוף בטל, ונשמתו עולה, ושוב אינה יורדת".

⁸²¹ תוספות שבת קנב ע"א ד"ה ונשמתו: "אף על פי כן, כשהיא רוצה היא יורדת".

בעפר, הרוח נכנסת לגן עדן התחתון שבארץ⁸²² ומצטיירת שם בצורת הגוף, והנשמה עולה מייד למקומה שממנו יצאה⁸²³. וכשמתפללים על הקבר, הנפש המת מעוררת, והיא מעוררת את הרוח, והרוח מעוררת את האבות, ועולה ומעוררת את הנשמה, ואז הקב"ה מרחם על העולם⁸²⁴.

המהרש"א כתב שלאחר מותו של האדם, הנפש שהיא החומר שורה בגוף, הנשמה הולכת למעלה, והרוח שהיא באמצע והיתה מדביקן בחיים, לפעמים שורה במקום הגוף ולפעמים במקום הנשמה, דהיינו מאחורי הפרגוד⁸²⁵.

נשמות המתים בבית הכנסת

רבים כתבו שנשמות המתים באות לבתי הכנסת בלילות, על מנת להתפלל או לקרוא בתורה⁸²⁶.

אמונה זו נזכרה לראשונה בספר חסידים, ונזכרה במקורות רבים עד הדורות האחרונים. מתוך עיון במקורות הרבים שבעניין זה, מעטי מעט סיפרו על מי

מקורות מלאים והוספות

⁸²² לגבי מהותו של גן עדן התחתון נדון לקמן פרק ככה.

⁸²³ זוהר חלק ב פרשת תרומה דף קמא ע"ב: "תלת שמונה אקרי נשמתא דבר נש: נפש רוחא ונשמתא, וכלהו כלילין דא בדא ובתלת דוכתי אשתכח חיליהו. נפש דא, אשתכח גו קברא עד דגופא אתבלי בעפרא ובדא מתגלגלת בהאי עלמא לאשתכחא גו חייא ולמנדע בצערא דלהון, ובשעתא די אצטריכו בעאת רחמי עליהו. רוחא דא, איהו דעאל בגנתא די בארעא ופירוש הסולם: בגן עדן הארץ ואצטייר תמן בדיוקנא דגופא דהאי עלמא בחד מלבושא דמתלבשא תמן, ודא אתהני תמן בהנאין וכסופין בזיוא דבגנתא, ובשבתי וירחי וזמני סלקא לעילא (קלוא צט ב) ואתהני תמן ותב לאתריה, ועל דא כתיב (קהלת יב) והרוח תשוב אל אלהים אשר נתנה תשוב ודאי בהני זמנין דקאמרן. נשמה, איהי סלקא מיד לאתרהא להווא אתר דנפקת מתמן".

⁸²⁴ המשך דברי הזוהר שם (חלק ב פרשת תרומה דף קמא ע"ב): "וכד אצטריך לבני עלמא כד אינון בצערא ואולי לבי קברי, האי נפש אתערת, ואיהי אזלא ומשטטא ואתערת לרוח, והווא רוח אתער לגבי אבהן וסליק ואתער לגבי נשמה, וכדין קודשא בריך הוא חייס על עלמא".

⁸²⁵ מהרש"א, חידושי אגדות, ברכות יח ע"ב ד"ה מעשה: "שהאדם יש לו נפש רוח ונשמה, הנפש הוא החומר והנשמה היא הצורה והרוח הוא באמצע המדבקן כל ימי חייו אדם. וע"כ גם במיתו של אדם שהגוף מתפרד מן הנשמה, שהגוף הולך אל העפר, והנשמה הולכת למעלה, הרוח שהיה מדבקן בחיים אינו מתפרד מהם לגמרי, אלא לפעמים הוא שורה במקום הגוף ולפעמים שט בעולם למקום שהנשמה שם, דהיינו מאחורי הפרגוד".

⁸²⁶ ירושתנו התשס"ט (חלק שלישי) עמודים קעז-רלו האריך בכך מאוד והביא מקורות רבים. כל המקורות דלקמן – מתוך המאמר הנ"ל.

שראה⁸²⁷ כזאת בעיניו⁸²⁸, מתוכם ילד בן שש שנשכח ישן לבד בבית הכנסת⁸²⁹. כמו כן היו מעשים שבסופם נתגלה הסבר טבעי – אישה המוכרת כמשוגעת שלבשה תכריכים⁸³⁰, וכן שמש בית הכנסת ששינן את שמות המתפללים וסברו שהוא מת שקורא בשמותיהם על מנת להעלותם לתורה⁸³¹.

עם זאת, עד הדורות האחרונים, רבים חששו להיכנס לבית הכנסת בלילות⁸³², ואף יש ששמש בית הכנסת היה דופק בבוקר על דלת בית הכנסת כדי שהמתים ישובו למקום מנוחתם⁸³³. ומעניינים דבריו של אחד האדמו"רים, שסיפרו לו בשם אחד מגדולי החסידות, שהגם שאמונה זו לא נזכרת בשום מקום, כיוון שכך אומרים העולם והדבר מקובל בין המון

מקורות מלאים והוספות

⁸²⁷ היו עוד מעטים שסיפרו על שמיעה. וידוע שכוחו של הדמיון בשמיעה גדול מאשר בראייה.

⁸²⁸ ספר חסידים (מרגליות) סימן תשיא: "אחד נרדם בלילה בבית הכנסת וסגרו השמש, בחצי הלילה נעור וראה הנשמות מעוטפים בטליתות ושני בני אדם שעדיין עומדים בחיים בתוכם אותן לא היו ימים מועטים ומתו".

ספר אור זרוע חלק ב סימן מב: "ואני שמעתי מפי ר"י החסיד זצ"ל שהי' רב גדול ומובהק לרבים אחד והיה גוער בביהכ"נ שהיו מאריכים בברכות שהי' בדעתו למהר ללימוד ונענש על ככה באותו עולם וגם שמעתי בשם ר' יהודה חסיד זצ"ל שאמר כגון בימות החורף שהיה קור גדול מוטב שילכו לבית אותם שאינם מלובשים היטב ואל יקצרו בשבחו של הקדוש ברוך הוא בעבורם. ואני [ר' יהודה החסיד] הכרתי יהודי אחד מוורמ"ש והיו קורין אותו ר' בונים והי' זקן וקובר מתים ושמעתי אל נכון ואל האמת שפ"א השכים לבית הכנסת וראה אדם אחד יושב לפני בית הכנסת ובראשו כתר של עשבים שקורין צפל ובלשון כנען קויטנ"י ויצ"ן ונתפחד בסבור שהוא שד וקראו ואמר לו וכי אינך פלוני שמת עתה וקברתיך ואמר לו הי' וא"ל היאך אתה באותו עולם ואמר לו היטב עד מאוד וא"ל מה זכיות יש לך והלא אתה היית אדם כל דהו וא"ל רק באותו זכות שהייתי אומר ברכו בקול נעים בביהכ"נ בזכות זה הביאוני בג"ע ומכבדין אותי וזה לך הסימן שאני הוא המדבר אליך כי תראה בית יד חילוקי שקרוע שקרעת לי כשהלבשתני התכריכין ושאל לו מה זה שבראשך וענהו הם עשבים שבג"ע ששמתי בראשי כדי לבטל ריח רע מעלי של זה העולם".

⁸²⁹ המאמר בירושתנו שם עמודים רג"ד.

⁸³⁰ המאמר בירושתנו שם הערה 128.

⁸³¹ המאמר בירושתנו שם עמוד רט.

⁸³² המאמר בירושתנו שם עמוד רט, מהרב גדליה סילברסטון (נפטר בשנת תש"ד): "זכרתי כד הוינא טליא, אמרו לי חברי בני הישיבה, שהם מפחדים לילך בלילה אצל בית הכנסת, שמא המתים יקראום לתורה, ואז מוכרח לילך דרך אחוריו ולברך ברכת התורה, ולילך אחר כך גם כן מאחוריו, שהמתים בכל לילה הם בבית הכנסת".

⁸³³ המאמר בירושתנו שם עמוד רטז.

ישראל, מי שאינו מאמין בזה נקרא אפיקורוס⁸³⁴. ודבריו, קשה להולמן⁸³⁵.

יש לעורר על כך שלאמונה זו אין רמז לא בפסוקים ולא בדברי חז"ל, ובפרט שמדובר על מאות שנים שהאמינו בכך, וע"פ חלק מהמקורות המתים עושים זאת כל לילה, ועם כל זה, כה מועטות העדויות לגביהם. ועוד לא דנו מצד הסברה, מדוע המתים צריכים לבוא לבית הכנסת על מנת להתפלל⁸³⁶. ואכן יש לדון מדוע לא שאלו על כך "מנא הני מילי", ו"אם לדין יש תשובה".

פרק קטז

מלאכים

כתב הרמב"ם, שהאמונה במציאות המלאכים נמשכת אחר האמונה במציאות השם, שהנבואה תבוא רק באמצעות מלאך⁸³⁷. ואף דנו האם המלאך גדול מהאדם או להיפך⁸³⁸. אלא שיש לברר מה פירוש "מלאך".

בוודאי שישנם מקורות במקראות ואף בחז"ל שמשמע מפשוטן שהמלאכים

מקורות מלאים והוספות

⁸³⁴ שומר אמונים (לאדמו"ר רבי אהרן ראטה), מבוא השער, פרק ט, ד"ה וסיפרו: "וסיפרו לי שאמר [הבני יששכר] פעם אחד [אחת] על עניין שהיה המדובר בין אנשי שלומו, כי כל מי שמסתפק על קבלת ישראל, ולמשל שאומרים העולם שמתים שכיחים בבתי כנסיות, ואמר הגם שלא נכתב זאת בשום מקום, אבל כיוון שמקובל זאת בין המון ישראל, מי שאינו מאמין בזה נקרא אפיקורוס, וככה ביתר העניינים כעין זה, והביא ראיות רבות מדברי רז"ל".

⁸³⁵ שאם יהיה עלינו להאמין בכל אמונה שנתפשטה בתקופות מסוימות במקומות מסוימים, אין לדבר סוף. ובוודאי שמדעותיהם של רבים מהראשונים מוכח שלא סברו שיש חובה כזו.

⁸³⁶ ועוד יש להעיר, שהתלמוד סיפר מעשה מיוחד על רבי שלאחר מותו בא לביתו כל ערב שבת (כתובות קג ע"א). ולפי אמונה זו, תופעה דומה מצויה לרבים שבאים ומתפללים בעולם הזה לאחר מותם.

⁸³⁷ מורה נבוכים חלק ג פרק מה: "וכבר נודע שפינת אמונת הנבואה קודמת לאמונת התורה, שאם אין נביא אין תורה, והנביא לא תבואה הנבואה רק באמצעות מלאך, ויקרא מלאך ה', ויאמר לה מלאך ה', וזה הרבה מלספור, עד שמשא רבינו תחילת נבואתו היה במלאך, וירא אליו מלאך ה' בלבת אש, הנה התבאר שאמונת מציאות המלאכים קודמת לאמונת הנבואה, ואמונת הנבואה קודמת לאמונת התורה..."

הנה התבאר במה שהקדמנוהו שאמונת מציאות המלאכים נמשך אחר אמונת מציאות השם, ובהן תתכן הנבואה והתורה, ולחזוק אמונת זאת הפינה ציווה הש"י לעשות על הארון צורת שני מלאכים, לקיים מציאות המלאכים באמונת ההמון, אשר הוא דעת אמתני שני לאמונת מציאות השם, והוא התחלה לנבואה ולתורה ומבטל עבודה זרה כמו שבארנו".

⁸³⁸ אבן עזרא בראשית א א: "ואל תשים ליבך לדברי הגאון שאמר שהאדם נכבד מהמלאכים".

קיימים במציאות⁸³⁹.

ואכן רבים כתבו בסגנון דומה, שהמלאכים הם עצם שאינו גשמי⁸⁴⁰, גופים דקיקים וקלים כרוח, שאין במאור עיני האדם כח לראותם, אלא מי שמשנה יוצרו את מאור עיניו⁸⁴¹, שהם כוחות רוחניים שיתהוו בגשם דק רוחני, ובעולם הגשמי הם מורכבים מארבעת היסודות הטבעיים⁸⁴², או שהם אמנם עשויים מחומר, אלא שהוא זך מאוד⁸⁴³, ושאף היה רב שהוריד מלאכים והם נראו במראה של זכוכית⁸⁴⁴.

לעומתם, הרמב"ם כתב שהמלאכים הם אמצעיים בין הבורא יתברך ובין הנמצאות, וכל מקרי העולם וחוקי הטבע הם מלאכים, דהיינו שליחי השם

מקורות מלאים והוספות

⁸³⁹ ירושלמי ראש השנה פ"ב ה"ד: "אמר רבי יוחנן: כתיב המשל ופחד עמו עושה שלום במרומיו, מימיה של חמה לא ראתה פגימתה של לבנה. תני רבי שמעון ב"י: לפי שהרקיע של מים והכוכבים של אש והן דרים זה עם זה ואינן מזיקין זה את זה לפיכך עושה שלום במרומיו. אמר רבי אבון: המלאך עצמו חציו מים וחציו אש ואית ביה חמש גפין וגוויתו כתרשיש ופניו כמראה ברק ועיניו כלפידי אש וגו'".

ובספר דרכי התלמודים (ר' אחיקם קשת) תחילת פרק נו העיר שגם הירושלמי, שממעט להזכיר שדים, מזכיר במקומות רבים את המלאכים. אכן גם בתנ"ך מוזכרים מלאכים הרבה יותר ממה שמוזכרים שדים.

⁸⁴⁰ כוזרי מאמר ג אות מג: "וכמי שנתברר אצלו במופת עמידת הנפש אחר כלות הגוף, ושאינה גשמית, אבל עצם נפרד מהגוף כמלאכים".

⁸⁴¹ רב האי גאון, בתשובות הגאונים החדשות – עמנואל (אופק) סימן קטו סוף ד"ה ויש דברים: "וודאי כי יש דברים שהן גופן דקיקין וקלין כמו הרוח שאין במאור עיני אדם כח לראותם, וכשחפץ הקדוש ברוך הוא להוסיף במאור עיני אחד לראותם מוסיף ורואה אותם אותו (אתם) [אדם] שנפקחו עיניו יותר מחבירו, ולפיכך כת' (במדבר כב לא) ויגל ה' את עיני בלעם וירא את מלאך ה' ניצב בדרך".

כי המלאכים כרוח הם שאין מאור עיני האדם שולט בהם, אלא מי שמשנה יוצרו את מאור עיניו ממאור עיני אדם. וגם על פי כן כת' (דניאל י ז) וראיתי אני דניאל לבדי את המראה והאנשים אשר היו עמי לא ראו את המראה, כי אם לא במחזה ראה שינה הקדוש ברוך הוא את מאור עיניו, ואם במחזה נבואה הרי הוא כחלום ותמהנו כי חרדה גדולה נפלה עליהם. וכן לעניין פקח נא את עיני הנער ויראוהו שאמ' אלישע (מלכים ב ו יז).

⁸⁴² שיעור קומה (לרמ"ק), תורה, פרק כ (דף טז ע"א): "המלאכים הם כוחות רוחניים, הוויות דקות, יתהוו בגשם דק רוחני... הם יסודות גשמיות למטה בעולם הגשמי והם רוחניים בעולם הרוחני. ולמטה הם אש ומים ורוח ועפר".

⁸⁴³ עץ חיים (למהר"ח) חלק ב היכל ז שער נ פרק ח: "ונחזור לעניין המלאכים, כי גם הם חומר וצורה, אלא שחומרם זך מאוד".

⁸⁴⁴ שבחי מהר"ח עמוד כ: "ביום שישי לאב הנ"ל [שנת ה'שס"ט] הוריד ר' יהושע אלכוב מלאך אחד ממשרתי צדקאל שר היום ההוא, ונראה במראה של זכוכית כמנהג".

יתברך שבאמצעותם הוא מנהיג את העולם⁸⁴⁵. לשיטה זו, יש מיליוני מלאכים: כוחות ארציים, שמימיים, טבעיים, נפשיים וכהנה וכהנה⁸⁴⁶.

עוד כתב הרמב"ם שהמלאכים אינם גוף וגוייה, אלא הם ברואים בעלי צורה בלא גולם כלל, והם צורות נפרדות זו מזו⁸⁴⁷, והתיאורים שתיארו הנביאים הם מה שראו במראה הנבואה ובדרך חידה⁸⁴⁸.

מקורות מלאים והוספות

⁸⁴⁵ מורה נבוכים ח"ב פרק ו: "וכבר קדם לנו בזה המאמר (פרק נ"ט ח"א) בביאור שהמלאכים אינם גופות, זה ג"כ הוא מ"ש אריסטו, אלא שהנה התחלפות שם, הוא יאמר שכלים נפרדים, ואינו (ג"ח ואנו) נאמר מלאכים, ואמנם אמרו הוא שאלו השכלים הנפרדים הם ג"כ אמצעיים בין הבורא יתברך ובין הנמצאות, ושבאמצעותם יתנועעו הגלגלים, אשר תנועתם היא סיבת היות (ג"ח היות) ההיות, זה ג"כ כתוב בכל הספרים, שאתה לא תמצא כלל פועל שיעשהו הש"י אלא על ידי מלאך.

וכבר ידעת שעניין מלאך – שליח, וכל עושה מעשה מצווה הוא מלאך, עד שתנועות בעלי חיים ואפילו שאינם מדברים סיפר הכתוב עליהם שהם על ידי מלאך, כשתאות התנועה ההיא לכוונת הבורא אשר שם בו כח יגיעהו התנועה ההיא, אמר אלקי שלח מלאכיה וסגר פום אריותא ולא חבלוני, ותנועת אתון בלעם כולם על ידי מלאך, עד שהיסודות יקראו ג"כ מלאכים, עושה מלאכיו רוחות משרתיו אש לוהט, והנה יתבאר לך שהמלאך יאמר על השליח מן האנשים, וישלח יעקב מלאכים, ויאמר על הנביא ויעל מלאך ה' מן הגלגל אל הבוכים, וישלח מלאך ויוציאנו ממצרים, ויאמר על השכלים הנפרדים שראו לנביאים במראה הנבואה, ויאמר על הכוחות החיוניות כמו שנבאר, ודיברנו הנה אמנם הוא במלאכים אשר הם שכלים נפרדים, שתורתנו לא תכחיש היותו יתעלה מנהיג זה המציאות באמצעות המלאכים...

שהש"ת שם בזרע כח מצייר יעשה תכונת אלו האברים ויתארם והוא המלאך, או שהצורות כולם מפעולות השכל הפועל והוא המלאך, והוא שרו של עולם אשר זכרוהו החכמים תמיד...".

⁸⁴⁶ שיחות הרצ"ה קוק, פרשת וישלח סעיף 5, מהדורת תשנ"ג עמודים 289–290: "מלאך הוא מושג גדול ורחב מאוד... כל כוחות הטבע הם מלאכים... יש מיליוני מלאכים: כוחות ארציים וכוחות שמימיים, כוחות פיסיקליים וכוחות פסיכולוגיים של האדם, וכהנה וכהנה".

⁸⁴⁷ רמב"ם הל' יסודי התורה פ"ב ה"ג: "כל מה שברא הקדוש ברוך הוא בעולמו נחלק לשלושה חלקים... מהן ברואים שהן מחוברים מגולם וצורה והם הווים ונפסדים תמיד כמו גופות האדם והבהמה והצמחים והמתכות, ומהן ברואים שהן מחוברים מגולם וצורה אבל אינן משתנין מגוף לגוף ומצורה לצורה כמו הראשונים אלא צורתן קבועה לעולם בגולמם ואינן משתנין כמו אלו, והם הגלגלים והכוכבים שבהן, ואין גולמם כשאר גולמים ולא צורתם כשאר צורות, ומהן ברואים צורה בלא גולם כלל והם המלאכים, שהמלאכים אינם גוף וגוייה אלא צורות נפרדות זו מזו".

⁸⁴⁸ רמב"ם הל' יסודי התורה פ"ב ה"ד: "ומהו זה שהנביאים אומרים שראו המלאך אש ובעל כנפיים? הכל במראה הנבואה ודרך חידה, לומר שאינו גוף ואינו כבד כגופות הכבדים, כמו שנאמר כי ה' אלוך אש אוכלה הוא ואינו אש אלא משל, וכמו שנאמר עושה מלאכיו רוחות".

מורה נבוכים חלק א פרק מט: "גם המלאכים אינם בעלי גוף... הנה בארו בלשון זה שאינם

ועוד כתב הרמב"ם, שכל מקום שהוזכר מלאך בתורה, כמו המלאכים שנתגלו לאברהם, והמלאך שנאבק ביעקב, ומעשה האתון ובלעם, לא אירע הדבר במציאות אלא במראה הנבואה או בחלום.⁸⁴⁹ אמנם הרמב"ן חלק עליו בחריפות בעניין זה.⁸⁵⁰

מפשטן של לשונות הפסוקים משמע שהמלאכים נעים ממקום למקום,⁸⁵¹ וכן משמע מפשטן של דברי חז"ל.⁸⁵² אמנם כתבו הראשונים שתנועה לא שייכת

מקורות מלאים והוספות

בעלי חומר, ואין להם תואר גשמי קבוע מחוץ למחשבה, אלא כל זה במראה הנבואה וכפי פעולת הכוח המדמה, כפי שנזכיר בעניין אמיתת הנבואה.

⁸⁴⁹ מורה נבוכים ח"ב פרק מב: "כבר ביארנו שכל מקום שנזכר ראיית מלאך או דיבורו, שאין זה אלא במראה הנבואה או בחלום. בין שפורש הדבר, ובין שלא פורש, כמו שקדם. דע זה והבינהו מאוד מאוד... וירא אליו ה' באלוני ממרא וגו', שכיון שהקדים כלל, והוא שה' נגלה לו, בא לבאר היאך הייתה צורת אותה ההתגלות, ואמר שהוא תחילה ראה שלושה אנשים, ואירע (מה שאירע), ואמר, ונאמר להם (מה שנאמר). ואמר זה אשר ביאר את הביאור הזה כי דבר אברהם ויאמר אדני אם נא מצאתי חן בעיניך אל נא תעבר מעל עבדך, שגם זה תיאור מה שאמר במראה הנבואה לאחד מהם, ואמר לגדול שבהם אמרו, והבן גם פרשה זו כי היא סוד מן הסודות. וכך אני אומר גם בפרשת יעקב באומרו ויאבק איש עמו, שזה בצורת החזון כיון שנתבאר בסוף שהוא מלאך... וכך פרשת בלעם כולה בדרך דברי האתון כל זה במראה הנבואה, כיון שנתבאר בסוף דיבר מלאך ה' אליו."

והרמב"ן בראשית יח א חילק בין מקום שנקראו "מלאכים" לבין מקום שנקרא "אנשים": "ובאמת, כי כל מקום שהוזכר בכתוב ראיית מלאך או דיבור מלאך הוא במראה או בחלום, כי ההרגשים לא ישיגו המלאכים... אבל במקום אשר יזכיר המלאכים בשם 'אנשים' כעניין הפרשה הזאת [המלאכים שנגלו לאברהם] ופרשת לוט, וכן ויאבק איש עמו, וכן וימצאהו איש, על דעת רבותינו הוא כבוד נברא במלאכים, יקרא אצל היודעים 'מלוש', יושג לעיני בשר בזכי הנפשות כחסידיים ובני הנביאים. ולא אוכל לפרש."

⁸⁵⁰ רמב"ן בראשית יח א: "ובספר מורה הנבוכים (ח"ב מב) נאמר כי הפרשה כלל ופרט. אמר הכתוב תחילה כי נראה אליו השם במראות הנבואה... ואם כן בא החלום הזה ברוב עניין בחלומות השקר, כי מזה תועלת להראות לו כל זה... וכן אמר (שם) בעניין "ויאבק איש עמו" (להלן לב כה) שהכל מראה הנבואה, ולא ידעתי למה היה צולע על ירכו בהקיצ... והנה לפי דעתו זאת יצטרך לומר כן בעניין לוט, כי לא באו המלאכים אל ביתו, ולא אפה להם מצות ויאכלו, אבל הכל היה מראה... ואלה דברים סותרים הכתוב, אסור לשומעם אף כי להאמין בהם."

⁸⁵¹ שופטים יג ב: "ויעל מלאך ה' בלהב המזבח".
ישעיהו ו ב: "שרפים עומדים ממעל לו... ובשתיים יעופף".
תהילים לה ו: "ומלאך ה' רודפם".

⁸⁵² חגיגה טז ע"א: "תנו רבנן: שישה דברים נאמרו בשדים... וטסין מסוף העולם ועד סופו כמלאכי השרת".

בדברים רוחניים⁸⁵³, ולכן לשיטת הרמב"ם⁸⁵⁴ שלמלאכים אין גוף וגוייה כלל, צריך לומר שדברי הנביאים בעניין תנועות המלאכים, אינם אלא כמשל, כמו תיאוריהם הגשמיים⁸⁵⁵.

הרלב"ג פירש שבספר דניאל "גבריא"ל הוא השכל הפועל, שבאמצעותו יגיעו הנבואות לנביאים, ו"מיכאל" הוא השכל הנקנה, שמקבל שפע מהשכל הפועל⁸⁵⁶.

הפרדס רימונים פירש את כל מעשי המלאכים שבתלמוד באופנים טבעיים. כך, למשל, כתב שיש ש"מלאכים" הוא כינוי לכוחות השכל, שהם מלאכי

מקורות מלאים והוספות

⁸⁵³ מורה נבוכים חלק ב הקדמות, ההקדמה השביעית: "ההקדמה השביעית היא שכל משתנה מתחלק ולפיכך כל נע מתחלק והוא גוף בהחלט" ובתרגום אבן תיבון: "שכל משתנה מתחלק, ולזה כל מתנועע מתחלק, והוא גשם בהכרח".

מלחמות השם (לרלב"ג) מאמר א פרק ב ד"ה ונאמר: "כבר התבאר בטבעיות בספר השמע [ספר השמע הטבעי של אריסטו] חיוב היות כל מתנועע גשם".

אור השם (רבי חסדאי קרשקש) מאמר א כלל א פרק ז: "שכל מתנועע הוא גשם בהכרח".

עקידת יצחק בראשית שער ו ד"ה והנה להיות: "שכבר התבאר שכל מתנועע הוא גשם".

⁸⁵⁴ שהובאה לעיל בסמוך.

⁸⁵⁵ מורה נבוכים חלק א פרק מט: "גם המלאכים אינם בעלי גוף, אלא הם שכלים נבדלים מחומר... וכבר ידעת כי השגת המנוקה מן החומר, המעורטל מן הגשמיות לגמרי – קשה מאוד על האדם, וזלתי לאחר הכשרה ממושכת... גם מחמת קושי זה דיברו ספרי הנביאים בלשונות שאפשר להבין ממשוטים גשמות המלאכים ותנועותיהם, ושהם צורת אדם, ושהם מצווים מאת ה' מפעילים פקודותיו ועושים את רצונו במצותו, כל זה כדי להדריך את המחשבה על מציאותם".

אבולוציה ויהדות (ר' אברהם קורמן) עמוד 370 הערה 65: "הם [הרלב"ג ור' יצחק עראמה] עומדים בעיקר על המושג 'קדמות הנפש', אם נאמר שהנפש קיימת מחוץ לגוף האדם בטרם נוצר, כיצד היא עוברת לגוף, הלא אין תנועה אלא לבעלי הגשם בלבד (דעה זו היתה מקובלת בפילוסופיה של ימי הביניים, אולם בתלמוד מוצאים אנו שמייחסים תנועה גם מלאכים אע"פ שהם נפרדת ואינם בעלי גשם... גם מפסוקי המקרא משתמע כך... אם כי אפשר גם להבין את הדברים כמושגים בלבד".

⁸⁵⁶ רלב"ג דניאל ט כא: "הנה מצאנו בזה הספר הנבואי שני שמות למלאכים, והם גבריא"ל ומיכאל, והנראה בעיני לפי מה שיתנהו העניין והעיון והתורה, כי גבריא"ל הוא המלאך אשר יגיעו הנבואות לנביאים באמצעותו, ונקרא גבריא"ל להיות מדרגתו התייחסות אל מדרגת השכל האנושי כמו צורה ושלמות לו באופן מה, והוא אשר יקראוהו האחרונים השכל הפועל... והנה השכל המקבל שפע זה השכל הנקרא מיכאל כי הוא בעצמותו מן וערום מהשגות המושכלות, והשכל הזה כשיקבל שפע מהשכל הפועל שכלו כמו צורה וייקרא שכל נקנה".

השם באמת, משרתיו ועושי רצונו⁸⁵⁷, ויש שהוא כינוי לתלמידי חכמים⁸⁵⁸, כפי שמפורש גם בתלמוד עצמו⁸⁵⁹.

ולגבי השטן שבספר איוב פירש הרס"ג שאינו ממיני המלאכים כלל, אלא הוא אדם שקינא באיוב⁸⁶⁰, וכן כתב רבינו חננאל⁸⁶¹.

מלאך לכל עשב

כאן המקום להעיר, שהאגדה שמובאת בכמה וכמה ספרים בדורות האחרונים, שלכל עשב ועשב יש מלאך בשמיים שאומר לו גדל, אינה הגירסה המקורית. בבראשית רבה⁸⁶², וכפי שהובא בכמה וכמה ראשונים, הגירסה היא: "א"ר סימון: אין לך כל עשב ועשב, שאין לו מזל ברקיע שמכה אותו, ואומר לו גדל". המזל שברקיע הוא ממזלות הכוכבים⁸⁶³. ובזהר

מקורות מלאים והוספות

⁸⁵⁷ פרדס רימונים (לרבי שם טוב אבן שפרוט, מאחרוני הראשונים) חגיגה טז ע"א (לט ע"א): "דע שמלאכי השרת באו כולם לכוחות השכליות והם הנאצל והנקנה, כי הם מלאכי השם באמת משרתיו עושי רצונו. ולכוחות הדמיון בשדים, כי הם משדדי הדעת והתבונה ברוב". שם חגיגה יד ע"ב (לז ע"א): "ענה מלאך אחד מן האש – רמז לכח השכלי אשר היה בתוך הדבקות".

וכן כתב בספר עקידת יצחק (רבי יצחק עראמה) שמות שער נו ד"ה האחד: "בר קפרא אמר מלאך ירד מן השמים כדמות משה וחלקו... ייחסו אל חוכמתו, שכבר ימצא כח באדם בשורשי החכמה לעמוד על הנשחט ולשער את דמו עד שיכיר כשיגיע אל חציו, והוא אומרו מלאך בדמות משה, כי מי שהוא שלם השכל הוא באמת מלאך בדמות אדם, כמו שנאמר (בראשית א') נעשה אדם בצלמנו".

⁸⁵⁸ פרדס רימונים תחילת בבא בתרא: "כבר ידעת שהתלמידי חכמים נקראים לחז"ל מלאכי השרת, ואמר 'מאן נינהו מלאכי השרת? רבנן'. וכן מצינו ויעל מלאך ה' מן הגלגל אל הבוכים, וזה היה פנחס. וכן וישלח מלאך ויוציאנו ממצרים, וזה היה משה".

⁸⁵⁹ נדרים כ ע"א ע"ב: "אמר רבי יוחנן בן דהבאי, ארבעה דברים סחו לי מלאכי השרת... אמר אמימר: מאן מלאכי השרת? רבנן. דאי תימא מלאכי השרת ממש, אמאי אמר רבי יוחנן אין הלכה כיוחנן בן דהבאי? הא אינהו בקיאי בצורת הולד טפי! ואמאי קרו להו מלאכי השרת? דמצייני כמלאכי השרת".

⁸⁶⁰ תרגום איוב לרס"ג א ב: "והשטן הוא על דרך האמת בן אדם, כמו ויקם ה' שטן לשלמה". וכן הביאו אבן עזרא איוב א ו: "הגאון רב סעדיה אמר כי השטן בן אדם היה מקנא באיוב ופי' בארץ – בארצו לבדו, ופירש כל אשר לו בידך – בחפצך, וכמוהו היד יואב איתך, ופירש אך את נפשו שמור – שמור נפשוך שלא תבקש נפשו. ואמר כי המלאכים אין להם קנאה".

⁸⁶¹ רבינו חננאל חגיגה ה ע"א: "ותסיתני בו. אתה מעלה בדעתך כיוון שאתה בא בדברייך הללו בעקיפין אתה מדמה להסית ואינך יכול להסית אלא (ברבוי מור) מיכן שהשטן של איוב אדם היה".

⁸⁶² בראשית רבה פרשה י סימן ו (מתקופת האמוראים).

⁸⁶³ מאירי סנהדרין סח ע"א ד"ה והעיקר: "והעיקר באלו העניינים, שהגלגלים והמזלות

הלשון היא "ממונה"⁸⁶⁴.

פרק קטז

יצר הטוב ויצר הרע

יש שביארו שהיצרים, ובפרט היצר הרע, הם כוחות חיצוניים מהאדם, כמלאכים ממש⁸⁶⁵. כך כתב גם הזוהר⁸⁶⁶, וכן משמע מפשט דברי התלמוד⁸⁶⁷.

יש שביארו שהיצרים הם חלקים בנפשו של האדם – היצר הטוב הוא השכל הרוואה את הנולד, והיצר הרע הוא התאוה להנות מהנאות השעה החומריות⁸⁶⁸. או שהיצר הטוב הוא השכל, והיצר הרע הוא הדמיון⁸⁶⁹. או שהיצר הטוב הוא הנשמה שהיא חלק אלוה ממעל⁸⁷⁰, והיצר הרע הוא

מקורות מלאים והוספות

פועלים בנבראות התחתונות וכמאמר אין לך כל עשב ועשב מלמטה שאין לו כוכב מלמעלה מכה אותו ואומר לו גדל".

⁸⁶⁴ זוהר, השמטות כרך א (בראשית) דף רנא ע"א: "והוא מה שאמרו, אין לך כל עשב ועשב מלמטה שאין ממנו עליו מלמעלה ושומר אותו שמכה אותו ואומר לו גדל".

⁸⁶⁵ כתבי קבלה לבעל התוספות יום טוב, מאמר ל"ב, ד"ה עוד נתבאר, עמוד קנב: "שהיצר הרע ויצר הטוב הם ממש שני מלאכים, ונאצלו בעת אצילת הנשמה... ויצר הרע נאצל מצד הגבורה והוא מלאך קדוש, אמנם מרכבתו תהיה טמאה, ותהיה מתלבש בכח הטומאה".

⁸⁶⁶ זוהר כרך א, פרשת וישלח, דף קסה ע"ב: "כדין אודווג בר נש בתרווייהו, חד מימינא וחד משמאלא, יצר טוב לימינא ויצר רע לשמאלא. ואלין אינון תריין מלאכין ממש ממנו, ואינון משתכחין תדיר בהדיה דבר נש".

זוהר כרך א, פרשת תולדות, דף קמד ע"ב: "תרי מלאכין שליחן אית לבר נש מלעילא לאודווגא בהדיה, חד לימינא וחד לשמאלא, ואינון סהדין ביה בבר נש בכל מה דאיהו עביד אינון משתכחי תמן, וקרינן לון יצר טוב ויצר רע".

⁸⁶⁷ בבא בתרא טז ע"א: "במתניתא תנא: יורד ומתעה ועולה ומרגיז, נוטל רשות ונוטל נשמה". רש"י שם: "יורד למטה ומתעה את הבריות לחטוא ועולה למעלה ומרגיז את חמת המלך בהשטנותו, נוטל ממנו רשות להרוג את החוטא, מכיוון שנתנו רשות דכתיב ותסיתני בו".

⁸⁶⁸ תולדות יצחק בראשית בראשית א כו: "ולפי שאין יש בעל בחירה אלא הקדוש ברוך הוא, ורצה לעשות כבוד למין האנושי, עשהו בעל בחירה כמוהו. ולכן יש לו יצר טוב ויצר רע. שמי שאין לו בחירה אין לו יצר טוב ויצר רע, שהמלאך כולו יצר טוב, והבעל חי כולו יצר רע, פירוש שהמלאך כולו שכלי, והבעל חי כולו חומרי".

⁸⁶⁹ דרך אמונה (רבי אברהם ביבאגו, בדור שלפני גירוש ספרד) מאמר ב שער ב (מהדורות קושטא רפ"ב דף לח ע"ב טור שמאל): "והדמיון, אשר רובו כוזב – יצר הרע. ולזה אמר שיצר הטוב מתחיל באדם מבן שלוש עשרה שנה, כי אז יתחיל להימשך אל זה השכל... שטן – הדמיון, אשר הוא שוטנו מדרך האמת".

⁸⁷⁰ יעב"ץ סנהדרין צא ע"ב ד"ה נשמה: "והנשמה היא בלי ספק יצר טוב שבאדם, כנודע שהיא

הנפש הבהמית⁸⁷¹.

ויש ששילבו בין שני הצדדים הללו, באופנים שונים⁸⁷².

מקורות מלאים והוספות

חלק א' לזה ממעל שניתנה בו להדריכו באורח חיים... הנפש הבהמית בידוע שהיא יצר הרע.

⁸⁷¹ בית אלוקים (למבי"ט) שער התשובה פרק ו' ד"ה עוד: "העוון, שהוא במזיד ובידיעה, הוא מיוחד אל הנפש המושכלת, שידוע ומכיר בשכלו שהוא חוטא ואינו נמנע מלחטוא. מה שאינו כן בחטא, שהוא בשוגג, שהוא חוטא מצד נפש הבהמית והוא יצר הרע, והוא חוטא בלי ידיעה, כבהמה".

⁸⁷² יפה תואר על בראשית רבה פרשה לד סימן י' ד"ה עלוב: "ודע שההמוניים יחשבו שהם ב' נבראים מחודשים חוץ מעצמות האדם, והם ב' מלאכים עומדים על האדם, זה מייצע לטובה ונקרא יצר טוב, וזה מייצע לרעה ונקרא יצר הרע. ויש סמך לדמיון זה מפשטי הכתובים, כמו והשטן עומד על ימינו, ומדברי חז"ל... אמנם הבוחרים בדרכי החכמה אמרו שיצר הרע אינו אלא הכח התאווני המתעורר לדמיונות העולם הנמשך מטבע החומר ונפש המרגשת, ויצר הטוב הוא התעוררות האדם לדרך הטובה במעשיו שנמשך מהחלק השכלי... וקרוב לומר שהדבר מחלוקת בין חז"ל, יש סוברים כך ויש סוברים כך... אומר אני לפשר ביניהם. כי אמת הוא שיצר הטוב ויצר הרע הם נמשכים משני חלקי האדם אשר מהם הורכב, כי החלק השכלי נוטה הוא לטובה תמיד, והחומרי הולך בדרך לא טוב מטבעם. האמנה כי להיות לכל הדברים מלאך ממונה עליו להשפיע מכוחו, כמ"ש לעיל בפירושו 'אין לך עשב מלמטה שאין לו מזל מלמעלה', כמו כן יש מלאך ממונה על עזרת השכל וקיומו, והוא נקרא יצר הטוב, כי השפעת כוחו על מי שממנו לא ימשך רק טוב. ויש מלאך ארור ממונה על כח הגופני והוא המעורר עניין החומר, ונקרא יצר הרע שהוא ראשית סיבתו, והוא המלאך הממונה על התאוה".

נזר הקודש (ר') אברהם יחיאל מיכל ב"ר עזיאל מגלוגא) בראשית פרשה נד סי' א': "שיש ב' מיני יצר הרע, הא' כח המתאוה הפנימי שבעצמות גופו, והב' המלאך רע הוא יצר הרע החופף עליו מבחוץ".

עמודי אש (רבי ישראל אייזנשטיין, רב באהופליא ובניקולייב) בהקדמה: "דיש יצר הרע שהוא מלאך ויש יצר הרע שהוא טבעי".

איגרת המוסר (לרבי ישראל סלנטר) אמצע האיגרת ד"ה בזאת: "בזאת מצאנו פשר דבר בין שתי השיטות בעניין יצר הרע ויצר טוב מה המה, שיטה האחת היא שיטה הנודעת כי יצר הרע היא כח הטומאה באדם המלפפו לפשעין, ויצר טוב הוא כח הקדושה באדם המובילו לכל טוב, היא שיטת רוב המחברים הגדולים. והשיטה השנייה כי יצר הרע כח תאוות האדם המשקפת לכל ערב בשעתה אותה תאספהו אל ביתה ובה תדבק לאהבה, ויצר טוב הוא השכל הישר הצופה ומביט להנולד היא פחד יראת ה' יתברך שמו משפטיו הרעים, והרעים למרבה, ובוחר במועיל לכבוש התאוה למען באחרונה יתעדן בעונג נפלא... בזאת נראה בעליל כי שתי השיטות נכונים. היצר הרע היא התאוה, וגם יש רוח הטומאה. וכן היצר טוב הוא השכל הנכון (אשר לא נתקלקל ע"י העבירות והתאוות) הרואה את הנולד, וגם יש רוח קדושה בהאדם".

פרק קיז

שדים

בתלמוד נזכרו מעשים רבים בענייני שדים ומזיקין, כידוע. אמנם התלמוד הירושלמי מיעט בכך מאוד⁸⁷³.

במשך דורות רבים היו מגדולי ישראל שסברו שהשדים קיימים ואף מופיעים במציאות באופן ממשי בבני אדם.

הדבר מוכח מכך שהזכירו מעשים של ביאה ע"י שד או שידה. כך הזכירו הרשב"ם⁸⁷⁴, האור זרוע⁸⁷⁵, אגדה שבמדרש⁸⁷⁶, הנשמת חיים⁸⁷⁷, הבית שמואל⁸⁷⁸, היעב"ץ⁸⁷⁹. ובשבחי האר"י הזכירו נישואין לשידה⁸⁸⁰.

מקורות מלאים והוספות

⁸⁷³ דרכי התלמודים (ר' אחיקם קשת) פרק נט.

⁸⁷⁴ רשב"ם בבא בתרא עג ע"ב: "שהיה אותו שד מאדם הבא על השידה והיה דר בין האנשים".

⁸⁷⁵ אור זרוע ח"א סי' קכד: "אבל עם הרוחות אין בהם משום לא תנאף".

⁸⁷⁶ בראשית רבתי (מתקופת הראשונים) עמוד 146: "ומעשה בחסיד א' חכם שהיה משיב על דברי חכמים, אמר מה ראו לומר אל תאמין וכו' [בעצמך], מי שהוא צדיק חסיד ועניו וירא אלוקים, ישוב ויחטא וירשע? התחיל לשנות לתלמידיו האמן בעצמך... פעם אחת יצא מבית הכנסת ויוה"כ היה ונכנס לגינתו להסך את רגליו ושלח הקב"ה רוח אחת ודממה לנערה מקושטת שאין בכל העולם כמותה, באת ועמדה לפניו. א"ל השמע לי, אמרה לו ר' יום הכפורים הוא, אמר לה אני מקבל עלי כל העוון, אמרה לו ר' איני פנויה, אשת איש אני, אמר לה אני מקבל עלי לא זו משם עד שנזקק לה... הלכה ועמדה לפניו, אמרה לו רבי, אני האישה שנזקקת לה ורוח אני ולא אישה, ולא ניסה הב"ה אותך אלא על שהיית מצדיק עצמך ועובר על דברי חבריך, לכן באתי להודיע שלא תשנה עוד כן, אלא הוי שונה כדבריהם אל תאמין וכו'".

⁸⁷⁷ נשמת חיים (לרבי מנשה בן ישראל) מאמר שלישי פרק טז: "עניין הנפלא מהרוחות בועלים הנשים ואפשרות הפעולה הזאת... מה שנתפרסם בפי הכל מעניין הרוחות הבועלים הנשים ונבעלות מהאנשים".

⁸⁷⁸ בית שמואל על השולחן ערוך אבן העזר סי' ו ס"ק יז: "הנבעלת לרוח או לשד אף על גב שפרים ורבים אינה אסורה לבעלה".

⁸⁷⁹ יעב"ץ יבמות נט ע"ב: "נבעלה למי שאינו איש – כייל נמי שד".

⁸⁸⁰ שבחי האר"י (ירושלים תשט"ו) עמודים 10-11: "מעשה שהיה בצפת תוב"ב שיצאו קצת בחורים לטייל בשדה ובעוד שהם יושבים ראו אצבע יוצא ונכנס בקרקע, אמר אחד מהם בדרך שחוק מ'י יתן טבעתו באצבע לשם קידושין', קם אחד מהם ונתן טבעתו באצבע ונתכסת האצבע עם הטבעת ויחרדו כולם וישובו העירה וברוב זמן נשכח הדבר. ואחר ימים שידך הבחור בתולה אחת ובהגיע זמן הנישואין נתקבצו הקהל ליתן לו שבע ברכות, והנה אישה צועקת לאמור 'מה מום מצא בי החתן שרוצה לישא אחרת אחר

היו שאף דנו להלכה לגבי מעשים כאלה שנשאלו בפניהם. כך דנו שו"ת מהר"ם מלובלין⁸⁸¹, שו"ת חיים שאל⁸⁸², שו"ת מחנה חיים⁸⁸³, שו"ת שאלת

מקורות מלאים והוספות

שקידשני, לכן אם תעשו לי דין תורה מוטב, ואם לאו אהרוג החתן והכלה, הרי הטבעת בידך, והראתה אותו לכל והכירוהו שהיה שם החתן חקוק בו...
ושלח הרב אחרי החתן ודיבר עימו בייחוד 'רצונך לינשא עם השידה או לאו, ולא תירא, שאני אצילך ממנה', אז השיב הבחור 'מי הוא השוטה אשר חפץ לינשא לשידה'..., והאישה ירדה ותלך אחרי האיש ותבוא לפני הרב ויאמר לה 'מה לך עם בחור זה, לבי והינשאי לשד כמותך', וענתה האישה 'כך הוא הדין? אחר שקידשני יכולה אני לינשא לאחר?'. אמר לה 'אלו קידושי טעות הם שלא ראה פניך ולא ידע שאת שידה, ובדרך שחוק נתן טבעתו בידך'...".

⁸⁸¹ שו"ת מהר"ם מלובלין סימן קטז: "ע"ד אשר נדרשתי ממעלת כ"ת על המעשה זר ותמוה אשר בא לידך באשה שנבעלה לרוח או לשד שקורין טרכ"ט ובא אליה בתחילה כדמות בעלה ובשנייה כדמות פריץ (והוא) [והיא] אישה בעולת בעל אם היא נאסרת לבעלה אפילו ישראל דשמא סופה היתה ברצון כאשר קצת יש דברים ניכרים. או לכל הפחות לבעלה כהן אפילו יהא באונס. או אם יש לדמות זה לנרבעת לבהמה שמותרת אף לבעלה כהן. או לא דכיוון שבא אליה כדמות איש ופרים ורבים כבני אדם.

תשובה הנח אהר' לפי המושכל נראה בעיניי לדמותו לנרבעת לבהמה דאין העניין תלוי בפרין ורבין אלא באישות תלה רחמנא דכתיב ושכב איש אותה. ובהמה ורוח לא מקרי איש".

⁸⁸² שו"ת חיים שאל (החיד"א) ח"א סי' נג: "נשים שנחה הרוח עליהן. אי אסורות לבעליהן... בעיר אחת יש הרבה נשים אשר כפעם בפעם יוצאות וחולות כמו חלאים ותרופתן להביא אצלן נשים בתופים ומחולות מינא דזמר נינהו וביני ביני בעלת הבית מתעלפת ביניהן או נכנסת לחדר וככה יעשו הרבה מהן ופשתה המספחת בעניין זה ואומרות שנגלה אליהן דמות אחד ושואל מהן לעשות כך ושואל להן שאלות כגון ללבוש מלבוש מגוון פ' וכיוצא ואם אינן מקיימות מסתכנות. ואמר רב אחד מקובל בקבלה מעשית שידע שהחיצונים מתעוללים בהן. ונסתפקת אם הרוח הזה בא אליהן מה משפטן אם אסורות לבעליהן או אין קפידא בזה יורנו המורה ושכמ"ה.

תשובה זו אינה צריכה לפנים וכבר נשאל על זה הרב מהר"ם מלובלין בתשובותיו סי' קט"ז על אישה הנבעלת לרוח באונס או ברצון...".

⁸⁸³ שו"ת מחנה חיים (לרב חיים סופר) ח"ג אבן העזר סי' נה: "המעשה שהיה כך היה... אחורי בתים ראו כר עליון שנקרא דאכענט [שמיכה] מונח עלי ארץ ורצו להגביה, אמר אחד מחביריו: 'כעת הוא חצי לילה, אולי יש איזה כישוף בדבר, מראשית קחו איש מאכולת ונדקור בתוך הכר כי שמעתי באופן זה לא יזיק הכישוף'. ועשו כן ודקרו בתוך הכר בכמה מקומות, וכהרף עין נשמע קול אישה אשר קראה...

והאישה קראה אחריהם לזרוק לה בגד עליון כי היא עירומה... וסיפרה להם... ויהי כבחצי הלילה ואני הייתי נעורה במיטה ואיש עמד לפני ופחד נפל עלי והוא עלה על המיטה ובעל אותי ולא יכולתי לצעוק וכאשר הבוקר אור ראיתי שהדלת סגורה... ומאז ועד עתה הרגשתי שהוא מזיק שד וכמה פעמים בלילה נושאים אותי ממיטתי הגם שבעלי עימי במיטתי הוא נרדם ואותי נשאו ושד זה בועל אותי ולא היתה לי רשות לגלות ועכשיו שדקרתם הצלתם אותי שלא יהיה לו עוד כח לשלוט עלי. והתחילה לבכות (ואנא) (ואנא) אני באנה) אם אתם תספרו את הדבר הזה יימאס בעלי בי וגם בני ובנותי יהיו לחרפת עולם. על כן עשו עמדי חסד ותישבעו שלא לגלות שמי לעולם. והמה כולם נשאו את ידם נגד השמיים ונשבעו לה

שלמה⁸⁸⁴. מתיאוריהן של חלק מהשאלות אף ניכר עד כמה היתה אמונת השדים נפוצה אצל ההמונים⁸⁸⁵.

רבי יהודה החסיד הזהיר שלא לסתום חלון או פתח לגמרי, שמא יפריע לשדים לעבור בו⁸⁸⁶, ורבים מהפוסקים האחרונים הביאו את דבריו⁸⁸⁷.

מקורות מלאים והוספות

בחי העולמים שלא לגלות שמה אפילו לנשותיהם".

⁸⁸⁴ שו"ת שאלת שלמה (לרב שלמה אהרן ורטהיימר, דיין ומו"צ בירושלים) ח"א סי' פב: "אשה אחת באה בקובלנה ובבכיה כי רוח או שד התעלל בה בלילה בעת אשר דלת ביתה סגורה אין יוצא ואין בא, ובעלה כהן, ושאלה אי מותרת לבעלה". ובסוף התשובה הוסיף: "ובנידון שלפנינו נראה דקיל טפי מפני שאין הדבר ברור כלל שבאמת בא עליה שד, ודלמא רק דמיונה הוליכה שולל ומרוב חלומות והבלים הרבה מזמן רב נשתרשה בליבה דמיון חזק, שכן הוא כדרך נשים שדעתן קלות להתפתות מפני הדמיון עד שנחשב לה כן לדבר ברור".

⁸⁸⁵ שו"ת חיים שאל שם (מנהגן של נשים רבות), שו"ת מחנה חיים שם (חששם של האנשים שמא יש כישוף בכר ולכן יש לדוקרו).

⁸⁸⁶ ספר חסידים סימן אלף קמו: "מכאן שסכנה לסתום חלונות ופתחים לפי שמא נגזר לשדים שאין להם לעבור אלא באותו הדרך ומטריח השדים במקום אחר". ספר חסידים, צוואת ר' יהודה החסיד, אות כ': "לא יסתום אדם חלון או פתח לגמרי שלא יזיקו השדים, כי דרכן לצאת בו, אלא ינקוב בו נקב".

⁸⁸⁷ מעבר יבוק (רבי אהרן ברכיה ממודינה), שפתי צדק, פרק כו ד"ה ובספר (והועתק בשינוי קל בטעמי המנהגים עמוד תקכג): "סכנה לסתום חלונות ופתחים, שמא נכנס בפתח או בחלון אחד ואולי עתיד לצאת דרך שם, ואם יסתמנו מטריח המזיק לילך בדרך אחר, ואין להתגרות בשטן".

שו"ת יוסף אומץ (החיד"א) סימן לו: "שאלה. יודיעני אם יש לחוש לצוואת ר"י החסיד בעניין סתימת פתח או חלון להניח חור כל שהוא אף בכותל המפסיק בין בית לבית הכנסת... תשובה... ובנ"ד א"צ לכל האמור, דבכותל האמצעי מבחוץ מצד הבית שם יבואו לשאוב מינייה קדושה דרך הפתח והחלון שבינתיים, וצוואת רבינו יהודה חסיד במקומה". זבחי צדק (רבי עבדאללה סומך) ח"ב סי' קטז אות עה: "לא יסתום אדם חלון או פתח לגמרי שלא יזיקוהו השדים... צוואת רבי יהודה החסיד... ובמדינתנו כשסתמין פתח מניחין שם קנה חלול מעבר לעבר".

בן איש חי שנה שנייה פרשת פינחס אות יז: "וכתוב בצוואות ר"י חסיד ז"ל... ולא יסתום חלון או פתח לגמרי אלא יניח חור כל שהוא".

שו"ת תורת שלום (האדמו"ר הרשב"ב מליובוביץ) סוף סי' לו ד"ה ולענין: "ולענין סתימת חלון ודלת ציווה כ"ק אאזמור"ר זצוקללה"ה לעשות חור בהסתימא ויכולים לסתומה בקנה (טרייבל) של מתכות אפילו סתומה מב' הצדדים וגם יכולים אחר כך לטוח בטיט".

כף החיים (רבי יעקב חיים סופר) יורה דעה חלק ב סי' קטז ס"ק קכב: "לא יסתום אדם חלון או פתח לגמרי שלא יזיקוהו השדים... צוואת רבי יהודה חסיד...".

שו"ת שבט הלוי (הרב ווזנר) חלק ו סימן קיא ס"ק יב: "בענין צוואת הרי"ח סי' כ' שלא יסתום חלון או פתח, ידוע מה דאיתא בספה"ק דאפשר לעשות קנה חלול (ואולי אפשר גם לסייד עליו בחוץ)... ועיין בספר חסידים סי' תתשמ"ו דהטעם דשמא נגזר על השדים שאין להם

יש מהאחרונים שכתב שכל המחלות הבאות לאדם בפתאומיות, מקורן בשדים וברוחות רעות⁸⁸⁸.

רבי נחמן מברסלב הדגיש שבכל דברי רבותינו זכרונם לברכה מבואר שהאמינו במציאות השדים, וציין זאת כאחד הטעמים להתרחק מספרי חקירה, כיוון שאינם מאמינים בהם⁸⁸⁹. וכבר קדמוהו מן הראשונים⁸⁹⁰ ומן האחרונים⁸⁹¹.

ויש שחידשו וכתבו שהאמונה במציאות השדים היא מעיקרי התורה⁸⁹², וכפירה במציאותם היא מינות⁸⁹³.

מקורות מלאים והוספות

לעבור אלא באותו דרך, ומטריח אותם למקום אחר". ילקוט יוסף שובע שמחות חלק א הלכות הקשורות לחנוכה הבית סעיף מד: "יש שמקפידים שלא לסתום חלון או פתח לגמרי, אלא משאירים חור קטן כל שהוא. ויש שמניחים שם קנה חלול מעבר לעבר".

⁸⁸⁸ נשמת חיים (לרבי מנשה בן ישראל) מאמר שלישי פרק כז ד"ה ותדע שכך: "שכל החולאים הבאים לאדם פתאום, מיניהו הו... שהרוח הרע והשד הוא גרמא בנזקין... וכן הוא בכל החולאים הנעלמים ופתאיים [פתאומיים], שכולם באים מהרוחות הללו".

⁸⁸⁹ חיי מוהר"ן אות תז: "מספרי החקירות וכו' סיפר הרבה מאוד כמה פעמים, ואסר עלינו מאוד מאוד לבלי לעיין בהם ולהביט בהם כלל חס ושלום. והפליג מאוד בגדל האיסור, כי הם מבבלים דעת האדם מאוד בדעות זרות שאינם מסכימים כלל לדעת תורתנו הקדושה. גם אינם מאמינים בשדים אשר בכל דברי רבותינו זכרונם לברכה מבואר ההיפך".

⁸⁹⁰ שו"ת רדב"ז חלק ג סוף סימן תה (תתמח): "ולא תחשדני מפני שכתבתי לשון המאירי שאני מכחיש מציאות השדים, כי אני מאמין בכל דברי חז"ל אפילו שיחה קלה שלהם, כ"ש שהכתובים פשטיהם מורים על מציאתם, ולא יזכרו עוד את זבחייהם לשעירים וגו', יזכרו לשדים וגו'".

ספר צפוני ציוני (רבי מנחם ציוני, מקובל מתקופת הראשונים), הקדמה, אות ז: "והנה כבר נתבאר לעיל שרבינו חיבר ספרו זה, צפוני ציוני, כנגד אותם המכחישים מציאות השדים וחכמת כישוף, כנזכר בהקדמתו".

⁸⁹¹ נשמת חיים (לרבי מנשה בן ישראל) מאמר שלישי פרק יב בכותרתו: "מאמת מציאות הרוחות והשדים אי בעית קרא ואי בעית קבלה". שם ד"ה ואומר: "ואומר, שכאשר נעיין בתורה האלוקית הנה היא מאמתת מציאות הרוחות האלו".

שם בחתימת הפרק: "וזאת תורת העולה מהפרק הזה, שמציאות השדים אמת".

⁸⁹² מנחת בלולה (רבי אברהם מנחם הכהן רפ"א מפורט (רפאפורט)) בראשית ו יט: "ומכל החי. פרש"י אפילו שדים... ובפרשת וארא (ז' י"א) תמצא דעת הרמב"ן במציאות השדים. ואמונת היות להם מציאות על דעתי הוא מעיקרי התורה. וכבר חיברתי קונטרס על מציאות השדים כפי דעת תורני".

⁸⁹³ רשב"ץ ברכות סוף ג ע"א: "יש מפרשין 'מזיקין' – גנבים ולסטים וחייה רעה. וזה הפירוש

בעבר היו אף מחכמי האומות שהעידו על מציאות השדים, ויש מי שהסתמך על דבריהם ופירש כך את דברי התורה⁸⁹⁴. והרי ידוע לנו שהיו מחכמי האומות שהאמינו במציאותם של כל מיני יצורים שונים ומשונים⁸⁹⁵.

כמו כן, אצל האומות וחכמיהם נפוצו מעשיות על שידה המפתה גברים⁸⁹⁶. כן נפוצו אצלם מעשיות על שד המפתה נשים או אונסן בשנתן⁸⁹⁷, והן אף מתעברות ממנו⁸⁹⁸. וכולן מזנות ותולות במעשי שדים, ונתלות בפתאים המאמינים לכל דבר, שהיו נפוצים באותם הדורות⁸⁹⁹.

והיה מי שהסיק שרחובותיה של עיר מסוימת מלאים בשדים, כיוון שהיה תמוה בעיניו כיצד גם רחובותיה וגם בתיה מלאים תמיד בבני אדם⁹⁰⁰.

מקורות מלאים והוספות

מדרך מינות הוא, כדי שלא להאמין בשדים".

⁸⁹⁴ מעשה טוביה, עולם הקטן, פרק שמיני: "יש מין אדם שחציו שער ויש לו קרניים ואוזני דומים לשער, פעם הולך על ארבע ופעם על שתי רגליו, ופרסותיו שסועות והוא אוהב הריקוד והשחוק, שטוף בזימה... וגדולי האומות פארישט"ו וחבריו יתנו עידיהם, וכדעת בטלמיוס נמצאים מעבר לנהר גיחון הנקרא גנגי"ש בארץ הודו, ויש אומרים בקצה ארץ כוש ובגבול ליציא"ה, דיודורוס כותב שאנשי מצרים לאלתר היו עובדים ומשתחוים לו. ובאמת כמעט הפסוקים רומזים עליהם באומרים 'לשעירים אשר הם זונים אחריהם' וכפי מפרשי התורה הם השדים הנקראים כן הנראים בדמות השעירים למאמינים בהם... ואני אומר אחרי שהטבעיים [חכמי הטבע] יאמתו מציאותן, אולי יהיו השתנות הטבע בבעלי חיים או באמת מעשה שדים המטעים בני אדם לדרך רע מדרך הטוב".

⁸⁹⁵ הללו מתוארים למשל בספר "תולדות המפלצות", מהמאה ה-16. גם ספר מעשה טוביה שם פרקים שביעי ותשיעי הביא עדויות על קנטאור (חציו אדם וחציו סוס) ובן ים (חציו אדם וחציו דג).

⁸⁹⁶ המכונה אצלם: סוקובוס.

⁸⁹⁷ המכונה אצלם: אינקובוס.

⁸⁹⁸ נשמת חיים (לרבי מנשה בן ישראל) מאמר שלישי פרק טז: "ונקראים בלשון לעז אינקובוס ושוקובוס. ומאמיתת העניין הזה כתבו חכמי האומות בספריהם ובפרט אגוסטינוס... וטוטאדור... ועל זה היסוד מספרים כמה וכמה מאורעות שאירעו לבתולות שנבעלו לשדים". האפיפיור אינקונטיס השמיני כתב (בשנת 1484): "גונב לאוזניו אשר בני שני המינים אינם נמנעים מלבוא במגע עם מלאכי זדון, אינקובים וסוקובים, וכי בכשפיהם בהשבעותיהם בלחשיהם ובנחשיהם, הם מחניקים מכבים ומכלים לידות נשים וכן מעוללים אסונות רבים אחרים. הבולא [מכתב מאת האפיפיור] הזאת של אינקונטיס פתחה מסע שיטתי של האשמות עיוניים והוצאות להורג של 'מכשפות' רבות מספור ברחבי אירופה" (ספר "עולם רדוף שדים: המדע כנר בעלטה" עמוד 120).

⁸⁹⁹ כפי שהערנו בפרק לה סוף אות ו.

⁹⁰⁰ שפע חיים (הרב יקותיאל יהודה הלברשטאם, האדמו"ר מצאנז) שיעור חומש ורש"י ויגש

אף בדורות האחרונים היה מי שכתב שהשיטה שמכחישה את מציאות השדים, הרי היא מכחישה את המציאות⁹⁰¹.

חשוב להדגיש שהואיל ובעולם העתיק לא היו ידועים תפקידי המוח ובעיותיו, והואיל וטבעו הבריא של האדם לחפש סיבות לאירועים ולתופעות שהוא רואה, הרי שטבעי ואף הגיוני שבזמנם הבינו שמחלות נפש⁹⁰² נגרמות מכוחות שליליים שאינם נראים המשתלטים על האדם שלא ברצונו. ומכאן קצרה הדרך לאמונה במציאות השדים בכללותה⁹⁰³.

מאידך, היו ראשונים ואחרונים שלא האמינו במציאות השדים. שהרי כבר חיפשו חכמים בכל העולם ולא מצאו שום שד⁹⁰⁴, גם על ידי אלפי תרים וחכמים שנשלחים לכל הארצות הנושבות והבלתי נושבות⁹⁰⁵, במצריים

מקורות מלאים והוספות

תשל"ג ד"ה כששב: "כששב פעם זקה"ק מגארליץ [רבי ברוך האלברשטאם, האדמו"ר הראשון מגורליץ] זי"ע מהעיר וויען [וינה], הגיד לאביו מצאנו [רבי חיים מצאנו, ה"דברי חיים"] זי"ע: אבי, איני יודע, הייתי בעיר וויען וראיתי דבר פלא, בכל פעם שהולכים ברחוב רואים שהוא מלא תמיד בבני אדם, ואילו כשנכנסים לתוך הבתים רואים שגם הבתים מלאי אדם. והדבר תמוה, אם כל בני האדם יושבים בבתיהם, איך הרחוב מלא באנשים. לכן הנני סבור שהרחוב מלא בשדים. הסכים עימו זקה"ק מצאנו באומרו כי אכן בוודאי כך הוא כפי שהוא אומר. וזהו חידוש נפלא."

⁹⁰¹ ספר "דברי תורה" (בעל המנחת אלעזר, האדמו"ר ממנוקאטש) מהדורא שתיארה סי' נד: "ואשר רבינו הרמב"ם הכחיש מציאות השדים והכישוף, והוא מכחיש המציאות."

⁹⁰² וכן מחלת הנפילה, שכונתה בחז"ל "נכפה".

⁹⁰³ באופן דומה, כשנעמיק בטעויות רבות של בני העולם העתיק, נמצא שהיו להן סיבות והסברים, ע"פ הבנתם וידיעתם באותה תקופה.

⁹⁰⁴ פרדס רימונים (לרבי שם טוב אבן שפרוט, מאחרוני הראשונים) סנהדרין סז ע"ב (סוף טו ע"ב – טז ע"א): "וכבר חיפשו חכמים בכל העולם ולא מצאו שד ידבר לאדם או יפעל פעולה קטנה. מלבד שהשכל יכחיש זה..."

וכבר קרה לי עם אלו הכשפנים... והייתי אומר להם אנא קראו לי שד אחד והרבו עלי מוהר ומתן ואתנה, או עשו בפני פעולה בלתי טבעית, והם ניסו בנכליהם ולא יכולו."

⁹⁰⁵ מי מנוחות (לרבי אליעזר ליפמן נויזין) מאמר "חונה מלאך ד' סביב ליראיו" ד"ה והמפרשים (דף מד ע"א): "המפרשים כתבו הטעם לפי שהשדים מצויים רק במדבריות ולא בארצות מיושבות כמו ארצות מגורינו... ועוד קשה, אם עניינים אלו נמצאים בטבע במדבריות, למה לא סיפרו לנו אלפים תרים וחכמים נשלחים ממלכי ארץ התרים בזמננו תולדות כל הארצות הנושבות והבלתי נושבות ומקריהם וכל הנמצא בהם, תרו וחקרו ודרשו לכל חלקי יצורים וטבעיים הנמצאים שם. ואם יהיה מקום טבעי למציאותם, הייתכן שאלפים תרים וחקרים לא ימצאום?"

אומרים שנמצאים בקצה צפון, ובצפון אומרים שנמצאים במצריים ובבל⁹⁰⁶. ועוד, שמציאותם נמנעת אצל בעל שכל ובינה⁹⁰⁷, ומי שרואה אותם הם המשוגעים⁹⁰⁸, ופתי יאמין לכל דבר⁹⁰⁹. ואמונה זו אינה אלא הזיה שהאמינו בה האומות הקדומות הסבלות, עד שרבים מבני עמנו מאמינים בהם, בין השאר מתוך פחיתות הבנתם בדברי החכמים⁹¹⁰.

לכן פירשו את דברי חז"ל בעניינים אלו באופנים אחרים.

רבי אברהם בן הרמב"ם ביאר שסיפורי חז"ל אודותם הם מה שנראו ואירעו בהם בחלום, כדרך הנביאים שסיפרו בלשון פשוט מה שראו במראות

מקורות מלאים והוספות

⁹⁰⁶ סוף ספר אילים (ר' יש"ר מקנדיאה): "מה שלא בחנתי או לא קרה לי לראותו, לא אאמת ולא אכחיש בו, ולא אעלה על שפתי שמו, כעניין הכישוף והלחש והשדים ודומיהם, שאני לא ראיתים ממצרים ועד הנה, ושם נאמר שנמצאים בקצה צפון, וכאן אומרים שהם במצרים ובבל, ולכן אין לי עסק בהם".

⁹⁰⁷ רבי אברהם בן הרמב"ם, אודות דרשות חז"ל, חלק המעשיות, החלק השני: "אי אפשר שיטעה בהם בעל שכל ובינה".

פרדס רימונים סנהדרין סז ע"ב (סוף טו ע"ב): "מלבד שהשכל יכחיש זה".

⁹⁰⁸ אבן עזרא ויקרא יז ז: "לשעירים – הם השדים, ונקראו כן בעבור שישתער הגוף הרואה אותם, והקרוב בעבור שיראו אותם המשוגעים כדמות שעירים". ובפירושו לדברים לב יז כתב: "ונקראו שדים על טעם אימים משוד הדעת" ובאחד מכתבי היד נוסף: "והטעם: שודדי דעת".

⁹⁰⁹ מאירי משלי יד טו: "פתי יאמין לכל דבר וערום יבין לאשורו. אמר שהפתי יאמין לכל דבר שישמע, אם אפשר אם נמנע אם קרוב אם רחוק. וערום המתחכם בדעתו יבין לאשורו, כלומר למצער, משל שיתחכם בעצמו על הדבר הנשמע אם אפשר אם נמנע אם קרוב אם רחוק. וחכמי המוסר אמרו אם המספר פתי יהיה השומע פיקח. ועם היות זה הערה המונית, ראוי לכל משכיל לבחון בדעתו מה שראוי להאמין עיקר העניין. ובעניין הנסתר אם באמונות אם בחכמות...

ובחכמות – במה שאין צד אמונה תלוי בו להתחייב האמנתו מצד העיון, כמציאות השד והעברתו וכביטול החלק והימצאותו, וכביטול מציאות הריקות וקיומו, ואמונת ההעתק [גלגול נשמות] וקיומה, וייחס החיות בצמח וכיוצא בהם כעניין חלקי הנפש ובכלל מציאותה, ושאר דברים נסכלים חשובים קצת הקדומים דברים אמיתיים. ומי יתן החרש יחרישון ותהי להם לחכמה".

⁹¹⁰ מלמד התלמידים (ר' יעקב בן אבא מאירי אנטולי, מן הראשונים), לשבת שובה, ד"ה ואל זה: "רוב בני האדם הופכים הכוונה לפי פחיתות ההבנה, שמים חושך לאור ואור לחושך. ועל הדרך הזה יצאו מדברי החכמים אמונות רעות, ובדרך זה פשטה האמונה במציאות השדים, הם סמאל וכת שלו... ולולי שפשטה ההזיה הזאת בכל האומות, עד שרבים מבני עמינו מאמינים במציאות השדים בדרך שהם נמצאים בעצמם. והם מושלים בעולם עד שיבהילו השומעים בסיפור הבלי ההשבעות ומיני הכשפים והקסמים הקדומים, וזה העניין היה קדום ומפורסם באומות הסבלות".

הנבואה⁹¹¹.

יש שכתבו שהיזקי השדים קיימים רק בדמיונו של מי שחושש מהם, וכיוון שבזמנם התפרסמו אלו הדמיונות, הזהירו על כך חז"ל, אך בזמננו אין צורך באזהרות אלו⁹¹². גם באחד מספרי ההלכה האחרונים שהובאה לפניו שאלה על אישה שנבעלה לשד⁹¹³, חתם את דבריו בכך ששמא לא היו דברים מעולם, אלא שדמיונה של האישה הוליכה שולל עד שנחשב לה כן לדבר ברור⁹¹⁴.

גם לגבי הלכות הנוגעות לשדים, יש מי שכתב שהם נאמרו רק לאלו שמאמינים במציאות זו⁹¹⁵. אכן הרמב"ם השמיט הלכות אלו⁹¹⁶. אמנם יש מי

מקורות מלאים והוספות

⁹¹¹ רבי אברהם בן הרמב"ם, אודות דרשות חז"ל, חלק המעשיות, החלק השני: "המעשיות שנראו ואירעו בהם בחלום, וזכרו אותם בלשון צח ופשוט לדעתם, כי אי אפשר שיטעה בהם בעל שכל ובינה... וכזה בדבריהם בהרבה מקומות, וכמו כן במעשיות שזכרו בהם מראות הנביאים ושדבר עמהם, ושהועילו עמהם. וכמו מעשיות שזכרו בהם שדים, והרואה שאין ליבו עימו יחשוב כי הם דברים היו בעולם כמו שנכתבו, ויבוא לחשוב ולהאמין דבר הנמנע שאי אפשרי אבל חייב, וכל זה יקרה לו לרוב פתיותו ומיעוט ידיעתו בטבע העולם, ובמעשה הנסים ובדרך החכמים ז"ל שהוא דרך הנביאים, שסיפרו בלשון הפשוט מה שראו במראות הנבואה".

⁹¹² מי מנחות (לרבי אליעזר ליפמן נויזין) מאמר "חונה מלאך ה' סביב ליריאי ויחלצם" דף מד ע"א: "שחוק זה הוא רק לפי דמיון החושש בזה ע"ש, ומוזה נוכל להקיש על כל הדומה לזה, נראה מבואר שמה שהזהירו חז"ל מהם הוא רק לפי מה שהתפרסמו אלו הדמיונות בימיהם יבוא על ידם להיזק מכח הדמיון... פרסומי הדמיונות האלו נשתנו [בזמנינו] ומאן דלא קפיד לא קפדינן בהדיה, וכאשר פירשנו דבר זה, ולכן אין צורך בהם עתה, ולא הוצרכו הפוסקים להביאם".

⁹¹³ כפי שהזכרנו לעיל.

⁹¹⁴ שו"ת שאלת שלמה (לרב שלמה אהרן ורטהיימר, דיין ומו"צ בירושלים) ח"א סי' פב: "אישה אחת באה בקובלנא ובבכיה כי רוח או שד התעלל בה בלילה בעת אשר דלת ביתה סגורה אין יוצא ואין בא, ובעלה כהן, ושאלה אי מותרת לבעלה". ובסוף התשובה הוסיף: "ובנידון שלפנינו נראה דקיל טפי מפני שאין הדבר ברור כלל שבאמת בא עליה שד, ודלמא רק דמיונה הוליכה שולל ומרוב חלומות והבלים הרבה מזמן רב נשתרשה בליבה דמיון חזק, שכן הוא כדרך נשים שדעתן קלות להתפתות מפני הדמיון עד שנחשב לה כן לדבר ברור".

⁹¹⁵ מאירי סנהדרין קא ע"א: "ואלו שמאמינים במציאות השדים ובפעולותיהם, אסור להם לשאול בהם אף בחול".

⁹¹⁶ לגבי מי ששמעו את קולו אומר שיתנו גט לאשתו, מפורש בתלמוד (גיטין סו ע"א, וסוגיה דומה ביבמות קבב ע"א) שכיוון שיש לחשוש שמא שד הוא, יש לבדוק שיש לו בבואה דבבואה (רש"י יבמות שם: "צל צילו"), שקיבלנו שלשדים אין בבואה דבבואה ("בבואה אית להו, בבואה דבבואה לית להו").

שכתבו שוודאי שהרמב"ם לא הכחיש את מציאות השדים⁹¹⁷, ורק הסתייג מפרסומם בכל ישראל⁹¹⁸, אלא שטענותיהם ומסקנותיהם – קשה להולמן⁹¹⁹.

מקורות מלאים והוספות

הרמב"ם פסק את דין זה בלא הזכרת החילוק בענייני בבואה (רמב"ם הל' גירושין פ"ב הי"ג: "מי שהיה מושלך בבור ואמר כל השומע קולי יכתוב גט לאשתי – הרי אלו יכתבו ויתנו לה"), ומשמע שלא חשש שמא שד הוא, הגם שהדבר מפורש בתלמוד (וכן העיר המגיד משנה הל' גירושין פ"ג הי"ג: "ובגמ' תנא... ודילמא שד הוה... בבואה אית להו... ורבינו לא הזכיר מדין זה כלום ולא נתבאר לי למד").

אמנם בשולחן ערוך כן הזכיר את חילוק זה (אבן העזר סי' קמא סעיף יט): "וי"א דהני מילי שראו לו דמות אדם וחזו ליה נמי בבואה דבבואה, הא לאו הכי חיישינן שמא שד הוא, שדרך השדים לימצא בבורות וכן בשדות".

⁹¹⁷ ספר "דברי תורה" (בעל המנחת אלעזר, האדמו"ר ממונקאטש) מדהדורא שתיתא ס' נד: "ואשר רבינו הרמב"ם הכחיש מציאות השדים והכישוף, והוא מכחיש המציאות. וגם דברי רז"ל לאמיתן כפשוטן מלאים בכל הש"ס ומדרשים במציאותן, וכאשר שפיר הרעיש עליו הגר"א..."

אלא ודאי ידע הרמב"ם מכל זה, אך עשה כעין עבירה לשמה להציל את בני ישראל מעוונות החמורים של כישוף וידעוני וכיוצא מהם...

המציא הרמב"ם ז"ל עצה עמוקה ברוב חוכמתו וצדקתו אשר הכחיש אותם, ולימד דעת את העם להכניס בליבותם שלא להאמין בהם כלל ולהחזיקם להבל ורעות רוח ושיגעון".

⁹¹⁸ שיחות הרצ"ה על התורה, וישלח, סדרה ב – תשל"ד, "שדים וזהירות ממסתורין": "בגמרא מוזכרים מעשים רבים עם שדים. האם אפשר להכחיש זאת? אנחנו לא מכחישים דברי הגמרא! יש אנשים שמגדירים את הרמב"ם כפילוסוף המדגיש את צד השכל, ומוסיפים שבגלל זה כתב הרמב"ם שאין שדים. אמנם לפי האמת, לא כתב הרמב"ם בשום מקום שאין שדים. הרמב"ם היה צדיק, גאון וקדוש ולא יכול להיות שכפר בדברים שמוזכרים בגמרא... אי-אפשר להתעלם מזה. אין ברירה. חייבים להתגבר על התפיסה הילדותית הרגילה. גם מלאכים וגם שדים תופסים מקום בגמרא. בין שהדבר מובן, בין שאינו מובן. כך היא העובדה..."

אמנם הרמב"ם השמיט את ההלכות הקשורות לשדים, אבל הוא לא כתב בפירוש בשום מקום נגד מציאות של שדים, חס ושלום. יש כמה הלכות בגמרא שנוגעות לדברים מסתוריים, כגון ענין עין הרע שמזיקה, וכדומה. גם אותם לא הזכיר הרמב"ם. הוא השמיט את כל ההלכות הנוגעות למיסטיקה. אבל לומר שהרמב"ם סבר שאין שדים – אין זה נכון...

כך, השמיט הרמב"ם כל מה שנוגע לרוחניות מעורפלת, כהדרכת חז"ל 'אין לך עסק בנסתרות'. בוודאי יכולים להיות אנשים הראויים למדרגות מיוחדות של נגלה ונסתר, אבל אסור שזה יהיה פופולרי, מפוזר ומופץ. מבחינה חינוכית יש להזהר שדברים אלו לא יימסרו לרשות הרבים. לכן הרמב"ם, בתור מחנך של כלל-ישראל, השמיט עניינים רוחניים עמוקים מעורפלים. הוא לא הזכיר שדים ועין-הרע, לא מפני שהוא הכחיש את קיומם אלא מפני שנוהר והסתייג מפרסומם בכל ישראל".

⁹¹⁹ בדומה לזה כתבו גם על שיטת הרמב"ם לגבי כישוף, בדלעיל פרק קי בכותרת "מוסיף על הראשונים".

דברי התלמוד על כך שהמזיקים מצויים יותר בחורבות⁹²⁰, בבורות, בשדות⁹²¹, במקומות חשוכים, כאשר אין אנשים רבים⁹²² – אף הם יכולים להיות מוסברים על פי הצד שמקורם בכוחות דמיון, שהדמיונות והפחדים מתגברים בתנאים אלו.

הפרדס רימונים פירש את כל מעשי השדים שבתלמוד באופנים טבעיים⁹²³. כך, למשל, במעשה בשלמה ואשמדאי פירש ששמות השדים וכו' הם כינויים לאנשים שונים⁹²⁴. וכן כתב שיש ש"שדים" הוא כינוי לכוחות הדמיון, שלרוב משדדים את הדעת והתבונה⁹²⁵.

ואף יש מראשוני המקובלים שכתב לגבי מעשה ברב גדול שהשביע שד, שהוא דמיון שקרי, ואין זו חכמה לטעון טענות נבוכות, אלא שהוא טוב לאומרו לפני עמי הארץ והנשים הזקנות והנערים בעלי הדמיון החזק כדי להפחידם מחמת חכמת הרבנים⁹²⁶.

מקורות מלאים והוספות

⁹²⁰ ברכות ג ע"א: "מפני שלושה דברים אין נכנסין לחורבה: מפני חשד, מפני המפולת ומפני המזיקין".

⁹²¹ ירושלמי יבמות פט"ז ה"ו: "אמר רבי אבון: המזיקין מצויין בבורות כדרך שהן מצויין בשדות".

⁹²² ברכות מג ע"ב: "ואמר רב זוטרא בר טוביה אמר רב: אבוקה כשנים, וירח כשלושה... לאחד – נראה ומזיק, לשנים – נראה ואינו מזיק, לשלושה – אינו נראה כל עיקר".
⁹²³ שבת קנא ע"ב: "אמר רבי חנינא: אסור לישן בבית יחידי, וכל הישן בבית יחידי אוחותו לילית".

⁹²⁴ פרדס רימונים (לרבי שם טוב אבן שפרוט, מאחרוני הראשונים) גיטין סח ע"ב (מה ע"ב): "יש עליהם חכם אחד גדול, כינו אותו בשם אשמדאי לחזק פעולותיו בעניינים אלו. ולכן קראם שדים, כי להפלת פעולתם משדדים שכל כל רואיהם... שרו של ים – רצה לומר מלך גדול שהיה בכרכי הים... לתרגולה הברה – היא אישה חכמה בעניינים ההם, משכנה במערה במדברות ומתאכסנת אצל המלך ההוא ומאמין בה".

⁹²⁵ פרדס רימונים חגיגה טז ע"א (לט ע"א): "דע שמלאכי השרת באו כולם לכוחות השכליות והם הנאצל והנקנה, כי הם מלאכי השם באמת משרתיו עושי רצונו. ולכוחות הדמיון בשדים, כי הם משדדי הדעת והתבונה ברוב".

דרך אמונה (רבי אברהם ביבאגו, בדור שלפני גירוש ספרד) מאמר ב שער ב (מהדורת קושטא רפ"ב דף לט ע"א טור שמאלי): "אלו השדים כוחות דמיוניות המשודדים המהות האנושי ומזיקים אליו".

⁹²⁶ מפתח רעיון (רבי אברהם אבולעפיה, מראשוני המקובלים), מהדורת תשס"ב, עמודים כג'–כד': "כשמועת היות רב אחד גדול בעל שמות משביע את השד בשם ולוקחו בתוך הבירה הריקה ומשביעו לעשות רצונו ואחר כך שולחו לדרכו, כי כל אלה הדברים והדומים להם הם טובים מאוד לאמרם לפני עמי הארץ ולפני הנשים הזקנות ולפני הנערים בעלי הדמיון

המכתב מאליהו כתב שכל דברי חז"ל בעניין שדים הם עניינים שמתרחשים בפנימיות האדם, כגון חולי הנפש⁹²⁷.

למשל, ספר חסידים כתב שאדם המתנבא על משיח, הרי זה משום שעסק בכשפים שדים או שם המפורש, וכיוון שהטריח את המלאכים או השדים – הטעוהו בעניין המשיח, כדי שיהיה לבושת ולחרפה לכל העולם, לו ולמאמינים בדבריו⁹²⁸. נוכל לפרש ולהתאים את דבריו באופן זה, שאדם זה עסק בתחומים שפגעו בבריאותו הנפשית, או על כל פנים בשיקול דעתו, ומשנפגעה יכולת הביקורת שלו, רצונות שהיו חבויים בפנימיות נפשו השפיעו על כח דמיונו וגרמו לו להתנבא בעניינים אלו. כפי שאכן מוכר וידוע.

בעניין זה חשוב להדגיש שגם אנשים הבריאם בנפשם יכולים לחוות הזיות מסיבות שונות, כגון חוסר אוורור ועוד, והזיות כאלו יכולות להיות מקור לאמונה בשדים⁹²⁹.

מקורות מלאים והוספות

החזק אשר לא ידעו ולא יבינו בחשכה יתהלכו, כדי להפחידם מחמת חכמת הרבנים, ולדמות שאחר שהרב הגדול פלוני אלמוני יכול לשלוט על השד שהוא פורח באוויר ויודע העתידות, כל שכן שישלוט בבני אדם כולם. וזה טוב מאוד מצד אחד ואע"פ שהוא דמיון שקרי... ואין זה אצלי חכמה לטעון טענות נבוכות כדי להעלות דבר מהדברים, כי בהימצא שקרות בטענות ההן יפחת הדבר מאוד מהלבבות תחת היותו מתעלה, ותתהפך הכוונה בו".

⁹²⁷ מכתב מאליהו חלק ה עמ' 346 ד"ה באמת: "באמת יש ראיות שכל מה שדיברו חז"ל בעניין שדים וכו' הם עניינים שמתרחשים בעיקר בפנימיות האדם... בשעה שכפאו שד הריהו שוטה ופטור מן המצוות, ומשמע שכפיית שד היא עניין פנימי כנ"ל". אמנם יש להעיר שמלשון חז"ל משמע שהשד אינו מחלת הנפש עצמה, אלא שהוא הסיבה הגורמת לה. וכפי שהיה מקובל בעולם העתיק (למעט שיטתו של היפוקרטס, שהבין שמחלות הנפש נובעות מבעיות מוחיות) ובימי הביניים.

⁹²⁸ ספר חסידים סי' רז: "אם תראה שמתנבא אדם על משיח, דע כי היו עסקיו במעשה כשפים או במעשה שדים או במעשה שם המפורש, ובשביל שהם מטריחים את המלאכים ואומרים לו על משיח כדי שיתגלה לעולם (על שהטריחו את המלאכים), ולבסוף יהיה לבושת ולחרפה לכל העולם על שהטריחו המלאכים, או השדים באים ולומדים לו חשבונות וסודות לבושתו ולבושת המאמינים בדבריו".

⁹²⁹ ב"כתב העת האמריקאי לרפואת עיניים" משנת 1921, מופיע מעשה במשפחה שעברה לגור בבית ישן ב-15 בנובמבר 1921. בבית לא היה חשמל, והוא היה מואר באמצעות גז. תוך יומיים בני המשפחה הרגישו מאוד מדוכאים, בהמשך הם שמעו קולות של צעדים, גרירת רהיטים, אנחות, לילות, תחושה שמישהו עוקב אחריהם, קולות שקוראים בשם, חולשה, כאבי ראש, צמחים מתו, ואף ראו דמויות. התברר שהמקור של כל התופעות הללו היה בתקלה בארובה, שגרמה לכך שהתנור הפיץ פחמן חד חמצני בבית, ושאיפה שלו גורמת להרעלה שמעוררת הזיות.

יתכן כי גם תופעת שיתוק־שינה חיזקה את האמונה בדבר שדים. שיתוק־שינה היא תופעה⁹³⁰ בה המוח מתעורר, אך הגוף עדיין ישן, דהיינו משותק. לעיתים רבות אדם החווה שיתוק־שינה חש לחץ על החזה. לשיתוק כזה עשויות להתלוות הזיות שתלויות בתרבותו של האדם, כגון שד רוח או מכשפה שיושבים על חזהו של המשותק, או אף חוטפים אותו. בתרבויות מודרניות ההזיות יכולות לכלול חטיפה על ידי חייזרים. נראה כי לתופעה זו ישנו תיעוד בציורים עתיקים.

מחלוקת זו אודות קיומם של השדים, מורכבת יותר, כיוון שהסבורים שהשדים קיימים מסתמכים על הבנתם בפסוקים ועל דברי התלמוד, ולהבדיל, גם אומות העולם האמינו בהם ואף חכמיהם העידו על מציאותם, כך שהדבר התקבל כמציאות ברורה. כדלעיל. אך מעניין לעניין בעניין אחר, מצינו אמונה אחרת, והיא אודות המתים הבאים לבתי הכנסת בלילות, על מנת להתפלל או לקרוא בתורה⁹³¹. רבים האמינו בכך, וזאת למרות שאין לכך שום מקור לא בפסוקים ולא בחז"ל. היא נזכרה לראשונה בספר חסידים, ונזכרה במקורות רבים עד הדורות האחרונים. מתוך עיון במקורות הרבים שבעניין זה, מעטי מעט סיפרו על מי שראה⁹³² כזאת בעיניו⁹³³, מתוכם ילד

מקורות מלאים והוספות

יש להוסיף שבעבר הרחוק יותר הבתים כמובן הוארו וחוממו ע"י אש, ובמקומות רבים הם היו פחות מאווררים מהמקובל בתקופתנו, מה שמגדיל את הסיכויים להרעלה כזו. כך שתופעה כזו יכולה להיות מקור גם לאמונה בשדים, וגם לאמונה בבית שמצויים בו שדים.

⁹³⁰ יש טוענים שכמעט כל אדם חווה את תופעה זו לפחות פעם אחת בחייו.

⁹³¹ ירושתנו התשס"ט (חלק שלישי) עמודים קעז-רלו האריך בכך מאוד והביא מקורות רבים. כל המקורות דלקמן – מתוך המאמר הנ"ל.

⁹³² היו עוד מעטים שסיפרו על שמיעה. וידוע שכוחו של הדמיון בשמיעה גדול מאשר בראייה.

⁹³³ ספר חסידים (מרגליות) סימן תשיא: "אחד נרדם בלילה בבית הכנסת וסגרו השמש, בחצי הלילה נעור וראה הנשמות מעוטפים בטליתות ושני בני אדם שעדיין עומדים בחיים בתוכם אותן לא היו ימים מועטים ומתו".

ספר אור זרוע חלק ב סימן מב: "ואני שמעתי מפי ר"י החסיד זצ"ל שהי' רב גדול ומובהק לרבים אחד והיה גוער בביהכ"נ שהיו מאריכים בברכות שהי' בדעתו למהר ללימוד ונענש על ככה באותו עולם וגם שמעתי בשם ר' יהודה חסיד זצ"ל שאמר כגון בימות החורף שהיה קור גדול מוטב שילכו לבית אותם שאינם מלובשים היטב ואל יקצרו בשבחו של הקדוש ברוך הוא בעבורם. ואני [ר' יהודה החסיד] הכרתי יהודי אחד מוורמ"ש והיו קורין אותו ר' בונים והי' זקן וקובר מתים ושמעתי אל נכון ואל האמת שפ"א השכים לבית הכנסת וראה אדם אחד יושב לפני בית הכנסת ובראשו כתר של עשבים שקורין צפל ובלשון כנען קיטנ"י ויצ"ן ונתפחד כסבור שהוא שד וקראו ואמר לו וכי אינך פלוני שמת עתה וקברתיך ואמר לו הי' וא"ל היאך אתה באותו עולם ואמר לו היטב עד מאוד וא"ל מה זכיות יש לך והלא אתה

בן שש שנשכח ישן לבד בבית הכנסת⁹³⁴. כמו כן היו מעשים שבסופם נתגלה הסבר טבעי – אישה המוכרת כמשוגעת שלבשה תכריכים⁹³⁵, וכן שמש בית הכנסת ששינן את שמות המתפללים וסברו שהוא מת שקורא בשמותיהם על מנת להעלותם לתורה⁹³⁶. עם זאת, עד הדורות האחרונים, רבים חששו להיכנס לבית הכנסת בלילות⁹³⁷, ואף יש ששמש בית הכנסת היה דופק בבוקר על דלת בית הכנסת כדי שהמתים ישובו למקום מנוחתם⁹³⁸. ובא זה ולימד על זה, שאמונות ממין זה אינן מבוססות דווקא לא על פסוקים, ולא על דברי חז"ל, ולא על אמונות שמקובלות אצל האומות וחכמיהן, ולא על עדויות מהימנות, ובפרט שמדובר על מאות שנים שהאמינו בכך, וע"פ חלק מהמקורות המתים עושים זאת כל לילה, ועם כל זה, כה מועטות העדויות לגביהם. ועוד לא דנו מצד הסברה, מדוע המתים צריכים לבוא לבית הכנסת על מנת להתפלל⁹³⁹. ואכן יש לדון מדוע לא שאלו על כך "מנא הני מילי", ו"אם לדין יש תשובה". ומעניינים דבריו של אחד האדמו"רים, שסיפרו לו בשם אחד מגדולי החסידות, שהגם שאמונה זו לא נזכרת בשום מקום, כיוון שכך אומרים העולם והדבר מקובל בין המון ישראל, מי שאינו מאמין בזה

מקורות מלאים והוספות

היית אדם כל דהו וא"ל רק באותו זכות שהייתי אומר ברכו' בקול נעים בביהכ"נ בזכות זה הביאוני בג"ע ומכבדין אותי וזה לך הסימן שאני הוא המדבר אליך כי תראה בית יד חילוקי שקרוע שקרעת לי כשהלבשתני התכריכין ושאל לו מה זה שבראשך וענהו הם עשבים שבג"ע ששמתו בראשי כדי לבטל ריח רע מעלי של זה העולם".

⁹³⁴ המאמר בירושתנו שם עמודים רג"ד.

⁹³⁵ המאמר בירושתנו שם הערה 128.

⁹³⁶ המאמר בירושתנו שם עמוד רט.

⁹³⁷ המאמר בירושתנו שם עמוד רט, מהרב גדליה סילברסטון (נפטר בשנת תש"ד): "זכרתי כד הוינא טליא, אמרו לי חברי בני הישיבה, שהם מפחדים לילך בלילה אצל בית הכנסת, שמא המתים יקראום לתורה, ואז מוכרח לילך דרך אחוריו ולברך ברכת התורה, ולילך אחר כך גם כן מאחוריו, שהמתים בכל לילה הם בבית הכנסת".

⁹³⁸ המאמר בירושתנו שם עמוד רטז.

⁹³⁹ ועוד, כיצד זה שהתלמוד סיפר מעשה מיוחד על רבי שלאחר מותו בא לביתו כל ערב שבת (כתובות קג ע"א), כאשר זו תופעה דומה מצויה לרבים שבאים ומתפללים בעולם הזה לאחר מותם.

נקרא אפיקורוס⁹⁴⁰. ודבריו, קשה להולמן⁹⁴¹.

רוחות ושדים

יש מי שדן האם יש לחלק בין שדים לרוחות רעות, או שהכל חד⁹⁴².

עכ"פ, בעניין רוחות, יש שכתב להיזהר מלהסתכל במראה שלא לצורך, כי בכל דיוקן שורה רוח, ומזיק לו במותו⁹⁴³. ויש מי שהוסיף על דבריו, שנראה שמאותו הטעם אין לצלם צורת אדם במצלמה, כי רוח מזיק שורה עליו ומזיק לו במותו⁹⁴⁴.

פרק ק"ח

רוח רעה ונטילת ידיים

מההלכות המצויות ביותר ששורשן בעולם הנסתר הן הלכות נטילת ידיים שחרית ועוד⁹⁴⁵, מפני רוח רעה השורה על הידיים.

מקורות מלאים והוספות

⁹⁴⁰ שומר אמונים (לאדמו"ר רבי אהרן ראטה), מבוא השער, פרק ט, ד"ה וסיפרו: "וסיפרו לי שאמר [הבני יששכר] פעם אחד [אחת] על ענין שהיה המדובר בין אנשי שלומו, כי כל מי שמסתפק על קבלת ישראל, ולמשל שאומרים העולם שמתים שכיחים בבתי כנסיות, ואמר הגם שלא נכתב זאת בשום מקום, אבל כיוון שמקובל זאת בין המון ישראל, מי שאינו מאמין בזה נקרא אפיקורוס, וככה ביתר העניינים כעין זה, והביא ראיות רבות מדברי רז"ל".

⁹⁴¹ שאם יהיה עלינו להאמין בכל אמונה שנתפשטה בתקופות מסוימות במקומות מסוימים, אין לדבר סוף. ובוודאי שמדעותיהם של רבים מהראשונים מוכח שלא סברו שיש חובה כזו.

⁹⁴² שו"ת התעוררות תשובה (ר' שמעון סופר, בנו של הכתב סופר) סי' ר"ב אות א': "אולי יש לחלק בין שדים לרוח רעה.

והאי דאיתא שם דשדי מיא מפומא דחצדא משום מים הרעים, ופירש רבינו גרשון ושרה עליהן רוח רעה, וברש"י שם פירש ששתו המזיקין מהן, ובתוס' שם דף ק ע"א בד"ה חזינא דכתבו וכו' לפי שהיה ירא שמא יקפידו שאר השדים אם היה מודיע, משמע שהכל חד".

⁹⁴³ יערות דבש (רבי יהונתן אייבשיץ) ח"א דרוש ב ד"ה ואחשה: "ובייחוד צריך שימור על הסתכלות במראות, כי כבר נודע מ"ש הזוהר (עין פ' פקודי רס"ז ב) ומקובלים, כי בכל דיוקן ודיוקן אית רוח השורה, ולכן המסתכל במראה ללא צורך כנ"ל, הרוח מתלבש בדיוקנא, ומזיק לו במותו וגורם רעה לעצמו, כי ידוע תדע, כי אין לך פרצוף וצלם תבנית עץ ואבן, שאין עליו שורה רוח ומזיק".

⁹⁴⁴ טעמי המנהגים (ר' אברהם יצחק שפרלינג) עמוד תלו: "ונראה דמהאי טעמא אין לצייר צורתו בפאטיגראפי [ציילום], כי רוח מזיק שורה עליו ומזיק לו במותו".

⁹⁴⁵ אין אנו עוסקים כאן בנטילת ידיים לסעודה שבפשטות טעמיה הם משום נקיות (רש"י שבת יד ע"ב ד"ה עסקניות) או משום טומאה (רמב"ם הל' שאר אבות הטומאה פ"ח ה"ח). אמנם תוספות שיובא לקמן ייחס את שיבתא לנטילה לסעודה.

אך אין זה מוחלט שטעמה אכן משום רוח רעה.

אמנם הזכירו בתלמוד בעניין זה שהאוכל בלא נטילה עלול להינזק על ידי שיבתא⁹⁴⁶, שהיא היזק שגורמים שדים⁹⁴⁷, או רוח רעה שחונקת תינוקות⁹⁴⁸, או שגורמת להם להתנוון עד שימותו⁹⁴⁹, ואף הזהירו בתלמוד שנוח לו שתיקצץ ידו ולא תיגע בעינו ובעוד אברים קודם הנטילה⁹⁵⁰, מפני הרוח הרעה השורה עליה⁹⁵¹. הבית יוסף אף הביא מהזוהר שהיא רוח טומאה השורה על הגוף משום שבלילה נשמתו הקדושה מסתלקת ממנו⁹⁵².

אך יש שהביאו טעמים אחרים לנטילה זו. הרשב"א כתב שהיא משום שבשחר אנו נעשים כברייה חדשה ולפיכך אנו צריכין להתקדש בקדושתו

מקורות מלאים והוספות

⁹⁴⁶ יומא עז ע"ב: "תנא דבי מנשה, רבן שמעון בן גמליאל אומר: מדיחה אשה ידה אחת במים ונותנת פת לתינוק, ואינה חוששת. אמרו עליו על שמאי הזקן שלא רצה להאכיל בידו אחת, וגזרו עליו להאכיל בשתי ידים. מאי טעמא? אמר אביי: משום שיבתא".

⁹⁴⁷ רש"י תענית כ ע"ב: "מילתא דשיבתא – מנהג שדים, שמזיקין למי שיאכל ואינו נוטל ידיו".

⁹⁴⁸ תוספות יומא עז ע"ב ד"ה משום: "ושיבתא דהכא ענין אחר הוא, ששורה על האוכל כשבא ליתן פת לתינוק בן ד' וה' שנים וחונקתו אם לא נטל ידיו באותה שעה, אף על פי שכבר נטלן שחרית. ומה שהעולם אין נזהרין עכשיו בזה לפי שאין אותה רוח רעה שורה באלו המלכיות כמו שאין נזהרין על הגילוי ועל הזוגות".

⁹⁴⁹ הערוך ערך שיבתא: פירוש בתשובות, רוח רעה האוחזת התינוקות בצוואר במפרקת בגידים שאחורי הצוואר ומייבשת אותם מתנוונה והולך עד שימות ושמה בלשון ארמית שיבתא וזמנה מבן ב' חודשים ומתיירא ממנה עד ז' שנה, וממה היה בשעה שאימו באה מבית הכיסא או מנהר ומניקה בנה לאלתר. פירוש אחר בהלכות גדולות שיבתא רוחא היא דשריא על ידא דאינשי בליליא ומאן דנגע במיכלא לא מימשא ידוהי שריא ההיא רוחא על מיכלא ומסכנא".

⁹⁵⁰ שבת קח ע"ב-קט ע"א: "יד לעין – תיקצץ, יד לחוטם – תיקצץ, יד לפה – תיקצץ, יד לאוזן – תיקצץ, יד לחסודה – תיקצץ, יד לאמה – תיקצץ, יד לפי טבעת – תיקצץ, יד לגיגית – תיקצץ. יד מסמא, יד מחרשת, יד מעלה פוליפוס. תניא, רבי נתן אומר: בת חורין היא זו, ומקפדת עד שירחוץ ידיו שלוש פעמים".

⁹⁵¹ רש"י שבת קח ע"ב ש"ה תיקצץ: "נוח לו שתקצץ, שרוח רעה שורה על היד ומסמתו, וכן כולן".

⁹⁵² בית יוסף אורח חיים סי' ד על סעיפים ח"א: "וכן כתוב בספר הזוהר פרשת וישב (קפד): על פסוק (בראשית לו יז) ויאמר האיש נסעו מזה. ועוד כתובים שם בנטילת ידים שחרית חידושין שאינם נמצאים בפוסקים וזה לשונו רבי שמעון פתח ארחץ בנקיון כפי וכו' תא חזי רזא דמלתא הכא דלית בר נש בעלמא דלא טעים טעמא דמותא בליליא ורוחא מסאבא שריא על ההוא גופא מאי טעמא בגין דנשמתא קדישא איסתלקת מיניה דבר נש ונפקת מיניה ועל דנשמתא קדישא נפקת ואסתלקת מיניה שריא רוחא מסאבא על ההוא גופא וכד אהדרת נשמתא לגופא אתעברת ההוא וזהמא..."

וליתול ידינו מן הכלי ככהן שמקדש ידיו מן הכיור קודם עבודתו⁹⁵³. והרא"ש כתב שלפי שידיו של אדם עסקניות הם ואי אפשר שלא ליגע בבשר המטונף בלילה, תיקנו ברכה קודם שיקרא ק"ש ויתפלל⁹⁵⁴.

שאר דברים שצריכים נטילה – ההולך בין המתים, היוצא מבית המרחץ, הנוטל ציפורניו, החולץ מנעלים, הנוגע ברגליו, החופף ראשו, היוצא מבית הכיסא – לא מפורשים בתלמוד אלא בראשונים⁹⁵⁵. וגם לגביהם, יש מי שכתב שאינם משום רוח רעה⁹⁵⁶.

פרק קיט

אצטגנינות

האצטגנינות היא ידיעת העתידות על פי מיקום הכוכבים.

האצטגנין בלשון התלמוד הבבלי, הוא־הוא האיסטרולוגוס⁹⁵⁷ בלשון התלמוד הירושלמי, אלא שהארמית שבתלמוד הירושלמי הושפעה יותר מלשונם של בני יוון⁹⁵⁸. התלמוד הבבלי מכנה אותם גם "כלדאי", הוא שמו

מקורות מלאים והוספות

⁹⁵³ שו"ת הרשב"א ח"א סי' קצא: "לפי שבשחר אנו נעשים כבריה חדשה דכתיב (איכה ג) חדשים לבקרים רבה אמונתך וכמו שבא להם ז"ל במדרש. וצריכין אנו להודות לו יתברך על שבראנו לכבודו לשרתו ולברך בשמו. ועל דבר זה תיקנו בשחר כל אותן ברכות שאנו מברכין בכל בוקר ובוקר. ולפיכך אנו צריכין להתקדש בקדושתו וליתול ידינו מן הכלי ככהן שמקדש ידיו מן הכיור קודם עבודתו".

⁹⁵⁴ רא"ש ברכות פרק ט סימן כג (על דף ס ע"ב): "כי משי ידיה אומר ברוך אקב"ו על נטילת ידים לפי שידיו של אדם עסקניות הם ואי אפשר שלא ליגע בבשר המטונף בלילה, תיקנו ברכה קודם שיקרא ק"ש ויתפלל. וראוי היה לברך על נקיות ידים, אלא על שם שתיקנו בנטילת ידים לאכילה לברך ענט"י לפי שצריך ליתול מן הכלי, והכלי שמו נטלא בלשון הגמרא, לכך תיקנו נמי לברך על נטילת ידים".

⁹⁵⁵ מרדכי ברכות פרק שישי רמז קצד: "ואלו שבעה צריכין נטילה אחריהם. ההולך בין המתים. ההולך מבית המרחץ. הנוטל ציפורניו. החולץ מנעלים. הנוגע ברגליו. והחופף את ראשו. ההולך מבה"כ. מהרי"ף".

⁹⁵⁶ עולת תמיד על שולחן ערוך אורח חיים סי' ד ס"ק יא: "מדקאמר במים משמע שהוא מפני רוח רעה, וכן כתב בלבוש. אמנם בספר כנסת הגדולה (הגהות ב") בשם סדר היום (שם) כתב דבכולם זולת הקם מהמטה אין צריך לערות ג' פעמים, ואינו מוכרח".

⁹⁵⁷ ביוונית אסטרו־לוגוס פירושו תורת הכוכבים.

⁹⁵⁸ חומות ירושלים (שפ"ן הסופר) תחילת שער ו: "הנה בדרכי הלשון שימשו הבבליים בלשון ארמית בלולה בלשון פרסי החדשה וע"פ רוב מעורבת בעברית. ואנשי ארץ ישראל ע"י שהיו קרובים לארץ סוריא החזיקו בדרכי לשון סורסית וגם כן מעורבת בעברית. אף שגם לשון ארמית לא רחקה ממנו... גם נמצא בו הרבה שמות ופעלים שיסודם בלשון יוונית נשחתה.

הארמי של הכשדים, אומה מאזור בבל שאנשיה הרבו לעסוק בחכמה זו.

רבים מהראשונים כתבו שחכמה זו היא דבר מנוסה⁹⁵⁹, שהשם הנכבד שברא הכל שם כוח התחתונים בעליונים⁹⁶⁰, וחכמת זו חכמה גדולה ומפארה היא, ואין חכמינו ז"ל מכחישים אותה כלל⁹⁶¹, ואנו רואים שהחווה בכוכבים יגיד לאדם מה שיקרה לו בפרטי עניינו וכשרונותיו על פי מצב הכוכבים בזמן מולדתו⁹⁶², ואין בכך ספק⁹⁶³.

עם זאת, הסכימו רוב החכמים שבתלמוד שאין מזל לישראל⁹⁶⁴, דהיינו,

מקורות מלאים והוספות

יען שארץ ישראל היתה אז תחת ממשלת רומי".

ובספר דרכי התלמודים (ר' אחיקם קשת) עמוד 43 הביא דוגמאות נוספות מהמילים פילוסופוס בירושלמי – פילוסופא בבבלי, וכן קלנדס – קלנדא, זיתוס – זיתוס, ארדבלס – הרדולים, אותיאוס – אותיום.

⁹⁵⁹ אבן עזרא דברים ד יט: "דבר מנוסה הוא, כי יש לכל עם ועם כוכב ידוע ומזל, וכן יש מזל לכל עיר ועיר".

⁹⁶⁰ רמב"ן ויקרא פרשת אחרי מות פרק יח פסוק כה: "והעניין כי השם הנכבד ברא הכל, ושם כח התחתונים בעליונים, ונתן על כל עם ועם בארצותם לגוייהם כוכב ומזל ידוע כאשר נודע באצטגנינות. וזהו שנאמר (דברים ד יט) אשר חלק ה' אלוך אותם לכל העמים, כי חלק לכולם מזלות בשמים, וגבוהים עליהם מלאכי עליון נתנם להיותם שרים עליהם".

⁹⁶¹ רבינו בחיי בראשית טו ה: "ואמרו אין מזל לישראל, באור הדבר בכלל ישראל, אבל בפרטם יש מזל לכל אחד ואחד, שהרי חכמת המזלות חכמה גדולה ומפארה היא, אין רז"ל מכחישים אותה כלל".

⁹⁶² אברבנאל דברים ד כא: "ולפי שאנחנו נראה החווה בכוכבים יגיד לאדם מה שיקרה לו בפרטי עניינו כפי מצב המזלות והכוכבים במולדתו. ויודיעהו אם שנים רבות יחיה וכמה נשים ישא. ואם יוליד. ואם יהיה עני או עשיר. ובמה יצלח יותר...

שידוע הוא שהגרמים השמימיים פועלים בעולם השפל בתנועותיהם המתחלפות בהנעתם את היסודות והרכבתם והתמזגותם. ויכינו אותם בהכנות מתחלפות לקבל הצורות הטבעיות עד ששיבו קצת בני אדם מוכנים לקבל החכמה וקצתם לא. וישימו מהם מוכנים לנבואה מזולת קצתם. וישימו קצתם משתדלים וזריזים והם המוכנים לקניין הממונות וזריזות המידות והתכונות...

וכן בכל הכוחות בידוע באצטגנינות והאורה והממשלה כפי טבעם..."

⁹⁶³ ספורנו ויקרא יג מז: "כל בני הנכר ורוב האומה הישראלית זולתי יחידי סגולה הם בלי ספק תחת הנהגת הטבע והגרמים השמימיים הנכבדים מאותם בני אדם כשאר מיני בעלי חיים אשר לא תיפול השגחה אלוקית באישיהם אבל במיניהם בלבד כי בהם תשלם כוונת הממציא יתברך".

⁹⁶⁴ שבת קנו ע"א – ע"ב: "איתמר, רבי חנינא אומר: מזל מחכים, מזל מעשיר, ויש מזל לישראל ורש"י: "שאינ תפילה וצדקה משנה את המזל". רבי יוחנן אמר: אין מזל לישראל... ואף רב סבר אין מזל לישראל... ומדשמואל נמי אין מזל לישראל... ומדברי עקיבא נמי אין מזל לישראל... ומדבר נחמן בר יצחק נמי, אין מזל לישראל..."

שאמנם הכוכבים משפיעים על מזלו של האדם, אלא שעל ידי תפילה וזכות משתנה מזלו לטובה⁹⁶⁵. אף על פי כן, פעמים שאין המזל משתנה⁹⁶⁶.

ואף הירושלמי, שמיעט בהזכרת עניינים אלו⁹⁶⁷, אמרו בו, לא במהרה אדם נופל ביום גינוסיה שלו⁹⁶⁸, דהיינו יום שנולד בו.

כאן המקום להעיר, שהאגדה שמובאת בכמה וכמה ספרים בדורות האחרונים, שלכל עשב ועשב יש מלאך בשמיים שאומר לו גדל, אינה הגירסה המקורית. בבראשית רבה⁹⁶⁹, וכפי שהובא בכמה וכמה ראשונים, הגירסה היא: "א"ר סימון: אין לך כל עשב ועשב, שאין לו מזל ברקיע שמכה אותו, ואומר לו גדל". המזל שברקיע הוא ממזלות הכוכבים⁹⁷⁰. ובזהר הלשון היא "ממונה"⁹⁷¹.

אמנם יש שחלקו על כך מכל וכל.

הרמב"ם האריך⁹⁷² בכך שהדברים האלו כולן דברי שקר וכזב הן, וכל המאמין בהן ובכיוצא בהן, אינו אלא מן הסכלים ומחסרי הדעת ובכלל

מקורות מלאים והוספות

⁹⁶⁵ רש"י שבת קנו ע"א: "אין מזל לישראל – דעל ידי תפלה וזכות משתנה מזלו לטובה".
וכן מובח מהמשך הגמרא שם.

⁹⁶⁶ תוספות שבת קנו ע"א: "מכל מקום על ידי זכות גדול משתנה, אבל פעמים שאין המזל משתנה".

⁹⁶⁷ דרכי התלמודים (ר' אחיקם קשת) פרק סג.

⁹⁶⁸ ירושלמי ראש השנה פ"ג ה"ח: "ריב"ל אמר: עמלק כושפן [מכשף] היה, מה היה עושה? היה מעמיד בני אדם ביום גינוסיה שלו, לומר: לא במהרה אדם נופל ביום גינוסיה שלו. מה עשה משה? ערבב את המזלות".

⁹⁶⁹ בראשית רבה פרשה י סימן ו (מתקופת האמוראים).

⁹⁷⁰ מאירי סנהדרין סח ע"א ד"ה והעיקר: "והעיקר באלו העניינים, שהגלגלים והמזלות פועלים בנבראות התחתונות וכמאמר אין לך כל עשב ועשב מלמטה שאין לו כוכב מלמעלה מכה אותו ואומר לו גדל".

⁹⁷¹ זוהר, השמטות כרך א (בראשית) דף רנא ע"א: "והוא מה שאמרו, אין לך כל עשב ועשב מלמטה שאין ממונה עליו מלמעלה ושומר אותו שמכה אותו ואומר לו גדל".

⁹⁷² בכמה וכמה מקומות, כדלקמן.

הנשים והקטנים שאין דעתן שלימה⁹⁷³, וזוהי הדעה המוסכמת בתורתנו⁹⁷⁴, שכבר ישנן ראיות ברורות ונכוחות שאין בהן דופי לבטל כל עיקרי אותם הדברים⁹⁷⁵, והביא לכך אף ראיות מן המציאות, שתחזיות האצטגנינים הופרכו⁹⁷⁶. כמו כן כתב שהאמונה בגזירת הכוכבים היא שהובילה לאמונה

מקורות מלאים והוספות

⁹⁷³ רמב"ם הל' עבודה זרה פי"א הלכות ח, ט, טז: "איזהו מעונן? אלו נותני עיתים שאומרים באצטגנינות 'יום פלוני טוב, יום פלוני רע, יום פלוני ראוי לעשות בו מלאכה פלונית, שנה פלונית או חודש פלוני רע לדבר פלוני'..."

אסור לעונן, אף על פי שלא עשה מעשה אלא הודיע אותן הכוזבים שהכסילים מדמין שהן דברי אמת ודברי חכמים. וכל העושה מפני האצטגנינות וכיוון מלאכתו או הליכתו באותו העת שקבעו הוברי שמים, הרי זה לוקה שנאמר לא תעוננו...

ודברים האלו כולן דברי שקר וכזב הן, והם שהטעו בהן עובדי כוכבים הקדמונים לגויי הארצות כדי שינהגו אחריהן, ואין ראוי לישראל שהם חכמים מחוכמים להימשך בהבלים אלו ולא להעלות על לב שיש תועלת בהן, שנאמר כי לא נחש ביעקב ולא קסם בישראל, ונאמר כי הגויים האלה אשר אתה יורש אותם אל מעוננים ואל קוסמים ישמעו ואתה לא כן וגו', כל המאמין בדברים האלו וכיוצא בהן ומחשב בליבו שהן אמת ודבר חכמה אבל התורה אסרתן – אינן אלא מן הסכלים ומחסרי הדעת ובכלל הנשים והקטנים שאין דעתן שלימה, אבל בעלי החכמה ותמימי הדעת ידעו בראיות ברורות שכל אלו הדברים שאסרה תורה אינם דברי חכמה אלא תוהו והבל שנמשכו בהן חסרי הדעת ונטשו כל דרכי האמת בגללן, ומפני זה אמרה תורה כשהזירה על כל אלו ההבלים תמים תהיה עם ה' אלוהיך".

ספר המצוות לרמב"ם לא תעשה לב: "שהזירנו מעשות המעשים בבחירה ממשפטי הכוכבים... אבל השאלה על זה גם כן אסורה, מחוברת אל היותה דבר אין אמינות לו".

⁹⁷⁴ הקדמת הרמב"ם למסכת אבות (שמונה פרקים) פרק ה: "ואמנם ביארתי לך זה, שלא תחשוב השיגעונות אשר ישקרו חכמי הכוכבים אמיתיות, כשיחשבו שמולד אדם ישימהו בעל מעלה או בעל חסרון, ושהאיש מוכרח על המעשים ההם בהכרח. אמנם אני יודע שהדבר המוסכם עליו מתורתנו ומפילוסופי יוון כמו שאימתוהו טענות האמת שפעולות האדם כולם מסורות לו, אין מכריח עליו בהם ולא מביא אותו זולת עצמו כלל יטהו לצד מעלה או לצד חסרון, אלא אם יהיה הכנה מזגית לבד כמו שביארנו שיקל לו בה עניין או יכבד, אבל שיתחייב או יהיה נמנע – אין זה כלל".

⁹⁷⁵ איגרת הרמב"ם לחכמי מונטפז'ליר על גזירת הכוכבים: "דעו רבותי שכל אותם דברים של גזירת הכוכבים, שהם אומרים יארע כך ולא יארע כך, ומולדו של אדם ימשוך אותו שיהיה כך ויארע לו כך ולא יארע לו כך – כל אותם הדברים אינם דברי חכמה כלל וטיפשות הם.

וראיות ברורות יש לי שאין בהן דופי לבטל כל עיקרי אותם הדברים... ואל תדמו בנפשכם שאותם הדברים [השפעת הכוכבים] אין שום ראיה להם, ולפיכך לא נאמין בהם. אלא ראיות ברורות ונכוחות שאין בהם דופי יש לי לבטל כל אותם דברים. ולא ידבק בהם כי אם פתי שיאמין לכל דבר, או מי שירצה לרמות אחרים... ודעתנו עלה מעיקרא היא, שכל דברי החזוים בכוכבים שקר הם אצל כל בעלי מדע... ולעולם אל ישליך אדם דעתו אחריו, כי העיניים הם לפנים לא לאחור. וכבר הגדתי לכם את לבי בדברי".

⁹⁷⁶ איגרת תימן פרק ג: "דע, שמשא רבנו ע"ה, בשעה שעמד, היו כל האצטגנינים פה אחד

בעבודה זרה ולנטישת התורה לגמרי⁹⁷⁷, ואף לחורבן בית מקדשנו ולגלותנו, כיוון שסמכו על דברי החוזים בכוכבים⁹⁷⁸, ולכן נמנעו מלעסוק בלמידת מלחמה ובכיבוש ארצות⁹⁷⁹. הרמב"ם אף הוסיף שחכמי יוון, בניגוד לכשדים,

מקורות מלאים והוספות

אומרים שאומה זו לא תהיה לה תקומה, ולא יקל מעליה השעבוד שהיא בו לעולם. ובשעה שחשבו שהיו בתכלית השפלות אז הופיע עליהם הרוממות, ונולד אז מבחר מין האנשים שבהם. וכשהיו כולם על מחשבה אחת שארץ מצרים ישלם אוירה וישמן, והיו יושביה בתכלית השלווה, אז באו עליהם המכות. כמו שאמר ישעיהו כשהיה מספר זה העניין ישעיהו י"ט י"ב 'איה אפוא חכמך ויגידו נא לך' וגו'. וכן אירע לממלכת נבוכדנצר, כשהיו כל אצטגניניה וחכמיה וכל הנקרא בשם חכם על עצה אחת, שאז הייתה התחלת רוממותה וממשלתה מתאמצת והולכת – אז נשמדה ממשלתם ואבדה...

וכבר עמד אחד מן המחודדים בספרד וחיבר ספר בעניין הקץ על דרך הכוכבים, ואמר שהמשיח יגלה בשנת פלונית. ואין אחד מחכמינו חסידינו שלא זלזל שם דבריו וזלזל עצמו, ושמדוהו במעלת החסרים בשביל מה שעשה והעיר תכלית. והמציאות עשתה בו יותר רע, כלומר שחוק והיתול ממה שעשינו בו אנחנו. לפי שבזמן שאמר שיגלה המשיח, עמד הסרבן והממרה בארצות המערב וכוונתו לעליית האלמוהדים שניסו להשליט את האסלאם אף על היהודים).

וזהו תכלית הכיעור לבעלי החכמה הזאת".

⁹⁷⁷ פירוש המשנה לרמב"ם עבודה זרה פ"ד מ"ז: "שהכזב הראשון הוא גזירת הכוכבים, אשר מוכח במופת בחכמה הטבעית ביטול הקדמותיה הראשונות... אחר כך הורכב כזב שני על זה הכזב הראשון, והן הטליסמאות, ואמרו שאם יהיה כוכב פלוני שמזלו טוב במקום פלוני המתאים לו, תיעשה צורה בתואר כך והיא תביא תועלת כך... אחר כך הורכב כזב שלישי על זה השני, והיא עבודה זרה, ונאמר שזאת הצורה אשר תיעשה במזל כך ועל מצבה פלונית, אם יוקטר לה באופן פלוני ויתפללו אליה במילים כך וישתחוו לה, וכך וכך, הרי היא תפסיק נזק כוכב פלוני ותביא תועלת פלוני... שהאמונות התפלות של בני אדם בכוכבים ובטליסמאות אינן מעטות, וכבר נטשו בהן את התורה לגמרי בהאמינם באמיתותן".

⁹⁷⁸ ומכאן בניין אב לנזק שבאמונה בעניינים שאינם מועילים, כיוון שהדבר גורם להתרשלות בעיסוק המעשי בדרכים שכן מועילות.

⁹⁷⁹ איגרת הרמב"ם לחכמי מונטפז'ליר על גזירת הכוכבים: "וזו היא שאבדה מלכותנו והחריבה בית מקדשנו והאריכה גלותינו והגיעתנו עד הלום. שאבותינו חטאו ואינם, לפי שמצאו ספרים רבים באלה הדברים של דברי החוזים בכוכבים, שדברים אלו הם עיקר עבודה זרה, כמו שביארנו בהלכות עבודה זרה, טעו ונהו אחריהן, ודימו שהם חכמות מפוארות ויש בהן תועלת גדולה, ולא נתעסקו בלמידת מלחמה ולא בכיבוש ארצות, אלא דימו שאותן הדברים יועילו להם.

ולפיכך קראו אותם הנביאים סכלים ואוילים.

ודאי סכלים ואוילים היו, ואחרי התוהו אשר לא יועילו להם.

ונראה שכך הרמב"ם ביאר את דברי הגמרא יומא ט ע"ב: "מקדש ראשון מפני מה חרב? מפני שלושה דברים שהיו בו: עבודה זרה וגילוי עריות ושפיכות דמים".

לא האמינו בגזירת הכוכבים⁹⁸⁰, כפי שלא האמינו בשאר עניינים סגוליים⁹⁸¹.

גם המאירי הזהיר שלא לחוש לתליית ההצלחה במזל⁹⁸².

לדבריהם, מה שהוזכרה אמונה זו בתלמוד, היא דעת יחיד מן החכמים שאפשר שנתעלם ממנו דבר באותה שעה, או שיש באותם הדברים רמז, או שאמרם לפי שעה ומעשה שהיה⁹⁸³, או שאמר כן מחמת שהיה נבון בראותו למי שהיה צדיק, שהוא קשה יום, ולכן תלה הדבר במזלו⁹⁸⁴.

מקורות מלאים והוספות

⁹⁸⁰ איגרת הרמב"ם אל חכמי מונטפז'ליר על גזירת הכוכבים: "ומעולם לא נתעסק בעניין זה [של גזירת הכוכבים], ולא חיבר בו ספר אחד מחכמי יוון, שהם חכמים ודאי. ולא חיברו אותם החיבורים כולם, ולא עשו אותו הטעות, שקראו אותה 'חכמה', כי אם חכמי הכשדים והכלדיים והמצרים והכנענים, וזו הייתה אמונתם ודתם באותן הימים... אבל חכמי יוון, והם הפילוסופים שחיברו בחכמות ונתעסקו בכל מיני מדע, מהתלים ושוחקים ומעליבים את אלו הארבע אומות שאמרתי לכם, ועורכים ראיות לבטל כל דבריהם, שורש וענף.

וגם חכמי פרס הכירו והבינו שכל אותן החכמות שעשו הכשדים והכלדיים והמצרים והכנענים הם שקר וכזב".

אכן הגמרא מייחסת את חוכמת האצטגנינות ל"כלדאי".

⁹⁸¹ פירוש המשנה לרמב"ם עבודה זרה פ"ד מ"ז: "הצאבה, והם העמים אשר יצא אברהם אבינו מכללם וחלק על דעותיהם הנפסדות במה שאצר ה' בליבו מן החכמה, והיו מגדלים את הכוכבים ומייחסים להם פעולות שאינן להם, והם אשר יסדו את גזירת הכוכבים והכישוף והלחשים והורדת הרוחניות ושיחות הכוכבים והשדים והקסם והניחוש לכל ריבוי מיניהם, ודרישת המתים, והרבה מאלה העניינים אשר שלפה התורה האמיתית חרבה עליהם וכתרה אותם, והם שורש עבודה זרה וענפה... ואלה הדברים כולם אשר בדו הצאבה, אין מהם בפילוסופית יוון לא מעט ולא הרבה".

ואפשר שע"פ דברי הרמב"ם הללו יבואר החילוק בעניינים אלה בין הבבלי לירושלמי.

⁹⁸² מאירי מו"ק כח ע"א: "ואל יחוש למה שאמרו כאן 'חיי בני ומוזני לאו בזכותא תליא מילתא אלא במזלא', כי הוא מאמר יחיד, לא יסבלוהו דרכי הדת בשום פנים".

⁹⁸³ איגרת הרמב"ם לחכמי מונטפז'ליר על גזירת הכוכבים: "ואני יודע שאפשר שתחפשו ותמצאו דברי יחידים מחכמי האמת רבותינו ע"ה בתלמוד ובמשנה ובמדרשות, שדבריהם מראים שבעת תולדות של אדם גרמו הכוכבים כך וכך. אל יקשה זה בעיניכם, שאין דרך שנגיח הלכה למעשה ונהדר אפירכי ואשינווי. וכן אין ראוי לאדם להניח דברים של דעת שכבר נתאמתו הראיות בהן, וינער כפיו מהן ויתלה בדברי יחיד מן החכמים ע"ה, שאפשר שנתעלם ממנו דבר באותה שעה, או שיש באותם הדברים רמז, או אמרם לפי שעה ומעשה שהיה".

⁹⁸⁴ מאירי שבת קנו ע"א: "ואל תביט למאמר האומר יש מזל לישראל, שפעמים היו קצת חכמים נבוכים בראותם העדר הסיידור באופני עונש וגמול בני אדם כמאמר האומר חיי בני ומוזני לאו בזכותא תליא מילתא אלא במזלא תליא מילתא וסופר במקומו שלא הביאו לומר כן אלא מה שראה למי שהיה צדיק וחכם וחסיד וראהו קשה יום ובלתי מצליח באלו

וכן הירושלמי הביא מעשה בגר שאמר על חכמת האצטגנינות "כלום נדבקתי באומה קדושה זו, אלא בשביל לפרוש מאלו הדברים"⁹⁸⁵.

מחלוקת הראשונים בעניין זה נוגעת גם לפירוש דברי התלמוד שמצווה לחשב תקופות ומזלות, שהיא חכמתנו ובינתנו לעיני העמים⁹⁸⁶. רש"י, לשיטתו, פירש שהיא חכמת השפעת הילוך החמה ע"פ כניסתה למזל, שמשפיעה האם השנה תהיה גשומה או שחונה, וכל העיתים תלויים בכך⁹⁸⁷. והרמב"ם, לשיטתו, כתב על כך, שאלה הדברים של הוברי השמים הטיפשים אינם כלום, ודברי התלמוד כוונתם לחכמת ידיעת צורת הגלגלים, מניינם, מידתם, סדר הילוכם, וכפי שחיברו בעניינים אלה חכמי יוון ופרס והודו חיבורים גדולים, והיא חכמה מפוארת הרבה⁹⁸⁸.

מקורות מלאים והוספות

העניינים".

⁹⁸⁵ ירושלמי שבת פ"ו ה"ט: "ר' חונה משתעי הדין עובדא: חד גיור [גר] הוה איסטרולוגוס. חד זמן אתא בעי מיפיק, אמר: כדון נפקין? וכי בזמן זה ראוי לצאת? שראה ע"פ חכמת הכוכבים שאין זה זמן הראוי לצאת. חזר ומר [ואמר]: כלום אידיבקת בהדא אומתא קדישתא, לא למיפרש מן אילין מיליאי?".

⁹⁸⁶ שבת עה ע"א: "אמר רבי שמעון בן פזי אמר רבי יהושע בן לוי משום בר קפרא: כל היודע לחשב בתקופות ומזלות ואינו חושב, עליו הכתוב אומר ואת פעל ה' לא יביט ומעשה ידיו לא ראו. אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יוחנן: מנין שמצווה על האדם לחשב תקופות ומזלות? שנאמר ושמרתם ועשיתם כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים. איזו חכמה ובינה שהיא לעיני העמים? הוי אומר זה חישוב תקופות ומזלות".

⁹⁸⁷ שם ד"ה לעיני העמים: "שחכמה הניכרת היא, שמראה להם סימן לדבריו בהילוך החמה והמזלות שמעידין כדבריה, שאומר שנה זו גשומה והיא כן, שנה זו שחונה והיא כן, שכל העיתים לפי מהלך החמה במזלותיה ומולדותיה, במזל תלוי הכל לפי השעה המתחלת לשמש בכניסת החמה למזל".

⁹⁸⁸ איגרת הרמב"ם אל חכמי מונטפז'ליר על גזירת הכוכבים ד"ה ודעו רבותי: "ודעו רבותי, שהחכמה שהיא חכמה ודאית, היא ידיעת צורת הגלגלים, ומניינם, ומידתם, וסדר הילוכם, וזמן סביבת כל אחד מהם, ונטייתם לצד צפון או לדרום, וסביבתם למזרח או למערב, ומסלול כל כוכב וכוכב ודרכו היאך הוא".

בכל זה וכיוצא בו חברו חכמי יוון ופרס והודו חיבורים גדולים, והיא חכמה מפוארת הרבה. וממנה ייודע ליקוי המאורות, ומתי ילקו בכל מקום. וממנה ייודע מאי זו סיבה ייראה הירח כקשת, והולך וגדל עד שישלים ויחזור ויחסר מעט. וממנה ייודע מתי תיראה הלבנה או לא תיראה, ומאי זה טעם יהיה יום זה ארוך או קצר. ומאי זה טעם יעלו שני כוכבים כאחד ולא ישקעו כאחד, ומאי זה טעם יהיה יום זה במקום זה שלוש עשרה שעות, ובמקום אחר חמש עשרה שעות או שש עשרה או עשרים – והוא יום אחד, ובמקום אחר יהיו היום והלילה שווים לעולם, ובמקום אחד יהיה היום כמו חודש או שני חודשים או שלושה חודשים, עד שתמצא שתהיה כל השנה כולה יום אחד: שישה חודשים יום ושישה חודשים לילה. וכמה עניינים המתמיהים ייודעו מאותה חכמה, והכל אמת בלי ספק.

חשוב לשים לב שהשאלה בדבר האצטגנינות אינה רק על הבנת הלכות מסוימות, או שאלה לגבי פרט מחשבתי מסוים, ובוודאי שהיא אינה רק שאלה מדעית. אלא היא מחלוקת על האופן בו הקב"ה מנהיג את עולמו⁹⁸⁹.

אפשר שהיה ביסוס לאמונה בגזירת הכוכבים, בכך שאכן השמש משפיעה על מצבם של הצמחים, והירח משפיע על הגאות והשפל⁹⁹⁰.

פרק קכ

ידיעת עתידות

הרמב"ן כתב שחכמת הכף והשרטוטין הן חכמות אמיתיות ומקובלות ביד מקבלי התורה, אלא שנשתכחו מעמנו⁹⁹¹. גם בזוהר הוזכרו שרטוטי הידיים ופתרונותיהם לגבי אופיו והצלחתו של האדם⁹⁹², וכן הוזכרו האורחות

מקורות מלאים והוספות

וזה הוא חשבון תקופות שאמרו חכמי האמת רבותינו ע"ה, שהיא חכמה ובינה לעיני העמים. אבל אלה הדברים של הוברי השמים הטיפשים אינם כלום.

⁹⁸⁹ בדומה, מבחינה זו, להסברים רוחניים-קבליים על האופן בו מנהיג ה' את העולם.

⁹⁹⁰ ובפרט שלא עלתה על דעתם ההבנה שכח המשיכה של הירח משפיע על מי האוקיינוסים, והרי אף לא עלה על דעתם שלירח ולשאר הכוכבים יש כח משיכה.

⁹⁹¹ תורת ה' תמימה (לרמב"ן) עמודים 27 – 28: "ולמה מסרו חכמים אחד לחבירו הכרת פנים וסדרי שרטוטין שמקצתן אמורין בסדר זה ספר תולדות אדם ומקצתן בסדר פסוק שלאחריו זכר ונקבה בראם, אלא על זאת שאין מוסרין סתרין וריזין הללו אלא למי שרואי בו סימנים ראויין לכך...

ומה שכתב הגאון ז"ל שאמר בפסוק זכר ונקבה בראם הוא חכמת הכף ושרטוטין, עכשיו משתמשין בה ומעסקים בה בני אדם, וכל אלו הדברים וכיוצא בהם חכמות ישנות אמיתיות הן ומקובלות ביד מקבלי התורה, וכשאבדנו אבדו החכמות עימם, ונשאר זכרם בשיבוש ביד מועטים, ובאו הפילוסופים והכחישום. וכבר היה בכאן יש ייוני קיבל מחסידי אלמאני חכמה זו, והיה אומר בצורת הפנים נפלאים לעיני העמים, ושמו רבי שבתי היווני. וסוף כי בתורה נרמז לחכמים כל קבלת עניין הטבע".

⁹⁹² זוהר כרך ב (שמות), פרשת יתרו, דף עז ע"א: "מכאן ולהלאה שרטוטין אחרנין דאקרון כולו תולדות ואינון תולדות אדם כמה דכתיב (בראשית ב) תולדות השמים והא אתמר דכלא רזא דא כגוונא דא תולדות אדם בכל אינון דיוקנין דאנפין ובכל אינון דקאמרן, ובאלין תולדות דשרטוטי ידין דאתחזיין ברזין פנימאין כמה דאתחזי.

זה ספר תולדות אדם לשרטוטין... בידא אית שרטוטין דקיקין ושרטוטין רברבין וכלוה מתערבי דא עם דא, שרטוטין רברבין דאית בידא, כד אינון תרין בארכא תרין בפותיא ואחידו דא בדא דא איהו ברזא דאת ה' וברזא דאת ר' ודחי לאת ז' ונטיל אלין תרין אתוון, בפותיא

צדיקים⁹⁹³ והחיד"א⁹⁹⁴.

היה מי שחיבר ספר שלם⁹⁹⁵ על צורת כפות הידיים ושרטוטיהם⁹⁹⁶, וכן על

מקורות מלאים והוספות

נטיל ה' בארכא נטיל ר' וסימן דיליה ד"ר, דא אית ליה בידא שמאלא כהאי גוונא באלין שרטוטין רברבין, אבל אינון שרטוטין זעירין דנטלא ימינא לא נטלא שמאלא, דימינא נטלא חד שרטוטא דקיק לעילא בארכא וחד שרטוטא דקיק לתתא דאחיד בין אינון תרין שרטוטין רברבן, בפותיא אית חד שרטוטא דקיק דאחיד לתתא דאחיד באינון תרין דשריא עליה, ובשמאלא לאו הכי ורזא דיליה איהו בימינא ולא בשמאלא, האי איהו בר נש דלזמנין תאיב בביתא ולזמנין בארחא דא לא שכיך לביה בהאי ובהאי, כד איהו בביתא תאיב בארחא וכד איהו בארחא תאיב בביתא, אצלח תדיר בארחא ולזמנין בביתא, דא אצלח באורייתא וברזי דאורייתא אי אשתדל בהו, האי חמי בשנאוי תועלתא לסגיאין ביה, עצלא איהו במלי דעלמא, אי אתער אתערון לאוטבא ליה מלעילא, זכי במלוי, דא איהו חמידא ומפור ממונא, טב עינא איהו, צלותיה אשתמע, נחית וסליק בממונא, דא איהו דלזמנין מתבר לביה לגביה מאריה, וכדין אשתכחו תלת שרטוטין זעירין דמעברן בההוא שרטוטא דקיק דאתוסף על אינון תרין דפותיא ורזא דא ה' דמתחברא עם ר', דא ארחא דא ביתא, דא חדוה דא עציבו דא תועלתא דא עצלא דא טב עינא דא חמידא ומפור ממונא, דא מתבר לביה ותב למאריה...."

⁹⁹³ אורחות צדיקים שער יראת שמים ד"ה וכמו שעשה: "כשיש חיכוך לאדם בלא שחין ובלא כינה ובלא פרעוש, בזה יודעים הבקאים בחכמה הזאת עתידות, וכן בשרטוטי יד האדם ובתואר פניו יודעים עתידות. והחכמה הזאת היתה ביד החכמים הקדמונים, אבל מן האחרונים נשתכחה".

⁹⁹⁴ חומת אנך תהלים קיט קט: "נפשי בכפי תמיד. פירש בספר ארץ החיים כי בשרטוטי היד יכולים לראות המאורעות. אך תורתך לא שכחתי, ובזכות התורה יכול להשתנות השרטוטים".

⁹⁹⁵ הספר נקרא "תולדות אדם" לרבי משה גאלינה, מסוף תקופת הראשונים.

⁹⁹⁶ תולדות אדם, מהדורת תע"ה דף ז ע"ב ד"ה פרק: "פרק בדיני קו החיים. והוא קו ח' י' ביד הא' וזכר אריסטו בספרו... ואשר יארכו ימיהם להם הבדלים א' או ב' ביד כולה על השלימות, ואשר ימיהם קצרים להם הבדלים ביד בכללה בלתי שלימות".

אברים נוספים⁹⁹⁷ וסגולות רבות⁹⁹⁸. אמנם גם הוא הודה במקצת שאין לקבוע בכך מסמרות ואין למדין בעניינים אלה מן הכללות⁹⁹⁹.

בספר שבחי מהרח"ו¹⁰⁰⁰ מעיד על עצמו¹⁰⁰¹ שהאמין בכוחן של נשים הבקאות בחכמת הלחש של טיפות השמן על המים, ואף התייעץ עימן על עתידו ועל השגותיו בחכמת הקבלה¹⁰⁰². כן הלך לחכם שיודע עתידות

מקורות מלאים והוספות

⁹⁹⁷ מהדורת רע"ה (דפוס ראשון, במהדורת תע"ה נשמט כל העניין הזה). העמוד השני (במהדורה זו אין מספור לעמודים), ד"ה אותו העיניים: "דע כי הלובן הבהיר עם העין אשר כעין התכלת והצהיבות המרובה יורה על העזות [כנראה צ"ל: העזות] ועל הרמאות וקלות הדעת, והבט לאנשי אשכנז שיש בהם אלה המידות, ומה שיש בהם מן השטות והבגידה והעזות, ולכן השמר מכל מי שענינו כעין התכלת והוא צהוב... ומי שענינו גדולות וכולטות הוא קנאי ועז פנים ונבל ואינו נאמן בדבר. ואם ענינו כעין התכלת יהיה יותר בזה, ואי אפשר שלא תהיה עינו רעה..."

שם בעמוד השלישי: "בהיות בבות [כנראה צ"ל: גבות] העיניים שחורות ובה ירוקות המראה כאילו היא מוזהבת, יורה כי הוא ממית שופך דמים".

שם בעמוד הרביעי ד"ה אותות האף: "אותות האף. מי שהיה קצה חוטמו דקיק, הוא אוהב מסה ומריבה. ואם יהיה אף מלא ועבה, הוא מעט ההבנה".

שם ד"ה אותו האוזניים: "אותות האוזניים. אמר אריסטו: האוזניים הממוצעות בקטנותם וגודלם מורה על טוב השכל. והגדולות מורות שהוא כסיל אלא שהוא מבין ואמר במקום אחר שמורות שהוא פתי וכל וחיים ארוכים. ומי שאוזניו קטנות הוא שוטה גב".

שם העמוד החמישי ד"ה אותות הצוואר: "אותו הצוואר. מי שהיה צווארו קצר מאוד, הוא רמאי ושקרן רע בליעל".

⁹⁹⁸ את חלק הסגולות העתיק מהרח"ו לספרו, ספר הפעולות, חלק ד"א-ב: "ואלו ממה שהעתיקתי מספר משה גאלינו שחיבר ספר 'צורת כפות הידיים ושרטוטיהם'".

⁹⁹⁹ תולדות אדם, מהדורת תע"ה דף ג ע"א ד"ה הא: "דע כי כל מה שיאמר 'אם היה דך יהיה כך' או 'יורה כך', הוא על שלות [?] אם לא יקרה מעיק מונע הגעת הנמשך, רק כשהנחו העניינים לפי טבעם. אבל כבר יקרה שיועקו, אן מסיבות חיצוניות כוללת, או גם פרטיים שהם גרמא לשינויים, ואם מסיבות פנימיות כמנהגים והדתות וההנהגות השכליות. כי אנו, וגם חכמי המשפט, גם חכמי הכרת הפרצוף, לא נאמר שהעניינים מוכרחים חלילה, אך מוכרעים. ולכן היה השגת האמת בם קשה..."

¹⁰⁰⁰ הנקרא גם: ספר החזיונות. יש להעיר שיש שטענו שספר זה מזויף. אמנם הרב יוסף אביב"י כתב על כך (קבלת האר"י, חלק א, עמוד 136): "סיכום. הספר הידוע בשם ספר החזיונות, שנמצא כולו בעצם כתיבת ידו של ר' חיים ויטל בכת"י 93...".

¹⁰⁰¹ ר' חיים ויטאל, גדול תלמידי האר"י.

¹⁰⁰² שבחי מהרח"ו בתחילת הספר שנת ה'שכ"ה ושנת ה'ש"ל: "שנה הנזכרת. היתה אישה אחת בקיאה בטיפות השמן על המים. ואמרה לי: 'נבהלתי מאוד ממה שראיתי בשמן הזה, כי אתה עתיד למלוך על ישראל בלי שום ספק, וכמדומה לי שזה יהא בעיר שעל שפת הים כגון צידון או טבריא. ומעולם לא ראיתי אדם גדול כמך במעלה בכל הדור הזה בחכמה זו על ידי לחש השמן'.

שנת ש"ל. היתה אישה חכמה מדברת עתידות, וגם היתה בקיאה בחכמת טיפות השמן. והיו

אמיתיות ע"י שהיה מביא לפניו נפש חי או נפטר והיה מגיד לו כל חפצו¹⁰⁰³, ואף שאל מכשף ערבי¹⁰⁰⁴. כמו כן האמין בגורל החול, בשאלת שרי מראה¹⁰⁰⁵, ובחיזוי עתידות ע"י חכמות שרטוטי היד¹⁰⁰⁶ וע"י ראייה בדם הקזה¹⁰⁰⁷. ונראה כי במקומו ובתקופתו היו נפוצות תופעות כאלה¹⁰⁰⁸.

מקורות מלאים והוספות

מאומתים כל דבריה. ואשאל ממנה על השמן בלחש כמנהג, על השגת [כנראה: השגת] בחכמת הקבלה.

ולא ידעה להשיבני, עד אשר לבשה רוח קנאה ותתחזק בלחשים ותקום על רגלה ותישק רגלי ותאמר 'תמחול לי כי לא הייתי מכרת גדולת נשמתך, והנה אינך מערך נשמות חכמי זה הדור כי אם מדורות הראשונים התנאים כפי מה שראיתי בשמן הזה. והנה תשובת שאלתך, הראו לי בשמן הזה כתובה באותיות בזה הלשון: הנה על האיש זה השואל המשילו רז"ל במדרש שיר השירים על שלמה המלך ע"ה לבאר מים חיים נובעין ומתוקין מאוד עמוק עמוק מי ימצאנו. ואין אדם יודע לשאוב ממנו עד שבא פיקח אחד וקשר חבל בחבל וירד ושתה. כן אתה חושק וצמא לידע חכמה אחת הנקראת קבלה. ועליה אתה שואל. ודע כי תשיג אותה בענין המשל הנז"ל מה שלא השיג שום חכם מהקודמים אליך מכמה דורות. וזה יהיה על ידי חכם אחד גדול שיבוא בסוף זה השנה לצפת מצד דרום כמו ממצרים, והוא ילמדך זאת החכמה'. עכת"ד.

וכן היה שבשנה ההיא בא מורי ז"ל [האר"י] מן מצרים ולמדתי ממנו חכמה זו.

¹⁰⁰³ שבחי מהרח"ו בתחילתו: "שנת ה'שכ"ה. היה בצפת חכם אחד גדול ושמו ר' לפידות אשכנזי, והיה יודע עתידות אמיתיות ע"י שהיה מביא לפניו נפש חי או נפטר אפילו משנים קדמוניות והיה מגיד לו כל חפצו. ויום אחד הלכתי אצלו על ענין אחד..."

¹⁰⁰⁴ שבחי מהרח"ו עמוד י: "ואחר זה בשנה אחת הלכתי לצלאחיה אצל פליל אחד מכשף הנקרא שיך נין איוב, בקי מאוד ברפואות הניזוקין מן השדים, ורציתי לחקור את חכמתו וגם לשאול לו על ענין כהות עיני".

¹⁰⁰⁵ שבחי מהרח"ו עמוד יא: "שנת ה'שס"ט. בחול המועד פסח הולך ר' סגורא לבית פליל אחד בקי בגורל החול ובראיית השדים ושאל מתחילה בגורל החול בלחש כמנהגו ושאל מי הוא הרב ר' חיים המקובל... אח"כ שאל בשרי המראה של זכוכית ובאו שם שבעה מלכי שדים... ושאל אחד מהם על מה זה נולד בעולם וגם אם תבוא גאולה בימיו..."

¹⁰⁰⁶ שבחי מהרח"ו בתחילת הספר: "שנת שי"ד לפ"ק. הייתי בן י"ב שנה והיה חכם אחד גדול בקי בחכמות שרטוטי היד. והביט בשרטוטי כפות ידי ואמר לי: 'דע כי בהיותך בן כ"ד שנים יבואו ההרורים רעים בליבך להתבטל מעמך התורה שתי שנים ומחצה...'".

¹⁰⁰⁷ ספר הפעולות (למהרח"ו) חלק ד"א אות סג: "לראות בדם הקזה עתידות [בדומה ל'קריאה בקפה']... ואם שפת הדם סביב גבוהה...". וציין שם שמקור דבריו אלו בספר שבילי אמונה (ר' מאיר אלדבי, מן הראשונים) מהדורת ורשא תרלד דף מב ע"ב.

¹⁰⁰⁸ שבחי מהרח"ו עמוד ח: "שנת ה'ש"נ. בא מן פרס איש אחד ושמו ר' שאלתיאל אלשיך, ורואה מראות בהקין, והוא נבון וחכם וחסיד ומתענה כל ימיו, ואמר לי כי תמיד מראים לו שגאולת ישראל תלויה בי ע"י שאשיב את ישראל בתשובה ומודיעים לו מעלת נפשי".

מהרח"ו אף העיד על רבו האר"י, שיודע העתידות ומה שנגזר בשמיים, ויודע מעשי בני אדם שעתידים לעשות ומחשבותיהם בטרם יוציאו אל הפועל¹⁰⁰⁹. אמנם ר' יעקב אבולעפיה¹⁰¹⁰ ועוד, ערערו על כך¹⁰¹¹.

מקורות מלאים והוספות

¹⁰⁰⁹ הקדמת מהרח"ו לשער ההקדמות, לקראת סוף ההקדמה, ד"ה והנה היום: "וישלח לנו [האלוקים]... הרב הגדול האלוף החסיד מורי ורבי כמהר"ר יצחק לוריא אשכנזי זלה"ה מלא תורה כרימון... בקי בשיחת אילנות בשיחת עופות בשיחת מלאכים... יודע בכל מעשי בני אדם שעשו ושעתידים לעשות, יודע במחשבות בני אדם טרם יוציאו מן הכח אל הפועל, יודע עתידות וכל הדברים ההווים בכל הארץ ולמה שנגזר תמיד בשמיים, יודע בשלהבת הנר ולהבת אש דברים נפלאים... מכיר בריח האדם כל מעשיו... ועיני ראו ולא זר דברים מבהילים לא נראו ולא נשמעו בכל הארץ מימי רשב"י ע"ה ועד הנה...".

שער רוח הקודש (למהרח"ו) מהדורת תשמ"ח עמודים י"ב: "ופעם אחת ראה [האר"י] במצחי... גם אם האדם היה שואל למורי ז"ל על עניינים אחרים, היה מגידם לו ע"פ הסתכלותו במצח האיש ההוא...

גם בציפורני ידיו של האדם אמר לי מורי ז"ל כי יש בהם הוראות וידיעות גדולות... בחכמת ידיעת צפופי עופות, עוד ידיעה אחרת היתה להרב ז"ל, שהיה מכיר בצפופי עופות...

והנה לפעמים עניין צפופי העופות הוא באופן אחר, כי יש נשמות בני אדם מגולגלים בהם באותם העופות... וגם יודעים הרבה עתידות ממה ששומעים מן קול הכרוז מאחורי הפרגוד".

¹⁰¹⁰ נולד בצפת, נסמך ע"י מהר"י בירב (הראשון), שימש ברבנות בגאליפולי (בתורכיה) ובדמשק, ניהל בדמשק ישיבה שיצאו ממנה תלמידי חכמים. בסוף ימיו חזר לצפת. כתב פסקים וחבר ספר שו"ת (שלא הגיע לידינו). כמה מתשובותיו נדפסו בספריהם של גדולי דורו (שו"ת מהרח"ש, שו"ת מהריט"ץ, שו"ת מהרי"ט) (כל הנ"ל באנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל (מרדכי מרגליות), ערך ר' יעקב אבולעפיה).

ר' יעקב חלק על האר"י ועל מהרח"ו, ובספר שבחי מהרח"ו מספר עליו ר' חיים ויטאל (שנת ה'שס"ח, עמודים סד"סה): "חלם הר"ר אליה עמיאל... ושלחביות ואבוקות וניירות לאין קץ... וישאלני ר' אליה הנ"ל מה המה אלו השלחביות, ואמרתי לו הן כל נשמות הצדיקים... ועמו היה יושב מורי ז"ל האשכנזי [האר"י], ואמר מורי ז"ל: 'הביאו לפנינו את יעקב אבואעליפאי, וילכו הר"ר אליעזר אזכרי והר"ר ר"מ גלאנטי, ויביאוהו שם, וכל הצדיקים הנ"ל כולם לבושים לבנים, ואני גם כן הייתי לבוש ציץ אחד ולבן. ויעקב הנ"ל לבוש שחורים ומעוטף שחורים במסווה על פניו וראשו וקנו...".

¹⁰¹¹ ארי נוהם (לר' יהודה אריה די מודינא) פרק כ"ה (עמודים פ"פא): "התחיל הגאלאנטי לספר ממעשה ניסים ונפלאות האר"י ז"ל מהכתובים לעיל... ואחרי רוב דבריו נתחזק הרופא ז"ל [ר'] אליהו מונטאלטון... והתחיל לזעוק... איני יכול עוד להחריש ולסבול, חי האמת! הכל שקר וכזב, אותותינו לא ראינו, אין עוד נביא ואין איתנו יודע עד מה, או היה מכשף או שקר הם כל אלה, ואל תוסף דבר אלי עוד בדבר הזה. ועוד זאת לא אעלים ממך, שחכם אחד גדול וחסיד מבני ישיבותינו (את שמו לא כתוב אלא אגידנו לך פה אל פה)... אמר שכמה פעמים הר"ר יעקב אבולעפיה ז"ל שהיה כרע כאח להר"י ז"ל, אמר לו, לא היו דברים מעולם מהסיפור מפעולותיו אלו, ושאלו גם הוא היה אומר לו שלא כנים הדברים שאומרים עליו... ומכל מקום לא יהיו דברי אלה ח"ו לגנות החכם האר"י ז"ל, כי חכם וחסיד היה. אבל האותות והמופתים והנבואה והחיות מתים וכיוצא – במחילה מעצמותיו הטהורות איני מאמין, כי לא

במשך הדורות חוברו ספרי גורלות רבים¹⁰¹², הוזכרו בתוך ספרי קבלה¹⁰¹³, ואף יוחסו לקדמונים שונים¹⁰¹⁴.

מבין כל הגורלות, הגורל שנתפרסם ביותר בדורות האחרונים הוא הגורל המיוחס לגר"א, אמנם אין הוא מוזכר בכתבי הגר"א, והוא נדפס לראשונה מאוחר יותר בספר לדרוש אלוקים¹⁰¹⁵. אלא שהוא הביא שם כמה דעות לגבי אופן עריכת גורל זה¹⁰¹⁶, וכן ליקט אופנים נוספים לגורלות ולשאלות חלום.

בספרי הקבלה המעשית מצויים אופנים שונים לברר עתידות¹⁰¹⁷.

מקורות מלאים והוספות

יכנס בדעתי שבקבלה הזאת יוכלו לעשות זאת, וכן אומר מתלמידו המובהק ר"ח קאלאברסי נ"ע, כבודו במקומו יונח. אחשוב שהיה חכם וחסיד, אבל לא הנאמר עליו ממעשה ניסים ורוח הקודש... והחכם הר"ר ר' ישראל סרוק ז"ל שהיה מגדולי תלמידיו... מה אומר לך את אשר תהיתי אקנקניה בזה, ועל ידי שלשים ורבעים ואנשים שהיה חייב להם מהטובות שעשו לו, ולא נמצאו בו אפילו פעולה קלה, מאשר היו מדברים ממנו".

¹⁰¹² עשרות ספרי גורלות לוקטו בספרים: אוצר הגורלות, ילקוט הגורלות, הגיון הגורל (עלי מרצבך) פרק 15, נפלאים מעשיך (מר' אברהם חמוי), אביעה חידות (גם הוא מר' אברהם חמוי).

¹⁰¹³ ספר הפעולות (למהרח"ו) חלק ד"ג אות קיא: "אם תרצה לידע אם יתרפא החולה אם לאו, ראה אותיות שם החולה בעיגול האלפא ביתא...".

¹⁰¹⁴ כגון: המיוחס לאחיתופל, המיוחס לדניאל הנביא, המיוחסים לרס"ג, גורל החול המיוחס לאבן עזרא, ספר הגורלות של ר' חיים ויטאל, גורל העשירות המיוחס לרב צמח בר מר אחאי גאון, ספר גורלות החול, גורל המסעות, גורל החולה, גורל עקרה.

¹⁰¹⁵ לדרוש אלוקים (לר' אברהם חמוי) דף כט ע"א: "ויש אומרים שיפתח [בחומש] ז' פתיחות דהיינו שיהפוך ז' חלוקות מדפים כאשר יבואו לידו, אח"כ ימנה משם ז' דפים, אח"כ ז' עמודים שהוא דף מצד אחד, ואח"כ ז' פסוקים ואח"כ ז' שורות ואח"כ ז' תיבות ואח"כ ז' אותיות. ויאמר ע"כ חלוקה תיבה א' מפסוק ה' מנת חלקי וכיסי אתה תומיך גורלי. וכן בו' דפיץ וכן בו' עמודים וכו' וכן בו' אותיות. והאות הז' שיבוא לידו, יבקש אחריה פסוק שיתחיל באותו האות, ובו ימצא תשובת שאלתו".

¹⁰¹⁶ לדרוש אלוקים בהמשך דבריו שם (דף כט ע"ב): "ויש אומרים שייקח האות הח', והוא סוד וקידשתם את שנת החמישים, כי ז"פ ז' הם מ"ט והא' הוא י'. וי"א שייקח אות הז' והח' ויבקש שיתחיל מהב' אותיות אלו. דהיינו אם הם אותיות ב"ר פסוק בראשית וכן על זו הדרך. מכתב יד".

¹⁰¹⁷ ספר הרזים (מהספרים הקדומים של הקבלה המעשית), הרקיע החמישי: "אלה שמות שנים עשר נשיאי הכבוד שלרקיע החמישי... אם ביקשת לדעת באי זה חדש תאסף מן העולם או מה יהיה בכל חדש ובאי זה חדש יהיה הגשם ואם תרבה התבואה ואם ישל הזית פריו ובאי זה חדש יערכו מלכים מלחמה ובאי זה חדש ירבה מות בבני אדם ובבהמה ובאי זה חדש יפול חלי באדם ובכל אשר תחפוץ – תשאלם ותדע. אם תרצה לדעת באי זה חדש תאסף מן

אמנם הרמב"ם כתב שדברים האלו דברי שקר וכזב הן, ואין ראוי לישראל שהם חכמים מחוכמים להימשך בהבלים אלו ולא להעלות על לב שיש תועלת בהן. ובעלי החכמה ותמימי הדעת ידעו בראיות ברורות שאינם דברי חכמה אלא תוהו והבל שנמשכו בהן חסרי הדעת¹⁰¹⁸.

אכן טבעו של האדם לחשוך לדעת מאשר יעבור עליו תחת השמש, סייע להתפשטות עניינים אלה בציבור¹⁰¹⁹.

יש מרבני הדורות האחרונים שכתב שעל ידי מעשה שבא לידו, נכרתה מלבבו לגמרי האמונה באמונות תפלות, כבדיקת תינוק בספר, שדים, לחשים ועוד. וכתב על כך שהאמונה בהם היא מחלת נפש עזה וקשה, שדבקה גם בהרבה מגדולי המדע אשר הורעלו בה בימי ילדותם, ולעת זקנותם הודו

מקורות מלאים והוספות

העולם – קח טסי זהב מזוקק...".
ריאל המלאך, מהדורת ירושלים תש"א, עמוד קיז: "משביע אני עליך השמש המאור לכל העולם בשם המלאכים המבינים המבוננים חכמת התורות וסתומות ועושי מדע שתעשו לי שאלתי ותודיעוני מה יהיה בשנה הזאת ואל תכחדו ממנו דבר".
אמת ואמונה סי' לב: "להגיד עתידות, מי שיכתוב אלו השמות... יגיד עתידות, וזה בדוק".
מתוך ספר הסודות – סגולות החכמה (ר' ישראל מאיר אלמגור, תשע"ד), שליטת מספרים רבים כאלה: לדעת זוגתך (עמוד 169), לראות זוגתו (עמוד 309), לדעת אם החולה יחיה או ימות (עמוד 328).

¹⁰¹⁸ רמב"ם הל' עבודה זרה פרק יא הלכות ו, טז: "איזהו קוסם? זה העושה מעשה משאר המעשיות כדי שישום ותפנה מחשבתו מכל הדברים עד שיאמר דברים שעתידין להיות. ויאמר דבר פלוני עתיד להיות, או אינו הווה, או שיאמר שראוי לעשות כן והיזהרו מכך. יש מן הקוסמין שמשמשים בחול או באבנים, ויש מי שגוהר לארץ וינוע וצווק, ויש מי שמסתכל במראה של ברזל או בעששית ומדמין ואומרים, ויש מי שנושא מקל בידו ונשען עליו ומכה בו עד שתפנה מחשבתו ומדבר...".

ודברים האלו כולן דברי שקר וכזב הן והם שהטעו בהן עובדי כוכבים הקדמונים לגויי הארצות כדי שינהגו אחריהן, ואין ראוי לישראל שהם חכמים מחוכמים להימשך בהבלים אלו ולא להעלות על לב שיש תועלת בהן, שנאמר כי לא נחש ביעקב ולא קסם בישראל, ונאמר כי הגויים האלה אשר אתה יורש אותם אל מעוננים ואל קוסמים ישמעו ואתה לא כן וגו', כל המאמין בדברים האלו וכיוצא בהן ומחשב בליבו שהן אמת ודבר חכמה אבל התורה אסרתן אינן אלא מן הסכלים ומחסרי הדעת ובכלל הנשים והקטנים שאין דעתן שלימה, אבל בעלי החכמה ותמימי הדעת ידעו בראיות ברורות שכל אלו הדברים שאסרה תורה אינם דברי חכמה אלא תוהו והבל שנמשכו בהן חסרי הדעת ונטשו כל דרכי האמת בגללן, ומפני זה אמרה תורה כשהזהירה על כל אלו ההבלים תמים תהיה עם ה' אלוֹקֶיךָ".

¹⁰¹⁹ אביעה חידות (ר' אברהם חמוי) מערכת ג אות יב: "יען היות האדם חשקו ומגמתו לדעת כל נסתר ונעלם ממנו לעבר להווה ולעתיד... ובהיות טבע האדם חפצו ורצונו לדעת מאשר יעבור עליו תחת השמש, תיקנו לנו כמה גורלות לבל נלך בהבלי הגויים ההם ומעשיהם".

ולא בושו בווידיייהם האחרונים כי לא היה בכוחם להירפא ממנה¹⁰²⁰.

פרק קבא

עין הרע

עין רעה, או עין הרע, הזכרה במקומות רבים: במשנה בתלמוד ועוד.

החיד"א אף הוסיף לחש נגד עין הרע, שמפרט את כל מיני העיניים השונות ומשביע אותן, ואף כתב על כך שהוא בדוק ומנוסה¹⁰²¹.

מקורות מלאים והוספות

¹⁰²⁰ זכרונות (הרב יעקב מזא"ה, רבה של מוסקבה בסוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20), ח"א, עמודים לה – לו: "כיצד נרפאתי מאמונות תפלות... על השולחן היה מונח גיליון גדול, כתוב משני עבריו, עברית כמובן, וכותב על גביו: 'קשר של שותפות'.

הרב לקח ספר גמרא בידו ופנה אלי (בימי ילדותו): 'בני, עצום עיניך ופתח את הגמרא'. בידיים רועדות מאימת הציבור וסתימות העניין מיהרתי לעשות כאשר נצטוויתי, והרב קרא במתיקות: 'רבתי, הנה העמוד מתחיל במילות 'האי קרוב לשכר ורחוק מהפסד הוא' (בבא מציעא סד ע"ב)! הרב סיים את דבריו בברכת מזל טוב ובעצה טובה לחתום את כתב ההתקשרות. המתקשרים חתמו בלב שמח...

עברו כשמונה חודשים, ושני השותפים נתלדלו עד זיבולא בתרייתא על ידי עסקם החדש, אשר בדקו אותו מראש על פי החלטת הרב בספרא וינוקא הבאים כאחד. בתייהם, אשר ניתנו בעירבון בעסקי הקבלנות, נמכרו מכירה פומבית, רכושם בא אל בית הנושים, והאחד מהם הגיע לידי כך שהיה זקוק לתמיכה מקופת הקהל וקמחא דפסחא.

המקרה עשה עלי רושם עז והביאני לידי כפירה באמונות תפלות... כי מעכשיו אינני מאמין עוד לא בשדים ולא בלחשים ואפילו לא בה'בעל דבר' בעצמו, אשר כפי אגדת בעלי ההזייה הוא מתגלה לכל אדם מבעד לחלון שלושה ימים קודם הפטירה...

בין כך ובין כך, ליבי ירחש תודה לרבי, אשר בחר בי אותה שעה בתור ינוקא הבא לבדוק בספרא... כי על ידו נרפאתי ממחלת נפש עזה וקשה, שדבקה, כידיע, גם בהרבה מגדולי המדע, אשר הורעלו בה בימי ילדותם, ולעת זקנתם הודו ולא בושו בווידיייהם האחרונים כי לא היה בכוחם להירפא ממנה".

¹⁰²¹ כף אחת סי' לא: "לחש לעין הרע בדוק ומנוסה: משביע אני עליכם כל מין עינא בישא, עינא אוכמא, עינא צרובא, עינא תכלתא, עינא ירוקא, עינא ארוכה, עינא קצרה, עינא רחבה, עינא צרה, עינא ישרה, עינא עקומה, עינא עגולה, עינא שוקעת, עינא בולטת, עינא רואה, עינא מבטת, עינא בוקעת, עינא שואבת, עינא דכחורא, עינא דנוקבא, עינא דאיש ואשתו, עינא דאשה ובתה, עינא דאשה וקרובתה, עינא דבחור, עינא דזקן, עינא דזקנה, עינא דבתולה, עינא דבעולה, עינא דאלמנה, עינא דנשואה, עינא דגרשה, כל מין עינא בישא שיש בעולם, שראתה והביטה ודברה בעין הרע על פ"פ, גזרנא ואשבוענא לכון בההוא עינא עילאה, עינא קדישא, עינא חדא, עינא חיוורא, עינא דאיהי חיוור גו חיוור, עינא דכליל כל חיוור, עינא דכלא ימינא, עינא פקיקא, עינא דאשגחותא תדירא, עינא דכלא רחמי, עינא דאיהי רחמי גו רחמי, עינא דכליל כל רחמי, עינא דלית עלה גבנוני, עינא דלא אדמיק ולא נאים, עינא דכל עינין בישין אתכפין ואתטמין גו כיפין מן קדמוהי, עינא דנטיר לישראל כדכתיב הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל, וכתיב הנה עין ה' אל יראיו למיחלים לחסדו, בההיא עינא עילאה גזרית

יתכן שפירושה אינו זהה בכל המקרים. על כל פנים, נחלקו הראשונים והאחרונים בביאורה.

יש שכתבו שהוא היזק ממשי¹⁰²²טבעי, שממחשבת הקנאה עולה אוויר ושורף את הדברים שמתקנא בהם¹⁰²³, או שאדים יוצאים מעינו של המקנא. ואף דימו זה להבטת אישה בזמן ווסתה במראה חדשה, שלדעת אריסטו¹⁰²⁴ יתראה בה מייד כתם דם, להבטתו של האפעה, שלדבריהם ימית כל אדם בראותו פניו¹⁰²⁵, להבטתם של מיני עופות שממיתים אף הם

מקורות מלאים והוספות

ואשבעית עליכון כל מין עינא בישא שתסורו ותערקו ותברחו ותרחיקו מעל פב"פ ומעל כל ב"ב ולא יהיה לכם כח לשלוט בפב"פ ובכל ב"ב לא ביום ולא בלילה לא בהקיץ ולא בחלום ולא בשום אבר מרמ"ח אבריו ולא בשום גיד משס"ה גידיו מהיום ולעולם אנס"ו אתה סתר לי כו' יושב בסתר כו'".

¹⁰²² ובטעמי המנהגים (ליקוטים עניינים שונים אות פא, עמוד תקכו) הוסיף שפעולת עין הרע היא על ידי שהאדם מתלבש בסטרא אחרא: "דהנותן עין הרע לא יתכן אם לא שיסגור עין אחת ויכוון להטיל עין הרע באחת. כי בהיותו בשתי עיניו הוא צלם אלוקים ואינו שולט. אך כשסגור עין אחת, מתלבש בסטרא אחרא ושולט עין הרע זה".

¹⁰²³ אבות פ"ב מ"א: "רבי יהושע אומר עין הרע ויצר הרע ושנאת הבריות מוציאים את האדם מן העולם".

רבינו יונה שם: "פירוש, מי שאינו שמח בחלקו ועוין את חבירו העשיר ממנו מתי יעשר עושר גדול כמוהו והוא גורם רע לעצמו ולחבירו, כאשר אמרו חכמי הטבע. מכל אשר לרעהו אוויר עולה מן המחשבה ההוא ושורף את הדברים שעוין בהם בעיניו הרע. גם בקרבו ישרף אחר שמתאוה לדברים שאין יכולת מצוי בידו לעשות המחשבה ההיא מקלקלת גופו כי יתקצר רוחו ומוציאתו מן העולם וזהו עין הרע שאמר ר' יהושע וראיה לזה הפירוש על שאמר בכאן עין הרע בלשון זכר שזהו העוין ברע".

¹⁰²⁴ הרלב"ג שיובא לקמן כתב זאת בשם "הפילוסוף", והוא הכינוי לאריסטו. האברבנאל דלקמן כתב זאת בשם "החכם". והרמב"ן ב"תורת ה' תמימה" עמוד 30 כתב הביא זאת בפירוש בשמו: "כי אריסטוטליס כתב בספרו, והוא דבר מנוסה כי אם תסתכל הנידה בתחילת נידתה במראה של זכוכית היטב, יראה בזכוכית כתם אדום טיפת דם כחרדל".

¹⁰²⁵ רלב"ג שמות, תחילת כי תישא: "וידמה שיהיה זה העניין שב אל עין הרע, והסיבה בהיזק הנמצא בו – לפי מה שאחשוב – כי כבר יותכו ויצאו מהעין קצת אדים והמותרים אשר ידחה הטבע, עד שכבר סיפר הפילוסוף כי המראה החדשה אם תסתכל בה האישה בשעת וסתה יראה בה כתם דם יישאר רישומו זמן מוחש, ואלו האדים יתכן שימיתו קצת האנשים בהיותם ארסיים להם ולקלות היפעלותם מהם".

אברבנאל שמואל-ב פרק כד: "שענין היזק עין הרע כמו שכתב הפילוסוף הוא, שיצאו מן העין קצת אידים מהמותרים אשר ידחם הטבע, וזה מהאיש בעל הנפש הרעה הקנאית, ולא רסיות אותם האידים יפעלו בדברים המוכנים לקבול אותו הפעל עד שיתכן שימיתו אנשים בהבטתם... והוא מבואר שהעין הוא האבר היותר מזיק בזה להבטתו הארסית, וכמו שזכרו מהאפעה שימית כל אדם בראותו פניו. וכתב החכם שהמראה החדשה אם תסתכל בה האישה בווסתה יתראה בה מייד כתם דם יישאר רישומו זמן מוחש, וכן יזיק העין הרע

בהבטה¹⁰²⁶, ולהבטתה של בת היענה¹⁰²⁷, שלדבריהם גורמת לחימום ביצתה ולהוצאת האפרוח¹⁰²⁸. ויש מי שהוסיף שעין הרע הניתנת דרך זכוכית מסוכנת יותר, כעניין השמש העוברת דרך זכוכית מגדלת שבכוחה לשרוף יותר מאשר בלא זכוכית¹⁰²⁹. ויש מי שסתם שמסודות הבריאה שהאדם במחשבתו מניע גורמים נסתרים שיכולים להביא להרס ולחורבן¹⁰³⁰. ויש מי שכתב שהוא איזו סגולה רוחנית הפועלת על הנפש, ועניין זה מבורר מן החוש הרבה פעמים בלי שיעור, ונודע ומפורסם בכל העולם אמיתתו ע"פ החוש¹⁰³¹.

הדוגמאות שהביאו כראיות לכוחה של ההבטה אינן מתאימות לידוע לנו,

מקורות מלאים והוספות

בכל שאר הדברים הנראים".

¹⁰²⁶ משניות טהרת יום טוב (לרב חנניה יום טוב ליפא דייטש, אב"ד העלמעץ, הדפסת תשמ"ב) ח"א מאמר שמירת עיניים פ"א אות ד (עמוד שעז סוף טור א): "מי שעינו רעה יכול להזיק חבירו ולהמיתו... ובספרי חכמה מביאין ראייה על גודל כוחו של עין, מעוף הנקרא ראה... עומדת מרחוק ומסתכלת על הביצים בחוזק ראייתה, ועל ידי זה נתבקעו הביצים ויוצאים מהם האפרוחים, וכן יש מין נחש שקרוי אפעה, שממית את האדם בהביטו עליו, וכן יש מיני עופות כאלו רחמנא ליצלן מהם".

¹⁰²⁷ וע"פ הטהרת יום טוב שהבאנו לעיל: "עוף הנקרא ראה".

¹⁰²⁸ תוספת ברכה (לרב ברוך אפשטיין, בעל התורה תמימה) פרשת בלק על הפסוק "מה טובו" (עמודים 181-183): "ויען כי יש אנשים אשר לא ליבם הולך להאמין בכח שליטת עין מאדם רע ובפעולתה להרע..."

והגאון רבי יעקב עמדין בסדר התפילה בפירושו למעמדות מיום ראשון כותב ממקור טבעי בעלי חיים, כי העוף 'בת היענה' מחממת הביצה בכח מבטה, ובדרך זו מוציאה אפרוח, ומכאן נראה עד כמה חוש הראיה פועל עם עוצם ההבטה וההסתכלות, עכ"ל...

ואך בראיית העין יוולד רע לנפש ותשתבש כוונת הלב".

¹⁰²⁹ ספר הברית (רבי פנחס אליהו הורביץ) ח"א מאמר יז סוף פרק ג: "וידוע תדע דבר נפלא, כי בכי יותן עין הרע דרך החלון והזכיות הוא יותר מסוכן, ופועל רע יותר, מאם היה מגיע על ידי עין רואה בלי חלון, כעניין השמש העובר דרך הזכוכית הגבנונית, ר"ל (ברען גלאז), ששורף בכל אשר יפול עליו הנקודה תיכף. לכן ראוי להיזהר בחלון היוצא לרשות הרבים לעיני כל העם".

¹⁰³⁰ חזון איש חו"מ ליקוטים סימן כא בבא בתרא יד ע"א ד"ה יהבו: "מסודות הבריאה כי האדם במחשבתו הוא מניע גורמים נסתרים בעולם המעשה, ומחשבתו הקלה תוכל לשמש גורם להרס ולחורבן של גשמים מוצקים... ובשעה שבני אדם מתפעלים על מציאות מוצלחה, מעמידים את מציאות זו בסכנה".

¹⁰³¹ חיי עולם (הסטייפלר) פרק ח ד"ה ואולם: "וכן מעניין עין הרע, אשר מלבד שמבואר אמיתתו בדברי חז"ל (ב"מ דף קז ע"ב ובכ"ד), עוד הוא מבורר מן החוש הרבה פעמים בלי שיעור, ונודע ומפורסם בכל העולם אמיתתו ע"פ החוש, והוא איזו סגולה רוחנית הפועל על הנפש, כי הגוף אינו מתפעל מאומה ממחשבת חבירו".

ולא שמייעא להו. ואפשר לתלות את שורש אמונה זו בתופעה של הצטלבות מבטים¹⁰³², שנראית לכאורה כהשפעה על-טבעית של ההבטה, ובימינו יש לה הסבר טבעי¹⁰³³.

יש מהאחרונים שאף הביאו הוכחה לפעולתה של עין רעה, מניסוי שנעשה לכאורה על ידי האקדמיה למדעים ברוסיה. בניסוי הרעיבו אדם במשך שלושה ימים רצופים, ולאחריהם הניחו כנגדו כיכר לחם באופן שלא יוכל לאוכלו. אדם זה, מרוב צערו מרעבונו, שלח בכיכר את חיצו עיניו בהבטה עמוקה. לאחר שחתכו את הכיכר מצאו כי הוא מלא רעלים וארסים חזקים. לכן באו לידי החלטה כי אין ספק שיש כח ארסי בעין¹⁰³⁴. כמו כן סופר על

מקורות מלאים והוספות

¹⁰³² דהיינו, שהאדם חש כאשר אדם אחר מביט בו.

¹⁰³³ הואיל ותת המודע של האדם פועל ללא הרף וללא הכרתו של האדם, והואיל ומוטבע באדם להיזהר מחשש סכנה, והואיל ומבטו של האחר יכול להעיד על חשש כזה, והואיל ושדה הראייה הכולל של האדם גדול מכפי שנראה לנו (ומתקרב ל-180 מעלות, ורק יכולת הראייה החדה והממוקדת מצומצמת לשטח קטן יותר במרכז) – הרי שתת המודע של האדם רגיש לקליטת מבטו של האחר בתחום רחב מאוד, ובטבעו של האדם לחוש בכך ולהפנות מייד את עיניו לעבר המבט הנ"ל.

כיוון שבדרך כלל איננו מודעים לטווח שדה הראייה הרחב הנ"ל, ואיננו מבחינים בו בפרטים אחרים (למעט תנועה, למשל), ישנה נטייה לפרש את תופעה זו כעל-טבעית.

¹⁰³⁴ "מאמר תהלוכות האגדות" (לרב יוסף זכריה שטרן, בעל הזכר יהוסף, תרס"ב) פ"ו (דף יג ע"א) ד"ה ובעניין עין הרע: "ובעניין עין הרע שנמצא באגדות, הנה גם אנשים שאין להם חלק בתלמוד מחכמיהם ענו אמון על התאמתם, וכנודע ע"פ מ"ע כי הרופאים בע"מ פ"ב עשו ניסיון מבחינה שעשו, שהניחו כיכר לחם לפני אחד מחייבי מיתות ושהרעיבו אותו שלושה ימים מקודם, ואותו חלק מהלחם שהניחו לפניו מבלי ליתן אותו לנגוע בו, רק במבטי עיניו, נהפך אח"כ לסם המוות".

תוספת ברכה (לרב ברוך אפשטיין, בעל התורה תמימה) פרשת בלק על הפסוק "מה טובו" (עמודים 181–182): "ויען כי יש אנשים אשר לא ליבם הולך להאמין בכח שליטת עין מאדם רע ובפעולתה להרע, לא אמנע מלהעתיק כאן סיפור נאמן מעניין זה, מעלילה ממשית שנראית ונתאמתה כמו ממש לעינינו.

ואספר את הדברים כמו שהם נכתבו במקורם הראשון: בעיתון רוסי איליוסטרירוני מיר לשנת המדינה 1881, גיליונות 2–3 יסופר, כי בעת ההיא חקרו בעולם המדעים דבר אפשרות פעולה ממשית מהבטה עמוקה מן עין רעה, ועשו בחינה כזה בבית תחכמוני בפ"ב: כי בעת ההיא נידון שם אדם למיתה, ותבקש האקדמיה למדעים שם מהממשלה למסור לרשותה את האיש הזה לעשות עימו בחינה מדעית בעניין זה על פי אופנים שתמצא לתכלית זו.

ויקחו את האיש הזה וירעיבו אותו במשך שלושה ימים רצופים, ואחר כך הניחו לנגד עיניו כיכר לחם, באופן שיוכל רק לראותו ולא להשיגו. ובראות האיש את הכיכר, שלח בו חיצו עיניו בהבטה עמוקה מרוב צערו מרעבונו עד כי נלאה נשוא צערו ותאחזנו בולמוס. ואחר כך חתכו את הכיכר ומצאו כי מלא רעלים וארסים חזקים. ויחליטו החכמים כי זה פרי ההבטה העמוקה של האיש, אשר מרוב צערו ובעסו על אזור לא יכל לקחת את הכיכר הגיח

ניסוי דומה מאוד¹⁰³⁵ שנעשה לכאורה ע"י גרמנים בתקופת השואה¹⁰³⁶. אלא שיותר ממה שניסויים אלו לימדו על המציאות, לימדה המציאות על אמינותם של ניסויים אלה¹⁰³⁷.

לעומתם יש סוברים שאין בעין הרע היזק ממשי-טבעי.

ר' גדליה נדל ביאר שטעמו משום מסירת דין לשמיים¹⁰³⁸.

הרמב"ם השמיט את ענייני עיין הרע, גם כשזכרו בתלמוד בסוגיות בהלכה¹⁰³⁹. ובמקום אחר פירש שהיא חמדת הממון, שבאופן טבעי מזיקה

מקורות מלאים והוספות

לתוכו חיצו ארסו. ומוזה באו החכמים לידי החלטה, כי אמנם יש בכח ארסי בעין כמו שיש בכח עלעקטרי והמגנטי וההיפנוטיזי, אע"פ שלא נראה אותם בחוש, אבל בכח פעולתם אין ספק. ע"כ דברי העיתון הנ"ל.

לאחר מכן הועתקו דבריו של ה"תוספת ברכה" במשנת משה (לרב משה בלוי, תשנ"ד) קידושין כט ע"א ד"ה בעיתון רוסי (עמודים ק"קז).

¹⁰³⁵ הדמיון בין מעשים אלה מעורר שאלה מסוימת, שהרי יכולים להיות אופנים רבים ושונים לניסויים אודות ממשותה של עין הרע.

¹⁰³⁶ ספר בستر עליון (על הרב יהודה זאב ליבוביץ) עמודים 90-91: "פתח רבינו במעשה נורא אשר חזה במו עיניו, וזהו סיפור המעשה... היה זה עת עלה ברצון הגרמנים יימח שמם וזכרם, לבחון כוחה של עין רעה מה היא... לשם כך נבחרו מספר יהודים אשר כהכנה לאותו ניסוי הורעבו בצורה קיצונית במשך ימים מספר...

כשלמול עיניהם הונחה משאלת ליבם - אוכל. אך לא אוכל סתם היה זה, היתה זו אומצת בשר טרייה ומבושלת כל צורכה, נוטפת רוטב שריחו עלה והגיע אל נחיריהם של המורעבים, מאיים עליהם בהטרפת דעתם...

כלב גדל מידות ורחב מימדים הוכנס אל המקום. וחיש בין רגע אומצת הבשר מלאת העיניים גלשה במורד גרונו, ממלאת את ביטנו במשאלת ליבם של היהודים המורעבים. גרגור קל של הנאה עלה מהכלב, אך בן רגע השתנה לאחרורו האחרון - הכלב צנח ומת... אין זה, מסכם היה רבינו מעשה זה, כי אם כוחה של עין הרע."

יש להעיר שחוקרי "יד ושם" לא מכירים את מעשה זה (אמנם פשוט שאין זו ראייה שהמעשה לא אירע).

¹⁰³⁷ לכאורה אין צורך להביא ממרחק ניסוי כזה על מנת לבדוק את השפעתה של עין הרע. אפשר להשוות את הצלחתן הכלכלית של חברות או תרבויות שנוטות יותר להאמין בעין הרע ובסגולות, לעומת הצלחתן הכלכלית של אלו שנוטות לשלול את אמונות אלו.

¹⁰³⁸ בתורתו של ר' גדליה עמודים קס"קסא: "שיש מציאות של עין הרע - זה דבר ברור. זה לא מעשה שדים וכשפים, אלא זהו רגש של קנאה ומסירת דין לשמיים: 'לה כן נתת הריון?' אפילו אם לא אומרים, וגם לא רוצים לחשוב במפורש, קשה להתגבר על הרגש הטבעי. מסירת דין לשמיים, אפילו באופן עדין וסמוי, יוצרת קטרוג, וזהו עין הרע."

¹⁰³⁹ בבא מציעא ל ע"א: "נודמנו לו אורחים, לא ישטחנה לא על גבי מטה ולא על גבי מגוד, בין לצורכו בין לצורכה! שאני התם, דמקלא קלי לה, אי משום עינא אי משום גנבי". רמב"ם הל' גזילה ואבידה פי"ג ה"א: "נודמנו לו אורחים, לא ישטחנה בפניהם ואפילו

לנפשו של האדם החומד, ולא שמזיקה לאחרים¹⁰⁴⁰, וכן כתב המאירי¹⁰⁴¹.

ולגבי סגולות נגד עיין הרע שבתלמוד, כתב המאירי שהם דברים המוניים שהיו רגילים בהם¹⁰⁴².

אכן האמונה בעין הרע נפוצה ברחבי העולם כולו, וכן גם קמיעות וסגולות כנגדה. אמונות אלו נפוצות בפרט בארצות האסלאם, שכן מייסד האסלאם קבע את האמונה בעין הרע לעובדה גמורה¹⁰⁴³. גם לגבי המנהג לתלות עץ מצויר ובו צורת כף בעלת חמש אצבעות¹⁰⁴⁴ – טענו שמקורו במנהג המוסלמים¹⁰⁴⁵.

מקורות מלאים והוספות

לצורכה, שמא תיגנב". וכן בשו"ע חושן משפט רסז יח. בבא מציעא קו ע"א – ע"ב: "אמר ליה רב יהודה לרבין בר רב נחמן: רבין אחי, לא תזבין ארעא דסמיכא למתא, דאמר רבי אבהו אמר רב הונא אמר רב: אסור לו לאדם שיעמוד על שדה חבירו בשעה שעומדת בקמותיה... לא קשיא, הא דמהדר ליה שורא ורתקא, הא דלא מהדר ליה שורא ורתקא".

בבא בתרא ב ע"ב: "והיזק ראייה לאו שמיה היזק? ת"ש: וכן בגינה! גינה שאני, כדר' אבא, דאמר ר' אבא אמר רב הונא אמר רב: אסור לאדם לעמוד בשדה חבירו בשעה שהיא עומדת בקמותיה".

ולא הוזכרה ברמב"ם ובשולחן ערוך. אמנם להלכה אין נפקא מינה כיוון שנפסק שהיזק ראייה שמיה היזק.

¹⁰⁴⁰ אבות פ"ב מ"א: "רבי יהושע אומר עין הרע ויצר הרע ושנאת הבריות מוציאין את האדם מן העולם".

רמב"ם על המשנה אבות פ"ב מ"א: "יאמר: חמדת הממון, ורוב התאוה, ורוע הנפש – והוא חולי מרה שחורה המביא את האדם למאוס ראיית בני מינו ולשונאם, ותערב לו הבדידות, וההימצאות במדבריות ובבתות ובדרכים השוממות – הרי אלו יאבדו את האדם בלא ספק".

¹⁰⁴¹ מאירי שם (אבות פ"ב ד"ה ואמר רבי יהושע): "ואמר רבי יהושע עין הרע, והוא צרות עין וחמדת ממון, ויצר הרע על העריות, ושנאת הבריות – מוציאין את האדם מן העולם, כי חמדת הממון תטרידו במה שאי אפשר לו לסבול".

¹⁰⁴² מאירי שבת דף נג ע"א ד"ה לא יצא: "לא יצא הסוס בזנב שועל, והוא שהיו רגילים בדברים המוניים ליתן זנב שועל בין עיניו שלא ישלוט בו עין הרע".

¹⁰⁴³ צחיה מוסלם ספר 26 מספר 5427: "השפעת עין הרע היא עובדה".

¹⁰⁴⁴ בן איש חי שנה שנייה פרשת פינחס סעיף יג: "ואיתא בגמרא דברכות להינצל מעיה"ר... והגאון חיד"א ז"ל כתב מנהג העולם לומר חמשה. ולכן תולין עץ מצויר בו צורת כף שיש בו חמישה אצבעות וחקוק עליו אות ה'".

¹⁰⁴⁵ נר באישון לילה (הרב שלמה אבינר) ערך "חמסה", וכתב שהמוסלמים מכנים זאת "ידה של פטימה", על שם בתו של מוחמד.

פרק קכב

כוחות על־טבעיים בימינו

בכל דור ודור ישנם עושי מופתים שמקצתם מתקיימין ומקצתן אין מתקיימין, אלא שאלו אינם יתירים על דברי המעוננים והקוסמים¹⁰⁴⁶. כמובן שגם דורנו לא גרע בעניין זה.

על כל פנים, לגבי עשיית מופתים גמורים ונאמנים, נוכל לומר בבירור שאין בדורותינו מי שיודע להוכיח את עשייתם באופן מוחלט, לא מצד הקדושה ולא מהצד האחר.

ומניין אתה יודע?

לפי שבדורות האחרונים נתרבו כלים לתקשורת ופרסום בכל העולם. ואילו היה בעולם מי שיודע להוכיח בוודאות עשיית מופתים כאלו לעיני כל, הרי שהיה זוכה בקידוש השם שלא היה כמותו בכל הדורות, בחידוש מדעי שלא היה כמותו אלפי שנים, בכבוד עצום, ואף בממון רב¹⁰⁴⁷. והואיל ואנן סהדי שאין לך אדם שאינו חושק לפחות באחת מהזכויות הללו, על כורחק שאינו קיים. ואנן סהדי – כוודאי גמור.

בדרך דומה הסביר השמש ומגן מדוע אינו מאמין במעשייה בילד שידע את כל התורה כולה¹⁰⁴⁸.

מקורות מלאים והוספות

¹⁰⁴⁶ רמב"ם הל' יסודי התורה פ"ה ה"ג: "והלא המעוננים והקוסמים אומרים מה שעתיד להיות, ומה הפרש יש בין הנביא ובינם? אלא שהמעוננים והקוסמים וכיוצא בהן מקצת דבריהם מתקיימין ומקצתן אין מתקיימין, כענין שנאמר יעמדו נא וישיעוץ הוברי שמים החוזים בכוכבים מודיעים לחדשים מאשר יבאו עליך, מאשר ולא כל אשר, ואפשר שלא יתקיים מדבריהם כלום אלא יטעו בכל כענין שנאמר מפר אותות בדים וקוסמים יהולל. אבל הנביא כל דבריו קיימין שנאמר כי לא יפול מדבר ה' ארצה, וכן הוא אומר הנביא אשר איתו חלום יספר חלום ואשר דברי אתו ידבר דברי אמת מה לתבן את הבר נאם ה', כלומר שדברי הקוסמים והחלומות כתבן שנתערב בו מעט בר ודבר ה' כבר שאין בו תבן כלל".

¹⁰⁴⁷ וחלק מהמקרים הם בבחינת דברי הגמרא גיטין סח ע"ב: "חזא [אשמדאי] ההוא קסמא דהוה קסים, אחיך [צחק]... מאי טעמא כי חזיתיה להווא קסמא דהוה קסים, אחיכת? אמר ליה: דהוה יתיב אבי גזא דמלכא, לקסום מאי דאיכא תותיה [אותו קוסם ישב מעל אוצר המלך, שיגלה בקסמו מה שתחתיו]".

¹⁰⁴⁸ שמש ומגן (הרב שלום משאש) ח"ג עניינים שונים סי' א: "ראיתי בספר חזון למועד סי' יא... והביא מעשה ששמע אותו מרב אחד, שגם הוא שמע אותו מהרה"ג יהודה צדקה ז"ל. שהיה נוכח באותו מעשה, זה עשרים שנה ויותר, בילד הנולד, ומאותה שעה ממש התחיל להגיד כל התורה כולה... עד שרב גדול מהישיבה (סתר) [סתר] אותו ואז שתק ולא ענה עוד, וסיים על זה, ומעשה רב...".

זאת ועוד אחרת, בדורות האחרונים נתרבו מומחים למעשי קסמים מופלאים, שמודים בפה מלא שכל מעשיהם, בהם גילויי נסתרות וחזוי עתידות, הינם בגדר תחבולות ותו לא¹⁰⁴⁹. ואף יש מהם שנתפרסמו כחושפי תרמיותיהם של הטוענים לכוחות אל-טבעיים¹⁰⁵⁰, ואיש לא עמד בפניהם. וכבר קדמם הפרדס רימונים¹⁰⁵¹. ואף אירע שהיו מאחזי עיניים שבזמנם לא היה הסבר כיצד עשו זאת, ורק לאחר זמן נתגלה אופן התרמית.

על כל פנים, השיטות השונות לגילויי נסתרות וחזוי עתידות פורטו לא

מקורות מלאים והוספות

ואני תמה... שהקב"ה ית"ש כל יכול ליותר מזה, ושינה הטבע בקריעת ים סוף ובעשר המכות וירידת המן וכו'... ומאז נעשה קמצן בניסים. ולא יעשה נס להפוך הטבע כי אם לצורך גדול, ולא לעשותם על מגן... וגם ניסי מגילת אסתר כולם מולבשים בטבע... ומה שהביא מסיפורים בעלמא, שהוא שמע מרב, ששמע גם הוא מרב, מה שהביאו התינוק לפני הרב בשיבה כמש"ל. יאמר לי ידידי, אם זה אמת, מדוע הרב צדקה ז"ל לא העלה המעשה הזה באחד מספריו, דזהו דבר גדול שלא היה כמותו בעולם, והיה צריך לפרסמו ויכתוב שראה בעצמו דבר זה. גם עניין כזה היה מתפרסם בכל העיתונים שבעולם, דלא דבר ריק הוא, והיו מרעישים העולם על זה... אלא ודאי דלא היו דברים מעולם, ורק שמועות שונות שהולכות מפה אל פה, מזה נולדים דברים חדשים שלא היו ולא יהיו בעולם... ואפילו אילו נכתבו, לא חייבים להאמין בכל מה שהוא נגד השכל, שיהיו ניסים גדולים על חינם".

¹⁰⁴⁹ במקרים רבים אף מכנים עצמם "אמני אשליות".

¹⁰⁵⁰ ר' נב הדור, שאף הוסיף שישנם "רופאים אלטרנטיביים" המשתמשים בעזרים המוכרים מעולם הקסמים, על מנת לשכנע את מטופליהם בכוחותיהם העל-טבעיים. גיימס רנדי, שאף ייסד קרן המתחייבת לשלם מיליון דולר לאדם שיוכיח את קיומה של תופעה על-טבעית.

כריס אנג'ל (כפי שהובא בספר "נר באישון לילה" (הרב שלמה אבינר) עמוד 44). ההודי סנאל אדאמארוקו, שערך את "אתגר הטנטרה הגדול" בשנת 2008. ומעשה שהיה כך היה. סורינדר שארמה, אחד מגדולי המכשפים בהודו, הכריז שבישופיו יכולים להרוג כל אדם תוך שלוש דקות. בתגובה להצהרה זו, הזמינו סנאל לניסוי ששודר בטלוויזיה ההודית בשידור חי. המכשף לא הצליח להרוג את סנאל, גם לאחר תוספת זמן (בשעתיים), טענות כי ישנו אל רב עוצמה שמגן עליו (הוא הכריז שאינו מאמין בכוח), המשיך "טקס הרס סופי" בשעות הלילה על מזבח תחת שמייים פתוחים. ועם זאת, סנאל שרד את הטקסים הללו בחיים.

¹⁰⁵¹ פרדס רימונים (לרבי שם טוב אבן שפרוט, מאחרוני הראשונים) סנהדרין סז ע"ב (טז ע"א – טז ע"ב): "וכבר קרה לי עם אלו הכשפנים רבים, ואחר שהשלימו הם פעולתם הייתי לזקא... והייתי אומר להם 'הנני חרש ככם'... והייתי אומר להם 'אנא קראו לי שד אחד והרבו עלי מוהר ומתן ואתנה, או עשו בפני פעולה בלתי טבעית', והם ניסו בנבליהם ולא יכולו... וחי נפשי אני ניסיתי יותר מאלף פעולות עם האומנים שהיו נחשבים לאומנים גדולים, והיו הולכים אליהם לשאול שאלות אנשים רבים, ומצאתי כל דבריהם הבל ושיא תוהו ובוהו שאין בו ממש".

מכבר על ידי מומחים שונים לתחומים אלו¹⁰⁵².

ואף רבי נחמן מברסלב העיד שנתרבו בזמנו הרבה בעלי מופתים של שקר, ואף ביאר את דרכיהם, שתחילת פרסומם במקום שמאמינים בזה, או עם נשים שדרכן להאמין בכל דבר, ונמשכים אחריהם ומאמינים בהם גם אותם שהיו רחוקים מדרך זו¹⁰⁵³.

בין השאר, יש לשים לב שגם מעשים שנראים כמופתים גמורים, יכולים להתפרש באופן טבעי אם מקבלים את ההנחה שהיה אדם ששיתף פעולה בהסתרה¹⁰⁵⁴ עם מחולל המופת¹⁰⁵⁵. אכן ידועים מקרים כאלו גם בין אלו הפועלים לקרב אחרים לתורה.

וכבר הוכח שגם אנשים חכמים ונבונים יכולים לטעות אחר תרמיות שכאלה, ובוודאי שאין להביא ראיה מעדויותיהם¹⁰⁵⁶.

מקורות מלאים והוספות

¹⁰⁵² למשל, בספר "נר באישון לילה" (הרב שלמה אבינר) בערך "קריאה קרה" באריכות (עמודים 290–306). נוסף לזה ישנן דרכים שונות ל"קריאה חמה", דהיינו איסוף מידע על האדם עוד קודם לפגישה עימו.

¹⁰⁵³ שיחות הר"ן סג: "כגון במדינה זו חשוב 'בעל שם' [בעל מופת]. ובאמת היו כמה בעלי שמות אמיתיים וצדיקים. ועתה נתרבו הרבה בעלי שמות של שקר. והכלל, שכל מי שרוצה וחפץ לכנוס בזה לעסוק באותו הדבר החשוב באותה המדינה, כגון 'בעל שם' במדינה זו, הוא מצליח באותו הדבר, אף שהוא שקר. כי באמת אינו יודע כלום, רק שהדבר התלוי בהתעוררות שלו איך שהוא מתעורר וחפץ באותו הדבר. וגם תלוי בהמקום שמתחיל שם להנהיג אותו הדבר, אם ההתחלה במקום שהם מאמינים בזה או שמתחיל עם נשים שהם דרכן להאמין בכל דבר, אזי מצליח. ואזי יכול להיות שאחר-כך יאמינו בו גם אותם שהם רחוקים מלהאמין בכזה. ואם היה מתחיל במקומם היו מתלוצצים ממנו ולא היה מצליח כלל, אך מאחר שכבר התחיל במקום שחשוב שם ויש להם אמונה, על-ידי-זה יכול להיות שגם הם יהיו מוכרחין להאמין בו מאשר שהוא מצליח. אבל יש מדינה אחרת שאין חשוב שם כלל אותו הדבר, כגון מדינת אשכנז, שאין להם שום אמונה בבעלי שמות, ושם אין שום הצלחה והתחלה למי שרוצה לעסוק בזה".

¹⁰⁵⁴ בהעברת מידע אליו או באופנים אחרים.

¹⁰⁵⁵ כמוכן ש"מחוללי מופתים" בני אומות העולם השתמשו בדרכים שכאלו. מזאצ'ו, צייר מפורסם מהמאה ה-15 שצייר ציורים נוצריים עבור הכנסייה, העיד כי "הללו [נוצרים נוצרים] מרמים את הבריות, שודדים ונאפים, ושעה שמתמלאת סאת מעשיהם, הם משימים עצמם קדושים ועושים מעשי נפלאות... מזמינים להם שותפים למעשיהם, עיוורים או נוטים למות למראית עין, שבהתאסף המון העם סביבם הם נרפאים פתאום מחוליים, משנגעו בשולי חלוקו של הנזיר או בתשמישי הקדושה שבידו" (האישה באספקלריית היהדות ח"ג פרק ח עמוד עב).

¹⁰⁵⁶ בין השאר, משום שבזמן העדות לא זוכרים (או שמראש לא שמו לב אליהם) פרטים

וכבר היה רב בדורות האחרונים שפרסם קונטרס¹⁰⁵⁷ בעניין שנראה כחורג מדרך הטבע, וכתב שהוא פועל ע"פ השתלשלות כוח רוחני שיושפע אליו בכוח מלאך מזלו ע"י כוח נסתר¹⁰⁵⁸. וכבר הוברר לכל בר דעת שהמחבר עצמו ידע¹⁰⁵⁹ שאין בזה יותר מתחבולה וחשבונות המוצפנים ומוסתרים בעורמה¹⁰⁶⁰.

ובר' הדעת הרואה מופת שכזה, יש לו לשאול: האם יש אפשרות לעשות מופת זה ע"י אחיזת עיניים¹⁰⁶¹? האם מישוהו מרוויח ממופת זה¹⁰⁶²? אם התשובות לשתי השאלות הללו חיוביות, כי אז אין ראייה לאמיתותו של המופת.

בוודאי שמופתים רבים בעניינים רפואיים בדורנו, על ריפוי או לידה תקינה וכד' כנגד אזהרות הרופאים, יכולים להתפרש באופן טבעי כאשר מודעים לנטייתם של רופאי זמננו לנקוט זהירות יתר באבחנותיהם ובאזהרותיהם¹⁰⁶³, מתוך חששותיהם מתביעות משפטיות¹⁰⁶⁴. בנוסף, יש כמובן אבחנות שלאחר זמן מתגלות כשגויות.

כמו כן, המעמיק בשיטותיהם של מאחזי העיניים בעניינים אלו, ייווכח שחלק משיטות אלו יכולות להתקיים גם מבלי שעושה המופת עצמו מודע להן. העולה מכך, שאפשר ואפשר שמחולל המופת יאמין בכל ליבו בכוחותיו

מקורות מלאים והוספות

שונים שיכולים להסביר את אחיזת העיניים.

¹⁰⁵⁷ גורל העשירות, פורסם ע"י ר' יהודה יודל רוזנברג ובנו ר' מאיר יהושע רוזנברג, ויוחס בכיכול לרב צמח בר מר רב אחאי גאון (וכבר העירו שלא מוכר גאון בשם זה).

¹⁰⁵⁸ גורל העשירות עמוד 18: "ואחרי שעשה פעם אחת שאילת הגורל, בל יחקור לבחון ולשנות תיבות השאלה או אותיותיה באופן אחר ולשאול בגורל פעם שנית. כי זאת אין שווה כלום. ורק בפעם ראשונה תוכל להיות השאלה ע"פ השתלשלות כוח רוחני שיושפע אליו בכוח מלאך מזלו למחשבתו דברי השאלה ע"י כוח נסתר".

¹⁰⁵⁹ גורל העשירות, מבוא, עמוד 13: "ועל הפתאים כתיב שומר פתאים ה'. ועל החכמים כתיב כי ברוב חכמה רוב כעס, יוסיף דעת יוסיף מכאוב... והמעמיק בשכל טוב וישר יבין יותר ממה שיש באפשרות לגלות בכתב" (העיר למשפט זה במאמר "גורל ה(מיוחס ל)הגר"א – על שימושים מנטיים בתורה" עמוד 560).

¹⁰⁶⁰ כפי שפורט במאמר "תעלומת גורל העשירות".

¹⁰⁶¹ בין השאר ע"י שיתוף פעולה של אדם אחר בסתר, או גילוי סוד שידוע למישוהו וכד'.

¹⁰⁶² ממון, כבוד, או חיזוק לטענותיו.

¹⁰⁶³ וכן המלצות לבדיקת רפואיות שאין בהן צורך אמיתי.

¹⁰⁶⁴ תופעה זו מכונה "רפואה מתגוננת" או "רפואה הגנתית".

הרוחניים, ולא ידע כלל שאין במעשיו אלא אחיזת עיניים.

כך אירע לגבי תומכים תמימים של אוטיסטים, שסברו שהם רק מסייעים לאוטיסטים להשיב לשאלות ולפרסם מסרים רוחניים. רק לאחר זמן הוברר להם שהאוטיסט לא יצליח להשיב אם אותו תומך עצמו לא ישמע את השאלה.¹⁰⁶⁵

לגבי הסבריהן של תופעות דומות היו עדויות נוספות.¹⁰⁶⁶

באופן דומה מוסברת תופעת "חיזוי בעזרת מטוטלת"¹⁰⁶⁷, שהוזכרה באחד

מקורות מלאים והוספות

¹⁰⁶⁵ אסיא נ"דנ"ח (כרך ט"ו, א"ב, כסלו תשנ"ז) המאמר "תקשורת מסייעת עם ילדים אוטיסטים או מפגרים", מאת פרופ' אברהם שטינברג, אות ג ד"ה ואמנם וד"ה לעומת זאת: "שאלת אמינות השיטה נבחנה על ידי בית המשפט העליון במדינת ויקטוריה שבאוסטרליה, אשר הכריע שאין בשיטה רמאות..."

לעומת זאת, במחקרים רבים שפורסמו בשנות ה-90 התברר כי אין השיטה מגלה כישורים קוגניטיביים חריגים לטובה של אנשים מפגרים. במחקרים אלו כיסו את עיניהם או אטמו את אוזניהם של המתקשרים, ובתנאים אלו לא ניתנו תשובות משמעותיות לשאלות בעלות משמעות קוגניטיבית. יחד עם זאת, יש תיאורים אנקדוטליים על תשובות מפתיעות לטובה של ילדים מפגרים ברמת תפקוד יום-יומי. אכן בשום מקרה לא הוכחו ידיעות חורגות לטובה מבחינה קוגניטיבית."

¹⁰⁶⁶ דוגמא בולטת היא סיפורו של ריי היימן (נולד 1928), שהיה קורא בכף היד ולדבריו האמין בכך בכל ליבו, ומשום מעשה שהיה נטש את אמונתו זו, והפך לאחד המתנגדים הגדולים לטענות אודות יכולות על טבעיות.

מתוך ראיון איתו (המראיין – מייקל שרמר), שכותרתו "האמת היא שם בחוץ וריי היימן רוצה למצוא אותה", הובא בתרגום לעברית בספר "חשיבה חדשה" עמודים 146–147: "משך שנים עסקתי בקריאה בכף יד... התחלתי כספקן, אך ככל שצברתי ניסיון וקיבלתי פידבקים (משוברים) טובים מהלקוחות – הפכתי למאמין בדבר..."

בתקרית בלתי נשכחת אחרת, שכנע אותי חבר לבצע למישהי קריאה בכף יד, אך לומר את ההיפך הגמור ממה שהייתי אומר באופן רגיל... היא אמרה לי שזאת היתה הקריאה המרשימה ביותר שאי פעם עשו לה..."

חזרתי על התרגיל הזה עם עוד כמה לקוחות. זאת היתה אחת הסיבות לכך שפניתי ללימודי פסיכולוגיה. רציתי לגלות איך אנשים, כולל אני עצמי, יכולים להיות מרומים כל כך בקלות". ישנן דוגמאות דומות מג'פרי דין ורודולף סמיט – שניהם היו מומחים לאסטרולוגיה בעלי שם עולמי, ועסקו בכך במשרה מלאה במשך למעלה מעשרים שנה, ולבסוף הבינו שבראש ובראשונה הם רימו את עצמם, והפסיקו – עם עוד כמה מחבריהם – לעסוק בתחום. סמיט אף שקע בדיכאון שנמשך כמה שנים (הספר "חשיבה חדשה" עמודים 179–180).

¹⁰⁶⁷ האדם אוהז מטוטלת בידו, שואל את שאלתו, ולאחר זמן מה המטוטלת נעה מעצמה, וע"פ תנועותיה מסיקים האם התשובה לשאלתו חיובית או שלילית.

מספרי הקבלה¹⁰⁶⁸, שאם יש בה משהו¹⁰⁶⁹, הרי שהיא מושפעת מתנועות קלות של האדם האוחז בה, אע"פ שאינו מודע להן¹⁰⁷⁰.

וכן מצינו אף לגבי אנשים פשוטים שהאמינו בעצמם שמשום שאמרו כך אירע כך, ומשום שעשו כך אירע כך, ונעשו לבעלי מופתים בעיני עצמם.

וגדולה מזו אמרו, שאפילו לגבי נבואה אפשר שנביא שקר יטעה ולא יבחין בין השקר והאמת, וידמה לו שהיא נבואה אמיתית¹⁰⁷¹.

בידיעה זו יש כדי לדון לכף זכות רבים וטובים.

מקורות מלאים והוספות

¹⁰⁶⁸ שושן יסוד העולם (ר' יוסף תירשום) סי' תקז (בכתב היד עמוד 223): "קח מחט חדשה ותעביר ב' חוטין בתוכה... ותתלה איזה דבר כובד במחט שלא ינענעהו הרוח... ותיקח קצות החוטין בידך השמאלית... ואח"כ אמור... שאם הוא כך, שתלכי ותנועעי... מסימן של רוח א' לסימן של רוח שכנגדו. ואם איננו כך, לא תזווי ממקומך".

¹⁰⁶⁹ אין הוכחה מדעית לתועלת שבמעשה זה.

¹⁰⁷⁰ נר באישון לילה (הרב שלמה אבינר) סוף ערך "מטוטלת - חיזוי בעזרתה" עמוד 201.

¹⁰⁷¹ ספר חסידים סי' רו: "אם תראה שמתנבא אדם על משיח, דע כי היו עסקיו במעשה כשפים או במעשה שדים או במעשה שם המפורש, ובשביל שהם מטריחים את המלאכים אומרים לו על משיח כדי שיתגלה לעולם (על שהטריחו את המלאכים), ולבסוף יהיה לבושת ולחרפה לכל העולם על שהטריחו המלאכים, או השדים באים ולומדים לו חשבונות וסודות לבושתו ולבושת המאמינים בדבריו".

של"ה פרשת קרח תורה אור בהגהה: "כי יש סוד בנביאי שקר שהתנבאו והם היו סוברים שאומרים אמת. והעניין היה כי מצד חטאם שירדו לעומק הקליפה, ודיבר עמהם רוח הטומאה, וטעו וסברו שהוא רוח הקודש, כי עוונותם גרמו לזה".

דרך ה' (לרמח"ל) ח"ג פ"ד אות יא: "ואמנם צדקיה בן כנענה הוסיף על שאר נביאים ההם, כי הם לא אמרו אלא כפי שנמשך להם מאותו הרוח, אך צדקיה הוסיף לעשות כעין מה שהיו עושים נביאי האמת, וזה כי כבר האמין בגילוי ההוא וחשב היותו אמיתי ונמשך מלפניו, יתברך, עד שהזיד לומר 'כה אמר ה' באלה תנגח את ארם'. והנה הוא לא למד בדרכי הנבואה האמיתית כראוי ולא הבחין בין השקר והאמת, ועל כן אמרו חכמינו וזכרונם לברכה, עליו, שאמר מה שלא שמע, וכן אמרו (סנהדרין פט א): 'רוח נבות אטעיתה', ואמרו עוד: 'הוה ליה למידק', כפי מה שהזוהירו יהושפט, ש'אין שני נביאים מתנבאים בסגנון אחד'. והנה באמת קרה לנביאים ההם באותו הזמן גילוי יותר ממה שהיו רגילים להשיג, ובדרך שונה ממה שהיו רגילים, עד שטעה צדקיה ונדמה לו, שאותה הפעם היתה נבואתו אמיתית".

דברי יואל (האדמו"ר מסאטמר), שמות, עמוד מט: "מבואר עכ"פ דיש מציאות כזה אפילו לצדיק אמת, שיטעה בנבואתו ויסבור שהוא אמת ומפי ד', והשטן מטעה אותו והוא מטעה אחרים בנבואתו".

ואף מצינו שאפשר שהאדם יכיר שזו נבואת שקר, אלא שלא רצה בכך, כפי שכתב הרא"ה קוק (שמונה קבצים קובץ ד אות יז): "ואקשיב ואשמע מתוך מעמקי נשמותי, מתוך רגשי לבבי, קול ד' קורא. ואחר חרדה גדולה, הככה ירדתי כי לנביא השקר אהיה, לאמר ד' שלחני ולא נגלה אלי דבר ד'".

פרק קכג

שינוי הדורות

לגבי סוגיות אלו, כגון אסטרולוגיה וכדומה, יש מי שיטען שלמרות שבימינו הוכח שאין בהן ממש, יתכן שבדורות הקודמים שהיו רוחניים יותר היתה להן השפעה¹⁰⁷².

טענה ממין זה אי אפשר להכחיש, אלא שאין סיבה לקבלה. אילו ההתנגדות לאמונות אלה היתה מתחדשת רק בדורנו, היה טעם בחילוק זה. אך כיוון שאותן התנגדויות נאמרו ע"י חלק מגדולי ישראל הקדמונים, ומאידך, נטיות הנפש המביאות לאמונות אלו מוכרות לנו גם בימינו – הרי רגליים לדבר שאין סיבה לחלק בין הדורות¹⁰⁷³.

מקורות מלאים והוספות

¹⁰⁷² מעין זה בספר אמת ליעקב (הרב יעקב קמניצקי) שמות ז' כב: "על דבר השאלה מדוע בזמנינו חדלו המכשפים, גם השדים נעלמו, וכן הדיבוקים שספרו לנו אבותינו, וכן כל מיני החכמות הנעלמות היכן הם...".

¹⁰⁷³ ע"פ הרמב"ם על המשנה נזיר פ"ט מ"ב: "ועניין רגלים לדבר... שאם הוחזק מצב מסוים נשאירנו בחזקתו עד שיהא דבר ברור מסלקו מאותה החזקה".

השער השישה-עשר:

עולם הנשמות

פרק קכד

שכר ועונש בעולם הבא

"כי כל דרכיו משפט, אֵל אמונה ואין עוול, צדיק וישר הוא"¹.

מי"ג העיקרים, שהשם יתברך נותן שכר למי שעושה מצוות התורה ויעניש למי שעובר על אזהרותיה, וכי השכר הגדול – העולם הבא, והעונש החזק – הכרת².

וסברה היא, וכי מכל צבאי צבאות שברא אלוקים בעולמו, קשה בעיניו לתת שכר לזה ועונש לזה, שהיא סברה הנטועה בליבו של כל אדם? וכי מי שציווה "ושפטו את העם משפט צדק"³ לא יגמול וייתן לכל אחד ע"פ מעשיו? וכבר תמה מי שבהיותו בן שלוש שנים הכיר את בוראו⁴, וכי השופט כל הארץ לא יעשה משפט⁵, שהוא דבר שלא יתכן⁶ למי שקרע לנו את הים בהיותנו חונים עליו. ולמה לי קרא, סברה היא.

ואמרו חז"ל, נאמן הוא בעל מלאכתך שישלם לך שכר פעולתך⁷. ועוד אמרו

מקורות מלאים והוספות

¹ דברים לב ד.

² הקדמת הרמב"ם לפירוש המשנה של פרק חלק: "היסוד האחד עשר כי הוא, השם יתברך, נותן שכר למי שעושה מצוות התורה ויעניש למי שעובר על אזהרותיה, וכי השכר הגדול – העולם הבא, והעונש החזק – הכרת. וכבר אמרנו בזה העניין מה שיספיק. והמקרא המורה על היסוד הזה מה שנאמר (שמות לב) 'ועתה אם תישא חטאתם, ואם אין – מחני נא'. והשיב לו השם יתברך 'מי אשר חטא לי אמחנו מספרי'. ראייה שיודע העובר והחוטא, לתת שכר לזה ועונש לזה".

³ דברים טז יח.

⁴ נדרים לב ע"א: "וא"ר אמי בר אבא: בן ג' שנים הכיר אברהם את בוראו".

⁵ בראשית יח כה: "חלילה לך, השפט כל הארץ לא יעשה משפט?".

⁶ אבן עזרא בראשית יח כה: "חלילה – דבר שלא יתכן, וי"א שהמילה כטעם חלול שאין בו כלום".

⁷ משנה אבות פ"ב מט"ז: "הוא [רבי טרפון] היה אומר... ונאמן הוא בעל מלאכתך שישלם לך שכר פעולתך. ודע, מתן שכרן של צדיקים לעתיד לבוא".

בתמיהה, וכי חשוד הקב"ה לעשות דין בלא דין?⁸. וכבר תמה אברהם אבינו, השופט כל הארץ לא יעשה משפט?⁹

השיקול שבין הזכויות לעונות¹⁰ אינו לפי מניין הזכויות והעונות אלא לפי גודלם, ואין שוקלין אלא בדעתו של א-ל דעות והוא היודע היאך עורכין הזכויות כנגד העונות¹¹, ופרטי משפטי הדין הזה אינם נודעים כי אם לשופט האמיתי לבדו¹². אמנם בסוגיות שבהלכה הגדירו חז"ל את חומרת העבירה רק ע"פ העונש הקבוע לה, כגון מיתות בית דין השונות, כרת, מלקות.

פרק קכח

גן עדן וגיהנום

בפרק זה נדון במהותם של גן עדן וגיהנום במובן של מקום השכר והעונש לנשמות לאחר המוות, ולא לעולם התחייה.

יש לציין שרש"י כתב שהרוב הולכים לגיהנום¹³.

הרס"ג כתב שלאחר המוות, הנפש תישמר בגוף באופן דק, וכך הרשעים חשים כאב וסבל, והוא הנקרא גיהנום, והצדיקים חשים עונג תמידי, והוא

מקורות מלאים והוספות

⁸ ברכות ה ע"ב: "מי חשוד קודשא בריך הוא דעביד דינא בלא דינא?". אמנם שם מדובר על דין בעולם הזה, אך היסוד שהקב"ה לא יתעלם ממעשי האדם – מפורש.

⁹ בראשית יח כח. אמנם שם מדובר על דין בעולם הזה, אך היסוד שהקב"ה לא יתעלם ממעשי האדם – מפורש.

¹⁰ דנו כל המפרשים על הרמב"ם שם (הל' תשובה פ"ג ה"ב) האם מדובר על דין בעולם הזה או בעולם הבא, ואם בעולם הזה – האם מדובר על דין שימות בו מייד או דין אחר.

¹¹ רמב"ם הל' תשובה פ"ג ה"ב: "ושיקול זה אינו לפי מנין הזכויות והעונות אלא לפי גודלם, יש זכות שהיא כנגד כמה עונות שנאמר יען נמצא בו דבר טוב, ויש עון שהוא כנגד כמה זכויות שנאמר וחוטא אחד יאבד טובה הרבה, ואין שוקלין אלא בדעתו של א-ל דעות, והוא היודע היאך עורכין הזכויות כנגד העונות".

¹² דרך ה' (לרמח"ל) חלק ב פרק ב אות ד: "אכן משפטי הדין הזה בפרטיו אינם נודעים כי אם לשופט האמיתי לבדו, כי הוא היודע אמיתות מציאות המעשים ותולדותיהם בכל בחינותיהם ופרטיהם, ויודע מה מהם ראוי שיוגמל בזמן אחד ובדרך אחד ומה בזמן אחר ובדרך אחר. ומה שידענו אנחנו, הוא רק כלל דרכי ההנהגה הזאת על מה היא מיוסדת ואל מה היא סובבת...".

¹³ רש"י שבת קד ע"א ד"ה לים כל: "גיהנם קרוי ים כל, לפי שהרוב הולכים שם".

הנקרא גן עדן¹⁴.

בספר מגילת המגלה חילק את הגמול לעולם הבא לחמישה חלקים: אלו שנשמתם אובדת, שיוורדים לגיהנום לעולמי עד, שנענשים תחילה על פשעיהם ולבסוף זוכים לגן עדן, שהולכים לגן עדן מייד בלי שום עונש, שהולכים לגן עדן חיים¹⁵.

האבן עזרא כתב שאת דבר העולם הבא לא יבין אחד מאלף¹⁶.

גן עדן וגיהנום גשמיים

הרמב"ן כתב שגן עדן, שבו השכר לנפשות הצדיקים לאחר מיתתן, הוא

מקורות מלאים והוספות

¹⁴ ספר האמונות והדעות מאמר ט ד"ה ואחל: "ואחל בתחילה הודעת מהות הגמול והענש, וכבר זכרתי לפניכם מהם קצת, אך אוסיף בהם הנה באור, ואומר שהגמול והעונש שני עניינים דקים, יבראם אלו קינו בעת השלום, ויגיע מהם אל כל אדם כפי הראוי לו, והם שניהם מעצם אחד, דומה לכח האש שורפת מאירה, היא מאירה לצדיקים ולא לרשעים, ושורפת הרשעים ולא הצדיקים. ובזה אמר הכתוב (מלאכי ג' י"ט-כ) כי הנה היום בא בוער כתנור, וזרחה לכם יראי שמי שמש צדקה ומרפא בכנפיה. ומה טוב דמותו אותם בשני מעשי השמש, אשר בה יהיה חום היום, ובה יהיה האור הבהיר....

וזה המאמר מחייב שיהיו נפשות שמורות בגופם בעניין דק חוץ מן החום המכאיב, עד שיהיה החום המכאיב עונש להם ויסבלוהו. וישר עוד שישמור נפשות הצדיקים בעניין, עד שתהיה האורה המגעת אליהם מערבות מתמדת, חוץ מהעניין אשר בו יעמדו... ונקרא הגמול גן עדן, בעבור שלא נמצא בעולם יותר נכבד מן הגן והוא אשר השכין בו האדם. ונקרא העונש גיהנום, מפני שהכתוב קראו תפתה, והוא שם מקום קרוב לבית המקדש, יאמר עוד התופת וגיא בן הינום, ונאמר לו בספר יהושע גיא הינום".

¹⁵ מגילת המגלה (רבי אברהם ברבי חייא הנשיא), שער רביעי, (ברלין 1924) עמודים 109-110: "מיתות בני האדם מתחלקות לחמישה חלקים...

החלק הראשון – מיתת אומות העולם הרשעים אשר אין להם לא חכמה ולא יראה ולא תורה ואינם מכירים את קדושת ה', ומיתת אלו היא כמיתת הבהמות והחיות אשר נשמתם אובדת באבדית גופם ואין להם לא זכות ולא חובה ועונש לעולם הבא...

והחלק השני – המתים היורדים לגיהנום ובאר שחת ואינם עולים משם עד עולמי עד... והחלק השלישי – המתים אשר להם זכות ויש להם חובות שלא נתכפרו להם, והם ראויים לעונש ולזכות, והם נענשים תחילה על פשעיהם עד שיכופר להם, ולבסוף יהיו זוכים לגן עדן. ונקראת המיתה הזו כרת...

והחלק הרביעי – הוא מיתת הצדיקים ההולכים לגן עדן בלי שום עונש... והחלק החמישי – הוא המעולה שבכולם, ואלו הם ההולכים לגן עדן חיים ואינם טועמים טעם מיתה... ככתוב בחנוך... ובאליהו זכור לטוב... אלו הם החמישה חלקים אשר תחלק אליהם המיתה לדעת החכמים המעיינים בדבר מעיקר התורה".

¹⁶ אבן עזרא דברים לב לט: "שהתורה ניתנה לכל, לא לאחד לבדו. ודבר העולם הבא לא בינו אחד מני אלף, כי עמוק הוא".

מושג בעל משמעות כפולה¹⁷. יש גן עדן בעולם התחתון, שמצוי בעולם הזה בארץ, באזור קו המשווה, עם ארבעת הנהרות – כפשוטו¹⁸, ואף היו רבים שראו את מקום זה מרחוק¹⁹. ובנוסף, יש השגה בעליונים של "גן" ושל "עדן", שסודם עמוק²⁰. העונג בגן עדן הוא שהנשמה מתעלה בו בלימוד ורואה מראות אלוקים בחברת כבוד העליונים, ומשיגה כל מה שיוכל הנברא להבין בלימוד משה בסיני²¹. ובשנים עשר החודשים הראשונים הנשמה יורדת מעולם הנשמות אל גן עדן התחתון, וגם בו יש לה עונג, ואף על פי שאינה גוף. לאחר שנים עשר חודש הנשמה נתעלית ונשארת בעולם הנשמות²².

מקורות מלאים והוספות

¹⁷ תורת האדם (לרמב"ן), שער הגמול, שכר וגן עדן: "אבל סוד העניין הזה, שהדברים כפולים: כי גן עדן וארבע נהרות, ועץ החיים ועץ הדעת אשר נטע שם האלוקים, וכן הכרובים ולהט החרב המתהפכת, גם עלה התאנה והחגורות וכתנות העור – כולם כפשוטם וכמשמעם, אמת הדבר ויציב העניין. ולסוד מופלא הוא, כי הם כיוצרי דבר להבין סוד עמוק משל".

¹⁸ שער הגמול שם: "ומה שכר ועונש יש לנפשות הצדיקים בגן עדן? הנה דבר זה עיקרו בתורה ופירושו בדברי סופרים, שגן עדן מצוי הוא בעולם הזה בארץ, ושארבע נהרות יוצאין משם ואחד מהם פרת הסובב ארץ ישראל, וכל מה שבא בכתוב מפשוטי סוד בראשית הכל אמת, אין מקרא יוצא מידי פשוטו.

ואנשי המידות עצמן יודו ויאמרו שגן עדן תחת קו ההשווייה (המשווה), שלא יוסיף היום ולא יחסר".

¹⁹ שער הגמול שם: "ובספרי הרפואות ליוונים הקדמונים, וכן בספר אסף היהודי יספר כי אספקלינוס, חכם מקדוני, וארבעים איש מן החרטומים מלומדי הספרים, הלכו הלוך בארץ ויעברו מעבר להודו קדמת עדן, למצוא קצת עצי הרפואות ועץ החיים, למען תגדל תפארתם על כל חכמי הארץ. ובבואם אל המקום ההוא, ויברק עליהם להט החרב המתהפכת, ויתלהטו כולם בשביבי אש הברק, ולא נמלט מהם איש... וכל אלה דברי אמת, ידועים ומפורסמים גם היום, כי רבים מבאי הארץ הלזו ארצה בני קדם יראו מרחוק הלהט המתהפכת".

²⁰ שער הגמול שם: "כבר פרשתי שהעניין כפול, וזה הגן והעדן התחתונים הן ציורים לסודות העליונים, והדברים ההם העליונים הרמוזים באלה, גם כן נקראים "גן ועדן", שאלו התחתונים מהן תופסין השם הזה. כיצד? יש בעליונים השגה שנקראת בדברי רבותינו זיכרונם לברכה "גן", והשגה למעלה הימנה שהיא הנקראת "עדן", והוא נקרא "צרור החיים", וסודם עמוק ותפוס ביד מקבלי האמונה".

²¹ שער הגמול שם: "על כן שוכני גן עדן שהוא במבחר למבין בציורי הדברים כל סודות העליונים, ונפשם מתעלית בלימוד ההוא, ורואה מראות אלוקים בחברת כבוד העליונים מן המקום ההוא, ומשיגים כל מה שיוכל לדעת ולהבין בלימוד משה בסיני".

²² שער הגמול שם: "אבל עוד יאמינו רבותינו זיכרונם לברכה לפי דבריהם בהגדות, שאמרו הגן עדן התחתון שהוכרנוהו, יש לשכר הנשמות בו חלק בשכר ועונג ואף על פי שאינן גוף, וכבר שמו להם מקום עם העליונים.

ותיקון העניין הזה כך הוא: לפי שאמרו חכמים זיכרונם לברכה (שבת קנב ע"ב) עד שנים עשר חודש גופו קיים ונשמתו עולה ויורדת, לאחר שנים עשר חודש גופו בטל ונשמתו עולה ושוב אינה יורדת. ופירוש הקבלה הזו, כי כל שנים עשר חודש עדיין כח הגוף קיים, והנשמה נוטה

ואין דברי חז"ל באלו העניינים דברי הבאי או משל, אלא הכל אמת ואמונה²³.

ובזוהר כתוב באופן שונה, שהרוח²⁴ היא זו שנכנסת לגן עדן שבארץ, ומצטיירת שם בצורת הגוף שהיה בעולם הזה, ובשבתות בראשי חודשים ובימים טובים עולה לגן עדן העליון²⁵. ובמקום אחר בזוהר כתוב, שכל זמן שהנשמה יושבת בגן עדן תחתון, לא נפרדה עדיין מכל וכל מן הדברים שבמראה העולם הזה²⁶. ובמקום אחר כתוב שם, שבגן עדן התחתון נמצאות גם הרוחות שכבר מתו, וגם אלו שעדיין לא באו לעולם הזה²⁷.

מקורות מלאים והוספות

לדעתה ולמעשיה כאשר היתה באמנה איתו בהצטיירות מחשבות גשמיות. ואף על פי שעולה לידיעת עולם הנשמות, יורדת היא לעניין שהיתה כבר. לאחר שנים עשר חודש נתעלית מדעות גשמיות ולבשה מלאכות ונתעטרה בעטרה שלעולם הבא".

²³ שער הגמול שם: "ואי אפשר לפרש יותר מזה בגן עדן העליונים הנזכרים למעלה, אבל כוונתנו שיתבאר מדברינו לתלמידים, שאין דברי תורה בגן עדן ועניינו משל שאינו אמת, ואין דברי רבותינו זיכרונם לברכה וקבלת האבות נוחי הנפש באלו העניינים דברי הבאי או משל בטל המליצה, אלא הכל אמת ואמונה".

²⁴ לגבי החלוקה בין נפש רוח נשמה וכו', דנו לעיל פרק קיד.

²⁵ זוהר חלק ב פרשת תרומה דף קמא ע"ב: "תלת שמהן אקרי נשמתא דבר נש: נפש רוחא ונשמתא, וכלהו כליין דא בדא ובתלת דוכתי אשתכח חיליהו. נפש דא, אשתכח גו קברא עד דגופא אתבלי בעפרא ובדא מתגלגלת בהאי עלמא לאשתכחא גו חייא ולמנדע בצערא דלהון, ובשעתא די אצטריכו בעאת רחמי עליהו. רוחא דא, איהו דעאל בגנתא די בארעא ופירוש הסולם: בגן עדן הארץ ואצטייר תמן בדיוקנא דגופא דהאי עלמא בחד מלבושא דמתלבשא תמן, ודא אתהני תמן בהנאין וכסופין בזיזא דבגנתא, ובשבת ירחי וזמני סלקא לעילא (קל א צט ב) ואתהני תמן ותב לאתריה, ועל דא כתיב (קהלת יב) והרוח תשוב אל אלהים אשר נתנה תשוב ודאי בהני זמנין דקאמרן. נשמה, איהי סלקא מיד לאתרהא ולהוא אתר דנפקת מתמן".

²⁶ זוהר חלק ב פרשת ויקהל דף ריא ע"ב: "לבתר דיתבא בגנתא דעדן דלתתא, כל ההוא זמנא דיתבא ועד כען לא אתפרשת מאינן מלין דחיוז דהאי עלמא מכל וכל, וכד סלקין לה לעילא אצטריך לאתפרשא מכל חיוז ומכל מלין דלתתא, ואעברו לה בההוא נהר די נור כדין נשמתא אתלבנת ביה מכל וכל".

²⁷ זוהר חלק ב פרשת תרומה דף קנ ע"א: "גן עדן איהו בארעא נטיע באינן נטיען דנטע ליה קודשא בריך הוא כמה דאתא אמר (בראשית ב) ויטע ה' אלוקים גן בעדן מקדם איהו נטע ליה בשמא שלים כגוונא עלאה לעילא, וכל דיוקנין עלאין כלהו מרקמן ומתצייין בהאי גן עדן דלתתא ותמן אינן כרובים לאו אינן גליפין בגליפוי דבני נשא מדהבא או ממלה אחרא אלא כלהו נהורין דלעילא גליפין ומתצייין בציורא מרקמא עובדי ידי אומנא דשמא שלים דקודשא בריך הוא וכלהו מחקקן תמן, וכל דיוקנין וציורין דהאי עלמא כלהו מתצייין תמן וגליפין ומתחקקן תמן כלהו כגוונא דהאי עלמא. ואתר דא איהו מדורא לרוחין קדישין, בין אינן דאתו להאי עלמא, בין אינן דלא אתו להאי

הר"ן אף הוסיף שברור מסברה, שכיוון שהנפש שכנה בגוף בחייו, היא הושפעה מהגשמיות עד שיחוייב שתשכון במקום גשמי, הוא גן עדן התחתון²⁸.

גם ספר האמונות שגן עדן הוא מקום השכר בארץ, והוא מקום גשמי²⁹.

בדרכם של הזוהר הרמב"ן והר"ן הלכו גם האר"י, השבט מוסר³⁰, הרמח"ל³¹, החתם סופר³² והבן איש חי – שכולם כתבו שיש גן עדן תחתון. האר"י אף חזר על כך שגן עדן התחתון נמצא באזור קו המשווה, והוסיף שהוא לדרומה של ארץ ישראל³³.

מקורות מלאים והוספות

עלמא, ואינון דזמינין למיתי להאי עלמא".

²⁸ דרשות הר"ן דרוש ז' ד"ה דבר ברור: "דבר ברור ומוסכם, שאף על פי שהנפש אינה גוף ולא כח בגוף, אף על פי כן מצד ששכנה בגוף הצטיירה מדעות גשמיות עד שיחוייב מזה שתשכון אחרי היפרדה במקום גשמי. ונתברר שגן עדן הוא בעולם התחתון, לפי שהעתק הקצוות יקשה כי אם בהדרגה. ובהיות בראשונה שכונתה במקום גשמי לבד, תיעתק למקום ממוצע בין הגשמיות ובין הבלתי בעלי גשם. והוא יתרון גן עדן לשאר המקומות, ועל היתרון שהיה לארץ ישראל על זולתה".

²⁹ ספר האמונות (לרבי שם טוב אבן שם טוב הראשון) שער י פרק א: "ודין גן עדן וגיהנם היותם מקומות העונש והשכר בארץ, ר"ל מקומות גשמיים".

³⁰ שבט מוסר (לרבי אליהו ב"ר אברהם שלמה הכהן האתמרי): "וכשם שיש גיהנום למטה כך יש ג"ע למטה כאן בארץ במקום מוצנע בעולם ובו כל מיני אילנות טובות אשר עין לא ראתה והן מוציאתן פרח ויצין ציץ וכל מיני מגדים מופלאים בריחם ובצביונם".

³¹ מאמר העיקרים (לרמח"ל), פרק "בגן עדן וגיהנום": "והנה הוכנו מקומות לנשמות בצאתן מן הגוף... מקום המנוחה נקרא גן עדן, ויש בו מדרגות שונות, ויש גן עדן תחתון וגן עדן עליון, בתחתון יושבות הנשמות בדמות הגופים שהיו בהם, ונהנות שם במיני הנאות רוחניות, והמקום מוכן למיני הנאות ההם שהוחקו לימצא שם. ובעליון יושבות הנשמות בבחינת נשמות ממש ונהנות במיני הנאות רוחניות גדולות ונשגבות מההנאות שבתחתון... והגיהנום הוא מקום לנשמות הראויות ליענש, ושם מגיע להם צער ומכאובים כפי מה ששייך בהם לפי עניינם, ויש מדרגות שונות של צער כמו שיש מדרגות שונות של תענוג...".

³² שו"ת חתם סופר חלק ו' ליקוטים סימן צח ד"ה אבל: "אבל האמת יורה דרכו, כי מעולם לא עלה אליהו בגופו למעלה מי"ד טפחים, אך נפרדה נשמתו מגופו שם והנשמה עולה ומשמש למעלה בין מלאכי שרת, וגופו נתדקדק ושורה בגן עדן התחתון בעולם הזה".

³³ שו"ת רב פעלים חלק ב, אורח חיים סי' א ד"ה ועתה אשוב וד"ה נמצא: "מפורש בדברי רבינו האר"י זלה"ה בעץ חיים שער ציור העולמות פ"ג ו"ל, ביאור ג"ע הארץ כבר נתבאר שהוא נקודת האמצעי של קו שווה היום של כל העולם והוא לדרום א"י... ואמנם קרקע הגן שהוא הארץ שלו שהוא בינה דמלכות נוגעת ואינה נוגעת בזאת הארץ שלנו, והיא יותר זכה מאוד מאוד..., עכ"ד הצריך לעניין שלנו. נמצא כמה מילי דמעליותא למידין אנחנו מדברי רבינו האר"י ז"ל הנ"ז, כי ידענו מזה דקרקע

אכן יש ששאלו איך לא נמצא אדם שהיה שם וראה את גן עדן³⁴, והשיבו שמפני רוב התענוג שנמצא שם הכל נשארים שם, או מפני להט החרב המתהפכת שעדיין שם³⁵. ואעפ"כ, הוא מהמקומות הקרובים אלינו.

גם לגבי הגיהנום כתב הרמב"ן שתיאורי חז"ל הם כפשוטם, שיש לו מקום ומידה³⁶, ויש בו אש דקה מן הדקה, שאינה כמו האש בעולם הזה כלל, אלא היא אש ששורפת את הנפשות³⁷.

מקורות מלאים והוספות

הגן אינה כחומר קרקע שלנו, אלא היא חומר זך מאוד, והיא מובדלת מקרקע שלנו, כי נוגעת ואינה נוגעת בקרקע שלנו. גם למדנו דעון הוא באמצע הגן, גם למדנו דהרקיע אשר על ג"ע הוא בפ"ע, והוא זך מאוד מאוד ועומד תחת הרקיע של עוה"ז, ולרוב זכותו אינו נראה לעיני שום בריה העומדין חוץ לג"ע, ורק יושבי ג"ע שהם זכים ונקיים המה רואין אותו, ונהנין מן ראייתו. ועיין עוד לרבינו ז"ל בעץ חיים שער הארות ז"ן פ"ה, כתב על ג"ע הוא מדור לנשמות העליונות, והיא הנקראת ג"ע הארץ שעליה נאמר עין לא ראתה...".

³⁴ אמנם נראה מדבריו ששאלתו לגבי גן עדן שבבראשית ולא לגבי גן עדן של מקום השכר. אך הרמב"ן סובר שחד הם, כדלעיל.

³⁵ תשבי (ר' אליהו בחור) ערך גן עדן: "גן עדן קראו חכמים מקום תענוג הצדיקים וקיבול שכרם גן עדן, לפי שהגן אשר נטע השם בעדן והניח בו אדם הראשון הוא המקום היותר נבחר שבכל העולם בלי ספק, לכן כינו התענוג ההוא גן עדן. ויש שואלים מאחר שנודע שהמקום ההוא בארץ הנקרא עדן, ונותן בו סימנים שהוא בעדן מקדם, איך לא נמצא אדם שהיה שם וראה את המקום והגן ההוא. והתשובה, כי אין ספק שהלכו שם רבים אבל כל באיה לא ישובין מפני רוב התענוג שנמצא שם, מי הסכל שנפרד משם, אלא הכל נשארים שם. ואולי המניעה הוא מפני להט החרב המתהפכת שהוא עדיין שם ואין מי שיוכל להיכנס".

³⁶ תורת האדם (לרמב"ן), שער הגמול, "העונש והגיהנום": "ואלו קצת המקומות שסיפרו בהן ענייני גיהנום וצער ונעשו בגמרא ובמדרשים, ומדדו את תכנית. ודברים הללו וכיוצא בהן, אין לתלות אותם במשל, שהרי הזכירו מקומו ומדתו ארכו ורחבו, ודנו עליו לעניין איסור והיתר [שבת לט ע"א לגבי חמי טבריא: "דחלפי אפיתחא דגיהנום"], והוא מוזכר להם בעניין הדינים ושאר כמה מקומות שלא הזכרנו".

³⁷ שער הגמול שם: "אלא כך היא קבלת רבותינו, שהקדוש ברוך הוא ברא נפשות של צדיקים, והן בלא ספק רוח זכה ודקה ביותר: אינה גוף, ולא נגבלת, ולא נגדרת במקום, ולא נתפשת כשאר הרוחות שתופסין אותן בנודות. אלא מכת המלאכים, ונעלית ביותר, אין כאן מקום לפרש כל המושג ממנה...

והוא יתברך שמו ברא המקום שנקרא גיהנום, וברא בו אש דקה מן הדקה שאינה גוף ממש נתפש, תופשת בדברים הדקים ומכלה אותם... והפרישו רבותינו זיכרונם לברכה בין האש שבעולם הזה ובין האש ההיא לדקות אותו האש...

אלא שהאש ההיא שבגיהנום שנאמין בה שהיא שורפת הנפשות, אינה כמו אש העולם הזה כלל, לא האש שמשתמשין בה כגחלת ושלחבת, ולא האש היסודית אשר בגלגל האש, אף על פי שהוא גוף דק מאוד והיא מתחברת בגופי הנבראים עם השתלשלות היסודות. אלא דקה מזו היא, ואף על פי שהיא מעניינה כמו שאבאר...

ואף לעניין הגיהנום כתב גן ספר האמונות שהוא מקום העונש בארץ, והוא מקום גשמי³⁸.

ובדרכו הלכו גם האבקה רוכל³⁹ והשבט מוסר, שהאריכו בתיאורי גיהנום של מטה, שיש בו אש יסודי דק פנימי שיש בו יכולת לשרוף רוח הנשמות⁴⁰, ושהיו שראו את פתחי הגיהנום מרחוק⁴¹. כך הוסיף להם את התיאורים

מקורות מלאים והוספות

וכללו שלדבר, מבואר הוא מדברי חכמים זיכרונם לברכה, ואחוז ביד מקבלי התורה, שגיהנום הוא מקום דין ומשפט לענוש בו החוטאים בנפשותם בייסורין וצער שאין להם דמיון בעולם הזה. לפי שייסורי העולם הזה הם בגוף שפל, גס הבריה ועב וכבד. והעונש והצער ההוא בנפש הזכה הדקה הבאה בברייתה... ואין ערך ודמיון בין אותו הצער החזק הגדול, ובין שאר בעלי החיים בגופותם בשום פנים.

³⁸ ספר האמונות (לרבי שם טוב אבן שם טוב הראשון) שער י פרק א: "ודין גן עדן וגיהנום היותם מקומות העונש והשכר בארץ, ר"ל מקומות גשמיים".

³⁹ לרבי מכיר, תלמיד רבינו יהודה בן הרא"ש.

⁴⁰ שבט מוסר פרק כו: "כתוב בספר אבקה רוכל (ספר שני חלק שני), וזה לשונו: יש לך לדעת כי גיהנום של מטה בארץ כדוגמת גיהנום של מעלה. וכמו שנתעוררו שיש ג"ע למטה בארץ כדוגמת ג"ע של מעלה, כמו כן יש גיהנום למטה בארץ הנקרא גיא בן הינום ועל זה נקרא גיהנום לפי הסוד הנכון למשכילים יודעי חן. והיא אש דולקת. והעניין הזה סוד גדול למוצאי דעת. כי האש הגדולה הזאת מוכנת לנפשותם של רשעים להענישם שם...

שהוא אש יסודי דק פנימי וחזק יותר משאר אש. ועל דקותו ותוקף גבורתו יש בו יכולת לשרוף רוח הנשמות אף על פי שהן דקות שבדקות...

ומה שדעתי נוטה בעניין עונש הגוף עם הנשמה בגיהנום הוא באופן זה... מן העבירות שאדם עושה מתפעל ונברא גוף טמא מצד הקליפות ובצאת נפש הרשע מגופו מכניסין אותה באותו גוף הטמא כנזכר ונידונים שניהם יחד. וזה הגוף הטמא הוא כדמותו כצלמו כגוף המושלך בקבר. ובהיותם שניהם מתכוונו אחת בדרך התאומים. כשמגיע נזק וצער לגוף הטמא מגיע ג"כ נזק וצער לגוף שבקבר כדוגמת התאומים כשחש ראשו של זה חש ג"כ ראשו של האחר... וכשדנים לגוף הטמא הנעשה מהעבירות מרגיש ג"כ הגוף שבקבר מסיבת נפש הבהמית שנשארה עמו בקבר כמ"ש חז"ל".

⁴¹ שבט מוסר פרק כו שם בהמשך דבריו: "ובעניין מהו גיהנום של מטה הוא מקום גדול מחזיק רבבות. וכל מה שמתרבים הרשעים גם כן מתרחב יותר. ויש שם כמה מיני מדורות זו קשה מזו לדון שם לכל אחד ואחד כפי העונש הראוי לו והוא למטה בארץ. ויש בו ג' פתחים. אחד בים ואחד במדבר ואחד בשוב וכל אחד נכנס בפתח הראוי לעונש כפי מעשיו. משום דיש הפרש וצער לנכנס בפתח זה מפתח זה...

וכמה מן החיים ראו פתח גיהנום שבמדבר מרחוק. ואני שמעתי מפי קדוש מדבר החכם השלם כמה"ר חיים אלפיסי ז"ל שספרו לו נחותי ימא שיש מקום בשפת הים הגדול אשר שפתו מגיע למדבר חרב ושמה רואים ממרחק בקיעה בארץ יוצא מתוכה להבות אש עד לב השמים והספינה מתרחקת הרבה כדי שלא יתהך הזפת מחמימות האש. ושהוא ז"ל הלך בספינה בים הגדול ובלילה ראו להבות אש יוצאים מתוך הים והלהב היה משבר הרים ומפרק סלעים שבתוך הים והספינות העוברות בים זה יודעין ומכירין המקום ומתרחקים הרבה משם. וספרו לו אנשי הספינה שזה המקום הוא פתח גיהנום שבים והאש הזו אינו נראה בתוך המים הנזכר

שבמסכת גיהנום⁴², שיש שם גחלים כהרים, ונהרות רותחים של זפת וגפרית⁴³, וכן תיאורים רבים של עונשי החוטאים שם, בני אדם שתלויים בידיהם, בלשונותיהם, ברגליהם, בעיניהם, נשים בדדיהן, בני אדם שמאכילים אותם בשרם, בני אדם שיושבים חיים ותולעים אוכלות אותם⁴⁴.

דבר פשוט הוא שהעונש הוא רק לנפש ולא לגוף⁴⁵. ויש מראשוני האחרונים שהוסיף שיש עונש גם לגוף⁴⁶, לפי מה שראה במקראות, ויותר ממה שראה

מקורות מלאים והוספות

כי אם בלילה כי ביום מחמת אור השמש אינו נראה. ואני ראיתי בספר אחד שיש מקום בעולם והוא מדבר שמם שהולכים שם שומעים קול צעקה וצווחה במקום אחד שבמדבר זה יוצאה מתוך הארץ. ובפרט אם נוטים האוזן סמוך לארץ מתחזקים הקולות כדוגמת קולות המכין אותם וצועקים מתוך צערם. ואומרים ההולכים שם ששם תחתיו גיהנום שבארץ. ומלך אחד רצה לידע סיבת הצעקה הנשמעת במקום הזה מהו וציווה לחפור חפירות עמוקות מאוד ולא מצאו דבר אך הצעקה היתה נשמעת לעולם ע"כ..."

⁴² שהובאה בספר ראשית חכמה, כדלקמן.

אמנם בספר ראשית חכמה עצמו אפשר לבאר שמדובר במשלים שנועדו רק למען יחדד ויפחד הקורא בו ויהרהר תשובה בליבו. אך בספר שבט מוסר מוכח שלדעתו הוא כפשוטו בעולם התחתון, כדלעיל.

⁴³ ראשית חכמה שער היראה לאחר פרק יב, מסכת גיהנום פרק א: "רבי יוחנן פתח... יש בה גחלים כהרים ויש בה גחלים כגבעות ויש בה גחלים כים המלח יש בה גחלים כאבנים גדולות יש בה נהרות של זפת ושל גפרית מושכין ורותחים רתמים רתמים".

⁴⁴ שם פרק ב: "אמר רבי יהושע בן לוי, פעם אחת הייתי מהלך בדרך ומצאני אליהו הנביא זכור לטוב, אמר לי: רצונך שאעמידך על שער גיהנום? אמרתי לו: הן. הראני בני אדם שתלויים בידיהם ובני אדם שתלויים בחוטמיהם ובני אדם שתלויים בידיהם ובני אדם שתלויים בלשונותם ובני אדם שתלויים ברגליהם והראני נשים שתליות בדדיהן והראני בני אדם שתלויים בעיניהם והראני בני אדם שמאכילים אותם בשרם ובני אדם שמאכילים אותם גחלי רתמים ובני אדם יושבים חיים ותולעים אוכלים אותם... והראני בני אדם שמאכילים אותם חול דק והיו מאכילים אותם על כורחם ושיניהם נשברות... והראני בני אדם שמשליכין אותם מן האש לשלג ומן השלג לאש..."

⁴⁵ שער הגמול לרמב"ן: "[ואם תאמר] שהעונש מגיע לגופו של אדם במיתתו. והלא גופו של אדם כשמת – אבן דומם הוא, אם תשרוף עצמותיו לסידי או תמשח אותם באפרסמון ומיני [הבשמים] המקיימין אותו, אין הפרש לאבן הזו בכך, ומקרה אחד לצדיק ולרשע בגופן לאחר המוות. והיאך יהיה זה הגוף בגיהנום וזה בטובת העולם הבא, והרי הם קבורים לפניך בקבר אחד, או גנוזים בביתך בתוך ארון אחד. הרי שאין עונש אלא לנפש".

⁴⁶ ספרו של ר' יוסף אשכנזי ("התנא מצפת", מתחילת תקופת האחרונים) (הודפס בתרביץ כח חוברת ב ליקוטים מספרו של ר' יוסף אשכנזי) פרק נב: "ועוד כתב בשער הגמול וז'ל... הרי שהעונש אינו אלא לנפש וכו'".

והנה מה מאוד דבריו תמוהים... והרי כבר כתוב מפורש 'אך בשרו עליו יכאב', ואמרו חכמים 'קשה רימה למת כמחט בבשר החי'... ותו, דהיאך אפשר לומר שאין עונש לגוף, והלא אמרו חז"ל 'יכולים גוף ונשמה ליפטר וכו'...' 'לאחר י"ב חודש גופן כלה'... מכל אלה לא משמע

בדברי האגדות.

גן עדן וגהינום רוחניים בלבד

אמנם כבר העיר המי מנוחות⁴⁷ שבזמננו כבר נשלחו אלפי תרים וחכמים אל תולדות כל הארצות, הנושבות והבלתי נושבות, מקריהם וכל הנמצא בהם, ולא יתכן שיש מקום טבעי שלא מצאו⁴⁸. וכבר קדמו האברבנאל וכתב שאי אפשר לסבול זאת⁴⁹.

אכן יש שכתבו שהשכר והעונש הם רוחניים לחלוטין.

האבן עזרא כתב שכאשר האדם חי, הנשמה מחוברת בגוף והיא נפרדת מנשמת הכל, אך במיתתו היא נאספת אל נשמת הכל⁵⁰ בעולמה העליון⁵¹.

מקורות מלאים והוספות

שאינן הגוף נידון... וכן טיטוס הרשע דמבדרי ליה אשב ימי כמאי דפסק אנפשיה – אינו משמע אלא שדין את גופו.

ומה ששאל [הרמב"ן] שאם נחפש נמצאם בקריהם [לשון הרמב"ן] בשער הגמול שם: 'והיאך יהיה זה הגוף בגיהנום וזה בטובת העולם הבא, והרי הם קבורים לפניך בקבר אחד' – מי אמר לו שכן הוא, ומי חיפש ומצא בכל זמן".

⁴⁷ בעניין אחר – מציאות השדים.

⁴⁸ מי מנוחות (לרבי אליעזר ליפמן נויזין) מאמר "חונה מלאך ד' סביב ליראיו" ד"ה והמפרשים (דף מד ע"א): "ועוד קשה, אם עניינים אלו [השדים] נמצאים בטבע במדבריות, למה לא סיפרו לנו אלפים תרים וחכמים נשלחים ממלכי ארץ התרים בזמננו תולדות כל הארצות הנושבות והבלתי נושבות ומקריהם וכל הנמצא בהם, תרו וחקרו ודרשו לכל חלקי יצורים וטבעיים הנמצאים שם. ואם יהיה מקום טבעי למציאותם, הייתכן שאלפים תרים וחקרים לא ימצאו?".

⁴⁹ ישועות משיחו, חלק שני, העיון השלישי, פרק יב, סוף ד"ה בביאור: "אך אמנם ההגדה הזאת [בעניין הגיהנום] בכל חלקיה צריכה אל פירוש וענייניה מוכיחים [זאת]. ואפלא מהרב הנחמני שכתב באותו המקום [שער הגמול שהבאנו לעיל] שראוי להאמינה כפשוטה ושאינן תולדות אותה במשל ובחידה, שהרי הזכירו המקומות ומדדו אורכן ורוחבן.

והנה מי שחננו ה' דעה וסברא ישרה, א"א שיסבול זה, וכמה מהספיקות והערעורים יפלו עליו כשיבוא לפרש ההגדה הזאת כפי פשוטה. גם כי המידות שזכרו כה בלתי מסכימות זו לזו. ופושעי ישראל שזכרו במדורות גיהנום, לא ידענו למה הבדילים הש"י לרעה מכל רשעי ישראל שלא ראה אותם גם כן שמה.

סוף דבר, ההגדה הזאת כולה צריכה עיון גדול והתבוננות רב לפרשה ולישבה על דרך המושכל הישר".

⁵⁰ אבן עזרא תהילים כב כב: "וטעם 'יחידתי', בעבור היות כל נשמת אדם יחידה מתבודדת עם גופה מנשמת הכל, ובהיפרדה מגוייתה אז תאסף אל הכל".

⁵¹ אבן עזרא תהילים א ג: "הנשמה החכמה שתהיה מלאה תורת אלוקים להכיר בוראה ומעשיו העומדים לנצח, ותדבק בעולמה העליון בהיפרדה מעל גוייתה כמו הפרי המבושל

הרמב"ם כתב לגבי השכר בעולם הבא, שהצדיקים מצויין בעולם הבא בלא עמל ובלא יגיעה, והדעת שידעו שבגללה זכו לחיי העולם הבא מצויה עמהם, ויודעים ומשיגין מאמיתת הקדוש ברוך הוא מה שאינם יודעים כשהם בגוף האפל השפל⁵², ונפשם משכילה ממנו⁵³. אכן, יש שהקשו על דעתו בעניין זה⁵⁴. והמהר"ל כתב שאין הדבר תלוי במה שיקנה בהשכלה, אלא

מקורות מלאים והוספות

באילן וייפרד ממנו, ואין צורך לו, כי בעבור הפרי היה העץ".

⁵² רמב"ם הל' תשובה פ"ח ה"ב: "העולם הבא אין בו גוף וגויה אלא נפשות הצדיקים בלבד בלא גוף כמלאכי השרת. הואיל ואין בו גויות, אין בו לא אכילה ולא שתייה ולא דבר מכל הדברים שגופות בני אדם צריכין להן בעולם הזה, ולא יארע דבר בו מן הדברים שמארעין לגופות בעולם הזה, כגון ישיבה ועמידה ושינה ומיתה ועצב ושחוק וכיוצא בהן. כך אמרו חכמים הראשונים העולם הבא אין בו לא אכילה ולא שתייה ולא תשמיש אלא צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהם ונהנין מזיו השכינה.

הרי נתברר לך שאין שם גוף לפי שאין שם אכילה ושתייה, וזה שאמרו צדיקים יושבין דרך חידה אמרו, כלומר הצדיקים מצויין שם בלא עמל ובלא יגיעה, וכן זה שאמרו עטרותיהם בראשיהם, כלומר דעת שידעו שבגללה זכו לחיי העולם הבא מצויה עמהם, והיא העטרה שלהם, כעניין שאמר שלמה בעטרה שעטרה לו אימו. והרי הוא אומר ושמחת עולם על ראשם, ואין השמחה גוף כדי שתנוח על הראש, כך עטרה שאמרו חכמים כאן היא הידיעה. ומהו זהו שאמרו ונהנין מזיו שכינה? שידעו ומשיגין מאמיתת הקדוש ברוך הוא מה שאינם יודעים והם בגוף האפל השפל".

⁵³ הקדמת הרמב"ם לפרק חלק: "לפי שאנו בעולם הגופני ולא נוכל להשיג אלא תענוגיו, אבל התענוגות הנפשיים הם תמידיים בלתי נפסקים, אין בינם ובין אלו התענוגות שום יחס בשום אופן כלל... וכן אנחנו אם נזדכך ממנו מי שנזדכך והגיע לאותה המעלה אחר המוות, לא ישיג את התענוגות הגופניים ולא ירצם אלא כמו שירצה המלך האדיר במלכותו שיעקר ממלכותו ויחזור לשחק בכדור ברחובות...

בעולם הנפשי והוא העולם הבא שבו תשכיל נפשינו מן הבורא בדומה למה שמשכילים הגרמים העליונים או יותר, הרי אותו התענוג לא יתחלק ולא יתואר ואין למצוא משל להמשיל בו אותו התענוג אלא כמו שאמר הנביא מתפלא מעצמותו מה רב טובך אשר צפנת ליראיך פעלת לחוסים בך. וכך אמרו עליהם השלום העולם הבא אין בו לא אכילה ולא שתייה ולא רחיצה ולא סיכה ולא תשמיש אלא צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהם ונהנין מזיו השכינה. והכוונה באמרו עטרותיהם בראשיהם, קיום הנפש בקיום מושכלה והיותה היא והוא דבר אחד...".

⁵⁴ ספר האמונות (לרבי שם טוב אבן שם טוב הראשון) שער א פרק א: "והרב הגדול [הרמב"ם] כשבא להקדים הקדמה למסכת אבות... הנה למדנו שדעת הרב [הרמב"ם]... אם כן בהכרח למדנו מזה סתירת כל התורה, כי הכל תלוי בקניין הדעת, וכל הקונה דעת יש לו הישארות [הנפש] כשקנהו בלי שיבוש במושכלות כלל. והחסיד ששמר כל התורה כולה מא' ועד ת', רוצה לומר שלמד דיני התלמוד וכל הלכותיו, ונשרף על קידוש השם, וכל ימיו לא חטא והיה כלא היה, ואין לו שום תקווה ותחיית המתים... והרשע שעבר כל עבירות שבתורה, וחירף וגידף כל ימיו, אם קנה דעת - קניינו קניין... הנה הוא כאחד השלמים בכל".

בדביקותו של האדם בבוראו על ידי התורה⁵⁵.

לגבי העונש בעולם הבא, כתבו הרמב"ם ועוד מפרשים, שהעונש החמור ביותר הוא שלא יזכה לאותם חיים⁵⁶, שאם נפשו של האדם בחייו שמעה אל הגוף לחטוא – תלך לאבדון ותמות עם מות הגוף⁵⁷, שהגיהנום הוא הפסד ואיבוד והעדר גמור⁵⁸.

בספר מכתב מאלהו כתב שצער הגיהנום הוא צער רוחני לנפש בחרטתה ובהעדר הרוחניות, שכיוון שבחייו דבק בליבו בעולם הזה, הרי שבהגיעו לעולם הבא ירגיש שאין לו כלום אשר ישתייך אליו בליבו ובמחשבתו, והכל היה כחלום רע והלך לבלי שוב, ואין בעולם ייסורין שידמו לייסורי נפשו⁵⁹. ומה שדימוהו חז"ל לצוירים מהעולם הגשמי הוא משום שאי אפשר לאדם לתפוס במחשבתו את צער הנפש כאשר היא נפרדת מן הגוף⁶⁰.

ויש מי שכתב שדימויי חז"ל הגשמיים בעניין זה לא נועדו אלא להמון⁶¹.

מקורות מלאים והוספות

⁵⁵ חידושי אגודת למחר"ל סוטה כא ע"א: "כי שיבוש הוא דברי הפילוסופים שהכל תולה כאשר יקנה מדריגת המושכלת, כי הכל תולה בדביקותו של אדם בבוראו ע"י התורה, ולפיכך הגורם לתורה [שבזכותו יכול חבירו ללמוד] הוא כמו התורה עצמה".

⁵⁶ רמב"ם הלכות תשובה פ"ח ה"ה: "הנקמה שאין נקמה גדולה ממנה שתיכרת הנפש ולא תזכה לאותן החיים, שנאמר היכרת תיכרת הנפש והיא עוונה בה, וזה האבדון הוא שקורין אותו הנביאים דרך משל באר שחת ואבדון ותפתה ועלוקה וכל לשון כלייה והשחתה קוראין לו לפי שהיא הכלייה שאין אחריה תקומה וההפסד שאינו חוזר לעולם".

⁵⁷ רבי יוסף הכהן (מן הראשונים), הובאו דבריו במקור חיים לרבי שמואל אבן צרצה פרשת כי תצא ד"ה ונגשה יבימתו: "וה"ר יוסף הכהן ז"ל כתב כי רוח הנפש מן השמיים היא, וכל הבשר מן הארץ הוא, כי הנפש תחיה בלא גווייה, והגווייה לא תחיה בלא רוח... והנפש, אם תאבה לשמוע אל הבשר לחטוא – תלך הנפש לאבדון ותמות במות הגוף. ואם לא תאבה הנפש לשמוע אל הבשר לחטוא – תלך הנפש לחיים והבשר תמות".

⁵⁸ תפארת ישראל (למחר"ל מפראג) פרק יח ד"ה ואמר וד"ה ומפני: "וזהו ענין הגיהנום, שהוא הפסד ואיבוד לנמצאים... והגיהנום העדר גמור".

⁵⁹ מכתב מאלהו ח"א עמוד 303: "מי שהתעניין ודבר בליבו בעולם הזה, הרי אין בעולם ייסורי שידמו לייסורי נפשו, בהרגישו שאין לו כלום אשר ישתייך אליו בליבו ובמחשבתו. הכל היה חלום רע, והלך לבלי שוב... כך ראוי להבין את הגיהנום הנורא הזה".

⁶⁰ מכתב מאלהו ח"א עמוד 296: "מצינו בדברי חז"ל כמה הסברים וצוירים שונים לגיהנום. וזה משום שאי אפשר לאדם, בהיותו מורכב מגוף ונפש, לתפוס במחשבה את צער הנפש כשהיא בפירוד מהגוף. ועל כן הסבירו לנו בדמיון, והיינו שבגיהנום כואב ממש לנפש, פי כמה מאשר יכאב לה שריפת הגוף. ומצטערת הנפש צער רב מאוד בחרטתה, ונורא ואיום הוא צער העדר הרוחניות".

⁶¹ מעשה ניסים (ר' ניסים ממרסיי) פרק ח עמוד 106: "והראשונה טובה להמון הפתאים דרך

בספר שיעורי דעת כתב שמצד האמת אין מחלוקת בין הדעות במהות הגיהנום. ודאי שיישרפו את החוטאים באש, אבל באש של העולם העליון לפי עניינו⁶². אמנם כפי שראינו, יש שכתבו במפורש שמדובר לדעתם במקומות בעולם התחתון כפשוטו, ואינם דברי הבאי או משל.

סוף דבר, כבר כתבו רבים שאיננו יכולים להבין את מהותם של השכר והעונש הרוחניים, שהרי איננו מבינים אפילו את מהות הנפש⁶³, ולכן תיאורי גמול הנפשות לאחר המיתה לא נאמרו אלא להפחיד את ההמון, ומי הוא אשר מלאו ליבו לדבר גדולות בעניינים אלו⁶⁴, ולא הורשנו לדעת מהו עניין

מקורות מלאים והוספות

נשים להם, להשקיט תשוקתם ולא יתרשלו בעשיית המצוות, הבטיחו לזה רבותינו בפשט דבריהם, והיא טובה להם לחולשת שכלם, ואיננה פינה מפינות התורה, רק מי שירצה להאמין גן עדן מקום רענן ודשן ותענוג גשמי יאמין ופתורא דדהבא ונהרא דאפרסמא, וזה טוב לנשים ולפחותים מבני אדם לא ישערו תענוג זולת תענוג גשמי ולא גמול זולתו, ובעבורו יתחזקו לעשות הטוב והישר. ואפשר בקצת מהם שאם נוציאם מזה יקרה כפירה ונטייה מן הדת, וכן גיהנם להפחיד החוטא בעונש גשמי באש לוהט ודומה לו.

שם פרק י עמוד 137: "ויעוד גן עדן וגיהנם הם לנפש בלבד. ואם רבותינו כבר כינו עונש הנפש בדבר גופני בשריפה באש לוהט... וכן גן עדן כינוהו ז"ל לתענוג גופני מופלג ודמוהו אליו באמרם צדיקים יושבים ועטרותיהן בראשיהם ונהנין מזיו שכינה... וסעודת לויתן... – הכוונה מהם שיובנו דבריהם לשני פנים: להמון כפשוטן למען יחזיקו ביושרם, והמשכיל יקחהו משל לתענוג הנפש והידבקוה בנפרד וההפך בהעדר זה התענוג לחוטא. ומזה הצד זה הגמול והעונש לנפש מחויב ושכלי".

⁶² שיעורי דעת (לרב בלוך) ח"א עמוד 59 ד"ה כמו כן: "אודות המוסכם בעולם שיש מחלוקת בין חכמי הסוד ובין חכמי המחקר בדבר הגיהנום, שלדעת הראשונים (חכמי הסוד) הגיהנום הוא של אש ושאר מיני ייסורין, ולדעת חכמי המחקר הוא גיהנום רוחני. אבל באמת אין כאן מחלוקת. לפי האמת ודאי הוא גיהנום של אש ששורפים בו ומייסרין בו בשאר מיני ייסורין. אבל ודאי אין האש ההיא אותה האש הנמצאת פה וכן שאר העניינים ובכל זאת קוראים להם חכמי הקבלה באותם השמות מפני שבעיקרם עניין אחד הוא, ואמת הוא שיישרפו את החוטאים באש, אבל באש של העולם העליון לפי עניינו. הכלל, ידיעה זו מאירה בכל המקצועות והעניינים ומיישבת הרבה מן התמיהות והפליאות העצומות".

⁶³ ספר חובות הלבבות שער ד (שער הביטחון) פרק ד ד"ה אבל: "אבל גמול העוה"ב ועונשו לא פירש מהם הנביא מאומה בספרו, בעבור כמה פנים: מהם, כי צורת הנפש בלעדי הגוף אינה ידועה אצלנו, כ"ש מה שתתענג בו או תצטער בעניין ההוא מגמול ועונש. אך פירש אותו למי שהיה מבין העניין הזה, כמ"ש ליהושע: ונתתי לך מהלכים בין העומדים האלה. ולא יהיה זה בעוד נפשו קשורה בגופו, אבל רמו למה שיהיה אחר המוות, שתשוב הנפש בצורת המלאכים בעניין פשיטותה ודקותה ועזבה להשתמש בגופה, כשתזדכך ותזהיר, והיו מעשיה טובים בעולם הזה".

⁶⁴ הובא במקור חיים לרבי שמואל אבן צרצה פרשת כי תצא ד"ה ונגשה יבימתו: "וה"ר דוד ן' בילא ורבי דוד אבן ביליה, מן הראשונים כתב כי מדעתו שעניין הגלגול ושאר העניינים אשר נאמרו בגמול הנפשות, לא נאמרו אלא על דרך הפחדה וגיוזם בדרכים מדומים כפי מה

גן עדן וגיהנום⁶⁵, שאמיתת מדהות העולם הבא נעלמת מעיני כל חי, ואי אפשר לעמוד כלל על בוריה במופת חותך, וכל הנאמר עליה אינו אלא השערה שלכל היותר קרובה לאפשרות האמת⁶⁶.

עוצם השכר והעונש בעולם הבא⁶⁷

השכר הוא טובה שאין למעלה ממנה⁶⁸, שאין כמותה בכל חיי העולם הזה⁶⁹, והעונש הוא יסורים וצער שאין להם דמיון בעולם הזה⁷⁰.

וכן מצינו בחז"ל שכאשר ראו שנענש אדם בעולם הזה שנצטרע וטבעו שני

מקורות מלאים והוספות

שיצטרך אל ההמון. אבל אמיתת איכות העניין על פי מה שהוא – עין לא ראתה אלוהים וזולתך...

ואין מטבעו [של האדם] להשיג איכות פעולת הטבע, ואין ספק כי האדם בהיותו נעתק מן החיים הגופניים ישוב אל היותו טבע אשר איכות פעולתו בלתי ידוע כי אם לא-ל לבדו. אם כן מי הוא אשר מלאו ליבו לדבר גדולות ולגזור גזרות במה שהוא נמנע בחוקו להשיג, ואיך יודיענו אמיתת גמול הנפש, והוא אינו יודע אמיתת הנפש, ומה לנו לרדוף אחרי עניינים מדומים."

⁶⁵ מקור חיים לרבי שמואל אבן צרצה פרשת כי תצא ד"ה ונגשה יבימתו: "הנה מעתה אין לך להיכשל ולבוא להתבונן במה שלא הורשת לדעת מהו עניין גן עדן וגיהנום ועניין הגלגול, ותניח ידיעת כל זה אל מי שהוא למעלה מהכל, שלא ייבצר ממנו מזימה. ותדע ותשכיל כי זאת הנפש ממקום שבאת, למקום ההוא תשוב אם תזכה."

⁶⁶ מאמר הרש"ר הירש על אגדות חז"ל, אות א, ד"ה ואודה (נדפס ב"המעין" טבת תשל"ו, עמוד 8): "ואודה ולא אבוש כי מעולם לא טרחתי לדרוש ולחקור על מהות עניינים אלה [כישוף וכו'], כמו שלא מצאתי את נפשי נוטה לדרוש ולשאול ולחקור על מהות העוה"ב ועולם התחיה וכיוצא. כי אמיתת דברים אלה ואלה נעלמים מעיני כל חי ואי אפשר לעמוד כלל על בוריים במופת חותך, וכל הנאמר עליו אינו אלא השערה לכל היותר קרובה לאפשרות האמת, ואין חוב כלל בתוך [החוג?] הישראלי לדעת דברים אלה וכיוצא בהם. ות"ל אינם צריכים כלל ואין שום תועלת צומחת מידיעתם למלאות תפקידם עלי האדמה בשמירת התורה והמצווה ובעשייתם, כמו שאין חיסרון למי שאינו יודע השערות האלה ואינו מתעסק בחקירתם."

⁶⁷ לגבי עוצם העונש בעולם הזה הארכתי לעיל פרק מד.

⁶⁸ רמב"ם הלכות תשובה פ"ח ה"ג: "וזהו השכר שאין שכר למעלה ממנו, והטובה שאין אחריה טובה, והיא שהתאוו לה כל הנביאים."

⁶⁹ משנה אבות פרק ד משנה יז: "ויפה שעה אחת של קורת רוח בעולם הבא מכל חיי העולם הזה."

⁷⁰ שער הגמול (לרמב"ן): "וכללו שלדבר, מבואר הוא מדברי חכמים זיכרונם לברכה, ואחוז ביד מקבלי התורה, שגיהנם הוא מקום דין ומשפט לענוש בו החוטאים בנפשותם בייסורין וצער שאין להם דמיון בעולם הזה.

לפי שייסורי העולם הזה הם בגוף שפל, גס הבריה ועב וכבד. והעונש והצער ההוא בנפש הזכה הדקה הבאה בברייתו."

בניו ומיאנו שתי כלותיו, אמרו על כך שטוב לו שנענש בעולם הזה מאשר אילו היה נענש לעולם הבא⁷¹, שכל זה הוא תמורה קלה לעומת העונשים בעולם הבא⁷².

וכן עוררו בעלי המוסר, שמן ההלכה שמחויב אדם למסור כל אשר לו ולא לעבור בלא תעשה או אפילו איסור דרבנן, מוכח כמה חמור עונשה של עבירה אחת⁷³.

משך העונש בגיהנום הבא ותכליתו

בתלמוד מפורש שיש הנענשים בגיהנום לזמן קצר, ויש לשנים עשר חודש, ויש לנצח⁷⁴.

מקורות מלאים והוספות

⁷¹ יבמות קה ע"ב: "באותה שעה נצטרע אבדן ורש": "עונשו של לשון הרע נגעים", וטבעו שני בניו ומאנו שתי כלותיו. אמר רב נחמן בר יצחק: בריך רחמנא דכספיה לאבדן בהאי עלמא.

⁷² משנת רבי אהרן (רבי אהרן קוטלר), נביאים וכתובים, עמוד קח ד"ה וביבמות: "וביבמות ק"ה ב' במעשה דאבדן עם ר' ישמעאל בר' יוסי, שנענש אבדן עונש קשה מאוד שטבעו שני בניו ומיאנו שתי כלותיו, אמר ע"ז ר' נחמן בר יצחק 'ברוך רחמנא דכספיה לאבדן בהאי עלמא ולא כספיה לעלמא דאתי' [בגמרא שלפנינו לא כתוב 'ולא כספיה לעלמא דאתי']. ומבהיל מאוד שנתנו הודאה לד' עבור עונשים נוראים אלה. והוא לפי שכל זה הוא תמורה קלה לעומת העונשים בעלמא דאתי (ומכאן נבין עוצם החטא וקלקולו אחרי דלתמורה קלה עבורו צריך תוכחה קשה כזו וכמה נורא עצם החטא עצמו)".

⁷³ שיחות חו"מ, מהגר"ד קראנגלאס, נדפסו בסוף תשובת ישראל (לר' ישראל סלנטר) אות ז: "ועתה נתבונן נא מעט, מי שנפלה דליקה בביתו ויש לו שם רכוש גדול אלף אלפים דינרי זהב, וכל מה שיש לו עומד להישרף, כל רכושו, כל עמלו ויגיעו שעמל בכל ימי חייו, ועומד הוא להישאר בעירום ובחוסר כל ויצטרך לסבב על הפתחים לחיות מנהמא דכיסופא הוא ובני ביתו. הנוכל לצייר גודל הניסיון שלו? הנוכל לשער הצער והיסורין שלו באיבוד כל ממנו?"

גם בזה נשאל, מה יהי משפט האיש הזה אם לא יעשה כדין, ויאמר לנכרי לכבות ויעבור על שבות או שבות דשבות דשבת? על כרתנו צריכים אנו לאמר שהעונש יהיה הרבה יותר גדול מאיבוד כל ממנו ומהצער והיסורים שלו.

ואם במצב של ניסיון גדול כזה, העובר על איסור דרבנן עונשו כל כך גדול, לפי"ז העובר על איסור דרבנן בלא מצב ניסיון ובלא יצרו תוקפו, בוודאי יהיה העונש אלף פעמים כיוצא בו. איום ונורא!

⁷⁴ ראש השנה טז ע"ב – יז ע"א: "בינוניים – יורדין לגיהנום ומצפצפין ועוליין ורש": צועקים ובוכים מתוך יסורין שעשה אחת ועוליין...

פושעי ישראל בגופן, ופושעי אומות העולם בגופן – יורדין לגיהנום, ונידונין בה שנים עשר חודש, לאחר שנים עשר חדש גופן כלה, ונשמתן נשרפת, ורוח מפזרתן תחת כפות רגלי צדיקים...

המינין, והמסורות, והמשומדים והאפיקורסים, שכפרו בתורה, ושכפרו בתחיית המתים,

בעל הלשם כתב שכל העונשים שלאחר המיתה תכליתם לתקן את הנפש החוטאת, ולכן כל הנפשות החוטאות יתוקנו בגיהנום, וכולן יזכו לימות המשיח לתחיית המתים ולחיי העולם הבא.⁷⁵

אמנם כבר כתב הרמב"ם שיש שלגודל רשעם נידונים לעולם ולעולמי עולמים⁷⁶, והוסיף הרמח"ל שהם מעטים, שהרי הם לא יהיו אלא אותם שגבר בהם הרע כל כך, שאי אפשר שיימצא להם שכר נצחי בשום פנים.⁷⁷ והרס"ג כתב שהעונש בגיהנום נצחי⁷⁸.

מקורות מלאים והוספות

ושפירשו מדרכי ציבור, ושנתנו חיתיתם בארץ חיים, ושחטאו והחטיאו את הרבים, כגון ירבעם בן נבט וחביריו – יורדין לגיהנום, ונידונין בה לדורי דורות... גיהנום כלה והן אינן כלין".

⁷⁵ הקדמות ושערים (רבי שלמה אלישיב, בעל הלשם) שער ו פרק ט (הובא גם בספר ליקוטי נגלות לשם שבו ואחלמה עמוד רכא): "שלא יעכב שום חטא ועון לא לימות המשיח ולא לתחיית המתים ולא לחיי עולם הבא... כי גם כל העונשים אשר לאחר מיתה, הנה הם כולם תיקונים ופעולות שיזכו על ידיהם כל נפש החוטאת גם כן לכל תקוות ישראל. ומי שלא זכה לבוא בשכרו ע"י המעשים טובים דהתורה והמצוות, הנה הוא יתוקן גם כן על כל פנים על ידי העונשים דהשבעת מדורי גיהנום...".

⁷⁶ רמב"ם הל' תשובה פ"ג ה"ו: "ואלו הן שאין להן חלק לעולם הבא אלא נכרתים ואובדין ונידונין על גודל רשעם וחטאתם לעולם ולעולמי עולמים: המינים והאפיקורוסין והכופרים בתורה והכופרים בתחיית המתים ובביאת הגואל המורדים ומחטיאי הרבים והפורשין מדרכי צבור והעושה עבירות ביד רמה בפרהסיא כיהויקים והמוסרים ומטילי אימה על הצבור שלא לשם שמים ושופכי דמים ובעלי לשון הרע והמושך ערלתו".

⁷⁷ דרך ה' חלק ב פרק ב אות ד: "ואמנם גזר עוד חסדו, יתברך, להרבות ההצלחה לבני האדם, שיימצא עוד מין צירוף אחר למי שייתכן בו הצירוף, דהיינו למי שגבר בו הרע תגבורת גדולה, אך לא כל כך שיהיה משפטו להאבדו לגמרי, והוא כלל עונשים, שהיותר רשום בהם הוא הדין בגיהנום, והכוונה בו הוא להעניש החוטא כפי חטאיו, באופן שאחרי היענשו לא יהיה עוד חוב עליו על המעשה הרע שעשה, ויוכל אחרי כן לקבל הגמול האמיתי כפי שאר מעשיו הטובים.

ונמצא, שעל ידי זה האובדים ממש יהיו מזער לא כביר, כי הנה לא יהיו אלא אותם שגבר בהם הרע שיעור כל כך גדול, שאי אפשר שיימצא להם מקום בשום פנים להיות נשארים בגמול האמיתי ובהנאה הנצחית".

⁷⁸ אמונות ודעות מאמר ט ד"ה אחל: "אבל איך יחיה הבורא הענוש [הנענש] תמיד העומד נצח באש? לא מצאנו במה שקדם מי שאירע לו כזה שנמשיל בו, וכאשר לא נמצא, זכרו הכתוב בפירוש ואמר (ישעי' ס"ו כ"ד) כי תולעתם לא תמות ואישם לא תכבה... הלא תראה שהמלכים כשהם רוצים לענוש האדם זמן ארוך נותנים לו לאכול ולשתות קודם שישלם בו חפצם מן העונש, כי הם עושים זה מתחת הטבע. אבל הבורא עושה ממעל לטבע, יעמיד וישמור בלא מאכל".

שם ד"ה אבל השתי: "ואולי יאמר אומר כי העניין הזה בגמול יותר נכון, כי היא טובה והצלחה

פרק קבו

הכרעת בית דין של מטה לגבי חיי העולם הבא

דבר פשוט הוא שבית דין של מטה פוסקים את ההלכה, וממילא העובר על דבריהם יענש גם בעולם הבא.

אלא שבדורות האחרונים דנו⁷⁹ האם בית דין של מטה יכולים להכריע לגבי חיי העולם הבא, ובפרט לגבי אלו שמתו עוד קודם להכרעה זו.

הבני יששכר, האדמו"ר ממונקאטש והרב שך כתבו שעוסקי התורה בעולם הזה מכריעים את שכר הנפשות ועונשם בעולם הבא⁸⁰, וגם את אלו שכבר בגן עדן⁸¹, ויש להם כח לפסוק אם יש לאדם חלק לעולם הבא או לאו, חוץ משיקול הזכויות והעוונות⁸², שאותו שוקל רק א"ל דעות⁸³. המגיד מקו'ניץ

מקורות מלאים והוספות

וחסד, אבל בייסורים והתמדה באש, רואה אני שזה עזיבת הרחמים ואכזריות, ומה שאיננו דומה למידותיו יתברך. ואומר בזה עוד דבר מגיע, כי כאשר התחייב לייחל אותם יחול שאין גדול ממנו, כן התחייב להפחידם הפחד שאין גדול ממנו. כי אם היה מפחידם בייסורי אלף שנה, היה יכול האומר לומר, אלו היה משים אותם אלפים היו מפחידים יותר, ואם היה משים אותם אלפים, היה יכול לומר, אלו היה משים אותם רבבה, היו מפחידים יותר, על כן שם הייסורין באין תכלית, שיהיה מפחיד בגדול שבהפחד, שלא תישאר עמו תואנה לשום אדם. וכאשר ייראם ביראה הגמורה ולא ישמעו, לא היה נכון להמיר מה שהפחידם ויכזיב מאמרו, אך בעבור הצדיק מאמרו ודברו, ראוי שיתמיד עליהם הייסורין, וחמסם על נפשם, כי מרו וכחשו, ולו החסד בשהגדיל עליהם בפחד הייסורין לתקנם לעבודה".

⁷⁹ לגבי מה שדנו בגמרא על חלקם לעולם הבא של שלמה המלך (סנהדרין קד ע"ב) ושל רבי מאיר (חגיגה טו ע"ב).

⁸⁰ מעיין גנים (לרבי צבי אלימלך שפירא, בעל הבני יששכר) על אורח חיים פרק שני אות יא (עמודים לב-לג): "וכאשר נפסק בבית דין שלמטה דלא יענש רבי מאיר כי תוכו אכל וכו', נפטר רבי מאיר מאותו העונש, כי כל הנהגה של עולם העליון היא ע"י התורה ולומדיה... דגם בעולם הזה עוסקי התורה שופטים שכרי הנפשות ועונשם בעולם הבא, והשם יתברך שומע בקולם".

⁸¹ דברי תורה (ר' חיים אלעזר שפירא, בעל המנחת אלעזר, האדמו"ר ממונקאטש), מהדורא חמישאה, אות כ ד"ה אך: "אלא ודאי דאיכפת להו ונפקא מינה גדולה שם בשמים כאשר יפסקו בבית דין של מטה (גם על אותן שהם כבר שם בגן עדן)".

⁸² ספר הגיליונות, גיליוני הרמב"ם (לרב שך) על הרמב"ם הל' תשובה פ"ג ה"ב: "שוודאי על מה שאינו תלוי בשיקול הזכויות נגד העוונות – יש להם ולבית דין של מטה) כח לפסוק אם יש לו חלק לעולם הבא אם לאו".

⁸³ רמב"ם הלכות תשובה פ"ג ה"ב: "אדם שעוונותיו מרובין על זכויותיו מיד הוא מת ברשעו שנאמר על רוב עוונך... ושיקול זה אינו לפי מנין הזכויות והעוונות אלא לפי גודלם, יש זכות שהיא כנגד כמה עוונות שנאמר יען נמצא בו דבר טוב, ויש עון שהוא כנגד כמה זכויות שנאמר וחוטא אחד יאבד טובה הרבה. ואין שוקלין אלא בדעתו של א"ל דעות, והוא היודע

אף הוסיף שע"פ הפסקים בעולם הזה, עוברות נשמות מגן עדן לגיהנום ולהיפך.⁸⁴

אך בעל הלשם וכן מרגליות הים כתבו שאין לבית דין של מטה לפסוק לגבי חיי העולם הבא⁸⁵, ואין בכך מקום להכרעה.⁸⁶

השפעת צדיקים מהעולם הזה על העולמות העליונים
יש במדרש אגדה, שביקש דוד המלך ע"ה שהעוסק בתהילים יחשב לו כעוסק בנגעים ואהלות.⁸⁷

בדרך דומה אמרו על הבעל שם טוב שפעל שטבילה קודם התפילה תחשב כתענית.⁸⁸

עוד הוסיפו בספרי החסידות על השפעת הצדיקים שבעולם הזה על העולמות העליונים, וסיפרו שהצדיק היה מקריא בעולם הזה, ולמעלה

מקורות מלאים והוספות

היאך עורכין הזכויות כנגד העוונות.

⁸⁴ נפלאות חדשות (ר' יחיאל משה גרינוולד), ליקוטים (מהדורת תרנ"ז) מט ע"ב: "שמעתי בשם המגיד הקדוש מקאזניץ זצ"ל שאמר על הרמב"ם הל' תשובה פ"ג ה"ז 'חמישה נקראים מינים האומר שיש ריבון אחד אבל שהוא בעל תמונה כו', ואמר הראב"ד זצ"ל 'למה קרא לזה מין, וכמה גדולים וטובים ממנו הולכים בזה המחשבה לפי שראו במקראות כו'". ואמר הרב המגיד זצ"ל: בשעה שאמר הרמב"ם הלכה זו נתהווה חושך גדול בעולם העליון מחמת שגרשו מגן עדן תילי תילים נשמות שהלכו בזו המחשבה. וכאשר ראה הראב"ד ז"ל שנתהווה חושך גדול בעולם העליון, דחה הראב"ד הלכה זו שאמר הרמב"ם, וחזרו כל הנשמות לגן עדן."

⁸⁵ הקדמות ושערים (רבי שלמה אלישיב, בעל הלשם) שער ו פרק ט (הובא גם בספר ליקוטי נגלות לשם שבו ואחלמה עמוד רכב): "כי כל פסק ודין הנוגע לחיי העולם הבא הוא תלוי בכבשי דרחמנא, ואין לבית דין של מטה לעשות בזה פסקים ודינים כלל."

⁸⁶ מרגליות הים (ר' ראובן מרגליות) סנהדרין קד ע"ב אות טו: "שבעניינים שמיים |אולי צ"ל: שבענייני שמיים, או: שבעניינים שמיים| אין מקום להכרעה."

⁸⁷ מדרש תהלים (שוחר טוב) א א: "ואני אומר עשרים ושתים כנגד עשרים ושתים אותיות, ועליהם הוא אומר יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך (תהלים יט טו), שיעשו לדורות, ויחזקו לדורות, ואל יהיו קורין בהם בקורין בספרי מירס |ספרי הומירוס, של משורר יווני|, אלא יהיו קורין בהם והגיון בהם, ונוטלין עליהן שכר כנגעים ואהלות".
נפש החיים שער ד תחילת פרק ב: "שהרי ארז"ל במדרש שביקש דוד המע"ה מלפניו ית' שהעוסק בתהלים יחשב אצלו ית' כאילו היה עוסק בנגעים ואהלות."

⁸⁸ אור קדוש פרק ה עמוד קפו: "פעלנו בשמיים |הבעל שם טוב| שכאשר יהודי ילך למים ויטבול קודם התפילה, יהא נחשב לו כאילו התענה כל אותו היום."

תקעו⁸⁸, וכן שהצדיק פעל שיתקעו בשמיים בראש השנה שחל בשבת⁹⁰.

פרק קכז

גמול לבעלי חיים

יש דעה בגאונים שיש גמול לבעלי חיים⁹¹, והרמב"ם חלק על כך בחריפות⁹².
יש מי שביאר⁹³ שנחלקו בזה תנאים במדרש, האם יש עונש רק לאדם, או
גם לבעלי חיים, או גם לעצים, או אפילו לדוממים⁹⁴.

מקורות מלאים והוספות

⁸⁹ נר ישראל (ר' חיים דב שטרן) פרק ה אות ט (והובא בעוד ספרים): "סיפר כ"ק אדה"ז מסא"ג
זי"ע, שכשאבי זי"ע ישב במאסר... רבינו זי"ע לא היה יכול לתקוע, ובכן לקח השופר ביד
אחת והסידור בידו השנית, וכיוון הכוונות והקריא תקיעה שברים תרועה וכו'. וסיים מרן
אדה"ז זי"ע, בדיבורו ובכוונתו פעל שלמעלה בשמיים יתקעו, ואבי זי"ע היה המקריא
ולמעלה תקעו".

⁹⁰ ברכת משה (ר' משה יהודה לייב מפאשקאן) ראש השנה, מהדורת תשמ"ו עמ' עב: "כבוד
קדושת האדמו"ר מפשקאן סיפר בשם דודו זקנו מרן אדמו"ר מסדיגורא זי"ע דדרכו בקודש
של ר' ישראל מרוז'ין... ואמר שרוצה לתקוע אף ששבת היום, כי הרי בית דין מוסמך רשאי
לתקוע, וגם הרי"ף ז"ל תקע בשבת... וחששו החסידים פן יעשה הלכה למעשה ויתקע. אך
לבסוף לא תקע, ואמר: בדברינו פעלנו שלמעלה בשמיים תקעו".

⁹¹ אמונות ודעות (לרס"ג) מאמר ג: "כי הבורא גזר על כל בעלי חיים במוות, ושם לכל אדם
ימי חייו, ושם מידת חיי הבהמות לעת שחיטתה, ושם השחיטה במקום המוות. ואם יש
בשחיטה צער יותר על צער המוות, הוא היודע זה, וראוי אז לתת להם שיעור תמורת הצער
ההוא".

תשובות הגאונים – הרכבי סוף סימן שעה: "והכין סבירא לנא, דכולהו בעלי חיים שהתיר
המקום קריצתן והריגתן יש להן שכר".

⁹² מורה נבוכים חלק ג פרק יז: "ולא דיברה תורתנו בשום אופן כי אם במצבי אישי האדם.
אבל ענין הגמול הזה לבעלי החיים, לא נשמע כלל באומתנו מלפנים בשום אופן, ולא הזכירו
כלל אחד מן החכמים, אלא שאחד האחרונים מן הגאונים ובהערות הרב קאפח דן לאיזה מן
הגאונים דלעיל כוונתו כאשר שמע אותו מן ה'מעטזלה' ישר בעיניו וקיבל דעה זו".

⁹³ בית האוצר (רבי יוסף ענגיל) מערכת א"י כלל נה האריך בעניין זה והביא ראיות לכאן
ולכאן. ושם בד"ה והנה מצאתי כתב: "והנה מצאתי עוד דבר זה, אם שייך עונש בבעלי
חיים, הוא מחלוקת חכמים בראשית רבה פרשה כו וז"ל...".

⁹⁴ בראשית רבה (וילנא) פרשה כו סימן ו: "ויאמר ה' לא ידון רוחי באדם... דאמר רבי אלעזר:
אין לך שהוא מתחייב באדם הזה אלא אדם כיוצא בו, רבי נתן אומר: אפילו זאב וכלב, רבי
הונא בר גוריון אמר: אפילו מקל אפילו רצועה, הדא הוא דכתיב (ישעיה ט) כי את עול סבלו
ואת מטה שכמו שבט הנוגש בו החתות כיום מדין, כיום הדין, אמר רבי אחא אף אילני סרק
עתידין ליתן דין וחשבון, רבנן אמרי מהבא (דברים כ) כי האדם עץ השדה מה האדם נותן דין
וחשבון אף עצים נותנין דין וחשבון".

פרק קכח

עילוי נשמה

המנהג לידור צדקה עבור המתים הוזכר בראשונים, והביאו לזה ראייה כבר מתקופת התנאים⁹⁵. יש מהאחרונים שהוסיף שיום הכיפורים מכפר גם למתים⁹⁶, אך יש מהראשונים שכתב שמה שנהגו להזכיר את המתים ביום הכיפורים אינו לכפר עליהם, אלא משום שהזכרת המיתה שוברת ליבו של אדם ומכניעה יצרו⁹⁷. ויש מהראשונים שהוסיף וכתב בפירוש שאין ספק שלא יועיל ולא יציל מה שיעשו לאדם לאחר מותו, ובכלל זה לידור צדקה עבורו⁹⁸.

דעת הגר"ח קנייבסקי שיסודו של לימוד לעילוי נשמת הנפטר הוא בסברה הפשוטה, שכיוון שלומד בגרמתו, הרי שהמצווה נזקפת גם לזכותו. אכן, אילו היה לומד בלעדיו – לא יועיל כלום עבור הנפטר⁹⁹, אלא אם כן הוא בנו, שאז בוודאי שכל לימודו הוא בגרמתו¹⁰⁰.

מקורות מלאים והוספות

[בהמשך דברי הבית האוצר שם דן מה שייך עונש לדוממים.]

⁹⁵ מרדכי יומא פרק א רמז תשכז: "ומה שהורגלו לידור צדקה ביום"כ בעבור המתים יש להביא ראייה מן ספרי דתניא פרשת עגלה ערופה כפר לעמך ישראל אלו החיים אשר פדית אלו המתים מלמד שהמתים צריכים כפרה". והובא בבית יוסף אורח חיים סימן תרכא סעיף ו.

⁹⁶ דרכי משה הקצר אורח חיים סימן תרכא אות ח: "וכתב מהר"י ווייל (שו"ת סי' קצא) דלכך נקרא יום הכיפורים בלשון רבים לחיים ולמתים".

⁹⁷ כלבו סי' ע ד"ה וכתב (והובא בדרכי משה שם): "וזה שנהגו להזכיר המתים, לפי שהזכרת המיתה שובר ליבו של אדם ומכניע יצרו".

⁹⁸ שו"ת מהר"ם חלאווה תחילת סימן יז: "שאלת מהו לידור צדקה בשביל מתים שכבר מתו, דיועיל להן מה שיעשה בשבילן אחר מיתתן. תשובה. אין ספק בדבר כי לא יועיל ולא יציל מה שיעשה בשביל אדם אחרי מותו, כי כל אדם נדון לפי מה שהוא בעת מותו, כי לפי מעלתו והשגתו כשתיפרד גופו מנפשו ישיג מעלה ויזכה לאור באור החיים, ואין לה תוספת מעלה ותועלת במה שיעשו אחרי כן להועילו ולהצילו מצרתו".

⁹⁹ והדבר אף יכול להראות כחוכא ואיטלולא, שנראה שהוא סבור שהשכר על המצוות בעולם הבא הוא כעין חשבון בנק שאפשר להפקיד לו זכויות.

¹⁰⁰ דרך שיחה (תשובות הגר"ח קנייבסקי) עמוד תפד: "תשובה: ולימוד תורה לעילוי נשמה מה מועיל? וכי אפשר ליתן לשני את שכר התורה? אלא כיוון שלומד בגרמתו – זה העילוי נשמה בשבילו, ואמנם אילו היה לומד בלעדיו – לא יועיל כלום עבור הנפטר... תשובה: אם היה לומד בלעדיו, אין בזה כלום לנפטר, וכל זכותו הוא רק במה שהוא הגורם שילמד, מלבד

כיוון שהתועלת לנפטר נובעת מסברה זו, גם אין צורך לומר או לחשוב שהמעשה נעשה לעילוי נשמתו. ואף אין חילוק בין הלומד בגרמת הנפטר, לבין הלומד בגרמתו של כל אדם חי, שהלימוד נזקף גם לזכותו¹⁰¹.

לגבי בן, פשוט שמעשיו הטובים מזכים את אביו¹⁰², כיוון שבא מכוחו, וכן מעשיו של התלמיד שבאו מלימודו של רבו, מזכים את רבו¹⁰³.

ויש מי שדייקו מהרס"ג ומהרמב"ם שאין שום דרך לשנות את מצבה של הנשמה בהיותה בעולם הבא¹⁰⁴.

עוד הדגיש הגר"ח קנייבסקי, שקריאת שם על שם הנפטר אינה מועילה כלל לנפטר, אלא רק מוסיף לתינוק כאשר שמו כשם אדם גדול¹⁰⁵.

מקורות מלאים והוספות

בנים שאף אם היו לומדים בלעדיו יש לאב זכות..."

¹⁰¹ שם עמוד רצ: "באמת בשביל המת אין צריך לומר או לחשוב לעילוי נשמתו, שהרי הזכות שלו היא במה שבגרמתו עושה הבן, ואם כן הוא הדין חי".

ספר אות היא לעולם (לרבי יהושע רפאל פנחס די שיגורה) ח"ב מערכת ת' אות קמג ד"ה והנה: "כך אמרו בסנהדרין דף קד ע"א ברא מזכי אבא... אך מאי דאיכא לאסתפוקי הוא אם מהני לאביו גם בעודנו חי על פני האדמה, או הוי דווקא לאחר מותו" והביא ראיות רבות שמזכהו גם בחייו, וחתם תשובתו (בד"ה ברם): "לפי"ז נראה לע"ד דאין לחלק בין היותו חי על פני האדמה להיכא שנלב"ע, דכולם שווין לטובה, ועל כולם הוא אומר ברא מזכי אבא". והובא בשדי חמד ח"א כללים מערכת ב אות קיב עמוד 352.

¹⁰² סנהדרין קד ע"א: "ברא מזכי אבא, אבא לא מזכי ברא, דכתיב ואין מידי מציל, אין אברהם מציל את ישמעאל, אין יצחק מציל את עשו".

¹⁰³ שו"ת מהר"ם חלאווה סוף סימן יז: "ומה שבא בחגיגה על ר' יוחנן שאמר על אחר אי נקטא ליה ביד מאן מרמי ליה מינאי וכשמת פסק עשן מקברו, הטעם לפי שאחר הרבה לעסוק בתורה והוסיף והגדיל עוד למד דעת לחכמים ומתורתו למדו היה מן הדין להצילו, כאשר הוא ראוי לבן שיציל את האב".

זאת בניגוד למה שכתב בתחילת התשובה שם לגבי שאר בני אדם: "אין ספק בדבר כי לא יועיל ולא יציל מה שיעשה בשביל אדם אחרי מותו, כי כל אדם נדון לפי מה שהוא בעת מותו, כי לפי מעלתו והשגתו כשתיפרד גופו מנפשו ישיג מעלה ויזכה לאור באור החיים, ואין לה תוספת מעלה ותועלת במה שיעשו אחרי כן להועילו ולהצילו מצרתו".

¹⁰⁴ אמונות ודעות (לרס"ג) מאמר ו פרק ד: "ובאשר יצאה [הנפש] ממנו [מן הגוף] אי אפשר לה להתנקות ממה שכבר יש בה, ואף אין לקוות לה מאומה מזה". פירוש המשניות לרמב"ם אבות פ"ד מכ"ב: "באותו מצב שאדם הולך [לעולם הבא] בו הוא נשאר לעולם".

¹⁰⁵ דרך שיחה (תשובות הגר"ח קנייבסקי בעריכת ר' צבי יברוב) עמודים ל-לא: "זה טעות. לנפטר אין כלום מזה, רק לתינוק זה מוסיף כאשר שמו כשם אדם גדול... טעות גמורה היא שחושבים שקריאת שם מועיל משהו לנפטר. אין זה מועיל לו כלום. לא כתוב בשום מקום

פרק קכט

הבטחות לתת מחלקו לעולם הבא

היו, ואף מגדולי ישראל, שהבטיחו לאנשים מסוימים לתת להם מחלקם לעולם הבא.¹⁰⁶

אמנם יש לעיין מה מקום יש להקנאות מעין אלו. וכבר אמרו בתלמוד שאין אפשרות לשלם ולקנות מחבירו את זכות התורה שכבר למד¹⁰⁷. שאין בידי

מקורות מלאים והוספות

שזה מועיל לו. והוא רק מזכרת השם של הצדיק מוסיף רק לתינוק.

¹⁰⁶ בספר ישמח ישראל (לר' יוסף ליטוויץ), הוספות פרק א, "עמלק מקור הטומאה", עמ' 248: "ומספרים על קדוש אחד הי"ד, אחיו של האדמו"ר מגור ז"ל, שקודם שהרגו אותו הגרמנים הארורים ימ"ש הבטיח חצי עולם הבא שלו בעד מעט מים לרחוץ את ידיו ולומר וידוי". בספר "עמק הפרשה" (לר' מיכאל זכריהו) שמות ח"ב עמודים רמג – רמזה (וכן בספר "דרשה לכל דורש" ח"ג עמוד 190): "כעת נדחס ר' עזריאל-דוד (פסטג) עם אלפים מאחיו היהודים באחת מרכבות המוות בדרך מזוורשה אל מחנה ההשמדה טרבלינקה... ופתאום החלו שפתיו לפזם נעימה שקטה וחרישית... הנעימה המרגשת, עם המילים הקדושות, חברו לאמונה הטהורה שבלבבות ופרצו מתוכם בשירה גדולה ואדירה. קרן שלם דחוס באנשים מושפלים מורעבים ומדוכאים העושים דרכם לטרבלינקה שר בעוז 'אני מאמין באמונה שלמה בביאת המשיח, ואף על פי שיתמהמה, אחכה לו בכל יום שיבוא'. שעה ארוכה נמשכה השירה המופלאה הזאת. לפתע כמתעורר מחלום רחוק פקח ר' עזריאל-דוד את עיניו והביט נכחו עיניו היו אדומות מבכי ולחיי רטובות מדמעות. הוא היה נסער מאוד. 'אחים יקרים! פנה אל הסובבים אותו, הניגון הזה הוא ניגונה של הנשמה היהודית, זהו ניגון האמונה הטהורה שגם אלפי שנות גלות ורדיפות לא יכלו לה', קולו נחנק לרגע, 'רוצה אני להציע לכל מאן דבעי עסקה בלתי שגרתית: מי שיקפוץ מהרכבת, יציל את עצמו ויצליח להביא את הניגון הזה אל מורי ורבי האדמו"ר ממודז'ץ, מעניק אני לו מחצית מחלקי בעולם הבא...' כעבור רגע הורמו שתי ידיים... כעבור זמן התייצב על סף דלתו של הרבי ממודז'ץ בארצות הברית אחד מהשניים. התברר כי חברו התרסק אל מותו בקפיצה מהרכבת, ואולם הוא ניצל והצליח להימלט מהתופת. הוא נכנס אל חדרו של הרבי גולל באוזניו את הסיפור המלא ושר לפניו את ניגונו של ר' עזריאל-דוד חסידו הנאמן. כל אותה שעה ישב מולו הרבי ומירר בבכי. הרבי ממודז'ץ הוא שהפיץ את ניגונו של ר' עזריאל-דוד פסטג בכל העולם כולו. עם הניגון הזה צעדו יהודים אל משרפות הגזים, אמר, 'ועם הניגון הזה יצעדו יהודים לקבל את פני משיח צדקנו'".

בספר "מה' אישה לאיש" (לר' אברהם מלמד, מחבר שו"ת מלמדך להועיל) פרק טז, עמוד 199: "היתה חתונה שנערכה ב'גוש קטיף'. שהחתן נטש באמצע החופה, והרה"ג הרב מרדכי אליהו זצ"ל שהיה מסדר הקידושין, הבטיח חצי עולם הבא שלו לחתן שיסכים להתחתן עם הכלה, בכדי שלא לבייש בת ישראל. וקפץ 'נחשון בן עמינדב' והסכים לשאת את הכלה". ועוד מעשים על זו הדרך.

¹⁰⁷ סוטה כא ע"א: "הלל ושבנא אחי הו, הלל עסק בתורה, שבנא עבד עיסקא. לסוף א"ל: תא נערוב וליפלוג ואשלם לך ואזכה בזכות התורה שכבר למדת, יצתה בת קול ואמרה: אם יתן איש את כל הון ביתו וגו'".

אדם לחלוק דבר זה, אלא שאם מסייע בידו כך שיוכל ללמוד יותר, הרי הוא סיבה לתלמודו וראוי שיחלק עמו¹⁰⁸, והדבר פשוט מסברה ששותפות יששכר וזבולון שייכת רק באופן זה¹⁰⁹.

ואין מקום לקניין דברים בעלמא, וכדבר העובר לסוחר חלילה.

אמנם אפשר שנתלו בפשטי לשון אגדת חז"ל¹¹⁰, אלא שאין ממנה ראיה לדבר¹¹¹.

פרק קל

מכירת עבירות ומחלות

כשם שסיפרו מעשים על הקנאת חלקו שבעולם הבא, כך סיפרו על הקנאות מצוות ועבירות¹¹².

מקורות מלאים והוספות

¹⁰⁸ חידושי אגדות למהר"ל סוטה כא ע"א ד"ה תא: "תא נערוב ונפלוג וכו'. ולא יקשה וכי דבר זה בידי אדם לחלוק? שכן אמר, שלא יבטל מלחמודו ויהיה מתפרנס על ידי אחיו ולא יעשה מלאכה, ומעתה ילמוד יותר. וכיון שהוא סיבה לתלמודו ראוי שיחלק עמו, שהרי התורה נעשה על ידי שניהם".

¹⁰⁹ הערות הגרי"ש אלישיב סוטה כא ע"א ד"ה לא בשמעון: "נראה פשוט מסברה, דכלל דשותפות דיששכר וזבולון הוא רק במסייעו במידה שבלא סיועו לא היה לומד, אלא היה יוצא לעסק. אבל אם היה לומד גם בלא סיועו ורק עכשיו הוא לומד ויש לו יותר הרחבה בדמים – אין זה שותפות דישכר וזבולון, אלא יש לזה דין של תמכין דאורייתא גרידא".

¹¹⁰ עבודה זרה יח ע"א: "מצאוהו לרבי חנינא בן תרדיון שהיה יושב ועוסק בתורה ומקהיל קהילות ברבים וס"ת מונח לו בחיקו. הביאוהו וכרכוהו בס"ת, והקיפוהו בחבילי זמורות והציתו בהן את האור, והביאו ספוגין של צמר ושראום במים והניחום על ליבו, כדי שלא תצא נשמתו מהרה... אמר לו קלצטונירי [רש"י: ממונה עליו]: רבי, אם אני מרבה בשלהבת ונוטל ספוגין של צמר מעל לבך, אתה מביאני לחיי העולם הבא? אמר לו: הן. השבע לוי נשבע לו. מייד הרבה בשלהבת ונטל ספוגין של צמר מעל ליבו, יצאה נשמתו במהרה. אף הוא קפץ ונפל לתוך האור. יצאה בת קול ואמרה: רבי חנינא בן תרדיון וקלצטונירי מזומנין הן לחיי העולם הבא".

¹¹¹ כפי שלשון המשנה (בבא מציעא פ"ב מ"א) "ורבו שלמדו חכמה מביאו לחיי העולם הבא", אין משמעותה אלא שבזכות זו זוכה לעולם הבא.

¹¹² אילת השחר (הרב שטיינמן) בראשית מג לו ד"ה ומסופר: "ומסופר שבזמן המהרש"א אחד חטא בעוון חמור ונצטער מאוד, וא"ל חבירו אל תדאג אני אקנה ממך את העבירה, ושילם לו הרבה כסף בעבור שיקנה ממנו את העבירה. ואח"כ כשמתו ובאו לב"ד של מעלה, האחד טען שמכר את העוון, והשני אמר שלא חשב לקנות ומה שאמר שקונה הי' רק בכדי להוריד את עצבות חבירו (וקבלת הכסף לא מוכיח שבאמת רצה לקנות), ושלחו אותם לדין תורה אצל המהרש"א (דכפי שפוסקים בב"ד של מטה כך נפסק בב"ד של מעלה) ופסק שהמוכר

אמנם כבר כתבו הפוסקים שאין בזה ממש והבל הוא, שהרי העבירה יוצרת כתמים בנפש, ואיך תועיל מכירה¹¹³, והעושים כן, הן המוכר והן הקונה, צריכים כפרה¹¹⁴ וראויים לנזיפה בגערה וצריך לעונשם בקנס ממון וכד'¹¹⁵, ולשחוק כזה יכאב לב כל שומע¹¹⁶.

אף על הקנאת מחלות דנו, והביאו מעשים שהדבר הועיל¹¹⁷, ויש שהביא מי

מקורות מלאים והוספות

צודק".

¹¹³ שו"ת מחנה חיים חו"מ סי' כ: "שאלה... תכלית הדבר היה שעשיר נתן לו עשרה זהובים ומכר לו כל העבירות שעבר מעודו עד היום ההוא... והעני הרכין בראשו 'הן' שהוא קונה אותם וקיבל העשרה זהובים מידו... תשובה... לא שמענו מעולם, הנהיה כדבר הזה בישראל... ראיתי במכתבו ששאל את הדבר מפח הגאון הגדול מלעמבערג נ"י והשיב וז": לא מועיל מכירת העבירות, כי זה נהנה וזה מתחייב לא אמרינן... וגם דנדע דהעבירה היא פועלת כתמים בנפש, אשר על כן כתיב עוונה בה... ואין יהיה פועל מכירה, הלא נחתם עוונה בה... ואוסיף, אטו בשופטני עסקינן, שבעבור עשרה כסף ימכור נשמתו וגופו לסבול עונשו באשתו ובניו וקרוביו, שיש עבירות אשר ישלמו עונשם בעולם הזה... וגם יאבד נשמתו בעולם הבא או לדראון עולם... וגם להעני אשר מעל מעל בד' לילך בשרירות ליבו והיד רמה פשע ומרד בד' להיות בבור מוות ר"ל ליטול פי שניים בגיהנום על עוונותיו ועל זדונות חבריו לאמור הכוני פצעוני כפליים, אני שואל: הנשמע כזאת מפי בן אמונה? על כן שניהם צריכים כפרה להתוודות את החטאתם...".

¹¹⁴ ויש לעיין אם בדעתם למכור גם את חילול השם היוצא ממעשה זה.

¹¹⁵ שו"ת באר משה (ר' משה שטרן) חלק ד סימן פז: "נשאלתי מאחד האם יפה עשה ואם יש ממש בדבר שעשה, שמכר כל עבירותיו לאיש אחד ואותו האיש מכר לו כל מצוותיו, בעד סכום מסוים. השבתי שראוי לנזיפה בגערה הן המוכר הן הקונה, ושתיים רעות עשו שניהם, וצריך לעונשם בקנס ממון וכיוצא ב, אבל בגוף המכירה אין ממש והבל הוא".

¹¹⁶ שו"ת מהרש"ם חלק ג סימן קנא (תחילת וסוף התשובה): "בדבר מה שאירע בקהילתכם ביום ט"ו לאדר שמכר א' לחבירו העבירות שלו ונתן המוכר לקונה שלושים ר"ב ועשה תק"כ ורו"מ...".

ואולם ר"מ כתב שהיה בנ"ד מסירת מודעה שעושה רק לפנים, מצד זה יש לבטל כל המעשה. דאף דבמכר ל"מ מודעה בלא אונס, מ"מ בנ"ד שאינו חל (בתורה) [בתורת] מקח ורק מצד שקיבל עליו הערבות, שפיר י"ל דכלפי שמיא גליא שעשה רק לפנים, וכעין מה שאמרו במגלה דף ו' הם לא עשו אלא לפנים.

ובכ"ז ראוי לעונש וקנס יען שחילל שם שמיים כאלו כופר בשכר ועונש וכמתלהלה היורה זיקים ואמר הלא משחק אני, וגם לשחוק כזה יכאב לב כל שומע. והנלע"ד כתבתי".

¹¹⁷ ספר חסידים תמה: "מעשה בנוכרי אחד שהיה יושב ועצב. א"ל חבריו: למה פניך זועפים?

שנסתפק בעניין זה¹¹⁸, ויש שהוסיף שהדבר מועיל אך יעשה כן רק לגוי ולא לישראל¹¹⁹.

אמנם לא נוכל להתעלם מכך שכנגד כל עדויותיהם¹²⁰, מעידים לפנינו אלפי חולים, שהיה באפשרותם למכור מחלותיהם לגוים שאינם חוששים לזה, ואם מוכר שמח ולוקח שמח מי מעבב על ידן, ולא שמענו על דור שכל מחלותיו נמכרו.

מקורות מלאים והוספות

א"ל שראה בחלום שהיה רוכב על סוס אדום והסוס אצל בהמה טמאה. א"ל חבירו: זהו שימות מהרה [ורכיבוהו] במיטה. אמר הפותר אם יתן לו לשתות ויקנה חלומו ממנו. א"ל: על מנת כן אתן לך, שיהא חלומי מכור לך. וקיבל עליו ונתן לו לשתות, ומת פותר החלום ביום השני. אחד היה חולה עד מוות, והיה אחד מתלוצץ, א"ל: תקנה לי החולי שלך, תן לי כך וכך. א"ל: אתן לך. מייד עמד החולה וזה חלה ומת.

פירוש ברית עולם לחיד"א על ספר חסידים שם: "רבינו ז"ל כתב מעשים ע"ז, ע"ש. וגם אני שמעתי מאדם גדול שראה בעיניו נוכרי שמכר החולי, והמוכר נתרפא והקונה תיכף נלכד בחולי ר"ל".

שער אפרים, הקדמת בן המחבר: "נהייתי ונחליתי מכותיה אנושה... ויהי כשומעו רבי אפרים, אביו [הדב"ר] הזה התעטף בטליתו וכפיו פרושות השמיים בתחינה ובקשה, וכך היה אומר הכהן הגדול בתפילתו: אנא השם יהי נפשי תחת נפש בני ידידי יחידי בן זקונים הוא לי השיבה נא ועשה, מי יתן מותי תחתיו בזכות יצחק אבינו הנעקד כשה... ועודינו עומד בתפילה לפני א"ל רם ונישא, והנה יד ה' נגעה בי וירא אפרים [האב] את חוליו ויהוד"ה [הבן] את מזורו...".

¹¹⁸ שו"ת חתם סופר חלק ב (יורה דעה) סימן שלט: "ע"ד כהן שיש לו חולי נכפה ר"ל מסוכן מאוד, לפעמים נופל באחת הפחתים ובא באש ובמים, ונמצא בספר שיתן ידו ליד ערל מת ויאמר לחש קח ממני החולי שאינו מזיק לך ולי אתה מטיבו. וכבר ניסה א' רפואה זו ונתרפא ועתה נפשו בשאלתו אם הכהן מותר לסמוך לטמא עצמו במגע על מת ערל. הנה כיון שיש סכנת נפשות בהחולי אם ה' הרפואה בדוקה ואתמחזי גברא וקמיעא פשוט שאין לך דבר שעומד בפני פקו"נ, אך מסתפק מעלתו שנראה לו שאין הרפואה בדוקה כ"כ אי יש לסמוך על הספק".

¹¹⁹ שו"ת משנה הלכות חלק יב סימן כה: אי יש מציאות למכור מחלתו לאחר... ואשר שאל אי יש סמך למעשה שמספרים שאפשר למכור מחלה לאחר, או יש בזה משום דרכי אמורי או כי הוא סתם ענין של שטות. לפענ"ד דבר זה מבואר בש"ס וראשונים הנה בספר חסידים סי' תמ"ה... מאחד שקנה המחלה מחולה מסוכן מיד עמד החולה וזה חלה ומת ועיין ברית עולם ומקור חיים שם מה שצינו...

ומיהו דווקא לעב"ם מותר למכור, אבל לישראל אסור למכור שחייב אדם לרפאות את ישראל החולה וכ"ש שאסור לגרום לישראל מחלה. ואפי' אם יתרצה הישראל לא ימכרנו לו".

¹²⁰ שאפשר שיש להם גם הסברים טבעיים נפשיים.

פרק קלא

הבטחות לסייע מעולם האמת

מפורסם בשם כמה מגדולי ישראל שהבטיחו שיסייעו מעולם האמת למי שילמדו מספריהם, ידפיסום, יתרמו למוסדות שהקימו, יעלו לקברותיהם ויקראו עליהם תהילים וכדומה.

רבי נחמן מברסלב אף הבטיח שמי שיעלה על קברו ויתן פרוטה לצדקה עבורו ויאמר את התיקון, בוודאי יושיע את אותו האדם ויוציא אותו מהגהינום. ועוד אמר לתלמידיו שאין להם לדאוג כיוון שהוא הולך לפניהם¹²¹.

אלא שכיוון שכבר ידוע ומקובל שכל המעשים הללו גורמים נחת רוח לנפטר, וכיוון שידוע שכל גדולי ישראל מקפידים לשלם טובה תחת טובה – אם כן אין בדבריהם כל חידוש, ואין חילוק בין אלו שהבטיחו זאת בפירוש לבין שאר רוב רובם של גדולי ישראל שבכל הדורות, שמה נשתנו אלו מאלו.

ומי לנו גדול מרבן יוחנן בן זכאי, שבוודאי גם הוא היה תאב שיעשו עימו חסד כזה לאחר מותו, אלא שמחמת ענוותנותו אמר "איני יודע באיזו דרך מוליכים אותי", ודאג רק לברך את תלמידיו¹²², וכי בשביל ענוותנותו יפסיד

מקורות מלאים והוספות

¹²¹ חיי מוהר"ן אות רכה: "כבר הבטיח רבינו זכרוננו לברכה בחייו, וייחד שני עדים כשרים על זה, שכשיסתלק כשיבואו על קברו ויתנו פרוטה לצדקה (אמר המעתיק: שמעתי מהרב רבי נפתלי זכרוננו לברכה שהוא היה אחד משני העדים שייחד רבנו זכרוננו לברכה על ענין זה, הינו הרב מורנו רבי אהרן זכרוננו לברכה והרב רבי נפתלי כנ"ל. ואמר אז רבנו זכרוננו לברכה בזה הלשון כשיבואו על קברי ויתנו פרוטה לצדקה בעבורי (רצונו לומר בעבור הזכרת נשמתו הקדושה כנהוג, ובלשון אשכנז: 'אין וועט געבין אפרוטה צדקה פון מייניט וועגין וכו') ויאמרו אלו העשרה קפיטל תהלים הנרשמים אצלנו בשביל תיקון למקרה לילה רחמנא ליצלן, אז יניח רבינו עצמו לאורך ולרוחב, ובוודאי יושיע לזה האדם. ואמר שבהפאות יוציא אותו מהגהינום אפילו אם יהיה אותו האדם איך שיהיה, אפילו אם עבר מה שעבר. רק מעתה יקבל על עצמו שלא ישוב לאיוולתו חס ושלום. ובלילה שקודם הסתלקותו אמר 'מה לכם לדאוג, מאחר שאני הולך לפניכם'."

¹²² ברכות כח ע"ב: "ובשחלה רבי יוחנן בן זכאי נכנסו תלמידיו לבקרו. כיון שראה אותם התחיל לבכות... ולא עוד, אלא שיש לפני שני דרכים, אחת של גן עדן ואחת של גיהנום, ואיני יודע באיזו מוליכים אותי, ולא אבכה? אמרו לו: רבינו, ברכנו! אמר להם: יהי רצון שתהא מורא שמים עליכם כמורא בשר ודם. אמרו לו תלמידיו: עד כאן? אמר להם: ולואי, תדעו, כשאדם עובר עבירה אומר: שלא יראני אדם'."

הפסד עולמי¹²³.

ומאידך, עצם הרעיון שאפשר לסייע מעולם האמת, אינו פשוט, והרי אמרו בתלמוד "אבא לא מזכי ברא"¹²⁴, אמנם לגבי דוד אמרו שהתפלל בחייו והוציא את אבשלום מן הגיהנום¹²⁵, ודנו בכך התוספות¹²⁶ ומהר"ם חלאווה¹²⁷.

בוודאי ובוודאי שיש צורך בזהירות רבה בכל מה שעלול להראות כהפיכת הרוחניות למסחר חלילה, והדבר מרחיק את הציבור מן האמונה.

סוף דבר, כל אשר יקרא בשם ה' ימלט.

מקורות מלאים והוספות

¹²³ כמו כן יש לזוהר בעניינים אלו, שלא יראה בבחינת "שמור לי ואשמור לך", שזה מסייעו מכאן על מנת שזה יסייעו משם.

¹²⁴ סנהדרין קד ע"א: "ברא מזכי אבא, אבא לא מזכי ברא, דכתיב ואין מידי מציל, אין אברהם מציל את ישמעאל, אין יצחק מציל את עשו".

¹²⁵ סוטה י ע"ב: "וירגז המלך ויעל על עליית השער ויבך וכה אמר בלכתו בני אבשלום בני בני [אבשלום] מי יתן מותי אני תחתוך אבשלום בני בני... והמלך לאט את פניו ויצעק המלך קול גדול בני אבשלום אבשלום בני בני. הני תמניא בני למה? שבעה, דאסקיה משבעה מדורי גיהנם, ואידך, איכא דאמרי: דקריב רישיה לגבי גופיה, ואיכא דאמרי: דאייתיה לעלמא דאתי".

¹²⁶ תוספות סוטה י ע"ב ד"ה דאייתיה: "ואי קשיא הא אמרו בחלק (סנהדרין דף קד ע"א) ברא מזכי אבא אבא לא מזכי ברא כדכתיב ואין מידי מציל אין אברהם מציל את ישמעאל ולא יצחק את עשו אבל הן מציל את האב כגון יאשיהו שלא מנו את אמו. וי"ל משום דאבשלום נטל את שלו בעולם הזה שנהרג במיתה משונה הועילה לו תפילת אביו דומיא דיהויקים דאמר התם שהיה כתוב על גולגלתו זאת ועוד אחרת ונפרע ממנו לאחר מיתה לא מנו אותו. ועוד, אבשלום לא עבד עבודת כוכבים.

א"נ מצי למימר הא דאמר אבא לא מזכי ברא היינו משום כבוד האב אין מונעין מלמנותו עם רשעים בלא תפילה, אבל תפילה מועלת, ודוד התפלל על אבשלום".

¹²⁷ שו"ת מהר"ם חלאווה סוף סימן יז: "והצריך לבאר הוא מה שבא בפרק המקנא 'והמלך לאט את פניו ויצעק המלך בקול גדול, הני תמנא זמנין מאי נינהו? שבעה אסקיה משבעה מדורי גיהנם וחד לאתויי לעלמא דאתי', הנה שהאב זכה את הן ימצא מקום להצילו בתפילתו.

ונראה שעם היות שהאב אינו מציל את בנו, הציל דוד את אבשלום מפני שאבשלום נטרד על שמרד באביו על שרדפו וזלזל בכבודו, והנה התורה נתנה רשות לאב למחול על כבודו באומרו 'האב שמחל על כבודו כבודו מחול', ועל זה מצא דוד להצילו ולהתפלל עליו להביאו לחיי העולם הבא, עם היות שהמקלל את אביו והמכהו בחכמה נדון בנפשו, ואין כח ביד האב להצילו גם כי ימחול לו, עכ"ז דין שמים היה להקל עונשו של אבשלום במחלת האב בהתפללו עליו".

פרק קלב

בית הדין בעולם העליון

אמרו במשנה שהקב"ה דן יחיד¹²⁸, שהרי לא תצויר בו הטעות לעולם¹²⁹, ואין לו שיתוף עם אחר חס וחלילה¹³⁰, ואין שוקלין אלא בדעתו של א"ל דעות, והוא היודע היאך עורכין הזכויות כנגד העוונות¹³¹.

אמנם יש דעה בירושלמי שאף הקב"ה אינו דן יחיד, אלא עם צבא השמיים, אלו מטין לכף זכות ואלו מטין לכף חובה, ואינו עושה בעולמו דבר עד שנמלך בבית דין של מעלה, ואעפ"כ הקב"ה חותם יחיד¹³².

בזהר כתוב שנידונים ע"י מלאכים ודיינים שלמעלה, פרט למעטים שזוכים שהקב"ה בעצמו דנם¹³³. ויש מהמקובלים שהוסיף שישנם שלושה בתי דינים:

מקורות מלאים והוספות

¹²⁸ אבות פ"ד מ"ח: "אל תהי דן יחיד שאין דן יחיד אלא אחד".

¹²⁹ פרקי משה על המשנה שם: "ולא יצויר בו הטעות בשום צד".

¹³⁰ דרך חיים על המשנה שם: "וזה שאמר שאין דן יחיד אלא אחד, כי מה שהוא יתברך אחד הוא עצמו גורם שהוא דן יחיד, מפני שהוא אחד נבדל מכל הנמצאים ואין לו שיתוף עם אחר, שהרי הוא אחד. ואם היה לו שיתוף לא היה חס וחלילה אחד".

¹³¹ רמב"ם הלכות תשובה פ"ג ה"ב: "ואין שוקלין אלא בדעתו של א"ל דעות, והוא היודע היאך עורכין הזכויות כנגד העוונות".

¹³² ירושלמי סנהדרין פ"א ה"א: "רבי בא בשם רבי אבהו: בשאמרו לו הרי את מקובל עלינו כשלושה על מנת שתדינו דין תורה, וטעה ודנן משיקול הדעת, מה שעשה עשוי מפני שטעה ודנן משיקול הדעת, ישלם מביתו שהגיס דעתו לדון יחיד דין תורה, דתנינן אל תהי דן יחיד שאין דן יחיד אלא אחד".

א"ר יהודה בן פזי: אף הקדוש ברוך הוא אין דן יחיד שנאמר (מלכים א' כב יט) וכל צבא השמיים עומדים עליו מימינו ומשמאלו, אילו מטין לכף זכות ואילו מטין לכף חובה. אף על פי שאין דן יחיד חותם יחיד שנאמר (דניאל י' כא) אבל אגיד לך את הרשום בכתב אמת.

אמר רבי יוחנן: לעולם אין הקדוש ברוך הוא עושה בעולמו דבר עד שנמלך בבית דין שלמעלה, מה טעם? (שם א) ואמת הדבר וצבא גדול, אימתי חותמו של הקדוש ברוך הוא אמת? בשעה שנמלך בבית דין שלמעלה. א"ר לעזר: כל מקום שנאמר וה' – הוא ובית דינו, ובניין אב שבכולם (מלכים א' כב כג) וה' דבר עליו רעה.

¹³³ זוהר, תוספת כרך ג (ויקרא, במדבר, דברים) דף שט ע"א: "ת"ר. כשחלה רשב"י עאלו לקמיה ר' פנחס ור' חייא ור' אבא א"ל מאן (דהוא) קיימא דעלמא שכיב. אמר לון: לא בי דינא דלעילא מעיינין בדינאי, דהא אנא חזי דלית אנא מתייב למלאכא ולדינא דלעילא, דאנא לאו כשאר בני נשא, אלא הא דינא דילי – קב"ה דייניה ולא דינא דייניה דאמר דוד בבעותיה קמיה (תהלים מג) שפטני אלוקים וריבה ריבי, וכן שלמה אמר (מ"א ח) לעשות משפט עבדו – הוא בלחודי ולא אחרא. דהא תנן: כשאדם שכיב, בי דינא דלעילא מסתכלין בדיני, אית מנהון נוטין לכף זכות דאחזיין זכותיה דבר נש, ואית מנהון דנוטין לכף חובה

בית דין שהקב"ה עצמו שופט בו, ושני בתי דין של ע"א מלאכים שהם הסנהדרין של מעלה. ועב"פ דבריו של הקב"ה וגזירתו אמת בשני בתי דיניו. ודבר אלוקינו יקום לעולם¹³⁴.

אחד מגדולי המקובלים בדורות האחרונים שאל דיבוק לגבי אורכו ורוחבו של בית הדין העליון, ומוכח שהבין ששייך בו שיעור. כמו כן כתב שיש בו חדרים רבים ובכל אחד מהם שלושה דיינים, ואף שאל לגבי מלבושי הדיינים שם¹³⁵. ואף שלח את אחת הרוחות לשאול שאלות מבית דין של מעלה¹³⁶.

מקומם של הצדיקים בבית הדין

במהלך הדורות השונים דנו על מקומם של הצדיקים בדין.

הרעיון שהצדיק מלמד זכות על הדור לפני הקב"ה, נזכר כידוע במקומות רבים¹³⁷.

מקורות מלאים והוספות

דאחזיין חוביה דב"ג, ולא נפיק איניש מדינא כמה דהוה בעי. אבל מאן דדאין מלכא עלאה דשליט על כולא – הוא טב. ולא יכיל איניש למהוי בההוא דינא בר טב, מ"ט? דהא תנן מכילוי דמלכא עלאה נטו לזכותא תדיר, והוא כוליה צד דמהימנותא ובידוי לשבקא חטאין וחובין, הה"ד (תהלים קל) כי עמך הסליחה למען תורא – עמך הסליחה ולא עם אחר.

¹³⁴ עמק המלך (לרבי נפתלי הרץ בברך), שער תיקוני התשובה פרק ב': "משפטי ה' אמת צדקו יחדיו. הפסוק הזה רומז על שלושה בתי דינים שנידונים בהם הצדיקים והרשעים... הבית דין הראשון הוא להצדיקים המעבירים על מידותיהם... והקב"ה בעצמו שופטו, והוא הנקרא ורב חסד מטה כפי חסד... כמו שאומר רשב"י בזהר (שהבאנו לעיל)...

הוא הסוד של השני בתי דינים של ע"א מלאכים המה הסנהדרין של מעלה היושבים בהיכל זכות... וראש להם מטטרון שהוא הנשיא...

ועל כל פנים דבריו של הקב"ה וגזירתו אמת בשני בתי דינים, והוא מדבר בגזירתו דיבור הצודק בשני בתי דינים. וחס לן לאיסתכולי במילין אילין, שנאמר ודבר אלוקינו יקום לעולם.

¹³⁵ הנשמות מספרות (הנקרא גם: הרוחות מספרות) למקובל רבי יהודה פתייה (מהדורת תשיד ותשכח) עמודים כג, כו: "וציוותי לרווחה שלא תלך לבין הדין עליון כי אם בשעה י"א מהלילה וכן עשתה..."

שאלתי לרווחה כמה אורך ורוחב חצר הבית דין. אמרה לי כי גודל שיעור החצר הוא כגודל עיר בגדאד. כולו מלא חדרים בכל ד' רוחות חדר אצל חדר וגודל החדר היא כגודל החדר שלנו. והם ג' סדרים זה על זה תחתיים שניים ושלישים. ובכל חדר וחדר יש בו ג' דיינים... עוד שאלתי לרווחה האם התבוננת במתכונת מלבושי בית הדין העליון היאך הוא. אמרה לי לר איתי כדוגמתו בעולם הזה. כי בראשם לובשים מגבעות לבנים צנופים כפל למעלה מכפל עד שמכסה כל ראשם מבלי שום כובע כלל. ולפי הסימנים שנתנה לי רווחה הוא ממש כמלבושי הכהנים הלוֹבשים בבית המקדש בשעת העבודה.

¹³⁶ שם עמוד לב: "אמרתי לרווחה... בוא ואשלחך לבית דין הגדול שברקיע לשאול מבית דין דברים שאני מסתפק בהם..."

¹³⁷ אברהם אבינו שלימד זכות על סדום (בראשית יח כג-לג), משה שלימד זכות על עם

והזוהר הוסיף שתפילת המתים מגינה על החיים, ואילולי תפילתם לא היו מתקיימים החיים¹³⁸.

במדרש תנחומא הוסיף שעתיד הקב"ה להעמיד את זקני ישראל לדון את אומות העולם¹³⁹.

הזוהר הוסיף עוד שאין הקב"ה עושה משפט ברשעים בעולם הבא עד שנמלך בנשמותיהן של צדיקים¹⁴⁰.

במקור אחר בזוהר כתוב שכאשר מתעוררים דינים קשים לרדת לעולם, נאמר סוד ה' ליראי¹⁴¹. בספר עבודת ישראל הביא בשם דברי הזוהר

מקורות מלאים והוספות

ישראל לאחר מעשה העגל (שמות לב יא"ד).

תנחומא (ורשא) פרשת שופטים סי' ד: "ושפטו את העם משפט צדק. שיהיו מטין את העם לכף צדק. אמר רבי יהודה ברבי שלום: שיהיו מטין ומלמדין עליהם זכות לפני הקדוש ברוך הוא, ממי אתה למד מגדעון בן יואש שבימיו היו ישראל בצרה והיה הקדוש ברוך הוא מבקש אדם שילמד עליהם זכות ולא היה מוצא שהיה הדור דל במצות ובמעשים, כיוון שנמצא זכות בגדעון שלמד עליהם זכות מייד נגלה עליו המלאך שנאמר (שופטים ו) ויבוא אליו מלאך ה' ויאמר לו לך בכוהך זה – בכוח זכות שלימדת על בני, הוי ושפטו את העם משפט צדק שיהיו מלמדין זכות על הדור".

רמב"ן במדבר טז כא: "ומשה ואהרן לימדו עליהם זכות, שלא חטא במעשה אלא קרח, והוא הגורם והוא המפתה אותם, וראוי הוא שימות לבדו לפרסם ולהודיע עונשו לרבים. וזו דרך מבקשי רחמים שיקלו החטא מעל העם ונותנין אותו על היחיד הגורם, מפני שהוא חייב על כל פנים".

¹³⁸ זוהר חלק ב פרשת שמות דף טז ע"ב: "אי לאו בעותא דילן על חיי לא יתקיימון פלגות יומא... אמר רבי אבא האי דאמרו דצלותהון דמתייא מגינן על חיי".

¹³⁹ מדרש תנחומא (ורשא) פרשת שמות סי' כט: "רבי אבין אמר: עתיד הקדוש ברוך הוא להעמיד את זקני ישראל כגורן והוא יושב בראש כולם כאב ב"ד, ודנין את אוה"ע, שנאמר ה' במשפט יבוא עם זקני עמו ושריו (ישעיהו ג), על זקני עמו ושריו אין כתיב כאן, אלא עם זקני עמו ושריו – יושב עמון ודנין אומות העולם".

¹⁴⁰ זוהר חדש כרך א (תורה) פרשת לך לך דף מב ע"א-ע"ב: "אמר רב חסדא: אין הקדוש ברוך הוא עושה משפט ברשעים בעולם הבא עד שנמלך בנשמתן של צדיקים שנאמר מנשמת א"ל לזה יאבדו (איוב ד). וכשהן אובדין אין אובדין אלא מאותו הדין שהנשמה דנה לרשעים. ותאנא: ערסיא"ל שרו של גיהנם עומד לפני נשמת הצדיקים שלא יתפללו על הרשעים לפני הקדוש ברוך הוא ושינתנם ברשותו להורידם לבאר שחת, הה"ד ויאמר מלך סדום אל אברם תן לי הנפש. מלך סדום – זהו שרו של גיהנם העומד על הרשעים והוא מלך סדום, ומה אומר לנשמה שהוא אברם? תן לי הנפש שהיא החוטאת, כד"א הנפש החוטאת היא תמות (יחזקאל יח), כלומר תן לי אותה הנפש שהיא מתאוה בחטאות, כדי שתהא נדונית כפי רשעתה ולא תקחנה בתחונתך. והרכוש קח לך – אותם אשר שבו בתשובה בנפשותם מדרכם הרעה קח לך והצילם מדינה של גיהנם".

¹⁴¹ זוהר, האידרא רבא כרך ג (במדבר) פרשת נשא דף קמב ע"ב: "תאנא. כד מתערין דינין

הללו¹⁴², שירידת הדינים לעולם תלויה בהסכמתם של הצדיקים¹⁴³. אחריו העתיק כך גם בספר צדקת הצדיק, וכתב על כך שאין גזירה יוצאה מפי הקב"ה אלא בהסכמת צדיקי הדור¹⁴⁴.

בספרי החסידות סיפרו ששניים מגדולי תלמידי הבעל שם טוב, נתמנו לאחר פטירתם לדון בבית דין של מעלה, כל אחד על עניין מיוחד, וראו צדיקי הדור שכל אחד מהם מחמיר בעניינו כך שלא יהיה ח"ו קיום לעולם, ופעלו להחליף את תפקידיהם כל שלא יחמירו כל כך¹⁴⁵.

בדור האחרון היה מי שהוסיף על כך עוד וחידש שישנם שלושה בתי דין: בית דין של מלאכים, בית דין של צדיקים שנפטרו, בית דין של צדיקים

מקורות מלאים והוספות

קשיין לאחתא בעלמא, הכא כתיב (תהלים כה) סוד ה' ליראיו". פירוש הסולם שם: "למדנו. כשמתעוררים דינים קשים לרדת לעולם, כאן כתוב, סוד ה' ליראיו".

¹⁴² אע"פ שמה שכתוב בהם בפירוש הוא שהקב"ה מודיע את הדבר לצדיקים, ולא שמתנה את הדבר בהסכמתם.

¹⁴³ עבודת ישראל (למגיד מקו'נין) פרשת נח ד"ה אכן: "ואיתא באידרא רבה (ח"ג קמא ב): סוד ה' ליראיו (תהלים כה, יד) ועד לא אסכימו לא נחתין דינין לעלמא עיין שם".

¹⁴⁴ צדקת הצדיק (לר' צדוק הכהן מלובלין) אות פז: "אין גזירה יוצאה מפי הקדוש ברוך הוא אלא בהסכמת צדיקי הדור (שהם בית דינו) כמו שמובא (אידרא רבא קמ"ב ב) סוד ה' ליראיו ועד דלא אסכימו לא נחתין דינין לעלמא".

ואין יהיה זה, והלא הם אדרבה מתפללים בעדם! רק שהוא בעניין אחר הדומה לו, כעניין שהיה בדוד המלך ע"ה בכבשה (וירמיה היה בבני ענתות, וגלות עשרת שבטים היה ישעיה בשבנא, ואברהם אבינו בסדום הוא במה שהפריד לוט מקודם וכן הכל ואין כאן מקום להאריך).

ולכך צריך שמירה בזה שלא יצא לעולם דבר רע מפיו ולכך הצדיק נתפס ובהדי הוצא לקי כרבא ובוודאי הכל במשפט רק שהוא כנזכר לעיל מפני שהסכים והוא גרם לפורענותם ולכך ממנו מתחיל כדאיתא בבבא קמא (צ"ב א) כעניין מדה טובה שאמרו (שם) במתפלל על חברו וכו' נענה תחילה. ולא היה צדיק שניצול מזה לגמרי רק משיח ואין כאן מקום להאריך עוד".

¹⁴⁵ יג"ל יעקב על התורה (ר' חיים מרדכי יעקב גוטליב, מחבר שו"ת יג"ל יעקב) חלק ג עמוד קטז ד"ה לראש השנה (והובא בספרים נוספים): "שמעתי בשם הצדיקים בעלי רוח הקודש, אשר אחר פטירת הקדושים רבי ר' מיכילי מזלאטשוב זללה"ה ורבי פנחס מקאריטץ זללה"ה, נתמנו שניהם בין המנוים בבית דין של מעלה, כל אחד היה מיוחד לדון על עניין ומידה מיוחדת המתייחס אליו, דהיינו הרבי ר' מיכילי ז"ל נתמנה לדון העולם על פגם הברית ר"ל, כידוע שהוא היה פרוש וקדוש נורא מאוד בעניין זה על כל באי עולם, והרה"ק רבי ר' פנחס ז"ל מקאריטץ נתמנה לדון על עבירות שקר, כנודע שהיה מחמיר מאוד בעניין זה.

וראו צדיקי הדור שאים ישאר כך לא יהיה ח"ו קיום לעולם, על כן פעלו בשמים ממעל להחליף את משמרתם ונתמנו כל אחד ואחד על ההתמנות של השני ובוזה לא היו המשפטים חמורים כ"כ כמובן".

שעדיין חיים. ואף הוסיף שמקובל בידינו מצדיקים, שבעל הנודע ביהודה היה מבית דין של מעלה, ונמנו עליו צדיקים והעבירוהו, ומינו צדיק אחר תחתיו¹⁴⁶.

יסודות נפלאים אלו לא הוזכרו בדורות הקודמים.

מקורות מלאים והוספות

¹⁴⁶ שפע חיים (הרב יקותיאל יהודה הלברשטאם, האדמו"ר מצאנז) שיעור חומש ורש"י פרשת שופטים תשי"א (ובשפע חיים חלק ג פרשיות שמות – יתרו בניסוח שונה במקצת): "דהנה נודע מפי סופרים ומפי ספרים (עיין עמק המלך, תיקוני תשובה, פרק ב), שלמעלה ישנם שלושה בתי דינים: האחד, בית דין של מלאכים קדושים. השני, בית דין של צדיקים שחיו בעולם הזה ונסתלקו ממנו, שיש להם פמליא של מעלה בפני עצמה ויושבים לדון את כל הבא לפניהם. השלישי, בית דין של צדיקים אשר הם עדיין חיים בעלמא הדין... ועל פיהם ישק כל דבר... צדיקי הדור הללו שהם עדיין בחיים חיותם, המה יודעים ומכירים בתגבורת היצר הרע, והם מלמדים זכות על בני א"ל ומוציאים את דינם לאורה.

ומידי דברי בעניין זה אזכיר מה ששמעתי, או מכ"ק אאמו"ר זי"ע או מהרה"ק מגאסויד זי"ע, שמקובל בידינו מצדיקים, שהגה"ק בעל נודע ביהודה זי"ע היה מבית דין של מעלה. הוא בהיותו קדוש מרחם אימו ומעודו לא עלה במחשבתו הרהור עבירה, היה מחמיר מאוד על מי שחטא בחטא הידוע, לא היה יכול לסובלו והיה מבקש לשורפו בהבל פיו, עד שנמנו עליו צדיקים ובשפע חיים חלק ג הניסוח: "אזי פעלו הצדיקים הקדושים מתלמידי הבעש"ט הק' שבעולם הזה" והעבירוהו ומינו צדיק אחר תחתיו להיות באותו בית דין".

השער השבעה-עשר:

עתיד לבוא

פרק קלג

הקשיים בסוגיות שלעתיד לבוא

בשער זה נדון על סוגיות שלעתיד לבוא: עולם העתיד שהוא התכלית, חישובי קיצין, המשיח, תחיית המתים ועוד.

בסוגיות אלו ישנם קשיים מהותיים שאין ביד אדם להכריע בהם עד שיהיו.

מן המפורסמות שדברי הנביאים בעניינים אלו סתומים¹, והרי כל הנביאים² נסתכלו באספקלריא שאינה מאירה³, ויש שכסבורים לראות ולא ראו⁴, ובפרט בסוגיות אלו, יש שהנביא נצטווה לסתום את הדברים⁵, ויש שהנביא עצמו לא הבינם⁶. ויש שהשמות שנקראו בפי הנביא כבר נשכחו⁷, ויש שנחלקו חז"ל או המפרשים במחלוקות מהותיות בביאור דברי הנביאים⁸, ויש שחז"ל ביארו נבואה מסוימת ובא אחד הראשונים ודחה את פירושם⁹.

מקורות מלאים והוספות

¹ רמב"ם הלכות מלכים פ"ב ה"ב: "וכל אלו הדברים וכיוצא בהן לא ידע אדם איך יהיו עד שיהיו, שדברים סתומין הן אצל הנביאים".

² חוץ ממשח רבינו.

³ יבמות מט ע"ב: "כדתניא: כל הנביאים נסתכלו באספקלריא שאינה מאירה, משה רבינו נסתכל באספקלריא המאירה".

⁴ רש"י שם ד"ה נסתכלו: "נסתכלו באספקלריא שאין מאירה – וכסבורים לראות ולא ראו [ולכן ישעיהו אמר 'ואראה את ה', ולא ראהו באמת]". דנו בכך לעיל פרק צ.

⁵ דניאל יב ד: "ואתה דניאל סתום הדברים וחתום הספר עד עת קץ".

⁶ דניאל יב ח: "ואני שמעתי ולא אבין, ואומרה, ה', מה אחרית לאלה. ויאמר, לך דניאל, כי סתומים וחתומים הדברים עד אין קץ".

⁷ מלבי"ם יחזקאל לח יז: "שם גוג ושם ומגוג כבר ישכח בימים ההם עד שלא ידעו כלל מי היא האומה שנקראת בפי הנביא מגוג ושם מלכה גוג, רק אז כשיבוא על הארץ ויתקיימו דברי הנביא אז ידעו שזה הוא המלך גוג שניבא עליו".

⁸ כדלקמן בפרקים הבאים.

⁹ רד"ק זכריה יב י: "אם יראו שידקרו מהם אפי' אחד יתמהו, והביטו אלי את אשר דקרו, בעבור שדקרו וספדו עליו כאדם שאין לו אלא בן אחד וימות או כאדם שימות בכורו. ורז"ל פירשו על משיח בן יוסף שיהרג במלחמה [סוכה נב ע"א] ותמה אני לפי פירושו איך

ויש שסברו שהבינו את דברי הנביא ולאחר זמן התברר שטעו¹⁰, ויש שנחלקו האם דברי הנביא כפשוטם או שאינם אלא משל¹¹, ומה שנאמר בדרך משל – רק לעתיד יודע לכל מהו הנמשל¹², ויש מנבואות אלו שיש שאמרו שאינן על העתיד לבוא אלא שכבר נתקיימו בימי בית שני¹³, ולדבריהם אפילו

מקורות מלאים והוספות

סתמו ולא זכרו כלל¹⁴.

¹⁰ בסוגיית חישובי קיצין. כדלקמן פרק קלו.

¹¹ רמב"ם הלכות מלכים פי"ב ה"א: "אל יעלה על הלב שבימות המשיח יבטל דבר ממנהגו של עולם, או יהיה שם חידוש במעשה בראשית, אלא עולם כמנהגו נוהג, וזה שנאמר בישעיה וגר זאב עם כבש ונמר עם גדי ירבע – משל וחידה, עניין הדבר שיהיו ישראל יושבין לבטח עם רשעי עכו"ם המשולים כזאב ונמר, שנאמר זאב ערבות ישדדם ונמר שוקד על עריהם, ויחזרו כולם לדת האמת, ולא יגזלו ולא ישחיתו, אלא יאכלו דבר המותר בנחת עם ישראל, שנאמר ואריה כבקר יאכל תבן, וכן כל כיוצא באלו הדברים בעניין המשיח הם משלים...

השגת הראב"ד: אל יעלה על הלב שבימות המשיח כו' עד משלים. א"א והלא בתורה והשבת חיה רעה מן הארץ".

¹² רמב"ם הלכות מלכים פי"ב ה"א: "וכן כל כיוצא באלו הדברים בעניין המשיח הם משלים, ובימות המלך המשיח יודע לכל לאי זה דבר היה משל, ומה עניין רמזו בהן".

¹³ ספר העיקרים מאמר ד פרק מב: "לפי שהמפרשים עם שהם מודים בביאתו [של המשיח], הנה הם חולקים בנבואות המורות עליו, שהרי יש מחכמי התלמוד מי שהבין שכל הנבואות הבאות בדברי הנביאים על המשיח כולם נתקיימו בשעבר, עד שאמרו קצתם שכבר נתקיימו כלם בימי חזקיהו מלך יהודה, אמרו (סנהדרין צ"ח ע"ב) אין להם משיח לישראל שכבר אכלוהו בימי חזקיהו מלך יהודה, ורב אשי שהשיב על הדברים הללו לא השיב אלא מדברי זכריה, שאמר הנה מלכך יבוא לך (זכריה ט' ט'), והנה לא היה זה בבית שני, אבל מדברי ישעיה לא השיב עליו, נראה כי רב אשי עצמו סובר שאין בדברי ישעיה תשובה מכרחת על זה.

וכן רבותינו ז"ל מסכימים שהנבואות נאמרו על חזקיה אלא שלא נתקיימו בו, אמרו ביקש הקדוש ברוך הוא לעשות חזקיה משיח וכו'.

וכן מה שאמר הכתוב ביחזקאל ועשיתי אותם לגוי אחד בארץ בהרי ישראל ומלך אחד יהיה לכולם למלך (יחזקאל ל"ז כ"ב), פירשו שזה נאמר על בית שני, וראיה לדבר מה שנאמר בפרק חלק (סנהדרין ק"י ע"ב) עשרת השבטים אינן עתידין לחזור וכו', והן דברי רבי עקיבא, ואם היתה נבואת יחזקאל עתידה איך יאמר רבי עקיבא שאין עשרת השבטים עתידין לחזור לימות המשיח, הרי דברי יחזקאל הם בהפך, אבל נראה כי ר' עקיבא היה מפרש אותן בזמן בית שני...

וכן פירשו קצת המפרשים שכל נבואותיו של ישעיה נתקיימו בבית שני שציווה כורש לבנות הבית... ולפי שבתחילת בית שני היו עניים ואחר כך בימי החשמונאים נתעשרו עושר גדול, נתקיים תחת הנחושא אביא זהב (ישעיה ס' י"ז)...

ואומרים גם כן כי בבית שני נתקיים והביאו את כל אחיכם מכל הגויים מנחה לה' (ישעיה ס"ו כ'), לפי שציווה כורש מלך פרס וכל הנשאר מכל המקומות אשר הוא גר שם ינשאוהו אנשי מקומו בכסף וזהב וגו' (עזרא א' ד'), וכן יבוא כל בשר להשתחוות לפני (ישעיה ס"ו כ"ג), לא נאמר על כלל האומות, כי אם על כלל אומת ישראל בלבד...

האמונה בביאת המשיח אינה מפורשת בנבואות אלא על פי הקבלה¹⁴.

ועוד, שלגבי בפרטים מסוימים בסוגיות אלו¹⁵ כבר כתב הרמב"ם שאינם עיקר בדת, ואינם מביאים לא לידי יראה ולא לידי אהבה¹⁶. ולגבי פרטים אחרים בהם¹⁷ הרי שהם נעלמים מעיני כל חי¹⁸, והוסיף הרש"ר הירש שאי אפשר לעמוד כלל על בוריים במופת חותך, וכל הנאמר עליהם אינו אלא השערה שלכל היותר קרובה לאפשרות האמת¹⁹.

מקורות מלאים והוספות

וכן גם כן כתב הר"ר חיים גאלייפפ"א באגרת קראה אגרת הגאולה, כי כל נבואותיו של דניאל היו על בית שני בלבד... ולפי דבריו צריכים אנו לומר שהד' חיות שראה דניאל אינן הד' חיות שכתבו כל המפרשים, אבל הראשונה רמז למלכות בבל, והשנית למלכות מדי, והשלישית למלכות פרס ומדי, והרביעית למלכות היוונים...".

¹⁴ ספר העיקרים מאמר ד פרק מב (המשך דבריו שם): "ואלה המפרשים יאמרו כי עיקר האמונה במשיח הוא על פי הקבלה, ושאינן בתורה ולא בדברי הנביאים נבואה תורה בהכרח על ביאת המשיח, כי כולם יתפרשו לפי מקומם על עניין שעבר... וכן יפרשו כל הנבואות על זה הדרך על העבר, ויאמרו כי עיקר האמונה בביאת המשיח היא על פי הקבלה..."

אלא שהאמת הוא (זו דעת העיקרים עצמו), שיש בתורה ובדברי הנביאים כתובים מוכיחים בהכרח על צמיחת ישראל ומעלתם שלא נתקיימו לעולם לא כולם ולא מקצתם... וזה היעוד מורה בהכרח על קיום האומה בכללה בכל זמן ושעתלה בסוף למעלה גדולה... וכן נבואת גוג לא מצינו שנתקיימה בשום זמן כלל... ונבואות הרבה כאלו יש, שאי אפשר שיתפרשו על מה שעבר."

¹⁵ סדר האירועים שלעתיד לבוא.

¹⁶ רמב"ם הלכות מלכים פ"ב ה"ב: "ועל כל פנים אין סדור הויית דברים אלו |סדר האירועים שלעתיד לבוא| ולא דקדוקיהן עיקר בדת, ולעולם לא יתעסק אדם בדברי ההגדות, ולא יאריך במדרשות האמורים בעניינים אלו וכיוצא בהן, ולא ישימם עיקר, שאין מביאין לא לידי יראה ולא לידי אהבה".

¹⁷ מהות העוה"ב ועולם התחיה וכיוצא.

¹⁸ רמב"ם הלכות תשובה פ"ח ה"ו: "הטובה הגדולה שתהיה בה הנפש בעולם הבא אין שום דרך בעולם הזה להשיגה ולידע אותה, שאין אנו יודעים בעולם הזה אלא טובת הגוף ולה אנו מתאוין, אבל אותה הטובה גדולה עד מאוד ואין לה ערך בטובות העולם הזה אלא דרך משל, אבל בדרך האמת שנערוך טובת הנפש בעולם הבא בטובות הגוף בעולם הזה במאכל ובמשתה – אינו כן, אלא אותה הטובה גדולה עד אין חקר ואין לה ערך ודמיון".

¹⁹ מאמר הרש"ר הירש על אגדות חז"ל, אות א, ד"ה ואודה (נדפס ב"המעין" טבת תשל"ו, עמוד 8): "ואודה ולא אבוש כי מעולם לא טרחתי לדרוש ולחקור על מהות עניינים אלה (כישוף וכו'), כמו שלא מצאתי את נפשי נוטה לדרוש ולשאול ולחקור על מהות העוה"ב ועולם התחיה וכיוצא. כי אמיתת דברים אלה ואלה נעלמים מעיני כל חי ואי אפשר לעמוד כלל על בוריים במופת חותך, וכל הנאמר עליו אינו אלא השערה לכל היותר קרובה לאפשרות האמת, ואין חוב כלל בתוך [החוג?] הישראלי לדעת דברים אלה וכיוצא בהם.

פרק קלד

עולם העתיד שהוא התכלית

בפרק זה נדון במהותו של העולם הבא במובן של העולם שלעתיד שהוא התכלית, ולא עולם הנשמות שלאחר המוות.

ונחלקו בכך הראשונים במחלוקת עצומה.

הרמב"ם כתב שהעולם הבא אין בו גוף וגווייה אלא נפשות הצדיקים בלבד, והדעת שידעו שבגללה זכו לחיי העולם הבא מצויה עמקה, ויודעים ומשיגין מאמיתת הקדוש ברוך הוא²⁰.

והוא לשיטתו, שלדעתו גם לאחר תחיית המתים ימשיכו למות, ואין זה עיקר התכלית²¹. גם ימות המשיח לדבריו אינם אלא אמצעי לעסוק בתורה ובמצוות במרגוע ולהרבות בחכמה כדי לזכות לחיי העולם הבא הרוחני²².

מקורות מלאים והוספות

ות"ל אינם צריכין כלל ואין שום תועלת צומחת מידיעתם למלאות תפקידם עלי האדמה בשמירת התורה והמצווה ובעשייתם, כמו שאין חיסרון למי שאינו יודע השערות האלה ואינו מתעסק בחקירתם".

²⁰ רמב"ם הל' תשובה פ"ח ה"ב: "העולם הבא אין בו גוף וגווייה אלא נפשות הצדיקים בלבד בלא גוף כמלאכי השרת, הואיל ואין בו גויות אין בו לא אכילה ולא שתייה ולא דבר מכל הדברים שגופות בני אדם צריכין להן בעולם הזה, ולא יארע דבר בו מן הדברים שמאריעין לגופות בעולם הזה, כגון ישיבה ועמידה ושינה ומיתה ועצב ושחוק וכיוצא בהן, כך אמרו חכמים הראשונים העולם הבא אין בו לא אכילה ולא שתייה ולא תשמיש אלא צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהן ונהנין מזיו השכינה, הרי נתברר לך שאין שם גוף לפי שאין שם אכילה ושתייה.

וזה שאמרו צדיקים יושבין – דרך חידה אמרו, כלומר הצדיקים מצויין שם בלא עמל ובלא יגיעה, וכן זה שאמרו עטרותיהן בראשיהן, כלומר דעת שידעו שבגללה זכו לחיי העולם הבא מצויה עמקה, והיא העטרה שלהן כעניין שאמר שלמה בעטרה שעטרה לו אמו, והרי הוא אומר ושמחת עולם על ראשם ואין השמחה גוף כדי שתנוח על הראש כך עטרה שאמרו חכמים כאן היא הידיעה.

ומהו זהו שאמרו נהנין מזיו שכינה? שידעו ומשיגין מאמיתת הקדוש ברוך הוא מה שאינם יודעים והם בגוף האפל השפל".

²¹ באר יהודה על הרמב"ם הל' תשובה פ"ח ה"ב: "ונראה דהרמב"ם לשיטתו אזיל בזה דכתב בפירוש המשנה בפרק חלק, דאפילו לאחר התחיה שיאריכו ימיהם ויחיו בטוב, מ"מ אין זה עיקר התכלית, וימותו אח"כ, והנשמה יתעדן בנועם הקדוש ברוך הוא, אלא דאז יהיה הנקל לאדם לקנות שלימות לנשמתו דמלאה הארץ דעה. מש"ה סובר דעוה"ב לא מיקרי רק עולם התכלית שיהיה לנשמות לבד".

²² רמב"ם הלכות תשובה פ"ט ה"ב: "ומפני זה נתאו כל ישראל נביאיהם וחכמיהם לימות המשיח כדי שינוחו ממלכויות שאינן מניחות להן לעסוק בתורה ובמצוות כהוגן, וימצאו להם

ועוד, שלדעת הרמב"ם אי אפשר שהשכר הנצחי יהיה בתחיית המתים, שהרי לשיטתו השכר שאין שכר למעלה ממנו²³ הוא שיודעים ומשיגין מאמיתת הקדוש ברוך הוא מה שאינם יכולים לדעת כשהם בגוף האפל השפל²⁴.

וכן דעת רבי שלמה אבן גבירול²⁵.

אמנם הרמב"ן חלק עליהם באריכות, וסובר שהעולם הבא אינו עולם הנשמות, אלא הוא עולם השכר לאותן שהקב"ה מחיה בתחיית המתים, ויימצאו בו אנשי התחייה בגוף ובנפש²⁶, והטעם לזה, שמידת הדין נותנת לשלם שכר ועונש גם לגוף²⁷, שכשם שהעבודה היתה בגוף ונפש, כך יהיה

מקורות מלאים והוספות

מרגוע וירבו בחכמה כדי שיזכו לחיי העולם הבא. לפי שבאותן הימים תרבה הדעה והחכמה והאמת...

וסוף כל השכר כולו והטובה האחרונה שאין לה הפסק וגרעון הוא חיי העולם הבא. אבל ימות המשיח הוא העולם הזה ועולם כמנהגו הולך אלא שהמלכות תחזור לישראל, וכבר אמרו חכמים הראשונים אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שיעבוד מלכויות בלבד.

²³ רמב"ם הלכות תשובה פ"ח ה"ג: "כל נפש האמורה בענין זה אינה הנשמה הצריכה לגוף אלא צורת הנפש שהיא הדעה שהשיגה מהבורא כפי כוחה... וזהו השכר שאין שכר למעלה ממנו והטובה שאין אחריה טובה והיא שהתאוו לה כל הנביאים".

²⁴ רמב"ם הלכות תשובה פ"ח ה"ב: "שיודעים ומשיגין מאמיתת הקדוש ברוך הוא מה שאינם יודעים והם בגוף האפל השפל".

²⁵ תורת האדם (לרמב"ן) שער הגמול, בסופו, ד"ה והנה: "והנה נתבררה אמונת הרב ז"ל בפירוש העולם הבא וכוונתנו אנחנו בו. ובאמת תמצא למקצת חכמי ספרד ז"ל בחיבורי חוכמותיהם ובתפילותיהם שהם מסכימים לדעת ההוא, שהעוה"ב הוא עולם הנשמות, ורבי שלמה אבן גבירול ז"ל אמר בתפילתו תחת כיסא כבודך מעמד לנפשות חסידיך ובו נועם בלי תכלית וקצבה והוא העוה"ב, וכן יתפלל ובעת מן העולם הזה תוציאני אל העוה"ב בשלום תביאני".

²⁶ תורת האדם שער הגמול: "העוה"ב הוא עולם השכר לאותן שהקב"ה מחיה בתחיית המתים, ואינו עולם הנשמות שקראנו אותו גן עדן, אלא עולם התחיה הוא... הרי נתבאר שהעוה"ב אינו עולם הנשמות, אלא עולם נברא קיים שיימצאו בו אנשי התחיה בגוף ובנפש...

ונחזור בקצרה, כי שכר הנפשות וקיומם בעולם הנשמות נקרא לרבותינו גן עדן, ופעמים קורין אותו עלייה וישיבה של מעלה, ואחרי כן יבאו ימי המשיח והוא מכלל העולם הזה, ובסופן יהא יום הדין ותחיית המתים שהוא השכר הכולל הגוף והנפש והוא העיקר הגדול שהוא תקוות כל מקווה להקב"ה, והוא העולם הבא שבו ישוב הגוף כמו נפש, והנפש תידבק בדעת עליון כהדבקה בגן עדן עולם הנשמות, ותתעלה בהשגה גדולה ממנה ויהיה קיום הכל לעדי עד ולנצח נצחים".

²⁷ יד רמ"ה סנהדרין צ ע"א ד"ה וענין העוה"ב: "והרי ביארנו ממשטן של פסוקים וכח

קיבול השכר²⁸.

וכן דעת הרס"ג²⁹ הראב"ד³⁰ והרמ"ה³¹. וכן מוכח מהזוהר³². וכן דעת

מקורות מלאים והוספות

המשניות והשמועות שהע"ב שמשלמין בו שכר לצדיקים ונפרעין בו מן הרשעים אי אפשר בלא גוף... וכן הדעת נוטה לכך שכשם שמדת הדין נותנת לשלם שכר לנפש על יושרה וליפרע הימנה על מעלה כך מדת הדין נותנת לשלם שכר לגויה על ישרה וליפרע על מעלה שהרי שניהם עשו מעשה אם טוב ואם רע ואם אין הגויות חיות איה איפה תקוותם ותקוותם מי ישורנה ומי ישיב גמול לגוף על ישרו ועל מעלו והוא עשה מי ישלם לו".

²⁸ תולדות אדם – בית דוד (השל"ה) אות לא: "וחכמי האמת סוברים כהרמב"ן שהנצחיות לגוף ולנפש, כי כמו שהיתה העבודה כן יהיה קיבול השכר, העבודה היתה בגוף ונפש בעולם הזה, כן יהיה הקיבול שכר בגוף ונפש ולזה יהיה תחיית המתים הגדול שיתקיימו נצחיות בגוף ונפש, וזה נקרא עולם הבא בדברי רז"ל, עולם שכולו חיים, עולם שכולו טוב".

²⁹ תורת האדם סוף שער הגמול: "ושוב מצאתי לגאון רב סעדיה ז"ל בפירוש ספר דניאל שהוא אומר כדברינו בפירוש העוה"ב, וכן בתפילותיו הוא מתפלל, יאמן ויגדל עד עולם לקבץ נדחינו ולבנות בית מקדשינו ולהחיות את מתינו, ולהוציאם בשלום מימי הישועה אל העולם הבא אשר צפנת לנו, וכל מעשה בראשית יכוננו למולנו, וגם המכון החדש ישמח לנגדנו, וקבלת הראשונים הוא, תורתם אל תשכח, ומכל מקום אין בינינו רק בשינוי השמות, והכל מודים בתחיית המתים ובקיום הזמן ההוא בכלליו ופרטיו כמו שפירשנו. זולתי דעת הרב רבי משה ז"ל שנותנת קצבה לזמן התחיה ומחזיר הכל לעולם הנשמות כמו שנזכר למעלה ואנחנו מקיימים אנשי התחיה לעדי עד מימות תחיית המתים לעוה"ב שהוא עולם שכולו ארוך. ואדון הרחמים יזכנו לטוב אשר צפן ליראיו ופעל לעבדיו למען רחמיו וחסדיו אמן ואמן".

³⁰ ראב"ד על הרמב"ם הל' תשובה פ"ח ה"ב: "העוה"ב אין בו גוף. א"א דברי האיש הזה בעיני קרובים למי שאומר אין תחיית המתים לגופות אלא לנשמות בלבד, וחיי ראשי לא היה דעת חז"ל על זה שהרי אמרו כתובות (דף ק"א) עתידין צדיקים שיעמדו בלבושיהן ק"ו מחטה וכו' וכן היו מצוין לבניהם (שבת ק"ד) אל תקברוני בכלים לבנים ולא בשחורים שמא אזכה, וכן אמרו (סנהדרין צ"ב) שלא ישוּבו הצדיקים לעפר אלא עומדין בגוייתם, וכן אמרו (שם צ"א) במומם עומדין ומתרפאין, וכל אלה מוכיחים כי בגוייתם הן עומדין חיים, אבל אפשר שהבורא ישים גוייתם חזקות ובריאות כגויית המלאכים וכגויית אליהו זכור לטוב ויהיו העטרות כמשמען וכפשוטן ולא יהיה משל".

³¹ יד רמ"ה מסכת סנהדרין צ ע"א ד"ה וענין העוה"ב: "והעוה"ב האמור במשנתנו לפי פשטן של משניות ודברי התלמוד וגם לפי הקבלה הפשוטה בכל ישראל הוא עמידת הגויות והנפשות לדין כאחת כאשר היו קודם מיתתן, שהרי כתבנו שאין שכרן של צדיקים ועונשן של רשעים אלא לעוה"ב לפיכך אי אפשר בלא גוף... והרי ביארנו מפשוטן של פסוקים וכח המשניות והשמועות שהע"ב שמשלמין בו שכר לצדיקים ונפרעין בו מן הרשעים אי אפשר בלא גוף וכן קבלה פשוטה ביד כל ישראל איש מפי איש הלכה למשה מסיני וכ"כ רבינו סעדיה ז"ל בספר האמונות וכן כתבו כל הגאונים בספריהם".

³² ע"פ הזוהר (מדרש הנעלם כרך א (בראשית), פרשת תולדות, דף קלז ע"ב) בעולם הבא יישאר היצר רק לצורכי הולדה: "כיוון שמתעורר יצר הרע נמצא פריה ורביה. אמר רבי יוסי: א"כ מה הפרש בין העולם הזה לאותו הזמן? ... א"ר אחא: כך הוא, דקודשא בריך הוא אתער

המקובלים³³.

לשיטה זו, לאחר התחייה לא ימותו עוד³⁴.

יש להעיר שע"פ הידוע לנו היום, ע"פ חוקי הטבע, הן מערכת השמש והן היקום כולו – לא יתקיימו לנצח נצחים. וכבר קדמם האבן עזרא³⁵. ואם כן יש לעיין כיצד יהיה עולם שכר נצחי גם לגוף.

מסתבר ששורש מחלוקת זו קשור גם בשאלה ביחס להנאות הגופניות שבעולם הזה, שהרמב"ם כתב על כך שחרפה היא לנו³⁶, ובעל אגרת הקודש כתב שאם עושה באבריו מצווה, הרי שהם נכבדים משובחים ונשגבים³⁷.

מקורות מלאים והוספות

ליה לההוא עניינא דצריך לזווגא, ולא לכל שעתא דיהא תדיר עם ב"נ כמו כען דאיהו אשתכח תדיר וחטאן ביה בני נשא, אלא לההוא זווגא בלחודי, ואתערותא ההיא אתערותא דקודשא בריך הוא ליהוי, הדא הוא דכתיב (יחזקאל לו) והסירותי את לב האבן מבשרכם ונתתי לכם לב בשר, מהו לב בשר, אמר ר' יהודה לב להוציא בשר ולא לדבר אחר. וזהו כשיטתו (זוהר כרך ג (במדבר), פרשת בלק, דף ריב ע"ב) שלאחר תחיית המתים לא ימותו עוד: "ובההוא זימנא יקים קודשא בריך הוא למתייא דעמיה, ויתנשי [ותשתכח] מנהון מיתה".

³³ תולדות אדם – בית דוד (השל"ה) אות לא: "וכבר נפל מחלוקת גדול בשלימות הנצחי האחרון, אם יהיה לנפש לבדו או בגוף ונפש. הרמב"ם וסיעתו סוברים שהוא לנפש, וחכמי האמת סוברים כהרמב"ם שהנצחיות לגוף ולנפש".

³⁴ באר יהודה על הרמב"ם הל' תשובה פ"ח ה"ב: "והראב"ד ז"ל השיג וסובר דעוה"ב היינו העולם שלאחר התחיה ויש בו גם גופים והגופים יהיו חזקים כבריאת המלאכים וכגויית אליהו ז"ל... הראב"ד ז"ל אזיל לשיטתו דס"ל דלאחר התחיה לא ימותו עוד וכמבואר בדבריו, והוכיח כן ממאמר אליהו ז"ל המובא בגמרא, משום הכי שפיר מיקרי גם זה עוה"ב".

³⁵ אבן עזרא בראשית ח כב: "עוד כל ימי הארץ – לאות כי יש לה קץ קצוב".

³⁶ מורה נבוכים חלק ג פרק מט: "וכבר הודעתיו דברי אריסטו בלשונו, אמר: החוש הזה, שהוא חרפה לנו, כלומר: חוש המישוש, הגורם להחשבת המאכל והתשמיש. וקורא בספריו לבני אדם המוחשיבים את התשמיש ואכילת המטעמים – 'השפלים', והאריך בביזיונם והולולו בהם".

³⁷ אגרת הקודש (יוחסה לרמב"ן, אך ערערו על ייחוס זה) תחילת פרק שני: "שאיין הדבר כאשר סבר וחשב רבי משה ז"ל במורה נבוכים בהיותו משבח לאריסטו על מה שאמר כי חוש המישוש הוא חרפה לנו, חלילה אין הדבר כמו שאמר היווני, לפי שמזה ביווני יש שמץ טעות שאינו מורגש, שאילו היה מאמין שהעולם מחודש בדעה לא היה זה היווני הבליעל. אבל (לפי) כת בעלי תורה, שהשי"ת ברא הכל כפי שגורה חוכמתו, ולא ברא דבר שיהיה בו גנאי ולא כיעור, שאם נאמר כי החיבור הוא דבר של גנאי, הנה כלי המשגל הם כלי הגנות, והרי השי"ת הוא שבראם...

כי כאשר הידיים בעת שכותבות ספר תורה הן נכבדות ומשובחות ונשגבות, ואם עושות נבלה מהנבליות הן מגונות ומכוערות, כך היו כלי המשגל לאדם ולאשתו קודם שחטאו".

והעיר הרש"ר הירש, שאמיתת מהות העולם הבא ועולם התחיה נעלמות מעיני כל חי, ואי אפשר לעמוד כלל על בוריים במופת חותך, וכל הנאמר עליהם אינו אלא השערה שלכל היותר קרובה לאפשרות האמת³⁸.

פרק קלה

ששת אלפים שנות העולם

פשט לשון התלמוד הוא שהעולם הזה יתקיים ששת אלפים שנה בלבד³⁹.

הרשב"א כתב על כך שזו הדעה המקובלת, שהרי אין בתלמוד חולק על דברים אלו, וכך היתה קבלה בידם⁴⁰. ויש מפוסקי הדור האחרון שמשמע מדבריו שמי שאינו מאמין בכך, הריהו כופר בעיקר⁴¹.

רבינו בחיי כתב שאמנם ששת אלפים שנה העולם יחרב, אך לאחר מכן יחזור

מקורות מלאים והוספות

³⁸ מאמר הרש"ר הירש על אגדות חז"ל, אות א, ד"ה ואודה (נדפס ב"המעייין" טבת תשל"ו, עמוד 8): "ואודה ולא אבוש כי מעולם לא טרחתי לדרוש ולחקור על מהות עניינים אלה [כישוף וכו']", כמו שלא מצאתי את נפשי נוטה לדרוש ולשאול ולחקור על מהות העוה"ב ועולם התחיה וכיוצא. כי אמיתת דברים אלה ואלה נעלמים מעיני כל חי ואי אפשר לעמוד כלל על בוריים במופת חותך, וכל הנאמר עליו אינו אלא השערה לכל היותר קרובה לאפשרות האמת, ואין חוב כלל בתוך [החוג?] הישראלי לדעת דברים אלה וכיוצא בהם. ות"ל אינם צריכין כלל ואין שום תועלת צומחת מידיעתם למלאות תפקידם עלי האדמה בשמירת התורה והמצווה ובעשייתם, כמו שאין חיסרון למי שאינו יודע השערות האלה ואינו מתעסק בחקירתם".

³⁹ סנהדרין צו ע"א וראש השנה לא ע"א: "אמר רב קטינא: שית אלפי שני הוו עלמא וחד חרוב".

⁴⁰ שו"ת הרשב"א ח"א סי' ט: "אני כבר כתבתי כי זה דעת רבותינו ז"ל והקבלה בידם על ככה. כאמרה אמר רב קטינא שיתא אלפי [שנין] הוי עלמא וחד חריב, ופרש אתה באי זה שתרצה. הנך רואה לדעת החכם הזה שהעולם על מנהגו נוהג שיתא אלפי וחד חריב, שאינו נוהג על אותו המנהג אלא במנהג גרוע ונפסד ממנו מצד ישות העולם הגופני... ואין אנו רואין בתלמוד חולק עליו. ואילו היו דברים אלו בטלים אצל החכמים למה כתבום רבינא ורב אשי בחיבורם הנכבד המקודש בלי מחלוקת".

⁴¹ שו"ת משנה הלכות (לרב מנשה קליין, "האדמו"ר מאונגוואר") ח"ב סוף סי' לה: "ומהם אינם מאמינים בששת ימי בראשית וגם דשיתא אלפי שנין הווה עלמא, ומאמינים להאפיקורסים דכמה מיליונים שנים הווה עלמא רח"ל מהאי דעתא, והכופר בזה הוי כופר בעיקר לדברי הכל".

ויתחדש כבתחילה, וחוזר חלילה שבע פעמים, עד היובל הגדול⁴². המאירי פירשו שהכוונה לאלף השישי עצמו, שיהיו בו רוב צרות ומבוכות⁴³. אור ה' פירש שהלשון "חרב" אין פירושה העדר, ואפשר שייפסד אל עולם אחר, וכן הוסיף שחורבן זה לא נאמר על הגרמים השמימיים⁴⁴. המגיד מישרים פירש שאין הכוונה שהעולם יחרב ממש חלילה, אלא שיחרב מטבעו, שיתבטלו תאוות העולם הזה⁴⁵, או שישתנה ממנהגו התקף⁴⁶. ואילו הרמב"ם כתב שמאמר זה הוא דעת יחיד, והדעה המקובלת על חכמי

מקורות מלאים והוספות

⁴² רבינו בחיי במדבר י לה: "וכן העניין בששת אלפים, כי חזר חלילה והתחיל לפעול באלף ראשון בבינה, ובשני בחסד, ובשלישי בגבורה, וכן כולן, עד שיכנס האלף השביעי שהוא יסוד, ולכך הוא שבת ומנוחה, ויהיה העולם חרב בהכרח לפי שפעלו כל ספירה וספירה אלף שלה... וזהו החורבן שיהיה העולם חרב, אבל לא יהיה תוהו ובוהו, כי עתידין הן שיחזרו כבתחילה וישפיע למטה מה שקבלו למעלה ואז יתחדש העולם, וכן יהיה העניין משבעה לשבעה עד היובל הגדול, וכשיגיע היובל הגדול יחזרו כל העשר לשרשם שהוא אין סוף".

⁴³ בית הבחירה, פתיחה למסכת אבות, ד"ה והיה זה: "והם נקראים אצל רבותינו סנהדרין צ"ו א' שני אלפים תוהו... ואמר 'אחד חרוב', ורוצה בו לפי דעתי על אחד מן השישה, רומז בו על רוב צרות ומבוכות מיועדות לאלף השישי מצד קבלתם לא שיכוין בזה עניין חידוש דת ולא עניין חורבן עולם, יהיה מה שיהיה מחורבנו וקיומו כרצון הגורר".

⁴⁴ אור ה' (לרבי חסדאי קרשקש) מאמר ד סוף דרוש א: "ואולם המאמר לרז"ל שחייב לו חורבן זמן אחר כך, כשנשתכל בו יחייב התמדת העולם יותר... ואם לאומרו 'חרב', כי שם "חורבן לא יפול על העדר..."

אבל אפשר שייפסד אל עולם אחר... אלא שנראה, שמה שהעידו רז"ל בזה, הוא חורבן מה שבכאן זמן מוגבל, אבל בגרמים השמימיים לא חייבו דבר".

⁴⁵ ספר מגיד מישרים (לבית יוסף) פרשת ויקהל מהדורא קמא ד"ה שנת ש"ו: "והא מגלינא לך רוא טמירא, במאי דאמור רבנן דהמצוות בטילות לתחיית המתים וכו', היינו ברזא דשית אלפין שנין הוי עלמא וחד חרוב, דהיינו למימר דבזמן תחיית המתים דהוא בתר ימות המשיח יהא חרב עלמא מתאוות וכיסופין דהאי עלמא, והא בההוא זימנא יתבטל יצה"ר מעלמא ונמצאו מצוות לא תעשה בטילות וכן המצוות עשה דוגמת מאי דאמר מרע"ה למלאכי השרת, מאי כתיב לא תרצח ולא תנאף כלום שפיכת דמים יש ביניכם, יצר הרע יש ביניכם, וכן המועדות לא יצטרכו אז לעשות ככל הנעשה היום דהא איסור חמץ ואכילת מצה היא לאכפאה סיטרא מסאבא...".

⁴⁶ מגיד מישרים (לבית יוסף) פרשת בהר ד"ה והלוא: "והיינו וחד חרוב, כלומר דלא יהון מילי עלמא תקיפין כמו דהוו, ובהכי יהא חשוב כאילו הוא חרוב, אבל לא דיהא ממש חרוב ח"ו, אלא דיהא חרוב מההוא תקיפו דהוה ביה. ולהכי רמיז שמיטת הארץ דהיא מלכות דאקרי ארץ ובעי למשמט בה, לרמוז דכד ספירה דמנהיגא עלמא מתייחדא בהאי משמטא מפעולת דע"י דמתעליא לעילא, לא מנהגא עלמא בכל כך תקיפו כמו דהוה בשיתא אלפי שנין קדמאי".

המשנה והתלמוד היא שאין כל חדש תחת השמש⁴⁷.

יש מהאחרונים שהוסיף שקשה לפרש שלאחר ששת אלפים שנה יהיה חורבן נצחי, שאם כן נשאר זמן מועט לגאולתנו הנצחית, וכי יתכן כי כנגד אלפי שנות גלותנו יצטמצם זמן הענקת גאולתנו כל כך, ומי חשיד הקב"ה דעביד דינא בלא דינא⁴⁸.

סוף דבר, כל אלו הדברים לא ידע אדם איך יהיו עד שיהיו⁴⁹, ויהיה מה שיהיה מחורבן העולם וקיומו כרצון הגזר⁵⁰.

תורת השמיטות

יש במדרש אגדה, שהיה סדר זמנים קודם לכן, שהיה הקב"ה בורא עולמות ומחריבן עד שברא את אלו⁵¹. וכתב הכוזרי שאם היתה סיבה להאמין בעולמות קודמים, לא היה בזה פגם באמונה⁵².

מקורות מלאים והוספות

⁴⁷ ספר מורה נבוכים ח"ב פרק כט: "שהפסד העולם הזה ושינויו מכפי שהוא, או שינוי דבר מטבעו והתמדתו כפי אותו השינוי, הוא דבר שלא נאמר לנו בו לשון נביא, וגם לא דברי חכמים. כי אומרים 'שיתא אלפי שנים הווי עלמא וחד חרוב' אינו העדר המציאות כליל, לאומרו וחד חרוב, הורה על קיום הזמן. ועוד שזה דברי יחיד, והוא באופן מסוים. ומה שתמצא לכל החכמים תמיד, והוא יסוד שלומד בו כל אחד מחכמי משנה וחכמי תלמוד, הוא אמרו 'אין כל חדש תחת השמש', ושאין שם חידוש כלל ולא בשום סיבה".

⁴⁸ תוספת ברכה (לרב ברוך אפשטיין, בעל התורה תמימה) בראשית א א ד"ה וגם: "וגם מצד אחר קשה לפרש ענין שית אלפי שנים הווי עלמא, שאח"כ יבוא חורבן נצחי, כי הן אנו מונין היום שנות קיום העולם כמעט חמשת אלפים ושבע מאות שנה, ונשאר עוד לקץ הקיום כשלוש מאות שנה.

והנה, לוא נחשוב כי היום ומחר תבוא גאולתנו הנצחית, הייתכן כי כנגד אלפי שנות גלותנו יצטמצם זמן הענקת גאולתנו אך ורק במשך שלוש מאות שנה? ועל כגון זה נאמר 'מי חשיד הקב"ה דעביד דינא בלא דינא?'.⁵⁰

⁴⁹ רמב"ם הל' מלכים פי"ב ה"ב: "אמרו חכמים, אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שיעבוד מלכויות בלבד, יראה מפשוטן של דברי הנביאים, שבתחילת ימות המשיח תהיה מלחמת גוג ומגוג, ושקודם מלחמת גוג ומגוג יעמוד נביא לישראל ולהכין ליבם... וכל אלו הדברים וכיוצא בהן לא ידע אדם איך יהיו עד שיהיו".

⁵⁰ בית הבחירה שם (פתחיה למסכת אבות, ד"ה והיה זה): "יהיה מה שיהיה מחורבנו וקיומו כרצון הגזר".

⁵¹ בראשית רבה (וילנא) פרשה ג סימן ז: "אר"י בר סימון: 'יהי ערב' אין כתיב כאן, אלא 'ויהי ערב', מכאן שהיה סדר זמנים קודם לכן. א"ר אבהו: מלמד שהיה בורא עולמות ומחריבן עד שברא את אלו, אמר דין הניין לי, יתהון לא הניין לי. א"ר פנחס טעמיה דר' אבהו: וירא אלוקים את כל אשר עשה והנה טוב מאוד, דין הניין לי, יתהון לא הניין לי".

⁵² כוזרי מאמר ראשון אות סז: "ואם היה מצטרך בעל תורה להאמין ולהודות בהיולי [חומר

כמה וכמה מספרי המקובלים ייסדו שישנן שבע שמיטות, דהיינו סבבים של שבעת אלפים שנה. אם כן אפוא כלל העולמות יערכו ארבעים ותשעה אלפי שנים⁵³.

ההולכים בדרך זו אף נחלקו באיזו שמיטה אנו נמצאים. יש שכתב שאנו בשמיטה השנייה⁵⁴, ויש שכתב שאנו ברביעית⁵⁵, ויש שכתב שנחלקו בזה אמוראים האם אנו בראשונה או בשביעית⁵⁶.

מקורות מלאים והוספות

גולמין קדמון ועולמות רבים קודם העולם הזה, לא היה בזה פגם באמונתו, כי העולם הזה הוא חדש מזמן ידוע, ותחילת האדם אדם ונח.

⁵³ רבינו בחיי ויקרא כה ח: "והמספר השני רמז ליובל הגדול שהוא סוף כל ימי העולם אשר הויתו ארבעים ותשעה, כי מספר מ"ט בימים ובשנים ובאלפים ובשערי הבינה שנמסרו למשה הכל ענין אחד, ירמזו לימן עמידת העולם וקיומו, כנרמז בתחילת קהלת (א, ד) 'והארץ לעולם עומדת', והוא עולמו של יובל העולם, וזהו סוד 'חמישים' שערי בינה נבראו בעולם וכולן נמסרו למשה חוץ מאחד, שנאמר (תהלים ח, ו) ותחסרוהו מעט מאלוקים'. באור זה כי למדו בכל אלף ואלף שער בינה אחד, והודיעו כל ההויה מראש ועד סוף חוץ מן היובל קדש שהוא שער החמישים הפנימי של בינה, וזהו 'ותחסרוהו מעט מאלוקים'."

רבינו בחיי במדבר י לה: "וכן העניין בששת אלפים כי חזר חלילה והתחיל לפעול באלף ראשון בבינה, ובשני בחסד, ובשלישי בגבורה, וכן כלן, עד שיכנס האלף השביעי שהוא יסוד, ולכך הוא שבת ומנוחה, ויהיה העולם חרב בהכרח לפי שפעלו כל ספירה וספירה אלף שלה... אבל לא יהיה תהו ובהו כי עתידין הן שיחזרו כבתחילה וישפיע למטה מה שקבלו למעלה ואז יתחדש העולם, וכן יהיה העניין משבעה לשבעה עד היובל הגדול, וכשיגיע היובל הגדול יחזרו כל העשר לשרשם שהוא "אין סוף". וזהו הסיבה שיהיה העולם בהכרח תהו ובהו...". ספר התמונה, הקדמה לתמונה ג, ד"ה והנה וד"ה וגם: "והנה ספר בראשית כלול בשני ספרים, ובו רמזו עניין השמיטה שהיתה בראשונה בפרשה ראשונה. והנה השמיטה שאנו בה... והנה נשחת בעבור גבורות המים הבאות מצד חמי טבריה... וגם ספר ויקרא נגד שמיטת הנצח...". ספר הקנה, חלק "קנה חכמה קנה בינה", מהדורת קראקא תרנ"ד דף ו ע"א: "שיתא אלפי שנין הוה עלמא וחד חרוב ז' פעמים ז' הם מ"ט (פירוש, ז' שמיטות יעברו ויחזרו ויקיפו, וכל שמיטה יהיה שיתא אלפא שנין עלמא וחד חרוב, ואלף השביעי יהיה שבת ומנוחה, וזהו וחד חרוב וזהו ושבתותיה. א"כ יקיפו ז' פעמים ז' אלפים שנה ל"ז שמיטות עד היובל הגדול שהוא שנת החמישים אלף שנה...").

⁵⁴ ספר הקנה, חלק "קנה חכמה קנה בינה", מהדורת קראקא תרנ"ד דף ו ע"ב: "אחר שהזכיר החס"ד במילת שמ"ע, היא השמיטה שעברה כבר (פירוש, קודם הוויות בריאת עולם שאנו עתה בו. כבר חלק והלך ועבר שמיטה דהיינו שיתא אלפי שנין הוה עלמא וחד חרוב) צריך להזכיר במילת ישראל גם השמיטה שאנו עתה בה, היא פח"ד יצחק".

⁵⁵ דרוש אור החיים (לבעל התפארת ישראל על המשניות) ד"ה ובעלי וד"ה וסוד: "ובעלי הסודות רחשי מרחשן שפתייהו, שלשבע הקפות העולם הללו רומזים שבעת ימי בראשית...".

וסוד ה' ליריאיו, שנמסר להם שאנחנו כעת בהקפה הרביעית...".

⁵⁶ לבנת הספיר (רבי דוד בן רבי יהודה החסיד) בראשית סוף ד"ה עוד מדאיתיהיב (מהדורת

יש מן האחרונים שקישר זאת לממצאים וברואים שנתגלו בעובי האדמה מתקופות קדומות, והוסיף שמכאן הוכחה לאמיתות התורה, כי מה שנמצא ברור לעינינו בטבע, נמסר לאבותינו ולרבותינו והם גילוהו כבר לפני מאות שנים.⁵⁷

יש מהמקובלים הראשונים שחידש שהשנים שבתורת השמיטות הן ע"פ שנותיו של הקב"ה, שכל יום מהן הוא אלף שנים שלנו. וע"פ זה כלל העולמות יערכו למעלה מחמישה עשר מיליארד שנה.⁵⁸

ויש שהוסיף שתורת השמיטות היא מן הדברים הנמנעים שאין לנו להרהר בהן.⁵⁹

מקורות מלאים והוספות

ירושלים תרע"ג דף א ע"ב) "מאן דאמר שיתא אלפי שנין הוי עלמא ותרין חרוב דכתיב יחיינו מיומיי... האי דילן בתראה, ובתר שמיטה יובלא, וסדר זמנים קודם לכן... ומאן דאמר חד חרוב – שרייאן ממטה למעלה, והאי קדמאה".

⁵⁷ דרוש אור החיים (לבעל התפארת ישראל על המשניות ד"ה ועתה וד"ה דהרוח): "ועתה אחי ידידי ראו על איזה בסיס אדני תורת הקודש מונחים, כי הסוד הזה שנמסר לאבותינו ורבותינו, והם גילוהו כמה מאות שנים, מצאנוהו שוב בהטבע ברורה לעינינו בזמנים המאוחרים כבזמנינו הבהירה ביותר.

דהרוח המשותק שבאדם, החפץ לגלות כל תעלומות, חתר וחפר ויחפש כחולדה בקרבים של האדמה... ומצאו תוך עובי האדמה ארבעה סדרים וכל אחת למעלה מחבירתה כל אחת מין אדמה אחרת, ובין סדר לסדר מונחים ברואים שנתקשו ונתהוו בתוארם לאבן, אשר משום הוכיחו שהארץ נתהפכה ונחלפה פניה כבר ארבע פעמים [לשיטתו לעיל שאנו נמצאים בשמיטה הרביעית]".

⁵⁸ אוצר החיים (רבי יצחק בן שמואל דמן עכו, מקובל מן הראשונים), מתוך כתב יד שב"אוצר כתבי יד בקבלה", דף פג ע"א – פד ע"א: "א'ה'י'ד'ע' [אמר הרב יצחק דמן עכו], ראיתי לכתוב סוד גדול אלוקי שראוי הוא להעלימו מאוד. דע כי יומו של הקב"ה אלף שנה, שנאמר כי אלף שנים בעיניך כיום. ושנתנו שס"ה ימים ורביע יום.

אם כן השנה שלמעלה הם ג' מאות אלפי שנה וחמישה ושישים אלפים שנה ור"נ שנה שלנו. ושנתיים שלמעלה הם ז' מאות אלפי שנה וכ"ה [צ"ל: ל'] אלפי שנה ות"ק שנים שלנו. מעתה צא וכפול צא וכפול עד מ"ט אלפי שנה [של שבע שמיטות], שכל שנה ג' מאות וס"ה יום ורביע יום, וכל יום של מעלה הוא אלף שנה שלנו, כמו שכתוב ונשגב ה' לבדו ביום ההוא, מי ימלל גבורות ה', בשכמל"ו..."

עינינו רואות שקיום העולם ארוך מאוד, להוציא מליבם של האומרים שאין קיומו בלתי מ"ט אלפי שנה שהם ז' שמיטות".

⁵⁹ רבינו בחיי במדבר י לה: "והנה זה מן הדברים הנמנעים שאין לנו להרהר בהן, והוא שאמרו (משנה חגיגה פ"ב מ"א) 'וכל המסתכל בארבעה דברים רתוי לו כאילו לא בא לעולם' מה למעלה מה למטה מה לפניו מה לאחור', והקב"ה ימחול לנו ויזכנו להימנות עם יראיו וחושבי שמו ויתן לנו מהלכים בין העומדים לפניו".

לעומתם, מהרח"ו כתב שכל תורת השמיטות היא טעות שנפלה בפי מקצת מהמקובלים, ואין להאמין בדברים האלו, והעולם יימשך שבעת אלפים שנה בלבד⁶⁰.

ויש ממקובלי הדור האחרון שכתב שבעלי הנשמות הגדולות שכוספים לאין סוף⁶¹, נוטים לכך שזמנו של העולם אינו מוגבל כלל⁶².

פרק קל"ו

חשובי קיצין

כבר האמוראים שאלו מדוע לא בא המשיח⁶³.

איסור חשוב הקץ

אמרו חכמים: תיפח רוחם של מחשבי הקיצין⁶⁴, אלא יחכה ויאמין בכלל הדבר. ובמקום אחר אמרו חכמים: הנותן את הקץ אין לו חלק לעולם הבא⁶⁵.

מקורות מלאים והוספות

⁶⁰ שער מאמרי רשב"י (הוא השער השני מתוך שמונת השערים למהרח"ו) מהדורת ירושלים תשמ"ח עמודים ריב"ג: "ובכלל הדבר הוא, להודיע ענין טעות אחד, נפל בפי קצת המקובלים, כמו ספר קנה, וספר בעל התמונה. האומרים כי שבע שמיטות יהיו בעולם, וכל שבעה אלף שנה, הם שמיטה אחת. וכבר עברה שמיטה ראשונה, ואנחנו עתה בשמיטה הב', הרומזת אל ספירת הגבורה. וכיוצא בזה האריכו בדברים, אשר לא כן. ועתה אודיע, כי אין להאמין בדברים האלו..."

ומזה טעו לומר דאם כן נמצא כי גם בשבעת מלכים הראשונים הנקראים מלכי אדום היה בהם המשך שבעה אלפים שנה אחרים כמו שהיו באלו השבעה ספירות האחרות, ונמצא כי כבר אנו עתה בשמיטה שנייה, ומזה הוסיפו עוד לטעות ולומר שכיוון שיש שתי שמיטות, אם כן כך יתגלגל העולם עד תשלום שבע שמיטות. ואין הדבר כן...

ימשך העולם שבעה אלפים שנה ואין עוד".

⁶¹ יש לעיין כיצד ההכרעה תלויה בסגנון הנפש של המכריעים.

⁶² כוזרי המבואר (הרב דוד כהן, "הרב הנזיר") מאמר ראשון הערה סא ד"ה אמנם (עמוד ט): "אמנם כמה דפשיט דעתיה טפי עדיף, והנשמות הגדולות בעלי הכיסופין לאין סוף, נוטות לעולמות וזמנים בלתי מוגבלים, וקרובים לדעות בעלי הקוסמוגוניה החדשה".

⁶³ יומא יט ע"ב: "דאמר ליה אליהו לרב יהודה אחוה דרב סלא חסידא: אמריתו, אמאי לא אתי משיחא..."

⁶⁴ סנהדרין צז ע"ב: "מאי ויפח לקץ ולא יכזב? אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן: תיפח עצמן של מחשבי קיצין, שהיו אומרים 'כיוון שהגיע את הקץ ולא בא – שוב אינו בא'. אלא חכה לו, שנאמר אם יתמהמה חכה לו".

⁶⁵ מסכת דרך ארץ (במסכתות קטנות) פרק היוצא הלכה יג: "ר' יוסי אומר: הנותן את הקץ אין

טעם האיסור, שהיו אומרים "כיוון שהגיע הקץ ולא בא – שוב אינו בא"⁶⁶. אכן, כבר אירע שהיו עיניהם של קלי הדעת נשואות לשנה מסוימת, והיעוד הזה שב לחוכא ואטלולא, וח"ו הדבר הרע הזה נעשה לשגגה מעיני העדה⁶⁷. ואף אירע שבראות הפתאים שמישיח לא בא כפי שהאמינו, המירו רבים מהם את דתם⁶⁸.

וכן כתב האבן עזרא, שכל החושבים המילות או האותיות בחשבון גימטריה – הכל הבל ורעות רוח, ואפילו דניאל לא ידע הקץ, וכל שכן הבאים אחריו⁶⁹.

והרמב"ם ייסד בשלושה עשר העיקרים, להאמין ולאמת שהמישיח יבוא, אך

מקורות מלאים והוספות

לו חלק לעולם הבא".

⁶⁶ בדלעיל בסמוך בגמרא בסנהדרין.

⁶⁷ מנחת יהודה (ר' יהודה אלקלעי) אות לד: "כי בעוה"ר כמה קלי הדעת פער פיהם לבלי חוק, שהיו עיניהם נשואות לשנת ת"ר, ויחפאו דברים אשר לא כן על ה' ועל משיחו, והיעוד הנפלא הזה שנתאו אליו אבותינו הקדושים והבטיחו עליו כל הנביאים שב לחוכא ואטלולא, אוי לאזנים שכך שמעו. וח"ו הדבר הרע הזה מעיני העדה נעשתה לשגגה... ק"ו לצדיקים שחיבים לחוס על כבוד קונם יותר מכבודם מבלי הביט אל הריקים ואל הפוחזים המקדימים פיהם לאזנם. לה' אלוקינו הרחמים והסליחות, כי מרוב שחי וכעסי דברתי עד הנה".

⁶⁸ שלשלת הקבלה (מהדורת ירושלים תשכ"ב) עמוד קג: "ובזמננו זה שנת חמשת אלפים ר"ס לבריאה קם יהודי בגליל אוסטריאה ושמו ר' אשר למלך אשכנזי, שעשה עצמו נביא והיה אומר שיצומו וישבו בתשובה כי קרובה הישועה וכן כל גלות איטליאה האמינו לדבריו, וישבו איש מדרכו הרעה בכל כוחם (דבר כלו) כמעט כתשובת נינווה. וימת האיש ולא בא משיח, וגלגל [בגרמתו] המרות [דת] גדולות, כי בראות הפתאים שמישיח לא בא, אז המירו [דתם]. ועדיין השנה ההיא נקראת 'שנת התשובה'".

הפתאים שמישיח לא בא אז המירו ועדיין! השנה ההיא נקרא שנת

התשובה וכן בשנת חמשת אלפים רצ"ד לבריאה שהי' שנת אלף

p

תס"ו לחרבן הבית".

⁶⁹ אבן עזרא דניאל יא ל': "ובן היוצר חיבר ספר במועד הקץ וגם ניפצתי דבריו ככלי יוצר טרם בא מועדו, כי הוא מקווה מועד עבר, וכלל אומר דבריו בדברי קץ, גם דברי רבי שלמה בן גבירול ז"ל רצה לקשור הקץ במחברת הגדולה על שני הכוכבים העליונים, גם דברי רבי אברהם הנשיא בספר קיצים ודברי היוצר דברי רבי יצחק בן לב, וכל החושבים המילות או האותיות בחשבון גימטריא – הכל הבל ורעות רוח. כי דניאל לא ידע הקץ, ואף כי הבאים אחריו, רק רמז המלאך דבר כאשר אפרש רק לא פירש מתי יהיה, ועתה אשוב לפרש".

לא ישים לו זמן ולא יעשה לו סברות במקראות להוציא זמן ביאתו⁷⁰. עוד הוסיף, שלעולם לא יתעסק אדם בדברי ההגדות ולא יאריך במדרשות האמורים בענייני סידור שלבי הגאולה ודקדוקיהם, ולא ישימם עיקר, שאין מביאין לא לידי אהבה ולא לידי יראה⁷¹. ועוד כתב, שלא יתכן לשום אדם לדעת את הקץ לעולם⁷², כדברי דניאל⁷³ "כי סתומים וחתומים הדברים עד עת קץ".

ויש מי שדחה מכל וכל את חישובי הקיצין, כיוון שלדעתו⁷⁴ אנו צריכים להאמין באמונה שלמה שבכל יום ויום יכול לבוא משיח צדקנו⁷⁵.

מחשבי קיצין

עם כל זה חיכו לו, ובמשך כל הדורות – חז"ל ראשונים ואחרונים – היו שחישובו קיצים שונים, על סמך קבלה או חישובים מפסוקים שונים, וכולם כבר עברו ולא היה כך.

מקורות מלאים והוספות

⁷⁰ הקדמת הרמב"ם לפרק חלק, היסוד השנים עשר: "היסוד השנים עשר. ימות המשיח. והוא להאמין ולאמת שיבוא, ולא יחשוב שיתאחר, אם יתמהמה חכה לו, ולא ישים לו זמן ולא יעשה לו סברות במקראות להוציא זמן ביאתו. וחכמים אומרים "תיפח רוחן של מחשבי קיצין".

⁷¹ רמב"ם הל' מלכים פי"ב ה"ב: "יראה מפשוטן של דברי הנביאים, שבתחילת ימות המשיח תהיה מלחמת גוג ומגוג, ושקודם מלחמת גוג ומגוג יעמוד נביא לישראל ולהכין ליבם... ועל כל פנים אין סודר הוויית דברים אלו ולא דקדוקיהן עיקר בדת, ולעולם לא יתעסק אדם בדברי ההגדות ולא יאריך במדרשות האמורים בעניינים אלו וכיוצא בהן, ולא ישימם עיקר, שאין מביאין לא לידי יראה ולא לידי אהבה, וכן לא יחשב הקצין, אמרו חכמים תיפח רוחם של מחשבי הקצים, אלא יחכה ויאמין בכלל הדבר כמו שביארנו".

⁷² איגרת תימן (לרמב"ם): "תחילת מה שיש עליך לדעת, שהקץ על דרך האמת לא יתכן לשום אדם לדעת אותו לעולם. כמו שביאר דניאל ואמר 'כי סתומים וחתומים הדברים עד עת קץ'".

⁷³ דניאל יב ט.

⁷⁴ דנו במחלוקת בזה לקמן פרק קלח בכותרת "האמונה בביאתו בכל יום".

⁷⁵ קונטרס דרכו ההלכתית פסקיו והנהגותיו של הגה"צ הרב מרדכי אליהו זצוק"ל (נרשם ע"י הר משה הררי), סעיף יח עמוד 10: "פעם (לפני שנת תש"נ) שאלתי את רבינו לדין מה שכתוב בספר של רב מפורסם בדורנו, זצ"ל, שהגאולה תבוא בשנת תש"נ, לפי החשבון שכל אלף שנה מהבריאה מקביל ליום אחד ממעשה בראשית, הרי ששנת תש"נ הינה מחצות היום של יום השישי. זה היה חשבוננו של אותו רב זצ"ל.

ושאלתי את רבינו האם גם דעתו כך.

ודחה זאת רבינו מכל וכל, ואמר לי שאנו צריכים להאמין באמונה שלימה שבכל יום ויום יכול לבוא משיח צדקנו ('היום אם בקולו תשמעו'), ולא לומר שהגאולה תבוא בתאריך אחר מאוחר יותר".

בתלמוד הביאו קץ בשנת ד'רצ"א⁷⁶, וכן אלף ת"י לגלות אדום⁷⁷, רש"י חישב בדעת הרס"ג אלף של"ה להסרת קרבן התמיד⁷⁸, הרמב"ם חישב שהנבואה תחזור לישראל בשנת ד'תתקע"ו⁷⁹, דעת זקנים מבעלי התוספות חישבו סוף

מקורות מלאים והוספות

⁷⁶ סנהדרין צו ע"ב: "שלח ליה רב חנן בר תחליפא לרב יוסף: מצאתי אדם אחד ובידו מגילה אחת כתובה אשורית ולשון קודש, אמרתי לו: זו מניין לך? אמר לי: לחיילות של רומי נשכרתי, ובין גינזי רומי מצאתיה, וכתוב בה: לאחר ארבעת אלפים ומאתים ותשעים ואחד שנה לבריאתו של עולם – העולם יתום. מהן מלחמות תנינים, מהן מלחמות גוג ומגוג, ושאר ימות המשיח. ואין הקדוש ברוך הוא מחדש את עולמו אלא לאחר שבעת אלפים שנה. רב אחא בריה דרבא אמר: לאחר חמשת אלפים שנה איתמר."

⁷⁷ סנהדרין צו ע"ב: "תניא, רבי נתן אומר: מקרא זה נוקב ויורד עד תהום כי עוד חזון למועד ויפח לקץ ולא יכזב אם יתמזמה חכה לו כי בא יבא לא יאחר. לא כרבותינו שהיו דורשין עד עדן עדנין ופלג עדן, ולא כרבי שמלאי שהיה דורש האכלתם לחם דמעה ותשקמו בדמעות שליש, ולא כרבי עקיבא שהיה דורש עוד אחת מעט היא ואני מרעיש את השמים ואת הארץ."

רש"י שם: "ותשקמו בדמעות שליש – כלומר השקה אותם הקדוש ברוך הוא בין גלות מצרים לגלות בבל שליש גלות אדום, כי קץ גלות אדום זה יהיה לסוף שלש פעמים ארבע מאות שנים, ושלש פעמים שבעים שנה כנגד גלות בבל, דהיינו לסוף אלף וארבע מאות ועשר שנים, כבר עברו ולא היה כך, מצאתי כתוב בשם הרב רבי שמואל בר דוד זכרוננו לברכה."

⁷⁸ רש"י דניאל פרק ז פסוק כה: "ויש לנו לפותרו עוד כאשר ראיתי כתוב בשם רב סעדיה הם אלף וג' מאות ול"ה שנים האמור בסוף הספר אשרי המחכה וגו' ופי' המועד עד עת שני עתים וחצי עת ואמר שהעיתים הם ד' מאות ופ' שמיום צאתם ממצרים עד שנבנה הבית, וד' מאות ועשר ימי מקדש ראשון הרי תת"ץ ועוד חצי העת הזה תמ"ה הרי אל"ף של"ה את אלה חשוב מעת הוסר התמיד עד שוב זבח התמיד אל מקומו והוא הוסר שש שנים לפני החורבן ויש קצת ראייה בספר זה."

⁷⁹ איגרת תימן (לרמב"ם): "אבל אמיתת העת על בוריה אינה מודעת, אבל יש אצלנו קבלה גדולה ונפלאה, קיבלתי אותה מאבי שקיבל מאביו ומאבי אביו, והוא קיבל הדבר, וכן הדבר עד תחילת הגלות של ירושלים... ולפי ההיקש הזה והפירוש הזה תחזור הנבואה לישראל בשנת ארבעת אלפים תשע מאות שבעים ושש ליצירה. ואין ספק שחזרת הנבואה היא הקדמת משיח, שנאמר (ויאל ג' א') 'וניבאו בניכם ובנותיכם'. זהו יותר אמיתי מכל חשבון שנאמר בשום קץ, וזה שאמרנו שהוא אמיתי אחר שהוזהרנו עליו ומנעונו תכלית המניעה לגלותו – שלא יהיה בעיני העם ברחוק, וכבר הודעתיוך אותו, וברוך היודע."

ה' אלפים⁸⁰, הרמב"ן חישוב ה'ק"ח⁸¹ וכן חישוב הרלב"ג⁸² ועוד ראשונים רבים⁸³, הפירוש המיוחס לרמב"ן⁸⁴ חישוב ה'ת"ת⁸⁵, פענח רזא חישוב ה'ת"ע או ה'תע"ה⁸⁶, ר' דון יוסף אבן יחייא חישוב ה'ת"ש בקירוב⁸⁷, הכפתור ופרח

מקורות מלאים והוספות

⁸⁰ דעת זקנים מבעלי התוספות בראשית לז טו: "וימצאנו איש והנה תועה בשדה. כאן רמז לו גבריאל השלושה גליות: ת' של גלות מצרים, ע' של גלות בבל, ה' של גלות אדום לסוף ה' אלפים יכלה במהרה בימינו. מפי מורי אבי ז"ל. וכיוצא בדבר שמעתי מר' בנימין גוז"ל מפרש על ואחר עד עתה דכתיב גבי יעקב דהיינו איחור הג' גליות שפירשתי".

⁸¹ רמב"ן בראשית ג: "והוא האלף הששי, כי בתחילתו ימשלו בו החיות הם המלכויות אשר לא ידעו את ה', ואחרי עשיריתו כשעור הנץ החמה ליום (עיין פסחים צד א) יבא הגואל שנאמר בו (תהלים פט לו) וכסאו כשמש נגדי, זהו בן דוד הנעשה בצלם אלוים, כדכתיב (דניאל ז יג יד) וארו עם ענני שמיא כבר אינש אתי הוה ועד עתיק יומיא מטא וקדמוהי הקרבוהי, וליה יהיב שלטן ויקר ומלכו, ויהיה זה ק"ח אחר חמשת אלפים לכלות דבר ה' מפי דניאל, (שם יב יא) ומעת הוסר התמיד ולתת שקוץ שומם ימים אלף ומאתים ותשעים. ונראה משנוי הימים משרץ המים והעוף לחית הארץ, כי בתחילת האלף הששי תתחדש מלכות אומה שלטת ואימנתי ותקיפא יתירא, ומתקרבת אל האמת יותר מן הראשונות".

⁸² רלב"ג דניאל יב יא: "וממנו נעמוד על זה הקץ... ולזה יהיה נשלם זה המספר כשיהיה המספר לפרט האלף השישי ק"ח שנה".

⁸³ מעייני הישועה (לאברבנאל) מעיין יא תמר י ד"ה התמר: "חשב הגאון רבי סעדיה והנשיא הרב רבי אברהם חייא ורש"י ז"ל והרמב"ן והרלב"ג כי שנת ק"ח יבוא משיח לפרט אלף השישי".

⁸⁴ הרד"ל כתב על פירוש זה כך (ביאור הרד"ל על פרקי דרבי אליעזר הגדול פרק ג הערה יב, מהדורת תרי"ב דף ז ע"ב בתוך הספר (אחר המבוא): "פירוש שיר השירים המיוחס לרמב"ן ז"ל, ואיננו לו, אלא הוא לחכם רבי עזרא [בן שלמה מגירונה, מגדולי המקובלים מקטלוניה] תלמיד ר"י בן הראב"ד".

⁸⁵ פירוש המיוחס לרמב"ן שיר השירים ח יב: "שיהיה תחיית המתים מאתים שנה אחר הגאולה שתהיה קודם מאתים שנים לאלף (נ"ל באלף) השישי ותיגלה הגאולה והישועה".

⁸⁶ פענח רזא בראשית לב ה, תחילת פרשת וישלח: "ואחר עד עתה, פי' אם באולי תאמר אלי צא והלחם עמי מאחר שקיימת תרי"ג מצות, לזה אני משיבך שא"א עתה, אראנו ולא עתה וגו', שאתאחר מלהלחם עמך עד יעבור עת"ה דהיינו ע' של גלות בבל ות' של גלות מצרים וגלות אדום שימשך עד אחר ה' אלפים ליצירה ואז אלחם עמך באלף הששי כדכתיב ועלו מושיעים וגו'. (ואולי רמז לו ששיער הוא את הקץ לפרש עת"ה דהיינו לחמשת אלפים וארבע מאות ושבעים או לשנת תע"ה לאלף הששי, וע' היטב במה שכתבנו לקמן בסדר וילך בקץ הגלות הזה מה שיסכים עם זה)".

⁸⁷ פירוש ר' דון יוסף אבן יחייא על דניאל (ליידן שצ"ג עמוד 154, וכן נדפס בפירושו לחמש מגילות (בולוניה רפ"ח) ק"א ע"א, והובא בהערה על שו"ת מן השמים סי' ע"ב ד"ה רבינו אפרים): "בסוף חמשת אלפים ושבע מאות שנה לבריאת העולם, בקירוב, אם מעט קודם או מעט אחר כך, יבוא קיצנו בעזרת ה' למען יוכלו לשבת בני ישראל בטח על אדמתם בשלוש מאות שנה מהאלף השישי, למען יתראה לעין כל היות האמת איתם ויהנו בגוף ונפש מן

הביא חישוב של שנת ה'ק"ח⁸⁸, וחישוב נוסף – ה'קס"ג⁸⁹, הזוהר חישוב במקום אחד ה'ס"ו⁹⁰, ובמקום אחר חישוב ה'ת"י⁹¹ וכן סברו אור החמה⁹² ועמק המלך⁹³, האברבנאל חישוב ה'רס"ג⁹⁴, וכן שנת ה'ר"צ⁹⁵, רבי שלמה מולכו

מקורות מלאים והוספות

העולם הזה תחת אשר נענשו בעול גלות האומות בגוף ונפש".

⁸⁸ כפתור ופרח (לר' אשתורי הפרחי) פרק ו ד"ה דברי מחשבי קיצין: "דברי מחשבי קיצין... והוא חמשת אלפים קי"ח".

⁸⁹ בהמשך דבריו שם: "וקצתם אומרים... יהיה המקובץ מזה ה' אלפים קס"ג".

⁹⁰ זוהר כרך א (בראשית) פרשת וירא דף קט ע"א: "האי קרא על גלותא דישראל איתמר דכד אינון גו גלותא ההוא זמנא דיתפקדון (בית יעקב) יתפקדון ברזא דוא"ו ואיהו באלף שתיאדה (ואתחנן ע"ר א) ופקידה ברזא דוא"ו שית רגעי ופלג עידן ובזמנא דשתין שנין לעבורא דדשא באלף שתיאדה יקים אלה שמיא פקידו לברתיה דיעקב ומההוא זמנא עד דיהא לה זכירה שית שנין ופלגא ומההוא זמנא שית שנין אחרנין ואינון שבעין (ותלת) ותריין ופלגא, בשיתין ושית יתגלי מלכא משיחא בארעא (שמות ז' ב ט' ב) דגליל".

⁹¹ זוהר – מדרש הנעלם כרך א (בראשית), פרשת תולדות, דף קלט ע"ב: "ר"א בן ערך הוה יתיב והוה קא מצטער בנפשו טפי, עאל לקמיה ר' יהושע א"ל חיזו נהירו דבוצינא דעלמא למה חשוכן א"ל חיזו ודחילו סגי עאל בי דהא אנא חמי מה דאתערו חברנא מארי מתניתא דשראת עלייהו רוח קדישין וההוא דאתערו דבשתיאיה יהא פורקנא שפיר אבל אנא חמי אורכ' יתרא על אינון דיירי עפרא דבאלף שתיאיה לזמן (שמות י א) ארבע מאות ותמניא שנין מניה יהיו קיימין כל דיירי עפרא בקיומיהון ובגיני כך אתערו חברנא על פסוקא דקרא לון בני ח"ת – ח"ת דיתערון לח"ת שנה".

⁹² ספר אור החמה (והוא חלק שני מספר קריית ארבע, והוא ביאור על הזוהר, לרבי אברהם אזולאי, סבו של החיד"א) דף י ע"א: "וא"ת אותותינו לא ראינו. אל תתמה אתה אחי, כי עונותינו גרמו מה שגרמו, ובפרט חילול ה' אשר בינינו בשמדות העלימו קיצנו לא האריכו. אבל העלימו שיהיה אורו נסתר עד עת קץ. אמנם לא יעבור משנת ת"ח לכל הדברים שבעולם. ויקדמו העניינים תחיית א"י לתחיית ח"ל לפחות מ' שנה, ויקדם הגאולה מה שיגזור ה'".

⁹³ עמק המלך (רבי נפתלי בכרך) – שנדפס באותה שנה (אמסטרדם ת"ח), שער עולם התורה (דף לג ע"א): "אנו מצפים לאל ה' ויאר לנו יערה עלינו רוח הקודש ממרום... ויאיר עינינו בתורתו ויקח ארץ ישראל מייד ישמעאל... ובשנת ת"ח ייקח משיח המלוכה ממנו [מישמעאל]".

⁹⁴ מעייני הישועה (לאברבנאל) מעיין יא תמר י ד"ה ואומר: "ועדן, הלוא הוא מספר הזמן אשר התמיד בית ראשון, שהם ת"י שנה, ויעלה מספרי מועד מועדים וחצי – אלף ותל"ה שנים. וכשתחברם לג' אלפים (תתק"ח) ותתכ"ח] ליצירה, שנחרב בית שני, תכלינה כל אלה האומות שנת ה' אלפים ומאתים ושישים ושלוש לבריאת העולם".

⁹⁵ מעייני הישועה (לאברבנאל) מעיין יב תמר ה: "הרי לך שתהיה הגאולה בה' אלפים ור"צ לבריאת העולם".

חישב ה'ש⁹⁶, החסד לאברהם חישב ה'תש"ס⁹⁷, אור החיים חישב ה'ת"ק⁹⁸, הגר"א חישב שמשנת ה'ת"ק והלאה – בכל ארבעים ואחת שנה ושמונה חודשים מתקדמים עקבות המשיח מבחינות רבות⁹⁹, התולדות יעקב יוסף

מקורות מלאים והוספות

⁹⁶ אוצר ישראל חלק ו ערך מולכו שלמה: "וישם כל מעייניו בסודות הקבלה, ובייחוד בעניין המשיח והגאולה העתידה, והיה דרשן נפלא וילך מעיר לעיר לעורר את העם לתשובה ולהודיע כי בסוף האלף השישי (1540) [ה'ש] יבוא מלך המשיח, וכי הוא בעצמו הוא אליהו הנביא הבא לפנות דרך להגאולה".

⁹⁷ חסד לאברהם (למקובל רבי אברהם אזולאי מחברון, סב סבו של החיד"א) מעיין שני נהר נט: "ודע כי שיעור המקווה חמשת אלפים ושבע מאות ושישים ביצים, וסוד העניין הוא כי לסוף ה' אלפים ושבע מאות ושישים ליצירה יתקיים הפסוק 'ואת רוח הטומאה אעביר מן הארץ' ויתקיים מקרא דכתיב 'והשבתי חיה רעה מן הארץ' דהיינו כוחות הטומאה כנוצר בזה... וזה התחייה השלישית זמנה היא לסוף ה' אלפים ושבע מאות ושישים ליצירה".

⁹⁸ אור החיים ויקרא ו ב: "כל הלילה שהוא זמן הגלות הנמשל ללילה שומר מה מלילה (ישעיה' כא) וכן בפסוק ליני הלילה דרשו ז"ל על הגלות עד הבוקר שהוא זמן שיריק עלינו כבודו ואתא בוקר, והזמן הוא אחר עבור ת"ק לאלף השישי, לפי מה שקדם לנו מדבריהם ז"ל (ב"ר יט) כי יומו של הקדוש ברוך הוא אלף שנה, ומהשכל יהיו ת"ק ראשונה מידת לילה ות"ק שנייה מידת יום, והודיע ה' כי עד הבוקר שכשיגמר ת"ק שנה בגלות עד הבוקר שיהיה העליה, ובוקר זה אין אני יודע אם בוקר של אלף ה' או בוקר של אלף הו' כי באלף הו' גלה כבוד ישראל בעקב", לזה גילה ה' סודו ביד עבדיו הנביאים כי הוא לבוקר ב', והוא אומרו (ישעיה לג) ה' זרועם לבקרים לב' בקרים לבוקר ב' אם לא לבוקר א'. ולזה אמר עד הבוקר הידוע שהוא ב' ולא בוקר הבא ראשון בגלות.

ואולי כי לזה רמז הנביא באומרו (ישעיה כא) אמר שומר אתא בוקר וגם לילה פ"י הגם שאתא בוקר ראשון לא הועיל ובא גם כן הלילה אחריו כי לא נושענו בו. ואולי כי אלו ישראל היו שלמים היו נגאלים בבוקר ראשון.

והוא מה שרמוז בדבריהם שלא נגזר על ישראל גלות אלא יום אחד דכתיב (תהלים כ) יענך ה' ביום צרה פירוש יומו של הקדוש ברוך הוא, ולא נשארים אלא תרע"ב שהם עק"ב שנשארו מאלף הו' ות"ק של אלף הו' הרי תרע"ב ובבוקרו היו נגאלים".

⁹⁹ קול התור, פרק א, תוכן הפרק, אות ד: "רבינו [הגר"א] התחיל בגילוי רמזי התורה בהיותו בן עשרים שנה בשנת ת"ק, תחילת השעה הראשונה של אור בוקר יום השישי באלף השישי, אשר אז החל רוח אלוקים, רוחא דמשיחא, לפעם ברוח קדשו, לגלות רזי התורה קימעא קימעא ביעודו של משיח הראשון, גלויי רזין דרזין סודות שבסודות בעקבות משיחא. וכל רו לא אניס ליה. וכנודע החל לנסוע לארה"ק בתחילת השעה השנייה, היינו בשנת תקמ"ב, אשר אז החלה סערת רוחו סערת אליהו לקבוץ גלויות ביתר שאת.

עקבות משיחא בכללות נפתחו תחילה בשעה הראשונה של בוקר יום השישי לשתיאתא, היינו שנת ת"ק לאלף השישי דנא. ומשעה לשעה מתקדמים העקבות מבחינות רבות. וכנודע כל שעה ארבעים ואחת שנה ושמונה חדשים מאז נפתחו מוסרותיהם של עקבות משיח בן יוסף שעל זה נאמר 'פיתחת למוסרי' ובסוד 'עדות ביהוסף... הסירותי מסבל שכמו כפיו מדוד תעבורנה'. ומהשעה השנייה (היינו משנת תקמ"ב) נכנסה בחינתם של כל בית ישראל, הן הכלל והן כל איש ואיש בישראל, בפקידה דמעליתא של משיחא דאתחלתא משיח בן יוסף". על פי חישוב זה, השעה השישית התחילה בשנת ה'תש"ח וארבע חודשים, וכפי שכתב הרב

חישב ה'תש"א¹⁰⁰, בעל התניא חישב ה'תר"ג¹⁰¹, רבי מאיר מאפטא חישב ה'תשכ"ב¹⁰², רבי נחמן מברסלב אמר שכבר היה מוכן שיבוא המשיח כמה שנים לאחר שנת ה'תקס"ו¹⁰³, והוסיף שהיו שאמרו שיבוא בשנת ה'תק"ע¹⁰⁴, האדמו"ר השני מקומרנה הביא בשם האר"י שבשנת ה'תשל"ו תהיה תחיית המתים ובשנת ה'תש"ס יהיה יום הדין¹⁰⁵, המלבי"ם חישב שהגאולה תחל בשנת ה'תרע"ג והמקדש ייבנה בשנת ה'תרפ"ח¹⁰⁶, האדמו"ר משינאווא

מקורות מלאים והוספות

אברהם יעלין בספרו גאולת ישראל, כדלקמן.

¹⁰⁰ תולדות יעקב יוסף (לר' יעקב יוסף מפולנאה, מגדולי תלמידי הבעל שם טוב), פרשת כי תישא, ד"ה וז"ש כי תישא: "וז"ש כי תשא, ר"ל כשתרצה שיהיה נשיאת ראש לבני ישראל. לפקודיהם, ר"ל בזמן הפקידה... כי רמז על ב' פקידות, א' לשכינה, וא' לישראל, וז"ש לפקודיהם. ואימתי יהי נשיאת ראש בזמן הפקידה שלא יאוחר, כשיהי' מספר תש"א, שהוא נקימה על עובדי ע"ז, שיתאחדו החומר והצורה להשיב רבים מעון, ויכנע היצר הרע, ויהי' הכל טוב, לכך ונתנו איש כפר נפשו, כאמור".

¹⁰¹ ספר מאמרי אדמו"ר הזקן (לבעל התניא), על פרשיות התורה והמועדים, כרך א (בראשית-שמות) עמוד תכג: "נמצא זמן הגאולה הוא בתר"ג לאלף השישי אי"ה".

¹⁰² בספרו אור לשמיים, פרשת בלק, סוף ד"ה מה טובו: "ידוע להוי שכאן נכתב פירוש אחר על תיבות 'תשבך' אך נשתנה ע"פ ציווי צדיקי הדור נ"י מטעם הכמוס". בהסכמת חתנו ר' מאיר מגדל לספר הנ"ל: "וזאת להוי ידוע שבפרשת בלק בהפירוש על פסוק כי אם יהיה לבער קין עד מה אשור תשבך, על תיבת 'תשבך' נכתב בהכתיבות י' פירוש אחר, לא כמו שנדפס בעת... הוכרתי להעלים הפירוש שפירש כבוד חותני ז"ל מטעם הכמוס". שפע חיים (רבי יקותיאל יהודה הלברשטאם, האדמו"ר מצאנז-קלויזנבורג) שיעור חומש ורש"י ויקהל-פקודי תשכ"ח ד"ה ואכן: "זאת משום כי הרה"ק מאפטא זי"ע כתב בזה לרמז על קץ הימים בביאת משיח צדקנו שיהיה בשנת 'תשבך' (תשכ"ב), אך כדי שלא לגרום ליאוש בני הדור ההוא, הורו צדיקי אותו הדור להשמיט הדברים מן הספר".

¹⁰³ ימי מוהרנ"ת חלק א אות יא: "שנת תקס"ו לפ"ק, יום ראשון ה' מנחם (אב). שמענו מפי הקדוש כל סדר ביאת הגואל צדק במהרה בימינו. ואמר שכבר היה מוכן שיבוא בעוד איזה שנים, וידע באיזה שנה ובאיזה חודש ובאיזה יום יבוא, אך עכשיו בוודאי לא יבוא באותו הזמן. וכפי המובן מדבריו היה שהעיקוב היה מחמת שנפטר אצלו בנו הקטן שלמה אפרים זצ"ל".

¹⁰⁴ שיחות הר"ן (רבי נחמן מברסלב) תחילת אות קכו: "ליל מוצאי שבת של שבת תשובה, שנת תק"ע לפ"ק, דיברו ממשיח. כי היה מפורסם שאמרו שבשנה זו יבוא. ודעתו ושל רבי נחמן מברסלב עצמו לא הייתה נוטה לזה".

¹⁰⁵ מעשה אורג על המשניות מעשר שני פ"ה מ"ב ד"ה אמר רבי אחא (דף נו ע"א): "ובשנת תשל"ו יהיה תחיית המתים בכל העולם כי הוא (כל) [קץ] הימין, ובשנת תש"ס יהיה יום הדין הגדול והנורא, יראו עינינו וישמח ליבנו. כל זה ממרן האר"י".

¹⁰⁶ מלבי"ם דניאל ח יד: "ויגיע הגאולה לא יאוחר מה' אלפים תרפ"ח. וכבר בארנו שחשבון עידן ועדנים ופלג עידן מגיע לה' אלפים תרע"ג, שהוא ט"ו שנים קודם, מפני שמן הפסק ממשלת הקרן זעירא שבו דבר למעלה עד בנין המקדש והקרבת התמיד שבו דיבר כאן,

חישב ה'תרס"ו¹⁰⁷, הגאולת ישראל חישב עד שנת ה'תש"ח וארבעה חודשים¹⁰⁸, הרב סלמאן מוצאפי אמר שבשנת תש"ן יתרחש שינוי עצום בארץ ישראל ובעולם כולו¹⁰⁹, השפע חיים חישב ה'תשכ"ט¹¹⁰, והיו עוד¹¹¹

מקורות מלאים והוספות

יתארך ט"ו שנים, שכבר מבואר בדחו"ל שימי ביאת בן דוד יתארך שבוע א' וימי גוג ומגוג גם כן יתארכו שבוע א' כמבואר בירושלמי דשביעית, הרי י"ד שנים עד בניין המקדש".

¹⁰⁷ שפע חיים (רבי יקותיאל יהודה הלברשטאם, האדמו"ר מצאנז-קלויזנבורג) שיעור חומש ורש"י ויקהל-פקודי תשכ"ח ד"ה גם נודע: "גם נודע מדודי זקני הרה"ק משינאווא זי"ע שהירבה לעסוק בעניינים כדי להביא את הגאולה השלימה ע"י משיח צדקנו, וחישב את הקץ לשנת תרס"ו, ובתחילת שנת תרס"ט שמח ואמר, ברוך ה' שכבר זכינו להיכנס לשבוע שכן דוד בא בו. אך בשנה זו ביום ו' בטבת תרנ"ט נתבקש לישיבה של מעלה".

¹⁰⁸ גאולת ישראל (לרב אברהם יעלין) אות טו (עמוד 18), נדפס בשנת תרפ"ח: "והנה ביום שישי נברא האדם, וחז"ל בסנהדרין (דף לח) אמרו שבשעה חמישית על היום נגמר בריאתו וקם על רגליו, וזה מרמז על הקמת ישראל שנקראים אדם... וגם מרמז על המשיח... שזה יהיה ביום השישי של הקב"ה בשעה חמישית שלו, שאז תהיה הגאולה, ויום שישי של הקב"ה התחיל משנת ה' אלפים ת"ק, דעד ת"ק הוי לילה, ושעה שלו הוא מ"א שנה וח' חודשים, נמצא דשעה חמישית שלו התחילה ה' אלפים תרס"ו וח' חודשים, והיא עד שנת תש"ח וד' חודשים, שבשעה זו תהיה הגאולה, והגר"א ז"ל כתב שזהו הזמן של בעיתא".

¹⁰⁹ עטרת ציון (הרב בן ציון מוצאפי) חלק א דרוש א פרק ג (עמוד כ): "ושמעתי ממור אבי ז"ל והרב סלמאן מוצאפי... אך בראש השנה תש"ן מוכרח להתרחש שינוי עצום בארץ ישראל ובעולם כולו... וגם אם ח"ו איני אומר שוודאי יבוא משיח, אך בוודאי יהיה עילוי לישראל".

¹¹⁰ שפע חיים (רבי יקותיאל יהודה הלברשטאם, האדמו"ר מצאנז-קלויזנבורג) שיעור חומש ורש"י ויקהל-פקודי (אדר) תשכ"ח ד"ה באור: "באור אלה הדברים ודברי האור לשמיים, נראה לומר כי בשנת תשכ"ב החל הזמן של שבוע שכן דוד בא בו, וזה יורמז ב'ויין' תתקטר, לפי החשבון ו' ו' י' עולה כ"ב, והאות ו' ארוכה עולה שבע מאות, ועתה בשנת תשכ"ח אנו כבר בשנה האחרונה שלפני סוף שבוע זה".

שנים לאחר מכן, בשנת תשל"ה, הצטרף לדעה שהמשיח יבוא בערך בשנת תשל"ו. שפע חיים שיעור חומש ורש"י פרשת צו תשל"ה ד"ה כבר אמרתי: "כן היו צדיקים שהיו סבורים שמשיח יבוא בשנת כת"ר, ואחרים אמרו שיבוא בשנת תרל"ז וכדומה, ומן השמיים הטעו את חשבונם בכמאה שנים... ויש מהם שידעו שהקץ יהיה בעוד כמאה שנה, אלא שהם באו בכח הזרוע להקדים את הקץ בכמאה שנה (ודברים אלו אני אומרים מתוך ידיעה, ואלמלא ידעתים לא הייתי אומרם). ועל כל פנים הדבר ברור שעתה כבר הגיע הסוף והקץ, ואי אפשר שיימשך עוד. ועל כן כל אדם מישראל צריך להכין את עצמו בהכנה יתירה לקראת חג הפסח הבעל"ט".

¹¹¹ האדמו"ר רבי מנחם מנדל טורם מרימנוב אמר שבשנת ה'תקע"ה יבוא המשיח, אמנם התנה זאת אם יזכה להאריך ימים עד אחר שנה זו – דרכי חיים ושלוש סעיף תנג בהערה ד"ה ושוב (מהדורת מונקאטש ת"ש עמוד קמה): "והגה"ק מרימעניו (מרימנוב) אמר: העתירו אל ה' כי יאריך ימי עד אחר עבור שנת תקע"ה, אז תהיו בטוחים כי תזכו לשמוע שופר של משיח".

הוא לא זכה לכך, ונפטר בי"ט באייר ה'תקע"ה.

חישובים רבים¹¹².

יש להעיר שאדמו"ר הריי"צ¹¹³ כתב בשנת ה'תש"ב שזהו מועד הגאולה ע"י משיח צדקנו הבא בקרוב ממש¹¹⁴.

כיצד חישובי קיצים נגד האיסור

הרמב"ם, שכתב בחריפות נגד מחשבי קיצין¹¹⁵ – אף על פי שגם הוא עצמו עשה זאת¹¹⁶ – הסביר שיש לדון לכף זכות את הרס"ג שחישב כך, שכל מעשיו לשם שמיים, אלא שהיה זה צורך דורו¹¹⁷.

כמו כן, כיוון שהרמב"ם עצמו הביא מסורת על קץ, והדגיש את האיסור לפרסמה¹¹⁸, נראה מדבריו שגילוי הקץ ליחידים, ובפרט אם אינו בדרך

מקורות מלאים והוספות

¹¹² בספר שו"ת מן השמים, בהערה לסימן עב (ההערות מהרב ראובן מרגליות), ליקט חישובי קיצין רבים מאוד.

¹¹³ האדמו"ר השישי בשושלת חב"ד לובביץ' (נפטר בשנת תש"י). יורשו וממשיכו היה רבי מנחם מנדל מלובביץ'.

¹¹⁴ אגרות קודש (לאדמו"ר הריי"צ) חלק ו, סוף איגרת א'תשצ"ד, עמוד שלז: "הסכת ושמע ישראל! העת הזאת היא מועד הגאולה על ידי משיח צדקנו, והייסורים הבאים עלינו הם חבלי משיח, ואין ישראל נגאלין אלא בתשובה... שובה ישראל עד ה' אלוקיך והכן עצמך ובני ביתך לקבל פני משיח צדקנו הבא בקרוב ממש... האמת הגמור, כי על מפתן הגאולה שלמה על ידי משיח צדקנו אנו עומדים, והצרות הבאות עלינו (והיה זה בשנות השואה) חבלי משיח המה, ותשובה ה' אלוקינו דורש מאיתנו... בכדי שגם הוא יזכה לקבל פני משיח צדקנו בקרוב ממש".

¹¹⁵ כדלעיל בתחילת הפרק.

¹¹⁶ כדלעיל.

¹¹⁷ איגרת תימן ד"ה אבל מה שזכרת מדבר הקיצים: "וכן אמרו החכמים זכרונם לברכה: תיפח רוחם של מחשבי קיצים, לפי שהם תקלה לעם, לפיכך התפללו עליהם חכמים שתיפח דעתם ויישחת חשבונם.

ואנו דנים את רב סעדיה לכף זכות ונאמר, שמא מה שהביאו לעניין זה, ואף על פי שהיה יודע שהתורה אסרה זה, לפי שהיו בני דורו בעלי סברות רבות נשחתות, וכמעט שתאבד תורת ה' לולי הוא עליו השלום, לפי שהוא גלה מן התורה מה שהיה נעלם וחזק ממנה מה שנדלדל והודיעו בלשונו ובכתבו וקולמוסו, וראה בכלל מה שראה בדעתו לקבץ המון העם על דרך חשבון הקצים, כדי לאמץ אותם ולהוסיף על תוחלתם, והוא התכוון בכל מעשיו לשם שמיים, ואין לטעון עליו על שטעה בחשבונותיו, כי כוונתו היתה מה שאמרת".

¹¹⁸ איגרת תימן (לרמב"ם): "אבל אמיתת העת על בוריה אינה מודעת, אבל יש אצלנו קבלה גדולה ונפלאה, קיבלתי אותה מאבי שקיבל מאביו ומאבי אביו, והוא קיבל הדבר, וכן הדבר עד תחילת הגלות של ירושלים... ולפי ההיקש הזה והפירוש הזה תחזור הנבואה לישראל בשנת ארבעת אלפים תשע מאות שבעים ושש ליצירה. ואין ספק שחזרת הנבואה היא הקדמת משיח, שנאמר (ויאל ג' א') 'וניבאו בניכם ובנותיכם'. זהו יותר אמיתי מכל חשבון

חשוב אלא במסורת, אין בו איסור.

הרמב"ן כתב שהאיסור לחשב את הקץ היה בדורות הראשונים שהקץ עוד היה ארוך, ואסרו לגלות זאת להמון כדי שלא לרפותם, ועכשיו, שאנחנו באחרית הימים, בטלו טענות אלה¹¹⁹. עוד הוסיף, שטעם האיסור שמא יאמרו 'כיוון שהגיע הקץ ולא בא – שוב אינו בא', ולכן אם מחשבים בדרך שמא ואפשר, ולא במאמר חלוט כדרך הנביאים, אין בזה נזק¹²⁰.

האברבנאל כתב שכל האיסור לחשב את הקץ הוא רק על המחשבים על פי מערכות השמיים, אך מותר לחקור ולהבין את הקץ מתוך דברי הנביאים ורוח הקודש¹²¹. גם הוא הוסיף והתנה שיש להדגיש שהחשוב הוא בדרך

מקורות מלאים והוספות

שנאמר בשם קץ, וזה שאמרנו שהוא אמיתי אחר שהוזהרנו עליו ומנעונו תכלית המניעה לגלותו – שלא יהיה בעיני העם ברחוק, וכבר הודעתך אותו, וברוך היודע.

¹¹⁹ ספר הגאולה (לרמב"ן) שער רביעי פרק א ד"ה וטרם: "טרם שנפתח פינו לדבר בעניין הקץ, אנחנו צריכים להתנצל ממה שאמרנו חכמים ז"ל 'תיפח רוחם של מחשבי הקיצין'. ואומר, כי הכוונה בזה, ממה שאמרנו, כי מהם ז"ל שיודעים אריכות הקץ אחריהם... ואינם רוצים שיתגלה הדבר להמון, פן יהיה זה לרפיון בחלישות תקוותם. ועכשיו בטלו ממנו הטענות האלה, ממה שאנחנו באחרית הימים. ושכבר היו אחרים מאנשי תורתנו שחיברו בזה ספרים, ולכן אין מגרעת עם באומרנו גם אנחנו דעתנו בעניין הזה, בהיות דברינו מסכימים אל הדעת וקרובים אל השכל בע"ה".

וכן כתב בשם המלבי"ם בספר אם הבנים שמחה (הרב ישכר שלמה טייכטל, רב, אב"ד, ראש ישיבה, מחבר שו"ת משנה שכיר), פרק ב אות כ, מהדורת תשמ"ג עמוד קלז: "דוודאי בתחילת הגלות אסרו חז"ל לחשוב קיצים, דמגודל הבכיות ומגודל ההכנות של גלות היה להכיר שאין זה על יום או יומיים, הלא יעקב אבינו בראותו החורבן והגלות היה נרעש ונפחד על זה כמבואר במדרש, על כן לא היה מקום לחשוב קיצים, ואדרבה כי היו רואים אז שכל כך יהיה מאריך ומי יסבול כח לסבול כל זאת והלא רשב"י כשראה אריכות הגלות בכה ואמר וי דגולתא יתמשך מי יסבול דא' כמבואר בזהר. אבל כעת שאנו עומדים כבר... שפיר מותר וראוי לשאול שאלות כאלו, כמה ישהה עוד הדרך...".

¹²⁰ ספר הגאולה בהמשך דבריו שם: "והנה בדברי חכמינו ז"ל טעם על מאמרם 'תיפח עצמן של מחשבי קיצין, שהיו אומרים כיוון שהגיע הקץ ולא בא, שוב אינו בא, אלא חכה לו, שנאמר 'אם יתמהמה חכה לו כי בוא יבוא', והכוונה בזה מפני שהם יודעים מאנשי דורותם שיחתכו בקץ לקרב אותו בזמן ההוא, וירבו בו המכשילות... והנה דברינו אנחנו איננו מוזיק בהרחקתו, כאשר סיפרנו. ולא בטעם הזה, מפני שדברינו בקץ דברי שמא ואפשר, ואין אצלנו בו דבר ראוי לגזור עליו גזירה אמיתית ולאמר בו מאמר חלוט שהוא ככה, כי אין אנחנו נביאים לומר כן בסודות האלוקים יתברך".

וכן משמע מרש"י מסכת סנהדרין דף צו ע"ב ד"ה ויפח לקץ: "ויפח לקץ – תיפח נפשו של מחשב הקץ, שלא היה לו לכזב ולומר כיון שהגיע וכו'".

¹²¹ מעייני הישועה מעיין א תחילת תמר ב: "שבאמת לא קראו חכמים ז"ל 'מחשבי קיצין' כי אם החכמים בעיניהם, שמחשבין מהלכי מערכות השמיים ומחברותיהם ויגזרו עת הגאולה על פי חוכמתם זו... אבל לא גינו חכמים בדבריהם מי שיחקור ויבין את הקץ מתוך דברי

אפשר¹²².

היו שסברו שיכולים להיות משיח

במשך הדורות האחרונים היו כמה וכמה רבנים שעלה בדעתם, או בדעת אחרים, שהם יכולים להיות המשיח.

ר' חיים ויטאל, גדול תלמידי האר"י, כתב שלאחר מותו של האר"י נודע למפרע שהוא היה משיח בן יוסף¹²³.

החווה מלובלין כתב שהריגת משיח בן יוסף נתקיימה ברבי שמשון מאוסטרופול¹²⁴.

על רבי שלמה מקארלין אמרו צדיקי דורו שהוא היה משיח בן יוסף בדורו¹²⁵, והאדמו"ר מקו'ניץ נקט שאמרו שהיה בו נשמת משיח בן יוסף¹²⁶.

מקורות מלאים והוספות

הנביאים ומדברים ברוח הקודש".

¹²² מעייני הישועה בהמשך דבריו שם: "ויצטרך גם כן בזה העיון תנאי אחר, בין שיהיה ע"פ כתבי הקודש או כפי המערכת השמיימית, והוא להודיע בתחילת הדברים שכל מה שיאמר בזה הוא כפי הסברא הפשוטה, ואפשר שלא יהיה כן. ועכ"פ נחכה לו כי בוא יבוא ולא יאחר".

¹²³ שבחי האר"י (ר' שאול דיין, ארם צובה תרל"ב) דף ט ע"ב: "והאר"י ז"ל בעומדו על ציון שמעיה ואבטליון והתלמידים עימו אמר להם תדעו ששמעיה ואבטליון ציוו לי לאמר לכם שתתפללו על משיח בן יוסף שלא ימות, עכ"ל.

וכתב מהרר"ח [ר' חיים ויטאל] בספרו: ומרוב טיפשותנו לא היה בנו דעת לשאול אותו מי הוא משיח בן יוסף, ולא עמד אלא ימים מועטים ונתבקש רבינו מאור עינינו בישיבה של מעלה, ונודע לנו למפרע שהוא היה משיח בן יוסף ומרוב ענוותנותו לא רצה לגלות עצמו. ע"כ".

¹²⁴ דברי אמת (רבי יעקב יצחק הלוי הורוביץ, "החווה מלובלין") פרשת ויצא ד"ה ויזכור (מהדורת מונקאטש תרע"ג דף יא ע"ב): "והנה מדריגת יוסף צדיק היתה להשפיע... וכן בנו יהושע הנחיל את הארץ לאבותינו, וכן משיח בן אפרים לקבץ את ישראל לארץ ישראל, כי נראה שלא יהרג, כי היה (מקיום) [מקום] ברבי שמשון אוסטרופאלי' זה (ולא תקום פעמיים צרה)".

¹²⁵ דברי שלום (רבי שלום מקוידינוב), הקדמת המחבר, ד"ה עוד תוספת: "גם זקני הקדוש והנורא מו"ה שלמה הלוי ז"ל מקארלין... וצדיקי דורו אמרו עליו שהיה משיח בן יוסף בדורו (ונהרג בעת המלחמה של פולין ורוסיה על ידי גוי הנקרא ארמילוס)".

¹²⁶ בהסכמתו לספר "שמע שלמה" (מרבי שלמה מקארלין): "באמת מי מדורינו להסכים על דברי קדוש עליון מהדורות הקודמים הצדיק ר' שלמה מקארלין זצוק"ל שאמרו עליו שהיה בו נשמת משיח בן יוסף... באתי עה"ח אור ליום ה' פ' תצא י"א אלול תרפ"ז ווארשא. אלימלך בהה"ק הרז"א זצוק"ל מקאזניץ".

רבי נחמן מברסלב אמר שהמשיח יהיה מיוצאי חלציו¹²⁷.

ויש מחשובי רבני ברסלב שביאר בדעת רבי נחמן¹²⁸ שסבר שהוא עצמו כלול ממשיח בן יוסף ומשיח בן דוד¹²⁹.

רבי מרדכי מנחם מוורקא אמר שאם היה רוצה, היה יכול להיות משיח¹³⁰.

הרבי מלובביץ' אמר שהריי"צ, הוא "משיח שבדורנו"¹³¹. יש להדגיש שהוא אמר זאת שנים רבות לאחר פטירת הריי"צ¹³².

והיו עוד רבים¹³³. חלקם כתבו זאת בפירוש וחלקם רק רמזו זאת¹³⁴.

מקורות מלאים והוספות

¹²⁷ חיי מוהר"ן אות רעד: "אמר: מה שיהיה נעשה עימי איני יודע, אבל זה פעלתי אצל השם יתברך, שהגואל צדק יהיה מיוצאי חלציו. ואמר זאת ברבים".

¹²⁸ חיי מוהר"ן אות ו: "ולעתידי כבשו אותן שני משיחין משיח בן יוסף ומשיח בן דוד, ויש צדיק אחד שהוא כלול מתרין משיחין יחדיו. עוד אמר אז כמה דברים יותר ממה שנדפסו ודהיינו, דברים שלא הדפיסום מחמת שלא יתקבלו על ליבם של כל הקוראים, ואז נשבר השולחן מרוב העולם שדחקו עצמן עליו".

¹²⁹ שיחות וסיפורים (רבי אברהם חזן מטולטשין, מחשובי רבני ברסלב. נדפס בסוף הספר כוכבי אור) אות לו: "ועיין בחיי מוהר"ן בשיחות השייכים להתורות שיש צדיק שהוא כלול מתרין משיחין יחדיו. וכפי הנראה ומבואר מדבריו הקדושים בעל פה, שאלה הדברים סבבו על רבינו ז"ל בעצמו".

¹³⁰ אמונת משה (רבי יהודה משה דנציגר, האדמו"ר מאלכסנדר) במדבר, יומא דהילולא אות ח, עמוד פז: "הרבי זי"ע בעל הילולא ורבי מרדכי מנחם מנדל קאליש מוורקאן אמר פעם אחת: 'אתם סוברים שמשיח הוא דב, באם רצינו נוכל להיות משיח, מה שמו מנחם שמו'".

¹³¹ ספר השיחות תשנ"ב (הרבי מלובביץ'), פרשת וירא, עמוד 95: "וע"פ הודעת מו"ח ומורי-חותני אדמו"ר נשיא דורנו, משיח שבדורנו... הרי בימינו אלו... ישנה (לא רק המציאות דמשיח, אלא) גם ההתגלות דמשיח, ועכשיו צריכים רק לקבל פני משיח צדקנו בפועל ממשי".

¹³² הריי"צ נפטר בשנת ה'תש"י. הרבי מלובביץ' עצמו נפטר בשנת ה'תשנ"ד, כשנתיים לאחר אותה שיחה.

¹³³ אלו דלקמן רבים, לוקטו בשני הקונטרסים "משיח בכל דור" (תשנ"ב) – מר' יוסף יצחק קלר ומר' ישכר דוב קלויזנר.

¹³⁴ שו"ת הריב"ש סימן תעח ד"ה ילמדנו: "ילמדנו רבינו, רוח אפינו משיח צדקינו...". אור החיים (רבי חיים בן עטר) דברים טו ז: "מאחיק האבין פירוש מסיבת אחיק האבין הידוע שיעריך אדם בדעתו שהמעשה הוא לתכלית דבר זה של משיח ה' שמו חיים". נתיבות עולם (למהר"ל מפראג) נתיב הלשון פרק ט: "(וזהו לשון הכתב הנשלח [אל המהר"ל]) מלאך ה' בתוכינו. ישכון כבוד בארצנו. משיח צדקנו. בראשנו מלכנו... אדוננו רבב ישראל ופרשיו גאון עולם משוש דורו, ראדו וישמחו במלכותו אדון כל הארץ יקרא. הגאון המופלא מוהר"ר יהודה ליווא יחי אדוננו לעולם וכסאו כשמש יהלום יכין נצח". שי למורה (רבי יוסף שאול נתנזון, בעל השואל ומשיב) אבן העזר סימן קכט סעיף לד: "נתן

ר' צדוק הכהן מלובלין כתב שבכל דור יש אחד שראוי להיות משיח, אם יהיה הדור זכאי. וע"פ זה ביאר שהיו כמה אמוראים, שכל אחד מהם היה אומר על רבו שהוא זה שראוי להיות משיח¹³⁵. וכן כתב השדי חמד, שבכל דור ודור צריך להיות אחד מוכשר שמא יזכו, והיה משוער אצלם בכל דור מי הוא¹³⁶. ורבי נחמן מברסלב אמר שבכל צדיק יש מידה של משיח¹³⁷.

ויש מי שכתב שכל יחידי סגולה שהיו בדורות האחרונים, כולם נחשבים ועומדים מצד משיח בן יוסף¹³⁸.

הבעל שם טוב אמר שאם לא יבוא המשיח תוך שישים שנה, יהיה מוכרח הוא עצמו לחזור לעולם הזה¹³⁹.

ספר חסידים כתב שאדם המתנבא על משיח, הרי זה משום שעסק בכשפים שדים או שם המפורש, וכיוון שהטריח את המלאכים או השדים – הטעוהו בעניין המשיח, כדי שיהיה לבושת ולחרפה לכל העולם, לו ולמאמינים

מקורות מלאים והוספות

סי' על עצמו לשכנו תדרשו כלומר שלא תאמר בב'. נ"ב ובט"ג ס"ק ד' תמה דמה צריך ליתן סימן בדבר שהי' מפורסם שנקרא שכנא בכף. ואני שמעתי שנמצא בקראקא ש"ס שהגיה הגאון מ' שכנא ז"ל בפר' חלק בשמות של משיח שהגיה אני אומר שכנא שמו שנאמר לשכנו תדרשו וזהו הסימן שנתן הגאון ר' שכנא ודו"ק".

מקור חיים (לבעל הדברי חיים מצאנז) אות רסו (מהדורת בולגריה תרע"ב דף לז ע"א): "הגאון החסיד מ' אברהם שלמה עפשטיין ש"י בן גיסי הגה"ק מאזורוב ש"י נסע לשינאווע הרבה פעמים... ועוד סיפר לי שבאם הי' מברכין אותו בעת פרידת שלום שיחי' לביאת המשיח, לא היה אומר אמן. רק השיב: ביחד עם כל ישראל. כי היה חושב שהוא יהי' משיח אם יהי' הדור ראוי לכך".

¹³⁵ פרי צדיק (ר' צדוק הכהן מלובלין) פרשת דברים אות יג ד"ה וכן: "שבכל דור יש נפש אחד שראוי להיות משיח אם יהיה הדור זכאי. וכמו שמצינו שנחלקו בגמרא (סנהדרין צ"ח ב) דבי רבי שילא אמרו שילה שמו וכו' והיינו שכל אחד אמרו על רבם שהוא הנפש שראוי להיות משיח אם יהיה הדור זכאי וראוי לכך".

¹³⁶ שדי חמד חלק א, מערכת א, כללים, פאת השדה, אות ע (מהדורת תשכ"ב עמוד 193): "ובדרך הזה היה משוער אצלם בכל דור מי הוא... וכן הוא בכל דור ודור צריך להיות אחד מוכשר שמא יזכו (וע"פ זה כתבו גם כן תלמידי האר"י ז"ל שבימיו היה האר"י ז"ל)".

¹³⁷ ליקוטי מוהר"ן עט"א: "ובכל צדיק וצדיק, מי שהוא צדיק באמת, יש בו התגלות משיח, ואף-על-פי שאין בו התגלות משיח, יש בו מידה של משיח".

¹³⁸ כוכבי אור (רבי אברהם חזן מטולטשין, מחשובי רבני ברסלב), סיפורים נפלאים אות טז (מהדורת תשל"ב עמוד קט): "כל יחידי סגולה שהיו בגורות הסמוכים, כמו האר"ז"ל והבעש"ט ז"ל ומוהר"ן ז"ל – כולם נחשבים ועומדים מצד משיח בן יוסף".

¹³⁹ שבחי הבעש"ט (מהדורת תרפ"ב עמוד קיט): "אילו לא יבוא הגואל צדק במשך שישים שנה, מוכרח אני לבוא בזה העולם".

בדבריו¹⁴⁰.

כיצד טעו בחישוביהם

לגבי השאלה כיצד טעו גדולי ישראל בחישוביהם, כבר נאמרו תירוצים שונים: שזהו רצון האלוקים להעלים את הקץ¹⁴¹ והטעום מן השמיים¹⁴², שלא התכוונו לומר זאת באופן החלטי אלא בדרך אפשר¹⁴³, שעשו זאת רק

מקורות מלאים והוספות

¹⁴⁰ ספר חסידים סי' רז: "אם תראה שמתנבא אדם על משיח, דע כי היו עסקיו במעשה כשפים או במעשה שדים או במעשה שם המפורש, ובשביל שהם מטריחים את המלאכים אומרים לו על משיח כדי שיתגלה לעולם (על שהטריחו את המלאכים), ולבסוף יהיה לבושת ולחרפה לכל העולם על שהטריחו המלאכים, או השדים באים ולומדים לו חשבונות וסודות לבושתו ולבושת המאמינים בדבריו".

¹⁴¹ ספר הגאולה לרמב"ן שער רביעי פרק א': "ואמנם אני חושב כי טעותם [של מחשבים שונים] היתה מצד רצון אלוקים בהעלמת הקץ".

¹⁴² שפע חיים (רבי יקותיאל יהודה הלברשטאם, האדמו"ר מצאנז-קלויזנבורג) שיעור חומש ורש"י פרשת צו תשל"ה ד"ה כבר אמרתי: "כבר אמרתי כמה פעמים שהדבר ברור שמן השמיים הטעו את זקני הקדוש בעל ישמח משה זי"ע בשיעור טעות של כמאה שנה, ועל כן חישב את הקץ שהגאולה תבוא בימיו, וכל המאורעות שהחלו משנת תש"א היה הישמח משה סבור שיארעו מאה שנה קודם, בשנים תקצ"ט ת"ר ות"א. כן היו צדיקים שהיו סבורים שמשמח יבוא בשנת כת"ר, ואחרים אמרו שיבוא בשנת תרל"ו וכדומה, ומן השמיים הטעו את חשבונם בכמאה שנים".

¹⁴³ ספר הגאולה בהמשך דבריו שם: "מפני שדברינו בקץ דברי שמא ואפשר, ואין אצלנו בו דבר ראוי לגזור עליו גזירה אמיתית ולאמר בו מאמר חלוט שהוא ככה, כי אין אנחנו נביאים לומר כן בסודות האלוקים יתברך".

לצורך דורם¹⁴⁴, שבאו בכח הזרוע להקדים את הקץ¹⁴⁵, שהיו אלו שעות רצון אך היו סיבות שעיקבו את הדבר, שהיו אלו שלבים מסוימים בגאולה.

ועל חלקם אפשר שהסתכלו באספקלריא שאינה מאירה, ונתנבאו ולא ידעו מה נתנבאו. אמנם שנת ה'ת"ח לא היתה שנת הגאולה, אך – להבדיל – היתה זו שנת פרעות עצומות באלפים רבים של יהודים¹⁴⁶, ואפשר שראו ברוח קודשם שאכן יהיו מאורעות עצומים לעם ישראל בשנה זו, וטעו וסברו שזוהי הגאולה¹⁴⁷.

רבי נחמן מברסלב העיד על עצמו שמתחילה ידע באיזה יום יבוא המשיח,

מקורות מלאים והוספות

¹⁴⁴ איגרת תימן ד"ה אבל מה שזכרת מדבר הקיצים: "ואנו דנים את רב סעדיה לכך זכות ונאמר, שמא מה שהביאו לענין זה, ואף על פי שהיה יודע שהתורה אסרה זה, לפי שהיו בני דורו בעלי סברות רבות נשחתות, וכמעט שתאבד תורת ה' לולי הוא עליו השלום, לפי שהוא גלה מן התורה מה שהיה נעלם וחזק ממנה מה שנדלדל והודיעו בלשונו ובכתבו וקולמוסו, וראה בכלל מה שראה בדעתו לקבץ המון העם על דרך חשבון הקיצים, כדי לאמץ אותם ולהוסיף על תוחלתם, והוא התכוון בכל מעשיו לשם שמים, ואין לטעון עליו על שטעה בחשבוניותיו, כי כוונתו היתה מה שאמרתי".

רלב"ג דניאל יב יא: "והנה לא עמדו הקודמים על זה הקץ, עם קלות העמידה אליו, מפני שכל אחד מהם היה טורח להמציא חשבון יגיע בימיו, ולזה תמצא רז"ל שנתנו קיצים רבים וכולם כלו, כי היו משתדלים להמציא הקץ קרוב כדי שלא יתיאשו מן הגאולה המון העם". יש להעיר שבדבריו של הרי"צ (שהובאו לעיל) בשנת ה'תש"ב על כך שזהו מועד הגאולה, הדגיש את התועלת שבכך (אגרות קודש לאדמו"ר הרי"צ חלק ו, סוף איגרת א'תשצ"ד, עמוד שלז): "וברור הדבר כי כל החי בישראל, גם הפחות שבפחותים שנשבה בין המתבוללים, מכיוון שידע את האמת הגמור כי על מפתן הגאולה שלמה על ידי משיח צדקנו אנו עומדים, יקבל עליו לשמור המצוות המעשיות בכדי שגם הוא יזכה לקבל פני משיח צדקנו בקרוב ממש".

¹⁴⁵ שפע חיים בהמשך דבריו שם: "ויש מהם שידעו שהקץ יהיה בעוד כמאה שנה, אלא שהם באו בכח הזרוע להקדים את הקץ בכמאה שנה (ודברים אלו אני אומרים מתוך ידיעה, ואלמלא ידעתים לא הייתי אומרם). ועל כל פנים הדבר ברור שעתה כבר הגיע הסוף והקץ, ואי אפשר שיימשך עוד. ועל כן כל אדם מישראל צריך להכין את עצמו בהכנה יתירה לקראת חג הפסח הבעל"ט".

¹⁴⁶ כפי המתואר באריכות בספר "יוון מצולה" (לרבי נתן נטע הנובר).

¹⁴⁷ גם הרמב"ם הזכיר מעשה דומה שאירע בתקופתו, אך שם מדובר בחשבון על פי דרך הכוכבים, שהרמב"ם שללה מכל וכל.

איגרת תימן פרק ג: "וכבר עמד אחד מן המחודדים בספרד וחיבר ספר בענין הקץ על דרך הכוכבים, ואמר שהמשיח יגלה בשנת פלונית. ואין אחד מחכמינו חסידינו שלא זלזל שם דבריו וזלזל עצתו, ושמדוהו במעלת החסרים בשביל מה שעשה והעיר תכלית. והמציאות עשתה בו יותר רע, כלומר שחוק והיתול ממה שעשינו בו אנחנו. לפי שבזמן שאמר שיגלה המשיח, עמד הסרבן והממרה בארצות המערב". כוונתו לעליית האלמווחדים שניסו להשליט את האסלאם אף על היהודים.

אך לאחר שמת בנו – בוודאי כבר לא יבוא המשיח באותו הזמן¹⁴⁸, והוסיף "אז אמרתי כך, והיום אני כבר אומר אחרת"¹⁴⁹.

יש מגדולי החסידות שכתבו שאנו מחוייבים גם להאמין לחישובי קיצין שחישבו חכמים הגם שכבר חלפו ועברו, וגם להאמין בביאת המשיח במהרה בימינו, ואע"פ שיש סתירה¹⁵⁰ בין שתי האמונות הללו¹⁵¹. והקב"ה יכול להחליף את הזמנים ולהביא לזמן הזה את השנים שכבר עברו, וכן אם נגזר שהגאולה תבוא רק בעתיד, יכול להביא את העתיד כבר עכשיו¹⁵².

מקורות מלאים והוספות

¹⁴⁸ ימי מוהרנ"ת חלק א אות יא: "שנת תקס"ו לפ"ק, יום ראשון ה' מנחם (אב), שמענו מפי הקדוש כל סדר ביאת הגואל צדק במהרה בימינו. ואמר שכבר היה מוכן שיבוא בעוד איזה שנים, וידע באיזה שנה ובאיזה חודש ובאיזה יום יבוא, אך עכשיו בוודאי לא יבוא באותו הזמן. וכפי המובן מדבריו היה שהעיכוב היה מחמת שנפטר אצלו בנו הקטן שלמה אפרים זצ"ל".

¹⁴⁹ סיפור השתלשלות הגילויים של ספר סיפורי מעשיות אות כח עמודים 25–26: "רביז"ל גם אמר אז [לאחר פטירת בנו שלמה אפרים]: 'משיח כבר היה מוכן שיבוא בעוד איזה שנים'. רביז"ל הוסיף: 'ידעתי גם באיזה שנה ובאיזה חודש ובאיזה יום שיבוא... אך עכשיו בוודאי כבר לא יבוא באותו הזמן...'. רביז"ל התבטא אז: 'משיח כבר לא יבוא לפחות עוד מאה שנה...'. שאלו ר' יוד"ל: 'הרי אמרתם לי שאקבל פני משיח עם הבגד החדש שלבשתי, כאמור, בברית מילה של התינוק הקדוש...'. ענה לו רביז"ל: 'אז אמרתי כך, והיום אני כבר אומר אחרת...'. "

¹⁵⁰ לגבי השאלה האם יש מקום להאמין בשני דברים הסותרים זה את זה, ודעות הראשונים שדחו בהחלט את רעיון זה, הארכנו לעיל בפרק לח.

¹⁵¹ בני יששכר מאמרי חודש סיון מאמר ה (מעלת התורה) אות יט ד"ה ובאמונה: "וגם כמה וכמה קיצים מבוארים בזוהר הקדוש ובספרים קדמונים בעלי רוח הקודש האמיתיים וכבר עברו, הנה יתבהל הרעיון בראותו כל זאת, אמנם כי כן מחיוב האמונה עפ"י התורה והנבואה להאמין בהש"י שהוא כל יכול אפילו בב' הופכיים שאין השכל יכול לחייב, על כן מחוייבים אנחנו להאמין בביאת משיחנו במהרה בימינו, גם מחוייבים אנחנו להאמין בדברי הנביאים והחכמים אשר כתבו קיצים ברוח קודשם הגם שכבר עברו, ואיך יצדקו ב' אמונות הללו, אלא על כורחך ישנו באפשרי בחיקו הש"י לקיים הבטחתו במהרה בימינו ובוודאי יבוא משיח, וגם דברי חכמים יתקיימו אשר רוח י"י דבר בם, כגון מה שמבואר במדרש הנעלם שהגאולה ותחיית המתים בשנת ת"ח (זוה"ק ח"א קל"ט ע"ב) מחוייבים אנחנו להאמין שיקיים כן הגם שכבר חלף ועבר הזמן, הנה רחוק הדבר משכלינו איך יכול דבר זה להתקיים, זא"ת נשים אל לבנו כשתהיה הגאולה במהרה בימינו יתגלה לנו האיך יקיים הכל, וכן בכל שאר הקיצים, הבן הדבר".

¹⁵² שפע חיים (רבי יקותיאל יהודה הלברשטאם, האדמו"ר מצאנז-קלויזנבורג) תורה ומועדים חלק יב, הגדה של פסח ד"ה לשנה הבאה בירושלים הבנויה, עמוד יא: "וידוע מספרי אמת שהזמן הוא ג"כ נברא, והקב"ה שאצלו היה הווה ויהיה הכל אחד, משנה עיתים ומחליף את הזמנים כרצונו.

אין כמו סוגיה זו, שרבים־רבים מגדולי ישראל התעלמו מכך שרבים כבר קדמום¹⁵³ וניסו לחשב את הקץ ונכשלו. אין זאת אלא שעשו זאת לשם שמיים כיוון שראו בכך צורך דורם¹⁵⁴, ואולי אף חשבו והאמינו מה שנכספה וכלתה נפשם להיות¹⁵⁵.

על כל פנים, חישובי הקיצין הם מהסברות והחשבונות הקרובים אלינו שהוכחו.

ואחרי ככלות כל אלה, אם יתמהמה חכה לו כי בוא יבוא לא יאחר¹⁵⁶, ואנו למה מחכין, לקבל שכר¹⁵⁷.

סימנים לביאתו

אמרו בשם הגאון מווילנא, שכאשר צבא רוסיה ייכנס לאיסטנבול, יש לצפות לרגלי המשיח¹⁵⁸.

חישובי קיצין למפרע

בדור האחרון יש מי¹⁵⁹ שחישב את הקיצין, אך בניגוד לשאר המחשבים,

מקורות מלאים והוספות

ובזה יובן לנו מה שמצינו בספרים הקדושים על שנים מסוימות שהם זמן הגאולה וכבר עבר הזמן ועדיין לא נושענו, אולם יתכן שבשמיים עוד לא היתה השנה ההיא, וברצות ה' יוכל להביא את שנת ת"ח לזמן הזה וכבר תבוא הגאולה. וזה שאנו מבקשים שאם נגזר ח"ו שרק לשנה הבאה בירושלים הבנויה, יעזור השי"ת שהשנה הבאה תהיה כבר עכשיו.

¹⁵³ ובפרט השפע חיים, שבשנת תשכ"ח סבר שיגיע בתשכ"ט, ולאחר מכן, בשנת תשל"ה, סבר שיגיע בערך בתשל"ו. כפי שהובא דלעיל.

¹⁵⁴ בדברי הרמב"ם דלעיל על הרס"ג.

¹⁵⁵ ישועות משיחו (לאברבנאל) ח"ב עיון א פרק ד ד"ה במלכות: "ועם היות ר"ע יודע זה מפי ספרים ומפי סופרים ושבזמן בר כוזיבא עדיין לא הגיע זמן הגאולה, קרה לו כמו שיקרה פעמים רבות לכל חכם לב שיחשוב ויאמין מה שנכספה וכלתה נפשו להיות".

¹⁵⁶ חבקוק ב ג.

¹⁵⁷ סנהדרין צז ע"ב: "וכי מאחר שאנו מחכים והוא מחכה, מי מעכב? מידת הדין מעכבת. וכי מאחר שמידת הדין מעכבת, אנו למה מחכין? לקבל שכר, שנאמר אשרי כל חוכי לו".

¹⁵⁸ ספר הגאון החסיד מווילנא, עמוד קפט: "לפי מסורת אחת הצהיר [הגאון מווילנא] כי 'בשעה שתגיע אליו השמועה על כניסת צבא רוסיה בשערי איסטנבול, ימהר ללבוש בגדי שבת ויצפה לרגלי המשיח'".

ושם עמוד קצג הערה 27 (על הקטע הנ"ל) ציינו: "מפי ר' אריה לוין, ששמע מפי ר' חיים ברלין, ששמע מפי ר' יצחק מוולוז'ין, ששמע מפי אביו ר' חיים, מפי הגר"א".

¹⁵⁹ חוברת קצרה בשם "פענוח קץ אחרית הימים שבדניאל", לר' יוסף איזיקמן, שנת תשכ"ה.

עשה זאת למפרע. וכך הגיע לפיענוח המתאים במדויק למועדים שבספר דניאל.

בנבואות שבסוף דניאל ישנם שלושה מועדים שונים: "ויאמר לאיש לבוש הבדים אשר ממעל למימי היאור עד מתי קץ הפלאות. ואשמע את האיש לבוש הבדים אשר ממעל למימי היאור וירם ימינו ושמאלו אל השמים וישבע בחי העולם כי למועד מועדים וחצי וככלות נפץ יד עם קודש תכלינה כל אלה... ומעת הוסר התמיד ולתת שיקוץ שומם ימים אלף מאתים ותשעים. אשרי המחכה ויגיע לימים אלף שלוש מאות שלושים וחמישה"¹⁶⁰.

וכך פיענוחם:

"מועד מועדים וחצי" – אלפיים וחמש מאות שנה בדיוק לאחר חורבן הבית ראשון¹⁶¹, התחיל "קץ הפלאות" – מלחמת העולם הראשונה¹⁶², שהייתה גורם להצהרת בלפור על הקמת בית לאומי לעם ישראל בארץ ישראל. "וככלות נפץ יד עם קודש" – לאחר סיום השואה, "תכלינה כל אלה" – קמה מדינת היהודים בארץ ישראל.

"ומעת הוסר התמיד" – מזמן שנבוכדנצר הוציא את כלי המקדש ולא היתה אפשרות להקריב את קורבן התמיד¹⁶³, "ולתת שיקוץ שומם" – עד שהוקם בהר הבית מסגד עומר¹⁶⁴, "ימים אלף מאתים ותשעים" – עברו אלף מאתים ותשעים שנה בדיוק.

"אשרי המחכה ויגיע לימים אלף שלוש מאות שלושים וחמישה" – אלף שלוש מאות שלושים וחמש שנה למנינם של אותם מוסלמים¹⁶⁵, תהיה אותה הצהרת בלפור שבעקבותיה קמה מדינת היהודים.

מקורות מלאים והוספות

¹⁶⁰ דניאל יב ו, ז, יא, יב.

¹⁶¹ תשעה באב, שנת 586 לפני ספירתם, ע"פ שיטת ההיסטוריונים שמתחשבת ב"שנים החסרות".

¹⁶² תשעה באב, שנת 1914 לספירתם (ביום זה הצטרפה גרמניה למלחמה. תחילת המלחמה בין האימפריה האוסטרו-הונגרית לבין סרביה היתה בה' באב).

¹⁶³ גלות יהויכין, שנת 597 לפני ספירתם.

¹⁶⁴ שנת 693 לספירתם (יש טוענים שמסגד אל אקצא הוקם בשנת 693, ויש טוענים שהקמתו החלה בשנת 691 וארכה שנים רבות).

¹⁶⁵ שנת 1917 לספירתם.

חישובי קיצין מדויקים

עוד נמצא בדור האחרון מי¹⁶⁶ שחישב את הקיצין בסגנון שונה מכל אלה שקדמוהו¹⁶⁷, ואכן חזה מראש את מלחמת העולם השנייה, שתחל לפני¹⁶⁸ שנת ה'ת"ש¹⁶⁹ ותכלול את אנגליה ואיטליה¹⁷⁰, עם צוללות איטלקיות אנגליות וגרמניות¹⁷¹, שבשנת ה'תש"ט¹⁷² יארע דבר גדול¹⁷³, והעלה אפשרות ש"אחרית הזעם" תהיה בשנת ה'תשכ"ז¹⁷⁴.

יש בדבריו גם חישובים שטרם נתקיימו, ולא נדע האם יהיו עד שיהיו: תהיה מלחמה אטומית¹⁷⁵, מפלת גוג תהיה ע"י גזים וחיידקים שיגרמו לשיתוק

מקורות מלאים והוספות

¹⁶⁶ ספר חזון החיים (אלול תרצ"ה), וספר חשבונות הגאולה (תשכ"ד), שניהם מר' חיים שבילי.

¹⁶⁷ הוא טוען (בספר חשבונות הגאולה עמוד 12): "טעות גדולה נפלה בתאריך העברי. התאריך שאנו מונים עתה לבריאה חסר ומפגר קרוב למאתיים שנה [186 שנה]. שנת ה'תשכ"ד צריכה להיות למעשה שנת ה'תתק"י". כמו כן הוא טוען (שם עמוד 28 ד"ה ואם): "חזונות דניאל ובפרט המלאך גבריאל אינם עוסקים בגימטריות כי אם בחשבונות מדויקים של שנים או ימים".

¹⁶⁸ מלחמת העולם השנייה החלה באלול ה'תרצ"ט.

¹⁶⁹ חזון החיים עמוד 79 ד"ה אמנם: "שהמלחמה העולמית השנייה תערך לפני גמר המאה השביעית, לפני שנת ת"ש 1940".

¹⁷⁰ חזון החיים עמוד 77 ד"ה אבל: "שאחר גמר המלחמה העולמית הבאה, שתכלול גם מלחמת איטליה אנגליה...".

¹⁷¹ חזון החיים עמודים 81-82: "קצת מפסוקי התנ"ך המדברים על המלחמה העולמית הבאה... את מלחמת האוניות והצוללות של איטליה גרמניה ואנגליה מתאר הנביא בדברים הבאים: היום ההוא יפקוד ה' בחרבו הקשה והגדולה והחזקה על לויתן נחש בריח ועל לויתן נחש עקלתון והרג את התנין אשר בים... לויתן בריח היא איטליה, שארץ איטליה דומה לבריח הנכנס בתוך ים התיכון מקצה אחד קרוב לקצה השני לדרום ים התיכון. נחש עקלתון היא גרמניה הנאצית שדגלה דגל צלב הקרס דומה לשני נחשים עקלקולים דבוקים זה בזה, והתנין - ידוע...".

¹⁷² בשנת ה'תש"ט הסתיימה מלחמת השחרור והוקמה הממשלה הראשונה.

¹⁷³ חזון החיים עמוד 84 ד"ה את: "את שנת תש"ט כשנה היסטורית של בניין המקדש או דבר גדול אחר, רמז גם הגר"א".

¹⁷⁴ חשבונות הגאולה עמוד 28 ד"ה ואם: "אם בכל זאת אני טועה, והחשבון הזה [של הפסוק 'הנני מודיעך את אשר יהיה באחרית הזעם'] מכון לאחרית הימים, אז בהכרח שהוא מתחיל מזמן הופעת החיה השלישית שהיא מלכות יוון, ומאחר שאלכסנדר מוקדון הופיע בארבע מאות ושלוש שנים לפני חורבן הבית, אז יסתיימו השנים הללו בשנת תשכ"ז 1967, בעוד שלוש שנים בערך".

¹⁷⁵ חשבונות הגאולה עמוד 71: "קצת פסוקים מהתנ"ך המדברים על המלחמה האטומית הבאה".

אברים¹⁷⁶, גוג ומגוג היא רוסיה¹⁷⁷.

אמנם אין להכחיש שיש בדבריו גם חישובים שלא אירעו¹⁷⁸.

אף הוא חישב גם חישובים למפרע, ופיענח¹⁷⁹ ש"מועד מועדים וחצי" פירושו שלוש וחצי פעמים 365 שנה, שהם 1278 שנה. 1278 שנה לאחר שישמעאל כבש את ארץ ישראל¹⁸⁰, נכבשה הארץ מידי ע"י הבריטים והוכרזה הצהרת בלפור¹⁸¹, וביאר שזהו "קץ הפלאות"¹⁸².

מעניין שחישובים מדויקים אלה, חושבו דווקא ע"י מי שהעיד על עצמו שאינו רב ואינו משכיל אלא צעיר פשוט¹⁸³, ובניגוד לגדולי ישראל רבים,

מקורות מלאים והוספות

¹⁷⁶ חשבונות הגאולה עמודים 57-58: "אופן מפלתו של גוג. המפלה שתונחת לגוג... אנשי המדע באמריקה המציאו כבר אבקה מרעילה ומסממת חריפה מאוד עד כדי כך שאם יפזרו רק כמות קטנה ממנה בשמי העיר המותקפת עלול להביא שיתוק אברים כללי לכל תושביה... שיתוק האברים ידיים ורגליים של האויב... ממש מלחמת חידקים".

¹⁷⁷ חשבונות הגאולה עמוד 47 ד"ה הנה: "אנו אין לנו אלא הפשט היוצא מן הפסוקים ולפי זה נכון דברינו ונביע את דעתנו כי גוג ומגוג היא רוסיה".
היו עוד שסברו כך, כפי שנביא בפרק קמב בכותרת "איזו אומה זו".

¹⁷⁸ חשבונות הגאולה עמוד 39 סוף ד"ה כבר: "ואם השערתי בפרקים הבאים, שהמלחמה האטומית עלולה לפרוץ בשנים תשכ"ו-תש"ל היא נכונה...".

¹⁷⁹ חשבונות הגאולה עמודים 36-37 ד"ה החשבון.

¹⁸⁰ בשנת 638 לספירה.

¹⁸¹ בשנת 1917 לספירה.

¹⁸² חזון החיים עמוד 70 ד"ה רבים וד"ה על, וכן העתיק בספרו חשבונות הגאולה עמוד 37: "רבים ישאלו בוודאי, האפשר הדבר שקץ הפלאות מכון על הצהרת בלפור? והלוא כמה צרות ופרעות סבלנו מאז, הייתכן?

על זה אענה להם: הביטו נא וראו שהנביאים ישעה וירמיה הבטיחו שה' יפקוד אותם ויגאלם לסוף שבעים שנה של גלות בבל. ומה ראינו שמה? האם היה טוב מצב אבותינו אז אחר הצהרת כורש ממצבנו אנ?

קראו היטב את ספרי נחמיה ועזרא וחגי וזכריה ותראו כי מצבנו אחר הצהרת בלפור טוב ויפה ממצב אבותינו אז... ביטלו בניין בית המקדש... הציקו לישראל מכל צד... וכמעט שגועו מרעב מרוב הארנונות והמיסים...".

¹⁸³ חזון החיים עמוד 75 ד"ה אמר המחבר הצעיר: "אמר המחבר הצעיר: אף שאין אני מונה את עצמי בין המשכילים, ואינני לא רב ולא דוקטור ולא מוסמך למדעי הרוח והחומר אלא צעיר פשוט בלי כל תארים, בכל זאת אחשוב לאמת שהגעתי לכוונת הדברים שבספר דניאל ופתרתי החשבונות באופן נכון, ולא בזכותי תליא מילתא, אלא בזכות הקץ ובזכות הטורח והעמל שהשקעתי במשך שנה שלמה להבנת הספר הזה – היא שעמדה לי, והופעת ספרי זה הוא סימן נוסף שעת הקץ הגיע כדברי המלאך. ואבקש מהקוראים הנכבדים לא לראות בדברי אלו שום התפארות כי אם אמת לאמיתה. ונחוץ לעבור על הספר הזה פעמיים ושלוש

וביניהם שעסקו בחכמת הקבלה, שניסו לחשב ולא עלה בידיהם, כדלעיל.

כי לא יעשה ה' אלוקים דבר כי אם גלה סודו אל עבדיו הנביאים¹⁸⁴, וכל דברי הנביאים אמת.

פרק קלז

איסור דחיקת הקץ

מפורש בתלמוד שלפנינו, שאחת השבועות שהשביע הקב"ה את ישראל היא שלא ירחקו את הקץ¹⁸⁵, ופירש רש"י, בעוונם. והביא גירסה אחרת – שלא ידחקו את הקץ, דהיינו שלא ירבו בתחנונים על כך יותר מדי¹⁸⁶. האדמו"ר ממונקאטש כתב שהגירסה "שלא ידחקו" אינה להלכה ואינה עיקר¹⁸⁷.

במשך הדורות היו רבים שניסו לדחוק את הקץ באופנים שונים ולא עלה בידם, מסיבות שונות.

וסיפרו מעשה ברבי יוסף דילה ריינה, שהיה אדם גדול ובקי בחכמת הקבלה המעשית, ורצה להביא את הגאולה ע"י השבעות מלאכים בשמות קדושים, ולאחר שראה שלא נעשתה עצתו יצא לתרבות רעה, ונתייאש מן העולם הבא, וכרת ברית עם לילית המרשעת ומסר עצמו בידה שתהיה לו לאישה, וסופו שהשליך עצמו לים ומת¹⁸⁸.

מקורות מלאים והוספות

בבדי להתרגל אל הפסוקים והרעיונות, ואז יתבאר ויתברר כי שאלת ספר דניאל כבר נפתרה.

¹⁸⁴ עמוס ג ז.

¹⁸⁵ כתובות קיא ע"א: "שש שבועות הללו למה? תלתי – הני דאמרן, אינך – שלא יגלו את הקץ, ושלא ירחקו את הקץ...".

¹⁸⁶ רש"י שם: "ושלא ירחקו את הקץ – בעוונם. ל"א: שלא ידחקו גרסינן, לשון דוחק, שלא ירבו בתחנונים על כך יותר מדאי".

¹⁸⁷ שער יששכר (ר' חיים אלעזר שפירא, בעל המנחת אלעזר, האדמו"ר ממונקאטש), מאמרי חודשי תמוז-אב, מאמר ימי המיצרים, אות לב (מהדורת ברוקלין תשנ"ב עמוד קסג): "וגם על הגאולה שלימה ב"ב, שצריכין להשתפך נפשו כל ימיו במסירות נפש בתפילתו (ומה שכתב ברש"י בכתובות קיא. ליד גירסה לא לדחוק את הקץ בתפילתו יותר מדאי – אינו להלכה ולא עיקר כלל. ורק העיקר כמ"ש שם רש"י עפ"י גירסתנו שלא להרחיק את הקץ בעוונותינו)".

¹⁸⁸ ספר "מעשה נורא מר' יוסף דילה ריינה": "מעשה גדול ונורא מן יוסף דילה ריינה שהיה

אכן החתם סופר ביאר שהאיסור הוא לדחוק את הקץ ע"י קבלה מעשית כמו יוסף דילה ריינה, אבל להתפלל בכל יום – חובה עלינו¹⁸⁹. והרמ"ק כתב שהחשש ממעשיהם של אנשים כמו יוסף דילה ריינה וכיוצא בו, הוא הסיבה שלא רצו לגלות שמות קדושים¹⁹⁰.

הרבי מסאטמר כתב שזו היתה העבירה של מלכות בר כוזיבא – שדחוק את הקץ לפני הזמן¹⁹¹. וכן כתב שהשואה¹⁹² היא עונש מר על שעברו על השבועה של דחיקת הקץ¹⁹³.

מקורות מלאים והוספות

אדם גדול וחכם ובקי בחכמת הקבלה מעשיות והיה יושב בארץ הגליל היא צפת תוב"ב, ויהי היום ויתן אל ליבו לפצור ולהביא הגאולה ולהעביר ממשלת זדון מן הארץ, והנה היו לו חמישה תלמידים אשר היו עימו יומם ולילה לכל בקשתו וגם היו בקיאים בחכמה ההיא כמו שלמדו ממנו...

ועשו השבעה בשם מ"ב ובשם אשר אמר להם אליהו, היוצא מפסוק שרפים עומדים ממעל לו, והשביעו למלאך סנדלפון שיתגלה עתה אליהם הוא וכל סיעתו הקדושים בכח השמות הקדושים...

וארח זאת הגיע רבי יוסף לעיר צידון ושמוניחים [?] ויצא לתרבות רעה כיוון שראה שלא נעשתה עצתו, ובפרט ששמע הבת קול הנזכר נתיימש מ העולם הבא, וכתר ברית עם לילי"ת המרשעת, ומסר עצמו בידה ותהי לו לאשה, והיה מטמא עצמו בכל טומאות עד כי בשמות הקודש ושאר שמות והשבעות אשר היה יודע, היה משתמש בהם להרע, והיה משביע רוחין ושדין בכל לילה להביא לו את אשר יחפוץ... והשליך עצמו לים ומת".

¹⁸⁹ שו"ת חתם סופר חלק ו, ליקוטים סימן פו ד"ה עמוד כד: "ומ"ש רש"י שלהי כתובות בפי' שלא לדחוק את הקץ שלא להרבות בתפילה – שלא להרבות דייקא, כגון יוסף דילי"ריינה וכדומה, אבל להתפלל בכל יום חובה עלינו".

¹⁹⁰ פרדס רימונים (לרמ"ק) שער כא פרק א: "הם בעצמם לא רצו לגלותם את השמות הקדושים לפי שראו אנשי חסד נאספים ונתמעטו אנשי מעשה וחששו שמא ישתמש בהם אדם שאינו הגון כמו שראינו כמה שהיו אחריהם הרבה קרובים אלינו, כמו יוסף דיליה ריינא וכיוצא בו, המחריבים בית אלוקינו ומרבים את פריצותינו. ולטעם זה לא נחקר אחר שימושי השמות..."

¹⁹¹ ויואל משה, מאמר שלוש השבועות אות עז: "גם מלכות בן כוזיבא היתה מלכות של תורה בשלימות... גם בני דורו היו גולם צדיקים גמורים... ונענשו כ"כ מרה ר"ל בשביל שהיה בזה דחיקת הקץ לפני הזמן".

¹⁹² לגבי הדיון על השואה עיין לעיל פרק מד בכותרת "החורבנות, הגזירות, השואה".

¹⁹³ ויואל משה, מאמר שלוש השבועות אות קי, במהדורת תש"כ עמוד קפב, במהדורת תשכ"א עמודים קכב-קכג: "ואין איש שם על לב כי ע"י הכתות האלה שמשכו לב העם ועברו על השבועה של דחיקת הקץ ליקח מלוכה וחירות קודם הזמן, נהרגו ר"ל שישה מיליונים מישראל, כי מלבד שזהו עונש המר המבואר על זה בגמרא 'אני מתיר את בשרכם', ובשבועה נפרעין ממנו ומכל העולם כולו, ואין פורענות בא לעולם אלא בשביל הרשעים ואינה מתחלת

רבי שלום שרעבי¹⁹⁴, החיד"א ורבי חיים די לה רוזה ניסו לכבוש את המשיח ולהביאו בחוזקה ע"י שמות קדושים, ושמעו בת קול שעדיין לא באה עיתו¹⁹⁵.

החווה מלובלין תלה את נפילתו מן החלון לארץ¹⁹⁶ בכך שהכניס עצמו בעובי הקורה בדרכים מסוכנים בשמי מרום עבור הגאולה¹⁹⁷.

הרבי מקוצק סיפר שפעם נתאספו צדיקי הדור לפני כיסא הכבוד וחפצו לקרב את הקץ, אבל בשמיים קיבלו את הדעה שלא לקרבו, שכן עם ישראל

מקורות מלאים והוספות

אלא מן הצדיקים, אבל הם עשו גם פעולות נוראות לדבר... הרבו במלשינות נוראות על ישראל אצל האומות... כמה פעולות אכזריות שעשו בזה שדין גרמא בנוזקין של כל האסון הנורא".

¹⁹⁴ המכונה: הרש"ש.

¹⁹⁵ מיסטיקה ומשיחיות (אריה מורגנשטרן) עמודי 104-106: "נסיגה הנואש של הרש"ש, החיד"א ור' חיים די לה רוזה לקרב את הגאולה בראשית שנת תקי"ג ('השחר')... בליל שבת קודש נועצו יחד וגזרו אומר לכבוש בעוצמת רוחם ובחפץ ליבם האמיץ את המשיח ולהביאו בחוזקה...".

ויזכירו שמות אל-ה העצומים וחתומים באוצרות הסוד, אשר לא העזו עד הנה לנושאם על שמתותיהם, עד השתער ליבם בקרבם וקרסוליהם מעדו מחלחלה. פתאום נשמעה בת קול משמים הקוראת 'עת לא תחדלו מהגות רוחכם הלזו וממפעלכם המתפרץ, תמוש התבל ממוסדותיה, עדי תבלה ותאבד, כי חפצכם להחיש דבר אשר לא באה עוד עיתו כפי מועצת ש-די...".

כמעט באין נשמת רוח באפם נפלו כולמו על פניהם לשמוע את הקול...".

¹⁹⁶ נפילתו אירעה בשמחת תורה ה'תקע"ה, וכתוצאה ממנה נפטר בתשעה באב באותה שנה. בהסברים הטבעיים לנפילה זו עסקו רבים והעלו אפשרויות שונות.

¹⁹⁷ דרכי חיים ושלום סעיף תנג בהערה ד"ה ושוב (מהדורת מונקאטש ת"ש עמודים קמ"ד קמו): "והיתה אז מלחמה הגדולה, מלחמת נאפוליון מלכות צרפת עם מלכות רוסיה, ואז ראו רבותינו שלושה אבות העולם, ה"ה הגה"ק המגיד מקאזניץ, והגה"ק החווה מלובלין, והגה"ק הרבי רמ"מ מרימנוב, שהמלחמה הזאת הוא שעת הכושר לגאולה שלימה, וביקשו והתפללו לה' שיהיה נאפוליון גוג ומגוג ושיצליח במלחמתו נגד רוסיה. והגה"ק הר' שניאור זלמן זי"ע בעל שו"ע התניא היה מתפלל לשלום רוסיה שיצליח הקיסר אלכסנדר...".

והנה הרבי מלובלין איננו בביתו, והחסידים שהיו על הרחוב שמעו פתאום קול גנוחי גניח מעל הארץ מתחת, והלכו לראות מה זה ועל מה זה קול אנחה יוצא בחשכת ליל. וראו כי תמונת אדם מונח על הארץ בשוק. ושאלו אותו מי הוא והשיב בקול דממה דקה 'אני יעקב יצחק בן מאטיל' וחרדו מאוד לראות שכן הוא זה רבם הקדוש נפל ומושכב על הארץ... והרבי מלובלין נאנח ואמר, מדוע העלימו ממנו שהמגיד הקדוש מקאזניץ כבר לקחו אותו ואיננו. כי אילו ידעתי זאת לא הייתי נכנס בעובי הקורה כל כך בדרכים מסוכנים בשמי מרום עבור הגאולה... כי הפיל אותו הבעל דבר לחוץ דרך החלון הנ"ל... ואחרי זה בשנה ה'ת"ז בט' באב נפטר הגה"ק הרבי מלובלין זי"ע".

לא יוכל לעמוד בכל הצרות העומדות לבוא לפני הקץ אם יבואו בפעם אחת.¹⁹⁸

רבי נחמן מברסלב אמר שהוא היה יכול להביא את המשיח, אלא שלא רצה בזה.¹⁹⁹

הדברי חיים מצאנו אמר שאם היה באפשרותו למצוא תשעה אשר לבבם כלבבו, היו יוצאים לשדה להפציר בתפילות ובתחנונים ולא לשוב לבתיהם עד הגאולה בביאת משיח בן דוד. אלא שלא מצא אנשים כאלה.²⁰⁰

הרבי מלובביץ' אמר שלהכריח כביכול את הקב"ה להביא את הגאולה, ע"י שיהודים ישמחו כבר עכשיו בשמחת הגאולה – אין בכך משום דחיקת הקץ, משום שהאיסור הוא רק על קבלה מעשית וכד'.²⁰¹

מקורות מלאים והוספות

¹⁹⁸ על הצדיקים ועל החסידים ברחבי פולין עמודים פ"ז: "הרבי מקאצק אמר לחסידיו: אספר לכם סיפור וממנו תדעו באם הוא רבי יהושע מסטנוביץ רבי קטן. פעם בראש השנה נתאספו צדיקי הדור לפני כיסא הכבוד וחפצו לקרב את הקץ כי כשל כוח הסבל. לפתע נשמע קול: הרבי הצדיק ר' יהושע מסטנוביץ הגיע. פינו לו מקום והוא אמר כי אינו מסכים לקרב את הקץ, שכן אם יבואו על עם ישראל כל הצרות העומדות לבוא עליהם לפני הקץ בפעם אחת – לא יוכלו אנשים רבים להחזיק מעמד בצרות אלו... קיבלו בשמייס את דעתו ולא קירבו את הקץ".

¹⁹⁹ חיי מוהר"ן אות רנז: "שמעתי שאמר, יש לי השגה כזו להשם יתברך שהייתי יכול להביא על ידה את משיח, אבל סילקתי הכל ולקחתי עצמי אצלכם להחזיר אתכם למוטב, כי זה גדול מן הכל".

²⁰⁰ בית שלמה (שבחי תולדות רבי שלמה שפירא ממנוקאטש, האדמו"ר הראשון ממנוקאטש), מאמר אור החיים, אות סז: "פעם אחת קרוב לסוף ימיו של מרן הבעל דברי חיים הגיד תחת אחד השיחים לאדם חשוב אחד הנודע בזה הלשון: אם היה לי באיפשרי למצוא ולצרף איתי תשעה אוהבים ידידים נאמנים אשר לבבם כלבבי, היינו לוקחים עמנו לחם משנה באמתחותינו והיינו הולכים לשוח בשדה ולהפציר בתפילות ובתחנונים, ולא נשוב אל בתינו עד אשר ישראל נושע בד' תשועת עולמים בגאולת עולם בביאת משיח בן דוד. אבל מה אעשה בחסרון אשר לא יוכל להמנות, ולא אוכל למצוא איתי אנשים כאלה, ואחד יש לי, המחנות (מסטריוז, אדוננו מהר"ש), אבל איזה איפוא השמונה הנותרים? ביקשתי ולא מצאתי. עד כאן תורף דברי קדשו של מרן האלקי מצאנו זי"ע".

²⁰¹ ליקוטי שיחות (הרבי מלובביץ') כרך כ עמוד 384 אותיות ז ח, תורגם בספר הגיע זמן גאולתכם (תשנ"א) עמודים 35–36: "לא דחיקת הקץ. מסופר על אחד הצדיקים (ראה הקדמה לספר אוהל אברהמן פיעטרקוב תרע"א) שכאשר היה ילד ביקש תפוח מאביו, וכשאביו סירב התחכם הילד ובירך ברכת בורא פרי העץ וכך נאלץ אביו למלא את רצונו.

ואף אנו נאמר:

כאשר יהודים ישמחו כבר עכשיו בשמחת הגאולה מתוך ביטחון גמור שאנו עומדים על סף

פרק קלח

ביאת המשיח

מפשט דברי התלמוד משמע שהמשיח יכול לבוא בכל יום, בלא שנדע על כך מראש, ומייד לאחר שיגיע, כל האומות יהיו עבדים לישראל²⁰². וכן מפורש בתלמוד שמשיח בא בהיסח הדעת²⁰³. גם במדרש נאמר כך²⁰⁴.

וכן אמרו גדולי החסידות, שכל אחד ואחד ישב על עבודתו בהיסח הדעת, ופתאום יבוא משיח²⁰⁵, ויהיה על כך קול רעש גדול²⁰⁶, והכל יהא פתאום

מקורות מלאים והוספות

הגאולה – הרי שמחה זו עצמה תכריח כביכול את אבינו שבשמים למלא משאלות ליבם של בניו ולגאול אותם מהגלות. ופשוט שאין בכך משום דחיקת הקץ, שהרי לא מדובר בקבלה מעשית או השבעת מלאכים וכיוצא בזה, אלא מדובר בעבודת ה' מתוך שמחה יתירה".

²⁰² עירובין מג ע"א – ע"ב: "הריני נזיר ביום שכן דוד בא – מותר לשתות יין בשבתות ובימים טובים, ואסור לשתות יין כל ימות החול. אי אמרת בשלמא יש תחומין – היינו דבשבתות ובימים טובים מותר. אלא אי אמרת אין תחומין, בשבתות ובימים טובים אמאי מותר? שאני התם, דאמר קרא הנה אנכי שלח לכם את אליה הנביא וגו', והא לא אתא אליהו מאתמול. אי הכי, בחול כל יומא ויומא נמי לישתרי, דהא לא אתא אליהו מאתמול! אלא אמרינן: לבית דין הגדול אתא. הכא נמי – לימא: לבית דין הגדול אתא! כבר מובטח להן לישראל שאין אליהו בא לא בערבי שבתות ולא בערבי ימים טובים מפני הטורח. קא סלקא דעתך: מדאליהו לא אתא – משיח נמי לא אתי, במעלי שבתא לישתרי! אליהו לא אתי, משיח אתי. דכיוון דאתי משיחא – הכל עבדים הן לישראל".

²⁰³ סנהדרין צו ע"א: "דתנינא, שלושה באין בהיסח הדעת, אלו הן: משיח מציאה ועקרב".

²⁰⁴ בתי מדרשות חלק א פרקי היכלות פרק לו אות ה: "שישראל (אומרים שבאותו הדור) [שבאותו הדור אומרים], אפשר עולם כמנהגו נוהג ויש גאולה בשנה זו? והם אינם יודעים שפתאום יבוא".

²⁰⁵ בעל שם טוב על התורה, ויחי, אות א: "ויקרא יעקב אל בניו ויאמר האספו ואגידה לכם את אשר יקרא אתכם באחרית הימים. בשם הבעל שם טוב, אשר יקרא, דרך מקרה, שכל אחד ואחד ישב על עבודתו, בהיסח הדעת, ופתאום יבוא משיח".

²⁰⁶ חיי מוהר"ן אות תקצז: "שמעתי בשמו שאמר שמשיח יבוא פתאום ויהיה נעשה קול רעש גדול שבא משיח וכל אחד ישליך המשא ומתן שהוא עוסק בו, השולחני ישליך השולחן שלו, וזה ישליך השעווה, וכמו שכתוב בישעיה והשליכו איש אלילי כספו ואלילי זהבו. ולא כמו שסוברין קצת שכשיבוא משיח יהיה עולם אחר משל עכשיו רק הוא כנ"ל. וכל אחד יתבייש משטות מעשיו כל אחד לפי מעשיו. וצריכין חקירה ושאלה עדיין, מי שמע שיחה זאת מפיו הקדוש".

בבת אחת וללא שום הכנה מקודם²⁰⁷. גם ר' חיים מוולוז'ין אמר כך²⁰⁸. וכן יש גם מבני דורנו שכתב כך²⁰⁹.

אמנם הרמב"ם מתאר שהדבר יעשה בשלבים רבים: יעמוד מלך מבית דוד ההוגה בתורה ועוסק במצוות כדוד אביו, ויכוף כל ישראל לילך בה, וילחם מלחמות ה', וינצח כל האומות שסביביו, ויבנה את המקדש ויקבץ נדחי ישראל²¹⁰.

גם בירושלמי ובמדרש מפורש שגאולתן של ישראל, בתחילה קמעה קמעה, ואחר כך היא רבה והולכת²¹¹. עוד אמרו במדרש, שגם גואל אחרון מתגלה ולאחר מכן חוזר ומתכסה ושוב חוזר ומתגלה²¹², ומהרח"ו הוסיף שהמשיח

מקורות מלאים והוספות

²⁰⁷ שפע חיים (רבי יקותיאל יהודה הלברשטאם, האדמו"ר מצאנז-קלויזנבורג) שיעור חומש ורש"י תשד"מ פרשת מסעי: "שמעתי מכ"ק אאמו"ר ששמע מוקה"ק מצאנז זי"ע בשם הרה"ק מראפשיץ זי"ע... ולפתע יבואו הנערים במרוצה ויאמרו 'למה תשבו במקומכם, הלא משיח בא'... עכד"ק. פתאום יבוא האדון (מלאכי ג א), הכל יהא פתאום, בבת אחת וללא שום הכנה מקודם, רק לפתע יראו שבא הגואל".

²⁰⁸ סלו סלו המסילה (ר' נתן פרידלנד) עמוד 77: "והיה שם עצור אביר הרועים מלמד אחד חריף ושנון ומחוכם הולך לרוח היום לדעת לילך עם כל רוח איש, ובבחרותו למד בישיבה בוולאזין, ואמר בתורת עדות כי כך שמע מהגאון ר' חיים זצ"ל מוואלאזין זי"ע, שכן יהיה ביאת המשיח, היינו כמו שהוא יושב בחדרו יחידי ולומד, תיכנס הרבנית פתאום ותאמר 'אי חיים אתה יושב פה ולומד? הלא משיח בא', אזי יתבהל וירוק ג' פעמים, ואמר לה: 'מי הגיד לך?', ותאמר לו: 'צא החוצה וראה שלא נשארו אף הטף בערס בעיר, כי כולם יצאו לקראת משיח'".

²⁰⁹ אוצרות אחרית הימים פרק טו, בירורים ג: "לא תהיה שום ידיעה מוקדמת מביאת המשיח אלא יבוא הוא בפתאומיות. כן כתוב בנביאים, שנוי במדרשים ומשולש בדברי רבותינו".

²¹⁰ רמב"ם הל' מלכים פ"א ה"ד: "ואם יעמוד מלך מבית דוד הוגה בתורה ועוסק במצוות כדוד אביו, כפי תורה שבכתב ושבעל פה, ויכוף כל ישראל לילך בה ולחזק בדקה, וילחם מלחמות ה' – הרי זה בחזקת שהוא משיח. אם עשה והצליח וניצח כל האומות שסביביו ובנה מקדש במקומו וקיבץ נדחי ישראל – הרי זה משיח בוודאי".

²¹¹ ירושלמי ברכות פ"א ה"א (ובדומה לזה ביומא פ"ג ה"ב): "אמר רבי חייא רבה לר' שמעון בן חלפתא בי רבי: כך היא גאולתן של ישראל, בתחילה קימאה קימאה (קמעה קמעה), כל מה שהיא הולכת היא רבה והולכת".

שיר השירים רבה (וילנא) פרשה ו (ובדומה לזה במדרש תהילים כב אות יג): "א"ל ר' חייא רבה לר' שמעון בר חלפתא: כך תהיה גאולתן של ישראל מצפצפת, דכתיב (מכה ז') כי אשב בחושך ה' אור לי. בתחילה היא באה קימעה קימעה, ואחר כך היא מנצנצת ובאה, ואח"כ פרה ורבה, ואח"כ מרטבת והולכת".

²¹² במדבר רבה (וילנא) פרשה יא סימן ב (פרשת נשא): "דומה דודי לצבי. מה הצבי הזה נגלה וחוזר ונכסה, כך גואל הראשון נגלה ונכסה. ר' ברכיה בשם רבי לוי אמר: כגואל הראשון כך גואל האחרון. הגואל הראשון זה משה, נגלה להם וחוזר ונכסה מהם, כמה נכסה מהם? רבי

יתגנז בגוף ונפש ואח"כ יתגלה לגמרי²¹³.

המנחת יהודה אף כתב שמצווה לפרסם שראשית הגאולה לא תהיה ע"י משיח בן דוד, כמו שמקווים דלת עמי הארץ, ומשיח בן דוד הוא היעוד האחרון והמופלא²¹⁴ שלאחר בניין בית המקדש²¹⁵.

האמונה בביאתו בכל יום

גם בעניין חיוב האמונה בביאת המשיח, יש מי שאמרו שאפשר בכל יום

מקורות מלאים והוספות

תנחומא אמר שלשה חדשים הה"ד (שמות ה) ויפגעו את משה ואת אהרן וגו'. אף גואל האחרון נגלה להם וחזרו ונכסה מהם. כמה יהא נכסה מהם? אמר רבי תנחומא בשם ר' חמא ב"ר הושעיא: ארבעים וחמישה ימים... שהוא נכסה מדן וחזרו ונגלה להם. ולהיכן מעלה אותן? אית דאמרין למדבר יהודה ואית דאמרין למדבר סיחון ועוג. כל מי שהוא מאמינו והולך אחריו, הוא אוכל שורשי רתמים ועלי מלוחים, הה"ד (איוב ל) הקוטפים מלוח עלי שיח ושורש רתמים לחמם. וכל מי שאינו הולך אחריו, הוא הולך ומשלים לאומות העולם, ובסוף אומות העולם הורגין אותו. א"ר יצחק בר מריון: לסוף ארבעים וחמישה ימים הקדוש ברוך הוא מוריד להם מן, הה"ד (הושע יב) עוד אושיבך באהלים כימי מועד, ואומר מועד צאתך ממצרים.

²¹³ שער הגלגולים (למהרח"ו) פרק יג (מהדורת תרל"ה דף לא ע"א-ע"ב): "משיח, אחר שיזכה לאותה הנשמה ויכיר בעצמו שהוא המשיח, וז"ש המשיח יתגלה, אך לא יכירוהו שאר אנשים עדיין, ואח"כ יתגנז בגוף ונפש בההוא עמודא, ע"ד ויבוא משה בתוך הענן שנה אחת, ואז יסתלקון ליה עד לרקיע ואח"כ יתגלה המשיח לגמרי, ואז יכירוהו ויתקבצו אליו כל בני ישראל".

²¹⁴ את פרטי האירועים שלעתיד לבוא ביארנו בפרק קמד.

²¹⁵ מנחת יהודה (ר' יהודה אלקלעי) אות לד: "וביאת משיחנו [בן דוד] הוא היעוד האחרון והמופלא שבכולם קודם תחיית המתים... כי הגאולה היא כמו השחר עלה... ומלכות בית דוד יהיה מאוחר אליה כצאת השמש בגבורתו. והאומר שראשית הגאולה תהיה ע"י משיח בן דוד כמו שמקווים דלת עמי הארץ, הוא כמי שאומר שקודם אור הבוקר יורח השמש, שהם דברים בטלים ומבוטלים. והרעה הגדולה הנמשכת מן הדעה הנפסדת הזאת הוא דבר מורגש, והניסיון יוכיח. והדבר הזה מצווה לאומרו בפני עמי הארץ. וברוך המקדש שמו ברבים. ולפי דעתי, המסתיר את הדבר הזה הוא מחלל שם שמיים בסתר".

שיבוא²¹⁶, וצריך לצפות בכל עת אולי יבוא באותו רגע²¹⁷, והוא חיוב לחכות ולהאמין שהנה ממש היום הזה הוא בא, אבל אם מאמין בביאתו אבל מי יודע מתי – חסר לו באמונתו והוא כופר²¹⁸, ואין זה מענייננו כלל לדון אם הזמן מוכשר שיבוא²¹⁹. יש מי שהוסיף עוד וכתב שהחיוב בכל יום ויום לצפות כעין ודאי שיבוא היום²²⁰. ויש לעיין האם אין זה דבר שהוא כנגד המושכלות הראשונות, שלא תכריח התורה להאמינו²²¹, כפי שכתבו

מקורות מלאים והוספות

²¹⁶ בית אלוקים למבי"ט שער היסודות פרק נ: "האמונה בעיקר הזה אינה כאמונה בשאר העיקרים המצויין בכל זמן שיש ראייה עליהם מדברים ההווים בעולם וכפי מה שנתבאר בכל אחד מהם, אבל הוא בדבר העתיד ואין עליו ראייה כי אם באמונת התורה לבד, ולכן הזהיר עליו הרב ז"ל להאמין ולאמת שיבוא ולא יחשוב שיתאחר אם יתמהמה חכה לו, כמאמר הנביא ע"ה, כי מה שלא הוגבל זמנו יכול להיות בכל זמן בין קרוב או רחוק, והבילתי מאמין לזמן קרוב ג"כ לא יאמין לזמן רחוק, וגם אם יגביל לו זמן בעבור הזמן אשר גבל תמעט אמונתו לעתיד, וכן אם יגביל לו זמן לא יאמין ביאתו קודם הזמן ההוא ואם בזמן שהגביל לו כפי דעתו לא בא לא יאמין ביאתו לזמן שאינו מוגבל לו כפי דעתו, ולכן האמונה היא שלא יחשוב שיתאחר כי אין לו זמן מוגבל ואפשר בכל יום ביאתו, כמו שאמר הכתוב היום אם בקולו תשמעו".

²¹⁷ היכל הברכה (לרבי יצחק אייזיק יהודה יחיאל ספרין, האדמו"ר השני מקומרנה) בראשית לו ע"א ד"ה והיסוד עיקר שנים עשר: "שכל האדם צריך לקיים ציפית לישועה של מעלה, ולשון ציפית – צופה נתתיר, כמו שצופה ומביט ורואה בכל עת ורגע שלא יבוא אויב ושונא, כן צריך איש ישראל לצפות בעיניו ובשכיות לבבו בכל זמן ועת אולי יבוא באותו רגע מלך המשיח, ובכל עת יהיה ליבו הומה עליו וצופה לישועת ה', כי ישועת ה' כהרף עין, אולי הוא אותו רגע הרף עין של ישועת ישראל".

²¹⁸ ליקוטי הגרי"ח ז"ח ב דף פא: "חיוב האמונה בביאת המשיח הוא לא רק שיבוא אי פעם, אלא החיוב הוא גם לחכות לביאתו, והיינו להאמין שהנה ממש היום הזה הוא בא. אבל אם מאמין בביאתו אבל מי יודע מתי – חסר לו באמונתו והוא כופר".

²¹⁹ משמר הלוויים (הרב שמואל הלוי שולזינגר, הרב משה מרדכי הלוי שולזינגר, הרב אלעזר הלוי שולזינגר) ברכות סימן כב אות ב ד"ה והנה: "והנה שפתי הרמב"ם ברור מיללו שבכלל היסוד של אמונת המשיח הוא החיוב לחכות לביאתו, דזהו ענין האמונה, שמאמין במשיח שיבוא, ומאמין שיכול לבוא בכל רגע ממש, ואין זה מענייננו כלל לדון אם הזמן מוכשר שיבוא... כל אלו העניינים וכיו"ב אינם נוגעים כלל וכלל לחיוב האמונה להאמין שיבוא, שיכול לבוא בכל רגע ורגע ממש".

²²⁰ שו"ת אגרות משה אורח חיים חלק ה סימן ח: "ביאור החיוב לצפות לביאת המשיח בכל יום... מצד אמונתנו הטהורה יכול לבוא בכל רגע ורגע... דהחיוב בכל יום ויום לצפות כעין ודאי שיבוא היום".

²²¹ ספר העיקרים מאמר א פרק ב: "לא תכריח התורה להאמין דבר שהוא כנגד המושכלות הראשונות".

ראשונים רבים²²².

ויש מי שדחה דעות אלו, שכן מוכח ממקומות רבים בחז"ל ובראשונים שלא תמיד האמינו שיכול לבוא בכל יום. ושורש הטעות בנוסח שבסידורי האשכנזים²²³ "אחכה לו בכל יום שיבוא", שאין ידוע מי חיברו, ואינו מלשון²²⁴ הרמב"ם²²⁵. גם מרבי נחמן מברסלב מוכח שסבר כך, שכן אמר לאחר פטירת בנו "משיח כבר לא יבוא לפחות מאה שנה"²²⁶.

גלגולו של משה רבינו

רבי נחמן מברסלב אמר שהמשיח יהיה משה בעצמו²²⁷, וככל הנראה כוונתו לגלגול של משה.

משיחי שקר

ישנם תנאים לברר האם האדם בחזקת משיח, ותנאים נוספים לברר שהוא

מקורות מלאים והוספות

²²² הארכנו ביסוד זה לעיל פרק לז.

²²³ בסידורי עדות המזרח הנוסח: "ושיבוא מלך המשיח".

²²⁴ לשון פירוש המשנה לרמב"ם בהקדמתו לפרק חלק: "והיסוד השנים עשר. ימות המשיח, והוא להאמין ולאמת שיבוא, ואין לומר שנתאחר, אם יתמהמה חכה לו".

²²⁵ שו"ת בני בני ח"ג חלק המאמרים מאמר ג (עמ' קפא והלאה) באריכות: "שלחות למשיח אין פירושו להאמין שהוא עומד לבוא כל רגע, שהרי חז"ל הירבו לדרוש שאליו הנביא ומשיח בן דוד לא יבואו בערב שבת וערב יום טוב ושישראל יגאלו דווקא בניסן ובשביעית וכזה רבות, וממילא ישנם ימים וזמנים ומצבים רבים שאין לצפות בהם לביאת המשיח. אלא לחכות לביאתו פירושו לא להשלים עם היעדרו אלא לעולם להצטער על שהמשיח עדיין לא בא...".

²²⁶ סיפור השתלשלות הגילויים של ספר סיפורי מעשיות אות כח עמודים 25–26: "רביז"ל גם אמר אז [לאחר פטירת בנו שלמה אפרים]: 'משיח כבר היה מוכן שיבוא בעוד איזה שנים'. רביז"ל הוסיף: 'ידעתי גם באיזה שנה ובאיזה חודש ובאיזה יום שיבוא... אך עכשיו בוודאי כבר לא יבוא באותו הזמן...' רביז"ל התבטא אז: 'משיח כבר לא יבוא לפחות עוד מאה שנה'."

²²⁷ ליקוטי הלכות, יורה דעה, הלכות שילוח הקן, ד יח: "שמשא זכה להמתיק כל תוקף הדינים יותר מכולם ומסר נפשו והציל את ישראל. ועיקר שלמות בחינה זאת יהיה נגמר על-ידי משיח שהוא משה בעצמו שהוא מוסר נפשו עדיין בשביל ישראל וסביל מרעין בעדם כל ימי הגלות עד שיגמור את שלו שימתיק כל הדינים מישראל ויבטל כוח היצר הרע ויביא את הגאולה במהירה בימינו וישיב כל ישראל לה' יתברך באמת, כי זה עיקר עבודת משה משיח להמתיק שורש הדין העליון למעלה למעלה עד שיתבטלו ממילא כל הדינים שלמטה וכל היצרין רעים שיונקים מהם, ועל-ידי זה ישובו ישראל לה' יתברך ותבוא הגאולה במהרה בימינו".

משיח בוודאי²²⁸. ולא ראינו בשום ספר שמחייב להאמין למי שאומר על עצמו "משיח אני" קודם עשותו תנאים אלו²²⁹. ואף רבי עקיבא לא טעה בכך כוזבא אלא בשביל שראה מעשיו במלחמותיו נגד אויבי ה' כוחו וגבורתו²³⁰.

ובאמת אין ראוי להאמין למי שיבוא ויאמר שהוא הגואל, זולת אם יתברר הדבר שיהיה ברור כשמלה²³¹. וישראל, נוחלי דת האמת, לא יאמינו בדבר עד שיחקרו חקירה רבה להסיר כל סיג מהדברים הנאמרים להם²³². ואכן כך אירע בגלות הראשונה, שאמר על כך משה "והן לא יאמינו לי"²³³. וחכם מה הוא אומר, אל תבטחו לכם אל דברי השקר²³⁴.

מקורות מלאים והוספות

²²⁸ רמב"ם הלכות מלכים פי"א ה"ד: "ואם יעמוד מלך מבית דוד הוגה בתורה ועוסק במצוות כדוד אביו, כפי תורה שבכתב ושבועל פה, ויכוף כל ישראל לילך בה ולחזק בדקה, וילחם מלחמות ה', הרי זה בחזקת שהוא משיח. אם עשה והצליח ונצח כל האומות שסביביו ובנה מקדש במקומו וקבץ נדחי ישראל הרי זה משיח בוודאי".

²²⁹ ציצת נובל צבי (ר' יעקב ששפורטש) עמוד 66 (בדפוס ראשון, במהדורת תשי"ד עמוד 102): "האם ראיתם בשום ספר שמחייב להאמין למשיח מי שאומר על עצמו 'משיחא אנא' או אומרים עליו שזה מלך הכבוד, קודם עשותו מעשה משיח כדברי הרמב"ם בהלכות מלכים. ואע"פ שיתן כמה אותות ומופתים אחרים, האם כדאים הם להחזיקו למשיח?... במעשיו הדבר תלוי, ללחום מלחמת ה' ולבנות מקדש ולקבץ גלויות, שאם לא כן כל הרוצה ליטול שם משיח יבוא ויטול".

²³⁰ ציצת נובל צבי, בהמשך דבריו שם: "ואף רבי עקיבא לא טעה בכך כוזבא אלא בשביל שראה מעשיו במלחמותיו נגד אויבי ה' כוחו וגבורתו וריבוי אוכלוסיו, ומזה טעה לומר דא הוא מלכא משיחא".

²³¹ יבין שמועה (רבי אלעזר לוו) פרשת שמות, תחילת סי' קנב: "כי באמת אינו ראוי להאמין למי שיבוא ויאמר שהוא הגואל, זולת אם יתברר הדבר שיהיה ברור כשמלה. וכאשר ידענו את אשר קרה לנו בגלות הזה, בחטאים אשר קלקלו להאמית בש"צ ימח שמו וזכרו".

²³² שו"ת הרשב"א חלק א סוף סימן תקמח: "וישראל נוחלי דת האמת, בני יעקב איש אמת, כולו זרע אמת, נוח להם לסבול עול גלות ומה שיגיעם מהאמין בדבר עד שיחקרו חקירה רבה חקירה אחר חקירה להסיר כל סיג מהדברים הנאמרים להם. ואפילו במה שראה להם שהוא אות ומופת והעד הנאמן באהבת עם אלוקי אברהם דרך האמת ולהרחיקם".

²³³ שו"ת הרשב"א בהמשך דבריו שם: "אף המסופק ענין משה עם ישראל שהיו פרוכי עבודה קשה ונצטווה משה לבשרם. ועם כל זה אמר הן לא יאמינו לי והוצרך לכמה אותות. וזה אות אמת על עמנו עם ה' שלא להתפתות בדבר עד עמדם על האמת בחקירה רבה חקירה גמורה".

יבין שמועה בתחילת דבריו שם: "ואמנם לפי מה שכתבתי לעיל, דמה שאמר משה 'והן לא יאמינו לי' אמר כן לפי הנהוג והטבע...".

²³⁴ הגדה לתשעה באב, נוסח א ("סדר ותיקון ליל המוכן לפורענות הוא ליל תשעה באב הקבוע בכיה לדורות על אשר נולד בה מחמד קאפיגי באשי הנקרא מקדם שבתי צבי ימח

עם זאת, לא משיח שקר אחד בלבד עמד עלינו לבלותינו²³⁵. חלקם כבר בסוף בית שני, ורבים מימי הגאונים ואילך²³⁶. ומהם שהיו משוגעים ללא ספק²³⁷.

ויש שבמהלך הדורות נחלקו לגבי אדם מסוים האם הוא משיח²³⁸ שקר רשע ונבל²³⁹, או שהוא מגדולי המקובלים²⁴⁰.

ומה שהיו רבים שהאמינו בהם, הוא מקוצר רוחם²⁴¹. חלק ממאמיניהם אף

מקורות מלאים והוספות

שמו"ד, ד"ה חכם, נדפס בתוך ספר קבץ על יד ספר יג חוברת ב: "חכם מהו אומר, אל תבטחו לכם אל דברי השקר לאמר היכל ה' היכל ה' היכל ה', השמחים ללא דבר, האומרים הלא בחזקתנו לקחנו לנו קרנים".

²³⁵ הגדה לתשעה באב, שם, ד"ה והיא שעמדה: "והיא שעמדה לאבותינו ולנו, שלא משיח שקר א' בלבד עמד עלינו לבלותינו, אלא שבכל דור ודור עומדים עלינו כמה מבלבלים לבלותינו, והקב"ה מצילנו מידם".

²³⁶ ישחק בן יעקב אל אספהאני, איש סורי שריגי, דוד אלרואי, ר' אשר לעמלין, דוד הראובני, שבתי צבי (הנודע ביותר בין משיחי השקר), יעקב צבי בן שבתי צבי, מרדכי מוכיח (מתלמידי שבתי צבי), יעקב פראנק (ממשיכי שבתי צבי). פירוש משיחי שקר שונים באוצר ישראל חלק ו ערך משיחי שקר, וכן בספר משיחי השקר ומתנגדיהם.

²³⁷ אגרת תימן (לרמב"ם): "אבל מה שזכרת מעסק האיש שהוא אומר שהוא משיח בערי תימן, דע שלא תמהתי ממנו ולא מן המאמינים בו, לפי שהוא משוגע בלי ספק, ואין על החולה אשמה ופשע, אם לא יסובב הוא חוליו".

²³⁸ אוצר ישראל חלק א ערך אבולעפיא אברהם (עמוד 23): "הלך לאורבינא שבאיטליא ושם הודיע בפני קהל ועדה כי הוא המשיח אשר בא לגדור פרצות היהדות... לא חדל אברהם מלהפיץ חקירותיו ודעותיו ולכנות את עצמו משיח". מצרף השכל (ר' אברהם אבולעפיא), ספר החיים עמוד פג: "וכך על זו הצורה המשיח כל דבריו ואמר שהשמים עתה יבוא, שכבר נולד. והמשיח זה כולו ואמר: אני הגבר הלז".

²³⁹ שו"ת הרשב"א חלק א סימן תקמח: "אותו הנבל שם רשעים ירקב אותו אברהם (אבולעפיא) ששם שמו נביא ומשיח בשסיליאה ופתה בכזביו כמה מבני ישראל". שם הגדולים (החיד"א) מערכת ספרים אות ח ס"ק עו: "חיי עולם הבא הוא ס' שחיבר ה"ר אברהם אבולעפיא בעיגול שם ע"ב וראיתיו על קלף כ"י. ודע שהרשב"א בתשובותיו סי' תקמ"ח והרב יש"ר בספר מצרף לחכמה זלזלו בו כאחד הריקים ויותר". אריכות בכל מאורעות חייו בספר משיחי השקר ומתנגדיהם עמודים 199–212.

²⁴⁰ שערי קדושה (ר' חיים ויטאל) תחילת שער שלישי: "מה שכתב הרב אברהם אבולעפיא בספר הנקרא חיי העולם הבא עיין שם". שם הגדולים (החיד"א) בהמשך דבריו שם (מערכת ספרים אות ח ס"ק עו): "ברם קושטא קאמינא חזיתיה לרב גדול ממארי רזין ובישראל גדול שמו ואחרי דברו לא ישנו שהוא מקרב לספר הנזכר ותושע לו ימינו".

²⁴¹ אגרת תימן (לרמב"ם): "אבל מה שזכרת מעסק האיש שהוא אומר שהוא משיח בערי תימן... וכן איני תמה מן המאמינים בו מקוצר רוחם, ושאינם יודעים מקום המשיח ומעלתו

המשיכו להחזיק באמונתם זו לאחר הריגת משיחם, ואמרו "שלא נהרג"²⁴² או "עתה יחיה ויעמוד מקברו"²⁴³.

מקורות מלאים והוספות

הגדולה שעלה בדעתם זה".

²⁴² מסע תימן (ר' יעקב ספיר) פרק לז: "בעיר הגדולה צנעא, קם איש אחד לבשר על הגאולה ועל תמורת הזמן. האיש הזה נקרא בשמו יהודה בר שלום, ובערבי: מארי שְׁכָר אל-פחיל, והוא אחד מחכמי העיר הזאת, בעל מקרא ואגדה, זוהר וקבלה מעשית בצרופים וגימטריאות..."

אחר חג השבועות שנת תרכ"א החל רוח השיגעון לפעם באיש העני הזה אשר היה נודע בעיר לירא ה' מאוד גם לחסר דעת קצת, והתחיל להתנבאות ולעשות זר מעשהו כמסופר למעלה, וכל דבריו בהגדת עתידות אך לא לעתים רחוקות, והראה רמזים בתנ"ך ובזוהר על ענייניו ועל שמו כדרך המהבילים, ומלאו לבו לאמר שבפסוק (ישעי' מ"ה א') כה אמר ה' למשיחו לכורש, צ"ל 'לשוקר' (וכשמו). ופעמים היה אומר שהוא משיח, ופעמים היה אומר שהוא רק שליח מאלהיו הנביא לבשר על הגאולה ולעורר על התשובה...

כמעט כל היהודים יושבי תימן האמינו בו וסיפרו ממנו דברים נפלאים מבהילים ומהבילים, כטבע עניינים כאלה אשר כל המרבה לספר גדולות וגבוהות הרי זה משובח... הגיעו לצנעא שמועות גדולות מהפלאות מעשיו בכל יום על ראש ההר הרם אשר אצל העיר הזאת, שאנשי הארץ מפחדים לעלות עליו מפני השעירים אשר ירקדו שם והוא עולה בלי פחד וזובח את השעירים ומפליא לעשות ושם מתקן כל התיקונים וכו'. לא תמלא און משמוע פתיות והבילים. עד שבסוף כאשר היה בהר ארבו עליו הערביים ויורו עליו בקנה רובה ויהרגוהו והסירו את ראשו ושלחו לעיר הבירה צנעא להראות את גבורתם שהרגו המשיח של היהודים, כי המלך הבטיח להם מתן על זאת, ואת גווייתו לקחו היהודים שם ויקברוהו בקבורתם. תהי מיתתו כפרתו.

אבל היו מהפתאים שאמרו שלא נהרג ולא חלו בו ידיים ורק לפנים הרגוהו, ומהם אמרו שנהרג אבל ישוב ויחיה ויעשה נפלאות שכן ניבא בעצמו".

²⁴³ סוף איגרת הרמב"ם אל חכמי מונטפזש'ליר על גזירת הכוכבים: "ועל עסקי המשיח אשר זכרתם שהגיעו לכם דברים משמי, לא היה כך המעשה כמו ששמעתם, ולא במזרח היה אלא בארץ תימן. עמד איש אחד יש לדבר זה כ"ב שנה ואמר שהוא שלוחו של משיח מישיר דרך לפני ביאתה, ואמר להם כי המלך המשיח הוא יתגלה בארץ תימן ונתקבצו אנשים רבים יהודים וערביים עימו והיה מסבב בהרים והיה מטעה אותם ואומר להם תמיד בואו עמי ונצא לקראת המשיח כי הוא שלחני אליכם לישר דרך לפניו..."

כללו של דבר, לאחר שנה נחפש וברחו ממנו כל הנלווים אליו ויאמר לו מלך אחד ממלכי הערביים אחד שתפשו: 'מה זאת עשית?' אמר לו: 'אדוני המלך אמת אני אומר, כי בדבר ה' עשיתי'. אמר לו המלך: 'מה המופת שלך?' ענה ואמר לו: 'אדוני המלך, חתוך ראשי ואחר כן אני אחיה ואקום אחיה כבראשונה'. אמר לו המלך: 'איך לך מופת גדול מזה, ואם הוא כך אני וכל העולם נאמין בוודאי שדברך כולם אמיתיים וטובים ונכוחים, ושקר נחלו אבותינו הבל ואין בם מועיל'. מייד גזר המלך וציווה ואמר: 'קחו לי חרב, ויביאו החרב לפני המלך, וציווה וחתכו את ראשו ונהרג אותו העני, תהא מיתתו כפרה עליו ועל כל ישראל, ונענשו היהודים ברוב המקומות ממון גדול. ועד עתה יש שם חסרי דעת אומרים 'עתה יחיה ויעמוד מקברו'. כך היו הדברים".

פרק קלט

משיח בן יוסף

האריכו בתלמוד באגדה על משיח בן יוסף, שיקדום למשיח בן דוד²⁴⁴. גם הרס"ג הזכירו²⁴⁵. בזוהר הוזכר פעמים רבות.

ופירשו המפרשים שהוא יהיה איש גיבור חייל ושר צבא ה' באותה מלחמה²⁴⁶, ויהרג במלחמה על מנת לכפר על כל אשמות ישראל²⁴⁷.

אמנם הירושלמי לא הזכיר כלל את משיח בן יוסף²⁴⁸. וכן הרמב"ם לא הזכיר כלל את משיח בן יוסף²⁴⁹, והרד"ק תמה על פירוש חז"ל בסוגיה זו²⁵⁰, ונראה שהם סוברים שאלו דברי אגדה שאינם כפשטן. או שיש מחז"ל שחולקים על

מקורות מלאים והוספות

²⁴⁴ סוכה נב ע"א: "הא הספידא מאי עבדתי? פליגי בה רבי דוסא ורבנן. חד אמר: על משיח בן יוסף שנהרג... משיח בן דוד שעתיד להגלות במהרה בימינו, אומר לו הקדוש ברוך הוא: שאל ממני דבר ואתן לך, שנאמר אספרה אל חוק וגו' אני היום ילדתיך שאל ממני ואתנה גוים נחלתך. וכיוון שראה משיח בן יוסף שנהרג, אומר לפניו: ריבוננו של עולם, איני מבקש ממך אלא חיים".

²⁴⁵ אמונות ודעות מאמר ח.

²⁴⁶ אברבנאל זכריה יב ח: "ויותר נכון לפרשו על משיח בן יוסף כמו שפירשו רז"ל במסכת סוכה (נב, א), לפי שהוא יהיה איש גיבור חיל משבט יוסף ויהיה שר צבא ה' באותה מלחמה בראשונה והוא ימות באותה מלחמה".

²⁴⁷ אלשיך זכריה יב י: "הוא משיח בן יוסף, שאז"ל שיקבל על עצמו כל אשמות ישראל, ויהרג אז במלחמה לכפר בעד".

²⁴⁸ וכן בסוגיית "וספדה הארץ", בבבלי סוכה נב ע"א: "וספדה הארץ משפחות משפחות לבד משפחת בית דוד לבד ונשיהם לבד... הא הספידא מאי עבדתי? פליגי בה רבי דוסא ורבנן. חד אמר: על משיח בן יוסף שנהרג, וחד אמר: על יצר הרע שנהרג". ובירושלמי סוכה פ"ה ה"ב: "וספדה הארץ משפחות משפחות לבד. תרין אמורין, חד אמר: זה הספידו של משיח וולא הזכיר 'בן יוסף', וחורנה אמר: זה הספידו של יצר הרע".

²⁴⁹ רמב"ם הל' מלכים פי"ב.

²⁵⁰ רד"ק זכריה יב י: "אם יראו שידקרו מהם אפי' אחד יתמהו, והביטו אלי את אשר דקרו, בעבור שדקרו וספדו עליו כאדם שאין לו אלא בן אחד וימות או כאדם שימות בכורו. ורז"ל פירשו על משיח בן יוסף שיהרג במלחמה (סוכה נב ע"א) ותמה אני לפי פירשו איך סתמו ולא זכרו כלל".

כך²⁵¹. הרס"ג כתב שמשיח בן יוסף יבוא רק אם לא נחזור בתשובה²⁵². וכן כתב הנצי"ב שעניין משיח בן יוסף אינו אלא קבלת חז"ל, ואפשר שיהיה באופן אחר מהמקובל אצלנו, שהדור יכול לגרום שיהיה באופן אחר מהמקובל²⁵³.

תוספות רבינו פרץ כתב שמשיח בן יוסף יבוא ארבעים שנה קודם למשיח בן דוד²⁵⁴.

יש מי שכתב שאלהו ישיב את נפשו של משיח בן יוסף, ושמשיח בן יוסף הוא משורש נשמתו של אליהו²⁵⁵.

מקורות מלאים והוספות

²⁵¹ עבודה תמה שער ח (ר' חיים נתנון) מהדורת תרל"ב דפים פב ע"ב – פג ע"א (נדפס בספר הליקוטים על הרמב"ם בהוצאת פרנקל הלכות מלכים פרק יא הלכה א): "אין הדבר מוסכם מכל חכמי ישראל, ויש מחז"ל דס"ל שלא יהיה משיח בן יוסף כלל, רק דמייד יבוא משיח בן דוד...

וגם הרד"ק הכי סבירא ליה, כמו שנראה מהרבה מקומות מפירושו בדברי הנביאים, וגם הוא אינו מזכיר כלום ממשיח בן יוסף...

ובאמת מצינו שהרבה מרבתינו חכמי התלמוד דהוי סבירא להו גם כן שלא יהיה רק משיח אחד, דהיינו משיח בן דוד...

והנה זהו דבר ברור שהרבה מדרשי חז"ל בעניין הזה אינם על פי פשוטם, ויש בהם כוונה פנימית, והרבה מהם על דרך הסוד, ומהאי טעמא אין לתור ולדרוש בדברים האלה".

²⁵² ספר האמונות והדעות מאמר ח: "ואומר אחרי זה, כי על שני העניינים יחד, ר"ל אם לא נחזור בתשובה ויהיו המאורעים של בן יוסף, ואם נחזור בתשובה ולא יהיו, יראה לנו משיח בן דוד פתאום.

ואם יהיה משיח בן יוסף קודם לו, יהיה כשליח לו וכמתקן האומה וכמסקל הדרך, כמ"ש (מלאכי ג' א') הנני שולח מלאכי ופנה דרך לפני, וכמצרף באש לבעלי החטאים הגדולים, וכמכבס בבורית לבעלי החטאים הקלים, כמו שאמר אחריו (שם ב') ומי מכלכל את יום בואו ומי העומד בהראותו כי הוא כאש מצרף וכבורית מכבסים.

ואם לא יבוא, ויבא בן דוד פתאום, כמ"ש (שם א') ופתאום יבוא אל היכלו האדון אשר אתם מבקשים, ויביא עמו עם עד אשר יגיע אל ירושלים".

²⁵³ מרומי שדה (לנצי"ב מוולוז'ין) עירובין מג ע"ב על תוס' ד"ה ואסור: "לא דמי עניין משיח בן יוסף שאינו אלא קבלת חז"ל, לביאת אליהו שהנביא אמר בפירוש. ומשו"ה לפירש"י דחוששין שמא באמת בא, שפיר מקשה הש"ס דמהיכי תיתי נחוש שלא קבלת חז"ל, דנהי דאפשר שיהיה באופן אחר מהמקובל אצלנו. כמו שכתב הרמב"ם בסוף הל' מלכים ופי"ב ה"ב, שאין מוכרח להיות באיזה אופן שתהיה ביאת המשיח עפ"י מאמרו חז"ל. מכ"מ אין לנו לחוש לזה. אבל ראוי ודאי מיקרי. דיובל היות שהדור גורם להיות באופן אחר מהמקובל".

²⁵⁴ קובץ שיטות קמאי עירובין מג ע"ב: "דבן יוסף יבוא זמן מרובה קודם ביאת משיח בן דוד ארבעים שנה (תוספות רבינו פרץ)".

²⁵⁵ קול התור פרק ב חלק א אות עא: "אחד מתפקידיו של אליהו שהוא משיב את נפשו של משיח בן יוסף. וכן נרמז בזה 'לב אבות על בנים' בגימטריה 'עדות ביהוסף', וכנודע משיח בן

לגבי מה שאמר רבי עקיבא על בר כוזיבא "זה הוא מלך המשיח"²⁵⁶, נחלקו לאיזה משיח כוונתו. הרמב"ם, שלא הזכיר כלל את משיח בן יוסף, סובר שכוונתו היתה למלך המשיח, דהיינו משיח בן דוד²⁵⁷. והאברבנאל סובר שכוונתו היתה למשיח בן יוסף, שהוא משיח לעניין²⁵⁸ המלחמות ונקמת האויבים בלבד²⁵⁹.

רבי נחמן מברסלב אמר שיש צדיק אחד²⁶⁰ שכלול משני המשיחים יחד, והוסיף כמה דברים²⁶¹ שלא נדפסו²⁶².

רבים שעסקו בסוגיה זו ביארו שהחילוק בין תפקידיהם של שני המשיחים דומה לחילוק שיצר השי"ת באדם בין הגוף לנשמה²⁶³, שמשיח בן יוסף יעסוק

מקורות מלאים והוספות

יוסף הוא משורש נשמתו של אליהו.

²⁵⁶ ירושלמי תענית פ"ד ה"ה: "ר' עקיבא כד הוה חמי בר כוזבה הוה אמר 'דין הוא מלכא משיחא'. א"ל ר' יוחנן בן תורתא: עקיבא, יעלו עשבים בלחייך ועדיין בן דוד לא יבוא".

²⁵⁷ רמב"ם הלכות מלכים פרק יא הלכה ג: "ואל יעלה על דעתך שהמלך המשיח צריך לעשות אותות ומופתים ומחדש דברים בעולם או מחיה מתים וכיוצא בדברים אלו, אין הדבר כך, שהרי רבי עקיבא חכם גדול מחכמי משנה היה, והוא היה נושא כליו של בן כוזיבא המלך, והוא היה אומר עליו שהוא המלך המשיח..."

²⁵⁸ לגבי תפקידיו של משיח בן יוסף נדון לקמן.

²⁵⁹ ספר ישועות משיחו (לאברבנאל) חלק שני, העיון הראשון, פרק ד ד"ה והנה שלוחי וד"ה אמנם: "ולפי שהיה מקובל באומה שקודם משיח בן דוד יבוא משיח בן יוסף, לא לעשות משפט וצדקה כ"א בלבד ללחום מלחמות ה' ונקם ישיב לצרי... לכן כשראה ר' עקיבא הניסים והגבורות אשר עשה בן כוזיבא בכל ארצות הרומיים חשב בליבו שהוא היה שליח ההשגחה משיח אלוקי יעקב לעניין המלחמות ונקמת האויבים בלבד..."

אמנם שאר חכמי ישראל לא קבלו ממנו שיהיה זה משיח בן יוסף, ולא שתהיינה מלחמותיו ונקמותיו הם היעודים להיות לזמן הגאולה. ולכן היו אומרים לו כמו שזכרתי 'עקיבא עקיבא עשבים בלחייך ועדיין אין בן דוד בא', ר"ל אתה תמות ותקבר ויצמחו העשבים עליך שנים רבות קודם שיבוא משיח בן דוד. וידוע הוא שמשיח בן יוסף יבא סמוך למשיח בן דוד ופנה דרך לפניו ואיך תחשוב שכן כוזיבא הוא משיח בן יוסף".

²⁶⁰ ובספר שיחות וסיפורים (רבי אברהם חזן מטולטשין, מחשובי רבני ברסלב. נדפס בסוף הספר כוכבי אור) אות לו כתב על כך: "ועיין בחיי מוהר"ן בשיחות השייכים להתורות שיש צדיק שהוא כלול מתרין משיחין יחדיו. וכפי הנראה ומבואר מדבריו הקדושים בעל פה, שאלה הדברים סבבו על רבינו ז"ל בעצמו".

²⁶¹ דהיינו, דברים שלא הדפיסום מחמת שלא יתקבלו על ליבם של כל הקוראים.

²⁶² חיי מוהר"ן אות ו: "ולעתיד יכבשו אותן שני משיחין משיח בן יוסף ומשיח בן דוד, ויש צדיק אחד שהוא כלול מתרין משיחין יחדיו. עוד אמר אז כמה דברים יותר ממה שנדפסו, ואז נשבר השולחן מרוב העולם שדחקו עצמן עליו".

²⁶³ המספד בירושלים, נדפס בתוך ספר מאמרי הראיה: "וצריך להבין בכלל למה אנו צריכים

בגשמיות של עם ישראל, כגון קיבוץ גלויות ומלחמה נגד הגויים, ומשיח בן דוד יעסוק ברוחניות של עם ישראל²⁶⁴. ושורש החילוק ביניהם החל כבר בחילוק בין תפקידי השבטים, שיוסף עסק בהחייאת יעקב ובניו בחיי החומר

מקורות מלאים והוספות

לשני משיחים, משיח בן יוסף ומשיח בן דוד, והרי התכלית המכוון הוא שנישיא אחד יהיה לכולם, ודוד עבדי נשיא להם לעולם. אמנם כשם שיצר השם יתברך באדם הגוף והנשמה, ולעומתם הכוחות הנוטים להחזיק קיום הגוף על מכונו לשכללו ולפתחו וכן הכוחות המחזיקים כוח הנשמה הרוחנית ומעדינים ומשכללים אותה – ותכלית השלמות הוא שיהיה הגוף חזק ואמיץ ומפותח כראוי והנשמה בריאה וחזקה ומשובכללת, מושכת אחריה בכוחה האדיר את כל כוחות הגוף האמיצים והחזקים לתכלית השכל הטוב והטהור, חפץ העליון ברוך הוא בעולמו – כן הכין בישראל ביחוד שני אלה הכוחות.

²⁶⁴ ספר ישועות משיחו (לאברבנאל) חלק שני, העיון הראשון, פרק ד' ד"ה והנה שלוחי וד"ה והנה סיפור: "ולפי שהיה מקובל באומה שקודם משיח בן דוד יבוא משיח בן יוסף, לא לעשות משפט וצדקה כ"א בלבד ללחום מלחמות ה' ונקם ישיב לצריו... לכן כשראה ר' עקיבא הניסים והגבורות אשר עשה בן כוזיבא בכל ארצות הרומיים חשב בליבו שהוא היה שליח ההשגחה משיח אלוקי יעקב לעניין המלחמות ונקמת האויבים בלבד... ולכן היה ר"ע 'נשוא כליו' ר"ל כלי מלחמתו, לפי שלא שיער עניינו בדבר המשפט ולימוד התורה כמו שעתיד להיות משיח בן דוד, אבל לעניין המלחמות והנקמות בלבד עשאו משיח אלוקים". ליקוטי הגר"א, באר יצחק (מהדורת תרמ"ט) דף מ ע"ב: "ומשיח בן יוסף הוא תחילה, ועליו נאמר ופדויי ישובון כו', שעל ידו יהיה קיבוץ גלויות שהוא הגואל הראשון, וכמ"ש והיה בית יעקב אש ובית יוסף להבה ובית עשיו לקש כו', ולכן אז יתגבר הסט"א ביותר בעקבות משיחא".

דברי אמת (רבי יעקב יצחק הלוי הורוביץ, "החזקה מלובלין") פרשת ויצא ד"ה ויזכור (מהדורת מונקאטש תרע"ג דף יא ע"ב): "משיח בן אפרים לקבץ את ישראל לארץ ישראל... על כן אמר 'אסף' [אלוקים את חרפתו] על קיבוץ גלויות".

קול התור פרק א אות ב: "עפ"י רבנו הגר"א, כל עבודת קיבוץ גלויות, בניין ירושלים והרחבת ישוב ארץ ישראל להחזרת השכינה, כל עיקרי העבודה וכל פרטיה ופרטי פרטיה נאחזים ביעודו ובתפקידו של משיחא דאתחלתא משיח הראשון, משיח בן יוסף, שהוא הכח הניסי המסייע לכל פעולה הנעשית באתערותא דלתתא על דרך הטבע".

קול התור פרק ב ח"ב ד"ה שני: "שני משיחי הדורות הם הכוחות הנסיים המחזיקים את קיום ישראל וחזוקם בכל ימי הגלות והמסייעים הנסיים בעקבות משיחא. משיח בן יוסף הוא הכח הנסי לקיום וחזוק הגשמי, ומשיח בן דוד הוא הכח הנסי לקיום הרוחני של ישראל, בכלל ובפרט".

המספד בירושלים, נדפס בתוך ספר מאמרי הראיה: "הנה מתנערים באומה כוחות לכל צד. וכמו שהכוחות המגבירים את הרוחניות, הם מכשירים למידת משיח בן דוד שהתעוררה התכליתית היא עיקרו ויסודו – כי באמת מרכז החיים הוא ההתעלות הרוחנית, אלא שאי אפשר שתהיה הרוחניות מפותחת כראוי אם לא יהיו שלמים עמה כל הקניינים החומריים הנדרשים לאומה שלמה ומשובכללת – כן ההתנערות לבקש חזק לאומי חומרי ויתר מכשירי החיים הכלליים, הם הכשרת משיח בן יוסף. וכשהם משמשים בערבוביא, מצרת הגלות ומקוצר הדעות ופיזור הכוחות, הם חבלי משיח".

וכן משמע מדעת חשבונות הגאולה שיובא לקמן, שכתב שהישוב היהודי בארץ ישראל הוא בבחינת משיח בן יוסף.

ובצדדים שבהם ישראל שווים לשאר העמים, ויהודה עסק בכוחות הייחודיים לישראל שהם התכלית העיקרית והיסודית²⁶⁵. ע"פ זה יש מהם שחידשו שבחינה ויעוד של משיח בן יוסף התקיימו גם ביהושע עזרא ונחמיה²⁶⁶, ביישוב היהודי בארץ ישראל²⁶⁷, בחיזיון הציונות²⁶⁸.

מקורות מלאים והוספות

²⁶⁵ דברי אמת (רבי יעקב יצחק הלוי הורוביץ, "החוזה מלובלין") פרשת ויצא ד"ה ויזכור (מהדורת מונקאטש תרע"ג דף יא ע"ב): "והנה מדריגת יוסף צדיק היתה להשפיע, כמו שכתוב ויוסף כו' הוא המשביר כו', וכן בנו יהושע הנחיל את הארץ לאבותינו, וכן משיח בן אפרים לקבץ את ישראל לארץ ישראל... על כן אמר 'אסף' [אלוקים את חרפתו] על קיבוץ גלויות". המספד בירושלים, נדפס בתוך ספר מאמרי הראיה: "והנה מתחילה הוכנו ב' הכוחות הכלליים בשני השבטים שהוכנו למלוך בישראל, אפרים ויהודה, שהוא כלל יוסף ויהודה. וכמו בתחילה מעשי אבות סימן לבנים, יוסף היה המשביר, ששלח אותו אלוקים לפליטה גדולה להחיות עם רב, והחיה את יעקב ובניו בחיי החומר לחם לפי הטף בעת שגם כן כל הארץ באו למצרים לשבור, והיה נבלע בין האומות, וידע שבעים לשון, שהוא מורה על הצדדים שיש יחש שיווי בין ישראל לעמים כולם, ומכל מקום ידע כח קדושתו, ודווקא על ידי זה היתרון אין עשו נופל כי אם ביד בניה של רחל, כענין מיניה ובי' אבא ניזיל ביה נרגא. ויהודה מיוחד לכח ישראל המיוחד, 'היתה יהודה לקדשו', ועל אודהל יוסף נאמר 'אודהל שיכן באדם'".

²⁶⁶ קול התור פרק ב חלק א אות קטז: "עזרא נחמיה בחינת יהושע, וכן בחושבנא ברמזי רבינו [הגר"א]. יהושע הוא משיח בן יוסף, וגם עזרא ונחמיה הם ביעודו של משיח בן יוסף. וכבר ביארנו שכל האתחלתא דגאולה האחרונה, כל הפרטים ופרטי הפרטים של כל העבודה בעקבות משיחא הם ביעודו של עזרא ונחמיה, כמו שהיה בימי כורש בימי בית שני".

²⁶⁷ חשבונות הגאולה (ר' חיים שבילי), ירושלים תשכ"ד-תשכ"ח, עמוד 63: "אבותינו ידעו על התפקיד הקשה המוטל על משיח בן יוסף בעריכת שתי מלחמות קשות, אחת נגד עבר הירדן הבריטית ואחת נגד ארמילוס הרשע, מפקד צבא גוג, נגד ארץ ישראל ועם ישראל. בכל דור ודור התפללו עליו שלא יהרג במלחמה".

הערה שם: "ארמילוס דומה בביטוי לירומל, הגנרל הנאצי שכבש את אפריקה במלחמת העולם השנייה, והיה קרוב לכבוש את אלכסנדריה ומשם לעבור לא". ההשגחה העליונה הצליחה בידי הבריטים להדוף אותו משם ולישוב בארץ ישראל נעשה נס גדול וניצל".

²⁶⁸ המספד בירושלים, נדפס בתוך ספר מאמרי הראיה: "והנה, בתור עיקבא דמשיח בן יוסף, נתגלה חזיון הציונות בדורנו, הנוטה לצד הכללי ביותר, ומצד חסרון הכשרתו אין הכוחות מתאחדים, להשכיל מעבר מזה איך שההכשר הכללי לישראל אינו כ"א בסיס ליסודו המיוחד, וע"כ צריך שתהיה ההנהגה מכוונת לתכלית ההתעלות המיוחדת, ולחיות מושפעת הרבה מהסגולה של יחידי הדור צדיקים וחכמי תורה, ולעומת זה ההכרה שהחפץ לחזקם של ישראל והתנערותם בתור אומה חיה, עם כל צרכיה החומריים, שהוא דבר נכון כשמצטרף לכל התכונה הראויה, גרמה עד כה שלא הצליחה במעשיה, עד שחסרון ההצלחה גרם לסכסוכי דעות וריב אחים, שהלכו בדרך מסוכנה כזאת עד שהמנהיג הראשי נפל חלל מעוצר רעה ויגון...".

הריגתו ע"י ארמילוס

יש אומרים שארמילוס²⁶⁹ הרשע²⁷⁰ ימית את משיח בן יוסף²⁷¹, ויבוא משיח בן דוד ויהרוג את ארמילוס²⁷². יש שכתבו שמשיח בן דוד יהרוג את ארמילוס²⁷³.

על רבי שלמה מקארלין אמרו צדיקי דורו שהוא היה משיח בן יוסף בדורו, ונהרג ע"י גוי ששמו ארמילוס²⁷⁴. בספר חשבונות גאולה כתב שארמילוס, מפקד צבא גוג, הוא הגנרל הנאצי רומל, שהיה בדרכו לכבוש את ארץ ישראל, ונעשה נס גדול והישוב בארץ ישראל ניצל²⁷⁵.

מקורות מלאים והוספות

²⁶⁹ בתרגום יונתן דלקמן (ישעיהו יא ד) הניקוד ארמילוס. וכן בספר "מתורגמן" (ר' אליהו בחור), בכתב היד משנת ה"א, ערך ארמילוס. ומעין זה בתרגום יונתן דברים לד ג: "ארמילגוס".

ובאוצר ישראל ח"ב ערך ארמילוס הניקוד הוא ארמילוס. וכך ע"פ ההסבר שמקור השם במייסד רומי, רומולוס. בדלקמן.

²⁷⁰ יש להעיר שארמילוס לא הוזכר בש"ס.

²⁷¹ אמונות ודעות (לרס"ג) מאמר ח ד"ה וכיוון: "ואחר כן יעלה עליהם מלך ששמו ארמילוס, וילחם בה וילכוד העיר ויהרוג וישבה ויענה, ויהיה האיש אשר משבט יוסף, בכלל ההרוגים".

²⁷² מדרש ויושע (באוצר מדרשים) ד"ה ה' ימלך: "וכשיגיעו ימות המשיח יעלה גוג ומגוג על ארץ ישראל...".

ואחריו יקום מלך אחר רשע ועו פנים ויעשה מלחמה עם ישראל שלושה חדשים, ושמו ארמילוס, ואלו הן אותותיו: יהיה קרח ועינו אחת קטנה ואחת גדולה וזרועו של ימין טפח ושל שמאל שתי אמות וחצי ויהיה לו צרעת במצחו ואזנו הימנית סתומה והשמאלית פתוחה, וכשיבוא האדם לדבר אליו טובות מטה לו אוזנו הסתומה ואם ירצה אדם לדבר אליו רעה יטה לו אוזנו הפתוחה. ויעלה לירושלים ויהרוג משיח בן יוסף, שנאמר והביטו אלי את אשר דקרו וספרו עליו כמספד על היחיד (זכריה י"ב י'), ואח"כ יבוא משיח בן דוד בענן שנאמר וארו עם ענני שמיא כבר אנש (דניאל ז') וכתוב בתריה ולח יהב שלטן ויקר ומלכו, וימית ארמילוס הרשע, שנאמר וברוח שפתיו ימית רשע (ישעיה י"א א').

²⁷³ ישעיהו יא א"ד: "ויצא חוטר מגזע ישי... וברוח שפתיו ימית רשע".

תרגום יונתן שם ד: "ובממליל ספוותיה יהי ממית ארמילוס רשיעא".

ספר זרובבל (באוצר מדרשים): "ויבוא משיח בן דוד ויפח באפיו של ארמילוס וימיתהו".

²⁷⁴ דברי שלום (רבי שלום מקוידנוב), הקדמת המחבר, ד"ה עוד תוספת: "גם זקני הקדוש והנורא מו"ה שלמה הלוי ז"ל מקארלין... וצדיקי דורו אמרו עליו שהיה משיח בן יוסף בדורו (ונהרג בעת המלחמה של פולין ורוסיה על ידי גוי הנקרא ארמילוס)".

²⁷⁵ חשבונות הגאולה (ר' חיים שבילי), ירושלים תשכ"ד-תשכ"ח, עמוד 63: "אבותינו ידעו על התפקיד הקשה המוטל על משיח בן יוסף בעריכת שתי מלחמות קשות, אחת נגד עבר הירדן הבריטית ואחת נגד ארמילוס הרשע, מפקד צבא גוג, נגד ארץ ישראל ועם ישראל. בכל דור ודור התפללו עליו שלא יהרג במלחמה".

הערה שם: "ארמילוס דומה בביטוי לרומל, הגנרל הנאצי שכבש את אפריקה במלחמת

יש אומרים שארמילוס הוא גוג, יש אומרים שהוא אחיו, ויש אומרים שאין קשר ביניהם²⁷⁶.

יש מי שאמר שמקורו של השם ארמילוס הוא רומולוס, מייסדה של רומי. והטעם לכך, שכפי שהמשיח ייוחס לדוד, המלך הראשון ליהודה, כך אויבו ייוחס למייסד רומי, שהיא הגלות האחרונה²⁷⁷.

יש מי שכתב שארמילוס יוצר מפסל בדמות אשה שנמצא ברומי, שרשעי אומות העולם בעולים אותו²⁷⁸. ויש מי שכתב שהשטן הוא שיבעל את אבן זו ויצא ממנה ארמילוס²⁷⁹. אגדה דומה סופרה על יצירתם של חיילי גוג ומגוג²⁸⁰. ויש מי שטען ששורשיה באגדה רומית²⁸¹.

מקורות מלאים והוספות

העולם השנייה, והיה קרוב לכבוש את אלכסנדריה ומשם לעבור לא"י. ההשגחה העליונה הצליחה בידי הבריטים להדוף אותו משם ולשוב בארץ ישראל נעשה נס גדול וניצל". יש להעיר שלפי זה "משיח בן יוסף" הוא היישוב היהודי בארץ ישראל, כדלקמן.

²⁷⁶ כפי שיובא לקמן פרק קמב בכותרת "מיהו גוג".

²⁷⁷ אוצר ישראל ח"ב, ערך ארמילוס: "ושם המלך הזה קראו ברבות הימים ארמילוס, והוא רמולוס בהוספת 'א' על שם מייסדה של העיר הרשעה רומי אשר תיפול ולא תוסיף קום בימי המשיח. ואת זה לנגד זה קראו בשמות: הגאול האחרון, דוד, יהי שמו כשם המלך הראשון ליהודה, והמלך האחרון למלכות הרשעה יהיה שמו גם כן כשם המלך הראשון שלהם והוא ארמילוס או רמולוס".

²⁷⁸ אוצר מדרשים (איינושטיין, וכן בספר אבקת רוכל בית המדרש ח"ב), אגדת משיח. האות השביעי: "אמרו שיש ברומי אבן של שיש ועליה דמות נערה יפת תואר, והיא אינה עשויה בידי אדם אלא הקדוש ברוך הוא בראה כן בגבורתו, ובאין רשעי או"ה בני בליעל ומחממין אותה ושוכבים אצלה, והקב"ה משמר טיפתן בתוך האבן ובורא בה בריה ויוצר בה ולד, והיא מתבקעת ויוצא ממנה דמות אדם ושמו ארמילוס השטן".

²⁷⁹ ספר זרובבל (באוצר המדרשים): "ויראני אבן בדמות אישה, ויאמר אלי: אבן זאת ישכב שטן עמה ויצאו ממנה ארמילוס... ובשעה שידעה אותו הבליעל ותהר ותלד את ארמילוס, והיא תהיה ראש לכל עבודה זרה".

ובמהדורה אחרת של ספר זרובבל: "ארמילוס בן שטן שהוא יוצא מן צלמת האבן".

²⁸⁰ דבר בעתו (הרב ששון שנדוך) עמוד 281 (והובא בעטרת ציון (הרב בן ציון מוצאפי) דרוש ד פרק א עמוד צט): "שאמרו המקובלים שברומי יש אבן אחת חלקה בצורת אישה יפה, וכל הערלים בועלים אותה, ומאותם השכיבות, בעת הגאולה יולדת חיילות של טומאת הקליפות, והם עצמם גוג ומגוג".

²⁸¹ אוצר ישראל ח"ב סוף ערך ארמילוס: "יסודי ההגדה הזאת באו לבני ישראל מהגוים אשר בארצם גרו. וכבר יסופר בהגדה ישנה כי וויגיל וורגיליוס, המשורר הרומי, הקים מצבת אבן שהיתה יפהפיה כל כך עד שהרומיים זנו עימה".

האר"י הזהיר לכוון בתפילה שלא ימות משיח בן יוסף²⁸², ואפשר שלא היתה כוונתו אלא כלפי עצמו, כפי שכתב ר' חיים ויטאל, גדול תלמידיו, שלאחר מותו של האר"י נודע למפרע שהוא היה משיח בן יוסף²⁸³. עכ"פ, גם הבן איש חי²⁸⁴ וקול התור²⁸⁵ הזהירו להתפלל על כך, ובחלק מסידורי עדות המזרח מוזכרת תפילה זו²⁸⁶. החוזה מלובלין כתב שנראה שמשיח בן יוסף לא יהרג, כי הריגתו כבר נתקיימה ברבי שמשון מאוסטרופול²⁸⁷. השם

מקורות מלאים והוספות

²⁸² פרי עץ החיים (לר' חיים ויטאל) שער העמידה פרק יט ברכת על הצדיקים ד"ה תשכון: "הזהיר לנו מורי וזה"ה (האר"י) מאוד... שזכיר בכל תפילה ותפילה לכוון במילת 'דוד עבדך' שיחיה משיח בן יוסף ולא ימות ע"י ארמילוס הרשע".

²⁸³ שבחי האר"י (ר' שאול דיין, ארם צובה תרל"ב) דף ט ע"ב: "והאר"י ז"ל בעומדו על ציון שמעיה ואבטליון והתלמידים עימו אמר להם תדעו ששמעיה ואבטליון ציוו לי לאמר לכם שתתפללו על משיח בן יוסף שלא ימות, עכ"ל.

וכתב מהרר"ח (ר' חיים ויטאל) בספרו: ומרוב טיפשותנו לא היה בנו דעת לשאול אותו מי הוא משיח בן יוסף, ולא עמד אלא ימים מועטים ונתבקש רבינו מאור עינינו בישיבה של מעלה, ונודע לנו למפרע שהוא היה משיח בן יוסף ומרוב ענוותנותו לא רצה לגלות עצמו. ע"כ".

²⁸⁴ בן איש חי, שנה ראשונה, פרשת בשלח, סעיף כ: "וכשאומר בברכת תשכון וכו' וכיסא דוד עבדך מהרה בתוכה תכין, יכוין להתפלל בזה על משיח בן יוסף שלא יהרג ע"י ארמילוס הרשע, דעל משיח בן יוסף אנחנו אומרים כיסא דוד עבדך וכו' וכנ"ל בספר הכוונות".

²⁸⁵ קול התור פרק א אות כד: "צדיק באמונתו יחיה. יחד עם כל פעולתנו ביעודו דמשיח בן יוסף, מצווה וחובה רבה עלינו להתפלל הרבה בעד חייו והצלחתו של משיח בן יוסף".

²⁸⁶ לאחר המילים "וכיסא דוד עבדך מהרה לתוכה תכין" ישנה הערה: "יכוין להתפלל על משיח בן יוסף שיחיה ולא ימות ע"י ארמילוס רשיעא".

²⁸⁷ דברי אמת (רבי יעקב יצחק הלוי הורוביץ, "החוזה מלובלין") פרשת ויצא ד"ה ויזכור (מהדורת מונקאטש תרע"ג דף יא ע"ב): "והנה מדריגת יוסף צדיק היתה להשפיע... וכן בנו יהושע הנחיל את הארץ לאבותינו, וכן משיח בן אפרים לקבץ את ישראל לארץ ישראל, כי נראה שלא יהרג, כי היה (מקום) [מקום] ברבי שמשון אוסטרופאלי' זה (ולא תקום פעמיים צרה)".

משמואל²⁸⁸ וקול התור²⁸⁹ כתבו שאכן תתבטל הגזירה של הריגת משיח בן יוסף, מסיבות שונות.

פרק קמ

ימות המשיח

כבר בתנאים ובאמוראים יש דעות רבות מהו אורכם של ימות המשיח, זה אומר בכה וזה אומר בכה, וזה וזה מביאים ראיות לדבריהם מן הפסוקים²⁹⁰.

מקורות מלאים והוספות

²⁸⁸ שם משמואל בראשית, ויגש, שנה תרעו, ד"ה ונראה עוד לומר דהנה: "ובזה מובן מה שקבלה בידנו מרבותינו הקדושים, שמעתה נפטרנו ממלחמות גוג ומגוג ואחר קיבוץ גלויות ישבו ישראל במנוחה על אדמתם לעולם, שכמו שבמצרים קישוי השעבוד השלים לד' מאות שנה, כן בגלות זה להיפוך, שאריכות הזמן השלימה לקישוי השעבוד, ורעות רבות וצרות שהיו מעותדות לבוא על שונאי ישראל, וע"כ באשר אריכות הזמן השלימה ושוב לא יהי חבלי הלידה כ"כ קשים, עד בלתי אפשר לסבול, שוב יותר נכון שיגמר המירוק לגמרי בעודנו בגלות, וכשיתקבצו הגלויות לא נצטרך עוד לשום מירוק. ואל תתמה שישתנה ממה שכתוב מפורש בכתוב, שהרי במצרים מפורש בכתוב ארבע מאות שנה, ואעפ"כ קושי השעבוד השלים ונחסר מהם ק"ץ שנה, כן הוא העניין במלחמות גוג ומגוג... ומוצלים אנחנו ממלחמת גוג ומגוג ומהריגת משיח בן יוסף כנ"ל לפי קבלת רבותינו הקדושים ב"ע".

²⁸⁹ קול התור פרק א אות ו: "ואלה הן שבעת עיקרי היסודות בשיטת עקבות משיחא, 'על אבן אחת שבעה עיניים', עפ"י רבנו הגר"א: א. עוד יוסף חי. השיטה היסודית של רבינו היה עוד יוסף חי, היינו שמשיח בן יוסף חי ויחיה ותתבטל הגזירה להיהרג ע"י ארמילוס הרשע, כי כאמור בו תלויה כל האתחלתא דגאולה מכל הבחינות. הגזירה מתבטלת ע"י אריכות הגלות וע"י יסוריו שסובל ונושא חלינו. וע"י המעשים הנעשים במסירות נפש לקבוץ גלויות שזה הוא תפקידו, וע"י חבלי משיח וייסורי ארץ ישראל, וע"י תפילותינו בכל יום תמיד בעד חייו והצלחתו של משיח בן יוסף בתפילות הקבועות כמבואר להלן".

²⁹⁰ סנהדרין צט ע"א: "תניא, רבי אליעזר אומר: ימות המשיח ארבעים שנה, שנאמר ארבעים שנה אקוט בדור. רבי אלעזר בן עזריה אומר: שבעים שנה, שנאמר והיה ביום ההוא ונשכחת צר שבעים שנה כימי מלך אחד. איזהו מלך מיוחד – הוי אומר זה משיח, רבי אומר: שלושה דורות, שנאמר ייראוך עם שמש ולפני ירח דור דורים... תניא אידך, רבי אליעזר אומר: ימות המשיח ארבעים שנה, כתיב הכא ויענך וירעבך ויאכלך, וכתיב התם שמחנו כימות עניתנו שנות ראינו רעה. רבי דוסא אומר: ארבע מאות שנה, כתיב הכא ועבדום וענו אתם ארבע מאות שנה, וכתיב התם: שמחנו כימות עניתנו. רבי אומר: שלוש מאות ושישים וחמש שנה, כמניין ימות החמה, שנאמר כי יום נקם בליבי ושנת גאולי באה...

תני אבימי בריה דרבי אבהו: ימות המשיח לישראל שבעת אלפים שנה, שנאמר ומשוח חתן על כלה (כן) ישיש עליך (ה') אלוקיך. אמר רב יהודה אמר שמואל: ימות המשיח – כמיום שנברא העולם ועד עכשיו, שנאמר כימי השמים על הארץ. רב נחמן בר יצחק אמר: כימי נח

הרמב"ם לא הזכיר שום דעה בעניין זה, והרי כבר כתב שכל אלו הדברים וכיוצא בהן לא ידע אדם איך יהיו עד שיהיו, ולעולם לא יתעסק אדם בעניינים אלו וכיוצא בהן ולא ישימם עיקר²⁹¹.

לגבי מטרתם של ימות המשיח, כתב הרמב"ם שאינם אלא אמצעי לעסוק בתורה ובמצוות במרגוע ולהרבות בחכמה כדי לזכות לחיי העולם הבא הרוחני²⁹², שהוא לדבריו התכלית²⁹³.

פרק קמא

בית המקדש השלישי

ראשונים רבים כתבו שמקדש העתיד יבוא מן השמיים בנוי ומשוכלל²⁹⁴.

אמנם הרמב"ם כתב שהמלך המשיח עתיד לבנותו²⁹⁵, בתקופה שהוא עדיין

מקורות מלאים והוספות

עד עכשיו, שנאמר כי מי נח זאת לי אשר נשבעתי²⁹⁶.

²⁹¹ רמב"ם הלכות מלכים פי"ב ה"ב: "יראה מפשוטן של דברי הנביאים, שבתחילת ימות המשיח תהיה מלחמת גוג ומגוג, ושקודם מלחמת גוג ומגוג יעמוד נביא לישר ישראל ולהכין ליבם, שנאמר הנה אנכי שולח לכם את אליה וגו'... ויש מן החכמים שאומרים שקודם ביאת המשיח יבוא אליהו.

וכל אלו הדברים וכיוצא בהן לא ידע אדם איך יהיו עד שיהיו, שדברים סתומין הן אצל הנביאים, גם החכמים אין להם קבלה בדברים אלו, אלא לפי הכרע הפוסקים, ולפיכך יש להם מחלוקת בדברים אלו, ועל כל פנים אין סדור הוויית דברים אלו ולא דקדוקיהן עיקר בדת, ולעולם לא יתעסק אדם בדברי ההגדות, ולא יאריך במדרשות האמורים בעניינים אלו וכיוצא בהן, ולא ישימם עיקר, שאין מביאין לא לידי יראה ולא לידי אהבה²⁹⁷.

²⁹² רמב"ם הלכות תשובה פ"ט ה"ב: "ומפני זה נתאו כל ישראל נביאיהם וחכמיהם לימות המשיח כדי שינחחו ממלכויות שאינן מניחות להן לעסוק בתורה ובמצוות כהוגן, וימצאו להם מרגוע וירבו בחכמה כדי שיזכו לחיי העולם הבא, לפי שבאותן הימים תרבה הדעה והחכמה והאמת...

וסוף כל השכר כולו והטובה האחרונה שאין לה הפסק וגרעון הוא חיי העולם הבא. אבל ימות המשיח הוא העולם הזה ועולם כמנהגו הולך אלא שהמלכות תחזור לישראל, וכבר אמרו חכמים הראשונים אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שיעבוד מלכויות בלבד²⁹⁸.

²⁹³ לגבי המחלוקת מהו עולם העתיד שהוא התכלית, דנו לעיל בפרק קלד.

²⁹⁴ רש"י סוכה סוף מא ע"א ד"ה אי נמי: "מקדש העתיד שאנו מצפין בנוי ומשוכלל הוא יגלה ויבוא משמיים, שנאמר מקדש ה' כוננו ידיך²⁹⁹.

והביאו את דבריו גם תוס' שם סוף ד"ה אי נמי, ריטב"א שם סוף ד"ה מאי טעמא, תוס' הרא"ש שם סוף ד"ה אי נמי.

²⁹⁵ רמב"ם הל' מלכים פי"א ה"א: "המלך המשיח עתיד לעמוד ולהחזיר מלכות דוד ליושנה

יהיה "בחזקת שהוא משיח"²⁹⁶. מצוות בניית המקדש אף נמנית במניין המצוות²⁹⁷.

ברש"ש כתוב חידוש עצום, שבית המקדש השלישי לא ייבנה במקומם של בתי המקדש הקודמים, אלא צפון לירושלים²⁹⁸.

פרק קמ"ב

גוג ומגוג

מפורש בנבואת יחזקאל²⁹⁹, שעתיד גוג, המולך על ארץ המגוג³⁰⁰, לבוא מירכתי צפון להילחם על ישראל³⁰¹.

מלחמת גוג ומגוג מוזכרת פעמים רבות בחז"ל.

גם הרמב"ם הזכירה, אמנם הדגיש שלא נוכל לדעת את פרטיה, כמו פרטים

מקורות מלאים והוספות

לממשלה הראשונה, ובונה המקדש ומקבץ נדחי ישראל".

²⁹⁶ רמב"ם הל' מלכים פי"א ה"ד: "ואם יעמוד מלך מבית דוד הוגה בתורה ועוסק במצוות כדוד אביו, כפי תורה שבכתב ושבעל פה, ויכוף כל ישראל לילך בה ולחזק בדקה, וילחם מלחמות ה' – הרי זה בחזקת שהוא משיח. אם עשה והצליח וניצח כל האומות שסביביו ובנה מקדש במקומו וקבץ נדחי ישראל – הרי זה משיח בוודאי".

²⁹⁷ ספר המצוות לרמב"ם מצוות עשה כ: "המצווה העשרים היא שציונו לבנות בית עבודה. בו יהיה ההקרבה והבערת האש תמיד ואליו יהיה ההליכה והעליה לרגל והקבוץ בכל שנה כמו שיתבאר. והוא אמרו יתעלה: ועשו לי מקדש. ולשון ספרי: שלוש מצוות נצטוו ישראל בשעת כניסתן לארץ למנות להם מלך, ולבנות להם בית הבחירה, ולהכרית זרעו שלעמלק. הנה התבאר שבנין בית הבחירה מצווה בפני עצמה".

ספר החינוך פרשת תרומה מצווה צד: "לבנות בית לשם ה', כלומר שנהיה מקריבים שם קורבנותינו אליו, ושם תהיה העלייה לרגל וקבוץ כל ישראל בכל שנה, שנאמר ועשו לי מקדש". ובסוף המצווה: "ונוהגת מצווה זו בזמן שרוב ישראל על אדמתן. וזו מן המצוות שאינן מוטלות על היחיד כי אם על הציבור כולן, כשיבנה הבית במהרה בימינו יתקיים מצוות עשה".

²⁹⁸ רש"ש בבא בתרא קכ"ב ע"א: "עמדתי על פרש"י שם (מ"ח ח') שראה ליישב אשר ירושלים תהיה במקומה הראשון. ולא העיר דלפי המבואר שם יהיה המקדש רחוק מהעיר מ"ה מיל לצד צפון דו"ק שם. ואולי לזה כווננו ישעיה ומיכה באמרם באחרית הימים נכון יהיה הר בית ה' בראש ההרים וגו' דר"ל שיהיה אז על הר אחר אשר הוא ראש ההרים בגובה דלא כפי המפרשים".

²⁹⁹ פרקים לח לט.

³⁰⁰ רד"ק יחזקאל לח ב: "נשיא ראש משך ותובל – גוג הוא מלך מגוג ומלך שתי האומות האלה משך ותובל".

³⁰¹ יחזקאל לח ט"ז: "ובאת ממקומך מירכתי צפון... ועלית על עמי ישראל".

רבים נוספים לעתיד לבוא³⁰².

המלחמה

יש שכתבו שגוג ייקח עימו את כל האומות להילחם על ישראל³⁰³.

בתלמוד הירושלמי³⁰⁴ ובויקרא רבה³⁰⁵ כתבו שמלחמה זו תארך שבע שנים. כך כתב גם המלבי"ם³⁰⁶.

יש קבלה מתקופת הגאונים שהניצחון על גוג יהיה בתשרי³⁰⁷, ויש מהראשונים שכתב שמלחמת גוג ומגוג תהיה בסוכות³⁰⁸.

איזו אומה זו

יש שכתבו שגוג ומגוג היא רוסיה³⁰⁹. וכן יש שפירש שמשך, שגוג הוא

מקורות מלאים והוספות

³⁰² רמב"ם הל' מלכים פי"ב ה"ב: "יראה מפשוטן של דברי הנביאים, שבתחילת ימות המשיח תהיה מלחמת גוג ומגוג, ושקודם מלחמת גוג ומגוג יעמוד נביא לישראל ולהכין לבם, שנאמר הנה אנכי שולח לכם את אליה וגו'... ויש מן החכמים שאומרים שקודם ביאת המשיח יבוא אליהו. וכל אלו הדברים וכיוצא בהן לא ידע אדם איך יהיו עד שיהיו, שדברים סתומין הן אצל הנביאים, גם החכמים אין להם קבלה בדברים אלו, אלא לפי הכרע הפסוקים, ולפיכך יש להם מחלוקת בדברים אלו".

³⁰³ סוף מדרש ויושע (באוצר מדרשים): "וכשיגיעו ימות המשיח יעלה גוג ומגוג על ארץ ישראל לפי שישמע שישאל הם בלא מלך ויושבין לבטח. מייד יקח עמו שבעים ואחד אומה ויעלה לירושלם".

מדרש תלפיות, ענף גוג ומגוג: "ימלוך גוג ומגוג על שבעים אומות וכולם יבואו יחד על ישראל".

³⁰⁴ ירושלמי שביעית פ"ד ה"ח: "א"ר יונה בשם ר' חמא בר חנינא: המת בשבע שני גוג אין לו חלק לעתיד לבוא".

³⁰⁵ ויקרא רבה (מרגליות) פרשת שמיני פרשה יא אות ב: "חצבה עמודיה שבעה, אילו שבע שנים שלגוג [של גוג]. דאמ' ר' יונה בשם ר' אבא בר כהנא: כל אותן שבע שנים מסיקין ידותיהן שלחרבות וידותיהן שלרמחים [של רמחים] וידותיהן שלסכינין [של סכינין]. הה"ד ויצאו ישיבי ערי ישראל ובערו והסיקו בנשק ומגן וצינה בקשת ובחיצים ובמקל יד וברומח (יחזקאל לט, ט)".

³⁰⁶ מלבי"ם דניאל ח יד: "שכבר מבואר בדחז"ל שימי ביאת בן דוד יתארך שבוע א' וימי גוג ומגוג גם כן יתארכו שבוע א' כמבואר בירושלמי דשביעית, הרי י"ד שנים עד בניין המקדש".

³⁰⁷ נימוקי יוסף מגילה ל ע"ב: "אפטורי בניסן העצמות היבשות, בתשרי ביום בא גוג. וכתב רבינו האי"ן גאון ז"ל, כך שמענו מפי חכמים כי תחיית המתים עתידה להיות בניסן ונצחת גוג בתשרי, ולפיכך מפטירין הכי".

³⁰⁸ רד"ק ישעיהו סו כג: "וטעם בחג הסוכות, כי מלחמת גוג ומגוג תהיה באותה הזמן".

³⁰⁹ חשבונות הגאולה (ר' חיים שבילי) עמוד 47 ד"ה הנה: "אנו אין לנו אלא הפשט היוצא מן הפסוקים ולפי זה נכון דברינו ונביע את דעתנו כי גוג ומגוג היא רוסיה".

נשיאה³¹⁰, היא מוסקבה³¹¹.

יש שכתב שהם אומות שאינן מפותחות כלל³¹².

יש מי שכתב בשם המקובלים שחיילי גוג ומגוג יוולדו מפסל בצורת אשה שנמצא ברומי, שהערלים בועלים אותו³¹³. אגדה דומה סופרה על יצירתו של ארמילוס הרשע³¹⁴, ויש מי שטען ששורשיה באגדה רומית³¹⁵.

יש מי שכתב ששמותיהם של גוג ומגוג יישכחו, ולא ידעו מי הם, ורק כשתקיים נבואה זו ידעו שאלו הם³¹⁶.

מיהו גוג

יש אומרים שגוג הוא ארמילוס הרשע³¹⁷, שיתכן שימית את משיח בן

מקורות מלאים והוספות

עטרת ציון (הרב בן ציון מוצאפי) חלק א דרוש ד סוף פרק א (עמוד ק): "ומור אבי זלח"ה אמר כי הנראה מכל הספרים שמלכות גוג היא מדינת רוסיה של ימינו".

³¹⁰ יחזקאל לח ב: "בן אדם שים פניך אל גוג ארץ המגוג נשיא ראש משך ותובל".

³¹¹ ירושלמי מגילה פ"א ה"ט: "בני יפת גומר ומגוג ומדי ויוון ותובל ומשך ותיסר. גומר – גרממיה, מגוג – גיתייא, מדי – כשמועה, ויוון – איסוס, תובל – ויתנייה, משך – מיסיא...". פני משה שם: "משך מיסיא – היא מוסקאווי".

³¹² מדרש תלפיות, ענף גוג ומגוג: "גוג ומגוג שוכנים אחרי דלתות הברזל, והם שתי אומות, צורותיהם אנושיות ומידותיהם כבהמות. לא ידעו הנהגה ולא מקח וממכר, לא סחורה ולא אומנות, לא חרישה ולא זריעה".

³¹³ דבר בעתו (הרב ששון שנדוך) עמוד 281 (והובא בעטרת ציון (הרב בן ציון מוצאפי) דרוש ד פרק א עמוד צט): "שאמרו המקובלים שברומי יש אבן אחת חלקה בצורת אישה יפה, וכל הערלים בועלים אותה, ומאותם השכיבות, בעת הגאולה יולדת חיילות חיילות של טומאת הקליפות, והם עצמם גוג ומגוג".

³¹⁴ אוצר מדרשים (אייזנשטיין, וכן בספר אבקת רוכל בית המדרש ח"ב), אגדת משיח, האות השביעי: "אמרו שיש ברומי אבן של שיש ועליה דמות נערה יפת תואר, והיא אינה עשויה בידי אדם אלא הקדוש ברוך הוא בראה כן בגבורתו, ובאין רשעי או"ה בני בליעל ומחממין אותה ושוכבים אצלה, והקב"ה משמר טיפתן בתוך האבן ובורא בה בריה ויוצר בה ולד, והיא מתבקעת ויוצא ממנה דמות אדם ושמו ארמילוס השטן".

³¹⁵ אוצר ישראל ח"ב סוף ערך ארמילוס: "יסודי ההגדה הזאת באו לבני ישראל מהגונים אשר בארצם גרו. וכבר יסופר בהגדה ישנה כי וויגיל (ורגיליוס), המשורר הרומי, הקים מצבת אבן שהיתה יפהפיה כל כך עד שהרומיים זנו עימה".

³¹⁶ מלבי"ם יחזקאל לח יז: "שם גוג ושם ומגוג כבר ישכח בימים ההם עד שלא ידעו כלל מי היא האומה שנקראת בפי הנביא מגוג ושם מלכה גוג, רק אז כשיבוא על הארץ ויתקיימו דברי הנביא אז ידעו שזה הוא המלך גוג שניבא עליו".

³¹⁷ ספר "מתורגמן" (ר' אליהו בחור) ערך ארמילוס: "ארמילוס ימית רשע. ארמילוס רשיעא.

יוסף³¹⁸, יש אומרים שארמילוס יגיע לאחר מפלת גוג ומגוג³¹⁹, ויש מגדולי החסידות שכתב שגוג הוא אחיו של ארמילוס, ושם אימם גאש"א³²⁰.

האם כבר היתה

יש מי שאמר שהשואה ושהמלחמות שאחריה הן מלחמת גוג ומגוג³²¹.

יש אומרים שיש שלוש מלחמות גוג ומגוג³²², ורק בפעם השלישית יגיעו אל ירושלים וילכדוה³²³. ובשם החפץ חיים אמרו שהראשונה והשנייה הן מלחמות העולם שכבר אירעו, ותהיה עוד מלחמה שלישית³²⁴. והרב חרל"פ הוסיף שלאחר מלחמת העולם הראשונה נצנץ אורו של משיח בדמות הצהרת בלפור והרי ישראל התחילו לתת פריים, לאחר מלחמת העולם השנייה נצנץ אורה של איילת השחר ואומות העולם הכירו בזכות של ישראל ושערי ארץ ישראל נפתחו בפני עם ישראל. ותהיה מלחמת עולם

מקורות מלאים והוספות

יש אומרים שהוא גוג מארץ המגוג.

³¹⁸ כפי שהובא לעיל בפרק קלט, בותרת "הריגתו ע"י ארמילוס".

³¹⁹ מדרש ויושע (באוצר מדרשים) ד"ה ה' ימלך: "וכשיגיעו ימות המשיח יעלה גוג ומגוג על ארץ ישראל... ואחריו יקום מלך אחר רשע ועז פנים ויעשה מלחמה עם ישראל שלושה חדשים, ושמו ארמילוס".

³²⁰ רגל ישרה (רבי צבי אלימלך שפירא, בעל הבני יששכר) מערכת א אות קנו: "ארמילוס הרשע שיהיה לעתיד... הוא אחי גוג ומגוג, ושם אימם גאש"א".

³²¹ קובץ שיחות (הרב ניסים פרץ) פרשת וישב עמודים סז:סח: "אמרת ל... מה אתה מביא לעצמך מלחמת גוג ומגוג? לא מספיק מה שעברנו בגרמניה? זה לא גוג ומגוג? גרמניה, זה בדיוק התרגום של גוג ומגוג... מלחמת השחרור, מלחמת סיני, ששת הימים, מלחמת כיפור, מלחמת שלום הגליל... זה לא גוג ומגוג?".

³²² מלבי"ם יחזקאל לח ב: "וחז"ל קיבלו שג' פעמים יבוא גוג על ירושלים, ופה ביאר שני פעמים, והפעם הג' התבאר בזכריה (סי' י"ד)",

³²³ מלבי"ם זכריה יב ו: "כן יביאו את הגויים שהם חיל גוג אל א"י... שבפעם הזאת לא יגיעו עד ירושלים לצור עליה, שלירושלים עצמה לא יגיעו עד הפעם השלישית שאמר בסי' י"ג ונלכדה העיר, וכן בארתי ביחזקאל סי' ל"ט שלא יגיעו לירושלים עד הפעם האחרון".

³²⁴ לב אליהו (ר' אליהו לופיאן) פרשת יתרו, עמודים קצז:קצח: "אני שמעתי בלונדון מפי הקדוש ר' אלחנן וסרמן זצ"ל, שאמר בשם החפץ חיים זצוק"ל, שחז"ל אומרים שמלחמת גוג ומגוג יהיה שלוש פעמים. ואז היה אחרי המלחמה העולמית הראשונה, ואמר החפץ חיים שהמלחמה הזאת היתה מלחמת גוג ומגוג הראשונה, ובעוד עשרים וחמש שנה בערך תהיה עוד מלחמה עולמית שנייה... ואח"כ תהיה מלחמת גוג ומגוג שלישית".

המסר במאורעות תשע"ו (הרב יואל שוורץ) עמוד 36: "גרמניה תקפה את רוסיה, ושם היא נחלה את אחת המפלואות הגדולות של המלחמה, שהיתה מלחמת גוג ומגוג השנייה (לפי החפץ חיים)".

שלישית ואז יופיע ויתגלה המלך המשיח³²⁵.

ויש מי שאמר שמלחמת יום הכיפורים היתה מלחמת גוג ומגוג³²⁶.

האם נפטרנו ממלחמה זו

יש שכתבו שנפטרנו ממלחמת גוג ומגוג³²⁷, וכן רבי נחמן מברסלב לא הזכיר את מלחמה זו במגילת הסתרים שלו, העוסקת בפרטי האירועים שלעתיד לבוא³²⁸.

מקורות מלאים והוספות

³²⁵ מי חכם וישמור אלה (הרב חרל"פ), שער שמיני, עמודים קיז-ק"ח (שיחתו מיום העצמאות תש"ט): "אנו אומרים בהושענא רבה 'הושענא שלוש שעות', מה הן השלוש שעות? ידוע לנו ע"פ הקבלה שמלחמת גוג ומגוג יהיה בשלושה שלבים, והם שלוש מלחמות שכל האומות ילחמו זה בזה, ואחרי כל מלחמה שכוזו ינצנץ אורו של משיח. והנה ראינו שהיתה מלחמת העולם הראשונה ואחריה נצנץ בדמות 'הצהרת בלפור', ואז התעוררו רבים מבני הגולה ועלו לארץ והתרבו הישובים והרי ישראל התחילו לתת פריים. ושוב התכנסה איילת השחר ופרצה מלחמת העולם השנייה... ועתה אחרי ששכבה המלחמה, שוב נצנץ אורה של איילת השחר, ואמות העולם הכירו בזכות עם ישראל, ואז הופיעה איילת השחר במידה רבה יותר, ושערי ארץ ישראל נפתחו בפני עם ישראל לבוא לרשת את ארצם... וגבול הצפון לא יהיה שקט עד שיתרגשו שוב אומות העולם, ותהיה מלחמת עולם שלישית בשביל ישראל ובגלל ישראל, ואז יופיע ויתגלה המלך המשיח".

³²⁶ ספר "מלחמת יום הכיפורים" (הרב כשר) פרק ג ד"ה ולפ"ז, עמוד כח: "ולפי"ז אם באנו לדון על המלחמה זו מה משמעותה ומה מקומה בשלבי האתחלתא דגאולה, לפי שיטת הגר"א, מסתבר לומר שהוא מלחמת גוג ומגוג, כמו שיתבאר להלן בפרטות שיש בה במלחמה זו הרבה סימנים של מלחמת גומ"ג המבוארים בכתובים".

³²⁷ שם משמאל בראשית, ויגש, שנה תרעז, ד"ה ונראה עוד לומר דהנה: "ובזה מובן מה שקבלה בדינו מרבתינו הקדושים, שמעתה נפטרנו ממלחמות גוג ומגוג ואחר קיבוץ גלויות ישבו ישראל במנוחה על אדמתם לעולם, שכמו שבמצרים קישוי השעבוד השלים לד' מאות שנה, כן בגלות זה להיפוך, שאריכות הזמן השלימה לקישוי השעבוד, ורעות רבות וצרות שהיו מעתדות לבוא על שונאי ישראל, וע"כ כאשר אריכות הזמן השלימה ושוב לא יהי' חבלי הלידה כ"כ קשים, עד בלתי אפשר לסבול, שוב יותר נכון שיגמר המירוק לגמרי בעודנו בגלות, וכשיתקבצו הגלויות לא נצטרך עוד לשום מירוק. ואל תתמה שישתנה ממה שכתוב מפורש בכתוב, שהרי במצרים מפורש בכתוב ארבע מאות שנה, ואעפ"כ קושי השעבוד השלים ונחסר מהם ק"ץ שנה, כן הוא העניין במלחמות גוג ומגוג... ומוצלים אנחנו ממלחמת גוג ומגוג ומהריגת משיח בן יוסף כנ"ל לפי קבלת רבותינו הקדושים נ"ע".

³²⁸ אבני"ה ברזל (ר' אברהם חזן) סעיף סב: "מוהרנ"ת היה אומר, מלחמת גוג ומגוג אינו נזכר במגילת סתרים. משמע שיהיה אפיקורסות בעולם, וזה יהיה הניסיון שלנו ושל משיח".

פרק קמ"ג

תחיית המתים

האמונה בתחיית המתים

אמרו חז"ל, שהכופר בתחיית המתים, אין לו חלק לעולם הבא³²⁹. וטעמו של דבר, שכיוון שכפר בתחיית המתים, לפיכך לא יהיה לו חלק בתחיית המתים³³⁰. והוסיף הרמב"ם שהטעם שתחיית המתים היא מעיקרי הדת, הוא מכיוון שהכחשת תחיית המתים מביאה להכחשת הנפלאות והמופתים, שהיא כפירה בעיקר³³¹.

ונחלקו המפרשים האם חובה גם להאמין שמקורה מהתורה³³², או שדי להאמין בעצם תחיית המתים³³³.

מקורות מלאים והוספות

³²⁹ משנה סנהדרין פ"י מ"א: "כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא... ואלו שאין להם חלק לעולם הבא: האומר אין תחיית המתים מן התורה...".

³³⁰ סנהדרין צ ע"א: "וכל כך למה? תנא, הוא כפר בתחיית המתים – לפיכך לא יהיה לו חלק בתחיית המתים, שכל מידותיו של הקדוש ברוך הוא מידה כנגד מידה".

³³¹ איגרת תחיית המתים (לרמב"ם): "ואמנם אשר נכחיש אותו ואנחנו מתנקים ממנו אל השם יתעלה, הוא המאמר בשלא תשוב הנפש אל הגוף לעולם ושלא יתכן היותו, שזאת ההכחשה מביאה להכחשת הנפלאות, והכחשת המופת כפירה בעיקר ויצאה מן הדת. ולזה נחשוב תחיית המתים מפינות התורה".

³³² רש"י סנהדרין צ ע"א ד"ה הכי גרסינן: "הכי גרסינן האומר אין תחיית המתים מן התורה – שכופר במדרשים דדרשין בגמרא לקמן מניין לתחיית המתים מן התורה, ואפילו יהא מודה ומאמין שיחיו המתים אלא דלא רמיזא באורייתא – כופר הוא, הואיל ועוקר שיש תחיית המתים מן התורה – מה לנו ולאמונתו, וכי מהיכן הוא יודע שכן הוא. הלכך כופר גמור הוא". שערי תשובה (רבינו יונה) שער ג אות קנד: "והזהירונו רבותינו זכרונם לברכה במאמר הזה להאמין כי נכתבה אמונת תחיית המתים בתורה, וכי היא אחת מעיקריה". מציאות קטן (הרא"ה קוק) אות שמ: "ועל כל פנים מה שהקשו (באר שבע) אפירוש רש"י דכתב (סנהדרין צ ע"א, ד"ה האומר) שאף על פי שמאמין בה, רק אינו מאמין שהיא אמורה בתורה, הוא בכלל אין לו חלק לעולם הבא, ודאי דברי אמת המה וראויים למי שאמין, שאם יאמין רק מצד הכרע הדעת ויכחיש שלא נתקבלה למשה ככל התורה כולה, שאחת היא לנו בכתב ובעל פה, ודאי נידח הוא מעם ד'".

שו"ת משנה הלכות (לרב מנשה קליין, "האדמו"ר מאונגוואר") חלק ה סימן קסה ס"ק ז: "ובגיליון שם ציין לבאר שבע שכתב דברים אלו אינם מדברי רש"י, אולם בספר יד רמה לסנהדרין שהיה מגדולי הראשונים דור אחר רש"י כתב דברים אלו בשם רבינו שלמה ז"ל ע"ש, א"כ אין ספק שדברים אלו יצאו מפי קדשו של רבינו הקדוש רש"י ז"ל".

³³³ באר שבע סנהדרין צ ע"א ד"ה האומר: לפי דעתי לא יצאו דברים אלו מפה קדוש רש"י, אלא איזה תלמיד טועה פירש כן בגיליון ונכתב בפנים... אלא על כרחך לא דווקא מן התורה... ותדע שהרי הרב בעל ספר עיקרים במאמר רביעי פרק ל"ה כתב דלא רמיזא

את הפסוקים שמשמע מפשרות לכאורה הכחשת תחיית המתים, יישבו באופנים שונים³³⁴.

עם זאת, האבן עזרא לא נמנע מלהזכיר את פירושיהם של הכופרים הללו³³⁵.

מפורש בתלמוד ובפוסקים שהאומר "אל תקברוני" אין שומעין לו³³⁶. וכתב הכל בו שמשמע קבורת המת, לחזק את אמונתנו בתחיית המתים³³⁷. פוסקים

מקורות מלאים והוספות

באורייתא תחיית המתים, רק על צד הקבלה בלבד אנו מחוייבין להאמין בתחיית המתים". וכן הגירסה באחד המקומות בירושלמי – פאה פ"א ד"א: "תמן תנינן אלו שאין להם חלק לעולם הבא האומר אין תחיית המתים ואין תורה מן השמים ואפיקורס". גם בדברי הרמב"ם בהקדמתו לפרק חלק, לא מוזכר "מן התורה": "ותחיית המתים הוא יסוד מיסודי משה רבינו ע"ה, ואין דת ולא דבקות בדת יהודית למי שלא יאמין זה".

³³⁴ איגרת תחיית המתים (לרמב"ם): "לבאר עניין אלו הפסוקים הרבים מאוד הנמצאים במקרא, המורים הוראה ברורה שלא תסבול פירוש בהרחקת תחיית המתים, שאמרו (איוב יד יד) 'אם ימות גבר היחיה?' ואמרו (איוב ז ט) 'כלה ענן וילך, כן יורד שאול לא יעלה' (איוב י כא) 'בטרים אלך ולא אשוב', וזה באיוב הרבה... (תהילים פח יא) 'הלמתים תעשה פלא אם רפאים יקומו'".

³³⁵ אבן עזרא תהילים קד ל: "תשלח – אנשי המחקר אומרים כי כל חי אחר מותו יקום, וחכמי התושיה ורד"ק שם הביא זאת בשם "גדולי הפילוסופים" אומרים כי הכללים שמורים והפרטים אובדים, וטעם 'בראון' – אחרים. והמבין בו יבין דרך האמת". אבן עזרא דניאל יב ב: "אמר הגאון כי פירושו אלה שיקיצו יהיו לחי עולם... ויחיו בתחיית המתים... ורבי ישועה וישועה בן יהודה, קראי מהמאה ה'11 אמר כי 'ישני עפר' משל על ישראל שהם בגלות כמו בתים, והנה הגואל יבוא לטוב לצדיקי ישראל ולרע לרשעיהם. והמשכיל יבין הנכון משני הפירושים. ודברי חכמים עוזרים הגאון ז"ל".

³³⁶ כתובות מח ע"א: "האומר אם מת הוא לא תקברוהו מנכסיו, אין שומעין לו, לאו כל הימנו שיעשיר את בניו ויפיל עצמו על הציבור". שולחן ערוך יורה דעה סי' שמח סעיף ב: "האומר אל תקברוהו מנכסיו, אין שומעין לו, אלא מוציאין מיורשיו כל צרכי קבורתו בעל כורחו".

³³⁷ ספר כלבו סימן קיד ד"ה כתב הבעל: "שחיבוב קבורת המת הוא לשני טעמים: האחד על דרך מידה טובה והוא שישא אדם פנים למי שנהנה ממנו, כמו שבא בתורה ללמד מדה טובה לא תתעב מצרי כי גר היית בארצו (דברים כג, ח), וכן ראוי שלא יתועב הגוף אחר שהנפש גרה בו... והטעם השני, והוא החזק והצריך לאמונתנו בתחיית המתים כי אלו היו משליכין גוף האדם המת כאחת הנבלות היו בני אדם אומרים נמשל כבהמות נדמו ולא היו מקבלין אמונת התחיה כמו שהן מקבלין עם קבורתו בראותם כי יבנו לו בית וילבשינו וכ"ש בראותם כי יקברוהו אצל אבותיו ובני משפחתו להיות עתידים לעמוד יחד בני המשפחה ולקיים זאת האמונה ההכרחית נכתב בתורה מה שבא בקבורת האבות ובקפדותם במקום קבורתם ושכבתו עם אבות, ורבותי ז"ל אמרו על זה למה האבות תובעין ומחבבין קבורת ארץ ישראל אמר רבי פלוני דברים בגו אתהלך לפני ה' בארצות החיים (תהילים קטז, ט), נמצא שהכוונה היא לאמונת התחיה לחזק האמונה הזאת אמרו עתידין צדיקים שיעמדו בלבושיהן ולא על

אחרונים רבים הוסיפו שהמבקש לשרוף את גופתו הריהו כופר בתחיית המתים³³⁸. והראי"ה קוק ביאר יותר, שאמנם אין מעצור לפני הקב"ה להחיות את מי שגופתו נשרפה, אלא שמעשה הקבורה מסייע לחזק את האמונה בתחיית המתים ולקרבה אל החוש³³⁹.

העיסוק באמונה זו

הראי"ה קוק חידש שהעיסוק בתחיית המתים נתרבה בתקופת בית שני³⁴⁰, כיוון שבתקופה זו נחלש העיסוק ברעיונות כלליים וציבוריים יותר, ולכן נוצר צורך להרבות בעיסוק בדקדוקי מצוות ובדאגה לקבלת פרס של

מקורות מלאים והוספות

כל אדם אמרו רק על הצדיקים, ועל הדרך הזה היא ההקפדה ברוב כבוד גופות המתים".
³³⁸ שו"ת מנחת אלעזר (האדמו"ר ממונקאטש) חלק ב סימן לד ד"ה ובדבר: "ופשוט לכל בר בי רב שהיו הכופרים האלו (שציוו או שנתרצו לשרוף עצמותם כי בלתי ידיעתם בחייהם בוודאי לא ישרפו בניהם את עצמות אבותיהם) פורשים מדרכי הצבור ודרכי התורה ודרכי אבותינו מעולם וכופרים בתחיית המתים בעצם לזו שממנה נבנה הגוף לעתיד במהרה בימינו".

שו"ת שרידי אש (רבי יחיאל יעקב וינברג) חלק ב סימן צח אות ה: "ודאי שהמצווה שישרפו גופו כופר בתחיית המתים והשארית הנפש".
 שו"ת שבט הלוי (הרב ווזנר) חלק ח סימן רנו: "הנה בישראל המצווה שלא לקברו אלא לשרפו, פשיטא דנקרא עובר עבירה, והוא כופר בתחיית המתים".

³³⁹ שו"ת דעת כהן סימן קצו ד"ה וע"כ: "שדבר פשוט הוא שהקבורה היא מחזקת בלב כל ישראל את האמונה בתחיית המתים, שהיא עיקר בתורה, וכדכתיב בדניאל ורבים משיני אדמת עפר יקיצו. ואף על פי שאין מעצור לפני הקדוש ברוך הוא כל יכול לקבץ כל החלקים הפזורים גם ע"י שריפה, וכל הקדושים שנשרפו באש ודאי יזכו לתחייה, וכמו שהאריך בזה הרמב"ן בשער הגמול, מ"מ כל מה שמצאנו ע"פ התורה, ואפילו ע"פ מנהגי ישראל קדושים, לחזק את האמונה, אפילו כדי לקרב את הציור אל הלב באופן יותר מורגש, ג"כ אסור לשנות ממנו".

ודבר גדול דבר הרמב"ם בפרק ל"א משני במו"נ, שחיזוק חומר השבת שהיא בסקילה, ואדון הנביאים הרג על זה, והיא שלישית למציאות השם והרחקת השניות, כדי שיתקיים יסוד חידוש העולם ע"י מעשה מפורסם...

וק"ו בעניין עיקר תחיה"מ, שהציור של הקבורה הוא יותר קרוב אל החוש, כמשחז"ל ק"ו מחיטה וכיו"ב, שכל מי שבא לטשטש את הציור שמתחזק ע"י פעולת הקבורה, ולהרחיקו מן הלב ע"י השריפה, שבעיני בני אדם ההמוניים נחשב זה לכיליון מוחלט, ומטים עי"ז את לבות פשוטי בני אדם להיות כופרים או מזלזלים ומסתפקים ח"ו באמונת תחיה"מ, שהיא עיקר בתורה, שזהו איסור גמור. וחלילה להשתתף בשום דרך של תפילה או של כבוד באלה המתים הנשרפים, אשר ימנעם ד' מכבוד".

³⁴⁰ עכ"פ, ברור שלא היה מתקבל רעיון יסודי כזה (כמו גם גילוי התורה שבכתב, או עולם הבא) לולי שהיה ידוע קודם לכן.

היחידים³⁴¹.

זמנה

רבינו בחיי כתב שתחיית המתים תהיה מאתיים ושש שנה לאחר ביאת המשיח³⁴².

יש קבלה מתקופת הגאונים שתחיית המתים תהיה בניסן³⁴³.

כמה תחיות

יש מן הראשונים שחידשו שיהיו שתי תחיות. ויש בכך שתי שיטות.

לדעה אחת, התחייה הראשונה תהיה לגדולי חסידי ישראל, והיא תחייה בגן עדן בגוף ונפש. והתחייה השנייה לצדיקי ישראל לימות המשיח, והיא כבני

מקורות מלאים והוספות

³⁴¹ אורות (הראי"ה קוק), למהלך האידאות בישראל פרק ה: "מפני שלא הוכשרה עדיין הנשמה הפרטית של היחידים לקבל את כל תוקפו וזהרו של אור האידאה האלוקית עצמה, ולהתאים על ידו את חייהם עם ערך הכלל ושלמותו, לכן הוכרח להישבר אותו המצב הנשגב של האומה שהחל לעלות ולהתרומם בימי הבית הראשון. הבית השני לא הוכן להשבת אותה האיתנות של האומה, במלא המובן. לא כח ציבורי ישראלי הופיע עליו, כי אם כח של יחידים...

כל אותה הפרטיות, המעשית – של שמירת תורה ומצוות ודקדוקיהן הפרטיים, והעיונית – של הדעות והאמונות על-דבר 'צורך חיי-הנצח' האישיים הפרטיים ו'קבלת-הפרס' של היחידים, אשר מקדם נתגלתה ונתקיימה בחיים מתוך הופעת האידאה האלוקית, בתור נשמת-האומה הכללית, וכלולה הייתה באוצרה העליון ולא הייתה ניכרת ובולטת כלל בפני אורה הכללי הגדול של זו – האידאה האלוקית הישראלית – כנר לפני אבוקה וכשרגא בטיהרא – היא החלה עתה, בסילוקו של האור הכללי הגדול בימי הבית השני, להיקבע ולהתבלט באופייה הפרטי המיוחד... המוסר האישי הפרטי, הדאגה לחיי-הנצח האישיים הפרטיים, הדיוק הפרטי של כל מעשה בודד המקושר ברוח הכללי, התבססו יפה על-פי ההופעה האלוקית המוקטנת המיוחדת לצד הפרטיות – האידאה הדתית. מעמדם המבוצר באומה נתן לה כח רב והכין לה כלכלה רבה, שתוכל לשאת איתה גם בימי גלותה ונדודה. גם הכשיר לה את הדרך, כדי שתוכל לבוא בהדרגה, על-ידי מהלך מסובך ומסובב, אל המטרה העליונה, שהאידאה האלוקית תשוב להופיע בקרבה בעצם עז גבורתה".

³⁴² רבינו בחיי דברים ל טו ד"ה ויתכן: "ויתכן לפרש, ראה נתתי לפניך היום את החיים ואת הטוב, כי סמך הכתוב פרשה זו לפרשה של מעלה שהיא מדברת בהבטחת הגאולה, ולפי שזמן תחיית המתים עתיד להיותו סמוך לזמן הגאולה מנין רא"ה, ולכך סמך לפרשה הגאולה: ראה נתתי לפניך היום את החיים ואת הטוב, ומזה אמר שלמה (שיר השירים ח, יב) 'האלף לך שלמה ומאתים לנוטרים את פרי', 'ומאתים' שש שנים על מאתים, וגילה לך כי זמן תחיית המתים מאתים ושש שנה לאחר ביאת שלמה, כלומר ביאת המשיח שהוא מזרע שלמה, והנה סמיכות מילת 'ראה' רומז אל הזמן הסמוך".

³⁴³ נימוקי יוסף מגילה ל ע"ב: "אפטורי בניסן העצמות היבשות, בתשרי ביום בא גוג. וכתב רבינו האיי גאון ז"ל, כך שמענו מפי חכמים כי תחיית המתים עתידה להיות בניסן ונציחת גוג בתשרי, ולפיכך מפטירין הכי".

עולם הזה לגמרי³⁴⁴.

ולדעה השנייה, התחייה הראשונה תהיה סמוך לביאת המשיח, כדי שיזכו לראות בטובתן של ישראל ולראות את בית המקדש. והתחייה השנייה תהיה לסוף ימות המשיח, סמוך לאלף השביעי, כדי להיכנס מייד לעולם שכולו טוב וכולו ארוך³⁴⁵.

יש מהמקובלים שחידש שיהיו שלוש תחיות. הראשונה תהיה תחיית המתים של ארץ ישראל, השנייה תהיה תחיית המתים של חוץ לארץ, והשלישית תהיה תחיות המתים של שבעים האומות והיא זמן יום הדין הגדול³⁴⁶.

וכתב על כך עיקרי הד"ט, שאיננו יכולים לדעת את העתידות על בורין, ודיינו להאמין שיחיו המתים³⁴⁷.

עצם שממנה יחיו המתים

יש במדרש אגדה³⁴⁸, שישנה עצם שבשדרה ששמה לוז, שממנו הקב"ה

מקורות מלאים והוספות

³⁴⁴ ריטב"א ראש השנה טז ע"ב ד"ה שנאמר: "שנאמר ורבים מישיני אדמת עפר וכו'. ומה שאמר הכתוב ורבים מישיני ולא אמר וישיני אדמת עפר אף על פי שכולם ודאי יקיצו הן לחיים והן לעונש, לפי שיש האבות והנביאים וגדולי חסידי ישראל שזכו קודם לכן לתחיית המתים בגן עדן בגוף ובנפש ונעשו בני אלוקים ולא יבואו לדין אלא הם שושבינים להקב"ה. ויש תחיית המתים אחרת בימות המשיח לצדיקי ישראל שמתו בגלות שיחיו ויהיו כבני העדה"ז לגמרי, ועליהם אמר דניאל אשרי המחכה ויגיע כמו שמפורש במדרשות".

³⁴⁵ שו"ת רדב"ז חלק ב סי' תתלט אמצע ד"ה תשובה: "אני קיבלתי מהחכמים הראשונים נ"נ, דתרי תחיות נינהו. חדא סמוך לביאת המשיח, לצדיקים אשר מתו בגלות וסבלו הצרות ולא ראו בטובתן של ישראל, כדי שיראו בטובה ההיא, ויזכו לראות בית המקדש בתיקונו ומקריבין עליו עולות.

והתחייה השנית לסוף ימות המשיח, סמוך לאלף השביעי, ועליהם כתיב 'ורבים מישיני אדמת עפר יקיצו וגו', וכן כתב הריטב"א ז"ל בשם רבותיו [אמנם נראה שיש חילוק בין שיטותיהם, כדלעיל], וכן העלתי בתשובה אחרת. והשתא כי היכי דבתחייה השנייה אשר עתידין ליכנס מיד לעולם שכולו טוב וכולו ארוך...".

³⁴⁶ חסד לאברהם (למקובל רבי אברהם אזולאי מחברון, סב סבו של החיד"א) מעיין שני נהר נט: "כי תחיית המתים עתיד להיות ג' פעמים בג' זמנים. הראשונה הוא תחיית המתים דארץ ישראל, והב' היא תחיית המתים דח"ל, והג' הוא תחיית המתים ע' אומות ולכל העולם, והוא זמן יום הדין הגדול, וזה התחייה הג' זמנה היא לסוף ה' אלפים ושבע מאות ושישים ליצירה".

³⁴⁷ עיקרי הד"ט (רבי דניאל טירני) יורה דעה סימן לו אות סה: "והאמת לע"ד הוא שאי אפשר לדעת האנושי לידע העתידות על בורין, ובפרט חלוקיהן ופרטיהן, ודיינו להודות ולהאמין באמונה שלימה שיקיצו וירננו שוכני עפר".

³⁴⁸ אריכות בכל זה במאמר "ביאור עניין 'עצם התחיה' ששמו לוז", מהרב אברהם מייזלעס,

מציץ את האדם לעתיד לבוא, והיא קשה וחזקה שאינה נטחנת, אינה נשרפת, אינה נמחית ואינה נבקעת³⁴⁹.

בזהר כתוב ששמה הוא "בתואל רמאה"³⁵⁰. יש מי שכתב שהוא האבר ששמו "נסכווי"³⁵¹, שאינו נהנה באכילה אלא במוצאי שבת³⁵².

יש אומרים שמקומה במקום קשר של תפילין³⁵³, ויש אומרים שהיא העצם התחתונה שבשדרה³⁵⁴, ויש אומרים שהיא תחת המוח וגודלה כשעורה ובה חוטי דם³⁵⁵.

מקורות מלאים והוספות

הודפס באור ישראל (מאנסי) תשס"ב, עמודים ריב"רכו.

³⁴⁹ בראשית רבה (וילנא) פרשה כח סימן ג: "רבי יוחנן בשם ר"ש בן יהוצדק אמר: אפילו לזו של שדרה, שממנו הקדוש ברוך הוא מציץ את האדם לעתיד לבוא נמחה ובמבול. אדריאנוס שחיק עצמות שאל את רבי יהושע בן חנניא א"ל מהיכן הקדוש ברוך הוא מציץ את האדם לעתיד לבוא, א"ל מלזו של שדרה א"ל מנין אתה יודע א"ל איתיתיה לידי ואנא מודע לך, טחנו ברחים ולא נטחן, שרפו באש ולא נשרף, נתנו במים ולא נמחה, נתנו על הסדן והתחיל מכה עליו בפטיש נחלק הסדן ונבקע הפטיש ולא חסר כלום".

³⁵⁰ זוהר, מדרש הנעלם כרך א (בראשית) פרשת תולדות דף קלז ע"א: "רב הונא אמר: לא כך הוא, ואנא הווית בכרכי הים ושמענא דהו קראן לההוא גרמא דשדרה ההוא דאשתאר בקברא מכל גופא 'בתואל רמאה'. שאלית עליה, אמרו דהוא כרישא (דמיא) דחויא דאיהו רמאה וההוא גרמא הוא רמאה מכל שאר גרמי, דתאנא אר"ש ההוא גרמא למה אשתאר בקיומא יתיר מכל שאר גרמי משום דאיהו רמאה ולית סביל טעמא דמוזנא דבני נשא כשאר גרמי ובגיני כך הוא תקיף מכל גרמי והוא ליהווי עקרא דגופא אתבני מניה דהא הוא דכתיב בת בתואל הארמי".

³⁵¹ מטה משה עמוד העבודה שבת, ראש חודש, ברכת הלבנה סימן תקיג, אות כא: "ובסידורים מפרש אבר אחד יש באדם ונסכווי שמו ואינו נהנה באכילה אלא במוצאי שבת ע"כ. ונראה לי טעמא דמילתא, כי ידוע שאותו עצם לזו שמיה והוא עצמו ועיקרו ושרשו וממנו נתהווה האדם בעצם הטפה, וכאשר ימות האדם העצם ההוא אינו נימוח ולא נפחת, ואילו יכניסו אותו באש אינו נשרף, ברחיים אינו נטחן, בפטיש אינו מתפוצץ. והוא העצם שיש בו קיום נצחי, וממנו יחיה האדם לעת התחייה, והוא המקבל עונג ועונש אחר מיתת אדם, ועצם הזה שרשו ועקרו מעצם השמים".

³⁵² בית יוסף אורח חיים סי' ש: "ובסידורים מפרש אבר יש באדם ונסכווי שמו ואינו נהנה באכילה אלא במוצאי שבת עכ"ל".

³⁵³ ר' צדוק הכהן מלובלין – ליקוטי מאמרים עמוד קסב: "זוה סוד לזו שבשדרה במקום קשר של תפילין שממנו בנין הגוף בתחיית המתים".

³⁵⁴ מטה משה עמוד העבודה שבת, ראש חודש, ברכת הלבנה סימן תקיג: "כי ידוע שאותו עצם לזו שמיה והוא עצמו ועיקרו ושרשו וממנו נתהווה האדם בעצם הטפה... יש אומרים שהוא עצם התחתון שבשדרה וקראוהו רז"ל (אהלות פ"ג מ"ב) מלא תרודו רקב".

³⁵⁵ חסד לאברהם מעיין רביעי נהר נב (דף מה ע"ב): "שהעצם הזה הוא עצם הקטן שהוא תחת

יש מי שהעיר שחכמי הטבע החדשים הבקיאם בניתוח האברים, לא מצאו עצם זו³⁵⁶. ויש מי שתמה על כך, שנשרפות כל עצמותיהם של מתים שרופים, והיכן היא העצם הלז, וניסה ליישב שלרוב קטנותה נאבדה, או שמדובר בכופרים בתחיית המתים, שלא יעמדו בתחיית המתים ועל כן גם עצם זו נשרפה³⁵⁷. אמנם יש מי שסיפר שמצא בכתב עת מאמר על כך שיש עצם שלא נשרפת ולא נשברת בשום כח שבעולם³⁵⁸. ויש להאיר שהרי זו מציאות שניתן לבדוקה³⁵⁹.

מקורות מלאים והוספות

המוח בו פנימיות הגולגולת ואינו דבק אלא עצם אחד והוא קטן כשעורה אמנם אינו כמציאות השעורה אלא הוא עגול וקרוב אל המרובע ובו חוטי דם בדמות עכביש מסובכין אלו באלו ובאותן ורידין מיוסדים חמישה חושים, וכמעט כל הגוף כולו וחיותו בעניין החמישה חושים בנויים על זה... ובכל מקום שיימצא עצם זה אין לו ביטול (עולמות) [עולמית]... עד שקשר זה יחזיר הדבר אל קדמותו שהוא סוד התחייה".

³⁵⁶ אוצר ישראל חלק ו סוף ערך לז: "אך חכמי הטבע החדשים הבקיאם בניתוח האברים לשווא עמלו למצוא את הלז של שדרה".

³⁵⁷ שו"ת מנחת אלעזר (האדמו"ר ממונקאטש) חלק ב סוף סימן לד: "והרי תתמה לכאורה כי מהמתים השרופים האלו נשרפו כל עצמותם ולא נשאר בהם עד אחד, והיכן הוא העצם הלז. אמנם בוודאי דברי חז"ל אמת לאמיתן, רק העצם ההוא כשמו כן הוא כלזו אגוז קטן כמ"ש רש"י במדרש שם ויחסוהו כן ע"ש קטנותו, וע' בתשו' חתם סופר חלק יו"ד סי' של"ז דעצם לז הוא פחות מכשעורה, ע"כ לרוב קוטנו (אף שאינו נשרף) נאבד ואינו נרגש בהתנור אש והמכונה אשר הכינו לשריפת המתים, או נשאר שם בתחתיתו.

וגם אם נאמר שמנקים התנור והמכונה ועם כל זה לא נמצא, אז ודאי הוא הדבר אשר דיברנו לעיל מעפר שריפת החטאים האלו בנפשותם כי אם אינו נעשה ברצונם בטח לא יעשו בניהם דבר זה נגד רצונם לאחר מיתתם. ומסתמא (ביודעם המנהג הרעה זה ואינם מוחים בצוואתם) שתיקה כהודאה דמיא וה"ז ככופר בתחיה"מ וכופר בכל התורה כולה ואלו המתים הכופרים בודאי לא יעמדו בתחיית המת' ע"כ נשרף ולא נשאר באמת העצם לז ממנו להבנות עוד לע"ל ולא ימצאון מהם העצמו' האלו ונשרפ' בתנור כי לא יקומו עוד וכמ"ש בסידור האריז"ל עה"כ פני ה' בעושי רע להכרית מארץ זכרם כי אפי' אותו עצם לז שלא נקרב בצדיקים עד תחיית המתים וברשעים גם זה יתקרב עב"ד. והמה יאבדו ודחו"ל חיים וקיימי לעולמי עד עלינו ועל דורותינו ונזכה במהרה לגאול' שלימה וחיים ושוכ"ט".

³⁵⁸ שפר שאל בחיר ה' (הרב שאול בראך, אב בית דין דקהילת יראים קאשוי קראלי ומאגנדראף). עמוד קצח בהערה: "בהזדמנות אחת, והיה זה בשנת תרצ"ג בדרשה בש"ק לפרקי אבות, והדיבור נסב על סעודת מלווה מלכה, סיפר רבינו, כי מצא בכתב עת הנקרא 'מארגענצייטונג' שהופיע בעיר מעהריעש אוסטרא במדינת צ'כיא, מאמר מאת מנהל קרעמאטאריים (משרפה בה שורפים את הגויות. כך הי' מנהג בהרבה משפחות גויים לשרוף את מתיהם), שמצא פעם בתוך אפר גויה נשרפת עצם קטן שלא נשרף. הוא התחיל לחקור אודות עצם זה ומסקנתו היתה כי עצם זה לא ניתן להישרף ואף לא נשבר בשום כח שבעולם. לאחר מחזה זה בדק שוב את האפר ומצא שוב עצם שכזה. ומאז התחיל לאסוף עצמות אלו, וכבר יש לו בגנזיו קופסה מלאה מעצמות אלו".

³⁵⁹ ירושלמי פסחים פ"ב ה"ד: "רבי יוחנן בן נורי אמר קרמית חייבת בחלה שהיא באה לידי

אפשר ששורש הרעיון לגבי העצם שנשארת וממנה יחיו המתים, בסברה שלא יתכן לבוא דבר יש מאין, כפי שהסבירו לגבי הדעה שהקב"ה ברא את העולם מחומר קדמון³⁶⁰.

תחיית המתים באופן טבעי

בשו"ת הלכות קטנות חידש שתחיית המתים תהיה באופן טבעי³⁶¹, למי שימות בעיתו בתשובה וייקבר³⁶², ורבים הסכימו עמו³⁶³.

גם האברבנאל הסביר את אופן תחיית המתים בדרך שקרובה יותר לאופן יצירת הוולדות בטבע³⁶⁴.

מקורות מלאים והוספות

מצה וחמץ, ורבנין אמרי אינה באה לידי מצה וחמץ. ויבדקנה!.

³⁶⁰ פירוש רבי עזרא בן שלמה מגירונה (מגדולי המקובלים מקטלוניה, תלמידו של רבי יצחק סגי נהור), שיוחס לרמב"ן, שיר השירים ג ט: "אפריון עשה לו המלך שלמה מעצי הלבנון. ר"ל משפע החכמה ומוזיה הבהיק האור שהוא ונאצל ממנו. והוא שאמר בבראשית רבה מהיכן נבראת האורה... וכן דעת רבי אליעזר הגדול שאמר שמים מהיכן נבראו מאור לבושו לקח... הארץ מאיזה מקום נבראת משלג שתחת כיסא כבודו... והוא על דעת אפלטון האומר כי שווא הוא שהמציא הבורא דבר מלא דבר. כי יש חומר נמצא והוא על דרך משל כחומר ליוצר או ככרזל לנפח שיצייר ממנו מה שירצה. כן הבורא יתברך צייר מן החומר שמיים וארץ ופעם יצייר ממנו זולתי זה".

³⁶¹ לגבי השיטה להסביר ניסים באופן טבעי הארכנו לעיל בפרק צו.

³⁶² שו"ת הלכות קטנות חלק א סימן קלח: "שאלה. אם תחיית המתים הוא מעשה ניסים או ממידה ששם הבורא ית' מתחילת הבריאה בטבע. תשובה. כבר הוכחתי בספר צרור החיים שלי, בחלק מות ישרים וככל הנראה לא נדפס, ולא הגיע לידינו, שיש תחייה טבעית וניסית. אשר ימות בעיתו בתשובה ויקבר כמו שיצירתו טבעית (בגזירת הבורא), גם תחייתו טבעית (בגזירת הבורא), כי כשם שהיה מן העפר כך יציץ מריח מים וכאחז"ל (סנהדרין צ"א) מאי דלא הוה הוה, מאי דהוה לכ"ש. והתחייה השנית היא לאותם אשר לא ניתנו לקבורה, שצריך לעשות עמדם נס להחיותם (כדכתיב אמר ה' מבשן אשיב וכו' שדרשוהו רז"ל (גיטין נ"ז) על הנטבעים בים ושאוכלים אותם חיות השדה), אותם ודאי צריכים הם לנס יותר גדול, כמו שכתבתי בספרי הנזכר, קחנו משם כי טוב הוא".

³⁶³ למשל נפש החיים (לרבי חיים פאלאג'י) מערכת ת אות ח: "תחיית המתים, אי הווי כדרך הטבע או דרך נס, עיין להלקט והלכות קטנות חלק א' סימן לק"ח, דלמתי שניתנו לקבורה הוי דרך טבע, ולמתי שלא ניתנו לקבורה הווי דרך נס, יע"ש, ויתכן לפי זה...".

³⁶⁴ נחלת אבות (פירוש האברבנאל למסכת אבות) סוף פרק ד השורש השלישי ד"ה ואחשוב (עמוד 256): "שוריד הקב"ה טל על הארץ יתערב בעפר, ובהתרכבותם והמזגם יתהוו הגופות לתחייה, כאילו יהיה כוח הטל שהוא ככוח טיפת זרע הזכר לתת הצורה, והעפר ישים בו הקב"ה הכנה וטבע חדש, שיהיה כזרע הנקבה להיות חומר לאותו גוף. ויהיה אם כן התהוות האנשים בזמן התחייה באותו אופן שנתהווה ונברא אדם הראשון בתחילת הבריאה".

והוסיף הראי"ה קוק וחדש שאין זה רחוק לומר שתחיית המתים תהיה כתוצאה ממעשי בני האדם, באופן שע"י התפתחות החכמה האנושית יחד עם קדושה מוסרית גבוהה, תימצא אפשרות להביא לחיי נצח, ואף להחיות מתים. והוסיף שיש רמז לכך גם בדברי חז"ל³⁶⁵.

תחיית המלכים שהצרו לישראל

הזהר חידש שעתיד הקב"ה להחיות את המלכים שהצרו לישראל והחריבו את בית המקדש, וייתן להם ממשלה, ויילחמו על ירושלים, והקב"ה יפרע מהם בגלוי³⁶⁶.

לאחר התחייה

מהרח"ו כתב שלעתיד לבוא לאחר התחייה יבואו נשמות מעולות יותר, שהן מעולם האצילות³⁶⁷.

פרק קמ"ד

פרטי האירועים שלעתיד לבוא

הרס"ג פירט באריכות את סדרי האירועים שלעתיד לבוא: משיח בן דוד, בית המקדש, בניין הארץ, מלחמת גוג ומגוג, עונש לכופרים, תחיית המתים,

מקורות מלאים והוספות

³⁶⁵ לנבוכי הדור (הראי"ה קוק) פרק ו: "אין רחוק מלצייר שתבוא התפתחות כזאת, שעל ידי ההשוואה של השתלמות החכמה האנושית ביחד עם הקדושה המוסרית היותר רוממה, שתמצא עצה גם כן לנצחיות החיים. ובהיותה, תעבור עוד גם כן להיות משא נפש לשוב ולהחיות גם כן מתי עולם. וכן נראה מדברי חז"ל, שיעוד תחיית המתים יבוא על ידי שלמי בני אדם, אלא, שאין לצייר בזמן היותר מאושר שלימות של חכמה בלא שאיפה מוסרית היותר נשגבה, וחכם גדול וצדיק תמים הוא יבשר להיות עולה במעלה של תחיית המתים. ואמרו: עתידים צדיקים שיחיו את המתים".

³⁶⁶ זוהר חלק ב פרשת בשלח דף נח ע"ב ד"ה וברוב גאונך: "רבי אבא אמר משמיה דרב ייסא סבא והכי אר"ש: זמין [עתיד] קודשא בריך הוא לאחייא לכל אינון מלכין דעקו לישראל ולירושלם, לאנדריאנוס ולופינוס ונבוכדנצר ולסנחריב ולכל שאר מלכי עמין דחריבו ביתיה, ולשלטאה לון כקדמיתא ולתת להם שלטון כמתחילה. ויתכשון עמהון שאר עמין וזמין קודשא בריך הוא לאתפרעא מנייהו באתגלייא סחריני [סביב] ירושלם".

³⁶⁷ שער הגלגולים (מהרח"ו) הקדמה ו ד"ה אך (מהדורת תשמח עמודים כה"כ): "אך דע, כי אין בנו כח בכל הזמן הזה, רק להמשיך אלו הנשמות החדשות, אותם שהם מן הבי"ע [בריאה יצירה עשייה], שהם סוד נשמה רוח נפש כנודע. אבל לעתיד לבוא אחר התחייה, יבואו נשמות חדשות יותר מעולות, שהם מעולם האצילות, והם מבחינת הנשמה דאצילות שהיה לאדם הראשון".

חידוש המקדש, בניין כל הארץ, ריבוי הנבואה באומה³⁶⁸.

המנחת יהודה כתב שהסדר הוא: גאולה מהגזירות, משיח בן יוסף, בניין בית המקדש, משיח בן דוד, תחיית המתים³⁶⁹.

במדרש ויושע כתוב שסדר האירועים יהיה: גוג ומגוג, משיח בן יוסף, ארמילוס, משיח בן דוד, קיבוץ גלויות, ירידת ההיכל מן השמיים, אלפיים שנה שישראל אוכלים את הלוויתן, גן עדן, שמיים וארץ חדשים, חיים לנצח³⁷⁰.

מקורות מלאים והוספות

³⁶⁸ אמונות ודעות מאמר ח: "יתגלה לנו משיח בן דוד... ומוליך עמו אנשים עד שיגיע לבית המקדש... ויבנו את הארץ וישכנוה... ואז ישמע גוג ומגוג... ויחולו על הכופרים באותו היום שלושה סוגי נגעים... תהיה אז תחיית המתים... ואז יחדש ה' יתרום ויתהדר את מקדשו... ויבנה כל הארץ... אז תרבה הנבואה באומתנו".

³⁶⁹ מנחת יהודה (ר' יהודה אלקלעי) אות לד: "וביאת משיחנו [בן דוד] הוא היעוד האחרון והמופלא שבכולם קודם תחיית המתים כנ"ל, שבית המקדש עתיד להיבנות קודם למלכות בית דוד... מקובלים אנו ומורגל בפי כל ישראל, שמשיח בן יוסף קודם למשיח בן דוד, והגאולה קודמת גם אליו, שהיא ההצלה מהגזירות והרעות המתרגשות לבוא". שם אות לה: "ואין צורך לדבר בו [במשיח בן דוד], שכבר מפורש שהוא יבוא אחר בניין הבית. וכשיבנה ביהמ"ק ב"ב וישבו האורים על לב אהרן אזי ייבאו הבנים והבנום מקטנם ועד גדולם ידעו מהות הבן דוד ומוצאיו ומובאיו. אבל על המשיח בן יוסף שקודם אליו – חייבים אנו לדבר בו, כיוון שאין הדבר תלוי אלא בנו. וכ"ש על הגאולה שקודם גם אליו".

³⁷⁰ סוף מדרש ויושע (באוצר מדרשים): "וכשיגיעו ימות המשיח יעלה גוג ומגוג על ארץ ישראל לפי שישמע שישראל הם בלא מלך ויושבין לבטח. מייד יקח עמו שבעים ואחד אומה ויעלה לירושלם, ויאמר... אעלה ואלחם עם אלוהיהם תחילה ואח"כ אהרוג אותם שנאמר יתיצבו מלכי ארץ ורוזנים נוסדו יחד על ה' ועל משיחו, ויאמר לו הקדוש ברוך הוא: רשע! עמי אתה מבקש לעשות מלחמה? בחיך אני אעשה עמך [כלה], מייד יוריד עליו אבני אלגביש שהם גנוחות ברקיע ויגוף אותם מגיפה גדולה, שנאמר וזאת המגפה אשר יגוף ה' את כל העמים אשר צבאו על ירושלם המק בשרו והוא עומד על רגליו ועיניו תימקנה בחוריהן ולשונו תימק בפיחם (זכריה י"ד י"ב).

ואחריו יקום מלך אחר רשע ועו פנים ויעשה מלחמה עם ישראל שלושה חדשים, ושמו ארמילוס, ואלו הן אותותיו: יהיה קרח ועינו אחת קטנה ואחת גדולה וזרועו של ימין טפח ושל שמאל שתי אמות וחצי ויהיה לו צרעת במצחו ואזנו הימנית סתומה והשמאלית פתוחה, וכשיבוא האדם אליו טובות מטה לו אזנו הסתומה ואם ירצה אדם לדבר אליו רעה יטה לו אזנו הפתוחה, ויעלה לירושלם ויהרוג משיח בן יוסף, שנאמר והביטו אלי את אשר דקרו וספרו עלי כמספד על היחיד (זכריה י"ב י').

ואח"כ יבוא משיח בן דוד בענן שנאמר וארו עם ענני שמיא כבר אנש (דניאל ז') וכתוב בתריה ולה יהב שלטן ויקר ומלכו, וימית ארמילוס הרשע, שנאמר וברוח שפתיו ימית רשע (ישעיה י"א), ואח"כ יקבץ הקדוש ברוך הוא נדחי ישראל המפוזרים לכאן ולכאן, שנאמר אשרקה להם ואקבצם כי פדיתם ורבו כמו רבו (זכריה י' ח'), ויהיו תלויים בירושלם שבעים ושתים מרגליות שהן מבהיקות מסוף העולם ועד סופו, ואומות העולם ילכו לאותה אורה, שנאמר

הרמב"ם הדגיש שסדר האירועים שלעתיד הוא רק ע"פ מה שנראה מפשוטן של דברי הנביאים, וכל אלו הדברים לא ידע אדם איך יהיו עד שיהיו, ואף אין בדברים אלו קבלה, ולפיכך יש בהם מחלוקות. ומוסיף שסדר האירועים הללו ודקדוקיהם אינם עיקר בדת, ואין לעסוק באריכות במדרשים שבעניינים אלו, שאינם מביאים לא לידי יראה ולא לידי אהבה³⁷¹.

רבינו מכיר³⁷² תיאר עשר אותות מלחמות מלך המשיח, ביניהם על בני אדם משונים ביותר³⁷³.

מקורות מלאים והוספות

והלכו גוים לאורך ומלכים לנוגה זרחך (ישעיה ס'). וההיכל יוריד הקדוש ברוך הוא מן השמים כמו שהראהו הקדוש ברוך הוא למשה שנאמר תביאמו ותטעמו בהר נחלתך מכון לשבתך פעלת ה'. וישבו שם ישראל אלפים שנה ואוכלין את לויתן, ולקץ אלפים שנה ישב הקדוש ברוך הוא על כסא דין בעמק יהושפט, ומיד השמים והארץ נחלפים וחמה ולבנה בושים שנאמר וחפרה הלבנה ובושה החמה (ישעיה כ"ד). ומנין שביום השלישי (באלף השלישי) יהיה הדין? שנאמר ביום השלישי יקימנו ונחיה לפניו (הושע ו'), זה הדין. והקב"ה מביא כל אומה ולשון ויאמר להם למי עבדתם בעולם שהלך ולמי השתחויתם? והם אומרים לאילילי כסף ולאילילי זהב, ויאמר להם הקדוש ברוך הוא עברו אתם באש הזה ואלהיכם אם יכולין להציל אתכם יצילו. מייד הם עוברים ונשרפים שם שנאמר ישובו רשעים לשאולה כל גוים שכחי אלוהים (תהלים ט'). ואח"כ ישראל באים ואומר להם הקדוש ברוך הוא למי עבדתם? מייד עונים כי אתה אבינו כי אברהם לא ידענו וישראל לא יכירנו אתה ה' אבינו גואלנו מעולם שמך (ישעיה ס"ג). מייד הקדוש ברוך הוא יצילם מדינה של גיהנם ויושבין בגן עדן ומתעדנין מפירותיה שנאמר וענווים יירשו ארץ והתענגו על רוב שלום (תהלים ל"ז). ואח"כ מחדש להם הקדוש ברוך הוא שמים וארץ שנאמר כי הנני בורא שמים חדשים וארץ חדשה (ישעיה ס"ה). והארץ שעתיד הקדוש ברוך הוא לחדשה תוציא אילנות טובות וכל מיני מגדים, והכל חיון לעולם ולעולמי עולמים. מי שעשה נסים ונפלאות בימים ההם הוא יעשה נסים ונפלאות עמנו בימים האלה ובזמן הזה ויקבץ אותנו מארבע כנפות הארץ ויוליכנו לירושלם, תבנה ותכונן במהרה בימינו, אמן. תם מדרש ויושע".

³⁷¹ רמב"ם הלכות מלכים פי"ב ה"ב: "יראה מפשוטן של דברי הנביאים, שבתחילת ימות המשיח תהיה מלחמת גוג ומגוג, ושקודם מלחמת גוג ומגוג יעמוד נביא לישר ישראל ולהכין לבם, שנאמר הנה אנכי שולח לכם את אליה וגו'... ויש מן החכמים שאומרים שקודם ביאת המשיח יבוא אליהו.

וכל אלו הדברים וכיוצא בהן לא ידע אדם איך יהיו עד שיהיו, שדברים סתומין הן אצל הנביאים, גם החכמים אין להם קבלה בדברים אלו, אלא לפי הכרע הפסוקים, ולפיכך יש להם מחלוקת בדברים אלו, ועל כל פנים אין סדור הוויית דברים אלו ולא דקדוקיהן עיקר בדת, ולעולם לא יתעסק אדם בדברי ההגדות, ולא יאריך במדרשות האמורים בעניינים אלו וכיוצא בהן, ולא ישימם עיקר, שאין מביאין לא לידי יראה ולא לידי אהבה".

³⁷² תלמיד רבינו יהודה בן הרא"ש.

³⁷³ אבקת רובל, ספר ראשון, חלק ראשון, סוף האות הראשון: "ויוצאים בני אדם מסוף העולם

השבילי אמונה הביא בשם מדרש תיאור של פרטי האירועים לעתיד לבוא³⁷⁴.

רבי נחמן מברסלב פירט באריכות את סדר האירועים שלעתיד לבוא ופרטיהם, במגילה שנקראה "מגילת סתרים"³⁷⁵, שרובה כתובה בראשי תיבות, ורבי נחמן הסתירה אפילו מרוב תלמידיו³⁷⁶. מוזכרים בה, כנראה,

מקורות מלאים והוספות

שהם מכוערים ביותר, וכל מי שרואה אותם מת מפחדם, ואינם צריכים לעשות מלחמה, אלא מפחדם ממיתים הכל, וכל אחד יש לו שני קודקודים ושבעה עיניים והם דולקים כאש וקלים בהליכתם כצבאים".

שם, תחילת האות השביעי: "הקב"ה בעל נפלאות עושה מופת בעולם ובורא בה ברייה ויוצר בה ולד והיא מבקעת ויוצא ממנה דמות אדם ושמו ארמיל"ס השטן, זה שהאומות קורין אותו אנטיקריסט"ו ואצל הנוצרים, "אנטיכריסטוס" הוא אויבו של משיחם, ומסמל את הרוע המוחלט. באוצר ישראל ח"ב סוף ערך ארמילוס הביא דברים אלו בשם 'אותות המשיח' מבית המדרש ליליניק, וציין: 'אין ספק כי חמשת התיבות האחרונות הם הגהה ישנה ולא מגוף הספר', אורכו שנים עשר אמות ורוחבו שנים עשרה, ובין שתי עיניו זרת, והן עמוקות אדומות ושער ראשו כצבע זהב, פעמי רגליו ירוקין, ושתי קודקודים יש לו".

³⁷⁴ שבילי אמונה, נתיב עשירי, תחילת פרק ראשון: "כתיב במדרש. כי יתנבו הרבה מישראל תופסי תורה וחסידים ואנשי מעשה לבוא לדור בארץ ישראל ולהתיישב בירושלים... וארבע שנים קודם זמן הגאולה יבוא משיח בן יוסף, ושמו נחמיה בן חושאל מזרע אפרים בן יוסף... ויתקבצו אליו בירושלים מגיבוי ישראל... ויכה מנציבי ארם וישמעאל שבירושלים... יקבץ (משיח בן יוסף) כל הנמצאים איתו וארבעים אלף מגיבורי אפרים יבואו אליו דרך המדבר לעזרה ויפיל מלך אדום בידו ולא יוסיף קום לעולם... ויכבוש כל ארץ ישראל מן אומות העולם, ויכבוש שכניה אדום ומואב ועמון... ויבוא להילחם על רומי ויחריבנה... ואח"כ יכרית כל זרע עשיו... וכאשר ילחם מלך המשיח עם רומי ידונו בעשר מכות כאשר נדונו המצריים במצרים... ואז יתיישבו כל ישראל בארץ ישראל, ויהיו שם חמש שנים, בשנה השישית לנחמיה יעלו שרי מלך פרס על נחמיה בן חושאל, כי לפרס תהיה המלוכה, וידקור את נחמיה בשערי ירושלים ותהיה נבלתו מושלכם שם ארבעים יום... ותהיה צרה גדולה לישראל וינוסו דרך המדבר... ויהיו שם ברעב ובצמא ובעירום ובחוסר כל... ויעמדו במדבר ארבעים וחמישה ימים... וחכמי ישראל יתקבצו בגליל העליון ואז תצא חפצי בה אם מנחם ומטה אשר נתן לה הבורא יתברך, ויפלו לפניה האומות פגרים... וברומי יש צלם מאבן שייש, ואז יצא ממנו ארמילוס בן השטן... ויגלה ישראל פעם שנית למדברות... ותהיה שם מלחמה בחודש אב, ובניסן יבוא משיח בן דוד ושמו מנחם בן עמיאל... ויבואו עימו ז' רועים ושמונה נסיכי אדם, שבעה רועים הם אברהם יצחק ויעקב... ואלה הט'ו הסהורים והקדושים יחיו קודם כל המתים... והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם".

³⁷⁵ בשנת תשס"ו מגילה זו הודפסה, כולל פיענוח משוער שלה, ע"י צבי מרק.

³⁷⁶ ימי מוהרנ"ת חלק א אות יא: "ישבנו על העגלה שלו [של רבי נחמן מברסלב], ואז בדרך הנסיעה גילה לנו סוד הנכתב כאן, דברים אשר לא נשמעו בעולם וכו' (היינו כל סדר ביאת הגואל צדק הנ"ל, ונכתב שם העניין ברמיזה בעלמא ובדרך נוטריקון וראשי תיבות, ומוזהיר מאוד שלא להעתיק זה הקונטרס הנקרא 'מגילת סתרים' ומכל שכן שלא להדפיסו, אע"פ שנכתב ברמז, גם זה חלילה לגלות וכו'). וסיים: והרבה נשכח מייד ולא נכתב כלל, כי סיפור

הסולטן העותמאני³⁷⁷ ונכדי³⁷⁸ הבעל שם טוב³⁷⁹. כמו כן על פי המגילה נראה שהמשיח ימלוך כשיהיה בן שנים עשרה שנה³⁸⁰. מלחמת גוג ומגוג לא מוזכרת בה³⁸¹. במקום אחר אמר שהמשיח יהיה מיוצאי חלציו³⁸².

כאן המקום להעיר שכבר אמרו בשם האר"י, שמתקופתו, שכבר נגלתה חכמת הקבלה האמיתית, בטלו השמדות ולא יהיו עוד³⁸³.

לגבי יום הדין שלעתיד לבוא, דנו לעיל³⁸⁴.

פרק קמה

שינוי בהלכה

הרמב"ם כתב באחד מי"ג העיקרים שתורת משה לא תבוטל³⁸⁵, וכן כתב שהתורה עומדת לעולם ולעולמי עולמים, אין לה לא שינוי ולא גרעון ולא

מקורות מלאים והוספות

עניין זה שהה בערך שני שעות, וציווה שלא לדבר מזה, ולכתוב ברמז, ותיכף נשכח הדבר, כי לא נכתב מייד".

³⁷⁷ בתחילתה: "ואחכ' יחליף [תמורת קרקעות ארץ ישראל] עם התו' [גר]". התוגר הוא הסולטן העותמאני.

³⁷⁸ ר' נחמן מברסלב עצמו היה נינו של הבעל שם טוב.

³⁷⁹ בסופה: "קודם שיבוא מו[שיח] יהי' נכודי[ן] הבעש[ט] אצל כהמ' [כל המלכים]".

³⁸⁰ "בן יבש' [י"ב שנה] ויוא' [ויום אחד]. באותו היום, היינו יום א' הנל', אז יהי' נעשה קי[ו]ר על כהע' [כל העולם] ובאותו היום יכנ[ו]ס לחו[ו]פה".

³⁸¹ אבני"ה ברזל (ר' אברהם חזן) סעיף סב: "מוהרנ"ת היה אומר, מלחמת גוג ומגוג אינו נזכר במגילת סתרים. משמע שיהיה אפיקורסות בעולם, וזה יהיה הניסיון שלנו ושל משיח".

³⁸² חיי מוהר"ן אות רעד: "אמר: מה שיהיה נעשה עימי איני יודע, אבל זה פעלתי אצל השם יתברך, שהגואל צדק יהיה מיוצאי חלצי. ואמר זאת ברבים".

³⁸³ שערי תשובה (לרבי דוב בער, "האדמו"ר האמצעי" מחב"ד), שער התשובה, דף ה ע"א: "עד שבא זמנו של האר"י ז"ל בשל"ג שנפטר, אמר בפי' שבזמנו דווקא בטלו השמדות שהיה בכל משך הזמן הזה ערך ת"ק שנה...

אך בזמן האר"י ז"ל שהיה מבחינת התיקון ונגלה אליו חכמת הקבלה האמיתית, בטלו השמדות ולא יהיה עוד כו' וד"ל".

³⁸⁴ פרק מג.

³⁸⁵ הקדמת הרמב"ם לפרק חלק, היסוד התשיעי: "שוו תורת משה לא תבוטל, ולא תבוא תורה מאת ה' וזלתה".

תוספת, וכל דברי התורה מצווין אנו לעשותן עד עולם.³⁸⁶

העיקרים חלק על הרמב"ם בעניין זה³⁸⁷, שכבר ראינו שעד שבא משה היו שינויים מן האיסור אל ההיתר ומן ההיתר אל האיסור – באכילת בעלי חיים, הקמת מצבה, ומקצת העריות³⁸⁸. וכן לאחר מכן שינו את הכתב ואת מניין החדשים³⁸⁹. גם לגבי המועדות שנאמר בהן "חוקת עולם", אמרו במדרש שעתידין להיבטל³⁹⁰. ולכן אפשר שלעתיד לבוא יותרו קצת איסורים כמו

מקורות מלאים והוספות

³⁸⁶ רמב"ם הל' יסודי התורה פ"ט ה"א: "דבר ברור ומפורש בתורה שהיא מצווה עומדת לעולם ולעולמי עולמים, אין לה לא שינוי ולא גרעון ולא תוספת, שנאמר את כל הדבר אשר אנכי מצוה אתכם אותו תשמרון לעשות לא תוסף עליו ולא תגרע ממנו, ונאמר והנגלות לנו ולבנינו עד עולם לעשות את כל דברי התורה הזאת, הא למדת שכל דברי תורה מצווין אנו לעשותן עד עולם, וכן הוא אומר חוקת עולם לדורותיכם, ונאמר לא בשמים היא, הא למדת שאין נביא רשאי לחדש דבר מעתה.

לפיכך אם יעמוד איש בין מן האומות בין מישראל ויעשה אות ומופת ויאמר שה' שלחו להוסיף מצוה או לגרוע מצוה או לפרש במצווה מן המצוות פירוש שלא שמענו ממושה, או שאמר שאותן המצוות שנצטוו בהן ישראל אינן לעולם ולדורי דורות אלא מצוות לפי זמן היו – הרי זה נביא שקר, שהרי בא להכחיש נבואתו של משה, ומיתתו בחנק על שהזיד לדבר בשם ה' אשר לא ציווהו. שהוא ברוך שמו ציווה למשה שהמצווה הזאת לנו ולבנינו עד עולם. ולא איש א"ל ויכזב".

³⁸⁷ ספר העיקרים מאמר ג פרק יד: "ודעת הרמב"ם ז"ל שלא תשתנה לעולם לא כולה ולא מקצתה, על כן שם אחד מן העקרים שלא תנוסח התורה ולא תשתנה... ודבריו בזה צריכין עיון גדול, מהיכן יצא לו לרבינו ז"ל השורש הזה, כי אף על פי שהשורש הזה יקר הערך מאוד, אם קבלה היא נקבל אותה בסבר פנים יפות, ואם לדין יש תשובה...".

³⁸⁸ ספר העיקרים מאמר ג פרק יד: "ולנח התיר אכילת הבעלי חיים שהיה אסור לאדם הראשון... וגדולה מזו אמרו בספרי על ולא תקים לך מצבה אשר שנא ה' אלוֹקֶיךָ (דברים ט"ז כ"ב), אף על פי שהיתה אהובה בימי האבות, כלומר ואפילו בימי משה שבשעת מתן תורה בנה מזבח תחת ההר והקים שתיים עשרה מצבות לשנים עשר שבטי ישראל, ונאסר זה בערבות מואב בשנת הארבעים... והרי קצת העריות שהותרו לבני נח נמצא הכתוב בפירוש יאסור אותם, וכל זה ממה שירה שהדת האלוֹקית היתה משתנה מן האיסור אל ההיתר ומן ההיתר אל האיסור כפי השתנות הזמנים, וכן היה נוהג זה העניין באדם נח ואברהם עד שבא משה, ומשבא משה עד הנה לא נשתנית".

³⁸⁹ ספר העיקרים מאמר ג פרק טז: "ומכל מקום יתבאר ממה שכתבנו ששינו כל הכתב או קצתו זכר לגאולה השנית. וכן עשו דבר אחר זכר לגאולה השנית, והוא שהניחו מלמנות מנין החדשים מניסן כמו שהיו רגילין למנות זכר ליציאת מצרים, וחזרו למנות מניין אחר לחדשים... ונראה מזה כי הם הבינו שצווי מנין החדשים היה זמני, רוצה לומר כל עוד שתמיד הגאולה ההיא, אבל אחר שגלו שנית ונגאלו משם... ראו להניח המניין הראשון שהיה זכר ליציאת מצרים וחזרו למנות מניין אחר מתשרי לשנות העולם... כי הבינו שצווי מנין החדשים מניסן היה זמני ולא צווי נצחי, אף על פי שלא נזכר בו זמן".

³⁹⁰ ספר העיקרים מאמר ג פרק טז: "והרי פסח וסוכות שנאמר בכל אחד מהם חוקת עולם, ואף על פי כן אמרו רבותינו ז"ל בויקרא רבה שכל המועדות עתידין ליבטל חוץ מפורים ויום

חלב ודם ושחוט חוץ – שנאסרו בעבר רק מטעם שהיו שטופים בעבודת השדים³⁹¹, וזאת, אם יבוא נביא ותתאמת שליחותו כמו שנתאמתה שליחותו של משה, ובתנאי שלא יבוא לבטל מעשרת הדברות³⁹².

וכן אמרו במדרש שלעתיד לבוא הקב"ה מטהר את הבהמה טמאה או מתיר את הנידה³⁹³. ויש שאמרו בשם המדרש שעתיד החזיר לחזור להיות מותר³⁹⁴.

מקורות מלאים והוספות

הכפורים, נראה שכונתם בזה היא כי פירוש חקת עולם הוא שלא נבטל אותם מעצמנו אבל על פי השם כבר אפשר שיבטלו³⁹¹.

³⁹¹ ספר העיקרים מאמר ג פרק טז: "ואף אנו נאמר כי מה המונע שלא נאמר שתבוא דת אלוקית מתרת קצת איסורים, כמו חלב ודם ושחוט חוץ, שנאסרו מתחלה כשיצאו ממצרים לפי שהיו שטופים בעבודת השדים והיו אוכלין על הדם ואוכלין החלב והדם, כמו שאמר הכתוב בשחוט חוץ ולא יזבחו עוד את זבחייהם לשעירים אשר הם זונים אחריהם (ויקרא י"ז א'), ואחר שנשתכח ענין אותה עבודה מן העולם ושבנו כולם לעבוד את השם יתברך ובטל טעם האסור, אפשר לומר שיחזור ויתירנו, וכן דעת קצת מרבתינו ז"ל שאמרו בילמדנו 'ה' מתיר איסורים – מתיר איסורין'".

³⁹² ספר העיקרים מאמר ג פרק יט: "ואולם אם יבוא נביא אחר או מתפאר בנבואה ויאמר שהוא שליח השם להינתן דת על ידו ולבטל דברי משה שלא בהוראת שעה, הנה זה בלתי ראוי שיאמן בעשרת הדברות אחר ששמעו ישראל מפי השם, ובשאר המצוות וזולת עשרת הדברות גם כן אי אפשר אם לא שתתאמת שליחותו כמו שנתאמת שליחות משה, שכל ישראל שמעו את הקול אומר למשה לך אמור להם שובו לכם לאזהליכם ואתה פה עמוד עימדי ואדברה אליך את כל המצווה והחוקים והמשפטים אשר תלמדם (דברים ה' כ"ח)".

³⁹³ מדרש תהלים (שוחר טוב) מזמור קמו: "ה' מתיר איסורים. מהו מתיר איסורים? יש אומרים כל הבהמה שנטמאת בעולם הזה מטהר אותה הקדוש ברוך הוא לעתיד לבוא... ויש אומרים אינו מתיר לעתיד לבוא... ומהו מתיר איסורים? אין איסור גדול מן הנידה, שהאשה רואה דם ואסרה הקדוש ברוך הוא לבעלה, ולעתיד לבוא הוא מתירה, וגם את הנביאים ואת רוח הטומאה אעביר מן הארץ (זכריה יג ב), ואין טומאה אלא נדה, שנאמר ואל אשה בנידת טומאתה (ויקרא יח יט)".

³⁹⁴ אור החיים ויקרא יא ג: "כל מפרסת וגו' מעלת גרה, פירוש בידוע שהיא מעלת גרה, ומיעט אחר כך החזיר שייצא מהכלל. ואולי ממה שלא הוציא מן הכלל סמוך להודעת הכלל רמו שאפילו החזיר בכלל, על דרך אומרים ז"ל (רבינו בחיי בשם תנחומא) למה נקרא שמו חזיר שעתיד לחזור להיות מותר, ומעתה כלל כל מפרסת וגו' היא מעלת וגו' לא יצא מכללו דבר, ועל זמן מהזמנים אמר החזיר שהוא מפרס וכו' לא יגר".

אמנם במדרש תנחומא שלפנינו אינו. ורבנו בחיי ויקרא יא ד עצמו פירשו על מלכות רומא: "ומדרש תנחומא: למה נמשלה מלכות זו לחזיר, שעתיד הקדוש ברוך הוא להחזיר עליהן מידת הדין. ויש נוסחאות שכתוב בהן: שעתיד להחזיר העטרה ליושנה... ויש נוסחאות שכתוב: עתיד הקדוש ברוך הוא להחזירו לנו, וההמון מבינים שהחזיר יהיה טהור לישראל, אבל ביאור העניין על הכח שלו שהוא מיצר לישראל, ולעתיד ישוב עם שאר כל הכוחות לעזור ולתמוך לישראל כי ירבה השלום בעולם, שנאמר: (ישעיה יא, ו) 'וגר זאב עם כבש'

יש שכתב שכאשר יבוא מלך המשיח ובילע המוות לנצח, לא יהיו שייכים דיני מיתה וטומאת מת ועוד, ולכן הקב"ה ישנה את פיסוק התיבות של התורה, ויחבר אות תיבה זו בתיבה זו, וילמדנו חילוק וחיבור התיבות, כך שיובן עניין אחר³⁹⁵.

הראי"ה קוק דן על שינוי ההלכה באופן אחר, בתוך גדר כל המצוות שבתורה. והוא שבית הדין הגדול שלעתיד לא יהיה משועבד לחתימת התלמוד, ויוכל למשל לעקור דבר מן התורה בקום עשה, או לפסוק על פי טעמא דקרא, ולא יהיה מוגבל בדרכי הלימוד והסברה. שינויים אלו יוכלו לגרום לחידושים רבים בפסיקת ההלכה³⁹⁶, ואף לגבי משפטים שבתורה

מקורות מלאים והוספות

וגו', וכתוב (ישעיה יא, ט) 'לא ירעו ואל ישחיתו בכל הר קדשי'". והיפה תואר (על ויקרא רבה פרשה יג סימן ג ד"ה ולא) דחה דרשה זו: "למה נקרא שמו חזיר? מפני שעתיד להחזירו לישראל... אבל לפי דעתי לא היה ולא נברא, כי לא מצאנוהו בשום מדרש, ואחשוב שאיזה מהאחרונים המציאו לדרך הלצה לפרש בו אחד מהפירושים הנזכרים. ולפי דעתי שלחיות המדרשות קשה המציאות ביד כל אדם בימים הראשונים להעדר הדפוס, היה מי שהיה רוצה להתחכם ממציא איזה מאמר שיפורש בו פירוש הלצתי והיה תולה אותו מאיזה מהמדרשים הרחוקים להימצא ביד כל אדם. וכן היה עניין מאמר זה, ואחר שהיה שגור בפי הדרשנים ובאו הטוענים עלינו ונתלו בו".

³⁹⁵ לדוד אמת (החיד"א), בסופו, "תורת השלמים" סימן כב אות יג (בסוף הספר): "וכתב הוא ז"ל [מהר"א הכהן] די"ל טעם אחר, דרומז על התורה דהיתה לפני הקב"ה קודם נתינתה לתחתונים, שהיו מספר אותיותיה לפניו, ואינה עשויה תיבות כמו עתה, והטעם לסדרה כפי מה שיתנהג העולם, ולפי חטא אדם הראשון סידר האותיות שלפניו בתיבות מספרות ענין מיתה ויבום וכיוצא, ואם לא היה חוטא, שלא היה מיתה, היה מסדר האותיות בתיבות מספרות עניין אחר...

כשיבוא מלך המשיח, ובילע המוות לנצח, אין שייך מיתה וטומאת מת וכל כי הני מילי, ואז הקב"ה יפסיק תיבות של ספר תורה ויחבר אות תיבה זו בתיבה זו לחבר תיבות שיובן עניין אחר, וזהו 'תורה חדשה מאיתי תצא', והלוא התורה נצחית, אלא שהספר תורה יהיה אז כעכשיו, והקב"ה ילמדנו לקרותו על סדר שיעור האותיות, שיחבר זו עם זו שיהיה תיבה אחת, וילמדנו חילוק וחיבור התיבות. עכ"פ הרב מהר"א הכהן בקיצור".

³⁹⁶ לנבוכי הדור (הראי"ה קוק) פרק יג: "בית דין הגדול שבלשכת הגזית... שלא יהיו משועבדים לחתימת התלמוד... אין לנו שום דבר שיגביל כח הבית דין הגדול, לעשות ולתקן לשם שמיים ככל צרכי הדור, בכל דברים פרטיים שבמצוות...

והרי רב חסדא ועוד כמה אמוראים סוברים, דיש כח לבית דין לעקור דבר מן התורה גם בקום ועשה, ואם יפסקו בית דין הגדול כוותייהו, ודאי רשות בידם, שאין שום דעת נוטה שיהיו משועבדים לפסקי פוסקי הלכות שבאו אחר התלמוד...

ודאי יהיו כל פרטי התורה מה שיהיה צורך לתקן ולחדש, מסור ביד בית דין הגדול... למשל, אם דרשינן טעמא דקרא חולקים תנאים. ואם הבית דין הגדול יקבע הלכה כמאן דדרש טעמא דקרא, ויחדש גם כן כמה הלכות על פי טעמא דקרא, ודאי תהיה הרשות בידם. וכל היוצא על פי הסכמתם זוהי תורה שלמה... דברים שבאו מדרך לימוד וסברה, עומק הדין הוא שאין לך אלא שופט שבימין".

שלפי מושגי המוסר יהיה נראה שצריכים להיות מובנים באופן אחר³⁹⁷. והדבר אינו סותר את העיקר שתורת משה לא תבוטל, כפי שתנאים דחו את דברי חבריהם. וכן כתב לגבי עבודת הקורבנות, שאמנם בבית המקדש השלישי הכל ישוב על מכוננו³⁹⁸, אך לעתיד לבוא ההקרבה תהיה רק מן הצומח³⁹⁹.

מקורות מלאים והוספות

³⁹⁷ אגרות הראי"ה ח"א איגרת צ אות ו: "אמרת שלפי דברי התורה הולכת ומתפתחת, וח"ו לא אמרתי מעולם דבר זר כזה. מושג ההתפתחות, שרגיל העם ליחש, הוא מאורע של פנים חדשות, המביא קלות ראש. ומה שאנכי אומר, שהידיעה העליונה, הסוקרת כל המעשים מראש ועד סוף, היא סובבת את כל התורה כולה, היא אמיתית קבלת עול מלכות שמיי, שהוכנו מראש כל הסיבות שיסבבו ההבנות וההרגשות לבא לידי החלטות בכל דור ודור כראוי ובנכון.

ע"ב אי-אפשר לאמיתתה של תורה להתגלות כ"א בהיות עם ד' כולו בארצו, מבונה בכל תיקוניו הרוחניים והחומריים גם יחד, שאז תשוב תורה שבע"פ לאיתנה, לפי הכרת ב"ד הגדול, היושב במקום אשר יבחר ד', על כל דבר אשר יפלא למשפט, ואז אנו בטוחים שכל תולדה חדשה תהיה מוכתרת בכל עוז ובכל קודש, כי קודש ישראל לד'.

ואם תיפול שאלה על איזה משפט שבתורה, שלפי מושגי המוסר יהיה נראה שצריך להיות מובן באופן אחר, אז אם באמת ע"פ ב"ד הגדול יוחלט שזה המשפט לא נאמר כ"א באותם התנאים שכבר אינם, ודאי ימצא ע"ז מקור בתורה, והסכמת המאורעות עם כח ב"ד ודרישת המקרא יחד אינם דברים שמזדמנים במקרה, כ"א הם אותיות מחכימות מאורה של תורה ואמיתת תורה שבע"פ, שאנו חייבים לשמע לשופט אשר יהיה בימים ההם, ואין כאן 'התפתחות' של גריעותא".

³⁹⁸ אגרות הראי"ה ח"ד איגרת תתקצד: "ובענין הקורבנות, ג"כ יותר נכון להאמין שהכל ישוב על מכוננו, ונקיים בע"ה כשתבוא הישועה, ונבואה ורוח"ק ישובו לישראל, כל האמור ביעודה כמאמרה. ולא נתפעל ביותר מהרעיונות של התרבות האירופית, כי דבר ד' אשר עמנו, הוא עתיד לרומם את יסודי התרבות כולם למדרגה יותר עליונה ממה שיוכל כל שיקול דעת אנושי לעשות. ואין ראוי לנו לחשוב שבקורבנות מונח הוא רק הרעיון הגס של העבודה המגושמה, אלא שיש בהם טבעיות קדושה פנימית, שאי אפשר שתתגלה ביעתה כ"א בהגלות אור ד' על עמו, ותהיה מקודשת תשוב לישראל, ואותה יכירו ג"כ כל העמים כולם. אבל מסכים אני עם כת"ר, שא"א לנו לגשת למעשה הקורבנות בלא הופעה של רוח"ק גלויה בישראל. אמנם ציפייה זו ג"כ לא נפלאה היא ולא רחוקה, ויוכל להיות שפתאום יבוא אל היכלו האדון אשר אנו מבקשים ומלאך הברית אשר אנו חפצים, ואז יבנה בהמ"ק ב"ב".

³⁹⁹ עולת ראייה ח"א עמוד רצב: "וערבה לד' מנחת יהודה וירושלים כימי עולם וכשנים קדמוניות. בעלי החיים, הקרבים למזבח, חל בהם עצמם התיקון ע"י התעלותם להיות זבח לד', שכיון שאין בהם דעת אינם מגיעים להתעלות זו כי אם במעשה הנעשה בהם בהעלות לד' דמם וחלבם, שהם עיקר מכון הנפש. משא"כ האדם, אשר בליבו המבין ישכיל את מעשה הקורבן ויתקרב אל ד' בדעתו. אבל לעתיד לבוא שפע הדעת יתפשט ויחדר אפילו בבעלי החיים, לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי, כי מלאה הארץ דעה את ד', וההקרבה שתהיה אז של מנחה, מהצומח, תערב לד' כימי עולם וכשנים קדמוניות".

מצוות בטלות לעתיד לבוא

בתלמוד יש דעה שמצוות בטלות לעתיד לבוא, ומשמע שיש דעה החולקת על כך⁴⁰⁰. יש שהוכיחו מהרמב"ם⁴⁰¹ הטור⁴⁰² והשולחן ערוך⁴⁰³ שפסקו כדעה שבטלות⁴⁰⁴, ויש שדחו הוכחה זו⁴⁰⁵.

תוספות פירשו שהכוונה לזמן התחייה, כשיחיה ויעמוד לעתיד לבוא⁴⁰⁶, ויש מי שהוסיף לבאר שקודם לכן, בזמן ימות המשיח ושייבנה בית המקדש, עדיין יתקיימו המצוות⁴⁰⁷. ויש מי שביאר בדבריהם שיהיו בטלות רק ברגע

מקורות מלאים והוספות

⁴⁰⁰ נידה סא ע"ב: "ת"ר: בגד שאבד בו כלאים – הרי זה לא ימכרנו לעובד כוכבים, ולא יעשנו מרדעת לחמור, אבל עושה ממנו תכריכין למת. אמר רב יוסף: זאת אומרת מצוות בטלות לעתיד לבוא. א"ל אביי ואי תימא רב דימי: והא א"ר מני א"ר ינאי, לא שנו אלא לסופדו, אבל לקברו אסור! א"ל: לאו איתמר עלה, א"ר יוחנן אפילו לקברו? ור' יוחנן לטעמיה, דא"ר יוחנן: מאי דכתיב במתים חופשי, כיון שמת אדם – נעשה חופשי מן המצוות."

⁴⁰¹ רמב"ם הל' כלאים פ"י הכ"ה: "מותר לעשות מן הכלאים תכריכין למת, שאין על המתים מצווה".

⁴⁰² טור יורה דעה סימן שא: "תכריכי המת מותר לעשותן מכלאים, אפילו אותן שקוברין אותו בהן".

⁴⁰³ שולחן ערוך יורה דעה סימן שא סעיף ז: "תכריכי המת מותר לעשותן מכלאים, אפילו לקברו בהם".

⁴⁰⁴ בית מועד על הרמב"ם שם: "פסק רבינו כרב יוסף דאפי' לקברו מותר דהרי נעשה חפשי מן המצוות, וס"ל לרב יוסף דמצוות בטלות לעתיד לבוא, שהרי עתידין לעמוד בלבושיהם וכמו שכתבו התוס' שם בנדה דף ס"א יעו"ש".

ב"ח שם: "הכי אסיקנא בפרק ט' דנדה (דף ס"א ב) כרבי יוחנן דלא מיבעיא באותן תכריכים שסופדים אותן בהן ואחר ההספד פושטין אותן וקוברין בתכריכים אחרים, אלא אפילו באותן דקוברין אותן בהן שהרי הן חוזרות לעתיד לעמוד בלבושיהן נמי שרי, דמצוות בטלות לעתיד לבוא, דכתיב במתים חפשי כיון שמת אדם נעשה חופשי מן המצוות".

ט"ז שם: "פי' וכל שכן בבגדים שעושין לו להספד, דבבגדים שקוברין אותו הוא עתיד לעמוד בהם, והטעם [שמותר] דכתיב במתים חופשי – כיוון שמת אדם נעשה חופשי ממצוות".

⁴⁰⁵ דרך אמונה (רבי חיים קנייבסקי) על הרמב"ם שם: "תכריכין למת. ואפי' לקברו בהן, ואף על גב שנמצא שיקום בתחיית המתים עם בגד כלאים מותר, דקי"ל מצוות בטלות לעתיד לבא.

אבל הרבה ראשונים כתבו שלא יבטל שום מצווה לתחיית המתים, והא דמותר לקוברו בכלאים משום שאין עתיד לעמוד בתחיית המתים בבגד זה שנקבר, רק בבגד אחר. ובזמן שהוא מת אין שום איסור לקוברו בכלאים, שאין אנו מצוין שלא להלביש מת כלאים".

⁴⁰⁶ תוספות נידה סא ע"ב ד"ה אמר: "הך דקתני דלכתחילה עושה לו תכריכין מכלאים אף על פי שכשיעמוד לעתיד יעמוד במלבושיו שנקבר בהן, שמע מינה שמצוות בטילות לעתיד לבוא".

⁴⁰⁷ יעב"ץ (נרפס בסוף המסכת) ראש השנה ל ע"א ד"ה ויאמרו: "שמע מינה אין מצוות בטילות

התחייה, אבל אחר כך יחזור לאיסורם.⁴⁰⁸

והרשב"א כתב שהכוונה רק לזמן שבו האדם מת, לומד שאין החי מצווה על המת.⁴⁰⁹

יש אחרונים שכתבו שאמנם חיוב המצוות יתבטל, אך יקיימום כדין אינו מצווה ועושה⁴¹⁰, ששיגו העולם בחינת המצווה ושורש חיות המצווה גם בלא ציווי הקב"ה⁴¹¹, מתוך חפץ פנימי והכרה עצמית⁴¹². ויש מהם שהוסיף שכיוון שכך, אין לנו שום הבדל אם המצוות יתבטלו לעתיד לבוא או לא⁴¹³.

מקורות מלאים והוספות

לעתיד (עיין נידה סא ב), ויש לומר תחיית המתים היא אחר ימות המשיח, כמו שכתוב שלהי סוטה, אבל בימי המשיח שיבנה בית המקדש – אין בינם לעולם הזה אלא שעבוד מלכויות, וכן לעניין קיום המצוות אין חילוק.

⁴⁰⁸ מהר"ץ חיות (נדפס בסוף המסכת) נידה סא ע"ב סוף ד"ה זאת: "ואף לשיטת התוס' כאן ד"ה ואמר רב יוסף, משמע דקאי על עולם התחייה – היינו רק ברגע התחייה, אבל אחר כך פשיטא דיחזור לאיסורו".

⁴⁰⁹ רשב"א נידה סא ע"ב ד"ה זאת: "וקשה לי, דמתים שהחיה יחזקאל יוכיחו דאמר בפרק חלק (צ"ב ב') 'אבא מהן ואלו תפילין שהניח לי אבא מהם הי'.' ונ"ל 'לעתיד לבוא' – משעת שמת קאמר, ולומר שאין החי מצווה על המת, כדרך שאמרו (יבמות ק"ד א') בקטנים לא תאכלום קרי ביה לא תאכלום להזהיר גדולים על הקטנים. וטעמא משום דכתיב במתים חופשי – כיוון שמת אדם נעשה חופשי מן המצוות בשעת מיתתו, ויש 'לעתיד לבוא' בזמנו ובזמן מועט".

⁴¹⁰ יערות דבש ח"ב אמצע דרוש ט ד"ה ואמרו: "ואמרו בגמרא דנדה (דף סא ב) מצוות בטלות לעתיד לבוא, ופירש התוספות בעת תחיית המתים יקיימו המצוות, רק כאינו מצווה ועושה".

⁴¹¹ דגל מחנה אפרים (רבי משה חיים אפרים, נכדו של הבעל שם טוב) ויקרא פרשת צו ד"ה וזהו: "זהו רמז בש"ס (נדה ס"א ב) מצוות בטילות לעתיד לבוא, היינו תיבת 'מצווה' יהיה בטל, רק יקרא שם הוי"ה ברוך הוא, כי יתגלה אור המוחין המכוסה במצה דמצווה, ומא"ז זללה"ה שמעתי, או בשמו או בשם הרמב"ן ז"ל, כי ישיגו העולם בחינת המצווה ושורש חיות המצווה האיק שהוא ממש חיות נפשו וחיות כל העולמות, כמו שכתוב (ירמיה ל"ג, כ"ה) אם לא בריתי יומם ולילה חוקות שמים וארץ לא שמתי, ובריתי היינו התורה, וכמו שהשיג אברהם אבינו ע"ה מצד עצמו כל התורה כנ"ל, ולא ששמר התורה בציווי הקדוש ברוך הוא מחמת שהיה מצווה לו, כי עדיין לא היה תורה, רק שהשיג מצד השכל שורש חיות של כל מצווה ומצווה איך שהוא חיות נפשו וצריך לעשותה לחיות נפשו כדי לדבק לחי החיים, ואז לעתיד לבוא ומלאה הארץ דעה וגו' כמים לים מכסים (ישעיה י"א, ט)...".

⁴¹² לנבוכי הדור (לראי"ה קוק) פרק ח: "מובן הדבר, שחובת הדת מצד קבלתה המיוחדת וההסמך שיש בה על הנבואה המסורה מפי משה רבינו ע"ה, לא תוכל להיות עוד בדרך הכרה, כי אם בדרך חפץ פנימי והכרה עצמית באהבה".

⁴¹³ אורות הקודש (לראי"ה קוק) ח"ד אות ו: "קודם שיבוא העולם החדש, שיהיה לו מגע באותו האור העליון, שיהיה שייך לומר בו פנים של מצוות בטלות לעתיד לבוא, יתגלו המצוות בהוד סגולתם, בכל הודם ונועמם הפנימי... ונתתי תורת בליבם ועל לוח ליבם אכתבנה. ואז

יש מהאחרונים שכתב שאין בזה סתירה לעיקר שהתורה לא תשתנה לעולם, משום שפירוש העיקר הוא שדיני התורה לא ישתנו מכפי שנאמרו בסיני, וגם זה נאמר בסיני שלעתיד לבוא יהיו המצוות בטלות. ועוד, שביטול המצוות לעתיד לבוא לא נאמר על אלו שימשיכו לחיות לעתיד לבוא, אלא רק על המתים שיקומו לתחייה, ודין זה נוהג גם בזמן הזה, שאם יארע נס ואדם יקום לתחייה, הרי הוא פטור מהמצוות⁴¹⁴.

סוף דבר הכל נשמע את האלוקים ירא ואת מצוותיו שמור כי זה כל האדם

מקורות מלאים והוספות

כשתוקף הקודש ימלא, וכל חזיון יגלה, אין לנו שום הבדל באיזה צורה יהיה המעמד המרומם, אם בצורה שהמעשיות תובעת בו את תפקידה, ומניחה מקום לרישומה, כמ"ד אין מצוות בטלות לע"ל, או בצורה שהמעשה כולו בכל סגולתו בלוע יהיה בהדרת יפעת תשוקת הרגשת הנועם האלוקי העליון בשפעת קדשו, ותמימות חמדתו, וזהו כמ"ד מצוות בטלות לע"ל".

⁴¹⁴ קובץ שיעורים (לרב אלחנן וסרמן) ח"ב סי' כט: (א) בענין מצוות בטילות לעתיד לבוא, והיינו לאחר תחיית המתים, דאילו לימות המשיח ודאי ינהגו כל המצוות, לכאורה קשה, דהא אחד מעיקרי הדת הוא שזאת התורה לא תשתנה לעולם. וי"ל דהכוונה בעיקר הזה שדיני התורה לא ישתנו מכפי שנאמרו בסיני ע"י מרע"ה, וגם זה נאמר בסיני שלעתיד לבוא יהיו המצוות בטילות ולא יתחדש לעתיד שום דין מה שלא ניתן למרע"ה. והא דמצוות בטילות לע"ל גם זה הוא אחד מדיני התורה המצויה אצלנו היום.

(ב) עוד י"ל דהא דמצוות בטילות לע"ל אין הכוונה דהזמן שלע"ל גורם שיתבטלו המצוות, אלא שהמתים שיחיו יהיו פטורין מהמצוות, דגז"כ הוא 'במתים חפשי' – כיון שמת אדם נעשה חופשי מן המצוות לעולם, אפילו לאחר שיחיה, והדין הזה נוהג גם בזמן הזה, דאי מיתרמי ניסא, כמתים שהחיה יחזקאל – פטורין מכל המצוות, ולא יהיה לע"ל שום התחדשות בדיני התורה, והאנשים שיהיו לע"ל שלא יחיו ע"י תה"מ – באמת יהיו חייבין בכל המצוות".

ונברך את ה' אשר ינחנו בדרך אמת

שכל דבריו צדק ואמת

אשר נתן לנו תורת אמת

וכתיב בה אמת

וה' אלוקים אמת

ואין מפסיקין בין "ה' אלוקיכם" לאמת

ועל ידי זה נזכה ל"אמת ואמונה שאתה הוא ה' אלוקינו"

דהיינו אמונה שמבוססת על האמת

שהרי לית אמונה בלא אמת

כדרכם של ישראל נוחלי דת האמת

בני יעקב איש אמת

כולו זרע אמת

ונחתום בחותמו שהוא אמת

קונטרסים נוספים מאת המחבר

הידיעות המדעיות של חז"ל – תוקפן ומקורן

דן בשאלה העקרונית בדבר מקורותיהם של דברי המדע שבחז"ל ובראשונים. המאמר דן בשאלה האם מקורם אלוקי (רוח הקודש או מסורת מסיני) או טבעי (מחקירה עצמית או מקבלה מחכמי הגויים). מובאת מחלוקת הראשונים והאחרונים בעניין, כאשר רוב הדעות סוברות שהוא טבעי, דיון בעשרות רבות של סוגיות ושקלא וטריא בראיותיהם של שני הצדדים.

באהלי שם – האם יסודות המדע היווני התקבלו ע"י חז"ל והראשונים?

מבאר את החילוקים המהותיים שבין המדע הבבלי למדע היווני. ודן איזה סגנון מדעי היה מקובל אצל האמוראים, אצל הראשונים בארצות האסלאם ואצל הראשונים בארצות הנצרות. התשובות לשאלות אלו הן המפתח להבנה פשוטה ואמיתית של סוגיות מדעיות רבות – ובפרט באסטרונומיה, בגמרא רש"י תוס' רמב"ם ועוד ראשונים.

תירוץ חדש לקושיא עתיקה בעניין היחס שבין היקף המעגל לרוחבו
דן בשאלה מדוע חז"ל נקטו את היחס 3, דיון בכל תירוצי המפרשים על כך, פירוט דעות חכמי האומות בעבר, וכיצד היו שטעו בדבר זה. ובסופו נספח על אורך שנת החמה ע"פ שמואל.

זמן המולד הממוצע ומקורותיו במשך הדורות

סוקר את השיטות השונות בעולם העתיק, בעניין המולד הממוצע. הסבר כיצד הגיעו בזמנם לדיוק זה, ומנסה לברר עד כמה הוא באמת מדויק. דן בשאלה האם מקורו של אורך המולד הממוצע (כ"ט י"ב תשצ"ג) הוא אלוקי (רוח הקודש או מסורת מסיני) או טבעי (מחקירה עצמית או מקבלה מחכמי הגויים). מובאת מחלוקת המפרשים בעניין, כאשר רוב הדעות סוברות שהוא טבעי.

האם כללי הלוח העברי ניתנו מסיני? וכיצד טעות בסיפורה אחת שינתה תפיסה שלמה?

דן במקור כלליו של הלוח העברי, ומביא את המחלוקת האם מקורם הוא אלוקי (רוח הקודש או מסורת מסיני) או טבעי (מחקירה עצמית או מקבלה מחכמי הגויים). דן על מה התבססו הסוברים שהמקור אינו טבעי. מביא את דברי חכמי האומות שבזמנם בעניין, ומוכיח שטעות בגירסא היא שגרמה לטעות שכביכול לא היה אפשר להגיע לערך זה בדרך טבעית.

דע מאיין באו

דן בהסבר לדברי חז"ל שהכינים אינן פרות ורבות. דברים דומים נאמרו בחז"ל ובראשונים על עכבר שחציו אדמה, סלמנדרה, אדני השדה, עופות ועוד. דיון בהסברי המפרשים בעניין, הבאת דברי חכמי האומות בזמנם, והסבר כיצד היו שטעו בדבר כזה.

עולם הכישוף

דן בהבנת מציאות הכישוף, מה עשו המכשפות, וכיצד פעלו מעשיהן. בחוברת מלוקטות גם אמונותיהם של העמים בענייני הכישוף, מתוך ספריהם ומשפטיהם, ובא זה ולימד על זה. בנוסף נידונה השאלה כיצד במשך תקופה כה ארוכה, ציבור כה גדול האמין בכוחות אלו.

סליחה הרב, זה בסדר לשאול כמה שאלות? בעניין קבלה מעשית לחשים וקמיעות

שאלות רבות על השמות הלחשים והקמיעות שבעולם הקבלה המעשית. שמות שמקורותיהם מהגויים, ואף כינויים וביטויים נוצריים ומוסלמים. שאלות הלכתיות ומוסריות על פעולות רבות שבספרי קבלה מעשית, ביניהן לשאול באוב ולהקטיר לכוכבים למלאכים ולרוחות.

מנא להו? מהו מקור חכמתם של אומות העולם, ועיון בדעה שמייחסת את מקור חכמתם לעמנו

דן בדעה שהובאה בראשונים ואחרונים רבים, שמקורן של כל החכמות בישראל, מפרט את מקורותיהם ואת הראיות השונות שהביאו לכך. מביא קושיות עקרוניות רבות על דעה זו, ואף דן מה גרם לראשונים ואחרונים רבים להחזיק בדעה זו, כולל עד ימינו.